Національна академія наук України
Інститут історії України
Інститут археології України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського

Державний науково-дослідний інститут теорії
та історії архітектури і містобудування

Державний комітет будівництва,
архітектури та житлової політики України

Міністерство культури і мистецтв України

Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури

Головна редакція
Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія»
ім. М. П. Бажана

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЗПІКУ

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ

У ДВАДЦЯТИ ВОСЬМИ ТОМАХ

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
2003

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВ

Кн. I, ч. II

М — С

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
2003

ББК 63.3(4УКР)я2
З-43

Видання тому «Київ» фінансується
Київською міською державною адміністрацією
і здійснюється за сприяння Управління
охорони пам'яток історії культури
та історичного середовища м. Києва

Головна редакція Зводу висловлює подяку за спонсорську підтримку Головному
управлінню містобудування та архітектури м. Києва,
Громадській організації «Відродження Києва».

Звід пам'яток історії та культури України засновано
за Постановою Ради Міністрів Української РСР
від 3 вересня 1982 р.

Упорядники
В'ячеслав Горбик, Микола Кіпоренко,
Ніна Коваленко, Лариса Федорова

Звід пам'яток історії та культури України — перше в Україні енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Звід включатиме 28 томів, відповідно до адміністративно-територіального поділу країни (24 області, Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь), окремий том присвячено пам'яткам української культури за рубежем.

Відкриває Звід том «Київ», який складається з двох книг (перша книга — у трьох частинах, друга міститиме статті про некрополь міста). Частина перша книги І-го тому «Київ» побачила світ 1999. Великий обсяг матеріалу зумовив поділ книги не на дві частини, як оголошувалося в анотації до першої частини, а на три. Частина друга містить вступну статтю відповідального редактора Редакційної колегії тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України — Героя України, академіка Петра Тронька та статті-довідки про пам'ятки, загалом про 930 об'єктів історико-культурної спадщини Києва. Значний обсяг інформації вперше вводиться до широкого наукового та суспільного обігу. Над підготовкою матеріалів книги працювало 213 авторів, які представляють різні галузі науки.

Книгу супроводжує науково-довідковий апарат (джерела та література, покажчики — вулиць, іменний, постатейний), ілюстративний матеріал (1646 фотографій, карт, схем, планів).

The Code of Ukraine's historic and cultural memorials is the first encyclopedic scientific reference publication in Ukraine describing all immovable monuments of archeology, history, architecture, town-planning and monumental art existing on its territory. The Code will include 28 volumes according to the administrative-territorial division of the state (24 regions, the Crimean Autonomous Republic, the cities of Kyiv and Sevastopol), a separate volume will be devoted to the Ukrainian culture memorials abroad.

The Code begins with the volume «Kyiv» which consists of two books (the first book in tree parts, the second part will include articles about the necropolis of the city). The first part of the 1-st volume of «Kyiv» book appeared in print in 1999. A large number of materials predetermined the division of the book not into two parts, as it was stated in the annotation to the first part, but into three. The second part contains an introductory article of the executive editor of the Editorial board of the volume «Kyiv» of The Code of Ukraine's historic and cultural memorials — the Hero of Ukraine, academician Petro Tron'ko and reference articles about the memorials, altogether about 930 objects of historic and cultural heritage of Kiyv. A substantial number of information for the first time is put into wide scientific and public circulation. 213 authors, representing different spheres of science, were working on the preparation of materials of the book.

The book is accompanied by scientific reference material (sources and literature, indices — of streets, names, articles), illustrations (1646 photographs, maps, schemes and plans).

Поліграфічне виготовлення забезпечено Державним комітетом
телебачення і радіомовлення України за державним замовленням на
підставі Указу Президента України від 11 грудня 2000 р. в межах
Національної програми випуску суспільно необхідних видань

ISBN 966—95478—0—6
ISBN 966—95478—2—2 (Т. «Київ», кн. I, ч. 2).

СЛОВО ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ тому «КИЇВ» ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Частина друга книги 1-ї тому «Київ» містить статті про пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва міста: від церкви в ім'я священномученика митрополита Київського Макарія до Свято-Троїцького (Іонівського) монастиря включно. Великий обсяг матеріалу зумовив поділ книги не на дві частини, як оголошувалося в анотації до першої частини, а на три.

Видання дотримується принципів, покладених в основу першої частини. Частина друга, як продовження одного тому, має наскрізну з частиною першою нумерацію статей і пагінацію.

Забудова вулиці розглядалася як комплексна пам'ятка, що складається з окремих об'єктів історико-культурної спадщини, позначених дробовими номерами (будинків, садиб, комплексів, площ). Окремі історико-архітектурні комплекси вилучено з вулиць, як у випадку із статтею «Міністерська жіноча гімназія св. княгині Ольги», оскільки комплекс сформувався зі споруд різного функціонального призначення, зведених на прилеглих вулицях. Аналогічно подано комплекс археологічних пам'яток: «Місто Володимира», «Місто Ізяслава-Святополка», «Місто Ярослава», «Поділ», які включають пам'ятки, розташовані на значній відстані одна від одної. Назви пам'яток архітектури та історії подано за первісною, а не сучасною функцією.

Як і в частині першій, вилучено з вулиць і розташовано за алфавітом і під окремими номерами деякі найбільш відомі об'єкти: храми («Миколи Набережного церква», «Покровська церква»), ансамблі монастирів («Михайлівський Золотоверхий монастир», «Покровський монастир», «Свято-Троїцький /Іонівський/ монастир»), комплекси політехнічного інституту, пивоварного заводу, парки, пам'ятки монументального мистецтва, за винятком розташованих у парках, де вони входять у статті про паркові коплекси окремими підстаттями. Деякі скульптури і композиції розглядаються не як мистецькі твори, а як пам'ятки історії мистецтва певної доби.

Стаття «Музей народної архітектури та побуту України» поділена відповідно до історико-географічного районування на архітектурно-етнографічні комплекси («Карпати», «Полтавщина-Слобожанщина» та ін.). Назви місцевостей, звідки було перевезено пам'ятку до музею, визначено за виданням «Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року» (К., 1987).

Критерії відбору персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, залишилися незмінними. Враховувалося світове і загальнодержавне значення їхньої діяльності, вагомість внеску в соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток Києва. Подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя, і здебільшого тільки на час проживання або праці за конкретною адресою. Виняток становлять статті про діячів, які пізніше проживали і померли в інших місцях. Повні біографічні дані вміщено лише в статтях про пам'ятки історії — поховання.

У зв'язку з постійними змінами порядку статей тому, пов'язаними з перейменуванням вулиць, виявленням нових об'єктів, руйнуванням пам'яток тощо, у першому виданні тому «Київ» не зроблено перехресних посилань. Наприкінці книги вміщено список джерел і літератури, іменний покажчик, покажчик статей і покажчик вулиць.

В цілому у двох частинах тому описано 1605, у другій частині — 930 пам'яток Києва усіх видів. Друга частина містить 1646 ілюстрацій (фотографії, схеми, плани). Над підготовкою матеріалів обох частин працювало 310 авторів, у т. ч. 213 дослідників — авторів статей у другій частині. Чимало з них подали Редакційній колегії розвідки, що публікуються вперше. Серед наших авторів — співробітники Інституту археології, Інституту історії України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України, Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, інституту «Укрпроектреставрація», Управління охорони пам'яток культури та історичного середовища Київської міської держадміністрації, Науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, Музею історії міста Києва та інших музеїв міста, численні краєзнавці, архітектори, реставратори. Висловлюємо щиру подяку авторам, Головній редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, які працювали над виданням, а також співробітникам архіву Президії НАН України, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут» за надану допомогу і консультації. Сподіваємось на подальшу плідну співпрацю у підготовці частини третьої тому «Київ».

Петро Тронько
академік НАН України, Герой України

248. МАКАРІЯ МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА ЦЕРКВА, 1897, 20 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Стара Поляна, 46. На г. Юрковиця на Татарці. Садиба з будівлями церкви та парафіяльної школи обнесена цегляною огорожею. Споруджено з нагоди 400-річчя від дня смерті митрополита Київського Макарія, вбитого у 1497 перекопськими татарами в с. Скригалов поблизу м. Мозир (тепер Республіка Білорусь), де він правив службу під час подорожі з Вільна до Києва (мощі св. Макарія перебувають у Володимирському соборі в Києві).

Архітектурно-художній абрис храму формувався у кілька етапів. Ініціатором будівництва був настоятель Свято-Федорівської церкви на Лук'янівці Костянтин (Терлецький). На клопотання ради Київського релігійно-просвітницького товариства рішенням Міської управи було виділено ділянку пл. 900 кв. сажнів.

Для підготовки будівельного майданчика 1896 було розрівняно вершину г. Юрковиця. Закладини відбулися 4 травня 1897. Церкву зведено за проектом і під наглядом єпархіального арх. Є. Єрмакова. Він же організував перевезення будівельних матеріалів та іконостаса розібраної церкви св. Димитрія Ростовського, що їх пожертвувала церковна громада Байкового цвинтаря в Києві.

Реставрували іконостас майстри Києво-Печерської лаври. Облаштування гори і зведення будівлі завершено до 1 листопада 1897. Освячення храму з благословення митрополита Київського і Галицького Іоанникія відбулося 30 листопада у день пам'яті св. апостола Андрія Первозванного. В урочистостях брали участь голова Київського релігійно-просвітницького товариства єпископ Сергій (Уманський), намісник Києво-Печерської лаври архімандрит Антоній, настоятель Видубицького Свято-Михайлівського монастиря архімандрит Євлогій, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор граф О. Ігнатьєв, віце-губернатор П. Слєпцов, заступник міського голови О. Розов, члени товариства, представники Лук'янівського кураторства на чолі з його головою М. Чоколовим, студенти й викладачі Київської духовної академії, багато віруючих Києва. 1898—99 на північ від церкви прочани звели одноповерховий цегляний будинок школи з помешканням для парафіяльного священика. 1906 за проектом арх. Є. Єрмакова до храму добудовано бабинець, нартекс і дзвіницю, що надало йому завершеного вигляду й збільшило майже на третину. У 1920-х рр. у церкви відібрали приміщення школи, яке перетворили на житловий будинок, і одноповерхову будівлю дитячого притулку, де розмістили тубдиспансер.

У 1930-х рр. церкву пристосовано під лимарню, знищено баню, дзвіницю, внутрішнє оздоблення (у т. ч. іконостас). Взимку 1942 відновлено церковну громаду. Влітку того ж року проведено першочерговий ремонт, влаштовано вівтар, встановлено тимчасовий фанерний іконостас, зібрано деякі ікони.

Відродження Макаріївської церкви в 1945—48 пов'язано з ім'ям настоятеля Георгія (Єдлінського), який зумів об'єднати довкола храму парафіян та залучити до іконописних робіт художника І. Їжакевича, талановитих київських різьбярів, які працювали тут 1945—52. У сучасному вигляді мистецьке опорядження інтер'єра сформувалося впродовж 1942—91. До 1000-річчя хрещення Русі здійснено великий комплекс робіт щодо відбудови й оздоблення храму, благоустрою території. 1989—91 за архівними джерелами відновлено баню церкви та дзвіницю (автор проекту — арх. Л. Мамаєнко). 1997 до 500-річчя мученицької загибелі митрополита Макарія навпроти храму було влаштовано сквер і споруджено в ім'я священномученика альтанку-каплицю. Тоді ж повернено й відремонтовано приміщення колишньої парафіяльної школи.

Церква дерев'яна на цегляному підмурку, однонавна, двобанна. Стіни з бруса, обшитого ззовні дошками, дах двосхилий, критий бляхою. Перекриття пласке, балкове. Фасади пофарбовано у світло-блакитний колір, тинькований цоколь — у зеленувато-синій, дах — у яскраво-смарагдовий. Площини фасадів розчленовано високими прямокутними вікнами й тонкими лопатками, декорованими накладними дошками з геометричним рисунком. Над вівтарною частиною і бабинцем височать два шатрові верхи, вирішені як різновисокі восьмигранні двоярусні вежі, увінчані пірамідальними баньками з позолоченими ліхтариками-маківками. Завершені однотипними трикутними фронтонами бабинець та основний об'єм нави послідовно підвищуються, ніби нагромаджуючи зусилля, що реалізується у стрімкому злеті дзвіниці, яка відіграє роль основної домінанти храму. Дзвін відлито 1923 у Польщі.

Внутрішня структура храму складається з послідовно розташованих із заходу на схід сіней-бабинця, нави, з якою майже зливається ледь виявлений об'єм трансепта, і п'ятигранної апсиди з вівтарем. У західній частині над центральними дверима міститься крилас для хору (відновлений 1942), який спирається на шість восьмигранних дерев'яних стовпів. Крилас півколом виступає до середини нави і, перегукуючись з дугоподібними формами іконостаса, пом'якшує дещо жорстку прямолінійність та недостатню пластичність внутрішнього простору, що розгортається по горизонтальній осі й не має виражених висотних або світлових акцентів. Разом з тим, певна наближеність форм та габаритів храмового інтер'єра до звичайного помешкання надає йому своєрідного «домашнього» характеру. З північного боку, між трансептом і апсидою, розташована прямокутна в плані паламарня. Істотними деталями інтер'єра є дві циліндричні, обшиті металом високі груби, що ніби колони здіймаються на початку нави та на її межі з трансептом праворуч.

В архітектурному вирішенні Макаріївської церкви поєдналися традиції поширеного в Україні типу тридільного зрубного храму із запозиченням історичних форм північноросійської церковної архітектури, петербурзьких базилікальних православних храмів та ще стійких на межі 19—20 ст. ремінісценцій ампіру в спрощеному варіанті.

Просторова організація та художнє оформлення інтер'єра значною мірою зумовлені конструктивними особливостями церкви. Нава-зала і трансепт добре й рівномірно освітлені десятьма високими вікнами. Світло-блакитний колір стін і стелі візуально збільшує розміри приміщення. Стіни вгорі по периметру оздоблено стрічкою темно-блакитного рослинного орнаменту. Над кожним вікном вміщено орнаментальну композицію з хреста темно-червоного кольору та блакитних пагонів. Головною окрасою інтер'єра є різьблений дубовий двоярусний іконостас та шість однотипних з ним монументальних кіотів з іконами, розміщених по обидва боки вздовж стін. Їх виконано 1945—46 під керівництвом різьбяра П. Антоненка за первісним проектом іконостаса О. Мурашка, за участю арх. К. Корж (родина Мурашків подарувала чотири ікони, які зберігаються в Макаріївській церкві: «Св. Микола Мірлікійський», «Богоматір Скоропослушниця», «Спас Нерукотворний», «Почаївська Богоматір»). Іконостас складається з десяти окремих секцій, що поступово вивищуються до центральної арки з царськими вратами, які займають лише половину центрального отвору. Напівциркульні завершення іконостаса помережано прорізним ажурним орнаментом та хрестами в оточенні виноградних пагонів. Внутрішню поверхню секцій, що межує з обрамленням ікон, вкрито неглибоким, проте досить пластичним різьбленим візерунком, в якому переважають видовжені, плавні вигини стилізованого листя.

В єдиній стилістиці з іконостасом вирішено кіоти. Їх пишно орнаментовані карнизи підтримуються колонами з капітелями, основу композиції яких складає спрощена варіація аканта. Фусти колон декоровано гвинтоподібним надрізом, що уподібнює їх до витих. Нижня частина подекуди має різноманітну за профілем фасонну виточку. Колони встановлено на панелі-постаменти, оздоблені орнаментально-рослинною композицією навколо центральної квіткової розетки або хреста.

В орнаментальне ажурне плетиво іконостаса вписано сцену «Благовіщення» і образи чотирьох євангелістів. Над

царськими вратами — композиція «Тайна вечеря», обабіч — намісні ікони Христа і Богоматері, що є копіями ікон худ. М. Нестерова у Володимирському соборі. У вирішенні образа Богоматері майстерно поєднано реалістичні художні засоби з вишуканим декоративізмом силуету й колористичною палітрою, що ґрунтується на сполученні яскраво-блакитного кольору мафорія та багатої гами сріблясто-сірих відтінків, у яких відчувається відлуння стилістики модерну. Над іконами Богоматері й Христа вміщено невеликі композиції — «Воскресіння», «Преображення» та «Вознесіння», виконані в пізньоакадемічній манері 2-ї пол. 19 ст. Далі від центру до флангів розташовано зображення перших давньоруських святих — князів Бориса і Гліба (також копії ікон худ. М. Нестерова у Володимирському соборі), святих Миколи Мірлікійського та митрополита Макарія. Над ними — майже мініатюрні образи преподобних Антонія і Феодосія Печерських формату тондо (походять з Борисоглібської церкви, збережені й подаровані А. Єдлінською), за ними — св. Варвари й преподобного Феодора Освященного, написаний І. Їжакевичем зі свого друга Михайла (Єдлінського), настоятеля Борисоглібської церкви, св. Георгія Звитяжця та Жон-мироносиць. Образи іконостаса створювали 1947—52 учні І. Їжакевича під його наглядом та за безпосередньою участю. Північна й південна стіни трансепта також декоровані двома покровами з композицією «Покладення в домовину».

Спеціально для Макаріївської церкви І. Їжакевич написав також ікони «Микола Мокрий» і «Богоматір Несподівана Радість», розміщені в окремих кіотах. Написані олійними фарбами на тонких алюмінієвих пластинах з автографом майстра на звороті, обидві композиції є зразком вдалого поєднання в храмовому інтер'єрі власне іконописного живопису і жанрової сцени. На першій зображено радісну молитву безіменної киянки перед іконою св. Миколи Мірлікійського в Софійському соборі, де вона знайшла свою дитину, зниклу у водах Дніпра. Дещо діагональне вирішення простору в композиції дало змогу художнику органічно пов'язати уклінну постать жінки на першому плані зі сповненою урочистого спокою напівпостаттю Миколи Чудотворця в архітектурному обрамленні. Розлогий напис у нижній частині обрамлення ознайомлює з фабулою оповіді. Вирішений реалістично образ св. Миколи добре сприймається завдяки ефектам яскравого освітлення, сяянню білого, золотаво-вохристого і червоного кольорів, виразному світлотіньовому моделюванню. І навпаки, довколишнє середовище, конкретизоване кількома ретельно відібраними деталями (свічник, аналой, вікно тощо), занурене у зеленкувато-брунатну сутінь. Подібну композиційну схему, але в дзеркальному відображенні має ікона-картина «Богоматір Несподівана Радість». Грішник, який розкаявся (на це вказує ледь помітна біля його ніг сокира — зброя грабіжника), стоїть уклінно перед осяйним образом Богоматері, вирішеним за типом Одигітрії. Яскравий пурпур мафорія Богородиці, золото німбів є тим основним тоном, якому підпорядковано колорит ікони, що й зумовило переважання темно-рожевих, бузкових, брунатно-фіолетових відтінків.

Трактований І. Їжакевичем як храмова ікона образ митрополита Київського священномученика Макарія належить до найзначніших творів митця з релігійної тематики. Використавши власний великий досвід монументального храмового розпису в Києво-Печерській лаврі, живописець прагнув на новому художньо-стилістичному ґрунті продовжити давні традиції київського іконопису. Невеликий розмір образа (бл. 40 × 30 см; дерево, олія) не перешкодив маляру створити масштабний художній твір. Напівпостать св. Макарія в урочистому золотавому строї, з хрестом і патерицею в руках представлений майже фронтально на абстрактному тлі. Загальна симетрія пом'якшена ледь помітним рухом вліво голови і корпусу. Численні орнаментальні деталі, намічені з ескізною легкістю, підпорядковані м'яким переливам світлотіні. За головою святого — жовтий диск німба ніби випромінює темно-рожеве сяйво, яке поступово згасає до країв ікони. Обабіч німба напис церковнослов'янською з ім'ям митрополита. Обличчя св. Макарія позначене глибиною психологічної характеристики. За зовнішнім спокоєм відчувається велика духовна сила людини, готової мужньо подивитися небезпеці у вічі. Художникові вдалося органічно поєднати вираз елегійного суму, відстороненості від усього земного і, водночас, рішучість та діяльну енергію. Зображенню обличчя святого притаманні багатство та витонченість тональних і колористичних нюансів, хоч у цілому колорит побудовано на стриманих сполученнях умбристо-брунатних, сизувато-сірих, червоно-коричневих та світловохристих відтінків. У лівій частині ікони, внизу влаштовано мініатюрний ковчежець-отвір з часткою мощей св. Макарія. Ікони-картини І. Їжакевича «Микола Мокрий», «Богоматір Несподівана Радість» разом з образом митрополита Макарія (виставлено копію) є найціннішою частиною живописного оздоблення храму.

У кіотах вздовж стін вміщено ікони «Святі Гурій, Симон, Авів», «Св. Іоанн воїн», «Святі Віра, Надія, Любов та мати їхня Софія», «Св. Пантелеймон». Над останньою іконою, у тому ж кіоті, у невеликому круглому отворі вгорі — «Св. князь Володимир» — зменшена копія фрагмента ікони В. Васнецова у Володимирському соборі. Далі йдуть

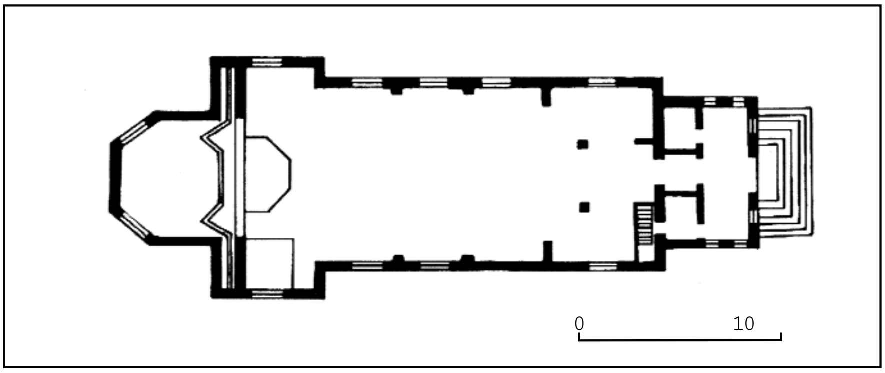

248. План.

248. Церква митрополита Київського

248. Їжакевич І.
Ікона «Священномученик Макарій».

«Св. Трійця Новозаповітна», «Богоматір Покрова», над нею в круглому отворі — «Св. Олексій, чоловік Божий». Закінчується ряд кіотом із зображенням «Св. Серафим Саровський». Найцікавіші серед них ікони «Св. Іоанн воїн» і «Св. Пантелеймон», вірогідно, виконані за участю І. Їжакевича, оскільки мають виразні ознаки його творчої манери.

Цікавими зразками іконопису кін. 18 — поч. 19 ст. є три малоформатні ікони «Спас Нерукотворний», «Богоматір з Христом-немовлям» і «Св. Микола Мірлікійський» у пишно декорованому в дусі необароко кін. 19 ст. кіоті біля південної стіни. Привертає увагу, з одного боку, спрощеність живописних прийомів, перевага золота в колористичному вирішенні, з другого — каліграфічно тонке й натуралістично конкретне відтворення деталей, що зближує їх з лубком поч. 19 ст.

Серед численних ікон на стінах, переважну більшість яких написано в пізньоакадемічній манері 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., на особливу увагу заслуговує образ «Св. Микола, архієпископ Мірлікійський» — визначний зразок українського сакрального малярства 18 ст. Ікону перенесли 1966 до Макаріївської церкви з Хрестоздвиженського храму на Подолі. Належить вона до «проявлених», тобто тих, які з часом самовисвітлюються. Перші ознаки цього процесу помітили у 1970-х рр. Тепер зображення проглядається майже в усіх деталях. Єдиним пізнішим доповненням є позолочений накладний променистий німб. Ікона велика за розміром (бл. 1 м заввишки) і завдяки ювелірній обробці живописної поверхні вражає своєю монументальністю. Св. Микола постає в архієпископському одязі і в митрі, які щедро вкриті різноманітним рослинним орнаментом та скрупульозно виписаними коштовностями. Євангеліє, що його тримає святий, декороване орнаментальними мотивами мушлів. Проте коштовні шати не відволікають від головного — лику св. Миколи. Обличчя й руки, як і постать у цілому, вправно змодельовані, риси обличчя витончені, шляхетні, вираз спокійний, навіть трохи суворий.

До 1000-річчя хрещення Русі на стелі вмонтовано три восьмигранні медальйони-панно: «Богоматір Покрова» (худ. С. Мамаєнко), «Христос Вседержитель із символами євангелістів» (худ. Л. Мамаєнко) та «Свята Трійця» (худ. Ю. Морозов). Найцікавіша з мистецького погляду перша композиція побудована на яскравих колірних акцентах червоного покрову Богоматері на світло-жовтому тлі. Бічні сегменти заповнені зображеннями херувимів, зірок та білих хмар. Композиція надає інтер'єрові додаткової урочистості, вона співзвучна з живописом іконостаса і кіотів на відміну від двох інших панно, що мають монохромне вирішення.

Макаріївська церква є цінною, до того ж єдиною пам'яткою київської дерев'яної храмової архітектури кін. 19 — поч. 20 ст., що збереглася до нашого часу. Оздоблення інтер'єра завдяки участі в його створенні видатного живописця І. Їжакевича набуло високих мистецьких якостей та композиційної цілісності, чому сприяли також окремі коштовні ікони, подаровані парафіянами.

З 1 січня 1902 до 1918 у приміщенні школи діяло Свято-Макаріївське парафіяльне братство, завданням якого було зміцнення християнства у парафії, забезпечення добробуту церкви, опіка парафіяльної школи, денного притулку для дітей незаможних батьків. Братство складалося з почесних, дійсних довіч-них членів і членів-змагальників, загалом понад 70 осіб. Очолював його настоятель церкви з 1899 Михайло (Алабовський), заступником був гласний Київської міської думи О. Шефтель, який опікувався дитячим притулком. Серед членів — єпископ Чигиринський, вікарій Київської митрополії Платон, настоятель Борисоглібської церкви Михайло (Єдлінський), архімандрит Видубицького монастиря Євлогій, настоятель Свято-Федорівської церкви Костянтин (Терлецький), лікар, професор Київського університету П. Нікольський, художник М. Пимоненко, підприємці О. Терещенко, І. та М. Чоколови, гласний Міської думи І. Булава. У червні 1902 в церковному будинку відкрито денний притулок (дитячий садок), який відвідувало бл. 50 дітей ремісників, чорноробів, візників, дрібних торговців. Частину коштів на його утримання виділяли Дума та Лук'янівське дільничне попечительство нужденних. 1908 при братстві засновано безкоштовну бібліотеку.

248. Їжакевич І. Ікона «Микола Мокрий».

Настоятелем храму в 1930-х рр. був священик Никодим, репресований 1937.

Тепер храм діючий, в будинку школи розміщені бібліотека, недільна школа, проскурня, трапезна, священицькі покої [740].

Олексій Овчаренко, Лариса Федорова.

249. МАЛА ЖИТОМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Пролягає південним схилом Старокиївського плато від Майдану Незалежності до Володимирського проїзду. Одна з трьох вулиць, що зберегли напрямок з часів Київської Русі — сходилися до Лядської брами (залишки законсервовані у підземному переході під Майданом Незалежності). Сучасне трасування отримала в 1840-х рр. як продовження теперішньої вул. Великої Житомирської, що була частиною давнього Житомирського тракту, який відповідав напрямкам пізніших вулиць — Львівської (тепер Артема) та Дегтерьовської. У 18 — на поч. 19 ст. згадується під назвами — Навізна та Житомирська. З 1837 — Мала Житомирська. 1963 названа ім'ям Постишева Павла Петровича (1887—1940) — радянського партійного і державного діяча, який у 1934—37 був секретарем ЦК КП(б)У. 1990 повернено історичну назву.

Вулиця має характерну для містобудування серед. 19 — поч. 20 ст. периметральну систему забудови з головними будинками на червоних лініях кварталів та внутрішніми подвір'ями з розташованими у глибині флігелями. Архітектурно-художній вигляд вулиці визначають споруди з насиченим елементами різних архітектурних стилів декором фасадів. Заслуговують на увагу, наприклад, комплекс лазень (№ 3-а, 3/4), в оздобленні якого використано мотиви класицистичної архітектури, садиба № 20, будинки якої вирізняються ошатною пластикою фасадів і широким застосуванням елементів архітектури доби ренесансу (арх. М. Гарденін, інж. І. Запорожський). До категорії пам'яток архітектури належать також будинки № 5, 6, 7, 9-а, 9-б, 11, 12-а, 12-б, 13/6, 14, 14-а, 14-б, 15, 17, 18, 19, у проектуванні та спорудженні яких брали участь відомі київські архітектори кін. 19 — поч. 20 ст.: М. Артинов (№ 17), М. Гарденін (№ 13/6, 20, 20-а), М. Казанський (№ 18), А. Краусс (№ 17, 19), В. Ніколаєв (№ 11), І. Ніколаєв (№ 9-а, 9-б), П. Спарро (№ 18, 19), О. Хойнацький (№ 15, 19) та ін.

Історико-культурне значення вулиці пов'язане з проживанням на ній відомих діячів науки, культури, мистецтва. У будинку № 3/4 мешкали архітектор і художник В. Кричевський, його сини, майбутні живописці — В. і М. Кричевські; в № 5 — скрипаль, альтист К. П'ятигорович; у № 7 — власник відомої в Україні друкарні К. Григорович-Барський, психолог О. Раєвський; в № 10 — балетмейстер П. Вірський, живописець і графік М. Дерегус,

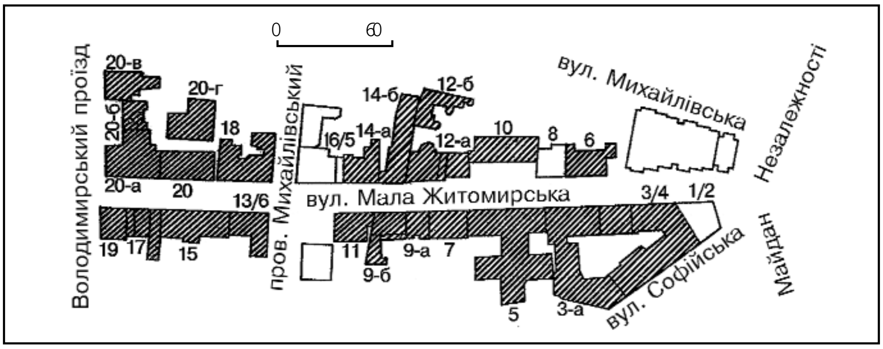

249. Мала Житомирська вулиця. План забудови.

архітектор Є. Маринченко; в № 11 — один із засновників київської терапевтичної школи, акад. ВУАН Ф. Яновський; в № 12 — вчений у галузі права, акад. АН УРСР Б. Бабій; в № 14 — живописець і педагог О. Мурашко та його батько, власник художньої іконостасної майстерні О. Мурашко; в № 15 — естрадна співачка Е. Аренс; в № 17 — учасник російсько-турецької війни 1877—78, герой Шипки М. Мамишев, у цьому будинку, в родині адвоката М. Мазора часто бував письменник Шолом-Алейхем (С. Рабинович); у № 19 — письменниця і громадська діячка Н. Суровцова.

У садибі № 4 (не збереглася) з 1864 до кін. 1870-х рр. містилася друкарня С. Кульженка (пізніше — на вул. Пушкінській, 4; будинок зруйнований); на поч. 20 ст. — друкарня А. Штерензона. В будинку № 6 на поч. 20 ст. діяли Самаритські курси Товариства допомоги для інтелігентних жінок, на яких викладали відомі вчені та лікарі — професори Київського університету П. Морозов (директор), Т. Лоначевський-Петруняка, Г. Малков, В. Орлов, С. Томашевський, К. Трітшель, В. Чернов, О. Шимановський, Ф. Яновський та ін.; у № 7 — Київське відділення Російського музичного товариства і музична школа, де працювали видатні музиканти, композитори, музичні діячі — М. Лисенко, Р. Пфеніг, М. Рігельман, О. Химиченко та ін. У № 11 містилася контора першої в Україні легальної соціал-демократичної газети «Работник»; у садибі № 20, 20-а діяло Київське відділення Товариства поширення освіти серед євреїв у Росії.

На терені сучасної ділянки № 11, яка у серед. 19 ст. належала урядовцеві С. Запорожському, у 1840—50-х рр. мешкав відомий київський лікар С. Алфер'єв, професор Київського університету (з 1846), декан медичного факультету (1850—54). З 1849 до поч. 1850-х рр. у нього перебував його племінник, помічник столоначальника Київської казенної палати, в майбутньому письменник М. Лєсков (будинок не зберігся; 1965 меморіальну дошку на пошанування М. Лєскова помилково встановлено на будинку № 20). З 1858 С. Алфер'єв жив у власному особняку на вул. Ярославів Вал, 3 [741].

Юрій Нельгівський.

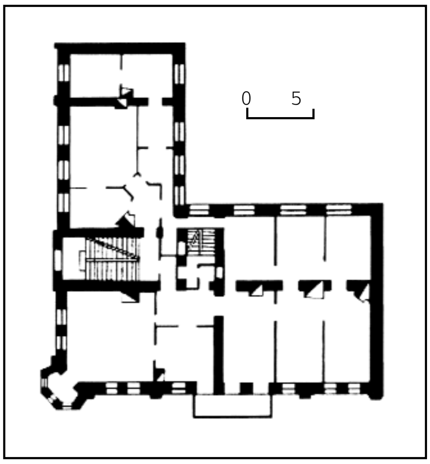

249.1. План другого поверху.
249.1. Вул. Мала Житомирська, 13/6.

249.1. Житловий будинок, 1896 (архіт.). Вул. Мала Житомирська, 13/6. Займає наріжну ділянку. Є частиною фронту історичної забудови одного з кварталів Старого міста. Зведений у садибі Ф. Карвовського за проектом арх. М. Гарденіна. Під час будівництва до проекту внесено зміни: споруджено додатковий четвертий поверх, внаслідок чого зникли передбачені автором цибулясті дахові вежі, змінено форму завершень розкріповок і рисунок віконних лиштв. Під час капітального ремонту 1956 повністю перероблено інтер'єри.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з асиметричними крилами (на сім і дев'ять вікон). Головний вхід і проїзд на подвір'я — з боку пров. Михайлівського. Заокруглене наріжжя на рівні другого і третього поверхів переходить у шестигранний еркер великого виносу, який відіграє роль основного архітектурного акценту в композиції будинку. Тектоніка головних фасадів ґрунтується на протиставленні чітких поярусних членувань, підкреслених міжповерховими гуртами, поясками та карнизами, з вертикалями бічних розкріповок, що зупиняють горизонтальний рух і увінчані п'ятигранними шпилями. Провідним архітектурним мотивом фасадів є різновеликі арки, застосовані у перемичках віконних прорізів, лиштвах, дрібних членуваннях карнизів. Цегляні елементи архітектурного декору запозичено з різних джерел. У загальних закономірностях побудови фасадів, що базуються на принципах ренесансної архітектури, відчувається вплив візантійського стилю (перспективні архівольти лиштв, здвоєні та строєні аркові вікна з романськими колонами у простінках) і демократичної течії російського стилю 1870-х рр., який спирався на народну орнаментику (зубці, поребрик, городки, ширінки, тонкі колонки з важками на бічних лопатках ризалітів тощо). На тлі пишної візерунчастості цегляних стін губляться деталі з художнього металу — ґрати балконів і парапету, мереживне піддашшя над входом, що спирається на тонкі виті колонки. Всередині будинку збереглися тільки металеві огородження двомаршових сходів.

Ошатна пластика головних фасадів ставить будинок у ряд визначних творів періоду історизму в Києві [742].

Тетяна Трегубова.

249.2. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Мала Житомирська, 18. На наріжній ділянці вул. Малої Житомирської та пров. Михайлівського. 1879 арх. П. Спарро спорудив двоповерховий будинок у садибі колезького радника А. Кисіля. 1896 за проектом арх. М. Казанського зроблено дві прибудови, надбудовано верхні поверхи та зведено одноповерхові цегляні служби (не збереглись). У садибі містилися «Бюро землемірне, меліорації й креслень А. Лапинського», винний магазин Е. Гронецького.

Триповерховий з цокольним поверхом і підвалом, цегляний, тинькований, у плані складної конфігурації, наближеної до П-подібної, односекційний,

249.2. Вул. Мала Житомирська, 18.
249.2. План першого поверху.

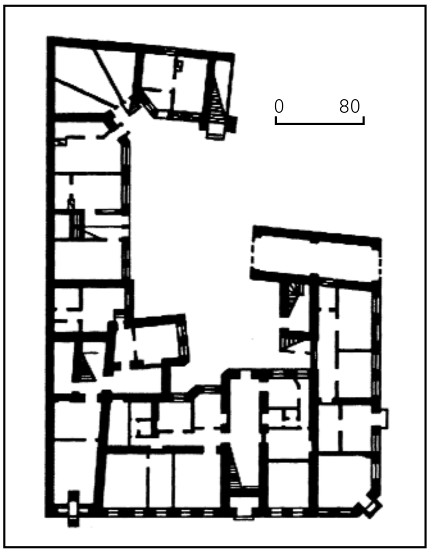

з двома квартирами на поверсі й трьома сходовими клітками (парадною і двома чорними). Перекриття пласкі. Архітектурне вирішення будинку характерне для раннього етапу історизму й відзначається стриманим, трохи спрощеним використанням стилізованих романо-готичних форм, змодельованих у цеглі. Будинок має два рівнозначні фасади. Скошене наріжжя акцентовано балконами на консолях. Головний вхід виділено розкріповкою з великим вікном, фланкованим напівколонками, балконом на третьому поверсі та фронтоном з масивними зубцями. Декор фасаду спрощений: прямокутні гурти-сандрики на другому й третьому поверхах і аркатура над третім поверхом. Бічні об'єми підвищені мезонінами з трикутними фронтонами. Збереглися ковані ґрати вишуканого рисунка з ініціалом власника («К») і металеві ажурні консолі балконів. Втрачено деталі завершення будинку та первісне оздоблення інтер'єрів.
Архітектура фасаду є зразком вдалого застосування декоративних властивостей цегляного декору.
Тепер у цокольному поверсі міститься дитячий клуб «Дозвілля», у підвалі — кафе [743].

Інна Гречина, Тетяна Товстенко.

249.3. Житловий будинок 1893, в якому містилася редакція газети «Работник», проживав Яновський Ф. Г. (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 11. У ряді щільної забудови, на невеликому підйомі рельєфу. Правий брандмауер звернений у бік скверу. Збудований арх. В. Ніколаєвим на території садиби Н. Мейтус. Раніше садиба належала військовому інж.-капітану І. Запорожському, з 1906 — З. Тереховій-Багрєєвій, О. Тереховій-Багрєєвій. На території садиби містилися технічна контора «Маркет і К°», «Бюро землемірне, межове, меліорації та креслярське З. Малахова».
Триповерховий з боку вулиці, двоповерховий — з боку подвір'я, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі. На кожному поверсі — дві квартири й дві сходові клітки. В оформленні головного фасаду використано мотиви неоренесансу. Симетричний фасад має тридільну структуру. Бічні розкріповки на першому та третьому поверхах фланковані пілястрами коринфського ордера з декоративною перев'яззю. Горизонтальне членування фасаду підкреслено широкими профільованими карнизами та підвіконними фільонками з ліпленим орнаментом. Найбільше насичений декором третій поверх: вікна з напівциркульними завершеннями обрамлені архівольтами з пілястрами в імпостах. Центри архівольтів із замковими каменями акцентовано гірляндами. У ліпленні фасаду використано класицистичні орнаментальні мотиви — меандр, модульйони тощо. У декоративному оформленні порталу застосовано невеликі кокошники. Збереглися дерев'яні різьблені двері та ажурні ґрати балконів.
Фасад будинку вирізняється гармонійністю і врівноваженістю, притаманними архітектурі ренесансу.

249.3. Вул. Мала Житомирська, 11.
249.3. План другого поверху.

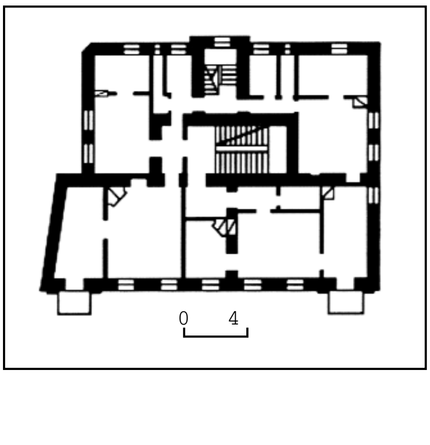

1906 у квартирі № 5 містилася контора редакції першої в Україні легальної соціал-демократичної газети «Работник» — органу вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці. Видавцем газети була О. Бердяєва, редактором — М. Мукалов. Друкувалася накладом 8 тис. примірників у друкарні товариства М. Гірича (вул. Трьохсвятительська, 14). Вийшло два числа газети — 8 і 9 червня. Напередодні виходу третього номера газету було заборонено.
На поч. 20 ст. (до 1904) у будинку проживав Яновський Феофіл Гаврилович (1860—1928) — терапевт, акад. ВУАН (з 1927), один із основоположників київської терапевтичної школи. В цей період викладав у Київському університеті. Водночас — лікар Києво-Подільського духовного училища і Олександрівської міської лікарні (тепер Міська центральна клінічна лікарня). Автор численних наукових праць, присвячених клініці туберкульозу, хвороб нирок, фізіології й патології травлення, клінічної бактеріології, імунології туберкульозу. Був членом Фізико-медичного товариства при університеті (у цей час його секретар).
Пізніше проживав на вулицях Малій Підвальній, 16 (будинок не зберігся), Ярославів Вал, 13.
1988 на фасаді будинку встановлено гранітну анотаційну меморіальну дошку газети «Работник» [744].

Інна Гречина, Олександр Овсієнко, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

249.4. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилися Самаритські курси Товариства допомоги для інтелігентних жінок, працювали відомі вчені й лікарі (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 6. У рядовій забудові вулиці. Входив до складу садиби між вулицями Малою Житомирською та Михайлівською. 1886 ділянку з двоповерховим будинком вздовж вул. Малої Житомирської придбав купець 1-ї гільдії В. Ноткін, на замовлення якого за проектом арх. В. Ніколаєва вздовж вул. Михайлівської було споруджено триповерховий флігель (не зберігся). Ймовірно тоді ж надбудовано одним поверхом будинок на вул. Малій Житомирській. Між будинками був розбитий сад з фруктовими деревами та фонтаном (не зберігся). З 1906 садиба належала штатному лікареві Третьої гімназії М. Москальову та його дружині.
Триповерховий, цегляний, у плані П-подібний, перекриття пласкі. Двосекційний, мав по дві квартири на верхніх поверхах (десяти-, одинадцяти-, дванадцятикімнатні), на першому містилися магазин і фарбувальня. Фасад, вирішений у цегляному стилі, розкреслений розташованими у міжвіконнях пілястрами. Вінцевий карниз оздоблено сухариками й мереживом цегляних деталей, вміщені в ніші вікна — зубчиками. Підвіконня й низ пілястрів підкреслено прямокутними виступами з цегли. Профільований карниз між другим і третім поверхами з п'ятигранними щипцями на ризалітах свідчить про те, що будинок надбудовували. Центр композиції на третьому поверсі акцентовано балконом на масивних цегляних кронштейнах з

249.4. Вул. Мала Житомирська, 6.
249.4. План першого поверху.

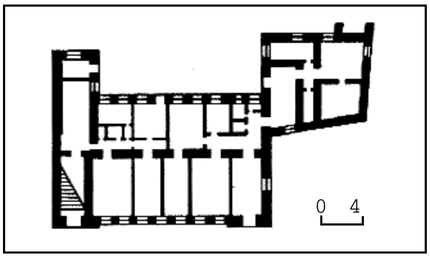

майстерно виконаними ажурними металевими ґратами. Обабіч влаштовано ще два балкони (під час капітального ремонту 1968). Оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Будинок належить до найкращих зразків міської садибної забудови 2-ї пол. 19 ст.

У 1906—14 в будинку діяли Самаритські курси Товариства допомоги для інтелігентних жінок, яке очолювали в різний час Р. Чернова, В. Гудшон. Товариство організувало бюро з працевлаштування й переписування на друкарській машинці, курси крою та шиття, притулок-ясла, дитячий садок і Самаритські жіночі курси, на яких готували помічниць лікарів. Програми і плани занять були схвалені медичною радою курсів 22 квітня 1903 і затверджені Міністерством внутрішніх справ. Мали чотирирічний курс навчання, на фельдшерському відділенні — трирічний. Практичні заняття проводилися в Олександрівській, Залізничній лікарнях міста та приватних медичних закладах. На курси приймалися жінки віком від 18 до 40 років з освітою не менше шести класів гімназії. Плата за навчання складала 100 крб. на рік. На курсах викладали у різний час відомі вчені й лікарі, професори Київського університету: Т. Лоначевський-Петруняка — завідувач кафедри фармації та фармакогнозії; Г. Малков — завідувач кафедри окремої патології і терапії; П. Морозов — завідувач кафедри оперативної хірургії і топографічної анатомії (директор курсів); В. Орлов — завідувач кафедри гігієни (скарбник курсів); С. Томашевський — завідувач кафедри дерматовенерології; К. Трітшель — завідувач кафедри окремої патології і терапії; В. Чернов — завідувач кафедри терапії; О. Шимановський — завідувач кафедри очних захворювань; Ф. Яновський — завідувач кафедр лікувальної діагностики, госпітальної терапії та багато інших викладачів і лікарів-практиків. Курси містилися на вул. Ірининській, 3.

Тепер у будинку містяться кафе, центр «Юпітер» (права секція), Київська державна нотаріальна контора № 8 Міністерства юстиції України і творча майстерня «Фонограма» (ліва секція) [745].

Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

249.5. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилося Київське відділення Російського музичного товариства, проживали і перебували відомі культурні та громадські діячі (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 7. У ряді щільної периметральної забудови вулиці. Первісний двоповерховий об'єм у 1860-х рр. був розширений і надбудований на замовлення купця В. Гладіна, який володів садибою з 1860. У 1884 той самий власник збирався прибудувати в глибині садиби за проектом арх. В. Ніколаєва двоповерховий флігель, що утворив би з основним будинком замкнене каре (тепер не існує). 1894 здійснено капітальну реконструкцію будинку (арх. М. Казанський) на замовлення нових власників — купецької родини Григоровичів-Барських. 1910 під час ремонту (арх. М. Яскевич) до опорядження фасаду привнесено елементи стилю модерн. На подвір'ї було влаштовано підпірну стіну.

Триповерховий на цокольному напівповерсі, цегляний, тинькований, у плані П-подібний, односекційний з двома квартирами на поверсі й двома сходовими клітками. П'ятидільна структура фасаду утворена двома центральними розкріповками, які завершені напівциркульними фронтонами й акцентовані балконами на третьому й четвертому поверхах. У тимпанах фронтонів — рельєфна композиція з рослинним орнаментом. Два верхні поверхи оздоблено декором. Вікна третього поверху вгорі обрамлюють напівциркульні лиштви у вигляді гірлянд високого рельєфу (частково втрачені). На останньому поверсі — прямокутні лиштви з рослинним орнаментом (уціліли фрагментарно). Другий поверх оброблено пласким рустом. Збереглися ковані металеві ґрати балконів у стилі

249.5. Вул. Мала Житомирська, 7.

модерн. Внаслідок численних реконструкцій будинок не зберіг первісного планування, цілісності архітектурного вирішення.

Споруда є зразком житлової архітектури у формах історизму. Будинок використовувався як прибутковий.

У 1868—74 в ньому орендувало приміщення Київське відділення Російського музичного товариства (РМТ). Відкрите 1863 з ініціативи місцевих аматорів музики з метою широкої популяризації музичного мистецтва, організації регулярних музичних зібрань, заохочування вітчизняних композиторів та виконавців. Діяло на громадських засадах. Систематично влаштовувало симфонічні та камерні концерти у різних залах міста, прилучало місцеве населення до найкращих надбань вітчизняної та зарубіжної музики. Активно сприяло створенню у Києві російської оперної трупи (1867) замість італійської. До керівництва Київського відділення РМТ під час перебування у цьому будинку входили київський віце-губернатор і композитор-аматор П. Селецький (голова дирекції відділення у 1863—72), громадський діяч, археолог і етнограф М. Рігельман (помічник голови дирекції у 1863—71), київський міський голова П. Демидов-Сан-Донато (голова дирекції у 1872—74), урядовець і музичний діяч В. Кологривов (помічник голови дирекції з 1872), композитор, диригент і педагог Р. Пфеніг (директор музичної частини у 1863—72), головний диригент Київської опери, двоюрідний брат письменниці Марка Вовчка — В. Вілінський (директор музичної частини у 1872—74), співак М. Богданов (секретар дирекції з 1872) та ін. З Київським відділенням РМТ співпрацювали відомі діячі української

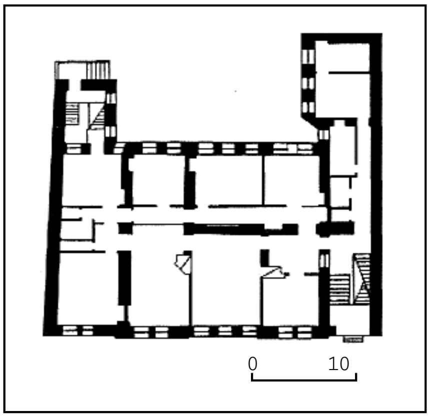

249.5. План першого поверху.
249.5. Фрагменти оздоблення фасаду.

культури, зокрема, меценат Г. Ґалаґан, композитор М. Лисенко (був членом дирекції, членом-виконавцем відділення), віолончеліст і композитор А. Галенковський, співачка Н. Іскра-Словатинська та ін. У будинку В. Гладіна відбувалися концерти й квартетні вечори, в яких брали участь видатні виконавці — скрипаль Г. Венявський (травень 1869), композитор і піаніст А. Рубінштейн (листопад 1869); неодноразово співав майбутній соліст Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі Ф. Стравинський.
У січні 1868 в цьому будинку було відкрито засновану Київським відділенням РМТ музичну школу (містилася до 1871, пізніше — музичне училище, з 1913 — консерваторія). До першого набору увійшло 11 учнів. Директор школи — Р. Пфеніг. Викладачами були, зокрема, диригент І. Альтані (класи гармонії, контрапункту та історії музики), майбутній директор Московської консерваторії М. Губерт (клас хорового співу); 1870 протягом кількох місяців викладачем школи класу фортепіано був М. Лисенко. У ці роки в школі навчалися скрипаль і композитор Й. Котек, флейтист О. Химиченко. З 1874 Київське відділення РМТ та музичне училище містилися у власній будівлі (нині вул. Б. Грінченка, 11; меморіальна частина не збереглася).
У 1910-х рр. у будинку проживав власник цієї садиби Григорович-Барський Костянтин Петрович (1870 — ?) — землевласник, домовласник, громадсько-політичний діяч. У ці роки — голова Радомишльської повітової земської управи, член Київського губернського земського зібрання, депутат IV Державної думи від Київської губ., в якій належав до фракції російських націоналістів та помірковано правих. Власник відомої в Україні друкарні (містилася на вул. Хрещатик, 40; будинок не зберігся), старшина Київського купецького зібрання, один із засновників Товариства швидкої медичної допомоги у Києві, директор Маріїнського дитячого притулку (вул. Паньківська, 2), голова правління Київського вільного пожежного товариства. У 1900-х рр. проживав на вул. Маловолодимирській, 24 (тепер вул. О. Гончара).
У 1920—40-х рр. у квартирі № 2 мешкав Раєвський Олександр Миколайович (1891—1971) — психолог. 1917 закінчив філософське відділення історико-філологічного факультету Київського університету, де до кінця життя викладав психологію. З 1925 — професор з педології та рефлексології; з 1945 — завідувач кафедри психології. Автор праць з методології психологічної науки, психології мови, історії психології. У повоєнні роки працював також в Інституті психології; жив у флігелі на сучасній вул. Б. Хмельницького, 82 (не зберігся) [746].

В'ячеслав Горбик, Інна Гречина, Михайло Кальницький, Юрій П'ядек, Тетяна Товстенко.

249.6. Житловий будинок 1910—11, в якому проживав П'ятигорович К. О. (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 5. У ряді щільної периметральної забудови вулиці. Зведений 4-м Київським товариством квартировласників (засноване у жовтні 1909). Один з перших у місті кооперативних будинків.
Шестиповерховий, цегляний, тинькований. В архітектурному вирішенні використано елементи раціонального модерну й неокласицизму. У плані являє поєднання прямокутного і хрещатого об'ємів. Прямокутна секція вздовж вулиці включає чотири квартири, хрещата (дворова) — шість. Перекриття пласкі. П'ятидільна симетрична структура фасаду виявлена лопатками на другому—шостому поверхах. Головна й бічні осі завершені напівкруглими пласкими фронтонами. Центральна вісь акцентована отвором парадних дверей з оригінальним заповненням і здвоєними вікнами на всіх поверхах. Прямокутні вікна обрамлені лиштвами, форма яких варіюється на кожному поверсі. Фасад вирізняється підкресленим вертикальним членуванням, лаконізмом деталей і дрібнопрофільних рельєфів. У міжвіконнях другого поверху — ліплені рослинні вставки із зображенням жіночих голівок.
Складна за об'ємно-планувальними вирішеннями споруда є досить рідкісним для Києва типом багатоквартирної житлової забудови.

249.6. Вул. Мала Житомирська, 5.
249.6. План першого поверху.

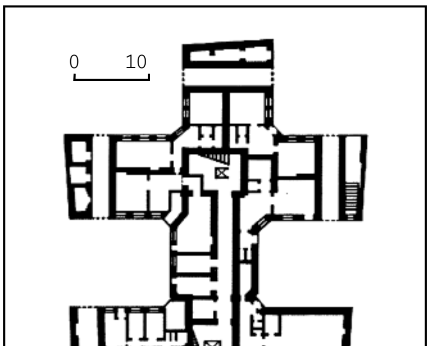

У 1910-х рр. в будинку проживав П'ятигорович Казимир Олександрович (1855 —?) — скрипаль, альтист, педагог. У цей період займався приватною викладацькою діяльністю, був професором музичної школи М. Тутковського в Києві. Приятелював з композитором М. Лисенком, разом з ним входив до складу струнного квартету М. Сікарда.
Тепер частину приміщень першого поверху займають ощадбанк і дитячий клуб «Дельфін» [747].

Інна Гречина, Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.

249.7. Житловий будинок 1887—92, 1900—01, в якому проживала Аренс Е. Е. (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 15. У ряді щільної периметральної забудови вулиці. Споруджений за проектом арх. О. Хойнацького як двоповерховий з напівпідвалом будинок у садибі австрійського підданого І. Добржинецького. За проектом цього ж архітектора на подвір'ї було зведено одноповерхові цегляні служби. У 1896—97 власником садиби був Єсикорський Михайло Степанович (пом. 1897) — дійсний статський радник, архітектор, автор окремих споруд кін. 19 ст. у Києві та Сімферополі.
1900—01 надбудовано двома поверхами (арх. Г. Моргулець) на замовлення військового інтенданта М. Крутня, який володів садибою 1899—1901 (батько відомого льотчика-аса Є. Крутня). Водночас надбудовано до чотирьох поверхів надвірну прибудову, на тильній межі ділянки зведено триповерховий флігель (не мають архітектурної цінності).
Головний будинок чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований. Складається з прямокутної у плані двоквартирної секції, яка виходить на вулицю, та Г-подібного дворового флігеля з двома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. Композиція фасаду визначається площинним вирішенням, характерним для стилю модерн. Ліворуч на фасаді на третьому і четвертому поверхах влаштовані лоджії. Цокольна рустована частина відокремлена карнизом. У міжповерхових площинах — накладні рельєфні вставки, над вхідними дверима — невеликий віконний проріз, обрамлений волютами. Канельовані лопатки останнього поверху оздоблені великими маскаронами у вигляді лев'ячих голів. Надвіконні фільонки теж мають заповнення у вигляді маскаронів — декоративних деталей, характерних для стилю модерн. В інтер'єрах збереглися ліплені деталі, частина старого столярного заповнення. Металеві деталі оздоблення фасаду втрачено, за винятком ґрат лоджії четвертого поверху, конструкцію балконів спрощено. Дворові фасади вирішено у цегляному стилі.
Будинок — цінний зразок забудови історичної частини міста, одна з перших київських споруд, в архітектурному вирішенні якої використано елементи стилю модерн.
У 1900-х рр. у садибі розміщувалося Вертипорохівське двокласне жіноче училище (засновано 1901 на пожертву колезького асесора М. Вертипороха; у 1910-х рр. містилося у пров. Десятинному).

249.7. Вул. Мала Житомирська, 15.
249.7. Фрагмент оздоблення фасаду.

Тут також містилися у різний час мебльовані кімнати, фортепіанна майстерня, товариство «Золоте руно», магазини тощо. В роки 1-ї світової війни одну з квартир займав притулок.
З 1920-х рр. у квартирі № 1 проживала Аренс Ельга Еріхівна (1900—66) — естрадна співачка, заслужена артистка УРСР (з 1948); у 1918—19 — артистка Народного театру під керівництвом П. Саксаганського [748].

Інна Гречина, Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.

249.8. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживала родина Мамишевих, бував Шолом-Алейхем (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 17. У ряді щільної забудови вулиці. Первісний об'єм — типову цегляну двоповерхову споруду 3-ї чв. 19 ст. на п'ять віконних прорізів з вхідним тамбуром — у 1897—98 значно розширено та надбудовано двома поверхами (арх. М. Артинов, у будівництві брав участь технік-арх. А. Краусс).

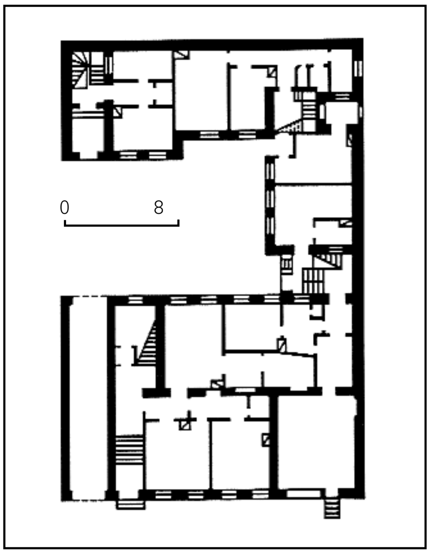

249.7. План першого поверху.

Замовником надбудови був капітан 2-го рангу В. Миклухо-Маклай (мешкав на вул. Саксаганського, 60, 60-б), брат відомого мандрівника і етнографа М. Миклухо-Маклая. З 1900 до націоналізації у 1920-х рр. будинок належав полковнику М. Мамишеву та його спадкоємцям.
Чотириповерховий, цегляний, тинькований, у плані П-подібний, односекційний, з двома квартирами на поверсі й двома сходовими клітками. Перекриття пласкі. Вирішений у модернізованих ренесансно-барокових формах фасад вирізняється великими членуваннями та виразною об'ємною пластикою. Його асиметричну композицію підкреслено двома масивними еркерами з балконами. Еркери мають у підмурку подвійні консолі, оздоблені ліпленими акантами. В оформленні фасаду використано мотив канелюрованих пілястрів, які фіксують наріжжя еркерів і міжвіконня. Віконні прорізи у ризалітах — лучкової форми, між ризалітами — напівциркульної. Форму вікон повторюють лиштви. Замкові камені оздоблені акантами, фільонки під вікнами — ліпленим рослинним орнаментом. Пілястри третього поверху завершуються стилізованими коринфськими капітелями. Балкони третього і четвертого поверхів напівциркульної форми. На них збереглися ажурні ґрати. Первісний вигляд споруди збіднено через втрату частини карниза та двох декоративних бань, які формували пластичний силует споруди.
Будинок є характерною архітектурною пам'яткою доби історизму.
До поч. 1920-х рр. третій поверх займала родина домовласника. Мамишев Микола В'ячеславович (1857—1909) — військовий, педагог, учасник російсько-турецької війни 1877—78, відзначився під час оборони Шипки як командир 2-ї батареї 9-ї артилерійської бригади, за що був нагороджений трьома орденами. З 1890-х рр. проживав у Києві. З квітня 1904 до квітня 1909 — викладач артилерії, механіки та фізики у піхотному юнкерському училищі й кадетському корпусі в Одесі. Автор двох підручників — «Початкові відомості з механіки» (Одеса, 1906), «Записки з курсу артилерії» (Одеса, 1908). Залишив спогади про бої на Шипці, які частково опубліковано в Болгарії, де його ім'я внесено до переліку героїв Шипки на пам'ятній стелі, встановленій на горі в Національному заповіднику. Його сім'я — дружина Марія Володимирівна (походила з роду наказного гетьмана Правобережної України С. Самуся), чотири дочки й син проживали в цьому будинку безперервно. Після націоналізації будинку помешкання було перетворено на комунальне, родина (дружина і три дочки) проживали у квартирі № 5. Двох дочок М. Мамишева — Мамишеву Ганну Миколаївну (1893—1964) — учительку середньої школи № 51 і Мамишеву Марію Миколаївну (1905—71) — креслярку Інституту проектування паперу в грудні 1937 було заарештовано, безпідставно звинувачено в контрреволюційній діяльності та засуджено до 10 років позбавлення волі. Покарання вони відбували у карагандинських таборах у Казахстані. Після повернення до кінця життя мешкали у цьому будинку. 1957 реабілітовані.
Крім житлових квартир, у приміщеннях будинку містилися в дорадянський час різні промислові, будівельні, юридичні та інші контори.
На поч. 20 ст. тут проживав адвокат і єврейський громадський діяч М. Мазор. Його дружина Н. Мазор була племінницею єврейського письменника Шолом-Алейхема (С. Рабиновича). Мешкаючи в Києві до 1905, Шолом-Алейхем підтримував тісні стосунки з подружжям Мазорів, часто бував у них, читав їм свої твори.
Тепер на першому поверсі — державна установа [749].

Інна Гречина, Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

249.9. Житловий будинок 1879, в якому проживала Суровцова Н. В. (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 19. Завершує ряд щільної периметральної забудови вулиці, торцем звернений до скверу на Володимирському проїзді. Споруд-

249.8. Вул. Мала Житомирська, 17.

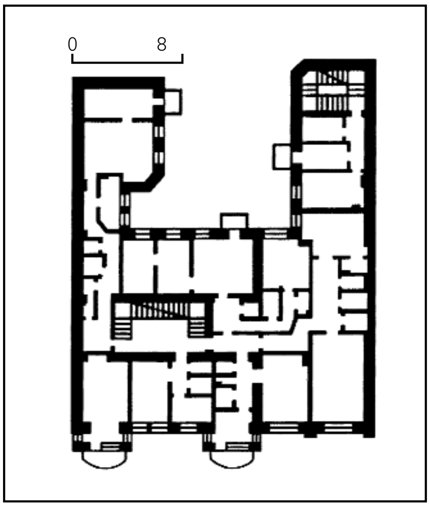

249.8. План третього поверху.

жений на замовлення губернського секретаря Ф. Пахаловича. Автор первісного проекту — арх. П. Спарро. 1887 за проектом арх. О. Хойнацького, під наглядом техніка-арх. А.-Ф. Краусса добудовано частину будинку.

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані — прямокутна секція з трьома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. Композиція фасаду характерна для раннього етапу історизму й вирішена у цегляному стилі із застосуванням романсько-готичних деталей, змодельованих у цеглі та виділених пофарбуванням. Центральна частина симетричного фасаду підкреслена ризалітом, увінчаним високим прямокутним аттиком. Бічні частини ризаліту рустовані по другому поверху й оздоблені напівколонками. У підвіконних нішах — орнаментальне цегляне мурування. Сходовий вузол виділено великим вікном на третьому поверсі. Над входом вітраж (первісний малюнок змінено).

Є зразком добре збереженого опорядження фасаду за допомогою цегляного мурування.

На поч. 1900-х рр. у квартирі на другому поверсі проживала разом з батьками майбутня письменниця, перекладачка, громадська діячка Суровцова Надія Віталіївна (1896—1985). Серед знайомих, які відвідували її батьків, був зокрема, О. Корчак-Чепурківський — відомий гігієніст та епідеміолог. Бл. 1903 Н. Суровцова оселилася з матір'ю у будинку на сучасному пров. Т. Шевченка, 8-а. Невдовзі переїхала до Умані, де здобула гімназійну освіту. Навчалася на Вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі. У 1917—18 була в Києві співробітницею українських урядових структур. У 1919—25 — на еміграції, закінчила філософський факультет Віденського університету. Після повернення до СРСР працювала у Харкові. 1927 її заарештовано і відправлено на заслання. Перебуваючи на Колимі, написала книгу спогадів, де згадувала будинок на Малій Житомирській, 19. Після звільнення (1954) проживала в Умані. Авторка численних оповідань, нарисів, художніх перекладів.

У 1910-х рр. в будинку мешкав В. Фамінський — доцент, потім професор Київської духовної академії на кафедрі історії російської літератури. Тепер — адмінбудинок [750].

Інна Гречина, Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.

249.10. Житловий будинок 1969, в якому проживали Вірський П. П., Дерегус М. Г., Маринченко Є. О. (іст.). Вул. Мала Житомирська, 10. Складається з двох зблокованих об'ємів, з яких шестиповерховий наближено до червоної лінії забудови вулиці, дев'ятиповерховий віддалений від неї на 7 м і утворює озеленений курдонер. Цегляний, секції об'єднано сходовою кліткою. У дев'ятиповерховому об'ємі зроблено проїзд на подвір'я, з якого влаштовано входи до будинку.

1969—75 у квартирі № 49 на четвертому поверсі в лівому крилі проживав Вірський Павло Павлович (1905—75) — балетмейстер, народний артист УРСР (з 1957), народний артист СРСР (з 1960), лауреат Державних премій СРСР (1950, 1970) і УРСР ім. Т. Шевченка (1965), художній керівник і директор Державного заслуженого академічного ансамблю танцю УРСР (з 1977 — його імені), організатором якого він був у 1937. Вивчав народне танцювальне мистецтво, на основі якого здійснив постановки концертних програм, хореографічних композицій: «Рукодільниці», «Про що верба плаче», «Гопак», «Запорожці», «Ми пам'ятаємо», «Повзунець» та ін. Багато хореографічних композицій зафіксував у виданнях «У вихорі танцю» (вип. 1—6, 1977—82).

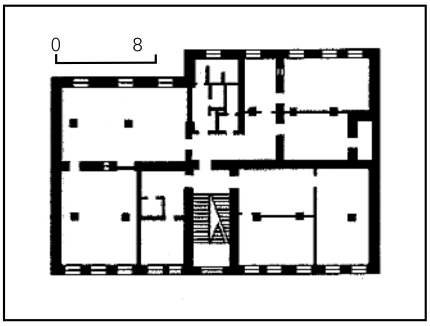

249.9. План третього поверху.
249.9. Вул. Мала Житомирська, 19.

249.10. Вул. Мала Житомирська, 10.

Митець виховав кілька поколінь артистів. Ансамбль танцю УРСР успішно гастролював у багатьох країнах світу.

1969—72 у квартирі № 37 мешкав Дерегус Михайло Гордійович (1904—97) — живописець і графік, народний художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1969). З 1972 жив на вул. Володимирській, 9.

1980—99 у квартирі № 58 жила Маринченко Євгенія Олександрівна (1916—99) — архітектор, заслужений архітектор УРСР (з 1970), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1971). Проектувала та споруджувала Палац «Україна» у Києві (1965—70, у співавт.). Наприкінці життя активно співпрацювала з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

1983 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування П. Вірського з горельєфним портретом митця і барельєфною жанровою композицією (ск. М. Марченко, арх. Т. Довженко) [751].

Галина Бєльчикова, Михайло Кальницький.

249.11. Комплекс центральних лазень з гідропатичною установою і житловим будинком 1893—94, в якому проживала родина Кричевських (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 3-а, 3/4. Займає трапецієподібну ділянку між вулицями Малою Житомирською і Софійською. Є частиною периметральної забудови кварталу. Споруджено за проектом цивільного інж. Г. Познякова, який по закінченні будівництва придбав цю садибу у дворянина А. Раковича. Після смерті Г. Познякова 1917 комплекс перейшов у власність його дружини і дітей. Садиба включала

249.11. Вул. Мала Житомирська, 3-а. Центральні лазні.

будинок лазень і житловий прибутковий будинок, що утворюють замкнене каре, та зведену на подвір'ї одноповерхову будівлю електростанції з димарем (не збереглася). Під частиною подвір'я було влаштовано муровані підвали. Споруди опоряджено в дусі історизму з використанням елементів цегляного стилю й класицизму.

Будинок центральних лазень з гідропатичною установою (№ 3-а). Займає північну частину ділянки. Триповерховий з підвалом і мезоніном, цегляний, у плані складної, наближеної до П-подібної конфігурації. Розташування приміщень анфіладно-коридорне. Перекриття пласкі дерев'яні, покрівля бляшана по дерев'яних кроквах. Конструктивна схема — поздовжньо-поперечні несучі стіни. Два об'єми будинку звернені чоловими фасадами на вулиці, третій, що їх з'єднує, — на подвір'я. Фасад з боку вул. Малої Житомирської з двома бічними ризалітами має симетричну ярусну композицію, розчленований пілястрами заввишки на два верхні поверхи. Завершення пілястрів оформлено цегляним візерунком з квадратами ліплених оздоблень, нижня частина з двома триярусними зубчиками-кронштейнами закінчується на рівні прорізів першого поверху. Перший поверх, позбавлений декору, вирішений у суворих формах і нагадує споруди замкового типу. Таке враження досягається завдяки застосуванню широких аркад ніш віконних прорізів лучкової форми в поєднанні з широкими міжвіконнями. Увінчує фасад типовий для цегляної архітектури карниз із зубчиками, мотив яких у дрібнішому масштабі повторюється в горизонтальному гурті над першим поверхом. Вікна переважно прямокутні, з перемичками лучкової форми. Бічні ризаліти на рівні третього поверху акцентовано здвоєними вікнами з арковими завершеннями, оздобленими ліпленим орнаментом. Подібний декор застосовано в оформленні карниза, підвіконних вставок і горизонтального гурту між другим і третім поверхами.

Дворовий фасад у місцях прилягання двох крил будинку вирішений у вигляді портика з трикутним фронтоном, що, як і головний фасад, розчленований на рівні другого—третього поверхів пілястрами з цегляним декором і бетонним оздобленням. Вікна трохи ширші, аркада першого поверху має стрункі пропорції. Завершення вікон третього поверху оформлено гірляндами. Інші фасади, звернені на подвір'я, вирішено скромно, вкрай лаконічно. Фасад з боку вул. Софійської за абрисом наближений до житлового будинку, має дещо інші пропорції порівняно з архітектурою крила з боку вул. Малої Житомирської, але їхнє архітектурно-декоративне оформлення тотожне.

В будинку було влаштовано троє цегляних й троє дерев'яних сходів (останні не збереглися). На всіх поверхах містилися парова лікарня і парові лазні. Інтер'єри мали ошатне оформлення, зокрема різьблені дерев'яні кіоски кас, паркетні підлоги в роздягальнях і диванних, мозаїчні — в інших приміщеннях, дороге устаткування, сім великих лазневих положок, три мармурові фонтани, 22 мармурові й шість мідних ванн, 50 мармурових лав.

Лазні поділялися на окремі номери та загальні лазні трьох класів; вхід до номерів та лазень 1-го класу було вла-

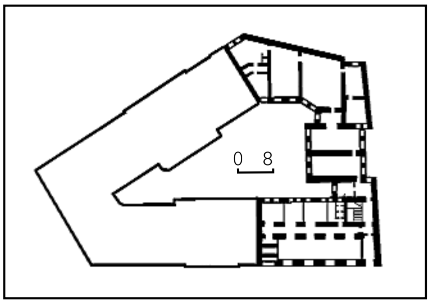

249.11. План першого поверху центральних лазень.

штовано з вул. Малої Житомирської, до лазень 2—3-го класів — з вул. Софійської. Тепер інтер'єри повністю перероблено.

Будинок є типологічно рідкісним зразком старих київських лазень. У травні 1894 на першому поверсі з боку вул. Малої Житомирської відкрився водолікувальний заклад з необхідними апаратами та приладами для наукової гідротерапії, облаштований з ініціативи відомого київського невропатолога, доктора медицини Й. Дейча, який працював тут до 1900 (пізніше відкрив власну водолікарню на вул. Михайлівській, 22).

Житловий будинок (№ 3/4). У південній частині ділянки. П'ятиповерховий (первісно чотириповерховий) з цокольним поверхом, цегляний, у плані близький до П-подібної форми. Перекриття дерев'яні, покрівля бляшана по дерев'яних кроквах. Конструктивна схема — поздовжні несучі стіни, посилені в місцях сходових кліток поперечними. Трисекційний, з двома багатокімнатними квартирами на поверсі (восьми-, семи-, шести- і чотирикімнатні квартири зі службовими приміщеннями). Після капітального ремонту має по чотири ізольовані двоі трикімнатні квартири на поверсі. В будинку влаштовано троє парадних й троє чорних сходів. На першому та цокольному поверхах було запроектовано дев'ять великих і три маленькі магазини, чайну.

Стилістика архітектурного вирішення фасадів аналогічна будинку лазень: третій—четвертий поверхи розчленовано пілястрами з цегляними й ліпленими деталями замість капітелей, низ пілястрів підтримано двома зубчиками-кронштейнами. Четвертий поверх увінчано цегляним карнизом, низ якого оздоблено мереживом зубчастих деталей. Разом з тим, архітектура фасадів має також ряд відмінних рис. Ризаліти розміщено асиметрично. Частий ритм пілястрів, стрункі пропорції віконних прорізів, велике рустування другого поверху з боку вул. Софійської, балкони з ажурними металевими ґратами надають споруді рис житлового будинку. Вхід з боку вул. Малої Житомирської оформлений двома рустованими пілястрами, портал сходової клітки на рівні третього—четвертого поверхів має великий арковий віконний проріз із замковим каменем і ліпленим декором. П'ятий поверх, зведений на поч. 20 ст. і композиційно подібний до основного об'єму, має простіше оздоблення — лаконічно вирішений карниз, пілястри, продовжені у вигляді вертикальних фільонок, що виступають. В інтер'єрі збереглися ажурні огородження сходів, в окремих кімнатах — ліплені розетки.

Цінність архітектурного ансамблю комплексу полягає в створенні відмінних абрисів громадської будівлі й житлового будинку на основі цілісного архітектурно-художнього вирішення.

1906—10 у квартирі № 6 з боку вул. Софійської проживав з родиною Кричевський Василь Григорович (1872—1952) — архітектор, живописець, графік, художник театру і кіно, майстер декоративно-ужиткового мистецтва. В цей час працював над проектами громадських і приватних будинків на Полтавщині; розробив проект перших у Києві споруд у стилі українського романтизму: особняк І. Щитківського на вул. Полтавській, 4 (1907) та прибутковий будинок М. Гру-

249.11. Вул. Мала Житомирська, 3/4. Житловий будинок.

шевського на вул. Паньківській, 9 (1906—09; зруйнований в 1918); тут опрацьовувалися ескізи декорацій до вистав у Театрі М. Садовського; розроблено дизайн студії І. Щитківського, робочого кабінету М. Грушевського, власного помешкання та студії; створено низку оригінальних графічних творів — обкладинок для українських видань. Тут у 1906—10 зростали його сини (учні Четвертої Київської гімназії), майбутні митці: Кричевський Василь Васильович (1901—78) — живописець, художник кіно і Кричевський Микола Васильович (1898—1961) — живописець, графік, художник театру і кіно. В. Г. Кричевського відвідувало багато відомих українських діячів, у т. ч. брати дружини — В. і Д. Щербаківські. Пізніше родина переїхала на вул. Паньківську, 9 — у прибутковий будинок М. Грушевського (не зберігся). Наприкінці 19 ст. у цьому будинку проживав цивільний інж. Г. Позняков, який переїхав звідси у власний будинок на вул. Несторівській, 19 (тепер вул. І. Франка).

Тепер комплекс використовується в основному за первісним призначенням, у приміщенні водолікарні влаштовано магазин. У житловому будинку на першому поверсі містяться точильна майстерня та офіси [752].

Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Тетяна Товстенко.

249.12. Садиба, 1897 (архіт.). Вул. Мала Житомирська, 9-а, 9-б. На схилі вулиці. Включає два чолові будинки, що збереглися (флігель, служби та фруктовий сад втрачені). Належала дружині купця 2-ї гільдії М. Дмитрієвській, з 1906 — С. Венглінській.

Житловий будинок (№ 9-а). У ряді щільної периметральної забудови вулиці. Споруджений 1897 на замовлення М. Дмитрієвської за проектом арх. І. Ніколаєва з використанням форм і деталей класицистичної архітектури. Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі. Симетричну композицію головного фасаду підкреслено двома бічними розкріповками, що увінчуються невисокими прямокутними аттиками. Нижній поверх оформлено дощаним рустом. Розкріповки на рівні другого і третього поверхів виділено пілястрами спрощеного тосканського ордера (у нижній частині пілястри рустовані). Вікна акцентовані пласкими замковими каменями, на третьому поверсі декоровані тонкою рельєфною стрічкою. Центр фасаду виділено проїздом на подвір'я, над яким улаштовані балкони з кованими ґратами витонченого рисунка. Сходова клітка з окремим виходом на подвір'я розташована праворуч від під'їзду. Збереглися різьблені дерев'яні вхідні двері та металеві ґрати сходів в інтер'єрі.

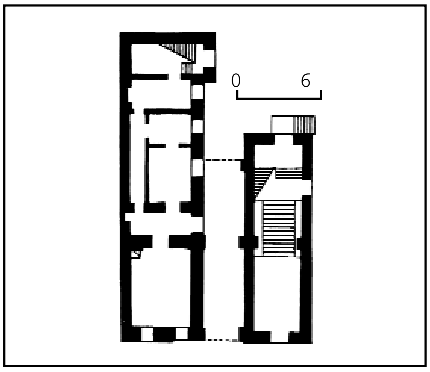

249.12. Вул. Мала Житомирська, 9-а. План першого поверху.

249.12. Вул. Мала Житомирська, 9-б.

Житловий будинок (№ 9-б). Прилягає до будинку № 9-а. Точна дата спорудження та автор первісного проекту не встановлені. Перебудований 1897 за проектом арх. І. Ніколаєва. Двоповерховий на цокольному поверсі, у плані Г-подібний. Одно-, двоповерхове дворове бічне крило будинку розташоване вздовж межі із сусідньою садибою та слугує підпірною стіною, має мезонін у місці прилягання до основного об'єму. Архітектура головного фасаду вирішена з використанням рис класицизму. Бічні розкріповки виділені пілястрами спрощеного тосканського ордера з фільончастим декором. Поверхи відокремлені широким карнизом, підвіконня об'єднані горизонтальними гуртами. Прямокутні віконні прорізи першого поверху обрамлені профільованими лиштвами, увінчаними пласкими сандриками. Лучкові перемички вікон другого поверху оздоблені замковими каменями з ліпленими гірляндами. Міжвіконня декоровані прямокутними нішами та фігурним цегляним муруванням. Вхід до будинку оформлено напівциркульним широким кесонованим архівольтом. Вінцевий антаблемент з архітравом, оздобленим над пілястрами здвоєними кронштейнами. Дворовий фасад облаштовано відкритою дерев'яною галереєю.

Будівлі споруджені у формах класицизму, проте мають індивідуальне архітектурне вирішення і гармонійно вписуються в забудову вулиці.

Тепер будинок № 9-а використовується Державною податковою адміністрацією Києва, № 9-б займають державні та приватні установи [753].

Інна Гречина, Тетяна Товстенко.

249.13. Садиба кін. 19— поч. 20 ст., в якій містилося Київське відділення Товариства поширення освіти серед євреїв у Росії (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 20, 20-а, 20-б, 20-в, 20-г. Межує з міським сквером, розташованим вздовж Володимирського проїзду. Складається з п'яти споруд, розміщених на ділянці з похилим рельєфом. З них будинки № 20, 20-а — на червоній лінії забудови вулиці, інші — у середині садиби. Планувальне вирішення ділянки, продиктоване умовами перепаду рельєфу, відзначається затисненістю і ускладненістю, влаштуванням підпірних стін, приямків, внутрішніх проїздів. Житловий будинок

249.13. Вул. Мала Житомирська, 20.

№ 20-б (найстаріший у садибі) споруджено 1873 за проектом військового інж.-капітана І. Запорожського на замовлення власника — штаб-ротмістра В. Іваненка. Будинки № 20 і 20-а зведено 1894 на замовлення Є. Карвовської за проектом арх. М. Гарденіна. Будинки № 20-в і 20-г архітектурної цінності не мають.

Житловий будинок (№ 20). У ряді забудови вулиці. Триповерховий на цокольному поверсі, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з двома квартирами на поверсі. Відкритий брандмауер звернений до скверу на Володимирському проїзді. Перекриття пласкі. Фасад має семидільну симетричну структуру, виявлену трьома ризалітами. Центральний ризаліт обрамлений здвоєними пілястрами й тричвертєвими колонками коринфського ордера, увінчаний трикутним фронтоном з ліпленою декоративною композицією з геральдичним гербом і маленькими здвоєними пілястрами іонічного ордера. Бічні ризаліти обрамлено канелюрованими пілястрами іонічного ордера, увінчано тридільним фронтоном з напівциркульним завершенням центральної частини, круглим вікном і мініатюрними пілястрами коринфського ордера. Заглиблений вхід у центральному ризаліті оформлено здвоєними колонками тосканського ордера. Перший поверх рустований, другий декорований ліпленими лавровими вінками і здвоєними мініатюрними пілястрами тосканського ордера у простінках між прямокутними вікнами. Третій поверх оздоблено пласкими пілястрами коринфського ордера. Декор фасаду доповнюють ліплені гірлянди з мушлів і волюти в лиштвах верхніх вікон центрального ризаліту. Брандмауер оформлений пілястрами і напівколонками. Великий простір сходових кліток перекрито склепіннями, оздоблено пілонами тосканського ордера й колонами на першому поверсі, на другому — арками й великим вітражним вікном. Збереглися вхідні дерев'яні різьблені двері, ошатний вестибуль з канелюрованими пілонами, металеві ажурні огородження сходів.

Житловий будинок (№ 20-а). У ряді щільної периметральної забудови вулиці. Чотириповерховий (перший поверх цокольний), цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, з чотирма квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. Має симетричну п'ятидільну структуру фасаду, виявлену центральним та бічними ризалітами. Центральний ризаліт акцентовано великими тричвертєвими колонами коринфського ордера по третьому—четвертому поверхах, завершено напівциркульним фронтоном з круглим горищним вікном. Зберігся восьмерик — основа втраченої бані. Бічні ризаліти виявлено подвійними пласкими пілястрами коринфського ордера. Меандровий пояс розділяє третій і четвертий поверхи. Лиштви вікон оздоблено замковим каменем, підвіконні фільонки заповнено різноманітним ліпленим орнаментом. Звиси карниза підтримуються декоративними консолями, між якими розміщено квадратні фільонки з рослинним орнаментом.

249.13. Вул. Мала Житомирська, 20-а.
249.13. Тимпан фронтону (№ 20-а).
249.13. План першого поверху.

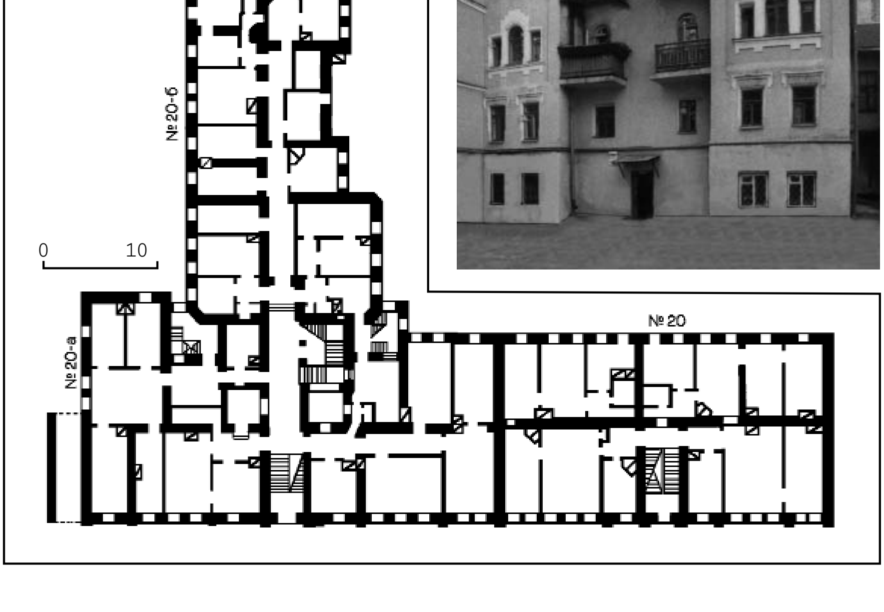

Прибуткові будинки № 20 і 20-а, вирішені у стилі історизму, відзначаються багатою пластикою фасадів і широким використанням елементів архітектури доби ренесансу.

Житловий будинок (№ 20-б). У глибині садиби, вздовж скверу, відокремлений від нього широким проходом і підпірною стіною, що оформлює перепад рельєфу і створює затишний простір подвір'я. Первісно двоповерховий, пізніше надбудований. Чотириповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з бічними ризалітами на дворовому фасаді. Односекційний, з двома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. Фасад, звернений до скверу, оформлений лаконічно. Має четверо вікон та два бічні замуровані прорізи. Центр акцентовано двома здвоєними вікнами. Всі прорізи оформлено обрамленням у стилі класицизм. Фасад, звернений на подвір'я, тридільний, ризаліти увінчують трикутні, оздоблені сухариками фронтони. У ризалітах влаштовано строєні вікна, центральні з яких на третьому і четвертому поверхах більші за розміром. Вікна з широким обрамленням, центральне вікно третього поверху — з напівциркульною фрамугою. Основна площина стіни за проектом мала три вікна, в натурі центральне вікно відсутнє. На третьому і четвертому поверхах — по два балкони. Центр фасаду підкреслено входом. Сходи тримаршові. Первісне опорядження інтер'єрів не збереглося.

249.13. Вул. Мала Житомирська, 20-б.

Будинок має оригінальне і нетрадиційне архітектурне вирішення.

На поч. 20 ст. у квартирах на перших поверхах будинків № 20, 20-а містилося київське відділення Товариства поширення освіти серед євреїв у Росії. Засноване 1863 у Санкт-Петербурзі Товариство було найзначнішою культурно-просвітницькою організацією євреїв Російської імперії. Київське відділення діяло з 1903. Реґіоном його діяльності був визначений Південно-Західний край (Київська, Подільська та Волинська губернії). Першим головою київського відділення був цукрозаводчик і меценат Лаз. Бродський, після його смерті (1904) — лікар і громадський діяч М.-Е. Мандельштамм, потім — меценат барон В. Гінцбург. Товариство обстоювало широке прилучення єврейської людності до суспільного життя у країні, відмову від ортодоксально-замкненої системи освіти. З цією метою утримувало своїм коштом початкові школи, організовувало лекції. З 1906 на вул. Малій Житомирській, 20 діяла бібліотека відділення, якою керував дослідник єврейських старожитностей Г. Барац. На 1913 фонд бібліотеки становив понад 10 тис. томів (тепер переважна її частина увійшла до колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ). У лекціях, організованих відділенням, брали участь письменник та фольклорист С. Ан-ський (справж. — С. Раппопорт), ск. І. Гінцбург, сіоніст, майбутній депутат Установчих зборів Н. Сиркін. Загалом кількість членів Київського відділення перевищувала 700 осіб (за даними на 1909); з ним активно співпрацювали філантропи Л. Бродський та М. Гальперін, громадський діяч і публіцист Г. Гуревич, правник і громадський діяч А. Марголін та ін.

Під час 1-ї світової війни у частині приміщень, що їх раніше займало відділення, розташувався комітет Київського товариства для надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій. Діяльність єврейських громадських структур у будинку на вул. Малій Житомирській, 20 тривала до 1920.

У садибі також містилися в різний час магазин музичних інструментів «Гармонія», декоративна і шпалерна майстерні, з 1913 — кінотеатр «Веста».

1965 на фасаді буд. № 20 помилково встановлено меморіальну дошку про перебування тут письменника М. Лєскова (граніт, арх. В. Шевченко). Насправді письменник з 1849 до поч. 1850-х рр. мешкав на терені сучасної ділянки на вул. Малій Житомирській, 11 (її тогочасна забудова не збереглася) [754].

Інна Гречина, Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.

249.14. Садиба 1909, в якій проживав Бабій Б. М. (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 12-а, 12-б. Складається з

житлового будинку на червоній лінії забудови вулиці, зведеного на замовлення домовласника Г. Пальчевського, та флігеля у глибині подвір'я.

Житловий будинок (№ 12-а). П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані має форму паралелограма з невеликим тильним ризалітом. Будувався у комплексі з дворовим флігелем. Первісно між цими об'ємами були влаштовані відкриті перехідні містки на рівні кожного поверху (не збереглися). Композиція головного фасаду симетрично-осьова, з переважанням вертикальних членувань. Бічні частини виділено гранчастими еркерами, центральну — балконами пластичної форми й невеликим аттиком. Декор фасаду витримано у стилі модерн із застосуванням рустування, фактурного тинькування, рослинних орнаментів, ліплених деталей. Привертають увагу скульптурні зображення орлів у лопатках на рівні другого поверху, барельєфні композиції на теми дитячого виховання у фризі й центральному аттику, металева брама з вираженими стильовими ознаками. В інтер'єрі збереглися деталі оздоблення: гурти, карнизи, ліплені вставки. Первісне планування квартир змінено внаслідок пізніших ремонтів. Будинок є характерною спорудою київ-ського модерну.

Флігель (№ 12-б). Чотири-, п'ятиповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний. Зведений у модернізованих формах цегляного стилю. Складається з прилеглого до брандмауера садиби № 14 п'ятиповерхового об'єму й перпендикулярних до нього різновеликих крил — наближеного до вулиці чотириповерхового й тильного (довшого) п'ятиповерхового. Торці крил зі зрізаними наріжжями оздоблені розкріповками. У торці короткого середнього крила влаштовано вхід і сходову клітку, інший вхідний вузол — у внутрішньому куті на стику поздовжньої та поперечної частин. Стримані за архітектурним вирішенням фасади з видовженими прямокутними прорізами та двома рядами балконів вирізняються вертикальною побудовою, підкресленою широкими лопатками. Лопатки на рівні четвертого поверху включають декоративні вставки цегляного орнаменту у вигляді шахівниці.

Будинок є зразком внутрішньоквартальної житлової забудови поч. 20 ст.

На поч. 20 ст. в № 12-а містилося архітектурно-будівельне бюро з креслярнею «Товариство техніків».

1948—65 у квартирі № 11 будинку № 12-а проживав Бабій Борис Мусійович (1914—93) — вчений у галузі права, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974), академік-секретар відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР (1968—88). У цей час (з 1949) працював в Інституті держави і права АН УРСР (1974—88 — його директор). Досліджував проблеми теорії та історії держави і права, історії правознавства.

Мешкав також 1965—70 на вул. Володимиро-Либідській, 16; 1970—93 на вул. Володимирській, 51—53.

Тепер будинок № 12-б перебуває на капітальному ремонті [755].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова, Володимир Хромченков.

249.14. Вул. Мала Житомирська, 12-а.
249.14. План другого поверху.

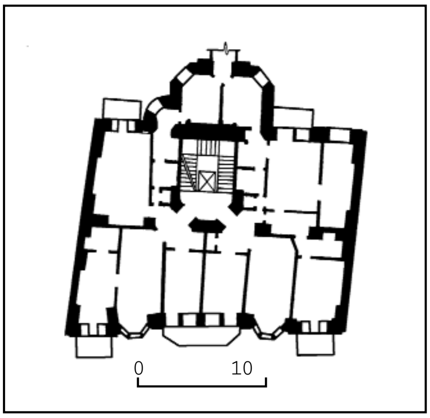

249.14. Декоративна деталь у ніші верхнього поверху.
249.14. Барельєф центрального щипця.

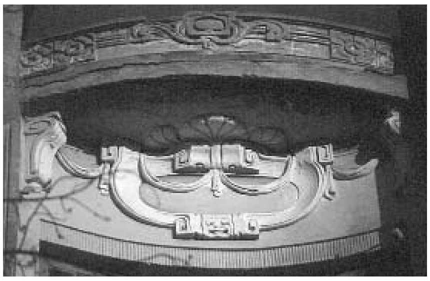

249.15. Садиба 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Мурашки О. І. та О. О. (архіт., іст.). Вул. Мала Житомирська, 14-а, 14-б. Первісно мала № 12. Складається з особняка і прибуткового будинку на червоній лінії забудови вулиці та флігеля на подвір'ї.

249.14. Вул. Мала Житомирська, 12-б.

У серед. 19 ст. садиба належала надвірному раднику Ф. Бровінському та його дружині О. Бровінській. 1858 тут споруджено одноповерховий на цокольному поверсі особняк по фронту вулиці. На ділянці пл. 320 кв. сажнів (0,14 га) розташовувався сад (ліворуч), посеред подвір'я — криниця. Від Бровінських нерухомість перейшла 1872 до спадкового почесного громадянина П. Григоровича-Барського, власника найбільшого паперового магазину в Києві й друкарні. 1875 на його замовлення до тильної частини будинку було зроблено двоповерхову прибудову за проектом інж.-арх. В. Чаплинського (поглинена пізнішими прибудовами). В останній чв. 19 ст. з боку подвір'я надбудовано мезонін. У верхньому ярусі особняка був передпокій з вікном на вулицю, далі — велика зала з п'ятьма вікнами, видовжена по фасаду. Решта кімнат і допоміжних приміщень розташовувалися з боку подвір'я.

У 1894 сини П. Григоровича-Барського, виступаючи в ролі опікунів хворого батька, продали садибу київському купцю 2-ї гільдії, майстру іконостасів О. Мурашку. 1898 вздовж всього правого боку ділянки він звів триповерховий прибутковий будинок, звернений до вулиці вузьким торцем — чоловим фасадом. Умови затісної ділянки спричинили влаштування оригінального, ламаного в плані в'їзду-підворіття (автор проекту — арх. М. Вишневський). У будинку було шість квартир — три трикімнатні та три семикімнатні, що здавалися внайм. У нижньому ярусі — крамниця, льох та дві кухні. За описом садиби 1894, парадний вхід був праворуч — і в особняк, і в прибутковий будинок. Імовірно, на поч. 20 ст. на місці дерев'яного з брандмауером сараю серед. 19 ст. споруджено флігель. Між ним та особняком був фруктовий сад (не зберігся),

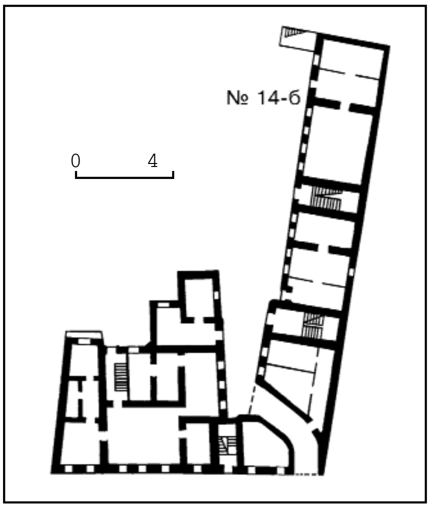

249.15. Вул. Мала Житомирська, 14-а.

249.15. Особняк (№ 14-а).
249.15. План першого поверху забудови садиби.
249.15. Прибутковий будинок (№ 14-а).

подвір'я було забруковане. 1905 після пожежі садибу реконструйовано. Після смерті власника в 1910 нерухомість перейшла у спадок його сину худ. О. Мурашку, який в березні 1914 продав її жителю Чернігова, дворянину К. Котляревському.

Особняк (№ 14-а). Одноповерховий з цокольним поверхом і горищем, цегляний, у плані складної конфігурації. Первісне анфіладне планування змінено на коридорне. Зведений у стилі пізнього класицизму. Головний рустований фасад на шість вікон розчленований лопатками на три частини, увінчаний розвиненим антаблементом. Вікна оздоблені трикутними (у бічних пряслах) та лучкової форми сандриками, обрамлені тичками з цегли. Первісне оформлення інтер'єрів не збереглося.

Споруда — одна з рідкісних будівель доби класицизму в південній частині Верхнього міста.

Прибутковий будинок (№ 14-а). Триповерховий з напівпідвалом і мезоніном, цегляний, у плані близький до прямокутника. Вирішений у ренесансно-барокових формах. Перший і другий поверхи рустовані. Має симетричну композицію, фланкований двома ризалітами, увінчаними трикутними фронтонами. Наріжжя ризалітів підкреслені пілястрами з фільончастим оздобленням. Центральну тривіконну частину завершено мезоніном, оформленим арковими прорізами та стрункими пілястрами. Мотив аркових прорізів використано в обрамленні вікон третього поверху ризалітів. Вікна основної площини стіни оздоблені фігурними сандриками. В інтер'єрі збереглись унікального рисунка металеві огородження сходів. Декор помешкань втрачено. Будинок привертає увагу своєрідною композицією та декором фасаду, що нагадує іконостас.

Флігель (№ 14-б). Двоповерховий, цегляний. Має лаконічне оформлення та надвірні дерев'яні сходи, що ведуть на другий поверх. Збудований по межі садиби.

1894—1910 в мезоніні особняка проживав Мурашко Олександр Іванович (1842—1910) — київський купець 2-ї гільдії, власник художньої іконостасної майстерні, що містилася на першому поверсі прибуткового будинку. Рідний брат керівника Київської рисувальної школи М. Мурашка, батько худ. О. Мурашка. Був нагороджений золотими медалями на виставці у Варшаві та за участь в опорядженні соборів св. Володимира у Києві та в Ялті. Майстерня виконувала різного роду іконостасні роботи, у т. ч. живописні, столярні й позолотні, різьблення рам, розписи живописом та фресками стін, храмів, реставрацію картин. Похований на Лук'янівському цвинтарі. Меморіальна частина особняка, де жив О. Мурашко, зазнала планувальних змін.

1907—10 в квартирі батька в особняку, 1910—14 — в мезоніні прибуткового будинку (відповідає сучасній квартирі № 6) мешкав Мурашко Олександр Олександрович (1875—1919) — художник, педагог, випускник санкт-петербурзької Імператорської АМ (1900), професор Української АМ (з 1917). У 1909—12 викладав у Київському художньому училищі. У цьому будинку обладнав майстерню, де створив кілька визначних творів. Навесні 1909 О. Мурашко вперше взяв участь у міжнародній художній виставці у Мюнхені, де його картини «На ковзанці» та «Карусель» здобули найвищу оцінку, митця було запрошено для участі у виставках у Берліні, Відні, Амстердамі та інших європейських мистецьких центрах. 1910 він експонував свої роботи на міжнародній виставці у Венеції, на персональних виставках у Берліні, Кельні та Дюссельдорфі, з 1911 — постійний учасник виставок сецесіоністів у Мюнхені, з 1916 — член Товариства передвижників, співзасновник Київського товариства художників. Його твори ще за життя потрапили до художніх музеїв та приватних зібрань у Будапешті, Нью-Йорку, Бухаресті, Берліні. 1913 відкрив власну художню студію — Класи живопису і рисування на вул. Інститутській, 18 (будинок не зберігся). Після продажу цієї садиби в 1914 переїхав на вул. Багговутівську, 25 (будинок не зберігся). 14 червня 1919 вбитий чекістами неподалік свого дому. Похований на Лук'янівському цвинтарі.

По переїзді О. Мурашка на вул. Багговутівську на вул. Малій Житомирській, 14 продовжувала діяти іконостасна майстерня, яку він передав одному з співробітників — Я. Мозговому. З встановленням радянської влади садибу націоналізовано і переобладнано під комунальні квартири. В 1930-х рр. тут також був Будинок культури сліпих.

На фасаді встановлено гранітну меморіальну дошку з зображенням палітри і бронзовим барельєфним портретом художника О. Мурашка (ск. П. Остапенко, арх. П. Кальницький) [756].

Інна Гречина, Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Тетяна Товстенко.

250. МАЛОПІДВАЛЬНА ВУЛИЦЯ, серед. 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Виникла у 1830-х рр. вздовж південного схилу Старокиївського плато і валу старокиївських укріплень, отримала назву Малопідвальної на відміну від вул. Великої Підвальної (тепер вул. Ярославів Вал). Пролягає від пров. Т. Шевченка до вул. Володимирської, перетинається вул. Паторжинського. Відрізок траси між вул. Паторжинського і пров. Т. Шевченка має значний підйом, з горішньої частини якого відкривається панорама кварталів, прилеглих до Майдану Незалежності.

Забудову верхнього відрізка вулиці складають громадські, відомчі та житлові будинки 1950—70-х рр. (№ 14, 21/8, 27, 29). Найбільшу архітектурно-містобудівну та історичну цінність має забудова похилої ділянки, де переважають житлові будинки кін. 19 — поч. 20 ст., споруджені відомими київськими архітекторами: № 2/9 (1884, арх. В. Ніколаєв), № 4 (1910, арх. А. Трахтенберг), № 6 (1890-і рр., арх. Є. Торлін), № 10 (1909—10, арх. К. Шиман), № 12/10 (кін. 19 ст., арх. В. Ніколаєв), № 15 (1896—97, арх. М. Гарденін). Значну роль у формуванні архітектурного абрису вулиці відіграє наріжний будинок № 1/7 (1900—01; архітектори К. Шиман, А. Краусс). Споруди частково зберігають історично утворену композиційно-художню особливість забудови: її модульність, стилістику, виразність пластики і силуету, парцеляцію ділянок. Ці якості забудови, а також своєрідний рельєф дали підстави письменникові М. Булгакову, який згадував вулицю у романі «Біла гвардія» під назвою «Мало-Провальної», вважати її «найфантастичнішою у світі». Під час зведення у 1970-х рр. відомчої споруди УВС було втрачено значну частину старих будівель непарного боку вулиці, що істотно зменшило її архітектурно-історичну насиченість.

Незважаючи на значні втрати в забудові, вулиця належить до відомих історико-культурних пам'яток. На ній проживали: літературознавець Л. Білецький, орієнталіст, славіст, письменник А. Кримський (№ 3); літературознавець С. Родзевич (№ 4); інженер-будівельник мостів та шляхів І. Баренбойм; фізик, чл.-кор. АН УРСР І. Кондиленко (№ 10); історик, громадсько-політичний діяч П. Дорошенко (№ 12/10); Герой Радянського Союзу М. Наумов (№ 21/8).

У будинках, що зруйновані за різних обставин, мешкали: у № 6 до поч. 1880-х рр.— М. Мурашко, керівник Київської рисувальної школи, що містилася в будинку Міської думи, згодом — на вул. Володимирській, 46 (обидві споруди не збереглися); у № 14 і № 16 в 1900-х рр. — Ф. Яновський, терапевт, академік ВУАН; у № 16 в 1930-х рр. — композитор П. Козицький; у № 17 в 1910-х рр. — С. Бразуль-Брешковський, журналіст, який вів приватне розслідування у т. зв. справі Бейліса; в № 19 на поч. 20 ст. — К. Конча, колишня солістка Маріїнського у Санкт-Петербурзі, Київського, Тифліського оперних театрів, викладачка Музично-драматичної школи М. Лисенка та ін. [757].

Михайло Кальницький, Тетяна Скібіцька.

250.1. Житловий будинок, 1900—01 (архіт.). Вул. Малопідвальна, 1/7. На розі з пров. Т. Шевченка (колишній пров. Хрещатицький), у ряді суцільної забудови. У 1899 в садибі, якою на той час володів купець Д. Мезенцев, розташовувалися двоповерховий житловий будинок змішаної конструкції та дерев'яний сарай. З 1900 садиба належала купцю Т. Апштейну, на замовлення якого споруджено новий чотириповерховий прибутковий будинок. Проект виконано 1900 арх. К. Шиманом, нагляд за будівництвом спочатку здійснював інж. О. Гілевич, потім — технік-арх. А.-Ф. Краусс, який доопрацював первісний проект.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний з двома різновеликими секціями. Первісно секція на вул. Малопідвальній містила на кожному поверсі по одній п'яти- та чотирикімнатній квартирі, секція у пров. Т. Шевченка — по дві трикімнатні квартири. Фасади декоровані у неоренесансних формах на ордерній основі. Головний елемент оздоблення — пілястри, які фланкують вікна третього та четвертого поверхів, і великі канелюровані, що об'єднують вікна третього та четвертого поверхів центральних і бічних частин обох вуличних фасадів. Оригінальна пластика споруди утворена численними формованими накладними рельєфами — квітковими гірляндами, картушами з гербами у декоративних фронтонах, жіночими маскаронами у замкових каменях, пальметами, меандровими поясами та іншими елементами, поєднаними з орнаментальним цегляним муруванням. Дворові фасади мають лише модельовані у цеглі міжповерхові пояси. З боку пров. Т. Шевченка збереглися ґрати проїзду на подвір'я з оригінальною верхньою стаціонарною частиною, що містить вписану в коло монограму власника — «ТА» (Товій Апштейн). У парадних сходових вузлах підлоги викладені орнаментальною поліхромною метлаською плиткою, яка імітує мозаїку зі стилізованими ренесансними мотивами.

Будівля — характерний зразок багатоквартирного прибуткового будинку межі 19—20 ст., що відіграє у забудові вулиць роль містобудівного акценту.

Тепер тут містяться офісні приміщення [758]. *Тетяна Скібіцька.*

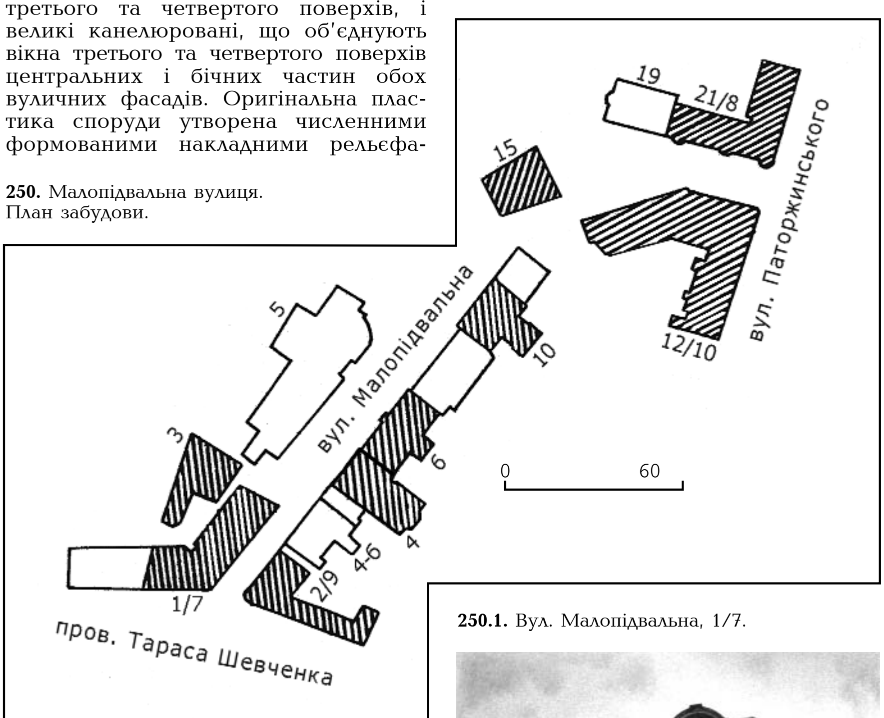

250. Малопідвальна вулиця. План забудови.

250.2. Житловий будинок, 1884 (архіт.). Вул. Малопідвальна, 2/9. На перетині з пров. Т. Шевченка, на червоних лініях забудови. Споруджений у кілька етапів. Першим побудовано наріжний прямокутний об'єм та двоповерховий флігель на подвір'ї (не зберігся) за проектом арх. В. Ніколаєва для купця Т. Мухіна, згодом — крило у пров. Т. Шевченка.

Триповерховий з мансардним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, з коридорним однобічним групуванням приміщень в об'ємі з боку пров. Т. Шевченка. Четвертий мансардний поверх зведено в радянський час. Фасади оформлені одноманітно, відзначаються простотою архітектурного оздоблення на основі класицистичних взірців. В їхній композиції використано лопатки на другому й третьому поверхах, руст, фігурне аркатурне мурування під карнизом, а також невисокі аттики по осях первісних входів. Втрачено наріжний вхід до будинку з

250.1. Вул. Малопідвальна, 1/7.

250.2. Вул. Малопідвальна. 2/9.

металевим піддашшям і ажурні кронштейни балкона над ним.
Будинок є зразком рядової житлової забудови міста кін. 19 ст., відіграє роль містобудівного акценту в формуванні вулиці.
Тепер тут містяться різні фірми [759].
Тетяна Скібіцька.

250.3. Житловий будинок, 1890-і рр. (архіт.). Вул. Малопідвальна, 6. У ряді щільної забудови вулиці на підйомі рельєфу. Споруджений у садибі, яка з 1867 належала родині купця К. Торліна. Після розподілу садиби у 1908 поміж нащадками — братами Г. і Є. Торліними — одна з ділянок (№ 6) перейшла у власність титулярного радника, цивільного інж. Є. Торліна. Ймовірно, за його проектом і було зведено триповерховий будинок (1938 надбудовано один поверх). Власник садиби Є. Торлін проживав за цією адресою.
Триповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі. Односекційний, з розміщеними по центральній осі головними й чорними сходами, первісно з двома п'яти- та шестикімнатними квартирами на кожному поверсі. У декоруванні фасаду домінує неоренесансна стилістика. Центральноосьова симетрична композиція головного фасаду виділена розкріповкою сходового вузла з високим — на півтора поверхи — лучковим вікном, фланкованим романськими напівколонками та ступінчастим декоративним фронтоном (тепер в об'ємі надбудованого поверху). Бічні крила з вузькими вікнами підкреслені широкими балконами. Перший поверх рустований. Карниз значного виносу над третім поверхом оздоблений декоративними консолями. В інтер'єрах втрачено кахляні груби й ліплені плафони.
Вирізняється ошатною пластикою фасаду, яка підтримує масштабні та стилістичні характеристики фронту забудови вулиці, що склалися у кін. 19 — на поч. 20 ст.
Тепер на першому поверсі міститься фірма «Монарх» [760].
Людмила Пономарьова, Тетяна Скібіцька.

250.4. Житловий будинок, 1896—97 (архіт.). Вул. Малопідвальна, 15. На червоній лінії забудови вулиці, замикає її перспективу.
Ділянка розташована на заломі вулиці, входила до складу великої садиби графині Н. де Бальмен. 1887 її придбала М. Телалова. На місці одноповерхового дерев'яного будинку на замовлення власниці було споруджено цегляний. Автор проекту — арх. М. Гарденін, який здійснював також керівництво будівельними роботами і нагляд за ними. В ході реалізації проект було змінено: пірамідальне завершення по осі бічного проїзду не зведено, побудовано додатковий мансардний поверх.
Триповерховий з цокольним і мансардним поверхами, цегляний, пофарбований, у плані складної конфігурації. Первісне планування з однією квартирою на поверсі істотно не змінилося. Вирішений у цегляному стилі з використанням елементів неоготики. Композиція головного фасаду триосьова, осі виділено розкріповками з трикутними фронтонами, в тимпанах яких вміщено круглі медальйони з ліпленими жіночими голівками. Вхідний портал зі стрілчастим архівольтом зміщено відносно центру, двері оздоблено ефектним різьбленням. Оформлення інтер'єрів не збереглося.
Пам'ятка — зразок житлової архітектури періоду історизму, що відіграє важливу містобудівну роль.
Тепер на першому поверсі міститься аптека [761].
Марія Кадомська, Володимир Хромченков.

250.5. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживав Дорошенко П. Я. (архіт., іст.). Вул. Малопідвальна, 12/10. На розі з вул. Паторжинського. Споруджувався в два етапи. 1887 на «пустопорожньому місці» з боку пров. Михайлівського на замовлення княгині Г. Любомирської зведено триповерховий з підвалом будинок. Автор проекту — арх. В. Ніколаєв. Наприкінці 19 ст. до наявного будинку з боку пров. Михайлівського прибудовано триповерховий об'єм у тотожньому стилістичному вирішенні, з боку вул. Малопідвальної — корпус на чотири з половиною поверхи. Тоді ж усі споруди було об'єднано єдиним четвертим поверхом.

250.3. Вул. Малопідвальна, 6.
250.3. План третього поверху.

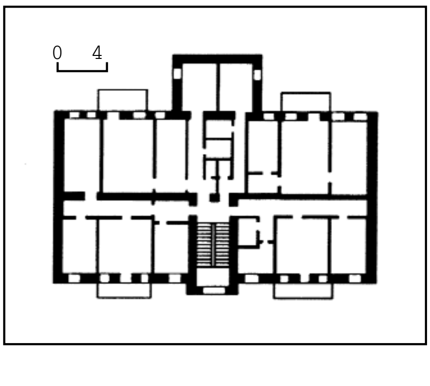

250.4. Вул. Малопідвальна, 15.
250.4. План третього поверху.

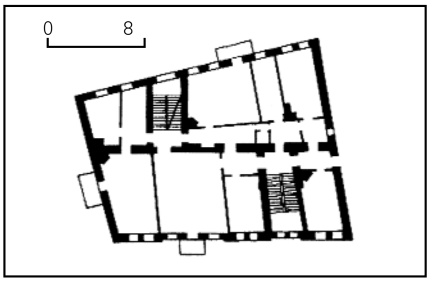

Чотириповерховий з мансардним поверхом (добудований 1988), цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, зі зрізаним наріжжям. В архітектурі помітне поєднання рис історизму та цегляного стилю. Площини фасадів розчленовано розкріповками, другий поверх вкрито стрічковим рустом, третій і четвертий поверхи виділено рустованими лопатками. Вікна прямокутні, з лучковими перемичками й вухатими лиштвами, у виділених розкріповками частинах (три — з боку пров. Михайлівського, одна — наріжна) на другому поверсі — напівциркульні. Проїзд на подвір'я — з вул. Малопідвальної. Наріжжя — з балконами на другому й третьому поверхах. Характерними елементами оздоблення є міжповерхові й підвіконні гурти (на другому поверсі прикрашені поребриком, на третьому та четвертому сухариками), які разом із стрічковим рустом формують композицію фасаду.
Будинок є характерним зразком архітектури Києва кін. 19 ст.
1918—19 у будинку проживав Дорошенко Петро Якович (1858—1919) — історик, громадсько-політичний діяч, головний уповноважений у справах мистецтв Української Держави і УНР. Походив з давнього козацько-старшинського роду, що веде початок від гетьмана М. Дорошенка. Дядько відомого українського історика Д. Дорошенка. Закінчивши медичний факультет Київського університету (1884), 20 років працював земським лікарем на Чернігівщині. Брав активну участь у зем-

ському житті, створенні Музею українських старожитностей В. Тарновського в Чернігові, що відігравав роль національного українського музею, та музею місцевої старовини в Глухові. Досліджував і збирав пам'ятки української старовини, співробітничав у Чернігівській архівній комісії. Сприяв виданню журналу «Киевская старина», публікуванню в ньому матеріалів з історії та етнографії України за редакцією Б. Грінченка. Під впливом П. Дорошенка формувалася національна свідомість майбутнього гетьмана України П. Скоропадського, українського художника Г. Нарбута (навчався у Глухівській гімназії, директором якої був П. Дорошенко) та ін. 1905 його обрано директором чернігівського Дворянського пансіону. 1918 П. Дорошенко вітав проголошення Гетьманату, того самого року переїхав до Києва. У червні 1918 очолив Головне управління у справах мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти. Законом від 1 серпня 1918 він був визнаний першою особою в Українській Державі на випадок смерті, тяжкої хвороби чи перебування поза межами держави гетьмана. За його участю утворено державні українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, Українську національну бібліотеку, Український національний драматичний театр, Національну оперу, проводилася робота з обстеження пам'яток мистецтва й старовини, комплектування національного архіву, розпочалася реставрація Андріївської церкви та Софійського собору тощо. Керівництво управлінням продовжував за часів УНР. Разом з урядом виїхав до Вінниці, звідти — до Одеси на лікування, де в липні 1919 був розстріляний більшовиками.

Тепер на першому поверсі будинку міститься офтальмологічний центр «Ексимер» [762].

Світлана Блащук, Марина Виноградова, Тетяна Осташко.

250.6. Житловий будинок 1953, в якому проживав Наумов М. І. (іст.). Вул. Малопідвальна, 21/8. На перетині з вул. Паторжинського, під кутом до червоної лінії забудови. Разом із сусіднім дев'ятиповерховим будинком № 21 утворює єдиний блок. Збудований за проектом арх. В. Ладного в ретроспективних формах архітектури 1940—50-х рр. із застосуванням класицистичних елементів.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, трисекційний. Перший поверх тинькований під руст. Фасади верхніх поверхів із світло-сірої цегли розчленовано вертикалями п'ятикутних еркерів та оздоблено декоративними деталями з бетону (розетки й балясини на еркерах, спрощені капітелі пілястрів і елементи карниза). Наріжжя будинку виділені лоджіями (тепер засклені).

З червня 1953 до лютого 1974 у квартирі № 21 проживав Наумов Михайло Іванович (1908—74) — радянський військовий діяч, генерал-майор (з 1943), Герой Радянського Союзу (1943). Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — начальник штабу оперативної групи партизанських загонів Сумської обл. (з жовтня 1942), командир Сумського партизанського кавале рійського з'єднання (з січня 1943). У 1945 закінчив Вищі академічні курси при Військовій академії Генштабу, працював у військах МВС. З 1953 — начальник внутрішніх військ України та Молдавії, з 1960 — у відставці. В цей період написав повісті-спогади про війну: «Хінельські походи» (1953), «Степовий рейд» (кн. 1 — 1961, кн. 2 — 1964), «Західний рейд» (1969) та ін. Член Спілки письменників України (з 1961). Похований на Байковому цвинтарі. Ім'ям М. Наумова названо вулицю та школу № 230 у Києві.

Тепер на першому поверсі містяться різні громадські організації [763].

Лариса Добрийвечір.

250.7. Вул. Малопідвальна, 4.
250.7. План першого поверху.

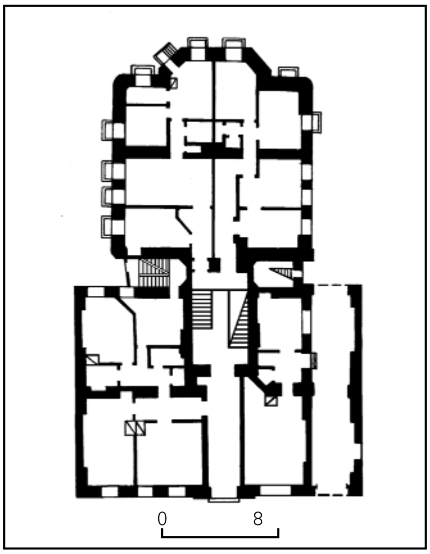

250.7. Житловий будинок 1910, в якому проживав Родзевич С. І. (архіт., іст.). Вул. Малопідвальна, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як прибутковий за проектом техніка А. Трахтенберга.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані — Т-подібна двоквартирна секція. Оформлений у стилі модерн. Головний фасад симетричний за композицією. Вісь входу підкреслено центральним ризалітом, увінчаним прямокутним аттиком із слуховими вікнами. Різноманітні за угрупуванням і формою вікна мають трапецієподібні, напівциркульні та заокруглені по кутах перемички. Декор фасадів стриманий цегляний, з геометричною орнаментикою. Плаский вінцевий карниз оздоблено парними кронштейнами. У вхідному тамбурі та житлових приміщеннях збереглося ліплення плафонів, виконане в стилістиці фасаду. Мистецьку цінність мають кахляні груби, художній метал ґрат сходів та балконів, різьблені двері оригінального рисунка.

Типовий для міста невеликий прибутковий будинок має архітектурну цінність завдяки модерністичному декору, виконаному в лицьовій цеглі.

У 1920—30-х рр. в квартирі № 5 проживав Родзевич Сергій Іванович (1888—1943) — літературознавець, критик, педагог. По закінченні Київського університету 1913 викладав у середніх навчальних закладах міста, педагогічному технікумі, з 1935 — професор, завідувач кафедри світової літератури університету. Фахівець з історії російської та західноєвропейської літератур 19—20 ст. Перші етюди опублікував у 1910-х рр., у т. ч. розвідки «У пошуках Атлантиди» (про поезію І. Буніна) та «Ідея долі в драмах Метерлінка і Л. Андрєєва» (обидві — 1915). У 1920-х рр. увагу громадськості привернули дослідження С. Родзевича «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка ("Катерина", "Слепая")», «"Тарас Бульба" як історична повість» та «Українське мистецтво в закордонних журналах», статті про творчість М. Лермонтова, І. Тургенєва, Дж. Лондона, Р. Роллана, Оноре де Бальзака, В. Шекспіра. 1928—31 вийшла друком серія оглядів перекладної західноєвропейської літератури. В 1910-х рр. мешкав на вул. Кудрявській, 10 [764].

Сергій Білокінь, Тетяна Скібіцька.

250.8. Житловий будинок кін. 19 —поч. 20 ст., в якому проживали Білецький Л. Т., Кримський А. Ю. (іст.). Вул. Малопідвальна, 3. У глибині ділянки, за сучасною спорудою. Забудову садиби розпочато 1883, коли на замовлення домовласника Г. Рейзе зведено фасадний двоповерховий цегляний будинок.

1889 до нього добудовано дворове крило, за яким у кін. 19 — на поч. 20 ст. зведено наявний чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний флігель. У 1970—80-х рр. всі споруди садиби, крім чотириповерхового флігеля, знесено, на їхньому місці зведено відомчу будівлю. У флігелі містилися квартири № 5—8 (по одній на поверсі). За даними на 1918, на четвертому поверсі у квартирі № 5 проживали відомі вчені.

1917—18 — Білецький Леонід Тимофійович (І882—1955) — літературознавець, педагог, громадський діяч. 1913 закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, 1915 — педагогічні курси для вчителів середніх шкіл, по закінченні яких викладав у гімназіях. Член Історичного товариства Нестора-літописця. Працював в українських педагогічних організаціях, зокрема у Всеукраїнській учительській спілці (1917). Наприкінці 1917 очолив педагогічний відділ Генерального секретаріату народної освіти УНР. Із заснуванням 1918 у Кам'янці-Подільському державного українського університету був запрошений на кафедру української літератури.

1920—23 викладав в Українському університеті у Львові, 1921 — декан історико-філологічного факультету Народного університету в Ланцуті в таборі інтернованих вояків УНР. З 1923 — директор Українського високого педагогічного інституту, з 1933 — професор Українського вільного університету в Празі. Віце-президент Української вільної АН. Наукові дослідження присвячено усній словесності, теорії та історії українського театру і літератури (зокрема, «Історія української літератури», 1947), творчості І. Котляревського, Лесі Українки, О. Огоновського, О. Олеся, І. Франка, Т. Шевченка та інших письменників.

1918—41 — Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — орієнталіст, славіст, історик української мови і літератури, фольклорист, перекладач, письменник, акад. УАН (з 1918), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). Автор понад тисячі наукових праць. По закінченні 1889 Колегії Павла Ґалаґана в Києві навчався і працював у Москві (професор Лазаревського інституту східних мов, Вищих жіночих курсів). 1918 переїхав до Києва, з липня — член Комісії з розробки законопроекту про заснування УАН, з 14 листопада — академік, 1918—28 — неодмінний секретар академії наук, з 1921 — голова її Історико-філологічного відділу, директор Інституту української наукової мови (тепер — Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАНУ), 1918—21 — професор Київського університету, редактор «Записок Історично-філологічного відділу ВУАН». Одночасно очолював численні наукові комісії, Кабінет арабо-іранської філології, брав участь у заснуванні та діяльності Всенародної бібліотеки України (тепер Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ), Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (з 1922 — голова комітету й етнографічної комісії) тощо. 1928 через хворобу вчений залишив на певний час роботу в академії, продовжуючи наукові дослідження. Влітку 1930 після справи Спілки визволення України А. Кримського звільнили з усіх посад, хоч і не позбавили звання академіка. Впродовж майже трьох років вчений був безробітний і жив у злиднях. Лише наприкінці 1930-х рр. йому доручили керівництво аспірантами в Інституті мовознавства. У січні 1941 в академії наук відбулися урочистості з нагоди 70-річчя від дня народження і 40-річчя наукової діяльності А. Кримського.

250.9. Вікно сходової клітки.

У липні 1941 вченого заарештовано, звинувачено у керівництві антирадянським націоналістичним підпіллям, згодом вивезено до Кустанаю (Казахстан), де він помер у в'язничній лікарні 25 січня 1942. Реабілітований 1957.

У цьому будинку містилася цінна збірка сходознавчих раритетів вченого, доля якої дотепер невідома.

Тепер на першому поверсі офісні приміщення [765].

Михайло Кальницький, Тетяна Осташко.

250.9. Житловий будинок 1909—10, в якому проживали Баренбойм І. Ю., Кондиленко І. І. (архіт., іст.). Вул. Малопідвальна, 10. На червоній лінії забудови вулиці, на схилі рельєфу. Садиба з 1908 належала дворянці С.-М. Полянській. Автор проекту — арх. К. Шиман.

250.9. Вул. Малопідвальна, 10.
250.9. План першого поверху.

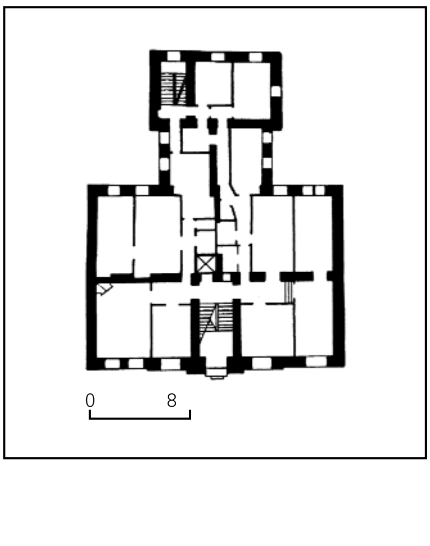

Будинок займав частину фронту садиби. Ліворуч стояв двоповерховий житловий об'єм (перебудований у повоєнний час), на місці якого у 1910 планувалося спорудження шестиповерхової будівлі за проектом арх. К. Шимана під наглядом арх. О. Гілевича (не здійснено). На подвір'ї розташовувались цегляні служби. Через складний рельєф ділянки на невеликій відстані від тильного фасаду будинку зведено підпірну стіну, в якій влаштовано кам'яні сходи до терасного саду на стрімкому схилі (ймовірно, саме цей сад описано як місце втечі пораненого О. Турбіна в романі М. Булгакова «Біла гвардія»). Забудову горішньої суміжної ділянки на вул. Паторжинського, 12 знищено у 1980-х рр.

П'яти-, шестиповерховий (через похилий характер ділянки), цегляний, у плані — Т-подібна двоквартирна секція з проїздом на подвір'я. Зведений у формах історизму. В симетрично-осьовій композиції головного фасаду переважають вертикальні членування. Виразності силуетові будинку надає завершення у вигляді ступінчастого аттика (окремі деталі втрачено). Цегляний і ліплений декор, виконаний у неоготичній стилістиці, вирізняється витонченістю й точністю рисунка. Віконні прорізи кожного поверху різні за формою, обрамленням та заповненням. Особливо виразне оформлення центрального вхідного порталу і зсунених по вертикалі різноманітних прорізів сходової клітки.

Первісно у будинку було 16 квартир. В інтер'єрах деяких з них збереглися набірний паркет, ліплені з розписами стелі, кахляні груби з рельєфними городками і вставками.

Будинок є яскравою пам'яткою періоду історизму в житловій архітектурі Києва.

1944—67 у квартирі № 4 мешкав Баренбойм Ісак Юлісович (1910—1983) — інженер-будівельник мостів та шляхів, Герой Соціалістичної Праці (1943). До 1950 очолював Мостозагін № 2, потім протягом 35 років керував провідною вітчизняною мостобудівною організа-

250.9. Люкарна сходової клітки.

цією — Мостотрестом № 1. За участю І. Баренбойма споруджено Дарницький залізничний міст, ім. Є. Патона, Пішохідний міст, міст Метро та ін. Пізніше мешкав на вул. Тарасівській, 8. Ім'ям І. Баренбойма названо одну з вулиць міста.

1967—93 у квартирі № 4 проживав Кондиленко Іван Іванович (1919—93) — фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), завідувач кафедри Київського університету (з 1951). Автор наукових праць з проблем молекулярної спектроскопії, квантової електроніки, нелінійної оптики. 1970—78 — голова правління товариства «Знання» УРСР. Жив також на вулицях Микільсько-Ботанічній, 14 і Пушкінській, 45.

Тепер будинок на капремонті [766].

Михайло Кальницький, Олена Лисенко.

251. МАРІЇНСЬКИЙ ПАЛАЦ, серед. 18—2-а пол. 19 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. М. Грушевського, 5-а. На Дніпровій кручі, перпендикулярно до вулиці й будинку Верховної Ради України. Головним південно-східним фасадом звернений до площі перед Маріїнським парком, північно-західним — до Міського саду. Зведений 1748—52 за проектом придворного арх. Б.-Ф. Растреллі як царська резиденція на півдні Російської імперії на замовлення імператриці Єлизавети Петрівни. Будівництво здійснював архітектор Московської палацової контори І. Мічурін із помічниками С. Каріним, Т. Невським, П. Нейоловим, М. Салковим, А. Спиридоновим за участю італійських майстрів А. Демарко і К. Пеллі. Цеглу для палацу виготовляли на Бобовничівському заводі.

Резиденція планувалася для проведення парадних церемоній, що визначило характер її архітектурної композиції з урочистим розворотом фасадів, анфіладою вітальних зал. В основу композиції покладено барокову симетричну схему, за якою передбачалося парадне подвір'я, оточене службовими корпусами (циркумференціями). Центром композиції став двоповерховий палац, що мав нижній цегляний і верхній дерев'яний поверхи. Ліворуч і праворуч від нього — одноповерхові цегляні флігелі для «кавалерських» покоїв і кухонь. До комплексу входили також будинки гауптвахти й оранжереї (не збереглися), огорожа з брамою (запроектовані арх. І. Мічуріним).

Архітектурно-художній ансамбль вирішений у стилі бароко. Зовнішні стіни були пофарбовані вохрою, архітектурні та ліплені деталі — білилом. Інтер'єри також відповідали бароковій стилістиці. Тронна зала в центральному ризаліті була пишно оздоблена ліпленим позолоченим декором, набірна підлога з цінних порід дерева мала складний і вигадливий рисунок. Доповнювали оздоблення різьблені позолочені меблі, розкішно декороване тронне царське місце, оксамитові малинові штори та драпірування з золотим шитвом і торочкою. В інших приміщеннях стіни було оббито шовковими китайськими шпалерами, вікна задрапіровано парчовими та оксамитовими завісами. Більшість приміщень палацу прикрашали каміни, інкрустована підлога, різноманітні світильники й меблі. Житлові кімнати імператриці, спальня і кабінет мали ошатно оздоблені стіни і водночас просту дубову підлогу, застелену сукном і килимами, вікна були завішані тонким білим трикотажем. Різьблене позолочене ліжко імператриці стояло під розкішним оксамитовим балдахіном.

251. Маріїнський палац.
Вул. М. Грушевського, 5-а.

У 2-й пол. 18 ст. в палаці періодично проводилися ремонтні роботи, в яких брали участь архітектори А. Квасов (1755, 1776) та І. Григорович-Барський (1776). До приїзду імператриці Катерини II у Київ (1787) здійснили ґрунтовний ремонт: фасади перефарбували в сірувато-блакитний колір, залишивши білими всі оздоблення й балюстради, полагодили огорожу, заново прикрасили інтер'єри парадних кімнат. На поч. 19 ст., за імператора Олександра I, арх. А. Меленський розробив проект реконструкції палацу у стилі класицизм з добудовою колонних портиків, трикутних фронтонів і відповідних лиштв віконних та дверних прорізів. 1811 згорів правий флігель, 1819 пожежа знищила другий дерев'яний поверх, тому реконструкцію було відкладено. Протягом 1-ї пол. 19 ст., внаслідок використання палацу не за призначенням (зокрема, його займало акціонерне Товариство штучних мінеральних вод), царська резиденція занепала.

1868—70 палац відбудовано з нагоди приїзду імператора Олександра II та імператриці Марії Олександрівни. Від того часу Імператорський, чи Царський палац мав паралельну назву — Маріїнський (за іншими даними, ця назва з'явилася після 1917). Автор проекту відбудови — арх. К. Маєвський, будівничий — К. Вергейм, керівник робіт — інж. А. Струве. В оздоблювальних роботах, що тривали до 1872, брали участь архітектори М. Канілле, О. Шіле, худ. К. Алліауді. Автори проекту реконструкції мали на меті відновити палац не тільки для проживання царської

251. Маріїнський палац.
Південно-східний фасад.

251. Фонтан. Скульптура
«Путті, які роздирають серце».

251. Маріїнський палац.
Партер перед південно-східним фасадом.

сім'ї, а й, насамперед, влаштувати спеціальні парадні приміщення для проведення важливих внутрішньодержавних і дипломатичних зустрічей. Вірогідно за бажанням замовника, К. Маєвський надав усім фасадам ансамблю, зокрема й флігелям та огорожі з південно-східного боку, рис растреллівського бароко. Заново зведено цегляний другий поверх, з боку парку добудовано терасу зі сходами, зовнішні стіни пофарбовано в бірюзовий колір, змінено колишнє анфіладне планування приміщень, інтер'єри вирішено в стилі французького класицизму (стиль Людовіка XVI). Нижній поверх відвели для почту, верхній, що мав 28 приміщень, — для проживання високопоставлених осіб. На другому поверсі по осі центрального входу містилася, як і раніше, церемоніальна приймальня (Біла зала), обабіч — вітальні й покої імператора (праве східне крило) та імператриці (ліве західне крило). Білу залу прикрашали чотири герби, розміщені на карнизі, — Російської імперії, міста Києва, Волині, Поділля, а також ліплений плафон з великою бронзовою люстрою у центрі. На плафоні було чотири овальні медальйони з портретами будівничих палацу — К. Маєвського, М. Каніллє, А. Струве, О. Шіле (не збереглися). Крім великої люстри, залу освітлювали шість малих і вісім багатосвічних бра у бічних частинах. Одноповерхові службові флігелі з коридорною системою планування збереглися у первісному вигляді. Будинок мав калориферну систему опалення.

В останній чв. 19 ст. у палаці з'явилося багато творів живопису, графіки та ужиткового мистецтва, розкішні меблі й світильники. Збереглися перелік творів мистецтва і свідчення про те, що добирав їх для палацу сам імператор. Довкола резиденції встановили ажурну металеву огорожу зі стовпами, що вціліла з 18 ст. На пілонах брами помістили анотаційну бронзову дошку з датою освячення палацу (8 листопада 1870) і прізвищами учасників його відбудови: графа О. Бобринського (міністра шляхів сполучення, розпорядника робіт), К. Маєвського (автора проекту), А. Струве (керівника будівельних робіт).

Перед парковою терасою з двома гіпсовими скульптурами собак (сетерів, які, за переказами, належали Олександру II) розбито обсаджену яворами, кленами, акаціями та липами галявину з фонтаном. У кронах дерев прорізано спеціальні «вікна», крізь які відкривався вид на бані Софійського собору та Андріївської церкви.

У добу визвольних змагань найбільших пошкоджень зазнало внутрішнє опорядження палацу. Цінні меблі, світильники, твори живопису й графіки були майже цілком втрачені. Для потреб різних установ, які займали палац у 1920—30-х рр., змінено планування приміщень у бічних крилах основного об'єму, оздоблення зал збереглося лише фрагментарно. 1943 внаслідок вибуху бомби, що влучила в центральну частину будівлі, зруйновано плафони Білої зали, Зеленої та Червоної вітальнь. 1946—49 здійснено ремонтні роботи під керівництвом арх. П. Альошина, і палац пристосовано під будинок урядових прийомів. Питання про реставрацію інтер'єрів тоді не порушувалося.

1979—81 під загальним керівництвом Інституту «Укрпроектреставрація» проведено великий комплекс робіт з метою пристосування палацу під бу-

динок урядових прийомів. У розробці проекту реконструкції та його здійсненні брав участь авторський колектив у складі: архітектори — В. Глибченко, І. Іваненко, В. Шкляр, інженери — А. Хабинський, А. Яворський (відзначені в 1983 Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка), арх. Н. Диховична та мистецтвознавець А. Шамраєва. Проект ґрунтувався на історико-архівних і натурних дослідженнях, вивченні відповідних історичних аналогів, що дало змогу простежити історію комплексу та оздоблення його інтер'єрів, відновити більшість зал другого поверху й надати їм вигляду, що його вони мали у 1868—72. Всі будівельні та реставраційні роботи виконували українські майстри. З деякими змінами відновлено планування трьох зал палацу, кількість парадних приміщень зменшено до 26. Центральні парадні, представницькі приміщення вдалося реставрувати з високим ступенем достовірності. Виняток становлять повністю втрачений живопис на плафоні Білої зали (збереглася лише текстова інформація) та підлога й світильники більшості приміщень, відновлені за архівними даними й аналогами. Відреставровано балюстраду й скульптуру над вінцевим карнизом північно-східного фасаду. Здійснено благоустрій внутрішнього подвір'я та навколишньої території, де влаштовано газони з фонтанами з білого мармуру, встановлено паркові скульптури (путті), скопійовані з творів французького скульптора Ж. Пігаля, які зберігаються в Музеї мистецтв ім. Б. і В. Ханенків у Києві та в музеї-садибі «Останкіно» в Москві. Відреставровано огорожу, на стовпах встановлено вази, втрачені під час нацистської окупації 1941—43.

Маріїнський палац донині зберіг первісну об'ємно-просторову композицію серед. 18 ст., але архітектура фасадів, планування приміщень, оздоблення інтер'єрів припадає на період відновлювальних робіт 1868—72. Об'ємно-просторова композиція палацу симетрична відносно осі північний захід — південний схід. В її основі — ускладнений план з крилами, флігелями й виступами ризалітів, які формують пластично виразну гру об'ємів. Довжина головного фасаду — 65,3 м, з боку Міського саду — 119,1 м. Центральний корпус завширшки 20 м, наріжні крила — 9,1 м. Висота палацу — бл. 16 м.

Палац двоповерховий, цегляний, тинькований, з поздовжніми бічними крилами; з боку площі глибокий курдонер утворюють два Г-подібні в плані одноповерхові службові флігелі, з'єднані з основним об'ємом заокругленими переходами. У головній (репрезентативній) частині планування анфіладне дворядне, пов'язане з центральним розподільчим вузлом; у бічних крилах, що призначалися для житлових приміщень, — коридорне однобічне (первісно анфіладне). Перекриття в окремих приміщеннях першого поверху — пологі хрещаті склепіння, над сходами і в Білій залі — підвісні плафони, у решті приміщень — пласкі по балках.

Композиція фасадів має чітку ярусну побудову: перший поверх палацу й фасади флігелів розчленовано лучковими прорізами з простими рамковими лиштвами, в окремих частинах оброблено пласким рустуванням. Верхній поверх вирішено в ордерній системі, вікна оформлено ускладненими бароковими лиштвами з фартухами, вушками та заокругленими сандриками.

Композицію головного і паркового фасадів визначають три ризаліти: пласкі центральні (на три і п'ять прорізів) і виступні бічні (на один отвір). Ризаліти підкреслено парними колонами й пілястрами коринфського ордера, збільшеними арковими прорізами, балконами й аттиками з волютами, круглими нішами та люкарнами горищних приміщень. Репрезентативна частина палацу на рівні даху обнесена балюстрадою на стовпах, увінчаних декоративними вазонами. Центральний вхід і вихід на паркову терасу позначено лучковими розкріпованими напівфронтонами й розміщеними над ними гербовими картушами (рисунок гербів поки не відновлено). На головному фасаді привертають увагу скульптури — напівлежачі жіночі постаті, які символізують Милосердя і Правосуддя (відновлені під час реставраційних робіт за старими фото; арх. Є. Куликов). Декоративне оздоблення доповнюють ліплені маскарони в замкових каменях центральних вікон ризалітів, рослинний орнамент у вигляді вишуканих гірлянд. Крім головного входу в центральному ризаліті, в бічні анфілади житлового призначення вели додаткові входи, прорізані в бічних ризалітах центрального об'єму палацу.

Класичне за спрямованістю архітектурно-декоративне оформлення парадних інтер'єрів вирішене у стилі Людовіка XVI, зорієнтованому на грекоримське античне мистецтво. Характерними рисами цього стилістичного напряму є широке застосування позолоченого декоративного ліплення, порталів, мармурових камінів з пристінними дзеркалами тощо. Яскравість і насиченість колористичних вирішень, несподіваність колірних гам вказують також на вплив помпейського стилю. Винятком є оздоблення Барокової зали, відновленої за рисунками Б.-Ф. Растреллі. Таким чином, кожне з приміщень палацу має індивідуальне вирішення, без пластичних і колористичних повторів. Як і у 18 ст., парадними приміщеннями є розташована у центральному ризаліті велика Біла зала з просторим вестибулем та прилеглі до неї Зелена і Червона вітальні (назви походять від основного кольору стін).

251. Маріїнський палац.
Північно-західний фасад.

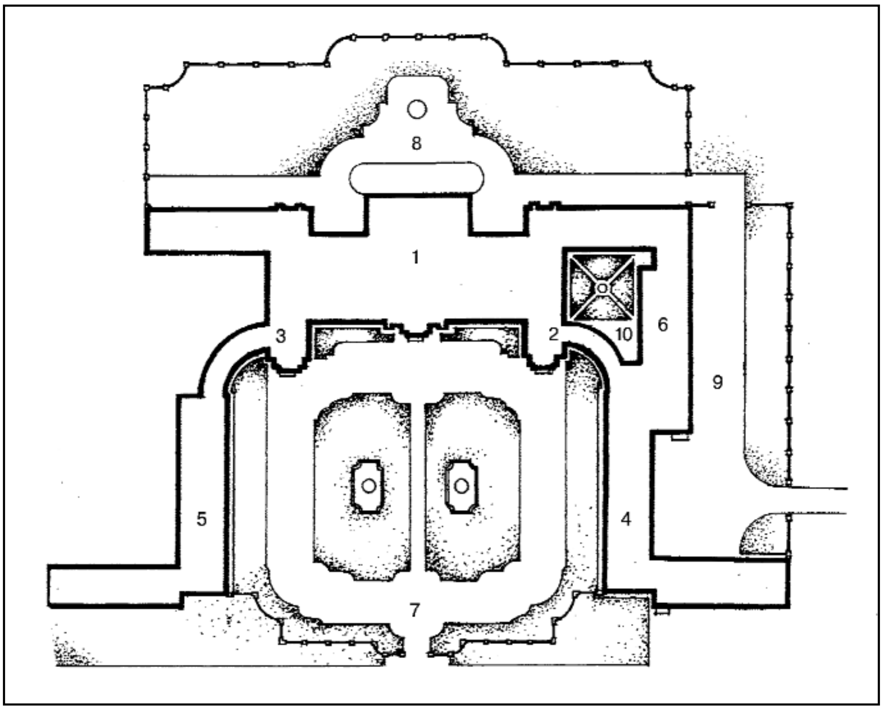

251. Маріїнський палац.

Генеральний план:

1. Центральна частина палацу.
2, 3. Колишні переходи із палацу у флігелі.
4—6. Флігелі.
7. Центральне подвір'я.
8. Південно-західне подвір'я.
9. Північно-східне подвір'я.
10. Внутрішнє подвір'я.

Вестибуль заввишки у два поверхи оперезаний з трьох боків балконом-антресоллю, на який виходять двері суміжних приміщень. Його нижній ярус (зберігся з 18 ст.) перекрито хрещатими склепіннями, верхній — підвісною стелею, що подовжується в напрямку Білої зали. На поздовжній осі вестибуля розміщені розгалужені біломармурові сходи з оригінальними світильниками у вигляді фігурок путті, встановленими на огороджувальних балюстрадах. Червоно-брунатні стіни розчленовані на фільонки, оформлені штучним мармуром і позолоченими ліпленими гуртами, меандрами й плетеницями, контрастують з чорно-білою шахівницею підлоги.

На рівні другого поверху вестибуль з'єднується з Білою залою через відкриту трипрогінну аркаду, мотив якої є панівним в архітектурному вирішенні зали, оскільки застосований також у поперечному розподілі її на квадратну центральну й прямокутні бічні частини. Напівциркульні арки з трьох боків зали спираються на стовпи, фланковані здвоєними колонами тосканського ордера. У замкових каменях арок — ліплені баранячі голови. В бік паркової тераси звернено три аркові прорізи. Верхній ярус вестибуля та Біла зала вирішені у світлих, майже білих тонах і мають соковитий об'ємний декор, складні плафони й багато позолоти. У центральній частині зали (12,0 × 12,0 м) підлога викладена вигадливою інкрустацією з цінних порід деревини. Цоколь і «картини» на стінах виконано із штучного світло-сірого мармуру. Розкішні декоративні стелі зали й вестибуля спираються на високі падуги, плафони з новими кришталевими люстрами розчленовані на поля різної форми.

Центральному колу плафона Білої зали відповідає рисунок паркетної набірної підлоги зі складною розеткою, виконаною з одинадцяти порід деревини. В інших залах використано п'ять порід (сировина переважно вітчизняна). Двері з позолоченим декором, обрамлені складними ліпленими порталами, сполучають Білу залу із Зеленою (правою) і Червоною (лівою) вітальнями. Від них симетрично розходяться дві паралельні анфілади, з'єднані між собою дверними отворами з ошатними різноманітними порталами. Загальне кольорове вирішення обох віталень досить складне: для оздоблення стін, крім позолоти, використано 12—14 додаткових кольорів. Спільними для їхнього опорядження є багатий ліплений декор і пофарбування високих профільованих цоколів та одвірків дверей і стін у характерний для помпейського стилю червоний (червоно-жовтогарячий) колір, який викликає несподівано теплі світлові відчуття і створює додатковий ефект ошатності й комфорту. Приміщення у протилежних крилах палацу менше насичені декоративними деталями і мають м'які й спокійні кольори. Наприклад, кабінет імператора за Зеленою вітальнею вирішено в комфортних брунатних і вохристих тонах, його загальний колорит вдало доповнює живопис у медальйонах над каміном і на плафоні. Крім позолоти, застосовано посріблений вишуканий ліплений декор. Розташована за кабінетом Блакитна вітальня оздоблена у світлих ніжних кольорах і має розписи рослинного характеру у вінках над каміном і над дверима. Наступні за Червоною вітальнею приміщення також вирішено у спокійній і складній колористичній гамі бірюзових, вохристих та зеленуватих тонів, вдало доповнених невеликими композиціями живопису на архітектурних деталях. Серед них вирізняється Барокова зала, витримана у відтінках слонової кості з позолоченими деталями та орнаментами. Її стіни зі штучного мармуру розчленовано на

251. Маріїнський палац.
План другого поверху:

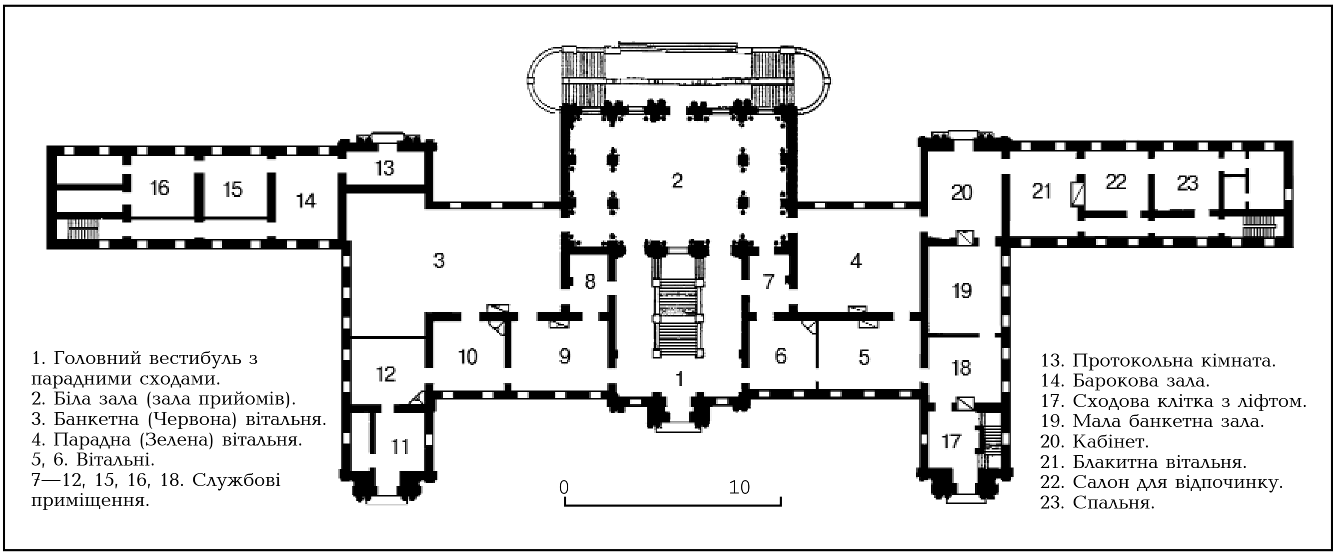

1. Головний вестибуль з парадними сходами.
2. Біла зала (зала прийомів).
3. Банкетна (Червона) вітальня.
4. Парадна (Зелена) вітальня.
5, 6. Вітальні.
7—12, 15, 16, 18. Службові приміщення.
13. Протокольна кімната.
14. Барокова зала.
17. Сходова клітка з ліфтом.
19. Мала банкетна зала.
20. Кабінет.
21. Блакитна вітальня.
22. Салон для відпочинку.
23. Спальня.

251. Фрагмент південно-східного фасаду.

фільонки позолоченими профільованими рамками, камін з біломармуровою полицею і дзеркалом оздоблено вишуканим бароковим обрамленням. Падуги плафона прикрашено звивистим рослинним орнаментом. У вінцевих картушах деяких камінів збереглися зображення імператриці Єлизавети Петрівни. Архівні джерела дають підстави вважати, що автором декоративних розписів, можливо, й загального колористичного вирішення, був придворний худ. К. Алліауді. Він працював у Києві до кінця 1872, хоча офіційно палац було завершено 1870.

Збереглося кілька цінних меблевих гарнітурів і люстр. Один з гарнітурів — єлизаветинського періоду, інші — кін. 19 ст. Всі вони відреставровані, частина з них доповнена новими предметами, виконаними в стилі оригіналів. Драпірування на вікнах пошите за старими зразками й технологіями. Тепер зали палацу прикрашено творами живопису, наданими київськими музеями.

Незважаючи на ряд реконструкцій і перебудов, споруда залишається визначним твором палацового мистецтва 18—19 ст. Разом з Міським садом утворює палацово-парковий комплекс — єдину пам'ятку такого типу в Києві.

Маріїнський палац є визначною пам'яткою історії. 1768—69 тут зупинялися сенатор О. Голіцин і граф Я. Брюс, 1781 — великий князь Павло Петрович (майбутній імператор Павло І). У січні—березні 1787 під час подорожі до Тавриди у палаці проживала і влаштовувала прийоми імператриця Катерина II. В різний час у ньому зупинялися російські царі Олександр I, Олександр II, Олександр III, Микола II; з 1886 мешкала велика княгиня Олександра Петрівна (Романова), яка заснувала 1889 Покровський жіночий монастир у Києві; 1914—17 (з перервами) — імператриця Марія Федорівна. Тут перебували в різний час члени іноземних владних династій.

Палац використовувався і як резиденція представників вищої державної влади в Південно-Західному краї. В ньому, зокрема, проживали:

1776 — граф Рум'янцев-Задунайський Петро Олександрович (1725—96) — військовий, державний діяч, генерал-ад'ютант (з 1762), генерал-фельдмаршал (з 1770). У 1764—94 — президент Малоросійської колегії і генерал-губернатор Малоросії, командувач Малоросійськими козацькими полками, Запорозькими козаками й Українською дивізією. За нього було остаточно ліквідовано автономію України, її адміністративно-територіальний поділ на губернії (1782), запроваджено російські закони, скасовано права козацької старшини.

1810—12 — граф Милорадович Михайло Андрійович (1771—1825) — військовий, державний діяч, генерал від інфантерії (з 1809), учасник Італійського і Швейцарського походів О. Суворова, війни Росії з наполеонівською Францією, військовий губернатор Санкт-Петербурга і член Державної ради (з 1818). У роки проживання в палаці — Київський військовий губернатор.

1816—19 тут мешкав Раєвський Микола Миколайович (1771—1829) — військовий, учасник походів О. Суворова, війни Росії з наполеонівською Францією, в якій відзначився в багатьох битвах, генерал від кавалерії (з 1813), член Державної ради (з 1826). У період проживання в Києві командував 4-м піхотним корпусом, штаб якого 1812 містився в лівому флігелі. В Маріїнському палаці у М. Раєвського бували майбутні декабристи О. Капніст і П. Муханов (його ад'ютанти), С. Волконський та М. Орлов (зяті генерала), В. Давидов, брати О. та Й. Поджіо, С. Трубецькой та ін.

Наприкінці 18 ст. в одному з флігелів влаштовувалися публічні театральні вистави. Пізніше у палаці були «присутствія», лазарет. Після пожеж поч. 19 ст. уцілілі помешкання передано під казарми батальйону військових кантоністів. 1834—68 комплекс використовувався акціонерним Товариством штучних мінеральних вод, яке обладнало у головному корпусі курзал, ванні кімнати й приміщення для виготовлення та продажу води, у флігелях — кімнати для приїжджих. Пізніше Товариство переведено в Міський сад. З 1870-х рр. після відбудови палац належав Удільному відомству.

1915—17 палацом завідував Оболонський Микола Андріанович (1874—?) — архітектор, випускник Імператорської АМ (1901), учень Л. Бенуа, автор проектів багатьох житлових, адміністративних і промислових споруд у Санкт-Петербурзі та Грузії (у 1908—15

251. Парадні сходи з головного вестибуля (№ 1).

працював старшим архітектором Кавказьких удільних маєтків). 4 вересня 1915 призначений архітектором Київського удільного округу (контора містилася на сучасній вул. М. Грушевського, 7; тут і мешкав) і завідувачем Маріїнського палацу. У 1917 — архітектор Київського університету. В 1918, за Української Держави, — завідувач будівельного відділу технічно-господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ.

У квітні—жовтні 1917 в палаці діяли Київська рада робітничих депутатів та Київський комітет РСДРП (більшовиків), обрані у березні 1917 на зборах київської соціал-демократії, які відбулися в Народній аудиторії (сучасна вул. Воровського, 26). Комітет спочатку містився у приміщенні Комерційного інституту (тепер бульв. Т. Шевченка, 22/24). Паралельно в місті діяв Київський комітет РСДРП (меншовиків). До листопада 1917 в Раді переважали меншовики, які проводили узгоджену з рішеннями УЦР і Тимчасового уряду політику. До квітня вона працювала у будинку Дворянського зібрання на пл. Думській, 2 (тепер Майдан Незалежності, будинок не зберігся).

251. Біла зала (№ 2).

До складу більшовицького комітету РСДРП входили відомі діячі партії.

Гамарник Ян Борисович (справж. — Яків Цудикович; 1894—1937) — член і секретар комітету, член виконкому Київської ради робітничих депутатів. У 1920-х рр. очолював Харківський, Одеський губкоми КП(б)У, Політуправління Червоної армії, з 1930 — заступник наркома оборони і голови Реввійськради СРСР. З початком масових репресій заподіяв собі смерть.

Горбачов Омелян Григорович (1893—1965) — робітник, член комітету, надалі — на керівній господарській і профспілковій роботі в УРСР.

Горвіц Олександр Борисович (1897—1918) — член комітету, виконкому Київської ради робітничих депутатів, з грудня 1917 — член ЦВК Рад України, з січня 1918 — уповноважений радянського уряду України з організації збройного повстання в Києві проти УЦР, під час якого загинув.

Затонський Володимир Петрович (1888—1938) — політичний, державний діяч, акад. ВУАН (з 1929). У цей час — член УЦР і Малої ради (більшовицька фракція). Член комітету (з травня), його голова (з листопада). В радянській Україні обіймав високі державні і партійні посади. Репресований.

Іванов Андрій Васильович (1888—1927) — робітник заводу «Арсенал», член комітету, один з організаторів січневого 1918 повстання проти УЦР. Пізніше обіймав відповідальні посади в партійно-державному апараті УСРР і СРСР.

Картвелішвілі Лаврентій Йосипович (1890—1938) — член комітету і редакції газети «Социал-демократ». Надалі працював на відповідальних партійних і державних посадах УСРР і СРСР. Репресований.

251. Фрагмент інтер'єра Банкетної (Червоної) вітальні (№ 3).

Кулик Іван Юліанович (справж. — Ізраїль Юдельович; 1897—1941) — письменник, дипломат. Член комітету. 1917—19 — член ЦВК Рад України, працівник українського відділу Наркомнацу, член колегії Наркомату закордонних справ РРФСР, 1920 — член Галревкому, 1924—26 — радянський консул у Канаді, з 1934 — голова Спілки письменників України. 1937 репресований.

Крейсберг Ісаак Миронович (1898—1919) — секретар комітету, член виконкому Київської ради робітничих депутатів, УЦР і Малої ради (більшовицька фракція), 1918 — член ЦК КП(б)У, проводив підпільну роботу в Одесі, Харкові, Катеринославі, в січні 1919 розстріляний в Полтаві військовою владою УНР.

Лебедєв Микола Миколайович (1887—1919) — перший голова, пізніше член комітету, журналіст, редактор газет «Правда», «Голос социал-демократа», «Пролетарская мысль», «Вісник Української Народної Республіки», «Коммунист».

П'ятаков Георгій (Юрій) Леонідович (1890—1937) — голова комітету, член виконкому Київської ради робітничих депутатів, її голова (з вересня), член УЦР і Малої ради (більшовицька фракція). Один з організаторів КП(б)У. Обіймав відповідальні військові та державні посади в УСРР та СРСР, належав до троцькістської опозиції. Розстріляний.

П'ятаков Леонід Леонідович (1888—1917) — голова військової організації при комітеті, один з організаторів Червоної гвардії в Києві, член виконкому Київської ради робітничих депутатів. Страчений військами УЦР.

Фіалек Іполит Михайлович (1875—1936) — робітник заводу «Арсенал», член комітету, УЦР (від національних меншин), член виконкому Київської ради робітничих депутатів. Один з керівників січневого 1918 повстання проти УЦР. Згодом — на підпільній роботі в Польщі (до 1926), працював у Києві на заводі «Арсенал», у Харкові — в редакції газети «Комуніст».

Київський комітет випускав газету «Голос социал-демократа», редакція якої містилася в палаці (редактор М. Лебедєв). Виходила в березні—жовтні 1917, з липня — також орган Київ-

251. Парадна (Зелена) вітальня (№ 4).

ського обласного комітету РСДРП(б). Тут діяла і редакція газети «Известия Киевского Совета рабочих депутатов».
Після жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді представники комітету В. Затонський, І. Крейсберг, Г. П'ятаков увійшли 25 жовтня до створеного Малою радою Крайового комітету охорони революції в Україні і визнали УЦР крайовою владою. 26 жовтня більшовики вийшли з комітету й організували підготовку збройного заколоту в Києві. Було утворено Військово-революційний комітет, який перебував у палаці. До його складу увійшли Я. Гамарник, В. Затонський, А. Іванов, І. Крейсберг, І. Кулик, Г. і Л. П'ятакови (голови ВРК першого та другого складу) та ін. 28 жовтня війська КВО і УЦР оточили Маріїнський палац, заарештували більшість членів більшовицького комітету і ВРК, загалом 14 осіб, за винятком В. Затонського. Від імені Тимчасового уряду арешт здійснив його комісар по м. Києву, голова Київського комітету РСДРП (меншовиків) К. Василенко.
1917 палац був резиденцією комісара Тимчасового уряду м. Києва. Канцелярія комісара складалася з відділів адміністративно-юридичного, іноземного, друку, рахункової частини. Посаду комісара обіймали відомі політичні діячі.
У червні—серпні 1917 — Страдомський Микола Федорович (1867—1936) — лікар, доктор медицини, директор Олександрівської міської лікарні (з 1909), гласний Київської міської думи, член міської управи (з 1902) і Київського губернського земського зібрання (1910-і рр.), кадет. У 1917 — голова виконкому Ради об'єднаних громадських організацій.
У вересні—жовтні 1917 — Доротов Олексій Васильович (1886—1919?) — набірник, меншовик, перший голова Київської ради робітничих депутатів, товариш голови виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, член виконкому Ради робітничих депутатів.
10 жовтня — 7 листопада 1917 — Василенко Костянтин Прокопович (1877—1941) — журналіст, член редколегії й помічник редактора газети «Киевская мысль», меншовик (з 1903), голова Київського обласного комітету РСДРП (меншовиків) (з травня 1917), гласний Київської міської думи, член УЦР від національних меншин (з серпня), генеральний секретар праці (вересень—жовтень). Від імені Тимчасового уряду брав участь в арешті членів більшовицького ВРК, який керував збройним повстанням у Києві в жовтні 1917. В радянський час двічі репресований — 1923 (засуджений до 10 років) і 1938 (засуджений на 5 років), 1941 розстріляний. Рідний брат історика, політичного діяча доби Української революції М. Василенка.
Юрисконсульт канцелярії комісара К. Василенка — Вакар Володимир Вікторович (літ. псевд. — В. Правдін; 1878—1926) — адвокат, журналіст, політичний діяч (меншовик), співробітник газети «Киевская мысль». В радянський час юрисконсульт, співробітничав у Київському істпарті. Автор праць з історії соціал-демократичного руху в Україні.
У січні 1918 в палаці містився більшовицький штаб т. зв. групи військ для боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії, що захопила Київ 26 січня й утримувала його до 2 березня 1918. Командував штабом полковник М. Муравйов. Більшовики здійснювали широкомасштабний червоний терор в місті, під час якого загинуло від 3 до 5 тис. осіб. Масові розстріли відбувалися й у парку поряд з палацом, де засідала слідча комісія. Її очолював студент Київського університету Л. Ахманицький (згодом обіймав посаду заступника прокурора Республіки під прізвищем Л. Ахматова). Заарештовані утримувалися в підвалах, піддавалися тортурам.
26—30 січня 1918 в палаці перебував під арештом Коваленко Григорій Андрійович (1867—1938) —письменник і журналіст. 1918 опублікував спогади про криваву різанину, влаштовану в Києві більшовиками — «До страшних днів у Києві».
27 січня — 6 лютого 1918 тут був ув'язнений Шульгін Василь Віталійович (1878—1976) — публіцист, державний діяч, видавець газети «Киевлянин» (1911—19), один з організаторів Добровольчої армії. Звідси його перевели пішки до Лук'янівської в'язниці. 1918 опублікував спогади про перебування в Маріїнському палаці — «Палац і в'язниця».
У березні 1918 палац передано Міністерству народної освіти з метою влаштування музею.
За Української Держави в палаці містилося Міністерство внутрішніх справ та кілька його підрозділів. Міністерство очолювали відомі українські державні діячі.
3 травня — 7 липня 1918 — Лизогуб Федір Андрійович (1851—1928) — громадсько-політичний діяч, який на посаді голови Полтавського губернського земства (1901—15) відзначився сприянням розвитку української культури в краї. Одночасно до 14 листопада обіймав посаду голови Ради міністрів (кабінет містився на вул. Інститутській, 40, будинок не зберігся), сенатор Державного сенату (містився на сучасному бульв. Т. Шевченка, 56; будинок втрачений). Намагався стабілізувати політичне, економічне і культурне життя держави, відстоював її інтереси на міжнародній арені. Емігрував.
У липні—жовтні, листопаді—грудні 1918 — Кістяківський Ігор Олександрович (1876—1941) — правознавець, громадсько-політичний діяч. У 1910—17 викладав в університеті (до 1911) і комерційному інституті в Москві, брав участь в українському національному русі, матеріально підтримував видання журналу «Украинская жизнь». У травні—липні 1918 — державний секретар Української Держави в кабінеті Ф. Лизогуба (працював на вул. Хрещатик, 38; будинок зруйнований). У травні—серпні — заступник голови української делегації на переговорах з РРФСР. Сенатор Державного сенату. Разом з кількома міні-

251. Камін у Парадній (Зеленій) вітальні (№ 4).

251. Барокова зала (№ 14).

страми уряду (Д. Дорошенко, В. Любинський, О. Рогоза та ін.) відстоював незалежницький курс, був противником укладання федеративної угоди з більшовицькою Росією. Емігрував.
У жовтні—листопаді 1918 — Рейнбот Віктор Євгенович — юрист, до революції — службовець Міністерства юстиції Російської імперії і голова окружного суду в Петрограді. За Гетьманату переїхав в Україну, з 24 жовтня — товариш міністра внутрішніх справ, у листопаді—грудні — міністр юстиції (Міністерство містилося у Міській думі; будинок не зберігся). У грудні 1918 заарештований армією УНР, вивезений в Одесу, звільнений.
Товаришами міністра працювали в різний час: колишній голова Херсонської губернської земської управи С. Варун-Секрет; голова Союзу земельних власників О. Вишневський; колишній губернатор Бессарабії, міністр сповідань Української Держави в листопаді—грудні 1918 (міністерство містилося в будинку митрополита Софії Київської) М. Воронович; інженер-електротехнік з Полтавщини В. Кулябко-Корецький.
Членами Ради міністерства були: П. Александров, М. Безсонов, С. Гріневич, І. Чарторижський, С. Шидловський та ін.
Міністерство складалося з кількох підрозділів. У палаці містилися департамент загальних справ (директор М. Мошенський) з відділами: персонального складу (начальник Б. Кільвейн), адміністративним (О. Завадський), законодавчим (С. Гапанович), бухгалтерським (Ф. Лаврик) та двома юрисконсультами (В. Приходько, В. Скопченко); департамент Державної варти (директори — генерал-хорунжий О. Аккерман, якого у серпні призначено начальником Генерального штабу, що містився в будинку командувача військ КВО на сучасній вул. М. Грушевського, 32, пізніше — П. Аккерман, віце-директори — М. Тальберг, М. Розумовський) з відділами — загальним

251. Медальйон над каміном
із зображенням імператриці Єлизавети.
Вітальня (№ 6).

(начальник В. Суковський), інспекторським (М. Бордель-фон-Борделіус), інформаційним (Л. Пономарьов), залізничним (Л. Делянов); департамент техніко-господарський (директор М. Боярський, віце-директори Л. Лосієвський, князь П. Урусов) з відділами:

251. Блакитна вітальня (№ 21).

251. Фрагмент інтер'єра вітальні (№ 5).

канцелярським (начальник О. Осмяловський), автовідділом (В. Матвєєв), будівельним (М. Оболонський), господарським (Ю. Селінг); канцелярія міністерства (директор С. Барщевський). За іншими адресами функціонували департаменти місцевого самоврядування (директор Л. Гладиревський) — на сучасній вул. М. Грушевського, 7; страховий (директор О. Солуха) — на вул. Лютеранській, 32; біженський (директор Ю. Старицький) — на вул. Басейній, 1; сільських справ (директор Л. Войцехівський) — на сучасній вул. Лисенка, 2, квартира № 2; Головне управління з воїнської повинності (директор І. Руденко) — на вул. Басейній, 1; Управління в справах друку (директор О. Андріяшев) — на вул. Хрещатик, 36 (будинок не зберігся).
У цей час в палаці також містилася позавідомча реквізиційна комісія Української Держави.
У лютому 1919 в палаці дислокувався штаб Богунського полку 4-ї Української радянської дивізії (командир — М. Щорс). У березні—серпні 1919 тут працювала Рада народних комісарів УСРР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади в країні в 1919—46, створений на основі реорганізації Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. За Конституцією УСРР 1919, РНК УСРР обиралася Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і була підзвітна йому і Всеукраїнському з'їзду Рад (1946 перетворена на Раду Міністрів УРСР).
Головою уряду у січні 1919 — червні 1923 був Раковський Християн Георгійович (1873—1941) — політичний, радянський державний діяч, дипломат. У березні 1919 обраний членом РКП(б) ЦК. На цьому етапі діяльності виступав провідником політики партійного центру, зокрема в галузі сільського господарства. Спрямування курсу на негайне створення в Україні великого землеробства у формі радгоспів і селянських комун призвело до втрати підтримки з боку селянства і, як наслідок, — боєздатності Червоної армії, яка складалася переважно з селян. Результатом стали поразки у військовому протистоянні з денікінськими військами, які в кінці серпня 1919 захопили Київ. У 1920-х рр. наполягав на розширенні політичної та економічної самостійності України, критикував Й. Сталіна з національного питання. Пізніше працював дипломатом, очолював «ліву опозицію». 1936 заарештований у справі «антирадянського правотроцькістського блоку», засуджений до 20 років ув'язнення. 1941 розстріляний.
1920 після війни з Польщею в палаці містився штаб КВО.
1923—25 палац займав землевпорядкувальний технікум.
24 квітня 1925 у ньому відкрито Київський крайовий сільськогосподарський музей (його 28 відділів та підвідділів займали обидва поверхи західної частини будівлі) і Постійну промислову виставку (під її 22 відділи було відведено східне крило і флігель). На території садиби влаштували показові ділянки польових та городніх рослин і пасіку. 1932 музей переведено до Всеукраїнського музейного містечка на території Лаври.

Засновником і директором музею до 1933 був Сташевський Євген Дмитрович (1884—1938) — історик, до революції — професор Київського комерційного інституту (з 1914), Київського університету і Вищих жіночих курсів (з 1915), директор Близькосхідного інституту УАН (1919), професор і завідувач кафедр Інституту народної освіти і сільгоспінституту в Кам'янці-Подільському й водночас — Київського землевпорядкувального технікуму (1921—23), що містився в палаці; співробітник Інституту історії АН УРСР (1937—38). Заарештовувався в справі СВУ (1930), в 1938 ув'язнений, помер під час допиту. Досліджував проблеми російської історії, економічної історії України, Росії, Західної Європи.

1925—26 завідувачем кустарного відділу музею працювала Спаська Євгенія Юріївна (1892—1980) — дослідниця українського народного мистецтва. У ці роки навчалась у музейному семінарі Д. Щербаківського, в аспірантурі науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН. Вивчала вишивки (у т. ч. кримсько-татарські), чернігівські кахляні груби і рушники, ніжинське золотарство. Влітку 1926 комплектувала і вивчала гончарські вироби на Чернігівщині, знайшла, перевезла до Києва і обробила архів українського етнолога і письменниці П. Литвинової. Пізніше керувала виробництвом у київському товаристві «Текстильхудожекспорт». 1934 вислана з Києва, з 1938 до кінця життя мешкала в Алма-Аті. Реабілітована посмертно.

1934—38 у палаці містився Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контрольний орган УСРР — УРСР, який діяв у 1917—38 (1919—34 —у Харкові) в період між Всеукраїнськими з'їздами Рад, якими він обирався і перед якими звітував. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК і утворював уряд країни — Раду народних комісарів. Припинив діяльність 1938 у зв'язку з обранням на основі Конституції УРСР 1937 Верховної Ради УРСР.

Головою ВУЦВК з березня 1919 до літа 1938 був Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — політичний, радянський державний діяч. Одночасно — заступник голови ЦВК СРСР (1922—37), заступник голови Президії Верховної Ради СРСР (1937—38), член Політбюро ЦК КП(б)У (1919—38), кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) (1926—38). Виконуючи за дорученням більшовицької партії обов'язки «всеукраїнського старости», виступав офіційним провідником її ідеології і політики. Пізніше працював заступником директора Музею революції СРСР. У 1926 на честь Г. Петровського м. Катеринослав перейменовано на Дніпропетровськ, 1970 в Києві йому встановлено пам'ятник (вул. М. Грушевського,1), його ім'ям 1961 названо одну з вулиць міста.

1938—39 палац займала Верховна Рада УРСР, створена відповідно до Конституції УРСР 1937 як найвищий орган державної влади. З 1939 працює у спеціально для неї побудованому будинку на сучасній вул. М. Грушевського, 5.

1940—41 другий поверх палацу займав Центральний державний музей

251. Медальйон над каміном із зображенням путті (худ. К. Алліауді). Кабінет (№ 20).

251. Камін. Мала банкетна зала (№ 19).

Т. Шевченка, створений за постановою РНК УРСР від 20 вересня 1940 на базі Республіканської ювілейної шевченківської виставки, присвяченої 125-річчю від дня народження митця. 7 квітня 1941 музей було відкрито для відвідування. У липні—серпні його найцінніші колекції евакуйовано до Новосибірська. Частину музейного зібрання, що залишилася в Києві, було вивезено нацистськими загарбниками до Німеччини.

Після визволення Києва від окупантів палац передано у розпорядження Верховної Ради УРСР.

Тепер — офіційна резиденція Президента України. Музей історії м. Києва здійснює регулярне екскурсійне відвідування пам'ятки [767].

Сергій Білокінь, Ірина Іваненко, Микола Кіпоренко, Віра Панашенко, Євген Тиманович, Жанна Тимченко, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

252. МАРІЇНСЬКИЙ ПАРК, 19—20 ст. (іст., містобуд.). Вул. М. Грушевського, 5. На верхній терасі придніпровських пагорбів, вздовж вулиці. Головний вхід — з площі перед Маріїнським палацом і будинком Верховної Ради України. Пл. — 8,9 га. Спочатку мав назву Палацовий, пізніше — Маріїнський (за іменем імператриці Марії Олександрівни, яка надала фінансову підтримку на його влаштування), Олександрівський, у радянський час — Жертв революції, Радянський. 1993 повернено історичну назву.

Розпланований 1869—74 разом з реконструкцією палацу на місці просторої площі, де відбувалися плац-паради військ. Створювався на основі композиційних засобів пейзажного англійського парку за проектом садівника О. Недзельського. Головними планувальними елементами є плавно вигнуті поздовжня та периметральна обхідна дороги, доповнені кільцевою алеєю, що оточує фонтан кін. 19 — поч. 20 ст.

Багатий та різноманітний дендросклад

251. Фрагмент інтер'єра кабінету (№ 20).

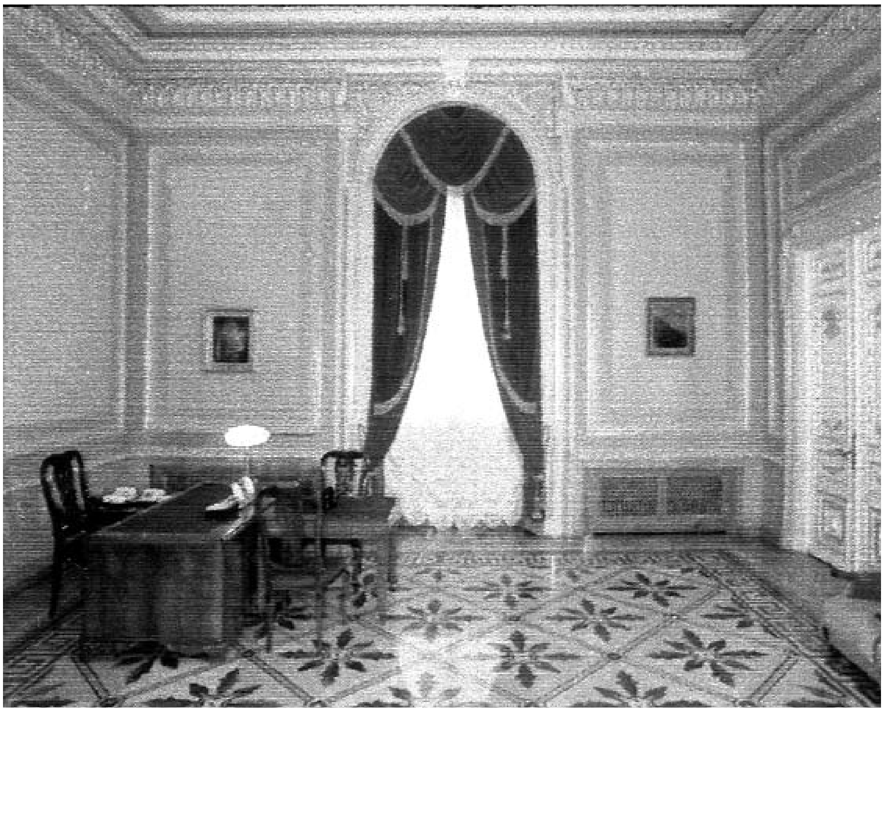

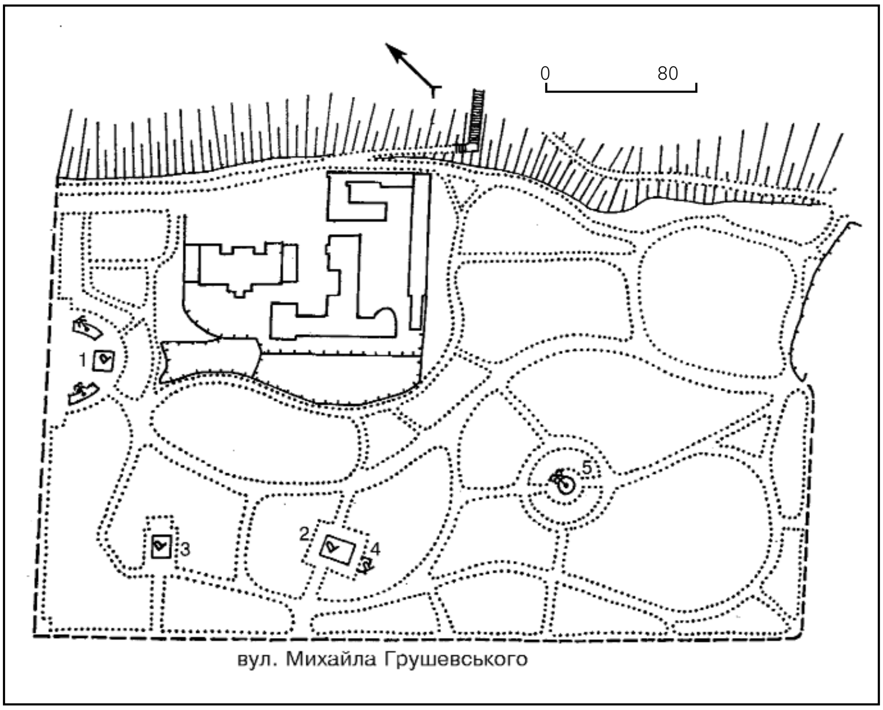

252. Маріїнський парк.

Генеральний план:

1. Братська могила учасників жовтневого повстання 1917.
2. Братська могила учасників січневого повстання 1918.
3. Могила М. Ватутіна.
4. Могила А. Іванова.
5. Фонтан.

насаджень. У парку налічується 79 видів і 14 форм дерев та кущів. Рядові посадки з гіркокаштана звичайного йдуть вздовж деяких доріжок та навколо фонтана; перед пам'ятником М. Ватутіну — алея із сакур. На більшій частині території парк має ландшафтний характер. Галявин небагато. Переважають старі насадження. Найбільш розповсюджені види — ясен звичайний, клен гостролистий, в'язи гірський та гладенький, є старі дерева дуба звичайного, клена цукристого, бундука канадського, гледичії, явора, софори японської. З малопоширених видів і форм зустрічаються сакура, магнолії Кобус і оберненояйцеподібна, робінія звичайна пірамідальної форми та ін.

1888—89 у парку зведено церкву св. Олександра Невського (арх. В. Ніколаєв; зруйнована у 1930-х pp.). Поряд була могила померлого 1918 сина

252.1. Братська могила учасників жовтневого повстання 1917.

гетьмана П. Скоропадського — Павла. 26—27 січня 1918 за наказом одного з керівників походу більшовицьких військ на Київ М. Муравйова в парку було розстріляно понад 200 гімназистів і студентів, які входили до Вільного козацтва. Розправи тривали і в наступні дні. Наприкінці 1919 неподалік від церкви було поховано розстріляних більшовицькими військами поранених юнкерів, які залишилися в лазареті після відходу денікінців (могили не збереглися).

Із встановленням радянської влади в Києві Маріїнський парк перетворили на революційний цвинтар. Навпроти головного входу ще у листопаді 1917 поховано учасників жовтневого повстання в місті; у центральній частині парку в лютому 1918 з'явилася ще одна братська могила — учасників січневого повстання, в яку було перепоховано також більшовика Л. П'ятакова. 1927 над могилами спорудили надгробки. Того ж року поряд поховано радянського партійного і державного діяча А. Іванова. Багато поховань того часу не збереглося. Серед них — могили 11 червоноармійців, загиблих у бою проти повстанських загонів Зеленого (Д. Терпило) під Трипіллям у травні 1919, моряків Дніпровської військової флотилії (1919); 17 поховань окремих осіб, у т. ч. більшовиків І. Смирнова (Ласточкіна) і Г. Тимофеєвої (обидва — 1919).

Після реконструкції 1934 — перетворений на парк відпочинку. З усіх поховань залишено братські могили учасників повстань 1917 і 1918, могилу А. Іванова. Надгробки, що були зруйновані під час окупації Києва нацистськими загарбниками, відновлено у повоєнний час. 1944 за кілька метрів від місця, де стояла церква св. Олександра Невського, поховано командувача військ 1-го Українського фронту генерала М. Ватутіна.

На території парку розташована будівля колишньої Київської удільної контори (1871—76; див. ст. 89.11). У 2000 холдингова компанія «Київміськбуд» провела протизсувні роботи, упорядкувала парк і площу перед ним, а також оглядовий майданчик [768].

Юрій Нельгівський, Святослав Северин, Лариса Федорова.

252.1. Братська могила учасників жовтневого повстання 1917, пам'ятник, 1949 (іст., мист.). Перед головним входом до парку, навпроти Маріїнського палацу. 5 листопада 1917 тут поховано учасників збройного повстання — робітників заводу «Арсенал» та солдатів, полеглих у бою з військами штабу Київського військового округу, який був оплотом Тимчасового уряду в Києві. Поштовхом до повстання став жовтневий переворот у Петрограді, організований більшовиками. Основні події розгорнулися на Печерську, де розташовувався завод «Арсенал» — головна фортеця більшовицьких сил — та дислокувалися 3-й авіапарк, запасні телеграфний і понтонний батальйони, які були ударною силою під час повстання, підготовленого більшовицьким Військово-революційним комітетом (містився у Маріїнському палаці, після арешту його членів у ніч на 29 жовтня утворено новий ВРК у казармах 3-го авіапарку на вул. Цитадельній, 3). Після напружених боїв 29—31 жовтня вони розгромили сили штабу КВО, який капітулював у ніч на 1 листопада. Влада в місті перейшла до Української Центральної Ради, війська якої роззброїли повсталих.

1927 на братській могилі загиблих під час жовтневих подій 1917 у Києві встановлено надгробок (арх. В. Онащенко), зруйнований 1942 під час нацистської окупації міста. 6 листопада 1949 було відкрито відновлений пам'ятник (арх. З. Чечик). Цоколь розміром 9,85 × 9,5 м, пам'ятник заввишки 2,5 м.

Первісний надгробок виконано за конкурсним проектом. Умови конкурсів на створення проектів пам'ятників бор-

252.2. Братська могила учасників січневого повстання 1918.

цям і жертвам революції 1905—07 і жовтневого перевороту 1917, що проходили в країні протягом 1919—22 за т. зв. ленінським планом монументальної пропаганди, передбачали втілення революційних ідей й в архітектурних, скульптурних або синтезованих формах, які б відповідали духові часу. В Києві такий конкурс було оголошено в липні 1919. Місцем спорудження пам'ятника мав стати Аносівський парк (тепер парк Вічної Слави), який планувалося перетворити на революційний цвинтар. Пам'ятник вирішувався в архітектурних формах, образно-композиційні особливості його диктувалися ідеєю утопічного комуністичного міста Томмазо Кампанелли. Важливу роль в архітектурному просторі такого міста відігравало агітаційне мистецтво, що відроджувало античні принципи. Тому класичні архітектурні форми обелісків, колон, урн, тріумфальних арок встановлювалися в тимчасових спорудах, особливо до великих пролетарських свят.

Братська могила має традиційну з часів античності надгробкову урну, в якій і римляни, і давні слов'яни тримали прах предків. Урну, покриту траурним прапором, висічено із суцільного блока червоного граніту і встановлено на чотирикутний кубоподібний постамент з чорного шліфованого лабрадориту на низькому ступінчастому гранітному цоколі. На чоловому боці постаменту — меморіальна таблиця з написом-присвятою, на причілках — відлиті з бронзи вінки слави. За композиційно-стилістичними рисами пам'ятник суголосний традиції античної вівтарної архітектури, синтезованої з формами колумбарію, де урна була притаманна, головним чином, місцям поховання збіднілих римських громадян [769].

Марина Протас, Оксана Щусь.

252.2. Братська могила учасників січневого повстання 1918, пам'ятник, 1967 (іст., мист.). У центральній частині парку. До могили ведуть алеї від головного входу до парку і від вул. М. Грушевського. Тут поховано робітників, солдатів Київського гарнізону, які в ніч з 15 на 16 січня 1918 під керівництвом більшовиків підняли збройне повстання проти Української Центральної Ради з метою встановлення радянської влади. Головним бастіоном повсталих був завод «Арсенал», до робітників якого приєдналися солдати кількох військових частин, що дислокувалися на Печерську, — авіапарківці, понтонери, деяких українських полків, а також робітники інших підприємств і майстерень міста. Збройне повстання було підтримано 17 січня загальноміським політичним страйком, зініційованим більшовицькими агітаторами. 18 січня під контроль повсталих перейшла значна частина Печерська, Деміївки, Шулявки, Лук'янівки, подільські червоногвардійці просунулися до готелю «Прага» (вул. Володимирська, 36). Вночі 19 січня до Києва вступили війська УНР під командуванням С. Петлюри. Загальноміський штаб більшовиків, враховуючи зміну співвідношення сил, 21 січня ухвалив рішення припинити повстання, але наступного дня група робітників Головних залізничних майстерень продовжувала чинити опір. Майстерні було взято українськими військами, повстання придушено.

26 січня після жорстоких боїв у Київ вступили червоноармійські загони. 28 січня Київська рада робітничих і солдатських депутатів вирішила поховати загиблих учасників повстання в Маріїнському парку. 4 лютого 1918 в братській могилі поховано бл. 750 чоловік.

Сюди було перепоховано також П'ятакова Леоніда Леонідовича (22.09.1888, тепер м. Городище, Черкаська обл. — грудень 1917, чи січень 1918, Київ) — політичного діяча. 1908 закінчив політехнічний інститут у Києві. 1915 вступив до РСДРП(б). 1917 — один з організаторів Червоної гвардії в Києві, голова військової організації при Київському комітеті РСДРП(б), член виконкому Київської ради робітничих і солдатських депутатів, голова Київського ВРК, створеного під час жовтневого повстання 1917, член ЦВК Рад України. Заарештований солдатами невизначеного загону в грудні 1917. Тіло було знайдено 16 січня 1918. Після загибелі був похований на Байковому цвинтарі. Прах перенесено на прохання брата, більшовицького діяча Г. П'ятакова.

16 лютого 1919 в братську могилу перепоховано Тимофєєву Ганну Гаврилівну

252.3. Маріїнський парк.

(парт. псевд. — Галя Тимофеєва; 21.09. 1896, с. Попівка, тепер смт Кіровськ, Краснолиманський район, Донецька обл. — 4. 02. 1919, Київ) — політична діячка, член РСДРП(б). 1917 брала участь у встановленні радянської влади в Харкові, 1918—19 проводила підпільну роботу в Києві з організації повстанського руху на Київщині, учасниця I з'їзду КП(б)У в Москві. На поч. 1919, за Директорії УНР заарештована, утримувалася в Лук'янівській в'язниці, розстріляна. Ім'я Галі Тимофеєвої носить одна з вулиць Києва.

1927 на могилі встановлено бронзову плиту з барельєфом робітника, робітниці, селянина й підлітка (ск. В. Климов). Під час нацистської окупації арсенальці врятували барельєф. Його було використано в тимчасовому пам'ятникові, спорудженому на могилі 1951 (ск. А. Милецький).

21 грудня 1967 відкрито новий пам'ятник (скульптори В. Вінайкін, В. Климов, арх. В. Гнєздилов). Могилу покрито блоками з чорного граніту, які слугують цоколем пам'ятника. Розміри: цоколь — 0,4 м, постамент заввишки 2,5 м, скульптура заввишки 4,0 м.

Бронзову постать робітника з прапором у піднятій правій руці, звернену на вул. М. Грушевського, встановлено на чотиригранному постаменті з чорного лабрадориту. На блоці, що виступає з масиву постаменту, — присвятний напис. На лівому торці вмонтовано бронзову плиту з барельєфом з пам'ятника 1927.

Пам'ятник стилістично відповідає реалістичному напрямові з ідеологічно-пропагандистською заангажованістю образної структури, поширеному в мистецтві 1920—30-х рр., яке спиралося на принципи об'єктивно-документальної фіксації реальних подій. Образ робітника з прапором, як типове явище нової доби, увійшов до образно-композиційних засад соцреалістичного мистецтва від початку його становлення як елемент агітаційно-масового мистецтва пролетарської культури. Відтоді цей образ став символом ідеї революції, яка, за марксистсько-ленінською доктриною, не припиняється, а триває в незаперечному вияві пролетарської диктатури. Цей образ широко розроблявся в монументальному і станковому мистецтві до серед. 1980-х рр. Таким чином, пам'ятник належить до традиційної за радянського часу монументально-пластичної концепції. Він зберігає ренесансну схему «скульптура-постамент», проте замість афектаційної кульмінації рухів акумулює емоційно стриману енергію образу у статичній, певною мірою театрально-репрезентативній фронтальній композиції плакатного характеру з однією лише максимально повною точкою сприйняття — анфас. Узагальненість пластичного моделювання із збереженням анатомічної загостреності форм акцентується документально-конкретною цитатністю елементів композиційно-просторової та ідейно-образної структури пам'ятника, зокрема, графікою складок прапора, портретним психологізмом дидактико-декларативного плану, розповідальною характерністю жестів, пози персонажа. Мистецька цінність пам'ятника обумовлена його історико-художніми якостями в контексті загальної еволюції українського мистецтва радянської доби [770].

Марина Протас, Оксана Щусь.

252.3. Могила Ватутіна М. Ф. 1944, пам'ятник, 1948 (іст., мист.). Навпроти входу до парку з боку вул. М. Грушевського.

Ватутін Микола Федорович (3.12.1901, с. Чепухіно, тепер с. Ватутіно, Бєлгородська обл., Російська Федерація — 15.04.1944, Київ) — військовий діяч, генерал армії (з 1943), Герой Радянського Союзу (1965). Народився в селянській сім'ї. З 1920 у лавах Червоної армії. 1924 навчався у Київській об'єднаній вищій командній школі ім. С. Каменєва (колишнє Олексіївське інженерне училище; бульв. Лесі Українки, 25); 1929 закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе, 1937 — Військову академію Генштабу. 1937—40 — заступник начальника, начальник штабу Київського Особливого військового округу. З 1940 начальник Оперативного управління, потім перший заступник начальника Генштабу. В червні 1941 генерал-лейтенант. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — начальник штабу Північно-Західного фронту (з червня 1941), заступник начальника Генштабу (з травня 1942), командувач військ Воронезького (липень—жовтень 1942 і березень—жовтень 1943), Південно-Західного (жовтень 1942 — березень 1943) та 1-го Українського (жовтень 1943 — березень 1944) фронтів. М. Ватутін брав безпосередню участь у плануванні та здійсненні операцій у Сталінградській і Курській битвах, у визволенні Лівобережної України, проведенні Острозько-Россошанської, Київських наступальної та оборонної операціях. 6 листопада 1943 війська 1-го Українського фронту, форсувавши Дніпро, визволили Київ від нацистських окупантів. Під час підготовки наступальної Проскурівсько-Чернівецької операції М. Ватутін проводив оперативну нараду у штабі 13-ї армії, звідки 29 лютого 1944 виїхав у розташування 60-ї армії. На північній околиці с. Милятин Рівненської обл. був тяжко поранений у сутичці з загоном УПА, перевезений до госпіталю в Києві (вул. Артема, 27), де помер у ніч на 15 квітня.

М. Ватутін вніс значний вклад у розвиток теорії воєнного мистецтва з питань оточення великих угруповань противника, у застосування пересувних груп фронту. Ім'я генерала носить один з проспектів Києва.

25 січня 1948 на могилі відкрито пам'ятник (ск. Є. Вучетич, арх. Я. Білопольський), орієнтований на вул. М. Грушевського. Розміри: вис. скульптури — 3,65 м, постаменту і цоколю — 4,5 м, пл. мозаїчного панно — 35 кв. м.

Постать М. Ватутіна, висічена з блоку сірого граніту, встановлена на прямокутному постаменті. Постамент і цоколь, що має форму зрізаної піраміди, виготовлені з блоків чорного лабрадориту.

По периметру постамент облямовують лаврові бронзові гірлянди. На торцях викарбувано два рельєфи, які відтворюють епізоди форсування Дніпра і зустрічі українського народу з визволителями (ск. П. Ульянов). На чоловому боці бронзовими літерами викарбувано присвятний напис. Могила оточена невисоким гранітним бордюром і вкрита симетрично розташованими кольоровими мозаїчними композиціями, що символізують військову доблесть, безсмертя подвигу — прапори, смолоскипи, орденські стрічки, об'єднані фризом з листя лавра і дуба, а також орденів (худ. С. Кириченко). У центрі мо-

252.3. Могила М. Ватутіна.

252.3. Горельєф.

252.3. Фрагмент мозаїчного панно.

252.3. Горельєф.

заїчного панно встановлено гранітну плиту з посвятою.

Скульптор Є. Вучетич — один з небагатьох митців, який міг дотримуватися компромісу між нормативністю єдиного методу соціалістичного реалізму й пластикою, композиційно просторова генеза якої вкорінена в античні та ренесансні традиції, а образна структура сформована в реалістичному мистецтві 2-ї пол. 19 ст. Задля монументальної цілісності митець зобразив М. Ватутіна у шинелі, ожививши великі площини стриманим ритмом вертикальних складок. Композиційно-образним засобом художньої структури пам'ятника є портретно деталізований психологізм з акцентуванням рис воїнської героїки, впевненості в перемозі, метаморфозованих в імперсональну характеристику колективного образу Радянської армії. Чіткий силует пам'ятника добре сприймається на зеленому тлі Маріїнського парку [771].

Тетяна Григор'єва, Марина Протас.

252.4. Могила Іванова А. В., 1927 (іст.). Поряд з братською могилою учасників січневого повстання 1918.

Іванов Андрій Васильович (16.10.1888, с. Кукшево, тепер Костромська обл., Російська Федерація —10.06.1927, Москва) — політичний, радянський державний діяч. Народився у сім'ї селянина-бідняка. З 1906 член РСДРП(б). 1916 прибув до Києва, де очолив більшовицьку групу на заводі «Арсенал». 1917 обраний членом Київського комітету РСДРП(б), голова ревкому під час жовтневих подій, у січні 1918 — один з організаторів і керівників збройного повстання проти УЦР. З грудня 1917 — член ЦВК Рад України, з березня 1918 — член Президії ЦВК Рад республіки, 1918—20 — народний секретар (комісар) внутрішніх справ УСРР. 1919—25 очолював Київський, Харківський, Одеський губвиконкоми, водночас член Політбюро (1921—22) і член ЦК КП(б)У (1919, 1925). В останні роки життя жив у Москві, працював у ЦВК СРСР. Помер у будинку відпочинку ВЦВК під Москвою. Ім'ям А. Іванова названо вулицю, де на перехресті з вул. Суворова 1976 встановлено пам'ятник діячеві.

1968 на могилі (1,4 × 1,9 × 0,45 м) споруджено надгробок у вигляді двох плит з чорного полірованого лабрадориту, встановлених одна на одну (арх. В. Гнєздилов). Перша плита прямокутної форми (вис. 0,2 м), друга — трапецієподібної (у головах заввишки 0,33 м, з протилежного боку — 0,26 м). На торці верхньої площини — бронзовий барельєф із зображенням пальмової гілки та гармати і напис [772].

Аделіна Гриценко.

252.5. Фонтан, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Встановлений на узвишші, завдяки чому сприймається з різних точок парку й підкреслюється монументальність його форм. Споруджений під час робіт з благоустрою парку та розбудови Київського водогону (див. ст. 208.5). Один з фонтанів, відлитих 1898—1900 за проектом арх. О. Шіле на київському ливарному заводі О. Термена.

Вмонтований у центрі круглого в плані басейну з високим бордюром. Восьмигранний цоколь прикрашено лев'ячими головами, з роззявлених пащ яких тече вода. Стовбур вирішено у вигляді пучка листя, пагонів аканта, перехоплених у горішній частині поясом. Чашу у формі стилізованої розлогої квітки декоровано чотирма маскаронами.

252.5. Фонтан.

Досконалість моделювання пластичних форм, монументальність та універсальність композиції надає фонтану значення важливого акценту в просторово-планувальній та ландшафтній структурі парку [773].

Володимир Могилевський.

253. МЕДИЧНЕ ВІДДІЛЕННЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ, 1908—09 (архіт., іст.). Вул. Мечникова, 5. У ряді забудови вулиці. Будинок зведений за проектом військового інж. П. Голуб'ятникова. Освячений 29 листопада 1909. Споруджено на кошти (110 тис. крб.), зібрані впродовж двох років від слухачок відділення як плата за навчання та на пожертви від педагогічного персоналу, приватних осіб. За ці самі кошти у садибі Кирилівської лікарні 1909 побудували для відділення будівлю клінічної аудиторії на 200 слухачок.

Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, у плані складної конфігурації з виступом у вигляді напівротонди з боку подвір'я. Споруджений у цегляному стилі з рисами неокласицизму. Головний фасад симетричний, центральну вісь виділено вхідним порталом. Бічні частини завширшки у три віконні прорізи кожна вирішені у вигляді ризалітів великого виносу. Перший поверх на головному та бічних фасадах оброблений ланцюговим рустом, другий поверх відділений від третього пояском сухариків. Усі віконні прорізи прямокутної форми, завершені сандриками, форма яких варіюється по поверхах (на першому — більш монументальна, на третьому — проста, з замковим каменем у центрі). Головну вісь підкреслено двома пілястрами заввишки у два поверхи, що фланкують вікна сходової клітки, та аттиком у вигляді фронтону лучкової форми. Споруда має багатопрофільний карниз з сухариками по всьому периметру. Бічні фасади асиметричні, кожний має ризаліт на один віконний проріз. Архітектурне вирішення напівротонди, що виступає з площини дворового фасаду, скромніше. Вона не має рустування на першому поверсі, всі віконні прорізи оздоблені сандриками, підвіконними полицями або міжповерховими гуртами.

253. Вул. Мечникова, 5.

Добре збереглися інтер'єри пам'ятки, вирішені досить функціонально та лаконічно. Внутрішнє планування коридорного типу. Раніше у напівпідвалі містилися службові квартири персоналу. На центральній осі споруди — двомаршові сходи. На першому поверсі — вхід до аудиторії заввишки 9 м, розміщеної в напівротонді й розрахованої на одночасне перебування в ній 250—300 слухачок. Аудиторія зроблена у вигляді амфітеатру, що освітлюється двома ярусами віконних прорізів (по 11 вікон на кожному ярусі). В ній зроблено також хори для демонстрування експонатів анатомічного музею. Збереглися металеві та дерев'яні конструкції рядів сидінь. На другому поверсі у правій частині будинку — велика прямокутна в плані аудиторія, освітлена 14 вікнами з чотирьох боків. Підлогу в коридорах, аудиторіях та на міжповерхових майданчиках сходів у гігієнічних цілях викладено метлаською плиткою. Збереглися первісні столярні заповнення і фурнітура вікон та дверей, радіатори, огородження сходів, на міжповерхових сходових майданчиках — металеві ґрати огородження вікон. У деяких аудиторіях залишилися старі книжкові шафи, інші меблі.

Пам'ятка — цінний зразок споруди медичної навчальної установи, що збереглася дотепер майже без змін.

Медичне відділення при Вищих жіночих курсах (ВЖК) у Києві засноване з ініціативи професорів медичного факультету Київського університету В. Високовича, Ю. Лауденбаха, В. Ліндемана, Г. Малкова, П. Морозова, О. Муратова, М. Оболонського, О. Садовня, С. Томашевського, К. Трітшеля. 19 травня 1907 відбулося перше засідання засновників, на якому обрано педагогічну раду відділення і господарський комітет. 23 вересня 1907 у залі засідань Київської міської думи (будинок не зберігся, розташовувався на сучасному Майдані Незалежності) відбулося урочисте відкриття нового навчального закладу міста.

Медичне відділення ВЖК мало п'ятирічний термін навчання, але статусу державного навчального закладу не отримало. Програма викладання відповідала університетській. Професор-

сько-викладацький склад формувався зі спеціалістів медичного факультету Київського університету. Спочатку заклад працював у винайманих приміщеннях. Кількість слухачок відділення постійно зростала. Якщо його перший випуск 1912 налічував 95 вихованок, то на початок 1914 загальна кількість студенток становила 1500. Навчальний заклад проводив практичні заняття також у кількох клініках: розташованої поряд Олександрівської (тепер — Центральна міська клінічна лікарня) і Кирилівської лікарень, винаймав для навчання приміщення на вулицях Золотоворітській, 11 і Тарасівській, 6.

У цьому будинку на третьому поверсі містилися кафедра нормальної анатомії та велика зала, на другому — приміщення кафедр оперативної хірургії й гістології, зала для практичних занять з гістології, на першому — кафедри загальної патології і патологічної анатомії, у напівпідвалі — лабораторія для робіт із загальної патології, приміщення для тварин, які використовувалися для наукових дослідів, морг Олександрівської лікарні, каплиця, кімнати для обслуги, машинне відділення для опалення і вентиляції.

1916 відділення перетворено на Київський жіночий медичний інститут. У квітні 1920 інститут об'єднали з медичними факультетами Київського університету та Українського державного університету і на їхній базі створили Інститут охорони здоров'я. У жовтні 1920 до нього приєднали одонтологічний факультет. У січні 1921 інститут перейменований на Київську державну медичну академію, в кін. 1921 — на Київський державний медичний інститут.

1918—23 у будинку на вул. Мечникова розмістилися кафедри нормальної анатомії, оперативної хірургії, судової медицини, міський судово-медичний морг, судово-медичні амбулаторії. Навчальні аудиторії використовувалися за первісним призначенням. На базі кафедри судової медицини також проводилися заняття зі студентами Другого київського медичного інституту, юридичного факультету Київського університету. На базі цієї кафедри проходили спеціалізацію та удосконалення з судової медицини лікарі-курсанти Інституту вдосконалення лікарів.

Тут діяли музеї кафедр нормальної анатомії, судової медицини, оперативної хірургії. Кожна з цих кафедр мала велику наукову бібліотеку.

1954 кафедру нормальної анатомії перевели у новий корпус на Брест-Литовському просп. (тепер просп. Перемоги, 34). 1965 змінили приміщення кафедра судової медицини та міський морг (тепер на вул. Оранжерейній, 9). У кін. 1960-х рр. у будинку розмістилася кафедра патологічної анатомії Київського державного медичного інституту.

Тут у різний час працювали відомі учені, лікарі, громадські діячі.

Брюно Георгій Георгійович (1862—1919) — гінеколог, завідувач акушерсько-гінекологічної клініки Київського університету (1913—19), професор медичного відділення ВЖК.

Високович Володимир Костянтинович (1854—1912) — патологоанатом, завідувач кафедри патологічної анатомії Київського університету і медичного відділення ВЖК (1895—1912).

Вотчал Євген Пилипович (1864—1937) — ботанік, акад. ВУАН (з 1921), професор медичного відділення ВЖК.

Івакін Олексій Андрійович (1893—1942) — анатом, завідувач кафедри нормальної анатомії Київського державного медичного інституту (1924—30).

Іваницький Григорій Семенович (1867—1940) — хірург, завідувач кафедри оперативної хірургії й топографічної анатомії Київського державного медичного інституту (1922—28).

Каллістов Іван Павлович (1897—1963) — хірург, завідувач кафедри оперативної хірургії й топографічної анатомії Київського державного медичного інституту (1957—63).

Кисельова Олександра Пилипівна (1918—95) — патологоанатом, завідувачка кафедри патологічної анатомії (1971—91), проректор з навчальної роботи (1960—67) Київського державного медичного інституту, заслужений діяч науки УРСР (з 1981).

Константинович Володимир Миколайович (1872—1920) — патологоанатом, завідувач кафедри патологічної анатомії Київського університету (1913—20), професор медичного відділення ВЖК.

Кульчицький Костянтин Іванович (1922—97) — хірург, завідувач кафедри оперативної хірургії й топографічної анатомії Київського державного медичного інституту (1963—94), заслужений діяч науки УРСР (з 1981), лауреат Державної премії УРСР (1983), премії ім. О. Богомольця АН УРСР (1986).

Лапинський Михайло Микитович (1862—1926) — психіатр, завідувач кафедри неврології та психіатрії Київського університету (1903—18), професор медичного відділення ВЖК.

Левитський Михайло Андрійович (1871—1942) — офтальмолог, завідувач кафедри очних хвороб (1922—41), декан лікувального факультету (1922—26), проректор Київського державного медичного інституту (1926—30), професор медичного відділення ВЖК.

Ліндеман Володимир Карлович (1868—1933) — патологоанатом, завідувач кафедри загальної патології Київського університету і Київського державного медичного інституту (1901—22), професор медичного відділення ВЖК.

Малков Григорій Митрофанович (1869—?) — терапевт, завідувач кафедри окремої патології і терапії Київського університету (1905—19).

Морозов Павло Іванович (1846—1927) — хірург, завідувач кафедри оперативної хірургії й топографічної анатомії Київського університету і Київського державного медичного інституту (1886—1910, 1917—22), проректор Київського університету (1906—10), директор Київського жіночого медичного інституту (1916—20), проректор Київської державної медичної академії (1921).

Муратов Олександр Олександрович (1850—1918) — гінеколог, завідувач кафедри акушерства та гінекології Київського університету (1900—13), професор медичного відділення ВЖК.

Нечай Павло Іванович (1859—?) — психіатр, професор медичного відділення ВЖК і кафедри психіатрії Київського державного медичного інституту (1920—24).

Новицький Софроній Терентійович (1892—1957) — хірург, професор, завідувач кафедри оперативної хірургії й топографічної анатомії (1945—57), декан лікувального факультету Київського державного медичного інституту (1948—54).

Оболонський Микола Олександрович (1856—1913) — судмедексперт, завідувач кафедри судової медицини (1889—1913) і декан медичного факультету Київського університету (1902—13), професор медичного відділення ВЖК.

Орлов Володимир Дмитрович (1856—1919) — гігієніст, завідувач кафедри гігієни Київського університету (1893—1914), професор медичного відділення ВЖК.

Радзієвський Олексій Григорович (1864—1935) — хірург, професор медичного відділення ВЖК і Київського жіночого медичного інституту (1907—19), завідувач кафедри госпітальної хірургії Київського державного медичного інституту (1920—32).

Садовень Олексій Андрійович (1857—1919) — біохімік, завідувач кафедри біохімії (1889—1919) і декан медичного факультету Київського університету (1914—19), професор медичного відділення ВЖК.

Сапожников Юрій Сергійович (1897—1970) — судмедексперт, завідувач кафедри судової медицини (1936—70), декан лікувального факультету Київського державного медичного інституту (1936—40, 1947—48). Головний судмедексперт УРСР (1937—54).

Свиридов Олександр Іванович (1900—73) — анатом, професор кафедри нормальної анатомії Київського державного медичного інституту. Автор оригінальної теорії про первинне походження лімфатичної системи у хребетних.

Спіров Михайло Сергійович (1892—1973) — анатом, завідувач кафедри нормальної анатомії Київського державного медичного інституту (1930—71), заслужений діяч науки УРСР (з 1943).

Стражеско Микола Дмитрович (1876—1952) — терапевт, професор медичного відділення ВЖК (з 1910), завідувач кафедри лікувальної діагностики (1917—19, 1922—27), госпітальної терапевтичної клініки (1927—37) Київського державного медичного інституту, директор факультетської терапевтичної клініки (1929—52).

Студзинський Іван Вікентійович (1887—1966) — хірург, завідувач кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії Київського державного медичного інституту (1930—41).

Сушко Олександр Овксентійович (1899—1978) — анатом, директор Київського стоматологічного інституту (1946—51), доцент кафедри нормальної анатомії Київського державного медичного інституту (1951—71), заступник директора інституту з навчальної частини. Виявив «клапани-шлюзи» у судинах внутрішніх органів. Його препарати широко використовувалися в атласах з анатомії.

Титов Іван Трохимович (1875—?) — патологоанатом, завідувач кафедри патологічної анатомії та гістології Київського жіночого медичного інституту (1913—20), завідувач кафедри патологічної анатомії Київського державного

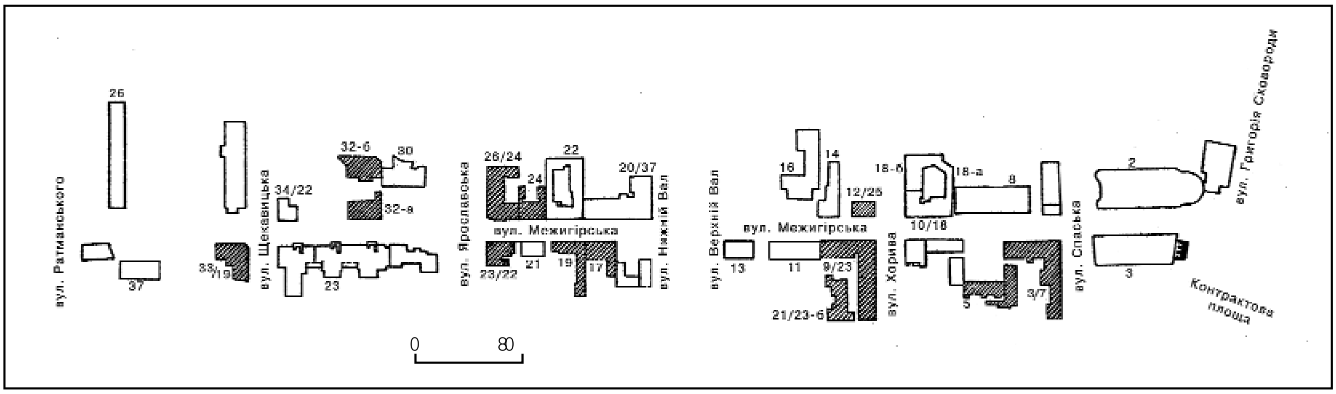

254. Межигірська вулиця. План забудови.

медичного інституту (1920—22), голова його вченої ради.

Томашевський Сергій Петрович (1854—1916) — дерматовенеролог, завідувач кафедри дерматовенерології Київського університету (1899—1916), директор медичного відділення ВЖК і створеного на їхній основі з його ініціативи Київського жіночого інституту (1909—16), засновник і голова сифілідологічного і дерматовенерологічного товариств при Київському університеті (1900—16).

Тржецеський Антон Антонович (?—?) — фармаколог, завідувач кафедри фармакології Київського університету і Київського державного медичного інституту (1909—22), професор медичного відділення ВЖК.

Трітшель Карл Генріхович (1842—1914) — терапевт, завідувач кафедри окремої патології й терапії з госпітальною клінікою Київського університету (1878—1903), професор медичного відділення ВЖК.

Чайка Євген Іванович (1902—76) — патологоанатом, завідувач кафедри патологічної анатомії (1941—70), проректор з навчальної та наукової роботи Київського державного медичного інституту (1943—58), заслужений діяч науки УРСР (з 1955). Почав працювати у цьому будинку 1927 прозектором міської лікарні, 1932 очолив центральну лабораторію і прозектурню лікарні, які містилися у цьому будинку.

Чернов Василь Єгорович (1852—1915) — педіатр, завідувач кафедри педіатрії Київського університету (1889—1915), професор медичного відділення ВЖК.

Шимановський Олександр Федорович (1860—1918) — офтальмолог, завідувач кафедри очних хвороб Київського університету (1903—18), професор медичного відділення ВЖК.

Тепер будинок займають дві кафедри Національного медичного університету ім. О. Богомольця: кафедра оперативної хірургії й топографічної анатомії та кафедра патологічної анатомії. У будинку також міститься морг Центральної міської клінічної лікарні [774].

Світлана Блащук, Василь Галайба, Олександр Маркевич, Лариса Федорова.

254. МЕЖИГІРСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Одна з основних планувальних осей Подолу. Починається біля пл. Контрактової, у північному напрямку утворює перехрестя з вулицями Спаською, Хорива, Верхнім та Нижнім Валом, Ярославською, Щекавицькою, Ратманського, Оболонською, Юрківською, Оленівською, Набережно-Луговою і закінчується поблизу вул. Заводської. Одна з найдавніших вулиць Києва. Згадується у документах 18 ст., назва походить від с. Межигір'я з відомим монастирем на північ від міста. Після пожежі 1811 реконструйована внаслідок перепланування Подолу і в зв'язку з будівництвом Контрактового будинку. В результаті було сформовано вісім кварталів з правого та лівого боків вулиці. Після реконструкції до 1869 мала назву — Костянтинівська (теперішня вул. Костянтинівська називалася Кирилівською). 1919—44 носила ім'я письменника Переця Іцхока Юдовича (1851—1915).

З 1812 до серед. 19 ст. була забудована в основному спорудами, зведеними за альбомами типових проектів фасадів будинків, огорож та брам, розроблених і затверджених у Санкт-Петербурзі. Поряд із будівлями у стилі класицизм на вулиці споруджувалися дерев'яні будинки й звичайні мазанки, що відповідали можливостям їхніх власників. Репрезентує цей період особняк серед. 19 ст. (№ 12/25). За правилами, затвердженими 1873, вул. Межигірська від пл. Контрактової до вул. Ярославської належала до вулиць першого розряду. На червоній лінії забудови та на подвір'ях дозволялося зводити тільки цегляні будинки під бляхою, зі сходовими клітками з вогнетривких матеріалів. Окремо обумовлювалося, що вул. Межигірська до вул. Ярославської може бути забудована по червоній лінії спорудами не нижче двох поверхів. Від вул. Ярославської до вул. Заводської її забудова належала до четвертого розряду. Тут на червоних лініях дозволялося зводити одноповерхові цегляні, а також дерев'яні будинки. З серед. 19 ст. вулиця почала забудовуватися спорудами, зведеними за індивідуальними проектами. З'явилися будинки у формах, перехідних від класицизму до історизму (№ 23/22). Архітектура вулиці збагатилася, коли в кін. 19 ст. були споруджені будинки № 17, 26/24 (арх. М. Казанський), 24, 33/19. У характерному для Києва цегляному стилі оформлено будинок № 5 (арх. Е. Брадтман). На поч. 20 ст.

254. Вул. Межигірська. Фото поч. 20 ст.

254.1. Вул. Межигірська, 5.

Відомий тим, що у серед. 19 ст. тут розміщувався «аристократичний магазин» бердичівського мільйонера Шафнагаля. У магазині продавалися картини, вироби з бронзи, золота, срібла, хутро, індійські шалі. Потім будинок купив київський мільйонер І. Шварцман, який відкрив тут мануфактурний магазин. У будинку І. Шварцмана жив його син — відомий філософ Л. Шестов. 1919 будинок згорів.
У будинку № 12/25 містилася редакція журналу «Церковно-приходская школа», редактором якої був член Київської єпархіальної ради П. Ігнатович. У цій місцевості з 1860-х рр. мешкало багато євреїв, тому на вулиці були єврейські школи, притулок, а у житловому комплексі № 23/22 діяли єврейські молитовні заклади.
В 1880—90-х рр. у будинку № 14 (за тогочасною нумерацією, не зберігся) мешкав історик, археолог, професор Київської духовної академії П. Лашкарьов; у 1900-х рр. у будинку № 64 (втрачений) — художник Г. Дядченко [775].
Лариса Толочко.

на розі вулиць Межигірської та Нижнього Валу збудовано комплекс прибуткових споруд А. Терещенка (№ 37). У 1897—1911 сформувалася садиба кондитера М. Балабухи (№ 3/7). Забудова садиби виконана за проектами архітекторів М. Гарденіна та М. Казанського. 1902 споруджується один з найцікавіших будинків вулиці (№ 9/23; автор, вірогідно, арх. М. Артинов) у неоросійському стилі, що публікувався в серії листівок «Гарні будинки міста Києва» й репрезентував вул. Межигірську.
До нашого часу дійшли фронти забудови вулиці від пл. Контрактової до вул. Ярославської (далі стара забудова майже не збереглася). Нові споруди не завжди вписуються в історичну структуру забудови.
З вулицею пов'язані життя та діяльність відомих діячів культури. У різні роки тут проживали: скульптор Ф. Балавенський і письменник М. Кольцов (№ 3/7); архітектор К. Шиман (№ 5).

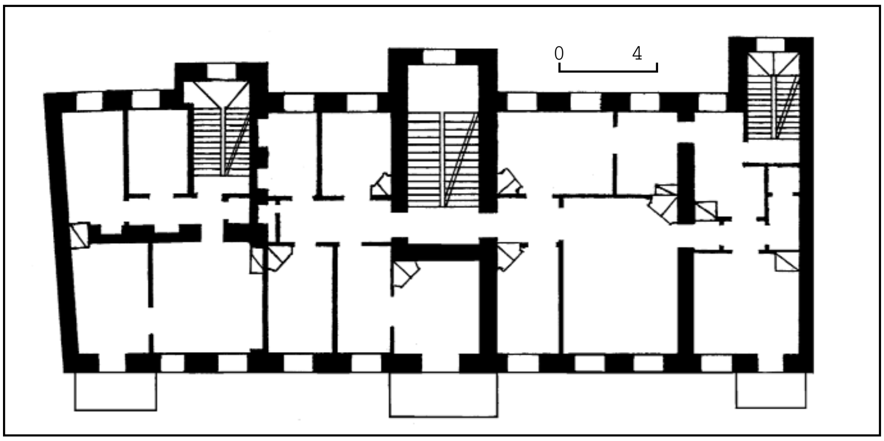

254.1. План другого поверху.

На розі з пл. Контрактовою на місці, де тепер розташований центр мистецтв «Славутич», був двоповерховий, у плані Г-подібний будинок колишнього київського війта Г. Киселівського (№ 2).

254.2. Вул. Межигірська, 17.

254.2. План першого поверху.

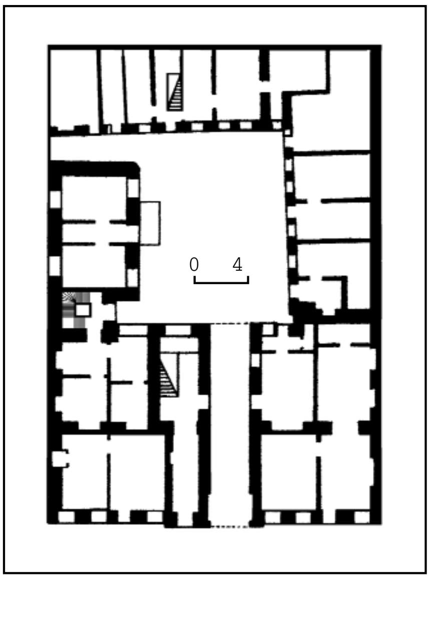

254.1. Житловий будинок, 1900 (архіт.). Вул. Межигірська, 5. У глибині садиби, головним фасадом звернений до вулиці. Історія садиби відома з 1850-х рр., коли вона належала почесному громадянину міста Ф. Селюку. Була забудована дерев'яними спорудами. 1878 ділянку придбала міщанка Є. Балашова. На її замовлення арх. Е. Брадтман виконав проекти двох чотириповерхових будинків — головного та флігеля. Під наглядом автора було побудовано тільки флігель.
Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані наближений до прямокутника, внутрішнє планування секційне. Оформлений у цегляному стилі. Композиція фасаду симетрична, центр підкреслено входом на першому поверсі, балконами на трьох верхніх поверхах та напівциркульним щипцем з архівольтом і люкарною нагорі в центрі. Перший та другий поверхи виділено горизонтальними гуртами. Важливу роль в архітектурному вирішенні фасаду відіграють рустування першого поверху, міжвіконні пілястри на рівні третього—четвертого поверхів, розвинений вінцевий карниз. Вікна другого поверху — з замковими каменями.
Будинок відзначається цілісністю художнього сприйняття, характерною для творчості Е. Брадтмана. 1918 в будинку проживав арх. К. Шиман [776].
Лариса Толочко.

254.2. Житловий будинок, 1898 (архіт.). Вул. Межигірська, 17. На червоній лінії забудови вулиці. Автор проекту — арх. М. Казанський. До 1917 на першому поверсі були магазини, на верхніх — готель Г. Кутика (власника садиби), житлові приміщення.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані — каре з великим внутрішнім подвір'ям. Оформлений у стилі неоренесанс. Внутрішнє планування секційне. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Вісім типових для подільської забудови вітрин крамниць розділені у центрі дверним отвором і проїздом на подвір'я. Решта поверхів — одинадцятьма віконними прорізами, розчленованими на другому та третьому ярусах рустованими лопатками, на четвертому — пілястрами. На верхніх трьох поверхах симетрично центральній осі влаштовано великі балкони на два прорізи з декоративними металевими ґратами. Вікна останнього поверху мають аркові завершення з архівольтом та замковим каменем у центрі, підвіконня заповнені декоративним ліпленим орнаментом. Будинок завершує ошатний ліплений фриз та карниз з модульйонами. Декор фасаду має рослинний характер. Над центральною розкріповкою — аттик.

Будинок — одна з найкращих архітектурних споруд Подолу кін. 19 ст.

Тепер на першому поверсі містяться авіакаси [777]. *Лариса Толочко.*

254.3. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Межигірська, 24. У ряді забудови вулиці. З серед. 19 ст. ділянка належала родині Зоріних.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, перекриття пласкі. Оформлений у стилі неоренесанс. Композиція фасаду симетрична. Центр із входом та проїздом на подвір'я і фланги виділені вертикальними лопатками. По осі фасаду — аттик з арковим завершенням. Ярусність членувань підкреслюється міжповерховими карнизами з сухариками, балконами з огорожами вибагливого орнаменту, прямокутними (переважають) і арковими (другий та четвертий поверхи) віконними прорізами. Міжвіконня верхніх поверхів оформлені напівколонками коринфського ордера, під вікнами і над ними — різноманітні за рисунком ліплені вставки. На фасаді вгорі — широкий орнаментований фриз, карниз і ажурний металевий парапет. Всередині курдонеру в глибині садиби утворено красиве, вимощене частково бруківкою внутрішнє подвір'я, засаджене виноградом і квітами. Будинок — яскравий зразок київського житлового будівництва періоду історизму.

254.3. Вул. Межигірська, 24. Фото 1994.

254.4. Вул. Межигірська, 26/24.
254.4. План першого поверху.

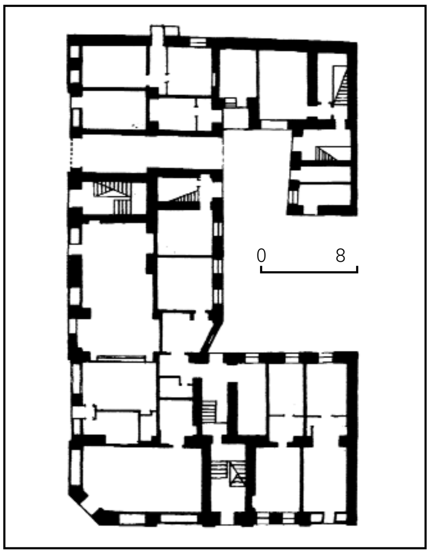

254.3. План першого поверху.

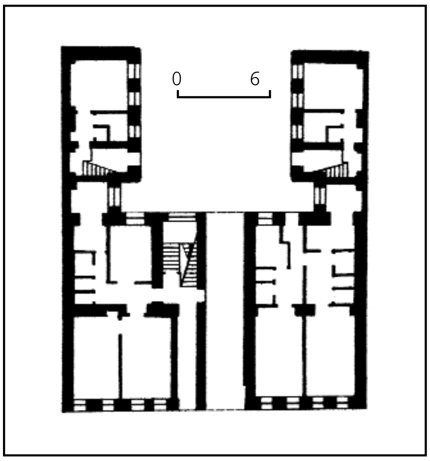

Тепер на першому поверсі містяться різні магазини [778]. *Лариса Толочко.*

254.4. Житловий будинок, 1898—1914 (архіт.). Вул. Межигірська, 26/24. На розі з вул. Ярославською. Історія садиби відома з серед. 19 ст., коли її власником був Ш. Улгер. На поч. 20 ст. належала купцю О. Фельдману. 1898 споруджено первісний триповерховий об'єм у стилі неоренесанс за проектом і під наглядом арх. М. Казанського. 1914 за його ж проектом та під наглядом зведено четвертий і п'ятий поверхи, перебудовано перший поверх. 1916 будинок горів, внаслідок чого значно постраждали приміщення третього — п'ятого поверхів і дах. Проектними й відновлювальними роботами керував технік М. Бяллозор.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, з проїздом на подвір'я. Віконні прорізи другого, п'ятого поверхів прямокутні, згруповані попарно й розділені пілястрами. Особливо цікаві віконні прорізи третього поверху з напівциркульними перемичками й ліпленим орнаментом. Віконні прорізи четвертого і п'ятого поверхів декоровані замковими каменями. Площини стін четвертого і п'ятого поверхів гладенькі (вірогідно внаслідок пожежі декор знищено). Велику роль в абрисі будинку відіграє площина зрізаного наріжжя з балконами з металевими ґратами на другому — п'ятому поверхах.

Споруда — цікавий зразок житлової забудови Києва на межі століть.

Тепер на першому поверсі містяться магазини [779]. *Лариса Толочко.*

254.5. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Межигірська, 33/19. На розі з вул. Щекавицькою. Садиба відома з серед. 19 ст., коли належала сім'ї колишнього чернігівського купця О. Вертипороха і була забудована дерев'яними спорудами. У кін. 19 ст. коштом власниці садиби Г. Вертипорох зведено прибутковий будинок. Пізніше внаслідок пристосування приміщень першого поверху під магазини двері та віконні прорізи було перероблено.

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, зі зрізаним наріжжям, що відіграє роль основного акценту в архітектурному вирішенні будинку. Оформлений в стилі неоренесанс. На першому поверсі наріжжя — вхід, на другому та третьому — балкони, на які ведуть дверні отвори. Верхні поверхи фасаду об'єднано лопатками, які вгорі увінчано великим архівольтом. Подібно вирішено й прилеглі до наріжжя площини на одну віконну вісь кожна, але на третьому поверсі тут замість дверей влаштовано здвоєні венеціанські вікна. Над усім наріжжям, що складається з трьох граней, — цегляний аттик з тумбочками та підвищеною центральною частиною. Мотив архівольта використано також на фасаді з боку вул. Межигірської для підкреслення центрального входу. Композиція обох фасадів асиметрична, віконні прорізи другого поверху прямокутні, розділені пілястрами зі стилізованими капітелями з листям аканта. На третьому поверсі прямокутні вікна чергуються з венеціанськими. Фасади пишно декоровані ліпленням і цегляним орнаментом в історичній стилістиці (голівки путті, листя аканта, гірлянди). В образному

254.5. Вул. Межигірська, 33/19.
254.5. План третього поверху.

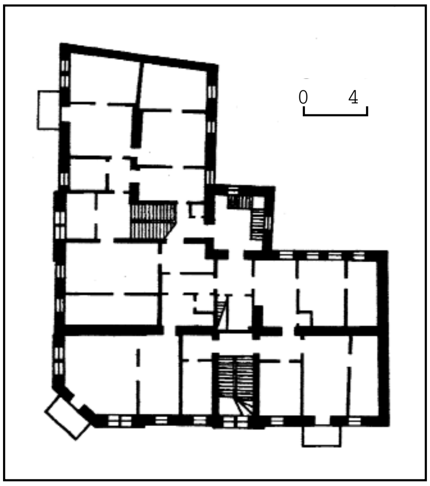

сприйнятті будинку істотну роль відіграють міжповерховий гурт над першим поверхом і вінцевий карниз. З боку вул. Щекавицької на балконах — ґрати вишуканого орнаменту.

Споруда — характерний зразок прибуткового будинку оригінального архітектурного вирішення [780].

Світлана Блащук, Лариса Толочко.

254.6. Житловий будинок Балабухи М. О. 1897—1911, в якому проживали Балавенський Ф. П., Кольцов М. Ю. (архіт., іст.). Вул. Межигірська, 3/7. На розі з пл. Контрактовою. Історія ділянки, що межує з площею, відома з поч. 19 ст. Вона включала дві садиби, з яких на наріжній розташовувався одноповерховий, на іншій — двоповерховий цегляні будинки. 1827 обидві садиби було об'єднано. З кін. 19 ст. її власником був М. Балабуха, нащадок відомого київського роду кондитерів, що проживали в місті з 18 ст. За даними 1897, садиба включала такі споруди: двоповерховий будинок з крамницями й підвалом, одноповерховий флігель, будівлю цукеркової фабрики, цегляний сарай. 1897 за проектом арх. М. Гарденіна на місці наріжного флігеля впритул до двоповерхового будинку на червоних лініях забудови споруджено двоповерховий об'єм. 1911 за проектом арх. М. Казанського будинки об'єднано надбудовою третього поверху та напівповерху (пізніше перероблений на повний поверх) під спільним дахом, на подвір'ї зведено триповерховий флігель (не зберігся). За даними 1919, садиба М. Балабухи була повністю забудована по периметру. На ній розташовувалися: чотириповерховий будинок, в якому перший поверх займали 18 крамниць, другий — трактир і весільна зала, третій — четвертий були житловими; триповерховий флігель-склад з двома одноповерховими прибудовами цукеркової фабрики (споруди фабрики не збереглися). Власник садиби мав також крамницю ва вул. Хрещатик, 22 (будинок зруйнований).

Будинок чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. В архітектурі споруди чітко простежуються різночасовість зведення двох її об'ємів і почерки двох архітекторів. Композиція фасадів асиметрична, оформлення у дусі історизму з рисами неоренесансу. Внутрішнє планування об'єму з боку пл. Контрактової секційне, з боку вул. Межигірської — коридорне. Центр пізнішого крила на рівні першого поверху виділено проїздом на подвір'я, бічні частини перебудовано. Всі верхні поверхи будинку ритмічно розчленовано віконними прорізами та балконами. Ліплений декор будинку (гірлянди, картуші тощо) геометрично-рослинного характеру. Найцікавішим елементом декору є голова лева з кільцем у носі на замкових каменях сандриків. Внаслідок реконструкції верхнього поверху силует будівлі дещо збіднено.

Будинок відіграє помітну роль у формуванні пл. Контрактової, є цінним елементом забудови вул. Межигірської.

1908—12 у будинку проживав Балавенський Федір Петрович (1865—1948) — скульптор, педагог. У цей період викладав у Київському художньому училищі (з 1907). Брав участь у художньому оформленні прибуткового будинку Ш. Іссерліса (1909; пров. Музейний, 4) та будинку Маріїнської громади сестер-жалібниць Товариства Червоного Хреста (1913—15; вул. Саксаганського, 75); розробляв проект пам'ятника св. княгині Ользі, після затвердження моделі І. Кавалерідзе йому був доручений загальний нагляд за виконанням робіт (встановлений 1911 на пл. Михайлівській); 1911 брав участь у конкурсі на проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві (друга премія в другому турі); його учні виконали скульптурне оздоблення Бессарабського критого ринку (1912, пл. Бессарабська). Багато працював у галузі портретної пластики. У Києві жив з 1907: спочатку на Вознесенському узвозі, 15; після вул. Межигірської — у пров. Бондарському, 21; на вул. Бульварно-Кудрявській, 5 (тепер вул. Воровського), Андріївському узвозі, 15.

254.6. Вул. Межигірська, 3/7.
254.6. План першого поверху.

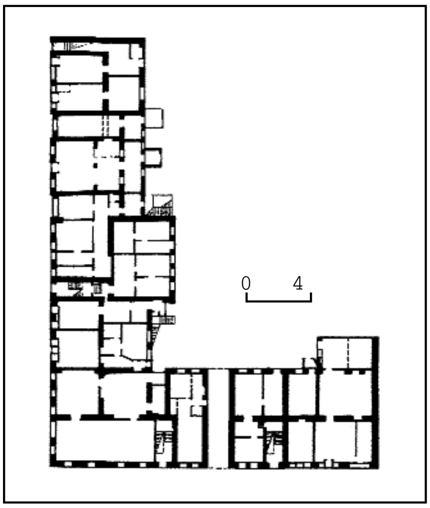

254.7. Вул. Межигірська, 23/22.
254.7. План першого поверху.

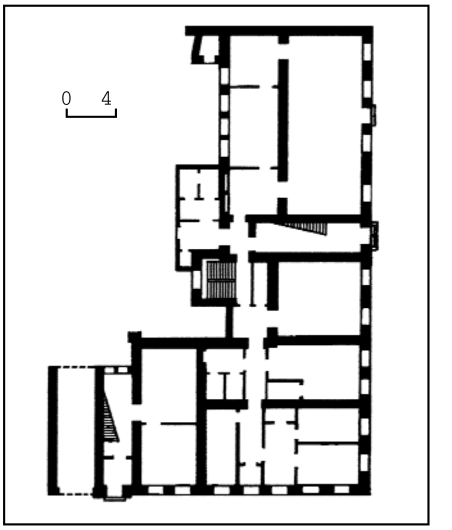

У цьому будинку народився і мешкав до поч. 1900-х рр. Кольцов Михайло Юхимович (справж. — Фрідлянд; 1898—1940) — письменник, журналіст, чл.-кор. АН СРСР (з 1938), учасник громадянської війни в Іспанії 1936—39. Пізніше жив деякий час у Білостоку, після повернення — на сучасній вул. Червоноармійській, 32.

З 1912 до поч. 1920-х рр. в одній із квартир на другому поверсі діяла молільня єврейської громади учасників російсько-японської війни 1904—05 [781].

Михайло Кальницький, Лариса Толочко, Лариса Федорова.

254.7. Житловий комплекс, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Межигірська, 23/22. На розі з вул. Ярославською. Складається з двох суміжних будинків. Наріжний двоповерховий об'єм зведений 1864 за типовим архітектурним проектом, належав професору Київської духовної академії А. Котляреву. 1883 його вдова М. Котлярева подарувала будинок дочці В. Гнєвушевій. Остання 1886 розширила будівлю прибудовою корпусу з боку вул. Ярославської за проектом арх. А.-Ф. Геккера. Протягом 1897 до наріжного будинку було прибудовано об'єм на два віконні прорізи з боку вул. Межигірської.

Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані складної конфігурації: наріжний об'єм Г-подібний, крило з боку вул. Ярославської у плані майже прямокутне. Внутрішнє планування коридорне. Оздоблений у стилі пізнього класицизму. Композиція фасаду з боку вул. Межигірської центрально-осьова. Перший поверх оброблений рустом, розчленований сімома віконними прорізами й дверним отвором, другий поверх, відділений міжповерховим гуртом, — десятьма віконними прорізами з прямими сандриками над ними й пілястрами в міжвіконнях. Лиштви мають специфічне обрамлення з виступних торців цегли.

Фасад з боку вул. Ярославської на шість віконних прорізів з міжповерховими гуртами на кожному поверсі відповідає типовому архітектурному вирішенню, поширеному на час побудови споруди.

В оформленні під час прибудови 1886 активно застосовано візерунок цегляного мурування (тепер дещо спрощений), лопатки у вигляді ланцюжків рустів, чарунковий карниз. Збереглось оригінальне тридільне завершення. Балкон на цій осі втрачено.

Комплекс є цікавим зразком забудови периферійних вулиць Києва 2-ї пол. 19 ст. в стилі пізнього класицизму.

У навколишній місцевості з 1860-х рр. проживало багато євреїв. У 1860—1920-х рр. єврейська громада орендувала частину приміщень під молитовню. З 1897 для неї був відведений весь другий поверх. На першому поверсі містилися магазини, майстерні тощо. На поч. 1920-х рр. у наріжній будівлі діяла молитовня єврейської громади «солдатів-ремісників», у корпусі з боку вул. Ярославської — громади «Чорнобильська». Наприкінці 1920-х рр. молитовні закрито.

Тепер тут містяться установи [782].

Михайло Кальницький.

254.8. Особняк серед. 19 ст., в якому містилася редакція журналу «Церковно-приходская школа» (архіт., іст.). Вул. Межигірська, 12/25. На розі з вул. Хорива. У 1856 являв двоповерхову з верхнім дерев'яним ярусом будівлю в стилі пізнього класицизму. 1883 за проектом арх. А. Геккера добудований з боку вул. Межигірської. 1885 покрівля замінена на бляшану. На поч. 1990-х рр. проведено ремонтні роботи.

Двоповерховий, перший поверх цегляний, другий дерев'яний, обкладений цеглою, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття дерев'яні, планування анфіладне. Внаслідок перебудови композиція фасаду стала асиметричною. Вхід перенесено в ліве крило (з боку вул. Межигірської). У пропорційній побудові асиметричних на сім і п'ять вікон фасадів простежується вплив класицизму. Вікна обох поверхів в пласких прямокутних нішах по одній осі з різними інтервалами, на другому поверсі прикрашені замковими каменями. Над нішами першого і на рівні підвіконь другого поверху йдуть гурти, що розкріповуються на пласких лопатках, якими підкреслено наріжжя будинку й відокремлено групи на два вікна та вхід з боку вул. Межигірської, оформлений у вигляді порталу: напівциркульний сандрик значного виносу з профільованим архівольтом спирається на квадратні в плані колони.

Під вінцевим карнизом вузенька тяга розкріповується на лопатки і відбиває смугу з цегляним орнаментом, що імітує модульйони. В оздобленні другого поверху застосовано засоби цегляного стилю: поребрик у підвіконних нішах і в простінках, фасонна цегла, зубчики, сухарики.

Особняк є одним з небагатьох зразків житлової забудови Подолу серед. 19 ст.

У 1904—12 в будинку містилася редакція щомісячного педагогічного журналу «Церковно-приходская школа». Заснований у січні 1887, видавався при Київській єпархіальній училищній раді. Редактор, член ради Ігнатович Павло Якимович був власником цього будинку, де проживав в 1901—15 [783].

В'ячеслав Горбик, Ольга Кролевець.

254.8. Вул. Межигірська, 12/25.
254.8. План першого поверху.

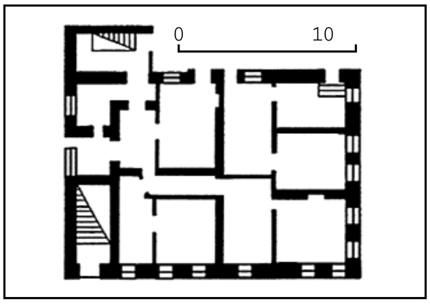

254.9. Садиба, 1902 (архіт.). Вул. Межигірська, 9/23, вул. Хорива, 21/23-б. Складається з головного будинку і флігеля. До зведення цих споруд тут розташовувався т. зв. будинок Артемихи 17—18 ст., зображений на плані Подолу 1811 арх. А. Меленським. За свідченнями старожилів, забудову здійснено за проектом арх. М. Артинова.

Головний будинок (№ 9/23). Наріжний, на червоних лініях забудови вулиць. Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, двосекційний. Оформлений у неоросійському стилі. Дві довгі житлові секції об'єднано зрізаним наріжжям, що відіграє роль головного акценту архітектурної композиції будівлі та має підвищений об'єм через улаштування аттика (високу наріжну вежу втрачено). Центральну частину наріжжя на першому поверсі займає вхід, на двох верхніх — балкони, на які виходять на другому поверсі — здвоєний арковий проріз, на третьому — великий стрілчастий засклений проріз, що включає вікно та двері. Бічні фасади асиметричні відносно осей аркових входів, виділених розкріповками з вінцевими трикутними щипцями. Вікна нижніх поверхів прямокутні, третього — з напівциркульними перемичками. Пластика фасадів відзначається різноманітним цегляним декором — кілеподібними лиштвами вікон третього поверху, порталами входів, лопатками, які підкреслюють вертикальне членування, орнаментованими ширінками, нішками, зубцями, напівколонками та пілястрами стилізованого ордера у лиштвах вікон і порталах, ліпленими декоративними вставками. Будинок увінчує широкий зубчастий фриз і карниз з модульйонами та сухариками, а також ажурний металевий парапет на цегляних стовпчиках з кілеподібними завершеннями. Особ-

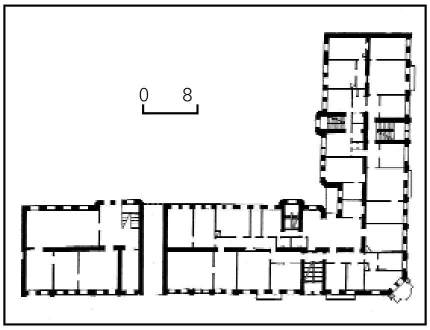

254.9. Вул. Межигірська, 9/23.
254.9. План другого поверху.
254.9. Вул. Хорива, 21/23-б.

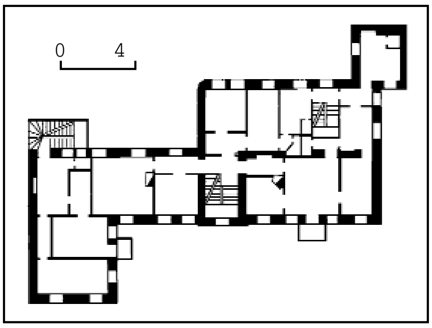

254.9. План другого поверху.

ливо цікаво оздоблено квартиру на другому поверсі з кахляними грубами, що вікнами виходить на площину зрізаного наріжжя.

Ф л і г е л ь (№ 21/23-б). У глибині садиби. Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Оформлений у цегляному стилі. Композиція головного фасаду асиметрична. Велика кількість орнаментики геометричного характеру надає фасаду ошатності та декоративності.

Садиба, характерна для забудови Подолу поч. 20 ст., формує перетин його магістралей.

Тепер у головному будинку на першому поверсі містяться торговельні заклади та державна установа [784].

Лариса Толочко.

254.10. Садиба, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Межигірська, 19. У ряді щільної забудови вулиці. Межі садиби простежуються з 1860-х рр. З 1880 належала Х. Казарновській і займала пл. 233 кв. сажнів. За описом та оцінкою майна, складеними у 1899 арх. В. Ніколаєвим з метою страхування садибного комплексу, на ділянці налічувалося чотири цегляні споруди під бляшаними дахами. У підвалі двоповерхового головного будинку містилася пекарня, на першому поверсі — чотири крамниці з продажу хліба і хлібобулочних виробів, на другому — житло. У підвалі триповерхового дворового флігеля була пральня, на решті поверхів — житло. В одному з двоповерхових флігелів у підвалі розміщувалися допоміжні служби, на першому поверсі — магазини, на другому — житло, в іншому флігелі — служби (перший поверх) і житло. Імовірним будівничим вважається арх. К. Шиман. 1903 Казарновська продала садибу, якою надалі володіли Я. Заболоцький та родина Криволапів-Горочадських, з 1910 — родина подільських міщан М. і А. Верет, з 1914 — Т. Криволап-Горочадський.

Садиба у плані прямокутна, забудована по периметру вирішеними у цегляному стилі головним будинком, правим, лівим і тильним флігелями.

Г о л о в н и й б у д и н о к. Двоповерховий, цегляний, з пласкими перекриттями, у плані прямокутний з дворядним внутрішнім плануванням. Оздоблення в стилістиці історизму із застосуванням форм цегляного стилю та ренесансно-барокової архітектури. Складається з двох, очевидно, різночасових об'ємів, з'єднаних спільними одномаршовими сходами. Головний фасад виконано у відкритому цегляному муруванні, доповненому вишуканими ліпленими прикрасами (тепер пофарбований). Права частина фасаду симетрична за композицією. Її перший поверх з вісьмома прямокутними вікнами позбавлений архітектурного декору. Другий поверх у формах неоренесансу, завершений карнизом з парними модульйонами, має три центральні аркові вікна із замковими каменями, декорованими акантом. Вісь симетрії фасаду підкреслює балкон і розташований над ним тридільний аттик з горищним віконцем. Міжвіконні лопатки й антревольти оздоблено ліпленими гірляндами, підвіконні фризові ніші — орнаментальними ліпленими вставками. Ліва п'ятивіконна частина фасаду у стилі неоренесанс включає проїзд на подвір'я під лучко-

254.11. Вул. Межигірська, 32-а.
254.11. План другого поверху.

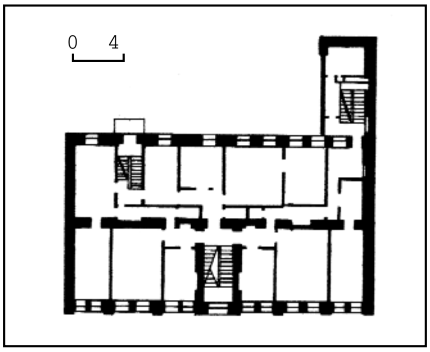

254.11. Вул. Межигірська, 32-б.

254.10. Вул. Межигірська, 19. Головний будинок.
254.10. План першого поверху забудови садиби.

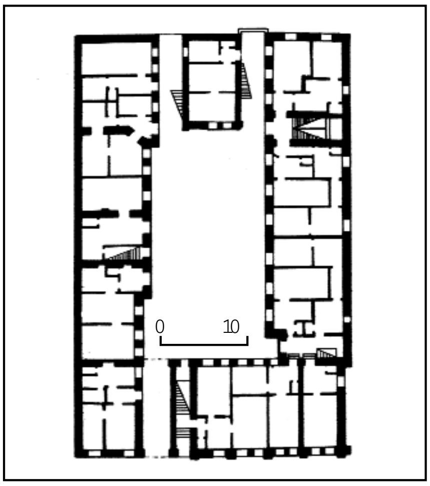

вою перемичкою та суміжний з ним прямокутний вхід до будинку. Асиметрично розташована вісь проїзду підкреслена балконом та вертикалями рустованих лопаток, що зорово підтримують трикутний фронтон. Вікна прямокутні, як і двері виходу на балкон, який фланковано напівколонами коринфського ордера та увінчано пишно оздобленим десюдепортом з напівциркульною аркою. Добре змодельований ліплений декор орнаментального і рослинного характеру прикрашає тимпан фронтону, десюдепорт, антревольти над лучковою аркою проїзду, підвіконні й надвіконні ніші. У замкових каменях над проїздом і входом вміщено лев'ячі маски, в тимпані фронтону — голову Меркурія. Різноманітний ліплений декор визначає архітектурно-мистецьку цінність головного будинку садиби.

Ф л і г е л ь (лівий бічний). Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний з двома виступами у бік подвір'я та одними сходами, перекриття пласкі. Внутрішнє планування анфіладне, переважно однорядне. Площинний фасад позбавлений декору. Вікна — з лучковими перемичками та замковими каменями.

Ф л і г е л ь (правий бічний). Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний з пласкими перекриттями та коридорно-секційним внутрішнім плануванням, пов'язаним з асиметрично розташованою сходовою кліткою. Перший поверх обмежує міжповерховий гурт з сухариками, другий і третій об'єднано лопатками. Вікна прямокутні з клинчастими перемичками та аркові, перемички яких окреслені архівольтами

завтовшки у чверть цеглини. Будівлю завершує карниз з модульйонами.

Флігель (тильний). Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з анфіладним внутрішнім плануванням, сходи зовнішні, перекриття плаский. Тривіконний симетричний фасад, звернений у бік подвір'я, розчленований на два яруси міжповерховим гуртом з сухариками. На першому поверсі вікна прямокутні. Аркові вікна другого поверху розділені лопатками, прикрашеними угорі цегляним декором. Карниз площинний, нерозвинений. У надвіконнях — пояски з цегляних зубців і поребрика.

Флігелі цінні як складові елементи садиби, є зразком малоповерхової історичної забудови Подолу останньої чверті 19 ст. Тепер на першому поверсі головного будинку містяться пивний бар «Оболонь» та установа, у лівому бічному флігелі — офіси, тильний флігель використовується як допоміжне приміщення [785].

Лариса Толочко, Тетяна Трегубова.

254.11. Садиба, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Межигірська, 32-а, 32-б. Історія садиби відома з серед. 19 ст. З 1899 її власником був М. Тимоно.

Головний будинок (№ 32-а). На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний. Планування секційне. Оформлений у стилі історизм. Фасад симетричний відносно центральної осі, центр на один віконний проріз виділений на рівні трьох верхніх поверхів пілястрами. Вхід — з боку головного фасаду, ліворуч — проїзд на подвір'я. Пишне архітектурно-декоративне оздоблення фасаду складають рустовані лопатки, напівциркульні віконні прорізи, численні орнаментальні вставки з ліпленим рослинним декором. В оздобленні будинку переважають геометричні мотиви з елементами ренесансної стилістики. Особливо оригінальні замкові камені у вигляді лев'ячих голів. Споруда має розвинений карниз складного профілю. Парадні сходи на рівні другого поверху освітлюються великим напівциркульним вікном.

Будинок — цікавий зразок садибної забудови Подолу на межі 19—20 ст.

Флігель (№ 32-б). У глибині садиби. Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Планування секційне. Оформлений у цегляному стилі. Фасад увінчує багатопрофільний карниз, оздоблений зубчиками та кронштейнами. Вікна прямокутні та з напівциркульними перемичками.

Флігель — невід'ємна складова забудови садиби.

Тепер на першому поверсі головного будинку міститься державне комунальне підприємство «Плесо» Київської міської держадміністрації [786].

Світлана Блащук, Лариса Толочко.

255. МЕМОРІАЛ ВИКЛАДАЧАМ І СТУДЕНТАМ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ХУДОЖНЬОГО ІНСТИТУТУ, ЗАГИБЛИМ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, 1963, 1978 (мист.). Вул. Смирнова-Ласточкіна, 20. На території Академії образотворчого мистецтва і архітектури. Складається з пам'ятника Я. Приходьку, відкритому 1963 спочатку у сквері біля головного корпусу навчального закладу (ск. Н. Карбовська), і стіни пам'яті, спорудженої 1978 (арх. М. Семирок-Орлик). Вис. стели — 1,15 м, подіума — 0,60 м; скульптури — 2,5 м, плінта — 0,20 м.

На алеї, що йде вздовж адміністративного корпусу, встановлено горизонтально видовжену стелу, утворену двома плитами сірого граніту. На правій плиті викарбувано текст присвяти й прізвища загиблих викладачів і студентів: Л. Блажевич, М. Бойко, Ф. Кличко, Г. Пивоваров, Я. Приходько, І. Титаренко, Є. Холостенко. Текст, вміщений на полірованій площині граніту, немов сторінка розгорнутої книги, вирізняється на сірому неполірованому тлі граніту. На лівій частині з перспективним зрізом за абрисом зірки просторовою цезурою контражуром вмонтовано меншу зірку з червоного полірованого граніту. Меморіальна стіна пам'яті влаштована на цементному подіумі, вздовж якого розбито квітник, огороджений бордюром. Від алеї до стіни вимощено цементними плитами терасу, яка звужується в напрямку меморіалу.

З влаштуванням меморіалу у кінці скверу, з правого боку центральної алеї, що веде до стіни пам'яті, на гранітному блоці неправильної форми встановлено скульптуру студента Я. Приходька на повний зріст: у військовій формі, з автоматом за спиною, в класичній позі хіазис (опора на одну ногу, друга виставлена вперед). На гранітному плінті з однією шліфованою площиною (вздовж алеї) вигравірувано прізвище полеглого. Пам'ятник вирішено у традиціях соцреалістичного мистецтва 1940—50-х рр., щоправда автор втілює героїчну патетику в ліричному ключі, притаманному сучасникові хрущовської «відлиги».

Марина Протас.

256. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 років», 1981 (архіт., мист.). Вул. Січневого повстання, 44. На високому правому березі Дніпра. Займає пл. 40 га разом з Печерським ландшафтним парком, серед якого розташований.

Ідея спорудження такого музею виникла ще в роки війни. 1943 уряд УРСР ухвалив рішення про його організацію. Перша експозиція «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» була відкрита 1974 у Кловському палаці (тепер вул. П. Орлика, 8), друга — 1981 вже у спеціальній будівлі Меморіального комплексу. 1994—95 тут створено третю експозицію, в якій пріоритет надано українській тематиці, вкладові України в перемогу над нацизмом (худ. А. Гайдамака).

1996 Меморіал одержав статус національного і відтоді має назву Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років». Він став узагальненим символом невмирущої пам'яті про ратний і трудовий подвиг українського та інших народів колишнього СРСР в боротьбі проти нацистської експансії.

Меморіальний комплекс споруджений за ескізним проектом ск. Є. Вучетича

255. Меморіал викладачам і студентам Київського державного художнього інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

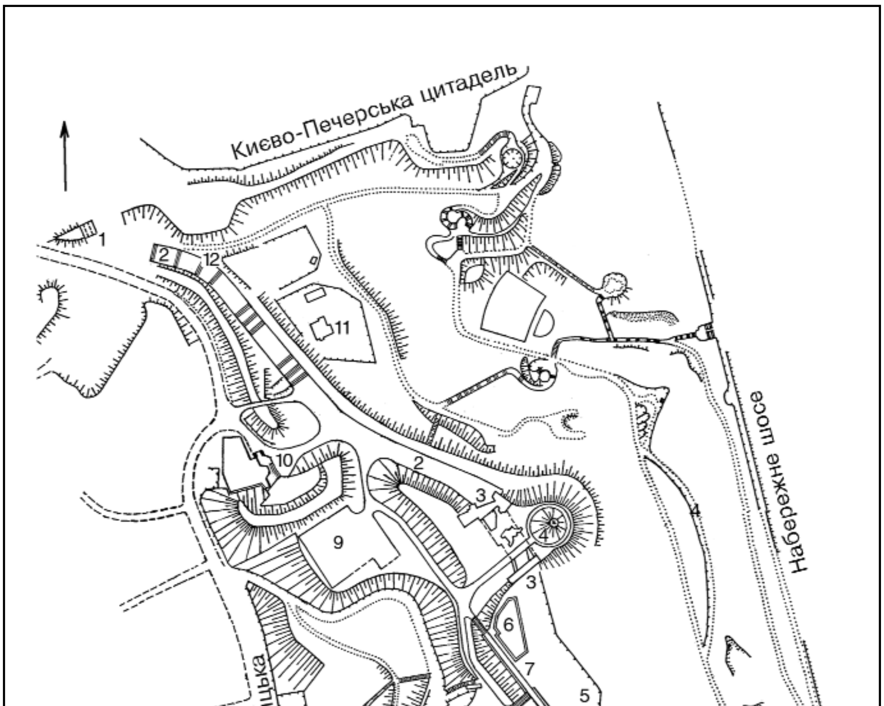

256. Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років».

Генеральний план:

1. Головний вхід.
2. Центральна алея.
3. Галерея.
4. Чаша «Вогонь Слави».
5. Головна площа.
6. Басейн зі скульптурною групою «Форсування Дніпра».
7. Алея міст-героїв.
8. Головний експозиційний корпус з монументом «Батьківщина-Мати».
9. Виставка бойової техніки.
10. Експозиційно-виставковий корпус.
11. Особняк командувача військ Київського військового округу.
12. Пам'ятник воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

й арх. Є. Стамо. Роботи виконав авторський колектив скульпторів і архітекторів Києва та Москви: В. Бородай, В. Єлізаров (керівник), І. Іванов, Г. Кислий, І. Мезенцев, Ф. Согоян, М. Фещенко, В. Швецов та ін. На стадії попередньої розробки проекту в ньому брала участь ск. Г. Кальченко. 1984 В. Бородай, В. Єлізаров, Ф. Согоян за участь у створенні комплексу відзначені Ленінською премією.

Головний вхід до Меморіалу — з вул. Січневого повстання через Московську верхню браму Києво-Печерської фортеці 18 ст. Тут починається широка центральна алея, з якої відкривається велична панорама всього комплексу. На майданчиках з лівого боку гранітних сходів алеї встановлено 76-міліметрові гармати зразка 1942, що були одними з найкращих у роки війни.

Архітектурно-просторова концепція Меморіалу має три головні символіко-скульптурні акценти з індивідуальними пластичними особливостями. До головної площі веде галерея, на бетонних стінах якої розміщено бронзові го-

рельєфи з багатофігурними композиціями: «Перші прикордонні бої», «Нескорені», «Рух Опору», «Тил — фронту». Автори — скульптори В. Бородай, В. Швецов (за участю О. Дяченка, В. Калуєва, А. Куща, Ю. Марченка, Є. Прокопова, В. Проскурова, О. Редьки, В. Рябчука). В архітектурні форми вмонтовано майже 100 бронзових горельєфних постатей (заввишки 5,5 м), кожна з яких вирішена в жанрі станкового мистецтва. Рівень пластичного узагальнення, коли акцентуються дрібні анатомічні деталі або елементи військової амуніції, підкреслюється виразним психологізмом портретних характеристик персонажів. Героїчний пафос композицій поступово розгортається в динаміці афектаційних рухів, максимально критичному напруженні емоційного стану героїв. Композиції виявляють характерні риси тогочасної київської скульптурної школи.

Над галереєю встановлено чашу «Вогонь Слави» (діам. 16 м), на якій напис: «Вічна слава героям». Уперше вогонь запалено в день відкриття Меморіалу 9 травня 1981 від Вічного вогню з могили Невідомого солдата у парку Слави, і відтоді його щороку запалюють в День Перемоги. У західній частині головної площі Меморіалу постає скульптурна композиція «Передача зброї» (ск. В. Вінайкін) з бетонного моноліту. Її основний ідейно-художній задум — показати всенародний характер боротьби проти нацистів.

На головній площі Меморіалу над декоративним басейном підноситься монументальна багатофігурна бронзова композиція «Форсування Дніпра», горизонтально видовжена в експресивному пориві (ск. Ф. Согоян, за участю ск. А. Аветисяна), якій притаманний високий рівень узагальнення, чіткий ритм великих об'ємів, силуетна єдність усіх частин композиції у хвилеподібному русі потужної сили. Поряд — Алея міст-героїв, представники яких у день відкриття Меморіального комплексу передали музеєві капсули зі священною землею, що були навічно закладені в мармурові ніші.

Головний корпус музею — споруда (вис. 40 м), яка одночасно слугує п'єдесталом для монументу «Батьківщина-Мати». Скульптура — суцільнозварна сталева споруда, що складається з трьох шарів: основного та допоміжного сталевих каркасів і зовнішньої обшивки з півтораміліметрової нержавіючої сталі вагою бл. 70 т. Стіни постаменту скульптури й п'єдесталу, а також пілони, що несуть допоміжне навантаження, змонтовані зі шлакобетону й облицьовані гранітними плитами. На висоті 22 м і 35,5 м обладнано оглядові майданчики. Для переміщення людей і технічного обслуговування скульптури всередині вбудовано два унікальні ліфти — похилий і вертикальний. На найвищій точці меча є сигнальні лампочки, а також спеціальний пристрій, призначений гасити коливання вітрового навантаження. Силует постаті «Батьківщина-Мати» (вис. 62 м) з мечем (вис. 16 м, вага 11 т) і щитом (розмір: 13 × 8 м, вага 13,6 т) в руках став новою домінантою мальовничої місцевості правого берега Дніпра зі сформованим ансамблем Києво-Печерської лаври. За стилістичними рисами скульптура еклектична, зовнішня статичність переведена в план внутрішньої наповненості образу, але пластична узагальненість дещо геометризованих форм трансформує сенс скульптури у сферу ідеологічно-пропагандистської тріумфальності. Постать, що синтезує риси радянського мистецтва довоєнної доби з культом ренесансного ідеалу фізично й естетично розвиненої людини, є зразком міфологізованого мистецтва панівної на той час течії соціалістичного реалізму.

Приміщення музею має два підземні й два наземні поверхи, над ними — Зала Слави. На першому і другому поверхах містяться експозиційні та кінолекційні зали, службові й технічні приміщення. На підземних поверхах — інженерно-технічні служби.

Найголовнішою складовою Меморіалу є експозиція, побудована у 15 анфіладно розміщених залах (бл. 5 тис. кв. м), що налічує понад 15 тис. експонатів. Загалом фондове зібрання музею нараховує понад 300 тис. пам'яток історії. У Залі Слави на пілонах з білого мармуру золотими літерами викарбувано прізвища 11685 Героїв Радянського Союзу, а також 201 прізвище Героїв Соціалістичної Праці, удостоєних цих звань за бойові і трудові заслуги в роки Великої Вітчизняної війни. Склепіння зали увінчує багатофігурний мозаїчний фриз (пл. 250 кв. м) і макет ордена «Перемога». Фриз складається з низки сюжетних композицій: проводи солдатів на війну, сцени боїв та повернення додому переможців (автори — художники С. і Р. Кириченки, Н. Клейн). Композиції вирішено в реалістичній манері, поступовий розвиток сюжетів асоціюється з народною піснею. Стиль фриза, виконаного в техніці смальтової мозаїки, криє в собі традиції давньоруського монументального мистецтва, що підкреслено характерним для нього золотавим тлом. Яскрава декоративність колориту, побудованого на зіставленні чорного, червоного та золотавого кольорів, архітектонічність пластичного вирішення, чіткий ритм композиції створюють урочисту атмосферу зали, підкреслюють її значення в ансамблі.

До складу Меморіального комплексу входять також виставковий корпус з постійною реліквійною експозицією про участь українців у збройних конфліктах за кордоном, а також особняк командувача військ КВО (див. ст. 319).

Серед зелених пагорбів музейного ландшафту, на спеціальних майданчиках розміщено експозицію бойової техніки років 2-ї світової війни та зброї періоду війни в Афганістані 1979—89.

2001 ліворуч від центральної алеї встановлено пам'ятник воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни (ск. В. Зноба, арх. М. Жариков; див. ст. 362).

Багатоплановий архітектурно-художній і парковий ансамбль Меморіального комплексу завершує систему міських парків, що простяглися вздовж Дніпрових схилів [787].

Любов Легасова, Марина Протас, Галина Скляренко.

256. Фрагмент горельєфної композиції «Перші прикордонні бої».

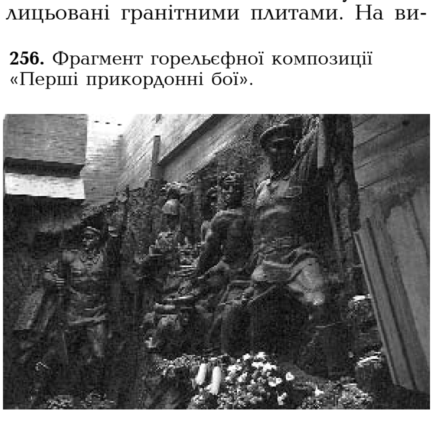

256. Монумент «Батьківщина-Мати».

256. Скульптурна група «Форсування Дніпра».

257. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТІ ВОЇНІВ УКРАЇНИ, ПОЛЕГЛИХ В АФГАНІСТАНІ, 1999 (мист.). Вул. Січневого повстання. У сквері навпроти Воскресенської церкви (див. ст. 76). Спорудження комплексу почалося з встановлення 3 грудня 1994 з ініціативи Української спілки ветеранів війни в Афганістані пам'ятника воїнам України, загиблим у війні в 1979—89. Автор — ск. М. Олійник. Вис. скульптур — 1,8 м і 1,0 м.

Пам'ятник духовно пов'язувався з Воскресенською церквою, яку стали називати «Афганською». Поряд у виставковому корпусі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» діє експозиція, присвячена участі військовослужбовців колишнього СРСР у збройних конфліктах за кордоном, у т. ч. в афганській війні. В ній брало участь бл. 620 тис. громадян Радянського Союзу. З них загинуло 14553 особи, поранено 469685, стали інвалідами 10751, пропали безвісти та потрапили у полон 417 осіб. В їх числі полягло і пропало безвісти 3280 призовників з України. З Києва відправлено до Афганістану 5358 воїнів, загинуло — 115, стало інвалідами — 214, один пропав безвісти.

До 10-річчя виведення радянських військ з Афганістану було проведено докорінну реконструкцію пам'ятника. Автор реконструкції — арх. М. Кислий. 15 лютого 1999 відкрито Меморіальний комплекс пам'яті воїнів України, полеглих в Афганістані, до складу якого увійшов і пам'ятник.

До пам'ятника веде центральна алея, яка починається навпроти Воскресенської церкви. Широкий брущатий пандус алеї фіксується по флангах двома датами: «1979» і «1989». Бронзові цифри закріплено на чотирьох гранітних контрфорсах, встановлених на зеленому газоні. Вхід на пандус поділений навпіл бронзовою хрещатоподібною плитою з присвятою. Пандус веде до гранітних блоків п'єдесталу скульптурної композиції, біля підніжжя якого крізь каміння бронзою проросли «чорні тюльпани» — символи афганської біди.

На низькому плінті встановлено трифігурну бронзову композицію: двох бійців зображено на повний зріст, поміж ними, схиливши голову, сидить на землі воїн.

Скульптурна частина меморіалу виконана у станкових формах, без зайвої помпезності, без афектації емоційного стану й рухів героїв, але з помітною глибиною переживань. Трифігурна композиція має розвинену фабулу з контрастним протиставленням різних психологічних характеристик. Постаті бійців, які вийшли з бою, мають індивідуальні портретні риси, уособлюють ідею воїнської мужності та звитяги. Вся композиція набуває поліфонічності й гостроти завдяки постаті бійця, що сидить. Його обличчя композиційно не акцентоване, але стан відчаю та неприйняття війни передає «психологія пози» персонажа.

Станкова композиція сприймається як монументальна, де скульптурна частина складає ідейно-композиційний центр двох концентричних об'ємно-просторових площин філософсько-узагальненого сенсу, пов'язаного з

257. Меморіальний комплекс пам'яті воїнів України, полеглих в Афганістані.

сонячним символом нескінченності життя та життєствердною жертовністю.

Зовнішнє коло складене з гранітних плит з викарбуваними іменами загиблих воїнів з України (символічні надгробки спрямовані віссю до скульптурної групи меморіалу). Поміж плитами й центром залишається зелене коло газону разом із збереженою старою акацією, яка набула семантичної вагомості Дерева Життя. Обидва кола охоплюються алеєю, оформленою художньо вирішеними ліхтарями, лавами для відпочинку.

Меморіал органічно сприймається в архітектурно-просторовому й дендрологічному середовищі скверу й гармонійно пов'язаний з містобудівною ситуацією [788].

Валерій Аблазов, Марина Протас.

258. МИКІЛЬСЬКІ ПЕЧЕРИ, 12—14 ст. (археол.). Вул. Дніпровський узвіз. Поблизу Аскольдової могили, у південному схилі Панкратівського (Спаського) яру. Раніше називалися: печера Івана Грішного, Панкратівські печери, печери Аскольдової могили. Відкриті й обстежені громадською комісією під час впорядкування узвозу 1853.

Складаються з двох розміщених у два яруси і з'єднаних між собою підземних галерей з келією-каплицею та поховальною нішею. Загальна довжина обстежених підземних споруд — понад

258. Микільські печери.
План. 1853.

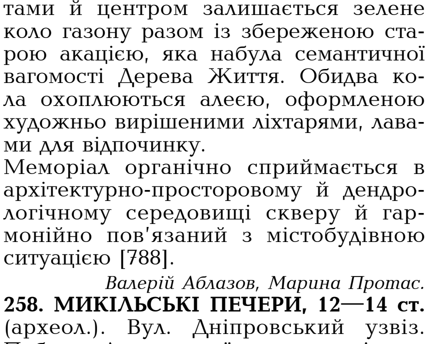

40 м. На стінах печер зафіксовано численні написи — графіті давньоруського часу. Ймовірно, Микільські печери у 12—14 ст. були однією з частин печерного комплексу, пов'язаного з Києво-Печерською лаврою або Пустинно-Микільським монастирем. Печери частково зруйновано, частково законсервовано.

Матеріали досліджень 1853 не збереглися [789]. *Тимур Бобровський.*

259. МИКІЛЬСЬКО-БОТАНІЧНА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Тарасівської до вул. Л. Толстого. Від перетину з вул. Паньківською має значний схил у бік Ботанічного саду ім. акад. О. Фоміна. Прокладена 1836 як поперечний планувальний зв'язок між вулицями новоутвореного району, де оселялися професура, службовці й студенти Київського університету. Спочатку мала назву — вул. Микільська (від імені царя Миколи I), з 1862 — вул. Ботанічна (від університетського ботанічного саду, що замикає її перспективу), 1869 дістала сучасну назву.

Нерівномірна за висотою забудова вулиці (від двох до шістнадцяти поверхів) різночасова, різностильова, сформована переважно за радянської доби. Архітектура кін. 19 — поч. 20 ст. представлена п'ятиповерховими житловими будинками в стилі модерн на розі з вул. Тарасівською — № 1/16, 3, двоповерховим особняком у стилі неоготики — № 4, чотириповерховим прибутковим будинком у цегляному стилі — № 10, триповерховою будівлею Маріїнського дитячого притулку (нині Інститут психології ім. Г. Костюка — вул. Паньківська, 2). Наріжний шестиповерховий житловий будинок «Комуніст» — № 25/18 відбиває прийоми архітектурного формотворення 1930-х рр. Спрямовану на використання історичної спадщини архітектуру повоєнної доби ілюструють яскраві з погляду мистецької цінності п'яти — семиповерхові будинки 1950-х рр. — № 2, 5—7/9—11, 14/7. Пізніші споруди не мають виразного архітектурного вирішення.

Історико-культурне значення вулиці пов'язане з проживанням на ній багатьох представників київської інтелігенції. В будинку № 1/16 мешкали вчений-природознавець, акад. Імператорської Санкт-Петербурзької АН і УАН, перший президент УАН В. Вернадський, лікар, гігієніст К. Добровольський, письменник М. Олійник, економіст, акад. ВУАН Л. Яснопольський; у № 4 — правознавець Л. Білогриць-Котлярев-ський, економіст, публіцист, громадсько-політичний діяч М. Порш, геолог, природознавець, акад. УАН П. Тутковський; в № 10 — математик Б. Букреєв та його син — лікар-терапевт Є. Букреєв, фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР К. Толпиго; в № 11-а — художник В. Маслянников, мистецтвознавець Г. Павлуцький; в № 14/7 — літературознавець, акад. АН УРСР і АН СРСР О. Білецький, фізіолог рослин, історик ботаніки, директор Ботанічного саду ім. акад. О. Фоміна І. Білокінь, члени-кореспонденти АН УРСР — вчений у галузі гідравліки Ю. Даденков, фізик І. Кондиленко, вчений у галузі електротехніки І. Постников, теплофізик і теплоенергетик, акад. АН УРСР В. Толубинський, математик та

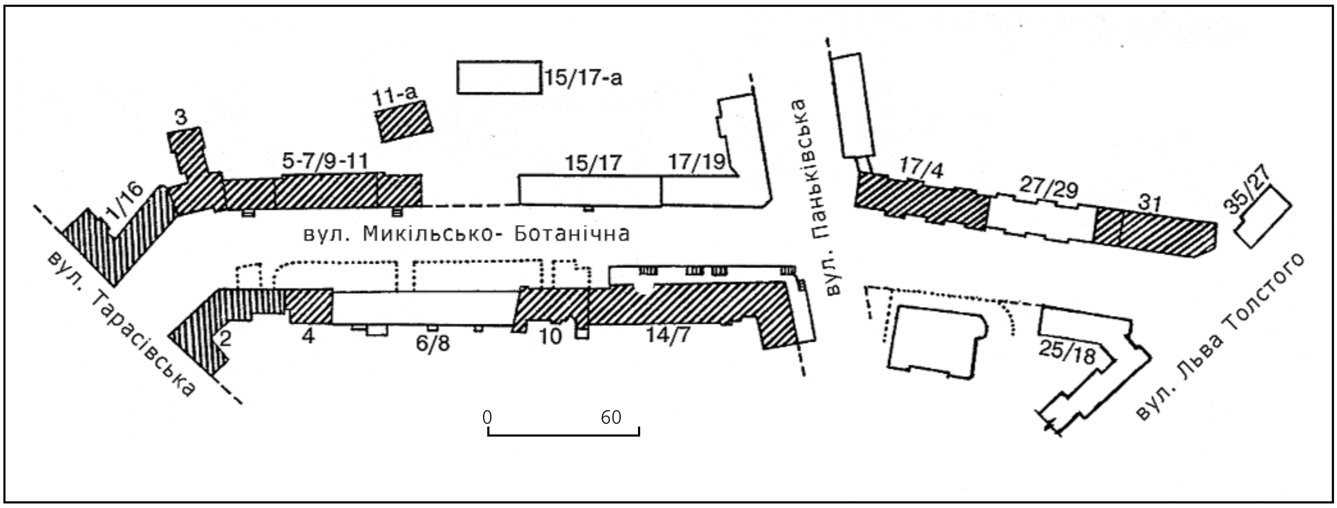

історик науки, акад. АН УРСР Й. Штокало, льотчик, тричі Герой Радянського Союзу О. Покришкін; в № 17/4 — льотчиця, Герой Радянського Союзу Н. Федутенко; в № 31 — хімік, акад. АН УРСР А. Пилипенко.

Не збереглися будинки, в яких проживали Й. Юркевич — член київської Старої громади, лікар, батько відомого соціаліста Л. Юркевича (Рибалки), з яким полемізував В. Ленін, опікун письменника М. Рильського; В. Дрелінг — журналіст газети «Киевская мысль», голова Київської міської думи в 1917—18 (№ 5); лікар В. Михайлов і священик УАПЦ Костянтин Бутвиненко (№ 6); політичний діяч доби Української революції, на еміграції особистий секретар гетьмана П. Скоропадського С. Шемет (№ 8); народниця С. Богомолець — мати академіка О. Богомольця (№ 9); архівіст, історик, директор київського Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича В. Міяковський, статистик, економгеограф А. Ярошевич (№ 11); акад. ВУАН О. Левицький, у гімназичні роки — письменник К. Паустовський, філолог Ю. Яворський (№ 13); композитор і журналіст Б. Яновський (№ 14); книгознавець, дослідник писемності М. Суслопаров, подружжя художників Л. Крамаренко та І. Жданко, актриса театру «Березіль» М. Чепіга (№ 23/4); військовий міністр уряду Української Держави О. Рогоза, вчений-правник, член УЦР А. Яковлів (№ 25); журналіст і театрознавець В. Чаговець та його син — біохімік, акад. АН УРСР Р. Чаговець, у їхній родині гостював співак Ф. Шаляпін (№ 31).

У будинку № 2 містилися літотипографія і конгревня власника садиби В. Фронцкевича, де 1881 було надруковано один з перших путівників по Києву М. Тарановського; в № 11 у 1914 містилася деякий час редакція літературно-художнього щомісячника «Сяйво» (тут вийшли № 7 і 8 журналу); в № 14 у 1910-х рр. — редакція і контора щотижневика «Газета» — органу Київського губернського земства [790].

Сергій Білокінь, Тетяна Трегубова.

259.1. Вул. Микільсько-Ботанічна, 2.
259.1. План першого поверху.

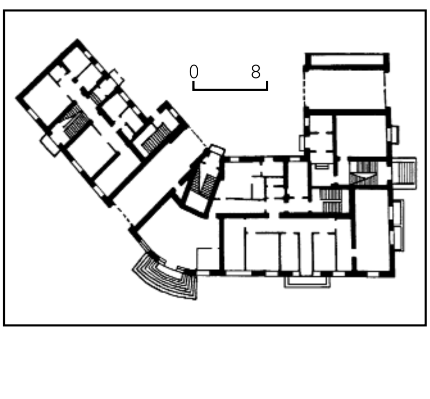

259.1. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 2. На розі з вул. Тарасівською. Збудований за проектом арх. А. Черкаського.

П'ятиповерховий, цегляний, трисекційний, з дво- і трикімнатними квартирами. У бічних секціях — по дві квартири на поверсі, у середній — три. Дворовий простір обмежено підпірною стіною зі сходами, що ведуть на вул. Тарасівську. Проїзди на подвір'я — у бічних секціях будинку. Фасади, які вирішено у єдиному стильовому характері, побудовані на контрастному протиставленні світлої поверхні стіни з силікатної цегли й виділених темним кольором декоративних архітектурних деталей. Основним елементом є тригранні еркери заввишки у три поверхи, площини яких прикрашені багатопрофільними карнизами, гуртами, колонками тощо. Портали входів, проїздів, вікна першого поверху і невисокий цоколь — з бетонних блоків темного кольору.

Споруда — зразок вдалого й оригінального архітектурного вирішення житлового будинку 1950-х рр., співмасштабного з простором вулиці.

Тепер на першому поверсі — АТ «Зовніштехніка» [791]. *Віра Черна.*

259. Микільсько-Ботанічна вулиця. План забудови.

259.2. Житловий будинок, 1910-і рр. (архіт.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 3. На повороті вул. Микільсько-Ботанічної, замикає перспективу її сприйняття як з боку вул. Тарасівської, так і з боку вул. Л. Толстого. Вузька будівельна ділянка між суміжними будинками обумовила досить оригінальне композиційне вирішення споруди з розвитком об'єму вглиб подвір'я.

П'ятиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. Оформлений у стилі модерн. Парадні сходи містяться в глибині будинку, з'єднуються з головним входом (з боку вул. Микільсько-Ботанічної) за допомогою двох послідовно розташованих при-

259.2. Вул. Микільсько-Ботанічна, 3.

міщень — просторого вестибуля та невеликого, у плані шестикутного холу. Асиметричний головний фасад з лівого боку фланковано виділеною рустованими лопатками тривіконною розкріповкою під трикутним щипцем, з правого — еркером, увінчаним півсферичною банею. Перший поверх тинькований під руст, верхні поверхи виконані у відкритому (тепер пофарбованому) цегляному муруванні. Проїзд на подвір'я (у межах розкріповки) та різні за пропорціями вікна — прямокутної форми. Надвіконня другого поверху декоровані стрічками з невеликих квадратних нішок, заповнених навкісними хрестами. Балкони четвертого та п'ятого поверхів мають гарні металеві ґрати, що складаються з напівкруглих та вертикальних елементів.

Незважаючи на лаконізм зовнішнього оздоблення, пам'ятка вирізняється неординарністю планувального та архітектурного вирішення, врахуванням особливостей навколишньої забудови.

Віктор Завада.

259.3. Житловий будинок, 1951—58 (архіт.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 5—7/9—11. На плавному повороті вулиці з незначним схилом. Один торець прилягає до будинку № 3, інший, архітектурно оздоблений торець звернений у бік дитячого майданчика. Зведений для працівників Управління будинками № 3 Київської дистанції будинків і споруд Південно-Західної залізниці. Автор проекту — арх. С. Яхненко.

П'ятиповерховий з боку вулиці, шестиповерховий — з подвір'я, цегляний, чотирисекційний, переважно з дво- і трикімнатними квартирами. Напівпідвальні приміщення з боку вулиці освітлені за допомогою приямків з металевими огородженнями. Об'ємно-просторове вирішення будинку симетричне, тридільне. Складається з центрального і двох бічних об'ємів. Тридільність також підкреслюється незначним зміщенням у глибину подвір'я трохи підвищеного центрального об'єму.

Характерна для 1950-х рр. архітектура фасадів цікава орієнтацією на різні стилі: класицизм (архітектурні деталі), модерн (гранчасті еркери), українське бароко (високий дах із заломом, фігурні щипці-фронтони). Головний фасад п'ятиповерховий, двоярусний. Стіни нижнього ярусу, до якого входять напівпідвал і перший поверх, декоровано чергуванням смуг тинькованої і нетинькованої цегли, стіни другого ярусу гладенькі, завершені карнизом з модульйонами. Основними елементами вирішення фасаду є тригранні еркери другого і третього поверхів, які закінчуються на четвертому поверсі балконами з опуклими металевими ґратами. Вісь симетрії позначено високим арковим проїздом з рустованими стінами, циліндричну поверхню склепіння

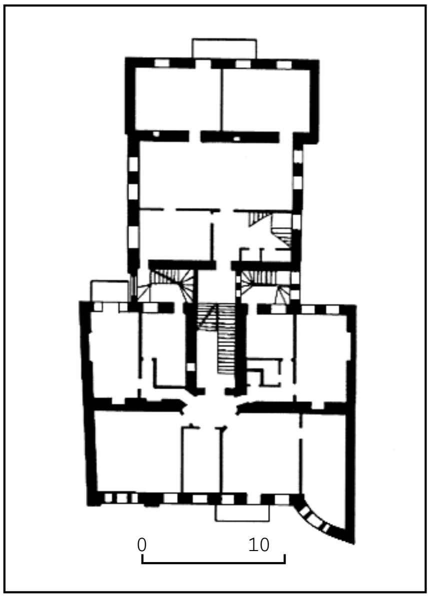

259.2. План другого поверху.

орнаментовано декоративними розетками. Вирішення двох односекційних флангових крил ідентичне. Їхні центри підкреслюються порталами входів, шестигранними горищними вікнами та криволінійними щипцями. П'ятий мансардний поверх з похилими стінами має виходи з квартир на довгі балкони над карнизами. Важливими елементами архітектурного декору є барельєфні орнаментальні вставки на гранях еркерів, імітація русту, перемички першого поверху, класицистичні вінцеві карнизи з іоніками та модульйонами.

Будинок, що вирізняється мальовничістю архітектурних форм, відіграє роль акценту в забудові вулиці.

Тепер частину першого поверху займає магазин.

Віра Черна.

259.3. Вул. Микільсько-Ботанічна, 5—7/9—11.

259.3. План третього поверху.

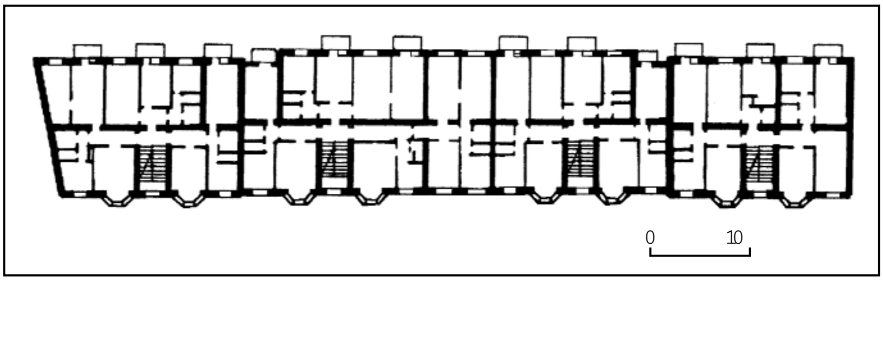

259.4. Житловий будинок 1975—77, в якому проживав Пилипенко А. Т. (іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 31. На червоній лінії забудови вулиці. Через перепад рельєфу з вулиці — тринадцятиповерховий, з подвір'я — дванадцятиповерховий; цегляний, облицьований світлою плиткою, односекційний. Архітектуру фасаду визначають вертикалі засклених лоджій, що нависають над нижніми поверхами.

1976—93 у трикімнатній квартирі № 36 на сьомому поверсі проживав Пилипенко Анатолій Терентійович (1914—93) — хімік, акад. АН УРСР (з 1976). У ці роки — директор і одночасно завідувач відділу аналітичної хімії Інституту колоїдної хімії та хімії води ім. А. Думанського АН України, з 1988 — почесний директор. Під керівництвом вченого широко розгорнулися дослідження із застосуванням флуориметричних та хемілюмінесцентних методів аналізу, квантово-хімічне вивчення будови координаційних сполук. Велику увагу приділяв науково-організаційній роботі в галузі охорони та раціонального використання водних ресурсів України, зокрема розробці замкнених циклів промислового водопостачання, безвідходної технології комплексної переробки мінералізованих природних і стічних вод тощо. Був засновником і головним редактором журналу «Химия и технология воды» АН СРСР та АН УРСР (з 1979), очолював Наукову раду АН УРСР з проблеми «Аналітична хімія». 1984 відзначений Державною премією УРСР, премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР за цикл робіт з обґрунтування фізико-хімічних методів захисту навколишнього середовища та контролю за ним; премією і дипломом Міністерства вищої і середньої освіти УРСР за монографію «Розвиток аналітичної хімії в Україні» (1984).

1944—51 проживав також на вул. Хрещатик, 14 (будинок не зберігся); 1951—76 — на вул. Металістів, 14/8, квартира № 2.

Тепер на першому та другому поверхах — Київська міська організація Товариства «Знання» [792].

Елла Піскова.

259.5. Житловий будинок кін. 1960-х рр., в якому проживала Федутенко Н. Н. (іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 17/4. На розі з вул. Паньківською. Десятиповерховий, цегляний. Облицьований білою керамічною плиткою. Оздоблення суто раціональне, без архітектурних прикрас. Ритмічний за композицією головний фасад розкреслено двовіконними ризалітами, до яких з обох боків прилягають балкони.

1970—78 у двокімнатній квартирі № 71 на п'ятому поверсі проживала Федутенко Надія Никифорівна (1915—78) — командир жіночої авіаескадрильї в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45, гвардії майор, Герой Радянського Союзу (1945). З липня 1941 воювала на різних фронтах у складі особливої Київської групи цивільного повітряного флоту. Була пілотом 587-го бомбардувального полку ім. М. Раскової, командиром авіаескадрильї 125-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку. Проживаючи у цьому будинку,

Н. Федутенко брала участь у роботі ДТСААФ.

1988 на фасаді будинку між першим і другим поверхами встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним портретом Н. Федутенко (ск. В. Дяченко, арх. Р. Юхтовський).

Тепер на першому поверсі — лінійний цех Центру електрозв'язку № 5 КМД «Укртелеком» [793]. *Лариса Гаврилюк.*

259.6. Житловий будинок 1896—97, в якому проживали Білогриць-Котляревський Л. С., Порш М. В., Тутковський П. А. (архіт., іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Історія ділянки простежується з 1877, коли її придбала дружина австрійського підданого А. Водольська. 1890 садиба з дерев'яним будинком з боку вулиці та фруктовим садом на подвір'ї перейшла у власність дружини прусського підданого Е. Герндт, на замовлення якої й зведено будинок. Автор проекту — арх. Я. Вольман. 1901 власником ділянки значиться О. Диджул, потім — подружжя І. та Л. Климовичів, з 1910 — А. Панащенко, у 1919 — Е. Фінкельштейн.

Двоповерховий з цокольним напівповерхом (з боку подвір'я — триповерховий), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний.

Оздоблений у стилізованих готичних формах. Центральну частину фасаду з трьома вікнами виділено гранчастими напівколонками й високим прямокутним аттиком з круглим горищним віконцем. Симетричну схему фасаду дещо порушено різною шириною бічних розкріповок: із входом — на лівому фланзі, зі стрілчастими нішами — на правому. Вікна прямокутні, в центрі другого поверху проріз зроблено у вигляді стрілчастого готичного вікна, на флангах вікна завершено ламаними сандриками. Над входом влаштовано піддашшя також стрілчастої форми. Центральний балкон другого поверху з ажурними металевими ґратами спирається на розвинені консолі. Парапет у вигляді стилізованих мерлонів над зубчастим карнизом не зберігся. Втрачено й декоративні вази у нішах першого і другого поверхів, фільончасті різьблені вхідні двері, дерев'яну веранду на дворовому фасаді. В інтер'єрі збереглися оригінальні ажурні металеві огородження сходів.

Будинок — зразок вдалого використання форм неоготики у житловому будівництві кін. 19 ст.

У кін. 19 ст. — 1904 в будинку проживав Білогриць-Котляревський Леонід Сергійович (1855—1908) — правознавець, доктор права (з 1886), професор (з 1887). По закінченні юридичного факультету Київського університету у 1876 (учень і послідовник О. Кістяківського) був залишений при ньому для підготовки до професорського звання, 1880 захистив магістерську дисертацію, 1883—91 — доцент, професор Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі. З квітня 1891 — ординарний професор кафедри кримінального права юридичного факультету Київського університету. Одночасно — почесний мировий суддя Київського округу. Належав до теоретиків правознавства ліберально-гегельянського напряму, фахівець у галузі юридичної бібліографії. 1903 видав «Підручник російського кримінального права»

259.5. Вул. Микільсько-Ботанічна, 17/4.

(ч. 1—2). З 1904 жив у власній садибі на вул. Паньківській, 14-а, 14-б.

У 1910-х рр. в будинку проживав Порш Микола Володимирович (1879—1944) — економіст, публіцист, громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради у 1917—18. З 1906 очолював Українську соціал-демократичну робітничу партію, був відомий як кооперативний діяч, організатор кооперативних товариств і спілок. Співробітничав в українських періодичних виданнях: газеті «Рада», журналах «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вістник» та ін. Перебував під зовнішнім наглядом поліції (псевд. Сильний). В роки Української революції мешкав на вул. Ярославів Вал, 14. У 1914—20-х рр. в будинку жив Тутковський Павло Аполлонович (1858—1930) — геолог, природознавець, акад. УАН (з 1918), АН БСРР (з 1928). У цей період — професор Київського університету. В 1918 — член Комісії з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, голова господарчого правління УАН (з грудня 1918), кафедри геології (з 1919), член багатьох академічних комісій. У 1920-х рр. жив на сучасному бульв. Т. Шевченка, 14 [794].

Сергій Білокінь, Олена Мокроусова, Лариса Федорова.

259.6. Вул. Микільсько-Ботанічна, 4.

259.7. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживали Букрєєв Б. Я., Букрєєв Є. Б., Толпиго К. Б. (архіт., іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 10. З невеликим відступом від червоної лінії забудови вулиці. Прилягає до крутого схилу. Історія садиби простежується з поч. 1870-х рр., коли нею володів О. Дроздовський, який отримав «пустопорожню» ділянку замість свого зруйнованого зсувами гори будинку на вул. Боричів Тік. 1881 майно перейшло до дружини колезького асесора Т. Сидоренко, яка почала спорудження дерев'яного на цегляному фундаменті одноповерхового будинку за типовим проектом № 3 (з фасадом на три вікна) з альбому зразкових проектів. Після 1901 садибу придбав Г. Самсоні-Тодоров, який, вірогідно, і звів наявний будинок. Первісно триповерховий, 1941 надбудовано четвертий поверх та здійснено ремонт.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, з ризалітами складної форми з боку подвір'я. Оформлений у цегляному стилі. Композиція головного фасаду симетрична, сходову клітку винесено у ризаліт і виділено багатодільним вікном на два поверхи. Центр фасаду завершено аттиком. Праворуч від парадного входу, виділеного пласкою кілеподібною аркою, влаштовано проїзд на подвір'я з лучковою перемичкою. Фасад розчленовано по вертикалі лопатками з геометризованими цегляними завершеннями. Прямокутні вікна — з клинчастими перемичками та підвіконними фільонками, заповненими геометричним орнаментом. Елементи оздоблення фасаду змодельовано в цеглі. Декоративні деталі виділено білим кольором на блакитному тлі стіни. У двох приміщеннях першого поверху фрагментарно збереглися ліплені плафони: розетки, тягнуті бордюри й карнизи.

Споруда — характерний зразок прибуткового будинку, вирішеного у цегляному стилі.

1915—62 у п'ятикімнатній квартирі № 3 на другому поверсі проживав Букрєєв Борис Якович (1859—1962) — математик, заслужений діяч науки УРСР (з 1941). У ці роки — професор Київського університету, в якому викладав у 1885—1959, очолював кафедру загальної математики, потім геометрії. Одночасно — професор Вищих жіночих курсів (1896—1920) і політехнічного інституту (1898—1930), де в 1922—30 завідував кафедрою вищої математики; 1923—24 викладав у Державному хіміко-фармацевтичному інституті. В 1930-і рр. керував секцією геометрії Інституту математики ВУАН. Один із засновників Київського фізико-математичного товариства, згодом його голова, член Московського математичного товариства.

Основні наукові праці — з питань геометрії, варіаційного обчислення, теорії функцій. Один з перших в Україні послідовників і популяризаторів ідей геометрії М. Лобачевського. Засновник київської школи геометрії.

Тут у ці ж роки мешкав його син

Букреєв Євген Борисович (1890—1985) — лікар-терапевт, заслужений лікар УРСР (з 1948).

У цій квартирі також жив до одруження його внук Толпиго Кирило Борисович (1916—94) — фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Закінчив Київський університет (1939), у 1945—59 працював в Інституті фізики АН УРСР, 1959—66 — у Київському університеті (з 1960 — завідувач кафедри). Досліджував проблеми теорії твердого тіла.

З 1966 жив і працював у Донецьку [795].
Сергій Білокінь, Лариса Гаврилюк, Олена Мокроусова, Тетяна Трегубова.

259.8. Житловий будинок поч. 1950-х рр., в якому проживали відомі вчені, Покришкін О. І. (архіт., іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 14/7. На розі з вул. Паньківською. Розташований на ділянці, де стояв прибутковий будинок М. Грушевського (зруйнований в січні 1918), на підвищеній терасі, огородженій балюстрадою. Проект «Будинку працівників науки» розроблений арх. В. Фадеїчевим у 1947. Призначався для професорсько-викладацького складу політехнічного інституту. З метою здешевлення будівництва замість передбаченого за проектом гранітного облицювання першого поверху й тераси застосовано теразитове тинькування «під руст», наріжний еркер замінено на балкон.

Будівля складається з центрального семиповерхового призматичного об'єму й двох шестиповерхових, у плані прямокутних бічних крил, одне з яких завертає на вул. Паньківську. Цегляний, у плані Г-подібний, з двома арковими проїздами у крилах. Розрахований на 61 квартиру (розміщені у восьми секціях). У двох секціях центрального об'єму — по одній семикімнатній квартирі на поверсі, розрахованій на покімнатне заселення, у двох секціях з боку вул. Паньківської — по дві три- і двокімнатні квартири на поверсі, чотири секції у крилі з боку вул. Микільсько-Ботанічної — одноквартирні (на три, шість і сім кімнат). У підвалі для мешканців були влаштовані комори. Стіни будинку із силікатної цегли (у підвалі — з червоної), фундаменти бутобетонні, перекриття над підвалом і третім поверхом залізобетонні, над іншими поверхами — дерев'яні по балках. Сходи і балкони — залізобетонні по металевих балках. Еркери цегляні, тиньковані, з металевим каркасом. Дахи двосхилі, по дерев'яних кроквах криті бляхою.

Оздоблення будинку вирішено з використанням елементів класицистичної архітектурної спадщини. Композиція фасадів ярусно-ритмічна. Тинькування тераси й першого поверху імітує рустоване мурування, що створює враження ваги та міцності й контрастує з рівними площинами верхніх поверхів, облицьованими світло-сірою силікатною цеглою. Тектонічний принцип полегшення маси з нарощуванням висоти простежується у формах віконних прорізів: на першому поверсі — поодинокі аркові у масивному рустованому обрамленні, на другому — шостому поверхах — прямокутні, на сьомому — подвійні аркові, фланковані пілястрами спрощеного ордера. Між першим і другим, шостим і сьомим поверхами — профільовані карнизи, між п'ятим і шостим поверхами — широкий декоративний пояс, прикрашений розетками й гірляндами, відлитими з бетону. Розвинений вінцевий карниз — з поличок (у центрі) та з модульйонами (у шестиповерхових частинах). Роль вертикальних членувань виконують гранчасті еркери, на рівні четвертого й п'ятого поверхів завершені терасами. Наріжжя будинку акцентовано балконом п'ятого поверху, що спирається на масивну декоративну консоль, та великим бетонним картушем.

Архітектура будинку належить до найкращих зразків забудови Києва 1950-х рр.

Тут проживали відомі вчені.

1956—61 у квартирі № 9 на п'ятому поверсі — Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). У цей період — директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, професор Київського університету. За роки проживання у будинку написав ряд праць, у т. ч. «Українська література серед інших літератур світу» (1958), в якій вперше поставив питання про світове значення української класики. Був редактором і автором багатьох розділів двотомної «Історії української літератури»(1955—56), укладачем програм, хрестоматій та підручників для вищих і середніх навчальних закладів. З часу заснування журналу «Радянське літературознавство» (1957) його головний редактор.

У повоєнні роки (до 1956) мешкав на вул. Рейтарській, 11, квартира № 7.

1955—75 у квартирі № 49 — Білокінь Іван Петрович (1914—75) — фізіолог рослин, історик ботаніки, доктор біологічних наук (з 1968), директор Ботанічного саду ім. акад. О. Фоміна (з 1961), заступник голови і почесний член Українського ботанічного товариства (з 1972), почесний член Українського товариства охорони природи (з 1966), заступник голови Ради ботанічних садів УРСР та Молд. РСР.

Автор понад 300 друкованих праць. Вперше на великому джерельному матеріалі висвітлив життєвий шлях М. Максимовича, вченого, першого ректора Київського університету, опублікував розвідки про відомих діячів української науки і культури Д. Заболотного, Д. Зерова, С. Навашина, Л. Симиренка, М. Холодного. Один з редакторів і авторів «Словника-довідника з ботаніки» (1965), «Короткої історії ботаніки» (1968).

1955—70 у квартирі № 16 — Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — теплофізик і теплоенергетик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). У цей період — завідувач відділу і директор (з 1963) Інституту теплоенергетики АН УРСР (тепер Інститут технічної теплофізики НАН України), голова Наукової ради АН УРСР з питань теплофізики і теплоенергетики. Одночасно очолював кафедру котельних установок (1938—64) і створену ним проблемну лабораторію теплообміну та газодинаміки (1957—65) у політехнічному інституті, в якій у цей період було розроблено і введено у дію першу в СРСР дослідну установку надкритичних параметрів пари, що мала важливе наукове і практичне значення.

Займався проблемами комплексного енерготехнологічного використання місцевих палив, очолював один з головних напрямів наукової діяльності інституту — дослідження процесів теплообміну. 1965 організував відділ високофорсованого теплообміну і теплообмінних апаратів, де під його керівництвом здійснювалися роботи з теплофізики атомних реакторів. 1997 Президією НАН України засновано премію ім. В. Толубинського.

Проживав також у 1944—55 на просп. Перемоги, 39, корп. 2, квартира № 16; у 1970—88 — на вул. Володимирській, 51/53, квартира № 31.

1974—87 у квартирі № 19 — Штокало Йосип Захарович (1897—1987) — математик, історик науки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1968), почесний академік Міжнародної академії історії наук у Парижі (з 1978). У ці роки — завідувач, з 1986 — провідний науковий співробітник-консультант Сектора історії природознавства і техніки Інституту історії

259.8. Вул. Микільсько-Ботанічна, 14/7.

АН УРСР. Працював у Товаристві «Знання» УРСР, де очолював секцію математики, механіки й кібернетики.
Автор досліджень з теорії диференціальних рівнянь, операційного числення, історії вітчизняної математики.
У 1940-х рр. мешкав на вул. Володимирській, 61/11, квартира № 6; у 1957—74 — на вул. Шовковичній, 36, квартира № 19.
У цьому будинку проживали члени-кореспонденти АН УРСР: у 1954—91 — Даденков Юрій Миколайович (1911—91) — вчений у галузі гідравліки (квартира № 54); у 1954—67 — Кондиленко Іван Іванович (1919—93) — фізик (квартира № 32); у кін. 1960-х — серед. 1970-х рр. — Постников Іван Матвійович (1906—90) — вчений у галузі електричних машин (квартира № 33).
В кін. 1950-х — серед. 1960-х рр. у квартирі № 29 мешкав Покришкін Олександр Іванович (1913—85) — льотчик, маршал авіації (з 1972), тричі Герой Радянського Союзу (травень, серпень 1943, 1944). У ці роки працював на командній роботі у військах ППО УРСР, 1961 обраний членом ЦК КПУ. 1968—71 — заступник головнокомандувача військ ППО СРСР, 1972—81 — голова ЦК ДТСААФ.
1967—68 жив на сучасній вул. М. Грушевського, 34-а.
На фасаді будинку встановлено дві бронзові меморіальні дошки з горельєфними портретами О. Білецького (1973; ск. О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко) та Й. Штокала (1989; ск. В. Федичев, арх. І. Дубасов) [796].

Микола Андрущенко, Сергій Білокінь, Лариса Гаврилюк, Григорій Казьмирчук, Елла Піскова.

259.9. Житловий будинок 1910, в якому проживали відомі діячі науки і культури (архіт., іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 1/16. На розі з вул. Тарасівською. Первісна забудова садиби склалася до серед. 19 ст., коли її власником був М. Лавров. 1894—1909 садибою володів міщанин Є. Гроздов, 1909—12 — аптекарський помічник М. Бродський, на замовлення якого на місці одноповерхового дерев'яного будинку споруджено наявний прибутковий будинок. Автор проекту — арх. М. Яскевич. З 1912 до поч. 1920-х рр., коли садибу було націоналізовано, вона належала члену Київського окружного суду, викладачеві Першого та Другого комерційних училищ М. Клюшникову, який мешкав з родиною у квартирі № 24 і в радянський час викладав у середніх та вищих навчальних закладах. Наприкінці 1920-х рр. проведено капітальний ремонт і часткове перепланування споруди, внаслідок чого її первісна секційна схема ускладнилася влаштуванням цілої низки коридорів одночасно з помітним подрібненням структури житлових приміщень та зменшенням їхньої площі. Під час капітального ремонту кін. 1960-х рр. змінено оздоблення наріжної частини будинку — знято великі (на три прорізи) балкони, які мали металеві ажурні ґрати.
П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, двосекційний. Довге крило виходить на вул. Микільсько-Ботанічну, коротке — на вул. Тарасівську. Практично незмінною залишилася конструктивна схема будинку, основу якої складають три поздовжні несучі стіни — дві зовнішні (виходять відповідно на вулицю та внутрішнє подвір'я садиби) й центральна (розташована на поздовжній осі споруди).
Вирішений у стилі модерн. Важливе місце в архітектурі фасадів посідають два парадні входи, виділені розкріповками з великими, зсуненими по вертикалі вікнами сходових кліток, а також ефектно зрізане наріжжя будинку, підкреслене чотирма невеликими балконами. Характерний для модерну декор складається з вертикальних лопаток на рівні третього—п'ятого поверхів, площинних надвіконних сандриків, стрічки ліпленого рослинного орнаменту між першим і другим поверхами. Чіткий ритм прямокутних віконних прорізів, пластично ускладнених різноманітними, але лаконічними елементами декоративного оздоблення, надає будівлі дещо суворого вигляду, властивого для часів переходу від модерну до конструктивізму.

259.9. Вул. Микільсько-Ботанічна, 1/16.
259.9. План другого поверху.

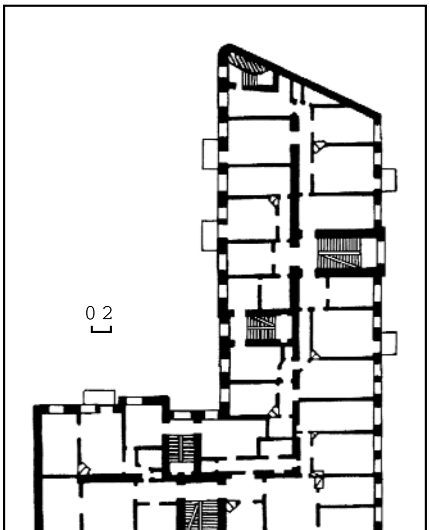

Споруда — характерний зразок багатоквартирного прибуткового будинку поч. 20 ст. Значною мірою визначає архітектурно-просторову організацію навколишньої забудови, відіграє важливу роль у розкритті перспектив вулиць Тарасівської та Микільсько-Ботанічної.
У будинку проживали відомі діячі науки й культури.
4 липня — 11 серпня 1918 у квартирі № 20 винаймав помешкання у професора Київського університету К. Добровольського Вернадський Володимир Іванович (1863—1945) — природознавець, основоположник геохімії, біогеохімії та радіології, філософ, громадсько-політичний діяч, акад. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1912), УАН (з 1918), перший президент УАН (1918—21). У Києві проживав з 8 травня 1918 — спочатку на вул. Тарасівській, 20 (будинок не зберігся) у відомого вченого М. Василенка, який тоді був міністром освіти Української Держави, з 4 червня — на вул. Тарасівській, 10, куди знову переїхав у серпні. У цей період очолював Комісію з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві і при ній Національної бібліотеки України та Комісію з учених установ і вищих навчальних закладів, зокрема брав участь у розробці проектів створення українських державних університетів, які згодом було відкрито у Києві й Кам'янці-Подільському. Як вчений-природознавець працював над проблемами ролі живої речовини в житті земної кори. Разом з М. Василенком, Д. Григоровичем-Барським, І. Демидовим, В. Набоковим та іншими провідними київськими і петроградськими кадетами, які проживали на той час у місті, зустрічався з головою ЦК кадетської партії П. Мілюковим, котрий перебував тут у травні—липні 1918 з секретною місією — відновлення за допомогою Німеччини єдиної Росії з тимчасовим центром у Києві.
1918—19 у квартирі № 20 проживав Добровольський Костянтин Ерастович (1867—1946) — лікар, вчений-гігієніст, професор, завідувач кафедри загальної гігієни Київського університету (з 1914). У березні 1919 був обраний представником від медичного факультету університету до Ради Колегії Павла Ґалаґана.
Наукові праці присвячено питанням гігієни води і водопостачання, методиці санітарного дослідження тощо. Першим запропонував визначати кількість кишкових паличок для оцінки ступеня забруднення води. У вересні 1919 виїхав разом з В. Вернадським до Криму.
У 1920-х рр. у квартирі № 3 мешкав Яснопольський Леонід Миколайович (1873—1957) — економіст, акад. ВУАН (з 1925). У ці роки викладав у київських інститутах народного господарства ім. Є. Бош і кооперативному ім. В. Чубаря, а також в університеті. З 1919 — член, 1926—30 — голова Постійної комісії ВУАН з вивчення продуктивних сил України. 1931 переїхав до Москви.
1994—97 у квартирі № 14 жив Олійник Микола Якович (1923—97) — письменник. Попередня адреса — вул. Шовковична, 11 [797].

Сергій Білокінь, Сергій Валяшко, Віктор Завада, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

259.10. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Маслянников В. Л., Павлуцький Г. Г. (іст.). Вул. Микільсько-Ботанічна, 11-а. У другому ряді забудови вулиці. Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний.

У 1920-х рр. на другому поверсі будинку проживали відомі діячі культури.

У п'ятикімнатній квартирі № 5 — Маслянников Віктор Леонідович (1877—1944) — живописець, вихованець Київської рисувальної школи М. Мурашка та Краківської академії красних мистецтв (1905—10). Працював переважно в жанрі пейзажу. Раніше мешкав на вул. Жилянській, 58.

Його дружина Маслянникова Катерина Миколаївна — дочка композитора М. Лисенка, працювала вчителькою музики.

Павлуцький Григорій Григорович (1861—1924) — мистецтвознавець, педагог. Випускник Київського університету (1886), в якому викладав з 1888, професор (з 1897), член Українського наукового товариства в Києві, керівник секції історії мистецтва в ньому (до 1921). 1917 брав активну участь у створенні Української академії мистецтв і Українського народного університету, 1918 — професор і декан історико-філологічного факультету Київського державного українського університету (з серпня) і професор Української АМ, член Комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН. 1921 був проректором Київського інституту народної освіти (Київський університет), директором його бібліотеки. Передав власну збірку пам'яток мистецтва у кабінет мистецтв при університеті. Належав до українських вчених, які обстоювали ідеї самобутності і незалежного розвитку українського мистецтва. Наукові праці присвячено національній архітектурі, орнаменту тощо. Раніше (з кін. 19 ст.) мешкав на вул. Микільсько-Ботанічній, 7 (будинок не зберігся).

Тепер будинок займає Державне комунальне підприємство «Київжитлотеплокомуненерго» Київської міської держадміністрації [798].

Сергій Білокінь, Тетяна Осташко.

260. МИКОЛАЇВСЬКЕ АРТИЛЕРІЙСЬКЕ УЧИЛИЩЕ, 1914—18 (архіт., іст.). Просп. Повітрофлотський, 28 — вул. Курська, 1/26, 3, 5. Комплекс будинків училища споруджений у просторій садибі, яку було відведено під будівництво військового містечка на колишній околиці Києва — Верхній Солом'янці. Училище названо ім'ям засновника — імператора Миколи II. Для потреб закладу було виділено 18 десятин землі у Кадетському гаю, що дало змогу створити найбільший в імперії навчальний полігон для стрільб. Великий об'єм головного навчального корпусу домінував над довколишньою місцевістю, тепер — у ряді сучасної забудови проспекта. Від первісних будівель збереглися також адміністративний корпус, ангар для учбових гармат, водонапірна башта, котельня, манеж, механічний млин, два навчальні корпуси, пральня, речовий склад, стайня. До комплексу входили й три житлові будинки для офіцерів-вихователів (розташовувалися біля східної межі території училища, тепер — за її межами).

Завдяки вільному розміщенню на ділянці, яке обумовлює огляд з різних боків, будівлі комплексу характеризуються всефасадністю, тобто не мають яскраво виявленого розподілу на головні та другорядні фасади. Екстер'єрам споруд притаманні раціоналістичні архітектурні форми цегляного стилю, а також спрощені стилізовані елементи фортечної середньовічної архітектури. Оптимальне використання будівельних властивостей цегли високої якості дало змогу застосувати широкий спектр декоративного оздоблення фасадів (складні багатопрофільні карнизи, поребрики, напуски рядів мурування, ніші різноманітної форми, аркатурні пояси тощо).

Під час Великої Вітчизняної війни споруди були пошкоджені. Після війни відновлені, внутрішнє планування частково змінено.

Перший набір до училища (180 юнкерів) відбувся 15 жовтня 1915. До завершення будівництва головного навчального корпусу юнкери розміщувалися в казармах поряд з ним. Навчання у новій будівлі училища розпочалося у березні 1917. Загалом Миколаївське артилерійське училище встигло підготувати п'ять випусків офіцерів. Останній — шостий набір не закінчив навчання. 25 січня 1918, під час боїв у Києві між більшовиками та українськими частинами, курсантів і викладачів відправили в тримісячну відпустку.

У березні 1918, після повернення до Києва Української Центральної Ради, комплекс училища недовгий час займав Запорізький кінно-гайдамацький полк ім. К. Гордієнка, яким командував полковник В. Петрів, майбутній військовий міністр УНР (серпень—листопад 1919).

У квітні 1918 училище передано Міністерству народної освіти. З травня 1918 тут містився Український народний університет — вищий навчальний заклад, відкритий за доби Української Центральної Ради відповідно до рішення 2-го Всеукраїнського педагогічного з'їзду, що відбувся у серпні 1917. Спочатку заняття проводились у приміщенні університету св. Володимира у вечірні години. Метою навчального закладу було визначено підготовку нових науково-педагогічних кадрів у справі українізації освіти. Він працював за програмою державних університетів і мав три факультети: історико-філологічний, природничо-математичний і правничий. Курс викладання був розрахований на три роки, на підготовчому відділенні за програмою середніх класів гімназії — на один—два роки. Вступ до закладу був вільний. Ректор — математик І. Ганицький. В університеті викладали відомі вчені: історик О. Грушевський, юрист Б. Кістяківський, ма-

260. Миколаївське артилерійське училище. Просп. Повітрофлотський, 28 — вул. Курська, 1/26, 3, 5.

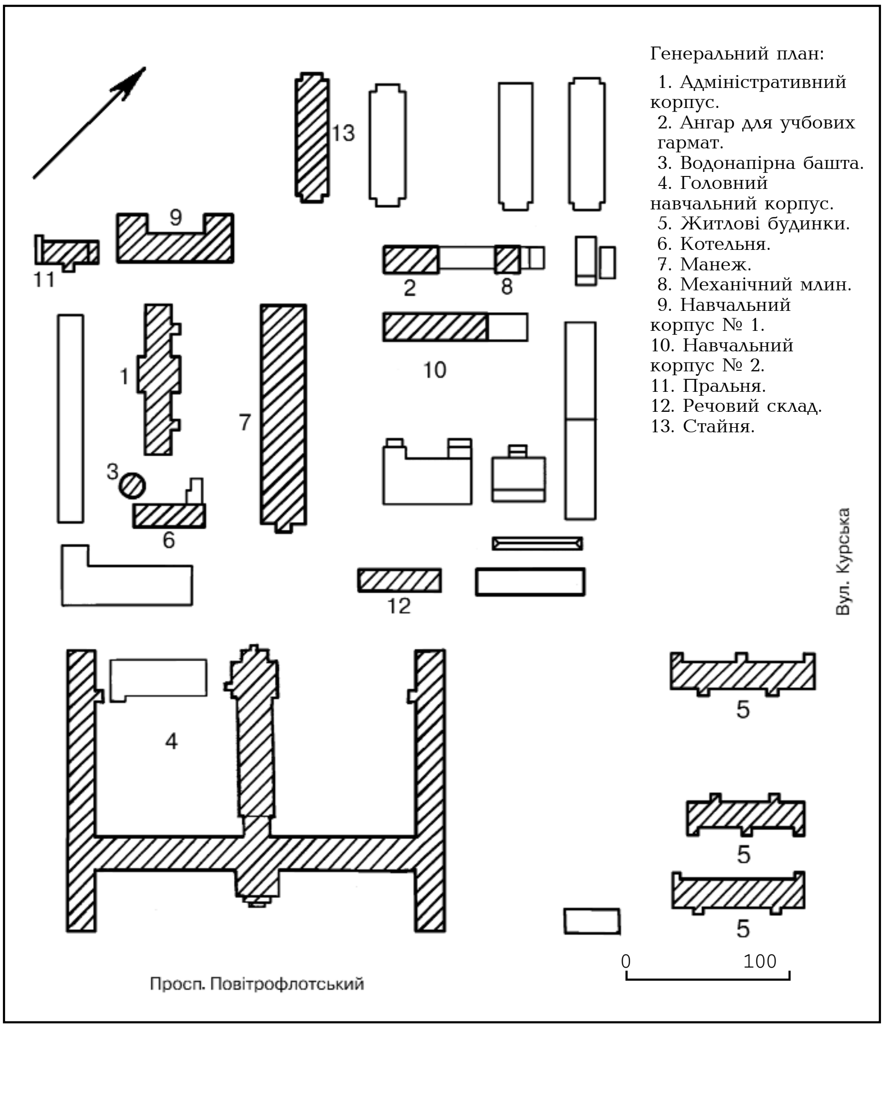

тематики Д. Граве і М. Кравчук, філологи І. Огієнко і Ф. Сушицький, економіст М. Туган-Барановський, мистецтвознавці Г. Павлуцький і К. Широцький, фізик Й. Косоногов, механік К. Семинський та ін.

Законом Ради міністрів Української Держави від 17 серпня 1918 навчальний заклад перетворено на Київський державний український університет, урочисто відкритий за цією адресою 6 жовтня 1918. Усі студенти народного університету були переведені до державного (загалом — 1600 осіб). Основна мова викладання — українська. Додатково було відкрито медичний факультет. З жовтня 1918 ректором призначено історика літератури, археографа Ф. Сушицького. Декани: правничого факультету — М. Туган-Барановський, історико-філологічного — Г. Павлуцький, фізико-математичного — Ф. Швець, медичного — О. Корчак-Чепурківський. У навчальному закладі працювало 68 професорів, доцентів й асистентів. Серед них — Д. Багалій, М. Василенко, С. Веселовський, Д. Граве, М. Грунський, О. Грушевський, В. Данилевич, В. Зіньківський, В. Карпека, Б. і В. Кістяківські, Й. Косоногов, М. Кравчук, А. Кримський, А. Лобода, М. Нещадименко, І. Огієнко, М. Птуха.

У листопаді 1918 університет був переміщений знову до будинку університету св. Володимира, комплекс училища передано у відання Головнокомандувача всіх збройних сил України генерала Ф. Келлера, який керував фронтом проти військ Директорії. Тут містилися штаб Особливого корпусу генерала О. Ревішина, що складався спочатку з двох, потім — з однієї офіцерської дружини, а також 1-й Окремий артилерійський дивізіон, набраний переважно з юнкерів Миколаївського училища шостого набору, які не встигли закінчити навчання.

Після захоплення Києва більшовицькими військами (лютий 1919) на базі Миколаївського училища були створені Київські артилерійські командні курси, які припинили існування в серпні 1919 у боях з арміями А. Денікіна та С. Петлюри.

Нові навчальні заклади почали діяти лише 1921. Тут містилися по черзі військово-повторна, інженерна, військово-педагогічна школи, з 1926 — Четверта Київська артилерійська школа. 1926—28 у ній навчався Черняховський Іван Данилович (1908—45) — воєначальник, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944).

1931 за інспірованим процесом у т. зв. справі змови офіцерської організації «Весна» було репресовано 25 викладачів школи — колишніх офіцерів і генералів.

З 1933 школа носила ім'я колишнього начальника штабу РСЧА П. Лебедєва, 1937 перетворена на Друге Київське артилерійське училище ім. П. Лебедєва. У липні—жовтні 1941 викладачі і курсанти навчального закладу брали участь в обороні Києва від гітлерівських окупантів на лінії по р. Ірпінь — між с. Білогородка та с-щем Ірпінь. Більшість з них загинула під час боїв.

1958 навчальний заклад реорганізовано на Київське вище артилерійське училище, 1973 перейменовано на Київське вище зенітно-ракетне інженерне училище.

260.1. Просп. Повітрофлотський, 28.

З 1974 тут містилася філія Артилерійської академії, з 1977 — Академія протиповітряної оборони сухопутних військ, якій 1978 присвоєно ім'я Маршала Радянського Союзу О. Василевського. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 її перетворено на Академію Збройних Сил України, 1999 — на Національну академію оборони України [799].

Олена Годованюк, Михайло Кальницький, Світлана Панькова, Ярослав Тинченко.

260.1. Адміністративний корпус, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У центральній частині території, перпендикулярно до головного навчального корпусу.

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, витягнутий по осі південний схід— північний захід. Дах двосхилий. Внутрішнє планування складається з трьох секцій, поєднаних коридором з двобічним розташуванням приміщень. Кожна секція має окремий вхід.

Будинок вирішений у цегляному стилі. Архітектурна композиція видовжених фасадів відрізняється лише деталями. Центри обох фасадів виділено широкими ризалітами. На північно-східному фасаді вісь додатково підкреслено одновіконною розкріповкою, яка акцентує головний вхід та сходову клітку. Одновіконні ризаліти з входами у бічні секції розташовані по флангах фасаду. Завдяки напівциркульній формі перемичок входів та великих вікон, призначених для освітлення сходів, ризаліти відрізняються від інших частин фасаду, що мають лучкові вікна. Другий та третій поверхи об'єднані лопатками. Гурт між першим та другим поверхами вирішено у вигляді поребрика. Фасади завершує багатопрофільний карниз, особливо ошатно прикрашений над центральними ризалітами. Для його оздоблення застосовано звичайну та лекальну цеглу (два ряди сухариків, кронштейни різної форми, глуха аркатура з напівциркульних ніш на кронштейнах тощо). Фасади пофарбовані у блідо-жовтий колір, елементи декору та лопатки — у білий.

Одна з основних споруд комплексу, в екстер'єрі якої поєднані елементи історизму та цегляного стилю, поширених у забудові Києва кін. 19 — поч. 20 ст. 1977 на чоловому фасаді будинку, ліворуч від центрального входу встановлено гранітну меморіальну дошку (з 1954 містилася на головному навчальному корпусі) двічі Герою Радянського Союзу генералу армії І. Черняховському.

Тепер адміністративна установа Міністерства оборони України.

Олена Годованюк.

260.2. Ангар для учбових гармат, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У північно-західній частині території, паралельно розташованому поряд навчальному корпусу № 2.

Цегляний, у плані прямокутний, витягнутий по осі північний схід—південний захід. Внутрішнє планування зазнало змін. Зведений у цегляному стилі. Відповідно до первісного призначення на видовжених фасадах було по п'ять широких відкритих отворів з лучковими перемичками (тепер закладені). Торцеві фасади глухі, розчленовані лопатками на дві частини, увінчані карнизом з сухариками.

Будівля доповнює комплекс споруд училища, з якими вирішена в єдиному архітектурному стилі.

Тепер тут міститься друкарня Національної академії оборони України.

Олена Годованюк.

260.3. Водонапірна башта, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У центральній частині території. Об'єм башти органічно доповнює прямокутний у плані димар розташованої поряд котельні, що впритул прилягає до східної грані башти, має однакову з нею ширину й підноситься над баштою на 1,5—2,0 м.

Семиярусна, цегляна, у плані восьмикутна інженерна споруда. Архітектурне оздоблення башти відзначається модернізованими рисами романсько-готичної архітектури. Глухі грані чергуються з гранями, в яких розміщені віконні прорізи. Вікна, а також два входи в перший ярус у північно-східній та південно-західній гранях мають напівциркульні перемички. Особливо виразною є верхня частина будівлі, яка асоціюється з середньовічними оборонними вежами. Завдяки напуску кількох рядів цегли два верхні яруси нависають над нижнім об'ємом. Вузькі витягнуті подвійні вікна вертикально прорізають межі цього напуску, низ сьомого та шостий яруси. Вінцевий карниз башти прикрашено аркатурним пояском з напівциркульних ніш. Сполучення між ярусами у нижній частині будівлі здійснюється за допомогою металевих кручених сходів, у верхній — по сходах, консольно розміщених по периметру стін.

Башта — висотна домінанта центральної частини комплексу.

З 1940-х рр. не використовується.

Олена Годованюк.

260.4. Головний навчальний корпус, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У ряді сучасної забудови. Зведений за проектом академіка архітектури Д. Зайцева. Автор використав природну фактуру місцевої жовтої цегли. 1952 здійснено ремонтно-реконструктивні роботи. Симетричну об'ємно-планувальну структуру будівлі фор-

мують три паралельні корпуси, звернені торцями до вулиці й об'єднані відсуненим вглиб поперечним об'ємом. Триповерховий з цокольним ярусом, цегляний, цоколь облицьований гранітними блоками, рвана поверхня яких контрастує з відкритим цегляним муруванням стін, у плані складної конфігурації. Коридорна система планування, аскетизм бічних фасадів, розчленованих чітким ритмом вікон з лучковими перемичками, відбивають раціоналістичний напрям в архітектурі цього періоду. Водночас головний фасад, в оформленні якого широко використано елементи романсько-готичної архітектури, має яскраві риси історизму. Його композицію визначають два крила, що виступають і утворюють подобу парадного подвір'я-курдонера. В центрі влаштовано п'ятивіконний ризаліт, який включає великий вестибуль і парадні сходи. Пласкі тривіконні ризаліти в центрах бічних крил утворюють додаткові композиційні осі фасаду. Основний архітектурний декор сконцентровано у вінцевих частинах будинку: аркатурні карнизи (нагадують машикулі середньовічних фортечних споруд), зубці-мерлони й аттики над бічними ризалітами, ступінчастий глухий щипець центрального ризаліту (імітує західні фасади цегляних готичних храмів), декоративні стовпчики-пінаклі над лопатками (членують фасад на тривіконні площини). Верхні частини лопаток декоровано арковими нішками й невеликими напівколонками, виконаними з лекальної цегли. Помітне пожвавлення в тектоніку споруди вносять групи вікон з арковими перемичками, відмінні від рядових лучкових прорізів.

260.5. Вул. Курська, 3.

Центральну вісь фасаду підкреслено круглим вікном-розеткою, розташованим над ним потрійним стрілчастим вікном-трифоріумом, масивним балконом з огорожею у вигляді глухої плити, оздобленої романською плетеницею.

Перед головним входом 1952 прибудовано відкритий тамбур, вирішений у вигляді потрійної аркади на потужних пілонах. Його тинькована поверхня нагадує фактуру каменю.

Інтер'єри будинку з пласкими перекриттями мають утилітарний характер. Головний вестибуль перекритий кесонованою стелею, що спирається на масивні колони спрощеного композитного ордера, двомаршові сходи — з верхнім світлом.

Одна з останніх великих громадських споруд Києва 1910-х рр.

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

260.4. Просп. Повітрофлотський, 28.

260.5. Житлові будинки для офіцерів-вихователів, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Курська, 1/26, 3, 5. Паралельно червоній лінії забудови просп. Повітрофлотського. Первісно розташовувалися у південно-східній частині території училища, тепер — поза нею. Торцями звернені на вул. Курську. Об'ємно-планувальна композиція будинків принципово однакова. Два з них (№ 1/26 і № 5) розташовані паралельно один одному, середній (№ 3) — повернутий відносно них на 180°.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (вул. Курська, 1/26). Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, витягнутий по осі північний схід—південний захід, п'ятисекційний. Дах двосхилий. Прямокутник плану капітальною стіною поділений вздовж на дві частини. Східна частина складається з двох секцій, західна — з трьох, менших за розмірами. Кожна секція має окрему сходову клітку, вирішену у вигляді квадратного у плані ризаліту. Фасади оздоблені у формах історизму з елементами романсько-готичної архітектури, що особливо яскраво виявилося в завершенні ризалітів, які нагадують фортечні середньовічні споруди, та у багатопрофільному вінцевому карнизі, прикрашеному глухою аркатурою з напівциркульних ніш. Торцеві фасади лише в центрі прорізані вузькими віконцями службових приміщень, площини стін обабіч них на другому та третьому поверхах прикрашені великими неглибокими квадратними нішами з фігурними кутами, на третьому поверсі — пояском маленьких квадратних нішок. Ризаліти підкреслено розмірами вікон та напівциркульною формою їхніх перемичок, що відрізняються від лучкових перемичок всіх інших вікон будівлі.

Будинок — типовий зразок споруди періоду історизму.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (вул. Курська, 3). Первісно триповерховий, у 1998—2000 надбудовано мансардний поверх, фасади тиньковано та пофарбовано у яскраво-жовтий колір, архітектурні деталі — у білий.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. Первісне внутрішнє планування було п'ятисекційним, але, на відміну від будинку № 1/26, східна частина споруди складається з трьох менших секцій, західна — з двох більших. Відповідно до цього поділу на східному фасаді розміщено три ризаліти сходових кліток, на західному — два. Фасади вирішені у формах історизму. Під час реконструкції збережено архітектурні форми завершення ризалітів, що імітують середньовічні оборонні вежі, а також складне профілювання карнизів та лиштв. Віконні прорізи всіх поверхів мають лучкові перемички, підвіконня спираються на невеликі цегляні кронштейни. В центрі торцевих фасадів — по два вікна, площини стін обабіч них на другому й третьому поверхах прикрашають неглибокі квадратні ніші з фігурними кутами, на третьому — поясок маленьких квадратних кесонованих ніш.

Споруда — зразок житлового будинку поч. 20 ст.

Житловий будинок (вул. Курська, 5). Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний, витягнутий по осі північний схід—південний захід. Дах двосхилий. Первісне внутрішнє планування п'ятисекційне, східна частина будівлі складається з двох секцій, західна — з трьох. На східному фасаді відповідно розміщено два ризаліти сходових кліток з входами на першому поверсі, на західному — три. Фасади вирішені у формах історизму. Архітектурне оздоблення ризалітів східного фасаду особливо виразно імітує машикулі й зубчастий парапет середньовічних оборонних веж. Багатопрофільний вінцевий карниз прикрашений глухою аркатурою з напівциркульних ніш. Віконні прорізи перших трьох поверхів — з лучковими перемичками, четвертого — з напівциркульними. В центрі торцевих фасадів розміщено по три вікна. Бічні площини декоровано великими квадратними неглибокими нішами з фігурними кутами, під вікнами третього поверху — поясок з маленьких кесо-нованих ніш.

Споруда — типовий зразок житлової архітектури у формах історизму.

Ансамбль житлових будинків для офіцерів-вихователів — цінна складова частина комплексу училища.

Олена Годованюк.

260.6. Котельня, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У центральній частині території, поблизу водонапірної башти.

Двоповерхова, цегляна, у плані прямокутна. Дах двосхилий. До частини північно-західного фасаду впритул прилягає одноповерховий об'єм кочегарки. Вирішена у цегляному стилі. Найвиразніше оздоблено південно-східний фасад, середня частина якого складається з семи однакових елементів, обмежених широкими пласкими лопатками. По осі кожного елемента на обох поверхах вміщено вікно. Фасад фланкують двовіконні частини з прорізами менших розмірів. Площини лопаток розчленовано сімома рядами горизонтального поребрика. Міжповерховий карниз на бічних частинах декорований ступінчастими кронштейнами.

Споруда — невід'ємна частина комплексу, зведена в єдиному архітектурному стилі з іншими будівлями училища.

Тепер — навчальний корпус академії.

Олена Годованюк.

260.7. Манеж, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У центральній частині ділянки, перпендикулярно до головного навчального корпусу. Функціональне призначення будівлі обумовило її великі розміри та єдиний внутрішній об'єм.

Цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, витягнутий по осі південний схід—північний захід. Вис. 6,5—7,0 м. Дах двосхилий. Зведений у цегляному стилі. Основний елемент архітектурного оздоблення видовжених фасадів на 19 осей кожний — чіткий ритм широких пласких лопаток, між якими розміщено високі вікна з лучковими перемичками. У центрі перемичок — замкові камені, підвіконня оздоблені невеликими кронштейнами. Завершує фасади карниз складного профілю, прикрашений сухариками. Центр головного фасаду, де розташований широкий в'їзд, акцентовано подвійними лопатками, горизонтальним гуртом та двома стовпчиками квадратного перерізу. Торцеві фасади, завершені трикутними фронтонами, мають інше оздоблення. Чотири лопатки членують торці на три частини. В центральній частині на північно-західному торці — в'їзд, на південно-східному — вхід. Над ними у двох рівнях — по три невеликі вікна, що створює враження триярусності будівлі й відповідає внутрішньому членуванню торцевих частин, де розташовані допоміжні приміщення. В нижньому ярусі бічних частин торцевих фасадів — по два вікна, над ними — широка пласка ніша з лучковою перемичкою. До південно-східного торцевого фасаду прилягає ґанок входу. Фронтони торцевих фасадів оздоблені розвиненим карнизом з сухариками. Фасади будівлі мають вохристо-рожевий колір, архітектурні деталі — білий.

Манеж — одна з головних будівель комплексу. Вирізняється раціональністю планування та архітектурних форм.

Тепер — навчальний корпус Національної академії оборони України.

Олена Годованюк.

260.8. Механічний млин, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У північно-західній частині ділянки. Обслуговував потреби училища.

Бічні частини споруди одноповерхові, середня — двоповерхова, перекрита двосхилим дахом. Будівля цегляна, в плані майже квадратна. Первісне внутрішнє планування не збереглося. Вікна та вхідні двері мали лучкові перемички, єдиним елементом архітектурного оздоблення був вінцевий карниз зі ступінчастими кронштейнами (втрачені).

Пам'ятка — функціонально невід'ємний елемент комплексу училища.

Тепер тут міститься приватна фірма — пункт технічного обслуговування автомобілів. *Олена Годованюк.*

260.9. Навчальний корпус № 1, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У північно-західній частині території, паралельно головному навчальному корпусу. Первісно триповерховий, четвертий поверх надбудований у 1960—70-х рр.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний за рахунок двох бічних ризалітів на північно-західному фасаді. Внутрішнє планування — коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Входи — у торцевих фасадах та у центрі північно-західного. Зведений у цегляному стилі. Основний елемент архітектурного оздоблення фасадів — чіткий ритм пласких лопаток, що об'єднують другий та третій поверхи. Наріжжя підкреслені подвійними лопатками. Композиція східного фасаду, зверненого до внутрішнього проїзду, ґрунтується на 13 осях. Центральна вісь, на якій первісно розташовувався вхід, на другому поверсі підкреслена лопатками подвійної ширини. Обабіч них — по одному двовіконному членуванню. В центрі всіх інших членувань кожного поверху — одне вікно. Всі вікна мають лучкові перемички, підвіконня спираються на невеликі цегляні кронштейни. Другий поверх відділений від першого цегляним горизонтальним поребриком. Первісний триповерховий об'єм завершує багатопрофільний карниз. На вохристо-жовтому тлі фасадів елементи декору та лопатки виділено білим кольором.

Будівля органічно доповнює комплекс училища.

Тепер тут містяться поліклініка Національної академії оборони України та адміністративні установи Міністерства оборони України. *Олена Годованюк.*

260.10. Навчальний корпус № 2, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У центральній частині території, паралельно головному корпусу. Первісно двоповерховий, два верхні поверхи надбудовані у 1960—70-х рр.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Дах

260.4. План першого поверху.

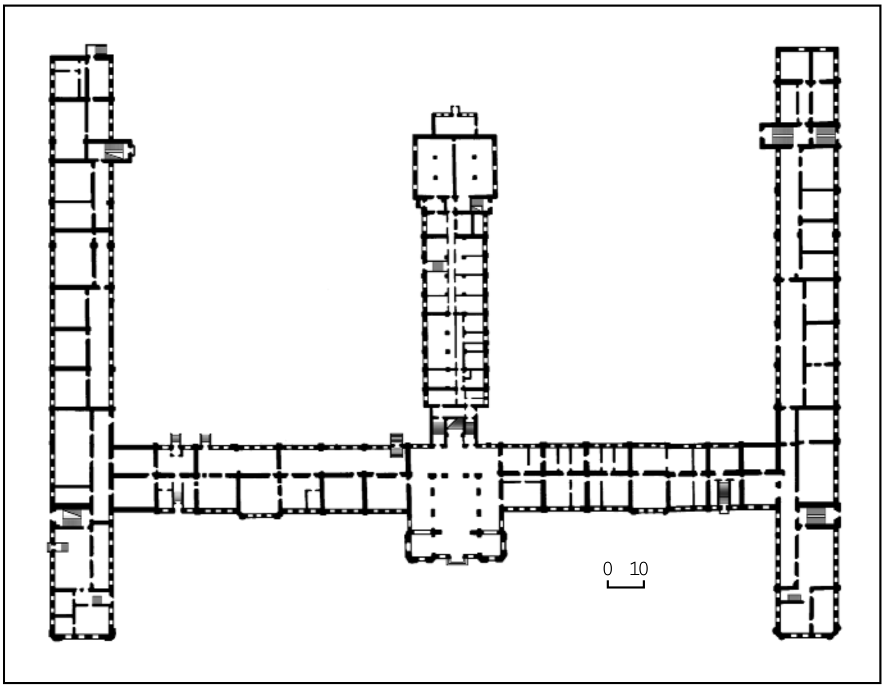

двосхилий. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Зведений у цегляному стилі. Архітектурна композиція видовжених фасадів ідентична, ґрунтується на дев'яти осях. На центральній осі обох фасадів розміщено входи, симетрично до яких — по чотири двовіконні членування, обмежені пласкими лопатками, що об'єднують перший та другий поверхи. На першому поверсі, де були встановлені зразки учбових гармат, існували широкі відкриті аркові отвори з лучковими перемичками. Тепер їх замуровано, в новоутворені ніші вкомпоновано по два прямокутні вікна, розміщення яких відповідає прорізам другого поверху. На другому поверсі вікна згруповані по два, їхні лучкові перемички оздоблені замковим каменем, розвинені підвіконня спираються на невеликі кронштейни. Між першим і другим поверхами — гурт з сухариками, фасади завершує розвинений карниз складного профілю. Торцеві фасади будівлі — глухі, горизонтально розчленовані міжповерховим гуртом і вінцевим карнизом. Фасади пофарбовані у вохристий колір, лопатки, карнизи та інші декоративні елементи — у білий.

Будівля є невід'ємною частиною комплексу, зведена в єдиному архітектурному стилі з іншими спорудами училища.

Тепер — адміністративна установа Міністерства оборони України.

Олена Годованюк.

260.11. Пральня, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У північно-західній частині території училища.

Двоповерхова, цегляна, у плані прямокутна, витягнута по осі північний схід—південний захід. Дах двосхилий. Зведена у цегляному стилі. Фасад, звернений у бік внутрішнього проїзду, — на дев'ять осей. На центральній осі — невеликий ризаліт з входом та критим тамбуром, обабіч якого на обох поверхах розміщено по чотири вікна. Відповідно функціональному призначенню будівлі оздоблення її фасадів скромне. Вікна обох поверхів прямокутні, на першому поверсі завершені своєрідним сандриком із замковим каменем. Міжповерховий гурт над вікнами першого поверху прикрашено сухариками. Простінки між вікнами другого поверху горизонтально розчленовані пояском з окремих цеглин, що виступають з площини стіни.

Будівля — типологічно цінний елемент комплексу.

З 1996 не використовується.

Олена Годованюк.

260.12. Речовий склад, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. У центральній частині території, паралельно головному навчальному корпусу училища.

З південного сходу будівля одноповерхова, з північного заходу її висота збільшується за рахунок цокольного поверху, утвореного внаслідок перепаду рельєфу, цегляна, пофарбована, у плані прямокутна. Дах двосхилий. Вхід на західному фасаді — на центральній осі, обидва входи на східному фасаді розміщені асиметрично. Видовжені фасади розчленовують пласкі лопатки. Об'єднані під карнизом, вони утворюють прямокутні неглибокі ніші з верхніми фігурними кутами. В центр кожної ніші вкомпоновано вікно з лучковою перемичкою та підвіконням на невеликих кронштейнах. Торцеві фасади, завершені трикутними фронтонами, — глухі. Будівля увінчана карнизом з сухариками. Пофарбована у вохристий колір з білими елементами оздоблення.

Склад — зразок споруди господарського призначення.

Тепер — приміщення для варти й адміністративна установа Міністерства оборони України. *Олена Годованюк.*

260.13. Стайня, 1914—18 (архіт.). Просп. Повітрофлотський, 28. Єдина з кількох стаєнь, розташованих у північно-західній частині території, що збереглася. До її торцевих фасадів прилягають низенькі прибудови, призначені для кінської збруї та фуражу.

Первісно одноповерхова, у повоєнні роки перебудована під спортивну залу, в зв'язку з чим об'єм будівлі став двоповерховим, віконні прорізи з лучковими перемичками замінені на квадратні. Двоповерхова, цегляна, пофарбована, у плані прямокутна. Дах двосхилий. Зведена у цегляному стилі. Основний елемент архітектурного оздоблення — пласкі лопатки, що ритмічно членують площини фасадів. Вінцевий карниз прикрашено двома рядами сухариків. Фасади пофарбовано у вохристий колір, лопатки й карниз — у білий.

Стайня — типологічно рідкісний зразок споруди поч. 20 ст.

Тепер спортивна зала академії.

Олена Годованюк.

261. МИКОЛАЇВСЬКИЙ КОСТЬОЛ, 1899—1909 (архіт., мист.). Вул. Червоноармійська, 75. У центральній частині міста, на одній з його найважливіших магістралей. Висока споруда домінує серед довколишньої забудови. Зведений на замовлення і коштом київської польської католицької громади. 1898 за сприяння Петербурзького товариства архітекторів влаштовано всеросійський конкурс на проект храму, на який було представлено 30 проектів. Однією з найкращих визнано роботу студента інституту цивільних інженерів С. Воловського, який запропонував споруду в формах середньовічної французької готики. Згодом проектування на основі як цього проекту, так і інших матеріалів конкурсу, доручили арх. В. Городецькому, котрий зберіг ідею С. Воловського, але новий проект істотно відрізнявся від конкурсного. Проектував складні конструкції фундаментів гірничий інженер А. Страус. В експертизі брали участь архітектори О. Кобелєв і В. Ніколаєв. Розробляючи робочий проект, В. Городецький передбачив використання нових прогресивних матеріалів і конструкцій — штучного граніту, каменеподібного тиньку, керамічних облицювальних плиток, залізобетонних та металевих конструкцій. Будівельні роботи велися з перервами (закладено 8 серпня 1899, освячено 6 грудня 1909), але не були завершені остаточно (не закінчено облицювання дворових фасадів, не влаштовано опалення). Разом з місцевими будівельниками в роботах брали участь спеціалісти з Варшави. Частину будівельних матеріалів привезли з-за кордону: кахлі — з Німеччини, черепицю — з Франції, вітражі виготовлялися в Ризі. Скульптурні роботи (здебільшого за рисунками В. Городецького) виконував ск. Е. Сала. Статую архангела Михаїла створив чеський ск. Бенеш. Під час оборони (1941) та визволення (1943) Києва внаслідок артилерійських обстрілів і пожежі споруда дуже постраждала: були напівзруйновані дахи, пошкоджені фасади. Значних втрат зазнали інтер'єри: повідпадали тиньк, скульптурні та ліплені деталі, повністю втрачено вітражні заповнення отворів, підлогу, орган тощо. 1946 проведено невідкладні консерваційні роботи дахів, фасадів, вікон, приміщення костьолу передано у використання Державному архіву Київської області. Саме тоді в середині встановили тимчасові багатоярусні дерев'яні конструкції — перекриття, настили, сходи, стелажі. 1957 Київська спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня під керівництвом арх. Є. Лопушинської здійснила першочергові ремонтно-реставраційні роботи на фасадах споруди.

У січні 1979 ухвалено рішення про використання пам'ятки під залу органної та камерної музики, її повну реставрацію й пристосування для нового призначення. Проект реставрації виконала група спеціалістів Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління в складі В. Безякіна, В. Бобиніної, П. Болюка, О. Граужиса, Л. Крощенко, В. Маркіза, Є. Осадчого, Б. Пасхаря.

В розробці проектів інженерного обладнання, влаштування допоміжних приміщень та благоустрою взяли участь архітектори І. Тукалевський та Л. Рибак. Відкриття Республіканського будинку органної та камерної музики відбулося у липні 1979.

Об'ємно-просторова композиція костьолу вирішена у формах середньовічної готики й відбиває прояви стилізаторства в архітектурі 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст.

В його архітектурі відчутні ремінісценції північноєвропейського ранньоготичного будівництва. До впливу німецьких традицій можна віднести шатрове завершення бічних веж, а також розвинений трикутний фронтон між ними. Від північної готики походить також поєднання цегли та каменю, імітованих клінкерною плиткою і бетоном. Характер інтернаціональної стилізації має й західний фасад у цілому.

Архітектурний образ костьолу будується, передусім, на контрастному протиставленні тектонічної напруги зовнішніх форм та невагомості інтер'єра, у витонченій грації якого розчиняється потужна пластика екстер'єру й формується образ вищого неземного світу. Класична для споруд такого типу схема тринавної базиліки набула оригінального трактування. Це знайшло втілення як у поєднанні архітектурних прийомів різних національних традицій готичного мистецтва, так і в майстерному «цитуванні» та інтерпретації історичної архітектурної образності технічно-конструктивними засобами нової доби.

Нові технології (застосування залізобетону) робили зайвим спорудження необхідної частини готичної опорної конструкції — контрфорсів та аркбутанів, що істотно вплинуло на зовнішній вигляд костьолу, спростивши пластичну розробку бічних фасадів. Окрім технічних можливостей бетону, цей матеріал демонструє в будівлі костьолу

цікаві естетичні якості. Повторення архітектурних форм готики не в традиційних матеріалах, а в бетоні переводить всю споруду з рівня копії на рівень художньої інтерпретації з чітким усвідомленням естетичної дистанції між витвором та його давніми прототипами.

Ззовні просторова композиція храму вирішена як поєднання вздовж головної осі трьох основних частин. Вісь об'єднує бічні вежі західного фасаду з об'ємом нартекса між ними, зальну частину з підвищеною центральною навою і просторий трансепт з п'ятигранною апсидою. Цілісності враження сприяє гармонійне співвідношення між висотою веж та загальною довжиною храму. Планувальна схема пом'якшена додатковими гранчастими об'ємами, що заповнюють наріжжя й збагачують пластику стін, надаючи планові костьолу індивідуальних нюансів.

На перетині трансепта й центральної нави підноситься стрімка вертикаль вежі-ліхтаря. Її тонкий гострий шпиль, вкритий дрібними хвилями стилізованих пагонів-крабів, перегукується з потужними висотними домінантами західного фасаду й збагачує загальний силует будівлі. Двосхилий, вкритий черепицею дах прикрашає візерунок з темно-сірих зигзагів на світло-теракотовому тлі. Монотонність великих площин даху порушують кілька гостроверхих вибагливої форми вікон-люкарен.

Визначальним у загальному враженні від споруди є архітектурно-пластичне вирішення її західного фасаду. Костьол поставлено на підмурок, облицьований грубим, змодельованим у бетоні рустом, масивні блоки якого з нерівними гранями, виступами й западинами виразно свідчать про силу навантажень, що їх вони несуть. Високі квадратні вежі, що завершуються шатрами-шпилями, об'єднані фасадною стіною, увінчаною ступінчастим фронтоном. Потужні виступи-пілони велетенськими сходами піднімаються догори і членують фасад по вертикалі. Завдяки їм архітектурні об'єми зростають ніби на очах. Пілони фіксують наріжжя веж і разом з горизонтальними лініями карнизів та обхідної галереї утворюють конструктивний каркас, що сприймається особливо масштабно порівняно з численними скульптурними деталями. У центрі фасаду, в обрамленні широкої стрілчастої арки квітне готична «троянда» — величний вітраж-розетка, що вабить вишуканою гармонією ажурних переплетінь.

Три входи до костьолу оформлені у вигляді глибоких перспективних порталів з вімпергами, над якими височіють химерні стебла хрестоцвітів. Портали мають брунатно-рожеве забарвлення й контрастують з темно-сірим тлом стіни та пілонів. Центральний (найвищий) портал прикрашають статуї Богоматері з Христом-немовлям і розташовані обабіч постаті святих Петра та Миколая. Святі зображені як католицькі ієрархи в єпископському одязі. Біля їхніх ніг у декор порталу вплетені картуші зі знаками-атрибутами — перехрещеними ключами у Петра і якорем вибагливої форми у Миколая — заступника мандрівників і мореплавців. Статую Богоматері встановлено посеред аркового отвору на колоні з високим цоколем та капітеллю, рослинні мотиви якої трактовано в дусі готичного натуралізму. Погляд Богоматері спрямований трохи вниз, вона ніби зустрічає всіх, хто наближається до храму. Зображення вирішено за іконографічним типом Одигітрії. Ліплення статуї узагальнене і водночас не позбавлене чіткості деталей і тонких пластичних нюансів. Зверху статую, як і бічні постаті, укриває стрілчастий балдахін. Постаті святих розміщені значно вище і на вигляд вони монументальніші. Св. Петро зображений літнім чоловіком з широкою бородою, в тіарі та довгому орнаментованому строї. Схиливши голову, він не-

261. Миколаївський костьол. Вул. Червоноармійська, 75.
261. План.

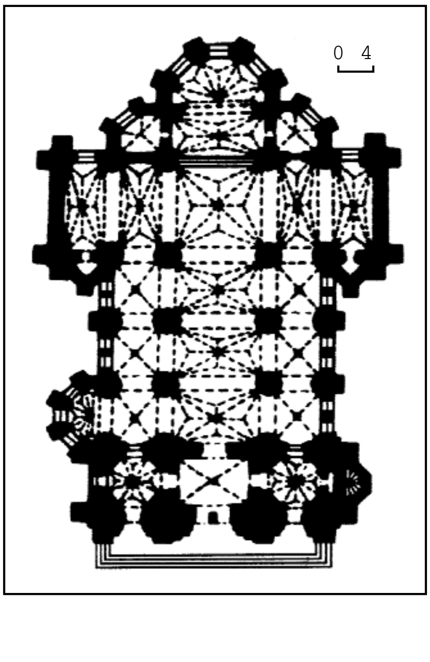

мов підносить хрест на мантії для поцілунку. Св. Миколай постає у подібному, але простішому вбранні. За католицькою традицією він зображений безвусим і безбородим. Його обличчя підведене догори, правиця піднята у виразному жесті — ніби під час виголошення проповіді.

У тимпанах бічних порталів — рельєфи зі сценами житій святих. Їхнє обрамлення у вигляді консолей підтримують невеликі фігурки драконів. Скульптурна композиція прикрашає також тимпан фронтону, прорізаний численними стрілами пінаклів. Його центр займає рельєф із зображенням Розп'яття з пристоячими постатями Богоматері та апостола Іоанна.

Їхні світло-сірі силуети чітко сприймаються завдяки контрасту з червоно-теракотовим тлом, рухи сповнені дещо театральної екзальтації. Загалом рельєф виконано у притаманній історизму синтетичній манері, досить далекій від формотворчих прийомів автентичної готики, з помітними ремінісценціями бароко та оповідного станковізму кін. 19 ст.

На найвищій точці фронтону встановлено статую архангела Михаїла, що, ніби ширяючи у повітрі, підняв меч над велетенським змієм, довгий хвіст якого звивається навколо вертикалі центрального пінаклю. Розкреслені стрункими стрілчастими нішами стіни веж також декоровані скульптурами, які пожвавлюють сприйняття їхніх суворих, спрямованих вгору форм. Статуї встановлено обабіч високих вузьких вікон третього ярусу, майже під самими шатрами. З восьми зображень пророків донині збереглося тільки чотири. На бічних стінах веж — порожні кронштейни та балдахіни. Верхи веж оформлено як ажурні восьмигранні шатри, охоплені внизу балюстрадою з чотирма масивними пінаклями, рядом готичних вікон. Під шпилем шатри прикрашено своєрідною короною з дрібних фронтонів, над якими підноситься фіал.

Теперішній інтер'єр костьолу є наслідком його образного переосмислення під час реставраційно-реконструкційних робіт 1979—81, що змінили функціональне призначення споруди й уможливили проведення в ній активної концертної діяльності. Найбільш естетично вартісним є оздоблення центральних приміщень — нартекса, нави, трансепта та апсиди, що разом складають розгорнуту в просторі цілісну архітектурну композицію. Внутрішні об'єми підвального поверху та веж мають, насамперед, технічно-допоміжне призначення.

Спершу відвідувач опиняється у прямокутному, витягнутому на всю ширину нави нартексі, перекритому хрещатим склепінням. Його рожева поверхня декорована профільованими нервюрами й вкрита регулярним орнаментом з квіткових розеток та стилізованих пагонів, які добре вирізняються завдяки тонкій деталізації та сірому бетону. Враження напруженості конструкції підкреслюється крутими дугами нервюр та пластично акцентованими виступами-кронштейнами, на які вони спираються, а також великою розеткою в центрі склепіння. Підлога нартекса викладена мармуровою плиткою-шахівницею. Її ніжна колірна вібрація золотаво-рожевих та сизувато-сірих

відтінків вторує більш насиченим колірним поєднанням перекриття. Праворуч та ліворуч, через бічні стрілчасті арки простір нартекса з'єднується з рекреаціями, влаштованими у першому ярусі бічних веж. Майже всю їхню площу займають монументальні сходи з червоного граніту, що ведуть у підвальний поверх до фойє, гардероба тощо. Через бічні двері можна потрапити на сходи, що ідуть на хори й далі. Від нав нартекс відділяє стіна з широкою стрілчастою аркою. Тимпан арки має вітражне заповнення в бетонному переплетінні у вигляді стилізованого готичного трилисника. Орнаментальні мотиви вітража мають геометрично-рослинний характер. У них превалюють яскраво-сині, пурпурові, оливково-вохристі кольори. Нижню прямокутну частину отвору займають ажурні металеві двері, чотири секції яких також виконано у техніці вітража, але тьмяніших, приглушених відтінків. Основу орнаменту складають фіолетові п'ятипелюсткові квіти у світло-рожевих колах на жовто-вохристому тлі напівпрозорого фактурного скла. Нижню частину дверей декоровано візерунком хрестоцвітів з жовтого металу. Після сутіні нартекса центральна зала вражає потоками світла, що линуть згори, легким злетом склепінь, гнучкою пластикою нервюр. Стіна, що відділяє нартекс від зали, слугує водночас огородженням хорів, розташованих над нартексом. Зсередини стіну прикрашено пишно декорованим порталом, у центрі якого сяє вже згаданий вітраж. Спірально скручена рослинна гірлянда, численні лінії профільованого обрамлення охоплюють дверний отвір. Вони повторюють його силует і поступово витягуються у високий тонкий щипець, грані якого прикрашено геометричними виступами та звивистим стилізованим листям. Обабіч арки — два невисокі пінаклі, що надають порталові більшої урочистості та ритмічно підтримують центральний мотив. З боків порталу, в стіні — дві ніші з декоративними вазами та стрілчастими обрамленнями на консолях. Верх стіни також має ошатне декоративне оздоблення у вигляді аркатурного ряду. Трохи вище — горизонтальна орнаментально-рослинна стрічка з трилисниками. Край стіни оформлено у вигляді зубчастого бордюру з різновисоких хрестоцвітів, що ритмічно чергуються. Щипець порталу слугує п'єдесталом для статуї ангела з апокаліпсичною сурмою в руках. Його постать височить на тлі вітража-трояндн, вирішеного в яскраво-синіх, червоних, зеленувато-вохристих кольорах, і нагадує про традиційну символіку нартекса, яка пов'язує цю просторову зону храму з уявленням про Страшний суд. Проте у нинішньому інтер'єрі, з його істотно зміненою семантикою, ангел з сурмою сприймається як символ творчого піднесення, натхнення, а не як провісник останніх днів людства. Його постать майстерно підпорядкована вертикальному пориву: закинута голова, здійняті руки, спіраль контрапостної постави, енергійні півдуги крил — все це спрямовує її догори. Водночас виразно змодельовані бганки драпірування пов'язують її з п'єдесталом, дають протилежний пластичний вектор. Протиборство цих спрямувань знаходить вирішення у золотосяйній вертикалі сурми.

261. Фронтон.

261. Архангел Михаїл.

261. Центральна нава костьолу.
261. Вітраж.

Залу костьолу поділено десятьма масивними рожевими стовпами на три нави та перпендикулярний до них об'єм трансепта. Стовпи профільовано у вигляді щільних пучків тонких гуртів, що розходяться і вигинаються угорі як обважнілі гілки дерев, утворюючи при цьому нервюрні перехрестя трав. Центральна нава цілком домінує у просторовій композиції інтер'єра, в якій ритмічно чергуються освітлені й затемнені зони, панують вишукано-контрастні протиставлення кольорів. Над аркадами бічних галерей-нав — ряд великих вікон із заповненнями з білого матового скла та орнаментально-вітражного обрамлення. Світло з них надає центральним склепінням візуальної невагомості, розчиняє чіткість граней конструкції, наповнює її єдиним настроєм і рухом. Ефект посилюється особливим фактурно-колірним вирішенням склепінь: сріблясте ніжно-блакитне тло вкрите дрібною рожевою сіткою пластичного декору, що створює враження нематеріальної легкості перекриття.

Бічні нави, незважаючи на вітражні вікна, ховаються в пітьмі, що робить їхній простір мінливо-загадковим. Подібні ефекти можна спостерігати також у триганній ексeдрі, що з лівого боку прилягає до нартекса. Вітражі ексeдри і нав мають геометрично-рослинний рисунок. В їхніх орнаментах варіюються мотиви суцвіть іриса, хрестоцвітів та геометричних фігур. Колірна гама будується на поєднанні фіолетових та золотаво-червоних відтінків. Рух архітектурних форм спрямовується у напрямку апсиди, де під ультрамариново-синім у золотих зорях склепінням, що символізує небо, встановлено

261. Фрагмент бічної вежі.

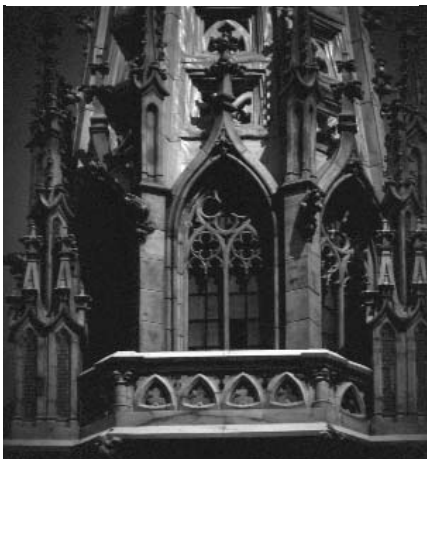

орган, створений 1979 чеською фірмою «RIEGER—KLOSS» (м. Крнов). Еклектичний за стилістикою, цей інструмент поєднує в своєму звучанні найважливіші історичні напрями — німецьке бароко та французький романтизм. Орган має 3945 труб, 55 регістрів між трьома ручними клавіатурами та педальною клавіатурою. Розмір труб, виготовлених з металу та різних цінних порід дерева, — від 13 мм до 6,0 м. Інструмент має програмне керування. В оновленій художній системі інтер'єра орган набув глибокого символічного значення як втілення музики — гармонізуючого начала Всесвіту, що цілком узгоджується з естетичними уявленнями доби готики.

Оздоблення інтер'єра доповнюють три великі багатоярусні люстри, стилістично витримані меблі Львівської меблевої фабрики, високоякісний паркет, виготовлений в м. Ківерцях Івано-Франківської обл.

Костьол є одним з найдосконаліших витворів арх. В. Городецького, в якому він блискуче продемонстрував глибину мистецької ерудиції, свободу й оригінальність творчого мислення в рамках такого характерного стилістичного явища в художньому житті кін. 19 — поч. 20 ст., яким був історизм.

Тепер тут містяться Національний будинок органної та камерної музики України й Римсько-католицька парафія св. Миколая Житомирської дієцизії [800].

Олег Граужис, Олексій Овчаренко.

261.1. Будинок причту, 1910—12 (архіт.). У глибині садиби Миколаївського костьолу, головним фасадом звернений у бік вулиці. Зведений, імовірно, за проектом арх. С. Воловського.

Триповерховий на підвалі, цегляний, тинькований, у плані асиметричний. Фасади нижнього поверху рустовані, увінчані розвиненим карнизом. Окремі віконні прорізи другого й третього поверхів оформлені лиштвами у вигляді пласких готичних арочок. Вінцевий карниз прикрашений аркатурним поясом, а всі наріжжя споруди та виступні частини завершені високими готичними вежками. Архітектурні деталі виконані у бетоні.

Будинок — цінна складова ансамблю Миколаївського костьолу.

Олег Граужис.

262. МИКОЛИ ДОБРОГО (св. МИКОЛИ МІРЛІКІЙСЬКОГО) ЦЕРКВИ ДЗВІНИЦЯ, 18 ст. (архіт., іст.). Вул. Покровська, 6. З відступом від червоної лінії забудови. Споруджена у північно-східній частині цвинтаря при дерев'яній церкві, заснованій у кін. 16 або на поч. 17 ст. гетьманом Війська Запорозького С. Кішкою (Кушкою).

Храм було присвячено архієпископу Миколі Мірлікійському — великому християнському святому, який жив у 4 ст. в м. Міра в Лікії. Уславився чудотвірніннями за життя і по смерті. 1087 італійські купці перевезли мощі св. Миколи у своє рідне місто Барі, де вони покояться й досі. День їхнього прибуття — 9 (22) травня, як і день смерті святого — 6 (19) грудня відзначаються усіма християнами. Ім'я св. Миколи оповито масою народних переказів, в яких він постає як найдемократичніший, найбільш простий і доступний святий. Він вважався покровителем моряків і мореплавства та дітей, а з часом — «усіх предстателем і заступником, усіх скорботних утішником, усіх сущих у бідах захисником, благочестія стовпом, вірних речником». В Україні культ св. Миколи набув поширення з часів Київської Русі. Йому присвячено численні колядки, цикли легенд, пісень і духовних віршів, а день 6 (19) грудня став традиційним національним і дитячим святом.

262. Миколи Доброго (св. Миколи Мірлікійського) церкви дзвіниця.
262. План першого ярусу.

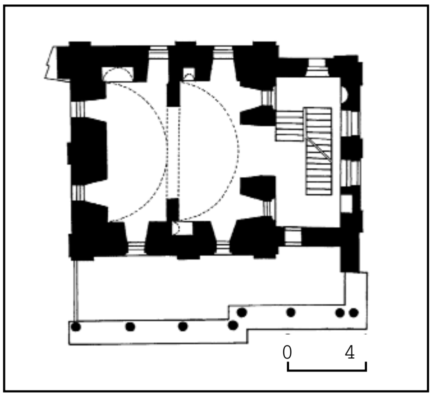

262. Інтер'єр.

За легендою, храм отримав назву «Миколи Доброго» (тобто Милостивого) від самого фундатора, вдячного святому за визволення з турецького полону в 1599. Церква була відома також через чудотворність головної ікони та існування тут до поч. 19 ст. шпиталю. У 17 ст. в умовах тиску католицизму підтримувалася козаками як осередок православ'я на Києво-Подолі. На поч. 18 ст. церква згоріла. Будівничим нового ансамблю, що зводився 1705—16, був священик, згодом протоієрей Симеон (Ширипа), який не тільки пожертвував власні кошти на відновлення храму, а й залучив інших доброчинців. 1706 споруджено нову цегляну тринавну трипрестольну церкву в стилі бароко з чудовим іконостасом, 1716 — дзвіницю, що збереглася до наших днів. У другому ярусі дзвіниці було влаштовано церкву св. Симеона Стовпника (ангела покровителя церкви). Ансамбль значно постраждав внаслідок пожежі 1718, з 1787 служби відправляли тільки у Симеонівській церкві. 15 червня 1800 закладено новий храм Миколи Доброго у стилі ампір за проектом арх. А. Меленського (освячений 13 жовтня 1807). Будівництвом опікувалися парафіяни, значною мірою настоятель Іаков (Моїсеєнков) і титарі — купці Н. Сухота й І. Могилевцев. 1811 дзвіниця зазнала значних ушкоджень від пожежі, 1814—15 на ній встановлено нові дзвони. Під час реставрації у дзвіниці було відновлено малий храм в ім'я св. Варвари Великомучениці (освячений 10 лютого 1829). Через те, що його було зроблено теплим, до 1880-х рр. взимку служби відправлялися тільки тут. 1875 ансамбль обнесено залізними ґратами на цегляному фундаменті. 1885 великий храм переобладнано на теплий, капітально відремонтовано, 1902 розписано. Поряд з ним містився будинок настоятеля (не зберігся). 1935 церкву Миколи Доброго зруйновано.

Дзвіниця побудована за проектом невідомого архітектора, ймовірно з Росії (зважаючи на архітектурну стилістику). 1781 здійснено ремонт. Очевидно, тоді ж до південного і західного фасадів прибудовано галерею з арка-

262. Галерея.

дою на другому поверсі, близькою за характером до папертей собору Різдва Пресвятої Богородиці у Козельці та ґанків Покровської церкви на Подолі у Києві, зведених арх. І. Григоровичем-Барським. Тому можна припустити, що прибудову виконано за проектом цього ж архітектора, який своєрідно інтерпретував пластику коринфських капітелей колон аркади. Галерею вирішено у цегляних конструкціях як традиційне для дерев'яної храмової архітектури опасання надбрамної церкви, що розташовувалася на другому ярусі дзвіниці. Невеликі приміщення першого поверху було пристосовано під житло для паламарів. Прибудови кін. 19 ст. викривили зовнішній вигляд пам'ятки. У ході проведених 1964—69 реставраційних робіт (автор проекту — арх. М. Говденко) знесено прибудови кін. 19 ст., дзвіницю з добудованою галереєю-аркадою кін. 18 ст. реставровано у первісних формах. Ґрунтову поверхню ділянки понижено до рівня 18 ст.

Дзвіниця цегляна, триярусна, тинькована, у плані прямокутна, під високим цегляним шатром з люкарнами у гранях, увінчаним декоративною маківкою. Розміри у плані — 15,6 × 13,0 м. Висота до даху — 12,5 м, з шатром і маківкою — 28,0 м. Стіни завтовшки 1,7—1,8 м, у верхньому дзвоновому ярусі — 1,5 м. Стилістично вирішена у формах бароко з характерними для українського трактування елементами. Фасади розчленовано пілястрами та розкріпованими між'ярусними карнизами. Пілястри нижнього ярусу оздоблено плетеницею, утвореною вертикальними й горизонтальними цегляними напівваликами, що перетинаються. Отвори брами, вікон, арок дзвонового ярусу та невеликі ніші декоровано профільованим обрамленням. Колони аркади приземкуваті, з великими ліпленими капітелями й класично профільованими базами. Ребра цегляного шатра акцентовано гуртами у вигляді напівválів. Перекриття над проїздом та приміщеннями першого і другого ярусів — циліндричні склепіння з розпалубками над отворами. Перехід від четверика дзвонового ярусу до восьмигранного шатра здійснено через аркові тромпи.

Пам'ятка є унікальною спорудою, що поєднує у собі особливості російських шатрових дзвіниць та елементів українського бароко, яскраво виявлених у характері вирішення аркади-галереї. Разом з розташованим навпроти ансамблем Покровської церкви відіграє роль архітектурної домінанти у заповідній частині Подолу.

Настоятелями церкви були відомі церковні діячі Іоанн (Сухобрусов), Павло (Преображенський), старостами — купці О. Фоломін — почесний блюститель Київської духовної семінарії, В. Кобець — голова Київського сирітського суду, старшина Київського купецького зібрання, П. Коробкін — гласний Міської думи.

З 1903 священиком, настоятелем церкви був Глаголєв Олександр Олександрович (1872—1937) — історик церкви і богослов, з 1899 доцент, з 1906 професор кафедри єврейської мови і біблійної археології; з 1910 професор кафедри Святого Письма Старого Заповіту Київської духовної академії. З 1903 священик, з 1914 протоієрей. Член Київського тимчасового комітету у справах друку. Член Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та Історичного товариства Нестора-літописця при університеті. Володів 18-ма іноземними мовами. Мав велику бібліотеку. 1911—13 виступав захисником у «справі Бейліса», протестував проти погромів. 1931 заарештований, шість місяців утримувався у Лук'янівській в'язниці. 1932 виселений з будинку, на сходовому майданчику другого ярусу дзвіниці обладнав кімнату, куди переніс книгозбірню. 1937 заарештований вдруге, утримувався у Лук'янівській в'язниці, де й помер під час допиту. Похований у братській могилі на Лук'янівському цвинтарі. Письменник М. Булгаков зробив о. Олександра одним із героїв роману «Біла гвардія». Російська зарубіжна православна церква причислила священика до сонму святих.

Тепер — храм греко-католицької Свято-Михайлівської парафії [801].

Маріонілла Говденко,
Анатолій Кончаковський.

263. МИКОЛИ НАБЕРЕЖНОГО (св. МИКОЛИ МІРЛІКІЙСЬКОГО) ЦЕРКВА, 1772—75 (архіт., мист.). Вул. Г. Сковороди, 12. Стоїть окремо неподалік від Дніпра (звідси й назва), на розі з вул. Почайнинською, під кутом до наявної забудови. Дерев'яна церква біля цього місця існувала, ймовірно, з 11 ст. Перша писемна згадка про неї (як Миколаївську) датується 1543. У 1677 згоріла, пізніше коштом київського війта Ф. Ждана було зведено новий дерев'яний храм. 1772 на протилежному боці вулиці арх. І. Григорович-Барський розпочав будівництво цегляної церкви в ім'я християнського святого Миколи Мірлікійського. 1811 церква постраждала від пожежі, пізніше відновлена зі збереженням первісного вигляду. 1837 розписана (худ. Синельник та ін.), 1852 живопис поновлено й дописано.

263. Миколи Набережного
(св. Миколи Мірлікійського) церква.

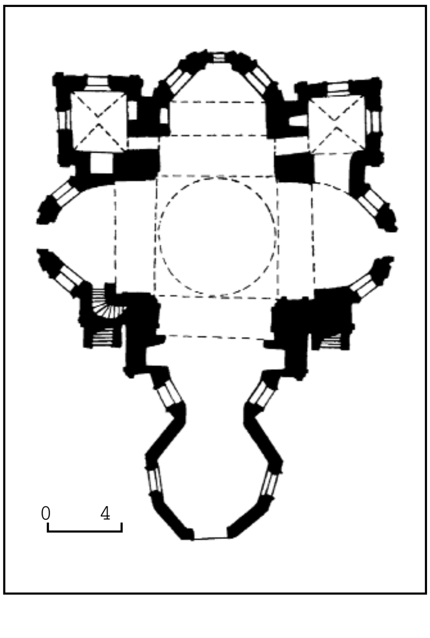

263. План.

263. Фрагмент підбанника.

1971—72 проведено консервацію розписів під керівництвом І. Дорофієнко (бригада П. Редька). Пізніше, у 1970—80-х рр. фахівці Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні Держбуду УРСР провели часткову консервацію і реставрацію стінопису, різьблення та живопису іконостаса (різьбярі М. Базько, Ю. Євлашевський, І. Криницький, позолотник В. Урванов, Р. Хоменко). Більшість ікон після розкриття набула первісного вигляду.
В 1990-х рр. на замовлення церковної громади художник-реставратор В. Подкопаєва відтворила чотири ікони празникового ряду в медальйонах центральної частини іконостаса: «Преображення», «Вхід до Єрусалима», «Стрітення», «Вознесіння». За фотографіями іконостаса, що збереглися, художники С. Баяндін та Ю. Гуденко виконали нові ікони замість втрачених: «Тайна вечеря», «Різдво Христове», «Хрещення Господнє», «Апостол Іоанн», «Апостол Лука». Ікони в медальйонах царських врат — композиції «Благовіщення» — виконав художник-реставратор В. Шевчук.
1985—90 за проектом архітекторів І. Малакової та Г. Церковняка здійснено реставрацію пам'ятки. У реставрації церкви брали участь також архітектори В. Отченашко, В. Шевченко (інститут «Укрпроектреставрація»).
Цегляна тинькована будівля має центричну композицію, складається з високого центрального об'єму зі слабо виявленим хрещатим планом, завершеного восьмигранним підбанником з півсферичною банею, непрозорим ліхтариком і маківкою.

263.1. План дзвіниці.

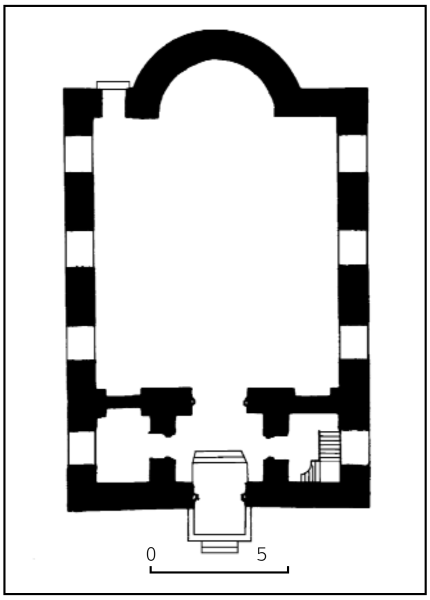

263. Фрагмент апсиди.

Споруджена у стилі пізнього бароко. Характерною особливістю пам'ятки є єдиний підбанник незвичної форми з арковою колонадою зі здвоєних колонок коринфського ордера. У чотирьох напівкруглих у плані конхах, що мають висоту 2/3 від висоти рамен центрального об'єму, розміщені вівтар та входи. Наріжжя центрального об'єму підкреслено здвоєними пілястрами з витонченими коринфськими капітелями. З боку східного фасаду в наріжжя вбудовано невисокі, квадратні в плані камери — хрещальню та ризницю. Привертає увагу нерівномірність наявного архітектурного оздоблення фасадів: на конхах і підбаннику зберігся ошатний бароковий декор, вікна верхнього ярусу та фронтони мають обрамлення з більш стриманим профілюванням і слідами пізніших переробок. До західної конхи прилягав відкритий восьмигранний у плані ґанок, який первісно мав вигляд шатра на восьми колонках (у 2-й пол. 19 ст. перероблений на закрите приміщення) — бабинець. Компактність і навіть деяке затиснення об'єму врівноважуються світлим, височенно розкритим підбанним простором. На невеликі хори ведуть кам'яні сходи у товщі стіни, що продовжуються на горище.
Настінний розпис в інтер'єрі храму, виконаний олійними фарбами по тиньку, здійснювався поетапно, неодноразово поновлювався й дописувався. Первісний живопис кін. 18 ст. майже повністю знищено пожежею 1811, збереглися тільки незначні фрагменти на парусах бані, більшою мірою — у консі західної апсиди. У 1990-х рр. реставратори (бригада М. Романченка) виявили під пізнішими нашаруваннями у консі фрагменти композиції «Страшний суд», виконаної в м'якій лесирувальній живописній манері, близькій до розписів Свято-Троїцької надбрамної церкви

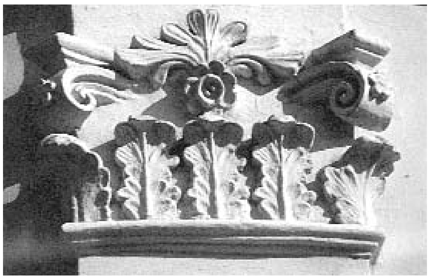

263. Капітель пілястри на фасаді.

Києво-Печерської лаври. Ці фрагменти — яскравий зразок високої майстерності українських художників, імена яких невідомі.
Основну частину живописних композицій виконано в 19 ст. за два етапи. На першому етапі живописних робіт — у 1830-х рр. — роботу проводила група київських майстрів під керівництвом живописця Синельника. У другому етапі — на поч. 1850-х рр. — брав участь худ. О. Сенчило-Стефановський. У стриманій академічній манері, властивій добі класицизму, зображено 12 апостолів у простінках між вікнами підбанника і чотирьох євангелістів на парусах; композиції на тему «Різдво Христове», «Вознесіння Господнє», «Перенесення мощей св. Миколи Мірлікійського» — у північній частині трансепта, сцени «Зняття з хреста», «Успіння Богородиці» і «Вознесіння Богородиці» — у південній частині трансепта. Всі композиції мають симетричну побудову, органічно вписуються у площину стіни. Образи персонажів тонко змодельовані світлотінню. Майстерно, у ніжній пастельній гамі виконано, зокрема, верхню частину композиції «Вознесіння Богородиці».
Проте всі розписи у багатьох місцях пошкоджено наступними записами (1882, 1887, 1898, 1915), виконаними, ймовірно, майстрами, які не завжди мали достатню професійну підготовку: з'явилося не властиве цим розписам поєднання відкритих, яскравих, часто контрастних кольорів тощо.

263. Пам'ятний хрест тим, хто поклав життя на вівтар України.

Грубі записи пізньої пори було розкрито реставраторами у 1980-х рр. (О. Лісаневич, П. Редько).

Вірогідно 1882, після того, як розширили двері між восьмигранним бабинцем і храмом, було написано обабіч отвору настінні композиції: з північного боку — постать преподобного Антонія Печерського, з південного — преподобного Феодосія Печерського. Мабуть, одночасно з ними з'явилися композиції на чотирьох гранях бабинця на тему «Житіє св. Миколи Мірлікійського».

1914—15, під час перетирання тиньку, у вівтарі храму в натуралістичній манері трактування образів і просторового оточення виконано композиції: «Бог Отець», «Зішестя Святого Духа», «Воскресіння Христове», «Розмова Христа з мусульманином» та ін. У цей же період здійснено декоративне оздоблення незайнятих площин стін і склепінь орнаментальними прикрасами з тематичними медальйонами: «Св. Агнець», «Ковчег» та ін.

У 20 ст. виконано розписи, які не відзначаються високими художніми якостями: «Святий Дух» (на підбанному плафоні), «Притча про женців» (у консі західної апсиди) і «Бог Отець» (на стелі бабинця). Під розписом «Притча про женців» у 1990-х рр. розкрито композицію 18 ст. «Страшний суд».

Справжнім шедевром іконописного мистецтва є давня ікона «Св. Микола Мірлікійський», виконана темперними фарбами по дереву і датована дослідниками приблизно 1-ю пол. 17 ст. Вишуканість колористичного вирішення та лінійного ритму, особлива декоративність, увесь мажорний лад твору наближають його до найкращих зразків українського народного мистецтва.

Зберігся дерев'яний різьблений іконостас, виготовлений 1852 у формах пізнього класицизму.

Пам'ятка має велике містобудівне значення як історична архітектурна домінанта у панорамі Подолу.

1993 Київський фонд культури встановив у садибі церкви хрест з червоного граніту з дзвоном у прорізі на середохресті, оперезаний ланцюгом (арх. А. Ігнащенко). На чоловому боці хреста викарбувано присвяту тим, хто поклав життя на вівтар України.

Тепер — храм Української автокефальної православної церкви [802].

Михайло Дегтярьов, Ірина Малакова.

263. Ікона «Св. Микола Мірлікійський».

263. Іконостас.

263.1. Дзвіниця, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Г. Сковороди, 12. На червоних лініях забудови вулиць Почайнинської та Г. Сковороди, відіграє роль домінанти у навколишній забудові. Перша дерев'яна дзвіниця з теплою церквою стояла у південно-східній частині церковного подвір'я (згоріла 1811). У 1820—21 у садибі, яка мала нові абриси після перепланування Подолу, зведено будинок священика, церковнопарафіяльну школу й невелику дерев'яну дзвіницю (розібрана 1847). У 1840-х рр. увесь комплекс обнесено цегляно-дерев'яною огорожею, яку пізніше замінили на глуху дерев'яну. 1861 на південний захід від церкви, поблизу головного ґанку, закладено цегляну дзвіницю (в одному об'ємі з теплою церквою Пресвятої Богородиці). Споруджена за зразковим проектом, надісланим з Санкт-Петербурга замість поданого на затвердження проекту арх. М. Іконникова. У кін. 19 ст. між церквою Миколи Набережного й дзвіницею влаштовано перехід у вигляді дерев'яного тамбура. Тамбур, огорожу й будинок священика розібрано у 1980-і рр., тоді ж розпочато реставрацію дзвіниці за проектом архітекторів І. Малакової та Г. Церковняка.

На високому цоколі, цегляна, тинькована, пофарбована, у плані прямокутна, з напівкруглою пониженою вівтарною апсидою і триярусною шатровою дзвіницею над входом на західному фасаді. Залу церкви перекрито коробовим склепінням. Конструкції різних за формою дахів (двосхилого — над залою, високого шатрового — над дзвіницею, пологого півсферичного — над апсидою) дерев'яні з металевим покриттям, пофарбованим у зелений колір.

Вирішена у стилі історизм з елементами російської архітектури 16—17 ст. Композиція будівлі симетрична відносно осі схід—захід. Лаконічно оформле-

263. Ліва частина композиції «Страшний суд».

263. Центральна частина композиції «Страшний суд».

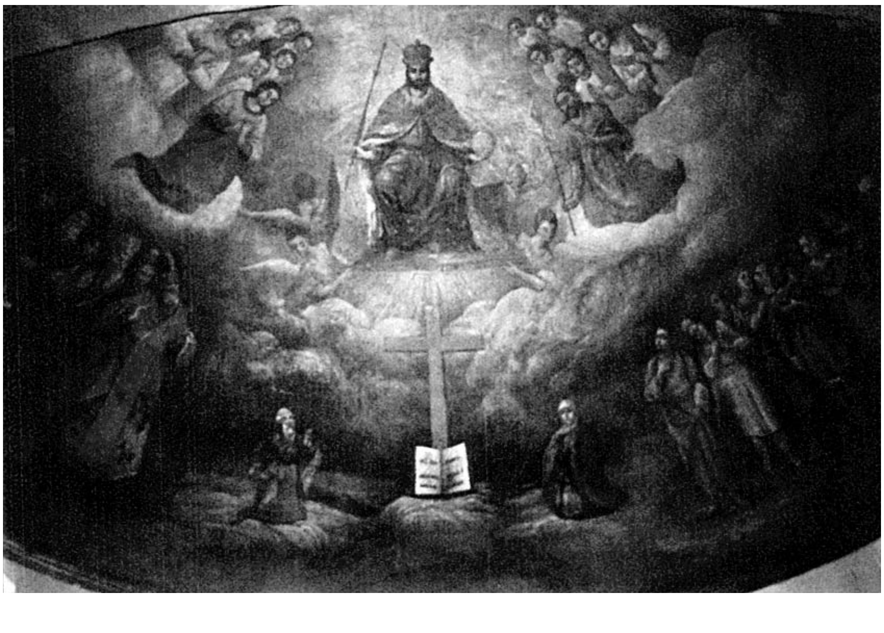

ну нижню частину споруди розчленовано арковими прорізами: чотирма вікнами на бічних фасадах і підвищеним отвором входу, фланкованим пласкими нішами на чоловому західному фасаді. Вхід і флангові ніші окреслено контурною трилопатевою аркою. Простінки з карнизними гуртами на рівні п'ят арок мають вигляд пілястрів. Акцентною частиною споруди є шатрова дзвіниця, побудована у площині західного фасаду за схемою «восьмерик на четверику». Грані восьмерика, де чергуються дзвонові отвори та глухі ніші аркового абрису, увінчані трикутними щипцями, над якими на шатровому даху — декоративні слухові віконця. Четверик завершено карнизом на площинному аркатурному поясі, що продовжується вздовж схилів трикутного щипця чолового фасаду. Аркове горищне віконце в центрі щипця оформлено мальовничим обрамленням з бочкоподібних пілястрів і двосхилого карнизного сандрика. Рівні площини обабіч віконця прикрашено чотирипелюстковими нішками-хрестами. Карнизи, профільовані обрамлення вікон, ніш та інші архітектурні деталі пофарбовано у білий колір, тло фасадних стін — у жовтий, цоколь з відкритим муруванням — у брунатний.

Настінний живопис, що зберігся в інтер'єрі, належить до серед 20 ст.

Споруда є невід'ємною частиною архітектурного ансамблю Подолу.

Тепер — трапезна церква святих Новомучеників українських Української автокефальної православної церкви.

Ірина Малакова.

264. МИКОЛИ ПРИТИСКА (св. МИКОЛИ МІРЛІКІЙСЬКОГО) ЦЕРКВА, кін. 17—19 ст., поч. 20 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Хорива, 5-а. У центрі невеликої площі на перетині вулиць Хорива і Притисько-Микільської. Оточена цегляною огорожею зі стовпчиками і ґратами. До комплексу церкви належали також два відокремлені вулицею будинки 1-ї пол. 19 ст., які використовувалися під житло і церковнопарафіяльну школу: вул. Хорива, 3 (не зберігся) і вул. Хорива, 5.

263. Права частина композиції «Страшний суд».

264. Миколи Притиска (св. Миколи Мірлікійського) церква.

264. План.

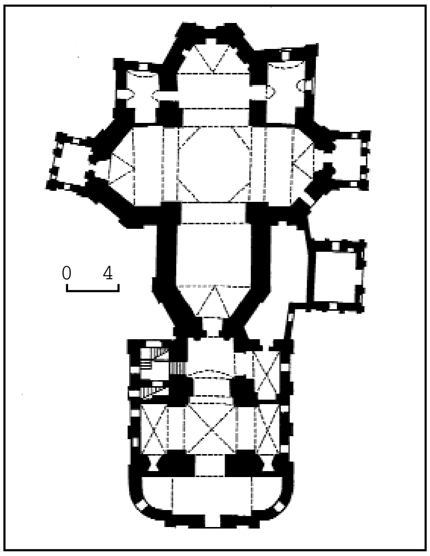

Храм присвячено святому чудотворцю Миколі, архієпископу Мірлікійському. Стосовно побутової назви існує кілька версій. Одна з них пов'язана з т. зв. притикою (причалом) у гавані, що існувала в гирлі р. Почайни — притоки Дніпра. Ще в добу Київської Русі там стояла дерев'яна церква в ім'я св. Миколи — заступника купців, торговців і моряків. Її назву й перейняв сучасний храм. Інша, більш романтична версія переказує про злодія, який уночі забрався до церкви з метою пограбування і був «притиснутий» св. Миколою (важкою іконою із зображенням святого). Ще одна версія належить до циклу давніх народних легенд, в яких св. Микола суворо карає за крадіжки тих, хто не шанує ікони, зокрема з його зображенням.

За літературними джерелами, будівництво храму коштом київського міщанина на прізвисько Залізний Гріш довгий час відносили до 1631. Дослідженнями 1980-х рр. (М. Дегтярьов, З. Нестеровська, Н. Селіванова та ін.) було встановлено, що нинішня цегляна церква Миколи Притиска зведена між 1695 і 1707 на місці однойменної дерев'яної, спорудженої, імовірно, 1631.

У 1718 церква згоріла й була відновлена до серед. 18 ст. У 1789 із заходу до неї прибудовано цегляну дзвіницю з теплою Стрітенською церквою. Після пожежі 1811 за проектом арх. А. Меленського до 1819 було здійснено ремонт споруди. В 1830-і рр. у нижньому ярусі дзвіниці пробито аркові отвори, навколо нього зведено одноярусну прибудову з тамбуром і додатковим приміщенням теплої церкви. У 3-й чв. 19 ст. було виконано такі роботи: 1868 біля південного фасаду церкви споруджено цегляну каплицю в пам'ять про врятування життя імператора Олександра II 4 квітня 1866, над західним входом влаштовано металеве піддашшя, завершено відбудову верхнього ярусу дзвіниці, що постраждав від пожежі 1811.

У 1880-х рр. під орудою арх. В. Ніколаєва храм перетворено на теплий, у зв'язку з чим в інтер'єрі встановлено чотири кахляні груби з межигірської цегли (не збереглися), на південному й північному фасадах споруджено вхідні тамбури. Тоді ж дерев'яну огорожу навколо церкви замінено на цегляну з ґратами.

Після 2-ї світової війни споруда перебувала в аварійному стані. 1950 храм було закрито за рішенням державної влади. В 1956—57 проведено протиаварійні роботи, відновлено завершення центральної бані (арх. М. Говденко). У травні 1982 розпочато реставрацію пам'ятки (автори проекту — архітектори З. Нестеровська та Н. Селіванова). 1983 обвалився південно-західний пілон храму з частиною зовнішніх стін та бані. Причиною руйнування стало розмивання фундаментів ґрунтовими підземними водами р. Глибочиці. У зв'язку з цим було виконано додаткові протиаварійні роботи й зміцнено фундаменти, до кін. 1980-х рр. відновлено пошкоджені ділянки стін і склепінь. 1990 храм передано церковній громаді.

Церква цегляна, тинькована, у плані хрещата, з прилеглою із заходу дзвіницею, оточеною одноповерховою

264. Композиція «Вознесіння».

широкою дев'ятикамерною прибудовою, з низенькими, прямокутними у плані виступними об'ємами паламарні й ризниці (у внутрішніх кутах східного фасаду), двох тамбурів входів (на гранях бічних рамен) і колишньої каплиці (на південному фасаді). Головний західний вхід — у прибудові, через тридільний тамбур із заокругленими наріжжями. У найдовшому західному відгалуженні просторового хреста церкви влаштовано хори, на які ведуть сходи (розташовані у північно-східному компартименті прибудови). Увінчана двома банями — центральною грушоподібною на восьмигранному підбаннику й присадкуватою восьмигранною над другим, квадратним у плані ярусом дзвіниці, що має зрізані наріжжя. Фундаменти, стіни й склепіння (циліндричні, що переходять у замкнуті — над раменами просторового хреста церкви, хрещаті та коробові — під дзвіницею та в прибудові) викладено з цегли на вапняному розчині. Стелі у тамбурах пласкі дерев'яні. Конструкції даху і бань дерев'яні з покриттям пофарбованою у зелений колір листовою міддю. Маківки і хрести над декоративними ліхтариками бань позолочені.

Первісне ядро пам'ятки вирішено у стилі українського бароко, пізніші добудови (західне крило з дзвіницею, тамбури входів, каплиця) – у формах історизму, споріднених з бароко. Об'ємно-просторова організація первісного ядра успадковує побудову українських дерев'яних хрещатих храмів 17—18 ст. Характерною особливістю є гранчасті завершення чотирьох рамен просторового хреста, з яких західне видовжене, південне та північне помітно скорочені; центричність композиції підкреслено типовою для українського бароко грушоподібною банею на високому восьмигранному світловому підбаннику, який спирається в інтер'єрі на чотири стрілчасті за абрисом підпружні арки. Принцип формотворення, стриманість у застосуванні декору, перевага вертикальних членувань над горизонтальними надають екстер'єру церкви величного і монументального вигляду. Наріжжя гранчастих рамен і підбанника оформлено безордерними пілястрами з перехватами, які розкріповують багатопрофільні вінцеві карнизи. Видовжені пропорції аркових вікон, окреслених по контуру профільованим обрамленням, підкреслюють стрункість архітектурних мас. Занижені об'єми ризниці, паламарні і вхідних тамбурів надають силуету східної частини пам'ятки виразного і пірамідального характеру.

Меншою архітектурною цілісністю відзначається західна частина споруди. В оформленні верхнього ярусу дзвіниці, прорізаного чотирма великими арковими отворами, помітні впливи стилів бароко і класицизм. Зрізані фільончасті наріжжя, фланковані великими пілястрами спрощеного тосканського ордера, розвинені карнизні гурти, обрамлення отворів, що складаються з архівольтів і бічних пілястрів, декорованих смужкою ліпленого рослинного орнаменту, мають ознаки пізнього бароко. Натомість форма приземкуватої бані, утвореної на основі циркульної кривої, характерна для періоду класицизму. Рисами бароко і класицизму позначено вирішення фасадів прибудови навколо першого ярусу дзвіниці: заокруглені західні наріжжя, невеликі лучкові віконні прорізи, широкі фільончасті лопатки, розкріпований вінцевий карниз спрощеного профілю, класицистичний трикутний фронтон над головним входом. Над арковим отвором входу встановлено металеве піддашшя у формах історизму, що складається з ажурної фризової частини на двох кручених колонках.

264. Композиція «Нагірна проповідь».

Пізніші невеликі об'єми — каплиці (1868) і двох тамбурів входів (1880-і рр.) вирішено у стилі історизм із застосуванням елементів російської архітектури: декоративних кілеподібних арочок (у каплиці), ускладнених трилопатевих щипців (над тамбурами). Однак використання пілястрів тосканського ордера, аркових вікон і ніш, розвинених карнизних гуртів тощо споріднює добудови з архітектурою більш ранніх частин пам'ятки.

Композиція інтер'єра розгортається за традиційною для храмових споруд схемою вздовж осі захід—схід і складається загалом з двох самостійних частин, а саме — просторого приміщення теплої Стрітенської церкви у нижньому ярусі дзвіниці та власне храму.

Зала теплої церкви розділяється чотирма масивними пілонами, з'єднаними між собою широкими арками, що підтримують хрещате склепіння. Товщина й присадкуватість пропорцій конструктивних елементів, потужність арок, багаторазово підкреслених лініями живописного декору, створюють враження сили та стабільності. Приміщення освітлене чотирма невеликими, низько розташованими вікнами.

Хрещатий внутрішній об'єм другої, найдавнішої частини будівлі має динамічне вертикальне розкриття у вигляді високо піднесеної бані, з якої линуть потоки світла. Баня підтримується виступами-пілонами, що фланкують внутрішні кути перехрестя трансепта й центральної нави. Таке конструктивне вирішення посилює сприйняття цілісності внутрішнього простору. Пластика приміщення збагачена ритмікою гранчастих об'ємів просторового хреста, легка асиметрія яких посилює ілюзію руху архітектурних форм і надає їм неповторності.

Система живописного оздоблення храму складна й диференційована. Вона не утворює стилістично єдиний комплекс зображень, а складається з фрагментів і окремих композицій різних періодів. Розписи храму неодноразово поновлювалися й реставрувалися. У 1990—91 втрачені розписи у Стрітенському приділі відновлено художниками Республіканської спеціальної науково-реставраційної проектно-виробничої майстерні з реставрації живопису В. Полуніним та Є. Чернокозенком. З 1997 проводиться комплекс реставраційно-відновлювальних робіт під керівництвом акад. М. Стороженка. Живопис у консі вівтарної частини храму реставрував худ. Є. Чернокозенко (АТ закритого типу «Майстерня реставрації живопису»). Дослідження пам'ятки, проведене 1998 співро-бітниками-реставраторами Державного науково-технологічного центру

«Конрест» під керівництвом О. Білецької, засвідчило складну стратиграфію живописних нашарувань. Зокрема, у північному відгалуженні було виявлено найдавніші живописні фрагменти, датовані 18 ст. Первинний фарбовий шар погано зберігся, зазнав реставраційних втручань і руйнувань, пізніше був переписаний. Тому скласти уявлення про стилістику цих зображень тепер неможливо.
Перші історично достовірні документальні джерела подають інформацію про художнє оздоблення храму, починаючи з 1833, після його капітального ремонту. За контрактом, складеним у 1833 з київським художником О. Суховєєвим, розписи мали бути двох видів: живопис олійними фарбами та виконаний «сухими фарбами під архітектурну роботу з пристойними колонами і карнизами» (під час реставраційних робіт 1980-х рр. розписи «сухими фарбами» зафіксовано у вівтарній та південній частинах, у ніші північно-західної стіни виявлено композицію з кубком, написану темперою). О. Суховєєв разом з помічниками виконав 14 сюжетних композицій на стінах та склепіннях храму. В їх числі: «Нагірна проповідь» (у притворі на південній стіні), «Іоанн Хреститель на Йордані, який вказує народу напутнє слово» (на північній стіні притвору), «Покрова Пресвятої Богородиці» (на склепінні притвору), «Одне з чудес св. Миколи» (на західній стіні притвору).
1887 під керівництвом малярного майстра П. Давиденка у церкві перетерли тиньк, поновили живопис. Арки по карнизу склепінь і восьмерика бані було оздоблено орнаментами у візантійському стилі. Фрагмент орнаменту зі стилізованих квіток з мотивами пророслого хреста зберігся на склепінні головної бані (над вікнами підбанника). Ймовірно, саме під пензлем П. Давиденка сформувалася остаточна стилістика композицій «Вознесіння» (на склепінні північного рамена об'ємно-просторового хреста) та «Св. Лука» (на південно-західному парусі).
Замість характерної для храмових розписів класицистичної доби фризової композиційної схеми в глибину і по вертикалі розгорнуто багатопланове зображення. Поставлені півколом постаті апостолів у композиції «Вознесіння» поєднують у собі урочисту врівноваженість, статичність постав з легкістю й різноманітністю рухів. Подібне посилення інтересу до просторових ефектів є проявом поширення реалістично-позитивістських тенденцій у мистецтві 2-ї пол. 19 ст. В одязі персонажів помітне прагнення до історичної та етнографічної достовірності деталей, що зовсім не притаманне стінописам київських храмів 1830-х рр. (південний Успенський придiл Софійського собору, трапезна з церквою Іоанна Богослова Михайлівського Золотоверхого монастиря), і свідчить на користь датування композиції кін. 19 — поч. 20 ст., коли мистецтво еволюціонувало від пізнього класицизму до програмного натуралізму. Розуміння монументальності образу тут цілком відповідне новаторським тенденціям того часу. На користь такого датування свідчать спостереження над прийомами рисунка й світлотіньового моделювання, що відповідають академічній школі 1880-х рр. Моделювання об'ємів з відкритою живописною фактурою ґрунтується на контрастному зіставленні тональних градацій.

264. Інтер'єр.

У найкраще збережених частинах зображення деталі позначено натуралістичною гостротою, абриси форми підкреслено енергійними мазками. Виразна пластика надає обличчям персонажів індивідуалізовано портретних рис. У композиції панує настрій піднесеного емоційного переживання, що відповідає естетиці сакрального мистецтва кін. 19 ст., для якого характерна майстерність зображення психологічних афектів, орієнтація на глядача з вишуканим смаком. Це дає підстави датувати верхній шар живопису, що зберігся, кін. 19 ст.
У перші роки 20 ст. грані центральних пілонів було прикрашено зображеннями святих Руської землі: князів Бориса, Гліба, Володимира Святославича, княгині Ольги та Димитрія Ростовського (Туптала); грані північно-східного стовпа — митрополита Михаїла та половиною композиції «Стрітення»; грані південно-східного стовпа — святого патрона храму Миколи Мірлікійського й другою половиною композиції «Стрітення», що фланкувала вівтарну частину храму. За іконографічними рисами та стилістичними ознаками ці розписи були близькі до оздоблення Володимирського собору в Києві, яке мало сильний вплив на церковний живопис кін. 19 — поч. 20 ст. Зокрема, образи святих Руської землі є копіями композицій В. Васнецова і М. Нестерова у Володимирському соборі.
1907—08 київський живописець Г. Крушевський, який працював над мистецьким оздобленням храму з 1903, оформив його (зокрема й Стрітенську теплу церкву) орнаментами. Ці орнаменти, на відміну від тих, що збереглися на склепінні бані, складаються з грубо стилізованих рослинних елементів, закомпонованих у прості геометричні фігури. Їх колористичне вирішення спрощене, побудоване на поєднанні розбілених локальних кольорів, домінантними серед яких є жовтий, зеленкувато-синій, фіолетовий. 1909 Г. Крушевський поновив і частково переробив у західній частині центральної нави храму три великі багатофігурні композиції: на північній стіні — «Ісус зцілює хворих», на південній — «Нагірна проповідь», на західній — «Св. Микола заспокоює море». Усі три композиції мають орнаментальне обрамлення, подібне до виконаного художником раніше. Проте сьогодні важко говорити про художні якості сюжетних композицій Г. Крушевського, оскільки вони несуть на собі ознаки живописного поновлення радянських часів досить низького професійного рівня (під час консервації 1990-х рр. не розкривалися). Тільки сюжет та композиційна структура творів наслідують традиції малювання поч. 20 ст.
Іконографічним джерелом для композиції «Св. Микола заспокоює море» слугувала гравюра Г. Доре «Христос вгамовує бурю» (1865) з відомого біблійного циклу, що його так само, як і Біблію в ілюстраціях Ш. фон Карольсфельда, часто використовували за

264. Композиція «Новозаповітна Трійця».

взірець майстри церковного живопису. Варіація гравюри Г. Доре робить можливим датування композиції кін. 19 — поч. 20 ст., оскільки біблійний цикл французького майстра було надруковано в Санкт-Петербурзі 1897.

Як цій, так і двом іншим композиціям західного відгалуження притаманні диспропорції постатей, принципи світлотіньового моделювання форми, характерні для реалістичного напряму серед. 20 ст., що дисонує з використаними для позначення опуклих деталей облич та рук білильними мазками — характерного прийому храмового мистецтва доби пізнього середньовіччя.

Привертають увагу деталі другого плану, що також дають підставу для визнання пізнішого, ніж поч. 20 ст., часу розпису. Наприклад, у композиції «Христос зцілює хворих» по лінії обрію праворуч від глядача постає не біблійне місто, а цілком сучасний архітектурний мотив будови 2-ї пол. 20 ст. Вочевидь, поновлення цих композицій у радянський період можна поєднати в часі з виконанням композиції «Покрова Пресвятої Богородиці» на склепінні західної частини центральної нави й відомої з реставраційних обстежень 1989. Вони відзначаються непрофесійним характером малювання, грубим порушенням пропорцій тощо. У консі над композицією «Св. Микола заспокоює море» розташовано зображення «Зішестя Святого Духа», що за стилістичними ознаками аналогічне «Покрові Пресвятої Богородиці» й, мабуть, створене в той самий час.

Кін. 20 ст. — новий етап художнього оздоблення храму, який передбачав збереження та реставрацію шарів живопису, що представляють попередні етапи, і виконання нових розписів на ділянках, де історичні шари малювань утрачені.

В основу іконографічної програми мистецького оздоблення церкви було покладено притаманне православній традиції уявлення про небесну ієрархію, віддзеркаленням якої є вся предметно-матеріальна структура храму. Згідно з цією ієрархією, на нижніх ярусах зображують святих і подвижників — основу Церкви Земної, вгорі, на склепіннях бані й бічних частин — образи Христа як основи Церкви Небесної, архангелів, апостолів, євангелістів та ін.

Система розписів церкви Миколи Притиска нині має такий вигляд: у склепінні головної бані міститься композиція «Новозаповітна Трійця», між вікнами бані — серафими, під вікнами, в медальйонах — «Спас Нерукотворний», «Богоматір у молитві», «Св. Микола Мірлікійський» та «Іоанн Хреститель». На парусах підпружних арок — образи євангелістів, у консі центральної апсиди — Бога Отця. Грані опорних пілонів прикрашено зображеннями святих Руської землі — князів Бориса і Гліба, княгині Ольги та святого патрона храму — Миколи Мірлікійського, а також Димитрія Ростовського (Туптала).

Поверхні рамен основного об'ємно-просторового хреста вкривають сцени христологічного циклу: з північного боку — «Вознесіння», з південного — «Преображення», у нижньому регістрі з півночі — «Розп'яття», з півдня —

264. Меморіальна дошка Івану Павловському.

«Воскресіння». У західному відгалуженні просторового хреста містяться композиції: на північній стіні — «Ісус зцілює хворих», на південній стіні — «Нагірна проповідь», «Св. Микола заспокоює море», на склепінні над ними — «Покрова Пресвятої Богородиці». Богородичні сюжети також зображені у нижньому регістрі центрального середохрестя храму («Введення», «Стрітення» тощо). Однією з найприкметніших ознак цієї системи розписів є зображення у консі центральної апсиди Саваофа. Благословляючи обома руками, він возсідає на райдузі в оточенні Сил небесних — шестикрилих серафимів та ангелів. Ноги його спираються на небесну сферу, на північ від нього — сонце, на південь — місяць. Бог Отець має сиве волосся та сиву скуйовджену бороду, вбраний в одяг на зразок античного, навколо голови — німб з вписаним у нього вогненним трикутником. На грудях Саваофа — круглий медальйон, у центрі якого — Святий Дух у вигляді голуба. Безпосередньо під образом Бога Отця у центральному вікні апсиди є вітражне зображення св. Миколи Мірлікійського. Під час реставраційно-відновлювальних робіт останніх років значні фрагменти цієї іконографічної програми створено в стилістиці українського бароко сучасним майстром церковного живопису — акад. М. Стороженком.

Система монументальних розписів храму доповнюється триярусним іконостасом, виконаним за проектом арх.-реставратора Н. Селіванової. Конструктивно іконостас вирішено як цілісну площину без помітних виступів та западин. Стилістично він поєднує риси українського бароко та єлизаветинського рококо. Рослинні мотиви пишного позолоченого різьблення, що контрастують з тонованим під темне дерево тлом, обрамлюють отвори для ікон та загалом підпорядковуються конструктивній логіці окремих сегментів іконостаса. Така чіткість і регулярність композиції нагадує класицистичні взірці. У декорі царських врат використано мотив парних вазонів, з яких в'ються вгору стилізовані стебла. Центральна частина іконостаса над царськими вратами утворює своєрідний напівкруглий фронтон. З боків цей вертикальний акцент підтримують симетрично розташовані над дверима паламарні ще два фігурні фронтони, окреслені плавними вигинами волют. Пластика нижнього ярусу посилена точеними колонками з позолоченими капітелями.

Церква св. Миколи Мірлікійського з дзвіницею — рідкісна споруда доби українського бароко, добудована і оздоблена у формах історизму, фрагменти мистецького опорядження якої належать до цінних пам'яток мистецтва.

Тепер — храм УПЦ Київського патріархату.

З грудня 1934 до червня 1935 у храмі правив службу Павловський Іван Данилович (1890—1937) — діяч Української автокефальної православної церкви. Закінчив Чернігівську духовну семінарію. З 1914 — священик. 1920—21 — організатор українських парафій на Чернігівщині. З 1921 — єпископ УАПЦ Черкасько-Чигиринський, 1921—26 — духовний керівник Черкасько-Чигиринської, згодом Чернігівської єпархій. 1927—30 — архієпископ УАПЦ Харківський, відповідальний редактор органу УАПЦ «Церква й життя». Учасник «Надзвичайних соборів»: першого (січень 1930), на якому на вимогу радянської влади ліквідовано УАПЦ, та другого (грудень 1930) — утворено УПЦ, яку очолював у 1930—36 як митрополит Харківський і всієї Русі. На початку квітня 1934 переїхав на вимогу радянського уряду в Київ. Жив і правив службу в церкві Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощі). Був ізольований від парафій, дав підписку про невиїзд з Києва. У грудні 1934 — червні 1935 кафедрою митрополита була церква св. Миколи Мірлікійського (Притиска) на Подолі. Після закриття храму переїхав у Черкаси. В травні 1936 заарештований, засланий у Казахстан, де загинув.

1995 на південній стіні церкви встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом І. Павловського (ск. В. Луцак, арх. Я. Ковбаса) [803].

Сергій Білокінь, Михайло Дегтярьов, Олексій Овчаренко, Ніна Селіванова, Тетяна Трегубова.

264.1. Житловий будинок, 1838 (архіт.). Вул. Хорива, 5. На червоній лінії забудови вулиці, неподалік від головного входу у церкву Миколи Притиска. Споруджений за проектом арх. Л. Станзані у формах, близьких до зразкових фасадів, рекомендованих для забудови міст Російської імперії. Бічні одновіконні цегляні об'єми, над якими були дерев'яні веранди (тепер розібрані), вірогідно, належать до 2-ї пол. 19 ст. Тоді ж з боку торцевого фасаду з'явилася двоповерхова дерев'яна галерея на цегляних стовпах. 1989 проведено реставраційні роботи.

Двоповерховий зі склепінчастими підвалами, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі дерев'яні, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, критий бляхою. Первісно мав анфіладне дворядне внутрішнє планування, кахляні білі груби та ліплений декор в окремих приміщеннях.

Вирішений у стилі класицизм. П'ятивіконний головний фасад, центральну

частину якого виділено тривіконною розкріповкою, має симетричну композицію. Перший поверх у бічних частинах рустований. Вікна прямокутні, на першому поверсі із замковими каменями, на другому оздоблені різноманітними сандриками: трикутним — у центрі, прямими — над бічними вікнами, у вигляді напівциркульних архівольтів — на флангах фасаду. Чотири вікна на другому поверсі бічного фасаду завершено прямими сандриками. Поверхи відокремлено по горизонталі пласким гуртом. Вікна другого поверху в межах розкріповок об'єднано підвіконним гуртом, під фланговими вікнами влаштовано прямокутні ніші. Звис дерев'яного вінцевого карниза спирається на дощані мутули.

Будинок – характерний зразок житлової забудови Подолу 1-ї пол. 19 ст.

Тепер перебуває на реконструкції.

Ольга Кролевець.

265. МИТНИЦЯ, 1911—14 (архіт., іст.). Вул. Жилянська, 97, вул. Пестеля, 4.

Складається з трьох споруд: адміністративного будинку на території заводу «Транссигнал» (вул. Жилянська, 97) і двох пакгаузів (вул. Пестеля, 4). З бурхливим економічним розвитком Києва — центру Південно-Західного краю — ще наприкінці 1860-х рр. постало питання про заснування митниці й товарних складів. Відсутність митниці гальмувала розвиток міста, в якому здійснювалися великі торговельні операції, діяли численні банки, кредитні установи, транспортні контори. Місцеві торговці, сплачуючи мито на кордоні, змушені були користуватися послугами спеціальних комісіонерів, що значно здорожчувало товари. А зберігання їх на приватних подвір'ях просто неба спричиняло псування. Проте вирішення питання з митницею загальмувалося на десятки років. Лише 1908 у Київ перевели Волочиський митний округ. У грудні 1909 Міська дума відвела для потреб майбутньої митниці 4333 кв. сажнів землі на колишніх т. зв. арештантських городах, поряд із залізничною станцією «Київ-1». У 1910 арх. І. Ніколаєв склав проект адміністративного будинку митниці, який первісно виходив на пров. Скоморосський (тепер повністю поглинений заводською територією), прокладений на поч. 20 ст. біля струмка Скоморох (тепер у підземному колекторі). Будівництво здійснили 1911 за рахунок муніципальної позики. 2 січня 1912 митниця розпочала перші операції. У тому ж році біля залізничних шляхів поряд з нею звели залізобетонні пакгаузи й криту цегляну платформу (інж. П. Жуков). Під час будівництва на пливкому ґрунті біля р. Либіді використано бетонні палі системи інж. А. Страуса. Спорудження всього комплексу разом з дренажною системою для відведення ґрунтових вод тривало до 1914. Архітектурну цінність має адміністративний будинок митниці.

Адміністративний будинок. Триповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, перекриття залізобетонні. Від наріжного ризаліту симетрично розходяться два взаємно перпендикулярні крила. Наріжний ризаліт завершено трикутним аттиком, увінчаним флагштоком (раніше на аттику було зображення двоголового орла, у полі під карнизом — напис: «Киевская таможня»). В опорядженні фасадів використано геометризовані елементи раціонального модерну, смугастий руст. Наріжжя між другим і третім поверхами прикрашено горельєфним зображенням голови римського бога Меркурія у крилатому шоломі — покровителя торгівлі. Портал головного входу в наріжному ризаліті втрачено, дверний отвір закладено. Збереглися фрагменти чавунних парапетів та огорожі балконів з орнаментом у стилі модерн. Приміщення обабіч центральної (наріжної) групи розплановано за коридорною системою. Згідно з проектом, на першому поверсі містилися квартири для дрібних службовців, на другому — контора, присутствені місця та інші митні служби, на третьому поверсі — квартири для керуючого митницею Г. Троцького та вищих службовців. Збереглося розкішне оздоблення приймальної зали у наріжній частині другого поверху (тепер приміщення бібліотеки) з розфарбованим ліпленням на стелі та фризі, зокрема, символами торгівлі (кадуцеєм — жезлом з двома зміями, що обвивають його), транспорту (схрещені якорі) та датою зведення будинку (1911).

264.1. Вул. Хорива, 5.
264.1. План першого поверху.

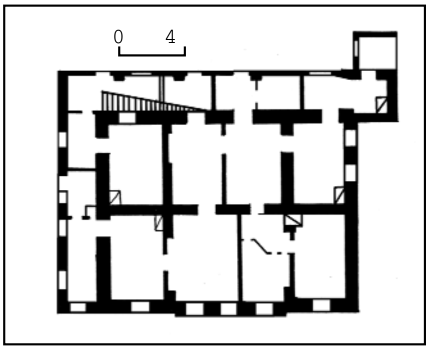

Корпус митниці — характерний зразок адміністративної споруди поч. 20 ст., періоду бурхливого економічного життя міста.

265. Вул. Жилянського, 97.

Спочатку на митниці працював нечисленний штат запрошених з московської новогостинодвірської артілі працівників. Товарні операції тимчасово здійснювалися у приміщеннях колишніх складів продовольчого призначення. Щоденний обсяг операцій поштового відділення при митниці, що розташовувалося в одному з приміщень пасажирського вокзалу залізничної станції «Київ-1», становив понад 2 тис. посилок та інших відправлень. Пізніше для нього споруджено спеціальну дерев'яну будівлю (не збереглася).

Невід'ємною складовою митниці були пакгаузи. Підвальна частина одного з них призначалася під склад для вина, перший поверх — для поштового відділення і складу мануфактурних товарів, другий — під склади для галантерейних товарів, а також чаю, цукру тощо. В другому пакгаузі зберігалися важкі машини й сільськогосподарське знаряддя. Між обома пакгаузами планувалося спорудити залізничну колію, яка б одним кінцем виходила на полотно Південно-Західної залізниці, другим — до дамби Кадетського шосе (тепер просп. Повітрофлотський), але проект не було здійснено.

З 5 травня до 16 червня 1915 в одному з пакгаузів діяв притулок для галичан-біженців, загальна кількість яких становила бл. 12 тис. осіб. Вони отримували безкоштовно їжу, одяг, медичну допомогу, ними опікувався спеціальний комітет, окремі доброчинці та адміністрація митниці. У зв'язку з необхідністю звільнити пакгауз для потреб Червоного Хреста частину галичан відправили на роботи, частину перевели у Контрактовий будинок на Подолі.

Тепер обидва пакгаузи належать Державному підприємству Науково-виробничого об'єднання «Либідь».

У 1929—31 під час розширення та реконструкції заводу «Транссигнал» адміністративний будинок митниці було передано цьому підприємству. Тепер тут містяться службові підрозділи заводу [804].

Василь Галайба, Михайло Кальницький.

266. МИХАЙЛІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19 — поч. 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від Майдану Незалежності до пл. Михайлівської, по схилу Старокиївського плато. Одна з найдавніших радіальних вулиць у південній частині колишнього «міста Ярослава». Виникла на шляху від Лядської брами (в районі Майдану Незалежності) до Михайлівського Золотоверхого монастиря (звідси й назва). Як вулиця згадується 1799. На плані 1803 позначена як одна з головних вулиць старого Києва. 1922—91 мала назву — вул. Паризької Комуни. До вулиці прилучається пров. Михайлівський.

Має периметральну садибну систему забудови з внутрішніми подвір'ями й відзначається великою щільністю, зумовленою зростанням цін у 2-й пол. 19 ст. на ділянки у центрі міста. Архітектурно-мистецький абрис вулиці сформовано дво—шестиповерховими будинками, зведеними в серед. 19 — на поч. 20 ст. Фасади споруд мають риси характерних для цього періоду стилів — пізнього класицизму, історизму, модерну та цегляного стилю. В їхньому створенні брали участь відомі київські архітектори: М. Гарденін (№ 12, 12-а, 16-б), М. Казанський (№ 7, 10),

266. Михайлівська вулиця. Фото 1906.

А.-Ф. Краусс (№ 6-б, 11, 16-а, 22-а, 22-б), В. Куликовський (№ 15), В. Ніколаєв (№ 8, 18-а — праве крило, 18-б, 18-в, 20-в), П. Спарро (№ 9), Р. Тустановський (№ 6), К. Шиман (№ 6-а), О. Шіле (№ 18-а) та ін.

Архітектурну цінність мають будинки № 14, 17/2, 19, 20-а, 20-б, 21. Деякі садиби наскрізні, виходять на паралельні вулиці, формуючи їхнє архітектурне обличчя: № 7 — вул. Мала Житомирська, 8 (останній — арх. М. Казанський); № 24-а, 24-б, 24-в (останні два — інж. Г. Позняков), 24-д (арх. П. Спарро) — вул. Трьохсвятительська, 11 (інж. Г. Позняков), 13 (інж. В. Катеринич).

Вулиця має багатий історико-культурний потенціал. В садибному будинку на вул. Малій Житомирській, 8 містилося Київське римсько-католицьке доброчинне товариство, членами якого були відомі польські громадські діячі; у будинку № 10 працювали в 1906 редакції українських періодичних видань — газети «Громадська думка» і журналу «Нова громада», навколо яких гуртувалися визначні діячі української культури; в № 16-а функціонували Музично-драматична школа С. Блуменфельда і Музично-драматичне училище М. Лєсневич-Носової, в яких викладали і навчалися видатні композитори, актори, режисери; в № 24-д діяла Міністерська жіноча гімназія.

На вулиці проживали відомі діячі науки і культури: в № 7 — лікар С. Томілін, у цій же садибі на вул. Малій Житомирській, 8 — лікар В. Виноградов; в № 10 — журналіст М. Кисельов, гостями якого були письменник О. Купрін, філософ М. Бердяєв, композитор М. Лисенко; в № 12 — історик, педагог, громадський діяч Ф. Лебединцев, який видавав журнал «Киевская старина», актриса, педагог, режисер П. Нятко; в № 12-а — лікар, колекціонер Д. Сигалов; в № 21 — лікар М. Волкович, директор Олександрівської міської лікарні О. Лєсков, у якого неодноразово зупинявся його брат — письменник М. Лєсков; в № 22-а — лікар Й. Дейч, водолікарня якого була широко відомою в місті, в його сина О. Дейча — літературознавця, театрознавця бували в гостях відомі літератори, у цій же садибі (№ 22-а, 22-б) мешкав архітектор І. Бєляєв; в садибі № 24 зупинявся у свого брата під час приїздів до Києва письменник Панас Мирний. Життя і побут мешканців вулиці визначали також численні майстерні, магазини, друкарні й інші заклади, які займали перші поверхи будинків і деякі внутрішньосадибні споруди.

До втрачених пам`яток історії належить двоповерховий будинок № 1 (знесений 1979 для спорудження готелю), в якому 1859 востаннє зупинявся у Києві Т. Шевченко [805].

Юрій Нельгівський.

266.1. *Житловий будинок, кін. 19 ст.* (архіт.). Вул. Михайлівська, 8. У рядовій забудові вулиці. 1857 власником садиби був колезький секретар П. Павлушенко, з 1878 — київська громадянка М. Павлушенко, з 1894 — титулярний радник Д. Корчинський. У 1860-х рр. на ділянці зведено одноповерховий будинок. 1878 за проектом арх. В. Ніколаєва споруджується крило з боку подвір'я та надбудовуються другий і третій поверхи у модернізованих формах неоренесансу.

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані близький до Г-подібного. Перекриття дерев'яні, дах вальмовий по дерев'яних кроквах. Складається з невеликої фасадної двоквартирної секції і дворової флігельної з однією квартирою на поверсі та окремим входом. Зведений у стилі неоренесанс. Симетрію головного шестивіконного фасаду порушує одна віконна вісь, що збігається з розташованим на правому фланзі проїздом на подвір'я (металева брама втрачена). Фасад має чітку ярусну тектоніку: нижній поверх безордерний, верхні оформлені пілястрами коринфського (другий поверх) та іонічного (третій) ордерів. Прямокутні вікна обрамлені лиштвами, на третьому поверсі оздоблені сандриками різноманітної форми з ліпленими деталями, балкони — з ажурними металевими ґратами. Будинок увінчує карниз з пар-

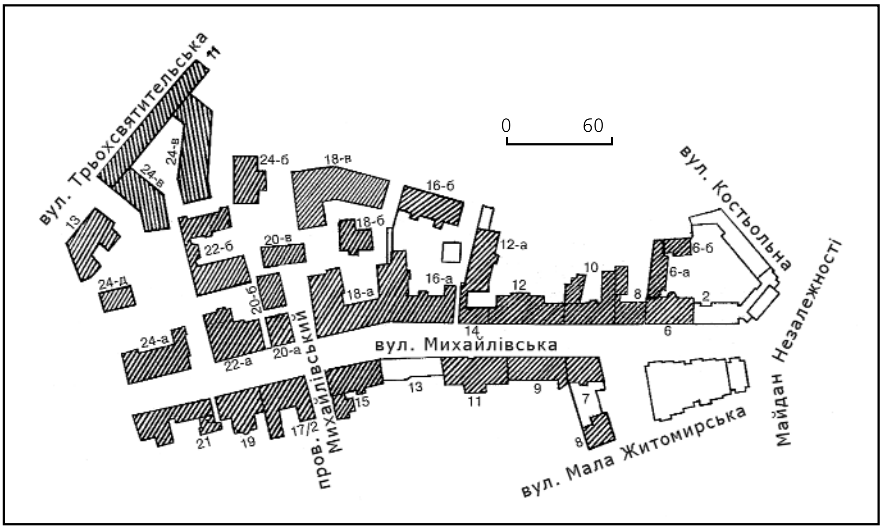

266. Михайлівська вулиця. План забудови.

266.1. Вул. Михайлівська, 8. Фото 1992.

266.1. План другого поверху.

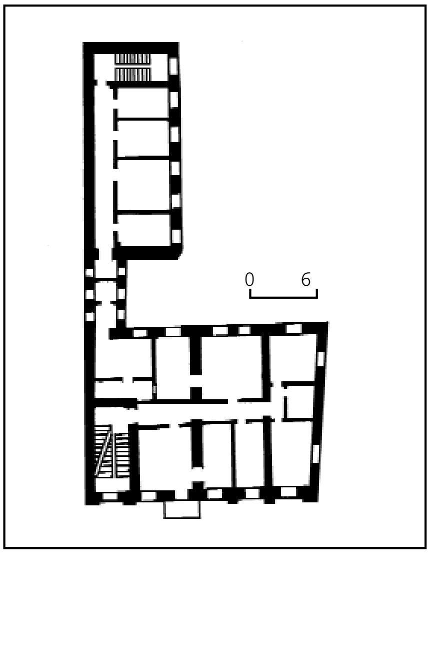

ними модульйонами над пілястрами. Дерев'яні засклені вхідні двері на лівому фланзі фасаду зроблені у стилі модерн. В інтер'єрі збереглися огородження сходів і ліплення в окремих кімнатах.

Споруда — цікавий зразок архітектури київського неоренесансу.

Тепер будинок офісний [806].

Тетяна Товстенко.

266.2. Житловий будинок, 1899 (архіт.). Вул. Михайлівська, 11. У рядовій забудові вулиці. 1881 виділену з великої садиби купця В. Батухіна незабудовану ділянку придбав О. Погорський, 1899 — Б. Цейтлін. Того ж року на його замовлення технік-арх. А. Краусс запроектував чотириповерховий прибутковий будинок. На першому поверсі містилися крамниці, майстерні. 1997—98 реконструйований (автори проекту — архітектори В. Мартищенко, О. Ясудович).

Чотириповерховий з підвалами, цегляний, тинькований, у плані — двоквартирна прямокутна секція зі скошеним по межі ділянки торцем і дворовим ризалітом. Перекриття дерев'яні, дах

266.2. Вул. Михайлівська, 11. Фрагмент головного фасаду.
266.2. План другого поверху.

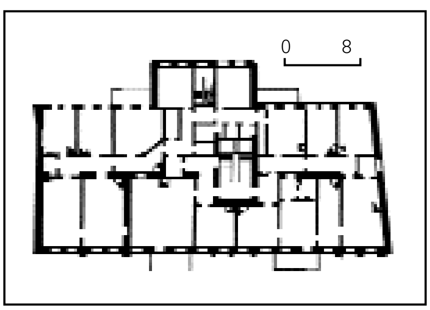

266.3. Вул. Михайлівська, 14.
266.3. План першого поверху.

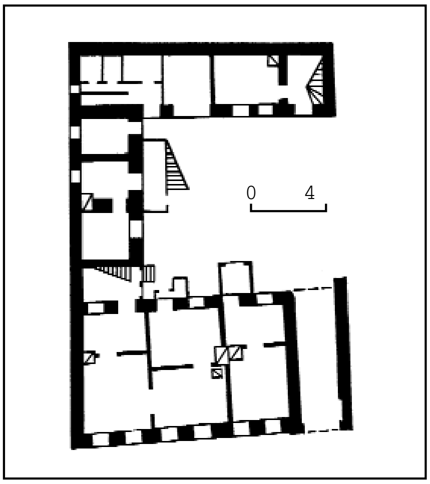

двосхилий по дерев'яних кроквах, критий бляхою.

Оформлений з використанням елементів ренесансно-барокової архітектури. Симетрію триосьового головного фасаду порушує площина на два вікна на лівому фланзі, розташована над прямокутним проїздом. Осі підкреслено напівколонами коринфського ордера на верхніх поверхах та іонічного — на другому поверсі. Через весь фасад проходять горизонтальні міжповерхові гурти. Насиченість архітектурним і ліпленим декором наростає догори. Два нижні поверхи рустовані, стіна третього розчленована канелюрованими пілястрами, у простінках між арковими вікнами верхнього поверху — ліплений рослинний орнамент. Вікна декоровані лиштвами, підвіконні ніші заповнені ліпленими вставками. Завершує фасад розвинений антаблемент і три фігурні фронтони над розкріповками, увінчані трьома декоративними шатрами (не збереглися; центральний відбудовано). Головний вхід до будинку виділено порталом, що складається з канелюрованих напівколон композитного ордера і лучкового фронтону, над яким міститься ліплений горельєф із зображенням жіночої постаті. Пишний архітектурний та орнаментальний декор доповнюють опуклі ґрати балконів.

Мистецьку цінність мають оригінальні різьблені двері парадного входу, засклена перегородка вхідного тамбура, тридільне столярне заповнення вітрин з напівколонками коринфського ордера. Добре збереглося оформлення інтер'єрів.

Парадні сходи освітлені ліхтарем верхнього світла, мають ажурне металеве огородження, стеля і стіни вестибуля прикрашені вишуканим ліпленням.

Будинок — яскравий зразок стилістичного напряму історизму, відомого під назвою київського ренесансу.

Тепер будинок займає фірма [807].

Тетяна Товстенко.

266.3. Житловий будинок, 1882 (архіт.). Вул. Михайлівська, 14. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений на замовлення дружини київського купця 2-ї гільдії Є. Горбунової. На першому поверсі було шість магазинів, кожний з яких займав по два приміщення.

Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, на всю ширину «маломірної» садибної ділянки. Перекриття пласкі, дах двосхилий, критий бляхою. Вхід — з боку подвір'я.

Архітектура будинку вирішена у цегляному стилі з елементами історизму. Асиметричний фасад на сім віконних прорізів розчленований міжповерховим карнизним гуртом, фланкований лопатками (на першому поверсі — рустовані, на другому — профільовані). Прямокутної форми вікна на першому поверсі виконані без декору, на другому оздоблені прямими сандриками, підвіконним карнизним гуртом (проходить по всьому фасаду) та прямокутними нішами у простінках. Ліворуч по фасаду — проїзд на подвір'я, виділений рустованими лопатками та акцентований нагорі тридільним бароковим фронтоном криволінійного абрису. Первісно по центру фасаду був балкон.

Будинок — характерний зразок житлової архітектури Києва кін. 19 ст.

Тепер тут розміщується Партія солідарності жінок України [808].

Марина Виноградова.

266.4. Житловий будинок, 1881 (архіт.). Вул. Михайлівська, 15. На розі з пров. Михайлівським. Зведений у садибі поміщика О. Байковського за проектом арх. В. Куликовського. На першому поверсі, крім квартир, був магазин.

266.4. Вул. Михайлівська, 15.
266.4. План першого поверху.

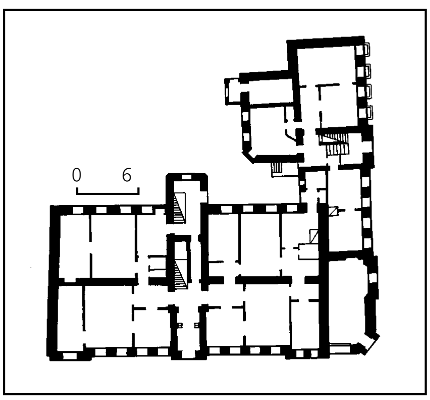

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, двосекційний з трьома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі, дерев'яні. Дах двосхилий з мансардою, сучасне покриття імітує черепицю.

Вуличні фасади асиметричні, вирішені в цегляному стилі, характеризуються осьовою композицією. Осі виділені розкріповками, увінчаними зубчастими аттиками, трикутними щипцями. Домінантне значення фасаду з боку вул. Михайлівської підкреслено ошатнішим декором у вигляді профільованих лопаток у простінках другого і третього поверхів і балконами з ажурними металевими ґратами. Стримане декоративне оздоблення інтер'єрів складається з простого рисунка карнизних гуртів і розеток на стелі, що вціліли в окремих приміщеннях.

Будинок — характерний зразок архітектурного вирішення прибуткової споруди у цегляному стилі періоду історизму.

Тепер частину приміщень займають магазини, кафе [809].

Марія Кадомська, Володимир Хромченков.

266.5. Житловий будинок, 1892—93 (архіт.). Вул. Михайлівська, 16-б. Всередині кварталу. Виходив на перехрестя провулків Запланного і Костьольного, на поч. 20 ст. перетворених на внутрішньоквартальні проїзди. Власниками садиби були нащадки київської міщанки Н. Просняченкової (1880-і рр.), від них 1891—92 перейшла у власність дворянина, присяжного повіреного Л. Грабовського, який придбав її разом із сусідньою ділянкою № 16-а, утворивши нову садибу. 1906 ділянка № 16-б перейшла у власність Ц. Подгорського. Будинок зведений на замовлення Л. Грабовського, автор проекту — арх. М. Гарденін.

266.5. Вул. Михайлівська, 16-б.
266.5. План другого поверху.

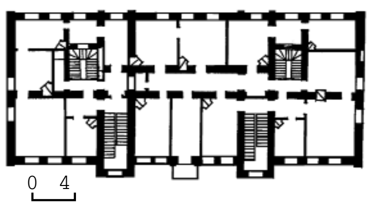

Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Складається з двох триквартирних секцій. Перекриття дерев'яні, пласкі, дах вальмовий по дерев'яних кроквах, критий бляхою.

Оформлений у цегляному стилі з використанням мотивів бароко. Головний фасад симетричний за композицією, п'ятидільний за тектонікою, основу якої складають два ризаліти (з входами), увінчані двовіконними аттиковими поверхами, оздобленими у вигляді ордерних барокових щипців. Декоративні бані ризалітів втрачено. Криволінійний абрис щипців з бічними пілястрами на п'єдесталах утворено неповними волютами по флангах та лучковими фронтонами. Аналогічний за формою щипець з круглим отвором посередині підкреслює вісь симетрії фасаду, сформовану рядом балконів з ажурними металевими ґратами. Фасад розкреслений міжповерховими гуртами та вертикалями міжвіконних рустованих лопаток. Вікна прямокутні, переважно двостулкові, оздоблені замковими каменями, зробленими за індивідуальним рисунком для кожного поверху. Підвіконня оформлено нішами та зубцями. Вхідні ризаліти виділяються широкими тристулковими вікнами сходових кліток та низкою оригінальних хрещатоподібних орнаментальних елементів між другим і третім поверхами. Двері парадних входів дерев'яні, засклені, оздоблені фільонками, віньєтками, розетками у вигляді квітки. Інші фасади з ідентичними двостулковими вікнами та лопатками вирішені простіше. На південному розташовані зовнішні дерев'яні сходи з фрагментом дерев'яної балюстради.

В інтер'єрі вестибулів збереглося ажурне металеве огородження сходів. Оздоблення інших приміщень втрачено.

Завдяки застосуванню експресивних за формою барокових вінцевих елементів будинок набув неповторного архітектурного вигляду.

Тепер на першому поверсі та у напівпідвалі містяться офіси комп'ютерної фірми, бюро перекладів [810].

Тетяна Товстенко.

266. 6. Житловий будинок, 1911 (архіт.). Вул. Михайлівська, 19. У ряді суцільної периметральної забудови вулиці. Зведений на замовлення домовласника Й. Добровольського. Крім квартир, що здавалися в оренду, в будинку містився магазин одягу.

П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані — Т-подібна секція з трьома квартирами на поверсі, парадною та чорною сходовими клітками. Перекриття пласкі.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Симетрична п'ятидільна структура головного фасаду виявлена центральною розкріповкою, увінчаною виразним фігурним аттиком з круглим горищним вікном, та бічними одновіконними розкріповками, завершеними невеликими ступінчастими аттиками з арковими отворами у центрі. Лопатки першого і другого поверхів рустовані. Центральна розкріповка на верхніх поверхах розчленована пілястрами стилізованого коринфського ордера у центрі та на флангах. Фасад відзначається розмаїттям оздоблення віконних прорізів. У центральному ризаліті вікна ширші, на першому і другому поверхах — прямокутні, на третьому, четвертому та п'ятому — відповідно із заокругленими, лучковими й арковими перемичками. Весь декор змодельовано в цеглі з великими ліпленими вставками. Гарні ажурні ґрати симетрично розташованих балконів складаються з вертикальних, волютоподібних та круглих елементів. Арковий отвір входу з металевим піддашшям зміщено відносно центральної осі. Будинок вирізняється великим об'ємом сходової клітки, яка оформлена канелюрованими пілястрами, ліпленим орнаментом на стелі, керамічною плиткою на підлозі, металевими ґратами огороджень.

266.6. Вул. Михайлівська, 19.
266.6. План першого поверху.

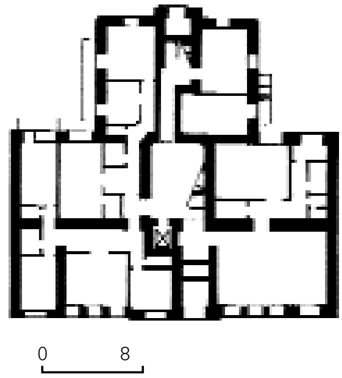

Споруда є досконалим зразком прибуткового будинку поч. 20 ст. у формах модернізованого історизму.

Тепер на першому поверсі — магазин Дитячий світ «Мауглі» [811].

Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.

266.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Михайлівська, 17/2. На розі з пров. Михайлівським. Ділянка має значний перепад рельєфу. Будинок зведений 1857—62 за зразковим проектом. Реконструкція і добудови проводилися 1872 (арх. М. Юргенс), 1879 (арх. В. Ніколаєв), 1883. Крім головного будинку і прибудованого до нього з боку подвір'я двоповерхового флігеля, в серед. 19 ст. до складу садиби входили також екіпажний сарай, стайні, корівник, сінник, комори, колодязь (не збереглися). 1898 на ділянці планувалося побудувати цирк на 2 тис. глядачів за проектом арх. О. Кривошеєва (не здійснено). На поч. 20 ст. у зв'язку з улаштуванням у будинку лікарні первісне анфіладне планування (по одній дванадцятикімнатній квартирі на поверсі) замінено на коридорне.

Власники садиби: з 1840 — колезький секретар М. Чоботько, з 1864 — статський радник С. Тархов та його нащадки, з 1872 — київський купець 1-ї гільдії І. Вайнштейн, з 1879 — київський купець 1-ї гільдії С. Френкель, з 1890-х рр. — дворянин В. Немінський, з 1898 — О. Агранов, з 1901 — дружина генерал-лейтенанта Є. фон Брадке, з 1910 — підприємець С. Юревич. У 1920-х рр. у садибі містилася єврейська молитовня громади «Ойр-Ходош» (приміщення не збереглося).

Двоповерховий з цокольним поверхом з боку пров. Михайлівського, цегляний, тинькований, у плані П-подібний. Дах вальмовий під бляхою. Розташування входів асиметричне: до цокольного поверху — з боку провулка, до верхніх поверхів — з боку вулиці та подвір'я.

Вирішений у формах пізнього класицизму. Композиція безордерних чолових фасадів ярусно-ритмічна: цоколь гладенький, перший поверх (на вул. Михайлівській) рустований, другий — розкреслений міжвіконними фільончастими лопатками. Підвіконня другого поверху та вінцевий фриз декоровано прямокутними нішками. Карниз оздоблено смужкою сухариків. Прямокутні вікна (дев'ять — з боку вулиці, десять — у пров. Михайлівському) обрамлені рамковими лиштвами із замковими каменями (перший поверх) і прямими сандриками (другий поверх). У цокольному поверсі прорізи без оздоблення. Втрачено елементи первісного оздоблення фасадів (балкон з боку вулиці, обрамлення дверних отворів) та інтер'єрів (кахляні груби, ліплення на стелі).

Архітектура споруди відображає естетику рядової житлової забудови серед. 19 ст.

Тепер будинок займає Державна насіннєва інспекція та ірландський паб [812].

Марія Кадомська.

266.7. Вул. Михайлівська, 17/2.
266.7. План другого поверху.

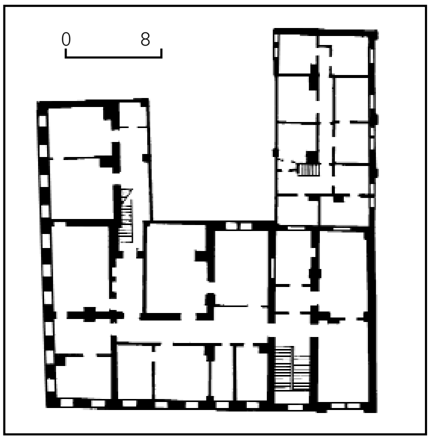

266.8. Житловий будинок 1888, в якому містилися Музично-драматична школа Блуменфельда С. М., Музично-драматичне училище Лєсневич-Носової М. К. (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 16-а. У рядовій забудові вулиці на розі з колишнім пров. Запланним, перетвореним на поч. 20 ст. на внутрішньоквартальний проїзд. Садиба належала київському міщанину Я. Федорину. 1891—92 дворянин, присяжний повірений Л. Грабовський купив за роздільними актами дві ділянки — у Я. Федорина (№ 16-а) та у міщанки Н. Просняченкової (№ 16-б), утворивши таким чином нову садибу. 1909 садиба № 16-а перейшла у власність І. Мазаракі.

Житловий будинок зведений за проектом техніка-арх. А. Краусса на замовлення Я. Федорина разом зі службовим корпусом із льодовнею (не зберігся). На поч. 20 ст. дещо переплановано перший поверх, змінено місця під'їзду і входу. На першому поверсі були майстерні з пошиття одягу, виготовлення штучних квітів тощо. У 1990-х рр. перший поверх і напівпідвал пристосовано під торговельні приміщення й облицьовано плитами сірого вапняку.

Через перепад рельєфу будинок три-, чотириповерховий (частково з напівпідвалом), цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, двосекційний, з чотирма сходовими клітками (дві з них — колишні чорні), з чотирма квартирами у центральній секції та двома — у бічній, кожна з яких має парадні й чорні входи. Перекриття дерев'яні, покрівля бляшана по дерев'яних кроквах.

Оформлений у цегляному стилі. Головний симетричний фасад розчленовано центральною й бічними розкріповками на дві віконні осі, увінчаними невеликими аттиками. Нижній поверх з проїздом на правому фланзі позбавлений архітектурного декору. Всю площину інших поверхів розкреслено гладенькими лопатками з верхніми накладними ступінчастими деталями. Між другим і третім поверхами проходить карнизний гурт. Прямокутні віконні прорізи та дверний отвір оздоблено замковими каменями. Будинок завершує антаблемент з аркатурним фризом, рисунок якого тотожний декоративним зубчикам дрібніших членувань. Симетрію загальної композиції посилюють чотири балкони з простими металевими ґратами. В інтер'єрі окремих приміщень збереглися ліплені розетки й карнизи. Є типовим зразком прибуткового будинку кін. 19 ст.

У кін. 19 ст. в будинку містилася

266.8. Вул. Михайлівська, 16-а.
266.8. План другого поверху.

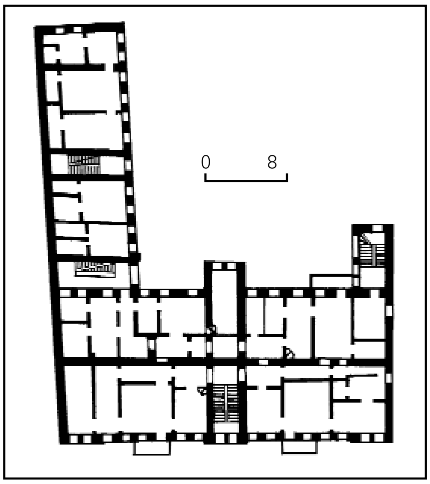

Музично-драматична школа Блуменфельда Станіслава Михайловича (1850—98) — піаніста, композитора, педагога. Австрійський підданий. З 1885 викладав гру на фортепіано в Інституті шляхетних дівчат, водночас до поч. 1890-х рр. торгував музичними інструментами. Жив на вулицях Інститутській, 30 і Банковій, 3 (будинки не збереглися).

1893 відкрив власну школу, яка проіснувала до 1902. Складалася з музичного і відкритого 1894 драматичного відділів. У закладі працювали відомі діячі культури: на музичному відділі у класі сольного співу — оперні співаки К. Массіні (Веденяпіна), К. Прохорова-Мауреллі; хорового співу — С. Блуменфельд; фортепіано — С. Блуменфельд, М. Лисенко; скрипки — К. П'ятигорович; віолончелі — І. Шебелик; теорії та історії музики і сольфеджіо — Г. Любомирський; на відділі драми дикцію, декламацію і сценічну практику викладали актори А. Долинов, Є. Неделін та ін. Викладачі і учні школи поставили на сцені театру «Соловцов» кілька вистав, влаштовували публічні концерти, у т. ч. хору під керівництвом С. Блуменфельда. Серед вихованців були оперний співак Г. Внуковський, композитор і диригент О. Кошиць. Після смерті засновника школа містилася на сучасній вул. Л. Толстого, 1.

На поч. 20 ст. у цьому будинку проживала Лєсневич-Носова Марія Каетанівна — піаністка, педагог; містилося засноване нею Музично-драматичне училище. Мало підготовче, музичне, драматичне відділення, оперний клас. Навчання було платне, у хоровому

класі драматичного відділення — безкоштовне. Крім М. Лєсневич-Носової, яка викладала гру на фортепіано, в училищі працювали відомі діячі культури: актор і режисер М. Соловцов (директор до 1902), літератор Г. Александровський (історія театру), актори М. Багров, Є. Недєлін, М. Старицька (дикція, декламація, сценічна гра), хормейстер і композитор О. Глуховцев (хоровий спів) та ін. З 1905 училище розміщувалося в садибі на вул. Софійській, 25-а, 25-б, з 1906 — на вул. Хрещатик, 13 (будинок не зберігся). М. Лєсневич-Носова мешкала пізніше на вул. Прорізній, 11 (будинок не зберігся). За цією ж адресою продовжувало діяти й училище.

Тепер у напівпідвалі — кафе «Терен», сервісний центр «Спорттекс» [813].

Марія Кадомська, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

266.9. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому містилися редакції газети «Громадська думка», журналу «Нова громада», проживали Кисельов М. Н., Купрін О. І. (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 10. У рядовій забудові вулиці. Первісний двоповерховий об'єм зведено 1870 у садибі подружжя Бордашенків. 1897 за проектом арх. М. Казанського перебудовано фасад і споруджено третій поверх будинку, який належав тоді адвокату Ц. Абрамовичу.

Триповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані близький до П-подібного (повторює форму ділянки). Складається з центральної двоквартирної секції і двох бічних однопрогінних крил, що виходять на подвір'я. Має три сходові клітки (у центральній частині та крилах), арковий проїзд на подвір'я.

Головний асиметричний фасад, вирішений з використанням барокових мотивів, має ярусну побудову, підкреслену горизонтальними гуртами. Виділені розкріповкою строєні вікна на лівому фланзі фасаду акцентують місцезнаходження великої зали. Два симетрично посаджені мансардні вікна декоровані пілястрами й орнаментами та увінчані трикутними фронтонами. Прямокутні віконні прорізи обрамлені лиштвами, на балконах — ажурні металеві ґрати. Будинок увінчує антаблемент з пластично розробленим фризом. Фасад оздоблено вишуканим ліпленим декором у вигляді віньєток і гірлянд з декоративними вставками рослинного орнаменту, оригінальним маскароном над аркою проїзду.

Будинок — типовий для житлової забудови періоду історизму, зразок майстерного використання вишуканого барокового декору в оздобленні фасаду.

У грудні 1905 — серпні 1906 у квартирі № 10 містилася редакція першої щоденної української газети на території Російської імперії «Громадська думка». Видання політичне, економічне й літературне. Вийшло 190 номерів, перший — 31 грудня 1905, останній — 18 серпня 1906. Видавець і редактор № 1—104 — Леонтович Володимир Миколайович (1866—1933) — письменник, громадсько-політичний діяч, член УЦР (1917), міністр земельних справ Української Держави (1918). З № 105 (9 травня) редактор — Матушевський Федір Павлович (1869—1919) — громадський діяч, публіцист, правник, член УЦР (1917), видавець — В. Леонтович. З № 171 (26 липня) видавець — Чикаленко Євген Харлампійович (1861—1929) — землевласник, публіцист, громадський діяч, меценат української культури, член УЦР (1917), засновник «Громадської думки», яку видавав власним коштом, редактор — Ф. Матушевський, секретар — В. Козловський. До редакційного комітету входили: Б. Грінченко, М. Грінченко (М. Загірня), В. Дурдуківський, С. Єфремов, М. Левитський. Матеріальну підтримку виданню надавав В. Симиренко.

З редакцією співробітничали провідні літератори і вчені України: В. Антонович, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Доманицький, М. Коцюбинський, А. Кримський, О. Маковей, Панас Мирний, І. Франко та ін. В газеті публікувалися також твори Х. Алчевської, М. Вороного, К. Квітки, В. Короленка, І. Огієнка, В. Самійленка, А. Тесленка та ін. Видання стало визначним центром українського руху. Газета відстоювала національні інтереси, тому переслідувалась урядом. Тільки за перші три місяці проти неї було порушено 11 судових справ. 18 серпня 1906 редакцію розгромлено жандармами, С. Єфремова, який заступав у той час Ф. Матушевського, та деяких співробітників заарештовано, газету заборонено. Набиралася в друкарнях на вул. Малій Житомирській, 16/8 (№ 1—39) і Трьохсвятительській, 14 (№ 40—190; тепер — вул. Десятинна, 8). Спадкоємницею «Громадської думки» стала газета «Рада», редакція якої містилася на вул. Ярославів Вал, 6. 1906 за цією ж адресою містилася редакція літературно-наукового місячника «Нова громада». Вийшло 12 номерів, № 1—8 підготовлено у цьому будинку, № 9—12 — на вул. Ярославів Вал, 6. Набиралася у тих самих друкарнях, що і «Громадська думка». Фінансував

266.9. Вул. Михайлівська, 10.
266.9. План другого поверху.

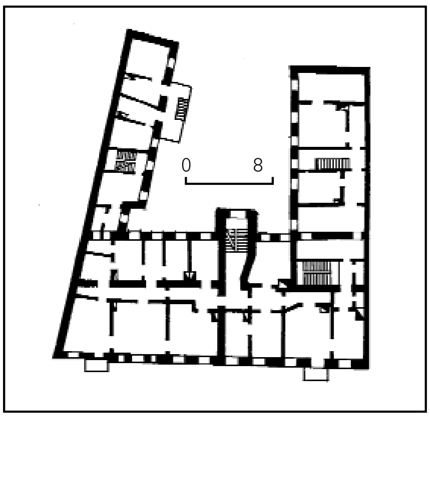

видання Є. Чикаленко. Видавець і редактор № 1—4 — В. Леонтович; видавець № 5—6 — В. Леонтович, редактор № 5—8 — Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — письменник, журналіст, літературознавець, член УЦР і Малої Ради, заступник голови УЦР, генеральний секретар міжнаціональних справ (1917), акад. УАН (з 1919), віце-президент ВУАН (1921—28). Видавець № 7—8 — Є. Чикаленко. Співробітники обох видань були спільні, серед авторів журналу — Х. Алчевська, В. Винниченко, Б. Грінченко, Д. Дорошенко, Леся Українка, П. Капельгородський, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, А. Тесленко, С. Черкасенко, Л. Яновська та інші письменники, культурно-громадські діячі. У виданні друкувалися твори красного письменства, наукові й публіцистичні статті, огляди політичного і громадського життя в Україні та поза її межами тощо.

У 1890-х рр. у квартирі на другому поверсі проживав Кисельов Михайло Никанорович — журналіст, співробітник газет «Киевское слово» та «Жизнь и искусство», один із засновників Київського літературно-артистичного товариства. В його квартирі часто бував, а іноді й проживав Купрін Олександр Іванович (1870—1938) — письменник, який мешкав у Києві 1894—1901. У цей період співробітничав у газетах «Жизнь и искусство», «Киевское слово», «Киевлянин», де опублікував низку фейлетонів, повістей, оповідань. Створив серію нарисів «Київські типи», які вийшли окремими виданнями у 1896 і 1902; збірку оповідань «Мініатюри», видруковану 1897.

Гостями М. Кисельова були відомі діячі науки і культури, журналісти, у т. ч. майбутній філософ М. Бердяєв, громадський діяч В. Водовозов. На домашніх концертах виступали артисти театру «Соловцов», український хор під керуванням М. Лисенка.

Тепер будинок перебуває на капітальному ремонті [814].

Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

266.10. Житловий будинок 1875 — поч. 20 ст., в якому проживав Жук М. І. (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 9. У ряді суцільної периметральної забудови вулиці. 1875 ділянку, що належала княгині Є. Трубецькій, забудовано за проектом арх. П. Спарро. Було споруджено двоповерховий фасадний будинок з прибудовою з боку подвір'я та флігелі зі службами (не збереглися). Наскрізна садиба виходила на вул. Малу Житомирську, де тепер новий шести—десятиповерховий будинок. Головний двоповерховий будинок садиби на поч. 20 ст. було надбудовано до п'яти поверхів, у середині століття проведено капітальний ремонт, внаслідок якого втрачено архітектурний декор фасаду.

П'ятиповерховий, цегляний, тепер облицьований керамічною плиткою, у плані прямокутний з проїздом на подвір'я на лівому фланзі. Перекриття пласкі. Односекційний, з двома квартирами на поверсі та наскрізним сходовим вузлом.

Вирішений у стилі неоренесанс. П'ятидільну структуру фасаду виявлено центральною й бічними розкріповками, позначеними пілястрами. Окремі деко-

266.10. Вул. Михайлівська, 9.
266.10. План першого поверху.

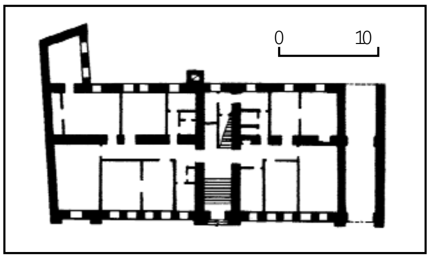

ративні деталі втрачено. У центрі другого поверху — здвоєні напівколонки, що фланкують вікно, увінчане залишками лучкового сандрика.

Будинок — типовий зразок київського домобудування кін. 19 — поч. 20 ст.

1917—18 у квартирі № 31 будинку проживав Жук Михайло Іванович (1883—1964) — графік, живописець, поет, вихованець Київської рисувальної школи М. Мурашка і Краківської академії красних мистецтв (1904). Один із засновників і професор Української державної академії мистецтв (листопад 1917). В 1917 брав участь у виставці Київського товариства художників. Друкував вірші та оповідання в часописах «Літературно-науковий вістник», «Шлях» та інших періодичних виданнях. Працював у галузях станкового живопису, книжкової графіки, художньої кераміки. Написав низку портретів відомих діячів української культури, у т. ч. своїх сучасників і знайомих — Леся Курбаса, Г. Нарбута, В. Чумака та ін. Приятелював з письменником П. Тичиною. 1925—53 викладав у художніх школі та інституті в Одесі.

Тепер на першому поверсі — ресторан «Михайлівський» [815].

Сергій Білокінь, Інна Гречина, Тетяна Товстенко.

266.11. Житловий будинок серед. 19 ст., в якому проживали Волкович М. М., Лєсков О. С., перебував Лєсков М. С. (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 21.

У рядовій забудові вулиці, прилягає до міського скверу, створеного 1875. Нумерація ділянки кілька разів змінювалася: до 1898 — № 17, у 1898—1960-і рр.— № 19. У 1856 садиба належала купцю Я. Паншину. Тут планувалася нова забудова після знесення старого будинку. Першим було зведено об'єм, розташований нижче за рельєфом вулиці. 1871—98 ділянка належала лікарю О. Лєскову. 1881 на його замовлення побудовано споруду на верхній ділянці по фронту вулиці. Обидва об'єми на червоній лінії було об'єднано вставкою з утворенням двосекційного будинку. До складу садиби входили також служби й невеликий сад-квітник (не збереглися). Пізніше належала Є. фон Брадке (1901—11), купцю О. Захар'євському (1911—16). У 1946—50 будівлю реконструйовано за проектом арх. В. Пурма з надбудовою одного поверху над нижнім об'ємом, одного поверху і мансарди з боку подвір'я — над верхнім. При цьому втрачені первісні вінцеві частини фасадів. 1967 проведено капітальний ремонт.

Будинок має три з половиною поверхи, цегляний, тинькований, у плані складної конфігурації, яка утворена двома житловими секціями, поєднаними вставкою на чотири вікна з проїздом на подвір'я. Перекриття пласкі дерев'яні, над кухнями та санвузлами замінені на залізобетонні (1967). Через перепад рельєфу секції з окремими сходовими клітками зміщені по вертикалі на напівповерх, але мають єдину висоту індивідуально вирішених фасадів.

В архітектурі споруди використані мотиви ренесансу й ампіру (в надбудові). Фасад нижньої триквартирної секції симетричний за композицією, його вісь визначає трикутний щипець з характерним для ампіру напівкруглим горищним віконцем та три аркові отвори другого поверху з розташованим у центрі балконом, оточеним автентичними ґратами. Рівна площина цокольного поверху облицьована керамічною плиткою. Перший і другий поверхи вирішені у стилі неоренесанс, розкреслені міжповерховими гуртами та міжвіконними пілястрами з декорованими фільонками: на першому поверсі — композитного ордера, на другому — доричного. Вікна першого поверху з лучковими перемичками обрамлені лиштвами з вушками та сандриками у вигляді поличок, аркові вікна другого — профільованими архівольтами з замковими каменями у вигляді орнаментованих модульйонів. Лиштви інших прямокутних вікон другого поверху увінчані лучковими сандриками на кронштейнах. Надвіконня прикрашені ліпленим декором у вигляді гірлянд з жіночими маскаронами та вишуканих вінків з драпіруванням. Лаконічно вирішений третій (надбудований) поверх повторює тектоніку основного фасаду.

Головний фасад чотириквартирної секції, розташованої вище за рельєфом, нагадує ренесансний палаццо, побудований на основі ордерних членувань. Симетричний за композицією, має дві бічні розкріповки на одне вікно, виділені обробленими «під шубу» рустованими пілястрами. Розкреслений міжповерховими гуртами, у міжвіконнях другого і третього поверхів — рустовані пілястри з накладними канелюрованими напівколонками коринфського ордера. Вікна двох типів: переважно прямокутні, у центрі другого поверху — з арковими перемичками й оздобленням у вигляді ліплених віньєток з жіночими маскаронами. Над вікнами у розкріповках — сандрики трикутної (другий поверх) і лучкової (третій поверх) форми. Підвіконня оформлені фільонками з розетками та рельєфними зображеннями балюстради (другий поверх), антревольти на другому поверсі — рослинним орнаментом. Симетрію композиції посилюють бічні балкони на масивних кронштейнах, що зберегли первісні ажурні ґрати (решта — сучасні, спрощеного рисунка).

Фасад чотиривіконної вставки між секціями оформлений пілястрами й балконом. Над прямокутним отвором проїзду — вишукана ліплена прикраса у вигляді амфори в оточенні стилізованих фігурок путті.

Після капітального ремонту інтер'єри обох секцій втратили декор, у сходових клітках первісні металеві огородження збереглися тільки на двох міжповерхових майданчиках.

Будинок відзначається чистотою запозичень ренесансних архітектурних форм і деталей.

На поч. 1906 у будинку проживав Волкович Микола Маркіянович (1858—1928) — лікар-хірург, акад. ВУАН (з 1928). 1882 закінчив медичний факультет Київського університету, в якому 1889 захистив докторську дисертацію.

266.11. Вул. Михайлівська, 21. Фрагмент головного фасаду.
266.11. План другого поверху.

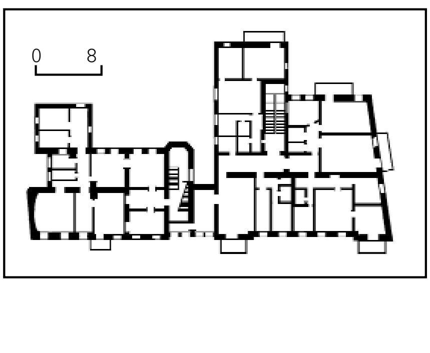

1889—1903 — приват-доцент, з травня 1903 — професор кафедри хірургічної госпітальної клініки університету, з 1906 — її завідувач (до 1911). Водночас працював у Військовому госпіталі (з 1906 — завідувач його хірургічної клініки), консультант Лікарні для хронічно хворих дітей. Першим в Україні об'єднав отіатрію і ларингологію в єдину клінічну дисципліну. Відкрив 1888 і вивчав збудника риносклероми, відомого в науці як паличка Волковича-Фріша. Запропонував ряд нових операцій. Створив вітчизняну школу хірургів і ортопедів. Автор численних наукових праць. З 1906 мешкав на вул. Караваєвській, 19/1 (тепер — вул. Л. Толстого).

До поч. 1890-х рр. у будинку жив Сахновський Володимир Микитович (1855—1917) — лікар, громадський діяч. Зять підприємця і мецената Н. Терещенка. Пізніше жив на вул. Терещенківській, 17.

До 1898 у десятикімнатній квартирі на першому поверсі нижньої секції проживав Лєсков Олексій Семенович (1837—1909) — головний санітарний лікар Києва (з 1887), з січня 1893 — лікар-директор Олександрівської міської лікарні (тепер Міська центральна клінічна лікарня) і Маріїнського дитячого притулку, член Київської міської управи. 1898 він продав садибу і переїхав до Чернігівської губ.

Тут неодноразово зупинявся, приїжджаючи до Києва, брат домовласника — письменник Лєсков Микола Семенович (1831—95). Востаннє жив тут у липні—серпні 1880 і в липні 1881. У 1849—57 мешкав у свого дядька С. Алфер'єва на вул. Малій Житомирській, 4 (будинок не зберігся).

Тепер на першому поверсі містяться фірми [816]. *Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.*

266.12. Садиба, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Михайлівська, 6, 6-а, 6-б. У рядовій забудові нижньої частини вулиці. 1873 син петергофського купця 2-ї гільдії О. Петров придбав ділянку у Земельного банку (за умови повернення, якщо віднайдуться нащадки попереднього власника — дворянина С. Єрофєєва, розшукувані з 1869). З 1878 садиба належала австрійському підданому, купцю 2-ї гільдії Л. Іваницькому, 1892 перейшла до його нащадків, 1893 продана дворянину М. Грозовському. З 1902 належала Г. Городищ. Головний будинок (первісно триповерховий) зведений у 1860-х рр. на замовлення С. Єрофєєва, ймовірно за проектом арх. Р. Тустановського. У підвалі були приміщення кухні, двірницької та льохи; на першому поверсі — однокімнатна квартира і трактир; на другому — трикімнатна квартира, яку орендували під склад для меблів, і п'ятикімнатна квартира; на третьому — дві чотирикімнатні квартири. 1896 на замовлення М. Грозовського на подвір'ї прибудовано триповерховий (арх. К. Шиман) і чотириповерховий (технік-арх. А. Краусс) флігелі. Ймовірно за їхніми ж проектами головний будинок надбудовано до п'яти поверхів і пристосовано під готель (мав назви «Пальміра», «Ялта»). У садибі містились їдальня ресторанного типу «Петроград», ресторан «Острів Крит», друкарня А. Пергаменщика. Забудова садиби має у плані П-подібну конфігурацію.

266.12. Вул. Михайлівська, 6.

266.12. Вул. Михайлівська, 6-а.
266.12. План другого поверху забудови садиби.

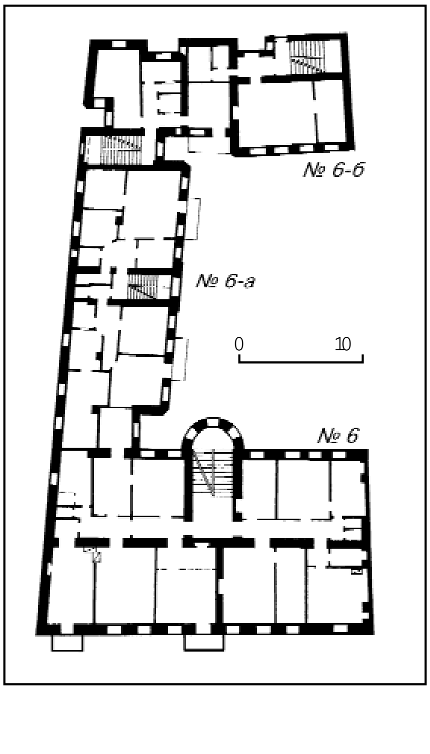

Головний будинок (№ 6). У рядовій забудові вулиці.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані — прямокутник з напівротондою, що виступає півколом на подвір'я. Внутрішнє планування секційно-коридорного типу. Дах з мансардою під сучасним покриттям, що імітує черепицю.

Головний фасад виконано з використанням ренесансних і класицистичних мотивів. Симетричний за композицією, з двома бічними розкріповками, підкресленими рустованими пілястрами. У розкріповках на першому поверсі — два широкі аркові отвори входів до магазинів з чотиристулковими засклененими заповненнями. По центральній осі — парадний вхід, акцентований розміщеним над ним балконом другого поверху на масивних кронштейнах (ліплення на них втрачено) та балконами четвертого і п'ятого поверхів. На флангах двох верхніх поверхів також влаштовано балкони, які підкреслюють симетрію композиції фасаду, розчленованого міжповерховими гуртами. Найвиразніша з них — антаблемент у місці надбудови над третім поверхом, на якому зберігся меандровий фриз. Вікна двостулкові, оздоблені на другому поверсі сандриками трикутної та лучкової форми, на четвертому поверсі на ризалітах — трикутними сандриками. Лиштви вікон другого і третього поверхів виконані у вигляді низки з тичок цегли, що є притаманним архітектурі 1860—70-х рр. Перемички вікон першого та другого поверхів декоровано замковими каменями, третього—п'ятого — ліпленням у вигляді різного за розміром акантового листя. Пілястри ризалітів на другому поверсі оформлено капітелями коринфського ордера, на верхніх поверхах

266.12. Вул. Михайлівська, 6-б.

перетворено на лопатки, які на четвертому поверсі оздоблено ліпленими картушами. На центральному балконі другого поверху збереглися металеві ґрати первісного рисунка (на інших замінені на прості огородження). Перший поверх рустований. Вінцевий карниз досить лаконічний — у вигляді поличок. Аттикові завершення розкріповок — з підвищеним елементом по осі, що включає люкарну. Парадні сходи в інтер'єрі мають напівкруглі сходові майданчики, освітлюються трьома вікнами, огороджені металевими ґратами.

Будинок — один з найкращих зразків готельного будівництва та майстерної надбудови кін. 19 ст., що органічно включає первісний об'єм 1860-х рр., створюючи високохудожній абрис споруди.

Ф л і г е л ь (№ 6-а). На подвір'ї, перпендикулярно до головного будинку, на межі з садибою № 8.

Триповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний з двома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. Дах вальмовий, критий шифером.

Оформлений у цегляному стилі. Головний фасад, звернений на подвір'я, має симетрично-осьову композицію, основу якої складає центральна розкріповка. На першому поверсі центральної частини — вхід до будинку, акцентований на другому поверсі великим прямокутним вітражним вікном із замковим каменем, на третьому — вікном з напівциркульною перемичкою і профільованими лиштвами, що фланкуються напівколонками доричного ордера. Головна вісь і наріжжя на всю висоту будинку підкреслені широкими лопатками з цегляними фігурними завершеннями. На першому поверсі поряд із входом та на другому лопатки рустовані. Вікна двостулкові, вміщені у декоративні ніші, які оздоблені у надвіконні низкою зубчиків із цегли. Центральні осі бічних площин акцентовано двома рядами балконів з сучасними простими металевими ґратами. Вінцевий цегляний карниз — у вигляді поличок, оздоблених зубчиками. В інтер'єрі збереглося металеве огородження сходів.

Будинок є зразком внутрішньоквартальної забудови міста.

Ф л і г е л ь (№ 6-б). На подвір'ї, паралельно головному будинку, прибудований до флігеля № 6-а.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі. Дах односхилий, частково вальмовий з шиферним покриттям. Композиція фасаду асиметрична, у місці прилягання флігеля № 6-а має акцентоване наріжними балконами заглиблення.

Фасад розкреслений горизонтальними гуртами, один з яких — між третім і четвертим поверхами — зроблений у вигляді розвиненого карниза з трьома рядами зубчиків. Четвертий поверх вирішений як аттиковий, зі зменшеною висотою вікон. Наріжжя підкреслено лопатками, рустованими на першому—третьому поверхах, декорованими вертикальними прорізами та зубчиками — на четвертому. На третьому поверсі прямокутні завершення лопаток заповнені орнаментом з цегли. У міжвіконнях п'ятого поверху — ліплені гірлянди, четвертого і третього — різні за розміром ніші й зубчасті деталі, простінки першого поверху рустовані. Вікна двостулкові, на четвертому поверсі обрамлені лиштвами, на інших мають лише замкові камені. Вінцевий карниз — у вигляді поличок та низки дрібних зубчиків із цегли. Вхід до будинку влаштований асиметрично, акцентований замковим каменем. Збереглися первісні дверні стулки, в інтер'єрі — металеве огородження сходів.

Садиба — один із зразків створення компактного житлового середовища, що складається з кількох споруд.

Тепер будинок № 6 перебуває на капітальному ремонті; в № 6-а у підвалі та на першому поверсі містяться фірми [817]. *Тетяна Товстенко.*

266.13. Садиба, серед. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Михайлівська, 18-а, 18-б, 18-в. У рядовій забудові вулиці. Історія садиби відома з серед. 19 ст., коли її власником був купець В. Смирнов. З 1872 належала дружині купця О. Миславській, з 1893 — дворянці І. Обнинській. 1872 на замовлення О. Миславської звернений до вулиці триповерховий будинок перебудовано; на подвір'ї зведено два цегляні флігелі (не збереглися). Автор проекту — арх. О. Шіле. 1894 за проектом арх. В. Ніколаєва на замовлення І. Обнинської до будинку прибудовано два флігельні триповерхові крила (збереглося праве), на подвір'ї споруджено новий флігельний будинок і служби на місці старих. У глибині садиби було розбито сад. 1911 фасадний будинок підвищено до чотирьох з половиною поверхів, фасади перероблено в стилі модерн, вище за рельєфом прибудовано новий п'ятиповерховий об'єм у тому ж стилі (у будівництві брав участь арх. І. Ганф). У 1995—98 здійснено капітальний ремонт з внутрішнім переплануванням і надбудовою правої частини (архітектори В. Смирнов, Т. Григор'єва). На поч. 20 ст. частину приміщень займали магазин і склад аптекарських товарів, 2-а шпалерно-декоративна артіль, кінний виїзд і каретна майстерня купця 2-ї гільдії М. Масалітіна (службовий будинок), квартирував 21-й санітарний батальйон, пізніше відряджений на Далекий Схід для участі в російсько-японській війні 1904—05. Під час визвольних змагань 1917—21 у флігелі містилася українська друкарня.

266.13. Вул. Михайлівська, 18-а.
266.13. План третього поверху.

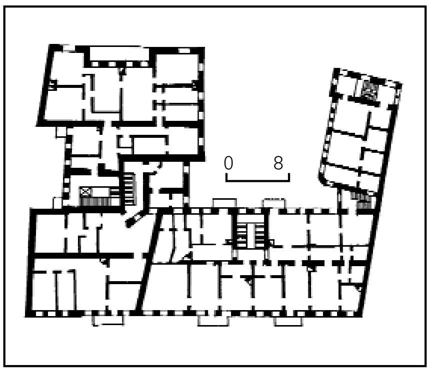

Г о л о в н и й б у д и н о к (18-а). На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий з цокольним поверхом, цегляний, тинькований під цеглу з розшивкою швів (під час останнього ремонту), цоколь облицьований керамічною плиткою, що імітує мурування. Загальний план П-подібний. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах двосхилий з мансардою, критий бляхою. Будинок складається з двох різночасових (раніше й різних за висотою) частин-секцій, розділених у плані капітальною стіною, первісна з яких розташована нижче за рельєфом.

Споруджений у стилі модерн, але з різним архітектурним вирішенням фасадів. Нижня Г-подібна у плані секція, в основу якої покладено первісний об'єм, складалася з двох, тепер — з чотирьох квартир на поверсі. Симетричний фасад на 14 віконних осей п'ятидільний за композицією, основою якої є центральна та дві бічні розкріповки. Розкреслений міжповерховими гуртами, п'ятий (надбудований) поверх з квартирами у двох рівнях чітко відокремлений від старої частини карнизом великого виносу. Цокольний і перший поверхи рустовані. Бічні розкріповки розчленовано лопатками з характерними для модерну вертикальними прорізами на верхніх трьох поверхах. Головний вхід виділено площинним модерністичним порталом з трикутним щипцем, тинькованим під рваний камінь. Прямокутні й лучкові вікна оздоблено індивідуально на кожному поверсі. Замість прямокутних балконів обабіч центральної розкріповки зроблено нові, у плані трапецієподібної форми. Завдяки надбудові, що отримала пластичну форму завершення у дусі бароково-модерністичних традицій, первісний перепад висот між суміжними секціями було знівельовано.

Верхня п'ятиповерхова секція витягнута в бік подвір'я, у плані прямокутна, з асиметричними заглибленнями у бічних гранях. Розрахована первісно на дві, пізніше переобладнана на три квартири на поверсі. Семивіконний фасад має характерну для модерну асиметричну композицію. Її акцентом є розташована ліворуч тривіконна розкріповка з аттиковим поверхом, увінчаним дугоподібним фронтоном з тридільним вікном та декоративними

стовпчиками по флангах. У розкріповці влаштовано проїзд на подвір'я та вхід у секцію під спільним дугоподібним ліпленим гуртом, що спирається на рустовані бічні лопатки. Вікна прямокутні, видовжених пропорцій, оздоблені індивідуально на кожному поверсі. Чотиривіконна фасадна частина з великими балконами знизу включає два широкі вітринні прорізи, зверху була увінчана виступним площинним карнизом на кронштейнах (втрачені під час ремонту). Геометризований ліплений орнамент рослинного характеру застосовано у стрічці між вікнами третього поверху та в оздобленні верхніх частин цегляних стовпчиків парапету (металеві ґрати втрачено). Привертає увагу обробка проїзду і прилеглої до нього підпірної межової стіни.

В інтер'єрі вестибуля збереглися металеві ковані огородження сходів вишуканого візерунка та широкі профільовані дерев'яні поруччя. Оздоблення інтер'єрів квартир втрачено.

Будинок відзначається простотою й чистотою пропорцій, вишуканістю архітектурного оздоблення у стилі модерн, а його надбудова є зразком сучасної стилізації форм історичної архітектури.

Службовий будинок (18-в). У глибині садиби.

Складається з одно- і двоповерхового об'ємів, цегляний, пофарбований, у плані близький до Г-подібного. Дах вальмовий, критий шифером. Одноповерховий об'єм оздоблений щипцем з трьома уступами. Двоповерхова частина акцентована лопатками, видовжені прямокутні вікна обрамлені широкими цегляними лиштвами.

Флігель (18-б). На подвір'ї, паралельно головному будинку.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Після ремонту 1995—98 надбудовано мансардний поверх у структурі високого даху. Перекриття пласкі.

Оформлений у цегляному стилі. Ризаліт головного входу розміром на один отвір вирішений асиметрично. Наріжжя ризаліту і будинку підкреслені лопатками, рустованими на першому поверсі, на верхньому — з накладними цегляними деталями. Вінцевий карниз — з дрібними зубчиками й поличками по верху. Композицію будинку доповнюють три фронтони аттикового поверху, що завершують ризаліт і бічні частини фасаду. Вони розчленовані пілястрами, оздоблені декоративними нішами й арковими прорізами вікон. На другому поверсі — широкі балкони з металевим мереживом ґрат. В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів.

Садиба — зразок досить поширеного у Києві прийому розташування малоповерхового флігельного будинку-особняка у тилу великого прибуткового будинку.

Тепер у будинку № 18-а на першому поверсі та в напівпідвалі магазин побутової техніки «Електроленд», у № 18-б офіси меблевої фірми, в № 18-в Українська автомобільна компанія BMW [818].

Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.

266.14. Садиба, серед. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Михайлівська, 20-а, 20-б, 20-в. На ділянці з перепадом рельєфу, з півночі та півдня відокремлені від сусідніх садиб підпірними стінами. У серед. 19 ст. належала титулярному раднику Р. Шафировичу, з 1879 — дворянам С. та А. Шиманським, пізніше — їхнім нащадкам. Складається з головного будинку та двох флігелів на подвір'ї, між якими був розбитий фруктовий сад (не зберігся).

На поч. 20 ст. у садибі містився жіночий семикласний навчальний заклад С. Львової.

Головний будинок (№ 20-а). У ряді периметральної забудови вулиці, з розривом від сусідньої садиби № 18, з боку № 22-а розрив заповнений одноповерховою прибудовою (перебудована у 1990-х рр.) Зведений у серед. 19 ст. на замовлення домовласника Р. Шафировича, 1874 за проектом арх. М. Юргенса добудований об'ємом на два вікна.

Двоповерховий, перший поверх цегляний, другий дерев'яний, обкладений цеглою, тинькований, у плані прямокутний, односекційний. Внутрішнє планування анфіладне. Перекриття пласкі.

Оформлений з рисами класицизму. Головний фасад лаконічний, горизонтально розчленований міжповерховим карнизом. Вікна двостулкові, з прямокутним обрамленням. Вінцевий карниз дерев'яний, спрощеної форми. Нижній відкритий торець має вхідні двері й вікна, до протилежного торця прибудовано одноповерховий об'єм крамниці. В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів кін. 19 ст., у приміщеннях — тягнуті карнизи.

Споруда є одним із ранніх зразків малоповерхового житлового будівництва у Києві 1860—70-х рр.

Флігель (№ 20-б). На подвір'ї, перпендикулярно до головного будинку, вздовж межі із сусідньою садибою. Зведений 1905 на замовлення домовласників Шиманських.

Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний з двома чотири-

266.14. Вул. Михайлівська, 20-а.
266.14. План першого поверху.

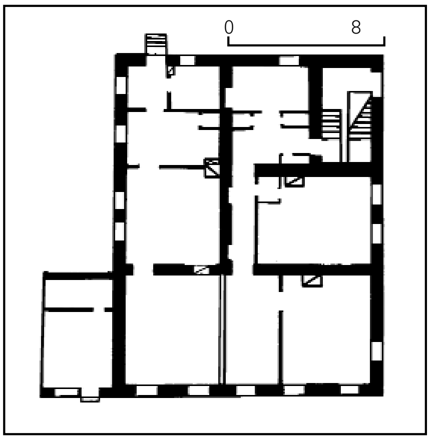

266.14. Вул. Михайлівська, 20-б.
266.14. План другого поверху.

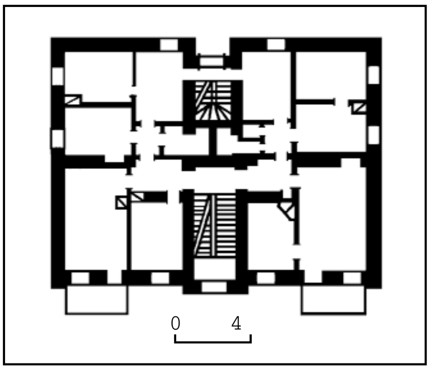

266.14. Вул. Михайлівська, 20-в.
266.14. План першого поверху.

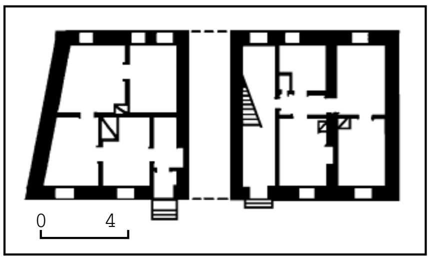

кімнатними квартирами на поверсі. Перекриття дерев'яні, пласкі.

Споруджений з використанням мотивів стилю ренесанс. Головний фасад тридільний, симетричний за композицією, що підкреслено увінчаною трикутним фронтоном розкріповкою, по осі якої влаштовано вхід. Увесь фасад розкреслений пілястрами доричного ордера. Перший поверх відділений горизонтальним карнизом-гуртом. Пілястри, що обрамлюють розкріповку, канелюровані, на рівні першого поверху рустовані. Вікна двостулкові, профільовані лиштви внизу з сухариками, на третьому поверсі — із замковими каменями. У центрі третього поверху — аркове вікно, надвіконня та підвіконня якого оздоблені ліпленим рослинним орнаментом з вмонтованою датою спорудження будинку. Вінцевий карниз профільований, підкреслений сухариками, стрічками меандрового орнаменту. На флангах фасаду влаштовано балкони з кованими ґратами вишуканого рисунка.

В інтер'єрі вестибуля та на сходових майданчиках збереглися первісні кахлі на підлозі та металеві ковані огородження сходів.

Споруда характерна для житлового будівництва кін. 19 — поч. 20 ст.

Флігель (№ 20-в). На подвір'ї, на схилі, паралельно головному будинку. Зведений 1879 на замовлення домовласників Шиманських за проектом арх. В. Ніколаєва.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані — видовжений прямокутник. Первісно односекційний, за радянських часів перетворений на двосекційний. Перекриття пласкі.

Архітектурне вирішення у стилістиці класицизму гармоніює з головним будинком.

Композиція фасаду симетрична, підкреслена широким проїздом на подвір'я. Розчленований горизонтальними гуртами, що проходять під вікнами й на рівні перекриттів. Вікна з лучковими перемичками, профільованими лиштвами й замковими каменями видовжених пропорцій. Проїзд прямокутний, за формою близький до квадрата, нагорі акцентований пологою дугою у сполученні з Т-подібним елементом.

Забудова садиби ілюструє раціональний підхід до використання міської ділянки.

Тепер у прибудові будинку № 20-а міститься кафе «Під осокорами», власне у будинку — державні установи, у № 20-б, у напівпідвалі — житлово-комунальний відділ спецтресту «Агропромбудіндустрія», у № 20-в — Київський міськком профспілок працівників радіоелектроніки та машинобудування [819]. *Тетяна Товстенко.*

266.15. Садиба серед. 19 — поч. 20 ст., в якій містилася Міністерська жіноча гімназія, зупинявся Панас Мирний (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 24-а, 24-б, 24-в, 24-д — вул. Трьохсвятительська, 11, 13. На крутому рельєфі між вулицями Михайлівською та Трьохсвятительською, прилягає до міського скверу, що виходить на пл. Михайлівську. З серед. 19 ст. належала київській громадянці М. Рапопорт. 1873 невелику частину садиби з боку пл. Михайлівської відрізано під міський сквер. 1875 частину ділянки, 1887 всю садибу придбав доктор медицини О. Яценко. З 1909 нею володів цивільний інж. Г. Позняков. До складу садиби входили: на вул. Михайлівській — фасадний п'ятиповерховий прибутковий будинок (№ 24-а), чотириповерховий флігель (№ 24-б), два дворові п'яти- і шестиповерхове крила з двоповерховою прибудовою (№ 24-в), триповерхові служби (№ 24-д); на вул. Трьохсвятительській — готель (№ 11) і житловий будинок (№ 13). На поч. 20 ст. в садибі

266.15. Вул. Трьохсвятительська, 11. (5-й—7-й поверхи).

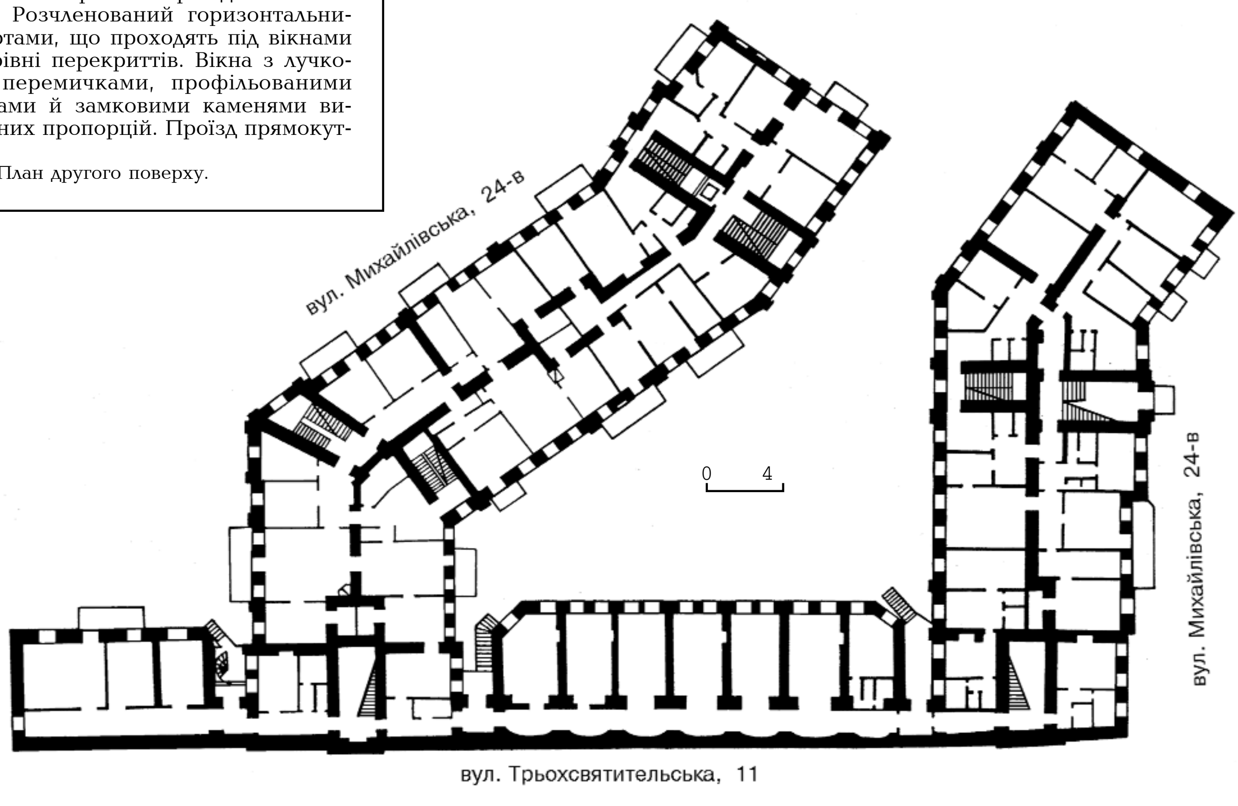

266.15. План другого поверху.

містилися магазини, майстерні, редакція газети «Проповеднический листок» тощо.

Готель (вул. Трьохсвятительська, 11). Навпроти садиби Михайлівського Золотоверхого монастиря, на крутому схилі рельєфу. Зведений у кін. 19 — на поч. 20 ст. у кілька етапів домовласником — інж. Г. Позняковим. Використовувався як готель з однокімнатними номерами, розташованими вздовж коридору і зверненими на подвір'я. Після 1917 — Будинок шевців. Неодноразові перепланування, пов'язані з пристосуванням під комунальні квартири, не змінили первісну планувальну структуру будівлі.

Триповерховий з боку вулиці, чотири—шестиповерховий — з боку подвір'я, цегляний, тинькований, перекриття пласкі. У плані складної конфігурації.

Головний фасад вирішений з використанням мотивів бароко та класицизму, торцевий і дворовий оформлені у цегляному стилі. Композиція головного фасаду ритмічна, ярусна, входи виділено розкріповками. У правій частині розкреслений пілястрами коринфського ордера заввишки у два поверхи (другий—третій). Стіни рустовані. Нижній поверх трактований як подіум, підкреслений дрібнопрофільованим гуртом. Вікна прямокутні, на третьому поверсі з арковими перемичками, з тонкопрофільованим обрамленням та прямими, лучковими, фігурними, прикрашеними орнаментом сандриками. Підвіконня оздоблено нішами. Вінцевий карниз підкреслений сухариками та модульйонами, між якими вмонтовано ліплений орнамент витонченого рисунка. Криволінійне завершення центральної розкріповки з овальним прорізом притаманне стилю бароко. Ризаліти підкреслено двома рядами балконів з ажурними металевими ґратами. Дворовий фасад розкреслений лопатками заввишки у три поверхи (третій —п'ятий), завершеними ступінчастими деталями з цегли та декорованими по вертикалі ліпленим рослинним орнаментом. Прямокутні вікна оформлено аналогічно вікнам прилеглих з подвір'я корпусів під № 24-в. У простінках четвертого і п'ятого поверхів закомпоновані ліплені орнаментовані вставки. Вздовж третього поверху простягається відкрита галерея з ажурним металевим огородженням. У вестибулі збереглося металеве огородження сходів. Оформлення інтер'єрів квартир втрачено.

Пам'ятка — цікавий зразок пристосування будівлі до умов складного рельєфу та особливостей архітектурного середовища, про що свідчать різностильове оздоблення головного фасаду, зверненого до ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря, та тильного фасаду, розкритого в бік подвір'я.

Житловий будинок (№ 24-а). Завершує периметральну забудову вулиці, стоїть з розривом від сусіднього будинку, торцем до скверу. Первісний двоповерховий об'єм зведено у серед. 19 ст., 1877 на замовлення домовласниці М. Рапопорт за проектом арх. В. Ніколаєва надбудовано третій поверх. 1880 за проектом військового інж. Карпова перероблено підвальний поверх. На поч. 20 ст. будинок надбудовано до

266.15. Вул. Михайлівська, 24-а.
266.15. План другого поверху.

п'яти з половиною поверхів (імовірно за проектом власника садиби інж. Г. Познякова). У 1990-х рр. капітально відремонтований.

П'ятиповерховий з цокольним поверхом, цегляний, тинькований, у плані П-подібний, з двома різновеликими об'ємами, що виступають у бік подвір'я. Перекриття пласкі, залізобетонні. Дах двосхилий під бляхою. Односекційний, з коридорною системою розміщення квартир (зроблена під час капітального ремонту 1990-х рр.).

Оформлений у стилі неоренесанс. Тридільний за структурою, дещо асиметричний головний фасад має чітку ярусну побудову, що відбиває історію поетапного зведення будинку. Перші три поверхи декоровано пілястрами коринфського ордера, окремі з яких тиньковано «під шубу»; четвертий — пілястрами іонічного ордера з ліпленими розетками; п'ятий — пілястрами тосканського ордера. Вікна переважно прямокутні, на першому та у центрі п'ятого поверху — з арковими перемичками. На першому і другому поверхах вікна обрамлюють низки цегляних тичок, характерних для серед. 19 ст., на верхніх — прямокутні лиштви. Підвіконня заповнені пласким ліпленим рослинним орнаментом. Вінцевий карниз декорований модульйонами з акантами. Центральна площина третього поверху оздоблена ліпленими гірляндами й розетками. Втрачено металеві ґрати балконів, огородження парапету даху, оздоблення інтер'єрів; парадний вхід замуровано й перетворено на нішу.

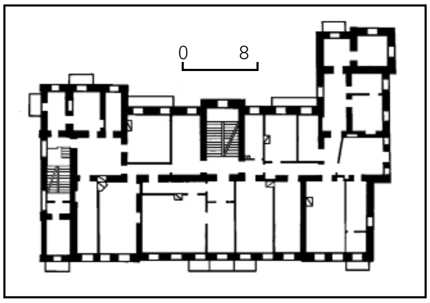

266.15. Вул. Михайлівська, 24-в.

Будинок — зразок різночасового зведення споруди серед. 19—поч. 20 ст.

Житловий будинок (№ 24-в). На подвір'ї. Складається з двох окремих корпусів, що прилягають до будинку на вул. Трьохсвятительській, 11. Зведений на поч. 20 ст. за проектом домовласника — інж. Г. Познякова. У 1980—90-х рр. реконструйовано південний корпус з надбудовою мансардного поверху.

П'яти-, шестиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані складної ламаної конфігурації. Планування секційне з різними квартирами, розрахованими на багатих і середнього достатку квартиронаймачів. Перекриття північного корпусу дерев'яні, південного — залізобетонні. Дах вальмовий, критий бляхою. До західного торця північного корпусу прибудовано двоповерхову електричну підстанцію. Над південним корпусом надбудовано шостий мансардний поверх. Під територією подвір'я було влаштовано багатоярусні дров'яні склади та льодовні.

Зведений у цегляному стилі з елементами історизму.

Фасади п'яти-, шестидільні, з асиметрично закомпонованими розкріповками, що відповідають розміщенню входів до сходових кліток і розкреслені рустованими лопатками. Декор ліплений і цегляний. Міжвіконня на другому і третьому поверхах оздоблені низкою ліпленого рослинного орнаменту, на другому, четвертому і п'ятому — горизонталлю зубчиків із цегли. Між четвертим і п'ятим поверхами — ліплені вставки у вигляді картушів. Обрамлення вікон індивідуальні для кожного поверху. На обох фасадах — два вертикальні ряди балконів з ажурними металевими ґратами. Профільовані вінцеві карнизи оздоблені мереживом зубчиків і модульйонами. В інтер'єрі збереглися ажурні металеві огородження сходів.

Пам'ятка — вдалий зразок прибуткового житлового будинку підвищеної поверховості, зведеного в умовах обмеженої ділянки.

Житловий будинок (вул. Трьохсвятительська, 13). На крутому рельєфі, на червоній лінії забудови вулиці, прилягає до скверу. Зведений 1887 на замовлення домовласника О. Яценка за проектом військового інж. В. Катеринича.

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані складної конфігурації, зі скошеним правим торцем та двома ризалітами з боку подвір'я. Перекриття

пласкі. Дах вальмовий, критий шифером. Односекційний з двома квартирами на кожному поверсі. Первісно вхід був по осі головного фасаду на рівні верхнього поверху і з'єднувався з вулицею містком через приямок.
Оформлений у цегляному стилі з використанням мотивів ренесансу і бароко. Тепер симетрію двоповерхового вуличного фасаду дещо порушує розміщений праворуч вхід до прибудованої пізніше сходової клітки, освітленої з торця великим вітражним вікном. П'ятидільна симетрична композиція головного фасаду виявлена профільованими лопатками та невисоким лучковим фронтоном у центрі. В декорі використано дрібнопрофільоване рустування стін і лопаток, замкові камені та прямі надвіконні сандрики.
Будинок — зразок майстерного інженерного вирішення в умовах складного рельєфу, є частиною історичного середовища, що склалося на межі століть.
С л у ж б о в и й б у д и н о к (№ 24-д). На ділянці подвір'я з перепадом рельєфу, на межі садиби з міським сквером. Зведений 1875 на замовлення домовласниці М. Рапопорт за проектом арх. П. Спарро.
Двоповерховий зі сходу, триповерховий з заходу та півдня — внаслідок перепаду рельєфу, цегляний. У плані близький до прямокутної форми. Порівняно з проектом подовжений на два віконні прорізи. За архітектурно-художніми та типологічними якостями належить до рядової забудови.
Ф л і г е л ь (№ 24-б). На значному перепаді рельєфу в глибині подвір'я, на межі з садибою № 22. Зведений у кін. 19 — на поч. 20 ст., імовірно, за проектом власника садиби — інж. Г. Познякова, реконструйований у 1980—90-х рр.
Чотириповерховий з боку садиби № 22, чотириповерховий з мезоніном — з боку подвір'я. Цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний з трьома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. Дах вальмовий під бляхою.
Оформлений у цегляному стилі. Звернений до подвір'я головний фасад має центральний ризаліт на три вікна з парадним входом на другому поверсі, до якого веде місток, перекинутий над приямком. Ризаліт завершується мезоніном під напівциркульним кокошником, що втратив роль домінанти через добудову під час реконструкції додаткового поверху. Фасад вертикально розкреслений горизонтальними гуртами та лопатками з цегляним декором. Вікна прямокутні, з рельєфними трапецієподібними перемичками (на другому поверсі) і замковими каменями (на верхніх), підвіконня — у вигляді прямокутних ніш. Вінцевий карниз профільований, оздоблений мереживом зубчиків. Архітектура тильного і торцевих фасадів вирішена в єдиному стилі з головним фасадом. Оформлення інтер'єрів не збереглося.
Будинок — оригінальний зразок будівництва на складному рельєфі з рівнозначним оформленням усіх фасадів.
Планування та забудова садиби, яка збереглася майже у первісному вигляді, — зразок формування ущільненого міського житлового середовища 2-ї пол. 19— поч. 20 ст.
1878—92 в будинку № 24-д діяла Міні-

266.15. Вул. Трьохсвятительська, 13.
266.15. План третього поверху.

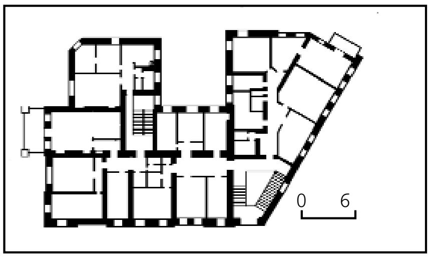

стерська жіноча гімназія, заснована 1869, відкрита 10 січня 1870. Спочатку містилася в найманих приміщеннях на Андріївському узвозі, 5 (до 1874), вул. Софійській, 20/21 (до 1878). На всіх трьох поверхах цього будинку було обладнано класи, на другому і третьому — дві рекреаційні зали.

266.15. Вул. Михайлівська, 24-б.
266.15. План третього поверху.

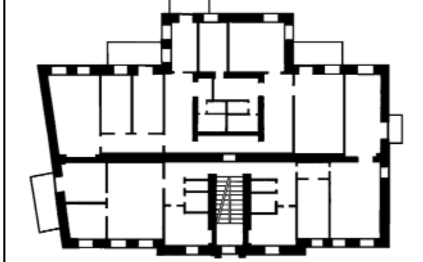

У гімназії навчалися дівчата усіх станів і віросповідань починаючи з дев'яти років. Мала шість загальних і підготовчий класи. 1880 перетворена на семикласну. Тим, хто закінчив шість класів, видавався диплом на звання домашньої вчительки, після семи класів — домашньої наставниці. Обов'язкові предмети — Закон Божий, російська словесність, арифметика, геометрія, всесвітня і російська історія й географія, фізика, краснопис, рукоділля; додаткові — французька, німецька мови, малювання, спів, танці. У сьомому класі вивчали педагогіку і поглиблено основні курси. Підпорядковувалася Міністерству народної освіти Російської імперії, утримувалася коштом Державного казначейства. Плата за обов'язкові предмети складала 15 крб. на рік. Дівчата з нужденних родин могли навчатися безкоштовно (до 20 відсотків від заг. числа). 1890 у гімназії налічувалося 14 класів, бл. 400 учениць.
Навчальний заклад очолював директор однієї з чоловічих гімназій, поточними справами займалися головна наглядачка і Педагогічна рада. У період перебування гімназії в цьому будинку директорами працювали: 1878—86 — О. П'ясецький (директор Другої гімназії), 1886—89 — Є. Лагоріо (директор реального училища), з 1889 — О. Попов (директор Другої гімназії); головною наглядачкою у 1872—94 була О. Гогель. У цей час в гімназії працювали відомі вчені, культурно-громадські і церковні діячі: законовчителями — І. Богородицький (1883—88), М. Вишневецький (з 1888), І. Екземплярський (1883—84), М. Златоверхников (1879—83), П. Підвисоцький (1870—95), М. Черняхівський (1881—91); викладачами російської мови — В. Александрович (з 1888), Г. Берло (з 1878), А. Дудка-Степович (1880—81), В. Науменко (1873—94), Д. Синицький (1880—81), математики — С. Ільяшенко (1881—82), І. Рекашев (з 1892), Г. Флоринський (1889—91, у 1886—89 викладав фізику), М. Чернушевич (1879—93), фізики — Я. Барзиловський (1878—86), В. Ігнатович-Завілейський (1886—94), історії — В. Щербина (з 1879), педагогіки — І. Екземплярський (1871—84), О. Істомін (з 1889), співу — К. Трегубов (1887—89) та ін.
У гімназії за цією адресою навчалися дочки істориків В. Антоновича і В. Щербини, фізика М. Авенаріуса, письменника О. Кониського та інших відомих діячів.
19 серпня 1885 навчальний заклад відвідали російська імператриця Марія Федорівна і велика княгиня Марія Павлівна, 1888 — міністр народної освіти І. Делянов.
1891 Міністерській гімназії було передано флігель Першої чоловічої гімназії на сучасній вул. Терещенківській, 4, куди вона перемістилась у липні 1892.
У кін. 19 ст. у садибі під час приїздів до Києва зупинявся Панас Мирний (справж. — Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — письменник, громадський і культурний діяч. Тут мешкав його брат Рудченко Лука Якович, начальник відділення Київської казенної палати (проживав також на вул. Великій Житомирській, 4; пров. Михайлівському, 14).

Тепер у цокольному поверсі будинку № 24-а — ательє пошиття одягу та приймальний пункт хімчистки; готель використовується як житловий будинок [820].

Віталій Отченашко, Тетяна Скібіцька, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

266.16. Садиба 2-ї пол. 19 ст., в якій містилася редакція журналу «Киевская старина», проживали Лебединцев Ф. Г., Нятко П. М., Сигалов Д. Л. (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 12, 12-а. У рядовій забудові вулиці. Складається з фасадного будинку й флігеля у глибині ділянки. Історія садиби відома з кін. 1820-х рр., коли вона належала дочці пастора київської лютеранської кірхи В. Ейсмановій, на замовлення якої тут у 1828 було збудовано дерев'яний будинок. 1835 садибу купили підполковник Х. Вільбоа з дружиною, які її розширили, придбавши сусідню ділянку землі. З 1842 власником був дворянин, поміщик К. Горський, який перепродав садибу австрійському підданому, дворянину, вчителю музики А. Ванке. Існує думка, що у січні 1847 він разом із друзями — піаністом А. Паночіні, композитором Й. Витвицьким — приймав тут музиканта і композитора Ф. Ліста. Після смерті А. Ванке садибу успадкували його брати — Карл (вчитель музики Інституту шляхетних дівчат) і Еміль, які 1853 розпочали зведення нового цегляного будинку на червоній лінії забудови вулиці. Того ж року вони продали садибу з недобудованою спорудою А. Паночіні — вчителю музики Інституту шляхетних дівчат та його дружині С. Стефанович — дочці поміщика Полтавської губ. Будівництво завершено в кін. 1853. На території садиби розташовувалися також дерев'яні флігель і службова споруда, оранжерея, був розбитий сад з квітником тощо. А. Паночіні розширив ділянку, купивши землю у сусідів. 1875—76 до структури фасадного головного будинку було органічно включено двоповерхову південну прибудову (арх. С. Рикачов) на замовлення вдови С. Паночіні. 1886 нові власники — дворянин В. Подгорський з дружиною — знову перебудували головний будинок. Автор проекту арх. М. Гарденін реконструював весь фасад за єдиним архітектурним задумом. 1948—49 Управління «Укрголоввино» надбудувало третій поверх на п'ять квартир.

1898 на місці споруджених 1865 служб за проектом арх. М. Гарденіна зведено флігель, надбудований, імовірно, у 1930-х рр. мансардним поверхом. 1995 капітально відремонтований із заміною віконних заповнень на сучасні.

Головний будинок (№ 12). На червоній лінії забудови вулиці.

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, симетричний за композицією. Перекриття пласкі, дах двосхилий.

Оздоблений у стилі пізнього класицизму з притаманною цьому стилю стриманістю архітектурного декору, ярусністю тектоніки фасадної стіни, розкресленої міжповерховими карнизами та одноманітною ритмікою п'ятнадцяти віконних прорізів — прямокутних у старій частині й аркових у надбудованому третьому поверсі.

Центр фасаду на три віконні осі підкреслено стрічковим рустуванням (перший поверх), спрощеними міжвіконними й бічними пілястрами (другий поверх), а також балконами (другий і третій поверхи). Влаштований на лівому фланзі лучкової форми проїзд на подвір'я також оформлений рустуванням. На другому поверсі два центральні вікна і балконні двері завершені глухими напівциркульними фрамугами, вікна бічних площин фасаду — прямими карнизними сандриками. З урахуванням симетрії фасаду в 1940-х рр. влаштовано два верхні бічні балкони.

Незважаючи на пізніші перебудови, будинок залишається спорудою, характерною для 3-ї чв. 19 ст.

Тепер перебуває на капітальному ремонті.

Флігель (№ 12-а). На подвір'ї, вздовж лівої межі садиби, перпендикулярно до головного будинку.

Триповерховий з мансардою і підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний, симетричний за композицією. Перекриття пласкі, дах двосхилий під бляхою.

Оздоблений у цегляному стилі. П'ятидільну структуру головного фасаду формують центральний ризаліт і дві флангові розкріповки, увінчані трьома однаковими трикутними щипцями з прямокутними завершеннями. У центральному ризаліті — вхідний портал, що складається з рустованих лопаток і лучкового фронтону, а також велике вікно сходової клітки з арковою перемичкою. Бічні розкріповки підкреслено балконами й парними арковими отворами третього поверху з декоративним колом по осі імпостів. Перший поверх рустований, другий і третій розкреслені горизонтальними гуртами й міжвіконними лопатками. Вікна прямокутні, із замковими каменями. Ошатний декор характерний для цегляного стилю (ширінки, поребрики, рушники, сухарики). Для обрамлення прямокутних вікон надбудованого мансардного поверху застосовано зменшений за масштабом рисунок п'ятигранних автентичних щипців.

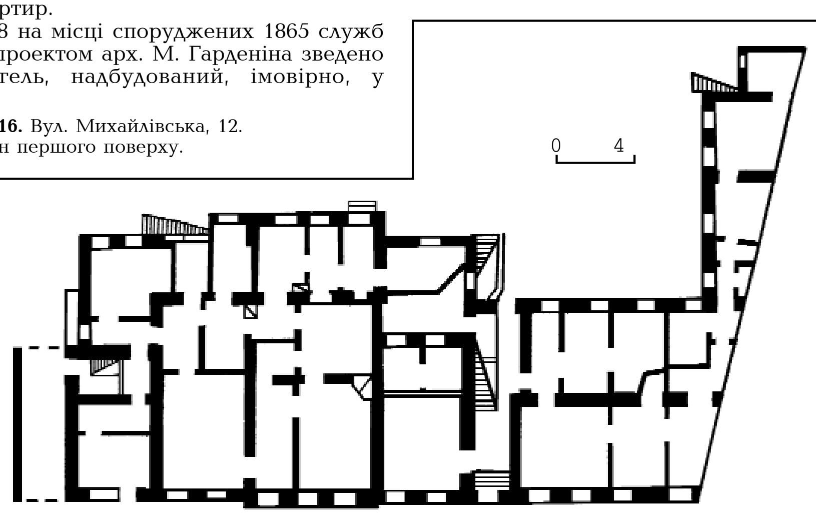

266.16. Вул. Михайлівська, 12. План першого поверху.

Пам'ятка — яскравий зразок односекційного житлового будинку кін. 19 ст., спорудженого у цегляному стилі.

Садиба має архітектурно-історичну цінність як елемент щільної забудови у серед. 19 — на поч. 20 ст. в межах колишнього Старого, або Верхнього, Києва.

У 1887—88 у будинку № 12 проживав Лебединцев Феофан Гаврилович (1828—88) — історик, педагог, видавець, громадський діяч, вихованець і професор (1861—64) Київської духовної академії, засновник і редактор київського часопису «Руководство для сельских пастырей» (1860—63), начальник Холмської, Люблінської і Радомської дирекцій училищ (1865—80), почесний член Одеського товариства історії і старожитностей та Холмського Свято-Богородицького братства. Брат історика П. Лебединцева. Досліджував історію української церкви і братств в Україні. 1882—87 видавав і редагував журнал «Киевская старина», заснований членами Старої Громади 1882 і фінансований ними. Адресою редакції видання був цей будинок. На першому, найвідповідальнішому етапі діяльності журналу реалізувалася ідея провідних вчених і громадських діячів України про створення національного історичного часопису. В умовах переслідування будь-яких проявів «українофільства» він набув значення найважливішого й чи не єдиного центру історичних та етнографічних досліджень в Україні. У цей час було розроблено концепцію та структуру видання, сформовано авторський колектив, видавничу базу, коло читачів і передплатників. У журналі публікувалися твори Т. Шевченка, зокрема «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (перша повна публікація), «Музикант», «Безталанний», статті В. Антоновича, О. Лазаревського, К. Мельник, М. Стороженка, М. Сумцова та ін. Набирався у друкарні Г. Корчак-Новицького на вул. Михайлівській, 4.

Редактор одноосібно займався усіма справами видання, у т. ч. залучав до співпраці відомих вчених, публіцистів, редагував матеріали, вичитував коректуру, вів листування, вирішував питання розповсюдження журналу. Дописував до нього бібліографічні огляди, рецензії, замітки про старовинні українські звичаї та побут, 1887 написав статтю про Т. Шевченка, з яким був у свій час особисто знайомий. Зібрані в редакції журналу твори Т. Шевченка готував до видання, здійсненого «Киевской стариной» 1888 під назвою «Поеми, повісті й оповідання Т. Г. Шевченка, писані російською мовою». Книга була першим опублікованим збірником прози письменника. Під час проживання у будинку підготував розвідки «Малоруські дячки», «До характеристики

київського митрополита Філарета» (не опублікував). Величезний обсяг роботи був причиною глибокого розладу здоров'я. 4 грудня 1887 Ф. Лебединцев продав видання історику, старогромадівцю О. Лашкевичу, який жив на вул. Театральній, 4 (тепер — вул. Лисенка, 4; будинок не зберігся). Раніше Ф. Лебединцев мешкав на сучасних бульв. Т. Шевченка, 36, пл. Софійській, 11, вул. Трьохсвятительській, 8 (останні два будинки не збереглися). Похований на Щекавицькому цвинтарі (знищений у 1920-х рр.).

1954—82 в квартирі № 34 будинку № 12, потім у квартирі № 5 будинку № 12-а проживала Нятко Поліна Мусіївна (1900—94) — актриса, педагог, режисер, народна артистка УРСР (з 1951). У 1920-і (з перервами), 1930—31, 1940—63 працювала у Київському академічному українському драматичному театрі ім. І. Франка. Належить до уславленої плеяди представників старшого покоління майстрів української сцени. У творчій палітрі актриси роботи різні за жанром і за малюнком. Їй однаково підвладні були характери комедійні і драматичні, побутові і сатиричні, гротескові і трагічні. Створила понад 200 образів класичного і сучасного репертуару. Серед них: Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Оксана («Гайдамаки» Т. Шевченка), Гордиля, Ганна Петрівна («Лиха доля», «Не судилось» М. Старицького), Катерина, Марія Смерека, Ага Щука («В степах України», «Макар Діброва», «Калиновий гай» О. Корнійчука), Карпухіна («Дядечків сон» Ф. Достоєвського), Діана Михайлівна, Хівря («Не називаючи прізвищ», «На хуторі біля Диканьки» В. Минка), Горпина Іванівна («Дівоча доля» Л. Дмитерка), Марфа Крюкова («Гра без правил» Л. Шейніна) та ін. Зробила значний внесок і в кіномистецтво. У творчій співдружності з режисерами І. Кавалерідзе, Т. Левчуком, Ю. Солнцевою та іншими створила бл. 20 образів. В їх числі — куховарка Паша («Суєта», 1957), Аграфена («Шельменко-денщик», 1958), Міністерша («Поема про море» О. Довженка, 1961), Тітонька («Шевченковий дім», 1962), мати Шугая («Дипломати мимоволі», 1976), Ганна Остапівна («Смужка нескошених диких квітів», 1978) — всі на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Ролі у телефільмах: Мамаїха («Дума про Британку», 1963), дружина Буйка («Професор Буйко», 1965), Варвара («Сміх», 1966) та ін.

Роботу в театрі і кіно поєднувала з виступами на радіо і телебаченні. Володіла яскравим, гарним, своєрідним і широкого діапазону соковитим голосом, високою культурою мови. Виступала як автор зі спогадами про майстрів мистецтв, діячів літератури Л. Гаккебуш, О. Корнійчука, Д. Мілютенка, Ю. Шумського, Г. Юру та ін. На телебаченні брала участь у творчих вечорах своїх колег, де була і автором сценаріїв, і ведучою. Викладала майстерність сценічної мови у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1940—60, з 1946 — доцент), з 1958 — в театральній студії театру ім. І. Франка. Серед її учнів — Ю. Березін, Е. Бистрицька, Н. Копержинська, О. Кусенко, А. Роговцева, Ю. Тимошенко та ін. Особливий внесок П. Нятко зробила у популяризацію українського слова. Багато гастролювала по містах і селах України, республік ах колишнього СРСР як читець творів О. Вишні, О. Довженка, Лесі Українки, П. Тичини, І. Франка, Т. Шевченка та інших українських поетів і прозаїків. Сценічну діяльність поєднувала з громадською. Була консультант-шефом і режисером народного театру при Палаці культури заводу «Більшовик», де здійснила кілька вистав (у т. ч. з а п'єсою «Справа прокурора Малахова» В. Собка, 1960), головою Ради з естетичного виховання молоді при Київському облрадіо, головою Художньої ради з перегляду самодіяльності при Жовтневому палаці культури (нині — Міжнародний центр культури і мистецтв), завідувала лабораторією сценічної мови Українського театрального товариства. Автор спогадів про Леся Курбаса у збірнику «Молодий театр. Генеза. Завдання. Шляхи» (1991). Проживала також на вул. Ольгинській, 2 у квартирі 13.

1965—85 у квартирі № 22 флігеля мешкав Сигалов Давид Лазарович (1894—1985) — лікар-педіатр, колекціонер творів образотворчого мистецтва, меценат. До 1973 — завідувач кафедри Інституту вдосконалення лікарів. За його заповітом колекцію, що налічувала понад 300 живописних і графічних робіт, переважно російських художників кін. 19 — поч. 20 ст. (О. Бенуа, М. Врубель, Б. Кустодієв, З. Серебрякова, К. Сомов та ін.), передано Київському музею російського мистецтва.

Тепер будинок № 12, перебуває на капітальному ремонті, в № 12-а — житлові й офісні приміщення Об'єднання співвласників будинку «Пегас» [821].

Марина Виноградова, Михайло Кальницький, Ніна Смирнова, Лариса Федорова.

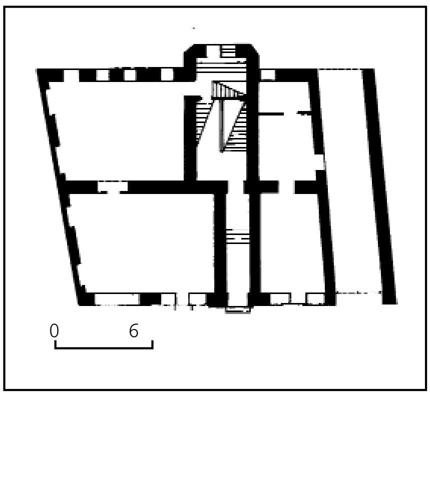

266.17. Вул. Михайлівська, 7. Фрагмент головного фасаду.
266.17. План першого поверху.

266.17. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій містилося Київське римсько-католицьке доброчинне товариство, проживали Виноградов В. В., Томілін С. А. (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 7 — вул. Мала Житомирська, 8. Розташована між двома вулицями, була наскрізною. 1858 складала єдину велику садибу з сусідньою ділянкою за сучасною адресою — вул. Михайлівська, 5 (будинок не зберігся) — вул. Мала Житомирська, 6, що належала надвірному раднику І. Никитенку. 1886 садиба за духівницею перейшла до О. Загорської, яка розділила її на дві, сусідню продала 1887 В. Чоткіну. Цю частину отримав у спадок її син — надвірний радник Я. Загорський. 1893 ділянку придбала дружина помічника бухгалтера Київської контори Державного банку О. Кравченко (Лічкова), яка залишалася власницею до 1921. За її володіння склалася сучасна забудова, що включає два житлові прибуткові будинки й дві службові споруди. Останні повністю перебудовані й втратили архітектурно-історичну цінність.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 7). У ряді суцільної забудови вулиці. Зведений 1894 за проектом арх. М. Казанського. На першому поверсі містилися магазини. 1998 здійснено ремонт.

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі.

Виконаний з використанням ренесансно-барокових мотивів. П'ятидільна структура дев'ятивіконного фасаду виявлена пілястрами. Центральна одновіконна частина увінчана трикутним фронтоном з маскароном. Над вхідними дверима (їхні первісні дерев'яні стулки нещодавно замінені), влаштованими по осі фасаду, — масивний балкон на консолях. Перший поверх рустований, підвіконні фільонки другого і третього поверхів заповнені ліпленим орнаментом. Над вікнами другого поверху — гірлянди з масками Меркурія. Вертикальні фільонки центральних пілястрів оздоблені рослинними мотивами, вінцевий карниз — меандровим орнаментом і модульйонами. Огородження чорних дерев'яних сходів зроблені у вигляді балюстради. Між парадними й чорними сходовими клітками — скляна перегородка. У вестибулі парадних сходів — ліплені розетки на стелі та карнизах. На дворовому фасаді виділено велике вікно сходової клітки на другому поверсі. Інтер'єри будинку зазнали значних змін, тільки в окремих кімнатах збереглися фрагменти первісного ліплення.

Будинок — зразок рядової київської забудови кін. 19 ст. у стилі історизм.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (вул. Мала Житомирська, 8). На червоній лінії вулиці, у ряді щільної периметральної забудови. Зведений 1912 за проектом арх. М. Казанського.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, перекриття пласкі.

Оформлений у стилі модерн з притаманним йому вертикальним членуванням. Композиція восьмивіконного фасаду асиметрична за рахунок підвищеного об'єму комунікаційних приміщень на правому фланзі. Широкі прямокутні вікна сходової клітки мають багатодільне заповнення готичного абрису, на першому поверсі — великі вітринні прорізи, інші вікна — двостулкові, видовженої прямокутної форми. Архітектурний декор фасаду геометричного характеру виконано у відкритій цеглі й доповнено темно-червоними та зеленими майоліковими вставками. Він складається з вертикальних канелюрованих гуртів у міжвіконнях верхньої частини фасаду, шахівниці з прямокутних нішок у надвіконнях другого та підвіконнях четвертого поверхів, своєрідного фриза з пласких кіл над третім поверхом. Під вінцевим розкріпованим карнизом — фриз з майоліковими прямокутними вставками темно-червоного кольору. Металеві ґрати балконів — з волютоподібних завитків та рослинних елементів (збереглися на четвертому поверсі, на другому і третьому — замінені) стилістично не узгоджені з архітектурою фасаду.

Будинок є оригінальним витвором київського модерну.

Забудова садиби — зразок вдалого поєднання різностильових будинків, споруджених у різний час за проектом одного архітектора.

У будинку на вул. Малій Житомирській, 8 у 1907—12 містилося Київське римсько-католицьке доброчинне товариство, створене 1903. Ставило за мету допомагати нужденним католицького віросповідання у м. Києві одягом, їжею, ліками, працевлаштуванням; у придбанні необхідних для роботи матеріалів та інструментів, у збуті виробів; влаштуванні старих у богадільні, притулки, малолітніх — у ремісничі й навчальні заклади і притулки, хворих — у лікарні тощо. Товариство існувало за рахунок членських внесків, пожертвувань, зборів під час доброчинних акцій тощо. До складу правління входили: старший інженер шляхів сполучення Управління Південно-Західної залізниці К. Комарницький (голова), лікарі Б. Кнотте, М. Пеньковський, М. Петкевич, інж. І. Рудницький (секретар), адвокати С. Жеромський, М. Моргулець, власник меблевої фірми Й. Кімаєр, ксьондз каноник Олександрівського костьолу С. Помірський. Серед членів товариства були старшини Польського громадського зібрання «Кресало» А. Соколовський (адвокат) і С. Шосткевич, архітектор К. Іваницький та інші польські громадські діячі.

При канцелярії працювало довідкове бюро з працевлаштування. За роки свого існування товариство створило чотири дитячі притулки — на вулицях Предславинській, 2, Кирилівській, 34 (тепер вул. Фрунзе), Осіївській, 6 (тепер вул. Герцена), бульв. Бібіковському, 90 (тепер бульв. Т. Шевченка); притулок св. Вацлава — робочий будинок для хлопців на вул. Поліцейській, 15 (тепер вул. І. Федорова) і за цією ж адресою — притулок для старих жінок; притулок св. Ядвіги — дешевий гуртожиток для жінок, які шукають роботу (вул. Мала Житомирська, 8). 1917 при трьох дитячих притулках відкрито нижчі навчальні училища для хлопців і дівчат з викладанням польською мовою. До 1907 правління товариства містилося на пров. Десятинному, 7; у 1912 переїхало на пров. Троїцький, 6 (тепер вул. А. Тарасової). Зі встановленням радянської влади припинило діяльність.

1906—09 у будинку № 8 проживав Виноградов Василь Васильович (1876—1927) — лікар-терапевт, вчений, завідувач кафедри госпітальної терапії медичного факультету Київського університету (з 1919), Київського медичного інституту (1921—27). По закінченні університету 1905 залишений в ньому ординатором, стипендіатом для підготовки докторської дисертації, яку захистив у травні 1909 і отримав дозвіл на викладання по кафедрі пропедевтичної клініки на посаді приват-доцента. У цей період одночасно працював лікарем Києво-Подільського духовного училища. Досліджував хвороби крові й кровотворення, ендокринної системи, органів травлення. В наступні роки проживав на вул. Рейтарській, 18.

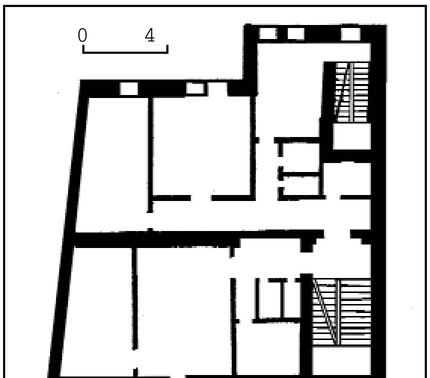

266.17. Вул. Мала Житомирська, 8.
266.17. План другого поверху.

1917—18 у квартирі № 7 (пізніше — в № 4) будинку № 7 мешкав Томілін Сергій Аркадійович (1877—1952) — лікар, вчений у галузі соціальної гігієни та євгеніки, історик медицини. Брав участь в українському державотворенні. У липні—грудні 1918 — начальник статистичного відділу Міністерства народного здоров'я Української Держави. Один з організаторів 2-го Всеукраїнського з'їзду лікарів у жовтні 1918. У радянський час — завідувач статистичного відділу Наркомату охорони здоров'я УСРР, завідувач кафедри соціальної гігієни Харківського медінституту; 1934—38 працював в Інституті демографії та санітарної статистики АН УРСР, Українському науково-дослідному бюро санітарної статистики в Києві. Автор низки монографій, посібників для сільських лікарів, статей (загалом понад 100).

Тепер будинок на вул. Михайлівській, 7 відселений, на першому поверсі — овочевий магазин [822].

Сергій Білокінь, Ольга Зливкова,
Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

266.18. Садиба 1899—1900, в якій проживали Бєляєв І. І., родина Дейчів (архіт., іст.). Вул. Михайлівська, 22-а, 22-б. На ділянці з невеликим схилом рельєфу вздовж вулиці. Відокремлена від сусідніх садиб з півдня і півночі підпірними стінами. Належала з кін. 19 ст. дворянину О. Погорському. Включає два великі прибуткові будинки — фасадний і дворовий, зведені на замовлення домовласника за проектами техніка-арх. А. Краусса. Частину приміщень займали на поч. 20 ст. різноманітні майстерні, Правління першого товариства страхування життя, жіноча гімназія і канцелярія реального училища, водолікувальний заклад Й. Дейча тощо. Сучасне планування і нумерація квартир не відповідають первісним.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 22-а). У ряді периметральної забудови вулиці, на схилі. Зведений 1899—1900.

П'ятиповерховий з мансардою (надбудована в 2002), цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, односекційний з двома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі.

Оздоблений із застосуванням мотивів ренесансно-барокової архітектури. Асиметричне вирішення головного фасаду виявлено двома двовіконними розкріповками. Другий і третій поверхи оформлені офактуреним рустуванням. Вхід підкреслено пласким порталом з віконним арковим прорізом над дверима та розірваним криволінійним фронтоном. На четвертому і п'ятому поверхах розкріповки виділено великими муфтованими канелюрованими тричвертєвими колонами коринфського ордера. Вікна прямокутні та з напівциркульними перемичками, з замковими каменями на другому й третьому поверхах, обрамлені лиштвами, фланковані мініатюрними напівколонками на четвертому поверсі, на п'ятому — канелюро-

ваними пілястрами. Балкони з ґратами, на четвертому поверсі спираються на здвоєні масивні консолі, оздоблені ліпленим орнаментом. Будинок увінчує розвинений карниз з орнаментованими модульйонами. Верхній північний торець відкритий, оформлений ідентично дворовому фасаду. В інтер'єрі вестибуля збереглася кахляна плитка підлоги й металеві ковані огородження сходів.

Споруда — зразок оригінального оформлення прибуткового будинку кін. 19 ст. з виразною пластикою фасадів, виконаних у стилістиці палаццо доби ренесансу.

Житловий будинок (№ 22-б). На подвір'ї, паралельно будинку № 22-а. Зведений 1899.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані П-подібної конфігурації, трисекційний з трьома багатокімнатними квартирами на поверсі. Перекриття пласкі. На першому поверсі бічного крила влаштовано проїзд на внутрішнє подвір'я.

Архітектура вирішена у цегляному стилі з елементами неоренесансу. Головні фасади бічних крил п'ятидільні за структурою, утвореною центральною з парадним входом та бічними розкріповками. Розкреслені пілястрами доричного ордера, канелюрованими на першому поверсі, рустованими на другому. Вікна двостулкові, на першому і другому поверхах розташовані у нішах з утопленими замковими каменями, на верхніх поверхах — обрамлені пілястрами доричного ордера. Підвіконня оздоблено прямокутними нішами. Осі входів на четвертому поверсі підкреслено вікном з напівциркульною перемичкою. На площині між розкріповками — широкі балкони з металевими ґратами. Вінцевий карниз був оздоблений орнаментованими ліпленими вставками (втрачені). Входи до будинку захищено металевими двосхилими піддашшями на ажурних кронштейнах. В інтер'єрі вестибуля збереглися металеві огородження сходів.

Садиба — зразок раціональної забудови міського середовища на межі 19—20 ст. з двома послідовно розташованими внутрішніми подвір'ями.

1907—10 у садибі проживав Бєляєв Іван Іванович (1872—1913) — архітектор. У 1908—09 — архітектор технічного відділу Управління Південно-Західної залізниці. За його проектами у Києві споруджено житлові будинки на вул. Великій Житомирській, 25/2 (1909) і вул. Миколаївській, 17/1 (тепер вул. Архітектора Городецького; 1909), особняки на вул. Круглоуніверситетській, 12 (поч. 20 ст.) і вул. Єлизаветинській, 3 (тепер вул. П. Орлика; 1911). 1907 мешкав на вул. Бульварно-Кудрявській, 15 (тепер вул. Воровського), з 1910 — на вул. Миколаївській, 17/1.

З 1900 до 1930-х рр. у квартирі № 4 будинку № 22-а мешкав Й. Дейч — лікар-невропатолог і фізіотерапевт, доктор медицини. У квартирах № 4 і 5 (загалом 13 кімнат і два передпокої на другому поверсі) в дорадянський час містилася також його водолікарня (у 1920—30-х рр. — лікарня фізичних методів лікування Південно-Західної залізниці). Пацієнтами Й. Дейча були: поетеса Леся Українка (травень 1911), актори М. Заньковецька і М. Садовський, історик і педагог В. Науменко,

266.18. Вул. Михайлівська. 22-б.

266.18. Вул. Михайлівська, 22-а.
266.18. План першого поверху.

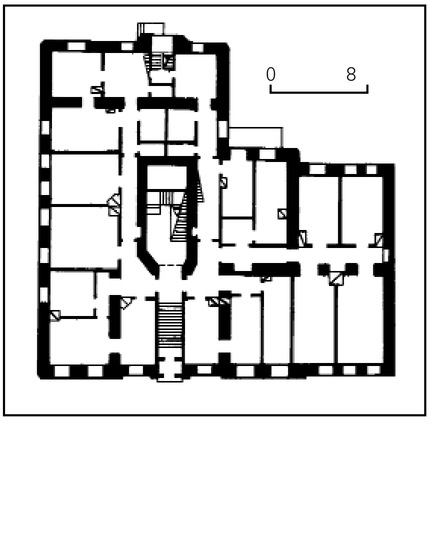

директор Київського міського музею М. Біляшівський, гімназист, майбутній поет М. Рильський.

1893—1925 тут проживав також Дейч Олександр Йосипович (1893—1972) — письменник, літературознавець, критик, мистецтвознавець, театрознавець, перекладач, публіцист, громадський діяч, доктор філологічних наук і мистецтвознавства, член Союзу письменників СРСР (з 1934). У ці роки навчався у Другій гімназії, 1911—17 — на історико-філологічному факультеті Київського університету. З 1910-х рр. друкувався в періодичних виданнях Києва, Одеси, Москви, Санкт-Петербурга—Петрограда, деякий час завідував редакцією газети «Южная копейка». Впродовж 1913—19 опублікував у київських газетах та журналах понад 300 літературних творів, перекладів, статей, рецензій, театральних оглядів та ін. 1914 разом з М. Фореггером виступив засновником Інтимного театру (містився на вул. Хрещатик, 43; будинок не зберігся), пізніше перетворений на Театр мініатюр. 1915, працюючи в газеті «Киевский театральный курьер», написав п'єси «Про рицаря у червоному плащі» та «Казка вечора», прийняті до постановки театром Ф. Фальковського (Санкт-Петербург), сценарій фільму «Святе кохання», інсценував для кінематографа повість «Ніс» М. Гоголя та роман «Вікторія» К. Гамсуна (переклав останній російською мовою), 1918 здійснив за ним виставу в театрі «Соловцов». У 1918 редагував журнал «Куранты искусства, литературы и общественной жизни», викладав і був секретарем навчальної студії екранного мистецтва (містилася на вул. Хрещатик, 36). У 1919 — член Товариства соборної творчості «Взыскующие града», викладав у створеній ним «Театральній академії» (див. ст. 163.1), брав активну участь у діяльності профспілки художнього слова. 1920 поставив у Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка (колишній театр Бергоньє) дитячий спектакль «Снігова королева» за Г.-К. Андерсеном. Пізніше викладав у Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, 1923 обробив разом з П. Германом для Малого театру Політуправління КВО народну драму «Цар Максиміліан та його непокірний син Адольф». В 1924—25 керував літературною частиною Театру юного глядача. З 1925 жив у Москві, викладав у Московському університеті, Інституті театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського. Популяризував театри Леся Курбаса і Г. Михайличенка, написав низку статей про відомих діячів української культури — І. Котляревського, М. Коцюбинського, Лесю Українку, М. Рильського, Т. Шевченка та ін. Перекладав російською з французької, німецької, англійської, іспанської та інших мов твори класиків європейської літератури (Дж. Байрона, Вольтера, Г. Гейне, А. Доде, Е. Золя, О'Генрі, С.-М. де Сервантеса, Марка Твена, О. Уайльда, Г. Уеллса, А. Франса, Б. Шоу та ін.).

На поч. 20 ст. у садибі жив Є. Станішевський, гімназичний товариш майбутнього письменника К. Паустовського, який часто бував тут [823].

В'ячеслав Горбик, Михайло Кальницький, Михайло Рибаков, Тетяна Товстенко.

267. МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ МОНАСТИР, 12—20 ст. (археол., архіт., іст., мист.). Вул. Трьохсвятительська, 4—8; пл. Михайлівська. У верхній частині парку «Володимирська гірка» (у давнину — Михайлівська гора Верхнього Києва), з яким межує зі сходу та півдня, з заходу обмежений вул. Трьохсвятительською, з півночі — проходом до фунікулера. Відіграє значну роль у формуванні панорами міста, особливо з боку Дніпра. Разом з комплексом Софійського монастиря, з яким з'єднується Володимирським проїздом, утворює унікальний містобудівний ансамбль у центрі давнього Києва. За доби середньовіччя місцевість являла собою відокремлену від «міста Володимира» ізольовану гору, яку з серед. 11 ст. почали забудовувати вотчинними монастирями князів Ізяславичів (див. ст. 282). Син Ярослава Мудрого Ізяслав-Димитрій заснував тут Димитріївський монастир з однойменною церквою на пошанування свого святого покровителя Димитрія Солунського (збудована бл. 1062). Його син — Ярополк-Петро Ізяславич 1085 заклав у монастирі церкву св. Петра. На думку вченого Ю. Асєєва, Димитріївський храм був дерев'яним, церква св. Петра — мурованою. Останню після добудови перейменували на Димитріївський собор. Його фундаменти, досліджені археологами, розташовані на території Гостиного двору монастиря на вул. Трьохсвятительській, 4-а (див. ст. 282.3).

Заснування у цій місцевості нового Михайлівського монастиря архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Ґізель приписує митрополиту Михаїлу і датує 989 («Синопсис», «Статечна книга»), але в літописах ця подія зафіксована під 1108, коли князь Святополк-Михаїл Ізяславич заклав на північ від Димитріївського монастиря церкву св. архістратига Михаїла, згадану в літописному джерелі під 1113 у зв'язку з її освяченням Золотоверхою.

Являв собою хрещатий у плані тринавний шестистовпний храм з чітко виділеними нартексом, притвором, трьома апсидами і одним верхом. Фасади мали трилопатеве завершення. З півдня до нартекса прилягала хрещальня у вигляді невеликого однобанного храму. В північному компартименті собору розташовувалися кручені сходи, також позначені банькою. За своєю композицією і структурою, мозаїчним і фресковим оздобленням інтер'єра, шиферними плитами Михайлівський собор нагадував Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Старослов'янські написи й колористичні особливості мозаїк, що збереглися, свідчать про участь в їхньому виконанні місцевих майстрів, зокрема Алімпія, ченця Києво-Печерського монастиря. З його ім'ям пов'язують зображення архідияконів Стефана і Тадея, Димитрія Солунського, а також ікону Богоматері Великої Панагії. Відомою святинею Михайлівського Золотоверхого собору були мощі св. великомучениці Варвари Ієрапольської.

Археологами досліджено давньоруські фундаменти Михайлівського собору (див. ст. 282.1) і Надбрамної церкви останньої чв. 12 ст. на північ від нього (див. ст. 282.2).

Після монголо-татарської навали 1240, набігів золотоординських і кримських татар у 15 ст. поступово зникли церкви св. Димитрія і св. Петра, проте Михайлівський монастир уцілів. Існування обителі підтверджують грамоти великих литовських князів 1398, 1496 і 1499. У грамоті польського короля Зигмунта (Сигізмунда) I від 1523 монастир згадується як спустілий. Очевидно, протягом 14—15 ст. у ньому велися відновлювальні роботи. Бл. 1470 княжна Орина (можливо, з родини Олельковичів) заклала бічний вівтар Входу Господнього до Єрусалима, що, ймовірно, постав на місці відновленої давньоруської хрещальні (розібраний на поч. 18 ст.).

Значення Михайлівського монастиря зростає на поч. 17 ст., коли він став резиденцією київських митрополитів Іова Борецького та Ісайї Копинського. За Іова Борецького здійснено значні будівельні роботи: відремонтовано собор, закладено трапезну й дзвіницю, влаштовано друкарню, на північ від території чоловічого монастиря засновано жіночий, в якому прийняли постриг дружина і дочка митрополита (розташовувався на місці сучасного проходу до фунікулера). Як відбудований у давньому вигляді Михайлівський Золотоверхий собор згадується в «Опису України» (1650) французького інженера-фортифікатора Г.-Л. де Боплана. На плані Києва в «Тератургімі» (1638) лаврського ченця Афанасія Кальнофойського і на малюнку голландського художника А. ван Вестерфельда (1651) він зображений з однією шоломоподібною банею та невеличким верхом по осі нартекса. За ігумена Феодосія Софоновича (1655—77) коштом гетьмана Б. Хмельницького дерев'яну покрівлю храму замінено на бляшану, головну баню визолочено. З 1654 навколо монастиря розгорнулися значні фортифікаційні роботи, пов'язані з перетворенням Верхнього Києва на фортецю для московського гарнізону. Після реконструкції давньоруських земляних укріплень цей район увійшов до складу т. зв. Великого міста як його Михайлівське відділення. Арабський мандрівник і церковний діяч Павло Алеппський, який відвідав Київ 1654, описав у своїх записках розкішну, величну й вишукану церкву, збудовану з каміння і вапна, що має високу блискотливу баню, засклені вікна, три вівтарі, троє дверей, підлогу з великої червоної черепиці, три яруси мозаїк у головній апсиді, що зображують Богоматір (вгорі), Христа з учнями (в центрі) та святих (внизу). Інші монастирські споруди були дерев'яні.

Вигляд Михайлівського собору в 2-й пол. 17 ст. зафіксовано на плані Києва 1688, де Михайлівське відділення зображено в оточенні земляних укріплень, які набули бастіонних окреслень під час реконструкції 1670-х рр. Храм складався з давнього двоярусного ядра, перекритого трьома орієнтованими у поздовжньому напрямку двосхилими дашками з трикутними щипцями на західному фасаді, утвореними на місці давніх закомар (інші закомари відсутні). Над характерним для 17 ст. складчастим дахом підносилися центральна і розташована по осі споруди західна шоломоподібна бані, завершені хрестами. З півдня до собору прилягав низенький притвор під односхилим дахом (на місці колишньої хрещальні). На плані умовно позначено огорожу з надбрамною дзвіницею, подібною за своєю архітектурою до тогочасних дерев'яних дзвіниць Софійського і Києво-Печерського монастирів. У прямокутному нижньому ярусі дзвіниці був арковий проїзд, другий ярус оперізувала галерея зі стовпчиками та балюстрадами, третій (глухий) ярус мав здвоєні круглі прорізи, четвертий (восьмигранний) ярус для дзвонів включав відкриті аркади. Завершувала споруду грушоподібна барокова баня з ліхтариком. Ліворуч від дзвіниці на плані видно дах і баньку дерев'яної трапезної з церквою Іоанна Богослова. Зображено також одноповерхові келії на межі з прилеглим жіночим монастирем, що займав видовжену прямокутну ділянку. Вхід до вузького, забудованого по периметру подвір'я жіночого монастиря розташовувався із заходу у масивній одноярусній вежі, вкритій шоломоподібним дахом.

У кін. 17 ст., завдяки підтримці гетьмана І. Мазепи й козацької старшини, в Києві розгорнулося нове будівництво. За ігумена Феодосія Ленчича (між 1688—90) коштом генерального військового судді М. Вуєховича до північної стіни Михайлівського собору добудовано низький, зі склепінням мурований придів з невеличкою банькою над ним для зберігання мощей св. Варвари. Водночас реставровано весь храм, вирівняно зовнішній карниз і влаштовано бічні бані над жертовником і дияконником. 1695 у жіночому монастирі коштом російської царівни Софії над брамою зведено дзвоновий ярус, поряд із дзвіницею побудовано дерев'яну церкву святих великомучениць Софії та її дочок Віри, Надії, Любові, і монастир отримав назву Софійського. Ці зміни зафіксовано на плані Києва 1695 полковника І. Ушакова. Чоловічий і жіночий монастирі оточували дерев'яні огорожі та відмежовували один від одного паралельні ряди келій. Забудова обох була одноповерхова, дерев'яна, переважно периметральна. Окремою спорудою зображено на плані дерев'яну трапезну чоловічого монастиря навпроти західного фасаду Михайлівського собору: одноповерховий, у плані прямокутний будинок, перекритий чотирисхилим дахом з гостроверхим гребінцем, з невеличким, завершеним маленькою банькою вівтарем та ґанком з трикутним дашком. Південно-східну частину Михайлівської гори займали «двір Фамендинський», огороджені монастирські сади й городи.

Найважливіші зміни в архітектурі Михайлівського Золотоверхого монастиря відбулися у 18 ст., коли він став одним з найбагатших у Києві і забудовувався цегляними спорудами. 1701 гетьман І. Мазепа влаштував на свій кошт срібну раку для мощей св. Варвари вагою бл. 32 кг — видатний витвір українського золотарства (знищена разом з собором). Після 1712 територію Софійського жіночого монастиря, переведеного в історичну місцевість Плоське на Подолі, приєднали до Михайлівської обителі. У 1713—15 за ігумена Іоанникія Сенютовича паралельно південному фасаду Михайлівського собору зведено цегляну трапезну з церквою Іоанна Богослова (збереглася до наших днів). Митрополит Йоасаф

Кроковський своїм коштом встановив у ній в 1713—18 іконостас (знищений у 1930-х рр.). Одночасно Іоанникій Сенютович заклав на господарському подвір'ї льох (на південь від трапезної). У 1716 за ігумена Варлаама Ліницького на місці дерев'яної розпочато будівництво триярусної цегляної дзвіниці (завершено 1720) — однієї знайбільших на той час в Україні. На її верхньому ярусі, за свідченням історика М. Закревського, деякий час був годинник.

У 1712—15 київський генерал-губернатор Д. Голіцин за обітницею (він рятувався у монастирі від моровиці 1710—11) докорінно перебудував Варваринський приділ Михайлівського собору, піднявши стіни на 2/3 від висоти давнього ядра. На його пожертву було влаштовано іконостас вівтаря і дерев'яний різьблений балдахін над ракою св. Варвари (не збереглися). У 1720—30-х рр. розібрано церкву Входу Господнього до Єрусалима 15 ст., на її місці коштом Петра I та Катерини I споруджено симетричний південний Катерининський приділ в пам'ять про врятування царя під час Прутського походу 1711. У 1731—32 коштом цивільного губернатора Г. Наумова в ньому встановлено іконостас (знищений разом з собором). Нагляд за роботами здійснював князь О. Черкаський, який доклав чимало власних грошей. У монастирських документах згадано ім'я будівничого І. Матвієвича з придворної будівельної команди. Зведені ним приділи з напівкруглими апсидами трохи ширші за середню наву собору й займали всю ширину фасадів. Широкі арки, влаштовані у північній та південній стінах 12 ст., з'єднували приділи з внутрішнім простором храму. Бічні входи до вівтарів виділяли підвищені об'єми, перекриті восьмигранними світловими підбанниками з двоярусними бароковими банями. З появою бічних бань собор став шестиверхим, його загальна композиція набула хрещатості, що характерно для української архітектури 17—18 ст. Водночас прямокутні вікна на фасадах приділів, оздоблені тонкими напівколонками та сандриками у вигляді розірваних трикутних фронтончиків, є типовими для тогочасної московської архітектури. Аналогічні вікна на другому ярусі дзвіниці свідчать про участь І. Матвієвича в її побудові. Спільним елементом оздоблення собору й дзвіниці була також чотирипелюсткова форма прорізів у напівфронтонах західного фасаду приділів і на третьому ярусі дзвіниці.

1718 коштом гетьмана І. Скоропадського в Михайлівському соборі встановлено п'ятиярусний іконостас, виконаний чернігівським сницарем Г. Петровим та одним з найкращих у Києві іконописцем С. Лубенським. Його горішні яруси розібрано 1888, решту знищено разом з собором.

За настоятеля архімандрита Модеста в монастирі проведено значні будівельні роботи. 1746—54 здійснено реконструкцію Михайлівського собору (по головній осі якого через осідання Варваринського і Катерининського приділів з'явилася глибока тріщина, і на чотири частини розкололася головна баня; саме тоді загинула велика кількість фресок), почали зводити цегляний мур. За консультацією арх. І. Мічуріна, який у той час керував будівництвом Андріївської церкви і Маріїнського палацу в Києві, стіни храму укріпили контрфорсами з аркбутанами: чотирма з боків та двома на західному фасаді. До західного фасаду прибудували два прямокутні ризаліти, що заввишки дорівнювали приділам. В одному з них влаштували сходи на хори. Проміжки між аркбутанами та ризалітами пізніше заповнили низенькими тамбурами й приміщеннями, заокругленими на наріжжях собору. Три бічні бані замінили на чотири нові у наріжжях основного об'єму. Разом із головною та бічними банями над входами до приділів собор став семиверхим, набув яскраво вираженої пірамідальної композиції. У притаманному українському бароко пишному зовнішньому архітектурному оздобленні застосовано ордер у вигляді подвійних коринфських напівколон з позолоченими капітелями, пілястри, рустування нижніх ярусів стін, фігурні фронтони, поліхромні ліплені прикраси, кольорові керамічні розетки, живопис тощо. Двоярусні бані встановлені на високі восьмигранні постаменти, великі фронтони західного фасаду рясно декоровані, над контрфорсами влаштовані маленькі фронтончики. Надзвичайно динамічні фронтони й фронтончики з лучковими завершеннями, синій колір пофарбування стін надали церкві мальовничого барокового характеру. В такому вигляді Михайлівський собор простояв до 1930-х рр. З робіт кін. 18 ст. відомі влаштування чавунної підлоги, нового балдахіна над ракою св. Варвари, спорудженого коштом відставного капітана Я. Шубського (1778), поновлення і позолота всіх бань (1790).

У 1746—75 навколо монастиря споруджено цегляний мур. Його ламані лінії відповідали напрямку земляних фортечних укріплень. На південно-східній частині Михайлівської гори утворилося господарське монастирське подвір'я з Економічною брамою над входом (1760-і рр.).

Протягом 18 ст. навколо собору сформувалася прямокутна парадна площа, обмежена з півдня цегляною трапезною, з півночі — рядом дерев'яних братських келій, які поступово перебудували на цегляні (у 1784 їх було п'ять), зі сходу — дерев'яним будинком настоятеля з домовою церквою (освячена 1782) та окремою цегляною кухнею

267. Михайлівський Золотоверхий монастир. Загальний вигляд.

(1758). Є свідчення, що перші келійні будинки на західному боці площі споруджені за митрополита Варлаама Ясинського. Об'ємно-просторова композиція соборної площі відбивала особливості давнього українського містобудування. Собор розташований близько до краю гори з метою вигідного сприйняття його з боку Подолу та Дніпра. Головний вхід до монастиря з надбрамною дзвіницею зміщений ліворуч відносно осі західного фасаду собору, завдяки чому храм сприймається у найвигіднішому ракурсі, демонструючи композиційне розмаїття архітектурних форм бароко. Решта простіших за архітектурою будівель на соборній площі слугувала тлом для витонченого барокового силуету Михайлівського собору, трапезної з церквою Іоанна Богослова та надбрамної дзвіниці.

За настоятеля Феофана Шиянова-Чернявського (1800—07) на схід від собору зведено новий дерев'яний одноповерховий з мезоніном і відкритим ґанком будинок настоятельських покоїв (пізніше перебудований), на південь — невеликий готель на шість кімнат (розібраний після 1860). У 1806—08 наново розписано Михайлівський собор, зокрема вівтарну частину.

За настоятеля Іринея Фальковського (1807—23) на території монастиря заходами поміщиці Г. Турчанінової проведено перші розкопки (1811). Коштом монастиря створено високохудожні срібні царські врата головного іконостаса, розписано Катерининський приділ (1820).

У 19 ст. розбудовувалося господарське подвір'я. На ньому з'явилися економічний корпус, келарня, проскурня, інші одноповерхові дерев'яні будівлі, що згодом зазнали переробок. 1827 капітально відремонтовано трапезну: замінено дах, зроблено цегляну підлогу. 1835 біля північної стіни влаштовано колодязь для прочан. 1837 за настоятеля Інокентія Борисова розписано церкву Іоанна Богослова. З'явилося кілька цегляних споруд: північні (Варваринські) келії, приміщення настоятельської кухні, пристосованої для келій монастирських співаків.

У зв'язку з прокладанням 1835 Олександрівського (тепер Володимирський) узвозу та реалізацією генерального плану Києва 1837 було ліквідовано вали довкола Михайлівського відділення Старокиївської фортеці. При цьому утворився прямий візуальний зв'язок з ансамблем Софійського монастиря. Монастирську огорожу було скориговано і вирівняно із західного боку вздовж новоутвореної вул. Трьохсвятительської.

1845—58 кілька цегляних споруд збудував настоятель Аполлінарій Вигилянський. Було зведено західний двоповерховий (Михайлівський) корпус братських келій з прилеглою будівлею проскурні (1853), на місці дерев'яних настоятельських покоїв — одноповерховий архієрейський будинок з домовою Хрестовою церквою св. Миколи (1856), двоповерховий корпус готелю («Странноприїмниця») з теплою церквою Ікони Смоленської Божої Матері (1852—58, арх. П. Спарро), який започаткував комплекс Гостиного двору. Однобанна Хрестова церква св. Миколи, що стояла край дніпровської кручі навпроти дзвіниці, відігравала значну композиційну роль (зруйнована у 1930-х рр. разом з архієрейським будинком). 1850 позолочено баню дзвіниці, розписано її верхні яруси (стінопис імітував архітектурні елементи й ліплення) та відкоси огорожі перед брамою — на зразок головного входу до Києво-Печерської лаври. В інтер'єрі собору з'явилася нова срібна позолочена рака для мощей св. Варвари вагою бл. 400 кг, пожертвувана 1847 графинею А. Орловою-Чесменською. Мазепинську раку перенесли до Катерининського приділу й використовували для зберігання мощей святих Харлампія, Пантелеймона-Цілителя та Спиридона.

1860 закінчено перебудову північного (Варваринського) корпусу келій. У 1860—70-х рр. заходами настоятеля Порфирія на господарському подвір'ї споруджено будинок лікаря, економічний корпус, квасоварню (не збереглися), 1871 на південь від келій півчих архієрейського хору — двоярусну дерев'яну каплицю над давнім Богоявленським колодязем (арх. В. Дейнека; розібрана 1884). З 1872 в монастирі діяв водогін. У кін. 19 ст. за проектами арх. В. Ніколаєва споруджено два нові крила монастирського готелю (1884 і 1897; вул. Трьохсвятительська, 4-б, 4-в), келії півчих архієрейського хору (1894), садову альтанку в тилу архієрейського будинку (1883; не збереглася).

1888 за настоятеля Ієроніма Михайлівський собор реконструйовано: під підлогою прокладено канали калориферного опалення, чавунну підлогу замінено на паркетну, до всіх входів прибудовано нові цегляні тамбури. У стіну південного тамбура вмуровано давньоруські шиферні плити з зображеннями святих вершників. Щоб уможливити огляд мозаїчної композиції «Євхаристія» у вівтарній частині собору, розібрано горішні яруси іконостаса 1718. Під керівництвом проф. А. Прахова відреставровано давні фрески, розкриті на передвівтарних стовпах. У 1898—99 на місці розібраних Варваринських келій постав новий триповерховий корпус (арх. Є. Єрмаков), 1908 завершено новий готельний комплекс з двох чотириповерхових корпусів (арх. Є. Єрмаков; вул. Трьохсвятительська, 4, 4-а).

Ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря, що остаточно склався на поч. 20 ст., вирізнявся чітким функціональним розмежуванням та ієрархічно-композиційним підпорядкуванням новітніх споруд старим архітектурним домінантам. Територія поділялася на головне монастирське подвір'я з південно-східним господарським подвір'ям і Гостиний двір на південному заході. На літографії 1911 зображено ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря у такому складі: Михайлівський собор, поряд — дзвіниця зі Святою брамою, навпроти неї — архієрейський будинок з Хрестовою церквою св. Миколи і садом за ними, на одній лінії з архієрейським будинком — келії півчих архієрейського хору, з південного боку — Трапезна з

267. Михайлівський Золотоверхий монастир.

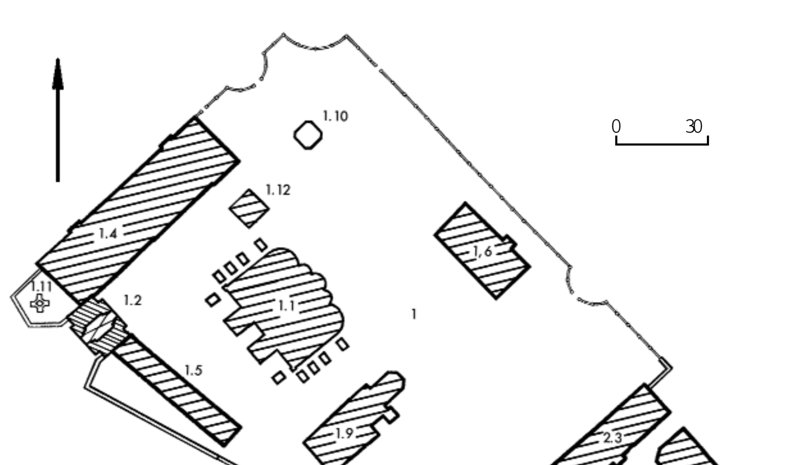

Генеральний план:
1. Головне монастирське подвір'я.
1.1. Собор св. архістратига Михаїла.
1.2. Дзвіниця зі Святою брамою.
1.3. Економічна брама.
1.4. Келії Варваринського відділення.
1.5. Келії Михайлівського відділення.
1.6. Келії півчих архієрейського хору.
1.7. Льох господарський.
1.8. Мур.
1.9. Трапезна з церквою св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова.
1.10., 1.11. Ківорії.
1.12. Надбрамна церква (див. ст. 282.2).
2. Гостиний двір.
2.1. Готель.
2.2. Готель.
2.3. Готель для прочан («Странноприїмниця»).
2.4. Пральня.
3. Димитріївська церква (див. ст. 282.3).

церквою Іоанна Богослова, з північного — келії Варваринського відділення (старшої братії), з західного — прилеглі до дзвіниці келії Михайлівського відділення, огороджені з півночі монастирською стіною з брамою, з півдня у закутку між келіями Михайлівського відділення і огорожею — проскурня й альтанка над фонтаном.

Забудова господарського подвір'я була одноповерхова. Його південно-східне наріжжя огинали довгі будівлі стайні й возовні. Окремо поставлені прямокутні у плані непоказні будинки лікарні (за келіями півчих архієрейського хору), економічного корпусу (в центрі) й училища (з півдня) були орієнтовані по осі північ—південь за загальною для всього монастиря планувальною сіткою. Найстаріша частина господарського подвір'я містилася на південь від трапезної, де ще 1713 було влаштовано льох. Поблизу Економічної брами стояли будинок келарні та невелика, вбудована в огорожу службова споруда. Корпуси монастирських готелів, розташовані по периметру трапецієподібної у плані ділянки, утворили самостійний комплекс Гостиного двору з внутрішнім подвір'ям. Монастирський сад, групи декоративних дерев, дбайливо опоряджені палісадники доповнювали архітектурний ансамбль.

За радянського часу монастирський комплекс використовувався різними установами, деякі споруди були пристосовані під гуртожитки. Виконуючи рішення українського уряду (січень 1934) про перенесення столиці з Харкова до Києва, у квітні 1934 було оголошено конкурс проектів на побудову Урядового центру, в якому брало участь шість груп архітекторів. Переможцем визначили варіант організації центру на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Василівської (Трьохсвятительської) церкви 12 ст.— 18 ст. (автори проекту — архітектори П. Юрченко та ін.). Щоб запобігти протестам громадськості, заарештували провідних мистецтвознавців — Ф. Ернста, М. Макаренка, С. Таранушенка. Археологи В. Гончаров та Ф. Мовчанівський підготували висновок, підписаний директором Інституту матеріальної культури АН УРСР Г. Козубовським, про те, що Михайлівський собор, збудований в основному в добу бароко, не являє історичної цінності. Так зорганізували підставу для знищення пам'ятки.

Протягом 1934—36 було розібрано дзвіницю, більшу частину муру з Економічною брамою, архієрейський будинок, всі споруди господарського подвір'я (крім підземної частини льоху). 26 червня 1934 розпочато демонтаж мозаїк і фресок Михайлівського собору (під керівництвом проф. В. Фролова), частина яких впродовж наступного часу зберігалась у Софійському соборі в Києві, декілька — у Третьяковській галереї в Москві та Російському музеї в Санкт-Петербурзі. 1935 знято позолочену мідну покрівлю бань собору, переплавлено срібну раку мощей св. Варвари, знищено бароковий іконостас та інші церковні святині. Одночасно історик архітектури І. Моргілевський провів обміри пам'яток. 14 серпня 1937 собор було підірвано.

З переробленого й остаточно затвердженого проекту Урядового центру

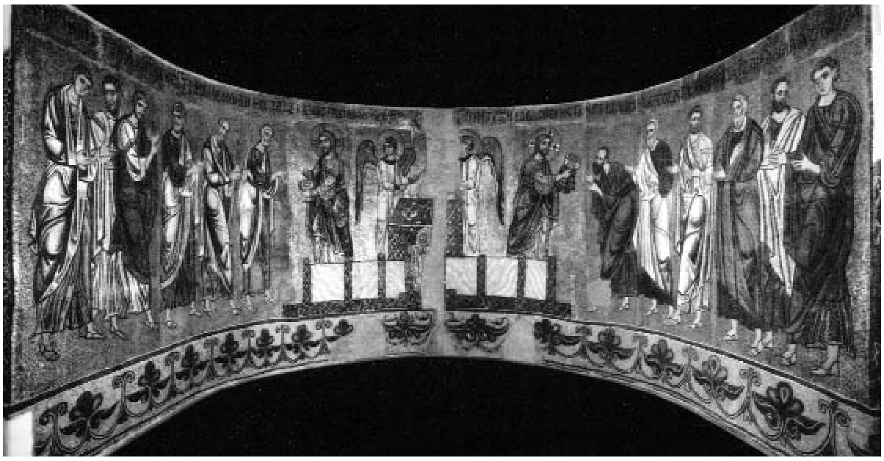

267. Мозаїчна композиція «Євхаристія».

(арх. Й. Лангбард) здійснено тільки першу чергу — будинок ЦК КП(б)У (1936—38) на місці Василівської церкви (сучасна пл. Михайлівська, 1). На території зруйнованого Михайлівського собору, де планувалося зведення симетричної споруди, були влаштовані спортмайданчики.

Ідея відбудови Михайлівського собору, вперше висунена 1966 архітектором-реставратором П. Барановським у рішенні установчого з'їзду Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури, обстоювалася київською громадськістю, згуртованою навколо Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У кін. 1960-х рр. територія Михайлівської гори увійшла до складу охоронної зони Києва, 1979 «місто Ізяслава-Святополка» оголошено архітектурно-археологічною заповідною територією. 1981 здійснено реставрацію трапезної з церквою Іоанна Богослова.

З проголошенням незалежності України справа відбудови ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря набула загальнодержавного пріоритету. У травні 1991 за участю патріарха Київського і всієї України Мстислава освячено храм на знак майбутньої відбудови собору. 1992 з ініціативи зареєстрованого в 1991 Михайлівського монастиря та Управління (на той час — Комітету) охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва Київської міської держадміністрації, Комісії Київської міської ради з питань культури та охорони історичного середовища було розпочато археологічне дослідження на території комплексу, замовлено проект відбудови ансамблю монастиря творчій архітектурній майстерні «Ю. Лосицький» (науковий консультант проекту — Ю. Асєєв). 9 грудня 1995 Президентом України Л. Кучмою був підписаний Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» і розпорядження від 27 січня 1996 «Про першочергові заходи щодо відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври у місті Києві», 12 червня 1996 вийшло відповідне розпорядження голови Київської міської держадміністрації О. Омельченка.

У 1992—99 архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом В. Харламова, з 1996 — Г. Івакіна проведено археологічні дослідження території монастиря. Відбудовчі роботи здійснено у травні 1997 — жовтні 1999 за рахунок державного і міського бюджетів та частково на пожертви спонсорів. Генеральний проектувальник АТ «Київпроект» вирішував технічні питання і благоустрій території (інженери Л. Козачинський, М. Найко). Архітектурно-реставраційний проект розроблено під керівництвом архітекторів Р. Кухаренка та Ю. Лосицького (архітектори Г. Донець, Є. Захарченко, О. Мірошниченко). Генеральний підрядник — корпорація «Укрпроектреставрація» (А. Лисак, М. Орленко — керівник, В. Сірош, В. Фесенко, А. Хабинський та ін.). Концепцію відтворення інтер'єрів собору розроблено колективами київського підприємства «Майстер» корпорації «Укрреставрація» (автори — І. Тоцька, Л. Тоцький — науковий керівник) та львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» (керівник І. Могитич).

У травні 1997 до Дня Києва відбудовано монастирський мур з Економічною брамою, у травні 1998 — дзвіницю, у кін. 1999 завершено основні будівельні роботи на Михайлівському Золотоверхому соборі, мистецьке оформлення завершено до Великодня 2001. До забудови монастирського ансамблю увійшли нові елементи: багаторівневе брукування подвір'я з цегли й граніту, стилізовані під старовину два водорозбірні ківорії (автори — Г. Донець, Є. Захарченко, Р. Кухаренко, Ю. Лосицький — керівник, О. Мірошниченко) та цегляна огорожа з металевими ґратами з боку парку «Володимирська гірка» (автори — І. Мельников, Р. Кухаренко).

Відроджений ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря має не тільки велике містобудівне значення, а й символізує духовне відродження українського народу. Наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 2 червня 1999 його включено до Державного реєстру національно-культурного надбання.

Монастир є визначною пам'яткою історії. У давньоруську добу він був родовою усипальнею князів Ізяславичів. У храмі св. Петра Димитріївського монастиря був похований син князя Ізяслава Ярополк (1087), у Михайлівському соборі — київські князі Святополк Ізяславич (1113) та його дружина, правнуки Святополка — Святополк

Юрійович (1190) та Гліб Юрійович, князь Турівський (1196). Дружина Святополка-Михайла Ізяславича — грецька царівна Варвара (за монастирським переказом, привезла до Києва мощі св. Варвари Ієрапольської, які пізніше стали найбільшою святинею монастиря).

На поч. 17 ст., коли храм св. Софії був переданий уніатам, 1612 грамотою польського короля Зигмунта (Сигізмунда) III Михайлівський Золотоверхий монастир мав бути приєднаний до уніатської митрополичої кафедри. 1618 при спробі уніатського протопопа А. Грековича захопити монастир його спіймали козаки і втопили у Дніпрі біля Видубичів. Ігуменом монастиря став Борецький Іван Матвійович (?—1631) — церковний і культурно-громадський діяч, один з організаторів Київської братської школи та її перший ректор (1615—18). У монастирі він прийняв постриг під ім'ям Іова. Для своєї дружини, яка теж стала черницею, він заснував поряд жіночий Михайлівський монастир, де вона була ігуменею. За його настоятельства монастир зміцнів, значно розбудувався. 9 жовтня 1620 Іов Борецький був висвячений у Києво-Печерській лаврі на митрополита Київського, і з того часу Михайлівський Золотоверхий монастир став митрополичою резиденцією. У серпні 1628 в монастирі зупинявся відомий церковний діяч Мелетій Смотрицький, викликаний митрополитом Іовою на собор з метою дати пояснення щодо своєї підтримки уніатів. Для зміцнення православ'я і поширення його ідей він заснував дві друкарні, у т. ч. одну — при монастирі. Митрополит мав постійні контакти з козацтвом і підтримку Запорозької Січі, за що його називали «козацьким митрополитом».

У 1631—32 митрополитом був Копинський Ісайя (?— 1640) — церковний та культурно-освітній діяч, філософ, один з організаторів Київської братської школи, який також проживав у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Проводив промосковську політику. 1631 після обрання польським сеймом митрополитом Київським Петра Могили останньому довелося здобувати Михайлівський Золотоверхий монастир силою. 1633 Ісайю Копинського ув'язнено, згодом він звільнився і за допомогою козаків 1634 захопив монастир, де перебував до 1635. Іов Борецький та Ісайя Копинський були поховані у Михайлівському соборі.

У 1645—53 за ігумена Йосипа Кононовича-Горбацького (?—1653) — професора поетики і риторики, ректора Києво-Могилянського колегіуму монастир дещо зміцнив своє матеріальне становище. За литовського коронного гетьмана Я. Радзивілла 1651 монастир пограбували, зокрема забрали частину мощей св. Варвари. Грамотою гетьмана Б. Хмельницького від 18 серпня 1652 Михайлівській жіночій обителі було передано два села.

Новий настоятель Феодосій Василевич-Баєвський одержав 1654 від Б. Хмельницького універсал на володіння Вигурівщиною під Києвом. 3 липня 1654 ігумен приймав у монастирі Антіохійського патріарха Макарія під час його подорожі до Москви у супроводі свого сина архідиякона Павла Алеппського. 1655 ігуменом обраний Феодосій Софонович (?—1677) — церковний та освітній діяч, історик, намісник Києво-Могилянського колегіуму (1653—55), автор відомої «Хроніки з літописців стародавніх» (закінчена 1672). Його обрання було затверджено спеціальним універсалом гетьмана Б. Хмельницького, який згодом подарував монастиреві млин під Трипіллям, кошти на нове покриття і позолоту головної бані Михайлівського собору. За Феодосія Софоновича — оборонця давніх прав київської митрополії — значно зріс авторитет монастиря, розширились його володіння. На користь Михайлівського монастиря видавали грамоти українські гетьмани І. Виговський, Д. Многогрішний, І. Самойлович, Ю. Хмельницький, російський цар Олексій Михайлович, польський король М. Вишневецький. 1669—77 ігумен фактично виконував функції Київського митрополита, а монастир набув значення центру церковної влади в Україні.

1677—82 настоятелем монастиря був Мелетій Дзик, який у 1662—65 очолював Києво-Могилянський колегіум й уславився як проповідник; 1682—86 — Феодосій Ґуґуревич, переведений звідси на ректора Києво-Могилянського колегіуму.

На поч. 18 ст. монастир мав значну підтримку з боку козацтва, у т. ч. гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського. Опікувалися монастирем у кін. 17 — на поч. 18 ст. й російські царі Петро I та Катерина I, представники російської адміністрації. У цей час проведено значні будівельні роботи, монастир отримав великі маєтки, села, озера та іншу власність і став одним з найзаможніших у Києві.

1734 за клопотанням митрополита Київського і Галицького Рафаїла Заборовського указом імператриці Анни Іоаннівни Михайлівський Золотоверхий монастир одержав статус архімандрії, тобто відтепер він підлягав лише Святійшому Синоду. Першим його архімандритом у 1722—36 був Олексій Петрина, другим у 1737—39 — Амвросій Дубневич, ректор і перший архімандрит Братського Богоявленського монастиря (з 1732). У 1739—40 цю посаду обіймав Тимофій Щербацький, майбутній митрополит (з 1747); за ним 1740—46 — Сильвестр Думницький, ректор академії й архімандрит Богоявленського монастиря (1737—40), за якого обитель відвідала російська імператриця Єлизавета Петрівна. 1787 тут побувала і Катерина II. За її указом 1786, коли монастирі України позбулися маєтків і чимало з них було скасовано, Михайлівський Золотоверхий залишився у штаті й був визнаний «першокласним». Пізніше архімандритами монастиря також призначалися ректори академії та архімандрити Братського Богоявленського монастиря: Варлаам Миславський (1787—91), Ієронім Блонський (1791—95), Феофілакт Слонецький (1795—98), останнім був Ієронім Яновський (1799—1800).

Указом Святійшого Синоду 1799 настоятель монастиря водночас призначався вікарієм (заступником) митрополита Київського і Галицького з саном єпископа Чигиринського. Першим одержав цей сан архімандрит Феофан Шиянов (1800—07), засновник Феофаніївської пустині у Києві. Його наступником 1807—12, 1813—23 був відомий вчений, професор Київської духовної академії Іриней Фальковський (похований у вівтарі Катерининського приділу собору). Він заснував у 1810-х рр. двокласну школу півчих, в якій учнів навчали нотній грамоті, читанню й письму, арифметиці, географії та історії. 1836—41 монастир очолював філософ, визначний проповідник, духовний письменник, колишній ректор Київської духовної академії Інокентій Борисов, за якого розписано трапезну. Настоятель Аполлінарій Вигилянський (1845—58) значно підніс благоустрій монастиря. За нього було розгорнуто велике будівництво, зокрема споруджено західний корпус братських келій (Михайлівські), в яких він мешкав 1850—54.

Михайлівський Золотоверхий монастир мав велику популярність серед прочан. Наприкінці 19 ст. служба у ньому відбувалася за таким розпорядком: з 3-ї години ночі — заутреня, з 6-ї години ранку під час ранньої обідні двері собору відчинялися для прочан. Храмове свято — 8 листопада (день пам'яті св. великомучениці Варвари). У цей день біля монастирської огорожі щорічно відбувався відомий храмовий михайлівський торг, на якому продавали глиняний і дерев'яний посуд, іграшки, солодощі тощо. Особливого розквіту торг набув у 17—18 ст.

1886 преосвященний Ієронім власним коштом і на приватні пожертви відкрив при монастирі нову безкоштовну двокласну школу церковного співу, учнів якої забезпечували одягом, житлом, харчами. Її вихованці ставали дияконами, регентами церковних хорів, вчителями церковнопарафіяльних шкіл. Школа та церковний хор, в якому співали під час навчання її учні, проіснували до поч. 1920-х рр. У школі навчався, співав у хорі й жив у келіях півчих архієрейського хору видатний співак, майбутній народний артист СРСР та України І. Козловський. Він співав з хором у Михайлівському і Софійському соборах і під час подальшого навчання у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1917—19).

В монастирській бібліотеці, яка обслуговувала також мирян, налічувалося 4200 книжок, у т. ч. бл. 300 стародруків, 746 рукописів. У радянський час її передали Всенародній бібліотеці ВУАН (тепер Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ). З 1860-х рр. при монастирі відкрили безкоштовну читальню книжок духовного змісту.

Готель «Страннопріимниця» у серпні 1871 став одним з місць відзначення ювілею видатного вченого, першого ректора Київського університету М. Максимовича. 1902 тут зупинялася письменниця Марко Вовчок; на поч. 20 ст. мешкав композитор Є. Риб, 1917—18 — громадсько-політичний діяч М. Кушнір.

З 1917 у будівлях монастиря розміщувалися гімназія Товариства педагогів, в кін. 1918 — війська Директорії, пізніше — по черзі — вояки різних ворогуючих сторін. У 1919 — Укрраднаргосп. З 1922 усі житлові приміщення перетворили на студентські гуртожитки, трапезну — на студентську їдальню. 1981—91 в ній містився Музей

кераміки Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». У церкві Іоанна Богослова, повереній релігійній громаді, правив службу 1992—95 єпископ, один із фундаторів, з 1993 — Патріарх УПЦ Київського патріархату Володимир (Романюк).

У готелі монастиря на вул. Трьохсвятительській, 4 міститься кілька інститутів Національної академії наук України — держави і права ім. В. Корецького, української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, філософії ім. Г. Сковороди та інші наукові установи, в яких працювали відомі вчені.

Тепер комплекс передано УПЦ Київського патріархату. В дзвіниці та келіях Варваринського відділення відкрито музей, присвячений історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, частину приміщень келій передано Патріархії Української автокефальної православної церкви [824].

Михайло Дегтярьов, Руслан Кухаренко, Григорій Логвин, Олександр Омельченко, Андрій Реутов, Тетяна Трегубова.

267.1. Головне монастирське подвір'я, 12—20 ст. (археол., архіт., мист.). Включає комплекс споруд, що займає північну й центральну частини історичної території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Утворює замкнене подвір'я, дістатися до якого можна крізь Святу браму дзвіниці, відбудованої 1997—98 (з пл. Михайлівської), та відновлену 1997 за проектом арх. І. Мельникова Економічну браму (з вул. Трьохсвятительської), а також крізь проходи, влаштовані у новій огорожі 1997—99 (з боку фунікулера та парку «Володимирська гірка»).

Композиційною домінантою головного монастирського подвір'я є Михайлівський Золотоверхий собор 12—20 ст., навколо якого по периметру розташовані трапезна з церквою Іоанна Богослова (1713—15), келії Варваринського (1898—1902) та Михайлівського (1849—52) відділень, келії півчих архієрейського хору (1894), господарський льох (1713), оточені муром 18 ст., з добудованими 1997 ділянками. До археологічних пам'яток цієї території належать фундаменти Михайлівського Золотоверхого собору 12 ст. й рештки надбрамної церкви 12 ст.

Під час відбудови монастиря 1999 обабіч келій Варваринського відділення спорудили два ківорії над водорозбірними фонтаном і колонками (архітектори Р. Кухаренко, Ю. Лосицький).

Ансамбль головного монастирського подвір'я — унікальна за своєю історико-культурною цінністю пам'ятка 12—20 ст. *Тетяна Трегубова.*

267.1.1. Собор св. архістратига Михаїла, 12—20 ст. (археол., архіт., мист.). За православною традицією розташований у центрі головного монастирського подвір'я. Збудований 1108—13 великим київським князем Святополком Ізяславичем у «місті Ізяслава-Святополка». Являв собою однобанний тринавний шестистовпний храм з яскраво виявленим нартексом. Розміри первісного ядра — 28,8 × 18,86 м. У північній частині нартекса кручені сходи вели на П-подібні у плані хори. Апсиди прикрашені двоступінчастими нішами між вузькими напівколонками. Інші фасади мали горизонтальні пояси декоративних ніш та меандровий фриз, закомари — по три двоступінчасті ніші. Підбанник також завершувався поясом невеличких ніш. Баня була вкрита позолотою. Підлога складалася з шиферних плит, частина яких була інкрустована мозаїкою, та керамічних різнокольорових полив'яних плиток різного розміру.

Через короткий час, вірогідно до поч. 1120-х рр., до основного ядра зроблено прибудови. Біля південно-західного наріжжя зведено однобанний триапсидний чотиристовпний храм-«хрещальню» (у плані бл. 10,8 × 8,6 м). Біля західного та північного порталів собору добудовано невеликі притвори (6,8 × 4,7 м). Північний мав усередині квадратні (0,8 × 0,8 м) стовпчики з плінфи, зовнішні та внутрішні пілястри. Ці прибудови, зроблені після завершення зовнішнього оздоблення фасадів головного ядра, закрили декоративні ніші та фрескове тинькування фасадів. Техніка мурування фундаментів і стін, асортимент плінфи, деякі технічні прийоми — такі самі, як і в первісному ядрі собору (розібрані на поч. 18 ст. під час будівництва нових нав собору).

У південній частині нартекса стояли два стовпчики (0,8 × 0,8 м) з плінфи, вірогідно від давньоруського саркофага. Рештки ще одного давньоруського саркофага з плінфи виявлено у південній наві перед входом до апсиди.

Після перебудов на поч. 1740-х рр. собор набув рис архітектури доби українського бароко. Певні добудови та реконструкції відбулися в 19 ст. Розвідку пам'ятки здійснили Ф. Мовчанівський (1934), В. Харламов (1992—95); археологічні розкопки проводив Г. Івакін (1996—99).

Собор зруйновано 14 серпня 1937. Підряд з руйнації собору виконала одеська контора експедиції підводних робіт особливого призначення. В різних місцях споруди було закладено бл. 2500 зарядів амоналу. 14 серпня о дев'ятій годині вечора храм було висаджено в повітря. Після вибуху вся

267.1. Головне монастирське подвір'я.

267.1.1. Ікона «Св. великомучениця Варвара» над входом північного фасаду.

267.1.1. Собор св. архістратига Михаїла. Західний фронтон.

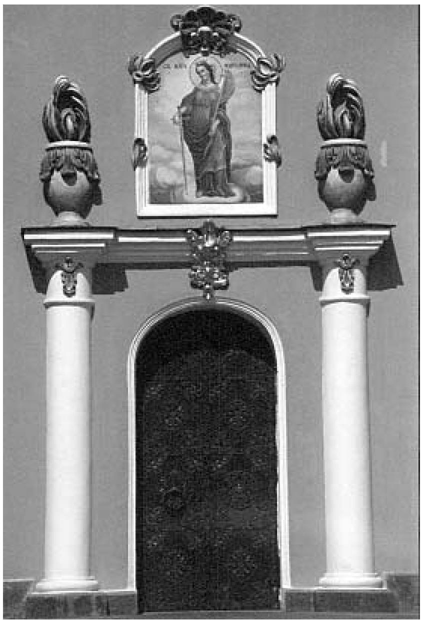

267.1.1. Вхід до Катерининського приділу на західному фасаді.

будівля осіла всередину, сусідні будинки не постраждали. Понад 20 тис. тонн руїн було вивезено як сміття.

Відбудову собору здійснено згідно з розпорядженням Президента України від 27 січня 1996 та голови Київської міської держадміністрації від 12 червня 1996. У травні 1998 в присутності Президента України Л. Кучми, голови Київської міської державної адміністрації О. Омельченка, членів уряду, святійшого Патріарха Філарета, духівництва, депутатів Верховної Ради України та представників громадськості на місці стародавньої хрещальні на відзнаку початку робіт у фундамент хрещальні собору було закладено капсулу з посланням-зверненням до прийдешніх поколінь.

Архітектурно-реставраційну частину проекту відбудови храму на замовлення Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва Київської міської держадміністрації розробили архітектори Ю. Лосицький (керівник), Г. Донець, Є. Захарченко, О. Мірошниченко, конструктивну частину — Л. Козачинський (головний інженер), інженери Ю. Кантур, М. Найко. Будівельні роботи здійснювалися корпорацією «Укрреставрація» з 21 листопада 1998 до 21 грудня 1999. Собор відновлено у вигляді реставраційної копії, що відтворює його у формах українського бароко 18 ст. В інтер'єрі за допомогою відповідної стилістики монументальних розписів виділено давньоруське ядро. Площа відбудованого собору — 802,0 кв. м, висота — 39,0 м, висота центрального хреста — 4,2 м, кількість бань — сім.

Застосування сучасних технічних засобів і матеріалів має забезпечити довговічність споруди. З огляду на незадовільний стан і необхідність збереження решток фундаментів і стін 12—18 ст., що власне і являють собою стародавню пам'ятку, влаштовано ін'єкційні палеві фундаменти (глиб. 15,0 м), з'єднані зверху залізобетонною плитою, в якій передбачені спеціальні отвори для огляду музеєфікованих фрагментів давньої споруди. Наземні стіни й склепіння вимуровано з червоної цегли, виготовленої Мукачівським заводом будівельної кераміки, тиньковано. Фігурну цеглу вироблено на київському заводі «Керамперліт», полив'яні розетки й зірки — фірмою «Гончарі». Декоративні деталі ліплення, металеві двері зроблено у цехах корпорації «Укрреставрація», там же складено позолочені мідні бані на металевому каркасі. Цоколь і плити навколо стін виконано з сірого граніту.

В об'ємі відновленого храму відбилися головні етапи його будівельної історії: давньоруське шестистовпне хрещатобанне ядро з нартексом і трьома гранчастими апсидами (1108—13), північний Варваринський приділ (1688—90, перебудований у 1710-х рр.), південний Катерининський приділ (1720-і рр.), контрфорси-аркбутани й два західні ризаліти (1740—50-і рр.). Розташовані між аркбутанами низенькі «палатки та ризниці» і склади вугілля, а також вхідні тамбури 19 ст. не відбудовувалися. Масив храму майже симетричний відносно осі схід—захід, має центричну пірамідальну композицію, утворену сімома верхами: найвищим — центральним (до 1937 зберігався з 12 ст.), чотирма наріжними — над бічними навами давньоруського ядра (з'явились у 18 ст.) і двома бічними — над Варваринським і Катерининським приділами (поч. 18 ст.). Верхи складаються з восьмигранних у плані підбанників з арковими віконними прорізами та позолочених барокових бань з ковнірами. Центральна увінчана ліхтариком з іконами, на яких зображено 12 апостолів, Ісуса Христа, Богоматір та Іоанна Хрестителя, з цибулястою маківкою і хрестом (раніше центральну баню прикрашав двоглавий орел, який не відтворили), інші — цибулястими маківками з хрестами без ліхтариків.

Етапність у формуванні абрису храму помітна в архітектурі фасадів. У давньо-руській частині відтворено видовжені вікна з арковими перемичками й лопатки, у нижній частині апсид влаштовано зондажі з імітацією давнього мурування. У межах Варваринського і Катерининського приділів відновлено обрамлення прямокутних вікон і аркових дверних отворів поч. 18 ст., на контрфорсах і західному фасаді — рустування нижніх площин стін, великі здвоєні напівколони коринфського ордера, ліплений декор рослинного характеру кін. 17— поч. 18 ст. Відтворені за старими фотографіями із застосуванням комп'ютерної техніки побудови діагонального зображення, три західні фронтони мають вибагливі абриси, сформовані волютами, шпилями, рипідами. На головному фронтоні встановлено точну копію горельєфа архістратига Михаїла — унікального витвору доби бароко серед. 18 ст. Оригінал був врятований у 1950-х рр. від здачі на брухт мистецтвознавцем П. Жолтовським і переданий ним на зберігання в Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (тепер Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ), 14 січня 1999 було урочисто передано мером Львова В. Куйбідою київському міському голові О. Омельченку в присутності Президента України Л. Кучми. Скульптура виготовлена з листової міді й покрита сусальним золотом. Розміри: вис. 2,08 м, найбільша ширина — 1,56 м, товщина — 0,17 м; вага — 69 кг. Архістратига Михаїла зображено крилатим воїном на повний зріст в урочистій фронтальній поставі, з мечем у правій руці та щитом у лівій. Оригінал експонується в Музеї історії Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Стіни собору пофарбовано в інтенсивний синій колір, на якому вирізняються білі рельєфні деталі й орнаменти, позолочено капітелі колон, що перегукуються із золотими банями. Яскраві акценти являють ікони над порталами — у західних фронтонах, на

фронтонах контрфорсів та у ліхтарику центральної бані.

В інтер'єрі відновлено систему склепінчастих перекриттів, яка складається з центральної півсферичної та бічних зімкнених бань, встановлених на світлових підбанниках, коробових і хрещатих склепіннях у проміжних компартиментах.

На момент руйнування Михайлівського собору в ньому збереглися фрагменти мозаїк і фресок 12 ст. (загальною пл. бл. 70 кв. м), а також рештки олійного стінопису 19 ст., частина якого, очевидно, являла собою перемальовані композиції 18 ст. Перед руйнацією мозаїки та фрески були зняті і перенесені на нову основу (керував реставраційними роботами В. Фролов). Вони збереглися в Національному заповіднику «Софія Київська» (мозаїки: «Євхаристія», зображення святих Фаддея, Стефана, окремі фрагменти п'яти фігур святих, орнаменти; фрески: постаті архангела Гавриїла та Діви Марії з композиції «Благовіщення», пророка Захарії, кілька фрагментів фігур невідомих святих і орнаменти). У Санкт-Петербурзі в Ермітажі знаходяться фрагменти фрескових орнаментів, у Російському музеї — фрагмент постаті пророка Самуїла. В Москві в Третьяковській галереї — мозаїка «Димитрій Солунський», фрески — «Св. Микола», фрагмент постаті святого, орнамент. Усі мозаїки та фрески, що збереглися, містилися у вівтарній частині храму. Решта приміщень була розписана олійними фарбами, розписи загинули разом із собором. Мозаїки та фрески, що залишилися, стали джерелом для розуміння іконографічної програми, системи давніх розписів, їхнього стилю, колориту та образної виразності.

В історію світової культури Михайлівський Золотоверхий собор увійшов як пам'ятка мистецтва 12 ст.

У відновленому храмі центральна тринавна частина розписана наближено до зразків візантійського і києворуського мистецтва 12 ст., бічні приділи — до стилістики українського бароко 18 ст. Концепція відтворення стінопису собору ґрунтується на ідеї суцільного оформлення стародавньої (центральної) частини мозаїками і фресковим стінописом у стилі давньоруських і візантійських майстрів 12 ст. за чіткою канонічною схемою розміщення композицій — сюжетів Святого Письма. Автори проекту — Р. Кухаренко, Ю. Лосицький, І. Могитич, І. Тоцька (науковий керівник), Л. Тоцький. Бічні приділи розмальовано за проектом інституту «Укрзахідпроектреставрація» у стилістиці українського бароко 18 ст. (Варваринський — більш ранньої доби, Катерининський — пізнішої). Автори проекту — І. Могитич (керівник), Л. Ошуркевич, Н. Сліпченко. Відправною точкою для відтворення композицій слугували малюнки шведського художника К.-П. Мазера серед. 19 ст., який зафіксував у них розписи та іконостаси приділів. Вони виконані за бароковою традицією поліхромним живописом з яскравими фарбами.

Оригінали 12 ст. залишено в музеї, в Михайлівському соборі — їхні копії-реконструкції. Таким чином, до складу розписів центральної частини відтвореного собору входять як копії автентичних мозаїк і фресок 12 ст., так і нові композиції, розроблені на основі вивчення оригіналів і залучення численних аналогій з мистецтва Візантії і Київської Русі. Як і в давнину, в живописному декорі поєднано мозаїки й розпис. Мозаїки, відповідно до оригіналу, виконано зі смальти, фрески — у новітній техніці «кейм» (мінеральні фарби на силікатній основі, стійкі до атмосферних впливів, дій мікроорганізмів та механічних пошкоджень).

Мозаїки прикрашають головну баню, східну апсиду і внутрішню поверхню східної підпружної арки. Відповідно до системи церковного малярства, яка склалася у Візантії ще в 2-й пол. 9 ст. і проіснувала практично без змін до 13 ст., в зеніті бані розміщується напівпостать Христа Пантократора, його оточують вісім архангелів і ангелів на повний зріст. У простінках центрального підбанника — дванадцять апостолів, на парусах у медальйонах — євангелісти. В консі апсиди — Богоматір Оранта (згідно з описом Павла Алеппського серед. 17 ст., який бачив цей давній мозаїчний образ ще неушкодженим). Під Орантою — «Євхаристія» (копія мозаїки 12 ст., що збереглася). На стінах віми цю сцену продовжують вісім зображень апостолів (реконструйовані на основі фрагментів оригінальних мозаїк 12 ст.).

У нижньому регістрі розписів апсиди — композиція «Святительський чин» — отці Церкви, серед яких представники п'яти патріархій (Єрусалимської, Антіохійської, Александрійської, Константинопольської, Римської), яка мала підкреслити вселенський характер християнської церкви. На внутрішній поверхні східної підбанної арки — зображення святих, серед яких копії мозаїк «Димитрій Солунський», «Архідиякон Стефан». На склепінні віми — композиція «Етимасія»: Престол Уготований з величними постатями архангелів обабіч.

Усі мозаїчні зображення виконані на золотому тлі. Їм притаманні кольорова насиченість, чіткість форм, урочистість і ошатність. Композиції обрамлено соковитими мозаїчними орнаментами. В сюжеті «Етимасія» вжито незвичний художній прийом: у золоте тло поступово вливається насичений синій колір, що створює враження зоряного неба. Спираючись на традиції візантійського і києворуського мистецтва, художники створили самостійні художні образи (автор мозаїк — Л. Тоцький, виконавці — Л. Заруцький, І. Кириченко, І. Тоцька та ін.).

Решта розписів собору здійснена в техніці «кейм», яка певною мірою імітує стародавні фрески. Розпис поєднується з мозаїкою вже в головному вівтарі: технікою «кейм» виконано постаті отців Церкви на стінах віми (продовження мозаїчних зображень), на внутрішніх поверхнях Тріумфальної арки (під мозаїчними зображеннями Димитрія Солунського та архідиякона Стефана) тощо. Цей принцип запозичено з Софійського собору в Києві, де мозаїка і фреска також співіснують у головному вівтарі, на площинах, які не сприймаються з центру храму.

Західні площини стовпів Тріумфальної арки в Михайлівському соборі (на відміну від Софії Київської) прикрашали не мозаїки, а фресковий розпис. Тепер тут розміщено копії фресок 12 ст.: у верхньому регістрі — сцена «Благовіщення» (ліворуч — архангел Гавриїл, праворуч — Діва Марія); під ними — пророки Захарія (ліворуч) та Самуїл. Первісно під постаттю пророка Захарії був зображений св. Микола, якого виявили лише тоді, коли розібрали іконостас (нижній ярус високого іконостаса 18 ст., пониженого під час реставрації в кін. 19 ст.). У відтвореному соборі розмістити цей образ на первісному місці було неможливо, оскільки його знов перекривав іконостас.

267.1.1. Собор св. архістратига Михаїла. Південний фасад.

267.1.1. Головний іконостас.

Тому копію фрески «Св. Микола» подали на внутрішній поверхні стовпа.
Розпис дияконника (південного вівтаря) присвячено архістратигу Михаїлу та діянням архангелів (художники О. Володимирова, В. Пасивенко, В. Прядка). У консі — монументальна напівпостать архангела Михаїла, нижче, на стінах вівтаря, розташовані регістрами композиції «Чудо повергення Сатаниїла», «Чудо в Хонах», «Боротьба архангела з Іаковом», «Три отроки у пащі вогненній», явлення архангела Гедеону, Ісусу Навіну, Валааму; постаті праотців, пророків.
Розпис жертовника (північного вівтаря) присвячено Богоматері (художники Л. і Т. Дмитренки). Розташування композицій відповідає принципу декору дияконника: у консі — велична напівпостать Богоматері «Знамення», нижче — сцени «Різдво Діви Марії», «Введення до храму», «Благовіщення біля колодязя», «Благовіщення з прялкою», «Зустріч Марії та Єлизавети», постаті пророків, святих. На підпружних арках у медальйонах — образи 40 севастійських мучеників, на західних підбанних стовпах — святих воїнів.
У західному компартименті південної нави, навпроти дияконника розміщено велику композицію «Старозаповітна Трійця» (художники Григорови), у відповідному приміщенні північної нави, навпроти жертовника — композиція «Жертвоприношення Авраама» (художники Гончарі).
На стінах західної частини центральної нави та трансепта зображено сцени євангельського циклу. На південній торцевій стіні трансепта — «Різдво Христове» (художники Е. Ревенко, Л. Стебловська), на північній — «Успіння Пресвятої Богородиці» (художники Г. Нечипоренко, Л. Сотник). За годинниковою стрілкою розташовані сцени «Втеча до Єгипту», «Воскресіння Лазаря» (худ. П. Гончар), «Вхід до Єрусалима» (худ. О. Мельник), «Моління про чашу» (худ. М. Стороженко). Західний бік центральної нави (навпроти головного вівтаря) займають монументальні композиції «Відсилання апостолів на проповідь» (нижній регістр) і «Розп'яття» (вгорі; худ. М. Малишко).
Хори розписано сюжетами з євангельського циклу: «Преображення Господнє», «Тайна вечеря» (худ. П. Гончар), «Жони-мироносиці біля Гробу Господнього» (худ. В. Косенко), «Увірування апостола Фоми» (худ. М. Стороженко), «Зішестя до пекла», «Зішестя Святого Духа на апостолів» (худ. О. Мельник), «Вознесіння Христове» (керівник — худ. О. Бородай). Серед розписів — зображення мучеників, пророків, стовпників.
У нартексі собору написано багатофігурну композицію «Страшний суд» (керівник — худ. О. Бородай). Серед розписів багато орнаментів. Вони підкреслюють архітектурні форми храму, збігають по вузьких поверхнях хрещатих стовпів, обрамлюють арки, надають інтер'єру особливої ошатності (автор — Л. Тоцький).
Програма розписів відтвореного Михайлівського собору, побудована за класичною системою візантійського храмового декору, відбиває певні історичні реалії часу зведення храму, які знаходять деякі відлуння в сьогоденні. Це — відображені у літописних текстах теми ангельського покровительства Русі (у розписах собору — численні зображення архангелів, ангелів, серафимів, діяння святих Кирила і Мефодія, апостола Андроника), канонізація перших руських святих (образи святих Бориса і Гліба, Феодосія Печерського та ін.).
Весь живопис у техніці «кейм», як і давні фрески, виконаний на блакитному тлі, що об'єднує в єдине ціле композиції, намальовані різними художниками з власними мистецькими почерками й баченням образів. Завдяки чіткій

267.1.1. Головний іконостас.
Ікона «Богоматір з Немовлям».

267.1.1. Головний вівтар.

267.1.1. Головний іконостас.
Ікона «Ісус Христос».

267.1.1. Іконостас Варваринського приділу.

267.1.1. Головний іконостас. Ікона «Св. архангел Михаїл».

267.1.1. Іконостас Катерининського приділу.

іконографічній системі декору автори програми досягли цілісності інтер'єра, органічного зв'язку стінопису з архітектурними формами храму.

Над оздобленням собору працювали також художники Л. Вітковський, Я. Волненко-Небесна, П. Зикунов, В. Козик, Т. Недошовенко, М. Погрібний, О. Титова та ін.

Найдавніші відомості про стінопис вівтаря Варваринського приділу дають роботи, виконані Й. Білецьким за програмою, складеною Іринеєм Фальковським у 1816—18. Розпис поновлювався кілька разів протягом 19 ст. Систему розпису приділу реконструйовано на підставі історичних джерел, малюнків К.-П. Мазера серед. 19 ст. та окремих фотографій інтер'єра часів руйнації собору. Вона включає євангельські сцени, сцени страстей Христових, сцени з житія св. Варвари, «Собор архангела Михаїла» та ін. Біля входу — «Покрова Пресвятої Богородиці» з портретними зображеннями гетьманів України П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, настоятелів Михайлівської обителі Іова Борецького, Феодосія Софоновича та ін.

Автори програми розписів Варваринського та Катерининського приділів — Ю. Лосицький, І. Могитич, Л. Ошуркевич, Н. Сліпченко, І. Сьомочкін. Художники — Л. Дмитренко, В. Пасивенко, В. Прядка та ін. (вівтар св. Варвари), С. Баяндін, Ю. Гузенко та ін. (вівтар св. Катерини). Катерининський придл розписаний повністю лише на поч. 19 ст. київським маляром І. Квятковським. У програмі розписів приділу, реконструйованій на основі історичних джерел, — апокаліптичні сцени, сцени з житія св. Катерини, євангельські композиції, зокрема «Хрещення», «Нагірна проповідь Христа», вісім композицій «Блаженств», численні постаті святих та херувимів.

Стінопис обох бічних приділів, відновлений за відомостями поч. 19 ст., певною мірою передає стильові особливості живопису кін. 18 — поч. 19 ст., коли на зміну бароко поступово приходить класицизм. У декорі застосовано профільовані клейма, композиції у «дзеркалах», архітектурні елементи в стилі раннього класицизму.

Значне місце в інтер'єрі посідають різьблені з позолотою та багатобарвними іконами іконостаси, відтворені за історичними джерелами, зокрема малюнками К.-П. Мазера (архітектори Р. Кухаренко, Ю. Лосицький, керівник групи різьбярів — В. Урванов). У бічних приділах 18 ст. іконостаси відновлено на повну висоту, в центральній части-ні — лише нижня частина іконостаса 18 ст., залишена після реставраційних робіт 1880-х рр., коли верхні яруси були розібрані з метою відкриття фресок на стовпах Тріумфальної арки та виду на мозаїчну «Євхаристію» у вівтарі. Ікони відтворено у стилі бароко.

Автори зовнішніх розписів собору — художники С. Баяндін, О. Володимирова, В. Григоров, Ю. Гузенко, Л. Дмитренко, В. Пасивенко, В. Прядка та ін., архітектори Р. Кухаренко, Ю. Лосицький.

Монументальні розписи в інтер'єрі Михайлівського Золотоверхого собору, ікони іконостасів, зовнішні розписи на спорудах відповідають історичному принципу оздоблення храмів та монастирських ансамблів. Вони є витворами мистецтва, що значною мірою повертають нас до витоків української культури й стверджують спадкоємність мистецьких традицій.

Михайлівський Золотоверхий собор — головна споруда і домінанта в ансамблі монастиря.

На площинах північного та південно-західного аркбутанів встановлено дві пам'ятні дошки: одна — з переліком учасників відтворення комплексу — архітекторів, реставраторів, будівельників, друга — зі списком жертводавців США на відбудову Михайлівського Золотоверхого монастиря [825].

Гліб Івакін,
Руслан Кухаренко, Ірма Тоцька.

267.1.2. Дзвіниця зі Святою брамою, 1997—98 (архіт., мист.). Пл. Михайлівська. У невеликому трапецієподібному курдонері, утвореному відкосами монастирського муру. Збудована 1716—20 майстром І. Матвієвичем на місці дерев'яної кін. 17 ст. Зруйнована 1934. Початок відбудови — жовтень 1997, закінчення — травень 1998. Автори проекту відтворення — архітектори Є. Захарченко, Р. Кухаренко Ю. Лосицький, О. Мірошниченко, інженери Л. Козачинський, М. Найко.

Триярусна, цегляна, тинькована, зі Святою брамою на першому ярусі. Загальна вис. — 48,28 м. Під час відбудови над старими фундаментами покладено залізобетонну плиту, на другому — третьому ярусах — залізобетонні перекриття, зменшено товщину стін порівняно з первісними (від 3,0—4,0 м до 0,51—0,77 м), що дало змогу одержати додаткові приміщення для музею і

267.1.1. Розпис відкосу монастирського муру.

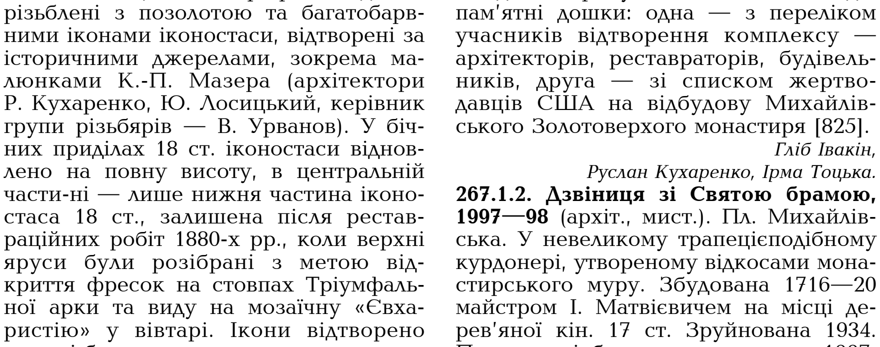

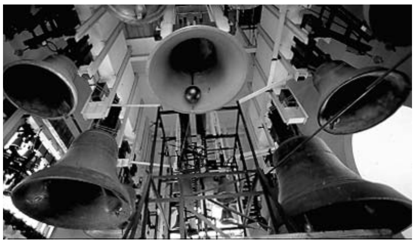

267.1.1. Дзвони карильйона.

церкви. Особливістю дзвіниці є видовжений по осі північ — південь прямокутний нижній ярус, у середній частині якого — склепінчастий проїзд, з боків — книжкова крамниця, сходи, вестибуль музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря та інші приміщення. В іконній крамниці експонується автентична стіна дзвіниці 18 ст. Значно вужчим є кубічний об'єм другого ярусу з чотирма арковими отворами, що призначався для дзвонів. Вужчий і нижчий третій ярус з невеликими чотирипелюстковими віконцями завершено позолоченою бароковою банею з ліхтариком, маківкою та хрестом (вис. 4,0 м). На фасадах, пофарбованих у блакитний колір, білим кольором виділено архітектурний декор: лопатки, карнизи й фризи, прикрашені керамічними кольоровими зірками, проміжні горизонтальні гурти, обрамлення віконних прорізів, ніші, рослинні орнаменти тощо. Заглиблені у прямокутні ніші арки проїзду на західному та східному фасадах підкреслено білими рустованими площинами, над якими — по три аркові ніші з іконами. Живописні композиції відновлено на цегляному склепінні проїзду та на відкосах муру обабіч дзвіниці. У ліхтарику бані розміщено 16 живописних зображень святих.

На верхньому ярусі встановлено годинник (існував у 18 ст.), пов'язаний з 60 дзвонами, виконаний фірмами «Благовіст» і «Укрреставрація». Систему механічного сполучення дзвонів розробили інженери об'єднання «Авіант». Музичний інструмент, відомий в Європі як карильйон, і годинник автоматично керуються з комп'ютерного пульта. Унікальність київського карільйона у тому, що тут вперше в православному монастирі застосовано хроматичний набір дзвонів, з'єднаних фортепіанною системою клавіш. Комп'ютерний годинник — пожертва віденської фірми «Шауер і Закс» з електронною клавіатурою та електромагнітними пристроями до кожного із дзвонів дає змогу грати будь-які мелодії кожні 15 хвилин відповідно до заданої програми. Дзвони відбивають українські мелодії, серед яких — Гімн України, «Реве та стогне Дніпр широкий», «Пісня про Київ», «Молитва за Україну», «Многая літа» (загалом 24).

На другому ярусі дзвіниці розташована надбрамна церква святих Василія, Іоанна Богослова та Григорія Богослова, влаштована в пам'ять про зруйновану Трьохсвятительську церкву, жертв голодомору і репресій комуністичного режиму. На цьому ж ярусі міститься частина залів музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Велику роль в оздобленні споруд Михайлівського монастиря відіграє живопис, що привертає увагу відвідувачів вже на підході до дзвіниці. На двох відкосах монастирського муру, які фланкують аванплощу перед дзвіницею, вміщено великі багатофігурні композиції. Праворуч — «Чудо архістратига Михаїла», де у центрі зображено архангела Михаїла, котрий скинув Сатаниїла; обабіч — ангели, архангели, численні святі, серед яких чимало відомих церковних діячів України. Ближче до дзвіниці — постаті фундатора Михайлівського собору князя Святополка і київського митрополита Михаїла. Ліворуч на стіні — три композиції: «П'яте чудо св. Варвари — зцілення хворого киянина», «Лики святих Жон», «Святі князі Володимир, Борис і Гліб».

У проїзді брами, на склепінні — композиція «Покрова Пресвятої Богородиці», на бічних стінах — монументальні постаті святих (княгиня Ольга, князь Володимир, апостол Андрій Первозванний та ін.). У підбаннику бані та в нішах на фасадах першого ярусу розміщено ікони, написані на шиферних плитах. Оскільки дзвіниця зведена у формах 18 ст., розпис та ікони виконано у стилістиці українського бароко. Сюжети відновлено на підставі вивчення писемних джерел і старовинних фотографій. Автори розписів — художники С. Баяндін, О. Володимирова, В. Григоров, Ю. Гузенко, Л. Дмитренко, В. Пасивенко, В. Прядка, А. Уманець та ін. Науковий керівник проекту відтворення живопису — І. Тоцька.

У церкві встановлено позолочений іконостас (архітектори Р. Кухаренко, Ю. Лосицький, художники — С. Баяндін, Ю. Гузенко).

Дзвіниця — зразок відновленої сакральної будівлі, виконаної в рисах українського бароко [826].

Руслан Кухаренко, Ірма Тоцька.

267.1.3. Економічна брама, 1997 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 6. На заломі монастирського муру вздовж вул. Трьохсвятительської. Зведена у 1760-х рр. на в'їзді до господарського подвір'я монастиря. Зруйнована 1934—36. Відбудована за проектом архітекторів Р. Кухаренка, Ю. Лосицького (керівник), Є. Захарченко, О. Мірошниченко, інж. М. Найко з деякими змі-

267.1.3. Економічна брама.

267.1.4. Келії Варваринського відділення.
267.1.4. План першого поверху.

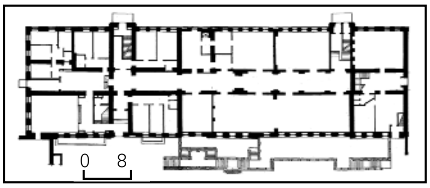

нами: замість цибулястого завершення фронтону з ліпленим зображенням двоголового орла відновлено напівкругле, з барельєфом фігури св. архангела Михаїла; прямокутну нішу для ікони по осі проїзду замінено на круглу.

Цегляна, на фундаменті, посиленому залізобетонним поясом, тинькована, дах бляшаний. Тло пофарбоване у блакитний колір, на якому вирізняються білі архітектурні та декоративні деталі. Фасади споруди розділено тонким гуртом на два яруси: нижній — з широкою аркою проїзду та верхній — з бароковим фронтоном м'якого криволінійного абрису. На головному фасаді проїзд фланковано двома стрункими напівколонками, на які спираються ліплені волюти пишно декорованого фронтону. Тимпан фронтону прорізано горизонталлю розкріпованого карниза, що підтримується фільончастими пілястрами, тло заповнене ліпленням у вигляді виноградної лози, букетів квітів і розміщеного над карнизом фронтального зображення св. архангела Михаїла в обрамленні арабесок. Біля ніг архангела відновлено ліплений напис «176.... года», що є підставою для датування пам'ятки. Фасад з боку подвір'я значно простіший: фронтон декоровано трьома нішами й двома пілястрами. Споруду увінчує позолочене сонцерипіда.

За характером оздоблення Економічна брама споріднена з галерею біля Всіхсвятської церкви в Києво-Печерській лаврі — видатної пам'ятки українського бароко кін. 18 ст. [827].

Руслан Кухаренко.

267.1.4. Келії Варваринського відділення, 1898—99 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 8-а. Вздовж північної межі території монастиря з орієнтацією по осі схід — захід. На цьому місці

існували дерев'яні келії, показані на плані Києва 1695. Перші цегляні келії з'явилися 1700. Відтоді за ними закріпилася назва «келії Варваринського відділення» — на честь північного Варваринського приділу Михайлівського собору. Будівництво продовжене 1758, внаслідок чого утворився видовжений по осі схід — захід прямокутний у плані корпус, розташований ближче до дзвіниці. 1770 до нього зроблено прибудову, призначення якої точно не з'ясоване. Найвірогідніше, це була аркадна галерея, що виходила в сад. У 1774—75 «архітектури учень» Ф. Попов збудував поряд частину іншого будинку цегляних келій, до яких 1784—86 за проектом місцевого губернського землеміра, підпоручика І. Миронова прибудовано ще один об'єм. У географічному опису Києва 1784 поручика В. Новгородцева згадуються чотири цегляні келії та п'ята, що тільки будується.

1797, за настоятеля Феофілакта Слонецького, келійні будинки під окремими високими дахами були зрівняні за висотою та по червоній лінії забудови. 1804, за настоятеля Феофана Шиянова, об'єднані спільним бляшаним дахом та вбудованими між торцями дерев'яними комірками для прочан, розширеними в 1830-х рр. У 1860 здійснено капітальну перебудову зі зміною внутрішнього планування, розібрано склепіння та залізні гурти; влаштовано нові стелі й підлоги, однакові за формою та розміром вікна, переоздоблено фасади.

1898—99 на місці розібраної споруди 18—19 ст. збудовано новий корпус. Автором проекту і будівником був єпархіальний арх. Є. Єрмаков. Окрім житлових кімнат монастирської братії, в цьому корпусі містилася бібліотека. За радянських часів келії використовувалися під різні державні установи. 1998—99 келії реконструйовані, автор проекту — арх. А. Шульгач (інститут «Укрпроектреставрація»; підрядні роботи — ЗАТ «Укрреставрація»).

Будинок триповерховий (перший поверх — заглиблений у приямок напівпідвал, у муруванні якого використано цеглу розібраної будівлі 18 ст.), цегляний, пофарбований. У плані прямокутний, з двома входами й сходовими клітками, виділеними ризалітами на північному фасаді, з внутрішнім коридорним двобічним плануванням. Перекриття пласкі, дах вальмовий, критий бляхою.

Архітектура фасадів вирішена у цегляному стилі із застосуванням стрічкового рустування, нішок, поребриків, сухариків, клинчастих перемичок прямокутних вікон з замковими каменями. Фасади розчленовані міжповерховими гуртами, з півдня — трьома вертикальними розкріповками. Будівлю завершує розвинений антаблемент, фриз якого складається зі здвоєних модульйонів та ширінок, заповнених діамантовим рустом.

Пам'ятка — яскравий зразок монастирських келій, збудованих під впливом «синодальної» архітектури кін. 19 — поч. 20 ст.

Використовується як навчальний корпус відкритих при монастирі Духовної академії та семінарії; у східному торці — Патріархія Української автокефальної православної церкви, у західному — приміщення музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, ресторан [828].

Тетяна Маніфасова.

267.1.5. Келії Михайлівського відділення 1849—52, в яких проживав Аполлінарій Виглянський (архіт., іст.). Вул. Трьохсвятительська, 6. Біля західного монастирського муру, прилягають північним торцевим фасадом до дзвіниці. Невеликі дерев'яні споруди на цьому місці зображені на планах кін. 18 — поч. 19 ст. Вперше келії Михайлівського відділення згадуються 1844 як дерев'яний братський корпус з флігелем. Проект нових цегляних одноповерхових келій (був відхилений) розробив арх. П. Спарро в 1846. У 1849 арх. К. Скаржинський запропонував інший проект, за яким передбачалася побудова двох двоповерхових корпусів, але їхня висота була визнана завеликою. 1849—52 звели наявний будинок із застосуванням на фасадах елементів стилю класицизм, запозичених з проекту К. Скаржинського. Перший поверх призначався для молодшої братії, другий — для ієромонахів, кожен з яких займав по три кімнати. Всі поверхи мали окремі входи. Всього у будинку було 33 приміщення, опалювані кахляними грубами. 1866, за архімандрита Порфирія, нижній поверх значно перебудовано. До північно-західного наріжжя корпусу прилягала цегляна проскурня (1852; знесена у радянський період).

1998—99 будинок келій реконструйовано (автор проекту — арх. А. Шульгач) інститутом «Укрпроектреставрація», підрядні роботи виконано ЗАТ «Укрреставрація».

Будинок двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Планування коридорне з однобічним розташуванням приміщень. Перекриття пласкі.

Фасади оздоблені у стилі класицизм. Вікна першого поверху — невеликі, прямокутні, другого — аркові. Застосовано міжповерхові гурти та рустований поясок. Два поздовжні фасади завершені новозбудованими класицистичними аттиками. Ґанок із входом на першому поверсі з'явився під час реконструкції.

Будинок, зведений у стилі пізнього класицизму, є складовою частиною ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря.

1850—54 на другому поверсі в келіях проживав настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1845—58 Аполлінарій Вигилянський, який розгорнув велике будівництво. За нього було споруджено західні келії, відомі як келії Михайлівського відділення, покрито позолотою баню дзвіниці (1850), її верхні яруси розписано; зведено настоятельський корпус з домовою церквою св. Миколи (завершений 1856; не зберігся), куди перебрався преосвященний; проскурню (1852; зруйнована); цегляну квасоварню та дерев'яний будинок келаря (1854; не збереглися); цегляний корпус монастирського готелю з домовою церквою в ім'я Ікони Богородиці Смоленської Одигітрії (1857—58); встановлено нову срібну з позолотою раку для мощей св. Варвари, подаровану обителі графинею А. Орловою-Чесменською.

Тепер будівля використовується як чернечі келії [829]. *Михайло Дегтярьов, Тетяна Маніфасова, Андрій Реутов.*

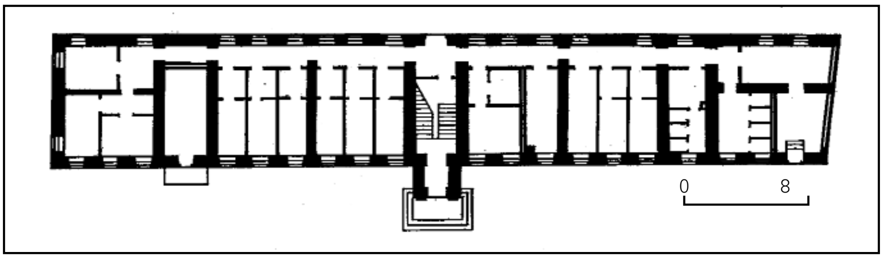

267.1.5. План першого поверху.

267.1.5. Келії Михайлівського відділення.

267.1.6. Келії півчих архієрейського хору, 1894 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 6-м. На схід від Михайлівського собору. Призначалися для учнів духов-

ного училища і семінарії, які співали у монастирському хорі, заснованому владикою Феофаном Шияновим — настоятелем монастиря 1800—07. У 1758 на цьому місці споруджено невеликий одноповерховий цегляний будинок, де, окрім інших приміщень, була настоятельська кухня. 1832 до нього з півдня добудовано одноповерховий об'єм і над новоутвореною Г-подібною у плані спорудою влаштовано спільний бляшаний дах. Поряд з ним (зі східного боку) 1873 збудовано літню дерев'яну залу для занять співами (не збереглася). 1894 за проектом арх. В. Ніколаєва замість одноповерхового будинку споруджено новий. 1998—99 реконструйований з добудовою мансардного поверху (арх. А. Шульгач — інститут «Укрпроектреставрація», підрядні роботи — ЗАТ «Укрреставрація»).

Будинок двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний з ризалітами входу та сходової клітки на південному й східному фасадах. Внутрішнє планування коридорне двобічне, на другому поверсі містилася зала.

Оздоблений у цегляному стилі. Вікна прямокутні, стіни першого поверху гладенькі, другого — розкреслені міжвіконними лопатками. На рівні новозведеного високого даху з заломом добудовано чотири аттики — над ризалітами входу та сходової клітки й два симетричні — на західному фасаді.

Будинок — складова частина ансамблю споруд Михайлівського Золотоверхого монастиря.

У радянський час використовувався як відомче житло. Тепер — гуртожиток Духовної академії і семінарії, відкритих при монастирі [830].

Михайло Кальницький.

267.1.7. Льох господарський, 1713 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 6. Навпроти тильного (північного) фасаду трапезної з церквою Іоанна Богослова, біля шляху, що проходив повз Економічну браму. Споруджено для зберігання овочів, солінь, діжок з горілкою, медом та просоленою рибою.

Капітально ремонтувався в 19 ст. Надземна вхідна частина розібрана 1981, відновлена 1997. До 1981 частково був

267.1.7. Льох господарський.
267.1.7. План.

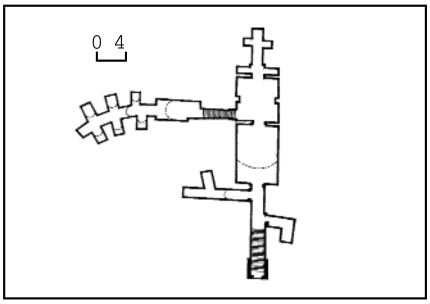

збережений фрагмент входу, перекритого склепінням. Первісно дах входу був критий шалівкою.

Споруда підземна, складається з маленької вхідної надземної частини (3,0 × 3,0 м), основної зали (15,0 × 6,0 м, вис. — бл. 3,5 м) і бічних відгалужень різної конфігурації та довжини (від 10,0 до 60,0 м), які заглиблюються до 10,0 м. Найбільша різниця відміток підлог нижньої та верхньої частин складає 5,5 м.

Цегляний, перекритий склепіннями з глибокими розпалубками над отворами та нішами. Має природну вентиляцію. У частині підземної зали, над якою на поч. 20 ст. збудовано монастирський готель, первісне перекриття перероблено на цегляне склепіння, що спирається на металеві балки.

Споруда — унікальна пам'ятка архітектури 18 ст. господарського призначення. Тепер ведуться реставраційні роботи [831].

Юрій Лосицький, Валентина Шевченко.

267.1.8. Мур, 1746—75, 1997 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 6-в. З західного боку головного монастирського подвір'я з вул. Трьохсвятительської, утворюють заломи в місцях прилягання до дзвіниці й Економічної брами.

Для будівництва фундаментів використано матеріали розібраного у 1758 давньоруського храму. Частково зруйнований 1934—36, відбудований 1997 за проектом арх. І. Мельникова. Автентична частина муру завдовжки 60 м (складається з семи прясел), збереглася від дзвіниці до кінця корпусу келій Михайлівського відділення.

Цегляні стіни (завтовшки бл. 1,5 м) тиньковані, криті двосхилим бляшаним дахом. Ззовні розкреслені пілястрами на великі прясла, увінчані спрощеним антаблементом, що складається з архітрава у вигляді напіввалика, неширокого плаского фриза та спрощеного карниза. З боку подвір'я з метою полегшення мурування й економії матеріалу зроблено розвантажувальні аркові ніші завглибшки 0,65 м і діаметром бл. 3,0 м. Пам'ятка є цікавим зразком монастирських огорож 18 ст., що не мали оборонного призначення.

24 серпня 1997 на мурі ліворуч Економічної брами встановлено бронзову меморіальну дошку з присвятним написом і горельєфним портретом Макаренка Миколи Омеляновича (1877—1938) — мистецтвознавця, археолога, який був включений 1934 до складу комісії з демонтажу мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря. За відмову підписати акт про доцільність знищення монастиря був репресований, розстріляний у Новосибірську. Автори: ск. Ю. Багаліка, архітектори Р. Кухаренко, Ю. Лосицький [832].

Руслан Кухаренко, Григорій Логвин.

267.1.9. Трапезна з церквою св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова, 1713—15 (архіт., іст., мист.). Вул. Трьохсвятительська, 6-в. На південь від Михайлівського собору, паралельно його бічному фасаду.

Споруджена за ігумена Іоанникія Сенютовича замість розібраної дерев'яної 17 ст., що була на іншому місці. Для

267.1.6. Келії півчих архієрейського хору.

267.1.6. План першого поверху.

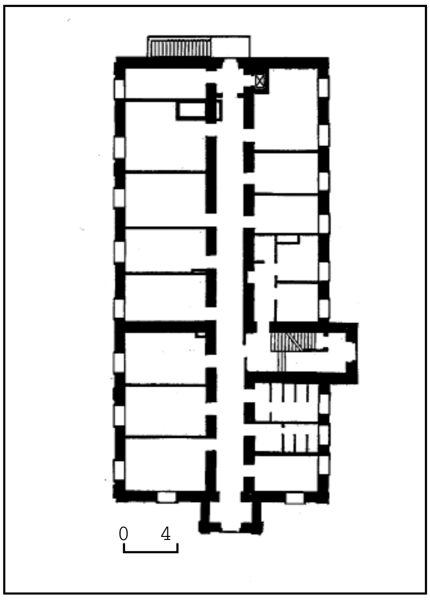

мурування використали цеглу з Симеонівської церкви на Кудрявці, яка згоріла 1676. Бл. 1715—18 коштом митрополита Йоасафа Кроковського встановлено дерев'яний іконостас (не зберігся). За архімандрита і настоятеля Тарасія Вербицького в січні 1799 для покриття монастирських споруд, у т. ч. трапезної, тульському купцю І. Лучиніну замовлено листове залізо вагою 488 пудів. 24 липня 1781 датується звернення до митрополита Київського і Галицького Гавриїла за дозволом на трапезній «знову дерев'яний дах зробити й залізом листовим покрити». Роботи тривали до 1783, під час яких висоту стін вирівняно під один карниз, південну стіну подовжено, завдяки чому утворилося додаткове приміщення, що доходило до об'єму церкви (не існує). Вірогідно тоді цегляні склепіння було замінено на дерев'яні пласкі стелі. Одночасно здійснено нове тинькування й пофарбування фасадів, на церковному підбаннику відновлено накладні алебастрові зірки та ікони Христа Спасителя, Богоматері, Іоанна Предтечі та дванадцяти апостолів (не збереглися). Всі роботи виконали київські майстри-будівничі та маляри Й. Білецький, М. Григоренко, Ф. Ігнатов, І. Коломійченко, О. Лебединський, Д. Матвєєв, С. Моровський, С. Роменський, І. Симаницький, М. Якубовський.

За описом 1787, споруда мала такий вигляд: «кам'яна трапезна з одним нагорі звонарем (верхом), вище звонаря — банька і хрест, позолочені листовим золотом. Дах звонаря побито листовим залізом, пофарбованим зеленою фарбою. Дах трапезної побито листовим залізом, пофарбованим червоною фарбою». Згадуються також різьблені позолочені царські врата іконостаса. 1824 за настоятельства єпископа Чигиринського Афанасія дах трапезної разом із залізними покрівлями інших монастирських споруд перефарбовано у зелений колір. Майстрами з Уманського пов. В. Димановим і Є. Чувилкіним поновлено ікону Іоанна Богослова над північним входом.

1827 проведено капітальний ремонт із заміною дерев'яних конструкцій даху, стель і сходів на горище, перекладено цегляні груби. Майстри з Калузької губ. Ф. Авер'янов і Д. Козлов поновили зовнішнє тинькування. Ремонт підлоги, викладеної з цегли «на ребро», зробив майстер з Чернігівщини І. Чернухін.

Під час чергового ремонту 1837 інтер'єр оформлено розписами. Згідно з описом 1845, стіни прикрашали 23 ікони. В 1850-х рр. згадується розпис по тиньку на стелі трапезної зали про те, як Спаситель наситив народ п'ятьма хлібинами та п'ятьма рибинами.

За обмірним планом 1847 арх. П. Спарро, споруда тоді мала три входи. 1848 позолочено баню, маківку й хрест трапезної церкви. На це під час поточного ремонту 1893 було витрачено майже 1 тис. книжок червоного сусального золота. За описом 1880, у храмі зберігався старовинний іконостас з царськими вратами, образами Бога Отця зі Святим Духом, Благовіщення, Пресвятої Богородиці, Різдва Христового, чотирьох євангелістів, Богоявлення, Введення в храм Божої Матері (втрачені). Стіни були розписані олійними фарбами: у вівтарі — композиція Воскресіння Христове з чотирма євангелістами по

267.1.8. Меморіальна дошка М. Макаренку.
267.1.8. Мур.

боках, у бані — Бог Отець в оточенні ангелів, під склепіннями церкви — Тайна вечеря, на західній стіні — сцени з Євангелія від Іоанна. В інших місцях стіни прикрашали орнаменти.

Після великої пожежі 1904 трапезну відбудовано. Під час нищення ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1930-і рр. споруда, яка 1922 була перетворена на студентську їдальню, збереглася. В період війни тимчасово повернена релігійній громаді. 1948—49 вона зробила поточний ремонт покрівлі бані й пофарбувала фасади. Потому до 1970-х рр. використовувалась як спортивна зала.

267.1.9. Трапезна з церквою св. Іоанна Богослова. Північний фасад.

В 1976—81 пам'ятку відреставровано (за дослідженнями й проектом арх. В. Шевченко). При цьому було відтворено склепінчасті перекриття, розібрано прибудову 1780-х рр. на південному фасаді трапезної зали, зроблено ґонтовий дах у формах української ренесансно-барокової архітектури серед. 17 — поч. 18 ст. Після реставрації в трапезній містився Музей кераміки Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». 1991 передана церковній громаді.

Будівля одноповерхова, цегляна, тинькована, з ґонтовим дахом і коробовими залізобетонними склепіннями, зробленими під час реставрації 1976—81. Під східною частиною — т. зв. картопляний, або овочевий льох з автентичним цегляним склепінням. Складається з призматичного основного об'єму під високим з заломом вальмовим дахом, вужчої східної п'ятигранної вівтарної частини церкви Іоанна Богослова з грушоподібною банею на восьмигранному світловому підбаннику та двох знижених південних прибудов під окремими дахами: видовженої прямокутної — під складчастим дахом, майже квадратної — на південно-східному наріжжі (вхід до льоху). До основного об'єму входить колишня трапезна зала з прилеглими з півдня та заходу групами вхідних і кухонних приміщень.

Зведена в стилі українського бароко. Фасади з невеликими арковими прорізами вікон і дверей розчленовано пілястрами, завершено фризом та розкріпованим карнизом. Головний (північний) фасад звернений до собору. Вхід до парадних сіней підкреслено порталом, фланкованим гранчастими напівколонками, що підтримують контурно позначений трилопатевий фронтон. Над ним — чотири ліплені розетки. Здвоєні вікна північного та західного фасадів обрамлено лиштвами й завершено розірваними напівкруглими сандриками. Вікна вівтарної частини мають трикутні ніші-сандрики, на південному фасаді позбавлені прикрас. Стінопис в інтер'єрі виконано 1837 під час ремонту трапезної, пошкоджено пожежею 1904. В 1920—30-х рр., коли тут містилися їдальня та спортивна зала, живопис забілили. 1976—81 оновлено розпис, що зберігся лише в нижньому ярусі вівтарної частини (реставратор А. Марампольський): композицію «Воскресіння», зображення чотирьох євангелістів, двох серафимів. Ці розписи згадуються в опису церкви 19 ст.

267.1.9. Трапезна з церквою св. Іоанна Богослова. Південний фасад.

Стінопис виконано олійними фарбами. Вузька центральна грань апсиди зумовила вертикальний формат композиції «Воскресіння». В її центрі — зображення Ісуса Христа, який підноситься над кам'яною труною в склепі-печері. Зняте віко труни притримує ангел, який стоїть позаду Христа. Ліворуч від ангела — вхід до печери, через нього видно сонячний, узагальнено трактований краєвид. Тіло Христа напівоголене, сповите рожевою тканиною, в правій руці він тримає корогву з червоним хрестом. Розташовані на передньому плані римські воїни злякано сахаються Христа. Вони виконують роль своєрідного композиційного тла, виділяють постать Христа як композиційний і смисловий центр сцени.

Зображення євангелістів на бічних гранях — поясні, в обрамленнях, що імітують різьблені дерев'яні рами. З південного боку — Матфей і Марк, з північного — Лука та Іоанн. Матфей — у синьому хітоні й червоному плащі, Марк — у червоному хітоні й синьому плащі, Лука — у жовтому хітоні й синьому плащі з сувоєм у лівій руці, Іоанн — у синьому хітоні й рожево-вохристому плащі. Тіла всіх зображених — темні, вохристо-зелені. Постаті серафимів традиційні — обличчя в обрамленні крил. Особливості художніх прийомів виказують орієнтацію невідомого майстра на мистецтво класицизму. Грані апсиди декоровано рисунками з архітектурними елементами: на рівні першого ярусу — пілястри іонічного ордера, на рівні другого — коринфського. Склепіння арки входу до апсиди прикрашено живописною імітацією кесонів з об'ємно трактованими квітами всередині. Розписи на склепінні церкви — пізнішого часу.

Трапезна з церквою св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова — видатна пам'ятка в стилі українського бароко, найстаріша споруда ансамблю монастиря, що збереглася.

З 1991 — кафедральний собор УАПЦ, з червня 1992 належить УПЦ Київського патріархату. Тут правив службу Патріарх Володимир (Романюк Василь Омелянович; 1925—95) — православний церковний діяч, богослов. З молодих років — активний учасник боротьби за незалежну Українську Державу і за права людини, через що тричі був засуджений. З 1964 — священик, з 1990 — єпископ. Один з фундаторів УПЦ Київського патріархату (заснована в червні 1992), її Патріарх (з жовтня 1993). Автор проповідей, богословських творів, статей на державницькі теми тощо. Похований на пл. Софійській поряд з дзвіницею Софії Київської [833].

Сергій Білокінь, Валентина Шевченко, Святослав Яринич.

267.2. Гостиний двір, 1858—1908 (архіт., іст.). Вул. Трьохсвятительська, 4, 4-а, 4-б, 4-в. Комплекс займає південно-західну частину історичної території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Складається з шести споруд, що утворюють замкнене подвір'я, дістатися на яке можна з вул. Трьохсвятительської або з боку колишнього монастирського саду (тепер парк). Корпуси Гостиного двору стоять майже точно по трасі монастирського муру, що оточував монастир з півдня та заходу.

На цій ділянці було три храми: Димитрія (11 ст.), Петра (1086), Михайла (1108). Залишки Димитріївського монастирського храму були розкопані під час будівництва першого готельного будинку (т. зв. «Странноприїмниця») 1858. *Тетяна Трегубова.*

267.2.1. Готель, 1902—03 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 4-а. У глибині подвір'я в тилу корпусу № 4, з яким з'єднується одноповерховим цегляним будинком колишньої пральні, що прилягає до південного монастирського муру (тепер у напівзруйнованому стані). Споруджений за проектом арх. Є. Єрмакова.

Первісно триповерховий з напівпідвалом, у радянський час надбудований четвертим і мансардним поверхами. Цегляний, пофарбований, у плані прямокутний зі скошеним південним торцем та зрізаним північно-західним наріжжям. Внутрішнє планування коридорне двобічне, пов'язане з центральною сходовою кліткою.

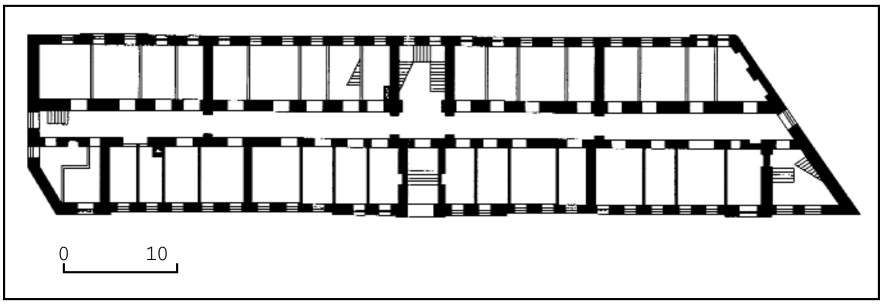

267.2.1. План першого поверху.

267.2.1. Готель.

Дворовий і парковий фасади оздоблені у цегляному стилі, розкреслені горизонтальними гуртами та міжвіконними лопатками. Вікна прямокутні з клинчастими перемичками, акцентованими замковими каменями. Центр головного фасаду, зверненого на подвір'я, підкреслено великим арковим вікном по осі входу. Первісний антаблемент над четвертим поверхом декоровано сухариками й здвоєними модульйонами.

Будинок — важлива складова частина комплексу Гостиного двору.

Тепер — гуртожиток № 2 Національного медичного університету ім. О. Богомольця, окремі приміщення використовуються Центральним методичним кабінетом з вищої медичної освіти [834]. *Тетяна Маніфасова, Тетяна Трегубова.*

267.2.2. Готель 1907—08, в якому містяться наукові установи НАНУ, де працювали відомі вчені (архіт., іст.). Вул. Трьохсвятительська, 4. На червоній лінії забудови вулиці, коротким бічним фасадом звернений до парку «Володимирська гірка». З будинком № 4-а з'єднується стіною та прилеглим до неї одноповерховим об'ємом колишньої пральні, з будинком № 4-в — цегляною огорожею з брамою, аркову перемичку й лучковий фронтон над якою втрачено. Зведений за проектом арх. Є. Єрмакова. У 1930-х рр. надбудований двома поверхами.

Шестиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Внутрішнє планування коридорне двобічне, пов'язане з трьома сходовими клітками — центральною і торцевими, що утворюють ризаліти на дворовому фасаді. Перекриття пласкі.

Оздоблений у неоросійському стилі, декор виконано з цегли. Два верхні (надбудовані) поверхи позбавлені архітектурного декору. Головний, майже не виділений вхід до будинку — в центрі фасаду з боку вул. Трьохсвятительської, на правому фланзі — проїзд на подвір'я. Композиція чолового фасаду ярусна, ритмічна. Горизонтальні членування визначає карниз між другим і третім поверхами та підвіконні гурти. Наріжжя площин, в яких розміщені вхід і проїзд, підкреслено лопатками, декорованими рустом (другий поверх), ширінками (третій), фільонками й трикутними дашками (четвертий поверх). Більшість вікон прямокутні, внизу — з клинчастими перемичками, на третьому поверсі — з лиштвами, які складаються з пілястрів і лучкових сандриків, на четвертому — з пілястрів під трикутними сандриками. Над входом і проїздом влаштовано вікна з напівциркульними перемичками, окреслені кілеподібними декоративними арками. Оздоблена поребриком коробова арка проїзду спирається на масивні грушоподібні напівколони зі стилізованими романськими капітелями й увінчується декоративною нішкою. Дворовий фасад — без декору, з прямокутними вікнами та міжповерховими гуртами.

Будинок є найбільшою спорудою у комплексі монастирських готелів.

З 1922 використовувався як гуртожиток студентів вищих навчальних закладів.

Після війни переданий інститутам АН УРСР.

З 1975 на третьому і четвертому поверхах будинку розміщується Інститут філософії АН УРСР (з 1994 — НАН України), раніше містився на вул. М. Грушевського, 4 (див. ст. 89.6). Тут працювали відомі вчені.

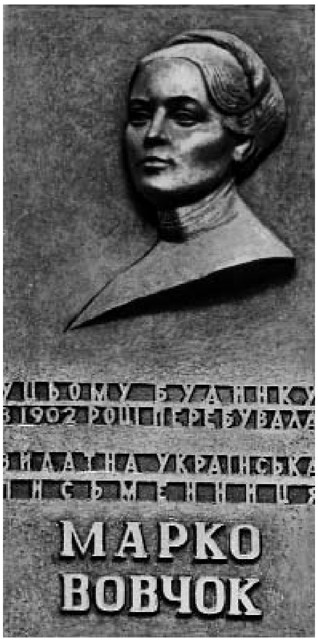

267.2.2. Вул. Трьохсвятительська, 4.

1975— 98 — Куценко Володимир Ілліч (1921—98) — філософ, акад. АН УРСР (з 1985). Завідувач відділу інституту (1970—89), одночасно — заступник акад.-секретаря Відділення історії, філософії і права (з 1975), головний редактор журналу «Філософська думка» (1971—78). З 1989 — радник директора інституту. Досліджував методологічні проблеми соціального пізнання, наукового керування творчим процесом. Розробив багаторічну дослідницьку програму розвитку соціальної філософії як категорії суспільно-наукового пізнання та соціальної дії, організував практичну реалізацію цієї програми. Відзначений премією ім. Д. Мануїльського Президії АН УРСР (1983).

У 1990-х рр. працював у кімнаті № 312 на третьому поверсі.

1975—2001 — Шинкарук Володимир Іларіонович (1928—2001) — філософ, акад. АН УРСР (з 1978), чл.-кор. АН СРСР (з 1981), іноземний член РАН (з 1991), заслужений діяч науки і техніки України (з 1996). Директор інституту (1968—2001) й завідувач відділу філософської антропології (1968—2000). Одночасно — віце-президент Всесоюзного і голова Українського філософських товариств (1972—87), головний редактор журналу «Філософська думка» (з 1979), голова Наукової ради АН УРСР «Філософські і соціальні проблеми науки і техніки» (з 1983), голова правління товариства «Знання» України (з 1984), депутат Верховної Ради УРСР (1985—89), очолював її комісію з підготовки закону про мови. З 1990-х рр. брав активну участь у роботі Комітету з питань мовної політики України.

Досліджував проблеми історії і теорії діалектики, філософських основ гуманізму, закономірностей науково-технічного прогресу та сучасного суспільного розвитку. Розвинув концепцію філософії людини, що дало потужний поштовх формуванню української філософсько-антропологічної школи. Зробив значний внесок у вивчення історії світової (передусім — німецької) і вітчизняної філософії. Під його керівництвом і за безпосередньої участі вийшло два томи «Історії філософії на Україні» (1987), «Філософський словник» (видання 1973, 1986), де вперше у вітчизняній енциклопедичній літературі здійснено розробку української філософської термінології.

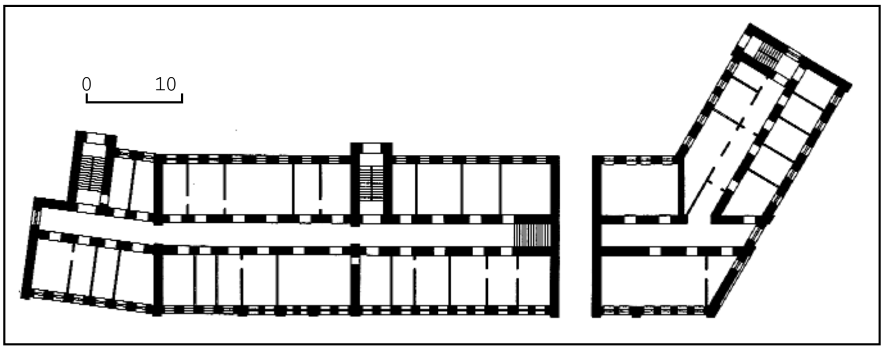

267.2.2. План першого поверху.

267.2.2. Готель.

267.2.2. Готель. Фото 1906.

З ім'ям вченого пов'язано формування нових підходів до трактування світогляду і світоглядного змісту філософського знання. Відзначений премією ім. Д. Мануїльського АН УРСР (1977) і Державною премією УРСР (1982). Працював на третьому поверсі в кабінеті директора (кімната № 315).

З 1975 другий поверх і кілька кімнат п'ятого поверху будинку займає Інститут держави і права ім. В. Корецького АН УРСР (з 1994 — НАН України). До цього містився на вул. М. Грушевського, 4 (див. ст. 89.6).

1975—93 тут працював Бабій Борис Мусійович (1914—93) — правознавець, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). В інституті — з 1969 (з 1949 — в Секторі держави і права, на базі якого засновано цей заклад). Під час роботи у цьому будинку — завідувач відділу (1969—88), директор інституту (1974—88), одночасно — акад.-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР (1968—88). З 1988 — радник Президії АН УРСР. Член Постійної палати Третейського суду в Гаазі (з 1976). Очолював делегації України на конференції і сесії Спецкомітету ООН (1975, 1979), на Другій всесвітній конференції проти расизму і расової дискримінації (1983, Женева). Досліджував проблеми теорії та історії держави і права, історії правознавства. Науковий керівник, відповідальний редактор і один із авторів колективної праці «Історія держави і права Української РСР» (1967—76). Відзначений Державною премією УРСР (1981).

Працював у кабінеті директора на другому поверсі.

У цьому будинку працював також у 1975—84 почесний директор інституту (з 1974), акад. АН УРСР Корецький Володимир Михайлович (1890—1984), ім'я якого було присвоєно закладу 1990. Директор інституту у 1969—74 (на вул. М. Грушевського, 4).

Тепер в будинку містяться наукові заклади НАН України: Інститут філософії ім. Г. Сковороди, Інститут держави і права ім. В. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, а також Київський університет права, Київський інститут перекладачів та ін. [835].

Тетяна Маніфасова,
Елла Піскова,
Тетяна Трегубова.

267.2.3. Готель для прочан («Странноприїмниця»). Вул. Трьохсвятительська, 4-б.

267.2.3. Готель для прочан («Странноприїмниця»). Вул. Трьохсвятительська, 4-в.
267.2.3. План першого поверху.

267.2.3. Готель для прочан («Странноприїмниця») 1858—97, в якому проживали Кушнір М. О., Максимович М. О., Марко Вовчок, Риб Є. А. (архіт., іст.). Вул. Трьохсвятительська, 4-б, 4-в. На південь від будинку трапезної, з виходом торцевих фасадів на червону лінію забудови вул. Трьохсвятительської та до парку «Володимирська гірка». Складається з трьох побудованих у різний час об'ємів. Найдавніша поперечна частина, орієнтована паралельно вулиці, розташована у глибині подвір'я. Будувалася 1857—58 за проектом арх. П. Спарро за настоятеля монастиря Аполлінарія Вигилянського на місці Димитріївської церкви 11 ст. У ній була влаштована тепла церква на пошанування ікони Смоленської Богородиці Одигітрії з іконостасом 1832, перенесеним з Хрестової церкви св. Миколи при архієрейському будинку (іконостас, Хрестова церква та архієрейський будинок не збереглися). 1884 за проектом арх. В. Ніколаєва добудовано західне крило, що виходить на вул. Трьохсвятительську, і разом з попереднім будинком утворило у плані Г-подібну конфігурацію корпусу № 4-б, в одну лінію із західним крилом зведено східний корпус (№ 4-в), завдяки чому план споруди став Т-подібним. Всі будівлі були у плані прямокутні, двоповерхові з напівпідвалами, призначалися для нічлігу найбідніших прочан. На верхніх поверхах містилися номери. У 1930-х рр. східне крило надбудовано на два поверхи.

Будинок цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, з двобічним коридорним плануванням в усіх крилах. Вікна прямокутні. У найбільш збереженому двоповерховому корпусі № 4-б (включає найстаріше поперечне та західне крила) на східному дворовому фасаді виступає тригранна апсида колишньої теплої церкви. На північному фасаді місце прилягання поперечного крила позначено трикутним щипцем, декорованим зубчиками.

Головний тривіконний фасад з боку вул. Трьохсвятительської оздоблено у неоросійському стилі із застосуванням цегляного декору у вигляді лопаток, ширінок, диньок, хрещатих нішок і трикутних надвіконних сандриків. Первісно завершувався кілеподібним кокошником і високим дахом у вигляді двоярусного шатра із заокругленою нижньою частиною та пірамідальним верхом. Цей фасад, з'єднаний цегляною огорожею з суміжним будинком № 4, відіграє роль виразного архітектурного акценту в забудові вулиці.

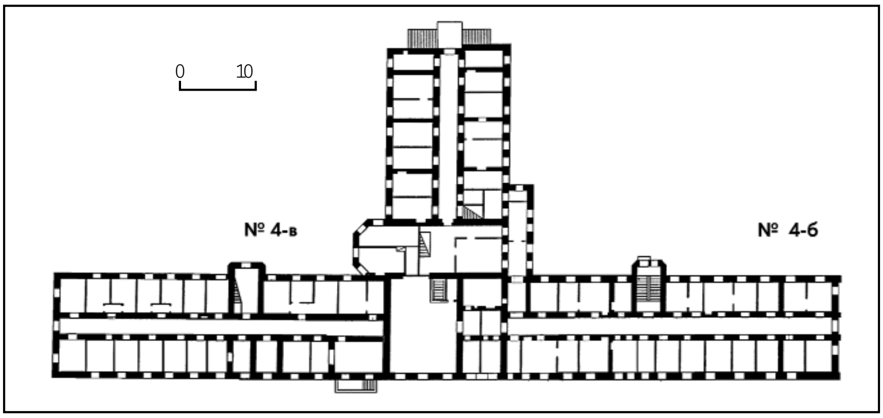

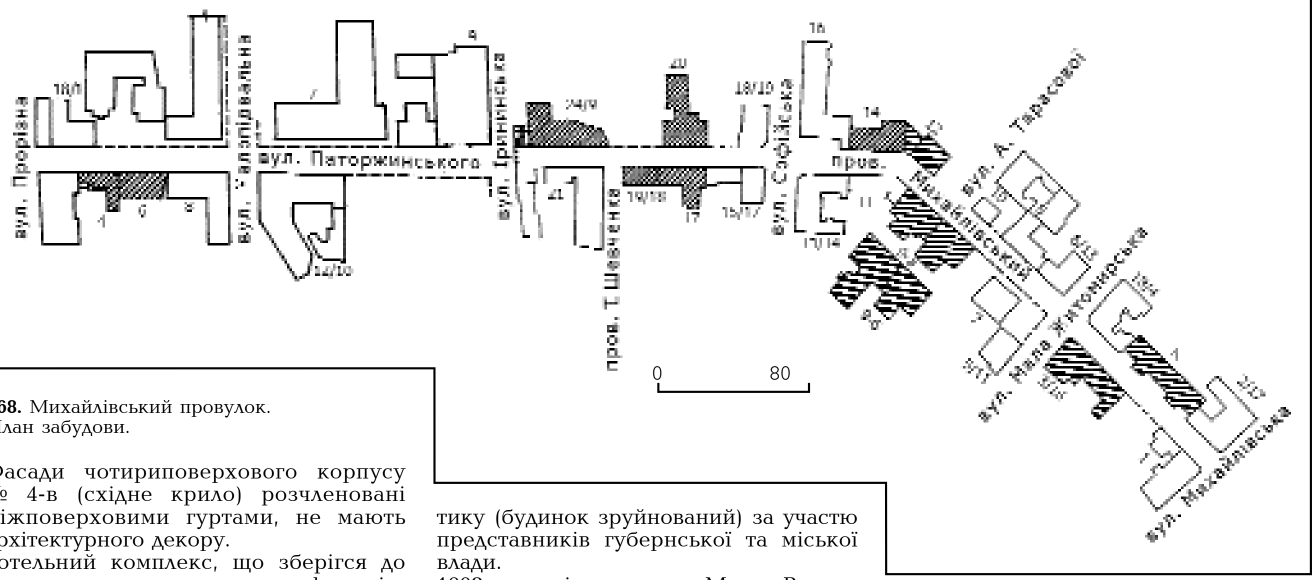

268. Михайлівський провулок. План забудови.

Фасади чотириповерхового корпусу № 4-в (східне крило) розчленовані міжповерховими гуртами, не мають архітектурного декору.

Готельний комплекс, що зберігся до нашого часу, є важливою функціональною частиною ансамблю монастиря.

1917—18 вірогідно у цьому готелі в номері № 15 мешкав Кушнір Макар Олександрович (1890—1951) — журналіст, громадсько-політичний діяч. Член УЦР і Малої ради, УПСФ та її ЦК. Входив до складу української делегації на З'їзді поневолених народів Росії в Києві, який відбувся у вересні 1917. Співробітничав у газеті «Нова Рада» (1917—19), після гетьманського перевороту — в газеті «Трибуна». Висувався від УПСФ до Всеросійських установчих зборів на виборах у листопаді 1917 (не обраний). Емігрував, жив у Франції, Австрії, Бельгії, у 1920—30-х рр. — один із засновників ОУН, член її Проводу, редактор націоналістичних видань, голова Українського пресового бюро в Женеві.

У серпні 1871 у готелі проживав Максимович Михайло Олександрович (1804—73) — вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф, письменник, чл.-кор. Імператорської Санкт- Петербурзької АН (з 1871). Перший ректор Київського університету (1834—35). Після виходу у відставку 1845 оселився на хут. Михайлова гора на Черкащині (тепер с. Прохорівка Канівського р-ну). Майже щорічно приїздив до Києва, де публікував свої твори. У серпні 1871 брав участь у з'їзді природознавців. Тут зупинявся й раніше, оскільки з ігуменом монастиря Інокентієм його зв'язували давні приятельські взаємини. 6 вересня опівдні у готелі громадськість відзначила день народження М. Максимовича (насправді 3 вересня) і 50-річчя його літературної та наукової діяльності. Ініціаторами святкування виступили викладачі історико-філологічного факультету Київського університету, рішенням якого вченому було присвоєно ступінь доктора слов'яно-російської філології. Привітали ювіляра служителі монастиря, ректор університету М. Бунге з деканами всіх факультетів, професори В. Антонович, О. Кістяківський та ін., а також студенти майже всіх навчальних закладів міста. 12 вересня ювілейні урочистості відбулися в залі Дворянського зібрання на Хрещатику (будинок зруйнований) за участю представників губернської та міської влади.

1902 в готелі зупинялася Марко Вовчок (справж. — Вілінська Марія Олександрівна: за чоловіком — Маркович; 1833—1907) — письменниця, етнограф. Приїзд до Києва був пов'язаний з випуском видавництвом «Вік» її творів, зокрема двох томів «Народних оповідань». Відвідала також редакції журналу «Киевская старина», «Киевской газеты». В останній було надруковано оповідання «Хитрий Хаїмка».

У 1900—10-х рр. в готелі мешкав Риб Євген Августович (1859—1924) — композитор, диригент, педагог. З 1885 викладав теорію композиції та інструментовки у Музичному училищі Російського музичного товариства, у 1913—19 — професор Київської консерваторії. Його учнями були відомі композитори і музично-громадські діячі Р. Глієр, О. Кошиць, К. Стеценко. Брав активну участь у діяльності Київського відділення Російського музичного товариства, диригував на концертах, які воно влаштовувало. Автор оперних, симфонічних, камерно-інструментальних творів, підручника з теорії музики. У 1920-х рр. жив і помер у Варшаві. Раніше проживав на вул. Прорізній, 9.

1968 на будинку готелю на вул. Трьохсвятительській, 4 встановлено меморіальну дошку з барельєфним портретом Марка Вовчка (замість мармурової 1959; арх. А. Ігнащенко, ск. Г. Кальченко).

У радянський період будинок використовувався як студентський гуртожиток та приміщення різних установ.

Тепер у корпусі № 4-в міститься Бюро технічної інвентаризації м. Києва, у корпусі № 4-б — Управління у справах релігії, Перша правнича колегія, Перша українська спеціалізована адвокатська контора, «Укрмашкомплект», «Укрмашсервіс» та інші установи [836].

Олена Апанович, *Василь Галайба, Тетяна Маніфасова, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.*

268. МИХАЙЛІВСЬКИЙ ПРОВУЛОК, 19— поч. 20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Михайлівської до пров. Т. Шевченка. Сполучається з вулицями Малою Житомирською, А. Тарасової, Софійською, через сходи — з вулицями Ірининською і Паторжинського. Є поперечною планувальною віссю на південній території колишнього «міста Ярослава». Сучасне трасування здійснено за планом реконструкції Старокиївської частини Києва у 1830-х рр. (неофіційна назва — пров. Прорізний). З 1869 — сучасна назва, пов'язана з Михайлівським Золотоверхим монастирем. До 1962 до складу провулка входила також сучасна вул. Паторжинського. Розпланований упоперек Старокиївської гори, неодноразово змінює ухил, що надає йому особливого колориту й своєрідності. Незвичним є тупикове завершення провулка, який упирається в споруджену в 1950-і рр. підпірну стіну зі сходами, що ведуть до вулиць Паторжинського та Ірининської. Значний перепад рельєфу (бл. 10 м) ще 1899 зумовив розпланування цього відрізка провулка з під'їздами до будинків з метою протипожежної безпеки.

Забудований по фронту житловими будинками різної довжини (від 20 до 50 м), вирішеними у характерних для кін. 19—поч. 20 ст. стилях: цегляному (№ 3/16 — наріжний будинок, 14, 19/18, 20, 24/9), модерн (№ 3/16 — рядовий будинок, 9-а, 9-б), історизму (№ 12, 17, колишній пров. Михайлівський, 37 — тепер вул. Паторжинського, 4), конструктивізму (№ 4). В їхньому спорудженні брали участь архітектори М. Казанський (колишній пров. Михайлівський, 35 — тепер вул. Паторжинського, 6), В. Ніколаєв (№ 14, 17, 19/18, 20), В. Риков (№ 9-а і 9-б) та ін. Периметральна забудова провулка в цілому зберегла архітектурну цінність.

Історико-культурне значення провулка пов'язане з проживанням у ньому відомих діячів науки, культури, мистецтва. В будинках садиби № 9-а, 9-б мешкали радянський державний діяч Н. Кальченко, скульптор Г. Кальченко, двічі Герой Радянського Союзу А. Кравченко, фізик В. Лашкарьов, композитор Г. Майборода, актриса К. Осмяловська, вчений у галузі лісництва Д. Товстоліс, громадсько-політичний діяч М. Шраг; у № 12 — історик, фольклорист П. Глядківський, дослідниця української наукової мови К. Кондратьєва, художниця О. Троїцька-Гусєва; в № 14 перебував під час приїздів до Києва письменник Панас Мирний; в № 20 мешкав

арх. О. Кривошеєв; у колишньому пров. Михайлівському, 35 — тепер вул. Паторжинського, 6 — лікар, вчений, громадський діяч С. Томашевський. 1917—19 тут містилася редакція центрального органу Української соціал-демократичної робітничої партії — «Робітничої газети», навколо якої згуртувалися визначні культурно-громадські й політичні діячі, письменники, у т. ч. її редактори — В. Винниченко, М. Авдієнко.

Значну частину цінних історико-культурних об'єктів втрачено. Знесено будинки, в яких у різний час на поч. 20 ст. жили: архітектор М. Бобрусов, видавець В. Кульженко, лікар, завідувач кафедри Київського університету І. Титов (усі — в № 28); фольклорист, акад. ВУАН А. Лобода (№ 25 і 30); музикознавець, фольклорист, літературознавець Д. Ревуцький (№ 30); у 1900—10-х рр. — піаніст, композитор, викладач Музичного училища, професор консерваторії (з 1919) Г. Ходоровський (Морд-Ходоровський; № 27) та ін. У будинку № 10/2 у кін. 19 ст. діяла караїмська кенаса, яка з побудовою 1900 власного приміщення була переведена на сучасну вул. Ярославів Вал, 7; у № 13/14 розміщувалися Класи живопису, рисування та креслення, де викладали відомі київські митці; в № 30 був штаб 9-ї кавалерійської дивізії, якою командував генерал-майор М. Сухомлинов; у № 34 наймали приміщення Київський відділ Російського товариства Червоного Хреста та його місцевий комітет, до яких входили понад 130 членів — відомих в Україні підприємців, державних, церковних, культурно-громадських діячів [837].

Раїса Бондаренко, Лариса Федорова.

268.1. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Пров. Михайлівський, 17. У ряді суцільної периметральної забудови, на похилій ділянці. Первісний двоповерховий на напівповерсі об'єм зведено 1887 за проектом арх. В. Ніколаєва в садибі кн. Г. Любомирської. На поч. 20 ст. надбудований двома поверхами. З 1906 ділянка належала Т. Гродецькому.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, односекційний з двома сходовими клітками (парадною та чорною) й однією квартирою на поверсі. Перекриття пласкі.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Симетричну п'ятидільну тектоніку фасаду виявлено центральним і бічними декоративними ризалітами. Центральну вісь підкреслено лучковим фронтоном, у тимпані якого вміщено ліплений барельєф із зображенням коня; бічні осі над парадними під'їздами виділено прямокутними аттиками. Фасад рустований: перший, третій, четвертий поверхи — горизонтальним рустом, другий — з розбіжною розшивкою швів. Міжповерховий пояс нижніх ярусів підтримується декоративними консолями. Надбудовані пізніше поверхи оформлені у стилі неоренесанс, оздоблені рустованими пілястрами коринфського ордера і фільонками з ліпленим рослинним орнаментом. У вирішенні фасаду використано поширений прийом диференціації вікон за поверхами: напівциркульних (перший), прямокутних із замковими каменями (другий), прямокутних із лучковими й трикутними сандриками (третій і четвертий поверхи).

268.1. Пров. Михайлівський, 17.

Будинок — зразок прибуткової споруди, виконаної у стриманих і лаконічних формах неоренесансу [838].

Інна Гречина, Тетяна Товстенко.

268.2. Пров. Михайлівський, 19/18.
268.2. План першого поверху.

268.2. Житловий будинок, 1887—88 (архіт.). Пров. Михайлівський, 19/18. На розі з пров. Т. Шевченка. Зведений у садибі В. Перевощикова. Будівництво розпочато арх. В. Ніколаєвим, продовжено в 1888 арх. О. Кривошеєвим. З 1906 власником садиби був Ю. Іржикевич, з 1915 — А. Вейганц.

Будинок має два з половиною поверхи, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, двосекційний з двома квартирами на поверсі кожної секції. Перекриття пласкі. Тридільну структуру зверненого у пров. Михайлівський головного фасаду виявлено центральною розкріповкою з парадним під'їздом. В оформленні використано традиційні елементи цегляного стилю у поєднанні з деталями ренесансної архітектури: руст першого поверху, замкові камені над вікнами, міжповерховий пояс, пласкі пілястри, поребрик. Центральний ризаліт обрамлений рустованими пілястрами, вінцевий карниз профільований. Бічний фасад, що виходить у пров. Т. Шевченка, має ритмічну композицію та цегляний декор, аналогічні головному фасаду.

Споруда — зразок малоповерхового житлового будинку кін. 19 ст.

Тепер у будинку містяться офіси Київської обласної державної адміністрації [839]. *Інна Гречина, Тетяна Товстенко.*

268.3. Житловий будинок, 1903—04 (архіт.). Пров. Михайлівський, 24/9. На розі з вул. Ірининською. Ділянка зі значним перепадом рельєфу з боку пров. Михайлівського, з відступом від тротуару бл. 3 м, обмежена високою підпірною стіною, що облицьована бутом і має чотиримаршові широкі гранітні сходи, які ведуть з нижнього рівня провулка на ріг вул. Ірининської. Зведений на замовлення лікаря І. Бендерського як прибутковий будинок.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний зі скошеними наріжжями, двосекційний (мав по дві квартири на поверсі у кожній секції). Перекриття пласкі.

Вирішений у цегляному стилі. Фасад, звернений у пров. Михайлівський, складається з двох секцій, зміщених по вертикалі через перепад рельєфу. Наріжний об'єм фасаду має тридільну структуру з двома бічними розкріповками, увінчаними прямокутними фронтонами. Другий об'єм має п'ятидільну структуру з трьома розкріповками, завершеними аналогічно. У центральній розкріповці влаштовано вхідний портал з напівциркульним завершенням, у бічній — проїзд квадратного окреслення з двома невеликими напівциркульними вікнами над ним. Увесь декор змодельовано в цеглі. Основними його елементами є руст (перший і другий поверхи), замкові камені над вікнами, аркатура над карнизом. Вікна третього поверху в бічних розкріповках наріжного об'єму увінчані трикутними профільованими сандриками. Фасад з боку вул. Ірининської — тридільний за структурою, з центральною розкріповкою. Перші два його поверхи звернені до приямка, через який на рівні третього поверху перекинуто місточки до входів. Обидва фасади підкреслені вертикальними членуваннями.

Являє інтерес оригінальне розміщення будинку в умовах складного рельєфу.

Тепер перебуває на капітальному ремонті [840]. *Інна Гречина, Михайло Кальницький, Тетяна Товстенко.*

268.4. Житловий будинок, 1887 (архіт.). Колишній пров. Михайлівський, 37 — тепер вул. Паторжинського, 4. У ряді периметральної забудови вулиці. Історія садиби, що належала гласному Київської міської думи інж. М. Добриніну та його дружині О. Добриніній, відома з 1881. Була наріжною з вул. Прорізною. На ділянці розташовувалися три-, чотириповерховий житловий будинок (зведений 1883), триповерховий флігель, службовий будинок з льодовнею і дров'яниками (всі не збереглися). 1887 з боку пров. Михайлівського на замовлення домовласника споруджено наявний будинок.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, односекційний. Фасад пофарбовано з виділенням білим кольором архітектурного декору. Перекриття пласкі, дерев'яні.

Зведений у стилі історизм. Головний симетричний восьмивіконний фасад оздоблений цегляним декором з елементами неоготики. Роль акцентів у його композиції відіграють підкреслені лопатками бічні розкріповки, завершені ступінчастими аттиками з високими гранчастими стовпчиками. Площини під аттиками оздоблені накладними трикутними щипцями та вписаними у них глухими стрілчастими арками, декорованими ромбоподібними нішками з опуклими хрещатими деталями. Розкріповки виділяються широкими лучковими прорізами вікон (другий — четвертий поверхи), вхідних дверей (ліворуч) та проїзду на подвір'я (праворуч). Середня шестивіконна частина фасаду із заглибленими у ніші прямокутними прорізами розділена на три прясла широкими лопатками — гладенькими на другому поверсі й фільончастими на рівні верхніх поверхів. Горизонтальні членування фасаду визначені рівною площиною першого поверху, широкими поясами своєрідних фризів, що проходять між другим і третім поверхами та нижче вінцевого карниза. Фризи прикрашені зубчастими бігунцями й декорованими поребриком лучковими арками — широкими під карнизом та маленькими над другим поверхом. Мотив поребрика також застосовано для оздоблення перемичок окремих віконних прорізів. Лопатки завершені цегляним декором у вигляді рушничків і хрещатих заглиблень. У центрі фасаду та над проїздом влаштовано два ряди балконів (первісні металеві ґрати залишилися тільки на бічному балконі третього поверху). Знадвору будинок лаконічний, розкреслений міжповерховими гуртами. В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів.

Будинок має оригінальне архітектурне оформлення та виразний мальовничий силует.

Тепер на першому поверсі — Управління містобудування й архітектури Київської обласної державної адміністрації [841]. *Максим Тямін.*

268.5. Житловий будинок 1889, в якому перебував Панас Мирний (архіт., іст.). Пров. Михайлівський, 14. На червоній лінії забудови, на схилі. Разом з будинком № 12 складає єдиний ансамбль, що формує поворот провулка. 1881 ділянка належала міщанці П. Пас-

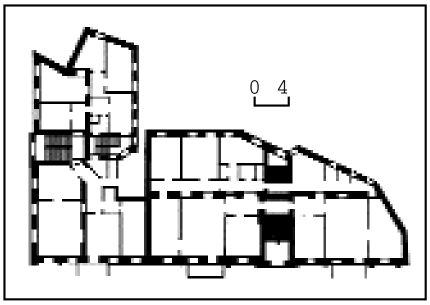

268.3. Пров. Михайлівський, 24/9. План другого поверху.

тернак, з 1906 — І. Подгорському. 1881 на замовлення домовласниці П. Пастернак уздовж лінії забудови провулка, на межі із сусідньою садибою № 12 була побудована одноповерхова при цегляному брандмауері на цегляних стовпах фотографічна галерея (не збереглася); 1889 — наявний будинок за проектом арх. В. Ніколаєва. Будинок проектувався як триповерховий, односекційний, прив'язувався нижче за рельєфом поряд з галереєю. 1890 за

268.4. Колишній пров. Михайлівський, 37 — тепер вул. Паторжинського, 4.
268.4. План четвертого поверху.

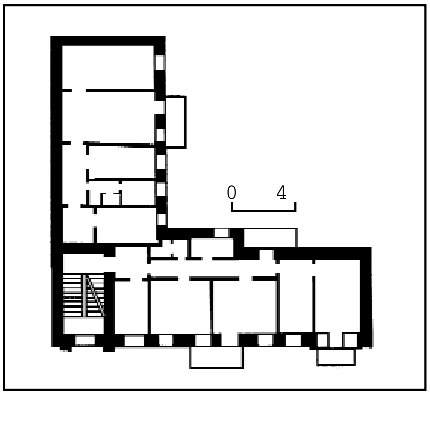

цим же проектом вздовж межі із садибою № 16 споруджено дерев'яні служби (не збереглися). Імовірно, тоді ж було знесено галерею (перенесена у служби), на її місці прибудовано другу секцію. Очевидно, при здійсненні проекту будинок зведено чотириповерховим.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний з проїздом на подвір'я, двосекційний з двома квартирами на поверсі. Перекриття залізобетонні.

Оформлений у цегляному стилі з використанням мотивів стилю неоренесанс. Кожна секція — з двома бічними декоративними розкріповками. Фасад розкреслений горизонтальними міжповерховими гуртами, верхній оторочений зубчиками. Міжвіконня четвертого поверху оздоблені пілястрами доричного ордера, які на другому і третьому поверхах замінюються на лопатки, рустовані на другому поверсі, на третьому — четвертому оформлені зубчастими деталями та нішами, притаманними цегляному стилю. Вікна прямокутні, на четвертому поверсі — з напівциркульними перемичками, мають профільовані аркові лиштви з замковими каменями, обабіч — пілястри доричного ордера. Вікна другого і третього поверхів оформлені нішами, на розкріповках окантовані по верху низкою зубчиків. Підвіконня оздоблені нішами, на третьому поверсі — подвійними. Парадні входи влаштовано по осі розкріповок, акцентовано прямокутними, наближеними до квадратів фрамугами.

В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів. Ліплені карнизи й розетки на стелях, керамічні барельєфи камінів після капітального ремонту втрачені.

Має оригінально розплановане подвір'я, що включає невелику підвищену терасу на підпірній стіні зі сходами, які ведуть до дворового входу. Основний простір подвір'я заглиблений у вигляді амфітеатру та відокремлений від сусідніх садиб підпірними стінами й укосом.

Будинок формує абрис пров. Михайлівського, акцентуючи його поворот, є зразком середньоповерхової споруди, притаманної Києву кін. 19 ст.

1902—12 у цьому будинку проживав Рудченко Лука Якович (? — 1917) — статський радник, начальник третього відділення Київської казенної палати, член Київського губернського з квартирних податків присутствія. Тут зупинявся під час приїздів з Полтави до Києва його брат Панас Мирний (справж. — Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — письменник, громадський і культурний діяч. Друкувався у київських альманахах і періодичних виданнях. Раніше Л. Рудченко мешкав на вул. Великій Житомирській, 4; 1912 переїхав на вул. Трьохсвятительську, 9 (будинок не зберігся).

Тепер на першому поверсі — торгове представництво ФРН в Україні [842].

В'ячеслав Горбик, Тетяна Товстенко.

268.6. Житловий будинок 1879, в якому проживав Кривошеєв О. С. (архіт., іст.). Пров. Михайлівський, 20. На червоній лінії забудови, на відстані від сусідніх споруд. З боку садиби № 22 був огороджений, мав парадну браму й проїзд на подвір'я. Ділянка належала

268.5. Пров. Михайлівський, 14.
268.5. План третього поверху.

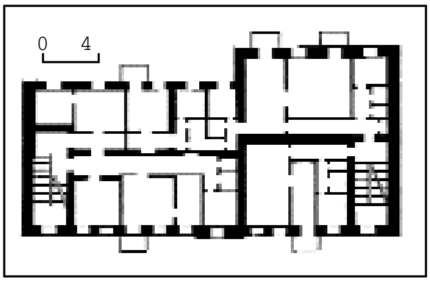

київському купцю 2-ї гільдії, гоф-маклеру Київської біржі В. Паталєєву та його спадкоємцям, з 1906 — Б. Юзефовичу, з 1913 — міському арх. О. Кривошеєву. Будинок зведений на замовлення В. Паталєєва за проектом арх. В. Ніколаєва. Первісно триповерховий, 1957 надбудовано четвертий поверх (під керівництвом інж.-будівельника В. Сіренка). 1978 здійснено капітальний ремонт, у ході якого дерев'яні перекриття замінено на залізобетонні. На кожному поверсі містилося дві квартири. Під частиною будинку було влаштовано сім льохів зі склепінчастими перекриттями по металевих рейках. На території садиби розташовувалися також одноповерховий цегляний будинок з двома каретниками, двома стайнями, коморою, корівником, шістьма дров'яниками, двома сінниками; під половиною будинку було обладнано велику льодовню. Окрасою садиби був фруктовий сад на терасах схилу. Двір було вибруковано, обнесено огорожею з цегляною брамою, перекритою склепінням, з металевими стулками слюсарної роботи (не збереглися). Садиба мала водогін. Тепер залишився лише житловий будинок.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований (перший поверх тинькований). У плані наближається до Т-подібної конфігурації, складається з двох секцій. Планування секційно-коридорне, з чотирма квартирами на поверсі, перекриття залізобетонні.

Архітектурне оздоблення виконане у цегляному стилі з використанням мотивів класицизму. Головний фасад симетричний за композицією, рустований, розкреслений міжвіконними та міжповерховими гуртами. Симетрію композиції підкреслює влаштований у центрі вхід до будинку і ряди балконів. Над третім поверхом зберігся карниз, декорований аркатурою з цегли. Фігурні аттики втрачено. Вікна прямокутні, обрамлені лиштвами. Над вікнами третього поверху — пласкі сандрики прямокутної та лучкової форми; другого та першого — трійчасті замкові камені. Вікна четвертого поверху оздоблені пласкими прямокутними сандриками, подібними до архітектурних деталей третього поверху. Підвіконня третього поверху прикрашені діамантовим рустом. Вінцевий карниз — полички з мереживом зубчастих деталей. Фасад дворової секції оформлений аналогічно головному. Інші фасади не мають декору. В інтер'єрі третього поверху збереглися два металеві огородження маршів сходів з первісним візерунком.

Будинок — зразок цегляного стилю з використанням мотивів класицизму, приклад тактовної надбудови повоєнних років.

1913—16 у будинку проживав Кривошеєв Олександр Степанович (1859—1916) — архітектор, київський міський архітектор у 1887—1913. За його проектами зведено у місті численні будинки — житлові, культурного призначення, громадські споруди. До цього мешкав на вул. Рейтарській, 31.

Тепер на першому поверсі — офісні приміщення [843]. *Максим Тямін.*

268.7. Житловий будинок 1892, в якому проживав Томашевський С. П., містилася редакція «Робітничої газети» (архіт., іст.). Колишній пров. Михайлівський, 35 — тепер вул. Паторжинського, 6. У ряді периметральної забудови. З 1890 садиба належала лікарю С. Томашевському, який 1910 передав її у власність дружині й дітям — Н. та В. Томашевським, Є. Коцюбинській та Т. фон Рассум. Будинок зведений на замовлення домовласника за проектом арх. М. Казанського. За даними 1919, на першому поверсі була п'ятикімнатна квартира з допоміжними приміщеннями, на другому — п'яти- і чотирикімнатна квартири, на третьому — шести- і чотирикімнатна. На ділянці також розташовувалися дерев'яний службовий будинок, два дерев'яні сараї (не збереглися).

Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний, тепер має коридорну схему внутрішнього планування. Перекриття пласкі, над проїздом — дрібносклепінчасті по металевих балках.

Оформлений у цегляному стилі. Композиція головного фасаду змішана симетрично-асиметрична, що підкреслено двома бічними розкріповками завширшки у два віконні прорізи та додатковою площиною стіни у два віконні прорізи з проїздом на першому поверсі, яка прилягає до сусіднього будинку (№ 4). Другий і третій поверхи рустовані. Фасад горизонтально розкреслений міжповерховими та на рівні другого поверху підвіконними гуртами. Один з них (між першим та другим поверхами) декорований поребриком. Вікна двостулкові, прямокутні, з витонченими лиштвами, верх яких на другому поверсі оздоблений параболічними елементами, обрамленими профільованою лінією. Вінцевий карниз цегляний, з арковими цегляними деталями по низу. Розкріповки увінчані фігурними аттиками, що фланкуються стовпчиками й оздоблені тридільними накладними елементами, вертикальними прорізами, зубчиками та нішками. По центру основної площини стіни та над під'їздом на другому поверсі — два балкони з металевими кованими ґратами вишуканого рисунка. Тепер вхід до будинку — з боку подвір'я. У під'їзді збереглися дерев'яні різьблені двері. Дворовий фасад лаконічний, з великим балконом на другому поверсі. Марші дерев'яних чорних сходів мають такі ж огородження. Ліплене оздоблення квартир втрачено.

Пам'ятка — один з найкращих зразків будівлі у цегляному стилі, що формує

268.6. Пров. Михайлівський, 20.
268.6. План другого поверху.

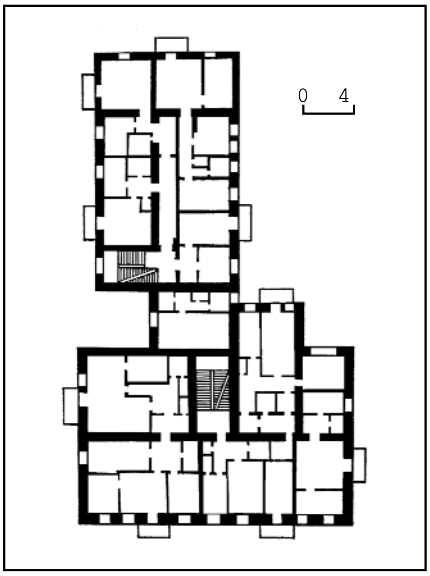

містобудівний абрис вулиці кін. 19 — поч. 20 ст.

1892—1916 у будинку проживав Томашевський Сергій Петрович (1854—1916) — лікар, вчений-дерматовенеролог. Походив із дворян Чернігівської губ. 1876 закінчив Медико-хірургічну академію у Санкт-Петербурзі. 1877 направлений на службу в Київський військовий госпіталь, був учасником російсько-турецької війни 1877—78, по закінченні якої перебував у різних військових частинах. 1883 захистив докторську дисертацію. З 1885 — у Києві. До кінця життя працював лікарем, завідувачем клінічного відділення нашкірних і сифілітичних хвороб військового госпіталю. З березня 1887 — приват-доцент, з січня 1898 — екстраординарний професор, з грудня 1912 — ординарний професор кафедри нашкірних і сифілітичних хвороб Київського університету, у 1899—1916 — її завідувач. Один з організаторів (1906), професор і голова педагогічної ради, з 1909 — директор медичного відділення Вищих жіночих курсів і Київського жіночого медичного інституту, на який перетворили медичне відділення у 1916. Працював також у лікарні Товариства лікувальних закладів для хронічно хворих дітей (1905), консультантом і лікарем Кирилівської лікарні (1905—08), викладав на Самаритських жіночих курсах (1906—11). Засновник і голова сифілідологічного і дерматологічного товариства при університеті (1900—16). Почесний член Паризького, Віденського та інших дерматосифілідологічних товариств. У 1900—10-х рр. — голова Спостережного комітету правління Товариства взаємного страхування від вогню майна у Києві, пізніше — член правління, голова, товариш голови, член комітету Київської каси Київського відділення Допоміжної медичної комісії. 1902—05 — гласний Київської міської думи. Наукові праці присвячено теоретичним і практичним проблемам дерматовенерології.

З 1911 у будинку містився комітет Київської каси Київського відділення Допоміжної медичної комісії, до складу якого входили відомі вчені і лікарі — С. Томашевський (голова до 1916), М. Оболонський, І. Скворцов та ін.

З серпня 1917 до лютого 1919 у квартирі № 1 на першому поверсі будинку функціонували редакція і контора щоденної «Робітничої газети» — органу ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії. Видавалася з 30 березня 1917. Редакція містилася спочатку на вул. Пушкінській, 4 у друкарні В. Кульженка (будинок не зберігся), де було підготовлено № 1—6; у квітні 1917 — на вул. Прорізній, 5, квартира № 10 (будинок у дворі — не зберігся), де підготовлено № 7 — 26; у квітні—серпні — на вул. Прорізній, 28 (тепер № 22), де підготовлено № 27—111. З № 112 (18 серпня 1917) до № 452 (7 лютого 1919) редакція містилася у пров. Михайлівському. З переїздом Директорії УНР до Кам'янця-Подільського туди перемістилася і редакція газети, останнє число якої видруковано у листопаді 1919.

Редактором № 1—114 (березень—серпень 1917) був Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — письменник, журналіст, політичний і державний діяч, заступник голови УЦР і член

268.7. Колишній пров. Михайлівський, 35 — тепер вул. Паторжинського, 6.
268.7. План другого поверху.

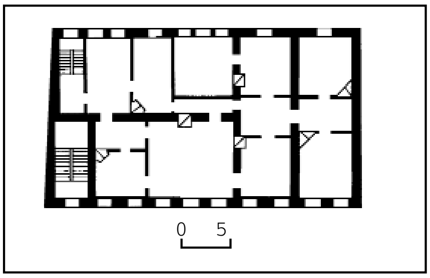

Малої Ради (з квітня 1917), голова Генерального секретаріату (червень 1917 — січень 1918), голова ЦК УСДРП (з квітня 1917), голова Директорії УНР (листопад 1918 — січень 1919).

268.8. Пров. Михайлівський, 12.
268.8. План другого поверху.

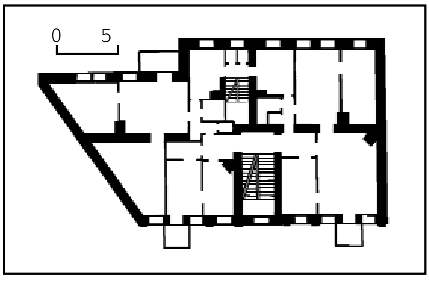

З № 387 (10 жовтня 1918) до № 424 (31 грудня 1918) обов'язки редактора-видавця виконував Авдієнко Михайло Овер'янович (1892 — ?) — громадсько-політичний діяч, член УЦР і Малої ради, Всеукраїнської ради військових депутатів, гласний Київської міської думи, один з організаторів протигетьманського повстання і засновників УСДРП (незалежних) у 1919, Української комуністичної партії у 1920. В 1930-х рр. репресований.

Всі інші числа «Робітничої газети» редагував комітет. № 1—8 — орган ЦК УСДРП і Київського комітету партії, № 9—232 — ЦК УСДРП. Із захопленням Києва більшовиками видання газети як центрального органу партії припинилося. У лютому—березні 1918 Київський комітет УСДРП випустив 23 числа газети (№ 233—255) від свого імені. З поверненням УЦР видання відновилося як орган ЦК партії — з № 233 (26 березня 1918).

Співробітниками газети та авторами статей були відомі українські діячі — Д. Антонович, С. Веселовський, С. Вікул, В. Довженко, С. Драгоманов, Є. Касьяненко, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко та ін. У газеті публікувалися матеріали, пов'язані з діяльністю УСДРП, висвітлювалися всі важливі події тогочасного громадсько-політичного життя України, Росії, зарубіжних країн, вісті з фронту, новини культури тощо. Коли влада змінювалася, містилися матеріали з критикою більшовицького режиму, гетьманського уряду, з боку яких газета зазнавала цензурних утисків.

Тепер будинок займають фірма «Енергоналадка» АЕК «Київенерго» і Київська обласна служба Української державної інвестиційної експертизи [844].

Максим Тямін, Лариса Федорова.

268.8. Житловий будинок 1900, в якому проживали Глядківський П. С., Кондратьєва К. Б., Троїцька-Гусєва О. І. (архіт., іст.). Пров. Михайлівський, 12.

Споруджений на території наріжної садиби, що виходила на лінію забудови сучасних пров. Михайлівського, 12, 12/1 і вул. А. Тарасової, 3 (колишнього пров. Троїцького). Тоді у наріжній частині ділянки стояв одноповерховий з напівпідвалом цегляний будинок, зведений 1870—71 за проектом арх. Л. Кравченка (знесений). За купчою 1873, садиба належала титулярному раднику, арх. Л. Кравченку й займала територію, що включала також ділянку у провулку. 1900 перейшла у власність інж.-технолога І. Рудницького. 1876 садиба включала дерев'яний з напівпідвалом будинок, дерев'яний одноповерховий флігель, нежитлові служби, сарай і сад у глибині ділянки. 1881 на замовлення домовласника за проектом арх. А. Геккера зведено двоповерховий цегляний будинок на лінії забудови пров. Троїцького (вул. А. Тарасової, 3; знесений у 2000), того ж року за проектом Л. Кравченка збільшено вікна наріжного будинку. 1900 на замовлення І. Рудницького на червоній лінії забудови провулка споруджено наявний житловий будинок (на місці дерев'яних служб).

П'ятиповерховий (перший поверх цокольний), цегляний, пофарбований, у плані трапецієподібний, односекційний,- з бічним проїздом на подвір'я. Перекриття залізобетонні.

Оформлений у стилі історизм з використанням рис стилю неоренесанс. Головний фасад має симетрично-осьову композицію, підкреслену тридільною центральною частиною у вигляді розкріповки з арковим вікном заввишки у два поверхи та круглим вікном сходової клітки, що мають столярне заповнення вишуканого рисунка, в основі якого — рослинний орнамент. Обабіч центральної частини — два ряди балконів з сучасними ґратами. Наріжжя будинку та розкріповку на рівні четвертого—п'ятого поверхів фланковано тричвертєвими колонами коринфського ордера, на другому й третьому поверхах — лопатками, завершеними зубчастими деталями. У центрі фасаду — парадний арковий вхід, оздоблений порталом з пілястрами коринфського ордера на високих базах, що підтримують лучкову арку. Центральну вісь підкреслено багатоступінчастим аттиком з накладним профільованим трикутним фронтоном. Вікна двостулкові, на верхньому поверсі — з напівциркульними перемичками та профільованими лиштвами у вигляді архівольтів та бічних декоративних пілястрів доричного ордера. Вікна другого і третього поверхів прямокутні з замковими каменями, заглиблені у ніші й обрамлені вгорі зубчастими деталями. Перший поверх рустовано та відокремлено горизонтальним гуртом. Високохудожній ліплений декор у вигляді вишуканого рослинного орнаменту прикрашає портал входу, фронтон, вікна сходової клітки та прорізи третього і четвертого поверхів. Вінцевий карниз розміщено над широким фризом з декоративними ліпленими вставками.

В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів та огородження вікон. Кімнати були оздоблені пишними ліпленими карнизами, розетками, виконаними із застосуванням рослинного орнаменту, кахляними грубами з кокошниками та барельєфами жіночих фігур.

Будинок — один з яскравих зразків архітектури стилю неоренесанс, що формує історичну забудову провулка.

В будинку проживали відомі діячі науки, культури.

У 1920—30-х рр. у квартирі № 23 — Глядківський Павло Семенович (1896—1979) — історик, фольклорист. Представник київської історичної школи М. Грушевського. В період проживання в будинку — кандидат (1924—26), аспірант (1926—30), науковий співробітник (1930) науково-дослідної кафедри історії України. Під керівництвом акад. М. Грушевського захистив промоційну (кандидатську) працю «Казка про "вдячного мерця"» (1930). Одночасно з навчанням в аспірантурі виконував обов'язки секретаря кабінету примітивної культури, згодом — відділу примітивної культури кафедри, брав участь у підготовці випусків часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за ред. К. Грушевської. Штатний науковий співробітник кафедри історії українського народу (1925—30) — організаційного центру Історичної секції ВУАН, член культурно-історичної комісії кафедри (1928—30). Після ліквідації історичних установ, очолюваних М. Грушевським,

268.8. Фрагмент оздоблення головного входу.

у 1931—33 — науковий співробітник культурно-історичної комісії кафедри історії українського народу доби торговельного капіталу Історичного циклу ВУАН. 1933 звільнений з ВУАН, у 1936—41 викладав на курсах тресту «Укрбудшлях». Під час окупації Києва нацистами працював у видавництві «Школа», вчителював. 1943 вивезений до Німеччини. 1949 заарештований у м. Первомайську. Засуджений до 10 років. Звільнений 1954 як пенсіонер. Останні роки (1975—79) проживав у Києві, де і помер.

268.9. Пров. Михайлівський, 4. Фрагмент головного фасаду.
268.9. План другого поверху.

З 1920-х рр. до 1960 у квартирі № 21 — Кондратьєва Катерина Борисівна (1881—1960) — дослідниця української наукової мови. У 1920—30-х рр. працювала в установах ВУАН: вчений діловод правничої секції правописно-термінологічної комісії (1921), позаштатна постійна співробітниця правничого відділу Інституту української наукової мови (1921—24) та культурно-історичної комісії кафедри історії українського народу (1925—30). Одночасно була друкаркою історичних установ ВУАН, очолюваних акад. М. Грушевським (1924—33) та особистою друкаркою вченого. Зберегла надруковані нею примірники та рукописи «Споминів» М. Грушевського (опубліковані у 1988—92 в журналі «Київ» С. Білоконем). Померла у Києві.

У 1900—04 — Троїцька-Гусєва Ольга Інокентіївна (1857—1910-і рр.?) — позакласний художник живопису Імператорської Санкт-Петербурзької АМ, педагог. У цей період працювала в Київській рисувальній школі М. Мурашка (до 1901), Класах живопису, рисування та креслення (1901), Київському художньому училищі (з осені 1901), Інституті шляхетних дівчат, Фундуклеївській жіночій гімназії, давала приватні уроки. Раніше проживала на сучасній вул. Артема, 27, кв. № 4; пізніше — на вулицях Тургенєвській, 1, Рейтарській, 14 (останні два будинки не збереглися).

Тепер на першому поверсі містяться фірми [845].

Світлана Панькова, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

268.9. Житловий будинок працівників Наркомрадгоспів, 1934—35 (архіт.). Пров. Михайлівський, 4. У ряді суцільної забудови. На місці службових будівель колишніх садиб київського купця 1-ї гільдії І. Вайнштейна і колезького радника А. Киселя. Споруджений як житловий будинок на замовлення Уповнаркомрадгоспів.

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, симетричний за композицією. У плані — видовжений прямокутник з двома ризалітами з боку провулка (в місцях сходових кліток), двосекційний з двома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі.

Вирішений у перехідних формах від конструктивізму до неокласицизму 1930—50-х рр. П'ятидільний головний фасад чітко розкреслений по горизонталі: перший поверх рустований, другий—четвертий об'єднані у межах

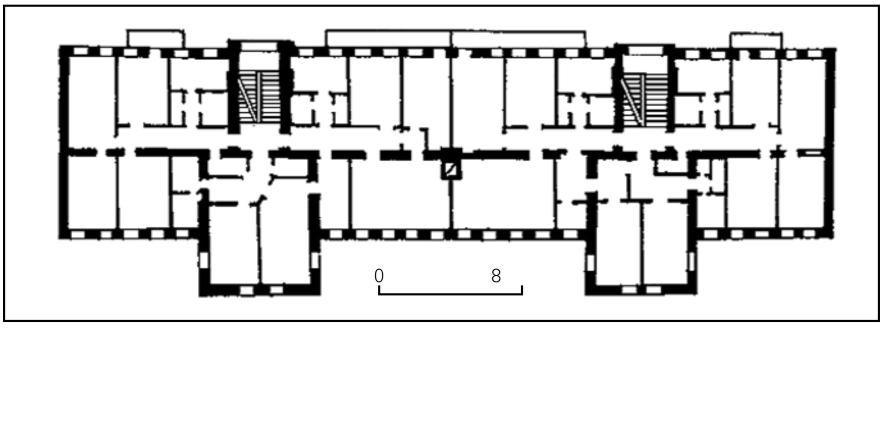

ризалітів пілястрами доричного ордера та завершені масивним карнизом; п'ятий — увінчано розвиненим карнизом та розташованими над ризалітами трикутними напівфронтонами, фланкованими по боках пристінними ліпленими обелісками, балкони — з простими металевими ґратами. Ліплений архітектурний декор застосовано в оздобленні вхідних порталів (іоніки), карнизів (акант і сухарики), у вигляді розеток і вставок із символікою радянської доби (зірки, колосся). Дворовий фасад має лаконічну архітектуру, основою якої є характерні для конструктивізму вертикальні стрічки засклення сходових кліток та галерея-балкон на рівні п'ятого поверху. Інтер'єр вестибуля оздоблено колонами доричного ордера і кесонованою стелею.

Будинок є зразком тактовного втручання у сформоване історичне архітектурне оточення [846].

Марина Виноградова, Максим Тямін.

268.10. Садиба, поч. 20 ст. (архіт., іст.). Пров. Михайлівський, 3/16. На розі з вул. Малою Житомирською, в ряді периметральної забудови. В серед. 19 ст. наріжжя кварталу входило до маєтностей генерала О. Байковського та почесного громадянина Києва П. Барського (Григоровича-Барського). Згодом частини їхніх садиб придбав колезький асесор М. Кедров, утворивши таким чином витягнуту вздовж провулка прямокутну ділянку, яку в 1878 придбав надвірний радник В. Ячницький. За духівницею останнього, 1897 ділянка перейшла до його онуки Л. Ткаченко — замовниці двох наявних житлових споруд.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1903 (наріжний). Чотириповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, односекційний. Перекриття пласкі.

Зведений у цегляному стилі з рисами неоренесансу. Чолові фасади симетричні за композицією, розкреслені лопатками й міжповерховими гуртами. Наріжжя заокруглене, головний вхід і проїзд на подвір'я — з боку вул. Малої Житомирської. Вісь входу підкреслено розкріповкою та застосуванням прорізів з арковими перемичками — порталу входу та розташованого ліворуч симетричного йому широкого вікна на рівні четвертого поверху (т. зв. палладіанське вікно). В оздобленні фасадів використано елементи цегляного стилю (зубчики, лопатки) в поєднанні з неоренесансними ліпленими деталями (фігурні замкові камені, гірлянди, рослинні й геометричні орнаменти у підвіконнях та антревольтах тощо). Завершує споруду високий профільований піддашок з модульйонами та орнаментованими фільонками. Первісні декоративні дахові бані втрачено, збереглися ажурні ґрати балконів.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1910—13 (рядовий). Прибудований до торця наріжного об'єму з боку пров. Михайлівського.

П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, у плані Г-подібний, односекційний з двома квартирами на поверсі. Перекриття пласкі.

Вирішений у стилі раціонального модерну. Основою асиметричного вирішення чолового фасаду є сегментоподібний у плані еркер, зміщений відносно центральної осі й оформлений вертикальними лопатками та потрійними вузькими вікнами сходової клітки. Нижня частина еркера, що виступає над входом, оздоблена ліпленим декором у вигляді стилізованого листя аканта. Еркер тиньковано, перший і цокольний поверхи оброблено під руст, інші площини виконані у відкритому цегляному муруванні (тепер пофарбовані). Вікна прямокутні, на бічних фасадах — два ряди балконів з вертикальними ґратами. У цілому архітектура фасаду відзначається стриманістю й лаконічністю.

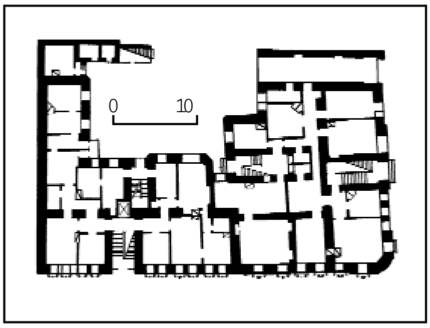

268.10. Пров. Михайлівський, 3/16. Наріжний будинок.
268.10. План цокольного поверху.

268.11. Пров. Михайлівський, 9-а.

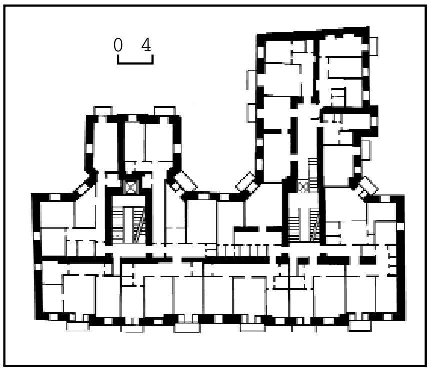

268.11. Пров. Михайлівський, 9-б. План третього поверху.

Забудова садиби, що склалася з характерних для поч. 20 ст. різностильових споруд, відіграє важливу містобудівну роль, фіксуючи перехрестя вулиць.

З серпня 1913 до травня 1916 у наріжному будинку в квартирі № 21 містилася редакція «Киевской земской газеты» — видання Київського губернського земства. Наступниця «Газеты», що виходила з 1908. Відповідальний редактор — голова Київського губернського земства М. Суковкін. Раніше редакція діяла у садибі на вул. Рейтарській, 35-а, 35-б, на вул. Микільсько-Ботанічній, 14 (будинок не зберігся), пізніше — на вул. Володимирській, 33 у будинку земства [847].

Тетяна Товстенко.

268.11. Садиба 1914, в якій проживали відомі представники науки, культури, військової справи (архіт., іст.). Пров. Михайлівський, 9-а, 9-б. Виходить на червону лінію забудови. Історія садиби відома з 1868, коли вона належала колезькому секретареві К. Крижанівському й складалася з дерев'яних одноповерхових житлових будинку і флігеля — на лінії забудови вулиці, служб — на межі із сусідньою садибою № 11, сараю та садка — на подвір'ї (не збереглися). 1874 на подвір'ї замість старого зведено новий двоповерховий цегляний службовий будинок за проектом арх. С. Рикачова (не зберігся). 1910—12 садиба належала Вищим жіночим курсам. У 1910-х рр. частину приміщень у садибі займало Київське опікування про арештантський будинок та тюремна інспекція. З 1913 власник садиби — адвокат В. Гельд. На його замовлення за проектом арх. В. Рикова сформувалася сучасна забудова, що складається з двох великих прибуткових житлових будинків.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 9-а). На червоній лінії забудови (тепер обидва торці будинку відкрито через втрату сусідніх будівель).

Шестиповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, складається з двох зблокованих, у плані Т-подібних секцій. Первісне планування квартир змінено в ході капітального ремонту 1980. Перекриття залізобетонні.

Оформлений у стилі модерн. Центрально-осьова композиція фасаду відповідає містобудівній ролі споруди, яка замикає перспективу вул. А. Тарасової. Тридільна структура фасаду виявлена двома триганними еркерами (третій—п'ятий поверхи) і балконами на шостому поверсі. Увінчує будинок широкий профільований карниз і трикутний фронтон з тимпаном. На рівні другого—шостого поверхів фасад розкреслений широкими лопатками, які на верхньому поверсі перериваються стрічкою карниза-гурта, на рівні під-

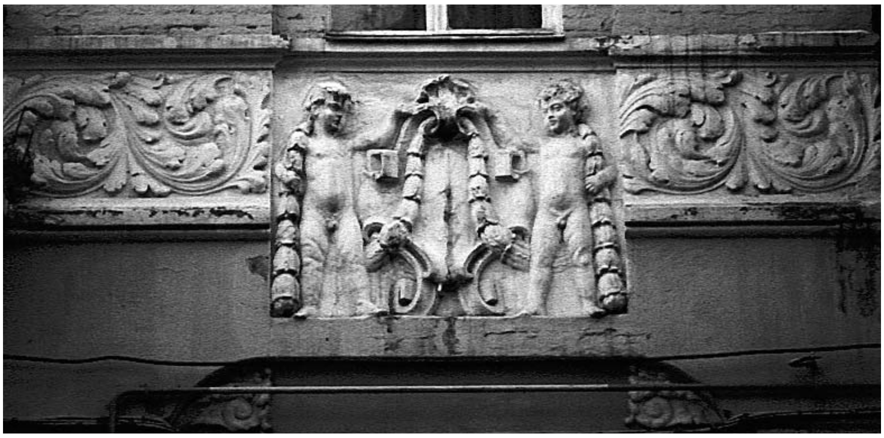

віконня другого поверху підкреслені горизонтальною смугою рослинного орнаменту. Міжвіконні площини оздоблено оригінальними ліпленими деталями, на шостому поверсі — рельєфом у вигляді кошиків з квітами. Над проїздом по центральній осі — барельєф з фігурками путті, оформлений всередині ліпленим орнаментом з розетками. Сходові клітки з боків будинку виділені в структурі фасаду великими напівциркульними вікнами. На стінах і стелі сходових кліток — ліплені композиції, збереглися також металеві огородження сходів.

Житловий будинок (№ 9-б). На подвір'ї, паралельно головному будинку.

Шестиповерховий з підвалом, цегляний, тинькований. Складається з двох Т-подібних у плані секцій, одна з яких — з видовженим середнім крилом. Перекриття залізобетонні.

Фасад оформлений у стилі модерн, наближеному до конструктивізму. Його п'ятидільна структура виявлена двома бічними декоративними розкріповками входів. На першому поверсі по центральній осі влаштовано під'їзд, який відповідає розміщенню проїзду фасадного будинку й відкриває анфіладне зорове сприйняття перспективи внутрішнього простору кварталу садиби. Оздоблений стриманим вишуканим декором. Між першим і другим, другим і третім, п'ятим і шостим поверхами — горизонтальні гурти. По вертикалі акцентований шістьма рядами балконів. Перший поверх рустований. Вікна четвертого поверху декоровані профільованими надвіконними лиштвами у вигляді арок. Вінцевий карниз лаконічний, профільований. Парадні входи обрамлено прямокутними лиштвами, піднято над рівнем землі, акцентовано широкими бетонними сходами. Оздоблення інтер'єрів квартир втрачено.

Забудова садиби складає єдиний ансамбль, в якому головний будинок, що відіграє домінантну роль, — одна з найкращих споруд у стилі модерн у домобудуванні Києва поч. 20 ст., дворова будівля гармонійно поєднує риси модерну й раннього конструктивізму.

У будинку № 9-а проживали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного життя.

У 1943—52 у квартирі № 5 — Кальченко Никифор Тимофійович (1906—89) — державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1976), голова Ради Міністрів УРСР (1954—61). У роки проживання в цьому будинку — міністр технічних

268.11. Рельєф на головному фасаді (№ 9-а).
268.11. Композиція в тимпані фронтону (№ 9-а).

культур (1946), міністр радгоспів (1947—50), міністр сільського господарства УРСР (1950—52), перший заступник голови Ради Міністрів УРСР (з 1952).

У 1944—75 у квартирі № 5 — Кальченко Галина Никифорівна (1926—75) — скульптор, народний художник УРСР (з 1967), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1974). 1947—53 навчалася у Київському художньому інституті (майстерня М. Лисенка). Твори: «Подруги» (1953), портрети Лесі Українки та О. Кобилянської (обидва — 1962), В. Василевської (1965), пам'ятники — Герою Радянського Союзу В. Порику на його могилі в Енен-Льєтарі у Франції (у співав. з ск. В. Знобою, 1967), М. Леонтовичу в Тульчині (1970), С. Гулаку-Артемовському в Городищі Черкаської обл. (1971), Лесі Українці в Ялті (1971) і Києві (1973), І. Котляревському на території садиби письменника у Полтаві (1971) і Києві (1975), М. Заньковецькій у Києві (1974), меморіальний комплекс «Пагорб Слави» у Черкасах (у співавт. з ск. Е. Кунцевичем, 1977).

1946 у квартирі № 24 — Кравченко Андрій Григорович (1899—1963) — військовий, генерал-полковник танкових військ (з 1944), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945), командувач танкових бригади, корпусу, армії у складі Брянського, Сталінградського, 1-го, 2-го, 3-го Українських фронтів (1941—45), які брали участь у визволенні України, зокрема Києва, а також Румунії, Угорщини, Чехії, у війні з Японією. У період проживання в цьому будинку — командувач 6-ї гвардійської танкової армії. Пізніше командував бронетанковими військами Забайкальського, Прибалтійського, Далекосхідного військових округів.

У 1920-х рр. у квартирі № 2 — Лашкарьов Вадим Євгенович (1903—74) — фізик, акад. АН УРСР (з 1945), один із засновників і перший директор Інституту напівпровідників АН УРСР (1960—70). Закінчив Київський інститут народної освіти (1924), з 1925 працював у Київському політехнічному інституті, водночас — на науково-дослідній кафедрі фізики АН УРСР. 1930 переїхав до Ленінграда. Після війни проживав у Києві на вул. Свердлова (тепер вул. Прорізна), 10.

У 1966—83 у квартирі № 23 — Майборода Георгій Іларіонович (1913—92) — композитор, народний артист СРСР (з 1960), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1963). Пізніше жив на сучасній вул. М. Грушевського, 16.

У 1988—97 у квартирі № 52 — Осмяловська Катерина Олександрівна (1904—97) — актриса Київського академічного українського драматичного театру ім. І. Франка у 1930—63, народна артистка УРСР (з 1951). На сцені театру створила багато яскравих образів, які увійшли в історію українського театру. В їх числі: Анна («Украдене щастя» І. Франка), Софія, Маруся («Безталанна», «Житейське море» І. Карпенка-Карого), Есмеральда («Собор Паризької Богоматері» за В. Гюго), Ліда («Платон Кречет» О. Корнійчука) та ін. Знімалася в кінофільмах «Наталка Полтавка» (1936), «Перекоп» (1940), «Нескорені» (1945) Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. За наполяганням владних структур 1963 змушена піти на пенсію, повністю залишивши акторську діяльність. Раніше проживала на вул. Ольгинській, 2, квартира № 12.

У 1920—30-х рр. у квартирі № 14 — Товстоліс Дмитро Іванович (1877—1939) — учений в галузі лісівництва. Професор Київського сільськогосподарського (з 1925), згодом — лісогосподарського інституту. Створив (разом з ботаніком Є. Вотчалом) метод організації довготривалого підсочування сосни і систему лісопаркового господарства.

У 1917—18 в садибі проживав Шраг Микола Ілліч (1894—1970) — історик права, економіст, громадсько-політичний діяч. Син відомого чернігівського адвоката і громадського діяча І. Шрага. До революції жив у Москві, провідний діяч української громади, від якої делегований на Всеукраїнський національний конгрес у Києві 6—8 квітня 1917, де обраний членом Української Центральної Ради. З червня 1917 до квітня 1918 — член Малої Ради, товариш голови УЦР. Член УПСР, з липня 1917 входив до її ЦК. Співголова від України З'їзду поневолених народів Росії, що відбувся в Києві 8—15 вересня 1917. Висувався від УПСР кандидатом на виборах до Всеросійських (листопад 1917) і Українських (грудень 1917 — січень 1918) установчих зборів (обраний). У 1918, після гетьманського перевороту, член опозиційного режиму Українського національного союзу. За Директорії — радник дипломатичної місії УНР в Туреччині. На еміграції — один з організаторів Закордонної делегації УПРС у Відні, співредактор її друкованого органу «Борітеся — поборете!». 1924 разом з М. Грушевським повер-

нувся в Україну, працював у Харкові в Наркоматі зовнішньої торгівлі, ВРНГ, Товаристві працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. 1931 заарештований і засуджений у справі Українського національного центру, з 1952 викладав у Харківському інституті народного господарства, з 1966 — професор Львівського політехнічного інституту.

1999 на фасаді будинку № 9-а коштом ветеранів 6-ї танкової армії встановлено гранітну меморіальну дошку на пошанування А. Кравченка [848].

Михайло Кальницький, Ганна Мілгородська, Світлана Ничкало, Ніна Смирнова, Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

269. МІНІСТЕРСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ св. КНЯГИНІ ОЛЬГИ КОМПЛЕКС 19—20 ст., в якому містилися Всеукраїнська рада військових депутатів, департамент позашкільної та дошкільної освіти, наукові установи УАН—ВУАН—АН УРСР — НАН України, працювали і проживали відомі вчені, педагоги, громадські і політичні діячі (архіт., іст., мист.). Вул. Терещенківська, 2, 4 — вул. Б. Хмельницького, 15 — вул. Володимирська, 55. Займає частину т. зв. академічного кварталу між вулицями Терещенківською (1861—1900 — вул. Олексіївська, 1900—19 — вул. Терещенківська,1919—55 — вул. Чудновського, 1955—92 — вул. Рєпіна), Б. Хмельницького (1869—1919 — вул. Фундуклеївська, 1919—92 — вул. Леніна) і Володимирською, відіграє велику містобудівну роль у забудові вулиць. Складається з двох споруд — колишнього флігеля Першої чоловічої гімназії 19 ст. по фронту забудови вул. Терещенківської (№ 4; первісна адреса — вул. Олексіївська, 2) і будинку Міністерської жіночої гімназії складної конфігурації, спорудженого в кілька етапів у 20 ст. Його основний об`єм (вул. Б. Хмельницького, 15) поставлено з відступом від червоної лінії забудови вулиці, секції виходять на лінії забудови прилеглих вулиць — Володимирської (№ 55) і Терещенківської (№ 2).

У квітні 1891 службовий флігель Першої чоловічої гімназії, споруджений 1852 ймовірно за проектом арх. О. Беретті, було передано Міністерській жіночій гімназії разом з дерев`яними службами (зруйновані до 1910-х рр.) і прилеглою ділянкою землі (1670,4 кв. сажнів). 1891—92 здійснено ремонтні роботи, пристосування флігеля під навчальний заклад та прибудову до нього з тилу двоповерхового об`єму за проектом і під наглядом арх. Я. Кривцова. Підрядники — купці 1-ї гільдії Л. Чорнояров і Л. Гінзбург, виконавець робіт — цивільний інж. Г. Позняков. Закладини прибудови відбулися 15 вересня 1891 у присутності міністра народної освіти Російської імперії І. Делянова та Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. Ігнатьєва.

У будинку було знесено стіну на всю ширину прибудови, замінено двері, встановлено нові кахляні голландські груби, дах вкрито бляхою, у цегляній огорожі з боку вулиці пробито отвір для хвіртки, подвір`я забруковано. Зроблено нові дерев`яні стулки брами, проведено водогін, електроосвітлення. Ділянку засаджено деревами і чагарниками з університетського ботанічного саду. 20 вересня 1892 будинок освячено. 1893 садибу огороджено дерев`яним парканом, зроблено дерев`яний ґанок зі сходами з боку вулиці. На поч. 1920-х рр. будинок капітально відремонтовано і передано Всеукраїнській академії наук. 1957 споруджено одноповерхову прибудову з боку подвір'я.

На замовлення Київського навчального округу впродовж 1909—14 арх. П. Альошин розробив три варіанти проекту нового будинку гімназії. За ухваленим до реалізації проектом будівля мала складатися з триповерхового навчального корпусу з класними кімнатами та гімназичною церквою вздовж вул. Фундуклеївської; учбово-допоміжного корпусу з актовою залою, зверненого головним фасадом на вул. Володимирську, житлового будинку для квартир директора і викладачів з боку вул. Олексіївської, з'єднаного з навчальним корпусом, та внутрішнього рекреаційного подвір'я, оточеного критою галереєю (останні дві споруди не зведено). Розпочате у липні 1914 будівництво не було завершено у зв`язку з початком 1-ї світової війни. 1927 недобудовану споруду передали ВУАН. 1928 закінчено оздоблювальні роботи, приміщення частково переплановано. 1927—37 арх. П. Альошин зробив декілька варіантів розширення будинку. 1936 надбудовано четвертий поверх. У кін. 1950-х — на поч. 1960-х рр. за проектом того ж архітектора на місці житлового будинку до основного об'єму прибудували Г-подібний у плані корпус для інститутів АН УРСР (тепер вул. Терещенківська, 2), вирішений в єдиній стилістиці з основною спорудою. Пізніше прибудову з`єднали вставкою-переходом з колишнім флігелем Першої гімназії на вул. Терещенківській, 4.

269. Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги комплекс. Загальний вигляд з боку вул. Б. Хмельницького.

Будинок Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги, 20 ст. Вул. Б. Хмельницького, 15 — вул. Володимирська, 55 — вул. Терещенківська, 2. По фронту забудови вулиць.

Три-, чотириповерховий (через перепад рельєфу), з облицьованим червоно-брунатним гранітом цокольним ярусом, цегляний, тинькований. У плані — складної конфігурації, внутрішнє планування коридорне з одно- та двобічним розташуванням приміщень. Перекриття залізобетонні, пласкі, у вестибулях і холах — по масивних балках, в актовій залі — підвісна стеля у формі напівциліндричного склепіння з розпалубками. Дах вальмовий, критий бляхою.

Вирішений у стилі неокласицизм. Композиційна структура споруди в цілому асиметрична, збагачена монументальним об᾿ємом на розі вулиць Б. Хмельницького і Володимирської, ризалітом входу з вежею з боку вул. Б. Хмельницького, курдонером з центральним арковим проїздом — з боку вул. Терещенківської. Лінія гранітного цоколю, рустований перший поверх, пояс колон і пілястрів на рівні третього—четвертого поверхів, розвинений первісний карниз і фриз між третім і четвертим поверхами та надбудований верхній поверх спрощеного характеру зумовлюють ярусну тектоніку фасадів. Вікна переважно прямокутні, на першому поверсі — з лучковими перемичками, оздобленими замковими каменями, з опуклими декоративними овалами, у композиційно важливих місцях — окремі напівциркульні й круглі прорізи. Слізниця первісного вінцевого карниза спирається на мутули, декоровані листям аканта. Застосування ордерної системи стало важливим об'єднувальним елементом у пластичному трактуванні екстер'єру будинку, яке досягає найбільшої насиченості в оформленні входів.

Вхід у центрі фасаду з боку вул. Володимирської оформлено тривіконною арковою лоджією, виділеною бічними розкріповками й завершеною трикутним гладеньким щипцем. Композиційну роль входу підсилюють монументальні глухі площини флангів фасаду, що лише внизу прорізані строєними прямокутними вікнами. Напівциркульна арка лоджії, що підноситься над рівнем первісного карниза, спирається на парні (повну й тричвертєву) іонічні колони заввишки в два поверхи, яким у глибині лоджії відповідають пілястри того ж ордера. Вписане в лоджію верхнє тридільне аркове вікно (тепер закладене) і прямокутні вікна другого поверху з декоративними підвіконнями з балясин, що імітують балкони, відповідають місцеположенню актової зали. Архівольт лоджії, прямокутний отвір входу й вікна першого поверху оздоблені рустом. Плафони арки й архітрава над колонами декоровані кесонами, заповненими подекуди розетками. Фриз прикрашено рельєфними зображеннями змієподібних крилатих чудовиськ, пальметами й картушами.

Аналогічні елементи пластичного оздоблення (колони, фриз з барельєфами, кесони) продубльовані в оформленні входу з боку вул. Б. Хмельницького, до композиції якого входять прямолінійні двомаршові гранітні сходи та квадратна в плані двоярусна вежа з чотиригранним ступінчастим завершенням зі шпилем. Вхідний ризаліт, що займає асиметричне положення відносно центральної осі будівлі, на рівні першого поверху прорізано глибокою напівциркульною аркою з бічними вертикальними площинами обабіч маршу сходів, що підводить до вхідних дверей. Верхня частина ризаліту нагадує композицію «храм в антах»: дві колони іонічного ордера фланковано двоповерховими одновіконними пряслами стін та увінчано трикутним фронтоном, накладеним на площину прямокутного аттика четвертого поверху. В тимпані фронтону влаштовано аркову нішу, в лоджії за колонами — балкон другого поверху з балюстрадним огородженням. Прямокутні флангові вікна другого поверху завершено трикутними сандриками на фігурних кронштейнах і декоративними кільцями з горизонтальним гіллям. На третьому поверсі — круглі віконця, що перегукуються з верхніми круглими прорізами на вежі. Парадні сходи акцентовано своєрідними пропілеями, встановленими на одній лінії з об'ємом на розі вул. Володимирської. Пропілеї, об'єднані з будинком металевими ґратами, вирішено у вигляді двох симетричних відрізків рустованої стіни з конховими нішами, двома пілястрами доричного ордера, гладеньким фризом і карнизом з мутулами. Доричні пілястри у вигляді імпостів прямокутних вікон другого поверху повторені на завершених арковим прорізом тривіконних пряслах фасаду, розташованих поряд з ризалітами входу й виступного об'єму з боку вул. Володимирської. Підвіконня між пілястрами оформлені балюстрадою.

Видовжений фасад з боку вул. Б. Хмельницького поділяється на кілька дещо відмінних частин. Наріжний об'єм з боку вул. Володимирської оформлено тричвертєвими іонічними колонами, вписаними між одновіконними флангами, та рельєфним фризом, на якому зображення крилатих чудовиськ чергуються з лев'ячими маскаронами. Інші ділянки периметральної фризової смуги позбавлені декору. Частина фасаду між наріжним об'ємом і входом поділена парними іонічними пілястрами на чотиривіконні прясла. Фасад і весь наріжний об'єм з боку вул. Терещенківської розчленовано у міжвіконнях тричвертєвими іонічними колонами. Наріжжя об'єму охоплені подвійними пілястрами модифікованого коринфського ордера з капітелями, прикрашеними пальметами. Такі самі пілястри застосовано на наріжжях фасаду з боку вул. Терещенківської. Відсунутий у курдонер об'єм з лучковою аркою проїзду посередині на другому—третьому поверхах розкреслено іонічними пілястрами, розташоване ліворуч крило — тричвертєвими колонами того ж ордера. Спрощені дворові фасади мають рустований низ та карниз з мутулами над третім поверхом, лише з боку вул. Володимирської — чотири міжвіконні пілястри.

Архітектурне вирішення будинку на ордерній основі відбилося також на оформленні інтер'єрів, де, як і в екстер'єрі, головний акцент зроблено на виділенні парадних вхідних приміщень. Вестибулі й тримаршові сходові клітки містять колони й пілястри, ордер яких ускладнюється знизу догори: від доричного на першому поверсі, іонічного — на другому, до коринфського і композитного — на третьому й четвертому. Плафони вестибулів розкреслено балками на великі прямокутні площини, обрамлені гладенькими мутулами й смужками іоніків. Марші сходів зі штучного каменю огороджені класицистичними ґратами з вертикальних стрижнів. Вікна сходової клітки з боку вул. Б. Хмельницького заповнені вітражами із зображенням квітів і рослин.

На стіні проміжного майданчика між першим та другим поверхами — велике декоративне панно «Людина і природа» (худ. П. Тараненко, 1984—85, енкаустика). На центральній осі композиції у перспективному скороченні зображено сходовий марш, що стрімко здіймається в осяяну яскравим світлом далечінь, де стоять юнак і дівчина, обличчя та стримані жести яких сповнені значущості й елегійної задуми. Деталі одягу і зовнішність свідчать, що вони наші сучасники. В одній руці юнака розгорнута книга з написом «Memento naturae», що з латинської означає «пам'ятай про природу», іншою він вказує на зображену на початку сходів символічну композицію, що складається з метелика, яйця, спіралі мушлі-аммоніта — природних форм, які унаочнюють ідею зародження та еволюційного розвитку життя.

За юнаком вгору йдуть яруси архітектурних форм з хронологічно узгодженими елементами архаїчних циклопічних споруд, античних храмів та акведуків, середньовічних соборів та фортець аж до абстрактно-кристалічних конструктивістських форм, утворюючи разом грандіозну будівлю на кшталт «Вавілонської вежі» П. Брейгеля — втілення наполегливої праці людини. Натомість за постаттю дівчини — м'яка пластика органічних та рослинних форм, принадна округлість плодів на обважнілих гілках яблуні, грація мелодійно переплетених стебел, серед яких виділено сяйливий колос, що акцентує центральну вісь зображення і об'єднує постаті. Веселка вгорі надає конструктивної завершеності композиції й об'єднує в єдине ціле складні просторові побудови розпису. Центральну частину композиції з обох боків оточують сповнені епічного спокою море і скелі. Стрімкі в лівій частині гори праворуч утворюють бухту. Тягнуться до неба загадкові руїни і ступінчасті вершини, що протинають пасма хмар назустріч зіркам і метеоритам, зображеним у верхній частині панно. Увінчує картину кругообігу стихій і символічно трактованих форм життя сонячна сфера та симетрично розташовані світила.

Автор створив масштабну символіко-алегоричну композицію, в якій йому вдалося відобразити певні тенденції в духовній ситуації 1980-х рр. з їхнім романтично-узагальненим уявленням про Всесвіт і місце в ньому людини. Утверджуючи в своєму творі постулати гуманізму та антропоцентризму, художник у межах ретростилістики, як засобу метафоризації художньої мови, звернувся до надбань мистецтва ренесансу, зокрема, до творчості Леонардо

да Вінчі. Загальне образно-змістовне і значною мірою колористичне вирішення побудоване на брунатно-зеленкуватих та золотаво-вохристих відтінках, інспіроване враженнями від «Джоконди» з її пейзажним тлом, в якому з вражаючою художньою силою втілено ідею взаємодії природних стихій і творчої діяльності людини. Певний асоціативний зв'язок присутній і у виборі живописної техніки розпису — енкаустики, відновленої свого часу Леонардо да Вінчі. В цьому творі помітні також алюзії на «Афінську школу» Рафаеля (про це свідчать центральна частина, оформлена у вигляді арки, дві постаті на головній осі симетрії, дія, розгорнена на сходах) і «Битву Олександра Македонського з Дарієм» А. Альдорфера (прийом поєднання космічної та земної дії, частково пластичне трактування неба).

Інтер'єр актової зали, що займає другий і третій поверхи з боку вул. Володимирської, оформлено пристінними колонами й пілястрами коринфського ордера. Стеля у вигляді напівциліндричного склепіння спирається на дві підпружні арки з бронзовими вентиляційними фігурними ґратками. На прилеглій до фойє стіні зали розміщені три рельєфні панно на тему побудови соціалізму. В цілому інтер'єри парадних приміщень створюють урочисте враження.

Незважаючи на складну будівельну історію, вся споруда вирішена в єдиній стилістиці, є яскравим зразком неокласицистичної архітектури.

Флігель Першої Київської гімназії, 1852, 1892. Вул. Терещенківська, 4. По фронту забудови вулиці.

Двоповерховий з цокольним поверхом, цегляний, у плані Т-подібний. Внутрішнє планування двордне анфіладне, дворової частини — коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття цокольного поверху склепінчасті, верхніх — пласкі.

На нижньому поверсі містилися квартира головної наглядачки, п`ять класних кімнат, фізичний кабінет, кімнати викладачів, класних дам, учительська, приймальня, гардероб; на другому — рекреаційна зала, дев`ять класних кімнат, бібліотека. Поверхи з'єднувалися гранітними сходами.

Вирішений у формах класицизму. Головний симетричний фасад на флангах розкріпований. Тривіконні виступи стін і центральна частина завершені

Генеральний план:
1. Будинок Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги.
2. Флігель Першої Київської гімназії.
3. Брама з огорожею.

269. Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги комплекс.
Вул. Терещенківська, 2, 4 — вул. Б. Хмельницького, 15 — вул. Володимирська, 55.

аттиками. Перший поверх і наріжжя рустовані, прямокутні вікна першого поверху оздоблені клинчастими замковими каменями, другого — лиштвами. Так само оформлено бічні фасади.

До лівого флангу головного фасаду прилягає брама на подвір'я, фланкована симетричними глухими пряслами огорожі. Цегляна, тинькована, симетрична за композицією. Вирішена у стилі пізнього класицизму. Проїзд брами перекрито підвищеною перемичкою з лучковою аркою й трикутним завершенням. Дощане рустування, що членує глухі прясла стін, форма замкових каменів у перемичках ідентичні тим, що застосовані на суміжному корпусі. Гранітне облицювання цоколю, металеві деталі (піддашшя над входом до вартівні, настінні ліхтарі, розсувна стулка брами) — сучасні.

Будинок — складова ансамблю т. зв. академічного кварталу, являє цінність як зразок споруди навчального закладу доби пізнього класицизму.

З вересня 1892 до літа 1914 у флігелі діяла Міністерська жіноча гімназія. У 1915—20 винаймала помешкання в інших гімназіях, залишаючись власником цього будинку. Заснована 1869, заняття розпочались у січні 1870. Спочатку містилася в найманих приміщеннях: на Андріївському узвозі, 5 (до 1874), вул. Софійській, 20/21 (до 1878), вул. Михайлівській, 24-д (до 1892). З серпня 1909 мала назву — Київська жіноча гімназія св. княгині Ольги. У Міністерській гімназії навчалися дівчата усіх станів і віросповідань. 1895 число гімназисток становило 553 особи, у січні 1918 — 675. Складалася з шести загальних і сьомого підготовчого класів. Тим, хто закінчив шість класів, видавався диплом на звання вчительки початкових класів, після закінчення семи — домашньої вчительки.

Гімназія була представлена на 1-й гігієнічній виставці в Санкт-Петербурзі і Всесвітній художньо-промисловій виставці в Чикаго 1893, Всеросійській художньо-промисловій виставці 1896 у Нижньому Новгороді, Всесвітній виставці в Сен-Луї і на 2-му Міжнародному конгресі навчання малюванню в Берні 1904, Всеросійській промисловій виставці 1913 в Києві.

1889—1904 навчальний заклад очолював директор Другої чоловічої гімназії О. Попов.

У 1904—20 директором гімназії був Стороженко Микола Володимирович (1862—1942) — історик, педагог, громадський діяч. Водночас у 1909—15 — директор Першої Київської гімназії, 1902—12 — гласний Міської думи. Був членом Київської Громади, Київського відділення Військово-історичного товариства, товариства Червоного Хреста. З 1893 співробітничав у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів при Київському університеті. Досліджував історію України, публікувався в «Университетских известиях», «Киевской старине», виданнях комісії. Емігрував до Югославії.

У цьому корпусі в гімназії викладали відомі вчені і педагоги.

1912—14 російську мову — Адріанова (Адріанова-Перетц) Варвара Павлівна (1888—1972) — літературознавець, чл.-кор. ВУАН (з 1926) і АН СРСР (з 1943). Дружина професора Київського університету В. Перетца. 1905 закінчила цю гімназію з золотою медаллю із званням домашньої вчительки, працювала в приватних жіночих навчальних закладах Києва, 1912 закінчила університет. 1914 переїхала до Петрограда.

1908—12 світський спів — Алексеєва-Юневич Марія Павлівна (1848—1922) — оперна співачка (сопрано). Водночас працювала в Музичному училищі Київського відділення Російського музичного товариства (1886—1913).

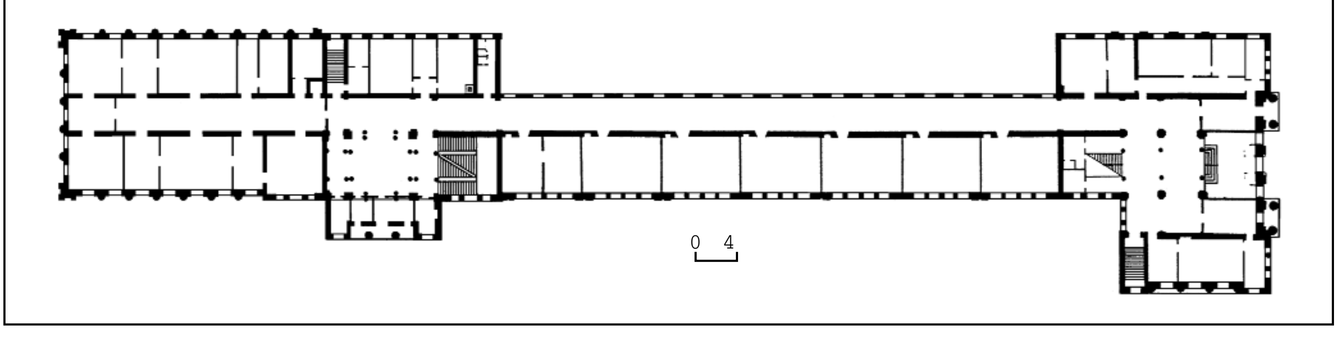

269. Будинок Міністерської жіночої гімназії св. княгині Ольги.
План другого поверху.
Вул. Б. Хмельницького, 15 — вул. Володимирська, 55.

1878—1919 російську мову — Берло Ганна Львівна (1859—1942) — філолог, історик, перекладачка. 1876 закінчила цю гімназію із званням домашньої вчительки. Написала популярний підручник з російської граматики, 1-а частина якого — «Етимологія», видана коштом гімназії 1903, мала дев'ять перевидань; 2-а частина підручника — «Синтаксис» — вийшла 1905, п'ять перевидань. 1919 видала «Українську граматику: Підручник для середніх та вищих початкових шкіл». Брала активну участь в українському національному русі: член київської «Просвіти», Українського наукового товариства в Києві. Перекладала твори англійських та французьких класиків. З 1919 — науковий співробітник УАН.
1873—94 російську мову — Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — філолог, історик, державний і громадський діяч, у 1917—18 — член Української Центральної Ради, куратор Київської шкільної округи, міністр освіти Української Держави. З 1875 — член Київської Громади, її скарбник, з 1882 — співробітник, з 1893 — редактор журналу «Киевская старина».
1879—1908 історію — Щербина Володимир Іванович (1850—1936) — історик, громадський діяч, чл.-кор. ВУАН (з 1925). Одночасно з 1879 працював у Київському піхотному юнкерському училищі, з 1903 — в жіночій гімназії при Київській євангелістсько-лютеранській церкві. Член київських товариств попечительства про народну тверезість, старожитностей і мистецтв, грамотності, Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Історичного товариства Нестора-літописця, товариш голови Українського історичного товариства і Київської комісії народних читань. У липні—серпні 1896, 1897, 1901—04 виконував обов`язки управителя гімназії. Пізніше працював у приватних навчальних закладах, у 1920-х рр. — керівник Комісії Києва та Правобережжя Історичної секції ВУАН.
У цьому будинку в гімназії також викладали: словесність — В. Александрович (працював з 1888), російську мову, словесність і педагогіку — О. Істомін (1889—1920), математику — З. Архимович (1895—98) та І. Рекашев (1892—95) й ін.
У березні 1906 педагогічна рада обрала попечительницею гімназії Є. Терещенко — дружину відомого підприємця і доброчинця О. Терещенка.
Тут навчалися дочки відомих київських діячів: професора Київської духовної академії О. Булгакова — Олена; підприємця О. Терещенка — Марія; викладача Першої гімназії, старогромадівця Я. Шульгина — Надія; історика, викладача гімназії В. Щербини — Ганна, Марія, Олександра; сестра майбутнього артиста балету і балетмейстера С. Лифаря — Євгенія; майбутня оперна співачка, народна артистка УРСР М. Донець-Тессейр (справж. — Де Тессейр) та ін.
1915 частина учениць, викладачів, класних дам та інших службовців перебувала в евакуації, будинок було передано для розміщення 2-ї роти Третьої Київської школи прапорщиків при КВО і лазарету (розміщувався тут до листопада 1917). У зв'язку з цим Міністерська гімназія винаймала приміщення для занять у другу зміну в гімназіях В. Жеребцової (вул. Володимирська, 16) і М. Стельмашенка (пров. Рильський, 10). У жовтні 1920 гімназію перетворено на школу № 169 (містилася на сучасній вул. М. Коцюбинського, 12).
У листопаді 1917 — січні 1918 будинок гімназії займала Всеукраїнська рада військових депутатів, обрана І Всеукраїнським військовим з'їздом (відбувся у травні 1917 в Києві), у повному складі кооптована до Української Центральної Ради. Спочатку налічувала 132 члени, у листопаді 1917 їх число збільшено до 158. Склад ради переобирався на II і III Всеукраїнських військових з`їздах. Виконувала роль вищого координаційного органу комітетів і рад солдатських, матроських, офіцерських депутатів, створених військовими-українцями. Діяла паралельно з Українським генеральним військовим комітетом УЦР, разом з яким була покликана спільно з армійськими, корпусними, дивізійними та полковими радами і комітетами прискорити процес формування українських військових частин, ініціювати їх переведення на територію України. Після проголошення УНР, реорганізації УГВК її роль була поступово знівельована.
Президію ради очолював Березняк Саватій Іванович — солдат штабу 11-ї армії Південно-Західного фронту, член УПСР, УЦР і Малої Ради, комісій зі складу УЦР і з законодавчих внесень.
До Всеукраїнської ради входили відомі діячі Української революції. Серед них — Авдієнко Михайло Овер'янович (1892-?) — писар управління розвантажувального батальйону у Петрограді, представник військових українців Петроградського гарнізону на Українському національному з'їзді, член УСДРП та її ЦК, УЦР і Малої Ради, гласний Київської міської думи, пізніше — один з лідерів українських націонал-комуністів (репресований);
Врублевський Микола Євтихійович (1897—1918) — прапорщик 290-го піхотного запасного полку КВО, член УСДРП, президії Всеукраїнської ради військових депутатів, УЦР, в 1918 — член КП(б)У, народний секретар освіти першого радянського уряду України (вбитий військами Директорії);
Гермайзе Осип Юрійович (Самуїл-Йосиф Геніх; 1892—1958) — солдат 2-го запасного саперного батальйону (Київ), член УСДРП, президії Всеукраїнської ради військових депутатів, УЦР і Малої Ради, комісії УЦР з розробки проекту статуту автономії України, пізніше — відомий історик, керівник Археографічної комісії, Комісії порайонного дослідження Лівобережної України, секції методології та соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (репресований);
Левченко Яків Прокопович — єфрейтор 86-го піхотного запасного полку (м. Летичів, Полтавська губ.), член УСДРП, секретар УЦР;
Панченко Михайло Юрійович (1885—1938) — поручик (Московський військовий округ), член президії Всеукраїнської ради військових депутатів, УЦР і Малої Ради, ЦК УПСР, пізніше — член УКП (боротьбистів), нарком освіти УСРР (1919), кіносценарист, драматург (репресований 1933);
Постоловський Антін Олексійович (1889—1991) — фейєрверкер 49-ї артилерійської бригади 9-ї армії Румунського фронту, член УПСР, УЦР і Малої Ради, секретар УЦР (емігрував);
Тютюнник Юрій Йосипович (1891—1929) — прапорщик 228-го піхотного запасного полку (Харків), згодом служив в Одеському військовому окрузі, член УПСР, УЦР, один з організаторів Звенигородського коша Вільного козацтва, кошовий отаман, пізніше — генерал-хорунжий Армії УНР (1929 заарештований, розстріляний в Москві);
Шинкар Микола Іларіонович (?—1920) — штабс-капітан 11-го Фінляндського стрілецького полку 7-ї армії Південно-Західного фронту, член УЦР, сотник українізованої частини, завідувач оперативного відділу Генерального секретарства військових справ, командувач КВО (з грудня 1917), головнокомандувач військових частин УЦР на протибільшовицькому фронті (січень-лютий 1918), пізніше — командир повстанських загонів на Полтавщині, які воювали проти Гетьманату і Директорії (загинув у бою з військовими частинами останньої).
Впродовж 1918—19 у флігелі містилися військові підрозділи армій, які дислокувалися в Києві під час змін влади.
1917—19, за Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР частину приміщень будинку на вул. Терещенківській, 4 займали департаменти Генерального секретарства — Міністерства народної освіти, у т. ч. департамент позашкільної та дошкільної освіти.
З серпня 1917 до березня 1919 його очолювала Русова Софія Федорівна (1856—1940) — педагог, громадська і культурно-освітня діячка, одна з організаторів українського жіночого руху. Член УЦР, засновниця і голова Всеукраїнської учительської спілки (1917—18), Товариства шкільної освіти й Української науково-педагогічної академії (відкрита у вересні 1917), член редколегії журналу «Вільна українська школа». Співзасновниця і директор видавництва «Українська школа». Під її керівництвом в Україні створювалися осередки «Просвіти», народні будинки, школи для дорослих, курси українознавства, підручники для українських шкіл. Брала участь у діяльності Всеукраїнської шкільної ради, розробці програми єдиної школи, що мала базуватися на національній основі та принципах державно-громадського виховання. Одночасно викладала методику географії України в науково-педагогічній академії. Досліджувала проблеми педагогіки, творчість українських письменників. 1919 разом з урядом УНР виїхала до Кам'янця-Подільського, де викладала педагогіку в університеті. Емігрувала.
26 червня 1920 будинок реквізовано радянською владою. З 1920-х рр. у комплексі споруд Міністерської гімназії містилися установи ВУАН (з 1936 — АН УРСР, з 1994 — НАН України).
У 1920-х рр. у будинку на сучасній вул. Терещенківській, 4 розмістилися: на першому поверсі секретаріат Президії ВУАН і видавництво, на другому —

Ботанічний кабінет (музей), Гербарій, кафедра народного здоров'я, медичні комісії, кабінет гігієни, фізкультури, комісія математичної статистики та інші академічні установи.

Після закінчення будівництва корпусу на сучасній вул. Б. Хмельницького, 15 — вул. Володимирській, 55 впродовж 1928—29 тут розмістились інститути, лабораторії, кабінети, музеї, біліотека та інші установи ВУАН, на вул. Володимирській, 55 влаштовано конференц-залу.

До кін. 1930-х рр. у будинку (вхід з вул. Володимирської, 55) на другому поверсі містився кабінет президента ВУАН (з 1936 — АН УРСР), в якому працювали: до грудня 1929 — Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — мікробіолог і епідеміолог, акад. ВУАН (з 1922) і АН СРСР (з 1929), президент ВУАН (1928—29); з 1929 — Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — патофізіолог, акад. ВУАН (з 1929), АН СРСР (з 1932), АН БРСР (з 1939), почесний член АН Груз. РСР(з 1944), акад. АМН СРСР (з 1944), президент ВУАН — АН УРСР (1930—46). З 1945 кабінет президента АН УРСР (з 1994 — НАН України) розташовується на вул. Володимирській, 54.

З серед. 1920-х рр. до 1941 і з 1944 у колишньому флігелі Першої гімназії на сучасній вул. Терещенківській, 4 і в частині секції (прибудована у кін. 1950-х— на поч. 1960-х рр. до корпусу на вул. Б. Хмельницького, 15), має адресу — вул. Терещенківська, 2, міститься Інститут ботаніки ім. М. Холодного НАНУ. Бере початок від заснованих 1921 Ботанічного кабінету (музею) та Гербарію ВУАН, які фактично діяли з 1922 (спочатку — в будинку Першої гімназії на сучасному бульв. Т. Шевченка, 14, з серед 1920-х рр. — на вул. Терещенківській, 4). 1931 їх об'єднали з Науково-дослідним інститутом ботаніки Наркомосвіти УСРР (діяв на вул. Комінтерну, 1) в єдину установу — Інститут ботаніки ВУАН (з 1971 носить ім'я М. Холодного). З 1935 до його складу входив Ботанічний сад, що 1944 виокремився в самостійну установу — Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР (тепер Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАНУ).

Організатором і першим директором інституту в 1931—35 був Фомін Олександр Васильович (1869—1935) — ботанік, акад. ВУАН (з 1921), завідувач Ботанічного кабінету і Гербарію ВУАН (з 1921), організованої ним науково-дослідної кафедри ботаніки при Наркомосвіті УСРР (з 1922), директор створеного у 1927 на її базі НДІ ботаніки Наркомосвіти УСРР. Одночасно 1914—27 — професор Київського університету, читав курс лекцій з ботаніки, систематики рослин, завідував кафедрою ботаніки і керував роботою Ботанічного саду, який з 1935 носить ім'я вченого.

Досліджував питання морфології, систематики і флори України, Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу. Розробив перше ботанічне районування території України. Відіграв важливу роль у справі збереження і розширення колекцій Ботанічного саду Київського університету.

Робочий кабінет вченого і науковий відділ, яким він завідував, займали все

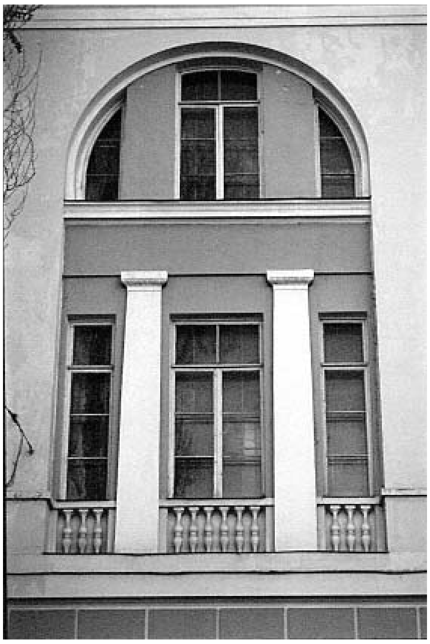

269. Вул. Б. Хмельницького, 15. Фрагмент фасаду.

ліве крило на другому поверсі будинку на вул. Терещенківській, 4. В одній з кімнат (№ 73) розміщується донині гербарій його попередника по університету І. Шмальгаузена.

У будинку на вул. Терещенківській, 4 в інституті працювали відомі вчені.

1931—41, 44—48 — Бордзиловський Євген Іванович (1875—1948) – флорист, ботанік і географ, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Працював на науково-дослідній кафедрі ботаніки ВУАН (1926—31). В 1935—41 — завідувач відділу систематики і географії вищих рослин інституту. Одночасно викладав у Київському університеті (1916—39), завідував кафедрою ботаніки Київського фармацевтичного інституту (1927—33). В 1935—41 очолював редколегію багатотомного видання «Флора УРСР».

269. Вул. Володимирська, 55.

Досліджував питання флористики та систематики вищих рослин України, Закавказзя, Білорусі. Вивчав лікарські рослини. Описав понад 150 їх нових видів, інших таксономічних одиниць рослин.

Працював у кімнаті № 73 на другому поверсі.

1944—46 — Власюк Петро Антипович (1905—80) — фізіолог рослин, агрохімік і ґрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948), ВАСГНІЛ (з 1948) і УАСГН (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1956), голова Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1948-56), президент УАСГН (1957—62). У роки роботи в інституті — заступник директора, завідувач лабораторії агрохімії та фізіології живлення рослин. Через тривалу хворобу директора А. Сапєгіна виконував його обов'язки. Одночасно завідував кафедрою агрохімії і ґрунтознавства Уманського сільськогосподарського інституту (1945—47).

Досліджував питання агрохімії, ґрунтознавства, фізіології рослин. Розробив систему живлення та удобрювання найважливіших сільськогосподарських культур.

Лабораторія, якою завідував учений, розміщувалася на першому поверсі.

1939—41 — Гришко Микола Миколайович (1901—64) — ботанік, селекціонер, акад. АН УРСР (з 1939), засновник і перший директор Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (1944—58, з 1991 носить ім'я вченого), голова Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1945—48). У 1939—44 — директор інституту. Одночасно в 1937—40 — професор, завідувач кафедри генетики, селекції і насінництва Глухівського, в 1939—41 — професор Київського сільськогосподарських інститутів. У 1940—48 — голова Українського відділення Всесоюзного сільськогосподарського товариства.

Досліджував питання генетики, селекції, акліматизації та інтродукції рослин. Розробив методи регулювання статі й виведення нових сортів конопель.

Працював на другому поверсі (нині кабінет № 74) у лівому крилі будинку.

1957—65 — Гродзінський Андрій Михайлович (1926—88) — ботанік, фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1979), академік-секретар Відділення загальної біології АН УРСР (1974—88). Працював старшим науковим співробітником відділу фізіології рослин і заступником директора. З 1965 — завідувач відділу і директор Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР.
Наукові праці з проблем алелопатії, фізіології рослин. З'ясував основи хімічного взаємовпливу рослин.
Робочий кабінет вченого містився на другому поверсі.
1931—41, 1944—71 — Зеров Дмитро Костянтинович (1895—1971) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). З 1921 працював у Ботанічному кабінеті ВУАН. Завідувач відділів бріології, нижчих рослин, історії флори і палеоботаніки (1931—46, 1963—71), директор інституту (1946—63). Одночасно викладав у Київському університеті (1920—57, з 1933 — завідувач кафедри морфології та систематики нижчих рослин). Здійснив експедиції на Урал, Алтай, Кавказ, у Приморський край, в різні регіони України. Відповідальний редактор видання «Флора УРСР» (т. 1—12; 1950—65), «Українського ботанічного журналу». Почесний член Всесоюзного (1968) і Болгарського (1969) ботанічних товариств. Відзначений Державними преміями УРСР (1969, 1983 — посмертно).
Автор наукових праць у галузі систематики, флористики та філогенії спорових рослин, болотознавства, палеоботаніки, ботанічної географії, історії ботанічної науки України.
Першим застосував схему поділу голоцену на ранній, середній та пізній, охарактеризував клімат і рослинність кожного з них.
Науковий відділ Д. Зерова містився на другому поверсі (кімнати № 84 і 85) у правому крилі будинку.
1949—59, 1965—70 — Кондратюк Євген Миколайович (1914—92) — ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1981), директор Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (1959—65) і Донецького ботанічного саду АН УРСР (1970—87). В інституті — науковий співробітник відділу систематики і географії вищих рослин. Одночасно — консультант Відділу спецробіт Президії АН УРСР, вчений секретар Президії АН УРСР (1953—55), завідувач кафедри ботаніки Української сільськогосподарської академії (1965—70).
Досліджував питання фотогенії і систематики вищих рослин, рослинних сировинних ресурсів, теоретичної ботаніки, будівництва ботанічних садів.
З 1965 працював у кімнаті № 11 на першому поверсі будинку на вул. Терещенківській, 2.
1945—48 — Криштофович Африкан Миколайович (1885—1953) — геолог і палеоботанік, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1953). У роки роботи в інституті — завідувач відділу палеоботаніки. Одночасно працював у Центральному науково-дослідному геологорозвідувальному та Всесоюзному геологічному інститутах, Головному ботанічному саду у Ленінграді, викладав у вищих навчальних закладах Ленінграда.
Досліджував питання еволюції рослин, викопну флору України. В 1946 відзначений Державною премією СРСР за курс «Палеоботаніка» (1941—45).
Постійно у Києві не жив. Під час приїздів працював у кімнаті № 84 на другому поверсі.
1931—41 — Лазаренко Андрій Созонтович (1901—79) — ботанік і географ, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), директор Інституту агробіології АН УРСР у Львові (1951—53). З 1922 — у Ботанічному кабінеті (музеї) УАН, 1931—41 — науковий співробітник відділу бріології, у повоєнні роки працював у Львівському відділенні інституту.
Досліджував проблеми систематики, флори і географії справжніх мохів, описав кілька їх нових родів та видів. Автор визначників мохів та описів бріофлори України, Білорусі, Середньої Азії і Далекого Сходу.
Працював у кімнаті № 84 на другому поверсі.
1948—53 — Лебедєв Сергій Іванович (1902—85) — фізіолог рослин, дійсний член УАСГН (з 1957), її віце-президент (1959—62), заслужений діяч науки УРСР (з 1973), ректор Одеського університету (1953—59), ректор Української сільськогосподарської академії (1959—62). В інституті працював у 1943—53. Під час роботи у цьому будинку — завідувач відділу фізіології рослин, одночасно у 1952—53 — учений секретар Президії АН УРСР.
Автор наукових праць, присвячених фізіологічній ролі каротиноїдів у житті рослин, пігментній системі рослин, їх мінеральному живленню, фотосинтезу тощо.
1934—37 — Липський Володимир Іполитович (1863—1937) — ботанік, акад. УАН (з 1919), чл.-кор. АН СРСР (з 1928), віце-президент (1921—22), президент ВУАН (1922—28), директор Ботанічного саду в Одесі (1928—37). У 1934 до складу Інституту ботаніки увійшла академічна кафедра систематики квіткових рослин, якою керував вчений.
Автор наукових праць з проблем флористики, систематики, географії вищих рослин, історії ботаніки. Описав велику кількість нових родів, видів і різновидів рослин. Його ім'я носять два нові роди і 56 видів флори судинних рослин.
Постійно в Києві не жив. Працював деякий час у кабінеті О. Фоміна на другому поверсі (кімната № 73).
1931—41, 1944—66 — Модилевський Яків Самуїлович (1883—1968) — цитолог та ембріолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Завідував відділом цитології та ембріології рослин, у 1937—39 — директор інституту. Одночасно у 1937—1941, 1946—49 викладав у Київському університеті, Київському педагогічному інституті, інших навчальних закладах.
Досліджував питання цитології та ембріології покритонасінних рослин, гібридизації, історії ембріології вищих рослин тощо.
Відділ, яким керував вчений, розміщувався на другому поверсі (кімнати № 97—98) у лівому крилі будинку.
1931—41, 1944—73 — Окснер Альфред Миколайович (1898—1973) — ботанік-ліхенолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). З 1922 працював у Ботанічному кабінеті УАН. В Інституті ботаніки у різні роки завідував відділами ліхенології, нижчих рослин, бріології і ліхенології. 1968—70 — директор інституту.
Досліджував проблеми флористики, систематики, філогенії, фітоценології рослин, ботанічної географії. У 1920—30-х рр. здійснив ряд експедицій з метою вивчення лишайників. Створив гербарій, що став базою для флористичних і систематичних праць у галузі ліхенології в Україні. Засновник української школи ліхенологів.
Робочий кабінет вченого розміщувався на другому поверсі (кімната № 74, потім № 87).
1949—62 — Поварницин Володимир Олексійович (1899—1962) — ботанік-дендролог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Працював у відділі геоботаніки. Одночасно з 1945 завідував кафедрою дендрології Київського лісогосподарського інституту (з 1954 — лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії).
Вивчав рослинність СРСР. Автор наукових праць, присвячених типології лісів, їх поновленню, геоботанічному районуванню. Брав участь у кількох експедиціях по Україні, Сибіру, Кавказу. Розробив ряд загальних проблем фітоценології та географії рослин.
Працював у кімнаті № 77 на другому поверсі.
1944—45, 1976 — Погребняк Петро Степанович (1900—76) — лісівник і ґрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948), директор Інституту лісу АН УРСР (1946—56), віце-президент АН УРСР (1948—50), голова Ради з вивчення продуктивних сил АН УРСР (1948—52), засновник Українського товариства охорони природи, його голова (1950—62). В Інституті ботаніки завідував відділом екології та географії рослин, потім — відділом екології й охорони рослинності.
Автор наукових праць з проблем лісівництва, ґрунтознавства, геоботаніки, палеографії, ландшафтознавства, фізичної географії. Один з основоположників порівняльної екології рослин.
1934—41, 1944—46 — Сапєгін Андрій Опанасович (1883—1946) — ботанік, цитолог, генетик та селекціонер, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). З 1929 очолював кафедру генетики рослин ВУАН, яка 1934 увійшла до складу Інституту ботаніки. У 1934—46 — завідувач відділу генетики та селекції рослин, 1944—46 — директор інституту. Одночасно — заступник директора Інституту генетики АН СРСР (1933—39), віце-президент АН УРСР (1939—45), завідувач лабораторії органогенезу Інституту фізіології рослин АН СРСР (1940—46).
Досліджував проблеми бріології, цитології, генетики, індивідуального розвитку рослин. Розробив теорію органогенезу. Визначних успіхів досяг у галузі селекції сільськогосподарських культур, вивів ряд високопродуктивних сортів пшениці («Кооператорка», «Земка», «Степнячка» та ін.).
Науковий відділ, яким завідував учений, розміщувався на першому поверсі праворуч від входу до будинку.
1932—41, 1944—52 — Топачевський Олександр Вікторович (1897—1975) —

ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), директор Інституту гідробіології АН УРСР (1959—75), академік-секретар Відділів біологічних наук (1962—63), загальної та еволюційної біології АН УРСР (1963—66). У роки роботи в Інституті ботаніки — науковий співробітник лабораторії альгології.

Досліджував проблеми морфології, систематики та філогенії водоростей, загальної, санітарної і технічної гідробіології.

Працював у кімнаті № 87 на другому поверсі.

1931—41, 1944—49 — Холодний Микола Григорович (1882—1953) — ботанік, мікробіолог і фізіолог, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). У роки роботи в інституті завідував відділом фізичної фізіології рослин, потім — відділом фізіології й екології рослин. Був відповідальним редактором «Журналу біоботанічного циклу ВУАН», «Записок природничо-технічного відділу ВУАН», «Ботанічного журналу АН УРСР». Одночасно викладав у Київському університеті (1926—41, з 1933 — завідувач кафедри мікробіології).

Автор наукових праць з проблем фізіології, анатомії, екології рослин, мікробіології, ґрунтознавства, еволюційної теорії, історії науки. Основоположник фітогормональної теорії тропізмів. Розробив ряд методів кількісного обліку бактерій. Першим провів досліди зі штучної стимуляції розвитку рослин. Президією АН УРСР засновано премію ім. М. Холодного (1972).

Працював у кабінеті (не зберігся) на першому поверсі праворуч від входу до будинку; деякий час його кабінет був у будинку на сучасній вул. Б. Хмельницького, 15, де тепер Ботанічний музей.

1923 в будинок на сучасну вул. Терещенківську, 4 було переведено з вул. Володимирської, 54 **Інститут технічної механіки** ВУАН. У 1928—41 містився на першому поверсі корпусу на вул. Б. Хмельницького, 15. Заснований 1918, з 1929 — Інститут будівельної механіки ВУАН, з 1959 — Інститут механіки АН УРСР (з 1994 — НАН України). З 1993 носить ім'я засновника і першого директора інституту в 1918—19, акад. УАН (з 1918) Тимошенка Степана Прокоповича (1878—1972). У 1944—61 розміщувався на сучасній вул. О. Гончара, 55-б, з 1961 — на вул. Нестерова, 3 (див. ст. 81.1; 183).

Інститут був однією з перших наукових установ у системі ВУАН. У 1920-х рр. до його складу входила низка структурних підрозділів, на базі яких пізніше сформувалися відомі технічні заклади України.

Секцію сільськогосподарської механіки очолював Василенко Андрій Овер'янович (1891—1963) — вчений у галузі сільськогосподарської механіки і машинобудування, акад. АН УРСР (з 1948). На її основі 1945 створено лабораторію машинобудування і проблем сільськогосподарської механіки при Відділі технічних наук АН УРСР, реорганізовану 1950 в Інститут машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР (тепер Фізико-технологічний інститут металів та сплавів НАН України; див. ст. 197).

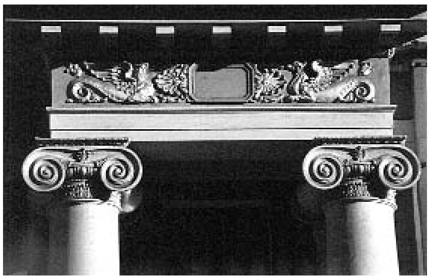

269. Вул. Володимирська, 55. Фрагмент фриза.

Секцію з вивчення теорії і практики електрозварювання очолював Патон Євген Оскарович (1870—1953) — вчений у галузі електрозварювання і мостобудування, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1943). 1929 секція увійшла до складу Електрозварювального комітету при АН УРСР, на базі якого в числі інших установ 1934 утворено Інститут електрозварювання ВУАН (тепер Міжгалузевий науково-технічний комплекс «Інститут електрозварювання ім. Є. Патона НАН України»; див. ст. 88.1).

Секцію транспортної механіки очолював Супруненко Петро Михайлович (1893—1938) — вчений у галузі механіки, акад. ВУАН (з 1934). На її основі 1929 організовано Кабінет, 1933 — Інститут транспортної механіки (розташовувався у цьому ж комплексі на сучасній вул. Терещенківській, 4).

1922 до складу інституту включено кафедру математичної фізики ВУАН, якою завідував Крилов Микола Митрофанович (1879—1955) — математик, акад. ВУАН (з 1922) і АН СРСР (з 1929), чл.-кор. Португальської АН (з 1924), заслужений діяч науки УРСР (з 1939). У цей період — дійсний член кафедри математики ВУАН (з 1922), Московського математичного товариства (з 1922), професор Київського університету (1922—43), учасник міжнародних математичних конгресів у Торонто (Канада, 1924), Болоньї (Італія, 1928). Одночасно з 1928 працював в АН СРСР, з 1943 жив у Москві. Президією АН УРСР засновано премію ім. М. Крилова (1965).

З 1923 у семінарі з інженерної механіки, що діяв при кафедрі математичної фізики ВУАН, брав участь Боголюбов Микола Миколайович (1909—92) — фізик-теоретик і математик, акад. АН УРСР (з 1948) і АН СРСР (з 1953), почесний член багатьох академій наук, заслужений діяч науки УРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). У 1925 рішенням Президії ВУАН 16-річного юнака як виняток було зараховано до аспірантури, після закінчення якої (1928) розпочалась його наукова діяльність на кафедрі та в інституті. 1928 вченого за кандидатську дисертацію нагороджено премією Болонської АН (Італія). У 1930-х рр. на запрошення Паризького університету і Бельгійського НДІ читав лекції у цих закладах й виступав з доповідями про результати своїх наукових досліджень. Одночасно — професор, завідувач кафедри Київського університету (з 1936). У період роботи в цьому будинку відзначений Державною премією СРСР (1947). З 1950 жив і працював у Москві. 1988 Президією НАН України засновано премію ім. М. Боголюбова, з 1993 ім'я вченого носить Інститут теоретичної фізики НАНУ (див. ст. 192).

У роки роботи на кафедрі математичної фізики при Інституті технічної (з 1929 — будівельної) механіки ВУАН склалася творча співпраця М. Крилова і М. Боголюбова, які разом почали розвивати новий напрям математичної фізики — теорію нелінійних коливань, названу ними нелінійною механікою. З 1930 майже всі наукові праці цих вчених виходили у співавторстві. Результатом їхньої спільної діяльності стало зародження всесвітньо відомої наукової школи Крилова-Боголюбова, на базі якої в наступні роки утворилися київська й інші школи в галузі математичної фізики і нелінійної механіки, пізніше — теоретичної фізики.

У 1920—30-х рр. засідання кафедри відбувалися на квартирі М. Крилова (бульв. Т. Шевченка, 14).

У 1923—41 в інституті працювали й інші відомі вчені.

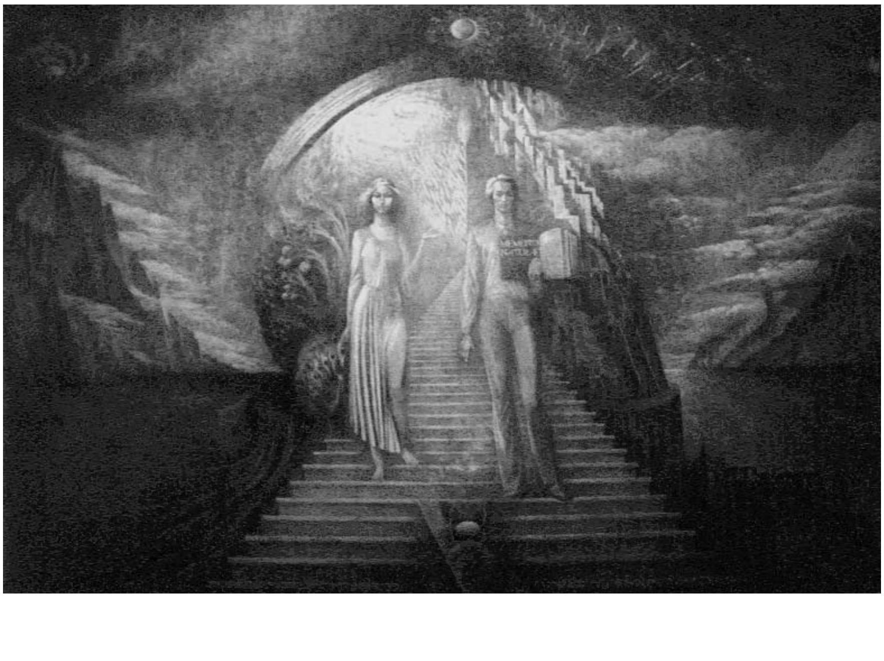

269. Тараненко П. «Людина і природа». Декоративне панно.

1923—41 — Бєлянкін Федір Павлович (1892—1972) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Працював в інституті з 1922 позаштатним науковим співробітником, згодом — керівник лабораторії, з 1940 — групи міцності при перемінних навантаженнях, 1944—58 — директор. Одночасно викладав у КПІ (з 1923). Дослідження — у галузі міцності матеріалів та інженерних конструкцій. З 1944 працював на вул. О. Гончара, 55-б.

1926—30, 1941 — Горбунов Борис Миколайович (1901—44) — вчений у галузі будівельної механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Працював в інституті 1926—30, 1941—44, керівник групи з розрахунку просторових споруд. Одночасно — співробітник Електрозварювального комітету ВУАН (з 1932), Інституту електрозварювання ВУАН (з 1934), викладав у вузах Києва.

Один з авторів теорії розрахунку просторових систем, розвинув нові методи розрахунку пласких рам при просторовому навантаженні. Досліджував проблеми стійкості стрижнів та арок у межах та поза межами пружності. У 1930—40-х рр. брав участь у роботах інституту з підготовки спеціальної методики і виконання розрахунків стійкості конструкцій потужного портального крану Новокраматорського машинобудівного заводу.

1935—41 — Корноухов Микола Васильович (1903—58) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1954), голова Відділу технічних наук АН УРСР (1952—54). Працював в інституті 1935—58. З 1936 — керівник групи, згодом — відділу стійкості конструкцій, директор (1940—44). Одночасно — викладач (з 1931), завідувач кафедри (з 1934) Київського інженерно-будівельного інституту. Викладав і в інших вузах міста.

Досліджував проблеми міцності і стійкості будівельних конструкцій, запропонував новий точний метод розрахунку стійкості пласких сталевих рам (метод деформацій). Розробив фундаментальні положення будівельної механіки стосовно завдань стійкості і теорії об'єднаного розрахунку пружних систем на стійкість і міцність. З 1944 працював на вул. О. Гончара, 55-б.

1928—41 — Серенсен Сергій Володимирович (1905—77) — вчений у галузі механіки, теорії міцності у машинобудуванні, акад. АН УРСР (з 1939), почесний доктор Празького університету (з 1965). Працював в інституті 1928—42, його директор (1932—40), керівник групи динамічної тривкості (з 1936), завідувач відділу (1940—42). У 1960-і рр. — науковий консультант інституту. Одночасно — професор КПІ (1920—30-і рр.), Московського технологічного (1934—77) і Київського (з 1938) авіаційних інститутів. Голова Відділу технічних наук АН УРСР (1939—46). З серед. 1940-х рр. жив і працював у Москві.

Засновник і керівник школи конструкційної міцності у машинобудуванні. Розробив критерії міцності металів та несучої здатності елементів конструкцій.

1923—32 — Симінський Костянтин Костянтинович (1879—1932) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. ВУАН (з 1926). З 1921 — директор інституту і керівник секції цивільних, промислових та інженерних споруд. Одночасно — завідувач кафедри опору матеріалів (з 1911), проректор КПІ (1924—26), професор Інституту народного господарства (1922—23) й інших вузів Києва; засновник і директор Київського філіалу Українського НДІ споруд у Харкові (1929—32).

Один з перших у СРСР розпочав дослідження проблем втомлюваності металу й деревини, створив і впровадив у практику нові методи розрахунку стрижневих систем і нові типи дерев'яних просторових конструкцій. Основоположник теорії міцності гранітів. Зробив значний внесок в уточнення профілю закладу як центру наукових досліджень у галузі проблем будівельної механіки, результатом чого стала зміна назви інституту у 1929.

У цих будинках в інституті також працювали:

1935—41 — чл.-кор. АН УРСР Грозін Борис Дмитрович (1898—1962), з 1944 — на сучасній вул. О. Гончара, 55-б;

1936—41 — акад. АН УРСР, директор інституту в 1959—65 Коваленко Анатолій Дмитрович (1905—73), з 1944 — на сучасній вул. О. Гончара, 55-б, з 1961 — на вул. Нестерова, 3 (корпус № 3);

з 1923 — чл.-кор. АН УРСР Штаєрман Ілля Якович (1891—1962), в інституті — з 1920, одночасно — керівник групи, потім — сектора Інституту математики ВУАН — АН УРСР, який з 1939 розташовується на вул. Терещенківській, 3.

1933—37 на першому поверсі дворового крила будинку на вул. Терещенківській, 4 містився **Інститут транспортної механіки** ВУАН (з 1936 — АН УРСР). Його попередником була секція транспортної механіки, створена 1925 у складі Інституту технічної механіки ВУАН (діяв у цьому ж будинку). У серед. 1929 секцію перетворено на Кабінет, 1933 — на Інститут транспортної механіки.

Засновником і керівником секції, кабінету й інституту був Супруненко Петро Михайлович (1893—1938) — вчений у галузі механіки, акад. ВУАН (з 1934). Одночасно — викладач (з 1920), завідувач кафедри (з 1929) КПІ, завідувач кафедри Київського інституту інженерів залізничного транспорту (з 1929).

Наукові праці з проблем механіки рухомого складу залізниць. Розробив динаміку рухомого складу, запропонував ряд нових методів графічного інтегрування диференціальних рівнянь руху поїздів.

В інституті також працювали вчені, які брали участь в його заснуванні: кандидат технічних наук, учений секретар М. Воронянський; кандидат технічних наук, завідувач відділу експлуатації О. Дульнев; кандидат технічних наук, науковий співробітник К. Полуботько; завідувач проектного бюро М. Савич; наукові співробітники М. Гаман, С. Одинець.

У кін. 1930-х рр. вчені інституту були звинувачені в антирадянській діяльності. 1937 Президія АН УРСР створила комісію з обстеження діяльності закладу, в липні ухвалила рішення про недоцільність існування в системі АН УРСР Інституту транспортної механіки та його закриття. За Постановою РНК УРСР від 5 серпня 1937 наукову установу ліквідовано. Згодом було заарештовано директора і ряд співробітників, яких звинуватили в приналежності до контрреволюційної організації «Польська організація військова». П. Супруненко, С. Одинець, М. Савич були розстріляні; М. Гаман помер під час слідства; М. Воронянський, К. Полуботько, О. Дульнев засуджені до 10—15 років ув'язнення. В 1950-х рр. усіх їх реабілітовано.

З 1920-х рр. в корпусі на сучасній вул. Б. Хмельницького, 15 Володимирській, 55 — Терещенківській, 2 діяли різні установи системи академії наук.

1928—39 в будинку містилася **Дніпровська біологічна станція**, заснована 1909 при Київському товаристві любителів природи (спочатку діяла на Трухановому острові, з 1919 — в урочищі Гористе поблизу Києва, 1923—28 – на вул. Володимирській, 37). 1934 перетворена на Гідробіологічну станцію ВУАН, з 1939 — Гідробіологічний інститут, з 1940 — Інститут гідробіології АН УРСР (з 1994 — НАН України). Після 1939 розміщувався на вул. Володимирській, 44; з 1984 — на вул. Героїв Севастополя, 12.

1934—39 у цьому будинку на станції працював Ролл Яків Володимирович (1887—1961) — ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1948), перший директор Інституту гідробіології (1939—59). Одночасно викладав у вузах Києва. У 1930-і рр. очолював роботи з вивчення районів затоплення майбутнього Кременчуцького водоймища й розробки прогнозу його біологічного режиму. Наукові праці присвячені вивченню мікрофлори водойм України, зокрема прісноводних водоростей. Уперше провів дослідження фітопланктону Дніпра на ділянці Дніпропетровськ—Київ.

З серед. 1930-х рр. до 1941 й з 1944 у будинку міститься **Інститут зоології** АН УРСР (з 1994 — НАН України). Заснований 1930 як Інститут зоології та біології ВУАН на базі Зоологічного музею, окремих лабораторій Біологічного інституту ім. Ф. Омельченка та зоологічних кафедр ВУАН – експериментальної зоології в Києві, зоології у Харкові, морфології тварин з Приморською біологічною станцією в Одесі. З 1939 інститут має сучасну назву, з 1981 — ім. І. Шмальгаузена.

Розміщувався раніше на вул. Володимирській, 37.

Організатором і першим директором інституту був Шмальгаузен Іван Іванович (1884—1963) — зоолог-морфолог, акад. ВУАН (з 1922) і АН СРСР (з 1935), заслужений діяч науки УСРР (з 1935), засновник і керівник Біологічного інституту ім. Ф. Омельченка ВУАН (1925—30), почесний член Природничо-історичної академії у м. Галле (НДР, 1958), Академії зоології в Агрі (Республіка Індія, 1962). Директор інституту (1930—41), завідувач відділу еволюційної морфології (з 1945). Одночасно — завідувач кафедр Київського (1923—41) й Московського (1939—48) університетів, директор Інституту еволюційної морфології АН СРСР

у Москві (1936—48), голова Київського товариства дослідників природи (з 1930).
Київський період наукової діяльності І. Шмальгаузена відіграв вирішальну роль у його формуванні як вченого широкого профілю. Досліджував проблеми порівняльної анатомії та ембріології, еволюційної морфології, походження наземних хребетних, феногенетики, біокібернетики. В очолюваній ним лабораторії експериментальної морфології інституту було здійснено низку важливих порівняльно-анатомічних і ембріологічних досліджень, на основі яких вчений вперше сформулював закон параболітичного росту, що висвітлював одну з найістотніших особливостей індивідуального розвитку тварин.
З 1948 працював у Зоологічному інституті АН СРСР у Москві. Президією НАН України засновано премію ім. І. Шмальгаузена (1994).
У цьому будинку в інституті працювали й інші відомі вчені.
1937—41, 1944—63 — Гершензон Сергій Михайлович (1906—98) — генетик, акад. АН УРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1990). У зазначений період — старший науковий співробітник, завідувач відділу генетики інституту. Одночасно — завідувач кафедри Київського університету (1937—48). Під керівництвом вченого в інституті розпочато дослідження генетичних процесів у природних популяціях тварин й мутагенної дії ряду факторів на ДНК.
Наукові праці присвячені проблемам генетики і молекулярної біології. Відкрив мутагенну дію екзогенних ДНК і запропонував гіпотезу, що пояснює молекулярний механізм цієї дії.
Працював на третьому поверсі (тепер — «Зала птахів» Зоологічного музею).
1946—81 — Касьяненко Володимир Григорович (1901—81) — анатом, акад. АН УРСР (з 1951). Засновник і завідувач відділу еволюційної морфології (з 1947), директор інституту (1950—63), потім — науковий консультант. Одночасно — член Президії АН УРСР (1952—57); викладач (з 1926), завідувач кафедри нормальної анатомії (1932—52) Київського ветеринарного інституту. Перший голова Українського наукового товариства морфологів (1956—67).
Досліджував проблеми порівняльної анатомії хребетних, еволюційної морфології, історії науки. Започаткував і очолив важливий напрям наукової роботи інституту — порівняльно-анатомічний і функціональний аналіз локомоторного апарата чотириногих. На базі вивчення закономірностей будови, розвитку і функцій органів руху й опори ссавців у процесі еволюції розпочав дослідження у галузі нової науки — біоніки.
Працював на третьому поверсі (тепер кімната № 306).
1935—41, 1944—99 (з перервами) — Маркевич Олександр Прокопович (1905—99) — зоолог, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), член Академії зоології в Агрі (Республіка Індія, з 1969). Засновник і завідувач відділу, пізніше — лабораторії паразитології і фауни безхребетних (1937—70), заступник директора

269. Брама з огорожею.

(1946—48), директор (1948—50), завідувач сектора (1973—78), з 1990 — радник при дирекції інституту. Одночасно працював в Інституті гідробіології АН УРСР: завідувач відділу (1970—73, 1978—88), радник при дирекції (1988—90); професор, завідувач кафедри (1935—81), проректор (1936—39, 1944—47) Київського університету; завідувач кафедри Київського ветеринарного інституту (1945—50); акад.-секретар Відділення загальної біології АН УРСР (1970—72). Засновник і голова Українського наукового товариства паразитологів (з 1945), почесний член Зоологічного товариства Арабської Республіки Єгипет (з 1964), Польського товариства паразитологів (з 1967), Міжнародної асоціації паразитологів (з 1978), Всесоюзного ентомологічного товариства АН СРСР (з 1984).
Досліджував проблеми паразитології, іхтіопатології, філогенетики, історії науки. Розробив наукові засади гідропаразитології, паразитоценології (ввів до наукового обігу ці терміни). Під керівництвом вченого в інституті було підготовлено єдину програму вивчення паразитологічної ситуації в Україні, розроблено широкий комплекс заходів з ліквідації вогнищ заразних хвороб людей і тварин. Відзначений Державною премією УРСР (1988).
Працював на другому поверсі, у кімнатах № 206—208.
1935—75 (з перервами) — Підоплічко Іван Григорович (1905—75) — зоолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). Аспірант (з 1933), старший науковий співробітник (1935—38), засновник і завідувач відділу палеозоології (1947—73), заступник директора (1955—57), директор (1965—73) інституту. Одночасно — викладач (з 1939), проректор (1947—48) Київського університету; співробітник Інституту археології АН УРСР (1934—41, 1944—47), заступник голови президії Республіканської ради Товариства охорони природи УРСР (1953—61), голова комісії з охорони природи (1955—64) й акад.-секретар Відділу загальної біології АН УРСР (1966—70); заступник головного редактора УРЕ (1958—67); голова Музейної ради при Президії АН УРСР (1965—75); відповідальний редактор журналу «Вестник зоологии» (1967—75).
З ініціативи вченого, підтриманої Президією АН УРСР, 1966 у будинку на вул. Б. Хмельницького, 15 організовано великий музейний комплекс — Центральний науково-природничий музей АН УРСР (ЦНПМ). З 1964 — голова наукової ради, 1973—75 — директор ЦНПМ, одночасно — завідувач Палеонтологічного музею інституту (з 1935), що 1966 увійшов до складу ЦНПМ.
Досліджував проблеми зоології, палеонтології, палеографії, археології, антропології. Відіграв значну роль у налагодженні палеозоологічного вивчення України, створенні однієї з найбільших у світі колекцій пізньонеогенових і антропогенових хребетних. Автор теорії антигляціонізму. Розробив і впровадив у наукову практику нові методи дослідження сучасних і викопних фауністичних матеріалів, висунув нові положення щодо міграції тварин і ролі антропологічних факторів у розвитку природи, визначення віку і прабатьківщини найдавніших людей. Відзначений Державною премією УРСР (1975).
Працював на другому поверсі (тепер кімната № 79 Палеонтологічного музею).
1947—54 — Свириденко Павло Олексійович (1893—1971) — зоолог, акад. АН УРСР (з 1948). У зазначені роки — завідувач відділу екології інституту. Одночасно — голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1948—52).

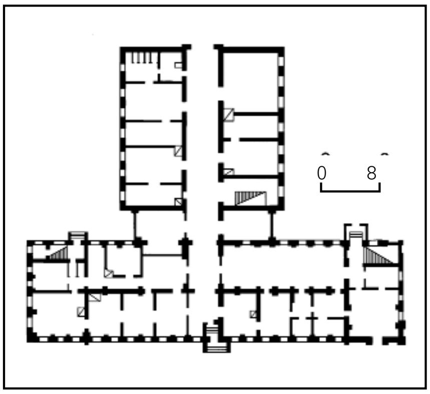

269. Вул. Терещенківська, 4. План першого поверху.
269. Флігель Першої Київської гімназії.

Досліджував проблеми фауністики, зоогеографії, екології тварин, ентомології. Розробив заходи боротьби з шкідливими видами гризунів та комах, обґрунтував застосування біологічних методів у цьому процесі. Один з ініціаторів використання авіації в боротьбі зі шкідниками сільського і лісового господарства.
Працював на третьому поверсі (тепер фондосховище Зоологічного музею).
1944—50 — Третьяков Дмитро Костянтинович (1878—1950) — зоолог-морфолог, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), організатор і директор Зоологічного НДІ при Одеському університеті (1930—41), один із засновників Одеського краєзнавчого музею. Працював в Інституті зоології АН УРСР у 1941—50: завідувач відділу (1941—44), директор (1944—48), старший науковий співробітник (1948—50). Одночасно — професор Київського університету (1944—48), виконуючий обов'язки голови Редакційно-видавничої ради (з 1946) й голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1946—48).
Досліджував проблеми анатомії, порівняльної гістології, філогенії, іхтіології, краєзнавства, охорони природи. Розробляв питання походження хордових і голкошкірих, систематики риб. Уперше описав сейсмосенсорну сітчасту систему канальців голови одного з різновидів оселедцевих риб.
1958—98 — Щербак Микола Миколайович (1927—98) — зоолог-герпетолог, чл.-кор. АН України (з 1992), заслужений діяч науки УРСР (з 1988). Працював в інституті з 1958 у відділі зоології хребетних. 1965—98 — завідувач Зоологічного музею інституту, що 1966 увійшов до складу ЦНПМ. Одночасно — заступник голови Герпетологічного комітету АН СРСР, що здійснював координацію вивчення плазунів і земноводних у країні. За успіхи у цій діяльності нагороджений срібною медаллю ВДНГ СРСР (1980).
Досліджував проблеми систематики та екології хребетних, зоогеографії, охорони природи, музеєзнавства. Цикл наукових праць вченого з систематики і паразитофауни рептилій відзначений премією ім. Д. Заболотного АН УРСР (1978).
Працював на третьому поверсі, кімната № 179 Зоологічного музею.
У цьому будинку в Інституті зоології АН УРСР також працювали: чл.-кор. АН УРСР Звірозомб-Зубовський Євген Васильович (1890—1967) — завідувач відділу екології комах (з 1939); акад. АН УРСР Поспєлов Володимир Петрович (1872—1949) — заступник директора (1939—45), завідувач відділу біологічних методів боротьби зі шкідниками (з 1940). На базі зазначених відділів 1946 створено Інститут ентомології та фітопатології АН УРСР, де продовжували працювати ці вчені (розміщувався у цьому ж будинку).
1938—41, 1944—69 в будинку містився Інститут геологічних наук АН УРСР. Заснований 1926 як Український науково-дослідний геологічний інститут Наркомосвіти УСРР. З 1930 — у підпорядкуванні ВУАН. 1934 після об'єднання з Національним геологічним музеєм УСРР — Геологічний інститут ВУАН. З 1939 — Інститут геологічних наук АН УРСР (з 1994 — НАН України). Спочатку розміщувався на бульв. Т. Шевченка, 14; 1927—38 — на вул. Володимирській, 44. У 1969 переїхав на сучасну вул. О. Гончара, 55-б (див. ст. 81.1).
У 1960-х рр. частина вчених Інституту геологічних наук перейшла до інших закладів АН УРСР, утворених на основі його окремих відділів і лабораторій: 1960 — до Інституту геофізики АН УРСР (тепер — ім. С. Субботіна НАН України), що розміщувався в 1960—66 у цьому ж будинку, з 1966 — на просп. Академіка Палладіна, 32 (див. ст. 171.); 1969 — до Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (тепер — Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України), який з того ж року міститься на просп. Академіка Палладіна, 34 (див. ст. 172).
1938—41, 1944—69 у цьому будинку в Інституті геологічних наук працювали відомі вчені.
1938—41, 1944—69 — Бабинець Андрій Євтихійович (1911—82) — гідрогеолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). В інституті — з 1935, з 1948 — заступник директора, завідувач відділу, директор (1949—53), завідувач сектора (з 1961).
Досліджував проблеми реґіональної гідрогеології та гідрогеохімії, зокрема умови формування та розповсюдження підземних вод, а також мінеральні і термальні води України. З поч. 1960-х рр. вивчав гідрогеологію морів і океанів, донні відкладення.
З 1969 працював на вул. О. Гончара, 55-б.
1953—69 — Бєлєвцев Яків Миколайович (1912—93) — геолог, акад. АН УРСР (з 1967). У зазначені роки — завідувач відділу інституту, одночасно — головний редактор «Геологического журнала» АН УРСР (з 1961), професор Київського університету (1955—68).
Досліджував проблеми теорії рудоутворення, геології та генезису залізорудних родовищ Криворізького залізорудного басейну (Кривбасу) та рідкіснометалевих — Українського щита. Керував складанням карти металоносності територій України.
З 1969 працював в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.
1953—69 — Бондарчук Володимир Гаврилович (1905—93) — геолог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), ректор Київського університету (1944—51), заступник голови РМ УРСР (1951—53). Під час роботи в цьому будинку — директор інституту (1953—63), потім — завідувач відділу (до 1986).
Досліджував проблеми реґіональної геології, геології антропогену, тектоніки, геоморфології, прикладної і теоретичної геології.
З 1969 працював на вул. О. Гончара, 55-б.
1938—41, 1944—65 — Бурксер Євген Самійлович (1887—1965) — геохімік, чл.-кор. ВУАН (з 1925), директор Одеського хімічно-радіологічного інституту (1926—32), директор Українського філіалу Інституту рідкісних металів (1932—38). Під час роботи в цьому будинку — завідувач відділу, 1938—39 — директор інституту. Одночасно — голова Комітету з метеоритів АН УРСР (1939).
Досліджував проблеми геохімії гірських порід, ядерної геології, хімії і технології рідкісних та розсіяних елементів, мінеральні джерела і водойми. Розробив методику визначення абсолютного віку гірських порід. Вивчав склад і фізичні властивості метеоритів. Заклав основи нового розділу геохімії — аерохімії.
1938—41, 1944—69 — Дідковський Валентин Якович (1914—95) — геолог, палеонтолог, стратиграф, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). В інституті — з 1938, завідувач відділу (з 1969), директор (1971—77), радник при дирекції (з 1992).
Досліджував проблеми стратиграфії і палеонтології неогенових відкладів України і Молдови, донних відкладів морів і океанів. Вивчав нафтоносність Дніпровсько-Донецької западини, вугленосність неогенових відкладів західних областей України. За участь у написанні фундаментальної праці «Стратиграфія УРСР» (т. 1—11) відзначений Державною премією УРСР (1976). 1969—95 працював на вул. О. Гончара, 55-б.
1945—49 — Лучицький Володимир Іванович (1877—1949) — геолог-петрограф, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1947), голова Українського геологічного комітету (1917—23). У період роботи в цьому будинку — завідувач відділу інституту, директор (1947—49), одночасно — професор Київського університету.
Керував укладанням першої карти корисних копалин України (1923), брав участь у складанні її першої гідрогеологічної карти (1930). Досліджував проблеми петрографії і мінералогії Українського щита, розробив одну з перших стратиграфічних схем цього регіону (1947). Відкрив родовища графітів, каолінів та ін. Один з фундаторів української гідрогеологічної науки.
1938—41, 1944—48 — Маков Костянтин Іванович (1911—48) — гідрогеолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Після закінчення Київських вищих геолого-розвідувальних інженерних курсів при інституті (1933) працював у ньому. Завідувач відділу (з 1944), заступник директора (з 1945). Одночасно — завідувач кафедри Київського університету.
Досліджував проблеми реґіональної гідрогеології, формування підземних вод. Розробив нові методи структурно-гідрогеологічного аналізу досліджуваних територій, а також гідрогеологічного районування, які використовувалися при прогнозуванні постачання водою населених пунктів.
1967—69 — Матяш Іван Васильович (1930—95) — вчений у галузі радіоспектроскопії мінералів, чл.-кор. АН УРСР (з 1988). У зазначений період — завідувач відділу інституту.
Наукові праці присвячені аналізу структури мінералів на основі вивчення енергетичних і просторових характеристик верхніх електронних оболонок. Розвинув новий науковий напрям у галузі радіоспектроскопічного дослідження мінералів різних реґіонів України, що дало змогу розкрити нові аспекти еволюції геологічних утворень земної кори, у т. ч. процесів рудоутворення. Розробив оригінальні методи пошуку благородних, радіоактивних і рідкісних металів.
З 1969 працював в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.
1938—41, 1944—69 — Новик Катерина Йосипівна (1898—1984) — палеобо-

269. Меморіальна дошка Д. Зерову.

269. Меморіальна дошка А. Сапєгіну.

269. Меморіальна дошка М. Холодному.

танік, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1978). Науковий співробітник Національного геологічного музею ВУАН (з 1930), Геологічного інституту ВУАН (з 1934), завідувач відділу (з 1945).

Досліджувала проблеми стратиграфії та палеоботаніки кам'яновугільних відкладів Східної Європи, зокрема України, історії геологічної науки. Вивчала кам'яновугільну флору Донецького басейну. Розробила наукові основи природної класифікації рослин палеозою.

З 1969 працювала на сучасній вул. О. Гончара, 55-б.

1960—69 — Поваренних Олександр Сергійович (1915—86) — мінералог, кристалохімік, акад. АН УРСР (з 1973), заслужений діяч науки УРСР (з 1975), член Мінералогічного товариства Великої Британії та Ірландії (з 1964), чл.-кор. Міжнародного комітету з вивчення геологічних наук. У зазначений період — завідувач відділу інституту.

Один з фундаторів кристалохімії в Україні. Розробив наукові основи кристалохімічної теорії твердості, теорії пружності, інфрачервоних спектрів та інших властивостей мінералів. Запропонував їхню кристалохімічну класифікацію.

З 1969 працював в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

1938—41, 1944—45, 1963—69 — Порфир'єв Володимир Борисович (1899—1982) — геолог, акад. АН УРСР (з 1957), директор Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР у Львові (1951—63). В інституті — з 1938 (з перервами). 1945—51 завідував його Львівським відділенням, на базі якого 1951 утворено Інститут геології і геохімії горючих копалин АН УРСР. Під час роботи в цьому будинку — завідувач відділів загальної геології (1938—41) і нафтового (1944—45), директор (1963—68) та завідувач відділу генезису нафти (до 1970). Одночасно — професор Київського університету (1939—41), Львівського політехнічного інституту (1960—63).

Наукові праці присвячено теоретичним проблемам геології горючих копалин. Очолив новий напрям у нафтовій геології, заснований на уявленні про глибинний неорганічний генезис нафти. Розробив узагальнену теорію утворення різних видів викопного вугілля.

З 1969 працював на вул. О. Гончара, 55-б.

1938—41, 1944—61 — Родіонов Сергій Петрович (1898—1961) — геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). У зазначений період — завідувач відділу інституту, одночасно — викладач Київського університету (завідувач кафедри у 1945—52) та інших вузів, голова Відділу хімічних та геологічних наук АН УРСР (1959—61).

Наукові праці присвячено проблемам петрографії Українського щита, розміщенню залізорудних формацій докембрію України. Проводив стратиграфічні дослідження Кривбасу, вивчав магнітні аномалії на схід від цього регіону.

1944—69 — Семененко Микола Пантелеймонович (1905—96) — геолог-петрограф, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1957). У зазначений період — завідувач відділу петрографії рудних родовищ інституту. Одночасно — професор, завідувач кафедри Київського університету (1944—52), заступник начальника Управління у справах вищої школи при РМ УРСР (1945—48), акад.-секретар Президії АН УРСР (1948—50), віце-президент АН УРСР (1950—70), голова Українського комітету захисту миру (1951—65), відповідальний редактор «Геологического журнала» АН УРСР (1958—61), член Геологічного товариства Франції (з 1961).

Наукові праці присвячені проблемам петрографії, теорії метаморфізму і метасоматизму, геології та геохімії докембрію, металоносності і структур рудних родовищ. Очолював роботи з дослідження корисних копалин Українського щита, вперше склав структурні плани і розрізи рудних родовищ Кривбасу. Створив єдину класифікацію метаморфічних гірських порід, розробив геохімічну кисново-водневу модель Землі.

Засновник і перший директор Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, в якому працював з 1969.

1939—41, 1944—51 — Сельський Володимир Олександрович (1883—1951) — геофізик і геолог, акад. АН УРСР (з 1939), директор Нафтового інституту в м. Грозному (1922—28). У період роботи в цьому будинку — завідувач відділу інституту.

Досліджував проблеми теоретичної та прикладної геофізики, походження та міграції нафти, нафтоносності України та інших реґіонів СРСР. Запропонував оригінальні геофізичні методи пошуку та розвідки нафти. Один з організаторів комплексного вивчення мінеральних ресурсів західних областей України, проведення геофізичних досліджень у Карпатах. Ініціатор утворення відділу геофізики (1945) і Сейсмологічного центру (1951) Львівської філії АН УРСР.

1955—60 — Соллогуб Всеволод Борисович (1912—88) — геофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). У зазначений період — науковий співробітник інституту, одночасно — викладач Київського університету (1948—50), КПІ (1952—55).

Наукові дослідження присвячено методам сейсморозвідки і тектоніки кори та верхньої мантії Землі. Вперше встановив розчленування поверхні Мохоровичича. Виявив сейсмічний горизонт на Українському щиті, тотожний старовинним протофундаментам архейського часу.

З 1960 працював в Інституті геофізики АН УРСР.

1938—41, 1944—50 — Субботін Серафим Іванович (1906—76) — геофізик, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), акад.-секретар Відділення наук про Землю і Космос АН УРСР (1963—76), член ряду вітчизняних і зарубіжних наукових товариств. Під час роботи в цьому будинку — науковий співробітник відділу геофізики інституту. У 1930—40-х рр. одним з перших узагальнив матеріали геофізичних досліджень Дніпровсько-Донецької западини, приазовської частини Українського щита і західних областей України. Ці роботи склали основу сучасних знань про глибинну будову України, стали науковою базою для освоєння багатств її надр. У кандидатській дисертації вченого (1945) закладено основи методики геологогеофізичної інтерпретації гравітаційних аномалій. Засновник української школи рудної геофізики, автор фундаментальної теорії тектогенезу.

1951—60 працював в Інституті геології корисних копалин у Львові. 1960—

76 — засновник і перший директор Інституту геофізики АН УРСР, який з 1978 носить ім'я вченого.

1961—69 — Ткачук Лук'ян Григорович (1902—81) — геолог і літолог, акад. АН УРСР (з 1972). У зазначений період — завідувач відділу інституту.

Досліджував проблеми літології осадочних і осадочно-вулканогенних формацій Українських Карпат, петрографії магматичних і метаморфічних гірських порід Українського щита. Один з основоположників літології осадочних порід в Україні, брав участь у складанні її перших літолого-палеографічних карт.

З 1969 працював в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

1938—41, 1944—69 — Усенко Іван Степанович (1906—87) — геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1986). Працював в інституті з 1936, з 1949 — завідувач відділу. Одночасно — викладач Київського університету (з 1936), завідувач кафедри (1949—56).

Наукові праці присвячено вивченню основних та ультраосновних порід раннього докембрію. Розробив критерії пошуків нікеленосних ультрабазитів, дослідив умови утворення вперше встановлених в Україні еклогітоподібних порід, запропонував класифікацію геологічних формацій Українського щита.

З 1969 працював в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

1959—61 — Чекунов Анатолій Васильович (1932—96) — геолог і геофізик, акад. АН УРСР (з 1979), акад.-секретар Відділення наук про Землю АН УРСР (1983—88). У зазначені роки — науковий співробітник інституту.

Один із зачинателів нового напряму геологічних досліджень — вивчення тектоніки літосфери Землі та її комплексного генетичного початку на базі використання спільних геологічних і геофізичних даних.

З 1961 працював в Інституті геофізики АН УРСР, його директор (1976—91).

1939—41, 1944—50 — Чернишов Борис Ісидорович (1888—1950) — палеолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). Працював в інституті у 1939—50, його директор у 1939—46. Одночасно — віце-президент АН УРСР (1939—46); професор (з 1939), завідувач кафедри (1946—50) Київського університету. Один із засновників Товариства охорони природи УРСР.

Досліджував проблеми палеонтології, стратиграфії, загальної геології. Встановив існування кам'яновугільних відкладів у Дніпровсько-Донецькій западині, зробив прогноз промислової вугленосності нижнього карбону Великого Донбасу. Один з провідних фахівців з питань викопної фауни кам'яновугільних відкладів Донбасу.

1939—41, 1945—70 в будинку містився Інститут органічної хімії АН УРСР (з 1994 — НАН України). Заснований 1939 на базі Інституту хімічної технології АН УРСР та сектора органічної хімії Інституту хімії АН УРСР як Інститут органічної хімії та технології АН УРСР. 1941—45 входив до складу об'єднаного Інституту хімії АН УРСР (в Уфі). З 1945 — сучасна назва. З 1970 розміщується на вул. Мурманській, 5 (див. ст. 189).

Першим директором інституту в 1939—42 був Яворський Володимир Полікарпович (1876—1942) — хімік-органік, акад. ВУАН (з 1934), заслужений діяч науки УСРР (з 1934), керівник сектора органічної хімії НДІ хімії Наркомосу УСРР (з 1930, з 1931 — у складі Інституту хімії ВУАН).

Наукові праці присвячено проблемам ненасичених сполук, синтезам за участю галогенмагнійорганічних сполук. Під керівництвом вченого проводилися дослідження азидопохідних органічних сполук, а саме — синтезу азидоалкінів, азидоефірів, азидокетонів і азидів кислот.

У цьому будинку в інституті працювали й інші відомі вчені.

1939—41, 1945—61 — Головін Павло Васильович (1885—1964) — хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1951). У зазначені роки — завідувач лабораторії хімії і технології вуглеводів інституту, одночасно — завідувач кафедри цукристих речовин Київського технологічного інституту харчової промисловості.

Наукові праці присвячено питанням технології і методів контролю в харчовій промисловості. Досліджував проблеми дифузії і кристалізації в цукровому виробництві, очищення цукрових соків. Автор низки проектів харчових підприємств.

1957—69 — Деркач Григорій Іларіонович (1932—69) — хімік-органік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Завідувач відділу хімії елементоорганічних ізоціанатів (1963—66), заступник директора (з 1967).

Досліджував проблеми хімії органічних ізоціанатів та ізоціанатів кислот фосфору. Синтезував нові типи органічних похідних три- і дев'ятивалентного фосфору. Винайшов спосіб одержання фосфазосполук окислювальним імінуванням похідних тривалентного фосфору.

1945—70 — Кіпріанов Андрій Іванович (1896—1972) — хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1957), директор об'єднаного Інституту хімії в Уфі (1942—45), Інституту органічної хімії АН УРСР (1945—60), потім — завідувач відділу. Одночасно — віце-президент АН УРСР (1946—48), голова Відділу фізико-хімічних та математичних наук (1948—57), професор Київського університету (з 1944).

Досліджував проблеми тонкого органічного синтезу, хімії органічних барвників, теорії кольоровості. Відкрив явище взаємодії хромофорів у молекулах барвників (1964), синтезував новий клас барвників (катіонові барвники). Президією АН УРСР засновано премію ім. А. Кіпріанова (1988). З 1970 працював на вул. Мурманській, 5.

1956—70 — Кірсанов Олександр Васильович (1902—92) — хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). З 1956 — завідувач лабораторії (відділу), з 1959 — заступник директора, 1960—83 —директор інституту. Нагороджений золотою медаллю ім. Д. Менделєєва АН СРСР і Всесоюзного хімічного товариства (1965), золотою медаллю ВДНГ СРСР.

Наукові праці присвячено хімії фосфоро- та сіркоорганічних сполук. Ім'ям вченого названо дві відкриті ним реакції — пряме амідування карбонових кислот та фосфазореакцію імуносульфокислоти. З 1970 працював на вул. Мурманській, 5.

1966—70 — Марковський Леонід Миколайович (1939—88) — хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1988). Працював в інституті з 1966, завідувач відділу (з 1975), директор (з 1983).

Досліджував органічні сполуки сірки, фтору і фосфору. Відкрив хімічні реакції утворення сполук з кратним зв'язком сірка—азот. Запропонував ефективні антипірени для синтетичного волокна, штучної шкіри, пінополіуретану й електроізоляції. З 1970 працював на вул. Мурманській, 5.

1939—41 — Шапошников Володимир Георгійович (1870—1952) — хімік-технолог, акад. ВУАН (з 1922), засновник і перший директор Інституту хімічної технології АН УРСР (1934—38). Під час роботи у цьому будинку — завідувач відділу Інституту органічної хімії та технології АН УРСР.

Наукові праці з проблем технології волокнистих речовин, кольоровості і будови барвників. Запропонував новий метод одержання азофенінів, розробив раціональну номенклатуру азобарвників, дослідив вологість льону і бавовни.

1947—70 — Шилов Євген Олексійович (1893—1970) — хімік, акад. АН УРСР (з 1951). Завідувач відділу інституту.

Наукові праці присвячено теоретичним проблемам кінетики та механізму органічних реакцій, галогенування органічних сполук. Вивчав механізми синтезу каучуку і каротину в рослині кок-сагиз, проводив дослідження у галузі органічного каталізу. Відзначений премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1965).

У цьому будинку в інституті працював також у 1939—41 і 1945—57 чл.-кор. АН УРСР Корнєв Костянтин Арсенійович (1908—74) — завідувач лабораторії, на базі якої 1958 заснував і очолив Інститут хімії полімерів і мономерів АН УРСР (з 1963 — Інститут хімії високомолекулярних сполук), який до 1964 містився у цьому ж будинку.

1944—60 в будинку містився Інститут економіки АН УРСР (з 1994 — НАН України). Заснований 27 липня 1936 на базі Інституту економіки Української асоціації марксистсько-ленінських інститутів та Інституту сільськогосподарської економіки Наркомзему УСРР. До 13 грудня 1936 мав назву — Аграрно-економічний інститут. 1937 до його складу увійшов Інститут демографії та санітарної статистики АН УРСР. Раніше Інститут економіки розміщувався на вул. Володимирській, 35; у 1960—77 — на сучасній вул. М. Грушевського, 4 (див. ст. 89.6); з 1977 — на вул. Панаса Мирного, 26.

У цьому будинку в інституті працювали відомі вчені.

1944—47 — Воблий Костянтин Григорович (1876—1947) — економіст, статистик, акад. УАН (з 1919), віце-президент ВУАН (1928—30), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). В інституті — з 1939, завідувач відділу, директор (1942—47). Одночасно — завідувач кафедри економічної географії Київського університету (1944—47), член Державної планової комісії РМ УРСР

(1945—47) і Вченої ради Відділу суспільних наук АН УРСР (1947).
Наукові праці з питань розвитку продуктивних сил України (зокрема в цукровій промисловості), комплексного розв'язання проблем Великого Дніпра, економічної географії і географічного районування республіки, історії торгівлі і промисловості, організації та методики наукових досліджень. За редакцією і за участю вченого 1945 вийшла перша фундаментальна праця науковців інституту з економічної географії України (ч. I).
1945—55 — Лященко Петро Іванович (1876—1955) — економіст, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки РРФСР (з 1943), член ряду іноземних наукових товариств. У зазначений період — старший науковий співробітник інституту.
Досліджував проблеми історії народного господарства, економічної думки, хлібної торгівлі, економічного районування країни. Автор капітальної праці «Історія народного господарства СРСР» (т. 1—3; вид. 1938, 1948, 1956), за яку відзначений Державною премією УРСР (1949).
1953—60 — Нестеренко Олексій Олексійович (1904—97) — економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1974), директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (1951—53). У період роботи в цьому будинку — директор інституту (1953—65), одночасно — завідувач кафедри історії народного господарства Київського університету. З 1966 — професор Київського торгово-економічного інституту.
Досліджував проблеми політичної економії, історії народного господарства України, закономірності розвитку її промисловості і продуктивних сил, формування робітничого класу.
1960—65 працював на сучасній вул. М. Грушевського, 4.
1948—57 — Першин Павло Миколайович (1891—1970) — економіст-аграрник, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), голова Ради з вивчення продуктивних сил УРСР (1957—64), член Президії АН УРСР (1957—66). Директор (1948—51), завідувач відділу економіки сільського господарства інституту (1951—57, 1965—70). Одночасно — голова експертних комісій ВАКу (1948—55), керівник комплексних південноукраїнських експедицій АН УРСР (1950—54), член Науково-методичної ради Міністерства сільського господарства УРСР (1953).
Досліджував проблеми економіки сільського господарства, теорії та історії землевпорядкування, земельної ренти, методології районного планування, розвитку продуктивних сил України.
1965—70 працював на сучасній вул. М. Грушевського, 4.
1944—50 — Птуха Михайло Васильович (1884—1961) — економіст, статистик, демограф, акад. УАН (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1944), засновник і перший директор (1919—38) Демографічного інституту УАН (з 1934 — Інститут демографії і санітарної статистики ВУАН), дійсний член Міжнародного статистичного інституту (з 1929). В інституті працював у 1940—50, завідувач відділу статистики. Одночасно — голова Відділу суспільнх наук АН УРСР (1945—52), член Географічного товариства СРСР (з 1946).
Досліджував проблеми статистики, теоретичної та прикладної демографії. Автор фундаментальної праці «Нариси з історії статистики 17—18 ст.» (1945). Брав участь у підготовці ряду переписів населення, вивчав демографічні перспективи республіки.
1951—53 — Рум'янцев Олексій Матвійович (1905—93) — економіст та соціолог, акад. АН СРСР (з 1966) і РАН (з 1991), іноземний член АН НДР (з 1970), директор Інституту конкретних соціальних досліджень АН СРСР (1968—71), віце-президент АН СРСР (1967—71). У період роботи в цьому будинку — директор інституту.
Досліджував методологічні проблеми політичної економії і соціології, питання розвитку народного господарства, економічні закони і категорії соціалізму. Фундатор наукової школи в цій галузі.
1947—1950-і рр. — Фейгін Яків Григорович (1903—73) — економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), керівник Далекосхідної експедиції АН СРСР (1951—54). У період роботи в цьому будинку — директор інституту (1947—48), потім — завідувач сектора. З 1950-х рр. жив і працював у Москві.
Досліджував теоретичні питання економічної географії, проблеми економічної ефективності розміщення продуктивних сил і структури народного господарства СРСР, закономірності і фактори розвитку економічних реґіонів країни.
1944—57 — Яснопольський Леонід Миколайович (1873—1957) — економіст, акад. ВУАН (з 1925), голова Постійної комісії ВУАН з вивчення продуктивних сил України (1926—30). Працював в інституті з 1936 (зазнав політичних репресій у 1937—42). Одночасно — професор Київського університету (з 1910) та інших вузів міста.
Досліджував проблеми розвитку економіки промисловості, розміщення і використання продуктивних сил України (передусім — Донбасу та Наддніпрянщини). Автор фундаментальної праці, присвяченої кам'яновугільній промисловості Донецького басейну (т. 1—2; 1956, 1957); один з авторів «Нарисів економічної географії УРСР» (1949—52).
У цьому будинку в Інституті економіки також працювали:
1957—60 — акад. АН УРСР Багрій Петро Іларіонович (1925—81), директор інституту в 1971—76; в 1965—77 працював на сучасній вул. М. Грушевського, 4, з 1977 — на вул. Панаса Мирного, 26; 1955—60 — чл.-кор. АН УРСР Короїд Олексій Степанович (1911—88), у 1960—65 працював на сучасній вул. М. Грушевського, 4.
1944—60 у будинку містився **Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії** АН УРСР (з 1992 — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН України, з 1994 — НАН України). Заснований 1936 на базі Етнографічної комісії та профільних кабінетів ВУАН як Інститут українського фольклору. У 1942—44 мав назву — Інститут народної творчості та мистецтва АН УРСР. З 1965 носить ім'я М. Рильського. У довоєнні роки розміщувався на сучасній вул. Терещенківській, 9, з 1960 — на сучасній вул. М. Грушевського, 4.
У цьому будинку в інституті працювали відомі вчені.
1944—48 — Дашкевич Всеволод Якович (1907—88) — етнограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Завідував відділом етнографії. Досліджував проблеми етнографії, українського фольклору. З 1948 — співробітник періодичних видань.
1944—52 — Попов Павло Миколайович (1890—1971) — літературознавець, фольклорист, мистецтвознавець, славіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Завідувач сектора фольклору інституту (1944—52), одночасно — професор кафедри історії української літератури Київського університету (з 1934).
Досліджував проблеми історії й теорії фольклору, історії української літератури та її міжнародних зв'язків, книгодрукування, джерелознавства, діалектології, бібліографії. У повоєнні роки очолював урядовий комітет з відзначення 150-річчя від дня народження Г. Сковороди (1944), опублікував низку нових невідомих текстів видатного поета і філософа; вивчав зв'язки літературної спадщини Т. Шевченка з народною творчістю.
1944—60 — Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — поет, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач, громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1943) і АН СРСР (з 1958), голова Українського комітету славістів (1962—64). Директор інституту в 1942—64. Одночасно — голова правління Спілки письменників України (1943—47), головний редактор журналу «Народна творчість та етнографія» (1957—64). Працював у галузі поетичного перекладу, публіцистики, літературознавства, мовознавства, фольклористики, мистецтвознавства. У період роботи в цьому будинку вийшли його поетичні збірки: «Троянди і виноград» (1957), «Далекі небосхили», «Голосіївська осінь» (обидві — 1959), «Зграя веселиків» (1960); написав низку поетичних творів, присвячених діячам української культури — Т. Шевченку і М. Щепкіну («Зустріч у Нижньому», 1949), М. Заньковецькій (1949), П. Саксаганському (1950), А. Бучмі (1951), «Триптих про кобзарів» (1959); дослідження та статті про творчість С. Гулака-Артемовського (1954), І. Карпенка-Карого (1955), М. Садовського (1956), П. Саксаганського (1958) та ін. Відзначений Державною премією СРСР (1950), Ленінською премією (1960).
1945—56 — Стельмах Михайло Панасович (1912—83) — письменник, літературознавець, громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1972).
Під час роботи в інституті досліджував проблеми літературознавства, фольклористики, народної творчості, написав низку відомих творів: поетичні збірки «Шляхи світання» (1948), «Жито сили набирається» (1954); повість «Над Черемошем» (1952); книжки для дітей; дві книги роману «Велика рідня» (1949, 1951), відзначеного Державною премією СРСР (1951).
У цьому будинку в інституті працював також у 1954—60 чл.-кор. АН УРСР Гуслистий Костянтин Григорович (1902—73), з 1960 — на сучасній вул. М. Грушевського, 4.
З 1944 в будинку містився **Інститут**

фізичної хімії АН УРСР. Заснований 1927 у Дніпропетровську як Український інститут фізичної хімії Наркомосвіти УСРР. З 1934 — у системі Академії наук. 1944 переведений до Києва. З 1938 носить ім'я акад. АН УРСР і АН СРСР Писаржевського Льва Володимировича (1874—1938) — засновника і першого директора інституту (1927—38). Впродовж 1958—70 для закладу споруджено корпуси на просп. Науки, 31 (див. ст. 198).

У цьому будинку в інституті працювали відомі вчені.

З 1944 — Бродський Олександр Ілліч (1895—1969) — фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). В інституті — з 1927, у 1939—69 — його директор. Відзначений Державною премією СРСР (1946).

З 1950 — Гороховатський Ярослав Борисович (1925—76) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). В інституті — з 1950, заступник директора (1962—74), завідувач відділу (1966—76).

З 1944 — Ройтер Володимир Андрійович (1903—73)— фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). В інституті — з 1929, науковий співробітник, завідувач відділу, лабораторії.

Усі зазначені вчені продовжували працювати в корпусах нового комплексу інституту на просп. Науки, 31.

1946—52 у будинку містився Інститут ентомології і фітопатології АН УРСР. Заснований 1946 на базі відділів Інституту зоології АН УРСР. З 1956 — Український науково-дослідний інститут захисту рослин Міністерства сільського господарства УРСР (з 1970 — Південного відділення ВАСГНІЛ, з 1992 — УААН). З 1952 розміщувався на вул. Терещенківській, 3, з серед. 1960-х рр. — на вул. Васильківській, 33. У зазначений період в інституті працювали відомі вчені.

Один з організаторів і перший директор інституту (1946—49) Поспєлов Володимир Петрович (1872—1949) — зоолог-ентомолог, акад. АН УРСР (з 1939), засновник і завідувач першого в Російській державі закладу з боротьби з шкідниками сільського господарства — Київської ентомологічної станції (1904—13). В інституті одночасно завідував відділом фізіології та токсикології комах. Керівник Відділу біологічних наук АН УРСР (1939—46).

Досліджував проблеми ентомології, захисту рослин. Вивчав видовий склад шкідників сільського господарства в Україні, одним з перших почав розробляти біологічні та хімічні методи боротьби з ними. Першим у світовій науці виявив факт безпліддя метеликів внаслідок певних екологічних умов.

1946—52 – Звірозомб-Зубовський Євген Васильович (1890—1967) — ентомолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Один із засновників інституту, заступник директора (1946—48), директор (1949—50), завідувач лабораторії екології комах (1950—56). Одночасно — віце-президент Всесоюзного (з 1947) і голова Українського (з 1950) ентомологічних товариств.

Досліджував ентомофауну України і півдня Росії. Наукові праці присвячені проблемам ентомології, історії та організації захисту сільськогосподарських культур, боротьбі зі шкідниками цукрового буряка, гризунами тощо. Проводив ентомологічне обстеження нових районів бурякосіяння, брав участь у створенні постійної мережі науково-дослідних установ і здійснював методичне керівництво роботою їхніх ентомологічних відділів.

З 1957 працював на вул. Терещенківській, 3.

1946—52 в інституті працював також чл.-кор. АН УРСР Муравйов Володимир Павлович (1885—1963), у 1952—56 — на вул. Терещенківській, 3.

1958—64 в будинку містився Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР (з 1994 — НАН України). Утворений 1958 на базі лабораторії високомолекулярних сполук Інституту органічної хімії АН УРСР як Інститут хімії полімерів і мономерів. З грудня 1963 — сучасна назва. 1964 переїхав на Харківське шосе, 48.

Засновником і першим директором інституту в 1958—65 був Корнєв Костянтин Арсенійович (1908—74) — хімік-органік, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Досліджував проблеми органічного синтезу та синтезу полімерів, працював над винайденням протиракових препаратів. Автор хімічної реакції, названої його ім'ям.

З 1964 працював на Харківському шосе, 48; у 1965—73 — завідувач відділу синтезу термостійких полімерів.

1959—64 у цьому будинку в інституті працював також Гутиря Віктор Степанович (1910—83) — вчений у галузі хімії і технології переробки нафти, акад. АН АзРСР (з 1949), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1961), віце-президент АН УРСР (1963—74). У зазначений період — заступник директора інституту, засновник і завідувач відділу, з 1965 — сектора нафтохімії (з 1977 — сектор, згодом — відділення) Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії (містився на Харківському шосе, 50). 1991 відділення реорганізоване в Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії АН УРСР (див. ст. 168).

1960—66 в будинку містився Інститут геофізики АН УРСР, заснований 1960 на базі об'єднання геофізичної лабораторії й магнітної станції Інституту геологічних наук АН УРСР, геофізичних відділів і станцій Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР та Сейсмічного сектора АН УРСР. З 1978 носить ім'я С. Субботіна. З 1966 розміщується на просп. Академіка Палладіна, 32 (див. ст. 171).

1960—66 у цьому будинку в інституті працювали: засновник і перший директор інституту в 1960—76, акад. АН УРСР Субботін Серафим Іванович (1906—76); чл.-кор. АН УРСР Соллогуб Всеволод Борисович (1912—88) — заступник директора інституту в 1960—72; акад. АН УРСР Чекунов Анатолій Васильович (1932—96) — директор інституту в 1976—91.

Усі ці вчені до 1960 працювали в Інституті геологічних наук АН УРСР, який розміщувався у цьому ж будинку, після 1966 продовжували працювати в новому будинку Інституту геофізики АН УРСР (просп. Академіка Палладіна, 32).

1966 в секції на вул. Б. Хмельницького, 15 створено Центральний науково-природничий музей АН УРСР, відкритий для відвідування в грудні 1967. Велику роль у розбудові музею відіграв його директор у 1973—75 — академік І. Підоплічко. Об'єднав в єдиному комплексі Ботанічний, Геологічний, Зоологічний, Палеонтологічний музеї (розміщувалися у цьому ж будинку). Кожен з них входив на правах наукового відділу до відповідного інституту АН УРСР. 1969 відкрито Археологічний музей (1993 перейшов у повне підпорядкування Інституту археології НАНУ). 10 грудня 1996 ЦНПМ отримав статус національного.

У комплексі містилися також у різні роки й інші установи ВУАН—АН УРСР.

1926—30 на першому поверсі будинку на вул. Терещенківській, 4, у кімнаті Ботанічного кабінету проживав Малиновський Іоаннікій Олексійович (1868—1932) — правознавець, акад. ВУАН (з 1925). Професор Варшавського (з 1913), Донського (Ростовського) (1917—20) університетів. 1920 заарештований ЧК і засуджений за приналежність до партії кадетів, антибільшовицькі публікації й участь у Білому русі, до 1924 перебував в ув'язненні. Приїхав до Києва у січні 1926 на запрошення президента ВУАН В. Липського, академіків М. Василенка і М. Птухи. Очолював комісію звичаєвого права України, товариство правників при ВУАН, співпрацював з комісіями з вивчення історії західноруського й українського права, радянського права, археографічною та ін. Багато зробив для становлення національного правознавства. За науковими поглядами належав до школи західноруського права М. Владимирського-Буданова. Досліджував державно-правові інститути Великого князівства Литовського, особливості українського права, історію кримінального права і карної політики, теорію та історію звичаєвого права. 1930, під час «чистки» ВУАН, звільнений з усіх академічних посад, виключений з персонального списку академії із звинуваченням у «великодержавництві». Творчу спадщину вченого було вилучено з наукового обігу.

У жовтні 1941 на другому поверсі будинку (вул. Володимирська, 55) перед членами УНРади присягнув на вірність Україні Буковинський курінь — парамілітарна добровільна формація, створена в липні 1941 на Буковині як похідна група ОУН (бл. 4 тис. вояків). Командир — П. Войновський. Мав завданням організацію українського адміністративного, господарського і культурного життя на звільненій від радянської влади території. Казарми куреня містилися спочатку у колишніх Присутствених місцях, потім — у Дарниці. На поч. 1942 курінь розформований, вояки увійшли до німецьких допоміжних підрозділів.

1963 на фасаді будинку праворуч від входу з боку вул. Б. Хмельницького, 15 встановлено білу мармурову меморіальну дошку М. Крилову з викарбуваним і позолоченим текстом (арх. І. Шмульсон).

1974 на фасаді секції з боку вул. Терещенківської, 2 праворуч від входу до Інституту ботаніки встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Холодного, 1982 замінену на пам'ятний знак — бронзове погруддя вченого на гранітному постаменті (ск. Б. Довгань, арх. Ф. Юр'єв).

1974 ліворуч від входу — бронзову ме-

моріальну дошку з барельєфним портретом А. Сапєгіна (ск. Н. Дерегус, арх. А. Сницарев).
1996 ліворуч від неї встановлено меморіальну дошку з чорного габро Д. Зерову (коштом сім'ї вченого).
Тепер у комплексі містяться: Велика конференц-зала НАН України (вхід з боку вул. Володимирської, 55), Інститут ботаніки ім. М. Холодного і Українське ботанічне товариство, Інститут зоології ім. І. Шмальгаузена, Національний науково-природничий музей, Археологічний музей Інституту археології НАНУ. Частина приміщень у прибудові на вул. Терещенківській, 2 використовується під офіси (849).

Анатолій Артемов, Лариса Гаврилюк, Микола Кіпоренко, Олександр Кучерук, Олексій Овчаренко, Тетяна Осташко, Світлана Панькова, Елла Піскова, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

270. МІСТ ЗАЛІЗНИЧНИЙ ДАРНИЦЬКИЙ, 1946—51 (архіт). Нижче давнього Видубицького перевозу через Дніпро у гирлі р. Либідь, між правобережною місцевістю Нижня Теличка і лівобережними районами Березняки, Позняки та Дарниця.
1868—70 тут під керівництвом військового інж. А. Струве зведено перший залізничний і другий постійний міст у Києві. Був на той час найдовшим у Європі (довж. — 1068 м), одним з перших в Україні багаторешітчастих мостів з проїздом у нижній частині. Складався з 12 прогонів (по 87,7 м), перекритих фермами з паралельними поясами (по 8 м). Під час спорудження моста вперше в Росії застосовано новий спосіб зведення опор — кесонний. Із введенням у дію моста Київ отримав залізничне сполучення з Харковом, Москвою, Санкт-Петербургом. У червні 1920 був підірваний польськими військами, 1921 відбудований. Знову зруйнований 1941. Після визволення Києва від нацистських окупантів у листопаді 1943 за 13 діб наведено тимчасовий дерев'яний низьководний залізничний міст (1944 замінений на дерев'яний висоководний).
Діючий міст споруджено за проектом Київського філіалу інституту «Проектстальконструкція» (головний інж. М. Руденко). 1946—50 встановлювалися бики на забивних залізобетонних палях та проміжні опори на кесонах, які вперше виготовлялися поточно-швидкісним методом й опускалися гідромеханізованим способом (т. зв. сліпий кесон). Прогінні будови були виготовлені на Дніпропетровському заводі металоконструкцій ім. І. Бабушкіна й змонтовані Мостозагоном № 2 під керівництвом інж.-будівельника І. Баренбойма.
Міст на дві залізничні колії вирішений за асиметричною схемою. Ближче до лівого берега розташовані три великі судноплавні прогони, перекриті арковими металевими фермами з рухом поїздів у нижній частині. Мілководну частину русла перекрито дванадцятьма меншими (по 5,3 м) монолітними залізобетонними арками зі збірною стояковою надводною будовою, розрахованими на проїзд угорі. Всі опори моста — масивні, монолітні, облицьовані гранітом.
Завдяки застосуванню арок міст є окрасою панорами південної течії Дніпра [850]. *Микола Саричев.*

270. Міст залізничний Дарницький.

271. МІСТ ЗАЛІЗНИЧНИЙ ПЕТРІВСЬКИЙ (ПОДІЛЬСЬКИЙ), 20 ст. (архіт.). Споруджений над Дніпром і притокою Десни — Десенкою; з'єднує Рибальський півострів з Воскресенкою і Русанівськими садами.
Будівництво другого у Києві залізничного моста почалося 1915 з метою утворення навколо міста замкненого залізничного кільця. Завершений 1929 під орудою організації «Військпроект 401» (головний інж. В. Кохан) у дещо зміненому відносно первісного проекту вигляді (підмостовий габарит підвищено на 7 м). Отримав назву Петрівський у зв'язку з перейменуванням району Подолу на відзначення 50-річчя голови ВУЦВК Г. Петровського. Визнавався найкрасивішим київським мостом. Підірваний 1941 при відході з Києва Червоної Армії. Тимчасово відновлений; під час битви за Київ 1943 зруйнований нацистськими окупантами. З липня 1944 до листопада 1945 відбудований. 1964—66 та 1990—98 проводилася заміна руслових і заплавних прогонів. Роботи з реконструкції тривають.
Мостовий перехід (заг. довж. понад 1,5 км) складається з руслової (правобережної) та заплавної (лівобережної) частин. Прогони руслової частини (заг. довж. 330 м) перекриті розрахованими на проїзд нижньою частиною трапецієподібними за абрисом ґратчастими металевими фермами з паралельними поясами, прогони естакади — подібними прямокутними фермами з проїздом у верхній частині. Масивні бетонні опори встановлені на фундаментах з кесонів.

271. Міст залізничний Петрівський (Подільський).

Міст є важливою складовою транспортної інфраструктури міста [851].

Микола Саричев.

272. МІСТ ім. Є. ПАТОНА, 1953 (архіт.). Міст через Дніпро, з'єднує бульв. Дружби народів з Русанівським та Березняківським житловими масивами. Розташований на місці давнього перевозу, що належав Києво-Печерській лаврі, та казенного Неводницького наплавного моста, який регулярно наводили, починаючи з 1706. Під час 1-ї світової війни тут споруджено стратегічний дерев'яний міст (зруйнований 1920, відбудований 1921). В 1940—41 розроблено проект і розпочато зведення постійного металевого моста наскрізної балкової системи з невеликими прогонами, які надавали можливість здійснювати швидку заміну пошкоджених елементів (автори — інж. В. Вахуркін, арх. К. Яковлєв). Нацистські окупанти зруйнували частину готових опор, металеві прогінні конструкції розібрали й вивезли з Києва.
Після війни тут споруджено перший у світі суцільнозварний автошляховий міст балкової конструкції, в якому реалізовано ідеї і розробки акад. АН УРСР Є. Патона. Проектування моста виконали інститут «Укрпроектстальконструкція» та Інститут електрозварювання АН УРСР. Над проектом моста працювали інженери В. Кирієнко, І. Маракін, В. Новиков, В. Труфяков, О. Шумицький; архітектори В. Ладний, Б. Приймак, І. Фокічева.
Довжина моста 1543 м. Проїжджа частина завширшки 21 м, по ній прокладено трамвайну колію та чотири смуги автомобільного руху. Опори моста залізобетонні, кожна складається з двох стовпчастих колон і ригеля на кесонній основі.
26 прогінних конструкцій моста суціль-

272. Міст ім. Є. Патона.

нозварні, балкові, нерозрізні, довж. 58 і 87 м, формуються в поперечному перетині з чотирма головними суцільностінчастими балками заввишки 3,6 м, з'єднаними пов'яззю з кутників. Проїжджа частина — монолітна залізобетонна плита на поперечних прокатних балках. Маса всіх металевих конструкцій моста — 10 тис. т.

Раціональний вибір форми та уніфікація габаритів дали змогу широко використовувати індустріальні методи будівництва. 1968 для безпеки руху встановлено художню металеву огорожу за моделлю, виконаною до війни за ескізом арх. К. Яковлєва. Міст визнано видатною інженерною спорудою в світовій практиці. В панорамі Києва дещо масивний силует моста акцентовано з правого берега пропілеями доричного ордера, з лівого — двома колонами заввишки 20 м [852].

Сергій Кілессо, Володимир Ясієвич.

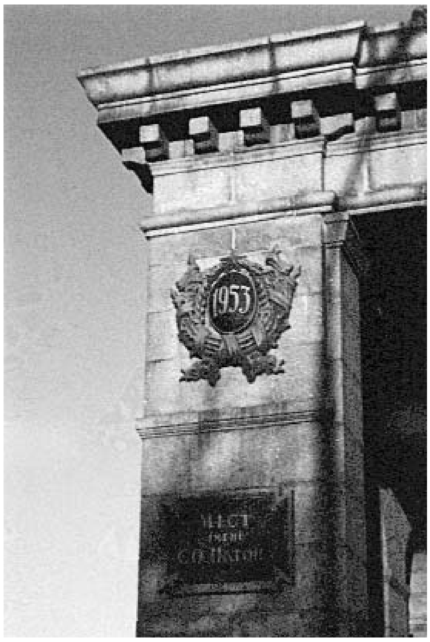

272. Фрагмент оздоблення пілона.
272. Фрагмент огорожі моста.

273. МІСТ МЕТРО, 1965 (архіт.). Міст через Дніпро, з'єднує правобережну частину міста з Гідропарком, а також Русанівкою й іншими житловими районами лівого берега.

Розташований поблизу місця, де був Ланцюговий (Миколаївський) міст — перший капітальний міст через Дніпро, споруджений 1853 за проектом і під керівництвом англійського інж. Ч. де Віньйоля. Перший в країні багатопрогінний висячий міст (довж. 776 м) мав п'ять опор, завершених цегляними арковими порталами, до яких кріпилося по дві пари ланцюгів з пласких ланок. Металеві конструкції моста виготовлено в Бірмінгемі. 1912 по мосту пущено трамвай. 1920 висаджений у повітря польськими військами, 1925 за участю завідувача кафедри КПІ Є. Патона відбудований у зміненому вигляді, отримав ім'я радянської державної діячки Є. Бош. 1941 зруйнований під час відступу радянських військ.

Міст Метро — двоярусна збірна залізобетонна будова (довж. понад 700 м, шир. 29 м) з верхньою естакадою (шир. 9,4 м) для поїздів метрополітену Святошинсько-Броварської лінії. Естакада починається від станції метро «Дніпро» (див. ст. 209.3) й продовжується по заплаві Дніпра в напрямку моста через Русанівську протоку. Обабіч по нижньому ярусу рухається автомобільний транспорт (по дві смуги в кожному напрямку). Автори проекту — інженери Ю. Іносов, Г. Фукс (головний інж. проекту) та ін. Міст складається з шести прогонів довжиною 117 і 87 м арково-консольної будови. Особливістю

273. Міст Метро.

273. Скульптура на південному пілоні.

конструктивного вирішення прогінної частини є монтаж блоків напіварок як консолей на підпорах і поєднання їх на шворенях з наступним натягом арматури розташованих арок. Уперше в світовій практиці мостобудування великопрогінну збірну залізобетонну конструкцію було зроблено на сухих стиках.

Гарно прорисовані пологі арки моста добре вписуються у ландшафт й становлять невід'ємну частину мальовничого краєвиду Києва з боку Дніпра [853].

Сергій Кілессо, Володимир Ясієвич.

274. МІСТ МОСКОВСЬКИЙ (ПІВНІЧНИЙ МОСТОВИЙ ПЕРЕХІД), 1976 (архіт.). Міст через Дніпро у північній частині Києва, в районі житлових масивів Оболонь і Вигурівщина—Троєщина. Через нього проходить Велика окружна магістраль. Міст на шість смуг автомобільного транспорту і п'ять трубопроводів великого діаметра (розміщені у плиті проїжджої частини) для гарячого і холодного водопостачання та кабельних комунікацій. Автори — інж. Г. Фукс, арх. А. Добровольський.

Складається з мостового переходу через Дніпро (довж. 816,0 м, шир. 31,4 м), який на лівому березі пов'язаний з мостом через р. Десенку (довж. 732,0 м, шир. 29,1 м), на правому березі — з шляхопроводом над просп. Героїв Сталінграда (довж. 55,0 м, шир. 31,0 м). Міст над Дніпром поділяється на вісім прогонів, відмінних за конструктивним вирішенням. Руслова частина біля лівого берега являє собою вантову систему з одним А-подібним залізобетонним пілоном заввишки 81,5 м, до якого прикріплені два пучка вантів з металевих канатів, що надають споруді підвищеної динамічної та аеродинамічної сталості. Головний прогін завдовжки 300 м розбито вантами на панелі 72,0 + 65,0 + 65,0 + 95,0 м. Поперечний переріз головного прогону утворюють дві головні коробчасті балки, об'єднані залізобетонною плитою проїжджої частини. Канати для вантів виготовлені з оцинкованого високоміцного дроту діам. 5,0 мм (по 20—40 канатів в одному ванті). Заплавна частина моста біля правого берега є балковою п'ятипрогінною будовою (4,0 × 63,0 + 42,0 м).

За величиною головного прогону та інженерним вирішенням є однією з найзначніших подібних будов у Європі. Під час спорудження моста використано ряд нових наукових розробок, зокрема вперше у світовій практиці

274. Міст Московський.

275. Міст над вул. Петрівською.

273. Скульптура на північному пілоні.

застосовано канати повної заводської готовності.

Міст — важлива містобудівна домінанта, яка проглядається з різних видових точок і є органічною частиною панорами Києва [854].

Тетяна Трегубова, Володимир Ясієвич.

275. МІСТ НАД вул. ПЕТРІВСЬКОЮ, 1896—97 (архіт.). Споруджено над вул. Вознесенський Яр (з 1907 — вул. Петрівська), прокладеною у глибокому яру для з'єднання вул. Кудрявської з узвозом Вознесенським (Іларіонівським; тепер — вул. Смирнова-Ласточкіна). Автор проекту — цивільний інж. В. Безсмертний.

Однопрогінний, довж. 8 м, ширина проїжджої частини 4 м. Відповідно напрямку вулиць осі полотна і цегляних опор розташовані під кутом 45°. Конструкція прогону складається з трьох сталевих клепаних балок квадратного перетину, на які спираються поперечні рейки, об'єднані цегляними склепінцями. Ззовні до балок на заклепках закріплено кронштейни (по чотири з обох боків), по яких прокладено дерев'яний дощаний настил хідника

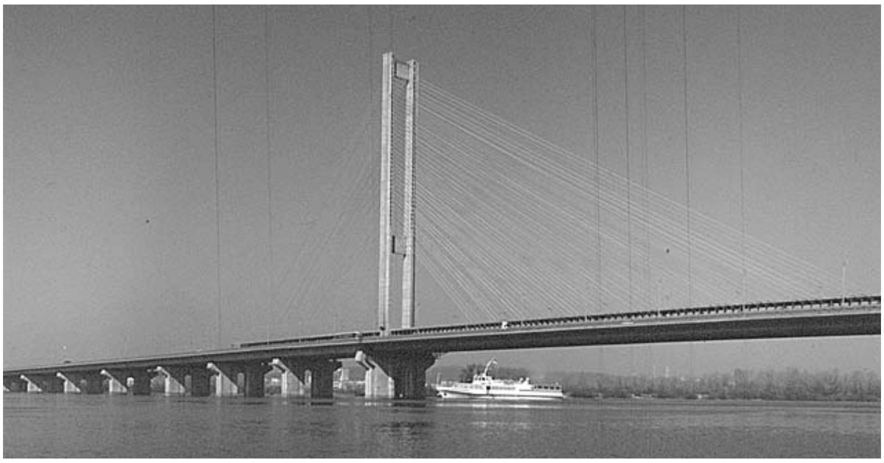

276. Міст Південний.

з металевим огородженням (первісне не збереглося).
Асфальтове покриття проїжджої частини пізнішого походження, так само як відбійні напрямні та встановлений під мостом обмежувальний портал з профільного металу, розрахований на проїзд тільки легкових машин.
Міст має історичну цінність як пам'ятка інженерного мистецтва кін. 19 ст., одна з перших транспортних розв'язок у двох рівнях, що досі використовується за прямим призначенням [855].

Дмитро Малаков.

276. МІСТ ПІВДЕННИЙ (ПІВДЕННИЙ МОСТОВИЙ ПЕРЕХІД), 1990 (архіт.). Міст через Дніпро, що зв'язує район пл. Московської у правобережній частині міста з пл. Харківською на Лівобережжі, забезпечує прямий вихід транспорту в напрямку аеропорту Бориспіль. Автори проекту Г. Фукс (головний інж.), інж. М. Корнієв, арх. О. Гаврилов. Призначений для руху автотранспорту та поїздів метрополітену Сирецько-Печерської лінії. Загальна довжина мостового переходу понад 10 км. До його складу входять міст через Дніпро (довж. 1,27 км) однопілонної вантової будови, що має судноплавний прогін 270 м, та залізобетонні естакади довж. бл. 2 км. Автотранспорт рухається по шести смугах, по три в кожному напрямку, посередині між ними, по відокремленій суцільною огорожею ділянці, йдуть поїзди метрополітену.
Використання в конструкціях моста одночасно залізобетону й сталі обумовлено технічною й архітектурною доцільністю. Залізобетонний пілон (вис. 120 м) з вантами, натягненими як струни в арфи, підтримують тонку прогінну будову й надають величезній споруді легкості.
Інженерні вирішення, використані при спорудженні Південного моста, відзначені 1989 Державною премією СРСР.

Георгій Фукс.

277. МІСТ ПІШОХІДНИЙ НА о. ТРУХАНІВ, 1957 (архіт.). Міст через Дніпро, з'єднує центральну частину Києва з парковою зоною та пляжами о. Труханового. Споруджений за проектом інституту «Укрпроектстальконструкція» за участю Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР. Автори проекту — інженери Л. Гомін, В. Кирієнко, В. Сич, Г. Фень, О. Шумицький, архітектори О. Заваров, В. Суворов.
Суцільнозварний міст, зведений з використанням автоматичного зварювання. Довж. моста 426,4 м, шир. пішохідної частини — 7,0 м. Складається з трьох центральних прогонів висячої будови і берегових ділянок балкової конструкції. Центральні прогони за схемою 60 + 180 + 60 м підняті над рівнем ріки на 26 м, що забезпечує прохід суден при найвищих рівнях води. Гіперболічні за абрисом та жорсткі за конструкцією ланцюги (зварені з металевих листів) закріплені на двох пілонах рамної форми заввишки 32 м. Вертикальні підвіски обабіч дороги з кроком 10 м зроблені зі сталевих кутників. Дорожнє полотно із залізобетонних плит спирається на дві двотаврові зварні балки (вис. 2,4 м). Берегові частини вирішені у вигляді балкових сталезалізобетонних прогінних будов: на лівобережній ділянці — три прогони по 36 м, на правобережній — один прогін 17,9 м. Опори моста — залізобетонні, рамної конструкції. Основи всіх опор — залізобетонні забивні палі (переріз 35 × 35 см, довж. від 9 до 13 м).
Виразний силует моста став одним з традиційних елементів у панорамі Києва [856].

Едуард Дудник.

278. МІСТ ПІШОХІДНИЙ ПАРКОВИЙ, 1909–10, 1983 (архіт.). З'єднує Міський сад та Хрещатий парк. Споруджений за проектом проф. Є. Патона над Петрівською алеєю. Один з перших розбірних металевих мостів країни. Рішення щодо прокладання дороги від вул. Олександрівської (тепер вул. М. Грушевського) до дніпровських схилів із влаштуванням підвісного пішохідного моста було ухвалено Київською міською думою у листопаді 1902. Практичні роботи з розпланування алеї

277. Міст пішохідний на о. Труханів.

278. Міст пішохідний парковий.

розпочато у травні 1909. Того ж року в травні—червні Є. Патон розробив проект моста. Гідротехнік С. Коклик здійснив розвідувальне буріння; під керівництвом інж. А. Страуса під опори моста забито 12 паль. 31 жовтня розпочато складання конструкцій, виготовлених на заводі Гретера, Криванека і К° із заліза вітчизняного виробництва, якість якого перевірялася в лабораторії механічних майстерень Політехнічного інституту. Будівельний підрядник — інж. М. Смирнов. 31 березня 1910 конструкції склепано, 19 серпня закінчено будівельні й монтажні роботи. 22 листопада 1910 міст прийнято до експлуатації. Роботи з благоустрою навколишньої території (керівник — інж. П. Лебедєв) тривали з червня 1910 до осені 1911. Було виконано значний обсяг земляних робіт з облаштування (на місці сухого яру) Петрівської алеї, прокладання і брукування проїжджої частини та хідників, зміцнення схилів, спорудження підпірних стін, прокладання дренажу тощо. Алею прикрасив фонтан (не зберігся), перенесений під керівництвом інж. М. Єгорова та майстра І. Рудницького з пл. Царської (тепер — Європейська).

Внаслідок корозії металу через 70 років виникла необхідність реконструкції споруди, яку здійснили «Укрпроектстальконструкція» та інші спеціалізовані установи. 1983 міст відтворено як точну копію попереднього з високоміцної клепаної сталі. Деталі виготовлено на Дніпропетровському заводі металоконструкцій. Старі металеві конструкції 1983 перевезено до Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Міст — віадук, пішохідний, однопрогінний, консольно-балочний, сталевий, клепаний. Складається з серпоподібної аркової ферми прогоном 36,0 м з двома бічними консолями. Ферма з розкосами, яка в поперечнику має трапецієподібну форму, спирається на одну рухому й одну нерухому опори. Кінці консолей, що не мають розкосів, з'єднані між собою затяжкою, склепаною з верхнім поясом ферми. Настил моста по металевих поздовжніх і поперечних балках дощаний; огорожа — ажурні металеві ґрати з рисунком, складені з трикутних, напівциркульних та у формі трилисника елементів.

Споруда є окрасою наддніпровських парків [857]. *Людмила Рилкова.*

279. МІСТ ПІШОХІДНИЙ ЧЕРЕЗ ВЕНЕЦІАНСЬКУ ПРОТОКУ, 1966 (архіт.). Гідропарк. Над Венеціанською протокою, назва якої походить від місцевого топоніму «Київська Венеція», що належав до острівного поселення Передмостова слобідка біля Миколаївського ланцюгового моста (поселення знищено нацистами 1943). З'єднує Гідропарк, закладений 1965—68 на місці слобідки, з о. Долобецьким. Автори проекту — інж. В. Коваль, архітектори О. Ільяшенко, В. Суворов, І. Шпара. Довж. — 144,0 м., шир. — бл. 10,0 м.

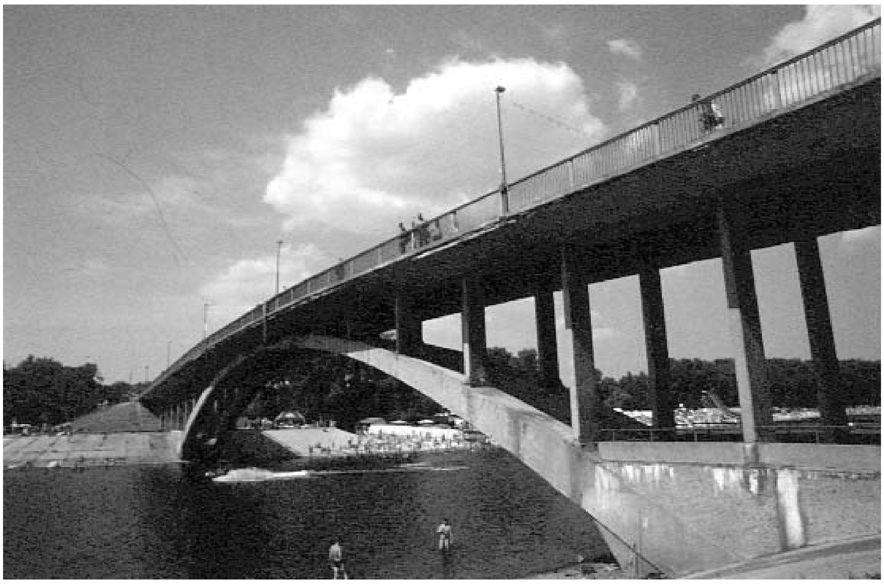

279. Міст пішохідний через Венеціанську протоку.

Однопрогінний, арковий, збірний залізобетонний. Прогінна частина складається зі з'єднаних напіварок, на які спираються вертикальні стовпи, що підтримують панелі дорожнього полотна з тротуарами. На кінцевих частинах моста влаштовано гранітні сходи до пляжів. Прилеглі берегові відкоси облицьовано фактурними та гладенькими бетонними плитами. Просте металеве огородження складається з вертикальних стрижнів.

Вдало віднайдені пропорції, гарно прорисована полога кругова дуга ажурної споруди створюють виразний образ одного з найкращих мостів Києва [858]. *Тетяна Трегубова.*

280. МІСТ ЧЕРЕЗ ГАВАНЬ ДНІПРА, 1963 (архіт.). У північній частині Подолу. Забезпечує автомобільний зв'язок між Подолом і півостровом Рибальським. Є першим у світі вантовим мостом із залізобетонною балкою жорсткості. Споруджений за проектом інституту «Укрпроектстальконструкція». Автори проекту — інженери А. Гольдштейн, В. Кирієнко, Н. Соколова. Загальна довжина мостового переходу 474,3 м (лівобережна естакада — 82,3 м, руслова частина — 275,7 м, правобережна естакада — 116,3 м). Руслову частину моста перекрито трипрогінною нерозрізною вантовою будовою (65,85 + 144,0 + 65,85 м), симетричною відносно двох залізобетонних пілонів (заввишки 42,0 м) з радіальним розташуванням вантів, виготовлених зі сталевих канатів діам. 72,0 і 55,0 мм. Прогони перекривають дві головні балки П-подібного перерізу з відстанню між осями 9,6 м. Проїжджу частину складено з Т-подібних залізобетонних елементів завширшки 1,5 м, які спираються на внутрішні стінки головних балок.

За своїми архітектурними та конструктивними формами є цінною пам'яткою 1960-х рр.

Тепер закритий для руху.

Едуард Дудник.

280. Міст через гавань Дніпра.

281. «МІСТО ВОЛОДИМИРА», 9 — 1-а пол. 13 ст. (археол.). На Старокиївській горі. «Місто Володимира» — умовна назва київського дитинця 9 — 1-ї пол. 13 ст., спорудженого за часів великого київського князя Володимира Святославича. Укріплення міста будували здебільшого в природних межах Старокиївської гори, де розташовувалося раніше городище Кия (див. ст. 85). Від урочища Гончарі земляний вал проходив північно-західним і північним краєм гори до яру, що відмежовував «місто Володимира» від «міста Ізяслава-Святополка» на південному сході, потім повертав на південь сучасною Михайлівською у напрямку вул. Великої Житомирської, далі проходив по її правому боці до перетину з вул. Володимирською, де стояла головна в'їзна брама до міста — Софійська. Від брами лінія укріплень пролягала на північний захід до схилів над урочищем Гончарі. Територія дитинця становила 10 га.

Перші археологічні дослідження київського дитинця провів 1824 К. Лохвицький, який відкрив фундаменти Десятинної церкви. 1832 в районі Андріївської церкви він розкопав давній фундамент, котрий, на його думку, був залишком Хрестоздвиженської церкви 1215. У 1838 О. Ставровський, проводячи розкопки в садибі Корольова (вул. Велика Житомирська, 4—6), виявив незначні руїни стародавньої споруди, які він ідентифікував як залишки Феодорівського монастиря. У 1890-х рр. Й. Хойновський розкопав на території колишньої садиби Трубецьких (вул. Володимирська, 1—3) понад 50 поховань 10—13 ст. Багато археологічних пам'яток київського дитинця дослідив В. Хвойка 1907—08 на Старокиївській горі, де він знайшов рештки язичницького капища (див. ст. 85.2), фундаменти князівського палацу за апсидами Десятинної церкви («терем камен поза градом»), поряд — велику братську могилу жертв монгольської навали 1240, житла і майстерні ремісників 11—13 ст. У кількох місцях В. Хвойка виявив рештки фундаментів і щебінь. У 1908—14 під керівництвом Д. Милєєва розкопано ділянку рову, що відгороджував стародавнє городище, фундаменти східної і північної частин Десятинної церкви та двох палацових споруд 10 ст., розташованих на південь і на захід від церкви. У колишній садибі Трубецьких Д. Милєєв відкрив стародавні поховання і братську могилу часу монгольської навали 1240. У 1913 В. Стефанович і О. Ертель дослідили Софійську браму. 1926 С. Гамченко продовжив розкопки у садибі Трубецьких й відкрив поховання 9—10 ст. У 1936—37 великі археологічні дослідження на Старокиївській горі провів Ф. Мовчанівський. Під час розкопок виявлено дві ділянки рову, що захищав стародавнє городище, житла, ремісничі майстерні 10—13 ст., вдруге відкрито язичницьке капище. 1938—52 археологічні дослідження здійснював М. Каргер, який повністю відкрив фундаменти Десятинної церкви, дослідив залишки жител, ремісничі майстерні на вулицях Володимирській, 2, Великій Житомирській, 4—6, у пров. Десятинному, 6. У 1955 на вул. Володимирській, 7—9 В. Гончаров відкрив ділянку стародавнього міста — залишки житлових будівель 10—13 ст., горна для плавлення кольорових металів, знайшов тут скарб золотих речей. 1957 В. Богусевич на території тієї самої садиби дослідив житло 10—11 ст. і завал будівельних матеріалів. 1958 С. Кілієвич провела розкопки в північно-східній частині Старокиївської гори, де було відкрито житла 12 ст., між якими збереглися сліди частоколу, що розмежовував ці садиби. 1965—69 П. Толочко та С. Кілієвич дослідили північно-західні схили Старокиївської гори, де розкопали житла 10—11 ст., гончарну піч, відкривши новий густонаселений район стародавнього Києва. З 1970 систематичні планові дослідження території проводить Київська постійно діюча експедиція (Відділ археології Києва ІА НАН України). Зокрема, розкопками С. Кілієвич відкрито житлові й господарські будівлі 10—11 ст., ковальську та ювелірну майстерні, будівельний майданчик 10 ст., на якому розташовувалися печі для випалювання плінфи тощо. 1970—72 П. Толочко і В. Гончаров відкрили рештки мурованої палацової споруди, яку дослідив 1981—82 В. Харламов. 1975—76 П. Толочко і

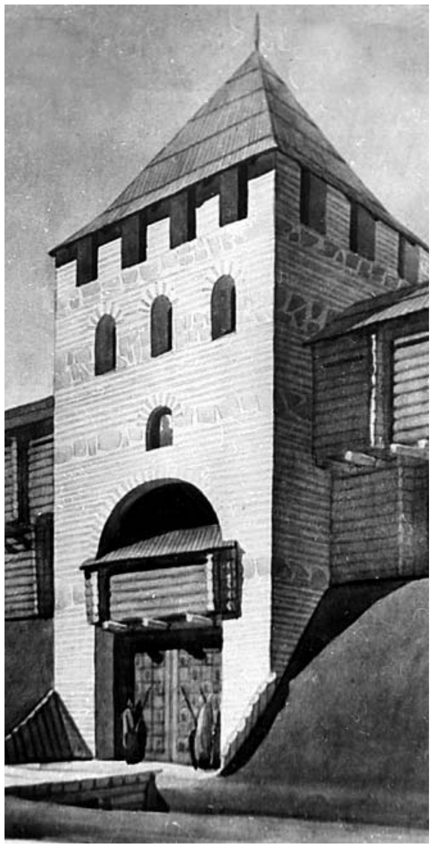

281.1. Брама Софійська. Реконструкція Ю. Асєєва.

281. Схема розташування пам'яток на Старокиївській горі:
1. Рів городища Кия.
2. Палац («терем камен поза градом»).
3. Десятинна церква.
4. Палац південний.
5. Палац княгині Ольги.
6. Палац західний.

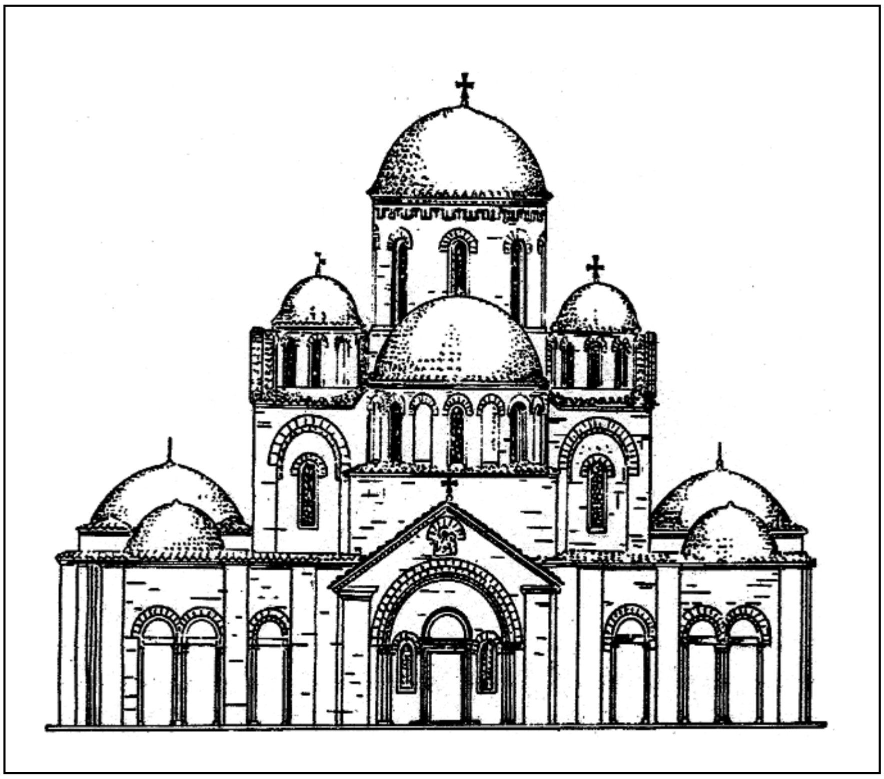

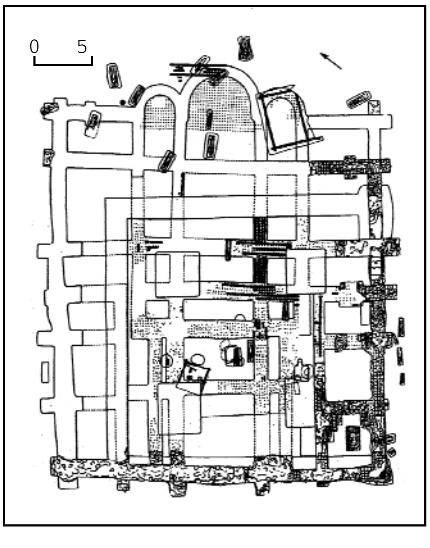

281.2. Десятинна церква. Західний фасад. Реконструкція М. Холостенка.
281.2. Десятинна церква. План фундаментів за матеріалами розкопок 1938—39.
281.2. Десятинна церква. Розкопки М. Каргера. 1939.

Я. Боровський виявили і дослідили у садибі № 3 на вул. Володимирській язичницьке капище 10 ст. і ротонду 12—13 ст. 1983 В. Харламов і Я. Боровський відкрили собор Феодорівського монастиря, заснований 1128. Дослідили його 1984—85 С. Кілієвич та В. Харламов. 1993, 1998—99 І. Мовчан, Я. Боровський і В. Гончар у садибах № 8, 12 на вул. Володимирській дослідили оборонний рів, жіноче поховання 10 ст., частину міської забудови 10—13 ст., житлові комплекси 11—13 ст. і садибу ювеліра 13 ст.

Глибина залягання культурного шару на території «міста Володимира» — від 1,5 до 3,5 м. Його центром була Десятинна церква (989—996), навколо якої на схід, південний схід і захід стояли князівські муровані палаци. В 11 — 1-й пол. 13 ст. дитинець, як і раніше, залишався в межах «міста Володимира». Великий князівський двір займав його північно-східну частину. На території дитинця розташовувалися церковні та монастирські двори, родинні князівські та боярські садиби, обнесені вздовж вулиць дерев'яними парканами.

В 11—13 ст. у «місті Володимира» було споруджено: Андріївський (Янчин) монастир (1086), Василівську (1183) і Хрестоздвиженську (1215) церкви. На території великих феодальних дворів були також ремісничі майстерні та житла ремісників і челяді. 1240, під час захоплення міста монголо-татарами, найбільше постраждала його центральна частина — дитинець, який відтоді втратив значення політичного та адміністративного центру Києва [859].

Ярослав Боровський, Стефанія Кілієвич.

281.1. Брама Софійська (Батиєва), 10 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 14/8. За 6 м від будинку № 11, за 16 м від перехрестя вулиць Володимирської і Великої Житомирської. Досліджували В. Стефанович, О. Ертель у 1913, І. Самойловський у 1935, 1940. Входила до мережі фортифікаційних споруд часу князя Володимира Святославича і була тоді головним в'їздом до міста. Через Софійську браму полчища хана Батия вдерлися до дитинця. За описом Києва 1682, іменувалася Софійською, на плані 1745 — Київською; відомі й інші назви — Батиєва, Градська. Залишки брами зберігалися до серед. 19 ст. Під час планування вул. Володимирської у 1913 їх було повністю розрито.

Брама являла собою фундамент двох паралельних стін завширшки 2,3 м, завдовжки 10,0 м, складених з бутового каменю на глиняному розчині, вище — з плінфи, на розчині з домішкою цем'янки. Брама завширшки 10,6 м. Ширина у середній частині проїзду — 6,0 м, ширина проїзду на кінцях (південному й північному) — 3,7 м. Між стінами на глибині 1,05 м виявлено залишки дерев'яного помосту з грубих дубових дощок, що лежали уздовж проїзної частини брами. Обабіч прилягали високі земляні вали. Фундамент Софійської брами позначено червоним кварцитом на розі вулиць Великої Житомирської та Володимирської.

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України [860].

Стефанія Кілієвич.

281.2. Десятинна церква, 989—996 (археол.). Вул. Володимирська, 2. На Старокиївській горі. Досліджували К. Лохвицький 1824, М. Єфімов 1826, Д. Милєєв 1908—14, М. Каргер 1938—39. Була головною спорудою Києва 10 ст. і першою мурованою церквою Київської Русі. Збудована візантійськими й місцевими майстрами. На утримання церкви Пресвятої Богородиці князь Володимир Святославич пожертвував десяту частину князівських прибутків (звідси й назва).

Являла собою хрещатий шестистовпний храм, оточений з трьох боків галереями. 1039 освячена вдруге. У Десятинній церкві було поховано князя Володимира Святославича та його дружину — візантійську царівну Анну, перепоховано прах княгині Ольги, перенесений з Вишгорода. У кін. 1240 під час навали Батия храм, в якому кияни знайшли свій останній притулок, був зруйнований. 1635 з ініціативи митрополита Київського Петра Могили було розчищено руїни і споруджено у південно-західному куті стародавньої будівлі невелику церкву, використавши частину давніх стін. К. Лохвицький провів перші розкопки, в результаті яких відкрив фундамент на всьому майданчикові церкви. Пізніше М. Єфимов здійснив ретельніші розкопки і склав досить точний план будівлі. Великомасштабні розкопки проведено археологічною комісією під керівництвом Д. Милєєва, що відкрила три апсиди й дослідила північну стіну храму. Київська археологічна експедиція, очолювана М. Каргером, розкрила решту площі давньої церкви. Знайдені при цьому численні мозаїчні фрагменти, мармур, полив'яні плитки, різьблені

281.3. Капище.
Фрагмент фундаментних ровів.
Вид з півночі.
Розкопки Я. Боровського і П. Толочка. 1975.

281.3. План.
1. Фундаментні рови капища.
2. Зольник.

деталі дають змогу відтворити розкішне внутрішнє оздоблення храму, в якому використано мармурові капітелі колон, шиферні різьблені плити. Стіни були прикрашені фресками і мозаїчними панно, підлога викладена мармуром, порфиром, полив'яними плитками.
1828—42 на місці стародавньої церкви за проектом арх. В. Стасова зведено нову церкву з тією самою назвою (розібрано 1935).
1982, до 1500-річчя Києва, контури давнього фундаменту Десятинної церкви викладено червоним кварцитом.
Матеріали досліджень зберігаються у Національному заповіднику «Софія Київська», Національному музеї історії України, Державному Ермітажі (Санкт-Петербург) [861]. *Стефанія Кілієвич.*

281.3. Капище, 2-а пол. 10 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 3. Відкрили і дослідили П. Толочко та Я. Боровський у 1975. Культова язичницька споруда. Являє собою фундамент прямокутної будови, витягнутої по осі північ—південь (7,0 × 1,75 м). Глибина у північній частині — 0,7—0,9 м, у південній — 0,5—0,6 м. Фундамент зроблений з великого каміння, битої широкоформатної тонкої плінфи, уламків голосників, тиньку, шиферних плит тощо. Південна й північна кінцеві частини споруди переходять у заокруглені симетричні виступи, по два з кожного боку. Ще два такі виступи відходять від східного боку. Загалом капище мало шість виступів (два великі досягали 2 м в діаметрі, менші — 1 м) у вигляді пелюсток квітки, на яких, ймовірно, стояли ідоли шести язичницьких богів. Подібні заокруглені симетричні виступи, чи пелюстки, відомі зі святилища Перуна 9 ст. під Житомиром, а також з новгородського язичницького храму Перуна 10 ст. на Перині. Біля виступу з південного боку містився жертовник — чашоподібне заглиблення діам. 3 м, завглибшки бл. 1 м, де чергуються шари вугілля та обпаленої глини. У шарах вугілля та попелу знайдено багато кісток тварин, а також фрагменти кераміки 10 ст. У верхньому шарі виявлено залізну бойову сокиру. Жертовник утворився внаслідок тривалого горіння ритуального вогнища з періодичним вирівнюванням жертовного місця. Навколо споруди були залишки ритуальних вогнищ з перепаленими й обпаленими кістками, вугіллям і камінням (очевидно, залишки трупоспалень і жертвоприношень), заокруглені ями. Серед інших предметів — кістяний амулет у вигляді двох сеґментів місяця з отвором у верхній частині. Розкопками, проведеними на північ, схід і південь від фундаменту, виявлено різке падіння рівня материка. Очевидно, це природна стрімкість пагорба, на якому розташовувалося капище.
Спорудив капище, ймовірно, 980 князь Володимир Святославич як пантеон

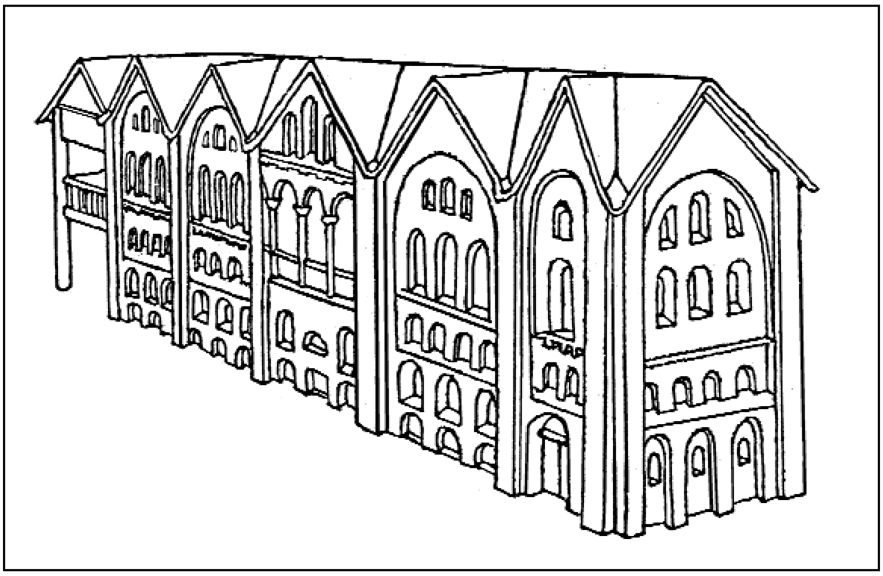

281.5. Палац західний. Реконструкція В. Харламова.
281.5. Палац західний. План.

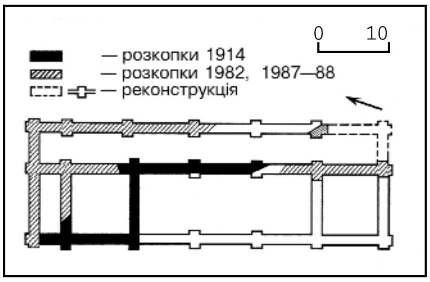

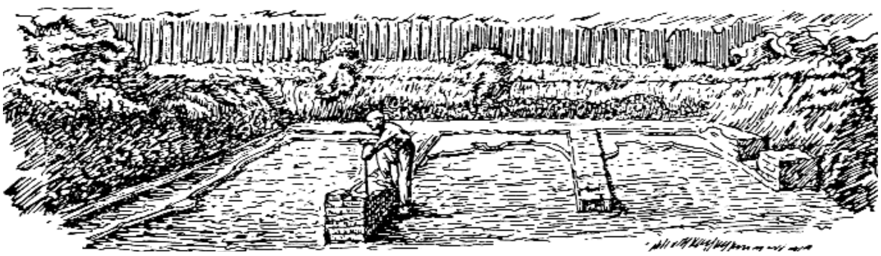

281.4. Палац. Розкопки 1907. Рисунок В. Хвойки.
281.4. Палац. Фрагмент кладки стін. Розкопки Ф. Мовчанівського. 1936.

язичницьких богів стародавньої Русі з матеріалу зруйнованої раніше будівлі, залишки якої (уламки плінфи, шиферу, шматки тиньку з фресковим розписом і кварциту на глиняному розчині) складали його фундамент. Споруду зруйновано, можливо, 988, коли князь Володимир звелів скинути слов'янських кумирів у зв'язку із запровадженням християнства в Русі. Залишки капища законсервовано.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [862].

Ярослав Боровський.

281.4. Палац, 10 ст. (археол.). Андріївський узвіз, 38. Над урвищем північно-східної частини Старокиївської гори, за 75 м на північний схід від Десятинної церкви. 1857 під час реконструкції будинку виявлено залишки стародавніх мурів з плінфи та буту, що нагадували мурування Десятинної церкви. Досліджували В. Хвойка 1907—08, Ф. Мовчанівський 1936, М. Каргер 1939, П. Толочко 1966. В. Хвойка відкрив на глибині 2 м частину зовнішньої стіни завдовжки 21 м і три прилеглі до неї поперечні стіни завдовжки 5—10 м, які ділили внутрішню частину будівлі на кілька камер. На північ від фундаменту виявлено завали стін. Тут знайдено шматки карниза, плит, частини лиштв від дверей, виготовлених з мармуру та червоного шиферу, багато різнокольорової смальти і тиньку з фресковим розписом. На підлозі підвального поверху суцільними шарами лежали обгорілі колоди та дошки. Інші дослідники відкрили 5,85 м мурування. Рештки фундаментів через зсуви зруйновані. Залишки мурування з плінфи завтовшки 2,5 см на буті з залізистого піщанику датуються 10 ст. Вчені ототожнюють споруду зі згаданим у літопису мурованим теремом «поза градом».

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України [863].

Стефанія Кілієвич.

281.5. Палац західний, 10 ст. (археол.). Пров. Десятинний, 7. Досліджували С. Вельмін 1914, В. Харламов 1982. Розкопками 1914 відкрито центральну частину будівлі (завдовжки 35 м). Вона являє собою прямокутник, витягнутий по осі північний захід—південний схід. На дні фундаментних ровів виявлено залишки вкладених у напрямку стін прямокутних у перерізі дубових і соснових балок, на які на всю ширину ровів було покладено поперечні субструкції. Між поздовжніми і поперечними балками вбито квадратні у перерізі, загострені в нижній частині дерев'яні кілки, відбитки яких чітко простежувалися в щільному материковому лесі. Все це засипано дрібним камінням і залито цем'янковим розчином. Над субструкціями лежало бутове мурування фундаментів з червоного і сірого кварциту та піщанику. В деяких місцях збереглися блоки кам'яного мурування фундаменту. На фундаменті північно-східної стіни виявлено дві лопатки. Залишків цегляного мурування стін будівлі не знайдено. 1982 дослідили північно-східну частину пам'ятки — крайню північну камеру палацу (8,75 × 8,1 м), яка замикала планувальну структуру споруди та галерею, що прилягає зі сходу. Фундамент закладено на глибині 0,65 м.

Тепер законсервований. Контури фундаменту викладено червоним кварцитом.

281.6. Палац княгині Ольги.
Фрагмент стіни.
Розкопки В. Гончарова і П. Толочка. 1970.

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України [864].

Володимир Гончар, Віктор Харламов.

281.6. Палац княгині Ольги, 10 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 2. На Старокиївській горі. Виявлений розкопками В.Гончарова та П. Толочка 1970—72, досліджений В. Харламовим 1981—82. Будівлю ототожнено зі згаданим у літописній статті 945 палацом княгині Ольги, що стояв у «граді».

Будівлю реконструювали як центричну ротонду з радіусом бл. 7,25 м. По зовнішньому контуру плану фундаментів на відстані 1,76 м один від одного розташовувалися розвали контрфорсів. Фундамент завширшки 1,52 м викладено трьома шарами великих (до 0,5 м) гранітних круглих валунів по зовнішньому і внутрішньому контурах плану будівлі. Внутрішній простір закладено дрібнішим камінням, фрагментами шиферу, кварциту тощо. Уся маса щебеню зверху залита глиняним розчином. Верхню площину фундаменту вирівняно і викладено плінфою, плитками керамічної черепиці, уламками шиферних плит. Контрфорси складено з круглого граніту і необтесаних каменів. Над обрізом фундаменту йшло цегляне мурування стін (розміри цегли: 38 × 26 × 9 см). У південній частині розкопу виявлено добре збережену потужну підпірну стіну, що прилягала під прямим кутом до основної будівлі. З її північного боку простежено таку саму паралельну стіну. Ці стіни, з'єднуючись між собою невеликою проміжною стіною, утворювали вхідне приміщення, перед яким було влаштовано кам'яний портал. Знайдено фрагменти тиньку з фресковим живописом. Для оздоблення палацу застосовували мармур, шиферні карнизи та капітелі, підлогу викладали фігурними поліхромними керамічними плитками. Контури фундаменту викладено червоним кварцитом.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [865].

Віктор Харламов.

281.7. Палац південний, 10 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 2. Залишки споруди містяться під огорожею території Національного музею історії України.

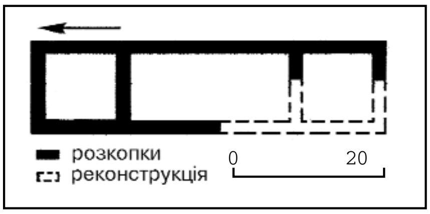

281.7. Палац південний.
План. Розкопки С. Вельміна. 1914.

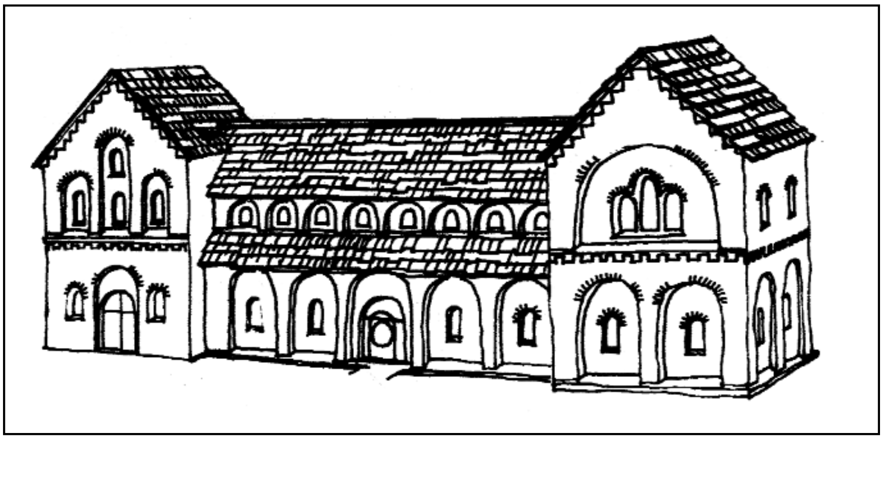

281.7. Палац південний.
Реконструкція Ю. Асєєва і В. Харламова.

Досліджували Д. Милєєв 1911, С. Вельмін 1914. У плані будівля прямокутна, зорієнтована по осі північ—південь. Завдовжки 46 м, завширшки 11,5 м. Внутрішній простір поділено двома поперечними стрічками фундаменту на три частини. Двоє бічних приміщень квадратні, середнє — прямокутне, у 2,5 раза більше за бічні. Фундаментні рови завширшки 1,7 м, завглибшки 0,6 м. На дні ровів виявлено залишки дерев'яних балок (лежнів), укладених уздовж напрямків стін по чотири в ряд, і поперечні балки, скріплені з поздовжніми на перехрестях залізними костилями. У проміжках між поздовжніми балками зафіксовано ряди правильно розташованих дерев'яних кілків. Кілки квадратні у перерізі, загострені донизу, вбиті у материковий ґрунт вертикально (добре простежувалися за порожнинами, що залишилися від них у щільному лесі). Лежні залито вапняним розчином. Бутове мурування фундаментів збереглося на дні ровів лише в кількох місцях. Фундамент стіни викладено на вапняному розчині з домішкою дрібнотовченої цегли (цем'янки).

Матеріали досліджень зберігаються в Національному музеї історії України і Державному Ермітажі (Санкт-Петербург) [866]. *Віктор Харламов.*

281. 8. Печі для випалювання плінфи, 10 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 2. На Старокиївській горі. Дослідили Ф. Мовчанівський 1936, С. Кілієвич 1974. Ф. Мовчанівський виявив піч на глибині 2—2,5 м на північному заході від Десятинної церкви. Стіни її змуровано з сирцевої цегли завдовжки до 0,45 м, завтовшки 6—7 см, обпаленої тільки з внутрішнього боку. Висота «козла» 0,35—0,5 м. У східній частині камер були отвори завширшки 1,02—1,05 м для диму. Північна стіна печі заввишки 0,22 м, південна — 0,3 м.

С. Кілієвич відкрила залишки двох печей на південний захід від Десятинної церкви. Одна з них порівняно добре збереглася, у плані прямокутна, довгими боками зорієнтована з південного сходу на північний захід. Розкопано нижній — топковий ярус печі, який складається з двох поздовжніх камер, зовнішні стіни — з сирцевих цеглин. Топкові челюсті печі завширшки 0,9 м — з північно-західного боку. Розміри печі за зовнішніми обмірами: 4,8 × 4 м. Товщина зовнішніх стін 1 м, їх складено з сирців у чотири ряди. Внутрішня стіна, що ділила топку на дві камери, вимурована з сирців у два ряди. Розміри топкових камер: 3 × 0,9 м. Рівень черені печі являє собою шар обпаленої до червоного глини завтовшки до 0,3 м. Максимальна висота уцілілих стін топки 1,3 м. У верхній частині стіни першої камери в двох місцях збереглися фрагменти склепіння. Поверхня внутрішніх стін топки під дією сильного вогню ошлакована. Весь корпус печі пропечений до червоного на товщину до 0,4 м.

За 3,5 м на північний захід від першої печі розташовувалася друга, майже вся зруйнована. Вона мала таку саму конструкцію й розміри, які встановлюються за черінню печі і пропеченою глиною, що збереглася в основі стін. Навколо печей у культурному шарі знайдено багато бракованої ошлакованої плінфи. Відкриті печі для випалювання плінфи будувалися для обслуговування потреб спорудження Десятинної церкви.

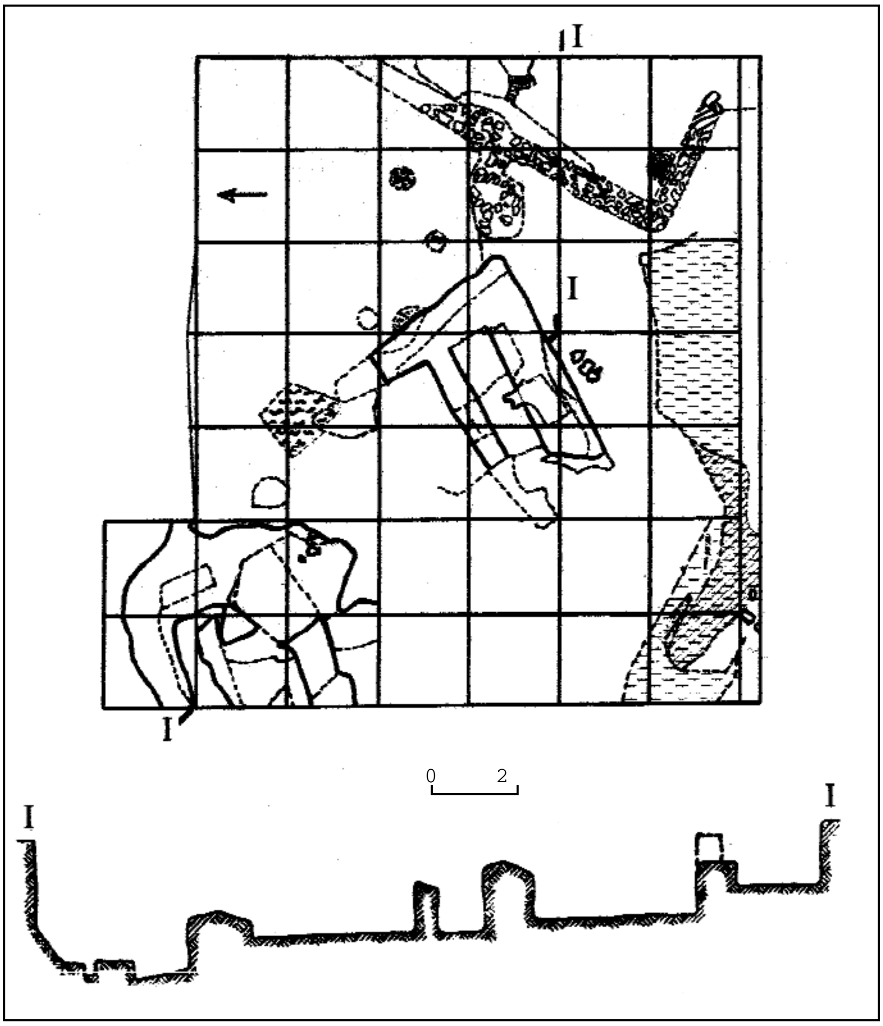

281.8. Печі для випалювання плінфи. Загальний план розкопу та розріз печей.
281.8. Печі для випалювання плінфи. Розкопки С. Кілієвич. 1974.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [867]. *Стефанія Кілієвич.*

281.9. Поховання, рів та міська забудова південно-східної частини київського дитинця, 9—13 ст. (археол.). Вул. Велика Житомирська, 2. Дослідив Я. Боровський 1988—89. На площі 2 тис. кв. м простежено життєдіяльність частини міста, починаючи з 9 ст. За даними розкопок, у 9—10 ст. ця територія входила до складу курганного могильника. Виявлено залишки двох поховань дружинників у дерев'яних гробницях, одне з них — з багатим військовим спорядженням та жіночими прикрасами, а також два дитячі поховання з речовим інвентарем. З кін. 10 ст. досліджена територія використовувалася під міську забудову. Розкопано 61 будівлю житлового та господарсько-

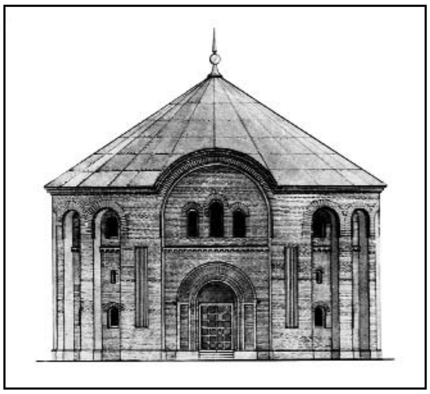

281.10. Ротонда. Західний фасад. Реконструкція Я. Боровського, П. Толочка, В. Шелягова.

го призначення. Виявлено залишки двох вулиць і сліди від паркану, що свідчить про садибну забудову. Відкрито три спеціалізовані ремісничі майстерні — ковальську, ювелірну й бронзоливарну, які датуються 12—13 ст. У 2-й пол. 12—13 ст. центральну частину території займав християнський могильник, котрий частково перекрив ранішу забудову. Виявлено 94 поховання, окремі — з інвентарем, серед якого були скляні келихи місцевої роботи. Крім будівель і поховань, знайдено й досліджено частину давньоруського оборонного рову. Під час розкопок зібрано велику колекцію унікальних речей, у т. ч. дві цінні візантійські іконки та свинцеву печатку, енколпіони, ремісничий інструментарій, знаряддя рільництва, різні побутові предмети. Знайдено також мідну чашу 14 ст. з позолотою та погрудним зображенням Христа-Еммануїла і супровідним написом.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [868].

Ярослав Боровський.

281.10. Ротонда, 12—13 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 3. На території садиби. Відкрив П. Трубецькой 1872, дослідили О. Звенигородський 1881—82, Я. Боровський, П. Толочко 1975—76. Зовнішній діаметр ротонди (у плані круглої будівлі) — 20 м, внутрішній — 17 м. Фундаменти ротонди являють собою забутування, що складається з цілих і потовчених плінф, валунів і дрібного каміння, залитих глиняним розчином з домішками вапна і цем'янки. Глибина закладання фундаменту через схил майданчика різна: від 0,4 м у східній частині будівлі до 1,1 м — у західній. Глибина залягання фундаментів пілястрів на 0,2—0,3 м більша, ніж фундаментів стін. Над фундаментом — цоколь з чотирьох рядів мурування плінфи (29—31 × 20—20,5 × 4,5—5 см) на глиняному розчині з домішками вапна і цем'янки. Стіни збереглися на висоту до 0,8 м, завтовшки — 1,5—1,6 м. Зовнішня і внутрішня поверхня стін розчленована 16 пласкими пілястрами. Внутрішні пілястри ледь позначені, зовнішні були завширшки 1,15—1,2 м, завтовшки 0,3 м. У західній частині розташовано два пілястри завширшки 3 м. Стіни вимуровано з цеглин у рівношаровій техніці на цем'янковому розчині. Використано малоформатну плінфу (29—30 × 20—21 × 4,5—5 см) і брущаті цеглини (25—26 × 12 × 7,5—8 см).

281.10. Ротонда. Східна частина. Розкопки Я. Боровського, П. Толочка. 1975—76.

Зовнішня поверхня стін облицьована цеглою-брущаткою, зміцненою вапняним розчином з піском, що вказує на ремонт ротонди, внаслідок якого нижня її частина набула в плані багатогранної форми. Усередині ротонди знайдено частину поваленої стіни, вимуруваної порядово плінфою та брущаткою на цем'янковому розчині. Зберігся фрагмент аркової перемички (вікна чи ніші) радіусом 1,2 м. Стіни були заввишки бл. 10 м. У центрі ротонди досліджено круглий стовп діам. 3,2 м, фундамент простежено на глибині 0,6 м, висота, що збереглася, — 1,1 м, база квадратна, розміри: 3,2 × 3,2 м. Під час розкопок знайдено лекальні плінфи, шматки тиньку з фресками, різноколірні полив'яні керамічні плитки, уламки шиферу, фрагмент свинцевого листа.

Київська ротонда — архітектурна споруда баштового типу, декорована пілястрами. Внутрішній простір являв собою залу з потужним центральним стовпом, що слугував опорою для перекриття. Стіни були прикрашені фресковим розписом, підлога встелена ке-

281.11. Собор св. Феодора. Реконструкція В. Харламова.

281.11. Собор св. Феодора. Загальний вигляд контурів давнього фундаменту собору.

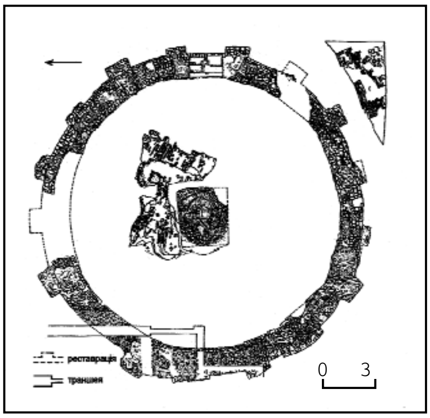

281.10. Ротонда. План.

рамічними і шиферними плитками. Вхід до будівлі — із західного боку. Призначення ротонди трактується порізному: палацова будівля; палата для рад князя з боярами і державних прийомів; цивільна будівля «київської сеньйорії»; католицька церква. Залишки ротонди законсервовано.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [869].

Ярослав Боровський.

281.11. Собор св. Феодора, 1128 (археол.). Вул. Володимирська, 7—9. Відкрили Я. Боровський і В. Харламов 1983, досліджували С. Кілієвич, В. Харламов 1984—85. Церкву св. Феодора заклав князь Мстислав Володимирович, якого було в ній поховано 1132. Впродовж 12 ст. в церкві ховали князів з роду Мстислава.

Будівля являла собою тринавний, шестистовпний, двоярусний, хрещатий храм завдовжки 28,1 м, завширшки 20 м з трохи зміщеним на схід підбанним квадратом. Північний та південний фасади будівлі членувалися лопатками відповідно до їх внутрішньої структури на чотири нерівні частини. Західний фасад мав тридільне членування. Від пам'ятки збереглися фундаменти і фрагменти мурування стін. Фундаментні рови завширшки бл. 1,8—2 м, глибина закладення фундаментів — 1,5 м. На дні ровів виявлено залишки дерев'яних субструкцій, на яких лежало бутове мурування фундаментів. Субструкціями були дерев'яні лежні, вкладені уздовж фундаментних ровів. У місцях їх перерізу виявлено добре збережені залізні костилі, що зміцнювали лежні на перехрестях. Фундамент по зовнішньому і внутрішньому контурах складено з колотого бутового каменю (граніт, піщаник). Внутрішній простір фундаменту — мурування з плінфи, дрібного каміння. Збережені блоки й фрагменти стін свідчать, що будівлю було зведено в техніці порядового мурування. До південно-східного фасаду храму на всій його довжині прилягає бічний притвор з апсидою. Аналіз використання в мурованні брущатої цегли дає підставу датувати час зведення притвору кін. 12—13 ст. Цілком імовірно, що він слугував усипальнею, оскільки під час розкопок виявлено залишки поховань. Як свідчать знахідки (золоті дробниці з перебірчастою емаллю), тут було поховано заможних осіб. Численні фрагменти тиньку вказують, що храм було розкішно прикрашено і розписано. Серед знахідок виявлено

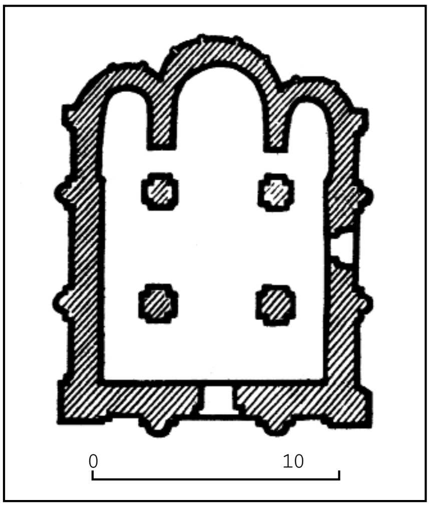

281.12. Церква св. Василія (Трьохсвятительська).
План за обмірами І. Моргілевського.

уламки круглого віконного скла (діам. 22 см), полив'яних керамічних плиток підлоги, шиферних плит тощо. Залишки церкви законсервовано.
Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [870].
Віктор Харламов.

281.12. Церква св. Василія (Трьохсвятительська), 1183 (археол.). Вул. Десятинна, 2. У північно-східній частині Старокиївської гори. Збудована великим київським князем Святославом Всеволодовичем на Великому княжому дворі. Первісно відома під назвою Василівська, нову назву одержала у 16 ст. Досліджувала С. Кілієвич 1973.
Храм хрещатий, чотиристовпний, тринавний, триапсидний, однобанний, трохи витягнутий по осі схід—захід. Розміри: 10,5 × 15,5 м разом з апсидою. Стіни викладено з плінфи у порядковій техніці мурування. Фасади членувалися пілястрами з напівколонками. Вузькі вікна мали відкоси. Стіни прикрашали орнаментальні хрести з плінфи. 1692 споруду відновили і частково перебудували. Західні стовпи розібрали, звели нове склепіння та баню на восьмигранному підбаннику. До західної частини прибудували бабинець, над ним і над вівтарем спорудили невеличкі баньки. Храм набув типових форм українського бароко. 1935 церкву підірвано і розібрано у зв'язку з будівництвом поряд Урядового центру [871]. *Гліб Івакін.*

282. «МІСТО ІЗЯСЛАВА-СВЯТОПОЛКА», 11—13 ст. (археол.). Умовна назва історичного району давнього Києва, який містився на Михайлівській горі (тепер парк «Володимирська гірка») у східній частині старокиївського плато. Гора являла собою ізольований з трьох боків мис зі стрімкими схилами в напрямку Дніпра та Хрещатого яру, у північно-західній частині з'єднувалася з основним плато неширoким перешийком. Археологічні дослідження району здійснювали О. Анненков 1838, Ф. Мовчанівський 1934, М. Каргер 1938, 1948—49, Г. Корзухіна 1940, В. Харламов 1992—95, Г. Івакін 1996—99. У 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. на території гори розміщувався спочатку язичницький, пізніше — християнський могильники. Виявлено поховання з трупоспаленнями та трупопокладеннями у камерах, інколи з досить багатим інвентарем. В 11 ст. район уже було зайнято житлогосподарськими спорудами. У 1060-х рр. великий київський князь Ізяслав Ярославич заснував у ньому на честь свого небесного покровителя монастир св. Димитрія. Бл. 1085 старший син Ізяслава Ярополк заклав церкву св. Петра, де його поховали 1087. За деякими гіпотезами, церкву

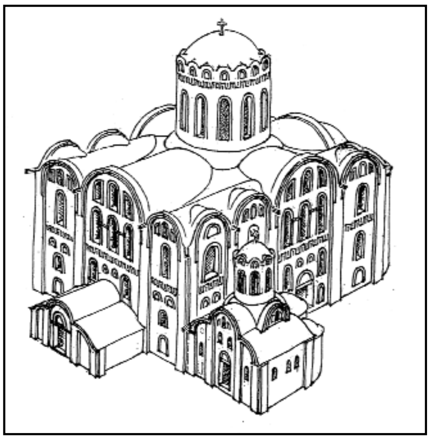

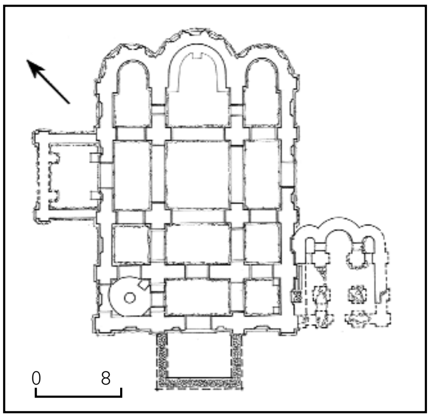

282.1. Собор св. архістратига Михаїла.
Реконструкція А. Реутова.
282.1. Собор св. архістратига Михаїла.
План. Розкопки Г. Івакіна. 1996—97.
282.1. Собор св. архістратига Михаїла.
Загальний вигляд розкопу.
Розкопки Г. Івакіна. 1997.
282.1. Собор св. архістратига Михаїла.
Південна частина з «хрещальнею».
Розкопки Г. Івакіна. 1997.

св. Петра пізніше було перейменовано на Димитрівську. Найвірогідніше, з нею можна ототожнювати рештки мурованої споруди, виявленої О. Анненковим 1838 та М. Сагайдаком 1980 у садибі на вул. Трьохсвятительській, 4-а. У 1108—13 Святополк Ізяславич збудував собор св. архістратига Михаїла, що пізніше став центром великого монастиря. На північ від нього у 2-й пол. 12 ст. зведено муровану надбрамну церкву. Ззовні район оточили потужними укріпленнями на зразок валів «міста Ярослава». Внутрішні вали з'явилися у серед. 17 ст. За свідченням Павла Алеппського (серед. 17 ст.), захисні споруди мали вигляд земляних

валів з дерев'яною стіною зверху та глибоким ровом перед ними.

В 11—13 ст. «місто Ізяслава-Святополка» було густо заселено і в межах валів мало вуличну структуру. Можливо, в ньому містилася резиденція князів Ізяславичів, два чи три монастирі. Забудова складалася переважно з наземних зрубних та стовпово-каркасних будівель. Виявлено сліди кількох ремісничих майстерень, серед яких особливий інтерес становить «житло художника», в якому знайдено посудини для фарб, предмети ювелірного мистецтва, набір теслярських інструментів. На території «міста Ізяслава-Святополка» виявлено 13 скарбів ювелірних речей, велику кількість монетних гривень, три великі різьблені плити з овруцького шиферу із зображенням святих вершників.

З 14 ст. весь район займав Михайлівський Золотоверхий монастир. Археологічні дослідження 1996—99 показали, що життя в ньому впродовж 14—18 ст. не припинялося (виявлено об'єкти з полив'яною керамікою, гутним склом та іншими речами цього періоду).

Матеріали досліджень зберігаються в Національному заповіднику «Софія Київська», Національному музеї історії України, Державному історико-архітектурному заповіднику «Стародавній Київ», Державному Ермітажі (Санкт-Петербург) [872]. *Гліб Івакін.*

282.1. Михаїла св. архістратига собор, 12 ст. (археол.). Вул. Трьохсвятительська, 6. На верхньому плато Володимирської гірки. Досліджували Ф. Мовчанівський 1934, В. Харламов 1992—95, Г. Івакін 1996—99. У 1930-і рр. перед руйнуванням архітектурні обміри та дослідження провів І. Моргілевський. Собор заклав 1108 у північній частині «міста Ізяслава-Святополка» великий князь Святополк Ізяславич, в ньому його було й поховано 1113. На той час головне ядро споруди вже було завершене. Вона являла собою шестистовпний, хрещатий, триапсидний, двоярусний храм з яскраво виявленим нартексом і однією банею. Розміри: 28,8 × 18,86 м. У північному членуванні нартекса розміщувалися сходи, що вели на хори. Для зведення храму навколишню територію було наново сплановано, ліквідовано житлову забудову, здійснено глиняну підсипку. Через нерівність ділянки фундаменти стін мали різну глибину: 0,9 м у західній частині, 1,5—1,6 м в апсидах, нижній обріз фундаментів лежить на одному рівні. Їхня середня шир. — 1,6 м. Дно ровів під фундаментами забутовано камінням, битою плінфою, зміцнено дерев'яними лежнями, які скріплено залізними штирями й залито цем'янковим розчином. Стіни викладено у техніці змішаного мурування («opus mixtum») з заглибленим рядом. Ширина стін — 1,3 м (апсидної частини — 1,2 м). Внутрішні лопатки виступають на 0,35 м, зовнішні — на 0,55 м. Плінфа великого формату: 27—29 × 34—38 × 4—4,5 см, добре випалена. Підбанний простір майже квадратний, трохи подовжений по осі схід—захід (6,8 × 6,45 м). Фасади розчленовано потужними пласкими лопатками відповідно до внутрішнього членування споруди на чотири нерівні частини, кожна з яких завершувалася напівциркульною закомарою. Апсиди було прикрашено вузькими напівколонками та двоступінчастими нішами, стіни — горизонтальними поясами таких самих декоративних пласких ніш та меандровим фризом з плінфи. Стовпи храму хрещаті у плані. Підлогу викладено різьбленими шиферними плитами з мозаїчною інкрустацією, полив'яними плитками різного формату й кольору. Інтер'єр прикрашали мармурові капітелі, шиферні плити, мозаїки, фрески.

Невдовзі після завершення оздоблення до південно-західного наріжжя собору прибудовано невеличкий храм — «хрещальню» (приблизно 10,8 × 8,6 м) у такій самій техніці мурування. Це був чотиристовпний однобанний храм з трьома апсидами, неглибокими фундаментами (0,7—0,8 м). Північна стіна частково спиралася на виступ фундаменту собору, тому що власного фундаменту не мала. Біля західного та північного порталів добудовано нові притвори (6,8 × 4,7 м). Північний мав усередині квадратні стовпи (0,8 × 0,8 м), зовнішні та внутрішні лопатки. Глибина залягання фундаментів притворів — 0,6 м. Собор на поч. і в серед. 18 ст. зазнав значних перебудов і набув вигляду споруд у стилі українського бароко. В серпні 1937 висаджений у повітря. Під час відбудови собору 1997—99 автентичні рештки збережено і перекрито плитою без навантажень на них, окремі ділянки музеєфіковано.

Матеріали досліджень зберігаються у Національному заповіднику «Софія Київська», Національному музеї історії України, Державному історико-архітектурному заповіднику «Стародавній Київ», Державному Ермітажі (Санкт-Петербург) та ін. музеях [873]. *Гліб Івакін.*

282.2. Надбрамна церква, остання чв. 12 ст. (археол.). Вул. Трьохсвятительська, 8. На території верхнього плато Володимирської гірки на північ від Михайлівського Золотоверхого собору. Дослідив Г. Івакін 1999.

Споруда мурована, з однією апсидою, орієнтованою на південний схід. Зовнішні розміри: довж. — 10,82 м (без апсиди — 8,65 м), шир. — 8,4 м. Товщина зовнішніх стін у західній частині — 1,5 м, у східній — 1,2 м, апсиди — 1 м, внутрішньої стіни проїзду — 0,53 м. Приблизно посередині зовнішня західна стіна з'єднується зі стіною проїзду невеликою поперечною стінкою завтовшки 0,75 м. Внаслідок цього утворювалися дві бічні камери, де, вірогідно, були сходи, що вели на другий поверх. На східній стіні проїзду виступає потужний прямокутний пілон. Діам. апсиди — 2,7 м. Рештки споруди пошкоджені під час викопування поховальних та господарських ям, зведення Варваринських келій та прокладання водогону. Фундаменти у західній частині завглибшки 0,7 м, у східній — 2,3 м, зроблені з дрібного бутового каменю на вапняно-глиняному розчині з домішками піску. Складаються з двох масивів, конструктивно між собою не пов'язаних. Ширина фундаментів перевищує товщину стін і сягає у західній частині 2,3 м. Мурування стін рівношарове, з плінфи поганого випалу

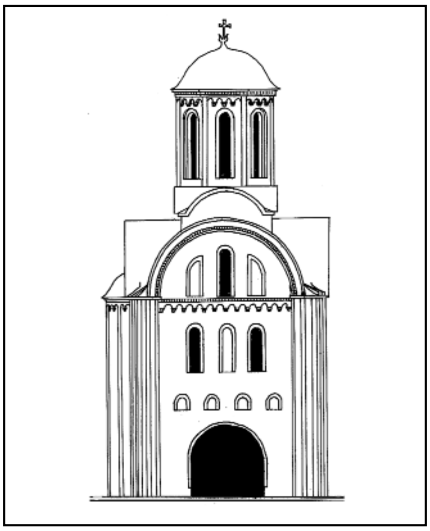

282.2. Надбрамна церква. Північний фасад. Реконструкція А. Реутова.

282.2. Надбрамна церква. План фундаменту. Розкопки Г. Івакіна. 1999.

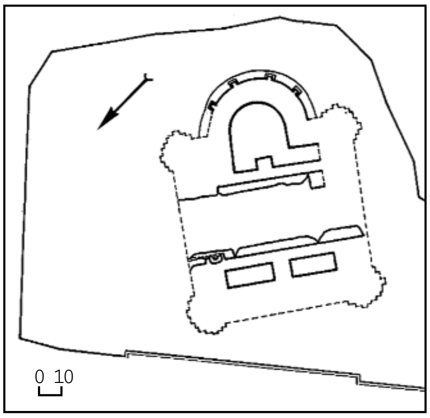

282.2. Надбрамна церква. Реконструкція планів I і II ярусів.

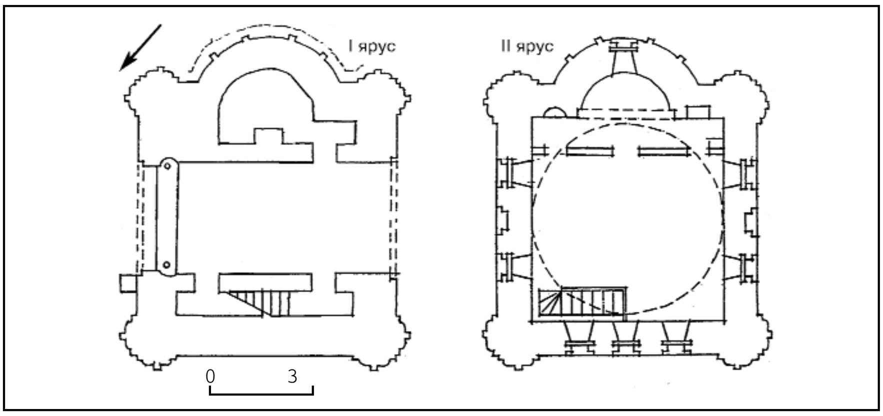

282.2. Надбрамна церква. Загальний вигляд розкопу. Розкопки Г. Івакіна. 1999.

розміром 28—29,5 × 20—21 × 3,5—5,5 см. Розчин цем'янковий з домішками глини. У західній частині проїзду зберігся уламок шиферної плити завширшки 75 см, вмурований у кладку стіни, з напівсферичним заглибленням для підп'ятника воріт. Церква мала фрескові розписи (збереглися сліди графіті), ззовні — гладенький тиньк світлого кольору. Обабіч брами простежено сліди потужної дерев'яної огорожі. Вірогідно, брама вела до одного з монастирів на території «міста Ізяслава-Святополка», причому спочатку вона була дерев'яною. Рештки споруди музеєфіковано.

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України, Державному історико-архітектурному заповіднику «Стародавній Київ».

Гліб Івакін.

282.3. Собор Димитрівського монастиря, 2-а пол. 11 ст. (археол.). Вул. Трьохсвятительська, 4-а. Входив до складу ансамблю будівель Димитрівського монастиря, заснованого у 2-й пол. 11 ст. як релігійний центр «міста Ізяслава». Належав до «вотчих» князівських монастирів. Прямі літописні відомості про будівництво церкви відсутні. Згадується 1128 у зв'язку з розповіддю про події боротьби між Димитрівським і Печерським монастирями. Служителі останнього захопили церкву «и нарякоша ю Петра». Ця згадка дає підстави припускати, що у Димитрівському монастирі могло бути два храми. Фундаменти собору вперше виявлено 1758 під час зведення кам'яної огорожі навколо Михайлівського монастиря. Досліджували О. Анненков 1838, М. Сагайдак, С. Чернов 1980. Розкрито стрічкові фундаменти північної апсиди і південної частини церкви, складені з шматків граніту на світло-рожевому цем'янковому розчині. Загальна висота фундаментів — 1,5 м, шир. — 1,3 м. Храм являв собою шестистовпну триапсидну будівлю завдовжки 28 м і завширшки 19,5 м, можливо мав галереї. Середня апсида гранчаста, бічні — півкруглі. З північного та південного заходу до собору прилягали прибудови — вежа зі сходами і хрещальня.

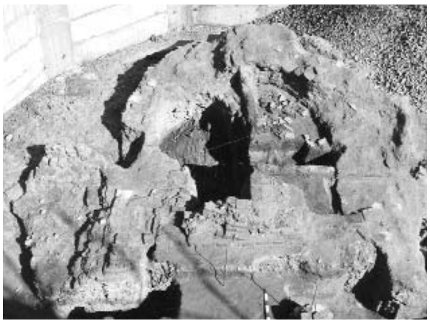

282.2. Надбрамна церква. Фрагмент фундаменту (апсида). Розкопки Г. Івакіна. 1999.

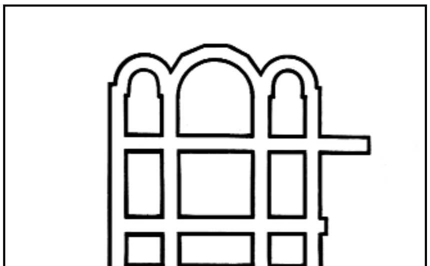

282.3. Собор Димитрівського монастиря. План за Ю. Асєєвим.

282.3. Шиферна плита 11 ст. із зображенням св. Євстафія Плакіди. Розкопки Г. Івакіна. 1997.

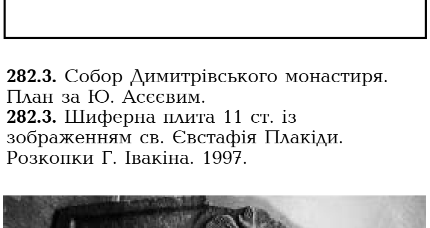

Внутрішні опори храму у плані хрещаті. Виявлено фрагмент мурування сферичного перекриття будівлі, в якому два ряди вертикально поставлених плінф перекриває ряд горизонтально укладених плінф розміром 3,5—4 × 28—28,5 × 32 см. Діаметр виявленого перекриття бл. 2 м.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [874].

Михайло Сагайдак.

283. «МІСТО ЯРОСЛАВА», 11—13 ст. (археол.). «Місто Ярослава» — умовна назва великого району стародавнього Києва в пам'ять його будівничого, великого київського князя Ярослава Мудрого. Було оточене потужним земляним валом, який починався від укріплень «міста Володимира» (сучасна пл. Михайлівська) і продовжувався в напрямку Майдану Незалежності, де була Лядська брама. Потім вал повертав на теперішні вулиці Б. Грінченка, Малопідвальну та Прорізну до Золотих воріт — головного в'їзду до міста (див. ст. 162). Далі він прямував сучасною вул. Ярославів Вал до пл. Львівської, де стояла Жидівська брама. Від брами вал пролягав понад схилом гори вздовж вул. Великої Житомирської до укріплень «міста Володимира». Площа міста в межах цих укріплень дорівнювала 70 га. Літопис під 1037 повідомляє: «Заложи Ярославъ городъ великый у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротехъ святыя Богородица Благовещенье, и посемь святаго Георгия монастырь и святыя Ирины». Композиційним центром забудови «міста Ярослава» був Софійський собор, довкола якого виріс новий архітектурний ансамбль, де мешкала основна маса населення Верхнього міста — ремісники, торговці, розташовувалися садиби бояр, монастирі, церкви, князівські палаци.

Перші археологічні розкопки на території «міста Ярослава» здійснив 1832 К. Лохвицький, який повністю відкрив Золоті ворота, засипані у 18 ст. під час перебудови земляних укріплень Києва. 1833—34 археолог майже повністю розкопав руїни великого храму (як він вважав — св. Ірини) на розі вулиць Ирининської та Володимирської. 1834 К. Лохвицький у пошуках могили Діра, котра, за свідченням літопису, мала бути «за святою Ориною», виявив на південь від руїн церкви фундаменти зі схожим матеріалом (1913—14 досліджені та атрибутовані С. Вельміним як палац 11 ст.). О. Ставровський 1845 завершив розпочаті К. Лохвицьким розкопки та зробив новий план церкви, 1909—10 Д. Милєєв дослідив рештки храму 11 ст. і великий християнський цвинтар біля нього (ріг пров. Георгіївського і вул. Стрілецької). 1925 В. Ляскоронський провів розкопки в садибі Софійського собору, де виявив окремі знахідки доби Київської Русі. В 1939—40, 1946, 1948—52 масштабні археологічні дослідження, проведені М. Каргером, дали можливість з'ясувати багато важливих питань будівельної історії Софійського собору. Відкрито залишки мурованої стіни 11 ст. довкола собору, а також муровану лазню. 1951 здійснено розкопки Ярославового валу в районі між садибою № 13 на вул. Малопідвальній і старим телецентром (В. Богусевич, П. Раппопорт). 1967

В. Дяденко і П. Толочко на подвір'ї будинку № 14 на вул. Великій Житомирській відкрили залишки кількох жител 11—13 ст. В одному з них знайдено бл. 8 кг бурштину. З 1970 систематичні археологічні дослідження «міста Ярослава» здійснює відділ археології Києва Інституту археології НАН України. 1970 П. Толочко дослідив залишки оборонного валу в садибі № 38 на вул. Великій Житомирській, на вул. Ірининській, № 3, 5, 6 відкрив печі 11 ст. для випалювання вапна. 1971—72 С. Висоцький провів розкопки Золотих воріт, які дали багато нового матеріалу для реконструкції первісного вигляду споруди і валу, що прилягав до неї. Цінні дані про масову забудову «міста Ярослава» одержано в ході розкопок Я. Боровського 1973 на вулицях Рейтарській, 33 та О. Гончара, 10. У 1978 на вул. Рейтарській, 38 Я. Боровський та М. Сагайдак дослідили частину міського кварталу, забудованого зрубними і стовповими спорудами. 1979 вони обстежили фундаменти західної частини південної нави та південної галереї церкви св. Георгія. 1981 В. Ленченко, М. Сагайдак, В. Харламов встановили місцезнаходження Лядської брами. Розкопками на вул. Стрітенській (Я. Боровський 1981—82) відкрито ділянки стародавніх вулиць, уздовж яких розташовувалися житлові та господарські будівлі, ремісничі майстерні. Культурний шар у «місті Ярослава» залягає на глибині 1,5—2 м. Археологічні дослідження останніх років [вул. Велика Житомирська, 11 — 1994; вул. А. Тарасової, 5, пров. Рильський, 4 — 1997; вулиці Володимирська, 20—22, Велика Житомирська, 20, Паторжинського, 14 — 1999—2000; вул. Золотоворітська, 13 — 2000 (Я. Боровський, В. Гончар, І. Мовчан); Майдан Незалежності — 2001 (В. Зоценко, М. Сагайдак)] доповнюють дані про планувальну структуру та соціальний стан стародавнього міста.

Під час розкопок 2001 частково досліджено вісім давньоруських садиб із житловими і господарськими спорудами, які прилягали до Лядської брами. Виділено два хронологічні етапи в житті цієї частини міста. Перший — 10—1-а чв. 11 ст. — ділянки двох шляхів (бл. 25 м), які пролягали тут до спорудження укріплень. Другий — 2-а пол. 11—12 ст. — характеризується появою регулярної міської забудови, яка формується вздовж головної вулиці, що вела до Св. Софії та невеличкого майдану, який виник перед Лядською брамою.

283.1. Лазня митрополичого двору. План за М. Каргером.

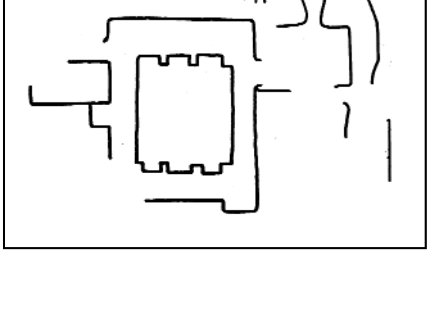

Матеріали досліджень зберігаються в Національному заповіднику «Софія Київська», Музеї історії міста Києва та Національному музеї історії України, Інституті археології НАН України [875].

Стефанія Кілієвич.

283.1. Лазня митрополичого двору, 11—12 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 24. На території Національного заповідника «Софія Київська», біля північного фасаду собору. Відкрив і дослідив М. Каргер 1946. Являла собою залишки центрального і двох бічних приміщень, стіни яких було вимуровано з плінфи на цем'янковому розчині. У центральному приміщенні підлога лежала на цегляних стовпцях, між якими проходили канали для гарячого повітря. М. Каргер інтерпретував будівлю як піч для випалу цегли-плінфи 11—12 ст.; В. Богусевич, проаналізувавши матеріали розкопок, дійшов висновку, що це лазня митрополичого двору.

Матеріали досліджень зберігаються в Національному заповіднику «Софія Київська» [876].

Сергій Висоцький.

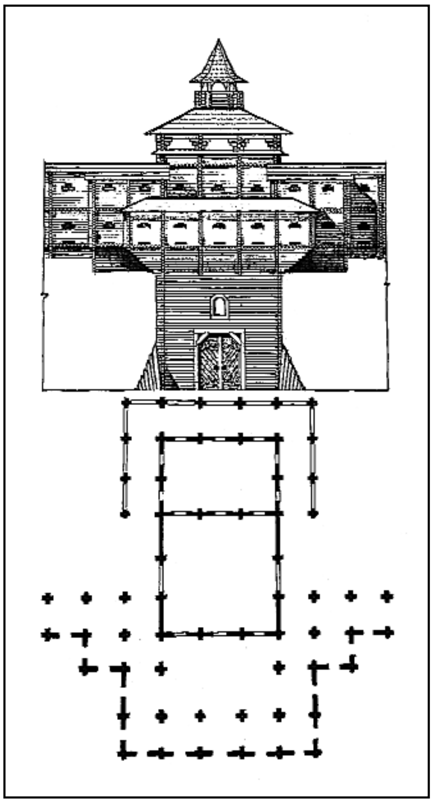

283.2. Лядська (Печерська) брама. Реконструкція М. Сагайдака і В. Шелягова.

283.2. Лядська (Печерська) брама. Реконструкція М. Сагайдака.

283.2. Лядська (Печерська) брама, 11—13, 17—18 ст. (археол.).У північно-західній частині Майдану Незалежності. Була одним із головних оборонних пунктів у мережі фортифікаційних споруд Верхнього Києва. Збудована, як і вся мережа укріплень «міста Ярослава», в кін. 1030-х рр. Згадується в літопису під 1151 і 1240, в грамоті польського короля Сигізмунда І від 15 березня 1523. Місцезнаходження та конструкція Лядської брами тривалий час залишалися предметом наукової дискусії. Відкрили В. Ленченко, М. Сагайдак, В. Харламов 1981. Дослідив М. Сагайдак 1981, 2001. Виявлено і досліджено оборонні вал та рів, штучне водоймище, рештки моста, що був перекинутий через рів, проїзд Лядської брами, вісім садиб з житловими та господарськими спорудами, давні шляхи, залишки мурованої Печерської брами.

Давньоруський вал (досліджено понад 70 м) спускався з нагірного плато до Хрещатої долини по осі сучасної вул. Б. Грінченка, перетинав сучасний Майдан Незалежності і продовжувався у напрямку сучасної вул. Костьольної. Під час спорудження валу у цій частині міста давніми будівничими було використано природний ландшафт місцевості — значний перепад висоти, стрімке материкове підвищення, що тяглося з північного заходу на північ, наявність двох річок-струмків, русла яких підходили з протилежних боків, утворюючи широку і глибоку вимоїну з боку Хрещатої долини (одна з річок протікала по осі сучасного пров. Т. Шевченка, друга — по осі сучасної вул. Михайлівської). В деяких місцях вал зберігся до 5 м заввишки. Загальна ширина насипу — 33 м. Дослідження

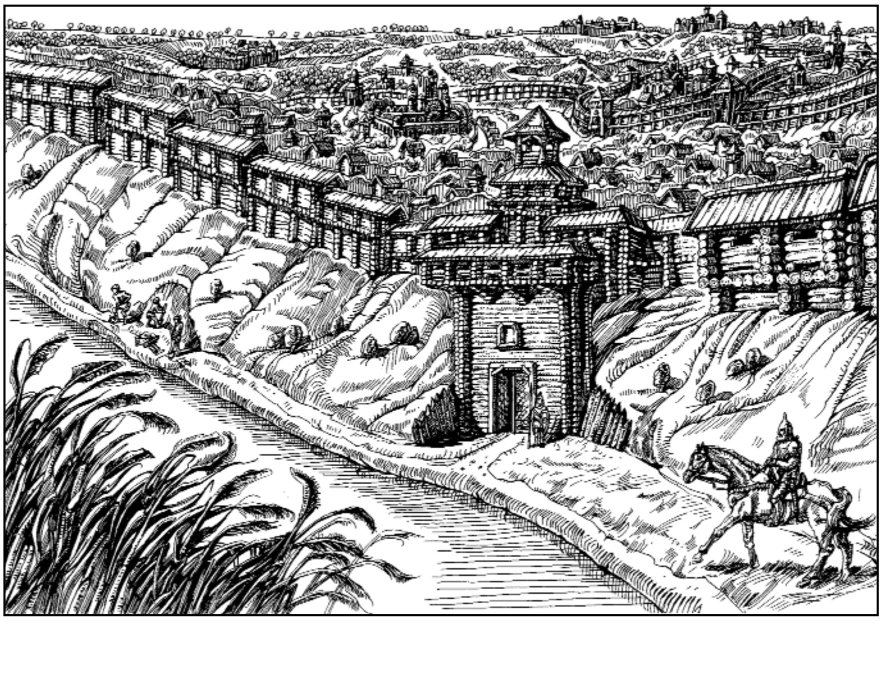

технології будівництва показало, що для утримання насипаної землі будувався каркас із дубових, кантованих на восьмикутник брусів. Секції, кожна з яких складалася з двох паралельних рядів квадратних клітей (3,1 × 3,1 м), були поставлені поперек валу. Більша секція, що налічувала 12 клітей, утримувала центральну частину насипу та схил з боку міста; менша — із шести клітей — була приставною, жорстко не «прив'язаною» до першої, тримала схил з боку поля. Секції встановлено на відстані 0,8 м одна від одної.

Оборонний рів був викопаний на відстані 5—10 м від валу і за час існування укріплень перетворився у штучне водоймище завширшки понад 16 м і завглибшки до 5 м. На північній ділянці, де рів підступав найближче до валу, знайдено рештки моста: три ряди дерев'яних паль та поміст з дощок. За даними досліджень, міст, споруджений у давньоруський час, з відновленнями та перебудовами функціонував до 18 ст.

Проїзд Лядської брами завширшки 4,2—4,3 м містився майже у центральній частині виявленого валу. Стіни проїзду були зміцнені дерев'яними брусами і становили основу надбрамної вежі. Поздовжні лаги фіксували дерев'яний поміст. Подвійні дерев'яні стіни з обох боків проїзду вказують на наявність приміщень.

Із всього комплексу фортифікаційних споруд та довколишньої забудови вдалося зберегти незначну частину проїзду Лядської брами, яку законсервовано під залишками цегляної кладки 18 ст.

Залишки мурованої Печерської брами виявлено на місці Лядської брами 11 ст. Брама містилася в товщі давньорусько-

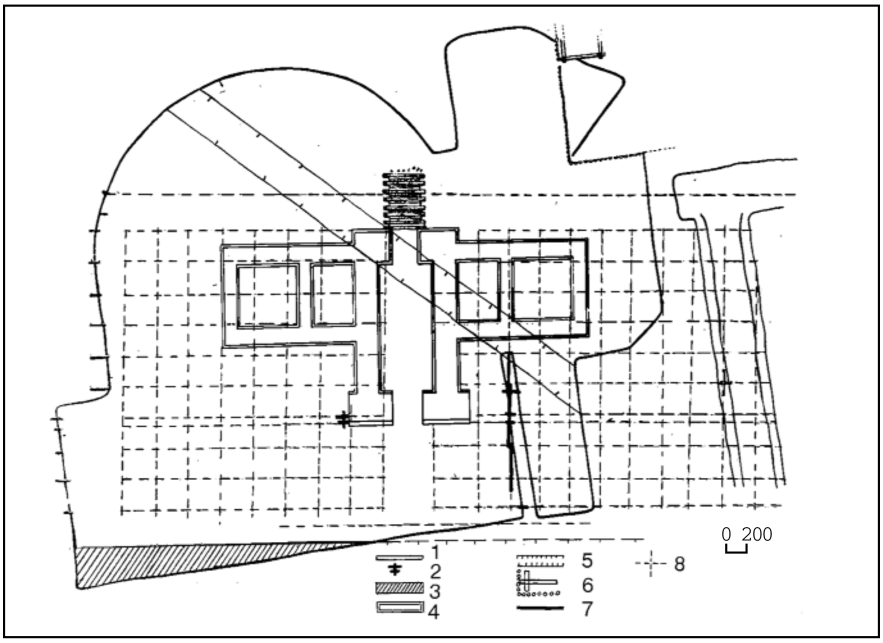

283.2. Лядська (Печерська) брама.
План розкопу. 1981:
1. Мостова 17—18 ст.
2. Залишки дубових клітей-зрубів 11 ст.
3. Оборонний рів 11—13 ст.
4. Кладка фундаментів і стін брами 18 ст.
5. Дренажний рів.
6. Огорожа і будівлі 18 ст.
7. Межа розкопу.
8. Реконструкція внутрішньовалових конструкцій 11 ст.

283.2. Лядська (Печерська) брама. Загальний вигляд розкопу. Розкопки В. Ленченка, М. Сагайдака, В. Харламова. 1981.

го оборонного валу, на шляху, що вів до Печерського монастиря та Печерського відділення Верхнього Києва, який виник у серед. 17 ст. (звідси й назва). Брама згадується в розписних списках Києва 1654 і 1673. Використовуючи давні земляні споруди, вочевидь, 1654, було зведено дерев'яну Печерську браму. 1673 її реконструйовано. Зникла брамна вежа, дерев'яні зруби проїзду сховано в товщу валу, ззовні виступали лише портали, де розміщувалися стулки брами. В'їзд закривався залізними ґратами за допомогою підйомного механізму. До частини валу з боку поля в районі брами насипано додатковий земляний вал — равелін, в якому розташовано ще одну в'їзну браму. Будівництво кам'яної брами розпочато, вірогідно, 1756, про що свідчить план старокиївської фортеці 1755 (див. ст. 207), де показано старовинну дерев'яну браму і нову кам'яну, яку «надлежить делать». Муровану Печерську браму зафіксовано на планах Києва 1768, 1787, 1802, 1803. Вона проіснувала до 1820-х рр., коли вал було зрито, приміщення брами перетворено на окремі камери, де розташувався «військовий острог». 1837 наземні приміщення було розібрано, прилеглі земляні вали остаточно переплановано.

На глибині 1 м від сучасної денної поверхні розкопано залишки фундаментів і цокольної частини стін по всьому периметру споруди. У плані будівля мала Т-подібну форму. Проїзд проходив між двома витягнутими пілонами, до яких прилягали симетричні прямокутні будівлі-кордегардії, що були місцем розташування варти. Довжина будівлі по осі проїзду становила 19,64 м, проїзд був завширшки 6 м, у районі порталів — 3,2 м. Фундаменти завширшки 2,7—2,8 м, стіна — 2,1 м. З боку поля були контрфорси. Споруду вимуровано з великоформатної цегли (33 × 16 × 7 см) в системі мурування, де тичкові ряди чергуються з ложковим рядом. У проїзді виявлено дерев'яний поміст — оригінальну дерев'яну конструкцію з потужних дубових брусів, вимощених дошками. Він мав поруччя і хідник. Ззовні браму було вирішено в стилі

283.2. Лядська (Печерська) брама. Рештки дерев'яних клітей оборонного валу. Розкопки М. Сагайдака. 2001.

бароко з окремими елементами класичного стилю. Вона мала вигляд тріумфальної арки, увінчаної бароковим фронтоном і двоколонними портиками. Бічні приміщення прикрашено стрункими пілястрами, що утримували розвинені карнизи. Покрівлю виконано з черепиці типу «бобровий хвіст».

У 2001 Печерську браму відновлено (реконструкція арх. Л. Цяук).

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України [877].

Михайло Сагайдак.

283.3. Могильник, 11—12 ст. (археол.). Вул. Велика Житомирська, 11. На дні і схилах давнього яру, що містився в районі сучасної садиби № 11. Дослідив І. Мовчан 1994. На глибині 0,5—1 м від сучасної поверхні виявлено 87 чоловічих, жіночих, дитячих та підліткових поховань. Контури могильних ям не простежено, у трьох похованнях знайдено залишки дерев'яних трун. Небіжчики були покладені головами на захід або північний захід, руки складені на грудях чи животі. В одному з поховань виявлено два кістяки. У двох похованнях зафіксовано кістяки у скорченому стані, що інтерпретуються як поховання волхвів. У 12 похованнях знайдено різноманітний поховальний інвентар: скляні браслети (фрагменти й цілі), бронзові ґудзики, фрагмент скляного персня, відмічено сліди очілля і залишки золотих ниток на одному з черепів. Переважна більшість поховань зафіксована у давньоруському горизонті, що містить матеріали 11 — серед. 12 ст. Значна площа могильника (520 кв. м), тривалий час його існування, розміщення у центральній частині стародавнього Києва вказують на те, що він розташовувався при храмі того ж самого часу, яким датуються численні уламки плінфи, шиферу, граніту і кварциту. На території могильника досліджено яму прямокутної форми з рештками спалених книжок, двома людськими черепами і скелетом півня. Від книжок збереглися бронзові застібки, декоративні цвяхи, мідний посріблений накладний хрест. Крім того, виявлено залізну сокиру, замок і ключ. Яма датується 2-ю пол. 12 ст. На дні яру виявлено залишки поховання у зрубі, пограбованого ще в давнину. Під час його розчистки знайдено підвіску у вигляді молота Тора і фрагменти меча. Поблизу поховання розкопано рештки святилища.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [878].

Ярослав Боровський.

283.4. Мостова, 12—13 ст. (археол.). Вул. Стрітенська, 11 — вул. О. Гончара, 8/5. Виявив і дослідив Я. Боровський 1981—82. Давню вулицю зафіксовано на глибині 1—1,2 м від сучасної поверхні. Проходила зі сходу на захід (з незначним відхиленням на північ) майже паралельно сучасній вул. Стрітенській, за 40 м південніше від неї. Ширина вулиці досягала 6 м. Вона мала дерев'яне мощення і паркани обабіч. Досліджено чотири ділянки цієї вулиці-дороги завдовжки 85 м — від вул. О. Гончара, 8/5 до вул. Стрітенської, 11. Конструкція мостової на всіх розкопаних ділянках однакова. Дерев'яні підвалини, що їх укладали уздовж проїжджої частини дороги, мали довж. 1,5— 2,3 м і товщину 20—30 см. На одній з ділянок простежено 10 підвалин, на які настилалася мостова зі щільно підігнаних одна до одної товстих колод. Уздовж північного й південного боків вулиці виявлено сліди дерев'яного паркану, яким відгороджувалися від дороги двори-садиби. Для паркану викопувалася неглибока канавка (0,4—0,7 м) завширшки до 1 м, в яку забивалися дерев'яні стовпи діам. 20—24 см на відстані один від одного 0,5—0,7 м. Ці стовпи кріпилися з поперечними підвалинами, що відходили від узбіччя дороги, утворюючи таким чином поміст для пішоходів. На одному з відтинків вулиці, уздовж її південного боку розчищено широку вимостку завдовжки до 7 м і завширшки 4 м, викладену з уламків каменю, плінфи, шматків цем'янки, шиферу і кісток тварин на добре утрамбованому лесовому підстилі.

283.4. Мостова. Розкопки Я. Боровського. 1981—82. План розкопу.

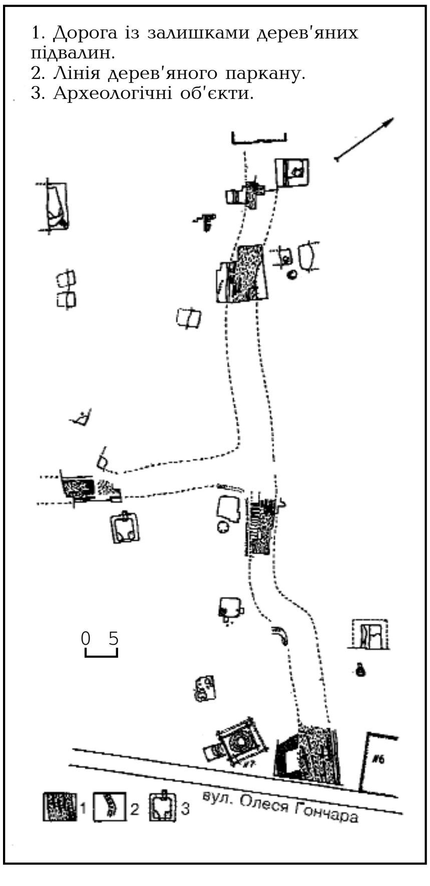

283.2. Лядська (Печерська) брама. Загальний вигляд розкопу садиби. Розкопки М. Сагайдака. 2001.

Під час розчистки вулиці в сірому щільному прошарку завтовшки до 0,5 м від її поверхні виявлено уламки гончарної кераміки та амфор, кістки тварин, залізні цвяхи, вістря залізних стріл, залізне кільце зі штирем, залізні ножі, стремена, фрагменти скляних браслетів і посудин, шиферні прясла, полив'яні плитки, кістяний двобічний гребінь з вічковим орнаментом.

Досліджена вулиця проходила від Лядської брами повз Софійський собор до Жидівської (пізніше Львівської) брами і була однією з головних у Верхньому Києві.

Крім вулиці-дороги, виявлено провулок, що пролягав перпендикулярно до

сучасної вул. Стрітенської. Давній рівень його на протязі 10 м простежений на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Мав шир. 3 м. Дерев'яна мостова складалася з поздовжніх підвалин завдовжки 1,5—2 м і завтовшки 30 см. По ширині проїжджої частини вкладалося шість підвалин, що перекривалися поперечними колодами. Обабіч містилися дерев'яні вимостки — хідники для перехожих завширшки 0,4—0,5 м. Від вимостки залишилися сліди дерев'яних горбилів. Розріз дороги дав змогу виявити два настили: нижній — 11 ст. і верхній — 12 ст. Товщина самої дороги (до материка) сягала 0,3—0,5 м.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва.

Ярослав Боровський.

283.5. Оборонний мур софійського двору, 1030-і рр. (археол.). Вул. Володимирська, 24. Виявлено з південного і частково західного боків Софійського собору. Площа двору, оточеного в давнину муром, складала бл. 3,5 га. Дослідив М. Каргер 1948, 1950. Простежено два відтинки фундаментів. Один (завдовжки 77 м) простягався від наріжжя митрополичого будинку в напрямку будівлі кін. 19— поч. 20 ст. (тепер корпус № 3 Національного заповідника «Софія Київська») і продовжувався вздовж його південно-західного фасаду, другий (завдовжки 21,3 м) — від північно-західного наріжжя дзвіниці, далі йшов під трапезну і до вищезгаданої будівлі. Фундамент закладено завглибшки 1,2 м, завширшки 1,4—1,6 м. З обох боків фундаменту муру приблизно через кожні 6 м простежуються лопатки завширшки 1,2—1,6 м, завтовшки 0,2—0,4 м.

Матеріали досліджень зберігаються у Національному заповіднику «Софія Київська» [879]. *Сергій Висоцький.*

283.6. Оборонний мур (стіна) і рів, 11—13 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 24. Навпроти південної брами Національного заповідника «Софія Київська». Відкрив і дослідив І. Мовчан 1998. Виявлено фундаменти оборонного муру завдовжки 13,2 м, що простягалися зі сходу на захід до південної брами. Ширина — 1,2 м, глибина залягання — 0,4—0,5 м. Складені з бутового каменю (піщанику), уламків плінфи завтовшки 3—3,5 см на цем'янковому розчині. В основі фундаменту зафіксовано порожнини від двох поздовжніх дерев'яних брусків — лежнів, покладених на цем'янковий розчин. У 1-й пол. 11 ст. захисні функції виконував дерев'яний частокіл («столпіє»), рештки якого виявлено уздовж північного муру. На північ від стіни і частоколу відкрито і простежено 25 м давньоруського оборонного рову. Трапецієподібний у розрізі, на рівні материка завширшки 11 м, на рівні давньої денної поверхні — бл. 12 м, врізаний в материк на глибину 3,5 м. В 11—13 ст. це був єдиний оборонний комплекс, що належав до укріплень Великого двору Ярослава Мудрого — нової резиденції великих київських князів.

Контур фундаменту муру викладено червоним кварцитом на проїжджій частині вулиці [880].

Ярослав Боровський, Володимир Гончар.

283.7. Палац, 11 ст. (археол.). Вул. Ірининська. На південний схід від залишків Ірининської церкви, приблизно за 25 м від неї. С. Вельмін 1913—14 виявив фундаментні рови монументальної будівлі палацового типу, що за планом і технікою будівництва нагадувала палаци київського дитинця поблизу Десятинної церкви. Досліджено дві паралельні стіни завдовжки бл. 12 м, розташовані одна від одної на відстані 11 м. Первісні розміри будівлі: довжина бл. 17 м, шир. 11 м. Фрагменти стін та залишки пілястрів дали змогу реконструювати споруду як будинок з тридільним членуванням. Конструктивні особливості закладання фундаментів з дерев'яними лежнями в основі свідчать, що палац збудовано в час Ярослава Мудрого. У писемних джерелах будь-які дані щодо цієї будівлі відсутні.

Матеріали досліджень втрачено [881]. *Сергій Висоцький.*

283.7. Палац.
План. Розкопки С. Вельміна. 1913—14.

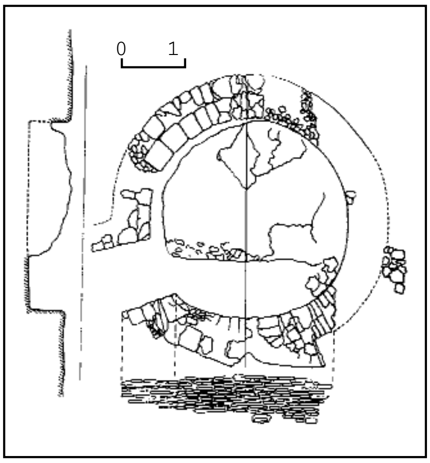

283.8. Піч для випалювання вапна.
План і розріз. Розкопки П. Толочка. 1970.

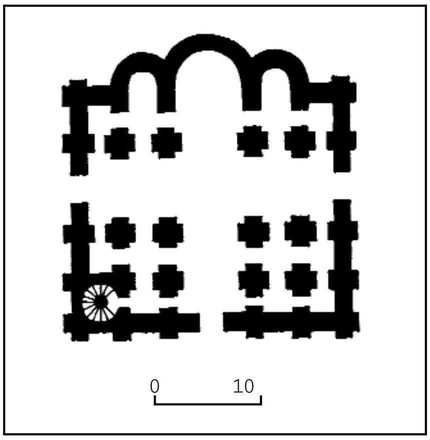

283.9. Церква.
План-реконострукція за М. Каргером.

283.10. Церква.
План. Розкопки Д. Милєєва. 1909—10.

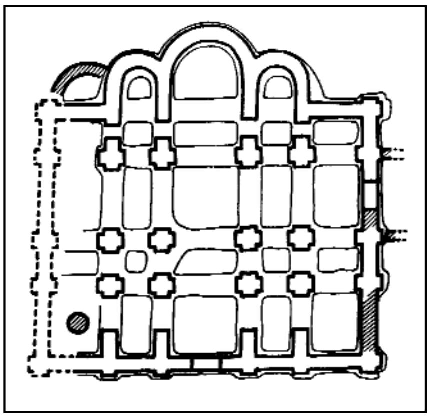

283.8. Печі для випалювання вапна, 11 ст. (археол.). Вул. Ірининська, 3, 5, 6. На краю плато, над Хрещатим яром. Відкрив і дослідив П. Толочко 1970. Під час розкопок виявлено виробничий комплекс 11 ст. для випалювання вапна (досліджено залишки шести печей). Одна з них у плані мала майже правильну круглу форму, челюсті якої виступали в південній частині. Стіну печі завтовшки бл. 0,6 м складено з двох рядів плінфи (3,5—4 × 25 × 34 см) на глиняному розчині. Внутрішній бік стіни дуже ошлакований. Плінфа пропалена майже на половину одного ряду. Оскільки камера печі заглиблена в материк, ретельно обкладено лише внутрішній бік стіни. Ззовні стіна змикається з материковою глиною. Внутрішній діаметр камери печі 2,6 — 2,7 м, ширина входу до камери 0,8 м, вхід в челюсті 0,9 м, довжина стінок гирла печі 1 м, вис. 0,3—0,4 м. Усередині камери під завалом плінфи лежав шар вапна і вапняку. Випалене вапно вивантажувалося через гирло печі. Під час розчищення другої печі виявлено частково збережене мурування з плінфи, що повторювало форму випаленої глини. Через високу температуру плінфа і глиняні шви поміж нею перетворилися на ошлаковану масу темно-червоного, в окремих місцях — світло-зеленого кольорів. Внутрішній діаметр печі бл. 2,5—2,6 м. Інші печі збереглися гірше. Виробничий комплекс для випалювання вапна обслуговував будівництво архітектурного ансамблю «міста Ярослава».

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [882].

Стефанія Кілієвич.

283.9. Церква, 11 ст. (археол.). На розі вулиць Ірининської та Володимирської. Досліджували К. Лохвицький 1833—34, О. Ставровський 1846, С. Вельмін 1913—14, І. Мовчан, Я. Боровський 1998. К. Лохвицький відкопав вівтарну частину триапсидного храму, визначивши її як церкву св. Ірини, що згадується в літопису під 1037. За характером мурування та будівельних матеріалів (шиферні плити, цегла-плінфа, цем'янковий розчин, уламки тиньку із залишками фресок), рештками гробниць і поховань в ямах пам'ятка датується 11 ст. О. Ставровський завершив розкопки і склав новий план церкви. Матеріали розкопок не збереглися. Певною мірою уявлення про храм дають малюнки худ. М. Сажина, на яких зображено залишки стін будівлі заввишки до 2 м. С. Вельмін

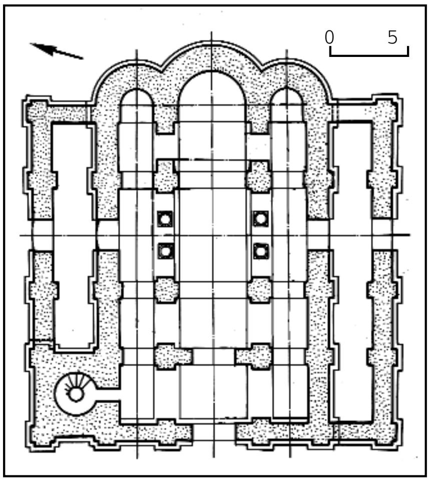

283.11. Церква св. Георгія. Реконструкція плану за Я. Боровським, М. Сагайдаком, В. Шеляговим.

283.11. Церква св. Георгія. Фундамент південної галереї. Розкопки Я. Боровського і М. Сагайдака. 1979.

дослідив фундаментні рови з дерев'яними субструкціями — лежнями на дні, склав генеральний план церкви, запропонував її реконструкцію. На його думку, церква була хрещатою, триапсидною, п'ятибанною будівлею, оточеною з трьох боків галереями. Наближену реконструкцію запропонував арх. Ю. Асєєв. Я. Боровський та І. Мовчан виявили і дослідили залишки фундаментного рову південно-західного кута церкви.

Матеріали досліджень зберігаються в Національному музеї історії України [883].

Ярослав Боровський, Сергій Висоцький.

283.10. Церква, 11 ст. (археол.). Вул. Стрілецька, 6; митрополичий сад Національного заповідника «Софія Київська». Дослідив Д. Милєєв 1909—10. План складено в результаті вивчення фундаментних ровів. Храм був великою хрещатою триапсидною будівлею, оточеною з заходу, півночі й півдня галереями. У північно-західному куті розташовувалася вежа зі сходами на хори. Церква мала розкішний внутрішній декор, про що свідчать уламки тиньку з залишками фресок, мозаїчні кубики, фрагменти мозаїчних підлог, голосників тощо. На основі аналізу характеру мурування, розчину цем'янки, розмірів плінфи будівля датується 11 ст. Функціонувала в 11—13 ст. Остаточно розібрана у 18 ст. Поблизу церкви виявлено великий давній могильник. Щодо атрибуції храму дослідники не мають спільної думки. Одні вважають, що це був храм митрополичого двору, інші називають споруду Ірининським собором.

Матеріали досліджень зберігаються в Національному музеї історії України [884]. *Сергій Висоцький.*

283.11. Церква св. Георгія, 11 ст. (археол.). Вул. Золотоворітська. У районі сучасної площі, що її утворюють вул. Золотоворітська, Рейтарська та пров. Георгіївський. Належить до числа центральних споруд «міста Ярослава». Про будівництво однойменного монастиря згадується в літопису під 1037. Дані про будівництво церкви є в «Проложному сказанні» 14 ст., за яким дату її завершення можна віднести до 1051—53. Досліджували І. Самойловський 1934, 1937, 1939, Я. Боровський, М. Сагайдак 1979. Споруда мала стрічкові фундаменти, складені з бутового каменю різних порід на розчині. Глибина закладання фундаментів та їхня ширина різні: під основним об'ємом храму вони сягають глибини 1,3 м за шир. 1,6—1,8 м (врізані в материковий лес), під стіною галереї — 0,8 м за шир. 1,2 м (укладені на підсипці). Дерев'яних субструкцій не мали. Над фундаментом розміщено вирівнювальний ряд плінфи (на грубому шарі розчину), на який покладено шиферні плити. Стіни церкви, що збереглися на окремих ділянках до трьох рядів мурування, були завтовшки 1,1—1,5 м. Їх складено у техніці змішаного мурування з плінфи (мурування з прихованим рядом) та круглого каменю. Плінфа коричневого та червоного кольорів, квадратна: 30 × 30 × 3; 31 × 31 × 3,5 см. На стінах храму були пілястри завширшки 1,07 м, що виступали із зовнішнього боку на 0,5 м, з внутрішнього — на 0,15 м. Загальна довжина будівлі з апсидою — бл. 27 м, шир. — 24 м. Храм тринавний, шестистовпний, хрещатий з двома галереями — південною і північною і трьома апсидами. Під час розкопок у різний час виявлено уламки тиньку з фресковим розписом, смальту, що вказує на декоративне оздоблення. Підлогу було вистелено різноманітними полив'яними плитками (квадратні, ромбічні, трикутні зеленого, коричневого, чорного і золотавого кольорів). Знайдено також фрагменти мармурових колон, шиферних плит, голосників і віконного скла, шматки листового свинцю.

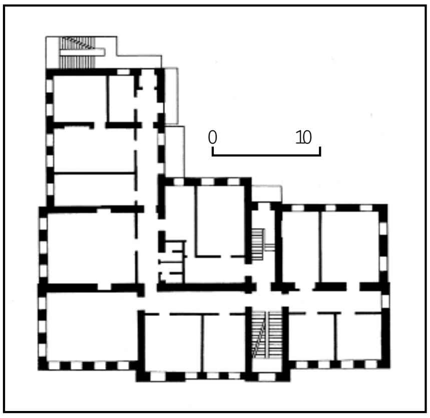

284. План другого поверху.

284. Вул. Некрасовська, 10/8.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [885].

Ярослав Боровський, Михайло Сагайдак.

284. МІСЬКА САНІТАРНА ЕПІДЕМІОЛОГІЧНА СТАНЦІЯ, 1905—09 (архіт., іст.). Вул. Некрасовська, 10/8. На розі з вул. Ю. Коцюбинського. Зведена за рішенням Київської міської управи за проектом арх. І. Ніколаєва як приміщення для проведення аналізів чистоти води, повітря та ґрунтів, якості харчових продуктів тощо. Первісно — двоповерхова споруда, на аттику якої була вказана дата побудови (втрачена). Весь час використовувалася за призначенням. На першому поверсі були розташовані житлові приміщення для робітників та службовців. Другий займали бактеріологічний відділ і кімнати для спеціальних хімічних аналізів. Окрема кімната з удосконаленою витяжкою призначалася для роботи з їдкими газами. У 1975—78 реконструйована з надбудовою третього й мансардного поверхів, заміною перекриттів та інженерних мереж, влаштуванням зовнішніх металевих протипожежних сходів (автори проекту — архітектори В. Гопкало, А. Дубинська, М. Ліберберг).

Триповерхова з мансардою, цегляна, пофарбована, у плані Г-подібна. Основний об'єм орієнтований вздовж вул.

Ю. Коцюбинського, дворове крило — паралельно вул. Некрасовській. Планування основного об'єму з виділеною ризалітом сходовою кліткою — коридорне двобічне, у крилі — коридорне однобічне. На третьому поверсі з боку вул. Некрасовської влаштовано залу засідань на 112 місць. Міжповерхові перекриття — пласкі залізобетонні, над залою — з полегшених панелей по металевих балках, у мансарді — дерев'яні. Вальмовий дах — по дерев'яних кроквах, покриття бляшане.

Оздоблена в раціональних формах неоренесансу (нижні два поверхи) та класицизму (надбудовані поверхи). Композиція фасадів ритмічно-ярусна, сформована горизонтальними гуртами та міжвіконними й наріжними поповерховими лопатками, виділеними білим кольором на тлі пофарбованих стін. Вікна прямокутні: на першому поверсі — з клинчастими перемичками й підвіконними полицями, на другому — з прямими сандриками й підвіконними фільонками, на третьому — вікна менші за розміром, без оздоблення, підкреслені широким підвіконним гуртом, у мансарді — рідко розставлені маленькі віконця. Фасади мають широкий фриз і вінцевий карниз значного виносу зі стилізованими модульйонами. Акцентним елементом фасаду з боку вул. Ю. Коцюбинського є центральний ризаліт асиметрично розміщеного головного входу. Первісне оформлення інтер'єрів не збереглося.

Будинок — зразок громадської споруди спеціального призначення поч. 20 ст.

Питання про організацію централізованого санітарного контролю і нагляду у Києві було порушене на засіданні Міської управи, що відбулося 21 травня 1887. Рішення про створення Київської міської санітарної станції і проект тимчасових правил ухвалено у грудні 1891. Спочатку її планувалося розмістити на Хрещатику. Станція була допоміжним органом у роботі виконавчої Санітарної комісії при Міській думі. Її головна мета полягала у захисті населення від недоброякісних харчових продуктів та їх фальсифікацій. 1900 штат станції складався з трьох осіб (завідувач, помічник і лаборант), на її утримання призначалося 2400 крб. щорічно. Крім спостережень за якістю харчів, станція проводила аналізи води, повітря, ґрунту, сили освітленості, здійснювала судово-медичну експертизу тощо. За короткий термін заклад перетворився в один з провідних на півдні Російської імперії в своїй галузі.

1931 тут утворено Київську міську дезінфекційну станцію з районними відділками.

Тепер — Київська міська санепідемстанція, при якій діють бактеріологічна, вірусологічна, небезпечних інфекцій, СНІДу, санітарно-гігієнічна, радіологічна лабораторії [886].

Михайло Кальницький, Олександр Тищенко.

285. МІСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ім. М. В. ГОГОЛЯ, 1903—04 (архіт.). Вул. Предславинська, 30-а. На червоних лініях забудови вулиць Предславинської і Щорса. Ухвалу про створення міських училищ ім. М. В. Гоголя та ім. В. А. Жуковського (вул. Лук'янівська, 62), призначених для однорічного навчання грамоти дітей малозабезпечених киян, прийнято Київською міською думою 1902 у рік 50-річчя від дня смерті письменників. Училище розраховане на 440 учнів з роздільними класами для хлопчиків і дівчаток. Будинок зведено за проектом і під керівництвом арх. І. Ніколаєва.

285. Вул. Предславинська, 30-а.
285. План третього поверху.

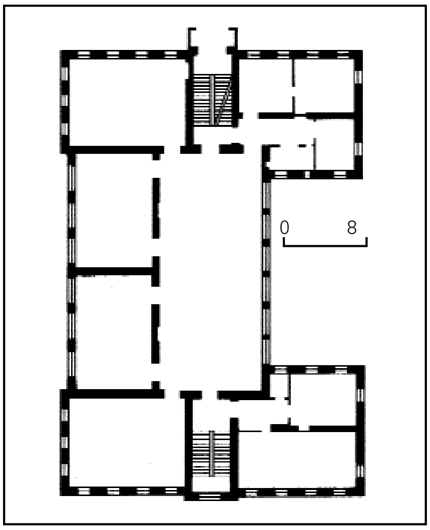

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, має три входи: два звернені на вулиці Предславинську і Щорса, третій — у бік вул. Червоноармійської (колишньої пл. Новостроєнсько-Володимирської).

Вирішений у цегляному стилі з елементами готики. Композиція всіх фасадів симетрична. В центральних ризалітах бічних фасадів, увінчаних аттиками, розміщено входи до двомаршових сходів (через перепад рельєфу вхід з вул. Предславинської організовано на рівні другого поверху по містку над приямком). Над арковими отворами входів у п'ятикутних тимпанах порталів вміщено дату спорудження (1904). Фасад з боку вул. Щорса фланковано двома ризалітами, які завершуються двоярусними аттиками, оформленими прямокутними й стрілчастими нішами. Вертикальної спрямованості архітектурним масам надають міжвіконні лопатки на рівні другого й третього поверхів, оформлені вгорі у вигляді стовпчиків-лізен трикутного перерізу. Аттики й карнизи, горизонтальні пояски й ніші, поребрики й городки, надвіконні лучкові перемички з замковими каменями демонструють високі декоративні можливості цегляного мурування, надають споруді ошатності. На кожному поверсі — просторі рекреаційні холи з шістьма віконними прорізами, зверненими на подвір'я. До них виходять двері з шести класних кімнат, а також невеликі коридори бічних крил, що містять по три приміщення.

Будинок — цінний зразок навчальної споруди поч. 20 ст.

Під час 1-ї світової війни тут містився шпиталь. За радянської доби діяли школи: трудова і середня № 56.

Тепер — гімназія № 56 [887].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

286. МІСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ім. С. Ф. ГРУШЕВСЬКОГО, 1910—11 (архіт., іст.). Вул. Фрунзе, 164. На червоній лінії забудови вулиці (колишня вул. Куренівська), на ділянці трапецієподібної форми, бічний фасад виходить на колишню пл. Петропавлівську. Крім головного будинку, на ділянці є дві невеликі службові двоповерхові споруди.

Вперше питання про будівництво школи порушив у 1903 відомий вчений і громадський діяч М. Грушевський, виконуючи заповіт свого батька. 1907 Київська шкільна комісія винесла ухвалу про спорудження школи, після чого Міська управа виділила ділянку на Куренівці, на той час передмісті Києва. Первісний проект розробив арх. Е. Брадтман. У 1908 арх.-худ. В. Кричевському було доручено перепроектувати фасади будівлі в українському народному стилі.

У червні 1910 відбулися торги на здійснення будівництва, яке проводилося під наглядом арх. Е. Брадтмана протягом чотирнадцяти місяців. 26 грудня 1911 відбулося освячення будинку та відкриття училища. Споруджено коштом С. Грушевського (100 тис. крб.) та на гроші, виділені Міською управою (23 тис. крб.).

Будинок був пошкоджений внаслідок пожежі 1912 та у 1921 й 1943. Під час відбудови неточно відтворено форми первісного даху, викривлено форму люкарен; постраждало декоративне оздоблення.

Будинок триповерховий, цегляний, у плані П-подібний. Перекриття дерев'яні. Дах вальмовий, первісна бляшана покрівля тепер замінена на шиферну. Компактний план споруди (довж. 48 м, шир. від 18 до 25,5 м) має суворо симетричну форму з виступами крил у бік подвір'я. Внутрішнє планування коридорне з двома входами з боку головного фасаду через тамбури й вестибулі, двома трохи виділеними на бічних фасадах двомаршовими сходами. Класні кімнати розташовані по обидва боки коридора. На першому поверсі в середній частині — невеликий світловий хол, вікна якого звернені на подвір'я. В центральній частині третього поверху — актова зала, до якої з боку вулиці прилягають три класні приміщення. Площини головного й бічних фасадів розділено по горизонталі на два яруси. В нижньому — вікна з перемичками еліпсоподібної форми, у верхньому (другий і третій поверхи) — трапецієподібної, характерної для українського народного архітектурного стилю поч. 20 ст. Увінчує стіну цегляний карниз невеликого виносу. Головний фасад розчленовано на три основні

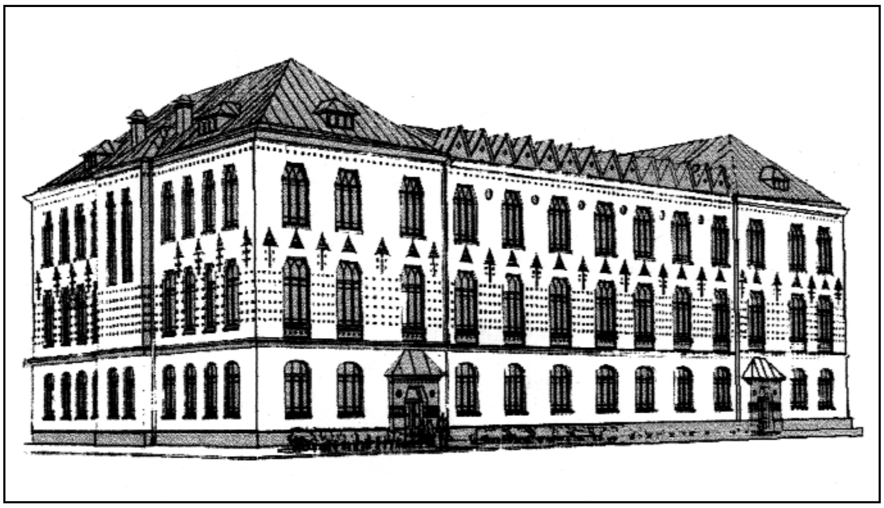

286. Міське училище ім. С. Ф. Грушевського. Мал. В. Чепелика.

частини: центральну та два бічні ризаліти, трохи висунуті з площини стіни, які мають внизу тамбури з піддашками, що нагадують силует української хати. Тамбури невеликого виносу, тому що міська влада не дозволила вийти на червону лінію забудови вулиці, як задумав В. Кричевський. Портал тамбура — з трапецієподібним отвором входу, простінки оформлено широкою смугою з полив'яних кахлів червоногарячого кольору, над ними — тондо з хрещатим кахляним орнаментом. Двері первісно були декоровані різьбленням (не збереглося). Середня частина головного фасаду, трохи утоплена відносно площин ризалітів, вирізняється великими трапецієподібними вікнами другого й третього поверхів, причому нахил верхнього одвірка вікон другого поверху зроблено під кутом 45°, третього — 60°, що надає їм стрункості й урочистості. Простінки другого поверху оздоблено малими рожево-червоними кахлями, які утворюють орнамент у вигляді нерозкритих бутонів квітів (автор назвав їх «квітами життя»). Ці трикутні орнаментовані нішки на рівні підвіконної смуги між другим і третім поверхами оперізують будинок з трьох боків, надаючи йому особливої краси й витонченості. На осях простінків верхнього поверху — круглі тондо, заповнені трикутними кахлями, що утворюють розетки. Під карнизом — смуга, яка складається з окремих квадратних зелених кахлів, над карнизом у полі кожного трикутного фронтончика вписано квадратні й трикутні кахлі, що зливаються у ромбічну форму.
Бічні фасади вирішено стримано, вони мають маленькі вікна витягнутих пропорцій (вписані в круглі нішки розетки тепер відсутні). Об'єм сходової клітки, що виступає, має здвоєні вузькі вікна.
Пам'ятка відзначається оригінальністю вирішення, є зразком раціоналістичної течії українського народного архітектурного стилю поч. 20 ст.
На поч. 1914 з будинку зняли меморіальну дошку, встановлену на пошанування С. Грушевського. Його син М. Грушевський висловив незгоду з цього приводу, заявивши про припинення відрахувань училищу відсотків з капіталу, який заповів батько. У липні 1915 за клопотанням Київської міської управи дошку було знову встановлено.

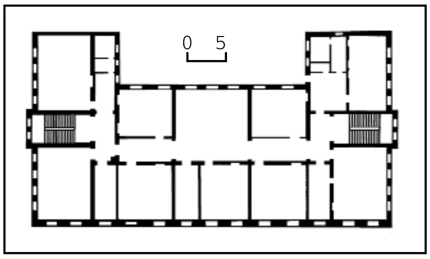

286. План третього поверху.

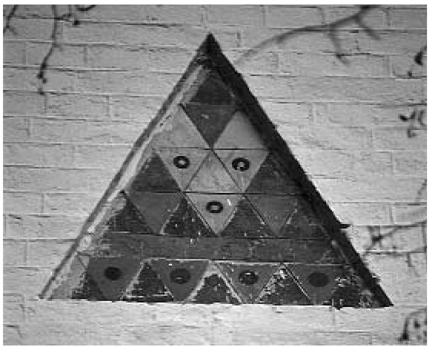

286. Орнаментальні кахляні вставки у підвіконнях третього поверху.

Грушевський Сергій Федорович (1830—1901) — освітній діяч, організатор народної освіти, батько українських істориків Михайла та Олександра Грушевських. Народився у м. Чигирині в духівницькій родині. Після закінчення Київської духовної семінарії навчався у Київській духовній академії (1855—59). Був професором словесності у Полтавській духовній семінарії (1859—60) та професором по класу Святого Письма у Київській духовній семінарії (1860—65), учителем російської мови і словесності у Холмській русько-греко-уніатській гімназії (1865—68) та в Кутаїській класичній гімназії (1869—70). Працюючи інспектором народних училищ Ставропольської (1870—78) і Терської (з 1878 до смерті) губерній, виявив великі організаторські здібності у виробленні системи народної освіти на Північному Кавказі. Автор підручника «Перша навчальна книга церковно-слов'янської мови», що вийшов 1872 у Києві і згодом кілька разів перевидавався, інших підручників та ряду методичних посібників для шкіл, етнографічних досліджень. Помер та похований у Владикавказі. За заповітом 1892 частину спадщини С. Грушевський передавав для заснування стипендії свого імені при Київській духовній семінарії та Києво-Подільському духовному училищі, а також на будівництво та утримання у Києві чи Владикавказі (за вибором спадкоємців) безкоштовного чоловічого училища.
1911 на першому поверсі будинку містилися приватний дитячий садок О. Дараган (пізніше Третій міський Куренівський), їдальня і кухня. На другому і третьому — у дванадцяти класних кімнатах навчалося 456 учнів, переведених сюди із трьох початкових змішаних міських училищ — Куренівського № 6 та Пріорських № 14 і № 31. Тут же були актова і рекреаційна зали, бібліотека, три квартири, вчительські, медична, а також п'ять вільних класних кімнат.
У роки 1-ї світової війни частину приміщень на третьому поверсі займав притулок для дітей воїнів запасу, мобілізованих на фронт.
1915 в будинку розмістили притулок для 150 воїнів-калік та майстерні з виготовлення протезів і ортопедичних апаратів. Ініціатива заснування в Києві

286. Вул. Фрунзе, 164.

такого доброчинного закладу, що став третім у країні після Москви і Петрограда, належала Н. Терещенко, вдові підприємця і доброчинця Ф. Терещенка. Вона очолювала Київський обласний відділ Всеросійського комітету допомоги хворим, пораненим офіцерам та нижчим військовим чинам і тим, які одужували. 29 червня 1915 митрополит Київський і Галицький Флавіан освятив приміщення закладу. Виробнича частина притулку складалася зі столярної, шорної, слюсарної, нікелювальної, шевської майстерень та складальні, де виготовляли протези. Керував нею інж.-технолог К. Зайкевич. Тільки упродовж першого року їх було зроблено бл. 4 тис. Лагодили і замінювали протези воїнам-інвалідам за рахунок держави. Очікуючи готові вироби, вони мали змогу не тільки мешкати на третьому поверсі будинку, а й пройти курс навчання з граматики і малювання та опанувати шевське або столярне ремесла.

У березні 1917 за наполяганням гласного М. Ярошевського виконано одну з найголовніших умов засновника училища: Київська міська дума прийняла постанову про викладання у ньому всіх предметів українською мовою.

1996 на фасаді будинку встановлено анотаційну меморіальну дошку із чорного граніту.

З 2000 тут учбовий корпус № 3 Академії муніципального управління [888].

Василь Галайба, Микола Кучеренко, Віктор Чепелик.

287. МІСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ім. В. А. ЖУКОВСЬКОГО, 1903—04 (архіт., іст.). Вул. Лук'янівська, 62. В історичній місцевості Татарка, що на Лук'янівці. Фасад будинку фіксує втрачену червону лінію забудови вулиці. 1902, коли минуло 50 років від дня смерті письменників В. Жуковського та М. Гоголя, Київська міська дума вирішила відкрити початкові училища на пошанування обох літераторів і спорудити будинки коштом міста. Будинок училища ім. В. А. Жуковського зведено за проектом і під керівництвом арх. І. Ніколаєва. Виконавець — будівельна контора Я. Файбишенка. Пізніше до частини основного об'єму зроблено двоповерхову прибудову, що порушує симетрію споруди.

У бічних крилах двох верхніх поверхів містилися класні кімнати, в центральній частині — рекреаційні зали. На другому поверсі було відділення для хлопчиків, на третьому — для дівчаток (первісно передбачалося влаштування у кожному відділенні трьох паралельних класів по 50 учнів; фактично діяло по чотири таких класи). Перший поверх попередньо призначався під бібліотеку, але з 1905 тут діяв дитячий садок на 100 місць. На території садиби збереглися одноповерхові цегляні служби.

Будинок триповерховий, цегляний, у плані Н-подібний.

Оздоблений у цегляному стилі з використанням модернізованих форм неоренесансу. Головний фасад симетричний, його центральну вісь з порталом підкреслено розкріповкою, яка первісно завершувалася над карнизом двома цегляними тумбами (не збереглися). Великі віконні прорізи на першому поверсі прямокутні, на другому — лучкові з замковими каменями,

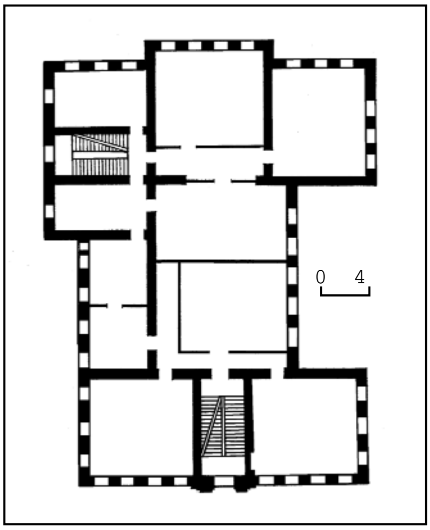

287. Вул. Лук'янівська, 62.
План другого поверху.

на третьому — напівциркульні, зі стрілчастим обрамленням. Вікно третього поверху в центрі здвоєне, у тимпані вміщено дату закінчення будівництва (1904).

Будинок — цінний зразок навчальної споруди поч. 20 ст.

Училище ім. В. Жуковського давало початкову освіту дітям малозабезпечених киян, було розраховане на 356 учнів.

У 1900—10-х рр. законовчителем закладу був Тарнавський Петро Іванович (1884—1938) — церковний діяч, член Всеукраїнської православної церковної ради (з 1917), настоятель Старокиївської парафії при Софійському соборі (з 1922), єпископ УАПЦ (з 1923), один із засновників і заступників голови губернської ради братства «Діяльно-Христова церква» (з 1924), голова ради братства (1925). Репресований, розстріляний.

Під час 1-ї світової війни будинок займала навчальна рота Другої школи прапорщиків. Після 1917 у ньому було влаштовано одну з перших у місті українських шкіл. Пізніше тут містилася середня школа, у повоєнні роки — відділення Індустріально-педагогічного технікуму.

З 1980-х рр. будинок на ремонті [889].

Михайло Кальницький.

288. МІСЬКИЙ САД, 18—20 ст. (іст., містобуд.). Вул. М. Грушевського. На верхній правобережній придніпровській терасі, між вул. М. Грушевського, Хрещатим і Маріїнським парками, прилягає до Маріїнського палацу і будинку Верховної Ради України. Мав назви — Царський, Палацовий сад, Міський парк, Першотравневий парк. З 1993 — сучасна назва. Пл. — 11,8 га. Головний вхід — з боку вул. М. Грушевського.

Закладений за наказом російського імператора Петра І як регулярний, або зразковий сад. Засаджений 1706—07 і 1709 шовковичними деревами і виноградом. У серед. 18 ст. упорядкований і перепланований у зв'язку з будівництвом Царського (Маріїнського) палацу за проектом арх. Б.-Ф. Растреллі, який керував і розробкою проекту парку, створеного майстром садово-паркового мистецтва Д. Фоком і садівником Л. Гофмейстером. Займав територію пл. 26 десятин 1066 кв. сажнів — від палацу і сучасного будинку Верховної Ради України до Національної філармонії України, що включала й частину сучасного Хрещатого парку. Сад належав палацові і був закритий для відвідування. У 18 ст. вважався найкращим парком на півдні Російської імперії. Великі тераси його верхньої рівної ділянки з алеями, павільйонами, альтанками, ґротами сполучалися дерев'яними сходами, прикрашеними скульптурами і балюстрадами, з нижнім садом. У саду було висаджено бл. 13 тис. цінних порід деревно-декоративних рослин, привезених з різних куточків країни, в 1763 — понад 700 вишень, бл. 15 тис. слив і волоських горіхів, виноград, яблуні, груші, абрикоси. У великих оранжереях вирощували екзотичні рослини. Доповнювали зелені насадження саду різноманітні декоративні дерева, чагарники. Більшу частину врожаю фруктів та ягід відсилали до царського двору в Санкт-Петербург, решту садовий підмайстер продавав киянам.

Переважна частина фруктового саду, виноградників та оранжерей розташовувалася на території, яку тепер займає стадіон «Динамо». Тут же була відома Долина троянд з декоративним озером, що наповнювалося джерельною водою. Над Дніпром була влаштована галерея для відпочинку, звідки відкривалися мальовничі краєвиди. Після пожеж 1811 і 1819 парк втратив своє значення, не доглядався і поступово занепав. 1832 тут був побудований витончений готичний павільйон, в якому влітку діяло кафе-ресторан. Пізніше на цьому місці споруджено альтанку і ротонду, сад обнесено дерев'яним парканом. 1834 зведено літній театр та деякі інші споруди розважальних закладів. Товариство штучних мінеральних вод, яке містилося в Царському палаці в 1834—68, про сад не дбало. 1841 сад передали з Палацового відомства у розпорядження міста, але Міська дума не приділила йому належної уваги. 1851 російський імператор Микола І звелів підтримувати сад у належному стані. 1852 Міська дума віддала його безкоштовно в оренду садівникові Рожковському, на поч. 1860-х рр. — купцю 2-ї гільдії К. Християні.

У 1860-х рр. ділянку, прилеглу до Царського палацу, відокремили і назвали Палацовим садом. Нижню його частину перейменували за назвою розважального закладу, що діяв там, на Шато-де-Флер (тепер територія стадіону «Динамо»); північну — 1881 передано під сад Купецького зібрання (тепер Хрещатий парк). У кін. 19 ст., коли Палацовий сад відкрили для відвідування, між ним і «Шато-де-Флер» влаштували 1898 сходи з гранітних плит і фонтан на верхній терасі. В 1909—12 між Купецьким садом і «Шато-де-Флер» прокладено Петрівську алею, над якою 1909—10 споруджено Парковий міст (за проектом Є. Патона). 1983 його конструкції замінено точною копією (оригінал встановлено у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»). Після прокладення алеї обабіч неї опинилися оранжерея садівництва О. Вессера та «Шато-де-Флер».

З 1925 верхня тераса саду належала Київському крайовому сільськогоспо-

дарському музею, що містився у Маріїнському палаці і влаштував на прилеглій до нього території дослідні ділянки, показову пасіку.

1931—36 на місці «Шато-де-Флер» зведено комплекс стадіону «Динамо».

1980 в Інституті «Діпромісто» розробили проект реконструкції парку (архітектори В. Маєвська, Ю. Нельгівський, дендролог Е. Шарапова), згідно з яким у 1982—83 у північній частині спорудили капітальну літню естраду (арх. Ю. Серьогін), біля сходів до стадіону «Динамо» — розважальний павільйон (тепер кафе), на схід від Маріїнського палацу між паралельними алеями — басейн, облицьований червоним гранітом. Передбачено також влаштування сезонних партерів перед парковим фасадом палацу, квітників, поліпшення дендрологічного складу насаджень, щоб поповнити його рослинами часів заснування саду.

Композиційною особливістю київського палацово-паркового ансамблю є те, що головна вісь, на якій послідовно розташовані парадний двір (курдонер), палац і власне парк, орієнтована не на р. Дніпро, перпендикулярно до берегових схилів, а паралельно їхній бровці, чим обумовлено терасування вздовж сучасної вул. М. Грушевського. Такий прийом був характерним для італійської ландшафтної архітектури 18 ст.

Головний вхід з боку вул. М. Грушевського оформлено двома темно-сірими гранітними маршами сходів. Біля підпірної стіни між ними споруджено напівкруглий басейн, в який тече джерельна вода. Сад має регулярне планування, композиційно пов'язане з палацом, тиловий фасад якого звернено до парку і відділено огорожею. На краях тераси, з боку Дніпра і території стадіону, зведено огорожі, що вирізняються стилістично та за висотою. Головні планувальні осі — центральна алея — від головного входу і дві паралельні Дніпру, що перехрещують її, об'єднані круговою доріжкою. Остання має виходи до площі перед палацом уздовж його правого флігеля та на сходи до стадіону «Динамо». На центральній алеї навпроти головного входу — фонтан, відлитий за одним зразком з фонтаном Маріїнського парку. Обидва входили до системи Київського водогону (див. ст. 208 і 208.5). Схил гори з боку вул. М. Грушевського укріплений підпірною стіною.

У ландшафтах парку переважає замкнута просторова організація. Серед насаджень — бл. 20 видів дерев і чагарників. Основні породи — липа дрібнолиста, каштан кінський, клен гостролистий, ясен звичайний, акація біла. Місцями трапляються тополя сріблясга, туя західна, ялиця біла, катальпа бузковолиста. З екзотів — два екземпляри бундука канадського.

У саду встановлено пам'ятник М. Глінці (1910), перенесений сюди 1955 з пров. Музичного, паркові скульптури Лесі Українки (1965) та М. Заньковецької (1974).

Міський сад — найстаріший у Києві парк, разом з Маріїнським палацом єдиний у місті палацово-парковий комплекс регулярного стилю.

Міський сад є відомою пам'яткою історії. До 1919 тут діяв розважальний заклад «Шато-де-Флер» («Chater-de-Fleurs» — «Замок квітів»), заснований 1863 на місці ліквідованого озера орендарем саду К. Християні, який одержав його в користування до 1 серпня 1876 і створив на пл. 3 десятини 1215 кв. сажнів «пристановище видовищ, простих і легких за змістом». Власник зобов'язався влаштувати тут вокзал (таку назву мало приміщення для вистав, концертів і танців), оранжереї, гойдалки, буфет, місця для феєрверків, гімнастичних вправ тощо. 1864 було зведено літній театр-цирк, згодом — вокзал, тир, ковзанку, 1868—78 — приміщення кав'ярні з танцювальною залою та інші (у будівництві брав участь міський архітектор М. Самонов). Дерев'яні споруди закладу не раз горіли під час пожеж. Очевидно, К. Християні не зміг виконати усіх зобов'язань щодо благоустрою та облаштування всього Палацового саду, тому залишив за собою лише «Шато-де-Флер» і оранжереї, за що сплачував місту щороку 1 тис. крб. Вхід до розважального закладу був з боку вул. Олександрівської (тепер вул. М. Грушевського). 1864 за наказом генерал-губернатора на вхідній арці зроблено напис російською мовою «Цветочный городок», пізніше замінений на «Шато-де-Флер».

За весь час свого існування «Шато-де-Флер» був єдиним в місті видовищним закладом, який працював щоденно: взимку — вокзал, влітку — театр-цирк. Тут виступали циркові трупи Л. Сульє (1864), Турнієра (1867), братів Годфруа, Труцці, Нікітіних (1890—93), діяли ресторан і буфет, влаштовувалися масові гуляння, концерти у супроводі постійного оркестру або запрошених військових оркестрів. Виступали вітчизняні та зарубіжні театральні трупи, естрадні співачки, комічні артисти, куплетисти, читці та ін. На сцені «Шато-де-Флер» кияни бачили естрадних зірок того часу М. Ленську, Н. Плевицьку, С. Сокольського, відомих драматичних акторів М. Дальсько-

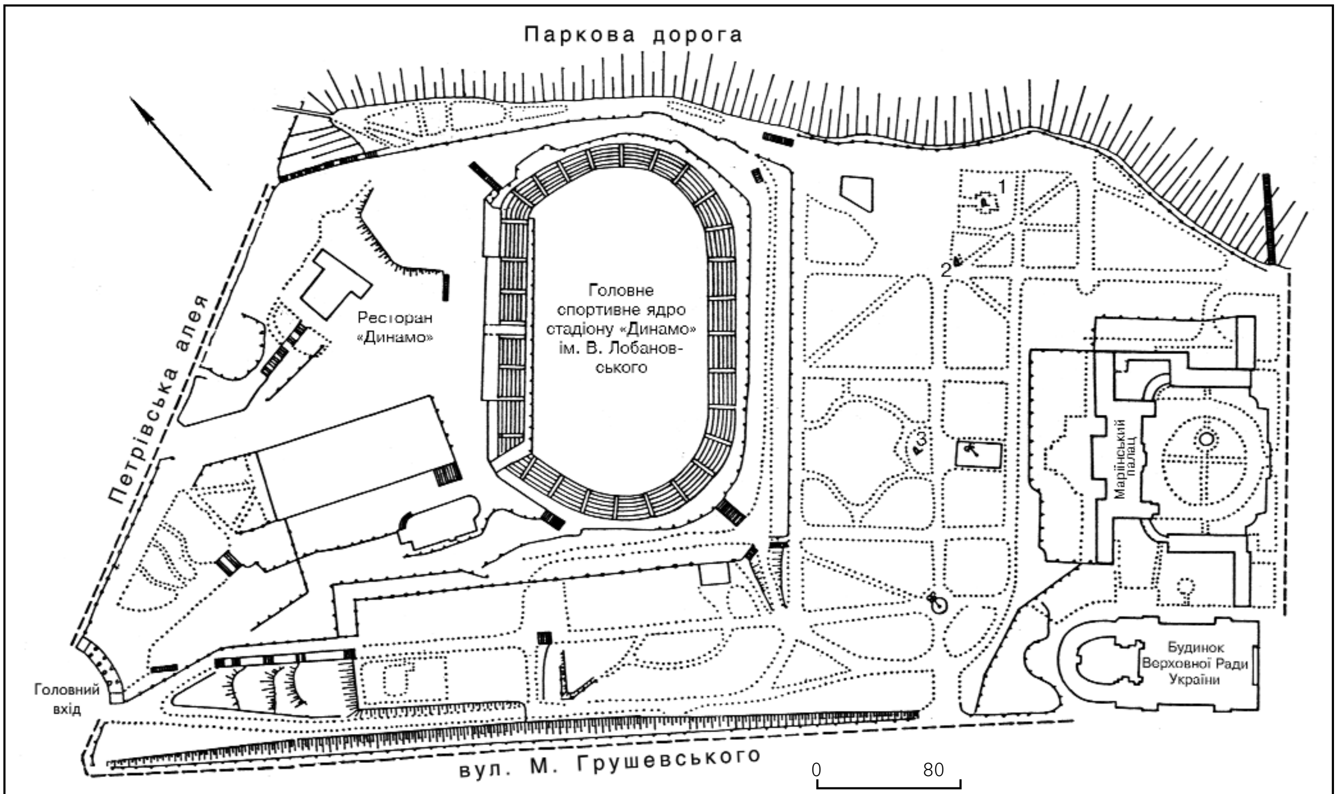

288. Міський сад.
Генеральний план:
1. Пам'ятник М. Глінці.
2. Паркова скульптура М. Заньковецької.
3. Паркова скульптура Лесі Українки.

го, П. Орленєва, М. Петіпа, М. Савіну та багатьох інших.
У квітні 1879 в «Шато-де-Флер» було засновано Київське відділення Російського драматичного товариства (РДТ), перша вистава якого відбулася у кафешантані 4 серпня 1879. М. Савіну та О. Ленського, які грали в ній, було обрано у цей день почесними членами товариства. Трупа РДТ складалася переважно з аматорів, але в його виставах брали участь і професіональні актори. Товариство діяло до 1889, містилося у пров. Музичному (поблизу сучасної вул. Б. Грінченка; будинок не зберігся).
Одним з найдивовижніших видовищ у Києві був Крижаний дім, споруджений на території розважального закладу взимку 1889 (діяв з 22 січня до 7 березня). Він являв собою наближену копію Крижаного дому 1740 з Санкт-Петербурга. Складався з трьох кімнат, де все — будинок, меблі, посуд, свічки й т. ін. — було зроблено з криги. Перед домом стояв вишуканий крижаний паркан з двома вежами. Увечері все освітлювалося бенгальськими вогнями.
Під час Всеросійської промислової виставки 1913 на схилах саду було влаштовано кінну виставку, на Петрівській алеї — виставку птахівництва і тваринництва.
Найвизначнішими спорудами комплексу «Шато-де-Флер» були концертна зала та Другий міський театр. Концертна зала зведена коштом купця А. Кульчицького (липень—жовтень 1900, арх. О. Кривошеєв) після того, як пожежею були знищені будівлі буфету й зимового театру. Містилася в східній частині комплексу на схилі пагорба. Являла двоярусну споруду змішаної конструкції з великою залою, прикрашеною двома шатровими вежками (розібрана у 1930-х рр. у зв'язку з будівництвом стадіону «Динамо»).
Другий міський театр споруджувався коштом міста (1912, арх. І. Ніколаєв). Бічним фасадом виходив на Петрівську алею, головним — на сучасну вул. М. Грушевського. Цегляний, з великою залою (партер на 668 місць і галерея) та допоміжними приміщеннями на двох поверхах. Чоловий фасад мав опуклу в плані конфігурацію, був вирішений у лицьовій цеглі й розчленований на ризаліти: центральний з аттиком та два флангові. Театр орендували у міста приватні антрепренери (першим був актор В. Дагмаров), які влаштовували у ньому переважно виступи оперети. Тут проходили гастролі мандрівного єврейського (ідиш) театру, заснованого А. Гольдфаденом. 28 січня 1914 у Другому міському театрі відбувся літературний концерт за участю поетів-футуристів В. Маяковського, Д. Бурлюка, В. Каменського. Будівля згоріла і була розібрана 1918.
11—14 липня 1917 в театрі «Шато-де-Флер» відбувся Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд, скликаний з ініціативи української фракції Київської Ради робітничих депутатів з метою поповнення УЦР представництвом робітників-українців. 300 делегатів було обрано від бл. 40 тис. робітників, переважно сільського пролетаріату. З'їзд розглянув питання про поточний момент та українське робітництво, автономію України та федерацію Росії, Установчі збори, аграрну та робітничу політику, закликав підтримати УЦР та її Генеральний секретаріат, автономний устрій України. На заключному засіданні делегати обрали Всеукраїнську Раду робітничих депутатів у кількості 100 осіб (70 — представники УСДРП, 30 — УПСР), виконавчий комітет та його президію у складі В. Довженка, Й. Маєвського, М. Порша (голова). 5 серпня 1917 Всеукраїнська Рада робітничих депутатів була кооптована до УЦР, президія її виконкому поповнила Малу Раду. З'їзд був важливим елементом творення всеукраїнського парламенту на демократичних принципах широкого представництва.
Востаннє «Шато-де-Флер» працював восени 1919. Після відступу денікінських військових формувань його було закрито. За радянської влади використовувався як літня естрада профспілок, де відбувалися безкоштовні концерти, в яких у 1920—30-х рр. брали участь піаністи В. Горовиць, Г. Нейгауз, пізніше — симфонічні концерти, якими диригували К. Данькевич, Н. Рахлін та інші [890].

Михайло Кальницький, Юрій Нельгівський, Світлана Панькова, Михайло Рибаков.

288.1. Пам'ятник Глінці М. І., 1910 (мист.). У північно-східній частині парку, навпроти літньої естради. До нього прокладено доріжку, обсаджену вічнозеленими деревами. Автор — арх. В. Ніколаєв. Заг. вис. — 3,4 м, скульптури — 1,0 м, постаменту — 2,4 м, цоколю — 0,15 м.
Перший пам'ятник М. Глінці з нагоди 100-річчя від дня його народження разом зі статуєю композитора і музикознавця О. Сєрова подаровано Києву 1904 Ермітажем за дорученням Міністерства Імператорського двору для встановлення на фронтоні Міського театру (тепер Національна опера України). У вересні 1904 Міська дума, вислухавши висновок ради Художнього училища, оголошений його директором акад. В. Ніколаєвим про мистецькі недоліки подарованих творів, ухвалила перетворити обидва на погруддя. Скульптури встановили у сквері навпроти театру, потім їх передали садовій комісії Думи, яка поставила їх в Маріїнському парку, згодом перенесли у пров. Обсерваторний (не збереглися).
Під час перебудови будинку Музичного училища Київського відділення Російського музичного товариства у пров. Музичному (в глибині забудови початку вул. Прорізної, будинок зруйновано 1941) у центрі площі перед ним влаштували сквер, у центрі якого 1910 встановили пам'ятник М. Глінці (бронзове погруддя на п'єдесталі), споруджений коштом диригента і композитора, голови Київського відділення Російського музичного товариства О. Виноградського. Пам'ятник виконано за рисунком В. Ніколаєва: погруддя — в скульптурній і ліпній майстерні І. Рєпіна в Санкт-Петербурзі, лабрадоритовий п'єдестал — у київському мармуровому, лабрадоритному і гранітному закладі «П. Я. Ріццолаті і сини», що розміщувався на вул. Великій Васильківській, 32 (тепер вул. Червоноармійська). 1955, коли забудовувався зруйно-

288.1. Пам'ятник М. Глінці.

288.2. Паркова скульптура М. Заньковецької.

288.3. Паркова скульптура Лесі Українки.

ваний під час Великої Вітчизняної війни квартал, де містилося училище, пам'ятник перенесли до Першотравневого парку (тепер Міський сад).

Глінка Михайло Іванович (1804—57) — композитор, основоположник російської класичної музичної школи. Його опери «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» ставилися на сценах театрів України, в якій він бував двічі — 1823 і 1838. В останній приїзд добирав співаків до Придворної співацької капели, зокрема у Києві запросив до неї С. Гулака-Артемовського. На слова поета В. Забіли, з яким спілкувався у с. Качанівці, написав романси «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейку». У 1830—40-х рр. у Санкт-Петербурзі зустрічався з Т. Шевченком.

Бронзове погруддя композитора встановлено на постаменті з чорного лабрадориту. Виконано у традиціях російського реалістичного мистецтва кін. 19 — поч. 20 ст. Має підкреслено камерний характер. Лаконічна форма постаменту, строго фронтальне встановлення погруддя, відсутність значних деталей акцентують увагу на обличчі портретованого. Підкреслено індивідуальні риси характеру М. Глінки, зображеного у зрілому віці. Виразно виліплене велике спокійне обличчя сповнене глибокої зосередженості, занурeності у світ музичних образів. Стан композитора, що характеризується споглядальністю, підкреслено загальною композицією пам'ятника, його статичністю, заокругленістю об'ємів постаменту, що добре узгоджується з м'яким моделюванням форм голови та одягу. Вдало знайдено пропорції цоколю, двоступінчастого постаменту, що звужується у верхній частині, має профільоване завершення і слугує основою для бронзового портрета. У центрі на чоловому боці постаменту напис: «М. И. Глинка. 1804—1857».

З перенесенням пам'ятника його зв'язок з історичним середовищем провулка втрачено. Проте завдяки стриманості форм та художньо-образних засобів погруддя добре виділяється на тлі зелені парку [891].

Тетяна Кара-Васильєва, Михайло Рибаков.

288.2. Паркова скульптура Заньковецької М. К., 1974 (мист.). У південно-східній частині парку, навпроти літньої естради. Автори — ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко. Заг. вис. — 2,7 м.

Заньковецька Марія Костянтинівна (справж. — Адасовська; 1854—1934) — актриса, театральна діячка, перша в Україні народна артистка Республіки (1923). З 1882 — провідна актриса українських театральних труп, у т. ч. М. Кропивницького, М. Садовського, М. Старицького, Державного народного театру та ін.

Невелику камерну бронзову скульптуру на повний зріст встановлено на низькому гранітному постаменті з майже необробленого каменю, який ледь піднімається над землею. Постать акторки у накинутій на голові хустці, кінці якої вона тримає руками, максимально наближена до глядача. Лаконічне, м'яке моделювання скульптурної форми підпорядковане загальному художньому задуму. У ніжному, замріяному зображенні дано глибоку психологічну характеристику талановитої актриси [892].

Михайло Рибаков, Наталія Янко.

288.3. Паркова скульптура Лесі Українки, 1965 (мист.). У центрі парку, навпроти північного фасаду Маріїнського палацу. Автори — ск. В. Бородай, арх. А. Ігнащенко. Вис. скульптури — 3,4 м, постаменту — 0,5 м.

Навколишні тінисті дерева створюють необхідне тло для ліричного сприйняття образу української поетеси Лесі Українки (справж. — Косач-Квітка Лариса Петрівна; 1871—1913).

Бронзова постать на повний зріст установлена на низькому постаменті з великих нешліфованих шматків граніту неправильної форми, вмонтованих у невисокий штучний пагорб. На чоловому боці постаменту — напис накладними бронзовими літерами: «Леся Українка».

Скульптура трохи піднесена над землею, і це сприяє тому, що образ поетеси гармонійніше поєднується з природою. Леся Українка, одягнена в легку літню сукню, ніби йде по парку. Абриси фігури з піднятою головою чітко виділяються серед густої зелені. Авторка «Лісової пісні» ніби прислухається до голосів природи, осягаючи таємниці життя лісу.

М'який жест зігнутої у лікті правої руки, злегка простягнутої уперед, передає схвильованість поетеси, засвідчуючи глибину почуттів, визрівання у свідомості великого творчого задуму. Розворот усього корпусу, своєрідне звернення до природи, що фіксується у добре узгоджених рухах фігури, говорять про особисте й глибоко чуттєве сприйняття усього навколишнього.

Добре видимі з близької відстані деталі відзначаються точністю та витонченістю. Різноманітні напрямки та пластика складок тонкої легкої тканини за різних умов освітленості створюють мінливу, мерехтливу гру світла й тіні, збагачують строгий силует фігури. При яскраво вираженій ліричній інтерпретації образу Лесі Українки у скульптурі помітна також певна напруженість, яка межує з драматизмом [893].

Дмитро Степовик.

289. МІСЬКІ КАЗАРМИ 1910, В ЯКИХ МІСТИЛАСЯ 33-я АРТИЛЕРІЙСЬКА БРИГАДА (архіт., іст.). Вул. Маршала Рибалка, 6/27,8. На червоній лінії забудови вулиці. Комплекс споруд військового призначення. Зведено за проектом арх. М. Бобрусова на порожній міській ділянці за рахунок цільової муніципальної позики з метою забезпечення «військової квартирної повинності». Головну частину комплексу склали казарми, збудовані на червоній лінії вул. Лагерної (тепер вул. Маршала Рибалка). Позаду корпусів казарм стояли невеликі службові цегляні та дерев'яні споруди (не збереглися).

Вздовж фронту ділянки з помітним ухилом розміщено два ідентичні цегляні, пофарбовані, у плані прямокутні корпуси. Кожен корпус складався з двох триповерхових секцій з підвалами, зміщених одна відносно одної внаслідок перепаду рельєфу на напівповерх.

Споруджені у модернізованих формах неокласицизму.

Чолові й тильні фасади оздоблені однаково виразно. Кожна секція симетрична щодо власної центральної осі, акцентованої на обох фасадах аттиками, з порталом головного входу з боку подвір'я. Карниз великого виносу спирається на цегляні кронштейни, цеглою викладено імітацію фриза. Вікна з'єднано горизонтальними поясками. Кожну секцію розплановано за коридорною системою як два крила обабіч сходової клітки. Будівлі в основному зберегли первісний вигляд, за винятком пізнішої надбудови одного поверху над лівою секцією східного корпусу.

Пам'ятка є рідкісним для свого часу зразком забудови значного відрізка вулиці (170 м), об'єднаної спільним архітектурним вирішенням.

289. Вул. Маршала Рибалка, 6/27, 8.

Казарми призначалися для розміщення 3-ї—6-ї батарей 33-ї артилерійської бригади (по одній на кожну секцію). Ще дві батареї розташовувалися у винайманих приватних приміщеннях на вул. Багговутівській (не збереглися), управління бригади — на вул. Жилянській, 43.

33-ю артилерійську бригаду сформовано 1864 з різних батарей, переважно — з 9-ї артилерійської бригади, найстарша з яких — 5-а батарея — існувала з 1807. Під командуванням генерал-майора Г. Лішина 33-я бригада брала участь у російсько-турецькій війні 1877—78. В кін. 19 — на поч. 20 ст. бригада дала російській армії ряд видатних артилеристів. У ній, зокрема, служили майбутні генерали Баташев Микита Михайлович (1854 — після 1919), Гончаренко Михайло Іванович (1861—?), Кащеєв Іван Олександрович (1867 — після 1917), знавець інженерно-артилерійської справи Смисловський Всеволод Костянтинович (1879—1931). У роки 1-ї світової війни 33-я бригада діяла на Південно-Західному та Північному фронтах. Під час австро-німецького контрнаступу під Радимно у травні 1915 її особовий склад майже цілком загинув, тому бригада була сформована заново. Восени 1917 перебувала на фронті під Ригою, була частково українізована. Навесні 1918 рештки бригади без гармат повернулися через Росію до Києва, і як 7-а кадрова артилерійська бригада вона була зарахована до складу Армії Української Держави. Очолював бригаду генерал Б. Дем'янович. Під час протигетьманського повстання в грудні 1918 припинила існування.

У радянський час комплекс казарм був функціонально розділений на дві частини. У східному корпусі (вул. Маршала Рибалка, 6/27) тепер міститься казенне підприємство «Київська військово-картографічна фабрика». Західний корпус (вул. Маршала Рибалка, 8 разом із сусідньою пізнішою будівлею) використовує для потреб промислового підприємства НТК «Електроприлад» [894].

Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.

290. МІСЬКІ КАЗАРМИ 1900—12, В ЯКИХ МІСТИЛИСЯ ВІДОМІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ (архіт., іст.). Вул. Мельникова, 24. Виходять на червону лінію забудови вулиці. Комплекс споруд військового призначення. Сформувався на колишній околиці Києва Лук'янівці, де для забезпечення «військової квартирної повинності» міська влада муніципальним коштом збудувала казарми.

Перша черга забудови (1900) складалася з будинку для полкового штабу по фронту вулиці (колишня вул. Велика Дорогожицька), чотириповерхової цегляної казарми на чотири роти з полковою церквою, розташованої паралельно правій межі ділянки, та допоміжних будівель (зокрема, цегляної кузні) у глибині садиби. Автором, імовірно, був міський арх. І. Ніколаєв, який відповідав за будівництво на Лук'янівці. Пізніше ділянка забудовувалася за рахунок цільової муніципальної позики на спорудження міських казарм. 1912 планувалося розширити територію садиби й побудувати нові казарми на вісім рот, однак звели тільки одну казарму на чотири роти (цивільний інж. М. Бобрусов), паралельну лівій межі ділянки.

Будинок штабу. Триповерховий, цегляний, пофарбований по цеглі, у плані прямокутний, з тильним ризалітом. В опорядженні використано мотиви пізнього класицизму, головний фасад — симетричний, розчленований на рівні другого—третього поверхів лопатками та пояском з поребрика. Центральну вісь акцентовано розкріповкою, групою обрамлених архівольтами напівциркульних вікон на третьому поверсі та цегляним аттиком з люкарною. Бічні й тильний фасади також архітектурно опоряджено. Будинок призначався для штабних приміщень і службових квартир офіцерів.

Казарми. Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований під розшивку швів, у плані прямокутний будинок. Головний фасад звернений до невеликого плацу позаду штабу.

В його лаконічному оздобленні переважають елементи класицизму з рисами модерну. На флангах — оригінально оформлені цеглою портали, яким відповідають невеликі ризаліти. Лівий ризаліт завершено параболічним трифорієм, правий — овальним вікном. Вікна горішнього поверху з'єднано пояском.

Комплекс споруд цікавий як зразок військової архітектури поч. 20 ст.

Призначався для розміщення особового складу 131-го піхотного Тираспольського полку. На ділянці з протилежного боку вул. Мельникова (ріг сучасної вул. Якіра) теж стояли деякі споруди цього полку, зведені на поч. 20 ст., зокрема, цегляна двоповерхова казарма для нестройової роти та цегляні одноповерхові пакгаузи (не збереглися; казарму, яку за радянських часів використовували як гауптвахту, розібрано 1999 у зв'язку зі спорудженням нового будинку). Крім того, вісім рот Тираспольського полку перебували в орендованих казармах у приватній садибі поблизу вул. Глибочицької (не збереглися). Назву Тираспольського 1863 надано резервному полку, виділеному зі складу Волинського піхотного полку. Останній сформовано 1803 з окремих рот різних полків; у 1803—11 він мав назву Волинського (мушкетерського). Брав участь у війні з наполеонівською коаліцією, Кримській війні 1853—56. Оскільки серед рот був колишній підрозділ утвореного в 1700 Пермського полку, Тираспольський полк вважав його попередником і вів свою історію з цього часу. Бойове хрещення Тираспольського полку відбулося під час російсько-турецької війни 1877—78 (зокрема, він відзначився у бою під Абловою, за що отримав Георгіївські сурми та відповідний напис на прапорі). Командував ним полковник А. Сенкевич — родич польського письменника Г. Сенкевича. Після 1878 полк постійно дислокувався в Києві. У 1905—09 тирасопольці брали участь у придушенні революційних заворушень на Кавказі. В цей період полкові казарми займали підрозділи 48-го Одеського та 166-го Рівненського полків.

До 1-ї світової війни в полку служив військовий теоретик, один із засновників Військової академії Естонії генерал Лебедєв Дмитро Капітонович (1872—1935). Тут відбували ротний та батальйонний командний вишкіл відомі у майбутньому військові діячі. Серед них — генерал від інфантерії Рузький Микола Володимирович (1854—1918); генерали Білого руху Добророльський Сергій Костянтинович (1867 — після 1929) та Лукомський Олександр Сергійович (1868—1939); воєначальники Червоної армії Гутор Олексій Євгенович (1868—1938) і Сапожников Микола Павлович (1874—1938); генерали Армії УНР Агапієв Всеволод Миколайович (1877—1948) і Армії Української Держави Стеллецький Борис Семенович (1872—?). Понад 25 років офіцером полку був майбутній генерал-хорунжий Армії УНР Ольшевський Володимир Антонович (1871—1933).

У роки 1-ї світової війни полк брав участь у боях на Південно-Західному та Північному фронтах: у 1914—15 — в Польщі та Карпатах, у 1916—17 — у Прибалтиці. Під час бойових дій серед тираспольців уславився, зокрема, полковник Луценко Петро Костянтинович (розстріляний 1931?), нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня та Георгіївською зброєю.

290. Будинок штабу. Вул. Мельникова, 24.

Восени 1917 131-й полк було українізовано, на чолі його став полковник В. Ольшевський. У квітні 1918 рештки полку увійшли до складу Армії Української Держави під назвою 27-го Козятинського полку, пізніше — 7-ї піхотної дивізії (колишня 33-я дивізія російської армії), з грудня 1918 — в Армії УНР. Згодом колишні тираспольці брали участь у боях проти Червоної армії на Поліссі та Волині, у квітні 1919 влилися до загону О. Удовиченка — майбутньої 3-ї Залізної дивізії УНР.

1914 у тираспольських казармах на базі батальйону 131-го полку було сформовано 27-й піхотний Лохвицький полк, який у складі 70-ї дивізії відзначився у боях під Холмом влітку 1915. Припинив існування на Південно-Західному фронті в лютому 1918.

Під час 1-ї світової війни у казармах розташовувалися запасні формування, з яких у травні—червні 1917 утворено Київський полк Георгіївських кавалерів на чолі з підполковником Кирієнком Іваном Касяновичем (1881—1971), згодом — генералом, одним з організаторів білогвардійської Добровольчої армії та російського Охоронного корпусу на Балканах під час 2-ї світової війни.

У листопаді 1917 кілька десятків кавалерів з командиром полку, взявши полковий прапор, виїхали на Дон, решта перейшла на бік Української Центральної Ради і склала 4-й Сердюцький полк ім. І. Богуна. У лютому 1918 Сердюцький полк розділився на дві частини. Перша відступила з Києва разом з українською владою, діяла у Запорозькому корпусі Армії УНР до кінця Української революції 1917—21 як Богунський полк, Богунський курінь. Друга увійшла до складу радянських військ під назвою Червоного полку георгіївських кавалерів, що згодом перетворився на 1-й Український радянський Богунський полк на чолі з М. Щорсом.

1918 в казармах деякий час дислокувалися підрозділи Синьожупанної дивізії, потім — німецькі окупаційні війська, з вересня — 3-й Сердюцький полк гетьмана П. Скоропадського.

У радянський час майже до початку 2-ї світової війни в казармах містився 133-й стрілецький полк 45-ї Київської дивізії, сформований 1921 з трьох полків Богунської бригади.

З 1953 споруди використовувало Київське вище інженерне радіотехнічне училище. Будинок штабу зазнав внутрішніх перепланувань: частину його приміщень займала військова поліклініка.

Тепер будинок штабу перебуває на капітальному ремонті. У колишніх казармах міститься Українська авіаційна транспортна компанія [895].

Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.

291. МІСЬКІ КАЗАРМИ 2-ї пол. 19 ст.—1911, В ЯКИХ МІСТИЛИСЯ 132-й ПІХОТНИЙ БЕНДЕРСЬКИЙ ПОЛК, 1-й УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ім. ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, НАЦИСТСЬКИЙ ТАБІР (архіт., іст.). Вул. Г. Андрющенка, 4. На червоній лінії забудови вулиці (з поч. 20 ст. до 1955 мала назву — Казармена).

Комплекс споруд мілітарного призначення на території міської садиби, яка займала майже весь квартал між сучасними вулицями Г. Андрющенка, Шолуденка, Маршала Рибалка та В. Чорновола. Садиба почала формуватися 1873 і спочатку була забудована дерев'яними казармами вздовж фронту Кадетського шосе (тепер вул. В. Чорновола; розібрані в кін. 1920-х рр. і натомість зведено чотириповерховий житловий будинок для військовослужбовців). 1897 зведено казарму для чотирьох рот біля фронту щойно прокладеної вул. Керосинної (тепер вул. Шолуденка); 1899—1900 — триповерхову казарму для двох рот і музичної команди, двоповерхові сховища, господарські приміщення у глибині кварталу (арх. І. Ніколаєв). Більшість цих будівель не збереглася.

Забудова ділянки забезпечувала потреби одного полку: розміщення штабу, 16 стройових рот, нестройової роти, полкової церкви, сховища тощо. Зводячи казарми своїм коштом, міська влада виконувала т. зв. військову квартирну повинність і отримувала прибуток від військового відомства. Архітектурну цінність має останній за часом зведення великий корпус у комплексі казарм на сучасній вул. Г. Андрющенка, 4 (1911, арх. М. Бобрусов). Казарми споруджені завдяки цільовій облігаційній позиції, проведеній містом.

Будинок чотириповерховий, цегляний, пофарбований по цеглі, у плані прямокутний. З тилу перпендикулярно до нього прилягає триповерхова цегляна прибудова. Планування приміщень коридорне.

Вирішений у формах раціонального модерну з рисами неокласицизму. Фасад завдовжки 100 м, симетричний, лаконічно оздоблений неокласицистичними деталями; центральну вісь виділено архітектурно обробленим порталом та ступінчастим аттиком з трикутним щипцем (частково зруйнований). Бічні крила фланковано вертикальними акцентами, виділеними розкріповкою та аттиками. Вікна другого поверху з'єднує цегляний пояс.

Будівля має виразний монументальний вигляд і значною мірою формує абрис забудови вул. Г. Андрющенка.

Призначалася для розміщення в обох крилах восьми рот — по одній на кожному поверсі. У казармах дислокувався 132-й піхотний Бендерський полк, що входив до складу 33-ї піхотної дивізії. Вів свою історію з 1811, коли у Москві був сформований піхотний Тарнопольський полк, який брав участь у Бородинській битві 1812 та «битві народів» під Лейпцигом 1813. Перейменований 1815 на Житомирський полк. Відзначився під час оборони Севастополя 1854—55. У 1863 з резерву Житомирського полку сформовано Бендерський полк. Бойове хрещення дістав під час російсько-турецької війни 1877—78, особливо відзначився у штурмі Аблови. З 1879 розквартирований у Києві. Протягом 1905—09 використовувався для придушення революційного руху в Закавказзі (у ці роки Бендерські казарми тимчасово займав 166-й піхотний Рівненський полк). Під час 1-ї світової війни Бендерський полк брав участь у бойових діях у Галичині та Прибалтиці. Згідно з рішенням українського військового з'їзду Північного фронту восени 1917 полк було українізовано. Навесні 1918 його рештки увійшли до складу Армії Української Держави під назвою 28-го Сквирського полку, що розташовувався в інших казармах. Наприкінці 1918 його кадри було передано на укомплектування частин Облогового корпусу Армії УНР.

Під час 1-ї світової війни у Бендерських казармах з одного батальйону полку було сформовано 280-й піхотний Сурський полк, який відзначився в боях на Південно-Західному фронті.

У Бендерському полку служили відомі військові діячі. У квітні 1911 до його складу був зарахований Єгоров Олександр Ілліч (1883—1939) — майбутній Маршал Радянського Союзу (з 1935). У цей період поручик, молодший офіцер 9-ї роти, з листопада 1912 — штабс-капітан, з липня 1914 — командир 14-ї роти. Учасник 1-ї світової війни. Пізніше — командувач Південного фронту радянських військ. Згодом обіймав високі військові посади в СРСР. Репресований. Склав нарис історії Бендерського полку (1917).

У 1910-х рр. офіцером Бендерського полку був Сальський Володимир Петрович (1885—1940) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР

291. Вул. Г. Андрющенка, 4.

(з 1919). Учасник 1-ї світової війни. За часів Української Держави очолював штаб Сердюцької дивізії, 1919 — командир Запорозького корпусу та Армії УНР, 1919—20 — військовий міністр УНР, з 1922 — військовий міністр уряду УНР в екзилі.

У різні часи в Бендерському полку служили генерали від інфантерії російської армії І. Романенко, Я. Шкинський; останній командувач 33-ї піхотної дивізії, пізніше гетьманський, а потім білогвардійський генерал-лейтенант М. Волховський; відомий військовий педагог генерал-майор М. Анісімов; білогвардійські генерали С. Розанов, А. Саранчов; «воєнспец» Червоної армії М. Цигальський. Кадровим офіцером полку був також П. Білон, згодом відомий український священнослужитель, який залишив спогади про свою військову службу.

На початку травня 1917 у Бендерських казармах було створено українську військову частину — 1-й Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, особовий склад якого комплектувався на добровільних засадах. Складався з 16 сотень. 26 липня 1917 під тиском російської адміністрації полк вирушив на Південно-Західний фронт після урочистої відправи на плацу Бендерських казарм. Біля ст. Пост-Волинський підрозділи 2-го гвардійського Кирасирського полку і 17-го Донського козацького полку провокаційно вчинили обстріл ешелонів. При цьому загинуло 16 богданівців, яких поховали на Замковій горі в Києві. У січні 1918 полк повернувся до Києва (розмістився в казармах на вул. Московській) і взяв участь у придушенні організованого більшовиками січневого збройного повстання. Того ж року влився до Запорозької дивізії як 3-й Запорозький піхотний полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. Богданівці брали участь у наступних подіях Української революції у складі Запорозької дивізії Запорозького корпусу.

В полку служили відомі військові українські діячі.

З червня 1917 ним командував Капкан Юрій (Георгій) Євгенович (1875—1919?) — підполковник російської армії, полковник Армії УНР (з листопада 1917). До революції викладав в Оранієнбаумській офіцерській стрілецькій школі, служив у 193-му піхотному Свіязькому полку. Делегат 1-го Всеукраїнського військового з'їзду (травень 1917), на якому був обраний членом Українського генерального військового комітету, увійшов до складу Української Центральної Ради. У жовтні 1917 очолював 1-й Український полк охорони революції. Потім служив в Армії УНР: командир 1-ї Сердюцької дивізії, губернський комендант Таврії, командир 1-го Залізничного полку, інспектор залізнично-технічних військ.

1917 полковим ад'ютантом Богданівського полку був підпоручик Шаповал Олександр Андрійович (1888—1972), пізніше — сотник, командир полку — після Ю. Капкана (до 1918). Учасник протигетьманського повстання. В лютому—березні 1919 — військовий міністр УНР. Емігрував, з 1930 — наказний отаман «Гетьманської Січі» в США.

На початку серпня 1917 з кадрів Богданівського полку створено 1-й Український запасний полк, який ніс охорону Української Центральної Ради. Згодом полк, перейменований на 3-й ім. П. Дорошенка, воював у складі Армії УНР до кінця визвольних змагань.

В листопаді 1917 у Бендерських казармах розмістився 2-й Сердюцький полк ім. гетьмана П. Полуботка, який у січні 1918 брав участь у боях з повсталими більшовиками (зокрема, ліквідував Шулявський райком РСДРП(б) у КПІ). За кілька днів по тому рештки полку було розформовано.

У березні 1918 в Бендерських казармах дислокувався 2-й Запорозький полк підполковника П. Болбочана, у квітні — підрозділи 1-ї Синьожупанної дивізії, незабаром розформованої німецькою окупаційною владою. Потім у Бендерських казармах перебували німецькі частини та шпиталь. У вересні їх зайняв Лубенський Сердюцький кінно-козацький полк, командиром якого був Омелянович-Павленко (молодший) Іван Володимирович (1881—1962) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (з 1920). У листопаді 1918 частина полку на чолі з Ю. Отмарштейном, майбутнім співорганізатором 2-го Зимового походу, перейшла на бік Армії УНР, у складі якої воювала до кінця Української революції. Решта полку, що залишилася вірною гетьману П. Скоропадському, була введена до Офіцерського ескадрону, при якому незабаром було сформовано Мусульманський кінний взвод. Ці частини припинили існування наприкінці 1918 після взяття Києва військами Директорії УНР.

У радянський час казарми використовувалися для гарнізонного шпиталю (1919) як збірно-пересильний пункт (поч. 1920-х рр.); пізніше в них дислокувалися частини 134-го стрілецького полку 45-ї Київської дивізії, сформованого після громадянської війни з Таращанської бригади.

На початку нацистської окупації Києва 1941 у казармах влаштували табір для військовополонених, в якому згодом утримували й цивільних осіб, зокрема євреїв, для яких відвели окреме відділення (понад 3 тис. осіб). В'язні знаходилися в двоповерховій споруді та гаражах. Умови в таборі на вул. Керосинній були жахливими, щодня вмирало по кілька десятків людей, багатьох розстрілювали за межами табору. У вересні 1941 тут перебувало 8 тис., у грудні 1942 — до 2 тис. осіб.

У повоєнний час колишня територія казарм забудовувалася новими спорудами. Уцілілі будівлі використовувалися за призначенням.

У вересні 1991 на стіні контрольно-пропускного пункту казарм на вул. Г. Андрющенка встановлено загиблим у таборі меморіальну дошку у вигляді металевих ґрат з анотаційним написом. Тепер тут державна установа [896].

Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.

292. МІСЬКІ КАЗАРМИ «ДІЛОВОГО ДВОРУ» 1896—1913, В ЯКИХ МІСТИВСЯ 1-й УРАЛЬСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК (іст.). Вул. Димитрова, 1, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Комплекс будівель військового призначення. Склався на території «Ділового двору». Ділянка утворилася на поч. 19 ст. як подвір'я неподалік артилерійської лабораторії на схилі Черепанової гори, що включало дерев'яні військово-господарські споруди. Згодом, після розпланування місцевості «Новоє Строєніє», «Діловий двір» локалізувався між сучасними вулицями Димитрова (колишня вул. Ділова), А. Барбюса та І. Федорова. Протягом багатьох років садиба надавалася містом військовому відомству в оренду.

1896 за проектом міського арх. О. Кривошеєва зведено цегляну двоповерхову казарму на цокольному напівповерсі вздовж фронту вул. Ділової (тепер вул. Димитрова, 1). Через перепад рельєфу частину цоколю виділено приямком. Призначалася для розміщення однієї козацької сотні, полкової хлібопекарні та продовольчого цейхгаузу. 1898 у західній частині садиби по фронту вул. Ділової споруджено цегляну триповерхову з напівпідвалом казарму, де розташувалися три козацькі сотні, полкова їдальня та кухня; у 1912—13 з лівого боку до неї прибудували чотириповерховий з напівпідвалом об'єм для двох козацьких сотень, нестройової команди та харчових сховищ (арх. М. Бобрусов). Обидві споруди збереглися як єдиний будинок (вул. Димитрова, 3). Об'єм, зведений 1898, пізніше надбудували четвертим поверхом. Крім цього, у «Діловому дворі» на поч. 20 ст. стояли двоповерховий цегляний будинок полкової канцелярії й офіцерського зібрання, одноповерхова цегляна кузня, численні дерев'яні споруди: школа прапорщиків, майстерні, сховища, стайні тощо. Після 2-ї світової війни садибу розділили на кілька частин, при цьому всю стару забудову з боку вул. І. Федорова знесли, на ній залишився лише будинок № 3.

У кін. 19 ст. в казармах було розквартировано 1-й Уральський козацький полк, що з 1882 входив до складу 9-ї кінної дивізії, підрозділи якої дислокувалися на Київщині.

292. Вул. Димитрова, 1.

Полк був сформований 1877 у зв'язку з початком російсько-турецької війни 1877—78; уперше полк під цією назвою був утворений 1807, пізніше неодноразово розформовувався. Вів свою історію від першої згадки про службу яїцьких козаків (1591). Брав участь у приборканні революційних заворушень, зокрема — повстання саперів під керівництвом Б. Жаданівського у листопаді 1905 у Києві.

Під час 1-ї світової війни полк особливо уславився в боях у Галичині, де уральці здобули значні трофеї — зокрема, австрійську артилерійську батарею. 1917 полк відбув з фронту додому, на Урал. У Києві залишилося чимало полкових та особистих речей, за якими відрядили сотника М. Епова. Він потрапив у вир січневих вуличних боїв 1918 в місті. Згодом утік на Лубенщину, де сформував Лубенський (Полтавський) партизанський кінний загін; на чолі цього загону у березні того ж року повернувся до Києва та розташувався у казармах «Ділового двору», де перед тим у березні 1918 короткий час перебував Гордієнківський кінно-козацький полк Запорозького загону Української Центральної Ради. М. Епову пощастило врятувати рештки полкового майна. У квітні з довіреними людьми та речами він приєднався до Чехословацького корпусу, з яким незабаром опинився на Уралі. Пізніше М. Епов — активний учасник громадянської війни, відомий генерал білого козацтва.

Восени 1917 у казармах «Ділового двору» розмістився 1-й кінний полк Вільної України війська УЦР. Під час січневих боїв 1918 у Києві припинив своє існування. У період німецької окупації (1918) тут дислокувався полк бранденбурзьких гусарів.

На поч. 1920-х рр. у «Діловому дворі» діяв гарнізонний ветеринарний лазарет, далі казарми займали артилерійські підрозділи 45-ї стрілецької дивізії.

Колишні казарми на вул. Димитрова, 3 використовуються як офісні приміщення [897].

Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.

293. МЛИН БРОДСЬКОГО Л. І., поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а, Боричів узвіз, 13. Поряд з пл. Поштовою. Складається з двох споруд, які раніше входили до комплексу млина — елеватора (вул. Боричів узвіз, 13) і дизель-моторної станції (вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а).

Історія підприємства бере початок з 1857, коли на розі вулиць Ігорівської та Набережно-Хрещатицької було зведено перший триповерховий цегляний корпус млина купця А. Глезера (пізніше використовувався як приміщення контори; не зберігся). 1870 млин придбав родоначальник родини київських цукрозаводчиків-мільйонерів І. Бродський. Потім власником підприємства став його син Лаз. Бродський, за якого територія млина розширилася до Боричевого узвозу. 1888 по фронту вул. Набережно-Хрещатицької зведено новий чотириповерховий корпус млина, який через три роки згорів. 1892 Лаз. Бродський з групою підприємців заснував акціонерне «Товариство Київського парового борошномельного млина» (1904, після смерті засновника, Товариству присвоєно ім'я Лазаря Бродського). 1892—95 на розі вул. Набережно-Хрещатицької та Боричевого узвозу

293.1. Дизель-моторна станція.

зведено п'ятиповерховий корпус млина, увінчаний вежкою, по фронту Боричевого узвозу — цегляний елеватор з трьома дерев'яними вежами. 1906 внаслідок пожежі елеватор згорів. Наступного року на тому самому місці за проектом інж. Ч. Волкенштейна за участю київського губернського інж. В. Безсмертного збудовано новий елеватор; того ж року — борошномельний цех. Останньою значною спорудою у комплексі стала дизель-моторна станція, зведена 1912 за проектом інж. О. Вербицького. 1920 значна частина будівель млина згоріла.

Млин товариства «Лазар Бродський» був найбільшим борошномельним підприємством у місті й одним з найбільших у країні. За даними на 1914—15, його річна продуктивність становила 3 млн. пудів. На млині працювало 185 осіб, були паровий і три дизельні двигуни загальною потужністю 1750 кінських сил. З боку сучасної вул. Ігорівської до території млина підходила спеціальна колія.

У молоді роки тут бував письменник Шолом-Алейхем, про що згадується у його незакінченому автобіографічному творі «З ярмарку». У конторі парового млина служив касиром поет Левін Ієгуда Лейб (псевд. — Ієгалел; 1844—1925), якого 1880 відвідував Шолом-Алейхем.

293.2. Елеватор.

У липні 1903 біля млина Бродського було розстріляно царськими військами п'ятитисячну робітничу демонстрацію солідарності з пролетаріатом Баку і Одеси [898].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

293.1. Дизель-моторна станція, 1912 (архіт.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а. З відступом від лінії забудови.

Триповерхова з мезоніном, цегляна, пофарбована, у плані прямокутна споруда, конструктивну структуру якої змінено під час реконструкції 1940-х рр. Було влаштовано перекриття, що утворили три повні поверхи й невеликий мезонін. Вікна з торця частково закладено. Стіну з боку набережної (у минулому — суміжну з корпусом млина) декоровано як новий головний фасад.

Оформлено у модернізованому романсько-готичному стилі. Стіни зміцнено контрфорсами, які вдало узгоджуються з загальним стильовим вирішенням. Головний фасад з боку подвір'я завершено трикутним щипцем з овальним віконцем. Для запобігання підвищеній вібрації дизель-мотори було встановлено на пробкових подушках.

Будівля — пам'ятка промислової архітектури поч. 20 ст.

У будинку містилися у різний час Науково-дослідний інститут зерна (з 1940), лабораторна база заводу «Електроприлад» (з 1946). Тепер гуртожиток ВАТ «Електроприлад» і ресторан.

Михайло Кальницький.

293.2. Елеватор, 1907 (архіт.). Боричів узвіз, 13. На червоній лінії забудови вулиці, в кварталі, обмеженому вулицями П. Сагайдачного і Набережно-Хрещатицькою. Домінує у навколишній забудові внаслідок знесення прилеглих кварталів.

Цегляний, у плані близький до квадрата. Має вигляд колосальної базиліки, завершеної вежею.

Оформлений у стилі модерн. Сувору, аскетичну за оформленням будівлю з глухими нетинькованими фасадами, крім північно-східного, не було розраховано на сприйняття з відкритого простору площі. Стіни, поставлені на високий глухий цоколь, розчленовано рівномірним ритмом пілястрів та завершено поясом витягнутих вертикаль-

них ніш на рівні слабо вираженого вінцевого карниза.
Являє інтерес як пам'ятка промислової архітектури поч. 20 ст.
У кін. 1900-х рр. на елеваторі працював вантажником Каганович Лазар Мойсейович (1893—1991) — радянський партійний і державний діяч. Був звільнений за підбурювання робітників до страйку.
1971—81 реконструйований під книгосховище Республіканської бібліотеки ім. КПРС (тепер Національна парламентська бібліотека України) з прибудовою приміщення для філіалу бібліотеки з читальними залами [899].

Михайло Кальницький, Віталій Отченашко.

294. МЛИН ХРЯКОВА М. Г., 1889—90 (архіт.). Вул. Оленівська, 11. У великій садибі на розі вулиць Оленівської та Костянтинівської, на червоній лінії забудови вул. Оленівської. Борошномельне підприємство існувало тут з серед. 19 ст. і первісно містилося у дерев'яних будівлях. 1889 його власником став комерційний радник, голова Київського біржового комітету М. Хряков. На його замовлення за проектом і під наглядом інж.-технолога І. Хрякова споруджено новий корпус млина, що домінував у навколишній малоповерховій забудові. Це було одне з найбільших борошномельних підприємств Києва. Після смерті М. Хрякова (1900) належав його спадкоємцям. У радянський час млин націоналізовано. Кілька років підприємство носило ім'я німецького революціонера К. Лібкнехта.
Споруда чотириповерхова, цегляна, пофарбована, у плані прямокутна з одноповерховою прибудовою з тильного боку (для парового двигуна).
Зведений у стилі історизм з використанням класицистичних рис. Композиційну вісь асиметричного фасаду підкреслено трикутним фронтоном. Площину стін розчленовано горизонтальними поясками. Нижній поверх оформлено як цоколь. Вікна лучкові. Фасад стримано декорований лопатками й чарунковим карнизом. Обладнано млин вальцьовими верстатами й жорнами. 1904 праворуч за фронтом будівлі зроблено прибудову на два прорізи, оформлену аналогічно основному об'єму. Пізніше будівлю добудовано з тилу. Ці прибудови істотно відрізняються від первісного об'єму, внаслідок чого він сприймається ізольовано від них.
Будівля — пам'ятка промислової архітектури 2-ї пол. 19 ст.
В останні десятиріччя 20 ст. садибу забудовано великими виробничими корпусами млинарського заводу № 3 (тепер орендне підприємство «Київмлин»). Старий будинок експлуатується як виробниче приміщення [900].

Михайло Кальницький.

295. МОГИЛЬНИК, 12—13 ст. (археол.). Пров. Киянівський, 10. Поблизу пл. Львівської, на схилі пагорба, що колись нависав над р. Киянкою. Відомий з 1879. Досліджував Я. Боровський 1985. На глибині 2,5 м від сучасної поверхні виявлено п'ять поховань, здійснених за християнським обрядом. У трьох могилах небіжчики лежали в дерев'яних, збитих кованими цвяхами домовинах, орієнтовані головою на північний захід. У жіночому похованні біля черепа знайдено чотири бронзові скроневі кільця. У заповненні однієї з могильних ям (глиб. 0,7 м, шир. 0,9 м, шир. домовини 0,65 м) виявлено кераміку 12—13 ст., вуглинки.
Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [901].

Ярослав Боровський.

296. МОСКОВСЬКА ВУЛИЦЯ, 18—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від пл. Арсенальної до вул. Кутузова. До неї прилучаються вулиці М. Грушевського, Січневого повстання, пров. Інженерний, вулиці Анищенка, А. Іванова, М. Гайцана, Кловський узвіз, вулиці Суворова, Лейпцизька, Різницька, Рибальська, Панаса Мирного, Цитадельна, О. Копиленка. В серед. 1970-х рр. у зв'язку з переплануванням скорочена (раніше сягала вул. Старонаводницької).
Одна з найдавніших вулиць Печерська. Виникла на поч. 18 ст. разом з будівництвом Старої Києво-Печерської фортеці (цитаделі) у т. зв. Новій слободі, заселеній мешканцями Печерського містечка, зруйнованого під час фортифікаційних робіт. Назва пов'язана з російським (московським) гарнізоном, що дислокувався на території цитаделі (у 1922—44 — вул. «Арсеналу»). Траса починалася від природного гребеня (перешийка) в районі сучасної пл. Арсенальної, який з'єднував Печерськ і Липки; від перетину з вул. Еспланадною (тепер вул. Суворова) проходила вздовж межі еспланадної зони до дороги у Наводницькому яру (тепер вул. Старонаводницька). До 1830-х рр. вважалася центральною вулицею Києва. На ній розташовувалися садиби заможних мешканців, найкращі галантерейні й мануфактурні магазини, громадські будівлі. На території еспланади перед сучасними будинками № 40 і 42 у 1755—1833 стояла дерев'яна Володимирська церква (згодом перенесена до району «Новоє Строєніє»), перед будинками № 30 і 34 — купецький гостиний двір, побудований коштом Києво-Печерського монастиря (не зберігся), неподалік від якого були питний та шинковий двори, монастирська бійня. На місці будинку № 30 на замовлення Лаври було зведено найкращий у місті «Зелений готель» (не зберігся). Забудову вулиці поч. 19 ст. характеризують садибний будинок № 40-б (відновлений у 1990-х рр.), будинок № 34/2 (див. ст. 55), споруджені у стилі класицизм. До цієї ж доби належав одноповерховий дерев'яний будинок № 46, зведений 1808 за проектом арх. А. Меленського для київського коменданта О. Массе і реконструйований у 1880-х рр. у дусі «ропетовщини» (розібраний на поч. 1980-х рр.).
Під час будівництва Нової Печерської фортеці у 1830—50-х рр. вулиця була забудована численними об'єктами військового відомства, до яких належать пам'ятки архітектури, що збереглися: арсенальні виробничі майстерні (№ 2; див. ст. 207.3.3), казарми жандармського полку (№ 22; див. ст. 207.3.8) та військових кантоністів (№ 45; див. ст. 207.3.7), вежа № 4 (№ 47; див. ст. 207.3.4). Важливим містобудівним акцентом і духовним осередком району стала заснована 1878 Введенська жіноча громада з однойменною церквою, влаштованою у реконструйованому колишньому будинку війта Г. Рибальського поч. 19 ст. (№ 42). Після скасування в 1897 еспланадних правил на вулиці зводяться прибуткові житлові будинки — № 5/2 (не зберігся), 15, 27, 29, 29-а, 29-б, 30, 31 (не зберігся), особняк арх. А.-Ф. Краусса (№ 5), громадські споруди: будинки Київського місцевого правління Російського товариства Червоного Хреста (№ 1/2), Києво-Печерського військового зібрання (№ 7; не зберігся), прибутковий будинок Введенського монастиря (№ 38), печерські платні лазні (№ 33; знесені у 1984), кілька виробничих корпусів і механічний цех (№ 8; див. ст. 154.1), пов'язані з розвитком заводу «Арсенал».
Архітектура будинків кін. 19 — поч. 20 ст. відображає стилістичні напрями історизму (№ 5, 27, 29, 29-а, 29-б, 30, 38), модерну (№ 8, 15), цегляного стилю (№ 1/2 , 4—6).
У радянський час вулиця зберегла змішаний промислово-житловий характер. У 1930-х рр. зведено п'ятиповерховий багатоквартирний житловий будинок № 44 у стилі пізнього конструктивізму. З будівель 1950-х рр. заслу-

294. Вул. Оленівська, 11.
294. План другого поверху.

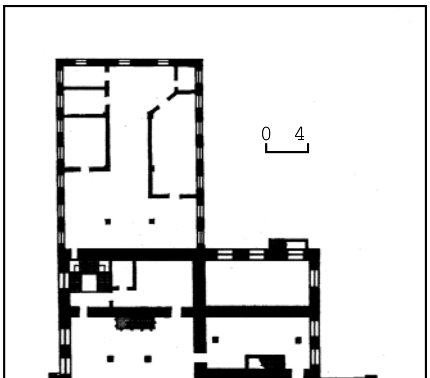

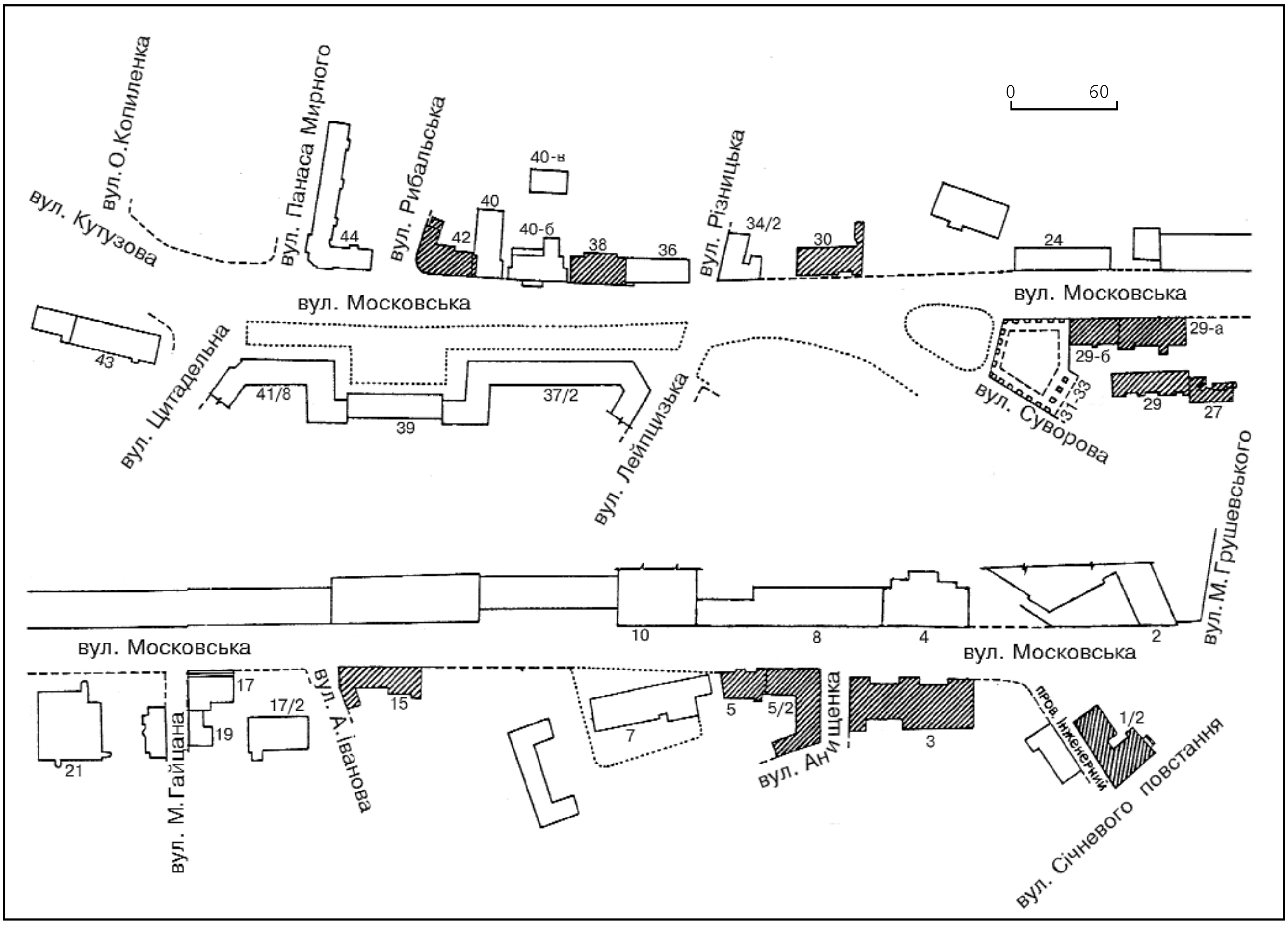

296. Московська вулиця. План забудови.

говують на увагу Будинок культури заводу «Арсенал» (№ 3), житловий будинок працівників «Метробуду» (№ 5/2), великий житловий комплекс між вулицями Лейпцизькою та Цитадельною (№ 37—41). У 1960—80-х рр. здійснено реконструкцію забудови вулиці, під час якої розібрано кілька цінних будинків 19 — поч. 20 ст. (№ 13, 31, 33, 46) та збудовано ряд виробничих корпусів «Арсеналу» й інших об'єктів, архітектурно не пов'язаних з історичним середовищем. Для влаштування прямого зв'язку з Кловським узвозом знесено стайні у лівому крилі колишньої казарми жандармського полку. 1987 на розі з вул. Суворова споруджено кінотеатр «Зоряний» (№ 31—33; арх. В. Юдін та ін.).

Незважаючи на різнохарактерність забудови, вулиця має цінність як одна з давніх планувальних осей історичного району Києва — Печерська.

Історичне значення вулиці зумовлене насамперед її військово-промисловим характером. Майже 150 років тут діє одне з найбільших військово-промислових підприємств України — завод «Арсенал» (№ 2—10; тепер Київське АТ «Завод "Арсенал"»), заснований у 18 ст. (див. ст. 154). На вул. Московській, 2 розташовані арсенальні виробничі майстерні, споруджені 1850—54 за проектом арх. О. Геміліана як головний корпус заводу, що входив до складу Київської фортеці (тепер музей заводу) і механічний цех (№ 8), побудований 1912—14, в яких вироблялися і ремонтувалися артилерійське спорядження, новітня зброя. У радянський час на заводі було налагоджено виробництво точних оптичних приладів.

Кілька споруд входило до складу Київської фортеці. У казармах військових кантоністів (№ 45; див. ст. 207.3.7) з 1865 містилося Київське піхотне юнкерське училище, перетворене 1914 на Перше Київське Костянтинівське військове училище, вихованцями й викладачами якого були відомі діячі, зокрема військові міністри УНР О. Галкін, В. Сальський, українські воєначальники доби визвольних змагань 1917—21 О. Бурківський, А. Вовк, В. Кущ, В. Янченко, командувач білогвардійської Добровольчої армії А. Денікін та ін. У казармах жандармського полку (№ 22) дислокувалися інженерні частини. Звідси розпочалася збройна демонстрація 18 листопада 1905 під керівництвом підпоручика Б. Жаданівського, до якої приєдналися робітники заводу «Арсенал». Не збереглися казарми 5-го понтонного батальйону (№ 44), солдати якого також брали участь у повстанні 1905, і 4-го важкого артилерійського батальйону (№ 26). У будинку № 7 на поч. 20 ст. містилося Києво-Печерське військове зібрання, у № 16 — Товариство взаємодопомоги офіцерів КВО, в яких об'єдналися відомі військові діячі (обидва будинки знесено).

На поч. 20 ст. вулиця стала одним із центрів революційних подій у Києві. Повстання солдатів у листопаді 1905 — одне з перших у царській армії під час революції 1905—07. Рішення про збройний виступ прийнято на нараді представників військових частин і військових організацій РСДРП 17 листопада 1905 у будинку № 31 (втрачений). Керівник повстання — підпоручик Б. Жаданівський проживав у будинку № 5. Робітники заводу «Арсенал» та солдати збільшовичених військових частин у жовтні 1917 вели збройну боротьбу проти Тимчасового уряду Росії, у січні 1918 — проти Української Центральної Ради, про що свідчать меморіальні дошки на арсенальних виробничих майстернях (№ 2). У вуличних боях їм протистояла гвардія УЦР — 1-й Український козацький піший полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, що містився 1917—18 в казармах жандармського полку (№ 22).

Відомим духовним осередком міста у кін. 19 — на поч. 20 ст. була Введенська жіноча громада, перетворена 1901 на Свято-Введенський жіночий монастир. Відновлення у 1990-х рр. церкви Введення до храму Пресвятої Богородиці стало віхою у житті мешканців Печерська. Доброчинний характер мала також діяльність Київського місцевого правління Російського товариства Червоного Хреста (№ 1/ 2), в будинку якого містився Київський відділ Російського військово-історичного товариства і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, в яких працювали відомі діячі.

На вулиці діяло кілька знаних навчальних закладів: військове училище (№ 45), корпус якого тепер входить до комплексу Військового інституту зв'язку Міністерства оборони України; приватний навчальний заклад 1-го розряду

О. Плетньової, перетворений з часом на гімназію (спочатку № 12, 31, після побудови власного комплексу — № 34/2). Серед викладачів цього закладу були історик літератури В. Адріанова-Перетц, учений-хімік, інженер-металург, майбутній міністр торгу і промисловості УНР І. Фещенко-Чопівський, до членів опікунської ради входили арх. О. Кобелєв, інженер, генерал-майор І. Лільє. У № 4 функціонувало двокласне училище для дітей майстрових і робітників заводу «Арсенал».

На вул. Московській проживали відомі діячі вітчизняної історії: в № 5 — історик М. Карачківський, архітектор А. Краусс, підпоручик Б. Жаданівський, легендарний льотчик П. Нестеров; у № 27 — військовий льотчик Є. Крутень; у № 30 — генерал-лейтенант, військовий історик і архівіст Д. Меньшов та його дочка — історик Н. Полонська-Василенко. Їхніми гостями було чимало військових, культурно-громадських діячів, вчених.

У будинку № 13 (не зберігся) жив арх. В. Моцок; у «Зеленому готелі» в садибі «Судового двору», що належала Києво-Печерській лаврі (не зберігся, тепер на його місці № 30), зупинялися письменники Т. Шевченко, Є. Гребінка, О. Грибоєдов, декабрист А. Муравйов та ін.; у № 31 (зруйнований) на початку століття містився кінотеатр «Танго», в якому під час Української революції влаштовувалися свята, концерти з метою збирання коштів на національні справи. Зокрема, у вересні 1917 члени УСДРП Печерська і Робітничого просвітницького товариства «Рідний курінь» на користь друкарні «Робітничої газети» поставили спектакль «Наталка Полтавка», в якому брали участь провідні діячі партії М. Авдієнко, П. Понятенко; у вересні того ж року відбувся спектакль на користь Третьої української гімназії ім. І. Стешенка, що відкрилася у приміщенні П'ятої Києво-Печерської гімназії тощо.

Будинок культури заводу «Арсенал» (№ 3), заснований у кін. 19 ст., уславився народним самодіяльним театром, у діяльності якого брали участь відомі режисери, актори, композитори А. Бучма, К. Лаптєв, П. Саксаганський, А. Сліпаренко, Н. Ужвій та ін. Серед інших сучасних закладів культури — Музей «Культурна спадщина» — філіал Музею історії міста Києва, відкритий 1999 у відновленому т. зв. Старопечерському будинку кін. 18 — поч. 19 ст. (№ 40-б), де представлено колекції, зібрані діячами української культури — киянами, які за різних обставин емігрували.

Великий історико-культурний потенціал вул. Московської обумовлює її значення як комплексної пам'ятки архітектури, історії та містобудування [902].

Микола Кіпоренко, Тетяна Трегубова.

296.1. Будинок Київського місцевого правління Російського товариства Червоного Хреста 1904, в якому містився Київський відділ Російського військово-історичного товариства і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва(архіт., іст.). Вул. Московська, 1/2. У кварталі, обмеженому вулицями Московською, Січневого повстання, пл. Арсенальною та пров. Інженерним, що з серед. 19 ст. належав Інженерному відомству. У березні 1904 ділянку було надано в оренду Київському місцевому правлінню Російського товариства Червоного Хреста, яке того ж року звело тут власний двоповерховий будинок, а також цегляні складські приміщення (не збереглися). Виконавець — будівельна контора Л. Гінзбурга. Будівництво велося завдяки цільовій пожертві у розмірі 15 тис. крб. цукрозаводчика і філантропа Лаз. Бродського, зробленої у зв'язку з початком воєнних дій на Далекому Сході. Коли меценат помер у вересні 1904, додаткові витрати на себе взяв його брат Л. Бродський. Окреме розташування будинку й форма ділянки обумовили складне членування його об'єму, розрахованого на круговий огляд.

Двоповерховий на цоколі, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний зі зрізаним наріжжям з боку пров. Інженерного. Дах двосхилий, обмежений на торцях ступінчастими щипцями, перекриття плаські.

Оздоблений у цегляному стилі. Планувальна система коридорна з двобічним розташуванням приміщень, пов'язана з двомаршовими сходами у торцях будинку. На першому поверсі — вестибуль з головним входом, орієнтованим на площу. Інший вхід — з боку вул. Московської. Архітектурне вирішення фасадів обумовлено чітким ритмом вертикальних членувань прямокутними віконними прорізами та лопатками, насиченістю цегляним декором. З боку пров. Інженерного та вул. Московської пластика фасадів спрощена. Більш розвинений декор фасаду на вул. Січневого повстання підкреслює його парадне призначення. Асиметричну композицію тут формують флангові членування характерними для цегляного стилю фігурними лопатками, а також три різновеликі й відмінні за формою аттики. Зрізане наріжжя будинку включає широкі тристулкові вікна й кругле аттикове віконце. Спільними для всіх фасадів елементами оздоблення є фриз і карниз, обмежений знизу хвилястої форми валиком, що над вікнами імітує лучкову перемичку; міжвіконні горизонтальні пояси з поребрика; завершення вікон клинчастими перемичками (із замковими каменями — на другому поверсі, рустованими — на першому); підвіконні ніші, заповнені поребриками та сухариками. Вхідні двері — глухі, із засклененою фрамугою, східці гранітні. В інтер'єрі збереглися первісні сходи з ажурними металевими огородженнями.

Будинок — цікавий зразок споруди медичної установи поч. 20 ст.

У будинку працювало Київське місцеве правління Російського товариства Червоного Хреста, яке збирало й розподіляло пожертви між пораненими воїнами та їхніми рідними, незаможними ветеранами, колишніми медсестрами. Під час війни передбачалося забезпечення будинку повним комплектом майна, щоб у разі необхідності розгорнути лазарет на 200 ліжок. Приміщення складів призначалися для речових пожертв. До Київського місцевого правління у різні роки входили: генерал-губернатори В. Сухомлинов, Ф. Трепов; губернатор П. Ігнатьєв, віце-губернатор М. Суковкін; командувач військ КВО генерал М. Іванов; генерали А. Зальца, О. Маврін, М. Рузький, Є. Шмітт; лікарі В. Сахновський, І. Флейшман; підприємці та доброчинці Л. Бродський, С. Могилевцев; член Державної думи Д. Піхно; громадські діячі Г. Вишневський, М. Рєпнін, П. Скорделлі, О. Хойнацький та ін.

1909—14 в будинку містився Київський відділ Російського військово-історичного товариства, що ставило за мету дослідження у галузі військової історії, поширення військово-історичних знань, сприяння упорядкуванню архівів, збереженню, відновленню і спорудженню пам'ятників, проведенню археологічних досліджень, заснування спеціалізованих музеїв і бібліотек тощо. Відділ утворений у листопаді 1908, відкритий 21 лютого 1909. Його діяльність поширювалася на сім губерній, які входили до Київського військового округу: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Харківську, Чернігівську і Курську. Перший голова — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, генерал від кавалерії В. Сухомлинов (у 1908), з 1909 — командувач військ КВО генерал-ад'ютант М. Іванов, попечитель — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, генерал від кавалерії Ф. Трепов, товариші голови — історик, професор Київського університету В. Іконников, начальник штабу КВО генерал-лейтенант М. Алексєєв, секретар відділу — старший ад'ютант Окружного штабу КВО підполковник Б. Стеллецький (до 1910), пізніше — ад'ютант генерал-губернатора підполковник С. Крейтон. Керівні органи — Рада і Розпорядчий комітет. До складу Ради, яка проводила засідання і в цьому будинку, входили відомі вчені, військові, культурно-громадські діячі: окружний генерал-квартирмейстер штабу КВО генерал-майор В. Драгомиров, начальник 42-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант М. Єпанчин, професор Київської духовної академії В. Завитневич, професор Київського університету Ю. Кулаковський, професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. Ляскоронський, начальник Київського окружного артилерійського складу генерал-майор Д. Меньшов, завідувач Управління пересуванням військ Київського району підполковник Б. Стеллецький (секретар Ради), начальник військових сполучень КВО генерал-майор М. Ходорович, начальник Київського окружного інженерного управління КВО генерал-лейтенант К. Холостов. Поточною діяльністю відділу керував Розпорядчий комітет. Його очолював начальник штабу 9-го армійського корпусу генерал-майор М. Рєщиков, з травня 1910 — Д. Меньшов, секретар — поручик 14-го саперного батальйону Т. Губенко. У складі відділу діяло кілька комісій: музейна (голова В. Драгомиров), архівна і бібліотечна (В. Іконников), редакційна (М. Ходорович, з липня 1911 — молодший офіцер 5-го понтонного батальйону капітан М. Наркевич), будівельна (К. Холостов), ревізійна (окружний черговий генерал генерал-майор К. Новогребельський), зйомок і знімків (начальник Управління Київської військової топографічної зйомки генерал-лейтенант Ю. Шмідт), також театральна і лекційна. Редакційна комісія видавала у 1909—14 журнал «Военно-исторический вестник» (редакція містилася на вул. Банковій, 11) та іншу друковану продукцію відділу. Канцелярія відділу видавала довідки, записувала нових

членів, приймала членські внески, продавала квитки на лекції, екскурсії та інші заходи. До початку 1-ї світової війни відділ створив у губерніях місцеві осередки, військовий архів, бібліотеку, у грудні 1910 відкрив Київський військово-історичний музей, що містився у будинку Київського художньо-промислового і наукового музею (тепер вул. М. Грушевського, 6), організував власним коштом розкопки в Білгороді, Вишгороді, Китаєві, Межигір'ї, влаштував низку публічних лекцій, театральних вистав, екскурсії у пам'ятні історичні місця та музеї України. Члени товариства підготували проведення урочистостей з нагоди 200-річчя Полтавської битви (1909), Київської фортеці (1910), 100-річчя війни 1812, розробили проект спорудження комплексу пам'ятників видатним історичним діячам, який називався «Історичний шлях». Першим з них був пам'ятник св. княгині Ользі, відкритий 4 вересня 1911. Комітет з його спорудження очолював Ф. Трепов. На зібрані відділом кошти (починаючи з 1909) на пл. Микільській (тепер — пл. Арсенальна) 26 червня 1914 відкрито пам'ятник І. Іскрі та В. Кочубею (тепер на його постаменті встановлено гармату). Комітет зі спорудження пам'ятника очолював директор Першої гімназії М. Стороженко. 1910 почесним членом Київського відділу обрано голову Київського біржового комітету С. Могилевцева, який пожертвував на потреби його діяльності 10 тис. крб. Переважну кількість членів відділу складали військові, а також відомі вчені, культурно-громадські діячі, загалом — понад 330 осіб. Серед них — директор Київської контори Державного банку Г. Афанасьєв, директор Київського міського музею М. Біляшівський, нумізмат К. Болсуновський, київський губернатор О. Гірс, генерал штабу підполковник М. Духонін, історик, археограф І. Каманін, мистецтвознавці Г. Павлуцький і А. Прахов, історик А. Стороженко, філолог, професор Київського університету Т. Флоринський, археолог В. Хвойка, ректор університету М. Цитович, професори Київської духовної академії М. Петров і Ф. Титов, лікар І. Сікорський, підприємець і колекціонер Б. Ханенко, архітектори Є. Єрмаков і П. Голландський та ін.

1910—19 в будинку містилося Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, що ставило за мету виявлення, дослідження, охорону й відновлення як нерухомих, так і рухомих пам'яток історії та культури. Перший статут товариства зареєстровано в березні 1910, у новій редакції — в липні 1918. Його діяльність розповсюджувалася на Київську, Подільську і Волинську, Бессарабську, Гродненську, Катеринославську, Люблінську, Мінську, Полтавську, Херсонську і Чернігівську губернії, під час Української революції — на територію УНР і Української Держави. Засновниками виступили преосвященний Павло (Преображенський), єпископ Чигиринський; Київський губернатор О. Гірс; професори Київського університету: історики М. Довнар-Запольський і В. Іконников, філолог та історик Ю. Кулаковський; етнограф і літературознавець А. Лобода; професори Київської духовної академії: протоієрей Ф. Титов, історик В. Завитневич і літературознавець М. Петров; археолог В. Хвойка; директор Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівський; завідувач Управління пересуванням військ Київського району КВО підполковник Б. Стеллецький; управитель канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. Невєров; співробітники канцелярії: старший чиновник з особливих доручень О. Мьордер і старший помічник діловода К. Бахтін, ад'ютант генерал-губернатора підполковник С. Крейтон; окружний генерал-квартирмейстер штабу КВО генерал-майор В. Драгомиров; мистецтвознавець А. Прахов; секретар-діловод Тимчасової комісії для розгляду давніх актів О. Левицький.

Почесний голова — генерал-губернатор Ф. Трепов (1910—17), голови Ради товариства: єпископ Чигиринський Павло (Преображенський; 1910—11),

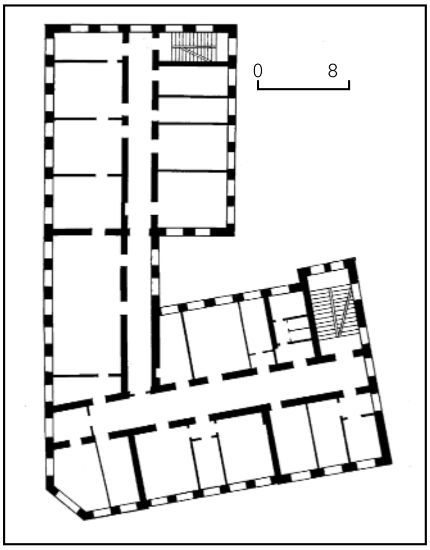

296.1. План другого поверху.
296.1. Вул. Московська, 1/2.

Київські губернатори О. Гірс (1911—12) і О. Ігнатьєв (1915—17), Київський віце-губернатор М. Суковкін (1913—15); товариші голови: В. Іконников (з 1910 до грудня 1915) і В. Завитневич (1915—19, фактичний голова Ради в 1917—19). Члени Ради: Л. Добровольський, М. Довнар-Запольський, О. Ертель (хранитель музею товариства), Ф. Істомін, Ю. Кулаковський, О. Левицький, В. Леонтович, М. Наркевич, Г. Павлуцький, Б. Стеллецький, А. Стороженко, Ф. Титов, В. Щербина. 1912 організовано Розпорядчий комітет товариства, який керував поточними справами громадського формування. До складу комітету входили в різний час: О. Мьордер (голова комітету і бібліотекар), П. Голландський, О. Ертель, В. Завітневич, М. Істомін, І. Каманін (голова тимчасової Вченої архівної комісії), А. Лобода, В. Обремський, М. Пахаревський та ін.

Відкриті засідання Ради і спільні зібрання членів товариства відбувалися в будинку генерал-губернатора на вул. Інститутській, 40 (не зберігся), уся поточна робота здійснювалася за цією адресою. Інформація про діяльність товариства друкувалась у «Военно-историческом вестнике» Київського відділу Російського військово-історичного товариства, з яким воно постійно співпрацювало.

Київськими членами товариства були також митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький), командувач військ КВО генерал-ад'ютант М. Іванов, генерал-майор Д. Меньшов, міський голова І. Дьяков, нумізмат К. Болсуновський, історики С. Голубєв, Ф. Ернст, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, М. Стороженко, археологи В. Данилевич і В. Козловська, архітектори В. Безсмертний, К. Іваницький, О. Кобелєв, В. Кричевський і Г. Позняков, медик В. Чернов, голова Київського товариства старожитностей і мистецтв Б. Ханенко, видавець В. Кульженко, князь В. Жевахов та ін. Серед членів з інших міст — голова Імператорської археологічної комісії граф

О. Бобринський, голова Московського археологічного товариства графиня П. Уварова, Волинський губернатор князь О. Кутайсов, графині М. Браницька і О. Толстая, князь Р. Сангушко, член Державної думи Д. Чихачов, протоієрей Ю. Сіцинський. 1912 товариство включало 213 членів, з яких у Києві проживало 64.

Товариство організовувало роботу з виявлення й обліку нерухомих пам'яток історії та культури (церков і монастирів, пам'яток монументального мистецтва і пам'ятних знаків, фортифікаційних споруд, археологічних пам'яток, поховань, історичних урочищ), а також рухомих пам'яток (архівів і окремих документів, рідкісних книг, листування, історичних предметів, археологічних знахідок) на підвідомчій йому території, для чого розробило і розіслало на місця опитувальні листи (понад 15 тис.), організовувало експедиції і виїзди своїх членів на місця з метою експертизи й опису пам'яток, допомоги в пам'яткоохоронній діяльності.

У січні 1913 засновано підвідділ товариства в м. Умані (перший голова — директор Уманського комерційного училища Першого товариства викладачів М. Бутирський, потім — відставний учитель Одеського інституту імператора Миколи I, член Одеського Імператорського товариства історії і старожитностей і Таврійської ученої комісії Х. Ящуржинський).

Велику увагу було приділено охороні пам'яток Києва: Софійського собору, Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Андріївської церкви, Золотих воріт, брами Заборовського, курганів у Китаєві й на Проневщині, Ірининського стовпа, фонтана «Самсон». Члени товариства відкрили й обстежили Звіринецькі печери, залишки Батиєвої брами, фундаменти давньоруського храму св. архістратига Михаїла у Видубицькому монастирі, підземні ходи на розі вул. Стрілецької і сучасної вул. О. Гончара, в садибі Микільського військового собору (не зберігся), фундаменти старого Київського магістрату, проводили археологічні спостереження під час нового будівництва в історичному ядрі Києва і прокладання вулиць. Археологічні й архітектурно-історичні дослідження здійснювалися під керівництвом Імператорської археологічної комісії (IAK), яка мала виняткове право проведення і надання дозволу на розкопки в державі. Для найвідповідальніших робіт IAK направляла в Київ своїх членів з Москви, що викликало суперечки між двома науковими інституціями щодо методики, форм і засобів пам'яткоохоронної діяльності. Під час археологічних досліджень й обстеження пам'яток у Південно-Західному краї здійснювали обміри і фотографували пам'ятки, складали креслення, щоденники тощо. Було організовано музей і бібліотеку товариства, які 1913—15 містилися у будинку Педагогічного музею на вул. Володимирській, 57, потім — на квартирах членів товариства, в міській бібліотеці тощо. 1913 засновано тимчасову Вчену архівну комісію для розбору давніх документів в архівах Києва і губерній Південно-Західного краю, що підлягали знищенню. 1920 колекції товариства передано Українському науковому товариству в Києві, частину бібліотеки — Київському археологічному інституту.

Тепер у будинку міститься районне поліклінічне відділення № 1 [903].

Михайло Кальницький, Олександра Тимченко, Лариса Федорова.

296.2. Будинок культури заводу «Арсенал» поч. 20 ст., 1956, в якому діяв самодіяльний театр, працювали відомі діячі культури (іст.). Вул. Московська, 3. На червоній лінії забудови. З кін. 19 ст. тут стояла дерев'яна заводська споруда, на поч. 20 ст. на цьому місці зведено невелику цегляну одноповерхову будівлю пожежні заводу «Арсенал». 1956 проведено реконструкцію для влаштування Будинку культури заводу. Побудовано залу для глядачів на 780 місць зі сценою та другий поверх. Тепер будинок двоповерховий, цегляний, тинькований.

У кін. 19 ст. на заводі почав діяти один з перших в Україні робітничих театрів, зароблені кошти якого йшли на потреби освіти. Спочатку він містився в одному з заводських корпусів, з 1919 — у колишньому будинку Києво-Печерського військового зібрання (вул. Московська, 7; не зберігся), 1920 — у Печерському районному клубі «Металіст» (вул. Московська, 31; колишній кінотеатр «Танго», тепер на цьому місці кінотеатр «Зоряний»), з 1946 — у заводському приміщенні (тепер Будинок культури; вул. Московська, 3). 1961 театру одному з перших в Україні присвоєно звання народного самодіяльного. За роки існування колектив здійснив понад 170 вистав класиків української, російської та зарубіжної драматургії. Серед них — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Катерина» і «Лілея» Т. Шевченка, «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Шалені гроші» О. Островського, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана, «Багато галасу даремно» В. Шекспіра. Режисерами театру були: у 1920-х рр. — робітниця заводу К. Пилинська, яка згодом закінчила Київський театральний інститут; у 1930-х рр. — Т. Терниченко, режисер Українського драматичного театру (тепер Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка); у 1941—45 в евакуації у м. Воткінську — В. Петраковський, який починав акторську діяльність у театрі П. Саксаганського; у 1940-х рр. — О. Сумароков, заслужений артист УРСР; на поч. 1950-х рр. — А. Слісаренко, згодом відомий кінорежисер і кінодраматург, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1975); у кін. 1950-х рр. — Л. Соколов; у 1960—70-х рр. — Н. Петраковська, заслужений діяч культури УРСР та ін.

1926—27 у спектаклі «Наталка Полтавка»(за п'єсою І. Котляревського) роль Виборного виконував Саксаганський Панас Карпович (справж. — Тобілевич; 1859—1940) — актор і режисер, народний артист СРСР (з 1936), Герой Праці (1924).

У різний час шефську допомогу театру надавали відомі діячі культури України, які відвідували репетиції і вистави самодіяльної театральної трупи. Серед них — Бучма Амвросій Максиміліанович (1891—1957) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944); Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1892—1966) — співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог, народна артистка СРСР (з 1936); Ужвій Наталія Михайлівна (1898—1986) — актриса, народна артистка СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1974); Юра Гнат Петрович (1887—1966) — актор, режисер, народний артист СРСР (з 1940).

На сцені театру почали творчу діяльність: Лаптєв Костянтин Антонович (1904—90) — співак (баритон), народний артист СРСР (з 1957) — у 1920-х рр., коли був токарем заводу; Лішанський Юхим Якович (1905—62) — режисер, педагог, заслужений артист УРСР (з 1938); Нятко Поліна Мусіївна (1900—94) — актриса, педагог, народна артистка УРСР (з 1951). У 1950—60-х рр. у постановці спектаклів брали участь Загребельний Олександр Миколайович (1937—93) — співак (бас), народний артист УРСР (з 1982); Молостова Ірина Олександрівна (1929—99) — режисер, народна артистка УРСР (з 1976); Петрова Євгенія Олексіївна (1902—89) — актриса, народна артистка УРСР (з 1947); Шамо Ігор Наумович (1925—82) — композитор, народний артист УРСР (з 1975) та ін.

Тепер у Будинку культури працюють також інші самодіяльні колективи для дорослих і дітей, бібліотека [904].

Руслана Маньковська.

296.3. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Московська, 15. На розі з вул. А. Іванова. Ділянка у 1881 належала дружині підполковника Є. Савельєвій, у 1906—16 — О. Малькевич, на замовлення якої зведено цю споруду. У 1980-х рр. проведено капітальний ремонт.

296.2. Вул. Московська, 3. План другого поверху Будинку культури заводу «Арсенал».

296.3. Вул. Московська, 15.

П'ятиповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Складається з двох двоквартирних секцій з боку вул. Московської та одноквартирної — з вул. А. Іванова. Перекриття пласкі залізобетонні, дах вальмовий з шиферним покриттям. Перший поверх з вітринними вікнами пристосовано під магазин.
Архітектура вирішена у стилі модерн з елементами історизму. Головний фасад асиметричної композиції, основу якої утворюють п'ять розкріповок, увінчаних модерністичними лучковими щипцями різного рисунка. Розкріповки сходових кліток виділяються широкими тристулковими вікнами та оздобленням у вигляді декоративних рифлених кіл, викладених з цегли навколо вікон другого поверху. Площину фасаду розкреслено широкими гуртами: над першим поверхом — у вигляді гіперболізованих сухариків, над другим — двома рядами зубчиків з цегли. Вікна — прямокутні двостулкові, видовжених пропорцій, на четвертому поверсі — з лучковими перемичками. Обрамлення вікон характеризується стилізацією під класичні архітектурні форми і вирішено індивідуально для кожного поверху. Вінцевий карниз профільований, фриз декорований нішами. Фасад має чотири ряди балконів, первісні заокруглені майданчики яких після капітального ремонту замінені на прямокутні. Бічний фасад з двома рядами балконів відповідає архітектурному оформленню чолового. Дворовий фасад лаконічний, розчленований міжповерховими гуртами.
У вестибулях збереглися канелюровані пілястри, огородження сходів та фрагменти кахляних підлог сходових майданчиків. Первісні інтер'єри квартир втрачені.
Будинок — цікавий зразок прибуткової споруди періоду інтенсивної цивільної розбудови Печерська після скасування фортечних обмежень.
З 1911 тут містилася Києво-Печерська

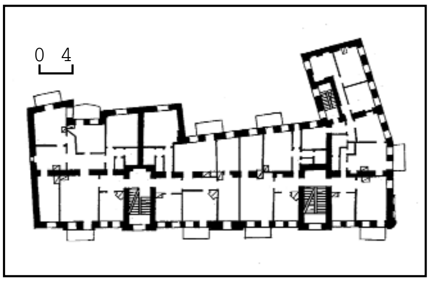

296.3. План другого поверху.

жіноча гімназія М. Батцель (раніше займала приміщення на сучасній вул. Сагайдачного, 8).
Тепер на першому поверсі — торговельні заклади [905]. *Тетяна Товстенко.*

296.4. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Крутень Є. М. (архіт., іст.). Вул. Московська, 27.
З відступом від червоної лінії забудови, на подвір'ї колишньої садиби, головний двоповерховий будинок якої розібрано у 1970-х рр. 1873 садиба належала київському міщанину І. Гоцаєнку, 1874 перейшла у власність дружини колезького радника М. Смирнової, яка продала її селянину К. Полукарову. Останній здав ділянку в оренду міській управі під розташування штабу 3-го військово-телеграфного парку. З 1890 домовласницею була дружина титулярного радника А. Грабенко, яка 1898 продала частину садиби М. Руднєву, іншою володіла до 1916. 1893 на замовлення А. Грабенко збудовано одноповерховий флігель та цегляний дров'яник за проектом інж.-підполковника О. Середи. Ймовірно, що саме ці споруди послугували основою житлового будинку, добудованого на поч. 20 ст. до трьох поверхів.

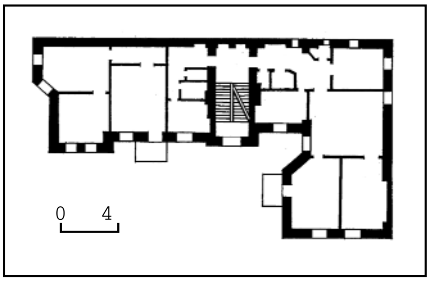

296.4. План другого поверху.
296.4. Вул. Московська, 27.

Триповерховий, цегляний, пофарбований, секційного типу, у плані складної Г-подібної конфігурації, утвореної паралельним вулиці об'ємом і правим виступним крилом завширшки у два віконні прорізи. Має по дві багатокімнатні квартири на поверсі та по дві комірки з боку сходового майданчика. Конструктивна схема — поздовжні несучі стіни. Перекриття дерев'яні, покрівля даху бляшана по дерев'яних кроквах.
Оздоблений у цегляному стилі з використанням неоготичних мотивів. Головний фасад асиметричної композиції. Заглиблена частина фасаду має дві розкріповки: бічну — на два віконні прорізи та середню — на один проріз. На першому поверсі середньої розкріповки влаштовано парадний вхід з верхнім стрілчастим вікном у багатопрофільному обрамленні, на другому й третьому поверхах — велике аркове вікно з рустованими лиштвами. Вісь входу підкреслена завершенням у вигляді щипця з круглим слуховим віконцем. Фасад розкреслений міжповерховими гуртами, декорований лопатками, надвіконними карнизними сандриками, замковими каменями та лаконічними підвіконними деталями. Має два ряди балконів, які закомпоновані асиметрично. Вікна та балконні двері двостулкові, видовженої прямокутної форми. Вікна третього поверху бічної розкріповки — стрілчастої форми. Вінцевий карниз підкреслено мереживом зубчиків.
В інтер'єрах збереглись ажурні металеві огородження сходів, в окремих квартирах — ліплені розетки та карнизи.
Будинок — цінний фрагмент історичної забудови Печерська кін. 19 — поч. 20 ст.
З 1912 у будинку проживав з батьками Крутень Євграф Миколайович (1890—1917) — військовий льотчик, капітан, один із засновників тактики повітряного бою. Син полковника М. Крутня.

Закінчив Володимирський кадетський корпус у Києві (1908), Костянтинівське артилерійське училище в Санкт-Петербурзі (1911). З 1912 служив у 2-му кінно-гірському артилерійському дивізіоні в Києві. Після табірних зборів на Дарницькому артилерійському полігоні 1913, де він вперше був спостерігачем (штурманом) на літакові, захопився авіацією, домігся призначення на стажування до П. Нестерова і переведення на службу в його авіазагін. 1914 закінчив Гатчинську військово-авіаційну школу. З початком 1-ї світової війни воював у 21-му корпусному авіазагоні, з червня 1915 — командир 2-го армійського авіазагону. З квітня 1916 формував, у червні очолив 2-й авіазагін винищувачів 2-ї армії Західного фронту. В листопаді 1916 — березні 1917 вивчав з групою російських льотчиків бойовий досвід союзників у Великій Британії та Франції, воював на франко-німецькому фронті. З квітня 1917 — командир 2-ї бойової авіагрупи на Південно-Західному фронті. Майстерно володів технікою пілотажу і стрілецькою зброєю. Збив бл. 20 літаків противника. З його ініціативи 1916 в російській армії створено спеціальні винищувальні авіазагони. Написав вісім брошур з тактики бойових дій авіації, виданих штабом Верховного Головнокомандувача, розробив понад 20 способів і прийомів бою для літаків різних типів. 7 червня 1917, повертаючись з бойового завдання, через відсутність пального загинув у с. Плотичі під Тернополем. Був перевезений до Києва, похований у Видубицькому монастирі. Пізніше перепохований на Лук'янівському цвинтарі.

Тепер на першому поверсі офісні приміщення [906].

Тетяна Товстенко, Лариса Федорова.

296.5. Житловий будинок працівників «Метробуду», 1954 (архіт.). Вул. Московська, 5/2. На розі з вул. Анищенка, на місці зруйнованого під час війни прибуткового будинку поч. 20 ст. Розроблений 1950—53 проектною організацією «Метропроект». Автори — архітектори І. Масленков, В. Савченко, В. Скугарев. Перший поверх будинку призначався для розміщення управління «Метробуду».

П'ятиповерховий (у наріжній частині — шестиповерховий), цегляний, у плані П-подібний. Під час будівництва використано технічну новацію — пласкі армокерамічні перекриття, які забезпечують довготривалу експлуатацію споруди. Складається з п'яти житлових секцій і вбудованих адміністративних приміщень. Майже всі квартири двокімнатні, лише одна секція, що виходить на вул. Анищенка, має у своєму складі однокімнатну квартиру.

Оздоблений з використанням мотивів класичних архітектурних стилів. Три асиметричні за композицією головні фасади виконані у відкритій червоній цеглі у поєднанні з темно-сірими бетонними декоративними елементами. Цоколь у 1980-х рр. облицьовано червоним гранітом. Наріжна шестиповерхова частина завершена трикутними напівфронтонами й поширеною у 1950-х рр., добре прорисованою вежею-бельведером, навколо якої влаштовано вузький майданчик з ажурними металевими ґратами. На зламі вул. Анищенка на рівні другого—четверто-

296.5. Вул. Московська, 5/2.

296.5. План другого поверху.

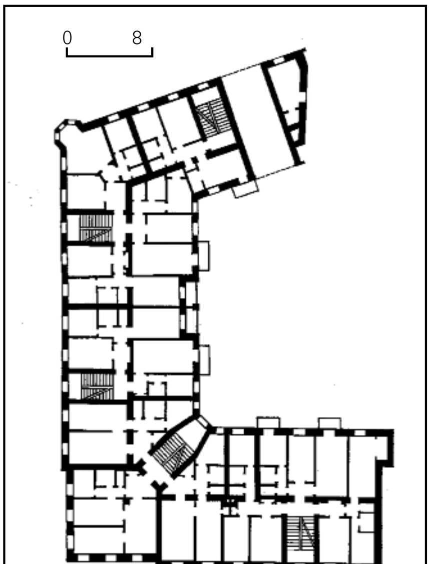

го поверхів закомпоновано п'ятигранний еркер, у крилі будинку — арковий проїзд на подвір'я. Великою майстерністю відзначається пластичне оздоблення архітектурних деталей: карниза значного виносу, який зорово підтримують великі іоніки, залізобетонних перемичок над вікнами з рельєфними розетками й арабесками, панно з рослинним орнаментом на гранях еркера тощо. Гарно пророблені портали входів складаються з рустованих пілонів, завершених шишками та карнизним гуртом, і вікна верхнього освітлення у бароковому обрамленні.

Будинок прикрасив вигляд вулиці, є її помітним композиційним акцентом.

Тепер на першому поверсі — приміщення Печерської районної адміністрації [907]. *Сергій Кілессо.*

296.6. Комплекс Свято-Введенських жіночих релігійної громади й монастиря, 19—20 ст. (архіт., іст.). Вул. Московська, 38, 42. На розі з вул. Рибальською. Займав територію кількох приватних ділянок у розплановану в 1780-х рр. кварталі в межах старої Києво-Печерської фортеці, навпроти дерев'яної Володимирської церкви (не збереглася).

Свято-Введенська релігійна жіноча громада заснована доброчинницею М. Єгоровою. Для її створення М. Єгорова придбала кілька суміжних садиб, в яких мали розміститися насельниці громади та допоміжні служби: 1860 — будинок на вул. Рибальській у вдови протоієрея О. Ремізової та дружини чиновника Г. Проценкової; 1869 — садибу з будинком і садом на вул. Рибальській (тепер № 4) у надвірного радника Я. Язєва; 1872 — садибу у купчихи С. Станкової та садибу на вул. Московській, 40 у московського купця М. Смирнова; 1876 — наріжний будинок на вул. Московській, 42 у поручика М. Голубовського.

Указом від 4 березня 1878, підписаним імператором Олександром II, було засновано першу в Київській єпархії Свято-Введенську релігійну жіночу громаду, яка мала діяти на спільних засадах з іншими подібними релігійними закладами Російської імперії. Велику допомогу для її розбудови М. Єгорова отримала від митрополита Київського і Галицького Ісидора (Никольського) ще за часів його перебування на київській кафедрі (1858—60). Саме він був ініціатором створення громади. Після переведення на Санкт-Петербурзьку кафедру, яку митрополит посідав понад 30 років, він не тільки опікувався духовним станом обителі, а й матеріально підтримував її, надавав поради, дарував власні ікони (одна з них — Боголюбська ікона Божої Матері — тепер міститься у Покровському жіночому монастирі в Києві).

Засновниця громади мешкала в будинку на вул. Рибальській (номер не встановлений); похована у нижньому храмі на вул. Московській, 42.

Загальна площа території, що належала М. Єгоровій, становила 2388 кв. сажнів. Тут розташовувалися будинок з чотирма флігелями (вул. Московська) і будинок з двома флігелями (вул. Рибальська). У зв'язку з тим, що громада містилася неподалік від Києво-Печерської фортеці, виникли труднощі з побудовою власної церкви. Чиновники військового відомства висунули умову, за якою не допускалося спорудження нових капітальних будівель на відстані гарматного пострілу від фортеці. Тому храм влаштували в наріжній частині реконструйованого особняка війта Рибальського (вул. Московська, 42). Житлові будинки були пристосовані під

келії для черниць, шпиталь, трапезну, швейну майстерню та господарські служби.

Після смерті М. Єгорової у 1878 начальницею Свято-Введенської релігійної жіночої громади було призначено ігуменю Євфалію (Лебедєву), яка приїхала до Києва з Десятинського Новгородського монастиря разом із 12 черницями.

Територія громади поступово впорядковувалась і забудовувалась. Період 1880—90-х рр. в історії монастиря відзначався стабільністю фінансового стану, що дало змогу керівництву обителі проводити масштабні будівельні роботи. Її матеріальне становище зміцнювали численні пожертви від заможних мешканців не тільки Києва, але й інших міст Російської імперії. Відомі імена доброчинців — П. Губонін, С. Дєвицька, П. Максимова, Т. Навроцька, В. Петров, О. Тимофєєва, а також засновниця Покровського жіночого монастиря у Києві велика княгиня Олександра Петрівна (Романова).

У 1880—81 зведено цегляний триповерховий будинок, в якому розмістилися проскурня, хлібня, комора, кухня, трапезна і 19 келій (сучасна східна частина будинку на вул. Рибальській, 2). 1887 до його західного об'єму прибудовано двоповерховий, цегляний, у плані Г-подібний корпус (пізніше надбудований до трьох поверхів). Тут містилися 11 келій, лазня, двірницька, фурманська і стайня. 1882 за проектом арх. В. Ніколаєва зведено триярусну надбрамну дзвіницю в неоросійському стилі, увінчану шатровою банею з маківкою та хрестом. Вона оформила в'їзд до садиби з боку вул. Рибальської (знесена в 1930-і рр.). У першому ярусі дзвіниці була в'їзна брама, обабіч — каплиця та хвіртка. Під час реставрації дзвіниці в 1892 майстри київської фірми братів Шатрових прикрасили бляшану, пофарбовану в зелений колір покрівлю бані з чотирьох боків золотими стрічками, маківку і хрест, а також п'ять малих хрестів на фронтонах позолотили. Дзвіниця разом із церквою Введення до храму Пресвятої Богородиці в головному будинку монастиря (вул. Московська, 42) формувала яскравий куточок забудови старого Печерська.

1882 коштом дворянки Полтавської губ. С. Дєвицької споруджено цегляний двоповерховий флігель (вул. Московська, 40), на першому поверсі якого було влаштовано лікарню для черниць, утримувану її коштом, аптеку, кімнату для обслуги; на другому мешкали начальниці громади та ігумені монастиря. 1885 військовий інж. О. Середа надбудував другий поверх над цегляним флігелем, де розмістився монастирський готель для прочан (вул. Московська, 40-в).

1891 громада придбала садибу у дворянки Т. Навроцької на вул. Різницькій, 3 (сучасний № 5) з двоповерховим цегляним будинком (не зберігся). За описом 1899, громаді належали п'ять цегляних і три дерев'яні будинки, один цегляний флігель, десять сараїв і стаєнь, великий фруктовий сад (вул. Рибальська, 4). Кількість черниць, послушниць і опікуваних становила 111 осіб.

Указом Святійшого Синоду від 30 квітня 1901 громаду було перетворено на Свято-Введенський жіночий монастир, який очолила ігуменя Клеопатра (Пономарьова). В цей час у монастирі було 118 осіб.

Того ж року при монастирі було відкрито однокласну церковнопарафіяльну школу, в якій безкоштовно навчалося від 30 до 50 дівчат. Школа містилася в прибудові до особняка (вул. Московська, 40-б), сам особняк здавали внайм під житло. 1917 школу передали у відання Київського міського громадського правління, 1919 в одній із кімнат містилося міське початкове училище № 92.

1910 коштом купчихи В. Місюри в монастирі влаштовано каналізацію і водогін.

На придбаній 1912 ділянці на вул. Московській, 38, на місці занепалого дерев'яного будинку 1914 за проектом арх. Є. Єрмакова зведено триповерховий прибутковий житловий будинок монастиря.

1919 територія монастиря площею 3776 кв. сажнів складалася з чотирьох пов'язаних між собою дворів. Тільки одна ділянка на вул. Різницькій, 3 не мала спільних меж із загальною площею монастиря.

За постановою Президії Київської міськради від 28 січня 1930 «Про хід проведення виселення осіб нетрудових категорій з націоналізованих будинків» зі Свято-Введенського жіночого монастиря було виселено 142 черниці. Після остаточного закриття монастиря 1934 дзвіницю було розібрано, інші будівлі зайнято під гуртожиток та різні установи. 1937 на місці колишнього монастирського саду на вул. Рибальській, 4 споруджено школу (тепер середня школа № 89 і дитяча музична школа № 27).

У листопаді 1941 монастир відновив діяльність. Після визволення міста від нацистських окупантів його черниці та послушниці опікувалися військовим госпіталем. 1961 монастир був закритий вдруге. Його приміщення передали Печерській районній лікарні (містилася тут до серед. 1980-х рр.) та іншим організаціям. 1989 розібрано дерев'яний особняк з прибудовою, в якій містилася монастирська церковнопарафіяльна школа. У 1990-х рр. його відновлено в цеглі у первісних формах. Тепер тут Музей «Культурна спадщина» — філіал Музею історії м. Києва.

Комплекс Свято-Введенських жіночих релігійної громади й монастиря не набув рис ансамблевості, притаманних стародавнім монастирям, оскільки формувався в межах житлового кварталу. До нього ввійшли різні за стилем будівлі, не об'єднані спільним композиційним задумом. Значну історико-архітектурну цінність мають дві споруди колишнього монастиря: головний будинок — особняк київського війта Г. Рибальського на вул. Московській, 42 і прибутковий будинок на вул. Московській, 38.

1992 головну будівлю монастиря на вул. Московській, 42 повернули Українській православній церкві. Тут було відкрито парафіяльний храм, з 26 листопада 1996 почав діяти Свято-Введенський чоловічий монастир Української православної церкви.

Інші будинки, що належали монастиреві, тепер використовують різні організації: прибутковий будинок (вул. Московська, 38) — районний Центр здоров'я Територіального медичного об'єднання; флігель, в якому містилася лікарня (вул. Московська, 40), — Інститут демократичних реформ ім. П. Орлика «Україна — США», Науково-виробниче об'єднання «Стевіяфарм» та кафе «Верона»; готель для прочан, надбудований у 1990-х рр. мансардним поверхом (вул. Московська, 40-в), — підстанція № 5 швидкої медичної допомоги; келії (вул. Рибальська, 2) — Науково-виробниче підприємство «Медінжсервіс» [908].

Михайло Дегтярьов, Марія Кадомська, Тетяна Кочубинська, Тетяна Трегубова.

296.6.1. Головний будинок Свято-Введенських жіночих релігійної громади й монастиря 1804—79, в якому похована Єгорова М. О. (архіт., іст., мист.). Вул. Московська, 42. На розі з вул. Рибальською. Садибу забудовано не пізніше останньої чв. 18 ст. За планом міста 1803 на ній зафіксовано дерев'яний будинок, розташований паралельно вул. Московській з відступом від червоної лінії забудови. На схемі Києва 1804 позначено вже досить велику, в плані Г-подібну споруду із заокругленим наріжжям, зверненим до перехрестя вулиць. В експлікації до плану зазначено, що це цегляний, з такими ж льохами, двоповерховий будинок війта Г. Рибальського, зведений 1804. В його

296.6.1. Вул. Московська, 42. Фото 1912.

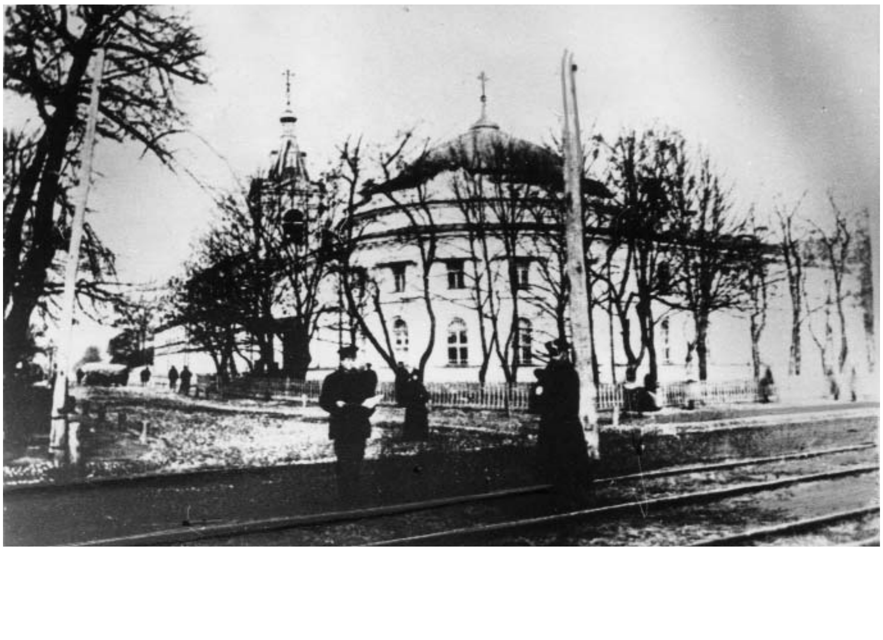

наріжній частині була кругла у плані зала з відкритими лоджіями на другому ярусі. 1811 будівля постраждала від пожежі. Пізніше садиба належала іншим власникам, у 2-й пол. 19 ст. нею володів поручик М. Голубовський.

1876 маєтність придбала засновниця Свято-Введенської громади М. Єгорова. Між 1876 і 1879 здійснено перебудову будинку із влаштуванням замість зали церкви в ім'я Введення до храму Пресвятої Богородиці, освяченої 14 листопада 1878 митрополитом Київським і Галицьким Філофеєм (Успенським). На цей час монументальним живописом було оформлено тільки склепіння храму. Розписування тривало деякий час по тому.

Основною прикрасою церкви був багатоярусний позолочений іконостас (втрачений), виготовлений у Санкт-Петербурзі майстром І. Пошехоновим і встановлений самим виконавцем. Ікони для іконостаса писали також санкт-петербурзькі майстри.

Окрім царських врат, він мав шість секцій, відділених одна від одної канелюрованими стовпами, обвитими стрічкою. Стовпи підтримували тонкий орнаментований антаблемент. Над кожною секцією було напівкругле завершення зі вписаним у нього зображенням шестикрилого серафима. Верхи колон увінчували капітелі у вигляді стилізованих променів світла. Царські врата були дуже скромні, їхні стулки мали тільки два невеликі живописні зображення (вірогідно, архангела та Богоматері). Над вратами містилися дві ікони напівкруглого формату. Ікони у бічних секціях мали аркове обрамлення.

Храм прикрашали кілька ікон великого розміру (2,9 × 1,47 м), написаних на полотні, із зображеннями Бога Отця та Богородиці. Наявність численних богородичних ікон (Всіх скорботних радість, Казанська, Охтирська, Печерська, Покрова, Смоленська, Староруська та ін.) у срібних шатах визначалася тим, що церква була присвячена Богородиці. Крім того, кілька ікон у дорогоцінних шатах поч. 19 ст. надійшли з храму колишніх казарм Миргородського полку.

Одночасно з влаштуванням церкви було добудовано північно-західне крило (не збереглося), внаслідок чого будинок набув у плані П-подібної форми. Між прибудовою і більш раннім об'єкмом вздовж вул. Рибальської спорудили відкриту на подвір'я двоярусну галерею, яка з часом була забудована. 1878, після отримання дозволу від митрополита Київського та затвердження необхідної документації в будівельно-інженерному управлінні, в підвальному приміщенні церкви Введення до храму Пресвятої Богородиці влаштували церкву в ім'я св. великомученика Димитрія Солунського, освячену 17 червня 1879. В ній був дерев'яний позолочений іконостас (втрачений). Цей храм став усипальнею засновниці громади М. Єгорової.

В 1970-х — на поч. 1980-х рр. споруда перебувала в аварійному стані: через пошкодження дахів і підтоплення фундаментів ґрунтовими водами замокали стіни, зруйнувалася баня, відпала частина тиньку з внутрішніми розписами. 1982 розпочато ремонт, під час якого відбудовано баню, поновлено тинькування фасадів, розібрано північно-західне крило.

У 1988—89 проводилися роботи з консервації та реставрації живопису Введенського храму художниками-реставраторами І. Дорофієнко (керівник), В. Мінько, А. Остапчуком, В. П'ятковським та ін.

1992 будинок передано церковній громаді. В головному храмі було поновлено фрагменти живопису 19 ст., що вціліли, написано нові композиції. Здійснено ремонт нижнього храму, який прикрасили новими іконами.

1999 розроблено проект реставрації цього будинку, яким передбачено також відбудову дзвіниці в первісному вигляді («Укрпроектреставрація», арх. С. Юрченко).

Будівля двоповерхова з підвалом, цегляна, тинькована, у плані Г-подібна. Складається з наріжного, круглого у плані двосвітнього об'єму церкви Введення до храму Пресвятої Богородиці (діам. 11,5 м), до якого прилягають прямокутні в плані крила приміщень келій на п'ять (уздовж вул. Московської) і чотири (з боку вул. Рибальської) віконні осі. Під крилом з боку вул. Московської містяться два прямокутні в плані льохи, під наріжжям — округле, з чотирма конхами, орієнтованими на чотири сторони світу, приміщення нижнього храму св. Димитрія Солунського. Перекриття у крилах — пласкі дерев'яні, над підвалами — коробові цегляні склепіння, над нижньою церквою — півсферичне цегляне склепіння з розпалубками. Приміщення верхнього храму перекрито півсферичною цегляною банею на металевому каркасі, що спирається на стіни. Дахи бляшані по дерев'яних кроквах. Внутрішнє планування крил — двоярядне коридорне та коридорно-анфіладне. Верхня і нижня церкви сполучаються внутрішніми сходами. Входи до будівлі — з боку подвір'я, а також через відновлений ґанок з боку вул. Рибальської.

Оформлена в стилі класицизм. Композиційним акцентом споруди є наріжний об'єм церкви-ротонди, перекритої банею з маківкою і золоченим хрестом. Баню встановлено на глухому двоярусному циліндричному підбаннику, прикрашеному невеликим щипцем з двох волютоподібних завитків. У міжвіконнях ротонди — чотири напівколони тосканського ордера заввишки у два поверхи. Чолові фасади розкреслені горизонтальними гуртами, об'єднані спільним карнизом з сухариками, а також стрічковим рустуванням та арковою формою вікон на рівні першого поверху. Вікна другого поверху мають лучкові перемички та обрамлення у вигляді вухатих лиштв. Подовження розташованого над колонами архітравного гурта утворює архівольти над вікнами бічних крил.

У цілому в оздобленні колишнього будинку війта Г. Рибальського простежуються деякі риси архітектури Арсеналу старої Києво-Печерської фортеці.

Вхід до церкви через подвір'я. Передпокій облицьований рожевим черепашником, що зберігся від часів, коли в будинку була лікарня. Стіни прикрашені гіпсовими рельєфами із зображеннями св. Боніфатія, Христа і Богоматері на троні; ці рельєфи є ескізними відливками з моделей для мармурового іконостаса, встановленого 1992 в крипті храму. Двері праворуч ведуть до просторого світлого коридору, з якого колись був головний вихід на вул. Московську (закладений під час ремонтів; нині відновлений в автентичному вигляді за гравюрами і фотографіями кін. 19— поч. 20 ст.). В будинку також були розібрані груби та димарі. Ще раніше двоє вікон ротонди біля корпусу вздовж вул. Московської були частково замуровані (тепер закладені повністю). Нині тут розташована монастирська книжкова крамниця й службові приміщення.

Коридор веде до церкви-ротонди. Передпокій — до вестибуля, з якого можна рухатись у трьох напрямках. Ліворуч — приймальня монастиря і келії першого поверху. Двомаршові сходи з'єднують вестибуль з другим поверхом, також зайнятим келіями.

На першому поверсі в імпровізованій ніші, під аркою тимчасово закритого бічного входу до головного приміщення Введенської церкви, у різьбленому позолоченому кіоті в оточенні шести менших ікон, присвячених Богоматері (заповнюють бічні стулки кіота), міститься одна із святинь монастиря — ікона «Зглянься на смирення». У серпні 1993 на склі, яке прикривало ікону, відбилися лики Богородиці й Христа. Указом Синоду УПЦ від 22 листопада 1995 ікону визнано чудотворною. Існує гіпотеза, яка пояснює даний феномен хіміко-фізичними процесами взаємодії різних за своїми властивостями пігментів, що призводить до інтенсивного випаровування фарби в темних частинах зображення.

Ікона «Зглянься на смирення» є списком 19 ст. з оригіналу 15 ст. До Введенської церкви її передала 1994 схимомонахиня Феодора, яка зберігала образ протягом 55 років. Богоматір зображена за іконографічним типом Одигітрії. В руках Христа-немовляти — держава й скіпетр. Живопис твору витончений, з дуже м'яким світлотіньовим моделюванням. Коштовна риза ікони щедро прикрашена золотим та срібним шитвом, низками перлів. Зображення Богоматері й Христа також оздоблені коштовними вінцями й шатами.

Головне приміщення храму зазнало певних перепланувань. Зокрема, раніше існувало кілька лоджій, відкритих у внутрішній простір ротонди, які, ймовірно, правили за хори й містилися над арковими отворами нижнього ярусу. Можливо, спочатку їх було чотири, про що свідчать однотипні з огородженням ґрати в одній з ніш та особливості планування приміщень, суміжних з ротондою. Пізніше ці балкони-лоджії були замуровані, так само, як і вікно ліворуч від центрального входу, що освітлювало сходи до підвальної частини церкви.

На старих фотографіях можна побачити значну частину розписів склепіння і стін, а також іконостас. Наскільки їх можна ототожнювати з первісними тепер визначити важко, але за стилістикою вони цілком могли бути створені в 1870—80-х рр.

На вівтарному склепінні було зображення Богоматері у сяйві. Обабіч неї — групи святих у молитовних позах, серед яких за атрибутами можна чітко визначити Іоанна Хрестителя та царя Давида. Далі по колу йшли зображення архангелів на хмарах (вкривали все склепіння). Ці розписи повністю втра-

чені. Система розпису стін, також зафіксована у фотографіях, загалом збігається з наявною нині, окрім вівтарної частини, де первісний живопис зовсім не зберігся й пізніше не відновлювався.

На межі склепіння й стін йшла широка орнаментальна стрічка, візерунок якої складався зі стилізованих арабесок, ромбів та вписаних у них кіл. Поверхня стіни поділялася ще однією орнаментальною стрічкою на два яруси. Малюнок орнаменту в ній витонченіший і пишніший. Стилізовані рослинні елементи утворювали вписані в кола хрести, зв'язані між собою складним плетивом спірально закручених арабесок з квітами. Кольорова гама м'яка, побудована на зіставленні сіро-оливкових, синіх, вохристо-жовтих та теракотових відтінків. Від цього орнаментального фриза в східній частині ротонди зберігся автентичний фрагмент бл. 2,0 м у довжину. Нині фриз відтворено.

У верхньому ярусі містилися двофігурні та однофігурні зображення, переважно апостолів і пророків, у нижньому — особливо шанованих, зокрема й місцевих святих. Безпосередньо над входом — зображення царя Давида, обабіч нього — святі Алезій та Михаїл, далі по обидва боки — образи пророків Ісайї, Іони та Іллі, св. Константина, апостолів Варнави та Варфоломія, св. Іакова. У нижньому ярусі — преподобний Варлаам, ігумен Печерський, Єлизавета, апостоли Андрій Первозванний, Петро, святі преподобні Анна та Іоаким, Стефан, ігумен Печерський та Микола Святоша, князь Чернігівський, преподобні Євфросинія, Мотрона та ін. Всі ці зображення зазнали значних пошкоджень.

Серед збережених і відреставрованих образів до найбільш художньо цікавих можна віднести розташовану ліворуч від входу двофігурну композицію із зображенням преп. Стефана, ігумена Печерського, та Миколи Святоші на тлі зелених печерських схилів, маківок лаврських храмів, архаїзованих на зразок північно-російських церков. Трохи менші за натуральну величину, постаті зображені на повен зріст, розміщені на першому плані. Преподобні немов зустрілися на стежці й вітають один одного в поклоні. В руках Миколи Святоші його атрибут — казанок — як нагадування про його трирічну службу в монастирській кухні. Живопис розпису пастозний, побудований на поєднаннях блідих сіро-зелених, синіх, світло-вохристих колірних градацій. Ліплення форм узагальнене. Застосовуючи експресивну фактуру, автор, мабуть, прагнув досягти враження життєвої безпосередньості. Водночас окремі деталі, наприклад очі, зображені суто графічними засобами. У композиції вдало поєднано сюжетний та репрезентативний аспекти зображення.

Типовими для розписів інтер'єра є образи преподобних Євфросинії та Мотрони. Частка збереженого в них автентичного живопису дуже незначна, особливо це стосується облич, написаних майже повністю наново. Преп. Євфросинія зображена в клобуку на тлі пейзажу з банями церков. Малюнок і моделювання постаті виконані на доброму академічному рівні. Трактовано її підкреслено матеріально, осяжно, що сприймається сильніше завдяки темним, насиченим контрастуванням темно-синього й червоно-брунатного відтінків, які складають основу колористичного вирішення. Зображення преп. Мотрони відрізняється від попереднього незначними деталями в одязі та молодшим віком святої. У верхньому ярусі над ними — подвійний образ апостолів Варнави та Варфоломея, світлий колорит якого побудований на поєднанні світло-червоних гіматіїв та сірувато-оливкового тла, що просвічує крізь напівпрозорий фарбовий шар в усіх частинах зображення.

Теперішній іконостас створений 1992. Привертають увагу два образи намісного ряду — Богоматері та Христа, написані М. Титовим. Богоматір з Христом-немовлям зображена за типом Одигітрії як цариця небесна у короні, Ісус у намісному образі представлений як ієрей. Звернувшись до цих іконографічних типів, художник, проте, зробив акцент не на трансцендентній величі та зовнішній маєстатичності. Вираз облич у Марії та Ісуса сповнений душевної простоти і лагідної людяності. Використовуючи гармонійні зіставлення чистих яскравих барв, автор спирався на традиції народного іконопису, досягши балансу між ним та настановами академізму й залишившись водночас цілком сучасним митцем.

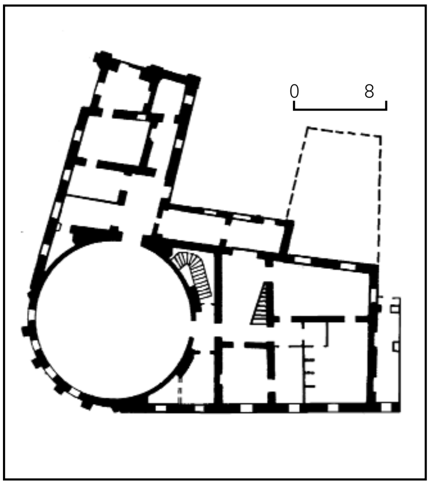

296.6.1. План першого поверху.
296.6.1. Вул. Московська, 42.

Вікна верхнього ярусу ротонди мають вітражне заповнення, складене з різноманітних геометричних елементів пурпурового, білого й блакитного кольорів та хрестів, уписаних у чотирилисники та кола.

Круто вигнуті гранітні сходи ведуть до підземної частини — усипальні черниці Димитри (М. Єгорової) й одночасно храму св. Димитрія Солунського. Високо на стіні, над сходами, вмонтовано мармурову плиту з позолоченим написом, в якому зазначено ім'я і дати життя засновниці громади.

Крипта, можливо, є найдавнішою частиною будівлі, що залишилася без істотних змін. Вона має півсферичне склепіння оригінальної конструкції. Поверхня склепіння майже до самого центру прорізана чотирма глибокими стрілчастими нішами. Утворене таким чином конструктивне перехрестя, в свою чергу, також має чотири менші ніші в нижній частині пілонів. Крипту повністю оновлено й впорядковано, підлогу встелено плитами червоного полірованого граніту, склепіння тиньковано й побілено. У східній частині крипти 1992 встановлено вишуканий одноярусний мармуровий іконостас на зразок візантійської вівтарної препони. Автор проекту — настоятель храму о. Даміан (Давидов). Іконостас виконано з використанням мотивів і композиційних прийомів північноросійських іконостасів. Його компактний гранчастий об'єм збагачує пластику храмового простору. Відхилені назад бічні частини іконостаса функціонально збільшують площу вівтарної частини і водночас наповнюють рухом усе приміщення. Над царськими вратами з підковоподібним завершенням встановлено картуш складного силуету з зображенням «Тайної вечері». Розвинені карнизи іконостаса, колонки вибагливої форми, панелі внизу щедро вкриті ажурним мереживом візерунків. На гранях іконостаса — мармурові зображення Христа, Богоматері, святих Димитрія Солунського та Воніфатія. У малих нішах підземного храму є зображення святих воїнів Євстратія, Мини та Меркурія, Георгія Змієборця. Праворуч від іконостаса у мармуровому саркофазі

зберігаються мощі засновниці обителі черниці Димитри, ліворуч — хори.

Споруда — цінна пам'ятка архітектури доби класицизму [909].

Михайло Дегтярьов, Тетяна Кочубинська, Олексій Овчаренко, Сергій Юрченко.

296.6.1.1. Поховання Єгорової М. О., 1878 (іст.). У південній консі церкви св. великомученика Димитрія Солунського.

Єгорова Мотрона Олександрівна (? 1810, Силістрія, тепер Республіка Болгарія — 9. 03. 1878, Санкт-Петербург) — засновниця Свято-Введенської релігійної жіночої громади, доброчинниця. Була одружена з військовим І. Єгоровим, який у чині капітана загинув під час Кримської війни 1853—56. М. Єгорова також брала участь у кримській кампанії, допомагала пораненим у Севастополі, була поранена. З 1856 проживала в Києві у власному будинку на вул. Рибальській (номер не встановлений). За підтримки митрополита Санкт-Петербурзького Ісидора (Никольського) та митрополита Київського і Галицького Філофея (Успенського) заснувала у власній садибі Свято-Введенську релігійну жіночу громаду, яка опікувалася нужденними похилого віку духовного звання. Для реалізації своїх планів підготувала необхідну документацію та фінансове забезпечення громади, офіційно затвердженої указом від 4 березня 1878, підписаним імператором Олександром II. За свою доброчинну діяльність здобула велику повагу. Вжила заходів щодо влаштування головної церкви в ім'я Введення до храму Пресвятої Богородиці, замовила у Санкт-Петербурзі іконостас та ікони для неї, підготувала пропозиції щодо влаштування нижнього храму в ім'я св. великомученика Димитрія Солунського. Через кілька днів після підписання указу померла у Санкт-Петербурзі. Незадовго до смерті прийняла чернечий постриг з ім'ям Димитра. Як духовна особа була тимчасово похована в «палатці» при Федорівській церкві Олександро-Невської лаври. 8 серпня 1878 тіло перевезено до Києва і покладено у підготовленому для цього місці в поховальному храмі заснованої нею громади. В пам'ять про засновницю обителі двічі на рік — 9 березня і 26 жовтня (в день святої) в цій церкві правили урочисті служби у присутності вищих церковних ієрархів. 1961, після закриття монастиря, перепохована на Звіринецькому цвинтарі на ділянці, придбаній монастирем 1888 для поховання черниць. 8 серпня 1996 останки черниці Димитри було повернено й покладено у відновленому храмі в біломармуровому саркофазі. Керівництво Свято-Введенського чоловічого монастиря підготувало матеріали для її канонізації [910]. *Тетяна Кочубинська.*

296.6.2. Прибутковий будинок Свято-Введенського жіночого монастиря, 1914 (архіт.). Вул. Московська, 38. Серед рядової забудови вулиці. Ділянка, на якій розташований будинок, у 2-й пол. 19 ст. належала чиновникові Іванову. 1883 його дружина Н. Іванова продала садибу П. Максимовій, яка постійно проживала у Санкт-Петербурзі. На ділянці, що межувала з садибою Введенської громади, з одного боку розташовувався одноповерховий цегляний будинок, дві дерев'яні будівлі та фруктовий сад. 1889 П. Максимова пожертвувала садибу Свято-Введенській громаді за умови, щоб квартири в будинках здавали в оренду. 1914 на місці однієї з дерев'яних споруд за проектом єпархіального арх. Є. Єрмакова зведено триповерховий цегляний будинок, в якому було п'ять п'ятикімнатних квартир і одна трикімнатна, що здавалися внайм. Прибутки ділилися між монастирем і власницею садиби. 1918 будинок пошкоджений під час бомбардування Києва. В радянський час у ньому містилася районна поліклініка.

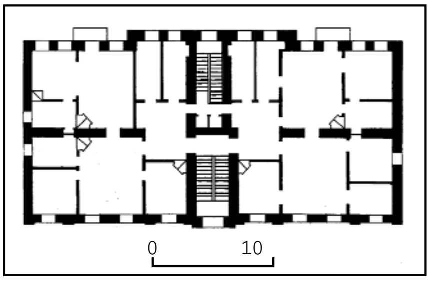

296.6.2. План третього поверху.

296.6.2. Вул. Московська, 38.

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з розташованими в центрі парадними та чорними сходами. Внутрішнє планування коридорного типу. Конструктивна схема — поздовжні несучі стіни, посилені поперечними стінами сходової клітки. Перекриття залізобетонні, покриття даху бляшане.

Вирішений у модернізованих неоренесансних формах. Головний дев'ятивіконний фасад має симетричну п'ятидільну композицію, основу якої складають центральна (на три прорізи) та дві бічні (на один проріз) розкріповки. Бічні частини завершують аттики лучкової форми. На осі фасаду влаштований арковий вітраж сходів, обрамлений лиштвами з архівольтом та замковим каменем. Під вітражем — парадний вхід з лучковою перемичкою під сандриком такого ж абрису. Перший поверх рустований, верхні декоровані лопатками з накладними деталями у вигляді потрійних широких зубців та кіл. Вінцевий карниз у межах розкріповок прикрашає мереживо сухариків та стилізованих модульйонів. Ліворуч розташований проїзд на подвір'я. В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів вишуканого рисунка.

Пам'ятка — цікавий зразок поєднання стилів неоренесанс та модерн.

Тепер використовується Центром здоров'я Територіального медичного районного об'єднання міста [911].

Михайло Дегтярьов, Тетяна Кочубинська, Тетяна Товстенко.

296.7. Особняк 1899, в якому проживали Жаданівський Б. П., Карачківський М. Ф., Краусс А.-Ф. К., Нестеров П. М. (архіт., іст.). Вул. Московська, 5. На червоній лінії забудови вулиці, другий від перетину з вул. Анищенка (колишня вул. Левандовська). Зведений за проектом і під наглядом київського техніка-арх. А. Краусса в його садибі, яка в кін. 19 ст. була частиною великої наріжної ділянки. Первісно мав два з половиною поверхи, 15 кімнат. На першому поверсі (бельетажі) містилися кабінет і вітальня (вікнами на вулицю), їдальня та дві кімнати (вікнами на подвір'я), на другому поверсі — менші кімнати, у нижньому напівповерсі — кухня, комора, кімнати для прислуги, на горищі — пральня. Будинок мав водяне опалення.

На подвір'ї розташовувався двоповерховий флігель служб, що містив каретний сарай, стайню, корівник — на першому поверсі, льодовню — під каретником, кухню і три кімнати для прислуги — на другому поверсі (будівля не збереглася). Навесні 1904 А.-Ф. Краусс продав особняк з публічних торгів, і нові власники переобладнали його на багатоквартирний, з окремими кухнями й пічним опаленням. Тоді ж на розі вул. Левандовської споруджено чотири-, п'ятиповерховий прибутковий будинок. Згодом до лівого торця особняка прибудували додатковий об'єм, зробили арку проїзду на подвір'я, переробили сходи тощо. Під час 2-ї світової війни наріжну частину колишнього прибуткового будинку зруйновано. У 1950-х рр. на її місці зведено п'ятиповерховий

житловий будинок (вул. Московська, 5/2), над особняком надбудовано третій поверх, що стилістично не гармонує з первісним об'ємом.

Триповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний.

Оформлений у стилі історизм. Головний фасад за композицією асиметричний — з бічним розташуванням входу, зміщеним лівим ризалітом, увінчаним фронтоном, з балконом, огородженим щільно зібраними горизонтальними прутами, оздобленими накладними металевими квіточками. Праворуч у нішіекседрі на рівні другого поверху — алегорична жіноча скульптура на повний зріст. Оздоблення еклектичне з використанням мотивів неоренесансу й можливостей фігурного цегляного мурування.

Будинок — зразок приватного київського особняка кін. 19 ст.

У липні—листопаді 1905 в трикімнатній квартирі № 41 будинку проживав разом з двома офіцерами Жаданівський Борис Петрович (1885—1918) — військовий (підпоручик), учасник революції 1905 і громадянської війни на Півдні України. По закінченні Миколаївського інженерного училища у Санкт-Петербурзі приїхав до Києва для продовження служби, де отримав призначення на посаду командира взводу 3-ї роти 5-го понтонного батальйону 3-ї саперної бригади (містився на вул. Московській, 22). Встановив зв'язок з Київською військовою організацією РСДРП. 17 листопада 1905 брав участь у роботі конференції представників військових частин і військових організацій РСДРП, що винесла ухвалу про збройну демонстрацію саперів (безпосереднім приводом до повстання був арешт саперів-зв'язківців, які відмовилися замінити працівників київського телеграфу, що страйкували). Б. Жаданівському було доручено керівництво військовою радою, яка розробила детальний план демонстрації, склала вимоги солдатів до командирів. 18 листопада 1905 очолив колону повсталих озброєних солдатів трьох рот 3-ї саперної бригади (бл. 800 чоловік) та робітників, що приєдналися до них. Повсталі пройшли вулицями міста (зокрема, Жилянською; 1926—41, 1944—93 носила ім'я Б. Жаданівського) з Печерська до Галицького майдану (тепер пл. Перемоги), де були зупинені залпами військових частин. Поранений Б. Жаданівський переховувався на агрофермі політехнічного інституту (колишній хут. Грушки), у грудні був заарештований (утримувався у Лук'янівській в'язниці, в Косому капонірі). 1906 засуджений до страти, яку замінили довічною каторгою. Після Лютневої революції 1917 вийшов на волю хворий на сухоти, поїхав на лікування до Криму. Був заступником голови Ялтинської Ради робітничих депутатів. У квітні 1918 організував загін для боротьби проти австро-німецьких військ. 27 квітня 1918 загинув у бою з ними. Похований в Алушті.

В 1920-х — на поч. 1940-х рр. у квартирі № 13 проживав Карачківський Михайло Федорович (1899 — після 1964) — історик. Представник київської історичної школи М. Грушевського. В період проживання в цьому будинку — кандидат в аспіранти (1925), аспірант (1925—28), науковий співробітник (1929) науково-дослідної кафедри історії України. Під керівництвом В. Щербини і П. Клименка підготував промоційну (кандидатську) працю «Київське цехове ремісництво XIX ст.» (захист не відбувся). Одночасно активно працював в установах Історичної секції під головуванням М. Грушевського: комісії старої історії України, комісії бібліографії історії України, українсько-молдавській комісії. Штатний співробітник комісії для складання історично-географічного словника української землі під головуванням О. Грушевського. Після ліквідації Історичної секції та науково-дослідної кафедри історії України у 1931—33 — науковий співробітник, секретар комісії історії Києва і Правобережжя кафедри історії українського народу доби торговельного капіталу Історичного циклу ВУАН. 1933 допомагав історику, племіннику М. Грушевського С. Шамраю врятувати науковий архів історичних установ. Того ж року звільнений з ВУАН. 1941 — співробітник Шевченківської районної управи міста. З 1944 — на еміграції. Автор наукових розвідок з історії київського цехового ремісництва — «Архівна спадщина київських цехів» (1927), «Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби» (1930), а також праць з історії міст Поділля, рецензій.

У цьому будинку до 1904 проживав Краусс Андрій-Фердінанд Кіндратович (1859—1911) — технік-архітектор. У цей період за його проектами споруджено: готель «Пале-Рояль» з прибутковим будинком на вул. Басейній, 1/2 (1899—1900) та готель «Ермітаж» на вул. Фундуклеївській, 26 (1899—1902; тепер вул. Б. Хмельницького); житлові будинки на сучасних вулицях: Басейній, 15 (1900), Горького, 14 (1900—01), Лабораторній, 7 (1900—01), Михайлівській, 11 (1899), Рейтарській, 25 (1899), Саксаганського, 112-а, 112-б (1898—1900) та 147/5 (1900—03), О. Шмідта, 33 (1900—01), Спаській, 8 (1902) тощо. Звідси переїхав на вул. Микільську, 4 (тепер вул. Січневого повстання, будинок не зберігся).

У квітні 1913 — липні 1914 у квартирі № 23 мешкав Нестеров Петро Микола-

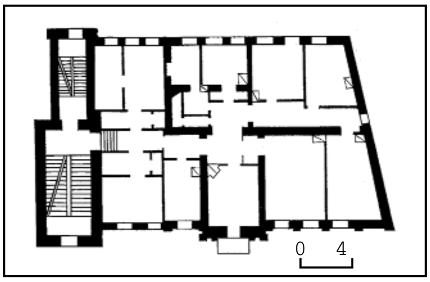

296.7. План другого поверху.
296.7. Вул. Московська, 5.

йович (1887—1914) — військовий льотчик, штабс-капітан, засновник вищого пілотажу. Після закінчення 1912 офіцерської повітроплавної школи у Гатчині і перепідготовки у Варшаві направлений до Києва, виконував обов'язки начальника, з лютого 1913 — начальник 11-го корпусного авіаційного загону 3-ї київської авіароти, яка базувалася на Сирецькому військовому аеродромі. Вступив до Київського товариства повітроплавання, співробітничав з авіаційним гуртком при Київському політехнічному інституті, Київським відділом Російського технічного товариства. Двічі на тиждень в його квартирі збиралися аматори авіації. Розробив і запровадив у практику польотів застосування кренів, вперше виконав ряд фігур, у т. ч. 27 серпня 1913 вперше у світі зробив на літаку над Святошинським аеродромом замкнену криву («мертву петлю») у вертикальній площині, що дістала назву «петля Нестерова». Поклав початок аеронавігаційній службі, подав оригінальний проект моноплана. 1913—14 здійснив рекордні перельоти Київ—Одеса—Київ і Київ—Гатчина. У червні 1914 виїхав у діючу армію на Південно-Західний фронт. Загинув у бою 26 серпня 1914, вперше застосувавши повітряний таран проти австрійського літака над містечком Жовква (тепер місто Львівської обл.). Був похований на Аскольдовій могилі. 1937 прах перепоховано на Лук'янівському цвинтарі.

Меморіальні квартири у будинку не збереглися внаслідок перепланування.

1947 на фасаді встановлено меморіальну дошку П. Нестерову, замінену 1977 на нову — мармурову з барельєфним портретом в овалі (ск. К. Кузнецов, арх. В. Гнєздилов); 1969 — меморіальну бронзову дошку Б. Жаданівському з барельєфним портретом на тлі прапора, багнета гвинтівки і молота (ск. О. Банников, арх. А. Сницарев).

Тепер будинок використовується як адміністративно-конторський [912].

Тетяна Григор'єва, Дмитро Малаков, Світлана Панькова.

296.8. Садиба, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Московська, 29, 29-а, 29-б. У ряді забудови кварталу. В 1886—1916 належала М. Брайловському, протоієрею Софійського кафедрального собору. Забудова садиби складається з двох головних житлових будинків (№ 29-а і 29-б) і дворового житлового флігеля (№ 29).

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 29-а). На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, у плані прямокутний, двосекційний з двома ризалітами сходових кліток з боку подвір'я. Перекриття пласкі.

Оздоблений у стилі неоренесанс з елементами модерну. Фасади виконані у відкритому цегляному муруванні (тепер пофарбовані), на головному — тинькувані архітектурні деталі. Асиметрична композиція головного фасаду визначена аритмічною постановою різношироких розкріповок (на одно і три вікна), підкреслених лопатками, пілястрами та лучковими аттиками. У середній тривіконній розкріповці — парадний вхід до будинку. Перший поверх з гладенькими площинами стіни прорізаний широкими вітринами.

296.8. Вул. Московська, 29-а. Фрагмент головного фасаду.
296.8. План другого поверху.

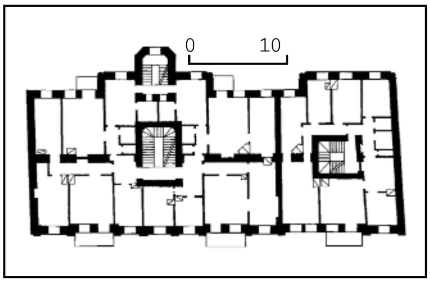

296.8. Вул. Московська, 29-б.
296.8. План другого поверху.

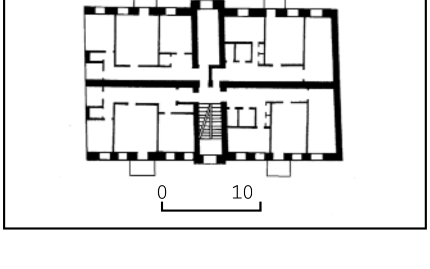

Верхні поверхи об'єднані лопатками з накладними пілястрами, що простягаються до розкріпованого карниза. Віконні прорізи — прямокутні, з клинчастими перемичками, на третьому поверсі — з арковими. Обрамлення вікон на кожному поверсі відмінне. Портал головного входу складається з двох стилізованих тричвертєвих колон, які підтримують архітрав, прикрашений трьома переплетеними ліпленими вінками. Збереглося первісне оздоблення парадного під'їзду. Стеля у холі прикрашена ліпленням рослинного характеру, гранітні сходи мають кование металеве огородження, виконане у стилі модерн.

Будинок — зразок архітектурної споруди, перехідної від історизму до модерну.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 29-б). На одній лінії з сусіднім будинком № 29-а, має спільний з ним брандмауер.

Триповерховий з цокольним поверхом, цегляний, у плані прямокутний, односекційний з виступом сходової клітки у бік подвір'я.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Композиція головного фасаду симетрична відносно осі головного входу, підкресленої розкріповкою під ступінчастим аттиком з накладним трикутним фронтоном. Поверхи розчленовані карнизами, в центрах прясел (по флангах розкріповки) на першому, другому й третьому поверхах — балкони, огороджені металевими ґратами, що складаються з хрещатих та волютоподібних елементів. Цегляне мурування фасаду (тепер пофарбований) доповнено алебастровим формованим ліпленням, вписаним у прямокутні фільонки у фризі та в підвіконнях. Вікна переважно прямокутні, з фігурними перемичками, оздобленими замковими каменями, на другому поверсі оточені низкою рослинного орнаменту. Центральне аркове вікно сходової клітки обрамлене пілястрами та архівольтом з рельєфним замковим каменем. Вхід до будинку фланкований рустованими лопатками.

Будинок — характерний зразок житлової споруди періоду історизму.

Ф л і г е л ь (№ 29). У глибині подвір'я, паралельно вуличним корпусам.

Первісно триповерховий (четвертий поверх зведений у 1950-х рр.) з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Складається з двох повних житлових секцій і однієї напівсекції. Перекриття пласкі.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Звернений у бік вулиці головний фасад має ритмічну композицію. Розкреслений міжповерховими карнизними гуртами й вертикальними елементами, що складаються з рустованих лопаток (перший поверх), канелюрованих пілястрів на п'єдесталах (другий і третій поверхи). Вікна переважно прямокутні з клинчастими перемичками та замковими каменями. На третьому поверсі вікна аркові та прямокутні. Аркові обрамлені лиштвами, що складаються з пілястрів і архівольтів з замковими каменями. На рівні підвіконь — мережка сухариків. Входи до будинку підкреслені отворами аркової форми. На четвертому (надбудованому) поверсі вікна прямокутні, без обрамлень.

Будинок є характерним для житлового будівництва періоду історизму.

Садиба — типовий зразок забудови центральних районів Києва кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер на першому поверсі будинку № 29-а — магазини, в № 29-б і 29 — офісні приміщення [913].

Ірина Абрамова.

296.9. Садиба «Судового двору» Києво-Печерської лаври 1897, в якій проживали Меньшов Д. П., Полонська-Василенко Н. Д. (іст.). Вул. Московська, 30. Складається з трьох споруд: головного будинку на червоній лінії забудови вулиці, флігеля, розташованого паралельно йому, і службового корпусу в глибині ділянки. З 18 ст. ділянка належала Києво-Печерській лаврі. Відома під назвою «Судовий двір», здавалася в оренду приватним особам. 1803—05 за проектом арх. А. Меленського зведено двоповерховий (дерев'яний поверх на цегляному цокольному поверсі) головний будинок, в якому орендарі влаштували «Зелений готель», або «Зелений трактир з нумерами». Назва походить, імовірно, від зеленого кольору даху та кахляних груб. У 1-й пол. 19 ст. готель вважався найкращим у Києві. В ньому зупинялося чимало видатних діячів: письменники Т. Шевченко (згадує його в повісті «Близнецы»), Є. Гребінка, О. Грибоєдов, учасники декабристського руху та ін.

Наприкінці 19 ст. «Судовий двір» звільнили від старої забудови. За проектом арх. В. Ніколаєва збудували новий комплекс, який складався з трьох цегляних споруд: триповерхового з підвалом головного будинку, триповерхового з підвалом флігеля та одноповерхового службового корпусу (тепер частково розібраний). Фасади будівель вирішені в лицьовій цеглі. Головний будинок і флігель були житловими, використовувались як прибуткова нерухомість Лаври. Деякі квартири винаймалися під контори. З 1915 частину приміщень першого й другого поверхів головного будинку орендувало Печерське поштово-телеграфне відділення. 1918 головний будинок садиби значно пошкоджено. Восени 1919 за денікінців у ньому перебувала Печерська частина міської державної варти, яка зробила тут ремонт. Обидві будівлі зазнали перепланування.

З 1911 у квартирі № 2 (вірогідно у флігелі) мешкала родина Меньшових. Раніше проживали на вул. Інститутській, 25 (будинок не зберігся) і 27/6. До 1917 тут жив (з перервами) Меньшов Дмитро Петрович (1855—1918) — генерал-лейтенант (з 1915), військовий історик, архівіст, громадський діяч. Батько історика Н. Полонської-Василенко. Учасник російсько-турецької війни 1877—78. По закінченні Миколаївської артилерійської академії (1882) служив у Харківському, з 1889 — Київському військових округах. З 1908 — начальник Київського окружного артилерійського складу, генерал-майор. На складі старого Арсеналу на вул. Микільській (тепер вул. Січневого повстання, 30) знайшов документи польових артилерійських управлінь 1-ї та 2-ї армій, штабів артилерійських дивізій, облогових парків, накази по військах і арміях 1-ї пол. 19 ст. і кілька років присвятив їх вивченню, систематизації та публікації. Таким чином сформував кілька тисяч справ. Був одним з ініціаторів створення Військово-центрального архіву КВО. Член Ради, голова Розпорядчого комітету, товариш голови Архівної комісії і хранитель архіву Київського відділу Російського військово-історичного товариства, що зорганізувалося 1909. Брав активну участь у створенні Військово-історичного музею товариства, який відкрився 1910 у приміщенні Київського художньо-промислового і наукового музею. Автор численних публікацій в часопису товариства — «Военно-историческом вестнике», а також у «Русском архиве», «Русской старине». Під час 1-ї світової війни — помічник начальника артилерійських постачань Південно-Західного фронту, перебував у Кам'янці-Подільському, з червня 1917 — у Житомирі. 1917 з початком українізації перейшов на службу в українську армію, гарматний отаман, член Генерального військового штабу. Смертельно поранений у Житомирі 29 грудня 1917 збільшовиченими солдатами російської армії. Похований на Аскольдовій могилі у Києві (могила не збереглася).

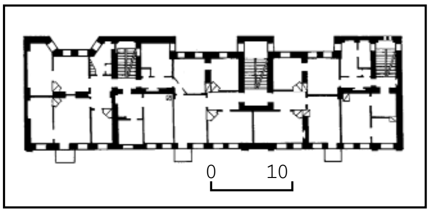

296.8. Вул. Московська, 29.
296.8. План другого поверху.

З 1911 до поч. 1920-х рр. тут проживала (з перервами) Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884—1973) — історик, педагог, громадська діячка. Дочка Д. Меньшова. Ще під час навчання у Фундуклеївській (Маріїнській) гімназії захопилася історією та археологією України, чому сприяли її батько, історіограф В. Іконников, археограф І. Каманін, які бували в домі Меньшових. 1906 одружилася, взявши прізвище чоловіка. 1914 невдалий шлюб розірвано. З 1909 працювала у Київському художньо-промисловому і науковому музеї, брала участь у розкопках В. Хвойки в с. Білогородка. 1911 закінчила історико-філологічне відділення Вищих жіночих курсів у Києві, учениця професора М. Довнар-Запольського. 1912—15 — асистентка кафедри історії Росії і методики Вищих жіночих курсів у Києві, одночасно викладала історію у кількох жіночих гімназіях (з 1910). 1913 склала іспити на історико-філологічному факультеті Київського університету. 1913—14 вийшла її найзначніша археологічна праця — «Культурно-історичний атлас з російської історії» за ред. М. Довнар-Запольського, призначена для середніх шкіл. Була членом Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (з 1911), Історичного товариства Нестора-літописця (з 1912), комісії відділу «Старий Київ» Київського товариства старожитностей і мистецтв та Київського художньо-промислового і наукового музею (з 1913). 1916—20 — приват-доцент університету з курсів археології, російської історії та етнографії, 1918—20 — завідувачка його археологічного музею. 1917—20 — професор Вищих жіночих курсів А. Жекуліної і Київського географічного інституту, 1917—21 — професор Київського університету-політехнікуму, 1918—24 — професор і вчений секретар Археологічного інституту. 1923 одружилася з істориком держави і права, акад. УАН (з 1920), головою Соціально-економічного відділу ВУАН Василенком Миколою Прокоповичем (1866—1935) і переїхала до нього на вул. Тарасівську, 20 (будинок не зберігся). 1943 виїхала до Німеччини. На еміграції — професор УВУ, Української православної богословської академії, дійсний член УВАН, НТШ, Міжнародної академії наук у Парижі.

Головний будинок (з 1920-х рр.) і флігель (з 1950-х рр.) використовуються Печерським відділенням міліції. У службовому корпусі розміщений гараж [914].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

297. МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ, 1969 (архіт., іст., мист.). Архітектурно-природний комплекс музею розташований на південній околиці м. Києва між Голосіївським лісом і старовинним селищем Пирогів. Заснований з ініціативи громадськості та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, за постановою уряду УРСР, як національний музей-заповідник пам'яток народної культури. Велику науково-методичну допомогу у створенні музею надавали провідні вчені та архітектори України: В. Горленко, З. Гудченко, К. Гуслистий, П. Жолтовський, А. Жук, Б. Колосок, П. Костирко, В. Красенко, В. Ленченко, Г. Логвин, П. Макушенко, Л. Прибєга, М. Приходько, В. Самойлович, М. Сиваченко, О. Силин, М. Сікорський, Г. Скрипник, Ю. Хохол, В. Шмельов. Значну організаційну роботу у створенні музею провів заступник голови УТОПІКу Я. Петрусенко. Проектно-кошторисна документація на будівництво музею розроблена Київським НДП Інститутом містобудування. Автори: В. Бараньо, С. Верговський, Т. Довженко, П. Лошак, В. Романов, В. Сікорський, С. Смолінський, В. Стамов, М. Ходаківський. Обміри пам'яток та виготовлення проектно-кошторисної документації на їх перевезення

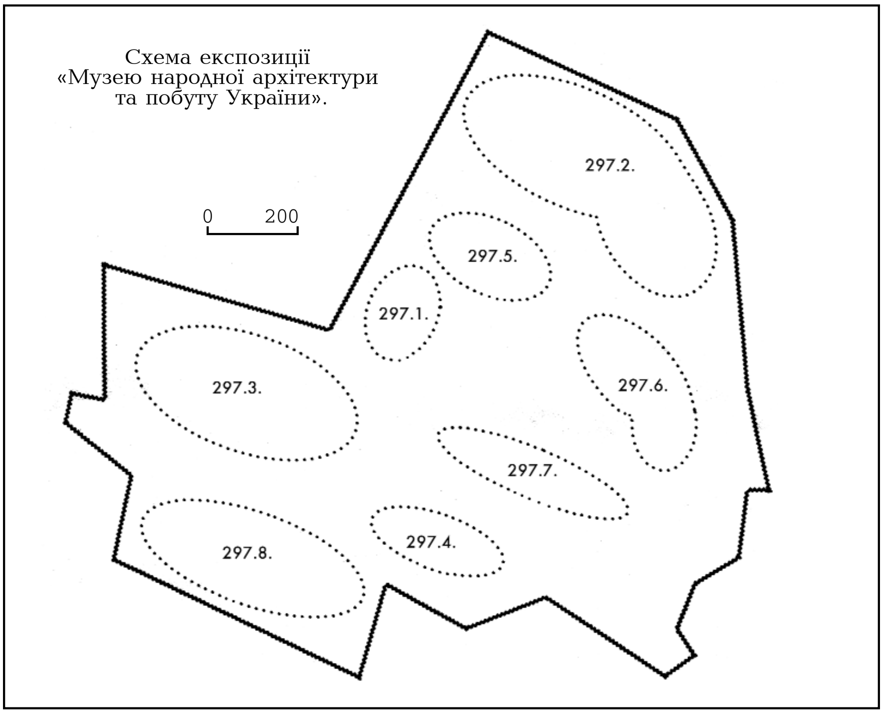

Схема експозиції «Музею народної архітектури та побуту України».

Архітектурно-етнографічні комплекси:
297.1. «Вітряки».
297.2. «Карпати».
297.3. «Наддніпрянщина».
297.4. «Південь України».
297.5. «Поділля».
297.6. «Полісся».
297.7. «Полтавщина і Слобожанщина».
297.8. «Українське село 1960—70—і рр.».

та встановлення в музеї виконано Спеціальною науково-реставраційною виробничою майстернею УТОПІКа.

Музей відкритий для відвідувачів 17 липня 1976, разом з довкіллям органічно ввійшов до історико-природного комплексу м. Києва. Є одним з найбільших у світі музеїв просто неба. На пл. 147 га, серед мальовничого краєвиду, розміщено понад 300 оригінальних пам'яток народної архітектури 16—20 ст., які репрезентують усі реґіональні типи будівель та шляхи розвитку архітектурно-будівельних традицій у представлених в експозиції архітектурно-етнографічних комплексах: Карпати, Наддніпрянщина, Південь України, Поділля, Полісся, Полтавщина та Слобожанщина. Окремі будівлі згруповані у впорядковані садиби з характерними зеленими насадженнями, огорожами різних типів. Садиби складають ансамблі — фрагменти сіл з властивими для кожного реґіону прийомами планування та забудови, що створюють архітектурно-художні абриси давнього українського села.

Серед архітектурних пам'яток є рідкісні зразки: курна хата 1587 з Волинського Полісся — зразок давнього однодільного житла; церква архістратига Михаїла 1600 з Київщини, в якій простежуються традиції культового будівництва добарокової доби; церква св. Параскеви 18 ст. з Черкащини — один з небагатьох збережених зразків розвиненого типу наддніпрянського храму; каплиця 17—18 ст. із Рівненщини — архаїчний тип культової будівлі; хати 17—18 ст.; хата родини Шевченків 19 ст. із Звенигородщини; унікальна колекція вітряків з різних реґіонів України тощо. Комплекс «Вітряки» виділено в окрему групу.

1979 в музеї відкрито експозицію «Народна творчість в архітектурі українського села 1960—70-х рр.», в якій відтворено зразки індивідуального сільського будівництва.

Музей відомий у всьому світі як один з найкращих скансенів з погляду архітектурно-просторової композиції, багатства і значущості пам'яток. У численних польових науково-дослідних експедиціях працівники музею зібрали унікальну фондову колекцію, яка складає понад 70 тис. творів декоративно-ужиткового мистецтва, ікон, народних малюнків, музичних інструментів, побутових речей, знарядь праці.

Упродовж десятків років діяльності в музеї сформувався колектив кваліфікованих науковців, які зробили вагомий внесок у створення цього комплексу, серед них: Т. Василенко, С. Верговський, П. Вовченко, С. Гайова, Н. Зозуля, Н. Зяблюк, Р. Кобальчицька, П. Лошак, І. Мусатова, Л. Назаренко, Л. Орел, Р. Свирида, С. Смолінський, М. Ходаківський, С. Щербань та інші.

На основі концепції створення і діяльності музею (духовності пам'яток, єдності матеріальної та духовної культури) влаштовуються експозиції в інтер'єрах будівель, проводяться народні календарні свята: Різдво, Водохреще, Великдень, Зелена неділя, Купала, Михайла, Андрія, Миколи та ін. Музей відіграє велику роль у відродженні, розвитку і популяризації народного мистецтва та ремесел. Тут двічі на рік проходять етнографічні ярмарки, організовуються дні-семінари ремесел — ковальства, ткацтва, різьбярства, гончарства тощо, демонструються традиційні сільськогосподарські роботи — оранка, сівба, жнива. Відроджено духовні осередки — храми архістратига Михаїла, св. Параскеви, св. Миколи, св. Покрови Богоматері, де відбуваються літургії, вінчання, хрестини та інші релігійні обрядові свята. В музеї відзначаються пам'ятні дати та державні свята: дні Незалежності України, пам'яті Т. Шевченка, чорнобильської катастрофи, жертв голодомору.

297.1. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Вітряки».

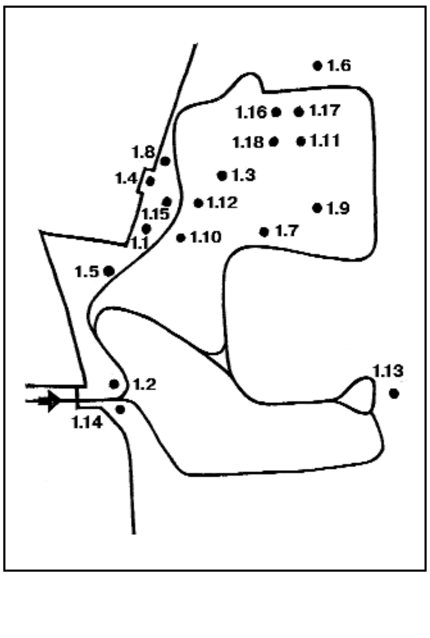

Музей народної архітектури та побуту України — відомий в країні науково-методичний центр.

Щороку музей відвідують бл. 200 тис. киян та гостей столиці з різних країн світу [915]. *Петро Тронько.*

297.1. Архітектурно-етнографічний комплекс «Вітряки», 19—20 ст. (архіт.). У музеї експонуються 18 вітряків з різних реґіонів України, які розміщені кількома групами: два відкривають експозицію музею, вісім займають його центральну висоту, один починає експозицію «Полтавщини», один розміщений в експозиції «Південь України» і шість — в експозиції «Полісся», де передбачається також відтворити вітряк із с. Синявки Менського р-ну Чернігівської обл. за матеріалами мистецтвознавця С. Таранушенка.

Вітряки — традиційні для України будівлі для розмелювання зерна (млини), виготовлення круп (ступники) та дощок (тартаки). З 18 ст. відомі й шатрові вітряки, подібні до європейських, проте основна маса вітряків, що налічувала по кілька десятків на узвишшях навколо сіл, — є автохтонними, характерними для будівельних традицій України.

Пам'ятки відбивають типологію і реґіональні особливості традиційних механізованих вітряних млинарських споруд України. Поширені майже по всій Україні стовпові вітряки, у яких на вітер навертається весь вітряк, що спирається підвалинами («братами») на зрубний стілець і центрований закопаним у землю і закріпленим у стільці стовпом («дідом») і зв'язаною з ним поперечною балкою («бабою»). Балку розміщено на рівні широко поставлених для стійкості «братів» або вище, на рівні підлоги другого поверху, або ж на рівні високо піднятої підлоги одноповерхових вітряків. Це забезпечує стійкість вітряка, а «брати» ставляться вужче, при «дідові», завдяки чому можна легко навертати вітряк на вітер. Цей тип вітряка має багато реґіональних варіантів: одно- і двоповерхові, кар-

297.1.1. Вітряк — с. Благовіщенка.

297.1.3. Вітряк — с. Вільшана.

297.1.5. Вітряк — с. Кононівка.

касні й зрубні, з галереями і без них, криті соломою, очеретом, драницею, ґонтом, дошками, бляхою; чотири-, шести- і восьмикрилі; промислові й господарські; з жорнами й ступами, і навіть тартаки.

Специфічним реґіональним полісько-волинським варіантом стовпових вітряків є козловий вітряк зі стовпом — «дідом» чи «королем», не закопаним у землю, а врубаним у масивну хрестовину і зміцненим підкосами — «козлами». Круг для спирання підвалин корпусу «братів» врубано у верхню частину підкосів, а «баба» зв'язана зі стовпом значно вище — на рівні підлоги другого поверху. Це забезпечує стійкість вітряка проти вітру і водночас легкість навертання на вітер.

Давнім типом є шатровий вітряк, відомий в Україні у кількох варіантах: з мурованим корпусом або дерев'яним каркасом, що поширені у Центральній Європі, і зі зрубним двоповерховим корпусом — «кругляком», що має багато спільного з місцевими традиціями оборонного і храмового будівництва. Маловідомим і, певно, втраченим типом в Україні є вітряк без крил, з ротором у круглому приміщенні [916].

Сергій Верговський.

297.1.1. Вітряк — с. Благовіщенка, Куйбишевський р-н, Запорізька обл., 1861 (архіт.). Стовповий, двоповерховий, каркасний, чотирикрилий. Зведений на високому мурованому, звуженому догори стільці. По стільцю укладено в'язане з соснових брусів кільце, на яке спираються підвалини корпусу «брати», що стоять щільно при стовпі й фіксують вітряк при навертанні його на вітер. Для стійкості проти вітру корпус зв'язаний зі стовпом на рівні другого поверху масивною балкою («бабою»), яка наділа на шип стовпа і врубана в каркас корпусу, шальованого дошками. Дах кілеподібний, критий дошками. Збереглося первісне, датоване гальмо (колеса) із зображенням пащі змії, нижня щелепа якої стерлася від багаторічної роботи. На ґанок першого поверху, де міститься комора, ведуть сходи, влаштовані на «правѐлі», яким навертають вітряк на вітер. На другий поверх мішки з зерном піднімають воротом, над яким влаштовано

297.1.4. Вітряк — с. Городище.

297.1.4. Поздовжній розріз.

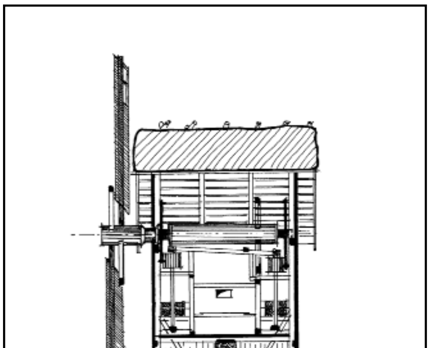

кілеподібний дашок. Споруда характерна для Півдня України.

Сергій Верговський.

297.1.2. Вітряк — с. Боровиця, Чигиринський р-н, Черкаська обл., 20 ст. (архіт.). Стовповий, двоповерховий, каркасний, шестикрилий, з двоповерховим піддашком на спільних з вітряком підвалинах, але з окремим дашком. Зведений на низькому зрубному стільці. Корпус шальований разом з піддашком. Дах вітряка кілеподібний, на кривих кроквах («журавці»), критий дошками; дах піддашка — односхилий. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна і механізм підйому верхнього каменя з підверетеном, на другому — жорна.

Сергій Верговський.

297.1.3. Вітряк — с. Вільшана, Дворічанський р-н, Харківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, одноповерховий, зрубний, шестикрилий. Зведений на високому рубленому з дубового бруса стільці. Корпус рублений з осикового кругляка. Повертається довкола центрального стовпа. Перед дверима, по випусках вінців — піддашок, зв'язаний з корпусом спільним оціпом, по якому влаштовано двосхилий дах на кроквах, критий очеретом. Вітряк обладнано жорнами, розміщеними на високому помості, і ступою на три товкачі, встановленою на підлозі. *Сергій Верговський.*

297.1.4. Вітряк — с. Городище, Піщанський р-н, Вінницька обл., 1880 (архіт.). Стовповий, двоповерховий, каркасний, чотирикрилий. Зведений на дуже низькому і широкому стільці. Корпус каркасний, в'язаний з дубових брусів, шальований сосновими дошками. Дах двосхилий, на кроквах, критий соломою парками. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, що має окремий вхід і з приміщенням вітряка не сполучається. Дві пари жорен встановлені на другому поверсі, куди ведуть зовнішні сходи на лівій бічній стіні. Зерно подають нагору воротом, влаштованим перед дверима на піддашку, підпертому кривим підкосом (п'ятнарем), характерним для Поділля. *Сергій Верговський.*

297.1.5. Вітряк — с. Кононівка, Лубенський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, одноповерховий,

297.1.6. Вітряк — с. Кримне.

297.1.7. Вітряк — с. Кудряве.

297.1.8. Вітряк — с. Лівинці.

каркасний, чотирикрилий. Зведений на високому, рубленому з дубового бруса, стільці. Корпус спирається на стілець широко поставленими підвалинами («братами»), з укороченим стовпом («дідом») з'єднується врубаною у «брати» балкою («бабою»), по якій настелено підлогу. Корпус з піддашком утворюють спільне шальоване приміщення. Дах трисхилий, на кроквах, критий дошками. На високому помості встановлено жорна, на підлозі — ступу на два товкачі. *Сергій Верговський.*

297.1.6. Вітряк — с. Кримне, Старовижівський р-н, Волинська обл., 1920-і рр. (архіт.). Стоїть у садибі окружного двору (див. ст. 297.6.1.1.). Стовповий, одноповерховий, каркасний, чотирикрилий. Подібний до поширеного в реґіоні традиційного «козлового» стовпового промислового вітряка, але розрахований на потреби одного господарства і має невеликі розміри. Стовп («король») не закопаний у землю, а врубаний у хрестовину і зміцнений підкосами («козлами»). У верхню частину «козлів» врубано круг, який є опорою для «братів» — поворотного каркасного шальованого корпусу зі спрощеним, але традиційним обладнанням. Дах трисхилий, на кроквах, критий ґонтом. Навертається на вітер колодою («правѐлом»), закладеною між «братами». *Сергій Верговський.*

297.1.7. Вітряк — с. Кудряве, Охтирський р-н, Сумська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, двоповерховий, зрубний, восьмикрилий (трапляється порівняно рідко), з двоповерховим піддашком перед дверима. Корпус рублений з дубового протесаного кругляка, зі стовпом зв'язаний підвалинами («братами») та балками другого поверху. Невисокий стілець рублений з дубового бруса кліткою, що переходить з четверика на восьмерик. Крила зв'язані між собою латами. Дах двосхилий, критий соломою. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна й

297.1.9. Вітряк — с. Лісове.

297.1.9. Поздовжній розріз.

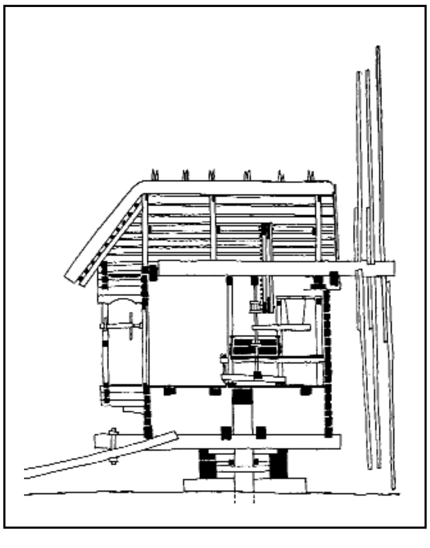

ступа на три товкачі. Поверхи зв'язані внутрішніми сходами. Зерно подають на піддашок другого поверху воротом. *Сергій Верговський.*

297.1.8. Вітряк — с. Лівинці, Кельменецький р-н, Чернівецька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, двоповерховий, каркасний, шестикрилий. Зведений на дуже низькому й широкому зрубному стільці. Корпус каркасний, шальований. Другий поверх розширений, на нього ведуть зовнішні сходи. Дах двосхилий, на кроквах, критий драницею. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — дві пари жорен, зв'язаних веретенами з колесами на валу, тому вітряк називається двосадним. Споруда типова для Буковини. *Сергій Верговський.*

297.1.9. Вітряк — с. Лісове, Ніжинський р-н, Чернігівська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Стовповий, одноповерховий, зрубний, шестикрилий. Високий стілець рублений з масивних дубових брусів. Корпус зведений на масивних підвалинах («братах») у зруб з соснових та вільхових плах, зі стовпом зв'язаний «братами» і масивною балкою («бабою»), врубаною в корпус на рівні високо розміщеної підлоги. Перед дверима — піддашок на стовпцях. Дах трисхилий, на кроквах, критий соломою. Споруда подібна до поширеної на Чернігівщині традиційної комори, в якій розміщено обладнання з валом, крилами та колесом, «баклушею» з веретеном, кошем, жорнами на помості, скринею для борошна. Мішки з зерном подавали на піддашок воротом. Місцева назва — «млинок». *Сергій Верговський.*

297.1.10. Вітряк — с. Лютенські Будища, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, двоповерховий, каркасний, шестикрилий, з двоповерховим піддашком. Зведений на низькому зрубному стільці. Корпус шальований. Карниз піддашка прикрашено фігурними вирізами в шальовці. Дах двосхилий, кілеподібний, критий

297.1.10. Вітряк — с. Лютенські Будища.

297.1.11. Вітряк — с. Морочне.

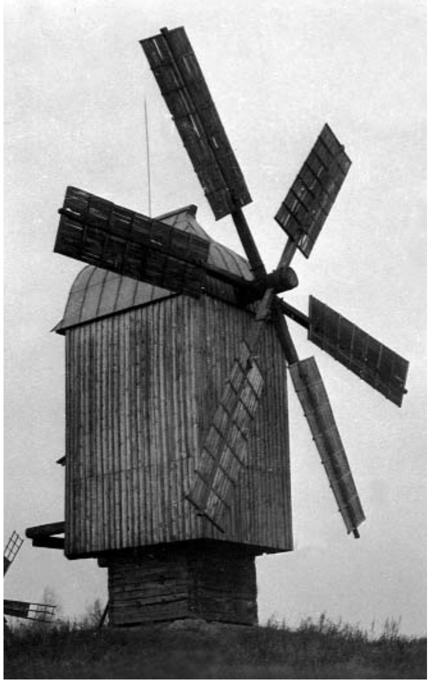

297.1.12. Вітряк — с-ще Нурове.

бляхою. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна. *Сергій Верговський.*

297.1.11. Вітряк — с. Морочне, Зарічненський р-н, Рівненська обл., 1948 (архіт.). Зведений жителями села з зібраного ними дерева. Подібний до місцевого вітряка, що згорів у роки війни. Роботами керував сільський майстер П. Репецький.

Шатровий, двоповерховий, зрубний, чотирикрилий. Звужений доверху корпус зведено на дубових стоянах (стовпцях) з вільхи, у зруб восьмериком. Каркасний поворотний верх має шальований фартух, двосхилий дах на кроквах, критий драницею. Жорна на другому поверсі, зв'язані з колесом вала кованим веретеном з «баклушею».

Сергій Верговський.

297.1.12. Вітряк — с-ще Нурове, Балаклійський р-н, Харківська обл., 1907 (архіт.). Первісно стояв у с. Сухий Яр Ізюмського р-ну (зведений майстрами з м. Ізюма — К. і Т. Улезьками). 1931 перевезений до с. Нурове (згодом селище), де працював до 1950-х рр.

Стовповий, двоповерховий, каркасний, шестикрилий. Зведений на високому рубленому четвериком стільці. Корпус шальований. Перед дверима першого поверху — піддашок з окремим односхилим дахом, на другому — вікно для подачі мішків воротом. Корпус навертається на вітер «правѐлом», складеним з трьох колод. Колесо гальмується гнутою дерев'яною шиною. Дах трисхилий, кілеподібний, критий бляхою. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — встановлено жорна.

Сергій Верговський.

297.1.13. Вітряк — с. Олександрівка, Білозерський р-н, Херсонська обл., 19 ст. (архіт.). Шатровий, двоповерховий, чотирикрилий. Корпус круглий, звужений доверху, зведений з місцевого черепашника на вапні. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна, які

297.1.14. Вітряк — с. Сасинівка.

297.1.14. Поздовжній розріз.

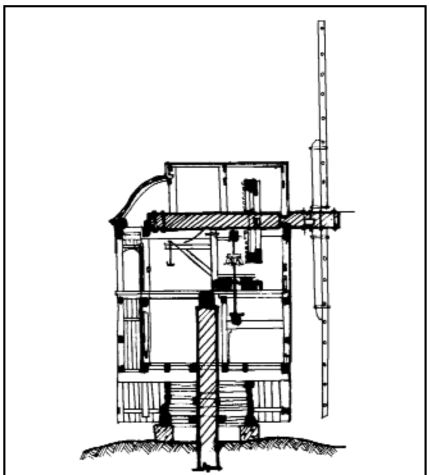

веретеном і «баклушею» зв'язані з колесом на валу, розміщеному в просторі даху, який навертається на вітер по дерев'яному кільцю, встановленому у верхній частині корпусу. Дах двосхилий, на кроквах, складної форми — подібної до перевернутого човна, критий дошками. Крила обтягнуті парусиною (в неробочому стані скручені).

Сергій Верговський, Петро Лошак.

297.1.14. Вітряк — с. Сасинівка, Пирятинський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, двоповерховий, каркасний, чотирикрилий, з двоповерховим піддашком. Високий стілець рублений з дубового бруса. Корпус шальований, на стілець спирається широко поставленими підвалинами («братами»), зв'язаний зі стовпом («дідом») поперечними балками підлоги першого поверху і масивною балкою («бабою») під підлогою другого поверху. Над піддашком шальовкою виведено фартух з криволінійним краєм, що перегукується з силуетом даху. Дах кілеподібний, на кривих кроквах («журавцях»), критий бляхою. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна, веретено і кіш. *Сергій Верговський.*

297.1.15. Вітряк — с. Скаргівка, Кремінський р-н, Луганська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стовповий, двоповерховий, чотирикрилий, з двоповерховим піддашком на випусках вінців. Зведений на високому, рубленому з дубового бруса стільці. Корпус рублений з дубових плах. Дах кілеподібний, на кривих кроквах, критий дошками. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна. Мішки з зерном подаються воротом, влаштованим на піддашку.

Сергій Верговський.

297.1.16. Вітряк — с. Смолин, Чернігівський р-н, Чернігівська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Шатровий (з поворотним верхом), двоповерховий, чотирикрилий. Зведений на дубових масивних стоянах (стовпцях). Корпус — зрубний восьми-

297.1.15. Вітряк — с. Скаргівка.

297.1.16. Вітряк — с. Смолин.

297.1.18. Вітряк — с. Юнаківка.

гранний «кругляк» з дубових плах, в'язаних у замки, на довгих тиблях — «лопатнях», що наскрізь пронизують кілька вінців. Поворотний верх в'язаний з брусів кліткою. Дах на кроквах, критий дошками. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна.

Сергій Верговський.

297.1.17. Вітряк — с. Ширяєве, Путивльський р-н, Сумська обл., 1911 (архіт.). Шатровий, двоповерховий, чотирикрилий. Зведений на кам'яних стінах підвалу. Звужений догори корпус рублений восьмериком, з дубових брусів, в'язаних у замки. Поворотний каркасний верх з невисокими шальованими стінами. Дах на кроквах, критий дошками. Великий сосновий торчовий (вертикальний) вал, що проходить крізь увесь вітряк до підвалу, обертає дві пари жорен, встановлені на першому поверсі. На другому — комора для зберігання зерна та борошна.

Сергій Верговський.

297.1.18. Вітряк — с. Юнаківка, Сумський р-н, Сумська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Шатровий, двоповерховий, шестикрилий. Зведений на дубових стоянах (стовпцях). Корпус зрубний, присадкуватий, виведений восьмериком з дубових брусів, в'язаних у замки. Дах двосхилий, на кроквах, критий соломою. На першому поверсі — комора для зберігання зерна та борошна, на другому — жорна, кіш і коване веретено з баклушею. *Сергій Верговський.*

297.2. Архітектурно-етнографічний комплекс «Карпати», 17 — поч. 20 ст. (архіт.). У північно-східній частині музею. Експозиція включає 46 оригінальних пам'яток народного будівництва з гірських та рівнинних районів Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей.

Комплекс складається з розділів, що представляють самобутні школи народної архітектури історико-етнографічного реґіону «Карпати»: Бойківщину, Буковину і Покуття, Гуцульщину, Закарпаття і Лемківщину, Львівщину. В кожному з них у ландшафтних умовах, наближених до природних, показано особливості планування поселень, садиб, типи житлових, господарських і

297.1.17. Вітряк — с. Ширяєве.

297.1.17. Поздовжній розріз.

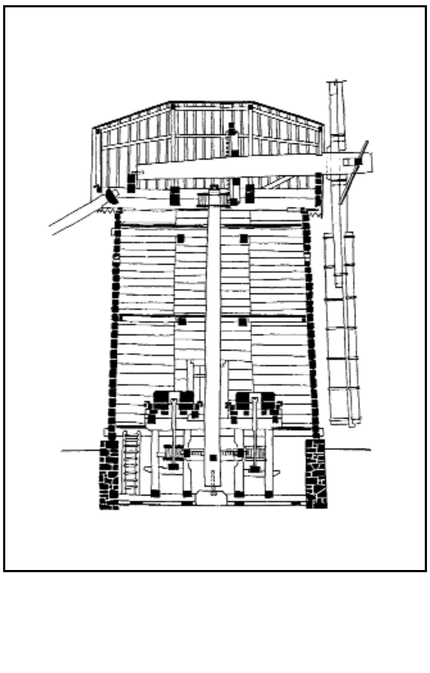

виробничих споруд, малих архітектурних форм. В інтер'єрах житлових та господарських будівель представлені народні художні промисли (різьблення по дереву, гончарство, ткацтво, вишивка), хатнє начиння та знаряддя праці.

Народна архітектура Карпат відображає не тільки місцеві, але й загальноукраїнські будівельні традиції, коріння яких сягає доби Київської Русі, та міжетнічні взаємовпливи сусідніх народів Карпатського реґіону: поляків, словаків, румунів, угорців, молдаван.

Карпатська природа, її неповторні ландшафти з високими горами і просторими полонинами, швидкоплинними річками, потоками та водоспадами, хвойними та листяними лісами визначила своєрідність типів поселень, садиб, житла, сакральної архітектури реґіону. На південних схилах гір та на пагорбах були вільно розпорошені окремі садиби. Іноді забудова утворювала хвилясті вулиці вздовж доріг, річок та потічків. Якщо для розміщення селянських садиб були придатні обидва береги неширокого гірського потоку, то через нього перекидали в кількох місцях кладки або містки.

Зводили житло цілковито з деревини: стіни, дахи; огорожі виводили з колод чи пластин. У покритті дахів використовувалась і солома. Характерна для реґіону стрімкість дахів — необхідний засіб задля швидкого відведення води в умовах рясних опадів. Пропорційне співвідношення видимої висоти стін до висоти даху у бойків коливалося в межах 1:2,5 — 1:3,5, у гуцулів: 1,5 —1:2.

Складні кліматичні умови спонукали верховинців захищатися від негоди шляхом створення замкнених по периметру дворів-гражд, однорядних дворів, таких житлових структур, в яких власне хата була максимально утеплена прилеглими до неї господарськими приміщеннями.

В гірських районах Карпат, як і на Поліссі, збереглися архаїчні засоби зведення житла, планувальні схеми, окремі елементи та конструкції.

В експозиції представлені кращі витвори народних майстрів-теслів. В них втілені будівельний досвід багатьох по-

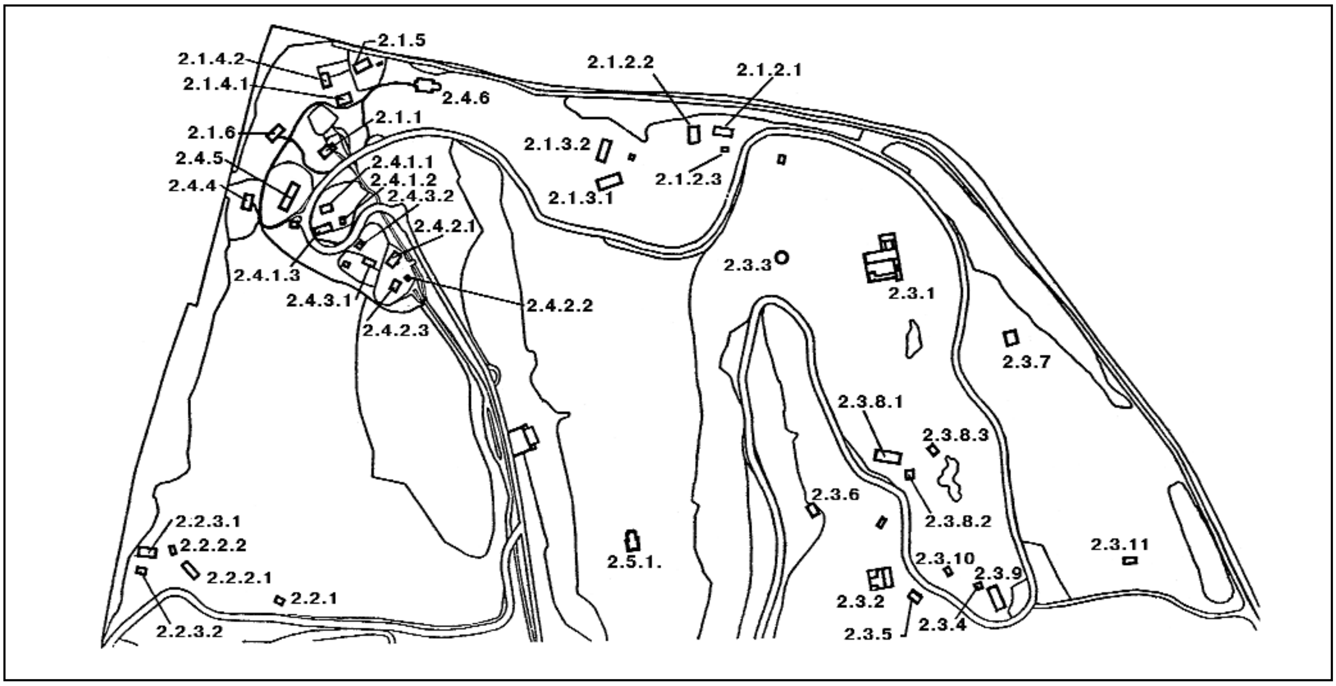

297.2. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Карпати».

колінь, висока майстерність виконання, бездоганне володіння деревом як основним матеріалом, досконале відчуття пропорцій, високий естетичний смак в обробці деталей і застосуванні декору.

Автори тематичного та генерального планів — Л. Коваль, С. Смолінський [917]. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1. Бойківщина, 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Регіон, розташований на обох схилах середньої частини Карпат, заселяють бойки — етнографічна група українців, що живуть у Рожнятівському та Долинському районах Івано-Франківської обл., Сколівському, Турківському, Самбірському, Старосамбірському, частково Стрийському, Дрогобицькому районах Львівської обл., Воловецькому, Міжгірському, частково Великоберезнянському районах Закарпатської обл. За особливостями культури Бойківщина поділяється на Східну, Центральну та Західну.

Села бойків тягнуться вздовж гірських річок Лімниця, Ріка, Стрий, Сян, Теребля, Тересва, Уж та ін. й численних потоків. У народному будівництві Східної та Центральної Бойківщини переважають двори відкритого типу з вільною забудовою, де господарські будівлі розташовані без системи, в Західній — «довгі хати», коли під спільним дахом об'єднуються житло і господарські будівлі. Визначальною ознакою «довгої хати» є наявність стодоли — т. зв. боїща.

Бойківщині властиві зрубні будівлі, зведені з колод, брусів, пластин, із стрімким чотирисхилим, критим соломою дахом з розвиненим гребенем. Солом'яні покрівлі мали східчасту поверхню. Найбільш розповсюджені на теренах реґіону житлові будинку типу «комора + хата + сіни» як з галереями довкола, так і без них. Поздовжні розміри бойківського житла коливалися залежно від достатків господаря. Так, «довгі хати» були завдовжки понад 20,0 м. З напільного боку хати тягнулися полівники, з чолового — піддашшя та галереї на стовпчиках з помостами. Таким чином, житлові приміщення майже з усіх боків утеплювалися службовими, галерея слугувала перехідним елементом до зовнішнього простору. Випуски брусів, піддашшя, стовпчики галерей, одвірки вибагливо декорували різьбленням, ніби привносячи красу довкілля у домівку.

297.2.1.1. Млин водяний — с. Пилипець.

297.2.1.1. Водяні колеса.

297.2.1.1. План.

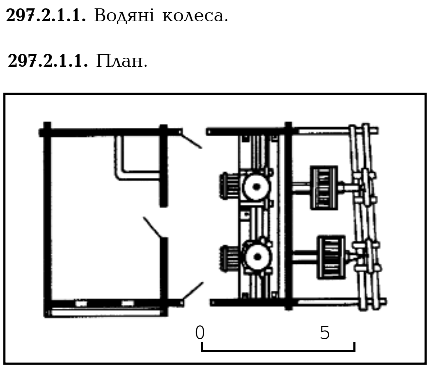

Церкви будували також переважно дерев'яні, тридільні й багатоверхі, з характерним опасанням. Їхнє стильове вирішення позначене впливом як давньоруських будівельних традицій, зокрема, конструкцій оборонного типу, так і пізнішого стилю бароко, що надав їм надзвичайної вишуканості й легкості. Бойківська школа сакрального будівництва вирізняється багатозаломністю верхів одно-, дво- і триверхих церков. Ускладнення конфігурації та форм верхів — від простої зрізаної піраміди до високої ступінчастої вежі — надало народним бойківським храмам завершеності, гармонійної пропорційності та співзвучності з мальовничим довкіллям. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.1. Млин водяний — с. Пилипець, Міжгірський р-н, Закарпатська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Дводільний, складається із власне млина та хижі — приміщення для відпочинку мірошника і селян, які чекають своєї черги молоти збіжжя. Хижа зрубана з ялинових колод, млин — з брусів. Високий дах критий різними способами: на стрісі — два ряди драниць, вище — два ряди солом'яних китиць, під самим верхом — солома «внатрус».

Гірський потік перетинає гребля з колод, далі вода спрямовується на два верхньобійні колеса довбаними з колод лотоками.

Характерний для Бойківщини тип виробничої споруди.

Станіслав Смолінський.

297.2.1.2. Садиба — Східна Бойківщина, 19—20 ст. (архіт.). Складається з хати, стодоли та шіпки. Будівлі перевезені з одного реґіону й об'єднані характерними стильовими ознаками.

297.2.1.2.1. Хата — с. Липовиця, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата + сіни + комора). Рублена зі смерекових пластин. Дах чотирисхилий, кри-

297.2.1.2.1. Хата — с. Липовиця.

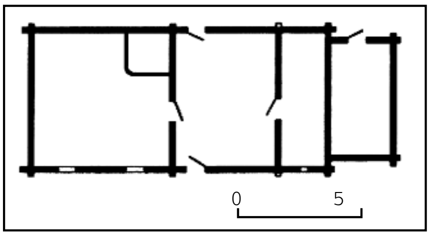

297.2.1.2.1. План.

тий солом'яними сніпками. З боку хати піддашшя утворює навіс «шопу». Для хати характерні архаїчні елементи житла: курна піч, «гряди» (врубані балки) для просушування дров, волокові вікна. Комора відокремлена перегородкою.

У хаті відтворено традиційний інтер'єр: різьблені скрині та сусіки, центр виробництва яких був у містечку Перегінському (тепер смт Перегінське, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.).

Типове народне житло Східної Бойківщини. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.2.2. Стодола — с. Небилів, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.) Складається із стодоли і стайні. Стіни складені в зруб із смерекових пластин. Дах чотирисхилий, критий солом'яними сніпками колоссям донизу.

Типова господарська будівля Бойківщини. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.2.3. Шіпка — с. Ясень, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна. Рублена зі смерекових пластин. Встановлена над мурованою ямою (льох, погріб). Дах чотирисхилий, критий житніми сніпками колоссям донизу. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.3. Садиба — Центральна Бойківщина, поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, стайні, кучі. Хата чолом повернута до вулиці, господарські будівлі розташовані у глибині відкритого двору. Огорожа — вертикальне плетіння смерековими гілками між латами.

297.2.1.3.1. Вхід на галерею.

297.2.1.2.2. Стодола — с. Небилів.

297.2.1.2.3. Шіпка — с. Ясень.

297.2.1.3.2. Стайня — смт Славське.

297.2.1.4.2. Стайня — с. Пилипець.

297.2.1.3.1. Хата — с. Тухолька, Сколівський р-н, Львівська обл., 1909 (архіт.). Складається з малої хати, «чистої» хати, сіней, комори з входом із галереї (на чільній стіні). Рублена з

297.2.1.3.1. Хата — с. Тухолька.

297.2.1.4.1. Хата — с. Розтока.

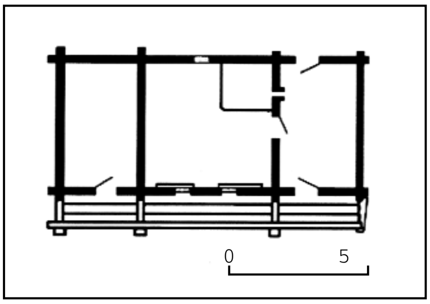

297.2.1.4.1. План.

брусів. Дах східчастий, критий солом'яними китицями. Конструкція даху традиційна для Бойківщини: крокви спираються на верхні вінці, додаткові крокви («прикізли») — на обв'язку, покладену на випуски верхніх поперечних вінців, що підтримуються різьбленими стовпчиками. Вхід на галерею арковий, оздоблений різьбленням. На верхньому одвірку хати — дата спорудження. Будівля характеризує особливість розвитку бойківського народного житла кін. 19 — поч. 20 ст.

У хаті влаштовано виставку «Народне мистецтво Бойківщини 19 — поч. 20 ст.». *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.3.2. Стайня — с. Славське, Сколівський р-н, Львівська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Складається з двох окремих приміщень (для корів і коней) та «боїща» (току) між ними. Рублена зі смерекових протесаних колод. Дах чотирисхилий, стрімкий, критий солом'яними сніпками—китицями гузирем донизу.

В «боїщі» експонуються вози, знаряддя обмолоту збіжжя — граблі, вила, ціпи, лопати тощо. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.4. Садиба — Центральна частина Закарпатської Бойківщини, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). На складному рельєфі вільно розміщені хата і стайня на різній висоті, що створює своєрідну гру об'ємів. Огорожа — смерекові жердини, закріплені між високими кілками.

297.2.1.3.1. План.

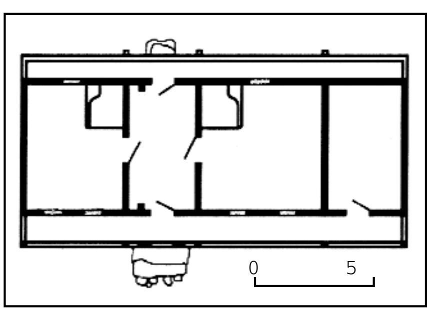

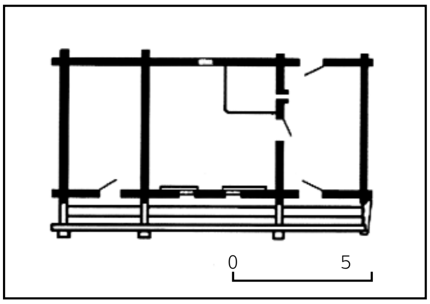

297.2.1.5. План.

297.2.1.5. Хата — с. Рекіти.

297.2.1.5. Інтер'єр.

297.2.1.4.1. Хата — с. Розтока, Міжгірський р-н, Закарпатська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Тридільна (сіни+хата+комора). Стіни рублені з смерекових колод невеликого діаметра. Значна частина стін захищена звисом даху, критого соломою комбінованим способом: знизу — чотири ряди прив'язаних уступами «китиць», вище — «внатрус». Розвинений гребінь даху надає будівлі своєрідного бойківського силуету.

У хаті відтворено традиційний інтер'єр; встановлено ткацький верстат, на якому демонструється виготовлення вовняної тканини з довгим ворсом для оригінального закарпатського одягу («гунь»).

Типова будівля для Закарпатської Бойківщини. *Станіслав Смолінський.*

297.2.1.4.2. Стайня — с. Пилипець, Міжгірський р-н, Закарпатська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Складається з власне стайні та «боїща» (току). Стіни рублені з смерекових колод. Дах високий, критий соломою, з торця утворює навіс для зберігання воза чи саней.

Споруда відзначається гармонією пропорцій і є типовою для господарських будівель Бойківщини.

У «боїщі» експонуються знаряддя праці — плуги, борони, ціпи, граблі, вила; сусіки для зберігання зерна.

Станіслав Смолінський.

297.2.1.5. Хата — с. Рекіти, Міжгірський р-н, Закарпатська обл., 1841 (архіт.). Тридільна (сіни+хата+комора). Вхід до комори з сіней, що відрізняє її від переважно тридільних хат на Закарпатській Бойківщині з входом у комору з ґанку. Стіни рублені з масивних смерекових пластин. Дах високий, критий соломою, завершується розвиненим гребенем. Елементи дверей, вікон, консолі оздоблені різьбленням. На одвірку хати вирізьблені дата спорудження та християнські символи.

У хаті відтворено традиційний інтер'єр з курною піччю, столом-скринею з масивною буковою стільницею, оздобленою давнім нігтеподібним різьбленим орнаментом.

297.2.1.6. Хата — с. Синевирська Поляна.
297.2.1.6. План.

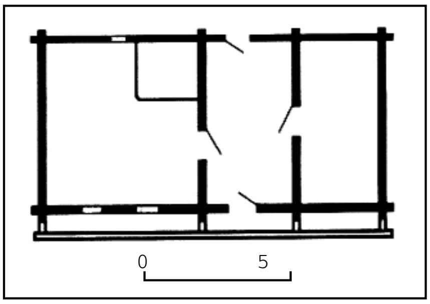

Будівля відзначається простотою і суворістю, характерними для бойківської народної архітектури.

Станіслав Смолінський.

297.2.1.6. Хата — с. Синевирська Поляна, Міжгірський р-н, Закарпатська обл., 1807 (архіт.). Тридільна (сіни+хата+комора). Стіни, стеля, підлога складені з широких пластин, бруси підвалин та дошки дверей досягають ширини 60 см.

Простота і суворість форм споруди пом'якшується застосуванням декору в аркових прорізах дверей з дрібним геометричним різьбленням, у фігурних консолях, обрамленнях вікон.

Будівля — рідкісна пам'ятка народного житла Бойківщини поч. 19 ст.

У хаті влаштовано виставку: «Різьблені та мальовані скрині Карпат», на якій експонуються кращі зразки скринь з усіх етнографічних районів Карпат.

Станіслав Смолінський.

297.2.2.1. Комора — с. Княже.

297.2.2. Буковина і Покуття, 19 — поч. 20 ст. (архіт.). До складу реґіону входять підгірські та низовинні райони Івано-Франківської і Чернівецької областей. Села тут мають безсистемно-вуличне планування. Народне будівництво відзначається різноманітністю технічних прийомів і архітектурних форм, зумовлених як природними умовами, так і впливами сусідніх Гуцульщини та Поділля. У спорудженні житла переважає техніка зрубу з різних порід дерева, в господарських будівлях — каркасні конструкції з використанням майстерного плетіння з лози чи ліщини. Для підмурків, підпірних стінок, огорож використовується місцевий камінь.

Церкви переважно тридільні, у підгірських районах поширені одноверхі, зокрема, хрещаті в плані. Для Буковини характерний тип тридільного трибанного храму, в якому низькі бані сховані під стрімким спільним дахом. Грані зрубу бань утворюють вишуканий рисунок розетки чи пишної квітки.

Народне мистецтво Буковини і Покуття багате високохудожнім різьбленням, ткацтвом, вишиванням, малюванням, зразки якого експонуються в інтер'єрах хат. *Станіслав Смолінський.*

297.2.2.1. Комора — с. Княже, Снятинський р-н, Івано-Франківська обл., 19 ст. (архіт.). Однодільна, рублена зі смерекових колод з піддашшям на стовпчиках. Дах чотирисхилий, критий солом'яними парками колоссям донизу.

297.2.2.2.1. План.

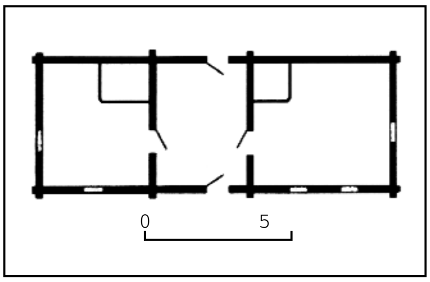

297.2.2.2.1. Хата — с. Коритне.

297.2.2.2.1. Інтер'єр.

297.2.2.2.2. Комора — с. Коритне.

Відзначається майстерністю будівництва та гармонійністю пропорцій.
Типова господарська будівля Покуття.
Станіслав Смолінський.

297.2.2.2. Садиба —Підгірський район Буковини, 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати та комори. Тип відкритого двору. Подвір'я огороджено тином з лози.

297.2.2.2.1. Хата — с. Коритне, Вижницький р-н, Чернівецька обл., 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+хата), рублена з колод різних порід. Стіни всередині обмазані й побілені, зовні обмазані тільки навколо вікон і дверей. Дах чотирисхилий, критий солом'яними пучками («жменями») колоссям донизу.
В обох хатах обладнано традиційні інтер'єри з використанням кращих зразків народного мистецтва — декоративних тканин, одягу, кераміки і малювання на печах, мальованих скринь тощо.
Хата характеризує житло підгірських районів Північної Буковини.
Станіслав Смолінський.

297.2.2.2.2. Комора — с. Коритне, Вижницький р-н, Чернівецька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, рублена, з піддашшям на стовпчиках. Дах чотирисхилий, критий солом'яними пучками колоссям донизу.
Тут експонуються скрині для зберігання одягу, зерна, різні кайдуби, мірки, цеберки тощо. *Станіслав Смолінський.*

297.2.2.3. Садиба — Центральний район Буковини, 19 ст. (архіт.). Складається з хати і хижі (комори). Огороджена тином з лози. За генеральним планом тут передбачено встановити стодолу, кошниці для зберігання кукурудзи, криницю.

297.2.2.3.1. Хата — с. Великий Кучурів, Сторожинецький р-н, Чернівецька обл., 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+хата). Дерев'яна, рублена з дубових колод невеликого діаметра. Стіни обмазані й побілені, зовні внизу — широка підводка синьою глиною. Чотирисхилий дах тримається на пластично оформлених консолях, утворених кінцями вінців, що поступово збільшуються догори. Критий драницями, які на гребені мають декоративне пікоподібне завершення.
Хата характеризує народне житло центральної частини Північної Буковини.
Тут влаштовано виставку «Художнє ткацтво Буковини», де експонуються барвисті килими, рушники, тайстри тощо. *Станіслав Смолінський.*

297.2.2.3.2. Хижа (комора) — с. Великий Кучурів, Сторожинецький р-н, Чернівецька обл., 19 ст. (архіт.). Однодільна, рублена з дубових колод, обмазана й побілена зовні та всередині.

297.2.2.3.1. Хата — с. Великий Кучурів.

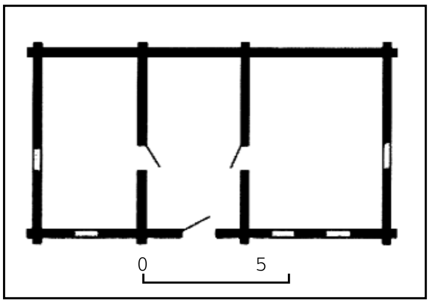

297.2.2.3.1. План.

Високий дах, критий драницями, тримається на пластичних консолях. У хижі стоять кайдуби, скрині для зберігання одягу, зерна та інше побутове начиння. *Станіслав Смолінський.*

297.2.3.Гуцульщина, 18—20 ст. (архіт.). Реґіон високогірних Карпат у межах Верховинського, Косівського і Надвірнянського районів Івано-Франківської обл., Вижницького і Путильського районів Чернівецької обл. та Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Села, зосереджені в долинах річок, мають численні присілки (групи садиб

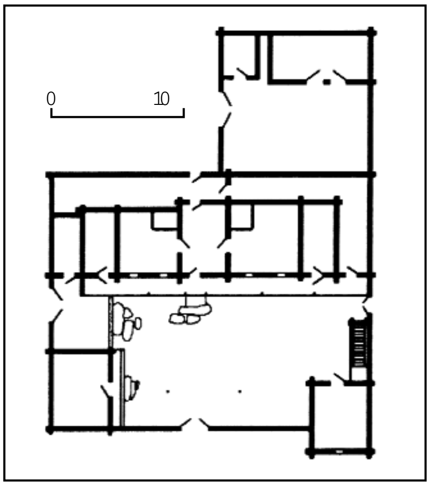

297.2.3.1. План.
297.2.3.1. Гражда — смт Верховина.

297.2.2.3.2. Хижа (комора) — с. Великий Кучурів.

або й окремі садиби, розкидані по навколишніх горах, часто на великій відстані одна від одної. На Гуцульщині поширені два типи дворів: відкритий — будівлі розміщені вільно та замкнений (гражда) — будівлі сполучаються між собою, утворюючи внутрішній двір. Ліси тут багаті на цінні породи дерев (смерека, явір, бук, модрина), тому в будівництві використовувалося винятково дерево як для конструктивних елементів будівлі, так і для покрівлі. Підмурки робили з місцевого каменю. Криті драницями або ґонтами дахи співвідносяться за висотою з видимою частиною стін як 1:1,5, 1:2, ширина ж будівлі менша довжини. Дах хати м'яко переходить у більш пологий дах «притулів», що створює враження, ніби будівля притиснулась до землі. На чоловому фасаді влаштовувалась галерея, куди вели кілька східців. Галереї та піддашшя захищали чільну стіну від дощу і снігу та використовувалися для зберігання деяких речей домашнього вжитку, укриття в негоду та спеку.
Відкритий зруб будівель вимагав ретельної обробки деревини, в чому гуцульські майстри досягли досконалості. Окремі елементи — стовпчики ґанку, консолі, сволоки, жердки, полиці оздоблювалися витонченим різьбленням. Столи, скрині та інші предмети побуту були також різьблені.
Внутрішній простір хати прикрашали образѐ на склі, мальована кераміка (кахлі, посуд) та орнаментовані тканини.
Перлинами народного будівництва є гуцульські хрещаті одноверхі церкви, пірамідальні силуети яких органічно вписуються в навколишнє середовище.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.1. Гражда — смт Верховина, Верховинський р-н, Івано-Франківська обл., 19 ст. (архіт.). Тип замкнутого двору. Складається з хати на дві половини з коморами, оточеної низькими прибудовами — хлівами, і двох дворів: «чистого» та господарського. На «чистому» дворі — дві комори й «пивниця» (погріб), на господарському — хліви й навіси для сільськогосподарського реманенту. Всі будівлі з'єднано стінами з дахами, навісами. Двір викладено великими кам'яними плитами. Споруді властива висока майстерність теслярського виконання.
У хаті експонуються кращі зразки гуцульського мистецтва: різьблені столи, скрині, мисники, барвисті верети, ліжники, вишукано оздоблений одяг. У господарських будівлях — знаряддя праці, побутові речі (діжки, коновки тощо).
Гражда — типовий зразок народного будівництва високогірних районів Гуцульщини. *Станіслав Смолінський.*

297.2.3.2. Гражда — с. Яворів, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Тип замкненого двору. Зведена, за переказами, гуцульським майстром-теслею Л. Бучуком для себе.
Складається з хати на дві половини та комори. Двір утворюють рублені стіни з дашками, які з'єднують хату з коморою та стайнею. Стіни хати зведено зі смерекових пластин. Дах на кроквах, критий ґонтом. Техніка зрубу, різьблені сволоки, жердки, стовпчики ґанку, різьблені полиці в інтер'єрі свідчать про велику майстерність теслі.
Гражда — один із найвиразніших зразків гуцульського дерев'яного будівництва кін. 19 — поч. 20 ст.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.3. Колиба — с. Кривопілля (урочище Волове), Верховинський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Сезонне житло на лісорозробках. Восьмигранна в плані, рублена зі смерекових колод. Збереглися архаїчні риси житла: відкрите вогнище, безрозпірний дах з кроквами, що спираються на дві балки, покладені на закопані в землю стовпи та на стіни.
Будівля — релікт давнього житла.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.4. Комора — с. Космач, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., 19 ст. (архіт.). Кліть з піддашком при вході, який підтримується стовпчиками. Квадратна в плані. Піддашок прикрашено різьбленням.
Відзначається ретельною обробкою вінців зрубу, декоративною обробкою деталей. *Станіслав Смолінський.*

297.2.3.5. Кузня — с. Бистрець (присілок Дземброня), Верховинський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Рублена зі смерекових брусів. Дах чотирисхилий, критий драницями. У кузні встановлено горно з міхом, ковадло, експонуються ковальські інструменти та різні вироби з металу.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.6. Млин водяний — с. Снідавка, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Встановлений з урахуванням ландшафтних умов на високому цоколі, складеному з річко-

297.2.3.3. Колиба — с. Кривопілля (урочище Волове).

297.2.3.4. Комора — с. Космач.

297.2.3.5. Кузня — с. Бистрець (присілок Дземброня).

вих валунів. Дводільний (млин+комора). Дерев'яний, рублений зі смерекових брусів. Колесо верхньобійне, потік води відводиться від греблі лотоками. Характерний для Гуцульщини тип виробничої споруди.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.7. Пастирка (зимарка) — м. Рахів (присілок Прелуки), Рахівський р-н, Закарпатська обл., серед. 19 ст. (архіт.). Тип сезонного житла на сіножатях. Складається з тридільної хати (хата+сіни+комора) та хлівів, прибудованих з обох боків. Хата зведена з масивних смерекових пластин. Дах високий, критий соломою «внатрус», гребінь закріплено «ярмом» — дерев'яною рамою. У хаті — курна піч. На одному з одвірків сліди добування вогню способом тертя.
Будівля — зразок архаїчного гуцульського житла. *Станіслав Смолінський.*

297.2.3.8. Садиба — Верховина, 18 — поч. 20 ст. (архіт.).Складається з хати, комори, пасічини з пасікою. Будівлі вільно розміщені на рельєфі. Огорожа («вориння») складається з розколотих на шість-вісім частин колод, покладених між парами високих кілків, що характерно для реґіону.
Є одним з типів планування садиб на Гуцульщині.

297.2.3.8.1. Хата — с. Бережниця, Верховинський р-н, Івано-Франківська обл., 18—19 ст. (архіт.). Складається з лівої хати, сіней, правої хати та комори, оточених з трьох боків хлівами («притулами»). Ліва хата зведена у 18 ст. (датується за знайденою монетою), решта будівель — у 19 ст. У лівій хаті виявлено характерні риси гуцульського житла раннього періоду: земляна підлога, курна піч, висока стеля, волокові вікна, двері на «бігунах», перекриття по поперечних сволоках, невеликий схил даху, критого драницями. У правій хаті дим через каглу виводився в сіни, що дало змогу удосконалити інтер'єр: вінці стін ретельно стругали і систематично мили, сволок та інші дерев'яні елементи прикрашали різьбленням.
Подібний тип гуцульського житла зберігся без істотних змін до 1940-х рр. У хаті експонуються декоративні тканини, мальований посуд, різьблені стіл та скриня. Влаштовано показ виробництва ліжників. *Станіслав Смолінський.*

297.2.3.8.2. Комора — с. Верхній Ясенів, Верховинський р-н, Івано-Франківська обл., 19 ст. (архіт.). Однодільна, на підмурку з місцевого каменю,

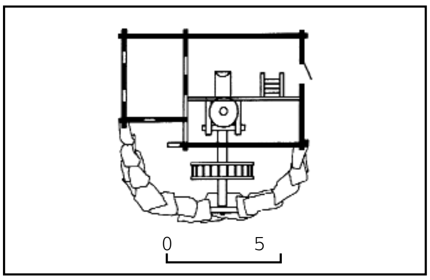

297.2.3.6. План.
297.2.3.6. Млин водяний — с. Снідавка.

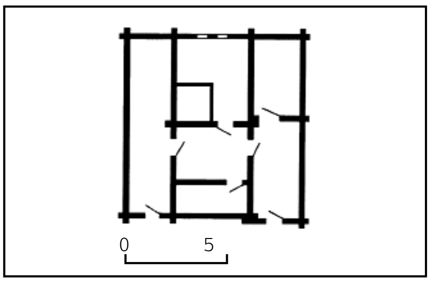

297.2.3.7. План.
297.2.3.7. Пастирка (зимарка) — м. Рахів.

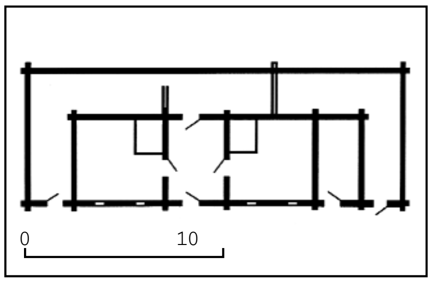

297.2.3.8.1. План.
297.2.3.8.1. Хата — с. Бережниця.

297.2.3.9. Хата — с. Шепіт.

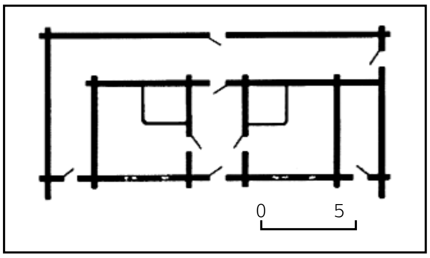

297.2.3.9. План.

рублена з обтесаних смерекових брусів. Дах чотирисхилий, критий драницями.

Типова господарська будівля Гуцульщини. *Станіслав Смолінський.*

297.2.3.8.3. Пасічина — с. Шепіт, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Призначена для утримання бджіл узимку. Однодільна, зрублена зі смерекових пластин. Дах двосхилий, критий драницями.

Будівля поширена на гірських пасіках.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.9. Хата — с. Шепіт, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., 1843 (архіт.). Багатодільна: складається з хати, сіней, хати і комори. З трьох боків до хати прибудовано хліви. Стіни рублені зі смерекових пластин у замок і зубом. Вінці ретельно підігнані, що створює враження монолітності. Спарені невеликі вікна на покуті збільшують освітлення приміщення, не порушуючи конструктивної міцності стін. Цей прийом характерний для гуцульського житла серед. 19 ст. На одвірку хати вирізьблено дату спорудження.

Висока теслярська майстерність, вишукане декоративне різьблення на сволоках, деталях дверей відносять споруду до найкращих пам'яток гуцульської народної архітектури.

У хаті створено типовий інтер'єр та показано характерне для Гуцульщини мистецтво — писанкарство.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.10. Хата-«бухня» — с. Шепіт, Косівський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Дводільна: сіни (хороми) + хата. Зведена на кам'яному підмурку зі смерекових колод, зв'язаних врубками у півдерева.

За плануванням і технікою будівництва — один з давніх типів гуцульського житла.

У хаті показано самобутній промисел — виготовлення іграшок із сиру.
Станіслав Смолінський.

297.2.3.11. Стая — полонина Германівка, Верховинський р-н, Івано-Франківська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Виробнича будівля на полонинах Гуцульщини. Дводільна: «ватарник» (приміщення з

297.2.3.8.2. Комора — с. Верхній Ясенів.

297.2.3.8.3. Пасічина — с. Шепіт.

297.2.3.10. Хата—«бухня» — с. Шепіт.

відкритим вогнищем, де відпочивали пастухи і виготовляли сир) + комора. Рублена зі смерекових колод у півдерева. Дах критий драницями, притиснутими жердинами. На гребені драниці вставлені в пази колоди («буркниці»).

Тип будівлі поширений в районах відгонного скотарства Карпат.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.1.2. Комора — с. Медведівці.
297.2.4.1.3. Стайня — с. Медведівці.

297.2.4.1.1. Хата — с. Медведівці.

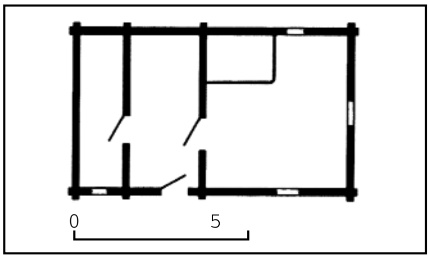

297.2.4.1.1. План.

297.2.4. Закарпаття і Лемківщина, 17 — поч. 20 ст. (архіт.). Реґіон підгірських та низовинних районів Закарпаття. Крайній захід Великоберезнянського та Перечинського районів заселяють лемки, вплив культури яких відчутний на значній території Закарпаття.

На Підгір'ї для будівництва використовували дерево переважно листяних порід — бук, ясен, у низовинних районах — дуб.

На Лемківщині будували зі смереки, ялини, бука, інколи — з вільхи, тополі, осики. Основним прийомом зведення будівель був зруб. Стелі вкладали по балках. На сволоці вирізали хрест, дату побудови, ім'я господаря.

Давні дахи були чотирисхилі, криті соломою, укладеною східцями гузирем донизу. В кін. 19 ст. у західній Лемківщині поширився двосхилий причілковий дах, критий ґонтом.

Лемківські хати за пропорціями та структурою подібні до бойківських, щоправда дахи в них дещо нижчі. Як і на Бойківщині, на Лемківщині були поширені «довгі хати», в яких під спільним дахом розміщувалися житлові та господарські приміщення: хата, сіни, комора, стайня, «боїще», возівня. «Боїще» зовні вирізнялося великою брамою і подекуди підвищеним дахом. Будівлі споруджені в зруб зі смерекових кругляків, часто мали смугастий вигляд, оскільки стики зрубин білили. Господарські приміщення інколи обмащували глиною і фарбували вапном із синькою, прикрашаючи поверхні стін ще й крупними цятками.

Особливістю інтер'єра лемківської хати було звернення печі устям до причілку, а не до чола, як на решті земель України.

На рівнинному Закарпатті був поширений тридільний тип хати, переважно «хата + сіни + комора», з рубленими, обмащеними глиною стінами, які в давні часи білили, пізніше фарбували в синій колір. Часто вздовж чола влаштовували галерейки з аркадами та різьбленими стовпчиками. Чотирисхилі дахи мали покриття з соломи, драниць або ґонту.

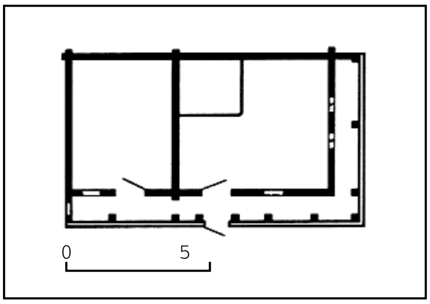

297.2.4.2.1. План.

297.2.4.2.1. Хата — с. Стеблівка.

297.2.4.2.1. Інтер'єр.

У храмовому будівництві до кін. 18 ст. існували чітко визначені три типи будівельних шкіл: бойківська, лемківська та мараморуська. Найвищого розквіту воно досягло в кін. 17 — 18 ст. В церквах встановлювалися багатоярусні іконостаси з різьбленням та монументальним живописом барокового характеру.

Особливість окремих церков на Закарпатті полягає в тому, що композиційною домінантою в них є не центральна, а західна частина, завершена дзвіницею. Така стилістична відмінність спостерігається, зокрема, у храмах лемківської будівельної школи.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.1. Садиба — с. Медведівці, Мукачівський р-н, Закарпатська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, стайні. Огороджена тином. Відтворює оригінальне планування двору до перевезення будівель з с. Медведівці.

297.2.4.1.1. Хата — с. Медведівці, Мукачівський р-н, Закарпатська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+комора), рублена з обтесаних колод листяних порід, переважно бука. Обмазана зовні та зсередини. Дах чотирисхилий, критий солом'яними «жупами» («китицями») гузирем донизу. Своєрідне розташування печі: «челюстями» до причілка та вікон (відсутність передпічного вікна) свідчить про вплив лемківської народної архітектури.

У хаті облаштовано традиційний інтер'єр з використанням різьблених виробів, вишиваного одягу, декоративних тканин, мальованої кераміки. У сінях і коморі експонуються знаряддя виноробства.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.1.2. Комора — с. Медведівці, Мукачівський р-н, Закарпатська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Однодільна, зведена з букових обтесаних колод. Стіни шпаровані глиною й побілені. Дах чотирисхилий, на крокваx, критий житніми «китицями» гузирем донизу.

У коморі експонується знаряддя виноробства.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.1.3. Стайня — с. Медведівці, Мукачівський р-н, Закарпатська обл., кін. 19 ст. (архіт.) Складається з власне стайні та «пиливні» (току). Зведена з букових колод. Дах чотирисхилий, критий солом'яними «китицями» гузирем донизу. Широкі ворота до «пиливні» майстерно виплетені з лози. У «пиливні» експонується сільськогосподарське знаряддя.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.2. Садиба — Південь Закарпаття, 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, чуря (стодоли).

297.2.4.2.2. Комора — с. Стеблівка.

297.2.4.2.3. Чурь — с. Новобарове.

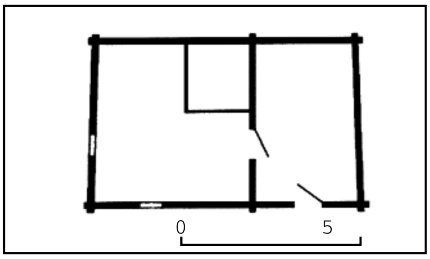

297.2.4.3.1. План.
297.2.4.3.1. Хата — с. Тересля.

Будівлі розміщені вільно на подвір'ї. Хата стоїть причілком до вулиці, що є характерною особливістю планування сіл цього регіону. Двір огороджено «паланком» — різаними дошками в закидку між дубовими стовпами. Ворота з різьбленою «вагою» поворотні, над хвірткою — дашок на різьблених стовпах.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.2.1. Хата — с. Стеблівка, Хустський р-н, Закарпатська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Дводільна (хата, кліть), приміщення не сполучаються, мають окремі входи з галереї, прилеглої до чола та причілку хати. Рублена з дубових брусів, обмазана, пофарбована насиченим синім кольором, який добре пасує до темно-сірого масиву високого даху, критого драницями. Димник на гребені має декоративне завершення у формі церковної маківки.

У хаті експонуються ткані «сотиральники» (декоративні рушники), наволочки, вишукано оздоблені сорочки, хутряні безрукавки, кераміка, мальована скриня.

Будівля є зразок житла південних районів Закарпаття.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.2.2. Комора — с. Стеблівка, Хустський р-н, Закарпатська обл., 19 ст. (архіт.). Квадратна у плані, рублена з дубових брусів у замок із прихованим зубом без залишку. На піддашку влаштовано галерею на різьблених стовпчиках з фігурними розкосами (архітектурний прийом, широко вживаний на Закарпатті).

У коморі експонуються «сусіки» (скрині) для зберігання зерна, різний дерев'яний посуд.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.2.3. Чурь — с. Новобарове, Хустський р-н, Закарпатська обл., 19 ст. (архіт.). Будівля для молотіння збіжжя та зберігання господарського знаряддя; інша назва — «колешня». Однодільна (без перекриття), рублена з масивних дубових брусів у замок із прихованим зубом без залишку. Дах високий, критий драницями. Має двоє високих воріт, призначених для проїзду воза із снопами чи сіном.

Тут виставлені вози, «сусіки», кайдуби, ярма, плуги, борони тощо.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.3. Садиба — с. Тересля, Тячівський р-н, Закарпатська обл., 17—18 ст. (архіт.). Складається з хати і хліва. Огороджена «паланком» — масивними дубовими коленими дошками в закидку у стовпи. У двір ведуть ворота з «вагою», що під час відкривання обертаються на стовпі. Доповнює садибу криниця з журавлем та з кайдубом — видовбаною дубовою колодою, поставленою замість верхніх цямрин.
Станіслав Смолінський.

297.2.4.3.2. Хлів — с. Тереблі.

297.2.4.4. Хата — с. Сімерки.

297.2.4.5. Хата — с. Стричава.

297.2.4.3.1. Хата — с. Тереблі, Тячівський р-н, Закарпатська обл., 17—18 ст. (архіт.). Дводільна (хата + сіни). Стіни з тесаних дубових брусів (заввишки 70 см) у замок із прихованим зубом без залишку, що запобігає деформації вінців, які додатково скріплені тиблями. Дах високий, співвідношення його до висоти видимої частини стіни 4,6 : 1, критий соломою «внатрус». Точне датування хати не встановлено, але матеріал, техніка зрубу, високий поріг, маленькі вікна дають підставу віднести її до найстаріших пам'яток народної архітектури Закарпаття.

В інтер'єрі багато зразків народного мистецтва: ткані рушники, орнаментований одяг, мальована кераміка.

Станіслав Смолінський.

297.2.4.3.2. Хлів — с. Тереблі, Тячівський р-н, Закарпатська обл., 17—18 ст. (архіт.). Однодільний, з навісом збоку, рублений з масивних дубових колених і протесаних брусів заввишки до 70 см. На нижньому вінці зберігся слід від дверей «на бігунах». Замки кутових врубок мають захований шип, що оберігає високі бруси від деформації. Вінці з'єднуються додатково тиблями. Дах чотирисхилий, критий соломою «внатрус».

У хліві та біля нього експонуються знаряддя обробітку ґрунту.

Станіслав Смолінський.

297.2.4.4. Хата — с. Сімерки, Перечинський р-н, Закарпатська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Дводільна (хата+сіни). Рублена з букових колод, стіни обмазані зовні та всередині. Відзначається архаїчними рисами планування та конструкцій: стеля хати й сіней влаштована на одному поздовжньому сволоку, відсутні верхні частини одвірків дверей та луток вікон. Піч розташована «челюстями» до причілкової стіни, відсутнє традиційне «передпічне» вікно, що є характерним для лемківського житла.

Типове житло передгірських районів Закарпаття.

В інтер'єрі багато виробів народного декоративно-ужиткового мистецтва.

Станіслав Смолінський.

297.2.4.5. Хата — с. Стричава, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однорядний двір під одним дахом: хата, сіни, комора, «пиливня» (тік), «стайня» (хлів). Зруби складені з букових колод невеликого діаметра. Покрівля солом'яна з уступами. Хата обмазана всередині і зовні. Піч обернена «челюстями» до причілкової стіни, тому з чола прорізане лише одне вікно на покуті.

Типовий зразок лемківського народного житла.

В хаті відтворений традиційний інтер'єр: різьблений стіл, скриня, пишно оздоблений одяг тощо.

Станіслав Смолінський.

297.2.4.6. Церква Покрови Богоматері — с. Плоске.
297.2.4.6. Поздовжній розріз.
297.2.4.6. План.

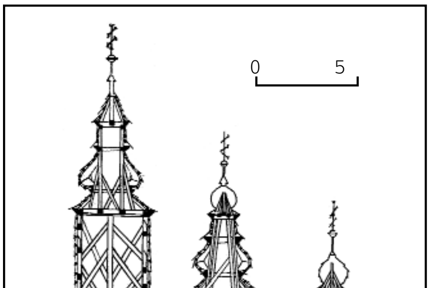

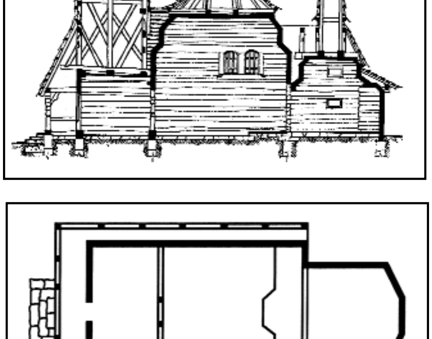

297.2.4.6. Церква Покрови Богоматері — с. Плоске, Свалявський р-н, Закарпатська обл., 1792 (архіт.). Датується за написом, вирізьбленим на одвірку. 1926 перевезена до с. Канора (тепер входить до складу смт Воловець), тому в науковій літературі відома як церква із с. Канора. 1976 перевезена до музею, де відновлена.

Двозрубна, тридільна, триверха. Зруби складені з ясеневих брусів. Вівтар шестигранний, нава має однакову ширину з бабинцем — архаїчна особливість, що сягає доби Київської Русі. Над пласким перекриттям бабинця височить каркасна вежа-дзвіниця, увінчана бароковим верхом. Намети нави й вівтаря також завершуються бароковими верхами. Бабинець і наву оточує опасання з різьбленими стовпчиками й фігурними розкосами. В церкві був встановлений іконостас 18 ст. (на час перевезення до музею вціліли лише фрагменти різьблення та шість ікон апостольського ряду).

Споруда є визначною пам'яткою лемківської школи народної монументальної архітектури кін. 18 ст., яка на ґрунті місцевих традицій творчо використала впливи стильових течій Західної Європи. *Станіслав Смолінський.*

297.2.5. Львівщина, 17 ст. (архіт.). До реґіону належать рівнинні райони Львівської обл. Народне будівництво тут відзначається великою різноманітністю конструкцій у межах двох систем — каркасної і зрубної. Залежно від наявності місцевих матеріалів заповнювачем при каркасній конструкції стін використовуються дилі, глиносолом'яні вальки, ліса з наступною обмазкою. Зрубні стіни складають з колод, брусів, пластин.

Планувальна структура сіл — безсистемно-вулична — залежно від рельєфу та умов заселення. Двори відкриті, з хатою та необхідними господарськими будівлями.

Серед сакральних будівель переважають дерев'яні рублені церкви — тридільні триверхі й одноверхі з розвиненою банею. *Станіслав Смолінський.*

297.2.5.1. Церква Преображення — с. Вороблячин, Яворівський р-н, Львівська обл., 1662 (архіт.). Дата спорудження та ім'я будівничого (Ясь) вирізьблені на західній стіні бабинця. Там же вказано дату одного з ремонтів (1864).

Тризрубна, одноверха, зведена з липових пластин. Центральний зруб вищий і ширший за бічні, перекритий наметом складної форми на восьмигранному підбаннику. Покрівля ґонтова.

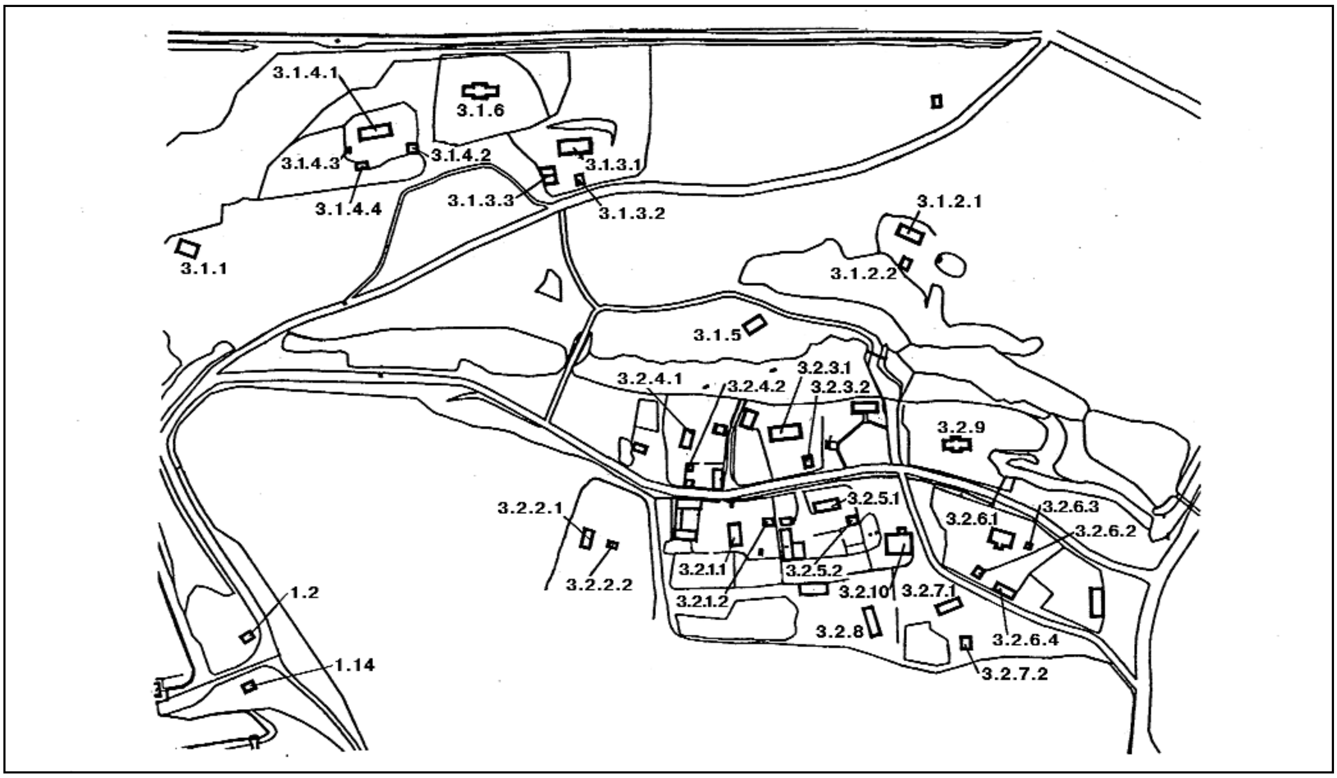

297.3. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Наддніпрянщина».

Невисокі стіни підбанника нахилені до середини, тому він зовні візуально не сприймається окремо, а збільшує і так розвинену баню. В інтер'єрі цей нахил підкреслює висоту центрального зрубу. Споруду оперізує широке опасання на фігурних консолях. Збереглися оригінальні віконця з гутного скла. На північній стіні нави — монументальний живопис кін. 18 ст. Іконостас втрачений.

Пам'ятка є одним з найкращих зразків дерев'яної храмової архітектури Львівщини. *Станіслав Смолінський.*

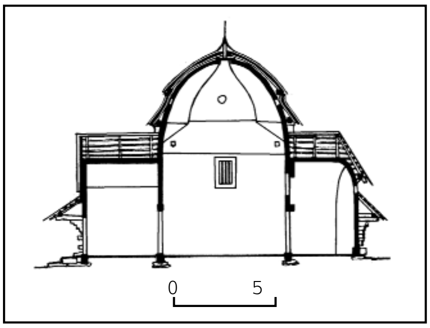

297.2.5.1. Церква Преображення — с. Вороблячин. Поздовжній розріз.
297.2.5.1. План.

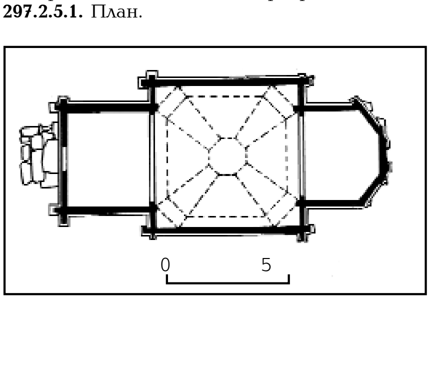

297.3. Архітектурно-етнографічний комплекс «Наддніпрянщина», 17—20 ст. (архіт.). У західній частині музею. Експозиція включає 52 пам'ятки, з них 32 оригінальні поч. 17 — поч. 20 ст., перевезені з лісостепової Київщини, західної Полтавщини, Черкащини. Відповідно до історико-етнографічного районування в експозиції виділено Правобережну і Лівобережну Наддніпрянщину, які розмежовані байраком. Пам'ятки об'єднано в садиби, що утворюють сільську вулицю, майдан і окремі кутки традиційного села.

Розвиток будівельної культури реґіону ґрунтувався на успадкуванні давніх традицій широкого застосування місцевих матеріалів: деревини листяних та хвойних порід, лози, очерету, глини. Здавна тут існували дві конструктивні системи — каркасна (сошна) та зрубна. У каркасних будівлях стіни виводились по дубових сохах (шулах, стовпах, слупах), закопаних у землю; із заповненням «у заміт» дилями (плахами) суцільно або через глиняні вальки, викладалися з одних лише вальків чи заповнювалися прив'язаними до жердокглиць сніпками очерету і мастилися глиною. У зрубних будівлях вінці стін в'язалися врубками з випусками колених чи пиляних плах, тесаних брусів, рідше з кругляків (переважно у давніх будівлях). Хатні стіни шпарували, мастили рудою глиною й білили, в господарських приміщеннях і будівлях зруб переважно лишали відкритим. Знизу, довкола житлової частини, робили високі глинобитні призьби, заплетені лісяним тином чи закріплені дошками з кілками, викладали й низькі призьби з глиняних вальків. Дахи в усіх будівлях були чотирисхилі на кроквах, у клунях — на високих сохах, закопаних в землю парами посередині будівлі, і ключах. Покрівлі переважали солом'яні, дахи вшивали сніпками-парками з житнього околоту чи сніпками з очерету. Долівки в хатах глинобитні, мащені рудою або червоною глиною з підводками, подекуди із зубцями. У коморах, а в заможних селян і в сінях, стелили дощану підлогу.

Хата в просторі орієнтована чільними та причілковими вікнами («очима») до сонця. Житло мало універсальне традиційне обладнання, чіткий функціональний розподіл: святково-ритуальний покуть зі столом і лавами, з образами, рушниками, квітами та із символами-прикрасами. При глухій північній стіні — дощаний піл для спання, над ним — жердка з одягом, колиска для немовлят підвішена до сволока. При вході, у кутку між сінешною і затильною стіною, ліворуч чи праворуч — велика піч, у другому кутку при сінешній стіні — полиці мисника з мальованими мисками та іншим посудом.

На ґрунті усталених традицій сошного та зрубного будівництва виникли й розвивалися господарські будівлі, розміри й характер яких пристосовувалися до функціональних потреб. За призначенням вони поділялися на складські приміщення та на будівлі, де утримувалися свійські тварини й птиця. В коморах зберігали родинне майно, збіжжя, продукти харчування, у великих громадських коморах (гамазеях) — запаси збіжжя сільської громади, в погребах, льохах, ямах — городину й молочні продукти, в клунях — снопи для обмолоту, в повітках, хлівах утримували худобу, саж використовувався для відгодівлі свиней, омшаники й катраги — для зимівлі пасіки.

З виробничих будівель на Наддніпрянщині були відомі вітряки, олійниці, кузні, парні. На перегачених річках і струмках будували водяні млини з жорнами, ступами-валюшами (для звалювання домотканого сукна), з наливними колесами, на річках із швидкою течією — наплавні млини на великих човнах. У кожному селі була одна чи

кілька кузень, вітряків налічувалося по кілька десятків. Для регіону характерні стовпові вітряки на зрубному стільці з поворотним каркасним одно-, двоповерховим пошальованим корпусом. У роки примусової колективізації всі ці будівлі зазнали масового винищення і майже не збереглися.

Наддніпрянські храми успадкували й розвинули тисячолітні традиції будівель із шатровими верхами, зокрема конструкцію верхів бань зі зрубними стінами, заломами, підбанниками, ліхтарями, вивершеними маківками з хрестами. Мережива чотирикінцевих кованих хрестів донесли до нас у знаках-символах свідчення всіх етапів розвитку народного світогляду (рогатий півмісяць, квітка, промені, спіралі, цілі грона малих хрестиків тощо).

За описами Л. Похилевича 1864, на Наддніпрянщині будували церкви з соснових, дубових, рідше вільхових і осикових кругляків і брусів. Покрівлі були ґонтові й солом'яні. Поблизу церкви ставили дзвіницю, що складала з нею єдиний архітектурний ансамбль. Храми Київщини були переважно рублені з соснових брусів, пошальовані, мали високі стіни, невеликі вікна, стрімкі рублені шатра й великі освітлені ліхтарі, вивершені маківками з кованими хрестами. На Черкащині був поширений реґіональний тип храмів, рублених із дубових брусів, з високими багатозаломними банями-восьмериками й прорізаними у підбанниках вікнами, з різьбленими карнизами, одвірками, скобами. Багатоярусні іконостаси оздоблювалися різьбленим рослинним орнаментом, що заповнював тло святкового й патріаршого рядів, розміщувався на рамах ікон, колонках, пишних царських вратах, створюючи грандіозну сяючу святиню й вишукане тло для мальованих ікон.

Архітектурний комплекс сформовано за генпланом і дослідженнями арх. В. Романова і за наступною участю арх. В. Величківського (1970—80-і рр.). Етнографічні дослідження й комплектування експозиції проведені науковцями-етнографами під керівництвом Л. Гури (1970-і рр). Подальший розвиток етнографічної експозиції здійснено у 1990-і рр. та на початку 2000-х рр. науковцями С. Верговським, С. Пономаренко, Р. Свиридою, С. Щербань [918]. *Раїса Свирида.*

297.3.1. Лівобережна Наддніпрянщина, 17 — поч. 20 ст. (архіт.). Пам'ятки, що представляють цей регіон, зібрані з Баришівського, Бориспільського, Переяслав-Хмельницького р-нів Київської обл. та частини Лубенського р-ну Полтавської обл.

Пам'ятки характеризують традиції каркасного та зрубного будівництва. На Київщині і в тих районах Черкащини, що прилягають до Дніпра, поширене зрубне будівництво з пиляних, переважно соснових брусів і плах, з невеликими, рівно відрізаними випусками.

У давніх сошних хатах між дубовими сохами закладали жердки-глиці з сосни, акації чи шовковиці, до яких прив'язували сніпки очерету. На Західній Полтавщині зрубні комори поєднували з сошними вальковими стінами хати. Традиційні чотирисхилі дахи на крокват мають солом'яні покрівлі з низьким гребенем, без «дідуха» і китиць на

297.3.1.2.1. Хата — с. Солониця.
297.3.1.2.1. План.

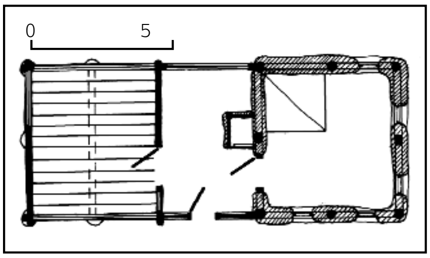

наріжниках. Хатні печі — глинобитні, прямостінні комини — із сирцю, починаючи з 18 ст. їх обкладали кахлями. *Раїса Свирида.*

297.3.1.1. Гамазей — с. Рудницьке, Баришівський р-н, Київська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Велика комора для зберігання резервного запасу збіжжя сільської громади на випадок неврожаю, пожежі тощо. Стоїть окремо від садиб. Рублена, з піддашком і дверима з обох причілків. Стіни зведено на дубових стоянах і підвалинах з протесаної осики, вінці в'язані в замки з короткими випусками. Разом зі стінами рублені чотири засіки з дубовою підлогою. Дах чотирисхилий, на кроквах, ушитий по латах сніпками житньої соломи, з низьким гребенем, придавленим «півзинами» (кізлами). Посередині будівлі, проти обох дверей, між засіками — прохід зі сходами на перекриття, покладене з соснових дощок, звідти засипають зерно в засіки. Для вибирання зерна в засіках випущено кілька нижніх вінців. *Раїса Свирида.*

297.3.1.3.1. Хата — с. Бзів.
297.3.1.3.1. План.

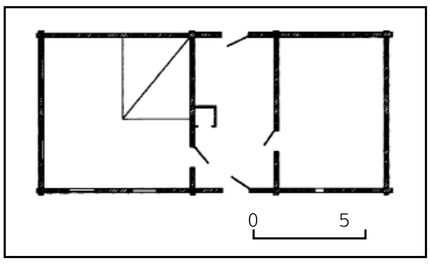

297.3.1.2. Садиба — західна Полтавщина, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, льоху (всі будівлі реконструйовані). Передбачається огородити садибу і посадити садок.

297.3.1.2.1. Хата — с. Солониця, Лубенський р-н, Полтавська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+комора). Стіни власне хати на дубових сохах викладені глиняними вальками зі значним потовщенням донизу, білені, з високими підводками «окола» червоною глиною. Дощана стеля зверху валькована, знизу мащена й білена.

Комора рублена з соснових брусів, в'язаних у замки з короткими випусками. Сіни рублені в закидку. Стіни комори й сіней не мащені. Дах чотирисхилий, на кроквах, первісно критий очеретом, з невисоким гребенем (у музеї вимушено критий сніпками житньої соломи).

Освітлюється п'ятьма вікнами на чотири шибки: по двоє з чола і причілка, одне — в напільній стіні. Долівку у хаті змащували жовтою глиною і підводили вузенько стіни, на святки і на літо попід стінами на долівці малювали червоною глиною.

Обладнання, хатнє начиння, народне вбрання, посуд — традиційні для наддніпрянської Полтавщини. На покуті на різьблених поличках-судничках — образи у святкових червоних рушниках. У будень хату прикрашали «пісні» рушники, вишиті білими мережками, лічильною гладдю («лиштвою») та вирізуванням. На столі — святковий домотканий килим, на дерев'яний піл постелено рядно та смугасті вовняні ліжники. Глинобитна піч з прямостінним комином оздоблена ліпленими й мальованими кругами із зубцями.

У сінях представлені ткані й плетені з рогозу кошики, виготовлення яких було поширене у багатьох селах Лубенщини. *Раїса Свирида.*

297.3.1.2.2. Комора надвірна — с. Клепачі, Лубенський р-н, Полтавська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Рублена з дубового брусся, в'язаного в замки з короткими випусками, на дубових стоянах. Перед дверима — піддашок на чотирьох парах стовпців. Підлога й стеля дощані. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий по латах парками з житньої соломи. *Раїса Свирида.*

297.3.1.3. Садиба — Лівобережна Київщина, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, сажа, хліва-повітки, городу. Огороджена лісяним тином з перелазом і ворітьми.

297.3.1.3.1. Хата — с. Бзів, Баришівський р-н, Київська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+великі сіни+комора). Стіни рублені з соснових плах та брусів, в'язаних у замки з короткими випусками, на дубових підвалинах. Довкола власне хати заплетена лісою невисока глиняна призьба. Зруб комори, піднятий над землею, на дубових стоянах. Дах чотирисхилий, на кроквах, ушитий по латах парками з житньої соломи, з невисоким гребенем. Хата освітлюється п'ятьма великими вікнами на шість шибок: по два з чола і причілка, одне напільне. Сіни без стелі, з двома дверима. Зовні та всередині хата мащена і побілена. Сіни і комора не мащені.

У хаті поздовжній масивний «митий» сволок з вирізьбленим хрестом, традиційне обладнання. На причілковій стіні від сволока до покуті на різьбленій божниці виставлені мальовані на дошці ікони. Над образами причілкової стіни і на чільній стіні, від покуті до передпічного вікна — традиційні домоткані рушники, орнаментовані червоними смугами та геометризованими квітами з вкрапленням чорних або синіх кольорів.

У хаті експонуються домоткані килими розвиненого в минулому килимарського осередку в с. Веселинівка Баришівського р-ну (колишнє с. Скопці).

Раїса Свирида.

297.3.1.3.2. Саж — с. Кийлів, Бориспільський р-н, Київська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Будівля для догодівлі свиней. Однодільна, рублена, з лядою і боковими дверима. Дах чотирисхилий, на кроквах, ушитий по латах солом'яними парками. *Раїса Свирида.*

297.3.1.3.3. Хлів-повітка — с. Пристроми, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Рублена з соснових брусів, в'язаних у замки з короткими випусками. Дах чотирисхилий на кроквах, критий по латах парками з житньої соломи. У довгій стіні збоку розміщено двері, перед якими зроблена із жердок загорода.

Раїса Свирида.

297.3.1.4. Садиба — Переяславщина, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, сажа, хліва-повітки, городу. Будівлі розміщені на великому подвір'ї, огородженому лозяним тином з ворітьми та перелазом.

297.3.1.4.1. Хата — с. Мала Каратуль, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., кін 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+хата). Стіни рублені з тесаних соснових плах, в'язаних у замки, зовні й всередині шпаровані, мащені й побілені. Навколо нижніх вінців заплетена глинобитна призьба з червоною підводкою. Стелі в хатах дощані, покладені на зруби та поперечні сволоки, зверху вальковані, знизу шпаровані й побілені. Сіни з двома дверима, без стелі та обмазки. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий солом'яними парками по латах. Гребінь невисокий з двома верхами-коминами. У кожній хаті по чотири вікна: два у чільній стіні і по одному в причілковій та напільній. Глинобитні печі з окремими бовдурами (коминами), розміщеними в сінях.

Обладнання традиційне. Над образами на стінах — довгі рушники, перетканні червоними орнаментами.

Раїса Свирида.

297.3.1.4.2. Комора — с. Мала Каратуль, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, з піддашком на чотирьох стовпцях. Зведена в зруб з тесаних соснових плах на дубових підвалинах. Підлога й стеля дощані. Дах чотирисхилий, на кроквах, ушитий солом'яними сніпками по латах.

Раїса Свирида.

297.3.1.4.3. Саж — с. Стовп'яги, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Зведений в зруб з товстих соснових дощок. У бічній стіні невеликі двері, у причілковій — ляда для закладання корму для свиней. Над лядою — дерев'яний щит трисхилого даху на кроквах, критого по латах солом'яними парками. *Раїса Свирида.*

297.3.1.4.1. Хата — с. Мала Каратуль.

297.3.1.4.4. Хлів-повітка— с. Стовп'яги, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Дводільна, зведена в зруб з осикових плах. Дах чотирисхилий на кроквах, ушитий по латах солом'яними парками.

Раїса Свирида.

297.3.1.5. Хата-садиба — с. Дударків, Бориспільський р-н, Київська обл., 1883 (архіт.). Дводільна (хата+сіни). Рублена з соснових плах, в'язаних у замки з невеликими випусками.

Довкола стін власне хати заплетена лісою широка глинобитна призьба. На ній і на долівці відтворено традиційні червоні підводки із зубцями. Стеля дощана, укладена на поздовжній дубовий митий сволок з вирізьбленим хрестом і датою спорудження. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий парками житньої соломи по латах. Освітлюється трьома великими вікнами на чотири шибки: двома з чола, одним з причілка та одним невеликим у напільній стіні. Лутки шпаровані й мащені червоною глиною, рами — білою.

У хаті — два покутя: традиційний за столом і над полом з мальованими іконами на поличці-кутовичку. Над причілковим вікном ікони виставлені на різьбленій полиці. Над іконами, на кілочках по стінах, над вікнами, на сволоку — традиційні домоткані й кролевецькі рушники з червоними орнаментальними смугами. Стіл застелений домотканим килимом «у хрести» в ромбах, біля столу мальована скриня. У великих сінях, що використовувалися як і комора, висить на стіні різьблене

297.3.1.5. Хата-садиба — с. Дударків.

297.3.1.5. Інтер'єр.

ярмо, стоїть скриня та різний посуд: плетені солом'яники, коробки, довбанки, діжки, ночви.

Будівля — традиційне житло північної Бориспільщини. *Раїса Свирида.*

297.3.1.6. Церква св. архістратига Михаїла — с. Дорогинка, Фастівський р-н, Київська обл., 1600 (архіт., мист.). На околиці Голосіївської діброви, у великій церковній садибі з пам'ятним хрестом і дзвонами, огородженій парканом із соснових плах взакидку по стовпах, з брамою та двома хвіртками під дощаними дашками.

За відомостями Л. Похилевича, церква датується 1600, в описі Васильківського духовного правління значиться під 1700. При проведенні капітального ремонту 1850 будівля зазнала деяких змін, проте у процесі наступної реставрації в музеї відтворено втрачені первісні елементи: фундаменти з дубових стоянів, двері з шестикутними одвірками, паперті та карнизи — за традиційними аналогами, вікна — за слідами первісних прорізів у зрубах стін.

Тридільна, триверха, з домінуючою центральною банею, рублена з соснових брусів. Всі бані зведено суцільними зрубами, що переходять без заломів зі стін на шатра верхів і ліхтарі. Високі стіни бабинця і церкви (нави) виведено звуженими доверху четвериками, у вівтарі східні кути зрізано, як у восьмериках. У верхній частині стін врізано прямокутні вікна (у центральній бані — потрійні), внутрішні кути під шатрами перев'язано широкими різьбленими скобами. Стрімкі шатра, що продовжують форму стін, через пласкі паруси по кутах переходять у великі зрубні восьмерики ліхтарів з високими вікнами-щілинами, розрахованими на гутні шибки. На дощаних стелях ліхтарів зведено сошні конструкції маківок з хрестовиною, стовпом і кроквами-кружалами. Стіни бань і ліхтарів шальовано з традиційним облаштуванням шалівок над стоянами, біля вікон і аркатурами під карнизом. Дахи шатрів без ковнірів повторюють форму зрубу, криті ґонтом (первісно коленою дошкою). Повні маківки з глибокими перехватами криті ґонтом і вивершено пишними кованими хрестами (збереглися оригінали хрестів на вівтарі й центральній бані). Виготовлені народними майстрами, старовинні хрести містять усталену систему священних знаків: півмісяці, змії, спіралі-волюти, круги, сонце з променями, маленькі хрестики й чотирипелюсткові об'ємні квіти у різних поєднаннях навколо великих чотириконечних хрестів. Це — сакральні знаки прадавнього етнічно-християнського духовного комплексу з притаманним йому шануванням предків.

Старовинний шестиярусний іконостас займає всю східну частину нави. За кілька віків існування він зазнав значних добудов і змін, які позначилися на структурі, що нагадує причілок барокової будівлі з поверхами-ярусами, колонадами, дверима й вікнами-іконами. Колонада намісного ярусу і цокольний ряд становлять єдине структурне ціле з аркою, подібною до верхів старовинних одвірків. Середні частини всіх вищих ярусів спрямовані до стрімко піднесеного хреста з розп'яттям. Найдавнішою є нижня частина іконостаса — цокольний і намісний яруси розділені

царськими й дияконськими вратами на чотири частини, у кожній з яких по одній невеликій цокольній іконі у восьмикутній профільованій рамі й по одній великій намісній у різьбленій позолоченій рамі між пишно різьбленими колонками. Цокольні ікони на відомі сюжети — «З'явлення св. Миколая царю Костянтину», «Зустріч Марії та Єлизавети», «Христос і самаритянка» — позначені бездоганним колоритом, монументальністю, масштабністю і знаковою вагомістю зображень. Ікони намісного ярусу «Св. Миколай», «Богоматір», «Христос», храмова ікона «Св. архістратиг Михаїл», зображення архангелів на дияконських вратах виконані у кращих традиціях українського «візерункового» малярства 16—18 ст., що ввібрало в себе давні засади монументального малювання. Золоте осяйне тло, спокійні форми без надмірної динаміки, лики, не переобтяжені полисками й світлотінями, мають площинне моделювання. Тони глибокі й гармонійні. Ці давні й багаті традиції кілька століть не поступалися бароковим впливам Європи з тенденціями динамізму й просторовості. Навіть найдинамічніша намісна ікона св. архістратига Михаїла не позбавлена певної монументальності. Темна фігура на сяючому тлі у майстерно вимальованій кольчузі іскриться мереживом золотих вибликсів. Величні й спокійні постаті Богоматері і Спасителя. Золоте тло, червоний одяг глибокого спокійного тону, заквітчаний золотими галузками. Одяг немовляти на руках Богоматері заквітчано пишними трояндами. Дияконські врата з архангелами на повний зріст, у всуціль заквітчаному трояндами одязі, підтверджують приналежність усього намісного ярусу до славнозвісної школи «килимового» чи «візерункового» малярства. Про це яскраво свідчить крайня ліва ікона «Св. Миколая», зображеного на сяючому тлі у всуціль заквітчаному парчевому одязі, ікона сяє, мов коштовність. На тлі намісних ікон під час розчисток записів виявлено сліди накладного різьблення з квіткою й гострими листками, подібного до вміщених на тлі святкового та патріарших ярусів і над дияконськими вратами. Ця частина іконостаса за періодом побутування «візерункового» малярства може датуватися 17 — поч. 18 ст.

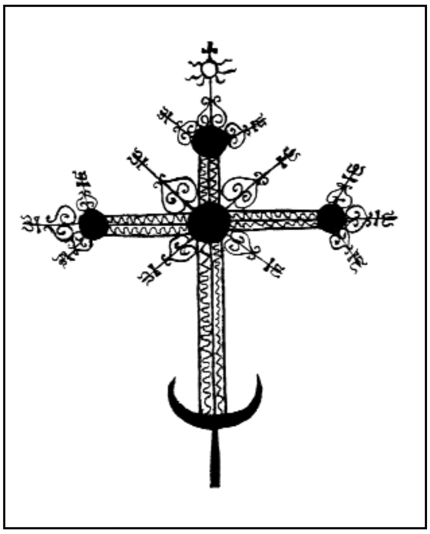

297.3.1.6. Хрест центральної бані. Рисунок С. Верговського.
297.3.1.6. План.

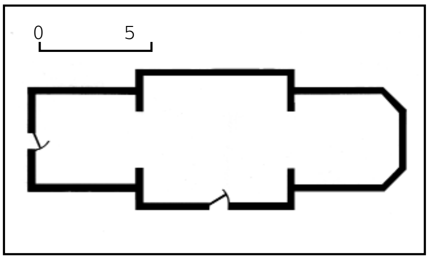

297.3.1.6. Інтер'єр.
297.3.1.6. Церква св. архістратига Михаїла — с. Дорогинка.

Царські врата зі «Спасом Нерукотворним», центральна частина святкового ярусу з іконою «Тайна вечеря» у складній рамі з півкругами, весь апостольський ярус з великою іконою Вседержителя в центрі та чотирма іконами євангелістів по три постаті у кожній, патріарший ярус з круглими медальйонами патріархів та іконою Богоматері-Оранти в центрі, великий хрест з мальованим розп'яттям православної іконографії датують 2-ю пол. 18 ст., коли й було сформовано всю нині наявну структуру іконостаса. Малювання цього періоду вже втратило і давні засади монументальності, і традиції «візерункового» малярства. Різкі дисгармонійні тони, темне тло, динамічні пози фігур, розвіяний одяг, просторове моделювання форм засвідчують європейські культурні впливи. У 19 ст. (зберігся акт 1832 про незадовільний стан іконостаса), певно, відбулась заміна 12 ікон святкового ярусу (за винятком «Тайної вечері»), обрамлених у восьмикутні профільовані рами і мальовані в тогочасному стилі академізму з цілковитою втратою засад монументальності.

Незважаючи на різночасовість і різностильність частин іконостаса, він водночас становить єдину структурно й стилістично досконалу мистецьку цілісність завдяки широкому застосуванню у всіх ярусах різьблення рослинним орнаментом, як панівного емоційного і сакрального елемента. Традиції його залишилися незмінними і шанованими протягом усього періоду творення й існування іконостаса, переживши мало не на століття «візерунковий» стиль, частиною якого вони були, але так і не піддалися впливам пізнього європейського бароко. Така стійкість традицій застосування сюжету «квітки» має широке національне культурне підґрунтя. Вони пов'язані з прадавніми етнічними уявленнями про «квітку» як священний знак, її введення в культуру як сакральну етнічно-християнську форму освячення. Саме в такій ролі сприймаються рослинні орнаменти на мурованих будівлях 17—18 ст., у церковних хрестах, у заквітчаному одязі й традиційній та церковній тканині, у рослинному різьбленні частин іконостаса. Саме такий сакральний статус «квітки» сприяв легкому запозиченню культурою України і східних троянд, і античних акантів, і християнських виноградів, надаючи їм своєї священної семантики, яка дозволяла вільну трансформацію їх у традиційні квіти, ягоди та численні іконографічні сюжети «квітки», котрими так багата спадщина народу. Це прекрасно ілюструють усі різночасові сюжети святомихайлівського іконостаса. Царські врата, в основі яких відомий здавна сюжет виноградної лози, обвитої навколо ікон Благовіщення та євангелістів (два нижні втратили шар малювання), не мають жодної ботанічної ознаки винограду, натомість буйна поросль вазону аканта рясніє гостропелюстковими квітами, повними трояндами та ґронами ягід з чашолистками. Ці ж рослинні сюжети навколо «Спаса Нерукотворного», і на колонках намісного та апостольського ярусів. Великі багатопелюсткові квіти з рельєфними серединами заповнюють майже все вільне тло на патріарших ярусах. Буйна акантова поросль сплітається навколо хреста з розп'яттям,

ряснiє пишними квiтами з великими конiчними ґронами ягiд з розвиненими чашолистками. Саме таким священним є сприйняття етносом заквiтчаного iконостаса.

Архаїчний тип храму досконало передає автохтонну для Київщини традицiю зрубних верхiв зi свiтлими лiхтарями, що стала визначальною для генези храмобудiвництва України.

Етнографiчна експозицiя церкви створювалася пiд керiвництвом Л. Орел.

Сергiй Верговський, Раїса Свирида, Євгенiя Сизова.

297.3.2. Правобережна Наддніпрянщина, 18—20 ст. (архiт.). До складу реґiону входять сучаснi Бiлоцеркiвський, Васильківський, Сквирський, Таращанський р-ни Київської обл., частина Лубенського р-ну Полтавської обл., Городищенський, Звенигородський, Корсунь-Шевченкiвський, Лисянський, Маньківський, Монастирищенський, Тальнiвський, Уманський, Черкаський, Чигиринський р-ни Черкаської обл.

Для народного будiвництва Правобережної Наддніпрянщини характерне застосування зрубних i сошних конструкцiй у хатах, масове поширення плетених стiн iз солом'яною загатою чи обмащених глиною у господарських будiвлях. Причiлки хат мають розвинене пiддашшя, яке в народi називають «дармовис», з довгими випусками кронштейнiв-роговикiв i сволока. Печi у хатах глинобитнi або викладенi iз сирцю, пiчний комин виплетений з лози пiдвiсним кошем iз шиєю, що виводить дим через каглу у сiнешнiй стiнi до великого плетеного комина-«бовдура». Комини обмащенi товстим шаром глини, щоб не обгорали. У пiвнiчно-захiдних районах правобережної Київщини був поширений тип печi iз прямостiнним комином.

В окремих районах пiвденної Київщини й Черкащини традицiйнi пiдводки стiн хат i печей поєднувались iз малюванням зубцiв, квiтiв-вазонiв, пташок.

Раїса Свирида.

297.3.2.1. Садиба з хатою родини Шевченкiв — Звенигородщина, 19 ст. (архiт.). Складається з хати, комори, льоху, повiтки, ятки з кошарою, садка, квiтника, городу, огорожi з перелазами i ворiтьми. Передiлена хатою i огорожею з жердок на два двори: чистий — перед головним фасадом хати, де розмiщенi комора i льох, та господарський — за хатою. На садибi представленi господарськi споруди каркасної конструкцiї з плетеними стiнами i дахами на сохах (повiтки, клуня) та на кроквах (хлiви, ятка), побудованi за дослiдницькими матерiалами арх. В. Романова. Вся садиба огороджена лiсою з острiшками, закладеними соломою. Огорожа з двома ворiтьми з жердок — у город до клунi i до вулицi, два перелази — на вулицю i до сусiдньої садиби.

Раїса Свирида.

297.3.2.1.1. Хата — с. Шевченкове (до 1929 — с. Кирилiвка), Звенигородський р-н, Черкаська обл., 19 ст. (архiт.). За переказами, хата належала онуку Т. Шевченка по брату Микитi — Шевченку Тимофiю Петровичу (1870—1954). До 1973 в нiй жила його родина. Тридiльна (хата + сiни + комора). Зведена на дубових сохах, закладених «в замiт» дубовими брусами. Вгорi сохи обв'язанi ощiпом у два вiнцi, в якi закладено дошки стелi, що спира-

297.3.2.1.1. Хата — с. Шевченкове (до 1929 — с. Кирилiвка).
297.3.2.1.1. Iнтер'єр.

ються на поздовжнiй митий сволок. Пiд ним — поперечний сволок, що використовується як полиця. Сiни без стелi з двома дверима на обидва двори. Навколо стiн хати широка глинобитна призьба, обкладена дошками, мащена рудою глиною з червоною пiдводкою. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий солом'яними парками по латах, з китицями на роговиках, з накладним гребенем, перев'язаним товстим перевеслом i придавленим кiзлами. Пiч з традицiйним комином — кошем.

В iнтер'єрi хати святково прибраний покуть, де iкони й рушники з червоним орнаментом. Стiл i скриня застеленi домотканим килимом, на стiнi висить старовинний народний музичний iнструмент — лiра. На поздовжнiй жердцi над полом — вишитi полотнянi сорочки, керсетки, плахта та iнше вбрання. У миснику виставленi мальованi череп'янi миски з давнiх гончарних осередкiв Наддніпрянщини — сiл Гнилець Звенигородського р-ну та Дибинцi Богуславського р-ну Київської обл.

Раїса Свирида.

297.3.2.1.2. Комора — с. Сухини, Корсунь-Шевченкiвський р-н, Черкаська обл., кiн. 19 ст. (архiт.). Рублена з широких дубових та ясеневих брусiв на дубових пiдвалинах i на каменях. Квадратна в планi. На причiлку пiддашок, що спирається на чотири рiзьбленi стовпцi з виведеним у пiввисоти окремим зрубом перед дверима. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий по латах солом'яними парками, китицями по нарiжниках.

Високий накладний гребiнь («дiдок») з кiзликами вiдбиває генезис дахiв вiд конiчних (вивершених «дiдом» — снопом) до видовжених (з гребенем), на якi перейшла традицiйно стара назва. Обладнана засiками для зерна.

Раїса Свирида.

297.3.2.2. Садиба — Правобережна Київщина, 19 ст. (архiт.). Складається з хати, комори, города. Садиба розмiщена в кiнцi вулицi бiля поля, огороджена плетеним з лози тином (лiсою), з дощаними ворiтьми i хвiрткою на вулицю. Будiвлi стоять у глибинi двору, хата обернена в бiк вулицi глухим причiлком. Зеленi насадження в садибi представленi вишняками, кущами смородини, малини та квiтником.

Раїса Свирида.

297.3.2.2.1. Хата — с. Таборiв, Сквирський р-н, Київська обл., 1833, 1861 (архiт.). Тридiльна (хата + сiни + комора). На одвiрку хатньої комори вирiзано двi дати зведення будiвлi. Стiни рубленi з соснових плах, в'язаних у замки з довгими випусками вiнцiв, неоднакової довжини. Зруб житлової частини i сiней шпарований рудою глиною й побiлений, з напiльного боку — руджений. Знизу довкола клiтки хати заплетена висока глинобитна призьба. Стеля хати укладена дошками упоперек по зрубу i поздовжньому сволоку, зверху валькована, знизу шпарована й побiлена. Комора на стоянах з дощаною пiдлогою i стелею поставлена на стоянi, не мащена. У хатi й сiнях — глинобитна долiвка. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий парками житньої соломи з високим накладним гребенем. Стрiха й роговики ув'язанi «китицями», решта — колосом. Освiтлюється хата невеликими вiкнами на чотири шибки: два з чола, по одному з причiлка i в напiльнiй стiнi.

297.3.2.2.1. Хата — с. Таборiв.
297.3.2.2.1. Iнтер'єр.

У будiвлi простежуються архаїчнi риси: випуски вiнцiв одрубанi сокирою, широкi одвiрки комори, на масивному дубовому сволоку вирiзьблений хрест, сiни без стелi.

Обладнання хати традицiйне для цього реґiону. Пiч, кладена з цегли, має стiновий комин iз дзеркалом i розвинене пiдпiччя, лежанку з окремим лежаком у коминi. Лави на фiгурно вирiзаних пiдлавниках. Над дощаним полом для спання пiдвiшена до сволока поперечна жердка зi святковим одягом:

297.3.2.2.2. Комора — с. Хижинці.

297.3.2.3.1. Хата — с. Хрещатик.
297.3.2.3.1. Інтер'єр.

297.3.2.3.2. Комора — с. Моринці.

вишиті сорочки, пояси, квітчасті хустки. У хаті відтворено за польовими дослідженнями унікальні реліктові прийоми настінного малювання: підводки зубцями елементів печі, долівок, призьби, вікон та напільної стіни. Хата святково вбрана тканими рушниками з насиченим червоним орнаментом із зубцями. На стінах — хрести і пучки квітів. Замість стола на покуті стоїть мальована скриня з настільним рушником (настільником). За оригіналами з колекції І. Гончара арх. С. Верговським виготовлені копії різьбленого кутовичка і мальованої полички під ікони.
Раїса Свирида.

297.3.2.2.2. Комора — с. Хижинці, Лисянський р-н, Черкаська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Стоїть на каменях навпроти хати. Рублена з різаних дубових брусів, в'язаних тиблями й врубками в «чистий» кут. Перед дверима уздовж усієї комори — вузький піддашок на п'яти стовпцях. Стеля і підлога постелені з різаних дощок. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий парками житньої соломи. *Раїса Свирида.*

297.3.2.3. Садиба — Правобережна Черкащина, 18 — кін. 19 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, повітки, города. Хата розміщена в глибині подвір'я, чолом звернена до вулиці. Навпроти неї — комора, а з лівого боку за хатою — господарський двір з повіткою сошної конструкції з плетеними стінами, побудованою за проектом арх. В. Романова. Від вулиці садиба відгороджена лісяним тином з традиційним перелазом і ворітьми із жердок. Город відділений огорожею із жердок. Біля тину ростуть кущі жасмину, терну, квіти. *Раїса Свирида.*

297.3.2.3.1. Хата — с. Хрещатик, Черкаський р-н, Черкаська обл., 18 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+комора). Стіни рублені з масивних плах і брусів, тесаних із сосен, що росли на тому місці, де поставили хату. Вінці в'язані у замки з довгими випусками. Житлова половина шпарована, мащена рудою глиною й білена. Внизу довкола стін заплетена широка глинобитна призьба, підведена червоною смугою. Стеля на хаті дощана, покладена на зруб і поздовжній побілений сволок, зверху валькована, знизу шпарована й білена.

Дах чотирисхилий, на кроквах, з великим «дармовисом» (виносом) на причілку, під яким можна було відпочити у літню спеку, поставити віз. Покрівля крита житніми солом'яними парками, в'язаними перевеслами до лат, з «китицями» на кутах і високим накладним гребенем, підв'язаним плетеним перевеслом. Зверху гребінь придавлений дерев'яними кізлами. Освітлюється хата вікнами на чотири шибки — два з чола, одне з причілка і одне невелике в напільній стіні. Зруб сіней і комори відкритий, у чільній стіні комори вирізано хрещатий отвір для освітлення. У коморі стеля і підлога постелені з товстих дощок. Сіни без стелі.

В інтер'єрі хати — широкі лави попід стінами, довгий стіл, накритий домотканою скатертиною, мальована скриня, широкий піл для спання, застелений ряднами, над полом — жердка з одягом. Піч з плетеним комином, на якому рельєфно виведений хрест, біля печі — лежанка. На стінах — ікони на полиці і «пісні» рушники, вишиті «білим по білому» технікою вирізування й лічильною гладдю. У миснику виставлені мальовані череп'яні миски канівських гончарів та інший посуд.

У сінях експонується різноманітне рибальське спорядження: верша, в'ятері, кломля тощо. У коморі на підлозі стоять великі та малі плетені солом'яники, довбані кадуби, мірки та інший посуд для зберігання продуктів. На жердці розвішаний одяг: свита з домотканого сукна та кожухи. Тут же зберігаються рибальські сітки. *Раїса Свирида.*

297.3.2.4.1. Хата — с. Яснозір'я.
297.3.2.4.1. Інтер'єр.

297.3.2.3.2. Комора — с. Моринці, Звенигородський р-н, Черкаська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Рублена з тесаного дубового брусся на підвалинах, встановлених на каменях. Зрубний піддашок з короткими стовпцями по кутах і з одвірками без дверей. Вінці в'язані у замки з короткими випусками. Підлога з дубових дощок, стелених упоперек на поздовжню лагу і пази в поздовжніх підвалинах. Стелі комори і піддашка поперечні, покладені по зрубу і поздовжньому сволоку. На піддашку в стелі влаштовано ляду. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий солом'яними парками з накладним гребенем («дідухом»), перев'язаний перевеслом. Обладнана засіками з дубових дощок попід стінами. *Раїса Свирида.*

297.3.2.4. Садиба — Правобережна Черкащина, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, сажа, повітки, хліва-свининця, омшаника, саду, пасіки, квітника. Огороджена лісяним тином з широкими дощаними ворітьми й перелазом до вулиці. Господарські будівлі розміщені вздовж вулиці, в глибині відділено загородою із жердок подвір'я з хатою, квітником, садком, пасікою та омшаником.

Повітка, хлів-свининець і омшаник реконструйовані за проектом арх. В. Романова. *Раїса Свирида.*

297.3.2.4.1. Хата — с. Яснозір'я, Черкаський р-н, Черкаська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+хата), ліва частина переділена на хатину і комірчину. Стіни на дубових підвалинах, рублені з різаних соснових брусів, в'язаних у замки з коротко відрізаними випусками. Стіни хати (крім комірчини) мащені й білені зовні та всередині. Стелі дощані в усіх приміщеннях, покладені на зруб і сволоки, зверху вальковані, знизу шпаровані й білені глиною. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий по латах солом'яними парками з накладним гребенем («дідухом») із кізлинами. Хата освітлюється трьома вікнами на чотири шибки з віконницями. Ліворуч у кутку стоїть піч з плетеним комином з червоними підводками. Середину хати і місце для стола займає ткацький верстат, на якому ткали з конопляного та льняного прядива полотно, рядна, скатерки, рушники з традиційними перебірними орнаментами «в кружок», «гречку», «риб'ячу луску», «сосонку». Для посуду обладнано мисник і полицю з коником. Біля лави й мисника стоїть маленький обідній столик з ослінчиками.

Ліва хатина холодна, освітлюється двома спареними вікнами з віконницями. Обладнана під майстерню, в якій зібрані деревообробні інструменти — ослін-стелюга, тесла, різці, струг, пила, свердла та заготовки й вироби з дерева — коряки, ночівки, ковші, мірки, ложки тощо.

У сінях експонується ножна ступа (товкти просо, ячмінь, пшеницю). На стіні висить різьблене ярмо.

Будівля — типове житло кін. 19 ст. в південно-східній Черкащині.

Раїса Свирида.

297.3.2.4.2. Саж — с. Клепачі, Лубенський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Рублений з різаних соснових брусів. Обладнаний лядою для подачі корму свиням. Дах трисхилий, на кроквах, критий солом'яними парками, з дерев'яним фронтоном над лядою.

Раїса Свирида.

297.3.2.5. Садиба — Правобережна Черкащина, поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, клуні, хлівів з повітками, воловні, погреба, садка, города. Хата з подвір'ям розміщена неподалік від вулиці, господарські будівлі стоять в глибині садиби, відмежовані огорожами, клуня традиційно міститься у городі. Господарські будівлі реконструйовано за матеріалами досліджень арх. В. Романова:

в о л о в н я — тристінна повітка, плетена з лози, дах на сохах з солом'яною покрівлею;

к л у н я — стіни з різаних дощок у закидку по стовпах, з двома ворітьми для в'їзду і виїзду воза, дах на двох сохах з солом'яною покрівлею;

к р и н и ц я — рублена з дубових брусів;

х л і в и з т р и с т і н н и м и п о в і т к а м и — сошні, стіни з різаних дощок,закиданих у стовпи. Дах чотирисхилий, на кроквах із солом'яною покрівлею. У повітках експонується сільськогосподарський реманент: плуги, борони, ярма, віялка, січкарня тощо.

Раїса Свирида.

297.3.2.5.1. Хата — с. Яснозір'я, Черкаський р-н, Черкаська обл., 1907 (архіт.). Тридільна (хата+сіни+хата-світлиця). Стіни на дубових підвалинах, рублені з соснових пиляних брусів. Вінці зрубу в'язані «у замки» з коротко відрізаними випусками. Навколо стін — глинобитна призьба, підведена червоною глиною. Стелі у хатах і сінях покладені з дощок на зруб та поперечні слижі, що спираються на поздовжній сволок. Зверху дошки утеплені очеретом, вальковані, знизу шпаровані й білені. Вся будівля мащена й білена зовні та всередині. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий по латах солом'яними парками з «китицями» на роговиках. Гребінь увершений накладним «дідухом» і кізлинами. Кожна хата освітлюється чотирма вікнами з віконницями. В обох хатах печі з традиційними плетеними коминами і «шиєю», що виводять дим у сіни під спільний димохід.

Ліва хата обладнана традиційно: покуть з образами, стіл, лави, скриня, піл, підвішена до сволока плетена з лози колиска, над полом жердка з одягом, на сінешній стіні — мисник на верхній полиці з мальованими мисками.

Права — світлиця, прибрана святково. Великі ікони на покуті, на стінах — картина, дзеркало у кролевецьких рушниках, перед образами — святкові обрядові прикраси (різдвяні й великодні) — солом'яний павук і пташка з паперовими крильцями. Біля столу — стільці з фігурно вирізаними спинками, зроблені місцевими майстрами. Замість традиційних полиць мисника — настінна шафа із засклеными дверцятами з фаянсовими мисками і тарілками Будянського заводу. На жердці і на скрині — святковий одяг: вишиті сорочки, плахта, хустки; біля скрині — червоні жіночі чоботи.

Раїса Свирида.

297.3.2.5.1. Хата — с. Яснозір'я.
297.3.2.5.1. Інтер'єр.

297.3.2.5.2. Комора — с. Яснозір'я, Черкаський р-н, Черкаська обл., поч. 20 ст. (архіт.) Зведена у зруб з тесаних брусів на дубових підвалинах, покладених на камені. Перед дверима влаштовано піддашок на чотирьох стовпцях. Дах чотирисхилий, на кроквах. Солом'яна покрівля з високим гребенем-«дідухом» і ступінчастими наріжниками. *Раїса Свирида.*

297.3.2.6.1. Хата — с. Мизинівка.
297.3.2.6.1. Інтер'єр.

297.3.2.6. Садиба священика — Звенигородщина, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, сажа, хліва, садка і квітників. Огороджена парканом із стовпів з пазами, закладеними брусами.

297.3.2.6.1. Хата — с. Мизинівка, Звенигородський р-н, Черкаська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Багатокімнатна (світлиця+ спальня+кухня) — розвинений варіант традиційного тридільного планування (хата+сіни+хата), в якому всі приміщення поділені навпіл поздовжньою стіною. Перед вхідними дверима влаштовано рундук (ґанок) на стовпцях із дашком. Стіни сошні, закидані дилями через вальки, мащені й білені зовні і всередині. Дубові підвалини покладені на кам'яний підмурівок. Дах чотирисхилий, на кроквах, невисокий, критий бляхою. Освітлюється великими вікнами з віконницями. У всіх приміщеннях дощані підлоги. У кімнатах змуровані груби, у кухні — піч.

Експонується ліва половина — світлиця і спальня, де відтворено обладнання житла сільського священика поч. 20 ст. У спальні — ліжко, шафа для книг, комод, скрині з горбатим віком, на стінах ікони і родинні фотографії, обрамлені рушниками. У світлиці по-святковому прибрані два покутя з кутовими столиками і кіотами, прибраними тканими рушниками, ряд образів над вікном з довгим орнаментованим рушником. Попід стінами — канапи, покриті килимами, перед ними стіл, на сінешній стіні — полиці з фаянсовим і скляним посудом. *Раїса Свирида.*

297.3.2.6.2. Комора — с. Хижинці, Лисянський р-н, Черкаська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Зведена в стовпи «в закидку» різаними дошками, на дубових підвалинах, покладених на каменях. Перед дверима піддашок на двох стовпцях. Дах чотирисхилий, на кроквах із солом'яною покрівлею.

Раїса Свирида.

297.3.2.6.3. Саж — с. Журавка, Городищенський р-н, Черкаська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Рублений з різаних дощок. Підвалини на стоянах. З одного боку у зрубі стіни влаштовано двері, на причілку — ляда для корму свиней. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий парками з житньої соломи.

Раїса Свирида.

297.3.2.6.4. Хлів — с. Мала Антонівка, Білоцерківський р-н, Київська обл,. поч. 20 ст. (архіт.). Стіни сошні, у закидку з різаних дощок по стовпах, шпаровані й білені. Дах чотирисхилий, на кроквах, з солом'яною покрівлею.

Раїса Свирида.

297.3.2.7. Садиба — центральна Уманщина, кін. 19 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, садка, города. Садиба має виходи на вигін і провулок. На великому подвір'ї вільно розміщені будівлі: хата стоїть напільною стіною від вигона, в глибині — комора. Передбачається поставити хлів-клуню, пасіку з катрагою і встановити огорожу з перевезеного місцевого гранітного каменя. *Раїса Свирида.*

297.3.2.7.1. Хата — с. Старі Бабани, Уманський р-н, Черкаська обл., кін. 19 ст. (архіт., мист.). Тридільна (хата+сіни+хата), у правій половині відгороджений ванькір з піччю. Стіни сошні «в заміт» — різані диlі закладені в стовпи-слупи. Стелі на хатах поздовжні, укладені з жердок на слижі (бальки,

297.3.2.7.1. Інтер'єр.

297.3.2.7.1. Хата — с. Старі Бабани.

297.3.2.7.1. Інтер'єр.

сволоки), зверху вальковані, знизу мащені й білені. Вся будівля мащена й білена зовні й всередині. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий солом'яними парками по латах з високим гребенем і східчастими наріжниками, попід стріхою влаштовано дощані карнизи.

У сінях — великий «бовдур» — комин, зведений кошем на двох поздовжніх балках. Освітлюється великими вікнами на шість шибок, у лівій половині — три вікна, у правій — чотири.

В обох хатах відтворене традиційне настінне малювання: хмелики — на бальках (сволоках), вінок — на стелі, квітки — на стінах, пташки — над вікнами, підводки з клинцями на печі і напільній стіні зовні. Орнаменти виконані арх. С. Верговським за копіями 1920-х рр. з колекцій К. Кржемінського та М. Горбачевського.

У хатах — лави зі спинками, диван зі скринею («шлямбан»), стільці, дерев'яне ліжко, мальовані скрині, полиці тощо. На образах, на стінах — уманські рушники, переткані кольоровими смугами — сірими, білими, синіми, коричнево-вохристими.

В обох половинах прибрано по-святковому до весілля: на покуті — сніп-«дідух», на столах — заквітчане весільне гільце, квітки, випечені коровай, шишки, борона, голуби та інші весільні «хліби», на скрині — одяг молодих.

Раїса Свирида.

297.3.2.7.2. Комора — с. Молодецьке, Маньківський р-н, Черкаська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Рублена з тесаних дубових брусів, в'язаних «у лапу», стоїть на каменях. Перед дверима, на випусках верхніх вінців, влаштовано піддашок без опорних стовпців. Підлога з обаполів, укладених поздовж у пази поперечних підвалин. Стеля поперечна, з дубових дощок, що спираються на поздовжній сволок і закладені в пази зрубу.

Дах чотирисхилий, на кроквах, критий соломою по латах. Гребінь накладний «на дідку», перев'язаний перевеслом. Комора має поперечні засіки для зерна і врубану у стіни поздовжню жердку для верхнього одягу.

Раїса Свирида.

297.3.2.8. Хата-садиба — с. Рижавка, Уманський р-н, Черкаська обл., 18 ст. (архіт., мист.). Подвір'я з лісяною огорожею.

Тридільна (хата+сіни+хата). Стіни рублені з дубового кругляка, в'язаного круглими врубками з великими випусками. Права половина хати не збереглася і була відтворена подібно до лівої. Всі зруби шпаровані, мащені й білені, крім напільної стіни, що рудилася. Стелі дощані, покладені на зруб та поздовжній сволок, зверху вальковані, знизу мащені й білені. Дах чотирисхилий, на кроквах, ушитий по латах сніпками житньої соломи з накладним гребенем і китицями на кутах. Печі глинобитні з дерев'яними припічками

297.3.2.9. Церква св. Параскеви — с. Зарубинці.

без лежанок. Комини плетені кошиком, оздоблені ліпленим хрестом.

У хатах відтворено традиційне обладнання і настінне малювання — хмелики, квіти, пташки, вінки й підводки сажею і червоною глиною.

Експонуються традиційні орнаментальні тканини та знаряддя обробки волокон.

Типове старовинне житло 18 ст. на дві хати через сіни, поширене на Уманщині.

Раїса Свирида.

297.3.2.9. Церква св. Параскеви — с. Зарубинці, Монастирищенський р-н, Черкаська обл., 1742 (архіт., мист.). На пагорбі над ставом, головна архітектурна домінанта, що формує центр експозиції. Стоїть у садибі, огородженій парканом з дашком і ворітьми.

Тридільна, триверха, рублена з дубового тесаного бруса. Всі бані виведено восьмериками і вивершено шатрами та зрубними ліхтарями без вікон. Центральна баня більша і вища, має два заломи. Верхи бабинця і вівтаря — з одним заломом. Стіни й підбанники шальовані. Заломи, шатра і маківки криті фарбованою бляхою. На маківках збереглися первісні традиційні хрести — чотирикінцеві з півмісяцями, і квітами, які є прадавніми сакральними знаками етнічних предків українців. Через вікна у стінах і підбанниках храм заливають потоки світла. Воно наповнює весь простір багатозаломних бань, виграє світлотінями на зрубних поверхнях стін, заломів, на різьбленні численних скоб, якими перев'язані всі верхи під заломами й шатрами, на всю висоту освітлює іконостас. Бруси карнизів на банях різьблені традиційними «косицями», що здавна є священними знаками. Різьблені одвірки відтворено за аналогами.

Різьблений позолочений іконостас 18 ст., встановлений у наві перед вівтарем, зазнав значних втрат. Не збереглися царські врата, ікони цокольного і всі елементи намісного рядів, а також праві половини святкового і патріаршого рядів. В апостольському ряді збе-

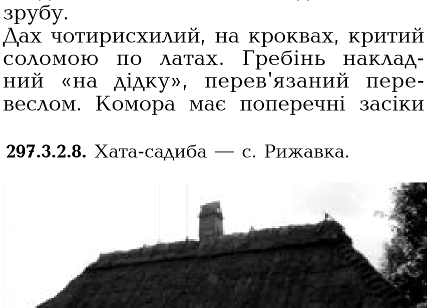

297.3.2.8. Хата-садиба — с. Рижавка.

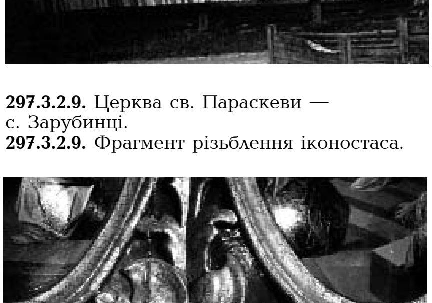

297.3.2.9. Фрагмент різьблення іконостаса.

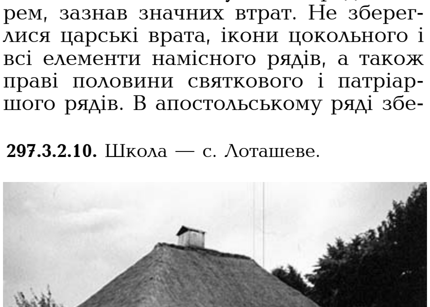

297.3.2.10. Школа — с. Лоташеве.

реглися дві різьблені колонки, дві ікони, різьблені рами. Вцілілі частини стали основою для реконструкції втраченого. Іконостас немовби моделює фасад пишної барокової будівлі, розчленованої карнизами на яруси — ряди з вікнами-іконами у різьблених рамах. Верхня частина іконостаса сприймається як імітація барокового фронтону, тут розміщені медальйони патріарших сюжетів, ікона Богоматері. Увінчує іконостас хрест з мальованим розп'яттям уніатської іконографії — чи не єдиний вплив унії, за якої збудовано церкву.

Цокольна частина складається з постаментів колонок намісного ряду. В них збереглися позолочені різьблені обрамлення восьмикутних ікон. Апостольський ряд підноситься над святковим рядом аркадою з пишно різьбленими рослинним орнаментом колонками і рамами великих апостольських ікон.

Структуру намісного ряду відтворено за аналогією до апостольського.

Особливої урочистості іконостасу надає святковий ряд, розвинений за рахунок внутрішнього горизонтального поділу карнизами. Ікони свят у медальйонах розміщені двома ярусами, по центру у хрещатій з заокругленнями рамі — «Тайна вечеря» (втрачена).

Все тло між медальйонами святкового ярусу суцільним килимом заповнює різьблений позолочений орнамент аканта з окремими круглими квітами. Такий великий масив позолоченого сяючого різьблення разом з аналогічним різьбленням царських врат (виконані за зразком врат із церкви 18 ст. у с. Кожанка) є емоційним центром цієї видатної пам'ятки традиційної культури.

Сергій Верговський.

297.3.2.10. Школа — с. Лоташеве, Тальнівський р-н, Черкаська обл. кін. 19 ст. (архіт.). Церковнопарафіяльна трирічна школа. Сошна будівля на кам'яному підмурку з двома ґанками. Стіни складені «в заміт» з плах через вальки. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий солом'яними парками, ґанки мають окремий трисхилий дах з солом'яним покриттям. Стелі дощані, зверху вальковані, в усіх приміщеннях дерев'яні підлоги, стіни зовні й всередині мащені та білені. Поділена на дві половини з окремими входами: навчальну (велика класна кімната і сіни) та помешкання для вчителя (кабінет-спальня і кухня-їдальня). Обидві половини зв'язані учительською кімнатою.

У навчальному приміщенні представлено шкільне обладнання: довгі парти з лавами для учнів, стіл і стілець для учителя, шкільна дошка, рахівниця, грифельні дошки, розклад уроків. На покуті — ікона з рушником. У сінях стоять ослін, відро з різками. В учительському помешканні — портрет Т. Шевченка, обрамлений вишиваним рушником, і музичний інструмент — бандура.

Раїса Свирида.

297.4. Архітектурно-етнографічний комплекс «Південь України», 19—20 ст. (архіт.). На польовій ділянці південної частини музею встановлено пам'ятки народного будівництва із Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. Комплекс перебуває на стадії формування. Тут передбачено розташувати ще бл. 50 оригінальних і реконструйованих будівель, об'єднаних у садиби вулицею, з вітряком на вигоні,

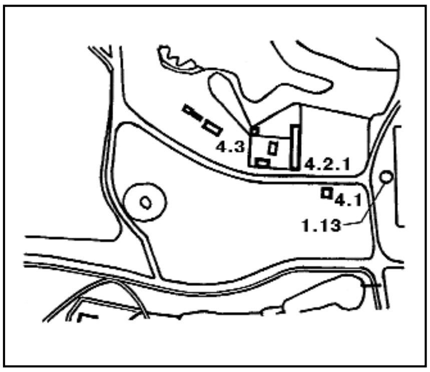

297.4. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Південь України».

колодязем. Через долину на узвишші буде зведено комплекс оборонних споруд 18 ст.

Панівні тенденції формування традиційного житла краю склалися під впливом переселенців, що прибували сюди з різних реґіонів України, хоча місцями збереглися культурні осередки національних меншин. Забудова поселень здійснювалася переважно на основі регулярного планування, але в деяких випадках (на пересіченій міс-цевості) трапляється вільне планування, притаманне старим селам. Поєднання двох типів планування — вільного та регулярного — надає специфічного колориту реґіонові, й

297.4.2.1. Хата — с. Михайлівка.

297.4.3. Хата — с. Старокозаче.
297.4.3. Інтер'єр.

це складає основу забудови експозиції. Найдавніше одно- та дводільне житло 19 ст. тут подібне до наддніпрянського: зрубні чи сошні стіни, глино-очеретяні стелі по поздовжньому сволоку і слижах, чотирисхилі дахи з випусками вінців під «дармовис», солом'яна покрівля «внатрус». У кін. 19 — на поч. 20 ст. на зміну цьому типу житла з'явилися будівлі з тридільним плануванням, саманними стінами, глино-очеретяними стелями, двосхилими дахами, очеретяною покрівлею, глинобитним чи дощаним фронтоном. Господарські будівлі прибудовані до хати в один ряд. Набуло поширення й житло, подібне до слобідської «хати з хатиною».

Забудову селянського двору Півдня складають комори, погреби, літні кухні, хліви, половники; до виробничих будівель належать водяні млини та вітряки.

Для зведення житла, господарських та виробничих споруд використовувався місцевий будівельний матеріал — камінь-черепашник з традиційним застосуванням дерева в стелях, стінах, дахах.

Глинобитні печі в хатах і мальовані груби у світлицях, різьблені сволоки, одвірки та вікна, причілки, мальовані «кругами», «хмеликами» та «вазонами», є ознаками прадавніх сакральних й мистецьких традицій.

Автор генерального плану — П. Лошак [919]. *Сергій Верговський, Петро Лошак.*

297.4.1. Комора — с. Радивонівка, Якимівський р-н, Запорізька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, рублена з соснових брусів, на цегляному фундаменті. Прямокутна в плані, з розвиненим перед входом навісом. Дах двосхилий, критий очеретом. Підлога дерев'яна. Біля стін обладнані засіки для зерна. *Петро Лошак.*

297.4.2. Садиба — с. Михайлівка, Новоодеський р-н, Миколаївська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати з прибудовами (конюшня, половник), комори, корівника, літньої кухні з погребом, вівчарні. Перед хатою «басина» — колодязь (басейн) для зберігання дощової води.

297.4.2.1. Хата — с. Михайлівка, Новоодеський р-н, Миколаївська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Реконструйована за збереженим зразком з даного села. Тридільна (хата+сіни+хата-світлиця). До лівої половини хати прибудовано в ряд господарські будівлі: конюшня і половник. Стіни саманні (солома, глина) завтовшки до 60 см, мащені й білені зовні та всередині. На причілковому фронтоні виведено дві рельєфні розетки-кола. Дах двосхилий, на кроквах, критий очеретом «під щітку». Стеля в обох хатах укладена з очерету по поздовжньому сволоку та слижах, мащена глиною з горища та мащена й побілена знизу. У сінях поздовжньою стіною відгороджено чулан, з якого опалюється глинобитна піч у хаті й цегляна груба у світлиці. Піч і груба мащені, білені, мальовані традиційним рослинним орнаментом.

Господарські будівлі зведено з місцевого каменю-черепашника на глині, стіни не мащені ні зовні, ні всередині; стелі відсутні. *Петро Лошак.*

297.4.3. Хата — с. Старокозаче, Білгород-Дністровський р-н, Одеська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Тридільна (хата +сіни+хатина). Стіни саманні (глина,

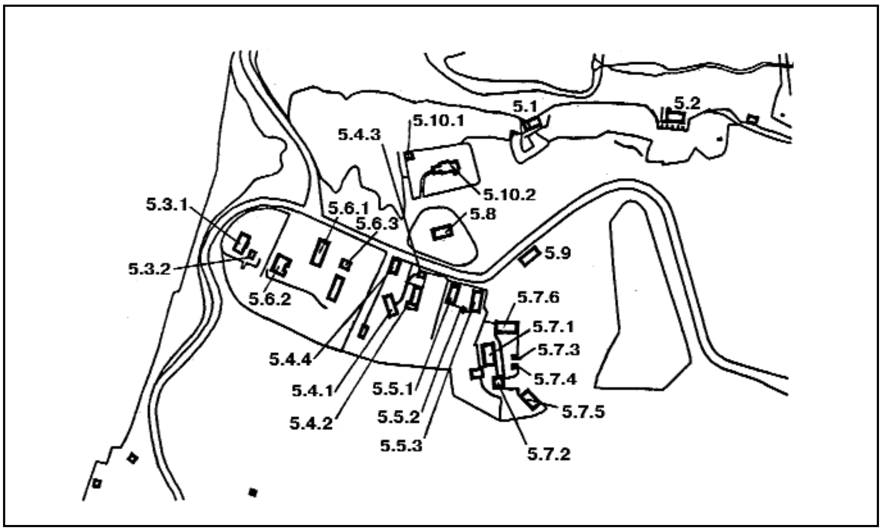

297.5. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Поділля».

солома), мазані з обох боків і побілені. Стеля з очерету по поздовжньому сволоку та слижах, мащена й побілена, підлога глиняна. Дах чотирисхилий, критий очеретом. У сінях двоє дверей: вхідні та на господарський двір.

У хатині встановлено піч, мальовану поліхромним квітковим орнаментом, у хаті — грубу. *Петро Лошак.*

297.5. Архітектурно-етнографічний комплекс «Поділля», 18—20 ст. (архіт.). У західній горбистій місцевості. Тут встановлено 30 пам'яток народного будівництва з Вінницької, Одеської, Тернопільської, Хмельницької областей. Однак загальний образ комплексу відповідає колоритові найвиразніших, найспецифічніших південних сіл реґіону. Їм притаманна безсистемна та вулична забудова, розташування садиб і окремих будівель на різних рівнях залежно від рельєфу місцевості, велике розмаїття будівельних матеріалів і конструкцій. Основні будівельні конструкції — зруб і каркас.

Велику роль в архітектурному обличчі південних сіл Поділля відіграє місцевий камінь-вапняк і пісковик, які використовують для спорудження будівель, і для огорож, мурів, вимощування дворів, підходів до хат і господарських будівель, загород при хлівах, терас коло хат, майданчиків біля криниць тощо. Крім утилітарних вигод, застосування каменю надає певних естетичних якостей цим селам. Ще одна особливість подільських будівель — їхня декоративність завдяки поширенню настінного малювання (в інтер'єрах та екстер'єрах) і пофарбування кольоровими глинами стінових площин та окремих деталей. Орнаменти у вигляді фризів, гірлянд над вікнами та дверима, вазонів у міжвіконнях і на кутових пілястрах, пізніше — рельєфне декорування фасадів. Такі засоби прикрашання житла зафіксовані у 1-й чв. 20 ст.

Визначені риси архітектури сіл Подільського реґіону були по можливості втілені в музейній експозиції. Переважна більшість пам'яток датується 19 ст., в обробці фасадів деяких будівель застосовані прийоми і мотиви поч. 20 ст.

Комплекс створює цільне враження реального маленького села, чому сприяє стильова спільність об'єктів і вдале планування експозиції, де кожна із садиб має індивідуальне обличчя. В експозиції представлені характерні для Поділля відкритий тип двору з вільною забудовою, коли хата стоїть близько до вулиці, та «глибокий» двір, в якому хата розташована в глибині садиби, а господарські будівлі наближені до вулиці. Велике значення для відтворення правдивого архітектурного середовища мають й інші архітектурні елементи: тини, ворота, хвіртки, підмурки.

В інтер'єрах хат представлені зразки народного декоративно-ужиткового мистецтва: кераміка, вишивка, ткацтво, малювання, витинанки, вироби з дерева та металу.

У комплексі експонуються також пам'ятки із населених пунктів Хмельницької обл., що були після обстеження затоплені водосховищем ГЕС, зокрема, села Гарячинці Новоушицького р-ну, Студениця Кам'янець-Подільського р-ну.

Генеральний план експозиції розробив арх. В. Баранько. Автори інтер'єрів — Н. Зозуля, К. Шамека [920].

Ніна Зозуля.

297.5.1. Млин водяний — с. Ломачинці, Сокирянський р-н, Чернівецька обл., 19 ст. (архіт.). Однодільний, складений з місцевого сірого пісковика на розчині глини, стіни завтовшки 40—45 см. Стеля відсутня. Дах чотирисхилий, критий соломою. Всередині встановлено механізми млина та сукновальні. Млин з великим наливним (верхньобійним) колесом (вода поступає зверху) є типовим для Південного Поділля.

Ніна Зозуля.

297.5.2. Млин-хата — с. Ломачинці, Сокирянський р-н, Чернівецька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Тридільний (хата+сіни +комора для зберігання зерна). Дерев'яний, стіни каркасні — між стовпами закидані дубові дошки. Призьба складена з пісковика. Дах чотирисхилий, критий соломою. Стіни хати тиньковані глиною та побілені. В сінях встановлено механізми млина та сукно-

297.5.1. Млин водяний — с. Ломачинці.

297.5.1. Поздовжній розріз.

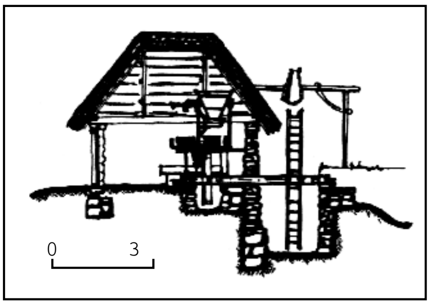

297.5.2. Млин-хата — с. Ломачинці.

297.5.3.1. Хата — с. Крищинці.

297.5.3.1. Інтер'єр.

297.5.3.2. Саж (куча) — с. Збруч.

297.5.4.1. Огорожа.

297.5.4.1. Хата — с. Яришів.
297.5.4.1. Поздовжній розріз.

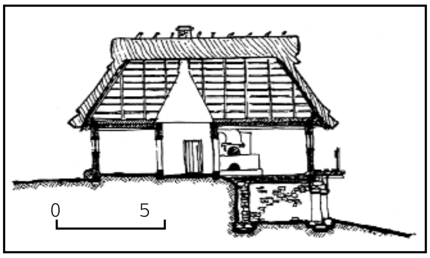

297.5.4.1. Вироби каменотесів.

вальні. На велике верхньобійне колесо вода поступає системою лотків.

Ніна Зозуля.

297.5.3. Садиба — Брацлавщина, кін. 19 ст. (архіт.). Складається з хати та сажа (кучі). Відкритий глибокий двір з віддаленою від вулиці хатою огороджений плетеним тином.

297.5.3.1. Хата — с. Крищинці, Тульчинський р-н, Вінницька обл., кін. 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+хата). Стіни каркасні — між дубовими стовпами закидані дошки. Зовні та всередині стіни мащені глиною та побілені. Дах чотирисхилий з високим гребенем, критий соломою.

Призьба, вікна та інші архітектурні деталі підкреслені червоними та синіми підводками (смугами). Всередині хати настінний розпис, піч у правій половині хати прикрашена кольоровими витинанками.

У хаті експонується гончарний круг, знаряддя гончара, багато кераміки: миски, «баньки», горщики, глечики, «близнята» та ін. *Ніна Зозуля.*

297.5.3.2. Саж (куча) — с. Збруч, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., кін. 19 ст. (архіт.). Будівля для відгодівлі свиней. Каркасна, дубова; між чотирма стовпами, скріпленими підкосами (п'ятнарами), закидані дошки. Дах на кроквах, двосхилий, критий соломою. *Ніна Зозуля.*

297.5.4. Садиба — Вінниччина, кін. 18 — поч. 20 ст. (архіт.). У глибині відкритого двору стоїть хата, навпроти неї — комора, ближче до вулиці — саж та шопа. Садиба огороджена великими кам'яними плитами неправильної форми. Вдале відтворення місцевого рельєфу підкреслює мальовничу композицію об'ємів будівель. На дворі експонуються вироби каменотесів — поширеного в цих краях промислу.

Ніна Зозуля.

297.5.4.1. Хата — с. Яришів, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл., кін. 18 ст. (архіт., мист.). Тридільна (хата+сіни+хата) з відгородженою у сінях коморою. Під правою половиною хати підвал. Каркасна, на фундаменті з каменю-плитняку, який утворює широку призьбу. Між дубовими стовпами каркасу закидані дошки, між ними — глино-солом'яні вальки. Дах чотирисхилий з великим виносом, що підтримується п'ятнарами (кронштейнами), критий соломою. Стіни тиньковані глиною, побілені. В правій половині хати піч, ліва — «чиста». Стіни, сволоки, піч, вікна прикрашено декоративними розписами, виконаними 1976 місцевою майстринею А. Кондратюк. Призьба, долівка, вікна, деякі зовнішні архітектурні деталі підкреслено кольоровими підводками.

У хаті відтворено традиційний інтер'єр, експонуються місцевий одяг, тканина, гончарні вироби. *Ніна Зозуля.*

297.5.4.2. Комора — с. Баговиця, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., 1915 (архіт.). Чотиридільна, з окремими входами. Каркасні стіни вертикально заплетені ліщиною, тиньковані й пофарбовані жовтою глиною. Елементи каркасу та дверей підкреслені білими смугами. Стовпи з п'ятнарами, витесаними з вигнутих гілок дерева, для підтримки розвиненого піддашшя в середній частині будівлі, створюють своєрідний малюнок і надають споруді особливої вишуканості. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий соломою.

Ніна Зозуля.

297.5.4.2. Комора — с. Баговиця.

297.5.4.3. Саж (куча) — с. Грушка.

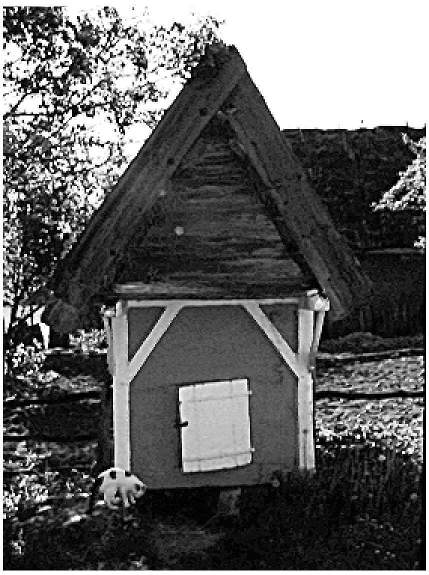

297.5.4.3. Саж (куча) — с. Грушка, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, каркасна. Над входом — невеликий піддашок, що підтримується вигнутими підкосами (п'ятнарами). Зв'язані дубовими тиблями та підкосами елементи каркасу створюють цілісну будівлю, яка є характерним зразком використання можливостей каркасної конструкції. Дах трисхилий, на кроквах, критий соломою. *Ніна Зозуля.*

297.5.4.4. Шопа — с. Теремці, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Тридільна (хлів+возівня+хлів). Стовпи закопані в землю, між ними закидано дубові дошки. З верхньою обв'язкою стовпи з'єднані підкосами. Дах чотирисхилий, критий соломою. Стіни тиньковані жовтою глиною, конструктивні елементи підкреслено білою глиною.

Ніна Зозуля.

297.5.5. Садиба — Кам'янеччина, кін. 19 ст. (архіт.). Складається з хати, курника, шопи. У відкритому дворі стоїть близько до вулиці хата, навпроти неї — шопа. Садиба огороджена частоколом із загострених дубових плах, закопаних у землю одна біля одної та з'єднаних тиблями в два ряди. *Ніна Зозуля.*

297.5.5.1. Хата — с. Кадиївці, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл. (архіт., мист.). Відтворена за зразком хати, збудованої 1892. Тридільна (хата+сіни+хата), каркасна. Між стовпами («слупами») закладено колені дубові дилі («заміть»). Дах чотирисхилий, високий, критий соломою уступами («стріхачами»). Стіни тиньковані й побілені, зовні офактурені дерев'яним штампом із зубцями та пофарбовані в інтенсивний синій колір. Двері, вікна,

297.5.4.4. Шопа — с. Теремці.

297.5.5.1. Хата — с. Кадиївці.
297.5.5.1. Інтер'єр.

фриз під стріхою підкреслені білою глиною. На пілястрах біля дверей ліплені та розмальовані вазони. Сволоки «миті», печі оздоблені підводками, малюванням, витинанками.

В хаті відтворено традиційний інтер'єр. Експонуються гончарні вироби з смт Смотрич Дунаєвецького р-ну, меблі з сіл Кадиївці, Оринин, килими з сіл Кадиївці, Теремці Кам'янець-Подільського р-ну. *Ніна Зозуля.*

297.5.5.2. Курник — с. Цибулівка, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Округлої форми, каркасний із заплетеними лозою стінами, які розширяються догори і завершуються шпилястим дашком, створюючи пружний пластичний силует будівлі. Дах конусоподібний, критий соломою. Стіни тиньковані глиною, пофарбовані синім кольором, фриз під стріхою та облямування дверей білі, з традиційним настінним розписом. *Ніна Зозуля.*

297.5.5.3. Шопа — с. Борсуки, Новоушицький р-н, Хмельницька обл., 1900 (архіт.). Чотиридільна (комора+возівня+хліви), каркасна. Стіни закидані товстими дубовими дошками між стовпами. Дах чотирисхилий, критий соломою «плескачами» (сніпками колоссям донизу), на рогах — «стріхачами» (солома покладена уступами). Зовні стіни тиньковані жовтою глиною, каркас підкреслено білою глиною. *Ніна Зозуля.*

297.5.6. Садиба — південь Поділля, серед. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, клуні. Огороджена тином. У відкритому дворі причілком до вулиці стоїть хата, навпроти неї — комора. Віддалік від хати — клуня. У садибі розміщено пасіку із зимівником. Біля вулиці — криниця з журавлем із с-ща Лісничівка Шаргородського р-ну Вінницької обл. Будівлі об'єднані стильовими ознаками, властивими південному реґіону Поділля. *Ніна Зозуля.*

297.5.6.1. Хата — с. Пужайкове, Балтський р-н, Одеська обл., серед. 19 ст. (архіт., мист.). Тридільна (хата+сіни+хата), у сінях відгороджено комірку, каркасна. Між дубовими стовпами закидано диліз шарами глиносолом'яних вальків. Дах чотирисхилий з великим виносом стріхи, критий очеретом. Стіни тиньковані глиною і побілені, напільна стіна пофарбована червоною глиною. У лівій половині хати — піч.

Призьба, вікна, піч підкреслені кольоровими підводками (смугами). На стінах зовні та всередині, на печі відтворено за місцевими зразками настінне малювання (вазони, букети).

В хаті влаштовано виставку «Ткацтво Поділля». Тут експонуються знаряддя обробки конопель, льону, вовни та прядіння ниток, ткацький верстат, ткані рушники, рядна, скатерті, налавники, килими. Роботи самобутнього художника І. Коваля із смт Кирнасівка Тульчинського р-ну Вінницької обл.

297.5.5.2. Курник — с. Цибулівка.

297.5.5.3. Шопа — с. Борсуки.
297.5.5.3. Інтер'єр.

ілюструють всі процеси ткацького виробництва. *Ніна Зозуля.*

297.5.6.2. Клуня — с. Мирони, Балтський р-н, Одеська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, каркасна, стіни заплетені лозою, зовні та всередині тиньковані. Дах чотирисхилий, критий соломою, на рогах — «китиці» з очерету. Над ворітьми стріха вирізана для вільного проїзду воза зі снопами.

У клуні експонуються вози, віялки, знаряддя для обробітку ґрунту та молотьби. *Ніна Зозуля.*

297.5.6.3. Комора — с. Пужайкове, Балтський р-н, Одеська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, з ґаночком на стовпчиках, які підтримують піддашок. Каркасна — в землю закопані дубові стовпи, скріплені верхньою обв'язкою. Стіни вертикально заплетені лозою, обмазані глиною, пофарбовані знизу до половини червоною, вище — білою глиною. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий очеретом. *Ніна Зозуля.*

297.5.7. Садиба — Придністрянщина, 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, двох куч, стодоли, шопи, льоху. Забудова дворядна. Будівлі розміщені на схилі, з використанням кам'яних підпірних стінок, підмурків. В огорожі садиби застосовані оригінальні кам'яні стовпи, перевезені із с. Куражин Новоушицького р-ну Хмельницької обл. Експозиція передає колорит придністрянських сіл, нині переважно затоплених. *Ніна Зозуля.*

297.5.6.1. Фрагмент малювання.

297.5.6.1. Хата — с. Пужайкове.

297.5.6.1. План.

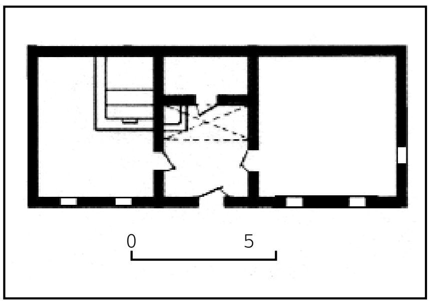

297.5.6.2. Клуня — с. Мирони.
297.5.6.3. Комора — с. Пужайкове.

297.5.7.1. Хата — с. Гарячинці, Новоушицький р-н, Хмельницька обл., кін. 19 ст. (архіт., мист.).
Тридільна (хата+ сіни+хата), на фундаменті з каменю-плитняку. В сінях відгороджено комору. Стіни каркасної конструкції — закидані коленими дубовими дилями, обмотаними солом'яними перевеслами. Тиньковані й побілені. На чоловій та причілковій стінах великі виноси даху, підтримані стовпчиками, утворюють галерейку. Дах чотирисхилий, критий соломою уступами — т. зв. карбами чи стріпаками. У правій половині хати — піч, ліва — «чиста».
В хаті відтворено настінне малювання кольоровими глинами, соком рослин. На призьбі, долівці, печі — кольорові підводки; долівка мальована.
В інтер'єрі хати традиційне обладнання: піл, лави, стіл, мисник, на покуті ікони, лампадка.
Тут експонуються килими із сіл Бакота, Калачківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. *Ніна Зозуля.*
297.5.7.2. Комора — с. Студениця, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., 19 ст. (архіт.). Однодільна, з піддашком на стовпчиках проти входу. Стіни зрублені з дубових тонких колод, тиньковані й побілені, випуски вінців «чисті». Підлога й стеля викладені товстими дубовими дошками. Дах чотирисхилий, критий соломою. *Ніна Зозуля.*

297.5.7.5. Стодола — с. Врублівці.

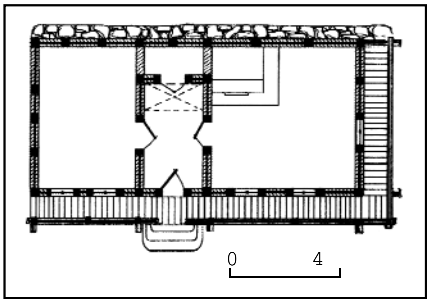

297.5.7.1. Хата — с. Гарячинці.
297.5.7.1. План.
297.5.7.1. Огорожа з кам'яними стовпами.

297.5.7.3. Куча — с. Гарячинці, Новоушицький р-н, Хмельницька обл., поч. 20 ст. (архіт.). Однодільна, прямокутна в плані. Карка с утворюють дубові стовпи, скріплені знизу й вгорі обв'яз-

297.5.8. Хата — с. Луги.
297.5.8. План.

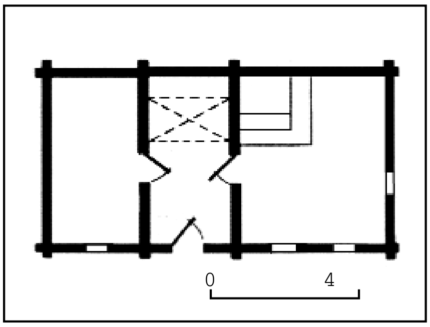

297.5.7.2. Комора — с. Студениця.

297.5.7.3. Куча — с. Гарячинці (праворуч).
297.5.7.4. Куча— — с. Лядова (ліворуч).

ками та підкосами. Стіни між стовпами закидані дошками. Дах трисхилий, на кроквах, критий соломою. Стіни «чисті». *Ніна Зозуля.*
297.5.7.4. Куча — с. Лядова, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл., кін. 19 ст. (архіт.). Однодільна,прямокутна в плані, каркасна. Стіни закидані товстими дубовими дошками між стовпами каркаса. Дах чотирисхилий, критий соломою. Стіни «чисті», підлога дубова. *Ніна Зозуля.*
297.5.7.5. Стодола — с. Врублівці, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., кін. 19 ст. (архіт.). Однодільна, прямокутна в плані, каркасна. Стіни закидані дубовими пиляними дошками між стовпами, закріпленими з верхньою обв'язкою розкосами. Стеля відсутня. Дах чотирисхилий, критий соломою, з китицями на рогах. Стіни «чисті». Посередині стодоли влаштовано тік (утрамбована та змащена земля), по боках — «засторонки» (відокремлена частина приміщення для снопів). *Ніна Зозуля.*
297.5.7.6. Шопа — с. Іванківці, Дунаєвецький р-н, Хмельницька обл., кін. 19 ст. (архіт.). Чотиридільна, прямокутна в плані, каркасна. Стіни закидані товстими дубовими дилями між стовпами, закріпленими з верхньою обв'язкою підкосами. Дах чотирисхилий, критий солом'яними парками. Стіни «чисті». *Ніна Зозуля.*
297.5.8. Хата — с. Луги, Чечельницький р-н, Вінницька обл,. кін. 18 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+комора). Підвалини лежать на дубових стоянах (пнях), закопаних у землю. Стіни рублені з дубових колод. Дах чотирисхилий, з високим гребенем, критий соломою. Зруб тинькований глиною, побілений. На поч. 20 ст. під час ремонту комору переобладнано під житло. В правій половині хати — піч, ліва — «чиста».
Призьба, вікна, піч підкреслені підводками — смугами червоною глиною. На стінах зовні та всередині відтворено

за місцевими зразками декоративні розписи.

В інтер'єрі експонуються меблі, тканини, одяг із с. Луги Чечельницького р-ну Вінницької обл., кераміка з гончарних центрів — сіл Бубнівка, Жерденівка, Кіблич Гайсинського р-ну Вінницької обл. *Ніна Зозуля.*

297.5.9. Хата-шкальня (шинок) — с. Теремці, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., серед. 19 ст. (архіт.). Відтворена за зразком, дослідженим у цьому селі. Тридільна (хата+сіни+комора). Стіни муровані з каменю-плитняка на глиняному розчині. Дах чотирисхилий, критий солом'яними парками. Вікна, двері, призьба, долівка підкреслені червоними підводками (смугами), стіни побілені.

Тут влаштовано виставку «Кераміка Поділля», де експонуються вироби з гончарних осередків: м. Бар Вінницької обл., смт Смотрич Дунаєвецького р-ну і с. Зіньків Віньковецького р-ну Хмельницької обл., сіл Бубнівка, Жерденівка, Кіблич Гайсинського р-ну Вінницької обл. та ін. *Ніна Зозуля.*

297.5.10. Церковна садиба — Тернопільська обл., поч. 19 ст. (архіт.). Складається з церкви св. Миколая, дзвіниці, кам'яних хрестів, брами, огорожі.

297.5.10.1. Дзвіниця — с. Товсте, Гусятинський р-н, Тернопільська обл., поч. 19 ст. (архіт.) Двоярусна, у плані наближена до квадрата. Конструктивне вирішення — дубовий каркас, встановлений на кам'яному підмурку. Стовпи, врубані в підвалини, скріплюються верхньою обв'язкою. Вся конструкція міцно закріплюється системою розкосів. Другий ярус менший за нижній, що утворює залом. Дах чотирисхилий, вкритий ґонтом.

Будівля належить до найпоширенішого типу двоярусних дзвіниць на Поділлі. *Ніна Зозуля.*

297.5.10.2. Церква св. Миколая — с. Зелене, Гусятинський р-н, Тернопільська обл., 1817 (архіт., мист.). Зрубна, тридільна, одноверха, з ризницею при вівтарі. Стіни складені з чотиригранних брусів, з'єднаних замком із «зубом». Нава перекрита невисокою восьмигранною банею. Вівтар та бабинець мають двосхилий дах. Нижня частина зрубу захищена широким опасанням на випусках вінців, верхня — обшита ґонтом.

297.5.9. Хата-шкальня (шинок)—с.Теремці.

297.5.10.1. Дзвіниця — с.Товсте.

297.5.10.2. Іконостас.

Центральна частина відгороджена од вівтаря п'ятиярусним іконостасом кін. 18 ст. з с. Волиця Гусятинського р-ну. Царські врата оздоблені витонченим різьбленням з мотивами виноградної лози, золотих квітів соняшника, листя аканта. Долівка в церкві викладена з червоного пісковику.

Церква за своїми конструктивно-архітектурними особливостями типова для Західного Поділля. *Ніна Зозуля.*

297.6. Архітектурно-етнографічний комплекс «Полісся», 16—20 ст. (архіт.). Займає рівну ділянку в центрі музею, поряд з дібровою. До його складу входять оригінальні пам'ятки традиційного будівництва українського Полісся. Три експозиційні групи представляють Волинське Полісся в межах Волинської обл., Лівобережне Полісся в межах північних районів Сумської та Чернігівської обл., Правобережне Полісся в межах північних районів Київської, Житомирської та Рівненської областей. Експозиція налічує 48 пам'яток, об'єднаних у реґіональні, тематичні й садибні експозиційні групи.

Характерним для народного будівництва Полісся є збереження у будівельних традиціях багатьох реліктових прийомів зведення споруд та співіснування їх з новішими. Тут можна простежити шлях розвитку будівельних традицій з відмінними для кожного реґіону архітектурними прийомами, що формувалися історично. На цьому терені рівнобіжно існували каркасні споруди з кроквами та сохами і прадавні будівельні структури у зрубі. Специфічність такого поєднання простежується в характері етнічних, реґіональних та локальних комплексів. Їхня своєрідність виявляється у головних функціональних типах споруд: господарських, виробничих, громадських, культових.

Комплекс створювався протягом 1970-х рр. Паралельно проводилися

297.5.10.2. Церква св. Миколая — с. Зелене.

297.5.10. Хрест.

польові дослідження реґіону. Архітектурні експозиції формували науковці музею С. Верговський, П. Вовченко (з 1975), Р. Свирида. Етнографічні дослідження і формування побутово-етнографічних експозицій здійснювалися під керівництвом Л. Орел, за участю В. Бойченко, І. Мойсеєва, Л. Пономар [921]. *Сергій Верговський.*

297.6.1. Волинське Полісся, 16 — поч. 20 ст. (архіт.). Займає північну частину комплексу. Налічує вісім пам'яток, об'єднаних у три садибні експозиції. Передбачається доповнити комплекс культовою будівлею і гончарним горном.

Традиційна культура краю має спільні риси з культурою населення Побужжя, містить архаїчні форми, характерні для всіх історико-етнографічних реґіонів України. Поряд з традиційним групуванням споруд садиби в блоки будівель навколо внутрішніх дворів (підварки окружні, погонні двори) тут поширені також садиби, де будівлі стоять окремо навколо двору. Житло і господарські споруди тут зі зрубними немащеними стінами, дахи на кроквах, криті соломою. Переважають видовжені клуні на двох сохах. До наших днів дійшов і прадавній тип квадратної клуні з рубленими стінами та шатровим дахом на кроквах. Розповсюджені вітряки «козлового» типу з підпертим «козлами» стовпом («королем») і водяні млини з широким колесом, що повільно оберталося течією, без греблі.

Традиції храмобудування мають дві тенденції. Переважають церкви, подібні до житла зі зрубними стінами й з дахами на кроквах, критими ґонтом чи соломою, інші зі зрубними банями, що мають присадкуваті пропорції та пластичну наповненість широких барокових верхів. Зрідка трапляються храми з «королівськими» (сошними) банями.

Будівельні традиції реґіону не відзначаються таким розмаїттям будівельних типів і прийомів, як Правобережне Полісся. *Сергій Верговський.*

297.6.1.1. Окружний двір — с. Солов'ї, Старовижівський р-н, Волинська обл., 1857 (архіт.). Двір-садиба, розрахований на одне господарство, з вітряком із с. Кримне (див. ст. 297.1.6.). Навколо внутрішнього двору згруповано у суцільний блок будівлі («окружник»). До його складу входять багатокамерне житло, рублене з колених і тесаних плах та господарські приміщення, рублені з соснових різаних плах: колешня, сутки, шопа, шопа з ворітьми, круглі хліви, сілник і прибудований до нього керат (кінний привід січкарні), шопа з ворітьми та олійницею. Над усіма будівлями спільний дах на кроквах, критий соломою парками.

Житло (хата + сіни + комора + покліт) зведено з рублених вільхових тесаних плах. Власне хата курна. Зрубні стіни «миті» зсередини. Стеля з плах, укладених поздовж на зруб і поперечний сволок; у кутку біля печі лучник для освітлення хати лучиною з кайдуба. Вікна без лутох, рами вставлені у віконні прорізи, розтесані у сусідніх вінцях. Сіни прохідні. Двері у сінях на «вирії», полотно з колених дощок, в'язаних на рамі.

У хаті курна піч на дерев'яній основі — «на кругах». Обладнання традиційне: лави, мисник, стіл на покуті, піл, жердки. У сінях лава і піл для спання влітку, а також полиці для посуду.

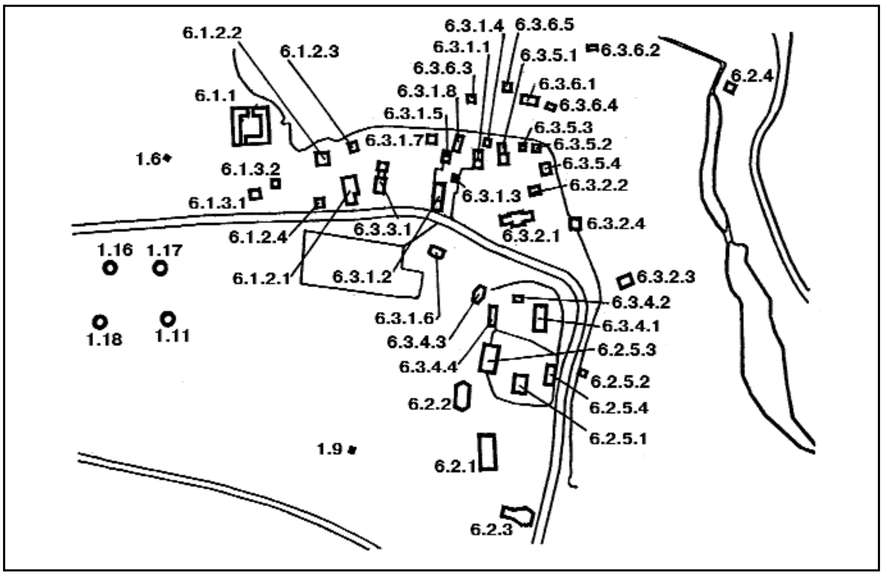

297.6. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Полісся».

297.6.1.1. Окружний двір — с. Солов'ї.
297.6.1.1. План.

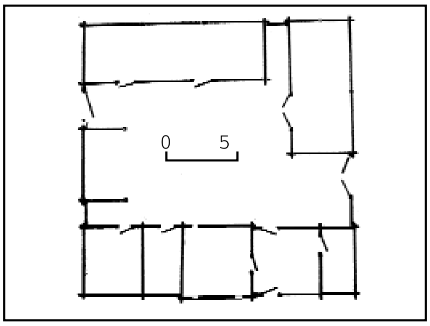

297.6.1.2.1. Хата — с. Полиці.
297.6.1.2.1. План.

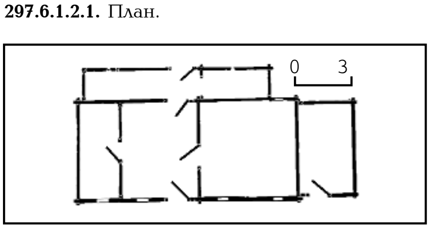

У садибі експонуються традиційні предмети побуту та знаряддя праці: у хаті — полотняний одяг, колиска; унікальні колекції «сивого» гончарного посуду з с. Рокита Старовижівського р-ну, у господарських приміщеннях — дерев'яні плетені борони, сохи, велетенські кайдуби та лотки для зерна; у колешні — сукновальне знаряддя. *Сергій Верговський.*

297.6.1.2. Садиба — Волинське Полісся, серед. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, клуні, кузні, шпихліра. Передбачається також будівництво хліва. Всі будівлі згруповані навколо спільного двору.

297.6.1.2.1. Хата — с. Полиці, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл., 19 ст. (архіт.). Багатодільне житло, давню основу якого становить рублене з вільхових плах тридільне ядро (хата + сіни + комора). До нього згодом прибудовано з соснових плах кілька приміщень: з причілка — ще одна холодна комора, з напільного боку теплий підкліт для городини і свининець, які сполучаються між собою та з хатніми сіньми малими господарськими сіньми — «двірцем». Пізніше із зачілка прибудовано сілник (не відтворено).

Зруби всіх приміщень зведені на соснових підвалинах, із плах, в'язаних у замки, небілені. Стелі з плах без додаткового утеплення. Дахи чотирисхилі, на кроквах, криті житніми парками. Вітрові дошки вивершені рогами. Всередині хати «миті» стіни, на кожній — різьблені посвяти, одна з них датована 1871. Вікна без лутох, з рамами, вставленими зсередини у розтесані в сусідніх вінцях віконні отвори. Вікон троє: два з чола, одне напільне, причілкове вікно відсутнє (це пов'язано зі звичаєм прибудовувати з причілка комору). Піч курна, глинобитна на дерев'яній основі. Вздовж чільної та причілкової стін — лави. Піл настелено на привалок печі і причілкову («мерцову») лаву. Біля чолової стіни — посвіт з кайдуба, виведеного крізь стелю й горище за дах. Вздовж полу жердка для одягу. В хаті на стіні мисник з дверцятами та полиця для посуду, які належали власникам цієї хати. Обладнання

297.6.1.3.1. Хата — с. Самари (хут. Верестя).

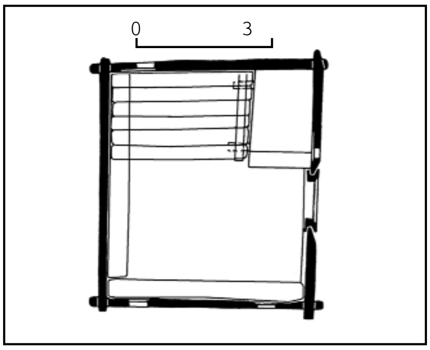

297.6.1.3.1. План.

297.6.1.3.2. Шпихлір (шпихір) — с. Самари (хут. Козувате).

доповнене традиційною тканиною, одягом, предметами побуту, посудом тощо.

Сергій Верговський.

297.6.1.2.2. Клуня — с. Видраниця, Ратнівський р-н, Волинська обл., серед. 19 ст. (архіт.). За переказами, клуню у садибі ставила родина, куплена видраницьким паном і поселена на ділянці лісу, де вона мала вирубати дерева і звести будівлі садиби. Це підтверджує і характер будівельного матеріалу клуні — сосна різного діаметру від 8 до 35 см з суцільної вирубки.

Старовинний тип «круглої» (квадратної) клуні, зруб якої в'язано простими врубками, з тесаної «на костку» сосни. Стіни посередині зв'язані глицями. Перед однопільними на «вирії» воротами — піддашок на стовпах. Дах чотирисхилий, на кроквах без наріжників, критий соломою парками.

Сергій Верговський.

297.6.1.2.3. Кузня — с. Залюття, Старовижівський р-н, Волинська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Квадратна клітка зведена у зруб з тесаного «на костку» соснового брусся, в'язаного залисами. Чотирисхилий дах на кроквах утворює піддашок перед дверима. Волокове вікно освітлює міх та горн у глибині приміщення. Ковадло стоїть біля дверей (працювали при відчинених дверях). Стеля відсутня, дим з горна виходить у незашиті частини дощаної покрівлі.

Сергій Верговський.

297.6.1.2.4. Шпихлір (шпихір) — с. Заброди, Ратнівський р-н, Волинська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Холодна надвірна комора для зберігання продуктів харчування. Квадратна клітка рублена з соснових плах, встановлена на високих стоянах. Підлога і стеля дощані. По периметру стін, на випусках верхніх вінців укладено платви, які утворюють піддашок перед дверима і в які врубуються крокви чотирисхилого даху, критого соломою парками. *Сергій Верговський.*

297.6.1.3. Садиба — Ратнівщина, 16—17 ст. (архіт.). Складається з хати й шпихліра, огороджених жердками на розсішках. Господарські будівлі відсутні (можуть стояти у підварку, окремо від садиби).

297.6.1.3.1. Хата — с. Самари (хут. Верестя), Ратнівський р-н, Волинська обл., 1587 (архіт.). За переказами, стояла в селі, на поч. 20 ст. перенесена на хут. Верестя цього ж села. За колишнім адміністративним поділом с. Самари належало Ратнівському староству.

Однодільна без сіней, виведена на соснових підвалинах у зруб. Стіни рублені з різаних соснових плах, в'язаних

297.6.1.2.3. Кузня — с. Залюття.

297.6.1.2.4. Шпихлір (шпихір) — с. Заброди.

«замками». Посеред «мерцової» (причілкової) стіни — дата арабськими цифрами без посвяти, з латинською літерою «г». Стеля (повал) з різаних плах, без додаткового утеплення, укладена поздовж на зруб і поперечний сволок, позначений чотирикінцевим хрестом. Дах двосхилий, на кроквах, з піддашшями і «дармовисами» на причілках. Критий соломою (первісно — колотими дошками). Дощані «щити» на причілках з вітровими дошками вивершені кониками та рогами. Вікна без луток, волокові, з дерев'яними засувками; передпічне вікно з рамою на 12 малих шибок. Двері на «вирії», з дощок, в'язаних шпугами.

Обладнання архаїчне: курна піч з глинобитним подом і склепінням («бочкою») на дерев'яній зрубній основі. Лучник з кайдуба виведений крізь стелю й горище за дах. Над припічком, біля дверей, стіновий димоволок з дошкою-засувкою. Вздовж «мерцової» стіни кілька жердок-гряд для сушіння дров. Попід чільною та причілковою стінами — лави. Стіл вузький, з однієї дошки, розрахований на вузький настільник. На жердці полотняний одяг, перетканий червоними смужками, вовняний смугастий ліжник. Перед полом бодня для одягу. На покуті хлібна діжа, стіл, накритий настільником, тканим у поперечні червоні смужки. Експонується «сивий» гончарний посуд із с. Рокита Старовижівського р-ну.

Сергій Верговський.

297.6.1.3.2. Шпихлір (шпихір) — с. Самари (хут. Козувате), Ратнівський р-н, Волинська обл., 17 ст. (архіт.). Квадратна клітка на соснових підвалинах, спертих на масивні дубові окоренки (лежні). Стіни з соснових плах, в'язаних «замками». Підлога дощана. Стеля з дощок, настелених повздовж, по зрубу і поперечному сволоку. Дах двосхилий, на кроквах, критий соломою парками, утворює перед дверима пiдда-

297.6.1.2.2. Клуня — с. Видраниця.

297.6.2.1. Гумно — с. Ларинівка (поч. 20 ст.) з овином — с. Араповичі (18 ст.).

297.6.2.2. Клуня — с. Сахутівка.

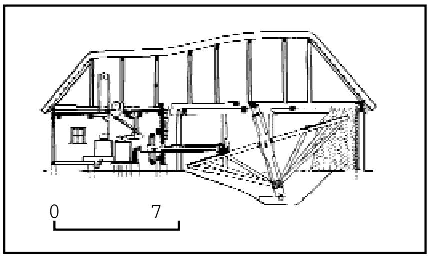

297.6.2.3. Поздовжній розріз.

297.6.2.3. Крупорушка-тупчак — с. Архипівка.

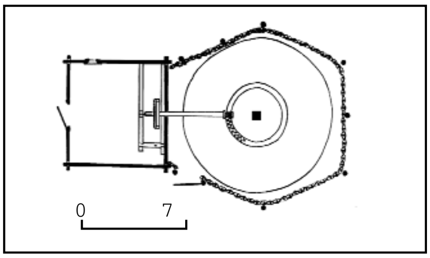

297.6.2.3. План.

шок, вітрові дошки мають орнітоморфне завершення, «щити» зашиті дошками, лаз на горище крізь дверцята у «щиті». З причілка дармовис прикрашено косим хрестом у квадраті і зубцями. Двері на «вирії». *Сергій Верговський.*

297.6.2. Лівобережне Полісся, 18 — поч. 20 ст. (архіт.). Займає східну частину комплексу. Налічує одинадцять пам'яток: садибу та окремі господарські будівлі. Експозиція не завершена, передбачається добудувати ще дві садиби та храм з дзвіницею.

В усіх типах будівель найхарактернішим для цього регіону є зрубні стіни хати, мащені рудою глиною, вітряки, згруповані на пагорбах навколо села, та високі зрубні храми, що домінують над усіма будівлями. Сошні хліви й клуні зберігають архаїчні прийоми каркасного будівництва з сохами й присохами без підкосів, закопаними у землю.

Всі будівлі мають чотирисхилі дахи, криті соломою, з м'якими гребенями. Лісяні стіни хлівів, клунь і тини типові для Подесення.

У зрубах простежуються всі відомі техніки в'язання вінців. Давня розвинена культура зрубу позначилася на вітряках-кругляках, виведених восьмериками, на храмах чи оборонних вежах. Для традиційних храмів регіону характерні дуже високі стіни та могутні зрубні бані, що є вершиною розвитку традиційного храмобудування в Україні. *Сергій Верговський.*

297.6.2.1. Гумно — (с. Ларинівка) поч. 20 ст., з овином — (с. Араповичі) 18 ст., Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл. (архіт.). Гумно — клуня для зберігання всього запасу збіжжя та його поступового обмолоту після додаткового підсушування снопів в овині. Стіни зрубні. «Ключі» спираються на стіни, ощіп, яким обв'язано три пари сох і верхній прогін, спертий на врубані в ощіп короткі підсішки («чепілки»). Дах критий соломою, в'язаною до лат тичками колосом донизу.

У глибині гумна, над обкладеним деревом підвалом («пîходом») з курною купольною піччю, встановлено рублену з соснового кругляка клітку овина без стелі, з підлогою (щоб не висипалося зерно) і продухами попід стінами для проходу гарячого повітря з «пîходу» і колосниками для снопів. Снопи завантажувалися крізь отвір, обернений до току. Над отвором на зрубі — гніздо для ікони, яка освячувала процес сушіння й обмолоту хліба.

Будівля характерна для північних районів Чернігівщини. *Сергій Верговський.*

297.6.2.2. Клуня — с. Сахутівка, Корюківський р-н, Чернігівська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Стіни зведені багатокутним видовженим зрубом. Дах чотирисхилий на двох сохах, з перекладом і ключами, критий соломою, в'язаною до лат тичками колосом донизу. Ворота на поздовжній стіні, кріпляться до вушаків кованими «куницями». Простір між сохами (проти воріт) займає тік. По боках — засторонки для збіжжя. *Сергій Верговський.*

297.6.2.3. Крупорушка-тупчак — с. Архипівка, Семенівський р-н, Чернігівська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Складається з двох приміщень, об'єднаних складним дахом на кроквах, критим соломою «під щітку». До зрубної клітки, власне крупорушки, прилягає тупчак (назва походить від кінного привода) — окреме кругле шестикутне приміщення з лісяними стінами. Власне тупчак, нахилений круг діаметром 8 м, обертається на валу під вагою виведених на

297.6.2.4. Млин водяний — с. Об'єднане.

297.6.2.5.1. Хата — с. Мамекине.
297.6.2.5.1. План.

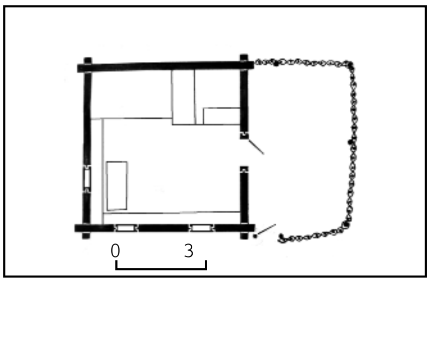

круг коней, що переступають (тупають) по рухомому кругу. Передачі, подібно до вітряка чи водяного млина, зв'язують круг з усіма механізмами крупорушки, що колись була обладнана жорнами, які згодом замінені на вальці. *Сергій Верговський.*

297. 6.2.4. Млин водяний — с. Об'єднане, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., 18 ст. (архіт.). Стоїть під греблею. Двоповерховий, зведений у зруб з масивних соснових брусів. Другий поверх утворює піддашок над дверима першого поверху. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий різаною дошкою. Входи на різних рівнях: з нижньої ділянки — на перший поверх, де розміщено скрині з борошном, з греблі — на другий, всередині поверхи сполучаються широкими й похилими сходами (щоб носити нагору мішки з зерном). Млин має дві пари жорен з двома водяними колесами середнього бою (первісно колеса були верхнього бою). Обладнання збереглося фрагментарно. Будівля не завершена. *Сергій Верговський.*

297.6.2.5. Садиба — Лівобережне Полісся, кін. 19 — серед. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, клуні, хліва та амбара, традиційно розміщеного через дорогу — на вигоні. Огороджена лісою.

297.6.2.5.1. Хата — с. Мамекине, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Дводільна (хата+сіни). Власне хата зрубна, зведена з масивного соснового кругляка. Сіни з каркасними плетеними з лози стінами прибудовані на поч. 20 ст. після втрати правої частини хати. Зруб в'язано круглими врубками з внутрішніми шипами («п'явками»), вінці між собою підігнані драчками і укладені на мох. Дах чотирисхилий, критий соломою, в'язаною до лат тичками колосом донизу. Зовні шпарована й мащена червоною глиною, всередині — шпарована й побілена. У сінях, на висоту зросту, лісяні стіни шпаровано зсередини. Стеля дощана. Вікна з лутками. Зовні довкола вікон побілено традиційно хвилями по вінцях.

Піч глинобитна на зрубі, напівкурна. Комин стіновий, викладений з сирцю, дим виводиться каглою в сіни і розходиться по горищу, бовдур відсутній. Біля печі дощаний піл, попід чоловою й причілковою стінами лави, врубані у зруби стін.

На покуті довгий стіл. Настільник затканий у перебір вибіленим «валом» геометричними орнаментами. На стіні образи, рушники, ткані червоними смугами, ромбами, хрестами, картами. Експонується традиційний одяг: жіночі сорочки, шиті «біллю», й плахти; на жердці — дерев'яна колиска, на стінах — мисник, старовинний музичний інструмент — ліра. *Сергій Верговський.*

297.6.2.5.2. Амбар — с. Бегоща, Рильський р-н, Курська обл. (тепер Російська Федерація), поч. 20 ст. (архіт.). Неутеплена наземна комора для зберігання збіжжя, морозостійких продуктів та побутових речей. Матеріал майже всіх конструкцій — дуб. Стіни взакидку по шулах, обв'язаних ощіпом, шпаровані глиною. Дах двосхилий, порівняно плаский, з кругляків, укладених на ощіп і поздовжній прогін, які спираються випусками у закрилину з кругляка, укладеного по випущених з даху крючинах. Покрівля з дерну, по краях утримується закрилинами. *Сергій Верговський.*

297.6.2.5.3. Клуня — с. Карацюбине, Коропський р-н, Чернігівська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Видовжена будівля з дахом, на дві сохи, з лісяними стінами, з дубовими присохами, обв'язаними ощіпом. Ліса плетена комлями до середини, прив'язана до ощіпу гужвою. Дах чотирисхилий на ключах, критий соломою, в'язаною до лат тичками колосом донизу. На довгій стіні двопільні ворота на «куницях».

Тут експонується стаціонарна олійниця з с. Лукнове Коропського р-ну та кілька переносних олійниць рамного і клинового типів. *Сергій Верговський.*

297.6.2.5.4. Хлів — с. Рижки, Коропський р-н, Чернігівська обл., серед. 20 ст. (архіт.). На дві сохи. Лісяні стіни з дубовими присохами, обв'язаними ощіпом, з підкосами на кутах. Ліса плетена комлями зовні (щоб не поранити худобу), зверху прив'язана до ощіпу гужвою. Дах чотирисхилий, критий по ключах і латах соломою «під щітку», в'язаною до лат перевеслами. На довгій стіні однопільні ворота, кріплені до вушака дубовою «куницею».

Сергій Верговський.

297.6.3. Правобережне Полісся 17—20 ст. (архіт.). Займає центральну частину експозиції. Налічує 28 споруд, згрупованих за будівельними типами. Незважаючи на спільність будівельних традицій і матеріалів (зокрема, немащених рублених стін та дощаних покрівель), кожна споруда вирізняється своєрідністю.

Складність будівельних традицій полягає у співіснуванні найархаїчніших рис народного будівництва з традиціями пізніших часів. Дерев'яні стіни, поширені у всіх спорудах, зведені по сохах взаміт і зрубом. Останній існує в численних різновидах: без врубок — в'язаний на кілках, в'язаний круглими врубками, врубками «зі щоками», «в кань», «у замок».

Зруб застосовується в конструкції стін й дахів. Зрубний дах зустрічається у двох варіантах — двосхилим накотом і шатром. Сошні дахи побутують у всіх функціональних типах будівель, включаючи житло, тут вони співіснують з традицією дахів на кроквах, яка є панівною в інших реґіонах.

Етапи розвитку народного житла простежуються від первісного куреня з центральним вогнищем до однокамерних хат з курними печами. Зберігаються різні варіанти прибудови до хати комор і сіней. Хати, стебки, токи й хліви з дахами на підсішках-«дідках» споріднені за архітектурою з маловивченими храмами, в яких основою шатрових верхів є центральний масивний підсішок-«король».

Сергій Верговський.

297.6.3.1. Дворище — Прип'ятське Полісся, 17—20 ст. (архіт.). Складається з двох хат, двох токів, хліва, стебки і кліті. Хати стоять на одному подвір'ї, до них наближені кліть і стебка. Окремо — ток і хлів, один ток розміщено через дорогу — на вигоні.

Експонується як зразок ведення спільного господарства великою патріархальною родиною-дворищем.

Сергій Верговський.

297.6.3.1.1. Хата — с. Біловіж, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 1697 (архіт.). Однодільна, без сіней. Зведена у зруб з соснового кругляка, в'язаного верхніми драчками і врубками. Стеля з поздовжніх дощок, укладених на зруб і поперечні сволоки, утеплена піском. Дах двосхилий на двох сохах, встановлених перед причілком і біля дверей, критий драницею, укладеною на «запісочник» й коньковий прогін і спертий у закрилини. Вікна волокові без луток. Стіновий димоволок розміщено над припічком курної печі.

Обладнання традиційне, з ознаками архаїчності. Під «запісочниками» у стіни врубані жердки-гряди. Піч без комина, курна, бита з глини на дощаному поду, укладеному на сохах і підвалинах. На розі печі — стовпчик-«дідок»,на який спирається поздовжня жердка перед полом. Дощаний піл і масивні плахи-лави укладені на сохи. Перед піччю плетений з лози, мащений глиною кіш для виведення диму з лучини, яку палять для освітлення хати. На покуті діжа, накрита надіжницею, біля покуті у стіну забитий «свічарник» з рушником.

297.6.2.5.2. Амбар — с. Бегоща.

Перед полом — бодня для одягу, стіл під тканим вузьким настільником, перетканим червоними смугами. На сінешній стіні на двох кілках висять ночви, що використовувалися як полиця. На «мерцовій» стіні різьблена посвята з датою. Давній тип однодільного житла 17 ст. *Сергій Верговський.*

297.6.3.1.2. Хата — с. Гажин, Наровлянський р-н, Гомельська обл. (тепер Республіка Білорусь), 18 ст. (архіт.). Первісно складалася з клітки хати й тристінка сіней, згодом у сінях вигороджено вузьку комору. Рублена з соснового кругляка, в'язаного верхніми драчками і врубками, з шестигранними затесами вінців на кінцях для спрощення форми врубок. Стеля дощана поздовжня, укладена на поперечних сволоках, що спираються на поздовжній сволок. Дахи двосхилі (окремі над хатою й сіньми), рублені накотом, криті драницею, спертою у закрилини. Вікна волокові без луток з дерев'яними засувками.

Піч курна, глинобитна, на дерев'яному помості, укладеному на масивний брус, врубаний у стіни. Посеред хати лучник — плетений та обмащений глиною кіш, з підвішеним до нього «залізом» для спалювання лучини. Перед полом дерев'яна колиска. На жердці традиційний одяг. У сінях дерев'яний та плетений посуд, «жень» — п'ятнадцятиметровий, плетений косицею плаский ремінь з лосиної шкіри (щоб лазити на дерево до вулика), пішня для довбання борті та ін. *Сергій Верговський.*

297.6.3.1.3. Кліть — с. Березове (хут. Зайці), Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 19 ст. (архіт.). Холодна комора для зберігання збіжжя та побутових речей. Клітка зрубу на стоянах зведена з соснового кругляка з нижніми драчками і врубками. Підлога дощана. Дах двосхилий, рублений накотом, критий драницею, спертою у закрилини, утворює піддашок перед дверима.

Сергій Верговський.

297.6.3.1.4. Стебка — с. Познань, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 19 ст. (архіт.). Зрубна, з соснового тесаного брусся. Стеля з дощок, укладених поздовж на зруб і на поперечний сволок, утеплена піском. Дах двосхилий, на двох, зв'язаних перекладом підсішках («дідках»), врубаних у верхні вінці стін, критий драницею, укладеною на прогон і зруб та спертою в закрилини.

Сергій Верговський.

297.6.3.1.5. Ток (клуня) — с. Біловіж, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 19 ст. (архіт.). Видовжена клітка з тесаних соснових плах. Дах двосхилий, на двох підсішках («дідках»), врубаних у поперечні стіни, з перекладом, на який навішено ключі, критий короткою драницею, прикріпленою тиблями до лат.

297.6.3.1.5. Ток (клуня) — с. Біловіж.
297.6.3.1.8. Хлів — с. Біловіж.

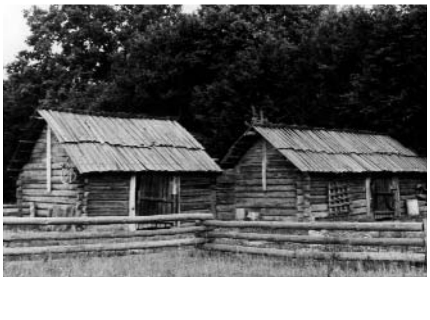

297.6.3.1.4. Стебка — с. Познань.

297.6.3.1.6. Ток (клуня) — с. Більськ.

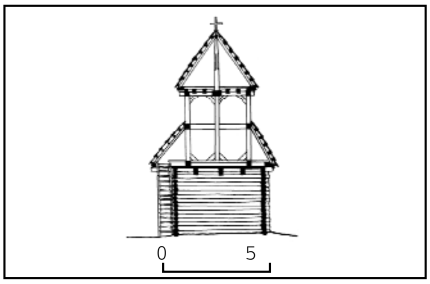

297.6.3.2.2. Дзвіниця — с. Великий Жолудськ. Поздовжній розріз.

297.6.3.2.3. Каплиця — с. Клесів.
297.6.3.2.3. Поздовжній розріз.

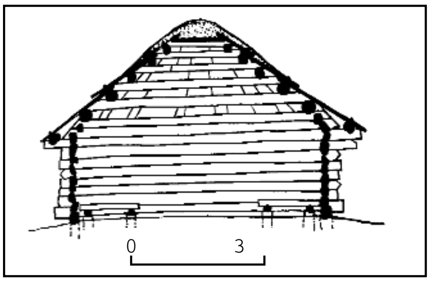

297.6.3.2.4. Ток (клуня) Корнійчука — с. Кишин. Поздовжній розріз.

Щити зашиті колениими дошками взакидку у пази «дідків». Однопільні ворота навішені на вушак бігуном із сучком. *Сергій Верговський.*

297.6.3.1.6. Ток (клуня) — с. Більськ, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 19 ст. (архіт.). Видовжений, багатокутний зі стінами, рубленими з соснових плах. Утворений двома тристінками, з'єднаними шулою й воротами. Для стійкості зруб поверху обв'язаний гнутими брусами-глицями. Дах двосхилий, на двох сохах з перекладом, на який навішено ключі, критий короткою драницею, тибльованою до лат. Тік для обмолоту займає середину, проти воріт, ліворуч — засторонок з дощаним подом для снопів, праворуч — стеля — «вишки» для сіна. Ток використовувався як клуня, і як сілник — клуня для зберігання корму худобі. *Сергій Верговський.*

297.6.3.1.7. Ток (клуня) Михайленка — с. Кишин, Олевський р-н, Житомирська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Квадратний, зведений у зруб з соснових брусів, в'язаних простими врубами з випусками. Дах чотирисхилий, критий по кроквах короткою драницею, тибльованою до лат. Однопільні ворота на бігуні. *Сергій Верговський.*

297.6.3.1.8. Хлів — с. Біловіж, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 19 ст. (архіт.). Видовжений, з рубленими стінами з тесаних соснових плах, в'язаних простими врубами з випусками. Дах двосхилий, на трьох підсішках («дідках»), врубаних у поперечні стіни та поперечну балку. Поверху «дідки» обв'язані прогоном, на який навішено ключі з латами. Критий короткою драницею, тибльованою до лат. Однопільні ворота на бігунах розміщені на поздовжній стіні. *Сергій Верговський.*

297.6.3.2. Комплекс культових будівель, 17—19 ст. (архіт.). Розміщений серед традиційних будівель, має з ними багато спільного щодо застосування будівельних матеріалів і техніки будівництва, зокрема, зрубів із кругляка, зрубних дахів, критих деревом. Складається з церкви, дзвіниці, каплиці, придорожнього хреста-каплиці й току, розташованих на вигоні, у місці повороту експозиційної дороги.
Сергій Верговський.

297.6.3.2.1. Воскресенська церква — с. Кисоричі, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 1789 (архіт.). Тридільна, зведена з соснового кругляка за поширеною у давньоруську добу технікою в'язання вінців верхніми драчками та круглими врубками. Бані чотирикутні, вивершені чотирикутними зрубними шатрами й ліхтарями. Центральна баня має архаїчний перехід від стін до підбанника через поздовжні балки. Оригінальні верхи втрачено 1877

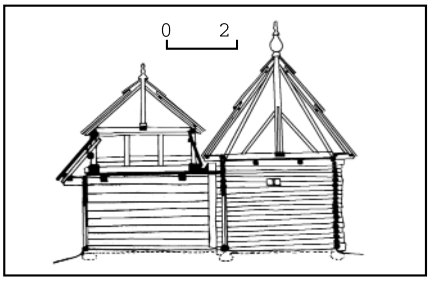

(є припущення, що вони були на «королях»). Під час перебудови церкви при підготовці святкування 900-річчя утвердження християнства на Русі верхи відтворено за аналогами церкви в с. Синкевичі (тепер Республіка Білорусь). *Сергій Верговський.*

297.6.3.2.2. Дзвіниця — с. Великий Жолудськ, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 1777 (архіт.). Двоярусна, з зовнішніми сходами на другий ярус — власне дзвіницю. Перший ярус — комора, рублена з соснового кругляка, в'язаного верхніми драчками і круглими врубами. Дзвіницю зведено у стовпи на стелі комори. Дах шатровий, виведений по хрестовині і центральному стовпу («королю») ключами, критий ґонтом. *Сергій Верговський.*

297.6.3.2.3. Каплиця — с. Клесів, Сарненський р-н, Рівненська обл., 17—18 ст. (архіт., іст.). За переказами, зведена пастухами на пагорбі над річкою біля старої «священної» берези, з-під якої било джерело.

Одноверха, зрубна. Стіни з соснового кругляка, в'язаного верхніми круглими врубками і драчками. Верх шатровий, сошний з центральним стовпом «королем», врізаним у хрестовину, укладену по дощаній стелі. Дах критий драницею по ключах і латах, верх «короля» виходить за дах і має антропоморфну форму. Вікна без луток, розтесані у сусідніх вінцях. Рами розраховані на круглі гутні шибки.

У 18 ст. до каплиці прибудовано з соснового брусся бабинець з невеликою вежею, встановленою на перекритті, та подібним шатром з антропоморфним завершенням.

Рідкісний зразок давньої храмової споруди. *Сергій Верговський.*

297.6.3.2.4. Ток (клуня) Корнійчука — с. Кишин, Олевський р-н, Житомирська обл., 19 ст. (архіт.). Місцевий тип клуні для зберігання й обмолоту збіжжя. Квадратна клітка, рублена з соснових плах, в'язаних простими врубками з випусками. Дах шатровий, зрубний, з неущільненими між собою вінцями, перекладеними один на другий, критий драницею. На менший вінець вгорі накладено дощану стелю («подок»), яку вкрито болотною травою («вишій»).

Унікальна господарська споруда.
Сергій Верговський.

297.6.3.3. Садиба — Володимиреччина, 19 ст. (архіт.). Експозиційно не завершена. Має складатися з невідтвореного

297.6.3.2. Комплекс культових будівель.

297.6.3.3.1. Хата — с. Мульчиці.
297.6.3.3.1. План.

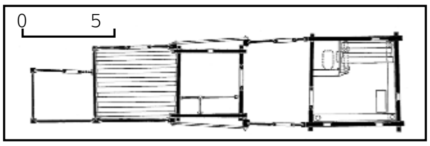

підварка (господарське подвір'я) і довгої хати (експонується). Традиція зведення підварків збереглася як релікт з системою дворів та подвір'їв великої неподільної патріархальної родини-дворища за часів Литовської держави.
Сергій Верговський.

297.6.3.3.1. Хата — с. Мульчиці, Володимирецький р-н, Рівненська обл., поч. 19 ст. (архіт.). Складається з хати, сіней, покліту, кліті і невідтвореного свининця. Хата й покліт рублені з соснового кругляка, в'язаного пласкими драчками й круглими верхніми врубками. Стіни сіней і кліті з соснового брусся та плах, взакидку по шулах. Стелі хати й покліту дощані, утеплені піском. Дах суцільний, на кроквах, критий соломою парками. Щит критий окремо від схилів даху, по невеликих кроквах і латах парками. Вікна різні: над полом — подвійне, волокове; передпічне — без волока і зі скляними шибками; покутнє — волокове, застільне — з оригінальними лутками й рамою на чотири шибки. Двері з колотих дощок на шпугах і кованих завісах.
Піч курна, глинобитна на дерев'яних полозах з дощаним подом. Стіни немащені й небілені. Біля печі піл, перед ним, на жердці, колиска з рамою, зашитою у мішок. Вздовж чолової та причілкової стін лави. На стінах — кілки для снування основи, у стелі — лучник з мішковини, натягнутої на обруч і обмащеної глиною. Для спалювання лучини до нього підвішують «залізо» — ковані ґратки. На покуті замість стола встановлено навиті кросна на дві підніжки, для виготовлення простого полотна.
Експонуються традиційні тканини і полотняний одяг, характерний для реґіону. *Сергій Верговський.*

297.6.3.4. Садиба — Коростенщина, кін. 18—19 ст. (архіт.). Експозиційно не завершена. Складається з хати, стебки, пасіки, огорожі з частоколу з хвіртками та воротами, верх яких різьблено спіралями (ворота 1924, привезені з с. Межирічка, Коростенський р-н Житомирська обл.). Біля садиби при дорозі — хрест-каплиця. У садибі передбачається встановити ток із с. Михайлівка Коростенського р-ну, на вигоні — ток із с. Мацьки Овруцького р-ну.
Сергій Верговський.

297.6.3.4.1. Хата — с. Бехи, Коростенський р-н, Житомирська обл., кін. 18—19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+ко-

297.6.3.4.1. Хата — с. Бехи.

297.6.3.5.2. Кліть — с. Березове.

297.6.3.5.3. Льох — с. Нетреба.

297.6.3.5.4. Ток (клуня) — с. Озеряни.

мора+сіни). Хата і комора зведені окремими зрубами. Стіни сіней зведені з плах, взакидку по шулах, з напільного боку сіней і комори. На поч. 19 ст. власне хату замінили новою: на рівні вікон — зруб з масивних дубових тесаних плах, вище — з соснових плах, в'язаних «у замки». Стеля з дощок, настелених поздовж по зрубу і трьох поперечних сволоках, спертих на масивний поздовжній сволок («дід»), який має фігурно затесаний зооморфний випуск на причілок. Сіни та комора рублені з масивних дубових плах, в'язаних архаїчними врубками. Стеля комори з дубових плах настелена в поперечному напрямку. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий драницею, закладеною у пази брусів-вільчиків, укладених по гребеню і рогах даху й прибитих до лат. Вікна великі, у дубових лутках з

297.6.3.5.1. Хата — с. Сєрники.

рамами на 20 малих шибок, навколо вікон шпаровано й помальовано сажею і білою глиною (за матеріалами мистецтвознавця П. Жолтовського). Двері на завісах.
Піч напівкурна, на дубових масивних підвалинах, встановлених на каменях, з глинобитним подом. Цегляний комин оздоблено глибоким рельєфним «дзеркалом». Є запічок, який освітлюється запічним віконцем на дві шибки, без луток. Перед піччю — «світач» з плетеним мащеним кошем і кованим «залізом» для спалювання лучини. Попід чоловою й причілковою стінами широкі лави, укладені на врубані у стіни підкоси і зв'язані між собою на покуті зубцями. Попід напільною стіною над полом і за піччю — жердки, на яких висить одяг, килими і подушки. Над дверима від сволока до пільної стіни — мисник, оздоблений фігурним «коником». На покуті образи на полицібожнику під довгою завіскою від середини чолової стіни до середини поздовжнього сволока.
Експонується стіл 18 ст. з стільницею криволінійної форми; представлені вироби килимарства, традиційно розвинені на Коростенщині.
Сергій Верговський, Раїса Свирида.

297.6.3.4.2. Стебка — с. Мединівка, Коростенський р-н, Житомирська обл., кін. 18—19 ст. (архіт.). Тепла наземна комора (для зберігання овочів), перед дверима — піддашок на двох стовпцях. Рублена з вільхових плах, в'язаних архаїчними врубками «у вугло». Вінці стін покладено на мох, стеля утеплена піском. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий соломою парками.
Сергій Верговський.

297.6.3.4.3. Ток (клуня) — с. Мацьки, Овруцький р-н, Житомирська обл., 18 ст. (архіт.). Рублений з соснового брусся, в'язаного простими врубками з випусками. Дах чотирисхилий на дві сохи, критий соломою парками по латах, битих до ключів тиблями. Ключі причілків навішені віялом, тибльовані на короткий переклад між наріжниками під гребенем даху. Ворота у довгій стіні на бігуні з сучком.
Сергій Верговський.

297.6.3.4.4. Ток (клуня) — с. Михайлівка, Коростенський р-н, Житомирська обл., 19 ст. (архіт.). Рублений з тесаних плах: дубових — у нижній частині зрубу і соснових — у верхній. Дах чотирисхилий, на дві сохи, з ключами, критий соломою парками по латах, в'язаних до ключів лозою. Ворота на бігуні з сучком. Ток для обмолоту посередині — між сохами; навпроти воріт праворуч і ліворуч — засторонки для снопів. *Сергій Верговський.*

297.6.3.5. Садиба — Прип'ятське Полісся, 18—20 ст. (архіт.). Складається з хати і кліті, об'єднаних дахом, льоху, кліті, току. Передбачено відновити хлів («хльов») для поросят.

297.6.3.5.1. Хата — с. Серники, Зарічненський р-н, 1821, з кліттю — с. Дроздинь, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 18 ст. (архіт.). Експонується як зразок одного з ранніх етапів формування тридільного планування житла з окремо поставлених будівель (хати й кліті), об'єднаних одним дахом. За легендою, хата зведена з верхів сосни, заготовленої для церкви. Рублена з соснового кругляка, в'язаного верхніми драчками і врубками. Стеля горбата, суміщена з конструкцією накотного двосхилого даху, утепленого піском і вкритого драницею по закрилинах і вільчику, закінченому спіральною волютою.

Кліть рублена з соснового кругляка. Підлога із колотих дощок. Крита разом з сіньми драницею, спертою в закрилини і закладеною у пази вільчика.

Піч курна, глинобитна, зведена на дощаному поду, настеленому по двох парах підвалин, зв'язаних фігурно затесаними копилами. Піл дощаний. Лави стоять попід чоловою й причілковою стінами. Понад стінами врубано масивні плахи-гряди, перед полом — жердка, укладена на стовпець печі («дід»). Перед піччю, ближче до чолової лави — «світач» — з кайдуба для виведення диму від лучини, яку спалюють на мащеному глиною окоренку-«дідку», що встановлений під комином. Мисник з простих полиць. На покуті стоять діжа, стіл, ослін, поруч — бодня для одягу. *Сергій Верговський.*

297.6.3.5.2. Кліть — с. Березове, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 18 ст. (архіт.). Холодна комора з піддашком перед дверима для зберігання збіжжя, одягу тощо. Стоїть на високих стоянах, рублена з нетовстого соснового кругляка («лутичини»), в'язаного верхніми драчками і круглими верхніми врубками. Підлога дощана. Дах двосхилий, рублений накотом, з випусками на піддашок, критий драницею, укладеною на накот і спертою у закрилини, випущені на крючинах.

Сергій Верговський.

297.6.3.5.3. Льох — с. Нетреба, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., серед. 20 ст. (архіт.). Стебка, опущена в землю на глибину, розраховану на рівень ґрунтових вод. Стіни рублені з дубових, ледь протесаних кругляків, в'язаних простими врубками з випусками. Дах двосхилий, накотний, з соснових кругляків, критий дерном (раж), укладеним по шару лляної костриці.

Сергій Верговський.

297.6.3.5.4. Ток (клуня) — с. Озеряни, Олевський р-н, Житомирська обл., 19 ст. (архіт.). Видовжена зрубна клітка з соснових плах, в'язаних простими врубками з випусками. Дах рублений двосхилим накотом, з соснових кругляків, критий драницею. На поздовжній стіні ворота на бігуні з сучком.

Сергій Верговський.

297.6.3.6. Садиба пасічника — Прип'ятське Полісся, 19—20 ст. (архіт.). На галявині у лісі. Складається з хати, стебки, хлівчука та пасіки з бортних вуликів-колод, встановлених на стоянах та розміщених на деревах. В садибі представлено архаїчний тип будівлі з порівняно пласкими дахами на поздовжніх прогонах. Експонуються знаряддя специфічного поліського бортного пасічництва. Поруч у лісі розміщено курінь, в долині — баню.

Сергій Верговський.

297.6.3.6. Пасіка — вулики-борті. Прип'ятське Полісся.

297.6.3.6.3. Курінь — с. Корощине. Поздовжній розріз. План.

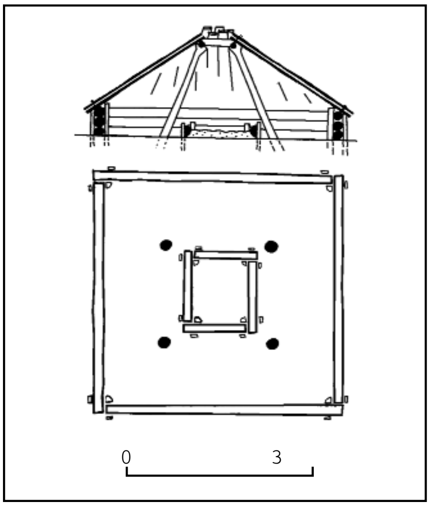

297.6.3.6.1. Хата — с. Блажове, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., 19 ст. (архіт.). Дводільне житло зі зрубною кліткою хати і сошним тристінком сіней. Хатній зруб в'язано з тесаного «на костку» соснового брусся простими врубками з випусками і покладено на мох. Стеля з коротих дощок, укладених вздовж на зруб і поперечний сволок, утеплена піском. Дах двосхилий, критий драницею, укладеною на зруб і два поздовжні прогони, встановлені на підкладках. Вікна без луток, з рамами, закладеними в четверті зрубу.

Сіни рублені взакидку по масивних шулах з одним широким пазом (гарою), на кутах по дві шули. Дах на двох сохах, критий драницею, укладеною на зруб і переклад сох.

У хаті збереглись окремі елементи оригінального традиційного обладнання. Піч-кам'янка з плетеним комином, стіл з одної колотої дошки, укладеної на закопані в землю сішки. Жорна перед дощаним полом, полиці для мисок, поздовжня колота і тесана соснова лава. Через малі розміри хати поперечна причілкова лава відсутня. У стелі, ближче до лави, «світач» — невеликий комин з кайдуба для виведення диму від лучини, яку спалюють на змащеному глиною окоренку, що встановлений під комином.

У сінях експонується обладнання бортного пасічництва: ласьбини — коробки для стільників, жень — ремінь, щоб вилазити на дерева, маточники та снозки, кліщі для видушування меду з стільників, пішня — для довбання борті та ін. *Сергій Верговський.*

297.6.3.6.2. Баня — с. Михайлівка, Олевський р-н, Житомирська обл., серед. 20 ст. (архіт.). Дводільна, складається з вузького тристінка сіней і власне бані — рубленої з соснового брусся клітки зі стелею, укладеною дошками вздовж, і дощаною підлогою. Дах двосхилий, критий дрібною драницею, щити не зашиті. Обладнана полицями, посудом для води. У кутку — піч-кам'янка.

Традиційно містилася на краю садиби, на леваді біля водойми, копанки.

Сергій Верговський.

297.6.3.6.3. Курінь — с. Корощине, Олевський р-н, Житомирська обл., 1974 (архіт.). Реконструкція (зведена майстрами з цього села за місцевими традиціями). Тимчасове житло, яке зводили під час робіт далеко від дому (заготівля лісу, рибальство, дальні сінокоси тощо). Стіни невисокі у три вінці, в'язані без врубок, на кілках. Дах сошний

297.6.3.6.1. План.

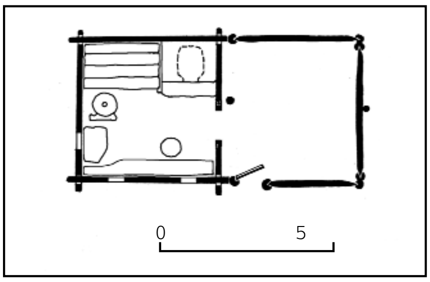

297.6.3.6.1. Хата — с. Блажове.

297.6.3.6.1. Інтер'єр.

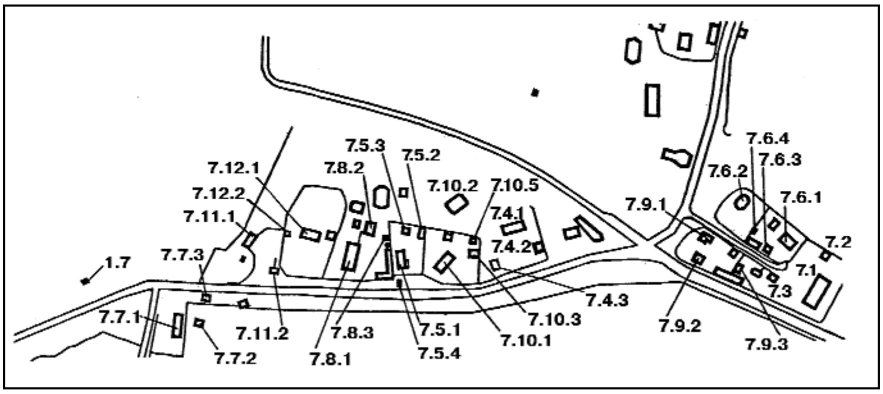

297.7. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Полтавщина і Слобожанщина».

шатровий, критий драницею, що спирається на стіну й ощіп, яким обв'язано чотири сохи всередині куреня. Гребінь даху відкритий, а під ним у курені обкладено деревинами відкрите вогнище («горен»). Попід стінами на хвої стелили постіль. На зиму курінь обкладали дерном (раж). Дві дошки даху правили за вхід. *Сергій Верговський.*

297.6.3.6.4. Стебка — с. Юрове, Олевський р-н, Житомирська обл., серед. 20 ст. (архіт.). Тепла наземна комора для зберігання городини. Зведена з соснового, кладеного на мох брусся, в'язаного простими врубками з випусками. Стеля дощана, утеплена піском. Дах критий драницею, укладеною на запісочники зрубу і поздовжні прогони, виставлені на підкладках.

Сергій Верговський.

297.6.3.6.5. Хлівчук — с. Грабунь, Рокитнівський р-н, Рівненська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Місцева назва хліва для поросят. Зрубна видовжена клітка, зведена з соснових брусів, в'язаних простими врубками з випусками. Дах односхилий, критий драницею.

Сергій Верговський.

297.7. Архітектурно-етнографічний комплекс «Полтавщина і Слобожанщина», 19—20 ст. (архіт.). В центрі музейної території. Експозиція відтворює особливості народної культури і побуту Полтавської, Луганської, частково Сумської та Донецької областей. Невеликою просторовою паузою розділяється на дві підзони. Тут встановлено понад 50 будівель, які відтворюють типовий для полтавсько-слобожанських поселень характер забудови. З них пам'ятками народної архітектури є 32 будівлі, 18 — реконструкції. Через погану збереженість підземної частини дерев'яних конструкцій, з метою повноцінно представити все розмаїття народної архітектури реґіону, частина пам'яток реконструйована за обмірами старих зразків, що були виявлені під час наукових експедицій.

За планувальною структурою в реґіоні переважають тридільні типи житла: «хата+сіни+комора», «хата+сіни+хатина», «хата на дві половини», «дві хати підряд», рідше зустрічаються двокамерний тип «хата+сіни» (у незаможних) та варіанти попередніх типів, ускладнені за рахунок перегородок.

Розповсюджений тип житла в реґіоні — зрубний. Разом з тим на Полтавщині, переважно в бідних на ліс південних районах, будували каркасні (комбіновані) хати, стіни яких по вікна зводились на сохах (підсішках), об'єднаних вище зрубною обв'язкою. Каркасні стіни житла обмазувалися глиною і білилися. В рублених хатах часто обмазували і білили тільки приміщення власне «хати», а комору і сіни залишали у відкритому дереві (зруб чи шули). Солом'яні покрівлі хат Полтавщини і Слобожанщини мали гладеньку поверхню без накладного гребеня і китиць, як на Наддніпрянщині. Висота стін і даху однакові.

Розвинене піддашшя покрівлі підтримувалося вишуканої форми стовпчиками з кронштейнами («кониками»), лиштви прикрашалися різьбленим геометричним орнаментом. На північному сході Полтавщини відомі «миті» хати, в яких стіни і стеля в інтер'єрі не обмазувалися і не білилися. Житло всередині прикрашалося декоративними тканинами, кахлями, полицями, в окремих випадках «миті» стіни і стеля оздоблювалися розписом.

Будівельні традиції Полтавщини мають багато спільного з традиціями Лівобережної Наддніпрянщини та лісостепової України. Тоді як Слобожанщина, значною мірою заселена вихідцями з півночі українського Полісся й близьких за культурними традиціями південних районів Росії, виробила своєрідний культурний комплекс.

Тут поширене зрубне житло, підняте на високі, обкладені торчами й засипані глиною «приспи», галереї, ощепини яких оздоблено пишним різьбленням. У хатах «миті» поперечні сволоки, житло прикрашають рушники

297.7.1. Гамазей — с. Луб'янка.
297.7.1. План.

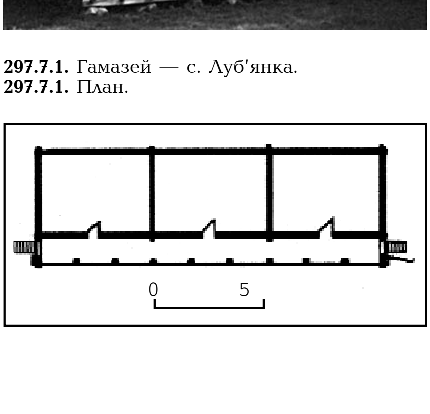

з традиційною «квіткою», шитою тамбурним швом та ін.

Надвірні будівлі — повітки, хліви, клуні — здебільшого плетені (з обмазкою або без неї). Комори й сажі рублені.

Крім надвірних будівель, в експозиції представлені вітряки, кузня, зерносховище сільської общини (гамазей).

Архітектурна експозиція «Полтавщина» створювалася арх. В. Красенком; Слобожанщина — арх. С. Верговським, з наступною участю архітекторів П. Вовченка та Б. Лук'янчука (науковий консультант — доктор архітектури В. Самойлович). Етнографічна експозиція розроблялась Н. Зяблюк і С. Щербань [922]. *Петро Вовченко.*

297.7.1. Гамазей — с. Луб'янка, Білокуракинський р-н, Луганська обл., 19 ст. (архіт.). Велика комора (18×8×8 м) для зберігання зерна громади на випадок неврожаю чи стихійного лиха. Підвалини споруди встановлено на масивні валуни, які на 0,5 м виступають над поверхнею землі. Стіни рублені з дубових плах. З чолового боку — галерейка на десяти стовпчиках. Дах чотирисхилий, критий по кроквах і латах соломою «внатрус». *Петро Вовченко.*

297.7.2. Комора — с. Грицаївка, Білокуракинський р-н, Луганська обл., 20 ст. (архіт.). Підвалини на каменях. Стіни з протесаного бруса в зруб з випусками. Підстрішна балка (лиштва) з різьбленим геометричним орнаментом. Перед дверима — піддашок на чотирьох стовпчиках. Стеля і підлога з дощок. Дах чотирисхилий, критий по кроквах і латах соломою.

Петро Вовченко.

297.7.3. Комора — с. Нещеретове, Білокуракинський р-н, Луганська обл., 20 ст. (архіт.). Підвалини на стоянах. Рублена з плах у півдерева з м'яких порід з випусками. Лиштва піддашка різьблена геометричним орнаментом. Стеля і підлога з дощок. Дах чотирисхилий, критий по кроквах і латах соломою «внатрус». *Петро Вовченко.*

297.7.4. Садиба — с. Бобрівник, Зіньківський р-н, Полтавська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, сажа. Огороджена тином. За хатою насаджено вишневий садок. У садибі планується встановити пасіку.

297.7.4.1. Хата — с. Бобрівник, Зіньківський р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт.). Тридільна (хата+сіни+комора). Рублена з плах м'якої породи дерева. Стіни хати зовні обмазані глиною і побілені, всередині — чисте дерево («миті» стіни). Стіни комори і сіней немазані глиною і небілені з обох боків. Дах чотирисхилий, критий соломою. У сінях плетений та обмазаний глиною димохід («бовдур»), двоє дверей. У хаті піч з кахляним комином. На чотирьох стінах та стелі відтворено поліхромний розпис за зразком хати с. Яблучного Зіньківського р-ну (виконаний у 1970-і рр. худ. А. Кугаєм).

Інтер'єр хати весільний: стіни святково прибрано розкішними полтавськими рушниками, стрічками. На столі традиційний полтавський коровай з шишками. Експонуються рідкісна мальована скриня із зображенням козака Мамая та багато вишуканого гончарного посуду.

Хата за своїм інтер'єром одна з найвиразніших серед експозиції.

Петро Вовченко.

297.7.4.2. Комора — с. Бірки, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Підвалини на дубових стоянах. Рублена з брусів. Стіни з щільно підігнаних однакових плах. Піддашок на чотирьох стовпчиках. Дах чотирисхилий, критий соломою «оберемками». Лицьову площину бруса, яка спирається на стовпчики піддашка, декоровано рівномірно розташованими просвердленими дірочками, що створюють своєрідний легкий орнамент. *Петро Вовченко.*

297.7.4.3. Саж — м. Зіньків, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Будівля для утримання свиней, з годівницею під навісом. Підвалини на стоянах. Стіни рублені з протесаного дубового брусу з випусками. Двері ліворуч від годівниці. Стеля і підлога з дубових дощок. Дах двосхилий, критий соломою, обидва фронтони зашиті шальовкою. *Петро Вовченко.*

297.7.5. Садиба — с. Велика Павлівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., кін. 19—20 ст. (архіт.). Комплекс будівель малоземельного селянина-хлібороба, який додатково займався гончарним промислом. За хатою, що стоїть поблизу дороги, міститься комора, праворуч від неї — реконструйоване гончарне горно. На подвір'ї заскладована й огороджена тином гончарна глина. За хатою вишневий садок. Навпроти садиби, де лінія забудови вулиці робить вигин, у курдонері експонується колодязь-«журавель», що надає їй затишності і мальовничості. *Петро Вовченко.*

297.7.5.1. Хата — с. Велика Павлівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Багатодільна (хата + сіни + хатина + комора) з прибудованими хижею і ґанком на стовпчиках.
Стіни рублені з плах, всередині та зовні обмазані глиною і побілені, хижа-чулан не обмазана, вертикально шальована дошками. Навколо хати висока призьба, підведена червонуватою глиною. Дах чотирисхилий, критий соломою. На вікнах одностулкові віконниці з різьбленням.
У хатині експонується гончарний круг, багато різноманітного глиняного посуду. Під стелею — полиці («п'ятра») для просушування свіжовиготовленого посуду. В комірчині стоять малі жорна, на яких гончар розмелював поливу.
Тип житла характерний для північно-східної Полтавщини. *Петро Вовченко.*

297.7.5.2. Гончарне горно — смт Опішня, Зіньківський р-н, Полтавська обл., 1970-і рр. (архіт.). Відтворене народним майстром Й. Сулимою за зразком, що був поширений в селищі у кін. 19 — на поч. 20 ст. *Петро Вовченко.*

297.7.5.3. Комора — с. Деревки, Котелевський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Підвалини на дубових стоянах. Рублена з брусів. Піддашок на чотирьох стовпчиках. Дах чотирисхилий, критий соломою «оберемками». У коморі, крім продуктів, зберігалися гончарні вироби. *Петро Вовченко.*

297.7.5.4. Криниця — с. Тарасівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Рублена з тесаних дубових колод (цямрин).
Біля криниці встановлено «журавель» поч. 20 ст. з с. Вельбівка Гадяцького р-ну. Це дерев'яна соха з розвилкою, у якій на дерев'яній осі обертається «звід» — деревина, товщий кінець якої править за противагу; до тоншого кінця прикріплена тичка з відром. *Петро Вовченко.*

297.7.6. Садиба — с. Червонопопівка, Кремінський р-н, Луганська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Подвір'я селянина, характерне для північно-східної частини Слобідської України поч. 20 ст. Огороджене тином, на вході ворота з жердин і хвіртка. Подвір'я поділено на «чисте», де розташовані хата, комора, саж, реконструйовані повітка і погріб, та господарське, де міститься клуня. *Петро Вовченко.*

297.7.6.1. Хата — с. Червонопопівка, Кремінський р-н, Луганська обл., кін. 19 ст. (архіт., мист.). Дводільна (хата + сіни), чоло та причілок мають галерейки на стовпчиках. Підвалини на дубових стоянах. Стіни хати рублені з дубового бруса, сіни — в закидку. Стіни хати й сіней обмазані глиною і побілені з обох боків. У хаті «митий» поперечний сволок-полиця. Дах чотири-

297.7.2. Комора — с. Грицаївка.

297.7.3. Комора — с. Нещеретове.

297.7.4.1. Хата — с. Бобрівник.
297.7.4.1. План.

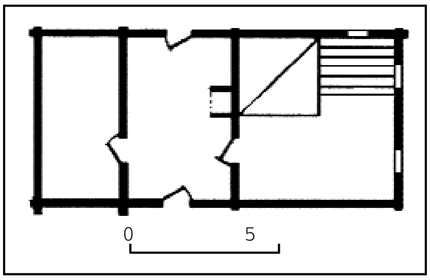

297.7.4.3. Саж — с. Зіньків.

297.7.4.2. Комора — с. Бірки.

297.7.5.2. Гончарне горно — смт Опішня.

297.7.6.1. Хата — с. Червонопопівка.
297.7.6.1. План.

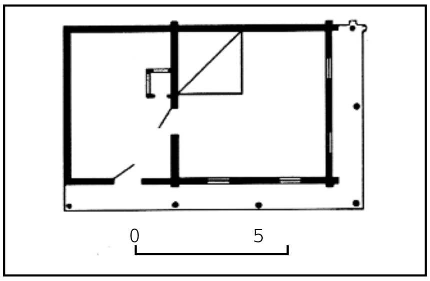

схилий, критий соломою «внатрус». У сінях встановлено плетений на всю висоту обмазаний димохід («верх»).
Різьблення застосовано у завершеннях стовпчиків-колонок, в обрамленнях вікон, на лиштвах під стріхою. На вікнах двостулкові віконниці, пофарбовані в чорний колір з білими геометричними елементами, що типово для цієї місцевості. Піч обмазана кольоровими глинами та прикрашена настінним розписом. На стінах сюжетний розпис (виконаний господинею хати). Експонуються яскраво вишиті рушники. *Петро Вовченко.*

297.7.6.2. Клуня — с. Луб'янка, Білокуракинський р-н, Луганська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Для зберігання необмолочених снопів, соломи, сіна. Зрубана з осикового кругляка, у плані — восьмигранна. Підвалини та верхня обв'язка з дуба. На останню спирається дах, в якому крокви з латами на дерев'яних тиблях, шатрове покриття — солома «внатрус». Стіни пошпаровані глиною. Двері двостулкові. *Петро Вовченко.*

297.7.6.3. Комора — с. Тецьке, Старобільський р-н, Луганська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Підвалини на дубових стоянах. Рублена з вербових плах. Піддашок на чотирьох стовпчиках. Дах чотирисхилий, критий соломою «оберемками». *Петро Вовченко.*

297.7.6.4. Саж — с. Хворостянівка, Старобільський р-н, Луганська обл., поч. 20 ст. (архіт.). З годівницею під навісом, що спирається на два стовпчики. Підвалини на валунах. Стіни рублені з дубових брусів. Підлога і двері з дубових дощок. Дах трисхилий на кроквах, критий соломою «внатрус». Горище на піддашші призначалося для утримання голубів або зберігання дрібного реманенту. *Петро Вовченко.*

297.7.7. Садиба — с. Кунцеве, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Комплекс будівель селянина-хлібороба, який додатково займався чумацьким промислом. Складається з хати на дві половини і двох комор, кузні (споруда реконструйована). Садиба перебуває у стадії формування, передбачається встановлення інших будівель.

297.7.6.2. Клуня — с. Луб'янка.

297.7.7.1. Хата — с. Кунцеве, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., кін. 19 ст. (архіт.). Багатодільна на дві половини (хата+сіни+хата+комора). За конструкцією стін комбінована: від підвалин до верху вікон — каркасна; вище (4—5 вінців над вікнами) — зрубна. У землю закопано дубові сохи, між якими по горизонтальних глицях сторчма заплетено лозу та обмазано з обох боків глиною. Стіни зовні й всередині побілені. Стеля складається з двох поздовжніх сволоків, на які покладено «слижі» (перекладини), потім настелено шаром очерету з двобічною глиняною обмазкою. Зовнішні випуски поздовжніх сволоків мають фігурне різьблення у вигляді коників. Дах чотирисхилий, на кроквах, критий соломою «оберемками». *Петро Вовченко.*

297.7.7.1. Хата — с. Кунцеве.

297.7.7.2. Комора — смт Нові Санжари.

297.7.7.3. Комора — с. Судівка.

297.7.6.3. Комора — с. Тецьке.

297.7.7.2. Комора — смт Нові Санжари, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Кліть з піддашком на чотирьох восьмигранних стовпчиках. Стіни з протесаного бруса з'єднано в зруб з випусками. Підлога й стеля з дощок. Дах чотирисхилий, утворений кроквами та наріжниками, критий по латах м'ятою соломою «оберемками». *Петро Вовченко.*

297.7.7.3. Комора — с. Судівка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Кліть з піддашком на чотирьох стовпчиках. Стіни з протесаного бруса з'єднано в зруб з випусками. Кілька нижніх вінців бічних стін мають довші випуски на ширину піддашка, внаслідок чого він з боків закритий. Підлога і стеля з дощок. Дах чотирисхилий, утворений кроквами та наріжниками, критий соломою парками. *Петро Вовченко.*

297.7.8. Садиба — с. Лелюхівка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Комплекс будівель заможного селянина-хлібороба. Складається з хати, комори, сажа та реконструйованих будівель за обмірами оригіналів — клуні кін. 19 — поч. 20 ст. (с. Шовкопляси, Новосанжарський р-н), криниці поч. 20 ст. (с. Лелюхівка, Новосанжарський р-н), курника поч. 20 ст. (с. Лелюхівка, Новосанжарський р-н), оборогу для сіна поч. 20 ст, (с. Михайлівка, Диканський р-н), повітки поч. 20 ст. (с. Забрідки, Новосанжарський р-н), погреба поч. 20 ст. (с. Коноплянка, Великобагачанський р-н), половника кін. 19 — поч. 20 ст. (с. Шовкопляси, Новосанжарський р-н). Огороджена тином.
В садибі представлені майже всі типи господарських будівель реґіону. *Петро Вовченко.*

297.7.8.1. Хата — с. Лелюхівка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт., мист.). Тридільна (хата+сіни+хата), за конструкцією комбінована: від підвалин до верху вікон стіни на стовпах, верхня частина стін обох хат (кілька вінців) та сінешні стіни рублені — сіни взакидку, хати — у зруб. Перед хатою — галерейка на восьми колонках. Стіни хати зовні та всередині обмазані глиною і побілені, сінешні стіни — з обох боків «чисте» дерево. Дах чотирисхилий, критий соломою «оберемками». У першій знизу латі по забитих в неї кілочках заплетено тинок, який утримує покрівлю від сповзання.
Кожна половина хати має самостійне опалення, на що вказують окремі печі і два димоходи («бовдури»).
У правій половині хати піч з кахляним комином, поруч з нею — лежанка. Піч та лежанка підведені кольоровими глинами. Лави для сидіння з різьбленими

297.7.8. Половник — с. Шовкопляси.

297.7.8.1. Інтер'єр хати.

спинками. У лівій половині хати (світлиці) піч також оздоблена кольоровими глинами, заглиблену частину комина («дзеркало») з рельєфно виліпленим білим хрестом пофарбовано в блакитний колір. У сінях двоє зовнішніх дверей (прохідні сіни) в чільній і затильній стінах. У сінях до стін, суміжних з печами, притулені масивні, шатрової форми, димоходи — «бовдури», що вивищуються від долівки вгору за межі даху. Дим у «бовдур» потрапляє з печі через отвір — каглу в сінешній стіні хати, який закривають «заткалом», коли в печі не палиться. «Бовдури» виплетені з ліси й обмазані. Знизу в них влаштовані дверцята. У світлиці експонується полив'яний посуд, що виготовлявся в місцевих осередках гончарства. Тип хати поширений на півдні Полтавщини. *Петро Вовченко.*

297.7.8.2. Комора — с. Деревки, Котелевський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Кліть з піддашком на чотирьох стовпчиках. Підвалини на дубових стоянах. Стіни рублені з брусів. Ліворуч перед входом влаштовано дощані сходи на горище. Дах чотирисхилий, критий соломою «оберемками». *Петро Вовченко.*

297.7.8.2. Комора — с. Деревки.

297.7.8. Погріб — с. Коноплянка.

297.7.8.1. Хата — с. Лелюхівка.
297.7.8.1. План.

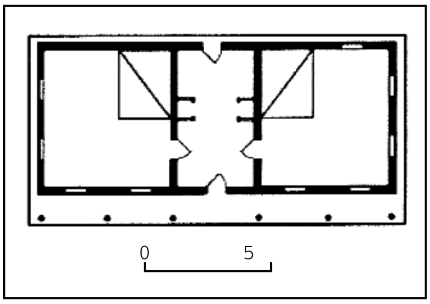

297.7.9.1. Хата — с. Новоохтирка.
297.7.9.1. План.

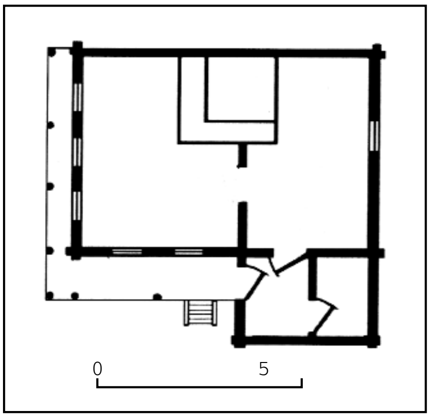

297.7.8. Курник — с. Лелюхівка.

297.7.8.1. Інтер'єр хати.

297.7.8.3. Саж — с. Велика Павлівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Рублена споруда з годівницею спереду, що закривається лядою. Над нею нависає піддашок, який спирається на два стовпчики. У лівій бічній стіні — двері. Дах трисхилий, критий солом'яними парками. У фронтоні даху дверцята на горище, що використовувалось для утримування голубів. *Петро Вовченко.*

297.7.9. Садиба — с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н, Луганська обл., кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, комори, сажа та реконструйованих за обмірами оригіналів будівель — клуні поч. 20 ст. (с. Заїківка Білокуракинський р-н), повітки поч. 20 ст. (с. Муратове Новоайдарський р-н), погреба поч. 20 ст. (с. Луб'янка Білокуракинський р-н). Огороджена тином. Біля хвіртки — ворота з жердин. На території садиби — плодові дерева. Садиба характерна для східної Слобожанщини — Луганщини. *Петро Вовченко.*

297.7.9.1. Хата — с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н, Луганська обл., 19 ст. (архіт.). Чотиридільна (сіни+хата+хатина+чулан) з кутовою чільно-причілковою галерейкою на сімох стовп-

297.7.8.3. Саж — с. Велика Павлівка.

297.7.9.2. Комора — с. Олексіївка.

297.7.9.3. Саж — с. Новоохтирка.

297.7.10.2. Клуня — с. Велика Павлівка.

чиках, на які з чола та причілка спираються врубані один в один бруси (лиштви) з геометричним різьбленим орнаментом. Підвалини на високих стоянах, між якими всуціль закопано стовпчики з тоншого дерева, і все це обмазано глиною. Стіни з рублених дубових плах, всередині обмазані глиною і побілені. Стіни сіней та чулана — з обох боків «чисте» дерево. Бічні стіни хати побілені лише під стріхою, решта — обмазані червонуватою глиною. Дах чотирисхилий, критий соломою «внатрус». З причілка — три вікна.
Характерною особливістю інтер'єра є те, що піч топили з боку хатини. Димохід — «верх» встановлено на горищі. Над дахом проглядається його дощана зовнішня частина. Поруч з піччю — лежанка, попід стінами — лави-дивани з різьбленими спинками. Тут же експонується ткацький верстат.
Петро Вовченко.

297.7.9.2. Комора — с. Олексіївка, Білокуракинський р-н, Луганська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Кліть комори підвалинами спирається на камені. Стіни виготовлені з плах у зруб з деревини листяних порід. З причілка піддашок на чотирьох стовпцях, на які спирається лиштва, оздоблена різьбленим геометричним орнаментом. Дах чотирисхилий, під соломою.
Петро Вовченко.

297.7.9.3. Саж — с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н, Луганська обл., поч. 20 ст. (архіт.). З годівницею під піддашком. Підвалини на валунах. Стіни рублені з дубових брусів. Піддашок з лиштвою, декорованою різьбленим геометричним орнаментом, спирається на два стовпчики. Підлога і двері з дубових дощок. Дах трисхилий, на кроквах, критий соломою «внатрус». Горище використовувалося для утримування голубів або зберігання дрібного реманенту. *Петро Вовченко.*

297.7.10.4. Криниця — с. Тарасівка.

297.7.10.1. Хата — с. Попівка.
297.7.10.1. План.

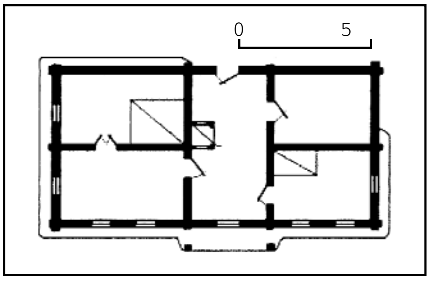

297.7.10. Садиба — с. Попівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, клуні, комори, криниці, сажа, реконструйованого погреба поч. 20 ст. (за зразком, виявленим у с. Малі Будища Зіньківського р-ну) та воріт з хвірткою.

297.7.10.1. Хата — с. Попівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт.). Багатодільна (хата + сіни + світлиця + хатина + комора) з піддашком на двох стовпчиках. Стіни рублені з липових плах, всередині «мите» дерево, зовні обмазані глиною і побілені (крім комори та сіней). У сінях двоє дверей, на причілкових кутах верхні випуски ощепу різьблені у вигляді коників. Призьба та вікна підведені червоною глиною. Дах чотирисхилий, критий соломою парками. Димохід («бовдур») плетений і обмазаний глиною. Вікна з одностулковими віконницями на майстерно кованих завісах.
Світлиця прибрана вишитими кілковими рушниками. *Петро Вовченко.*

297.7.10.3. Комора — с. Савинці.

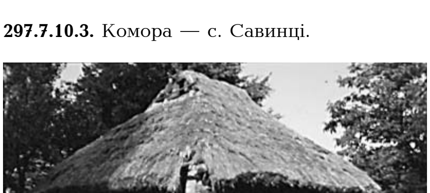

297.7.10.2. Клуня — с. Велика Павлівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Конструктивною основою стін є стовпи, що утворюють вертикальний каркас, в які горизонтально закріплено глиці (жердини), заплетені сторч (вертикально) лозою та обмазані глиною. Дах чотирисхилий, критий соломою парками. Всередині клуні дах підтримується двома сохами з розвилками, на яких лежить поздовжній сволок з навішеними на нього ключинами. Двері двостулкові, шальовані. *Петро Вовченко.*

297.7.10.3. Комора — с. Савинці, Миргородський р-н, Полтавська обл., 1823 (архіт.). З піддашком на чотирьох восьмигранних колонках (нижня третина — чотиригранна). Підвалини на дубових стоянах. Стіни рублені з плах та брусів м'яких порід дерева. Випуски зрубин на піддашку мають протесані декоративні зубці. Дах чотирисхилий, критий соломою парками.

297.7.10.5. Саж — с. Глинськ.

297.7.11.1. Хата — с. Ревазівка.
297.7.11.1. План.

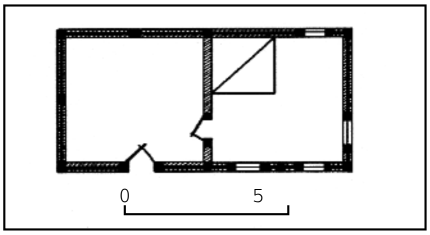

Найстаріша в експозиції Полтавщини датована комора. *Петро Вовченко.*

297.7.10.4. Криниця — с. Тарасівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Рублена з дубових плах (цямрин) з коротким випуском. Зверху прибито дошки, до яких прикріплено дугоподібну перекладину з дерев'яним блоком для вірьовки. Над криницею на двох стовпчиках з розкосами — чотирисхилий піддашок , критий соломою. *Петро Вовченко.*

297.7.10.5. Саж — с. Глинськ, Роменський р-н, Сумська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Годівниця спереду під піддашком, що спирається на два стовпчики. Стіни рублені з брусів. У лівій бічній стіні двері. Дах трисхилий, критий соломою парками. На фронтоні піддашка невеликі дверцята на горище, яке використовувалося для утримування голубів. *Петро Вовченко.*

297.7.11. Садиба — с. Ревазівка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт.). Складається з хати та погреба. Огороджена від вулиці невисоким тином, з боку поля — латами. За хатою насаджено вишневий садок.

297.7.11.1. Хата — с. Ревазівка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт.). Дводільна (хата+сіни), комбінованої каркасно-зрубної конструкції: стіни до верху вікон зведені в закидку на вербових сохах (підсошках), вище — зрубна обв'язка (ощіп) з чотирьох вінців. Стіни заплетені лозою, обмазані глиною і побілені, тильна стіна зовні обмазана кольоровою глиною. Навколо хати глиняна призьба. Верхні вінці ощепу та поздовжній сволок мають випуски на причілку, утворюючи значний винос даху. Дах чотирисхилий, критий очеретом. *Петро Вовченко.*

297.7.11.2. Криниця — Гадяцький р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт.). Рублена з дубових плах (цямрин). Зверху прибито дошки. Біля криниці встановлено «журавель». По другий бік криниці встановлено довбаний жолоб для напування худоби. *Петро Вовченко.*

297.7.12. Садиба — смт Шишаки, Шишацький р-н, Полтавська обл., 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Складається з хати, сажа, реконструйованого погреба поч. 20 ст. (за зразком, виявленим

297.7.12.1. Хата — смт Шишаки.
297.7.12.1. Інтер'єр.

297.7.12.1. План.

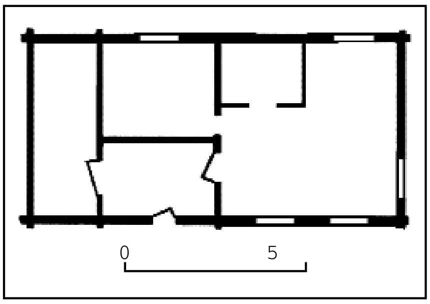

у с. Вельбівка Гадяцького р-ну) та погрібника (наземна споруда для захисту від дощів з двосхилим дахом на крокваx, критим очеретом). Біля дороги садок, проїзд через який веде до двору. *Петро Вовченко.*

297.7.12.2. Саж — с. Вельбівка.

297.7.11.2. Криниця — Гадяцький р-н.

297.7.12.1. Хата — смт Шишаки, Шишацький р-н, Полтавська обл., 19 ст. (архіт.). Чотиридільна (хата+сіни+хатина «прибік»+комора). Підвалини на дубових стоянах. Стіни рублені з м'яких порід дерева. Зовні стіни хати і тильна стіна сіней обмазані глиною, чільна і причілок — побілені, комора і сіни — у відкритому зрубі. Всередині стіни хати і хатини, як і решта приміщень, «чисті». Зовнішні випуски сволоків різьблені у вигляді уступів. Дах чотирисхилий, критий соломою. «Бовдур» лісяний (плетений), обмазаний глиною. *Петро Вовченко.*

297.7.12.2. Саж — с. Вельбівка, Гадяцький р-н, Полтавська обл., поч. 20 ст. (архіт.). Перевезений нерозібраним, встановлений в музеї у 1980-х рр. арх. Б. Лук'янчуком.

З годівницею праворуч від дверей. Підвалини на дубових стоянах. Стіни рублені з дубових брусів. Дах чотирисхилий, на крокваx, критий соломою. *Петро Вовченко.*

297.8. Архітектурно-етнографічний комплекс «Українське село 1960—70-х рр.» (архіт.). У південно-західній частині музею, пл. 12 га. Тут встановлено копії 33 будівель найхарактерніших типів індивідуального сільського житла 1960—70-х рр. із шести реґіонів України — Карпат, Наддніпрянщини, Півдня України, Поділля, Полісся, Полтавщини і Слобожанщини. Кожен реґіон представлений окремою групою будівель, до складу якої входять одна—дві характерні садиби з повним набором господарських приміщень. Таким чином представлено безперервність давніх народних традицій, шляхи формування садиб у повоєнні роки (розміщення житла, його архітектурно-планувальну структуру).

Для їх спорудження застосовані місцеві будівельні матеріали (дерево, камінь, базальт, пісковик, черепашник, вапняк та ін.).

Конструкції житла гірських районів Карпат зберігають давню традицію народного будівництва: зведення стін «взруб», покриття даху ґонтом, прикрашення деталей різьбленням та ін.

У північних, східних та південних районах України стіни зводили із цегли, естетичність житла посилювали орнаментальним муруванням, тинькуванням стін, кольоровим та рельєфним оздобленням.

Внутрішнє планування житла і облаштування інтер'єрів відрізняється різноманітністю (розписи на стінах, меблі місцевого виробництва, варіанти печей, вироби декоративно-ужиткового мистецтва та ін.).

Архітектурне вирішення народного сільського житла 1960—70-х рр. та

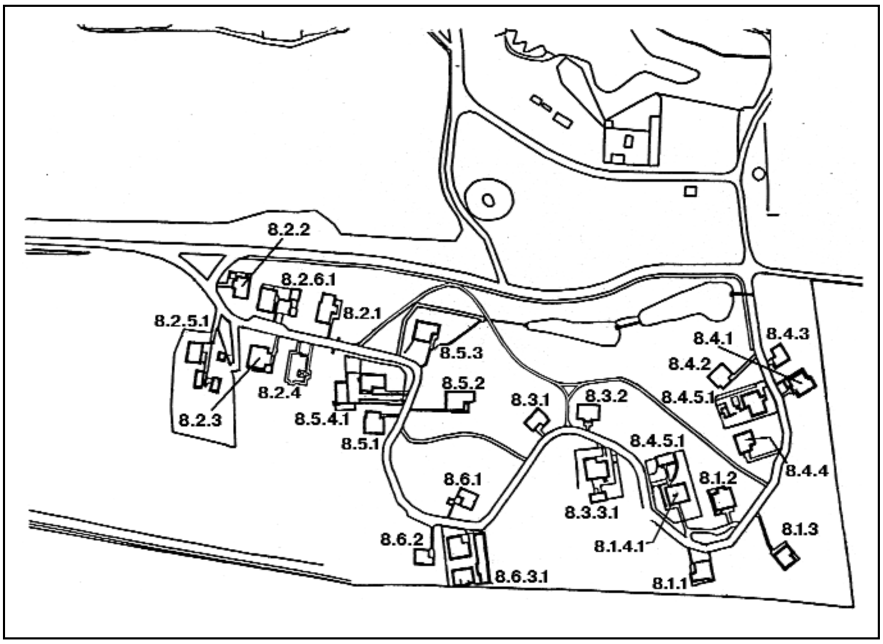

297.8. Схема архітектурно-етнографічного комплексу «Українське село 1960—70-х рр.».

декоративність хатнього начиння поєднують у собі як риси давніх народних традицій, так і новації сучасної народної творчості.

Автори генерального та тематичного планів — архітектори С. Сабатюк, М. Ходаківський [923].

Микола Ходаківський.

297.8.1. Карпати, 1960—70-і рр. (архіт.). До експозиції входять будівлі з Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Народне житло карпатського реґіону України відзначається своєрідністю архітектурних та конструктивних вирішень, багатим художнім оздобленням інтер'єрів.

Великого поширення в цей період набуло житло мансардного типу. В гірських районах будинки споруджувалися з дерева, з ґонтовим покриттям, в передгірських і особливо в низовинних — з цегли та саману, з черепичним покриттям. *Микола Ходаківський.*

297.8.1.1. Житловий будинок — с. Барвінок, Ужгородський р-н, Закарпатська обл., 1966 (архіт.). Одноповерховий з мансардою, на буто-бетонному фундаменті. Саманно-цегляний, тинькований двоколірним тиньком, орнаментований. Дах чотирисхилий, критий черепицею. Вікна (два на головному фасаді, одне на мансарді) мають обрамлення з геометричним орнаментом.

Складається з веранди, вітальні, кухні-їдальні, дитячої, спальні, комірчини, ванної, санвузла. Внутрішні дерев'яні сходи ведуть на мансарду, де влаштовано літню спальню.

Експонуються плетені меблі з м. Іршава, ясенові меблі — з м. Мукачеве; килими майстрині народної творчості Г. Визичканич; скатертини, гардини, серветки М. Греги; традиційна закарпатська кераміка І. Галаса, В. Газдика. *Микола Ходаківський.*

297.8.1.2. Житловий будинок — с. Коростів, Сколівський р-н, Львівська обл., 1955 (архіт.). Одноповерховий, на стовпчастому фундаменті. Дерев'яний, рублений зі смерекових брусів. Дах двосхилий, стрімкий, критий ґонтом. Вздовж головного фасаду — веранда, яка перегукується з відкритою галереєю старобойківської хати.

Складається з веранди, передпокою,

297.8.1.1. Житловий будинок — с. Барвінок.
297.8.1.1. План.

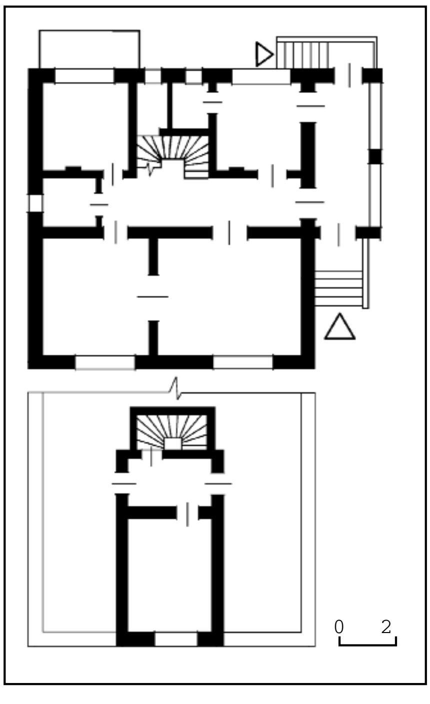

вітальні, спальні, кімнати бабусі, кухні-їдальні з окремим господарським входом, комірчини.

Експонується вишивка, різьблення по дереву М. Біласа та інших яворівських майстрів, килими та доріжки з геометричними орнаментами в зелено-коричневій та жовто-коричневій кольоровій гамі Глинянської фабрики «Перемога»; карбування, гутне скло, кераміка Львівської керамікo-скульптурної фабрики. *Микола Ходаківський.*

297.8.1.3. Житловий будинок — с. Ямна (тепер у межах м. Яремча)**, Надвірнянський р-н, Івано-Франківська обл., 1964** (архіт.). Одноповерховий з мансардою, на кам'яному фундаменті, з підвалом. Дерев'яний, рублений зі смерекових брусів. Дах хрещатий з контурним різьбленням деталей, критий ґонтом. В опорядженні будинку широко використано місцеві матеріали, традиційні елементи архітектури.

Складається з передпокою, вітальні, спальні, кухні, санвузла. На мансарді дві літні кімнати, спальня та господарське приміщення. У підвалі пивниця.

Експонуються вироби народних майстрів Гуцульщини та Покуття: косівська кераміка П. Цвілик, килими С. Повщук, М. Ганущак, килимові вироби (верети, ліжники, килими, доріжки) творчого об'єднання «Гуцульщина», ткані вироби Г. Василащук, вишиваний рушник Г. Герасимович, орнаментальний розпис на папері П. Хоми.

Микола Ходаківський.

297.8.1.4. Садиба — с. Іспас, Вижницький р-н, Чернівецька обл., 1975 (архіт.). Складається з житлового будинку та господарських будівель (комора, пташник, гараж, криниця). Житловий будинок чоловим фасадом звернений у бік вулиці. Курдонер перед будинком утворює «чистий» двір. За будинком, у глибині ділянки, розташоване господарське подвір'я з окремим виїздом на вулицю.

Микола Ходаківський.

297.8.1.4.1. Житловий будинок — с. Іспас, Вижницький р-н, Чернівецька обл., 1975 (архіт.). Одноповерховий з мансардою, на буто-бетонному фундаменті. Цегляний, тинькований «під шубу». Цоколь облицьовано червоним пісковиком. Дах двосхилий, критий червоною черепицею.

Складається з веранди, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні. З передпокою дерев'яні сходи ведуть на мансарду до кімнати відпочинку та просторого горища. З кухні є вихід на господарське подвір'я. У будинку три груби, облицьовані кахлями місцевого виробництва. Екстер'єру будинку надають декоративності й експресивності контрастні й водночас гармонійні колористичні сполучення: стіни темно-зеленого кольору з жовто-вохристою смугою посередині об'єднують ряд вікон і різьблену веранду. Завдяки стриманості, лаконічності форм і ліній споруда сприймається монументальною.

В кімнатах експонуються меблі Чернівецької меблевої фабрики; килими й доріжки Хотинської фабрики килимових виробів. *Микола Ходаківський.*

297.8.2. Південь України, 1960—70-і рр. (архіт.). До експозиції входять будівлі з Автономної Республіки Крим, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. У степових районах України най-

297.8.1.2. Житловий будинок — с. Коростів.
297.8.1.2. План.

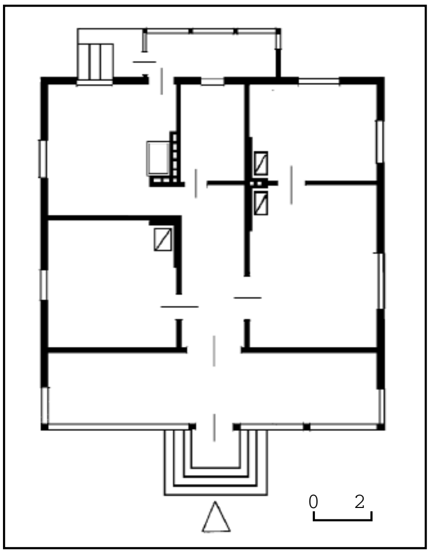

297.8.1.3. Житловий будинок — с. Ямна.
297.8.1.3. План.

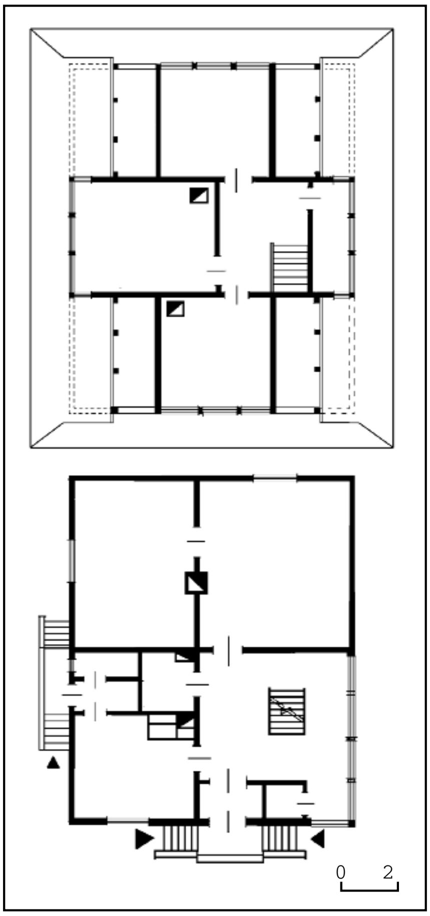

297.8.1.4.1. Житловий будинок — с. Іспас.
297.8.1.4.1. План.

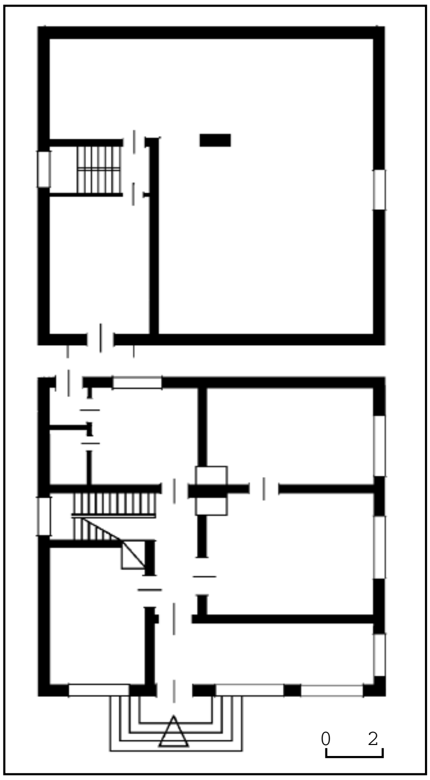

поширенішими були садиби з прибудованими до житла в один ряд господарськими будівлями під дво- або чотирисхилими черепичними дахами з розвиненими фронтонами. Специфіки південному житлу надають й кам'яні огорожі, звернені до вулиці палісадники.

Микола Ходаківський.

297.8.2.1. Житловий будинок — с. Біленьке, Запорізький р-н, Запорізька обл., 1973 (архіт.). Одноповерховий, на бутобетонному фундаменті, цегляний. Дах двосхилий, критий шифером. Високі вікна врівноважують видовженість будинку, зумовлену прибудовою до нього господарських будівель. Троє вікон бічного фасаду за традицією виходять на вулицю.

Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні, літньої кухні, двох комірчин, сіней, ванної, санвузла.

Зовні світло-рожевий колір стін вдало поєднується з білими рельєфними елементами споруди.

У кімнатах експонуються меблі місцевого об'єднання «Запоріждерев», вишиванки майстрині А. Корнієнко, керамічний посуд гончарів Т. Гостєва, А. Колумбет. На стінах живопис самодіяльного художника Ю. Краснокутського. *Микола Ходаківський.*

297.8.2.2. Житловий будинок — м. Скадовськ, Херсонська обл., 1964 (архіт.). Одноповерховий з мансардою, на бетонному фундаменті. Цегляний, тинькований. Дах двосхилий, критий шифером. Золотавий колір стін фасаду вдало поєднано з кольором дерев'яної різьбленої підшивки фронтонів.

Складається з невеликої веранди, коридору, вітальні, спальні та кухні-їдальні з додатковим господарським виходом. З коридору дерев'яні сходи ведуть на мансарду, де влаштовано спальню, художню майстерню та передпокій з виходом на велику терасу.

В кімнатах представлені меблі Херсонської меблевої фабрики, Херсонського суднобудівного заводу та Новокаховської меблевої фабрики (тканина Херсонського бавовняного комбінату). В інтер'єрі — керамічні вироби майстра М. Бабешка, вишиті рушники майстрині А. Щітки, мереживо ручного плетіння до постільної білизни Н. Пархоменко, роботи художників М. Порика, Л. Комарової, В. Семенюк, сувенірні скловироби (вази, фужери) Херсонського заводу скловиробів, дерев'яні скриньки, оздоблені інтарсією по дереву і річковим перламутром, скринька, виготовлена майстром Г. Сергєєвим.

Микола Ходаківський.

297.8.2.3. Житловий будинок — с. Троїцьке, Біляївський р-н, Одеська обл., 1962 (архіт.). Одноповерховий, на бетонному фундаменті. Вимурований із черепашника, тинькований «під шубу». Дах чотирисхилий, критий шифером. На пастельному зеленому тлі стін білим кольором виділяються пілястри, карниз, облямування вікон.

Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, казанної, санвузла. Всі приміщення згруповано навколо передпокою, що є характерним для Одещини.

У будинку експонуються меблі Одеського і Котовського меблевих комбінатів; килими народних майстринь М. Гудко та М. Іванько (із сіл Молдове і Плахтіївка Саратського р-ну); перебірне ткацтво Одеського виробничого об'єднання; серветки і покривала майстрині Н. Котлярової; роботи майстрів у техніці наскрізного різьблення батька й сина В. і В. Шалайдів.

Микола Ходаківський.

297.8.2.4. Житловий будинок — с. Ярке Поле, Кіровський р-н, Автономна Республіка Крим, 1976 (архіт.). Одноповерховий, на кам'яному фундаменті. Перед входом — невелика тераса.

297.8.2.1. Житловий будинок — с. Біленьке.
297.8.2.1. План.

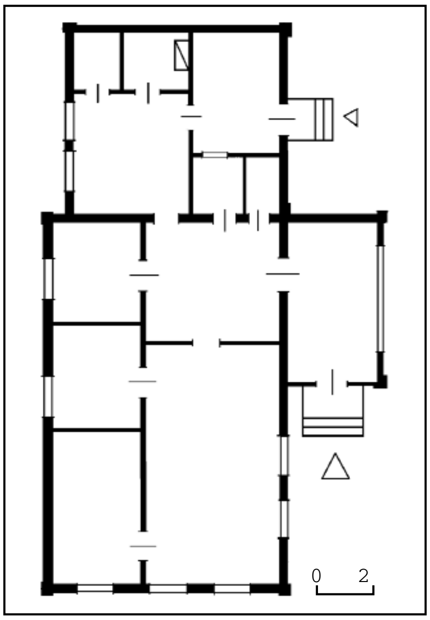

Вимурований із черепашника, облицьованого вапняком. Цоколь із зеленого діориту. Дах чотирисхилий, критий черепицею.

Складається з передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, літньої кухні, майстерні, комірчини, ванної, санвузла. Підсобні приміщення та літня кухня розташовані під одним дахом із житловим будинком, внаслідок чого влаштовано внутрішнє подвір'я — зелену кімнату, що є характерним для Півдня України.

У будинку представлені меблі місцевого виробництва, вироби народних майстрів. *Микола Ходаківський.*

297.8.2.5. Садиба — с. Петриківка, Петриківський р-н, Дніпропетровська обл., 1969 (архіт.). Складається з житлового будинку, господарського блока (літня кухня, комора, льох), гаража, криниці. Будівлі вільно розташовані на відкритому подвір'ї з окремим господарським виїздом. Окремо стоять гараж та криниця з дерев'яним навісом. Огорожа з металевої сітки. *Микола Ходаківський.*

297.8.2.5.1. Житловий будинок — с. Петриківка, Петриківський р-н, Дніпропетровська обл., 1969 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Саманний, облицьований силікатною цеглою «на ребро». Дах чотирисхилий, критий шифером, пофарбований у червоний колір. На бічному фасаді три вікна, оздоблені нащільниками з традиційним для півдня орнаментом.

Складається з веранди з комірчиною,

297.8.2.3. Житловий будинок — с. Троїцьке.
297.8.2.3. План.

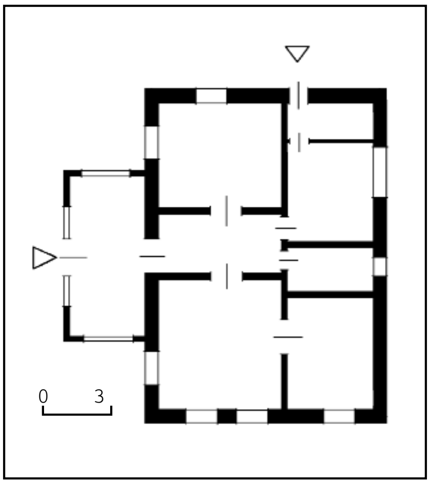

297.8.2.4. Житловий будинок — с. Ярке Поле.
297.8.2.4. План.

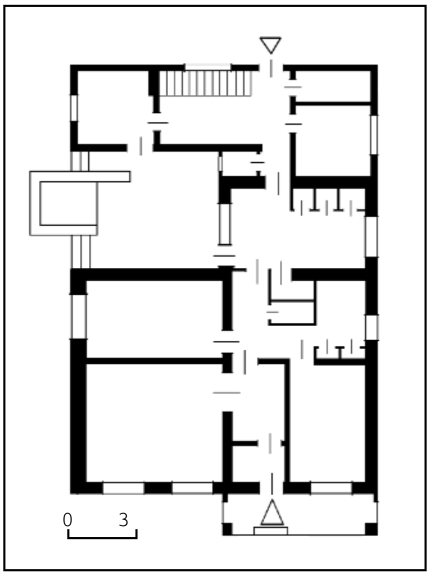

297.8.2.2. Житловий будинок — м. Скадовськ.
297.8.2.2. План.

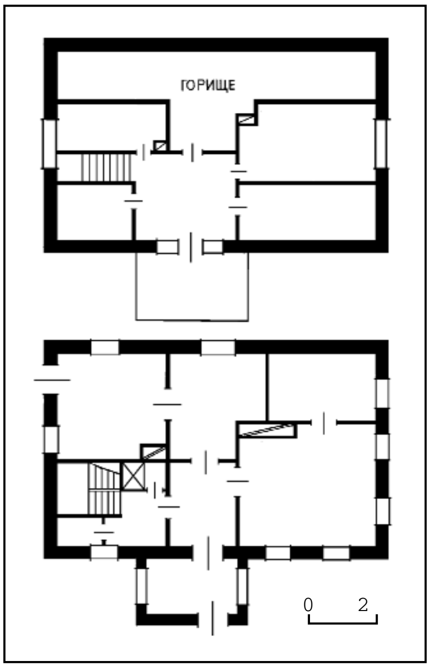

передпокою, вітальні, з'єднані через двері зі спальнею, дитячої, кухні-їдальні та ванної.

Інтер'єр кімнат оздоблено петриківським настінним розписом, виконаним майстром Ф. Панком та його учнями. Експонуються: дерев'яний посуд, розписаний майстринею Г. Самарською та майстрами А. Глущенком, В. Глущенком, А. Пікуш; рушники, виткані майстринею А. Вільховою; витинанки А. Авдієнко. *Микола Ходаківський.*

297.8.2.6. Садиба — с. Себине, Новоодеський р-н, Миколаївська обл., 1962 (архіт.). Складається з житлового будинку, літньої кухні, хліва. Будівлі вільно розташовані на подвір'ї. Невисока огорожа з мурованого черепашника. Спільне кольорове вирішення споруд та хвилястий абрис черепичних дахів зумовлюють архітектурну цілісність садиби. *Микола Ходаківський.*

297.8.2.6.1. Житловий будинок — с. Себине, Новоодеський р-н, Миколаївська обл., 1962 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Вимурований з черепашника, тинькований. Дах чотирисхилий, критий черепицею. Будинок пофарбований у синій колір, карниз, пілястри й облямування вікон підкреслені білим кольором.

Складається з передпокою, просторої вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, літньої кухні, санвузла.

Тут експонуються меблі Миколаївського суднобудівного заводу, панно,

297.8.2.5.1. Житловий буднок — с. Петриківка.
297.8.2.5.1. План.

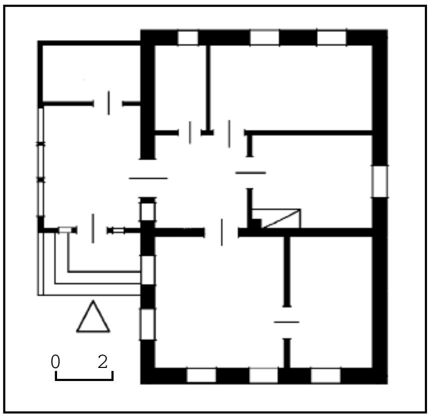

297.8.2.6.1. Житловий будинок — с. Себине.
297.8.2.6.1. План.

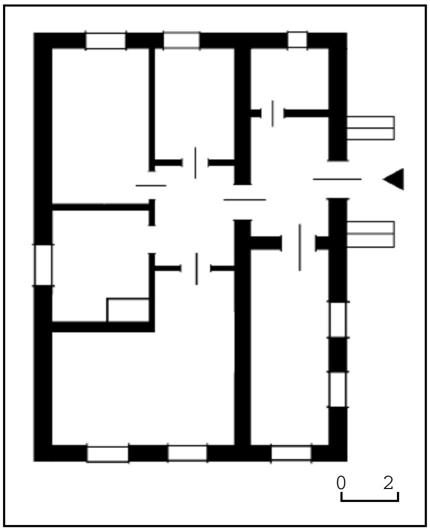

297.8.3.1. Житловий будинок — с. Білоусівка.
297.8.3.1. План.

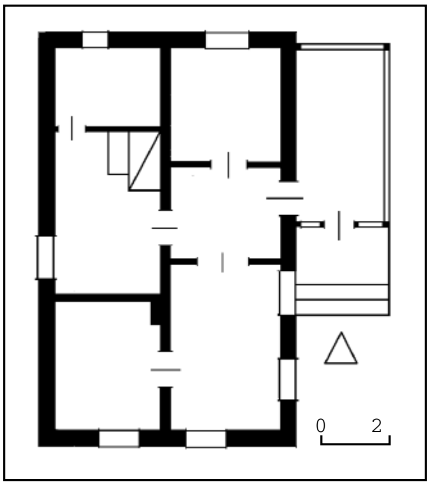

297.8.3.2. Житловий будинок — с. Іване Пусте.
297.8.3.2. План.

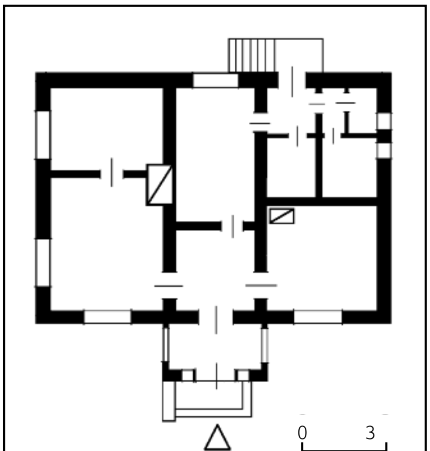

виконане технікою соломки майстром народної творчості В. Клок, керамічні вироби Миколаївського заводу скломатеріалів, вишиті рушники з рослинним орнаментом (майстрині О. Буга, Н. Стручкова), ткані рушники із с. Лиса Гора Первомайського р-ну, виконані Р. Івановою, копія килима поч. 20 ст. (майстриня М. Гавриляк), дерев'яні цукерниці, ложки, скриньки (майстри М. Васильєв, В. Колисниченко).

Микола Ходаківський.

297.8.3. Поділля, 1960—70-і рр. (архіт.). До експозиції входять будівлі з Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей. Архітектура поселень Поділля відзначається співмасштабністю з довкіллям, раціональним використанням місцевих будівельних матеріалів. Однією з особливостей народного будівництва реґіону є декоративність. Застосування двох кольорів — білого та блакитного — здавна побутує в оздобленні хат Поділля. І хоча у сільському будівництві відбулися докорінні зміни, місцеві художні традиції й досі визначають архітектурно-художнє вирішення сучасних будинків, візерунок карнизів і пілястрів, загальний вигляд подільського житла.

Микола Ходаківський.

297.8.3.1. Житловий будинок — с. Білоусівка, Тульчинський р-н, Вінницька обл., 1953 (архіт., мист.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Саманний, тинькований. Дах чотирисхилий, критий шифером. Для цього будинку, як і для реґіону, характерне зовнішнє оздоблення стін технікою рельєфного штампа: на поверхню сирого тиньку у певній послідовності накладають штампи різної форми (листок, зірка, квітка тощо), натискують на них, внаслідок чого на стіні залишається рельєфний відбиток. Потім стіну фарбують у ніжно-блакитний колір. Світло, яке падає на стіну під різними кутами, створює додатковий декоративний ефект.

Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні, ванної. Опалюється піччю та грубою. Піч оздоблена народним малюванням, виконаним майстром Ф. Демишканом.

Експонуються меблі Вінницької меблевої фабрики, плетені меблі Козятинського ліспромгоспу; килими та вишиті тканини Клембівської фабрики художніх виробів «Жіноча праця» і художнього об'єднання «Вінничанка»; керамічні вази гончара К. Білодіда.

Микола Ходаківський.

297.8.3.2. Житловий будинок — с. Іване-Пусте, Борщівський р-н, Тернопільська обл., 1969 (архіт.). Одноповерховий з верандою, на бетонному фундаменті. Цегляний, тинькований. Дах чотирисхилий, критий шифером. Пілястри й цоколь рустовані, веранда з фігурним фронтоном, карнизи з прорізною бляхою.

У плані — близький до квадрата. Складається з передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, комори, ванної. Опалюється грубами, облицьованими кахлями місцевого виробництва.

Експонуються меблі Кременецької меблевої фабрики, килими і доріжки Мельнице-Подільської фабрики народних промислів, вироби майстрів М. Безкоровайної та Г. Гасай, плетіння з рогози — Я. Ремінецького, традиційний гончарний посуд і дитяча іграшка майстра І. Бойка (с. Гончарівка, Монастириський р-н), освітлювальні прилади Тернопільського об'єднання «Ватра». Будівля характерна для південних районів Тернопільщини.

Микола Ходаківський.

297.8.3.3.1. Житловий будинок — с. Устя.
297.8.3.3.1. План.

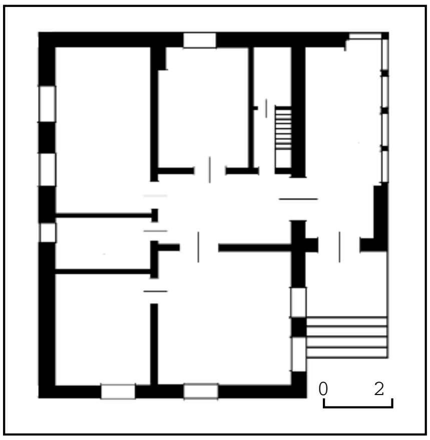

297.8.4.2. Житловий будинок — с. Бехи.
297.8.4.2. План.

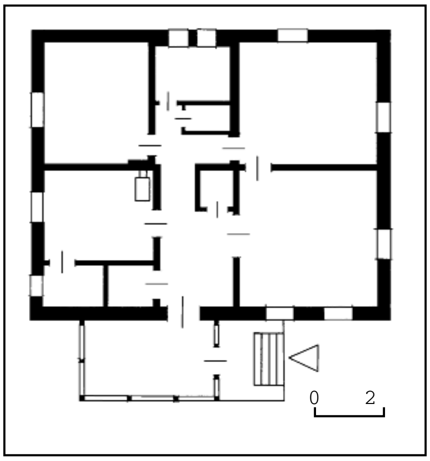

297.8.4.1. Житловий будинок — с. Березовичі.
297.8.4.1. План.

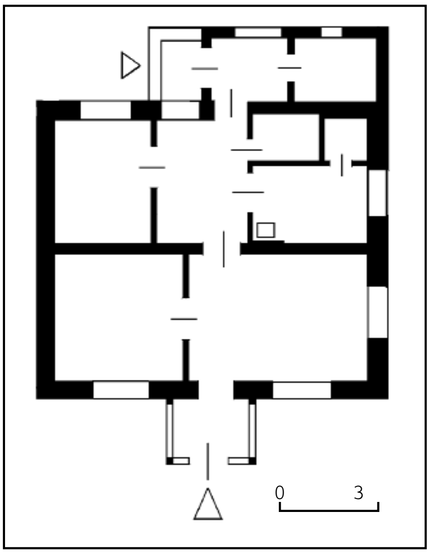

297.8.3.3. Садиба — с. Устя, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., 1976 (архіт.). Складається з житлового будинку, літньої кухні, гаража та хліва під одним дахом, криниці. Житловий будинок від вулиці відокремлює невеликий квітник, поряд криниця. Господарські будівлі розташовані за будинком на подвір'ї з окремим виїздом на вулицю. Огорожа дерев'яна. Рельєфне тинькування стін усіх споруд з блакитним пофарбуванням, декоративне об'ємно-пластичне вирішення оголовків димарів, водовідводів, дашків визначають загальний колорит садиби.

Микола Ходаківський.

297.8.3.3.1. Житловий будинок — с. Устя, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., 1976 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Цегляний, тинькований. Дах чотирисхилий, критий шифером. Зовні стіни опоряджено рельєфним штампом з пофарбуванням у традиційний блакитний колір. Навіси, димар і ринви оздоблено мережкою з жерсті, що надає будинку архітектурно-художньої виразності.
Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, комірчини, санвузла. Всі приміщення згруповані навколо передпокою.
У кімнатах експонуються меблі Хмельницької меблевої фабрики, Шепетівського деревообробного комбінату, килими й тканини Староушицького комбінату, витинанки майстрині Л. Мазур, кераміка майстрині О. Пиріжок, оригінальні розписи народного умільця О. Пажимського, роботи по дереву М. Мельничука, посуд Полонського виробничого об'єднання «Фарфор».

Микола Ходаківський.

297.8.4. Полісся, 1960—70-і рр. (архіт.). До експозиції входять будівлі з північної частини Житомирської та Чернігівської областей, північно-західної частини Волинської та Рівненської областей, північно-східної частини Сумської обл. Регіон багатий на торф, граніт, базальт, пісковик, вапняки, глину. В сільському будівництві поряд з місцевими будівельними матеріалами при зведенні споруд застосовуються й нові — цегла звичайна та силікатна, шлакоблоки, бетон, черепиця, шифер тощо.

Микола Ходаківський.

297.8.4.3. Житловий будинок — с. Калюжинці.
297.8.4.3. План.

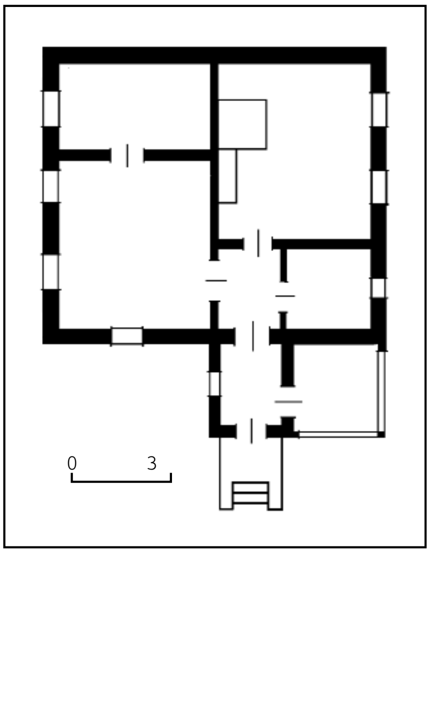

297.8.4.1. Житловий будинок — с. Березовичі, Володимир-Волинський р-н, Волинська обл., 1970 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Цегляний, тинькований набризком «під шубу». Дах двосхилий, критий шифером. Фасади вохристого кольору. Пілястри й карнизи з традиційним для Полісся білим геометричним орнаментом. Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої (декоративний розпис у кімнатах виконано майстром О. Макаренком), кухні-їдальні. Веранда сполучається з вітальнею. Інші допоміжні приміщення мають окремий господарський вхід.
Експонуються меблі деревообробних комбінатів міст Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського; килими, вишивки, кераміка та вироби з лози майстрів Д. Мороза і С. Музичука, портрет Лесі Українки, виконаний в техніці інтарсії майстром О. Арив'янюком.

Микола Ходаківський.

297.8.4.2. Житловий будинок — с. Бехи, Коростенський р-н, Житомирська обл., 1969 (архіт.). Одноповерховий, на кам'яному фундаменті. Стіни цегляні, тинькованi. Цоколь з червоного

297.8.4.4. Житловий будинок — с. Піски.
297.8.4.4. План.

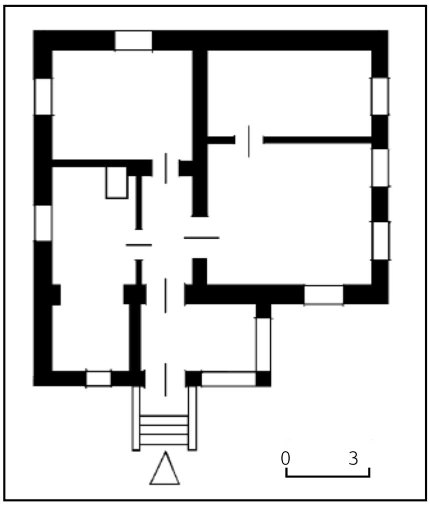

граніту. Дах двосхилий, критий черепицею. Блакитно-зелене пофарбування стін вдало поєднується з білими пілястрами й облямуванням вікон. Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, ванної. В будинку представлені меблі виробничого об'єднання «Житомирдерев», килими Овруцького промкомбінату і народних місцевих майстрів (с. Левковичі, Овруцький р-н), посуд Коростенського та Баранівського фарфорових заводів. *Микола Ходаківський.*

297.8.4.3. Житловий будинок — с. Калюжинці, Срібнянський р-н, Чернігівська обл., 1962 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Цегляний, тинькований. Дах чотирисхилий, критий шифером. Карниз з червоної цегли, нащільники і віконниці з характерним поліським орнаментом, що виділяється на білому тлі стін.

Складається з веранди, коридору, передпокою, вітальні, спальні й кухні-їдальні, санвузла. Ліворуч біля входу — піч, за піччю — піл.

Експонуються лозові меблі Чернігівської головної дослідно-експериментальної фабрики лозових виробів , килими, тканина Дігтярівської фабрики художніх виробів ім. 8-го Березня, ткані рушники майстрині Г. Герасименко (с. Нова Басань, Бобровицький р-н), керамічний посуд гончарів (с. Олешня, Ріпкинський р-н), твори самодіяльних художників О. Калашникова, Б. Мельниченка, О. Свистюка.

Микола Ходаківський.

297.8.4.4. Житловий будинок — с. Піски, Буринський р-н, Сумська обл., 1973 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Цегляний. Дах

297.8.4.5.1. Житловий будинок — смт Зарічне.
297.8.4.5.1. План.

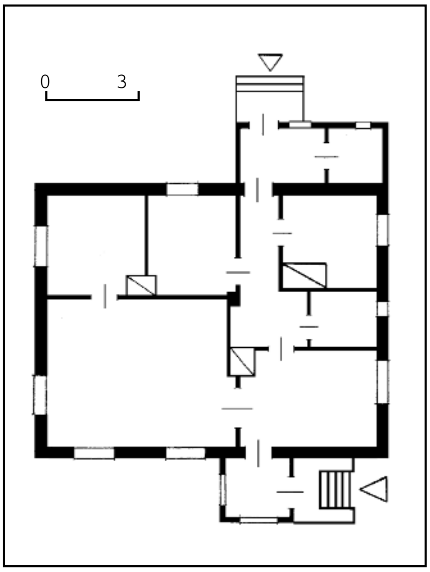

297.8.5.1. Житловий будинок — с. Кримське.
297.8.5.1. План.

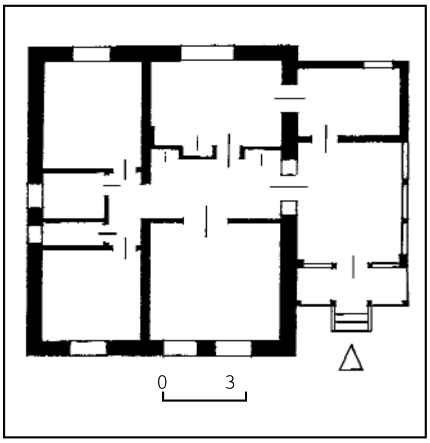

297.8.5.2. Житловий будинок — с. Ольховчик.
297.8.5.2. План.

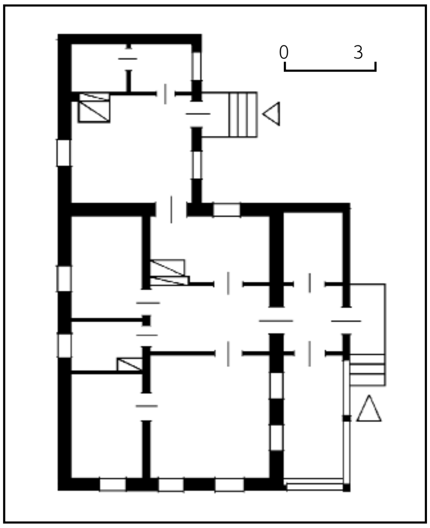

чотирисхилий, критий оцинкованою бляхою. Димар з різьбленою «короною». Орнаментальне мурування будинку з білої та червоної цегли місцевого виробництва нагадує мотиви народних вишивок. Рельєфні елементи й фриз з фігурно виточеної цегли посилюють пластичність архітектурного вирішення фасадів. Веранду виділено своєрідним парапетом.

Складається з веранди, передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні.

Експонуються плетені меблі з м. Боромля, кухонний набір, виконаний майстром В. Прокопенком, настінні рушники, завіски та інші тканини Кролевецької фабрики художнього ткацтва. *Микола Ходаківський.*

297.8.4.5. Садиба — смт Зарічне, Зарічненський р-н, Рівненська обл., 1975 (архіт.). Складається з житлового будинку, хліва, криниці, пасіки. З вулиці до головного входу в будинок, через хвіртку у дерев'яній огорожі складної конструкції, ведуть сходи. Вимощення перед будинком і сходи з базальтового каменю. Господарське подвір'я розташоване за будинком і має окремий виїзд. *Микола Ходаківський.*

297.8.4.5.1. Житловий будинок — смт Зарічне, Зарічненський р-н, Рівненська обл., 1975 (архіт.). Одноповерховий, на фундаменті з базальтового каменю. Вимурований з горинської цегли жовтовохристого кольору. Дах двосхилий, критий шифером. На фасадах вставки з білої силікатної цегли утворюють характерний для Полісся орнамент: геометричні квіти між вікнами з облямуванням.

297.8.5.3. Житловий будинок — с. Різуненкове.
297.8.5.3. План.

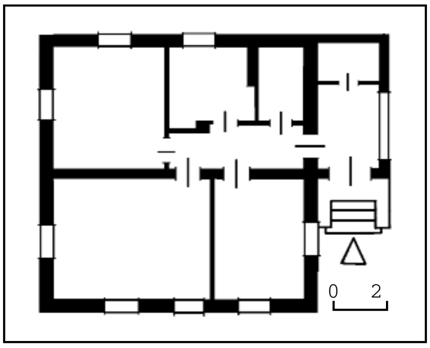

Складається з передпокою, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, ванної та допоміжних приміщень. Будинок має головний та господарський входи.

У будинку представлені меблі Костопольської меблевої фабрики, посуд Березневського міжколгоспаграрного об'єднання, льняні тканини Рівненського льонокомбінату за мотивами майстра народної творчості Г. Леончук, подушки й рушники майстрині М. Шевчук. *Микола Ходаківський.*

297.8.5. Полтавщина і Слобожанщина, 1960—70-і рр. (архіт.). В експозиції представлено будівлі з Донецької, Полтавської та Харківської областей.

Починаючи з 17 ст. цей реґіон «дикого степу» масово заселявся українцями та представниками багатьох інших національностей. Тому в народному будівництві позначилися взаємовпливи їхніх культур. Особливо це простежується у застосуванні широкої гами кольорів (білий, синій, блакитний, зелений, чорний), якими пофарбовані стіни, дах, пілястри та віконниці житлових будинків.

Порівняно з традиційними типами дворів і хат 19 ст. село 1950—70-х рр. демонструє більшу варіантність планування житла, застосування нових матеріалів, різноманітність оздоблення тощо. *Микола Ходаківський.*

297.8.5.1. Житловий будинок — с. Кримське, Слов'яносербський р-н, Луганська обл., 1975 (архіт.). Одноповерховий, на бетонному фундаменті. Вимурований з черепашника, облицьованого силікатною цеглою, зовні оздоблений поребриком на фризі та під вікнами. Дах чотирисхилий, критий шифером, пофарбований, як і вікна, у зелений пастельний колір, що характерно для цього району.

Складається з просторої веранди з комірчиною, передпокою, вітальні, спальні, дитячої і невеличкого коридору між ними, ванної.

297.8.5.4.1. Житловий будинок — с. Кагамлик.
297.8.5.4.1. План.

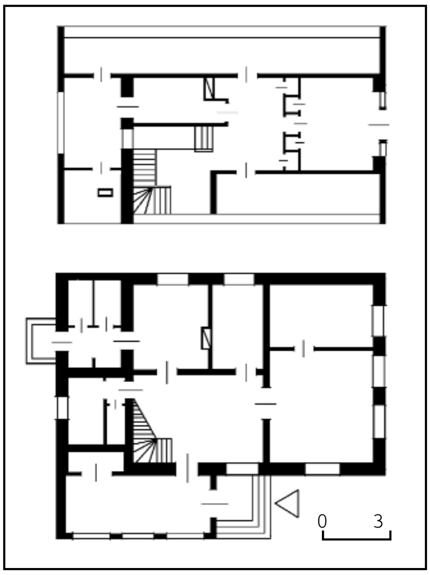

В кімнатах будинку меблі об'єднання «Ворошиловградмеблі», посуд Попаснянського заводу, вироби місцевих народних майстрів. *Микола Ходаківський.*

297.8.5.2. Житловий будинок — с. Ольховчик, Шахтарський р-н, Донецька обл., 1959 (архіт.). Тепер с. Ольховчик у межах м. Шахтарська. Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Вимурований з каменю-пісковику, тинькований. Дах чотирисхилий, критий шифером. Виразного архітектурного вигляду будинку надають блакитні традиційні віконниці та пілястри з геометричним орнаментом на тлі білої стіни й чорного фарбованого цоколя.

Складається з веранди, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні, літньої кухні, санвузла. Особливістю планування є те, що літня кухня прибудована до зимової, що дає змогу зберігати прохолоду в будинку влітку. В інтер'єрі кімнат — графічні роботи В. Шенделя, ліногравюри Ю. Голенкова і В. Семисенка, фіранки оздоблено рослинним орнаментом майстринею В. Федоровою.

Експонуються меблі Артемівської та Костянтинівської меблевих фабрик; килими Донецької фабрики художніх виробів; посуд Дружківського фарфорового заводу та кришталь Жданівського металургійного заводу. *Микола Ходаківський.*

297.8.5.3. Житловий будинок — с. Різуненкове, Валківський (тепер Коломацький) **р-н, Харківська обл., 1970** (архіт.). Одноповерховий, на бетонному фундаменті. Цегляний (з білої силікатної цегли), тинькований. Пілястри рустовані, карниз з червоної цегли. Дах чотирисхилий, критий пофарбованим червоним шифером.

297.8.6.1. Житловий будинок — с. Суботці.
297.8.6.1. План.

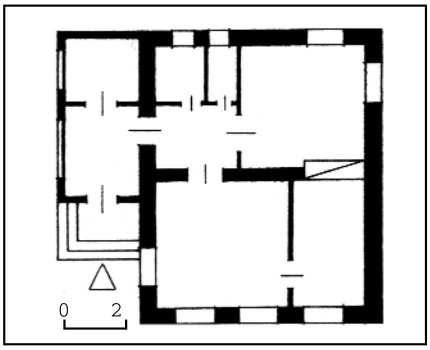

Складається з веранди, коридору, вітальні, спальні, дитячої, кухні-їдальні та санвузла.

Експонуються меблі об'єднання «Харківдеревпром», посуд Будянського фаянсового заводу, вишиті вироби Харківського виробничо-художнього об'єднання «Україна». *Микола Ходаківський.*

297.8.5.4. Садиба — с. Кагамлик, Глобинський р-н, Полтавська обл., 1975 (архіт.). Складається з житлового будинку з мансардою, криниці та господарського блока, в якому під одним дахом розміщено гараж, гончарну майстерню, літню кухню. Територіально відокремлено приміщення для худоби. Господарський блок має автономний виїзд з подвір'я. Всі будівлі з червоної цегли, нетиньковані.

Репрезентує розвинений тип індивідуального селянського господарства Полтавщини 1970-х рр.

Микола Ходаківський.

297.8.5.4.1. Житловий будинок — с. Кагамлик, Глобинський р-н, Полтавська обл., 1975 (архіт.). Одноповерховий з мансардою, на бетонному фундаменті. Цегляний. Дах двосхилий, критий черепицею. Декорований рустованими пілястрами, підвіконними візерунками, «кониками» на піддашші.

Складається з чотирьох ізольованих кімнат. На першому поверсі — веранда, передпокій, до якого виходять вітальня, спальня, дитяча, ванна та санвузол. Вітальня сполучається зі спальнею. З передпокою дерев'яні сходи ведуть на мансардний поверх до просторої кімнати з лоджією і спальні з балконом. З кухні є окремий вихід на господарське подвір'я.

Експонуються меблі місцевого виробництва, килими Решетилівської фабрики художніх виробів за ескізами

297.8.6.2. Житловий будинок — с. Требухів.
297.8.6.2. План.

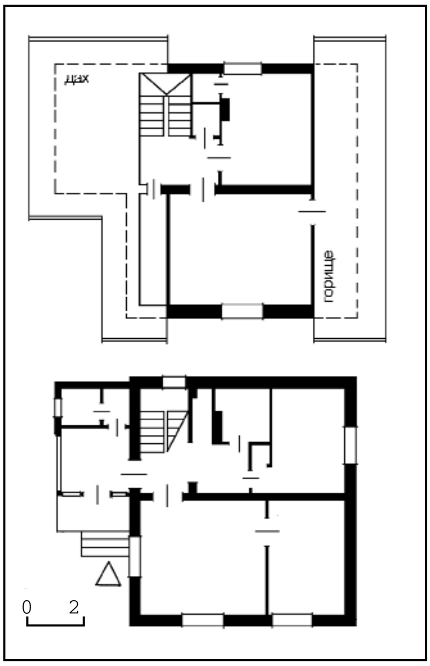

майстрів Н. Бабенко, В. Жука, Л. Товстухи, різьблення по дереву за ескізами самодіяльного художника В. Фурмана, опішнянська кераміка заводу художніх виробів «Художній керамік».
Микола Ходаківський.

297.8.6. Середня Наддніпрянщина, 1960—70-і рр. (архіт.). В експозиції представлено будівлі з Київської, Кіровоградської та Черкаської областей. У цьому реґіоні століттями відшліфовувався стиль наддніпрянських поселень і житла. Планування селищ, композиція садиб, архітектурне вирішення споруд, доцільність хатнього опорядження виявляють тут і спадкоємність давніх традицій, і новаторство народної творчості. *Микола Ходаківський.*

297.8.6.1. Житловий будинок — с. Суботці, Знам'янський р-н, Кіровоградська обл., 1967 (архіт.). Одноповерховий, на буто-бетонному фундаменті. Цегляний, пофарбований. Дах чотирисхилий, критий шифером. Білі пофарбовані стіни вдало поєднуються з блакитними дерев'яними віконницями й рустованими пілястрами та карнизом.

Складається з веранди з коморою, передпокою, навколо якого згруповано всі приміщення: вітальня з входом до спальні, кухня-їдальня, ванна, санвузол. Експонуються меблі місцевого виробництва, килими Новоукраїнської фабрики «Зоря», домоткана доріжка майстрині Н. Заморейко, гончарні вироби майстрів (с. Цвітне, Олександрівський р-н), керамічні вази, глечики, чашки Світловодського керамічного заводу. *Микола Ходаківський.*

297.8.6.2. Житловий будинок — с. Требухів, Броварський р-н, Київська обл., 1975 (архіт.). Одноповерховий з мансардою, на бетонному фундаменті. Цегляний. Дах двосхилий, критий шифером. Виразність споруді надають: густо-червоний колір цегляної стіни, білі виступи, облямування вікон та пілястрів, динамічний контур даху.

Складається з веранди з комірчиною, коридору, вітальні, кухні-їдальні, ванної. З коридору дерев'яні сходи ведуть на мансардний поверх, де влаштовано спальню й дитячу.

Експонуються меблі Біличанської меблевої фабрики, плетені меблі з Броварів, тканини Богуславської фабрики «Перемога», килим «Гай» — Київської фабрики художніх виробів ім. Т. Г. Шевченка, кераміка Васильківського майолікового заводу, скульптура «Гетьман» М. Тарасенко із с. Дибинці, гончарні вироби М. Денисенка, картини В. Скопини. *Микола Ходаківський.*

297.8.6.3. Садиба — смт Руська Поляна, Черкаський р-н, Черкаська обл., 1967 (архіт.). Складається з житлового будинку, криниці, пасіки і господарського блока — гаража, майстерні, літньої кухні, хліва, курника, зблокованих під одним дахом. Горище госпблоку використовується як сінник. Садиба поділена на дві частини: подвір'я з господарськими будівлями й «чисте» подвір'я, на якому розташовано житловий будинок, криницю, садок, город.
Микола Ходаківський.

297.8.6.3.1. Житловий будинок — смт Руська Поляна, Черкаський р-н, Черкаська обл., 1967 (архіт.). Одноповерховий, з верандою на буто-бетонному фундаменті, цегляний. Дах чотирисхилий, критий шифером. Фасади будинку облицьовані шліфованою двоколірною цеглою, рельєфне облямування вікон і карниз виконані з лицьової цегли. Веранда дерев'яна, прикрашена наскрізним різьбленням.

Складається з передпокою, вітальні, двох спалень, дитячої, кухні, ванної та санвузла.

Експонуються меблі Корсунь-Шевченківської фабрики лозових виробів і Черкаської меблевої фабрики, налавники і доріжки майстрині М. Городової, керамічні вироби та посуд гончарів Ф. Городового та І. Сухого, портрет Т. Шевченка (худ. В. Співак).
Микола Ходаківський.

298. МУРОМЕЦЬ, ГОРОДИЩЕ, 12—13 ст. (археол.). У південній частині парку Дружби народів, на північ від Московського моста, у південно-східній частині о. Муромець. Відкрив М. Сагайдак 1982, обстежив 1990.

Пам'ятка ототожнюється з заміським

298. Вид на о. Муромець з півдня.

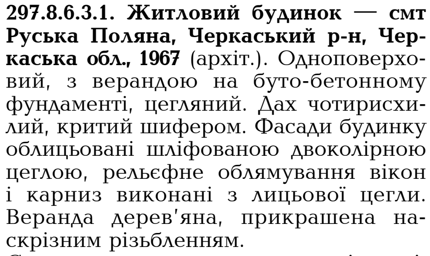

297.8.6.3.1. Житловий будинок — с. Руська Поляна.
297.8.6.3.1. План.

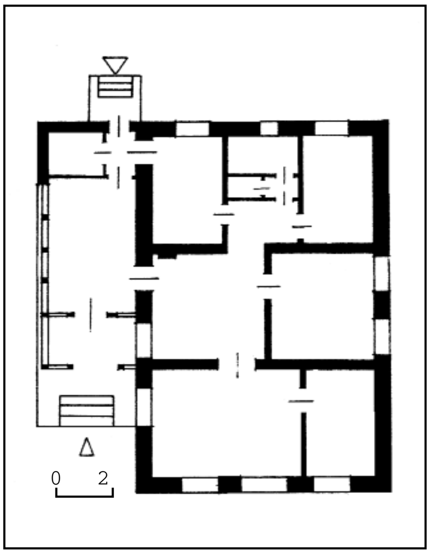

двором Юрія Долгорукого «Раєм» (за переказами, розташовувався на Лівобережжі), або з островом, що згадується в літописі стосовно подій, що пов'язуються з ім'ям останнього великого князя київського Михайла Всеволодовича, який напередодні Батиєвої навали втік до Угорщини і 1241 на шляху до Золотої Орди не наважився зупинитися у місті, а «живяше под Киевом во острове» (можливо, мається на увазі городище на о. Муромець).

В описах Лівобережжя 16—17 ст. згадується о. Муравець; 1613 польський король Сигізмунд III подарував с. Милославичі разом з о. Муравцем київському ключнику С. Вигурі. Ймовірно, з часом, назва острова змінилася на «Муромець», і з 19 ст. саме вона зустрічається на планах та картах (зокрема на плані Києва 1902 — «Міський острів Муромець»). У давнину острів мав площу понад 60 га, в центрі були живописні озера Бобровня та Глибоке.

Городище пл. 3,5 га, у плані круглої форми. Оборонні вали навколо городища ледь помітні, з північно-східного боку виявлено залишки зовнішнього рову. Ширина валу та рову бл. 4,0—5,0 м. Вхід до городища містився з південного боку. Поблизу нього виявлено залишки рівчака, який виходив до протоки, що омиває острів. Можливо, в давньоруський час це був канал, яким з Дніпра можна було підпливти до городища. Археологічні розкопки не проводилися. Матеріали обстежень зберігаються в Інституті археології НАН України. *Михайло Сагайдак.*

Н

299. НАБЕРЕЖНА ДНІПРА, серед. 19—20 ст. (архіт., містобуд.). Уздовж Набережного шосе. Пролягає від пл. Поштової до моста ім. Є. Патона правим узбережжям Дніпра, з'єднує історичні місцевості Поділ та Видубичі. До набережної прилягає Подільський узвіз, Неводницький парк. З боку Подолу є продовженням вул. Набережно-Хрещатицької.

Початковий відрізок Набережного шосе як стаціонарної проїзної магістралі впорядкований у 1840—50-і рр. для сполучення Подолу зі збудованим 1853 Миколаївським (Ланцюговим) мостом, що існував поблизу теперішнього моста Метро. 1850 вперше зафіксовано назву «Набережне шосе». До кін. 19 ст. воно поступово набуло сучасної довжини.

На набережній 1849—53 споруджена Подільська брама Київської фортеці, яка прикривала підступи до Ланцюгового моста. У кін. 19 ст. забудована дрібними промисловими, торговельними і складськими спорудами. Тут проходила залізнична колія, що сполучала Поділ з Дарницею.

Після перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва і пов'язаною з цим реконструкцією старих районів міста у 1934—36 було проведено конкурс на найкращий проект нової набережної Дніпра. Протягом 1936—38 споруджено першу чергу набережної між пл. Поштовою і мостом ім. Є. Бош (колишній Ланцюговий). Керівник проекту — арх. В. Беспалий, консультант — цивільний інж. В. Осьмак. Науковими і технічними консультантами робіт були вчені М. Герсеванов, В. Келдиш.

Конструктивною основою нової набережної Дніпра є підпірна стіна, що має водночас архітектурно-мистецьку й інженерно-будівельну цінність. Її було зведено з природного каменю на дерев'яних палях (бл. 8,5 тис. шт.). Утилітарно необхідними і водночас естетично привабливими є двобічні парадні сходи, що ведуть від проїзної та пішохідної частин набережної до води й завершуються огорожею з гранітних стовпів і чавунних ґрат. Цікавим елементом набережної є нижній майданчик безпосередньо біля води — своєрідний подіум цієї пам'ятки містобудування й однієї з популярних рекреаційних зон Києва.

Друга черга підпірної стіни (між мостом Метро і Неводницьким парком) споруджена на поч. 1950-х рр. одночасно з реконструкцією проїзної частини. У цей час розібрано Подільську браму, що стояла поперек Набережного шосе поблизу Паркового моста, укладено асфальтове покриття. Підпірна стіна зведена в інших, порівняно з попередніми, конструктивних формах, із застосуванням збірних залізобетонних конструкцій. Останню реконструкцію Набережного шосе здійснено у 1980-і рр., під час якої воно було перетворено на сучасну швидкісну магістраль, споруджено транспортну розв'язку на перетині з Дніпровським узвозом.

На набережній розташовані річковий вокзал, пристані річкових трамваїв, станція метрополітену «Дніпро»; на лівий берег від неї ведуть міст Метро і міст ім. Є. Патона, на о. Труханів — Парковий міст [924].

Віктор Мойсеєнко.

300. НЕВОДНИЦЬКИЙ ПАРК, 1951 (містобуд.). На правому березі Дніпра між Набережним шосе і рікою, на ділянці, що має форму витягнутого трикутника, вершина якого зорієнтована в бік станції метро «Дніпро», основа — біля моста ім. Є. Патона. Головний вхід — з боку Набережного шосе. Пл. — 11,24 га. Назва пов'язана з історичною місцевістю Неводничі (за часів Київської Русі тут жили рибалки, котрі ловили рибу неводами), поблизу якої розбито парк. До 1993 мав назву «Парк ім. В. Примакова».

Закладений на підсипній терасі. Має чітко виражену регулярну планувальну структуру. Віссю парку, зорієнтованою уздовж течії, є широка пряма алея, що бере початок біля моста ім. Є. Патона і прямує до станції метро «Дніпро». У кількох місцях алея перетинається діагональними та перпендикулярними алеями, прокладеними від Набережного шосе до берега ріки. Планувальний прийом застосування діагональних алей був уперше використаний французьким паркобудівником А. Ленотром ще у 18 ст. при створенні Версальського парку. В південній частині парку, поблизу моста, в місці одного з таких перетинів створено велику круглу площу — своєрідну залу, окантовану високими зеленими стінами з чорної пірамідальної тополі, в центрі якої розміщено великий куполоподібний об'єм «зеленої скульптури» з хвойних рослин, охоплених широким кільцем трав'яного газону. Ближче до моста розкинувся сад з оглядовими майданчиками, декоративними гірками та басейнами.

На північ від круглої «зали» в бік станції метро, на перетині головної та поперечної алей 1970 встановлено пам'ятник радянському військовому діячу В. Примакову.

На березі поблизу поперечної алеї, що веде відвідувачів з боку головного входу до парку, розплановано майданчики відпочинку, є пристань для річкових трамваїв, які сполучають парк з пляжами Гідропарку. Поряд з цією ділянкою, що відвідується найбільше, на набережній 1982 з нагоди 1500-річного ювілею Києва встановлено пам'ятний знак на честь заснування міста.

Регулярна композиція головних планувальних та об'ємно-просторових компонентів парку контрастно доповнюється мальовничим вирішенням його прибережної частини, привабливістю та розмаїттям краєвидів [925].

Юрій Нельгівський.

300. Неводницький парк.

Генеральний план:
1. Пам'ятний знак на честь заснування міста Києва.
2. Пам'ятник В. Примакову.

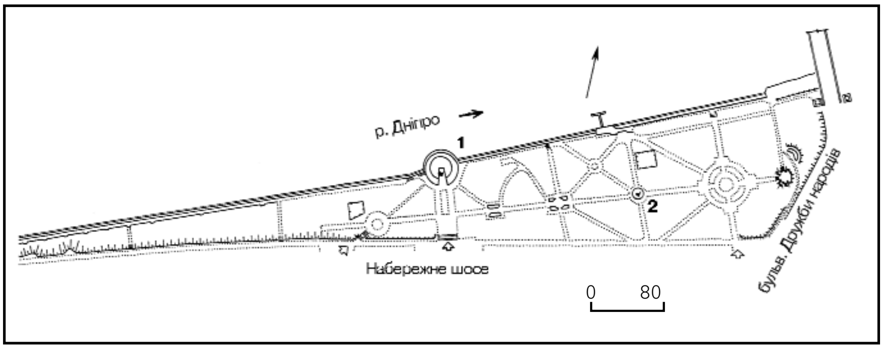

299. Набережна Дніпра.

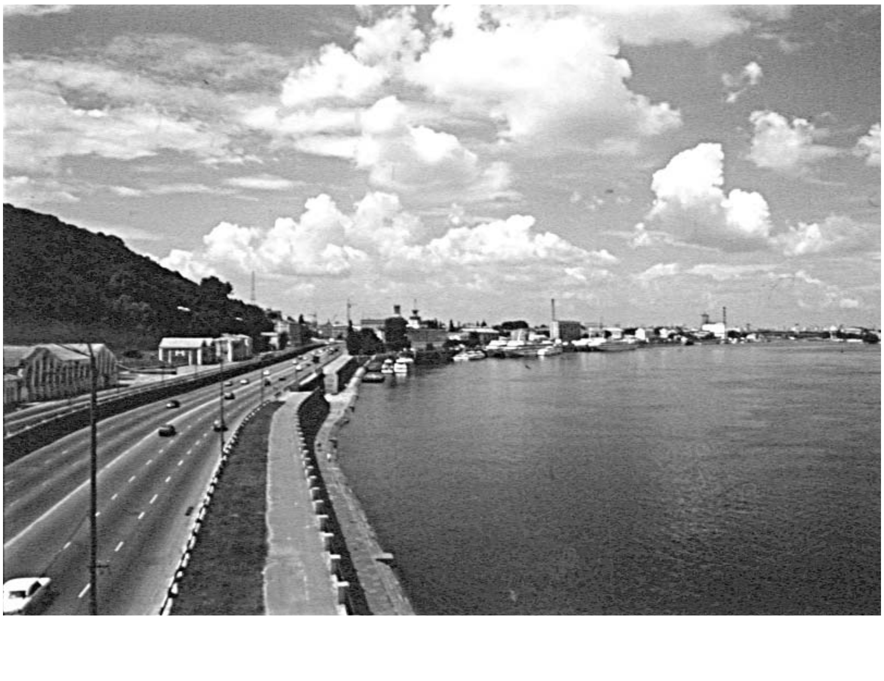

300.1. Оглядовий майданчик.

300.1. Пам'ятний знак на честь заснування міста Києва, 1982 (мист.). Встановлений поряд з декоративним басейном на набережній Дніпра. Відкритий з нагоди святкування 1500-річного ювілею міста, заснованого, за свідченням «Повісті временних літ», трьома полянськими князями — братами Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. Автори — ск. В. Бородай, арх. М. Фещенко. Розміри: висота скульптур Кия, Щека, Хорива — 4,3 м, Либеді — 3,8 м, стилобата — 0,2 м, човен завдовжки 9,0 м.

Чотирифігурна композиція з кованої міді відтворює на повний зріст легендарних засновників міста — братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, які ніби пливуть у пласкому човні, піднятому на гранітний п'єдестал у вигляді трьох стилізованих хвиль, що, в свою чергу, розміщені на червоному гранітному стилобаті прямокутної форми.

При всій життєвій конкретності та реалістичній переконливості ці образи трактовано не як учасників певної дії, а скоріше як алегоричне втілення ідеї заснування й утвердження міста на стрімких берегах Дніпра-Славутича. Незвичність композиційного і пластичного вирішення у тому, що пам'ятний знак створений як емблема, де силует відіграє головну роль. Він збудований на контрастах лінійно-пластичного ритму з нарощуванням руху від спокійних вертикалей трьох фігур братів, згуртованих разом, до стрімкості руху їхньої сестри Либеді — з широким помахом рук, одягу, що розвівається, та обрусом, який майорить на вітрі. Образ Либеді породжує відчуття радісної і урочистої спрямованості вперед.

Художні особливості скульптури визначаються детальним опрацюванням пластичної форми, що відтворює давньоруський одяг, сюжетним мотивом, який надає їй елементи жанровості, чіткою силуетністю та загальною декоративністю. Кий зображений в профіль, дивиться уперед, тримаючи в зігнутих у ліктях руках довгі тонкі списи, Щек повернений обличчям у фас, Хорив дивиться назад, тримаючи у витягнутій правій руці гнучкий лук. Постать Либеді розміщена на носі човна в напруженому русі, з піднятими, наче крила, руками. Композиція розрахована на сприйняття як з близької, так і більш віддаленої відстані. Елементом пам'ятника виступає декоративний басейн біля стилобата, віддзеркалення в якому створює додатковий мальовничий ефект [926]. *Тетяна Кара-Васильєва.*

300.1. Пам'ятний знак на честь заснування міста Києва.

300.2. Пам'ятник Примакову В. М., 1970 (мист.). На перехресті головної та поперечної алей, звернений до Набережного шосе. Автори — ск. Ф. Коцюбинський, арх. І. Шмульсон. Розміри: вис. погруддя — 1,2 м, постаменту — 3,0 м (периметр — 1,6 × 1,6 м).

Примаков Віталій Маркович (1897—1937) — військовий діяч, учасник жовтневого перевороту 1917 у Петрограді, організатор і керівник загонів Червоного козацтва в Україні. В 1918—21 командував бригадою, дивізією, корпусом у боях проти Армії УНР, Добровольчої армії і формувань Збройних сил Півдня Росії, загонів Н. Махна, польських військ під час польсько-радянської війни. У мирний час — на військовій і дипломатичній роботі. 1937 репресований, розстріляний.

Бронзове погруддя В. Примакова встановлено на триступінчастому постаменті з необробленого сірого граніту. У правій горішній частині чолового боку постаменту на частково відполірованій поверхні напис накладними бронзовими літерами — ім'я і дати життя діяча.

Скульптурний портрет воєначальника відтворює його зовнішні риси та вольовий характер, підкреслений енергійним поворотом голови праворуч, що разом з деталями одягу (смушкова шапка на потилиці, башлик, що лежить на плечах) та низьким зрізом плечей, які виступають над постаментом, надають образу емоційно-романтичного характеру. Виразності пам'ятника сприяє зіставлення реалістичної пластики портрета і необробленої поверхні постаменту [927]. *Галина Скляренко.*

300.2. Пам'ятник В. Примакову.

301. ОЛЕКСАНДРІВСЬКА МІСЬКА ЛІКАРНЯ (ЦЕНТРАЛЬНА МІСЬКА КЛІНІЧНА ЛІКАРНЯ), 2-а пол. 19—20 ст. (архіт., іст.). Вул. Шовковична, 39/1. На південному схилі Київського пагорба, між вулицями Шовковичною і Мечникова, на розі яких міститься вхід до комплексу лікарні. Займає територію 14 га, на якій розміщено 13 корпусів, 32 клінічні та допоміжні відділення медичного закладу. Вони розташовані на чотирьох терасах, з'єднаних між собою дорогою-серпантином, парковими стежками й сходами.

Питання про будівництво міської лікарні порушувалося ще 1844 у зв'язку з необхідністю координувати боротьбу з інфекціями та соціальними захворюваннями, а також з потребою підготовки лікарів для відкритого того ж року медичного факультету Київського університету. 1859 професори університету, підтримані міськими доброчинцями, звернулися з цією пропозицією до міністра освіти, який довів інформацію до царя. Було розроблено перший проект міської лікарні на 250 ліжок, яку пропонувалося спорудити на площі поряд з недобудованим Володимирським собором, розпочато збирання коштів. У квітні 1864 створено спеціальний комітет із заснування міської лікарні. До його складу увійшли: від купців — М. Балабуха, Мик. Дегтерьов, О. Пирожников, Д. Савицький; від міщан — М. Бишевський, В. Браваров, О. Хуторний, Г. Щербінський. Купці зобов'язалися протягом 10 років вносити в Міську думу по 10 крб. від купців 1-ї гільдії, по 4 крб. — 2-ї гільдії. 1861—68 було зібрано понад 13,7 тис. крб. У квітні 1866 Товариство купців і міщан ухвалило створити й утримувати за рахунок купців і міщан лікарню на 25 ліжок для безплатного лікування нужденних осіб і звернутися до імператора за дозволом назвати її Олександрівською в пам'ять про врятування його життя після замаху 4 квітня 1866. У відповідь на звернення начальника Київської губ. 1872 імператор дав згоду на надання лікарні імені цесаревича Олександра (майбутнього царя Олександра III).

Основну частину території придбала Київська міська управа в грудні 1873: 8 га землі — у Кловського товариства для допомоги бідним (за 17 тис. крб.), 2 га суміжної міської землі виділила Дума. Первісна забудова була дерев'яною: двоповерхові й одноповерхові на цегляних фундаментах павільйони та одноповерхові споруди барачного типу. Такий тип забудови зумовлений стратегічним значенням Шовковичної гори, у випадку війни дерев'яні будівлі було легко знести для встановлення тут гармат. 14 липня 1874 відбулися закладини Київської міської лікарні імені цесаревича Олександра. Значні пожертви на її розбудову зробили М. Дегтерьов, О. Демидова-Сан-Донато, Н. і Ф. Терещенки. З 1874 до жовтня 1875 споруджено два двоповерхові корпуси за проектами арх. В. Ніколаєва — дерев'яний та змішаної конструкції (на цегляному поверсі), розраховані на 65 ліжок. Споруди використовувалися для хірургічного відділення (не збереглися). На їхньому місці у центрі третьої тераси нині розташований шестиповерховий лабораторно-діагностичний корпус. З часом лікарняна садиба була забудована й іншими спорудами.

Перша (нижня) тераса формує фронт ділянки вздовж вул. Мечникова. Тут розташовані поліклініка, ревмодиспансер і службові будівлі, в т. ч. колишня пральня (1909—10, арх. О. Кривошеєв). Каплиця і дерев'яне приміщення

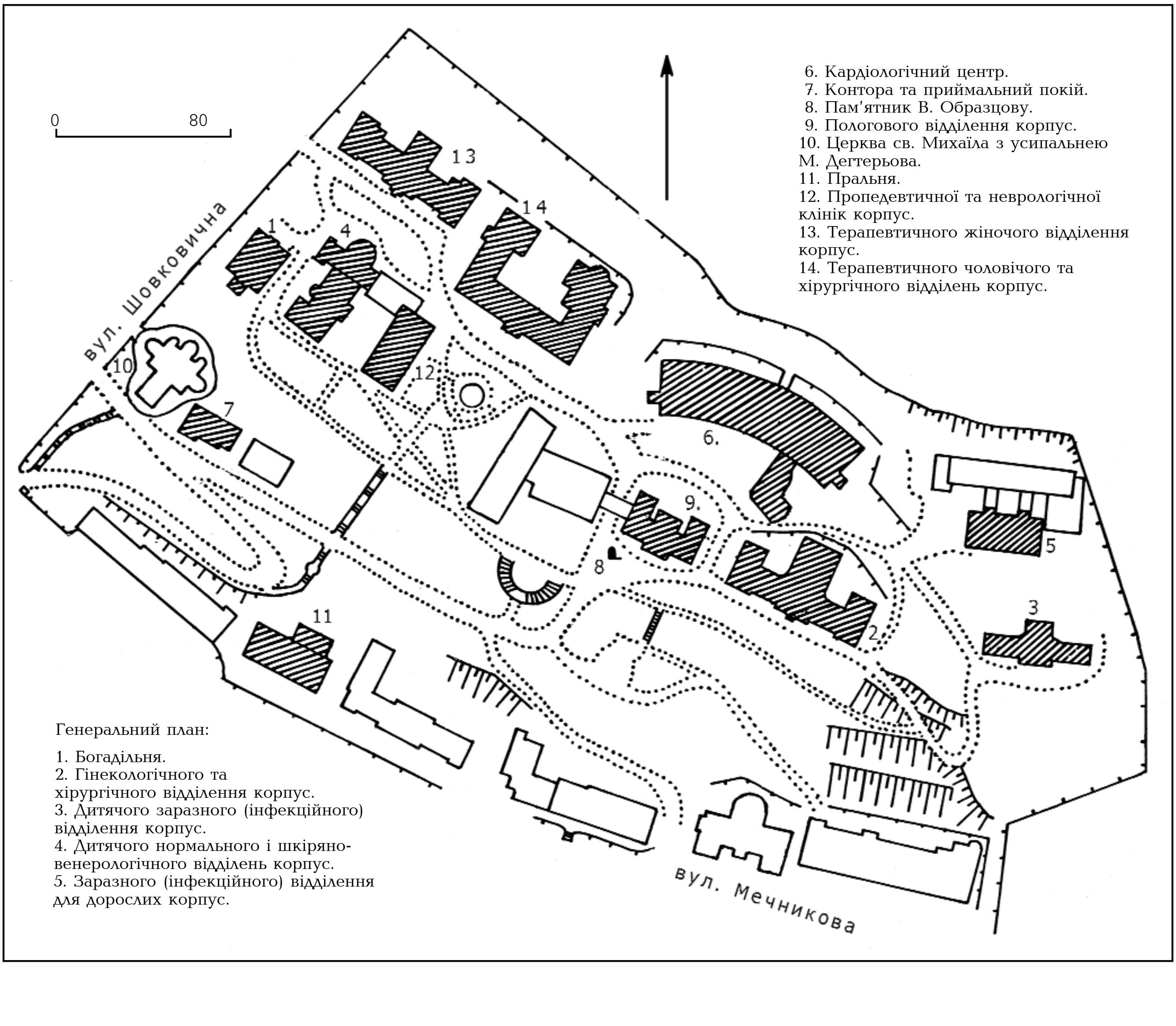

301. Олександрівська міська лікарня (Центральна міська клінічна лікарня).

(резекторної) праворуч від головного в'їзду не збереглися.
На другій терасі розташовано колишнє приміщення контори — одноповерховий дерев'яний будинок, зведений 1887—88, ймовірно за проектом арх. В. Ніколаєва. Тепер тут діє лікарняна церква св. Михаїла. Перша церква на честь святителя Михаїла, першого митрополита Київського (збудована 1893—95 за проектом арх. В. Ніколаєва коштом відомого київського доброчинця М. Дегтерьова) містилася у південно-західній частині садиби, на цій же терасі ліворуч від контори (біля огорожі вздовж вул. Шовковичної). Після смерті титаря (М. Дегтерьова) його було поховано біля північної стіни храму, його вдова Є. Дегтерьова за проектами арх. В. Ніколаєва 1899—1900 значно розширила церкву, 1901 збудувала дзвіницю й впорядкувала територію. 1930 храм закрито, 1931 зруйновано. Залишився цоколь зі склепом Дегтерьових. Нині церква відновлена за проектом арх. П. Болюка (інститут «Укрпроектреставрація») у формах російсько-візантійського стилю на замовлення церковної громади. Церква цегляна, у плані хрещата, з трьома напівкруглими вівтарними апсидами й такими ж закінченнями бічних рамен, увінчана двома півсферичними банями: над середохрестям — на циліндричному світловому підбаннику, над дзвіницею — на восьмерику. З південно-західного боку влаштовано виступний цокольний поверх, що утворює майданчик зі сходами перед головним входом.
На третій терасі збереглися будинки, що є пам'ятками архітектури: дитячого нормального і шкіряно-венерологічного відділень корпус (1889—91, 1926, арх. А. Геккер; тепер Міський центр дерматовенерології), дитячого заразного (інфекційного) відділення (1900, арх. І. Ніколаєв; тепер аптека), гінекологічного та хірургічного відділення (1913—16, інж. С. Смирнов; тепер тут містяться Міський центр гінекологічної ендокринології та інші установи). Історичне значення мають розташовані тут колишні споруди богадільні (1884—85, арх. В. Ніколаєв; тепер реанімаційне приміщення), корпус пропедевтичної та неврологічної клінік (1884—85, 1907—08, арх. В. Ніколаєв; тепер Міський неврологічний центр), значно перебудованого пологового будинку (1893—94, арх. А. Геккер; тепер Міський центр отоларингології).
Архітектурно цінну забудову четвертої тераси складають будинки терапевтичного жіночого відділення (1908—09, арх. О. Кривошеєв; тепер Міський центр «Травма ока»), терапевтичного чоловічого та хірургічного відділень (1914—17, інж. С. Смирнов; тепер Міський урологічний центр), кардіологічний центр (1978, архітектори О. Загниборода, Л. Лось, О. Слободський та ін.).
Історико-культурне значення має корпус колишнього заразного (інфекційного) відділення для дорослих (1897—1900, арх. І. Ніколаєв; тепер Міський центр інфекційних хвороб). 1877 на цій терасі для хворих і поранених воїнів — учасників російсько-турецької війни 1877—78 було споруджено п'ять дерев'яних бараків, які пізніше використовувалися для терапевтичного відділення (не збереглися).
Архітектуру старих лікарняних корпусів вирізняла мала висота (від одного до трьох поверхів), симетрична об'ємно-планувальна структура, раціональне коридорне внутрішнє планування з обов'язковими житловими приміщеннями для персоналу, відкрите цегляне мурування фасадів, вирішених у модифікованих у цегляному стилі формах історизму. До характерних мотивів декоративного оздоблення належать аркатури (великі сліпі й дрібні у вінцевих карнизах тощо), лопатки, гурти, ніші, зубці, поребрик тощо. Проте участь кількох відомих київських архітекторів у будівництві лікарні надала кожному з корпусів індивідуального характеру. Особливістю споруд є архітектурне оздоблення всіх фасадів.

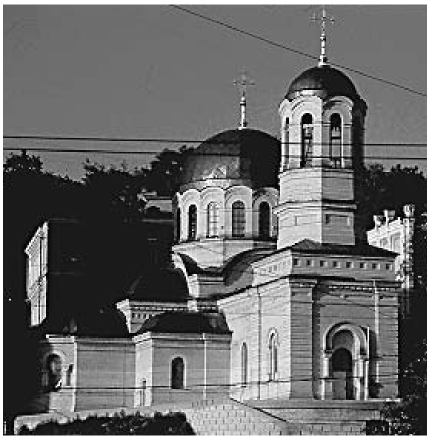

301. Церква св. Михаїла.

Олександрівська міська лікарня — значний архітектурний комплекс, що включає спеціалізовані корпуси, розташовані за павільйонною системою планування, яка набула поширення у 2-й пол. 19 ст. після встановлення французьким вченим Л. Пастером мікробної природи людських хвороб. У плануванні лікарні простежуються засади функціонального зонування території за видами хвороб.
Комплекс значно постраждав у роки Великої Вітчизняної війни. Майже в усіх будинках було вибито вікна, пошкоджено дахи, не працювали опалення, водогін, каналізація.
Комплекс лікарні є визначною пам'яткою історії. Перший її статут затверджено Міською думою у травні 1875, другий — 1910, третій — 1995. Прийом хворих розпочався 26 листопада 1875. З перших кроків діяльності лікарня надавала не тільки стаціонарну й амбулаторну допомогу населенню міста, але й виконувала (до 1902) функції швидкої медичної допомоги. Кількість лікарняних ліжок постійно збільшувалася: 1876 вона становила 56, 1896 — 335, 1911 — 602, 1916 — 840, частина з яких була безплатною. Медичний заклад постійно обслуговував епідемії, особливо 1904—24, коли вони спалахували в місті кожного року (висипний, поворотний і черевний тиф, дифтерит, натуральна віспа, скарлатина, холера, чума).
Великих зусиль було докладено й до боротьби з такими дуже поширеними інфекційними хворобами, як туберкульоз і сифіліс.
З початку заснування Олександрівська лікарня була тісно пов'язана з Київським університетом. На базі її відділень в 1883—84, 1887 та 1891 утворено три університетські клініки — пропедевтики (вступного курсу з діагностики) внутрішніх хвороб, нервових хвороб і дитячих хвороб. Положення про їхню діяльність затверджено в березні 1889.
1903—18 при лікарні функціонував пологодопоміжний навчальний заклад, який готував повитух; на її базі відбувалися практичні заняття Самаритських жіночих курсів, медичного відділення Вищих жіночих курсів (з 1916 — інститут).
З 1906 при лікарні та церкві св. Михаїла діяло доброчинне братство, що ставило за мету допомагати хворим одягом, грішми, працевлаштуванням. Раду братства, яке налічувало 250 членів, очолювали до 1917 настоятель храму М. Малиженовський і директор лікарні М. Страдомський.
До жовтневого перевороту лікарня підпорядковувалася Міській думі, яка затверджувала лікарський медичний персонал і директора. Поточними справами керувала лікарняна рада, до складу якої входили лікар-директор, члени Міської управи і члени від медичного персоналу закладу та Київського університету.
Одним з організаторів і першим директором Олександрівської лікарні в 1874—85 був Мацон Юлій-Фердінанд (Юлій Іванович; 1817—85) — доктор медицини (з 1850), професор (з 1858), завідувач кафедри патології та патологічної анатомії (1854—74) і декан медичного факультету Київського університету (1868—69), голова Товариства київських лікарів (1871—81). В 1874 залишив університетську кафедру, присвятивши себе розбудові міської лікарні. Авторитет вченого був настільки високим, що доброчинці жертвували гроші на будівництво корпусів медичного закладу саме «під Мацона». Започаткував організаційно-методичну допомогу у місті: коштом київських лікарів видавав статистичні таблиці народжуваності та смертності, на підставі яких можна було вирішувати багато питань практичної медицини, а також використовувати ці дані для наукових досліджень.
Директорами лікарні також працювали: 1885—91 — Я. Федотов-Чехівський, який раніше був головним лікарем Південно-Західної залізниці; 1892—95 — брат письменника М. Лєскова О. Лєсков; 1896—1909 — І. Флейшман, в 1909—16 — лікар і громадсько-політичний діяч М. Страдомський (у 1917 — голова виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, комісар м. Києва від Тимчасового уряду). До складу Ради входили архітектор В. Ніколаєв, лікарі М. Волкович, В. Образцов, О. Павловський, Г. Писемський, М. Свенсон, С. Томашевський, Ф. Яновський та ін.
З лікарнею пов'язано становлення і розвиток кількох київських наукових медичних шкіл.
Завідувачі терапевтичних відділень В. Образцов (будинок не зберігся), М. Стражеско, Ф. Яновський були засновниками третьої терапевтичної школи в Російській імперії. В лікарні працювали й інші відомі вчені-терапевти: К. Вагнер, М. Губергріц, В. Покровський, К. Трітшель (будинок, в якому вони працювали, не зберігся);

В. Виноградов, О. Грицюк, В. Іванов, Ф. Льош, В. Михайлов, М. Свенсон, Ф. Удинцев. Неврологічну школу очолювали відомі невропатологи М. Лапинський, Б. Маньківський, В. Селецький, І. Сікорський.
Засновником хірургії і отоларингології в Україні був М. Волкович — завідувач хірургічного відділення (будинок не зберігся). У лікарні також працювали хірурги І. Зав'ялов, І. Іщенко, М. Коломійченко, І. Корхов, Я. Федотов-Чехівський, В. Чернов, Є. Черняхівський, консультував М. Дітеріхс.
У розвиток акушерсько-гінекологічної служби лікарні значний внесок зробили відомі вчені-гінекологи П. Буйко, О. Лур'є, Г. Писемський (будинок, в якому він працював, не зберігся), О. Ольшанецький, Ф. Соколов.
Консультантами лікарні були видатні представники київської офтальмологічної школи: її засновник В. Караваєв, професори О. Іванов, А. Ходін, О. Шимановський
1926 у лікарні відкрито дерматологічне відділення, на базі якого створено кафедру шкіряних та венеричних хвороб університету. Їх першим завідувачем був проф. А. Тижненко.
Школу інфекційних хвороб представляли вчені: М. Губергріц, А. Зюков, Ф. Рум'янцев, Ф. Яновський; фтизіатрії — А. Собкевич і Д. Епштейн (корпус, в якому вони працювали, не зберігся); урології — А. Чайка (будинок знесено); дерматовенерології — А. Тижненко, консультанти лікарні — М. Стуковенков і С. Томашевський.
У липні—серпні 1915 конторником господарської контори служив публіцист, громадський діяч С. Черкасенко.
1876 під час турецько-сербської війни в Олександрівській лікарні було сформовано польовий похідний лазарет Київського товариства лікарів на чолі з завідувачем хірургічної клініки університету О. Яценком і відправлено у Сербію. Міська лікарня обслуговувала поранених під час російсько-турецької війни 1877—78, 1-ї світової війни.
Під час нацистської окупації Києва лікарню 1942 переведено на вул. Бульварно-Кудрявську, 25/27 (тепер вул. Воровського), її корпуси зайняв німецький шпиталь, у грудні 1943 міська лікарня відновила діяльність у своєму комплексі.
Колектив лікарні забезпечував медичне обслуговування XXII Олімпійських ігор у Києві, надав допомогу 18 тис. постраждалим під час аварії на Чорнобильській АЕС.
1922 за постановою ВУЦВК лікарня

301.1. Богадільня.

отримала ім'я Жовтневої революції. З 1991 — Київська міська клінічна лікарня № 14, з 1993 — сучасна назва. З 1993 змінилася структура лікарні. В ній організовано міські центри спеціалізованої медичної допомоги: Центр кардіології та ревматології, Урологічний центр, Неврологічний центр, Центр «Травма ока», Центр отоларингології, Центр інфекційних хвороб, Центр гінекологічної ендокринології з лапароскопічною хірургією, Центр дерматовенерології, Центр абдомінальної та лапароскопічної хірургії. Діють також консультативна поліклініка, лікувально-діагностичні відділення, відділ інформаційного забезпечення та інші допоміжні служби. Тепер приміщення стаціонару мають бл. 1250 ліжок. Медичні центри і відділення лікарні є клінічними базами Національного медичного університету ім. О. Богомольця та Київської академії післядипломної освіти, в ній виділено приміщення для навчальних аудиторій, кімнат та лабораторій.

301.2. Фрагмент фасаду.
301.2. Гінекологічного та хірургічного відділення корпус.

1950 на території лікарні встановлено пам'ятник В.Образцову (ск. М. Вронський, арх. Д. Яблонський), 1975 — обеліск з лабрадориту на пошанування працівників, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 [928].

Михайло Кальницький, Катерина Паламарчук, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

301.1. Богадільня, 1884—85 (іст.). На третій терасі лікарняної садиби, біля огорожі вздовж вул. Шовковичної. Зведено міським коштом за проектом арх. В. Ніколаєва. За радянського часу споруду добудовано.
Будинок двоповерховий на цокольному напівповерсі, цегляний. Тут містилася богадільня на 40 місць — безкоштовний притулок для старих та немічних київських міщан в пам'ять про мученицьку смерть імператора Олександра II. В урочистому відкритті цього закладу 1885 брав участь цар Олександр III. Періодично, під час пошестей, будинок використовувався як запасний інфекційний барак. У 1940—80-х рр. тут містилося урологічне відділення лікарні.
Тепер реанімаційне приміщення лікарні [929]. *Михайло Кальницький.*

301.2. Гінекологічного та хірургічного відділення корпус 1913—16, в якому працювали Буйко П. М., Лур'є О. Ю., Ольшанецький О. М., Соколов Ф. О. (архіт., іст.). У середній частині третьої тераси лікарняної садиби. Корпус розрахований на 150 ліжок, споруджений за проектом інж. С. Смирнова. В радянський час всередині реконструйований.
Двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані симетричний Т-подібний, з тильними фланговими крилами і трьома ризалітами на чоловому фасаді. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне з винесенням колишніх операційних приміщень до тильного центрального об'єму.
Вирішений у цегляному стилі з елементами ренесансної архітектури. Ризаліти головного п'ятидільного фасаду виділено верхніми арковими прорізами, обрамленими архівольтами, що спираються на міжвіконні пілястри першого—другого поверхів. Мотив великої глухої аркатури продовжено на бічних фасадах. Перший поверх рустований, прорізаний прямокутними вікнами з віяловими замковими каменями. Прямокутні вікна на заглиблених площинах чолового фасаду оформлено напівлиштвами, поєднаними горизонтальною смугою. Між першим і другим поверхами — декоративний пояс з викладених із цегли восьмираменних хрестів, характерних для періоду модерну. Центральний вхід оформлено у вигляді тамбура з напівциркульним вікном верхнього світла. Споруду увінчує роз-

винений карниз значного виносу. На тильному і бічних фасадах застосовано тотожні архітектурні деталі.

Будинок є складовою частиною комплексу історичної забудови лікарні, відзначається добре збереженим виразним декором.

З 1920 тут містилося гінекологічне та післяпологове відділення.

1920—41 в ньому працював Соколов Феодосій Онисимович (1870—1942) — акушер-гінеколог, доктор медицини (з 1909). У 1897—99 вивчав акушерство у пологовому будинку Олександрівської лікарні. 1920 організував кафедру акушерства та гінекології № 2 Київського медичного інституту, її завідувач (до 1942), ординатор і завідувач гінекологічного та післяпологового відділення Жовтневої лікарні. З 1924 завідував клініками медінституту — акушерською (містилася на сучасному бульв. Т. Шевченка, 17) і гінекологічною (базовою для неї було це відділення лікарні). 1936 кафедру поділено на дві: лікувального і педіатричного факультетів, до 1941 очолював кафедру на лікувальному факультеті з клінічною базою у Жовтневій лікарні. 1927 і 1928 — член Оргбюро з проведення Українського (Київ) і Всесоюзного (Москва) акушерсько-гінекологічних з'їздів, 1938 брав участь в організації і проведенні 2-го Українського з'їзду акушерів і гінекологів, голова його Оргбюро. За сумісництвом — консультант санчастини НКВС, медчастини ЦК КП(б)У. Очолював Київське акушерсько-гінекологічне товариство. Вперше почав широко оперувати при запальних процесах жіночої статевої сфери. Досліджував проблеми лікування інфекцій жіночої статевої сфери, питання впливу трансфузії крові та її замінників на організм, вагітності, маткових кровотеч тощо.

1939—41 у відділенні працював Буйко Петро Михайлович (1895—1943) — акушер-гінеколог, директор Українського НДІ охорони материнства і дитинства (1933—38, з 1950 носить ім'я лікаря), професор Першого київського медичного інституту (з 1938), доктор медичних наук (з 1940), учасник партизанського руху під час Великої Вітчизняної війни (живцем спалений нацистами), Герой Радянського Союзу (1944; посмертно). Досліджував питання профілактики і терапії розривів промежини при пологах, лікування міхурово-піхвових нориць. Запропонував метод фістулографії з гомотрансплантацією плаценти на ушитий дефект сечового міхура.

З кін. 1943 до закінчення ремонту клініки на бульв. Т. Шевченка, 17 у цьому відділенні містилася кафедра акушерства та гінекології № 1 з клінікою Київського медичного інституту, яку очолював у 1938—58 Лур'є Олександр Юдимович (1897—1958) — акушер-гінеколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (1958). 1938 з ініціативи вченого вперше в країні впроваджено знеболювання пологів, аналіз кожного випадку материнської і дитячої смертності, введений в усіх республіках СРСР, з повоєнного часу — масові профілактичні огляди жінок, кабінети патології клімаксу, статевого визрівання. Наукові праці присвячено питанням боротьби з материнською смертністю, знеболювання пологів, запобігання раку жіночих статевих органів та його лікування, організації акушерської допомоги тощо. З 1940-х рр., після переїзду кафедри № 1, сюди перемістилася кафедра акушерства та гінекології № 2, яку в 1942—53 очолював Ольшанецький Олександр Мойсейович (1887—1953) — акушер-гінеколог, доктор медичних наук (з 1936), заслужений діяч науки УРСР (з 1946). Досліджував питання діагностики та лікування жіночого безпліддя, позаматкової вагітності, регуляції пологової діяльності, історії медицини. Створив на кафедрі одну з перших ендокринологічних лабораторій. Очолював Київське наукове товариство акушерів-гінекологів, був одним з організаторів акушерсько-гінекологічної служби України.

Тепер Міський центр гінекологічної ендокринології з лапароскопічною хірургією, відділення денного гінекологічного стаціонару і відділення вертеброневрології (остеохондрозу) міської лікарні, науково-дослідний центр нейроортопедії при Національному медичному університеті ім. О. Богомольця [930]. *Михайло Кальницький, Катерина Паламарчук, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.*

301.3. Дитячого заразного (інфекційного) відділення корпус, 1900 (архіт., іст.). У східній частині третьої тераси, неподалік від будівлі колишнього заразного відділення для дорослих. Корпус на 40 ліжок для дітей, хворих на дифтерит, скарлатину, кір, зведений за проектом арх. І. Ніколаєва. У повоєнні роки з тилу прибудовано ліфтову шахту. У 2000-х рр. відремонтований.

Двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний з винесенням колишніх житлових приміщень у невелике тильне крило, яке з'єднується поздовжнім об'ємом із входами. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. З метою запобігання поширенню різних інфекційних хвороб головний поздовжній об'єм поділявся на дві частини з окремими входами. Внутрішнє планування коридорного типу.

Вирішений у цегляному стилі з елементами ренесансу. Провідним мотивом архітектурного оформлення симетричної за композицією споруди є глуха аркатура заввишки у два поверхи, що оперізує всі фасади. Її лучкові арки спираються на міжвіконні лопатки, що поділяють площини на одно- і двовіконні прясла. Більшість віконних прорізів також має лучкову форму. Горизонтальні членування підкреслено гуртом із зубцями та вінцевим карнизом, частково — з модульйонами. На головному фасаді композиційно виділено середню частину з парними видовженими прорізами, що фланкована двома ризалітами входів, завершеними трикутними щипцями. На флангах фасаду застосовано широкі тристулкові вікна, на другому поверсі ризалітів — великі аркові прорізи.

Будинок є складовою частиною комплексу, відзначається оригінальним архітектурним вирішенням.

Дитяче інфекційне відділення Олександрівської лікарні було базою клініки дитячих соматичних, інфекційних і хірургічних хвороб кафедри дитячих хвороб Київського університету, яка містилася у корпусі дитячого нормального відділення. 1900 у цей корпус переміщено інфекційні палати. Тут працювали провідні фахівці-педіатри, професори Ф. Рум'янцев, В. Чернов та ін. (див. ст. 301.4). У 1920—30-х рр. завідувачем дитячого інфекційного відділення Жовтневої лікарні був професор М. Свенсон, який працював у терапевтичному відділенні (див. ст. 301.14).

Пізніше будинок змінив призначення.

З 1980-х рр. — аптека міської лікарні [931]. *Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.*

301.4. Дитячого нормального і шкіряно-венерологічного відділень корпус 1889—91, 1926, в якому працювали відомі лікарі та вчені (архіт., іст.). У західній частині третьої тераси, паралельно колишньому корпусу нервового і пропедевтичного відділення, з яким з'єднувався критою галереєю-переходом. Споруджений за проектом арх. А. Геккера, освячений 1 жовтня 1891. У 1926 на місці галереї збудовано двоповерховий будинок шкіряно-венерологічного відділення, внаслідок чого утворився глибокий курдонер.

Двоповерховий у чоловій частині, з тилу одноповерховий (частково надбудований одним поверхом) на високому цокольному поверсі, цегляний, пофарбований, у плані складної конфігурації з дещо порушеною симетрією загальної побудови. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне. Двоповерхова південно-західна частина призначалася для розрахованих на 20 ліжок лікарняних палат (фактична місткість сягала 40 ліжок): на першому поверсі — терапевтичних і хірургічних, на другому — інфекційних. Палати з боку головного фасаду мали балкони. Для приміщення операційної на бічному

301.3. Дитячого заразного (інфекційного) відділення корпус.

(західному) фасаді влаштовано одноповерхову напівротонду. Одноповерхова тильна північно-східна частина використовувалась як навчальна: в заокругленій апсидоподібній частині розміщувалась аудиторія на 150 слухачів, у бічних симетричних крилах — лабораторії та інші допоміжні приміщення для занять студентів. Цокольний напівповерх займали господарські служби. Головні входи на східному фасаді орієнтовано в бік курдонера.

Вирішений у цегляному стилі з використанням ренесансних деталей. Головний південно-східний фасад симетричний, центральну вісь підкреслює ризаліт, увінчаний ступінчастим аттиком з трикутним щипцем. Як деталь оздоблення аттика використано рельєфні написи: «Детская больница» та «1891». Виразне силуетне вирішення будівлі підсилюють високі парапетні стовпчики. Враження загальної вертикальної спрямованості надають рустовані лопатки, застосовані у центральному ризаліті і на одновіконних флангах фасаду, де розташовано балкони. Горизонтальне членування визначають лінія цоколю, міжповерховий гурт у вигляді поребрика та вінцевий карниз на аркатурному фризі. Лучкові віконні прорізи заглиблено у нішки, оздоблені вгорі сухариками.

Простіший вигляд мають бічні фасади з лучковими вікнами й карнизом з сухариками. Напівротонду колишньої операційної зали прорізано видовженими прямокутними вікнами, розділеними вузькими простінками. Об'єм колишньої аудиторії на північно-східному фасаді має видовжені вікна з напівциркульними перемичками та міжвіконнями, оздобленими рустованими лопатками. Його завершує розвинений карниз з модульйонами.

Будинок — цінний зразок медичної споруди кін. 19 ст., архітектурна композиція якої враховувала функціональне призначення приміщень.

Дитячу клініку було засновано у комплексі Олександрівської міської лікарні як базу кафедри дитячих хвороб Київського університету, утвореної 1889. Використовувалася одночасно для лікування хворих і практичних занять студентів. Ініціатива створення при міській лікарні першого в Україні дитячого відділення належала дружині міського голови О. Демидовій-Сан-Донато, яка після передчасної смерті сина Микити пожертвувала 1874 для цієї справи 12 тис. крб. Того ж року було

301.4. Дитячого нормального і шкіряно-венерологічного відділень корпус. Тильний фасад.

301.4. Фрагмент головного фасаду.

ухвалено найменувати майбутнє дитяче відділення на честь померлого сина князя М. Сан-Донато. Через бюрократичні ускладнення початок будівництва був відкладений до 1889, переважну частину витрат узяло на себе місто. В пам'ять про М. Сан-Донато назвали західну палату першого поверху. З 1891 тут містилася клініка дитячих соматичних, інфекційних і хірургічних хвороб. 1900 інфекційні палати переведено у щойно збудований корпус дитячого заразного відділення.

1891—1912 у клініці дитячих соматичних, інфекційних і хірургічних хвороб працював один з її засновників і завідувач Чернов Василь Єгорович (1852—1912) — педіатр, доктор медицини (з 1883), професор Київського університету (з 1889), завідувач кафедр дитячих хвороб у ньому (1889—1912) та медичного відділення Вищих жіночих курсів (1907—12). За його участю розроблялося планування корпусу клініки. Одночасно очолював Маріїнський дитячий притулок (1892 — поч. 20 ст.), був лікарем-консультантом притулку Попечительства государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих єврейської лікарні. Один із засновників (1896) і директор Бактеріологічного інституту (поч. 20 ст.), створеного з ініціативи Товариства для боротьби із заразними хворобами (член його правління). 1911 побудував власним коштом дитячий притулок на Звіринці. У 1900—10-х рр. — гласний Київського губернського земського зібрання від Уманського пов. і Міської думи по Либідській дільниці. Зробив видатний внесок у формування й розвиток школи київських педіатрів. На підставі набутого у клініці досвіду підготував низку наукових праць, присвячених фізіології і патології обміну речовин, клініці й діагностиці емпієми, хореї, хлорозу, ряду інфекційних захворювань у дітей. 1895 вперше в Російській імперії використав антидифтерійну сироватку О. Павловського. Під його керівництвом у клініці працювали Ю. Скловський, Л. Фінкельштейн та інші відомі педіатри.

Кабінет професора був на першому поверсі, прилучався до північно-західного крила будинку.

1915—25 тут працював Рум'янцев Федір Дементійович (1872—1951) — педіатр, доктор медицини (з 1908), професор (з 1917), завідувач кафедри дитячих хвороб університету і медичного інституту (1915—41), кафедри дитячих інфекційних хвороб (1944—46), професор кафедри педіатрії лікувального факультету Київського медичного інституту (1946—51). Досліджував дитячі інфекційні, алергічні й ендокринні хвороби, історію педіатрії. Збагатив досягнення київських педіатрів у лікуванні й профілактиці скарлатини, дифтерії, коклюшу, кору. З 1926 клінічною базою кафедри дитячих хвороб була залізнична клінічна лікарня.

З січня 1926 у цьому корпусі розмістилося нове шкіряно-венерологічне відділення Жовтневої лікарні, яке стало базовим для клініки кафедри шкіряних і венеричних хвороб Київського медичного інституту, заснованої 1883 при Київському університеті з ініціативи відомого лікаря і вченого С. Томашевського. Раніше клініка діяла при Київському військовому шпиталі.

1926—41 тут працював Тижненко Андрій Мойсейович (1874—1944) — доктор медицини (з 1909), професор, завідувач кафедри (з 1921) і шкіряно-венерологічного відділення лікарні. Одночасно у 1926—36 — декан лікувального факультету медінституту. З ініціативи вченого у цей період відновило діяльність Київське дермато-венерологічне товариство. Керував спорудженням будинку для нового відділення лікарні й клініки. Першим в Україні описав ряд дерматозів. Під його керівництвом на кафедрі виконано низку досліджень з питань серології при сифілісі, з лікування сифілісу і гонореї, раку і туберкульозу шкіри, псоріазу, червоного вовчака тощо.

301.5. Заразного (інфекційного) відділення для дорослих корпус.

1998 на південно-східному фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку дерматовенерологу, професору Київського медичного інституту І. Потоцькому, який працював тут у 1960—78.

Тепер Міський центр дерматовенерології лікарні, кафедра шкіряних та венеричних хвороб з курсом проблем СНІДу Національного медичного університету ім. О. Богомольця, в одноповерховому північно-західному крилі — відділ трансфузіології міської лікарні [932]. *Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.*

301.5. Заразного (інфекційного) відділення для дорослих корпус 1897—1900, в якому працювали відомі лікарі та вчені (архіт., іст.). У східній частині четвертої тераси лікарняної садиби. Споруджений за проектом арх. І. Ніколаєва. Крім палат для хворих, містив квартири для службовців та обслуги. У 1935—36 клініку капітально відремонтовано і перебудовано, всі палати нижнього поверху перетворено на бокси. У 1970-х рр. будинок з'єднано переходами на рівні другого поверху з новозбудованим п'ятиповерховим інфекційним корпусом лікарні.

Двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування двобічне коридорне. З метою запобігання поширенню різних інфекційних хвороб поділявся на дві частини з окремими входами, зверненими на північ, у протилежний від лікарняної забудови бік.

Вирішений у цегляному стилі з елементами ренесансу. Композиція симетрична. Входи на північному фасаді виділено двома ризалітами із заокругленими наріжжями та прямими аттиками. На південному фасаді вісь симетрії позначено прямим триступінчастим аттиком. Фасадні площини розкреслено міжповерховим гуртом і міжвіконними лопатками, оформленими вгорі зубцями та фільонками. Вінцевий профільований карниз підтримують парні ступінчасті модульйони, розміщені над лопатками. Фриз декоровано смужками поребрика. Вікна прямокутні, оздоблені замковими каменями.

Споруда — невід'ємна складова комплексу лікарні, зразок архітектури медичного закладу кін. 19 ст.

Інфекційне відділення міської лікарні у дорадянський час було базовим для кафедри лікувальної діагностики університету (містилась у міській лікарні; див. ст. 301.12), завідувачі якої Ф. Льош і Ф. Яновський зробили значний внесок у дослідження й лікування заразних хвороб. Позаштатним ординатором інфекційного відділення на поч. 20 ст. був хірург Є. Черняхівський (з 1898 працював у хірургічному відділенні міської лікарні; див. ст. 301.14).

Самостійну кафедру інфекційних хвороб утворено в грудні 1925. Мала у цьому будинку 23 окремі палати на 55 хворих, лабораторію. В 1941—43 евакуйована до Челябінська. Після повернення розмістилася спочатку в двоповерховому будинку неврологічного відділення міської лікарні, з жовтня 1944 — у цьому корпусі. Першим виконуючим обов'язки завідувача кафедри у 1925—27 був М. Губергріц — завідувач кафедри пропедевтики і відповідного відділення лікарні (містилося в пологовому будинку; див. ст. 301.9). 1927—41, 1943—53 загальне інфекційне відділення лікарні очолював Зюков Анатолій Матвійович (1886—1953) — терапевт, доктор медицини (з 1927), завідувач кафедри інфекційних хвороб Київського медичного інституту (з 1927). Учень Ф. Яновського, який рекомендував його на цю посаду. В міській лікарні працював також у пропедевтичній клініці (див. ст. 301.12): з 1911 — лікар-екстерн, 1913—16 — штатний ординатор. 1917 перейшов штатним ординатором на кафедру госпітальної терапевтичної клініки, з 1924 — старший асистент кафедри факультетської терапії, які мали базою терапевтичне відділення міської лікарні (див. ст. 301.14).

З 1936 кафедра інфекційних хвороб мала додаткову клінічну базу у Першій міській інфекційній лікарні на території Києво-Печерської лаври, на її основі було створено Інститут інфекційних хвороб АМН СРСР, де А. Зюков за сумісництвом був науковим керівником відділів, які розробляли проблеми інфекції дихальних шляхів. Під керівництвом вченого співробітники кафедри досліджували питання патогенезу, діагностики і лікування найпоширеніших інфекційних хвороб (черевного та інших паразитарних тифів). 1936 А. Зюков вперше у світі запропонував науково обґрунтований спосіб лікування скарлатини, дизентерії, черевного тифу за допомогою донорської крові. Автор підручників з інфекційних хвороб для студентів медичних інститутів (1941, у співавт. з Б. Падалкою) і середніх медичних навчальних закладів (1949). Створив наукову школу.

Тепер Міський центр інфекційних хвороб [933]. *Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.*

301.6. Кардіологічний центр 1978, в якому працював Грицюк О. Й. (іст.). На верхній терасі лікарняної садиби. Найзначніша з повоєнних будівель лікарні. Споруджена за проектом архітекторів О. Загнибороди, Л. Лося, О. Слободського та ін. Корпус дев'ятиповерховий з розвиненим підвалом, облицьований плиткою, в плані має дугоподібну конфігурацію з лоджіями у центрі.

Введений в дію 1978, включив ревмокардіологічне, інфарктне, реанімаційне та інші відділення лікарні на 360 ліжок, кафедру госпітальної терапії медичного інституту.

1978—90 першим керівником центру був Грицюк Олександр Йосипович (1923—90) — терапевт, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978), заслужений діяч науки УРСР, завідувач кафедри госпітальної терапії № 1 Київського медичного інституту (1973—90, з 1982 — кафедра терапії, з 1978 міститься в цьому корпусі). Одночасно — директор київського НДІ клінічної медицини ім. М. Стражеска (1970—74), головний терапевт МОЗ УРСР (1967—70 і 1974—79).

Досліджував питання кардіології, ревматології, проблеми здатності зсідання крові, фібринолізу і тромбоутворення, організації терапевтичної служби та ін. Основоположник клінічної та експериментальної гемостазіології, вивчав її роль у патогенезі інфаркту міокарда і ревматизму. Першим описав перехід дрібновогнищевого інфаркту міокарда у великовогнищевий (1973). Відзначений Державною премією УРСР (1980) [934]. *Михайло Кальницький.*

301.7. Контора та приймальний покій, 1887—88 (архіт.). У західній частині другої тераси лікарняної садиби, поряд з відтвореною церквою св. Михаїла. Споруджена, ймовірно, за проектом арх. В. Ніколаєва. Приміщення будинку призначалися для адміністрації лікарні та для попереднього огляду хворих з наданням їм у разі необхідності амбулаторної допомоги. Вони включали приймальну залу, три кімнати для огляду хворих, приміщення чергового лікаря, письмоводителя, швейцара тощо. У напівповерсі містилися кімнати для обслуги. Після зведення в радянський час корпусу поліклініки будинок використовувався адміністрацією і громадськими організаціями лікарні (до 1990-х рр.).

Споруда одноповерхова, дерев'яна, на цегляному напівповерсі, у плані прямокутна, з пізнішими цегляними прибудовами на східному і тильному фасадах. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування дворядне.

Вирішений у формах російської народної дерев'яної архітектури. Ззовні ошальований. Верхній пояс у вигляді своєрідного фриза утворено вертикальними дошками з зубчастим завершенням, нижню частину фасадів обшито горизонтально. Периметральний карниз

301.6. Кардіологічний центр.

301.7. Контора та приймальний покій.

оздоблено різьбленим підзором. Прямокутні віконні прорізи оформлено дощаними лиштвами, що на чоловому фасаді мають вигляд фігурних обрамлень з прямими сандриками, прикрашених різьбленим орнаментальним декором. Чоловий фасад асиметричний, ліворуч — ризаліт з головним входом, акцентованим двосхилим з підзором піддашшям на різьблених кронштейнах.

Будинок — рідкісний зразок дерев'яної забудови Києва останньої чв. 19 ст.

З відродженням у 1995 церковної громади, що діяла при лікарні, будинок передано для тимчасового розміщення церкви в ім'я святителя Михаїла, митрополита Київського (до остаточної відбудови храму, знищеного 1931). У пристосованому під церкву приміщенні встановлено іконостас і престол, у цоколі відкрито крамницю з продажу церковних книжок, ікон тощо. Виконані олійними фарбами розписи інтер'єра та екстер'єру на релігійну тематику не мають мистецької цінності. При церкві діють доброчинне братство в ім'я св. великомученика і цілителя Пантелеймона та сестринство в ім'я св. преподобномучениці Єлизавети [935].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

301.8. Пам'ятник Образцову В. П., 1950 (мист.). Перед корпусом кафедри кардіології Національного медичного університету ім. О. Богомольця. Автори — ск. М. Вронський, арх. Д. Яблонський. Заг. вис. — 3,5 м; погруддя — 0,9 м, постаменту — 2,6 м.

Образцов Василь Парменович (1849—1920) — терапевт, доктор медицини (з 1880), професор (з 1893), завідувач кафедри окремої патології і терапії (1893—1903) та кафедри факультетської терапевтичної клініки (1903—18) Київського університету, один з основоположників київської терапевтичної школи. 1887—1904 керував терапевтичним відділенням Олександрівської лікарні (будинок не зберігся). В ній розробляв методи пальпації органів черевної порожнини (1887) та перкусії грудної порожнини (1910). З 1904 завідував факультетською терапевтичною клінікою Київського університету (містилася на сучасному бульв. Т. Шевченка, 17). Разом з М. Стражеском вперше у світі описав клінічну картину тромбозу коронарних артерій (1910) і обґрунтував можливість прижиттєвого виявлення інфаркту міокарда.

Бронзове погруддя вченого встановлено на постаменті з чорного лабрадориту у формі восьмигранної колони з восьмигранною базою та капітеллю, що здіймається на квадратному стилобаті. Фронтальна класична композиція погруддя з характерним високим зрізом плечей і реалістичною пластикою, яка ретельно відтворює риси портретованого, увиразнюється тричвертним поворотом голови ліворуч та спрямованим угору поглядом, надає твору внутрішньої динаміки. Детально зображено одяг — сюртук, з-під якого проглядають жилет, сорочка з піднятим коміром і краватка. З фасаду ледь окреслено пелерину, укладену по формі спини. На чоловому боці постаменту напис з ім'ям вченого [936].

Людмила Миляєва, Валентина Шандра.

301.9. Пологового відділення корпус 1893—94, в якому містилася клініка пропедевтики внутрішніх хвороб, працював Губергріц М. М. (іст.). На третій терасі лікарняної садиби. Будинок чотириповерховий на цокольному поверсі, цегляний. Первісний триповерховий об'єм споруджено за проектом арх. А. Геккера, складеним 1892; будівельні роботи здійснив 1893—94 арх.

301.8. Пам'ятник В. Образцову.

І. Ніколаєв. Освячений та введений в експлуатацію у лютому 1895.

Використовувався як пологовий будинок при лікарні на 28 ліжок з окремим відділенням для інфекційних післяпологових хвороб на сім ліжок. 1929 сюди з корпусу чоловічого терапевтичного і хірургічного відділень переведено кафедру пропедевтики внутрішніх хвороб з клінікою Київського медичного інституту. Клініка займала спочатку один поверх, потім усі три, була також базовою для Інституту харчування. У 1934—35 корпус надбудовано ще двома поверхами; після цього клініка мала 130 ліжок, біохімічну та фізіологічну лабораторії, фізіотерапевтичний, рентгенодіагностичний та рентгенотерапевтичний кабінети. Під час Великої Вітчизняної війни евакуйована до Челябінська. Будинок значно постраждав під час війни. Після ремонту 1940-х рр. у ньому знову розмістилася кафедра пропедевтики внутрішніх хвороб. Клінічною базою кафедри були також жіноче та чоловіче терапевтичні відділення міської лікарні. У 1980—90-х рр. будинок використовувався як урологічний центр.

1929—51 тут працював Губергріц Макс Мойсейович (1886—1951) — терапевт, доктор медицини (з 1918), акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УСРР (з 1935). Учень В. Образцова. Завідувач кафедри окремої патології і терапії (з 1920), організатор і завідувач кафедри пропедевтики внутрішніх хвороб (1928—51), яку було утворено шляхом злиття кафедр лікувальної діагностики і кафедри окремої патології і терапії (після смерті вченого кафедрі присвоєно його ім'я). Одночасно — завідувач клінічних відділів українських Інституту харчування (1930—41, в 1944 його директор) та Інституту ендокринології (1932—34).

Досліджував питання фізіології і патології кровообігу, травлення, проблеми болю, описав ряд симптомів хронічного панкреатиту, апендициту, біохімічні зміни крові при порушеннях діяльності ряду внутрішніх органів. Одним з перших у країні вивчав питання функціональної діагностики і патології підшлункової залози. Розробив методику функціонального дослідження підшлункової залози, що дало змогу виявляти ранні порушення її функції. Автор порадника з клінічної діагностики (1946). Розробляв вчення про цілісний людський організм, всебічно вивчав питання лікувального харчування. Створив наукову школу.

Тепер тут Міський центр отоларингології і кафедра отоларингології Національного медичного університету ім. О. Богомольця [937].

Михайло Кальницький.

301.10. Поховання Дегтерьова М. П. 1898 (іст.). На другій терасі лікарняної садиби в окремій усипальні під північним крилом цоколю, що залишився від первісної церкви в ім'я святителя Михаїла, першого митрополита Київського. Храм споруджено 1893—95 коштом підприємця і доброчинця М. Дегтерьова за проектом арх. В. Ніколаєва в південно-східній частині ділянки, біля огорожі вздовж вул. Шовковичної. В серпні 1895 освячено північний вівтар в ім'я святих і праведних Захарія та Єлизавети (небесна покровителька дружини М. Дегтерьова).

301.9. Пологового відділення корпус.

Фундатор подарував лікарняний храм місту за умови, що міська влада забезпечить довічне утримання церковного причту. Після його смерті вдова Є. Дегтерьова за проектом арх. В. Ніколаєва значно розширила храм: 1899 з півночі, 1900 з півдня були влаштовані симетричні прибудови-апсиди з криптами, в одному з яких стояв саркофаг її чоловіка, другий вона приготувала для власного поховання (померла в червні 1902). У 1901 за проектом того ж архітектора із західного боку прибудовано триярусну дзвіницю, з'єднану з будівлею церкви й узгоджену з нею за архітектурним вирішенням. Перед головним входом облаштували огороджений майданчик, до якого вели гранітні сходи. Того ж року проведено значні роботи з обладнання дренажу та вентиляції. Вдале виконання прибудов сприяло враженню одночасного зведення всього комплексу за єдиним проектом.

У січні 1930 НКВС УСРР санкціонував закриття храму і використання його під клуб лікарні. 1931 церкву знесено. Залишився розвинений цоколь з підмурками, який пізніше завалили землею. 1995 почалися відновлювальні роботи. У 1990-х рр. при міській клінічній лікарні почала діяти релігійна громада УПЦ, яка організувала розчищення цоколю. 1995 почалися відновлювальні роботи. 1999 звільнено з-під завалів сходи до усипальні М. Дегтерьова, де цілим та неушкодженим виявлено його саркофаг. Проведено роботи з відтворення церкви (арх. П. Болюк, інститут «Укрпроектреставрація»). 2001 встановлено та освячено хрести на банях. Усипальню М. Дегтерьова перетворено на внутрішню каплицю храму. Поховання Є. Дегтерьової не збереглося.

Дегтерьов Михайло Парфентійович (26.08.1831, Київ — 21.12.1898, Київ) — підприємець, доброчинець. Власник великої торгової фірми, річний обіг якої складав 10 млн. крб. Міський купецький староста, з 1871 — гласний Київської думи, з 1875 — член облікового комітету Київської контори держбанку, з 1881 — член, з 1891 — товариш голови Київського біржового комітету. Був попечителем Сирітського будинку і старостою Олександро-Невської церкви Сулимівських доброчинних закладів, очолював раду старійшин Купецького зібрання. У 1870—90-х рр. разом з дружиною проводив у Києві активну філантропічну діяльність: зокрема влаштував у власній садибі на вул. Покровській, 5 богадільню, спорудив будинок для вдів на вул. Покровській, 1/1 з безкоштовними квартирами, брав участь у розбудові лікарні для чорноробів на сучасній вул. В. Чорновола, 28/1 (за що 1892 отримав звання почесного громадянина Києва), запровадив стипендії для студентів КПІ. Після спорудження Михайлівського храму в Олександрівській лікарні був його старостою. У своїй духівниці заповів місту значні кошти та нерухоме майно, у т. ч. для заснування й утримання Дегтерьовських доброчинних закладів. Ім'я М. Дегтерьова з 1993 носить одна з вулиць міста.

Надгробок — масивний лабрадоритовий саркофаг з анотаційним написом [938]. *Михайло Дегтярьов, Михайло Кальницький.*

301.11. Пральня, 1909—10 (архіт.). На нижній терасі лікарняної забудови, вздовж фронту вул. Мечникова. Зведена за проектом арх. О. Кривошеєва для лікарняної парової пральні. В радянський час всередині перепланована, окремі віконні прорізи замуровано або перетворено на додаткові двері (первісний вхід містився з тилу).

Будинок одноповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з невисокою асиметричною тильною прибудовою, що заглиблюється у схил пагорба. Дах двосхилий, з шиферним покриттям.

Будинок вирішений у формах раціонального модерну. Фасад з боку вулиці симетричний, центральну тривіконну частину виділено лопатками, які завершуються виступними стовпчиками з вертикальними декоративними смужками обабіч сегментного фронтону з потрійним вікном горища. Бічні фасади завершено трикутними фронтонами. Наріжжя підкреслені лопатками, що плавно розширюються донизу й увінчуються подобою акротеріїв. Лучкові вікна оброблено площинними напівлиштвами зі зрізаними кутами. Карниз і бічні трикутні фронтони оформлено зубцями.

Будинок — рідкісний тип капітальної споруди побутового призначення поч. 20 ст.

Тепер ремонтно-будівельна дільниця Центральної міської клінічної лікарні [939]. *Михайло Кальницький.*

301.12. Пропедевтичної та неврологічної клінік корпус 1884—85, 1907—08, в якому працювали відомі лікарі та вчені (іст.). На третій терасі лікарняної садиби. Будинок триповерховий (перший поверх цокольний), цегляний. В 1884—85 за проектом арх. В. Ніколаєва зведено первісний двоповерховий об'єм як лікарняний барак на 50 ліжок — т. зв. кам'яний павільйон. 1888 його передано під пропедевтичну та неврологічну клініки медичного факультету університету. У 1907—08 корпус розширено триповерховою прибудовою з боку чолового фасаду (арх. О. Кривошеєв); пізніше над всім об'ємом надбудовано третій поверх. Неврологічна клініка займала другий поверх, пропедевтична — третій. У 1917 пропедевтичну клініку переведено у новозбудований корпус чоловічого терапевтичного та хірургічного відділень Олександрівської лікарні (див. ст. 301.14). У кін. 1943 — вересні 1944 в будинку тимчасово містилася кафедра інфекційних хвороб Київського мед-інституту, яка потім повернулася в корпус заразного (інфекційного) відділення для дорослих, де функціонувала до війни. У цей час кафедрою завідував проф. А. Зюков (див. ст. 301.5).

Пропедевтичну клініку при кафедрі лікувальної діагностики медичного факультету Київського університету засновано 1885. Пропедевтичною клінікою і кафедрою лікувальної діагностики завідували відомі лікарі та вчені.

1885—97 — Льош Фердінанд (Федір) Олександрович (1840—1903) — терапевт, доктор медицини (з 1866), професор Київського університету (з 1890), основоположник копрології. 1894—97 — голова Товариства київських лікарів. Вперше у світі виявив (1875) і

301.11. Пральня.

описав збудника амебіаза. Вивчив і описав три випадки балантідіаза. Значну увагу приділяв лабораторним методам діагностики при кишкових захворюваннях.

1897—1903 — Вагнер Конрад Едуардович (1862—?) — терапевт, доктор медицини (з 1889), завідувач кафедри госпітальної терапії (1904—14). Досліджував проблеми порушення обміну речовин, серцеві захворювання, хвороби органів травлення, туберкульозу.

1905—14 — Яновський Феофіл Гаврилович (1860—1928) — терапевт, фтизіатр, пульмонолог, нефролог, кардіолог, курортолог, доктор медицини (з 1890), екстраординарний (з 1904), ординарний професор (з 1910), акад. ВУАН (з 1927), один з основоположників київської терапевтичної школи. Учень К. Трітшеля. В лікарні працював також у листопаді 1891 — серпні 1904 — прозектором, ординатором терапевтичного відділення, керівником лікарняної лабораторії та інфекційного відділення. 1912—14 — завідувач кафедри дитячих хвороб університету. 1914—19 — завідувач кафедри госпітальної терапії університету (мала госпітальну клініку в терапевтичному відділенні лікарні — жіночому і чоловічому; див. ст. 301. 14), одночасно читав курси на кафедрі лікувальної діагностики з пропедевтичною клінікою. Член лікарняної ради Олександрівської лікарні.

Зробив значний внесок у розробку багатьох питань клініки внутрішніх та інфекційних хвороб, туберкульозу, гастроентерології, нефрології, дієтології, курортології. Працюючи в лікарні, він задовго до відкриття гормонів використав надниркові залози великої рогатої худоби для лікування опіків стравоходу. Його учнями у цей період були В. Виноградов, А. Зюков (працював тут у 1911—16, пізніше завідував загальним інфекційним відділенням міської лікарні; див. ст. 301.5), В. Іванов та інші відомі у майбутньому лікарі та вчені.

Клініка нервових хвороб Олександрівської лікарні була базовою для кафедри нервових і душевних хвороб Київського університету, заснованої 1885. Спочатку займала один цегляний і один дерев'яний бараки, розраховані на 60 хворих. Лекції читалися в окремому дерев'яному бараці. 1903 кафедру поділено на дві — психіатрії і неврології. Перша з них мала лікувальну практику в Кирилівській лікарні, друга — в Олександрівській міській лікарні. 1917 неврологічна клініка зайняла весь цей корпус. Завідувачі кафедри одночасно очолювали і клініку. Тут працювали відомі лікарі та вчені.

1888—1903 — Сікорський Іван Олексійович (1842—1919) — невропатолог, психіатр, доктор медицини (з 1872), професор (з 1885), громадський діяч. Батько відомого авіаконструктора І. Сікорського. З 1885 — завідувач кафедри нервових і душевних хвороб університету, 1903—18 — кафедри психіатрії (базовою була Кирилівська лікарня). 1896 заснував журнал «Вопросы нервно-психической медицины», його редактор. Очолював Київський попечительський комітет над в'язницями (з 1885), один із фундаторів і голова Південно-Західного товариства тверезості (з 1896), Київського психіатричного товариства (з 1898).

Один з творців науки про дитячу психологію і дитячу психопатологію. Першим у світі використав експериментальний метод при вивченні дитячої психології. Досліджував проблеми психогігієни, боротьби з алкоголізмом тощо.

1891—1918 — Лапинський Михайло Микитович (1862—1947) — психіатр, доктор медицини (з 1898), професор (з 1904), один із засновників київської школи невропатологів. Після закінчення Київського університету (1891, учень І. Сікорського) працював тут лікарем. З 1893 — приват-доцент, 1903—18 — завідувач кафедри неврології. Вивчав фізіологію і патологію нервової системи, розвинув вчення про нервову трофіку, вчення І. Сєченова про центральне гальмування.

301.12. Меморіальна дошка Б. Маньківському.

301.12. Пропедевтичної та неврологічної клінік корпус.

1894—97, 1919—50 — Селецький Володимир Васильович (1868—1955) — невропатолог, доктор медицини (з 1901), професор Київського університету (з 1912). По закінченні Київського університету (1893, учень І. Сікорського) працював позаштатним ординатором при кафедрі нервових і душевних хвороб, з 1897 одночасно штатний ординатор Кирилівської лікарні. З 1912 очолював кафедру нервових хвороб медичного відділення Вищих жіночих курсів, з 1919 — кафедру неврології університету і мединституту, 1922 її поділено на дві — факультетську (завідувач В. Селецький — до 1950) і госпітальну (завідувач Б. Маньківський). Брав участь у діяльності Київського психіатричного товариства, Південно-Західного товариства тверезості. Досліджував проблеми психіатрії, психології та клінічної неврології, зокрема інфекційні хвороби і пухлини нервової системи.

З 1910 у клініці працював, 1922—61 нею завідував Маньківський Борис Микитович (1883—1962) — невропатолог, доктор медичних наук (з 1935), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив Київський університет (1908, учень М. Лапинського). Завідувач кафедри госпітальної неврології Київського медичного інституту (1922—61, містилася при військовому шпиталі, 1950 після об'єднання з кафедрою факультетської терапії в єдину кафедру, переведена у міську лікарню) і Київського інституту вдосконалення лікарів (1922—41), науковий керівник Психоневрологічного інституту (1927—48), один з організаторів Інституту геронтології АМН СРСР (1958), в якому очолював відділ вікових змін нервової системи. Голова Товариства невропатологів і психіатрів. Разом з психіатром В. Гаккебушем заснував журнал «Современная психоневрология» (пізніше — «Советская психоневрология»).

Один з основоположників української школи невропатологів. Зробив значний внесок в усі розділи клінічної неврології. Опанував патологоанатомічне дослідження мозку, що дало можливість ширше вивчити ряд органічних хвороб нервової системи. Запропонував класифікацію інфекційних хвороб нервової системи, глибоко вивчав розсіяний склероз і розсіяний енцефаломієліт, першим у країні описав пухлину шишкоподібного тіла, першим у світовій науці — клініку краніофарингіом, розробив методику консервативного лікування. Дав клінічне обґрунтування застосуванню в неврологічній практиці ряду антибіотиків, гормонів, сульфаніламідних препаратів. Впровадив у неврологію рентгенологічний і капіляроскопічний методи.

Робочий кабінет Б. Маньківського містився на третьому поверсі в лівому крилі будинку (тепер — конференцзала). Ім'я вченого присвоєно клініці неврології.

1964 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з чорного граніту з бронзовим накладним барельєфним портретом Б. Маньківського (ск. О. Банников).

Тепер Міський неврологічний центр [940].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова, Валентина Шандра.

301.13. Терапевтичного жіночого відділення корпус, 1908—09 (архіт., іст.). У західній частині четвертої тераси, біля вул. Шовковичної. Споруджений за проектом і під наглядом арх. О. Кривошеєва на кошти, отримані шляхом цільової міської позики. Влаштуванню сучасних систем опалення та вентиляції передував конкурс, в якому взяли участь п'ять вітчизняних та закордонних фірм. У головному поздовжньому об'ємі з коридорним внутрішнім плануванням містилися палати для хворих на 100 ліжок, у тильному центральному крилі — квартири для персоналу лікарні, в цоколі — допоміжні службові приміщення.

Двоповерховий на цокольному напівповерсі (у повоєнний час облицьований керамічною плиткою), цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний з ризалітами на чоловому і тильному фасадах, які підкреслюють симетрію загальної побудови. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Оформлений у цегляному стилі з використанням композиційних прийомів і деталей, запозичених з класичної архітектурної спадщини. Рівнозначно оздоблені фасади об'єднують карниз і виразний аркатурний фриз, що складається з маленьких лучкових арочок на уступчастих кронштейнах. Перший і другий поверхи розділено своєрідною смугою фриза, обмеженою двома профільованими гуртами. Вертикальні членування позначено міжвіконними і наріжними лопатками. Різні за пропорціями вікна (дво- і тристулкові) мають переважно лучкові перемички, прикрашені замковими каменями. Окремі прорізи прямокутні. Триосьову композицію головного фасаду формують ризаліти, підкреслені прямими триступінчастими аттиками. Флангові ризаліти містять по одному широкому прорізу на поверсі, центральний ризаліт на три віконні осі — виступний тамбур головного входу.

Будинок — цінний зразок споруди спеціального призначення поч. 20 ст., що добре збереглася.

Терапевтичне жіноче відділення міської лікарні було базовим для клінічної роботи кафедр лікувальної діагностики, пропедевтики внутрішніх хвороб, госпітальної терапії медичного факультету Київського університету, медичного відділення Вищих жіночих курсів та створеного 1916 на його основі інституту, Київського медичного інституту, які обслуговували й інші відділення лікарні. Тут працювали відомі лікарі та вчені (див. ст. 301.12).

Тепер у корпусі розміщується Міський центр «Травма ока» і кафедра очних хвороб Національного медичного університету ім. О. Богомольця [941].

Михайло Кальницький,
Тетяна Трегубова.

301.14. Терапевтичного чоловічого та хірургічного відділень корпус 1914—17, в якому працювали відомі лікарі та вчені (архіт., іст.). У західній частині четвертої тераси, поряд з корпусом терапевтичного жіночого відділення. У проектуванні будинку брав участь інж. С. Смирнов. У 1990-х рр. здійснено капітальний ремонт з надбудовою четвертого поверху і прибудовою тильного об'єму, що утворив замкнуте внутрішнє подвір'я.

Чотириповерховий (первісно триповерховий) на тинькованому під темносірий граніт цокольному поверсі, цегляний, пофарбований, у плані — замкнуте каре (первісно П-подібний) з проїздом у центрі тильного нового об'єму. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне з вестибулем і розподільчими холами при центральному й бічних входах.

Вирішений у модернізованих формах романсько-готичного стилю. Надбудований верхній поверх, ув'язаний з первісною архітектурою, включає елементи модерну (вертикальні потрійні смуги на лопатках центрального ризаліту). Провідним мотивом рівнозначного архітектурного оздоблення всіх фасадів виступає напівциркульна арка, застосована у перемичках вікон третього поверху (продубльована також на четвертому поверсі), на первісному аркатурному фризі, в декоруванні підвіконь третього поверху тощо. Прорізи нижніх поверхів переважно прямокутні. Спільні ніші вікон другого і третього поверхів підкреслені білим кольором і утворюють верхній аркадний ярус, відділений від нижнього профільованим гуртом.

Головний фасад симетричний, центральну вісь акцентовано ризалітом з головним входом, тривіконні фланги з балконами виділено розкріповками. Первісну висоту ризаліту позначено невеликими арковими віконцями, згрупованими по контуру колишнього трикутного щипця, тридільну смугу освітлення утворено великим середнім і меншими бічними арковими прорізами. Портал головного входу оформлено двома тричвертєвими колонами на п'єдесталах (капітелі відсутні), що підтримують архітрав і верхню площину з напівциркульним вікном і трикутним завершенням. Наріжжя ризаліту закріплено широкими лопатками, капітелі яких декоровано шахівницею з поребрика. Флангові вікна першого поверху аркові, інші — прямокутної форми, у рамковому обрамленні з прямими аркатурними сандриками-бровками. Ризаліти входів на бічних фасадах мають простіший вигляд: дводільну смугу освітлення на рівні другого—третього поверхів, тотожний за абрисом портал без колонок. Верхній ярус наріжжів, що прилягають до головного фасаду, виділяють три глухі арки.

Будинок відзначається найбільшою репрезентативністю і монументальністю у комплексі лікарні кін. 19 — поч. 20 ст. Корпус був призначений для розміщення чоловічого терапевтичного та хірургічного відділень, кожне на 125 ліжок. 1917 у цей корпус було переведено пропедевтичну клініку кафедри лікувальної діагностики університету та жіночого медичного інституту, яка раніше містилася разом з неврологічною клінікою в іншому корпусі лікарні (див. ст. 301. 12). З утворенням 1920 Київської державної медичної академії, 1921 Київського державного медичного інституту відповідно перепідпорядковувалась і клініка. 1928 кафедру лікувальної діагностики об'єднали з кафедрою окремої патології і терапії (заснована 1893, до 1919 клінічної бази не мала) і перетворили на кафедру пропедевтики внутрішніх хвороб, клініку якої 1929 перемістили у пологове відділення (див. ст. 301.9). Завідувачі кафедри очолювали одночасно і пропедевтичну клініку при ній. Серед них були відомі лікарі та вчені.

1917—19, 1922—27 пропедевтичною клінікою кафедри лікувальної діагностики Київського жіночого медичного інституту, потім — Київського медичного інституту, 1927—29 — кафедрою госпітальної терапії й клінікою при ній (містилася у цьому ж будинку) та Першим терапевтичним відділенням лікарні завідував Стражеско Микола Дмитрович (1876—1952) — терапевт, доктор медицини (з 1904), акад. ВУАН (з 1934) і АН СРСР (з 1943), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УСРР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947), організатор (1936) і перший директор Українського НДІ клінічної медицини. 1911—19 завідував також кафедрою лікувальної діагностики медичного відділення Вищих жіночих курсів. Одночасно працював на кафедрі факультетської терапевтичної клініки, у 1929—52 завідував нею. Учень В. Образцова під час його роботи в Олександрівській лікарні. Вдосконалив розроблені учителем методи пальпації органів черевної порожнини і безпосередньої аускультації серця. Був одним з кращих клініцистів свого часу. Всебічно досліджував проблеми

301.13. Терапевтичного жіночого відділення корпус.

серцево-судинної системи, фізіології і патології органів травлення, алергології, гематології та ін. Розробив вчення про функціональну недостатність кровообігу, разом з В. Василенком розробив класифікацію хронічної недостатності кровообігу. Створив наукову школу в галузі кардіології. У клініці М. Стражеска працювали М. Губергріц, В. Михайлов, Ф. Удинцев та інші учні В. Образцова.
1919—21 кафедрою і клінікою завідував Михайлов Василь Миколайович (1877—1922) — доктор медицини (з 1913), професор, завідувач кафедри окремої патології і терапії (1921—22). Одночасно з 1920 очолював терапевтичне відділення лікарні. З 1921 — голова наукової комісії лікарняної секції професійної спілки «Всемедсантруд». Досліджував проблеми патології нирок, печінки, підшлункової залози та інших органів травлення.
1920—28 у цьому будинку практикував також завідувач кафедри окремої патології і терапії М. Губергріц. З 1929 працював у пологовому відділенні лікарні (див. ст. 301.9).
Терапевтичне відділення лікарні (чоловіче і жіноче) було базовим для госпітальної клініки кафедри госпітальної терапії Київського університету і Київського медичного інституту. 1930 факультетську терапевтичну клініку об'єднали з госпітальною в єдину терапевтичну кафедру, на якій студенти навчалися два роки: перший — у факультетській, другий — у госпітальній клініці, що працювали на базі терапевтичного відділення міської лікарні. 1937 відновлено поділ клінік, факультетська містилася у терапевтичній клініці Київського медінституту (бульв. Т. Шевченка, 17), базою госпітальної стало відділення невідкладної терапії Жовтневої лікарні. У ній навчалися студенти як лікувального, так і педіатричного факультетів. 1941 клініку евакуйовано до Челябінська, після повернення у 1944—47 вона працювала на базі Київського військового шпиталю, 1947—51 — у міській, пізніше — в інших лікарнях міста.
Тут працювали відомі лікарі та вчені.
1917—19 — Яновський Феофіл Гаврилович (1860—1928) — терапевт, доктор медицини (з 1890), екстраординарний (з 1904), ординарний (з 1910) професор, акад. ВУАН (з 1927), один з основоположників київської терапевтичної школи. Завідувач кафедри госпітальної терапії (з 1914). Раніше очолював пропедевтичну клініку лікарні (див. ст. 301.12).
1919—27 — Виноградов Василь Васильович (1875—1927) — терапевт, доктор медицини (з 1909). У ці роки — завідувач кафедри госпітальної терапії. У міській лікарні працював ще під час навчання на медичному факультеті Київського університету, де був учнем Ф. Яновського, по закінченні якого 1905 призначений позаштатним ординатором кафедри пропедевтичної клініки, базою якої була Олександрівська лікарня, 1909—14 — приват-доцент цієї кафедри. Відомий клініцист у галузі гематології, досліджував також проблеми ендокринології, фізіології органів травлення. У цей період написав розділ «Хвороби крові і кровотворних органів» у третьому томі багатотомного порадника з приватної патології і терапії внутрішніх хвороб.
1917—37 — Свенсон Микола Олександрович (1869—1937) — терапевт, доктор медицини (з 1903). Працював в Олександрівській лікарні 1894—98 ординатором пропедевтичної клініки, з 1903 — завідувач амбулаторії, з 1904 — як приват-доцент університету з предмета окремої патології і терапії, з 1912 читав також курс дитячих хвороб на кафедрі дитячої клініки. Одночасно 1909—19 — професор, завідувач госпітальної терапевтичної клініки медичного відділення Вищих жіночих курсів (з 1916 — інститут) і чоловічого терапевтичного відділення лікарні. У ці роки завідував терапевтичним жіночим і дитячим інфекційним відділеннями лікарні, член її лікарняної ради, 1921—27 — завідувач кафедри госпітальної терапії. Досліджував проблеми лікування черевного тифу, запалення легенів тощо.
1927—37 госпітальною терапевтичною клінікою завідував М. Стражеско.
1937—41, 1947—51 — Удинцев Федір Аристархович (1877—1951) — терапевт, доктор медицини (з 1910), професор, завідувач кафедр окремої патології і терапії (1920—24), терапії (1932—37), санітарно-гігієнічного факультету, госпітальної терапії (1937—51). Учень В. Образцова. Наукові праці в галузі кардіології, гастроентерології, гематології, історії медицини.
У хірургічному відділенні лікарні, яке з 1934 стало базовим для клініки кафедри загальної хірургії Київського медичного інституту, працювали відомі лікарі та вчені.
1917—38 — Зав'ялов Іван Олександрович (1880—1938) — доктор медицини (з 1912), завідувач кафедр госпітальної хірургії (1920—23), невідкладної хірургії (1924—26) і загальної хірургії (1934—38) Київського медичного інституту, завідувач хірургічного відділення (з 1910) і головний лікар міської лікарні (у 1920-х рр.). У 1914—19 працював також ординатором госпітальної хірургічної клініки медичного відділення Вищих жіночих курсів. Одним з перших у Російській державі наклав шви на рану серця, розробив методику безкровної операції при зобній хворобі. Наукові праці переважно з питань невідкладної допомоги. Створив наукову школу хірургів.
1944—55 — Іщенко Іван Миколайович (1891—1975) — хірург, доктор медичних наук (з 1941), чл.-кор. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1942), генерал-майор медичної служби. Ординатор (з 1920), завідувач кафедри загальної хірургії (1944—55), факультетської хірургії (1955—68). Одночасно у 1943—54 — лікар-консультант, головний хірург КВО, голова правлінь Республіканського, Київських міського та обласного товариств хірургів. Досліджував питання урології, хірургії черевної порожнини, клініки і терапії черепно-мозкових травм, лікування опікової хвороби. Розробив методику гангліоектомії, періартеріальної симпатектомії. Одним з перших в Україні започаткував застосування остеосинтезу при переломах кісток, обґрунтував доцільність застосування ендотрахеального наркозу в хірургії.
1955—73 — Коломійченко Михайло Сидорович (1892—1973) — хірург, професор (з 1936), заслужений діяч науки УРСР (з 1954), заступник директора Київського медичного інституту з наукової роботи (1930—35), декан стоматологічного факультету (1931—34). У ці роки — завідувач кафедри загальної хірургії, голова вченої ради МОЗ УРСР. Першим в Україні виконав складні пластичні операції зі створенням штучного стравоходу з тонкої і товстої кишок. Розробив та застосував на практиці метод економічної резекції щитоподібної залози. Досліджував питання хірургії стравоходу, шлунка, підшлункової залози, проблеми невідкладної хірургії, історії медицини.
1939—41 — Корейша Леонід Олександрович (1896—1973) — доктор медицини (з 1939), завідувач кафедри загальної хірургії. Наукові праці присвячено центральній регуляції серця, кровоносних судин, дихання й нейрохірургії. Вперше зареєстрував біотоки мозочка.
1930—41 — Корхов Іван Петрович (1888—1948) — доктор медицини (з 1920), завідувач кафедри госпітальної хірургії (1930—41, мала базою хірургічне відділення лікарні), завідувач кафедри загальної хірургії Стоматологічного інституту. Запропонував сегментарну новокаїнову блокаду при облітеруючому ендартеріїті. Виконував складні операції на органах черевної порожнини (резекція печінки) та сечостатевої системи. Вивчав роль інтрамуральних симпатичних гангліїв у етіопатогенезі виразкової хвороби, кишкову непрохідність, питання переливання крові, лікування інфікованих ран тощо. Склав підручник з окремої хірургії.
1917—29 — Черняхівський Євген Григорович (1873—1938) — хірург, доктор медицини (з 1911), перший директор Київського медичного інституту (1920—21), завідувач кафедри загальної (1921—22), факультетської хірургії (1923—29). З 1898 працював у хірур-

301.14. Терапевтичного чоловічого та хірургічного відділень корпус.

гічному відділенні, 1901—09 і з 1910 — завідувач хірургічного заразного (інфекційного) відділення для дорослих міської лікарні. 1929 заарештований у т. зв. справі Спілки визволення України, згодом звільнений, залишався безробітним до кінця життя.

Розробляв питання серцево-судинної хірургії, першим у Києві ушив рану серця (1904), удосконаливши судинний шов, 1914 в умовах експерименту пересадив тварині нирку у пахову ділянку. Зробив значний внесок у розробку і практичне втілення методу переливання крові. Розробив оригінальний метод операції при мимовільній гангрені кінцівок. Одним з перших вітчизняних хірургів виконав трепанацію черепа при гнійному спинномозковому менінгіті.

2000 після закінчення реконструкції у будівлі розмістилися Перше та Друге урологічне відділення лікарні, а також Міський урологічний центр і кафедра урології Національного медичного університету ім. О. Богомольця [942].

Михайло Кальницький, Катерина Паламарчук, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

302. ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ ДИТЯЧИЙ ПРИТУЛОК, 1899—1900 (архіт.). Вул. Білоруська, 40. На червоній лінії забудови вул. Якіра (первісна адреса — вул. Овруцька, 2), на розі з новопрокладеною вул. Білоруською. Заснований Київським губернським попечительством дитячих притулків, названий на честь російського імператора Олександра II. Первісно містився на Печерську. Новий комплекс притулку зведений за проектом арх. В. Ніколаєва будівельною фірмою Л. Гінзбурга. Відкриття відбулося у жовтні 1900. Комплекс складався з головного корпусу (зберігся), одноповерхового цегляного корпусу лікарні, лазні та служб (зруйновані). Первісно у будинку з боку вул. Якіра містилися навчальні й житлові приміщення, розраховані на 150 хлопчиків-вихованців. На другому поверсі у центральній частині була домова церква в ім'я св. Олександра Невського (у радянський час ліквідована).

Будинок двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний.

Вирішений у цегляному стилі. Головний фасад розкріпований з виділенням бічних частин. Вісь симетрії підкреслено щипцем і напівциркульним порталом (дверний отвір тепер перероблено на вікно). Вздовж фасаду — ритмічний ряд великих лучкових вікон. Як декоративний елемент активно використано візерунок цегляного мурування.

Будинок — цінний зразок громадської споруди кін. 19 ст.

Тепер навчально-виробничі майстерні Київського військового інституту управління і зв'язку [943].

Михайло Кальницький.

303. ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО КОСТЬОЛУ КОМПЛЕКС, 19—20 ст. (архіт., іст.). Вул. Костьольна, 13-а, 13-б, 13-д, 17 — вул. Трьохсвятительська, 7. У південно-східній верхній частині Старокиївського пагорба, на наріжній садибі між вулицями Костьольною, Трьохсвятительською і прилеглою з північного заходу пізнішою забудовою, що з'явилась на території приналежних до костьолу саду і городу. На поч. 20 ст. загальна площа садиби становила 4937 кв. сажнів. Її забудова формувалася

303. Пам'ятний знак жертвам тоталітарного режиму.

впродовж 1-ї пол. 19 — поч. 20 ст. До наших днів від неї збереглися розташовані на червоній лінії вул. Костьольної Олександрівський костьол (№ 17, 1817—49), будинок домініканського монастиря (№ 13-а, 19—20 ст.), флігель для прислуги (пізніше школа, № 13-б, 1824, 1862), огорожа з брамами (вул. Костьольна 17 — вул. Трьохсвятительська, 7, 1-а пол. 19 — поч. 20 ст.), з боку вул. Трьохсвятительської — прибутковий будинок (№ 7, 1913—14), у глибині садиби — сторожка (вул. Костьольна, 17, 1884) і флігель з господарським льохом (вул. Костьольна, 13-д, 1862). Стайні, каретний сарай та інші господарські будівлі, споруджені на подвір'ї 1874, не збереглися.

1993 праворуч від паперті костьолу встановлено пам'ятний знак жертвам

303. Олександрівського костьолу комплекс.

Генеральний план:

1. Олександрівський костьол.
2. Будинок домініканського монастиря.
3. Огорожа з брамами.
4. Прибутковий будинок.
5. Сторожка.
6. Флігель для прислуги костьолу.
7. Флігель з господарським льохом.
8. Пам'ятний знак жертвам тоталітарного режиму.

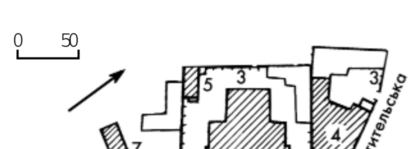

тоталітарного режиму (вис. — 6,62 м, шир. — 2,62 м), виготовлений у Польщі. Традиційний високий латинський хрест із сталі встановлено на низькому двоступінчастому бетонному подіумі. Виготовлений об'ємно хрест (з внутрішньою порожниною) має наскрізний фронтальний отвір. Горизонтальна перемичка ділить отвір на дві частини так, що зверху утворюється рівнораменний грецький хрест, у середохресті якого на дзвоновій фермі підвішено бронзовий дзвін. На раменах, верхів'ї та основі грецького хреста — напис польською мовою накладними бронзовими літерами й дата: «Віра, надія, любов, 1993». У нижній частині латинського хреста бронзова плита з рельєфним написом: «Пам'ять жертвам за віру і Батьківщину. 1917—1991». Дзвін має рельєфні написи латиною — на чоловому боці девіз: «Завжди вірний» і зображення хреста, на зворотньому — польською: «1808—1992. Ливарня Анни Фельчинської-Чецьор і Збігнева Фельчинського майстра людвісарського». Нижче в колі — зображення геральдичного герба з написом латиною по колу: «Ян Пурвінський єпископ Житомирський».

Дмитро Малаков, Амелія Шамраєва.

303.1. Олександрівський костьол, 1817—49 (архіт.). Вул. Костьольна, 17. На червоній лінії забудови вулиці. Головний фасад звернено в бік Хрещатика. Відіграє велику роль у формуванні панорами колишнього Верхнього міста з боку Дніпра та Хрещатика.

Перший в Києві костьол Пресвятої Богородиці домініканського монастиря збудовано 1235 князем Володимиром IV Рюриковичем на Оболоні, 1246 споруджено костьол домініканського ордена поряд з Лядською брамою (територія сучасного Майдану Незалежності). На 1433 і кін. 15 ст. припадають відомості про нові католицькі костьоли (каплиця в литовському замку і дерев'яний домініканський костьол під Замковою горою). 1690 домініканці звели на Подолі величний мурований костьол в ім'я св. Миколая (1690 його перетворено на церкву в ім'я святих Петра і Павла, містилася на вул. Притисько-Микільській, 1930 зруйнована); 1796 — дерев'яний костьол на торговій площі Печерська, який горів 1799. Після того, як цей храм було визнано аварійним та маломістким, київський цивільний губернатор надіслав у Санкт-Петербург заяву київської шляхти від 31 жовтня 1814, підписану київським маршалком графом П. Потоцьким, з проханням дозволити побудувати цегляний римсько-католицький костьол в ім'я св. Олександра (на відзнаку перемоги Росії у війні з наполеонівською Францією й на згадку про перебування в місті імператора Олександра I, «який дарував Європі мир») і будинок при ньому для священиків домініканського ордена. Для здійснення робіт передбачалося встановити для шляхти Київської губ. внесок у розмірі 25 коп. від кріпацької душі. Згоду на будівництво та розпорядження про виділення ділянки між Старим Києвом, Подолом і Печерськом було отримано влітку 1815. Місце для садиби визначено в 1815—17 за участю міського арх. А. Меленського нижче Михайлівського Золотоверхого монастиря, на території колишнього Архангельського виводу

Печерського відділення Старокиївської фортеці, де, як з'ясувалося, в давні часи був цвинтар. Ця територія перед хвірткою у валу Михайлівського відділення фортеці ще 1805 була надана Михайлівському Золотоверхому монастирю для спорудження «странноприїмниці» (готелю) та помешкань для штатних служителів обителі. Оскільки монастир не забудував ділянку, згідно з наказом київського губернського правління та за «височайше апробованим» планом від 18 травня 1817, її було передано для зведення костьолу (імператорське повеління на будівництво підписано 28 травня 1817). 30 серпня 1817 на розчищеній ділянці пл. 3447 кв. сажнів закладено та освячено наріжний камінь костьолу, що мав стати центром монастиря ордена св. Домініка. Первісний проект костьолу складено арх. Пілером. Згідно з ним, передбачалося спорудити хрещатий у плані, однобанний храм у стилі класицизм з шестиколонним портиком коринфського ордера на головному південному фасаді та двома парами скульптур святих у нішах обабіч входу.

У проекті арх. Пілера, завдяки симетрії, компактності основних об'ємів та виразній півсферичній бані, було яскраво втілено ідею центричного храму-пам'ятника у стилі класицизм на честь перемоги у війні 1812. Через нестаток коштів будівництво храму затягнулося.

У вересні 1824 місце вдруге було розплановане арх. А. Меленським з розширенням садиби до 1340 кв. сажнів, після затвердження нового плану розпочалися будівельні роботи під наглядом арх. Пілера. До травня 1830 нижній ярус костьолу було вимуровано до рівня вікон. У зв'язку з польським повстанням 1830—31 будівництво призупинилось. За зверненням предводителя шляхти графа Г. Тишкевича у вересні 1835 план і фасад костьолу арх. Пілера були затверджені у Київському будівельному комітеті. Наглядачем за будівництвом призначено міського арх. Л. Станзані. У 1836 Л. Станзані доручив розробку економічнішого проекту професору Київського університету Ф. Мєховичу, який було затверджено у Санкт-Петербурзі Радою шляхів сполучення та публічних споруд у серпні того ж року. Кошти на добудову костьолу пожертвував поміщик Звенигородського пов. А. Совецький, на внутрішнє оздоблення — поміщики брати Д. та А. Понятовські (вони і Модзалевський фінансували також розробку спрощеного проекту). У 1842 будівництво костьолу було в основному завершено, 30 серпня його освячено. 1846 костьол змалював Т. Шевченко.

1847 закінчено спорудження кам'яних сходів і огорожі, тинькування, встановлення зимових вікон, благоустрій території тощо. Друге освячення відбулося 4 жовтня 1849 після встановлення двох дзвонів (вагою 10 та 16 пудів), завершення внутрішніх оздоблювальних робіт, укладення цегляної і плиткової підлоги, ремонту трьох брам з хвіртками, тинькування колон, пофарбування стін тощо. В листопаді 1849 під час бурі на костьолі було зірвано значну частину даху, пошкоджено баню. Ремонтні роботи проведено 1849—54 під керівництвом міського арх. М. Самонова.

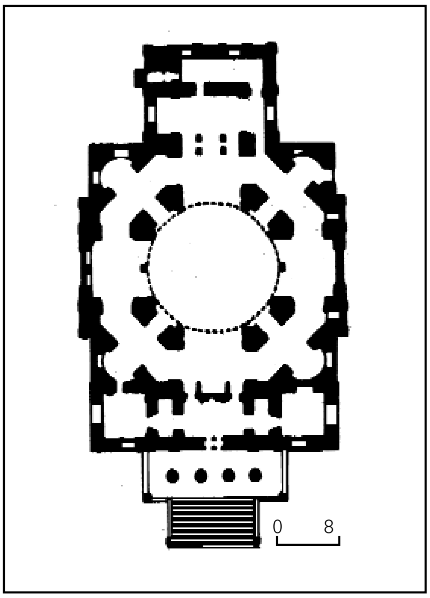

303.1. План.
303.1. Олександрівський костьол. Вул. Костьольна, 17.

Порівняно з первісним проектом загальні габарити споруди було збережено, проте змінено пропорції, форму портика, який став чотириколонним тосканського ордера, на головному фасаді на наріжжях добудовано дві флангові вежі-дзвіниці, змінено пропорції та план споруди. Зовнішній архітектурний декор отримав спрощені форми пізнього класицизму. Всередині костьол вийшов дуже просторим і світлим. Стіни прикрашало ліплення, підбанний простір — розписи (зображення чотирьох євангелістів). Окрім головного вівтаря зі штучного мармуру, що складався з чотирьох колон іонічного ордера, було влаштовано шість бічних пристінних вівтарів і встановлено орган, перевезений 1838 коштом А. Совецького з Кременецького ліцейського костьолу. В головному вівтарі містилася копія відомої ікони пензля П. Рубенса «Розп'яття Ісуса Христа», у вівтарі з правого боку — копія картини Рафаеля «Мадонна Фаліньйо», у вівтарі св. Антонія — копія картини Б. Мурільйо «Св. Антоній». У підбаннику між віконними прорізами були зображення дванадцяти апостолів. З правого боку, під дзвіницею містилася каплиця Непорочної Діви Марії. У грудні 1915 за проектом єпархіального арх. К. Іваницького під лівою дзвіницею влаштовано невеликий склеп для тимчасового установлення там трун з тілами небіжчиків, померлих у шпиталях під час 1-ї світової війни.

1937 костьол закрито як діючий храм. 1938—39 при частковому збереженні оздоблення фасадів інтер'єри споруди, перекриття були повністю реконструйовані та пристосовані під установи і робітничий гуртожиток, що призвело до розподілу внутрішнього простору на чотири поверхи зі зведенням додаткових цегляних стін та дерев'яних перегородок. Всі поверхи отримали коридорну систему планування, було пробито додаткові вікна. 1952 частину костьолу передано обсерваторії Київського університету з метою пристосування під планетарій, частину приміщень — Історичній бібліотеці Міністерства культури УРСР.

1991 костьол повернено католицькій громаді. Реставраційно-відновлювальні роботи здійснено в 1991—95 за проектом арх. С. Юрченка польською фірмою «Енергополь». Було відтворено у первісних формах бічні фасади: реставровано напівкругле вікно, карнизи тощо. Значний обсяг робіт виконано в інтер'єрі. Розібрано стіни та перекриття, відновлено декор збереженого карниза під підбанником бані. Коринфські капітелі пілястрів реконструйовано з великою часткою вірогідності за рештками, розкритими в натурі, за віднайденими під підлогою архітектурними фрагментами. У процесі реставрації на пендантивах підбанного простору розкрито зображення євангелістів. Під одним з них знайдено напис — прізвище «Вишневський» (вірогідно, автор живопису) і дату «1863». Пофарбування фасадів та інтер'єра виконано у первісній колористиці за архівними та натурними архітектурними дослідженнями.

Костьол цегляний на високому цоколі

303.1. Євангеліст Матфей.

303.1. Євангеліст Марк.

303.1. Євангеліст Лука.

303.1. Євангеліст Іоанн.

303.1. Інтер'єр.

з підвалами, тинькований, у плані прямокутний, з бічними ризалітами і нартексом, над яким влаштовано хори, та більш вузькою прямокутною вівтарною частиною, що закінчується двоповерховою закристією з окремим входом. До об'єму нартекса включено дві наріжні вежі-дзвіниці зі сходами. Квадратне у плані основне ядро розчленовано всередині чотирма стовпами-пілонами, які через підпружні арки несуть навантаження центральної бані. Перекриття склепінчасті: у центрі — велика півсферична баня (діам. — 17,5 м), утворена з дерев'яних, підшитих дошками кружал, у бічних компартиментах — цегляні циліндричні склепіння з розпалубками. Перехід до підбанника здійснено за допомогою трапецієподібних парусів. Бані і дах вкрито бляхою, пофарбованою у світло-сірий колір. На висоті цоколю перед головним входом влаштовано огороджену ґратами паперть-терасу, на яку ведуть широкі гранітні сходи. Наріжжя тераси і сходи фланковано ампірними металевими світильниками на фігурних гранітних п'єдесталах (збереглися частково). Провідними елементами у симетричній центричній композиції споруди є велична центральна баня на високому підбаннику, прорізаному арковими вікнами, та подібні за абрисом, але менші за розміром дві вежі-дзвіниці на головному південно-східному фасаді. Три півсферичні бані увінчано позолоченими маківками й хрестами. Парадний вхід підкреслено монументальним чотириколонним портиком тосканського ордера з трикутним фронтоном, у тимпан якого вписано рельєфний латинський хрест. Антаблемент портика, що включає карниз значного виносу на площинних мутулах, має продовження на бічних фасадах, поділяючи їх на основний і аттиковий яруси. Основний ярус включає широкі прямокутні вікна нижнього світла, обрамлені простими лиштвами з прямими сандриками, а також напівкруглі ампірні вікна верхнього світла, розташовані у бічних ризалітах і над прямокутним отвором головного входу. Бічні ризаліти і торець закристії оформлено великими пілястрами тосканського ордера. Гладенька площина аттикового ярусу прорізана лише лежачими віконцями для освітлення сходів у межах дзвіниць. Тло фасадів пофарбовано у світло-жовтий колір, архітектурний декор — у білий, цоколь — у сірий.

На відміну від екстер'єру інтер'єр костьолу вирішено у більш ошатному коринфському ордері. Великими пілястрами на п'єдесталах цього ордера оздоблено стіни вівтаря і підпірні стовпи-пілони, з'єднані між собою чотирма високими напівциркульними підпружними арками, окресленими профільованими архівольтами. Мотив аркади підхоплює форма нижчих діагональних проходів у пілонах, орієнтованих на наріжні ніші-ескедри. В інтер'єрі панує висотно розкритий підбанний простір, добре освітлений дванадцятьма арковими вікнами циліндричного підбанника з гладенькими, побіленими разом із банею простінками. По низу підбанника проходить круговий антаблемент коринфського ордера, над карнизом якого влаштовано обхідний балкончик. Згідно з класицистичними канонами, архітрав розчленовано горизонтальними смужками з іоніків, зубців і намистин, виносну карнизну плиту оперто на модульйони, декоровані листям аканта. Дещо модифіковані коринфські капітелі пілястрів включають голівки херувимів. Стриманий ліплений і скульптурний декор доповнюють живописні зображення євангелістів у парусах підбанника. Колористичне вирішення інтер'єра в цілому витримано в світлих тонах: білому (архітектурний і ліплений декор), розбіленому жовтому (тло стін), світло-сірому (підлога з мармурових плит).

Розписи костьолу, що збереглися, в цілому мають напівпрофесійний характер. Зображення євангелістів в овальних медальйонах виконано у стилістиці романтизованого академізму. Еклектичні неорокайлеві обрамлення дещо дисонують з ампірною ясністю та величною простотою форм і об'ємів, вишуканим лаконізмом класицистичних орнаментальних прикрас та профілювань. На східних стовпах зображено святих Матфея і Марка, на західних — святих Луку та Іоанна з їхніми символами. Найцікавішими є образи Матфея та Іоанна. Матфея

написано більш-менш вправним малюнком, його образ привертає увагу вдалим цілісним колористичним вирішенням і переконливою психологічною характеристикою. На обличчі сивочолого старця читається вираз задуми та натхнення. Досить втішний і живий вигляд має й ангел, вирішений за типом путті, що ніби виринає до євангеліста із хмари. Зображення Іоанна напружене, має контрастне кольорове вирішення, основним акцентом якого є малиновий плащ святого. Дві інші композиції, що постраждали дужче, мають менш виразний вигляд, тільки пейзаж на тлі за постаттю євангеліста Марка позначений помітними ознаками стилю романтизм.

Окрім розписів, інтер'єр храму прикрашають картини й ікони, розміщені на підбанних пілонах. По периметру храму на стінах розміщено невеликі поліхромні барельєфи зі сценами життя Ісуса Христа. Інтер'єр прикрашають мармурові та алебастрові статуї Богоматері, Ісуса Христа та св. Олександра. Змістовно важливими елементами оздоблення є встановлені в центральній наві високий хрест з «Розп'яттям», дерев'яний престол, пишно прикрашений різьбленням, орнаментика якого включає мотиви німецького ренесансу й бароко, і таке саме різьблене крісло. Кафедра костьолу досить скромна за розміром і декором, її прикрашають площинно вирізьблені зображення ангелів, виноградної лози, сцена «Сходження Святого Духа на апостолів і Богоматір». Найціннішим елементом мистецького оздоблення є старовинна (імовірно, 19 ст.) копія «Преображення Господнього» Рафаеля (1520), що походить зі збірки кафедри реставрації Академії образотворчого мистецтва та архітектури.

В костьолі встановлено виготовлений фірмою «Вайзе» новий орган на 48 регістрів та три клавіатури, переданий в дар німецьким містом Бамбергом у травні 2002.

Олександрівський костьол — визначна архітектурна пам'ятка доби пізнього класицизму, невід'ємна частина історичного ландшафту центру Києва, в якому відіграє роль важливої архітектурної домінанти.

Тепер кафедральний римсько-католицький костьол [944].

Олексій Овчаренко, Тетяна Трегубова, Амелія Шамраєва.

303.2. Будинок домініканського монастиря 1-ї пол. 19—20 ст., в якому проживали Андрей Шептицький, Світличний І. О. (архіт., іст.). Вул. Костьольна, 13-а. На червоній лінії забудови вулиці. Автор проекту, ймовірно, арх. Пілер. Первісно двоповерховий на одинадцять віконних осей, у плані Г-подібний, з першим цегляним і другим дерев'яним поверхами, виступним колонним ґанком входу в центрі головного фасаду. Призначався для ченців домініканського ордена. Після закриття останнього в 1832 використовувався як парафіяльний дім. У великій залі було облаштовано каплицю, в якій правили службу до завершення будівництва Олександрівського костьолу. 1846 костьол і цей будинок змалював Т. Шевченко. Тильним фасадом споруда виходила на господарське подвір'я. Після перебудови у 1849—60 перший поверх

303.1. Інтер'єр. Капітелі пілястрів.

складався з тринадцяти кімнат з кухнею, коморою з невеликим льохом, другий — з тридцяти кімнат (з двома віконними прорізами кожна). 1914 верхній дерев'яний поверх замінено на цегляний. 1939 виконано ремонтні роботи на фасадах та в інтер'єрі. 1941—43 споруда зазнала значних пошкоджень, 1946 відновлена. 1951—53 за проектом арх. О. Недопаки (керівник — арх. М. Шехонін, інститут «Київміськпроект») здійснено надбудову третього і четвертого поверхів з подальшим пристосуванням під житловий будинок для тресту «Легпромбуд» харчової промисловості СРСР.

Чотириповерховий з підвалом і високою терасою на підмурку з боку головного фасаду, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, з пізнішою невеликою двоповерховою прибудовою на лівому бічному фасаді. До центрального головного входу ведуть кам'яні сходи, терасу огороджено ґратами на цегляних стовпчиках, завершених гранітними полірованими кулями. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Первісне внутрішнє планування не збереглося.

Вирішений у стилі класицизм. Площинний за характером головний фасад подекуди розкреслено гуртами й завершено карнизом великого виносу, оздобленим ліпленими кронштейнами та розетками. Вікна прямокутні, на флангах третього поверху балкони. На першому поверсі головного, бічного і тильного фасадів збереглися фрагменти первісного архітектурного оздоблення — розкріповані клинчасті перемички вікон, поєднані між собою міжвіконними й підвіконними профільованими гуртами.

303.2. Будинок домініканського монастиря.

Будинок — цікава пам'ятка цивільної архітектури 1-ї пол. 19—20 ст.

26 квітня — у першій половині травня 1917 у будинку проживав Андрей Шептицький (світське ім'я — Роман Олександр Марія; 1865—1944) — митрополит Галицький Української греко-католицької церкви (з 1900), громадсько-політичний діяч, граф.

1914 заарештований у Львові російською адміністрацією, інтернований в Росію. Повертаючись із заслання, приїхав до Києва, зупинився у настоятельських покоях. 28 квітня 1917 відвідав УЦР, яка містилася у Педагогічному музеї (вул. Володимирська, 57), був на засіданні Київського губернського з'їзду Української селянської спілки, що відбувався в ньому; зустрівся з головою УЦР М. Грушевським. Наступного дня М. Грушевський і С. Єфремов (член Комітету УЦР) нанесли офіційний візит митрополиту Андрею у цьому будинку. 9 травня відслужив панахиду в Олександрівському костьолі за померлого 1916 у Львові письменника, вченого, громадського діяча І. Франка. Під час перебування в Києві призначив о. Михайла (Цегельського) генеральним вікарієм для католиків візантійського обряду в центральних землях України.

З 1940-х рр. у будинку містився гуртожиток АН УРСР. 1953—55 на другому поверсі в першій кімнаті ліворуч мешкав Світличний Іван Олексійович (1929—92) — поет, літературознавець, критик, один з провідних діячів шістдесятництва. У цей час — аспірант Інституту літератури АН УРСР, розпочав літературознавчу і публіцистичну діяльність. У списку робіт, який склав він сам, першою стоїть рецензія на книжку Д. Граніна «Шукачі» у журналі «Дніпро» (1955, № 6). З травня 1960 родина Світличних проживала на вул. Уманській, 35, квартира № 20. Помер після довготривалої хвороби, внаслідок жорстоких умов ув'язнення й заслання (остання адреса — вул. І. Клименка, 16, квартира № 91).

У гуртожитку разом з І. Світличним мешкав літературний критик І. Бойчак. Тепер у будинку містяться різні установи [945].

Сергій Білокінь, Дмитро Малаков, Лариса Федорова.

303.3. Огорожа з брамами, 1-а пол. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Костьольна, 17 — вул. Трьохсвятительська, 7. Вздовж червоної лінії забудови вулиць та у глибині садиби, навколо прилеглого до костьолу прямокутного подвір'я. На малюнку Т. Шевченка 1846 зображена цегляною з боку вул. Костьольної та у вигляді дерев'яного паркану з боку вул. Трьохсвятительської. Сучасного вигляду, ймовірно, набула в 1913—14 під час спорудження прибуткового будинку (вул. Трьохсвятительська, 7) та реконструкції у 1914 парафіяльного будинку (вул. Костьольна, 13-а) й школи (вул. Костьольна, 13-б).

Цегляна на цоколі, тинькована. Складається з ритмічно встановлених квадратних у перетині підвищених стовпів

і глухих фільончастих прясел з карнизними гуртами. Обрамлення стовпів з боку вул. Костьольної і внутрішнього, прилеглого до костьолу подвір'я має ознаки стилю модерн — напівкруглі завершення з декоративними круглими нішками у центрі.

В огорожі влаштовано три проїзні брами. Скромно оформлений в'їзд на подвір'я будинку на вул. Трьохсвятительській, 7 має другорядний характер. Симетрична парадна брама обабіч головного фасаду костьолу відіграє значну композиційну роль. Поряд з проїздами, фланкованими високими стовпами, у стіні прорізано по одній арковій хвіртці. Основними елементами архітектурного оздоблення виступають ошатні металеві заповнення проїздів і отворів хвірток: знизу фільончасті глухі, вгорі з ажурних металевих ґрат. Рисунок ґрат, утворений з рослинних мотивів, арабесок і волют, є характерним для періоду історизму кін. 19 — поч. 20 ст. По осі проїздів, над заокругленими завершеннями стулок встановлено акцентні латинські хрести. Огорожа — композиційно важлива функціональна частина забудови садиби Олександрівського костьолу.

Тетяна Трегубова.

303.4. Прибутковий будинок, 1913—14 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 7. На червоній лінії забудови вулиці, в оточенні цегляної огорожі. Споруджений у садибі Олександрівського костьолу на місці колишнього саду. За першим контрактом від 8 травня 1907, костьол здав цю ділянку (пл. 500 кв. сажнів) у тимчасову оренду шляхтянці М. Бржезинській. За наступною угодою від 11 травня 1911, укладеною за сприяння арх. К. Іваницького настоятелем костьолу Станіславом Шептицьким і затвердженою Луцько-Житомирською духовною консисторією, орендатором терміном на 32 роки з правом забудови ділянки став інж. Г. Позняков. Він був автором проекту будинку та керівником будівельних робіт. 1914—18 споруда належала костьолу і частково була заселена спадкоємцями Г. Познякова. 1926—27 перебувала на балансі Житкоопу, пізніше її займала районна поліклініка.

Двоповерховий на цокольному поверсі, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. До прямокутного основного об'єму прилягає крило, що замикає простір подвір'я з боку пров. Костьольного. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне двобічне з центральним розташуванням сходового вузла.

В архітектурному вирішенні будівлі поєднані раціоналістичні та ретроспективні тенденції пізнього модерну. Композиція головного фасаду асиметрична, центральну вісь виділено ризалітом з високим вікном сходової клітки та пласким ступінчастим щипцем, бічні осі намічено розкріповками. В оздобленні першого поверху використано модернізовані неоренесансні форми: пілястри іонічного ордера в міжвіконних простінках та високі сандрики у вигляді карниза на консолях. Надвіконні й підвіконні фільонки доповнено рослинними рельєфами з мотивами стилізованих волют і пальмет. Прямокутні без лиштв вікна другого поверху розміщені на тлі рустованого поля стіни.

303.3. Огорожа з брамою.

Цінним елементом інтер'єра є парадні дерев'яні сходи з масивними різьбленими балясинами.

Споруда — складова комплексу Олександрівського костьолу.

З повоєнного часу в будинку міститься поліклініка [946].

Тетяна Скібіцька, Амелія Шамраєва.

303.5. Сторожка, 1884 (архіт.). Вул. Костьольна, 17. У дальньому куті прямокутного подвір'я, що оточує споруду костьолу, ліворуч від його закристії. В архівних документах згадується як «сторожівка» з чотирьох кімнат. Дійшла до наших днів у значно перебудованому вигляді.

303.4. Прибутковий будинок.
303.4. План першого поверху.

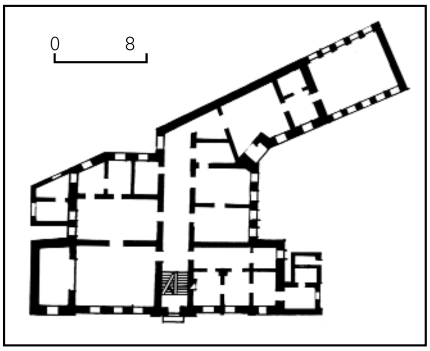

303.7. Флігель з господарським льохом.

Одноповерхова, цегляна, ззовні облицьована керамічною плиткою, у плані прямокутна. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з шиферним покриттям. Вхід з торця, зверненого до брами. На більш довгому п'ятивіконному бічному фасаді збереглася цегляна перемичка центрального аркового прорізу.

Є складовою історичної забудови садиби костьолу.

Тепер господарське приміщення Олександрівського костьолу.

Тетяна Трегубова.

303.6. Флігель для прислуги костьолу, 1824, 1862 (архіт.). Вул. Костьольна, 13-б. На червоній лінії забудови вулиці, впритул до будинку домініканського монастиря. Зображений на малюнку Т. Шевченка 1846 як одноповерхова на високому цоколі споруда. В архівних документах згадується як «перший флігель», що складався з п'яти кімнат та кухні для прислуги костьолу. 1862 пристосований під школу для дітей католицького віросповідання. 1863 розширений прибудовою перпендикулярного до основного об'єму одноповерхового крила, у зв'язку з чим в огорожі внутрішнього подвір'я, що оточує будівлю костьолу, було пробито вікна. Пізніше неодноразово перебудовувався.

Одноповерховий з підвалами та невеликим дерев'яним мезоніном на дворовому фасаді, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття на першому поверсі пласкі. Дах односхилий над основним об'ємом, двосхилий над мезоніном, з шиферним покриттям. Вхід з торця, зверненого у бік костьолу. Внутрішнє планування коридорно-анфіладного типу.

Екстер'єр зберіг особливості первісного архітектурного вирішення у стилі класицизм. Головний фасад має високий глухий цоколь, пофарбований у сірий колір. Шість нерівномірно розташованих невеликих прямокутних вікон завершено сандриками-поличками на спрощених бічних опорах. Міжвіконня розкреслено пласкими лопатками, верхні напівкруглі завершення яких з круглими нішками посередині ідентичні оформленням стовпів огорожі. Вірогідно, цей декоративний елемент запроваджено під час ремонтних робіт поч. 20 ст. Верхні частини лопаток з'єднано горизонтальним гуртом. Тло стіни пофарбовано у жовтий колір, архітектурний декор — у білий, що споріднює будинок з розташованим праворуч костьолом. Спрощений дворовий фасад з прямокутними прорізами частково облицьований керамічною плиткою.

Будинок є найстарішою спорудою у забудові садиби костьолу і вулиці в цілому.

Тепер службовий будинок Олександрівського костьолу.

Тетяна Трегубова, Амелія Шамраєва.

303.7. Флігель з господарським льохом, 1862 (архіт.). Вул. Трьохсвятительська, 13-д. У тилу садиби № 13-а, орієнтований під кутом до напрямку вулиці. В архівних документах 19 ст. значиться як «другий одноповерховий цегляний флігель на склепінчастому підвалі». До недавнього часу використовувався Київським бюро технічної інвентаризації.

Одноповерховий з підвалом, цегляний, у плані прямокутний. Дах односхилий,

з шиферним покриттям. Складається з двох приміщень, розділених наскрізним коридором, перекритих стелею по дерев'яних балках. Двокамерний підвал має напівциркульні цегляні склепіння. Мурування стін з жовтої київської цегли без тинькування зовні.

Архітектура споруди максимально спрощена. Підвищення чолової стіни виділено простим гуртом, під яким — п'ять вікон і асиметрично розташований вхід через дерев'яний тамбур. Прорізи прямокутні з клинчастими перемичками.

Флігель — єдина будівля, що залишилася від забудови колишнього господарського подвір'я костьолу.

Тепер належить Олександрівському костьолу.

Євген Тиманович, Амелія Шамраєва.

304. ОЛЕКСІЇВСЬКЕ ІНЖЕНЕРНЕ УЧИЛИЩЕ, 1914—18 (архіт., іст.). Бульв. Лесі Українки, 25, 25-а, 27/2 — пров. Командарма Каменєва, 1, 4, 6. Комплекс споруд військового навчального закладу зведено за проектом арх. М. Шехоніна під керівництвом інж. І. Лільє. Складається зі споруджених разом головного навчального корпусу і об'єднаного з ним будинку начальника училища (бульв. Лесі Українки, 25), житлових будинків офіцерів (бульв. Лесі Українки, 27/2 і пров. Командарма Каменєва, 4) та сімейних вільнонайманих службовців (пров. Командарма Каменєва, 6), казарми (пров. Командарма Каменєва, 1), манежу (бульв. Лесі Українки, 25-а). У комплексі було також кілька господарських будівель (не збереглися). Будівлі займали північно-західний край Звіринецького пагорба, який входив до еспланади Київської фортеці.

Споруди училища утворюють унікальний архітектурний ансамбль у стилі неоампір, у т. ч. головний навчальний корпус, що стоїть у ряді найкращих архітектурних об'єктів міста поч. 20 ст. Значну цінність має манеж — одна з перших спортивних споруд Києва.

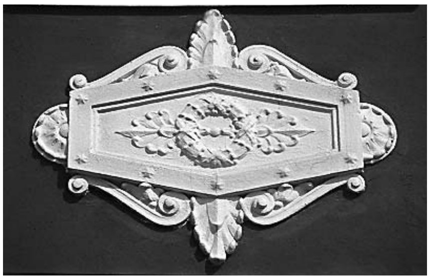

304.1. Ліплений декор на головному фасаді.
304.1. Капітелі пілястрів.

Інженерне училище, назване на честь цесаревича Олексія, функціонувало у 1916—17. Пізніше у ньому містилися Інструкторська школа старшин (1918), Головне військово-шкільне управління Української Держави (1918), Київські інженерні курси РСЧА (1919), з 1922 — Київська об'єднана вища командна школа ім. С. Каменєва.

У повоєнний час під навчальний заклад використовувалися лише головний корпус і будинок начальника, територію навколо яких у 1950-х рр. обнесли огорожею.

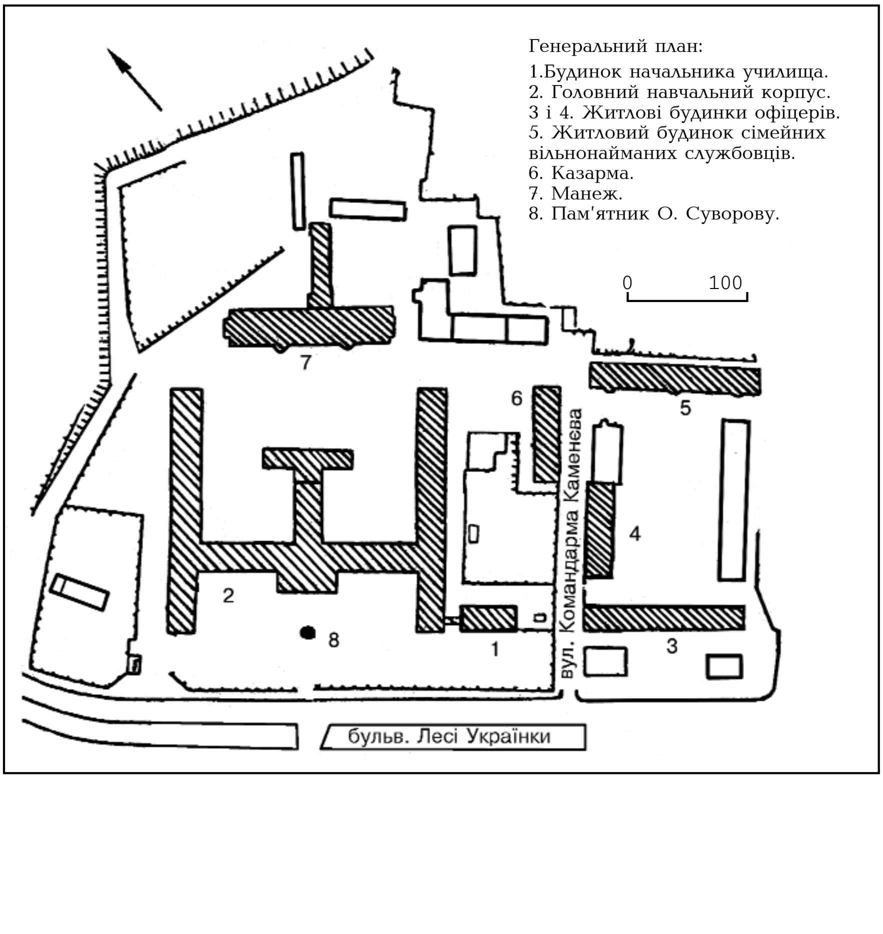

304. Олексіївське інженерне училище.

1947 ці два будинки передано Київському суворовському училищу, створеному 24 листопада 1943 у Чугуєві під назвою Харківського. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 училище перейменовано на Київський військовий ліцей ім. І. Богуна.

1974 у центрі подвір'я перед головним входом відкрито пам'ятник О. Суворову.

Тетяна Трегубова.

304.1. Будинок начальника училища, 1914 (архіт.). Бульв. Лесі Українки, 25. На південь від головного корпусу, на червоній лінії забудови. Другі поверхи обох будинків з'єднані критим переходом з великим арковим проїздом унизу. Призначався для адміністративних приміщень і проживання керівництва училища. Наприкінці 20 ст. капітально відремонтований.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований (білі архітектурні деталі на темночервоному тлі), цоколь облицьований сірим гранітом. У плані прямокутний з внутрішньою коридорною системою. Перекриття пласкі, дах вальмовий з сучасним покриттям у вигляді темнозеленої черепиці.

Вирішений у стилі неоампір із застосуванням іншого, ніж у головному корпусі, коринфського ордера. Симетричний головний фасад фланковано одновіконними підвищеними ризалітами, що завершені аттиковими стінками, в лівому розташовано вхід. Наріжжя ризалітів рустовано, середню дев'ятивіконну площину фасаду на всю висоту розкреслено великими пілястрами. Центральне тривіконне прясло містить широкий балкон. Вікна прямокутні, дво- і тристулкові (у ризалітах), без обрамлень. Лише на другому поверсі центрального прясла вони увінчані напівкруглими нішками, у ризалітах — такими ж нішками з прямими сандриками на бічних опорах. Спрощений вінцевий карниз спирається на мутули. Стриманий ліплений декор складається з пілястрів зі стилізованими коринфськими капітелями та міжповерхових картушів у ризалітах. Південний бічний фасад з двома вікнами у центрі оформлений по боках здвоєними коринфськими пілястрами. На тильному фасаді влаштовано терасу на цегляних (унизу) і дерев'яних (на другому поверсі) стовпцях.

Двоярусний фасад критого переходу має спільні з суміжними спорудами архітектурні деталі: канельовані зверху напівколони доричного ордера обабіч проїзду — як у головному корпусі, рустовані площини навколо арки проїзду та надвіконні ліплені картуші — як у будинку начальника училища.

Споруда є важливою складовою частиною архітектурного ансамблю.

Тепер використовується Департаментом міжнародного співробітництва Міністерства оборони України.

Тетяна Трегубова.

304.2. Головний навчальний корпус, 1914—16 (архіт., іст.). Бульв. Лесі Українки, 25. У глибині ділянки, оточеної огорожею з брамою, головний фасад звернений до бульвару.

Триповерховий, цегляний, складається з трьох орієнтованих у бік подвір'я паралельних крил, об'єднаних поперечним фасадним об'ємом. Внутрішнє пла-

нування головного корпусу (у плані 150,0 × 160,0 м), що призначався для навчання й проживання вихованців училища, відповідає функціональним завданням. Має п'ять сходових кліток (одна центральна і по дві у бічних крилах). Звернені в бік бульвару навчальні кабінети та класи прилягають до широкого (бл. 6,0 м) коридора-рекреації, освітленого вікнами з подвір'я. На всю ширину центральних частин бічних крил влаштовано просторі спальні — кімнати-казарми, кожна з двома рядами чавунних стовпів, що підтримують металеві прогони перекриттів; на першому й цокольному поверхах — спортивні та обідні зали. Тильні частини бічних крил та частина першого поверху мають коридорне планування з двобічним розташуванням службових приміщень. По осі головного фасаду в центрі будинку зосереджені репрезентативні приміщення, які займають об'єми двох верхніх поверхів: вестибуль, шестимаршові розпашні сходи, актова зала та колишня церква (тепер зала для урочистих подій). У конструкціях пласких перекриттів і несучих елементів широко використано метал і бетон.

Споруджений у стилі неоампір. Архітектура триосьових симетричних головного та бічних фасадів вирішена в ордерній системі. Нижній рустований поверх з арковими прорізами є своєрідним подіумом для верхніх, об'єднаних великим доричним ордером. Центр головного фасаду підкреслено урочистим портиком з восьми канелюрованих колон, що спираються на масивні пілони семипрогінного аркового під'їзду. В тимпані трикутного фронтону — барельєф із зображенням військової атрибутики. Торці бічних тривіконних крил-ризалітів з високими глухими парапетами оформлено класицистичною композицією «храм в антах», яка складається з двох канелюрованих напівколон, фланкованих наріжними пілястрами. Розмірений ритмічний ряд віконних прорізів на бічних фасадах переривається пласкими лопатками-пілястрами на наріжжях та по осях фасадів.

Оформлення більшої частини приміщень з пласкими стелями має суто утилітарний характер: паркетна підлога з великих дубових плах, фільончасті двері, метлаські кахлі на сходових майданчиках. Збереглося опорядження парадних приміщень — вестибуля, головних сходів з ампірними світильниками, актової зали, колишньої церкви, які мають розбиті на кесони й фільонки поля стелі та стіни, оформлені вишуканим орнаментальним ліпленням модерністичного характеру. По периметру стін двосвітньої актової зали (виходить на терасу центрального портика) встановлено іонічні напівколони, які несуть антаблемент, що переходить у високі падуги дзеркальної стелі. Освітлене з двох боків приміщення колишньої церкви розташоване в тильному корпусі на одній осі з актовою залою, у міжвіконних простінках оформлено здвоєними іонічними пілястрами, над якими розміщені карнизні гурти й квадратні вікна верхнього світла.

Головний корпус училища, що нагадує велику палацову будівлю доби класицизму, належить до числа найкращих архітектурних споруд Києва 1910-х рр.

Олексіївське інженерне училище було другим і останнім військово-інженерним навчальним закладом Російської імперії (перше — у Санкт-Петербурзі). Рішення про його відкриття ухвалено 1913, перший набір відбувся 1916. За час існування підготувало два випуски офіцерів інженерних військ. У листопаді 1917, після жовтневих боїв за завод «Арсенал», в яких юнкери-олексіївці брали активну участь і понесли відчутні втрати, навчальний заклад був розформований.

304.2. План другого поверху.

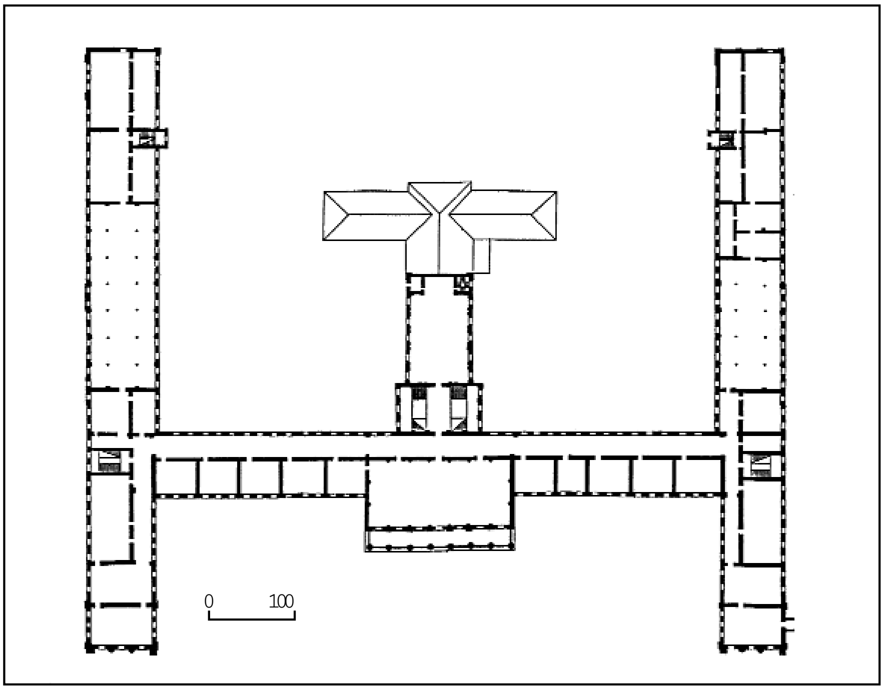

304. Олексіївське інженерне училище.

304.2. Портик головного фасаду.

1918, за Української Держави, в приміщенні училища діяла Інструкторська школа старшин. Проводила перепідготовку офіцерів воєнного часу, які не мали відповідної освіти. Підготувала чотири випуски офіцерів для української армії.

У цей же час в будинку містилося Головне військово-шкільне управління, яке очолив Юнаків Микола Леонтійович (1871—1931) — генерал-лейтенант російської армії (з 1916), начальник штабу Головного отамана армій УНР і ЗУНР (1919), військовий міністр УНР (1920) і генерал-полковник Армії УНР (з 1920), голова української Вищої військової ради (1921). Управління займалося справами українських військових навчальних закладів: їх відкриттям, перекладом українською мовою та доопрацюванням військових статутів, підручників, програм, виданням книжок з історії України та її війська тощо.

З ініціативи і під керівництвом М. Юнакова створювалась і мала відкритися в приміщенні Олексіївського училища Державна військова академія, чому завадило захоплення Києва військами Директорії.

1919 у цьому будинку містилися Київські інженерні курси Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Восени того ж року училище лишилося без господарів.

1922 тут було розміщено Київську об'єднану вищу командну школу ім. С. Каменєва, створену з Іркутських та Казанських піхотних курсів. Готувала кадри середнього командного складу чотирьох родів військ — піхоти, кавалерії, артилерії та інженерних підрозділів Червоної армії. Першим начальником школи був Матіясевич Михайло Степанович (1878—1941) — колишній полковник російської армії, командувач 3-ї та 5-ї армій Східного фронту РСЧА. Згодом цю посаду обійняв Ольдерогге Володимир Олександрович (1873—1931) — колишній генерал російської армії, командувач Східного фронту (1919), помічник М. Фрунзе (1920). До 1931 в школі працювало 13 колишніх генералів, понад 20 полковників та бл. 100 офіцерів російської армії. Більшість з них було репресовано 1931 за т. зв. справою змови колишніх офіцерів організації «Весна». Нова хвиля репресій прокотилася 1937 після смерті колишнього головнокомандувача РСЧА С. Каменєва, оголошеного «ворогом народу».

304.2. Ліплений декор на північному фасаді.
304.2. Центральні сходи.

У січні—липні 1924 в об'єднаній школі навчався Ватутін Микола Федорович (1901—44) — військовий діяч, генерал армії (з 1943), Герой Радянського Союзу (1965). У 1943—44 — командувач 1-го Українського фронту, війська якого 6 листопада 1943 визволили Київ від нацистських окупантів. Похований у Києві в Маріїнському парку (див. ст. 252. 3).

У грудні 1921 — серпні 1923 в об'єднаній школі на піхотному відділенні навчався Панфілов Іван Васильович (1893—1941) — військовий діяч, генерал-майор (з 1940), Герой Радянського Союзу (1942, посмертно), командир 316-ї стрілецької дивізії, яка відзначилася 1941 під час оборони Москви. У роки навчання обирався членом виконкому Київської міської ради. Школу закінчив з відзнакою.

Навчальний заклад не раз відвідували відомі військові та державні діячі СРСР, зокрема, С. Каменєв, Г. Петровський, М. Фрунзе.

1935 школу перейменовано на Першу Київську артшколу, 1937 перетворено на Перше Київське артилерійське училище (з серпня 1941 — ім. С. Кірова). 22—26 червня 1941 з особового складу училища було сформовано зведений артилерійський полк (командир — майор Біленко, заступник з політроботи — батальйонний комісар Копнін, начальник штабу — майор Владимиров). Полк, що складався з чотирьох дивізіонів, дислокувався на лівому секторі оборони Київського укріпрайону, на лінії Віта-Поштова — Юріївка — Тарасівка. Командувач сектора — начальник училища полковник С. Волкенштейн.

У ході першого наступу німецьких військ на Київ 10—11 липня 1941 полк упродовж двох діб стримував наступ ворога, що мав перевагу у військовій силі. Більша частина бійців полку загинула.

1959 на фасаді корпусу встановлено білі мармурові меморіальні дошки М. Ватутіну та І. Панфілову з накладними бронзовими лавровими гілками (арх. І. Шмульсон) [947].

Лілія Пивоваренко,
Ярослав Тинченко, Тетяна Трегубова.

304.3. Житловий будинок офіцерів, 1914—16 (архіт.). Бульв. Лесі Українки, 27/2. У тилах сучасного торговельного павільйону, на одній лінії з головним корпусом. Призначався для проживання офіцерів, які працювали в училищі. На генплані навчального закладу 1914 позначений як «великий флігель офіцерських квартир».

Триповерховий з підвалами, цегляний, частково тинькований (перший поверх і пілястри), у плані прямокутний з ризалітами парадних і чорних сходів на чоловому й тильному фасадах. Складається з трьох секцій з внутрішнім коридорним двобічним плануванням. Дах вальмовий, критий бляхою, міжповерхові перекриття пласкі.

Оформлення в стилі неоампір відповідає архітектурі головного корпусу. Композиція фасадів ритмічно-ярусна, акцентними елементами є три вхідні ризаліти з верхніми арковими вікнами, підкреслені прямими аттиками. Інші вікна прямокутні — тристулкові у ризалітах і двостулкові на головних площинах. Перший поверх і наріжжя рустовані. Другий і третій поверхи чолового та бічних фасадів об'єднані пілястрами стилізованого тосканського ордера. Завершує будівлю гладенький фриз і профільований карниз зі спрощеними парними модульйонами по осі пілястрів. Лінію невисокого цоколю підкреслено облицюванням з гранітних блоків із колотою поверхнею. Входи обрамлено скромними рамковими порталами, завершеними карнизним гуртом (на чоловому фасаді затулені сучасними піддашшями), аркові вікна

ризалітів окреслено архівольтами з великими замковими каменями. На головному фасаді влаштовано балкони з сучасними ґратами.

Будинок є важливою складовою частиною ансамблю училища, що формує фронт забудови бульвару.

Тепер використовується прокуратурами м. Києва і Київської області, підприємством «Торгсистема», фірмами.

Тетяна Трегубова.

304.4. Житловий будинок офіцерів, 1914—16 (архіт.). Пров. Командарма Каменєва, 4. На червоній лінії забудови колишнього пров. Церковного, прилягає до сучасного багатоповерхового будинку № 6-а. На генплані училища 1914 позначений як «триповерховий малий флігель офіцерських квартир». У 1960-і рр. надбудований на один поверх.

Чотириповерховий з підвалами, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. За архітектурно-планувальним вирішенням ідентичний трисекційному будинку на бульв. Лесі Українки, 27/2, але, на відміну від нього, складається з двох секцій. В оздобленні екстер'єру первісної триповерхової частини застосовані такі самі прийоми — виступні ризаліти входів, рустування, пілястри, гранітні цоколі тощо. На фасадах влаштовано балкони з ґратами.

Будинок є складовою частиною забудови житлового комплексу, спорудженого одночасно з училищем.

Тепер на першому поверсі містяться товариство «Євробуксервіс» і опорний пункт Управління експлуатації газового господарства міста. *Тетяна Трегубова.*

304.5. Житловий будинок сімейних вільнонайманих службовців, 1914—16 (архіт.). Пров. Командарма Каменєва, 6. У глибині подвір'я, паралельно будинку на бульв. Лесі Українки, 27/2, якому дорівнює за довжиною. Призначався для квартир сімейних вільнонайманих службовців.

Триповерховий з підвалами, цегляний, у плані прямокутний, трисекційний. Внутрішнє планування коридорне двобічне. Перекриття пласкі, дах вальмовий, критий шифером, цоколь облицьовано полірованим гранітом.

Архітектурне вирішення в стилі неоампір простіше, ніж в інших житлових будинках училища: фасади не тиньковано, ризаліти входів влаштовано тільки на головному фасаді (з боку подвір'я), пілястри на другому—третьому поверхах замінено на лопатки, балкони відсутні. Спорідненими мотивами є рустування наріжжів і площин першого поверху, ризаліти входів, підкреслені прямими аттиками, пропорції і форма віконних прорізів (переважно прямокутних), на четвертому ярусі

304.3. Бульв. Лесі Українки, 27/2.

304.7. Бульв. Лесі Українки, 25-а.
304.7. План.

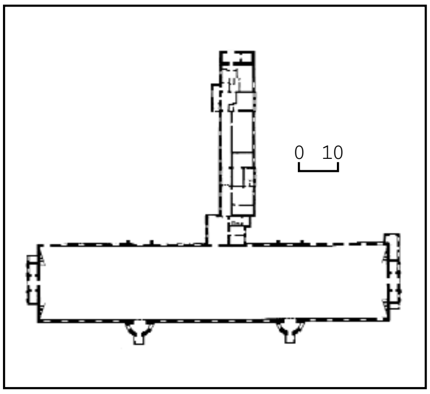

ризалітів — напівциркульне вікно, що відповідає рівневі сходового майданчика перед входом на горище.

Будинок є складовою житлового комплексу училища.

Тепер використовується відділами й навчальним комбінатом організації «Київміськгідрошляхміст».

Тетяна Трегубова.

304.6. Казарма, 1914—16 (архіт.). Пров. Командарма Каменєва, 1. На червоній лінії провулка, паралельно південно-східному крилу головного корпусу. На генплані 1914 позначений як двоповерхова казарма для нижніх чинів і неодружених вільнонайманих службовців.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Дах вальмовий, критий бляхою, перекриття пласкі, цоколь облицьовано полірованим гранітом.

Зведений у стилі неоампір. За архітектурними і планувальними ознаками однотипний з іншими житловими будинками училища. Парадні й чорні сходи виділені ризалітами з верхніми напівкруглими вікнами, інші вікна прямокутної форми. Міжвіконня оздоблені пілястрами спрощеного тосканського ордера заввишки у два поверхи.

Будинок доповнює ансамбль споруд, зведених у стилі неоампір у межах головного подвір'я училища.

Тепер районний військовий комісаріат.

Тетяна Трегубова.

304.7. Манеж, 1914—16 (архіт.). Бульв. Лесі Українки, 25-а. У тилах головного корпусу, паралельно йому. Побудований для зимових занять з верхової їзди одночасно з облаштуванням відкритого манежу біля північного торцевого фасаду.

Цегляний, тинькований, у плані Т-подібний. Складається з великої зали (94,0 × 20,0 м), перекритої металевими фермами, та приміщень колишніх стаєнь з пласкими дерев'яними стелями (тепер службові). Дахи двосхилі по дерев'яних кроквах: над залою — з металевим покриттям, над стайнями — з шиферним.

Вирішений у стилі неоампір. Поздовжні фасади зали розчленовані ритмом великих вікон з арковими перемичками, окресленими архівольтами з замковими каменями. Міжвіконня рустовані, антревольти, цоколь і широкий фриз мають рівну поверхню. Будівлю завершує спрощений карниз. Акцентними елементами на фасадах виступають тамбури: напівкруглі в плані, вхідні — на довгому західному фасаді; прямокутні, з в'їзними арками (тепер закладені) — на торцевих фасадах. Тамбури оздоблені пілястрами стилізованого тосканського ордера.

304.4. Пров. Командарма Каменєва, 4.

304.5. Пров. Командарма Каменєва, 6.

304.6. Пров. Командарма Каменєва, 1.

Фасади колишньої стайні мають утилітарний характер.
Манеж — одна з перших спеціально запроектованих спортивних споруд у Києві.
Тепер спортивний манеж Міністерства оборони України, використовується для проведення змагань і тренувань з різних видів спорту. *Тетяна Трегубова.*

304.8. Пам'ятник Суворову О. В., 1974 (мист.). Бульв. Лесі Українки, 25. Перед головним входом до будинку Київського військового ліцею ім. І. Богуна. Автор — ск. І. Зарічний. Вис. скульптури — 3,2 м, постаменту — 3,1 м, стилобата — 0,5 м.
Суворов Олександр Васильович (1730—1800) — полководець, генералісимус російської армії (з 1799), військовий теоретик, на честь якого в СРСР 1943 були засновані суворовські військові училища.
Встановлений до 30-річчя перемоги над нацистською Німеччиною.
Виконана з карбованої міді постать полководця здається легкою, навіть витонченою на високому циліндричному постаменті зі штучного граніту, що стоїть на приземкуватому квадратному стилобаті, облицьованому гранітними полірованими плитами. Таке враження посилює суголосне суворовській добі архітектурне тло — широкий крок аркових отворів, могутні доричні колони та масивний фронтон головного корпусу ліцею. Втім порівняно невелика за розмірами скульптура зорово не губиться у такому архітектурному силовому полі завдяки енергійній пластиці та виразному силуетові, що вдало передає характерні риси вдачі полководця: рішучість, приборкане поривання, допитливий розум, впевненість у перемозі. Його натхненне обличчя ніби звернене до військ, що готові кинутися вперед за наказом улюбленого командира. Права рука О. Суворова стискає у закличному жесті оголену шпагу, ліва притримує полу шинелі, підхоплену вітром. Особливо чітко вирізняється графічно-напружений контур пам'ятника на тлі неба: молодечо піднесена непокрита голова, пружний рух ніг, вістря шпаги, остроги. Узагальнено вирішено фактуру: легкі складки рукавів мундира, плавні згини шинелі, жорсткі ботфорти, які щільно облягають ноги. Теплий тон патинованої міді, дрібнозернистого штучного каменю та гранітного облицювання колористично об'єднує постать з постаментом і стилобатом. У центрі чолової поверхні постаменту — стилізований під факсиміле напис, виконаний накладними літерами; нижче, над стилобатом — карбовані символічні зображення військових атрибутів. Вони перегукуються з аналогічною геральдичною арматурою, вирізьбленою по тиньку на фасадному фронтоні споруди: щит, обрамлений лавровим вінком, фланкований прапорами, стрічками і гарматними стволами. На південному боці постаменту металева дошка з анотаційним написом [948]. *Михайло Селівачов.*

305. ОЛЕКСІЇВСЬКИЙ ПРИТУЛОК ДЛЯ ДІТЕЙ ВІЙСЬКОВИХ, 1901—02 (архіт., іст.). Вул. Мельникова, 81. На червоній лінії забудови вулиці. Заснований Київським місцевим попечительством для допомоги нужденним родинам військових (пізніше називалося Київським попечительством малолітніх дітей військових чинів). Зведений за проектом академіка архітектури І. Кітнера — професора Санкт-Петербурзького інституту цивільних інженерів, віце-голови (з 1888) і голови (з 1905) Санкт-Петербурзького товариства архітекторів. Перебування І. Кітнера в Києві пов'язане з будівництвом за його проектом комплексу Київського політехнічного інституту. Спорудженням будівлі притулку керував міський інж. С. Бек. Підрядні роботи здійснила будівельна фірма Л. Гінзбурга.
Триповерховий на цокольному напівповерсі, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний.

304.8. Пам'ятник О. Суворову.

305. Вул. Мельникова, 81.
305. План першого поверху.

Симетричний фасад оформлено в стилі історизм з рисами романського та готичного стилів, з використанням візерунка цегляного мурування. Площина фасаду розчленована, центральна розкріповка — з високим ступінчастим аттиком нагорі, флангові — завершені цегляними балюстрадами. На центральній осі влаштовано портал головного входу з напівциркульною аркою, над вхідними дверима — кругле вікно-розетка. Фасад на першому поверсі оброблено рустом, між вікнами другого і третього поверхів — лопатки, перехоплені пояском на рівні вікон другого поверху. Лопатки в ризалітах трикутні у перерізі. Вікна лучкові. Під карнизом — фриз з цегляних чарунків та кілець.
Притулок — пам'ятка архітектури громадського призначення поч. 20 ст.
Установа поєднувала функції притулку й училища. Під час будівництва змінювалося її призначення: первісно — для 130 синів офіцерів, чиїм батькам важко було готувати їх до вступу у середні навчальні заклади, пізніше — для дітей загиблих і скалічених солдатів (100 хлопчиків і 40 дівчат); згодом тут виховувалися діти нижніх чинів. Після народження наступника престолу цесаревича Олексія (1904) притулку присвоєно його ім'я. За радянських часів будівля використовувалася оборонними установами як школа інструкторів фізвиховання, пізніше — як один з корпусів Київського вищого інженерного радіотехнічного училища.
Тепер тут містяться відділи соціальної адаптації військовослужбовців [949]. *Михайло Кальницький.*

306. ОРЛИКА ПИЛИПА ВУЛИЦЯ, 18—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Шовковичної до кінця забудови над схилом до Кловського узвозу, з яким сполучена сходами. Членується вулицями Липською, Академіка Богомольця, провулками Виноградним і Чекістів. Розпланована в кін. 18 ст. в колишньому урочищі Клов; позначена на проектному плані Києва 1787 як частина класицистичної прямокутної мережі кварталів у районі Липок. Проте реальне прокладання і забудова вулиці почали здійснюватися лише у 1830-х рр. Первісна назва — вул. Гімназична (1811—57 в Кловському палаці містилася Перша чоловіча гімназія), з кін. 1840-х рр. — вул. Виноградна, оскільки проходила повз насаджений тут раніше виноградний сад. З 1869 — вул. Єлизаветинська (на честь російської імператриці Єлизавети). З поч. 1920-х рр. до 1938 носила ім'я Михайличенка Гната Васильовича (1892—1919) — письменника, громадсько-політичного діяча. З 1938 — вул. Чекістів (у перші роки радянської влади тут містилася Київська надзвичайна комісія). 1993 перейменована на честь Орлика Пилипа Степановича (1672—1742) — гетьмана Правобережної України (1710—14), гетьмана на еміграції (1714—42), найближчого соратника гетьмана І. Мазепи. 1998 на фасаді будинку № 1/15 встановлено гранітну анотаційну дошку з бронзовим барельєфом П. Орлика (ск. М. Горловий).
Композиційним центром вулиці на всіх етапах її розвитку був Кловський палац (№ 8; тепер Музей історії міста Києва),

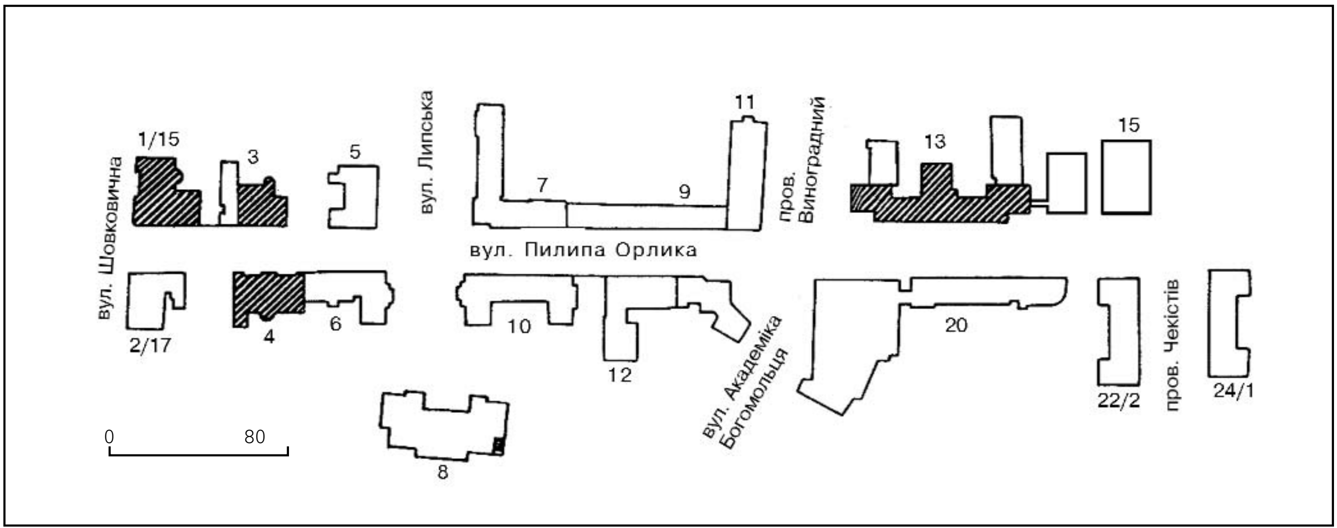

306. Орлика Пилипа вулиця. План забудови.

збудований у серед. 18 ст. арх. П. Нейоловим за участю арх. С. Ковніра у глибині ділянки, в оточенні декоративного парку, насадженого одночасно з розбудовою цієї частини міста. Палац відіграв помітну роль у формуванні ансамблю прилеглих вулиць. У 19 — на поч. 20 ст. вулиця була забудована переважно особняками. Від забудови цього періоду збереглися: наріжні особняки — М. Ковалевського (вул. П. Орлика, 1/15; 1911—13, арх. П. Альошин) і С. Могилевцева (вул. Шовковична, 17/2; 1901, арх. В. Ніколаєв), особняк В. Демченка (№ 3; 1911—12, арх. І. Бєляєв), а також прибуткові будинки № 4 і 12; будинок міського початкового училища ім. М. Бунге (вул. Липська, 18/5; 1904, арх. Г. Шлейфер). Вони демонструють різноманітність стилістичних пошуків в архітектурі історизму й модерну.

У 1930—50-і рр. забудову органічно доповнили житлові будинки: № 7 (ЖБК «Поліграфіст», 1930), № 14/7 (будинок працівників НКВС, 1934—35, арх. Г. Любченко), № 6, 10 (1950-і рр.), ряд громадських будівель — № 13 (середня школа, 1936), № 16/12 (клуб МВС, 1987; збудований на місці клубу кін. 1920-х — поч. 1930-х рр., арх. В. Осьмак), № 15 (спортзал, 1950-і рр.).

Найбільшу цінність являє забудова на ділянці від вул. Шовковичної до вул. Академіка Богомольця.

Історія цього району Липок відома з 11 ст., коли тут було засновано Кловський (Стефанич) монастир, зруйнований монголо-татарами в 1240 (див. ст. 219). Визначною пам'яткою історії є Кловський палац (№ 8), зведений у серед. 18 ст. на місці дерев'яного, в якому 1744 зупинялася російська імператриця Єлизавета. 1811—57 у палаці містилася Київська вища гімназія (з 1828 — Перша чоловіча), де викладали відомі вчені М. Берлинський і М. Костомаров, навчалися економіст і державний діяч М. Бунге, художник М. Ге, історик і етнограф М. Закревський, історик літератури М. Стороженко та ін. З 1973 в ньому розміщуються музейні установи: спочатку Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., з 1982 — Музей історії міста Києва. Міське двокласне початкове училище ім. М. Бунге на розі з вул. Липською (№ 18/5) було широко відоме як «Народне училище у Липках». Засноване 1904 прихильниками й учнями відомого вченого-економіста, воно надавало освіту 50 юнакам і 50 дівчатам. У будинку на місці сучасного № 4 містився навчальний жіночий заклад 1-го розряду Р. Максимович, програма якого відповідала освітнім планам міністерської гімназії. З 1936 в № 13 функціонує відомий навчальний заклад — середня школа № 51 (тепер Ліцей міжнародних відносин). 1995 у № 3 розмістився Київський регіональний центр Академії правових наук України.

На вулиці проживали відомі підприємці, вчені, культурно-громадські й політичні діячі. Житловий будинок № 4 зведений на ділянці, що належала на поч. 19 ст. історику, археологу, педагогу М. Берлинському (будинок, в якому він мешкав, не зберігся). У новому будинку проживала родина Бубнових — підприємців, купців, земле- і домовласників, громадсько-політичних діячів. Один з них — М. Бубнов був історико-медієвістом, деканом історико-філологічного факультету Київського університету. В № 3 мешкав В. Демченко — інженер шляхів сполучення, який уславився як голова «мостової» комісії Київської міської думи, завдяки діяльності якого у місті з'явилися перші в Російській імперії мозаїкові бруківки. У вересні 1913 в його особняку зупинявся голова IV Державної думи М. Родзянко.

За тогочасною нумерацією у будинку № 1 (не зберігся) жив у 1917—18 архітектор П. Голландський; в № 4 (не зберігся) у 1917—18 — генерал-ад'ютант, тимчасовий губернатор Галичини у 1914—16 Г. Бобринський.

Довгий час життя вулиці великою мірою визначалося розташуванням у будинках № 3 і 1/15 Міністерства закордонних справ УРСР (тепер міститься на пл. Михайлівській, 1). У наріжному будинку № 5/18 до 1980-х рр. діяли органи ДПУ—КДБ, тепер — Штаб цивільної оборони України. Ще одна висока державна інституція — Верховний суд України — з повоєнних років функціонує у № 4. Досить відомим культурним осередком Києва був і залишається клуб МВС (№ 16/12) з його численними творчими колективами. Значний історико-культурний потен-

306.1. Деталь фасаду.

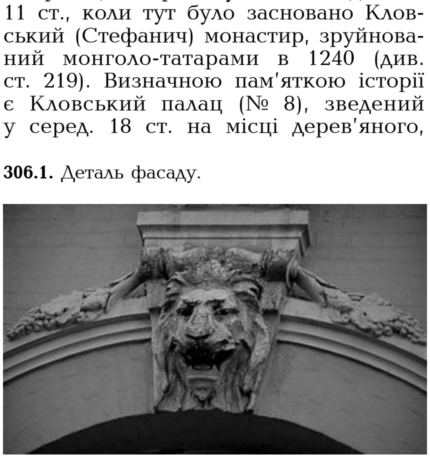

306.1. Вул. П. Орлика, 4.

306.1. Деталь фасаду.

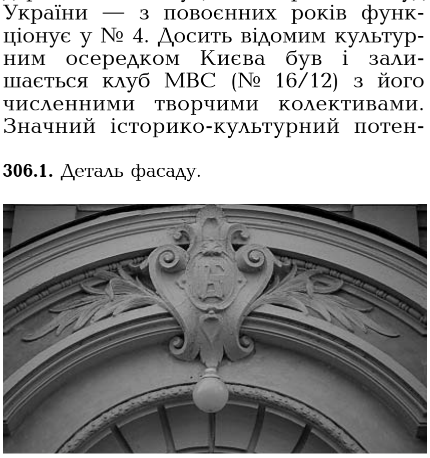

ціал цієї невеликої вулиці зумовив її визначення як комплексної пам'ятки історії та культури [950].

В'ячеслав Горбик, Тетяна Скібіцька.

306.1. Житловий будинок 1908, в якому проживала родина Бубнових (архіт., іст.). Вул. П. Орлика, 4. У ряді периметральної забудови вулиці. Стара адреса — вул. Єлизаветинська, 7. Історія ділянки відома з 11—12 ст., коли вона була складовою великої садиби Кловського (Стефанича) монастиря. З 18 ст. входила до садиби Кловського палацу. На поч. 19 ст. земельні ділянки поряд з палацом були надані приватним особам. На цьому місці розташовувалася садиба Берлинського Максима Федоровича (1764—1848) — історика, одного із засновників вітчизняної археології, києвознавця, педагога, який протягом 46 років викладав у гімназії, що містилася в Кловському палаці. За купчою від 24 березня 1876 садибу пл. 550 кв. сажнів придбав інж.-підполковник О. Рубан. За його проектом і під наглядом були зведені головні будови на садибі: цегляний двоповерховий фасадний будинок, цегляні та дерев'яні служби. 1 березня 1881 О. Рубан продав свою нерухомість поміщиці Подільської губернії, графині Т. Улашин. Власниця на свій розсуд внесла зміни в облаштування садиби: істотно поліпшила фасад будинку, прикрасила його вазами, в центрі розмістила герб графів Улашин. Була також зроблена металева огорожа на цегляних стовпах з ворітьми та хвірткою. Всі роботи з облаштування будинку й садиби виконувалися за проектом і під наглядом техніка А. Залеського. За купчою від 1884 садиба перейшла у власність поміщика Х. Яцьковського. На її плані 1885 позначені двоповерховий будинок з двома квартирами на дев'ять кімнат кожна, господарські споруди, сад, фонтан. З кін. 19 ст. до 1907 власницею садиби була Р. Максимович. У двоповерховому будинку містився жіночий навчальний заклад 1-го розряду Р. Максимович за програмою міністерської гімназії. З 1908 ділянка належала київському купцю 1-ї гільдії А. Бубнову, коштом якого був зведений прибутковий будинок, що зберігся. Чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний. Внутрішнє планування коридорного типу.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Композиція фасаду симетрична, п'ятидільна, сформована трьома розкріповками, що містять по одному широкому прорізу на поверсі. На рівні третього — четвертого поверхів розкріповки фланковані тричвертєвими навісними колонами коринфського ордера на п'єдесталах, об'єднаними вгорі напівциркульними рустованими арками. Продовженням розкріповок є мансарди, завершені по боках розірваними лучковими фронтонами, в центрі — прямим карнизом (первісне увінчення втрачено). По осі фасаду — ошатний портал з арковим отвором головного входу під напівкруглим сандриком, що спирається на дві канелюровані колони коринфського ордера; ліворуч — арковий проїзд на подвір'я, праворуч — симетричне йому аркове вікно. Ярусну тектоніку фасадної стіни підкреслюють руст на рівні двох нижніх поверхів, міжповерхові й підвіконні гурти, різні за формою вікна (прямокутні — на першому поверсі, аркові — на другому

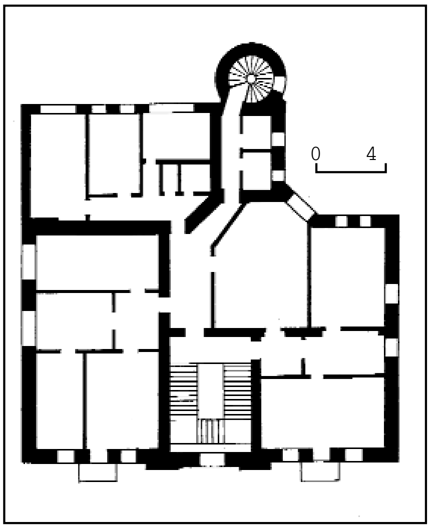

306.2. План другого поверху.
306.2. Вул. П. Орлика, 3.

й четвертому, з лучковими перемичками — на третьому). Вікна мають різноманітне оздоблення, що складається з пілястрів, прямих і трикутних сандриків або архівольтів (відповідно на другому, третьому, четвертому поверхах).

Головний фасад відзначається різноманітністю ліпленого, тонко змодельованого декору — маскарони у вигляді голів левів, гербові картуші, у т. ч. з ініціалами власника «АБ», рослинні орнаменти тощо. Вхід до будинку відкривають гарні двостулкові фільончасті двері під напівциркульною фрамугою з центрично-радіальним рисунком засклення.

В окремих приміщеннях збереглося ліплене оздоблення в традиціях історизму та модерну. У вестибулі — біломармурова підлога й східці, стіни розчленовано канелюрованими пілястрами спрощеного доричного ордера, які підтримують широку стрічку ліпленого фриза, орнаментованого перевернениими пальметами. Фільонки між пілястрами та плафон окреслено площинними обрамленнями, декорованими по кутах вписаними у квадрат стилізованими квітками.

Споруда — яскравий зразок прибуткового будинку періоду історизму поч. 20 ст.

У будинку проживала родина Бубнових, деякі квартири здавалися внайм. Бубнов Арсеній Микитович (? — 1912) — купець 1-ї гільдії, землевласник і підприємець (володів землями у Сквирському пов., разом з братом М. Бубновим — винокурнями, млинами, крохмальними заводами у Сквирському та Радомишльському повітах), гласний Київської міської думи. Займав весь другий поверх — квартиру № 3: восьмикімнатну з передпокоєм, кухнею та двома кімнатами для прислуги.

На першому поверсі у квартирі № 1 мешкав Бубнов Михайло Михайлович (1859 — ?) — підприємець, громадсько-політичний діяч. Власник кількох магазинів у Гостиному ряді, двох будинків на Подолі. Почесний попечитель 2-го міського двокласного училища на вул. Хорива, 43. Голова Партії правого порядку (1905—07). У 1908 отримав дозвіл на випуск газети «Право і порядок».

Його мати, яка проживала у цьому ж будинку, Бубнова Катерина Степанівна (уроджена Савицька; 1838—1908) була у громадянському шлюбі з письменником М. Лєсковим (у 1865—76).

З 1911 на четвертому поверсі у п'ятикімнатній квартирі № 7 проживав Бубнов Микола Михайлович (1858—1929) — історик-медієвіст, професор кафедри загальної історії, декан історико-філологічного факультету Київського університету. Його дослідження «Збірник листів Герберта як історичне джерело (983—997 рр.). Критична монографія за рукописами», що вийшло у Санкт-Петербурзі 1888—89 (у 2-х ч.), дістало високу оцінку і було відзначене Макар'євською премією. Водночас — професор Київських вищих жіночих курсів. Член Товариства швидкої медичної допомоги у Києві.

За даними на 1918, у підвальному приміщенні були квартири двірника, швейцара, дві кімнати займали військові писарі. Після націоналізації бу-

динку в ньому проживали співробітники органів держбезпеки. Після Великої Вітчизняної війни переданий Верховному суду України [951].

Ольга Друг, Тетяна Скібіцька.

306.2. Особняк Демченка В. Я., 1911—12 (архіт., іст.). Вул. П. Орлика, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Первісна адреса — вул. Єлизаветинська, 8-а, пізніше — № 10. У кін. 19 — на поч. 20 ст. велика ділянка, що займала квартал між сучасними вулицями Липською, Шовковичною, пров. Липським і вул. П. Орлика, належала спадкоємцям цукрового магната Лаз. Бродського, які на поч. 1911 продали її частинами надвірному раднику М. Ковалевському, графині Н. Уваровій та інженеру шляхів сполучення В. Демченку. Особняк зведений на замовлення В. Демченка за проектом арх. І. Беляєва. Керував будівництвом арх. О. Гілевич. 1916 будинок придбав купець 1-ї гільдії З. Рабінерсон. У радянський час частково перепланований і надбудований.

Двоповерховий з цокольним поверхом, цегляний, тинькований, у плані наближений до квадрата.

Зведений у стилі неокласицизм. Головний фасад облицьований вапняними плитами. Об'ємно-просторова структура, типова для особнякового будівництва поч. 20 ст., вирізняється асиметричним компонуванням приміщень навколо центрального розподільчого вузла та їх зручним функціональним взаємозв'язком. Основним елементом композиції фасаду є ордер — іонічний у пілястрах, тосканський — у колонах-імпостах першого поверху. Центральна композиційна вісь акцентована двома фігурами каріатид, які фланкують вікно другого поверху. В ліпленому декорі використано класицистичні орнаментальні мотиви.

Будинок — цінний зразок неокласицистичного напряму в архітектурі Києва поч. 20 ст.

У будинку до 1916 проживав Демченко Всеволод Якович (1874 — ?) — інженер шляхів сполучення, голова Київської повітової земської управи, почесний мировий суддя Києва і Єлисаветградського пов., гласний Київського губернського земства Київської міської думи. В останній очолював «мостову» комісію, що опікувалася станом міських вулиць, їх прокладенням і брукуванням. З його ім'ям пов'язана перебудова доріг у Києві, брукування невеликими кубиками на бетонній основі вулиць Хрещатик, Олександрівської (тепер вулиці М. Грушевського, П. Сагайдачного і Володимирський узвіз), Миколаївської (вул. Архітектора Городецького), Фундуклеївської (вул. Б. Хмельницького), Великої Васильківської (вул. Червоноармійська), Володимирської. Київ був першим містом у Російській імперії, де 1909 з'явилося таке мозаїчне брукування (пізніше — у Москві та Варшаві). Граніт для брукування завозився з Волині та Швеції. В. Демченко був багатим земле- і домовласником. Йому належало шість прибуткових будинків у центрі Києва, контора для управління якими містилася на цокольному поверсі цього особняка.

Протягом кількох років був членом ради Клубу російських націоналістів, які висунули його кандидатуру на виборах до IV Державної думи від міста Києва, пізніше — один із лідерів правих есерів, 1918 — Протофісу (Всеукраїнської спілки представників промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства). Староста церкви св. Олександра Невського (розташовувалася на місці пам'ятника М. Ватутіну на території сучасного Маріїнського парку), почесний попечитель Четвертої гімназії (вул. Велика Васильківська, 98), член Правління політехнічного інституту.

У вересні 1913 в особняку В. Демченка проживав голова IV Державної думи М. Родзянко, який приїздив разом з іншими російськими державними діячами на відкриття пам'ятника П. Столипіну на пл. Думській (тепер Майдан Незалежності; демонтований 1917). 1916 В. Демченко переїхав у власний прибутковий будинок на вул. Ольгинській, 3.

1916—18 особняк належав Рабінерсону Зіскінду Львовичу (1865 — ?) — цукропромисловцю, купцю 1-ї гільдії. Його дружина Клара Мойсеївна Рабінерсон,

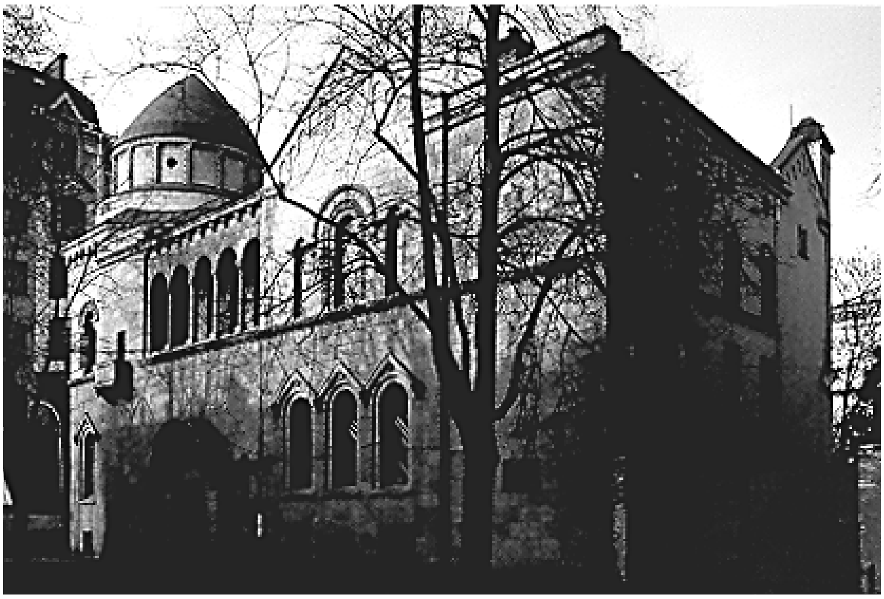

306.3. Вул. П. Орлика, 1/15.
306.3. Огорожа.

дочка цукрового магната М. Гальперіна, брала активну участь у роботі єврейського доброчинного товариства. В сім'ї була добірна колекція творів мистецтва. Після націоналізації будинку частина колекції залишилася тут. 1919 мистецькі цінності взяла на облік Комісія охорони пам'яток мистецтва і старовини, яку очолював директор Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівський, і їх було перевезено до музею.

Після націоналізації в особняку перебували різні установи. 24 листопада 1928 тут відкрився нічліжний будинок № 3. У цокольному поверсі було 60 безкоштовних місць, на першому поверсі — 80 місць по 10 коп. за ніч, на другому — 60 по 25 коп. за ніч.

Після Великої Вітчизняної війни у будинку містилося консульство Німецької Демократичної Республіки, пізніше — Консульське управління МЗС УРСР.

З 1995 особняк займає Київський реґіональний центр Академії правових наук України [952].

Ольга Друг, Тетяна Скібіцька.

306.3. Особняк Ковалевського М. В., 1912 (архіт., іст.). Вул. П. Орлика, 1/15. Первісна адреса — вул. Єлизаветинська, 12. На розі з вул. Шовковичною, на червоних лініях забудови. Зведений за проектом цивільного інж. П. Альошина (згодом — архітектор) на замовлення дворянина М. Ковалевського, який придбав цю незабудовану ділянку з садом у спадкоємців Лаз. Бродського в червні 1911. Підрядні роботи виконав батько автора проекту Ф. Альошин. Для керування будівництвом утворили контору на чолі з П. Альошиним. Матеріали та обладнання надіслали понад 20 субпідрядників і торговельних фірм з різних міст країни. Скульптурні деталі фасадів виконали Л. Дітріх та В. Козлов, скульптурно-рельєфні роботи в інтер'єрах — санкт-петербурзькі майстри.

Особняк виділявся високим рівнем комфорту відповідно до новітніх технічних досягнень поч. 20 ст. — мав електричне освітлення, водяне опалення, вентиляцію та водогін, телефон, ліфт. Електроосвітлення (395 ламп розжарювання), дзвонкову сигналізацію й телефон забезпечила Загальна ком-

панія електрики (AEG); водяне опалення, вентиляцію, ручну парову пральню й прасувальню — технічна контора торгового дому «В. Залеський і В. Чаплін». Водоводи й каналізацію проектували технічні контори П. Бонадурера з Києва.

Невелике подвір'я поділялося на парадну частину з садом, декоративною вежею та фонтаном і службову, що прилягала до вул. Єлизаветинської. Тут, у службовому флігелі, розташовувалися гараж, стайня, корівник, каретник, фуражний склад тощо. В підвалі будинку були згруповані за коридорною системою кімнати для челяді з т. зв. людським клубом (вітальнею для прислуги), а також котельня, комори, винний льох та інші служби. На горищі було обладнано сушарки для фруктів і коптильні для обробки риби й ковбас. В склепінчастому об'ємі наріжної вежі репетирував домашній оркестр.

В 1972—74 здійснено реставрацію будівлі з метою пристосування її для потреб Міністерства закордонних справ УРСР (автор проекту — арх. І. Малакова). В ході робіт було виявлено й відтворено первісний декор дзеркальної зали: ліплені прикраси в дусі гротеск, хори з огородженням, скульптурною вставкою та вазами, поновлено паркетну інкрустовану підлогу. Під час реставрації повернено первісний вигляд більшості приміщень основного парадного поверху. Ремонтно-реконструкційні роботи, які проводяться в особняку з 1990-х рр., призвели до значних змін в його оздобленні.

Будинок двоповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, у плані Г-подібний. Вуличні фасади першого поверху облицьовано сірим гранітом, наріжну вежу та стіни другого поверху — штучним каменем. Перекриття пласкі, в окремих приміщеннях склепінчасті.

Споруда, що представляє ретроспективний напрям модерну, виконана в стилізованих формах романської архітектури. Центром асиметричної об'ємно-просторової структури будинку є

306.3. Деталі оздоблення фасаду.

гранчастий наріжний об'єм, увінчаний вежею з шоломоподібною банею, що композиційно пов'язує обидва фасади. Орнаментальний міжповерховий пояс підкреслює горизонтальне членування фасадів, кожен з яких характеризується завершеністю та лаконічністю архітектурного вирішення.

Фасад з боку вул. П. Орлика має ознаки головного — з порталом парадного входу та лоджією другого поверху з витонченою аркадою над головним входом, в'їзною брамою. Над дверима була дата спорудження римськими цифрами (1912; втрачена). Потрійні вікна праворуч від входу варійовані в цокольному, першому та другому поверхах, завершені трикутним щипцем. Форма щипця повторена у прилеглій до фасаду брамі. Фасад вздовж вул. Шовковичної має тридільну асиметричну будову з двома бічними ризалітами. Строгий ритм напівциркульних вікон порушується у вежовому ризаліті акцентами різновеликих вікон та балконів. Ковані ґрати простого шляхетного рисунка, що огороджують палісадник перед фасадом, надають йому завершеності. В імпості напівколон лівого ризаліту — автошарж П. Альошина у вигляді кота. Фасади особняка вирізняються фактурою облицювальних матеріалів, збагаченою пласкими рельєфами, що обрамлюють вікна, портали, карнизи; на дворовому фасаді — кольоровими керамічними вставками.

Планування першого та другого поверхів має характерне для архітектури модерну вільне компонування приміщень навколо центрального холу з функціональним взаємозв'язком. На першому поверсі розташовані репрезентативні приміщення — парадні зали, їдальня, більярдна, бібліотека. З кабінету в наріжному гранчастому об'ємі влаштовано вхід до невеликої кімнати, що імітує купе вагону пасажирського потягу (була створена на замовлення власника на згадку про зустріч з майбутньою дружиною). На другому поверсі — кімнати й спальні господарів, дитяча та класна, кімнати для гостей.

Багатством та стильовим розмаїттям характеризуються інтер'єри особняка, серед яких вирізняється біла дзеркальна зала, оздоблена ліпленням та позолотою. Чотири великі дзеркала та чотири вікна зорово збільшують об'єм приміщення, надаючи йому ошатності. На східній стіні зали — сегментний отвір хорів для оркестру, прикрашений вазами. Музики діставалися хорів з горища внутрішніми сходами. В домінантних в особняку формах романської архітектури виконано інтер'єри кабінету з унікальним керамічним каміном, холу та парадних сходів.

В оформленні приміщень використано також майоліку, мармур, інкрустовану паркетну підлогу, художній метал (ґрати, світильники, дверні ручки тощо), зроблені за рисунками автора проекту. В споруді застосовано нові для часу будівництва конструктивні вирішення та матеріали — бетон, армовані тиньковані склепіння, штучний камінь.

Особняк відзначається високим рівнем будівельних та оздоблювальних робіт, є одним з найкращих зразків ретроспективізму в українській архітектурі 1910-х рр.

З липня 1913 до 1918 у будинку проживала родина Ковалевських. Ковалевський Микола Вікторович розпочав службову кар'єру в Києві 1900 молодшим чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові, обирався гласним від Двірцевої частини до

Міської думи, працював у садовій, «мостовій», училищній комісіях управи, був членом комісії з питань влаштування у Києві школи садоводів і городників, почесним мировим суддею, у 1907—10 очолював товариство есперантистів «Зелена зірка»; з 1909 — почесний попечитель Церковно-вчительської школи, що містилася на Лук'янівці (вул. Багговутівська, 2); допомагав матеріально розташованому поряд П'ятому міському початковому училищу ім. М. Бунге (сучасна вул. Липська, 18/5). Під час 1-ї світової війни служив прапорщиком у діючій армії при царській ставці.

Його дружина, Ковалевська Ганна Павлівна — доброчинниця, член правління Товариства допомоги солдатам та їхнім сім'ям, що постраждали на війні, член, з 1916 — заступник голови Товариства боротьби з дитячою смертністю, яке очолював міський голова І. Дьяков.

1918 родина Ковалевських з прислугою займала вісім кімнат другого поверху. Згодом емігрувала.

1918 у шести кімнатах на першому поверсі мешкав з сім'єю і прислугою граф Бобринський Андрій Олександрович (1859—1930) — державний діяч, підприємець, голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків, у 1909—15 — член Державної ради від землевласників Київської губ. Онук родоначальника цукропромисловості О. Бобринського, пам'ятник якому тоді ще стояв на бульв. Бібіковському. Емігрував.

1920—30 в особняку містився дорожньо-транспортний відділ ДПУ Південно-Західної залізниці. Кімнати прислуги у цокольному поверсі стали камерами для заарештованих, у дверях було прорізано віконця — «годівнички».

1939—41 — Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР, Комітет у справах фізкультури і спорту при РНК УРСР та Укрфізкультурпроект.

1944—92 особняк займало Міністерство закордонних справ УРСР.

1944—52 міністерство очолював Мануїльський Дмитро Захарович (1883—1959) — партійний і державний діяч УРСР, історик, акад. АН УРСР (з 1945). В 1944—53 одночасно — заступник голови РНК (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР. Кабінет міністра містився на другому поверсі, в приміщенні колишньої сімейної їдальні.

З 1992 будинок належить Адміністрації Президента України [953]. *Ольга Друг, Дмитро Малаков, Ірина Малакова.*

306.4. Середня школа, 1936 (архіт.). Вул. П. Орлика, 13. На розі з пров. Виноградним, на ділянці з незначним схилом. Зведена за типовим проектом № 103 арх. Е. Кодніром. Належить до розряду двокомплектних шкіл. З боку дворового фасаду й праворуч до торця 1963, 1970 та 1986 здійснено тактовно ув'язані прибудови, які не заважають сприйманню первісного об'єму.

Триповерхова (у бічних крилах чотириповерхова), цегляна, тинькована, в плані Ш-подібна, симетрична за композицією. Внутрішнє планування коридорного типу, переважно з однобічним розташуванням приміщень. У середньому крилі, зверненому на подвір'я, на першому поверсі проектом передбачалася квартира директора з самостійним входом. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін, поєднану зі стояково-балковою системою. Дах багатосхилий, критий бляхою.

Вирішення всіх фасадів лаконічне й відбиває функціонально-планувальну структуру споруди. Основним елементом композиції чолового фасаду є масивний трипрогінний портик головного входу, завершений балконом з бетонним огородженням у вигляді балюстради, що перетворюється під вікнами другого поверху на декоративну. Вісь входу фіксується прямокутним аттиком на ширину портика. Торці бічних крил, що виходять на головний фасад, вирішено ідентично. На їхніх осях влаштовано входи з рамковим обрамленням і піддашшям на кронштейнах незначного виносу. Цоколь облицьовано полірованим гранітом. В оздобленні стін використано прийом чергування гладенько тинькованих і рустованих площин. Архітектурно-художнє й планувальне вирішення будівлі є одним з найцікавіших зразків серед шкіл, збудованих у 1930-х рр.

Тепер — Ліцей міжнародних відносин № 51 [954]. *Віра Черна.*

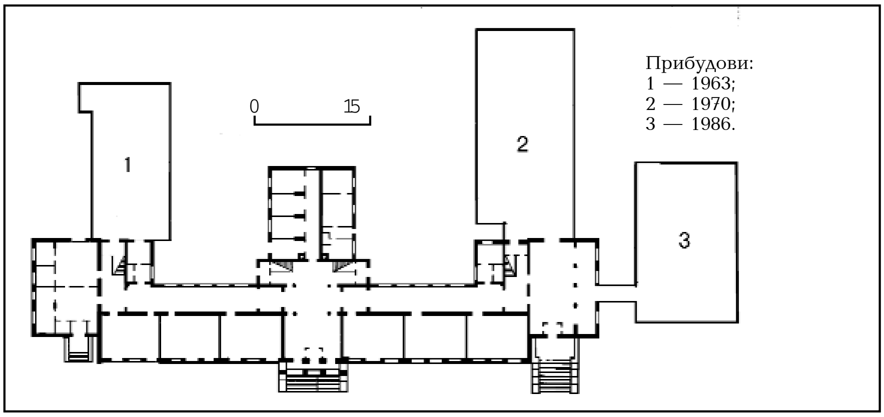

306.4. План першого поверху.
306.4. Вул. П. Орлика, 13.

307. ОСОБНЯК, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Введенська, 6-б. У глибині внутрішньоквартального простору. Первісно являв собою типовий для рядової забудови Подолу 19 ст. зразок садибного будинку, відкритого з боку вулиці. На поч. 1900-х рр. внаслідок забудови зовнішнього периметру кварталу багатоповерховими цегляними спорудами особняк опинився частково закритим триповерховим будинком № 6 на вул. Введенській, що до певної міри знизило його містобудівну цінність.

Одноповерховий, дерев'яний, зовні обкладений цеглою, в плані трапецієподібний. Дах чотирисхилий. На відміну від досить лаконічного й компактного об'ємного вирішення споруди, її внутрішнє планування вирізняється нагромадженням різних за розмірами та конфігурацією приміщень, які виникли внаслідок пізніших перебудов споруди. Разом з тим, у плануванні будівлі ще досить чітко простежується домінантне значення її центрального ядра з головним входом, коридором і холом квадратної в плані форми, загальне тяжіння до симетрії.

Споруджений у стилі історизм. Найбільшу архітектурно-художню цінність пам'ятки являє її головний, первісно відкритий з боку вул. Введенської фасад, підкреслено горизонтальні пропорції якого досить вдало розбиті пілястрами на три частини. Центральна з них виділена більш складним і насиче-

307. Вул. Введенська, 6-б.
307. План.

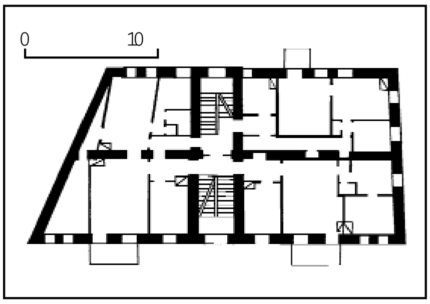

ним цегляним декором, вишуканими стрілчастими формами дверного та віконних прорізів, невисоким, але виразним за своєю пластикою фронтоном. Завдяки цьому композиція головного фасаду набуває підкреслено симетричного характеру, надаючи архітектурі цілісного й естетично завершеного вигляду.

Споруда належить до числа найсвоєрідніших зразків рядової садибної забудови Києва 2-ї пол. 19 ст.

Тепер тут офіс приватного підприємства. *Віктор Завада.*

308. Вул. Тропініна, 6.
308. План другого поверху.

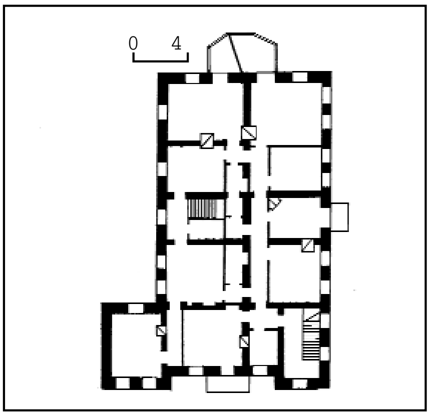

308. ОСОБНЯК, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Тропініна, 6. На відрізку між вулицями Овруцькою і Тропініна (до 1955 — пров. Якубенківський). Споруджений, імовірно, 1889 у садибі, що належала священику церкви св. Феодора Казимиру Котунському. На території ділянки містилися також стайня, сарай з льохом та колодязь (не збереглися); за подвір'ям починався березовий гай. Двоповерховий, цегляний (вимурований на розчині, замішаному на яєчному жовтку), покрівля бляшана по дерев'яних кроквах. У плані складається з двох прямокутних об'ємів, має парадний та дворовий входи. Первісне внутрішнє планування мало анфіладне розташування приміщень.

Зведений у стилі неоренесанс. Архітектура будівлі вирізняється асиметричною композицією та мальовничим силуетом. Два ризаліти на головному фасаді завершені різними за абрисом фронтонами: у вигляді ступінчастого аттика над парадним входом — у правому ризаліті та пластичнішим за формою з центральним напівкруглим завершенням — у лівому. В центрі фасаду — балкон значних розмірів. Парадний вхід акцентує розміщене над ним вікно з арковою перемичкою, обрамлене архівольтом з замковим каменем у

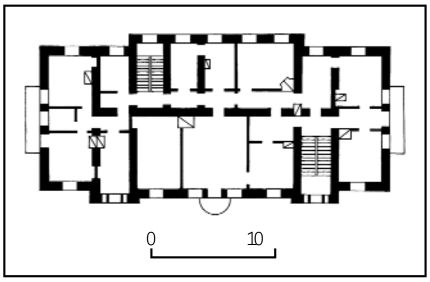

309. План другого поверху.
309. Вул. І. Федорова, 26.

310. Пров. Квітучий, 4.
310. План.

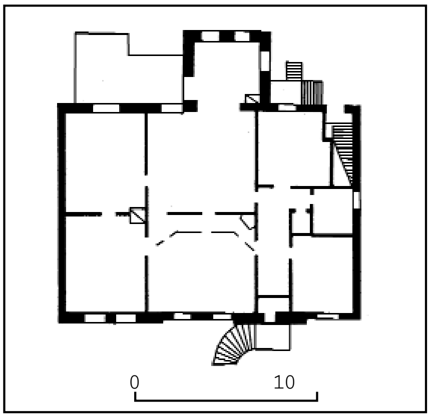

центрі. Інші вікна головного фасаду — характерної для стилю модерн дещо видовженої прямокутної форми, з легким заокругленням у верхній фрамужній частині; вони також прикрашені пласкими лиштвами з замковими каменями. Споруду увінчує карниз з модульйонами.

В інтер'єрі в окремих кімнатах збереглися кахляні кольорові груби, тягнуті карнизи, ліплені прикраси стель.

Споруда має архітектурно-мистецьку цінність як частина історичного середовища району особняків, що формувався в місті на Кирилівських висотах у кін. 19 — на поч. 20 ст.

Тетяна Товстенко.

309. ОСОБНЯК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. І. Федорова, 26. На розі з вул. Боженка, з відступом від червоних ліній забудови. Первісно будинок оточував сад, частина якого збереглася. Візуально сприймався з різних боків, що викликало відповідне вирішення кожного з фасадів.

Двоповерховий, цегляний, тинькований (цоколь — з гранітних блоків), у плані прямокутний. Дах вальмовий.

Зведений у формах модерну. Симетрична композиція головного фасаду, зверненого на вул. І. Федорова, ґрунтується на семи віконних осях. Друга та шоста з них підкреслені невеликими ризалітами, завершеними прямокутними парапетами. Входи до будинку фланковані пілонами, над ними — строєні вікна. Центральна частина фасаду — чотириосьова на першому поверсі, триосьова — на другому, з виходом на напівкруглий у плані балкон.

Дворовий фасад тридільний, центральну п'ятиосьову частину виділено невеликим ризалітом. У центрі торцевих фасадів розміщені строєні вікна (на другому поверсі — з виходом на балкон). В оздобленні фасадів застосовано

бетон, який поширився в будівництві на поч. 20 ст. (вставки з вертикальними заглибленнями під вікнами другого поверху, вставки над вікнами, декоративні елементи у простінках другого поверху головного фасаду). Найцікавішими є дві вставки під карнизом на наріжжях головного фасаду, прикрашені стилізованим рослинним модерністичним орнаментом. Елементами цього ж стилю доповнено ґрати балконів.

Внутрішнє планування зазнало значних змін. Імовірно, спочатку на першому та другому поверхах була лише одна багатокімнатна квартира з усіма вигодами та з чорними сходами біля кухні, які виходили на подвір'я.

Будинок відзначається гармонійними пропорціями та стриманістю оздоблення. *Олена Годованюк.*

310. ОСОБНЯК, 1912 (архіт.). Пров. Квітучий, 4. У внутрішньому просторі кварталу (колишній Істомінський проїзд), обмеженому вулицями Багговутівською, Нагірною, Овруцькою та Половецькою, на території Кирилівських висот, яка має унікальні природні умови. Забудову району розпочато на поч. 19 ст.

Одноповерховий з підвалом, дерев'яний, обкладений цеглою, в плані — прямокутний з ризалітом з боку подвір'я, покрівля бляшана по дерев'яних кроквах. Має парадний та дворовий (з боку садової ділянки) входи. Містить шість житлових кімнат, санвузол і кухню, зручно поєднану з підвалом. Біля будинку збереглися характерні для поч. 20 ст. елементи зовнішнього благоустрою: брукування проїжджої частини, цементні плити хідника.

Вирішений у стилі модерн. Архітектура споруди вирізняється витонченістю прорисовки силуету, мальовничістю об'ємно-просторової композиції. Головний фасад розчленований двома асиметрично розміщеними розкріповками: бічною на два вікна, завершеною трикутним щипцем, та центральною, що виділяє вхід, до якого ведуть пластичні за формою зовнішні сходи. Гладеньку площину цегляної стіни пожвавлює фронтончик над фільончастими вхідними дверима, геометричні класицистичні вставки під вікнами, вкраплення майолікових кахлів темно-зеленого кольору в міжвіконнях та в ступінчастому аттику над входом.

В інтер'єрі збереглися лаконічні ліплені прикраси плафонів та кахляні груби, прикрашені керамічними карнизами. Особняк є типовим для забудови цього історичного району міста на поч. 20 ст. *Тетяна Товстенко.*

311. ОСОБНЯК, поч. 20 ст. (архіт.). Пров. Тропініна, 5. Вул. Тропініна з її продовженням — одноіменним провулком, які плавно огинають яр, відомі з серед. 19 ст.; в межах ділянки особняка називалася пров. Катерининським. За свідченням мешканців, будинок споруджений 1912.

Одноповерховий, цегляний, у плані близький до прямокутника. Покрівля бляшана по дерев'яних кроквах. Має парадний та дворовий входи, чотири житлові кімнати, санвузол, кухню, яка зручно сполучається з садовою ділянкою, та засклену веранду. За рахунок перепаду рельєфу під частиною будівлі створено цокольний поверх.

Архітектура будівлі вирішена в стилі

311. Пров. Тропініна, 5.
311. План.

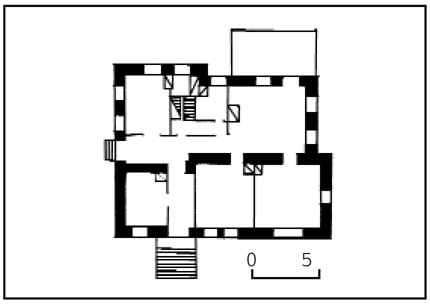

313. Вул. Герцена, 6.
313. План другого поверху.

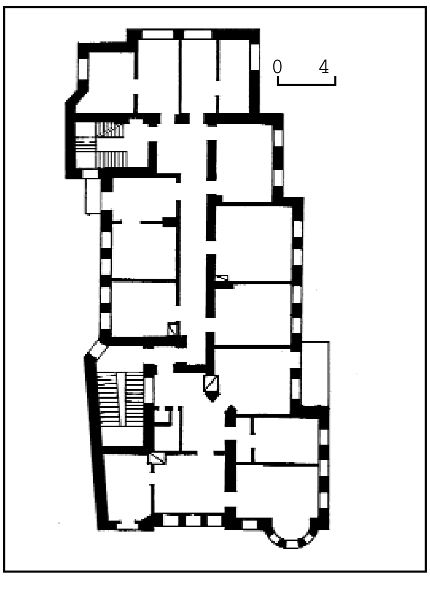

модерн з використанням барокових деталей. Головний фасад вирізняється асиметричною композицією, має вікна двох розмірів з майстерно прорисованим фігурним столярним заповненням. Бічні розкріповки на одне вікно кожна підкреслені рустованими лопатками. Завершення лівої зроблено у вигляді аттика, правої — барокового криволінійного щипця. Напівциркульне металеве піддашшя входу спирається на модерністичні кронштейни, ґанок має ажурні металеві ґрати. Привертає увагу також Т-подібний замковий камінь над вікном у правому ризаліті, аналогічної форми заглиблення на лопатках, вінцеві карнизи з цегли тощо.

В інтер'єрі збереглися ліплені розетки стель, кахляні груби з керамічними орнаментованими карнизами та медальйонами, фігурні рами.

Особняк вдало вписано в рельєф, він відзначається творчою інтерпретацією стильових можливостей модерну. *Тетяна Товстенко.*

312. ОСОБНЯК БАККАЛИНСЬКОГО П. С., 1901 (архіт.). Вул. Мельникова, 30 (первісна адреса — вул. Велика Дорогожицька, 80, пізніше — № 74). На червоній лінії забудови вулиці. Від вуличного хідника відокремлений вузьким газоном, обмеженим невисокою підпірною стіною, в якій влаштовано сходи до парадного входу. «Пустопорожню ділянку» землі придбав 1899 з публічних торгів підполковник у відставці П. Баккалинський — уродженець Київщини, учасник російсько-турецької війни 1877—78. За угодою, він мав збудувати у садибі цегляний будинок упродовж п'яти років. На плані, складеному 20 вересня 1901, вже показано будинок, служби, подвір'я і сад, який займав половину садиби. По смерті власника в 1908 (похований на Лук'янівському цвинтарі в Києві) особняк належав його нащадкам, за відомостями 1918 — Ф. Баккалинському, службовцю Акцизної управи. За радянської влади будинок було націоналізовано, в ньому містилися різні установи.

Одноповерховий з дерев'яним мезоніном з боку подвір'я, цегляний, у плані Т-подібний.

Вирішений у стилі історизм з рисами неокласицизму. Весь пишний декор виконано в цеглі. Центр композиції симетричного головного фасаду — портал, фланкований безордерними пілястрами та енергійно прокресленим архівольтом. Такі самі пілястри на флангах фасаду. Обабіч входу з напівциркульною перемичкою — по три прямокутні вікна, обрамлені класицистичними лиштвами з високими прямими сандриками. Вище проходить фриз з кронштейнами, які підтримують карниз. Підвіконний гурт, фільонки (вертикальні у простінках та горизонтальні під вікнами) доповнюють насичену пластику фасаду. Вісь симетрії підкреслено також люкарною з трикутним фронтончиком та невеликим парапетом обабіч, розташованим вздовж краю двосхилого даху.

Будинок — цінний зразок житлової забудови Лук'янівки поч. 20 ст.

Тепер тут містяться державні установи [955]. *Дмитро Малаков.*

313. ОСОБНЯК БРАДТМАНА Е. П., 1914 (архіт., іст.). Вул. Герцена, 6. У рядовій забудові вулиці. Споруджений як власний особняк арх. Е. Бродтмана.

Двоповерховий на цокольному напівповерсі, цегляний, тинькований, у плані — витягнутий у бік подвір'я прямокутник, з парадними й чорними сходами. Має асиметричну об'ємно-просторову композицію, зумовлену вузькою ділянкою забудови. З садибою, розташованою ліворуч, межує глухими ризалітами та заглибленням з вікнами; правий бік, звернений на власне подвір'я, розроблений ступінчасто, відповідно до внутрішнього планування.

Оформлений у стилі модерн. На великому фасадному ризаліті — еліпсоподібний у плані еркер з витонченим лаконічним карнизом. Вертикальність і стрункість об'єму еркера підкреслено чотирма тонкими напівколонками. Головний і частина торцевого фасаду виконані в сірому тиньку (під граніт) з бетонними рельєфними і фактурними вставками. Декор стриманий. Стилізований рослинний орнамент застосований на капітелях пілястрів і напівколонок, над вікном ризаліту парадного входу, у підвіконнях першого поверху еркера. Асиметричність архітектурної композиції виявлена також у вирішенні деталей, підкреслена діагональним розташуванням на фасаді двох огороджених спрощеною балюстрадою французьких балконів, використанням вікон різного типу: одно-, дво- та тристулкових — як видовжених, так і звичайних пропорцій. Головний вхід у ризаліті акцентовано напруженою лінією арки вікна першого поверху, що виділяється формою та розмірами. Цоколь облицьований великими бетонними плитами під рваний граніт сірого кольору; це надає будинку в поєднанні зі світлішим сірим тоном тинькованої поверхні стін, тонким рослинним орнаментом декоративних вставок, строгістю та деякою аскетичністю форм рис стриманості й парадності.

В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів з лаконічним рисунком орнаменту.

Вишуканість і гармонія об'ємів і деталей, витонченість їхніх пропорцій, урахування містобудівної ситуації свідчать про високий професіоналізм автора проекту. Будинок є невід'ємним елементом містобудівного ансамблю вулиці, сформованого переважно особняками, органічно поєднується з ландшафтом скверу та розташованої поряд паркової зони.

З 1914 у будинку проживав Брадтман Едуард Петрович (1856 — після 1926) — архітектор. Народився у Санкт-Петербурзі, закінчив Імператорську АМ

314. Вул. Овруцька, 29.

(1886). З кін. 1880-х рр. жив у Києві. 1898—1917 та 1919—20 — міський архітектор. Входив до складу комісії «Про красу міста» (1912—17), викладав у Київському художньому училищі (1903—18). У 1920—26 — районний архітектор Києва. Автор проектів численних житлових і громадських споруд міста. Раніше мешкав на вул. Володимирській, 48-а.

Тепер адміністративний будинок [956].

Дмитро Малаков, Тетяна Товстенко.

314. ОСОБНЯК 2-ї пол. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОБИНСЬКИЙ Г. А. (архіт., іст.). Вул. Овруцька, 29. На червоній лінії забудови вулиці. В різний час ділянка належала інженерові шляхів сполучень А. Тільтіну та лікарю О. Лур'є. За особняком був сад (як скрізь на Лук'янівці). В кін. 1990-х рр. будинок відремонтовано, при цьому декор фасаду зазнав втрат, було добудовано просте металеве піддашшя над ґанком, змінено внутрішнє планування. Одноповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний з бічним входом.

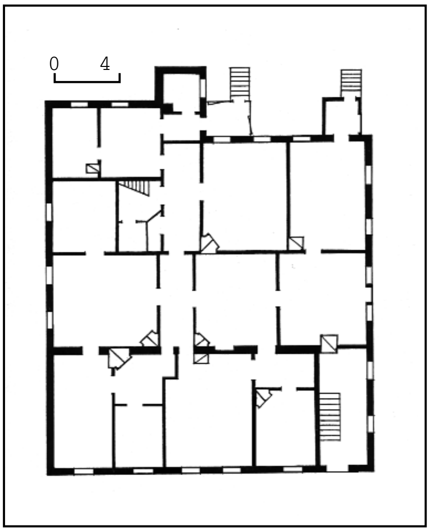

315. План першого поверху.
315. Вул. Овруцька, 19.

Вирішений у стилі історизм з рисами спрощеної англійської готики. Архітектурні деталі виконані в цеглі. Композиція головного фасаду на п'ять віконних осей асиметрична за рахунок зміщення на правий фланг парадного входу, оздобленого пінаклями (верхні частини втрачено) та аркатурним пояском під карнизом. Віконні та дверні прорізи декоровано ламаними «тюдорівськими» сандриками. Вікна прямокутні, три — в центрі, два здвоєні — ліворуч.

Будинок — зразок типової житлової забудови Лук'янівки доби історизм.

1913—14 в будинку проживав Бобинський Генрік Антонович (1861—1914) — піаніст, композитор, педагог. Навчався у Відні та Москві. 1893—1913 викладав у Київському музичному училищі. 1913—14 — професор Київської консерваторії. Вів активне творче життя, виступав із сольними концертами, на традиційних київських камерних вечорах грав разом з М. Лисенком, В. Пухальським. Автор творів для симфонічного оркестру, фортепіано. У цьому будинку давав також уроки гри на роялі.

Тепер особняк належить приватній фірмі [957]. *Дмитро Малаков.*

315. ОСОБНЯК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СОБКЕВИЧ А. І. (архіт., іст.). Вул. Овруцька, 19. На червоній лінії забудови вулиці, серед переривчастої, колись суцільної низки одно-, двоповерхових міщанських особняків, характерних для цієї частини старої Лук'янівки, забудованої на межі 19—20 ст. За купчою від 5 липня 1899, садиба пл. 0,5 га належала подружжю міщан В. та М. Зевальдів. Складалася з півтораповерхового особняка, одноповерхового цегляного флігеля з каретником, стайнею, двома дров'яниками та льодовнею у підвалі (не зберігся). Значну частину садиби займав фруктовий сад. З початком 1-ї світової війни ділянку було заставлено міщанину Й. Акулову. Невдовзі на верхньому поверсі розмістився лазарет Подільської залізниці, на першому — їдальня та кооперативна крамниця Лук'янівського товариства споживачів. У радянський час особняк і флігель було націоналізовано й передано під житло робітників заводу «Укркабель».

Півтораповерховий з нижнім цегляним і верхнім дерев'яним, обкладеним цеглою, поверхами, в плані прямокутний, з невеликим ризалітом з боку подвір'я, розкритий вікнами на всі чотири фасади.

Оформлений у цегляному стилі. Вуличний фасад — на п'ять віконних прорізів, розчленований на рівні верхнього поверху міжповерховим гуртом і ритмом безордерних пілястрів, яким відповідають вузькі п'єдестали цокольного поверху. По центральній осі симетрії фасаду, над карнизом — невеликий подвійний фронтон. Парадний вхід, влаштований у правому фланзі, — з різьбленими двостулковими фільончастими дверима. Над дверима — фігурні віконця, через які освітлюється передпокій.

Первісно мав на кожному поверсі вісім

кімнат, два коридори та кухню. Частково збереглося коридорне планування з периметральним розташуванням приміщень. У центрі — квадратна вітальня, що освітлюється через широкий отвір з бічної кімнати, де влаштовано потрійне вікно-двері з виходом на терасу. Три кімнати первісно були оздоблені ліпленням, п'ять мали паркетну підлогу. У вітальні збереглися пишні ліплені карнизи, енергійно й майстерно профільовані, розетка з ліпленням рослинного характеру; в кутку — кахляний камін-груба, декорований у дусі історизму, з дзеркалом-медальйоном у центрі. Останній оформлений композицією на мисливські теми: рушниця й забита дичина. Так само оздоблено кахляну з теракотовими деталями й медальйоном грубу в сусідній кімнаті з терасою. Опалюється грубами, переведеними на природний газ.
Будівля — зразок міщанського особняка кін. 19 ст., виконаного в цегляному стилі.
1924—45 на верхньому поверсі проживав Собкевич Антін Іванович (1883—1945) — лікар, доктор медицини (1918), професор Київського медичного інституту, директор Київського інституту туберкульозу (1926—29), містився тоді неподалік (вул. Мануїльського, 32; тепер за цією адресою — Інститут нейрохірургії АМН України). Наукові праці з проблем туберкульозу, питань харчування. У період проживання в цьому будинку опубліковано праці: «Наука про харчування та їжу» (1927), «Туберкульоз: Посібник для медвишів» (1931) та ін. Похований на Лук'янівському цвинтарі [958]. *Дмитро Малаков.*

316. План.

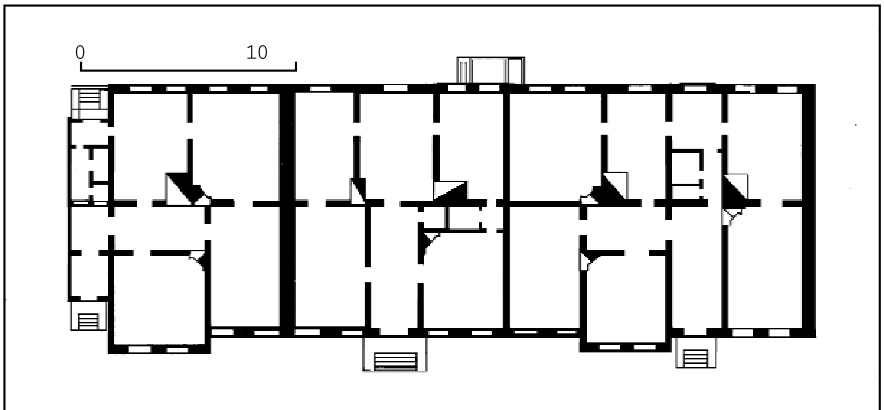

316. ОСОБНЯК кін. 19 — поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА РОДИНА СИДОРЕНКІВ, БУВАЛИ ВІДОМІ ДІЯЧІ НАУКИ І КУЛЬТУРИ (архіт., іст.). Вул. Пугачова, 6. У другому ряді забудови вулиці, за п'ятиповерховим житловим будинком. Оточений невеликим садом, що раніше виходив на червону лінію забудови вулиці. Первісно дерев'яний, 1903, після переоформлення фасаду обкладений цеглою. До складу садиби входили також каретний сарай, стайня, льодовня (знесені у 1940—50-х рр.), фонтан (не зберігся; відновлений у 1950-х рр.). На поч. 20 ст. ділянка належала купцю М. Моржанову, з 1929 — лікарю Г. Сидоренку.
Одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, тинькований, деталі побілені, в плані прямокутний, з пізнішими прибудовами з боку подвір'я. Перекриття дерев'яні. Об'ємно-просторова структура будинку симетрична, з центральним, перпендикулярним до лінії фасаду коридором, навколо якого згруповані приміщення.
Фасад оздоблений у цегляному стилі. Його п'ятидільна композиція утворена двома бічними ризалітами незначного виносу з ґанком парадного входу на центральній осі та вежовим чотиригранним завершенням даху над ним. Лиштви вікон і лінія карниза декоровані сухариками, лопатки ризалітів — фігурним цегляним мууруванням. Зберігся кований металевий піддашок ґанку й дерев'яний вхідний тамбур з різьбленням на напівциркульній арці.
Пам'ятка — один з численних особняків з частково збереженою структурою садиби, що дає уявлення про характер забудови району в кін. 19 — на поч. 20 ст.
Значний науковий інтерес являє сад з багатою колекцією плодових дерев, у формуванні якого брав участь відомий селекціонер, акад. М. Кащенко. Нинішній власник будинку біолог П. Сидоренко під час знищення у кін. 1970-х — по поч. 1980-х рр. Акліматизаційного саду АН УРСР, що містився поряд (вул. Мельникова, 84), переніс на свою ділянку й прищепив тут чимало унікальних рослин.
1929—72 (з перервою у 1941—46) в будинку проживав Сидоренко Гаврило Романович (1894—1972) — лікар-фтизіатр, інфекціоніст, один з організаторів кафедри туберкульозу Київського медичного інституту. Учень Ф. Яновського. 1929—38 працював у різних протитуберкульозних закладах. 1938—39 — репресований. 1939—41 — завідувач Київського туберкульозного інституту (тепер Інститут фтизіатрії та пульмонології ім. Ф. Яновського АМН України). 1941—45 — начальник інфекційного госпіталю особливого призначення проти чуми і холери в Сталінграді; 1945—46 — начальник санітарної служби штабу групи військ у Німеччині, відповідав за якість медичного обслуговування та харчування учасників Потсдамської конференції. 1946—47 — керівник Київського філіалу Інституту експертизопрацездатності та організації праці інвалідів, 1947—62 — вчений секретар Вченої ради Міністерства соціального забезпечення УРСР. Наукові праці в галузі фтизіатрії та соціального забезпечення інвалідів. Розробив спеціальні пристрої для інвалідів — заміну кінцівок, щоб облаштувати на механізованому виробництві їхні робочі місця. Це дало можливість працевлаштування багатьох покалічених війною.
Його дружина — Сидоренко Наталія Павлівна (1892—1990) — лікар-паразитолог, біолог, викладач (1927—41), завідувачка кафедри біології (1941—43) Київського медичного інституту. Досліджувала лікарські рослини, проблеми виготовлення біологічних стимуляторів, разом з акад. В. Філатовим розробляла питання застосування алое як біологічного стимулятора при очних хворобах та інших захворюваннях. Була близькою знайомою родини Косачів, які проживали неподалік — на вул. Овруцькій, 6 (див. ст. 49). Родину Сидоренків часто відвідували рідні сестри Лесі Українки — І. Косач-Борисова і

316. Вул. Пугачова, 6. Креслення фасаду.

О. Косач-Кривинюк. 1943 перед виїздом на еміграцію сестри залишили Н. Сидоренко меморіальні речі, картини, рідкісні видання, які вона зберегла і пізніше передала Київському літературно-меморіальному музею Лесі Українки.

У цьому будинку в родині Сидоренків бували відомі вчені: лікарі, академіки Р. Кавецький, М. Стражеско, В. Філатов, Л. Хоцянов (приїздив з Москви і жив у господарів, розробляв разом з Г. Сидоренком пристрої для інвалідів), В. Чаговець, Ф. Яновський; генетик і селекціонер, чл.-кор. В. Зосимович, біолог і селекціонер, акад. М. Кащенко; лікар, завідувач кафедри Київського медичного інституту А. Собкевич та ін. [959]. *Тетяна Скібіцька, Любов Стеннік.*

317. ОСОБНЯК ГРАБАРА М. С. 1910—11, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ І ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ, ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНІ ДІЯЧІ (архіт., іст.). Вул. Мельникова, 8 (первісна адреса — вул. Велика Дорогожицька, 44). На червоній лінії забудови вулиці, одним флангом прилягає до сусідньої будівлі. До складу садиби входив також розташований у глибині подвір'я одноповерховий службовий флігель (тепер перебудований під гаражі). Обидві будівлі споруджено одночасно за проектом арх. В. Безсмертного на замовлення домовласника М. Грабара.

Будинок зведено за традиціями міських особняків: з невеликим газоном, ґратчастим огородженням, яке відокремлює фасад від вуличного хідника, з окремим парадним входом та брамою, поряд з якою розташована сторожка-двірницька, з господарським подвір'ям і садом (тепер забудований), що уривався над яром, де в минулому протікала р. Глибочиця. Згідно з умовами ділянки будинок поставлено глухим торцем ліворуч та розкрито в бік власного подвір'я. У 1930-х рр. особняк переплановано.

Двоповерховий на цокольному напівповерсі, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Дах вальмовий, критий бляхою. Планування коридорне.

Оформлений у стилі модерн, що виявлено в архітектурній композиції споруди: асиметрії, розробці не тільки головного, а й інших фасадів. В їхньому оздобленні активно обігрується мотив «прориву» площин стін розірваними ризалітами, які ніби пускають паростки, гранчастим еркером та балконами різної форми. На розі будинку, на другому поверсі влаштовано широкий балкон, що півколом забігає на вуличний фасад і спирається на конічну консоль, поспіль вкриту ліпленими квітами на довгих стеблинах. Мальовничість форм підкреслюється різноманітними віконними прорізами, витонченим оригінальним рисунком балконних ґрат, парапету, огорожі, який не повторюється, та у варіаціях рослинного орнаменту (скрізь різного), що з'являється у найнесподіваніших місцях. Ще одна притаманна модерну риса — зіставлення фактур і матеріалів: каменю, тиньку, металу, скла, кахлів, дерева. Об'єднувальним елементом слугує широкий білий міжповерховий пояс, який або трансформується у лиштви, або збігає по наріжжю будинку. Найактивніша ланка композиції — вхідна частина, виділена ризалітом з великим вітражним вікном, над яким вміщено декоративний елемент у вигляді жіночої голівки. Над парадними дверима переплелися листям стрункі іриси — улюблені квіти стилю модерн. Первісно над дверима було скляне піддашшя на металевому каркасі.

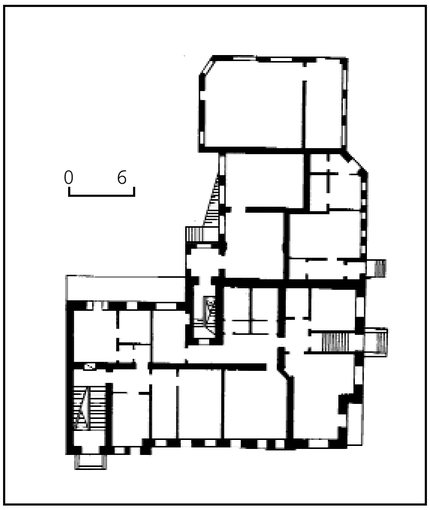

317. План першого поверху.

317. Вул. Мельникова, 8.

Будинок — яскравий зразок київського особняка поч. 20 ст., вирішеного в стилі модерн.

У будинку проживав Грабар Микола Степанович — голова Київського окружного суду (1904—13), член ради старшин Київського судового зібрання, голова комітету Рубежівської колонії для малолітніх правопорушників, член Київського губернського лісоохоронного комітету. Відзначаючи діяльність М. Грабара на посаді голови окружного суду, нотаріуси Київського судового округу 1913 встановили стипендію його імені в університеті св. Володимира, яка мала призначатися одному з нужденних синів нотаріусів округу, за відсутністю таких — одному з урodженців Стародубського пов. Чернігівської губ. або чернігівців православної віри.

В будинку проживав син власника Грабар Андрій Миколайович (1896—?) — вчений-візантолог. Після закінчення приватної гімназії В. Науменка чотири роки навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Влітку 1917 повернувся до Києва. У лютому—листопаді 1918 — студент Київського університету. Емігрував. Уславився як французький візантолог, професор історії мистецтв у Страсбурзі, пізніше — в Парижі. Автор багатьох наукових праць.

З поч. 1918 родина Грабарів мешкала за іншою адресою, приміщення у цьому будинку здавали внайм.

У радянський час особняк націоналізовано, в ньому влаштовано дитячий будинок № 22 (містився до 1934). З весни 1921 його вихователем і завідувачем був Васильченко Степан Васильович (справж. — Панасенко; 1878—1932) — письменник, педагог. Проживав у цьому будинку.

1922—25 тут діяла також трудова школа № 61 ім. І. Франка, в якій викладав С. Васильченко. 1925 школу переведено в будинок № 77 на цій вулиці. Письменник переїхав разом з нею у приміщення колишньої Шостої гімназії.

З 1934 в особняку містилося Українське відділення Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. Після Великої Вітчизняної війни його займали різні установи.

З 1949 до 1960—62 в садибі розташовувався Інститут використання газу в комунальному господарстві й промисловості АН УРСР, заснований 1949 (з 1963 — Інститут газу АН УРСР, тепер — НАН України). У цей період в інституті працювали відомі вчені.

1940—60 — Доброхотов Микола Миколайович (1889—1963) — вчений у галузі металургії, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Засновник і перший директор інституту в 1949—52, пізніше — завідувач відділу використання газу в металургії. Одночасно очолював Відділ технічних наук АН УРСР (1948—52). Під керівництвом вченого у цей період було проведено роботи, спрямовані на впровадження газу в сталеплавильне виробництво, зокрема на металургійних заводах країни застосовано новий спосіб спалювання природного газу з одержанням світного полум'я; розроблено і випробувано спосіб прямого відновлення залізних руд.

Кабінет директора і робочий кабінет

М. Доброхотова містилися на другому поверсі.

1950—61 — Копитов Віктор Филимонович (1906—90) — вчений у галузі металургії та теплотехніки, промислових печей, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). У період роботи в цьому будинку — заступник директора (з 1950); з 1952 — директор інституту, одночасно завідувач відділу промислових печей. Здійснював дослідження з питань удосконалення процесів нагрівання в газових нагрівальних печах у металургії та машинобудуванні, що знайшло широке використання у промисловості.

Кабінет директора і робочий кабінет В. Копитова містилися на другому поверсі.

Пізніше обидва вчені працювали в новому будинку інституту на вул. Дегтерьовській, 39.

Тепер тут міститься установа [960].

Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Елла Піскова, Ольга Ястребова.

318. ОСОБНЯК КОЗАРОВСЬКОГО О. Л., бл. 1910 (архіт.). Вул. Багговутівська, 14. У глибині ділянки. Споруджений як приватний особняк полковника у відставці О. Козаровського, до якого ділянка перейшла від полковника В. Бенсона. За місцевими переказами, будинок належав родині київських купців Чоколових. Зі встановленням радянської влади особняк націоналізовано, у 1920-х рр. тут містився дитячий будинок № 28, з 1927 — клуб заводу «Укркабель».

Двоповерховий з напівповерхом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, розкритий вікнами на всі чотири сторони світу.

Фасади асиметричні, підпорядковані внутрішній тектониці й декоровані в стилі пізнього модерну. В центрі східного, бічного відносно вулиці фасаду розміщено великий ризаліт парадного входу з ґанком та відкритою терасою (на рівні другого поверху). До дверей ведуть широкі бетонні сходи з бетонним огородженням у давньогрецькому стилі. Великі вікна на цьому фасаді декоровано ліпленим каштановим листям. Над вікнами бельетажа з південного та частково зі східного й західного боків — широке сонцезахисне опасання в дусі модерн. На північно-східному наріжжі розміщено великий, енергійно поданий картуш (раніше, можливо, — з ініціалами господаря), фланкований алегоричними постатями — чоловіка з довгим мечем та жінки. Певно, це мало символізувати фах власника, який був військовим. Західна межа садиби, вздовж якої розміщено споруду, зумовила заглиблення для вікон між двома глухими торцями-ризалітами. У південно-західній частині особняка містяться внутрішні чорні сходи, освітлені невеликими віконцями. На північному вуличному фасаді — великі, з гарним модерністичним заповненням, високі вікна. Під час пристосування особняка під клуб прибудовано кінопроекційну, додатковий вхід з широким ґанком з боку вулиці, що зорово зіпсувало цікаву пам'ятку. Всі приміщення згруповано довкола центральних чотиримаршових сходів, освітлених скляною стелею, де частково ще збереглося заповнення зі склоблоків — прогресивного будівельного матеріалу поч. 20 ст. Сходи прикрашають ковані огородження, оздоблені накладними штампованими крилами птахів та завершені зручним дубовим поруччям.

318. Вул. Багговутівська, 14.

В інтер'єрах подекуди збереглися ліплені карнизи та розетки в стилі модерн. Приміщення частково переплановані й обладнані для потреб клубної роботи.

Споруда — цінний зразок київського особняка, спорудженого у стилі модерн.

Будівля стоїть окремо серед навколишньої забудови, переважно пізнішого часу. З боку вулиці — широкий підхід до пам'ятного знаку працівникам заводу «Укркабель», загиблим під час Великої Вітчизняної війни [961].

Дмитро Малаков.

319. Пров. Запечерний, 2.

319. План другого поверху.

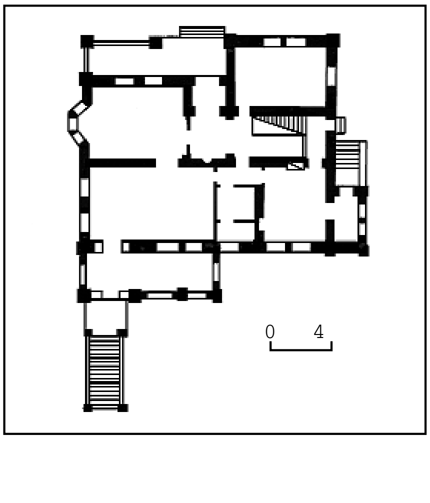

319. ОСОБНЯК КОМАНДУВАЧА ВІЙСЬК КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ 1946, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ВІДОМІ ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ (архіт., іст.). Пров. Запечерний, 2. На краю придніпровської височини, між Печерським ландшафтним парком і Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років». Проект розроблений 1945 колективом інституту «Військпроект». Зведений на ізольованій валами території колишнього Ближнього ретраншементу Києво-Печерської цитаделі при дорозі від верхньої до нижньої Московських брам 18 ст. (площа ділянки — 1 га). Призначався для командувача військ КВО. Одночасно споруджено корпус їдальні, льох, приміщення для варти, оранжерею, в яку завозилися рідкісні рослини з різних країн світу. На впорядкованій за ландшафтним принципом похилій присадибній ділянці прокладено головну алею, бічні доріжки, влаштовано квітники й фонтан, висаджено липу, клен, дуб та плодові дерева (принцип первісного планування зберігся).

Будинок двоповерховий з цокольним поверхом (зі східного боку) та мансардою, цегляний, тинькований, частково облицьований сірим гранітом з колотою поверхнею, у плані прямокутний, з асиметричними прибудовами входів і веранд. Перекриття пласкі. Внутрішнє планування змішаного коридорно-анфіладного типу. Масивний вальмовий дах під бляхою має мальовничий ламаний абрис, ускладнений мансардою, продовженням дахового покриття у західній частині північного фасаду до рівня першого поверху, високими фігурними димарями тощо.

Оформлений на основі стилізації барокових архітектурних форм. Асиметрична за композицією споруда відзначається по-різному вирішеними фасадами, спільними елементами яких є мурований кам'яний цоколь, облицьовані гранітними блоками наріжжя, пілони і пілястри, широке піддашшя на дерев'яних фігурних кобилках, рисунок огороджень сходів, терас, балконів — у вигляді балясин чи вертикальних стрижнів, фланкованих по боках волютами, прямокутна форма прорізів першого — другого поверхів і лучкова — у цоколі.

В центрі західного фасаду — головний вхід, підкреслений стрункою арковою лоджією, прорізаною балконом другого поверху та завершеною балконом мансарди у вигляді альтанки під складчастим дахом. Облицьовані гранітними блоками наріжний пілон і пілястри лоджії завершені стилізованими коринфськими капітелями. Така сама капітель увінчує південно-західне рустоване наріжжя будинку. Праворуч від входу на рівні першого поверху влаштовано відкриту терасу, огороджену балюстрадою.

На східному фасаді виділяється широка засклена веранда на гранітних пілонах, дах якої використовується як тераса другого поверху, звідки розкриваються краєвиди у задніпров'я. З рівня саду на веранду ведуть одномаршові сходи з балюстрадним огородженням, стовпчики якого, як і стовпчики в огородженні тераси, прикрашено декоративними вазами.

Центр північного фасаду позначено

обрамленим вухатими лиштвами великим прямокутним вікном другого поверху та ламаним трикутним щипцем з розташованим під ним восьмигранним віконцем. Лівий фланг фасаду займає одноповерховий вхідний ґанок зі сходами й верхньою терасою, які повторюють форми, застосовані у вирішенні східної веранди.

Окрасою південного фасаду, увінчаного ідентичним трикутним щипцем з восьмигранним слуховим віконцем, є гранчастий еркер, внутрішній об'єм якого використовувався під зимовий сад. Над еркером на другому поверсі — балкон. Оформлення інтер'єрів в цілому зберегло автентичний характер. Простора зала першого поверху має аскетичний, але респектабельний вигляд: масивна люстра на стелі з ліпленням, широкі з вітражами дубові двері. Перший і другий поверхи сполучають двомаршові дерев'яні сходи.

Будинок є оригінальним зразком житлової архітектури типу державних дач і особняків повоєнного періоду.

В особняку проживали командувачі військ КВО: 1946—53 — Гречко Андрій Антонович (1903—76) — військовий діяч, Маршал Радянського Союзу (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1958, 1973). Герой ЧССР (1969), командувач військ КВО (І945—53); 1960—65 — Кошовий Петро Кирилович (1904—76) — військовий діяч, Маршал Радянського Союзу (1968), двічі Герой Радянського Сюзу (1944, 1945);

1969—73 — Салманов Григорій Іванович (1922—93) — військовий діяч, генерал армії (1979); 1953—60 — Чуйков Василь Іванович (1900—82) — військовий діяч, Маршал Радянського Союзу (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945);

1965—67 — Якубовський Іван Гнатович (1912—76) — військовий діяч, Маршал Радянського Союзу (1967), двічі Герой Радянського Союзу (січень, вересень 1944), Герой ЧССР (1970).

1974—76 в особняку був розміщений дитячий садок, 1977 — переданий дирекції Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» [962]. *Любов Легасова, Олександра Тимченко,Тетяна Трегубова.*

320. ОСОБНЯК РУСАКОВА В. І., 1910—11 (архіт.). Вул. Студентська, 3. На червоній лінії забудови вулиці, прокладеної на Лук'янівці у 1900-х рр. (первісна назва — Дика). Особняк споруджений на замовлення техніка шляхів сполучень, колишнього селянина В. Русакова. Автор проекту, ймовірно, інж. І. Мацнєв, який працював у Службі рухомого складу тяги та майстерень Управління Південно-Західної залізниці. На першому поверсі будинку було шість кімнат і дві кухні, на другому — вісім кімнат і дві кухні, загалом — чотири квартири, одну з яких займав власник. У сад за будинком виходила відкрита дерев'яна веранда. Після смерті власника у 1913 особняк належав його родині, яка мешкала на першому поверсі до 1920-х рр.

Двоповерховий, цегляний,у плані прямокутний з ризалітом з боку подвір'я. На кожному поверсі міститься по дві квартири з парадним входом з боку вулиці та чорним — з подвір'я. При необхідності квартири на поверсі могли об'єднуватися в одну з блоком приміщень для прислуги.

320. Вул. Студентська, 3.
320. План другого поверху.

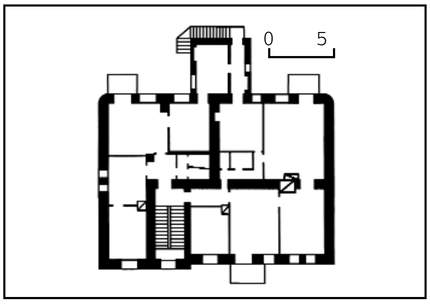

321. Вул. О. Шмідта, 33.
321. План другого поверху.

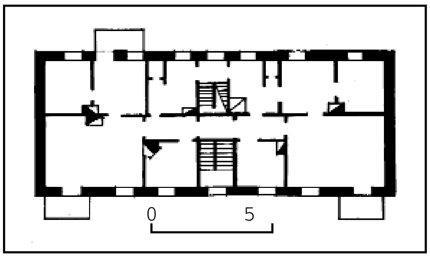

Оформлений у стилі модерн. Головний фасад асиметричний, парадний вхід виділено ризалітом, підкресленим лопатками з геометричним орнаментом і завершеним аттиком з датою спорудження (1911). Ліворуч від входу влаштовано в'їзд на подвір'я, праворуч на другому поверсі — балкон. Вирішений у цеглі фасад має вставки з майолікових кахлів, гранітне облицювання цоколю, металеві ґратчасті браму й огородження балкона. Парапет з модерністичним візерунком не зберігся. Залишилося столярне заповнення вхідних дверей та вікон.

322. Вул. Обсерваторна, 19. План другого поверху.

Пам'ятка являє інтерес як зразок споруди для власника із середньозабезпечених верств населення [963]. *Михайло Кальницький.*

321. ОСОБНЯК РУССІЯНОВА В. Х., 1900—01 (архіт.). Вул. О. Шмідта, 33 (колишня вул. Верхньоюрківська). У верхній частині гори та урочища Юрковиця на Лук'янівці, в північній частині ділянки з невеликим схилом рельєфу в південному напрямку. Садиба витягнута в меридіональному напрямку, з невеликим внутрішнім подвір'ям у центрі й фруктовим садом у південній частині, огороджена дерев'яним парканом. Особняк зведений за проектом (затверджений 1899) і під наглядом техніка-арх. А. Краусса на замовлення титулярного радника В. Руссіянова. Первісні форми та внутрішнє планування збереглися досить добре. До невеликих змін, що сталися внаслідок ремонтів, належать закладення на першому поверсі дверних отворів на головному фасаді та перетворення їх на вікна (друга й шоста осі), заміна ажурних металевих стулок брами бічного проїзду на дерев'яні. У верхній частині вікон першого поверху збереглися коробки механізмів маркізів — неодмінної приналежності крамниці. Два прямі аттики над флангами та ажурні металеві ґрати, що з'єднували їх з центральним фронтоном, не збереглися. У 1920-х рр. будинок перетворений на багатоквартирний.

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з проїздом на подвір'я у правій частині об'єму. Міжповерхові перекриття дерев'яні, підшивні, підлога дощана, по лагах і балках. Покрівля бляшана по дерев'яних кроквах.

Фасади оформлені у цегляному стилі. Поперечна вісь споруди фіксується вуличним і дворовим входами, що ведуть до головних та чорних двомаршових сходів. Внутрішнє планування дворядне, у зовнішній ряд (до вулиці) винесено великі парадні приміщення. На головному та дворовому фасадах — по два дерев'яні балкони з металевими ґратами. Композиція фасадів підпорядкована центрально-осьовій симетрії, яку дещо порушує бічний проїзд. Слабо виділена лопатками центральна частина з головним входом завершена фігурним фронтоном з люкарною. Декор вирішено у цеглі. Найхарактернішими його елементами є сухарики під вінцевим карнизом та в підвіконних фільонках другого поверху, міжповерховий гурт. Вікна — характерних для поч. 20 ст. завужених пропорцій, з замковими каменями, які на другому поверсі мають вигляд стилізованих волют. Акцент в архітектурне вирішення вносять ажурні металеві ґрати балконів. В інтер'єрах частково збереглися груби, ліплені плафонні розетки, тягнуті карнизи.

Особняк — типовий зразок малоповерхової забудови Києва кін. 19 — поч. 20 ст. з яскраво вираженими стилістичними ознаками модернізованих форм історизму [964]. *Олександр Тищенко.*

322. ОСОБНЯК ЯНКОВСЬКОГО П. І. 1880, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КАПЛИЦЯ МАРІАВІТСЬКОЇ ГРОМАДИ (архіт., іст.). Вул. Обсерваторна, 19 (первісна адреса — пров. Обсерваторний, 13). На червоній лінії забудови вулиці. В листопаді 1874 настоятель церкви Марії Магдалини (не збереглася; містилася на Шулявці) священик Порфирій (Янковський) купив садибу пл. 1082 кв. сажнів у вдови поручика О. Потоцької, в березні 1887 ще 409 кв. сажнів — у міста. Будинок зведено на його замовлення за проектом арх. О. Хойнацького. Наявна споруда відрізняється від архівних креслень: центральна частина з подвійними пілястрами по флангах увінчувалася трикутним фронтоном з акротеріями та датою в тимпані «1880». Вхід мав бути збоку, а не у центрі, й, враховуючи багатодітність замовника, передбачалося поквартирне планування. Ймовірно, під час упорядкування вулиці утворився високий цокольний поверх, тому довелося влаштувати стрімкі одномаршові сходи до дверей. В особняку було 22 житлові кімнати, чотири ванні кімнати, чотири туалети, кахляні груби; парадні кімнати прикрашало ліплення. На ділянці окремо розташовувалися цегляний будинок кухні, каретник зі стайнею, льодовня, кучерська й двірницька з кухнею (не збереглися).

На поч. 1918 у підвал будинку влучив снаряд. Зі встановленням радянської влади особняк націоналізовано й переплановано під комунальні квартири. На поч. 1990-х рр. проведено капітальний ремонт з черговим переплануванням, розтесуванням вікон у цокольному поверсі, заміною зовнішніх одномаршових сходів на двобічні двомаршові.

Двоповерховий з високим цокольним поверхом, цегляний, у плані Т-подібний.

Головний фасад декоровано в цеглі з дотриманням основних засад стилю класицизм. Поверхню стін оброблено рустом: на рівні цоколю — тинькованими квадратами, на першому поверсі — цегляним рельєфним горизонтальним рустом, на другому — дощаним рустом. У центрі симетричної композиції на дев'ять віконних осей — тривіконна розкріповка входу, підкреслена подвійними безордерними пілястрами та верхніми вікнами з напівциркульними перемичками, окресленими архівольтами. П'яти архівольтів поєднані імпостами, вище розташований зубчастий фриз. Інші прямокутні вікна обрамлено класицистичними лиштвами. Подвійні фільончасті пілястри на флангах та у центрі фасаду підтримують вінцевий карниз з модульйонами, що подовжується на тильному й бічних фасадах.

Будинок — цікавий зразок житлової забудови міста доби історизм.

Власник садиби о. Порфирій помер у червні 1903 і був похований на цвинтарі церкви Марії Магдалини, де був першим її настоятелем, частково й творцем. За його духівницею вся нерухомість надходила у пожиттєве володіння дружині (померла 1909), потім — дітям, яких було семеро. Коли вони здійснювали роздільний акт, на території садиби вже стояли, крім особняка, ще два великі прибуткові будинки, які збереглися й дотепер (вул. Обсерваторна, 17 та 21). Власне батьківський будинок дістався у спадок братам Д. та М. Янковським. Д. Янковський був до 1910 директором Уманської чоловічої гімназії, звідки його переведено до Києва на посаду директора Шостої гімназії. Він переоформив садибу на себе, сплатив братові компенсацію. Жив у цьому будинку. 1919 розстріляний у київській ВЧК.

Перед 1-ю світовою війною квартиру № 1-а в особняку винайняла під каплицю маріавітська громада. З'явилася у Києві 1909 на чолі з настоятелем ксьондзом Чеславом Червінським, мала намір спорудити парафіяльний маріавітський костьол навпроти — на вул. Обсерваторній, 8. Проект не був здійснений у зв'язку з початком війни.

Тепер у будинку міститься Посольство Арабської Республіки Єгипет [965].

Дмитро Малаков.

323. ПАВІЛЬЙОН ВСЕРОСІЙСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ ВИСТАВКИ, 1913 (архіт.). Вул. Жилянська, 1. На червоній лінії забудови вулиці, за колишнім Троїцьким народним будинком (тепер Київський державний театр оперети). Розрахований на круговий огляд. Єдиний вцілілий на колишньому Троїцькому майдані павільйон грандіозного комплексу Всеросійської промислової

323. Вул. Жилянська, 1.
323. Деталі оздоблення фасаду.

виставки 1913, запроектованого арх. Ф. Вишинським за участю архітекторів В. Городецького, М. Шехоніна та ін. Призначався для експозиції Міністерства народної освіти і в перспективі — як приміщення для міського училища. В радянський час тут спочатку містилася середня школа, пізніше — Палац піонерів та школярів Московського району.

Триповерховий з цокольним поверхом, цегляний, у плані П-подібний. Перекриття залізобетонні. Планування приміщень коридорне, з двома сходовими клітками та входами, розташованими по осі коридора. Всі фасади симетричні, відзначаються великими рівними площинами стін, урівноваженим співвідношенням вертикальних та горизонтальних ритмів.

Зведений у стилі модерн. Головний фасад тридільний за композицією, спирається на цокольний поверх, оброблений під руст з великих блоків. Бічні тривіконні площини фасаду виділені розкріповками, що завершуються високими парапетами з трикутною центральною частиною. Фасади відкритого цегляного мурування (тепер пофарбовані у сірий колір) частково тиньковані й прикрашені білими орнаментальними ліпленими деталями, притаманними як стилю ампір, так і пізньому модерну. Вікна різні за пропорціями, прямокутні, з клинчастими перемичками, на третьому поверсі тильного фасаду — аркові. Між вікнами другого і третього поверхів — пластичні композиції з овальних медальйонів, гірлянд і стрічок. Верхні частини вікон першого поверху об'єднує ліплений фриз з античних за стилістикою елементів: високих ваз, гірлянд, овальних вінків, стрічок, смолоскипів. Середня площина фасаду з шістьма майже квадратними вікнами на кожному поверсі розкреслена широкими міжвіконними лопатками з модифікованими капітелями, що складаються з пальмет. Бічні дев'ятивіконні фасади мають центральну композиційну вісь у вигляді виступу групи вхідних приміщень, підкреслену парапетом з трикутним завершенням. Вікна сходової клітки зміщені по вертикалі й обрамлені фільонками. Перемичка над вхідними дверима клинчаста, ламаного абрису, із замковим каменем. Вікна першого поверху бічного фасаду об'єднують два горизонтальні пояси, що переходять на тильний фасад.

Будинок має велику архітектурно-історичну цінність як частина унікального виставкового комплексу.

Тепер тут міститься Будинок дитячої та юнацької творчості району [966].

Тетяна Бажанова.

324. ПАЛАЦ СПОРТУ, 1958—60 (архіт.). Вул. Еспланадна, 1. Поряд з Центральним стадіоном, від проїжджої частини вулиці відокремлений широкою аван-

площею. Універсальна споруда, призначена для спортивних заходів, концертних вистав та масових зібрань. Побудована за проектом архітекторів М. Гречини, О. Заварова, інж. В. Реп'яха (співавтори — архітектори В. Гречина, Ю. Євреїнов, В. Суський). Є однією з перших будівель у Києві, що знаменувала зміну спрямованості в архітектурній творчості, використання форм індустріальних виробів.

1983—84 проведено капітальний ремонт палацу (автори — архітектори Р.-Е. Гупало, В. Суський), замінено технічне обладнання.

Об'ємно-планувальна структура призматичної споруди базується на використанні залізобетонного каркасу з мережею опор 6,0 × 6,0 м, що дало змогу уніфікувати основні конструктивні елементи. Зовнішні стіни виконано зі склопакетів, вмонтованих в алюмінієві рами. Перекриття зали здійснено по металевих фермах. В архітектурі будівлі все підпорядковано доцільності, зручності та простоті. Стіни розчленовані мережею опор каркасу та ажурними алюмінієвими переплетеннями. Гранична скупість пластики стін урізноманітнюється вхідними частинами з великими виступними піддашшями.

Основний об'єм призматичної споруди займає зала з прямокутною спортивною ареною, яку можна використовувати для проведення змагань з 30 видів спорту (в т. ч. й льодових). Її трибуни вміщають від 8286 до 12 тис. глядачів. Збільшення числа місць досягається трансформацією сцени на трибуну для глядачів. У 1980-х рр. змонтовано підвісні стелі, встановлено огородження трибун, стіни облицьовано алюмінієвими панелями.

Навколо зали розташовані фойє, вестибуль з гардеробами та необхідні допоміжні приміщення. Оздоблення інтер'єрів суто функціональне, після ремонту вони набули більш урочистого вигляду. На першому поверсі у вестибулі стіни облицьовано травертином, підлоги викладено гранітними плитами. З фойє другого поверху на третій поверх ведуть мармурові сходи. На третьому поверсі влаштовано прес-центр. Організація і взаємозв'язок приміщень зручні, чіткі та економні, передбачено швидку евакуацію глядачів.

Завдяки вдалому функціональному вирішенню палац залишається однією з визначних громадських споруд Києва свого часу [967].

Микола Коломієць, *Тетяна Трегубова.*

325. ПАЛАЦ «УКРАЇНА» (НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАЛАЦ «УКРАЇНА»), 1970 (архіт., мист.). Вул. Червоноармійська, 103. Стоїть окремо на впорядкованій території. Збудований за проектом архітекторів І. Вайнера, П. Жилицького, Є. Маринченко. Призначений для проведення урочистих зборів, з'їздів, конгресів, театралізованих концертних виступів великих колективів (до 1500 осіб), демонстрації кінофільмів. На час відкриття мав найновітніше обладнання та апаратуру. 1971 архітектори П. Жилицький та Є. Маринченко удостоєні за цей проект Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка в галузі архітектури. Указом Президента України від 22 квітня 1998 палацу надано статус Національного.

1996—98 проведено капітальний ремонт і реконструкцію, під час яких були замінені деякі конструкції та окремі елементи внутрішнього оздоблення. Зокрема, в інтер'єрах частково змінено облицювання (уральський камінь на грецький мармур), зроблено нове по-

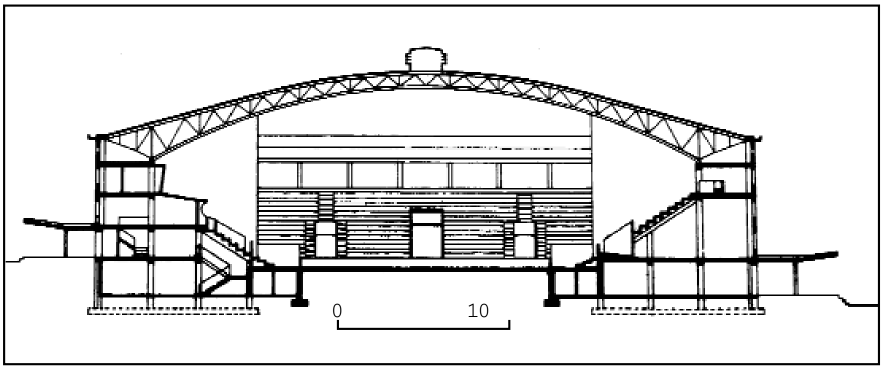

324. Поперечний розріз.

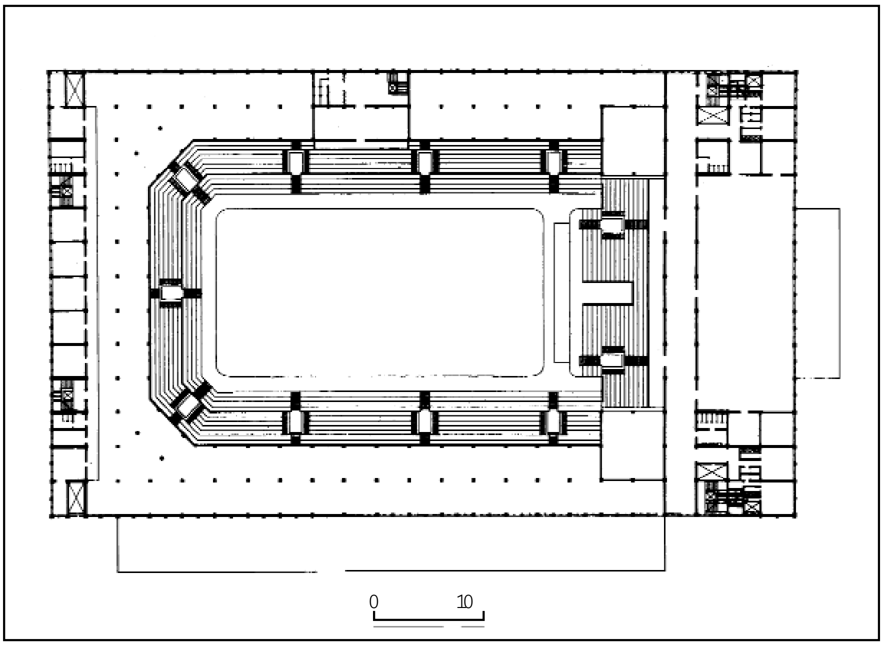

324. План другого ярусу.

324. Вул. Еспланадна, 1.

325. Вул. Червоноармійська, 103.

криття стелі, встановлено численні світильники тощо. Тернопільська фірма виготовила кришталеві люстри різноманітних модифікацій. Облицьований білим мармуром басейн набув форми спіралеподібної мушлі. Найістотніших змін зазнало оформлення банкетної зали. Масивні колони, що поділяють її вздовж, одяглися у білий мармур. Залу прикрасили чотирма гобеленами й керамічним панно «Золотоверхий Київ».

Реконструкція в цілому не змінила архітектурний вигляд палацу та його призначення. Не втративши своєї унікальності, екстер'єр будівлі, її фойє, вестибулі й зали набули респектабельнішого й елегантнішого вигляду. Після ремонту тут встановлено найсучаснішу техніку, монтажем якої займалися провідні фірми Великої Британії, Італії, США, Німеччини, Ізраїлю.

В архітектурі палацу втілено основні риси функціоналізму 1970-х рр. — доцільність, простота і логічність побудови. Габарити будівлі — 50,0 × 80,0 × 90,0 м, вис. зали — 28,0 м, будівельний об'єм — 152 тис. куб. м. Основний об'єм та фасади розчленовано вертикальними ребрами, облицьованими анодованим алюмінієм золотавого відтінку. Конструкція палацу збірно-монолітна, каркасна. Для оздоблення фасадів використано граніт Жежелівського, Янцевського і Токівського родовищ, вапняк Альминського та білий мармур Коелгінського родовищ. На рівні першого поверху на головному фасаді тягнеться своєрідний портик з білого мармуру. Фасад розгорнуто вздовж вулиці, перед ним — невелика площа. Вдалим архітектурним прийомом є енергійний прогин 125-метрової лінії фасаду, що підкреслює динаміку архітектурної композиції, виразність частин та елементів споруди. Експресія форм ґрунтується на співвідношеннях великих об'ємів, площин, пластичних переходів між ними, контрастних напрямків ліній. Цілісність об'єму, єдність ритмічного ладу, співмірність з навколишньою забудовою, масштабність, світла гама облицювання надають споруді урочистості.

325. Інтер'єр холу другого поверху.

325. План.

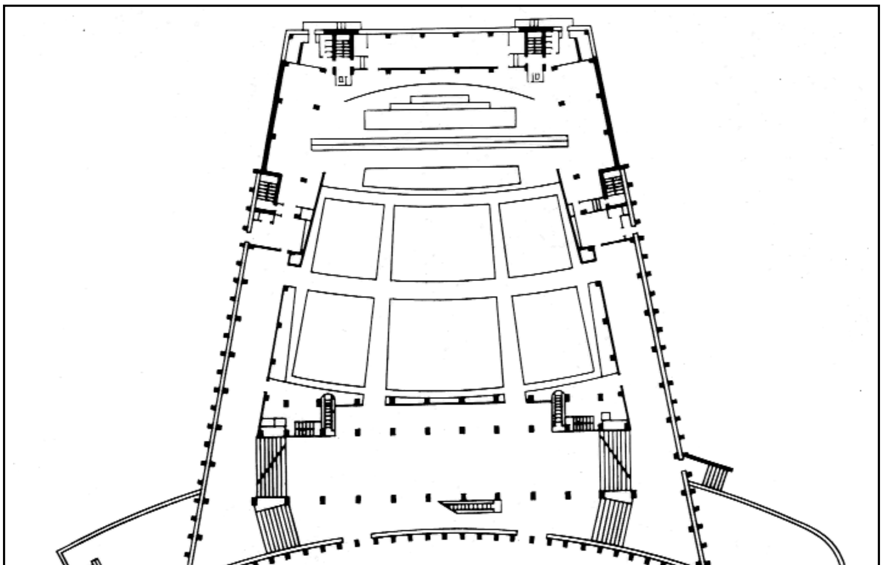

Центральне місце у внутрішньому плануванні займає трапецієподібна у плані зала для глядачів, навколо якої групуються інші приміщення. Зала, фойє, сцена та вестибуль розташовані на осі палацу. Його композиція в основному симетрична. Інтер'єри вирізняються зручністю просторової побудови, гармонійністю форм, умілим використанням можливостей сучасного обладнання (зокрема освітлювального), високим рівнем виконання оздоблювальних робіт. Кожне приміщення має індивідуальний вигляд. Світлі простори фойє, вестибулі, широкі марші білих сходів, мармурові колони, ошатні меблі, квітники — все має викликати піднесений святковий настрій. В оздобленні інтер'єрів фойє партеру та балкона (другий і третій поверхи видовищної частини) використано омелянівський і токівський червоний граніт, туфодацити Генічеського родовища та блакитні з прожилками ліпарити Закарпаття, білий грецький мармур, рідкісної краси

мармур «газган», казахстанський камінь-черепашник, м'який світло-рожевий відтінок і своєрідна мережана фактура якого особливо гармоніюють з цікаво вирішеними люстрами у формі льодових сталактитів.

Марші сходів облицьовані білим мармуром. Діагональні елементи в поєднанні зі стрункими призмами опорних стовпів і округлими отворами у плитах перекриттів створюють конструктивні вузли, сповнені елегантної простоти і динаміки.

Зала для глядачів — композиційний і функціональний центр палацу. Незважаючи на великі розміри, в ній досягнуто відчуття комфорту і святкової урочистості. Автори знайшли вдалий абрис балкона, своєрідно оздобили стіни акустичними ажурними екранами-панелями з полірованого дерева, оригінально вирішили площину плафона (у вигляді білої підвісної стелі з кесонами складної форми, що нагадує стилізований чашолистик п'ятипелюсткової квітки) з лампами в центрі та портал сцени.

Прес-центр на 150 осіб на першому поверсі використовується для проведення конференцій, презентацій, ділових зустрічей; приміщення фойє партеру та балкона — для тематичних виставок. Зала переговорів розрахована на 100 осіб. Її стелі прикрашають кришталеві люстри, стіни оздоблено рожевим деревом.

Контрастність масштабів, шляхетність колірного вирішення, притаманні загальному архітектурно-художньому задуму інтер'єрів палацу, вдало поєднуються з експонованими художніми творами, мініатюрним басейном, острівцями живої флори, своєрідними зимовими садами. У лівій рекреації на стіні міститься панно «Березовий гай», зроблене в техніці інкрустації з мармуру різних сортів і відтінків. Уміло підібрані пластини каменю з муаровою та смугастою текстурою нагадують прямі й похилені стовбури беріз, створюючи вишукане за декоративним ефектом зображення гаю. Зеленкувато-сірий та сіро-рожевий мармур у нижній частині композиції відтіняє смуги стовбурів, поверхня яких привертає увагу візерунком звивистих ліній та плям. Рожево-золотава гама у верхній частині панно пожвавлює його колористичне вирішення.

На внутрішній стіні, яка відокремлює банкетну залу від службового блоку, — чотири гобелени й керамічне панно-барельєф «Золотоверхий Київ». На гобеленах — чотири історичні міста України часів Гетьманщини: княжий Київ, Батурин, Глухів та Чигирин. Композиції побудовано за єдиним принципом — стилізовані краєвиди з трьох боків мають предметно-орнаментальне обрамлення за мотивами українського образотворчого мистецтва відповідної доби. Вгорі вміщено герби міст, обабіч — постаті великого київського князя Володимира Святославича та дружинника, гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Полуботка, козацької старшини, спудея-скрипаля й козака. Гобелени виконані в приглушеній, майже нейтральній кольоровій гамі, в основі якої — поєднання сірувато-зеленої, синьої та теракотової фарб.

Керамічне панно «Золотоверхий Київ» встановлено в широкій напівкруглій ніші, фланкованій колонами. Створене 1996 скульпторами В. Прядкою та О. Олійником, представляє умовно-метафоричне зображення визначних історико-архітектурних пам'яток Києва, передусім золотоверхих соборів, як наявних, так і втрачених або відновлених у наш час, а також сучасних споруд. Серед цих будівель-символів ніби з глибин історичної пам'яті постають образи української народної пластики: Самсон, що змагає лева, легендарний гусляр, голуб біля Дерева життя та казковий звір із стародавніх візерунків. Симетрично до дзвіниці та Успенського собору Києво-Печерської лаври підноситься крилата постать архістратига Михаїла, обабіч нього — зображення Димитрія Солунського й Нестора-літописця. Верхню частину композиції займає напис — цитата з «Повісті временних літ»: провіщення святим апостолом Андрієм Первозванним великого майбуття Києва.

Палац «Україна» — видатна пам'ятка архітектури 1970-х рр. [968].

Микола Коломієць, Олексій Овчаренко.

326. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ БОЇВ ВОЇНІВ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ОКРЕМОЇ БРИГАДИ 1943 (іст.). Пл. Інтернаціональна.

Сформована в СРСР у жовтні—листопаді 1943. Перша Чехословацька окрема піхотна бригада під командуванням полковника Л. Свободи у складі 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії 1-го Українського фронту брала участь у боях за визволення Києва від нацистських окупантів. У взаємодії з 136-ю і 240-ю стрілецькими дивізіями бригада діяла у напрямку головного удару з боку Вишгорода до центру Києва. Чехословацькі танкісти й автоматники вели запеклі бої на Сирці, наступали вздовж Брест-Литовського шосе до заводу «Більшовик», оволоділи пасажирським вокзалом «Київ-1» і на ранок 6 листопада вийшли на берег Дніпра південніше Києво-Печерської лаври. За участь у Київській операції бригаду нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, 139 офіцерів і солдатів — орденами і медалями СРСР, поручик А. Сохор і надпоручик Р. Тесаржик удостоєні звання Героя Радянського Союзу (1943).

1970 у північній частині площі відкрито пам'ятний знак: бучардову червону гранітну стелу прямокутної форми з анотаційним написом, встановлену на невисокий гранітний цоколь (архітектори В. Гопкало, М. Кульчинський, худ. А. Гайдамака) [969]. *Тетяна Іонова.*

326. Пам'ятний знак на місці боїв воїнів Першої Чехословацької окремої бригади.

327. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ДАРНИЦЬКОГО НАЦИСТСЬКОГО ТАБОРУ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ 1941—43 (іст.). Вул. Академіка Горбунова. На околиці Дарниці, у лісовому масиві на південь від шосе та залізничної станції. Під час окупації Києва 1941—43 нацисти створили у Києві кілька таборів, в яких утримували десятки тисяч військовополонених та цивільного населення. Табірний режим (порядок) встановлювався на основі інструктивних матеріалів та директив, розроблених керівництвом вермахту. Порядок являв собою продуману систему скорочення (шляхом знищення) населення окупованих територій. Вважалося, що принципи Гаазької (1899) та Женевської (1929) конвенцій на цих територіях неприйнятні. Дарницький табір існував з перших днів окупації Києва до літа 1943, у червні 1943 переведений до Бердичева. За німецькими джерелами мав № 339.

Табір займав площу бл. 1,5 × 1,0 км. Його територія була обнесена огорожею з колючого дроту у три—чотири ряди заввишки 3,5 м та поділена таким самим дротом на окремі сектори. Охорону здійснювали вартові з собаками. За німецькими даними, тут утримували впродовж 1942 від 5,5 до 14,3 тис. військовополонених. 4 жовтня 1941 з табору було звільнено 150 киян — полонених солдатів та цивільних громадян. Серед них були В. Запорожець і Г. Петров, які згодом увійшли до групи комуністичного підпілля Р. Синєгубова. У таборі регулярно проводилися масові розстріли в'язнів, знущання, за відомостями на грудень 1941; утримуваних годували один раз у два—три дні просяним пійлом. Навесні 1942 гітлерівці спалили кілька бараків, в яких було 3 тис. полонених. У березні 1943, відступаючи з м. Суми, нацисти перевели сюди велику групу військовополонених, з них 1,5 тис. чоловік було розстріляно по дорозі до Києва.

Дарницький табір мав спеціальне відділення на місці зруйнованого авторемонтного заводу, також обнесене колючим дротом. У невеликому, переповненому в'язнями приміщенні був т. зв. лазарет, в якому утримували військових, захоплених у полон пораненими, та хворих. Жоден з них не вийшов живим з цієї «лікарні». У серед. квітня 1942 у цьому відділенні кілька днів утримувався керівник підпільної диверсійно-розвідувальної групи І. Кудря та член групи Г. Дудкін, випадково затримані за 80 км від Києва.

Після визволення Києва від нацистських окупантів Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у грудні 1943 обстежила територію обох відділень Дарницького табору. Було встановлено місця масових поховань в'язнів. За 320 м від основної території розташовувалося п'ять ям (чотири розміром 12,0 × 6,0 м, одна — 6,0 × 6,0 м) з тілами закатованих та розстріляних полонених командирів і політпрацівників, загалом — бл. 11 тис. осіб. За висновками медекспертизи поховання здійснено у 2-й пол. 1941 — 1-й пол. 1942. Неподалік од відділення табору на території колиш-

нього авторемонтного заводу розміщувався цвинтар з п'ятьма довгими рядами могил (по шість—вісім загиблих у кожній). На території за цвинтарем виявлено багато ям (середній розмір 6,0 × 3,0 м), в яких було 4 тис. закатованих у 1942. В інших місцях знайдено останки ще 17 тис. в'язнів.
Надзвичайна комісія встановила загальну кількість загиблих у Дарницькому таборі — 68 тис. чоловік. Винуватцями злодіянь визнано комендантів гарнізону Дарниці Прицковського і Кваста.
1968 на місці табору споруджено меморіальний комплекс [970].

Галина Денисенко, Марина Дубик, Людмила Рилкова.

327.1. Меморіальний комплекс загиблим у Дарницькому нацистському таборі, 1968 (мист.). У сосновому лісі. Автори — ск. В. Зноба, архітектори О. Малиновський і Ю. Москальцов. Розміри: стела — 8,37 × 4,15 × 0,46 м, вис. пам'ятника — 5,5 м.
Споруджено до 25-річчя визволення Києва.
Ландшафтно-скульптурний комплекс складається з гранітної стели біля входу з написом про те, що в цьому місці 1941—43 у нацистському таборі смерті закатовано 68 тис. воїнів; частини огорожі з колючим дротом, яка відіграє роль документально-історичного свідчення та є виразним емоційним символом, і гранітних плит уздовж брукованої доріжки як знаків поховань. На одному з надгробків напис: «Остання стежка закатованих. Знесилені, голодні, закривавлені, вони йшли цією стежкою на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу перемогу». Доріжка приводить до центру меморіалу загиблим радянським військовополоненим — скульптурного пам'ятника з монолітних блоків рожевого граніту, встановленого на невисокому земляному пагорбі посеред великої галявини. Біля підніжжя — пласка гранітна плита-надгробок. Монолітна група солдатів і моряків стоїть на пагорбі. Постаті немов виростають з кам'яних брил. Композиція експресивно виразна, деталі промовисті (піднята рука, що прикриває страждене обличчя, пов'язка пораненого, безкозирка моряка та ін.), образи гранично узагальнені. Застосовано пластичний прийом зіставлення різних фактур каменя — грубої поверхні брил у нижній частині пам'ятника та шорсткості поверхонь постатей. Композиція органічно поєднана з природним оточенням, розрахована на круговий огляд, при якому розкривається різноманітність відтворених образів [971]. *Юрій Бєлічко.*

328. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ЗАГИБЕЛІ МИРОНА Д. 1942 (іст.). Вул. Б. Хмельницького. Біля адміністративного входу до будинку Національної опери України ім. Т. Шевченка.
12 липня 1942 на цьому місці загинув Мирон Дмитро (псевд. — Максим Орлик; 1911—42) — політичний діяч, публіцист, автор праць з ідеології націоналізму. Народився у с. Рай (тепер Бережанський р-н, Тернопільська обл.). Навчався на юридичному факультеті Львівського університету, брав участь у націоналістичному русі. З 1930 — в ОУН, у 1932—33 — референт юнацтва Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях, з липня 1934 — в'язень польських тюрем. З 1940 — крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях. 1941 очолив північно-східну групу ОУН(б), яка вирушила у Наддніпрянську Україну. В Києві — з жовтня 1941 як крайовий провідник ОУН на східноукраїнських землях займався організацією підпільної роботи. Затриманий на вул. Б. Хмельницького гестапівцями, під час спроби втечі був смертельно поранений. Місце поховання невідоме.
25 серпня 1997 на будинку театру, ліворуч від адміністративного входу, встановлено меморіальну гранітну дошку з бронзовим горельєфним портретом Д. Мирона (ск. О. Сидорук) [972].

Олександр Кучерук.

327.1. Меморіальний комплекс загиблим у Дарницькому нацистському таборі.

328. Меморіальна дошка Д. Мирону.

329.1. Пам'ятний знак дітям, розстріляним 1941 у Бабиному Яру.

329. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ МАСОВИХ СТРАТ ГРОМАДЯН У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КИЄВА — «БАБИН ЯР» 1941—43 (іст.). У Сирецькому парку — між вулицями Дорогожицькою, Мельникова, Оранжерейною та О. Теліги. На північно-західній околиці довоєнного Києва. В історичній місцевості Бабин Яр, що являє мережу глибоких ярів завдовжки 2,5 км, які простяглися в напрямку Куренівки — до Кирилівської церкви, оточені з одного боку пустирем і урочищем, з другого — Лук'янівським цвинтарем.
У перші дні окупації у місті розпочалися масові розстріли радянських військовополонених і мирних громадян. 22 вересня 1941 першими жертвами страт у Бабиному Яру стали військовополонені Червоної армії. За німецькими звітами, 29—30 вересня 1941 тут було розстріляно майже 34 тис. жителів Києва єврейської національності. В розстрілах брали участь зондеркоманда 4-А каральної оперативної групи «С», два батальйони охоронного полку «Південь». За даними Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка працювала в 1943—44, впродовж 778 днів окупації в Бабиному Яру загалом було знищено понад 100 тис. українців, євреїв, росіян, циган та представників інших національностей. Серед страчених — військовополонені, моряки Дніпровської військової флотилії, члени комуністичного і націоналістичного підпілля, партизани, в'язні Сирецького нацистського концтабору, заручники. У серпні—вересні 1943 напередодні визволення Києва радянськими військами нацисти зробили спробу сховати сліди своїх злодіянь. Було знищено в'язнів Сирецького концтабору, викопано і спалено у печах десятки тисяч трупів з Бабиного Яру. У ніч на 29 вересня 1943 команда в'язнів, зайнята на цих роботах, здійснила масову втечу, але врятуватися вдалося лише 15 особам. Відомі факти рятування киянами від загибелі людей єврейської національності. 248 з них удостоєні почесного звання «Праведник Бабиного Яру», встановленого Єврейською радою України та фондом «Пам'ять Бабиного Яру» при ньому.
На території пам'ятного місця споруджено пам'ятник загиблим у Бабиному Яру в 1941—43; пам'ятні знаки загиблим членам ОУН, страченим у Бабиному Яру євреям, розстріляним тут дітям. У 1990-х рр. насаджено Алею праведників [973].

Галина Денисенко, Марина Дубик.

329.1. Пам'ятний знак дітям, розстріляним 1941 у Бабиному Яру, 2001 (мист.). Вул. О. Теліги. У Сирецькому парку, поряд з павільйоном — входом до станції метро «Дорогожичі». Автори — ск. В. Медведєв, архітектори Р. Кухаренко, Ю. Мельничук. Розміри: вис. скульптурної композиції — 1,6 м; вис. подіума — 0,1 м, діам. — 4,0 м; вис. постаменту — 0,7 м, діам. — 1,6 м.

Споруджений в пам'ять трагічних подій осені 1941, коли під час нацистської окупації Києва у Бабиному Яру були розстріляні тисячі киян, серед яких були і діти.

Трифігурна бронзова композиція на круглому в плані постаменті з полірованого червоного граніту, з якого вирубано сегмент. Невисокий скошений круглий подіум виконано з сірого граніту. Скульптура символізує світ дитинства, жорстоко знищеного війною. Пам'ять про загиблих дітей увічнена алегоричним зображенням трьох зламаних дитячих іграшок — ляльок, що розміщені спинами одна до одної, обличчям — до глядача. Дівчинка у довгій спідничці стоїть з опущеними та розведеними у різні боки руками і трохи закиненою догори головою. Хлопчик з ярмулкою на потилиці сидить, піднявши руки вгору, його голова повернена вбік. Їхні пози обумовлені порушенням конструктивних з'єднувальних елементів, що підкреслено пластичними засобами. Ганчіркова лялька-петрушка у характерному клоунському вбранні та довгому ковпаку сидить, низько похиливши голівку. Гладенька обробка бронзи з ретельним відтворенням деталей фігур та одягу, загальна композиція пам'ятника, що розгортається по колу, та невеликі розміри передбачають можливість його кругового огляду зблизька, надають композиції камерного характеру. По периметру подіума з боку станції метро викарбувано присвятний напис, з іншого боку — прізвища авторів. *Галина Скляренко.*

329.2. Пам'ятний знак євреям, страченим у Бабиному Яру, 1991 (мист.). Вул. Мельникова, 44. У Сирецькому парку. Автори — скульптори О. Левич, Я. Левич, арх. Ю. Паскевич, конструктор Б. Гіллер. Розміри: менора — 2,4 × 2,8 м, вис. постаменту — 1,0 м.

Бронзову ритуальну іудейську менору встановлено на низькому багатоступінчастому бетонному постаменті. На бронзових гілках семисвічника розміщено сюжетні рельєфи «Процесія» та «Жертвоприношення Авраама», які своєю м'якою імпресіоністичною пластикою збагачують підкреслено лаконічну скульптурну форму. Глибина метафоричного образного трактування теми надає пам'ятному знакові символічного історико-культурного змісту [974]. *Галина Скляренко.*

329.3. Пам'ятний знак загиблим членам ОУН, 1992 (мист.). Вул. Дорогожицька. У Сирецькому парку. Автор — арх. А. Ігнащенко. Вис. хреста — 7,0 м, шир. — 2,75 м.

Дерев'яний хрест встановлено на символічному місці. Вважається, що тут були поховані члени ОУН, заарештовані нацистськими окупантами на поч. 1942. Їх утримували у в'язниці гестапо в садибі колишньої Земської управи на вул. Володимирській, 33, де більшість з діячів нацисти розстріляли у лютому 1942. Серед них були: І. Рогач — редактор газети «Українське слово» та його сестра Ганна, поет О. Чемеринський (псевд. — Ярослав Оршан) з дружиною — актрисою О. Гузар-Чемеринською, журналіст П. Олійник, співробітник Київської обласної земельної управи проф. І. Яковенко, Євген, Євгенія і Теодозія Суховерські, поетеса О. Теліга та її чоловік — колишній вояк Армії УНР М. Теліга, філолог, професор Львівського університету К. Гупало, поет І. Рошко (псевд. — Іван Ірлявський), директор друкарні Спілки українських письменників у Києві в 1941—42 В. Кобрин та ін.

329.2. Пам'ятний знак євреям, страченим у Бабиному Яру.

329.3. Пам'ятний знак загиблим членам ОУН.

329.4. Пам'ятник загиблим у Бабиному Яру.

Знаки у вигляді придорожнього, поклінного або пам'ятного чотирираменного дерев'яного хреста як символ побожності, страждань, боротьби, духовного горіння та пам'яті про визначні події у житті народу в українських землях встановлюють з 15 ст. За своїм ідейно-образним змістом вони споріднені з надмогильними хрестами і мають т. зв. фігури — зображення Христа Спасителя або Розп'яття. Традиція встановлювати хрести в Україні почала занепадати ще за часів Петра І, в радянський період їх цілеспрямовано масово знищували. У 1930-х рр. старі придорожні хрести переносили з метою збереження на цвинтарі, де їх використовували як надмогильні хрести жертвам голодомору, в 1940-х рр. — загиблим під час 2-ї світової війни.

З 2-ї пол. 1980-х — у 1990-х рр. давня традиція почала відроджуватися. Пам'ятний знак членам ОУН поєднує в собі риси двох типів хрестів: аскетичну простоту, маєстатичність надмогильних хрестів і монументальну значущість хрестів з фігурами [975].

Олександр Кучерук, Марина Протас.

329.4. Пам'ятник загиблим у Бабиному Яру, 1976 (мист.). У Сирецькому парку, домінує у навколишньому просторі, є композиційним центром ландшафтно-меморіального комплексу. До нього ведуть чотири алеї, які поблизу монумента (з боку вул. Дорогожицької) зливаються в одну широку алею. Автори — скульптори О. Вітрик, Б. Лисенко, М. Лисенко, В. Сухенко, архітектори М. Іванченко, В. Іванченков, А. Ігнащенко. Вис. пам'ятника — 14,0 м.

Бронзову десятифігурну композицію встановлено на постаменті у вигляді пологих сходів, які звужуються догори. В основі композиції — відображення реальних історичних подій — розстрілу мирних громадян і військовополонених. Зображені постаті ніби нависають над урвищем — умовним яром. В центрі, з боку чолової частини монумента — скульптури підпільника, солдата і моряка, об'єднані в монолітну групу. Їхні руки з'єдналися в жесті урочистої клятви, уособлюючи незламну силу духу, прагнення боротися до кінця. Ліворуч від них — постаті старої жінки, яку кремезним тілом закриває матрос, і дівчини, яка опустилася на коліна, заломивши у відчаї руки за голову.

З тильного боку зображено дівчину, яка голосить над мертвим тілом дідуся, і військовополоненого, ураженого кулею. Нижче — смертельно поранений юнак, який у передсмертних судомах опустився на коліна. Трагічний пафос цих постатей посилюється тим, що вони розміщені ніби на брилах оплавлених каменів. Завершує композицію

піднесена над рештою її фігур скульптура жінки зі зв'язаними за спиною руками, яка з неймовірним зусиллям нахилилася над дитиною і намагається годувати її груддю. Цей скульптурний образ є кульмінацією всієї композиції — він символізує перемогу життя над смертю.
На сходах вміщено горизонтальну бронзову плиту з анотаційним написом. Складна побудова пам'ятника розрахована на круговий огляд [976].
Гліб Юхимець.

330. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ НАВЕДЕННЯ НИЗЬКОВОДНОГО ЗАЛІЗНИЧНОГО МОСТА ЧЕРЕЗ ДНІПРО 1943 (іст.). Набережно-Печерська дорога, 26. На території селища мостозагону № 2, на південь від залізничного моста, серед житлових будинків.
Після визволення Києва від нацистських окупантів 6 листопада 1943 військами 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ватутіна важливе стратегічне значення для наступних воєнних операцій мало термінове спорудження залізничного моста через р. Дніпро. 8 листопада наведення почали воїни-залізничники спецформування Наркомату шляхів сполучення: 14-й та 33-й окремі мостобудівні залізничні батальйони і мостозагін № 2. Їм допомагали бл. 6 тис. киян. Роботи проводилися вдень і вночі, під безперервними бомбуваннями авіації. Дерев'яний міст був побудований протягом 13 діб (в середньому 82 м на добу). За цю героїчну працю понад 100 киян були удостоєні урядових нагород, військовим підрозділам оголошена подяка командувача 1-го Українського фронту М. Ватутіна.
1975 на правому березі Дніпра, на місці, де починався низьководний залізничний міст, встановлено пам'ятний знак (арх. В. Гнєздилов). Три різновисокі сталеві пілони (вис. 10, 12, 13 м) на бетонному стилобаті (вис. 0,50 м), розташовані в один ряд, на рівні 1,7 м від основи обшиті металевими пластинами, що утворюють прямокутної форми об'єм. На чоловому боці викарбувано анотаційний напис, з боку Дніпра — текст наказу-подяки військам 1-го Українського фронту, на торцях — накладні цифри «1941—1945». На різній висоті кожного з пілонів прикріплено невеликі металеві об'єми з назвами залізничних батальйонів та мостозагону, які брали участь у наведенні моста [977].
Тетяна Григор'єва.

330. Пам'ятний знак на місці наведення низьководного залізничного моста через Дніпро.

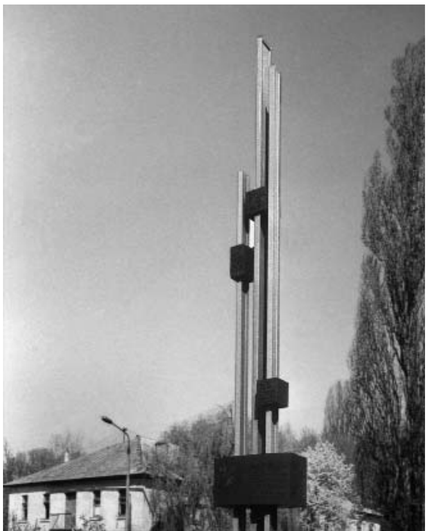

331. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ НАВЕДЕННЯ ПЕРШОГО ПОНТОННОГО МОСТА ЧЕРЕЗ ДНІПРО 1943 (іст.). Набережне шосе. Ліворуч від моста Метро.
Після визволення Києва від нацистських загарбників 6 листопада 1943 для дальшого просування військ 1-го Українського фронту необхідна була переправа через Дніпро. Командувач 1-го Українського фронту генерал М. Ватутін віддав наказ про наведення понтонного моста по осі зруйнованого нацистами моста ім. Є. Бош. Ширина ріки тут досягала бл. 700 м. Протягом двох днів сапери та понтонери-водолази розміновували залізобетонні опори та підходи до моста. 10 листопада 3-я понтонно-мостова бригада резерву Верховного Головнокомандування (командир полковник М. Соколов) усього за 4 години з'єднала обидва береги Дніпра. Переправа по мосту почала діяти о 15 год. 30 хв. Понтонери контролювали стан стиків паромів, роботу якірних канатів, на ходу усували пошкодження. Понтонний міст мав тимчасове призначення і був розібраний невдовзі після закінчення Великої Вітчизняної війни.
1968 на відзначення 25-ї річниці визволення Києва від нацистських загарбників на фасаді станції метро «Дніпро», ліворуч від входу встановлено меморіальну дошку з червоного граніту з графічним зображенням силуету понтона та емблеми понтонних військ і анотаційним написом [978].
Лариса Шевченко.

332. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ПЕРЕПОХОВАННЯ ВОЯКІВ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ, ЗАГИБЛИХ ПІД ст. КРУТИ 1918 (іст.). Паркова дорога. В історичній місцевості Аскольдова могила. Ліворуч від головного входу, навпроти входу до церкви св. Миколи.
Боротьба України за здобуття незалежності овіяна славою патріотичного жертовного виступу на її захист київської молоді у січні 1918. 4 січня 1918 новостворений український радянський уряд — Народний секретаріат — оголосив війну Українській Центральній Раді, використавши для бойових дій війська Раднаркому на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Для безпосереднього керівництва військовими діями проти УЦР було створено оперативний штаб на чолі з полковником М. Муравйовим. Уже в перших боях українські війська зазнали значної поразки. Після захоплення важливих стратегічних населених пунктів (Полтава, Конотоп) основні воєнні дії відбувалися навколо ст. Бахмач, яка була центром сполучення в усій Лівобережній Україні та безпосередньо на шляху Харків — Київ. Більшовицькі російські війська значно переважали українські як чисельністю, так і озброєнням. Після трьох днів (12—15 січня) нерівного бою рештки українських підрозділів відступили на ст. Крути (між Бахмачем і Ніжином), оборону якої тримали дві сотні Першої Київської військової юнацької школи ім. Б. Хмельницького (командир А. Гончаренко). О 4-й год. 14 січня на станцію прибула сотня Студентського куреня січових стрільців у складі 115—130 вояків (командир Омельченко). Студентський курінь січових стрільців був організований на початку січня 1918 у Києві для охорони УЦР та інших державних установ із добровольців — студентів Українського народного університету, університету св. Володимира та гімназистів Другої Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства.
На початок наступу шеститисячного більшовицького війська оборону ст. Крути тримали, за різними даними, від 420 до 700 українських студентів, вояків та юнаків під керівництвом сотника А. Гончаренка. Бій тривав з ранку до пізнього вечора 16 січня 1918. Утримати натиск переважаючих сил червоногвардійців було неможливо, і за таких обставин відбувся організований відступ до ешелону, яким юнаки та студенти відбули на ст. Бровари. Проте одна чота (взвод) Студентського куреня у складі 29 студентів, котрі перебували на лівому фланзі, не мала безпосередньої інформації про відступ, вийшла на зайняту більшовицькими військами ст. Крути і потрапила до полону. 27 студентів та гімназистів було розстріляно у дворі станції петроградськими червоноармійцями за наказом командуючого більшовицькими військами П. Єгорова. Двом студентам із полоненої чоти судилося залишитися в живих. Один був поранений, другий виявився сином машиніста потягу, який возив голову військового відділу Народного секретаріату М. Богданова. Разом з іншими пораненими їх відправили до Харкова. Тіла 27 студентів були пізніше поховані селянами у спільній могилі біля станції. На сьогодні відомі імена 20 студентів, які загинули у бою під Крутами: Андріїв, Микола Божко-Божинський, Микола Ганкевич, Василь Гнаткевич, Кирило

332. Хрест у пам'ять загиблих під ст. Крути.

Головащук, Лука Дмитренко, Павло Кольченко, Конончук-Борозенко, Микола Лизогуб, Омельченко, Григорій Піпський, Олександр Попович, Сидір Пурик, Василь Сірик, Андрій Соколовський, Іван Сорокевич, Євген Тернавський, Микола Чижів, Олександр Шерстюк, Володимир Шульгин. Всього, за свідченнями учасників бою, під Крутами було поранено, убито і розстріляно бл. 300 українських вояків.

На початку березня 1918, після відновлення у Києві влади Української Центральної Ради, батьки загиблих у бою під Крутами юнаків виступили з ініціативою про перепоховання їхніх дітей у Києві. За рішенням УЦР 19 березня 1918 тіла вояків Студентського куреня було перепоховано на Аскольдовій могилі у Києві в одній братській могилі коштом держави. Як свідчить тогочасна преса, жалібний похід рушив з вокзалу на Аскольдову могилу о 2-й год. дня, пройшов вулицями Фундуклеївською (тепер Б. Хмельницького), Хрещатиком, Олександрівською (тепер М. Грушевського). У траурній процесії взяли участь рідні, члени Української Центральної Ради та уряду, духовенство, хор під керівництвом О. Кошиця, тисячі киян. Біля будинку Української Центральної Ради на вул. Володимирській з промовою виступив її голова М. Грушевський.

Після похорону педагогічна рада та дирекція Другої Української гімназії виступили з ініціативою заснувати при навчальному закладі стипендії імені учнів, загиблих у бою під Крутами. Департамент класичних мистецтв Міністерства освіти Української Держави пропонував спорудити на одному з київських майданів монумент борцям за незалежність України, жертвам Бахмача, Крут і Києва. Розробку статуту комітету для збудування пам'ятника загиблим під Крутами було доручено професорові університету св. Володимира Г. Павлуцькому. Пожертви на спорудження монументу надіслали представники українських видавництв та окремі особи. Перебіг подій в Україні не дав можливості реалізувати цю ідею.

У 1930-х рр., під час перетворення Аскольдової могили на парк, знищено цвинтар навколо церкви, разом з ним і могилу загиблих під Крутами.

29 січня 1991 з ініціативи Спілки української молоді було здійснено першу спробу встановити хрест на Аскольдовій могилі в пам'ять про полеглих, проте правоохоронними органами ця акція була заборонена. 1995 представники київської молоді встановили тут дерев'яний хрест і чорний кам'яний обеліск з пам'ятним написом, позначили символічне місце могили (979).

Світлана Панькова.

333. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ПЕРШОЇ ЛІНІЇ ЕЛЕКТРИЧНОГО ТРАМВАЮ В КИЄВІ 1892 (іст.). Володимирський узвіз.

Рейковий міський транспорт у Києві запроваджено 20 липня 1891. Спершу тяга була кінна, пізніше — парова. У ході експлуатації виявилося, що в умовах складного рельєфу міста ця тяга непридатна. Міська управа прийняла пропозицію і схвалила проект вітчизняного інженера генерал-майора А. Струве — застосувати електричну тягу. Для першого маршруту обрали саме лінію по Олександрівському узвозу (тепер Володимирський узвіз) — «від церкви Різдва на Подолі до Європейського готелю на Царському майдані» (тепер, відповідно, — площі Поштова та Європейська). Технічним керівником будівництва трамваю був інж. В. Первенко.

333.1. Пам'ятний знак першій лінії електричного трамваю в Києві.

Рух електричного трамваю розпочався 1 червня 1892. Він був перший в Україні й усій Російській імперії та другий в Європі, після Берліна. Парова тягова підстанція розташовувалася поряд — під Олександрівським узвозом, біля пл. Поштової (Набережне шосе, 2). Електричний рейковий транспорт у Києві швидко розвивався. 1913 протяжність колій трамваю в однолінійному вимірі становила вже 172,1 км, парк складався з 224 вагонів, обсяг перевезень досяг 64,8 млн. пасажирів.

1978 колії на Володимирському узвозі демонтовано [980]. *Дмитро Малаков.*

333.1. Пам'ятний знак першій лінії електричного трамваю в Києві, 1992 (мист.). На стику Володимирського узвозу і пл. Поштової. Автори — ск. Ю. Кисельов, арх. В. Собцов. Розміри: скульптура — 1,6 × 2,0 × 0,5 м, вис. постаменту — 3,1 м.

Пам'ятний знак піднято на невисокий (три гранітні сходинки) подіум, відокремлений від тротуару парапетом ламаної конфігурації. На гранчастому стовпі з сірого граніту під бучарду закріплено консольно сюжетну багатофігурну композицію з бронзи, побудовану за принципами горельєфа з елементами круглої скульптури. Зображено в енергійному ракурсі вагон старовинного трамваю з пасажирами, які розмістилися всередині та стоять на підніжці. Реалістичність відтворення, ретельно пророблені деталі надають скульптурі художньої переконливості. На нахиленій до глядача площині, яка виступає умовним продовженням зображених на ній трамвайних колій, викарбувано анотаційний напис.

Галина Скляренко.

334. Биківня. План пам'ятного місця поховань жертв політичних репресій.

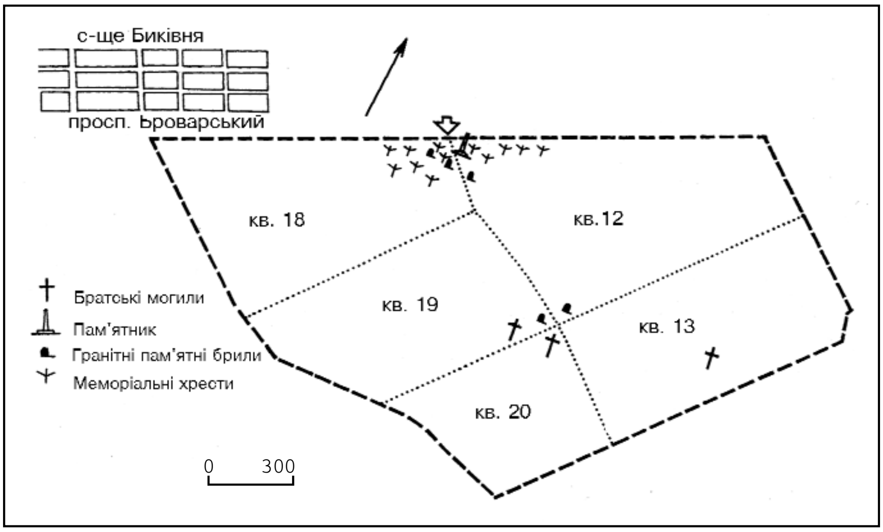

334.1. Пам'ятник репресованим.

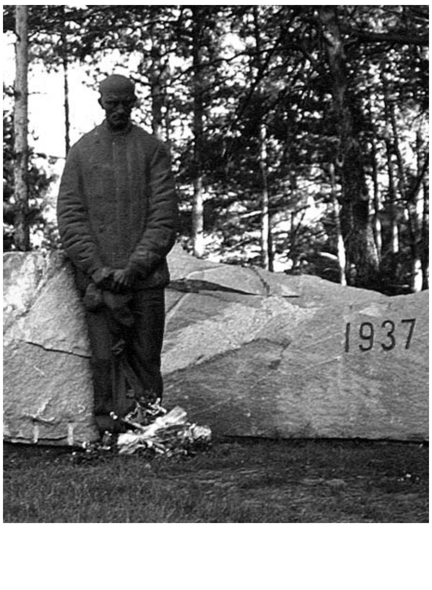

334. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ПОХОВАНЬ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1936—41 (БИКІВНЯ) (іст.). За 1,5 км від с-ща Биківня на трасі Київ—Бровари у Дарницькому лісі. У березні 1937 ділянка лісу біля селища на північно-східній околиці міста була виділена Київською міськрадою для «спецзони» НКВС. Під час здійснюваного 1936—37 будів-

ництва на території кварталів № 19 і 20 Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства прокладено дорогу, споруджено службове приміщення. Щільним зеленим парканом огороджено ділянку землі пл. 5 га. Впродовж 1936—41 тут ховали осіб, репресованих за т. зв. контрреволюційну діяльність і засуджених у позасудовому порядку або виїзною сесією військової колегії Верховного суду СРСР до розстрілу, вироки відносно яких виконувалися у Києві.

У процесі роботи урядових комісій, створених за рішенням Ради Міністрів УРСР з метою упорядкування місць масових поховань, у 1971, 1987, 1988—89 поблизу с-ща Биківня виявлено та перепоховано останки 6 783 жертв. Спочатку розстріляні кваліфікувалися як жертви нацистів. 21 березня 1988 урядова комісія, створена за рішенням Ради Міністрів, вперше офіційно підтвердила, що масові поховання у Биківнянському лісі (квартал № 19) — це поховання жертв репресій 1930-х рр. Слідчою групою Київської міської прокуратури встановлено імена 25 осіб, розстріляних 1937—38 і похованих у «спецзоні». Серед них — нарком фінансів УРСР М. Василенко, рідний брат білоруського письменника Янки Бриля — Володимир, співробітники НКВС. Знайдено останки польських громадян, звинувачених в «антирадянській діяльності» — розстріляних на підставі наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 про ліквідацію «фашистських повстанських і терористичних груп, організованих Польською військовою організацією „ПОВ“. Тут було поховано і групу наукових співробітників Інституту геології АН УРСР, страчених у справі т. зв. Академічного центру.

7 травня 1988 у Биківнянському лісі на місці перепоховання жертв у братській могилі було встановлено кам'яний хрест і пам'ятний камінь з написом «Вічна пам'ять. Тут поховано 6 329 громадян, закатованих фашистськими окупантами в 1941—45 рр.» (після реконструкції 1995 залишились тільки слова «Вічна пам'ять»).

У кін. 1990-х рр. у кварталі № 13 виявлено ще одне місце поховань радянських громадян (ймовірно 1941).

За розпорядженням Президента України від 11 серпня 1994 «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих в с. Биківня» та у виконання заходів, погоджених Кабінетом Міністрів України 13 жовтня 1994, на місці масових поховань під Києвом було розпочато створення меморіального комплексу (квартали № 19, 20). З трьох, затверджених за результатами конкурсу проектів, виконано тільки першу чергу будівельних робіт [981]. *Олег Бажан, Галина Денисенко.*

334.1. Меморіал жертвам політичних репресій, 1995 (архіт., мист.). У Дарницькому лісі, поблизу траси Київ—Бровари. Автори: ск. В. Чепелик, арх. М. Кислий. Меморіал складається з семи об'єктів, розосереджених від головного входу до братської могили.

Загальні композицію і філософську концепцію меморіалу складають як суто мистецькі твори монументальної скульптури, камені-присвяти, хрести — сакральні символи православно-християнської віри, так і природне історико-документальне довкілля — ландшафт. На початку доріжки з гравію, яка веде у глибину лісу, ліворуч споруджено бронзову скульптуру чоловіка на повний зріст (вис. — 3,6 м), встановлену без плінта на ґрунт. Обабіч скульптури розташовані брили з сірого граніту, на одній з яких (праворуч) — лаконічна дата накладними бронзовими цифрами «1937». Скульптор створив психологічно сконцентрований «пам'ятник-

334.1. Фрагменти меморіалу.

стан». Чоловік, одягнений у чоботи, ватник, з речовим мішком в опущених і складених «у замок» руках. Документальна правдивість образу, максимально наближена до життєвої ситуації, є містким символом незчисленних репресованих, особистості яких були штучно уніфіковані, знеособлені, часто морально зламані, перетворені на аморфний натовп. Лише одна деталь натякає на минулий соціальний стан ув'язненого — окуляри, як риса, штрих до портрета колишнього працівника інтелектуальної сфери діяльності. Толерантний психологізм портретної характеристики свідчить про глибоку внутрішню трагедію людини (в широкому значенні — всього радянського народу), репресованої за власні ідейні переконання, ідеали, а потім і фізично страченої.

Ліворуч від доріжки з гравію, навпроти скульптури встановлено брилу з сірого граніту (вис. — 1,90 м; шир. 2,20 м; глибина — 1,45 м) з написом: «Тут у 19 кварталі Биківнянського лісу поховані жертви політичних репресій».

Неподалік від першої брили у лісі (праворуч від доріжки) — брила з сірого граніту без напису, на якій вибито хрест (вис. — 2,30 м; шир. — 1,40 м; глибина — 1,50 м).

Далі в лісі (ліворуч від доріжки) — ще одна брила з сірого граніту без напису, на якій вибито хрест (вис. — 2,20 м; шир. — 1,70 м; глибина — 1,30 м).

У глибині лісу за поворотом, праворуч від доріжки — брила з сірого граніту (вис. — 1,80 м; шир. — 3,0 м; глибина — 1,40 м) з написом: «Найдорожче у вас — воля, ми оплатили її життям».

У глибині лісу (праворуч від доріжки) — брила з червоного граніту (вис. — 1,50 м; шир. — 1,60 м; глибина — 1,30 м) з написом: «Ці сосни є свідками страшного злочину. Тут поховано тисячі невинно Убієнних. Поклонись праху їх. Вічна пам'ять».

У глибині лісу (в кінці траурної доріжки) на майданчику, викладеному бетонними плитами, братська могила жертв репресій, на якій встановлено пам'ятний знак: гранітний хрест на гранітному постаменті у вигляді куба (розміри: хрест — вис. — 5,8 м; могила — 7,5 × 7,0 м; постамент — 2,0 × 2,0 × 2,0 м). На постаменті напис: «Вічна пам'ять».

На початку меморіалу — праворуч і ліворуч від скульптурної постаті репресованого (вздовж траси Київ—Бровари), а також у глибині лісу встановлено 87 стилізованих металевих хрестів.

Архітектурно-просторове розпланування меморіалу разом з архітектурно-скульптурними об'єктами є вдалим вирішенням художньо-образної структури комплексу [982].

Ніна Коваленко, Марина Протас.

335. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОБІТНИЧОГО СЕЛИЩА ВОДНИКІВ, ЗНИЩЕНОГО НАЦИСТАМИ 1943 (іст.). Труханів острів, з боку лівого берега Дніпра (тепер — у складі Дніпровського парку Центрального парку культури і відпочинку).

Заселення острова почалося з 2-ї пол. 19 ст. З 1885 тут розташовувалися 1-е та 2-е об'єднання Дніпровського пароплавства з майстернями і робітничим селищем при них. У північній частині були побудовані яхт-клуб, заміський парк «Ермітаж», ресторан «Босфор».

З 1907 на острові офіційно дозволено будівництво. За переписом населення 1939, у селищі проживало 4437 чол., діяли школа, аптека, медпункт, пошта, крамниці тощо. Більшість мешканців працювала на водному транспорті, на заводах «Ленінська кузня», «Арсенал» та ін. У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 жителі селища М. Внуков, С. Пироженко, О. Стахорський удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 27 вересня 1943 під час окупації Києва селище водників було спалене нацистами [983]. *Ганна Мілгородська.*

335.1. Пам'ятний знак робітничому селищу водників, знищеному нацистами, 1989 (мист.). Труханів о. Поряд з ігротекою. Автори — ск. В. Чепелик, арх. В. Скульський. Розміри: вис. скульптури — 2,10 м, довж. човна — 3,0 м; брила — 1,50 × 1,0 × 0,64 м.

Основними елементами бронзової скульптурної композиції є постать солдата на повний зріст біля розбитого човна. Рішення пам'ятного знака відповідає загальній тенденції монументальної пластики 1980-х рр. з рисами максимальної демократичності, наближеності до глядача, документальної правдивості. Розгорнена фабула образно-композиційного задуму зосереджена навколо ідеї повернення воїна-труханівця до рідного селища, в якому серед попелу залишилися лише рештки човна. Скульптор свідомо відмовляється від традиційного п'єдесталу ренесансної схеми пам'ятників, виконуючи на низькому плінті скульптуру солдата, який стоїть, опустивши руки біля човна. Історичний ландшафт стає емоційно важливою та семантично насиченою структурною складовою пам'ятного знака. Замість домівки серед зеленого партеру газона на фундаменті з бутового каменю — кулісно встановлені плити сірого граніту з написом-присвятою та іменами 82 загиблих. Ефект життєвості посилюється реалістичним моделюванням постаті юнака у шинелі та його психологічною характеристикою — поглибленою внутрішньою сконцентрованістю образу. На відстані 11 м від пам'ятного знака, над дорогою встановлено брилу червоного граніту, до якої прикріплено бронзову меморіальну дошку з присвятним написом. *Марина Протас.*

336. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОБІТНИЧОГО СЕЛИЩА ПЕРЕДМОСТОВА СЛОБІДКА, ЗНИЩЕНОГО НАЦИСТАМИ 1943 (іст.). Парк культури і відпочинку «Гідропарк». На лівому березі Дніпра, навпроти Києво-Печерської лаври.

Селище виникло наприкінці 18 ст. в місцевості Передмостова слобідка (до 1923 входила до складу Чернігівської губ.). 1853 було сполучене з Києвом Миколаївським (Ланцюговим) мостом. Тут розташовувалися укріплення з фортифікаційними спорудами для захисту моста як стратегічного об'єкта. У селищі проживало понад 30 тис. чоловік. Більшість з них працювали на річковому транспорті, заводі «Арсенал» та інших підприємствах Києва. Тут були школа, церква, пошта, аптека, кінотеатр, крамниці, через нього проходили шосейна дорога і трамвайна колія.

У вересні 1943 знищене нацистськими окупантами. В 1960-і рр. на місці Передмостової слобідки розбито зону відпочинку «Гідропарк» [984]. *Ганна Мілгородська.*

335.1. Пам'ятний знак робітничому селищу водників, знищеному нацистами.

336.1. Пам'ятний знак робітничому селищу Передмостова слобідка, знищеному нацистами.

337. Пам'ятний знак оперативному відділу штабу Південно-Західного фронту.

336.1. Пам'ятний знак робітничому селищу Передмостова слобідка, знищеному нацистами, 1991 (мист.). Парк культури і відпочинку «Гідропарк». Біля центральної алеї. Встановлено на галявині, окресленій по колу вимощеною гранітними плитами доріжкою і квітником. До неї від центральної алеї парку ведуть радіальні доріжки, головна з яких акцентована чавунними стовпчиками, з'єднаними ланцюгами. Автори — ск. М. Білик, арх. А. Чемерис. Розміри: вис. скульптури — 0,78 м, дверний отвір — 2,55 × 1,0 м; плита — 1,30 × 1,0 м.

Центром пам'ятного знака є бронзове скульптурне зображення хлопчика, який сидить на ґанку, що лишився від знищеного будинку. Сім блоків сірого граніту утворюють дверний отвір. Сходи ґанку переходять у гранітну плиту з присвятним написом. В основу образно-композиційного рішення покладено ідею воріт, арки, поширену в біблійному мистецтві. Подібні архітектурно-пластичні споруди в сучасній скульптурі набули життєствердного сенсу як символ історичної пам'яті народу, його безсмертя. У створенні образу використані символи — поріг, зруйноване житло, які розкривають проблему людства «життя—смерть», наголошують на тому, що руйнація родинного вогнища — це трагедія для всього народу. Умовний тимпан арки прикрашає ще один символічний елемент — симетрична пара голубів — образ типовий для українського фольклору. Внутрішня конструктивна монументальність задуму, так само як і зображення хлопчика в скорботній зажурі, вирішені без афектації і толерантно втілені пластичними засобами, немов пом'якшуючи біль втрати філософським тлумаченням сенсу людського буття. Пам'ятний знак органічно вписується в дендрологічне довкілля, пов'язуючи його історію з сучасністю. *Марина Протас.*

337. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ ОПЕРАТИВНОГО ВІДДІЛУ ШТАБУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ 1941 (іст.). Вул. Верховинна, 80. На західній околиці Києва.

У липні 1941, під час Київської оборонної операції, на цьому місці діяв оперативний відділ штабу Південно-Західного фронту. Містився у підземних приміщеннях залізобетонної споруди, побудованої 1930. Тут на передньому краї оборони Києва розроблялись оперативні плани контрударів по ворогу, наносилися на карту дислокація сторін, готувалися проекти бойових наказів, вивчалась ситуація кожної години зіткнень, визначалися проміжні лінії оборони в разі захоплення німецькими військами передових укріплень, здійснювалась й інша робота, пов'язана з докладним вивченням театру воєнних дій.

Оперативний відділ очолював полковник Баграмян Іван Христофорович (1897—1982) — майбутній Маршал Радянського Союзу (з 1955), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1977), заступник міністра оборони СРСР (1955—56, 1958—68).

Командний пункт штабу Південно-Західного фронту у цей час знаходився у Броварах. На місце дислокації оперативного відділу для уточнення обстановки приїздили командувач військ фронту, Герой Радянського Союзу

генерал-полковник М. Кирпонос, член військової ради фронту, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко, начальники штабу фронту генерал-лейтенант М. Пуркаєв, згодом — генерал-майор В. Тупиков, член військових рад КОВО та Південно-Західного напрямку, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов.
1974 тут встановлено гранітну стелу з посвятою (арх. І. Прокопенко) [985].
Галина Денисенко, Микола Кіпоренко.

338. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗСТРІЛУ ПОВСТАЛИХ СОЛДАТІВ-САПЕРІВ ТА РОБІТНИКІВ 1905 (іст.). Пл. Перемоги.
18 листопада 1905 солдати трьох рот 3-ї саперної бригади, розташованої на Печерську, під керівництвом членів Київської військової організації РСДРП підпоручика Б. Жаданівського і Ф. Петрова вийшли на озброєну демонстрацію, щоб об'єднатися з іншими військовими частинами і робітниками. По дорозі до них приєдналися солдати інших рот саперного і понтонного батальйонів, групи робітників заводу «Арсенал», Південноросійського машинобудівного заводу. Загалом від 4 до 5 тис. демонстрантів попрямувало через пл. Галицьку (тепер пл. Перемоги) в напрямку Шулявки для з'єднання з іншими повсталими. На майдані вони були атаковані солдатами 168-го Миргородського полку. З обох сторін було вбито і поранено понад 200 осіб, поранено керівників повстання, 258 солдатів заарештовано. Робітники міста відгукнулися на ці події загальнополітичним страйком.
1973 на фасаді будинку № 79 (вул. О. Гончара на розі з пл. Перемоги) встановлено гранітну меморіальну дошку з анотаційним написом (ск. О. Банников) [986]. *Іван Глизь.*

339. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗСТРІЛУ РОБІТНИКІВ-ЗАЛІЗНИЧНИКІВ 1903 (іст.). Пл. П. Кривоноса. На території локомотивного депо «Київ-Пасажирський».
На цьому місці біля стін депо Головних залізничних майстерень у другій половині дня 23 липня 1903 було розстріляно робітників-залізничників — учасників загального політичного страйку на Півдні Росії. В ньому брали участь бл. 15 тис. робітників міста на чолі з Київським комітетом РСДРП. Першими виступили 21 липня робітники Головних залізничних майстерень: 23 липня тут відбувся мітинг за участю 2,5 тис. чол. У відповідь на відмову адміністрації задовольнити їхні вимоги, учасники страйку перекрили рух поїздів. За наказом генерал-губернатора було відкрито вогонь по страйкарях: вбито вісім, поранено 22 чоловіка. Наступного дня політичний страйк перетворився на загальноміський.
1968—73 на місці розстрілу робітників споруджено пам'ятний знак — бетонну стелу, в яку вмонтовано гранітну меморіальну дошку з анотаційним написом (арх. А. Кулагін, інж. депо Л. Саєнко) [987]. *Іван Глизь.*

340. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ СИРЕЦЬКОГО НАЦИСТСЬКОГО КОНЦТАБОРУ 1941—43 (іст.). В історичній місцевості Сирець, приблизно у межах кварталів сучасних вулиць Т. Шамрила, Ризької, Академіка Грекова, Щусєва. Ця територія з поч. 19 ст. до 1941 використовувалася для літніх таборів Київського військового округу.
Під час окупації Києва нацисти влаштували на цьому місці концентраційний табір, який отримав у населення назву Сирецького. Призначався для ув'язнених за рішенням гестапо, підпорядковувався інспекції концтаборів Третього рейху. За німецькими джерелами, з липня 1942 до весни 1943 він функціонував як зовнішня команда (відділення) концтабору Заксенхаузен, мав назву «Kiev-West» («Київ-Захід»). За даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка працювала в Києві після його визволення від окупантів, у таборі утримувалося в грудні 1942 до 2 тис. в'язнів, у 1943 — бл. 1,5 тис. осіб (у т. ч. жінки).

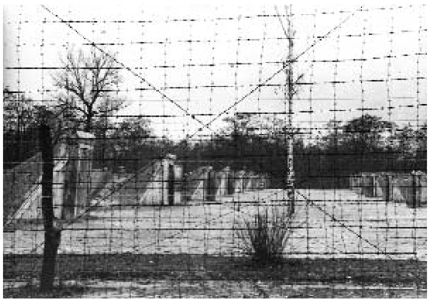

340. Сирецький нацистський концтабір. Фото 1943.

340.1. Пам'ятний знак в'язням Сирецького нацистського концтабору.

340.2. Пам'ятний знак на місці розстрілів в'язнів.

Територія табору була оточена трьома рядами колючого дроту приблизно за метр один від одного. До другого ряду було підведено електричний струм високої напруги. Табір складався з двох майже прямокутних у плані ділянок. На одній з них (у межах сучасних вулиць Ризької та Щусєва) стояли бараки, на другій (територія сучасного Сирецького парку) було 16 землянок, в яких утримували ув'язнених. Кожна з землянок мала свій номер і призначення: № 2 — для євреїв, № 4 — для кримінальних, № 5 і 6 — для партизанів і комуністів, окремі — для військовополонених. № 16 — т. зв. санчастина, до якої потрапляли хворі та в'язні після катувань. В'язнів виводили на примусові роботи, розвантажування душогубок у Бабиному Яру, частина працювала у майстерні на території табору. Як правило, двічі на тиждень у таборі відбувалися масові страти. В'язнів катували за будь-яку провину, призначали від 25 до 200—300 паличних ударів, що відповідало смертному вироку. Страчених складали по кілька трупів (іноді до десяти й більше) в ями, викопані в'язнями на території табору, а також у Бабиному Яру і протитанковому рові (територія — квартал вулиць О. Теліги та Академіка Грекова).
З серпня 1942 у Сирецькому концтаборі утримувалися гравці київської футбольної команди НКВС «Динамо» О. Клименко, М. Коротких, І. Кузьменко та М. Трусевич, які брали участь у футбольних матчах київської збірної команди «Старт» проти німецької команди «Flakelf». 24 лютого 1943 трьох з них розстріляно на території табору, М. Коротких заподіяв собі смерть.
У німецькій документації зафіксовано кілька втеч з табору. 3 серпня 1943 втекли дев'ять військовополонених та два охоронці табору. 18 серпня есесівці відібрали у таборі 100 чоловік (згодом їхня кількість була збільшена до 330) для спалювання трупів у Бабиному Яру. 29 вересня цим в'язням вдалося збити кайдани і втекти. Більшість з них було схоплено і розстріляно. Живими залишилося 15 чоловік (троє з них були свідками на Нюрнберзькому процесі). З липня 1943 у таборі проводилося масове знищення в'язнів, частину з них було переміщено в інші концтабори.
Після визволення Києва Надзвичайна державна комісія визначила основних винуватців злочинів окупантів у Києві, в т. ч. у Сирецькому концтаборі. Серед них — начальник гестапо Ерлінгер, його заступники Губерт й Евелінг, співробітники гестапо — начальник Сирецького табору Радомський та його помічник Рідер, лікар Шумахер, на-

чальник охоронної поліції й жандармерії Київської та Полтавської областей Шеєр [він у травні 1945 потрапив у полон і за вироком Київського військового трибуналу повішений 29 січня 1946 на пл. Калініна (тепер Майдан Незалежності)] та ін. Надзвичайною державною комісією визначено кількість загиблих у таборі — 25 тис. осіб (з часом цю цифру уточнено — понад 30 тис.). 1944 проведено виявлення, ексгумацію і перепоховання останків.

Після війни територію переплановано, більшу частину забудовано. 1991 на перехресті вулиць Дорогожицької й Т. Шамрила відкрито пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору, 1999 на вул. Академіка Грекова — пам'ятний знак на місці розстрілу в'язнів [988]. *Людмила Рилкова.*

340.1. Пам'ятний знак в'язням Сирецького нацистського концтабору, 1991 (мист.). На перехресті вулиць Дорогожицької і Т. Шамрила, на початку парку. Автори — ск. О. Левич, арх. Ю. Паскевич, конструктор Б. Гіллер. Розміри: 2,5 × 2,2 × 0,65 м.

У центрі бетонної стели з напівкруглим завершенням контррельєфом вирізьблено силуети трьох чоловіків і жінки на тлі металевих ґрат. Силуети постатей вкриті чорною фарбою. Драматична виразність контуру, що окреслює фігури, його експресивність та напруженість у зіставленні з шорсткою поверхнею бетону та ритмом металевих ґрат надають пам'ятникові образної багатозначності й переконливості. Внизу на чоловому боці стели — бронзова дошка з присвятним написом. Невеликі розміри пам'ятника, розміщення у пішохідній зоні на початку парку наближають його до глядача, передбачають огляд з близької відстані. Оригінальність образно-пластичного вирішення та камерність вирізняють цей твір серед київських пам'ятників, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни 1941—45. *Галина Скляренко.*

340.2. Пам'ятний знак на місці розстрілів в'язнів, 1999 (мист.). Вул. Академіка Грекова, 20. На подвір'ї поміж житлових будинків. Автори — ск. Ю. Багаліка, арх. Р. Кухаренко. Розміри: 1,3 × 1,3 × 1,3 м.

Композиція символізує трагізм подій часів нацистської окупації Києва. Основу пам'ятника утворює куб із чорного полірованого мармуру, через який проходить різка тріщина, що виникла немов од потужного удару футбольного м'яча. М'яч, відлитий з бронзи, міцно вмонтований у мармур. Перед кубом на забрукованому гранітною сірою плиткою майданчику покладені символічні бронзові гілка з дубовим листям та жолудями, моряцька безкозирка та військова каска з п'ятикутною зіркою. Поряд на бронзовій дошці накладними літерами зроблено присвятний напис. Майданчик навколо пам'ятника огороджений невисокими стовпчиками з чорного полірованого мармуру, скріпленими металевими ланцюгами. *Галина Скляренко.*

341. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ТРЕТЬОЇ ЛІНІЇ ОБОРОНИ КИЄВА 1941 (іст.). Просп. Червонозоряний, 22/24. Неподалік від військової частини.

Усі три лінії оборони Києва були створені за директивою командувача Південно-Західного фронту генерал-полковника М. Кирпоноса від 24 червня 1941 для захисту міста від нацистських загарбників всіма засобами на випадок, якщо війська фронту не втримають перших двох ліній оборони. Єдина з трьох вона мала вигляд замкненої лінії, що проходила безпосередньо по околицях міста: від Дніпра через Деміївку, Відрадний, Святошин, Сирець, Куренівку, Оболонь, Райдужний, Позняки і знову виходила до Дніпра поблизу Осокорків. Довжина лінії оборони — 32 км. Складалася з 10 оборонних районів, у кожному з яких було збудовано 20 дзотів, шість стрілецьких вогневих точок, п'ять спостережних пунктів. Було обладнано шість позицій для протитанкових гармат, викопано бл. 10 км протитанкових ровів, поставлено дротяні загородження у два—три ряди. Будівництво тривало протягом серпня і більшої частини вересня 1941. В ньому брали участь цивільне населення, бійці народного ополчення і винищувальних батальйонів, сформованих у Києві. Останні й зайняли оборону на цій лінії на початку серпня 1941. Під час другого і третього наступів гітлерівців на Київ тут також тримали оборону частини 27-ї армії Південно-Західного фронту за підтримкою кораблів Дніпровського загону Пінської військової флотилії. Центрами стійкого опору стали Осокорки, Вишеньки, Теличка, Деміївка, Голосіїв. Внаслідок оточення великого угрупування військ Південно-Західного фронту 21 вересня 1941 Червона армія залишила Київ, тому третя лінія оборони лише частково відіграла ту роль, яка їй відводилась у планах захисту міста.

1965 в районі Деміївки, де проходила третя лінія оборони Києва, відкрито пам'ятний знак. На цегляному двоступінчастому стилобаті, облицьованому керамічною плиткою, встановлено природний камінь, в який вмонтовано анотаційну дошку (арх. Е. Бєльський) [989]. *Ірина Васильєва.*

342. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ФОРМУВАННЯ ЗАГОНІВ НАРОДНОГО ОПОЛЧЕННЯ КИЇВСЬКОЇ КОНДИТЕРСЬКОЇ ФАБРИКИ ім. К. МАРКСА 1941 (іст.). Просп. Науки, 1/5. На внутрішньому подвір'ї фабрики, біля адміністративного будинку.

Тут у липні—вересні 1941 сформовано роту ополченців з робітників Київської кондитерської фабрики ім. К. Маркса (тепер — ЗАТ «Київська кондитерська фабрика ім. К. Маркса»), яка увійшла до складу батальйону народного ополчення Московського р-ну м. Києва. Ополченці під командуванням директора фабрики Н. Слобідського тримали оборону на підступах до міста біля с. Китаєва, на території сільськогосподарського академічного містечка в Голосієві.

341. Пам'ятний знак на місці третьої лінії оборони Києва 1941.

1970 на фасаді адміністративного будинку встановлено меморіальну дошку з чорного граніту. На тлі фабрики зображені ополченці, які прямують на бойові позиції (арх. В. Лоботинський) [990]. *Володимир Кучер.*

343. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ФОРМУВАННЯ ЗАГОНІВ НАРОДНОГО ОПОЛЧЕННЯ ТРАМВАЙНОГО ЗАВОДУ ім. Ф. ДЗЕРЖИНСЬКОГО 1941 (іст.). Вул. Червоноармійська, 143/2. Неподалік входу до станції метро «Либідська».

Тут на початку липня 1941 був створений загін народного ополчення Трамвайного заводу ім. Ф. Дзержинського (тепер — ВАТ «Київський завод електротранспорту»). У липні—вересні 1941 загін бився з нацистськими загарбниками на підступах до Києва у районі Голосіївського лісу. Командир підрозділу — директор заводу М. Авасафян, поранений шість разів, відмовився від госпіталізації й до останньої хвилини свого життя залишався на бойових позиціях.

1971 на фасаді адміністративного корпусу заводу відкрито меморіальну дошку з чорного граніту з анотаційним написом (арх. В. Шевченко) [991]. *Володимир Кучер.*

344. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ПАНАХИДИ ПО Т. Г. ШЕВЧЕНКУ і ЖАЛОБНОЇ ПРОЦЕСІЇ ДО ПАРОПЛАВА 1861 (іст.). Від пл. Поштової до моста метро. 1814 на вул. Олександрівській (сучасна пл. Поштова) за проектом арх. А. Меленського споруджено церкву Різдва Христового (зруйнована 1935, у 2001—03 відбудована).

6—7 травня 1861 у церкві перебувала труна з тілом Шевченка Тараса Григоровича (1814—61) — письменника, художника, громадсько-політичного діяча, засновника нової української літератури, творця сучасної української мови. Помер 26 лютого у Санкт-Петербурзі, 28 лютого похований на Смоленському цвинтарі. Друзі вирішили виконати Шевченків заповіт: поховати його в Україні. На звернення М. Лазаревського петербурзький губернатор дозволив перевезти прах. 26 квітня домовину викопали, поклали у цинкову труну й поставили на траурний ресорний повіз, накривши червоною китайкою — «заслугою козацькою». Супроводжувати прах поета громада доручила Г. Честахівському та О. Лазаревському. Спочатку домовина й супроводжуючі залізницею прибули до Москви, далі в Україну домовину везли кіньми поштовим трактом. 6 травня у Броварах жалобну процесію зустрічали родичі Т. Шевченка та гурт студентів; згодом зупинилися у Микільській слобідці поряд з Ланцюговим мостом через Дніпро до Києва. Отримавши дозвіл губернатора на перевезення домовини до міста, студенти і громада розпрягли на мосту коней і самі везли повіз з труною; 7 травня зранку, незважаючи на дощову погоду, у церкві й навколо неї зібралося кілька тисяч людей. Митрополит Київський і Галицький Арсеній (Ф. Москвін) дав дозвіл на те, щоб домовину внесли до церкви. Влада заборонила промови над прахом поета. У передобідню пору домовину

винесли на церковне подвір'я, де були родичі Т. Шевченка, художники І. Сошенко, Г. Честахівський та інші, а фотограф В. Воюцький зробив знімок. Потім домовину знову занесли до церкви. Благочинний подільських церков Петро Лебединцев відправив панахиду, під час якої крізь юрбу протиснулася жінка в жалобному вбранні, поклала терновий вінок на домовину і зникла. О 16 год. траурний хід з церкви рушив вздовж берега Дніпра до пароплава «Кременчук», що стояв за Ланцюговим мостом. Процесія часто зупинялася для виголошення промов. Виступили В. Антонович, М. Драгоманов, М. Чалий та інші відомі українські громадські діячі. Домовина з прахом Т. Шевченка перебувала всю ніч на пароплаві, який 8 травня відплив до Канева. Окрім рідних, прах супроводжували В. Забіла, О. Лазаревський, М. Чалий, Г. Честахівський, студенти Київського університету, зокрема Т. Рильський, М. Старицький.

1989 на честь 175-річчя від дня народження Т. Шевченка у пішохідній зоні на набережній, поряд зі станцією метро «Дніпро» встановлено бетонний пам'ятний знак, увінчаний бронзовим колесом з написом на чоловому боці: «Від Києва до Моринців». На постаменті — рядки з творів поета [992].

Володимир Яцюк.

345. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЕЛЕКТРОТРАНСПОРТНИКАМ, ЗАГИБЛИМ ПІД ЧАС КУРЕНІВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ, 1995 (мист.). Вул. Фрунзе, 132. Ліворуч від входу на територію трамвайного депо. Автор — арх. В. Собцов. Розміри: стела — 2,25 × 1,33 × 0,31 м, постамент — 1,6 × 1,87 × 0,15 м.

Вшановано пам'ять 52 працівників трамвайного депо ім. Л. Красіна, які загинули на робочих місцях 13 березня 1961 під час куренівської катастрофи. Подія отримала назву від історичної місцевості у Києві. Її причини і наслідки в радянський час замовчувалися або фальсифікувалися. Трагедія сталася через безвідповідальність та некомпетентність проектантів і будівельників, внаслідок чого Петрівські цегляні заводи № 1 і № 2 (задля зменшення витрат на транспортування) 11 років розбавляли лесові ґрунти водою і через трубопровід перекачували їх у відроги Бабиного Яру, не контролюючи ситуацію. Всього до 1961 було перекачано бл. 3,5 млн. т розбавленої водою маси, яка прорвала тимчасову захисну дамбу, збудовану з порушенням елементарних правил безпеки. Початкова висота грязевого валу сягала 14 м, швидкість — бл. 5 м за секунду. О 9 год. 30 хв. ранку пульпа дійшла до Куренівки, знищивши бл. 30 га території. Близько півгодини розріджена маса розтікалася по району, стала твердою, як камінь, і досягла 3 м. Було знесено десятки будинків, сотні транспортних засобів, загинуло понад 1,5 тис. киян.

Архітектурну стелу у вигляді надгробка з плит сірого полірованого граніту встановлено на низькому постаменті з того ж матеріалу. Трикутний портал, у центрі якого вирізьблено хрест в оточенні умовно трактованого листя, спирається на прямокутні ступінчасті опори, між якими вмонтовано поліровану рожеву гранітну дошку з присвятним написом та прізвищами загиблих.

Галина Скляренко.

345. Пам'ятний знак електротранспортникам, загиблим під час куренівської катастрофи.

346. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ 1932—33 В УКРАЇНІ, 1993 (мист.). Пл. Михайлівська. Біля муру Михайлівського Золотоверхого монастиря, ліворуч від дзвіниці. Автори — ск. В. Перевальський, арх. М. Кислий. Розміри: 2,6 × 3,4 × 0,8 м.

Відкритий 2 вересня 1993 з нагоди 60-річчя однієї з найбільших глобальних трагедій в історії українського народу 20 ст. — голодомору 1932—33. Важкими наслідками позначилися й голодомори 1921—22 і 1946—47. Фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом — свідома і цілеспрямована акція сталінського тоталітарного режиму. Запровадження насильницької колективізації, злочинна і водночас грабіжницька політика «розкуркулення», повернення до продрозкладки, здійснення хлібозаготівель у вигляді т. зв. твердих завдань до двору, вивезення хліба до Росії і на експорт, руйнація продуктивних сил сільськогосподарського виробництва призвели до масових голодоморів в Україні. Навесні 1922 в Україні голодувало до 8 млн. осіб, смертність склала бл. 500 тис. У 1932—33 надзвичайні хлібозаготівельні комісії вилучали в колгоспах навіть продовольче і насіннєве зерно. Масова смертність спостерігалася не тільки в селах, але й у містах. У ці роки в УСРР загинуло бл. 3,5 млн. селян, загальні демографічні втрати через зниження народжуваності та інші чинники склали бл. 5 млн. осіб. Голод 1946—47 був зумовлений не лише повоєнною розрухою і неврожаєм, але й завищеним хлібозаготівельним планом і вилученням зерна для підтримки комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи. За свідченням різних дослідників, у ці роки загинуло від 100 тис. до 1 млн. осіб, переважно сільського населення, у 1947 тільки число зареєстрованих хворих на дистрофію сягнуло понад 1,1 млн.

346. Пам'ятний знак жертвам голодомору в Україні.

Тривалий час справжні причини і наслідки голодоморів в Україні замовчувалися. Із здобуттям Україною незалежності оприлюднено архівні документи, визначено справжніх винуватців геноциду, державою встановлено День пам'яті жертв голодомору — 24 листопада.

Стела з брил сірого граніту стоїть на невисокому гранітному постаменті. В камені висічений отвір у формі широкого хреста, в якому вертикально закріплено стилізовану постать Богоматері з чорного металу, в центрі якої, за принципом канонічної іконної композиції «Богоматір Одигітрія», на просвіт вирізаний силует дитини з широко розведеними руками. У верхній частині стели на камені викарбувано дати «1932, 1933». До підніжжя насипано землю, привезену з усіх областей України та Кримської Автономної Республіки.

Завдяки вдало знайденому силуетові та виразному зіставленню матеріалів мотив хреста, що повторюється в композиції, виразно сприймається в довколишньому архітектурному середовищі [993].

Микола Кіпоренко, Галина Скляренко.

347. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ, 1994 (мист.). Вул. Чорнобильська. На розі з просп. Перемоги. У парку серед галявини на невеликому пагорбі. Зорієнтований на просп. Перемоги. Автори — ск. В. Чепелик, арх. М. Кислий. Заг. вис. — 8,5 м. Зведений коштом Київської міської державної адміністрації, Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, на внески ряду комерційних фірм.

Присвячений жертвам найбільшої в світі техногенної радіоекологічної катастрофи сучасності — ядерної аварії на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС). 26 квітня 1986 за 110 км на північ від Києва внаслідок збігу ряду обставин, починаючи з 1 год. 24 хв., на ЧАЕС відбулася серія вибухів, які призвели до руйнування реактора четвертого енергоблоку і викиду 50 млн. кюрі радіоактивних речовин (в т. ч. йоду-121, цезію-137, стронцію-90) в довкілля. Це рівнозначно наслідкам вибуху 500 атомних бомб, подібних скинутій 1945 американськими збройними силами на японське місто Хіросіму. Загальний радіаційний фон навколо реактора сягав 100 Р/г, уламки ядерного палива

й графіту випромінювали до 3 тис. Р/г. Великий викид радіоактивного пилу піднявся 26 квітня на вис. 1,5 км і був перенесений вітром на північ, накривши собою Полісся України, деякі реґіони Росії й Білорусі. Пізніше радіоактивні речовини були виявлені в Швеції, Фінляндії, Польщі, Німеччині, Франції, Північній Італії, Туреччині. Підвищений рівень радіації в атмосфері реєструвався протягом 10 днів над територією 33 країн світу. Різке (у 5 і більше разів) підвищення радіаційного рівня спостерігалося на третині території нашої країни, забруднення цезієм-137 (більше 1 кюрі на кв. км) зачепило 7 % території, 15 — лісів, 5 — сільгоспугідь. Важке забруднення стронцієм-90 (5 кюрі на кв. км і більше) і цезієм-137 (5 кюрі на кв. км і більше) зареєстровано на площі 3,4 тис. кв. км.

Після катастрофи Україну оголошено зоною екологічного лиха. Тут забруднено понад 54,6 тис. кв. км території у 74 районах 12 областей, 2294 населені пункти, в яких мешкає понад 3 млн. жителів.

Понад 140 тис. осіб були змушені покинути свої домівки. У декілька етапів проведено безпрецедентну за масштабами мирного часу евакуацію населення: з 27 квітня до 7 травня 1986 з 76 населених пунктів Київської і Житомирської областей (серед них два міста — Прип'ять і Чорнобиль) відселено понад 90 тис. осіб, пізніше — ще понад 50 тис.

1986—87 силами ліквідаторів — працівників (загалом понад 600 тис. осіб) більш як 40 міністерств і відомств з України, Росії та інших республік колишнього СРСР виконано величезні обсяги робіт, у т. ч. закидання зруйнованого реактора з повітря баластом за допомогою гелікоптерів, розчищення проходів до нього, прибирання викинутих вибухом ядерного палива уламків графітової кладки та елементів конструкцій. Над зруйнованим реактором зведено спеціальну захисну споруду — об'єкт «Укриття» («Саркофаг»). Проте, як показав пізніший аналіз, не всі із проведених заходів дали бажаний ефект, деякі виявилися шкідливими.

Найбільшого удару від радіації зазнали ті, хто приборкував реактор у перші години після вибуху, працював 1986 на промисловому майданчику станції. Два співробітники станції загинули під час вибуху і пожежі, у 134 осіб було встановлено діагноз гострої променевої хвороби, 26 пожежників і 24 співробітники атомної станції померли в травні—липні 1986 від великих доз радіації. Понад 2 тис. чол. отримали місцеві променеві ураження. Загалом від наслідків аварії в Україні постраждало бл. 3,4 млн. людей, з них 1 млн. 115 тис. — діти.

Стан здоров'я постраждалого населення продовжує погіршуватися. Частка хворих серед дорослих і підлітків становить 82,1 %, серед дітей — 73,1 %, 98 тис. осіб стали інвалідами. Серед тих, хто проживає на радіаційно забруднених територіях, здоровими визнано лише 10—15 % осіб.

Численні проблеми і наслідки, породжені чорнобильською катастрофою, підвели до рішення про закриття атомної станції. 15 грудня 2000 відбувся акт закриття ЧАЕС.

347. Пам'ятний знак жертвам чорнобильської катастрофи.

Композиція пам'ятного знака багатопланова. З боку парку — півколо кам'яного муру (вис. 0,50—1 м), у центрі якого вмонтовано бронзову таблицю з текстом-присвятою, викарбуваним бронзовими літерами на тлі рельєфного зображення знака радіаційної небезпеки. Центральну частину композиції (мідь, карбування) утворюють зображення символів «мирного атому» та журавлиного ключа. Образно-композиційною особливістю знака є чотири еліпсоїди електронних орбіт, позбавлених організованого руху навколо спільного сталого центру, кожна з яких має власний неконтрольований центр. Разом вони немов утворюють смертоносні обійми, в яких гинуть птахи. Їх усього п'ять. За езотеричною символікою, «5» — це число Діви Марії — Скорботної Матері, захисниці стражденних, і водночас символ втішення. Сенс пам'ятного знака покликаний нагадувати нащадкам про важкі наслідки споживацького ставлення людини до живої природи як до невичерпного джерела матеріальних ресурсів. Таке ставлення, породжене хибною ідеологією тоталітарного суспільства, неминуче руйнує хисткий зв'язок між науково-технічним прогресом та вірою в духовну цілісність Всесвіту, що оберігає традиційні культури від екологічних катастроф.

348. Пам'ятний знак на честь дружніх зв'язків Києва та Сантьяго де Чилі.

Образно-пластичний задум пам'ятного знака логічно розвивається в меморіальній алеї пам'яті, що фланкує його паралельно вул. Чорнобильській. На ній встановлено п'ять гранітних стел (відповідно до кількості журавлів) з іменами мешканців району, померлих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Титульна стела призматичного об'єму має на фасадному боці гравіровану присвяту. Нижче наведено список загиблих, який продовжується на встановлених послідовно чотирьох інших вертикальних стелах. На зворотному боці титульної стели вгорі — графічне зображення саркофагу четвертого енергоблоку ЧАЕС, до якого веде шлях зі свічками пам'яті обабіч. Ліворуч — обгоріла сосна, абрис якої нагадує хрест; нижче вигравірувано поетичні рядки зі зображеними під ними двома трояндами:

«Із могилою поруч і побіля ЧАЕС
Біля мертвої Прип'яті — дерево-Хрест.
Тих, що впали у квітні, мов у гарті війни,
Просить дерево пам'яті:
„Пом'яни, пом'яни...“» [994].

Ганна Королевська, Марина Протас.

348. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ ДРУЖНІХ ЗВ'ЯЗКІВ КИЄВА ТА САНТЬЯГО де ЧИЛІ, 2001 (мист.). У центрі невеликої площі, на перетині просп. Героїв Сталінграда та вул. Маршала Тимошенка. Автори: скульптори В. Зноба, М. Зноба, архітектори М. Босенко, В. Ісак, Р. Кухаренко. Розміри: заг. вис. — 16,0 м, діам. постаменту — 4,0 м. Споруджений на честь міста-побратима Києва — столиці Чилі, міста Сантьяго де Чилі.

На трьох високих струнких колонах з нержавіючої сталі встановлено алегоричну бронзову скульптурну композицію, що базується на круглому в плані ступінчастому постаменті з червоного граніту. Скульптурна група зображує символи республіки Чилі, закріплені в її геральдиці та державній символіці — лань з гіллястими рогами та великого орла з короною на голові, який сидить на умовній скелі, широко розправивши крила. Композиція має виразний силует, утворений абрисами крил птаха та головою лані, що передбачає можливість сприйняття скульптури в перспективі проспекту, а деталізовану пробку пластичної форми розраховано на огляд з близької відстані. Складені трикутником металеві сріблясті колони з бронзовими,

декоративно орнаментованими капітелями, скріплені трьома картушами, один з яких являє собою герб міста Сантьяго де Чилі — золоту зірку на сріблястому тлі; другий — герб України: золотий тризуб; третій — герб міста Києва: постать архангела Михаїла. На чоловому боці постаменту викарбувано анотаційний напис українською та іспанською мовами.

Декоративне поєднання різних матеріалів (граніт, бронза, нержавіюча сталь) надає твору святкового, яскравого вигляду, що звучить виразним художнім акцентом в довколишній забудові. Навколо пам'ятного знака облаштовано невеликий, забрукований рожевим та сірим каменем майданчик із зеленими газонами. *Галина Скляренко.*

349. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НЕСТЕРОВУ П. М., 1989 (мист.). Просп. Перемоги, 100/1. Навпроти адміністративного корпусу Київського державного авіаційного заводу «Авіант». Автори — ск. Є. Карпов, арх. А. Сницарев. Заг. вис. — 2,3 м, вис. плінта — 0,05 м.

Нестеров Петро Миколайович (1887—1914) — військовий льотчик. 1912—14 служив у Києві (мешкав на вул. Московській, 5). 1913 очолив перший в історії авіації груповий політ за маршрутом Київ—Остер—Ніжин—Київ з посадками на незнайомій території, вперше в світі зробив над Святошинським аеродромом замкнену криву на вертикальній площині — «мертву петлю», що отримала назву «петлі Нестерова», у 1913—14 здійснив кілька рекордних дальніх перельотів. Загинув у бою під час 1-ї світової війни поблизу м. Жовква на Львівщині, застосувавши вперше у світі повітряний таран.

Бронзова постать льотчика стоїть на штучному пагорбі серед зеленого партеру газону на неправильній трапеції цементного подіуму, облицьованого полірованими плитками з червоного граніту. Статуя має власний невеликий плінт. На фасадній площині подіуму напис: «Нестеров Петро Миколайович 1887—1914», на торцевому боці текст: «У 1913 році здійснив у київському небі першу у світі „мертву петлю“».

П. Нестеров зображений у формі авіатора того часу. Твердо стоячи на землі, він немов вдивляється в небо і повторює жестом руки траєкторію польоту літака в мить віражу. Відчуття простору, подиху вітру відтворює розстебнутий кітель, поли якого розвіваються. Змістовий пафос підсилює символічна частина пам'ятного знака на другому плані композиції — за постаттю сталева стрічка наче повторює славетну «петлю Нестерова», коло якої перетинає вертикальний сталевий пілон, що, за задумом авторів, є символом поступу молодої авіаційної промисловості поч. 20 ст.

Пам'ятний знак вирішений в дусі реалістичної жанрової скульптури 2-ї пол. 19 ст. Зорієнтований на широкий простір швидкісної автомагістралі, сприймається досить мальовничо і цілісно й розрахований не тільки на інтимне споглядальне спілкування, а й на миттєву фіксацію головної ідеї твору і його образу пасажирами транспорту з далекої відстані. *Марина Протас.*

350. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НЕСТОРУ, 1988 (мист.). Вул. Січневого повстання, 25. У невеликому сквері, неподалік від Києво-Печерської лаври. Автори —

349. Пам'ятний знак П. Нестерову.

350. Пам'ятний знак Нестору.

351. Пам'ятний знак першій школі на Русі.

ск. Ф. Согоян, арх. М. Кислий. Заг. вис. — 2,75 м.

Нестор (?— бл. 1114) — чернець Києво-Печерського монастиря, письменник, літописець. Автор житій св. Бориса і Гліба та Феодосія Печерського. Вважається також упорядником «Повісті временних літ».

Висічена з сірого граніту постать Нестора з розкритою книгою в руках стоїть на низькому постаменті. Його стилістика нагадує іконописні взірці та монуменальний живопис храмів із зображенням святих, в яких пластичне моделювання відзначається лаконізмом і відсутністю деталізації. Чіткий силует постаті є виразним акцентом на зеленому тлі дерев, у навколишньому середовищі вулиці [995]. *Наталія Янко*.

351. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ПЕРШІЙ ШКОЛІ НА РУСІ, 1988 (мист.). Вул. Володимирська, 2. На території Національного музею історії України. Автори — ск. В. Шишов, арх. А. Милецький, консультант Г. Івакін. Вис. колони — 1,8 м.

Відкритий у вересні 1988 з нагоди 1000-річчя заснування першої школи на Русі.

Як свідчить «Повість временних літ», виникнення першої школи сягає 988 року і пов'язане з введенням християнства у Київській Русі. В школі, що діяла у приміщенні кафедрального собору — Десятинній церкві, навчалося бл. 300 учнів.

Зрізану зверху, майже циліндричну колону з червоного полірованого граніту з вертикальним рустом з одного боку встановлено на гранітному неполірованому постаменті, складеному з чотирьох квадратних у плані блоків. На поверхні колони вирізьблено рельєфні зображення: цитата з «Повісті временних літ» про заснування в Києві першої школи, сюжетні й геральдичні рисунки, стилізовані в дусі давньоруських книжкових мініатюр. У горішній частині — наскрізний проріз, подібний за формою до вікон давньоруських храмів. Разрахований на круговий та близькі точки огляду.

Метафоричність композиції та стилізовані на давньоруський взірець деталі органічно входять художнім елементом до комплексу пам'яток на Старокиївській горі [996].

Ніна Коваленко, Галина Скляренко.

352. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК «ПОВЕРНЕННЯ АРХИПЕНКА», 1997 (мист.). Вул. Пушкінська, 42/4. На внутрішньому подвір'ї будинку фірми «Київ—Донбас», коштом якої виконано пам'ятний знак, на розі вулиць Пушкінської і Л. Толстого. Автори — ск. А. Валієв, арх. В. Жежерін. Розміри: скульптура — 3,5 × 2,1 × 1,1 м, постаменту — 0,9 м.

Архипенко Олександр Порфирович (1887—1964) — скульптор, живописець, графік, один із основоположників модернізму в мистецтві, зокрема кубізму в скульптурі. Народився у Києві, 1902—05 навчався у Київському художньому училищі. Більшу частину життя прожив у Франції та США.

Композиція з полірованої бронзи на гранітному постаменті стилізована в дусі скульптур митця. На круглій пластичній формі, що спирається на п'єдестал невисокою тонкою консоллю, поміщено витончену постать жінки, яка сидить. На п'єдесталі металева пластина з анотаційним написом.

Композиція фронтальна, розрахована на огляд з близької відстані, вдало вписана в архітектурне середовище. Встановлена біля цегляної стіни складна скульптурно-просторова форма з гладенькими поверхнями та динамічним силуетом є художнім центром архітектурного простору [997].

Галина Скляренко.

353. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ПРОХОДЖЕННЮ УГОРСЬКИХ ПЛЕМЕН, 1997 (мист.). Паркова дорога. Ліворуч від входу на територію Аскольдової могили. Автори — ск. Ю. Багаліка, арх. Я. Віг. Розміри: вис. — 2,4 м, шир. — 0,9 м.

Встановлений на відзнаку проходження в 9 ст. біля Києва угорських племен, що зафіксовано у «Повісті временних літ». Про цю подію нагадує назва урочища — Угорське в історичній місцевості Аскольдова могила. Існує також версія, що саме тут у 898 угри-кочовики стояли табором.

Вирішений у вигляді стели з двох трикутних блоків рожево-вохристого граніту, поставлених під невеликим кутом. Нижня частина стели гладенько полірована, верхня оброблена під грубий камінь, що розходиться вгорі двома нерівними верхівками. У центрі стели вмонтовано бронзову кулю з алегоричними рельєфними зображеннями. З фасадного боку — стилізований карпатський краєвид, увінчаний невеликим хрестом та прокреслений трибарвною емалевою смугою (біла, чорна, зелена — кольори угорського прапора), що символізує шлях угрів через Карпати до своєї теперішньої батьківщини. З тильного боку поверхня кулі вкрита язичницькими символами давньоугорських племен. На торцях стели бронзовими накладними літерами написи — цитати з «Повісті временних літ».

Розташований біля алеї на невисокому штучному пагорбі, до якого ведуть три кам'яні сходинки. Майданчик навколо стели оточений гранітною брівкою. Пам'ятний знак розрахований на огляд зусібіч і з близької відстані.

Галина Скляренко.

352. Пам'ятний знак «Повернення Архипенка».

353. Пам'ятний знак проходженню угорських племен.

354. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК РОБІТНИКАМ І СЛУЖБОВЦЯМ КИЇВСЬКОГО РЕМОНТНО-ЕКСПЛУАТАЦІЙНОГО ДЕПО ім. В. ЛЕНІНА, ЗАГИБЛИМ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ, 1983 (мист.). Вул. Білоруська, 1. Автори — ск. Н. Дерегус, арх. О. Стукалов. Розміри: 6,0 × 2,0 × 2,0 м.

На облицьованій полірованими гранітними плитами бетонній стелі, яку увінчує викарбувана дата: «1941—1945», вгорі вмонтовано гранітне зображення голови воїна в шоломі, висічене з граніту у техніці високого рельєфу. У нижній частині стели виступає карнизом горизонтальний об'єм з викарбуваними прізвищами загиблих. Поміж рельєфом та карнизом на стелі викарбувано присвятний напис.

Тектонічно-асиметрична динаміка архітектурних об'ємів підпорядковує собі скульптурно-пластичний елемент, вирішений як великомасштабний фрагмент погруддя, активізує конструктивно-образну роль архітектурної частини і надає скульптурі документальної правдивості завдяки кінематографічному прийомові стоп-кадру «крупного плану».

Пластичне і композиційне вирішення твору викликане реакцією на т. зв. естетичний голод 1960-х рр. під час посилення індустріального будівництва, що спонукало до влаштування у міському безликому середовищі архітектурно-пластичних мікроансамблів. Пам'ятний знак певною мірою пожвавлює довкілля з однотипними будинками.

Марина Протас.

355. ПАМ'ЯТНИК АНДРІЮ ПЕРВОЗВАННОМУ, 2000 (мист.). На перетині Паркової дороги та Дніпровського узвозу. В історичній частині міста — навпроти Аскольдової могили. Споруджений з нагоди 2000-річчя Різдва Христового коштом Громадського фонду св. Андрія Первозванного. Автори — ск. В. Швецов, архітектори М. Жариков, Р. Кухаренко. Вис. скульптури — 4,0 м, постаменту — 3,6 м.

Андрій — святий апостол. За Євангелієм від Матфея, Ісус Христос покликав його йти за Ним, коли Андрій з братом Петром ловив рибу в Капернаумі на Галілейському озері. За Євангелієм від Іоанна, Андрій був одним із учнів Іоанна Хрестителя і раніше од свого брата Петра став послідовником Христа. Тому у грецькому перекազі він названий Первозванним. За давньоруським літописом, проповідував на території Русі, дійшов до Києва, де поставив хрест на горах і провістив славу місту, що має на них виникнути. Був розіп'ятий в Патрах за наказом проконсула Егата. День пам'яті — 30 листопада.

Постать апостола Андрія на повний зріст, вирізьблену зі світло-сірого граніту, встановлено на високому гранітному постаменті темнішого сірого кольору. Святий зображений з піднесеною для благословення правою рукою. Лівою, притиснутою до тіла, спирається на довгу палицю. На апостолі довгий хітон та плащ, що спадає важкими складками, які урізноманітнюють силует, надають йому динаміки. Пластичне вирішення скульптури відзначається лаконічністю та узагальненням. Високий постамент являє собою гранітну брилу неправильної форми, що має нагадувати про гору, з якої проповідував апостол у Києві. На її чоловому боці викарбувано ім'я зображеного. Пам'ятник встановлено на природному пагорбі, до якого ведуть сходи та доріжка, вимощені бруківкою. Тлом є зелені схили та невисока підпірна стіна із брил природного каменя, в нішах якої розміщено світильники. Обабіч

354. Пам'ятний знак робітникам і службовцям Київського ремонтно-експлуатаційного депо ім. В. Леніна, загиблим у Великій Вітчизняній війні.

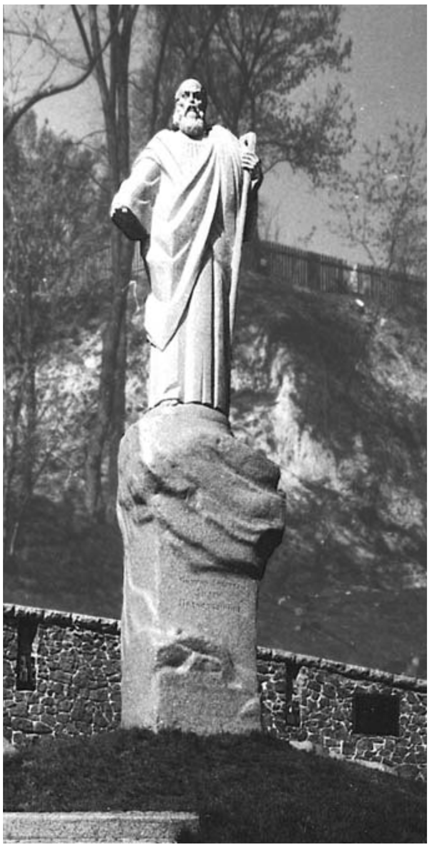

355. Пам'ятник Андрію Первозванному.

стіни закріплені бронзові дошки з анотаційними написами. Розташований на перетині транспортних та пішохідних маршрутів пам'ятник передбачає кілька точок огляду, з яких його композиція розкривається повністю [998].

Галина Скляренко.

356. ПАМ'ЯТНИК АРХІСТРАТИГУ МИХАЇЛУ, 2000 (мист.). На розі просп. Оболонського та вул. Маршала Тимошенка. У центрі скверу на невеличкому майданчику його головної алеї. Автори — скульптори В. Зноба, М. Зноба, архітектори М. Босенко, М. Дьомін, В. Ісак. Виготовлений київськими заводами «Граніт» та «Київпродмаш» на замовлення районної держадміністрації коштом меценатів М. Загородного, В. Ісака. Вис. скульптури — 3,0 м, колони — 4,5 м.

Святий Михаїл — один із семи архангелів, вождь небесного воїнства в його боротьбі з темними силами пекла. Ангел-хранитель — один з найшанованіших в Україні християнських святих, ім'ям якого названо багато церков і монастирів, у т. ч. в Києві (Михайлівська церква 11—18 ст. у Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі, Михайлівський Золотоверхий монастир 12—20 ст.). Ще з давньоруських часів св. Михаїл вважався покровителем Київської землі, пізніше — українського козацтва. Його зображення містилося на печатках князів Мономаховичів, на гербі Київського воєводства, на головній корогві Війська Запорозького часів гетьмана Б. Хмельницького, 1782—1919 — на гербі міста Києва. 1995 столиця України відновила свій історичний герб із зображенням архістратига Михаїла. День пам'яті архангела — 8 листопада.

Бронзову постать архістратига встановлено на білій гранітній колоні. В зображенні святого відтворено традиційну іконографію: у піднесеній правиці він тримає палаючий меч. Фронтальна композиція збагачується широким розмахом великих крил, складками довгого плаща; крок вперед правої ноги надає скульптурі динаміки. Пластичне вирішення відзначається ретельною проробкою деталей. Скульптура добре сприймається зусібіч. Гранчаста колона спирається на двоступінчастий кам'яний п'єдестал, восьмигранний у плані. Вгорі по периметру колони поміщено бронзові композиції із зображенням крилатого хреста, на тильному боці — анотаційний напис [999].

Галина Скляренко.

357. ПАМ'ЯТНИК БОГОМОЛЬЦЮ О. О., 1974 (мист.). Вул. Вишгородська, 67. На території садиби Інституту геронтології АМН України, серед зелених насаджень. Автори — ск. В. Хоменко, арх. В. Грунський. Розміри: вис. скульптури — 2,1 м, постамент — 0,8 × 0,8 × 1,1 м.

Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — вчений-патофізіолог, державний і громадський діяч, акад. (з 1929) і президент (з 1930) ВУАН, акад. (з 1932) і віце-президент (з 1942) АН СРСР, акад. АМН СРСР (з 1944) і АН БРСР (з 1939), почесний член АН Груз. РСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943) і РРФСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1944), засновник Інституту фізіології НАНУ. Ім'я вченого носять Інститут фізіології і Національний медичний університет. Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Богомольця (1954). Мешкав у Києві на сучасній вул. Академіка Богомольця, 2 (див. ст. 25). Ім'ям вченого названо вулицю у Києві.

357. Пам'ятник О. Богомольцю.

356. Пам'ятник архістратигу Михаїлу.

Постать вченого на повний зріст, виконану в техніці гальванопластики, встановлено на прямокутному постаменті з рожевого граніту. О. Богомольця зображено в легкому невимушеному русі: ліва нога виставлена вперед, через праву, зігнуту в лікті руку, що спирається на палицю, перекинуте довге пальто, ліва рука вільно опущена вздовж тіла. З-під піджака видно комір сорочки та краватку. В скульптурному портреті виразно відтворені риси зовнішності: худорляве обличчя, трохи сутулувата легка фігура. Пластика відзначається реалістичністю й точністю у передачі деталей. На чоловому боці постаменту вмонтовано металеву таблицю з ім'ям ученого. *Галина Скляренко.*

358. ПАМ'ЯТНИК БОЖЕНКУ В. Н., 1967, 1984 (мист.). Вул. Боженка, 86. У невеликому сквері перед адміністративним корпусом ВАТ «Меблева фабрика ім. В. Боженка». Пам'ятник відкритий 1967, у 1984 погруддя з штучного каменя замінено на оргалітове. Автори — ск. В. Вінайкін, архітектори — В. Богдановський, І. Масленков. Заг. вис. — 4,5 м, погруддя — 1,1 м, постаменту — 3,4 м.

Боженко Василь Назарович (1871—1919) — політичний, військовий діяч. Народився в с. Бережинка (тепер Кіровоградський р-н, Кіровоградська обл.) у бідній селянській сім'ї. З дитячих років на заробітках, освіту здобув самотужки. Учасник російсько-японської війни 1904—05 в чині фельдфебеля. 1905 ув'язнений на три роки за революційну діяльність. 1915—17 у Києві працював у столярному цеху заводу «Арсенал», на деревообробній фабриці Спілки міст (колишня фабрика Гінзбурга), в механічних майстернях.

Був керівником Київської профспілки деревообробників, входив до правління споживчого товариства «Життя». У лютому 1917 створив у майстернях більшовицьку організацію; у березні обраний членом Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, у жовтні — членом виконкому Київради. Під час жовтневого повстання 1917 року в Києві організував червоногвардійський загін з 18 деревообробників, з якими виступив проти військ Тимчасового уряду; у січні 1918 під час наступу військ М. Муравйова на Київ завдав удару в тил Центральній Раді. 1918 організував партизанські загони у «нейтральній зоні», воював проти військ Української Держави, з осені — командир батальйону, сформованого 1918 в м. Уничі, Таращанського полку (з травня 1919 — бригади) 1-ї Української радянської дивізії, з яким брав участь у боях проти Армії УНР. За захоплення 5 лютого 1919 Києва ВУЦВК нагородив Таращанський полк почесним Червоним прапором, В. Боженка — особистою золотою зброєю. Помер від хвороби у липні 1919, напередодні відступу таращанців з Житомира, де його ледь встигли поховати. Наступного дня, коли до міста вступили частини УНР, поховання було розрито. В умовах братовбивчої громадянської війни, де кожна з сторін розглядала одна одну як зрадника національних і класових інтересів, це була адекватна реакція супротивника. Ім'ям В. Боженка названо вулицю у Києві.

Пам'ятник-погруддя встановлено на двоступінчастому стилобаті. Його архітектурна частина — пілон-паралелепіпед. Пошуки сучасного стилю помітні в художньо-образній структурі, зокрема в естетизації декоративних швів на постаменті зі штучного каменю, у верхній частині якого закріплений двома смужками накладний анотаційний напис. Замість інтимізації образу автор обрав і підкреслив художніми засобами героїку суворого романтизму. Фронтально зорієнтована скульптура з майже напівовальним плечовим зрізом, узагальненого моделювання площинами, акцентування графічно чітких граней, зіткнення об'ємно-пластичних мас скульптурної форми в елементах одягу, рисах обличчя, трактуванні волосся — створюють, всупереч внутрішній монументальності образу, камерну атмосферу серед архітектурно-дендрологічного довкілля.

Микола Кіпоренко, Марина Протас.

359. ПАМ'ЯТНИК БОЙЧЕНКУ О. М., 1973 (мист.). Вул. Велика Китаївська, 85. На алеї, посадженій вздовж фасаду гімназії ім. О. Бойченка. Автор — ск. В. Шатух. Вис. погруддя — 0,95 м, постаменту — 2,35 м, стилобата — 0,35 м.

Бойченко Олександр Максимович (1903—50) — письменник, громадський діяч. Народився й навчався в Києві: у залізничному і вищому початковому училищах. 1926 — секретар райкому комсомолу. 1927—29 — завідувач оргвідділу, потім — секретар Київського окружкому. 1930—32 — генеральний секретар ЦК ЛКСМУ. Обирався також членом ЦК КП(б)У, ВУЦВК та ЦВК СРСР. З 1931 був прикутий тяжкою хворобою до ліжка. Автор широко відомої у свій час повісті-трилогії «Молодість», присвяченої комсомолу України 1920-х рр. (не закінчена). Мешкав у

358. Пам'ятник В. Боженку.

359. Пам'ятник О. Бойченку.

360. Пам'ятник В. Василевській.

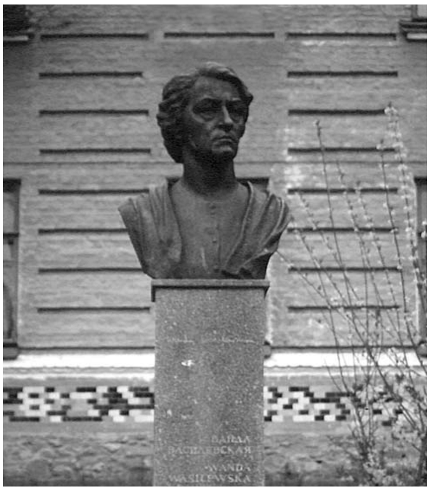

Києві на вул. М. Грушевського, 9 (див. ст. 89.10). Ім'ям О. Бойченка названо вулицю у місті.

Гранітне погруддя встановлено на прямокутному постаменті, облицьованому чорним мармуром, та сірому гранітному стилобаті. На чоловому боці постаменту вирізьблено напис — цитату і стилізований під факсиміле підпис О. Бойченка. Ретельно відтворено портретні риси молодого обличчя. Проте жорстко фронтальна композиція, узагальнена пластика, відсутність деталей надають образу типізовано-безособових рис [1000].

Галина Скляренко.

360. ПАМ'ЯТНИК ВАСИЛЕВСЬКІЙ В. Л., 1988 (мист.). Вул. Тімірязєвська, 36. Біля фасаду будинку середньої школи № 5, звернений до вулиці. На майданчику, викладеному сірими гранітними плитами. Автор — ск. Н. Дерегус. Розміри: вис. погруддя — 1,0 м, постамент — 1,72 × 0,50 × 0,46 м.

Василевська Ванда Львівна (1905—64) — письменниця, громадська діячка. Дружина письменника О. Корнійчука. Закінчила Ягеллонський університет у Кракові (1927). З 1939 жила в Києві; учасниця Великої Вітчизняної війни 1941—45, у 1943 — голова Спілки польських патріотів в СРСР, одна з організаторів Війська Польського. Після війни — член Всесвітньої Ради Миру. Автор романів «Вітчизна» (1935), «Земля в ярмі» (1938), трилогії «Пісня над водами» (1940—1951); повістей «Райдуга» (1942), «В тяжкій боротьбі» (1958); лібрето опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» (у співавт. з О. Корнійчуком); нарисів, текстів пісень до художнього фільму «300 років тому...» (1956) тощо. Похована на Байковому цвинтарі. Мешкала на вулицях Обсерваторній, 6; Артема, 46; Шовковичній, 10.

Бронзове погруддя письменниці встановлено на прямокутному постаменті, облицьованому сірими полірованими гранітними плитами. Виконаний в реалістичній манері портрет детально передає риси зовнішності та характер портретованої: вольове енергійне обличчя з правильними рисами, густе довге волосся, розчесане на прямий проділ та скріплене на потилиці. Класична фронтальна композиція погруддя пожвавлюється легким поворотом голови та накинутим на плечі шарфом, що утворює вертикальні складки. На передньому боці постаменту викарбуваний підпис, стилізований під факсиміле, нижче ім'я та прізвище російською та польською мовами.

Галина Скляренко.

361. ПАМ'ЯТНИК ВЕРНАДСЬКОМУ В. І., 1981 (мист.). Бульв. Академіка Вернадського. На стику з просп. Перемоги. Автори — ск. О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко. Вис. скульптури — 4,5 м, п'єдесталу — 2,0 м, стилобата — 0,4 м.

Вернадський Володимир Іванович (1863—1945) — мінералог, кристалограф, основоположник геохімії, біогеохімії, гідрогеохімії, вчень про ноосферу і біосферу, природознавець, філософ, громадсько-політичний діяч, акад. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1912). З червня 1917 жив в Україні. Був головою комісії з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві, її перший президент (27 листопада 1918—23 квітня 1921). Одночасно керував кафедрою мінералогії Фізико-математичного відділу, комісією з вивчення природних багатств України, комітетом із заснування Національної бібліотеки УАН, був членом комісії Вищої школи при Міністерстві народної освіти та мистецтва Директорії УНР від УАН, постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, секції прикладної фізики та ін. Розробив теорію про провідну роль живих істот у геохімічних процесах та еволюційну теорію походження мінералів. З кінця 1921 — у Петрограді. Ім'я вченого носить Національна бібліотека НАНУ. Президією АН УРСР засновано премію ім. В. Вернадського (1973). Мешкав у Києві на вулицях Тарасівській, 10 і Ми-

кільсько-Ботанічній, 1/16. Ім'ям В. Вернадського названо бульвар у місті.

Пам'ятник, виконаний з монолітної брили червоного граніту, встановлено на невисокому стилобаті та кубічному п'єдесталі. Зображено вченого, який сидить у кріслі й тримає в лівій руці уламок мінералу. Погляд його пильний і зосереджений. Голова нахилена до правого плеча, права рука куйовдить бороду. Постать вирізняється підкресленою фронтальністю композиції, площинно-узагальненою пластикою фігури та більш детально-реалістичним опрацюванням рук і голови. У горішній частині постаменту викарбувано напис: ім'я і дати життя зображеного [1001].

Юрій Бєличко, Галина Скляренко.

362. ПАМ'ЯТНИК ВОЇНАМ, ЗАГИБЛИМ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, 2001 (мист.). На території Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років». Ліворуч від центральної алеї, на невисокому штучному пагорбі із забрукованим підніжжям. Автори — ск. В. Зноба, арх. М. Жариков. Вис. скульптури — 4,0 м. Встановлено до 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни.

Воїн зображений в мить смертельного поранення: він падає додолу, його голова похилена, руки міцно притиснені до грудей, коліна зігнуті. Виразність складного силуету бронзової постаті, яка чітко виділяється на тлі пагорбів ландшафтного парку, реалістична майстерність пластики, ретельне відтворення деталей одягу, контрастне зіставлення гладеньких полірованих (руки, обличчя) і темних рельєфних поверхонь бронзи надають композиції експресивності, поглиблюють життєву переконливість образу.

Біля підніжжя пам'ятника в земляний пагорб вмонтовано металеву дошку неправильної форми з рваними краями, що імітує рештки розірваної вибухом броні. На ній — напис: «Загиблим».

Галина Скляренко.

363. ПАМ'ЯТНИК ГОГОЛЮ М. В., 1982 (мист.). Русанівська набережна. На перетині з бульв. Русанівським, на його осі, звернений до Дніпра. Автори — ск. О. Скобликов, архітектори І. Іванов, К. Сидоров. Розміри: майданчик — 18,4 × 18,4 м, вис. парапетів — 0,75 м, скульптури — 2,95 м, постаменту — 5,55 м; стилобат — 0,35 × 6,7 × 6,7 м.

Гоголь Микола Васильович (1809—52) — письменник, публіцист. Народився і початкову освіту здобув в Україні. Пізніше проживав у Санкт-Петербурзі, за кордоном, у Москві. Неодноразово відвідував Україну, зокрема Київ. Широковідомими стали прозові збірки письменника «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Миргород», повісті «Тарас Бульба», «Ніс», «Шинель», поема-роман «Мертві душі», п'єса «Ревізор» та ін. Досліджував історію України, маючи намір написати фундаментальну працю, збирав український фольклор, що знайшло відображення в багатьох його творах. Ім'ям М. Гоголя названо вулицю у Києві.

Пам'ятник споруджено на спеціально влаштованому майданчику, відгородженому від проїжджої частини вулиці лабрадоритовими парапетами з чотирма металевими світильниками в кутах. Бронзову напівпостать встановлено на високому постаменті і стилобаті, які облицьовані лабрадоритом. Скульптор відтворив характерні риси зовнішності М. Гоголя. Письменник зображений зі схрещеними руками, з книжкою в правій руці, через ліву перекинуто довгий плащ, складки якого спадають і

361. Пам'ятник В. Вернадському.

362. Пам'ятник воїнам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

363. Пам'ятник М. Гоголю.

майже на третину перекривають грань постаменту. Фронтальна стовпоподібна композиція розрахована на огляд з двох боків, завдяки чому прочитується виразний гоголівський профіль. Масивність пірамідально скошеного постаменту зорово полегшена асиметричними вертикалями профілювання та гармонійним членуванням облицювальними плитами. На чоловому боці постаменту стилізований під факсиміле підпис М. Гоголя, виконаний накладними металевими літерами. На тильному — викарбувано анотаційний напис з датою спорудження та прізвищами авторів пам'ятника.

Розташування пам'ятника між двома багатоповерховими будинками, що фланкують початок бульв. Русанівського, вимагало застосування активних великомасштабних форм як в його пластиці, так і в архітектурі композиції, проте її трактування радше камерне, ніж монументальне [1002].

Михайло Селівачов.

364. ПАМ'ЯТНИК ГОНЧАРУ О. Т., 2001 (мист.). На розі вулиць М. Коцюбинського та Чапаєва. У сквері, неподалік будинку, в якому проживав письменник (вул. Б. Хмельницького, 68). Автор — ск. В. Чепелик. Розміри: вис. скульптури— 2,40 м, постамент — 0,82 × 1,89 × 1,47 м.

Гончар Олесь (Олександр Терентійович; 1918—95) — письменник, літературознавець, сценарист, громадсько-політичний діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1978). Голова правління Спілки письменників України (1959—71), секретар Спілки письменників СРСР (1959—86), Голова Українського республіканського комітету Захисту Миру, член Всесвітньої Ради Миру (1973). Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1962), Ленінською премією (1964), Державною премією СРСР (1948, 1949, 1982). Співпрацював із Товариством української мови ім. Т. Шевченка, Народним Рухом України, виступав на захист української мови, повернення і відновлення видатних пам'яток української культури. Почесний доктор Альбертського університету (Канада). Визнаний «Всесвітнім інтелектуалом 1992—93 років». Автор романів: «Прапороносці», «Таврія», «Перекоп», «Людина і зброя», «Тронка», «Собор» та інших, що стали етапними для української літератури 2-ї пол. 20 ст. Ім'ям О. Гончара названо Всеукраїнський фонд відтворення визначних пам'яток України, вулицю в Києві.

Бронзову постать О. Гончара, вирішену на повний зріст, встановлено на сіру гранітну брилу неправильної природної форми. Реалістична пластика скульптури з детальним відтворенням рис зовнішності та одягу підкріплена сюжетністю композиційно-образного вирішення: письменник зображений під час відпочинку. Він сидить у вільній позі, заклавши ногу за ногу, права рука лежить на коліні, ліва спирається на камінь. Довге пальто спадає м'якими складками, на шиї портретованого — довгий вузький шарф, один кінець якого звисає на груди, другий перекинутий на спину. Поряд на камені праворуч — виконані з бронзи капелюх, книжка та листя каштана. Один листок, що наче впав з дерева, лежить біля ніг. На передньому боці каменя, право-

руч від постаті викарбувано напис: «З любові — творчість, з любові — щастя людське» та підпис О. Гончара, стилізований під факсиміле, на правому — дати життя.

Скульптуру встановлено на рівні землі, на сірій гранітній бруківці, якою також вкритий невеликий майданчик перед нею. Природний нахил скверу, де стоїть пам'ятник, підкреслений трьома низькими гранітними сходинками. Жанрове трактування образу, його наближеність до глядача, реалістичність пластики надають пам'ятнику художньої переконливості, органічно вводять його в навколишнє архітектурно-природне середовище [1003].

Галина Скляренко.

365. ПАМ'ЯТНИК ГРУШЕВСЬКОМУ М. С., 1998 (мист.). Вул. Володимирська. Праворуч від Будинку вчителя, перед огорожею колишньої Першої Київської гімназії (тепер один з корпусів Національного університету ім. Т. Шевченка). Вибір місця пам'ятника зумовлений тим, що поряд розташовані споруди, пов'язані з життям та діяльністю М. Грушевського. Зокрема, університет, будинок Педагогічного музею, де 1917—18 діяли Українська Центральна Рада і українські політичні партії, відбувалися важливі події громадсько-політичного і державного значення доби Української революції, будинки академії наук (№ 54 і 55) та ін. Урочисте відкриття відбулося 1 грудня 1998 за участі Президента України та найвищих урядових осіб. Автори — ск. В. Чепелик, арх. М. Кислий, Р. Кухаренко, Ю. Мельничук, інж. М. Печенов. Заг. вис. — 4,8 м, скульптури — 3,3 м; діам. постаменту — 3,3 м.

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, літературознавець, публіцист, громадський, політичний і державний діяч, акад. ВУАН (з 1923) і АН СРСР (з 1929). Народився в м. Холмі (тепер Республіка Польща). Закінчив Київський університет (1890), професор Львівського університету (1894—1914). Очолював Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, яке набуло значення національної академії наук. Разом з тим, докладав зусиль для розвитку наукового і громадсько-

365. Пам'ятник М. Грушевському.

політичного життя в Наддніпрянській Україні, насамперед у Києві, де заснував і був головою Українського наукового товариства, редагував його видання, переніс сюди друкування «Літературно-наукового вістника» тощо. 1914 був заарештований у Києві, перебував на засланні в Росії. З початком Української революції у березні 1917 вчений, ім'я якого набуло значення символу національної самосвідомості, був обраний головою Української Центральної Ради і переїхав до Києва. За гетьмана П. Скоропадського перебував на нелегальному становищі. З 1919 — на еміграції. 1924 повернувся в Україну, очолив Історичну секцію і кафедру історії України ВУАН, де створив історичну школу. 1931 заарештований за безпідставним звинуваченням у керівництві «Українським національним центром», депортований до Москви, де провів останні роки життя. Помер у Кисловодську, похований на Байковому цвинтарі у Києві. Загальне число опублікованих праць М. Грушевського наближається до 2 тис., серед них такі ґрунтовні, як «Історія України-Руси» у 10 т., 13 кн. та «Історія української літератури» у 5 т. Мешкав у Києві на вул. Паньківській, 9 (див. ст.422.6). Ім'ям М. Грушевського названо вулицю у місті.

Бронзову постать М. Грушевського, що сидить на лаві, встановлено на круглому постаменті з сірого граніту, який органічно переходить у круглий ступінчастий стилобат з сірого граніту. На постаменті — стилізований під факсиміле підпис вченого, виконаний накладними бронзовими літерами. Художньо-образна структура пам'ятника поєднує кілька стилістичних рис. Фабульність композиційно-пластичного вирішення пов'язана з традиціями реалістичної скульптури 2-ї пол. 19 ст., з її демократичним спрямуванням до жанрового трактування образу людини в повсякденному контексті буття. В. Чепелик обрав за образну основу характеристики голови Української Центральної Ради стан внутрішнього заглиблення М. Грушевського в хвилини відпочинку. Аристократично витончені руки, що вільно сперлися на парасольку, підкреслюють внутрішній стан вченого, зображеного в останні роки життя, роки переслідувань, які закінчилися трагічною смертю.

Пам'ятник відзначається ретельно опрацьованою портретною характеристикою з усіма тонкощами іконографічних рис. Проте психологізм в ньому не домінує, а лише супроводжує загальну ситуаційність ідейно-пластичного задуму. Демократизації станкової концепції пам'ятника сприяє низький бронзовий плінт скульптури та стилобат.

Пам'ятник встановлено на спеціально облаштованому майданчику, благоустрій якого здійснювався одночасно з впорядкуванням та реконструкцією вул. Володимирської, частини бульв. Т. Шевчека і парку ім. Т. Шевченка, що дало змогу створити середовищний містобудівний ансамбль, який органічно поєднав Будинок учителя (колишнє приміщення Української Центральної Ради), корпуси університету та Академії наук. Пам'ятник формує біля Будинку вчителя емоційно насичене поле, в якому він домінує як ідейний та композиційно-пластичний центр [1004].

Руслан Кухаренко, Олександр Омельченко, Марина Протас.

366. ПАМ'ЯТНИК ДОВЖЕНКУ О. П., 1964, 1986 (мист.). Просп. Перемоги, 42. На території Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Відкритий 1964, у 1986 погруддя з оргскла замінено на бронзове. Автори — ск. Л. Козуб, арх. П. Орлов. Заг. вис. — 3,55 м, погруддя — 0,95 м, постаменту — 2,50 м, стилобата — 0,10 м.

Довженко Олександр Петрович (1894—1956) — кінорежисер, письменник, кінодраматург, художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1939), народний артист РРФСР (з 1950), основоположник української кінематографії. Відзначений Ленінською премією (1959), Державною премією СРСР (1941, 1949). Народився і навчався в Україні. 1926—28 — режисер і сценарист Одеської кінофабрики, 1929—41 — Київської кінофабрики ВУФКУ (з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київська кіностудія художніх фільмів, якій 1957 присвоєно

364. Пам'ятник О. Гончару.

ім'я митця). З 1946 працював на кіностудії «Мосфільм». Зняв фільми «Ягідка кохання» (1926), «Сумка дипкур'єра» (1927), «Звенигора» (1928), режисер і сценарист фільмів «Арсенал» (1929), «Земля» (1930; 1958 на Брюссельському кінофестивалі визнаний одним з 12 найкращих фільмів «усіх часів і народів»), «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс» (1939), зняв документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» (1944). Автор оповідань, кіноповістей. Серед останніх — «Поема про море» (1956; екранізація Ю. Солнцевої, 1958), «Зачарована Десна» (1957; екранізація 1964). Залишив щоденник, опублікований 1990. У 1995 встановлено Державну премію України ім. О. Довженка. Мешкав у Києві на вул. Шовковичній, 10. Ім'ям О. Довженка названо вулицю у місті.

Погруддя митця встановлене на профільовану струнку гранітну колону, на якій вигравірувано факсиміле підпису. Колона має ренесансно-класицистичні пропорції. Її вертикальний рух продовжується спіралеподібною романтичною композицією портрета з асиметричним плечовим зрізом, що нагадує палаючий смолоскип, який асоціюється з мотивом крила або полум'ям, поривом вітру, що розвіває волосся. Голова різко повернена праворуч, вираз обличчя напружено сконцентрований — ці елементи художньої структури вирішені в дусі естетики суворого стилю, типового для 1960-х рр. Іконографічно скульптура перегукується з відомим «Портретом кінорежисера О. Довженка» ск. Г. Пивоварова (1940), який першим утвердив у скульптурі саме такий романтично героїзований імідж митця. Розміщений на тлі густої зелені паркової зони пам'ятник-погруддя завдяки

366. Пам'ятник О. Довженку.

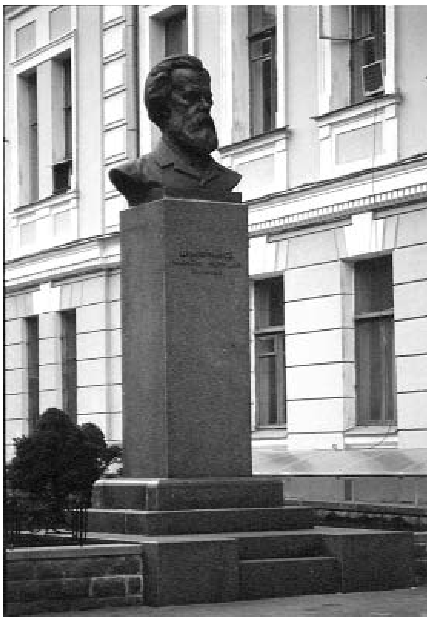

367. Пам'ятник М. Драгоманову.

легкості маси, підкреслено вертикальній архітектоніці сприймається декоративно й вдало вписується в довкілля, формуючи затишно-камерне емоційно-силове поле. *Марина Протас.*

367. ПАМ'ЯТНИК ДРАГОМАНОВУ М. П., 2002 (мист.). Вул. Пирогова, 9. Ліворуч від входу до головного корпусу Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Звернений на бульв. Т. Шевченка. Відкритий з нагоди 160-річчя від дня народження М. Драгоманова коштом навчального закладу. Автори — ск. О. Красноголовець, арх. С. Сліпець. Розміри: вис. погруддя — 1,20 м, стилобата — 0,80 м; постамент — 2,70 × 0,90 × 0,90 м.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ, громадсько-політичний діяч. Народився в м. Гадячі на Полтавщині в дворянській родині, батько походив з козацького роду. 1859—63 навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. 1863—64 викладав у Другій Київській гімназії. З 1865 — приват-доцент, у 1870 обраний Радою університету штатним доцентом кафедри всесвітньої історії, з листопада 1873 обійняв цю посаду по поверненні з закордонного наукового відрядження (1870—73). Брав активну участь у діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, київської Старої Громади. 1875 звільнений з університету на хвилі репресій проти українського руху. Того ж року за дорученням Старої Громади виїхав за кордон для організації видання журналу «Громада». З 1876 мешкав у м. Клороне біля Женеви. Разом з Ф. Вовком, М. Павликом, С. Подолинським, Я. Шульгиним та іншими налагодив роботу друкарні та редакції першого українського політичного часопису «Громада» (видавався 1878—82). Т. зв. Женевський гурток на чолі з М. Драгомановим вважається першим зародком українського соціалістичного руху. 1886 Стара Громада припинила фінансування діяльності М. Драгоманова через незгоду з його радикальними поглядами. З 1889 — професор кафедри загальної історії Софійського університету в Болгарії. Зі створенням Русько-української радикальної партії в Галичині відігравав роль її ідейного керівника. Помер і похований в Софії. Автор численних політичних праць, досліджень з української усної словесності, етнографії, історії українського театру, літературно-критичних статей тощо. Діяльність і погляди М. Драгоманова мали значний вплив на розвиток українського національного руху і політичного життя як на Наддніпрянщині, так і в Західній Україні.

Бронзове погруддя М. Драгоманова встановлено на прямокутному сірому гранітному постаменті, що спирається на зроблений з цього ж матеріалу триступінчастий стилобат. На чоловому боці постаменту ім'я та дати життя діяча виконано бронзовими накладними літерами. На торцевому — викарбувано анотаційний напис і прізвища авторів.

Створений у реалістичній манері портрет передає риси зовнішності М. Драгоманова, зображеного у зрілому віці: густе довге волосся, напівкруглу бороду, довгі вуса, зосереджений погляд очей з-під трохи насуплених брів. Жорстко фронтальна композиція погруддя з високо зрізаними плечима та загальна побудова пам'ятника вирішені відповідно до класичних традицій у скульптурі [1005].

Світлана Дмитрук, Галина Скляренко.

368. ПАМ'ЯТНИК ЖИТЕЛЯМ СЕЛИЩА СОВКИ, ЗАГИБЛИМ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ, 1970 (мист.). Вул. Каменярів. У сквері навпроти середньої школи № 121. На невисокому пірамідальному насипному пагорбі. Автори — ск. А. Футерман, арх. О. Сидоренко. Заг. вис. — 13,5 м.

368. Пам'ятник жителям селища Совки, загиблим у Великій Вітчизняній війні.

Бетонну скульптуру радянського воїна у довгополій шинелі, з прапором у піднятій правій руці встановлено на трапецієподібному п'єдесталі. З чолового боку п'єдесталу прикріплено плиту з присвятним написом. На правому та лівому схилах пагорба на полірованих плитах сірого граніту викарбувані прізвища загиблих односельців. Перед пам'ятником — кубічний блок, на верхній площині якого вмонтовано бронзові вінок з дубового листя та п'ятикутну зірку. *Гліб Юхимець.*

369. ПАМ'ЯТНИК ІВАНОВУ А. В., 1976 (мист.). Вул. А. Іванова. У сквері, на перехресті з вул. Суворова. Автори — ск. М. Вронський, арх. В. Гнєздилов. Заг. вис. — 5,42 м, погруддя — 1,5 м, постаменту — 3,5 м, стилобата — 0,42 м.

Іванов Андрій Васильович (1888—1927) — політичний і державний діяч, з 1906 — член РСДРП(б), у 1917 — член Київського комітету РСДРП(б), голова ревкому під час жовтневого 1917 і один з керівників січневого 1918 повстань у Києві проти Тимчасового уряду та Української Центральної Ради. Заступник голови Київського губвиконкому, голова Київських губревкому і губвиконкому (1919—21), потім — Харківського і Одеського губвиконкомів. З 1925 — член ЦВК СРСР, секретар його Ради Союзу. Ім'ям А. Іванова названо вулицю, на якій розташований пам'ятник.

Бронзове погруддя діяча, встановлене на вертикальному прямокутному пілоні — п'єдесталі з червоного граніту, за типовою просторово-композиційною схемою належить до т. зв. пам'ятників-погрудь, які походять від античних придорожніх герм, що мали крім портретної частини і текстову: ім'я, сентенції та перелік чеснот зображеного бога чи героя. На фасадному боці пілона анотаційний напис накладними бронзовими літерами.

Композиція погруддя динамізована завдяки повороту голови. Реалістична портретна характеристика поєднується з пластичною узагальненістю моделювання, що надає пам'ятникові рис позаособистісної типізації й певної дидактичної уніфікованості образного трактування, характерного для соціалістичного реалізму, насаджуваного в мистецтві комуністичною ідеологією.

Оздоблення червоним гранітом розташованих поряд фонтана у сквері та колон багатоповерхового будинку надає пам'ятникові ролі однієї з композиційно-пластичних домінант архітектурного довкілля [1006].

Ніна Коваленко, Марина Протас.

370. ПАМ'ЯТНИК КАЛІНІНУ М. І., 1978 (мист.). Вул. Зоологічна, 3. На території міської клінічної лікарні № 14, яка носила ім'я діяча, у сквері поряд з лікувальним корпусом. Автор — ск. Є. Карпов. Розміри: вис. погруддя — 0,8 м, п'єдестал — 0,40 × 0,40 × 1,80 м, стилобат — 0,82 × 0,90 × 0,40 м.

Калінін Михайло Іванович (1875—1946) — радянський політичний і державний діяч. З 1919 — голова ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР, з 1926 — член Політбюро ЦК ВКП(б), з 1938 — голова Президії Верховної Ради СРСР, Герой Соціалістичної праці (1944). Входив до найближчого політичного оточення Й. Сталіна; ініціював масові репресії 1930—40-х рр. Одна з вулиць міста носить його ім'я.

369. Пам'ятник А. Іванову.

370. Пам'ятник М. Калініну.

371. Пам'ятник Д. Карбишеву.

Станкове погруддя з кованої міді встановлено на гранітному призматичному п'єдесталі, розміщеному на стилобаті асиметрично. На п'єдесталі — напис з ім'ям зображеного, виконаний накладними бронзовими літерами. Пам'ятник відзначається деякою еклектичністю, оскільки погруддя не має тектонічного зв'язку з архітектурною частиною. Опірна площина вертикалі постаменту недостатня, тому скульптура наче зависає над ним. Вертикальний плечовий зріз фронтально-статичного погруддя під прямим кутом перетинається з нижньою чіткою горизонталлю. Образне трактування надособистісне, офіційно дидактичне, узагальнено-типізоване, позбавлене психологічної характеристики, чому сприяє й гранично узагальнена пластика. *Марина Протас.*

371. ПАМ'ЯТНИК КАРБИШЕВУ Д. М., 1969 (мист.). Вул. Копилівська, 36. На території школи № 2. Автор — ск. О. Олійник. Заг. вис. — 2,15 м, стилобата — 0,10 м.

Карбишев Дмитро Михайлович (1880—1945) — військовий інженер, генерал-лейтенант інженерних військ, Герой Радянського Союзу (1946), професор, доктор воєнних наук. Брав участь у 1-й світовій війні. 1921—23 служив в Українському військовому окрузі. Пізніше викладав у військових академіях. На початку Великої Вітчизняної війни 1941—45 був поранений, потрапив у німецький полон, закатований у концтаборі Маутхаузен (залитий на морозі водою). Ім'ям Д. Карбишева названо вулицю у Києві.

На облицьованій рожевим полірованим гранітом стелі розташована бронзова дошка з барельєфним портретом генерала. У центрі стели — бронзова таблиця з написом. Невисокий стилобат облицьований керамічною плиткою. Пам'ятник вирізняється лаконізмом і строгістю трактування форми, притаманної жанру скульптурного надгробка, суворою урочистістю в розкритті образу [1007]. *Юрій Беличко.*

372. ПАМ'ЯТНИК КИРПОНОСУ М. П., 1973 (мист.). Вул. Кирпоноса, 18. Автори — ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко. Вис. погруддя — 0,6 м, п'єдесталу — 3,5 м.

Кирпонос Михайло Петрович (1892—1941) — генерал-полковник (з 1941), Герой Радянського Союзу (1940), командувач військ Київського особливого військового округу (з лютого 1941) і Південно-Західного фронту з початку Великої Вітчизняної війни, один з організаторів оборони Києва 1941. Загинув у бою на Полтавщині. Після війни був перепохований у Ботанічному саду ім. акад. О. Фоміна, 1957 — у парку Вічної Слави (див. ст. 423.1.10). Ім'ям М. Кирпоноса названо вулицю у Києві.

Гранітне погруддя генерала встановлено на високому гранітному бучардовому чотиригранному п'єдесталі безпосередньо на землі. Хоч у цілому пам'ятник вирішено просто, композиція його вирізняється динамічністю завдяки різкому повороту голови, асиметричному зрізу плеча, контрастному протиставленню фактури грубо обробленого п'єдесталу реалістичній, детально модельованій пластиці голови. Розрахований як на фронтальний, так і на круговий огляд. У нижній частині п'єдесталу викарбувано анотаційний напис [1008].

Галина Скляренко.

373. ПАМ'ЯТНИК КОВПАКУ С. А., 1969 (мист.). Вул. Здолбунівська, 7-б. У дворі школи № 111. Автори — ск. В. Сухенко, арх. С. Тутученко. Розміри: вис. погруддя — 0,7 м, п'єдесталу — 2,6 м; плита — 1,20 × 0,78 м.

Ковпак Сидір Артемович (1887—1967) — радянський військовий та державний діяч, організатор партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45, генерал-майор, двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944), заступник голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1947). Мешкав у Києві на вул. Липській, 12/5 (див. ст. 237.2). Ім'ям С. Ковпака названо вулицю у Києві.

Бронзове погруддя встановлено на високому призматичному п'єдесталі, облицьованому мармуром, з написом «Ковпак», виконаним великими накладними бронзовими літерами. Документальна портретність образу підкреслюється динамічною композицією з асиметрично зрізаними плечима, характерною високою смушковою шапкою, розстебнутим коміром гімнастерки, що оголює пружні м'язи шиї. Перед пам'ятником біля його основи встановлено пологу облямовану мармуром плиту, що візуально виконує роль стилобата. Виразним тлом для пам'ятника є ряд висаджених на відстані за ним пірамідальних тополь [1009].

Михайло Селівачов.

374. ПАМ'ЯТНИК КОМСОМОЛЬЦЯМ 1920-х рр., 1961 (мист.). На центральній алеї північної частини парку «Нивки», звернений до просп. Перемоги. Автор — ск. Г. Сорока. Вис. скульптури — 2,5 м, постаменту — 2,85 м.

Присвячений комсомольцям 1920-х рр., які брали участь у громадянській війні 1918—21 та повоєнній відбудові народного господарства.

Постать комсомольця в будьонівці та шинелі з молотом у руках стоїть на постаменті із сірого граніту. Напружений крок, широкий замах рук, розгорнуті поли шинелі надають композиції внутрішньої енергії та динаміки руху.

372. Пам'ятник М. Кирпоносу.

374. Пам'ятник комсомольцям 1920-х рр.

Художню виразність пам'ятника підсилює експресивне ліплення та вдале поєднання бронзової фігури з високим, асиметричним рустованим постаментом, в центрі чолового боку якого на полірованій дошці з чорного лабрадориту — присвятний напис накладними бронзовими літерами [1010].

Галина Скляренко.

375. ПАМ'ЯТНИК КОРОЛЬОВУ С. П., 1974 (мист.). Бульв. І. Лепсе, 8. На території ВО «Радіоприлад» ім. С. Корольова. Автори — ск. О. Олійник, арх. А. Корнєєв. Вис. погруддя — 1,0 м, постаменту — 2,35 м.

Корольов Сергій Павлович (1906—66) — конструктор і вчений у галузі ракетної та ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961), конструктор космічних систем, творець балістичних та геофізичних ракет, ракетоносіїв, пілотованих космічних кораблів «Восток», «Восход», на яких вперше в історії були здійснені космічні польоти людини та вихід її у відкритий космос, штучних супутників Землі та Сонця, міжпланетних автоматичних станцій, запущених на Місяць, Венеру та Марс. Життя вченого тісно пов'язане з Україною. Народився в Житомирі в сім'ї вчителя. З 1909 родина мешкала в Києві, з 1916 — в Одесі. 1922—24 навчався в будівельній профшколі № 1, потім працював у губернському відділі Товариства авіації й повітроплавання. З 1923 відвідував планерський гурток, сконструював безмоторний літак оригінальної системи К-5. В 1922—26 — студент механічного факультету Київського політехнічного інституту, брав участь у роботі студентського планерського гуртка й гуртка з вивчення та освоєння космічного простору при Асоціації інженерів і техніків. 1925 здійснив самостійні польоти на побудованому за його участю планері «КП-3 учбовий». 1926—29 навчався на факультеті аеродинаміки Московського вищого технічного училища ім. М. Баумана, одночасно закінчив Московську авіаційну школу льотчиків-планеристів та пілотів-парителів. Після закінчення працював у ЦКБ заводу ім. В. Менжинського. Спроектував планери «Коктебель», «Красная Звезда», легкий літак СК-4. 1927—30 брав участь у планерських змаганнях під Коктебелем (Крим) як пілот і конструктор. У цей час почав розробляти ідею літальних апаратів з ракетними двигунами. 1931 брав участь в організації Групи вивчення реактивного руху при ТСОАВІАХІМі, яку 1932 перетворено на Державну конструкторську лабораторію з розробки ракетних літальних апаратів, її завідувач. Керував створенням і запуском першої радянської балістичної ракети на гібридному паливі «ГИРД-09» і на рідкому паливі «ГИРД-Х» (1933). З 1933 — головний інженер, заступник начальника Реактивного науково-дослідного інституту, де згодом обіймав посади начальника відділу крилатих ракет (з 1934) і начальника групи ракетних апаратів (з 1937). У цей період розробляв проекти крилатих ракет з гіроскопічним автопілотом і з гірокомандною системою наведення, обладнаних рідинним ракетним двигуном конструкції В. Глушка. Створив керовану крилату ракету 212 (1939), ракетоплан РП-318-1 (здійснив перший політ у 1940). 1938 разом з іншими співробітниками інституту заарештований, засуджений на 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах, відправлений на Колиму. З 1940 працював у ЦКБ-29 НКВС СРСР під керівництвом А. Туполєва над створенням пікіруючого бомбардувальника Ту-2. Одночасно конструював керовану аероторпеду і новий ракетний перехоплювач. З 1942 працював в ОКБ НКВС СРСР при Казанському авіазаводі № 16, заступник начальника бюро В. Глушка. Розробляв разом з

373. Пам'ятник С. Ковпаку.

375. Пам'ятник С. Корольову.

колективом ракетні прискорювачі для бомбардувальника Пе-2, самостійно — проект нового апарата — ракети для польотів у стратосферу. 1944 звільнений. З 1945 перебував у відрядженні в Німеччині для вивчення німецької техніки, зокрема ракети V-2. 1946 — головний інженер науково-дослідного інституту «Нордхаузен» у Німеччині. Спроектував досконалішу балістичну ракету з дальністю польоту 600 км. З 1946 — головний конструктор балістичних ракет дальньої дії. З 1956 — директор і головний конструктор Дослідного конструкторського бюро-1. В 1960—66 — член Президії АН СРСР. Під керівництвом вченого у повоєнний час розроблено ракети на рідкому паливі Р-1. У серед. 1950-х рр. створив двоступінчасту ракету Р-7, яка забезпечила досягнення першої космічної швидкості і можливість виведення на навколоземну орбіту літальних апаратів великої ваги, зокрема першого в історії людства штучного супутника Землі — 4 жовтня 1957. З 1959 С. Корольов очолював програму досліджень Місяця, на який було направлено кілька космічних апаратів. Був відзначений Золотою медаллю ім. К. Ціолковського АН СРСР (1958), Ленінською премією (1957). Помер у Москві, урна з прахом у Кремлівській стіні. Ім'ям вченого названо астероїд, таласоїд на зворотному боці Місяця. Мешкав у Києві на вул. Костьольній, 9 (див. ст. 230.5). Ім'я С. Корольова названо вулицю і проспект у Києві.

Гранітне погруддя наче виростає з гранітного постаменту. Це досить поширене композиційне вирішення — свого роду символ: нагадування про зв'язок людини з рідною землею. Форми пам'ятника важкі та масивні. Велика голова «посаджена» на широкі плечі, які звичайно мають міцні кремезні люди. Зернистість граніту, підданого механічній обробці при відтворенні деталей, добре узгоджується із загальним сприйняттям вагомості в цілому невеликого пам'ятника. Полірована поверхня постаменту змінюється шорсткістю одягу, а далі, при моделюванні обличчя, граніт проробляється тонше, деталям надається гладкість та м'якість. Усе це фактурне розмаїття матеріалу працює на виразність пам'ятника. Широке обличчя С. Корольова осяяне усмішкою. Скульптор передав характерні зморшки, великі брови, вольове підборіддя. Водночас усі індивідуальні риси узагальнені: у жесті руки, погляді, заглибленості «в себе» відчувається величезна відповідальність, тягар найскладніших обов'язків, вагомість роботи, тобто все те, що характерне для великого вченого. *Дмитро Степовик.*

376. ПАМ'ЯТНИК КОРОТЧЕНКУ Д. С., 1974 (мист.). Просп. Перемоги, 82. Перед входом до парку «Нивки». Автори — ск. О. Ковальов, арх. С. Миргородський. Заг. вис. — 5,2 м, постаменту — 3,0 м.

Коротченко Дем'ян Сергійович (1894—1969) — радянський державний і партійний діяч. У 1938—39 — голова Раднаркому УРСР, 1939—47 — Секретар ЦК КП(б)У. У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 — один із організаторів і керівників підпільного та партизанського руху опору в Україні. У 1947—54 — голова Ради Міністрів УРСР, з 1954 — голова Президії Верховної Ради УРСР та заступник голови Президії Верховної Ради СРСР.

Бронзову напівпостать встановлено на гранітному постаменті. Жорстка фронтальність композиції та узагальненість пластики урізноманітнюється жанрово-сюжетними деталями — розстебнутим піджаком, правою рукою, що спирається на постамент, і зігнутою під прямим кутом, щільно притиснутою до тіла лівою. На постаменті анотаційний напис [1011]. *Галина Скляренко.*

376. Пам'ятник Д. Коротченку.

377. Пам'ятник С. Косіору.

377. ПАМ'ЯТНИК КОСІОРУ С. В., 1970, 1984 (мист.). Вул. Артема. Перед входом до скверу, на розі вулиць Артема і Глибочицької, звернений до вул. Артема. Автори — ск. І. Макогон, архітектори Є. Вересов, М. Катернога. Заг. вис. — 5,7 м, погруддя — 1,9 м, постаменту — 2,6 м, стилобата — 1,2 м.

Косіор Станіслав Вікентійович (1889—1939) — більшовицький партійний і радянський державний діяч. З 1907 — учасник більшовицького руху в Донбасі, на Дону, в Катеринославській губ., у Харкові, Полтаві, 1914—15 — в Києві, 1915 — в Москві, де був заарештований і засланий на три роки в Іркутську губ. З березня 1917 на партійній роботі у Петрограді. Учасник встановлення радянської влади в Україні. У березні—квітні 1918 — секретар у справах фінансів Народного Секретаріату України, у жовтні 1918 — лютому 1919 — секретар Київського обласного підпільного комітету КП(б)У, одним з організаторів якого він був. Пізніше обіймав керівні партійні посади в Україні та Росії. З 1928 — генеральний, 1934—38 — перший секретар ЦК КП(б)У. Безпосередній організатор і виконавець політики духовного і фізичного геноциду українського народу, один з організаторів голодомору 1932—33 в Україні. 1938 звільнений з посад, заарештований за звинуваченням у приналежності до Польської військової організації, розстріляний.

Перший варіант пам'ятника відкрито 1970: гранітне погруддя на постаменті. 1984 на тому самому постаменті встановлено бронзове погруддя. С. Косіор зображений у верхньому одязі і кашкеті. Велика, детально промодельована голова його ледь повернена вбік. Ма-

сивні скульптурні об'єми та узагальнена пластика надають твору монументальності. Квадратна в основі гранітна брила постаменту звужується догори, два його боки відшліфовані, два імітують поверхню рустованого каменя. На чоловому боці — анотаційний напис накладними бронзовими літерами. Урочистість композиційного вирішення пам'ятника підсилена чіткими геометричними лініями двоступінчастої основи і сходовими маршами, що ведуть до нього [1012].

Галина Скляренко, Петро Тронько.

378. ПАМ'ЯТНИК КОТЛЯРЕВСЬКОМУ І. П., 1975 (мист.). Вул. Мельникова. У невеликому сквері між вулицями Мельникова, Герцена та Якіра. Автори — ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко. Заг. вис. — 5,50 м, діам. колони — 1,0 м.

Котляревський Іван Петрович (1769—1838) — письменник, класик нової української літератури. Народився і мешкав більшу частину життя в Полтаві. 1796—1808 служив у Сіверському карабінерському (потім — драгунському) полку на Полтавщині, 1806—08 брав участь у російсько-турецькій війні, з 1810 — наглядач Полтавського будинку для виховання нужденних дворянських дітей. 1812, під час війни Росії з Францією, сформував український козацький полк. 1818—21 — головний директор Полтавського вільного театру. 1827—35 попечитель доброчинного лікувального закладу. Автор поеми «Енеїда» (1798), п'єс «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» (обидві — 1819). Ім'ям І. Котляревського названо вулицю у Києві.

Бронзове погруддя письменника встановлено на високий постамент у вигляді класичної бронзової колони з канелюрами на гранітному стилобаті. Східчастий округлий стилобат виконаний з червоного граніту. По периметру нижньої частини колони розміщено тематичні скульптурні рельєфи за мотивами творів І. Котляревського. Реалістично виконаний скульптурний портрет письменника вирізняється ретельним опрацюванням пластичної форми, витонченим моделюванням рис обличчя.

Пам'ятник вдало вписаний в архітектурний ландшафт цієї частини Києва [1013]. *Наталія Янко*.

379. ПАМ'ЯТНИК КРУПСЬКІЙ Н. К., 1969 (мист.). Вул. Крупської. У сквері на пл. Привокзальній у Дарниці. Автори — ск. А. Футерман, арх. О. Сидоренко. Заг. вис. — 3,80 м, погруддя — 1,40 м, постаменту — 2,20 м, стилобата — 0,20 м.

Крупська Надія Костянтинівна (1869—1939) — політична і державна діячка, теоретик радянської педагогіки, почесний член АН СРСР (з 1931). Дружина В. Леніна. 1877 жила з батьками і навчалася в Києві. 1901—05, 1907—17 перебувала за кордоном. Після жовтневого перевороту 1917 — комісар з позашкільної роботи, член колегії Наркомосу РРФСР, з 1920 — голова Головполітосвіти при Наркомосі РРФСР, з 1929 — заступник наркома освіти РРФСР. Обиралася членом ЦКК, членом ЦК ВКП (б), ВЦВК і ЦВК СРСР. Виступала в газ. «Правда» проти встановлення труни з тілом Леніна в Мавзолеї. 1925 приєдналася до «нової опозиції» — групи більшовиків, які виступали за демократизацію внутрішньопартійного життя. На XIV з'їзді ВКП(б) змушена була прилюдно відмежуватися від опозиції Й. Сталіну.

378. Пам'ятник І. Котляревському.

379. Пам'ятник Н. Крупській.

380. Пам'ятник В. Кудряшову.

Пам'ятник виконаний з білого мармуру. Портрет-погруддя встановлено на високому призматичному постаменті, на якому викарбувано її прізвище. Скульптура має строгу фронтальну композицію і реалістичну узагальнену пластику. Пам'ятник вдало вписаний у довкілля скверу [1014].

Галина Скляренко.

380. ПАМ'ЯТНИК КУДРЯШОВУ В. І., 1972 (мист.). Вул. Фурманова, 1/5. На території училища залізничників № 17. Автор — ск. Г. Молдаван. Вис. погруддя — 0,70 м, постаменту — 1,50 м.

Кудряшов Володимир Сидорович (1909—42) — керівник штабу диверсійно-підривної роботи Київського підпільного міськкому КП(б)У під час нацистської окупації міста, Герой Радянського Союзу (1945). До війни навчався у цьому училищі, з 1926 працював на Київському паровозовагоноремонтному заводі, 1935—41 — начальник цеху. Закатований у гестапо. Ім'ям В. Кудряшова названо вулицю і провулок у Києві.

Бронзове погруддя підпільника встановлено на гранітному постаменті неправильної форми. На його верхній чоловій полірованій площині викарбувано анотаційний напис. Характер образу портретованого підкреслено зосереджено-вольовим виразом обличчя. Відкинутий поривом вітру комір шинелі надає композиції динаміки. За тло для скульптури слугує невисока стіна, що візуально вирізняє зону пам'ятника від розташованої за ним двоповерхової цегляної будівлі [1015].

Михайло Селівачов.

381. ПАМ'ЯТНИК КУРБАСУ О.-З. С., 2002. (мист.). Вул. Прорізна. У сквері поблизу будинку № 8, на забрукованому майданчику, архітектурне вирішення якого враховує природний нахил скверу, підкреслений двома широкими сходами та напівкруглим у плані парапетом. Неподалік свого часу містився Молодий театр (тепер № 17), яким керував Лесь Курбас. Автори — ск. М. Рапай, арх. В. Дормідонтов. Вис. скульптури — 2,10 м, плінта — 0,12 м, постаменту — 0,88 м.

Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович; 1887—1937) — актор, режисер, театральний діяч, драматург, перекладач, народний артист Республіки (з 1925). Основоположник українського національного модерного театру. Народився у м. Самбір (тепер Львівська обл.) у родині українських акторів С. і В. Яновичів. Навчався у Віденському (1907—08, 1911) та Львівському (1908—10) університетах. 1912—14 працював у львівському театрі товариства «Руська бесіда». 1915 заснував трупу «Тернопільські театральні вечори». З 1916 мешкав у Києві, на пропозицію М. Садовського вступив до його трупи. Того ж року за участю учнів Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка організував Студію молодих акторів, що незабаром прибрала назву Молодий театр (у березні 1919 перейменовано на Перший театр Київської Ради робітничих депутатів, у квітні того ж року об'єднано з Державним драматичним театром і названо Першим театром Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка). Творчою

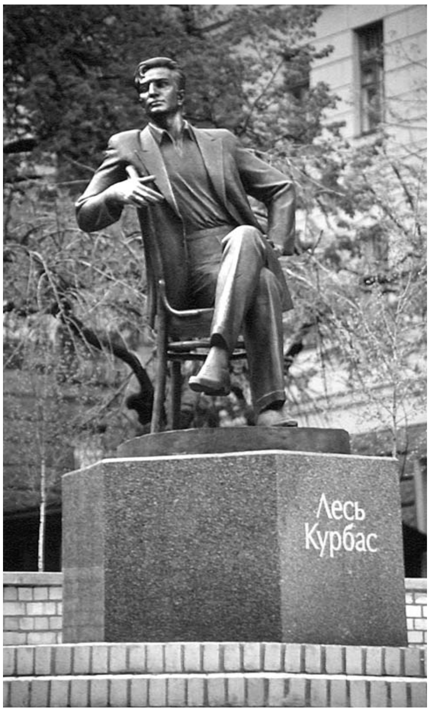

381. Пам'ятник Лесю Курбасу.

подією були поставлені 1918 Лесем Курбасом драми «У пущі» Лесі Українки, «Підпори громадянства» Г. Ібсена, «Едіп цар» Софокла (перша постановка драми на українській сцені), 1919 — «Шевченківська вистава» (за творами Т. Шевченка), 1920 — Шевченкова поема «Гайдамаки». 1920—21 очолював Київський драматичний театр — «Кийдрамте». Організував і керував театром «Березіль» (1922—23, з 1926 працював у Харкові, з 1935 — Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка), в якому здійснив експериментальні вистави експресіоністського спрямування «Газ» Г. Кайзера, «Джіммі Гігінс» за Е. Сінклером, створив український філософський театр, оснований на сучасній українській драматургії («Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» М. Куліша, «Диктатура» І. Микитенка). Поставив фільми «Вендетта», «Макдональд» (обидва — 1924), «Арсенальці («Червоний Арсенал», 1925). Автор книги «Шляхи українського театру і "Березіль"» (1927), багатьох статей з театрознавства. Перекладав драматичні твори з німецької, польської, французької мов, з норвезької — вірш «Березіль», що розкривав символіку назви театру Леся Курбаса. Репресований 1933. На засланні на Соловках створив театр, де поставив п'єси М. Погодіна, О. Сухово-Кобиліна, Б. Шоу, оперу «Демон» А. Рубінштейна. Розстріляний разом з 1111 представниками художньої і духовної еліти «на відзнаку 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» в урочищі Сандормох поблизу Петрозаводська (Карелія), 1957 реабілітований.

Бронзову постать на повний зріст встановлено на сірому гранітному постаменті шестигранної форми, на центральному боці якого прокреслено ім'я митця. Зображено режисера, який сидить у вільній позі на т. зв. віденському стільці, закинувши ногу на ногу. Права рука в артистичному жесті лежить на спинці стільця.

Реалістичну пластику скульптури з детальним відтворенням рис зовнішності та одягу підкреслено просторовою динамічністю композиційного вирішення, що створює виразний переконливий образ. Композиція пам'ятника з чітким силуетом, ретельною деталізацією та камерністю образного звучання відповідає довколишній архітектурній забудові [1016].

Світлана Попель, Галина Скляренко.

382. ПАМ'ЯТНИК ЛЕНІНУ В. І., 1946 (мист.). Бульв. Т. Шевченка. На початку бульвару, на його центральній осі, звернений до пл. Бессарабської. Відкритий з нагоди 10-річчя Конституції СРСР — 5 грудня. Автори — ск. С. Меркуров, архітектори О. Власов, В. Єлізаров. Вис. скульптури — 2,6 м, постаменту — 6,3 м (діам. — 1,88 м), стилобата — 1,15 м.

Ленін Володимир Ілліч (справж. — Ульянов; 1870—1924) — засновник більшовицької партії, теоретик марксизму, ідеолог комунізму, керівник жовтневого збройного повстання 1917 проти Тимчасового уряду, голова РНК (з 1917), засновник СРСР у 1922, ініціатор «червоного» терору та ліквідації української державності.

Скульптурна постать В. Леніна створена 1938 для павільйону СРСР на Всесвітній виставці в Нью-Йорку. Вона є зменшеною авторською копією 15-метрової скульптури з гранітних блоків, встановленої 1937 в аванпорту каналу Москва-Волга. По закінченні виставки в США композицію перевезли до Москви, після війни — до Києва. Третє таке саме зображення з червоного граніту було встановлено 1939 у залі засідань Верховної Ради СРСР у московському Кремлі. Четверта скульптура з незначними змінами встановлена у столиці Вірменії Єревані.

383. Пам'ятник Лесі Українці.

382. Пам'ятник В. Леніну.

Постать В. Леніна на повний зріст, виконана з червоного полірованого граніту, стоїть на циліндричному, профільованому у верхній частині постаменті з чорного полірованого лабрадориту і на квадратному в основі триступінчастому стилобаті. Скульптура реалістично відтворює риси зовнішності, типовий для публічних виступів В. Леніна стрімкий рух корпуса назустріч слухачам та характерний жест — ліва рука притиснута до грудей, права закладена за спину. Форма змодельована гладенькими великими масами. У центрі чолового боку постаменту вигравірувано великими позолоченими літерами: «Ленін», на торцях — цитати з його творів [1017].

Дмитро Малаков, Людмила Самаріна.

383. ПАМ'ЯТНИК ЛЕСІ УКРАЇНЦІ, 1973 (мист.). Пл. Лесі Українки. Поряд з будинком Київської обласної державної адміністрації. Автори — ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко. Розміри: вис. скульптури — 5,0 м, постаменту — 5,0 м; стилобат — 12,0 × 18,0 × 0,6 м.

Споруджено до 100-річчя від дня народження Лесі Українки (справж. — Косач Лариса Петрівна; 1871—1913) — поетеси, драматурга, перекладачки, літературного критика, громадської діячки. Дочка письменниці Олени Пчілки. Народилася в Новограді-Волинському (тепер Житомирська обл.). Одна із засновниць гуртка «Плеяда», брала участь у діяльності Київського літературно-артистичного товариства,

Українського клубу, товариства «Просвіта», була близька до міської соціал-демократичної організації. Зазнала політичних переслідувань, цензурних утисків. Померла в м. Сурамі (тепер Республіка Грузія), похована на Байковому цвинтарі в Києві.
Авторка поетичних збірок «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902); 20 драм, у т. ч. «Блакитна троянда» (1896), «Одержима» (1901), «Осіння казка» (1905), «Кассандра» (1907), «У пущі» (1897—1909), «Бояриня» (1910), «Лісова пісня» (1911), «Камінний господар» (1912); оповідань, перекладів з Г. Гейне, В. Гюго, Дж. Байрона, А. Міцкевича та ін. Її чоловік — фольклорист і музикознавець К. Квітка записав з голосу Лесі Українки 220 народних мелодій.
Життя і творчість Лесі Українки були тісно пов'язані з Києвом. Мешкала на вулицях Саксаганського, 97 і 101 (див. ст. 486. 47 та 486. 49), Стрілецькій, 15 та за іншими адресами. Ім'ям Лесі Українки названо бульвар, вулицю і площу у Києві.
Композицію пам'ятника вирішено на співвідношенні рівних за висотою бронзової скульптури і чотиригранного постаменту з полірованого чорного граніту, встановлених на великому прямокутному гранітному стилобаті. Вирізняється реалістичним відтворенням портретних рис та виразністю композиційного вирішення: підкреслена вертикаль постаті динамізується рухом зігнутої лівої руки, яка притримує накинуту на плече хустку, опущеною правою з зошитом та коловим рухом складок довгої сукні, що немов розвіваються поривом вітру. На чоловому боці постаменту викарбувано напис:

«Як я умру, на світі запалає
Покинутий вогонь моїх пісень,
І стримуваний пломінь засіяє,
Вночі запалений, горітиме удень.
Леся Українка».

Композицію доповнює басейн з гранітним бордюром навколо підніжжя, віддзеркалення в якому створює додатковий емоційний ефект [1018].
Іван Кравець.

384. Пам'ятник М. Лисенку.

386. Пам'ятник Д. Мануїльському.

384. ПАМ'ЯТНИК ЛИСЕНКУ М. В., 1965 (мист.). Пл. Театральна. У центрі площі поряд з Національним театром опери та балету України ім. Т. Шевченка, звернений до вул. Володимирської. Автори — ск. О. Ковальов, арх. В. Гнєздилов. Заг. вис. — 7,0 м.
Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — композитор, диригент, фольклорист, педагог, засновник національної класичної музичної школи, громадський діяч. Більшу частину життя мешкав у Києві, останні роки — на сучасній вул. Саксаганського, 95-б (див. ст. 486.46). Ім'ям М. Лисенка названо вулицю у Києві.
Бронзову сидячу постать митця встановлено на сірому гранітному прямокутному постаменті, на якому анотаційний напис. Композитор з трохи піднятою у характерному диригентському жесті правою рукою ніби прислухається до звуків музики. Пластика твору реалістична, забарвлена романтичним емоційним трактуванням. Пам'ятник розрахований на сприйняття з фронту та з двох боків. Органічна сумірність і вдало знайдений масштаб у довколишній забудові надає йому чільне місце в архітектурному ансамблі площі [1019]. *Дмитро Янко.*

385. ПАМ'ЯТНИК ЛІТЕРАТУРНОМУ ПЕРСОНАЖУ ПАНІКОВСЬКОМУ М. С., 1998 (мист.). Вул. Прорізна, 6. На початку вулиці, неподалік від Хрещатика. Автори — скульптори В. Щур, В. Сівко, арх. В. Скульський. Вис. скульптури — 1,96 м, плінта — 0,08 м, постаменту — 0,30 м.
Присвячений персонажу відомого сатиричного роману І. Ільфа та Є. Петрова «Золоте теля» — Михаїлу Самуельовичу Паніковському. За романом реж. М. Швейцер створив однойменний фільм (1968), роль цього персонажу зіграв З. Гердт, який став прототипом скульптурного образу. Споруджений на тому місці, де, як описано в романі, на поч. 20 ст. старцював Паніковський, вдаючи з себе сліпого та ошукуючи довірливих перехожих.
Бронзову скульптуру встановлено на низькому плінті та низькому постаменті, облицьованому керамічною плиткою. Герой роману зображений у вигляді сліпого: його голова з приплющеними очима, що ховаються за окулярами, відкинута назад. У правій руці Паніковський тримає паличку, якою наче намацує дорогу, ліва простягнута назад у пошуках чужої кишені. Одягнений він у свій «літературний» костюм: капелюх-канотьє, вузькі коротенькі штанці, великі старі черевики з погано зав'язаними шнурками, затісний піджак, з-під якого виглядає високий комірець манішки та вузол краватки. Композиція відзначається точною сюжетністю, реалістичною пластикою з ретельно пробробленими деталями, гротесковістю трактування образу персонажа, ім'я якого стало прозивним. Скульптура розрахована на круговий та близький огляд [1020].
Галина Скляренко.

386. ПАМ'ЯТНИК МАНУЇЛЬСЬКОМУ Д. З., 1966 (мист.). Вул. Липська. На початку алеї, обличчям до вул. Інститутської. Автори — скульптори М. Вронський, О. Олійник, архітектори М. Катернога, Я. Ковбаса. Вис. скульптури — 2,2 м, постаменту — 2,9 м, стилобата — 0,39 м.
Мануїльський Дмитро Захарович (1883—1959) — політичний і державний діяч, історик, акад. АН УРСР (з 1945), перший секретар ЦК КП(б)У (1921), член Президії (з 1924), секретар Виконкому Комінтерну (1928—43), голова делегації ВКП(б) у Комінтерні, заступник голови Ради Міністрів УРСР (1944—53), міністр закордонних справ УРСР (1944—1952). У 1940-х рр. став ініціатором та ідеологом кампанії боротьби проти українського «буржуазного» націоналізму, підтримував переслідування української інтелігенції. У Києві мешкав на вул. Інститутській, 20/8 (див. ст. 202.2). Ім'ям Д. Мануїльського названо вулицю у Києві.

385. Пам'ятник літературному персонажу М. Паніковському.

Поясна бронзова скульптура встановлена на прямокутному гранітному постаменті. Зображено Д. Мануїльського в момент публічного виступу. Постать відтворена в повороті і нахиленою вперед, ліва рука, що притримує аркуші доповіді, спирається на трибуну, права зігнута в характерному ораторському жесті. У верхній частині постаменту викарбувано анотаційний напис. Пам'ятник вирішено реалістичною пластикою в масштабному співвідношенні із довколишньою забудовою [1021].

Галина Скляренко, Гліб Юхимець.

387. ПАМ'ЯТНИК МАХТУМКУЛІ, 2001 (мист.). Вул. Прорізна, 3/5. У центрі скверу на спеціально облаштованому майданчикові. Автори — ск. С. Артикмамедов, арх. В. Скульський. Вис. скульптури — 1,14 м, постаменту — 1,97 м.

Махтумкулі (літ. псевдонім — Фрагі; 1733—83) — філософ, поет, засновник туркменської мови та літератури. Його твори перекладали в Україні Л. Первомайський, М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина та інші письменники.

Бронзове погруддя поета встановлено на сірому гранітному постаменті, що у фасадній частині має форму напівкруглої колони, з тильного боку — грубо обробленого каменя. Портрет відтворює риси зовнішності Махтумкулі, зображеного у зрілому віці (високе чоло, густі брови над широко відкритими очима, що дивляться в далину, невеликі вуса, характерна борідка, що обрамляє обличчя). На голові — чалма, на плечі накинуто плащ, складки якого на спині надають композиції динаміки. Правою рукою поет тримає довге перо, лівою — притискає до грудей книжку. Реалістична пластика та сюжетний мотив, що унаочнює вдачу портретованого, надає образові художньої переконливості. На передньому боці постаменту викарбувано українською і туркменською мовами ім'я та дати життя письменника. Внизу на плиті напис двома мовами: «Тут братство є звичай і дружба — закон для славних родів і могутніх племен». У загальній побудові пам'ятника враховано складний рельєф місця розташування — схил скверу, підкреслений пласкою гранітною плитою та трьома сходинками.

Камерний характер скульптури відповідає умовам скверу, передбачає близькі точки огляду. *Галина Скляренко.*

387. Пам'ятник Махтумкулі.

388. Пам'ятник місту-герою Києву.

388. ПАМ'ЯТНИК МІСТУ-ГЕРОЮ КИЄВУ, 1982 (мист.). На поздовжній осі пл. Перемоги зі зміщенням відносно її центру у бік просп. Перемоги. Автори — архітектори В. Лашко, Л. Семисюк. Вис. обеліска — 40 м, стилобата — 1,2 м.

Встановлений в пам'ять про героїчну оборону Києва від нацистських загарбників у липні—вересні 1941.

Являє собою чотиригранний обеліск з монолітного залізобетону, облицьований білим коелгінським мармуром і увінчаний позолоченою п'ятикутною зіркою. Нижня частина обеліска має підрізку, його чотири грані, що поступово звужуються догори, утворюють увігнуті площини. На двох боках обеліска — з боку площі та просп. Перемоги — бронзове позолочене зображення ордена Леніна, дати «1941—1945» та напис «Місту-герою Києву» (українською та російською мовами). Обеліск встановлено на триступінчастому стилобаті, що відокремлює його від проїжджої частини. В чотирьох кутах стилобата розміщено світильники. Пам'ятник — важлива композиційна домінанта площі, яка об'єднала в єдиний ансамбль різноманітну за стилями та масштабом навколишню забудову [1022].

Іван Кравець.

389. ПАМ'ЯТНИК МОРЯКАМ ДНІПРОВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ФЛОТИЛІЇ, 1979 (мист.). Вул. Набережно-Хрещатицька. На набережній Дніпра, поблизу річкового вокзалу і пл. Поштової. Автори — скульптори М. Вронський, О. Скобликов, арх. І. Ланько. Заг. вис. — 14,5 м.

Споруджений до 46-ї річниці визволення Києва від нацистських окупантів на честь Дніпровської військової флотилії — з'єднання річкових військових кораблів, створеного у березні 1919 в складі Червоної армії. Воювала проти Армії УНР, Добровольчої армії, польських військ. 1920 розформована, 1925 — відновлена. 1939 брала участь у поході Червоної армії в Західну Україну та Західну Білорусь, 1941 — в обороні Києва, під час якої більшість кораблів втрачено в боях, решту підірвано. 1943 флотилію сформовано заново, і вона брала участь у Білоруській, Вісло-Одерській та Берлінській воєнних операціях.

Архітектурно-скульптурна композиція складається з тригранного високого гранітного обеліска, оточеного бронзовою скульптурною групою моряків, на постаменті з сірих гранітних блоків. На постаменті присвятний напис золотими літерами. На гранях обеліска вказано назви бойових кораблів, що відзначилися під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Композиція скульптурної групи відтворює момент бою. Центральною є постать морського

389. Пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії.

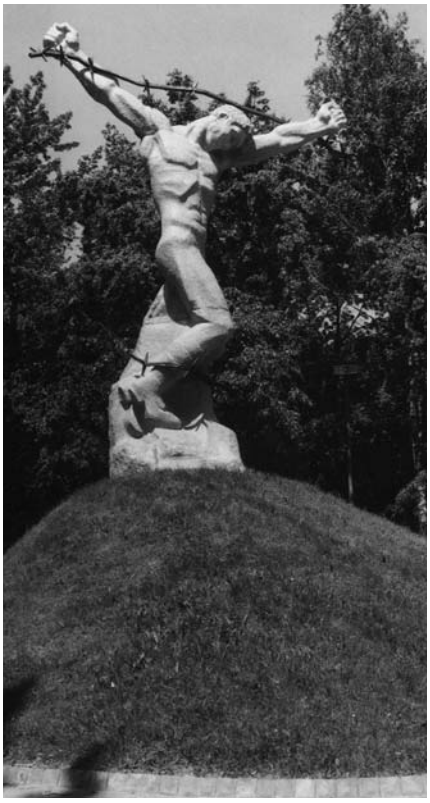

390. Пам'ятник мученикам нацистських концтаборів.

офіцера, який жестом кличе своїх товаришів в атаку. Праворуч нього — матрос з протитанковою гранатою та гвинтівкою, ліворуч — матрос напівлежма готується кинути зв'язку гранат. Завершують композицію скульптури двох матросів: один з них з автоматом у руці твердо стоїть на широко розставлених ногах, міцно тримаючи за руку свого пораненого товариша, котрий спирається на його плече. Пам'ятник розрахований на круговий огляд, що дає змогу простежити розвиток сюжетів скульптурних груп та ознайомитися з написами на обеліску [1023].

Гліб Юхимець.

390. ПАМ'ЯТНИК МУЧЕНИКАМ НАЦИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ, 1995 (мист.). Харківське шосе. На розі з вул. Сімферопольською. Автори — ск. В. Зноба, арх. О. Литвинов. Вис. скульптури — 5,0 м, кургану — 2,2 м.

Пам'ятник поєднує символіку з конкретно-сюжетною мотивацією, піднесеною на рівень гуманістичного узагальнення. На кургані, що прозоро натякає на Голгофу, встановлено різьблену з каменя постать полоненого й немов розп'ятого чоловіка з оголеним торсом, що перегукується з євангельською історією життя Христа. Ідея спокутування гріхів людства, запозичена авторами з христології і переведена в антинацистський контекст, актуалізує пафос безсмертя подвигу загиблих у 2-й світовій війні мучеників, які опинилися між жорнами двох смертоносних державно-політичних систем геноциду — гітлеризму і сталінізму. Хрест не зображений, але він прочитується у типовій канонічно-композиційній схемі «Розп'яття», де терновий вінець метаморфозується у бронзовий колючий дріт концтаборів, що охоплює ноги в'язня й утворює горизонталь поміж піднятих рук. Пластично постать побудовано на поєднанні об'ємного тривимірного моделювання з графічно-рельєфним, площинним розподілом мас, внутрішніх контурів і загальним силуетом, який має чітку фронтальну зорієнтованість. По лінії осі пам'ятника, біля підніжжя кургану вмонтовано дошку з текстом присвяти. У пам'ятникові реалістичний пластичний вислів поєднано з поглибленим психологізмом портретної характеристики, що притаманне як станковій, так і монументальній пластиці В. Зноби.

Марина Протас.

391. ПАМ'ЯТНИК ОСТРОВСЬКОМУ М. О., 1971 (мист.). Пл. Солом'янська. У сквері. Встановлений на цьому місці 1978 після реконструкції площі (раніше стояв неподалік — на просп. Повітрофлотському). Автори — ск. В. Клоков, архітектори А. Горяєв, Г. Одинець. Вис. скульптури — 1,2 м, постаменту — 2,2 м.

Островський Микола Олексійович (1904—36) — письменник, учасник громадянської війни на боці більшовиків. 1921—22 працював у Головних залізничних майстернях у Києві помічником електромонтера, секретарем комсомольської організації, у жовтні—грудні 1921 — у Боярці Києво-Святошинського р-ну на будівництві вузькоколійки до Києва. Пізніше, прикутий важкою хворобою до ліжка, написав романи «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурею», широко пропаговані в СРСР як зразки героїчної прози соціалістичного реалізму. Ім'ям М. Островського названо вулицю і провулок у Києві.

Бронзову напівпостать М. Островського встановлено на прямокутному гранітному постаменті. Ледь піднесена вгору і динамічно повернута праворуч голова з відкинутим назад густим волоссям, накинута на праве плече солдатська шинель, розкрита книга та дуло гвинтівки, покладені на зігнуту ліву руку, яка спирається на постамент, надають образові романтичності і водночас літературно-оповідного характеру, що підкреслюється й реалістичною пластикою. На чоловій частині постаменту накладними бронзовими літерами стилізований під факсиміле підпис письменника, нижче — дати життя [1024].

Ніна Коваленко, Галина Скляренко.

391. Пам'ятник М. Островському.

392. Пам'ятник М. Островському.

392. ПАМ'ЯТНИК ОСТРОВСЬКОМУ М. О., 1978 (мист.). Просп. Повітрофлотський, 35. Перед входом до навчального корпусу Київського електромеханічного технікуму залізничного транспорту ім. М. Островського, звернений до проспекту. Автори — ск. А. Харечко, арх. А. Ігнащенко. Розміри: вис. скульптури — 4,0 м, п'єдестал — 2,20 × 1,10 × 1,10 м.

Островський Микола Олексійович (1904—36) — письменник, учасник громадянської війни на боці більшовиків.

Бронзову фігуру М. Островського встановлено на прямокутному гранітному п'єдесталі. Композиція скульптури на повний зріст підкреслено динамічна: письменник зображений із високо піднятими руками, в яких він тримає палаюче полум'я, права нога різко висунута вперед, за спиною, наче від пориву вітру, розвіваються поли довгої шинелі. При збереженні портретних рис обличчя, образ має метафоричний зміст, що підсилюється експресивністю пластики. Пам'ятник розрахований на круговий огляд [1025].

Галина Скляренко.

393. ПАМ'ЯТНИК ПАВЛОВУ І. П., 1951 (мист.). Вул. Фрунзе, 103. На території Першого лікувально-діагностичного та науково-педагогічного психіатричного центру ім. І. Павлова. Встановлений з ініціативи та коштом співробітників лікарні. Автор — ск. І. Кавалерідзе. Заг. вис. — 3,2 м, погруддя — 1,0 м, постаменту — 2,2 м.

Павлов Іван Петрович (1849—1936) — фізіолог, акад. Імператорської Санкт-

393. Пам'ятник І. Павлову.

Петербурзької АН (з 1907), основоположник фізіології вищої нервової діяльності, лауреат Нобелівської премії (1904).

Пам'ятник І. Павлову формально є прикладом експонування на пленері станкового портрета і завдяки цьому вирізняється інтимною камерністю. Бетонне погруддя встановлено на цегляному тинькованому трирівневого профілю постаменті, на якому вмонтовано мармурову дошку з прізвищем вченого та датами його життя. Оточений квітником [1026]. *Марина Протас.*

394. ПАМ'ЯТНИК ПАРАДЖАНОВУ С. Й., 1997 (мист.). Просп. Перемоги, 44. На території Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, на майданчику біля одного з центральних корпусів. Автор — ск. Б. Мазур. Розміри: вис. пам'ятника — 3,5 м, постамент — 0,66 × 0,56 × 0,56 м.

Параджанов Сергій Йосипович (1924—90) — кінорежисер, народний артист УРСР (з 1990). З Україною пов'язана значна частина творчої біографії митця. Працював на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Створив фільми: «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі — 1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961), «Квітка на камені» (1962, у співавт.), «Тіні забутих предків» (1965). Написав сценарії фільмів «Етюди про Врубеля», «Лебедине озеро. Зона» (разом з Ю. Ільєнком; обидва — 1989). Заарештований 1973, звільнений 1977. Мешкав у Києві на просп. Перемоги, 1 (див. ст. 36).

Бронзову архітектурно-скульптурну композицію встановлено на прямокутному бронзовому постаменті та бетонному стилобаті. Три гранчасті колони підтримують скульптурний рельєф, у загальному абрисі якого вгадуються мотиви класичної архітектури: арка, волюти іонічного ордера та ін. У центрі — горельєфний портрет С. Параджанова, що відтворює риси його зовнішності (високе відкрите чоло, насуплені брови, густа коротка борода). Скульптура відзначається реалістичністю образного вирішення та деталізацією пластики. Під горельєфом в аркових нішах вміщено погрудні портретні зображення головних персонажів фільму «Тіні забутих предків» Івана та Аннички, ролі яких зіграли Л. Кадочникова та І. Миколайчук. З тильного боку в скульптурній частині пам'ятника зображено жінку в середньовічному вірменському вбранні та хлопчика у довгій сорочці — персонажів фільмів С. Параджанова «Колір граната» (1969) та «Ашик Керіб» (1988). Композиція пам'ятника розрахована на круговий огляд. На постаменті на бронзовій накладній полірованій дошці — присвятний напис [1027]. *Галина Скляренко.*

395. ПАМ'ЯТНИК ПАТОНУ Б. Є., 1982 (мист.). Вул. Б. Хмельницького, 15/55. Серед зеленого партеру скверу перед будинком Національного науково-природничого музею НАНУ. Автори — ск. О. Скобликов, архітектори І. Седак, О. Седак. Вис. погруддя — 1,15 м, постаменту — 2,5 м.

Споруджений згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 червня 1966, за якою пам'ятники-погруддя встановлювалися на батьківщині двічі Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці.

Патон Борис Євгенович (нар. 1918) — вчений у галузі металургії і технології металів, акад. АН СРСР (з 1962), акад. (з 1958), президент АН УРСР (з 1962), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969,

395. Пам'ятник Б. Патону.

394. Пам'ятник С. Параджанову.

1978), перший Герой України (1998), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Директор Інституту електрозварювання АН УРСР (з 1953), президент Міжнародної асоціації академій наук (з 1993). Відзначений Ленінською премією (1957), Державною премією СРСР (1960).

Строго фронтальне бронзове погруддя вченого на прямокутному постаменті з червоного граніту встановлено на дворівневому стилобаті. На постаменті — анотаційний напис бронзовими накладними літерами. За стилістико-типологічними ознаками погруддя є типовим зразком реалістичного мистецтва радянського часу, яке перейняло традиції реалістичної пластики 2-ї пол. 19 ст. Помітне тяжіння автора до гіпертрофованої монументалізації образу, що позбавляє твір природної життєвості. Композиційно пам'ятник пов'язаний з класицистичними рисами архітектурного довкілля, утворюючи цілісний архітектурно-пластичний мікроансамбль [1028]. *Ніна Коваленко, Марина Протас.*

396. ПАМ'ЯТНИК ПЕРСОНАЖАМ П'ЄСИ М. СТАРИЦЬКОГО «ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ», 1999 (мист.). Вул. Десятинна, 14. Навпроти Андріївської церкви, на початку Андріївського узвозу, на місці, де, за сюжетом, розгорталися події п'єси. Автори — скульптори В. Сівко, В. Щур, арх. В. Скульський. Вис. скульптури — 2,25 м, плінта — 0,1 м.

Пам'ятник присвячений персонажам широковідомої п'єси М. Старицького «За двома зайцями» — Проні Прокопівні Сєрковій та Свириду Петровичу Голохвостову. За її мотивами реж. В. Іванов зняв однойменний фільм (1961), що став класикою українського кіно. У фільмі ролі цих літературних героїв виконали актори М. Криницина та О. Борисов, які стали прототипами образів скульптури.

Двофігурну бронзову композицію на низькому плінті встановлено безпосередньо на бруківку вулиці. Зображує сцену освідчення в коханні Свирида Петровича Голохвостова Проні Про-

396. Пам'ятник персонажам п'єси М. Старицького «За двома зайцями».

копівні Сєрковій: герой став перед нею на коліно, лівою рукою, що ліктем притискає букет квітів, потискує простягнуту до нього руку дами. Вона, хвацько зігнувши праву руку, притримує складки довгого плаття, на голові — примхливий високий капелюшок з великим бантом.

Розрахований на круговий та близький огляд пам'ятник відзначається реалістичною пластикою, ретельною проробкою деталей, відтворенням духу комедійного жанру п'єси та фільму, гротескністю образів їхніх персонажів, які стали невід'ємною частиною української культури [1029].

Галина Скляренко.

397. ПАМ'ЯТНИК ПЕТРОВСЬКОМУ Г. І., 1970 (мист.). Вул. М. Грушевського, 1. На майданчику біля підніжжя пагорба, праворуч будинку Національної парламентської бібліотеки України. Автори — ск. О. Олійник, арх. І. Ланько. Заг. вис. — 4,5 м, напівпостаті — 4,02 м, постаменту — 0,48 м, стилобата — 0,40 м.

Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — більшовицький партійний і радянський державний діяч. Родом з Харкова, працював робітником, з 1895 брав участь у соціал-демократичному русі в Харкові, Катеринославі, Маріуполі, Миколаєві, Донбасі. 1912—14 — депутат 4-ї Державної думи від робітничої курії Катеринославської губ., очолював більшовицьку фракцію, разом з якою був заарештований, до 1917 перебував на засланні у Туруханському краї. Під час революції за дорученням ЦК РСДРП(б) працював в Україні. 1917—19 — нарком внутрішніх справ РСФРР, один з організаторів ВЧК, ініціатор циркуляра про заручників. 1919—38 — голова ВУЦВК, 1920—38 — член Політбюро ЦККП(б)У, 1922—37 — заступник голови ЦВК СРСР, 1937—38 — заступник голови Президії Верховної Ради СРСР. Провідник більшовицької політики в Україні у питаннях української державності, руйнування заможних селянських господарств тощо. З 1940 — заступник директора Музею революції СРСР. 1926 на честь «всеукраїнського старости» м. Катеринослав перейменовано на Дніпропетровськ. Ім'ям Г. Петровського названо вулицю в Києві.

Пам'ятник, виконаний з великих блоків сірого габро, встановлено на низькому стилобаті з чорного полірованого граніту.

Напівпостать зображеного під час виступу Г. Петровського конструктивно пов'язана з постаментом у формі трибуни, у нижній частині полірованого чолового боку якого — анотаційний напис накладними бронзовими літерами. Пластичний образ вирішено в реалістичній манері з лапідарним моделюванням форми, фактурним контрастом шліфованої та рустованої поверхонь. Конструктивність побудови підкреслюється незамаскованими швами гранітних блоків.

Пам'ятник пов'язаний з образним вирішенням архітектурного довкілля, передбачає круговий огляд [1030].

Марина Протас, Петро Тронько.

398. ПАМ'ЯТНИК ПРАЦІВНИКАМ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ, ЗАГИБЛИМ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ, 1997 (мист.). Пл. Солом'янська. У центрі площі, поряд з Національною академією внутрішніх справ України. Автори — ск. В. Чепелик, арх. М. Кислий. Заг. вис. — 7,0 м.

Великий за розмірами скульптурно-меморіальний комплекс, межі якого визначені транспортними маршрутами. Головний елемент — вирізьблена з брил сірого граніту скульптура жінки на квадратному постаменті з такого ж матеріалу. Вона зображена уклінною із скорботно притиснутими до підборіддя руками. Силует постаті формує велика важка хустка, яка огортає її майже до половини. Пластичне вирішення відзначається лаконічністю композиції, узагальненістю пластичних форм, пророблених великими площинами. Перед

397. Пам'ятник Г. Петровському.

скульптурою лежить відлите з бронзи ґроно винограду на постаменті, на чоловому боці якого напис бронзовими накладними літерами: «Мужності, вірності працівників МВС України». Ліворуч та праворуч від пам'ятника двома рядами встановлені сірі гранітні плити умовних поховань з прізвищами загиблих. На першій з них присвятний напис. Майдан навколо пам'ятника забрукований гранітними і бетонними квадратними плитами.

Галина Скляренко.

399. ПАМ'ЯТНИК ПУШКІНУ О. С., 1899 (мист.). Вул. Суворова, 1. Перед головним входом в будинок Українського транспортного університету. Звернений до вулиці. Автори — ск. Р. Бах, каменяр А. Скіавоні. Заг. вис. — 3,1 м (погруддя — 0,6 м, колона — 2,5 м).

Споруджений з ініціативи учнів П'ятої Києво-Печерської гімназії (див. ст. 459.)

398. Пам'ятник працівникам органів внутрішніх справ, загиблим під час виконання службових обов'язків.

та їхніх батьків, які зібрали добровільні пожертви на нього. Погруддя відлите в Санкт-Петербурзі фірмою Берто. Базальтову колону, що лежала біля Золотих воріт, Міська дума дозволила взяти під постамент. Її обробив місцевий каменяр. Відкритий 26 травня 1899 під час святкування у Києві 100-річчя від дня народження Пушкіна Олександра Сергійовича (1799—1837) — письменника, основоположника нової російської літератури. Приїздив до Києва 1821, враження від міста відображені в його творчості.

Бронзове погруддя поета встановлене на шестигранній чорній базальтовій колоні з профільованим підмурком та завершенням з білого мармуру. Відзначається фронтальною композицією, класичним оплічним зрізом фігури, ретельним відтворенням рис зовнішності. Техніка бронзового лиття передає реалістичність пластики. Ясність композиції, стриманість художнього образу, гармонійне співвідношення скульптури і постаменту надають пам'ятнику класичного звучання. На чоловому боці постаменту — чорна мармурова дошка з викарбуваним золотими літерами присвятним написом [1031].

Олена Говдя, Михайло Рибаков.

400. ПАМ'ЯТНИК ПУШКІНУ О. С., 1937, 1959 (мист.). Вул. Чорновола, 37. У дворі гімназії № 153 ім. О. Пушкіна. Відлитий 1937 на заводі ім. Комінтерну у Харкові до 100-річчя від дня смерті поета, встановлений у Києві 1959. Автор — ск. Л. Блох. Вис. погруддя — 0,55 м, постаменту — 2,0 м.

Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) — поет, фундатор нової російської літератури. Відвідав Київ 1821, де зустрічався з майбутніми декабристами, написав вірші «Морский берег», «Муза». Ім'ям О. Пушкіна названо вулицю і парк у Києві.

Чавунне погруддя поета встановлено на постаменті, облицьованому полірованими плитами з темно-зеленого каменю. Стримані форми пластики відзначаються класичною завершеністю, переконливо передають портретні риси поета. У лівій нижній частині погруддя на металевій таблиці вигравірувано присвятний напис. Праворуч на зрізі погруддя і тильному боці — анотаційні написи [1032].

Галина Скляренко.

399. Пам'ятник О. Пушкіну.

400. Пам'ятник О. Пушкіну.

401. Пам'ятник І. Рєпіну.

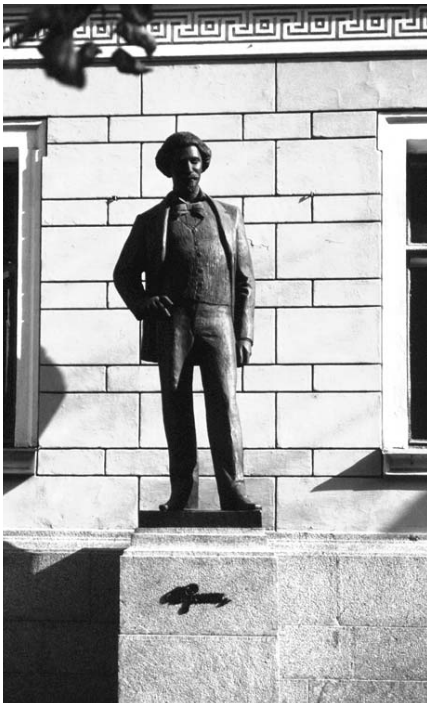

401. ПАМ'ЯТНИК РЄПІНУ І. Ю., 1984 (мист.). Вул. Терещенківська, 9. Перед входом до Київського музею російського мистецтва, де зібрана одна з найкращих в Україні колекція картин митця. Звернений до вул. Терещенківської (у 1955—92 — вул. Рєпіна) та парку ім. Т. Шевченка. Автор — ск. О. Комов. Вис. скульптури — 2,5 м, постаменту — 1,47 м. Пам'ятник подарований місту правлінням Спілки художників СРСР з нагоди 1500-річного ювілею заснування Києва.

Рєпін Ілля Юхимович (1844—1930) — художник, дійсний член санкт-петербурзької Імператорської АМ (з 1893), її професор (1894—1907), член Товариства передвижників (з 1878). Родом з України. 1867, 1876—77 жив у Чугуєві, 1880 і 1882 приїздив до Києва. Українська тематика знайшла відображення у багатьох творах митця, який приятелював з відомими діячами української культури, підтримував діяльність рисувальних шкіл у Києві (М. Мурашка), Харкові (М. Раєвської-Іванової), Одесі.

Бронзову постать митця на повний зріст встановлено на невисокому постаменті зі світло-сірого граніту, на чоловому боці якого стилізований під факсиміле підпис І. Рєпіна. Пам'ятник відтворює стан цілковитої захопленості митця творчим задумом. Водночас скульптор підкреслив його зібраність, внутрішню напругу. Цьому значною мірою сприяє манера ліплення. Опуклі об'єми криють у собі енергію пульсування думки. Проробляючи деталі, автор розраховував на сприйняття їх з близької відстані. Про це свідчить моделювання обличчя, досить деталізованого та конкретного, покликаного передати і риси зовнішності молодого Рєпіна, і його вдачу, і швидкоплинні переживання. *Дмитро Степовик.*

402. ПАМ'ЯТНИК РЕПРЕСОВАНИМ МИТЦЯМ, 1996 (мист.). Вул. Смирнова-Ласточкіна, 20. У сквері на території Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, звернений до вулиці. Автори — ск. Б. Довгань, арх. Ф. Юр'єв. Вис. скульптури — 1,9 м, постаменту — 0,40 м.

Бронзову постать жінки встановлено на ступінчастому сірому постаменті з полірованих та неполірованих гранітних плит. Композицію скульптури вирішено за принципом рельєфу: її сплощений об'єм розгорнутий вздовж вулиці. Голова жінки схилена до лівого плеча, на яке спадає густе довге волосся, в лівій руці, що ледь спирається на коліно зігнутої лівої ноги, вона тримає палітру, в правій — пензель. Пластика скульптури поєднує реалістичність задуму, узагальненість просторового вирішення, орнаментальність проробки складок довгої сукні. Жіноча постать трактована як метафоричний образ Музи, Скорботи, Творчості.

У загальній побудові пам'ятника врахо-

402. Пам'ятник репресованим митцям.

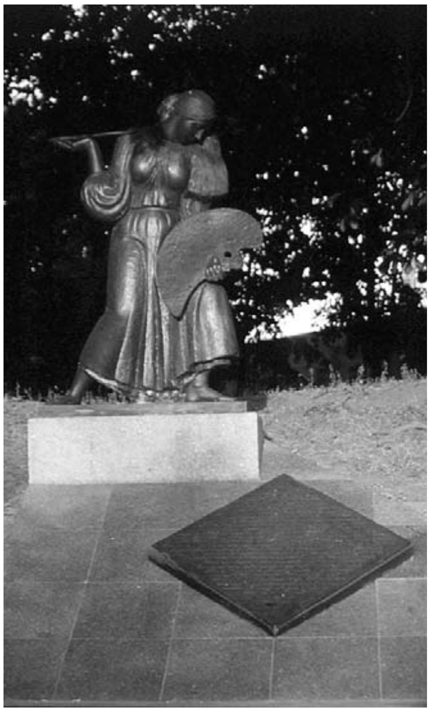

вано складний рельєф місця, де він розташований — схил скверу, зелень якого є тлом, надає йому камерного характеру. На сірих полірованих брилах граніту — бронзова плита у формі ромба з присвятним написом та прізвищами митців — жертв більшовицького терору, загалом — понад 40 імен (М. Бойчук, С. Гіляров, А. Горська, Д. Дяченко, Ф. Ернст, М. Касперович, Г. Коваленко, Н. Коцюбинська, Є. Кузьмін, Ю. Михайлів, О. Мурашко, С. Налепинська-Бойчук, Є. Спаська, Я. Струхманчук, М. Філянський, Ф. Шміт та ін.). Ліворуч, на вертикальному боці постаменту, вмонтовано бронзову дошку з написом: «Від Спілки художників України. 1996». Пам'ятник має камерний характер, розрахований на близький огляд [1033]. *Галина Скляренко.*

403. ПАМ'ЯТНИК САГАЙДАЧНОМУ П. К., 2001 (мист.). Пл. Контрактова. В сквері на перетині з вул. П. Сагайдачного, звернений до площі. Автори — ск. В. Швецов (за участю скульпторів Б. Крилова, Е. Кунцевича, О. Сидорука), архітектори М. Жариков, Р. Кухаренко (за участю Ю. Лосицького). Заг. вис. — 5,5 м, п'єдесталу — 1,5 м.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ? — 1622) — політичний діяч, гетьман українського реєстрового козацтва. Народився в с. Кульчицях поблизу Самбора (тепер Львівська обл.) в шляхетській родині. Освіту здобув в Острозькій школі. З 1601 перебував у Запорозькій Січі. Очолював ряд вдалих походів на Оттоманську Порту і Кримське ханство, 1618 брав участь у поході польського королевича Владислава на Москву. Дбав про розвиток національно-освітнього руху в Україні. 1620 разом з усім

403. Пам'ятник П. Сагайдачному.

Військом Запорозьким вступив у Київське братство, титар Києво-Братського училищного монастиря (згодом — Богоявленського), дбав про розвиток Братської школи, заповів їй частину свого майна. Помер від тяжких поранень після переможної битви польсько-українського війська над турками під Хотином (1621). Був похований на території Братського Богоявленського монастиря (1935 могилу знищено). Ім'ям П. Сагайдачного названо вулицю в Києві.

Споруджений за постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1995 на доброчинні кошти, у т. ч. мешканців с. Кульчиці.

Бронзовий монумент на сірому гранітному п'єдесталі у формі природної брили з м'яко заокругленими кутами встановлено у центрі спеціально забрукованого невеличкого майданчика на невисокому штучному земляному пагорбі. Гетьман зображений верхи на коні. Права рука його, піднята в енергійному жесті, тримає булаву — символ влади, ліва — стримує коня за повід. Постать ледь повернена, що підкреслено рухом довгого плаща з динамічними складками за спиною. Загальне реалістичне трактування скульптури доповнене ретельно відтвореними деталями одягу, військових аксесуарів (на голові гетьмана — висока шапка, на правому боці — сагайдак зі стрілами) та парадною збруєю коня. Композиція відзначається динамічністю силуету, образно-пластичне вирішення передбачає можливість огляду як з близької, так і далекої відстані — з перспективи вул. П. Сагайдачного.

На земляному пагорбі перед пам'ятником вмонтовано сіру гранітну плиту з викарбуваним гербом гетьмана та його іменем. З протилежного боку пагорба розміщено другу подібну плиту з анотаційним написом про авторів і виконавців, дату відкриття [1034]. *Галина Скляренко.*

404. ПАМ'ЯТНИК св. КНЯГИНІ ОЛЬЗІ, 1911, 1996 (мист.). Пл. Михайлівська. Неподалік Михайлівського Золотоверхого монастиря. Оточений литими чавунними ґратами на гранітних стовпах. З чолового боку має парадний підхід з напівциркульними сходами. Над відтвореним 1996 пам'ятником працював авторський колектив: архітектори О. Андреєв, Р. Кухаренко, Ю. Лосиць-

404. Пам'ятник св. княгині Ользі.

кий, скульптори М. Білик, О. Дяченко, В. Сівко, В. Шишов за участю В. Вінайкіна та Р. Синька. Заг. пл. монумента — 9,2 × 4,51 м; вис. постаті княгині Ольги —3,50 м, бічних скульптур — 2,73 м, постаменту — 2,45 м, стилобата — 2,0 м.

Є відновленням чотирифігурної композиції — постатей святих княгині Ольги, апостола Андрія Первозванного та перших слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, встановленої на цьому місці 1911. Пам'ятник було споруджено з ініціативи Київського відділу Російського військово-історичного товариства як перший об'єкт запропонованого ним місту історико-мистецького комплексу «Історичний шлях» — алеї від Михайлівського Золотоверхого до Софійського монастиря зі скульптурами великих київських князів Олега, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, княгині Ольги і давньоруського літописця Нестора, князів Данила Галицького і К. Острозького, митрополита Петра Могили, письменника і церковного діяча Феофана Прокоповича, лікаря М. Пирогова, російських царів Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни та ін. Взірцем слугувала відома «Алея героїв» у саду Тірґартен у Берліні. При розробці проекту «Історичного шляху» ставилося за мету вшанувати пам'ять великих правителів і діячів та найвизначніші історичні події, пробудити у суспільстві інтерес до минулого. Було створено спеціальну Комісію зі спорудження комплексу на чолі з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором Ф. Треповим, яка розпочала діяльність у листопаді 1910, сформовано три підкомісії: історичну, будівельну та організаційну. Першою пожертвою на будівництво комплексу стали 10 тис. крб., цільово виділені імператором Миколою II на пам'ятник княгині Ользі, тому його спорудили першим. Значну суму подарував підприємець О. Терещенко. За дорученням товариства концепцію пам'ятника розробили вчені В. Завитневич, М. Довнар-Запольський і Г. Павлуцький. У ній передбачалось обабіч постаті княгині Ольги поставити фігури апостола Андрія Первозванного з хрестом і просвітителів Кирила й Мефодія з Євангелієм, які благословляють княгиню; на горельєфі пропонувалося відтворити художніми засобами її мандрівку у Константинополь і захоплення великокнязівськими дружинами м. Іскоростеня (тепер м. Коростень). Таке вирішення не задовольнило громадськість міста, оскільки акцент робився на особі Ольги передусім як на святій. Опоненти вважали необхідним перенести наголос на вшанування Ольги як визначної державної діячки, котра зберегла державну єдність Русі, а її прилучення до християнської віри трактували як другорядний факт. Думський комітет також висловився проти запропонованого проекту. Однак напередодні приїзду в Київ імператора Миколи II на відкриття пам'ятника Олександрові II (був встановлений поряд з Купецьким зібранням) військово-історичне товариство звернулося до Думи з пропозицією терміново спорудити запропонований пам'ятник з бетону з мармуровим наповнювачем, доки не буде зібрано гроші на бронзовий. Загальне керівництво роботами покладалося на ск. Ф. Балавенського, архітектором призначено В. Рикова. Постаті княгині Ольги, Кирила й Мефодія виконав ск. І. Кавалерідзе, Андрія Первозванного — ск. П. Сніткін за власними ескізами, схваленими думським комітетом. Всі скульптури з'єднувалися низьким суцільним бар'єром, який утворював напівкруглу лаву.

Відкриття першого монументального скульптурного пам'ятника, зведеного в Києві українськими митцями, відбулося 4 вересня 1911 у присутності імператора Миколи II. Він одразу став одним із символів міста і святинею для прочан. 1919 постать княгині Ольги демонтували, на її місце встановили погруддя Т. Шевченка роботи ск. Б. Кратка; бічні скульптури було зашальовано. 1920 погруддя Т. Шевченка зняли. 1932 зруйновано п'єдестал з огорожею. 1935 знято бічні постаті.

1995—96 пам'ятник відновлено з ініціативи Київської міської Ради народних депутатів. У ході робіт проведено археологічні дослідження навколишньої території на чолі з В. Харламовим, під час яких знайдено фрагменти постаменту і скульптури княгині Ольги. Відкриття нового монумента відбулося 25 травня 1996 під час святкування Дня Києва.

Пам'ятник — чотирифігурна композиція з трьома окремими п'єдесталами, концепція якого символізує поняття: держава, наука, релігія. У центрі велична постать св. Ольги (бл. 910—969) — київської княгині (944—964) після загибелі її чоловіка — князя Ігоря. Правила Руссю до змужніння сина Святослава. Зробила великий внесок у консолідацію східнослов'янських племен. Впорядкувала збирання данини, організувала опорні пункти центральної влади на місцях, чим зробила важливий крок на шляху до формування давньоруської державності. Під час відвідання Константинополя у 946 (або 957) Ольга прийняла християнство, за що була канонізована православною церквою (1547).

Постать св. княгині Ольги стоїть на постаменті, що складається з двох блоків. На верхньому — присвята княгині (цитата з літопису), на нижньому — бронзова таблиця із зображенням архангела Михаїла й анотаційним написом про історію пам'ятника.

Ліворуч на постаменті — постать св. Андрія Первозванного, брата апостола Петра, з яким він, згідно з Євангелієм від Матфея, ловив рибу в Капернаумі, на Галілейському озері, коли Христос покликав його йти за ним. Відповідно до Євангелія від Іоанна, Андрій став одним з учнів Іоанна Хрестителя ще раніше од свого брата, і був покликаний Христом на Йордані (звідси ім'я Первозванний). Разом з братом проповідував християнство на території майбутньої Русі. За літописом, у I ст. зупинився на горах київських, поставив там хрест і провістив славу майбутньому місту.

Апостол стоїть, спершись на посох, і правицею вказує на гори, де має постати Київ. На постаменті напис — цитата з літопису з пророкуванням апостола.

Праворуч від княгині Ольги — брати Кирило (світське ім'я — Константин; 826 або 827—869) і Мефодій (світське ім'я, ймовірно, Михаїл; бл. 815—885) — слов'янські просвітителі (родом із Солуні; тепер Грецька Республіка), апостоли, які уславилися зміцненням і поширенням християнства, започаткували слов'янську писемність і літературу. Св. Кирило — творець слов'янської абетки.

Пластичне вирішення зображень солунських братів неординарне: Мефодій стоячи читає розгорнений сувій, Кирило у чернечому одязі сидить і пише абетку. На постаменті анотаційний напис. Скульптури і плінти виготовлено з італійського каррарського мармуру кар'єру Мікеланджело, постаменти й майданчик зі сходами — з сірого українського граніту. На зворотньому боці пам'ятника вмонтовано три бронзові анотаційні таблиці з інформацією про історію спорудження, його авторів, учасників і спонсорів відновлення.

За неокласицистичним проектом у дусі тенденцій мистецької ситуації межі століть (проект набув якості ексклюзивного, оскільки робився у дуже стислі строки), вперше виконана з мармуру скульптурна частина пам'ятника зберігає домінантну позицію в ансамблі пл. Михайлівської. Постаті святих апостола Андрія, княгині Ольги й рівноапостольних Кирила і Мефодія поєднано у цілісну композицію невеликою кулісою муру, яка відокремлює його від загального об'ємно-просторового середовища міста й тим композиційно фіксує головну — фасадну — точку його сприйняття. Скульптури уособлюють етапи поширення в геокультурному просторі країни світової релігії — християнства, символізуючи важливі історичні події духовної еволюції народу.

У масштабному зіставленні постать княгині Ольги більша від зображень апостолів, які її фланкують. Вона є ідейно-композиційним і потужним емоційним акцентом ансамблю. Її узагальнений, але напружено-психологіч-

405. Пам'ятник Г. Сковороді.

ний образ втілює ідею державотворення. Це акцентується портретною характеристикою княгині та її жестами — права рука торкається наперсного хреста, ліва у вольовому напруженні стискає туніку. Характер композицій, що зображують Кирила і Мефодія, Андрія Первозванного, віддзеркалює дух неокласицизму.

Обраний за основу ренесансний тип композиційно-пластичного вирішення пам'ятника вдало пов'язаний з візантійсько-слов'янським декоруванням його архітектурних частин, зокрема кулісних орнаментальних мармурових плит, елементів одягу княгині тощо. Ренесансні та візантійські стилістико-типологічні риси пам'ятника були обумовлені національно-романтичними ідеями українського неокласицизму в скульптурі поч. 20 ст. [1035].

Василь Галайба, Руслан Кухаренко, Марина Протас.

405. ПАМ'ЯТНИК СКОВОРОДІ Г. С., 1976 (мист.). Пл. Контрактова. У сквері на площі, звернений до комплексу колишнього Братського Богоявленського монастиря, частину якого тепер займає Національний університет «Києво-Могилянська академія». Автори — ск. І. Кавалерідзе, арх. В. Гнєздилов. Вис. скульптури — 5,0 м, постаменту — 0,4 м.

Сковорода Григорій Савич (1722—94) — філософ, просвітитель, письменник, музикант, співак. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, де навчався 1734—53 (з перервами). 1741—44 — співак придворної капели в Санкт-Петербурзі. 1745—50 перебував за кордоном. Викладав поетику у Переяславському (1751) та Харківському (1759—68) колегіумах, працював домашнім учителем. 1764 і 1770 відвідав Київ. З 1769 упродовж 25 років вів життя мандрівного філософа. Широко відомі його поетичні збірки «Сад божественних пісень» (1753—85), «Байки харківські» (1774), філософські трактати «Дві бесіди», «Алфавіт світу», «Діалоги» та ін. Творчість Г. Сковороди мала великий вплив на українську і російську філософію 19—20 ст., на розвиток української літератури і поетики. Ім'ям Г. Сковороди названо вулицю в Києві.

Бронзову постать Г. Сковороди на повний зріст встановлено на низькому постаменті з чорного полірованого граніту. На його чоловому боці викарбувано анотаційний напис. Філософ зображений як мандрівник, що босоніж прийшов здалека в Київ і з благоговінням дивиться на свою альма-матер. Струнка худорлява посать у довгій свитці, полотняна торбинка з убогим скарбом, притиснута правою рукою до грудей, дають уявлення про його аскетичне життя. Образ розкривається не стільки через зовнішні атрибути, як через внутрішню психологічну насиченість. У пам'ятникові втілено характерні особливості монументального психологічного портрета. У спокійних рисах молодого, проте вже трохи стомленого життям обличчя, у відкритому погляді, у жесті рук передано вдачу врівноваженої, мудрої і самозаглибленої людини. Композиційна чіткість скульптури поєднується з ретельністю проробки окремих деталей, старанністю моделювання кожної форми, бездоганними пропорціями об'ємів і мас, стриманою експресивністю манери ліплення. Вдало використано тектонічні особливості бронзи. Спокійні ритмічні об'єми м'яко переходять один в один. Гладенькі поверхні нагадують фактуру грубошерстої тканини (зокрема у моделюванні верхнього одягу). У відтворенні інших деталей використано різноманітні напливи бронзи, зернисті поверхні або щільно заокруглені маси. Деталі, як і весь пам'ятник, доступні для огляду з близької відстані, оскільки скульптуру встановлено на низькому постаменті [1036].

Сергій Карамаш, Дмитро Степовик.

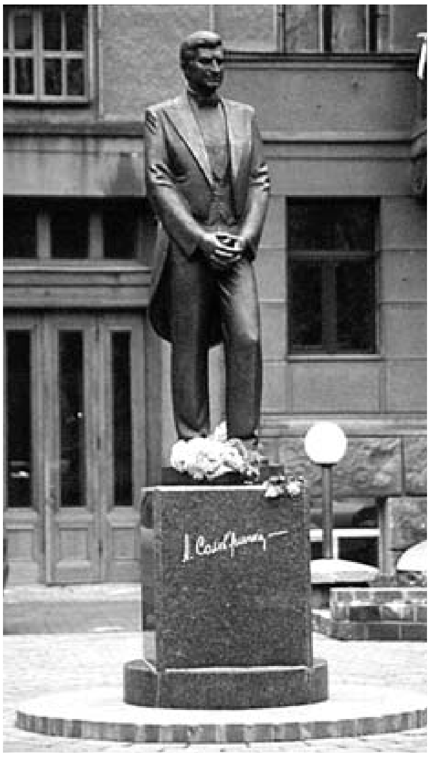

406. Пам'ятник А. Солов'яненку.

406. ПАМ'ЯТНИК СОЛОВ'ЯНЕНКУ А. Б., 2001 (мист.). Вул. Інститутська, 16. У невеликому, спеціально облаштованому сквері біля будинку, в якому співак мешкав останні роки життя. Автори — ск. М. Рапай, арх. В. Дормідонтов. Розміри: вис. скульптури — 1,8 м, постаменту — 0,6 × 0,75 м.

Солов'яненко Анатолій Борисович (1932—99) — оперний співак, народний артист СРСР (з 1975). У 1965—93 — соліст Київського академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, 1977—78 співав у «Метрополітен-опера» (США). Багато гастролював у країнах Європи й Америки. Мешкав у Києві також на вул. Січневого повстання, 26-а.

Бронзову скульптуру митця, звернену до вулиці, встановлено на чотирикутному постаменті з темного граніту. На чоловому боці постаменту викарбуваний стилізований під факсиміле підпис співака. А. Солов'яненко зображений на повний зріст у концертному фраці, строгому жилеті із краваткою-метеликом. Урочиста фронтальність композиції підкреслена опущеними у традиційному для співака жесті рук із переплетеними пальцями та легким рухом виставленої вперед і зігненої в коліні лівої ноги. Невеликі розміри скульптури, яка органічно вписується в навколишнє архітектурне середовище, реалістична пластика, що ретельно відтворює риси зовнішності, гладенька класична обробка бронзової поверхні надають образові художньої переконливості, цілісності, стриманої емоційності.

Галина Скляренко.

407. ПАМ'ЯТНИК СПІВРОБІТНИКАМ І СТУДЕНТАМ КИЇВСЬКОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ, ЗАГИБЛИМ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, 1979 (мист.). Просп. Перемоги, 82. У сквері навпроти навчального корпусу Національного медичного університету ім. О. Богомольця, фронтально орієнтований на нього. Автори — ск. С. Андрейченко, арх. В. Богдановський. Вис. стели — 4,5 м, скульптури — 3,2 м, стилобата — 0,3 м.

Пам'ятник має дві архітектурно-пластичні (вертикальну і горизонтальну) складові, поєднані загальним стилоба-

407. Пам'ятник співробітникам і студентам Київського медичного інституту, загиблим у Великій Вітчизняній війні.

408. Пам'ятник М. Стражеску.

том з червоного граніту. Головною образно-композиційною домінантою є вертикальна, облицьована плитами червоного граніту стела у вигляді муру, на тлі якого — бронзова постать хірурга, що готується до операції. Ситуацію фронтового шпиталю вмотивовують асоціативно-змістові пластичні елементи — солдатські чоботи, медичний халат, шапочка, маска на обличчі, характерний жест піднятих і готових діяти рук у хірургічних рукавичках. Крім фабульної жанровості життєва переконливість реалістично трактованої постаті підсилюється відсутністю постаменту, за який править індивідуальний для цієї частини композиції стилобат з плитою, на якій напис-присвята накладними бронзовими літерами.

Перед написом у колі з бронзового вінка, зсередини зірки палає Вічний вогонь. Ліворуч від головної частини пам'ятника встановлено горизонтальну прямокутну мідну стелу з рельєфним зображенням дівчини-санітарки, котра під час бою рятує пораненого. Пам'ятник — типовий зразок монументальної скульптури 1970-х рр., в якій поєднуються риси агітаційної плакатності, суто авторське розуміння пластично-конструктивних співвідношень у розкритті головної теми і станковий принцип композиційно-образної побудови. Твір просторово і семантично пов'язаний з дендропарковим середовищем, завдяки чому він має нетрадиційне «інтимізоване» вирішення, позбавлене типової для тогочасної радянської скульптури офіційної помпезності. Розташований навпроти навчального закладу, пам'ятник створює насичене емоційно-силове поле, втілюючи ідею перемоги гуманізму та милосердя. *Марина Протас.*

408. ПАМ'ЯТНИК СТРАЖЕСКУ М. Д., 1977 (мист.). Вул. Народного ополчення, 5. Біля входу до будинку Українського науково-дослідного інституту кардіології (заснований М. Стражеском і названий його ім'ям), звернений до вулиці. Автори — ск. І. Шаповал, арх. І. Шемседінов. Вис. напівпостаті — 1,35 м, постаменту — 3,50 м, цоколю — 0,6 м, стилобата — 0,15 м.

Споруджений з нагоди 100-річчя від дня народження Стражеска Миколи Дмитровича (1876—1952) — вченого, лікаря-терапевта, педагога, клініциста, акад. АН УРСР (з 1934) та АН СРСР (з 1943), дійсного члена АМН СРСР (з 1944), заслуженого діяча науки УРСР (з 1934), Героя Соціалістичної Праці (1947). Президією НАНУ засновано премію ім. М. Стражеска (1994). В інституті створено меморіальний музей вченого. Мешкав у Києві на вулицях Володимирській, 48-а (див. ст. 72. 21) та Ярославів Вал, 5. Ім'ям М. Стражеска названо вулицю в Києві.

Пам'ятник — бронзовий, майже поясний портрет на металевому постаменті, зусібіч облицьованому лабрадоритом. Долішня та горішня частини постаменту металеві. Постамент підноситься на двоступінчастому цоколі та низькому стилобаті з лабрадориту. Засобами реалістичної пластики скульптор відтворив портретні риси вченого, який глибоко замислився, правою рукою він торкається щоки, ліва вільно лежить на постаменті, прикриваючи книгу чи записник. На чоловому боці постаменту (накладними металевими літерами) і з тильного боку на цоколі (викарбувано) анотаційні написи [1037]. *Діна Колесникова.*

409. ПАМ'ЯТНИК УШИНСЬКОМУ К. Д., 1974 (мист.). Бульв. Чоколівський. На перехресті з вул. Пітерською, у сквері. Автори — ск. О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко. Заг. вис. — 3,6 м.

Споруджений Педагогічним товариством УРСР з нагоди 150-річчя від дня народження Ушинського Костянтина Дмитровича (1824—71) — педагога, засновника наукової педагогіки і народної школи в Росії та Україні. З 1870 мешкав у Києві на вул. Тарасівській (будинок не зберігся). За його заповітом похований на цвинтарі Видубицького монастиря. Ім'ям К. Ушинського названо вулицю і провулок у Києві.

409. Пам'ятник К. Ушинському.

Бронзове погруддя педагога встановлено на гранітному постаменті у формі чотиригранної зрізаної піраміди та триступінчастому гранітному стилобаті. Ретельно відтворено риси зовнішності — коротка густа широка борода, довге хвилясте волосся, насуплені брови, зосереджений погляд, міцно стиснуті вуста. Реалістична пластика, чітка фронтальність композиції та виразний зріз погруддя, що підкреслює широкі плечі, надають образу внутрішньої напруги, а пам'ятникові в цілому — художньої виразності та переконливості. На чоловому (накладними металевими літерами) і тильному (викарбувано) боках постаменту розміщено анотаційні написи, на зворотньому боці погруддя викарбувано дату спорудження та прізвище скульптора [1038]. *Людмила Миляєва.*

410. Пам'ятник І. Франку.

410. ПАМ'ЯТНИК ФРАНКУ І. Я., 1956 (мист.). Пл. І. Франка. У сквері, біля будинку Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка. Автори — скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, арх. М. Іванченко. Вис. скульптури — 1,65 м, постаменту — 2,85 м, стилобата — 0,38 м.

Споруджено на ознаменування 100-річчя від дня народження Франка Івана Яковича (1856—1916) — письменника, вченого, громадського і політичного діяча. Народився у с. Нагуєвичах Самбірського округу (тепер с. Івана Фран-

ка Дрогобицького р-ну Львівської обл.) у селянській сім'ї. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1893 — доктор філософії. Один із засновників першої української політичної партії — Русько-української радикальної партії (1890), її голова (до 1898). З 1899 — член Української національно-демократичної партії. 1904 відійшов від політичного життя.

1899 обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, в якому очолював філологічну секцію (1898—1901, 1903—12), етнографічну комісію (1898—1900, 1908—13), редагував видання НТШ, у т. ч. «Літературно-науковий вістник» (1898—1907). Видавав журнали «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Народ», «Житє і слово». Співпрацював з багатьма періодичними виданнями — журналами «Зоря», «Правда», «Киевская старина»; газетами «Praca», «Kurjer Lwowski», «Діло» та ін.

Автор бл. 4 тис. літературних, публіцистичних і наукових творів. В їх числі: вірші «Каменярі» (1878), «Вічний революціонер», «Не пора, не пора...» (обидва — 1880), поеми «Іван Вишенський» (1900), «Мойсей» (1905); повісті «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут» (1883), «Для домашнього вогнища» (1897), «Перехресні стежки» (1900); драма «Украдене щастя» (1893); наукові праці «Життя Івана Федоровича та його часи» (1883); «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (т. 1—5 , 1896—1910), «Карпатсько-руське письменство XVII—XVIII вв.» (1900), «Літературна мова і діалекти», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910).

Приїздив до Києва в 1885—86, мешкав у Колегії Павла Ґалаґана (сучасна вул. Б. Хмельницького, 9 і 11), в церкві якої взяв шлюб з О. Хоружинською, бував у пров. Несторівському, 8 та за іншими адресами, де мешкали відомі діячі української науки і культури.

Бронзову напівпостать письменника встановлено на постаменті з червоного полірованого граніту і двоступінчастому стилобаті з того самого матеріалу. В основу образного вирішення покладено думку про творчу особистість, наділену видатними здібностями. Задумливе натхненне обличчя повне напруження, глибокого переживання. Гарно окреслене високе чоло. Ледь схилену голову підтримує біля підборіддя права рука. Добре простежується рух, який фіксується різкими складками тканини рукавів та недбало накинутим пальтом, що спадає з плеча письменника. Чотиригранний постамент з невеликим переднім правобічним кутовим пазом центрує основний об'єм скульптури. Розміри та об'єми постаменту і стилобата виконано у синтезі зі скульптурою в точних і гармонійних пропорціях. Накладними бронзовими літерами на постаменті зроблено анотаційний напис [1039].

Дмитро Степовик.

411. ПАМ'ЯТНИК ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ Б. М., 1888 (мист.). У центрі пл. Софійської. На осі, яка сполучає дзвіниці Софійського собору й Михайлівського Золотоверхого монастиря. Добре вписується в архітектурний ансамбль пл. Софійської, де 23 грудня 1648 кияни зустрічали Б. Хмельницького на чолі козацьких полків, які увійшли в місто через Золоті ворота після перемоги над польським військом під Пилявцями. Автори — ск. М. Микешин, арх. В. Ніколаєв. Заг. вис. — 10,85 м.

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (1595—1657) — гетьман України (з 1648), засновник козацької держави. Під його проводом у ході Визвольної війни українського народу було здобуто перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Батогом (1652) та іншими містами, визволено від військ Речі Посполитої значну територію України. Б. Хмельницький заклав основи формування української держави з демократичною формою правління, увів політико-адміністративний (полковий) устрій, реформував податкову систему, судочинство, створив могутнє козацьке військо, встановив зовнішньополітичні відносини з Польщею, Туреччиною, Швецією, Кримом, завдяки чому Україна дістала міжнародне виз-

411. Фрагмент пам'ятника Б. Хмельницькому.

411. Пам'ятник Б. Хмельницькому.

нання як об'єкт міжнародного права. В умовах боротьби з польською агресією вів переговори з Туреччиною, 1654 підписав з Московським царством міждержавну угоду, т. зв. Березневі статті, якими суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (відносини з Річчю Посполитою і Портою) і обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці. За змістом угода була спрямована на створення конфедеративного союзу проти зовнішнього ворога (проіснувала до укладення 1658 українсько-польського Гадяцького договору). В історичній пам'яті українського народу Б. Хмельницький залишився символом боротьби за національну незалежність і територіальну цілісність України. Ім'ям Б. Хмельницького названо дві вулиці в Києві.

Ідея створення пам'ятника виникла з ініціативи історика, громадсько-політичного діяча М. Костомарова у серед. 19 ст. Монумент мали встановити на сучасній пл. Бессарабській. Після багаторічних клопотань було одержано дозвіл царського уряду на спорудження, створено комітет на чолі з головою Київської археографічної комісії М. Юзефовичем, який почав збирати кошти. Композиція проекту пам'ятника М. Микешина включала постамент у вигляді скелі, на якій височіла постать Б. Хмельницького на коні; під скелею — селянин, запорозький козак, росіянин та білорус; на постаменті — три барельєфи зі сценами Збаразької битви, в'їзду козацького війська на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким у Київ та Переяславської ради. 1869 проект було затверджено, але вилучено скульптурні композиції. 1879 скульптуру відлито в бронзі на санкт-петербурзькому ливарному заводі Берда і перевезено в Київ, де вона кілька років простояла на подвір'ї Присутствених місць, оскільки за браком коштів роботу було припинено до серед. 1880-х рр. Проект постаменту виконав міський арх. В. Ніколаєв, який керував встановленням пам'ятника. Управа Київської фортеці подарувала для постаменту гранітні брили, що залишилися після будівництва ланцюгового моста через Дніпро. 23 червня 1888 відбулося урочисте відкриття пам'ятника.

Бронзову скульптуру вершника встановлено на постаменті у формі пагорба, облицьованого великими брилами сірого неполірованого граніту. Первісно на постаменті були вмонтовані плити з написами: «Волим под царя восточного, православного»; «Богдану Хмельницкому единая, неделимая Россия»: «1654—1888». Їх зняли у 1919 і 1924, вмонтувавши на чоловому боці плиту з написом: «Богдан Хмельницький. 1888». Незабаром після спорудження пам'ятника навколо нього по овалу неправильної форми за проектом арх. В. Ніколаєва було встановлено невисоку чавунну огорожу з класицистичним орнаментом. На заломах вона кріпилася до чавунних стовпів із засkленими ліхтарями у формі зрізаної піраміди. У 1950-х рр. під час реконструкції площі за вказівкою М. Хрущова огорожу зняли. 1998 за нової реконструкції площі її відновлено у первісному вигляді.

Гетьман України зображений верхи на баскому здибленому коні. У правій, відведеній назад руці Б. Хмельницький тримає булаву, якою неначе вказує на північний схід, у напрямку Москви. Реалістичне відтворення рис обличчя гетьмана, деталей одягу, руху здибленого коня доповнюється загальним романтичним трактуванням скульптурного образу, підкресленого динамічністю композиції. Скульптура вирізняється складністю ракурсів і чіткістю контурів, ретельним опрацюванням деталей, які добре сприймаються завдяки невисокому постаменту, що нагадує степову козацьку могилу. Особливо виразний силует коня, граціозний вигин його ніг і шиї. Складки одягу вершника трактовані експресивно й збагачують пластику композиції.

Пам'ятник, розрахований на огляд зусібіч з близької й далекої відстані, став своєрідною емблемою столиці України [1040]. *Микола Кіпоренко, Віра Панашенко, Дмитро Степовик.*

412. ПАМ'ЯТНИК ЧЕКІСТАМ, 1967 (мист.). Пл. Либідська. Посеред скверу (колишня пл. Дзержинського, названа ім'ям голови Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинського). Автори — ск. В. Бородай, арх. А. Ігнащенко. Вис. — 9,5 м.

Присвячений працівникам ВНК (російською — ВЧК, українською — ВУНК, Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами) — репресивного органу радянської влади, створеного у грудні 1917; ВУНК — у грудні 1918. У 1922 ВУНК скасовано і організовано Державне політичне управління УСРР, наступником якого у 1934 став НКВС УСРР (1946 перейменований на Міністерство внутрішніх справ). Функції політичної розвідки виконував КДБ (Комітет державної безпеки, створений у березні 1954). Органи безпеки в Україні вели активну боротьбу за розширення сфер свого впливу, але завжди діяли під жорстоким контролем центру, у тісному альянсі з партійними органами. Вони формували негативне ставлення до всього українського як до «буржуазно-націоналістичного», відігравали провідну роль у становленні думки про тенденції і стан громадського життя, брали участь у придушенні повстанського руху, політичної опозиції більшовицькій партії, фабрикували різного ґатунку «справи», насаджували «контрреволюційні» організації, чинили інші беззаконня.

Зважаючи на те, що в Україні опір режиму існував реально, органи ВУНК — ДПУ—НКВС—КДБ використовувалися комуністичною владою з політичних міркувань для розкриття і знищення опозиційних сил. Особливо небачених масштабів діяльність «червоної інквізиції» досягла у 1936—38 — в період «великого терору» (боротьба з «ворогами народу»), коли в Україні було майже знищено національні інтелігенцію і духівництво. Впродовж 1918—53 сотні тисяч українців було розстріляно чи замордовано в таборах. Зокрема, у кін. 1920-х — на поч. 1930-х рр. за політичними мотивами в Україні репресовано понад 30 тис. громадян, число заарештованих у 1937— 1-й пол. 1938 становило 267,5 тис. осіб, у 1939—41 депортовано із Західної України до 550 тис. мешканців реґіону, в 1944—52 під час боротьби з ОУН—УПА — бл. 213 тис. осіб. З 1 млн. 250 тис. українців, які повернулися з каторжних робіт у Німеччині, 360 тис. відправлено до таборів ГУЛАГу як «зрадників Батьківщини». Процес десталінізації 2-ї пол. 1950—60-х рр. викликав деякі позитивні зрушення у функціонуванні карально-репресивних органів, але все-таки супроводжувався переслідуваннями інакодумців (учасників ОУН—УПА, прочан і священиків УГКЦ, «українських націоналістів», дисидентів та ін.). Терор як форма державного правління припинився разом з крахом радянської тоталітарної системи. Образи чекістів були одними з центральних у системі комуністичної пропаганди як символи чесності, мужності й героїзму, їх зображували у багатьох творах радянського мистецтва.

Пам'ятник виконаний як висока прямокутна стела з блоків червоного граніту, в горішній частині якої вирізьблені в техніці високого горельєфу обличчя двох чекістів: один з них — в будьонівці, другий — у кашкеті. Твору притаманні узагальнена лаконічна пластика, сувора монументальність композиції, обумовлені ідейним задумом і стилістикою мистецтва 1960-х рр. Нижня частина стели складається з великих блоків. По периметру на висоті першого блоку розміщено присвятний напис накладними металевими літерами.

Олег Бажан, Галина Скляренко.

412. Пам'ятник чекістам.

413. ПАМ'ЯТНИК ЧУБАРЮ В. Я., 1970 (мист.). Просп. Відрадний. На осі алеї по центру проспекту. Автори — ск. І. Шаповал, арх. І. Шемседінов. Розміри: вис. погруддя — 0,8 м, постаменту — 3,7 × 1,05 × 0,9 м, стилобата — 4,2 × 6,0 м.

Чубар Влас Якович (1891—1939) — політичний, радянський державний діяч. Народився і розпочав трудовий шлях в Україні. Учасник жовтневого перевороту в Петрограді. 1919 працював у Києві уповноваженим ВРНГ РСФРР в Україні, з грудня 1919 — голова Оргбюро з відбудови промисловості України, з 1920 — голова УРНГ, одночасно з грудня 1921 — Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу. З 1923 спочатку заступник, 1923—34 — голова РНК УСРР, очолював Комітет сприяння Дніпробуду при ВУЦВК (з 1926). Виступив послідовним провідником курсу індустріалізації, суцільної колективізації сільського господарства, брав участь у чистках державного апарату. За нього Україна пережила найстрашніший голодомор 1932—33. В 1927 був одним з ініціаторів фабрикації т. зв. націоналістичного ухилу, виступав проти

М. Скрипника, М. Хвильового, О. Шумського як провідників процесу українізації. 1934—38 — заступник голови РНК СРСР і Ради праці та оборони, 1937 за сумісництвом — нарком фінансів. 1937 заарештований. Розстріляний.

Пам'ятник репрезентує певну новаційну тенденцію розвитку монументальної пластики. Портретні твори у станковій та монументальній скульптурі 1960—70-х рр. тяжіють до станковізації, інтимізації образу, до формально-композиційного укрупнення портрета-погруддя, іноді виокремлювався лише фрагмент обличчя. Такі новації позначилися й на пам'ятникові В. Чубарю.

Фронтально зорієнтоване бронзове погруддя з легким поворотом голови ліворуч, з асиметричним плечовим зрізом неправильною трапецією встановлено на призматичному постаменті з червоного граніту і гранітному стилобаті. Завдяки високому постаменту, на чоловому боці якого анотаційний напис, а також укрупненню погруддя пам'ятник не губиться в міському довкіллі. Цьому сприяє «трибунний» характер образного вирішення, що відповідає поширеній тоді міфологемі провідної ролі компартії в історичній долі народу. Характер портретованого розкрито завдяки застосуванню реалістичної пластики, проте скульптору не вдалося уникнути уніфікованої прямолінійності у відтворенні т. зв. революційного пафосу [1041]. *Марина Протас.*

414. ПАМ'ЯТНИК ШЕВЧЕНКУ Т. Г., 1964, 1977 (мист.). Вул. Смирнова-Ласточкіна, 20. Перед головним корпусом Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Автори — ск. М. Лисенко, різьбяр по каменю А. Клименко. Вис. погруддя — 1,0 м, пілона — 2,30 м, стилобата — 0,15 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814—61) — поет і прозаїк, художник, мислитель. Життя і діяльність Кобзаря пов'язані з Києвом, в якому він бував ще у 1820-х рр. разом із своїм поміщиком П. Енгельгардтом. Після закінчення навчання в Імператорській АМ у

414. Пам'ятник Т. Шевченку.

413. Пам'ятник В. Чубарю.

Санкт-Петербурзі працював в 1845—47 у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів при Київському університеті, з 1846 брав участь у діяльності таємного Кирило-Мефодіївського братства. У цей час створив серію краєвидів Києва і замальовок архітектурних пам'яток України, портрети, написав низку поетичних творів. У сучасному пров. Т. Шевченка, 8-а зберігся будинок, де мешкав митець. У ньому і на вул. Вишгородській, 5 (поет зупинявся 1859) створено меморіальні музеї — філіали Національного музею Т. Шевченка. Ім'ям Т. Шевченка названо також бульвар, площу, парк, університет, оперний театр тощо.

Гіпсове погруддя Т. Шевченка, встановлене 1964, у 1977 переведене у мармур (після смерті автора) А. Клименком. Композиція відтворює відомий станковий портрет, створений ск. М. Лисенком 1945 (зберігається у Національному художньому музеї України). Ще одне його повторення — бронзовий пам'ятник Т. Шевченкові — відкрито 1978 у Парижі.

Погруддя митця встановлено на вертикальному, прямокутному у плані гранітному пілоні. Образна система портрета ґрунтується на поширеній у радянській пластиці тенденції зображувати Кобзаря з грізно-насупленим поглядом і низьким нахилом голови, що мало демонструвати антисамодержавний бунтарський характер його творчості. Плечовий зріз композиції заховує алюзію зв'язаних рук — містка алегорія біографії Т. Шевченка. Реалістичне за стильовими ознаками моделювання об'ємів із застосуванням толерантного узагальнення другорядних елементів скульптурної форми пов'язане з харківською скульптурною школою, започаткованою Л. Блох, яка навчалась у французького ск. О. Родена. В її майстерні М. Лисенко перейняв високе розуміння класичної спадщини. Пам'ятник камерно-станкового характеру утворює моноекспозицію у невеликому сквері біля навчального закладу [1042]. *Марина Протас.*

415. ПАМ'ЯТНИК ШЕВЧЕНКУ Т. Г., 1964 (мист.). Вул. Панаса Мирного, 24. На подвір'ї гімназії № 109, що носить ім'я Т. Шевченка, ліворуч від центрального входу, звернений до вулиці. Ідея створення пам'ятника належить родичам поета Красицьким, які підтримували дружні стосунки з колективом школи. Виконаний на добровільні внески вчителів та учнів навчального закладу. Автор — ск. П. Мовчун. Вис. погруддя — 0,88 м, постаменту — 1,95 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814—61) — поет і прозаїк, художник, мислитель, життя і творчість якого тісно пов'язані з Києвом. Пам'ятники Кобзарю встановлені також у парку ім. Т. Шевченка (див. ст. 426.1), на території Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (див. ст. 414), на подвір'ї будинку, в якому мешкав митець (тепер Будинок-музей Т. Шевченка; пров. Т. Шевченка, 8-а).

Бронзове погруддя встановлено на квадратному в плані ступінчастому прямокутному постаменті з бетону. На чоловому боці постаменту закріплено бронзову таблицю з написом: «Великому Кобзареві від школи № 109. 1814—1861». Поета зображено у зрілому віці з наслідуванням його традиційної іконографії: високе чоло, поріділе волосся, густі насуплені брови, довгі вуса, що прикривають міцно стиснуті вуста, голова трохи повернена вбік. Ретельно відтворено риси зовнішності та одягу, реалістична пластика, академічна композиція із характерним високим зрізом плечей, загальна побудова пам'ятника залучають його до типової радянської скульптури 1950-х —70-х рр. *Галина Скляренко.*

416. ПАМ'ЯТНИК «ШЛЯХ ПІЗНАННЯ», 1994 (мист.). Просп. Академіка Глушкова, 6. У зеленій зоні біля фізичного корпусу Національного університету ім. Т. Шевченка, на перетині вул. С. Ковалевської та просп. Академіка Глушкова. Автори — скульптори М. Олійник, Є. Прокопов, арх. М. Кислий. Розміри: вис. скульптур — 3,5 м, діам. сфери — 6,0 м.

Алегорична композиція символізує важкий шлях пізнання істини та водночас розширення горизонтів науки. Складається з чотирьох бронзових постатей, які тримають бронзовий куб — символ людських знань. Кожна з скульптур уособлює етапи історії

415. Пам'ятник Т. Шевченку.

417. Пам'ятник Шолом-Алейхему.

розвитку вітчизняної науки — дорадянський, часів революції 1917—21, Великої Вітчизняної війни 1941—45 та сучасний. Фігури у довгому вбранні, що утворює виразні динамічні складки, зображено на повний зріст, із поглядами, зверненими до неба. Кожен з персонажів у характерному для свого часу одязі. Зображені середньовічний і сучасний вчені, науковці в шинелі років громадянської війни й плащпалатці періоду Великої Вітчизняної. Умовність композиції підкреслена пластичними засобами, що поєднують реалістичні деталі з експресивністю руху. На полірованій поверхні куба написи хімічних, фізичних та математичних формул, вислови вчених про науку та її значення в суспільстві. Скульптури встановлено на бронзову сферу, що спирається на плаский гранітний постамент. Композиція розрахована на круговий огляд.

416. Пам'ятник «Шлях пізнання».

Площа довкола пам'ятника оформлена гранітними блоками та брукованими гранітними доріжками, прокладеними до будівлі університету та вздовж паркової зони. *Галина Скляренко.*

417. ПАМ'ЯТНИК ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМУ, 1997 (мист.). Вул. Рогнідинська, 3. На вільній ділянці між будинками № 5/14 і 1/13, перед розташованим у другому ряді забудови № 3. Первісно був встановлений на осі бульвару по центру вул. Басейної, на її перетині з пл. Бессарабською. У зв'язку з реконструкцією вулиці 2001 перенесений на нове місце. Автори — ск. В. Медведєв, арх. Ю. Лосицький. Розміри: вис. скульптури — 2,5 м, постаменту — 0,8 м; балясини — 0,8 × 1,3 м.

Шолом-Алейхем (справж. — Рабинович Шолом Нохумович; 1859—1916) — письменник. Родом з України, більшість творів написав у Києві та Львові (мовами іврит, ідиш, російською). У 1887—1907 жив у Києві, який у його творах названий Єгупець. У київський період написав повісті «Тев'є-молочник», «Менахем-Мендл», «Залізничні оповідання». Мешкав у Києві на вулицях Саксаганського, 27 (див. ст. 486.63), Червоноармійській, 5 (будинок не зберігся). Ім'ям Шолом-Алейхема названо вулицю в Києві.

Бронзову постать письменника встановлено на гранітному постаменті. Шолом-Алейхем зображений на повний зріст, у русі, права рука з капелюхом високо піднята над головою у вітальному жесті, ліва спирається на палицю. Одягнений в довге вузьке пальто, на шиї шарф. Образне вирішення пам'ятника відзначається реалістичністю, ретельним відтворенням рис зовнішності (довге густе волосся, пухнасті вуса, м'яка усмішка), увагою до окремих деталей, виразним силуетом. Скульптура, сповнена внутрішнього руху та емоційності, розрахована на круговий огляд. З правого боку на постаменті встановлено фрагмент гранітної балюстради з трьома фігурними балясинами. Постамент стоїть на двох високих сходинках, на гранях яких викарбувано прізвище письменника українською та ідиш мовами. З тильного боку постаменту, зліва знизу — підписи авторів і дата спорудження. *Галина Скляренко.*

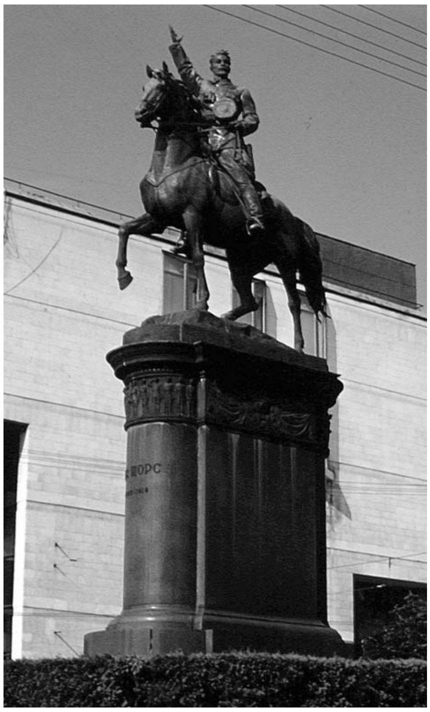

418. Пам'ятник М. Щорсу.

418. ПАМ'ЯТНИК ЩОРСУ М. О., 1954 (мист.). Бульв. Т. Шевченка. На центральній осі бульвару, поблизу його перетину з вул. Комінтерну. Споруджений на місці демонтованого 1918 пам'ятника підприємцю і меценату графу О. Бобринському (частково використано його постамент). Відкритий під час святкування 300-річчя т. зв. воз'єднання України з Росією. Автори — скульптори В. Бородай, М. Лисенко, М. Суходолов, архітектори — О. Власов, О. Заваров. Заг. вис. — 13,8 м.

Щорс Микола Олександрович (1895—1919) — військовий діяч. Член партії більшовиків (з 1918), командир 2-ї бригади у складі Богунського і Таращанського полків, яка брала участь у поході на Київ проти Армії УНР у лютому 1919, комендант м. Києва. З березня 1919 — командир 1-ї Української радянської дивізії, яка воювала проти Армії УНР, з серпня — командир 44-ї стрілецької дивізії 12-ї армії, яка вела бої проти Львівської бригади УГА. Загинув 30 серпня під Білошицею неподалік м. Коростеня від кулі армійського комісара за згодою командування і Реввійськради 12-ї армії. Похований у м. Самарі (тепер Російська Федерація). Ім'ям М. Щорса названо вулицю і провулок у Києві.

Пам'ятник вирішено у традиціях класичного кінного монумента. В ньому відтворено момент в'їзду червоного командира до Києва, урочистість події підкреслено вітальним жестом піднятої правої руки, виструнченою поставою вершника, який трохи підвівся на стременах. Бронзова скульптура виконана у реалістичній манері. Риси обличчя, голова, постать М. Щорса, незважаючи на досить великі розміри, ретельно деталізовані й змодельовані. Техніка бронзового литва точно відтворює одяг вершника, коня та збрую. Високий

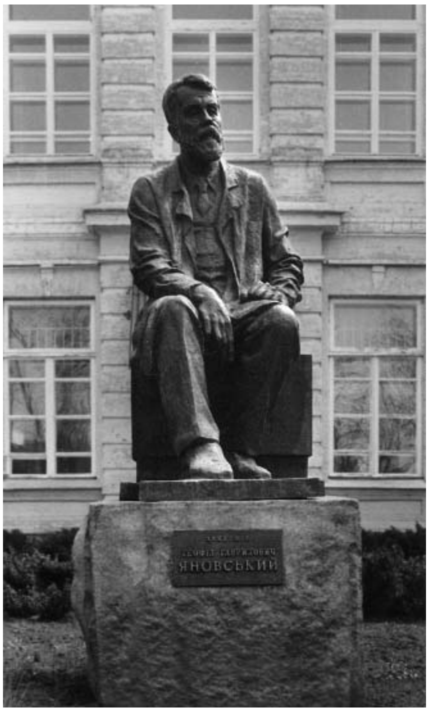

420. Пам'ятник Ф. Яновському.

еліпсоподібний у плані постамент з блоків червоного граніту виростає з трисходового цоколю. У його верхній частині розміщено бронзовий фриз з геральдичних композицій — з прапорів на бокових площинах та горельєфних сюжетних сцен на чоловому і тильному боках. Перша сцена зображує солдатів та офіцерів різних родів військ Червоної армії, що виструнчилися для привітання, друга — бій. На чоловому боці постаменту анотаційний напис. [1043].

Людмила Самаріна.

419. ПАМ'ЯТНИК ЯКОВЧЕНКУ М. Ф., 2000 (мист.). Пл. І. Франка, 3. У сквері біля фонтана. Автори — скульптори В. Чепелик, О. Чепелик, арх. В. Скульський. Заг. вис. — 1,6 м.

Яковченко Микола Федорович (1900—74) — актор, народний артист УРСР (з 1970), який з 1927 (з перервами) працював у Національному академічному драматичному театрі ім. І. Франка. Мешкав поряд — на вул. Ольгинській, 2/1 (див. ст. 144).

Замість однієї з дерев'яних лав у сквері встановлено бронзову лаву, на ній «посаджено» бронзову постать актора, біля ніг якого стоїть його песик — Фанфан, також відлитий з бронзи. На перекладинах лави праворуч — накладними літерами анотаційний напис. Пам'ятник тяжіє до поширеного в США і на Заході з 2-ї пол. 1960-х рр. гіперреалізму. Підкреслена буденність події — артист, прогулюючи свого улюбленця, відпочиває у скверику на лаві — втілена гранично простими й лаконічними засобами вираження, що наближаються до антипластичної муляжності. Проте завдяки цьому між глядачем і героєм зникає будь-яка межа, твір органічно функціонує у міському середовищі і справляє на нього певний естетичний вплив. Підкреслена увага до найдрібніших деталей вбрання, включно з ґудзиками й босоніжками-«крабами», характерність пози й виразу обличчя популярного актора, природність розміщення скульптури у просторі надає їй життєвої переконливості й привабливості. Артист зображений у жанровій ситуації і саме таким, яким він був, яким його знали і бачили кияни, друзі-актори, письменники й художники. Пам'ятник М. Яковченкові є цікавим зразком пошуків нових, адекватних часові форм художньо-образного вираження, що співвідносні з світовим мистецьким процесом.

Марина Протас.

420. ПАМ'ЯТНИК ЯНОВСЬКОМУ Ф. Г., 1992 (мист.). Вул. Протасів Яр, 7. Біля входу у центральний корпус Інституту фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Яновського АМН України. В центрі круглої клумби, звернений до вулиці. Автори — ск. О. Скобликов, арх. М. Кислий. Заг. вис. — 3,25 м, скульптури — 1,25 м, постаменту — 2,0 м.

Яновський Феофіл Гаврилович (1860—1928) — лікар-терапевт, акад. ВУАН (з 1927), один з основоположників київської терапевтичної школи й організаторів Київського туберкульозного інституту, заснованого 1922. Він був попередником науково-лікарського закладу, біля якого відкрито пам'ятник вченому (його ім'я інститут носить з 1928). Мешкав у Києві на вул. Ярославів Вал, 13-б.

Бронзову постать вченого, зображеного сидячим на квадратній тумбі з чорного полірованого каменя, встановлено на прямокутному сірому гранітному постаменті. На чоловому боці постаменту вмонтовано бронзову таблицю з викарбуваним прізвищем лікаря.

Композиційно-пластичне вирішення пам'ятника відповідає класицистичному трактуванню образу: Ф. Яновський зображений у спокійній позі, голова його задумливо схилена до правого плеча, права нога виставлена вперед, руки втомлено лежать на колінах. Ретельно відтворені риси зовнішності: шляхетне обличчя з короткою бородою, густе волосся. Вдало знайдений масштаб пам'ятника, переконливість реалістичного образно-формального вирішення твору роблять його значущою ідейно-художньою домінантою архітектурно-просторового довкілля.

Галина Скляренко.

419. Пам'ятник М. Яковченку.

421. Пам'ятник Ярославу Мудрому.

421. ПАМ'ЯТНИК ЯРОСЛАВУ МУДРОМУ, 1997 (мист.). У сквері біля Золотих воріт. Автори — скульптори М. Білик, О. Редька, В. Сівко, архітектори Р. Кухаренко, Ю. Лосицький. Вис. фігури — 4,1 м, постаменту — 0,6 м.

Ярослав Мудрий (978—1054) — великий київський князь у 1015—18, 1019—54. Син князя Володимира Святославича і полоцької княжни Рогніди Рогволодівни. За Ярослава Мудрого значно послабилися міжусобиці, зміцнилася централізована держава. У битві під Києвом 1036 було розгромлено і назавжди відігнано від рубежів Київської Русі печенігів, здійснено ряд переможних походів, завдяки яким збільшилась її територія. Дипломатична діяльність князя, закріплена династичними зв'язками, мала наслідком зростання міжнародного авторитету давньоруської держави. Ярослав Мудрий розбудував столицю Руської землі Київ, насам-

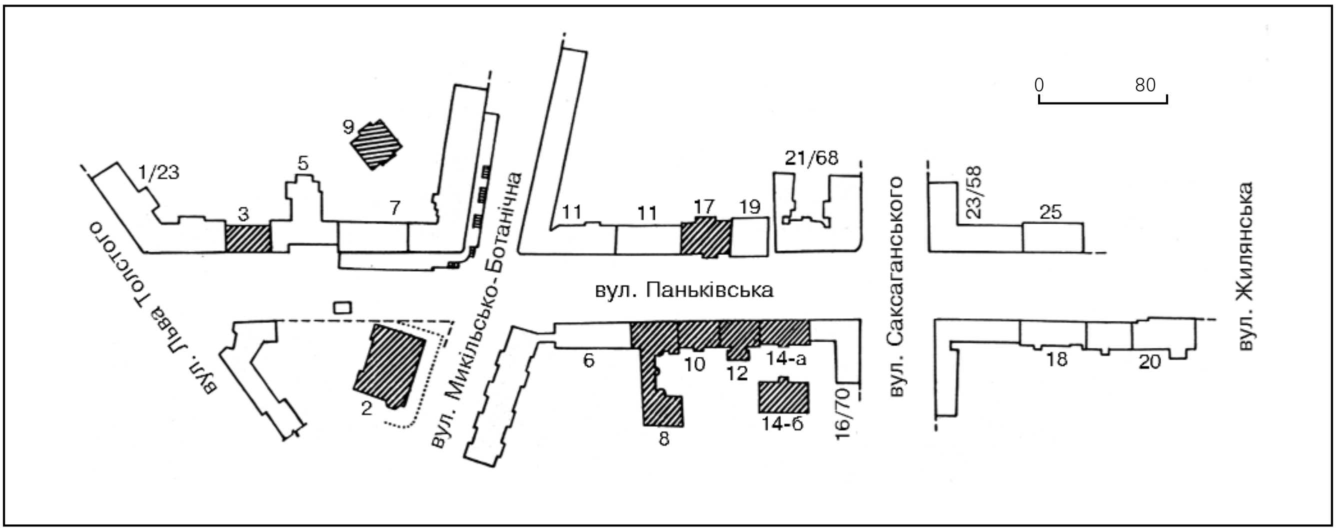

422. Паньківська вулиця. План забудови.

перед дитинець, перетворивши його на величне укріплене місто, що отримало назву «міста Ярослава» (див. ст. 283) і не мало собі рівних у країні. Головним, парадним в'їздом до нього стали Золоті ворота у системі нових фортифікаційних споруд; архітектурним акцентом, центром політичного, громадського, духовного і культурного життя — Софійський собор. З ім'ям великого князя пов'язано впорядкування норм давньоруського права, зафіксованих у «Руській правді», розквіт культури на Русі. За освіченість князь отримав прізвисько Мудрий. Він посадив 1051 на кафедру у Софії Київській першого митрополита-русина Іларіона, тим самим відкинувши диктат Візантії. Похований у саркофазі в Софійському соборі, що зберігся до наших днів. Ім'я князя носить вул. Ярославів Вал у Києві.

Пам'ятник відтворено за невеликим станковим ескізом ск. І. Кавалерідзе вже після смерті художника, який нерідко звертався до різних сценічних образів у скульптурі, тому в композиції присутній ефект театральної постановки — в продумано артистичній позі та динамічному спіралеподібному русі. Фабула пам'ятника проста: князь роздивляється макет майбутнього храму св. Софії, але його погляд звернений туди, де тепер стоїть Софійський собор. Мистецькі якості твору пов'язані з традиціями реалістичної жанрової пластики кін. 19 — поч. 20 ст., хоча у засобах моделювання автори тяжіють до поширеного на поч. 19 ст. візантинізму, що засвідчує трактування на кшталт іконних асистів складок одягу князя, які своїм ритмом пожвавлюють великі площини узагальнених форм скульптури.

Бронзова постать Ярослава Мудрого на гранітному постаменті повернена спиною до торцевого валу Золотих воріт і завершує штучний курганоподібний земляний насип, через який до пам'ятника ведуть гранітні сходи. Праворуч від сходів встановлено камінь-валун ще льодовикового періоду, на якому висічено давньоруськими літерами ім'я князя. Образний лаконізм скульптури, її трактування площинами і лініями, які повторюють контури Золотих воріт і прилеглих до них валів, створюють органічний ансамбль скульптури, архітектури та природного середовища. Пам'ятник звернений до облаштованого майданчика скверу [1044].

Руслан Кухаренко, Марина Протас.

422. ПАНЬКІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Л. Толстого до вул. Жилянської, перетинається з вулицями Микільсько-Ботанічною і Саксаганського. Перспективу замикає розташована за залізницею Багринова гора з висотною спорудою. Прокладена за Генеральним планом Києва 1836 на території слобідки Паньківщина, яка на поч. 19 ст. локалізувалася в межах сучасних вулиць Тарасівської, Л. Толстого і Жилянської. Назва вулиці і слобідки походить від маєтку на правому березі р. Либідь (розташовувався біля містка і ставка в районі сучасних вулиць Либідської та Гайдара), що у 16 ст. належав родині Паньковичів, або Панькевичів, згодом — Софійському монастирю (до 1786). У 1939—90 носила ім'я Халтуріна Степана Миколайовича (1856—82) — робітника-революціонера, народника. Страчений за вироком царського суду. На плані Києва 1865 показана ще незабудованою. 1914 на її парному боці (належав Бульварній поліцейській дільниці) налічувалося 12 домоволодінь, на непарному (Либідська дільниця) — 16. Внаслідок наступних реконструкцій кількість будинків скоротилася до 24. Забудова вулиці різновисока (від двох до 12 поверхів), переважно щільна периметральна, тільки будинки № 2 і 27-а вільно розташовані у садибах. Строката стилістична характеристика забудови коливається від історизму останньої чв. 19 — поч. 20 ст. (№ 1/23, 2, 9, 10, 12, 14-а, 14-б, 25, 27-а), модерну поч. 20 ст. (№ 8, 17, 20, 21/68) до радянської архітектури ретроспективного напряму 1930—50-х рр. (№ 3, 7, 18, 23/85) і позбавленого архітектурного декору раціоналізму 1960—80-х рр. (№ 4/17, 5, 6, 11, 16/70, 19/87). У формах неоготики оформлено будинки № 14-а, 25, 27-а, неоренесансу — № 1/23, 12. Модерн представлений двома стилістичними течіями — неокласицизмом (№ 17, 20, 21/68) і неоукраїнським стилем (№ 8).

До пам'яток архітектури належать такі будинки: № 2 — Маріїнський дитячий притулок (1881, 1899, арх. В. Ніколаєв), житлові будинки № 8 (1909—14, арх. М. Шехонін), № 9 (1901), № 10 (кін. 19 ст. — 1915, арх. М. Гарденін), № 12 (1880—90-і рр.), № 14-а, 14-б (1890—91, арх. М. Гарденін), № 17 (1910-і рр.), № 21/68 (на розі з вул. Саксаганського; 1910-і рр., арх. В. Риков). Інші споруди кін. 19 — поч. 20 ст. являють цінну забудову.

Вулиця має значну історико-культурну цінність. Будинки, що збереглися, пов'язані з життям та діяльністю багатьох відомих діячів. В № 3 проживав співак і педагог М. Микиша; в № 8 — один з видатних діячів українського руху 19 — поч. 20 ст. лікар Й. Юркевич та його син — письменник, громадсько-політичний діяч Л. Юркевич; письменники М. Вороний, Б. Грінченко, М. Рильський, ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР О. Топачевський. Цінною пам'яткою історії є будинок № 9, в якому мешкав з сім'єю визначний український історик, громадсько-політичний і державний діяч М. Грушевський, також його рідні брат і сестра з родинами, кожен з яких зробив певний внесок у розвиток науки і культури України. В цьому будинку проживали у різний час також історик мистецтва, акад. ВУАН О. Новицький, художники Ф. Кричевський і А. Петрицький. Тепер тут створюється Історико-меморіальний музей М. Грушевського. В № 10 мешкав останні роки життя лікар, етнограф, фольклорист, хоровий диригент, композитор, педагог П. Демуцький; в № 12 — зоолог, зоогеограф, громадський діяч В. Артоболевський, журналіст і громадсько-політичний діяч К. Василенко з родиною; в № 14-а — правознавець Л. Білогриць-Котляревський, Л. та С.-О. Драгоманови — дружина і син М. Драгоманова.

На вулиці розташовувався один з найдавніших і найвідоміших у місті доброчинних закладів — Маріїнський дитячий притулок (№ 2). В ньому діяла також Київська губернська опіка дитячих притулків, до складу якої входили відомі підприємці, державні й громадські, військові діячі. У домовій церкві св. Марії Магдалини притулку 1921—22 розпочав пасторське служіння визначний проповідник о. Анатолій (А. Жураковський). Тепер цей будинок належить Інституту психології ім. Г. Костюка Академії педагогічних наук України, в якому працювали відомі вчені: В. Войтко, Г. Костюк, Л. Проколієнко, В. Роменець.

В № 12 у 1894 діяв нелегальний марксистський студентський гурток. В № 8 у 1913—14 містилися редакції українських журналів «Світло» і «Сяйво», з якими співпрацювали відомі діячі науки, освіти і культури. В № 17 у 1920—30-х рр. у Київському технікумі експлуатації залізниць викладали гігієніст С. Познанський, вчений у галузі механіки, акад. ВУАН П. Супруненко.

Значну кількість пам'яток історії втрачено. На розі вулиць Паньківської і Микільсько-Ботанічної розташовувався будинок, в якому 1863 винаймав помешкання історик, публіцист, громадський діяч М. Драгоманов. 1908—09 на його місці споруджено прибутковий будинок М. Грушевського. Крім домовласника з родиною, в ньому проживали архітектори і художники В. і Ф. Кричевські, тут же були й цінні мистецькі збірки М. Грушевського і В. Кричевського, що загинули під час обстрілу будинку більшовицькими військами у січні 1918. В будинку мешкали також історик мистецтва С. Гіляров, математик і механік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН В. Єрмаков, депутат 4-ї Державної думи, професор кафедри зоотехніки Київського політехнічного інституту С. Іванов, політичні діячі М. Корчинський і М. Порш, письменники і видавці Ю. Тищенко (Сірий) і С. Черкасенко, економіст Л. Яснопольський. 1913 тут містилася редакція журналу «Сяйво», підготовлено № 7—9 часопису. В № 5 жили у 1880-х рр. професори університету П. Роммер і П. Цитович, в № 7 у 1920-х рр. — археолог і мистецтвознавець М. Макаренко; в особняку, що розташовувався на місці будинку Й. Юркевича (№ 8), проживали історик Є. Тарле, політичний діяч доби УНР М. Ткаченко [1045].

Олег Будзинський, Тетяна Трегубова.

422.1. Житловий будинок 1880—90-х рр., в якому діяв нелегальний студентський гурток, проживали Артоболевський В. М., родина Василенків (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 12. У суцільному ряді забудови вулиці. Зведений на території садиби, що до 1918 належала селянинові С. Шаєву.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Складається з чолової двоквартирної секції та дворової одноквартирної, які мають самостійні двомаршові сходові клітки. Кам'яні марші укладені по металевих косоурах. Перекриття пласкі, дах двосхилий по дерев'яних кроквах, критий бляхою.

Вирішений у формах неоренесанс із застосуванням цегляного декору. Симетричну центрально-осьову схему головного фасаду дещо порушено розташованим на лівому фланзі великим прямокутним проїздом на подвір'я з двома арковими нішами у брандмауерній стіні. Вхід у центрі фасаду виділено розкріповкою, стіни якої на другому—четвертому поверхах глухі, над рівнем карниза увінчані ступінчастим аттиком. По флангах фасаду — два ряди балконів. Лаконічний за характером перший поверх відтіняє більш деталізовані площини верхніх поверхів, обрамлені фільончастими лопатками. В арсеналі їхнього пророблення, окрім підвіконних фільонок і замкових каменів у прямих перемичках, присутні також зубчасті гурти, що формують горизон-

422.1. Вул. Паньківська, 12.
422.1. План другого поверху.

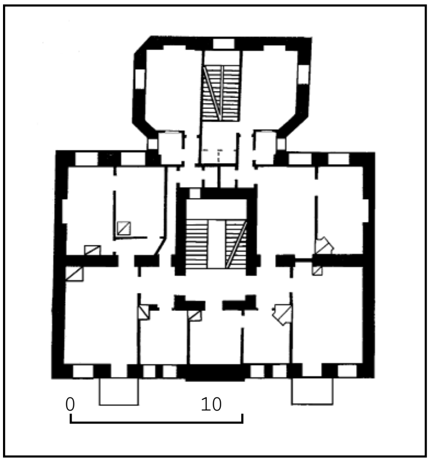

тальні членування. Фрагмент аркадного пояса на рівні четвертого поверху утворюють парні вікна з напівциркульними перемичками обабіч центральної розкріповки. Вони окреслені архівольтами, що спираються на міжвіконні пілястрочки. Горизонталь широкого багатопрофільного карниза підтримує легка ажурна стрічка аркатурного фриза. Декор фасаду доповнюють гарні ґратчасті огородження балконів, рисунок яких побудовано на мотиві великих кіл із заповненням.

Значно простіше вирішені дворові фасади, основні членування яких визначають видовжені віконні прорізи з лучковими перемичками та міжповерхові гурти. До кутів, утворених основною і дворовою секціями, вписано балкони.

В інтер'єрах будинку збереглися деталі первісного опорядження: ліплені плафонні розетки й падуги, простий дубовий паркет у кімнатах.

Будинок — стилістично визначений і досить типовий зразок житлової забудови міста кін. 19 ст.

В цьому будинку у травні 1894 на квартирі О. Верзилової члени марксистського студентського гуртка друкували на гектографі праці К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, «Маніфест Комуністичної партії» з передмовою К. Маркса і Ф. Енгельса для російського видання та ін. Гурток організовано у кін. 1893. До нього входили студенти Київського університету А. Павлович, К. Рауш, підпоручик В. Гусєв та ін. Надруковані праці розповсюджувалися серед гуртківців, студентів, інтелігенції. Підтримував зв'язки з групами самоосвіти Києва, нелегальними групами Курська, Житомира. 1894 проведено обшуки і арешти членів гуртка.

На поч. 20 ст. у будинку проживав Артоболевський Володимир Михайлович (1874—1952) — зоолог, зоогеограф, громадський діяч. По закінченні Київського університету (1901) викладав у ньому до кінця життя, професор (з 1924), завідувач зоологічного музею. Досліджував фауну Чернігівщини, Київщини, Чукотки тощо. У 1906—52 мешкав на вул. Гоголівській, 34.

З 1908 у чотирикімнатній квартирі № 8 на четвертому поверсі будинку жив з родиною Василенко Костянтин Прокопович (1877—1941) — журналіст, громадсько-політичний діяч, 1917 — генеральний секретар праці Генерального секретаріату УЦР, комісар Києва від Тимчасового уряду. Рідний брат історика, другого президента ВУАН М. Василенка. З вересня 1908 до грудня 1918 — постійний співробітник, завідувач міжнародного відділу, з 1910 — член редколегії й помічник редактора газети «Киевская мысль». Член Київського громадського зібрання. У 1898—1918 — член і провідний діяч Київського комітету РСДРП, меншовик (з 1903). Після неофіційного розлучення 1912 з дружиною постійно бував у цьому будинку. Пізніше проживав на сучасній вул. Саксаганського, 67.

Тепер приміщення першого поверху з боку вулиці займає фірма [1046].

Тетяна Слюдикова, Олександр Тищенко, Лариса Федорова.

422.2. Житловий будинок 1910-х рр., в якому містився Київський технікум експлуатації залізниць, де працювали відомі вчені (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 17. Серед багатоповерхової забудови вулиці, на ділянці з великим схилом. Споруджений як прибутковий будинок. Капітально відремонтований 1982.

П'ятиповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, з двома сходовими клітками у центрі: парадною з боку вулиці та чорною — з подвір'я.

Зведений у стилі модерн з рисами неоампіру. Індивідуальності зовнішнього вигляду будинку надає оформлення головного фасаду — оброблення рустом нижнього ярусу, до якого входять цокольний і перший поверхи, гладенькі стіни верхніх. На них добре виділяються ліплені декоративні вставки з орнаментами, які варіюють мотиви смолоскипу, вінків і гірлянд, а також металеві ґрати балконів. Асиметричний восьмивіконний фасад членується в центрі еркером у три поверхи з великими вертикальними вікнами для освітлення сходової клітки.

Нижче міститься портик головного входу, що складається з напівколон модернізованого доричного ордера, завершених трикутним фронтоном. Будинок увінчує фігурний щипець, під яким розміщується тридільне вікно з архівольтом.

Будинок — характерний зразок житлової архітектури Києва доби історизму.

У 1920—30-х рр. в будинку містився Київський технікум експлуатації залізниць. Мав трирічну програму навчання. Випускники одержували диплом техніка 1-го розряду експлуатаційної спеціальності з правом захисту

на звання інженера з обраної спеціальності. У закладі викладали відомі вчені: С. Познанський — гігієніст, завідувач кафедри комунальної гігієни Київського медичного інституту (1936—41); П. Супруненко — вчений у галузі механіки, акад. ВУАН (з 1934).
Тут також діяли Курси підвищення кваліфікації експлуатаційної спеціальності для агентів Південно-Західної залізниці та Київська залізнична профшкола служби експлуатації.
Тепер у напівповерсі — дитячий клуб «Чарівна лоза» [1047].
Ніна Коваленко, Галина Максимова.

422.3. Житловий будинок 1909—14, в якому містилися редакції журналів «Світло» та «Сяйво», проживали відомі представники науки і культури, громадсько-політичні діячі (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 8. На схилі гори, займає ділянку, яка витягнута в глибину кварталу і вузьким фасадом виходить на вул. Паньківську. Перед головним фасадом — палісадник, що колись був відділений від тротуару металевими ґратами. Збудований за проектом арх. М. Шехоніна на замовлення лікаря та громадського діяча Й. Юркевича.
П'ятиповерховий, цегляний, у плані П-подібний, внаслідок чого у садибі утворено перше внутрішнє подвір'я, розкрите на південь у бік сусідньої садиби. В глибині ділянки за будинком є друге подвір'я-сад, де раніше був фонтан. Бічні крила будинку перерізують два проїзди, розташовані на одній осі. У двох Г-подібних секціях, об'єднаних чорними сходами, було десять п'яти- і семикімнатних квартир (по одній на поверсі).
Оздоблений у стилі модерн з яскраво вираженими рисами української народної архітектури. Найцікавішим є архітектурне вирішення чолового (вуличного) фасаду з характерною для стилю модерн асиметричною композицією. Головний його елемент — ризаліт з гранчастим еркером, що міститься з правого боку. Первісно будинок був увінчаний дахом із заломом, який нагадував українську хату, та мав декорований модерністичним орнаментом трикутний щипець (втрачені під час ремонту 1974). У лівій частині фасаду виділяється великий прямокутний проїзд, над яким потрійне вікно оригінальної трапецієподібної форми. Основна площина стіни членується по вертикалі на три яруси: нижній цокольний, середній, відділений міжповерховим гуртом з сухариками, та верхній, що трактується як система пілонів, утворених цегляними простінками, між якими містяться вертикальні групи вікон. Віконні прорізи верхнього поверху мають вишукану трапецієподібну форму, характерну для українського народного архітектурного стилю. Завершував стіну легкий карниз, який підтримувався кронштейнами (не збереглися). Орнаментальне оздоблення зосереджено під вікнами та у вінцевій частині фасаду, що також вказує на використання народних традицій. Поєднання цегли кремового кольору в простінках, світло-сірого тиньку в підвіконних частинах та підкарнизній смузі створило тонкий мальовничий ефект, підсилений вставками з синіх глазурованих кахлів. Архітектурну виразність будинку доповнювали декоративні нішки, різьблені рослинні

422.2. Вул. Паньківська, 17.
422.2. План третього поверху.

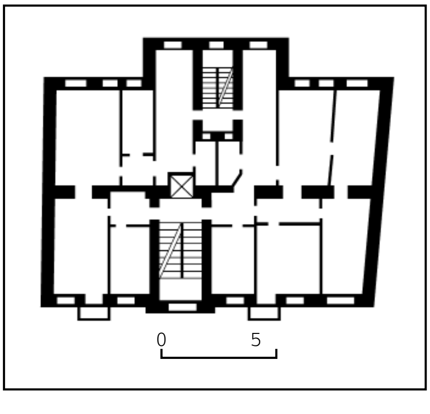

орнаменти й металеві балконні ґрати (втрачені).
У розташованому з боку подвір'я першому парадному під'їзді збереглися вестибуль з мармуровими сходами та металеве огородження з первісним рисунком.
Будинок — цінний зразок неоукраїнського народного архітектурного стилю. У ньому простежуються не тільки традиції народного будівництва, а й її новаторський розвиток, збагачений досягненнями раціоналістичного модерну, що зумовило появу національного за формою виразного архітектурного витвору.
1913—14 в будинку містилася редакція українського педагогічного журналу для сім'ї і школи «Світло». Засновником журналу і редактором (до 1911) був Г. Шерстюк (1882—1911) — видавець, фундатор першого українського видавництва «Український учитель». Тут журнал і виходив у 1910—14. Створений з метою об'єднати національно свідоме вчительство навколо інтересів народного виховання. За цією адресою було підготовлено № 2—9 (загалом вийшло 36 чисел). Редактор-видавець цих чисел П. Діденко. Журнал містив публікації з теорії виховання і народної освіти, висвітлював становище народної освіти, школи і народного учительства в Україні, діяльність просвітніх, педагогічних і наукових товариств, публікував огляди фахових російських і зарубіжних журналів, твори красного письменства, бібліографію тощо. Серед авторів і співробітників видання були відомі вчені, письменники, журналісти, педагоги, громадські діячі: Х. Алчевська, С. Бердяєв, С. Васильченко, М. Грінченко, М. Грушевський, Дніпрова Чайка (Л. Березіна), Д. Дорошенко, С. Єфремов, П. Капельгородський, М. Коцюбинський, О. Левицький, Ф. Матушевський, І. Огієнко, В. Прокопович (редактор), О. і С. Русови, І. Стешенко, П. Тичина, С. Черкасенко та ін. Раніше редакція містилася на вулицях Володимирській, 93 і Безаківській (тепер Комінтерну), 8 (будинки не збереглися).
1913 в будинку діяла редакція ілюстрованого літературно-мистецького журналу «Сяйво». Заснований з ініціативи художника і мистецтвознавця П. Ковжуна. Виходив 1913—14. Редактор-видавець О. Корольчук, редактор І. Стешенко. Журнал ілюстрував худ. О. Судомора. За цією адресою було підготовлено № 3—6. У часопису публікувалися твори красного письменства, статті з історії й теорії мистецтва, етнографії України, біографії митців, хроніка тощо. Серед авторів № 3—6 — М. Біляшівський, М. Вороний, Я. Мамонтів, М. Рильський (завідувач редакції), М. Садовський, І. Стешенко, М. Сумцов, І. Франко, С. Черкасенко. Раніше редакція містилася на вул. Бульварно-Кудрявській (тепер — Воровського), 31. Пізніше — на вулицях Паньківській, 9, Жилянській, 20 і Микільсько-Ботанічній, 11 (усі будинки не збереглися).
З початком 1-ї світової війни в 1914 обидва видання були заборонені російським урядом.
На поч. 20 ст. у найманій квартирі на першому поверсі будинку з боку подвір'я проживали короткий час письменники М. Вороний, Б. Грінченко. 1910 в цьому ж помешканні — М. Рильський, твори якого тоді друкувалися в журналі «Українська хата».
1944—59 на п'ятому поверсі з боку подвір'я мешкав Топачевський Олександр Вікторович (1897—1975) — ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), директор Інституту гідробіології АН УРСР (з 1959). У ці роки викладав у Київському університеті (з 1944), одночасно працював в Інституті ботаніки АН УРСР. Досліджував проблеми морфології, систематики та філогенії водоростей, загальної, санітарної і технічної гідробіології. Пізніше проживав на вул. Комінтерну, 1 — у 1959—65 і Прорізній, 14 (тепер № 10)— у 1965—75.
1909—10 в будинку жив його власник Юркевич Йосип В'ячеславович (1855—1910) — лікар, громадський діяч. Член київської Старої Громади з поч. 1860-х рр. Благодійними внесками сприяв розвиткові українського руху. Співробітничав у національних часописах «Рада», «Село», «Літературно-науковий вістник» та ін. Опікун письменника М. Рильського, з батьком якого був сусідом у Сквирському пов. Київської губ., де мав землеволодіння, навчався разом з ним у Київському університеті і брав участь у русі «хлопоманів». Під впливом Й. Юркевича відомий історик і громадсько-політичний діяч В. Липинський видав свою монументальну працю «Z dziejów Ukrainy»

(«З історії України», 1912). Був також членом Доброчинного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок, дільничним попечителем Бульварної дільниці Києва. Раніше мешкав на вул. Микільсько-Ботанічній, 5 (будинок не зберігся).
Його син Юркевич Лев Йосипович (1884—1917 або 1918) — письменник, громадсько-політичний діяч. Після смерті батька — власник садиби. За відомостями 1918, Юркевичі мали квартиру № 6. У 1900—07 публікувався в російськомовній «Киевской газете» під псевдонімом П'єр, газеті «Слово» — Лев Рибалка. У 1904—07 навчався в Київському університеті, з 1904 — член РУП, 1905 — один із засновників УСДРП, видання якої фінансував його батько. 1907 виїхав за кордон, де закінчив освіту, з 1911 жив у Франції, Швейцарії. Періодично приїздив в Україну. Заснував і видавав власним коштом 1910—11 у Львові щомісячник УСДРП «Наш голос» (друкувався в ньому під псевд. — Л. Р., Люч, Рибалка Лев). 1913 в Києві вийшли брошури Льва Рибалки «Національна справа і робітництво», «Класи і суспільство». Видавнича спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка і Л. Юркевича «Дзвін», заснована 1907 у Києві, випустила однойменний збірник, 1913—14 коштом Л. Юркевича видавала журнал «Дзвін» соціал-демократичного напряму (дописував як Лев Рибалка). 1915—16 — видавець і редактор неперіодичного органу закордонної групи УСДРП, пізніше — приватного часопису «Боротьба» (Женева), в якому під псевд. E. Nicolet гостро полемізував з діячами Союзу визволення України, зокрема з Д. Донцовим. Критикував російських більшовиків, виступав за автономію України та окрему УСДРП, чим викликав інтриги з боку В. Леніна. Після Лютневої революції 1917 намагався повернутися в Україну, помер у Москві [1048].

В'ячеслав Горбик, Елеонора Лаврова, Наталія Петренко, Віктор Чепелик.

422.3. Вул. Паньківська, 8.
422.3. План другого поверху.

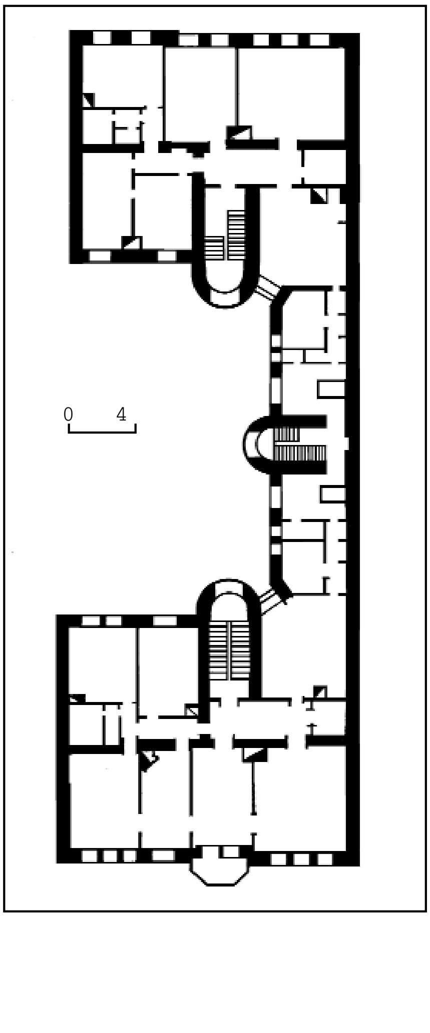

422.4. Житловий будинок 1880—90-х рр., 1914—15, в якому проживав Демуцький П. Д. (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 10. Різке падіння рельєфу в напрямку трасування вулиці обумовило ступінчастий характер дво—чотириповерхової забудови кін. 19 — поч. 20 ст., у ряді якої розміщено будинок.
Споруджений на садибній ділянці, яка належала дружині надвірного радника О. Слесаревській і 1898 була продана з усіма будівлями міщанину В. Кармазіну. На плані ділянки 1904 поряд з господарськими спорудами (не збереглися) на подвір'ї показаний і наявний, на той час двоповерховий, будинок. 1914, згідно з письмовим проханням В. Кармазіна до Київської міської управи, був наданий дозвіл на добудову споруди ще двома поверхами. У жовтні того ж року арх. М. Гарденін розробив і затвердив проект, що був втілений 1914—15. Характер внутрішнього планування поверхів та вирішення фасадів майже не змінені. У 1996—97 другий—четвертий поверхи з боку подвір'я були обладнані засклeними балконами з цегляними огородженнями.
Чотириповерховий з напівпідвальним поверхом, на стрічковому підмурку, цегляний. Перекриття залізобетонні, дах двосхилий, критий бляхою. У плані прямокутний, з центральним дворовим ризалітом, де розташована допоміжна сходова клітка. У внутрішньому плануванні вона фіксує центральне положення поперечної осі, закріпленої також розміщенням вздовж неї головної сходової клітки з виходом у бік вулиці. Входи до приміщень напівпідвального поверху — через додаткові сходи в об'ємі цієї сходової клітки та через приямки на головному фасаді. Вздовж одного з торців влаштовано квадратний проїзд з невеликими віконними прорізами антресолей над ним. Поздовжня вісь, яка у внутрішньому плануванні зафіксована положенням несучої стіни, поділяє поверхи споруди на приміщення дворового й вуличного рядів. Останній складається з великих парадних кімнат, у дворовий ряд винесені санвузли, кухні та інші приміщення господарського призначення, а також житлові кімнати. Квартири мають виходи на тамбури двомаршових гранітних головних сходів, кам'яних тримаршових із забіжними сходинками та допоміжних чорних. Таке розташування приміщень є ідентичним для всіх поверхів.
Зведений у дещо модернізованих формах історизму. Характер центрально-осьової композиції головного фасаду нагадує фасад розташованого поруч будинку № 12. Головною композиційною віссю є увінчаний високим аттиком центральний ризаліт невеликого виносу. Такими ж слабо виявленими ризалітами фланковані бічні ділянки фасаду; в нижньому поверсі одного з них розташований проїзд, який трохи порушує симетрію загального вирішення. Прорізи центрального ризаліту (по одному на кожному поверсі) збільшені, з напівциркульними перемичками та архівольтами. На порталі головного входу п'яти арок потужного архівольта спираються на дві тричвертеві колони коринфського ордера, що фланкують вхідний отвір і поставлені на високі

422.4. Вул. Паньківська, 10.
422.4. План другого поверху.

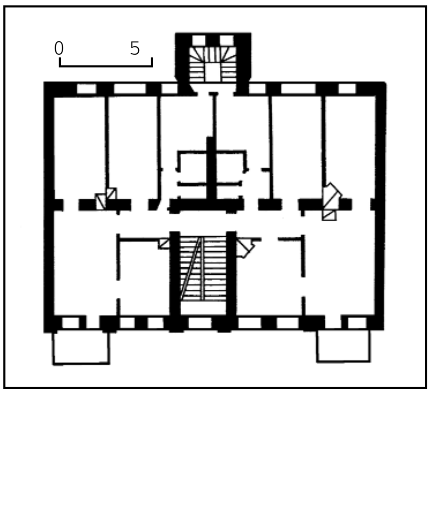

призматичні бази. Фланги ризалітів на напівпідвальному, першому та другому поверхах виділені рельєфними лопатками, на двох верхніх поверхах — пілястрами коринфського ордера, які їх поєднують. Бічні площини фасаду прорізані ритмом пар прямокутних, дещо видовжених за пропорціями вікон, оздоблення яких (прості підвіконні й надвіконні фільонки, замкові камені, лопатки) є стриманішим і добре виділяє акцентний характер ризалітів. Горизонталі прокреслені чіткими лініями профільованих міжповерхових поясів і карниза, пожвавленими дрібним ритмом дентикул. Виразний ошатний характер декору підсилений канелюрованими пілястрами добре знайдених видовжених пропорцій. Мотив підкреслених дентикулами профільованих гуртів повторюється й у вирішенні дворових фасадів, але їхнє членування прямокутними вікнами є набагато простішим, без декоративних елементів.

Первісний декор інтер'єрів майже не зберігся. Винятком є ошатне ажурне металеве огородження парадних сходів.

Будинок — виразний зразок досить типової для Києва рядової забудови кін. 19 — поч. 20 ст.

У 1920-х рр. (до 1927) в квартирі № 14 проживав Демуцький Порфирій Данилович (1860—1927) — лікар, етнограф, фольклорист, хоровий диригент, композитор, педагог. Після закінчення Київської духовної семінарії та медичного факультету Київського університету працював до 1917 лікарем у с. Охматові (тепер Черкаська обл.), де організував хор, з яким концертував по Україні, у т. ч. в Києві. 1917 оселився в Києві, брав участь у музичному житті як хоровий диригент, композитор. При колишній друкарні М. Чоколова, де працював лікарем-куратором, організував робітничий хоровий гурток, перетворений 1920 на хор. Співпрацював з Робітничо-селянською капелою УСРР («Думка»), Агітхором при клубі Робкомгоспу, хорами залізничників, студентів Київського університету, при студії Робітосу (студія ім. К. Стеценка). З організацією 1922 Музичного товариства ім. М. Леонтовича став його активним діячем. У 1920—21 — науковий співробітник Історико-філологічного відділу УАН, з 1923 — позаштатний постійний співробітник етнографічно-фольклорної комісії ВУАН. Брав участь у роботі культурно-освітньої комісії Комітету службовців ВУАН, на організованих комісією вечорах керував хоровими гуртками. 1921—22 — професор Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. Вивчав та популяризував український музичний фольклор та інструменти, зібрав понад 700 пісень (опубліковані 1905, 1907, 1926, 1951 окремими збірками), обробляв їх для хорового виконання. 1926 написав музику до віршів Т. Шевченка «Заповіт» і «Чернець».

Тепер у напівпідвалі містяться салон авторської зачіски «Ліна» та служби Спеціальної пересувної механізованої колони № 511 тресту «Укрсільенергомонтаж» [1049].

Олександр Тищенко, Лариса Федорова.

422.5. Житловий будинок 1948, в якому проживав Микиша М. В. (іст.). Вул. Паньківська, 3. На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, односекційний, з горизонтальним гуртом між першим і другим поверхами, з невеликого виступу еркером сходової клітки над входом.

1949—71 у трикімнатній квартирі № 4 на другому поверсі проживав Микиша Михайло Венедиктович (1885—1971) — оперний співак (лірико-драматичний тенор) і педагог, народний артист УРСР (з 1971). Викладав у Київській консерваторії (1944—56; з 1946 — професор). Продовжував традиції вокальної школи О. Мишуги. Його учнями були співаки А. Григор'єв, К. Малашенко. Працював над створенням книжки «Практичні основи вокального мистецтва» (1971). У квартирі бували відомі діячі культури І. Козловський, С. Лемешев, М. Рильський, П. Тичина та ін.

1976 на фасаді будинку праворуч від входу встановлено бронзову меморіальну дошку, що імітує театральну завісу, у верхній частині — барельєфний портрет митця (ск. Н. Дерегус, арх. А. Сницарев) [1050]. *Ігор Меркатун.*

422.6. Вул. Паньківська, 9.

422.6. Житловий будинок 1901, в якому проживали родина Грушевських, відомі діячі науки і культури (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 9. У глибині ділянки на узвишші. Споруджений як флігель у садибі, історія якої відома з 1840-х рр. Серед її власників були купець Я. Баханов (до 1840), дворянка Т. Вороксевичева (1840—74), дружина титулярного радника В. Щетинська (1874—1900), поручик запасу П. Богатко (1900—08). У 1908 садибу придбала родина Грушевських.

Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, перший поверх з тильного фасаду нижчий від поверхні землі.

Оздоблений у цегляному стилі. Головний фасад розчленовано по горизонталі міжповерховими гуртами й зубчастими карнизами, підвіконною тягою, по вертикалі — рустованими лопатками. Перший (цокольний) поверх позбавлений декору, над вікнами другого і третього — клинчасті перемички (з замковими каменями на третьому поверсі). Наріжжя заокруглені. Парадні сходи виділені розкріповкою, що має верхнє напівциркульне вікно з архівольтом і замковим каменем, вгорі завершується парапетом з наріжними тумбами. Ґрати на одному з балконів первісні. Парадний ґанок піднято на п'ять східців. Над вхідними дверима зберігся двосхилий піддашок на кованому металевому каркасі й кронштейнах. На лівому бічному фасаді — двері чорних сходів. На тильному фасаді залишилися сліди двоповерхової галереї, що займала всю праву частину стіни (проектом реконструкції будинку передбачено її відновлення). Збереглися первісні парадні й чорні сходи, коване огородження й дерев'яні поруччя. Внутрішнє планування будинку не зазнало істотних змін. Частково збереглися груби, паркет, двері, віконні рами з пристроями, внутрішнє декоративне оздоблення.

Будинок — характерний зразок забудови міста поч. 20 ст.

На час придбання садиби Грушевськими до її складу, крім флігеля, входив також невеликий двоповерховий будинок на розі вулиць Паньківської і Микільсько-Ботанічної, збудований 1862. У 1863 в ньому винаймав помешкання історик, публіцист, громадський діяч М. Драгоманов. Після знесення цього будинку на його місці 1908—09 коштом М. Грушевського споруджено новий семиповерховий прибутковий будинок, проект якого М. Грушевський замовляв архітекторам Й. Зекцеру, М. Клугу, В. Максимову (точне авторство не встановлено). Оздоблення фасадів було виконано за кресленнями арх. В. Кричевського. 26 січня 1918 будинок обстріляли більшовицькі війська, через що він зазнав руйнувань. 1922 обгорілий остов підірвали. Після пожежі сім'я М. Грушевського перебралася у флігель, де мешкали його брат і сестра, а сам він виїхав разом з Українською Центральною Радою.

1908—09, 1918—19 (епізодично), 1924—31, після повернення з еміграції і до вимушеного переїзду до Москви, на третьому поверсі у двох, з 1929 в трьох кімнатах проживав Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, літературознавець, письменник, публіцист, громадський, політичний і державний діяч, голова Української Центральної Ради (1917—18), акад. ВУАН (з 1923), АН СРСР (з 1929). У 1924—30 очолював усі головні історичні установи ВУАН: кафедру історії українського народу при Історико-філологічному відділі, Історичну секцію з численними комісіями, археографічну комісію. Осередком історичної школи вченого стала створена ним 1924 науково-дослідна кафедра історії України. За його редакцією в цей період було випущено 80 книжок, серед них періодичні та серійні видання: «Україна», «Науковий збірник», «Студії з історії України», «За сто літ», збірники комісій порайонного дослідження історії України. На кін. 1930 були ліквідовані Історична секція та головні її комісії, науково-дослідна кафедра історії України, закрито всі видання. Від поч. 1931 вчений очолював лише кафедру історії українського народу доби торговельного капіталу Історичного циклу ВУАН. У березні 1931 змушений виїхати до Москви, що офіційно вважалося науковим відрядженням від кафедри, згодом — від Історико-археографічного інституту ВУАН. 1931 заарештований, звинувачений у керівництві сфабрикованим «Українським національним центром» (УНЦ). Через короткий час після допитів у Харкові був звільнений, проживав під наглядом НКВС у Москві. Помер у Кисловодську після хірургічних операцій. Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Творча спадщина М. Грушевського складає бл. 2 тис. праць: фундаментальні дослідження, історичні розвідки, рецензії, публіцистичні статті, художні твори. В їх числі — перший науковий синтетичний виклад історії українського народу — «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн.; 1898—1936), в основу якого покладено авторську концепцію про безперервний розвиток українського історичного процесу від ранньої доби до нового періоду історії України. Серед інших монографічних досліджень — «Історія української літератури» (т. 1—5, 1923—27, т. 6 — 1995), «З історії релігійної думки на Україні» (1925). Найбільш повним зібранням художніх творів стала збірка «Під зорями» (1928). «Спомини» М. Грушевського (опубліковані у 1988—92) є важливим джерелом дослідження біографії вченого та історичних подій кін. 19 — поч. 20 ст.

У флігелі проживали також інші члени родини Грушевських.

1908—09 (епізодично), 1918—19, 1924—31, 1934—48 — Грушевська Марія Сильвестрівна (1868—1948) — педагог, перекладачка, громадська діячка. Дружина М. Грушевського. У 1917—18 — член Української Центральної Ради, Комітету Українського національного театру, Київського товариства «Просвіта», член Української трудової партії, одна із засновниць товариства «Вільний театр» при Троїцькому народному домі, член Театральної ради «Молодого театру», член «Українфільму». Після смерті чоловіка дбала про збереження його бібліотеки, родинного архіву. В 1942 — почесний член історико-філологічного гуртка при київському Будинку вчених. Померла у Києві, похована на Байковому цвинтарі поруч з М. Грушевським.

1908—09 (епізодично), 1918—19, 1924—31, 1934—38 — Грушевська Катерина Михайлівна (1900—43) — етнограф, фольклорист, соціолог. Дочка М. Грушевського. У 1918—19 — вільна слухачка правничого факультету Українського народного університету (з жовтня 1918 — Київський державний український університет). У ці роки підготувала та видрукувала в «Літературно-науковому вістнику» перші наукові розвідки. Член Київського товариства «Просвіта» (з жовтня 1918). У 1924—30 — науковий співробітник кафедри історії українського народу ВУАН, секретар її культурно-історичної комісії та комісії історичної пісенності, науковий співробітник (з 1926), дійсний член відділу примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1928—30), керівник кабінету примітивної культури цієї кафедри (1925—30), редактор наукового етнографічного часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». У 1927—28 з метою ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору та європейської соціології перебувала у науковому відрядженні у Франції, Німеччині, Австрії. Дійсний член НТШ у Львові (з 1927). У 1931—34 проживала разом з батьком у Москві. Після смерті М. Грушевського повернулася до Києва, працювала науковим співробітником Інституту матеріальної культури (1934—37) та Інституту української літератури ім. Т. Шевченка (1937—38). Підготувала до друку десятий том «Історії України-Руси» М. Грушевського (1936), впорядкувала шостий том його «Історії української літератури». У липні 1938 заарештована, засуджена до восьми років ув'язнення. Померла у «Темлазі» (Магаданська обл., тепер Російська Федерація). З-поміж 60 статей, розвідок, рецензій найзначнішою науковою працею К. Грушевської стала книжка «Українські народні думи» (т. 1, 1927; т. 2, 1931) з ґрунтовними історіографічними передмовами та коментарями.

1908—17 (епізодично), 1917—38 (постійно) — Грушевський Олександр Сергійович (1877—1942) — історик, архівіст, літературознавець, етнограф, громадський діяч. Брат М. Грушевського. Приват-доцент Новоросійського (1907—08), Московського (1909—10), Санкт-Петербурзького (1910—17) університетів. 1917 переїхав до Києва, разом з дружиною жив на другому поверсі будинку. В 1917—18 — член Української Центральної Ради, директор Педагогічного музею Київського навчального округу, голова бібліотечно-архівного відділу при департаменті мистецтв Генерального секретаріату освітніх справ УЦР. Приват-доцент університету св. Володимира (1917—18), у 1917—20 — Українського народного університету (з 1918 — Київський державний український університет), у 1920—21 — професор Київського археологічного інституту, у 1920-і рр.— Вищого інституту народної освіти (з 1924 — Київський інститут народної освіти). З 1919 — співробітник Української академії наук: директор комісії зі складання історично-географічного словника української землі з правами академіка Історико-філологічного відділу (1919—32) та редактор її «Історично-географічного збірника»; дійсний член, заступник голови (1924—30) Історичної секції; дійсний член археографічної комісії, член комісії зі складання біографічного словника діячів України та археологічного комітету при ВУАН (з 1921). Дійсний член, керівник секції соціально-політичної та економічної історії науково-дослідної кафедри історії України (1924—30). Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1902), Українського наукового товариства у Києві (1907—21) та голова його історичної секції (1918—21). 1933 звільнений з ВУАН. 1938 репресований, засуджений до п'яти років позбавлення волі. Помер на засланні у Верхньо-Іртиському радгоспі Павлодарської обл. (тепер Республіка Казахстан). Дослідник проблем суспільного та економічного життя України у 14—19 ст., історії української літератури, етнографії, фольклору, історії української науки. Основні праці, підготовлені та видані під час проживання в будинку: «З полемічної літератури кінця XVI століття після запровадження унії» (1917), «Життя і творчість Т. Г. Шевченка. 1814—1838», «З етнографічних студій Ів. Франка», «З сучасної української літератури: Начерки і характеристики», «Міста Великого князівства Литовського в XIV—XVI ст.» (усі — 1918), «Господарства Київської митрополії та монастирів в XVI ст.» (1924), «Перші гетьманські земельні універсали» (1926), «Історичні статті Куліша з 1860-х років» (1928), «Із старих дослідів про Київ та Київщину» (1930).

1908—17 (епізодично), 1917—61 (постійно) — Грушевська Ольга Олександрівна (1878—1961) — історик, філолог, літературознавець, бібліограф, громадська діячка. Дружина О. Грушевського. 1906—14 навчалася на Вищих жіночих курсах у Києві та Санкт-Петербурзі. 1915—17 слухала лекції з мовознавства у професорів Санкт-Петербурзького університету В. Перетца, О. Шахматова та ін. 1917 повернулася з чоловіком до Києва. З травня 1917 — секретар комісії із заснування Українського народного університету (1917), секретар його правління і діловод (1917—18). Бібліотекар, секретар бібліотечної комісії Київського державного українського університету, засновниця її відділу українознавства (1918—20). Після реорганізації 1920 вищої школи — бібліотекар фундаментальної бібліотеки Вищого інституту народної освіти (1920—25; з 1924 — Київський інститут народної освіти), у 1925—30 — співробітник бібліотеки Історико-філологічного відділу ВУАН, член Київського товариства «Просвіта» (з 1918), історичної секції Українського наукового товариства у Києві (1918—21). У 1920-х рр. — науковий співробітник комісії зі складання історично-географічного словника української землі (1920—30) та постійної комісії для складання історичного словника української мови. Автор шевченкознавчих розвідок, літературознавчих статей, досліджень з історії Києва. 1930 звільнена з ВУАН. У 1930-х рр. працювала в бібліотеках політехнічного, хіміко-технологічного інститутів та інших вищих навчальних закладів Києва. 1942 — член комісії українських громадських і культурних діячів при відділі суспільної опіки Київської міської управи. Після смерті дружини М. Грушевського опікувалася родинним архівом, 1953 і 1958 передала його на зберігання в Центральний державний історичний архів України у Києві. З 1938-х рр. жила на третьому поверсі в комунальній квартирі. Похована на Байковому цвинтарі.

1908—43 — Грушевська Ганна Сергіївна (в заміжжі — Шамраєва, друкувалася під прізвищем Шамрай; 1869—1943) — історик. Сестра М. Грушевського. З кін. 1905 проживала у Києві. Після придбання будинку всі роки мешкала на третьому поверсі. У 1909—12 співробітничала в часописах «Село» та «Засів», «Літературно-науковому вістнику». Член історичної секції Українського наукового товариства у Києві (1917—21). В роки Української революції — член Української партії соціалістів-революціонерів. Мовний редактор видавництва «Книгоспілка» (1920), Державного видавництва України (з 1921). Науковий співробітник комісії зі складання історично-географічного словника української землі ВУАН (з 1921). Звільнена у серпні 1930 комісією з чистки апарату ВУАН. Автор літературознавчих, історичних розвідок, рецензій. Похована на Байковому цвинтарі.

1908—33 — Шамрай Сергій Вікторович (справж. — Шамраєв; 1900—39) — історик, києвознавець. Син Г. Грушевської. У 1910—18 навчався в Сьомій київській гімназії, 1918—19 закінчив восьмий клас Другої української гімназії

ім. Кирило-Мефодіївського братства. Вищу освіту здобув на правничому факультеті Київського державного українського університету (1919—20), історико-філологічному факультеті Вищого інституту народної освіти (1920—23, звільнений у зв'язку з протестом проти вилучення з програми українознавчих дисциплін) та етнографічному відділенні Київського археологічного інституту (1921—24). Одночасно з навчанням працював у канцелярії Українського народного університету (1917—18), помічником секретаря Українського наукового товариства в Києві (1918—19), старшим помічником бібліотекаря у Вищому інституті народної освіти (1920—22), лектором Робітничо-селянського університету (1921—22). Від 1921 — співробітник ВУАН. У 1921—31 — позаштатний постійний співробітник комісії зі складання історично-географічного словника української землі. У 1923—25 — штатний науковий співробітник кафедри історії українського народу Історико-філологічного відділу. Постійний позаштатний співробітник комісії історії Києва та Правобережжя (1924—26), секретар виділеної з неї 1926 підкомісії Старого Києва (1926—30) Історичної секції ВУАН, дійсний член секції (з 1930). Аспірант науково-дослідної кафедри історії України (1924—28), науковий співробітник кафедри (1928—30). Після ліквідації Історичної секції — керівник комісії історії Києва та Правобережжя (1931—33) очолюваної М. Грушевським кафедри історії українського народу доби торговельного капіталу Історичного циклу ВУАН. Після від'їзду 1931 М. Грушевського до Москви фактично керував роботою кафедри. 1933 звільнений з ВУАН, заарештований. 1934 засуджений до трьох років позбавлення волі. 1937 заарештований вдруге у Чернігові, засуджений до восьми років. Помер у північних таборах ГУЛАГу («Севвостлаг», копальня «Партизан» за 12 км від м. Хатиннах, Магаданська обл., тепер Російська Федерація). Автор бл. 50 наукових праць з соціально-економічної історії України 17—19 ст., рецензій, хронікальних статей. Підсумкова промоційна праця «Київська козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині» вийшла окремим виданням у 1928. Проживав на другому (1908—29) і третьому (1929—33) поверхах.

У будинку мешкали також відомі діячі науки і культури.

У 1910-х — на поч. 1920-х рр. — Кричевський Федір Григорович (1869—1947) — художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1940), перший ректор, професор Української державної академії мистецтва (1917—22), Інституту пластичного мистецтва (1922—24), Київського художнього інституту (1924—41).

1922—23 — Новицький Олексій Петрович (1862—1934) — історик мистецтва, шевченкознавець, пам'яткознавець, музейний діяч, акад. ВУАН (з 1922). В цей період у Всеукраїнській академії наук обіймав посади голови секції мистецтв та її комісії з дослідження художніх цінностей, вилучених із церков та молитовних домів України, Софійської комісії, секретаря Археологічного комітету, заступника голови комітету Музею мистецтв ВУАН. Професор Київського археологічного інституту. Дійсний член НТШ (з 1914). Проживав на третьому поверсі. Звідси переїхав на вул. Десятинну, 9.

1918—22 — Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — живописець, художник театру, народний художник СРСР (з 1944). Був одружений з небогою М. Грушевського, дочкою Г. Грушевської — О. Шамраєвою. 1918 закінчив Київське художнє училище, працював над оформленням театральних вистав, народних свят, журналів, книжок. 1922 вступив до ВХУТЕМАСу у Москві.

З встановленням у Києві радянської влади садиба Грушевських була націоналізована. 1924 після повернення М. Грушевського з еміграції флігель передано йому в довічне користування. По смерті вченого постановою РНК УСРР 1935 будинок закріплено за його родиною на правах власності, у лютому 1939 Грушевських позбавлено права власності на флігель. 1945 на короткий час права на будинок були відновлені, 1948 його остаточно передано до житлового фонду Київської міськради.

Згідно з рішенням Київського міськвиконкому, ухваленим у лютому 1992, мешканців будинку відселено, в ньому створюється Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського на правах відділу Музею історії міста Києва [1051].

Олег Будзинський, Світлана Панькова.

422.7. Маріїнський дитячий притулок 1881, 1899, де містилися науково-педагогічні установи, працювали відомі громадські діячі, вчені (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 2. На розі з вул. Микільсько-Ботанічною. З відступом від червоних ліній забудови вулиць. Головним фасадом звернений до вул. Паньківської. Споруджений для Маріїнського притулку дівчат-сиріт, який перебував у віданні Київської губернської опіки дитячих притулків. Заснований 1845 (1874 отримав ім'я Марії Олександрівни, дружини російського імператора Олександра II), містився спочатку в найманих приміщеннях у Старому місті й на Печерську. 1876 Київська міська дума безкоштовно виділила губернській опіці трикутну в плані ділянку на вул. Паньківській для спорудження власного будинку. Відомий доброчинець, цукрозаводчик Н. Терещенко пожертвував для майбутнього будівництва 25 тис. крб. У 1881 за проектом арх. В. Ніколаєва збудовано первісний двоповерховий корпус. На його першому поверсі містилися класні кімнати, майстерні, їдальня і кухня, на другому — спальня на 50 ліжок, квартири наглядачки та двох її помічниць. Поряд з будинком було висаджено фруктовий сад і розбито ділянки під городи.

У зв'язку зі збільшенням кількості вихованок постало питання про розширення будинку, в чому значну допомогу надали голова губернської опіки Ф. Трепов та його дружина Є. Трепова, яка піклувалася київськими дитячими притулками, митрополит Київський і Галицький Іоаннікій. 1899 будівельна контора Л. Гінзбурга здійснила за проектом арх. В. Ніколаєва реконструкцію споруди, в ході якої її було розширено — прибудовано приміщення кулінарної школи з їдальнею і надбудовано один поверх. Водночас 1900 коштом Н. Терещенка влаштовано й освячено домову церкву в ім'я св. Марії Магдалини (займала велике приміщення на першому поверсі ліворуч од вестибуля з вівтарем у спеціальній прибудові-апсиді). 1912 поряд зведено нову триповерхову будівлю дитячого садка ім. Г. Хилькевича, який заповів кошти на будівництво (не збереглася).

Будинок триповерховий, цегляний, у плані прямокутний з напівкруглим одноповерховим виступом-апсидою на бічному північно-західному фасаді. Внутрішнє планування коридорного типу.

Оздоблений у стилі неокласицизм. Головний фасад з боку вул. Паньківської асиметричний за композицією внас-

422.7. Вул. Паньківська, 2.

лідок перебудови 1899. Парадному входу відповідає розкріповка, завершена триступінчастим аттиком. Площина стіни розчленована міжповерховими поясками й фільончастими лопатками, завершена карнизом зі спрощеними модульйонами. Перший поверх рустований. Вікна прямокутні, на першому та третьому поверхах — із замковими каменями. Гурт між другим і третім поверхами оздоблено поребриком.

Будинок — цінний зразок архітектури доброчинного закладу кін. 19 ст.

Притулок утримував до 150 вихованок, які навчалися грамоти за програмою Міністерства народної освіти і працювали в майстернях дамського вбрання, капелюшній, пошиття білизни, панчішній тощо, заробляючи гроші для потреб притулку.

Під час 1-ї світової війни притулок відвідала імператриця Марія Федорівна.

У цьому будинку діяла Київська губернська опіка дитячих притулків, яку очолювали на поч. 20 ст. губернатори О. Гірс, С. Саввич. Членами опіки були відомі підприємці, державні, громадські, культурні діячі, військові: губернський предводитель дворянства князь М. Рєпнін, міський голова В. Проценко, сенатор Л. Томара, генерал-ад'ютант М. Драгомиров, архітектор В. Ніколаєв, підприємці Л. і Лаз. Бродські, М. Гальперін, Я. Гретер, А. Марголін, О. Терещенко. Обов'язки директора притулку на поч. 20 ст. виконували лікар В. Чернов, видавець К. Григорович-Барський.

З осені 1921 до вересня 1922 у церкві св. Марії Магдалини правив службу визначний пастир і проповідник о. Анатолій (А. Жураковський; 1897—1937), автор численних праць, що друкувалися у київському журналі «Христианская мысль» та поширювалися пізніше у церковному самвидаві. Сформував церковну громаду з молоді, яка восени 1922 перейшла до церкви Іоанна Златоуста Київського православного релігійно-просвітницького товариства, що розміщувалася на вул. Великій Житомирській, 9. У 1923—25 о. Анатолій відбував ув'язнення у Краснококшайську (тепер — м. Йошкар-Ола, Російська Федерація). З 1927 став одним із лідерів йосифлянства в Україні. 1930 вдруге ув'язнений. Перебував на Соловках. Розстріляний.

У радянський час притулок перетворений на дитячий будинок, який діяв тут до 1941. Церкву св. Марії Магдалини 1922 закрили.

1953—67 у будинку містився Центральний інститут підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти.

З 1967 — Інститут психології Академії педагогічних наук України. Заснований 1945 на базі відділу, організованого 1930 при Українському науково-дослідному інституті педагогіки (містився на вул. Б. Хмельницького, 10) як Науково-дослідний інститут психології Міністерства освіти УРСР. З 1992 — Інститут психології АПН України. З 1995 — імені Г. Костюка.

У цьому будинку працювали відомі вчені.

1945—81 — засновник і перший директор інституту (1945—71) Костюк Григорій Силович (1899—1982) — психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). 1971—81 — завідувач лабораторії психології особистості. Автор понад 250 наукових праць з проблем психології навчання і виховання учнів, теорії та історії психології тощо. У 1950-х рр. заснував щорічник «Наукові записки» (тепер науково-методичний збірник «Психологія»). Робочий кабінет директора містився на другому поверсі (кімната № 18; тепер приймальня і кабінет заступника директора).

1971—89 — Войтко Віталій Іванович (1927—89) — психолог і філософ, чл.-кор. АПН СРСР (з 1978). В інституті — з 1971, його директор (1971—83), завідувач лабораторії методології психологічних досліджень (1983—89). Вивчав проблеми методології психологічної науки, соціальної і педагогічної психології. Працював у кабінеті директора (кімната № 18).

1983—90 — Проколієнко Людмила Микитівна (1927—90) — психолог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1985). В інституті — з 1983, його директор (1983—90). Досліджувала проблеми психологічних механізмів пізнавальної активності учнів і управління нею, обґрунтувала роль і ефективність програмного навчання і засвоєння граматичних знань.

Була членом редколегії журналів «Радянська жінка», «Радянська школа», головним редактором науково-методичного збірника «Психологія»; головою Українського відділення Товариства психологів СРСР, заступником голови секції педагогіки і психології Республіканського товариства «Знання».

Під її керівництвом уперше в Україні вийшли підручники «Педагогічна психологія» (1987), «Вступ до психології» (1989).

Працювала у кабінеті директора (кімната № 18).

1991—98 — Роменець Володимир Андрійович (1926—98) — психолог, акад. АПН України (з 1992). В інституті — з 1991, завідувач лабораторії теорії та історії психології й етнопсихології (1991—98). Фундатор вітчизняної школи історико-психологічної науки. Працював над концепцією історичного становлення психологічних знань, досліджував історію психологічної думки від античності до наших днів.

Робочий кабінет вченого містився в кімнаті № 33 на третьому поверсі [1052]. *Сергій Білокінь, Василь Галайба, Михайло Кальницький, Руслана Маньковська.*

422.8. Садиба 1890—91, в якій проживали Білогриць-Котляревський Л. С., Драгоманови Л. М. і С.-О. М. (архіт., іст.). Вул. Паньківська, 14-а, 14-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й розташованого паралельно йому флігеля на подвір'ї. 1890 майже прямокутна, витягнута вглиб кварталу ділянка належала домовласнику Т. Шпаковському. В той час на ній стояли одноповерховий на цегляному напівповерсі будинок вздовж вул. Паньківської та одноповерхові дерев'яні флігель і комора в глибині садиби; решту території займав великий город. У квітні 1890 власник звернувся до міської управи з проханням здійснити нову забудову. 1890—91 споруджено головний двоповерховий будинок за проектом арх. М. Гарденіна, згодом — флігель, імовірно, за проектом того ж архітектора. 1900—04 садиба належала спадкоємцям Т. Шпаковського, 1904 її придбав професор Київського університету Л. Білогриць-Котляревський, по смерті якого в 1908—18 нею володіли його дочки В. Колкунова та Є. Святополк-Мирська.

Головний будинок (№ 14-а). Двоповерховий з підвалом, перший поверх цегляний, другий — дерев'яний, обкладений цеглою, пофарбований, у плані прямокутний з проїздом на подвір'я на лівому фланзі. В центрі головного й дворового фасадів розташовані входи. Первісне внутрішнє планування повністю змінено внаслідок численних перебудов у радянський час. Дах двосхилий, перекриття пласкі.

Оздоблений у формах неоготики із застосуванням цегляного й ліпленого декору. Симетрична композиція головного одинадцятивіконного фасаду сформована центральною та фланговими виступними площинами, акцентованими рустуванням на першому поверсі й вінцевими аттиками, за якими підносилися вежоподібні «французькі» дахи (втрачені). Центральну тридільну площину увінчано трикутним аттиком з підвищеною ступінчастою середньою частиною, в яку вписано рустовану стрілчасту арку з круглим слуховим віконцем. Фланги аттика на рівні фриза підтримують гранчасті навісні

422.8. Вул. Паньківська, 14-а.

стовпчики, середню частину — напівколони коринфського ордера другого поверху. Лучковий отвір головного входу обрамлено двома чвертьколонками тосканського ордера. Бічні одновіконні площини з напівкруглими в плані балконами на другому поверсі виділено фільончастими лопатками зі смужкою поребрика вгорі. Їх завершують трикутні аттики з бічними й вінцевими стовпчиками та круглими нішами-розетками. Ярусність тектоніки фасаду підкреслено профільованим міжповерховим гуртом, різною формою віконних прорізів — прямокутних на першому поверсі й стрілчастих — на другому. Вікна першого поверху окреслені контурними напівлиштвами з прямими та ламаними «тюдорівськими» сандриками, другого — гладенькими, рустованими та контурними архівольтами, що спираються на імпости. Вузькі простінки строєних вікон на заглиблених площинах фасаду оформлено у вигляді коринфських пілястрів. Підвіконня першого поверху декоровано рядами зубців, другого — зубцями й фігурними нішками у формі навкісних хрестів, які утворюють виразну горизонтальну смугу. Вінцеві карнизи аттиків і виступних площин спираються на зубці, у межах заглиблень фасаду — на дрібночарунковий аркатурний фриз. Широкий отвір проїзду має лучкову рустовану перемичку з великим замковим каменем. Дворовий фасад з лучковими віконними прорізами (на другому поверсі — заглиблені в ніші) розкреслено розкріповкою входу, міжповерховим гуртом і карнизом з сухариками.

Будинок відзначається оригінальним архітектурним оформленням.

Ф л і г е л ь (№ 14-б). Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. На лівому фланзі — проїзд, розташований на одній осі з проїздом у головному будинку. Дах двосхилий, перекриття пласкі.

Вирішений у формах неоренесансу. Симетричний за композицією відносно осі входу, виділеної одновіконним ризалітом на головному фасаді, що має чітку ярусну побудову. Ризаліт акцентовано триступінчастим аттиком, в

422.8. Вул. Паньківська, 14-б.
422.8. План першого поверху.

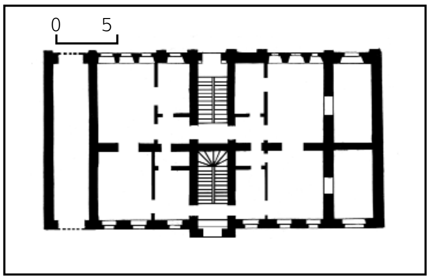

який вписано трикутний фронтон з гарним ліпленим картушем у тимпані. Над прямокутним отвором входу — аркове вікно, оформлене архівольтом та бічними пілястрами тосканського ордера. Чотиривіконні фланги фасаду містять симетрично встановлені балкони. Вікна прямокутні. Міжвіконня першого поверху оздоблені рустованими лопатками, другого — тосканськими пілястрами. Вінцевий карниз з зубчиками спирається на фризову смугу, декоровану меандровим орнаментом. Тильний фасад позбавлений архітектурного декору.

В інтер'єрі збереглися двомаршові сходи з огородженням, в деяких квартирах — оригінальні груби.

Архітектура будинку відзначається типовою для Києва інтерпретацією ренесансних композиційних і декоративних прийомів.

Садиба — зразок цінної житлової забудови Києва 1890-х рр. у формах історизму.

1904—08 у головному будинку садиби проживав її власник Білогриць-Котляревський Леонід Сергійович (1855—1908) — правознавець, доктор права (з 1886), професор (з 1887). З 1891 — професор кафедри кримінального права юридичного факультету Київського університету. Член Товариства допомоги студентам університету. Досліджував проблеми покарання майнових злочинів, злочинів проти держави, релігії, питання лікарської таємниці, завдання і методи кримінального права, його історію, починаючи від давньоруської доби. 1904 опублікував дослідження «Злочини державні». Раніше жив на вул. Микільсько-Ботанічній, 4.

1898—1918 у п'ятикімнатній квартирі № 4 на першому поверсі головного будинку мешкала Драгоманова Людмила Михайлівна (1842—1918) — перекладачка, громадська діячка. Дружина письменника, вченого і громадсько-політичного діяча М. Драгоманова. Брала участь у культурному житті міста, була членом Київського літературно-артистичного товариства. Допомагала М. Павликові у підготовці до видання листування і праць М. Драгоманова (вийшли у Львові 1901—10), листувалася з І. Франком, який видав 1908 у Львові листи М. Драгоманова до нього та інших діячів. Публікувала переклади російською мовою творів В. Стефаника в журналах «Русские ведомости» (1902), «Славянский мир» (1909). Померла в цьому будинку, похорон улаштував уряд Української Держави.

1898—1943 у цій же квартирі жив Драгоманов Світозар-Олег Михайлович (1884—1958) — економіст, журналіст, син Л. і М. Драгоманових. У 1898—1904 навчався в Четвертій київській гімназії, 1904—09 — на хімічному відділенні Київського політехнічного інституту (вибув через несплату за навчання), 1909—14 — на економічному відділенні Київського комерційного інституту, де двічі був відряджений за кордон для вивчення муніципального господарства у Швейцарії (1911) і м. Гент (Королівство Бельгія) — на 1-й Міжнародний конгрес з розпланування міст і організації міського самоврядування (1913). У Комерційному інституті навчався коштом Постійної комісії для допомоги нужденним ученим, літераторам і публіцистам Санкт-Петербурзької Імператорської АН. Співробітничав у періодичних виданнях: «Рада», «Рідний край», «Робітнича газета», «Молода Україна», «Наша кооперація», «Муравейник (Комашня)» та інших, друкувався під псевд. — Др. С., Гадячанин, Галичанин, Зірка, «Русский» зі Львова, Спільник тощо. У 1920—30-х рр. був деякий час безробітним, викладав у навчальних закладах Києва, працював у державних установах, брав участь у діяльності ВУАН, член комісії комунального господарства (1926). 1942 був найближчим помічником історика О. Оглоблина у створенні в Києві Музею-архіву переходової доби. 1943 емігрував, жив у США, професор Українського технічно-господарського інституту в Німеччині. Досліджував питання кооперації, міського господарства і самоврядування.

Тепер головний будинок займають офіси [1053].

Юлія Івашко, Лариса Федорова.

423. ПАРК ВІЧНОЇ СЛАВИ, кін. 19—20 ст. (містобуд.). Вул. Січневого повстання. На верхній та середній наддніпровських терасах, між вул. Січневого повстання та Дніпровським узвозом. З півдня обмежений валами Старої Києво-Печерської фортеці (цитаделі). Включає Меморіал Вічної Слави з пам'ятником на могилі Невідомого солдата. Головний вхід з пл. Слави. Пл. — 18,37 га.

У період Давньої Русі верхня частина парку належала до великокнязівського селища Берестового, у 16—17 ст. — до печерського містечка, що склалося коло Лаври. Після побудови на поч. 18 ст.

земляної фортеці (цитаделі) була зайнята її гласісом та еспланадою. Нижня частина парку прилягає до історичної місцевості Аскольдова могила.
В кін. 19 ст. на верхній терасі був огороджений парканом пустир, що входив до великої пл. Еспланадної (займала непарний бік нинішньої вул. Суворова). 1894 з ініціативи і за безпосередньою участю коменданта Київської фортеці генерал-лейтенанта артилерії О. Аносова розпочалися роботи з упорядкування та благоустрою цієї ділянки. Було висаджено дерева і чагарники різних порід, прокладено пішохідні доріжки, споруджено дерев'яні містки та павільйони, встановлено лави для відпочинку, на краю урвища побудовано веранду з буфетом, перед нею влаштовано невеликий фонтан з дерев'яним басейном (первісне розпланування не збереглося). Кошти на створення й утримання саду виділило місто, було зібрано гроші також серед військовослужбовців київського гарнізону та заможних киян (зокрема, купець Л. Бродський пожертвував 500 крб., О. Аносов власним коштом обладнав у саду спортивний майданчик, де були жердини, канати, щогли, драбини, колоди, трапеції, кільця, гірки для катання, трамплін, гойдалки, величезні кроки, кеглі тощо). Сад, відомий серед киян як сад ім. О. Аносова, або Аносівський сад, став надзвичайно популярним. Офіційно ж він значився як фортечний Комендантський дитячий сад. Після від'їзду в 1899 генерала О. Аносова до Санкт-Петербурга сад поступово занепав. На поч. 20 ст. його трохи упорядкували, оскільки він був обраний скаутами місцем проведення їхнього щорічного традиційного свята — дня пам'яті св. Георгія (24 квітня). 1916 військове відомство зобов'язало всі частини місцевого гарнізону, які мали оркестри, почергово влаштовувати у саду в теплу пору року щоденні музичні тригодинні концерти.
У травні 1919 Київський губвиконком вирішив відвести під цвинтар «жертв контрреволюції» місце на схилах Аносівського саду. 29 грудня 1919 тут у братській могилі поховано 42 загиблих, серед яких — письменники Г. Михайличенко і В. Чумак. Поховання зруйновані 1933 через зсув гори.
1951 територію парку збільшили до 7,3 га. 1956 ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ про спорудження тут парку Вічної Слави воїнам Великої Вітчизняної війни 1941—45, згідно з якою було збільшено територію, здійснено реконструкцію та благоустрій. 1957 урочисто відкрито Меморіал Вічної Слави (архітектори В. Бакланов, А. Милецький, Л. Новиков, ск. І. Першудчев), до якого на Алею героїв перенесено 35 військових поховань з Байкового та Лук'янівського цвинтарів, Аскольдової могили, з деяких парків та майданів міста (у т. ч. одне — Невідомого солдата з Лютізького плацдарму біля с. Нові Петрівці Київської обл.). Різні за званням військові — від старшини до генерал-полковника — воювали з ворогом на території України, більшість відзначилась у боях за Київ. Серед них — 12 Героїв Радянського Союзу. До 30-річчя перемоги над нацистською Німеччиною сформовано Алею міст-героїв, що веде від вул. Січневого повстання до пам'ятника на могилі Невідомого солдата. Стовбури висаджених тоді ялин оточено бордюром з полірованого граніту, на якому накладними бронзовими літерами викладено назви міст-героїв і текст посвяти.
У 1984, з нагоди 40-річчя визволення Києва від нацистських загарбників, парк реконструйовано (головний архітектор проекту А. Милецький): оновлено оформлення входів, замінено огорожу, паркові лави, світильники, покриття алей та доріжок тощо. Рівень Алеї героїв піднято на 40 см, на могилах встановлено нові плити. 1988 частково реставровано звернені до парку вали й бастіони Києво-Печерської цитаделі (архітектори Д. Воронов, О. Колесников): відновлено трав'яні ескарпи, на валганг Спаського бастіону прокладено прямі гранітні сходи. Виконано ландшафтне упорядкування території з розчисткою від дикої рослинності дніпровських схилів та з організацією оглядових зон і майданчиків. До 2000 здійснено упорядкування приєднаної до парку середньої наддніпровської тераси, де прокладено прогулянкову дорогу від Аскольдової могили до стін Лаври; перед головним входом до парку з боку пл. Слави зроблено нове замощення круглої аванплощі; верхню та нижню тераси парку з'єднано гранітними сходами. Навпроти Аскольдової могили коштом Громадського фонду св. Андрія Первозванного споруджено каплицю на честь 2000-річчя Різдва Христового (арх. М. Жариков, худ.-монументаліст Л. Мєшкова). 2001 неподалік встановлено паркову скульптуру, присвячену військовим льотчикам.
Парк складається з двох контрастних за характером й майстерно поєднаних між собою частин: верхнього плато з деревними і чагарниковими насадженнями, з окрайки якого розкриваються панорама Дніпра й Лівобережжя, та широкого партеру з трав'яними

423. Парк Вічної Слави.

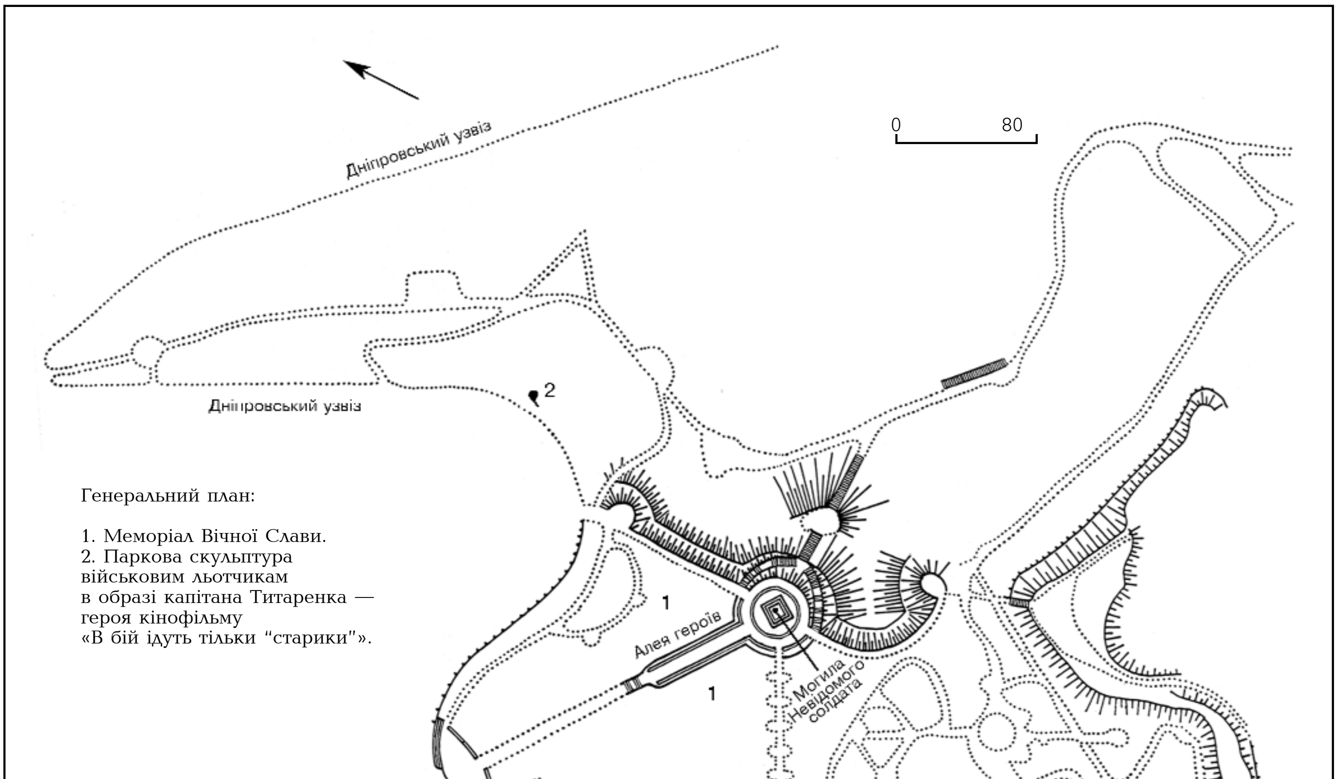

газонами на дніпровських схилах, розкреслених звивистими сходами, що ведуть до нижньої прогулянкової дороги, прокладеної за горизонталлю рельєфу й відокремленою від Дніпровського узвозу кулісою з дерев. Влаштування партеру забезпечило розкриття ансамблю Києво-Печерської лаври з боку узвозу. Парк на верхньому плато поділяється на меморіальну (північну) частину і зону прогулянок та відпочинку (південну). Меморіальна частина має променевий характер планування зі сходженням трьох алей до головного входу на пл. Слави, південна, що позначена незначними перепадами рівнів рельєфу (залишки насипу кол. гласіса), — хрещату композицію плану з круглою галявиною та клумбою у центрі. Регулярна планувальна мережа доповнена криволінійними доріжками, зокрема — видовою з трьома заокругленими оглядовими майданчиками на краю плато. Обидві частини засаджені й впорядковані: у меморіальній — зелені огорожі з стриженого граба й ритмічно висаджені ялини вздовж Алеї міст-героїв та брукування плитами сірого граніту, у південній — вільне розміщення дерев і чагарників та покриття алей і доріжок сучасними фігурними елементами брукування (т. зв. фемами). Низьку огорожу парку складено з гранітних блоків з бучардованою поверхнею. Вздовж алеї, паралельний вул. Січневого повстання, та на південній галявині споруджено напівкруглі у плані лави для відпочинку (цегляна основа з дерев'яними рейками для сидіння). Ліхтарі освітлення виконані у вигляді невисоких вертикальних циліндрів з металу та органічного скла (у верхній частині). Біля підніжжя Спаського бастіону Києво-Печерської цитаделі та неподалік від Аскольдової могили облаштовано дитячі майданчики.

Ландшафти парку відзначаються мальовничістю. Тут ростуть клен гостролистий, сріблястий явір, липа, береза, берест, тополя, ялина, верба, дуб пірамідальний, інші породи дерев; чагарники — амфора, жасмин, бузок, спірея, тамариск, форзиція тощо.

Належить до кращих нагірних парків Києва [1054].

Юрій Бєличко, Василь Галайба, Юрій Нельгівський, Тетяна Трегубова.

423.1. Меморіал Вічної Слави, 1957 (іст., мист.). У північній частині верхньої тераси парку. Архітектурний комплекс меморіалу складається з ділянки поховань на Алеї героїв та пам'ятника з Вічним вогнем на могилі Невідомого солдата у центрі круглої площі. Головний вхід до Алеї героїв з боку пл. Слави оформлено дугоподібними у плані гранітними стінами на ступінчастих стилобатах з накладними металевими датами «1941—1945» на лицьовій поверхні обабіч проходу. Вхід до меморіалу з боку вул. Січневого повстання пов'язаний з Алеєю міст-героїв і акцентований великими гранітними полірованими площинами на рівні бордюру, на які покладені перевиті звивистою стрічкою дубові та лаврові гілки бронзового художнього литва. Цей же мотив повторено перед Вічним вогнем наприкінці Алеї героїв.

Головний вхід і Алею героїв обрамлено зеленою огорожею зі стриженого граба (вис. до 3 м), висадженого у три ряди у шаховому порядку. Деяке звуження алеї (ширина на початку — 8 м, наприкінці — 6 м) зорово збільшує її довжину (60 м). Розташована у кінці алеї ділянка поховань оформлена сірим гранітом й фланкована дворядовою зеленою огорожею. Її вирішення у формі своєрідного буленгріна — заглибленої пласкої улоговини — запозичено з арсеналу садово-паркового мистецтва, де такий прийом застосовувався для посилення враження просторовості. По боках проходу влаштовано двоступінчасті стилобати, в які вмонтовано надмогильні поліровані гранітні плити (80 × 80 см) з викарбуваними й позолоченими іменами похованих. Від зеленої огорожі стилобат відокремлює стінка-крепіда, поверх якої встановлено світильники з білого органічного скла, що нагадують поминальні свічки.

Завдяки заглибленості поверхні й щільній двоярусній зеленій огорожі майданчик поховань сприймається як своєрідна меморіальна зала під небесним склепінням.

Композиційним центром меморіалу є кругла площа з пам'ятником-обеліском на могилі Невідомого солдата. Обеліск (вис. 27 м) встановлений на круглому гранітному стереобаті по осі Алеї героїв. Чотиригранний, з пірамідальним завершенням, складений з блоків полірованого граніту. У підніжжя обеліска до нижньої сходинки квадратного у плані триступінчастого стилобата вмонтовано гранітну плиту з розеткою Вічного вогню (запалений 6 листопада 1957) в обрамленні бронзового вінка з дубового листя, поруч — бронзова таблиця з написом: «Вічна слава героям, які полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини. Слава Невідомому солдату». Вдало віднайдені пропорційні співвідношення ширини до висоти, загостреність силуету обеліска надають йому підкреслено вертикальної спрямованості. На площі біля пам'ятника відбуваються урочисті церемонії покладання вінків і квітів та вшанування пам'яті полеглих героїв. Східний бік площі слугує за оглядовий майданчик, звідки розкриваються краєвиди Дніпра, Лівобережжя, ансамблю Києво-Печерської лаври.

Юрій Бєличко, Василь Галайба, Юрій Нельгівський, Тетяна Трегубова.

423.1.1. Могила Авдєєва М. Д. (іст.). Ліворуч від головного входу, друга у ряді.

Авдєєв Микола Дмитрович [6.01.1919, с. Олеговка (тепер Кокпектинський р-н, Семипалатинська обл.) — 2.09.1944] — Герой Радянського Союзу (1944), гвардії капітан авіації. В Червоній армії з 1938. Закінчив Харківське військове авіаційне училище (1940). Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45, на фронті з жовтня 1942. Штурман ескадрильї 8-го гвардійського авіаполку 2-го гвардійського авіакорпусу АДД. Брав участь у боях під Сталінградом, Ленінградом, визволяв Україну, Білорусь. Здійснив 247 бойових вильотів до глибокого тилу ворога, з них 230 вночі. Помер від ран. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора [1055]. *Лариса Добрийвечір.*

423.1.2. Могила Бабіна А. В. (іст.). Праворуч від головного входу, дев'ята у ряді.

Бабін Анатолій Васильович [24.12.1900, с. Замошня (тепер Смоленська обл.) — 16.10.1946, Київ] — генерал-майор інженерних військ. У Червоній армії з 1918. Закінчив Смоленські військово-інженерні курси (1921) і річні курси при Військово-інженерній академії ім. В. Куйбишева (1925). Учасник громадянської та радянсько-фінляндської (1939—40) воєн. Під час Великої Вітчизняної війни воював на Брянському та Центральному фронтах. Після війни — начальник інженерного управління КВО [1056]. *Людмила Проценко.*

423.1.3. Могила Вітрука А. Н. (іст.). Ліворуч від головного входу, шістнадцята у ряді.

Вітрук Андрій Никифорович [8.07.1902, с. Андрушки (тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл.) — 3.07.1946, Москва] — Герой Радянського Союзу (1942), Народний Герой Югославії (1945), гвардії генерал-майор авіації. Після закінчення середньої школи працював на цукровому заводі. В Червоній армії з 1924. Закінчив Сумську артилерійську школу ім. М. Фрунзе та 2-у Борисоглібську школу льотчиків-командирів ланок (1934), Військово-повітряну академію (1941). Учасник боїв на р. Халхін-Гол (1939), походу радянських військ до Західної Білорусі (1939), радянсько-фінляндської війни 1939—40. Учасник Великої Вітчизняної війни, з 1941 — командир 65-го штурмового авіаполку, з лютого 1944 — 10-ї гвардійської штурмової авіадивізії.

На початок 1942 підполковник А. Вітрук здійснив 21 бойовий виліт, виявивши при цьому виняткову мужність (всього 45 бойових вильотів). Брав участь у боях за Москву, визволенні Києва. 1944 врятував життя президенту Югославії, командувачу армії Й. Броз Тіто. Після війни — командир авіадивізії. Нагороджений орденом Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2-го ступеня, Кутузова 2-го ступеня, Богдана Хмельницького 2-го ступеня, Олександра Невського, Червоної Зірки.

Спочатку був похований на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1057].

Лариса Добрийвечір.

423.1.4. Могила Гогічаїшвілі М. І. (іст.). Праворуч від головного входу, тринадцята у ряді.

Гогічаїшвілі Микола Іванович [7.05.1903, с. Нігвзіані (тепер Ланчхутський р-н, Грузія) — 14.04.1945] — Герой Радянського Союзу (1942), старшина. Після закінчення початкової школи працював в колгоспі трактористом. У Червоній армії з 1941. Учасник Великої Вітчизняної війни з серпня 1942, служив у 873-му стрілецькому полку 276-ї стрілецької дивізії (Закавказький фронт). Брав участь у боях на Північному Кавказі, Кубані, в Україні, Польщі, Східній Пруссії, Німеччині.

У листопаді 1942 під час бою у районі с. Нова Саніба (Пригородний р-н, тепер Північна Осетія) рядовий М. Гогічаїшвілі першим кинувся в атаку і повів за собою підрозділ. Особисто знищив 15 нацистів. Загинув під Берліном. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Слави 2-го та 3-го ступеня. Спочатку був похований на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1058]. *Лариса Добрийвечір.*

423.1.5. Могила Громагіна М. О. (іст.). Ліворуч від головного входу, дванадцята у ряді.

Громагін Михайло Олександрович (22.08.1902, с. Редріно, Ярославська губ. — 3.03.1945, м. Хелм, Республіка Польща) — гвардії генерал-майор танкових військ. В Червоній армії з 1920, учасник громадянської війни. Закінчив курси бронетанкових військ у Ленінграді (1933). У 1930-і рр. служив під командуванням В. Блюхера на Далекому Сході, керував переходом чотирьох танків через хребет Сіхоте-Алінь до океану за маршрутом К. Арсеньєва (1937). Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941. Воював на Західному фронті, обороняв Москву, Сталінград, бився під Ленінградом. З жовтня 1943 до липня 1944 — заступник командира 3-го гвардійського Котельниковського танкового корпусу; згодом командир 22-го танкового корпусу. Брав участь у визволенні Румунії. З жовтня 1944 — заступник командувача бронетанкових та механізованих військ Війська Польського. Загинув в автокатастрофі. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2-го ступеня, Червоної Зірки.

Спочатку похований на Байковому цвинтарі, потім прах перенесено до Аскольдової могили, 1957 — до Парку Вічної Слави [1059]. *Лариса Добрийвечір.*

423.1.6. Могила Должанського Ю. М. (іст.). Ліворуч від головного входу, тринадцята у ряді.

Должанський Юрій Мойсейович (31.05.1923, с. Веселі Терни, тепер у межах м. Кривий Ріг — 27.11.1943) — Герой Радянського Союзу (1943), гвардії старший лейтенант. З липня 1941 в Червоній армії. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1942 закінчив військово-політичне училище. Воював на Курській дузі, брав участь у форсуванні Дніпра, Десни, Прип'яті.

На підступах до с. Парищево Чорнобильського р-ну Київської обл. у складі 10-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії Центрального фронту з групою автоматників діяв попереду піхоти, знешкодив самохідну німецьку гармату «Фердінанд». Серед перших форсував Дніпро і разом з бійцями утримував плацдарм до підходу основних сил полку. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, Червоної Зірки.

Спочатку був похований у Пушкінському парку, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1060].

Лариса Добрийвечір.

423.1.7. Могила Єлісєєва І. Г. (іст.). Ліворуч від головного входу, п'ята у ряді.

Єлісєєв Іван Григорович (18.08.1903, м. Хвалинськ, Саратовська губ. — 12.11.1943) — полковник. Учасник громадянської війни. Закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе (1937). Працював у Генштабі, з 1940 — у Тбілісі. Під час Великої Вітчизняної війни — начальник штабу 218-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Учасник визволення Лівобережної України, битви за Дніпро. Загинув у бою за Житомир.

Спочатку був похований на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1061].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.8. Могила Жукова О. О. (іст.). Ліворуч від головного входу, четверта у ряді.

Жуков Олександр Олексійович (30.08.1900, с. Любанове, Московська губ. — 26.05.1944) — полковник, комісар державної безпеки. В армії з 1918, учасник громадянської війни. Закінчив курси міліції в Москві, де працював до 1940 в органах карного розшуку. Учасник Великої Вітчизняної війни, воював на Північному Кавказі, з 1943 — на 1-му, 2-му Українських фронтах. Загинув під час виконання службового завдання поблизу Житомира [1062].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.9. Могила Захарова Л. В. (іст.). Праворуч від головного входу, п'ята у ряді.

Захаров Леонід Васильович (21.08.1911, м. Саратов — 21.04.1945) — гвардії інженер-полковник. З 1930 — на керівній комсомольській роботі в Саратові, Сталінграді, Читі. Закінчив Академію механізації (1939). Учасник радянсько-фінляндської війни 1939—40. Під час Великої Вітчизняної війни воював на Південно-Західному фронті, у складі 1-го Українського фронту. Визволяв Україну, Польщу, брав участь у штурмі Берліна. Загинув у бою [1063].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.10. Могила Зубарева Й. Є. (іст.). Ліворуч від головного входу, сьома у ряді.

Зубарев Йосип Єгорович [2.11.1907, с. Мостище (тепер Гомельська обл.) — 10.1.1944] — полковник. Закінчив педагогічний технікум у Гомелі (1925), добровільно пішов до армії, закінчив однорічні курси молодших командирів. Учасник радянсько-фінляндської війни

423.1. Алея героїв.

1939—40. Напередодні Великої Вітчизняної війни — слухач Військової академії ім. М. Фрунзе. Учасник боїв під Воронежем, Бiлгородсько-Харківської операції. Під час битви за Дніпро та визволення Правобережної України — командир 340-ї стрілецької дивізії 51-го стрілецького корпусу 40-ї армії 1-го Українського фронту. Помер від ран [1064].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.11. Могила Кирпоноса М. П. (іст.). Ліворуч від головного входу, сімнадцята у ряді.

Кирпонос Михайло Петрович (21.01.1892, с. Вертіївка, Ніжинський пов., Чернігівська губ. — 20.09.1941) — Герой Радянського Союзу (1940), генерал-полковник. Закінчив два класи початкової школи. З 1915 на військовій службі, учасник 1-ї світової війни. В Червоній армії з 1918, учасник громадянської війни. Закінчив Київську школу червоних старшин (1922) і Військову академію ім. М. Фрунзе (1927).

Учасник радянсько-фінляндської війни 1939—40, командир 70-ї стрілецької дивізії 7-ї армії. Завдяки оригінальному та сміливому плану комдива дивізія здійснила марш-маневр по кризі Виборзької затоки, вийшла у тил виборзького угруповання противника і ударом із заходу сприяла його розгрому. З червня 1940 — командувач військ Ленінградського військового округу.

З лютого 1941 — командувач військ Київського особливого військового округу. З початком Великої Вітчизняної війни округ було перетворено на Південно-Західний фронт, воїни якого вели бої в Правобережній Україні. Глобальні прорахунки радянського керівництва визначили долю Київської оборонної операції, яка розпочалася вночі проти 11 липня, коли німецькі війська прорвалися до р. Ірпінь. Протягом 72 діб оборонці Києва на чолі з командувачем фронту М. Кирпоносом відбивали масовані атаки ворога, зірвали плани нацистського командування з ходу оволодіти столицею України. Противник був змушений перекинути на південь частину військ з групи армій «Центр», що наступала на Москву. Опинившись перед загрозою оточення, 11 вересня М. Кирпонос звернувся до Ставки Верховного Головнокомандувача з пропозицією відвести війська Південно-Західного фронту з Дніпра на тиловий рубіж до р. Псел, але дозвіл надійшов лише 18 вересня, коли вороже кільце зімкнулося. В оточення потрапили 5-а, 37-а, 26-а армії, частина 38-ї та 21-ї армій. 19 вересня радянські війська залишили Київ. Наступного дня у районі урочища Шумейкове біля с. Дрюківщина Лохвицького р-ну на Полтавщині, виводячи з оточення колону штабу Південно-Західного фронту, загинули командувач фронту М. Кирпонос, начальник штабу В. Тупиков і член Військради М. Бурмистенко.

Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).1943 прах М. Кирпоноса перенесено до Києва і поховано у Ботанічному саду ім. академіка О. Фоміна, 1947 перепоховано на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1065].

Лариса Добрийвечір.

423.1.12. Могила Колотушкіна І. І. (іст.). Ліворуч від головного входу, восьма у ряді.

Колотушкін Іван Іванович (31.07.1903, с. Моніко, Тверська губ. — 6.11.1943, Київ) — гвардії полковник танкових військ. Закінчив Рязанське піхотне училище (1928), бронетанкові командні курси в Ленінграді. Був випробувачем танкових машин. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939—40. В роки Великої Вітчизняної війни — учасник оборонних боїв на центральному напрямку, Московської битви. З 1942 — заступник командира 6-го танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Брав участь у визволенні Лівобережної України, форсуванні Дніпра на Букринському та Лютізькому плацдармах. Загинув у день визволення Києва. Спочатку похований в Пушкінському парку, згодом перепохований на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1066].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.13. Могила Лавриненка М. І. (іст.). Ліворуч від головного входу, дев'ята у ряді.

Лавриненко Матвій Іларіонович (20.08.1903, Орловська губ. — 8.01.1945) — генерал-майор танкових військ. У Червоній армії з 1919. Учасник громадянської війни. Закінчив Київське піхотне військове училище (1923), Академію бронетанкових військ (1932). У роки Великої Вітчизняної війни брав участь у Московській, Сталінградській, Курській битвах. Під час битви за Дніпро — начальник штабу 10-го танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту, керував наведенням понтонних переправ. Учасник визволення Правобережної України, Угорщини — заступник командира 5-го гвардійського танкового корпусу 6-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту. Загинув у бою біля м. Комарно (тепер Словацька Республіка) [1067].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.14. Могила Леонова І. Д. (іст.). Праворуч від головного входу, п'ятнадцята у ряді.

Леонов Іван Дмитрович [11.09.1915, с. Львове (тепер Волоколамський р-н, Московська обл.) — 30.05.1944] — Герой Радянського Союзу (1943), гвардії майор авіації. Після закінчення семи класів працював на виробництві. В Червоній армії з 1938. Закінчив школу молодших авіафахівців (1938), Одеську військову авіашколу льотчиків (1939). Служив молодшим льотчиком у КОВО. Під час Великої Вітчизняної війни з 1941 до вересня 1943 — командир ескадрильї 85-го гвардійського винищувального авіаполку 8-ї повітряної армії на Південному фронті.

На вересень 1943 гвардії капітан І. Леонов здійснив 267 бойових вильотів. У повітряних боях збив п'ять та в складі групи — чотири літаки противника. Учасник оборони Сталінграда. Особливо відзначився в боях під час визволення м. Мелітополя. Визволяв Кубань, Крим, Київ. У боях за Донбас і Мелітополь під його командуванням ескадрилья здійснила 318 бойових вильотів, збила 28 літаків противника. Загинув в одному літаку з техніком М. Ломакіним.Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки [1068].

Лариса Добрийвечір.

423.1.15. Могила Ломакіна М. П. (іст.). Ліворуч від головного входу, перша у ряді.

Ломакін Микола Петрович [3.05.1913, м. Єнакієве (тепер Донецька обл.) — 30.05.1944] — гвардії молодший лейтенант. Закінчив авіатехнікум. Під час Великої Вітчизняної війни — льотчик 85-го гвардійського винищувального авіаполку 16-ї гвардійської авіадивізії 8-ї повітряної армії. Учасник Сталінградської битви, визволення Донбасу, Лівобережної України, Кримської наступальної операції. Загинув в одному літаку з капітаном І. Леоновим [1069].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.16. Могила Лусти П. В. (іст.). Праворуч від головного входу, чотирнадцята у ряді.

Луста Петро Васильович [23.04.1913, с. Дубов'язівка (тепер Конотопський р-н, Сумська обл.) — 23.04.1945] — Герой Радянського Союзу (1944), майор танкових військ. Закінчив Київський авіатехнікум (1932), працював слюсарем на заводі «Більшовик». В Червоній армії з 1934. Закінчив Ульянівське бронетанкове училище (1938). Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941. Воював у складі 3-ї танкової армії під Сталінградом, Брянськом, визволяв Київ.

Як командир 344-го танкового батальйону 91-ї танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту відзначився під час розширення Київського плацдарму та визволення в ніч на 7 листопада 1943 Фастова. У ході 60-кілометрового маршу з боями, а потім боїв за місто виявив мужність, вміння використовувати танки у вуличних боях.

Загинув під час боїв за Берлін. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки. У парку Тіргартен (Берлін) ім'я П. Лусти викарбувано на пілоні меморіалу [1070].

Лариса Добрийвечір.

423.1.17. Могила Мадюді М. У. (іст.). Праворуч від головного входу, друга у ряді.

Мадюдя Мефодій Ульянович [16.07.1922, с. Березівка (тепер Маньківський р-н, Черкаська обл.) — 7.01.1944] — лейтенант. Випускник Київського танкового училища. 1944 під час Великої Вітчизняної війни був ад'ютантом полковника Ю. Фоміна — командира 225-го танкового полку 38-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Їхній екіпаж серед перших форсував Дніпро в ході Київської наступальної операції. Загинув у бою.

Спочатку був похований в Пушкінському парку, згодом перепохований на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1071].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.18. Могила Малигіна С. О. (іст.). Праворуч від головного входу, шістнадцята у ряді.

Малигін Сергій Олександрович (23.09.1898, с. Новий Торг, Тверська губ. — 10.01.1944) — Герой Радянського Союзу (1943), полковник артилерії. У Червоній армії з 1919, учасник громадянської війни. Закінчив військову школу (1923). У роки Великої Вітчизняної війни з липня 1941 — начальник артилерії 340-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту.

1943 під час форсування Десни в райо-

ні с. Літки вийшов з артпідрозділом на лівий берег Дніпра. Керував будівництвом засобів переправи і переправою артилерії дивізії в районі с. Бірки. В боях за розширення плацдарму на правому березі Дніпра артилерія дивізії відбивала до 12 атак противника за добу. Загинув у бою під Києвом. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора.

Спочатку був похований на Аскольдовій могилі, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1072].

Лариса Добрийвечір.

423.1.19. Могила Малярова М. Ф. (іст.). Праворуч від головного входу, четверта у ряді.

Маляров Михайло Феодосійович [19.09.1902, м. Саврань (тепер Одеська обл.) — 1.02.1944] — гвардії підполковник. Закінчив Одеську партшколу (1923), був секретарем райкомів КП(б)У в Запорізькій обл. 1936 — інструктор ЦК КП(б)У. 1937—40 — заступник керуючого тресту «Україналіс». Під час Великої Вітчизняної війни брав участь у визволенні України. Нагороджений орденом Червоного Прапора [1073]. *Людмила Проценко*.

423.1.20. Могила Мончака М. С. (іст.). Ліворуч від головного входу, чотирнадцята у ряді.

Мончак Мефодій Степанович [1915, с. Харківці (тепер Старосинявський р-н, Хмельницька обл.) — 17.01.1944] — Герой Радянського Союзу (1943), гвардії майор. В Червоній армії з 1937. Закінчив курси молодших лейтенантів (1938). Учасник походу радянських військ у Західну Україну 1939. Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941.

Заступник командира, гвардії капітан 4-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 38-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту відзначився в ході битви за Дніпро. Очолювана ним артбатарея у складі рейдового загону по тилах противника в районі с. Блиставиця (Бородянський р-н, Київська обл.) знищила шість танків, чотири штурмові гармати, 48 автомашин. У бою за с. Нові Петрівці (Вишгородський р-н, Київська обл.) батарея під його командуванням розгромила колону ворога, що відступала: чотири танки, три самохідні гармати, 12 польових гармат і до 300 солдатів та офіцерів противника. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки [1074].

Лариса Добрийвечір.

423.1.21. Могила Новикова Ю. В. (іст.). Праворуч від головного входу, третя у ряді.

Новиков Юрій Васильович [30.06.1923, станиця Чемлянська (Краснодарський край) — 28.04.1945, Берлін] — гвардії капітан. Закінчив Київське танково-технічне училище, під час Великої Вітчизняної війни — Вищі офіцерські танкові курси у Ленінграді. Брав участь в обороні Києва, Москви, визволенні Лівобережної України, боях за Донбас, у Яссько-Кишинівській операції. Під час штурму Берліна — заст. командира окремого танкового полку 9-го стрілецького корпусу 3-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту. Очолював одну з штурмових груп у боях за Рейхстаг, загинув у бою [1075].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.22. Могила Пилипенка А. П. (іст.). Праворуч від головного входу, одинадцята у ряді.

Пилипенко Антон Петрович [13.04.1903, с. Личі-Раківка (тепер у складі смт Корнин, Попільнянський р-н, Житомирська обл.) — 25.03.1944] — генерал-майор. В Червоній армії з 1922, закінчив школу червоних командирів (1925) і Військову академію ім. М. Фрунзе (1935). Учасник Великої Вітчизняної війни — начальник штабу 38-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Відзначився у битві за Дніпро на Лютізькому плацдармі. Загинув під час Житомирсько-Бердичівської операції [1076].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.23. Могила Проценка С. Ф. (іст.). Ліворуч від головного входу, п'ятнадцята у ряді.

Проценко Степан Феодосійович [11.11.1900, м. Конотоп (тепер Сумська обл.) — 3.10.1943] — Герой Радянського Союзу (1944, посмертно), підполковник. Учасник громадянської війни. В Червоній армії з 1920. Закінчив Військово-інженерну школу (1923), Військово-інженерну академію ім. В. Куйбишева (1935).

Учасник Великої Вітчизняної війни з 1941. Командир 269-го стрілецького полку 136-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. В ніч на 2 жовтня 1943 організував форсування Дніпра в районі о. Козачий (на південь від Києва). На захопленому плацдармі полк вів тяжкі бої, відбиваючи контратаки противника. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки.

Спочатку був похований в м. Бориспіль (Київська обл.), 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1077].

Лариса Добрийвечір.

423.1.24. Могила Ромашенка І. Ф. (іст.). Ліворуч від головного входу, шоста у ряді.

Ромашенко Іван Федорович (30.01.1903, м. Кисловодськ — 28.12.1943) — полковник. Учасник Великої Вітчизняної війни, брав участь в битві за Дніпро, визволенні Києва. Загинув у бою під час Житомирсько-Бердичівської операції. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки [1078].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.25. Могила Сербіна В. М. (іст.). Ліворуч від головного входу, десята у ряді.

Сербін Володимир Михайлович (14.07.1896, с. Носівка, тепер місто Чернігівської обл. — 21.05.1945) — генерал-майор. Учасник громадянської війни. Під час Великої Вітчизняної війни у 1941—42 — начальник тилової служби Волховського фронту, учасник оборони Ленінграда. З 1943 — заступник командувача по тилу 70-ї армії Центрального, 1-го, 2-го Білоруських фронтів. Брав участь у Курській битві, визволенні Лівобережної України, Києва, у Східно-Прусській, Берлінській операціях. Загинув у бою [1079].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.26. Могила Ситникова М. С. (іст.). Праворуч від головного входу, шоста у ряді.

Ситников Микола Сергійович (19.12.1902, м. Батумі — 16.01.1944) — полковник. У Червоній армії з 1918. Закінчив Краснодарські командні артилерійські курси (1923), річні курси корабельних спеціалістів у Севастополі (1925). Служив у Ленінграді, Новгороді, Пскові. У складі добровольчої інтернаціональної бригади воював в Іспанії. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939—40. З 1941 командував полком у Києві. Під час Великої Вітчизняної війни воював на Воронезькому, Волховському фронтах, учасник оборони Києва — командир 254-го зенітного полку Південно-Західного фронту. В операції з визволення Києва командував 23-ю зенітною артдивізією. Загинув у бою [1080].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.27. Могила Склярова С. Ф. (іст.). Ліворуч від головного входу, одинадцята у ряді.

Скляров Сергій Федорович [27.11.1897, станиця Попутня (Краснодарський край) — 12.11.1943] — генерал-майор кавалерії. Служив у царській армії. Учасник 1-ї світової та громадянської воєн. В Червоній армії з 1918. Закінчив Вищу кавалерійську школу (1924) і Військову академію ім. М. Фрунзе

423.1. Фрагмент Алеї героїв.

(1931). Учасник походу радянських військ в Західну Україну 1939. У роки Великої Вітчизняної війни воював на Південному, Степовому, Воронезькому фронтах, командир 218-ї стрілецької дивізії 23-го стрілецького корпусу 38-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Учасник визволення Лівобережної України. Під час битви за Дніпро його дивізія однією з перших захопила плацдарм на правому березі. Брав участь у визволенні Києва. Загинув у бою за Житомир [1081].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.28. Могила Тупікова В. І. (іст.). Праворуч від головної алеї, дванадцята у ряді.

Тупіков Василь Іванович (13.01.1902, м. Курськ — 20.09.1941) — генерал-майор. Закінчив Тульське технічне училище, працював на залізниці, заочно вчився у Комуністичному університеті ім. Я. Свердлова (1920—21). У Червоній армії з 1922. Закінчив вищі командні курси «Постріл» (1926), Військову академію ім. М. Фрунзе (1933). У 1935 — військовий аташе СРСР в Естонії. Згодом займав найвищі командні посади в Ленінградському та Харківському військових округах. З грудня 1940 — військовий аташе в Німеччині, був відповідальним за повернення членів радянської колонії з Німеччини до Радянського Союзу. 20 липня 1941 після приїзду в Москву звернувся з проханням відправити на фронт у діючу армію, відмовившись від подальшої дипломатичної роботи. Один з організаторів оборони Києва, начальник штабу Південно-Західного фронту. Загинув під час виходу з оточення в районі урочища Шумейкове біля с. Дрюківщина (Лохвицький р-н, Полтавська обл.). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

1944 прах перенесено до Києва і поховано у сквері біля штабу КВО на розі вулиць Чапаєва (тепер О. Гончара) та М. Коцюбинського, 1957 перепохований у Парку Вічної Слави [1082].

Лариса Добрийвечір.

423.1.29. Могила Турбіна Д. І. (іст.). Праворуч від головного входу, сімнадцята у ряді.

Турбін Дмитро Іванович (29.10.1903, м. Суми — 23.01.1944) — Герой Радянського Союзу (1940), генерал-лейтенант артилерії. В Червоній армії з 1922. Закінчив Харківську артшколу командного складу (1923) і Військово-технічну академію (1927).

Учасник радянсько-фінляндської війни 1939—40, в лютому 1940 як начальник артилерії 15-го стрілецького корпусу 13-ї армії відзначився організацією артилерійських ударів по Салменкайтському укріпрайону. З червня 1941 брав участь в оборонних боях на південно-західному напрямку, у Сталінградській та Курській битвах. Як заступник командувача 1-го Українського фронту з артилерії брав активну участь у підготовці та проведенні Київської наступальної операції 1943. Загинув у бою. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Суворова 2-го ступеня, Богдана Хмельницького 2-го ступеня.

Був похований в Лук'янівському сквері на розі вулиць Герцена і Мельникова, 1957 прах перенесено до Парку Вічної Слави [1083]. *Лариса Добрийвечір.*

423.1.30. Могила Фоміна Ю. І. (іст.). Праворуч від головного входу, сьома у ряді.

Фомін Юрій Іванович (21.05.1911, м. Санкт-Петербург — 18.01.1944) — полковник, танкіст. Закінчив Орловське бронетанкове училище (1933). З перших днів Великої Вітчизняної війни в діючій армії — командир 225-го танкового полку 38-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Учасник визволення Лівобережної України, Київської наступальної операції, Житомирсько-Бердичівської, Проскурівсько-Чернівецької операцій. Загинув у бою під м. Вінниця [1084].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.31. Могила Фрідмана С. М. (іст.). Ліворуч від головного входу, третя у ряді.

Фрідман Сава Маркович (28.12.1902, м. Житомир — 11.12.1943) — підполковник. Працював слюсарем на Житомирському шкіряному заводі. З 1924 в Червоній армії. Служив у Київському понтонному полку, був комісаром 15-го полку зв'язку, заступник ом начальника політвідділу 322-ї стрілецької дивізії КОВО. Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941, захищав Сталінград. У 1943 — начальник політвідділу 206-ї стрілецької дивізії 27-ї армії Воронезького (1-го Українського) фронту. Під час Київської наступальної операції брав участь у боях за розширення Букринського плацдарму, учасник Корсунь-Шевченківської операції. Загинув у бою. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня [1085].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.32. Могила Чернєва В. В. (іст.). Праворуч від головного входу, восьма у ряді.

Чернєв Веніамін Володимирович [11.03.1907, с. Варшавське (тепер Челябінська обл.) — 6.11.1943] — гвардії полковник. У Червоній армії з 1926. У роки Великої Вітчизняної війни воював на Брянському фронті, брав участь в обороні Північного Кавказу. 1943 під час боїв за Київ — начальник штабу 6-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. Загинув біля с. Забір'я (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.) [1086].

423.2. Паркова скульптура військовим льотчикам в образі капітана Титаренка — героя кінофільму «В бій ідуть тільки "старики"».

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.33. Могила Чернишова М. Г. (іст.). Праворуч від головного входу, десята у ряді.

Чернишов Микола Григорович (4.12.1904, с. Середа, тепер м. Фурманов, Івановська обл. — 5.03.1946) — генерал-майор. Працював монтером-електриком. В 1926—28 — у Червоній армії. Закінчив університет ім. Я. Свердлова (1932), вчився в інституті Червоної професури. До 1941 — секретар Курського обкому ВКП(б). З липня 1941 — член Військової ради 13-ї армії у складі Західного, Центрального, Брянського, Південно-Західного, Воронезького, 1-го Українського фронтів. Учасник оборонних боїв на центральному напрямку, Курської битви, битви за Дніпро, визволення Правобережної України, Польщі, Берлінської та Празької наступальних операцій. Загинув під час авіакатастрофи. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Богдана Хмельницького 2-го ступеня, Кутузова 2-го ступеня [1087].

Людмила Проценко, Валентина Смирнова.

423.1.34. Могила Шолуденка Н. М. (іст.). Праворуч від головного входу, перша у ряді.

Шолуденко Никифор Микитович [19.06.1919, с. Сваром'є (Вишгородський р-н, Київська обл.) — 5.11.1943] — Герой Радянського Союзу (1944, посмертно), гвардії старшина, танкіст. Після закінчення школи працював у радгоспі, згодом у Києві на заводі. В Червоній армії з 1939. Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941. Брав участь в обороні Москви, Сталінградській битві, в боях під Курськом.

Відзначився у боях під час визволення Києва як командир взводу розвідроти 22-ї гвардійської танкової бригади 5-го гвардійського танкового корпусу 38-ї армії 1-го Українського фронту. 5 листопада 1943 його взвод першим увірвався до міста. На головному танку з групою розвідників був Н. Шолуденко, який загинув в районі вул. Керосинної (тепер вул. Шолуденка). Нагороджений орденом Леніна.

Спочатку був похований на пл. Калініна (тепер Майдан Незалежності), потім перепохований на пл. Ленінського комсомолу (тепер пл. Європейська), пізніше прах перенесено до Аскольдової могили, 1957 перепоховано в Парку Вічної Слави [1088].

Лариса Добрийвечір.

423.2. Паркова скульптура військовим льотчикам в образі капітана Титаренка — героя кінофільму «В бій ідуть тільки "старики"», 2001 (мист.). Вул. Дніпровський узвіз. У стародавній частині Києва над дніпровською кручею, звідки відкривається широка панорама забудови Лівобережжя. Автори: скульптори В. Сівко, В. Щур, арх. В. Скульський. Розміри: скульптура — 1,9 × 1,05 м, постамент — 0,8 × 0,8 × 0,8 м. Пам'ятник присвячено військовим

льотчикам, узагальнений образ яких втілено у скульптурі Бикова Леоніда Федоровича (1928—79) — актора, кінорежисера, заслуженого артиста РРФСР (з 1965), народного артиста УРСР (з 1974), лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1977). З 1969 працював на кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Мешкав у Києві на вул. О. Туманяна, 8. Ім'ям Л. Бикова названо бульвар у Києві (див. ст. 23).

Бронзову скульптуру Л. Бикова встановлено на низькому кубічному сірому гранітному постаменті, на чоловому боці якого викарбувано напис «Військовим льотчикам присвячується» та стилізований під факсиміле підпис митця. З тильного боку на бронзовій частині — імена авторів і дата встановлення, на лівому — назва фірми, що відливала пам'ятник, та імена майстрів. Актора зображено у найвідомішій його ролі — Героя Радянського Союзу гвардії-капітана, льотчика О. Титаренка з поставленого Л. Биковим фільму «В бій ідуть тільки "старики"» (1974), що став класикою радянського кіно. Сюжетно-композиційне вирішення скульптури ілюструє сцену фільму: льотчик присів на крило свого бойового літака-винищувача, на якому зображені нотний скрипковий знак, зірки, що означають кількість збитих німецьких літаків, та викарбувано улюблену фразу героя «Будемо жити». Погляд Л. Бикова спрямований у далечінь, втомлені руки лежать на колінах, у лівій руці — шлемофон. Він одягнений у військову форму: гімнастерку з розстебнутим коміром, галіфе та високі чоботи. На грудях — бойові нагороди. На поясі — кобура з пістолетом, за халявою правого чобота — блокнот. Ліворуч біля ніг лежить кленовий листок із степовим коником на ньому. Реалістична пластика, уважне відтворення рис зовнішності актора-персонажа з м'яким виразом усміхненого обличчя, замріяним поглядом, густою шапкою кучерявого волосся, ретельне зображення деталей, що мають змістове навантаження, нагадуючи глядачам подробиці відомого фільму, оповідність композиції надають образові художньої переконливості. Пам'ятник розрахований на споглядання з близької відстані [1089].

Галина Скляренко.

424. ПАРК «ВОЛОДИМИРСЬКА ГІРКА», 19 ст. (містобуд.). Вул. Трьохсвятительська. На верхній та середній терасах східної частини Старокиївського плато та його схилах. Головні входи — з площ Михайлівської та Європейської.

Пл. — 10,6 га. Закладений у серед. 19 ст.

В 11—13 ст. на верхній території плато сформувалося «місто Ізяслава-Святополка» (див. ст. 282). У 12 ст. тут засновано Михайлівський Золотоверхий монастир, у 17—18 ст. створено Михайлівське відділення Старокиївської фортеці. Гора стала називатися Михайлівською. Біля її підніжжя з боку Хрещатика 1805 зведено дерев'яну будівлю першого у Києві постійного Міського театру (арх. А. Меленський), на місці якого 1851 споруджено готель «Європейський» (арх. О. Беретті; зруйнований 1978).

Впорядкування місцевості із знесенням оборонних валів фортеці розпочато в 1830-х рр. У 1853 на середній терасі споруджено пам'ятник князю Володимиру, що став композиційним центром парку, названого Володимирським. Звідси щорічно у день св. Володимира (15 липня) починалася урочиста водосвятна хода до т. зв. нижнього пам'ятника св. Володимиру (пізніше пам'ятник Магдебурзькому праву; див. ст. 222), яка наслідувала давні традиції святкових процесій часів самоврядувального устрою Києва. У 1870—1880-х рр. панівне положення Володимирської гірки було використане для спорудження водонапірної башти (не збереглася, стояла біля входу на вул. Трьохсвятительській) та фільтру (Володимирський узвіз, 1) Київського водогону (див. ст. 208). 1870 і 1898 на верхній та середній терасах парку встановлено залізні альтанки. До 1895 було завершено оформлення цих терас, планування й укріплення схилів, що постійно руйнувалися зсувами, прокладено основні алеї, стежки-серпантини з цегляним покриттям, здійснено озеленення. 1902 з боку вул. Трьохсвятительської відкрито круглий дерев'яний павільйон панорами «Голгофа», створеної австрійськими художниками Пінгейхеймом, Й. Крюгером та К. Фрошем для Віденської виставки 1892 (потім перевезений до Києва; розібраний у серед. 1930-х рр.). У 1905 верхню терасу парку з'єднано з Подолом фунікулером (збудований за проектом інж. М. П'ятницького та арх. О. Баришникова). Ідея створення фунікулера належала інж. А. Абрагамсону. У кін. 19 — на поч. 20 ст. верхня територія парку займала неширoку смугу вздовж огорожі Михайлівського монастиря. Парк прикрашали фонтан, зелені огорожі з чагарників, обсаджені деревами алеї, килимоподібна клумба із зображенням герба м. Києва (пізніше — російського двоголового орла) при вході з пл. Царської (тепер — пл. Європейська).

Після знищення у 1934—37 основних споруд Михайлівського Золотоверхого

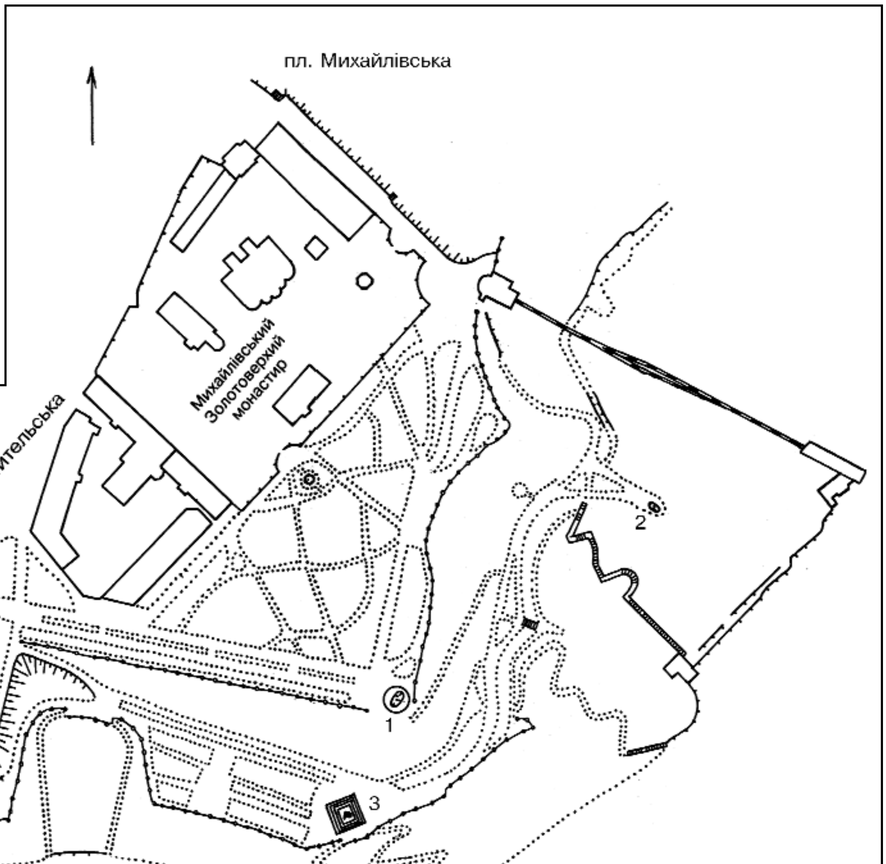

424. Парк «Володимирська гірка».

Генеральний план:

1. Альтанка, 1870.
2. Альтанка, 1897—98.
3. Пам'ятник князю Володимиру.

монастиря територію парку розширено в бік вул. Трьохсвятительської. На доданій ділянці діяли спортивні майданчики, організовувалися виставки квітів. Починаючи з 1933 вжито інженерних заходів для запобігання зсувів: уздовж гори з боку Володимирського узвозу збудовано великі гідротехнічні споруди — глибокі штольні, водозбірні криниці тощо. На поч. 1980-х рр. було знесено нижню частину Володимирської гори, де замість входу до парку, будинку колишнього готелю «Європейський» й літнього кінотеатру зведено Київський філіал Центрального музею В. Леніна (1982, арх. В. Гопкало та ін.) — тепер палац мистецтв «Український дім». У 1982—84 проведено великі роботи з благоустрою території, укріплення терас та ландшафтної реконструкції насаджень парку. Під час відтворення у 1987—2000 ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря між ним і парком встановлено нову ажурну огорожу на цегляних стовпах.

Парк, що належить до типу нагірних, відзначається переважанням поверхні схилів над відносно невеликими площинами двох терас. Регулярний планувальний каркас верхньої тераси формує зламана під прямим кутом кільцева алея по її периметру, доповнена мальовничими доріжками. У середній частині нижньої тераси паралельні алеї, що ведуть до майданчика з пам'ятником князю Володимиру й далі переходять у доріжку, спрямовану до фунікулера. Верхня і нижня тераси з'єднані крутим пандусом із цегляним замощенням. Схили (у північно-східній частині) розкреслені стежками, пандусами і сходами прямого і серпантинного абрису, які сполучають парк із Європейською і Поштовою площами та Володимирським узвозом. Входи до парку архітектурно не виділені. Алеї й доріжки заасфальтовано, подекуди відновлено первісне замощення з жовтої київської цегли. Металеві огородження терас, виконані у традиціях модерну, — сучасні. З малих архітектурних форм привертають увагу стилізовані скульптурні зображення, встановлені в 1980-х рр., і група валунів у середній частині верхньої тераси.

Надзвичайно різноманітні ландшафти парку мають як відкриту, так і закриту

424.1. Альтанка.

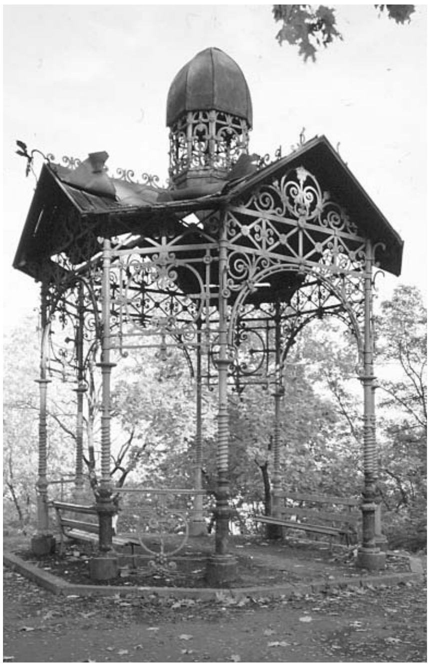

424.2. Альтанка.

просторову організацію. Тут ростуть 93 види та 10 форм дерев та чагарників, серед яких переважають клен гостролистий, каштан, липа, ясен, береза, робінія звичайна, ялина колюча, ялівець, бузок, акація жовта, бирючина. Трапляються також малопоширені види: кипарисовик горохоплідний, сакура, рододендрон, карія біла та ін.

З верхньої тераси (118 м вище рівня Дніпра) відкриваються для огляду неозорі мальовничі простори із забудовою Подолу, Оболоні, Вишгорода, лівобережжя Києва, панорама Дніпра з низкою островів і парків.

Парк відзначається неповторною композиційною побудовою, обумовленою особливостями природного ландшафту [1090]. *Юрій Нельгівський,* *Святослав Северин, Тетяна Трегубова.*

424.1. Альтанка, 1870 (архіт.). На верхній терасі парку на штучному пагорбі, край схилу до Дніпра.

До 1940-х рр. в альтанці стояли плетені з лози крісла, пізніше — широка двостороння лава. Під час реконструкції парку в 1980-х рр. пагорб під альтанкою перетворено на круглий у плані стилобат, забрукований уламками гранітних блоків та оперізаний шістьма сходинками. Тоді ж влаштовано підпірну стінку, що віддалила споруду від схилу, захищаючи альтанку від зсуву.

Композиційно альтанка вирішена як десятикутне, видовжене паралельно схилу шатро, що спирається на 14 чавунних колонок, між якими встановлено огородження. Оформлення колонок витримано в ордерній системі, з псевдоєгипетськими капітелями. Шість колонок мають у нижній частині круглі отвори, що могли правити за ринви. Кожна з колонок має з двох боків прямокутні вертикальні напливи, певно, призначені для закріплення вставної дерев'яної заскленої рами. Вгорі колонки з'єднано напівциркульними чавунними перемичками, декорованими в дусі «арабесок». Аналогічно прикрашено чавунні кронштейни, на які спираються металеві крокви даху — парасольки. Звис даху оздоблено візерунчастим чавунним підзором. Так само декоровано гребінь даху, обмежений двома тонкими шпилями. Між колонками встановлено металеве огородження у вигляді глухого парапету. Кожне його прясло — сталевий лист, приклепаний до прямокутної рами з кутового заліза і перехрещений ззовні по діагоналях залізними смугами з круглою накладкою посередині. На огородженні було дерев'яне поруччя.

Альтанка є зразком малої архітектурної форми 2-ї пол. 19 ст. [1091]. *Дмитро Малаков.*

424.2. Альтанка, 1897—98 (архіт.). На середній терасі парку на північ від пам'ятника князю Володимиру поблизу лінії фунікулера. Зведена коштом мецената, російського підприємця В. Кокорєва, який під час відвідин Києва 1862 пожертвував місту 1 тис. крб. асигнаціями на спорудження паркового павільйону. Будівництво відкладалося до 1896, коли сума пожертви разом з відсотками вже складала понад 3,5 тис. крб. На ці кошти міська влада вирішила збудувати не одну, а дві альтанки (другу — у сквері на Андріївському узвозі). Право проектування та виготовлення павільйонів обстоювали дві варшавські фірми «Конрад Янушевич і К°» та «Гостинський і К°». Перевагу було віддано проекту останньої. Керівництво і нагляд за інженерно-будівельними роботами здійснив арх. Є. Єрмаков. У кін. 1897 роботи з проектування та виготовлення павільйону були завершені, на поч. 1898 альтанку для середньої тераси Володимирської гірки разом з павільйоном для скверу на Андріївському узвозі в розібраному вигляді перевезли залізницею з Варшави до Києва. У кін. 1898 альтанку встановлено на кам'яному цоколі на спеціально для цієї мети сплановану майданчику.

Металева восьмигранна центрична споруда. Перекрита складчастим дахом, що спирається на вісім тонких кручених колонок на п'єдесталах. З чотирьох протилежних боків колонки з'єднані між собою дугами арок, завершених фризом і трикутним фронтоном, на інших гранях — прямими фризами. Верхню частину споруди по периметру восьмерика та огорожу майданчика (збереглася частково) оздоблено ажурним декором, в якому поєднуються рослинні та геометричні

елементи. Дах увінчує ажурний ліхтарик під параболічною ґранчастою банькою. Горизонтальні ребра даху прикрашено декоративним гребінцем.

Споруда у формах історизму належить до найкращих садово-паркових будівель Києва [1092]. *Володимир Могилевський.*

424.3. Пам'ятник князю Володимиру, 1853 (мист.). На нижній (штучній) терасі Володимирської гірки. Автори — скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт, арх. О. Тон. Вис. скульптури — 4,5 м, постаменту — 16,0 м, стилобата — 1,8 м.

Ідея спорудження пам'ятника виникла на поч. 19 ст. серед громадськості Києва. Кошти на нього збирали багато років. Бронзову постать князя відлили 1853 в Санкт-Петербурзі, чавунні плити п'єдесталу виготовлено 1851 на Лучненському заводі в Калузькому пов. коштом купця Новикова. Відкриття пам'ятника відбулося 30 вересня 1859.

Володимир Великий (хресне ім'я Василій; бл. 950—1015) — великий князь київський, державний діяч Київської Русі-України. Син київського князя Святослава Ігоревича, батько Ярослава Мудрого. 969—78 — новгородський князь. 978, перемігши свого брата Ярополка, став князем у Києві. Бл. 988 провів адміністративну реформу, замінивши місцеву племінну знать своїми синами-посадниками, тим самим перетворивши Київську Русь на об'єднану державу з міцною системою державної влади на місцях, усталеними кордонами. Піклувався про розбудову стольного града. Спорудив у Києві міську фортецю пл. бл. 10 га — «Місто Володимира». Почав ставити укріплені порубіжні міста для боротьби з постійними нападами печенігів з півдня. Провів судову реформу, дбаючи про «Устав земляний», що регулював відносини у суспільстві, пристосування до умов часу кодексу звичаєвого права — «Закону Руського».

988—89 Володимир Святославич запровадив християнську віру як єдину державну релігію. Християнство з його обрядовою системою і централізованою ієрархічною організацією сприяло об'єднанню давньоруських земель, зближенню Русі-України з Візантією, а відтак і з іншими країнами Європи. Християнізація позитивно вплинула на економічне, політичне та культурне життя держави. З прийняттям нової віри князь Володимир побудував перший у Києві мурований храм — соборну (кафедральну) Десятинну церкву (989—996) і при ній школу. Після смерті канонізований як святий у категорії рівноапостольного. Був похований у Десятинній церкві (зруйнована 1240 монголо-татарами).

Бронзову постать князя Володимира встановлено на восьмигранному чавунному постаменті у вигляді каплиці у псевдовізантійському стилі і п'ятиступінчастому стилобаті з чавунних плит. Володимир зображений у парадному князівському плащі, з хрестом у правій руці й облямованій хутром шапці в лівій. Скульптура велично підноситься на горі, що здіймається на 70 м над рівнем Дніпра. Натхненне обличчя князя сповнене почуттям переживання урочистої події — хрещення киян. Хрест є опорою для постаті й виконує важливу роль в її композиційній рівновазі. Водночас це символ християнської віри як опори Володимира у його державній політиці.

На чоловому боці постаменту поміщено бронзовий барельєф з багатофігурною композицією: сценою хрещення киян. У горішній частині постаменту — медальйони, гірлянди, декоративні прикраси у вигляді плетива, герб Києва із зображенням архангела Михаїла, зірка і хрест ордена св. Володимира. На протилежному боці — напис з датою спорудження. На стилобаті накладними літерами вказані автори пам'ятника, дата його відкриття та реставрації (1953), завод, на якому вилито чавунні плити та дата їх виготовлення. Сходинкоподібна, динамічна, спрямована вгору композиція пам'ятника, органічний

424.3. Пам'ятник князю Володимиру.
424.3. Барельєф з композицією «Хрещення киян».

зв'язок з довколишньою природою дає можливість оглядати його з різних боків. Ще динамічніше сприймається його силует знизу, з Володимирського узвозу, коли він у виразному ракурсі чітко вимальовується на тлі неба [1093].

Віра Панашенко, Дмитро Степовик.

425. ПАРК ім. О. С. ПУШКІНА, 1902 (містобуд.). Просп. Перемоги, 40. Головний вхід — з боку проспекта. Пл. — 23,0 га. Названий ім'ям Пушкіна Олександра Сергійовича — письменника, основоположника нової російської літератури.

Історія створення парку починається з 1897, коли голова садової комісії Міської думи С. Ромішовський запропонував прийняти у відання міста ділянку землі по Брест-Литовському шосе (тепер просп. Перемоги) для влаштування тут заміського парку. 1899, у зв'язку з відзначенням 100-річного ювілею від дня народження О. Пушкіна, С. Ромішовський звернувся до міського голови з пропозицією створити на цій ділянці сад під назвою «Пушкінський гай», для чого виділити 2 тис. крб. на п'ять років, а через рік провести тут одноденне свято деревонасадження. Члени спеціальної комісії оглянули ділянку і запропонували виділити під парк 58 десятин. Остаточно питання було вирішено на засіданні Думи 31 травня — 1 червня 1899, яка ухвалила надати під парк 58 десятин 1520 кв. сажнів землі між Брест-Литовським шосе і вул. Дегтерьовською, а парк найменувати Пушкінським. Було оголошено конкурс на кращий проект розпланування парку і встановлено три премії (200, 125 і 75 крб.). Садова комісія Думи визнала найкращим проект міського садівника О. Жуковського під назвою «Чудовому місту прикраса, мешканцям його — на втіху і відпочинок». За умовами конкурсу автор передбачив встановлення в парку пам'ятників письменникам О. Пушкіну і М. Некрасову. В 1901 О. Жуковський спланував парк. 1902 садова комісія розпочала тут створення спортивних та дитячих майданчиків, обладнання павільйонів, альтанок, буфету, кондитерських, фонтанів тощо. Артіль землекопів позначила проїзні та пішохідні доріжки й алеї. У їхній розбивці, що завершилась у серпні 1902, брали участь також солдати 129-го Бессарабського полку, табори якого розташовувалися неподалік, та студенти Київського політехнічного інституту. Поряд з парком на пл. 2 десятини закладено розсадник на 100 тис. саджанців для майбутньої висадки. Для забезпечення водою (потреби в ній складали до 5 тис. відер на добу) облаштували абіссінський колодязь, яким могли користуватися і мешканці району. Було вирішено, що перші дерева в парку посадять діти. Заздалегідь підготували 2 тис. лунок і стільки ж перших саджанців віком 3—4 роки, їх подарували садівники О. Вессер і Е. Крістер.

425. Парк ім. О. С. Пушкіна.
425.1. Пам'ятник О. Пушкіну. →

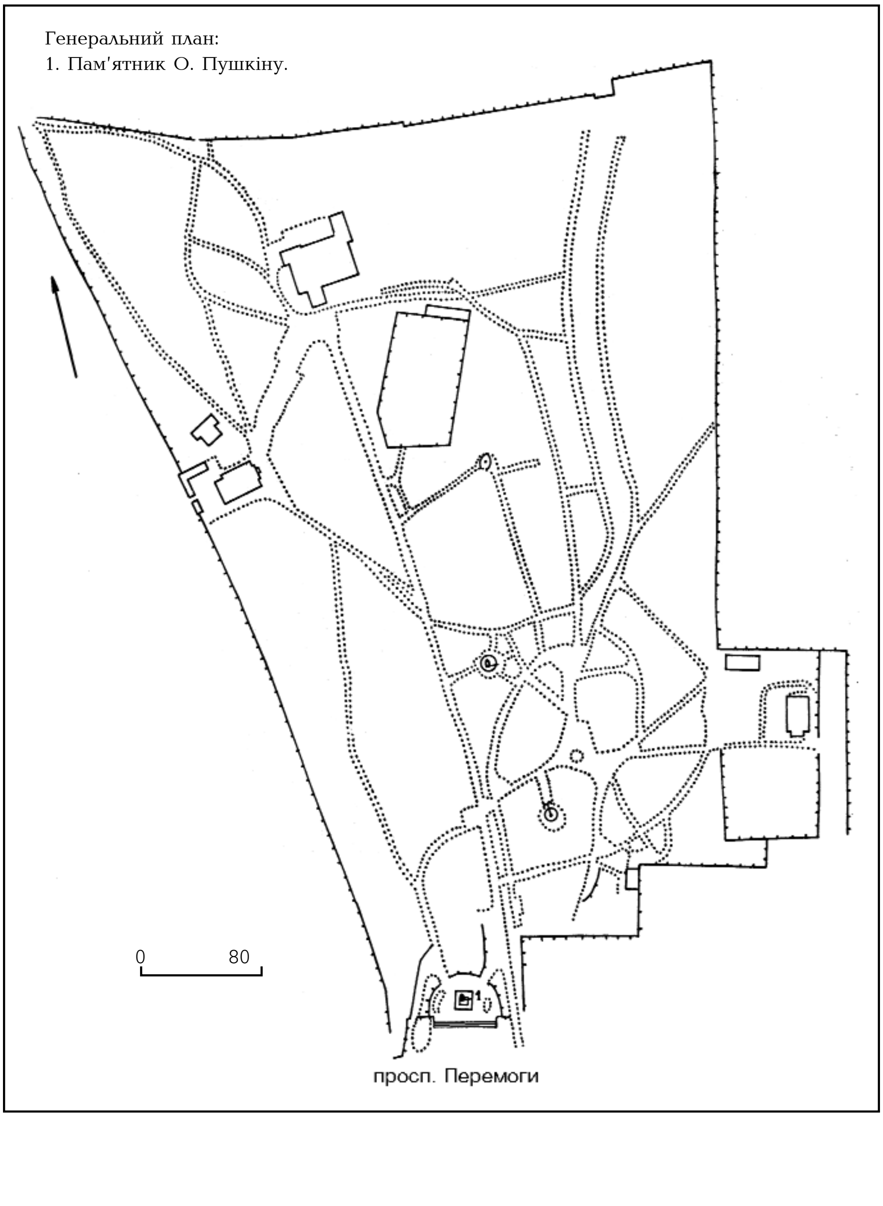

Урочиста церемонія закладин парку, задумана як перше у місті свято деревонасадження, відбулося 19 жовтня 1902. Основними його учасниками були діти — по 20 учнів від кожного з 53 міських, залізничного й арсенального училищ, загалом 1185 осіб. Дітям подарували брошури «Дерево та його життя» й «Дерева та їх користь», пригощала адміністрація політехнічного інституту. Перше дерево — саджанець ялинки — посадив на пагорбі попечитель київського навчального округу В. Бєляєв. Під звуки військових оркестрів у цей день посадили берези, липи, ясени, каштани, ялини, клени. Учасники акції прикріпили до дерев іменні цинкові таблички.

У 1903 в парку було висаджено: 10 тис. дерев і чагарників з паркового розсадника, 1904 — 8 тис., 1905 — 15 тис. Найінтенсивніше ці роботи проводились у 1911. Парк оточувала відмежувальна канава (завдовжки 1350 сажнів), на ділянці у 118 сажнів по фронту — цегляна огорожа, іншу територію по периметру — жива огорожа. Відкриття парку для широкої публіки планувалося не раніше 1913, після того, як підростуть дерева.

У радянський час площу зменшено до 50 десятин, відбувалося його перепланування. Частину парку передали для потреб профспілкових і піонерських організацій, які проводили тут культурно-масову роботу. 1929 збудовано літній театр на 1200 місць, парашутну вишку, фонтани, впорядковано територію. Після Великої Вітчизняної війни споруджено павільйон, в якому експо-

нувалися військові трофеї — озброєння, обмундирування загарбників, на майданчиках поряд — літаки, танки, гармати тощо. Виставка діяла до 1951. В 1962 здійснено капітальну реконструкцію головного входу в парк, по осі якого, з невеликим відступом від вулиці, того ж року встановлено пам'ятник О. Пушкіну.

Особливість парку — однопорідні за складом насаджень гаї та групи дерев. Виняток — ялина звичайна і сибірська, які ростуть поряд із сибірською модриною, а також в окремих місцях — дуб з липою. Від входу в глибину парку веде широка каштанова алея, замкнена об'ємом танцювального павільйону «Ліра». Праворуч від головної алеї послідовно розташовані березовий та сосновий гаї, ліворуч — гаї та великі групи ялини колючої, сосни, клена гостролистого, каштана та ін. В парку багато атракціонів, павільйонів тощо [1094]. *Василь Галайба, Юрій Нельгівський, Михайло Рибаков.*

425.1. Пам'ятник Пушкіну О. С., 1962 (мист.). На невеликому майдані перед входом до парку. Автори — ск. О. Ковальов, арх. В. Гнєздилов. Вис. скульптури — 3,5 м, постаменту — 4,1 м.

Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) — письменник, основоположник нової російської літератури. 1821 приїздив до Києва. Відвідував контрактовий ярмарок, історичні місця Києва. Враження про перебування в місті знайшли відображення у кількох його творах.

Бронзову постать письменника встановлено на ступінчастому прямокутному постаменті з чорного полірованого граніту та ступінчастому стилобаті з червоного граніту. На чоловому боці постаменту викарбувано присвятний напис: «Пушкіну — український народ». Реалістичне відтворення портретних рис О. Пушкіна поєднується із загальним романтичним трактуванням образу та сюжетним мотивом: поет зображений сидячи на умовній брилі, ліва рука з розкритою долонею опущена донизу, права покладена на коліна, голова трохи повернена праворуч, над правим плечем, ніби від подиху вітру, розвівається накинута на плечі крилатка. Виразність силуету, переконливість образного трактування, емоційна насиченість надають скульптурі художньої переконливості, класичного звучання. Розрахований на круговий огляд, пам'ятник з кожної точки розкриває складну динамічну побудову, різноманітність пластичних прийомів; є центром невеликого просторового ансамблю, який доповнюють дерева парку, широкі гранітні сходи, невисокі підпірні стіни, світильники, паркові лави [1095]. *Галина Скляренко, Дмитро Янко.*

426. ПАРК ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА, 2-а пол. 19—20 ст. (містобуд.). Вул. Володимирська. Між вулицями Володимирською, Терещенківською, Л. Толстого і бульв. Т. Шевченка. Головний вхід — навпроти головного (червоного) корпусу Національного університету ім. Т. Шевченка. Пл. — бл. 5,5 га. Є частиною великої, прямокутної в плані площі, розпланованої 1837 за проектом архітекторів В. Беретті та Л. Станзані для розкриття огляду східного фасаду університету, що зводився в новорозбудовуваному міському районі. В серед. 19 ст. площа мала вигляд горбистого пустиря, подекуди обсадженого тополями, й доходила до вул. Єлизаветинської (тепер вул. Пушкінська). Дещо впорядкована за допомогою арештантів, отримала назву університетського плацу, на якому відбувалися військові огляди. З 1869 — пл. Університетська (складала 12 десятин). За ухвалою Київської міської думи 1871 більша її частина була відведена під житловий квартал. До 1874 на новопрокладеній вул. Олексіївській (тепер вул. Терещенківська) і бульв. Бібіковському (тепер бульв. Т. Шевченка) було продано 15 ділянок землі. Решту території пл. 4 десятини використовували для різноманітних масових заходів: з 1872 на Великдень тут проводилися народні гуляння (раніше відбувалися на пл. Бессарабській), певний час працював цирк І. Соббота.

1875 Міська дума створила спеціальну комісію і виділила 10 тис. крб. для облаштування тут Університетського скверу. Роботи почалися 1877. Розпланування, яке збереглося дотепер, здійснив міський садівник К. Христіані. Важкий глинистий ґрунт, на якому ріст дерев був украй незадовільний, зробили родючим. Відкриття скверу відбулося 1887, коли дерева вже зміцніли й давали тінь. Сквер, огороджений дерев'яним парканом з воротами на напівкруглій аванплощі з боку університету, охороняв міський сторож. 1890 споруджено нову огорожу, в наступні роки — три водоймища, два — з фонтанами, одне — у формі Чорного моря з викладеним з каменю Кримським півостровом. На одному з газонів було встановлено дзеркально відшліфовану лабрадоритову кулю — подарунок власника кар'єру Корчакова-Савицького (не збереглася). У серпні 1896 у сквері відкрито пам'ятник російському імператору Миколі І з нагоди 100-річчя від дня його народження (ск. М. Чижов, арх. В. Ніколаєв). Відтоді сквер отримав назву Миколаївського. Тоді ж у частині, прилеглій до перетину вулиць Караваєвської (тепер вул. Л. Толстого) і Володимирської, відкрився міський заклад «Дитячі ігри» з каруселями, кегельбаном, знаряддями для гімнастики.

426. Парк ім. Т. Г. Шевченка.

Генеральний план:
1. Пам'ятник Т. Шевченку.

1918 пам'ятник Миколі І було знято, сквер отримав назву Червоний парк. 1939 на старому постаменті встановлено пам'ятник Т. Шевченку. Відтоді парк має сучасну назву. У повоєнні десятиріччя замість цегляної тинькованої огорожі зроблено гранітну. 2000—01 за проектом «АТ Київпроект» (керівник групи архітекторів Ю. Мельничук) проведено реконструкцію парку: алеї замощено сучасним покриттям, наново оформлено входи, замінено й доповнено малі архітектурні форми, впорядковано зелені насадження. Під час робіт виявлено велику кількість снарядів часів Великої Вітчизняної війни.

Регулярне розпланування прямокутного в плані парку (320,0 × 150,0 м) ув'язане з навколишньою забудовою: головна композиційна вісь — поперечна алея — орієнтована на портик головного корпусу університету, перпендикулярна до неї поздовжня алея — на вхід до колишнього будинку Першої гімназії. На їхньому перетині розташована кругла площа з пам'ятником Т. Шевченку, що є композиційним і змістовим центром парку. Діагональні алеї парку починаються чотирма наріжними входами. На їхньому перетині з поздовжньою алеєю містяться два симетрично розташовані майданчики з фонтанами. Прямі напрямки об'єднує обхідна дорога, що плавно вигинається по периметру паркової території.

Огородження парку у вигляді сірого гранітного парапету включає вісім входів, чотири з яких наріжні. Під час останньої реконструкції їх подекуди акцентовано фланговими стінками й східцями (у місцях перепаду рельєфу), викладеними зі світло-жовтої цегли (фемів). Центральному входу передує аванплоща з двома симетричними прямокутними квітниками. Квітники влаштовано й обабіч головної алеї, спрямованої до пам'ятника. Забрукування алеї різнокольоровими фемами нагадує темно-червоний килим. Інші алеї мають однотонне світле покриття. Композиційний центр парку підкреслено ландшафтними й архітектурними засобами: головну алею і круглу площу навколо пам'ятника обсаджено деревами туї західної, які утворюють темнозелені стіни, вздовж них встановлено п'ятиріжкові світильники зі скляними кулями-плафонами. На інших алеях світильники одноріжкові. Поздовжню алею з двома круглими, облицьованими гранітом басейнами з фонтанами оформлено декоративними вазонами на стовпчиках-п'єдесталах. Такі самі пласкі вазони встановлено обабіч наріжних входів. Вкриті газонами куртини між алеями включають рядові, групові та поодинокі насадження дерев і чагарників. Серед дерев переважають клен гостролистий і сріблястий, явір, липа, каштан, ясен, берест, є також окремі екземпляри берези, акації білої, катальпи, різних видів тополь, дуба

тощо. На галявині у південно-східній частині парку біля обхідної дороги розміщено розарій, на північ від нього — квітник-альпінарій з невеликим фігурним басейном, обкладеним гранітом, в центрі якого — скульптура хлопчика-рибалки. Навпроти басейну облаштовано дитячий ігровий майданчик, у південно-західній частині парку — куточок для відпочинку людей похилого віку. На території парку також споруджено кілька будівель, стилізованих під старовину: кафе «Тарас» (у північно-східній частині), альтанку над артезіанською свердловиною (біля східного відрізку поперечної алеї), приміщення для садівників (у південно-східній частині) та ін.

Парк є частиною закладеного у 2-й чв. 19 ст. визначного архітектурно-ландшафтного комплексу Київського університету, задуманого арх. В. Беретті як центр нового міського району.

Під час оборони Києва від нацистських загарбників у парку, вхід до якого був заборонений, дислокувався винищувальний батальйон військ НКВС, бійці якого спали в землянках і просто на садових лавах. У серпні 1941 тут демонструвався перший трофей Червоної армії — підбитий німецький танк.

З 1950-х рр. щороку 22 травня (день перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі біля Канева) перед пам'ятником поету збиралися українські патріоти, які не тільки читали твори Т. Шевченка, але й виступали з критикою культурної і національної політики радянської влади. В нових умовах незалежної України тут відбуваються щорічні свята вшанування пам'яті Т. Шевченка [1096].

Василь Галайба, Юрій Нельгівський.

426.1. Пам'ятник Шевченку Т. Г., 1939 (мист.). У центрі парку, навпроти головного корпусу Національного університету ім. Т. Шевченка. Відкритий 6 березня 1939 до 125-річчя від дня народження поета. Автори — ск. М. Манізер, арх. Є. Левінсон. Вис. скульптури — 6,45 м, постаменту — 7,3 м, стилобата — 0,62 м.

Шевченко Тарас Григорович (1814—61) — поет і прозаїк, художник, мислитель. Народився у с. Моринці (тепер Звенигородський р-н, Черкаська обл.) у кріпацькій сім'ї. З 1829 служив у поміщика П. Енгельгардта. З 1831 мешкав у Санкт-Петербурзі, де був відданий навчатися малюванню до художника В. Ширяєва, через якого познайомився з відомими українськими діячами культури Є. Гребінкою, І. Сошенком, російськими художниками К. Брюлловим, О. Венеціановим, істориком мистецтва В. Григоровичем, поетом В. Жуковським, які сприяли звільненню талановитого юнака з кріпацтва 1838. У 1835—45 навчався в Імператорській АМ у К. Брюллова. Приїздив в Україну 1843. В грудні 1845 — березні 1847 працював у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів при Київському університеті, збирав фольклорний та історичний матеріал на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі, Волині, замальовував архітектурні й археологічні пам'ятки. З 1846 брав участь у діяльності таємного Кирило-Мефодіївського братства. 5 квітня 1847 заарештований і ув'язнений у Санкт-Петербурзі, у травні того ж року засуджений на 10 років заслання солдатом в Окремий Оренбурзький корпус із забороною писати й малювати. 1857 звільнений. 1858 повернувся у Санкт-Петербург, перебував під суворим на-

426.1. Пам'ятник Т. Шевченку.

глядом поліції, брав активну участь у культурному і громадському житті. 1859 востаннє приїздив в Україну і Київ. 1860—61 склав для учнів недільних шкіл «Букварь южнорусский», підтримував діяльність цих навчальних закладів у Києві. Помер у Санкт-Петербурзі, був похований на Смоленському цвинтарі. Виконуючи заповіт Т. Шевченка, друзі перевезли його прах в Україну. 6—7 травня 1861 домовина Кобзаря була встановлена у церкві Різдва Христового на пл. Поштовій в Києві (див. ст. 344), звідки її пароплавом переправили до Канева. Перепоховання відбулося 22 травня на Чернечій (нині Тарасова) горі. Похорон Т. Шевченка перетворився на масову національну маніфестацію.

Спадщина Т. Шевченка включає збірку поезій під загальною назвою «Кобзар» (вперше видана 1840), драму «Назар Стодоля», дев'ять повістей, щоденник, автобіографію, листування, понад 800 картин, малюнків і ескізів тощо. 1961 встановлено Державну премію УРСР ім. Т. Шевченка за кращі твори літератури і мистецтва (тепер Національна премія України ім. Т. Шевченка).

Постать Т. Шевченка — символ української національної ідеології і культури. Він надав українській мові статусу літературної, заклав основи новітньої української літератури. Його твори, пройняті гуманізмом, будили національні почуття, закликали до національного і соціального визволення у часи боротьби України за незалежність. Вони були могутнім стимулом українського національного руху в тоталітарній російській та радянській державі. День перепоховання Кобзаря — 22 травня є днем традиційних зібрань громадськості біля його пам'ятника у цьому парку.

Первісний варіант пам'ятника був інший, цікавіший за образним вирішенням, динамічніший, пластично виразніший. У постаменті мала бути барельєфна композиція на тему поеми «Гайдамаки». Твір стояв уже повністю готовий для відливання у бронзі у майстерні М. Манізера в Ленінграді, коли в справу втрутилося більшовицьке керівництво на чолі з заступником голови РНК СРСР Л. Кагановичем. За спогадами канадського скульптора українського походження Л. Молодожанина, який тоді навчався в АМ у М. Манізера, скульптору наказали зняти сцену з гайдамаками, а постать Т. Шевченка переробити так, щоб він виглядав засмученим. Авторові дорікали, що повсталих гайдамаків і динамічну постать Кобзаря можна трактувати як протест сучасного (тобто 1930-х рр.) українського селянства проти колгоспного ладу і навіть проти радянської влади. Л. Каганович «порадив» М. Манізеру зробити постать Т. Шевченка з закладеними за спину руками, на які повішено важкий одяг, і щоб голова була опущена. Тому скульптор змушений був спростити і примітивізувати пам'ятник. Саме в такому вигляді його було відлито на Ленінградському заводі художнього лиття.

Пам'ятник встановлено на невисокому кургані, що викликає асоціацію з Тарасовою горою в Каневі. До нього ведуть п'ятимаршові сходи з боку головного входу до парку, виконані, як і стилобат, з бучардованого граніту. На чоловому боці постаменту з червоного граніту зроблено напис накладними бронзовими літерами «Т. Шевченко. 1814—1861», нижче слова із «Заповіту»:

«І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом».

Композиція й манера виконання бронзової постаті Т. Шевченка близькі до пам'ятника поетові у Харкові (відкритий 1934). Проте київський монумент позбавлений динаміки й поривання, що притаманні харківському. Композиція статична, постать застигла. Опущена голова і руки за спиною ніби підкреслюють глибоку задуму Т. Шевченка над долею українського народу, навіюють відчуття безвиході, суму, безнадії, що підсилюється важкими великими складками плаща. Загалом масивність постаті, обтічність форм, непорушна поза не узгоджуються з полум'яною вдачею Т. Шевченка, живою силою його поезії і мистецької творчості. Чотирикутної форми постамент ще більше посилює відчуття статичності пам'ятника, його надмірну спрощеність. Образний лад монумента позбавлений асоціативності та символіки.

Пам'ятник суперечить класицистичним формам будівлі університету, але він непогано вкомпонований у навколишній невеликий парк і став однією з важливих ідейно-патріотичних домінант Києва, місцем проведення масових заходів щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка й інших акцій [1097].

Дмитро Степовик.

427. ПАРК ХРЕЩАТИЙ, 18—20 ст. (містобуд.). Пл. Європейська. На високому придніпровському пагорбі, що замикає перспективу вул. Хрещатик, між Набережним шосе, Володимирським

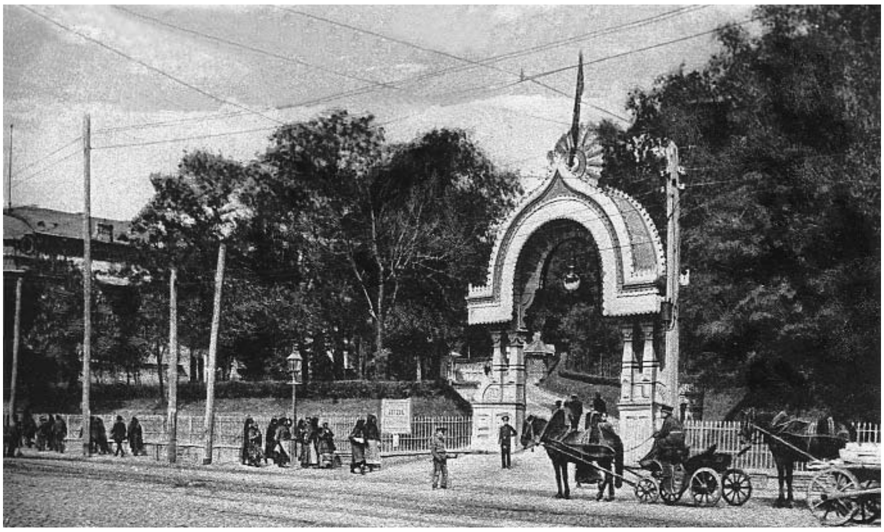

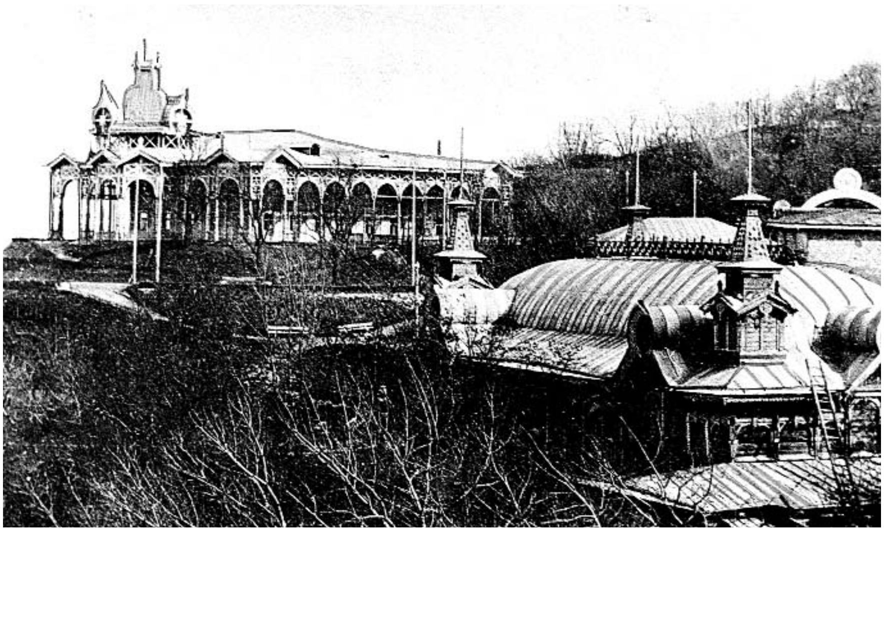

427. Вхід до Купецького саду. Фото 1903.
427. Фрагмент забудови. Фото 1906.

узвозом, вул. М. Грушевського і Петрівською алеєю. Головний вхід — з пл. Європейської. Пл. — 11,8 га.

Найдавніші відомості про місцевість пов'язані з низиною колишнього Хрещатицького струмка, в місці впадіння якого до гирла р. Почайни (не існує з 18 ст.), за літописом, 988 кн. Володимир хрестив киян. Пізніше у т. зв. Святому місці влаштували криницю з дерев'яною капличкою над нею, прикрашеною іконами св. Володимира та св. мучеників Бориса і Гліба, що належала подільській церкві Різдва Христового (пл. Поштова). Двічі на рік до криниці прямували хресні ходи для освячення води.

Між 1654 і 1673 московська залога, яка займала Старокиївську фортецю, нагорі пагорба спорудила передове, пря-

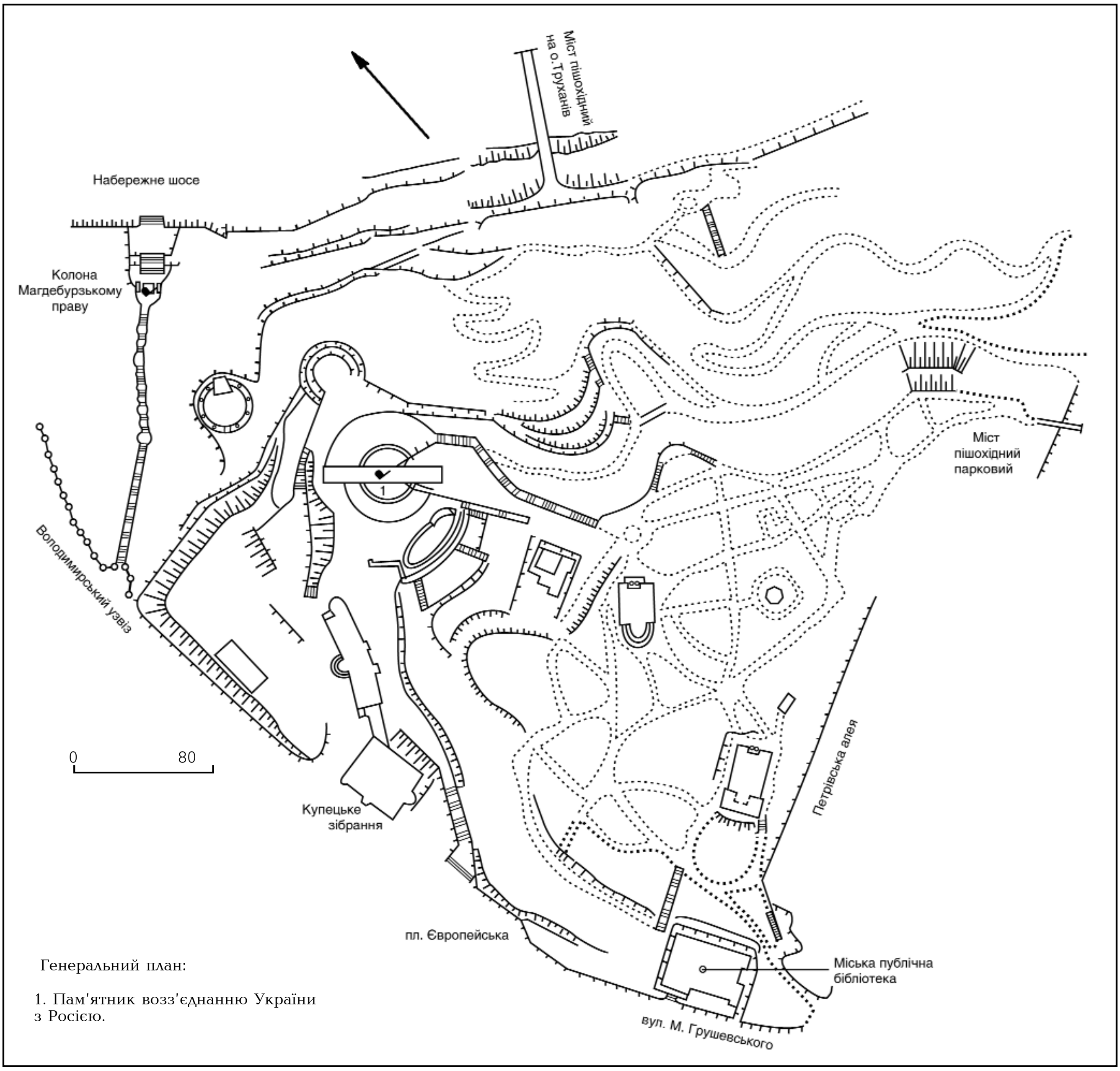

427. Парк Хрещатий.

мокутне в плані земляне укріплення під назвою «містечко Скородум» (проіснувало до 1752).

З серед. 18 ст. пагорб став північною частиною великого Царського саду (тепер Міський сад; див. ст. 258), що перебував у державній власності. 1802—08 на легендарному місці хрещення киян за проектом арх. А. Меленського споруджено перший у Києві пам'ятник Магдебурзькому праву (див. ст. 222). Територію вище пам'ятника 1867 віддано в оренду закладу штучних мінеральних вод, який спорудив дерев'яний курзал і готель обабіч Олександрівського (тепер Володимирський) узвозу (не збереглися). Після міської реформи 1870 сад перейшов у розпорядження міста. Відтоді у нижній і верхній частинах пагорба з'явилися будівлі Київського водогону, з яких залишилися комплекс нижньої машинної станції на Набережному шосе (кін. 19 ст.; див. ст. 208.3) і водонапірна башта з підземним резервуаром (1876—77, арх. О. Шіле; див. ст. 208.2). Головний вхід з боку пл. Царської (тепер Європейська) було оформлено двома спорудами в неоросійському стилі: пишною арковою брамою кілеподібного абрису (не збереглася) та наметовою залізною каплицею, зведеною 1871 в пам'ять про збереження життя Олександра II під час замаху народовольців 4 квітня 1866 [на поч. 20 ст. перенесена ближче до Царського (Маріїнського) палацу, в радянський час розібрана]. 1881 частину середньої тераси, яку займав заклад штучних мінеральних вод, придбало київське купецтво, коштом якого 1882 за проектом арх. В. Ніколаєва споруджено будинок Купецького зібрання (тепер Національна філармонія України; див. ст. 233). З того часу сад став називатися Купецьким. 1882—83 до пам'ятника Магдебурзькому праву прокладено дерев'яні сходи. Стан саду в цілому залишався незадовільним: не розчищалися паркові доріжки, бездомні, які знаходили тут притулок, ушкоджували зелені насадження, повітря псувалося смородом з вентиляційної труби, прокладеної від каналізаційного резервуара, влаштованого у 1890-х рр. під пл. Царською. Зі створенням 1887 спеціальної садової комісії Міської управи на чолі з арх. В. Ніколаєвим сад поступово облаштовувався: було зроблено дерев'яну огорожу, покриття старих і влаштування нових доріжок, обладнання водостоків, нові насадження. Найвпорядкованішою була середня тераса, на якій спорудили оглядовий майданчик. Окрім цегляної споруди Купецького зібрання, на ній розташовувалися мальовничі дерев'яні будівлі літнього театру й клубу, вирішені у формах російської народної архітектури (т. зв. ропетовщини), і відкрита естрада зі сценою у вигляді черепашки (не збереглися). В Купецькому саду існував також дитячий майданчик.

1909—10 у зв'язку з підготовкою до Всеросійської промислової та сільськогосподарської виставки 1913 на схилах Дніпра для розміщення відділу тварин-

ництва виставки було прорізано Петрівську алею, що відділила Купецькій сад від Царського. 1910 їх з'єднано пішохідним парковим мостом, запроектованим інж. Є. Патоном (див. ст. 278). 1911 біля західного підніжжя пагорба зведено будинок Міської публічної бібліотеки (архітектори О. Кривошеєв, З. Клаве; див. ст. 89.13). Того ж року здійснено переоформлення головного входу в парк: на місці аркової брами та каплиці відкрито пам'ятник російському імператору Олександру II, присвячений 50-річчю звільнення селян від кріпацтва (не зберігся). Багатофігурний, симетричний за композицією монумент включав постать царя в центрі, скульптурні групи селян, представників різних верств населення та національностей, алегоричні зображення (ск. Е. Ксименес, арх. І. Ніколаєв). До пам'ятника з обох боків вели сходи. 1915 замість дерев'яних сходів до пам'ятника Магдебурзькому праву прокладено бетонно-гранітні з входом у вигляді трипрогінної колонної аркади на Олександрівському узвозі.
1918 Купецький сад перейменовано на Пролетарський парк, 1919 пам'ятник Олександру II демонтовано. На гранітному постаменті встановили тимчасову дерев'яну фігуру червоноармійця (у формах конструктивізму). В будинку колишнього Купецького зібрання послідовно розміщувалися Пролетарський будинок мистецтв, Будинок комуністичної освіти, клуб «Більшовик», з 1930-х рр. — Палац піонерів, від якого парк отримав назву Піонерський (1935). На його території за проектами, розробленими студентами-архітекторами Київського художнього інституту під орудою проф. В. Заболотного, у формах радянського неокласицизму було збудовано: впритул до Палацу піонерів — корпус технічних гуртків (1934, тепер Мала зала Національної філармонії України), нагорі пагорба — дитячий кінотеатр «Дніпро» з мозаїчним панно «Жар-птиця» (1939, худ. Б. Фролов), парковий павільйон (тепер Молодіжний павільйон «Київська троянда») й службовий корпус. На південному схилі пагорба розташовані спортивні майданчики. Після Великої Вітчизняної війни споруджено гранітні сходи головного входу з фонтаном-каскадом (не зберігся), на середній терасі поновлено літню естраду й колонаду-бельведер на оглядовому майданчику (втрачені), на проміжних північчих терасах облаштовано містечко атракціонів, танцювальний майданчик, створено систему алей, сходів, підпірних стін та спусків-серпантинів до пішохідного моста на Труханів острів (1957) і до набережної Дніпра. 1970 біля одного з входів у парк на вул. М. Грушевського встановлено пам'ятник Г. Петровському (див. ст. 397), 1982 на реконструйованій середній терасі — пам'ятник возз'єднання України з Росією та

427.1. Горельєф «Переяславська рада».

427.1. Пам'ятник возз'єднанню України з Росією.

відкритий амфітеатр, під час будівництва якого рельєф і частина насаджень парку були пошкоджені. В період реставрації будинку Національної філармонії України (1995—96) перероблено головний вхід з утворенням майданчика на місці фонтана-каскаду, головну паркову дорогу оформлено стилізованими під старовину чотирирїжковими ліхтарями та фігурною металевою огорожею. 2002 на території колишнього містечка атракціонів зведено будівлю приватної фірми, що повторює архітектуру Малої зали філармонії, розташованої навпроти. У парку передбачається спорудити «Музей води» та реконструювати водонапірну башту.

Пейзажне розпланування парку та його структура визначені складним рельєфом місцевості, що різко спадає в північному напрямку й завершується крутим урвищем з боку Дніпра та схилом, зверненим до Хрещатика. На його площі виділяються три ділянки: верхнє плато, призначене для прогулянок і відпочинку; середня тераса, пристосована для проведення культурних і масових заходів; нижня (північна) частина, що відіграє роль пішохідної транзитної зони. Через різкий перепад рельєфу верхня й середня ділянки поєднані стрімкими гранітними сходами. Нижня частина парку має відокремлений характер. По східному краю верхнього плато прокладено алею, яка з'єднує Хрещатий парк з розташованим поряд Міським садом і є однією з найважливіших пішохідних трас у системі наддніпровських парків. З цією алеєю, викладеною бетонними плитами, пов'язані криволінійні заасфальтовані паркові доріжки та алеї, частина яких спрямована вниз до вул. М. Грушевського. До кінотеатру «Дніпро» підводять багатомаршові гранітні сходи. Ландшафт верхньої частини парку має закритий та напівзакритий характер. Серед високих дерев ледь проглядаються будівлі водонапірної башти, кінотеатру, молодіжного павільйону тощо. Закритий характер ландшафту притаманний і нижній частині парку, де прокладені по стрімких схилах система звивистих заасфальтованих доріг та кам'яні багатомаршові сходи, які скеровують відвідувачів до пішохідного моста, пам'ятника Магдебурзькому праву й нижньої машинної станції Київського водогону.

Композиційним центром парку є середня тераса з пам'ятником возз'єднанню України з Росією. Від будинку колишнього Купецького зібрання бере свій початок головна паркова дорога зі сходами, яка огинає розташований праворуч від неї пагорб і веде до парадної площі, що зі східного боку закінчується напівкруглим у плані оглядовим майданчиком. З нього відкривається панорама на простори Дніпра, його острови та Лівобережжя. Центр площі займає круглий у плані стилобат пам'ятника, частина якого використовується як сцена для врізаного у південний схил літнього амфітеатру. В опорядженні площі, амфітеатру та дороги використано сірий і рожевий граніт, з боку пл. Європейської — також сучасні елементи брукування.

Особливості рельєфу вплинули на характер зелених насаджень, їхню композицію й асортимент. Рядове розташування дерев вздовж алей зустрічається тільки на верхньому плато, в цілому ж переважають мальовничі групові та одиночні насадження. На більш стрімких схилах росте здебільшого акація жовта, запроваджена в озеленення міста в 19 ст. для закріплення ґрунту від сповзання. Основна порода дерев — клен гостролистий. Його доповнюють берези, вічнозелені ялини, кілька невеликих груп яких прикрашають західний схил, що проглядається з пл. Європейської. Серед насаджень парку є також каштан кінський, явір, кілька видів тополь, інші дерева та чагарники.

Хрещатий парк, сформований в умовах унікального історичного ландшафту, належить до типу нагірних і є визначною пам'яткою містобудування та садово-паркового мистецтва 18—20 ст.

В літньому театрі парку протягом багатьох сезонів виступала українська трупа за участю М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського та інших відомих акторів. На відкритій естраді влітку відбувалися вечірні симфонічні концерти.

З 1993 парк має сучасну назву [1098].

Юрій Нельгівський, Тетяна Трегубова.

427.1. Пам'ятник возз'єднанню України з Росією, 1982 (мист.). На оглядовому майданчику, яким закінчується головна алея парку. Автори — ск. О. Скобликов, архітектори І. Іванов, С. Миргородський, К. Сидоров. Вис. арки-дуги — 32,0 м, скульптурної композиції — 8,0 м, багатофігурного горельєфа — 4,5 м.

Монумент присвячений т. зв. возз'єднанню України з Росією. Таку назву мала в радянській історіографії українсько-російська угода 1654 між московським царським урядом і українською козацькою старшиною, що мала на меті утворення конфедерації із збереженням в Україні існуючої системи влади та управління, збройну допомогу Україні з боку Москви у боротьбі з Польщею. З часом, внаслідок порушення умов угоди Московією, Україна втратила свої права і вольності й потрапила в повну колоніальну залежність від Московського царства.

Площі, де встановлений монумент, надано форму амфітеатру, облицьованого полірованими гранітними плитами, з оглядовим напівкруглим майданчиком, з якого відкриваються краєвиди Дніпра і Лівобережжя. Пам'ятник виконаний як архітектурно-скульптурний комплекс, що складається з арки-дуги з нержавіючої сталі та двох скульптурних композицій. Головний зміст монумента, вирішеного в традиціях методу соціалістичного реалізму поч. 1980-х рр., полягає в пропаганді дружби двох слов'янських народів. Цю ідею символізує арка та двофігурна бронзова композиція на гранітному прямокутному постаменті, що зображує робітників — росіянина й українця з радянським орденом Дружби Народів на широкій стрічці у піднятих руках. Динамізм фігур підкреслюється рухом розмаяної стрічки, відкинутими вбік та назад краями робочих фартухів, розстебнутим піджаком та напруженими жестами рук. На чоловому боці постаменту — анотаційний напис накладними бронзовими літерами. Скульптурна група, розташована під центром арки, є ідейно-художньою домінантою комплексу. Біля правого підніжжя арки встановлено видовжений по горизонталі багатофігурний горельєф з блоків рожевого граніту на тему «Переяславська рада». У центрі — гетьман Б. Хмельницький і російський боярин, навколо яких стоять селяни, жінка з хлопчиком. По краях композиції розміщено виконані майже в круглій скульптурі зображення запорозького козака з великим щитом і шаблею та сліпого кобзаря, який співає і грає на бандурі. Скульптура вирізняється узагальненістю пластики та ретельною проробкою обличчя й окремих історичних деталей.

Верхню частину арки видно з різних районів міста і Хрещатика, скульптури сприймаються лише на близькій відстані.

Пам'ятник — типовий зразок радянського монументального мистецтва поч. 1980-х рр. [1099].

Галина Скляренко, Дмитро Янко.

428. Паркова скульптура «Запорожці».

428. ПАРКОВА СКУЛЬПТУРА «ЗАПОРОЖЦІ», 1982 (мист.). Вул. П. Сагайдачного, 27-б. Серед зеленого партеру газону з вільно розміщеними валунами на колишній садибі кондитерів Балабух. Подарована місту до 1500-річчя заснування Києва від м. Запоріжжя. Автор — ск. Л. Орленко. Заг. висота — 3,2 м, стилобата — 0,36 м.

Бронзова двофігурна композиція на низькому стилобаті чоловим боком звернена до вул. П. Сагайдачного. Запорозький козак у шапці, вишитій сорочці, шароварах, киреї, на поясі — шабля та порохівниця, у правій руці спис. Козак, вдивляючись у далечінь, слухає кобзаря, що сидить поряд, перебираючи струни кобзи. На стилобаті вигравірувано прізвище скульптора. Композиційно й стилістично скульптура вирішена у реалістичній манері. Довкола розбито газон з квітником. Композиція є зразком декоративної паркової скульптури, якій властиві елементи ілюстративності й певної театральної пластики.

Марина Протас.

429. ПЕЧЕРСЬКЕ МІСЬКЕ ПАРАФІЯЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ 1901—02, ДЕ МІСТИЛАСЯ ТРЕТЯ КИЇВСЬКА ШКОЛА ПРАПОРЩИКІВ (архіт., іст.). Вул. А. Іванова, 11. Неподалік від перетину з вул. Московською, на червоній лінії забудови колишнього пров. Бутишева, окремо від сусідньої забудови. Споруджено у садибі відкритого в 1809 Печерського парафіяльного училища, яке в кін. 19 ст. займало одноповерховий дерев'яний будинок, що кілька разів ремонтувався за участю арх. О. Кривошеєва. У 1901 Київська Міська дума ухвалила рішення про зведення нового цегляного будинку для міського училища. Його майбутній абрис було визначено проектним завданням, складеним за тогочасними вимогами шкільної гігієни з урахуванням параметрів класних кімнат і рекреацій, умов освітлення, провітрювання й опалення. Будинок планувався двоповерховим, розрахованим на можливу надбудову третього поверху, з коридорною системою внутрішнього планування, де класи були орієнтовані в бік вулиці, коридори — на подвір'я. Кожен поверх мав складатися з трьох великих класних кімнат (площа бл. 70 кв. м, вис. 4,0—4,5 м), приміщення для ручної праці й рукоділля, рекреаційного коридору, розрахованого на 150 учнів, роздягальні, передпокою, вчительської, бібліотеки, кімнати для лікарського огляду, а також швейцарської з окремим входом (нижній поверх) та ізольованого помешкання для завідувачки (верхній поверх). Перший поверх відводився для чоловічого училища, другий — для жіночого. Проектування було доручено арх. О. Кривошеєву. Проект і кошторис розглянуто будівельною комісією Міської думи у жовтні 1901, 17 листопада ухвалено присутствієм Міської управи. У грудні оголошено торги на виконання робіт, в яких взяли участь 11 підрядників. Переміг інж. О. Уманцев. 13 вересня 1902 він звітував про завершення будівництва.

У 1957—58 споруду надбудовано на один поверх з деякою зміною внутрішнього планування.

Триповерховий на цокольному поверсі, цегляний, у плані П-подібний, з внутрішнім подвір'ям, розкритим у глибину кварталу. Перекриття пласкі по дерев'яних і металевих балках, дах вальмовий, критий бляхою. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень, окрім центральної частини другого поверху, де зберігся первісний рекреаційний коридор, що освітлюється знадвору. Три сходові клітки на фасадах виділено розкріповками. Парадна по осі головного фасаду — з розгалуженими тримаршовими, бічні — з двомаршовими сходами.

Відзначається раціональністю зовнішнього та внутрішнього оздоблення. Екстер'єр будинку вирішено в цегляному стилі без застосування ліпленого декору. Ярусні членування позначено міжповерховими та підвіконними гуртами. Стару двоповерхову частину від надбудови відокремлено карнизом і фризом, декорованим стрічками поребрика. Симетрію тектоніки головного фасаду визначають тривіконні центральний і бічні ризаліти із заокругленими наріжжями, які вирізняються вікнами з арковими перемичками на рівні другого поверху. Центральний ризаліт головної сходової клітки завершувався підвищеним напівкруглим щипцем (тепер на тлі надбудови сприймається як архівольт з поясом поребрика в обрамленні). Архівольт, що спирається на фігурні лопатки, обіймає композицію з аркового вікна, фланкованого пілястрами та невеличкими вертикальними й круглими віконцями. Нижній поверх фасаду гладенький з прямокутними вікнами без лиштв, більш широкий проріз головного входу з лучковою перемичкою має обабіч вузькі вестибульні вікна. Міжвіконня другого поверху декоровані широкими пілястрами, що підтримують профільовані обрамлення фрамуг аркових та лучкових віконних прорізів. Схожий мотив з пілястрів та обрамлення застосований у надбудованому третьому поверсі.

Пам'ятка — вдалий зразок шкільного будівництва поч. 20 ст.

В 1915—17 у будинку містилася Третя Київська (Бутишівська — за старою назвою провулка) школа прапорщиків. Створена у березні 1915 для поповнення військових частин офіцерськими кадрами — переважно з числа студентів та гімназистів Києва. Викладачами були кадрові офіцери Київської залоги, які через важкі поранення не могли повернутися на фронт. За приблизними підрахунками, в роки війни школа випустила понад 2 тис. офіцерів. У звіті за січень 1917 головний інспектор військових навчальних закладів російської армії відзначив, що Третя школа найкраща не тільки серед київських, а й подібних шкіл прапорщиків Москви та Петрограда.

Під час жовтневого повстання 1917 у Києві Третя школа прапорщиків зайняла жорстку позицію щодо більшовиків. В останній день повстання, 31 жовтня юнкери школи виступили проти червоногвардійців «Арсеналу», збільшовичених 3-го авіапарку й понтонного батальйону, заволоділи вулицями Московською й частково Микільською (тепер вул. Січневого повстання). Наступного дня командування школи спільно з юнкерами інших училищ готувало штурм «Арсеналу» та наступ на Маріїнський палац, де засідала Рада робітничих і солдатських депутатів, який не відбувся. Українська Центральна Рада взяла під свій контроль увесь Київ і дозволила юнкерам виїхати на Дон, де формувалася Добровольча армія генерала Л. Корнілова. У грудні 400 офіцерів та юнкерів Третьої Київської школи на чолі з полковником М. Мастиком, підполковниками Б. Макаревичем та Дедюрою вирушили до Таганрога. Перед від'їздом вони прийшли до Педагогічного музею, перед яким відбувся прощальний мітинг з членами УЦР. На Дону вояки несли службу з охорони залізниць на Таганрожчині та Ростовщині. Їм доводилося не тільки роззброювати дезертирів, а й вести криваві бої з більшовицькими військами, що насувалися зі сходу. У лютому 1918 школа у складі Добровольчої армії вирушила у 1-й Кубанський («Льодовий») похід з метою створити на Кубані бази для дальшої боротьби з більшовиками. За кілька днів Третю Київську школу прапорщиків було розформовано: одна третина пішла на укомплектування 1-го Офіцерського полку, дві інші — Юнкерського батальйону.

Після від'їзду школи прапорщиків будинок передали Міністерству освіти УНР. 1922 тут було відкрито інтернат для дітей вчителів. 1924—26 приміщення займала школа для переростків, 1928—30 — лікнеп, 1932—33 — пункт приймання голодуючих дітей, пізніше — середня школа № 75. Під час нацистської окупації Києва будинок використовувався як казарма, після визволення міста 1943 — як госпіталь.

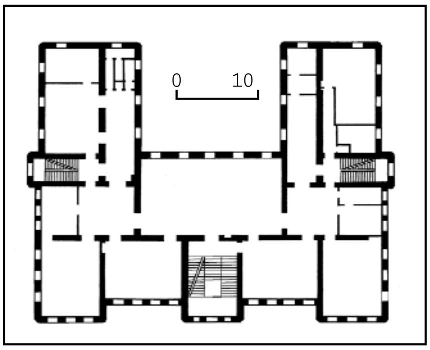

429. План другого поверху.

429. Вул. А. Іванова, 11.

1945 відновлено роботу середньої школи № 75, яка міститься тут і дотепер [1100].

Ярослав Тинченко, Тетяна Трегубова.

430. ПИВОВАРНИЙ ЗАВОД, 1860—1909 (архіт., іст.). Вул. Фрунзе, 35. З відступом від червоної лінії забудови вулиці (колишня вул. Кирилівська), замикає перспективу вул. Оленівської. В садибі збереглися такі історичні споруди: головний корпус, димар, колишній житловий будинок і стара броварня.

На поч. 17 ст. землі біля підніжжя г. Юрковиці, де розташована садиба заводу, належали Кирилівському монастирю, який заклав тут цегельню і винокурню. У 1670-х рр. новий власник ділянки — полковник П. Гудима на основі високоякісної місцевої глини налагодив у цегельні кахляне виробництво, що проіснувало 104 роки. Заснування 1860 пивоварного виробництва пов'язане з діяльністю штабс-капітана у відставці С. Псьоло, спадкоємицею якого з 1867 стала його небога О. Псьоло. На той час територія нерегулярної у плані виробничої ділянки становила бл. 3 га. Її більшу, відсунуту у приярок південно-західну частину, займала цегельня, меншу, північно-східну, з боку вул. Кирилівської — власне броварня. На прямокутній за абрисом садибі броварні розміщувалися: цегляна двоповерхова броварня і дерев'яний двоповерховий житловий будинок (існують дотепер), а також дерев'яна одноповерхова льодовня з підвалом та інші дерев'яні господарські споруди (не збереглися). 1882 до броварні зроблено прибудову за проектом арх. А. Геккера. З 1879 власником садиби став купець 2-ї гільдії М. Ріхерт, який того ж року замовив арх. В. Ніколаєву проект реконструкції броварні з заміною дерев'яних споруд на цегляні. Будівельні роботи під наглядом автора проекту тривали в 1892—95. Рік початку робіт вважається датою заснування пивоварного заводу М. Ріхерта. У цей час до північно-східного фасаду старої броварні прибудовано впритул одноповерхове приміщення льодовні, згодом — нову триповерхову броварню за «новітньою американською системою» (стара броварня була тимчасово перетворена на солодовню), у південній частині садиби зведено димар. Наступну реконструкцію з прибудовою нових об'ємів солодовні і шестиярусної сушильної башти, які остаточно сформували фасад головного корпусу з боку вул. Кирилівської, здійснено у 1908—09 під керівництвом арх. М. Казанського, ймовірно, за його ж проектом.

1916 завод М. Ріхерта занепав і його майно було продано з торгів. Новий власник — Київське торгово-промислове товариство на паях не встигло вступити в законні права. Після націоналізації підприємства у 1920-х рр. тут розмістився солодовий завод Харчотресту, перепрофільований 1935 на патоковий. 1935 біля південно-східного наріжжя головного корпусу споруджено двоповерхову котельню, у 1960 з північно-західного боку (у закутку між колишнім житловим будинком і головним корпусом) — одноповерхові склади.

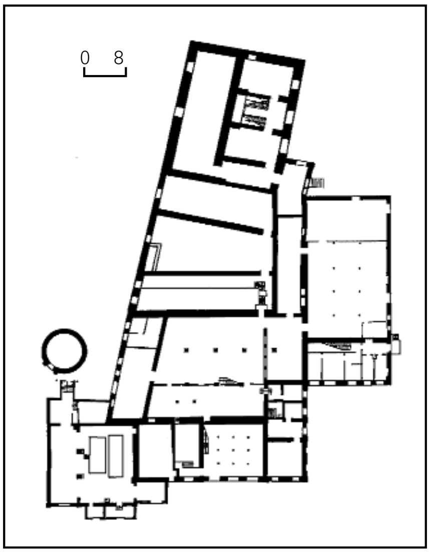

430. План першого поверху.
430. Вул. Фрунзе, 35.

З 1961 комплекс споруд використовується Київським експериментальним заводом солодових екстрактів.

Головний корпус, 1895—1909. У центрі садиби, довгим боком (57,0 м) спрямований вглиб ділянки, коротким (32,0 м) — звернений до вул. Фрунзе. Сформувався за два етапи: в 1894—95 за проектом арх. В. Ніколаєва споруджено одноповерхову льодовню і триповерхову броварню, які склали південно-західну і центральну частини корпусу, у 1908—09, вірогідно, за проектом арх. М. Казанського — двоповерхову солодовню і шестиярусну сушильну башту, які разом утворили північно-східне крило будинку. Кожна з функціональних частин зберегла особливості первісного планувально-просторового рішення.

Різноповерховий (від одного до шести поверхів) з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані — неправильний прямокутник, що включає трапецієподібне за абрисом трикамерне приміщення льодовні, трапецієподібну у плані броварню з внутрішнім зальним розплануванням, прямокутні у плані солодовню із зальним розплануванням та сушильну башту з прилеглими до неї службовими приміщеннями. Головний вхід — у центрі солодовні. Перекриття пласкі, у виробничих залах — на проміжних опорах (дерев'яно-металевих — у солодовні, залізобетонних — у броварні). Підвали мають цегляні і залізобетонні склепіння. Дах над льодовнею — односхилий шиферний, над броварнею — двосхилий під бляхою, над солодовнею — двосхилий залізний із ліхтарем верхнього світла над виробничою залою, над сушильною баштою — плаский. Звернені на подвір'я фасади льодовні і броварні мають спрощений утилітарний вигляд.

Пофарбована у два кольори (білі деталі на брунатно-червоному тлі) чолова частина вирішена у цегляному стилі з елементами історизму та модерну, у формах, що асоціюються з ренесансною оборонною архітектурою. Композиція головного фасаду асиметрична, з домінуючим шестиярусним об'ємом розташованої праворуч сушильної башти (вис. без парапету — 20,0 м). З боку вул. Фрунзе башта має дві віконні осі, на бічному фасаді, звідки освітлюються прилеглі службові приміщення — п'ять. Вікна нижніх ярусів з напівциркульними перемичками (у наріжному об'ємі власне башти — присадкуваті, вкорочені), у верхньому ярусі — невеликі круглі. Вінцевий парапет з прямокутними стовпчиками нагадує фортечні мерлони.

Чоловий фасад двоповерхової солодовні (вис. — 13,5 м) розраховано на шість віконних осей (торцевий, архітектурно оформлений фасад затулено пізнішою прибудовою). Ширші, ніж у башти, вікна з напівциркульними пере-

мичками (прямокутні вікна з'явились у радянський час) на першому поверсі мають потрійну висоту для кращого освітлення виробничої зали. Над вікнами другого поверху розташовано по два круглі віконця, таких, як у верхньому ярусі башти. В окремих великих прорізах збереглися первісні чавунні рами. Обидві частини головного фасаду об'єднує вертикалізм загальних членувань, спільний характер лінеарного цегляного декору: виступні на напівцеглини обрамлення аркових віконних прорізів, вінцеві й міжповерхові (у башті) аркатури, геометричні підвіконні вставки тощо. Прикметними для модерну елементами є мотив декоративного кола з вертикальних смуг на наріжжях і у простінках башти. Головний корпус є унікальним комплексом виробничих приміщень, його головний фасад належить до кращих зразків промислової архітектури Києва кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер — головний виробничий корпус заводу солодових екстрактів.

Димар, 1894—95. Окрема споруда у південній частині садиби. Збудований за проектом арх. В. Ніколаєва для нової печі гофманського типу на терені цегельні, яка з 1894 перейшла у власність М. Ріхерта. Була триярусною, заввишки у 72 аршина (бл. 50,0 м) з нижнім діам. 12 аршин (бл. 8,0 м). 1935 підключена до новоспорудженої котельні патокового заводу.

Двоярусна, бл. 40,0 м заввишки (верхній ярус розібрано у радянський час), цегляна, на бетонній основі, пофарбована, кругла в перетині із звуженням догори, по всій висоті закріплена металевими затяжками. У нижній частині має замурований (ймовірно ремонтний) вхід, оформлений площинним порталом з трикутним фронтоном. Перший ярус має гладенький стовбур з викладеною цеглою датою побудови «1895» у круглому медальйоні. Другий ярус прикрашено виступними вертикальними смугами, з'єднаними вгорі арками, що разом нагадує канелюри. Завершення труби вирішено у вигляді декоративних машикулів.

Домінантна у середовищі споруда є одним із трьох цегляних димарів, що збереглися на київських підприємствах кін. 19 — поч. 20 ст.

Житловий будинок, 1860. У північній частині садиби, чоловим фасадом звернений до вул. Фрунзе. Споруджений як окрема будівля, тепер прилягає до головного корпусу і складу.

Двоповерховий з підвалом, дерев'яний обкладений цеглою, 1961 облицьований керамічною плиткою. Значно перебудований із внутрішнім переплануванням і заміною первісного вальмового даху на плаский.

Виконаний у формах історизму. Головний симетричний фасад на п'ять віконних осей розкреслено гуртом і двома лопатками. Вікна прямокутні, одностулкові, на другому поверсі обрамлені вухастою лиштвою з замковими каменями й прямими сандриками.

Будинок — одна з найстаріших споруд заводу.

Тепер — лабораторний корпус заводу солодових екстрактів.

Стара броварня, 1860—82. В глибині подвір'я, впритул до льодовні, що входить до складу головного корпусу. Зведена як однокамерна споруда, розширена 1882 за проектом арх. А. Геккера добудовою ще одного приміщення з північно-західного боку. Зазнала значних змін, у 1960-х рр. надбудована третім мансардним поверхом.

Триповерхова з підвалами, цегляна, у плані прямокутна, складається з двох суміжних приміщень з прогонами 8,0 та 11,0 м, розділених внутрішньою стіною 0,8 м завтовшки. Товщина зовнішніх стін — 1,2 м. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий, критий шифером.

Первісний двоповерховий об'єм було вирішено у цегляному стилі, про що свідчить декор трикутного щипця, що підноситься над льодовнею: зубчастий декоративний пояс, два вікна з лучковими перемичками і третє кругле горищне вікно в обрамленні. На інших фасадах, що втратили попередній вигляд, прорубано прямокутні вікна з залізобетонними перемичками.

Стара броварня — найдавніша виробнича споруда пивоварного заводу.

Тепер — адміністративно-побутовий корпус заводу солодових екстрактів.

Забудова садиби має значну архітектурну цінність як унікальний, добре збережений комплекс споруд, пов'язаний з розвитком вітчизняного пивоварного виробництва.

Продукція пивоварного заводу М. Ріхерта була широко відомою, експонувалася на виставках броварень, отримуючи нагороди. Спочатку виробництво було ручним (безмашинним), з 1895 запроваджено новітні технологічні досягнення. Завод був головним рекламодавцем пивної продукції Києва на Всеросійській сільськогосподарській виставці 1897, де його відзначено малою срібною медаллю. Виготовлялося пиво трьох сортів: баварське, мюнхенське і чеське. За даними 1914, на заводі працювало 100 робітників, які щорічно виготовляли 300 тис. відер пива. Виробництво було обладнано паровим котлом та п'ятьма електродвигунами загальною потужністю 150 кінських сил.

Тепер на Київському експериментальному заводі солодових екстрактів виробляється продукція, що використовується в пивоварній, молочній, хлібопекарській, кондитерській, фармакологічній та інших галузях промисловості. Зокрема, з 1984 тут виготовляють унікальні продукти лікувально-дієтичного харчування — полісолодові екстракти, які не мають аналогів як у вітчизняному, так і зарубіжному виробництві [1101]. *Валерія Ієвлева.*

431. ПИВОВАРНИЙ ЗАВОД АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА, 19 ст. (архіт., іст.). Вул. Фрунзе, 41. Комплекс промислових споруд займає велику садибу, обмежену червоною лінією забудови вулиці та схилом г. Юрковиці. З 1835 ділянка належала купцеві Т. Дегтерьову, який разом з двоюрідним братом Р. Дегтерьовим влаштував тут ливарний завод і майстерню мідних і чавунних виробів. Дерев'яні корпуси підприємства зводилися в 1835—38. У 1840-х рр. споруджено цегляні виробничий корпус та кузню. Завод і майстерня виготовляли устаткування для цукрових і винокурних заводів Київської та сусідніх губерній, сільськогосподарське, пожежне й вогнегасне знаряддя, церковні дзвони тощо. Кількість робітників перевищувала 150 осіб.

430. Вул. Фрунзе, 41. План другого поверху.

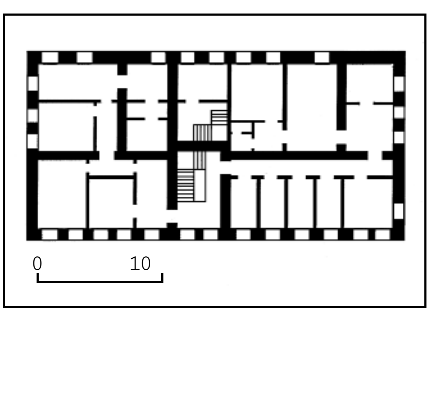

У 1860-х рр. підприємство занепало. З 1871 садиба належала київському купцеві М. Хрякову, який за угодою з ревельським купцем К. Вейсе та купцями швейцарського походження Г. і Ф. Єнні заснував акціонерне «Товариство Київського пивоварного заводу» (статут затверджено у травні 1873), призначивши придбану садибу для розміщення заводських корпусів. Спорудження їх розпочалося 1872. Проект склав інж.-технолог О. Термен разом з арх. В. Ніколаєвим, якого було запрошено з Санкт-Петербурга у травні 1872 спеціально для того, щоб очолити будівництво заводу (згодом залишився жити у Києві, став провідним будівничим). У листопаді 1873 комплекс основних промислових корпусів було зведено, і підприємство почало працювати. До складу комплексу ввійшли броварня (для неї було використано стару цегляну будівлю заводу Дегтерьових), солодовня, льодовня, машинне відділення, розливочна, склади тощо. Усі вони містилися з відступом від червоної лінії забудови вулиці, на яку виходив тільки окремий двоповерховий цегляний будинок головної контори. Промислове устаткування було замовлено переважно на заводі «Шкода» (Чехія). З часом неодноразово здійснювалися реконструкції виробничих корпусів та прибудови до них. У 1884—85 ліворуч по фронту зведено нову розливочну з льодовнею та підвалом, у 1890—91 її надбудовано з улаштуванням лабораторії.

На поч. 20 ст. на заводі працювало бл. 100 робітників. Виготовляли найкращі сорти баварського та чеського пива. Продуктивність складала понад 400 тис. крб. на рік. Крім Києва, діяла мережа складів і пунктів збуту в Одесі, Бердичеві та інших містах, на залізничних станціях. Акціонерному товариству належали також ділянка на сучасній вул. Фрунзе, 47 та великі угіддя на протилежному боці вулиці.

У радянський час націоналізований. Призначення заводу не змінилося. У забудові садиби дотепер домінують старі промислові корпуси, оздоблені у цегляному стилі. Збереглися, зокрема, цегляна триповерхова споруда колишньої розливочної з лабораторією (нині компресорна) і цегляна двоповерхова конторська будівля по фронту ділянки, а також цегляна п'ятиповерхова солодовня з тильною прибудовою і стара броварня на другому плані. Праворуч від контори влаштовано прохідну у вигляді пропілеїв. Частину старих приміщень знесено, на їхньому місці розміщено групу великих металевих циліндрично-конічних апаратів для процесу бродіння.

Комплекс пивоварного заводу — цікавий зразок міської промислової забудови, що протягом тривалого часу використовується за первісним призначенням. Будинок контори має також історичну цінність: з ним пов'язані біографії підприємця М. Хрякова, інж. О. Термена, мовознавця, громадського діяча К. Михальчука [1102].

Михайло Кальницький.

431.1. Броварня, 1840-і рр. (архіт.). У другому ряді забудови заводу. Споруда, що збереглася від забудови ливарного заводу Т. і Р. Дегтерьових. Первісно — майстерня металовиробів. Проект підготовлений 1845, але здійснений лише після кількарічної тяганини, пов'язаної з наміром губернської будівельної комісії винести завод Дегтерьових за межі перспективної міської забудови. У 1872—73 споруду перетворено на броварню при пивоварному заводі. Прилягає до північного торця п'ятиповерхової солодовні.

Будинок двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Оздоблений з елементами пізнього класицизму. Вікна другого поверху прикрашено прямими сандриками. Раніше фасад був симетричний, центральну вісь підкреслював ступінчастий аттик (не зберігся). Пізніше споруду значно реконструйовано, зроблено прибудови, переплановано, у першому поверсі влаштовано проїзд, частину старих отворів закладено.

Будинок — найстаріший у смузі промислової забудови вул. Фрунзе [1103].

Михайло Кальницький.

431.2. Будинок головної контори 1872—73, в якому бували Термен О. Ф., Хряков М. Г., проживав і працював Михальчук К. П. (архіт., іст.). По фронту заводської садиби. Зведений арх. В. Ніколаєвим разом з іншими спорудами першої черги забудови заводу.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Чоловий фасад симетричний відносно осі порталу головного входу, має виразне оздоблення, вирішене за допомогою цегляного мурування (складний чарунковий карниз, лиштви вікон, міжповерховий пояс-гребінець). Площину стіни поділено на клітини поясками і лопатками. Вікна першого поверху прямокутні, другого — лучкові.

Споруда є важливою ланкою історичної забудови вул. Фрунзе.

На першому поверсі будинку містилися конторські приміщення, на другому — квартири для службовців заводу. Контору відвідували керівники підприємства і акціонерного «Товариства Київського пивоварного заводу», зокрема, підприємець Хряков Микола Григорович (1829—1900) — один із засновників акціонерного товариства, з 1891 — член його правління, комерційний радник. Був першим головою Київського біржового товариства, власником млина у Києві та кількох цукрових заводів, почесним доглядачем Київської духовної академії.

З часу заснування акціонерного товариства членом правління, з 1876 директором-розпорядником підприємства був Термен Олексій Федорович (1835—1909) — інженер-технолог, власник відомого у Києві машинобудівного заводу, активний діяч місцевого відділення Російського технічного товариства.

З квітня 1873 до квітня 1914 у цьому будинку жив і працював завідувачем головної контори та головним бухгалтером Михальчук Костянтин Петрович (1840—1914) — мовознавець, публіцист, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН, громадський діяч. 1859—61 навчався у Київському університеті, де був одним із засновників Української громади, що отримала назву «хлопомани» (В. Антонович, Т. Рильський та ін.). Змушений залишити навчання, повернувся на Житомирщину. З 1873 жив у Києві, брав участь у діяльності Старої Громади. У 1873—76 — член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, 1874 — учасник одноденного перепису населення Києва. Співробітничав у журналі «Киевская старина» та інших періодичних виданнях («Зоря», «Діло», «Правда» тощо). Член філологічної секції і голова комісії мови Українського наукового товариства в Києві, у 1908—14 — відповідальний редактор «Записок» УНТ (тт. I—XIII). Дійсний член НТШ (з 1893). Був також членом Історичного товариства Нестора-літописця, Київського літературно-артистичного товариства (з 1890), Київського товариства заохочення мистецтв (з 1891) та його наступника — Київського товариства старожитностей і мистецтв (з 1897).

Основоположник наукової української діалектології. Автор праць «Наріччя, піднаріччя і говірки Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1871, опубліковано 1877), до якої склав першу карту діалектів української мови: «Статистика в галузі діалектології», «До південноруської діалектології» (обидві — 1893), «Філологічне непорозуміння» (1896), «Що таке малоросійська (південноросійська) мова?» (1899), «До правопису деяких форм "м'якої деклінації" в українській мові» (1908) та ін. 1899 вперше розробив програму для збирання українських діалектологічних матеріалів (опублікована 1910 у двох виданнях: одне — у співавт. з А. Кримським, друге — з Є. Тимченком). Брав участь у підготовці «Російсько-малоруського словника» (1—2 тт., 1897—99) і «Української граматики» (1907) Є. Тимченка, «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1—4 тт., 1907—09).

У квартирі К. Михальчука відбувалися збори членів Старої Громади, бували відомі вчені, культурно-громадські і політичні діячі: В. Антонович, К. Гамалія, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Левицький, М. Лисенко, О. Лоначевський, В. Науменко, І. Огієнко, О. Русов, І. Стешенко, Є. Трегубов, О. Черняхівський, П. Чубинський та ін. 1886 йому наніс візит напередодні одруження І. Франко зі своєю нареченою О. Хоружинською.

Був похований на Щекавицькому цвинтарі, знищеному 1928 [1104].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

432. ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД, кін. 19—20 ст. (іст.). Вул. Жилянська, 107; вул. Електриків, 26. Розташований на двох майданчиках: між вулицями Комінтерну і Старовокзальною (вул. Жилянська) та на півострові Рибальському (вул. Електриків). Заснований 27 січня 1862 інж.-технологом Ф. Донатом під назвою механічний і чавуно- та мідноливарний завод Ф. Доната. Був одним з перших такого профілю підприємств у Південно-Західному краї. До 1897 дерев'яні заводські приміщення розташовувалися на Звіринці (тепер приблизно на цій території — Київський військовий ліцей ім. І. Богуна Міністерства оборони України), де завод орендував в інженерного відомства досить незручну для розвитку виробництва землю. Виготовляв ваги, устаткування для лісопильних, цукрових і винокурних заводів, паперових фабрик, млинів, міського водогону; газові реторти, пам'ятники, ґрати, балкони, сходи тощо. Велике значення для розвитку і розширення заводу мало виконане 1868 замовлення для залізничного моста через Дніпро. Для цього, крім механічного, довелося збудувати чавуноливарне відділення. Сировину (чавун і залізо) отримували з Брянського, Юзівського та інших заводів країни. Річний обсяг виробництва досягав 600 тис. крб., кількість працівників коливалася від 300 до 350 чоловік. З метою розширення виробництва 1889 Ф. Донат, об'єднавшись з підприємцем І. Липківським, створив товариство «Донат, Липківський і К°». 1894, не витримавши конкуренції, підприємство продали новоствореному Товариству Південноросійського машинобудівного заводу, реорганізованому 1895 в акціонерне товариство (статут затверджений 10 травня), основний капітал якого становив 1 млн. крб. До складу товариства входили відомі підприємці: Д. Марголін (голова правління), М. Саханський, М. Штейнгель та ін. У тому ж році було придбано велику садибу графа А. Колонно-Чосновського між вулицями Безаківською (тепер вул. Комінтерну), Жилянською і Степанівською (тепер вул. Старовокзальна). На місці знесених споруд у червні—листопаді 1896 київська будівельна контора Л. Гінзбурга збудувала новий завод за планом і проектами арх. В. Городецького. Технічний нагляд здійснював інж. З. Шалович. На його території, в'їзди до якої було влаштовано з вулиць Степанівської та Жилянської, звели шість великих корпусів, що в сукупності нагадували у плані літеру П. В них розмістилися всі старі майстерні (механічна, чавуноливарна, столярна, модельна, міднокотельна та залізокотельна), а також дві нові — перша у Києві сталеливарна майстерня і майстерня вагонів. До наших днів збереглися будинки ливарного і котельного цехів, механічних і деревообробних майстерень. 14 серпня 1897 причт Іоанно-Златоустівської (Залізної) церкви (стояла на місці цирку на теперішній пл. Перемоги) здійснив освячення нового заводу. Кількість працівників становила бл. 1,5 тис. осіб. Завод виробляв вагони-цистерни для перевезення нафти і цистерни для казенних винних складів, криті товарні залізничні вагони, вагони-холодильники і платформи, локомотиви, гідравлічні крани, парові котли, фільтри, апаратуру для цукрових заводів, машини й парові котли для пароплавів; пізніше — буксирні пароплави, деталі для ремонту паровозів, колійні стрілки, гідравлічні крани тощо. Завод став першим у Києві підприємством, що почало випускати сталеве литво. Річний обсяг виробництва на поч. 20 ст. перевищував 2 млн. крб.

1910 підприємство перейшло під кон-

троль Російсько-Азіатського банку, 1912 — у його власність. 1915 завод придбав І. Ярошинський для створення на його базі заводу Гретера і Криванека та ремонтних майстерень пароплавства об'єднаного судно-вагономашинобудівного заводу. Напередодні 1-ї світової війни тут виготовляли товарні вагони, залізничне обладнання, машини й обладнання для пароплавів, почали будувати серію буксирних пароплавів.

З 1890-х рр. робітники заводу брали участь у соціал-демократичному русі, революційних подіях 1905, зокрема у повстанні під керівництвом підпоручика Б. Жаданівського, в якому загинуло кілька робітників. 1955 на Байковому цвинтарі колектив заводу встановив їм пам'ятник.

1909—13 на заводі працював слюсарем Горбачов Омелян Григорович (1892—1965) — політичний, державний діяч, у 1923—31 — заступник наркома, нарком праці УСРР. Створив на підприємстві соціал-демократичний осередок, у лютому 1911 очолив Шулявський комітет РСДРП, 1912 — новостворену спілку металістів. 1913 ув'язнений, висланий під нагляд поліції в Одесу.

Під час 1-ї світової війни завод був під спеціальним наглядом поліції, оскільки одержав замовлення від військового відомства на виготовлення мін, тридюймових шрапнельних снарядів, чавунних фугасних гранат, деталей для паровозів і парових катерів, сталевих частин канонерних лафетів і гаубиць, залізничних вагонів, річкових буксирів, пароплавів тощо.

1917 на заводі встановили робітничий контроль, організували червоногвардійський загін. У жовтні 1917 і січні 1918 робітники підтримали повсталий «Арсенал».

1919, після націоналізації, отримав назву «2-й Київський машинобудівний завод», з 1924 — «Ленінська кузня». Виготовляв боєприпаси для Червоної армії, броню для панцерників, виконував інші воєнні замовлення, а також задовольняв потреби транспорту. Під час визвольних змагань споруди цехів було частково зруйновано. З листопада до липня 1922 завод не діяв, пізніше відбудований. Спеціалізувався на відновленні та будівництві мостів, зокрема моста ім. Є. Бош у Києві, моста через р. Сулу в Лубнах, мостів через р. Рось та інші, випускав обладнання для шкіряної промисловості та цукрозаводів, вагони, частини суден, парові котли, преси, проводив різні ремонтні роботи.

1927 для спорудження найбільшого в Європі знімального павільйону Київської кінофабрики ВУФКУ (тепер Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка) загальним об'ємом 86 тис. куб. м (довж. — 100 м, шир. — 36 м, вис. — до 24 м) конструктори заводу розробили проект, робітники виготовили за 8 місяців двошарнірні сталеві ферми з влаштуванням усіх підвісних містків, галерей та переходів загальною масою 800 т.

Того ж року винесено рішення про спеціалізацію заводу в галузі суднобудування. 1928 закладено суднобудівну верф на півострові Рибальському, з пуском якої 1929 завод почав виробляти тентові баржі та буксирні пароплави. Першим був пароплав «Казахстан» для р. Ілі. На поч. 1930-х рр. проведено реконструкцію промислових споруд, побудовано нові корпуси з боку вулиць Безаківської, Жилянської і Степанівської. Судноверф було відокремлено на певний час від заводу як самостійне підприємство.

У 1930-х рр. завод набув значення суднобудівної бази Дніпра та інших річок України, спеціалізувався на випуску річкових суден — барж, колісних пароплавів, парових котлів і машин. 1931 за участю вченого у галузі зварювання металів Є. Патона тут збудували перший у країні буксирний пароплав з суцільнозварним корпусом, пізніше вперше у світі налагоджено серійний випуск суцільнозварних суден. На підприємстві спроектовано першу вітчизняну клапанну парову похилу машину для річкових суден, вперше у світовій практиці розпочато будівництво зварних водотрубних котлів, з 1940 освоєно виробництво морських суден: самохідних ґрунтоводних шаланд для плавання в битій кризі і гвинтових буксирних пароплавів. Будували також дизельні землесоси, річкові дизельні танкери. Судна і механізми заводу у 1930-х рр. експлуатувалися на Дніпрі, Дону, Аму-Дар'ї, Єнісеї, Лені, Амурі та інших річках, на Чорному і Каспійському морях.

На початку Великої Вітчизняної війни 1941—45 на заводі виготовляли протитанкові загородження, ремонтували танки й різні види озброєння. Недобудовані судна відправили вниз по Дніпру, де їх довелося затопити (у Херсоні, Запоріжжі) і в р. Ушкальці (притока Дніпра). У липні—серпні 1941 завод евакуйовано у м. Зеленодольськ Татарської АРСР. Під час евакуації переобладнувалися буксирні судна на канонерські, розгорнуто серійний випуск бронекатерів та інших бойових кораблів, озброєння і боєприпасів.

В окупованому Києві в цехах заводу проводили ремонтні роботи. Діяли кілька підпільних груп: на судноверфі — під керівництвом Г. Квачова, О. Свердличенка, О. Тельопіна, на заводі — М. Мостинця, В. Новикова. Підпільники поширювали листівки, виводили з ладу устаткування, допомагали утікати військовополоненим, які працювали тут. Напередодні приходу радянських військ за допомогою партизанів вони відвернули вибух, розмінувавши територію підприємства. Після визволення Києва в листопаді 1943 завод відразу розпочав ремонтні роботи для потреб фронту.

У повоєнний час випускав буксирні пароплави різної потужності, колісні пасажирські пароплави, суховантажні баржі, багатоковшові земснаряди. За розробку проекту та серійне будівництво річкових буксирних пароплавів потужністю 400 кінських сил група робітників була удостоєна Державної премії СРСР 1948 (О. Байбаков, І. Зейгермахер, М. Кальпетто, О. Остаф'єв, Г. Солдак).

У 1940-х рр. завод будував колісні річкові пароплави на базі розроблених на підприємстві парових машин, котлів, гребних коліс, серію металевих барж для спорудження Волго-Донського каналу, корпуси для землесосів, плавучі крани, частини сільськогосподарських машин, обладнання для цегельних заводів, у ливарному цеху відлито постамент для пам'ятника полководцю О. Суворову в Ізмаїлі. 1951 розроблено проект і збудовано головний річковий колісний двоповерховий пасажирський пароплав потужністю 400 кінських сил. Серії цих пароплавів було присвоєно імена відомих письменників — М. Гоголя, М. Чернишевського, Т. Шевченка та ін. Розпочалося будівництво великої серії буксирних пароплавів для роботи на основних вузьких і звивистих фарватерах річок, барж-майданчиків вантажопідйомністю 1400 т. Завдяки співробітництву з Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона розроблено і впроваджено нові прогресивні методики електрозварювання. У серед. 1950-х рр. змінено суднобудівний профіль заводу: почалося будівництво перших у країні дизельних морських середньотоннажних рибопромислових суден. Першим серед них став споруджений 1954 середній риболовецький траулер «Горностай». Тут же було виготовлено художнє литво чавунної огорожі моста ім. Є. Патона (заг. довж. бл. 2 км). У наступні роки підприємство виготовляло морські риболовні траулери з морозильними установками, земснаряди, автоматизовані котлоагрегати для хімічної промисловості, механізми для китобійних флотилій «Радянська Росія» і «Радянська Україна», спорудило унікальне експедиційне судно-лабораторію АН СРСР «Верещагін». Налагоджено й випуск товарів народного споживання.

1972—74 завод споруджував тунцеловні судна для Республіки Сенегал.

Заводчани виконували роботи з ліквідації аварії на ЧАЕС: виготовляли заізольований азотний трубопровід, унікальні осадні труби із спеціальною різьбою для бурових установок.

У нових економічних умовах завод налагодив виготовлення котлоагрегатів — парових та водогрійних, у т. ч. з використанням ротаційно-повітряного пальника — спільно з німецькою фірмою «ЗААКЕ»; литво з кольорових металів, ключів бурових гідравлічних КБГ-2, превенторів для герметизації гирла нафтових та газових свердловин, інсінераторів для спалювання сміття, морозильних плиточних апаратів тощо. Продовжується будівництво риболовних траулерів середнього класу різних модифікацій, корпусів транспортних суден, а також різноманітних суден на замовлення. Освоєно будівництво серії суден нової для заводу конструкції: танкерів-хімовозів типу «С» та річкових суховантажних суден.

На заводі працювали Герої Радянського Союзу С. Миронов, М. Печений, І. Третяк, В. Яковенко.

1955 на фасаді будинку заводоуправління встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним зображенням учасників революції 1905—07 та рельєфним написом.

1967 у парку неподалік від верфі відкрито пам'ятник — монітор «Железняков». 1998 на його палубі та кормовій гарматі вмонтовано чавунні меморіальні дошки на пошанування моряків монітора.

1966 на фасаді будинку колишнього ливарного цеху встановлено меморіальну дошку, яку 1983 замінено на бронзову з горельєфним портретом В. Яковенка (ск. С. Катоні).

1946 на машинобудівному майданчику,

в глибині території заводу, навпроти колишнього цеху № 4 споруджено бронзовий пам'ятник В. Леніну (вис. — 3,7 м) на гранітному п'єдесталі (вис. — 5,3 м). Автори — скульптори Ю. Білостоцький, Е. Фрідман.

З 1994 — Відкрите акціонерне товариство «Завод "Ленінська кузня"» [1105].

Василь Галайба, Аліна Пікульська.

432.1. Будинок плазової майстерні судноверфі, 1928 (іст.). Вул. Електриків, 26. На Рибальському півострові, на території судноверфі. Одноповерховий, дерев'яний.

1927 з будівництвом Дніпрогесу відкрився наскрізний судноплавний шлях по Дніпру та його притоках. У зв'язку з цим Вища рада народного господарства УСРР визначила спеціалізацію заводу — річкове суднобудування. Велетня суднобудівної промисловості, що народжувався у Києві, забезпечив обладнанням московський завод «Красный пролетарий» та ленінградський «Красный путиловец».

8 листопада 1928 відбулося урочисте закладення верфі. Першим був побудований одноповерховий, дерев'яний на каркасі з металевих конструкцій корпус плазової майстерні. Робітники заводу вмурували в його фундамент лист до «Світового пролетаріату» з інформацією про цю подію.

Тепер у цьому приміщенні виконується натурна розмітка корпусів майбутніх суден.

1974 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку (автор — В. Зимовцов) [1106]. *Таїсія Свєженцева.*

432.2. Монітор «Желєзняков», 1967 (іст.). Вул. Електриків, 26. На півострові Рибальському, у парку неподалік від верфі. Побудований 1936 на Київському суднобудівному заводі «Ленінська кузня» за проектом конструктора М. Бойка під керівництвом М. Смирнова. Річковий артилерійський броньовий корабель водотоннажністю 240 т мав озброєння великого та середнього калібру баштового типу. Названий ім'ям Желєзнякова Анатолія Григоровича (1895—1919) — матроса Балтійського флоту, учасника штурму Зимового палацу, організованого більшовиками у жовтні 1917, і визвольних змагань в Україні; з 1918 — комісара Дунайської військової флотилії. 6 листопада 1936 монітор увійшов до складу Дніпровської військової флотилії, у серпні 1940 — Дунайської військової флотилії. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 пройшов з боями майже 40 тис. км. За мужність і відвагу екіпаж неодноразово нагороджувався бойовими орденами та медалями. У 1945—58 — навчальне судно Дунайської флотилії, потім його корпус, з якого було знято всі надбудови, використовувався в Ізмаїльському порту як причал. З серпня 1965 — експонат музею заводу «Ленінська кузня». Відбудований колективом заводу (інж. М. Максименко, конструктор М. Бойко, арх. М. Уколов) і встановлений на постаменті як пам'ятник суднобудівникам і морякам; 30 липня 1967 відбулося його урочисте відкриття. На палубі і кормовій гарматі 1998 встановлено чавунні меморіальні дошки на пошанування моряків монітора «Желєзняков» [1107].

Елла Гутянська, Юрій Зінченко.

432.3. Пам'ятне місце приєднання робітників заводу до повсталих солдатів київського гарнізону 1905 (іст.). Вул. Жилянська, 107. На території заводу.

Тут 18 листопада 1905 відбулася зустріч страйкуючих робітників Південноросійського машинобудівного заводу та колон повсталих солдатів-саперів київського гарнізону, які рухалися по вул. Жилянській на з'єднання з іншими військовими частинами. Очолив повстанців член Київської військової організації РСДРП підпоручик Б. Жаданівський. Серед повсталих саперів був також один з керівників військової організації Ф. Петров. На місці зустрічі робітників та саперів відбувся мітинг, після якого робітники приєдналися до повстанців. Колони солдатів, робітників, учнів та студентів (4—5 тис. чол.) рушили далі, через пл. Галицьку (тепер пл. Перемоги) до заводського району міста — Шулявки. На площі царські війська розстріляли повстанців, серед загиблих було кілька робітників заводу. 1947 на торцевому фасаді будинку (тепер — заводоуправління) встановлено білу мармурову меморіальну дошку в пам'ять про події 18 листопада 1905; 1955 на фасаді будинку — бронзову меморіальну дошку з горельєфним зображенням повсталих та рельєфним присвятним написом (ск. І. Корнилов, архітектори П. Захарченко, І. Шмульсон). *Іван Глизь.*

433. ПОДІЛ, 9—18 ст. (археол.). На рівнині правобережної тераси Дніпра, яка з усіх боків захищена природним рельєфом. Південна та південно-східна сторони — це стрімкі схили правого берега, поділеного ярами на окремі гори: Володимирську, Старокиївську, Замкову, Щекавицю, Юрковицю. На північному заході тераса з'єднувалась із болотистою низовиною, в яку виходили численні річкові рукави. Північною межею Подолу був правий берег р. Почайни (прит. Дніпра). Поділ належить до найдавніших міських районів стародавнього Києва. Літописні згадки дають досить виразне уявлення про його значення й місце в житті столиці Русі. На Подолі розташовувалися ремісничі майстерні, квартали купців, двори вельмож, Торговище — головний торговий центр Києва 10—13 ст., міська вічова площа, кам'яні храми, корабельня, гавань тощо.

Археологічне вивчення Подолу розпочав В. Богусевич 1950. Особливо результативними стали дослідження Київської археологічної експедиції 1971—75 (К. Гупало, Г. Івакін, М. Сагайдак, П. Толочко), здійснені по трасі будівництва метро, де уперше відкрито горизонти культурного шару з повністю збереженими органічними матеріалами — одними з найкращих археологічних джерел. 1984 у зв'язку з проведенням великих робіт з реконструкції історичної частини району створено Подільську постійнодіючу експедицію, яка здійснює розкопки донині (Ю. Башкатов, В. Зоценко, М. Сагайдак, М. Сергєєва, В. Тимощук). Унікальною особливістю Подолу є культурний шар, який являє собою геолого-антропогенний комплекс, що виник як результат тривалої взаємодії людини та природних явищ. Він складається з будівельно-житлових горизонтів і шарів річкових відкладень та зсувів з гір, що чергуються один з одним. За стратиграфією виділено три зони з різною потужністю культурного шару і геологічних відкладень. Перша зона — центральні райони Подолу від вул. Верхній Вал до пл. Поштової — має товщину відкладень понад 12,0 м. Другу зону обмежено на північному заході вул. Ярославською, на південному сході — вул. Нижній Вал. Вона має нижню позначку залягання 8,0 м. Третя зона розміщена від вул. Оленівської майже до вул. Ярославської. Потужність культурних нашарувань становить 4,0 — 6,0 м від сучасної денної поверхні. Хронологія культурного шару, яка визначена з використанням дендрохронології (М. Сагайдак), свідчить, що активне накопичення алювіальних наносів відбувалося з 9 ст. до 1-ї пол. 12 ст. Археологічними розкопками здобуто багатий матеріал, який дає підстави визначити етапи заселення, спорудження укріплень, характер забудови і давнього планування як всього Подолу, так і окремих кварталів і садиб. Розкопки розкривають широку картину господарської діяльності населення району. Освоєння подільської річкової тераси відбувалося в останній чв. 1-го тис. н. е. З того ж самого часу почалася регулярна забудова Подолу. На поч. 10 ст. Поділ мав пл. 120 га і був основним житловим районом Києва (площа «міста Володимира» в кін. 10 ст. становила 10 га; див. ст. 280). Починаючи з літописного «Козаре» тут виникали торгові двори представників різних регіонів середньовічного світу. Це, насамперед, пояснюється близько розташованою гаванню, що була головними торговими воротами міста. У центральній частині (сучасна пл. Контрак-

432.2. Вул. Електриків, 26.

това) протягом багатьох століть було літописне Торговище. У серед. 10 ст. на Подолі було місце збору військової дружини — Пасинча беседа. Поблизу локалізовано і першу християнську церкву на Русі (св. Іллі), яка згадується в літопису під 944. Штучні укріплення вперше збудовано не пізніше 2-ї пол. 11 ст. Це була проста конструкція у вигляді тину з дерев'яних паль, що захищала місто з північно-західного боку. «Столпіє» згадується в літопису під 1161 як оборонна лінія, що закривала простір між горами і річкою. Під 1202 згадуються Подільські ворота, які були в'їздом на Поділ з південного заходу. 1131—35 на Торговищі київський князь Мстислав Володимирович (Великий) збудував церкву Успіння Богородиці Пирогощі. На схід від Торговища літописець згадує Турову божницю, її місцезнаходження пов'язують із залишками Борисоглібської церкви. Він повідомляє і про Новгородську (Михайлівську) божницю (вірогідно, район вул. Волоської). Крім згаданих у літописі церков, під час розкопок виявлено залишки кількох невідомих кам'яних споруд. Під фундаментами церкви 17 ст. Миколи Притиска знайдено кладку більш ранньої, ймовірно, 12—13 ст. будівлі. У 2-й пол. 12 ст. збудовано великий кам'яний храм на північно-західній околиці Подолу (вул. Оленівська, 4—6, не досліджений). Цим самим часом датуються храми, виявлені на вул. Волоській, 23 (К. Гупало, 1981) та вул. Андріївській, 7/9 (Г. Івакін, 1984).

На Подолі, де дороги зв'язували район з Верхнім містом та осередками типу «Торговище», склалася радіально-кільцева планувальна система навколо пл. Торгової. Значну роль у формуванні кварталів відігравала берегова лінія Дніпра-Почайни та три неширокі, але повноводі ручаї, що поділяли територію Подолу на окремі ділянки. Найбільший ділив її по осі схід—захід, починаючи від підніжжя г. Замкової до вул. Спаської. Протягом всієї течії ручаю його береги були укріплені від розмивання спеціальними зрубними клітями, заповненими землею, на деяких ділянках з цією метою використовувалися кліті з дощок, що кріпилися вбитими по кутах кілками. У середній течії ручаю досліджено залишки гідротехнічної споруди, можливо, млина.

Типова подільська садиба площею від 150 до 300 кв. м забудовувалася кількома спорудами. Основний тип житла — одно-, дво- або трикамерний зруб площею 15—45 кв. м. Для зведення господарських і ремісничих будівель використовували інші дерев'яні конструкції (каркасно-стовпові). Виявлено сліди обмазки дерев'яних стін глиною. Інколи нижні частини дерев'яних зрубів ставили у котловани завглибшки 1,0—1,3 м. На Подолі розташовувалися численні ремісничі майстерні. Залишки бронзоливарного виробництва досліджено на вулицях Верхній Вал, Волоській, Оболонській, Спаській; ювелірного — на вулицях Щекавицькій, Покровській, Волоській; склоробного — на вулицях Волоській, Костянтинівській, Набережно-Хрещатицькій. Майстерню з обробки шиферу знайдено на вул. Нижній Вал, з обробки бурштину — на вулицях Спаській, Ярославській, Покровській. Майже на кожній з досліджених ділянок знайдено залишки майстерень з виготовлення виробів з рогу та кістки. В урочищах Гончарі та Кожум'яки досліджено ремісничі комплекси 17—18 ст. Район, що прилягає до берега Почайни, мав іншу спеціалізацію. Тут були знайдені склади готової продукції з великими партіями гончарних виробів, будівельними матеріалами тощо. Це дає можливість ставити Поділ у типологічний ряд західноєвропейських міських центрів, що виникли в 9—11 ст. в результаті інтенсивного розвитку прибережної (річкової або морської) торгівлі.

У нижній течії найбільшого ручаю, обабіч берегів, виявлено і досліджено подільський могильник, який існував в 11—13 ст. За результатами нових досліджень (М. Сагайдак) язичницьке населення Подолу в 9 — 1-й пол. 10 ст. ховало небіжчиків у курганних могильниках, розташованих на верхніх плато Старокиївської і Володимирської гір та біля Йорданської церкви (див. ст. 235, 281.9). З прийняттям християнства могильник перенесли до Нижнього міста, де поховання здійснювалися у дерев'яних домовинах кількох типів, подекуди траплялися поховання у дерев'яних саркофагах, зовнішні стінки яких було декоровано художнім різьбленням. Після монгольської навали на Поділ перемістився центр життя Києва. Тут проживала основна частина населення, розміщувалися органи міського самоврядування, ратуша, міський архів. Посилилася торговельна функція району, з'явилися нові колонії іноземців. За свідченням Карпіні де Плано (1246), на Подолі налічувалося понад 200 дворів, перебували купці з Візантії, Генуї, Венеції, Пізи, Акри, Польщі, Австрії.

Значення економічного, культурного і політичного центру Києва Поділ утримував і в 15—18 ст. Г. Л. де Боплан згадує про дерев'яні стіни з вежами і неширокім ровом, що оточували цю частину міста в 17 ст. У 2-й пол. 17 ст. збудовано нову лінію укріплень. Стіну зводили з трикутних у плані зрубів, які ставили на насипаний земляний вал. Всього у системі укріплень, що з трьох боків оточували Поділ, було сім воріт-веж за напрямками основних шляхів, що вели до міста: Кожум'яцькі, Йорданські, Воскресенські, Притиські, Броварські, Духівські, Хрещатицькі. Зводять нові храми і монастирі. Наявність фундаментних ровів і будівельних матеріалів на розі вулиць Верхній Вал і Волоської вказує, що тут стояв храм 13—15 ст. У південній частині Подолу досліджено могильник 15 ст. До 16 ст. належать відомості про Флорівський монастир, Микільську, Борисоглібську, Спаську, Воскресенську, Опанасівську церкви. На вул. Покровській, 7 досліджено церкву Різдва Богородиці київської вірменської громади, яка згоріла 1651. Споруджено її з плінфи, жолобчастої цегли, т. зв. литовки; долівка була вкрита полив'яними плитками жовтого, зеленого і синього кольорів. Архітектурні особливості будівлі свідчать про перехід будівельних традицій давньоруського часу на пізньосередньовічні. У 17 ст. з'явилися церкви Миколи Притиска, Миколи Доброго, Василівська, Іллінська, Братський монастир, домініканський кляштор св. Миколая, католицький кафедральний собор. У цей самий час розпочато будівництво дерев'яного водогону для постачання води в центральні квартали і монастирі Подолу. Площі і вулиці вкрито дерев'яними мостовими. Важливими знахідками останніх років є монетні скарби 14 ст. і кілька великокняжих печаток.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва та в Інституті археології НАН України [1108].

Михайло Сагайдак.

433.1. Безкурганний могильник, 15 ст. (археол.). У кварталі між вулицями Андріївською, Борисоглібською, П. Сагайдачного (південний кут розкопу розташований на відстані 8,2 м від наріжжя будинку № 16 на вул. П. Сагайдачного). Дослідив Г. Івакін 1984. На глибині 2,9—3,3 м від сучасної денної поверхні виявлено частину ґрунтового могильника 15 ст. Досліджено 28 цілих та фрагментованих кістяків. Більшість небіжчиків покладено у традиційному положенні (головою на захід, руки складені на грудях або на животі). Декілька поховань складаються з кількох кістяків. На незначній глибині (до 0,4 м) трапляються поховання, кістяки яких перебували у хаотичному стані і були недбало засипані ґрунтом з будівельним сміттям від зруйнованої церкви 12—13 ст. Це вказує на одночасність і поспішність поховання цієї групи небіжчиків, що можна пов'язати з розгромом Києва ханом Менглі-Гіреєм 1482. Дані антропологічного дослідження кістяків вказують на те, що частина небіжчиків походила із Закавказзя. Більшість поховань безінвентарні. Серед знахідок: фрагмент поліхромної ординської миски, сережка у вигляді знака питання (14 ст.), пряжка (15 ст.). Біля одного з поховань знайдено скарб з восьми срібних празьких грошей (Карла I, 1346—78 та Вацлава IV, 1378—1419). Недосліджена частина могильника залишається поза межами розкопу на території кварталу.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [1109].

Гліб Івакін.

433.2. Борисоглібська церква, 12 ст. (археол.). Вул. Борисоглібська, 11. Названа в ім'я Бориса і Гліба — молодших синів князя Володимира Святославича, які загинули 1015 після смерті батька під час боротьби за його спадщину. В 11 ст. канонізовані православною церквою. Фундаменти будівлі виявлено під час нагляду за прокладанням інженерних мереж 1955. Спостереження й обміри проводив В. Богусевич, який ототожнив будівлю з Борисоглібською церквою (Туровою божницею), що згадується в літописі під 1146. Фундаменти (вис. 0,8—1,1 м, шир. бл. 2,3 м) складені з великих обтесаних блоків пісковика. У забутовці — бита плінфа і цем'янковий розчин. Розміри плінфи: 21,0—25,0 × 13,0—15,0 × 4,0—5,0 см.

Матеріали досліджень не збереглися. Залишки будівлі законсервовано під проїжджою частиною вулиці [1110].

Гліб Івакін.

433.3. Дерев'яний водогін та мостова, 17—18 ст. (археол.). Рештки дерев'яних водогону та мостової неодноразово виявлено під час розкопок і спостережень за земляними роботами на Подолі й у Верхньому місті (І. Самойловський, Г. Івакін). Водогінна система була поширена на всій території Подолу. Водогін починався від джерел біля

підніж київських гір. Писемні джерела повідомляють про дозвіл на взяття води трубами для Братського монастиря від гір київських з джерел (1636), а також про те, що від ґрунту під горою Уздихальницею вода була проведена трубами до конвенту св. Миколая (бл. 1640). На плані Києва 1695 зображено систему колодязів, від яких лінії водогонів прямували до центрального розподільного колодязя — басейну, що містився біля магістрату (пл. Контрактова), або йшли вздовж вулиць до потрібної садиби. Водогінні труби (рури) виготовлені з соснових колод діам. 0,4—0,6 м і завдовжки 4,0—5,0 м. В них просвердлювали отвір діам. 8,0—10,0 см. Труби з'єднувалися за допомогою залізних муфт. У 1748—49 арх. І. Григорович-Барський створив розгалужену систему водопостачання, що поширювалася практично на весь Поділ. Головною архітектурною спорудою водогону став павільйон-фонтан «Феліціал», зведений на місці колодязя. Спочатку він був дерев'яний, з 1757 — мурований. Мав вигляд ротонди з чотирма арковими отворами та здвоєними колонами тосканського ордера. Всередині було встановлено скульптуру ангела з посудиною, з якої витікала вода. Бл. 1800 замість ангела встановлено скульптуру «Самсон».

Мостова (простежена на глибині 0,8—2,0 м) складалася з великих довгих лаг, на які упоперек вулиці вкладали і щільно підганяли колоди діаметром бл. 0,15 м. На деяких вулицях мостові мали по кілька ярусів.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [1111].

Гліб Івакін.

433.4. Подільський могильник, 1-а пол. — серед. 11 ст., 2-а пол. 12—13 ст. (археол.). На території, обмеженій вулицями Хорива, Волоською, Спаською та Набережно-Хрещатицькою. У давнину означена місцевість мала підвищення, по ній протікав неширокий потік, що впадав у Дніпро. Відкрив і дослідив М. Сагайдак 1983—84.

Виявлено дві групи поховань. До першої групи належать поховання, які розкопані на лівому березі давнього струмка (рештки його русла зафіксовано під час розкопок на вулицях Хорива, 38—40 та Почайнинській, 11). Поховання досліджені на глибині 5,0—6,0 м від сучасної денної поверхні. Могильні ями завглибшки до 1,0 м, розмірами 1,9—2,1 м × 0,44—0,6 м орієнтовані по осі схід—захід, окремі могили мають значне відхилення на південь. Небіжчики поховані у дерев'яних домовинах, що виготовлені з колотих і частково оброблених дубових або соснових дощок завтовшки 3,0—4,0 см (іноді 6,0—7,0 см), завширшки 30,0—55,0 см. За конструктивними особливостями домовини поділяються на чотири типи. Перший тип — прямокутний ящик, який складали безпосередньо в могильній ямі без використання цвяхів. Другий тип — такий самий ящик, але для закріплення торцевих дощок у нижній дошці вибрано поперечний паз. Третій тип — ящик має трапецієподібну форму, пази для встановлення торцевих дощок вибрано і в нижній, і в бокових дошках. В окремих випадках дошки скріплені залізними цвяхами або дерев'яними гвіздками-тиблями. Під домовину ставили підставку з бруска або кругляка з пазом, вийнятим на ширину нижньої дошки. Інколи на зовнішньому боці домовини біля голови небіжчика вирізано невелике зображення г. Голгофи з хрестом. Четвертий тип домовин з високими боковинами нагадує саркофаг. Виготовлено з тонких дубових, ретельно оброблених дощок, скріплених дерев'яними тиблями. Зовні домовини декоровані легким різьбленням. Орнаментальні мотиви (розетка з вписаним хрестом, коло, хрест) аналогічні тим, що трапляються на кам'яних саркофагах у Франції та Німеччині кін. 1-го тис. н. е. Віко домовини напівсферичне, виготовлено з верби. Окрему групу знахідок інтерпретують як залишки від огорожі могильних ям. Це обаполи завдовжки 1,5—1,6 м, по краях яких ззовні прорізані поперечні неширокі (до 2,0 см) пази та невеличкі кілочки з квадратними отворами у верхній частині. На пазах обаполів та поверхні кілочків відмічено сліди мотузки. Поховальний інвентар: скляне намисто, дерев'яні гребені, підвіски зі срібного дроту, березові гілки, складені віником, мох, пучечки різних трав. Виявлено також кістки свійської тварини (собаки). Датуються поховання першої групи 1-ю пол. — серед. 11 ст.

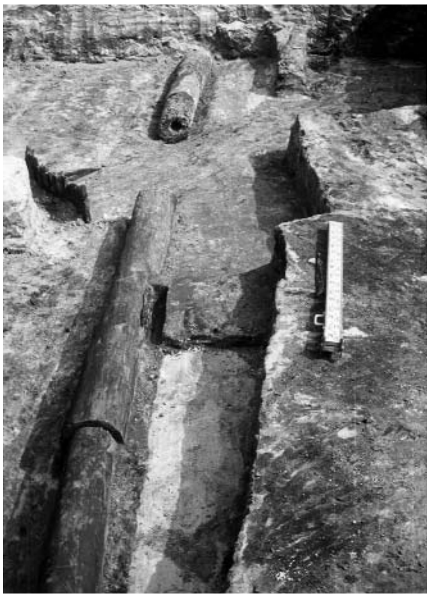

433.3. Дерев'яний водогін.

433.5. Залишки гончарної печі.

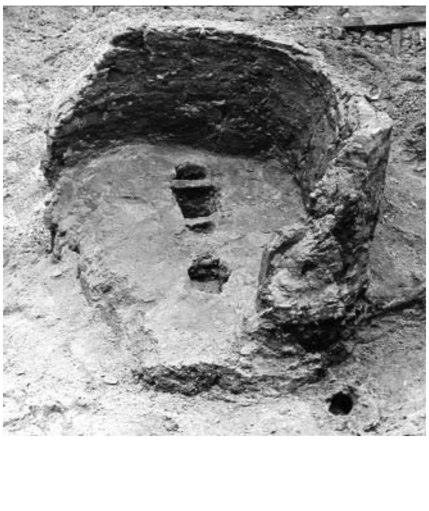

Поховання другої групи досліджені на правому березі давнього струмка на глибині 1,0 м. Розміри могильних ям (бл. 2,0 м × 0,5—0,6 м) та їх орієнтація (схід—захід) тотожні похованням першої групи. Більшість поховань здійснено у дерев'яних домовинах. Конструкція їх не встановлена через погану збереженість дерева. Серед знахідок найцікавіша бронзова чаша, на якій вигравірувані алегоричні зображення християнських чеснот та пороків. Датується 2-ю пол. 12—13 ст. Територія могильника перебуває під сучасною житловою забудовою.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва та в Інституті археології НАН України [1112].

Михайло Сагайдак.

433.5. Ремісничі слободи Гончарі та Кожум'яки, 12—18 ст. (археол.). Між горами Старокиївською, Замковою та Кудрявською, розділеними Дитинкою. По урочищу Кожум'яки протікала р. Киянка (нині під землею), яка впадала у р. Глибочицю між горами Замковою та Щекавицею. Вздовж останньої проходив давній шлях з Подолу до Львівської брами і далі на Либідський брід. План Києва 1695 показує посадибну забудову урочищ. В актових документах згадують «Кожум'яцьку слободу» з 17 ст. Назва «Гончарі» з'явилася пізніше. В історичній літературі виникнення ремісничих слобід Гончарі, Кожум'яки, Дігтярі традиційно пов'язували з добою Київської Русі. Археологічні дослідження провели М. Сагайдак 1974 та Г. Івакін і Г. Козубовський 1987—93. Матеріали розкопок показали, що більша частина культурного шару і майже всі досліджені ремісничі комплекси належать до 17—18 ст. Давньоруський шар виявлено лише у середній частині вул. Воздвиженської, де урочища об'єднуються у відносно широку долину. Матеріалів, раніше за 12 ст., не виявлено. Тут досліджено садибу 12 ст., що складалася з двох зрубних будівель. Знахідки кінця 12 — поч. 13 ст. (візантійський розписний скляний посуд, дві сельджуцькі монети 13 ст., імпортна полив'яна кераміка, бурштин) свідчать про те, що власник садиби мав торговельні зв'язки з Візантією та Сходом. Життя на цьому місці продовжувалось і протягом 14—18 ст. Планування й орієнтація будівель 12 і 18 ст. були повністю тотожні. На вул. Гончарній та у верхній частині вул. Воздвиженської виявлено 15 гончарних горнів 17—18 ст. з різноманітним асортиментом керамічних виробів. Також знайдено залишки жител, майстерень, поодинокі поховання цього ж часу.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва та в Інституті археології НАН України [1113].

Гліб Івакін.

433.6. Церква, 12 ст. (археол.). На вул. Волоській, 23, у дворі. Відкрив і обстежив К. Гупало 1981. На глибині бл. 3,5 м простежено частину мурування стіни, зведеної з широкоформатної плінфи на цем'янковому розчині. Особливості будівельної техніки дають можливість припустити, що це рештки мурованої церкви 2-ї пол. 12 ст.

Матеріали обстеження зберігаються в Інституті археології НАН України.

Михайло Сагайдак.

433.7. Церква, 12—13 ст. (археол.). У кварталі між вулицями Андріївською,

Борисоглібською, П. Сагайдачного (південний кут розкопу розташований на відстані 8,2 м від наріжжя будинку № 16 на вул. П. Сагайдачного; розкопки проводилися на вул. Андріївській, 7/9). Дослідив Г. Івакін 1984. На глибині 2,5—2,8 м від сучасної денної поверхні знайдено частину стіни будівлі давньоруського часу, яка була зведена в техніці рівношарового мурування. Плінфа (товщина 4,5—5,0 см) поганої якості і випалу. Розчин вапняний з домішкою цем'янки та річкових черепашок. Матеріали свідчать, що на схід або південний схід від знахідки містяться залишки будівлі 12 — поч. 13 ст., можливо, церкви, зруйнованої 1482 під час розгрому Києва військом Менглі-Гірея.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва [1114].

Гліб Івакін.

433.8. Церква, 13—15 ст. (археол.). На розі вулиць Верхній Вал і Волоської. Відкрив і дослідив Подільський загін Київської археологічної експедиції 1981. Будівля орієнтована зі сходу на захід, її рештки простежено на протязі бл. 25 м. Фундаменти стрічкові, досліджені на рівні давньої денної поверхні на глибині 0,8 —1,2 м, зведені у техніці порядового мурування з плінфи на глиняному розчині, збереглися на висоту до 1,0 м.

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України.

Михайло Сагайдак.

433.9. Церква Різдва Богородиці (вірменська), 14—15 ст. (археол.). На вул. Покровській, 7, на території садиби Покровської церкви. Виявив і дослідив Г. Івакін 1975, 1985. На глибині 1,1—1,5 м досліджено фрагменти фундаменту і підлоги. Фундамент складено з плінфи способом «у ящик». Зовнішні ряди — з цілої плінфи розміром 31,0—32,0 × 20,0—21,0 × 5,0—5,5 см та жолобчастої цегли, т. зв. литовки. Середину забутовано каменем та битою плінфою на піщано-вапняному розчині. Нижні 18 рядів зовнішнього мурування фундаменту викладено на глиняному розчині. Підлога — з полив'яних квадратних і трикутних плиток жовтого, зеленого та синього кольорів, пізніше її перекрили іншою підлогою з канелюрованої цегли (23,5—25,5 × 10,5—12,5 × 7,5—9,0 см).

Численні знахідки фрескового тиньку свідчать про те, що стіни храму були розписані. Під час розкопок церкви знайдено залишки ювелірної майстерні з обробки бурштину 12—13 ст. та скарб срібних монет київського князя Володимира Ольгердовича (1362—94).

433.10. Розкопки фундаменту церкви Успіння Богородиці Пирогощі.

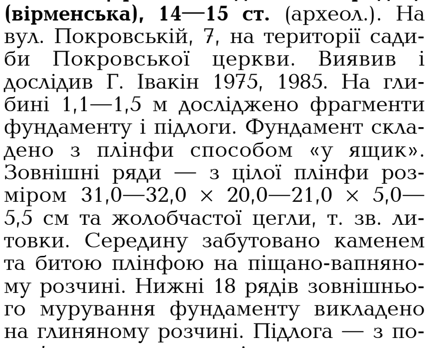

433.9. Розкопки церкви Різдва Богородиці.
433.9. План.

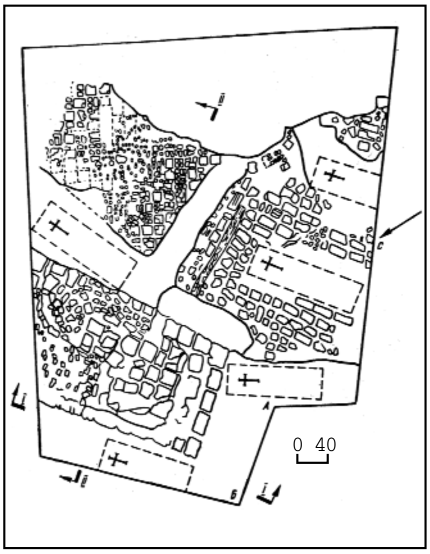

Більшу частину храму знищено під час спорудження Покровської церкви та пізнішими похованнями. Будівлю атрибутують як церкву Різдва Богородиці київської вірменської громади 14—15 ст. Імовірно, після розгрому Києва Менглі-Гіреєм 1482, церкву відновлено в дерев'яному вигляді, однак вона згоріла 1651. У 1685 київський купець М. Тернавіот на цьому місці побудував дерев'яну Покровську церкву. 1766—72 арх. І. Григорович-Барський звів храм, що зберігся донині.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва. *Гліб Івакін.*

433.10. Церква Успіння Богородиці Пирогощі, 12 ст. (археол.). На пл. Контрактовій, на перетині вулиць Фролівської та Микільсько-Притиської. Досліджували К. Гупало, Г. Івакін, М. Сагайдак, Л. Степаненко 1976—80 та Г. Івакін 1994, 1996. Закладена 1131 великим князем київським Мстиславом Володимировичем («...заложи церковь Мстислав святыя Богородица Пирогощюю»). Будівництво закінчене 1135. Згадується в «Слові о полку Ігоревім». Перебудована за проектом арх. С. Брачі 1613 та після пожежі 1811. Одна з версій походження назви пояснює її тим, що на храмовій іконі, привезеній із Візантії, були зображені вежі (грецькою «піргос») Влахернського монастиря у Константинополі. Церква була міським собором, де зберігали магістратський архів і ховали найвидатніших і найвельможніших городян (зокрема арх. І. Григоровича-Барського). 1935 церкву висаджено у повітря. Перед руйнуванням І. Моргілевський зробив її архітектурні обміри. Храм — однобанна, двоярусна, хрещата, шестистовпна, триапсидна споруда. Розміри 24,7 × 16,94 м. Фундаменти стрічкові, найпотужніші з усієї давньоруської архітектури, перевищують глибину 4,0 м. Складені з буту, битої плінфи, будівельних блоків на цем'янковому розчині. У верхній частині фундаментів для вирівнювання поверхні викладено кілька шарів з плінфи (по 3—7 рядів у кожному шарі). Для фундаменту і нижніх частин мурування, переважно стовпів, використано матеріали (бут, плінфа, блоки кладки з фрагментами фрескового розпису, шматки тиньку з графіті) з більш давньої будівлі, спорудженої в техніці змішаного мурування. Плінфа з неї розмірами 30,0—32,0 × 28,0—29,0 × 5,0—5,5 см доброї формовки й випалу, темно-червоного кольору з великими вкрапленнями кварцу. Напрямок стін на деяких ділянках не збігається з напрямком фундаментів (іноді до 11°). Між собою фундаменти також не паралельні. Стіни збереглися на висоту до 2,0 м. Товщина східної, північної та південної стін — 1,3—1,7 м. Стовпи хрещаті, західна пара стовпів розширюється у бік центральної нави, виділяючи нартекс. Довжина сторони підбанного квадрату — 5,14 м. Внутрішні лопатки пласкі. Фасади розділені лопатками з напівколонами (шир. 1,3 м, діам. напівколон 0,83 м), які збігаються з внутрішнім членуванням будівлі. Загальне винесення лопаток на бл. 0,5 м від площини стін відповідає ширині верхнього зрізу фундаменту. Лопатки на кутах будівлі пласкі з двома уступами. Вузькі пілястри на апсидах з'явилися після реконструкції 1613. Кладка порядова, на цем'янковому розчині рожевого кольору з плінфи (28,0—29,0 × 23,5—24,0 × 4,5—4,8 см) поганого формування і випалу. На плінфах збереглися відбитки лап тварин, листя, прокреслені паралельні й хвилясті лінії, на торцях плінф з аспид трапляються прокреслені хрестики. В апсидах і стінах на висоті 1,9 м від верхнього зрізу фундаменту були наскрізні отвори від риштування. З заходу до будівлі прилягають фундаменти дзвіниці 19 ст., на південний схід від неї — недосліджені залишки дзвіниці 18 ст. (арх. І. Григорович-Барський).

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва та в Державному історико-архітектурному заповіднику «Стародавній Київ».

1998 церкву відбудовано у давньоруських формах. Фундаменти і рештки стін законсервовано й музеєфіковано. Тепер — діючий храм [1115].

Гліб Івакін.

433.10. Загальний вигляд розкопу.

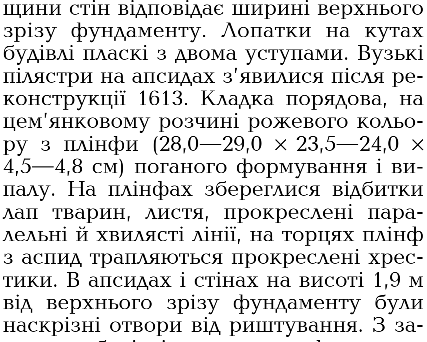

434. ПОДІЛЬСЬКА МАШИННА СТАНЦІЯ МІСЬКОЇ КАНАЛІЗАЦІЇ, 1894, 1912 (архіт., іст.). Вул. Введенська, 23. Займає рядову ділянку в житловому кварталі Подолу. Призначалася для перекачування стічних вод на розташовані в районі Оболоні зрошувальні поля, створення яких вище за течією Дніпра викликало необхідність влаштувати артезіанське водопостачання Києва. У 1870-х рр. київські медики на чолі із завідувачем кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики Київського університету В. Субботіним порушили питання про нагальну ліквідацію антисанітарного стану міста, яке впливало на рівень інфекційних захворювань і смертності. 1878 при Київській міській думі почала працювати спеціальна санітарна комісія. 1879 Дума вперше обговорювала проблему радикального оздоровлення Києва шляхом спорудження каналізації, наслідком чого стало створення спеціальної каналізаційної комісії на чолі з гласним Думи Є. Афанасьєвим, завідувачем кафедри медичного факультету університету. 1880 комісія склала перший проект каналізації, схвалений Думою. Ще один проект запропонував інж. А. Струве. Обидві пропозиції відхилили, оскільки за ними передбачалося введення нечистот у Дніпро. Англійський інж.-винахідник Шон, довідавшись про київські проблеми, запропонував через купця 1-ї гільдії К. Балкіна, головного свого представника в Росії, власний проект системи каналізації. Гідропневматична система Шона за 10 років її експлуатації майже в 30 містах Великої Британії, Америки та Індії вже здобула широке визнання. 1890 винахідник відвідав Київ. 1891 був підписаний контракт з Міською думою, згідно з яким К. Балкін отримав права на експлуатацію каналізаційного господарства впродовж перших 36 років, після чого воно мало назавжди перейти у повну власність Києва. Перевага цього проекту полягала в тому, що для відведення всіх стічних вод можна було обмежитися одним конкретним місцем — зрошувальною зоною, якою в Києві стала ділянка поблизу Пуща-Водицького лісу. Загальний кошторис робіт складав бл. 1,8 млн. крб., які розраховували одержати від західних інвесторів, але цього не сталося. За пропозицією відомих промисловців Н. і Ф. Терещенків, Лаз. і Л. Бродських було засновано акціонерне Київське товариство каналізації, яке вони підтримали матеріально. Членами товариства були місцеві домовласники, головою правління протягом багатьох років — Є. Афанасьєв. 1892 до товариства перейшли всі права та обов'язки за угодою 1891. К. Балкін залишився виконавцем проекту, пізніше став експлуатаційником усієї каналізаційної мережі, спорудженої під технічним наглядом його незмінного помічника, інж.-залізничника Р. Сабліна. В укладанні проекту й керуванні будівництвом також брали участь проф. А. Фадєєв, інженери О. Ейхенвальд і М. Моргулев. Є відомості, що в проектуванні споруд був задіяний також арх. В. Городецький.

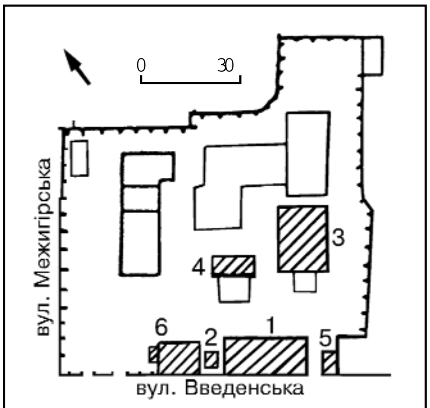

Генеральний план:
1. Головний корпус.
2. Димар.
3. Машинне відділення.
4. Приймальне відділення з підземним резервуаром.
5. Сторожка.
6. Службовий будинок.

434. Подільська машинна станція міської каналізації.

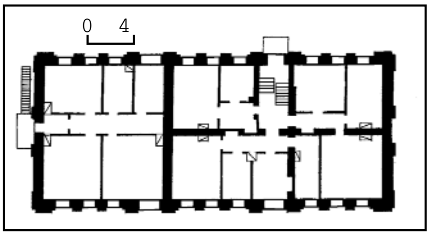

434. План другого поверху.

434. Адміністративний корпус.

Київ став першим містом у Російській імперії, де почала діяти міська «шонівська» каналізація. Її мережа охоплювала бл. 2 тис. садиб у центральних частинах міста, які було поділено на три каналізаційні райони — самосплавний Старокиївський, головний ежекторний Либідський та ежекторний Подільський. У межах двох останніх рух нечистот по трубах йшов за допомогою спеціальних пристроїв — т. зв. ежекторів Шона, які за певних умов спрацьовували під дією стисненого повітря. Для подачі повітря по чавунних трубах до ежекторів були побудовані головна Прозорівська машинна станція (не збереглася) на пл. Троїцькій (тепер початок вул. Саксаганського) і Подільська (або Введенська) машинна станція на вул. Введенській. В результаті всі нечистоти самосплавом або за допомогою ежекторів накопичувалися спочатку у великому головному збірному резервуарі місткістю 15 тис. відер, спорудженому на пл. Царській (тепер пл. Європейська) й обладнаному спеціальними захисними пристроями для усунення смороду. З нього по чавунному (під Володимирським узвозом) та цегляному колекторах через Поділ і Куренівку спрямовувалися на зрошувальне поле. Ще один збірний резервуар — для Подолу — містився біля Введенської машинної станції, звідки нечистоти потужними насосами перекачувалися у цегляний колектор.

Закладини системи каналізації відбулися 30 травня 1893 на пл. Царській. Представники вищої влади Південно-Західного краю поклали у глибокий котлован перші цеглини поверх мідної таблиці з пам'ятним написом. Будівництво розпочалося в березні 1894 укладанням перших труб на вул. Кузнечній (тепер вул. Горького). У жовтні в експлуатацію було введено Старокиївську самосплавну дільницю, 10 листопада — Подільську, в грудні — Либідську ежекторні дільниці. 1912 систему каналізації Шона замінили на систему каналізаційних колекторів, споруджену бельгійською компанією. При цьому Подільська машинна станція була розширена й зберегла своє призначення. Прозорівська станція виявилася непотрібною, була переобладнана і пристосована під хлібопекарню, відкриту 1915.

До Подільської машинної станції було підключено Старокиївську, Палацову, Подільську дільниці, частини Либідського та Бульварного районів, Хреща-

тик. Станція з трьома паровими машинами потужністю 150 к. с. забезпечувала перекачування 1 млн. 200 тис. відер на рік.

Комплекс цегляних будівель станції складається з головного (конторського) корпусу, в підвалі якого розташовувалася кочегарка, пов'язаного з кочегаркою димаря, машинного відділення для встановлення насосів, приймального відділення з підземним резервуаром, службового будинку та сторожки. Архітектура більшості споруд вирішена в цегляному стилі з елементами історизму.

Г о л о в н и й   к о р п у с. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з однією асиметрично розташованою двомаршовою сходовою кліткою. Внутрішніми капітальними стінами розчленований на шість різновеликих частин, у свою чергу поділених перегородками. Головний вхід — на дворовому фасаді, інший — з північно-західного торця. Перекриття пласкі. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах з шиферним покриттям.

Вирішений у цегляному стилі. Ідентичні вуличний і дворовий фасади на одинадцять віконних осей симетричні за композицією. Їхню побудову визначають виділені розкріповками одновіконні виступні площини, увінчані трикутними щипцями зі стрункими завершеннями під двосхилими дашками. З ними перегукується масивне оформлення наріжжів, акцентованих стовпчиками. Композиційна роль цих провідних елементів підкреслена напівкруглими вікнами другого поверху й декоративними нішами з лучковими перемичками вгорі виступних площин, вузенькими нішками з напівциркульними перемичками у завершенні наріжжів. Обабіч напівкруглих вікон вміщено вишукані декоративні віньєтки, виконані з металу. Проміжні прясла фасадів на три прямокутні віконні прорізи кожне розчленовано лопатками з верхніми напусками та увінчано карнизом з сухариками. Враховуючи доступність для огляду торцевих фасадів, значну увагу приділено пластичному вирішенню щипців, що приховують двосхилу покрівлю.

Виразна за силуетом споруда є найкращим архітектурним об'єктом комплексу машинної станції.

Тепер використовується як адміністративна будівля району з експлуатації каналізаційних мереж № 2.

Д и м а р. З незначним відступом від червоної лінії забудови вулиці, у вузькому проміжку між головним корпусом і службовим будинком. Цегляна споруда заввишки до 15 м призначалася для відведення диму з печей кочегарки, що містились у підвалі головного корпусу. Звужений догори круглий у перетині гладенький стовбур димаря встановлено на невеликому восьмерику, що спирається на високу чотиригранну призматичну основу. Перехід від четверика до восьмерика здійснено за допомогою зрізаних наріжних трикутників — пендентивів. Грані основи оздоблено декоративними арковими нішами з замковими каменями, архівольтами та підп'ятниками.

Є архітектурною домінантою комплексу. Тепер не використовується.

М а ш и н н е   в і д д і л е н н я. У глибині ділянки, торцем орієнтоване на колишній головний в'їзд на подвір'я. У 1980-і рр. до торців зроблено прибудови. Двоповерхова з підвалами споруда, цегляна, в плані прямокутна. Дах двосхилий, критий бляхою. Внутрішнє планування перетворено на двобічне коридорне. Призначалося для встановлення насосів для помпування стічних вод.

Будинок вирішений у цегляному стилі. Фасади зроблені у відкритому цегляному муруванні, цоколь облицьовано керамічною плиткою. Головний вхід — з північно-східного торця, біля південно-східного наріжжя — вхід до підвалів. Поздовжні фасади прорізано великими вікнами, за формою наближеними до квадрата, й розчленовано гладенькими лопатками, завершеними парапетними стовпчиками. Оголів'я лопаток прикрашено напусками з квадратними нішками й зубчастими фартушками. Нагорі проходить широка фризова смуга, декорована вписаними у квадрат навкісними хрестами та пояском поребрика. Така сама орнаментальна смуга з навкісних хрестів продовжена й на торцевих фасадах, завершених трикутними, зі зрізаним верхом глухими щипцями, оздобленими лопатками та зубцями.

Будівля — виразний зразок виробничої споруди поч. 20 ст., вирішеної в раціональному цегляному стилі.

Тепер використовується як побутове приміщення з сауною у підвалі.

434. Фрагмент фасаду машинного відділення.
434. Плунжерна і насосна станція.

П р и й м а л ь н е   в і д д і л е н н я. В тилу головного корпусу, посеред подвір'я. Складається з підземного резервуара для накопичування нечистот, звідки вони за допомогою насосів перекачувалися у колектор, та наземної частини, до якої з боку, зверненого до головного корпусу, в 1980-х рр. зроблено прибудову. Стара наземна частина — одноповерхова, цегляна, в плані прямокутна двочастинна споруда під двосхилим дахом. Вхід — з південно-східного торця, на протилежному торці влаштовано браму. Фасади облицьовано керамічною плиткою.

На північно-східному фасаді прочитуються елементи первісного архітектурного вирішення: три великі вікна з лучковими перемичками, зубчасті оголів'я міжвіконних лопаток, тридільний центральний аттик з горищним арковим віконцем, окресленим виступним архівольтом, наріжні парапетні стовпчики під чотирисхилими покрівлями.

Споруда є складовою частиною комплексу машинної станції.

Тепер використовується як автомобільна мийка.

С л у ж б о в и й   б у д и н о к. На червоній лінії забудови вулиці, ліворуч від головного корпусу, з яким з'єднаний глухою цегляною огорожею. Призначався, ймовірно, для проживання службовців станції. Значною мірою перебудований: на першому поверсі закладено вікна й влаштовано бокси для машин (з боку подвір'я), в центрі головного фасаду ліквідовано балкон другого поверху.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований (з боку подвір'я тинькований), у плані прямокутний. Дах напіввальмовий, критий шифером, перекриття пласкі. Вхід — через тамбур, приставлений до північно-західного торця. Внутрішнє планування не збереглося.

Оздоблений у ренесансній стилістиці. Головний п'ятивіконний фасад за композицією симетричний. Вертикальні членування позначені міжвіконними лопатками — подвійними на першому поверсі й одинарними на другому, горизонтальні — міжповерховим гуртом і вінцевим карнизом з сухариками.

Прямокутні віконні прорізи (у т. ч. закладені на першому поверсі) оформлено вухатими лиштвами з замковими каменями та прямими сандриками. Підвіконні полички оздоблені сухариками.

Будинок — зразок рядової забудови Подолу кін. 19 ст.

Тепер використовується як гараж та службові приміщення.

С т о р о ж к а. На червоній лінії забудови вулиці, при в'їзді на подвір'я біля північно-східного торця головного корпусу.

Одноповерхова на високому цоколі, цегляна, в плані прямокутна трикамерна споруда, витягнута в глибину подвір'я. Вхід — з боку подвір'я. Перекриття пласкі, дах бляшаний. Підвищену центральну частину перекрито двосхилим дахом, закритим з боку проїзду трикутним щипцем з круглим прорізом.

Вирішена в цегляному стилі. Неширокий головний фасад з двома видовженими прямокутними вікнами фланковано лопатками, завершеними зубчастими оголів'ями з вузенькими арковими нішками та парапетними стовпчиками. На більш видовженому бічному фасаді виділяються велике лучкове вікно, зубчастий карниз і смужка поребрика. Карниз головного фасаду оздоблений сухариками.

Сторожка — складова частина комплексу, стилістично ув'язана з архітектурою головного корпусу.

Тепер зайнята бойлерною.

Подільська машинна станція — унікальна пам'ятка комунального господарства міста.

Використовується підприємством з експлуатації каналізаційних мереж АК «Київводоканал» [1116].

Василь Галайба, Тетяна Трегубова.

435. ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕННИЙ ПРИТУЛОК ДЛЯ ДІТЕЙ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ, 1905—07 (архіт., іст.). Вул. Турівська, 26. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений за проектом арх. П. Лебедєва на ділянці, відведеній 1903 Міською думою. З 1967 в будинку розміщувалася дитяча районна поліклініка. Очевидно, для її потреб було надбудовано ще два поверхи, змінено форму віконних прорізів, фасади облицьовано керамічною плиткою. На поч. 1990-х рр. проведено реконструкцію, внаслідок якої будинку повернено первісний вигляд.

Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний з Г-подібною прибудовою з боку подвір'я.

Головний фасад виконаний у стилі модерн. Симетричний за композицією, має високий цоколь, декор виконано з цегли. Центральну частину виділено незначним ризалітом, фланкованим пілястрами з парними жолобами, й завершено прямокутним аттиком, поле якого декороване аркатурою. Наріжжя будинку відзначені лопатками, які оздоблюють фігурні фільонки. Стіна першого поверху розкреслена дощаним рустом. По осі фасаду влаштовано головний вхід, оформлений відкритим ґанком. Перший поверх відокремлений широким ступінчастим гуртом. На другому — симетрично розташовані вікна з арковими перемичками в обрамленні лиштв з перехватами. Стіну завершує антаблемент з широкою фризовою частиною, де у метопах вміщено рельєфні прямокутники. По верху стіни проходить фігурна металева ґратка, укріплена між цегляними слупками.

435. Вул. Турівська, 26.
435. План першого поверху.

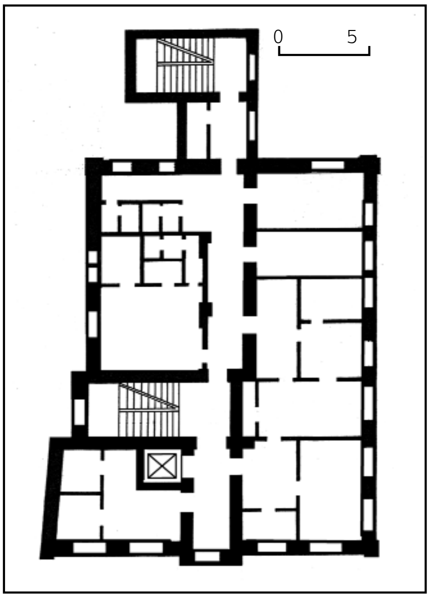

Пам'ятка — цікавий зразок громадської споруди поч. 20 ст.

Заклад заснувало Товариство денних притулків для дітей робітничого класу, що існувало в Києві з 1874. Мета товариства — «... полегшити життя робочого люду, взявши його дітей під свій догляд протягом дня, ...поліпшити матеріальне становище самих дітей, надаючи їм протягом більшої частини доби придатне приміщення, чистий одяг, достатню і здорову їжу, і, наскільки можливо, дати перші навички науки і моралі, проводячи з дітьми навчання та корисні ігри...».

За роки існування Товариство відкрило в Києві п'ять притулків, для трьох з них спорудили власні будинки. Перший відкрито 1875 всього на 20 дітей. 1912 діяло чотири притулки для дітей християнського віросповідання (Звіринецький, Новостроєнський, Подільський, Шулявський) і один — для дітей євреїв. В них утримувалося 5666 дітей.

Подільський притулок був безкоштовним закладом типу сучасного дитячого садка, в якому малозабезпечені робітничі сім'ї, що працювали щоденно, могли залишити на час роботи своїх дітей віком від трьох до дванадцяти років. У кінці дня діти поверталися на ніч додому і проводили в сім'ї вихідні та святкові дні.

Тепер — протезно-ортопедична майстерня «Ортотех-сервіс» (виготовлення протезів для інвалідів) [1117].

Ірина Абрамова.

436. ПОДІЛЬСЬКИХ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЛЬНИЦІ Й ПОЖЕЖНОГО ВІДДІЛЕННЯ БУДИНОК, 1910—11 (архіт.). Пров. Хорива, 1. По фронту забудови колишнього пров. Воскресенського (назва походить від однойменної церкви кін. 17 ст., що стояла навпроти до 1930-х рр.), на місці залишків першого на Подолі гостиного двору, побудованого арх. І. Григоровичем-Барським у 1760-х рр. В 1910 на спорудження Подільської поліцейської дільниці й пожежного відділення Київська міська дума виділила 183 тис. крб. за умови, що підрядник знесе старі будівлі й вивезе сміття. Проектну документацію розробив арх. Е. Брадтман. Будівельні роботи доручено підрядникам Гіршвельду, Кучеру й Розенблюму. До складу будинку увійшли дозорна вежа (каланча) і двоповерховий корпус, на першому поверсі якого з боку провулка розміщувалися відсіки для пожежних екіпажів, з боку подвір'я та на другому поверсі — приміщення для ремаменту, пожежної команди, поліцейської дільниці.

Далі використовувався Подільською пожежною частиною, з грудня 1976 — також Управлінням пожежної охорони Київської обл. 1981 Управління перенесено до нового будинку, 1987 переведено й Подільську пожежну частину. Звільнену споруду призначено для розміщення музею «Чорнобиль».

Проект реконструкції і пристосування будинку розроблено 1988—89 у філіалі «Архпроект» інституту «Київпроект» (головний арх. Л. Коваль). Під час перебудови, що здійснювалася кооперативним об'єднанням «Підряд» із залученням працівників Управління пожежної охорони області, замінено старі конструкції даху і перекриттів, на першому поверсі влаштовано вестибуль і парадні двомаршові сходи, на другому поверсі розібрано перегородки та розплановано три великі експозиційні зали, над південною частиною будинку утворено додатковий мансардний поверх. Фасади відреставровано у первісному вигляді. 25 квітня 1992 з ініціативи Міністерства внутрішніх справ України тут відкрився музей. Експозицію побудовано 1993—96 за художньо-дизайнерською концепцією народного художника України А. Гайдамаки. 26 квітня 1996, у десяту річницю Чорнобильської трагедії, Указом Президента України музею надано статус Національного.

Будинок двоповерховий із збудованою на лівому фланзі восьмиярусною вежею (вис. 3,8 м) та підвалами у центрі, цегляний з гранітним цоколем, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий по металевих фермах, під бляхою, над вежею — шатровий зі шпилем. Головний вхід з відкритим гранітним ґанком — у вежі, чорний — у дво-

ровому ризаліті двомаршової сходової клітки, на правому фланзі — проїзд на подвір'я. Внутрішнє планування двобічне коридорне, на другому поверсі з боку північного торця — єдина експозиційна зала, перекрита двосхилою підвісною стелею.

Вирішений у формах раціонального модерну. В асиметричній композиції споруди домінує дозорна вежа, що складається з шести нижніх, у плані квадратних ярусів і двох верхніх на центральному циліндричному стрижні. На третьому, шостому і сьомому ярусах встановлені балкони з ажурними ґратами для спостереження. Наріжжя на рівні четвертого — шостого ярусів закріплені модерністичними пілонами, завершеними стовпчиками і декором з ширінок. Оформлення вікон і дверей ідентичне двоповерховому корпусу.

Головний фасад основної частини має ритмічно-ярусну побудову. Широким, перекритим лучковими арками виїздом для пожежних екіпажів відповідають по два прямокутні вікна на другому поверсі (над аналогічним за формою проїздом на подвір'я — одне вікно антресольного приміщення). Поділ фасадної площини на одинадцять однотипних прясел підкреслено простіночними виступами гладенької фризової смуги, над якими стояли парапетні стовпці (втрачені). Арки виїздів акцентовані трапецієподібними напівлиштвами з замковими каменями і підп'ятниками. Вікна завершені стилізованими трикутними сандриками, з'єднаними на рівні п'ят горизонтальним гуртом. Підвіконня з нижнім рамковим оздобленням декоровані смужкою зубчастих нішок. Вінцевий карниз має площинне модерністичне профілювання. В отворах виїздів збереглися первісні дерев'яні стулки воріт. Тильні фасади розчленовані ритмом прямокутних віконних прорізів, профільованими міжповерховим гуртом і карнизом. Підвищений ризаліт чорних сходів завершує карниз із сухариками.

Інтер'єри будинку оформлені по-сучасному. Стіни вестибуля, гардероба, парадних сходів, фойє, експозиційних зал облицьовані світлим кубинським мармуром рожево-вохристого відтінку, підлоги комунікаційних приміщень і сходи — гранітом. Рисунок підлоги у найбільшій експозиційній залі другого поверху імітує підлогу реакторної зали АЕС.

Будинок — одна з чотирьох історичних монументальних споруд Києва, пов'язаних з розвитком протипожежної охорони міста (збереглися будівлі Старокиївського і Либідського пожежних відділень; будівля Двірцевого знесена на поч. 1970-х рр.).

1996 біля входу до музею встановлено пам'ятний знак жертвам Чорнобильської катастрофи (див. ст. 347) [1118].

Ганна Королевська, Тетяна Трегубова.

436.1. Пам'ятний знак «Чорнобильська мадонна», 1996 (мист.). Пров. Хорива, 1. Ліворуч від входу до музею «Чорнобиль», звернений до вулиці. Автори — ск. Л. Верстак, арх. А. Гайдамака. Розміри: вис. скульптури — 2,3 м, вис. арок — 3,5 м, шир. — 1,2 м.

Архітектурно-скульптурна композиція являє собою викладені з червоної цегли три напівкруглі арки й два бокові бронзові дзвони. Під центральною аркою встановлено бронзову стилізовану

436. Пров. Хорива, 1.

436. План другого поверху.

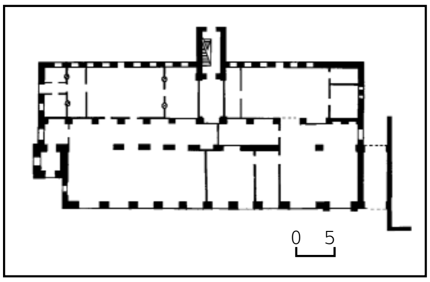

постать жінки зі схиленою головою та молитовно притиснутими до грудей руками у довгому вузькому вбранні, що спадає до ніг, залишаючи відкритими босі ступні. У її центрі вміщено фігурку немовляти з простягнутими ручками. Композиція асоціюється з іконописним образом, її архітектурне обрамлення — з мотивами давньоруського храму.

436.1. Пам'ятний знак «Чорнобильська мадонна».

Художнє вирішення скульптури вирізняється чіткістю й лаконічністю силуету, строгою узагальненістю пластики, в якій переважають гладенькі поліровані поверхні, підкреслені зламами конструктивно виявлених об'ємів. Фронтальність побудови обумовлена місцем розташування в архітектурному середовищі.

Галина Скляренко.

437. ПОЖЕЖНЕ ДЕПО, 1927 (архіт.). Вул. Маршала Рибалка, 11. На високій наріжній ділянці вул. Маршала Рибалка (кол. Лагерній), на перетині її з вул. Г. Тимофєєвої. Ці вулиці, а також вулиці Довнар-Запольського, Коперника, Шолуденка пов'язують місце розташування депо з навколишнім районом.

Перше пожежне депо збудоване в Києві після жовтневого перевороту 1917 у зв'язку з розгорнутою реконструкцією міського господарства. Автор проекту — арх. М. Анічкін. Впродовж 60 років будівля використовувалася за прямим призначенням і зберігалася в основному в первісному вигляді. В останній час тут розміщувалася пожежна частина № 6 Радянського району міста. У 1988 на ділянці депо розпочалися будівельні роботи, сама будівля була ушкоджена — зруйнований верхній ярус вежі (каланчі), що слугувала одним з найхарактерніших та найважливіших елементів зовнішнього вигляду цієї споруди. Головним фасадом будівля звернена до вул. Маршала Рибалка, з цього боку влаштовані й виїзди пожежних автомобілів. Перед будівлею створений майданчик для розворотів та огляду машин. З тильного боку міститься досить просторе подвір'я, призначене для проведення навчань та для господарських потреб.

Будівля цегляна, двоповерхова (у наріжній частині триповерхова), пофарбована, у плані складної конфігурації. Перекриття та перегородки дерев'яні. Дах шиферний (первісно бляшаний) по дерев'яних кроквах. Споруда належить до типологічної групи автомобільних пожежних депо на п'ять автомашин. Вона має асиметричну наріжну композицію, добре пов'язану з довкіллям.

Головним приміщенням першого поверху є гараж з п'ятьма брамами, при ньому — кімната чергового, сигналізаційна, невелика майстерня, комора для технічного оснащення, гардероб. У тильній частині передбачено дві квартири з виходами на подвір'я, а також у групу службових приміщень. На другому поверсі, що має коридорну систему планування, є приміщення для пожежників, кабінети, клас, комори тощо. Вежу на рівні першого поверху обрамлює великий балкон. У наріжній частині з вежею містяться сходи, службова кімната, влаштовано балкон. У деяких джерелах цю споруду відносять до конструктивістського напряму. Окремі риси архітектури конструктивізму їй, дійсно, притаманні: асиметрична композиція, «глухі» наріжні балкони, відсутність карнизів. Але здвоєні вертикальні віконні прорізи другого поверху, великі напівциркульні прорізи третього (наріжна частина) й оригінальні гострокутні пілони головного фасаду суперечать основним настановам конструктивізму.
Будівля має історико-архітектурну цінність як перша в такій типологічній групі спорудa радянського часу в Києві та своєрідний зразок естетичних пошуків в архітектурі України першого пореволюційного десятиріччя [1119].

Віктор Мойсеєнко.

438. ПОКРОВСЬКА ВУЛИЦЯ, 18—19 ст. (архіт., іст., містобуд.). У заповідній частині Подолу. Пролягає у північному напрямку від вул. Андріївської до пл. Контрактової. До вулиці прилучаються Андріївський узвіз і пров. Зелінського. Була ділянкою однієї з найдавніших доріг-вулиць Києва, що йшла, огинаючи підніжжя київських пагорбів, від берега Дніпра (від теперішньої пл. Поштової) до Кирилівського монастиря, і далі — до м. Вишгорода. Ця довга вулиця не мала єдиної назви, окремі її

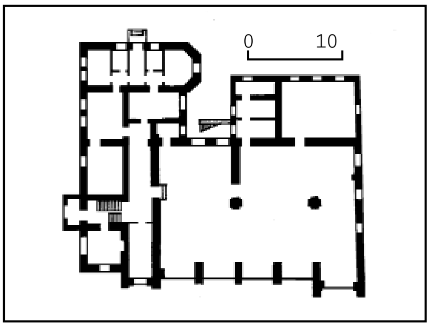

437. Вул. Маршала Рибалка, 11.
437. План першого поверху.

частини називалися залежно від храмів, які на ній стояли. Біля Покровської церкви звалася з 16 ст. Гнилою, що пов'язано з розташуванням її біля підніжжя Старокиївського пагорба, звідки стікали з численних джерел струмки й разом із дощовою і талою водами скупчувалися у цьому місці. Пізніше — Різдвяна (від назви вірменської церкви Різдва Богородиці, яка згоріла 1651), Добромикільська (від назви церкви Миколи Доброго, відомої з кін. 16— поч. 17 ст.). Після перепланування Подолу за лінійною схемою проекту арх. В. Гесте, викликаного пожежею 1811, зберегла давню дугоподібну конфігурацію. Серед вулиць середньовічного Подолу вирізнялася шириною та репрезентативністю забудови, наявністю дерев'яної бруківки. В 1830-х рр. мала назву Десятинна, потім Покровська (від однойменної церкви, зведеної у 2-й пол. 18 ст.). У 1955—91 — вул. Академіка Зелінського (за ім'ям Зелінського Миколи Дмитровича, 1861—1953 — вченого-хіміка).
Найдавніші будівлі вулиці зведено у 18 — на поч. 19 ст. На місці церкви Різдва Богородиці (вірменська 14—15 ст.) 1766—72 за проектом арх. І. Григоровича-Барського споруджено Покровську церкву в стилі українського бароко, 1809 — дзвіницю в стилі класицизм з дерев'яним верхнім ярусом, який 1830 (після пожежі 1811) замінено на цегляний. 1716 зведено дзвіницю церкви Миколи Доброго, до якої 1781 арх. І. Григорович-Барський прибудував галерею-аркаду в стилі українського бароко; 1800—07 — нову церкву Миколи Доброго за проектом арх. А. Меленського (зруйнована 1935). Ансамбль Покровської церкви й дзвіниця церкви Миколи Доброго є архітектурними домінантами вулиці.
Значну архітектурну цінність має цивільна забудова вулиці. 1799—1801 зведено Контрактовий будинок (старий) у стилі класицизм за проектом арх. О. Елдезіна (№ 4), пізніше значно розширений і перебудований архітекторами А. Меленським, С. Рикачовим, Л. Станзані, Є. Толстим; 1808 — житловий будинок золотаря С. Стрельбицького, вирішений також у формах пізнього класицизму (№ 5). До цього ж архітектурного стилю належать житлові будинки № 9 і споруди садиби № 11. Історичний стиль вулиці представлений «будинком для вдів» М. і Є. Дегтерьових (№ 1/1), спорудженим 1892 за проектом арх. В. Ніколаєва. Архітектурно-мистецький вигляд вулиці формують, головним чином, будівлі допожежного періоду забудови, що й визначає її особливу історико-культурну цінність.
У будинку № 5 у 1808—11 проживав український золотар С. Стрельбицький, у садибі № 11 у кін. 19 ст. — 1906 — богослов, педагог Н. Маккавейський, на поч. 20 ст. — настоятель Покровської церкви, член Київської духовної консисторії М. Рибчинський.
Визначною пам'яткою історії є старий Контрактовий будинок, в якому, після переведення 1797 із Дубна до Києва щорічного ярмарку, укладали різноманітні майнові й торговельні угоди, у т. ч. міжнародні, засідав суд Київського магістрату, влаштовувалися концерти. Після пожежі 1811 тут містилася реміснича управа міських цехів, пізніше — навчальні заклади. 1941 під час нацистської окупації Києва тут відбулися установчі збори Міської управи та Української Національної Ради, до складу яких входили відомі українські політичні, культурно-громадські діячі, вчені. З вулицею пов'язана доброчинна діяльність київського купця М. Дегтерьова, коштом якого утримувалися будинок для вдів (№ 1/1) і Подільська богадільня (№ 5).
Життя і діяльність відомих діячів пов'язані з церквою Миколи Доброго, заснованою гетьманом Війська Запорозького С. Кішкою (Кушкою). У храмі, що не зберігся, і в дзвіниці церкви у різний час правили службу її настоятелі: Іаков Моїсеєнков, Іоанн Сухобрусов, Олександр Браїловський, Олександр Глаголєв, Павло Преображенський, Симеон Ширипа, які мешкали у житловому будинку при церкві (не зберігся). Титарями храму на поч. 19 ст. були купці Н. Сухота та І. Могилевцев. У квітні 1913 отець Олександр Глаголєв обвінчав у церкві майбутнього письменника М. Булгакова. Останні роки життя перед арештом отець Олександр мешкав у дзвіниці. На розі з пл. Контрактовою розташований будинок Н. Сухоти, в якому в різний час містилися кінна пошта, з 1830-х рр. — магістрат і Міська дума, з 1870-х рр. — Третя (Подільська) чоловіча гімназія,

438. Покровська вулиця. План забудови.

в якій навчалися лікар і вчений Ф. Яновський, філософ Л. Шестов, історик О. Оглоблин, викладав історик В. Ляскоронський.

У будинку № 8 (не зберігся) у 1880-х рр. жив арх. С. Рикачов [1120].

Ніна Коваленко, Віталій Отченашко, Григорій Щербина.

438.1. «Будинок для вдів» Дегтерьових М. П. і Є. І., 1892 (архіт., іст.). Вул. Покровська, 1/1. Наріжний, одним крилом виходить на вул. Андріївську. Збудований коштом купця, почесного громадянина міста, доброчинця М. Дегтерьова, який забезпечив його утримання 100-тисячним капіталом. Автор проекту — арх. В. Ніколаєв. Будинок призначався для безкоштовного проживання бідних вдів з дітьми.

Триповерховий на невисокому цоколі, цегляний, тинькований, у плані близький до Г-подібного. Дах двосхилий. Внутрішнє планування будинку секційно-коридорне.

Оздоблений у стилі історизм, горизонтально розчленований міжповерховими гуртами, завершений фігурним фризом та розкріпованим карнизом. Два нижні поверхи розкреслені стрічковим рустом. Головний фасад будинку розкріпований, виступні частини підкреслені, починаючи з другого поверху, пілястрами великого ордера, що надає архітектурі споруди характеру парадності й монументальності. Розкріповки завершені на даху прямокутними металевими парапетами з тумбочками, фігурним аттиком над зрізаним наріжжям. Віконні прорізи прямокутної форми, з підвіконними нішами, на першому поверсі — із замковими каменями, на другому — з візерунчастим орнаментом, на третьому — з фільонками. Вікна центральної частини — з напівциркульними перемичками з архівольтами, які спираються на невеликі пілястри, та замковими каменями. За проектом з боку вул. Покровської на другому й третьому поверхах було по два, у зрізаній частині — по одному балкону (верхній — на фігурних кронштейнах). Балкони, деякі елементи декору фасадів, первісне планування та оздоблення інтер'єрів втрачені.

Будинок — цінний зразок споруди кін. 19 ст. доброчинного призначення.

29 листопада 1892 будинок був освячений і прийняв перших мешканців. Засновники будинку для вдів М. Дегтерьов та його дружина ставили за мету забезпечити безкоштовним житлом найбідніших київських громадян, зокрема багатодітних вдів, які не мали засобів до існування. У будинку були 42 різні за площею окремі кімнати. На кожному поверсі в кінці широкого й світлого коридора містилася простора кухня з великою грубою й плитою, з дванадцятьма відділеннями, що закривалися на ключ, і де кожна сім'я мала можливість окремо готувати обід. Багатодітним і зовсім бідним вдовам видавалися безкоштовні обіди із загальної кухні. Термін проживання не обмежувався, але адміністрація мала право відмовити у наданні квартири тим, хто порушував правила співжиття. Деяким з них було заборонено заходити в будинок після 9 год. вечора. Доброчинний заклад діяв до встановлення радянської влади. Пізніше використовувався як житловий будинок з комунальними квартирами.

438.1. Вул. Покровська, 1/1.
438.1. План першого поверху.

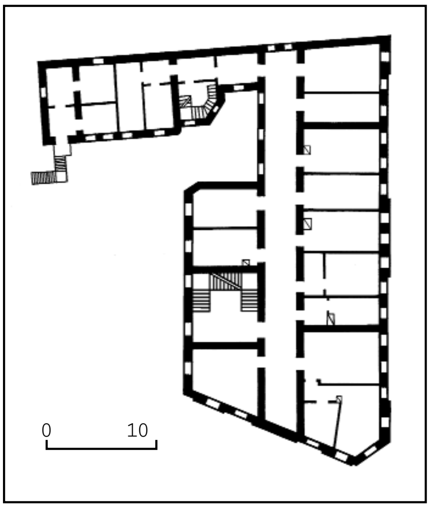

З 1970-х рр. тут містяться установи Державного, тепер — Національного банку України [1121].

Марина Виноградова, Василь Галайба.

438.2. Житловий будинок 1808, в якому проживав Стрельбицький С. І., містилася Подільська богадільня Дегтерьова М. П. (архіт., іст.). Вул. Покровська, 5. Розташований окремо, з відступом від червоної лінії забудови вулиці, навпроти старого Контрактового будинку. Ділянка оточена глухим мурованим парканом, з боку вул. Покровської — на фундаменті з цегляними стовпчиками й металевими ґратами простого рисунка. Вхід — з боку вул. Покровської. Тильна частина садиби прилягає до узвишшя вул. Боричів Тік. На ділянці містився також флігель (розібраний у 1920-х рр.). Споруджений, імовірно, за проектом міського арх. А. Меленського як житловий будинок для представника ремісничої аристократії — золотаря С. Стрельбицького. Первісно в будинку були високі зали, розташовані анфіладою з боку вулиці, та меншої висоти житлові кімнати на двох поверхах з боку подвір'я. Будинок стояв на високому цокольному поверсі та склепінчастому підвалі. Фасади мали різне архітектурне вирішення: головний — парадний, з центральним входом, бічні та дворовий — стримані й прості. На головному та дворовому були влаштовані видовжені дерев'яні балкони-галереї, дах був критий черепицею. Після пожежі 1811 відремонтований, потім знову горів 1837, у 1883 значно перебудований для розміщення в ньому богадільні. 1984—85, 1994—97 (архітектори С. Артюх, В. Отченашко, В. Хромченков) проведено ремонтно-реставраційні роботи, в ході яких будинку повернуто здебільшого первісний вигляд.

Триповерховий (перший поверх напівпідвальний), цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з ґанком з боку подвір'я. Дах вальмовий, критий черепицею. Планування коридорне двобічне.

Споруджений у стилі класицизм.

Симетричний за композицією, тридільний, головний фасад вирішений в ордерній системі. В його центрі на рустованій напіварці встановлено портик зі здвоєних колон тосканського ордера, увінчаний трикутним фронтоном. Бічні крила фасаду розчленовані пілястрами. Будівлю увінчує антаблемент з фризом, оздобленим тригліфами й круглими медальйонами, та карнизом невеликого виносу. Вікна першого поверху оформлені простими лиштвами й трикутними сандриками на кронштейнах. Особливістю первісного вирішення бічних і дворового фасадів є перерізані вікнами другого поверху архітрав і фриз антаблемента.

Будинок — цінна пам'ятка архітектури доби пізнього класицизму.

1808—11 у будинку проживав Стрельбицький Самсон Іванович (1766—1831) — золотар, суддя совісного суду, голова ремісничої управи, староста Покровської церкви на Подолі. Учень київського золотаря О. Іщенка. Зробив великий внесок у розвиток ужиткового мистецтва України кін. 18 — поч. 19 ст. Виконував замовлення не тільки приватних осіб, а й Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, багатьох парафіяльних церков, створюючи для них срібні царські врата до іконостасів, оклади ікон, чаші, потирі, підсвічники та інші предмети церковного вжитку.

Після пожежі 1811 садибу здали в оренду Медичному відомству під казенну аптеку. 1842 її придбав купець

В. Бугаєв, пізніше успадкували його нащадки. Один з них (К. Бугаєв) відомий тим, що відкрив 1862 у Києві торговий дім з продажу тютюну. У червні 1883 ділянку придбав купець і доброчинець М. Дегтерьов, який влаштував тут власним коштом Подільську богадільню для немічних православних християн. Доброчинний заклад відкрився у листопаді 1883. В ньому мешкало понад 60 осіб. У радянський час будинок використовувався як житловий, адміністративний; деякий час в ньому містився Музей історії Подолу. Тепер — резиденція Посла США в Україні [1122].

Римма Лякіна, Віталій Отченашко.

438.2. Вул. Покровська, 5.
438.2. План першого поверху.

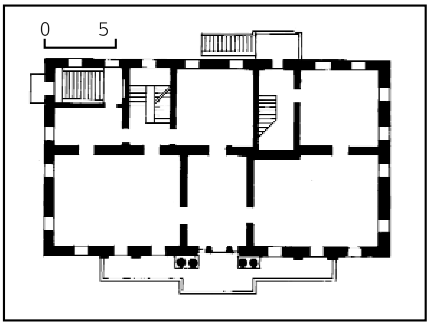

438.3. Контрактовий будинок (старий) 1799—1801, в якому відбулися установчі збори Міської управи і Української Національної Ради (архіт., іст.). Вул. Покровська, 4. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці ліквідованого саду. Зведений за проектом арх. О. Елдезіна для здійснення торговельних та майнових контрактів на щорічному ярмарку, переведеному 1797 із Дубна до Києва.

Первісно двоповерховий (перший поверх — цегляний на склепінчастому підвалі, другий — дерев'яний), з напівкруглими сходами, що виступали на дворовому фасаді. На першому поверсі в центрі була велика контрактова зала, обабіч — крамниці, на другому — парадна зала, кімнати для ігор та переговорів. Центральна частина будинку була вищою за бічні й виділена по другому поверху рядом тричвертєвих колон і трикутним фронтоном. Під час пожежі 1811 другий поверх згорів, уцілілий цегляний 1819 відремонтовано за проектом міського арх. А. Меленського, внаслідок чого фасад зазнав змін. 1835 арх. Л. Станзані подав проект надбудови другого поверху для розміщення Київського магістрату (не був здійснений). 1878—79 надбудовано другий цегляний поверх (арх. С. Рикачов). 1900—01 будинок значно перебудовано і розширено, зведено третій поверх (арх. Є. Толстой). Кошти надійшли від громадян міста, найбільші пожертвування зробили цукропромисловці Л. Бродський і Н. Терещенко. Внаслідок перебудов повністю змінився первісний фасад. Добре збереглися підвал та основні планувальні елементи першого поверху.

438.3. Вул. Покровська, 4.
438.3. План першого поверху.

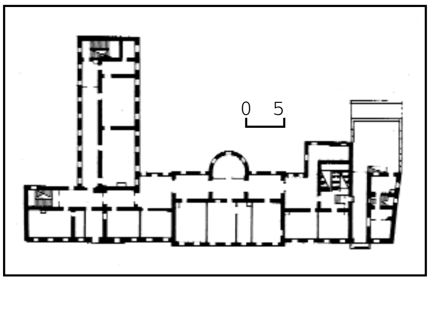

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані близький до П-подібного. Вирішений у стилі класицизм, в безордерній системі. Головний фасад тридільний, з виділеним центральним ризалітом на сім віконних прорізів. Над центральною та бічними частинами — цегляні аттики. Головний фасад по горизонталі чітко розділений міжповерховими гуртами. Перший поверх оброблено ланцюговим рустом, другий — стрічковим. Вікна першого і третього поверхів прямокутної форми, другого — з напівциркульними перемичками. Віконні прорізи першого поверху завершені сандриками з замковими каменями у центрі, другого і третього — обрамлені лиштвами вишуканої форми. Завершує фасад потужний багатопрофільний карниз. Вхід — у правій частині будинку.

Будинок — цінний зразок громадської споруди межі 18—19 ст.

Протягом 1797—1811 відігравав значну роль у громадському житті міста. Сюди з'їжджалися для укладання торговельних угод не тільки місцеві купці, поміщики, а й гості з Австрії, Греції, Данії, Італії, Пруссії, Франції та інших країн. Крім того, в залі Контрактового будинку проводилися судові засідання магістрату, влаштовувалися концерти. Після реставрації будинку 1819 тут містилася реміснича управа міських цехів, з 1871 — Києво-Подільська жіноча гімназія. Після 1917 будинок займали трудова школа, середні навчальні заклади. Зокрема, середня школа № 19, історію якої вивчав український письменник О. Копиленко і описав у дилогії — «Дуже добре» (1936) і «Десятикласники» (1938).

У цьому будинку в кінці вересня — на початку жовтня 1941 відбулися наради провідників ОУН(М) з представниками української громадськості і фольксдойче (етнічні німці) щодо створення Міської управи. Організаторами нарад і установчих зборів були Я. Гайвас — провідник Крайової екзекутиви ОУН(М) на Центральних і Східних землях, О. Ольжич — намісник голови Проводу українських націоналістів у Києві, С. Сулятицький — колишній сотник УГА, перекладач і дорадник німецького штабу військ на Київському напрямку, О. Оглоблин — історик, професор Київського університету. Бургомістром було обрано О. Оглоблина, його заступником — математика і педагога В. Багазія. Управа була створена як міська адміністрація для забезпечення порядку в місті, налагодження міського господарства, відновлення діяльності освітніх, наукових та культурних закладів силами українського громадянства. Діяла на сучасному бульв. Т. Шевченка, 18 у будинку колишньої Другої гімназії.

5 жовтня 1941 в будинку з ініціативи ОУН(М), зокрема О. Ольжича, відбулися установчі збори Української Національної Ради, яка об'єднала представників різних верств населення і суспільних рухів України. В ухваленій на зборах Декларації проголошувалась основна мета цієї політично-громадської організації — відновлення української державності, налагодження економічного, культурного, громадського та церковно-релігійного життя. Головою УН Ради було

обрано Величківського Миколу Івановича (1882—1976) — економіста, громадсько-політичного діяча, учасника Української революції 1917—21. У цей період (1941—42) — ректор КПІ, професор Київського університету, директор Інституту економіки, статистики і географії ВУАН (див. ст. 443). Першим секретарем був А. Барановський, другим І. Дубина (згодом — О. Бойдуник). До складу УН Ради входили й інші відомі громадсько-політичні діячі, представники науки, культури, УАПЦ: проф. В. Багазій, актор Й. Гірняк, архієпископ Ігор (Губа), генерал М. Капустянський, І. Косач-Борисова (сестра Лесі Українки), діяч ОУН О. Лащенко, письменник А. Любченко, проф. К. Мацієвич, проф. О. Оглоблин, генерал М. Омелянович-Павленко — загалом 130 членів.

За спогадами М. Величківського, її президія розміщувалась у будинку Академії наук «на вул. Володимирській, 45 /?/, між вул. Прорізною і Софійською площею» (ймовірно, йдеться про № 55). За короткий час УН Рада стала дійсно загальнонаціональним представництвом народу України, встановила зв'язки з усіма окупованими територіями, сприяла організації української адміністрації в столиці й на місцях. У Києві видавала газету «Українське слово» (редактор І. Рогач), заснувала Спілку українських письменників (голова О. Теліга), Український Червоний Хрест (О. Левицький), Всеукраїнську кооперативну спілку (проф. О. Перевертун). За її активною участю було відновлено діяльність Академії наук, ряду наукових інститутів і вузів, відкрито народні і недільні школи. У жовтні 1941 УН Рада скликала надзвичайні учительські збори. Досить значною була її роль і у відродженні та зміцненні Української автокефальної православної церкви. В кінці листопада 1941 була заборонена нацистами, після чого її члени перейшли на нелегальне становище, деякі з них зазнали репресій. На поч. 1942 УН Рада надіслала меморандум до німецького уряду з протестом проти політики і дій окупаційної влади в Україні. 6 лютого 1942 заарештовано М. Величківського, який пізніше, виїхавши до Західної України, очолив засновану у квітні 1944 у Львові Всеукраїнську Національну Раду.

Тепер у будинку міститься ліцей № 100 «Поділ» [1123].

Світлана Блащук, Михайло Кальницький, Олександр Кучерук, Віталій Отченашко, Елла Піскова.

438.4. Садиба, 19 ст. (архіт.). Вул. Покровська, 9. На розі з однойменним провулком. До складу садиби входять три споруди: дві розміщені на червоній лінії забудови вулиці, одна — на подвір'ї. На плані Подолу 1803 у цьому кварталі зображено дерев'яний на цегляному цоколі наріжний будинок, що належав подільському міщанину Т. Петровському. Після пожежі 1811 садибу й уцілілий цегляний льох придбав М. Кукунін, котрий на старому фундаменті звів новий двоповерховий будинок. 1849 за проектом арх. М. Самонова здійснено ремонт цієї споруди та інших будівель, що містилися на території садиби. 1865 новий власник садиби Г. Ткаченко спорудив з боку вулиці будинок за типовим проектом з альбому зразкових фасадів.

438.4. Вул. Покровська, 9.
438.4. План першого поверху.

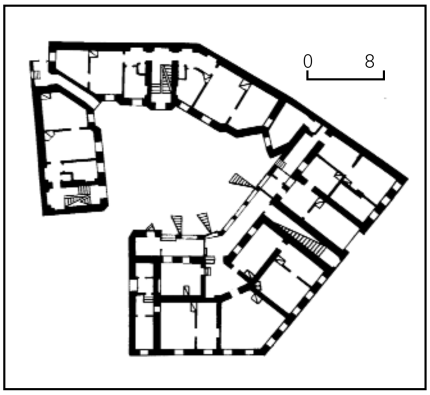

1907 власницею всього комплексу стала О. Войно-Оранська (два житлові будинки, ряд господарських споруд). З 1912 її співвласником був І. Ткаченко, який використовував будинки як прибуткові.

1984 інститут «Укрпроектреставрація» розробив проект реставрації будівель (автор — арх. Ю. Лосицький). Нове планування споруд зроблено з урахуванням використання їх під установи.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1815. На наріжжі вулиці. Двоповерховий на цоколі, цегляний (другий поверх спочатку був дерев'яний), тинькований, у плані складної конфігурації, з майже рівнокінцевими крилами. Спочатку на першому поверсі містилося шість кімнат, на другому — вісім. Первісне внутрішнє планування не збереглося (тепер коридорне).

Вирішений у стилі класицизм. Композиція фасадів асиметрична. З боку подвір'я на рівні другого поверху прилягає дерев'яна відкрита галерея. Віконні прорізи першого поверху майже квадратної форми з лучковими перемичками, обрамлені своєрідними лиштвами із замковими каменями у центрі. Перший поверх відокремлений від другого міжповерховим гуртом та оброблений стрічковим рустом. Вікна другого поверху прямокутні, виділені лиштвами. На фасаді з боку вул. Покровської оформлення входу нагадує класицистичний портик, над вхідними дверима — трикутний сандрик.

Будинок — цінна пам'ятка житлової забудови Подолу після пожежі 1811.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1865. У рядовій забудові вулиці. Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний.

Раніше на першому поверсі була слюсарна майстерня, на другому — дві квартири. Первісне внутрішнє планування замінено на коридорне.

Оформлений у стилі пізнього класицизму. Перший поверх відокремлений від другого міжповерховим гуртом, розкреслений рустом. Над вікнами — прямокутні нішки у вигляді сандриків. Другий поверх вирішений ошатніше: вікна обрамлені лиштвами, стіни оздоблені фільонками та профільованими фігурними гуртами. Розташований у лівій частині будинку проїзд на подвір'я (тепер закладений) та балкон над ним порушують симетрію композиції фасаду.

Будинок — цінний зразок житлової споруди доби пізнього класицизму.

Ф л і г е л ь, 1890-і рр. На подвір'ї. Триповерховий з підвалом, цегляний, у плані Г-подібний. Первісно у підвалі були двірницька, пральня, дровник, на першому поверсі — шість кімнат, на другому та третьому — по дві трикімнатні квартири.

Споруджений у цегляному стилі. Головний фасад — з боку внутрішнього подвір'я, має асиметричну композицію. Центр виділено ризалітом. Чітке членування за поверхами підкреслено ритмом однотипних прорізів, поясами та елементами цегляного орнаменту, що повторюється. Увінчує споруду ошатний багатопрофільний карниз.

Споруда — складова частина садибного комплексу.

Пам'ятка — одна з найоригінальніших садиб Подолу, у формуванні якої простежуються основні напрями архітектури у розвитку міста 19 — поч. 20 ст.

Тепер у житлових будинках розташовується адміністрація «Київптахопрому». Флігель використовується як житловий [1124].

Лариса Толочко.

438.5. Садиба поч. 19 ст., в якій проживав Маккавейський Н. К. (архіт., іст.). Вул. Покровська, 11. На розі з Андріївським узвозом, на червоних лініях забудови вулиць. Складається з двох будівель: крамниць та житлового будинку. Перші відомості про садибу належать до 12 лютого 1808, коли київський купець Я. Сиваєв придбав її у дружини майора М. Чулошникової (належала їй за духівницею батька — військового товариша П. Дубровського). 1809 на ділянці споруджено будинок з крамницями за проектом арх. А. Меленського. 1818 у садибі зведено

438.5. Вул. Покровська, 11.

438.5. План першого поверху.

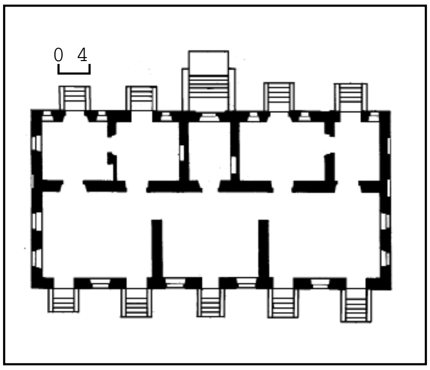

двоповерховий цегляний будинок. 1835 ділянка з публічних торгів перейшла до дворянина П. Добровольського, у 1836—42 нею володів тульський купець 2-ї гільдії І. Маликов, згодом — його син А. Маликов. 1842 садиба переходить до жителя м. Ясси Г. Богомолова, який 18 жовтня 1849 продав її священику церкви Миколи Доброго Іоанну (Сухобрусову). 1864 у документах зафіксовано, що власницею садиби є П. Щоголева — дружина професора Київської духовної академії, яка володіла нею до 1916, потім ділянка перейшла до її спадкоємців.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1818. Двоповерховий, цегляний, у плані складної конфігурації зі зрізаним наріжжям, що обумовлено формою ділянки.

Оздоблений у стилі пізнього класицизму. Перший поверх оброблено рустом. Вуличні фасади вирішені симетрично, на п'ять віконних прорізів кожний. Зрізане наріжжя має широкі віконні прорізи. Всі вікна другого поверху завершені прямолінійними профільованими сандриками. Вінцевий карниз підкреслений рядом потужних модульйонів.

Пам'ятка — цінний зразок забудови Подолу поч. 19 ст.

К р а м н и ц і, 1809. Одноповерховий на високому цоколі цегляний будинок. У плані прямокутний, складається з п'яти крамниць з окремими входами та окремими підвалами, перекритими хрещатими склепіннями.

Фасад оформлений у стилі класицизм, включає чотири віконні прорізи та п'ять дверних отворів. Оброблений рустом. Вікна увінчують сандрики у вигляді архівольтів із замковими каменями у центрі; входи акцентовані ефектними сандриками. Деякий час дверні отвори були закладені, після ремонтно-реставраційних робіт у 1980-х рр. поновлені. Будівля збереглася до нашого часу без істотних змін.

Будинок — цінна пам'ятка історичної забудови Подолу.

Тепер у будинку крамниць міститься Міністерство загальної енергетики України.

У кін. 19 ст. — 1906 в житловому будинку проживав Маккавейський Никола Корнилійович (1869—1919) — богослов, педагог. Після закінчення Київської духовної академії 1889 читав у ній лекції з англійської мови. З 1891 — магістр богослов'я, доцент кафедри пастирського богослов'я і педагогіки, читав також лекції з англійської мови. Одночасно викладав історію і педагогіку у Фундуклеївській (1900—05, 1907—08) і Києво-Подільській (1901—05, 1906—08) гімназіях. З грудня 1902 — штатний ординарний професор, з квітня 1912 — член правління КДА, з грудня 1914 — заслужений екстраординарний професор.

1918—19, за Української Держави і Директорії, входив до складу комісії з поліпшення викладання Закону Божого в школі, що діяла при Ученому комітеті Міністерства сповідань. Автор численних праць з питань богослов'я, педагогіки, історії освіти. Пізніше жив на вулицях Ігорівській, 5/10; Виноградній, 5 (тепер вул. Академіка Богомольця; будинок не зберігся).

У житловому будинку на поч. 20 ст. мешкав Рибчинський Микола Ерастович — настоятель Покровської церкви, член Київської духовної консисторії, законовчитель приватної гімназії А. Степовича та Олексіївського міського училища [1125].

Світлана Блащук, Марина Виноградова, Лариса Федорова.

439. ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА, 1895—97, 1907—14 (архіт., іст., мист.). Вул. М. Островського, 20/1. У глибині кварталу, на огородженій ділянці. Постанову про будівництво на Верхній Солом'янці церкви Покрови Пресвятої Богородиці з бічним вівтарем в ім'я св. сповідника Платона на пошанування митрополита Київського і Галицького Платона Городецького Київська міська дума прийняла відразу після смерті останнього, яка сталася саме у свято Покрови 1 (14) жовтня 1891. Було створено спеціальний комітет на чолі з гласним Думи, купцем Я. Бернером для спорудження церкви й збирання добровільних пожертвувань. До складу комітету входили купці І. Бірюков і М. Дегтерьов, цукрозаводчик О. Терещенко та ін. Було зібрано 35 тис. крб. і необхідні будівельні матеріали. Зокрема, О. Лагутін замовив на власні кошти дзвін, власники цегельних заводів І. Снєжко та Я. Бернер надали цеглу, М. Дегтерьов — 160 пудів покрівельного заліза, Київська міська дума виділила безкоштовно ще 50 пудів покрівельного заліза від згорілого 1896 Міського театру. Храм закладено 14 вересня 1895 поряд з раніше зведеною церковнопарафіяльною школою (не збереглася) на ділянці пл. 2 дес. 800 кв. сажнів, відведеній згідно з рішенням Київської міської думи від 29 квітня 1891.

Церква запроектована арх. І. Ніколаєвим у неоросійському стилі у вигляді цегляного хрещатого храму з підвищеною кубоподібною центральною частиною, увінчаною п'ятьма декоративними цибулястими банями, та з дзвіницею під аналогічною банею по осі західного фасаду. Верхній ярус дзвіниці і портик головного входу було оформлено колонами грушоподібної форми (не збереглися). Місце вівтаря над апсидою акцентувала невисока банька.

Спорудження храму йшло повільно. Заява членів комітету на ім'я міського голови від 19 квітня 1896 свідчить про те, що через два роки від початку будівництва стіни було доведено лише до п'ят склепінь. Члени комітету вимагали ретельнішого нагляду за будівництвом з боку арх. І. Ніколаєва і просили призначити ще одного архітектора. Відкриття церкви кілька разів переносили. 13 серпня 1897 газета «Киевлянин» повідомила, що малярські роботи у церкві на Верхній Солом'янці будуть завершені до 1 жовтня і що худ. І. Селезньов пише для іконостаса празникові образи Покрови Пресвятої Богородиці та св. Платона, худ. В. Сонін — запрестольний образ Богоматері (за В. Васнецовим) і «Тайну Вечерю». Іконописцю Г. Вигурі (Вигурову) було замовлено решту образів для цегляного, обробленого під мармур іконостаса, виконаного за проектом І. Ніколаєва у неоросійському стилі.

Освячення храму відбулося 9 листопада 1897. Чин освячення здійснили превелебний Іаков, єпископ Чигиринський, протоієрей Петро Орловський, благочинний київських церков протоієрей Павло Троїцький, настоятель Володимирського собору протоієрей Іоанн Корольков, протоієрей Климент Фоменко у присутності губернського начальства, міського голови С. Сольського, членів управи, голови й членів будівельного комітету, гласних Думи. На час відкриття стіни церкви не було розписано, іконостас завершено цілком. Зсередини храм справляв гарне враження завдяки доброму освітленню та акустиці.

Проте вже через дев'ять років виникла нагальна потреба розширення храму, що й було здійснено згідно з проектом арх. К. Сроковського протягом

1907—14. До організації цих робіт багато зусиль доклав тодішній настоятель церкви протоієрей Василь Липківський.
Площу церкви значно збільшили за рахунок розширення північного й південного приділів святих Жон-мироносиць і св. Митрофана з облаштуванням додаткових вівтарних апсид, добудови із заходу нартекса та двох наріжних триярусних шатрових дзвіниць замість розібраної попередньої дзвіниці. Елементи архітектурного декору виконано у первісній стилістиці, що допомогло об'єднати в єдине ціле різні за часом створення частини споруди. В результаті церква отримала вісім верхів: п'ять цибулястих декоративних бань над підвищеним центральним четвериком, два високі гранчасті шатра з цибулястими маківками над верхніми восьмериками дзвіниць, цибулясту баньку на декоративному ліхтарику над головним вівтарем.
Після закриття церкви 1939 й пристосування її приміщення під шевську майстерню верхи храму було розібрано, замість них над центральним об'ємом і двома нижніми ярусами дзвіниць зроблено шатрові дахи. У 1990-х рр. розроблено проект реставрації пам'ятки за станом на поч. 20 ст. (керівник арх. В. Хромченков).
Цегляна, пофарбована, у плані прямокутна. Внаслідок перебудов 1907—14 набула рис тринавного, триапсидного, чотиристовпного храму з двома квадратними у плані вежами на західному фасаді, нехарактерними для традиційного православного будівництва. Під північно-східною частиною споруди — невеликий напівпідвал з входом через одноповерхову прибудову, на західному фасаді до північної вежі прилягають одно- і двоповерхові службові приміщення. Головний вхід — у центрі західного фасаду, бічні — у вежах за сходами, що ведуть на другий поверх, пов'язаний з хорами над нартексом. Первісне ядро — підвищений центральний четверик і середня вівтарна частина — перекрито зімкненим восьмигранним і циліндричним склепіннями. Пізніше добудовані бічні нави, вежі й нартекс мають пласкі дерев'яні стелі. Центральну й бічні нави об'єднують широкі напівциркульні арки — по дві з кожного боку. Дахи бляшані, над центральним об'ємом і дзвіницями — тимчасові низенькі шатра, завершені глухими ліхтариками з маківками й хрестами.
Оздоблена у формах московсько-ярославської архітектури 17—18 ст. Зі знищенням верхів церква втратила стрункість пропорцій і виразність силуетного вирішення, про ошатну пластику якого нагадують лише ряди вінцевих напівкруглих кокошників над четвериками середохрестя і веж. Опорядження нижньої частини фасадів складається з рустування наріжжів, профільованих карнизних гуртів зі смужками поребрика й сухариків, різноманітних обрамлень віконних і дверних прорізів з напівциркульними перемичками. Середню виступну тривіконну площину західного фасаду завершено трикутним щипцем. Вхід і бічні вікна першого поверху прикрашено лиштвами з напівколонок, аркових і кілеподібного (в центрі) сандриків. Фасади наріжних веж, поділені на два яруси,

439. Проектне креслення.

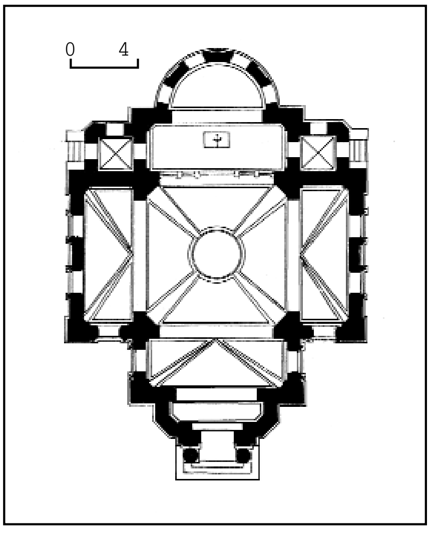

439. Первісний план.

439. Проект реставрації, поч. 20 ст.

містять угорі по два вікна й центральну бленду, окреслені контурними кілеподібними сандриками, внизу — по одному, пишно декорованому великому прорізу (в прибудові біля північної вежі). Лиштви великих прорізів, застосовані також на бічних фасадах храму, складаються з витончених романських напівколонок і кілеподібних сандриків, в які вписано по дві аркові нішки. Напівкруглі виступи апсид декоровано аркатурою, утвореною архівольтами й приземкуватими романськими напівколонками у міжвіконнях. В цілому цегляний архітектурний декор фасадів має дещо схематичний, стриманий характер.
Перебудова церкви 1907—14 загалом зумовила й характер та особливості оздоблення інтер'єра. Зважаючи на фундаментальність реконструкції, від первісних розписів могли залишитися тільки нечисленні фрагменти у центральній підбанній частині. З погляду архітектури розширення храму навколо первісного конструктивного ядра зробило нави значно довшими та надало йому певних базилікових рис. Застосування плаского перекриття високо підняло стелю бічних нав, внаслідок чого висотний акцент центрального підбанного простору було значно знівельовано. Ритміка внутрішніх об'ємів храму стала спокійнішою і розлогішою.
Вхід до храму влаштовано через великі аркові двері з тамбуром та неглибокий нартекс, обмежений угорі простором балконом хорів і відкритий до центральної нави. Обабіч нартекса — службові приміщення. Зсередини простір храму поділено стінами, прорізаними широкими арками. Їхня могутня пластика пом'якшує прямолінійність об'ємів інтер'єра, несе в собі важливу для сакральної будівлі семантику небосхилу. Використання конструкцій різного типу — склепінь та балкових перекриттів — надало церкві рис цивільної споруди й вилучило стелю з системи живописної декорації. Стіни ж майже суцільно вкрито розписами на євангельську тематику, виконаними олійними фарбами по тиньку в стилі пізнього академізму. Основну увагу привертають стіни та відносно невеликі поверхні арок і центрального склепіння. Це засвідчує цікаві зміни у сфері сприйняття сакрального мистецтва на поч. 20 ст., тобто станковізацію художнього мислення. Постала струнка цілісна система образів, що втілює уявлення про світоустрій, композиції з сюжетами зі Святого Письма, що, немов станкові картини, є окремим важливим центром естетичного тяжіння. Недаремно кожна композиція має ретельно розроблене живописне обрамлення, що імітує дековане різьблення рами.
Рух від входу до вівтаря, підкреслений архітектурними елементами, підсилюється також характером настінних розписів. З боків нартекса розміщено композиції «Воскресіння Лазаря» та «Притча про лепту вдови» (остання, як і багато інших на стінах храму, є збільшеною переробкою з гравюр за рисунками худ. Г. Доре з його відомого циклу ілюстрацій до Біблії 1865, надрукованого у Санкт-Петербурзі 1897). Яскраві локальні кольори, ефектні відблиски, перепади світлотіні — все свідчить про те, що розписи створив

досвідчений живописець, якому, щоправда, іноді бракує відчуття міри й точності рисунка. За барвистістю зовнішніх ефектів часом ховаються істотні прорахунки в анатомічній будові постатей (особливо у «Воскресінні Лазаря»), тональній організації колориту тощо. Дія композицій інтер'єра розгортається по діагоналі, завдяки чому сцени активно впливають на глядача, владно вимагаючи уваги.

Найбільші частини стін центральної нави праворуч і ліворуч вкриває зображення процесій. Ліворуч — «В'їзд до Єрусалима», праворуч — «Благословіння дітей», що також є переробками творів Г. Доре, пристосованими до горизонтального формату. На основі іконографії гравюр автор розпису розгорнув урочисте дійство, намагаючись наслідувати формальні прийоми майстрів пізнього академізму П. Сведомського і В. Котарбінського, які працювали разом з В. Васнецовим над еталонним витвором храмового мистецтва того часу — розписами Володимирського собору в Києві й орієнтувалися в цілому на взірець історичної картини, вироблений у творчості Г. Семирадського. Ті самі авторська манера й підхід спостерігаються в розписах на західній стіні північної нави, що складаються з трьох сцен в єдиному обрамленні: «Розп'яття», «Покладення в труну» та «Зняття з хреста». Перша є прямим повторенням відповідної композиції П. Сведомського «Голгофа» у Володимирському соборі, дві інші запозичені у Г. Доре. Живопис їх відзначається певною плакатністю виконання з розрахунком на загальний декоративний ефект. Репродукційно-компіляторський характер розпису церкви особливо помітний у малоформатних зображеннях нижнього ярусу, що мали хоча б якоюсь мірою підтримувати сюжетну послідовність у розміщенні зображень на стінах храму та відділяти великі композиції від нижньої частини стін, вкритої альфрейним розписом під мармур. Серед цих малоформатних «картин» є не тільки переробки ілюстрацій Г. Доре та мініатюрне й доволі спрощене повторення композиції «З'явлення Христа народу» худ. О. Іванова, а й оригінальні твори художників, що розписували церкву.

З першим періодом існування храму більш-менш впевнено можна пов'язати лише п'ять настінних композицій — «Тайну вечерю» та чотири образи євангелістів на вузьких гранях підбанного восьмерика. Особливістю «Тайної вечері» є те, що дія відбувається на тлі міського нічного краєвиду. Розпис, вірогідно, зазнав поновлень і має надто різке світлотіньове вирішення. За індивідуальною манерою він споріднений з розписами центральної нави та західної стіни північної нави. Зображення євангелістів та їхніх символів збереглися краще і є зразком академічного храмового живопису кін. 19— поч. 20 ст. Склепіння бані сьогодні покриває непрофесійний розпис із зображенням темно-блакитного неба з білими рясними хмарами та голуба — Святого Духа в центрі.

Найцікавішими з мистецького погляду є композиції на східних стінах бічних нав та на західній стіні південної нави, які мають спільні риси живописної манери й відзначаються гарним тонким рисунком, м'яким колірним вирішенням та моделюванням форм. Композиція «Христос, який знемагає під вагою хреста» у північній наві є також переробкою біблійної ілюстрації Г. Доре. Вертикальний формат дереворита за рисунком французького майстра розширено у стінопису до горизонтального, збільшено й вирішено у стриманій гамі зеленкувато-сірих та оливково-брунатних відтінків.

На східній стіні південної нави міститься композиція «Христос у Гефсиманському саду», вирішена в дусі німецького романтизму серед. 19 ст. Навколо молитовної постаті Христа широко розгорнено нічний краєвид, яскраво освітлений місячним сяйвом. На протилежній, західній стіні нави — композиція «Різдво Христове» з винахідливим поєднанням сюжетних ліній про благовіст пастухам та волхвам. У центрі подано розріз печери з Христом-Немовлям в яслах, Марією та Йосифом. До них прямують пастухи (ліворуч) і три волхви з дарами (праворуч). В орнаментальне обрамлення вгорі вплетено Віфлеємську зірку. Найімовірніше, ця композиція є також переробкою оригіналу Г. Доре.

439. Східний фасад.
439. Вул. М. Островського, 20/1.

Північну стіну з трьома віконними прорізами вкриває розпис із зображенням св. Платона й св. Миколи Мірлікійського, над якими у хмарах — «Новозаповітна Трійця», на протилежній південній стіні — «Спас Нерукотворний», підтримуваний ангелами серед хмар, та пристоячі святі, серед яких найчіткіше можна вирізнити св. Іоанна Хрестителя. Розписи, виконані приблизно в серед. 20 ст., вирішені в єдиній кольоровій гамі, в якій поєднані сизувато-рожевий і світло-жовтий кольори. Зображення мають напівпрофесійний характер і спільні стилістичні ознаки, що вказує на руку одного автора.

У церкві зберігся первісний одноярусний цегляний іконостас на шість ікон, встановлений на високій солії, стилізований під візантійську вівтарну препону й тинькований під темно-зелений мармур з металевим орнаментованим позолоченим карнизом. Розташування

дерев'яних позолочених царських врат підкреслено аркою з хрестом. Окрім намісних ікон Христа і Богоматері, до складу іконостаса входять образи архангелів, виконані, вірогідно, іконописцем Г. Вигурою (Вигуровим), ікони «Покрова Пресвятої Богородиці» (за володимиро-суздальським взірцем) та «Св. митрополит Платон» у двох окремих, вимурованих з каменю й пишно декорованих позолоченими орнаментальними елементами кіотах, розгорнутих назустріч глядачеві. Автор останніх двох ікон — худ. І. Селезньов. У ретельно виконаних творах поєднується академічна репрезентативність, дещо надмірна деталізація та прагнення досягти компромісу між просторовістю та архаїчною іконографічною схемою. Іконостас у південній наві з іконами преподобних Антонія і Феодосія Печерських доповнено великою картиною на полотні із зображенням на тлі лісу св. Серафима Саровського під час молитви на камені, виконаною напівпрофесійним художником. В окремому кіоті міститься чи не найдавніший образ храму — «Поклоніння Христу-Немовляті», що несе в собі риси західної іконографії та водночас позначена архаїчними настановами візантизму. Напружена асиметрія в композиції (постать Христа розташована біля лівого краю), застосування позолоченого тла з різьбленням по левкасу, значні розміри — все це дає підставу припустити, що ікона призначалася для празникового ряду. За зовнішніми ознаками вона може бути датована кін. 17 — поч. 18 ст.

На південній стіні — ряд ікон «Богоматір з Христом-Немовлям» у посріблених шатах. У західній частині нави в дерев'яних кіотах образи «Св. Олександр Невський», «Св. Пантелеймон», «Богородиця».

Іконостас північної нави прикрашають ікони святих апостолів Петра і Павла та картина із зображенням святих Жон-мироносиць, що має непрофесійний характер. У наві також є кіоти з іконами «Спас Нерукотворний» та «Богоматір у молитві», виконаними в стилі академічного іконопису 2-ї пол. 19 ст. Ближче до західної стіни нави встановлено мармуровий кіот (під колір іконостаса) з образами святих мучеників Козьми і Даміана. Біля опорних стовпів також ікони 19 ст. — «Св. Іоанн Воїн», «Богоматір» (за типом Одигітрії), «Св. Сергій Радонезький».

Інтер'єр доповнюють дві циліндричні, оббиті латунню груби, що значно підсилюють присмак старовини.

Покровська церква на Солом'янці — цікава пам'ятка архітектури та мистецтва, в якій відобразилися масштабні мистецькі процеси кін. 19—20 ст. Вона є важливим елементом формування історичного середовища прилеглої забудови.

На поч. 20 ст. мала бл. 12 тис. парафіян. Ще до будівництва церкви з 1892 у найманому дерев'яному будинку майбутнього церковного старости О. Лагутіна діяла церковнопарафіяльна школа, при якій 1893 за сприяння її попечителя І. Бірюкова було відкрито недільну школу грамоти для дорослих (будинок не зберігся). 1895 школа почала працювати у новому приміщенні (знесено). 1901 церкві передали під нагляд великий Солом'янський цвинтар. При храмі діяло жіноче доброчинне товариство, яке надавало матеріальну допомогу нужденним сім'ям Верхньої Солом'янки, Протасового та Кучминого Ярів і Чоколівки. 1906 воно відкрило притулок для безкоштовного денного утримання 60 малолітніх дітей і збирало гроші й матеріали на будівництво нового будинку, чому перешкодила 1-а світова війна.

439. Центральна нава.

Першим настоятелем храму був Тарасевич Ісаак Григорович (до 1903), переведений звідси у церкву св. Марії Магдалини на Шулявці (не збереглася), член Київської духовної консисторії.

1905—19 настоятелем церкви був Липківський Василь Костянтинович (1864—1937) — церковний діяч, засновник і митрополит УАПЦ (1921—27). Після закінчення Київської духовної академії — священик, законовчитель у навчальних закладах Києва; 1903 один із засновників і перший директор церковно-учительської школи (семінарії; містилася на сучасній вул. Пугачова, 12/2), усунений з посади 1905 за українофільство. Жив у церковному будинку. Перебуваючи настоятелем солом'янського храму, відзначився як проповідник, піклувався справами парафії (при ньому церкву було розширено, клопотався побудовою дзвіниці, довгостроковою орендою церковної землі), дитячого притулку, заснованого англійською делегацією доброчинного комітету «Велика Британія — Польщі і Галичині» на вул. Ігнатьєвській, 98 (тепер вул. Урицького), який він освятив 1915 (не зберігся), церковнопарафіяльної школи, жіночого доброчинного товариства при церкві тощо.

439. Меморіальна дошка В. Липківському.

Провідник національно-визвольного руху в церковному житті України. 1917 заснував Братство Воскресіння (згодом — Всеукраїнська церковна рада), яка скликала Всеукраїнський церковний собор у січні 1918. В 1919 взяв участь в організації 2-ї Всеукраїнської церковної ради (заступник голови). 9 травня 1919 за настоятельства о. Василя відбулася перша Служба Божа українською мовою в Микільському військовому соборі (не зберігся). З липня 1919 настоятель Софійського собору, на території якого і мешкав.

Другим священиком Покровської церкви перед революцією був Дем'яновський Василь Григорович (1879—?) — вихованець Київської духовної академії, кандидат богослов'я. Рукоположений на священика 1906. Вперше заарештований у липні 1927, вдруге — 1930. Загинув на Соловках.

1927 Покровська церква перейшла до УАПЦ. Українськими священиками в ній були:

Гов'ядовський Харитон Федорович (1874—1938) — випускник Київської духовної семінарії (1895). З 1902 служив у Курську в земському правлінні, діловодом у консисторії, з 1911 — в Оренбурзькій консисторії. 1918 повернувся в Україну, служив у Міністерстві сповідань Української Держави. Заарештований у лютому 1938, розстріляний 7 травня.

Ходзицький Дмитро Маркіянович (1886—1962) — вихованець Київської духовної семінарії, по закінченні якої

вчителював у духовній школі в Умані. З 1919 жив у Києві, з 1922 священик. З Покровської церкви перейшов у церкву на Деміївці. Заарештований 1929, відбув дев'ять років ув'язнення на Біломорсько-Балтійському каналі. Вдруге ув'язнений в липні 1944.

Церква належала українській парафії до 1934. Після її закриття храм передано російській церкві. З-поміж російського кліру були репресовані:

Гребенецький Микола Зіновійович (1871—?) — випускник Київської духовної семінарії, священик (з 1896). Ув'язнений в липні 1938, засланий у Казахстан на п'ять років.

Гукович Василь Михайлович (1885—1938) — випускник Новоросійського університету (1910) і Київської духовної академії. Вчителював,з 1915 священик. Правив службу у Володимирському соборі до його закриття 1930, потім — у Троїцькій церкві до її закриття 1935. Ув'язнений у липні 1938, розстріляний 2 вересня.

Гурковський Іван Васильович (1866—1937) — вихованець Київської духовної семінарії. 1929—35 правив службу у Троїцькій церкві, після її закриття — у цьому храмі. Ув'язнений в грудні 1937, розстріляний.

Красовський Василь Кузьмович (1871—?) — регент (з 1899), диякон (з 1917). Заарештований в липні 1938, засланий на п'ять років у Казахстан.

Стрельников Олександр Никифорович (1882—?) — настоятель Покровської церкви. Випускник Київської духовної академії (1917). Опирався передачі Георгіївської церкви (не збереглась) обновленцям, що призвело до його арешту 1926. Вдруге заарештований 1933, за зв'язки з католицьким кліром, втретє — у вересні 1938, у січні 1939 засуджений до шести років таборів.

Шепченко Костянтин Дмитрович (1866—?) — священик. Випускник Київської духовної академії. Ув'язнений в червні 1936, у жовтні 1938 засуджений на п'ять років до заслання в Башкирію.

Язловський Олексій Іванович (1866—1937) — вихованець Київської духовної академії, священик (з 1891). У серед. 1920-х рр. правив службу у Володимирському соборі, потім у церкві на Батиєвій горі, згодом — у цьому храмі. У 1930-х рр. проживав на вул. Тверській, 14, квартира № 6, виконував треби у себе вдома (будинок не зберігся). У грудні 1937 заарештований, розстріляний.

440. Вул. Покровська, 7.

440. План.

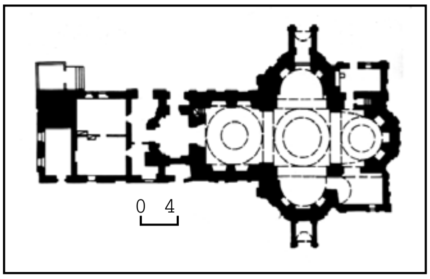

440. Проект реставрації. Поперечний розріз.

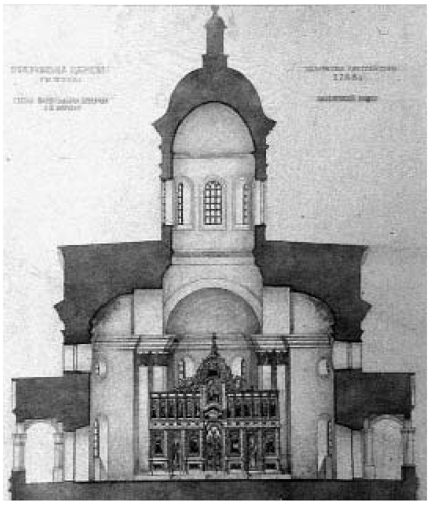

У 1930-х рр. при Покровській церкві мешкали бездомні священики й ченці. Серед них — ігумен Києво-Печерської лаври Євграф (Кучеренко Данило Максимович; 1877—?). Був двічі ув'язнений «за антирадянську агітацію», втретє — у жовтні 1937, засуджений до 10 років ув'язнення.

1941, за нацистської окупації, служба в храмі відновилася. Настоятелем був український протоієрей Федот Шпаченко, який у березні 1942 підпорядкувався єпископові Чигиринському Никанорові Абрамовичу.

1996 на фасаді церкви встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Василя Липківського (ск. В. Щур).

Тепер храм УПЦ Київського патріархату [1126]. *Сергій Білокінь, Василь Галайба, Олексій Овчаренко, Віталій Отченашко.*

440. ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА, 18—19 ст. (архіт., мист.). Вул. Покровська, 7. Біля підніжжя Андріївської гори. Комплекс складається з Подільської церкви Покрови Пресвятої Богородиці (1766—72) і дзвіниці (1809—30). Назва храму походить від свята Покрови Пресвятої Богородиці православної церкви (14 жовтня), встановленого в пам'ять події, яка сталася у Константинополі в серед. 10 ст. в ході війни Візантійської імперії з сарацинами, коли місту загрожувала небезпека. В цей день св. Андрій Юродивий та його учень Єпифаній перебували у Влахернському храмі під час всенощної і побачили в небі Божу Матір з сонмом святих, яка молилася за мир і розпростерла свою покрову (омофор) над християнами. Підбадьорені цим з'явленням греки перемогли сарацинів. Свято Покрови поширилося в Україні вже з 11 ст., а козаки визнали Святу Покрову своєю захисницею і будували на її честь храми.

Садиба з трьох боків обмежена вулицями Покровською, Боричів Тік і пров. Покровським. Сучасних абрисів ділянка набула внаслідок перепланування Подолу після пожежі 1811 (раніше вхід до садиби був із заходу). 1861 обнесена огорожею, вхід зі східного боку з вул. Покровської вирішено у вигляді П-подібної в плані цегляної брами, яка включає проїзд та дві хвіртки. Огорожа вздовж вул. Покровської й частково — пров. Покровського — металева, на цегляних стовпах, з цегляним ажурним цоколем; за господарським в'їздом та на вул. Боричів Тік зроблена у вигляді глухого цегляного муру. З півдня садиба прилягає до подвір'я будинку Стрельбицького, нині резиденції посла Сполучених Штатів Америки в Україні. Частину території до 1930-х рр. займав цвинтар. Браму та огорожу відреставровано 1980 (автор проекту О. Лисенко). Ансамбль відіграє домінантну роль в забудові Подолу.

440.1. Церква Покрови Пресвятої Богородиці, 1766—72 (архіт., мист.). У центрі подвір'я. В 14 — на поч. 17 ст. тут стояла дерев'яна вірменська церква Різдва Пресвятої Богородиці (згоріла 1651). У 1685 на її фундаментах коштом грецького купця М. Тернавіота споруджено дерев'яну Покровську православну церкву, яка проіснувала до 1766 (фундаменти, що збереглися, досліджено археологами; див ст. 433.8). На південь від занепалої дерев'яної церкви за проектом арх. І. Григоровича-Барського в 1766—72 збудовано двоярусну цегляну церкву Покрови Пресвятої Богородиці в стилі українського бароко.

Споруда дуже постраждала під час пожежі 1811: упали між'ярусні склепіння, приміщення нижньої церкви було завалено. При відбудові склепіння не від-

440.1. Євангеліст Матфей.

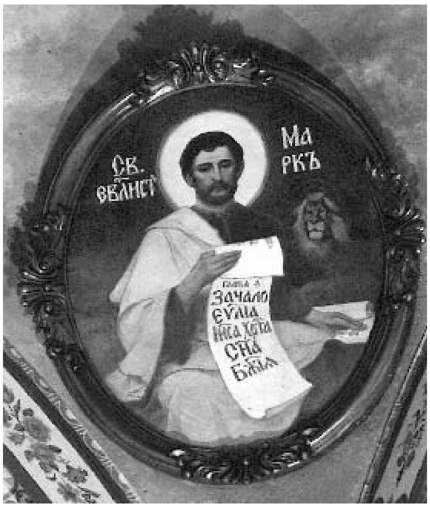

440.1. Євангеліст Марк.

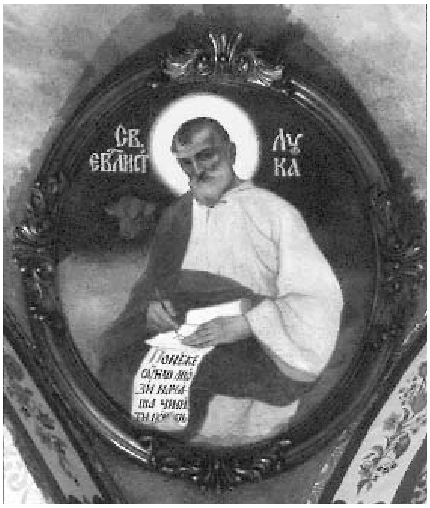

440.1. Євангеліст Лука.

новлено, тому поділ храму на верхній і нижній яруси втрачено, нижні вікна замуровано, ліквідовано східці у ґанках. Внаслідок цього змінилися пропорції внутрішнього простору інтер'єра. Завершення перероблено у формах класицизму: збільшено вікна підбанників, зведено півсферичні бані. Ліплений декор фасадів та інтер'єрів, характерний для витворів І. Григоровича-Барського, повністю не відновлено. 1824 до західного фасаду добудовано двоповерховий, у плані прямокутний об'єм з теплою церквою св. Іоанна Воїна; тоді ж обабіч апсиди зведено два низенькі прямокутні приміщення паламарні та ризниці.
В серед. 19 ст. в храмі встановлено іконостас, виконаний за проектом акад. І. Штрома (втрачений), здійснено внутрішні розписи. 1933 приміщення церкви передано Київському обласному архіву. Під час нацистської окупації 21 листопада 1941 у приділі св. Іоанна Воїна відновлено богослужіння, храм завдяки настоятелю протоієрею Олексію Глаголєву був осередком порятунку євреїв від фізичного знищення. Обстеження 1948 зафіксували осідання фундаментів східної частини будівлі, внаслідок чого в стінах апсиди з'явилися наскрізні щілини, дахи й бані опинилися в аварійному стані, декор фасадів було пошкоджено. У 1953—54 під керівництвом протоієрея Олексія Глаголєва проведено капітальний ремонт, після чого церковна громада частково відновила оздоблення інтер'єра. У 1960—70-х рр. церква стояла запустілою й руйнувалася. У 1980-х рр. виконано комплекс реставраційних робіт: повернено поділ внутрішнього простору по висоті на два яруси — відтак відновлено первісне композиційне вирішення горішньої церкви, реставровано попередній станковий розпис на парусах і хорах, зроблено нові панікадила. Автори проекту реставрації — архітектори В. Гаврилюк, Ю. Дмитревич, І. Малакова (керівник). Реставрацію живопису виконали О.Мамолат, А. Марампольський, М. Мизніков, С. Подкопаєв, В. Подкопаєва, І. Різник, Л. Романова, М. Романченко (композиція «Притча про добре та зле сім'я»), В. Степанов, Р. Юсим під керівництвом І. Дорофієнко. Через незадовільний стан збереження вна-

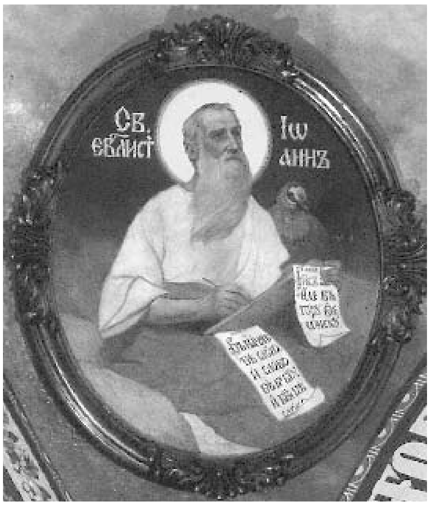

440.1. Євангеліст Іоанн.

440.1. Храмова ікона з посвятою полеглим героям під Крутами 1918.

слідок значного пошкодження стінопису в раменах хреста церкви не було можливості виконати роботи в повному обсязі й реконструювати втрати. На вимогу церковної громади, якій передано храм 1991, та її коштом у кін. 1990-х рр. за настоятеля протоієрея Володимира Черпака здійснено реставрацію храму. Реставратори — М. та О. Романченки. Нинішній іконостас встановлено 1999 з благословення св. Патріарха Київського і Всієї України УАПЦ Мстислава на пошанування воїнів УНР, полеглих під Крутами 1918 (Чернігівська обл.) за проектом полтавського арх. В. Слободянюка з благословення св. Патріарха Київського та всієї Руси-України УПЦ Київського патріархату Володимира. Різьблення виконано під керівництвом М. Свирнюка, позолоту за доглядом Д. Левуса. Іконостас — художники А. Гончар та Ф. Гуменюк.
Двоярусна, цегляна, тинькована, з характерним для української дерев'яної архітектури трибанним завершенням, що символізує Святу Трійцю. У плані — видовжений хрест із заокругленими раменами, в структурі якого простежується перехід до типу хрещатих храмів. Нижній напівпідвальний поверх побудовано для невеликого теплого храму, верхній двосвітній — для холодної церкви з хорами та світловими підбанниками. Верхній ярус перекрито системою цегляних склепінь, трьома півсферичними банями на круглих підбанниках, що за допомогою трикутних парусів спираються на стіни й підпружні арки, та двома чвертьсферичними конхами у бічних раменах. Нижній ярус перекрито відновленими склепіннями на металевому каркасі, в пізніших прибудовах — пласкі стелі. Сходи на горище містяться в південно-західній стіні, а на хори у західній зроблені 1999 за проектом В. Корнєєвої. Попередній хід на хори і горище у західній стіні перекритий у 1980-х рр. внаслідок перебудови храму. Верхні та нижні приміщення мали окремі входи, акцентовані двома мальовничими двоярусними ґанками на північному й південному фасадах. Пізніші прибудови у стилі класицизм масштабно і архітектурно ув'язані з первісними фасадами. Властиву для бароко пластичність архітектурних форм

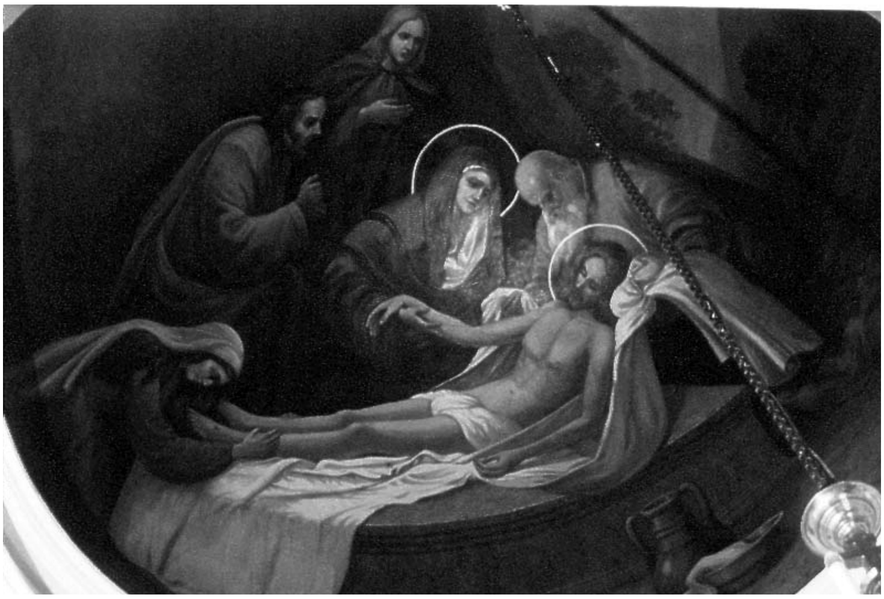

440.1. Композиція «Покладення до гробу».
440.1. Вид на головну наву з хорів.

440.1. Композиція «Притча про добре та зле сім'я».

підкреслено трьома заокругленими вінцевими фронтонами (над західним крилом фронтон трикутний), розкріпованими одинарними й здвоєними пілястрами, що членують стіни й підбанники, багатопрофільними під фризовим і карнизними гуртами. У зовнішньому декорі привертають увагу виразне ліплення капітелі з волютними завитками, вишукані барокові лиштви з сандриками-бровками над вікнами з напівциркульними перемичками у нижній частині стін церкви, верхній ряд круглих і чотирипелюсткових (на закінченнях просторового хреста) прорізів з обрамленнями. У напівпідвалі, відділеному проміжним карнизом, вікна лучкові. Окрасою південного і північного фасадів є двоярусні вхідні ґанки під двосхилими дашками, що спираються на приземкуваті товсті колони спрощеного іонічного ордера. Вірогідно, такий самий ґанок був і на західному фасаді. Бані церкви завершено невеликими глухими ліхтариками з маківками і хрестами.

Про колишнє архітектурне вбрання інтер'єра нагадують лише подвійні пілястри з гарними коринфськими капітелями, що членують площини стін.

В інтер'єрах частково зберігся живопис серед. 19 ст.: композиції «Знамення» — у західній бані, «Свята Трійця» — у центральній, «Святий Дух» — у східній. Зондажні обстеження, проведені під час реставрації, вказують на наявність у композиціях «Знамення» і «Свята Трійця» значних реставраційних вставок поч. 20 ст. Чотири живописні тондо на парусах центральної бані із зображеннями євангелістів виконали олійними фарбами на полотні художники І. Їжакевич та Ф. Коновалюк. Запрестольний образ Покрови Пресвятої Богородиці — І. Їжакевич та Л. Спаська (м. Острог). У цей час установлено іконостас (не зберігся) тих самих художників. Вони ж виконали і розпис храму у 1947—58, який частково реставрувала 1998 О. Романченко: у північній консі композиції «Покладення до гробу», у південній консі — «Воскресіння». Композицію «Притча про добре та зле сім'я» на західній стіні виконала у 1950-х рр., очевидно, худ. Л. Спаська.

У центрі композиції «Свята Трійця» на сірувато-блакитному тлі в золотавому сяйві голуб, довкола якого Ісус Христос, Бог Отець і три ангели. Постать Ісуса Христа зображено напівоголеною, огорненою навколо пояса червоною тканиною, праву руку прикладено до грудей, лівою він притримує на колінах книгу. Бог Отець у блакитній туніці й блідо-зеленому плащі, в лівій руці — скіпетр, права вказує на хрест між ним та Ісусом. Ліворуч від Христа і праворуч від Бога Отця — три ангели. Зображення голуба обрамлено личками ангелів.

Образ Богоматері «Знамення» написано на пізнішій вставці тиньку в 20 ст., ангели, що її оточують, — в 19 ст. Образ Богоматері з дитям дано анфас, її руки піднесені вгору, мафорій червоного кольору, хітон синього. Довкола Богоматері — золотаве сяйво.

Композиція «Святий Дух» у східній бані складається із зображення голуба в центрі в золотавому сяйві та голівок ангелів на блакитному тлі серед хмар.

Підпружні арки реконструйовано під керівництвом О. Романченко.

Стилістично стінопис тяжіє до академічного живопису серед. 19 ст. Поясні зображення євангелістів на парусах центральної бані виконано в медальйонах з різьбленими картушами в техніці олії на холодному темно-синьому тлі, над правим плечем кожного намальовано його символ: у Луки — бик, в Іоанна — орел, у Матфія — ангел, у Марка — лев.

У 1995—99 на прохання громади композиції «Свята Трійця», «Святий Дух», «Знамення» та «Притча про добре та зле сім'я» відреставровані під керівництвом А. Беляя, станковий живопис — О. Романченко та М. Титова.

Загальний холоднуватий колорит цих зображень, площинне моделювання форм свідчать про введення в сакральне мистецтво України того часу елементів стилю модерн, про прагнення їхніх авторів до оновлення релігійного живопису.

Церква — один з найкращих витворів українського храмового будівництва. У 1991—92 храм був кафедральним собором УАПЦ. Тепер діючий парафіяльний православний храм [1127].

Інна Дорофієнко, Ірина Малакова, Ольга Мамолат, протоієрей Володимир Черпак, Святослав Яринич.

440.2. Дзвіниця, 1809—30 (архіт.). Перед північним фасадом церкви, у складі огорожі садиби. Верхній ярус дзвіниці первісно був дерев'яним, 1811 згорів, 1830 відбудований у цеглі в наявних нині формах (тоді завершувався банею, на маківці якої було встановлено невисокий шпиль з хрестом). У кін. 19 ст. півсферичну баню замінено на чотиригранну з високим шпилем і хрестом. 1970 здійснено реставрацію за проектом арх. Р. Бикової.

Двоярусна, цегляна, тинькована, у плані квадратна. Верхній ярус — нижчий і вужчий — завершено чотиригранною приземкуватою банею з бляшаним покриттям, глухим ліхтарем, двоярусним шпилем, яблуком і хрестом.

Вирішена у стилі класицизм в ордерній системі. Нижній ярус складається з двох склепінчастих поверхів і невисокого горища, які з'єднуються крутими сходами у товщі південно-західного і західного муру. Середні приміщення поверхів перекрито хрещатим склепінням, бічні камери — коробовим. Внутрішню структуру позначено на фасадах двома горизонтальними рядами прорізів і бленд. Центри фасадів акцентовано трикутними фронтонами, в тимпанах яких — круглі горищні віконця, наріжжя — розкріпованими пілястрами спрощеного тосканського ордера. Фасади триосьові з напівкруглими вікнами другого ярусу над центральними входами, окрім східного, чотиривіконного, розчленованого навпіл пілястрою, обабіч якої — окремі входи. Вікна і бленди — з лучковими перемичками, на другому поверсі оформлені рамковими лиштвами з замковими каменями, на першому підкреслені профільованими прямими сандриками. Такі ж сандрики мають площинні портали лучкових за формою входів. Верхній ярус з чотирьох боків прорізано великими, перекритими циркульними арками дзвоновими отворами, фланкованими здвоєними пілястрами на п'єдесталах. Отвори обрамлено профілем з замковим каменем, унизу огороджено фігурними ґратами.

Дзвіниця — пам'ятка 19 ст., що продовжує давню національну традицію зведення окремих споруд для церковних дзвонів.

Тепер єдиний комплекс Подільської Свято-Покровської церкви, в якій містяться дзвіниця храму та проскурня.

Ірина Малакова,
протоієрей Володимир Черпак.

440.1. Ікона Пресвятої Богородиці Одигітрії.

440.2. Дзвіниця.
440.2. План першого ярусу.

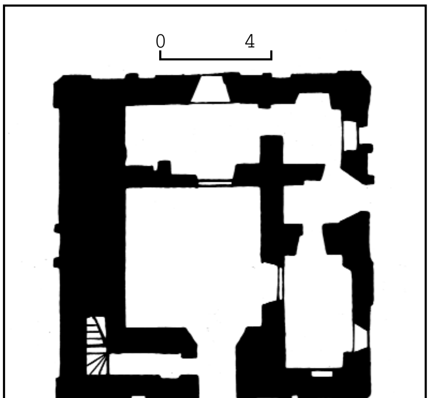

441. ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА, 1902—06 (архіт., мист.). Пров. Мостицький, 2. На одному з пагорбів історичної місцевості Пріорка, що 1880 включена у межі міста. Назва храму, як і церкви на вул. Покровській, 7 (див. ст. 440), походить від свята Покрови Пресвятої Богородиці православної церкви. Споруджена на місці дерев'яної Димитрівської церкви коштом пріорських городників, пожертвування Київської міської думи та приватних осіб. Проектування та закладини храму здійснив арх. Є. Єрмаков. Завершувалося будівництво під керівництвом арх. М. Казанського. Загальна вартість робіт склала 57 тис. крб. сріблом. З 1906 здійснювалося мистецьке опорядження храму.

Склад малярів, котрі працювали над оформленням храму, достеменно не з'ясований, але відомо, що в роботах брав участь худ. І. Їжакевич, риси індивідуальної творчої манери якого помітні у ряді настінних композицій храму та в кількох іконах. У кін. 1930-х рр. церкву закрили, 1939 пристосували під овочевий склад. З 1940 використовується за призначенням.

Цегляна, пофарбована, у плані наближена до квадрата, з п'ятигранною апсидою і прямокутним притвором (загальна довж. 30,5 м, шир. 20,5 м) зі слабо вираженим трансептом. Належить до типу чотиристовпних кубоподібних храмів. Основний об'єм увінчують п'ять цибулястих бань, з яких чотири наріжні суто декоративні. У нартексі влаштовано невеликі хори.

Над чоловою частиною двоповерхового західного притвору підноситься дзвіниця, що складається з трипрогінної аркади, завершеної цибулястою декоративною банею. Вертикальний зв'язок між поверхами і дзвоновим ярусом забезпечують східці у виступних наріжжях притвору. Три основні входи — західні: у центрі притвору та по осях бічних нав. Притвор і рамена просторового хреста перекрито великим циліндричним склепінням (завширшки бл. 8 м), середохрестя — банею на циліндричному світловому підбаннику, що спирається на підпружні арки та пілони, наріжні компартименти — хрещатим склепінням, апсиду — чвертьсферичною конхою. Дахи і бані вкрито бляхою й пофарбовано у зелений колір, яблука і хрести позолочено.

Вирішена у стилізованих формах російської архітектури 17 ст. Композиція симетрична відносно осі схід—захід, з домінантною центральною банею. Розвинені горизонтальні членування, арки, напівколони, ніші, кокошники, зубці демонструють високу майстерність цегляного мурування та надають фасадам пластичної виразності. Відбитий по периметру храму рівень першого поверху західного притвору трактовано як цоколь, декорований в основному об'ємі прямокутними виїмками—ширінками. Наріжжя основного об'єму й трансепта підкреслено потужними здвоєними напівколонками з модифікованими романськими капітелями, увінчаними на рівні фриза кілеподібними кокошниками. Аналогічні за формою, але більші за розміром кокошники встановлено на підставах підбанників. Скромніше оформлений західний притвор з арковим дзвоновим ярусом розчленовано пілястрами та лопатками. Віконні й дверні прорізи з напівциркульними перемичками у притворі мають площинне обрамлення з кілеподібними завершеннями, в основному об'ємі — ошатні лиштви, що складаються з бічних напівколонок і фігурних кілеподібних сандриків, в які вписано по дві напівкруглі нішки. Напівколонками оздоблено також підбанники з арковими прорізами центральної бані й дзвіниці. Чотири наріжні декоративні бані встановлено на гладеньких підбанниках.

Вхід до храму влаштовано через ажурний металевий засклений ґанок, прикрашений декором з кованого заліза.

Далі йде ряд невисоких, перекритих циліндричним склепінням приміщень,

що займають перший ярус дзвіниці. Їхнє первісне оформлення не збереглося. Ці приміщення ведуть до нартекса з невеликими хорами. За межами нартекса внутрішній об'єм храму стрімко розкривається догори. Найбільшої виразності форми інтер'єра досягають у широких арках центрального середохрестя та в оформленні підбанного простору, що відзначається оригінальним композиційним задумом. Циліндричний підбанник встановлено не безпосередньо на паруси, як звичайно: він має нижню конічну частину, яка відіграє дуже важливу пластичну роль. Вона ніби втягує і концентрує всю енергію архітектурних форм, спрямовуючи її до зображення Христа Пантократора на склепінні бані, яке сяє в ореолі проміння, що лине з високих вікон підбанника. Вертикальний просторовий прорив та світловий акцент центральної частини підтримуються й відтіняються відкритими на всю висоту бічними навами. В їхньому освітленні досягнуто динамічного чергування сутінків та світла, при якому сонячні промені з шести великих вікон (по три з кожного боку) освітлюють нижню частину бічних нав. Разом з тим їхні склепіння затемнені і якоюсь мірою ніби відсічені світловими потоками, що посилює експресію зображених на них сцен. Центральну наву завершено широкою і пропорційно невисокою нішею головної апсиди. Бічні нави теж увінчано арковим обрамленням.

Орнаментальні й сюжетні розписи, виконані олійними фарбами по тиньку, щільним килимом вкривають всі поверхні стін, склепінь і стовпів церкви, починаючись приблизно на вис. 1,5 м від підлоги. Нижня частина стін має олійне пофарбування під темно-сірий мармур і відмежована від розписів широким уступчастим карнизом. У розписах переважають поєднання темно-синьої, яскраво-блакитної з золотом, білої й ніжно-зеленої з рудувато-вохристими та брунатно-червоними відтінками барв. Вражає розмаїття орнаментальних прикрас, які то майже точно цитують візерунки Софії Київської, варіюючи русько-візантійські мотиви, то вкривають архітектурні поверхні вишуканими й водночас подекуди натуралістично трактованими рослинними арабесками в дусі модерн.

Сюжетним розписам притаманний широкий діапазон тональних вирішень: від композицій на темному тлі у західному притворі та бічних навах до просвітленої колірної гами у підбанній частині. Розписи творять стилістично цілісну, логічно виважену систему. Виконавська майстерність розписів нерівна через пізніші поновлювання. Загалом зображення підпорядковані двом основним взаємозв'язаним темам: страждання-мучеництва й захисту-покрови, що поєднуються в образі Христа Вседержителя як втіленні вищої надії.

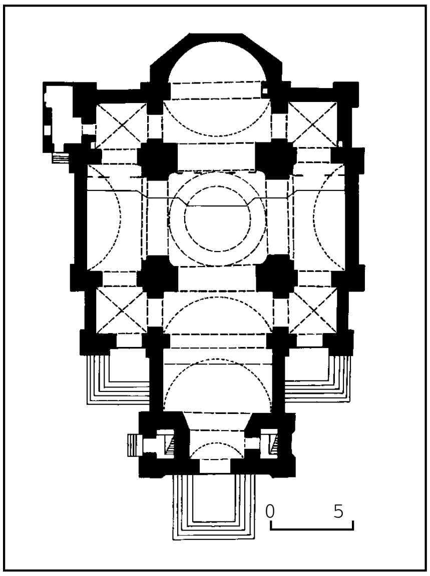

441. План.

441. Пров. Мостицький, 2.

Склепіння над хорами також вкрито розписом: у центрі вміщено композицію «Богоматір Печерська» в пишних рослинних обрамленнях, обабіч неї сцени — «Жони-мироносиці біля гробу Господнього» (ліворуч від входу) й «Зустріч Христа з апостолами Петром та Андрієм на Тиверіадському озері». Бічні сцени за манерою виконання, колірною гамою і типажем близькі до творів І. Їжакевича. Поверхню арки, що підтримує склепіння хорів, вкрито орнаментом з мотивами виноградного ґрона й лози, що надає розписам хорів святкового, життєствердного настрою. Одразу за хорами, на склепінні зображено Христа в його останню земну мить. Погруддя розіп'ятого на хресті Ісуса майже губиться у червоно-чорному мороку, що впав на землю, за оповіддю євангеліста Луки, в мить його смерті. Арка за розп'яттям, що веде у центральну наву, прикрашена розписом у вигляді херувимів та стилізованих пальмових гілок — символу слави й перемоги. На внутрішній поверхні арки — образи святих великомучениць Варвари й Катерини в пурпуровому вбранні, що має символічне значення. В їхніх постатях добре узгоджено канонічну фронтальність та динамічність постави, однак їхні обличчя вірогідно переписувалися, про що свідчить певна спрощеність рисунка. На стовпах навпроти зображено апостолів Петра і Павла. Склепіння у західних частинах бічних нав прикрашають орнаментальні розписи. Особливо цікавий рослинний візерунок у лівій наві у вигляді химерного букета-розетки з вохристо-рожевого стилізованого листя. Далі ліворуч на стелі — композиція «Преображення», у консі — «Воскресіння», в південній наві — «Вознесіння», в консі — «Деісус». У сцені «Вознесіння» на першому плані перед Христом акцентовано постать ангела, що вирішена в сміливому ракурсі й значно посилює ефект глибини. На стовпах у навах зображено також святих Іоанна Воїна і Стефана, князів Олександра Невського і Володимира Святославича та ін.; на стовпах перед іконостасом — святі отці церкви Василій Великий, Іоанн Златоуст, навпроти них з двох боків — преподобні Антоній та Феодосій Печерські. У консі апсиди — велична постать Богоматері Покрови в темно-червоному мафорії з єпитрахиллю в руках. На внутрішній поверхні тріумфальної (вівтарної) арки в медальйонах намальовано севастійських мучеників.

Христа на склепінні центральної бані зображено (за зразком у Володимирському соборі) не як грізного суддю, а як милостивого Спасителя. На конічній частині підбанника живописний фриз відтворює сцени земного життя Христа, серед яких центральне місце посідає «Тайна вечеря» (тепер має незадовільний стан, є осипи й відставання тиньку та фарбового шару). На парусах — образи євангелістів, що їх

підносять вгору крилаті тварини-символи та ангели. Вдало віднайдені ракурси й жести підкреслюють враження руху.

Первісний іконостас церкви не зберігся. Наявний вирізьблений з дуба, одноярусний (за винятком трьох ікон на сюжет «Тайної вечері», що входять у другий ярус). Створений 1944—46 за малюнками та під керівництвом П. Антоненка. Царські врата й головні ікони акцентовано напівкруглими завершеннями, прикрашеними вздовж верхньої лінії прорізним ажурним орнаментом та хрестами. Колони, декоровані гвинтоподібними канелюрами, встановлено на постаменти-панелі з орнаментально-рослинними композиціями. Особливістю іконостаса є його тридільна структура, при якій частини в бічних навах повторюють центральну своїм сюжетним добором ікон: на всіх трьох частинах зображено Христа, Богоматір і «Тайну вечерю». Ікони Христа й Богоматері у правій частині іконостаса є копіями-переробками образів з Володимирського собору. До них додано зображення святих великомучеників Іоанна Воїна та Димитрія Солунського, сцени «Здвиження хреста» і «Покрова Пресвятої Богородиці». Остання відзначається цікавою іконографією: Богородиця з ангелами стоїть на хмарах, що поділяють зображення на дві рівні частини. Нижче у стрімкій перспективі храмового інтер'єра — церковні ієрархи. Така композиція походить від козацьких «Покров». Ікону датують кін. 18 — поч. 19 ст. Високими мистецькими якостями вирізняється велика ікона св. Миколи Мірлікійського, яку, вірогідно, написав І. Їжакевич. Образ святого вирішено за давнім іконографічним зразком — з непокритою головою та у площинно написаних єпископських строях, проте руку майстра реалістичної школи засвідчує об'ємне й фактурно розкуте моделювання обличчя.

Храм прикрашають також численні ікони, переважно кін. 18—19 ст., розміщені у кілька рядів на нижній частині стін і стовпів та в окремих різьблених дерев'яних кіотах. Більшість ікон має позолочене з пластичними прикрасами обрамлення, що надає стінам храму вигляду своєрідного іконостаса. Серед образів у північній наві особливу увагу привертає ікона народного типу «Успіння Богородиці», схожа за іконографією із зображенням Богоматері Печерської. У тій самій наві, ближче до іконостаса, міститься ікона пензля І. Їжакевича «Богоматір Несподівана Радість», що є, вірогідно, первісним варіантом композиції, на основі якої художник створив велику картину-ікону для Макаріївської церкви в Києві.

Комплекс художнього оформлення інтер'єра церкви — цікава пам'ятка своєї доби з притаманними їй формально-стилістичними та ідейно-змістовими особливостями. В ньому органічно поєдналися неординарне об'ємно-просторове вирішення й система монументальних сюжетних і орнаментальних розписів, що наслідують прийоми формування образного синтезу, застосовані А. Праховим та В. Васнецовим в оформленні інтер'єрів Володимирського собору.

Покровська церква — історична архітектурна домінанта прилеглого району. Масштабністю просторової композиції, пишністю орнаментального оформлення й насиченістю монументальними розписами храм має багато спільних рис з Володимирським собором. Проте Покровська церква — цілком оригінальний витвір архітектури і мистецтва.

Тепер храм УПЦ Московського патріархату [1128].

Олена Авраменко, Володимир Могилевський, Олексій Овчаренко.

441. Інтер'єр.

442. ПОКРОВСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР, кін. 19—поч. 20 ст. (архіт., іст., мист.). Пров. Бехтерєвський, 12-б, 13, 13-а, 15 — вул. М. Пимоненка, 8. Займає схили г. Вознесенської між вулицями Глибочицькою, М. Пимоненка, Артема, Кудрявським узвозом і пров. Бехтерєвським. За переказом, на цьому місці розташовувався великий сад, утримуваний Г. Диковським. У ньому усамітнювався для молитви подвижник Китаївської пустині ієросхимомонах Феофіл, відомий своїм даром провидіння. Преподобний передрік заснування тут жіночого монастиря, будівничою і правителькою якого буде «царственна дружина». Обитель закладено великою княгинею Олександрою Петрівною, дружиною великого князя Миколи Миколайовича, яка прийняла в ній чернечий постриг під ім'ям Анастасії. Вона придбала 1888 ділянку саду в дочки Г. Диковського Феодосії, яка й розповіла княгині про пророцтво преподобного. Вражена Олександра Петрівна відслужила панахиду на могилі угодника в Китаєві.

Монастир обіймав головну садибу загальною пл. 9,5 га, сформовану фундаторкою обителі шляхом поступової купівлі землі у приватних осіб та отримання її іншими засобами. 11 січня 1889 тут було освячено місце церкви Покрови Пресвятої Богородиці з покоями настоятельки та келіями. Цей день вважається датою заснування обителі.

Назва храму і монастиря походить від одного з Богородичних свят, на честь якого в Києві збудовані також церкви на Подолі (див. ст. 440), на Пріорці (див. ст. 441) та на Верхній Солом'янці (див. ст. 439).

14 травня 1889 у зверненні до митрополита Київського і Галицького Платона княгиня повідомляла про бажання відкрити монастир на придбаній нею садибі, «що включає у собі шість десятин землі з побудованим мною на ній великим корпусом для келій черниць, з прибудованим до нього трипрестольним храмом та з дванадцятьма іншими будинками, в яких мають міститися: лікарня з домовою церквою, безкоштовне училище для дівчат, рукодільні майстерні, безкоштовна амбулаторна лікарня, странноприїмниця, аптека, квартири для вдів і дівчат, які побажають мешкати у монастирі без прийняття до часу чернецтва із внесенням платні, проскурня з пекарнею, кухня,

442. Покровський жіночий монастир.

Генеральний план:
1. Покрови Пресвятої Богородиці церква з келіями.
2. Собор св. Миколи Мірлікійського.
3. Готель («Странноприїмниця»).
4. Миколаївська лікарня.
5. Проскурня та іконна крамниця.
6. Садиба з прибутковими будинками монастиря.
7. Свята брама.

пральня та оранжерея з теплицею (для прибутку). Окрім того, у цій садибі розташовані: пасіка поза монастирською огорожею, будинок для службовців і готель для прочан та приїжджих у справах». Перелічені споруди займали середню частину головної садиби на південь від монастирської площі та економічного подвір'я у пров. Бехтерєвському, 12-б. За клопотанням митрополита, 17 червня прийшов «височайший» дозвіл на закріплення землі за монастирем, якому 21—23 червня Святійший Синод визначив назву «Покровський», 20 липня 1889 дав грамоту про його утворення.

Завдяки значним коштам великої княгині Олександри Петрівни, грошовим пожертвам імператора Миколи II та інших членів царської родини, підтримці міста й доброчинним внескам (зокрема, родини Терещенків) монастир невпинно розбудовувався і розширяв свою територію. 1889 у межах садиби (як виняток) було дозволено заснувати цвинтар.

У 1890—91 за проектом цивільного інж. К. Тарасова зведено огорожу: з півночі, з боку міста — цегляну, з інших боків — дерев'яну. У цегляній стіні влаштовано дві брами — Святу (головну), орієнтовану на пров. Діонісівський (тепер Бехтерєвський), та Економічну, пов'язану з однойменним подвір'ям. Були також входи з боку вулиць Львівської (тепер Артема) і Глибочицької (не збереглися).

1891 у братів Ткаченків придбали ділянку пл. 390 кв. сажнів на вул. Глибочицькій. Для спорудження собору св. Миколи Мірлікійського Покровського монастиря в 1895 місто виділило територію між ліквідованим цвинтарем біля Старокиївської Вознесенської церкви (розташовувалася на вул. Львівській, тепер Артема, 44) та огорожею монастиря. 1896 проведено переговори про купівлю землі вздовж прокладеної пізніше вул. Монастирської (тепер вул. М. Пимоненка), де згодом було побудовано монастирські споруди. 1898 отримано дозвіл Святійшого Синоду на передачу частини цвинтаря Вознесенської церкви пл. 1,3 дес., на якій було споруджено будинок амбулаторії. 1907 куплено садибу з прибутковими будинками у пров. Бехтерєвському, 13, 13-а.

Будівництво і проектування кількох монастирських споруд на першому етапі забудови садиби монастиря здійснив арх. В. Ніколаєв, який взяв за зразок форми московсько-ярославської архітектури 16—17 ст. У 1889—90 зведено церкву Покрови Пресвятої Богородиці, в кін. 19 ст. — корпус хірургічного відділення монастирської лікарні (старий) з домовою церквою в ім'я св. Агапіта — лікаря преподобного Печерського (1893—95, у північно-західній частині садиби; не зберігся), аптеку (1897, збереглася у зміненому вигляді; вул. М. Пимоненка, 8-а), корпус терапевтичного відділення з домовою церквою в ім'я ікони Богоматері «Всіх скорботних Радість» (1897—98), амбулаторію (1897—98, на подвір'ї сучасного будинку на вул. Артема, 52-а; не збереглася), будинок проскурні та іконної крамниці (1898), трапезну з кухнею (на південь від терапевтичного корпусу; зруйнована) та ін. Головною будівлею архітектурного ансамблю монастиря став п'ятнадцятибанний собор св. Миколи Мірлікійського, споруджений 1896—1911.

Пізніше за проектом єпархіального арх. Є. Єрмакова побудовані новий цегляний корпус хірургічного відділення лікарні з домовою церквою в ім'я св. великомученика й цілителя Пантелеймона (1910—11; вул. М. Пимоненка, 18) та готель на Економічному подвір'ї (1912—13; пров. Бехтерєвський, 12-б).

На території монастиря також містилися: фельдшерська школа, училище для дівчат, притулки для сиріт, сліпих та хронічно хворих, золотошвейна й іконописна майстерні, книжкові та іконні крамниці, фотолабораторія, каплиця з музеєм, оранжерея, хлібопекарня, квасоварня, пральня; поза огорожею — будівлі для тимчасового проживання (будинок для духівництва, готелі для прочан), стайні тощо (загалом понад 30 споруд).

У 1920-х рр. із закриттям монастиря було зруйновано багато будівель, знищено бані, шатра й маківки церкви Покрови Пресвятої Богородиці (1923), а також собору св. Миколи Мірлікійського (1935). У 1948—49 на грошову пожертву патріарха Московського Алексія під керівництвом його сестри — черниці Єфросинії собор відремонтовано. У 1960-х рр. знищено будинки трапезної, амбулаторії та ін.

У 1980-х рр. найвизначніші споруди Покровського монастиря взято під охорону як пам'ятки архітектури місцевого значення. 1982—86 у соборі, 1989—93 — у Покровській церкві проведено ремонтно-реставраційні роботи. 1989 розроблено ескізний проект розвитку ансамблю, яким передбачено повернення будівлям первісного вигляду (АПМ «Реставратор», керівник Я. Діхтяр). На поч. 1990-х рр. відреставровано будинки проскурні та іконної крамниці, здійснено ремонт інших споруд. Намічено відбудову втрачених маківок Миколаївського собору.

Загальна композиція монастирського комплексу підпорядкована осі північ — південь, на якій розташовані: домінанта ансамблю — собор св. Миколи Мірлікійського, церква Покрови Пресвятої Богородиці з корпусами келій, терапевтичне відділення лікарні. На цій же осі стояла трапезна з кухнею (втрачена). Зазначеним будовам були підпорядковані інші споруди. Планування території вільне, обумовлене складним рельєфом місцевості. Центральний вузол — головна монастирська площа, розташована на рівнях двох терас: верхньої — з собором св. Миколи Мірлікійського та нижньої — з церквою Покрови Пресвятої Богородиці й входом до підземної церкви в ім'я ікони Богоматері «Живоносне джерело» в нижньому ярусі собору. На нижній терасі був ошатний ківорій над колодязем (тепер — тимчасова споруда). Тераси сполучаються сходами, раніше над невеликими ярами було перекинуто містки.

Монастирський ансамбль відігравав важливу містобудівну роль у навколишньому оточенні, був домінантою у північній частині придніпровських височин міста.

Тепер садиба монастиря значно менша, ніж на поч. 20 ст. Навколо неї протягом 1970—90-х рр. зведено багатоповерхові будинки, що знизило її містобудівну роль і погіршило умови огляду ансамблю. З понад 30 його споруд до нашого часу дійшло 15, з яких історико-архітектурну цінність зберегли дев'ять об'єктів, у т. ч. п'ять, що тепер належать монастиреві. Незважаючи на це, завдяки цілісному стильовому вирішенню, збереженню домінантних об'єктів — церкви Покрови Пресвятої Богородиці й собору св. Миколи Мірлікійського та їхнім високим художнім якостям, Покровський монастир — найпізніший з великих монастирських ансамблів Києва — залишається видатною пам'яткою містобудування й архітектури кін. 19 — поч. 20 ст. Обитель належить і до визначних пам'яток історії.

Вже 1890 тут проживало шість черниць, 342 послушниці, навчалося 70 дітей. Першою ігуменею була черниця Неофіта, переведена в Київ з московського Страсного монастиря.

«Княгинин монастир», як його називали, уславився доброчинністю. В основу діяльності громади черниць та послушниць було покладено ідею т. зв. живого чернецтва, тобто відродження давніх монастирських традицій широкого просвітництва, милосердя, допомоги стражденним. У лютому 1894 Святійший Синод ухвалив рішення про приєднання до Покровського Межигірського монастиря з перетворенням останнього на жіночий.

Велика княгиня Олександра Петрівна заснувала одночасно з обителлю лікарню, яка з 1898 мала офіційну назву — Безкоштовні лікарня та амбулаторія для прибулих імператора Миколи II (або Миколаївська лікарня). Через білий колір пофарбованих стін і підлог у палатах обитель і лікарню називали також «білими». Відзначалася високим рівнем обслуговування. В ній працювали відомі лікарі та вчені, понад 100 сестер-жалібниць із черниць і послушниць (в 1917 — 120). Після смерті засновниці 1900 утримання лікарень взяла на себе державна скарбниця, яка виділяла щорічно 80 тис. крб.

У роки 1-ї світової війни медичні установи монастиря працювали на потреби фронту. Тут було організовано шпиталь на 225 ліжок, який отримав гроші від синів засновниці монастиря, особистий контроль над ним здійснювала невістка Олександри Петрівни — Милиця Миколаївна. Сформований з черниць Покровський передовий загін увійшов до складу діючої армії. У Межигірському монастирі розмістився заснований в 1913—23 ігуменею Софією (в миру — С. Гриньова) дитячий притулок для сиріт загиблих воїнів, що прийняв на утримання ще й 150 дівчат зі львівських притулків. 1917 лікарня залишилася без фінансового забезпечення, з жовтня відійшла до лікарняно-санітарного відділу Київського округу шляхів сполучення. З приходом більшовиків у лікарні під виглядом хворих переховувалися від переслідувань офіцери царської армії. У березні 1919 монастир був оточений та підданий кулеметно-гарматному обстрілу.

На поч. 1919 Покровський і Межигірський монастирі налічували разом 713 черниць і послушниць. Їхніми справами відав Духовний собор. Майно складали, крім споруд і ділянок, ними зайнятих, орні й городні землі, сіножаті, сади, ліси, хутори, на яких працювали насельниці обителей. 18 березня того

самого року надійшла циркулярна вказівка Київської Ради робітничих депутатів щодо націоналізації монастирського майна. Духовний собор Покровського монастиря звернувся до ліквідаційного відділу з проханням зберегти його як трудову громаду.

1921, прагнучи пристосуватися до нових умов, 82 черниці влаштували Києво-Покровську жіночу трудову ремісничу та садово-городню громаду, яка незабаром розпалася. 1923 монастир припинив існування. Поступово його перетворили на житлове робітниче містечко металістів. У 1930-х рр. собор в ім'я св. Миколи Мірлікійського пристосовано під друкарню і книгосховище ВУАН, 1934 церкву Покрови Пресвятої Богородиці передано під клуб залізничної лікарні, що містилася на території монастирської лікарні.

З жовтня 1918 до поч. 1930-х рр. у реквізованому за постановою гетьманського уряду приміщенні амбулаторії (не збереглося) діяла Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка, створена в березні 1917 Товариством шкільної освіти. Спочатку містилася на вул. Львівській (тепер вул. Артема, 27) у будинку приватних навчальних закладів А. Жекуліної, згодом — в одному з приміщень на пл. Львівській. Першими учнями стали діти-сироти з притулків, організованих під час 1-ї світової війни Товариством надання допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій, пізніше приймали всіх бажаючих. Недовгий час гімназію очолював професор фізики Київського політехнічного інституту, худ. П. Холодний, призначений у вересні 1917 товаришем генерального секретаря народної освіти. Після нього до 1929 директором першої в Україні національної школи був Дурдуківський Володимир Федорович (1874—1938) — літературознавець, критик, педагог, громадський діяч. Викладав українську мову й літературу. Одночасно з 1919 — співробітник ВУАН: редактор правописно-термінологічної комісії, член-редактор комісії для складання словника живої української мови, керівник педагогічної секції. Гімназія, перетворена 1921 на семирічну Київську трудову школу № 1 (українську) ім. Т. Шевченка, функціонувала за принципами самоврядування, мала власні клуб, бібліотеку, музей, численні самоосвітні й творчі гуртки, хор, влаштовувала свята, у т. ч. шевченківські дні, вистави, виставки, випускала газету. Школа ставила за мету виховання національної свідомості учнів. Педагогічний колектив розробляв методику навчання, мав предметні комісії. З 1924/25 навчального року почала діяти як дослідна школа при науково-педагогічній комісії ВУАН. У 1922—23 налічувала 453 учні (232 хлопці і 221 дівчина). З ініціативи В. Дурдуківського було створено молодіжну організацію з випускників — «Товариство єдності і згоди» (ТЄЗ), яке допомагало у педагогічно-виховній роботі у 1923—24 (змушено самоліквідуватися). 1925 засновано Союз української молоді (СУМ).

В різний час у школі викладали відомі діячі науки й культури: релігію — майбутній митрополит УАПЦ Василь Липківський, українську мову та літературу — Л. Білецький, латинську мову — К. Лазаревська й О. Бургардт (псевд. — Юрій Клен), французьку — С. Русова, історію — В. Прокопович і О. Гермайзе, математику — Г. Холодний, природознавство — Л. Чикаленко, спів — П. Козицький, малювання – Ю. Михайлів і Ю. Павлович, музику та фортепіано — М. Лисенко (дочка композитора М. Лисенка), молодші класи вела М. Тобілевич (дочка українського драматурга І. Карпенка-Карого). Багатьох педагогів і учнів було репресовано 1929—30 у т. з. справі СВУ.

1941 під час нацистської окупації Києва монастир відновлено. Значну роль в цьому відіграла настоятелька Архелая (в миру — О. Савельєва) з 1942. Черниці допомагали молоді уникнути вивезення на каторжні роботи до Німеччини. Восени 1943 під час визволення

442. Загальний вигляд Покровського жіночого монастиря. Літографія. 1912.

442.1. Покрови Пресвятої Богородиці церква з келіями.

Києва радянськими військами вони разом з 300 мешканцями Києва, порушуючи наказ німців залишити місто, протягом 40 днів переховувались у нижньому поверсі собору св. Миколи Мірлікійського. Відразу по визволенні Києва в монастирі було відкрито лазарет для радянських воїнів. У 1940—50-х рр. відремонтовано і наново освячено престоли Покровської церкви і Миколаївського собору.

У період чергової антирелігійної кампанії 1960-х рр. посилився наступ на монастир, у якого намагалися забрати собор св. Миколи Мірлікійського і келійні корпуси.

У східній частині садиби монастиря містився цвинтар, який займав пл. 0,8 га. На ньому ховали черниць і громадян Києва. 1922 тут було 839 поховань, у т. ч. поховання його засновниці Анастасії, художників В. Менка, О. Рокачевського, учасника Кримської війни 1853—56 генерал-лейтенанта П. Гловацького, купця І. Чоколова та ін. У добу революції й зміни влади у місті з метою уникнути наруги намогильні написи було стерто. 1923 цвинтар закрили, в 1940—50-х рр. ліквідували, деякі поховання перенесли на Лук'янівський цвинтар, зокрема й Анастасії (1951). На місці могили встановлено символічний кам'яний хрест. Тепер на частині території цвинтаря — фруктовий сад.

Сучасний монастир має притулок для прочан і шпиталь. Його святині — образ-список з Почаївської ікони Богоматері (дар Почаївської лаври батькові княгині Олександри Петрівни) та ікона «Покрова Богоматері».

Тепер — жіночий монастир УПЦ [1129].

Євген Тиманович, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

442.1. Покрови Пресвятої Богородиці церква з келіями 1889—90, в яких проживала черниця Анастасія (архіт., іст., мист.). Пров. Бехтерєвський, 15. Вздовж північного боку монастирської площі, навпроти собору св. Миколи Мірлікійського. Проект головного монастирського корпусу, що складався з соборної і трапезної церков, покоїв великої княгині Олександри Петрівни (у чернецтві — Анастасія) і монастирських келій, розроблено арх. В. Ніколаєвим, затверджено 19 грудня 1888 митрополитом Київським і Галицьким Платоном. Освячення місця, вибраного для спорудження першої монастирської будівлі, відбулося 11 січня 1889. Вже 1 червня в середню частину з трапезною і церквою в ім'я покровителя Києва архістратига Михаїла переїхала засновниця монастиря. 17 грудня 1890 освячено Покровську церкву, в якій, окрім головного, було ще два престоли — пророка Іллі (південний) і Всіх святих (північний), у підвальному приміщенні — копія печери Гроба Господнього. У будівлі на першому поверсі містилися келії ігумені й черниць, канцелярія, приймальня, бібліотека, ризниця, малярна, золотошвейна та білошвейна майстерні, майстерня риз, трапезна з домовою церквою; на другому — покої для прийому високопоставлених осіб та ін.

Після закриття монастиря 1923 бані церкви розібрано. У березні 1934 її приміщення, зайняте на той час громадою «української орієнтації», було передано для використання під клуб залізничної лікарні. У жовтні 1941 в корпусі знову оселилися черниці. Після капітального ремонту, проведе-

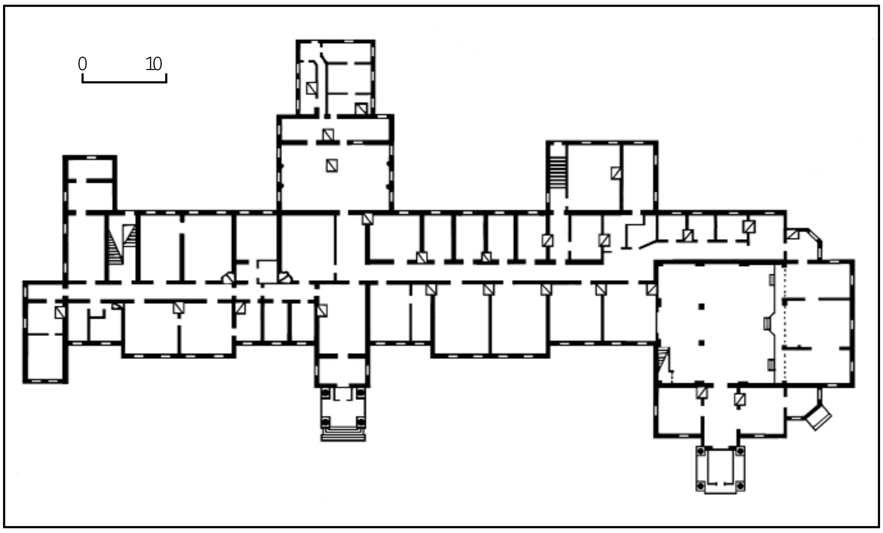

442.1. План.

442.1. Келії.

ного за настоятельства Архелаї (в миру О. Савельєва), наново освячено церковні престоли: головний — у червні 1943, північний — в ім'я преподобного Агапіта — в 1951, південний — в ім'я пророка Іллі — в 1952.

У 1989—93 здійснено ремонт із заміною дерев'яних стін на цегляні та відбудовою бань і вхідних ґанків (автори проекту реставрації архітектори Я. Діхтяр, Ю. Лосицький — керівник, інж. Л. Шевчук).

Видовжена у плані, мальовнича різноповерхова будівля складається з трьох частин: зі сходу — Покровська церква, середня частина — одноповерхові келії (з колишніми покоями великої княгині), із заходу — двоповерхові келії (з колишніми покоями ігумені). Через схил рельєфу під тильним (північним) боком споруди влаштовано цегляний цокольний поверх. Стіни цегляні, тиньковані, конструкції дахів, бань, церкви й перекриттів — дерев'яні, покрівлі бляшані.

Домінантною частиною споруди є багатоверха церква Покрови Пресвятої Богородиці, повернута у бік Святої брами. Однозальна, у плані наближена до прямокутника, з центральною, майже кубічною навою і зниженими прямокутними об'ємами вівтарної та бічних прибудов. Головний вхід на південному фасаді підкреслено чотириколонним ґанком, відновленим у вигляді тамбура. Пірамідальну композицію храму визначають найвища центральна цибуляста баня на оздобленому аркатурою підбаннику та підпорядковані їй бічні верхи: восьмигранний шатровий верх зі шпилястим завершенням над головним вівтарем і дев'ять цибулястих маківок, встановлених на наріжжях нави, над жертовником, ризницею, двома гранчастими бічними апсидами, шатровим дахом тамбура.

Фасади вирішені у формах московсько-ярославського будівництва 16—17 ст. Характерні архітектурні деталі — різноманітні віконні лиштви, напівциркульні й кілеподібні арки, кокошники, бочкоподібні колони, колонки з перехватами й крученим стовбуром тощо — контрастно виділені на тлі стіни білим кольором. Підбанники бань і надвівтарне шатро спираються на пояси кокошників. Трикутним фронтоном-кокошником підкреслено вісь входу на південному фасаді. Чотири бочкоподібні колони вхідного тамбура несуть широкі кілеподібні арки, в які вписані три напівциркульні арочки з вежками. Заповнення вікон з арковими й прямими перемичками нагадують давнє засклення з круглих шибок.

Із західного боку до храму прилягають Г-подібні в плані одноповерхові келії та прямокутні двоповерхові келії, що разом утворюють лінію чолового фасаду. Їхнє внутрішнє планування коридорне. У тильному (північному) крилі одноповерхових келій містилася трапезна з церквою в ім'я архістратига Михаїла, первісно відмічена цибулястою банькою (не відновлена). Архітектура фасадів гранично стримана: гладенько тиньковані стіни прорізані прямокутними вікнами з підвіконними поличками та завершені карнизним гуртом. Акцентним елементом виступає ошатний ґанок головного входу, спільного для двох келійних частин. Він складається

442.1. Інтер'єр.

442.1. Оздоблення вікна.
442.1. Декоративна ніша на південному фасаді.

з чотирьох масивних бочкоподібних колон з перехватами, об'єднаних коробовими арками, в які вписані кілеподібна й дві напівциркульні арочки з важками. Ґанок завершує шоломоподібна баня з маківкою, що спирається на два пояси з кілеподібних і напівциркульних арочок.

Інтер'єри Покровської церкви є важливим чинником у створенні синтетичного образу пам'ятки.

Центральна, квадратна в плані нава домінує над зниженими бічними галереями, що з'єднуються з нею двома арковими отворами з кожного боку. Незважаючи на цей висотний контраст, храмовий простір сприймається дуже врівноваженим, що досягається продуманими пропорціями композиційного ладу, ясним і чітким членуванням, характером перекриттів, рівномірним та сильним освітленням всіх частин інтер'єра. Бічні нави мають прості циліндричні склепіння, що є широкою і зручною поверхнею для розписів. Центральний, майже кубічний об'єм має досить рідкісну для храму пласку стелю з заокругленими падугами, в центрі якої встановлено восьмигранний світловий підбанник, що спирається на поздовжні й поперечні балки без будь-яких додаткових опор. Візуально цей восьмигранник, завдяки лініям живописного декору, сприймається як квадратний і таким чином узгоджується з загальними абрисами приміщення.

Традиційно зорієнтований вівтарною частиною на схід, із заходу храм з'єднаний з келіями. Вхід до них з храму влаштовано у північно-західному наріжжі центральної нави. Із заходу до храму прилягає приміщення теплої церкви, яке має вигляд звичайної кімнати на чотири вікна з дерев'яними лавами та аналоєм. З півночі встановлено дві білі кахляні груби. Стіни в три ряди прикрашені іконами, серед яких найбільшу увагу привертають «Св. Микола Мірлікійський», «Богоматір Одигітрія» (вірогідно, 2-а пол. 20 ст.), «Богоматір Несподівана Радість», виконана у стилі лубкової картини 1-ї пол. 19 ст., «Собор святих отців Печерських», для якої взірцем була ксилографія худ. Л. Сєрякова. З храмом тепла церква з'єднана

арковим отвором, грані якого розписані ретельно виконаними зображеннями херувимів та орнаментальними композиціями у техніці олійного живопису по тиньку. Максимально наближені до глядача, вони виконані чи не найпрофесійніше серед усіх настінних розписів.

Розписи храму 1997—98 стилізовані в дусі пізнього академізму поч. 20 ст., проте виконані в різних стилістичних манерах, що сприймається еклектично, особливо в орнаментиці. Насамперед впадає в очі тональна й колористична неузгодженість композицій. Використання відкритих локальних кольорів призвело до строкатості й дисонансу. Розписами вкрито всі придатні для цього поверхні, широкі смуги геометричного й рослинного орнаментів членують стіни центральної нави як обрамлення для сюжетних композицій та образів святих. У рослинних орнаментах переважають мотиви модерну, геометричні рясніють золотом, застосованим подекуди надмірно.

Західну стіну центральної нави займає сюжет «Страшний суд», що є довільним повторенням композиції В. Васнецова у Володимирському соборі. Обабіч — зображення «Сходження в пекло» та «Воскресіння Лазаря». Вище над «Страшним судом», у простінках вікон — святі княгиня Ольга і рівноапостольний князь Володимир. Композиції на західній стіні виконані досить ретельно, проте прагнення авторів до суто зовнішніх декоративних ефектів позбавило їх драматизму, передбаченого в цих образах і сценах сюжетом.

Далі на стінах з північного боку — сцени «Увірування Фоми», «Воскресіння» і «Преображення», серед яких найбільшої уваги заслуговує «Воскресіння»: ангел зустрічає Жон-мироносиць біля відкритого склепу й сповіщає їм звістку про воскресіння Христа. Композиція наслідує твори майстрів кола прерафаелітів з типовим для них тяжінням до вишуканості й символічного осмислення образів, прагненням надати багатозначності та емоційної виразності пейзажним деталям.

На протилежній (південній) стіні відповідно зображені «Здвиження хреста Господнього», «Старозаповітна Трійця», «Вознесіння Христа». Всі композиції першого ярусу мають завершення у вигляді трисегментної арки.

442.2. Собор св. Миколи Мірлікійського. Фото до 1935.

442.2. План.

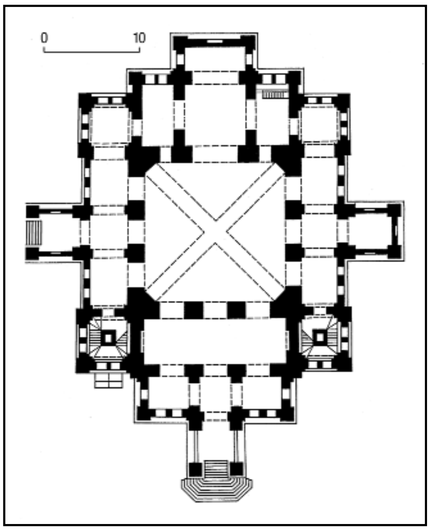

442.2. Південно-західний фасад.

Другий ярус розписів розділений з кожного боку трьома арковими вікнами, проміжки між якими та кути займають намальовані на північній стіні постаті св. Марії Магдалини та св. Маргарити, св. Макарія, митрополита Київського, св. Михайла, митрополита Київського; на вівтарній східній стіні — постаті святих Петра і Павла, обабіч них у кутах — святих великомучениць Варвари й Катерини (ліворуч) і святих Олександри та Анастасії (праворуч), імена яких носила засновниця обителі: в миру — велика княгиня Олександра Петрівна, у черництві — Анастасія. На південній стіні — образи св. Параскеви і святої мучениці Фекли, св. Миколи Мірлікійського та св. Володимира, митрополита Київського.

Розпис стель так само, як і стін, вирішено у вигляді низки окремих картин, що займають усю його поверхню. В кутах, починаючи з північно-західного, містяться композиції «Зустріч Марії та Єлизавети», «Різдво Богородиці», «Поклоніння пастухів», «Стрітення Господнє». За типажем персонажів вони нагадують розписи І. Їжакевича у Трапезній церкві Києво-Печерської лаври. Між ними на вівтарній стіні — «Покрова Пресвятої Богородиці» — храмовий образ церкви. Написано його за пізньою іконографічною схемою, поширеною в 19 ст. (навколо Богоматері на хмарах стоять на колінах у молитві православні святі, попереду інших — св. Іоанн Предтеча, св. Андрій Юродивий, св. Роман та ін). Ліворуч — «Успіння Богоматері», стилізоване у класицистичному дусі; навпроти — «Входження Богоматері в Єрусалимський храм». Західну частину стелі вкриває композиція «Встановлення хреста святим апостолом Андрієм Первозванним».

На гранях нижньої частини підбанника — зображення старозаповітних пророків та царів Мойсея, Іллі, Давида і Соломона. Між вікнами підбанника — ангели, на склепінні бані — Христос Пантократор на хмарах.

Стеля й стіни бічних нав Покровської церкви також вкриті сюжетним та декоративно-орнаментальним розписом. Поверхню склепіння північної нави займає композиція із зображенням ангелів, що несуть з глибин блакитного неба чудотворну печерську ікону «Успіння Богоматері». Композиція виконана в дусі пізньоакадемічного плафонного живопису. Ілюзорність висоти візуально розширює простір нави, надає склепінню невагомості. Руку професіонала видно і в зображеннях на торцевих стінах нави. На західній міститься сцена з'явлення Богоматері апостолам в небесному образі вже після її успіння. Вгорі зображено постать Богоматері в оточенні ангелів, нижче — апостолів, що споглядають її. Особливо акцентовано постать апостола Фоми, який на власні очі переконується у духовному й тілесному вознесінні Богоматері. Привертає увагу вдале наслідування типажу апостолів з розписів В. Васнецова у Володимирському соборі.

На протилежній стіні зображено сходження св. Духа на Богоматір і апостолів у день п'ятидесятниці й введено

відповідний текстовий уривок з «Діянь апостолів», що композиційно врівноважує асиметрично розташований у правій частині стіни арковий отвір до апсиди.

Між чотирма арковими вікнами північної стіни зображені святі Антоній та Феодосій Печерські, св. Георгій і св. Іоанн Воїн, св. Сергій Радонезький, пророк Ілля, св. Серафим Саровський, св. великомучениця Варвара та св. Микола Мірлікійський. Ці розписи виконані майстром, який орієнтувався не на розписи Володимирського собору, а на усталені в іконопису кін. 19 ст. норми та прийоми. На протилежній стіні композиція — «Св. Микола вгамовує море», зображення архангела Михаїла, св. Іоанна Предтечі, св. князя Олександра Невського. Вгорі на стіні в круглих медальйонах — погруддя св. Феофіла Печерського, св. Алексія, святих Парфенія та Досифея.

У південній наві, що також виконує роль нартекса, розписи мають переважно орнаментально-декоративний характер. Склепіння розписане рослинними стилізованими пагонами й херувимами по сірувато-рожевому тлу. В центрі вирізняється «Новозаповітна Трійця».

У східній частині, в апсиді, приміщається іконна крамничка. Розписи на її стінах є переважно переробками біблійних гравюр Г. Доре, зокрема, «Лепта вдови», «Христос перед народом», «Розп'яття».

Новий триярусний іконостас встановлено 1997—98 замість старого, виготовленого в 1970-х рр. Він майже повністю займає отвір вівтарної арки, виконаний з дерева і пофарбований під білий мармур. Його прикрашають позолочені різьблені елементи й колони ускладненої форми з накладним візерунком і капітелями, створеними на основі коринфського ордера. В орнаменті варіюються мотиви виноградної лози та розквітлого хреста. Центральна, найвища частина іконостаса має потрійне завершення з ажурного різьблення й увінчана трьома хрестами. Вона трохи виступає вперед, надаючи всій споруді більшої пластичності. Двері дияконника і паламарні також прикрашають подібні орнаментальні завершення.

Царські врата іконостаса мають витончену візерунчасту конструкцію, в яку вписані медальйони з зображеннями «Благовіщення» (у центрі) та чотирьох євангелістів. Справжньою окрасою іконостаса є намісні ікони Богоматері Одигітрії та Ісуса Христа (орієнтовно кін. 19 ст.) з досконалим малюнком, тонким моделюванням облич, майстерним різьбленням по левкасу з позолотою та імітацією вставок кольорової емалі. Всі інші ікони, за винятком «Спаса Нерукотворного» (приблизно поч. 20 ст.), мають непрофесійний або напівпрофесійний характер.

Перед новим іконостасом обабіч симетрично встановлено чотири секції старого зі значно скромнішим оформленням. У лівій частині старого іконостаса міститься храмова ікона «Св. Микола Мірлікійський» (2-а пол. 19 ст.). Цей досить великий за розмірами образ вирізняється силою та яскравістю психологічної характеристики, водночас виразно індивідуальної та узагальнено-ідеалізованої, як це усталилося в

442.2. Північний фасад.
442.2. Ніша з іконою св. Миколи Мірлікійського (східний фасад).

православній іконографії цього святого. Пильний, владний і добрий погляд св. Миколи, виняткова майстерність іконописця у відтворенні конкретики деталей і моделюванні обличчя, стримана, але багата нюансами колірна гама, — все це справляє велике враження.

Пам'ятка є наймальовничішою спорудою монастиря, відіграє важливу містобудівну роль у формуванні всього ансамблю.

1889—1900 в одноповерхових келіях споруди проживала засновниця монастиря — Романова Олександра Петрівна (1838—1900) — велика княгиня, дочка принца П. Ольденбурзького, дружина великого князя М. Романова (старшого) — брата російського імператора Олександра II. 1879 внаслідок транспортної катастрофи отримала важку фізичну травму. Подорожуючи святими місцями, 1881 княгиня прибула до Києва вклонитися лаврським святиням і залишилася тут назавжди. Спочатку мешкала в Маріїнському палаці та одному з особняків у Липках. До монастиря переїхала ще під час будівельних робіт, по молінні перед образом Почаївської ікони Богоматері одужала і таємно прийняла постриг під ім'ям Анастасії. Вела все монастирське господарство власним коштом. Велику увагу приділяла лікарням, допомагала хірургам проводити операції, набувши досвіду ще асистенткою лікаря С. Боткіна в заснованій нею Покровській громаді сестер-жалібниць у Галерній гавані Санкт-Петербурга. Померла тут 13 квітня 1900. Була похована на монастирському цвинтарі (пізніше на місці могили встановлено кам'яний хрест), 1951 перепохована на Лук'янівському цвинтарі.

Тепер Покровська церква — діюча, у келіях — трапезна, приймальня, келії черниць [1130].

Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

442.2. Собор св. Миколи Мірлікійського, 1896—1911 (архіт., мист.). Пров. Бехтерєвський, 15. У південній підвищеній частині монастирського подвір'я, ліворуч від Святої брами. Названий в ім'я святителя Миколи — архієпископа Мірлікійського (від назви міста Міра в Лікії), який жив у 4 ст. й уславився як чудотворець, заступник і розрадник нужденних і немічних та іншими богоугодними справами, що було покладено і в основу діяльності Покровського монастиря.

Закладений 21 серпня 1896 (місце особисто визначила засновниця монастиря — велика княгиня Олександра Петрівна) в присутності імператора Миколи II, його дружини Олександри Федорівни, інших членів царської родини. Виконуючи волю матері, її молодший син — великий князь Петро Миколайович розробив ескізні проекти фасаду, іконостаса головного вівтаря храму, а також форму хрестів на

його банях. За ними детальний проект собору в неоросійському стилі й робочі креслення опрацював київський єпархіальний арх. В. Ніколаєв. У соборі вперше в Російській імперії зроблено залізобетонні склепінчасті перекриття, які розробив цивільний інж. О. Вербицький. За спорудженням наглядав особливий будівельний комітет, спочатку під головуванням єпископа Уманського Сергія, пізніше — єпископа Чигиринського Павла. Виконавець робіт — арх. В. Ніколаєв. Фінансувала будівництво княгиня Олександра Петрівна, яка виділила 150 тис. крб.; після її смерті будували винятково за рахунок добровільних пожертвувань (у т. ч. отриманих шляхом проведення всеросійського збору коштів). 50 тис. крб. надіслав будівельному комітету підприємець і меценат Н. Терещенко за умови використання їх для позолоти 15 бань собору й придбання хрестів для них, а також для виготовлення срібного престолу головного вівтаря. Від великого князя Петра Миколайовича надійшли у дар давня реліквія родини Романових — чудотворна ікона Богоматері «Всіх скорботних Радість» у позолоченому кіоті, оздобленому дорогоцінним камінням, два великі образи — Христа Спасителя і Божої Матері для іконостаса та невелика ікона «Успіння», теж прикрашена дорогоцінним камінням.

9 травня 1911 відбулося освячення собору в присутності молодшого сина фундаторки та його сім'ї. Через брак коштів не було здійснено розпис інтер'єрів, у храмі встановлено тимчасовий іконостас, виконаний на замовлення Н. і П. Терещенків. Ікони для нього написали черниці в іконописній майстерні монастиря.

Великий храм, розрахований на 2,5 тис. прочан, виділявся виразним силуетом, що формувався 15 верхами з позолоченими цибулястими банями, встановленими на високих гранчастих шатрах (п'ять бань — над центральною навою, шість — над бічними компартиментами, чотири — над ґанками та вівтарем). Собор, споруджений у формах московсько-ярославського будівництва 16—17 ст., мав заввишки 64,0 м (до верха хреста на головній бані) і поступався цим показником лише дзвіницям Києво-Печерської лаври, Софійського собору та готичним вежам Миколаївського костьолу, займаючи панівне становище над навколишньою місцевістю.

1922 при храмі було зареєстровано громаду УАПЦ. У кін. 1920-х рр. собор закрито, знищено іконостас, кіоти та інше церковне опорядження. В 1935 розібрано верхи (не відбудовані), приміщення використовувалося під друкарню і сховище книг АН УРСР (до 1941; в 1944—48). В 1941 службу відновлено, 1949 інтер'єр прикрасив іконостас 19 ст., привезений з м. Ізмаїла. У 1948—49 проведено відбудовчі роботи, кошти на які пожертвував патріарх Московський Алексій. Керувала роботами його дочка — черниця Єфросинія.

1981 у собор влучила блискавка, що призвело до пожежі. В 1982—86 здійснено ремонтно-реставраційні роботи, стіни й склепіння розписано олійними фарбами. Роботи виконала група художників з Рівненської обл. (А. Бурбела, В. Жадан, О. Корецький — керівник, А. та І. Мельничуки, М. Панчук).

442.2. Іконостас центральної нави.

442.2. Іконостас і розпис склепіння приділу Всіх Святих.

Собор двоярусний, п'ятнадцятибанний, цегляний, тинькований, у плані прямокутний (завдовжки 53,25 м, завширшки 38,34 м). Вбудований у терасу нижній ярус з теплою церквою перекрито цегляними циліндричними склепіннями на підпружних арках. Ускладнений план головного (верхнього) ярусу складається з прямокутних компартиментів: центральної квадратної нави, п'ятидільної вівтарної частини, нартекса з хорами й прилеглими по боках сходовими клітками, екзонартекса, північного і південного притворів-нав з ґанками входів. До північного ґанку, зверненого до церкви Покрови Пресвятої Богородиці, ведуть дугоподібні гранітні одномаршові сходи, що починаються ліворуч від архітектурно оформленого входу до теплої церкви, до західного — прямі одномаршові сходи.

Виразну пірамідальну композицію храму формують різновисокі призматичні об'єми, перекриті шатровими й похилими дахами — домінантна центральна нава, трохи нижчі від неї виступи по осі вівтаря і екзонартекса, ще нижчі об'єми нартекса і вежоподібних наріжних об'ємів, дворівневі за висотою притвори з ґанками. Насичене пластикою оздоблення фасадів у формах московсько-ярославського будівництва 16—17 ст. включає грушоподібні й круглі колонки та напівколонки, кілеподібні й напівциркульні арки, кокошники, зубці, ширинки та інші декоративні елементи, виконані в цеглі. Фасади мають ярусну тектоніку, підкреслену карнизними гуртами й лінією високого цоколю. Наріжжя нижнього ярусу оформлені великим діамантовим рустом, лопатками з ширинками, другого ярусу — групами напівколон з перехватами. Одинарні й здвоєні аркові вікна обрамлені лиштвами з напівколонок та різноманітних завершень (у вигляді архівольтів, кілеподібних арок і кокошників). Зближені аркові вікна третього ярусу, розділені грушоподібними напівколонками, над навою та виступом вівтаря утворюють своєрідний фриз. В основі шатрових дахів з тимчасовими золоченими хрестами (на місці баньок) — ряди й групи кілеподібних кокошників. Шатрові ґанки складаються з чотирьох бочкоподібних колон, що несуть трійчасті арки з вежками.

Об'ємно-просторова композиція собору ґрунтується на модернізованій давній безстовпній конструктивній схемі. Домінантна в композиції центральна нава перекрита цегляним хрещатим склепінням (завтовшки 40 см), що спирається на дві діагонально перехрещені арки-нервюри. Значна площа склепіння (14,3 × 14,3 м) при невеликій стрілі підйому (1:4,8) є унікальною для свого часу інженерною конструкцією. Компартименти навколо нави перекриті зімкненими та циліндричними (під хорами) склепіннями.

Одноярусні бічні притвори-нави й розташовані із заходу двоярусні хори поєднані з приміщенням нави трипрогінними аркадами. Приділи верхнього ярусу присвячені: середній (центральний) — св. Миколі Мірлікійському (вдруге освячений у травні 1949); північний — преподобному Сергію Радо-

незькому (раніше — святим апостолу Петру й блаженному Миколі Новгородському; вдруге освячений 1951); південний — Всім Святим (раніше — святій великомучениці Анастасії й цариці Олександрі; вдруге освячений 1950). Нижній храм в ім'я ікони Божої Матері «Живоносне джерело» має бічні приділи св. архістратига Михаїла (північний) і преподобного Серафима Саровського (південний). Храм освячено вдруге 1950, первісно його престоли були названі в ім'я храмової ікони Сорока мучеників.

Прикметною особливістю об'ємно-просторової композиції інтер'єра собору є звернення до візантійських архітектурних традицій, переосмислених у формах офіційного архітектурного напряму кін. 19 — поч. 20 ст. — неоросійського стилю, що розвивався в річищі модерну.

Головне місце в об'ємно-просторовій композиції інтер'єра храму займає центральна, квадратна у плані величнa зала-нава, що надає внутрішньому просторові центричності й одночасно

442.2. Центральна нава нижнього ярусу собору.

442.2. Іконостас Михайлівського приділу (північна нава) нижнього ярусу собору.

у колористичному вирішенні. Не завжди задовільною була виконавська майстерність. Загалом розписи собору, попри окремі більш-менш вдалі фрагменти, справляють дещо еклектичне враження. Основні просторові об'єми храмового інтер'єра містять у межах відповідних стін певну логічно завершену частину живописного комплексу, яка може розглядатися окремо. Розписи пов'язує між собою, насамперед, їхня підпорядкованість програмним темам: Милосердя, Покрови та Воскресіння.

Екзонартекс поділяється масивними арками на три частини. Композиції, що вкривають поверхні його склепінь, стін і стовпів, мають виразний дидактичний характер. У них відображено сюжети Старого Заповіту та євангельські прит-

442.2. Приділ преподобного Серафима Саровського (південна нава) нижнього ярусу собору.

робить Миколаївський собор Покровського монастиря наймісткішим серед храмів Києва.

Центральній наві підпорядковані всі інші згруповані навколо неї приміщення: дві нижчі бічні нави, розвинена західна частина (складається з просторої галереї нартекса й трохи меншого екзонартекса), зі сходу — вівтарна частина з глибокою екседрою посеред широкої поверхні східної стіни. В розписах інтер'єра помітний значний вплив стінописів Володимирського собору в Києві — від прямого цитування до варіювання композиційних схем, іконографічних типів та орнаментів. Працюючи над формально-стилістичним та іконографічним узгодженням великого комплексу сюжетних та декоративно-орнаментальних композицій, автори живописного оформлення (передусім у центральній наві) не змогли успішно розв'язати ряд проблем у співвідношеннях масштабу зображень,

чі, призначення яких — спрямувати думки глядача до смирення і каяття. Зокрема, у центральній частині екзонартекса міститься «Притча про митаря та фарисея» як нагадування про несумісність погорди й молитви. Чіткі вертикалі інтер'єра візуально спрямовують рух далі, вглиб собору.

На склепінні лівої частини екзонартекса розташована композиція «Милосердний самаритянин» — одна з найцікавіших з мистецького погляду. За стилістичними ознаками та станом живопису вона вочевидь давніша від інших фрагментів розпису. Її виникнення, так само як і двох інших споріднених за манерою виконання композицій на склепінні екзонартекса, вірогідно, можна пов'язати з відновлювальними роботами в храмі кін. 1940—поч. 1950-х рр. Вона привертає увагу, насамперед, ефектною побудовою, пластичною узгодженістю компактної групи постатей самаритянина, слуги й пораненого на першому плані з цікавим пейзажним тлом, що активно впливає на загальне образне звучання композиції. Широка долина на задньому плані та величні маси гір, що фланкують сцену, утворюють своєрідне природне обрамлення. Зеленкувато-вохристий колорит вирізняється багатством нюансів, увагою до ефектів яскравого сонячного освітлення та повітряної перспективи. Пленерні вирішення поєднуються з прийомами тонального живопису. Серед блакитно-сірих, оливкових та світло-синіх відтінків неба і гір проступають золотаві та рудувато-теракотові полиски, надаючи зображенню динаміки, наповнюючи його м'якою грою барв. Рухи постатей напружені й поривчасто експресивні. Зокрема, жест простягнутої руки пораненого мандрівника, що є поширеним пластичним елементом в історико-релігійних композиціях романтизованого академізму, нагадує відповідний «жест страждання» центральної постаті у відомій картині К. Флавицького «Християнські мученики в Колізеї» (1862).

На фронтальній поверхні лівого аркового отвору, що веде до нартекса, містяться розписи на тему «Жертвоприношення Авраама», динаміка яких зумовлена складними абрисами заповненої площини.

Праворуч на склепінні — композиція «Повернення блудного сина», прикметна етнографічною переконливістю й колоритністю деталей. Дія відбувається серед пустелі в оазі, з пальмами, верблюдами та людьми в орієнтальних костюмах. Головні герої не такі експресивні, як у «Милосердному самаритянинові», проте пейзажна частина досить цікава завдяки вдалому відтворенню стану полудневої спеки.

На чоловій площині правої арки — зображення «Підлещувальники до Іакова». Торцеві стіни екзонартекса вкривають розписи: праворуч — «Мойсей зі скрижалями Заповіту на горі Синай», на лівій стіні — «Мідний змій». Поверхні поперечних арок декоровані 14 живописними медальйонами із зображеннями старозаповітних сцен за гравюрами Г. Доре на сюжети книги Буття, зокрема, «Народження Єви», «Ноїв ковчег», «Вигнання з раю», «Родина Лота залишає Содом».

На західній стіні нартекса — композиції «Христос і самаритянка» та «Христос благословляє дітей», навіяні творами живопису межі 19—20 ст. з побутовим трактуванням євангельських сюжетів та зверненням до прийомів пленерного живопису, але в дуже спрощених і примітизованих формах. Цим зображенням певною мірою притаманна солодкувата ідеалізація.

На циліндричному склепінні в обрамленні майстерно виконаних з широким використанням золота рослинно-орнаментальних композицій, до яких включені крилаті голівки херувимів, у чотирьох хрещатоподібних полях зображені сцени житія св. Миколи Мірлікійського: «Історія трьох безприданниць», «Порятування потопаючих у морі», «Зцілення сліпого» та «Св. Микола зупиняє страту трьох невинно засуджених» (остання композиція є переробкою відомої картини І. Рєпіна з Музею російського мистецтва в Києві). Живопис цих композицій дещо млявий, за винятком сцени порятунку потопаючих, проте це компенсується в цілому майстерним декоративним ефектом розписів плафона.

На торцевих стінах нави вміщено зображення «Богоматір у Влахернському храмі вручає будівничим свою ікону "Успіння" та золото на спорудження храму в Києво-Печерському монастирі», написане за сюжетом з Києво-Печерського патерика. Композиція, однак, не має прямого зв'язку з іконографічною традицією, започаткованою гравюрами перших ілюстрованих видань «Патерика» 1661 та 1702, а є, імовірніше, вільною варіацією лише на основі літературного тексту. Рівень виконання композиції досить слабкий, напівпрофесійний. Яскраві кольори недостатньо згармонізовані. На стіні ліворуч — «Нагірна проповідь», виконана з формального боку більш академічно, проте позбавлена динаміки.

Нартекс відкривається до центральної нави трьома арковими отворами, між якими встановлено чотири кіоти з іконами Христа, Богоматері з Христом-Немовлям та св. Миколи. Дві центральні ікони (св. Миколи і Богоматері) являють найбільший інтерес. На підставі візуального аналізу їх можна датувати серед.—2-ю пол. 19 ст. Написані вони в стилістиці іконопису 17 ст. Обидва образи — в пишних і пластично довершених позолочених різьблених кіотах. Плетива стилізованої виноградної лози творять фронтони кіотів, заповнюють їхні нижні панелі та знаходять пластичний відгомін в абрисі ошатних колон, змодельованих на основі коринфського ордера.

На внутрішніх поверхнях аркових проходів до центральної нави зображені: ліворуч — св. мученик князь Борис (за типом композиції М. Нестерова у Володимирському соборі), навпроти нього — св. мученик князь Ігор, у центрі — «Богоматір Почаївська» за зразком «Милування» з відбитком стопи на поземі; у головній арці — св. Антоній Великий та св. Пахомій Великий — отці-засновники східного й взагалі християнського чернецтва, між ними — «Ветхий днями» у вигляді трикутника й ока; у правій арці — св. Георгій, св. Іоанн Воїн та Богоматір «Знамення».

Над нартексом — просторі хори, стіни й склепіння, також вкриті розписами.

Конструкцію склепіння центральної нави підтримують і естетично загострюють дві підпружні арки, що навхрест перетинаються між собою і переходять унизу в наріжні пілони. На них — зображення святого апостола Андрія Первозванного, св. Миколи Мірлікійського та святих апостолів Петра і Павла. Вище поверхня арок декорована зображеннями євангелістів у круглих медальйонах та вишуканим рослинним орнаментом з мотивами пальми, стилізованих пагонів і турецького гарбуза на сріблястому тлі. Центр склепіння акцентовано хрестом. На чотирьох частинах склепіння — зображення святих.

Під склепінням, на західній стіні центральної нави — динамічна композиція «Успіння Богоматері». Між отворами хору — св. княгиня Ольга та св. князь Володимир, нижче — святі Кирило та Мефодій на повен зріст, у медальйонах — погруддя св. князя Олександра Невського та св. мученика князя Гліба (за оригіналами В. Васнецова та М. Нестерова, але помітно збільшені).

442.2. Іконостас приділу св. Сергія Радонезького.

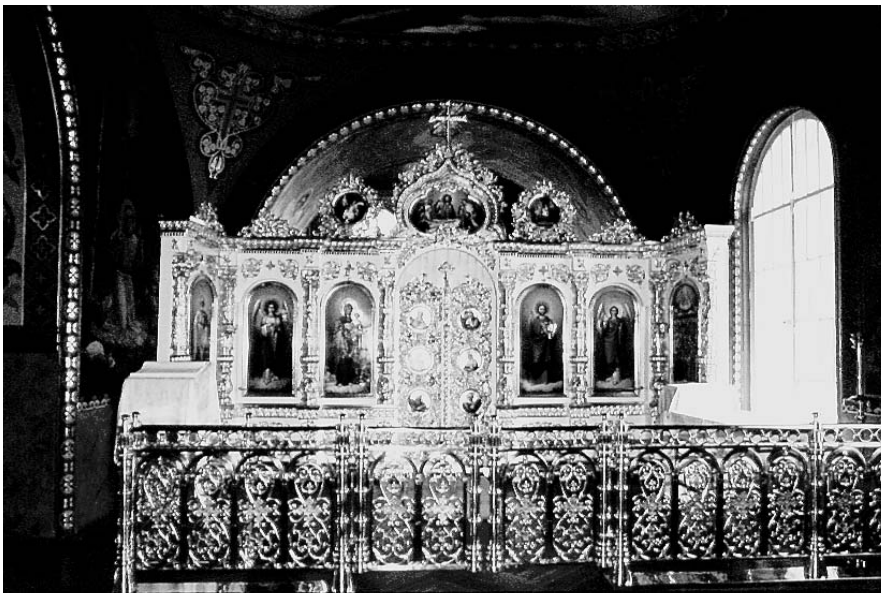

На вівтарній стіні, прорізаній у центрі аркою головної апсиди, зображено «Покрову Богородиці у Влахерні». Вгорі — Богоматір на хмарах в оточенні численних святих, на бічних видовжених частинах — внутрішній вигляд Влахернського храму, а також зображення св. Андрія Юродивого з отроком та св. Романа-співця — головних героїв оповіді про чудо. Інтер'єр Влахернської церкви вирішено у червоно-брунатних, згущених подекуди до чорноти, та вохристо-рудуватих відтінках. Посилюючи у такий спосіб просторові ефекти композиції, автори розпису надали оформленню центральної нави дещо мінорного звучання, проте досягли сильного драматичного ефекту в сцені «Воскресіння» в центральній апсиді. Велика й пластично узагальнена постать воскреслого Христа з двома зануреними у напівтемряву ангелами обабіч, що впали на коліна, розміщені в глибокій ніші, але завдяки сильному тональному контрасту між тлом та білим одягом Ісуса і концентрованому освітленню згори, його постать ніби лине зі стіни. Христос зображений у мить, коли він немов проходить крізь арку апсиди з похованого склепу до вірних, образ «Покрови» при цьому виконує роль своєрідного обрамлення. На стінах центральної апсиди — розписи на теми сюжетів «Вознесіння» (ліворуч) та «Преображення» (праворуч).

На бічних стінах нави ліворуч намальовані сцени: внизу в центрі — «В'їзд до Єрусалима», із заходу — «Здвиження хреста Господнього», біля вівтаря — «Моління про чашу. Христос у Гефсиманському саду». Вгорі — «Заручини Марії та Йосифа» й «Благовіщення», на протилежній стіні праворуч біля вівтаря — «Розп'яття», «Поклоніння пастухів» (у центрі стіни) та «Хрещення Христа»; вгорі у напівкруглих полях — «Народження Марії» та «Введення в храм Пресвятої Богородиці».

На склепінні лівої нави, присвяченої св. Сергію Радонезькому, написано дві композиції: «Благословіння князя Дмитрія Донського Сергієм Радонезьким перед битвою на Куликовім полі» за зразками, запозиченими з ілюстрацій у книгах «Картини руської історії» (1906, видання Й. Кнебеля) та «Заснування Троїце-Сергієвого монастиря». На останній композиції — молоді Сергій та його брат Стефан, що моляться біля встановленого ними хреста посеред глухого лісу, де вони оселилися для аскетичних подвигів та згодом збудували келію, від якої походить монастир, названий на честь його засновника Троїце-Сергієвим. Композиція за манерою виконання наближена до «Притчі про митаря і фарисея» на склепінні екзонартекса. Не зовсім впевнена за рисунком та пластичним моделюванням, вона водночас вигідно відрізняється від багатьох зображень на стінах центральної нави психологічною наснаженістю персонажів.

Склепіння правої нави прикрашають зображення «Сходження Святого Духа на Богоматір та апостолів» і «Собор Всіх Святих», які за типажем і композицією наслідують В. Васнецова. Відповідні елементи оформлення Володимирського собору стали зразком і для орнаментально-геометричних композицій у вигляді хреста у сяйві в середніх травеях лівої та правої нав.

442.3. Готель («Странноприїмниця»).

Оформлення дерев'яного триярусного іконостаса ґрунтується на поєднанні сіро-блакитного тла, позолочених обрамлень і нечисленних різьблених елементів, що добре гармоніюють з золотим тлом ікон, вирішених в єдиному стилістичному ключі з архаїзованим іконописом кін. 19 ст. Поряд з розписами іконостас має досить скромний, нейтральний вигляд.

Собор — найбільший храм Києва, у вирішенні якого яскраво втілено один із стилістичних напрямів мистецтва й архітектури кін. 19 — поч. 20 ст. [1131].

Василь Галайба, Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко, Євген Тиманович, Тетяна Трегубова.

442.3. Готель («Странноприїмниця»), 1912—13 (архіт.). Пров. Бехтеревський, 12-б. Праворуч від Святої брами, в глибині колишнього господарського подвір'я, що орендувалося у міста. Лівою брандмауерною стіною прилягає до монастирської огорожі з Економічною брамою. Зведений за проектом арх. Є. Єрмакова замість попереднього дерев'яного будинку готелю, що стояв ближче до вулиці. Призначався для розміщення прочан. Під час 1-ї світової війни богомольці займали лише напівпідвал, а приміщення двох горішніх поверхів були звичайним готелем. У радянський час — житлове приміщення, деякий час — гуртожиток Київського педагогічного інституту.

Двоповерховий з цокольним поверхом, який з тилу перетворюється на повний поверх, цегляний, у плані прямокутний з внутрішнім коридорним плануванням. Перекриття пласкі по дерев'яних балках, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у формах історизму з елементами неоросійського стилю. Чоловий фасад симетричний відносно осі головного входу, підкресленої архівольтом над вікном другого поверху та розкреслений лопатками й горизонтальними гуртами. Цегляний декор складається з прямих і трикутних сандриків над прямокутними вікнами, невеликих кілеподібних арочок на лопатках.

Споруда є частиною монастирського комплексу, стилістично пов'язаною з його старішими будівлями, єдиним об'єктом, що зберігся від забудови господарського подвір'я монастиря.

Тепер використовується як офісне приміщення Міністерства внутрішніх справ України [1132].

Михайло Кальницький.

442.4. Миколаївська лікарня, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт., іст.). Пров. Бехтеревський, 15, вул. М. Пимоненка, 8. До наших часів збереглися два корпуси лікарні — терапевтичного та хірур-

442.4. Миколаївська лікарня.

442.5. Проскурня.

442.5. План першого поверху.

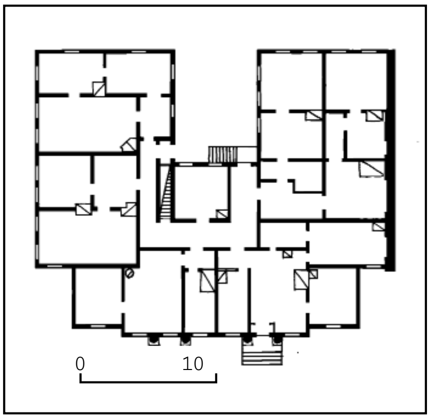

442.5. Головний фасад.

гічного відділень. Безкоштовна лікарня заснована разом із монастирем великою княгинею Олександрою Петрівною, яка давала щорічно на її потреби 80 тис. крб. З 1898 мала ім'я імператора Миколи II, який у 1896 виділив 80 тис. крб. на будівництво нових корпусів терапевтичного відділення та амбулаторії. Повна назва — Безкоштовні лікарня та амбулаторія для прибулих імператора Миколи II. З 1900, після смерті фундаторки, утримувалася на щорічну субсидію у 80 тис. крб. із державної скарбниці.

На поч. 20 ст. лікарня займала чотири будинки — старий хірургічний корпус (у північно-західній частині садиби; не зберігся), корпус амбулаторії (з 1893 містилася в пристосованому приміщенні, з 1898 — у спеціально побудованому корпусі — на схід від будинку на сучасній вул. Артема, 52-а; розібраний у 1960-х рр.) і наявні корпуси терапевтичного та хірургічного відділень.

Спочатку мала 30 ліжок, у 1910-х рр. тут було 127 ліжок, притулок для 50 безнадійно хворих і притулок для сліпих. Лікарня приймала нужденних християн, амбулаторія обслуговувала хворих усіх віросповідань, кількість яких в окремі дні сягала 500. Ліки для пацієнтів видавала безкоштовно аптека, яка з часу утворення монастиря містилася в окремому дерев'яному будинку (тепер перебудований). Пацієнтами доброчинного закладу були й звичайні хворі (термін перебування становив у середньому 28 діб) і невиліковні, що доживали тут свій вік (їх поховання монастир здійснював власним коштом). До хірургічного відділення приймали навіть тих хворих, від яких відмовилися інші лікарні міста, й утримували їх тут від одного до трьох років.

Впродовж 1893—1914 лікарня обслужила бл. 18 тис. хворих, в ній було зроблено 8 тис. операцій, амбулаторія зареєструвала понад 1,16 млн. відвідувань, виписала майже 1,25 млн. рецептів на безкоштовні ліки. Медичний заклад зажив великої слави завдяки високому рівню лікування та догляду за хворими. Він був обладнаний новітньою медичною апаратурою, зокрема, 1896 — першим у Києві рентген-апаратом. Її молодший персонал складався з черниць і послушниць монастиря — загалом понад 100 сестер-жалібниць. Після відкриття у Києві Вищих жіночих медичних курсів його вихованки проходили практику в монастирській лікарні.

Безкоштовна лікарня проіснувала до 1918. У 1920-х рр. на її базі було створено Третю лікарню Південно-Західної залізниці на 140 ліжок.

Велику роль у розбудові Миколаївської лікарні відіграв її головний лікар у 1890—1903 М. Соломка, приват-доцент Київського університету. В медичних закладах працювали в різний час відомі лікарі та вчені: Ф. Борнгаупт, М. Волкович, М. Дітеріхс, М. Коломійченко, Б. Маньківський, І. Сікорський, М. Стражеско, І. Титов, М. Трофимов, Ф. Удинцев, О. Шимановський та ін. 1896 прозектором був мікробіолог Д. Заболотний, якого монастир відрядив до Індії у складі російської наукової експедиції для боротьби з чумою.

Терапевтичне відділення, 1897—98. Пров. Бехтерєвський, 15. У тилу головного корпусу келій, при церкві Покрови Пресвятої Богородиці. Зведено за проектом арх. В. Ніколаєва на кошти, пожертвувані імператором Миколою II, котрий відвідав монастир 1896. Закладено 9 червня 1897, освячено 6 грудня 1898.

Лікарняні палати були розраховані спочатку на 50 ліжок, у т. ч. 15 — дитячих (у 1911 дитячі ліжка переведено в хірургічний корпус).

Споруда одноповерхова на цокольному поверсі, який внаслідок перепаду рельєфу на північному фасаді переходить у повний поверх, у плані Ш-подібна. Цокольний поверх і центральна частина, що включає вестибуль і приміщення домової церкви в ім'я ікони Богоматері «Всіх скорботних Радість», цегляні, бічні крила — дерев'яні, тиньковані. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне.

Фасади вирізняються стриманістю, лише вхідний гранчастий тамбур з масивними грушоподібними колонами й лиштви вікон церкви з боку подвір'я вирішені у формах московсько-ярославського будівництва 17 ст. Не збереглися численні шатрові й грушоподібні завершення з цибулястими маківками над тамбуром, церквою та наріжжями, які збагачували силует будівлі й ансамблю монастиря в цілому.

Споруда — цікавий зразок монастирської лікарні кін. 19 ст., виконаної в єдиному стилі з усім ансамблем обителі.

У радянський час церкву було закрито, її верхи знищено. З 1940-х рр. використовувалась як онкологічна клініка. В 1990-х рр. передана у відання монастиря, який влаштував тут шпиталь.

Хірургічне відділення, 1910—11. Вул. М. Пимоненка, 8. У колишній західній частині монастирського подвір'я. Споруджено за ігумені Мілетіни (в миру — М. Філіппова) за проектом арх. Є. Єрмакова для розширення старого хірургічного відділення лікарні, що розташовувалося у північно-західній частині садиби (не збереглася). Тильним фасадом з крилами звернено до вул. М. Пимоненка, чоловим — у бік нинішнього монастирського подвір'я. Будинок освячено 9 жовтня 1911. У середній його частині містилася церква святого великомученика й цілителя Пантелеймона.

До 2000 використовувався залізничною лікарнею № 1. У 2001—02 здійснено капітальний ремонт з тинькуванням фасадів, заміною бляшаного покриття дахів на ондулинову черепицю, перероблено інтер'єри тощо.
Будівля двоповерхова, з цокольним поверхом у західному крилі, цегляна, тинькована, у плані П-подібна, симетрична за композицією. Внутрішнє планування коридорне.
Фасади були виконані у відкритій цеглі з великою і чіткою прорисовкою архітектурних деталей, запозичених, головним чином, з арсеналу російської архітектури 17 ст. Центральну частину, до якої входить двосвітній вестибуль з розпашними сходами, виділено масивним ризалітом на три віконні прорізи та увінчано стилізованим кілеподібним щипцем. Подібними щипцями завершені й вужчі розкріповки, що фіксують бічні входи. Перший поверх — з прямокутними прорізами, рустований. Другий у простінках розчленований профільованими грушоподібними напівколонками, вікна з напівциркульними перемичками завершені кілеподібним обрамленням. Карниз підтримує частий ряд стилізованих модульйонів. В архітектурі фасадів органічно поєднуються елементи неоросійської архітектури та модерну. Зокрема, традиційний для останнього мотив — вінок зі стрічкою — присутній на лопатках ризалітів. У такій самій стилістиці виконано ковані піддашшя над головним і бічними входами.
Споруда вирізняється чітким архітектурним абрисом і зручним функціональним плануванням.
Тепер — корпус дорожньої лікарні № 1 [1133].

Василь Галайба, Михайло Кальницький.

442.5. Проскурня та іконна крамниця, 1898 (архіт.). Пров. Бехтерєвський, 15. У східній частині подвір'я, навпроти Святої брами, прилягає до монастирського муру з Економічною брамою. Будівля зведена за проектом арх. В. Ніколаєва замість попередньої дерев'яної проскурні, що розташовувалася раніше в північно-західній частині монастиря. Була одноповерхова, дерев'яна на цегляному цоколі, який через нерівномірність рельєфу утворив з тилу повний поверх. Крім проскурні й іконної крамниці містила приміщення келій. У радянський час використовувалася під житло й занепала внаслідок амортизації. Після повернення монастирю у 1990—93 відреставрована із заміною дерев'яних стін на цегляні, влаштуванням мансарди і відтворенням первісного оздоблення чолового фасаду (проект АПМ «Реставратор», архітектори В. Ілющенко, Ф. Пузій, інж. Л. Шевчук).
З чолового боку одноповерхова, з тилу — двоповерхова, цегляна, тинькована, у плані П-подібна з внутрішнім коридорним плануванням. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.
Оздоблена в неоросійському стилі. Симетричний за композицією головний фасад включає широкий центральний ризаліт. Його акцентами є два вхідні портали, обрамлені двома грушоподібними колонами, що завершуються кілеподібними сандриками (один дверний отвір тепер перетворений на вікно). Прямокутні вікна прикрашено лиштвами з трипелюстковими сандриками. Скромні за архітектурою тильний та бічні фасади мають прямокутні прорізи без оздоблення.
Будівля є виразною складовою частиною монастирського комплексу, вирішеного із застосуванням форм московсько-ярославського будівництва 16—17 ст.
Тепер черничі келії [1134].

Михайло Кальницький.

442.6. Садиба з прибутковими будинками монастиря, 1901, 1912 (архіт.). Пров. Бехтерєвський, 13, 13-а. Складається з двох споруд — фасадного будинку на червоній лінії забудови провулка і розташованого паралельно йому флігеля у глибині подвір'я. На поч. 20 ст. ділянка належала нащадкам А. Софронович — О. та Є. Софроновичам і Л. Табуч, які в 1901 спорудили на місці старого фасадного одноповерхового дерев'яного будинку цегляний триповерховий (1964 надбудований двома поверхами). 1907 садиба перейшла у власність Покровського монастиря, який звів у 1912 флігель у глибині ділянки (1932 надбудований двома поверхами для потреб студентського гуртожитку, що містився в ньому, в 2001 — мансардою). Під час 1-ї світової війни у садибі проживали біженці. 1922 була націоналізована.
Головний будинок, 1901 (№ 13). Використовувався монастирем як готель для прочан.
П'ятиповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, у плані П-подібний, односекційний, всередині перепланований. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Первісна частина оздоблена у стилі неоренесанс, два верхні (надбудовані) поверхи позбавлені архітектурного декору. Композиція чолового фасаду триосьова з виділенням центральної і флангових одновіконних площин лопатками — на першому поверсі гладенькими, на другому та третьому — рустованими. Симетрію побудови підкреслюють два ряди балконів з сучасними металевими ґратами. Вікна прямокутні з різноманітними замковими каменями у вигляді лев'ячих масок, модульйонів і картушів, оточених пальмовим гіллям і гірляндами. У верхній

442.6. Пров. Бехтерівський, 13.

442.6. Пров. Бехтерівський, 13-а.

частині лопаток вміщено вертикальні гірлянди, у підвіконнях і горизонтальних členуваннях — фільонки з рослинним орнаментом. Над входом влаштовано ажурне металеве піддашшя. Бічні та тильний фасади мають утилітарний характер.

Будинок — характерний зразок київської забудови кін. 19 — поч. 20 ст., що ґрунтувалася на контрасті відкритого цегляного мурування з виконаними в історичних стилях ліпленими деталями.

Флігель, 1912 (№ 13-а). Використовувався монастирем як прибутковий будинок і готель («Странноприїмниця»).

Чотириповерховий з надбудованою мансардою, цегляний, у плані П-подібний, двосекційний, симетричний за композицією (має чотири рівнозначно оздоблені фасади). Перекриття пласкі, дах з сучасним покриттям.

Первісний двоповерховий об'єм оформлений у цегляному стилі. У цій же стилістиці надбудовано верхні поверхи, що відділяються міжповерховим гуртом. Перемички прямокутних вікон увінчані замковими каменями, простінки розкреслені лопатками з цегляними завершеннями. Дещо в іншому (ренесансному) ключі вирішено високий мансардний поверх з вежоподібними наріжжями й арковими вікнами.

Будинок — зразок стриманої за архітектурою внутрішньоквартальної забудови міста поч. 20 ст.

Тепер на першому поверсі і в напівпідвалі головного будинку міститься фірма «Ліра», на першому поверсі флігеля — Міжнародний фонд «Відродження» [1135]. *Марина Виноградова.*

442.7. Свята брама, 1890-і рр. (архіт.). Пров. Бехтерєвський, 15. На головному вході до монастиря, по осі пров. Бехтерєвського. Збудована бл. 1897, вірогідно, за проектом В. Ніколаєва. У радянський час декоративне оздоблення частково втрачено.

Цегляна, тинькована, у плані наближена до півкола з розташованим у центрі проїздом. Покриття даху — пофарбована листова мідь.

Брама вирішена у неоросійському стилі, що забезпечує ансамблевий зв'язок з іншими монастирськими будівлями. Чоловий фасад має вигляд стилізо-

442.7. Свята брама. Фото кін. 19 — поч. 20 ст.

442.7. Свята брама. Головний (південний) фасад.

442.7. Свята брама. Тильний (північний) фасад.

ваного трипелюсткового кокошника, завершеного цибулястою маківкою та прорізаною аркою проїзду у формі неповного кола. Гладенька площина фасаду первісно була збагачена ліпленими фігурними гуртами, які повторювали абрис кокошника та слугували обрамленням для ікон. З трьох ікон збереглася тільки одна — «Покрова Пресвятої Богородиці», вміщена в арочці над проїздом. Дворовий заокруглений фасад сформований бічними сторожками, перекритими спільним дахом у вигляді шоломоподібної напівбані. Отвір проїзду фланкований рустованими пілястрами.

Завдяки великому масштабу Свята брама вирізняється серед багатоповерхової навколишньої забудови й відіграє роль своєрідного символу монастиря.

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

443. ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ, кін. 19—20 ст. (архіт., іст.). Просп. Перемоги, 37. Первісна адреса — Брест-Литовське шосе. Історичне ядро комплексу розташовано вздовж просп. Перемоги між пров. Політехнічним, вулицями Політехнічною й Академіка Янгеля.

Питання про відкриття у Києві вищого технічного навчального закладу порушувалося місцевими фінансовими та промисловими колами у зв'язку з потребами заводського (передусім цукрового) виробництва і сільського господарства. Пропозицію щодо організації такого закладу було внесено професором Київського університету, головою Київського відділення Російського технічного товариства (1873—1906) М. Бунге. У жовтні 1896 її підтримав міністр фінансів Російської імперії С. Вітте під час свого приїзду до Києва. 25 листопада 1896 відбулася нарада під головуванням міського голови С. Сольського, в якій взяли участь професори університету, представники адміністрації Південно-Західної залізниці, інженери, промисловці. Було вирішено заснувати у Києві політехнічний інститут з механічним, інженерним, хімічним і сільськогосподарським відділеннями. Високочайше повеління щодо його спорудження надійшло 14 березня 1897. Збиранням пожертвувань займався спеціальний Комітет, який очолив Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор О. Ігнатьєв. Кошти внесли: Міська дума, біржовий комітет, банки, товариства цукрорафінадних заводів та приватні особи, найбільші суми — підприємці Н. Терещенко, Л. Бродський, Я. Епштейн, М. Зайцев, М. Гальперін та ін. Усього зібрали бл. 1 млн. крб., бл. 2 млн. виділив уряд. Місто безкоштовно відвело територію для інститутської садиби на підвищеному плато між шосейною дорогою та залізницею.

Зі сходу ділянка межувала з садибою та цвинтарем церкви св. Марії Магдалини (у районі теперішньої станції метро «Політехнічний інститут»; ліквідовані у 1930-х рр.), з півдня — із забудовою передмістя Шулявка, з заходу — з Шулявськими дачами.

Програму розробки ескізних проектів комплексу інституту, розрахованого на розміщення чотирьох відділень (пізніше — факультетів) і 1200 студентів, підготувало Санкт-Петербурзьке товариство архітекторів. В іменному конкурсі, оголошеному 1897, брали участь сім санкт-петербурзьких та один київський архітектор (О. Кобелєв). Проекти експонувались у Києві в будинку біржі. 24 березня 1898 найкращими визнано роботи І. Кітнера, О. Кобелєва та В. Шретера. Перше місце присуджено проекту академіка архітектури І. Кітнера. Основні принципи забудови території викладено автором проекту в пояснювальній записці: «Весь інститут складається з трьох головних груп

будівель, які розташовані на вершинах двох пагорбів, у т. ч. на лівому, ближче до міста, зведена буде головна будівля для інженерного, механічного та сільськогосподарського відділень, а на правому відведено місце для хімічного павільйону. Між цими двома групами споруд будуть розміщені два житлові будинки (для співробітників та професорів) зі службами. Всі ці головні будівлі розташовані на відстані 100 сажнів від шосе та відокремлені будуть від останнього насадженнями різних дерев і садовими квітниками. Позаду цих головних споруд розташовуються дослідна й електрична станції та поле для городів з фермою і скотним двором».

Будівництво було здійснено у стислі строки. Навесні 1898 проведено дослідження ґрунтів (інж. Й. Кобецький, проф. П. Армашевський) та розпочато планування місцевості; 1 червня закладено хімічний павільйон. Урочисті закладини головного навчального корпусу відбулися 30 серпня в день пам'яті імператора Олександра II, ім'ям якого було названо інститут. З цієї нагоди у фундамент замурували пам'ятну мідну таблицю. 1899 зведено хімічний, 1900—01 — головний навчальний корпус та інші споруди. Одночасно велася підготовка до створення парку КПІ, для якого замовили насіння та саджанці різноманітних порід дерев і чагарників. Розбивкою алей і доріжок керував у 1900 проф. П. Сльозкін.

До 1 червня 1900 будівельні роботи очолював І. Кітнер, який постійно проживав у Санкт-Петербурзі, під час його відсутності — київський арх. П. Реутов. Пізніше нагляд здійснював арх. О. Кобелєв, після завершення першої черги будівництва у 1902 — архітектор Політехнічного інституту В. Обремський, який обіймав цю посаду до 1925. Великий внесок у проектування та спорудження комплексу зробили також київські будівничі О. Вербицький, П. Голландський, В. Осьмак; в оформленні інтер'єрів — ск. Еліо Сала, архітектори-художники Второв, В. Риков та ін. Будівництво інституту стало практичною школою підготовки архітектурних кадрів: креслярами й оформлювачами працювали студенти інженерного відділення КПІ та інших вузів.

Підряди на виконання робіт отримали різні фірми: будівництво хімічного павільйону, житлових будинків та скотного двору було доручено київському будівельникові Л. Гінзбургу; головного корпусу та механічних майстерень — варшавській технічній конторі «Кукш і Літке»; димаря —фірмі «Фіцнер та Гампер». Замовлення на влаштування опалення та вентиляції хімічного павільйону виконали технічна контора московського Торговельного дому «В. Залеський і В. Чаплін», головного корпусу — берлінська фірма «Давид Грове».

Для будівництва використовували жовту київську цеглу, зокрема з цегельного заводу Ф. Міхельсона на Сирці. Граніт для фундаментів пожертвував І. Шеніовський — власник кар'єру з Гнівані на Вінниччині.

Офіційним документом, що засвідчив закінчення першого етапу робіт, є датований 22 квітня 1902 акт прийняття правлінням КПІ таких об'єктів: розпланована, обнесена тимчасовою огорожею й обладнана дорогами, тротуарами та електричними ліхтарями садиба інституту пл. 38 десятин з розбитими на ній парком і ділянкою дослідного поля № 1; головний цегляний корпус для механічного, інженерного та сільськогосподарського відділень (з прилеглою до нього металевою заскленою оранжереєю і парниками); цегляний будинок для хімічного відділення: два цегляні житлові будинки для професорів і службовців разом з двома цегляними будівлями служб; цегляні механічні майстерні й ливарня, при них — дерев'яна льодовня, цегляний димар, дві градирні (цегляна і дерев'яна), паропровідний тунель до головного корпусу, дерев'яні повітки й будинок для робітників; окремий засклений будиночок для рослинних культур; на ділянці дослідного поля — цегляний будинок скотного двору, дерев'яний будинок завідувача і ще чотири дерев'яні будівлі (дві шопи, стайня та казарма для робітників). Основні споруди були забезпечені електроосвітленням, пароводяним опаленням, газопроводом, водогоном та каналізацією. Окрім того, інституту належало дослідне поле № 2 поблизу історичної місцевості Караваєві Дачі в Києві.

Адміністрація інституту мала намір спорудити постійну огорожу навколо садиби, звести додаткові житлові приміщення, влаштувати нову церкву (парафіяльна церква св. Марії Магдалини зі школою при ній виявилися замалими) та інші споруди.

На другому будівельному етапі (1902—07) у східній частині садиби за проектами В. Обремського зведено будівлі студентської їдальні та приймальної палати (амбулаторії), у 1910 — два нові житлові будинки № 3 і № 4 (тепер № 4 і № 5) для професорсько-викладацького складу і службовців.

1914 садиба КПІ включена у межі Києва. Із 38 десятин (40,5 га) її загальної території 2 десятини (2,1 га) були зайняті забудовою, 12 десятин (13 га) — витягнутою вздовж шосе парковою смугою, 8 десятин (8,6 га) — дослідним полем № 1 і ботанічним садом. Бл. 16 десятин (17 га) залишалися вільними й використовувалися під шляхи, сквери, спортивні майданчики тощо. Організація території відзначалася чітким зонуванням, орієнтацією всіх споруд за сторонами світу на основі перпендикулярно-перехресної системи планування. Парадний фронт забудови на лінії вододілу утворили головний навчальний корпус, хімічний павільйон і встановлені між ними житлові будинки № 1 і № 2, що намітили майбутню поперечну планувальну вісь, яка тепер виходить на «Площу знань». У тилу головного будинку в центрі розташований комплекс механічних майстерень з приміщеннями електростанції, котельні й окремим ливарним корпусом; біля бічних крил був ботанічний сад з оранжереями (на збереглися). У затиллі проходу між житловими будинками № 1 і № 2 стояли напівпідземна льодовня і службовий будинок з пральнею, коморами тощо (розібрані 1975); за хімічним павільйоном — газгольдер і кілька допоміжних будівель (не збереглися). Дослідне поле № 1 на південно-західному схилі включало городи, скотний двір з вигоном, розсадник, ділянку метеостанції і ще кілька окремих споруд. З цього комплексу вцілів тільки будинок скотного двору. Окрему групу в пониженій східній частині садиби утворили споруди другої черги будівництва — студентська їдальня, амбулаторія, триповерхові житлові будинки № 3 і № 4 (тепер № 4 і № 5).

Архітектура комплексу Політехнічного інституту вирішена у пропагованому І. Кітнером цегляному стилі з використанням мотивів романсько-готичної архітектури (перша черга будівництва) та стилю модерн (друга черга). Єдність стилю та матеріалів надала різним за функціями корпусам рис ансамблевості. Завдяки включенню до композицій будівель виразних вінцевих елементів (вежок, щипців, ступінчастих аттиків, димарів) та розміщенню споруд на високих відмітках рельєфу інститутське містечко сприймалось як мальовничий архітектурний ансамбль, що панував над навколишньою місцевістю.

У роки 1-ї світової війни та Української революції багато приміщень інституту використовувалися під військові шпиталі, казарми, майстерні для виготовлення зброї, розміщення бойових штабів. Деякі будівлі зазнали пошкоджень: 20 жовтня 1914 сталася пожежа в актовій залі головного корпусу, 22 червня 1916 — вибух у хімічному павільйоні. З 1918 приміщення поступово звільняли від військових і оборонних функцій. У цей час почали втілювати висунуту ще 1903 пропозицію про створення артезіанського водопостачання, автономного від міського водогону: 1917 технік Р. Ней отримав підряд на буріння свердловини завглибшки 170 м, 1919 здійснено пробне відкачування води й зведення над артезіанським колодязем басейну-павільйону (не зберігся). Того ж року розширено механічні майстерні.

У 1922—23 проведено ремонтно-відбудовчі роботи у більшості будівель, зокрема, відновлено актову залу в головному корпусі. Тоді ж територію інституту збільшено на 60 десятин (65 га). В кін. 1920-х рр. здійснено наміри упорядників КПІ щодо влаштування студентських гуртожитків — у західній частині садиби зведено два триповерхові будинки (сучасна вул. Академіка Янгеля, 1/37 і 5; тепер навчальний корпус № 8 і гуртожиток № 1, капітально реконструйований у 1950-х рр.) . У кін. 1920 — на поч. 30-х рр. зроблено прибудови до хімічного і головного корпусів, поза межами садиби з'явилися інші гуртожитки (вул. Академіка Янгеля, 16/2 і 22).

Значного розвитку комплекс КПІ набув після Великої Вітчизняної війни. 1948 укладено проектне завдання на його відновлення та реконструкцію, відповідно до якого споруджено декілька нових навчальних і допоміжних будівель, зокрема, у межах історичної садиби — навчальний корпус № 12 (сучасна вул. Політехнічна, 16/9) і шестиповерховий гуртожиток (вул. Академіка Янгеля, 7).

Наймасштабніше будівництво здійснено в кін. 1970—80-х рр. Проект комплексної реконструкції КПІ розробив сформований 1975 авторський колектив у складі архітекторів В. Довгалюка, О. Думчева, О. Зикова, В. Крючкова, В. Лиховодова, В. Сидоренка та інженерів Л. Вовк і Е. Назаренка. На пер-

шому етапі пропонувалося надбудувати головний і допоміжні корпуси. Але цей шлях реконструкції не вирішував проблем кардинального збільшення приміщень. Крім того, у зазначені роки прийшло усвідомлення історико-архітектурної цінності ансамблю КПІ: 1975 спорудам кін. 19 — поч. 20 ст. надано статус пам'яток історії, 1982 — пам'яток архітектури місцевого значення. В зв'язку з цим авторська група розробила новий варіант проекту, за яким майже недоторканий історичний ансамбль доповнювався новим архітектурним комплексом «Площі знань». Передбачався також активний розвиток будівництва на прилеглих до історичної садиби південно-західних територіях.

Найвиразнішою частиною забудови, створеною на останньому будівельному етапі, є прямокутна у плані «Площа знань», розпланована в глибині історичної садиби на поперечній осі, що проходить між старими житловими будинками № 1 і № 2 (автори проекту площі — архітектори В. Довгалюк, В. Лиховодов, В. Петров, інж. П. Гайко). Під час прокладання наскрізного проходу від неї до просп. Перемоги знесено дві первісні споруди (службовий будинок і льодовню). За загальним задумом, площа — величезний майдан-курдонер для проведення масових заходів. У глибині курдонера споруджено восьмиповерховий навчально-лабораторний корпус загальнотехнічного факультету (№ 7), в його центрі — прохід у зону факультетських корпусів, розташованих у пониженій частині території вздовж вул. Політехнічної. Влаштована по рельєфу система внутрішніх сходів забезпечує транзитний наскрізний прохід. Планування корпусу побудовано на поздовжньому коридорі завширшки 3,2 м, обабіч нього — аудиторії (по 24 на кожному поверсі). Вертикальний зв'язок здійснюється через центральні та бічні сходи, а також за допомогою швидкісних ліфтів (архітектори В. Довгалюк, В. Лиховодов, В. Петров, інж. Л. Вовк).

На західному боці площі розташований корпус науково-технічної бібліотеки — найоригінальнішої за архітектурним задумом інститутської споруди 1980-х рр., що складається з двох об'ємів: бібліотеки та восьмиповерхового блоку книгосховища з майже глухими поверхнями стін (архітектори О. Зиков, В. Кисейко, В. Лиховодов, інж. Д. Ганелін).

Східну частину «Площі знань» формує палац культури із залою на 1750 місць. Будівля складається з чотирьох гранчастих призматичних об'ємів, розташованих ступінчасто, та вхідної групи приміщень у прямокутному в плані стилобаті — з боку площі. Залу запроектовано на 2,8 м нижче від рівня площі (архітектори В. Безвіконний, В. Довгалюк, В. Лиховодов, інж. Є. Кунда).

Усі споруди, які утворюють «Площу знань», вирішено в лаконічних формах функціоналізму, облицьовано білим інкерманським каменем, що надає єдності різноманітним за об'ємно-просторовим вирішенням будівлям.

Серед комплексів і споруд 1970—80-х рр. поза межами первісної садиби інституту — група дванадцятиповерхових студентських гуртожитків на вул. Борщагівській, 144, 146 та 148, великий спортивний комплекс на вул. Нижньо-Ключовій, навчальні корпуси № 19, № 21, № 24 у кварталі між вулицями Борщагівською і Політехнічною.

Нині комплекс інституту займає площу понад 100 га і включає двадцять вісім навчальних і лабораторних корпусів, науково-технічну бібліотеку, палац культури, спортивні споруди, двадцять студентських гуртожитків і шість житлових будинків професорсько-викладацького складу та службовців, їдальню, поліклініку, дитсадок й інші установи. 1988 авторський колектив проекту комплексної реконструкції КПІ був відзначений Державною премією УРСР у галузі архітектури.

Архітектурний ансамбль історичного ядра Політехнічного інституту кін. 19 — поч. 20 ст. є унікальним зразком застосування прогресивних тенденцій у спорудженні нового типу спеціалізованих навчальних будівель з відкритими подвір'ями. Розташування інституту на околиці великого міста, віддаленість корпусів від шосейної дороги стали втіленням нових принципів містобудування, що одержали розповсюдження у наш час у вигляді т. зв. університетських та студентських містечок. Передбачені арх. І. Кітнером можливості для розширення садиби інституту сприяли життєздатності комплексу та його подальшому розвитку.

Споруди інституту — не лише пам'ятки архітектури, але й історії науки й освіти, соціальних і національно-визвольних рухів, воєнної історії. Це був перший на півдні Російської імперії вищий політехнічний навчальний заклад. Впродовж своєї понад 100-річної історії він залишався одним з найбільших і найавторитетніших вузів України, визнаним центром розвитку науки і техніки. До 1918 носив ім'я імператора Олександра II, з 1923 деякий час — голови РНК УСРР Х. Раковського. У 1920—30-х рр. з окремих факультетів КПІ утворився ряд вищих навчальних закладів і підприємств. 1934 енергетичний, машинобудівний, хіміко-технологічний вузи було об'єднано в один — Київський індустріальний інститут (у 1934—38 носив ім'я секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева). З 1944 Київський політехнічний інститут, у 1968—92 — ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. З 1995 — Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут».

Урочисте відкриття інституту відбулося 31 серпня 1898. Заняття розпочалися 1 вересня у тимчасово орендованому приміщенні Комерційного училища (тепер вул. Воровського, 24). З 1899, коли було збудовано хімічний корпус, вуз поступово перемістився на Брест-Литовське шосе. Первісно КПІ підпорядковувався департаменту торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів Російської імперії, з 1905 — Міністерству торгівлі та промисловості. Колегіальне управління інститутом здійснювала Рада, що розпочала діяльність 2 вересня 1899. Її очолив перший директор КПІ, досвідчений організатор вищої технічної освіти в Росії та Україні проф. В. Кирпичов, якому встановлено пам'ятник на території інституту (див. ст. 441.10). Перші декани відділень: хімічного — проф. М. Коновалов (працював у хімічному корпусі), механічного та інженерного — проф. К. Зворикін, сільськогосподарського — проф. М. Чирвинський; з 1904, після відокремлення інженерного відділення, його очолювали: спочатку проф. Д. Рузський, у 1906—07 — проф. Є. Патон (усі працювали у головному корпусі).

За технічним оснащенням новий заклад відповідав світовим стандартам. Д. Менделєєв, який 1903 був головою Комісії державних іспитів першого випуску КПІ, у доповідній записці Міністерству фінансів зазначав, що лабораторії, кабінети та майстерні інституту вирізняються серед багатьох вузів Європи і Росії не лише сучасним і дорогим обладнанням, а й різноманітними вдосконаленнями пристосувань, призначених для студентських занять (вчeному встановлено пам'ятник на території КПІ; див. ст. 443.12).

Для забезпечення навчального процесу вже за перший рік було створено 17 наукових кафедр, понад 20 лабораторій, кабінетів і майстерень, запрошено багатьох відомих науковців Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Казані, Харкова, чимало з яких (Ю. Вагнер, Є. Вотчал, Г. Де-Метц, К. Зворикін, М. Коновалов, С. Реформатський, П. Сльозкін, М. Чирвинський) брали активну участь у створенні і розбудові діяльності нового закладу, зокрема у роботі комісій: конкурсної — на проект забудови, будівельної, з вироблення статуту і навчальних планів відділень інституту та ін.

До складу почесних членів Київського політехнічного інституту імператора Олександра II входили знані державні діячі, вчені: голова Кабінету міністрів С. Вітте, голова департаменту торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів В. Ковалевський, професори Московського університету, члени-кореспонденти Імператорської Санкт-Петербурзької АН М. Жуковський і К. Тимірязєв, перший директор інституту В. Кирпичов та ін. Серед викладачів і співробітників КПІ у 1889—1918 були відомі діячі науки і техніки.

1901—11 — Артем'єв Микола Андрійович (1870—1948) — вчений у галузі електротехніки, за проектом якого 1890 у Києві споруджено центральну електростанцію і прокладено міську електромережу, один із засновників повітроплавальних секцій і гуртка інституту. Запрошений до КПІ за рекомендацією М. Жуковського, перший завідувач кафедри електротехніки (1901—11) і електротехнічної лабораторії (з 1902).

1898—1902 — Біляшівський Микола Федотович (1867—1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, почесний акад. УАМ (з 1918), акад. УАН (з 1919). Засновник і перший директор бібліотеки КПІ (працював у хімічному і головному корпусах).

1898—1930 — Букреєв Борис Якович (1859—1962) — математик, заслужений діяч науки УРСР (з 1941), один із засновників Київського фізико-математичного товариства (1890), основоположник київської школи геометрії. Завідувач кафедри вищої математики КПІ (1922—30).

1898—1911 — Вагнер Юлій Миколайович (1865— ?) — зоолог, державний діяч. Завідувач кафедри зоології, фундатор зоологічних музею та лабораторії КПІ, голова комісії з керівництва

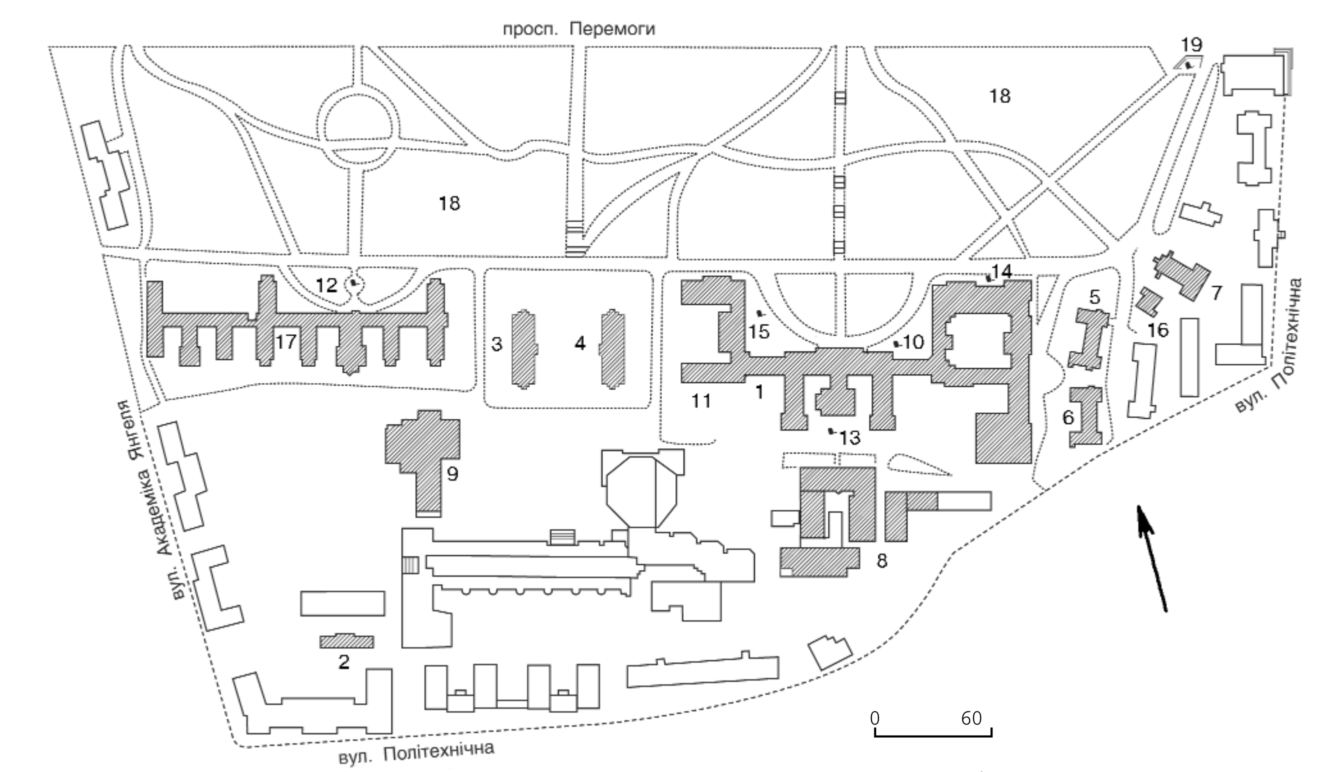

Генеральний план:

1. Головний навчальний корпус.
2. Будинок учбового скотного двору.
3. Житловий будинок № 1.
4. Житловий будинок № 2.
5. Житловий будинок № 4.
6. Житловий будинок № 5.
7. Їдальня.
8. Механічні майстерні.
9. Науково-технічна бібліотека ім. Г. Денисенка.
10. Пам'ятник В. Кирпичову.
11. Пам'ятник С. Лебедєву.
12. Пам'ятник Д. Менделєєву.
13. Пам'ятник Є. Патону.
14. Пам'ятник першій Київській Раді робітничих депутатів.
15. Пам'ятник С. Тимошенку.
16. Приймальний покій (амбулаторія).
17. Хімічний павільйон.
18. Парк.
19. Пам'ятник викладачам, співробітникам та студентам Київського політехнічного інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

443. Політехнічний інститут.

Дніпровською біологічною станцією у Києві (з 1912), міністр уряду Української Держави (1918).

1898—1922 — Вотчал Євген Пилипович (1864—1937) — ботанік-фізіолог, акад. ВУАН (з 1921), засновник української школи ботаніків-фізіологів, один з організаторів (1922) Наукового інституту селекції (тепер Інститут цукрових буряків УААН). Завідувач кафедри ботаніки КПІ.

1906—28 — Делоне Микола Борисович (1856—1931) — вчений у галузі механіки, один з піонерів вітчизняного планеризму, організатор і керівник гуртка повітроплавання КПІ (з 1908) та утвореного на його основі Київського товариства повітроплавання (з 1909), завідувач кафедри теоретичної механіки КПІ.

1902—11 — Дементьєв Костянтин Григорович (1864—1916) — хімік-технолог, завідувач лабораторій технології будівельних матеріалів та мінеральних речовин (1903—07), декан інженерного відділення (1907—08), директор КПІ (1908—11), засновник та головний редактор часопису «Вестник технологии химических и строительных материалов» (1910).

1898—1919 — Де-Метц Георгій Георгійович (1861—1947) — фізик, голова Київського відділення Російського технічного товариства (1906—18), автор першого курсу методики викладання фізики у школах України, завідувач кафедри фізики (з 1898), директор КПІ (1919).

1899—1910 — Динник Олександр Миколайович (1876—1950) — вчений у галузі механіки, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1946), заслужений діяч науки УРСР (з 1944), засновник наукової школи в галузі теорії пружності.

1903—13 — Думанський Антон Володимирович (1880—1967) — хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1950), один з перших дослідників у галузі колоїдної хімії в Україні, створив наукову школу. З 1980 його ім'я носить Інститут колоїдної хімії та хімії води НАН України.

1898—1922 — Єрмаков Василь Петрович (1845—1922) — математик і механік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1884), один із фундаторів Київського фізико-математичного товариства (1890), завідувач кафедри вищої математики КПІ, засновник і видавець «Журнала элементарной математики» (1884—86).

1899—1927 — Єрченко Петро Феофанович (1868—1927) — вчений у галузі технології волокнистих речовин. 1904—17 обирався деканом механічного (тричі) та інженерного відділень. Директор КПІ (1917—19). Організатор лабораторії волокнистих речовин (1901), що на той час вважалась однією з кращих текстильних лабораторій у державі. Автор проектів опалення і вентиляції ряду значних споруд у Києві та в інших містах України.

1901—20 — Жуков Іван Діомидович (1860 — ?) — хімік-технолог, секретар Ради інституту (1904), директор КПІ (1911—17), член Міжнародної комісії у Берні з питань встановлення єдиних методів дослідження цукру (1906), активний учасник підготовки і проведення у Києві Всеросійської сільськогосподарської виставки 1913.

1913—17 — Затонський Володимир Петрович (1888—1938) — хімік, державний і громадсько-політичний діяч, акад. ВУАН (з 1929) (меморіальна дошка — на будинку головного корпусу).

1889—1926 — Іжевський Василь Петрович (1863—1926) — вчений у галузі металургії, автор атомно-молекулярного методу розрахунку доменного процесу, оригінальних конструкцій електричних печей (1901—07), організатор і перший завідувач кафедри металургійного виробництва КПІ (з 1902).

1909—41, 1944—62 — Ізбеков Володимир Олексійович (1881—1963) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), завідувач кафедри неорганічної хімії КПІ (з 1928), одночасно з 1931 — співробітник Інституту хімії ВУАН (з 1945 — Інституту загальної і неорганічної хімії АН УРСР).

1912—21 — Кащенко Микола Феофанович (1855—1935) — ботанік і біолог, акад. УАН (з 1918), організатор і директор Акліматизаційного саду (1918—35) і Зоологічного музею УАН (1919—26). Завідувач кафедри зоології КПІ.

З 1899 (з перервою) — Кобелєв Олександр Васильович (1860—1942) — архітектор, керівник будівництва комплексу КПІ (1900—02). Одночасно — старший архітектор, завідувач відділу Управління Південно-Західної заліз-

ниці. Автор проектів будинків Селянського поземельного та Дворянського банків (вул. Володимирська, 10), Київської контори Державного банку (вул. Інститутська, 9-а), Вищих жіночих курсів (сучасна вул. О. Гончара, 55-а) та багатьох інших споруд міста.
1904—22 — Колкунов Володимир Володимирович (1866—1939) — ботанік і біолог, завідувач кафедри загального землеробства (1912—20). Один із засновників і перший директор (з 1922) Наукового інституту селекції (тепер Інститут цукрових буряків УААН), організатор селекційно-насіннєзнавчої справи в Україні.
1909—21 — Косинський Володимир Андрійович (1864—1923) — політеконом, статистик, державний і громадсько-політичний діяч, один із засновників і акад. УАН (з 1918).
1913—31 — Котельников Олександр Костянтинович (1877—1964) — вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Декан електротехнічного факультету (1920—22).
1899—1903, 1920—24 — Котельников Олександр Петрович (1865—1944) — вчений у галузі теоретичної механіки та математики, заслужений діяч науки РСФРР (з 1934). Один із засновників неевклідової механіки та геометрії простору-часу. Завідувач кафедри теоретичної механіки КПІ у 1899—1924 (з перервою). Автор популярних підручників для технічних вузів «Аналітична механіка» (1901), «Механіка» (1902).
1915—29 — Крамаренко Леонід Петрович (1881—1960) — вчений у галузі сільськогосподарського машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Викладач, завідувач кафедри сільськогосподарських машин.
1907—12 — Красуський Костянтин Адамович (1867—1937) — хімік-органік, чл.-кор. ВУАН (з 1926), чл.-кор. АН СРСР (з 1933). Завідувач кафедри органічної хімії КПІ.
1900—01, 1906—11 — Кудашев Олександр Сергійович (1872— ?) — авіаконструктор, член Київського товариства повітроплавання, творець першого вітчизняного літака з бензиновим двигуном. 23 травня 1910 вперше в Російській державі здійснив у Києві польоти на літаку власної конструкції.
1909—70 — Лисін Борис Савелійович (1883—1970) — хімік-технолог, акад. АН УРСР (з 1939), директор Інституту мінеральної сировини АН УРСР (1940—41). Завідувач кафедри технології силікатів КПІ (1921—56), пізніше — науковий консультант.
1901—26 (з перервою) — Ломоносов Юрій Володимирович (1876— ?) — один з фундаторів тепловозобудування, засновник кабінету рухомого складу та тяги КПІ (1902), почесний доктор Берлінського політехнічного інституту (з 1926).
1900—22 — Малюшицький Микола Кирилович (1872—1929) — ботанік, акад. АН БСРР (з 1928). З 1912 — директор, згодом керівник відділу Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції; завідувач кафедри часткового землеробства КПІ (з 1921).
1899—1916 — Навашин Сергій Гаврилович (1857—1930) — ботанік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1901), акад. РАН (з 1918), акад. ВУАН (з 1924), заслужений діяч науки РСФРР (з 1929), директор Біологічного інституту ім. К. Тімірязєва у Москві (1923—30).
1899—1913 (з перервою) — Нечаєв Олексій Васильович (1864—1915) — геолог-мінералог, засновник і керівник кафедри (з 1899) й кабінету (з 1902) геології та мінералів, декан хімічного відділення (1903—06, 1909—11).
1917—19, 1921—27 — Оппоков Євген Володимирович (1869—1937) — гідролог, акад. ВУАН (з 1929), акад. ВАСГНІЛ (з 1935), один із засновників вітчизняної гідрології, організатор першої в Україні кафедри гідрології при КПІ, на базі якої 1926 заснував і очолив НДІ водного господарства при РНК УСРР (тепер Інститут гідромеханіки НАН України).
1904—39 (з перервами) — Патон Євген Оскарович (1870—1953) — вчений у галузі мостобудування і електрозварювання, акад. ВУАН (з 1929). Меморіальна дошка на будинку головного корпусу КПІ і пам'ятник з тильного боку (див. ст. 443.13).
1905—20 — Петров Микола Олександрович (1875—1940) — один з провідних фахівців у галузі художньої фотографії, голова товариства «Дагер» (1906—12; містилося на сучасній вул. Саксаганського, 74).
1900—12 — Пимоненко Микола Корнилович (1862—1912) — художник, акад. Імператорської АМ (з 1904), член Товариства передвижників (з 1899), Паризької інтернаціональної спілки мистецтва і літератури (з 1909). Завідувач кафедри нарисної геометрії КПІ.
1908—12 — Писаржевський Лев Володимирович (1874—1938) — хімік, акад. ВУАН (з 1925), акад. АН СРСР (з 1930). Один із засновників і голова хімічного гуртка КПІ (з 1909). Основоположник вітчизняної школи хіміків, директор створеного з його ініціативи у 1927 Українського інституту фізичної хімії Наркомату освіти УСРР (тепер Інститут фізичної хімії НАН України, що з 1938 носить ім'я вченого).
1899—1941 — Плотников Володимир Олександрович (1873—1947) — фізикохімік, акад. УАН (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Завідувач кафедри фізичної хімії (1911—41), декан хімікотехнологічного факультету (1920—21), проректор КПІ (1921—24); одночасно — директор Інституту хімії ВУАН (1931—41).
1899—1909 — Пфейффер Георгій Васильович (1872—1946) — математик, акад. УАН (з 1920), директор об'єднаного Інституту математики і фізики АН УРСР (1941—44).
1898—1911 — Радціг Олександр Олександрович (1869—1941) — вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), основоположник віт-чизняного паротурбінобудування. Завідувач кафедри прикладної механіки, засновник механічного гуртка і лабо-раторії теплових двигунів КПІ (1902), декан механічного відділення (1905—08).
1898—1907 — Реформатський Сергій Миколайович (1860—1934) — хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Організатор кафедри органічної хімії КПІ і перший її завідувач (1898—1907), засновник київської школи хіміків-органіків, голова Київського фізико-хімічного товариства (1910—16, 1920—33).
1907—32 — Симінський Костянтин Костянтинович (1879—1932) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. ВУАН (з 1926). Завідувач кафедри опору матеріалів (з 1911), декан інженерно-будівельного факультету (1920—21), проректор КПІ (1924—26); одночасно з 1921 — директор Інституту технічної (з 1929 — будівельної) механіки (тепер Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України), віце-президент ВУАН (1931—32).
З 1899 — Сльозкін Петро Родіонович (1862—1927) — агроном, організатор Київської контрольно-насіннєвої станції (1897). Один із засновників і декан сільськогосподарського відділення (1908—15), завідувач кафедри часткового землеробства КПІ (1902—19); автор популярного в багатьох країнах «Сельскохозяйственного календаря» (1912—14).
1899—1928 — Ступін Олекса Якович (1869—1928) — вчений у галузі теплотехніки. З 1904 секретар, згодом декан механічного факультету, виконував обов'язки директора КПІ у 1919—20; автор «Курсу лекцій з парових котлів» (1909), засновник наукової школи у цій галузі.
1914—41, 1944—48 — Сухомел Георгій Йосипович (1888—1966) — вчений у галузі гідравліки та гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1957). Декан механічного факультету КПІ (1923—27), завідувач кафедри гідравліки (1935—48); одночасно у 1940—58 — директор Інституту гідрології та гідротехніки АН УРСР (тепер Інститут гідромеханіки НАН України).
1899—1908 — Тимофєєв Володимир Федорович (1858—1923) — фізикохімік. Організатор і завідувач хімічної лабораторії, директор КПІ у 1906—08. Засновник і перший директор Українського інституту прикладної хімії у Харкові (з 1922).
1906—11, 1918—19 — Тимошенко Степан Прокопович (1878—1972) — вчений у галузі теорії пружності, опору матеріалів та будівельної механіки, акад. УАН (з 1918), іноземний член АН СРСР (з 1964). Біля входу до головного навчального корпусу встановлено пам'ятник вченому (див. ст. 443.15).
1909—19 — Фещенко-Чопівський Іван Андріянович (1884—1952) — хімік, металознавець, державний і громадськополітичний діяч, чл.-кор. Польської технічної АН (з 1933), дійсний член наукових металургійних товариств Великої Британії, США, Німеччини. Основоположник металознавства у Західній Україні та Польщі.
З 1899 — Шапошников Володимир Георгійович (1870—1952) — хімік-технолог, акад. ВУАН (з 1922). Завідувач кафедр (1899—1918, 1947—49), декан хімічного відділення КПІ (1906—09, 1911—16); одночасно — засновник і перший директор Інституту хімічної технології ВУАН (1934—38; тепер Інститут органічної хімії НАН України).
1899—1911 — Шиндлер Камілл Гаврилович (1869 —?) — вчений у галузі сільськогосподарського машинобудування. Запровадив у КПІ курс проектування, конструкції та експлуатації сільськогосподарських машин; з 1899 — засновник і завідувач станції з випробувань сільськогосподарських

машин і знарядь, що до 1916 залишалася базою для навчально-практичної роботи студентів інституту. Декан сільськогосподарського (1904—06) і механічного (з 1908) відділень КПІ.

Надзвичайно авторитетний склад викладацького персоналу зумовив велику популярність інституту. В перший рік до вузу було подано 1100 заяв, прийнято 360 осіб. У 1902 навчалося 1255 студентів, у 1909 — 2396. Перший випуск відбувся 1903. За 1898—1917 диплом КПІ отримали 2815 осіб. Значна частина студентів не закінчила навчання в зв'язку з 1-ю світовою війною, революційними подіями 1905—07 та 1917—21 в Україні.

Серед студентів і випускників КПІ 1903—18 були відомі вчені, представники вітчизняного виробництва й техніки. В їх числі: Андерс Федір Фердинандович (1868—1926) — інженер-конструктор, творець першого вітчизняного дирижабля цивільного призначення; Бардін Іван Павлович (1883—1960) — металург, акад. АН СРСР (меморіальна дошка на будинку хімічного корпусу); Вінтер Олександр Васильович (1878—1958) — вчений у галузі енергетики, акад. АН СРСР, начальник будівництва Шатурської і Дніпровської ГЕС; Григорович Дмитро Павлович (1883—1938) — авіаконструктор, автор першого у світі гідролітака-винищувача (1916); Думанський Антон Володимирович (1880—1967) — хімік, акад. АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР, директор Інституту загальної і неорганічної хімії АН УРСР (1945—60); Мікулін Олександр Олександрович (1895—1985) — конструктор, акад. АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці, генеральний конструктор авіаційних двигунів в СРСР (з 1943); Симиренко Володимир Львович (1891—1938) — вчений-садівник, директор Центрального державного плодового розсадника УСРР (1921—30), засновник і керівник (з 1930) Всесоюзного НДІ плодовоягідного господарства (тепер Інститут садівництва УААН); Симінський Костянтин Костянтинович (1879—1932) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. ВУАН, директор Інституту технічної (з 1929 — будівельної) механіки ВУАН (з 1921), віце-президент ВУАН (1931—32); Сікорський Ігор Іванович (1889—1972) — авіаконструктор, основоположник багатомоторної авіації (меморіальна дошка на будинку механічних майстерень); Сухомел Георгій Йосипович (1888—1966) — вчений у галузі гідравліки і гідромеханіки, акад. АН УРСР, директор Інституту гідрології і гідротехніки АН УРСР (1940—58); Чижевський Микола Прокопович (1873—1952) — вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР.

При відділеннях інституту діяв ряд музеїв (фізичної лабораторії, зоологічний, землеробства, студентських робіт) і гуртків (агрономічний, інженерний, механічний, хімічний та ін.). Одним з найвідоміших був заснований 1908 за участю професорів М. Делоне й М. Артем'єва гурток повітроплавання, що 1909 став ядром Київського товариства повітроплавання (правління містилося на вул. Пушкінській, 8). Їх члени — відомі київські авіаконструктори: професор КПІ О. Кудашев, студенти Г. Адлер, Ф. Билінкін, В. Бобров (меморіальна дошка на житловому будинку № 5), Д. Григорович, В. Григор'єв, В. Йордан, О. Карпека, брати А., Є. та І. Касьяненки, А. Серебренников, І. Сікорський — зробили значний внесок у розвиток вітчизняної авіації і планеробудування.

1901—17 навчальний заклад видавав «Известия Киевского политехнического института».

Невід'ємною сторінкою історії вузу є участь його вихованців і викладачів у громадсько-політичному русі, важливою складовою якого був активний захист ідей демократизації вищої школи. КПІ належить одне з чільних місць у розгортанні в Києві руху за право на існування студентських об'єднань, навчання жінок в інституті, проти поліцейського нагляду за навчальним процесом, утисків національної культури. У квітні 1899 тут було створено Організаційний комітет, під керівництвом якого студенти інституту брали участь у загальноросійських і міських страйках, демонстраціях та інших антиурядових акціях, що відбувалися майже щорічно. Серед найзначніших були події січня—березня 1901, коли вихованці КПІ в числі перших виступили проти віддання 183 студентів Київського університету в солдати, приєднавшись до страйку й демонстрацій протесту. 24 жовтня 1901 у великій хімічній аудиторії (хімічний корпус) відбувся загальноінститутський мітинг, учасники якого вимагали поновлення студентів, виключених за участь у зазначених акціях, повної автономії вищої школи, забезпечення права вступу до неї всіх бажаючих незалежно від статі та національності. На масових сходках 5 грудня 1901 (був присутній перший директор КПІ В. Кирпичов) і 21 січня 1902 прийняли ухвалу про початок страйку з припиненням занять. З 5 березня до осені 1902 інститут було закрито.

Значно активізувалися виступи студентів КПІ під час демократичної революції 1905—07. Аудиторії закладу в цей період нерідко використовувалися для засідань і зборів робітничих і соціал-демократичних організацій міста. На території інституту містилися склади нелегальної літератури, діяла підпільна друкарня, у хімічній лабораторії таємно виготовляли бомби для бойових дружин. У великій фізичній аудиторії відбувалися засідання Київської Ради робітничих депутатів, що 1905 стала центром т. зв. Шулявської республіки (меморіальна дошка на головному корпусі й пам'ятник перед його фасадом; див. ст. 443.14). На початку 1905 студенти КПІ активно включилися у всеросійський студентський страйк. Незважаючи на неодноразові вимоги влади, заняття у вузі не поновлювалися до вересня, майже щоденно на його території відбувалися масові мітинги. 14 жовтня інститут було оточено поліцією і військами. У відповідь на «воєнну блокаду» вихованці КПІ 18 жовтня організовано вирушили на пл. Думську (тепер Майдан Незалежності) й приєдналися до загальноміської демонстрації, яку було розстріляно. 1908 з 2 тис. студентів вузу у громадсько-політичному русі й боротьбі за реформу вищої школи взяли участь понад 1 тис. чоловік. Досить часто їх підтримували викладачі. На знак протесту проти запроваджених владою 1907 реакційних «Правил про студентські організації і проведення зібрань у стінах вищих навчальних закладів» подали у відставку директор інституту В. Тимофєєв, декани В. Бажаєв, Є. Патон, О. Радціг, В. Шапошников. У січні 1911 професорсько-викладацький склад інституту разом із студентами виступив проти урядового циркуляра про скасування автономії вищої школи. Внаслідок цього було звільнено з роботи деканів трьох факультетів — О. Нечаєва, С. Тимошенка, К. Шиндлера, 17 викладачам оголошено догану. У відповідь на цю акцію влади сім професорів: М. Артем'єв, Ю. Вагнер, С. Іванов, О. Ключарьов, Л. Писаржевський, Д. Рузський, М. Тихвінський подали у відставку. Студентський страйк, розпочатий 29 січня 1911, тривав понад два місяці. Того ж року київська охранка у донесенні департаменту поліції відзначала, що КПІ у Києві стоїть на чолі студентського руху «з цілком визначеним революційним характером своїх виступів».

Активно діяла у цей період і українська громада КПІ, чимало провідників і членів якої (С. Веселовський, М. Єреміїв та ін.) стали відомими діячами Української революції 1917—21. Важливим напрямом діяльності громадівців була боротьба проти дискримінації національної культури і мови, зокрема у науковому і навчальному процесах. З цією метою під керівництвом І. Фещенка-Чопівського було утворено комісію з розробки української науково-технічної термінології, в якій співпрацювали студенти і викладачі С. Веселовський, В. Отамановський, П. Холодний, П. Христюк та ін. 1914 студенти-політехніки за активної участі членів української громади приєдналися до демонстрацій і мітингів протесту з приводу заборони публічного святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.

З березня 1917 КПІ знову став місцем проведення масових студентських сходок, мітингів і зібрань. У цей період студенти активізували свої дії у боротьбі за демократизацію управління навчальними закладами. 2 листопада 1917 вони подали до Ради КПІ рекомендації під назвою «Положення про мінімум вимог щодо демократизації вищої школи». Жовтневі події 1917 у Петрограді мали значний вплив на політичну ситуацію в Україні. КПІ став одним з центрів підготовки більшовицького виступу у Києві. 9 листопада 1917 загальні збори членів районної Ради робітничих і солдатських депутатів обрали революційний комітет Шулявського р-ну. У приміщенні інституту перебував районний штаб червоногвардійських загонів на чолі з членом Київського комітету РСДРП(б) В. Довнар-Запольським (меморіальна дошка на головному корпусі). Активну участь у революційних подіях 1917 у Києві брав викладач КПІ В. Затонський — згодом радянський державний і партійний діяч, акад. ВУАН.

Серед відомих учасників Української революції і процесу державотворення 1917—21 були викладачі і випускники КПІ.

Веселовський Сергій Феофанович (1878—?) — один з провідних діячів студентського руху у Києві і КПІ, голова Першої конференції українського

студентського руху у Києві і КПІ, голова Першої конференції українського студентства у Києві (1908), член Центрального інформаційного бюро студентських громад міста. Професор (з 1918) і директор КПІ (1920—21). Один із засновників УЦР, член її Президії та Комітету (Малої Ради), товариш голови. Брав участь в організації української маніфестації 19 березня 1917, Всеукраїнського національного конгресу 6—8 квітня 1917; у 1918 — генеральний консул Української Держави в РСФРР.

Голубович Всеволод Олександрович (1885—1939) — випускник КПІ (1915), член УЦР і Малої Ради, голова її делегації на мирних переговорах у Бресті (1918), голова Ради народних міністрів та міністр закордонних справ УНР (січень—квітень 1918).

Єреміїв Михайло Михайлович (1889—1975) — секретар УЦР (з 6 листопада 1917), член Малої Ради. Під час навчання в КПІ відігравав провідну роль в діяльності української студентської громади, був членом міжстудентського комітету для влаштування у Києві демонстрації з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка (1914), одним з організаторів української маніфестації 19 березня 1917 на підтримку УЦР, де виступив з промовою від молоді Києва.

Коваль Володимир Дмитрович (1885—1927) — професор КПІ (з 1915), один із засновників УЦР, її перший скарбник, член Комітету (Малої Ради).

Косинський Володимир Андрійович (1864—1923) — професор КПІ (з 1909), один із засновників і акад. УАН (з 1918), член УЦР, товариш міністра, міністр праці Української Держави.

Фещенко-Чопівський Іван Андріянович (1884—1952) — вчений-металознавець, випускник (1908), потім співробітник КПІ (до 1919), член УЦР і Малої Ради, міністр торгу і промисловості УНР (1918), міністр народного господарства, згодом товариш прем'єр-міністра Директорії УНР (1919), голова ради УНР в екзилі (1921).

Холодний Павло Іванович (1876—1930) — співробітник, згодом професор КПІ (1899—1917), член УЦР та Малої Ради, з вересня 1917 — товариш генерального секретаря (міністра) народної освіти урядів доби УЦР, Української Держави та Директорії УНР.

Христюк Павло Оникійович (1890—1941) — навчався у КПІ (з 1913), член УЦР та її Комітету (Малої Ради). З червня 1917 — генеральний писар Генерального секретаріату, у 1918 — міністр внутрішніх справ, державний секретар Ради народних міністрів УНР.

У 1918—41 до професорсько-викладацького складу інституту увійшло чимало відомих вчених. Серед них академіки ВУАН (з 1936 — АН УРСР): Бабко Анатолій Кирилович (1905—68) — працював у 1927—30; Бєлянкін Федір Павлович (1892—1972) — у 1923—52; Гольдман Олександр Генріхович (1884—1971) — у 1918—30; Давиденков Микола Миколайович (1879—1962) — у 1920—22; Коваленко Анатолій Дмитрович (1905—73) — у 1935—41, 1944—49; Кравчук Михайло Пилипович (1892—1942) — у 1921—38; Лашкарьов Вадим Євгенович (1903—74) — у 1925—30; Серенсен Сергій Володимирович (1905—77) — у 1920—30-х рр.; Супруненко Петро Михайлович (1893—1938) — у 1920—38; Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — у 1929—65; Швець Іван Трохимович (1901—83) — у 1927—55 (у вересні—грудні 1955 — ректор); Яворський Володимир Полікарпович (1876—1942) — у 1921—25;

члени-кореспонденти: Васильєв Василь Юхимович (1890—1956) — у 1918—56; Нестеренко Анатолій Дмитрович (1899—1975) — у 1926—36; Соллогуб Всеволод Борисович (1912—88) — у 1952—55; Тетельбаум Семен Ісакович (1910—58) — у 1932—58; Штаєрман Ілля Якович (1891—1962) — у 1918—41.

У кін. 1910—30-х рр. у КПІ розміщувались окремі наукові установи (інститути, кафедри, лабораторії, бюро) УАН (ВУАН), Укрнауки, Наркомату освіти УСРР та інших відомств, очолювані знаними вченими.

У 1923—27 при вузі діяло Авіаційне науково-технічне товариство, яке розробляло наукові проекти, будувало і випробовувало планери й малопотужні літаки, видавало журнал «Авиация и воздухоплавание». До його складу входили викладачі і вихованці інституту Ф. Андерс, В. Бобров, М. Делоне, К. Калінін, С. Корольов, Д. Томашевич й ін.

Під час Великої Вітчизняної війни інститут було евакуйовано до Ташкента (1941—43). Чимало випускників, викладачів і працівників КПІ брало участь у бойових діях на фронтах 2-ї світової війни у складі діючих армій, партизанських загонів, підпільних організацій. На їхнє вшанування біля входу до парку КПІ 1967 встановлено пам'ятник (див. ст. 443.18.1).

У період тимчасової нацистської окупації міста діяльність КПІ було відновлено з жовтня 1941 — до поч. лютого 1942 за активної участі УНРади та її голови М. Величківського (працював у головному корпусі). Заклад функціонував у складних умовах, особливо після листопада 1941, коли німецька влада заборонила діяльність УНРади і розпочала переслідування та арешти представників національного руху.

У повоєнні роки почали свою діяльність в інституті відомі діячі науки, академіки АН УРСР (з 1994 — НАН України): Гріднєв Віталій Никифорович (1908—90) — працював у 1945—55 (1952—55 — ректор); Доброхотов Микола Миколайович (1889—1963) — у 1945—49; Кільчевський Микола Олександрович (1909—79) — у 1935—61; Копнін Павло Васильович (1922—71) — у 1958—62; Свєчников Василь Миколайович (1891—1981) — у 1945—63; Федорченко Іван Михайлович (1909—97) — у 1953—55; Хрєнов Костянтин Костянтинович (1894—1984) — у 1947—58 та ін.;

члени-кореспонденти: Антропов Лев Іванович (1913—94) — працював у 1960—94 (меморіальна дошка на хімічному корпусі); Денисенко Григорій Іванович (1919—98) — ректор КПІ у 1971—87 (меморіальна дошка на будинку бібліотеки інституту);

Касаткін Борис Сергійович (1919—93) — у 1969—73; Пащенко Олександр Олександрович (1929—89) — у 1954—89 (меморіальна дошка на хімічному корпусі); Постников Іван Матвійович (1906—90) — з 1950; Самсонов Григорій Валентинович (1918—75) — з 1963 та ін.

Значна частина з перелічених викладачів інституту в 1917—90-х рр. закінчила цей заклад. Серед його випускників й інші відомі вчені, які очолювали провідні наукові установи і відділення АН УРСР, видатні авіаконструктори, енергетики України і Росії. Це академіки АН УРСР: Ф. Бєлянкін — директор Інституту будівельної механіки АН УРСР (1944—58), член Президії АН УРСР (1948—52); А. Коваленко — директор Інституту механіки АН УРСР (1959—65); М. Корноухов — директор Інституту будівельної механіки АН УРСР (1940—44); С. Серенсен — директор Інституту будівельної механіки АН УРСР (1932—40), голова Відділу технічних наук АН УРСР (1939—46); В. Толубинський — директор Інституту технічної теплофізики АН УРСР (1953—54, 1963—72); І. Швець — директор Інституту теплоенергетики АН УРСР (1947—52, 1954—55), акад.-секретар Відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР (1970—78), ректор КПІ (1955) і Київського університету (1955—69); академіки АН СРСР: Б. Вул — Герой Соціалістичної Праці, за безпосередньої участі якого 1962 вперше в СРСР було створено напівпровідниковий квантовий генератор; С. Корольов — двічі Герой Соціалістичної Праці, генеральний конструктор перших у світі штучних супутників Землі й космічних кораблів; А. Люлька — Герой Соціалістичної Праці, генеральний конструктор авіаційних двигунів (двом останнім встановлено меморіальні дошки на корпусах інституту № 1 і № 6) та ін.

В садибі КПІ з часу його заснування у різні роки мешкали: перший директор інституту В. Кирпичов, професори М. Артем'єв, К. Дементьєв, К. Зворикін, О. Ключарьов, М. Коновалов, К. Красуський, Ю. Ломоносов, О. Нечаєв, В. Пермінов, Л. Писаржевський, О. Радціг, Д. Рузський, П. Сльозкін, В. Тимофеєв, М. Тихвінський, К. Шиндлер та інші (точні адреси їхнього проживання не встановлено). В житловому будинку КПІ № 1 проживали професори інституту: В. Єрмаков, Г. Жирицький, І. Жуков, М. Кащенко, І. Кухаренко, М. Малюшицький, О. Ступін, В. Фармаковський, С. Шенберг, В. Шапошников, В. Шульц та ін.; у будинку № 2 — Ю. Вагнер, Є. Вотчал, М. Годлін, Г. Дубелір, В. Іжевський, В. Ізбеков (згодом — у будинку № 5), В. Колкунов, М. Кравчук, Б. Лисін (згодом — у будинку № 4), В. Толубинський, В. Устьянцев, М. Чирвинський та ін.; у будинку № 4 (колишній № 3) — О. Гольдман, І. Горбачевський, В. Іванов, К. Калиненко, О. Кобелєв, В. Косинський, О. К. Котельников, В. Огієвський, П. Рабцевич, П. Ришков, С. Тетельбаум (згодом — у будинку № 5), Т. Усенко, І. Фещенко-Чопівський, М. Філософов, С. Фокін, Д. Чернобаєв, В. Чирвинський та ін.; у будинку № 5 (колишній № 4) — В. Бажаєв, В. Бобров, В. Васильєв, Д. Добросердов, П. Єрченко, А. Круковський, Я. Маркович, Є. Патон, В. Плотников, К. Симінський, О. Скоморохов, М. Тананаєв, І. Трефільєв, В. Фінкельштейн та ін.

Чимало викладачів інституту, зокрема всесвітньовідомі вчені, зазнали переслідувань з боку радянської влади. 1920 емігрував завідувач кафедри, акад.

УАН С. Тимошенко. У 1930-х рр. жертвами політичних репресій стали директори КПІ С. Веселовський, М. Єфімов, П. Жихарєв, І. Кухаренко; завідувачі кафедр, академіки ВУАН О. Гольдман, М. Кравчук; професори Я. Маркович, В. Симиренко, В. Фінкельштейн та ін.

Студенти і викладачі інституту брали активну участь у боротьбі з тоталітарним режимом, за здобуття Україною незалежності. 1989 у головному корпусі відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову; 1992 — IV Всеукраїнські збори НРУ, на яких головою політичної партії було обрано В. Чорновола.

У різні роки на базі окремих факультетів КПІ було утворено такі сучасні вузи й підприємства України: 1922 — Національний аграрний університет; 1928 — Київський інститут інженерів шляхів сполучення (1930 на його основі виникли сучасні Дніпропетровський державний технічний університет залізничного транспорту, Одеський державний морський університет та Харківський державний автомобільно-дорожній університет), 1930 — Київський державний технічний університет будівництва та архітектури, Державна академія легкої промисловості України, Український державний університет харчових технологій, Виробниче об'єднання «Київтрактородеталь», Акціонерна компанія «Росток», 1933 — Київський міжнародний університет цивільної авіації, 1974 — Вінницький державний технічний університет, 1991 — Черкаський інженерно-технологічний інститут, Чернігівський технологічний інститут, 1994 — Житомирський інженерно-технологічний інститут. З ініціативи провідних вчених КПІ на базі його наукових кафедр і лабораторій у 1918—97 виникло дев'ять академічних та галузевих науково-дослідних інститутів.

Значну роль у розвитку національної і світової науки та освіти заклад відіграє і в наші дні. У 2000 в його складі функціонувало 25 навчально-наукових підрозділів (20 факультетів і 5 інститутів), 15 науково-дослідних інститутів, 9 інженерних центрів; навчалося бл. 33 тис. студентів. При інституті діють Музей історії КПІ (з 1968, головний корпус), Державний політехнічний музей (з 1998, корпус № 6). 1993 КПІ став першим вузом України, акредитованим на вищому — 4-му рівні. Указом Президента України від 8 квітня 1995 інституту надано статус Національного. Рішенням 29-ї Сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1997) 100-річчя від дня заснування Національного технічного університету

443.1. Головний навчальний корпус.

України «Київський політехнічний інститут» внесено до переліку видатних історичних подій на 1998—99 [1136].

Олександра Веселова, Наталія Кондель-Пермінова, Елла Піскова.

443.1. Головний навчальний корпус, 1898—1901 (архіт., іст.). Корпус № 1. Головним фасадом, що формує парадне подвір'я-курдонер, звернений у бік парку на просп. Перемоги; займає провідне місце в ансамблі політехнічного інституту. Автор проекту — арх. І. Кітнер. Урочисті закладини корпусу відбулися 30 серпня 1898. Першу цеглину будівлі поклав Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор М. Драгомиров, другу — директор департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів В. Ковалевський, третю — помічник командувача Київського військового округу А. Косач; наступні — підприємці й доброчинці Л. Бродський, Н. Терещенко, директор інституту В. Кирпичов, міський голова С. Сольський та ін.

До кін. 1899 завершено стіни основного об'єму та двох веж, на яких приступили до облаштування дахів зі шпилями. При складенні І. Кітнером повноважень керівника робіт 2 червня 1900 зафіксовано, що в головній будівлі закінчено всі цегляні зовнішні роботи (за винятком балконів навколо веж), зведено склепіння, встановлено дахи; незавершеними залишились оздоблювальні роботи в приміщеннях, парадні сходи, обладнання водопостачання та опалення.

Восени 1900 робітники берлінської фірми «Давид Грове» здійснили влаштування парового опалення та вентиляції, пара для яких подавалася з котельного відділення будівлі механічних майстерень по цегляному тунелю. Оздоблення актової зали, великої фізичної аудиторії механічного відділення та двох прилеглих до них вестибулів, яке тривало до осені 1901, здійснене у романському стилі за проектами арх. О. Кобелєва. Всі ліпні роботи виконав ск. Еліо Сала, тимчасова майстерня якого містилася у цьому корпусі. Він також зробив поруччя та балюстради зі штучного каменю для парадних сходів (за кресленнями О. Кобелєва), мармурові підвіконня та мозаїчні підлоги в актовій залі та вестибулі. За свідченням арх. В. Обремського, до оздоблення вестибуля й актової зали залучався арх. О. Вербицький, фізичної аудиторії — арх. В. Осьмак. Парадні двері виготовив майстер М. Вейєрміллер. У березні 1901 худ. М. Пимоненко передав написані для актової зали портрети російських імператорів Олександра II та Миколи II. До осені того ж року оздоблювальні роботи було завершено.

Під час 1-ї світової війни корпус використовувався для потреб оборони: з серпня 1914 всю його середню частину, за винятком приміщення бібліотеки, займав шпиталь. 20 жовтня в актовій залі, обладнаній на 140 ліжок, сталася велика пожежа, внаслідок чого обгоріли підлога та стіни, завалилися перекриття.

Після закриття шпиталю (вересень 1915) у приміщенні перебували ополченці. З 1 вересня 1915 в головному

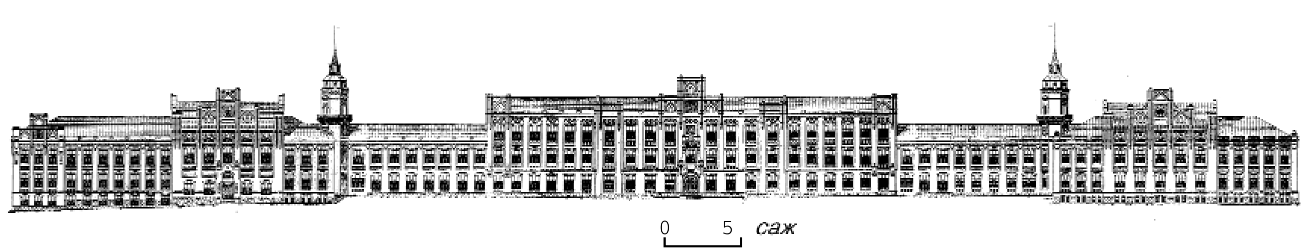

443.1. Проект фасаду головного навчального корпусу.

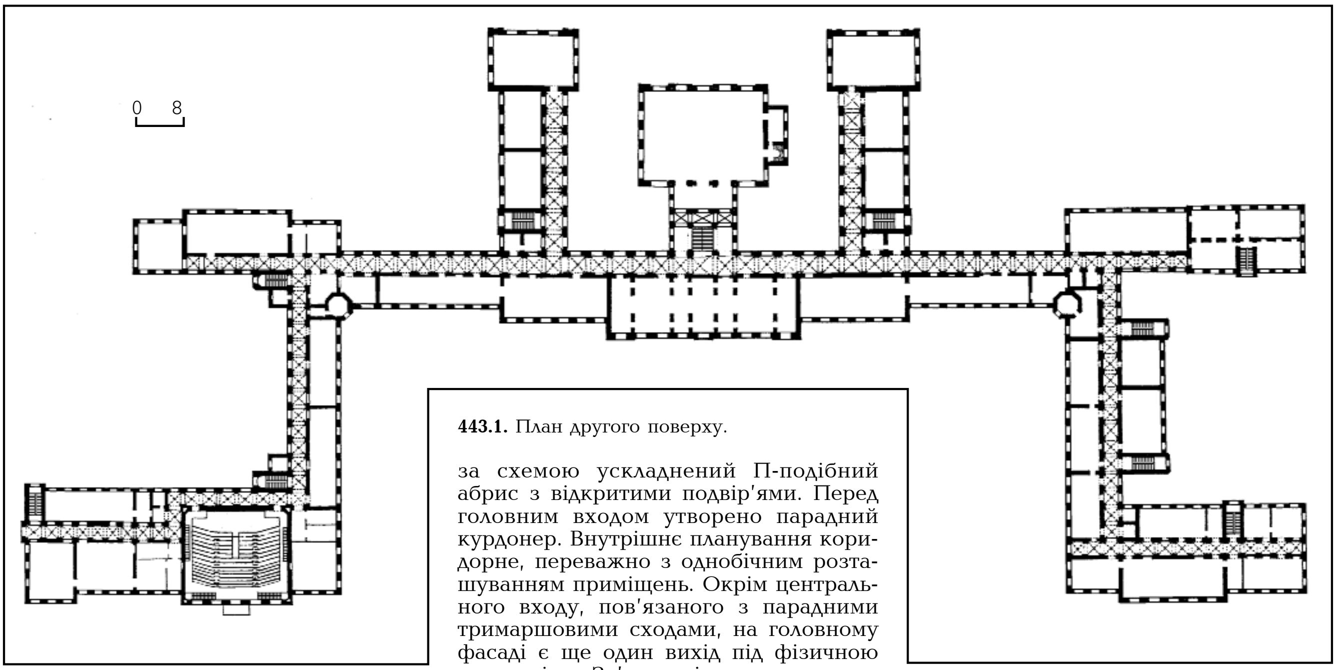

443.1. План другого поверху.

корпусі були організовані авіаційні майстерні, в яких налагодили випуск пропелерів, деталей літальних апаратів, розпочали виробництво аеропланів типу «Альбатрос» й ін. 1916 частина будинку використовувалася для розширення авіаційно-автомобільного відділу механічних майстерень. Протягом 1917 тут містилися піротехнічні майстерні, штаб 1-го Польського стрілецького полку, канцелярія 5-го авіаційного парку. У кін. 1917 — на поч. 1918 — штаб червоногвардійських робітничих загонів. Пізніше приміщення інституту поступово звільнили й відремонтували. У 1922—23 відновлено актову залу. В 1930-х рр. зі східного боку прибудовано енергокрило у спрощених архітектурних формах. У 1970—80-х рр. проведено ремонтно-реставраційні роботи: розчистку мурування фасадів, влаштування гранітних підлог тощо.

Головний корпус призначався для розміщення в ньому трьох відділень інституту: механічного, інженерного та сільськогосподарського. Останнє займало перший поверх західної частини будівлі, до якої з тилу була прибудована металева засклена оранжерея (не збереглася). З тилу до центру будівлі прилягає об'єм з актовою залою і два крила з аудиторіями та креслярськими залами механічного й інженерного відділень. У східному крилі головного фасаду влаштовано велку фізичну аудиторію, у центрі фасаду на другому поверсі — розміщувалась бібліотека (до 1979).

Будівля дво— триповерхова з підвалами. Конструктивну основу складають несучі цегляні стіни, склепіння (у вестибулях, коридорах, підвалах) та плаські перекриття по металевих та дерев'яних балках, у великих залах — підвісні стелі. Фундамент і цоколь виконані з гніванського граніту, вальмові та шатрові (на вежах) дахи з металевими покриттями зроблені по дерев'яних кроквах і фермах. Загальна довжина фасаду — бл. 260 м, площа забудови — 1947,4 кв. сажнів (8666 кв. м), площа приміщень — 4710, 6 кв. сажнів (20962 кв. м). У плані має симетричний за схемою ускладнений П-подібний абрис з відкритими подвір'ями. Перед головним входом утворено парадний курдонер. Внутрішнє планування коридорне, переважно з однобічним розташуванням приміщень. Окрім центрального входу, пов'язаного з парадними тримаршовими сходами, на головному фасаді є ще один вихід під фізичною аудиторією. Зв'язок між поверхами забезпечують десять сходових кліток.

Оздоблення фасадів виконано у цегляному стилі зі включенням елементів романсько-готичної архітектури, трактованих раціоналістично та своєрідно. Стіни — у відкритому цегляному муруванні світлих жовтих тонів, цоколь — з колотого сірого граніту. Композиція чолового фасаду майже симетрична з трохи довшим північно-східним крилом. Центральну частину виділено ризалітом з ярусним вхідним порталом і ступінчастим щипцем, на якому напис: «Київський політехнічний інститут». Увінчані щипцями ризаліти влаштовано також на північно-східному й північно-західному крилах. Вхід під фізичною аудиторією оздоблено виступним порталом-тамбуром. Внутрішні наріжжя парадного подвір'я підкреслені гранчастими вежами, призначеними для наукових спостережень, що завершуються високими шатрами з флюгерами. Архітектурно оформлені тильні та бічні фасади. Провідну роль у формуванні образу будівлі відіграють характерні для тогочасних навчальних закладів великі віконні прорізи з лучковими перемичками. Аркові прорізи використані для виділення входів та великих приміщень. Цегляний архітектурний декор складається з міжвіконних лопаток, розвиненого зубчастого карниза, орнаментованих підвіконь. Ошатності силуету надають ступінчасті щипці, прикрашені декоративними трикутними завершеннями, вікнами-розетками та гранчастими у перетині навісними стовпчиками.

Оздоблення парадних приміщень виконано у романсько-ренесансній стилістиці із застосуванням ліплення, штучного і природного каменю. Розташований у центрі головний вестибуль заввишки в один поверх перекрито дев'ятьма хрещатими склепіннями з орнаментованими спіралеподібними опуклими гуртами та замковими каменями-розетками. Підпружні арки спираються на чотири масивні пілони, яким на площині стін відповідають пілястри. Наріжжя пілонів оздоблено витонченими канелюрованими колонками з романськими рослинними капітелями, їхні площини — заглибленими фігурними фільонками. На рівні капітелей проходить смуга фриза, що складається з мотиву хрестоцвіту (пілони, пілястри) та плетениці (стіни), над підлогою — чітко виділена цокольна частина. На рустованій площині бічних стін вирізняються гладенькі дзеркала з фігурними наріжними частинами, в обрамленні вінцевих архівольтів — рельєфні декоративні рондо, заповнені геометричним та рослинним ліпленим орнаментом. Гранітні підлоги настелено у 1970—80-х рр. (замість первісних мозаїчних зі штучного каменю).

На осі вестибуля розташовано урочисті тримаршові сходи з масивними огородженнями зі штучного каменю. Рисунок поруччя включає мотив риб'ячих пухирів, вписаних в ажурні кола. Незвичайною рисою в оздобленні сходів є розміщений на нижніх площинах маршів романський за стилістикою ліплений килимовий орнамент. Центральний марш сходів веде до проміжного майданчика, звідки починаються проходи до актової зали. Стіни проходів рустовані, на другому ярусі над ними влаштовано пов'язане з залою приміщення хорів (лоджій).

Двосвітня актова зала (пл. бл. 450 кв. м) перекрита розбитою на кесони підвісною стелею, декор якої спрощений відносно первісного варіанту (до пожежі 1914 була оздоблена ліпленням). Гладенькі балки кесонів спираються на кронштейни. Тектоніка стін двоярусна: внизу — великі аркові вікна, нагорі — здвоєні прямокутні віконця, під якими простягається смуга рослинно-геометричного орнаменту. На північній стіні — отвори входів (внизу). По периметру зали проходить ошатний широкий фриз з витончених колонок і розеток. Прямокутні віконця обрамлено групами романських напівколон, великі аркові вікна — архівольтами та ліпленим рослинним орнаментом. Вертикальні членування утворені здвоєними міжвіконними лопатками. За кафедрою у трьох нішах західної стіни розміщено полотна з сучасним живописом алего-

ричного характеру. Підлога паркетна. Для архітектури приміщення характерне поєднання ренесансних принципів загальної побудови й стилізованого романсько-готичного декору.

Цілком ренесансну стилістику має оздоблення інтер'єра фізичної аудиторії, розташованої в лівому (східному) крилі головного фасаду, до якого вона орієнтована амфітеатром (на першому поверсі під ним влаштовано окремий вестибуль). Аудиторія прилягає до коридорів, з якими на рівні першого і другого поверхів пов'язана чотирма симетричними входами. Загальна висота від підлоги до стелі — 13,5 м. Прямокутне в плані приміщення площею понад 380 км. м перекрите підвісною кесонованою стелею зі смугою засклення, що доповнює світло з п'яти розташованих над амфітеатром двоярусних вікон — унизу лучкових, угорі — напівциркульних. Більшу частину приміщення займає крутий амфітеатр з дерев'яними лавами, понижену південну — місце для викладачів з дерев'яною кафедрою. На рівні другого поверху влаштовано балкон-галерею з огородженнями у вигляді балясин. Стіни під балконом оздоблено дощаним рустом, над ним — здвоєними пілястрами тосканського ордера, які підтримують антаблемент. Третій ряд оздоблення включає мотив архівольтів, що повторює форму верхніх віконних прорізів. Виразність архітектурної пластики посилюють різноманітні фільонки й скупо застосовані орнаментальні деталі. Урочисте враження справляє триярусна південна стіна. За кафедрою викладача розміщено декоративний портал з прямокутною нішею дошки для записів. Горішня частина порталу складається з архівольта, декорованого ліпленими вінками, та вінцевого карниза на орнаментованих модульйонах. На осі порталу на третьому ярусі влаштовано декоративний балкон на чотирьох масивних кронштейнах, прикрашених рослинними орнаментами. У профільованому обрамленні під балконом — рельєфна дошка з написом: «Київ. 1901. Північна широта 21"1'50°. Висота над океаном 179». Симетрично розташовані бічні виходи на галерею завершують трикутні сандрики на кронштейнах. Фізична аудиторія — найкраще лекційне приміщення політехнічного інституту.

Архітектурну характеристику інших парадних приміщень головного корпусу вирізняють не стільки декоративні, скільки конструктивні деталі. Надзвичайно виразну анфіладу коридорів визначає рівномірний ритм хрещатих склепінь на профільованих імпостах. Інтер'єри вестибуля під фізичною аудиторією та великого приміщення під актовою залою (тепер буфет) прикрашають хрещаті склепіння, що спираються на підпружні арки.

За архітектурно-мистецькими якостями головний корпус КПІ є однією з найкращих споруд Києва навчального призначення кін. 19 — поч. 20 ст.

Заняття студентів в окремих приміщеннях недобудованого корпусу розпочалися ще 1899, у 1900—01 сюди було переведено три відділення інституту, канцелярію і бібліотеку. На першому поверсі в кабінеті директора у кімнаті № 5 (тепер № 157) працював один із засновників інституту проф.

443.1. Меморіальна дошка І. Сікорському.

443.1. Меморіальна дошка С. Корольову.

443.1. Меморіальна дошка А. Люльці.

Кирпичов Віктор Львович (1845—1913) — вчений у галузі механіки, педагог, організатор вищої технічної освіти в Росії та Україні, перший директор КПІ (1898—1902).

У кабінеті директора (пізніше — ректора), що розміщувався спочатку у кімнаті № 157, згодом — № 146, працювали відомі вчені і педагоги, професори КПІ, які очолювали вуз в наступні роки: у 1902—04 — Коновалов Михайло Іванович (1858—1906); у 1904—05 — Зворикін Костянтин Олексійович (1861—1927); 1905—06 — Чирвинський Микола Петрович (1848—1919); у 1906—08 — Тимофеєв Володимир Федорович (1858—1923); 1908—11 — Дементьєв Костянтин Григорович (1864—1916); 1911—17 — Жуков Іван Діомидович (1860 — ?); 1917—19 — Єрченко Петро Феофанович (1868—1927); 1919 — Де-Метц Георгій Георгійович (1861—1947); 1919—20 — Ступін Олекса Якович (1869—1928); 1920—21 — Веселовський Сергій Феофанович (1878 — ?); 1921 — Кухаренко Іван Антонович (1880—1938); 1921—29 — Бобров Вікторин Флавіанович (1884—1946); 1929—30 — Мельников Дмитро Федорович (1882— ?); після реорганізації у 1934—36 — Єфімов Микола Пилипович (1897—1937); 1937 — Жихарєв Павло Григорович; 1937—41 — Шпилько Микола Пилипович (1908—41).

У жовтні 1941 під час тимчасової нацистської окупації міста колегія професорів обрала ректором КПІ голову УНРади проф. Величківського Миколу Івановича (1882—1976) — економіста, громадсько-політичного діяча. Зазнав політичних репресій 1938—40. У 1941—42 одночасно викладав у Київському університеті, очолював Інститут економіки, статистики і географії при Академії наук у Києві. Після заборони окупаційною владою УНРади і закриття КПІ у лютому 1942 був заарештований. З квітня 1944 — голова новоутвореної у Львові Всеукраїнської національної ради, з 1945 — на еміграції.

В повоєнні роки інститут очолювали відомі вчені.

1944—52, 1955—71 — Плигунов Олександр Сергійович (меморіальна дошка на хімічному корпусі.

1952—55 — Гріднєв Віталій Никифорович (1908—90) — фізик, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1982). Працював у КПІ в 1945—55, завідувач кафедри термічної обробки сталі (з 1948). У 1955—85 — директор Інституту металофізики АН УРСР.

У вересні—грудні 1955 — Швець Іван Трохимович (1901—83) — вчений у галузі теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1950), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1959). Після закінчення КПІ (1927) залишився на викладацькій роботі (до 1955), декан теплотехнічного факультету і завідувач кафедри теплотехніки (з 1934). Одночасно — директор Київського філіалу Харківського інституту енергетики (з 1939), потім — Інституту теплоенергетики АН УРСР (1947—52, 1954—55; тепер Інститут технічної теплофізики НАН України), головний учений секретар Президії АН УРСР (1950—53).

1971—87 — Денисенко Григорій Іванович (1919—98; меморіальна дошка на будинку бібліотеки КПІ).

З 1900 у головному корпусі розміщува-

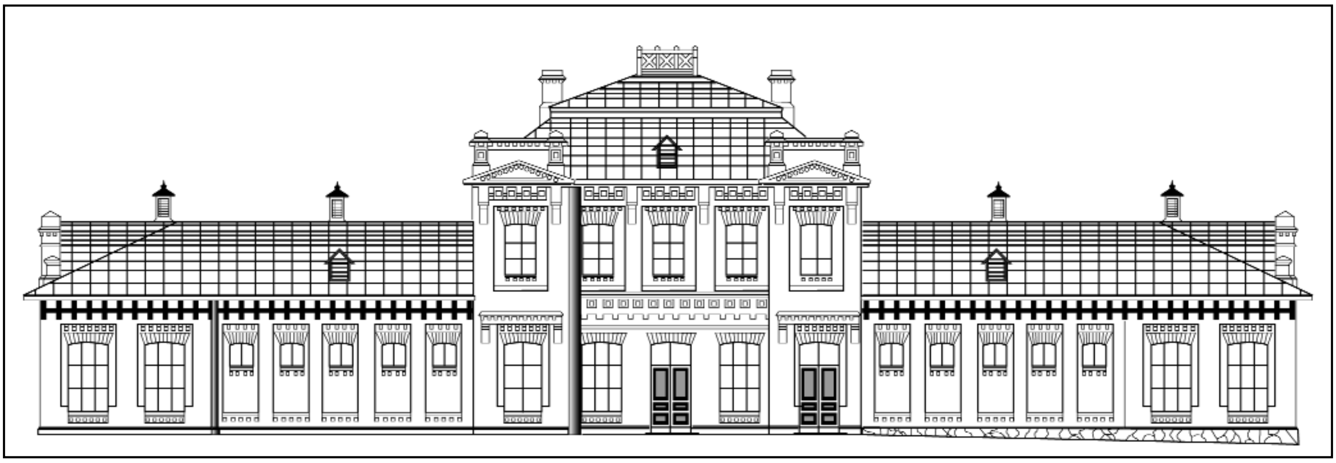

лися три відділення (пізніше — факультети) КПІ — механічне, інженерне (інженерно-будівельне), сільськогосподарське (з 1918 — агрономічний факультет). Першими деканами були:
Зворикін Костянтин Олексійович (1861—1927) — вчений у галузі технології металів, декан механічного (1898—1904) і за сумісництвом інженерного (до 1901) відділень. Директор КПІ у 1904—05. Брав участь у роботі будівельної комісії, яка займалася організацією інституту і спорудженням його корпусів. Відіграв значну роль в організації механічних майстерень, механічного (нині — модельний) кабінету та інженерної лабораторії. Запровадив предметну систему навчання в КПІ (замість курсової), що дало змогу скоротити його термін до чотирьох років. Викладав у КПІ 1898—1905, 1918—26, організатор і завідувач науково-дослідної кафедри механічної технології (1922—27). Засновник науки про різання металів, автор численних праць і навчальних курсів з машинобудування.
Чирвинський Микола Петрович (1848—1919) — один із засновників вітчизняної зоотехнічної науки, член будівельної комісії КПІ. З 1898 завідувач кафедри загальної зоотехніки, одночасно виконуючий обов'язки, у 1900—04 — декан сільськогосподарського відділення. Після відновлення автономії вузів став першим виборним директором інституту (1905—06). Перший заслужений професор КПІ (з 1911). Заснував при інституті зоотехнічну лабораторію, зразкову дослідну вівчарню, першу в Росії за якістю і кількістю представлених у ній тварин, й скотний двір.
1904 інженерне відділення дістало організаційну самостійність. Його першим деканом був до 1906 Рузський Дмитро Павлович (1869— ?) — вчений у галузі прикладної математики і гідравліки. 1898 розпочав педагогічну діяльність в КПІ за рекомендацією М. Жуковського. 1911 на знак протесту проти скасування автономії вищої школи подав у відставку.
1901—79 у великій просторій залі на другому поверсі (тепер кімнати № 249, 251, 253, 255) розміщувалася фундаментальна науково-технічна бібліотека (раніше — у хімічному корпусі). Її організатором і завідувачем у 1898—1902 був Біляшівський Микола Федотович (1867—1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, почесний акад. УАМ

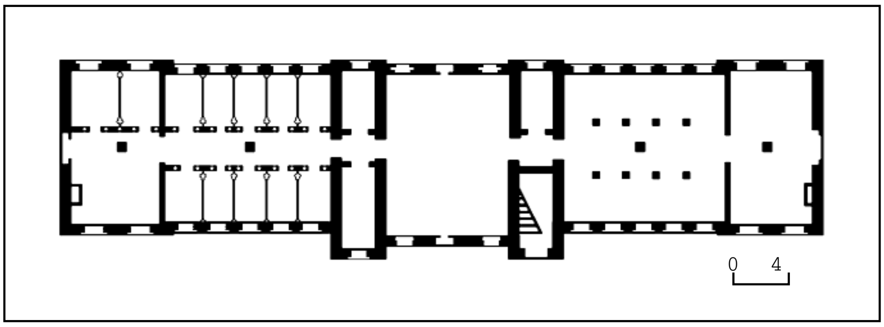

443.2. Будинок учбового скотного двору. Проект.
443.2. План.

(з 1918), акад. УАН (з 1919), один із засновників і перший директор (1902—23) Київського художньо-промислового і наукового музею. За час його роботи бібліотеку КПІ було укомплектовано необхідною науковою і педагогічною літературою, налагоджено зв'язки із закордонними книжковими фірмами, розпочато каталогізацію і систематизацію фондів.
У цьому будинку у великій фізичній аудиторії 30 жовтня 1905 відбувся перший пленум Київської Ради робітничих депутатів. Присутні на ньому делегати від дев'яти найбільших підприємств міста — заводів «Арсенал», «Гретера і Криванека», Південноросійського, Головних майстерень Південно-Західної залізниці та інших — обрали бюро, на другому пленумі (6 листопада) — голову Ради робітника заводу «Гретера і Криванека» Ф. Алексєєва. У другій половині листопада до її складу входило вже понад 40 членів. У цей період Київська Рада робітничих депутатів відігравала значну роль в розгортанні революційних виступів у місті. Зокрема, у грудні 1905 вона стала центром і єдиним визнаним органом влади т. зв. Шулявської республіки, створеної робітниками цього району (проіснувала до 17 грудня 1905). Зазначеним подіям присвячено мармурову меморіальну дошку, встановлену на головному навчальному корпусі 1955 та пам'ятник, розташований перед фасадом будинку.
1957 відкрито мармурову меморіальну дошку (1977 замінено на гранітну, арх. І. Макушенко) в пам'ять про перебування у будинку в кін. 1917 — на поч. 1918 бойового штабу червоногвардійських загонів Шулявки. Керував ним Довнар-Запольський Всеволод Митрофанович (1898—1919) — член Київського комітету РСДРП (з 1917). Один з керівників жовтневого 1917 й січневого 1918 збройних повстань у Києві. Секретар Київського губкому КП(б)У (з 1919). Син історика, професора Київського університету М. Довнар-Запольського.
На фасаді будинку встановлено також меморіальні дошки на пошанування громадсько-політичних діячів, представників вітчизняної науки і техніки, які тут навчалися або працювали:
1968 — бронзову (ск. К. Кузнецов, арх. В. Гнєздилов) з барельєфним портретом Корольову Сергію Павловичу (1906—66) — вченому в галузі ракетно-космічних систем, акад. АН СРСР (з 1958), двічі Герою Соціалістичної Праці (1956, 1961), генеральному конструктору перших у світі штучних супутників Землі й космічних кораблів, який очолював розробку і запуск перших автоматичних міжпланетних станцій (АМС) «Зонд». Під час навчання на механічному факультеті (1924—26) був членом Авіаційного науково-технічного товариства, що діяло при інституті. У цей період мешкав на вул. Костьольній, 9 (див. ст. 230.5). 1984 на другому поверсі лівого крила головного корпусу (кімната № 249) створено меморіальну аудиторію й музей вченого.
1970 — бронзову з барельєфним портретом (ск. І. Макогон, арх. М. Катернога) Патону Євгену Оскаровичу (1870—1953) — вченому у галузі мостобудування й електрозварювання, акад. ВУАН (з 1929), заслуженому діячеві науки УРСР (з 1940), Герою Соціалістичної Праці (1943), віце-президенту АН УРСР (1945—52). Викладав у КПІ 1904—39 з перервами. Завідувач кафедр мостобудування (1904—29) й електрозварювання (з 1935), декан інженерного факультету (1906—07),

при якому 1921 організував мостову дослідну станцію. 1929 утворив в системі ВУАН кафедру інженерних споруд з електрозварювальною лабораторією (містилася в КПІ й на заводі «Більшовик», з 1930 — на бульв. Т. Шевченка, 14), на базі якої 1934 заснував і очолив Інститут електрозварювання ВУАН (тепер НАН України), що з 1945 носить ім'я вченого. Автор підручників з мостобудування, оригінальних проектів мостів, шляхопроводів. Основоположник вітчизняної школи зварювання металів.

1975 — гранітну (арх. В. Лоботинський) Ленгніку Фрідріху Вільгельмовичу (1873—1936) — політичному діячеві. У 1902—03 працював лаборантом на кафедрі гідравліки КПІ, водночас проводив нелегальну роботу як агент газети «Искра», з 1902 входив до складу Організаційного комітету зі скликання II з'їзду РСДРП, на якому був обраний до ЦК партії.

1984 — гранітну Затонському Володимиру Петровичу (1888—1938) — державному і громадсько-політичному діячеві, вченому-хіміку, акад. ВУАН (з 1929). Викладав в інституті у 1913—17. У цей період був членом Київської Ради робітничих депутатів (з травня 1917). З червня того ж року як представник від більшовиків входив до складу Малої Ради і створеного нею у вересні Комітету для охорони революції в Україні. Один з керівників жовтневого збройного повстання 1917 у Києві, в листопаді—грудні голова Київського комітету РСДРП(б). З грудня 1917 входив до складу першого більшовицького уряду України (народний секретар у справах освіти). 1919—37 (з перервами) — нарком освіти УСРР (працював на бульв. Т. Шевченка, 14).

8—10 вересня 1989 у цьому будинку відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову — національної громадсько-політичної організації, з 1993 — політичної партії. У схваленій з'їздом програмі порушувалися питання відродження української мови і культури, проведення демократизації політичної, економічної і соціальної системи республіки, забезпечення прав національних меншин, а також екологічні проблеми, пов'язані з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Тут же відбулися III (лютий—березень 1992) та IV (грудень 1992) Всеукраїнські збори НРУ. На них було обрано співголовою, потім головою НРУ Чорновола В'ячеслава Максимовича (1937—99) — громадсько-політичного діяча, правозахисника, журналіста, учасника дисидентського руху з серед. 1960-х рр., члена Української Гельсінкської групи (з 1979), народного депутата Верховної Ради України (з 1990), Героя України (2000).

На першому поверсі головного корпусу (кімната № 165) розміщується Музей історії КПІ, заснований 1968 [1137].

Марія Кадомська, Галина Кравченко, Елла Піскова, Тетяна Трегубова.

443.2. Будинок учбового скотного двору, 1900 (архіт.). На території колишнього скотного двору в південно-західній похилій частині садиби КПІ, між спорудами 1930—50-х рр. Зведений за проектом арх. І. Кітнера для проведення дослідів у галузі тваринництва на сільськогосподарському відділенні інституту. Засновником і першим директором учбового скотного двору (з 1899) був Чирвинський Микола Петрович (1848—1919) — декан сільськогосподарського відділення (1898—1904), директор інституту (1905—06). Як зазначала газета «Киевлянин», на першому поверсі будинку розташовувалися приміщення для великої та дрібної худоби, манеж, на другому — помешкання для службовців. Стійла для худоби у бічних одноповерхових крилах виділялися високо розміщеними вкороченими вікнами. На торцях крил були ворота для худоби, акцентовані люкарнами. Центральний двоповерховий об'єм з вісьмома наріжними трикутними фронтонами, накладеними на прямі аттики, перекривав чотиригранний шатровий дах із заломом (не збереглися). Навколо будинку був огороджений вигін. Після переведення сільськогосподарського інституту до Голосієва (існував на території КПІ 1922—30), будинок капітально реконструйовано у зв'язку з новим характером використання: над бічними крилами надбудовано другий поверх, розтесано вікна, замуровано торцеві входи, змінено внутрішнє планування й форму дахів тощо. У 1960-х рр. частково облицьований керамічною плиткою.

Двоповерховий, цегляний (північний і торцеві фасади обкладені керамічною плиткою), в плані прямокутний. Перекриття пласкі. Двосхилий дах над центральною частиною і вальмові дахи бічних крил вкрито шифером. Первісне внутрішнє планування не збереглося.

Вирішений у формах цегляного стилю з елементами неоренесансу. Симетрична за композицією споруда складається з підвищеного центрального об'єму на п'ять віконних осей і крил на сім віконних осей кожне. Прорізи вікон і дверей лучкові, на другому (надбудованому) поверсі — прямокутні. На південному фасаді частково зберігся первісний, виконаний у цеглі архітектурний декор: фризи першого та другого поверхів, утворені низкою великомасштабних ширінок, ступінчасті фартушки в міжвіконнях другого поверху, клинчасті перемички вікон, заглиблених у пласкі нішки, обрамлені нагорі сухариками.

Типологічно унікальна споруда є важливою функціональною частиною первісного архітектурного ансамблю КПІ.

Тепер використовується органами правопорядку НТУ України «КПІ» [1138].

Марія Кадомська, Тетяна Трегубова.

443.3. Житловий будинок (№ 1) 1898—99, в якому проживали відомі вчені (архіт., іст.). У центральній частині комплексу інституту. Складає ансамбль з житловим будинком № 2. Разом з ним створює прохід між головним навчальним корпусом і хімічним павільйоном, з якими пов'язаний стилістично та композиційно. Споруджений за проектом арх. І. Кітнера. По осі проходу між будинками були зведені цегляні служби — льодовня і пральня з коморами (не збереглися).

Крила будинку триповерхові, центральна частина чотириповерхова, цегляний, у плані прямокутний. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям. Помешкання дво-, чотири- й восьмикімнатні, мають анфіладно-коридорне планування.

Оформлений у цегляному стилі. В центральній частині — зблоковані парадні та чорні сходи, на торцях — сходові клітки, що на верхніх поверхах виступають гранчастими об'ємами. Над торцевими входами з боку просп. Пере-

443.3. *Житловий будинок № 1.*
443.3. *План першого поверху житлових будинків № 1 і 2.*

моги надбудовано пірамідальні вежки. Сходові клітки та наріжжя будинку виділені розкріповками, завершеними ступінчастими та прямокутними аттиками. Входи підкреслено широкими напівциркульними віконними прорізами, що відрізняються від видовжених прямокутних вікон з лучковими перемичками інших приміщень. Архітектурний декор виконаний у цеглі, складається з лопаток, карнизних гуртів, фальшивих трикутних фронтонів, геометричного орнаменту.

Будинки № 1 і № 2 разом з навчальними корпусами формують виразний силует історичної частини ансамблю інституту.

У цьому будинку в різні роки мешкали професори КПІ та Київського сільськогосподарського інституту (утворений 1922 на базі агрономічного факультету КПІ, тепер Національний аграрний університет).

1913—22 у квартирі № 4 — Єрмаков Василь Петрович (1845—1922) — математик і механік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1884), один із фундаторів й активний член Київського фізико-математичного товариства (1890—1917). Засновник і видавець «Журнала элементарной математики» (1884—86) та його продовження — «Вестника опытной физики и элементарной математики» (1886). В 1898—1922 — завідувач кафедри вищої математики КПІ, з 1899 — заслужений професор. Автор наукових праць з проблем математичного аналізу, варіаційного числення, теорії функцій, популярних підручників й навчальних посібників з математики та механіки. З кін. 19 ст. до 1911 мешкав на сучасній вул. Саксаганського, 41, у квартирі № 6; у 1911—12 — на сучасній вул. Паньківській, 9 у прибутковому будинку М. Грушевського (не зберігся).

У 1920—30-х рр. у квартирі № 13 — Жирицький Георгій Сергійович (1893—1966) — теплотехнік, заслужений діяч науки і техніки Тат. АРСР (з 1953), заслужений діяч науки РРФСР (з 1963). Викладав у КПІ з 1918, декан механічного факультету (1925—29), завідувач кафедри (1946—66). Автор підручників з теорії парових машин і турбін. 1966 його ім'ям названо один з кратерів на Місяці.

У 1901 — на поч. 20-х рр. — Жуков Іван Діомидович (1860— ?) — хімік, професор кафедри хімічної технології поживних речовин (з 1901), секретар Ради (1904), директор КПІ (1911—17). Брав участь у діяльності міжнародної комісії з питань встановлення єдиних методів дослідження цукру (Берн, 1906), у підготовці Всеросійської сільськогосподарської виставки 1913 у Києві, роботі Міжнародного конгресу з прикладної хімії (Санкт-Петербург, 1915). Завідувач лабораторії Всеросійського товариства цукрозаводчиків (з 1905), член Опікунської ради Київського комерційного інституту (з 1913). Експерт з вивчення нових технологій цукроваріння. У роки 1-ї світової війни запропонував оригінальний метод перегонки бензину для потреб авіації. На поч. 1920-х рр. емігрував до Чехії.

1912—21 — Кащенко Микола Феофанович (1855—1935) — ботанік і біолог, акад. УАН (з 1918), перший голова Фізико-математичного відділення УАН (1918—19). Викладав у КПІ 1912—21, завідувач кафедри зоології (з 1912), голова професорського дисциплінарного суду (з 1913), декан сільськогосподарського факультету (1919—20). 1913 заснував на території КПІ акліматизаційний розсадник культурних рослин, перетворений у грудні 1918 на Акліматизаційний сад УАН, його директор до 1935 (територія саду, що містився з 1920-х рр. на сучасній вул. Мельникова, забудована у кін. 1970 — на поч. 1980-х рр.). Фундатор і директор Зоологічного музею УАН (1919—26). Займався проблемами ембріології хребетних тварин і людини, питаннями гістології, мікроскопічної техніки, археології, селекції, акліматизації рослин в умовах України. Засновник патоембріології. З 1920-х рр. до 1935 мешкав на вул. Мельникова, 45 (будинок не зберігся).

В 1920—30-х рр. у квартирі № 11 — Кухаренко Іван Антонович (1880—1938) — вчений у галузі технології цукрового виробництва. Директор КПІ у березні—грудні 1921, завідувач кафедри технології сільськогосподарських виробництв (з 1921). З 1922 працював у КСГІ, завідувач кафедри сільськогосподарської технології. З 1926 — засновник і перший директор Державного експериментального інституту цукрової промисловості (з 1927 — Український НДІ цукрової промисловості). З 1931 викладав у Київському технологічному інституті харчової промисловості (тепер Український державний університет харчових технологій). Досліджував проблеми цукрового виробництва, кристалізації сахарози. Репресований 1937, реабілітований 1960.

В 1920-х рр. у квартирі № 8 — Малюшицький Микола Кирилович (1872—1929) — ботанік, акад. АН БСРР (з 1928). З 1920 — професор, з 1921 — завідувач кафедри часткового землеробства КПІ, з 1922 — кафедри рослинництва у КСГІ. Одночасно керівник відділу Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції, дійсний член Наукового інституту селекції (тепер Інститут цукрових буряків УААН). Досліджував проблеми використання мінеральних добрив у сільському господарстві, селекції картоплі. В 1900—10-х рр. мешкав на тодішніх вул. Дачній, 3, 1-й Дачній лінії, 5 (Шулявка, будинки не збереглися).

1910—28 у квартирі № 12 — Ступін Олекса Якович (1869—1928) — теплотехнік. Викладав у КПІ з 1899. З 1904 — секретар, потім декан механічного відділення. У 1919—20 під час відрядження Г. Де-Метца виконував обов'язки директора інституту. У 1920-х рр. — голова предметних комісій: теплотехнічної на механічному відділенні й інженерно-механічного циклу — на хімічному. Одночасно викладав у інших навчальних закладах міста. Фахівець з парового обладнання, консультант підприємств і установ Києва з питань парового господарства. Наукові праці присвячені дослідженню кам'яного вугілля й антрацитів Донецького басейну, топок для спалювання українських торфів. У 1903—10 мешкав на сучасній вул. М. Коцюбинського, 9 та 5 (будинки не збереглися).

В 1901 — серед. 1910-х рр. — Шапошников Володимир Георгійович (1870—1952) — хімік-технолог, акад. ВУАН (з 1922). Викладав у КПІ з 1899. Засновник і завідувач кафедри технології волокнистих і фарбувальних речовин (1899—1918), декан хімічного відділення (1906—09, 1911—16). Одночасно викладав у Київському університеті, Київському комерційному інституті. Член комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН (1918). Першим серед вітчизняних вчених розпочав дослідження проблем технології волокнистих речовин та хімії барвників. У 1910-х рр. вивчав також питання вологості льону та бавовни. В 1920—30-х рр. мешкав на сучасних вулицях І. Франка, 27, квартира № 10; М. Коцюбинського, 11, квартира № 23; з 1940-х рр. до кінця життя — на вул. Б. Хмельницького, 42, квартира № 9 (будинки не збереглися).

У будинку також проживали професори КПІ, зокрема, вчені у галузі прикладної механіки: в 1910-х рр. — В. Фармаковський, в 1920—30-х рр. — С. Шенберг — у квартирі № 2, В. Шульц — у квартирі № 8 [1139].

Марія Кадомська,
Наталія Кондель-Пермінова, Елла Піскова.

443.4. Житловий будинок (№ 2) 1898—1900, в якому проживали відомі вчені (архіт., іст.). Парний житловому будинку № 1, з яким має ідентичне архітектурне вирішення. Зведений за проектом арх. І. Кітнера.

У цьому будинку в різні роки мешкали професори КПІ та КСГІ.

1900—11 — Вагнер Юлій Миколайович (1865 — ?) — вчений-зоолог, державний діяч, міністр праці уряду Української Держави (1918). В період проживання у цьому будинку — професор КПІ (з 1898), завідувач кафедри зоології, засновник зоологічного музею і лабораторії інституту. Одночасно — член ради і голова комісії пересувного педагогічного музею Київського товариства грамотності (1904—08), викладач сільськогосподарських курсів (1901—09), Вищих жіночих курсів А. Жекуліної (1906—07) та ін. 1911 подав у відставку на знак протесту проти урядової політики щодо вищої школи. Автор підручників, наукових і популярних праць з проблем природознавства, зоології. 1898—1900 мешкав на вул. Володимирській, 41; з 1911 — на сучасних вулицях Вєтрова, 1; Златоустівській, 19; Полтавській, 1; Польовій, 103 (будинки не збереглися); Б. Хмельницького, 12.

В 1901—30-х рр. у квартирі № 19 — Вотчал Євген Пилипович (1864—1937) — ботанік-фізіолог, акад. ВУАН (з 1921). У 1898—1922 — завідувач кафедри ботаніки КПІ, 1922—32 — КСГІ. Одночасно викладав у Київському університеті (1908—20), Київському медичному інституті (1920—30; у 1924—30 — завідувач кафедри біології). У 1922 — один із організаторів Наукового інституту селекції (тепер Інститут цукрових буряків УААН). Основоположник наукового напряму — фізіології сільськогосподарських рослин, створив українську школу ботаніків-фізіологів. В кін. 19 — на поч. 20 ст. мешкав у пров. Обсерваторному, 7 (будинок не зберігся).

В 1920—30-х рр. у квартирі № 15 — Годлін Михайло Михайлович (1886—1973) — ґрунтознавець, лауреат премії ім. В. Докучаєва АН СРСР (1951). Викладав у КПІ з 1920. З 1923 — в КСГІ, завідувач кафедри ґрунтознавст-

ва, один з організаторів факультету агрохімії та ґрунтознавства (з 1930). Розробив класифікацію ґрунтів України за механічним складом, запропонував ряд оригінальних методів їх вивчення. З 1940-х рр. мешкав на сучасній вул. П. Мирного, 8, квартира № 14.

1908—15 — Дубелір Григорій Дмитрович (1874—1942) — інженер, вчений у галузі шляхового та містобудівництва, теорії електротранспорту. Викладав у КПІ з 1904, завідував кафедрою будівельного мистецтва відділу шляхів місцевого значення. Секретар інженерного відділення (1906—07) й Ради інституту (з 1911), завідувач електричної станції й системи опалювання вузу (з 1907). Як представник КПІ брав участь у роботі багатьох наукових з'їздів: 4-го електротехнічного (1906, Київ), російських архітекторів (1910, Санкт-Петербург), всеросійського з благоустрою міст (1910, Одеса) та ін. Впроваджував у забудову Києва поширені на той час ідеї міст-садів, співавтор проекту курорту-саду «Камперія-Сарич» поблизу Ласпі в Криму (1917). Автор навчальних підручників, монографій з актуальних проблем розвитку міст і міського транспорту. З січня 1916 — професор Інституту інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі. 1907—08 мешкав на вул. Великій Житомирській, 29 (будинок не зберігся).

В 1900—10-х рр. у квартирі № 22 — Іжевський Василь Петрович (1863—1926) — вчений у галузі металургії. Викладав у КПІ з 1899, організатор металургійної спеціальності та кафедри металургії, яку очолював з 1902; секретар Ради інституту (1907—08). Одночасно — скарбник (з 1904), товариш голови (з 1911) Київського товариства сприяння початковій освіті. Досліджував проблеми доменного виробництва, термообробки, металографії та електрометалургії, розробив методику розрахунку матеріального і теплового балансу доменної печі, автор оригінальних конструкцій електричних печей (1901—07).

В 1910—30-х рр. у квартирі № 28 — Ізбеков Володимир Олексійович (1881—1963) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Працював у КПІ в 1909—41, 1944—62, з 1928 — завідувач кафедри неорганічної хімії. Одночасно з 1931 — співробітник, завідувач сектора, лабораторії Інституту хімії ВУАН (з 1945 — Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР), з 1933 — завідувач кафедри Київського університету. Одним з перших вітчизняних хіміків почав вивчати системи, що складаються з розплавлених солей. Засновник київської наукової школи фізичної хімії та електрохімії розплавлених солей. З серед. 1940-х рр. мешкав у житловому будинку КПІ № 5, квартира № 49.

В 1912—30-х рр. у квартирі № 18 — Колкунов Володимир Володимирович (1866—1939) — ботанік і біолог, голова Київського агрономічного товариства (з 1912). Викладав у КПІ з 1904, завідувач кафедри загального землеробства (1912—20), голова президії агрономічного факультету (з 1921). З 1922 — завідувач кафедри КСГІ, один із засновників і перший директор Наукового інституту селекції (тепер Інститут цукрових буряків УААН). Наукові праці присвячено проблемам селекції, підвищення посухостійкості сільськогосподарських рослин, врожайності цукрових буряків. 1904—05 мешкав на вул. Володимирській, 84; 1905—10 на сучасній вул. Чапаєва, 8.

В 1920 — на поч. 1930-х рр. у квартирі № 29 — Кравчук Михайло Пилипович (1892—1942) — математик, акад. ВУАН (з 1929), член НТШ (з 1925). В КПІ — з 1921, завідувач кафедри вищої математики (1930—38). Одночасно викладав у КСГІ (з 1923), очолював Комісію математичної статистики ВУАН (1923—33), відділ Інституту математики ВУАН (1934—38). Досліджував проблеми алгебри, математичного аналізу, теорії функцій, диференціальних та інтегральних рівнянь, математичної статистики, теорії ймовірності та ін. 1938 репресований, реабілітований 1956 посмертно. З поч. 1930-х рр. до 1938 мешкав на вул. Лютеранській, 21/12, квартира № 23.

В 1920—30-х рр. у квартирі № 16 — Лисін Борис Савелійович (1883—1970) — хімік-технолог, акад. АН УРСР (з 1939), лауреат Державної премії СРСР (1950). В КПІ з 1909, декан хімічного факультету (1922—28), завідувач кафедри технології силікатів (1921—56). Одночасно — завідувач лабораторії з випробувань будівельних матеріалів УАН (1918—25), директор НДІ силікатів (1927—30), Інституту мінеральної сировини АН УРСР (1940—41) та Інституту будівельних матеріалів Академії архітектури УРСР (1945—50). Основні наукові праці присвячені дослідженню технології силікатів і будівельних матеріалів. Здійснив наукову систематизацію родовищ українських глин, що мало велике практичне значення для розвитку коалінової та порцеляно-фаянсової промисловості України. З серед. 1940-х рр. мешкав у житловому будинку КПІ № 4, квартира № 42.

1944—55 у квартирі № 16 — Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — теплофізик і теплоенергетик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Працював у КПІ 1929—41, 1944—65. Під час проживання у цьому будинку — завідувач кафедри котельних установок (1938—41, 1944—64). Одночасно у 1944—60 — завідувач лабораторії промислової теплотехніки та з 1949 — відділу енерготехнологічного використання палив Інституту теплоенергетики (з 1964 — Інститут технічної теплофізики) АН УРСР, директор закладу у 1953—54, 1963—72. Досліджував проблеми комплексного використання низькосортних палив, їх спалення в енергетичних і промислових установках, теплообміну і циркуляції в парових котлах та випарниках. У повоєнні роки зробив значний внесок у відновлення теплоенергетичних об'єктів народного господарства, особисто керував переведенням Ужгородської ТЕЦ на використання місцевого бурого вугілля, в результаті чого було вирішено енергетичну проблему Закарпатської України. 1955—70 мешкав на вул. Микільсько-Ботанічній 14/7, квартира № 16; 1970—88 — на вул. Володимирській, 51/53, квартира № 31.

З серед. 1910-х рр. у квартирі № 26 — Устьянцев Василь Павлович (1875—1935) — вчений у галузі тваринництва, один із засновників ветеринарного факультету КПІ (1920) і створеного на його основі Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. З 1922 — завідувач кафедри скотарства, декан зоотехнічного факультету КСГІ. Досліджував проблеми зоотехнії, годівлі сільськогосподарських тварин, масового силосування кормів.

З поч. 1900-х рр. до 1915 — Чирвинський Микола Петрович (1849—1919) — один із засновників вітчизняної зоотехнічної науки. З 1898 — секретар Ради інституту, завідувач кафедри загальної зоотехніки, одночасно виконуючий обов'язки, у 1900—04 — декан сільськогосподарського

443.4. Житловий будинок № 2.

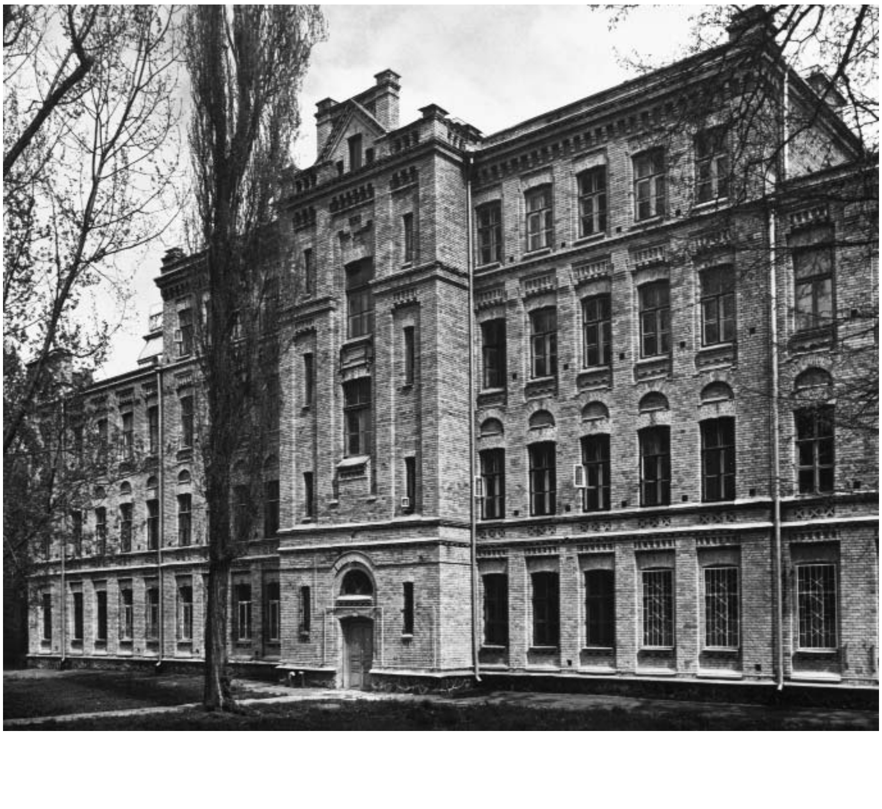

відділення, 1905—06 — директор. З 1911 — перший заслужений професор КПІ, де працював до кінця життя. Заснував в інституті зоотехнічну лабораторію і скотний двір, також зразкову дослідну вівчарню на хут. Затишшя Козелецького пов. Чернігівської губ.
Наукові праці присвячені проблемам свинарства, вівчарства, годівлі, росту й розвитку сільськогосподарських тварин. У київський період діяльності велику увагу приділяв проблемі залежності росту і продуктивності тварин, особливо у молодому віці, від якості харчування, утримання, клімату та інших факторів. Автор підручника «Загальне тваринництво» [1140].

Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова, Елла Піскова.

443.5. Житловий будинок (№ 4; колишній № 3) 1910, в якому проживали відомі вчені та діячі культури (архіт., іст.). На схід від головного навчального корпусу, поряд з житловим будинком № 5 (колишній № 4), з яким складає єдиний архітектурний комплекс. Споруджений за проектом арх. В. Обремського. Будівництво здійснювалося за рахунок отримання інститутом безпроцентної позики, що відшкодовувалася мешканцями з їхньої платні.
Триповерховий, цегляний, складається з двох у плані Г-подібних секцій.
Зведений у стилі модерн, композиція фасадів симетрична. Головні входи розташовані зі сходу, сходові клітки виділені розкріповками, які завершуються віконними прорізами, вписаними в кола, аттиками та даховими вежками. Характерну для модерну збагачену пластику фасадів формують трикутні та гранчасті еркери, балкони, різноманітні віконні прорізи, глибокі пласкі піддашшя.
Спoруда разом з будинком № 5 є цінним елементом історичної частини ансамблю Політехнічного інституту.

У цьому будинку в різні роки мешкали професори КПІ та КСГІ.
В 1920—30-х рр. у квартирі № 34 — Гольдман Олександр Генріхович (1884—1971) — фізик, акад. ВУАН (з 1929), член Президії ВУАН (1931—38). Викладав у КПІ в 1918—30. Засновник і керівник Науково-дослідної кафедри фізики Наркомату освіти УСРР (з 1922) й утвореного на її основі 1929 Київського науково-дослідного інституту фізики (тепер Інститут фізики НАН України). Досліджував проблеми фізики діелектриків і напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики. Заснував перший в Україні фізичний журнал «Українські фізичні записки» (1926). Репресований 1938, реабілітований 1956. У 1935—38 мешкав на вул. Рейтарській, 11, квартира № 4; з поч. 1960-х рр. — на вул. Госпітальній, 2, квартира № 69.

1908—24 у квартирі № 43 — Іванов В'ячеслав Федорович (1877—?) — вчений у галузі будівництва. Викладав у КПІ 1906—24, секретар (1908—10), декан (1911—13) інженерного відділення. Одночасно — професор Київського комерційного інституту (з 1914), голова Київського санітарно-технічного товариства. З 1921 завідував секцією при кафедрі гідрогеології ВУАН. З 1920-х рр. викладав в Одеському політехнічному інституті. До 1908 проживав на вул. Великій Житомирській, 12.
В 1920—30-х рр. у квартирі № 36 — Кобелєв Олександр Васильович (1860—1942) — архітектор, голова архітектурного відділу Київського відділення Російського технічного товариства, керівник будівництва комплексу КПІ у 1900—02. Викладав в інституті 1899—1942 (з перервою). Член Софійської комісії ВУАН (з 1923). Автор проектів відомих споруд Києва. З кін. 19 ст. до 1910-х рр. мешкав на сучасних вулицях Ярославів Вал, 31 (будинок не зберігся); Володимирській, 48-а; Гончара, 55-б.

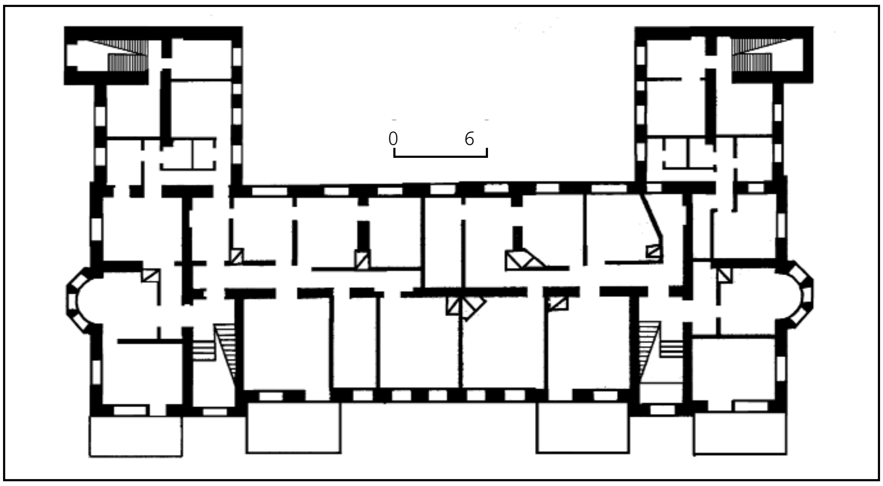

443.5. План першого поверху житлових будинків № 4 і 5.

443.5. Житловий будинок № 4.

У 1910—21 — Косинський Володимир Андрійович (1864—1923) — політеконом, статистик, державний і політичний діяч, акад. УАН (з 1918). З 1909 — професор кафедри політичної економії при сільськогосподарському відділенні КПІ. Одночасно професор Київського комерційного інституту (з 1909), викладач сільськогосподарських курсів при Київському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (з 1912). У роки Української революції — член УЦР від партії кадетів (1917—18), товариш міністра і міністр праці Української Держави (1918). Брав участь у розробці законопроекту про заснування УАН, керівник постійної комісії з вивчення народного господарства, голова кафедри економії при Соціально-економічному відділі УАН (з 1918). Досліджував поміщицьке і селянське господарство, земельну ренту, кооперацію. 1921 через хворобу виїхав за кордон, жив у Варшаві.
В 1913—30-х рр. — Котельников Олександр Костянтинович (1877—1964) — вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Викладав у КПІ в 1913—31, декан електротехнічного факультету (1920—22). Засновник і керівник науково-дослідної кафедри

електротехніки Укрнауки (з 1922). В 1938—44 працював у Київському технологічному інституті харчової промисловості (тепер Український державний університет харчових технологій). Наукові праці присвячено дослідженню проблем слабких струмів, електродинаміки й теорії довгих ліній. У 1909—12 мешкав на сучасній вул. Воровського, 41 (будинок не зберігся); з серед. 1940-х рр. — на вул. Володимирській, 61/11, квартира № 2.

В 1920—30-х рр. у квартирі № 41 — Огієвський Володимир Васильович (1890—1979) — вчений у галузі радіотехніки, заслужений працівник вищої школи УРСР (з 1970). Викладав у КПІ з 1921, засновник науково-дослідної радіотехнічної лабораторії та експериментально-виробничих майстерень інституту (1929). Завідувач кафедри радіотехніки, декан радіотехнічного факультету (1930—62). Одночасно очолював у Києві будівництво першої в Україні і третьої в СРСР радіомовної станції 1924.

З поч. 1950-х рр. у квартирі № 44 — Тетельбаум Семен Ісакович (1910—58) — вчений у галузі радіотехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Викладав у КПІ в 1932—41, 1945—58, завідувач кафедри радіопередавальних пристроїв (з 1940). Одночасно з 1945 — керівник лабораторії Інституту електротехніки АН УРСР (тепер Інститут електродинаміки НАН України). Відповідальний редактор розділу «Радиотехника» науково-технічного журналу «Известия высших учебных заведений» МВО СРСР. Досліджував питання радіотехніки, радіофізики, електроніки, передавання енергії без проводів та ін. В 1940 — на поч. 1950-х рр. мешкав у житловому будинку № 5, квартира № 47.

1911—19 у квартирі № 35 — Фещенко-Чопівський Іван Андріянович (1884—1952) — вчений-металознавець, громадсько-політичний і державний діяч, чл.-кор. Польської технічної АН (з 1933), член НТШ (з 1926) й ряду зарубіжних науково-технічних товариств. Працював у КПІ 1909—19. Брав участь у Міжнародній виставці в Брюсселі, Міжнародному металургійному конгресі в Дюссельдорфі (1910). Входив до складу української студентської громади КПІ, очолював термінологічну комісію, що разом з Українським науковим товариством і Київською «Просвітою» працювала над підготовкою українського природничо-технічного словника. У 1917 — гласний Київської міської думи від УПСФ, член Української Центральної Ради і Малої Ради від просвітницьких організацій Києва. Міністр торгу і промисловості УНР (1918). За дорученням М. Грушевського збирав матеріали про природні ресурси та господарські можливості України, на основі яких підготував двотомну працю про природні багатства України (1918). За Української Держави — радник Дніпросоюзу. Товариш міністра, згодом міністр народного господарства і товариш прем'єр-міністра в уряді Директорії УНР (1919). З квітня 1919 — заступник посла Української дипломатичної місії в Румунії, з поч. 1920-х рр. — на еміграції у Польщі. Репресований радянськими спецслужбами 1945, помер в ув'язненні. 1908—09 мешкав на вул. Стрілецькій, 24; 1909—11 — на вул. Володимирській, 66 (будинок не зберігся).

1914—17 — Фокін Сергій Олексійович (1865—1917) — хімік-органік, керівник будівництва і запуску першої в Росії промислової установки для гідрогенізації олії (1909). Професор, завідувач хімічної лабораторії КПІ (1913—17). Досліджував проблеми каталітичного гідрування ненасичених органічних сполук, зокрема жирів, з допомогою платинової черні, нікелю.

В 1920—30-х рр. у квартирі № 40 — Чернобаєв Дмитро Олександрович (1873—1943) — хімік-технолог. Викладав у КПІ в 1912—41, завідувач кафедри технології мінеральних речовин та будівельних матеріалів (з 1921 — технології основної хімічної промисловості, пізніше — технології неорганічних речовин). Розробив теорію термохімічних процесів і методи технологічних розрахунків хімічних високотемпературних процесів, що здобули світове визнання. Практичні розробки вченого знайшли широке впровадження у промисловості України, зокрема Києва. У 1910-х рр. мешкав на колишній вул. Козачій, 3 (будинок не зберігся).

В 1920—30-х рр. у квартирі № 45 — Чирвинський Володимир Миколайович (1883—1942) — геолог, професор КПІ та інших вузів Києва. З 1919 — старший геолог Українського геологічного комітету, член ряду секцій постійної комісії УАН з вивчення природних багатств України, з 1938 — науковий співробітник Інституту геологічних наук АН УРСР. Досліджував проблеми четвертинної геології, мінералогії, кристалографії, петрографії вивержених і осадочних гірських порід, льодовикових відкладів. Склав геологічний опис території Києва та його околиць. У 1910-х рр. мешкав на сучасній вул. Саксаганського, 99.

В 1910—30-х рр. у будинку проживали професори КПІ, зокрема, механік І. Горбачевський — у квартирі № 39; фахівець у галузі ливарної справи і металографії К. Калиненко — у квартирі № 42; механік П. Рабцевич — у квартирі № 35; вчений у галузі будівельних наук П. Ришков; теплотехнік Т. Усенко — у квартирі № 43; фахівець у галузі сільськогосподарської технології М. Філософов — у квартирі № 34.

З серед. 1940-х рр. у будинку жив також акад. АН УРСР, хімік-технолог Лисін Борис Савелійович (1883—1970) — у квартирі № 42 (раніше — у житловому будинку КПІ № 2) [1141].

Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова, Елла Піскова.

443.6. Житловий будинок (№ 5; колишній № 4) 1910, в якому проживали відомі вчені (архіт., іст.). В ансамблі з житловим будинком № 4, з яким має єдине архітектурне вирішення. Споруджений за проектом арх. В. Обремського.

У цьому будинку в різні роки проживали викладачі та співробітники КПІ й КСГІ.

1911—16 — Бажаєв Володимир Гаврилович (1865—1916) — вчений у галузі сільськогосподарської економіки і статистики. Працював у КПІ 1903—16, декан сільськогосподарського відділення (1906—08). На знак протесту проти запровадження 1907 урядом «Правил», які фактично ліквідували вузівську автономію, подав у відставку. Під час проживання у цьому будинку — професор, член Ради КПІ. Одночасно — викладач, член Опікунської ради Київського комерційного інституту; член ради Київського товариства грамотності і правління Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Викладав на курсах цього товариства. 1905—11 жив на сучасному бульв. Т. Шевченка, 50 (будинок не зберігся).

1921—32 — Бобров Вікторин Флавіанович (1884—1946) — вчений у галузі авіаційної техніки, ректор Московського авіаційного інституту (1936—37). В період проживання в цьому будинку викладав у КПІ (1919—32), з 1920 — член Організаційної ради інституту, 1921—29 — директор. Ще під час навчання в КПІ захоплювався повітроплаванням та авіацією, віце-голова Повітроплавального гуртка (1908). Ініціатор утворення й активний член Авіаційного науково-технічного товариства, що діяло при КПІ 1923—27, завідувач кафедри літальних апаратів (з 1930). Завдяки зусиллям В. Боброва 1931 було відкрито авіафакультет, на базі якого 1933 утворився Київський авіаційний інститут (тепер Київський міжнародний університет цивільної авіації). Засновник і перший директор Державного авіаційного заводу в Києві (з 1920), Київської філії Українського НДІ променергетики (1929—32).

В 1920—30-х рр. у квартирі № 47, у 1940-х рр. у квартирі № 52 — Васильєв Василь Юхимович (1890—1956) — вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В КПІ — з 1918, завідувач кафедри металургії й теорії металургійних процесів (1926—56). Одночасно працював в Інституті чорної металургії АН УРСР (1939—49), завідував відділом Інституту машинознавства та сільськогосподарської механіки АН УРСР (1949—56). Досліджував проблеми впровадження у доменне виробництво магнезіальних шлаків. Розробив оригінальну техніку отримання нікелю з нікелевих руд Уральського родовища. З 1950 мешкав на сучасній вул. Шовковичній, 36, квартира № 4.

1913—23 — Добросердов Дмитро Костянтинович (1876—1936) — хімік. Професор кафедри неорганічної хімії КПІ (1912—23), деякий час — секретар хімічного відділення. Співробітничав з УАН, член її хімічно-технічної секції, постійної комісії з вивчення природних багатств України (1919). Досліджував проблеми діелектричної проникності органічних сполук і розчинів. Отримані ним результати покладено в основу наукового вчення про діелектричну проникність рідин. З 1923 жив в Одесі.

З 1911 до поч. 1920-х рр. у квартирі № 58 — Єрченко Петро Феофанович (1868—1927) — вчений у галузі технології волокнистих речовин й теплотехніки. Викладав у КПІ з 1899. У роки проживання в цьому будинку — декан механічного відділення (1911—17), директор інституту в 1917—19. З його ініціативи на території навчального закладу були проведені роботи з буріння артезіанської свердловини й розширення електричної станції, відкрито електротехнічний факультет (1918). Одночасно — професор (з 1907), декан комерційного відділення (1911—13) Київського комерційного інституту.

Наукова і практична діяльність вченого охоплювала проблеми технології волокнистих речовин, опалення та вентиляції на текстильних підприємствах Києва й інших міст України. З кін. 19 ст. до 1908 мешкав на вул. Багговутівській, 15; 1908—11 — на сучасній вул. Комінтерну, 6; з 1920-х рр. до кінця життя — на вул. Воровського, 3, квартира № 7.

В 1915—30-х рр. у квартирі № 50 — Маркович Яків Миколайович (1872—1963) — вчений у галузі теорії і розрахунку ковальських машин ударної дії. З 1913 — ад'юнкт, з 1916 — ординарний професор КПІ. Засновник кафедри обробки металів тиском, на поч. 1920-х рр. очолював господарський комітет вузу. Після арешту 1931 за необґрунтованим обвинуваченням висланий за межі України. Реабілітований 1991. В 1900—10-х рр. мешкав на сучасних вулицях Саксаганського, 59; бульв. Т. Шевченка, 31; Б. Хмельницького, 63; Польовій, 103 (будинок не зберігся).

В 1920-х рр. у квартирі № 57 — Патон Євген Оскарович (1870—1953) — вчений у галузі мостобудування, основоположник вітчизняної школи зварювання металів, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1943), засновник і перший директор Інституту електрозварювання ВУАН (з 1934), що з 1945 носить його ім'я. У період проживання в цьому будинку завідував кафедрою мостобудування КПІ (1904—29), заснував і очолив Київську мостобудівну дослідну станцію (бюро) Технічного комітету Наркомату шляхів сполучення й мостову дослідну станцію при інженерному факультеті КПІ (1921), науково-дослідну кафедру інженерно-будівельних наук Укрнауки (1926), кафедру інженерних споруджень ВУАН з електрозварювальною лабораторією (1929), Електрозварювальний комітет (1930). У 1922—25 розробив оригінальний проект відновлення Київського моста ім. Є. Бош через Дніпро, керував його спорудженням. У 1900—10-х рр. мешкав на сучасних вулицях Воровського, 27; Великій Житомирській, 24; Багговутівській, 15 (будинок не зберігся); на поч. 1930-х рр. — на Лютеранській, 21/12, квартира № 22; 1938—41 та 1944—53 — на вул. М. Коцюбинського, 9, квартира № 21.

У 1910 — на поч. 1940-х рр. у квартирі № 53 — Плотников Володимир Олександрович (1873—1947) — фізико-хімік, акад. УАН (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Викладав у КПІ 1899—1941. Завідувач кафедри фізичної хімії (з 1911), декан хіміко-технологічного факультету (1920—21), проректор з наукової роботи (1921—24). Одночасно з 1920 — керівник хімічної лабораторії УАН, у 1931—41 перший директор Інституту хімії ВУАН (тепер Інститут загальної та неорганічної хімії ім. В. Вернадського НАН України). Наукові праці присвячені проблемам мінеральної хімії та електрохімії неводних розчинів. В 1900—10-х рр. мешкав на колишній вул. Дачній, 51 (Шулявка); вул. Борщагівській, 128 та 130; у 1940-х рр. — на вулицях Володимирській, 54-а (будинки не збереглися); Костьольній, 4, квартира № 2.

В 1910—30-х рр. у квартирі № 52 — Симінський Костянтин Костянтинович (1879—1932) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. ВУАН (з 1926). Викладав у КПІ в 1907—32, завідувач кафедри опору матеріалів (з 1911), декан інжерно-будівельного факультету (1920—21), проректор з наукової роботи (1924—26). Брав активну участь у реорганізації вищої школи в Україні, загальній реформі КПІ в 1920-х рр. Одночасно з 1921 — директор Інституту технічної (з 1929 — будівельної) механіки УАН (тепер Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України), віце-президент ВУАН (1931—32). Засновник науки з випробування міцності мостів та конструкцій, досліджував проблеми втомлюваності металу, деревини. В 1910-х рр. жив на сучасній вул. Вєтрова, 7 (будинок не зберігся).

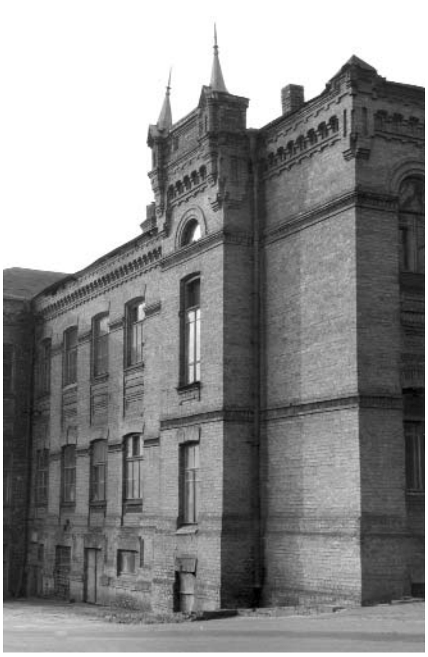

443.7. Їдальня. Фрагмент бічного фасаду.
443.7. План другого поверху.

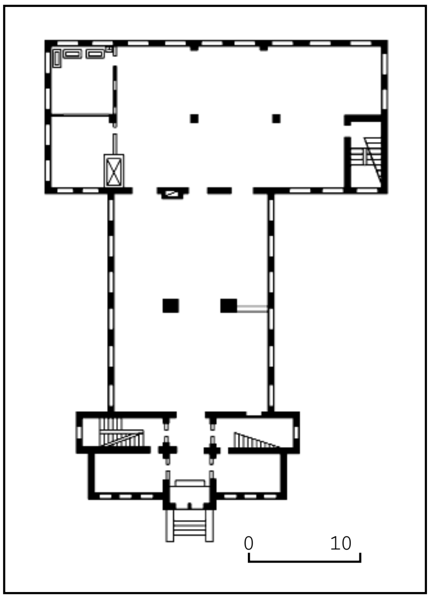

В 1920—30-х рр. у квартирі № 49 — Скоморохов Олександр Олександрович (1874—1946) — вчений у галузі електротехніки, заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1945). Працював у КПІ з 1911 (з перервою), з 1944 — завідувач кафедри. Автор одного з перших у Російській імперії посібників у галузі електричних машин і трансформаторів (1914).

В 1920—30-х рр. у квартирі № 46 — Тананаєв Микола Олександрович (1878—1959) — хімік, лауреат Державної премії СРСР (1949). Завідувач кафедри аналітичної хімії, декан хіміко-технологічного факультету КПІ (1921—22), викладав до 1938. Пізніше жив у Свердловську, (тепер Єкатеринбург, Російська Федерація). Засновник київської школи аналітичної хімії. Розробив методи вагового експрес-аналізу, крапельного, дрібного й безстружкового аналізу. В 1910-х рр. мешкав на вул. Польовій, 95; на колишній 2-й Дачній лінії, 6 (Шулявка; будинки не збереглися).

В 1920-х рр. у квартирі № 53 — Фінкельштейн Володимир Соломонович (1896—1937) — фізико-хімік, чл.-кор. ВУАН (з 1934). По закінченні КПІ викладав у ньому та в КСГІ до 1929. Досліджував проблеми електрохімії та гетерогенного каталізу. Репресований 1937.

В будинку мешкали також професори КПІ: у серед. 1910-х рр. — електромеханік А. Круковський; в 1920—30-х рр. хімік-органік І. Трефільєв — у кв. № 55; у 1940—50-х рр. члени-кореспонденти АН УРСР: хімік Ізбеков Володимир Олексійович (1881—1963) — у квартирі № 49 (раніше — у житловому будинку КПІ № 2), радіотехнік Тетельбаум Семен Ісакович (1910—58) — у квартирі № 47 (раніше — у житловому будинку КПІ № 4) та ін.

1971 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку В. Боброву (ск. О. Банников, арх. А. Сницарев; тепер знята) [1142]. *Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова, Елла Піскова.*

443.7. Їдальня, 1907 (архіт.). Поруч з будинком амбулаторії. Автор проекту — арх. В. Обремський. 1909 їдальню було передано правлінням КПІ комітету Товариства допомоги нужденним студентам, що здавав приміщення орендарям на визначених умовах з відповідними цінами та обов'язковим меню. У цокольному поверсі розміщувалися квартира, котельня, два льохи, на першому — обідня зала на 198 відвідувачів і підйомник, на другому — приміщення кухні та квартира. Частину приміщень використовували для проведення наукових, економічних зібрань, спортивних занять, засідань «Професорського клубу».

Двоповерховий з цокольним поверхом, цегляний, у плані прямокутний. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Архітектурне вирішення витримано в єдиному стилі з іншими спорудами інститутського комплексу. Симетрію плану на головному фасаді підкреслено центральною розкріповкою з арковим портиком. Центральну й дві бічні розкріповки завершено аттиками зі шпилями. Фасадні площини обабіч головного входу включають по три віконні осі. Вікна другого поверху — з напівциркульними перемичками, інші — з лучковими. Увінчує фасади розвинений карниз.

Типологічно цінна пам'ятка, є невід'ємною частиною комплексу КПІ.

Тепер перебуває на ремонті [1143].

Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова.

443.8. Механічні майстерні, 1898—1901 (архіт., іст.). Корпус № 6. За головним корпусом у південно-східній частині історичної садиби інституту. Збудовані за проектом арх. І. Кітнера у цегляному стилі з елементами готичної архітектури. Будівельні роботи здійснив київський підрядчик Л. Гінзбург, обладнання для парового опалення і вентиляції виконала берлінська фірма «Давид Грове». Призначалися для проведення практичних занять, наукових дослідів і експериментів в інженерній галузі, а також для розміщення котельні, що опалювала головний корпус, та електричної станції для забезпечення освітленням усього комплексу інституту. Згідно з функціональним призначенням майстерні складалися з чотирьох спеціалізованих корпусів, розташованих навколо подвір'я: головного двоповерхового з одноповерховими крилами, в якому містилися лабораторії, кабінети та квартира для професора (другий поверх); східного одноповерхового, зайнятого механічним (інструментальним) цехом-майстернею; західного, одно —, двоповерхового з приміщеннями котельні й електричної станції; південного одноповерхового з напівпідвалами корпусу ливарні. Перед фасадом західного корпусу містилися цегляний димар (розібраний 1976) і дві градирні (на збереглися). Об'єм усіх будівель складав 2068,5 куб. сажнів (20038,5 куб. м), заг. пл. — 741 кв. сажнів (3335 кв. м).

Під час 1-ї світової війни використовувалися для потреб оборони. У серпні 1915 при майстернях відкрили авіаційно-автомобільний відділ для ремонту військових автомобілів, прожекторів, аеропланів. 16 вересня 1916 підписано акт прийому будівлі для його майстерень, споруджених біля корпусу механічних майстерень інституту. 1919 розширено приміщення електростанції, для якої за проектом арх. В. Обремського зведено наріжну південно-західну одноповерхову прибудову (розібрана після пожежі у 1970-х рр.). Згодом до західного фасаду добудовано перпендикулярний двоповерховий об'єм, закладено прохід між західним корпусом і ливарнею. В 1930—56 приміщення використовував завод ім. І. Лепсе, для потреб якого у передвоєнний час споруджено ковальський цех всередині внутрішнього подвір'я, здійснено надбудову чолового корпусу на один поверх.

Первісні корпуси цегляні, у плані прямокутні, розміщені навколо внутрішнього подвір'я, відкритого з південно-східного боку. В оформленні їхніх фасадів використано архітектурні

443.8. Механічні майстерні.
443.8. План першого поверху за станом на 1990.

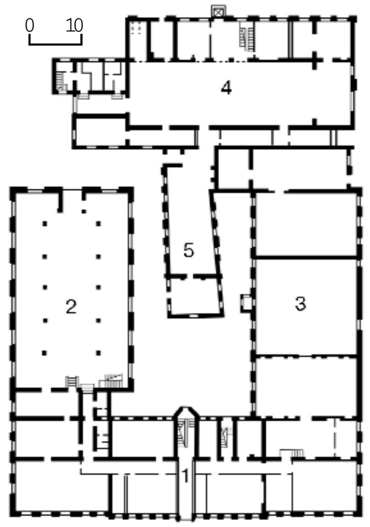

1 — головний будинок;
2 — механічний цех-майстерня;
3 — котельня з електричною станцією;
4 — ливарня;
5 — кузня.

деталі, властиві для інших будинків інституту — прямокутні й великі лучкові прорізи, розділені міжвіконними лопатками, чарункові карнизи, щипці та аттики.

Головний корпус триповерховий з підвалами. Його первісний об'єм з центральною двоповерховою частиною і одноповерховими крилами виділяється на фасадах лінією старого карниза. Перекриття пласкі. Внутрішнє планування змінене внаслідок реконструкцій. По осі фасаду розташовано вестибуль, у бічних стінах якого влаштовано ніші з погруддями видатних вчених — творців провідних наукових шкіл.

Найкраще зберігся призначений для механічного цеху східний одноповерховий корпус. Являє собою велику залу (33,6 × 19,3 м), перекриту фермами у формі прямокутних трикутників, опертих на два ряди внутрішніх металевих ґратчастих опор. Ферми утворюють зубчастий дах (т. зв. шедовий) з вертикальними смугами освітлення. Формі даху відповідають оригінальні фасадні аттики у вигляді шеренги прямокутних трикутників.

Одно-, двоповерховий західний корпус значно змінено внаслідок пізніших перебудов. Складається з кількох послідовно розташованих приміщень під спільним двосхилим дахом. Має глибокі підвали, по яким проходив паропровідний тунель від котельні до головного навчального корпусу. На подвір'ї до фасаду прилягає залізна труба турбінної лабораторії теплотехнічного факультету.

Південний одноповерховий корпус ливарні на високому напівповерсі перекрито двосхилим дахом з ліхтарем верхнього світла, влаштованим по металевих фермах.

Комплекс майстерень — важливий елемент ансамблю КПІ, має велику історико-культурну цінність, пов'язану з розвитком вітчизняної науки й промисловості.

Тут навчалися і зробили перші кроки в науці і практичній діяльності видатні

443.8. Проект фасаду механічних майстерень поч. 20 ст.

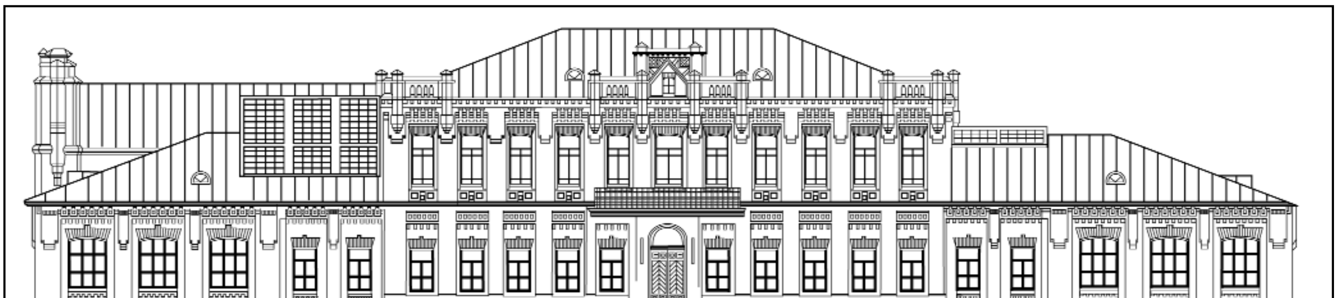

443.9. Науково-технічна бібліотека ім. Г. Денисенка.

вчені, винахідники, конструктори. 1998 на фасаді чолового корпусу встановлено бронзові меморіальні дошки:

Люльці Архипу Михайловичу (1908—84) — конструктору авіаційних двигунів, акад. АН СРСР (з 1968), Герою Соціалістичної Праці (1957). Закінчив механічний факультет КПІ 1931, учень проф. М. Кравчука. В роки навчання у приміщенні механічної майстерні (тепер — головна зала музею) конструював і випробовував свої перші авіадвигуни. 1937 висунув і обґрунтував ідею турбокомпресорного повітряно-реактивного двигуна (ТРД), що й досі використовується у вітчизняній та світовій техніці. Розробив конструктивну схему першого в світі двоконтурного ТРД (1939—41). З 1946 — генеральний конструктор авіаційних двигунів (пізніше — з авіаційної техніки). Під його керівництвом було створено серію вітчизняних потужних ТРД для літаків з надзвуковою швидкістю. Лауреат Державних премій СРСР 1948 й 1951. (Автори дошки: скульптори Н. Дерегус, М. Котко, арх. М. Дерегус).

Сікорському Ігорю Івановичу (1889—1972) — авіаконструктору, одному з основоположників світової авіаційної техніки. 1907—11 навчався на механічному відділенні КПІ, брав активну участь у діяльності гуртка повітроплавання (з 1908) й утвореного на його основі Київського товариства повітроплавання (з 1909). В студентські роки спроектував і побудував свої перші літальні апарати, використовуючи з цією метою й приміщення механічних майстерень КПІ. Основна ж його авіамайстерня містилась у саду будинку Сікорських (вул. Ярославів Вал, 15), пізніше — у спеціально спорудженому ангарі на Куренівці. В період навчання в інституті побудував перші вітчизняні вертольоти, аеросани, 9 конструкцій літаків шести модифікацій. З червня 1910 на літаку власної конструкції здійснив другий в Росії (після професора КПІ О. Кудашева) політ, 29 грудня 1911 встановив світовий рекорд швидкості з екіпажем. У 1912 його літак (С-6А) було відзначено Великою золотою медаллю на Другій міжнародній виставці повітроплавання у Москві. Того ж року, не отримавши диплома інженера, виїхав до Санкт-Петербурга, де погодився обійняти посаду головного конструктора авіаційного відділу Російсько-Балтійського вагонного заводу. Тут під керівництвом І. Сікорського 1912—14 побудовано перші в світі багатомоторні літаки «Російський витязь», «Ілля Муромець» та ін. Після еміграції до США (1919) конструював одногвинтові й турбінні вертольоти, вертольоти-амфібії, «літаючі крани». Вважається батьком американського вертольотобудування. (Автори дошки: ск. Н. Дерегус, архітектори М. Дерегус, І. Факас).

Після 1956 корпуси займали інститутські лабораторії. До столітнього ювілею КПІ (1998) частину приміщень головного корпусу та східний корпус відремонтовано й пристосовано під Державний політехнічний музей при НТУ України «КПІ». Ковальський цех орендує майстерня художнього кування, інші приміщення використовуються як навчальні [1144].

Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова, Галина Кравченко, Елла Піскова.

443.9. Науково-технічна бібліотека ім. Г. Денисенка, 1980 (архіт., іст., мист.). Займає центральне положення на західному боці новоутвореної «Площі знань». Підвищений рельєф зумовив утворення головним фасадом своєрідного подіума з гранітним облицюванням і парадними сходами. Споруджена з ініціативи ректора КПІ Г. Денисенка авторським колективом КНДІЕП (Київського науково-дослідного інсти-

443.9. Розпис «Людина та земля» (1-й ярус).

туту експериментального проектування) у співпраці з співробітниками вузу. Автори проекту — архітектори В. Лиходедов (керівник), О. Зиков, В. Кисейко, інж. Д. Ганелін за участю Г. Денисенка, Е. Назаренка, В. Сидоренка та ін. Художник-монументаліст В. Пасивенко. Об'єм споруди — понад 56 тис. куб. м, заг. пл. — 13 869 кв. м, з них корисна — 10 533 кв. м, пл. книгосховища (на 2,5 млн. томів) — 4 141 кв. м.

Загальна форма будівлі наближена до паралелепіпеда з асиметричними, трохи нижчими у плані прямокутними виступами зі сходу та заходу. Конструктивну основу складає збірний залізобетонний каркас з сіткою колон 6,0 × 6,0 м. Південну частину займає восьмиповерхове книгосховище, північну — бібліотечні приміщення. Центром об'ємно-просторової композиції бібліотечної частини є критий семиярусний атріум, до якого з півночі, сходу та заходу прилягають чотириповерхові об'єми читальних зал. У простір атріума виступає напівкруглий у плані об'єм, де містяться сходи. Окрім того, є два швидкісні ліфти й поруч — двомаршові сходи. Навколо атріума згруповані п'ять приміщень для абонементів, п'ятнадцять спеціалізованих читальних зал на 1 500 місць з фондами відкритого доступу, конференц-зала (на шостому ярусі) та інші приміщення.

Лаконічну архітектуру екстер'єрів будівлі характеризує сполучення різних за формою і пропорціями прямокутних елементів, відсутність декоративного оздоблення. Фасади облицьовано білим інкерманським каменем, сходи і цоколі — гранітом. Три входи на першому поверсі головного східного фасаду виділено порталами. Майже глухі стіни книгосховища прорізані вертикальними смугами вузеньких віконець-щілин. Чотириповерхові об'єми читальних зал виділено великими попарно згрупованими вікнами, обрамленими вертикалями виступних пілястрів, що утворюють світлотіні. Створенню інтер'єра бібліотеки приділено велику увагу. Красу мармуру доповнює граніт. Черепашник сусідить з анодованим алюмінієм і травертином. Оформлення внутрішнього середовища витримано у світло-сірій кольоровій гамі.

Складно організований внутрішній простір атріума з верхнім освітленням динамічно розвивається по вертикалі, що зумовило активну роль його монументально-декоративного оздоблення (1982, енкаустика, арх. В. Лиходедов, худ. В. Пасивенко). До нього увійшли чотири самостійні, але об'єднані своєрідним космічним світосприйманням композиції: «Людина та земля» (перший ярус), «Людина та вода» (другий ярус), «Людина та вогонь» (третій ярус), «Людина та космос» (четвертий ярус). Саме місце розташування стрічкових композицій на північній стіні, доступних огляду з різних точок інтер'єра, підкреслює їхню роль як візуального центру величезного багатоярус-

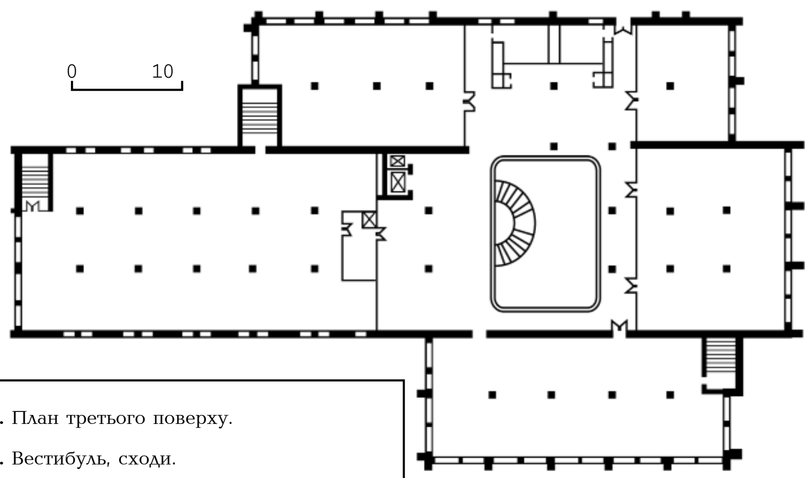

443.9. План третього поверху.

443.9. Вестибуль, сходи.

ного простору. Мовою образотворчих форм художник відобразив різноманітність навколишнього світу. У кожному сюжеті, як у яскраво ілюстрованій книзі, розкривається багатогранність буття людини і природи: праця та боротьба, науково-технічний прогрес і картини природи. Стихія руху, присутня в кожній композиції, об'єднує їх у цілісний епічний твір.

Цікава композиційна знахідка — багатоярусне вирішення простору та насичена змістовність монументального живопису — дали змогу авторам не тільки активно вписати його в інтер'єр, але й створити яскравий образний еквівалент архітектурних ритмів.

Будівля науково-технічної бібліотеки є вдалим зразком синтезу архітектури й монументально-декоративного мистецтва кін. 1970-х — поч. 1980-х рр.

Бібліотека створена 1898 одночасно з КПІ. Першим директором у 1898—1902 був М. Біляшівський. Спочатку містилася у першому приміщенні КПІ — будинку Комерційного училища на сучасній вул. Воровського, 24, потім — у хімічному павільйоні інституту (корпус № 4), в 1901—79 — у головному навчальному корпусі. 1965 бібліотека одержала статус науково-технічної. 1 вересня 1980 прийняла перших читачів у новому приміщенні. Нині це одне з найбільших книгосховищ Києва, фонди якого складають бл. 3 млн. примірників книг, з них 1 млн. — навчальної літератури.

У червні 1998 бібліотеці присвоєно ім'я професора КПІ Денисенка Григорія Івановича (1919—98) — вченого у галузі електричних мереж і систем, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), заслуженого діяча науки і техніки УРСР (з 1969), Героя Соціалістичної Праці (1986). Ректор КПІ у 1971—87, голова Ради ректорів вузів київського регіону (з 1974). Один з провідних спеціалістів України у галузі виробництва та розподілу електроенергії. Зробив значний внесок у розвиток науково-дослідної діяльності інституту, впровадження нових форм співробітництва з науковими установами та підприємствами. Велику увагу приділяв розбудові комплексу КПІ. Під його безпосереднім керівництвом було розроблено генеральний план перспективного розвитку вузу. За період ректорства Г. Денисенка побудовано бл. 20 нових об'єктів: навчально-виробничі корпуси, шість гуртожитків, бібліотеку, палац культури та інші споруди, завдяки чому інститут потроїв свою навчально-матеріальну базу, на якій, в основному, функціонує і досі.

1998 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом Г. Денисенка (автор — А. Підлісний).

Тепер на третьому ярусі — приміщення комп'ютерного центру, на четвертому — Центру культури і науки ФРН «Гьоте інститут» [1145].

Ніна Велігоцька, Ганна Мілгородська, Сергій Кілессо, Елла Піскова.

443.10. Пам'ятник Кирпичову В. Л., 1998 (мист.). Ліворуч від входу до головного навчального корпусу, серед зеленого партеру газону. На вимощеному червоними полірованими гранітними плитами майданчику, до якого веде алея парку. Автори — ск. Н. Дерегус, арх. Б. Писаренко. Заг. вис. — 3,90 м, погруддя — 1,30 м, п'єдесталу — 2,35 м, стилобата — 0,25 м.

Кирпичов Віктор Львович (1845—1913) — вчений у галузі механіки, засновник і голова Південноросійського товариства технологів (Харків, 1895—98), почесний член Київського відділення Російського технічного товариства (з 1907), організатор вищої технічної освіти в Росії й Україні. Один з фундаторів і перший директор Харківського технологічного (тепер політехнічний) інституту (1885—98), пізніше — Київського політехнічного інституту (1898—1902). Брав участь в організації будівництва корпусів останнього, комплектуванні майстерень і лабораторій. Завідувач кафедри опору матеріалів, засновник зразкової механічної лабораторії інституту. Автор понад 40 наукових праць і ряду популярних підручників та посібників, якими тривалий час користувались усі технічні вузи країни. Заснував при КПІ першу київську наукову школу механіки в галузі динамічної і статичної міцності машинобудівного напряму. Під час студентських заворушень 1901—02 намагався захищати вихованців інституту від поліцейських та адміністративних репресій, виступав проти втручання поліції у життя вузу. 1902 обраний

443.10. Пам'ятник В. Кирпичову.

443.9. Розпис «Людина та вода» (2-й ярус).

почесним членом Ради КПІ, восени того ж року звільнений з посади директора. З 1903 жив і працював у Санкт-Петербурзі, брав участь в організації Санкт-Петербурзького політехнічного інституту і очолював будівельну комісію з його спорудження.

Бронзове погруддя вченого встановлено на високому квадратному п'єдесталі з червоного граніту. П'єдестал утворюють два об'єми: базовий куб і трохи менший паралелепіпед, на якому вигравірувані меморіальний напис і цитата з урочистої промови В. Кирпичова на церемонії відкриття КПІ 31 серпня 1898. Фронтально орієнтовану скульптуру з видовженим трапецієподібним плечовим зрізом прикрашає лаврова гілка, розміщена діагоналлю від осі погруддя до правого плеча. Зосереджений погляд вченого підсилює емоційно-психологічну напругу образу, надає йому деякої патетичності. Загальна образно-композиційна концепція пам'ятника тяжіє до традиційного в українському мистецтві минулих десятиріч класицизованого стилістичного напряму. Формальне вирішення композиції й трактування одягу відповідають конкретному історичному часу життя портретованого [1146].

Елла Піскова, Марина Протас.

443.11. Пам'ятник С. Лебедєву.

443.11. Пам'ятник Лебедєву С. О., 2002 (мист.). З тильного боку головного навчального корпусу, на початку пішохідної зони. Автор — ск. О. Скобликов. Розміри: вис. скульптури — 0,95 м, постамент — 1,3 × 0,55 × 0,4 м, вис. п'єдесталу — 0,3 м.

Лебедєв Сергій Олексійович (1902—74) — вчений у галузі електротехніки і обчислювальної техніки, акад. АН УРСР (з 1945), акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1956). Після закінчення Московського вищого технічного училища (1928) працював у Всесоюзному електротехнічному інституті, з 1930 — засновник і завідувач лабораторії електричних систем, у 1936—46 — відділу автоматики. Одночасно — один з перших викладачів Московського енергетичного інституту (з 1930), професор (з 1935), завідувач кафедри (з 1943). Після переїзду до Києва у 1946—51 — директор Інституту енергетики (з 1947 — електротехніки) АН УРСР. Тут під керівництвом С. Лебедєва, у заснованій ним лабораторії 1950 створено і введено в експлуатацію першу в СРСР і в Європі електронну цифрову обчислювальну машину «МЭСМ» (на будинку інституту на вул. О. Гончара, 55-б 1977 встановлено гранітну меморіальну дошку вченому). 1957 на базі зазначеної лабораторії організовано Обчислювальний центр АН УРСР, перетворений 1962 в Інститут кібернетики АН УРСР (тепер НАН України). Брав активну участь у роботі комісій АН УРСР — з відновлення діяльності Ради продуктивних сил УРСР (грудень 1947), перегляду Статуту академії (січень 1948), історії техніки (березень 1949). У Києві мешкав на вул. Костьольній, 15, квартира № 21.

1953—73 — директор Інституту точної механіки та обчислювальної техніки АН СРСР, де під його керівництвом було створено серію електронних обчислювальних машин «БЭСМ» на рівні найкращих світових стандартів. Один з ініціаторів заснування Московського фізико-технічного інституту.

Наукові праці присвячені проблемам створення потужних об'єднаних енергосистем, автор оригінальної теорії штучної стійкості енергосистем. Один з основоположників електронної обчислювальної техніки, засновник наукової школи у цій галузі. Відзначений Державними преміями СРСР (1950, 1969), Ленінською премією (1966). Президією АН СРСР 1977 засновано премію ім. С. Лебедєва.

Бронзову напівпостать вченого на прямокутному постаменті з червоного полірованого граніту встановлено на двоступінчастому п'єдесталі з того ж матеріалу. На чоловому боці постаменту вирізьблено ім'я та вислів вченого, з лівого торця — присвята від київських політехніків та ім'я автора пам'ятника. С. Лебедєва зображено в зрілому віці. Ретельно відтворено риси зовнішності: худорляве обличчя, густе коротке волосся, зачесане назад, окуляри. Фронтальна композиція урізноманітнюється рухом рук, де ліва покладена на стопку книжок, права, зігнута в лікті, піднята перед собою у спокійному виразному жесті. Реалістичне трактування образу з його сюжетно-психологічною розробкою підкріплене формально-пластичним вирішенням скульптури,

443.12. Пам'ятник Д. Менделєєву.

де лаконічність силуету доповнюється окремими деталями.

Елла Піскова, Галина Скляренко.

443.12. Пам'ятник Менделєєву Д. І., 1995 (мист.). Перед входом до хімічного корпусу (№ 4), строго по центру фасаду. Обабіч пам'ятника — дві пішохідні доріжки до головного входу. Автори — скульптори Ю. Кисельов, В. Швецов, арх. В. Собцов. Вис. скульптури — 2,40 м, плінта — 0,20 м, стел — 1,15 м.

Менделєєв Дмитро Іванович (1834—1907) — хімік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1876), дійсний член Берлінської, Паризької, Римської та інших академій, почесний член Київського, Московського, Одеського, Харківського й ряду зарубіжних університетів, Лондонського королівського й багатьох вітчизняних та іноземних товариств, проф. Санкт-Петербурзького університету (з 1865). З 1892 до кінця життя очолював Головну палату мір і вагів Російської імперії, засновник Російського хімічного товариства (1868). Найвизначнішим досягненням вченого є відкриття одного з основних законів природознавства — періодичного закону хімічних елементів, названого його ім'ям. Зробив також значний внесок у дослідження проблем метеорології, метрології, повітроплавання, агрохімії й інших галузей наукових знань. Відіграв значну роль у заснуванні й розбудові діяльності КПІ. Як член Комісії з питань вищих навчальних закладів Російського технічного товариства брав участь у розробці статуту вузу. За пропозицією Д. Менделєєва було внесено пункт про право Ради інституту звільняти від сплати за навчання значну частину малозабезпечених студентів. Підтримував постійні творчі зв'язки з вченими КПІ. 1903 очолював Комісію державних іспитів першого випуску інституту, дав високу оцінку загальній організації навчального процесу, рівню теоретичних і практичних знань випускників.

Бронзову скульптуру вченого у професорській шапочці й мантії встановлено на низькому плінті з цементу, облицьованому гранітом, поміж двох горизонтальних стел з червоного полірованого граніту. На чоловому боці стели, розташованої ліворуч, вигравірувано таблицю хімічних елементів Д. Менделєєва з анотаційним написом і факсиміле вченого, на правій стелі — текст-присвята. Строго симетрична композиція, силует і динаміка пластичного вирішення суголосні архітектурі будівлі хімічного корпусу, утворює емоційно насичене силове поле. Постать вченого трактовано реалістично, витончене моделювання узагальнених форм відповідає вертикальному ритмові складок мантії, надаючи колоноподібній скульптурі вагомої монументальності. Встановлення пам'ятника без п'єдесталу просто серед зелені газону й квітника надає йому життєвої переконливості. Саме цей принцип, разом із «кулісністю» конструктивного задуму споріднює концепцію твору з традиціями монументальної пластики поч. 20 ст., зокрема з модерном. Автори вдалися до розкриття психологічної характеристики образу, зберігши портретну схожість (довге волосся, борода з проділом). Вченого зображено зосередженим, заглибленим у свої думки, з характерним для напруженої інтелектуальної праці відстороненим від усього суєтного поглядом і жестом втомлених рук. Таке образно-композиційне вирішення постаті Д. Менделєєва сприяє її гармоній-

443.9. Розпис «Людина та вогонь» (3-й ярус).

ному зв'язку з атмосферою сучасного гамірливого студентського життя і водночас зберігає історичну дистанцію [1147]. *Елла Піскова, Марина Протас.*

443.13. Пам'ятник Патону Є. О., 2002 (мист.). З тильного боку головного навчального корпусу, в пішохідній зоні. Через перепад рельєфу постамент вмонтовано в гранітний парапет, який виступає продовженням архітектурної частини пам'ятника. Автор — ск. О. Скобликов. Вис. скульптури — 1,7 м, постаменту — 1,7 м.

Патон Євген Оскарович (1870—1953) — вчений у галузі електрозварювання та мостобудування, засновник вітчизняної школи зварювання металів, акад. ВУАН (з 1929), віце-президент АН УРСР (1945—52), Герой Соціалістичної Праці (1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). В 1904—39 — завідувач кафедри Київського політехнічного інституту. 1934—53 — директор заснованого ним Інституту електрозварювання АН УРСР (з 1954 носить ім'я вченого). Похований на Байковому цвинтарі. Мешкав на вулицях Великій Житомирській, 24; М. Коцюбинського, 9; у житловому будинку № 5 КПІ.

Бронзову постать вченого, який сидить на умовному камені, встановлено на прямокутному постаменті з червоного полірованого граніту. Є. Патона зображено у молодому віці, одягнений він у довгу шинель інженера-шляховика, з-під якої проглядає форменний сюртук та високий комір сорочки. Ліва нога трохи висунена вперед, руки лежать на колінах, в правій тримає форменний кашкет. Портрет точно відтворює риси зовнішності: коротке волосся, що щільно облягає голову, густі довгі вуса, правильні риси обличчя, зосереджений погляд. Художнє вирішення пам'ятника, особливості його композиції та пластики з її увагою до деталей, тяжіють до традицій мистецтва кін. 19 — поч. 20 ст., надаючи композиції класичного звучання. Реалістичність зображення та певна просторово-сюжетна оповідність сприяють образній переконливості пам'ятника.

443.13. Пам'ятник Є. Патону.

На передньому боці постаменту вигравірувано ім'я портретованого, нижче — цитату: «З надією дивлюсь я на нашу талановиту молодь...».

З правого боку — присвята від студентів та викладачів Київського політехнічного інституту, дата спорудження та ім'я автора пам'ятника.

Галина Скляренко.

443.14. Пам'ятник першій Київській Раді робітничих депутатів, 1985 (мист.). На центральній алеї парку, ліворуч від входу до головного навчального корпусу. Автори — ск. М. Рапай, арх. О. Герасименко. Розміри: заг. вис. — 3,15 м, вис. фігур — 0,63 м, блоки — 0,7 × 3,3 × 0,7 м. Присвячений першій Київській Раді робітничих депутатів, яка у листопаді—грудні 1905 відіграла значну роль у революційному русі в місті. Перший її пленум відбувся 30 жовтня в головному навчальному корпусі КПІ. 18 листопада Рада підтримала повстання саперів під керівництвом Б. Жаданівського, оголосивши загальний політичний страйк. Після поразки повстання і запровадження в Києві воєнного стану діяла у підпіллі. 12 грудня за її рішенням розпочався загальний страйк робітників міста. У цей період вона стає центром і єдиним визнаним органом влади створеної у фабрично-заводському районі Києва Шулявці, робітничої — «Шулявської республіки». Під час розгрому останньої царськими військами 16—17 грудня 1905 членів Київської Ради робітничих депутатів було заарештовано, на територію КПІ введено війська.

Об'ємно-просторова архітектурно-скульптурна композиція пам'ятника складається з прямокутних блоків сірого граніту, що встановлені вертикально на стилобаті з чотирьох гранітних плит. У верхній частині архітектурного об'єму середній гранітний блок відсунуто назад і вмонтовано п'ятифігурну бронзову скульптурну групу, що символізує учасників революційних подій. У центрі двоє робітників — один з прапором, на якому написано «Геть царат», інший — у напруженому русі вперед. Поряд з ними — студент у довгій шинелі, обабіч — два робітники з рушницями. Пластика скульптурних постатей реалістична, детально відтворено історичні атрибути. На чоловому боці пам'ятника анотаційний напис накладними бронзовими літерами.

Пам'ятник органічно вписано у сформований архітектурно-природний ландшафт комплексу інституту [1148].

Елла Піскова,
Галина Скляренко, Наталія Янко.

443.15. Пам'ятник Тимошенку С. П., 1998 (мист.). Праворуч від входу до головного навчального корпусу КПІ, серед зеленого партеру газону, влаштованого між фасадом і ризалітом будинку. Встановлено на вимощеному червоними полірованими гранітними плитами майданчикові, до якого веде алея парку. Разом з пам'ятником В. Кирпичову фланкує вхід до головного корпусу КПІ. Автори — ск. Н. Дерегус, арх. Б. Писаренко. Заг. вис. — 4,0 м, скульптури — 1,60 м, постаменту — 2,0 м, стилобата — 0,40 м.

Тимошенко Степан Прокопович (1878—1972) — вчений у галузі теорії пружності, опору матеріалів та будівельної механіки, один із засновників і перших академіків УАН (з 1918), іноземний член АН СРСР (з 1964), почесний член академій наук, наукових товариств, почесний доктор університетів багатьох країн світу. Викладав у КПІ в 1906—11, 1918—19. Завідувач кафедри опору матеріалів (1906—08), декан інженерно-будівельного відділення (1909—11). 1911 пішов у відставку на знак протесту проти урядової політики щодо вищої школи. Засновник і перший директор Інституту технічної механіки УАН у 1918—19 (тепер Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України). З 1920 — на еміграції. 1922—64 жив у США. Засновник секції механіки Американського товариства інженерів-механіків (1927), яке 1958 запровадило медаль ім. С. Тимошенка; завідувач кафедри (з 1928) й засновник дослідної лабораторії механіки (1930) Мічиганського університету, завідувач кафедри механіки Станфордського університету (1936—55), лабораторія інженерної механіки якого з 1951 носить ім'я вченого. Підтримував зв'язки з науковцями КПІ, відвідував інститут 1958 й 1967.

Бронзова напівпостать ученого підноситься на чотиригранному паралелепіпеді п'єдесталу і триступінчастому стилобаті з полірованого червоного граніту. П'єдестал, на якому розміщено гравірований меморіальний напис, асоціативно пов'язаний з кафедрою, трибуною або столом засідань. Вченого зображено молодим у мить спілкування з умовним співрозмовником. Склавши руки, він тримає перед собою аркуш паперу, що немов би спадає зі стола-п'єдесталу, надаючи об'ємно-просторового динамізму всій художній структурі твору. Пластична маса волосся портретованого підсилює враження певного романтизму образу. За стилістико-типологічними якостями твір належить до реалістичної скульптури кін. 19 ст. [1149].

Елла Піскова, Марина Протас.

443.14. Пам'ятник першій Київській Раді робітничих депутатів.

443.16. Приймальний покій (амбулаторія), 1907 (архіт.). У східній частині комплексу інституту, поруч із житловими будинками № 3 і 4. Збудований за проектом арх. В. Обремського. Призначався для медичного обслуговування студентів і співробітників КПІ.

Триповерховий, цегляний, у плані близький до квадрата. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Архітектурне вирішення стилістично пов'язане з головними спорудами комплексу. Композиція чолового фасаду (звернений до дороги, що веде від станції метро до головного корпусу) асиметрична, зі зміщенням сходового вузла до лівого флангу. Вхід підкреслено портиком з трикутним напівфронтоном і розкріповкою з аттиком нагорі. Площини фасадів розчленовані лучковими (перший поверх) і прямокутними здвоєними вікнами, обрамленими лопатками. Цегляний архітектурний декор складають підвіконні вставки, орнаментовані міжповерхові гурти й розвинений вінцевий карниз.

Будинок — невід'ємна складова ансамблю КПІ [1150]. *Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова.*

443.17. Хімічний павільйон, 1898—99 (архіт., іст.). Корпус № 4. Упродовж західної частини паркової алеї, на одній червоній лінії забудови з головним навчальним корпусом.

Земляні підготовчі роботи зі зняттям зайвого ґрунту шаром до 2 сажнів (бл. 4 м) завершено у травні 1898. Закладини фундаментів хімічного павільйону 1 червня 1898 започаткували спорудження Політехнічного інституту. 20 червня 1898 арх. І. Кітнер подав скоригований за зауваженнями Будівельної комісії проект павільйону з деякими змінами внутрішнього планування й збільшенням площі підвалів, необхід-

443.9. Розпис «Людина та космос» (4-й ярус).

них для розміщення опалювальних і вентиляційних пристроїв, складів хімічного посуду тощо. Переробки зазнала також архітектура фасадів. Земляні й будівельні роботи виконувала київська фірма Л. Гінзбурга, парове опалення і вентиляцію влаштувала технічна контора московського Торговельного дому «В. Залеський і В. Чаплін». 28 жовтня 1898 стіни будівлі виведено під дах. В акті, укладеному 2 червня 1900 у зв'язку зі складенням І. Кітнером повноважень керівника робіт, вказано, що 1 вересня 1899 будівля була здана до експлуатації. 12 вересня 1899 відбулося її освячення. Споруда завдовжки 153 м зайняла у плані 909,5 кв. сажнів (4 093,7 кв. м), мала загальну площу приміщень на усіх поверхах 1 912,5 кв. сажнів (8 606,2 кв. м). Спочатку в ній розміщувалися всі чотири відділення інституту та бібліотека. 1901 всі підрозділи, крім хімічного відділення, переведені до головного навчального корпусу.

У роки 1-ї світової війни в будинку містилися піротехнічна та ракетна майстерні Військово-промислового комітету. 22 червня 1916 під час виконання оборонних замовлень стався вибух і пожежа, які зруйнували частину споруди (цілком відбудована до лютого 1917).

З 1918 приміщення звільнено від оборонних підприємств. На зламі 1920—30-х рр. на одній фасадній лінії прибудовано двоповерховий західний об'єм будівлі (завдовжки бл. 115 м), в якому розмістився завод електротехнічної апаратури. Нова частина, виконана у спрощених архітектурних формах, за пропорціями відповідає характеристикам первісного об'єму.

Історична частина споруди — хімічний павільйон — залежно від рельєфу має висоту від двох до двох з половиною поверхів, з підвалами. Фундаменти споруди й цоколь — із сірого гніванського граніту, стіни — з місцевої цегли.

443.15. Пам'ятник С. Тимошенку.

У підвалах і коридорах застосовано цегляні склепіння. Стелі великих аудиторій і лабораторій першого поверху зроблено з металевих балок, проміжок між якими заповнено залізобетонними плитами або невеликими цегляними склепіннями. Перекриття другого поверху — по дерев'яних балках. Вальмовий дах — по дерев'яних кроквах, покриття бляшане. Симетричний за композицією, складається з поздовжнього корпусу та перпендикулярних до нього бічних крил і трьох тильних корпусів, центральний з яких займає аудиторія, вирішена у вигляді амфітеатру. Планування поздовжнього корпусу коридорне, однобічне; зальне планування бічних крил і тильних корпусів пов'язане з розміщенням у них великих приміщень лабораторій та аудиторій. Зв'язок між поверхами забезпечено двомаршовими центральними та бічними сходами, розташованими у торцях поздовжнього корпусу. Ще одні забіжні сходи містяться у гранчастому об'ємі.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами романсько-готичної архітектури.

Фасади виконано у відкритій жовтій київській цеглі з розшивкою швів та із застосуванням різноманітного цегляного оздоблення (нішок, навкісних хрестів, зубців, городців, поребрика тощо). Провідним мотивом членування фасадів є виділені плаский лопатками одновіконні прясла. Розміщені у два яруси великі лучкові вікна розділені підвіконнями з квадратними нішками й поясками зубців. Головний фасад, що формує подвір'я-курдонер, на осі якого розташовано розкріповку з арковим вхідним порталом та тридільним двоярусним ступінчастим щипцем, прикрашеним гранчастими готичними стовпчиками й накладним трикутним фронтоном. Аналогічним чином — розкріповками та нижчими ступінчастими щипцями — відзначено бічні входи й торці поперечних крил, що відіграють роль композиційних акцентів у структурі фасадів. Бічні входи підкреслено пірамідальними даховими вежками. У формуванні виразного силуету будівлі значну роль відіграють також архітектурно оформлені труби вентиляційних витяжок. Фасади завершує зубчастий карниз з парапетом: основою останнього слугують стовпчики на подовженні міжвіконних лопаток, з'єднані балюстрадою. В цілому для екстер'єрів споруди характерне зростання насиченості декором знизу догори. Перед флангами поздовжнього корпусу з боку головного і тильного

фасадів збереглися невеликі шатрові вежки восьми повітрозабірників.

Інтер'єри приміщень парадного призначення мають урочистий вигляд. Довгі коридори першого і другого поверхів перекрито хрещатими склепіннями на підпружних арках з профільованими імпостами. Головний вестибуль у центрі перекрито пласкою стелею, по боках — коробовими склепіннями. Він сполучається з двосвітнім приміщенням двомаршовими сходами, обабіч яких на першому й другому поверхах — проходи до головної аудиторії. На рівні другого поверху сходи від проходів відокремлюються аркадами. Стіни вестибуля і сходової клітки рустовані, підлоги та сходи гранітні. Марші сходів, що спираються на повзучі арки, огороджені ажурними металевими ґратами. На рівні проміжного майданчика стіна сходової клітки оздоблена сучасною живописною композицією.

Велика хімічна аудиторія, розташована у центральному поперечному крилі (площа 63 кв. м), обіймає два поверхи. Перекрита двосхилою стелею на відкритих дерев'яних фермах з металевими затяжками. Освітлена шістьма верхніми арковими вікнами, прорізаними у східній і західній стінах. На рівні другого поверху з трьох боків (окрім південного) оперезана дерев'яним балконом-галереєю на дерев'яних кронштейнах з підкосами. Під крутим амфітеатром з дерев'яними лавами влаштовано приміщення з окремим входом. Архітектурне оздоблення аудиторії зосереджено на поділеній на два яруси північній стіні. За кафедрою викладача, у центрі — декоративний портал з нижньою прямокутною нішею для встановлення дошки для записів та з пишним завершенням у вигляді тридільного ступінчастого фронтону, що загальним абрисом нагадує щипець головного фасаду будинку. Фронтон з круглою нішкою, що наслідує готичне вікно-розетку, прикрашено аркатурним поясом, фільонками й геометрично-рослинним орнаментом. Обабіч центрального порталу симетрично закомпоновано чотири прямокутні портали виходів на рівень другого та першого поверхів. Загальна композиція і романсько-готична стилістика вирішення північної стіни хімічної аудиторії споріднена з оздобленням фізичної аудиторії головного навчального корпусу інституту.

Будівля хімічного павільйону є невід'ємною частиною ансамблю політехнічного інституту, досконалим зразком спеціалізованої навчальної споруди кін. 19 ст.

Першим деканом хімічного відділення (з 1899) був Коновалов Михайло Іванович (1858—1906) — хімік-органік,

443.16. Приймальний покій (амбулаторія),

завідувач кафедри неорганічної хімії (з 1899), директор інституту у 1902—04. За його безпосередньою участю було розроблено перші навчальні плани і підготовлено програми з усіх дисциплін, що викладалися на відділенні, лабораторії корпусу оснащено першокласним вітчизняним і зарубіжним обладнанням. 1902 заснував в інституті «Хімічні бесіди», які 1909 реорганізовано у хімічний гурток ім. М. Коновалова. Склав перший в Росії практичний посібник з вивчення загальної хімії (вид. 1906). Очолював Київське товариство дослідників природи, був одним з організаторів вищої освіти для жінок, заснував сільськогосподарські курси, вечірню школу для робітників при КПІ. Поряд з плідною педагогічною діяльністю здійснював дослідження у галузі органічної хімії, зокрема відкрив нітруючу дію азотної кислоти на граничні вуглеводи (реакція Коновалова).

На фасаді будника 1985 на пошанування М. Коновалова відкрито меморіальну дошку з чорного граніту. В різні роки такі самі дошки встановлено й іншим відомим вченим, які навчалися або працювали в цьому корпусі:

1984 — Бардіну Івану Павловичу (1883—1960) — вченому-металургу, акад. АН СРСР (з 1932), АН Казах. РСР (з 1946), Угорської АН (з 1953), чл.-кор. Німецької АН у Берліні (з 1955), іноземному члену Чехословацької АН (з 1957), Герою Соціалістичної Праці (1945). Навчався на агрономічному (1906) й хімічному (1907—10) відділеннях КПІ. Після закінчення інституту залишений при ньому як професорський стипендіат, з березня 1910 працював кілька років у металургійній лабораторії під керівництвом проф. В. Іжевського. 1939—44 — директор Інституту металургії АН СРСР, з 1944 — Центрального НДІ чорної металургії СРСР, що з 1960 носить ім'я вченого. Віце-президент АН СРСР (1942—60). Під його керівництвом і за безпосередньою участю здійснювалися роботи з проектування й спорудження потужних металургійних заводів, відбудови та реконструкції металургійної промисловості Півдня і Центру країни після Великої Вітчизняної війни, створення установки для безперервного розливу сталі. Відзначений Державними преміями СРСР (1942, 1949), Ленінською премією (1958).

1991 — Антропову Льву Івановичу (1913—94) — вченому-електрохіміку, чл.-кор. АН УРСР (з 1982), заслуженому діячу науки УРСР (з 1977). Працював у цьому будинку в 1960—94, завідувач кафедри технології електрохімічних виробництв КПІ (1960—86). Автор підручника «Теоретична електрохімія» (1965), який неодноразово перевидавався у нашій країні й за кордоном. З його ім'ям пов'язані становлення та розвиток сучасної теорії інгібування корозії металів та впровадження у промисловість цього методу протикорозійного захисту. Створив перший у країні прилад для вимірювання швидкості корозії. Лауреат Державної премії УРСР (1975), премії ім. Л. Писаржевського АН України (1992).

1998 — Пащенку Олександру Олександровичу (1929—89) — хіміку-технологу, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Працював у цьому будинку в 1954—89. З 1970 — завідувач кафедри хімічної технології в'яжучих речовин, одночасно у 1971—74 — проректор КПІ з наукової роботи, 1976—89 — керівник проблемної лабораторії. Під його керівництвом вперше у світі було розроблено і впроваджено у практику технологію отримання портландцементного клінкеру з шахт без попереднього тонкого подрібнення. Засновник фундаментального наукового напряму модифікування матеріалів елементоорганічними сполуками, комплексної переробки сировини і економії енергетичних ресурсів у промисловості будівельних матеріалів. Колектив співробітників кафедри під керівництвом О. Пащенка за дослідження в галузі захисних кремній-органічних покриттів та за підручник «В'яжучі матеріали» було відзначено Державними преміями УРСР (1981, 1988).

1998 — Плигунову Олександру Сергійовичу (1904—75) — вченому у галузі хімічної технології, заслуженому діячу науки і техніки УРСР (з 1964). Ректор КПІ у 1944—52, 1955—71; завідувач ка-

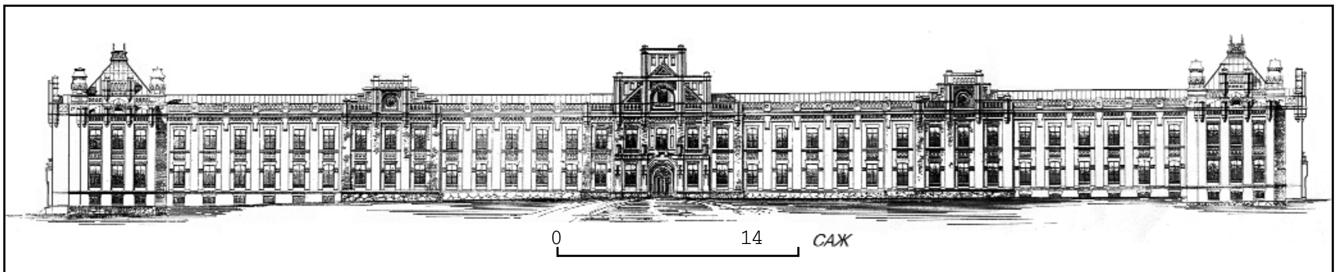

443.17. Проект фасаду хімічного павільйону.

федри технології неорганічних речовин (1943—75). Зробив значний внесок у відновлення діяльності і розбудову інституту в повоєнні роки. За його ректорства було побудовано 11 навчальних корпусів, 10 гуртожитків, дві бази відпочинку та інші споруди комплексу КПІ. Наукові дослідження пов'язані з розробкою теоретичних основ і технологій виробництва комплексних суспензованих добрив, використанням нових видів сировини для глиноземної промисловості. Автор та співавтор понад 140 наукових праць і винаходів [1151]. *Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова, Галина Кравченко, Елла Піскова, Тетяна Трегубова.*

443.18. Парк, поч. 20 ст. (містобуд.). Просп. Перемоги. На схилі пагорба між будівлями інституту та просп. Перемоги. Територія — 12 га. Закладення парку передбачено конкурсним проектом І. Кітнера. На поч. 1899 дирекція інституту звернулася до Управління державного майна Київського генерал-губернаторства з проханням надіслати з лісництва саджанці та насіння. З фастівського лісництва мали надійти сіянці дикого каштану, з бердичівсько-

443.17. Хімічний павільйон.
443.17. План першого поверху.

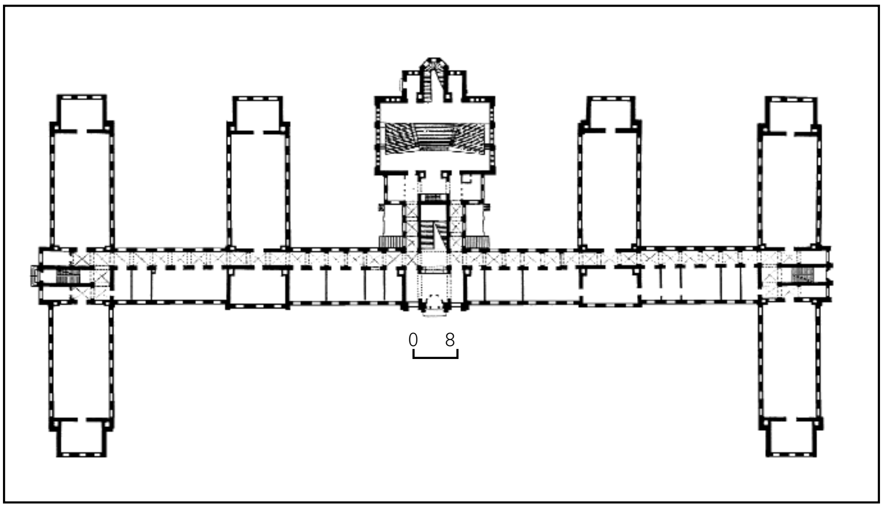

го — береста, з Юзвинського (ст. Калинівка) — липи, з черкаського — інших порід дерев. У наступному році саджанці отримано з університетського ботанічного саду й садівництва В. Крістера у Києві. 1900 під керівництвом проф. П. Сльозкіна зроблено планування алей і доріжок.

Планування вирішено в пейзажному стилі. Головною композиційною віссю парку є поперечна алея з каштанів, що бере початок від просп. Перемоги навпроти входу до зоопарку. Ця алея по пологому схилу підводить до головного навчального корпусу інституту. Перед нею розкритим в бік парку величезним курдонером створено просторий озеленений партер, доповнений п'ятьма стрункими ялинами перед головним фасадом будинку. Триповерхова система основних доріг доповнена алеєю вздовж довгої осі парку, а також кількома звивистими прогулянковими алеями в його глибині. Паралельно просп. Перемоги прокладено додаткову алею завширшки 5 м, обсаджену каштанами, зручну для пішоходів. Від проїжджої частини вона відокремлена широкою партерною смугою трав'яних газонів, доповненою з боку магістралі живою огорожею з чагарників. У парку налічується 25 видів насаджень, основними з яких є липа, клени гостролисті і сріблясті, ялина, дуб, каштан, береза, акація біла, берест, тополя, ясен. Є також екземпляри дорослої сосни Веймутова, групи модрини.

У північно-східній частині парку, біля входу з боку просп. Перемоги поряд зі станцією метро 1967 споруджено пам'ятник викладачам, співробітникам та студентам політехнічного інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 [1152].

Марія Кадомська, Наталія Кондель-Пермінова, Юрій Нельгівський.

443.18.1. Пам'ятник викладачам, співробітникам та студентам Київського політехнічного інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни, 1967 (мист.). У північно-східній частині парку, біля входу з боку просп. Перемоги, на майданчику, вимощеному бетонними плитами. Автори — скульптори Г. Морозова, О. Суровцев, арх. Є. Вересов. Вис. стели — чоловий бік — 4,87 м, тильний — 2,95 м, розміри у плані — 1,62 × 6,7 × 0,65 × 8,85 × 1,04 м.

У роки війни багато викладачів, співробітників і студентів Київського полі-

443.18.1. Пам'ятник викладачам, співробітникам та студентам Київського політехнічного інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни.

технічного інституту воювали проти нацистів у складі військових формувань діючої армії, партизанських загонів, у підпільних організаціях і групах. Понад 80 з них загинуло.

Під час оборони Києва у 1941 віддали життя: випускник КПІ, член штабу оборони міста Т. Шамрило; директор КПІ (1937—41), військовий інженер 3-го рангу М. Шпилько; випускники КПІ П. Шапошников та П. Шумський, викладач інституту М. Селезньов; студенти Є. Горяніна, Ю. Журавський, М. Кот, І. Малахов та ін. В боях за визволення України — заступник директора КПІ у передвоєнні роки А. Мельников, студенти С. Бенієв, А. Власенко, І. Квятковський, І. Книш, С. Кресак, П. Петрушевський, випускники та аспіранти С. Нєженцев, А. Піщанський, П. Овсянников та ін.

У катівнях гестапо під час окупації Києва загинули вихованці КПІ, учасники підпільних організацій — В. Хохлов (1943), Ф. Рєзниченко (1942), А. Осипенко (1943) та ін.

Пам'ятник — стела з монолітного тонованого бетону у вигляді неправильного витягнутого п'ятикутника. На чоловому боці стели горельєф з двома скульптурами на повний зріст. Ліворуч — солдат з автоматом в опущеній правій руці і прапором у піднятій лівій, полотнище якого утворює верхній край торця, сходячи нанівець на прилеглу грань. Праворуч — дівчина, яка стискає ремінь закинутої за плече гвинтівки. Поділ сукні, що розвивається, і відкинута в бік ліва рука створюють активний динамічний ритм ліній і форм, який продовжується рядками написів на сусідній грані. Незважаючи на обмежені можливості матеріалу, постаті вирізняються реалістичною переконливістю у проробці форми і відтворенні побутових деталей та емоційністю. Скульптурна і прилегла до неї грань разом утворюють фасадний бік композиції. Її динамічна спрямованість вперед досягається внаслідок різниці висот чолової та тильної граней. На фасадному поздовжньому боці накладений бронзовий орден Великої Вітчизняної війни і присвятний напис бронзовими літерами. На тильному — слова поета А. Малишка: «Хто за свободу вийшов проти смерті, тому немає смерті на землі» [1153].

Юрій Беличко, Галина Кравченко.

444. ПОСЕЛЕННЯ, 3 тис. до н. е. (археол.). На мисі високого правого берега Дніпра, на г. Лисій. Відкрив і обстежив В. Хвойка. Досліджено господарські ями і залишки кількох вогнищ. Зібрано пізньотрипільські матеріали: крем'яну сокирку з шліфованим лезом, крем'яний ніж, вістря, мотику з рогу, кістяні проколки, фрагменти посуду софіївського типу, глиняні прясельця і антропоморфні статуетки, зооморфну пластинку.

Матеріали досліджень зберігаються в Національному музеї історії України.

Іван Мовчан.

445. ПОСЕЛЕННЯ, 3 тис. до н. е. (археол.). На Кирилівських висотах правого берега Дніпра, в садибі будинків № 59—61 на вул. Фрунзе. Відкрив і дослідив В. Хвойка. Розкопками виявлено напівземлянкові житла розмірами 3,0—5,0 × 2,5 м з печами і вогнищами. Зібрано трипільську кераміку.

Матеріали досліджень зберігаються в Національному музеї історії України.

Іван Мовчан.

446. ПОСЕЛЕННЯ, 3 тис. до н. е. (археол.). На Кирилівських висотах правого берега Дніпра, в садибі будинку № 81 на вул. Фрунзе. Відкрив і дослідив В. Хвойка. Розкопками виявлено напівземлянкові одно- і двокамерні житла прямокутної та округлої форми з вогнищами або глинобитними печами. Зібрано кераміку пізньотрипільської культури софіївського типу, вироби з каменя (зернотерки), крем'яні ножі, скребки, вістря стріл, списів, кістяні проколки, мотики, глиняні прясельця і антропоморфні статуетки.

Матеріали досліджень зберігаються в Національному музеї історії України.

Іван Мовчан.

447. ПОСЕЛЕННЯ, 5 ст. до н. е. (археол.). На Печерську, під давніми фундаментами та навколо церкви Спаса на Берестові, збудованої в кін. 11 ст. Відкрили і дослідили В. Гончар та В. Харламов 1989—91. На площі бл. 1000 кв. м виявлено культурний шар завтовшки 0,4 м. Зібрано ліпну товстостінну кераміку бурого та червоно-коричневого кольору з домішкою піску; поверхня згладжена. Вінця невисокі, ледь відігнуті, орнаментовані «перлинним орнаментом» — наколами або ямками, нанесеними зсередини, то ззовні, що утворюють з протилежного боку опуклості. Належить до підгірцівсько-милоградської культури.

За 250 м на південний захід від поселення знайдено поховання того самого часу і культури, можливо, тут був могильник. Поховання виявлено на глибині 1,3 м. Кістяк небіжчика доброї збереженості лежав головою на схід у скорченому стані на правому боці. Супровідний інвентар незначний: біля кисті правої руки знайдено невеличкий ліпний горщик, біля тазових кісток — кістяне вістря стріли, в ногах — горщик із защипами і зовнішніми наколами по вінцях та миску, орнаментовану наколами, відтиснутими зсередини.

447. Поселення, 5 ст. до н. е. Інвентарний комплекс поховання.

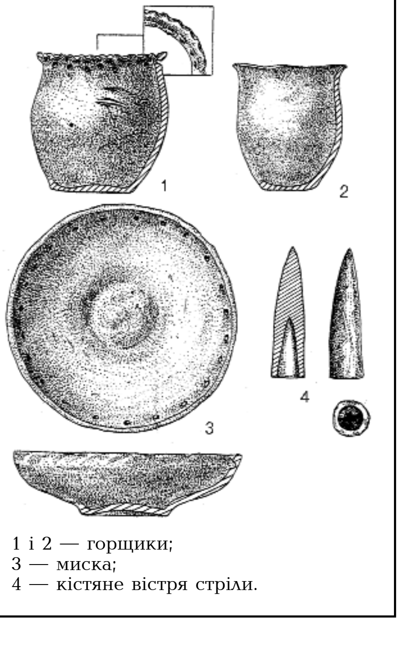

1 і 2 — горщики;
3 — миска;
4 — кістяне вістря стріли.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва.

Володимир Гончар.

448. ПОСЕЛЕННЯ, 10—13 ст. (археол.). На території парку «Нивки», біля станції метро «Берестейська», на краю Лук'янівського плато, на мисі, утвореному ярами і глибокою долиною р. Сирець (прит. Дніпра). Відкрив і дослідив І. Мовчан 1982—83. Площа укріпленої частини поселення (з південного боку було захищене ровом і валом) — 3,5 га. Товщина культурного шару 0,3—0,4 м. Досліджено чотири наземні зрубні житла з підклітями, заглибленими на 0,7—0,8 м від давньої денної поверхні. Незначна відстань між житлами свідчить про щільну забудову укріпленої частини поселення. У шарі зібрано давньоруську кераміку 10—13 ст., залізні ножі, вістря стріл, списа, уламки скляних браслетів. Укріплене поселення розміщувалося за 8 км від історичного ядра давнього Києва. Воно було складовою частиною Либідсько-Сирецької оборонної лінії і відігравало важливу роль під час захисту західних рубежів міста.

Матеріали досліджень зберігаються в Музеї історії міста Києва. *Іван Мовчан.*

449. ПОСЕЛЕННЯ, 7 — 1-а пол. 12 ст. і МОГИЛЬНИК, кін. 10—11 ст., 2-а пол. 12—13 ст. (археол.). На г. Дитинці, яка складається з двох плато, розташована на південному заході від г. Замкової і на північному заході від г. Старокиївської. Досліджували В. Козловська 1930, В. Даниленко 1969, Я. Боровський 1985—88.

У північно-західній частині другого плато (досліджено понад 50 кв. м) виявлено залишки орієнтованого за сторонами світу прямокутного житла з піччю у південно-західному куті. В його заповненні знайдено кілька розвалів ліпних і гончарних горщиків 7—8 ст. На південь від житла виявлено два гончарні горна 10 ст.

У південно-західній частині першого плато (досліджено 60 кв. м) розкопано двокамерне каркасно-стовпове житло пл. 18 кв. м і господарські ями; знайдено уламки посуду 10—11 ст., плінфу, бронзовий амулет-сокирку, астрагали, невеличку свинцеву наковальню.

У південно-східній частині другого плато виявлено рештки споруди, ймовірно, кузні. Мала прямокутну форму (5,0 × 2,0—2,2 м), піч містилася у південному куті, залишки вогнища зі шматками залізного шлаку — у протилежному. Можливо, на цій території жили ремісники.

На г. Дитинці в різні роки знаходили поховання, здійснені за християнським обрядом. Шість поховань, досліджені на північно-західному краю гори, датуються кін. 10—11 ст. В одному з поховань знайдено денарій англійського короля Етельреда II (985—1016). У похованні, дослідженому на західному краю урвища, небіжчика покладено у шиферний саркофаг 11 ст. На північно-західному краю гори та на південь від житла 10—11 ст. досліджено десять поховань 2-ї пол. 12—13 ст., орієнтовані головою на захід і південний захід. Серед поховального інвентаря: мідна каблучка, хрестик із рожевого шиферу, кістяний гребінець.

Археологічні дослідження довели, що в 7 — на поч. 12 ст. на г. Дитинці було поселення, яке входило до складу Киє-

ва. З серед. 10 ст. тут жили ремісники, які оселялися за межами міських валів. Починаючи з кін. 10 ст. (друге плато) і з 2-ї пол. 12 ст. (перше плато) на г. Дитинці був міський могильник (некрополь), що, ймовірно, займав всю площу гори.

Матеріали розкопок 1985—88 зберігаються в Музеї історії міста Києва.

Ярослав Боровський.

450. ПОСЕЛЕННЯ СИРЕЦЬ-1, 3 тис. до н. е. (археол.). На північно-західній околиці Києва, поблизу гирла р. Сирець (прит. Дніпра), на мисі правого берега Дніпра, обмеженого з заходу долиною р. Сирець, з півночі — долиною Дніпра, зі сходу мис відокремлений глибоким яром, з півдня з'єднується з корінним берегом Дніпра. Відкрив і дослідив Ю. Захарук 1949—50. Поселення займає всю площу мису. Товщина культурного шару 0,2—1,0 м. Розкопками виявлено залишки житла і господарські ями. У шарі й комплексах зібрано численні фрагменти кераміки, дві глиняні антропоморфні жіночі статуетки, кремінні скребки, глиняні пряселиця, уламок кістяної голки, мідну пронизку. Належить до пізньотрипільських пам'яток софіївського типу.

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України.

Іван Мовчан.

451. ПОСЕЛЕННЯ СИРЕЦЬ-2, 3 тис. до н. е. (археол.). На північно-західній околиці Києва, на мисі правого корінного берега Дніпра, утвореного долиною р. Сирець (прит. Дніпра) і ярами, поблизу поселення Сирець-1. Відкрив Ю. Захарук 1949. Зібрано пізньотрипільську кераміку софіївського типу.

Матеріали обстеження зберігаються в Інституті археології НАН України.

Іван Мовчан.

452. ПОСЕЛЕННЯ СИРЕЦЬ-3, 3 тис. до н. е. (археол.). На північно-західній околиці Києва, на низькому березі р. Сирець (прит. Дніпра), поблизу поселення Сирець-2. Відкрив Ю. Захарук 1950. Зібрано пізньотрипільську кераміку софіївського типу.

Матеріали обстеження зберігаються в Інституті археології НАН України.

Іван Мовчан.

453. ПОЧАЙНИНСЬКА ВУЛИЦЯ, 17—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Зорієнтована паралельно набережній Дніпра. Пролягає від вул. Іллінської до вул. Набережно-Лугової через весь історичний район Поділ; утворює перехрестя з вулицями Г. Сковороди, Спаською, Хорива, Верхнім Валом і Нижнім Валом, Ярославською, Щекавицькою, Введенською і Турівською. Назва походить від р. Почайни — правої притоки Дніпра, що протікала від Оболоні до впадіння у Дніпро між сучасною пл. Поштовою і Пішохідним мостом. 1712 з'єднана з Дніпром спеціально проритим каналом. Назва річки походить від давньоруського слова «почайна» — вода, волога. Вулиця — одна з найдавніших у Києві. Мала характерний для ландшафту міста вузький та звивистий характер. Наново розпланована 1812 арх. А. Меленським відповідно до плану арх. В. Гесте, розробленого в тому самому році після великої пожежі 1811 на Подолі. Траса вулиці прокладена з урахуванням розміщення композиційних домінант допожежної забудови, до яких належали церкви Іллінська (кін. 17 — 20 ст.; № 2), Миколи Набережного (1772—75; вул. Г. Сковороди, 12) і Введення Пресвятої Богородиці (кін. 18 ст., на розі з вул. Ярославською; знесена у 1930-і рр.), яка, за переказами, стояла на місці капища поганського бога Волоса, покровителя скотарства.

Забудова периферійної вулиці здійснювалася повільніше, ніж центральної частини Подолу. Починаючи з 1830-х рр. на червоних лініях вулиці зводилися будинки у стилі пізнього класицизму — одноповерхові цегляні та двоповерхові змішаної конструкції (цегляний цокольний поверх і тинькований по дерев'яному каркасу бельетаж). Пам'ятками архітектури тієї доби є двоповерховий будинок на розі з вул. Хорива (вул. Хорива, 36), одноповерховий будинок № 28. Інші ґрунтовно реконструйовані споруди (№ 4, 10, 15/2) ілюструють особливості тогочасного міського середовища.

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. забудова здійснювалася дво— чотириповерховими цегляними будинками, які характеризуються синтетичним використанням історичних стилів і декоративних можливостей цегляного мурування. Яскравими зразками цього періоду є розташована на подвір'ї церква Успіння Пресвятої Богородиці старообрядницької громади (№ 26), житлові будинки № 12, 18, 24/45 (на розі з вул. Хорива), 33/47 (на розі з вул. Ярославською), 40. Усього в кін. 19 — на поч. 20 ст. на вулиці налічувалася 131 садиба (70 — на парному боці, 61 — на непарному), що простягалися до лісової (дров'яної) пристані на березі Дніпра. У глибині останнього кварталу (№ 66—70) розташовувались акціонерні лісопильня та млин.

За радянських часів вулиця істотно перебудована. У 1930-і рр. знесено церкву Введення Пресвятої Богородиці, споруджено багатоквартирний житловий будинок між вулицями Хорива і Верхнім Валом (№ 23/43 — 23/54). У перші повоєнні десятиріччя активно забудовувався кінцевий відрізок за вул. Ярославською. До 1970-х рр. існували історичні фронти кварталів між вулицями Хорива та Г. Сковороди (на їхньому місці споруджено комплекс житлових споруд; автор — арх. В. Розенберг).

Історія вулиці тісно пов'язана з життям та діяльністю громади старовірів, перші представники якої з'явилися на Подолі на поч. 19 ст., куди їх привели з Росії торговельні справи. Спочатку вони влаштовували таємні молільні. В 2-й пол. 19 ст. на вул. Почайнинській діяли два старообрядницькі молитовні будинки, один з яких — церква Успіння Пресвятої Богородиці (№ 26) функціонує й досі. Її влаштовано в садибі, яку 1908 подарували громаді для цієї мети київські купці Г. Аврамов, П. Істомін і В. Кушнарьов (первісно мала назву Вознесіння Господнього). У кін. 1920-х — на поч. 1930-х рр. Іллінський храм належав Українській автокефальній православній церкві. Ще одна пам'ятка УАПЦ — житловий будинок № 62, в якому проживав до 1991 останній архієпископ УАПЦ Йосиф Оксіюк. У садибі № 23/43, що належала вченому-мистецтвознавцю Г. Павлуцькому (будинок знесено), містилися на поч. 20 ст. Подільське міське чоловіче парафіяльне училище і Перший народний дитячий садок [1154].

В'ячеслав Горбик, Григорій Щербина.

453.1. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Почайнинська, 12. На червоній лінії забудови вулиці. З лівого боку розташований глухий брандмауер, з правого — відкритий проїзд, фланкований двоповерховим будинком № 12-а (споруджений 1995—96 у формах неоренесансу). На поч. 20 ст. садиба належала селянину Д. Седляру. В радянський період будинок використовувався під комунальне житло.

Двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний з бічним дворовим ризалітом. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі неоренесанс із застосуванням винятково цегляного декору. Чоловий фасад асиметричний: до основної частини, фланкованої двовіконними пряслами, що завершуються фігурними тридільними аттиками-люкарнами, на правому фланзі додано одновіконну площину з головним входом. Прясла підкреслені зубчастим фризом, парними арковими вікнами другого

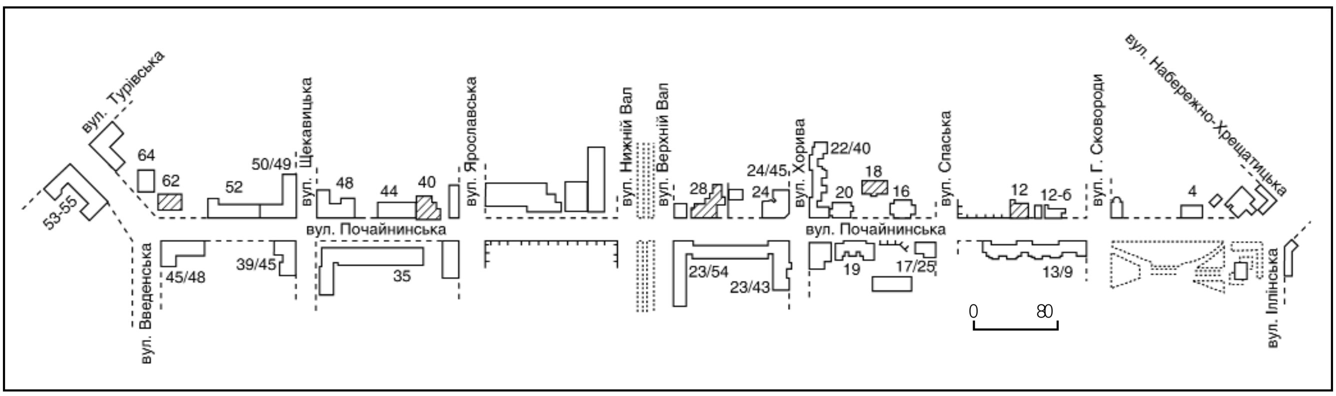

453. Почайнинська вулиця. План забудови.

поверху та бічними лопатками: на першому поверсі — рустованими, на другому — канелюрованими з капітелями у вигляді квадратів. Аркові вікна окреслені архівольтами, що спираються на пілястрочки. Прямокутні прорізи оздоблені замковими каменями, підвіконня — пласкими нішками. В центрі фасаду був балкон (втрачений). Міжповерховий гурт, що продовжується на південному й тильному фасадах, декоровано сухариками (так само, як і вінцевий карниз з боку й тилу). Вікна лучкові без оздоблення; до дворового ризаліту зроблено дерев'яну прибудову з балконом-галереєю на другому поверсі.

Будинок — цінний зразок житлової забудови кін. 19 ст. у формах історизму.

Тепер перебуває на капітальному ремонті [1155]. *Тетяна Трегубова.*

453.2. Житловий будинок, 1910-і рр. (архіт.). Вул. Почайнинська, 18. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Споруджений у садибі дворянки А. Видліонд як флігельний житловий будинок. В останній чв. 20 ст. проведено капітальний ремонт.

Чотириповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний з виступним лівим флангом головного фасаду, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі модерн. Композиційним стрижнем асиметричного головного фасаду є ризаліт входу, акцентований стрічковим вікном сходової клітки з арковим завершенням (другий—четвертий поверхи) та прямим аттиком. Тривіконну (ліву) та шестивіконну (праву) бічні площини з одним рядом балконів кожну розкреслено лопатками та гуртами. Лопатки на рівні першого поверху рустовані, другого — прорізані вертикальними профілями, третього й четвертого — підкреслені бічними уступчастими вирізами, на рівні вінцевого аркатурного фриза завершені квадратними стилізованими капітелями й зубчастими фартушками. Лопатки вхідного ризаліту декоровано групами горизонтальних смужок, що

453.1. Вул. Почайнинська, 12.

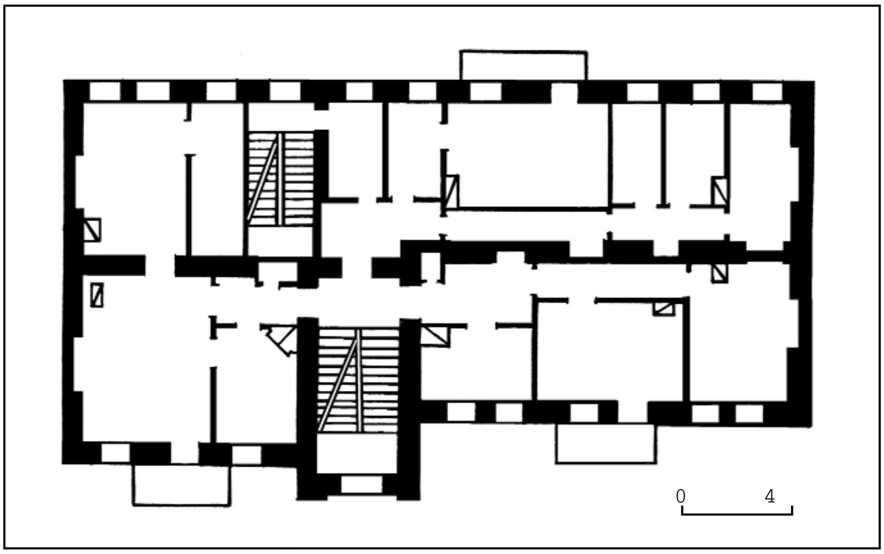

453.2. Вул. Почайнинська, 18.
453.2. План другого поверху.

імітують рустування. Ці елементи надають фасадові характерної для модерну вертикальної спрямованості. Вікна прямокутні, на першому й другому поверхах — з замковими каменями, віконні ніші верхніх поверхів обрамлено згори зубцями (третій поверх) і сухариками (четвертий поверх). Підвіконня оздоблені декоративною крихтою (перший—другий поверхи) та геометричними елементами (ромб — на третьому поверсі, коло — на четвертому). Тильний фасад з трьома рядами балконів розчленовано гуртами й зубчастими поясками. Бічні фасади мають вигляд відкритих глухих брандмауерів.

Споруда репрезентує остаточно сформований тип багатоквартирного житлового будинку поч. 20 ст., в якому внутрішня структура знайшла адекватне відображення на фасаді [1156].
Тетяна Трегубова.

453.3. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Почайнинська, 28. Серед малоповерхової забудови вулиці, в кварталі між вулицями Верхній Вал і Хорива. З правого боку до будинку прилягають будівлі старообрядницької церкви, з лівого — невисока цегляна споруда, об'єм якої замикає фронт забудови кварталу. Є частиною міської садиби з невеликим внутрішнім подвір'ям і дерев'яним флігелем 2-ї пол. 19 ст. (останній не зберігся). На поч. 20 ст. ділянка належала дійсному статському раднику Д. Поспєхову. В 2-й пол. 20 ст. будинок використовувався під конторські й виробничі приміщення заводу «Супутник». До 2000 здійснено капітальний ремонт із заміною старого дерев'яного тамбура та сходів на капітальні (ліворуч), влаштуванням ще одного входу та сходів (праворуч), сучасним оздобленням інтер'єрів тощо.

Одноповерховий на цегляному напівпідвальному поверсі з відкритим мурованням, дерев'яний, тинькований, у плані Г-подібний. Стіни пофарбовано у білий колір, цоколь і віконні лиштви — у темно-синій. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування анфіладне.

Споруджений відповідно до зразкових проектів 1802—12. Композиція головного фасаду симетрична, тридільна, з непарною кількістю вікон (п'ять) та

453.3. Вул. Почайнинська, 28.
453.3. План.

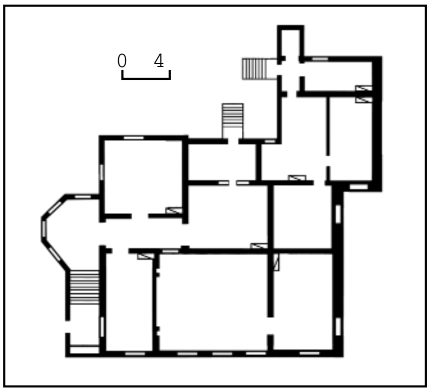

453.4. Вул. Почайнинська, 40.
453.4. План другого поверху.

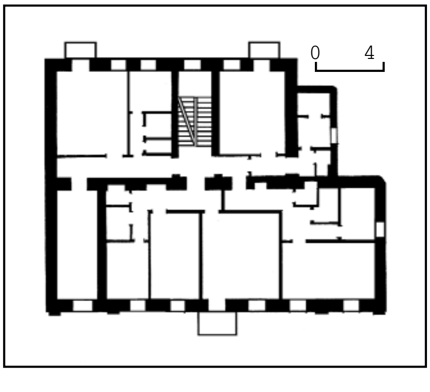

бічними вхідними отворами, захищеними піддашками. У центрі фасаду — три вікна. Кожен віконний проріз обрамлюють фігурні дерев'яні лиштви. Коробчастий карниз зашито дошками.
Будинок — зразок рядової міської забудови доби пізнього класицизму.
Тепер у будинку розміщені офіси.
Олександра Тимченко.

453.4. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Почайнинська, 40. На червоній лінії забудови вулиці, прилягає до сусіднього будинку 1950-х рр. (№ 42), з протилежного боку має відкритий брандмауер. На поч. 20 ст. належав скарбнику А. Перелозі. Пізніше пристосований під комунальне житло, в повоєнні десятиріччя встановлено нові залізобетонні майданчики балконів, викривлених сучасним заскленням.
Триповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, односекційний, у плані прямокутний з уступчастим південно-східним наріжжям. Вхід з боку подвір'я. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Вирішений у стилі неоренесанс із застосуванням цегляного й ліпленого декору, а також фактурного тиньку в оздобленні лопаток і підвіконь першого поверху. Симетричну структуру головного фасаду формують одновіконні фланги, виділені двоярусними рустованими лопатками з арковими нішками у завершеннях та трохи підвищеними прямими аттиками. У центрі середньої п'ятивіконної площини — два балкони, на флангах — по одному (третій поверх). Чіткі горизонтальні членування позначено міжповерховими гуртами, підкресленими смужками зубців, надцокольним і підвіконними поясами. Вінцевий карниз спрощеного профілю підтримує дрібна аркатура. Прямокутні віконні прорізи кожного поверху оздоблено неоднаково. На першому поверсі — клинчастими замковими каменями, уступчастими нішками у простінках та підвіконними фільонками, заповненими декоративною крихтою; на другому — верхнім пояском з сухариків, здвоєними пілястрочками у простінках та поребриком у підвіконних фільонках; на третьому — верхнім рядом зубців, вертикальними ліпленими гірляндами у міжвіконних імпостах та підвіконними вставками з рослинним орнаментом. Пластичним акцентом фасаду виступає крайнє аркове вікно на лівому фланзі першого поверху, обрамлене рустованим архівольтом, який спирається на приземкуваті напівколонки стилізованого романського ордера. Єдиним декоративним елементом дворового фасаду є міжповерховий гурт.
Будинок відзначається оригінальністю архітектурного вирішення, незважаючи на застосування типових для кін. 19 — поч. 20 ст. прийомів і форм [1157]. *Тетяна Трегубова.*

453.5. Житловий будинок 1969, в якому проживав Оксіюк Й. Ф. (іст.). Вул. Почайнинська, 62. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Дев'ятиповерховий, цегляний, односекційний.
1969—91 у квартирі № 14 проживав Оксіюк Йосиф Федорович (1894—1991) — церковний діяч, архієпископ УАПЦ. Закінчив Київську духовну академію 1917. 1922 митрополит Василь Липківський і єпископ Іван Теодорович висвятили його на єпископа Кам'янець-Подільського. За кілька місяців по тому був вперше заарештований, згодом звільнений. З 1923 — архієпископ Лубенський і Полтавський, потім — Миргородський. Визначився як один з чільних архієреїв українського православ'я. Після арешту 1935 засланий на Колиму. З 1947 працював у Львові. 1961 переїхав у Київ. До кінця життя був фактичним редактором «Православного вісника» [1158].
Сергій Білокінь.

454. ПОШТОВА СТАНЦІЯ, 1853—65 (архіт., іст.). Пл. Поштова, 2. В центрі площі, неподалік від Річкового вокзалу.
Єдина споруда, що збереглася від комплексу поштово-диліжансної станції на пл. Поштовій. Історія кінно-поштового зв'язку в Києві сягає 1669, коли, згідно з Глухівськими статтями, гетьман України мусив запровадити пошту для офіційної кореспонденції за московським зразком. 1725 за наказом імператриці Катерини I в Києві було створено громадський поштовий двір. Пізніше поштова справа в Україні неодноразово реформувалася. Київська пошта протягом тривалого часу містилася в різних будинках на Подолі; 1849 поштову контору з відділенням диліжансів було влаштовано на Хрещатику (споруда не збереглася). 1851 у зв'язку з будівництвом Ланцюгового моста й Набережного шосе імператор Микола I розпорядився створити поштово-диліжансну станцію у місці прилучення Набережного шосе до Подолу. Це була тоді порожня ділянка поряд з цвинтарем церкви Різдва Христового, яка використовувалася для тимчасового складування різних вантажів. Проект «станційного будинку 2-го розряду» (відрізнявся від 1-го відсутністю спеціальних покоїв для осіб імператорської родини) був підготовлений у Санкт-Петербурзі співробітниками Головного управління шляхів сполучень та публічних будівель. Затверджений імператором у липні 1852. Передбачалося зведення комплексу, що складався б з трьох цегляних одноповерхових споруд (власне станційного будинку й двох невеликих службових флігелів обабіч нього), а також дерев'яних стаєнь у тилу. Архітектуру цегляних будинків було вирішено у стилі класицизм. Будівельні роботи розпочалися 1853, але через початок Кримської війни 1853—56 будівництво призупинилося. Наступні зміни у проекті вимагали значних зусиль у переплануванні

площі. Деяке пожвавлення робіт протягом 1855—58, коли станційний будинок був зведений в цілому, перервалося, оскільки не було вирішено питання, як використовувати один з флігелів — для місцевого правління шляхів сполучень чи для готелю. 1862 інж. М. Бенземан підготував новий проект поштового двору, за яким флігелі мали бути двоповерховими. Лівий призначався для контори, правий — для станційних служб. Цим проектом також передбачалася зміна архітектурного вигляду напівзведеного станційного будинку: його вікна з напівциркульних перетворили на прямокутні, трикутний щипець замінили на фронтон, у тимпані якого містилося зображення двоголового орла. 1865 під наглядом М. Бенземана завершено спорудження станційного будинку й відкрито у ньому відділення поштових диліжансів. Правий службовий флігель зробили одноповерховим; місце лівого, через брак коштів, було продано у приватну власність.

1870—72 був зведений двоповерховий будинок за проектом арх. О. Шіле (не зберігся), частину приміщень якого орендувало правління Десятого округу шляхів сполучень. Позаду станційного будинку містилися дерев'яні стайні. 1912 їх було знищено пожежею, натомість наступного року зведено велике двоповерхове на цокольному напівповерсі приміщення для різних служб, стаєнь, гаражів моторних диліжансів і майстерень (арх. В. Безсмертний; не збереглося).

Поштово-диліжансний зв'язок діяв до 1919. У радянський час будівлі комплексу поштової станції використовувалися складськими та промисловими установами зв'язку, при цьому головний вхід станційного будинку був перетворений на вікно. 1975 внаслідок будівництва станції метро «Поштова площа» розібрано всі споруди комплексу, окрім пам'ятки архітектури — станційного будинку. Останній протягом 1976—82 відреставровано з відтворенням первісного оздоблення фасаду, залишки якого були виявлені під час зондування (автори проекту — архітектори Р. Бикова, В. Мирошниченко, В. Сударенко). Нині пам'ятка займає острівне положення посередині пл. Поштової.

Будинок одноповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний з тильним виступом (за первісним плануванням приміщення призначалися для посвідчення подорожніх, гостьових кімнат). Дах вальмовий, покриття бляшане.

454. Пл. Поштова, 2.
454. План.

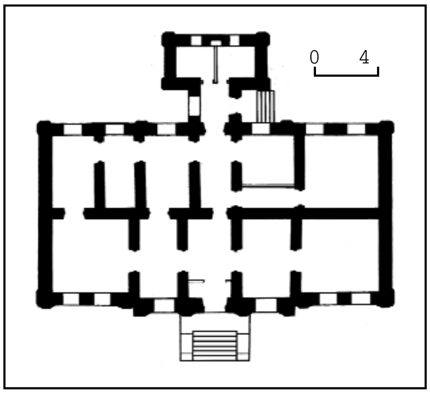

Зведений у стилі класицизм. Фасад симетричний відносно центральної осі, підкресленої трикутним щипцем, розкріпований. Прорізи вікон і порталу напівциркульні, обрамлені архівольтами та фільонками. Площину стін оброблено рустом. Під карнизом вміщено великі модульйони.

Пам'ятка — характерний зразок цивільної класицистичної архітектури. Фіксує фронт старої забудови площі.

Будівля має також історичну цінність, оскільки тут перебували всі видатні кияни й гості міста, хто 1865—1919 користувався поштово-диліжансним сполученням.

Після реставрації у будинку деякий час містилися правління Товариства філателістів, постійно діюча філателістична виставка та музейна експозиція з історії поштового зв'язку на основі зібрання київського колекціонера О. Лазаренка (1993 переведена до Ніжина).

Нині використовується як експозиційне приміщення заповідника «Стародавній Київ» [1159]. *Михайло Кальницький.*

455. ПРЕОБРАЖЕНСЬКІ ПЕЧЕРИ, серед. 19 ст. (археол.). Вулиці Ягідна — Академіка Кащенка. В районі с-ща Мишоловка, на території колишнього Преображенського скиту Києво-Печерської лаври. Раніше називалися печери Мишоловки. Досліджували І. Самойловський 1955, В. Дяденко 1968. Обстежено частину підземного лабіринту завдовжки бл. 130 м з келіями та галереями, що їх з'єднували. На стінах печер зафіксовано написи-графіті 19 ст. За архівними даними та матеріалами досліджень, печери викопані у 1-й пол. — серед. 19 ст. братією Преображенського скиту і є найпізнішою чернецькою підземною пам'яткою на території Києва. Вхід до печер законсервовано. Розкопки не проводилися.

Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України [1160]. *Тимур Бобровський.*

455. Преображенські печери. План.

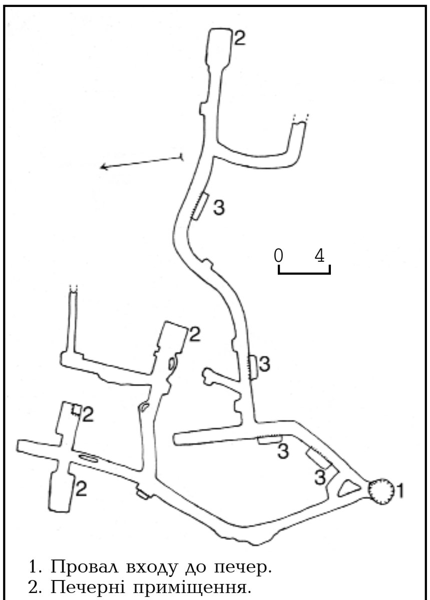

1. Провал входу до печер.
2. Печерні приміщення.
3. Ніші-аркосолії.

456. ПРИТИСЬКО-МИКІЛЬСЬКА ВУЛИЦЯ, 17—20 ст. (архіт., іст., містобуд). У західній частині Подолу, від пл. Контрактової і вул. Костянтинівської до вул. Хорива. Під сучасною назвою, що походить від розташованої в кінці вулиці церкви Миколи Притиска кін. 17—18 ст., відома з 17 ст. У 1958—91 носила ім'я Лівера Георгія Вікторовича (1894—1918) — учасника боротьби за встановлення більшовицької влади у Києві, керівника бойових дій на Подолі під час січневого повстання 1918.

За давньоруських часів — одна з головних магістралей Подолу, по якій здійснювався зв'язок пл. Торговельної (сучасна пл. Контрактова) зі шляхами, що вели до Верхнього міста (по Вознесенському узвозу), до західних земель (через Глибочицю), до Вишгорода (через вул. Кирилівську). Після перепланування Подолу 1812 ці зв'язки було перервано, внаслідок чого її функціональне та планувальне значення зменшилося.

У плані трохи вигнута, загальний напрямок траси з південного сходу на північний захід утворює курдонер при вході до Фролівського монастиря. Належить до небагатьох вулиць Подолу, що повністю зберегли трасування після пожежі 1811.

Композиція забудови визначається провідними церковними комплексами та спорудами. Траса вулиці починається біля храму Успіння Пресвятої Бого-

родиці Пирогощі 12 ст., перебудованого в 17—19 ст., зруйнованого 1935. В 2-й пол. 1970-х рр. археологи розкрили фундаменти церкви (див. ст. 429. 8). 1998 відновлена у давньоруських архітектурних традиціях. Завершувалася вулиця біля церкви Миколи Притиска (див ст. 264).

На непарному боці — ансамбль архітектурних споруд Фролівського монастиря 18—20 ст., навпроти якого стояла церква святих Петра і Павла (заснована 1690 у переобладнаному костьолі св. Миколи домініканського монастиря 1610; зруйнована 1935).

У кін. 19 ст. під час розбирання триповерхового будинку № 3 виявлено підвали будинку кравецького цеху та будинку війта Г. Рибальського.

Пам'ятками архітектури є будинки № 4/6 (поч. 19 ст.), № 7 (18 — поч. 19 ст.), № 2 (1902, 1907—08, арх. Є. Єрмаков).

До категорії цінних історико-культурних об'єктів належать садиба, в якій містилася перша аптека, проживала родина Бунге (№ 7, 7-б), комплекс споруд Київського єпархіального заводу церковних свічок (№ 2), житловий будинок (№ 4/6), в якому мешкав поет, перекладач, хормейстер, педагог, священик УАПЦ М. Хомичевський [1161].

Григорій Щербина.

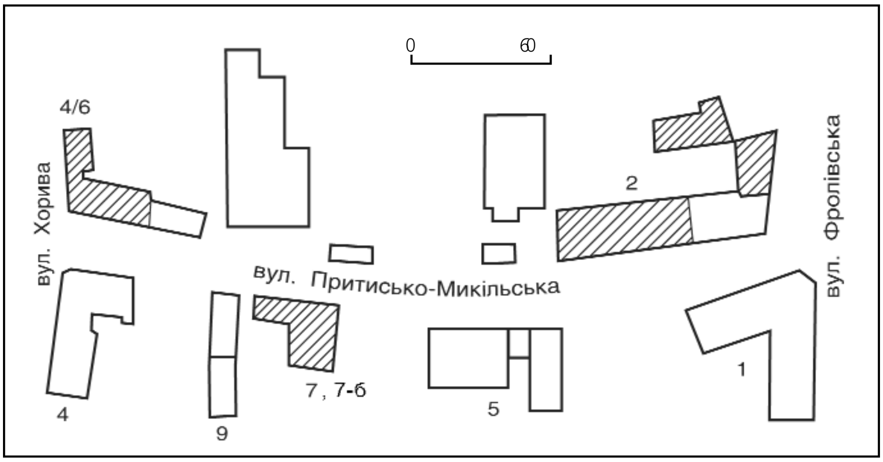

456. Притисько-Микільська вулиця. План забудови.

456.1. Житловий будинок поч. 19 ст., в якому проживав Хомичевський М. В. (архіт., іст.). Вул. Притисько-Микільська, 4/6. Один з трьох прилеглих один до одного об'ємів, що охоплюють наріжну частину садиби, північно-західний бік якої виходить на площу перед церквою Миколи Притиска, протилежний межує з територією колишньої Київської духовної семінарії, заснованої на подвір'ї Петропавлівського монастиря. Садиба утворена 1813. Належала Д. Сидорацькому, її межі й площа збігаються з межами ділянки до пожежі 1811. Периметральна забудова садиби утворювала велике внутрішнє подвір'я, що мало в'їзд з боку вул. Притисько-Микільської. Праворуч від в'їзду був невеликий сад, ліворуч — наявний двоповерховий будинок, зведений за проектом арх. А. Меленського між 1813—28 одночасно з бічним одноповерховим кухонним флігелем. За нових власників — Мединцевих (серед. — кін. 19 ст.) будинок і флігель об'єднано наріжним одноповерховим об'ємом магазину (1860-і рр.), з боку подвір'я реконструйовано вхід до підвалу будинку, до південного торця прибудовано гранітні сходи на другий поверх (1870-і рр.), з подвір'я — двоповерховий об'єм санвузла. З 1870-х рр. будівлі використовувалися лікарнею, в кін. 19 ст. належали Київській духовній семінарії.

Після 1917 пристосовані під комунальне житло. У 1940-х рр. південну частину садиби приєднано до сусідньої ділянки, й на ній зведено двоповерхові будівлі. В 1974 мешканців відселено, будинок переплановано.

Двоповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. Перекриття в підвалі — циліндричні склепіння, першого та другого поверхів — пласкі дерев'яні.

Оздоблений у стилі класицизм. Характерною особливістю композиції головного фасаду були дві великі напівциркульні ніші у бічних членуваннях рустованого першого поверху (на поч. 20 ст. закладені у зв'язку із влаштуванням віконних прорізів). Перший поверх головного фасаду рустований. Три середні вікна на першому поверсі мають лучкові перемички, інші вікна прямокутної форми. Вікна другого поверху увінчані сандриками неоднакової форми, що чергуються (частина — з замковими каменями, частина — у вигляді нішок). Перший поверх відокремлено від другого горизонтальним гуртом. Завершує споруду потужний карниз великого виносу. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

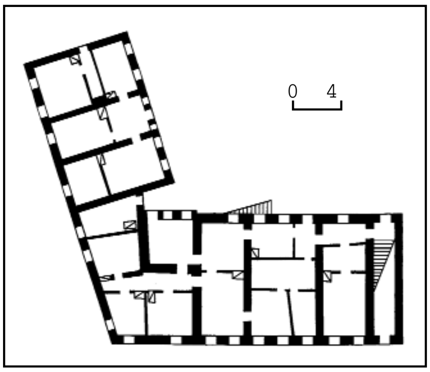

456.1. План першого поверху.

456.1. Вул. Притисько-Микільська, 4/6.

Анфіладне планування та внутрішнє оформлення бічного флігеля й наріжного об'єму змінені, їхні фасади збереглися без значних змін.

Являє інтерес як рідкісний зразок житлового будинку поч. 19 ст.

В 1920-х рр. у квартирі № 1 будинку проживав Хомичевський Микола Васильович (літ. псевд. — Борис Тен; 1897—1983) — поет, перекладач, хормейстер, педагог, священик УАПЦ. У 1924—26 — протоієрей Софійського собору, 1924—28 — священик Петропавлівської парафії на Подолі. Вперше ув'язнений 1923, засуджений на шість місяців умовно, вдруге — 8 серпня 1929. Засланий на 10 років до таборів (перебував у Дальлазі поблизу Владивостока). Пізніше мешкав і працював у Житомирі. Автор численних музичних і музикознавчих творів, лібретто, перекладів з давньогрецької та латинської мов, зокрема «Одіссеї» та «Іліади» Гомера [1162].

Сергій Білокінь, Віталій Отченашко.

456.2. Київського єпархіального заводу церковних свічок будинок, 1902, 1907—08 (архіт., іст.). Вул. Притисько-Микільська, 2. Займає ділянку на розі з вул. Фролівською. На вул. Притисько-

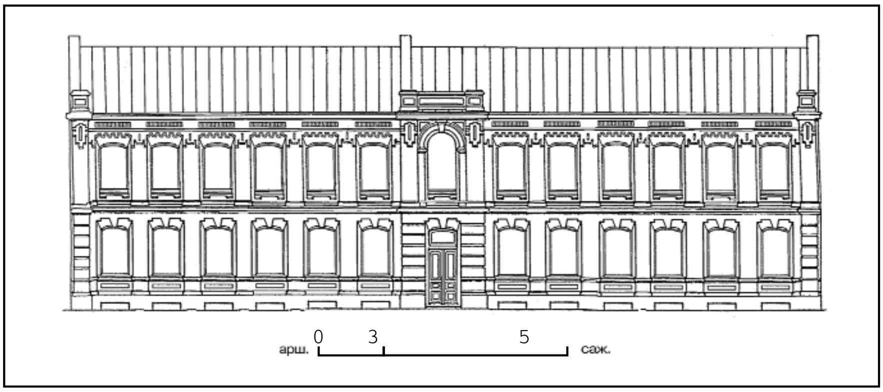

456.2. Вул. Притисько-Микільська, 2. Проект фасаду заводського корпусу.

456.2. План другого поверху.

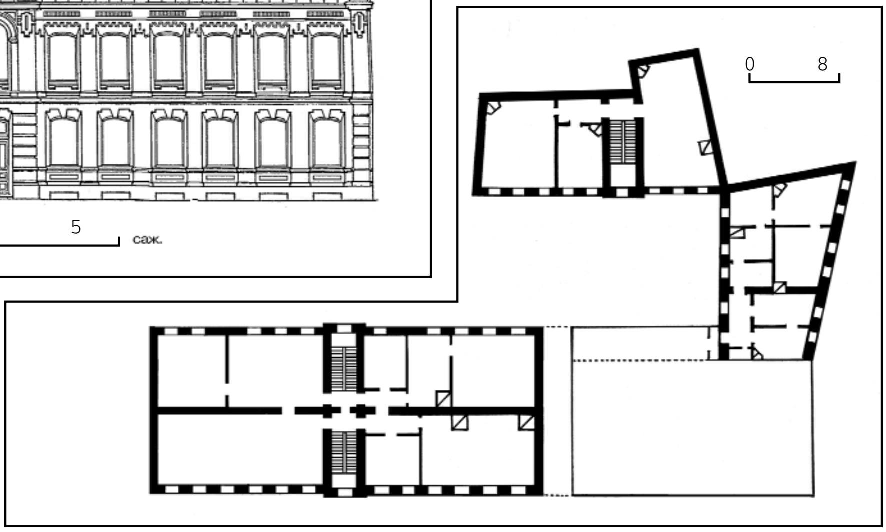

Микільській з тилу межує з садибою колишньої Київської духовної семінарії (вул. Костянтинівська, 5), на вул. Фролівській прилягає до чотириповерхового прибуткового будинку поч. 20 ст. Складається з двох поставлених впритул одна до одної споруд: виробничого корпусу на червоній лінії забудови вул. Притисько-Микільської та будинку управління заводу — на розі з вул. Фролівською.

Завод засновано 1890. До 1902 виробничі приміщення й управління містилися в орендованому будинку на вул. Іллінській, 3 (не зберігся). У лютому 1902 керівництво єпархії виділило під будівництво заводу частину семінарської садиби з двоповерховою цегляною будівлею, де раніше проживав ректор семінарії та була лаврська книжкова крамниця. Проектування нових заводських споруд, реконструкцію семінарського будинку було доручено арх. Є. Єрмакову, будівництво завершено наприкінці 1902. Первісно до складу заводського комплексу входили: двоповерховий з підвалом виробничий корпус (вул. Притисько-Микільська), будинок казарм та їдальні для робітників на подвір'ї садиби (не зберігся), колишній ректорський будинок, реконструйований для управління заводу (на розі з вул. Фролівською), двоповерховий з підвалом будинок свічкових крамниць (вул. Фролівська). У лютому 1907 єпархіальний з'їзд ухвалив розібрати колишній ректорський будинок, побудувати на його місці нову триповерхову споруду, надбудувати один поверх над свічковими крамницями та включити їхній об'єм до споруди, де мали розміститися управління заводу, службові квартири, склади церковного начиння та крамниці для їхнього продажу. Автор проекту — арх. Є. Єрмаков. Будівництво велося з червня 1907 до листопада 1908. У 1957—59 під час реконструкції споруду надбудовано одним поверхом, переплановано під житло. На першому поверсі наріжної будівлі залишено торговельні заклади.

В и р о б н и ч и й к о р п у с , 1902.

На першому та другому поверхах були виробничі майстерні, у підвалах — склади.

Триповерховий (первісно двоповерховий) з підвалом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. В основу об'ємно-просторової та планувальної структури покладено принцип симетрії. Під час реконструкції і пристосування будинку під житло симетрію було порушено внаслідок влаштування коридорної системи розміщення квартир на поверсі. Між першим та другим поверхами залишено цегляні склепінчасті перекриття, між другим та надбудованим третім — залізобетонні. За проектом будинок поділено поздовжньою стіною на дві рівнозначні частини, кожна з яких має самостійні входи й сходові клітки з вулиці та з боку подвір'я, розташовані на поперечній осі споруди.

Оформлений у цегляному стилі з використанням стилізованих класицистичних елементів: профільованих карнизів, фризів з поребриком, пілястрів, фільонок, зубчиків тощо. Центром композиції головного фасаду є ризаліт з входом до будинку, що перериває рівномірний ритм віконних прорізів. Над входом — вікно сходової клітки з напівциркульним завершенням, профільованим обрамленням та замковим каменем. Ризаліт увінчано сандриком у вигляді карниза на стилізованих кронштейнах. На рівні першого поверху ризаліт та наріжні лопатки оздоблено горизонтальним рустом.

Корпус є виразним зразком використання декоративних елементів у промисловій архітектурі поч. 20 ст.

У п р а в л і н н я з а в о д у, 1907—08. Будинок чотириповерховий (первісно триповерховий), цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, односекційний. Вхід та проїзд на подвір'я з боку вул. Притисько-Микільської. За архітектурним вирішенням подібний до виробничого корпусу. Вуличні фасади будинку управління також витримано у цегляному стилі, оформлено розвиненими вінцевим та міжповерховим карнизами, лопатками, пілястрами, прямокутними фільонками, обрамленням вікон з замковими каменями, зубчиками, поребриком тощо. Перший поверх будинку частково змінений перебудовами.

Рельєфні архітектурні деталі обох споруд контрастно виділено білим кольором на тлі тиньку. На дворових фасадах будівель декор практично відсутній, їхній первісний зовнішній вигляд погіршують балкони. У під'їздах обох будівель збереглися ажурне металеве огородження, гранітні сходи, кахляні підлоги.

У цілому споруди заводу являють собою своєрідний комплекс виробничого, житлового і торговельного призначення, який вдало вписано у навколишнє історичне середовище завдяки високому професійному рівневі архітектурного вирішення.

Пам'ятка має типологічну цінність як колишня міська виробнича садиба середнього масштабу.

У дорадянському Києві воскові церковні свічки виготовляли два заводи — Києво-Печерської лаври та єпархіальний. Одержували чистий віск із сировини за допомогою нескладної технології, що мала назву «біления». Віск брали на пасіці Китаївської пустині, а також закуповували у місцевих власників пасік. Літньої пори віск у вигляді тонких стружок розкладали на полотні, натягнутому на великих дерев'яних рамах, що закріплювалися на підставках, і в сонячні дні поливали водою. Через півтора—два тижні, коли верхній шар воску-сировини під впливом світла й вологи з жовтого ставав білим, його перевертали, щоб те ж саме відбулося з нижнім шаром. Відтак сировину знову переплавляли, стругали й розкладали на полотні. Так робили доти, поки вся маса не перетворювалася на бездоганно чистий віск, який потім використовувався для виготовлення свічок. Під час горіння вони не давали ніякої кіптяви.

До 2-ї пол. 1920-х рр. на території садиби діяв свічковий завод. Пізніше ділянка належала заводу «Торгмаш».

На поч. 20 ст. в будинку управління заводу містилася каса взаємодопоміжного товариства духівництва Київської єпархії.

Тепер у будинку управління розташовані магазин та кафе [1163].

Василь Галайба, Тетяна Жаворонкова.

456.3. Садиба 1728, 1818—20, в якій містилася перша київська аптека, проживала родина Бунге (архіт., іст.). Вул. Притисько-Микільська, 7, 7-б. У ряді забудови вулиці, праворуч від аванплощі перед входом до Фролівського монастиря. З північного заходу прилягає до монастирської огорожі. До складу прямокутної в плані садиби

входять розташовані на червоній лінії забудови вулиці головний будинок (№ 7; 18 ст, 1818—20) і житловий флігель (№ 7-б; 1820-і рр.), в глибині подвір'я — комора й каретник (серед. 19 ст.), по периметру ділянки — південна в'їзна брама з огорожею (відтворена за станом на кін. 19 ст.), східна в'їзна брама з огорожею (1-а чв. 19 ст.). За історичними даними, південно-західний бік садиби займав аптекарський сад (не зберігся), який до 1811 обіймав також частину нинішньої території Фролівського монастиря.

За свідченням М. Берлинського, тут 1728 збудовано першу в Києві «вільну», тобто приватну, аптеку (за іншими даними, рік спорудження 1730). Її засновником був уродженець м. Дерпта (тепер м. Тарту, Естонія) «аптечний ґезель» Й. Гейтер. 1751 його вдова А. Гунінгер запросила до роботи провізора Г. Бунге, який, одружившись з її дочкою, став новим власником аптеки. Після смерті Г. Бунге (1792) садиба перейшла до його сина А. Бунге. На цей час тут розташовувалися: головний будинок з аптекою, обабіч нього — два дерев'яні житлові будинки на цегляних підмурках, на подвір'ї — будова, орієнтована за широтним напрямком, три дерев'яні споруди господарського призначення по периметру ділянки. Бл. 1810 А. Бунге запросив провізора з м. Харкова І. Тецнера, який згодом став співвласником аптеки. Під час пожежі на Подолі 1811 головний будинок було пошкоджено, інші згоріли. 1818—20, в ході робіт з упорядкування й розширення вул. Притисько-Микільської, рештки головного будинку було знесено, на його підвалах зведено наявну споруду. Контури садиби змінено відповідно до генплану В. Гесте. З 1825 І. Тецнер став повновласним господарем садиби, у якій 1828—31 з'явилися тривіконний (з боку вулиці) житловий флігель та цегляна огорожа з двома хвіртками й в'їзною брамою між ними. Після смерті І. Тецнера на поч. 1830-х рр. його вдова здавала приміщення в оренду: до серед. 1830-х рр. — Л. Ріхтеру, з 1835 —Є. Апшпаху, з 1838 — Гофману і провізору К. Роше. 1839 власником садиби став провізор Бенцов, який переніс аптеку в інше приміщення на Подолі, головний будинок та інші споруди використовував під житло та господарські потреби. 1849 садиба знову перейшла до родини Тецнерів, з 1871 — до К. та О. Васильєвих.

Судячи з плану садиби 1885, по периметру її оперізували: головний будинок, сад (вздовж південної огорожі), кілька повіток (західна частина садиби), цегляні одноповерхові служби (каретник, комора), цегляна одноповерхова житлова будівля (флігель). Головний будинок 1885 було пристосовано під магазин, тоді ж зроблено ремонт і перебудову флігеля. У 1910-х рр. забудова пристосовувалася для різних функціональних потреб, у зв'язку з чим зазнала певних змін і втрат. Зокрема, значні перебудови відбулись у 1970-х рр. під час пристосування головного будинку під ремонтно-будівельне управління. В ході реставраційних робіт 1980-х рр. (АРМ-1 УСНРПІ «Укрпроектреставрація», архітектори В. Безякін — керівник, Ю. Ліфшиць, П. Макаренко, Р. Фішман, М. Шиманкін) було відновлено головні споруди комплексу та південну дерев'яну огорожу з брамою, біля якої влаштовано палісадник на згадку про колишній аптекарський сад.

Головний будинок з аптекою, 18 ст., 1818—20 (№ 7). Формує наріжжя площі перед Фролівським монастирем. Зведений на підвалах первісного (18 ст.) будинку аптекаря Й. Гейтера, у проектуванні брав участь арх. А. Меленський. 1825—31 (за власника І. Тецнера) будинок мав два входи: з вулиці та з боку подвір'я, що пояснювалося його функцією житлового будинку й аптеки. 1838, за К. Роше, здійснено ремонт дахів. Після перенесення Бенцовим аптеки до іншого приміщення на Подолі арх. Л. Станзані виконав проект пристосування будинку під житло. Вигляд після реконструкції зафіксований на фото 1860, де зображені прямі сандрики на ліплених консолях над вікнами.

Після 1871, за власників К. та О. Васильєвих, східну частину будинку пристосовано під магазин, в зв'язку з чим кілька вікон вуличного фасаду замінено на двері. Пізніше на чоловому (з боку площі) фасаді ліквідовано центральний головний вхід, замість якого влаштовано бічний з тамбуром. В 1970-і рр., після пристосування будинку під ремонтно-будівельне управління, ліплений вінцевий карниз замінено на дощаний винос покрівлі, перероблено конструкції даху, на якому з'явилися дощані фронтони. Дерев'яний декор вікон замінено на бетонний, змінено й структуру внутрішнього планування.

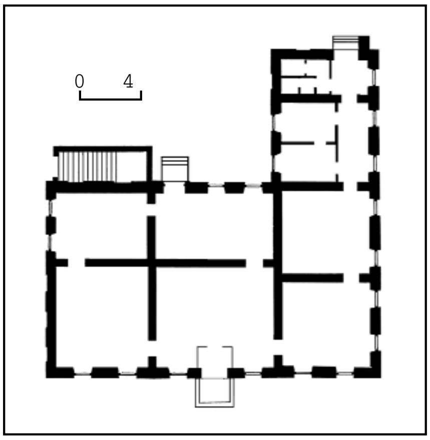

456.3. План першого поверху.
456.3. Вул. Притисько-Микільська, 7.

Під час реставраційних робіт 1984—86 відновлено первісне планування, форму даху, вхід у підвал, підсилено підмурки, в інтер'єрах відтворено кахляні груби.

Будинок одноповерховий з підвалами, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, у підвалах 18 ст. коробові склепіння, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування крила з боку площі дворядне, крила з боку вулиці однорядне, сполучення кімнат та приміщень анфіладне. В місці прилягання крил (у другому ряді крила з боку площі) розташовані внутрішні двомаршові дерев'яні сходи у підвал. У підвал ведуть також зовнішні одномаршові кам'яні сходи, прилеглі з боку подвір'я до південно-західного наріжжя. Входи: головний — з боку площі, два інші — з боку подвір'я та з торцевого фасаду вуличного крила.

Оздоблений у формах пізнього класицизму. Обидва чолові фасади на сім віконних осей, центральний отвір з боку площі — головний вхід, решта прорізів — вікна. Центрально-осьова симетрія властива фасаду з боку площі, на вуличному фасаді вона не акцентована. Головний вхід і прилеглі до нього вікна виділено бічними пілястрами в тривіконне прясло. Значну роль відіграє завершення прорізів прямим профільованим сандриком на двох флангових бічних консолях. Рівномірний ритм прорізів з сандриками чітко вирізняється на тлі гладенько тинькованих стін, класицистичний, переважно горизонтальний характер вирішення підкреслено також видовженими стрічками фриза, підвіконного гурту та низького цоколю. З боку вулиці, площі та частково на торцевих і дворових фасадах ордерне вирішення підтримано наявністю модульйонів, які акцентують широкий винос карнизної плити. Торцеві й дворові фасади розчленовано нерегулярним ритмом «сліпих» (бленд) та наскрізних віконних і дверних прорізів без обрамлень.

Будинок відіграє важливу роль у забудові вулиці, є виразною пам'яткою класицистичної архітектури.

Під час реставраційних робіт в інтер'єрі реконструйовано т. зв. грецьку залу, хату знахарки, монастирську келію, лабораторію алхіміка, старовинний аптечний склад, кабінет аптекаря та фармацевтичну лабораторію 18—19 ст. З достовірністю відтворено інтер'єри приватної аптеки Г. Бунге.

Комора й каретник, серед. 19 ст. В глибині подвір'я, впритул до житлового флігеля, вздовж північно-західної межі садиби. Збудовані, ймовірно, у 1850—70-х рр. замість попередніх дерев'яних споруд, розташованих у різних частинах подвір'я. На плані садиби 1885 зображені як одноповерхові цегляні нежитлові служби. В серед. 1980-х рр. відреставровані.

Будинок одноповерховий, цегляний, з глухим тильним капітальним муром. У плані прямокутний, трикамерний. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям. Центральна частина — суцільне велике зальне приміщення колишнього каретника з арковим широким в'їздом з боку подвір'я, на торці з боку Фролівського монастиря колишня комора (тепер складське приміщення з окремим входом), з протилежного боку тамбур торцевого входу до житлового флігеля.

Оздоблений у стриманих формах класицизму. На чоловому фасаді каретний в'їзд, що є майже квадратним за абрисом отвором з лучковою перемичкою, значно зсунутий відносно центральної осі. Фасад прорізано регулярним ритмом великих квадратних вікон з прямокутно-сітчастим засклениям. Кожне з них акцентовано підвіконними поличками, лаконічний, лапідарний образ цієї споруди спеціального призначення довершує стрічка високого масивного цоколю.

Споруда є невід'ємним первісним елементом садибного комплексу з досить органічною для нього класицистичною стилістикою.

Південна в'їзна брама з огорожею, 19—20 ст. З південно-східного боку площі перед Фролівським монастирем. На розгортці забудови вулиці 1828—31 зображена ґратчастою на цегляному цоколі з двома цегляними хвіртками у вигляді портиків під трикутним фронтоном обабіч центрального проїзду. Нагадувала зразкові проекти з альбому огорож і брам, виданого в Санкт-Петербурзі 1811. Наприкінці 19 ст. (можливо, 1885) замінена на дерев'яну (знесена у 20 ст.). Відновлена в серед. 1980-х рр. у формах історизму за станом на кін. 19 ст.

Складена з вертикально поставлених і щільно підігнаних одна до одної дощок, у цокольній частині закріплених стрічкою широкого, горизонтально покладеного дерев'яного поясу. Нагорі увінчана двосхилим тесовим дашком. Проїзд брами перекрито двома дерев'яними стулками воріт, які кріпляться до високих дерев'яних, квадратних у перетині флангових стовпів. Симетрично проїзду розташовані дві дерев'яні одностулкові хвіртки. Кожна з ворітних і хвірткових стулок з обох боків декорована накладними дерев'яними фільонками.

Огородження з боку площі є важливою функціональною частиною садибної забудови.

Східна в'їзна брама з огорожею, 1-а чв. 19 ст. Вздовж червоної лінії забудови вулиці, між головним будинком і житловим флігелем. Слугує головним в'їздом на подвір'я садиби. Показана на розгортці забудови вулиці 1828—31, де її вигляд майже ідентичний сучасному й ототожнюється зі зразковими проектами огорож і брам з альбому 1811. В серед. 1980-х рр. реставрована. Складається з центральної проїзної брами, фланкованої двома симетричними ділянками огорожі з прямокутними отворами хвірток. Огорожа цегляна, тинькована, завершена профільованим карнизом, згори захищена двосхилим металевим дашком. Стулки воріт і хвірток дерев'яні з двобічним ошалюванням «ялинкою». Є невід'ємним стилістично вираженим елементом забудови садиби поч. 19 ст.

Флігель, 1820-і рр. Формує північно-західний бік подвір'я, на червону лінію забудови вулиці виходить торцевим фасадом на три віконні осі. На розгортці забудови вулиці 1828—31 зображений у вигляді одноповерхового тривіконного будинку. За власника І. Тецнера, 1831 відбулася перебудова з переробкою центрального вікна на дверний отвір, надбудовою високого аттика з бічним рустуванням і центральним «сліпим» лучковим вікном із замковим каменем. Після перебудов 1885, які мали місце за власників Васильєвих, отвір центрального входу було захищено двосхилим металевим піддашшям на металевих консолях, зроблено наріжні лопатки, фриз прикрашено геометричним ліпленим орнаментом, високий прямий аттик замінено на невеличкий, фігурного абрису над центральною частиною. На поч. 20 ст. прорубано великі, майже квадратні вікна з боку вулиці. У такому вигляді будинок перебував до реставраційних робіт серед. 1980-х рр. Тоді його об'ємно-просторовому, плануванльному й стильовому вирішенням було надано класицистичного вигляду, який він мав до перебудов 1885 (за винятком центрального отвору головного фасаду, відреставрованого у вигляді вікна).

Одноповерховий з підвалами, цегляний, тинькований. Перекриття пласке дерев'яне. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям, обмежений з торців високими прямими аттиками. Внутрішнє планування трикамерне з центральним розподільчим приміщенням, додатковий вхід — в торцевій частині суміжного корпусу каретної.

Оздоблений у формах пізнього класицизму. Найбільша репрезентабельність притаманна вуличному фасаду. Його композиційному вирішенню властива неакцентована центрально-осьова симетрія. Три вікна, увінчані прямими сандриками на ліплених консолях, ідентичні прорізам головного будинку. Над широким гладеньким фризом високий аттик, бічні частини якого фланковано рустуванням, у центрі розміщено велике «сліпе» вікно лучкової форми. Дворовий фасад лопатками поділено на чотири частини. Одна з двох середніх частин дещо завужена: тут міститься головний вхід, інші прорізані парами невеликих (у т. ч. «сліпих») вікон з прямокутно-сітчастими рамами, під ними — підвіконний непрофільований гурт та високий цоколь. Звиси даху значного виносу підтримано ритмічно розташованими кронштейнами.

В інтер'єрі збереглися кручені чавунні сходи на горище 1-ї пол. 19 ст.

Житловий флігель є другою за цінністю спорудою садиби, його вирішення вдало підтримує риси класицистичної ансамблевості, властиві сприйняттю садиби з боку вулиці.

Садиба є частиною історичного середовища заповідної зони Подолу, зразком її забудови часів класицизму. Вона є також важливою пам'яткою історії медицини, пов'язаною з розвитком фармакології й життям її видатних представників.

1728 у головному будинку була відкрита Й. Гейтером перша в місті приватна аптека, яка мала офіційну назву «Києво-Подільська вільна мурована аптека». З 1750 нею завідував Бунге Георг-Фрідріх (1722—92) — фармацевт, виходець зі Східної Пруссії, ймовірно шведського походження. Освіту здобув 1740—47 у Тильзиті. 1751 одружився з К. Гейтер — дочкою першого власника аптеки. Володів подарованою у посаг аптекою до кінця життя. 1779 прийняв російське підданство. 1791 отримав дворянський титул. Крім фармації, захоплювався ботанікою, хімією, дослідами з електрики, виготовленням приладів. Обирався членом-кореспондентом і дійсним членом Вільного економічного товариства. Заснував у Києві євангелістсько-лютеранську громаду, надавав їй матеріальну підтримку. Родина Г.-Ф. Бунге після його смерті володіла садибою до 1836.

Його сини і онуки стали відомими вченими. Бунге Андрій Георгійович (1766—1814) — фармацевт, власник київської аптеки. Бунге Фрідріх-Йоганн Георгійович (1760—1822) — фармацевт, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1804), власник аптеки в Києві. Бунге Християн Георгійович (1776—1857) — один з перших відомих у Києві лікарів-педіатрів. Навчався у Києво-Могилянській академії, закінчив Калінкінський медико-хірургічний інститут в Санкт-Петербурзі (1796) і Йєнський університет у Німеччині (1798), де отримав ступінь доктора медицини. 1802—35 працював у Київській духовній академії, духовній семінарії, з 1812 також у військовому шпиталі. Після виходу у відставку займався приватною практикою. З 1818 мешкав на сучасній вул. Липській, де придбав дерев'яний будинок (не зберігся). Бунге Христофор Георгійович (1781—1860) — ветеринар, професор терапевтичної клініки Московського університету.

Бунге Олександр Андрійович (1803—90) — ботанік, чл.-кор. (з 1833), почесний член Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1875), професор Дерптського університету, учасник наукових експедицій в Китай, Іран, на Алтай. Бунге Микола Християнович (1823—95) — економіст, державний, громадський діяч, акад. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1890). Вихованець Першої Київської гімназії (1836—41) і юридичного факультету Київського університету (1841—45), професор політичної економії і права (з 1850), ректор Київського університету (1859—62, 1871—75, 1878—80), управитель Київської контори Державного банку (1862—66), міністр фінансів (1880—86), голова Комітету міністрів (1887—95), член Державної ради Російської імперії (з 1881). Бунге Фрідріх Андрійович (1802—97) — юрист, професор Дерптського університету. Здійснив кодифікацію цивільного права Остзейського краю.

Після реставрації 1988 тут відкрито аптеку-музей, в якому висвітлюється розвиток фармацевтики з найдавніших часів. В експозиційних залах представлено реконструкції інтер'єрів Києво-Подільської вільної мурованої аптеки 18 ст., лабораторії аптеки 19 ст. під символом омара (за традицією, кожен аптечний заклад обирав собі певний знак, найчастіше — істот, з яких виготовляли ліки), робочого кабінету аптекаря 19 ст., старовинного аптечного складу, хати знахарки, лабораторії алхіміка, одна з зал присвячена монастирській медицині. У торговельній залі продаються як сучасні ліки, так і виготовлені за старими рецептами.

У коморі й каретнику — музейні склади, у флігелі — офісне приміщення [1164]. *Василь Безякін, Микола Кіпоренко, Олександр Тищенко.*

457. ПРИТУЛОК-ЯСЛА ім. Г. П. ГЛАДИНЮКА 1914—15, ДЕ МІСТИЛИСЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ, В ЯКИХ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (архіт., іст.). Вул. Клінічна, 25-а. На колишній околиці міста, на Батиєвій горі у парку. Будинок зведено за проектом інж.-будівельника М. Янишевського на кошти, які заповів київський підприємець та філантроп Гладинюк Григорій Пантелеймонович (1833—1911). Закладу присвоїли ім'я заповідача. На поч. 1920-х рр. споруджено додатковий двоповерховий корпус, з'єднаний з основною будівлею критим переходом.

457. Вул. Клінічна, 25-а.
457. План другого поверху.

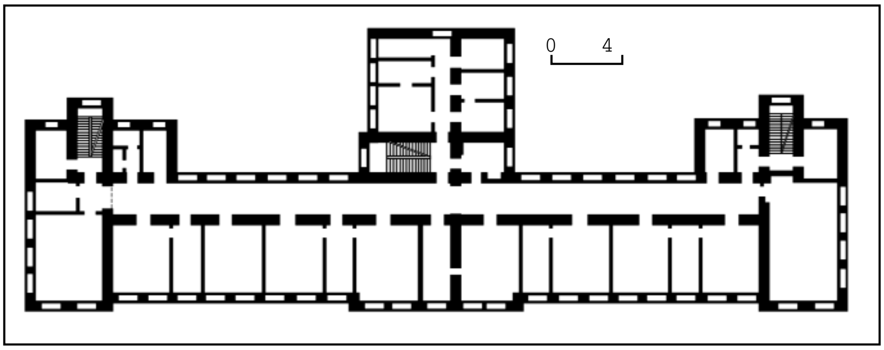

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані близький до Ш-подібного. Оздоблений у стилі неоампір. Головний фасад симетричний, розкріпований з виділенням центрального та флангових ризалітів. Центральний ризаліт увінчаний ступінчастим аттиком, флангові — прямими. Площина стіни першого поверху оброблена рустом. Вікна прямокутні. У центральному ризаліті між другим і третім поверхами вміщено ліплені зображення смолоскипів та вінків.

Споруда — цінна пам'ятка архітектури громадського призначення поч. 20 ст.

Притулок-ясла призначався для проживання 40 немовлят та 40 малолітніх дітей, покинутих батьками. Перші два поверхи відводилися для вихованців, третій — для квартир персоналу та службових приміщень. Планування давало змогу під час епідемічних захворювань поділити весь об'єм будівлі на три ізольовані секції. До комплексу притулку-ясел входили також окрема будівля шпиталю та карантинна палата для новоприбулих. Доброчинний заклад не був створений у цьому будинку через початок 1-ї світової війни. 1915 тут влаштували шпиталь для поранених солдатів.

З 1922 тут містився Науковий інститут селекції, 1930—34 — Український науково-дослідний інститут цукрової промисловості, 1934—45 — Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості, 1945—92 — Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків, з 1992 — Інститут цукрових буряків Української академії аграрних наук.

Одним із засновників і першим директором інституту був Колкунов Володимир Володимирович (1866—1939) — вчений-біолог, ботанік та фізіолог, організатор селекційно-насіннєзнавчої справи в Україні, член Міжнародного товариства селекціонерів. У цей період — професор КСГІ (з 1922). Автор наукових праць з питань підвищення засухо- та холодостійкості рослин, врожайності і цукристості буряка та ін.

У цьому будинку також працювали відомі вчені.

1931—41, 1944—70 — Бузанов Іван Феоктистович (1903—84) — фізіолог рослин, акад. УАСГН (з 1957), акад. ВАСГНІЛ (з 1956), заслужений діяч науки УРСР (з 1978). З 1931 — співробітник, 1937—41 — завідувач відділу селекції й генетики, 1941—70 — директор інституту. Досліджував проблеми зростання врожайності, поліпшення якості цукрових буряків, створення нової форми однонасінних сортів і гібридів, що відкрило широкі перспективи для механізації виробництва цукрових буряків. Відзначений Ленінською премією (1960).

Кабінет вченого містився в кімнаті № 211.

1922—37 — Вотчал Євген Пилипович (1864—1937) — ботанік, фізіолог рослин, акад. ВУАН (з 1921), один із засновників інституту, організатор лабораторії біохімії та фізіології. Одночасно завідувач кафедр КСГІ (1922—30; лісотехнічного — 1930—32) і Київського медичного (1920—30) інститутів. Основоположник української школи ботаніків-фізіологів. Досліджував проблеми фізіології цукрових буряків, підвищення їхньої засухостійкості, динаміки накопичення та переміщення цукру.

1922—29 — Малюшицький Микола Кирилович (1872—1929) — ботанік, акад. АН БСРР (з 1928). Один із засновників і дійсний член інституту. Одночасно у ці роки завідувач кафедри рослинництва КСГІ, керівник відділу селекції та прикладної ботаніки Київської крайової сільськогосподарської дослідної станції. Досліджував проблеми селекції картоплі, використання мінеральних добрив у сільському господарстві.

1930—41, 1944—46 — Муравйов Володимир Павлович (1885—1963) — фітопатолог і селекціонер, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Завідувач лабораторії фітопатології (1930—44), відділу захисту рослин (з 1944) інституту. Одночасно викладав у Київському університеті (1932—35). Вперше науково обґрунтував та запровадив у практику комплексну систему заходів боротьби з хворобами цукрових буряків, розробив методику їхньої селекції та підвищення імунітету.

Кабінет вченого містився в кімнаті № 107.

1922—41, 1944—50 — Оканенко Аркадій Семенович (1894—1982) — вчений у галузі біохімії та фізіології рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). З 1922 — співробітник, 1937—50 — завідувач лабораторії біохімії та фізіології, де під його керівництвом і за безпосередньою

участю проводилися дослідження фізіологічних особливостей цукрових буряків, завдяки чому вперше у світі було встановлено закономірності цукронагромадження і врожайності залежно від фізіологічної активності цукрових буряків. Одночасно викладач Київського університету (1944—48), співробітник Інституту фізіології та агрохімії рослин АН УРСР (з 1946, тепер Інститут фізіології рослин і генетики НАН України).

Кабінет вченого містився у кімнаті № 106.

Тепер комплекс займають Інститут цукрових буряків УААН та інші установи [1165]. *Михайло Кальницький, Ольга Кузьминська, Елла Піскова.*

458. ПРОРІЗНА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). З'єднує вулиці Хрещатик і Володимирську. Відома з кін. 1840— поч. 1850-х рр. Членується вулицями Пушкінською, Б. Грінченка й Паторжинського (колишній пров. Михайлівський). Прокладена під час реконструкції прилеглих до Хрещатика кварталів (була прорізана у старих оборонних валах «міста Ярослава»). В 1850-х рр. вулиця мала назви: Мартинівська (за прізвищем домовласника), Золотохрещатицька, Прорізна, у 1863—1919 — Васильчиковська [за ім'ям Васильчикова Іларіона Іларіоновича (1805—62) — князя, генерал-ад'ютанта, Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора в 1852—62]. З 1919 носила ім'я радянського політичного та державного діяча Свердлова Якова Михайловича (1885—1919). У 1941—43 — вул. Прорізна. 1990 вулиці повернено історичну назву.

У 1880—1900-х рр. вулиця майже вся була забудована великими цегляними будинками, за свідченнями сучасників, «витонченої найновішої архітектури». Вздовж червоної лінії забудови суцільною стіною стояли три- і чотириповерхові прибуткові будинки, фасади яких відзначались ошатним ліпленим декором (перші поверхи використовувалися під магазини, агентства тощо). До 1917 забудова вулиці мала закінчений вигляд. Незважаючи на стрімкість вулиці, по ній проходила колія трамваю (розібрана в кін. 1950-х рр.). Згідно з розподілом вулиць міста на чотири розряди, Прорізна належала до першого розряду, була забрукована булижником, забудована цегляними спорудами, які мали бляшане покриття та сходи з вогнетривких матеріалів. Докорінні зміни у забудові вулиці відбулися в 1940—50-х рр.

24 вересня 1941, на п'ятий день нацистської окупації Києва, агентами НКВС було висаджено у повітря наріжні будинки з боку Хрещатика (№ 28/2 і 30/1), що призвело до велетенської пожежі. Згоріла вся забудова нижніх кварталів вулиці — від Хрещатика до пров. Михайлівського (крім будинків № 9, 17). Генеральним планом 1946—47 повоєнної відбудови Києва передбачалася реконструкція споруд, що збереглися, і зведення нових будинків з метою створення ансамблю, який би монументально оформив один з важливих планувальних вузлів центру міста.

Сучасний вигляд вулиці склався у 1950-х рр. При цьому нумерація будинків змінилася. Було повністю переплановано квартали між вулицями Хрещатик і Пушкінською, де на місці розібраних будинків утворилася вільна територія, яка дозволила значно розширити нижній відрізок вулиці й перетворити його на квадратну площу. По її периметру споруджено цілий комплекс житлових і громадських п'яти—восьмиповерхових будинків: № 1 — Міністерство енергетики УРСР (тепер Міністерство палива та енергетики України), № 2 — Міністерство культури УРСР (тепер Міністерство культури і мистецтв України) і Держкомвидав УРСР (тепер Державний комітет телебачення і радіомовлення України), № 6 — Будинок культури «Київметробуду», ресторан і банки, № 15 — Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР (тепер Центральна районна бібліотека ім. Є. Плужника і Українська державна корпорація з виконання монтажних і спеціальних будівельних робіт), № 10 — житловий будинок співробітників АН УРСР. При цьому було перекрито пров. Музичний, який вів до колишньої консерваторії (існував з 1873, його будинки згоріли 1941). Тут проектувалося спорудження драматичного театру (не здійснено). Роль своєрідних пропілеїв відіграють два портики, що оформляють входи висунутих майже до рівня червоної лінії довоєнної забудови будинків № 28/2 і 30/1. Аналогічно замикають перспективу площі восьмиповерхові житлові будинки № 7/2—4 і 10. Монументально й урочисто вирішено аркові проїзди будинків № 3, 5, 6, 7/2—4. Особливо цікавий трипрогінний проїзд будинку № 8, що з'єднує вул. Пушкінську з вул. Б. Грінченка. Виразним є уступчастий силует споруд, розташованих на ділянці зі значним схилом рельєфу. Він підкреслюється ритмічним чергуванням прямих карнизів з фігурними (будинок № 6) і напівциркульними (будинок № 5) фронтонами. Геометричне планування двох скверів, які займають більшу частину площі, симетричне відносно осі вулиці. В цілому для цієї ділянки характерні ансамблевість і стильова єдність, що ґрунтуються на своєрідному використанні форм класичної та української народної архітектури.

Первісний вигляд зберегла стара архітектура кварталів між вулицями Пушкінською та Володимирською (ліворуч) і вулицями Паторжинського та Володимирською (праворуч). Для неї характерна щільна забудова на червоних лініях вулиці, невисока поверховість (два—чотири поверхи), архітектурна різноманітність в оздобленні фасадів. Увінчаний банями зі шпилями шестиповерховий наріжний будинок № 24/39 на розі з вул. Володимирською відіграє роль силуетної та висотної домінанти. У підкреслено репрезентативному вирішенні його фасадів переважають неоренесансні форми з елементами модерну. Скромніше, але у такому ж стильовому ключі оформлено фасади інших споруд. Ефектно витриманий у формах модерну фасад будинку № 17: два виразні фігурні фронтони цієї чотириповерхової споруди створюють цікавий силуетний акцент лівого боку вулиці. У цілому абриси будинків по обидва боки вулиці мають уступчастий силует, зумовлений падінням рельєфу.

458. Прорізна вулиця. План забудови.

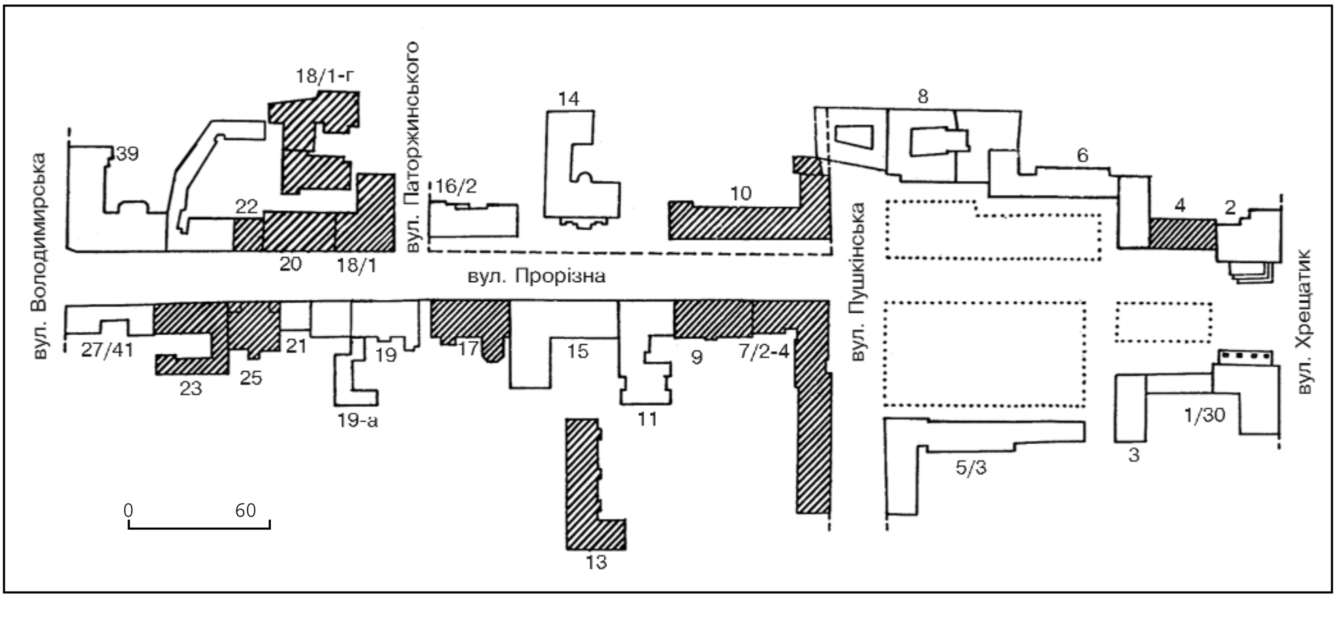

До пам'яток архітектури належать будинки № 7/2—4 (1955, арх. С. Тутученко), № 9 (1879, арх. О. Шіле), № 10 (1956, архітектори Л. Куликов, В. Михайлов), № 17 (кін. 19 — поч. 20 ст.; архітектори О. Гілевич, П. Федоров, О. Хойнацький), № 18/1 (1871, арх. О. Шіле), № 18/1-г (кін. 19—поч. 20 ст.), № 20 (1878, 1917—18), № 22 (2-а пол. 19 ст.), № 23 (1897, інж. К. Іванов), № 24/39 (1899—1902, арх. К. Шиман), № 25 (1892—93, арх. О. Кривошеєв).

Незважаючи на великі втрати, на вулиці збереглося чимало об'єктів, що мають значну історико-культурну цінність. Тут проживали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичні діячі: в № 4 — літературознавець, письменник Ю. Івакін; в № 7/2—4 — історик, акад. АН УРСР А. Скаба; в № 9 — викладачі музичного училища фон Ф. Мулерт і Є. Риб, яких 1891 під час перебування у Києві відвідав композитор П. Чайковський; у житловому будинку співробітників АН УРСР № 10 — академіки Б. Гнєденко, В. Лашкарьов, Г. Савін, О. Топачевський, І. Федорченко, Г. Фольборт, О. Щербань, члени-кореспонденти АН УРСР О. Городецький, Я. Гороховатський, І. Гуржій, А. Макара, К. Новик, П. Фільчаков, Є. Шаблiовський; в № 13 — архітектори М. Гречина, М. Холостенко; у садибі № 18/1, 18/1-г — терапевт В. Покровський, поет Є. Плужник, політичний діяч доби Української революції 1917—21 Т. Черкаський; в № 22 — гігієніст І. Скворцов; в № 23 — композитор О. Сандлер.

У 1906—11 в будинку № 9 працювала редакція щоденної польської газети «Dziennik kijowski».

Світової слави зажило Київське товариство фотографів-аматорів «Дагер», адресою правління якого у 1911—12 був будинок № 23. Воно відіграло визначну роль у розвиткові фотомистецтва України.

З добою Української революції пов'язаний будинок № 22, в якому у 1917—18 містився секретаріат Київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), у квітні—серпні 1917 — редакція і контора її органу — «Робітничої газети» (деякий час її адресою був зруйнований будинок № 5).

Будинок Київського військового зібрання (№ 17) уславився тим, що в ньому в 1918—19 працював Молодий театр під керівництвом режисера, актора, теоретика театру Леся Курбаса. Пізніше приміщення пристосовано під Будинок Червоної армії та флоту Київської залоги, що здійснював широку військово-політичну роботу. Його правління

458.1. **Завершення ризаліту.**

очолював начальник Київської залоги І. Дубовий.

Значну частину об'єктів історико-культурної спадщини втрачено.

Діловий характер вулиці на поч. 20 ст. визначався функціонуванням на ній численних контор і правлінь цукрових заводів України (всі будинки втрачено): № 7 — Київського цукрорафінадного і Северинівського, № 11 — Спичинецького і Степанецького, № 12 — Перевізівського, № 15 — контора У. Шапіро, № 16 — Грушевського, Капітанівського і Смілянського, № 17 — контора Б. Вейсе, № 16 був також адресою Київського відділення Російського товариства «Загальна компанія електрики», № 11 — Київського електричного товариства, № 17 — правління Дитятківського товариства паперових фабрик.

З непарного боку на перетині з Хрещатиком розташовувалася споруда першокласного готелю — «Готелю де Франс» (№ 1/30); на протилежному боці у наріжному будинку — контора головного агентства Першого Російського страхового товариства пароплавства і Товариства взаємного поземельного кредиту (№ 2/28).

Розташування у центрі міста обумовило й розміщення в № 12 (не зберігся) французького консульства і французького доброчинного товариства при ньому (поч. 20 ст.).

У будинках, що не збереглися, містилися редакції відомих періодичних видань: у № 4 — щоденної літературно-політичної, економічної й громадської газети «Киевские отклики» (1903—06; редактори-видавці В. Желєзнов, І. Лучицький; завідувачі редакції М. Василенко, М. Ратнер, О. Саліковський), що після заборони відновилася як щоденна громадсько-економічна, політична і літературна газета «Киевский голос» (1906—07; видавець С. Слюсаревський, редактор С. Дрелінг, завідувачі редакції М. Василенко, О. Саліковський); у № 8-а — літературно-художньої й політичної газети «Жизнь и искусство», що виходила у 1893—1902; у № 14 — в 1917 редакція щоденної газети «Киевский голос» (виходила 1916—17), що висвітлювала події 1-ї світової війни. Будинок № 20 (квартира № 3) 1907—08 був адресою редакції і контори щомісячного журналу «Літературно-науковий вістник» (видавець М. Грушевський; зупинявся тут під час своїх приїздів до Києва), які переїхали звідси на вул. Володимирську, 28. Тут же проживав вчений, лікар О. Радзієвський.

458.1. Вул. Прорізна, 17.
458.1. План третього поверху.

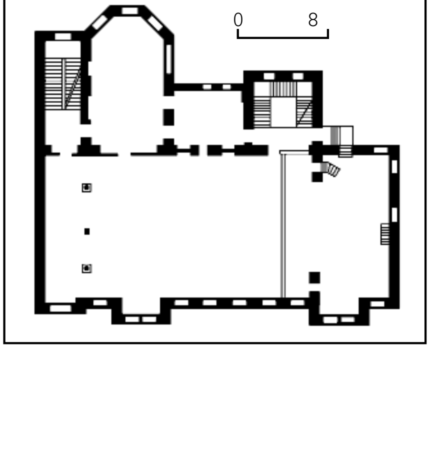

Втрачено також будинки № 16, в якому містилося Київське товариство гомеопатії, та № 17 — чоловічий навчальний заклад П. Натансона. Не зберігся № 12 — адреса ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів), створеної у травні 1918 внаслідок розколу УПСР.

У скверах на початку вулиці встановлено пам'ятники: біля будинку № 3/5 — філософу, поету, засновнику сучасної туркменської літератури Махтумкулі (2001; ск. С. Артикмамедов, арх. В. Скульський; див. ст. 387); біля будинку № 6 — літературному персонажеві М. Паніковському (1998; скульптори В. Щур, В. Сівко, арх. В. Скульський; див. ст. 385); біля будинку № 8 — режисеру, актору, теоретику театру і кіно, драматургу і публіцисту, перекладачу Лесю Курбасу (2002; ск. М. Рапай, арх. В. Дормідонтов; див. ст. 381) [1166].

Ніна Коваленко, Дмитро Малаков, Олександр Тищенко.

458.1. Будинок Київського військового зібрання кін. 19 — поч. 20 ст., в якому працював Молодий театр, містився Будинок Червоної армії та флоту Київської залоги (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 17. На червоній лінії забудови вулиці. Первісно мав № 19. 1872 у садибі, що належала М. Григоровичу-Барському, за проектом арх. П. Федорова розпочато спорудження двоповерхового цегляного будинку. 1887 арх. О. Хойнацький надбудував третій поверх. 1912—13 під наглядом і керівництвом арх. О. Гілевича будинок реконструйовано, надбудовано четвертий

458.1. Маскарон над вікнами другого поверху.

поверх, фасади оформлено у стилі модерн. 1944—70 кілька разів перебудовувався.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані складної конфігурації, з прибудованими з боку подвір'я об'ємами фойє і двох сходових кліток. Перекриття пласкі, дах двосхилий з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Перший поверх облицьовано глазурованою плиткою, цоколь — лабрадоритом. Головний фасад розшито під руст, оформлено ліпленими деталями у вигляді орнаментальних поясів рослинного характеру, стилізованих геральдичних картушів, жіночих і чоловічих масок. Композиція фасаду симетричноосьова, з додатковим об'ємом зі східного боку. Його архітектуру визначають два ризаліти невеликого виступу зі складними модерністичними завершеннями та різні за пропорціями й формами віконні прорізи. Фасад першого поверху повністю перероблено у 1970-х рр.: облицьовано керамічною плиткою і відділено від решти площини стіни непропорційно важким піддашшям. Частково збереглося оформлення інтер'єрів, виконане під час реконструкції 1910-х рр.

Споруда — цікавий зразок будинку, зведеного на межі століть, що має вдало виконані пізніші надбудови.

На поч. 20 ст. тут містилися Київське військове зібрання та приватні контори, у 1918—19 — Молодий театр під керівництвом Леся Курбаса.

Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович, 1887—1937) — режисер, актор, теоретик театру і кіно, драматург і публіцист, перекладач, народний артист Республіки (з 1925). Створений ним 1916 як Студія театральної молоді Молодий театр виступав у квітні—травні 1917 у приміщеннях Троїцького народного будинку (сучасна вул. Червоноармійська, 53), Лук'янівського народного будинку (вул. Дегтерьовська, 5), восени 1917 — у театрі Бергоньє (вул. Б. Хмельницького, 5). Влітку 1918 було орендовано приміщення у цьому будинку. Тут 3 грудня 1918 на відкритті сезону вперше на українській сцені Лесь Курбас поставив спектакль «Едіп цар» Софокла. До основного складу трупи входили випускники Київської музично-драматичної школи ім. М. Лисенка і молоді актори з інших театрів України: С. Бондарчук, В. Василько (Миляєв), О. Ватуля, О. Добровольська, П. Долина-Попиков, В. Калин, В. Леонтович, Ф. Лопатинський, С. Мануйлович, Р. Нещадименко, Г. Прохоренко, Л. П'ясецький, П. Самійленко, С. Семдор, А. Смерека, Й. Шевченко, В. Щепанська, А. Щепанський, Г. Юра, О. Юрський та ін. На цій сцені відбулися прем'єри спектаклів, поставлених Лесем Курбасом: «У пущі» Лесі Українки, «Різдвяний вертеп», «Шевченківська вистава» (інсценізація ряду поетичних творів Т. Шевченка), «Сонячні кларнети» за віршами П. Тичини, дитячої опери «Коза-дереза» М. Лисенка. Під керівництвом Леся Курбаса Г. Юра як режисер здійснив тут постановки «Кандіда» Б. Шоу, «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана, «Гріх» В. Винниченка; випробували себе у режисурі актори С. Семдор (поставив «Доктора Штокмана» Г. Ібсена) і В. Васильєв (здійснив постановку «Тартюфа» Ж. Б. Мольєра). У кін. 1919 Лесь Курбас відкрив при Молодому театрі драматичну студію, де навчалося бл. 50 осіб, значна частина яких поповнила театри України. Відомими майстрами сцени стали Л. Болобан, Г. Ігнатович, К. Кошевський, П. Нятко, В. Чистякова та ін.

15 березня 1919 Молодий театр перейменовано на Перший театр Київської Ради робітничих депутатів, у квітні у зв'язку з націоналізацією усіх театрів міста його об'єднано з Державним драматичним театром й перейменовано на Перший театр Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка.

Деякий час у будинку був польський театр.

З 1923 тут містився Київський будинок Червоної армії, реорганізований 1926 у Будинок Червоної армії та флоту ім. Ілліча Київської залоги. Створений як громадська, військово-політична і політико-освітня організація. Об'єднував бл. 2 тис. осіб. Будинок мав дев'ять кабінетів і лабораторій. У тактикострілецькому кабінеті збиралися й експонувалися матеріали з вивчення методики стрілецької справи, військова техніка Червоної армії, колекція ґвинтівок російської армії; у кабінеті військової хімії — засоби нападу й захисту на випадок хімічної війни; у кабінеті військово-ветеринарному — макети і моделі військового коня, зразкової кузні, ковальського інструменту тощо; у кабінеті бойового минулого 45-ї дивізії — матеріали з історії дивізії часів громадянської війни та мирного часу.

458.2. Вул. Прорізна, 20.
458.2. План третього поверху.

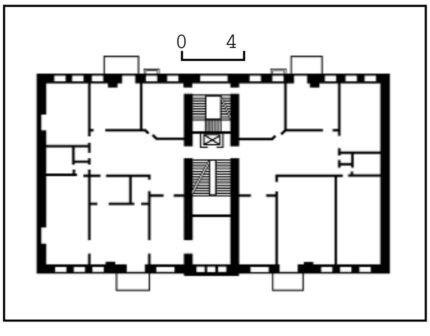

Військово-морський кабінет, організований Дніпровською флотилією, популяризував військово-морську справу, на стенді авіації висвітлювалась історія повітроплавання. Працював кабінет політосвітньої роботи. Тут же містився й найкращий у Києві стрілецький тир з механізованими мішенями. У будинку було влаштовано також п'ять більярдних, містилася бібліотека, що налічувала понад 20 тис. книжок. Роботою будинку керувало правління під головуванням командира 14-го стрілецького корпусу та начальника Київської залоги. Ці обов'язки виконував у 1920—30-х рр. Дубовий Іван Наумович (1896—1938) — військовий діяч, командарм 2-го рангу (з 1935). 1934—35 заступник командувача військ Українського військового округу, з 1935 командувач військ Харківського військового округу. Репресований. Мешкав у Києві на сучасній вул. М. Грушевського, 32.

1944—86 у будинку був кінотеатр «Комсомолець України». 1986 споруду передано Київському молодіжному театру (з 1999 — Київський Молодий театр). У грудні 1987 на фасаді встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом Леся Курбаса й анотаційним написом (ск. М. Рапай, арх. М. Кислий) [1167].

В'ячеслав Горбик, Ірина Малакова, Раїса Скалій.

458.2. Житловий будинок, 1878, 1917—18 (архіт.). Вул. Прорізна, 20. На червоній лінії забудови вулиці, займає всю ширину садибної ділянки. На поч. 20 ст. мав № 28. З'явився внаслідок реконструкції спорудженого тут у 1878 колезьким секретарем Я. Мощинським фасадного цегляного двоповерхового (частково триповерхового) будинку, надбудованого в 1917—18 двома поверхами новим власником — адвокатом, членом правління Київського римсько-католицького доброчинного товариства С. Жеромським. У плані будинок залишався без змін, тобто розбудовувався лише вгору. На поч. 20 ст. тут містилося правління Товариства рівноправності польських жінок.

П'ятиповерховий (нижній поверх, розрахований під магазини, вищий за верхні), цегляний, тинькований, пофарбований, у плані прямокутний. Перший поверх облицьовано гранітом і сірою плиткою. Перекриття пласкі. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Архітектура будинку вирішена в стилі пізнього модерну з елементами неокласицизму. Симетричну композицію головного фасаду підкреслено розкріповкою, яка включає сходову клітку з головним входом, що освітлюється на кожному поверсі трьома одностулковими вікнами. Розкріповка завершується нагорі аттиком. У міжвіконнях другого і третього поверхів — великі пілястри зі стилізованими капітелями коринфського ордера. На фасаді всі вікна підкреслено обрамленням: лиштвами й прямокутними сандриками (сандрики четвертого поверху оздоблено меандровим орнаментом, п'ятого — смугою іоніків). Під вікнами третього поверху — «фартушки». В опорядженні фасаду застосовано типові для модерну поздовжні й поперечні смугасті орнаменти.

Будинок — характерний зразок житлової забудови доби пізнього модерну.

Тепер на першому поверсі магазини [1168]. *Марина Виноградова.*

458.3. Житловий будинок, 1892—93 (архіт.). Вул. Прорізна, 25. На червоній лінії вулиці, в суцільному ряді забудови. Входить до складу садиби, флігель якої (№ 25-б) не має архітектурно-історичної цінності. В 1860-і рр. від наріжжя вул. Володимирської до теперішнього будинку № 19 тягнулася «пустопорожня» ділянка землі, що належала колезькому секретарю Я. Мощинському. 1871 садибу з щойно зведеним наріжним будинком (тепер № 27/41) придбав купець 2-ї гільдії Є. Бубнов, який 1879 розпродав її частинами. Територія визначеної тоді садиби № 21 (тепер № 25) стала власністю колезького секретаря М. Кирилова. На його замовлення за проектом арх. В. Ніколаєва 1880 споруджено двоповерховий цегляний житловий будинок, що займав праву верхню частину вуличного фронту. Незабаром будинок разом із садибою пл. 103 кв. сажні й надвірними службами перейшов до відставного полковника П. Табуніна, після його смерті в 1882 — до дійсного статського радника М. Скаржинського. Стан будинку в 1891 виявився аварійним через осідання фундаменту внаслідок несправності труби водогону, і того ж року він був розібраний. З цього часу і до 1916 садиба належала лікарю, директору Олександрівської міської лікарні, громадсько-політичному діячеві М. Страдомському та його дружині Л. Страдомській. На їхнє замовлення 1892 розроблено проект нового будинку, пояснювальну записку до якого підписав арх. О. Кривошеєв, що дає підставу вважати його автором наявної споруди (проектні креслення не знайдено). У 1890-х рр. зведено флігель (№ 25-б) упродовж межі із сусідньою садибою № 23 на місці дерев'яного дров'яника. В радянський час садибу націоналізовано й пристосовано під комунальне житло. В 2-й пол. 20 ст. над триповерховим флігелем надбудовано мансарду. В зв'язку з приватизацією частини приміщень, розташованих ліворуч від проїзду, та облаштуванням офісів у кін. 1990-х рр. номер флігеля (№ 25-б) винесено на його вуличний фасад.

Будинок триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з прибудованим до лівого флангу Г-подібним у плані дворовим флігелем. Асиметричним прямокутним отвором проїзду на подвір'я поділяється на дві нерівні частини: дев'ятивіконну, секційного типу, з центрально розташованими парадними та чорними сходами (вірогідно, утворена на основі первісного будинку 1880) та ліву чотиривіконну, з дворядним анфіладним характером внутрішнього планування на першому поверсі (була призначена для торговельних приміщень). Перекриття пласкі, над проїздом цегляні склепіння на рейках. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі, в основу покладено використання модернізованих історичних деталей. Загальна архітектурна тектоніка вуличного фасаду ярусна асиметрична. Головну увагу приділено оформленню верхнього поверху, розчленованого в простінках канелюрованими лопатками. Останні розкріповують вінцевий зубчастий карниз та багатопрофільний міжповерховий гурт з опорою на своєрідні консолі. Верхи лопаток і консолей декоровано нішками з орнаментом у вигляді плетениці. Різні за пропорціями прямокутні вікна згруповано попарно, окрім осі входу до дев'ятивіконної частини будинку, виділеної одновіконною розкріповкою. Її композиційну роль підкреслюють флангові стрункі колонки на рівні третього поверху, розвинена вінцева частина з аркатуркою, ошатний триступінчастий аттик з двома слуховими віконцями та прилеглі бічні прясла, розчленовані вузькими здвоєними віконними прорізами. Лівий фланг фасаду завершує прямий аттик, оздоблений зубцями. Житлового характеру будинку надають балкони, що зберегли первісні ковані ґрати. Лівий фланг першого поверху, позбавленого архітектурного декору, нещодавно облицьовано декоративною плиткою, яка імітує червоний граніт. Архітектура дворового фасаду максимально спрощена й базується на застосуванні міжповерхових і підвіконних гуртів. Вікна без лиштв, з лучковими клинчастими перемичками.

Пам'ятка — зразок вдалого формування мистецького образу споруди відповідно до високих вимог щодо будинків, розташованих у центрі міста, при максимально економному застосуванні архітектурних засобів, обмежених використанням лише лицьової цегли.

458.3. Вул. Прорізна, 25.
458.3. План першого поверху.

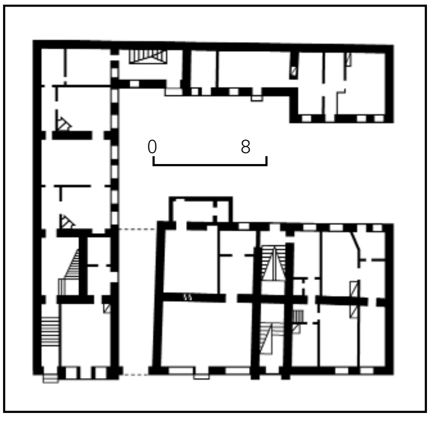

Тепер на першому поверсі будинку магазини та офіси [1169].

Людмила Пономарьова, Євген Тиманович.

458.4. Житловий будинок 1897, в якому містилися правління Київського товариства фотографів-аматорів «Дагер», управління Київської залоги Української Держави, штаби Збірного корпусу та Київської добровольчої дружини, проживав Сандлер О. А. (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 23. На червоній лінії вулиці, на крутому рельєфі, в ряді периметральної забудови кварталу. Зведений для чиновника Д. Гебенштрейта, будівництвом керував цивільний інж. К. Іванов. На подвір'ї збереглася стайня з каретним сараєм, перебудована під гараж.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований. Перекриття пласкі, дерев'яні. Дах двосхилий з бляшаним покриттям. Планування притаманне будинкам з Г-подібним планом, коли служби розміщені під кутом до житлової частини. Первісно кожний поверх мав дві квартири (передпокій, кабінет, вітальня, їдальня, спальня, кухня, санвузол). Головні гранітні сходи освітлюються верхнім світлом, пов'язані з кухнями чорні сходи мають пряме освітлення.

Фасади виконано із застосуванням елементів опорядження, характерних для стилю ренесанс. Композиція вуличного фасаду симетрично-осьова, підкреслена центральним ризалітом з бічними лоджіями і терасами з майстерно виконаними легкими колонами та ажурними ґратами чавунного литва. Гурти, карнизи, пілястри, лиштви та сандрики тиньковані. Фасад на рівні першого поверху внаслідок переробок повністю змінений. Первісне планування й опорядження квартир (ліплення стель, паркетні набірні підлоги, двері тощо) в основному збереглися.

Споруда — зразок прибуткового житлового будинку періоду раннього історизму з добре збереженим об'ємно-планувальним вирішенням, оригінальним оздобленням фасадів та інтер'єрів. 1911—12 у квартирі № 4 будинку містилося правління Київського товариства фотографів-аматорів «Дагер». За період свого існування (1901—17) воно зажило значної слави. У перші роки об'єднувало фотографів Києва і Київської губ., згодом його діяльність

поширилася на всю Україну. В його роботі брали участь відомі фотомайстри, вчені, художники, зокрема М. Біляшівський, В. Галімський, В. Гудшон, Г. Де-Метц, В. Кульженко, В. Менк, В. Орловський, М. Пимоненко та ін. Товариство займалося питаннями теорії і практики фотографічної справи, сприяло розвиткові й поширенню художньої, технічної й наукової фотографії. З цією метою члени товариства здійснювали експедиції, в ході яких фотографували архітектурні пам'ятки, предмети старовини, історичні місцевості, фіксували побут жителів різних регіонів тощо. Їхні твори відзначені нагородами на всеросійських та міжнародних виставках, зокрема 1912 в Антверпені. В січні 1911 у будинку Міської публічної бібліотеки (сучасна вул. М. Грушевського, 1) було організовано Міжнародний фотосалон-виставку, присвячений 10-річчю київського товариства, в якому взяли участь відомі фотомайстри України, Росії, Австрії, Великої Британії, США, Франції та ін. країн.
1906—11 товариство «Дагер» очолював Петров Микола Олександрович (1875—1940) — фахівець в галузі фотографії, викладач Київського політехнічного інституту (1905—20), завідувач художнім відділом журналу «Вестник фотографии» (з 1911). Завдяки йому товариство досягло великих успіхів й визнання. Проживав на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 74 (тепер вул. Саксаганського), де в 1906—11 працювало і правління товариства. 1901—06 розміщувалося на вул. Пироговській, 5; (тепер вул. Пирогова); 1912—14 — на вул. Хрещатик, 50 (тепер № 52); 1914—17 — на вул. Хрещатик, 7 (будинок не зберігся).
1912 у квартирі № 4 проживав фотограф О. Губчевський, який 1913 очолив товариство. У цьому ж будинку з 1909 містилося фотоательє «Гудшон і Губчевський».
1918, за Української Держави, в будинку діяло управління Київської залоги, яке очолював генерал-лейтенант О. Кушакевич. Тут, згідно з наказом гетьмана П. Скоропадського від 15 жовтня 1918 про створення Національної гвардії, почали формуватися штаб Збірного корпусу та Київська добровольча (офіцерська) дружина, що входила до його складу. Корпус, а також за сумісництвом дружину очолював генерал-майор Л. Кирпичов. Військові частини комплектувалися із добровольців і офіцерів воєнного часу — громадян Української Держави, які не мали повної військової освіти і тому не мали права служити в кадровій українській армії. 14 листопада командування дружини оголосило про своє підпорядкування Добровольчій армії генерала А. Денікіна. Того ж дня над входом до будинку було піднято російський прапор. Дружина брала участь у боях з військами Директорії, 14 грудня 1918 капітулювала в Педагогічному музеї (вул. Володимирська, 57).
У 1930-х рр. в будинку проживав Сандлер Оскар Аронович (1910—81) — композитор, заслужений артист Казах. РСР (з 1943), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1967). У 1937 закінчив Київську консерваторію, працював у київських театрах. Автор музики до кількох балетів, театральних вистав, кінофільмів, пісень.
Тепер на першому поверсі перукарня та магазини [1170].

В'ячеслав Горбик, Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.

458.5. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилися секретаріат Київської організації УСДРП, редакція «Робітничої газети», проживав Скворцов І. П. (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 22. У ряді суцільної забудови на червоній лінії вулиці, на похилій ділянці. Первісно мав № 28. Зведений як прибутковий будинок.
Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з двома квартирами на поверсі. Міжповерхові перекриття пласкі, над бічним проїздом цегляне коробове склепіння. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Зведений у стилі історизм з елементами ренесансно-барокової архітектури. Симетричну композицію фасаду підкреслено трьома розкріповками — центральною і двома бічними. Вісь входу акцентовано балконом, що виходить на сходовий майданчик між другим і третім поверхами, оформленим пристінним двоколонним портиком зі спрощеними капітелями. Весь архітектурний декор виконано в цеглі. Антаблемент портика та лінію карниза викладено фігурним цегляним мурованням, яке імітує аркатуру. Оригінальним є площинний бароковий рисунок лиштв другого поверху. Перший поверх рустований. Мистецький інтерес в інтер'єрі являє метласька плитка на сходових майданчиках із зигзагоподібним рисунком.

458.4. Вул. Прорізна, 23.
458.4. План третього поверху.

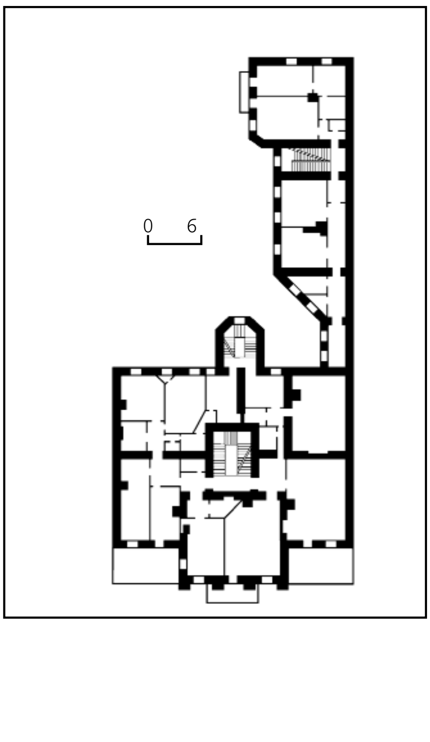

Належить до числа досить рідкісних у забудові міста секційних будинків періоду раннього історизму, в якому поєднуються класицистична врівноваженість композиції з елементами ренесансу та бароко.
На поч. 20 ст. у будинку діяло Товариство рівноправності польських жінок.
1917—18 у квартирі № 17 містився секретаріат Київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) — однієї з найвпливовіших політичних партій доби Української революції. Тут відбувалися засідання Київського комітету партії. Очолював його Драгомирецький Антін Григорович (1887— ?) — політичний діяч, за фахом столяр. Член Української Центральної Ради, Всеукраїнської ради робітничих депутатів, деякий час — Малої Ради. У січні 1919 був одним із засновників УСДРП (незалежних), реорганізованої у січні 1920 на Українську комуністичну партію (УКП), голова її ЦК. 1924 після розпуску УКП за рішенням Комінтерну приєднався до КП(б)У, працював у правлінні Українського тресту сільськогосподарського будівництва. У 1930-х рр. репресований.
До складу комітету входили Т. Гайдар, М. Ковальський, Б. Матюшенко, В. Садовський та інші відомі українські діячі. Бюро комітету містилося в Педагогічному музеї.
У квітні—серпні 1917 за цією ж адресою працювали редакція і контора щоденної «Робітничої газети» — органу ЦК УСДРП. Видавалася з 30 березня 1917. Редакція містилася спочатку на вул. Пушкінській, 4 у друкарні В. Кульженка (будинок не зберігся), де було підготовлено № 1—6 газети, у квітні 1917 — на вул. Прорізній, 5, квартира № 10 (будинок на подвір'ї, не зберігся), де підготовлено № 7—26. У цьому будинку вийшли № 26—111 газети. З № 112 (18 серпня 1917) редакція містилася у пров. Михайлівському, 35. У період перебування редакції у цьому будинку редактором газети був Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — письменник, журналіст, політичний і державний діяч, заступник голови УЦР і член Малої Ради (з квітня 1917), голова Генерального секретаріату (червень 1917 — січень 1918), голова ЦК УСДРП (з квітня 1917), голова Директорії УНР (листопад 1918 — січень 1919). Співробітниками газети та авторами статей були відомі українські діячі: М. Авдієнко, Д. Антонович, С. Веселовський, С. Вікул, В. Довженко, С.-О. Драгоманов, Є. Касьяненко, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко та ін.
1906—11 у квартирі № 4 будинку проживав Скворцов Іринарх Поліхронійович (1847—1921) — гігієніст, заслужений ординарний професор, у 1906—17 — викладач кафедри гігієни з курсу епідеміології і санітарної поліції Київського університету (його випускник),

одночасно керівник санітарного відділу Земської управи Київської губ. Автор наукових досліджень з проблем впливу фізичних, хімічних, біологічних факторів на здоров'я людини. Одним з перших відзначив фізіологічне та гігієнічне значення електричних властивостей повітря, висунув гіпотезу про електричну сутність життя. Пізніше мешкав на сучасній вул. Червоноармійській, 120.

Тепер на першому поверсі магазини, на другому й третьому — офісні приміщення [1171].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

458.6. Житловий будинок 1954, в якому проживав Івакін Ю. О. (іст.). Вул. Прорізна, 4. З відступом від червоної лінії забудови. П'яти—семиповерховий, цегляний, у плані Г-подібний.

1954—83 у квартирі № 5 проживав Івакін Юрій Олексійович (1917—83) — літературознавець і письменник. З 1946 працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Основні напрями літературознавчої діяльності — дослідження стилю політичної поезії і сатири Т. Шевченка, його творчого методу, інтерпретація і коментування поезії поета. Автор низки ґрунтовних монографій в цій галузі. Брав участь у підготовці академічних видань творів Т. Шевченка (1957, 1963—64), «Шевченківського словника» (1976—77; Державна премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1980). Писав літературні пародії, фейлетони, гумористичні оповідання; створив антологію пародій на тогочасних українських письменників. Зібрав одну з найкращих в Україні приватних колекцій творів авангардного живопису 1910—30-х рр., яка експонувалася на виставках у багатьох країнах світу. Квартиру відвідували відомі діячі культури, дисидентського руху, творча молодь (М. Бажан, Г. Кочур, Д. Лихачов, М. Лукаш, В. Некрасов, М. Рильський, І. Світличний, В. Стус) та ін. [1172].

Гліб Івакін.

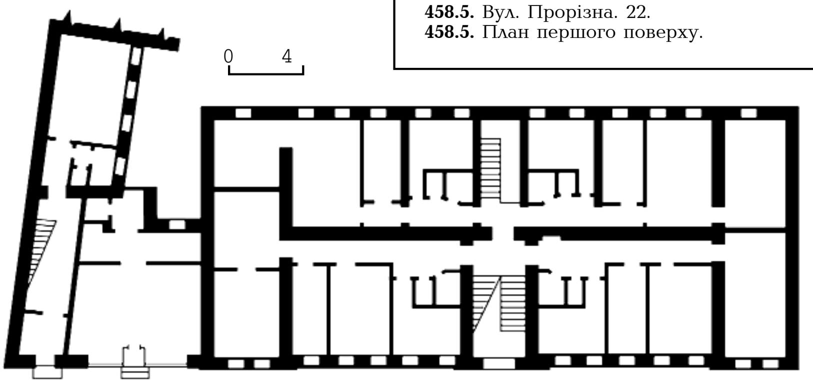

458.5. Вул. Прорізна. 22.
458.5. План першого поверху.

458.7. Житловий будинок 1955, в якому проживав Скаба А. Д. (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 7/2—4. На розі з вул. Пушкінською, на червоних лініях забудови. Будинки № 7/2—4 і № 10 пов'язані між собою єдиним композиційним задумом і являють складову частину архітектурного ансамблю, що виник у зв'язку із повоєнним відродженням Хрещатика. 1944 в програмі конкурсу на найкращий проект відбудови центральної магістралі столиці України передбачалося зведення на Хрещатику драматичного театру із залою на 1000—1200 місць. Театр за проектом авторів забудови Хрещатика — архітекторів О. Власова, А. Добровольського, О. Малиновського, В. Єлізарова та О. Заварова — планувалося розмістити на спеціально створеній площі в нижній частині вул. Прорізної, яка прилягає до центральної магістралі міста. Така площа була сформована в 1950-х рр. між Хрещатиком і перетином вулиць Пушкінської та Прорізної. У верхній її частині споруджено два восьмиповерхові житлові будинки, які мусили візуально підкреслити продовження вул. Прорізної від площі з театром, що так і не був збудований.

Будинок з магазином «Українські ковбаси» споруджено за проектом арх. С. Тутученка майже одночасно з парним йому житловим будинком № 10. Споруди, хоча й не зовсім подібні за об'ємно-просторовим вирішенням, створили гранично простими засобами своєрідну архітектурну композицію. Їхнє проектування здійснювалося в різних проектних організаціях — «Дніпроцивільпромбуд» і «Київпроект».

Восьмиповерховий, цегляний, двосекційний, облицьований світлою керамічною плиткою, перший поверх — колотими гранітними блоками. Перекриття пласкі. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. До висотної частини прилягає з боку вул. Пушкінської житловий блок заввишки в шість поверхів, що складається з трьох секцій. Перепад висот, необхідний для підвищення висоти в наріжній частині, обумовлений не лише різницею в кількості поверхів, але й тим, що на першому поверсі восьмиповерхової частини розміщу-

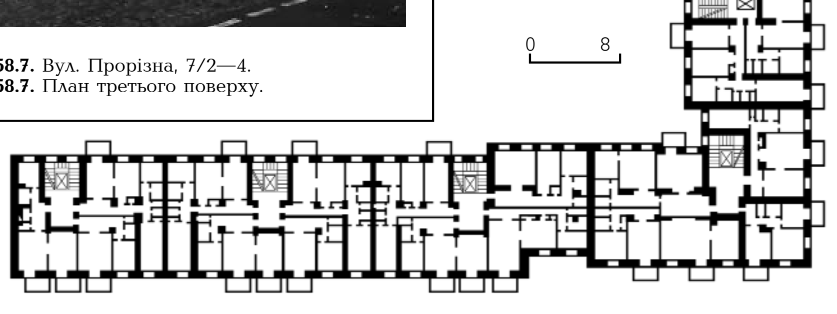

458.7. Вул. Прорізна, 7/2—4.
458.7. План третього поверху.

ється магазин, де висота приміщень торговельної зали сягає майже 5 м. Вирішення облицьованого сірим гранітом цокольного поверху магазину й першого поверху житлового блока за характером трактування деталей свідчить про спільність архітектурного задуму. Поверхи житлового будинку над цоколем облицьовано керамічними плитами з досить інтенсивною пластичною обробкою. Три верхні поверхи декоровано пілястрами коринфського ордера, площину фасаду між четвертим і п'ятим поверхами розчленовано горизонтальними гуртами досить складного профілю. Увінчує споруду карниз великого виносу з кронштейнами.

Пам'ятка — один з найкращих архітектурних об'єктів Києва повоєнного десятиріччя, разом з будинком № 10 утворює виразний архітектурний ансамбль.

В 1960—86 в квартирі № 71 (з 1980 — у квартирі № 29) будинку проживав Скаба Андрій Данилович (1905—86) — історик, радянський партійний і державний діяч, акад. АН УРСР (з 1967). У цей період секретар ЦК Компартії України та кандидат у члени Політбюро (1959—68), голова Ради з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР (1968). З 1969 працював в Інституті історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України), у 1969—73 директор, потім старший науковий співробітник. Одночасно з 1975 голова комісії із збирання архівних матеріалів АН УРСР. Досліджував питання історії радянського суспільства. Брав участь у підготовці ряду фундаментальних видань: відповідальний редактор «Літопису Самовидця» (1971) й «Радянської енциклопедії історії України» (т. 1—4; 1969—72), один з авторів і член редколегії «Історії Української РСР» (т. 8, кн. 1—2; 1979).

Тепер на першому поверсі магазин, офіси [1173]. *Сергій Кілессо, Елла Піскова.*

458.8. Житловий будинок 1956, в якому проживали Гречина М. Г., Холостенко М. В. (іст.). Вул. Прорізна, 13. У глибині кварталу. Споруджено за проектом арх. В. Суворова. Шести-, семиповерховий, чотирисекційний, цегляний, вхідні портали оформлено бетонними деталями.

458.9. Вул. Прорізна, 9.
458.9. План другого поверху.

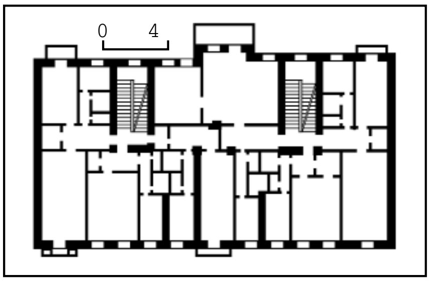

1956—79 у квартирі № 31 проживав Гречина Михайло Гнатович (1902—79) — архітектор, спеціаліст у галузі архітектури спортивних споруд. У цей період брав участь у розробці генерального плану Виставки досягнень народного господарства УРСР (тепер Національний виставковий центр України), проектуванні й зведенні виставкового павільйону «Металургія» (1952—58; у співавт.); за його проектами побудовано Палац спорту на вул. Еспланадній, 1 (1958—60; у співавт.), проведено реконструкцію стадіону «Динамо» на вул. М. Грушевського, 3 (1956—66). Один з авторів проекту будинку Торговельно-промислової палати УРСР на вул. Великій Житомирській, 33 (1964—69). Основна споруда архітектора — Центральний республіканський стадіон на вул. Червоноармійській, 55, зведений 1937—41 з трибунами на 50 тис. місць. 1966—67 та 1978—79 керував реконструкцією спортивного ядра стадіону із збільшенням його місткості до 100 тис. місць.

1956—78 у квартирі № 60 мешкав Холостенко Микола В'ячеславович (1902—78) — архітектор, реставратор пам'яток архітектури. Під час проживання у цьому будинку розробляв (у співавт.) проекти реставрації давньоруських пам'яток: Золотих воріт у Києві (1970-і рр.); Борисоглібського (1952—58) і Спаського (1953—56) соборів, П'ятницької церкви (1962) в Чернігові; Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври (1957—61) у Києві та ін. пам'яток. Брав участь у проектуванні Центрального ботанічного саду АН УРСР ім. М. Гришка (1951—64). Автор наукових праць з питань архітектури, наукових розвідок про творчість архітекторів В. Беретті, І. Григоровича-Барського, А. Квасова, С. Ковніра, П. Нейолова та ін. [1174]. *Сергій Кілессо.*

458.9. Житловий будинок 1879, в якому проживали фон Мулерт Ф. В., Риб Є. А., перебував Чайковський П. І., містилася редакція газети «Dziennik kijowski» (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Садиба не раз змінювала нумерацію: до 1898 — № 11, з 1898 — № 13. Споруджено на замовлення відомого діяча Київської міської думи інж. М. Добриніна за проектом арх. О. Шіле. У 1941 будинок пошкоджено в результаті вибуху. У повоєнні роки відновлено з надбудовою четвертого поверху в архітектурних формах основного об'єму.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Симетричну структуру будинку утворено двома житловими секціями з двомаршовими сходовими клітками, які мають виходи на вулицю і на подвір'я. З лівого боку першого поверху — проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у цегляному стилі. Триосьову композицію головного фасаду утворено виділенням центрального та флангових одновіконних прясел, які вирізняються арковою формою прорізів: на другому поверсі — лучкового абрису, на третьому й четвертому — напівциркульного. Балкони з масивним цегляним огородженням (на флангах) та ґратами (у центрі). Балкони другого поверху спираються на ступінчасті кронштейни (на правому фланзі балкон втрачений). Проміжні фасадні площини містять по чотири прямокутні вікна із замковими каменями на кожному поверсі. Заповнення підвіконь третього поверху рядом вертикальних смужок повторює рисунок балконних огороджень. Перший поверх, завершений спрощеним гуртом, має рівну поверхню, другий і третій об'єднано високими міжвіконними лопатками зі ступінчастим завершенням, четвертий (надбудований) розкреслено горизонтальним рустуванням. Від первісної вінцевої частини фасаду зберігся декорований зубцями карнизний гурт, фрагменти центрального і флангових аттиків. Їхні форми певною мірою відтворено в наявному завершенні. Дворовий фасад позбавлений архітектурного декору.

Будинок — характерний зразок житлової забудови міста кін. 19 ст.

У кін. 19 ст. тут проживали викладачі Музичного училища Київського відділення Російського музичного товариства.

Мулерт фон Фрідріх Вільгельмович (1859—1924) — викладач по класу віолончелі. У нього навчався композитор І. Сац. У грудні 1891 у приміщенні Міського театру відбулися два концерти під керівництвом фон Ф. Мулерта з творів П. Чайковського, який відвідав викладачів училища на вул. Прорізній.

Риб Євген Августович (1859—1924) — композитор і диригент, викладав теоретичні предмети. Його учнями були ком-

позитори Р. Глієр, І. Сац, К. Стеценко, піаніст Л. Ніколаєв.

1906—11 у будинку містилася редакція щоденної газети польською мовою «Dziennik kijowski». Заснована 1906. Видавці-редактори — Ф. Михайловський (голова Ради старшин Київського польського громадського зібрання «Кресало») та А. Червінський (голова Польського товариства любителів мистецтв). З 1911 адреса редакції — вул. Хрещатик, 38 (будинок не зберігся). Була близькою до польської партії «народовців».

Тепер на першому поверсі будинку офісні приміщення, кафе [1175].

Михайло Кальницький, Ніна Коваленко, Тетяна Трегубова.

458.10. Житловий будинок співробітників АН УРСР 1956, в якому проживали відомі вчені (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 10. На розі з вул. Пушкінською. У 1950-х рр. мав № 14. Споруджений за проектом архітекторів Л. Куликова і В. Михайлова. Є парним будинку № 7/2—4 на протилежному боці вулиці, з яким пов'язаний спільним композиційним задумом. Зводились як єдиний архітектурний ансамбль площі перед запроектованим театром (не побудовано).

Шести-, восьмиповерховий (з боку вул. Пушкінської шестиповерховий), цегляний, у плані Г-подібний. Облицьований світлою керамічною плиткою, перший поверх — рваним гранітом. Перекриття армокерамічні. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Планування квартир розроблено спеціально для цього будинку. Композиція фасадів ґрунтується на контрасті спокійної гладі основної площини стіни, високого цокольного поверху та пластиці балконів і лоджій. Споруду увінчує розвинений карниз, плита якого підтримується потужними модульйонами. На третьому—п'ятому поверхах — балкони, на шостому—сьомому — лоджії. Згруповані по вертикалі три балкони та лоджія є своєрідним елементом композиції фасадів. З боку вул. Прорізної — чотири такі елементи, з вул. Пушкінської — два. Стіну верхніх трьох поверхів між ними оформлено пілястрами, на які спираються розірвані фронтони. На рівні шостого поверху проходить гурт, який розчленовує основний об'єм. Усі архітектурні деталі (обрамлення лоджій, кронштейни, які підтримують балкони, капітелі пілястрів, карнизи) добре прорисовані. Основний об'єм споруди облицьовано великими керамічними плитами, перший поверх — сірими гранітними блоками.

Будинок — один з найкращих зразків повоєнної забудови Києва.

У будинку проживали відомі вчені.

1956—59 у квартирі № 29 — Гнєденко Борис Володимирович (1912—95) — математик, акад. АН УРСР (з 1948), почесний член Лондонського Королівського статистичного товариства (з 1968), почесний доктор Берлінського університету (з 1976). У ці роки директор (1955—58) й завідувач відділу (1945—60) Інституту математики АН УРСР, де у 1956 під керівництвом вченого розпочалися роботи зі створення універсальної ЕОМ «Київ». Одночасно очолював Відділ фізико-математичних наук АН УРСР (1956—57), у 1950—58 професор Київського університету. Займався проблемами теорії ймовірності, теорії надійності, математичної статистики, історії та методології математики, обчислювальної техніки. Відзначений премією ім. П. Чебишева АН СРСР (1950).

Мешкав також на вул. М. Коцюбинського, 9, квартира № 13 (1949—55). З 1960 жив у Москві.

1956—74 у квартирі № 27 — Лашкарьов Вадим Євгенович (1903—74) — фізик, акад. АН УРСР (з 1945). У ці роки завідувач відділу Інституту фізики АН УРСР, з 1960 один із засновників і перший директор Інституту напівпровідників АН УРСР (тепер — Інститут фізики напівпровідників НАН України), з 1970 науковий консультант. Протягом багатьох років головний редактор «Українського фізичного журналу» і голова Наукової ради з проблеми «Фізика напівпровідників» при Президії АН УРСР.

Зробив великий внесок в організацію і розвиток досліджень у галузі фізики напівпровідників в Україні, у розв'язання ряду фундаментальних проблем, що заклали основи цієї науки. Праці вченого сприяли відкриттю електронно-дірчастого переходу — основного елемента сучасних напівпровідникових приладів. Створив теорію внутрішнього фотоефекту у напівпровідниках. Заснував наукову школу. Відзначений Державною премією УРСР (1981, посмертно).

1944—56 проживав на вул. Терещенківській, 3, квартира № 5.

1956—70 у квартирі № 30 — Савін Гурій Миколайович (1907—75) — механік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966). У цей період віце-президент АН УРСР й голова Ради з вивчення продуктивних сил Української РСР при АН УРСР (1952—57); директор (1958—59) й завідувач відділу (1957—75) Інституту механіки АН УРСР. Одночасно професор кафедри теорії пружності Київського університету, засновник і відповідальний редактор журналу «Прикладная механика» (з 1965), заступник голови Комісії з механіки і фізики полімерів при Президії АН СРСР, член Національного комітету з теоретичної й прикладної механіки. Розробив ряд фундаментальних методів розв'язання проблем концентрації напружень в елементах конструкцій, динамічної міцності канатів у механіці композиційних матеріалів, гірничих порід та ін. Досліджував питання історії механіки в Україні, розвитку її окремих фундаментальних проблем.

Проживав також на вул. Хрещатик, 23, квартира № 42 (1-а пол. 1950-х рр.), на вул. Володимирській, 51/53, квартира № 38 (1970—75).

1965—75 у квартирі № 4 — Топачевський Олександр Вікторович (1897—1975) — ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). З 1959 директор Інституту гідробіології АН УРСР, одночасно голова Відділів біологічних наук (1962—63) й загальної та еволюційної біології (1963—66) АН УРСР; віце-президент Всесоюзного гідробіологічного товариства, засновник і головний редактор «Гидробиологического журнала» (з 1965).

Досліджував проблеми загальної гідробіології, зокрема морфології, семантики та походження водоростей. В останній період життя працював у галузі санітарної та технічної гідробіології, розробляючи питання біологічного режиму штучних водоймищ і поліпшення якості води.

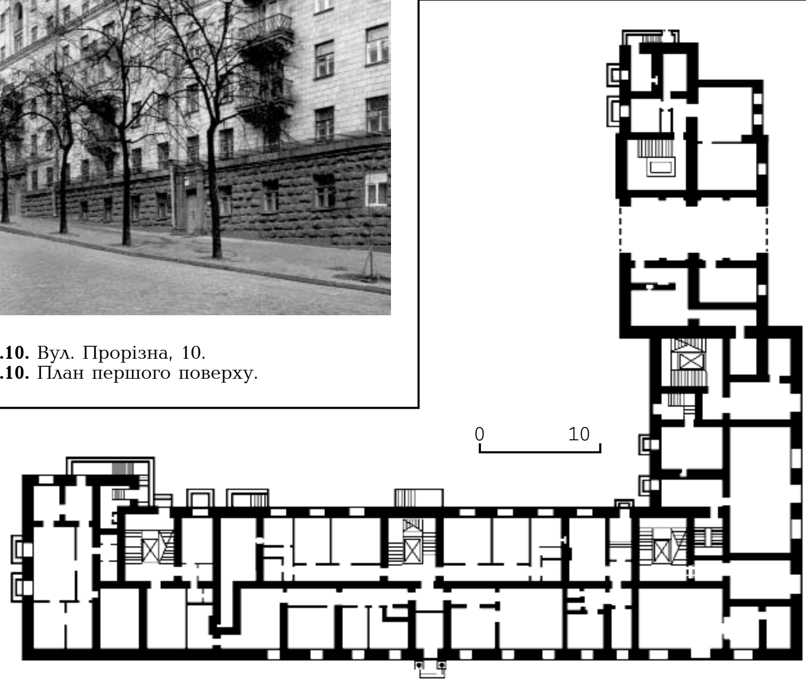

458.10. Вул. Прорізна, 10.
458.10. План першого поверху.

Проживав також на вул. Паньківській, 8 (1944—59), вул. Комінтерну, 1, квартира № 2 (1959—65).

1961—70 у квартирі № 29 — Федорченко Іван Михайлович (1909—97) — вчений у галузі металознавства і порошкової металургії, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). У цей період завідувач відділу Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР (з 1952), головний учений секретар Президії АН УРСР (1957—62), голова Відділу фізико-технічних проблем матеріалознавства (1963—88). Відзначений премією ім. Є. Патона АН УРСР за наукові дослідження, присвячені антифрикційним зносостійким металокерамічним матеріалам для важких і спеціальних умов праці (1968). У 1962—63 керував пуском першого в СРСР спеціалізованого Броварського заводу порошкової металургії, створеного за розробками Інституту матеріалознавства АН УРСР. Під керівництвом вченого було розроблено і впроваджено в промисловість нові металокерамічні сплави, що виготовлялися методами порошкової металургії, у серед. 1960-х рр. засновано новий науковий напрям — металургія волокон і волокнових матеріалів. Проживав також на вул. Хрещатик, 27, квартира № 22 (1953—60) й на вул. Володимирській, 51/53, квартира № 32 (з 1970).

1956—60 у квартирі № 31 — Фольборт Георгій Володимирович (1885—1960) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1953). У зазначений період завідувач кафедри нормальної фізіології Київського медичного інституту (1946—60), одночасно очолював відділ вищої нервової діяльності й трофічних функцій Інституту клінічної фізіології (з 1953 Інститут фізіології ім. О. Богомольця) АН УРСР. Засновник і перший головний редактор «Фізіологічного журналу» АН УРСР (з 1955).

Основний напрям наукових досліджень цих років — проблеми фізіології процесів виснаження і відновлення функціональних потенціалів різних органів і систем організму. Велику увагу приділяв питанням їх практичної реалізації, зокрема, під керівництвом вченого у Київському інституті фізичної культури було розроблено ефективні методи тренування спортсменів.

Мешкав також на вул. Пушкінській, 22, квартира № 7 (1946—55).

1960—84 у квартирі № 31 — Щербань Олександр Назарович (1906—92) — вчений у галузі гірничої теплофізики, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966). В ці роки віце-президент АН УРСР (1957—62), заступник голови Ради Міністрів УРСР і голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР з координації науково-дослідних робіт (1961—65). Одночасно завідувач відділу (1958—87) Інституту теплоенергетики (тепер Інститут технічної теплофізики) АН УРСР. Відзначений Державною премією СРСР (1969). З 1977 — голова міжнародного бюро з гірничої теплофізики

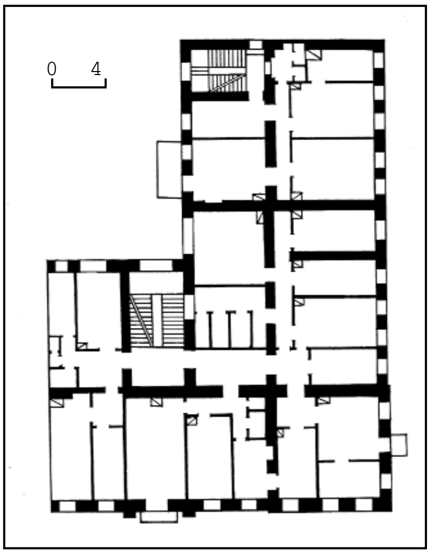

458.11. План другого поверху.

458.11. Вул. Прорізна, 18/1.

Міжнародного організаційного комітету Всесвітнього гірничого конгресу.

В період проживання у цьому будинку працював над низкою важливих проблем гірничої теплофізики, пов'язаних з бурінням надглибоких свердловин, розробкою методів прогнозу та регулювання теплового режиму глибоких шахт, їх оснащенням системами кондиціонування (1960—68). У кін. 1960-х рр. з ініціативи і під керівництвом вченого розпочалися дослідження однієї з найактуальніших проблем сучасності — захисту атмосфери від забруднення, було розроблено теоретичні основи і створено комплекс інструментальних засобів першої вітчизняної автоматичної системи контролю забруднення повітря.

Мешкав також на вул. Хрещатик, 23, квартира № 50 (1950-і рр.), на вул. Інститутській, 10/1, квартира № 24 (з 1984).

В будинку також проживали члени-кореспонденти АН УРСР: біофізик Городецький Олексій Опанасович (1897—1967) — у квартирі № 1 (1956—67); хімік Гороховатський Ярослав Борисович (1925—76) — у квартирах № 3 й № 8 (1956—60 й 1960—76); історик Гуржій Іван Олександрович (1915—71) — у квартирі № 7 (1956—71); металознавець Макара Арсен Мартинович (1916—75) — у квартирі № 5 (1956—75); палеоботанік Новик Катерина Йосипівна (1898—1984) — у квартирі № 86 (1956—84); математик Фільчаков Павло Феодосійович (1916—78) — у квартирі № 67 (1956—78); літературознавець Шабліовський Євген Степанович (1906—83) — у квартирі № 76 (1957—83).

Тепер на першому поверсі містяться редакції журналів «Наука і культура» й «Трибуна», магазини, медична установа [1176]. *Олександр Гуржій, Микола Коломієць, Елла Піскова.*

458.11. Садиба 1871 — поч. 20 ст., в якій проживали Плужник Є. П., Покровський В. Т., Черкаський Т. В. (архіт., іст.). Вул. Прорізна, 18/1, 18/1-г. На розі з вул. Паторжинського. Складається з головного будинку та флігеля. З серпня 1871 садибу на розі вул. Васильчиковської (тепер вул. Прорізна) та пров. Михайлівського (тепер вул. Паторжинського) придбав професор університету св. Володимира В. Покровський. Того ж року за проектом арх. О. Шіле споруджено двоповерховий з мезоніном головний будинок, у композиції якого домінувала триповерхова наріжна частина, вісь входу з боку вул. Прорізної було акцентовано прямим аттиком з декоративною вазою (втрачені). 1872 на подвір'ї зведено три цегляні господарські будівлі, в яких містилися дров'яники, стайня, корівник, сінники, комори (не збереглися), проведено водогін, влаштовано газове освітлення. По смерті В. Покровського (1877) майно перейшло до його нащадків. У травні 1887 підписано купчу, за якою садиба перейшла у власність М. Іващенко, дочки українського цукрозаводчика Н. Терещенка, дружини О. Іващенка — полковника у відставці, гласного Київської міської думи у 1906—10 та гласного повітового земського зібрання від Черкаського пов. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в глибині ділянки зведено п'яти-, шестиповерховий житловий флігель (№ 18/1-г), го-

ловний будинок розширено добудовою крила вздовж вул. Паторжинського. За описом майна М. Іващенко, складеним 1918, садиба мала площу 789 кв. сажнів, на ній стояло п'ять капітальних будинків (збереглися два). У радянський час будинки реконструйовано: головний будинок надбудовано третім поверхом, пробито вітрини з боку вул. Прорізної, зроблено внутрішнє перепланування тощо. В останні роки над лівою частиною флігеля влаштовано мансарду.

Головний будинок (№ 18/1). На розі вулиць. Триповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Вхід до двомаршової сходової клітки — з вул. Прорізної, проїзд на подвір'я — з боку вул. Паторжинського. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оформлений у ренесансно-бароковій стилістиці. Загальна композиція будинку асиметрична з акцентованою наріжною частиною, увінчаною підвищеним карнизом зі стилізованими модульйонами. Мотивом, що об'єднує відмінні за оздобленням ділянки обох вуличних фасадів, є дощане рустування першого поверху. Вікна переважно прямокутні: на першому поверсі (вул. Прорізна) — великі вітрини, на верхніх поверхах — звичайні. Первісні виходи на балкони другого поверху мають аркову форму.

Фасадна площина на п'ять віконних осей з боку вул. Прорізної має симетричну побудову з входом у центрі. Прямокутний отвір входу фланковано рустованими пілонами, які на рівні другого поверху підтримують напівколони доричного ордера, розташовані обабіч аркового виходу на балкон. Балконна плита спирається на кронштейни. Прямокутні бічні вікна обрамлено вухатими лиштвами з прямими сандриками, такі самі прорізи третього (надбудованого) поверху обрамлено рамковими лиштвами. Тривіконні площини наріжної частини відзначаються вертикальним членуванням, сформованим спільними фільончастими лопатками у простінках другого—третього поверхів. Капітелі лопаток оздоблено вписаними в квадрат ліпленими розетками та вертикальними рослинними гірляндами у фільонках. Ніші між лопатками обрамлено валиком, декорованим дубовим листям. Вікна оформлено рамковими лиштвами, підвіконня та надвіконня включають виступні елементи П-подібної форми, подекуди прикрашені гірляндами. Балкон другого поверху з боку вул. Паторжинського підкреслено арковим прорізом. Під вікнами третього поверху проходить смужка меандра. Продовження фасаду з боку вул. Паторжинського має ритмічно-ярусну побудову. Тут архітектурний декор обмежується стриманим цегляним оформленням другого поверху: центрального аркового виходу на балкон і підвіконь з полицями та декоративними дашками інших прямокутних прорізів. Дворовий фасад має спрощений характер.

Будинок — зразок житлової забудови у формах історизму.

Флігель (№ 18/1-г). У глибині ділянки з розкриттям фасаду у формі напівкаре в бік вул. Паторжинського.

П'ятиповерховий — у лівій частині, шестиповерховий з мансардою — у правій, з напівпідвалами, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям, мансарду вкрито сучасним темно-червоним покрівельним матеріалом.

458.11. Вул. Прорізна. 18/1.

Вирішений у формах пізнього раціонального модерну. Стриманий архітектурний вигляд будинку формують зрізані наріжжя крил, застосовані на окремих ділянках вертикальні лопатки, карнизні й міжповерхові гурти.

Будинок — зразок утилітарної забудови міста кін. 19 — поч. 20 ст.

458.11. Вул. Прорізна. 18/1-г.
458.11. План другого поверху.

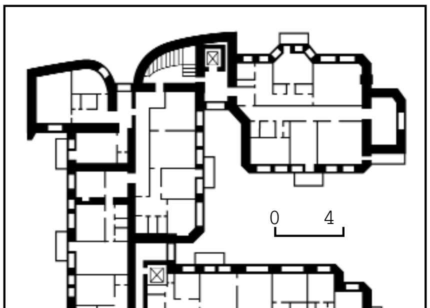

1871—77 в будинку № 18/1 проживав власник садиби Покровський Василь Тимофійович (1838—77) — терапевт, педагог. Закінчив Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію. Учень С. Боткіна та І. Сєченова. 1866—77 очолював кафедру спеціальної патології і терапії з госпітальною клінікою медичного факультету Київського університету. Серед його учнів — терапевт, доктор медицини Є. Афанасьєв. З ініціативи В. Покровського при університеті було створено нову терапевтичну клініку, яка використовувала досягнення фізіології і результати лабораторно-експериментальних досліджень, до наукової програми медичного факультету 1870-х рр. було введено курси шкірних хвороб і сифілітології, отоларингології, дитячих хвороб. Започаткував викладання курсу нервових захворювань і психіатрії. Засновник і завідувач неврологічного відділення при Київському військовому госпіталі (1867—77).

Зробив великий внесок у боротьбу з тифозними епідеміями, заклавши основи методики диференційованої діагностики зворотного й черевного тифу, вказавши, що зворотний тиф є самостійним захворюванням, а не різновидом черевного або висипного. Очолюючи боротьбу з тифозною епідемією у Києві, помер, вражений тифом.

1923—34 в квартирі № 42 (зазнала перебудови) на шостому поверсі (одна кімната в комунальній квартирі) будинку № 18/1-г мешкав Плужник Євген Павлович (1898—1936) — поет. Жив тут разом з дружиною Г. Коваленко. У Київ приїхав навесні 1919, вчився в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (не закінчив). Належав до літературної організації «Ланка», заснованої 1924, в 1926 перейменованої на «Марс» («Майстерня революційного слова»), членами якої були Б. Антоненко-Давидович, М. Івченко, Г. Косинка, Т. Осьмачка, В. Підмогильний, Б. Тенета, Д. Фальківський та ін. Гостями Є. Плужника були поети М. Бажан, О. Влизько, М. Рильський, П. Тичина. 4 грудня 1934 заарештований органами НКВС. Перебував у внутрішній в'язниці республіканського НКВС, що містилася в будинку колишнього Інституту шляхетних дівчат (вул. Інститутська, 1). Виїзна Військова колегія Верховного суду СРСР, яка відбувалася там же, звинуватила письменника в контрреволюційній націоналістичній діяльності та засудила до найвищої міри покарання — розстрілу, який замінили 10 роками ув'язнення в спецтаборах. Помер у Соловецьких казематах від загострення давньої хвороби — туберкульозу. Похований на табірному цвинтарі. На Байковому цвинтарі у Києві встановлено меморіальну дошку на символічній могилі Є. Плужника.

Друкуватися почав 1923 спочатку під псевдонімом «Кантемирянин». Поезії публікувалися в журналах «Нова громада», «Глобус», «Життя й революція», «Червоний шлях» тощо. За 10 років творчої праці видав дві поетичні збірки: «Дні» (1926) та «Рання осінь» (1927). Третя збірка «Рівновага» вийшла друком після смерті поета. Написав роман «Недуга» (1923), чотири п'єси: «Болото»

(не опубл.), «Професор Сухораб», «У дворі на передмісті» (1929), «Змова в Києві» (опубл. 1989). Перекладав твори російських письменників (у Харкові готувався до друку його переклад роману М. Шолохова «Тихий Дон»).

У цій же квартирі № 42 займав кімнату Черкаський Теофан (Феофан) Васильович (1892—?) — політичний діяч, член Української партії соціалістів-революціонерів. У серпні 1919 в уряді Б. Мартоса займав посаду міністра народного господарства, пізніше в уряді І. Мазепи — міністра преси й пропаганди. Після приходу до влади більшовиків залишився працювати в Києві, був редактором видавництва «Рух» (у Харкові). Заарештований у цій квартирі 1931, засуджений 1932 на три роки виправно-трудових таборів. Потім його доля невідома.

1994 на фасаді будинку № 18/1 встановлено бронзову меморіальну дошку Є. Плужнику (ск. О. Чеботар, арх. О. Стукалов).

Тепер у будинку № 18/1 на першому поверсі містяться магазини та майстерня, на другому — офісні приміщення; в № 18/1-г на першому поверсі — адміністративні приміщення [1177].

Ірина Абрамова, Михайло Кальницький, Тетяна Маєр, Лариса Шевченко.

459. ПУШКІНСЬКА ВУЛИЦЯ, 1-а пол. 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Прорізної до пл. Л. Толстого. Проходить по східному схилу Старокиївського плато паралельно вулицям Хрещатик і Володимирській. Перетинається з вул. Б. Хмельницького, бульв. Т. Шевченка, в кінці прилучається до вул. Л. Толстого. Пряма за трасуванням, за перетином з вул. Б. Хмельницького має незначний схил. Виникла в 1840-х рр. внаслідок розпланування площі перед Університетом св. Володимира як вул. Єлизаветинська, в 1869—99 — вул. Новоєлизаветинська. Названа на честь російської імператриці Єлизавети Петрівни (1709—61). У 1880-х рр. продовжена до вул. Прорізної. Сучасну назву одержала 1899 з нагоди 100-річчя від дня народження Пушкіна Олександра Сергійовича (1799—1837) — поета, засновника нової російської літератури. Приїздив до Києва у 1821. Написав тут вірші «Морський берег», «Муза». Київські теми знайшли відображення в його поемах «Полтава», «Руслан і Людмила», віршах «Пісня про віщого Олега», «Гусар».

Одна з найкраще збережених до наших днів вулиць Києва, архітектурне обличчя якої сформувалося головним чином у кін. 19 — на поч. 20 ст. На всьому протязі має периметральну систему забудови й характерний для містобудування того часу глибинний характер планування кварталів. Забудова складається переважно з чотири—шестиповерхових прибуткових будинків та окремих малоповерхових особняків, які переважно репрезентують головні садибні будівлі. Місця перетину з перпендикулярними вулицями-трасами (тепер вул. Б. Хмельницького і бульв. Т. Шевченка) акцентовано значними будівлями — колишньою жіночою Фундуклеївською гімназією, театром Бергоньє, готелем «Палас».

Авторами проектів будинків були відомі київські архітектори: М. Артинов (№ 45); С. Барзилович, Г. Благодатний, О. Линецький (№ 20); О. Вербицький (№ 14); О. Гросс, В. Ніколаєв (№ 28/9); Д. Дяченко (№ 7); М. Даміловський (№ 23, 23-б); Й. Зекцер (№ 21—21-б, 31-а); А. Краусс (№ 8, 25, 31-а, 31-б, 31-в); О. Кривошеєв (№ 11); В. Максимов (№ 39); В. Прохоров (№ 34, 36); В. Сичугов (№ 35, 35-б); М. Слуцький (№ 24-а, 24-б); П. Спарро (№ 10, 16/8, 38); Л. Станзані (№ 22-а); М. Чекмарьов (№ 33); К. Шиман (№ 10-б); О. Шіле (№ 30, 30-б, 32—32-а, 40).

Архітектуру пізнього класицизму репрезентує будинок № 22-а; історизму (неоренесанс, неоготика, неоросійський стиль) — № 8 (головний будинок), 9, 10, 10-б, 11, 11-а, 12, 12-б, 24-а, 24-б, 25, 26, 28/9 (головний будинок і флігель), 31-а, 31-б, 31-в, 33, 34, 35, 35-б, 37-а, 37-б, 38, 43 (фасадні будинки), 45; цегляного стилю з елементами історизму — № 5, 8 (флігель), 9, 10, 12-в, 16/8 (на розі з вул. Б. Хмельницького), 30, 32—32-а, 32-б, 40; модерну (у т. ч. «український модерн» і неоампір) — № 7, 14, 19 (будинок на подвір'ї), 21—21-б, 22, 22-б, 23, 23-б, 39, 41, 43 (флігель); конструктивізму — № 19 (фасадний будинок); неокласицизму радянської доби — № 20.

Споруди кварталу між вулицями Прорізною і Б. Хмельницького було спалено й частково підірвано у вересні 1941. Після війни забудову відновлено і на місці підірваних споруджено нові будівлі (№ 1—3/5, 2—4/7, 6), вулицю продовжено до пл. Калініна (тепер Майдан Незалежності) під назвою — Новопушкінська (з 1988 — вул. Б. Грінченка). Тоді ж зведено будинок № 27 на розі з бульв. Т. Шевченка.

Забудова має в основному житловий характер. Єдиною старою спорудою громадського призначення є будинок Київської міської станції і комісійно-позичкового відділення Південно-Західної залізниці 1910—14 (№ 14). У 1996 на розі з вул. Л. Толстого зведено великий будинок фірми «Київ—Донбас» і «Укргазбанку» (арх. В. Жежерін), на подвір'ї якого 1997 встановлено пам'ятний знак «Повернення Архипенка» (ск. А. Валієв, арх. В. Жежерін; див. ст. 352).

Вулиця має значну історико-культурну цінність. На ній проживали відомі діячі культури, вчені, військові, громадсько-політичні діячі: в № 1—3/5 — композитор І. Карабиць, літературознавець, письменник Д. Копиця, оперна співачка Л. Руденко; в № 5 — художник О. Шовкуненко; в № 7 — архітектор Д. Дяченко, гігієніст О. Корчак-Чепурківський, геолог В. Різниченко, історик І. Щитківський; у садибі № 8 — актриса Є. Азарх-Опалова, єдиний за радянської доби міністр (нарком) оборони України генерал-лейтенант В. Герасименко, художник С. Григор'єв, бібліограф Ю. Меженко, музикознавець Й. Миклашевський; в № 9 — громадсько-політичний діяч Є. Гарнич-Гарницький; в № 10 — М. Бердяєв; в № 11 — архітектор О. Кривошеєв, математик Д. Рузський; в № 17 — драматичний актор В. Дуклер; в № 19 — драматичні актори М. Бєлоусов, М. Висоцький, В. Драга-Сумарокова, В. Дуклер, Л. Карташова, Ю. Лавров, В. Неллі, М. Романов, М. Соколов, М. Стрєлкова, Д. Франько, В. Халатов, К. Хохлов, артистка балету О. Веселова, театральний художник М. Духновський, оперний співак Ю. Гуляєв, режисер І. Молостова, фізико-хімік В. Ройтер; в № 20 — оперні співаки В. Борищенко, З. Гайдай, Н. Захарченко, А. Іванов, М. Литвиненко-Вольгемут, К. Радченко, М. Роменський, М. Стефанович, артистка балету і балетмейстер Г. Березова, диригент О. Рябов, режисер М. Смолич, художники С. Григор'єв, О. Хвостенко-Хвостов, драматична актриса, письменниця, перекладачка І. Стешенко; в № 21—21-б — архітектор Й. Зекцер, співаки М. Бем, І. Паторжинський, О. Ропська, композитор К. Данькевич, художник А. Петрицький, диригент В. Тольба, режисер В. Манзій, піаністка і педагог М. Снага-Паторжинська; у № 22 — фармаколог, акад. АМН СРСР О. Черкес; у № 22-а — його власниця О. Дуніна-Борковська з українського старшинського роду Милорадовичів, брати якої — відомі державні й громадські діячі Г. і Л. Милорадовичі бували тут неодноразово; у садибі № 23, 23-б — композитор М. Вериківський, заступник голови Української Центральної Ради, голова Генерального секретаріату В. Винниченко, майбутній Герой Радянського Союзу Л. Павличенко; у № 28/9 — зоолог-ентомолог В. По-

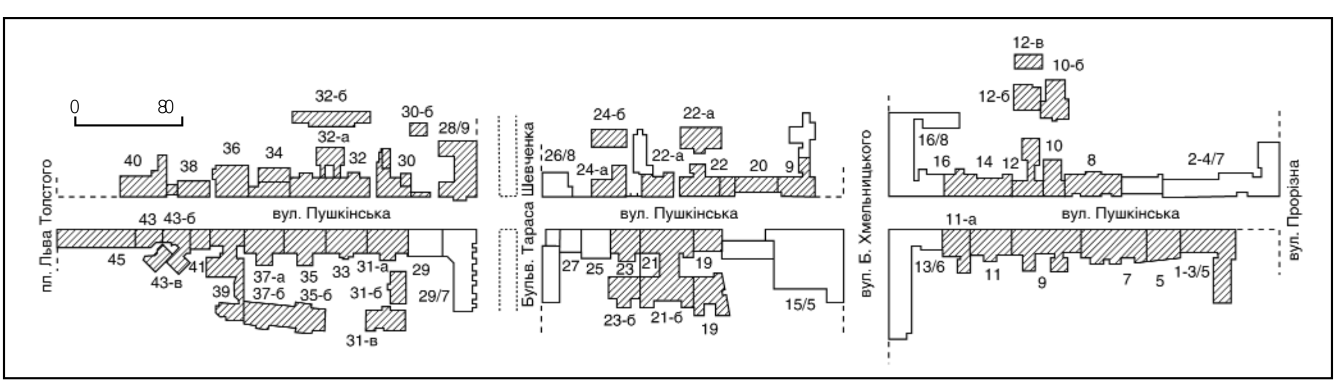

459. Пушкінська вулиця. План забудови.

спєлов; у № 30 — спортсмен, власник цирку П. Крутиков; у садибі № 31-а, 31-б, 31-в — скрипаль, диригент Д. Бертьє, піаніст, педагог М. Домбровський; в № 32—32-а — брат лідера більшовицької партії В. Леніна, лікар Д. Ульянов; в № 33 — фізіолог і анатом рослин О. Баранецький, лікар-стоматолог і вчений М. Шапіро; в № 34 — громадсько-політичний діяч Є. Гарнич-Гарницький, хімік Ф. Гарнич-Гарницький; в садибі № 35, 35-б, 37-а, 37-б — геолог-пектограф П. Армашевський, актор, антрепренер, режисер І. Дуван-Торцов, філолог-санскритолог Ф. Кнауер, лікар, вчений Г. Малков, зоолог О. Сєверцов, фізик М. Шіллер; в № 36 — математик М. Ващенко-Захарченко, інженер-технолог К. Гейбель, історики і педагоги А. та М. Стороженки; в № 38 — актриса і педагог О. Сантагано-Горчакова; в № 39 — художник В. Касіян; в № 40 — філолог, історик Ю. Кулаковський; в № 43 — командир похідної групи ОУН Буковинського куреня П. Войновський; в № 45 — економіст О. Нестеренко.

На поч. 20 ст. у садибі № 35, 35-б, 37-а та 37-б розміщувався Селянський поземельний банк, який здійснював операції з видачі селянам позик для придбання землі.

Відомим у місті на поч. 20 ст. навчальним закладом було Друге Київське комерційне училище, яке винаймало приміщення в садибі № 28/9. До складу його опікунської ради входили підприємці Л. і Лаз. Бродські, М. Гальперін, В. Гінцбург, Д. Марголін, Я. Ріхерт. В ньому викладали природознавці К. Пурієвич та В. Тарасенко, історики І. Галант, І. Лучицький, навчався художник Н. Шифрін. В № 25 містився жіночий навчальний заклад 1-го розряду Р. Семенцової, в якому працював зоолог, зоогеограф В. Артоболевський. Відомі лікарі та вчені В. Високович, А.-Ф. Ю. Зіверт, П. Морозов викладали на поч. 20 ст. в приватній зуболікувальній школі М. Жука — садиба № 32—32-а, 32-б. Тут же діяли приватний навчальний заклад В. Покривницького, в якому викладав історик П. Смирнов; приватна жіноча гімназія С. Ігнатьєвої, в якій працювала громадська діячка С. Зелінська-Луначарська; в 1919 — приватний навчальний заклад Л. Сороколової, де вчився письменник В. Некрасов.

На вулиці винаймали приміщення у кін. 19 — на поч. 20 ст. кілька відомих громадських формувань, серед яких — Київське літературно-артистичне товариство, клуб якого містився в № 8, цей же будинок був адресою правління Київського товариства повітроплавання; у садибі № 10, 10-б функціонували Київське вегетаріанське товариство та його їдальня.

У будинку № 11-а у 1900—01 містилася редакція «Киевской газеты» — літературно-політичної і громадської щоденної газети лівого напряму.

У садибі № 28/9 у 1892—1914 розміщувалося правління Південно-Російського товариства заохочення землеробства, в діяльності якого брали участь відомі вчені, громадські діячі: В. Високович, О. Душечкін, В. Поспєлов, С. Реформатський, Б. Ханенко, М. Шестаков та ін. Тут також працювала редакція журналу товариства «Хозяйство».

Флігель садиби № 22-а, відразу після побудови займали медичні заклади, у

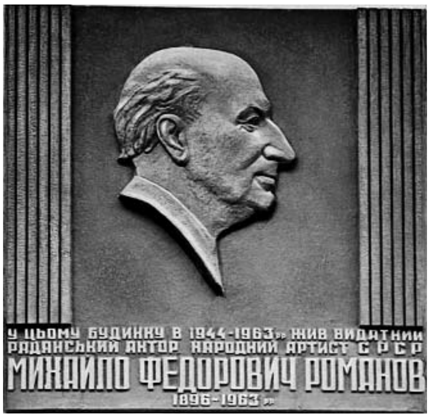

459.1. Вул. Пушкінська, 19.
459.1. План другого поверху.

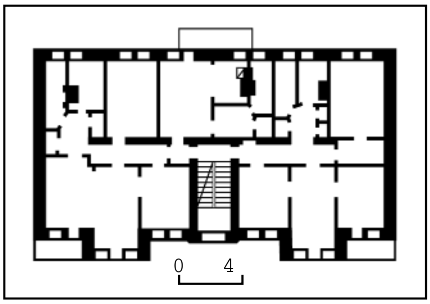

1920—30-х рр. — Друга робітнича лікарня: головний будинок цієї садиби 1920 передали Інституту охорони здоров'я (з 1921— Київський медичний інститут). У цих медичних установах працювали відомі лікарі та вчені.

У будинку № 25 в 1919 діяла більшовицька Надзвичайна комісія (російською — ЧК), тут здійснювалися розстріли.

У 1920—30-х рр. в № 34 працював Київський окружний комітет Українського товариства Червоного Хреста, членами якого були гігієніст та епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, мікробіолог М. Нещадименко. Під час нацистської окупації Києва члени ОУН відродили діяльність Українського Червоного Хреста, який містився в будинку № 30.

У 1941—42 у № 41 була одна з конспіративних квартир О. Ольжича, який налагоджував у Києві підпільну мережу ОУН; в № 37-а — явочна квартира підпільної групи І. Кудрі.

1924—36 в № 8 містився Український науковий інститут книгознавства, у 1924—31 — редакція журналу «Бібліологічні вісті», працювали відомі вчені.

Значним осередком сучасного культурного життя Києва є садиба № 32—32-а, 32-б, де містяться з 1960-х рр. редакції журналу «Радуга», членом редколегії якого був письменник В. Некрасов; правління Спілки композиторів України, очолюване 1968—89 композитором А. Штогаренком, та правління її Київської організації, видавництво «Музична Україна», в роботі яких брали участь видатні музичні діячі.

Колишній особняк № 36 тепер є резиденцією Патріарха УПЦ Київського патріархату, в ньому провів останні роки життя Патріарх Володимир (Романюк).

Значну кількість цінних історичних об'єктів втрачено. В їх числі: № 1 — будинок клубу «Родина», який переїхав сюди з вул. Володимирської, 42 в березні 1918. Як і раніше, він ставив за мету єднання всіх українських сил. У червні 1918 в приміщенні клубу відбувся з'їзд діячів українського пластичного мистецтва, що зібрався для організації художніх сил національного мистецтва. У радянський час його займав Будинок вчених.

В № 4 розміщувалися друкарня С. Кульженка, а також у 1909—14 — редакція журналу «Искусство в Южной России» (1909—10 мав назву «Искусство и печатное дело», у 1911—12 — «Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать»), редактором-видавцем якого був В. Кульженко.

В № 6 (квартира № 20) у 1914—16 містилася редакція щоденної політичної і літературної газети «Киев» — органа Київського товариства поширення російського друкованого слова; у 1941—43 тут була явочна квартира Ленінського підпільного райкому КП(б)У.

Не збереглися житлові будинки, в яких проживали відомі діячі науки і культури: № 18 — оперні співаки З. Гайдай, Ю. Кипоренко-Доманський, М. Стефанович, М. Частій, балетмейстер С. Сергєєв; № 19 — письменник І. Нечуй-Левицький; № 25 — лікар, вчений Н. Хржонщевський [1178].

Дмитро Малаков, Юрій Нельгівський, Лариса Федорова.

459.1. Житловий будинок, 1934—35 (архіт.). Вул. Пушкінська, 19. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено на підмурках півтораповерхового головного будинку садиби, від якої зберігся прибутковий будинок на подвір'ї (№ 19), на замовлення Всеукраїнського аптечного управління.

Чотириповерховий з підвалом та мансардою, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. Праворуч — прямокутний проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі пізнього конструктивізму. Композиція головного фасаду симетрична, центральна частина, де влаштовано головний вхід, виділена ризалітом. Площину фасаду першого поверху декоровано дощаним рустом. На рівні другого—четвертого поверхів гладеньку поверхню прорізують симетрично розташовані вікна. Обабіч

ризаліту вузькі здвоєні віконні прорізи об'єднані профільованими перспективними лиштвами. На рівні другого—третього поверхів влаштовано прямокутні еркери з широкими вікнами прямокутної форми. Продовженням еркерів є балкони прямолінійних абрисів.

Будинок є одним з нечисленних зразків архітектури стилю конструктивізм у Києві.

1957 на фасаді будинку (помилково) встановлено меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Романова (ск. Н. Дерегус, арх. А. Сницарев), який насправді мешкав у № 19 у глибині ділянки, за фасадним будинком (див. ст. 459.14).

Тепер на першому поверсі будинку агентство «Турецькі авіалінії» [1179].

Ірина Абрамова, Марина Виноградова.

459.2. Житловий будинок акторів 1936—38, в якому проживали відомі діячі культури (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 20. Виходить чоловими фасадами на дві вулиці: вул. Пушкінську — вздовж червоної лінії забудови і на вул. Б. Хмельницького — з 25-метровим відступом від фронту забудови, сформованого будівлями колишньої Колегії Павла Ґалаґана (наріжний цегляний будинок комплексу знесено у 1980-х рр.). Зведення житлового будинку для акторів Київського державного академічного театру опери та балету було своєрідним дарунком союзного уряду після тріумфальних виступів театру на Декаді українського мистецтва в Москві 1936. Автори проекту — група архітекторів Другої державної майстерні Київської міськради: С. Барзилович, Г. Благодатний, О. Линецький. Запроектований багатоквартирний будинок, що складався з двох симетричних, у плані П-подібних частин, розділених центральною аркою внутрішньоквартального пасажу, мав зайняти всю довжину кварталу з боку вул. Б. Хмельницького з виходом бічних фасадів на вулиці Пушкінську і Терещенківську. При цьому планувалося знести всі чолові споруди на вул. Б. Хмельницького (корпуси Колегії Павла Ґалаґана № 11 і 9-а) та житлову забудову на вул. Пушкінській, 20. Проект передбачав окрім дво—п'ятикімнатних індивідуальних квартир розміщення у будинку готелю, культурно-побутових і адміністративно-господарських приміщень. Первісний задум виконаний до Великої Вітчизняної війни частково: зведено чоловий корпус на вул. Пушкінській, 20, внутрішньоквартальний, паралельний об'єм лише намічено коротким ризалітом (натомість залишилися старі одно- та двоповерхові флігелі). З'єднувальну вставку з житловим будинком архітекторів (вул. Б. Хмельницького, 9), теж зведеним не повністю, завершено вже у повоєнні роки. Пасаж не облаштовано. Над фланговим аттиковим поверхом з боку вул. Пушкінської в 1990-х рр. надбудовано мансарду. На розі зроблено одноповерхову прибудову для офісних приміщень, архітектурно споріднену з головним об'ємом.

П'ятиповерховий на цокольному поверсі, що через перепад рельєфу частково переходить у напівповерх, з окремими надбудовами, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Складається з п'яти житлових секцій, що мають входи з вул. Пушкінської і з боку подвір'я (дві секції на вул. Б. Хмельницького) й налічують 65 квартир. Перекриття пласкі, у проїзді на подвір'я — циліндричне склепіння. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

У декоративному опорядженні будинку активно застосовано мотиви класицизму. Композиційні вузли обох фасадів виділено ризалітами, підкресленими на рівні третього—п'ятого поверхів портиками з чотирьох тричвертєвих колон тосканського ордера та завершеними аттиковими поверхами. Площину стін між ризалітами на рівні цоколю та першого і другого поверхів оброблено під руст, на рівні третього—п'ятого поверхів розчленовано пілястрами, увінчано потужним карнизом з модульйонами, прикрашеними ліпленням. Вікна прямокутні й напівциркульні. На лівому фланзі фасаду на вул. Пушкінській влаштовано велику в'їзну арку на рівні першого—другого поверхів. Обабіч неї — круглі вікна-розетки.

Будинок має монументальний, урочистий вигляд і яскраво репрезентує архітектуру доби «засвоєння класичної спадщини».

У будинку проживали відомі діячі культури.

1944—98 у квартирі № 50 — Березова Ганна (Галина) Олексіївна (1909—98) — артистка балету, балетмейстер, педагог, заслужена артистка УРСР (з 1941). 1944—47 балетмейстер Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. 1945—66 художній керівник і педагог, з 1972 педагог Київського хореографічного училища. 1969—73 викладач кафедри хореографії Київського інституту культури. 1981—85 балетмейстер-репетитор Київського театру класичного балету. Постановник ряду балетів, зокрема під час проживання у цьому будинку: «Лілея» К. Данькевича (1940, перше виконання, 1945), «Лускунчик» П. Чайковського (1951) — обидва у Київському державному академічному театрі опери та балету ім. Т. Шевченка. Автор творів: «Класичний танець у дитячих хореографічних колективах» (1977); «Хореографічна робота з дошкільнятами» (ч. 1—2, 1982—83).

У липні 1956 — січні 1972 у квартирі № 27 — Борищенко Віктор Петрович (1914—96) — співак (ліричний тенор), народний артист УРСР (з 1951). 1935—59 соліст, 1962—89 режисер Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Петро, Андрій, Левко, Вакула («Наталка-Полтавка», «Тарас Бульба», «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. Лисенка), Марко («Наймичка» М. Вериківського — перше виконання), Василь («Милана» Г. Майбороди), Богун («Богдан Хмельницький» К. Данькевича), Ленський («Євгеній Онєгін» П. Чайковського), Фауст («Фауст» Ш.-Ф. Гуно), Альфред, Герцог («Травіата», «Ріголетто» Дж. Верді). У концертах виконував твори українських і російських композиторів, народні пісні. Автор спогадів про актора і режисера М. Донця, співаків і педагогів О. Муравйову та М. Роменського. З 1972 до кінця життя мешкав на вул. Леонтовича, 7.

1938—41, 1944—65 у квартирі № 29 — Гайдай Зоя Михайлівна (1902—65) — співачка (сопрано), педагог, народна артистка УРСР (з 1940) та СРСР (з 1944). 1934—55 — солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 брала участь у створенні фронтових бригад артистів, виступала в більш як 500-х шефських концертах. З 1947 викладач, з 1963 професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського. Партії: Наталка, Оксана («Наталка-Полтавка», «Різдвяна ніч» М. Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Ганна («Наймичка» М. Вериківського), Марина («Дума чорноморська» Б. Яновського), Татьяна («Євгеній Онєгін» П. Чайковського), Маргарита («Фауст» Ш.-Ф. Гуно), Мікаела («Кармен» Ж. Бізе) та ін. Лауреат Державної премії СРСР (1941).

1984—88 у квартирі № 6 — Григор'єв Сергій Олексійович (1910—88) — живописець, графік, народний художник УРСР (з 1951) і СРСР (з 1974), дійсний член АМ СРСР (з 1958), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1948). Раніше мешкав на вулицях Хрещатик, 13, Пушкінській, 8.

1944—92 у квартирі № 16 — Захарченко Наталія Йосипівна (1907—92) — співачка (сопрано), педагог, заслужена артистка УРСР (з 1940). 1930—53 солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, на сцені якого створила образи Наталки, Марильці («Наталка-Полтавка», «Тарас Бульба» М. Лисенка), Оксани («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Татьяни, Лізи, Марії («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Мазепа» П. Чайковського), Тамари («Демон» А. Рубінштейна), Дездемони («Отелло» Дж. Верді), Баттерфляй («Чіо-Чіо-сан» Дж. Пуччіні) тощо. Багато виступала в концертах. Гастролювала по Україні, Сибіру, Уралу, Центральній Росії та інших місцях СРСР. Виконувала романси М. Лисенка, М. Радзієвського та ін., українські народні пісні тощо. 1951—90 викладач, з 1973 професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського. У своїй педагогічній роботі спеціалізувалася на вихованні високих жіночих голосів. Автор спогадів про М. Донця, А. Іванова, О. Петрусенко.

1946—50 у цій же квартирі № 16 — Іванов Андрій Олексійович (1900—70) — співак (баритон), народний артист СРСР (з 1944). Чоловік Н. Захарченко. 1934—50 провідний соліст Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, на сцені якого створив різноманітні, художньо викінчені образи: Остапа («Тарас Бульба» М. Лисенка), Грязного («Царева наречена» М. Римського-Корсакова), Фігаро («Севільський цирульник» Дж. Россіні). Однією з найкращих партій співака була роль Онєгіна в опері «Євгеній Онєгін» П. Чайковського. Перший виконавець партій Командарма («Перекоп» В. Рибальченка, Ю. Мейтуса і М. Тіца), Щорса («Щорс» Б. Лятошинського), Шевченка («Шевченко» В. Йориша). Багато концертував, співав романси, народні пісні. З 1950 працював у Великому театрі СРСР в Москві.

1938—41, 1944—66 у квартирі № 25 — Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1892—1966) — співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог, народна артист-

ка СРСР (з 1936). У 1935—53 солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Створила вокально-сценічні образи в операх «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Пікова дама» П. Чайковського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Аїда» Дж. Верді, «Тоска» Дж. Пуччіні тощо. Найкращі партії: Настя — «Тарас Бульба» М. Лисенка, Варвара — «Богдан Хмельницький» К. Данькевича. Проводила велику концертну діяльність. Виконувала старовинні російські романси, вокальну лірику М. Глінки, К. Данькевича, О. Даргомижського, М. Лисенка, С. Рахманінова, К. Стеценка, П. Чайковського, романси українських композиторів, народні пісні. У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 виступала в шефських виставах і численних концертах. 1944—64 викладала у Київській консерваторії ім. П. Чайковського, з 1946 професор кафедри сольного співу. Лауреат Державної премії СРСР (1946).

1967—97 в квартирі № 14 — Радченко Клавдія Павлівна (справж. — Андрєєва; 1929—97) — співачка (ліричне сопрано), педагог, народна артистка УРСР (з 1969). 1958—85 солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Галя («Назар Стодоля» К. Данькевича), Наталка («Наталка-Полтавка» М. Лисенка), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди), Дездемона («Отелло» Дж. Верді), Катерина Ізмайлова (однойменна опера Д. Шостаковича), Евридіка («Орфей і Евридіка» К.-В. Глюка) та ін. Виступала у концертах, співала арії з опер, українські народні пісні. З 1982 викладач, з 1994 професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського.

1944—71 у квартирі № 4 — Роменський Михайло Даміанович (1887—1971) — співак (бас), педагог, народний артист УРСР (з 1946). 1942—58 соліст Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Партії: Тарас Бульба в однойменній опері М. Лисенка, Салтан («Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова), Варлаам («Борис Годунов» М. Мусоргського), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Дж. Россіні), Кутузов («Війна і мир» С. Прокоф'єва). За створення образу Сусаніна в опері «Іван Сусанін» («Життя за царя») М. Глінки відзначений Державною премією СРСР (1949). 1947—58 викладач Київської консерваторії ім. П. Чайковського.

1967—96 у квартирі № 14 — Рябов Олег Михайлович (1932—96) — диригент, педагог, народний артист УРСР (з 1977). Чоловік К. Радченко. 1960—65 і 1970—96 працював у Київському державному академічному театрі опери та балету ім. Т. Шевченка (1966—70 — у Великому театрі СРСР в Москві). Вистави: «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1971), «Євгеній Онєгін» П. Чайковського (1972), «Ріголетто» (1975), «Дон Карлос» Дж. Верді (1985), «Спартак» А. Хачатуряна (1977), «Дон Жуан» В.-А. Моцарта (1989), «Чіо-Чіо-сан» Дж. Пуччіні (1995) та ін. Вистави, якими диригував О. Рябов, оперний театр репрезентував в Італії, Німеччині, Швейцарії, Японії та інших країнах. З 1989 викладав у Київській консерваторії ім. П. Чайковського.

1938—41, 1944—47 у квартирі № 17 — Смолич Микола Васильович (1888—1968) — режисер, народний артист СРСР (з 1944). У цей час головний режисер, художній керівник і директор

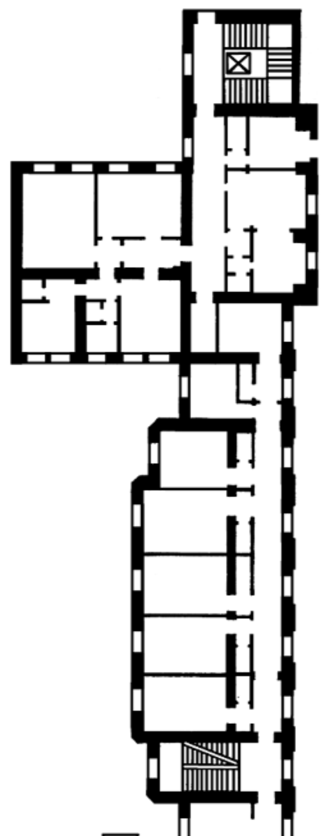
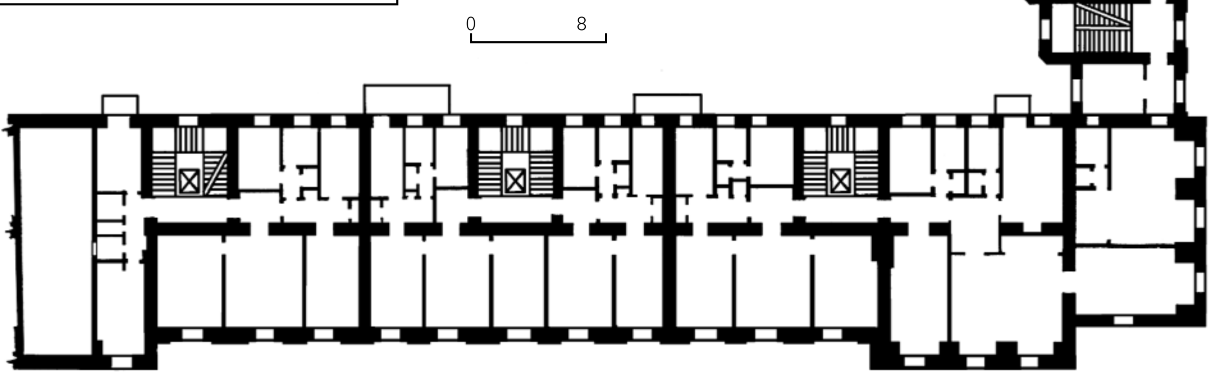

459.2. Вул. Пушкінська, 20.
459.2. План другого поверху.

Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Серед кращих оперних вистав, поставлених ним у Києві: «Отелло» Дж. Верді, «Пікова дама», «Євгеній Онєгін» і «Мазепа» П. Чайковського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського. Вперше поставив опери «Шевченко» («Поетова доля») В. Йориша (1940), «Честь» Г. Жуковського (1947).

1945—70 у квартирі № 30 — Стефанович Михайло Павлович (1898—1970) — співак (бас), режисер, музикознавець, історик театру, народний артист УРСР (з 1947). 1947—54 художній керівник і головний режисер Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Партії: Тарас («Тарас Бульба» М. Лисенка), Борис («Борис Годунов» М. Мусоргського), Кочубей («Мазепа» П. Чайковського), Мельник («Русалка» О. Даргомижського). Вистави: «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (1947), «Іван Сусанін» («Життя за царя») М. Глінки (1948), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1951), «Князь Ігор» О. Бородіна (1954). Автор музикознавчих праць: «Що таке театр» (1961), «Київський театр опери та балету» (1968), статей про творчість українських співаків: П. Білинника, І. Паторжинського (обидві — 1960), Д. Гнатюка (1961), М. Донця (1965) та ін. Лауреат Державної премії СРСР (1949).

1958—87 в квартирі № 31 — Стешенко Ірина Іванівна (1898—1987) — драматична актриса, письменниця, перекладачка, член Спілки письменників України (з 1954). Онука М. Старицького, дочка літературознавця і генерального секретаря УЦР І. Стешенка. В її перекладах вийшли п'єси Й. Гете («Егмонт»), К. Гольдоні («Слуга двом панам», «Господиня заїзду», «Колотнеча в Кйоджі», «Кумедна пригода»), М. Горького («Єгор Буличов та інші»), Дж. Лондона («Крадіжка»), Ж.-Б. Мольєра («Кумедні манірниці», «Дон Жуан», «Лікар мимоволі», «Міщанин-шляхтич», «Витівки Скапена», «Хворий, та й годі»), О. Островського («Вовки і вівці» та «На людному місці»), В. Шекспіра («Отелло», «Ромео і Джульєтта», «Багато галасу з нічого», «Комедія помилок», «Венеціанський купець», «Два веронці»), Ф. Шіллера («Дон Карлос»). Серед прозових перекладів: «Срібні ковзани» М. Додж (1963), «Пригоди Гекльберрі Фінна» Марка Твена (1966), «Тут не місце для жінки» Г. Лоусона (1970), новели Гі де Мопассана (1970—72). Переклала також ряд віршів Г. Аполлінера та есе Е. Крюби, присвячені модерним французьким поетам, дослідження П. Козицького «Спів і музика в Київській Академії» (1971). Мемуарні праці: спогади про Леся Курбаса (1969). У 1972 друкуватися їй було заборонено. Зберегла родинний архів.

1946—68 у квартирі № 6 — Хвостенко-Хвостов Олександр Веніамінович (справж. — Хвостенко; 1895—1968) — художник театру, графік, народний художник УРСР (з 1945). У 1946—52 головний художник Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Серед оформлених ним у цей період вистав: «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Іван Сусанін» («Життя за царя») М. Глінки

459.2. Вул. Пушкінська, 20.

(1948). В останні роки виступав як ілюстратор книг і пейзажист. Оформив повісті «Сліпий музикант» В. Короленка (1953), «Петербурзька осінь» О. Ільченка (1956). Лауреат Державної премії СРСР (1949).

На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: З. Гайдай (1970, граніт, барельєфний портрет; скульптори П. Кальницький, П. Остапенко, арх. Я. Ковбаса); М. Литвиненко-Вольгемут (1977, бронза, барельєфний портрет; ск. О. Олійник, арх. В. Гнєздилов); О. Хвостенку-Хвостову (1977, бронза, барельєфний портрет; ск. І. Макогон); М. Роменському (1979, бронза, барельєфний портрет; ск. І. Шаповал, арх. І. Шемседінов); М. Смоличу (1992, бронза, барельєфний портрет; ск. О. Родіонов, арх. Д. Антонюк).

Тепер частину приміщень будинку займають державна установа, офіси і комерційні заклади [1180].

Сергій Білокінь, Надія Вірич, Лариса Гаврилюк, Михайло Кальницький, Галина Кравченко, Ніна Смирнова.

459.3. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому містилася редакція «Киевской газеты» (іст.). Вул. Пушкінська, 11-а. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний з проїздом на подвір'я у правому фланзі чолового об'єму. Вирішений у стилі історизм з елементами неоренесансу.

1900—01 в будинку містилася редакція «Киевской газеты» — літературно-політичної і громадської щоденної газети лівого напряму. Виходила російською мовою у 1900—05, мала ілюстрований додаток. Редактор О. Ігнатьєв, видавці В. Бублик, М. Федоров (Соловцов). З лютого 1900 редактор, з грудня 1900 до червня 1901 редактор і видавець Федоров Микола Миколайович (театральний псевдонім — Соловцов; 1857—1902) — актор, режисер, антрепренер, організатор першого російського стаціонарного театру в Києві «Соловцов», один із засновників Київського літературно-артистичного товариства. З червня 1901 редактор А. Френкель. Готувалася в друкарні Г. Розенберга (сучасна вул. Червоноармійська, 10), з № 41 — у друкарні С. Кульженка (вул. Пушкінська, 4; обидва будинки не збереглися). Матеріали поділялися за рубриками: «Політичний огляд», «Міська хроніка», «Судова хроніка», «Загальноросійські вісті», «Провінційний літопис», «Театр і музика», «З поточного друку», «Довідки», «Залізничні новини». Автори публікацій підписувалися переважно псевдонімами. У газету дописували: С. Бердяєв (С. Б.; Старый театрал); С. Гусєв (Мистер Доррит); О. Ертель; О. Ігнатьєв (Альф); М. Кисельов (Челдон); Г. Клепацький (Дон Базилио); М. Комаров (Комар); В. Короленко (Обыватель, Прохожий); І. Левінський (Гарольд); Т. Локоть (Черниговец); О. Мартинов (Пикер, А. М.); К. Оберучев; Т. Щепкіна-Куперник; Л. Юркевич (Пьер). Спочатку редакція містилася в чоловому об'ємі, з грудня 1900 — у дворовому (колишній № 11-б), з 1 січня 1902 на вул. Володимирській, 34.

У кін. 19 — на поч. 20 ст. в будинку проживав громадсько-політичний діяч Є. Гарнич-Гарницький (див. ст. 5 і 19) [1181]. *Галина Мостова.*

459.4. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому перебував Ольжич О. (архіт., іст., мист.). Вул. Пушкінська, 41. У рядовій забудові вулиці. Ділянка в 1860-х рр. належала колезькому асесору С. Сливчанському, в 1870—90-х рр. — його дочкам. У 1873—77 за проектом арх. В. Ніколаєва тут зведено двоповерховий дерев'яний житловий будинок і надвірні служби (не збереглися). 1899 майно придбав купець В. Детерінг. 1908 садибу поділено на дві частини, одну з яких (сучасний № 41, за первісною нумерацією № 39-а) купив лікар І. Гусєв, який був її останнім власником. Імовірно, у 1908—10 зведено новий будинок на місці знесеної дерев'яної забудови. В радян-

ський час перебудований у зв'язку із пристосуванням під комунальні квартири.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, незвичний за формою плану, зумовленою абрисами будівельної ділянки. Складається з двох житлових секцій, поєднаних об'ємом чорних сходів, одна з яких (трапецієподібна у плані) виходить на вулицю, інша (прямокутна) — на подвір'я. На кожному поверсі в обох секціях спочатку було по одній п'ятикімнатній квартирі з усіма вигодами. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям, з добудованою з боку подвір'я мансардою над чоловою секцією.

Оздоблений у стилі модерн. Екстер'єри споруди визначає характерна для модерну асиметрія побудови, що відповідає внутрішній структурі. Звернений до вулиці головний фасад ліворуч фланковано тривіконною розкріповкою з проїздом на подвір'я, праворуч — вужчою розкріповкою з парадним під'їздом, який освітлюється вертикальною смугою засклення з дрібним заповненням. Композиційну роль розкріповок, які надають фасаду вертикальної спрямованості, підкреслено дугоподібними модерністичними щипцями, що височать над стилізованим карнизом-викружкою. Асиметрію посилює різноманітна конфігурація віконних і дверних прорізів, довільне розташування балконів різних окреслень — по одному на кожному поверсі. Зіставлення фактур відкритого цегляного мурування, тинькованих елементів і ліплення перетворює фасад на ефектну декоративну композицію. Ліплений рельєф вільно поширюється по стіні й концентрується на лівому фланзі. Серед флоральних мотивів ліплення, характерних для витворів раннього модерну, трапляється листя популярного в Києві каштана. Оздоблення доповнюють візерунчасті ґрати балконів і парапету, що простягається між щипцями. Дворовий фасад з довгими бічними балконами позбавлений прикрас.

Інтер'єри чолової секції було оформлено у стилі модерн. У парадному під'їзді на стінах збереглися вишукані ліплені гірлянди, які складаються з квітів та листя, а також коване огородження сходів. Значну мистецьку цінність мало оформлення квартири господаря, що займала другий поверх (частково відреставрована в кін. 1990-х рр.). Тут майже без змін збереглися планування та художнє оздоблення: ліплені декоративні композиції на стелях і стінах житлових кімнат зі стилізованими зображеннями плодових дерев, квітів, рослинних пагонів, майолікові та поліхромні теракотові груби, паркетна підлога, столярне заповнення вікон та дверей з фурнітурою. Кахлі для груб виготовлено на заводах Й. Андржейовського в Києві та Л. Косого у Кописі Могильовської губ.

Чоловий фасад дворової секції — з ознаками стилю модерн, за композицією асиметричний. На лівому фланзі — ризаліт входу з подвійною вертикальною смугою засклення, яка закінчується арковим прорізом і подібна за формою до вітража парадного під'їзду. Ризаліт розкреслено вертикальними лопатками з накладним візерунком кола. Вікна прямокутні, на четвертому

459.4. Вул. Пушкінська, 41.
459.4. План першого поверху.

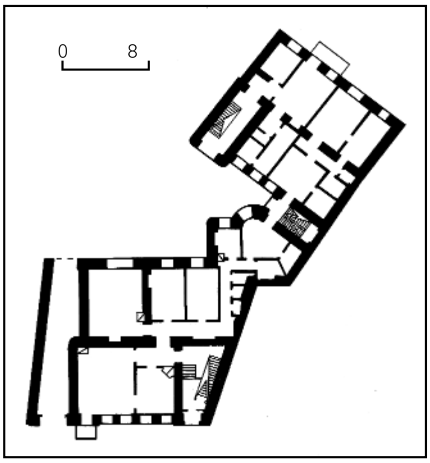

поверсі аркові. На стінах сходової клітки під нашаруванням тиньку проглядаються залишки трафаретного пофарбування.

Будинок є одним з найкращих зразків модерну в Києві.

У 1941—42 тут була одна з конспіративних квартир Ольжича Олега (справж. — Кандиба Олег Олександрович; 1907—44) — політичного діяча, поета, публіциста. Прибувши до Києва разом з похідними групами ОУН, брав участь в організації українського національного життя в окупованому нацистами місті, зокрема Української національної ради, Культурної референтури ОУН тощо. На поч. 1942 після масових арештів членів ОУН виїхав до Львова.

Тепер на першому поверсі фасадного об'єму будинку магазин, на верхніх поверхах офіси і квартири, у дворовому крилі квартири й інженерно-будівельна фірма [1182].

Борис Єрофалов, Олександр Кучерук, Інна Шулешко.

459.5. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Гарнич-Гарницький Є. Ф. (іст.). Вул. Пушкінська, 9. На червоній лінії забудови вулиці. П'ятиповерховий (перший поверх цокольний), цегляний, пофарбований (цокольний поверх облицьовано керамічною плиткою «під шубу»), в плані складної конфігурації. Двосекційний, проїзд на подвір'я розташовано праворуч. Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу.

1903—14 в будинку проживав Гарнич-Гарницький Євген Федорович (1862—1919) — лікар-уролог і дерматолог, громадсько-політичний діяч. Один з найвідоміших діячів, які сприяли розвиткові фізичної культури і спорту в Києві. Засновник і член Київського яхт-клубу (начальник гавані, віце-командор), засновник (1899) і президент атлетичного і гімнастичного товариства, з часом перейменованого на «Російський сокіл» (очолював його понад 18 років), голова атлетично-гімнастичної секції Київського спортивного клубу, один із фундаторів Київського товариства сприяння фізичному розвитку і спорту (1913), товариш голови Олімпійського комітету Першої Російської олімпіади у Києві (1913), голова підкомісії при Київському навчальному окрузі з питань фізичного виховання молоді, виступав з лекціями з цього питання. Був прихильником сокольського методу фізичного виховання, вважав шкідливим захоплення важкою атлетикою і боротьбою. У місті було засновано кубок Є. Гарнич-Гарницького, яким нагороджували кращу команду — переможницю у міських футбольних змаганнях (відомості про нагородження кубком трапляються на поч. 1920-х рр.). Один із засновників Київського клубу автомобілістів і Товариства швидкої медичної допомоги в Києві (деякий час його секретар), член Південно-Західного товариства заохочення рисистого кіннозаводства, рад Київського товариства повітроплавання та Київського відділення Імператорського товариства розмноження мисливських і промислових тварин та правильного полювання, правління Київського вільно-пожежного товариства, товариш голови Київського клубу автомобілістів тощо. Під час перебування на посаді голови Товариства благоустрою дачного с-ща Святошин на поч. 20 ст. багато зробив для його розвитку і благоустрою. Влаштував тут парк, ставок, базар, спорудив приміщення літнього театру, заснував пожежну охорону, поліцейську дільницю, пошту, провів дорогу до парку і базару. 1905 заснував київське відділення партії октябристів, був редактором її газети «Новый век», що виходила в січні—березні 1906. Член Союзу російських націоналістів. Раніше мешкав на вул. Пушкінській, 34 і 11-б (тепер № 11-а), звідси переїхав на вул. Пушкінську, 22.

Тепер на першому та другому поверхах будинку розташовані магазини та офіси [1183].

Михайло Рибаков.

459.6. Житловий будинок 1909—10, в якому проживав Касіян В. І. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 39. У ряді периметральної забудови вулиці. Зведено на замовлення одного з перших житлових кооперативів Києва — Другого Київського товариства квартировласників, члени якого сплачували

первісний пай у розмірі 28 відсотків кошторисної вартості квартир, решту суми — у розстрочку після вселення у власне житло. Споруджено під керівництвом інж. В. Максимова.

П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, частково тинькований, у плані складної конфігурації, трисекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Архітектурне вирішення будинку є зразком раціонального підходу до його оформлення і планування. Структура споруди склалася внаслідок реалізації завдань якомога повнішого використання обмеженої території п'ятикутної в плані ділянки та забезпечення комфортності для мешканців. Три об'єми, що є взаємопаралельними, зорієнтовано вздовж осі північ—південь та з'єднано між собою з півночі вставками такої самої висоти. Таким чином утворилися два внутрішні подвір'я, розкриті у південний бік. З північного боку міститься вузьке подвір'я-колодязь, на яке зорієнтовано вікна господарських приміщень. Сходи кам'яні, освітлюються згори за допомогою засклених ліхтарів.

Оздоблений у стилі модерн. Головний фасад з прямокутними прорізами декоровано стримано, центральну вісь підкреслено порталом парадного входу та еркером на рівні другого—п'ятого поверхів, завершеним аттиком. На правому фланзі — прямокутний проїзд на подвір'я. Площину першого поверху оформлено стрічковим рустом. Фасад пожвавлюють імітація рустування над вікнами другого поверху й тинькування спільних вертикальних ніш вікон третього і четвертого поверхів. Дворові фасади спрощено.

Будинок — зразок вирішення складного архітектурного завдання відповідно до функціонального призначення.

У радянський час будівлю орендував т. зв. Пушкінський житловий кооператив.

У кін. 1920-х — на поч. 1930-х рр. у квартирі № 4 проживав Касіян Василь Ілліч (1896—1976) — художник-графік, педагог, народний художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1974). Жив у Києві з 1927 після закінчення Празької АМ (1926). 1927 отримав за конкурсом посаду керівника майстерні естампної графіки на поліграфічному факультеті Київського художнього інституту, з 1930 професор, завідувач кафедри новоствореного Українського поліграфічного інституту в Харкові. У роки проживання в цьому будинку виконав гравюри на дереві «Перекоп», «Герой Перекопу», «Арсенальці» (усі — 1927), працював над серіями «Донбас», «Дніпрельстан» (ліногравюра), ілюстраціями до «Кобзаря» Т. Шевченка тощо. Після війни мешкав на вул. Володимирській, 14.

Тепер на першому поверсі будинку магазин і державна установа [1184].

Михайло Кальницький.

459.7. Житловий будинок 1880, в якому проживав Кулаковський Ю. А. (іст.). Вул. Пушкінська, 40. На червоній лінії забудови вулиці. Зведено у садибі Ф. Міхельсона, яка згодом перейшла до його сина — інж. М. Міхельсона. Автор проекту — арх. О. Шіле.

За радянських часів будинок зазнав кілька капітальних ремонтів, був перепланований.

459.6. Вул. Пушкінська, 39.
459.6. План третього поверху.

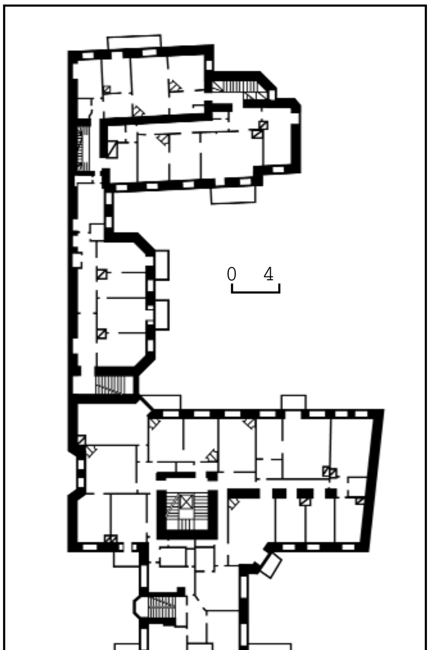

Двоповерховий, цегляний, у плані Т-подібний. Чоловий фасад має симетричну композицію, з лівого боку — проїзд на подвір'я. Декор фасадів витримано у дещо спрощеному неокласицистичному дусі, характерному для творчого почерку О. Шіле. Рисунок балконних ґрат відповідає загальній стилістиці фасаду. Споруда належить до категорії невеликих прибуткових будинків кін. 19 ст. особнякового типу й має фонову архітектурну цінність у забудові центральної частини міста.

1890—1919 у семикімнатній квартирі № 6 (за тогочасною нумерацією) на другому поверсі праворуч від головного входу будинку проживав з родиною Кулаковський Юліан Андрійович (1855—1919) — філолог, археолог, історик Рима та Ромейської (Візантійської) імперії, перекладач, педагог, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1906). Доктор римської словесності (з 1888), доцент, професор, заслужений професор кафедри класичної філології Київського університету (1881—1919). У 1890—1906 секретар історико-філологічного факультету Київського університету. У 1905, 1908—19 голова Історичного товариства Нестора-літописця при університеті, член багатьох наукових товариств, зокрема Імператорської археологічної комісії, Імператорського Російського археологічного товариства. Учасник VI—XV Всеросійських археологічних з'їздів.

Праці 1870—90-х рр. присвячені історії давніх Греції та Риму, римських установ, латинській епіграфіці. У 1890—1900-х рр. займався археологічними розкопками в Криму (Керч, Ольвія, Херсонес), студіюючи віднайдені ним пам'ятки у перебігу з історією краю. У 1900—10-х рр. досліджував історію Візантії. Головний науковий твір останнього періоду творчості — перша ґрунтовна праця в галузі візантології в Україні «Історія Візантії» (1910—15, т. 1—3) — написана на основі опрацьованих літописів й різноманітних свідчень ромейських хроністів. Автор перекладу з латини «Діянь» римського історика 4 ст. Амміана Марцелліна (1906—08, вип. 1—3), «Аланського послання» єпископа Феодора (1898).

В будинку бували друзі та колеги вченого С. Голубєв, М. Дашкевич, Г. Зенгер, В. Іконников, І. Каманін, В. Латишев, О. Соболевський, Є. Трубецькой, Т. Флоринський та ін.

Тепер будинок займає поліклініка Київського міського центру радіаційного захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [1185].

Андрій Пучков.

459.8. Житловий будинок 1899—1901, в якому проживав Нестеренко О. О. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 45. Займає наріжне положення на виході вул. Пушкінської на пл. Л. Толстого. Споруджено як прибутковий будинок у садибі купців І. та М. Снєжків. Автор проекту — арх. М. Артинов. Перший поверх на поч. 20 ст. займали великий мануфактурний магазин «Діло», бакалійний магазин, перукарня, верхні поверхи — квартири. Завдяки насиченій пластиці фасадів і мальовничому силуету, сформованому високим мансардним дахом та декоративними банями з двоколірною діагональною шахівницею покриття, наріжною вежкою-еркером і ґратчастими візерунчастими гребінцями, будинок увійшов до серії поштових листівок, що зображували найкрасивіші будинки Києва. Дуже постраждав від пожежі у період Великої Вітчизняної війни. У 1950-і рр. відбудований зі зміною форми даху, який було знижено й позбавлено декоративних завершень. У 2000 дах відновлено у попередньому обсязі, але у спрощеному варіанті: без пластичного оздоблення вікон мансарди (зроблено похиле засклення), повного відтворення покриття бань і вінчання наріжного еркера тощо (автори — архітектори В. Дружинін, М. Дьомін, І. Кульчицька).

Чотириповерховий з підвалами і мансардним поверхом, цегляний, у плані

П-подібний. З боку вул. Пушкінської — проїзд на подвір'я. Складається з двох секцій з окремими входами і ліфтовими шахтами. Перекриття пласкі, високий мансардний дах під сучасним покрівельним матеріалом брунатно-червоного кольору.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоросійської архітектури. Має два чолові рівнозначно оформлені фасади, коротший з яких звернено до площі. Композиція фасадів ритмічно-ярусна, з асиметричною домінантою на зрізаному наріжжі у вигляді круглого в плані еркера з розвиненим завершенням. Ритмічний лад чолових площин визначають прямокутні в плані одновіконні еркери (один — з боку площі, чотири — по вул. Пушкінській) та розташовані між ними двовіконні прясла однакової з еркерами ширини. Піднесені над карнизом чотиригранні цибулиноподібні бані еркерів підсилюють акцентну роль останніх. Горизонтальні членування визначають міжповерхові гурти, нижня лінія еркерів, що нависають над другим поверхом, різний характер оздоблення кожного з поверхів. Рясний цегляний і ліплений декор є модифікацією елементів московсько-ярославського будівництва 16—17 ст. На першому поверсі влаштовано великі прямокутні вітрини з двоплечовими зрізаними арками сандриків, опертими на маленькі колонки з валиками посередині, на другому — звичайні прямокутні вікна з замковими каменями, об'єднані виступною надвіконною площиною і діамантовим рустуванням міжвіконь. Аркові прорізи третього поверху з бочкуватими колонками у міжвіконнях угорі обрамлено зубчастими арками — напівциркульними в еркерах і коробовими у пряслах. Сандрики прямокутних прорізів четвертого поверху мають вигляд поодиноких (в еркерах) і потрійних (у пряслах) кокошників. Головний вхід з боку площі оформлено у вигляді перспективної арки на масивних бочкуватих колонах. Площини стін насичено ліпленим декором, в якому переважає мотив плетениці, орнаментальні композиції, вставки, пояски тощо. Характеру декору відповідає рисунок ажурних балконних ґрат.

Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося, як і заповнення віконних і дверних прорізів.

Будинок відіграє важливу містобудівну роль у формуванні забудови однієї з центральних площ міста.

1951—87 у квартирі № 19 проживав Нестеренко Олексій Олексійович (1904—97) — економіст, педагог, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). У ці роки директор Інституту суспільних наук АН УРСР (1951—53), директор Інституту економіки АН УРСР (1953—65), професор Київського торговельно-економічного інституту (з 1966). Досліджував історію промисловості України, проблеми політекономії. Пізніше мешкав на вул. Плеханова, 6, квартира № 125.

Тепер на першому поверсі будинку Ощадбанк, аптека, кафе та офіси [1186].

Елла Піскова, Ірина Тарутінова.

459.9. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживав Шовкуненко О. О. (іст.). Вул. Пушкінська, 5. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий з цокольним поверхом, цегляний. Фасад оформлено фігурним цегляним муруванням.

На поч. 20 ст. у будинку містилася резиденція грецького консула.

1952—74 у квартирі № 11 на третьому поверсі будинку проживав Шовкуненко Олексій Олексійович (1884—1974) — живописець, педагог, народний художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947). У 1936—41, 1944—63 керівник майстерні живопису, професор Київського художнього інституту. Проводив громадську роботу (член правління Спілки художників України). 1963—74 на творчій роботі. Брав участь у республіканських, всесоюзних і зарубіжних виставках. У період проживання в цьому будинку написав низку натюрмортів, зокрема: «Бузок і тюльпани» (1952), «Натюрморт з овочами» (1953), «Троянди» (1956); ліричних пейзажів: «Іней» (1966), «Тиша» (1971), «Квітень у лісі» (1973); краєвидів України, Молдавії (тепер Молдова), Башкирії (тепер Башкортостан). Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1970).

459.8. Вул. Пушкінська, 45.

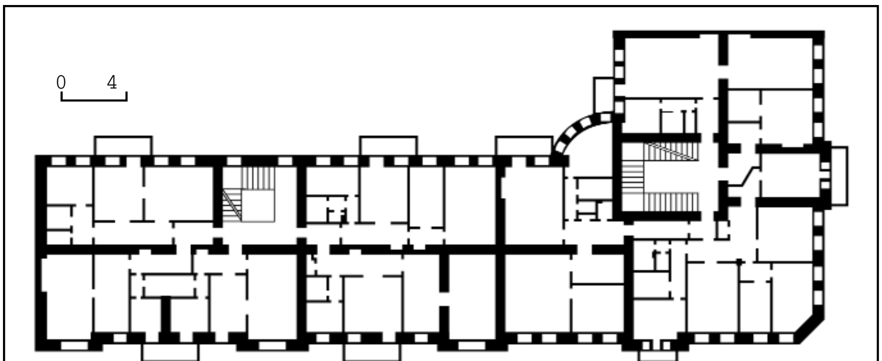

459.8. Декоративне панно з датою зведення будинку.
459.8. План другого поверху.

1976 на фасаді будинку праворуч від проїзду на подвір'я встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом художника (скульптори Г. Петрашевич, О. Супрун, арх. К. Сидоров) [1187]. *Галина Бельчикова.*

459.10. Житловий будинок 1842—43, в якому проживала родина Дуніних-Борковських, перебували Милорадовичі Г. О. і Л. О. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 22-а. У ряді забудови вулиці. Споруджено за проектом арх. Л. Станзані на території великої садиби, що обіймала й суміжну ділянку під сучасним № 22 (відокремилася 1912). 390 кв. сажнів садиби займав великий сад. Окрім того, там стояли два цегляні одноповерхові фасадні будинки, два одноповерхові флігелі (дерев'яний і цегляний), каретник, стайня, льодовня, дров'яники (не збереглися). По фронту вулиці між будинками була цегляна огорожа (дійшла до наших днів). За описом 1880-х рр., у напівповерсі будинку містилися льохи, на поверсі — десять великих кімнат, кухня, три передпокої, кімнати для кухаря й прислуги, відхідник. У будинку було 17 дубових двостулкових дверей, дев'ять груб і один камін, у п'яти кімнатах — паркетна підлога. 1912 новим власником забудовано багатоповерховими спорудами ділянку на вул. Пушкінській, 22.

Одноповерховий з цокольним напівповерхом і підвалом, цегляний, тинькований, у плані П-подібний, з витягнутим у глибину ділянки лівим одноповерховим крилом. У радянський час внутрішнє планування зазнало істотних змін (тепер коридорне).

Оздоблений у стилі класицизм. Фасад — з непарним числом віконних прорізів і дерев'яним карнизом, глуху площину цокольного напівповерху розшито рустом. Гладеньку поверхню поверху прорізують сім прямокутних вікон без лиштв. До правого флангу прилягає тамбур з прямокутним отвором входу.

Обабіч фасаду залишилися відрізки цегляної огорожі: ліворуч — суцільної з цоколем, трьома фільонками й карнизом, праворуч — з в'їзною брамою, що веде до впорядкованого подвір'я зі сквериком, лавами і скульптурою. Браму перекрито аркою лучкового абрису під карнизом з мережкою сухариків та невисоким трикутним щипцем з бічними стовпчиками.

Будинок — рідкісний зразок житлової забудови Києва 1-ї пол. 19 ст.

З 1872 садибою володіла Дуніна-Борковська Олександра Олександрівна (1835—1906) з відомого українського старшинського роду сербського походження Милорадовичів на Чернігівщині, старша сестра Г. і Л. Милорадовичів, які бували у цій садибі, а Л. Милорадович виступав повіреним під час її купівлі.

Її чоловік Дунін-Борковський Василь Дмитрович (1819—1892) — державний, громадський діяч, попечитель Чернігівських богоугодних закладів (1849—52), з 1865 до переїзду у Київ послідовно Катеринославський, Могильовський губернатор.

Милорадович Григорій Олександрович (1839—1905) — військовий, історик, громадський діяч, граф (з 1873). 1871—78 флігель-ад'ютант імператора, учасник російсько-турецької війни 1877—78, з 1888 генерал-лейтенант. 1890—96

459.9. Вул. Пушкінська, 5.

чернігівський губернський предводитель дворянства, організатор і перший голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Автор творів з історії та археології України, генеалогії, геральдики тощо.

Милорадович Леонід Олександрович (1841—1908) — дипломат, публіцист, громадський діяч, голова Київського мирового з'їзду (з 1868), Київський

459.10. Вул. Пушкінська, 22-а.
459.10. План першого поверху.

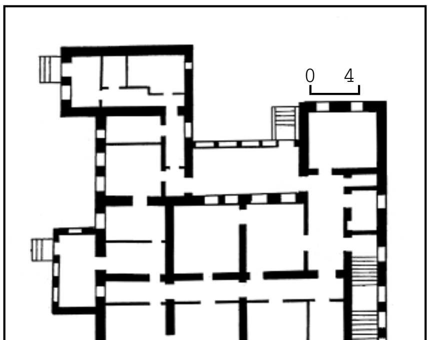

віце-губернатор (1876—79), Подільський губернатор (1879—82).

Після смерті О. Дуніної-Борковської садибою володів її син О. Дунін-Борковський. 1912 він продав ділянку: частину придбав французький громадянин Е. Бергоньє (тепер № 22), частину — цукропромисловець К. Ярошинський (тепер № 22-а).

У радянський час садибу націоналізовано, з 1920-х рр. тут містилися спочатку Музей праці, згодом — Друга робітнича лікарня, якій належав також флігель садиби № 22.

Тепер у будинку Київська міська клінічна ендокринологічна лікарня, якій належить і флігель садиби № 22 (нині — діагностично-лікувальний корпус лікарні) [1188].

Ірина Абрамова, Ольга Друг.

459.11. Житловий будинок 1876, в якому проживала Сантагано-Горчакова О. О. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 38. У ряді фронтальної забудови вулиці, з невеликим розривом від суміжних будівель. Зведено за проектом арх. П. Спарро на замовлення чиновника А. Лозицького. Первісно двоповерховий, у радянський час добудовано третій поверх.

Триповерховий (перший поверх через перепад рельєфу частково перетворився на напівповерх) з мансардою над тильною частиною, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з тильним виступом, до якого прилучаються надвірні служби. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

В опорядженні симетричного головного фасаду з прямокутними прорізами вікон і дверей застосовано візерунок цегляного мурування, елементи неоготики (гранчасті напівколонки) та неоренесансу (обрамлення вікон). Вертикальні композиційні осі біля флангів фасаду, що містять входи, оформлено у вигляді одновіконних розкріповок, виділених навісними гранчастими напівколонками та завершених добудованими пізніше аттиками з напівкруглими вінцевими елементами (первісні завершення фасаду не збереглися). Подібну округлу форму мають також сандрики центральних прямокутних вікон другого поверху. Фасад на рівні перших двох поверхів розкреслено чарунковим фризом і карнизом. Кожен поверх спочатку складав ізольоване помешкання з окремим входом, розташованим на фланзі.

Будинок має цінність як рідкісний зразок малоповерхової забудови центру міста 2-ї пол. 19 ст.

У 1907—11 у будинку проживала Сантагано-Горчакова Олександра Олександрівна (справж. — фон Мезенкампф, за чоловіком — Горчакова, псевдонім — Сантагано; 1842—1913) — актриса, педагог, перекладачка. Баронеса. Була відомою оперною співачкою (сопрано), солісткою київського Міського театру (1867—71). Рано залишивши сцену, стала визначним вокальним педагогом. Останні 16 років життя викладала спів у Музичній школі М. Тутковського — відомого композитора, піаніста, громадського діяча, на запрошення якого переїхала з Москви в Київ. Її вихованцями були оперні співаки С. Друзякіна, М. Закревська, у Москві — Л. Собінов. Перекладала п'єси та оперні лібрето російською (загалом 99) й італійською (9) мовами. Написала багато оригінальних драма-

тичних творів і романсів. Брала участь у музично-громадському житті міста. Раніше мешкала на вул. Жилянській, 38, на сучасній вул. Саксаганського, 74; 1912 — на вул. Володимирській, 74; 1913 — на вул. Тарасівській, 22 (будинок не зберігся).

Тепер тут містяться аптека та частина службових приміщень поліклініки Київського міського центру радіаційного захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, що займає будинок на вул. Пушкінській, 40 [1189].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

459.12. Житловий будинок 1895—96, в якому проживали Баранецький О. В., Шапіро М. Й. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 33. У ряді забудови вулиці. Споруджено на замовлення власника садиби генерал-лейтенанта О. Павлова за проектом інж.-полковника М. Чекмарьова як прибутковий будинок. Мав три поверхи й напівпідвал. В оренду здавалися всі квартири — чотири- та шестикімнатні. На поч. 1990-х рр. здійснено комплексний капітальний ремонт з повним переплануванням, внаслідок якого первісний декор інтер'єрів втрачено.

Чотириповерховий (верхній поверх надбудовано пізніше) з мансардою і напівпідвалом, цегляний, тинькований під розшивку швів, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Головний фасад симетрично оформлено чотирма напівколонами коринфського ордера з ліпленими декоративними картушами в нижній частині. Напівколони встановлено на п'єдестали, що спираються на кронштейни, прикрашені лев'ячими маскаронами. Вертикалі напівколон зорово підтримано в надбудованому поверсі чотирма скульптурними вазами. Фасад прикрашено ліпленими вставками, характерними для київських будинків 1890-х рр., картушем з ініціалами власника будинку («А. П.»), кованими металевими ґратами балконів другого і третього поверхів. Вхід і парадні сходи — в центрі будинку. У тилу парадних розташовувалися чорні сходи з виходом на подвір'я (не збереглися). Праворуч — арка проїзду з металевою кованою брамою.

Споруда — характерний зразок прибуткового будинку, зведеного в кін. 19 ст. під час київської «будівельної лихоманки».

У кін. 19 — на поч. 20 ст. в будинку проживав Баранецький Осип Васильович (1843—1905) — фізіолог і анатом рослин, педагог, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1897). Перший професор анатомії і фізіології рослин Київського університету (з 1873). У період проживання в цьому будинку був також членом Опікунської ради при Київському навчальному окрузі, товаришем голів Фізико-медичного товариства і Київського товариства природознавців при університеті. Вивчав осмотичні властивості рослинних клітин, фотосинтез, ріст рослин, разом зі своїм учнем А. Фамінциним довів складну природу лишайників. У 1880-х — на поч. 1890-х рр. мешкав на сучасних вулицях Саксаганського, 22 та І. Франка, 6 (будинки

459.11. Вул. Пушкінська, 38.

не збереглися), з 1902 — на вул. Саксаганського, 30.

У 1920—30-х рр. у квартирі № 4 жив Шапіро Микола Йосипович (? — ?) — стоматолог, педагог, завідувач кафедри оперативної стоматології Київського державного медичного інституту (1920—32). Один з організаторів одонтологічного факультету. Досліджував проблеми лікування абсцесів щелепно-лицьової ділянки та щелепних кіст.

Тепер у напівпідвалі та на першому поверсі магазин [1190].

Дмитро Малаков, Лариса Федорова.

459.13. Житловий будинок 1910—12, в якому проживали відомі діячі культури (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 21—21-б. У ряді забудови кварталу. Споруджено як прибутковий будинок на замовлення чеського підприємця К. Баксанта за проектом арх. Й. Зекцера у садибі, що належала М. Міхельсону.

З боку вулиці п'ятиповерховий, з тилу — шестиповерховий, частково з цокольним поверхом, частково з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Н-подібний. Внутрішнє планування коридорно-секційне з центральним розподільчим вузлом і чотирма чорними сходами. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Відзначається пластичністю вирішення головного фасаду, виконаного в стилі модерн з використанням деталей, орієнтованих на класицистичні форми. Його симетрична композиція утворена двома бічними прямокутними еркера-

459.12. План першого поверху.

ми на рівні другого—четвертого поверхів і центральною зімкненою групою з напівциркульних у плані еркерів на рівні третього і четвертого поверхів. Еркери завершено балконами. Центральну вісь підкреслено лучковою арковою нішею з парадним входом, вузьким балконом на другому поверсі та високим фронтоном криволінійного абрису з навісними пілястрами. Площини стін над бічними еркерами увінчано тридільними прямокутними аттиками. В декорі використано рельєфні орнаментальні смуги в міжповерхових простінках, великі квіти з висячими стеблами обабіч вхідної арки, а також вставки з синіх глазурованих кахлів різних відтінків у фризі й центральному фронтоні. Низ балконів на флангах фасаду оздоблено ліпленими консолями у вигляді напіврозеток. Цокольний поверх облицьовано рваним гранітом.

Тильна частина будівлі (№ 21-б) виходить на терасу, облаштовану на схилі у глибині ділянки. Шестиповерховий, оздоблений у стилі модерн з елементами неоготики, симетричний, з бічними ризалітами, в одному з яких проїзд зі світловим подвір'ям, розміщений на одній осі з проїздом у чоловому корпусі. В наріжжях ризалітів влаштовано лоджії, на флангах — довгі балкони (первісний балкон з бетонним огородженням з мотивом ажурних навкісних хрестів зберігся над проїздом, інші балкони замінено на сучасні). Вісь симетрії фасаду, що відповідає входові, позначено рядом фальшивих вікон й акцентовано тридільним неоготичним аттиком, в який вписано трикутний фронтон з напівциркульним горищним вікном. На шостому поверсі в ніші фальшивого вікна (бленди) цеглою викладено дату будівництва «1910—1912».

Площини фасадних стін з прямокутними віконними та дверними прорізами розкреслено вертикалями фільончастих лопаток та горизонталями міжповерхових поясів, оздоблених цегляним орнаментом (поребриком, зубцями й прямокутними фільонками, трикутниками-городцями). Під карнизом — фриз, декорований нішками з подвійними хрестами. В абрисі неоготичного

аттика простежується вплив архітектури Київського політехнічного інституту, у формах наріжних лоджій — спорідненість з терасами будинку № 8-б на вул. Великій Житомирській, спорудженого Й. Зекцером.

Мистецьку цінність являє дерев'яний фільончастий тамбур парадного входу з масивними тристулковими дверима, оздоблений пласким різьбленням і кованими металевими деталями з характерними мотивами раннього модерну. Збереглися мармурові сходи, паркет з візерунками у вестибулі, ґрати дворового проїзду оригінального рисунка.

Будинок є однією з найімпозантніших у Києві житлових споруд доби модерну. Інтер'єр будинку неодноразово викликав інтерес кінематографістів. Тут, зокрема, знімалися сцени художніх фільмів «Ад'ютант його превосходительства» та «Як гартувалася сталь».

У 1911—15 тут проживав Зекцер Йосип Абрамович — архітектор, автор ряду визначних споруд у стилі модерн. У цей період проектував і зводив прибуткові будинки на вул. Володимирській, 61/11 (1910—12), вул. Хрещатик, 6 (1910—13, у співавт.), комплекс Товариства швидкої медичної допомоги на вул. Рейтарській, 22 (1913—14) та ін. У радянський час завідував ремонтно-будівельним підвідділом комунальних підприємств міста, займав квартиру № 5 в бельетажі. У будинку також містилася його майстерня. Раніше мешкав на вулицях Рейтарській, 9 (1902—10), сучасній вул. Б. Хмельницького, 33 (1901) та за іншими адресами.

1944 декілька квартир у будинку було надано Київському державному академічному театру опери та балету ім. Т. Шевченка. З цього часу тут проживали відомі діячі музичного мистецтва і сценографії.

У липні 1945 — вересні 1969 у квартирі № 1 — Бем Марія Петрівна (1908—78) — співачка (колоратурне сопрано), народна артистка УРСР (з 1946). 1942—56 солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Панночка («Утоплена» М. Лисенка), Маргарита («Фауст» Ш.-Ф. Гуно), Мімі («Богема» Дж. Пуччіні) та ін. 1969—78 мешкала на сучасній вул. Архітектора Городецького, 17, квартира № 28.

1953—84 у квартирі № 11 — Данькевич Костянтин Федорович (1905—84) — композитор, піаніст, педагог, музично-громадський діяч, народний артист

459.13. Балкон третього поверху на скульптурній консолі.

СРСР (з 1954). З 1953 професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського. 1956—67 голова правління Спілки композиторів України і секретар правління Спілки композиторів СРСР. У період роботи в Києві написав оперу «Назар Стодоля» (1960), другу редакцію опери «Богдан Хмельницький» (1953), симфонічні сюїти, ряд камерних і хорових творів, романсів, музику до багатьох вистав і кінофільмів. У кін. 1940-х рр., в період посиленого тиску на творчу інтелігенцію країни, був підданий критиці за розробку національних мотивів у своїй творчості. До 1953 твори К. Данькевича майже не виконувалися на радіо, в масових концертах і святкових вечорах. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1978).

1944—54 у квартирі № 12 — Манзій Володимир Данилович (1884—1954) — режисер, народний артист УРСР (з 1940). Працював у Київському державному академічному театрі опери та балету ім. Т. Шевченка (1928—54). 1949 здійснив виставу «Аїда» Дж. Верді.

1944—57 у квартирі № 12 мешкала дружина В. Манзія — Ропська Олександра Дмитрівна (справж. — Яїцька; 1897—1957) — співачка (меццо-сопрано), педагог, народна артистка УРСР (з 1940), солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка (1928—50). 1944—55 викладач (з 1952 доцент) Київської консерваторії ім. П. Чайковського. Партії в театрі: Лель («Снігуронька» М. Римського-Корсакова), Марина («Борис Годунов» М. Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» О. Бородіна), Терпилиха («Наталка-Полтавка» М. Лисенка) та ін. Відома як виконавець романсів, пісень вітчизняних і зарубіжних авторів.

459.13. Вул. Пушкінська, 21.
459.13. План другого поверху (будинки № 21—21-б).

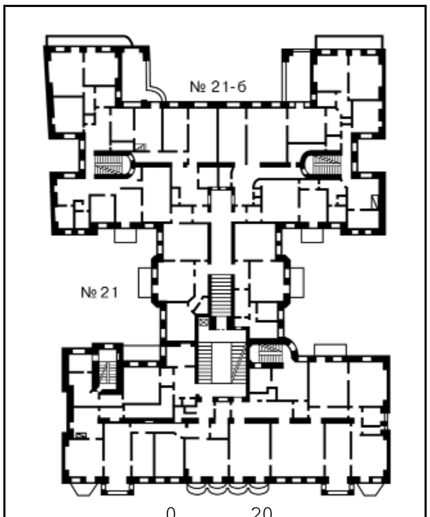

1941, 1944—51 у квартирі № 19 — Паторжинський Іван Сергійович (1896—1960) — співак (бас), педагог, народний артист СРСР (з 1944). У ці роки працював у Київському державному академічному театрі опери та балету ім. Т. Шевченка, професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського (з 1946), голова правління Українського театрального товариства (1945—54). Партії в театрі: Виборний, Тарас («Наталка-Полтавка», «Тарас Бульба» М. Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Трохим («Наймичка» М. Вериківського), Валько («Молода гвардія» Ю. Мейтуса), Борис («Борис Годунов» М. Мусоргського), Сусанін («Життя за царя» М. Глінки), Мефістофель («Фауст» Ш.-Ф. Гуно) та ін. Лауреат Державної премії СРСР (1942). З 1951 мешкав на вул. Занькове цької, 4, квартира № 8.

1944—51 у квартирі № 19 мешкала дружина І. Паторжинського — Снага-Паторжинська Марфа Хомівна (1899—1981) — піаністка, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1969). 1946—81 викладала в Київській консерваторії ім. П. Чайковського, виховала плеяду відомих співаків. З 1951 мешкала разом з чоловіком на вул. Заньковецької, 4, квартира № 8.

1945—61 у квартирі № 10 — Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — живописець, художник театру, народний художник СРСР (з 1944). 1953—57 головний художник Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. В період проживання у цьому будинку оформляв вистави: «Тарас Бульба» М. Лисенка (1955), «Лілея» (1945) та «Богдан Хмельницький» (1953) К. Данькевича, «Князь Ігор» О. Бородіна (1954), «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1956). Одночасно працював в інших театрах Києва. У Київському держав-

459.13. Оздоблення верхньої частини центрального ризаліту.

ному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки зробив сценічне оформлення п'єси О. Грибоєдова «Лихо з розуму» (1945), у Київському державному академічному українському драматичному театрі ім. І. Франка — п'єс О. Корнійчука «Макар Діброва» (1948) і «Калиновий гай» (1950). За останні дві роботи відзначений Державними преміями СРСР (1949, 1951). 1947—50 керував майстернею монументального мистецтва у Київському художньому інституті. 1953 оформив оперу Ю. Шапоріна «Декабристи» у Великому театрі СРСР у Москві, мультфільм «Ніч перед Різдвом» за твором М. Гоголя, зняту на кіностудії «Союзмультфільм» (1951). Останні роки життя художника пов'язані з діяльністю Заслуженого ансамблю танцю УРСР під керівництвом П. Вірського, для якого він оформив, виступивши як співавтор хореографа, танці й хореографічні картини «Запорожці», «Гопак», «Рукодільниці» (усі — 1957), «Гуцулка» (1958), «Пам'ять серця» (1962). У ці роки написав багато творів у жанрах портрета, натюрморту, жанрового живопису. Серед них — «Півонії», «Відбудова Дніпрогесу», «Ранковий водопій» (усі — 1945), етюди до картини «Битва на Курській дузі» (1946), «Літній пейзаж» (1950), «Поляна» і «Берег річки» (обидва — 1954), «Париж. Міст.» (1959), «Не сад — вулиця Києва» (1961). Брав участь у всесоюзних художніх виставках «Героїчний фронт і тил» (Москва, 1945) і «40 років Жовтня» (Москва, 1957), виставці етюдів київських художників (Київ, 1962). Автор ілюстрацій до книжок і журналів. З 1961 мешкав на вул. Ярославів Вал, 4/8.

1944—84 у квартирі № 17 — Тольба Веніамін Савелійович (1909—84) — диригент, педагог, народний артист УРСР (з 1957). 1944—59 диригент Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, 1962—73 професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського. Диригував під час першого виконання опер Ю. Мейтуса «Молода гвардія» (1947), Г. Майбороди «Милана» (1957) і «Арсенал» (1960), балету Г. Жуковського «Ростислава» (1955). Здійснив інструментовку опери «Ноктюрн» М. Лисенка (1957, 1960). Лауреат Державної премії СРСР (1949).

1985 на фасаді будинку праворуч від центрального входу встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом К. Данькевича (ск. О. Ковальов, арх. О. Іванцов); 1992, ліворуч від центрального входу — бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом В. Тольби (ск. В. Клоков, арх. Ф. Юр'єв) [1191].

Михайло Кальницький, Галина Кравченко, Тетяна Перожок,Тетяна Скібіцька, Дмитро Табачник, Тетяна Трегубова, Василь Шепелюк.

459.13. Вул. Пушкінська, 21.

459.14. Житловий будинок 1910, в якому проживали відомі діячі культури і науки (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 19. У глибині ділянки, за фасадним будинком, зведеним у 1934—35 на місці попереднього головного садибного будинку (теж має № 19). Історія садиби відома з 1849, коли її придбав аптекар Л. Сегет у попереднього власника — поручика Я. Васильєва. Після його смерті в 1871 ділянку успадкували сини власника М. і Ф. Сегети. На той час на території садиби розташовувалися півтораповерховий фасадний будинок у стилі пізнього класицизму й дерев'яні житлові флігелі. Більшу частину ділянки займав сад з фонтаном. 1885 садибу придбала дружина надвірного радника Є. Сегет, яка 1890 подарувала її своєму чоловікові М. Сегету, після смерті якого вона знову стала власницею цієї ділянки. На замовлення Є. Сегет 1910 було споруджено цей прибутковий будинок, призначений для здачі квартир в оренду.

Шестиповерховий з боку вулиці, семиповерховий з подвір'я (за рахунок напівпідвального поверху на перепаді рельєфу), цегляний, пофарбований, у плані близький до прямокутника, односекційний. На правому фланзі — проїзд у глибину ділянки через світловий дворик. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у кращих традиціях стилю модерн. Асиметричну побудову фасаду підкреслено невеликим ризалітом входу з широкими напівциркульними вікнами, завершеного лучковим щипцем з невеликими тумбочками обабіч. Інші вікна з лучковими перемичками, на верхніх поверхах декоровані характерними для модерну елементами — вертикальними стрічками, вінками тощо. В єдиному стильовому ключі вирішено фігурне металеве пласке піддашшя над входом, ґрати балконів, центральну широку терасу на другому поверсі з боку подвір'я, що підтримується профільованими металевими стовпчиками. В інтер'єрі збереглися елементи оштатного декору. Сходова клітка на всіх поверхах декорована художнім ліпленням. У деяких квартирах залишилися первісні фільончасті вхідні двері і ліплений декор у стилі модерн. Ліфтову шахту замінено на сучасну. На поверхах, починаючи з другого, розташовано по три квартири: шестикімнатна (дві спальні, їдальня, вітальня, кабінет, буфетна), чотирикімнатна (такого самого типу, але без кабінету й буфетної) і трикімнатна (спальня, вітальня, кабінет). Крім того, у кожній квартирі були кухня, кімната для прислуги (у шестикімнатній — дві), передпокій, ванна, туалет.

Будинок — один з найяскравіших зразків стилю модерн у Києві.

У цьому будинку проживали відомі діячі культури і науки, зокрема актори, режисери і художники Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, яких по поверненні театру з евакуації в 1944 розселили спочатку у комунальні квартири.

1944—60 спочатку в квартирі № 13, у 1950-х рр. у квартирі № 26 — Бєлоусов Михайло Михайлович (1905—60) — актор, народний артист УРСР (з 1948). З 1939 до кінця життя працював у Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки. Провідні ролі: Чацький («Лихо з розуму» О. Грибоєдова), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки) та ін. Знявся у фільмах Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка «"Богатир" іде в Марто» (1954), «Над Черемошем» (1955), «Далеко від Батьківщини», «Іванна» (обидва — 1960). Був одним з перших акторів, які знімалися на українському телебаченні. Автор книги «Актор у театрі» (1960).

1944—50 у квартирі № 4 — Висоцький Михайло Костянтинович (1885—1950) — актор, народний артист УРСР (з 1943), заслужений артист Казахської РСР (з 1944). Яскравий комедійний і характерний актор. В 1940—50 актор Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, на сцені якого створив багато різноманітних образів сучасного і класичного репертуару. Серед них: Фамусов («Лихо з розуму» О. Грибоєдова), Дулітл («Пігмаліон» Б. Шоу), Сганарель («Камінний господар» Лесі Українки), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Макферсон («Російське питання» К. Симонова), Ванюшин («Діти Ванюшина» С. Найдьонова), Расплюєв («Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна). В роки проживання у цьому будинку працював також на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. В цей час знявся у фільмах «В далекому плаванні» (1945, Василь Іванович), «Тарас Шевченко» (1951, Лукашевич).

1967—75 у квартирі № 23 — Гуляєв Юрій Олександрович (1930—86) — співак (баритон), народний артист СРСР (з 1968). 1960—74 соліст Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, з 1974 — Великого театру СРСР у

Москві. Серед найкращих ролей: Султан («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Фігаро («Севільський цирульник» Дж. Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Дж. Верді), Роберт, Онєгін («Іоланта» та «Євгеній Онєгін» П. Чайковського). Зажив широкої популярності як концертний співак, за що відзначений Державною премією СРСР (1975).

1944—67 спочатку в квартирі № 6, з 2-ї пол. 1940-х рр. у квартирі № 19 — Драга-Сумарокова Валерія Францівна (1896—1967) — актриса, народна артистка УРСР (з 1954). У цей період працювала в Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки (з 1938). Найкращі ролі: Василиса («На дні» М. Горького), Аркадіна («Чайка» А. Чехова), Катерина («Живий труп» Л. Толстого), Комісар («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки), Катаріна, Віола («Приборкання непокірної», «Дванадцята ніч» В. Шекспіра).

1986—97 у квартирі № 27 — Дуклер Валентин Самійлович (1908—97) — актор, заслужений артист УРСР (з 1940). 1948—66 працював у Київському академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки. Пізніше виступав як майстер художнього слова в Укрконцерті та на радіо. Раніше мешкав на вулицях Пушкінській, 17, квартира № 3 і Б. Хмельницького, 5, квартира № 2 (обидва — театральні гуртожитки).

1944—90 спочатку в квартирі № 16, з 2-ї пол. 1940-х рр. у квартирі № 29 — Духновський Микола Іванович (1908—99) — театральний художник, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1954). 1934—62 головний художник Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, де оформив вистави: «Генерал Брусилов» І. Сельвинського (1944), «За тих, хто у морі» Б. Лавреньова (1946), «Овід» за Е. Войнич (1948), «Учитель танців» Лопе де Веги (1950), «Чайка», «Три сестри» А. Чехова (1950, 1954), «Мертві душі» за М. Гоголем (1952), «Вогненний міст» Б. Ромашова (1957), «Баня» В. Маяковського (1961) та ін. Працював також для інших київських театрів: «Чіо-Чіо-сан» Дж. Пуччіні (1947) — театр опери та балету; «Професор Буйко» Я. Баша (1949) — театр ім. І. Франка; «Каса маре» І. Друце — Учбовий театр Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого та ін. Одночасно викладав у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1947—67) та Київському художньому інституті (1962—77, з 1967 професор). Раніше мешкав на вул. Воровського, 14, квартира № 4. Останні роки життя (з 1990) разом з дружиною жив у будинку ветеранів сцени (Пуща-Водиця, вул. Міська, 1).

1944—63 спочатку в квартирі № 6, з 2-ї пол. 1940-х рр. у квартирі № 19 — Карташова Лідія Павлівна (1881—1972) — актриса, народна артистка УРСР (з 1948). 1936—59 працювала у Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки. Серед зіграних нею ролей: Акулина («Влада темряви» Л. Толстого), Улита, Кабаниха, Кукушкіна («Ліс», «Гроза», «Тепленьке місце» О. Островського), Коробочка («Мертві душі» за М. Гоголем). Ролі в кіно: Козодоєва («Велике життя», 1946), Єфросинія («Нескорені», 1945), Антипівна (фільм-вистава «Діти сонця», 1956). Всі фільми знято на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка.

459.14. Вул. Пушкінська, 19.

1944—48 спочатку в квартирі № 6, потім у квартирі № 19 — Лавров Юрій Сергійович (1905—80) — актор, народний артист СРСР (з 1960). У ці роки (з 1938) працював у Київському державному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки, знявся у фільмі «Велике життя» (1946). З 1945 художній керівник драмстудії Будинку вчених. Пізніше мешкав на вул. Пушкінській, 17, квартира № 3, з 1953 — на вул. Хрещатик, 27, квартира № 33.

1954—69 у квартирі № 24 — Молостова Ірина Олександрівна (1929—99) — режисер, педагог, народна артистка УРСР (з 1976). В роки проживання у цьому будинку режисер-постановник Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки (1952—58). Вистави: «Дзиґа» М. Бараташвілі (1954), «Гаїті» В. Дюбуа (1955), «Брехня на довгих ногах» Е. де Філіппо (1956), «Коли цвіте акація» М. Вінникова (1956), «Двадцять років тому» М. Свєтлова (1957) та ін. З 1958 працювала в Київському державному академічному театрі опери та балету ім. Т. Шевченка, поставивши низку високохудожніх вистав, що увійшли до золотого фонду національної музичної культури. Серед них: «Богема» Дж. Пуччіні (1958), «Приборкання непокірної» В. Шебаліна (1959), «Перша весна» Г. Жуковського (1960), «Мазепа» П. Чайковського (1962), «Хованщина» М. Мусоргського (1963), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (1965), «Манон» Ж. Массне (1968) та ін. Вистави у постановці І. Молостової оперний театр репрезентував на найпрестижніших музичних сценах за кордоном (у Польщі, Югославії, Німеччині та ін.). Роботу в театрі поєднувала з педагогічною діяльністю. 1952—55 викладала курс майстерності актора у Київському хореографічному училищі. З 1967 художній керівник кількох наборів акторських і режисерських курсів Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1970 доцент, з 1976 професор). 1963—64, 1966—67 режисер-постановник Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка: фільм-опера М. Вериківського «Наймичка» за Т. Шевченком (1964; разом з В. Лапокнишем), музичний кольоровий фільм «Театр і поклонники» (1967) — обидва за власним сценарієм. Автор монографій, статей, рецензій у галузі сценографії та мистецтвознавства. 1969—99 проживала на вул. Лютеранській, 7/10, квартира № 33.

1944—80 спочатку в квартирах № 7 і № 8 (1940—50-і рр.), потім у квартирі № 21 — Неллі Володимир Олександрович (1895—1980) — режисер, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1946), народний артист Чечено-Інгуської АРСР (з 1944). 1931—62 режисер Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Під час проживання у цьому будинку здійснив вистави: «Під золотим орлом» Я. Галана (1952), «Ходіння по муках» за О. Толстим (1966) та ін. З 1961 професор Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Серед опублікованих праць: «Робота режисера» (1962), «Про режисуру» (1977).

1966—1973 у квартирі № 20 — Ройтер Володимир Андрійович (1903—73) — фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). 1929—73 працював в Інституті фізичної хімії АН УРСР. З 1965 завідував відділом. Наукові праці присвячено проблемам гетерогенного каталізу. Один із засновників нової галузі фізичної хімії — макрокінетики. Заклав основи єдиної теорії електродних процесів, створив наукову школу з каталізу. Відзначений премією ім. Л. Писаржевського Президії АН УРСР (1968).

1944—63 спочатку в квартирі № 10, з 2-ї пол. 1940-х рр. у квартирі № 23 — Романов Михайло Федорович (1896—1963) — актор, режисер, театральний діяч, народний артист СРСР (з 1951). З 1936 до кінця життя працював у Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки (1953—58 головний режисер). Серед зіграних ним ролей, визнаних як високі досягнення мистецтва: Павло Протасов («Діти сонця» М. Горького), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого). Інші ролі: Войницький («Дядя Ваня» А. Чехова), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Телегін («Ходіння по муках» за О. Толстим). Ролі в кіно: Письменник («Поема про море», 1958; «Мосфільм»), Еріх фон Руммелсбург («Подвиг розвідника», 1947), Антонов («Третій удар», 1948), Михайло Коцюбинський («Іван Франко», 1956), Павло Протасов («Діти сонця», 1957), усі — на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Відомий як майстер художнього слова. Виконував уривки з творів О. Пушкіна, Л. Толстого, О. Толстого, А. Чехова та інших російських письменників. У кінці життя виїхав у Москву, де й помер.

Разом з ним проживала дружина —

Стрєлкова Марія Павлівна (1908—62) — актриса, заслужена артистка УРСР (з 1946). Працювала в одному театрі з чоловіком.

1944—56 у квартирі № 12 — Соколов Микола Олексійович (1906—81) — актор, режисер, педагог, народний артист УРСР (з 1960). 1931—54 актор і режисер (з 1940) Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Здійснив понад 30 вистав класичного і сучасного репертуару, багато з яких увійшли в золотий фонд театру. Серед них: «У пущі», «Камінний господар» Лесі Українки, «Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна, «Життя починається знову», «Київський зошит» В. Собка, «Учитель танців» Лопе де Веги, «Безумний день, або одруження Фігаро» П. Бомарше, «Загублений будинок», «Раки» С. Михалкова, «Іркутська історія» О. Арбузова, «На дикому березі» Б. Полевого, «Юність Полі Вихрової» за романом Л. Леонова «Російський ліс», «Дон Карлос» Ф. Шіллера та ін. Запрошувався на окремі постановки у драматичні театри Москви, Ленінграда, Одеси, Сімферополя. Роботу в театрі поєднував з педагогічною діяльністю. 1945—51 старший викладач кафедри майстерності актора Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. У 1930-х рр. мешкав на вул. Лютеранській, 7, квартира № 9; з 1958 — на вул. Ш. Руставелі, 26, квартира № 9.

1948—82 у квартирах № 5 (1940—50-і рр.), № 28 (1960-і рр. — поч. 1970-х рр.) і № 19 — Франько Дмитро Васильович (1913—82) — актор, педагог, народний артист УРСР (з 1969). 1947—82 працював у Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки, одночасно викладав у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Головні ролі у театрі: Ноздрьов («Мертві душі» за М. Гоголем), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого), Бубнов («На дні» М. Горького), Шевченко («Безсмертна ліра поета» — концерт-спектакль). Зіграв у кількох фільмах Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, зокрема: «Сон» (1964), «Визволення» (1970—72), «Високе звання» (1973—74). У 1944—47 мешкав на вул. Пушкінській, 17, квартира № 3.

1944—69 спочатку в квартирі № 14, з кін. 1950-х рр. у квартирі № 27 — Халатов Віктор Михайлович (справж. — Поросьонков; 1901—69) — актор, народний артист Чечено-Інгуської АРСР (з 1944) і УРСР (з 1947). В цей період працював у Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки (з 1936). Найзначніші ролі: Щасливцев («Ліс» О. Островського), Расплюєв («Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна).

Разом з В. Халатовим тут мешкала до кінця життя його дружина — Веселова Олена Олексіївна (1908—86) — артистка балету, вихованка балетної студії І. Чистякова. 1926—54 артистка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Виконала партії у виставах: «Лебедине озеро» і «Спляча красуня» П. Чайковського, «Раймонда» О. Глазунова, «Попелюшка» С. Прокоф'єва, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Червоний мак» Р. Глієра, «Гаяне» А. Хачатуряна та ін.

1944—45 у квартирах № 11 і 24 — Хохлов Костянтин Павлович (1885—1956) — режисер, актор, педагог, народний артист СРСР (з 1944). У 1938—54 — художній керівник Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Поставив спектаклі: «Камінний господар» Лесі Українки (1939, 1946, 1951), «Таланти і поклонники» О. Островського (1948), «Мертві душі» за М. Гоголем (1952), «Вороги» М. Горького (1952), «Місяць у селі» за І. Тургенєвим (1954). Одночасно викладав у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1950 — професор).

Меморіальну дошку М. Романову помилково встановлено на фасаді будинку № 19 [1192].

Ірина Абрамова, Марина Виноградова, Лариса Гаврилюк, Ніна Смирнова, Лариса Шевченко, Василь Шепелюк.

459.15. Житловий будинок 1898—99, в якому проживали Кривошеєв О. С., Рузський Д. П. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 11. У ряді щільної фронтальної забудови вулиці. Зведено на замовлення купця 1-ї гільдії Х. Файбишенка, імовірно, за проектом арх. О. Кривошеєва. У 1899 садибу з незавершеною спорудою придбав дворянин С.-К. Модзалевський, музикант-аматор, член Київського літературно-артистичного товариства, бухгалтер Товариства київської каналізації. Новий власник здійснив опорядження будівлі й замовив О. Кривошеєву проект дворового флігеля (не був здійснений). До 1898 ділянка, що містилася праворуч, складала спільну садибу з № 11. У кін. 19 — на поч. 20 ст. на ній було зведено двосекційну будівлю, що має тепер № 11-а.

459.15. Вул. Пушкінська, 11.
459.15. План першого поверху.

Чотириповерховий на цокольному напівповерсі, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний, з широким ризалітом у центрі дворового фасаду. На правому фланзі — проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Ліплений декор фасаду вирішено в стилі історизм у дусі маньєризму (ренесансно-барокової архітектури). Головний фасад рустований, симетричний за композицією. Центральну вісь виділено портиком з двох тричвертєвих коринфських колон на рівні третього—четвертого поверхів, увінчаним трикутним фронтоном, у тимпані якого оригінальний картуш з маскароном. Позаду фронтону на основній фасадній площині влаштовано бароковий криволінійний фронтон з наскрізним прорізом у формі «бичаче око». Колони спираються на навісні постаменти, під якими кронштейни, прикрашені ліпленими лев'ячими маскаронами. Нижче напівциркульна арка вхідного порталу. Над аркою картуш з дворянським гербом (рисунок зберігся частково). Фланги акцентовано прямими аттиками. Вікна прямокутні й аркові. В опорядженні вікон та заповненні площини стіни широко застосовано типові ліплені декоративні елементи: гірлянди, орнамент, маскарони тощо. Тильний фасад декоровано скромно, за допомогою цегляного мурування. За первісним плануванням у цокольному напівповерсі передбачалися квартира й два магазини, на першому—четвертому поверхах — по дві симетрично розташовані шестикімнатні квартири. В інтер'єрі збереглися гранітні сходи з металевим огородженням.

Пам'ятка є виразним, добре збереженим зразком пишного декоративного оздоблення фасаду прибуткової будівлі кін. 19 ст.

1902—05 в будинку проживав Кривошеєв Олександр Степанович (1859—1916) — архітектор, міський архітектор Києва (1887—1913). У ці роки за його проектами споруджено Печерське міське училище на сучасній вул. А. Іванова, 11; житловий будинок на вул. Великій Житомирській, 11 тощо. З 1906 мешкав на вул. Рейтарській, 31.

1904—07 в будинку мешкав Рузський Дмитро Павлович (1869—?) — вчений у галузі прикладної математики і гідравліки, перший декан інженерного відділення КПІ (1904—06). Викладав в інституті з 1898, читав лекції з прикладної математики, з курсу деталей машин і гідравліки, на механічному відділенні керував проектуванням гідравлічних двигунів і спеціальних насосних станцій. У 1911 подав у відставку на знак протесту проти урядової політики ліквідації автономії вищої школи. У 1910-х рр. член Київського санітарно-технічного товариства, комісії Міської думи по спорудженню каналізації, викладач політехнічних курсів Товариства поширення технічної освіти, товариш голови Київської громадської бібліотеки. Учень основоположника

гідро- і аеромеханіки, акад. М. Жуковського, автор курсу лекцій «Гідравліка», що неодноразово перевидавався. У 1900-х рр. жив на вул. Микільсько-Ботанічній, 13; у 1910-х рр. — в одному з житлових будинків КПІ, на вул. Пушкінській, 3 (будинки не збереглися) і за іншими адресами.
Тепер у цокольному напівповерсі магазини [1193].

Михайло Кальницький, Елла Піскова.

459.16. Житловий будинок кооперативу «Науковий працівник» 1928—30, в якому проживали відомі діячі науки і культури (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Один з перших у радянський час кооперативних житлових будинків Києва. За масштабом і формами добре вписаний до ансамблю забудови вулиці. Зведено за проектом арх. Д. Дяченка з використанням стін споруди лазні, будівництво якої було розпочато у 1910-х рр. Останнє вплинуло на певну складність планування квартир та їхню однобічну орієнтацію. У вересні 1941, під час нищення Хрещатика, будинок горів (було ушкоджено дах), втратив три вінцеві фронтони. У повоєнний час відновлений.
Чотириповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний, перекриття залізобетонні. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Будинок зазнав перепланувань, нумерацію квартир змінено.
В оздобленні фасаду архітектор з великою майстерністю застосував стилістику українського бароко. Фасадна композиція точно відбиває планувальне вирішення — п'ятиквартирна секція з різними квартирами на поверсі (від дво- до шестикімнатної). Три сходові клітки, з яких середня — парадна, визначили триосьову композицію головного фасаду, кожну з осей якого було закріплено пластикою прорізів, балконами й фронтонами (втрачені). Триярусне горизонтальне членування фасаду (цоколь, два нижні й два верхні поверхи) сприяло його вдалому вирі-

459.16. Вул. Пушкінська, 7.
459.16. План другого поверху.

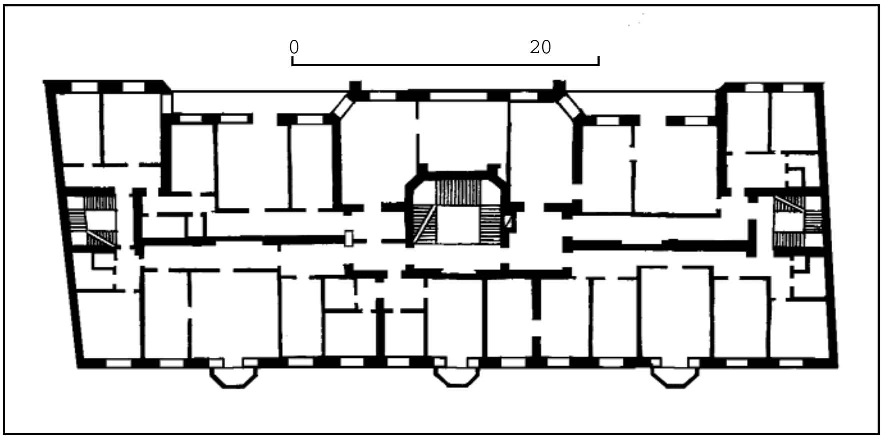

шенню — так само, як і субординацію фронтонів, з яких середній був найбільшим і мав яскраво виявлені барокові форми з волютами, два бічні — дуже скромними й повністю підпорядкованими середньому. На двох верхніх поверхах простінки між вікнами підсілено розкріпованими лопатками, з'єднаними вгорі активними гуртами у вигляді трикутних сандриків. Завдяки цьому виразність фасадів помітно зростає. Активні форми сандриків утворюють своєрідний фриз, що вінчає фасадну площину.
Будинок — зразок новаційного напряму необароко в архітектурі Києва.
У будинку проживали відомі діячі науки і культури.
1932—37 у квартирі № 11 — Дяченко Дмитро Михайлович (1887—1942) — архітектор, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1935). По закінченні Санкт-Петербурзького інституту цивільних інженерів (1914) працював земським інженером на Полтавщині. З 1917 жив у Києві, інженер Київського губернського земства, один із засновників і перший ректор Київського архітектурного інституту (1918—23), професор Української сільськогосподарської академії (1925—30). У 1932—37 професор Київського художнього інституту. Творець нового українського стилю в архітектурі. За його проектами 1925—30 у стилі українського бароко збудовано комплекс Сільськогосподарського академічного містечка в Голосієві і цей будинок. За стилістичне вирішення цих споруд на поч. 1930-х рр. зазнав критики і переслідувань, був змушений надалі відмовитися від використання цього стилю у своїй творчості. Будинок Торговельної академії (1935—38) на сучасному просп. Перемоги, 10 спроектував уже у формах неокласицизму. 1931 вперше заарештований у Києві, згодом звільнений. 1937 на Першому з'їзді Спілки архітекторів Радянської України змушений був виступити з каяттям і засудженням своїх «архітектурних гріхів». 1937 переїхав у Москву, де 1941 заарештований і засуджений на вісім років виправних таборів у Саратовській обл., де й помер. Був похований у братській могилі, яку знищено. 1957 реабілітований.
До 1931 у квартирі № 11 — Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857—1947) — гігієніст та епідеміолог, педагог, акад. ВУАН (з 1921). У цей період завідувач організованої ним кафедри гігієни і санітарії, кабінету практичної медицини та епідеміології ВУАН, консультант Інституту демографії і санітарної статистики ВУАН; почесний голова медичної секції, голова науково-педагогічної комісії і Педагогічного товариства ВУАН, член Київського окружного комітету Українського товариства Червоного Хреста. У 1928—34 неодмінний секретар Президії ВУАН. Наукові праці присвячено проблемам епідеміології та санітарного стану населення. Розробив сучасну номенклатуру хвороб українською мовою. Раніше мешкав на вул. Ірининській, 3, квартира № 5; з 1931 — на вул. Лютеранській, 21/12.
1929—32 у квартирі № 19 — Різниченко Володимир Васильович (1870—1932) — геолог та географ, акад. ВУАН (з 1929), член Російського географічного товариства, НТШ у Львові (з 1929) та багатьох інших наукових товариств України і Росії; художник-карикатурист і поет (псевдоніми: Велентій, Гайд та ін.). Під час проживання у цьому будинку директор Українського науково-дослідного геологічного інституту (1930—32); директор (1927—29), пізні-

ше старший геолог Українського геологічного комітету; дійсний член науково-дослідної кафедри динамічної геології, секретар геологічної секції Фізико-математичного відділу ВУАН. Досліджував Лівобережжя України, Середню Наддніпрянщину (особливо район Канівських дислокацій). Організатор і керівник комісії з вивчення четвертинного періоду в Україні (1930), член Ради бюро СРСР Міжнародної асоціації з вивчення четвертинних відкладів Європи. Організував і очолив першу комплексну експедицію в район Дніпробуду. У 1920-і рр. мешкав на сучасній вул. І. Франка, 4-а, квартира № 2.

До 1941 у квартирі № 8 — Щитківський Іван Іванович (1866—1942) — історик, співробітник Історичної секції ВУАН (1924—30), очолюваної академіком М. Грушевським, секретар комісії Києва і Правобережжя. Досліджував історію забудови Києва 1-ї пол. 19 ст., зокрема першого будинку театру і творчість арх. О. Беретті, торговельно-промислове життя Києва кін. 18 — поч. 19 ст., діяльність Комітету із спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві (очолював його в 1908—14 як гласний Київської думи) та інші питання києвознавства. Влітку 1930 звільнений з роботи під час «чистки» апарату ВУАН. 1941, після пожежі в будинку, переїхав на вул. Гоголівську, 34-а, корпус 3, квартира № 134 (тепер вул. Ю. Коцюбинського, 14). Бідуючи, помер в окупованому Києві.

Тепер на першому поверсі будинку офіси, кафе [1194]. *Юрій Асєєв, Сергій Кілессо, Дмитро Малаков, Елла Піскова, Віктор Чепелик*.

459.17. Житловий будинок працівників Київської міськради 1950—53, в якому проживали Карабиць І. Ф., Копиця Д. Д., Руденко Л. А. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 1—3/5. Займає майже весь квартал вул. Прорізної між вулицями Хрещатик і Пушкінською. Споруджено за проектом архітекторів О. Власова та О. Заварова на місці будівлі, зруйнованої 1941. Складає єдиний комплекс з житловим будинком для працівників галузі лісового господарства (вул. Прорізна, 3). Ділянка була спланована зі значним відступом від червоної лінії забудови вул. Прорізної, тому утворився глибокий курдонер, де зараз розташовується міський сквер. Тут планувалася невелика площа, в центрі якої по теперішній проїжджій частині вул. Прорізної мав бути споруджений драматичний театр на 1200 місць. Таким чином, за цим проектом вул. Прорізна не мала виходу на Хрещатик, перекриваючись будівлею театру, проте ця пропозиція не була реалізована. Наявний будинок значно відрізняється від проекту: додано один поверх, спрощено архітектурний декор, внесено деякі нові декоративні елементи, відсутні в проекті. Зокрема, змінено завершення будинку з боку вул. Прорізної: додано фігурні аттики, характерні для стилю бароко.

Шестиповерховий з підвалами, цегляний, п'ятисекційний, складається з двох взаємоперпендикулярних крил. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Наріжна частина загального об'єму вирішена у вигляді масивної вежі й візуально сприймається вищою на два поверхи завдяки перепаду рельєфу. Перший поверх оформлено ритмом великих аркових прорізів, облицьованих гранітними блоками. У ньому розміщуються торговельні установи та входи на сходові клітки житлових квартир, а також два проїзди на подвір'я (з обох вулиць). Фасади обкладено світлою керамічною плиткою, архітектурні деталі виконано з сірого бетону (карнизи, кронштейни балконів, аттики тощо). Вертикальними лопатками, оздобленими рельєфами, виділено окремі балкони на фігурних кронштейнах. Будівля завершується розвиненим карнизом на модульйонах. У підвальному поверсі передбачено комори для кожної квартири. Кожна квартира має балкон.

Будинок — яскравий зразок забудови Києва поч. 1950-х рр.

У будинку проживали відомі діячі культури.

1968—2002 у квартирі № 12 на п'ятому поверсі — Карабиць Іван Федорович (1945—2002) — композитор, педагог, народний артист УРСР (з 1991). Закінчив Київську консерваторію ім. П. Чайковського (1971, учень Б. Лятошинського), аспірантуру при ній (1975). З 1983 викладав у консерваторії. З 1994 художній керівник ансамблю солістів «Київська камерата». Організатор Міжнародного фестивалю «Київ Музик Фест» (1989). У роки проживання у будинку створив концерт для хору та оркестру на слова Г. Сковороди «Сад божественних пісень» (1974), ораторію «Заклинання вогню» (1979), мюзикл «Ніч чудес» (1980), оперу-ораторію «Київські фрески», балет «Богатирська симфонія» (обидва — 1982), три концерти для оркестру (1981, 1986, 1989), оркестрову та камерну музику, пісні, музику до кінофільмів тощо.

459.17. Вул. Пушкінська, 1—3/5.

1953—65 у квартирі № 12 на п'ятому поверсі — Копиця Давид Демидович (1906—65) — літературознавець, письменник, критик, громадський діяч. 1951—53 — головний редактор журналу «Україна», 1955—58 директор Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, 1961 головний редактор журналу «Вітчизна». Голова секції критики й літературознавства правління Спілки письменників України (1955), член її комісії з військово-художньої літератури (1959—64). У роки проживання в цьому будинку написав ряд рецензій і критичних статей з питань літератури і кінематографії, наукові праці з проблем шевченкознавства. Досліджував творчість Я. Галана, О. Корнійчука, Н. Рибака, І. Франка та інших письменників. За його сценаріями поставлено художні фільми «Оповідання про Шевченка» (1960) і «Коні не винні» (1965).

1958—81 у квартирі № 61 на третьому поверсі — Руденко Лариса Архипівна (1918—81) — оперна та концертно-камерна співачка (меццо-сопрано), педагог, народна артистка СРСР (з 1960). Солістка Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка (1939—70), де створила бл. 50 оперних партій. В її репертуарі — Настя, Солоха («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч» М. Лисенка), Соломія («Богдан Хмельницький» К. Данькевича), Любаша («Царева наречена» М. Римського-Корсакова), Марфа, Марина Мнішек («Хованщина», «Борис Годунов» М. Мусоргського), Графиня («Пікова дама» П. Чайковського), Кар-

мен («Кармен» Ж. Бізе) та ін. 1951—53, 1966—70 творчу діяльність у театрі поєднувала з педагогічною роботою в Київській консерваторії імені П. Чайковського, одночасно 1966—70 працювала в Київському театральному інституті ім. І. Карпенка-Карого. З 1960 доцент, з 1978 професор. Автор кількох статей, присвячених вокальному мистецтву. 1964 знялася у фільмі «Наймичка». Член комітету з Ленінських премій в галузі літератури й мистецтва (1961—63), правління Товариства дружби з зарубіжними країнами «Україна» (1970—75), журі всесоюзних і міжнародних конкурсів вокалістів.

1971 на фасаді будинку з боку вул. Пушкінської встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Д. Копиці (ск. А. Німенко, арх. А. Ігнащенко); 1985 на фасаді будинку з боку вул. Прорізної — бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Л. Руденко (ск. Н. Дерегус, арх. Т. Довженко).

Тепер у цокольному поверсі магазини, аптека, ощадбанк, юридична контора, ательє [1195].

Галина Бєльчикова, Марина Виноградова, Світлана Ноженко, Василь Шепелюк.

459.18. Київська міська станція та комісійно-позичкове відділення Південно-Західної залізниці, 1910—13 (архіт.). Вул. Пушкінська, 14. На червоній лінії суцільної забудови вулиці. Садибу виділено в самостійну тільки у 1909. З початку організації кварталу існувала у складі великої ділянки, що належала до 1872 арх. Л. Станзані, після його смерті — меценату В. Тарновському (молодшому). Ділянка, яка займала у кварталі весь фронт вул. Пушкінської і виходила на сучасні вулиці Прорізну і Б. Хмельницького, згодом була поступово розпродана частинами. 1883 київський купець Г. Гладинюк придбав наріжну ділянку (сучасні адреси — вул. Пушкінська, 14—16, Б. Хмельницького, 8—10), де звів прибуткові будинки. Вільну від забудови ділянку на вул. Пушкінській, 14 виділив в окрему садибу й продав у кін. 1909 Управлінню Південно-Західної залізниці. Будинок зведено за проектом арх. О. Вербицького. Київська станція почала функціонувати тут у лютому 1913. На першому поверсі були квиткові каси 1—4-го класів, товарна контора, пакгаузи; на другому — позичкове відділення, архіви, операційна зала; на третьому — митниця; на четвертому — облікове відділення. Первісне планування не раз зазнавало змін у зв'язку з пристосуванням верхніх поверхів під житло. На подвір'ї збереглися флігелі, планування яких теж зазнало змін і пристосувань. Будинок значно постраждав під час пожежі центру міста у 1941, відновлений 1949—50.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, головний фасад тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття плаские, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Композиція фасаду асиметрична, з прямокутними отворами брами та головного входу, зміщеними ліворуч. Вхід акцентовано розкріповкою, завершеною трикутним аттиком з верхнім напівциркульним вікном. Вікна першого поверху з арковими перемичками, вгорі — прямокутні. Стриманий декор фасаду

459.18. Вул. Пушкінська, 14.
459.18. План третього поверху.

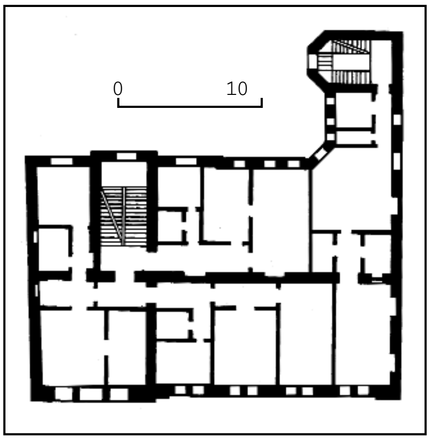

пожвавлюють ліплені класицистичні вставки — майстерно окреслені пальметки, лаврові вінки-гірлянди, іоніки. Архітектурно оформлений дворовий фасад декоровано цегляним орнаментом. Архітектурно-декоративне оздоблення інтер'єрів стримане й просте. Крита галерея-перехід на рівні другого поверху між основним будинком і правим флігелем з'явилася для сполучення касових зал внаслідок розширення перевезень і обсягів операцій.

Архітектура будинку — цікавий зразок пошуків нових форм для споруд, що були викликані до життя науково-технічним прогресом.

До 1985 використовувався як міська станція попереднього продажу залізничних квитків. Тепер у будинку залізнична каса, офісні приміщення [1196].

Марія Кадомська, Дмитро Малаков.

459.19. Особняк 1875—91, в якому проживали Гарнич-Гарницькі Є. Ф. і Ф. М., містився Київський окружний комітет Українського товариства Червоного Хреста (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 34. На червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби відома з 1874, коли цю земельну ділянку придбав з торгів професор Київського університету Ф. Гарнич-Гарницький. Проект одноповерхового з мезоніном будинку, зведеного 1875, виконав міський архітектор — військовий інж. В. Прохоров. Фасад було оздоблено у стилі неоготики — зі стрілчастими вікнами, потужними лопатками й аркатурним фризом. 1883 на замовлення домовласника споруджено другий поверх (також з елементами готики) за проектом арх. О. Хойнацького. Перший поверх мав 13 кімнат, три передпокої, два коридори, ванну і туалет. 12 кімнат було оббито французькими шпалерами, в трьох кімнатах — дубовий паркет, в інших — підлога з соснових дощок. Другий поверх включав 16 кімнат, три передпокої, ванну та два туалети. У п'яти кімнатах був дубовий паркет. На території садиби також розташовувалися цегляний флігель, два каретники, стайня і три дров'яника. На ділянці був фруктовий сад. У 1891 власником садиби став київський купець 1-ї гільдії, потомствений почесний громадянин І.-Н. Тульчинський. Того ж року на його замовлення зведено третій поверх будинку за проектом арх. Я. Вольмана, дещо нижчий за другий, також оформлений у неоготичному стилі. За духівницею І.-Н. Тульчинського 1898 садиба перейшла у власність доньки купця Л. Еттінгер, яка володіла нею до націоналізації в радянський час. У 1992—93 будинок капітально реконструйовано з добудовою двоповерхового об'єму з боку подвір'я й зміною внутрішнього планування. В глибині ділянки зберігся півтораповерховий цегляний флігель (не має архітектурно-історичної цінності).

Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Має два входи — у центрі й на лівому фланзі та проїзд на подвір'я (праворуч). Перекриття плаские залізобетонні, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм. Чоловий фасад без виразних пластичних акцентів симетричний за композицією відносно осі входу, підкресленої двома невеликими балконами. Весь декор цегляний. Ритміку фасадної площини визначають горизонтальні смуги карнизів з аркатурою, групи здвоєних вікон, розкреслених вертикалями лопаток, що на рівні даху завершуються стовпчиками парапету над вінцевим карнизом, оздобленим ступінчастими модульйонами. Стрілчасті за формою прорізи входів і вікон окреслено простими лиштвами. Тильний фасад добудованого об'єму не має архітектурного оздоблення.

Будинок — зразок вдалого застосування форм неоготики у житловому будівництві кін. 19 ст.

1875—91 тут проживав Гарнич-Гарницький Федір Минович (1834—1908) — хімік, професор Київського університету. Походив з дворян Полтавської губ. По закінченні 1856 Харківського університету вдосконалювався на власні кошти у хімічній лабораторії Ш.-А. Вюрца в Парижі. Пізніше викладав у Харківському, з 1870 — у Київському університетах, у 1880-х рр. декан фізико-математичного факультету. Переїхавши у Київ, мешкав спочатку в університеті. Член Паризького (з 1858) і Російського (з 1871) хімічних товариств, Київського товариства природознавців (з 1870). 1891 переїхав у Санкт-Петербург, 1901 вийшов у

459.19. Вул. Пушкінська, 34.

459.19. План другого поверху.

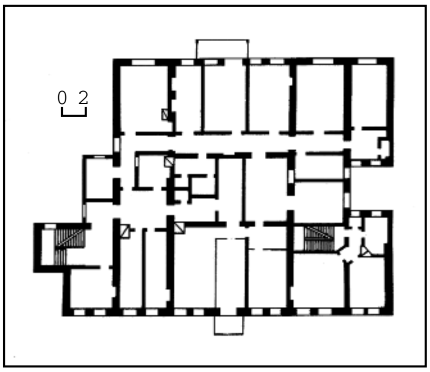

відставку. Навідувався до дітей у Київ. У цьому будинку мешкав до 1891 його син Гарнич-Гарницький Євген Федорович (1862—1919) – лікар, громадсько-політичний діяч. У ці роки закінчив Першу Київську гімназію (1883), здобув медичну освіту. Пізніше жив в інших будинках на вул. Пушкінській: в № 11-б, з 1903 — в № 9 (див. ст. 459.5), з 1914 — в № 22.

У 1920—30-х рр. особняк займав Київський окружний комітет Українського Червоного Хреста, що мав на меті допомагати органам охорони здоров'я у поширенні мережі медичних установ, проведенні медико-санітарної роботи в місті і на селі. На 1 січня 1928 Український Червоний Хрест Київщини мав у Києві п'ять поліклінік, одну хірургічну та гінекологічну лікарню, молочну кухню «Крапля молока», три дитячі профамбулаторії; на селі — три тубдиспансери, дві лікарські та шість акушерсько-фельдшерських амбулаторій, два акушерські пункти, дитячу консультацію, пересувний зуболікувальний кабінет, чотири лазні та нічліжний будинок. Крім того, члени комітету, що складався з 29 осіб, організовували гуртки першої медичної допомоги, курси червоних сестер та курси з газооборони для лікарів. До складу комітету входили: гігієніст та епідеміолог, акад. (з 1921) і неодмінний секретар (1928—34) ВУАН О. Корчак-Чепурківський; мікробіолог, директор (1919—31) київського Бактеріологічного (з 1920 — Санітарно-бактеріологічного) інституту М. Нещадименко.

Пізніше тут містилися різні установи.

Тепер використовується банківськими та представницькими установами Федеративної Республіки Німеччина [1197]. *Ольга Друг, Ніна Коваленко, Тетяна Трегубова.*

459.20. Особняк 1875, в якому проживали Гейбель К. Е., Патріарх Володимир, родини Ващенків-Захарченків, Строженків (іст.). Вул. Пушкінська, 36. На червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби відома з 1874, коли професор Київського університету М. Ващенко-Захарченко придбав з міських торгів незабудовану земельну ділянку, на якій звів особняк за проектом міського архітектора — військового інж. В. Прохорова. Первісно це був одноповерховий цегляний будинок в стилі неоренесанс з невеликим палісадником перед головним фасадом. В особняку було чотирнадцять кімнат, чотири передпокої, ванна і три коридори, у підвалі — дві пральні й кухня. У парадному коридорі — мармурова підлога та мармурові сходи. Всі кімнати були поклеєні шпалерами, вікна мали мармурові підвіконня. Опалювався сімома грубами з межигірської цегли та двома мармуровими камінами. На ділянці розташовувалися ще одноповерховий цегляний флігель на сім кімнат — з кухнею, коморами, льодовнею, льохом, дров'яником, а також сарай і стайня (не збереглися). Все подвір'я вкривала бруківка. 130 кв. сажнів займав сад. 26 травня 1876 садибу придбала дружина колезького радника В. Строженко зі старовинного українського старшинського роду, мати істориків і педагогів А. та М. Строженків. Родина Строженків володіла особняком 42 роки. В радянський час будинок націоналізували. В ньому містилися установи: 1922—23 — Санітарно-педагогічний інститут, 1926 — дитячий садок № 43, 1927—32 — дитячий будинок на 50 дітей, пізніше до 1941 — дитячий садок і ясла. Після війни особняк став резиденцією екзарха України, підпорядкованого керівництву Російської православної церкви.

1976—78 будівлю надбудовано двома поверхами, фасади облицьовано плиткою, внаслідок чого втрачено її первісне архітектурне оздоблення. Перед головним фасадом, що утворює невеликий курдонер з зеленими насадженнями, встановлено металеву огорожу із хвірткою.

В будинку проживали відомі вчені, культурно-громадські й церковні діячі.

1875—76 — Ващенко-Захарченко Михайло Єгорович (1825—1912) — математик, професор кафедри чистої математики Київського університету. Читав курси алгебраїчного аналізу, аналітичної геометрії двох і трьох вимірів та ін. Вперше в Російській імперії почав викладати з університетської кафедри основи неевклідової геометрії математика М. Лобачевського і подав їх у написаних ним підручниках. Його дружина Ващенко-Захарченко Віра Миколаївна (1840—95) — педагог, засновниця першої в Російській імперії приватної жіночої гімназії загального типу з пансіоном при ній (1878), що містилася на сучасній вул. М. Коцюбинського, 7. Ще до відкриття гімназії професорська родина переїхала в її службове приміщення на сучасному бульв. Т. Шевченка, 20.

1993—95 на другому поверсі — Володимир (Романюк Василь Омелянович; 1925—95) — церковний діяч, правозахисник, богослов, Патріарх Київський і всієї Руси-України (з 1993). Один з лідерів руху за автокефалію УПЦ. 1964 висвячений на священика. 1990 пострижений у чернецтво і возведений у сан архімандрита з ім'ям Володимир та в сан єпископа Ужгородського і Виноградівського УАПЦ. Очолював місійний відділ Патріархії УАПЦ, у 1992 ініціатор об'єднання УАПЦ з частиною УПЦ (Московського патріархату) і створення УПЦ Київського патріархату. 21 жовтня 1993 на Всеукраїнському православному соборі в Києві обраний Патріархом Київським і всієї Руси-України. 24 жовтня інтронізований у Софійському соборі. Патріарх правив службу в церкві Феодосія Печерського однойменного чоловічого монастиря на вул. Січневого повстання, 32/1 і в трапезній з церквою св. Іоанна Богослова Михайлівського Золотоверхого монастиря. Похований біля дзвіниці Софії Київської.

З 1904 до поч. 1930-х рр. в квартирі № 3 — Гейбель Конрад Емілійович (1839— ?) — інженер-технолог, професор Київського політехнічного інституту, перший завідувач кафедри технології машинобудування (1930—31). В інституті працював з 1899. Вивчав технологію металів і дерева, завідував лабораторією обробки металів різанням. 1913 видав курс лекцій «Верстати для обробки металів різанням». Займався приватною практикою.

1876—1900 (з перервами) — Стороженко Андрій Володимирович (1857—?) — історик, етнограф, літературознавець, громадський діяч. 1879 закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, учень В. Антоновича. 1886—92 голова Переяславської повітової земської управи, 1892—1913 гласний Переяславських і Пирятинських земських зборів. Член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Історичного товариства Нестора-літописця (заступник голови), співробітник журналу «Киевская старина», в якому друкував статті і нотатки з історії України. Головні наукові праці присвячено історії України і Польщі 15—18 ст. Разом з братом Миколою підготував і видав у 1902—10 частину документів родинного архіву Стороженків (т. 1—8). Пізніше жив на вул. Рейтарській, 13 і 11 (останній будинок не зберігся).

1876—1909 (з перервами) — Стороженко Микола Володимирович (1862—1942) — історик, педагог, громадський діяч. Закінчив Другу Київську гімназію (1881), історико-філологічний факультет Київського університету (1885), учень В. Антоновича. 1887—89 власнокоштний стипендіат університету для підготовки до професорського звання. З 1888 приват-доцент кафедри російської історії Санкт-Петербурзького університету. З 1889 інспектор народних училищ Другого р-ну Чернігівської губ. З жовтня 1891 інспектор Четвертого р-ну Київської губернської Інспекції народних училищ Південно-Західного краю Київського навчального округу. 1895—1909 директор Четвертої, 1909—15 Першої київських гімназій, одночасно 1904—20 очолював Міністерську жіночу гімназію св. княгині Ольги, завідувач міської безкоштовної читальні ім. М. Гоголя. Під його керівництвом було споруджено будинок Четвертої гімназії на сучасній вул. Червоноармійській, 96. Член Київської Старої Громади. З 1893 дійсний член Київського відділення Російського музичного товариства (у 1900—09 один з його директорів), член-співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, з 1903 член Чернігівської вченої архівної комісії. 1887—1918 почесний мировий суддя Пирятинського судового мирового округу, 1889—1916 гласний Пирятинського повітового земства. 1902—12 гласний Київської міської думи, з лютого 1909 член Міської училищної комісії. Збирав матеріали з історії України, друкував їх в «Архиве Юго-Западной России», «Университетских известиях», «Киевской старине». Пізніше жив на сучасному бульв. Т. Шевченка, 14 і вул. Стрілецькій, 7/9. Тепер резиденція Патріарха УПЦ Київського патріархату [1198]. *Ольга Друг, Олександр Кучерук, Лариса Федорова.*

459.21. Садиба, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Пушкінська, 12, 12-б, 12-в. Складається з трьох будинків: головного (№ 12) на червоній лінії забудови вулиці й двох паралельних йому житлових флігелів (№ 12-б, 12-в), що утворюють два з'єднані проїздами внутрішні подвір'я, відмежовані мурами від сусідніх домоволодінь. Через падіння рельєфу південний (ліворуч) мур споруджено у вигляді високої підпірної стіни, з якої розкривається огляд внутрішньоквартального простору з багатоповерховими будівлями й подвір'ями. Протягом перших двох десятиліть садиба перебувала у власності Е. Філіпповича (1906—12), І. та Л. Климовичів (з 1913), О. Кружиліна (з 1916); після революції була націоналізована. Пошкоджена пожежею у вересні 1941, по війні відбудована.

Головний будинок (№ 12). П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Складається з чолової та бічної дворової (розташована праворуч) житлових секцій з окремими входами. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Вуличний фасад чолової секції оздоблено у стилі історизм у формах російської архітектури 16—17 ст. (фігурне цегляне мурування, колонки з перехватами, ліплені орнаменти у вигляді різноманітної плетениці тощо). Під впливом архітектури модерну фасад вирішено асиметрично, що досягається розташуванням великого прямокутного в плані еркера, який охоплює три верхні поверхи безпосередньо над проїздом у лівій частині фасаду. Еркер, що спирається на пологу арку, яку підтримують оригінальні трикутні консолі, увінчує невисокий аттик з центральним арковим отвором. Праворуч від проїзду влаштовано головний вхід до будинку. Асиметрія композиції посилена однобічним розміщенням балконів, які прилягають лише до лівого боку еркера. Їх врівноважує другий ряд балконів по осі правої частини фасаду. Ґрати балконів складаються з дрібночарункової сітки з навкісних прутів та круглих центральних і наріжних волютоподібних елементів. Чітко виявлена ярусність фасаду утворюється міжповерховими гуртами та горизонтальними підвіконними вставками, прикрашеними ліпленими плетеницями. Рисою, притаманною тогочасній архітектурі, є застосування різних за формою віконних прорізів — видовжених прямокутних, аркових (п'ятий поверх) і наближених до квадрата (окремі на нижніх поверхах). На рівні п'ятого поверху вікна вкомпоновано в пласкі неглибокі ніші з зубчастою окантовкою вгорі. Віконні обрамлення індивідуальні для кожного поверху: на третьому — охоплені площинним обрамленням, яке спирається на фігурні з перехватами колонки на цегляних кронштейнах, на п'ятому — окреслені архівольтами та тонкими перекрученими валиками-жгутами. Багатопрофільний карниз має вінцеву частину у формі викружки, поле якої заповнено ліпленим геометричним орнаментом, карниз підтримують розташовані в міжвіконнях фігурні колонки з перехватами, що спираються на імпости архівольтів, формують своєрідний фриз.

Дворові фасади майже не мають пластичного оздоблення, окрім перспективної арки входу до бічної секції та зубців у підвіконних та надвіконних нішках третього і четвертого поверхів.

459.21. Вул. Пушкінська, 12.
459.21. План третього поверху.

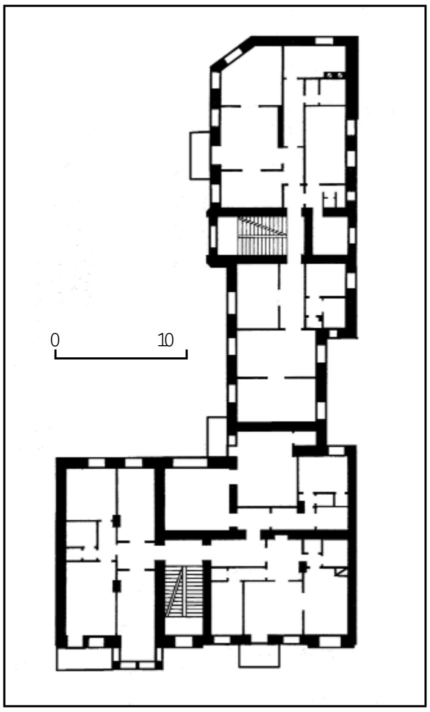

459.21. Вул. Пушкінська, 12-б.

Опорядження інтер'єрів не збереглося. Будинок — оригінальна архітектурна споруда у формах модернізованого неоросійського стилю.

Ф л і г е л ь (№ 12-б). У другому ряді забудови садиби. Головний фасад чотириповерховий, тильний надбудований п'ятим поверхом. Цегляний, пофарбований, у плані прямокутний з одним невеликим наріжним вирізом на тильному фасаді, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Головний фасад має ордерну тектоніку, сформовану на неоренесансній основі з використанням в оздобленні модернізованих історичних деталей. Його загальна композиція асиметрична за рахунок збільшення основної десятивіконної площини правим одновіконним пряслом. Вісь симетрії десятивіконної частини незвично акцентовано центральною, декоративно збагаченою пілястрою, завершеною парапетним стовпчиком з арковим отвором (звичайно вісь симетрії збігається з центральним рядом віконних прорізів). Праворуч від осі впритул розташовані вхід до будинку й проїзд до другого внутрішнього подвір'я, які аналогічно віконним прорізам мають прямокутну форму. Традиційно тридільний характер фасаду надають тривіконні прясла, підкреслені лопатками (на другому поверсі), пілястрами (на третьому—четвертому поверхах) та рядами балконів з кованими ґратами художньої роботи. Горизонтальні членування за допомогою міжповерхових гуртів, прикрашених зубцями й поребриком, відіграють підпорядковану роль. Капітелі пілястрів, окреслених стрункими наріжними колонками з перехватами, значно трансформовані порівняно з історичними взірцями. Вінцевий карниз спирається на широкий фриз, розчленований своєрідно трактованими консолями, вертикалі яких зупиняються лише у міжвіконнях верхнього поверху. Метопи фриза у межах тривіконних прясел прикрашено рослинним орнаментом з пальметою в центрі. Підфризову частину по всій довжині фасаду підкреслено мереживом зубчастого цегляного орнаменту.

Архітектура тильного фасаду спрощена, але відзначається пластичністю. Його площина членується на три частини лопатками (в межах третього—четвертого поверхів), що несуть багатопрофільний карниз, над ним надбудовано п'ятий поверх. Фланги фасаду включають вертикальні ряди балконів з первісними ґратами.

В інтер'єрі будинку привертає увагу конструкція освітленої згори сходової клітки. Плавно вигнуті забіжні марші мають огородження спрощеного геометричного рисунка, характерного для модерну (квадрат і потрійні вертикальні прути). На завороті стіни влаштовано конхову нішку, призначену для встановлення світильника або скульптури.

Будинок — цікавий зразок модернізації форм неоренесансної архітектури.

Ф л і г е л ь (№ 12-в). В глибині ділянки. Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі. Скромне опорядження чолового десятивіконного фасаду складається з міжповерхових гуртів і карниза, прикрашених зубцями й поребриком, гладенських міжвіконних лопаток на рівні другого—третього поверхів. Вікна прямокутні, вхід зміщено відносно геометричного центру.

Є зразком житлової споруди у спрощеному варіанті цегляного стилю.

Раціонально організований комплекс забудови садиби характерний для міського середовища центру Києва кін. 19 — поч. 20 ст.

На поч. 20 ст. у садибі мешкали начальник міських станцій Південно-Західної залізниці Д. Дубровін, головний лікар Очної лікарні М. і Є. Попових О. Бєляєв.

Тепер на першому поверсі головного будинку туристична фірма, юридична контора, флігелів — офіси та контори [1199].

Євген Тиманович.

459.22. Садиба, 1888, 1897 (архіт.). Вул. Пушкінська, 24-а, 24-б. На території прямокутної ділянки розташовуються п'ятиповерховий будинок (на червоній лінії забудови вулиці) й п'ятиповерховий флігель (у глибині садиби). Обидва будинки споруджено 1888 за проектом цивільного інж. М. Слуцького в садибі, що на той час належала купцю 1-ї гільдії М. Шампанеру. 1897 ділянка перейшла у власність інж.-технолога Б. Залуски, який надбудував фасадний будинок ще одним поверхом, флігель перетворив на п'ятиповерховий. 1996—98 проведено капітальний ремонт головного будинку з надбудовою мансардного поверху.

Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 24-а). Триповерховий з напівпідвальним і мансардним поверхами, цегляний, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі залізобетонні, дах вальмовий з заломом, покрівля з сучасного матеріалу.

Композиція чолового фасаду симетрично-осьова, в декоративному оздобленні використано елементи неоренесансу. Центральну частину виділено незначним ризалітом, підкреслену лопатками й пілястрами. Тут розташовується головний вхід, над яким на рівні другого поверху арковий проріз вікна, що освітлює сходи. Вікно фланковано напівколонками з коринфськими капітелями, на які спирається декорована сухариками арка. Обабіч вікна пілястри прикрашені вузькими вертикальними нішами. У лівому крилі міститься проїзд на подвір'я. Площину стіни прорізують симетрично розташовані пари вікон з пласкими перемичками, на третьому поверсі — вікна з арковими перемичками. Стіну другого поверху декоровано під дощаний руст. Міжповерхові карнизи прикрашено сухариками. Підвіконні полиці другого—третього поверхів мають вставки, прикрашені дробленою цеглою на розчині й розетками в центрі.

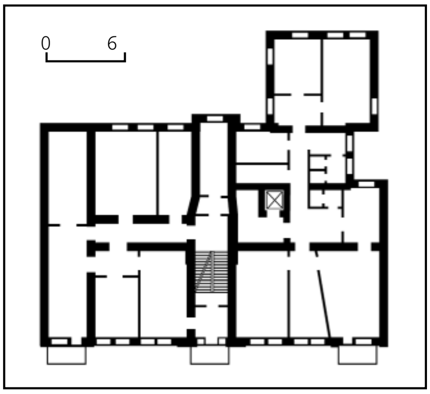

459.22. Вул. Пушкінська, 24-а.
459.22. План четвертого поверху.

459.22. Вул. Пушкінська, 24-б.

Ф л і г е л ь (№ 24-б). На подвір'ї, паралельно фасадному будинку. П'ятиповерховий на підвалі, цегляний, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм. У декорі фасаду використано цегляні деталі. В центрі — отвір головного входу з напівциркульною перемичкою, фланкований напівколонами, поставленими на високі бази. До входу ведуть сходи. Центральну частину фасаду акцентовано великими вікнами, що освітлюють сходову клітку. Фасад по вертикалі розділено лопатками, по горизонталі — міжповерховими гуртами, прикрашеними сухариками. Вікна прямокутні з клинчастими перемичками. Збереглися первісні металеві ґрати балконів.

Пам'ятка — цінний зразок житлової архітектури міста кін. 19 ст.

Тепер у головному будинку і флігелі державні установи [1200].

Ірина Абрамова.

459.23. Садиба 1894—95, в якій містилися клуб Київського літературно-артистичного товариства, правління Київського товариства повітроплавання, Український науковий інститут книгознавства, проживали відомі представники науки, культури, військової справи (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 8.

Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й флігеля на подвір'ї (обидва під № 8). З 1894 садиба належала М. Михайлову — оперному співаку, солісту санкт-петербурзького Маріїнського театру. На його замовлення ділянку забудовано за проектом арх. А. Краусса.

З 1897 вона належала різним київським домовласникам: М. Барсукову, з 1905 — В. Рибникову, з 1916 — К. Терещенко. У радянський час націоналізована. На початку Великої Вітчизняної війни в 1941 головний будинок зазнав значних ушкоджень під час пожежі в центрі міста. Відбудований 1946—49.

Г о л о в н и й б у д и н о к. Чотириповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний, з незначним ризалітом у центрі дворового фасаду. Первісне секційне планування (замінене в ході відбудови) передбачало на першому поверсі дві квартири й магазин, на інших — по дві семикімнатні квартири з кухнями, що виходили на чорні сходи. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Композиція головного фасаду симетрична, триосьова. В художній пластиці фасаду використано мотиви т. зв. віденського ренесансу. Вертикальні осі виділено напівколонами та пілястрами, завершено аттиками та фронтонами з круглими вікнами-люкарнами, обрамленими пишним декором з листя аканта. Центральну вісь увінчано масивним аттиком з накладним розірваним фронтоном, що складається з двох волют, між якими прямокутна нішка. Первісно центральна та бічні осі фіксувалися також завершеннями у вигляді декоративних бань (втрачені). В центрі розташовується парадний вхід, ліворуч — проїзд на подвір'я. Прямокутний отвір входу фланковано пілястрами, над ним кругле вікно в обрамленні двох лаврових гілок. Проїзд перекриває двостулкова ґратчаста брама, плафон проїзду оздоблений прямокутними й квадратними кесонами з профільованим внутрішнім контуром, розділеним смугами меандра. Своєрідно трактований у цеглі декор, скульптурні та ліплені деталі, що збереглися, створюють неординарний образ фасаду з насиченим світлотіньовим моделюванням. На сьогодні втрачено ефектні завершення, огородження парапету, скульптурні деталі, а також оздоблення інтер'єрів (голландські груби, набірну паркетну підлогу, мармурові підвіконня), змінено форми балконів та збільшено їхню кількість. Будинок — один з вдалих варіантів прибуткової споруди кін. 19 ст., що відбиває стильові особливості архітектури свого часу.

Ф л і г е л ь. Паралельно головному будинку, з яким має однакову довжину на всю ширину ділянки.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, двосекційний, з проїздом у лівому крилі. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами ренесансної архітектури. Композиція чолового фасаду симетрична, триосьова: в центрі неглибокий одновіконний ризаліт, на флангах одновіконні розкріповки. Вікна прямокутні й лучкові, розділені вертикальними лопатками. Входи до сходових кліток архітектурно не виділено. Між другим і третім поверхами горизонтальний карнизний гурт. Зубчастий вінцевий карниз характерний для цегляного стилю. Вплив стилю ренесанс простежується в декоративних арках над вікнами верхнього поверху, в які вписано круглі нішки, подекуди заповнені стилізованими квітами (в ризаліті та розкріповках). На фасаді чотири ряди балконів з простими металевими ґратами. Будинок — зразок раціонального підходу до вирішення другого ряду забудови вулиці.

Комплекс садиби репрезентує забудову центру міста кін. 19 ст.

У кін. 1895 — на поч. 1896 у головному будинку містився клуб Київського літературно-артистичного товариства, заснованого у листопаді 1895 з ініціативи відомих діячів науки і культури. У цей період головою товариства був арх. В. Ніколаєв, членами правління — актор і режисер М. Соловцов, композитор і педагог В. Пухальський, художник І. Селезньов. На першому вечорі, що відбувся 3 січня 1896, свої оповідання читав письменник О. Купрін. З лютого 1896 товариство орендувало приміщення на вул. Рогнідинській, 1/13 (див. ст. 20).

На поч. 20 ст. у садибі розташовувалися контори і правління Ситковецького та Шрамківського цукрових заводів.

У 1909—11 у квартирі № 2 головного будинку діяло правління Київського товариства повітроплавання, заснованого 1909 з ініціативи О. Захаріяшевича, В. Мержанова, Б. Решетилова. Складалося переважно з членів повітроплавального гуртка Київського політехнічного інституту. Одним з організаторів і науковим керівником гуртка, а потім і товариства був професор КПІ М. Делоне. 1 червня відбулися установчі збори, 21 жовтня затверджено статут товариства. При ньому діяли науково-технічний і спортивний комітет, декілька комісій. Членами товариства були відомі вчені, інженери, конструктори та льотчики: Г. Адлер, Ф. Андерс, Ф. Билінкін, Д. Григорович, В. Григор'єв, В. Йордан, О. Карпека, брати А., Є. та І. Касьяненки, О. Кудашев, П. Нестеров, О. Свєшников, А. Серебренников, І. Сікорський, Ф. Терещенко, начальник Південно-Західної залізниці К. Немешаєв та ін. В лютому 1910 було ухвалено власні відзнаки — нагрудну емблему, золоті, срібні та бронзові медалі. У квітні 1910 першою срібною медаллю за популяризацію повітроплавання було нагороджено авіатора С. Уточкіна, який 21 і 24 квітня здійснив польоти над Києвом. Згодом золотими медалями було нагороджено М. Жуковського й П. Несте-

рова. Велику роль у пропаганді авіації відіграли повітроплавальні виставки, влаштовані товариством: перша — в січні 1911 в будинку Міської публічної бібліотеки (сучасна вул. М. Грушевського, 1); друга — в березні 1912 в будинку залізничного вокзалу (не зберігся). 1913 в Києві демонструвалася Всеросійська повітроплавальна виставка.

За час існування товариства в Києві було створено кілька десятків нових типів літаків. Професор КПІ О. Кудашев 23 травня 1910 вперше в Російській імперії здійснив у Києві політ на літаку, виготовленому ним з вітчизняних матеріалів (за винятком двигуна), у 1911 за літак власної конструкції отримав велику срібну медаль на Першій міжнародній повітроплавальній виставці у Санкт-Петербурзі. Авіаконструктор Ф. Андерс побудував 1911 перший в Російській імперії дирижабль м'якої конструкції цивільного призначення «Київ», на якому здійснив понад 160 польотів над містом. І. Сікорський до свого переїзду в Санкт-Петербург сконструював у Києві два вертольоти й дев'ять літаків шести модифікацій, на одному з яких встановив світовий рекорд швидкості з екіпажем й отримав велику золоту медаль на Другій міжнародній виставці повітроплавання у Москві в 1912. Д. Григорович — автор гідролітаків М-5 й М-9 (1915) й гідролітака-винищувача (1916), що використовувалися під час 1-ї світової війни та вважалися кращими в світі. Льотчик П. Нестеров 27 серпня 1913 вперше в світі здійснив у небі над Києвом т. зв. мертву петлю — найскладнішу фігуру вищого пілотажу, що з часом була названа його ім'ям. Товариство діяло до 1916, співпрацювало з Сьомою повітроплавальною ротою та авіаційними загонами, які дислокувалися в Києві. Ряд його членів мав власні майстерні, зокрема В. Йордан — на сучасній вул. Артема, 5, О. Карпека — на вул. Володимирській, 64 й на Сирецькому полі, О. Свєшников — на вул. Лабораторній, 7, І. Сікорський — на вул. Ярославів Вал, 15. Офіційним органом товариства з 1914 був журнал «Автомобильная жизнь и авиация» (видавався на вул. Прорізній, 14; будинок не зберігся). Канцелярія містилася на сучасній вул. Вєтрова, 7 (квартира № 5) і 15 (квартира № 3; з 1914), збори проходили на вул. Прорізній, 20 (квартира № 4; з 1912) і 2 (квартира № 68; з 1914) (усі будинки не збереглися).

1924—36 помешкання № 8 на другому поверсі головного будинку займав Український науковий інститут книгознавства (УНІК), створений 1922 на базі Головної книжкової палати (заснована 1919) і Українського бібліографічного інституту при ній. Спочатку містився на бульв. Т. Шевченка, 14. Складався з чотирьох секцій: історії книги, соціології та економіки книги, мистецтва і техніки книги (пізніше — книговиробництва), бібліографії. При інституті на правах секції працював Кабінет вивчення книги й читача, формувався музей книги, діяли курси книгознавства. Науковий колектив досліджував проблеми книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, готував бібліографічні покажчики за матеріалами преси України. УНІК мав власне видавництво. Видавав журнал «Бібліологічні вісті»

459.23. Вул. Пушкінська, 8. Головний будинок.
459.23. План третього поверху.

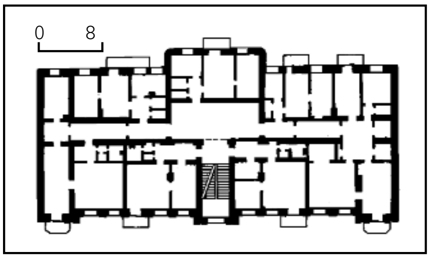

(1923—31), «Науково-популярну бібліотеку книгознавства» (1925—26), «Труди Українського наукового інституту книгознавства» (1926—30, т. 1—4), «Наукові записки» (1933—35). Зібрав унікальну колекцію україністики 1917—24 (тепер у збірці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ). Директор інституту — Ю. Меженко (1922—31), учений секретар — М. Іванченко. Обов'язки керівників секцій виконували Д. Балика, С. Маслов; комісій — С. Єфремов, М. Макаренко, С. Маслов.

У цьому ж приміщенні містилася редакція журналу «Бібліологічні вісті». Часопис висвітлював питання книгознавства, зокрема його історії, поліграфічної справи, бібліографії та бібліотекознавства, мистецтва книги, друкував інформацію про поточні книжкові видання, статті на теми творчості М. Гоголя, М. Коцюбинського, П. Куліша, І. Манжури, Т. Шевченка тощо. Окремий випуск було присвячено 350-річчю українського книгодрукування. З часописом співпрацювали М. Возняк, О. Дорошкевич, М. Зеров, С. Маслов, В. Перетц та інші вчені.

Працівники УНІКу зазнали репресій і переслідувань, їх було звинувачено в буржуазному націоналізмі, відриві від практики книжкової справи. Інститут спочатку докорінно реорганізовано і перетворено на Український науково-дослідний інститут книгознавства та видавничої справи, 1936 ліквідовано.

1924—31 у цьому будинку мешкав і працював Меженко Юрій (Георгій) Олексійович (справж. — Іванов; 1892—1969) — бібліограф, книгознавець, літературознавець, колекціонер, голова Ради ВБУ (1920—22), організатор і директор УНІК (1922—31), директор Бібліотеки АН УРСР (1945—48). Редагував журнал «Бібліологічні вісті», випуски «Трудів» інституту та «Науково-популярної бібліотеки книгознавства». 1931, звинувачений у буржуазному націоналізмі і буржуазному формалізмі, вимушений піти з інституту і переїхати в Росію (жив у Ленінграді).

Заснував в Україні традицію практичного бібліографування, створив незалежну школу теоретичного книгознавства. Автор праць з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, історії українського театру, ряду бібліографічних покажчиків. Протягом життя зібрав унікальну колекцію «Шевченкіани» (понад 15 тис. одиниць), яку заповів Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР; велику збірку іконографічних матеріалів про східнослов'янських бібліографів — українських, російських, білоруських.

У 1936—41 у квартирі № 6 головного будинку проживала Азарх-Опалова Євгенія Еммануїлівна (1900—85) — актриса театру і кіно, народна артистка УРСР (з 1969). В 1936—77 працювала в Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки, в якому зіграла понад 100 ролей у виставах класичного й сучасного репертуару. Після повернення театру з евакуації мешкала на сучасній вул. Б. Хмельницького, 26, квартира № 6 (1944—49) і вул. Саксаганського, 24/27 (з 1949).

1953—61 у квартирі № 9 головного будинку мешкав Герасименко Василь Пилипович (1900—61) — військовий діяч, генерал-лейтенант, командувач КВО (вересень—листопад 1939), під час Великої Вітчизняної війни командувач 21-ї армії Центрального фронту, помічник начальника тилу РКК (1941), командувач військ Сталінградського ВО (1941—42), 28-ї армії (1942—43), Харківського ВО (1944), нарком оборони УРСР (1944—45) і командувач КВО; після війни заступник командувача Прибалтійського ВО (1945—47), член ЦК КП(б)У (1940—46). З 1953 на пенсії.

1978—84 у квартирі № 36 на другому поверсі флігеля жив Григор'єв Сергій Олексійович (1910—88) — живописець і графік, народний художник УРСР (з 1951) і СРСР (з 1974), дійсний член АМ СРСР (з 1958), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1948). Писав портрети, пейзажі, жанрові картини, присвячені дітям та юнацтву.

Разом з ним тут мешкала його дружина Григор'єва Любов Гнатівна (Стелецька; 1910—91) — графік і живописець. Автор живописних пейзажів, ілюстрацій до дитячих книжок. Подружжя мешкало також на вулицях Хрещатик, 13 (1957—78) і Пушкінська, 20 (1984—88).

У 1900—10-х рр. в садибі мешкав Миклашевський Йосип Михайлович (1882—1959) — музикознавець, піаніст, педагог. У ці роки навчався у Музичному училищі Київського відділення Російського музичного товариства (закінчив 1911, учень В. Пухальського), Санкт-Петербурзькій консерваторії (закінчив 1913); написав праці «Українська музика і Лисенко» (1908), «Нарис діяльності Київського відділення імператорського Російського музичного товариства (1863—1913)» (1913). З 1919 жив у Харкові.

На поч. 20 ст. у садибі також проживали: С. Богданов — видавець «Киевской газеты», член ради Київського добровчинного товариства; Є. Гарнич-Гарницький — лікар, громадсько-політичний діяч (див. ст. 5 і 19); І. Дараган — голова Другого цивільного департаменту Київської судової палати; З. Ланге — викладач танцю Колегії Павла Ґалаґана, Першого комерційного училища та інших навчальних закладів; С. Ленчевський — викладач пластики і танцю Музично-драматичної школи М. Лисенка, Другої гімназії, Володимирського кадетського корпусу, Музично-драматичного училища М. Лєсневич-Носової.

Тепер на першому поверсі головного будинку установи, магазин [1201].

Ірина Абрамова, Лариса Гаврилюк, Марія Кадомська, Олександр Кучерук, Елла Піскова, Василь Шепелюк.

459.24. Садиба 1912—13, в якій містилися медичні заклади, де працювали відомі лікарі та вчені (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 22. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й флігеля, розташованого паралельно йому в глибині подвір'я (обидва під одним номером). Сусідній двоповерховий будинок з флігелем (№ 22-а) не має архітектурної цінності. До 1912 разом із ділянкою № 22-а утворювали єдину садибу, один з двох фасадних одноповерхових будинків і служби якої було знесено для зведення наявних споруд. 1912 ділянку придбав французький підданий Е. Бергоньє, на замовлення якого садибу було забудовано одночасно прибутковим будинком (№ 22) з чотири-, шести- та семикімнатними квартирами для здачі в оренду й флігелем (№ 22-б; загалом на 60 кімнат). Первісне секційне планування головного будинку передбачало високий рівень комфортності. На першому поверсі містилися магазини. Будівництво завершено у вересні 1913. Тепер садиби № 22 і 22-а об'єднані внутрішнім упорядкованим подвір'ям, на якому влаштовано сквер з лавами та парковою скульптурою. Ліворуч до головного будинку прилягає брама від старої огорожі садиби з сучасними металевими стулками й хвірткою.

Головний будинок. П'ятиповерховий з підвалом з боку вулиці; має шестиповерхове крило, що прилягає до правого флангу з подвір'я. Цегляний, тинькований під цеглу, цоколь облицьовано сірим полірованим гранітом, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Оздоблений у стилі модерн. Головним композиційним акцентом є лівий ризаліт невеликого виносу із завершенням у вигляді аттика, декорованого ліпленим картушем в обрамленні рослинних гірлянд. Центр ризаліту на рівні другого—четвертого поверхів акцентовано тригранним еркером з видовженими вузькими вікнами. Еркер підкреслюють балкони різної форми. З протилежного боку фасад завершує менший за розміром аттик, також оздоблений ліпленням. Площину першого поверху декоровано під дощаний руст, на інших поверхах гладеньку поверхню прорізують прямокутні вікна й балкони. Ліворуч на першому поверсі проїзд на подвір'я, перекритий тепер дверними стулками. В центрі головний вхід, за яким розташовані тамбур з вестибулем та парадні сходи з металевим огородженням. Збереглися фрагменти ліпленого декору стін і стелі.

Флігель. П'ятиповерховий з невеликою мансардою по осі фасаду і підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Композиція головного фасаду симетрична, декор (лиштви вікон, підвіконні ніші, лопатки, міжповерхові й вінцевий карнизи) змодельовано в цеглі. Стіни розчленовано лопатками, центральну частину виділено незначним ризалітом. Ліворуч — головний вхід до будинку. Особливістю композиційного вирішення є зовнішні металеві сходи й балкони, влаштовані на рівні другого—п'ятого поверхів на торці будинку. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

459.24. Вул. Пушкінська, 22. Головний будинок.

459.24. Панно-барельєф на щипці будинку.
459.24. План другого поверху.

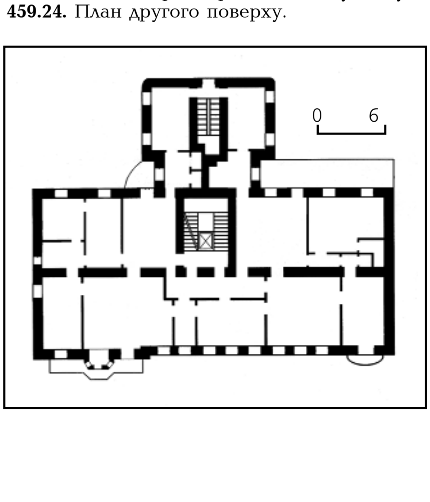

Садиба — цінний зразок прибуткової житлової забудови міста поч. 20 ст., зведеної в стилі модерн.

1913 флігель було здано за контрактом для розміщення лікарні (на 10 років). З 1913 тут містилася платна хірургічна і терапевтична лікарня, переведена сюди з бульв. Бібіковського, 4 (тепер бульв. Т. Шевченка). У 1920-х рр. її перетворили на Другу робітничу лікарню для обслуговування членів профспілок та їхніх родин.

У лікарні діяли хірургічне, терапевтичне, гінекологічне й травматологічне відділення, аптека, бактеріологічна лабораторія, рентгенкабінет. Медичному закладу було також передано споруди садиби № 22-а.

В 1920—30-х рр. у лікарні працювали відомі лікарі і вчені.

Кримов Олексій Петрович (1872—1954) — хірург, акад. АМН СРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), завідувач кафедр госпітальної (1913—23) і факультетської (1930—54) хірургії університету і медичного інституту. 1923—28 завідував хірургічним відділенням Другої робітничої лікарні. Досліджував вогнепальні аневризми, травми черепа і головного мозку, абсцеси легень, грижі, проблеми воєнно-польової хірургії. Після Великої Вітчизняної війни мешкав у фасадному будинку садиби на другому поверсі.

Тимофєєв Сергій Лук'янович (1875—1943) — травматолог, засновник і завідувач кафедр ортопедії й травматології (1923—32), воєнно-польової хірургії (1932—34) і кафедри хірургії санітарно-гігієнічного факультету (1934—41) Київського медичного інституту; завідувач травматологічного відділення Другої робітничої лікарні.

1920 фасадний будинок передано Інституту охорони здоров'я, створеному цього року на основі медичних факультетів Київського університету, Українського державного університету та Київського жіночого медичного

459.24. Вул. Пушкінська, 22. Флігель.

інституту. З січня 1921 — Київська державна медична академія, з грудня 1921 — Київський державний медичний інститут. Тут містилися теоретичні кафедри: нормальної фізіології, фармакології, біологічної хімії, соціальної гігієни (з 1941 — соціальної гігієни й організації охорони здоров'я), історії медицини та інших, на яких працювали відомі лікарі та вчені.

Вашетко Микола Памфілович (1880—1960) — фармаколог, завідувач кафедри патологічної фізіології (1918—31). Досліджував токсикози, роль нервової системи в регуляції обмінних процесів, вплив мікроелементів на організм тварини, патологію нирок. Читав лекції українською мовою.

Винокуров Сергій Ісайович (1899—1955) — біохімік, професор (з 1940), завідувач кафедри біохімії (1938—41, 1944—55), декан лікувального факультету (1944—47). Досліджував закономірності перетворення аскорбінової кислоти в тканинах організму. Розробив вітамінний препарат із хвої. Автор двох порадників з питань фізіології та біохімії харчування (1934, 1938).

Воронцов Данило Семенович (1886—1965) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1957), професор (з 1923), завідувач кафедри нормальної фізіології (1935—45). Досліджував проблеми фізіології нервової системи, електрофізіології, відкрив т. зв. слідову електронегативність в електричній реакції нерва, з'ясував походження позитивного коливання нервового струму. Засновник вітчизняної школи електрофізіологів.

Каган Соломон Соломонович (1894—1965) — гігієніст, професор (з 1926), завідувач кафедри соціальної гігієни та організації охорони здоров'я (1924—29, 1934—52). Досліджував проблеми соціальної гігієни, санітарної статистики, демографії, історії медицини.

Кравченко Сергій Семенович (1879—?) — біохімік, завідувач кафедри біохімії (1922—32). При ньому було проведено реорганізацію навчального процесу з метою поліпшення теоретичної та практичної підготовки майбутніх лікарів.

Радченко Сергій Іванович (1880—1942) — гігієніст, завідувач кафедри соціальної гігієни та організації охорони здоров'я (1929—34), пізніше професор. Один із засновників санітарно-гігієнічного факультету Київського медичного інституту (1935—36 декан).

Фердман Давид Лазарович (1903—70) — біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939) та АН СРСР (з 1946). В 1944—70 завідувач відділу Інституту біохімії АН УРСР, професор кафедри біохімії Київського медичного інституту. Досліджував проблеми біохімії м'язів.

Фольборт Георгій Володимирович (1885—1960) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1953), завідувач кафедри нормальної фізіології (1946—60), засідання якої у повоєнні роки відбувалися на квартирі вченого у цьому будинку. Одночасно працював в Інституті фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР, очолював відділ вищої нервової діяльності й трофічних функцій. Відкрив негативні (гальмівні) нервові рефлекси, розробив метод подвійної жовчної фістули, встановив основні закономірності процесів виснаження та відновлення. Створив наукову школу. 1946—56 мешкав у цьому будинку на другому поверсі (квартира № 7), 1956—60 — на вул. Прорізній, 10.

Фомін Сергій Васильович (1902—?) — біохімік, завідувач кафедри біохімії (1932—37). Досліджував активність протеазів і протеолітичних процесів у м'язовій тканині тощо.

Чаговець Василь Юрійович (1873—1941) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1939), завідувач кафедри нормальної фізіології Київського університету і Київського медичного інституту (1910—35), пізніше професор кафедри, з 1936 одночасно професор Другого Київського медичного інституту. Розробив метод електрогастрографії, іонну теорію походження біоелектричних подразників у живій тканині. Основоположник сучасної електрофізіології. Під керівництвом вченого конструювали вітчизняні апарати, зокрема т. зв. маятник Гельмгольца, струнні гальванометри різних моделей.

Чаговець Ростислав Всеволодович (1904—82) — біохімік, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). В 1932—50 працював на кафедрі біохімії Київського медичного інституту, одночасно з 1933 — в Інституті біохімії АН УРСР (1948—76 завідувач відділу). Досліджував проблеми біохімії м'язів, обмін води в організмі, проблеми вітамінотерапії.

Черкес Олександр Ілліч (1894—1974) — фармаколог, акад. АМН СРСР (з 1960), заслужений діяч науки УРСР (з 1946), професор (з 1940), завідувач кафедри фармакології (1944—71), професор-консультант (1971—74). Розробив теорію трофічної дії серцевих глікозидів, нові серцево-судинні ліки, створив класифікацію токсичних гіпоксій (1935). Після війни (до серед. 1950-х рр.) жив у головному будинку на другому поверсі.

Шкавера Григорій Лаврентійович (1884—1953) — фармаколог, завідувач кафедри фармакології (1925—41 і 1943—44), професор кафедри (1944—49). Досліджував фармакологію ендокринних залоз, судинної системи, механізм дії ліків і отрут. Розроблений вченим метод дослідження на ізольованих ендокринних залозах набув всесвітнього визнання.

Тепер головний будинок — фармацевтичний корпус Національного медичного університету ім. О. Богомольця, флігель — діагностично-лікувальний корпус Київської міської клінічної ендокринологічної лікарні з кафедрою ендокринології медичного університету [1202]. *Ірина Абрамова, Ольга Друг, Елла Піскова, Сергій Старченко.*

459.25. Садиба 1875—77, в якій містилися правління Південно-Російського товариства заохочення землеробства й сільської промисловості, Друге Київське комерційне училище, проживав Поспєлов В. П. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 28/9. Комплекс будівель на розі з бульв. Т. Шевченка. Розташований вздовж фронту забудови вулиць та у глибині ділянки. Зведено за єдиним проектом академіка архітектури О. Гросса; у проектуванні та будівництві брав участь арх. В. Ніколаєв. Комплекс споруджено на замовлення купця 1-ї гільдії, голови Київського біржового комітету М. Хрякова. Первісно складався з чотириповерхової, у плані прямокутної споруди вздовж фронту вул. Пушкінської (у той час вул. Новоєлизаветинська, 2); перпендикулярного до неї, Г-подібного в плані триповерхового корпусу вздовж фронту бульвару; двоповерхового службового флігеля та одноповерхових служб у глибині садиби (втрачені). Споруда на вул. Пушкінській спочатку призначалася для нежитлових приміщень, споруда з боку бульвару — для квартир з господарськими приміщеннями в надвірному крилі. Входи в обидва будинки підкреслювали завершення з лучковими фронтонами та люкарнами (не збереглися). Під час Великої Вітчизняної війни забудова садиби постраждала від пожежі (зокрема, згоріли дерев'яні перекриття й перегородки чолових споруд). 1944 ділянку з будівлями передали Союзукрпапіртресту для відбудови під контору та житло. 1947—49 відновлено головні будівлі як єдиний об'єм з надбудовою четвертого поверху з боку бульв. Т. Шевченка (арх. В. Меланчук) та внутрішнім переплануванням. Ця реконструкція, а також пізніша надбудова над усім об'ємом п'ятого поверху негативно вплинули на об'ємно-просторовий вигляд фасадної споруди, зробивши її занадто важкою та знівелювавши силует.

Головний будинок. П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані близький до П-подібного. Має два входи з боку вул. Пушкінської, один — з боку бульв. Т. Шевченка. Внаслідок перепаду рельєфу перший поверх з боку бульвару частково набув вигляду цокольного напівповерху. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Як активні елементи вертикального членування застосовано канелюровані на постаментах коринфські пілястри на рівні третього—четвертого поверхів, які на нижніх поверхах продовжуються муфтованими та фільончастими лопатками. Декор фасадів складають також рустування нижньої частини та міжвікнь, виразні обрамлення прямокутних вікон, ліплені прикраси (зокрема, оздоблення фриза та зображення в замкових каменях вікон другого поверху символу торгівлі — кадуцея), міжповерхові гурти, оригінальні балкони на фігурних металевих кронштейнах. Цоколь облицьовано сірим гранітом. В архітектурних формах тильного, скромно декорованого фасаду прочитується первісна дводільна структура споруди: на лівому крилі збереглися неоготичні гранчасті стовпчики-лопатки (перший—третій поверхи).

З боку вул. Пушкінської в гарній цегляній огорожі в стилі необароко, що має ордерну побудову, влаштовано проїзд на подвір'я. За допомогою спарених муфтованих напівколон тосканського ордера, які встановлено на цоколь, облицьований сірим полірованим гранітом, площину огорожі розбито на три великі й чотири малі прясла. В малі вписано хвіртку й однакові за формою вузькі фальшиві арки, у велике центральне прясло — прямокутну фільонку, у великі бічні прясла — аркову браму та ідентичну за формою фальшиву арку. Осі брами та симетричної арки підкреслено барочними щипцями з бічними волютами та трикутним розірваним фронто-

ном. Первісні стулки воріт і хвіртки втрачено.
Ф л і г е л ь. У глибині подвір'я, в його лівій частині. До 2002 капітально відремонтований з добудовою третього поверху і високої мансарди.
Триповерховий з мансардою, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний з центральним тривіконним ризалітом, в якому міститься вхід. Перекриття пласкі, дах вальмовий з заломом, під сучасним покрівельним матеріалом, що імітує черепицю.
Два нижні поверхи оздоблено у стилі історизм з елементами неоготики. Головний фасад симетричний за композицією, вікна і двері прямокутної форми. Простінки другого поверху декоровано фрагментами аркатури з тонкими напівколонками, наріжжя й членування фасаду — гранчастими лопатками-лізенами. Міжповерховий і карнизний гурти прикрашено зубчиками. Третій поверх з вінцевим щипцем і мансарду виконано у стилістиці бароко.
Забудова садиби — цікавий зразок багатофункціонального комплексу 2-ї пол. 19 ст. у стилі історизм, зведеного одночасно за єдиним архітектурним задумом.
1892—1914 в садибі містилися правління й склади Південно-Російського товариства заохочення землеробства й сільської промисловості (Київський землеробський синдикат). Його засновником, першим головою (згодом членом правління) був Б. Ханенко — культурний і громадський діяч, меценат, колекціонер. У 1897 за поданням міністра фінансів Російської імперії за діяльність на цій посаді йому було пожалувано чин надвірного радника. Пізніше товариство очолювали: Г. Вишневський (до 1906) — київський повітовий предводитель дворянства, депутат Дворянського зібрання від Васильківського пов., один з директорів Київського дворянського клубу, член ради Слов'янського доброчинного товариства, губернського комітету піклування про народну тверезість; з 1906 — М. Шестаков — член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків,

459.25. Вул. Пушкінська, 28/9. Головний будинок
459.25. План другого поверху.

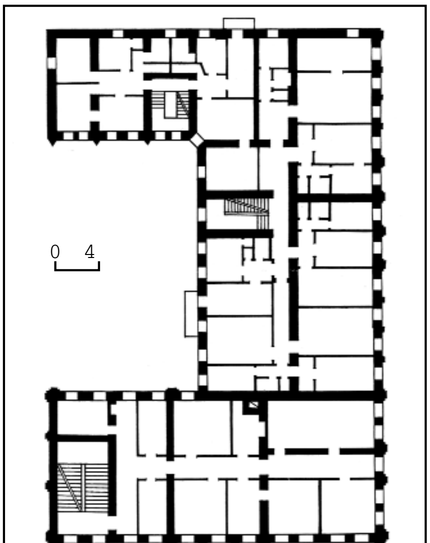

Київського відділення товариства сприяння жіночій сільськогосподарській освіті (скарбник), оціночної комісії Київського земельного банку. Товариство ставило за мету сприяти розвитку сільських господарств Київської, Подільської і Волинської, Бессарабської, Полтавської, Харківської, Херсонської й Чернігівської губерній. Мало свої агентства у Кишиневі, Миколаєві, Одесі. На 1 січня 1899 об'єднувало 346 членів. До його складу входили відділи: землеробських машин і знарядь праці, польового й городнього насіння, штучних добрив, предметів споживання в сільському господарстві, комісійної купівлі-продажу продукції хліборобства. При товаристві діяли в різний час: сільськогосподарська лабораторія й мережа дослідних ланів (завідувач — магістр сільського господарства С. Франкфурт), ентомологічна станція (завідувач В. Поспєлов, акад. АН УРСР з 1939), експертна комісія з очищення стічних вод (голова — професор Київського університету В. Високович; один з членів — С. Реформатський, акад. АН СРСР з 1929). На поч. 1910-х рр. мало штат роз'їзних агрономів, в числі яких був О. Душечкін (акад. АН УРСР з 1945), одночасно помічник завідувача лабораторії (з 1912). В будинку розміщувалася також редакція журналу товариства «Хозяйство», яку очолював М. Шестаков. У 1914 правління товариства переїхало на сучасну вул. Б. Хмельницького, 46.
З 1896 частину садиби займали щойно відкриті приватні навчальні заклади П. Натансона: чоловіче комерційне училище та підготовчі курси для вступу у гімназію або реальне училище. У 1902 через несприятливі обставини училищу П. Натансона загрожувало закриття, у зв'язку з чим Київське купецьке товариство прийняло його під своє опікування і перейменувало заклад на Друге Київське комерційне училище.
Училище займало третій—четвертий поверхи будівлі на вул. Пушкінській та другий—третій поверхи об'єму з боку бульвару. Через обмежену площу приміщень та необхідність пристосування житлових квартир під класи неодноразово розглядалося питання про зведення нової споруди. В 1911 училище придбало у власність садибу, на якій воно містилося. Було складено кілька варіантів проекту навчального корпусу на терені садиби (зокрема, проект Е. Брадтмана у 1912, проект А. Мінкуса у 1914) з перетворенням наявного будинку на прибуткове житло, але цей задум не здійснився.
В училищі навчалося бл. 400 учнів. Курс був розрахований на п'ять загальноосвітніх і два фахових класи: діяли також підготовчі класи з двох (у 1902—05 — з трьох) відділень. У фахових класах викладалися, зокрема, політична економія, бухгалтерська й товарна справи. Училище надавало середню комерційну освіту, випускники могли продовжувати навчання у комерційних інститутах. Було підпорядковане Міністерству фінансів, з 1905 — Міністерству торгівлі й промисловості. Справами закладу керувала опікунська рада при купецькому товаристві (перший голова — купецький староста М. Чоколов). До складу ради входили місцеві підприємці М. Гальперін, В. Гінцбург, Д. Марголін, Я. Ріхерт та ін. Почесними опікунами училища були, зокрема, відомі цукрозаводчики Лаз. та Л. Бродські. При училищі діяло товариство допомоги нужденним учням. Купецьке товариство запровадило для вихованців стипендії ім. С. Вітте та М. Чоколова. У різний час в училищі викладали вчені: природознавці К. Пурієвич та В. Тарасенко, історик І. Лучицький, лікарем з очних захворювань працював І. Руберт. Статут закладу дозволяв навчання до 50 відсотків євреїв (значно більше, ніж за т. зв. відсотковою нормою); законовчителем з іудейської релігії в училищі з 1903 працював історик І. Галант (Глянц), з 1919 співробітник, у 1920-х рр. керівник і секретар постійної єврейської історико-археографічної комісії УАН. Тут вчився майбутній художник театру Н. Шифрін.
1908—11 в садибі проживав Поспєлов Володимир Петрович (1872—1949) — зоолог-ентомолог, акад. АН УРСР

459.26. Вул. Пушкінська, 10.
459.26. План третього поверху.

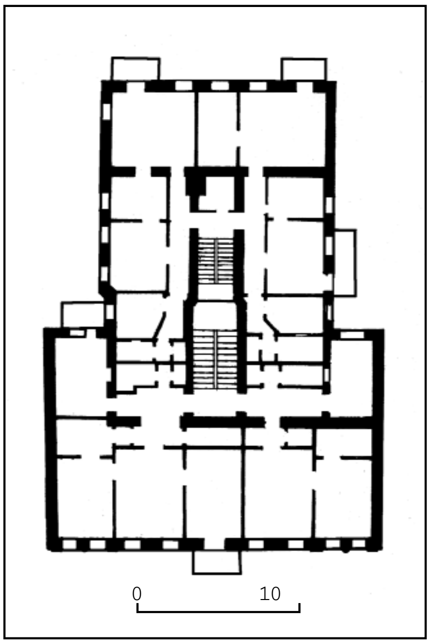

459.26. Вул. Пушкінська, 10-б.

(з 1939), перший директор Інституту ентомології і фітопатології АН УРСР (1946—49). У 1904 заснував у Києві першу в Російській державі ентомологічну станцію при Південно-Російському товаристві заохочення землеробства й сільської промисловості. Очолюючи її до літа 1913, здійснював численні поїздки по регіонах України. На основі зібраних матеріалів провів ґрунтовні дослідження з питань захисту рослин від шкідників і хвороб, результати яких було опубліковано у бл. 50 наукових працях і великій монографії про бурякового довгоносика. У цей період одним з перших почав розробляти біологічний метод боротьби з шкідниками, організував міжнародний конкурс оприскувачів рослин (1912), матеріали якого мали велике практичне значення. Одночасно очолював ентомологічну секцію Київського товариства любителів природи, викладав у Київському університеті, на Вищих жіночих курсах і в інших навчальних закладах. Засновник і редактор (1912—14) першого в Росії спеціального журналу з прикладної ентомології — «Энтомологический вестник», ініціатор проведення у Києві 1913 першого Всеросійського з'їзду ентомологів. Влітку 1913 переїхав у Воронеж на запрошення обійняти посаду професора щойно заснованого там сільськогосподарського інституту. 1906—08 жив на вул. Володимирській, 67, у 1911—13 — на вул. Тарасівській, 5 (будинок не зберігся), у 1940-і рр. — на вул. Горького, 4—6.

Після закриття у 1920 комерційного училища в садибі містилися навчальні заклади: трудова школа, Друга торговельна профшкола, середня школа № 40 (до 1941).

Тепер будинки займає Державний комітет України з державного матеріального резерву [1203].

Михайло Кальницький, Елла Піскова.

459.26. Садиба 1881—82, 1895—96, в якій проживав Бердяєв М. О., містилося Київське вегетаріанське товариство (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 10, 10-б.

Складається з двох будинків: головного — на червоній лінії забудови вулиці та флігеля у глибині ділянки, паралельно фасадному. Головний будинок зведено 1881—82 на замовлення її власника — купця Д. Лазарєва за проектом арх. П. Спарро, флігель — у 1895—96 під наглядом арх. К. Шимана. На поч. 20 ст. належала родині Скловських.

Головний будинок (№ 10). Триповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, цоколь облицьовано плиткою, що імітує граніт, у плані Т-подібний з проїздом у лівому крилі. Секційна двоквартирна планувальна структура в основному збережена, але зі змінами. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Архітектурний декор змодельовано й доповнено ліпленням та ордерними деталями. Фасад симетричний відносно осі входу, підкресленої балконом другого поверху і вінцевим трикутним щипцем зі зрізаним верхом. Вхід оформлено порталом, утвореним двома напівколонами коринфського ордера на п'єдесталах і виступною лучковою перемичкою над ними. Вікна лучкові, на флангах — здвоєні, з імпостами у вигляді коринфських напівколонок, на другому поверсі об'єднані архівольтами з жіночими голівками у центрі. Поповерхові членування позначено карнизними гуртами й рустуванням міжвіконь першого поверху. На сходових клітках збереглися первісні металеві огородження простого рисунка.

Флігель (№ 10-б). Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, у плані Т-подібний з проїздом у лівому крилі.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Композиція головного фасаду симетрична. В центрі розташований вхідний портал, що складається з двох коринфських колон на п'єдесталах, меандрового фриза й трикутного фронтону, в полі якого ліплений картуш. Отвір входу вузький, арковий; збереглося його первісне столярне заповнення. Фасад розкреслено по вертикалі лопатками, між якими симетрично розташовано прямокутні та аркові вікна, по горизонталі — міжповерховими карнизами; центральну частину завершено декоративним аттиком. В оздобленні фасаду, крім цегляних деталей, використано ліплені вставки рослинного орнаменту. Збереглися первісні ґрати балконів.

Садиба — характерний зразок житлової архітектури в стилі неоренесанс.

У кін. 1890-х рр. — 1904 (з перервами) у квартирі № 1 будинку № 10 проживав з батьками Бердяєв Микола Олександрович (1874—1948) — філософ, літератор, публіцист, громадський і політичний діяч. Походив із старовинного дворянського роду київських і харківських поміщиків. Батько — Бердяєв Олександр Михайлович (1837—1916) — військовий, київський повітовий предводитель дворянства, голова правління Київського земельного банку. Мати — Бердяєва Олександра (Аліна) Сергіївна (уроджена княгиня Кудашева; 1838—1912), по материнській лінії француженка. Навчався у Володимирському кадетському корпусі в Києві (1887—91, поступив у другий клас) як кадет, котрий приходить, оскільки не сприймав військове середовище, у шостому класі був переведений у Пажеський корпус (Санкт-Петербург), але за власним бажанням

вийшов з нього. 1894 здав іспити екстерном у П'ятій Києво-Печерській гімназії. У цей час захопився філософією, самостійно вивчав твори Г. Гегеля, І. Канта, А. Шопенгауера, ідеологію народницького соціалізму, зокрема М. Михайловського. 1894 вступив на природничий факультет Київського університету, через рік перевівся на юридичний факультет. Під час навчання прилучився до соціал-демократичного руху, відвідував марксистські гуртки, де виступав із доповідями, їздив у Швейцарію як зв'язковий, привозив нелегальну літературу. Вивчав твори Ф. Достоєвського, М. Метерлінка, Ф. Ніцше, Л. Толстого. Був членом Київського літературно-артистичного товариства. 1897 заарештований на кілька днів за участь у студентській демонстрації. З 1898 за посередництвом економіста та історика М. Туган-Барановського співробітничав у науковому, літературному і політичному журналі «Мир Божий», що видавався марксистами у Санкт-Петербурзі. Того ж року вдруге заарештований за участь у діяльності Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», виключений з університету, місяць утримувався в Лук'янівській в'язниці. Був засуджений до заслання, яке відбував 1900—02 у Вологді, 1903 – у Житомирі. В цей період за ідейними переконаннями наблизився до С. Булгакова, П. Струве, С. Франка, що знайшло відображення у першому великому творі «Суб'єктивізм та індивідуалізм у суспільній філософії» (1900). Тут він обґрунтовував ідею «етичного соціалізму», яка викликала гостру критику як з боку народників, так і марксистів. Друкував свої філософські твори також у журналах «Die Neue Zeit» («Новий час»; 1899—1900), збірниках «Літературна справа» і «Проблеми ідеалізму» (обидва — 1902). 1903 і 1904 брав участь у нелегальних нарадах засновників «Союзу визволення» у Німеччині і Швейцарії, у 1904 його член, співробітник журналу «Освобождение». З осені 1904 жив у Санкт-Петербурзі, з 1908 — у Москві, 1922 висланий із СРСР. Перебував у Німеччині, з 1924 — у Франції. У 1947 був удостоєний ступеня доктора теології Кембриджського університету.

Значний вплив на становлення М. Бердяєва як особистості мав його старший брат Бердяєв Сергій Олександрович (1860—1914) — письменник, перекладач, публіцист, видавець, редактор, громадсько-політичний діяч. На поч. 1900-х рр. жив з сім'єю на сучасній вул. Саксаганського, 44 і 96 (див. ст. 458.37 та 458.65).

На поч. 20 ст. частину приміщень садиби займало Київське вегетаріанське товариство, створене міськими лікарями у 1909. Тут працювала його рада і функціонувала їдальня. Очолював товариство лікар Є. Скловський, товаришем голови і членом ревізійної комісії був математик-методист О. Астряб.

У квартирі № 4 містилася приватна платна бібліотека Я. Ольшевського.

Тепер на першому поверсі головного будинку Будівельно-ремонтний виробничий центр. У флігелі приміщення першого поверху займає Державне закрите акціонерне товариство «Охорона-комплекс» [1204]. *Ірина Абрамова, Марія Кадомська, Михайло Рибаков.*

459.27. Вул. Пушкінська, 43.
459.27. План другого поверху.

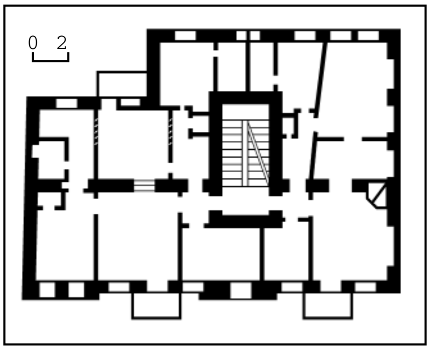

459.27. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживав Войновський П. (архіт., іст., мист.). Вул. Пушкінська, 43, 43-б, 43-в. Складається з двох будинків на червоній лінії забудови вулиці й флігеля на подвір'ї. До 1910 садиба мала № 41. Історія ділянки відома з 1850—60-х рр., коли вона належала київському міщанину Н. Браткову та його дружині. Ділянка мала характерну неправильну конфігурацію плану зі зрізаними під гострими кутами бічними межами. Її забудова була малоповерховою дерев'яною, типовою для серед. 19 ст. В 1870-х рр. належала міщанам Нестеровим з м. Могильова, з 1896 до 1910-х рр. — київському купцю О. Окладчику та його дружині. За них сформувалася теперішня забудова садиби. Згідно з описом нерухомого майна 1897, на червону лінію вулиці виходив двоповерховий на підвалі, цегляний, з бляшаним покриттям будинок (зберігся), на подвір'ї розташовувалися дерев'яні споруди: одноповерховий флігель, дерев'яні сараї, льодовня (втрачені). У 1890-х рр. — 1911 зведено нові головний будинок і флігель, які утворили внутрішній простір подвір'я-колодязя, типового для забудови великих міст цієї доби.

Головний будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 43). Чотириповерховий з мансардою, цегляний, пофарбований, цоколь облицьований гранітом, у плані прямокутний, односекційний, з двома квартирами на кожному поверсі. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Головний фасад декоровано у стилі неоренесанс із застосуванням формованих рельєфних деталей та орнаментального цегляного мурування. Осі входу та проїзду підкреслено фігурними аттиками й застосуванням аркових отворів (над проїздом). Інші вікна прямокутні, в обрамленні нагорі з тонких кручених валиків та ліплення. Два ряди балконів мають ажурні опуклі ґрати. Асиметрична композиція фасаду з влаштованим ліворуч проїздом на подвір'я відбиває пристосування уніфікованої секції до умов конкретної ділянки.

Частково зберігся декор інтер'єрів квартир. В систему оздоблення інтер'єрів будинку входять три живописні пейзажні панно у ліпленому обрамленні, що імітує бронзові з золотом рами, прикрашені об'ємною неоренесансною орнаментикою. Вони розташовані у першому під'їзді будинку, безпосередньо за дверима, на стінах неширокого вестибуля. Панно вертикального видовженого формату заввишки бл. 2 м, завширшки — бл. 1 м. Всі вони виконані професійним майстром академічної школи й інтерпретують сюжети, поширені в пейзажному живопису кін. 19 ст. Стан їхньої збереженості задовільний, хоча вони й зазнали поновлювань і реставраційних втручань, сліди яких добре помітні при бічному освітленні.

Перше панно вирішено в традиціях романтичного пейзажу. На ньому — група високих тополь на березі звивистої річки, спрямованої для посилення просторового ефекту в глибину зображення, де вона зливається з широким дзеркалом озера чи моря. На його сяючій поверхні застиг човен рибалки. На небосхилі, праворуч, ніби у мінливому серпанку, проглядається масив скелястого пагорба, що візуально врівноважує основний мотив композиції. На небі, сповненому стрімкого, діагонально спрямованого руху хмар, у розриві — світлий диск місяця, який висвітлює форми із сутіні ночі. Фарби композиції дуже пожовтіли й потемніли, можливо внаслідок надмірного використання олії. Але, безумовно, і в своєму первісному стані колорит панно мав загальну золотаво-коричневу гаму. Нині серед теплих темно-брунатних, ультрамариново-чорних, червоно-умбристих, оливково-жовтих відтінків подекуди проступають смарагдово-зелений і блакитний кольори, що приглушеним контрастом акцентують найважливіші деталі. Живописна манера поєднує широкі лісирувальні заливки й експресивні пастозні удари пензля. Найближчі аналоги, якими, мабуть, надихався автор панно, помітні у творчості живописців А. Куїнджі, Л. Лагоріо, А. Мещерського, В. Орловського.

Друге панно в композиційному відношенні вирішено простіше й фронтальніше, хоча і в його основі лежить той самий прийом перспективно спрямованої річки з ритмічними зиґзаґами берегів. Відмінність у тому, що над ними на зразок просторових куліс підіймаються з двох боків групи високих дерев з темно-зеленими пишними кронами. В глибині простір обмежено напівпрозорою стіною із зелені. На першому плані видно ескізно намічені водорості. В колористичному відношенні композиція вирішена аналогічно

до попередньої, але зі значно ширшим і різноманітнішим залученням зелених та оливково-зелених відтінків. Її недостатньо пом'якшена симетрія створює враження деякої штучності.

На протилежній стіні — третє панно, яке зазнало найбільших руйнувань у зв'язку з деформацією поверхні стіни. Вся нижня половина панно разом з обрамленням перетинається великою тріщиною з уступом, яка, хоча й ретельно закрита і затонована, все ж помітно ускладнює його сприйняття. Проте в композиційному й живописному відношенні воно не менш цікаве, ніж попередні. В ньому найбільш вдало поєднано фронтально-горизонтальний та вертикально-глибинний напрямки розгортання простору, краще віднайдено динамічну рівновагу зображення. Візуальною домінантою композиції є група високих сосен, що відзначається виразною пластикою та деталями. Їхні вершини контрастно виділяються на тлі захмареного неба. Біля підніжжя сосен, паралельно лінії обрію, йде дорога, яка губиться серед невисоких дерев підліску. На першому плані композиції — зображення лісового озера, майже повністю затемненого. На образному задумі цього панно певною мірою відбилися творчі відкриття в царині реалістичного пейзажу художників серед. 19 — поч. 20 ст., насамперед його лірико-епічного напряму.

Три пейзажні панно (відреставровані 1998) у вестибулі будинку — цікаві пам'ятки мистецтва кін. 19 ст., що безсумнівно заслуговують на збереження й дають можливість щоденного контакту зі світом естетичних уподобань минулого.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1890-і рр. (№ 43-б). Ліворуч від головного. Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Симетричний фасад у стилі неоренесанс розкреслено міжповерховим карнизом і міжвіконними лопатками, рустованими внизу й гладенькими, з вертикальними ліпленими гірляндами — на другому поверсі. Вікна прямокутні, на другому поверсі з замковими каменями, оформленими ліпленими картушами й рослинними мотивами. В центрі розташовано вхід, вісь якого підкреслено вгорі невеликим аттиком з трикутним фронтончиком.

Ф л і г е л ь, 1911 (№ 43-в). П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, асиметричний за композицією. Меншим крилом прилягає до двоповерхового будинку. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у формах раціонального модерну із застосуванням змодельованого в цеглі орнаментального оздоблення фризової частини, підвіконних площин, обрамлень вікон тощо.

Забудова ділянки є характерним зразком міської садиби, сформованої з різних за поверховістю та стилістичною характеристикою будівель.

1941—42 у квартирі № 13 головного будинку проживав Войновський Петро (1913—96) — командир похідної групи ОУН — Буковинський курінь. Курінь створено у липні 1941 на Буковині з метою відновити державне життя у Наддніпрянській Україні. У жовтні

459.27. Вул. Пушкінська, 43-б.
459.27. План другого поверху.

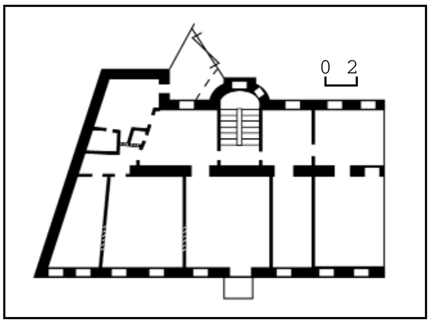

в його складі налічувалося бл. 4 тис. вояків, які, рухаючись до Києва, залишали групи для організації адміністративного, господарського і культурного життя на місцях. У Києві більша частина куреня розмістилася в Присутственних місцях на пл. Софійській. У жовтні Буковинський курінь склав присягу на вірність перед УНРадою у теперішньому будинку Конференц-зали НАНУ на вул. Володимирській, 55. З посиленням

459.28. Вул. Пушкінська, 30.

репресій проти націоналістів та реформуванням куреня на поч. 1942 П. Войновський перейшов на нелегальне становище, згодом виїхав у Львів.

Тепер двоповерховий будинок займає установа, на першому поверсі головного будинку магазин [1205].

Олександр Кучерук,
Олена Мокроусова, Олексій Овчаренко,
Тетяна Скібіцька, Тетяна Трегубова.

459.28. Садиба 1874, в якій проживав Крутиков П. С., містився Український Червоний Хрест (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 30, 30-б. Складається з особняка на червоній лінії забудови вулиці й флігеля у глибині ділянки.

Історія садиби відома з 1873, коли її придбав на міських торгах з продажу земельних ділянок, новонарізаних на пл. Університетській, генерал-майор С. Крутиков. На його замовлення арх. О. Шіле склав проект фасадного і флігельного будинків, затверджений у грудні 1873. Він же здійснював наступного року нагляд за будівництвом. На ділянці було зведено фасадний, одноповерховий з боку вулиці та з мезоніном з боку подвір'я особняк, об'єднаний з двоповерховим цегляним флігелем, де містилися кухня, кімнати для прислуги та комори. Окремо на подвір'ї стояв цегляний сарай зі стайнею (вся забудова збереглася). На частині ділянки з боку вул. Пушкінської, 28 був розбитий невеличкий сад.

О с о б н я к (№ 30). Складається з одноповерхової на високому цоколі фасадної частини, що має невеликий мезонін на фланзі тильного фасаду, та двоповерхового цегляного бічного крила з окремим входом. Цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. У тилах будинку на підвищенні рельєфу утворено терасу. Первісне внутрішнє планування не збереглося.

Структура головного фасаду з непарним числом прямокутних віконних прорізів (дев'ять) та прибудованим праворуч окремим тамбуром входу є характерною для домобудування доби пізнього класицизму, оздоблення виконано у цегляному стилі. Дві симетричні композиційні осі фасаду виділено тривіконними розкріповками, завершеними ступінчастими аттиками з вписаною в них глухою лучковою аркою. Вікна декоровано знизу прямокутними

459.29. Вул. Пушкінська, 32—32-а.
459.29. План другого поверху головного будинку.

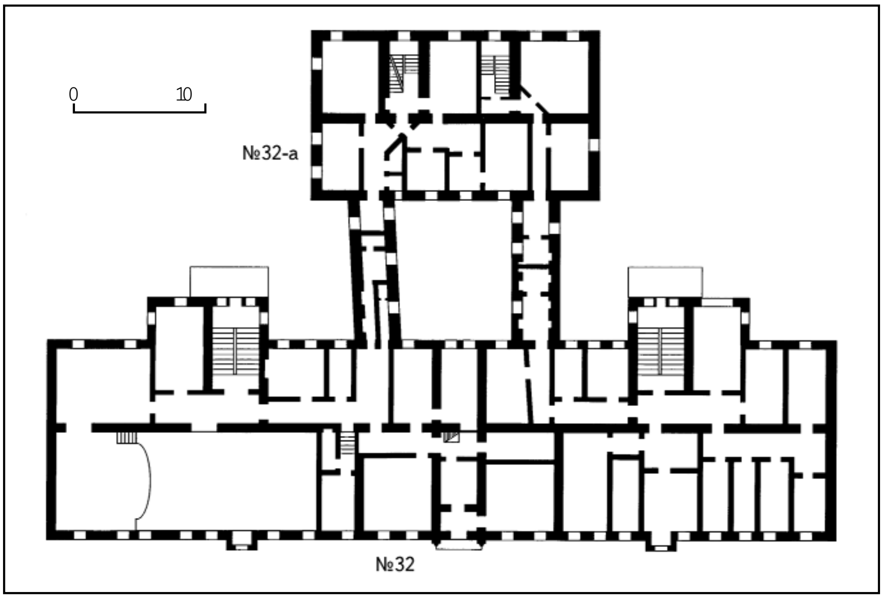

нішками, нагорі — опуклими фільонками з вирізаними кутами. Карниз підкреслено мережкою зубчиків, цоколь облицьовано сірим полірованим гранітом, вхід — рожевим гранітом. Дворові фасади не мають архітектурного опорядження, окрім зубчастого карниза.
Будинок — зразок перехідного етапу розвитку архітектури від пізнього класицизму до історизму.
Ф л і г е л ь (№ 30-б). У глибині подвір'я, вздовж межі з суміжною ділянкою № 32.
Первісно одноповерховий, цегляний, у плані — видовжений прямокутник. У центрі фасаду два великі лучкові прорізи колишніх брам (тепер замуровані). Інші вікна й двоє дверей мають прямокутну форму. Будівлю завершував карниз із зубчиками. Тепер відремонтований зі зведенням другого поверху і влаштуванням вальмового даху з бляшаним покриттям.
Садиба — цінний зразок малоповерхової забудови вулиці 19 ст.
До радянського часу садиба належала родині Крутикових. Її власницею була дружина генерал-майора С. Крутикова — Є. Крутикова. Тут виросли сини домовласників. Крутиков Олександр Сильвестрович — інженер шляхів сполучень, працював у технічному відділі Управління Південно-Західної залізниці. Проживав на поч. 20 ст. у Святошині.
Крутиков Петро Сильвестрович (1861—?) — спортсмен, дресирувальник, цирковий наїзник, засновник стаціонарного цирку в Києві на сучасній вул. Архітектора Городецького (1903, будинок не зберігся). Навчався у Колегії Павла Ґалаґана (1875—80), потім закінчив юридичний факультет Київського університету і впродовж п'яти років служив чиновником з особливих доручень при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора, у Київській судовій палаті. Полишив службу заради давнього захоплення дресируванням коней. Придбавши садибу на сучасній вул. Червоноармійській, 36 (не збереглася), мешкав у ній, побудував поряд манеж на 200 місць і з 1890 давав тут 2—3 рази на рік публічні вистави. За сім років видресирував бл. 250 коней. Видав 1894 книгу, присвячену методиці дресирування. Гастролював у Москві, Санкт-Петербурзі, Одесі, Франції, Румунії. 1903 збудував власний цирк «Гіппо-Палас» («Кінний палац») — один з найбільших в Європі, який уславився і як концертна зала, де виступали видатні циркові та естрадні артисти, співаки, письменники. Залишив яскравий слід в історії цирку як неперевершений дресирувальник коней, його циркові номери залишилися недосяжними для інших виконавців. Виступав у цирку до 1913. Востаннє ім'я П. Крутикова зустрічається у київській пресі у 1919.
У радянський час садибу націоналізували, в ній розташовувалися різні установи.
У кін. 1941 — на поч. 1942 тут містився Український Червоний Хрест, створений Міською управою за сприяння ОУН з метою допомоги пораненим, хворим і біженцям. Мав у місті кілька притулків. Заборонений окупаційною владою.
У повоєнний час садибу займало Товариство Червоного Хреста УРСР. Тепер у № 30 Національний комітет Українського товариства Червоного Хреста, у № 30-б лабораторне приміщення науково-виробничої фірми [1206].

Ольга Друг, Олександр Кучерук, Михайло Рибаков, Тетяна Трегубова.

459.29. Садиба 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якій проживав Ульянов Д. І., містилися приватні навчальні заклади, правління Спілки композиторів України, редакція журналу «Радуга», де працювали відомі діячі науки і культури (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 32—32-а, 32-б. Складається з головного будинку (№ 32—32-а) на червоній лінії забудови вулиці й флігеля у глибині ділянки (№ 32-б).
Г о л о в н и й   б у д и н о к (№ 32—32-а). Споруджено 1875 за проектом арх. О. Шіле на замовлення дружини генерала Д. Павлової.
Двоповерховий з цокольним напівповерхом і підвалами, цегляний, пофарбований. У тилу середньої частини чолового об'єму надбудовано мезонін. Будівля вирізняється унікальним планувальним вирішенням: складається з двох прямокутних у плані корпусів, коротший з яких (№ 32-а) розташований у другому ряді забудови паралельно фасадному (№ 32) і з'єднаний з ним двоповерховими переходами-галереями, внаслідок чого утворилося замкнене подвір'я-каре з чотирма арками проїздів по осях флангів. Перекриті коробовими склепіннями головні проїзди ведуть з вулиці в глибину подвір'я. Чоловий корпус складається з двох симетричних секцій з окремими входами. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у цегляному стилі з окремими декоративними деталями неоготичного характеру (карниз, щипці тощо). На чоловому симетричному фасаді виділено три композиційні осі, одна з яких відповідає в'їзній арці, дві бічні — входам. Центральну вісь на другому

поверсі підкреслено розкріповкою, балконом та прямокутним тридільним аттиком, бічні — прямокутними в плані еркерами на ступінчастих цегляних кронштейнах та трикутними щипцями. Додатковим архітектурним засобом, що виділяє осі, є аркові вікна. Інші вікна прямокутної форми. Площину стіни розчленовано лопатками та гуртами, завершено ярусним чарунковим карнизом з парапетами. Цегляний декор складається з зубців, нішок, ступінчастих кронштейнів і модульйонів, тонких напівколонок в обрамленні окремих вікон. Обабіч арки проїзду розташовані декоративні аркові ніші. Тильні фасади вирішені стримано, без декору.

Будинок відзначається незвичайною об'ємно-просторовою структурою.

Флігель (№ 32-б). У глибині ділянки, паралельно головному будинку. Зведено у кін. 19 — на поч. 20 ст. як житловий будинок.

Первісно триповерховий з підвалами (четвертий поверх і мансарду надбудовано у радянський час), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, трисекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Симетричний головний фасад на двадцять п'ять віконних осей вирішено у цегляному стилі з елементами неоготики і фортечної архітектури. Дві композиційні осі виділено двовіконними розкріповками, оздобленими ланцюжками (наріжними й середнім) діамантового й окантового рустів, що чергуються. Нижче надбудованого поверху в розкріповках залишився ряд невеликих прямокутних отворів, що імітують бійниці. Основні площини первісного фасаду двоярусні: перший ярус рустований, другий і третій поверхи об'єднані в другий ярус окантованими зубцями стрілчастими арками, які охоплюють один ряд вікон. Вікна та двері — з лучковими перемичками. Над вікнами третього поверху розетки з декоративним елементом у вигляді чотирилисника. Підвіконні нішки оформлено городцями (другий поверх) та поребриком (третій поверх), надвіконня першого поверху — ступінчастими зубцями. Первісні ґрати балконів майже не збереглися.

Будинок — рідкісний зразок застосування форм неоготики з елементами оборонного будівництва в житловій архітектурі міста.

Серед історичної забудови центру Києва садиба виділяється оригінальністю архітектурно-планувального вирішення.

З жовтня 1903 до 2 січня 1904 й у листопаді 1904 — січні 1905 у квартирі № 4 головного будинку проживав Ульянов Дмитро Ілліч (1874—1943) — політичний, державний діяч. Брат В. Леніна. Мешкав разом з дружиною А. Нещеретовою-Ульяновою. Прибув у Київ у серпні 1903 за дорученням ЦК РСДРП. Спочатку жив на сучасній вул. Б. Хмельницького, 80 (будинок не зберігся). Офіційно займався медичною практикою у клініці М. Жука (вул. Саксаганського, 122; будинок не зберігся). Нелегально брав участь у діяльності Російського бюро ЦК РСДРП, один з трьох членів якого Г. Кржижановський жив на сусідній вул. Терещенківській, 11. 2 січня 1904 Д. Ульянов заарештований, до 22 листопада

459.29. Вул, Пушкінська, 32-б.

утримувався в Лук'янівській в'язниці. Звільнений за браком доказів. 10 січня 1905 виїхав з Києва.

На поч. 20 ст. у садибі містилися зуболікувальна школа приват-доцента Київського університету М. Жука, в якій викладали відомі лікарі й вчені, професори університету В. Високович і П. Морозов, приват-доцент А.-Ф. Ю. Зіверт; приватний навчальний заклад 1-го розряду (за програмою міністерських гімназій) В. Покривницького, в якому працював історик П. Смирнов.

У 1900—10-х рр. другий поверх головного будинку займала приватна жіноча гімназія С. Ігнатьєвої. 1915 в ній викладала російську мову С. Зелінська-Луначарська, дружина брата відомого політичного і державного діяча А. Луначарського, яка брала активну участь у громадському і культурному житті Києва. С. Ігнатьєва видавала ілюстрований журнал для сім'ї й школи «Утро жизни», редакція якого працювала у цьому ж будинку. Редактор С. Мельников. 1919 тут містився приватний навчальний заклад Л. Сороколової, в якому вчився у старшому підготовчому класі майбутній письменник В. Некрасов.

З 1968 у головному будинку працювала редакція щомісячного літературно-художнього і громадсько-політичного журналу «Радуга» — органу Спілки письменників України. Протягом 20 років членом його редколегії був В. Некрасов. З 2002 редакція журналу міститься на вул. Б. Хмельницького, 51-а.

З 1968 в будинку № 32 містяться правління Спілки композиторів України та її Київської організації, видавництво «Музична Україна». З їхньою роботою пов'язана діяльність відомих українських композиторів і музичних діячів. 1968—89 головою правління Спілки композиторів України був Штогаренко Андрій Якович (1902—92) — композитор, педагог, народний артист СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1982).

1963 ліворуч від проїзду на подвір'я головного будинку встановлено гранітну меморіальну дошку, 1970 замінено на бронзову з барельєфним портретом Д. Ульянова (ск. К. Кузнецов, арх. В. Гнєздилов).

Тепер частину приміщень садиби займають також Національна всеукраїнська музична спілка, Національна спілка композиторів України, Національний ансамбль «Київська камерата» (№ 32), Київське регіональне представництво Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», кафе-бар-ресторан (№ 32—32-а), офіси (№ 32-а, 32-б) [1207].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

459.30. Садиба 1898, в якій проживали Бертьє Д. С., Домбровський М. П. (іст.). Вул. Пушкінська, 31-а, 31-б, 31-в. Складається з трьох споруд: фасадного п'ятиповерхового з напівпідвалом і мансардою, цегляного, у плані Т-подібного будинку на червоній лінії забудови вулиці (№ 31-а); чотириповерхового з напівпідвалом, цегляного, у плані прямокутного флігеля, розташованого паралельно йому у глибині подвір'я (№ 31-б); чотириповерхового з напівпідвалом, цегляного, у плані прямокутного флігеля (№ 31-в), що стоїть між головним будинком і флігелем № 31-б, перпендикулярно до обох. Садиба забудована одночасно за проектом арх. А. Краусса. Всі будівлі первісно були чотириповерховими. В 1910 арх. Й. Зекцер надбудував п'ятий поверх головного будинку, в 1990-х рр. споруджено мансарду.

1920—50 у квартирі № 10 проживав Бертьє Давид Соломонович (справж. — Лівшиць; 1882—1950) — скрипаль, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1938). У 1920—30-х рр. багато концертував, викладав у Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (з 1922 професор), був першим скрипалем квартету Київської філармонії. Одночасно у 1920—25 викладач класу скрипки в музичній школі єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга», брав участь

у багатьох її культурно-громадських заходах у Києві.

1907—12 у садибі проживав Домбровський Мар'ян Павлович (1876—1958) — піаніст, педагог. Після закінчення Санкт-Петербурзької консерваторії (1900) працював у Саратові. З вересня 1907 старший ординарний викладач класу гри на фортепіано Київського музичного училища Російського музичного товариства. З 1913 професор Київської консерваторії. Пізніше мешкав на вул. Пушкінській, 2/11 (будинок не зберігся). 1922 емігрував у Варшаву.

У 1910-х рр. у садибі містилися редакція і контора «Вегетарианского обозрения» (1912, редактор — адвокат Й. Скловський); книговидавництво і книжковий склад «Самопомощь» (видавці — Л. Фіш, Й. Перпер), видавниче товариство Л. Фіша, контори довідкових видань «Вся Россия. Адресная и справочная книга Российской империи» і «Весь Юго-Западный край».

Тепер частину приміщень садиби займають торговельні та комерційні заклади [1208]. *Михайло Кальницький, Микола Кіпоренко, Михайло Рибаков.*

459.31. Садиба 1913—14, в якій проживали Вериківський М. І., Винниченко В. К., Дерев'янко К. М., Павличенко Л. М. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 23, 23-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й дворового флігеля. Забудована за проектом арх. М. Даміловського на замовлення домовласника — інж. М. Міхельсона. 1940 — на поч. 1950-х рр. частково змінено внутрішнє планування головного будинку.

Головний будинок (№ 23). Шестиповерховий, цегляний, на цокольному напівповерсі, у плані Т-подібний, з великого виносу ризалітом чорних сходів та ліфтової шахти. Головний вхід у центрі фасаду, проїзд на подвір'я в правому крилі. Перекриття пласкі. В основу планування покладено двоквартирну секцію.

Оздоблений у стилі раціонального модерну з елементами неокласицизму. В оздобленні фасадів використано теразитовий тиньк, облицювальні плити з натуральних матеріалів, гнуте штабове залізо для ґрат балконів. В архітектурному вирішенні фасаду застосовано характерне для модерну компонування різних за пропорціями й формами віконних прорізів: трапецієподібних на другому поверсі та вузьких тридільних — на останньому, напівкругле ампірне вікно у фронтоні, що вінчає будинок. У центрі головного фасаду на рівні третього—четвертого поверхів три гранчасті еркери з перекинутими між ними балконами, ґрати яких стилістично ув'язано з архітектурою фасаду.

Флігель (№ 23-б). У глибині ділянки. Шестиповерховий з напівпідвалом, цегляний, у плані Т-подібний. Праворуч — проїзд.

Декорований значно скромніше, ніж головний будинок. Фасад членують симетрично розташовані прямокутні вікна різних розмірів в обрамленні простих лиштв. Головним акцентом композиції є розміщений у центрі парадний вхід, виділений пілястрами й завершений імітацією розірваного фронтону. Збереглося первісне столярне заповнення входу та фрагменти внутрішнього оздоблення парадного під'їзду —

459.31. Вул. Пушкінська, 23.
459.31. План другого поверху.

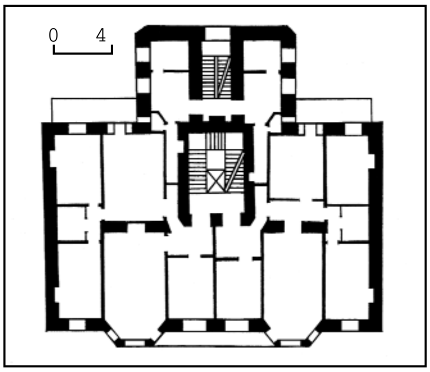

плафон стелі з рослинним орнаментом, мармурові сходи з кованими металевими огородженнями.

Садиба — зразок одного з варіантів вирішення міської садиби поч. 20 ст. у стилі модерн.

1944—62 у квартирі № 7 на третьому поверсі головного будинку жив і працював Вериківський Михайло Іванович (1896—1962) — композитор, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1944). З 1944 викладач, з 1946 професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського. Викладав спеціальні теоретичні дисципліни, вів клас і очолював кафедру хорового диригування. Під час проживання у цьому будинку написав опери «Вій» (1946), «Утікачі» (1948), «Слава» (1955—62), симфонічні й камерні інструментальні твори, романси, пісні, хори й кантати, здійснив редакцію та оркестровку ряду творів композиторів минулого.

У цій садибі після переїзду з Москви у березні 1917 проживав Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — громадський, політичний і державний діяч, прозаїк і драматург, голова Директорії УНР (листопад 1918 — лютий 1919). З перших днів Української революції включився у діяльність, спрямовану на створення демократичної української держави. З квітня 1917 голова ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, ініціатор видання і редактор «Робітничої газети» — друкованого органу партії. Брав активну участь у роботі з формування представницьких органів селян, солдатів, створенні профспілок робітників. Після обрання заступником голови Української Центральної Ради та членом її Комітету (квітень 1917) спрямовував зусилля на створення основ автономної української республіки у складі Росії. З червня 1917 очолював перший крайовий уряд — Генеральний секретаріат, одночасно керував діяльністю відомства внутрішніх справ, голова української делегації на переговорах між Українською Центральною Радою і петроградським Тимчасовим урядом щодо надання Україні автономії (травень і липень 1917), роз'яснював у пресі мету і завдання українського демократичного визвольного руху, написав тексти таких політичних документів, як Перший Універсал Української Центральної Ради (червень 1917) і декларацію Генерального секретаріату (вересень 1917), брав участь у підготові інших Універсалів. У квітні 1918 виступив одним із засновників Українського національного союзу, опозиційного режиму гетьмана П. Скоропадського, у листопаді 1918 — Директорії, яка очолила антигетьманське повстання. З осені 1917 мешкав на вул. Пушкінській, 20 (будинок не зберігся).

У кін. 1945 — на поч. 1946 у квартирі № 5 будинку № 23 жив Дерев'янко Кузьма Миколайович (1904—54) — військовий, дипломат, педагог, генерал-лейтенант. Народився в с. Косенівці

459.31. Вул. Пушкінська, 23-б. Фрагмент будинку.
459.31. План другого поверху.

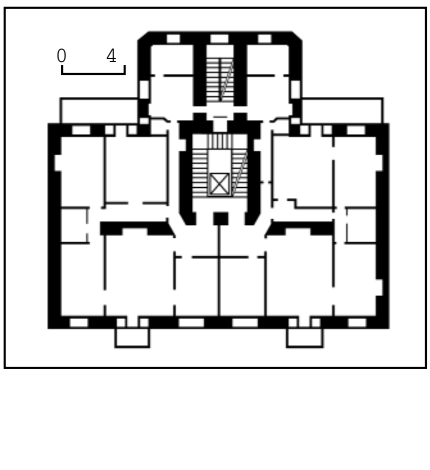

Уманського пов. Київської губ. (тепер Черкаської обл.). З 1922 — у Червоній армії, курсант військових шкіл у Києві, Харкові, де досконало вивчив японську мову. Служив командиром взводу, командиром роти, завідувачем військового кабінету Будинку Червоної армії, помічником начальника і начальником штабу 296-го стрілецького полку в м. Смілі. 1933 закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе в Москві. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939—40. Під час Великої Вітчизняної війни начальник розвідвідділу Північно-Західного фронту (з червня 1941), начальник штабу 53-ї армії (з 1942), брав участь у підготовці Курської битви; начальник штабу 57-ї армії (грудень 1943 — лютий 1944). У серпні 1945 призначений представником СРСР при штабі американських Збройних сил на Тихому океані під керівництвом генерала Д. Макартура, який виконував обов'язки Верховного головнокомандувача союзних армій. 2 вересня 1945 від імені Радянського Союзу підписав Акт про капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі» в Токійській бухті. Підготував разом з військовими експертами детальні звіти про наслідки вибухів атомних бомб у Хіросімі та Нагасакі.

Під час проживання в Києві працював у Київському артилерійському училищі ім. М. Фрунзе. У січні 1946 призначений членом Союзної ради для Японії від СРСР, виїхав у Токіо, займався дипломатичною роботою. З 1951 очолював кафедру в Академії Генерального штабу. Помер в Москві, похований на Новодівочому цвинтарі. Ім'ям К. Дерев'янка названо вулиці в Умані й рідному селі.

1945 у садибі мешкала Павличенко Людмила Михайлівна (1916—74) — майор, Герой Радянського Союзу (1943). В Червоній армії з 1941. В роки Великої Вітчизняної війни як снайпер 54-го стрілецького полку (25-а стрілецька дивізія, Приморська армія, Північно-Кавказький фронт) відзначилася під час оборони Одеси (1941) і Севастополя (1941—42). На липень 1942 лейтенант Л. Павличенко зі снайперської гвинтівки знищила 309 гітлерівців. Під час проживання у садибі закінчувала історичний факультет Київського університету (поступила в 1937). З 1945 жила у Москві.

1972 над входом у фасадний будинок встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним профільним портретом М. Вериківського і нотним текстом з головною музичною темою опери «Наймичка» (ск. О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко).

Тепер у напівповерсі головного будинку магазин, кафе [1209].

Ірина Абрамова, Ірина Вериківська, Микола Кіпоренко, Галина Максимова, Данило Яневський.

459.32. Садиба 1884—96, в якій проживали відомі діячі науки і культури, містилася явочна квартира підпільної групи Кудрі І. Д. (архіт., іст.). Вул. Пушкінська, 35, 35-б, 37-а та 37-б. Складається з двох фасадних житлових будинків (№ 35, 37-а), поставлених впритул у рядовій забудові вулиці, й двох житлових флігелів (№ 35-б, 37-б), що розташовані паралельно головним садибним корпусам і замикають подвір'я. Садиба, утворена в декілька етапів, належала думському діячеві Ф. Міхельсону. 1884 зведено прибутковий будинок № 35, 1888 — флігель № 35-б, обидва — за проектами академіка архітектури В. Сичугова під керівництвом техніка П. Воронцова. 1896 комплекс завершено спорудженням будинків № 37-а і 37-б, які повторювали архітектурні форми двох попередніх споруд (керівник будівельних робіт — М. Добачевський). Надбудову верхнього поверху в усіх чотирьох спорудах здійснено 1946—49 (№ 37-б — за проектом арх. В. Меланчук).

Головні будинки (№ 35, 37-а). Чотириповерхові з напівпідвалами, цегляні, у плані Т-подібні, односекційні. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

В оздобленні фасадів використано мотиви неоренесансу, поєднані з декоративним цегляним муруванням. Архітектурне вирішення фасадів вирізняється деякою сухістю пророблення деталей, характерною для творчого почерку В. Сичугова. Головні фасади симетричні, їхню композицію формують виділені лопатками двовіконні фланги (за проектом завершувалися вежками-пірамідками) з проїздом на подвір'я (праворуч) і подібним за розмірами нижнім лучковим вікном (ліворуч). Декор фасадів цегляний (пояси, поребрики, сухарики), ліплений (вставки рослинного орнаменту) та з тиньку (офактурені русти лопаток і архівольтів).

Вікна лучкові (перший поверх), прямокутні (другий поверх) та аркові (третій поверх). Рівномірні ритмічні членування центральних частин фасадів створюють міжвіконні рустовані лопатки, що на третьому поверсі оздоблені парними пілястрочками, на які спираються рустовані архівольти вікон. Розташовані у центрі фасадів входи до будинків архітектурно не виділені (проект передбачав влаштування балкона-піддашшя на металевих колонках). Перший поверх завершує пояс діамантового цегляного русту. Під вікнами третього виразною смугою проходять вставки ліпленого рослинного орнаменту. Вирішений у спрощених формах четвертий (надбудований) поверх ритмічно пов'язаний з фасадом. В інтер'єрах будинків

459.32. Проїзд.

459.32. Вул. Пушкінська, 35.

459.32. План третього поверху (будинки № 35 і 37-а).

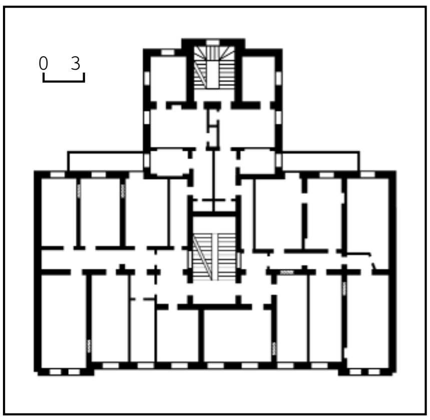

459.32. Фрагмент головного фасаду (№ 35).

частково збереглися рельєфні плафони та кахляні груби.

Зблоковані будинки утворюють один з найнасиченіших пластичних фрагментів ансамблевого характеру в забудові вулиці.

Флігелі (№ 35-б, 37-б). Розташовані впритул у глибині подвір'я. Чотириповерхові з напівпідвалами, цегляні, пофарбовані, у плані прямокутні, односекційні. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оформлення фасадів виконане на основі стилізованих ренесансно-барокових форм. Фасад будинку № 37-б вирізняється деякими деталями архітектурного оздоблення. Обидва будинки мають симетричну композицію фасадів з центральною розкріповкою, завершеною двома фронтонами — первісним напівциркульним на третьому поверсі та широким лучковим на четвертому (надбудованому) поверсі, виконаному в традиціях модерну. Осі розкріповок виділено високими арковими вікнами сходових кліток з великою розеткою над ними та трилопатевими сандриками входів. Фільонки над входами прикрашено рельєфними орнаментальними композиціями з ініціалом власника будинку «М» (№ 35-б) і датою «1896» (№ 37-б). У цілому вирішення фасадів відзначається підкресленою декоративністю й репрезентативністю внаслідок різноманіття форм віконних прорізів, широкого використання ліплених деталей (розеток, гірлянд, картушів, маскаронів) та рельєфних композицій. В обох будинках збереглось первісне оформлення інтер'єрів житлових приміщень (ліплені плафони, кахляні груби) та сходових кліток.

Частину подвір'я перед флігелем № 37-б займають господарські приміщення, вхід до яких розташований у приямку напівпідвального поверху, огородженого балюстрадою.

Садиба — рідкісний зразок вирішення великого прибуткового комплексу в стилі історизм на основі дублювання однакових проектів на одній ділянці.

У садибі проживали відомі діячі науки і культури.

1904—10 в одному з будинків комплексу № 37-а, 37-б — Армашевський Петро Якович (1851—1919) — геолог-петрограф, професор кафедри мінералогії і геології Київського університету (з 1895), доктор геології і геогнозії (з 1903). У ці роки декан фізико-математичного факультету (1905—09), завідувач Вищих жіночих курсів (з 1907), член, голова (1906—08) Київського товариства природодослідників і член Бібліотечної комісії (з 1908) при університеті, голова Київського відділу Російського товариства захисту тварин (з 1902) і мінералогічної секції Товариства любителів природи (з 1908). Щороку на літніх канікулах їздив у наукові відрядження за кордон, у серпні 1910 брав участь у роботі XI Міжнародного конгресу з геології в Стокгольмі. Здійснював геологічні дослідження в басейнах річок Дніпро і Дон, висунув водну гіпотезу походження лесу, склав геологічну карту Чернігівщини, уточнив стратиграфію палеогенових відкладень України. Вивчав київські геологічні зсуви. Дружина вченого — М. Армашевська, уроджена графиня Капніст. До 1903 сім'я проживала на вул. Стрітенській, 10; 1910 переїхала у власний будинок на вул. Стрілецькій, 20 (обидва не збереглися).

На поч. 1900-х рр. в одному з будинків комплексу № 37-а, 37-б — Дуван-Торцов Ісаак Єздрович — актор, антрепренер, режисер. З 1901 — у складі трупи театру «Соловцов», де виконував характерні ролі: Расплюєв («Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна), Подкольосин («Одруження» М. Гоголя), Андрій («Три сестри» А. Чехова) тощо. У 1906—11 та 1917—19 — антрепренер театру. 1902—05 — дійсний член Київського літературно-артистичного товариства.

1909—14 у квартирі № 8 (за тогочасною нумерацією) будинку № 35 — Кнауер Фрідріх (Федір) Іванович (1849—1917) — філолог-санскритолог. Випускник Дерптського (тепер Тартуський) університету (1880), доктор наук (з 1884). З 1885 доцент, з 1886 професор кафедри порівняльного мовознавства Київського університету. В роки проживання у цьому будинку також викладав на Вищих жіночих курсах. Член Історичного товариства Нестора-літописця. 1914, з початком 1-ї світової війни, був змушений у листопаді залишити викладацьку діяльність через виїзд дружини і дітей у Німеччину 1907 і прийняття двома синами німецького громадянства, заарештований і висланий у Томськ, де й помер. Видав низку ведичних текстів, «Підручник санскритської мови» (1908), «Лекції з порівняльної граматики індоєвропейських мов» (1913), «Лекції з вступу до мовознавства» (1914). Раніше мешкав на сучасній вул. Круглоуніверситетській, 13.

1906—08 у будинку № 35 — Малков Григорій Митрофанович (1869—?) — лікар, вчений. Після закінчення Військово-медичної академії в Санкт-Петербурзі (1894) працював у ній. 1905 переведений у Київський університет, професор, завідувач кафедри окремої патології і терапії (до 1919). Працював також на Вищих жіночих курсах. 1911 доглядав у клініці смертельно пораненого голову Ради Міністрів Російської імперії П. Столипіна, за що отримав подяку від імператора. Вивчав питання лікування туберкульозу, жовчного міхура, шлунку тощо. 1906 опублікував твір «Про основи класифікації хвороб у зв'язку з історичним ходом розвитку медицини». До 1906 мешкав на сучасній вул. Саксаганського, 22. 1908 переїхав у власний будинок у пров. Рильському, 8 (не зберігся).

1906—11 у будинку № 35 — Сєверцов Олексій Миколайович (1866—1936) — зоолог, акад. РАН (з 1920) і ВУАН (з 1925). По закінченні Московського університету працював в Юр'євському (тепер Тартуський) університеті. З грудня 1902 професор, завідувач кафедри зоології Київського університету. Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах. Один із основоположників еволюційного напряму в морфології, автор теорії морфобіологічної еволюції та ембріогенезу. 1911 переїхав у Москву. Раніше мешкав на сучасній вул. Ярославів Вал, 19 (будинок не зберігся).

На поч. 20 ст. (до 1903) у будинку № 35 — Шіллер Микола Миколайович (1848—1910) — фізик, учень О. Столєтова і Г. Гельмгольца. З 1875 працював у Києві; приват-доцент, з 1884 професор Київського університету. Очолював першу в Україні кафедру теоретичної фізики. Викладав на старших курсах вступ до математичної фізики,

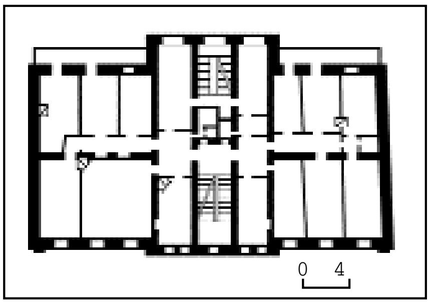

459.32. План другого поверху (№ 37-б).
459.32. Вул. Пушкінська, 37-б.

теорію пружності, теорію потенціалу, оптику, термодинаміку, теорію електрики і магнетизму. Був автором підручників і навчальних посібників. З 1903 обіймав посаду ректора Харківського технологічного інституту.

На поч. 20 ст. у садибі містився Селянський поземельний банк, який здійснював операції з надання селянам позик для придбання землі. Правління банку містилося в Санкт-Петербурзі. З побудовою власного будинку на вул. Володимирській, 10 у 1910—11 банк переїхав до нього. Частину приміщень садиби займало Київське окружне пробірне правління.

З жовтня 1941 до поч. липня 1942 у квартирі № 14 (за тогочасною нумерацією) в будинку № 37-а проживав Кудря Іван Данилович (1914—42) — керівник підпільної антинацистської диверсійно-розвідувальної групи, Герой Радянського Союзу (1965, посмертно). З 1934 працював в органах НКВС СРСР. 1938 закінчив Ново-Петергофське військово-політичне училище, служив у прикордонних військах і в апараті НКВС УРСР. З березня 1941 жив у Києві. Влітку того ж року очолив нелегальну резидентуру для розвідувальної та бойової роботи в місті під ім'ям Максим Кондратюк. До 24 вересня мешкав на вул. Інститутській, 16 у квартирі учительки української мови М. Груздової, де була законспірована база документів, шифрів, адрес, зброї та ін. Через неузгодженість дій груп комуністичного підпілля в будинку стався вибух, спалахнула пожежа, внаслідок чого загинуло усе, сховане в тайнику. Мешканців було відселено з метою використання будинку окупантами. Під виглядом подружжя І. Кудря і М. Груздова оселилися за цією адресою, яка стала явочною квартирою підпільної групи. До її складу також входили Є. Бремер, Є. Лінкевич, Р. Окіпна, з грудня 1941 — Г. Дудкін (псевдонім — Жорж Буднін), на поч. 1942 — Л. Мірошниченко (зв'язкова І. Кудрі), В. Пристан, К. Ритво, М. Сушко, Ф. Чорний та ін. І. Кудря підтримував зв'язок з підпільною групою О. Коваленка, зокрема з її членами А. Печенєвим та Д. Соболєвим. На поч. квітня 1942 І. Кудря з Г. Дудкіним перейшли лінію фронту для зв'язку з Центром. На цій квартирі бували і кур'єри Центру. Явочними адресами групи були також квартири Є. Бремер і Р. Окіпної на сучасній вул. О. Гончара, 32-а (див. с. 81.17).

Підпільна група І. Кудрі влаштувала дві аварії ешелонів з німецькими військовими та боєприпасами, що рухалися на схід; здійснила кілька диверсій проти нацистських солдатів і офіцерів; зібрала інформацію про дислокацію ворожих військ та їхніх штабів, військових шкіл, про новоспоруджені укріплення, мінні поля; склала список агентів, завербованих гестапо; виготовила і розповсюдила серед населення п'ять листівок (по 200—300 примірників кожна) тощо. 5 липня 1942, внаслідок зради, гестапо заарештувало І. Кудрю та Р. Окіпну, через кілька днів — Г. Дудкіна (згодом втік) та Є. Бремер, потім її матір М. Бремер, а також свекруху М. Груздової П. Яруту. У жовтні—листопаді 1942 гестапівці розстріляли І. Кудрю, Є. Бремер, Р. Окіпну, П. Яруту. Їхні тіла було вивезено у Бабин Яр.

459.32. Фрагменти фасаду флігелів.

Через деякий час загинув ряд інших членів підпільної групи. М. Груздова, після виклику 6 липня 1942 на допит у гестапо, перейшла на нелегальне становище, у березні 1943 дісталася до партизанського з'єднання М. Попудренка (Чернігівська обл.), звідки відправлена в Москву. Після війни мешкала у Києві. Живими з членів групи І. Кудрі залишилися також Є. Лінкевич, Л. Мірошниченко, К. Ритво й М. Сушко.

Тепер садиба на ремонті [1210].

Михайло Кальницький, Людмила Рилкова, Тетяна Скібіцька, Лариса Федорова.

460. ПУЩА-ВОДИЦЯ — ДАЧНЕ СЕЛИЩЕ, кін. 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). На північно-західній околиці Києва, має статус селища міського типу (з 1981). Збудоване серед мішаного лісового масиву, що є південним відгалуженням Полісся, дендросклад з переважанням сосни, дуба, деяких листяних порід (осоки, берези, вільхи), заростей ліщини. На північному заході межує з с. Горенка (колишня Міська Горенка) Києво-Святошинського р-ну, на південному сході сполучене з Києвом автомагістраллю (вул. Міська) і трамвайною колією (продовження вул. Червонофлотської), що прямує крізь лісовий масив. На північ від селища протікає струмок Котурка з двома ставками в його річищі, на південному заході — струмок Горенка з чотирма великими ставками.

Назва селища походить від слів «пуща» (густий ліс) і «Водиця» (ймовірно, назва річки, що тут колись протікала). Місцевість Пуща-Водиця відома з 11 ст., згадується разом з містом-резиденцією великих київських князів Вишгородом як постійне місце княжого полювання.

1571 зустрічається під назвою «Пуща» у грамоті польського короля Сигізмунда II про право користуватися нею київським міщанам (підтверджено владою 1615, 1726, 1743).

Пізніше тут виникли лісові артілі, з яких під час Північної війни Росії зі Швецією на поч. 18 ст. набирали солдатів на службу до російського війська. Вони приймали присягу в розташованому неподалік Межигірському монастирі, брали участь у Полтавській битві 27 червня 1709. В 1724 на території сучасної Пущі-Водиці створено лісове господарство. Після введення 1775 «Установлення про губернії» місцевість здобула статус «Казенного лісу державних маєтностей». Завдяки мальовничим лісовим ландшафтам, озерам з джерельною водою, м'якому клімату (середньорічна температура $+7°C$, понад 150 днів на рік — сонячні) й значному вмісту в повітрі парів скипидару, озону й галогенідів у кін. 19 ст. Пуща-Водиця набула значення кліматичного курорту.

Ініціатором спорудження в Пущі-Водиці цілісного дачного селища виступив 1883 купець, гласний Київської міської думи М. Чоколов. На підставі його запиту Дума сформувала відповідну комісію під головуванням члена управи І. Слєпушкіна. Після ретельного розгляду питання Дума спочатку мала намір передати всю місцевість під забудову акціонерному товариству, що дало б змогу в стислий термін улаштувати дачне селище відповідно до європейського рівня. Через відсутність належних капіталовкладень вирішили здавати дачні ділянки в довгострокову оренду (на 99 років) приватним особам, зберігаючи за Думою статус власника лісу. 1894 було розроблено план майбутнього селища, який цілком збігається з його сучасним плануванням.

Місцевість було розбито на ділянки по 600 кв. сажнів (1280 кв.м) кожна. 1895 дано дозвіл на забудову всім, хто виявив бажання орендувати виділені садиби. Їхнє освоєння до 1897 мало не надто високу інтенсивність. 1897, після того, як Міністерство землеробства і державних маєтностей розпочало будівництво дачних селищ у Броварському та Святошинському лісах, пожвавилася й забудова Пущі-Водиці. Цьому чимало сприяло укладення угоди з правлінням Товариства міської залізниці щодо прокладання до Пущі-Водиці трамвайної лінії з Подолу та Пріорки, створення Товариства благоустрою дачної місцевості Пуща-Водиця і розробка «Кондицій на оренду дачних ділянок у Пущі-Водиці», згідно з якими орендар повинен був закінчити зведення житлових та господарських споруд на своїй садибі в дворічний термін. Будівництво здійснювалося відповідно до планів та фасадів, ухвалених Міською управою, за якими площа житлових приміщень складала не менше 16 кв. сажнів (34,14 кв. м). Забудова мала відповідати всім вимогам будівельного статуту.

До 1910-х рр. облаштування селища було в цілому завершено, прокладено обидві колії трамвайної лінії (першу колію — до 1904, другу — 1908—09).

Трамвай прямував від пл. Контрактової до початку с. Міська Горенка. 1912 розпочато телефонізацію. На цей час було зведено ряд споруд громадського призначення, насамперед навчальні заклади (військовий інж. М. Ракінт): Міське училище (вул. Пушкінська, ділянки 425—427, тепер вул. Гамарника), курси й дитячу школу іноземних мов Л. Громовської (вул. Гоголівська, ділянки 146—147, тепер. вул. Червонофлотська; обидва будинки знесені). На кошти Товариства благоустрою дачної місцевості на захід від Садової лінії (з 1955 — вул. Леніногорська, тепер проїзд без назви) облаштовано парк і збудовано театр (не зберігся). 1910 було видано дозвіл на будівництво в Пущі-Водиці двох кінотеатрів (не збереглися). Було також зведено: аптеку Д. Поляка на розі 5-ї лінії та вул. Лермонтовської (тепер вул. М. Юнкерова), будинки поштово-телеграфного відділення (навпроти парку на вул. Гоголівській) і дачної канцелярії (на тій самій вулиці; всі три будинки знесені). На вул. Лісній, між 6-ю та 7-ю лініями влаштовано ринкову площу.

Незважаючи на вжиті заходи, Пуща-Водиця, як за рівнем благоустрою, так і за розвиненістю інфраструктури, поступалася таким дачним селищам, як Бровари і Святошин.

Завдяки спокійному рельєфу й сприятливим гідрогеологічним умовам у селищі вдалося здійснити просту й чітку систему планування – прямокутносітчасту. 58 кварталів селища утворювали шість поздовжніх вулиць — Тургенєвську (з 1955 — Курортна), Некрасовську (з 1955 — Новикова-Прибоя), Гоголівську (з 1955 — Червонофлотська), Лермонтовську (з 1955 — Молодіжна, з 1984 — М. Юнкерова), Пушкінську (з 1956 — Сталінградська, з 1961 — Гамарника), Лісну. До 1940-х рр.

460. Пуща-Водиця.

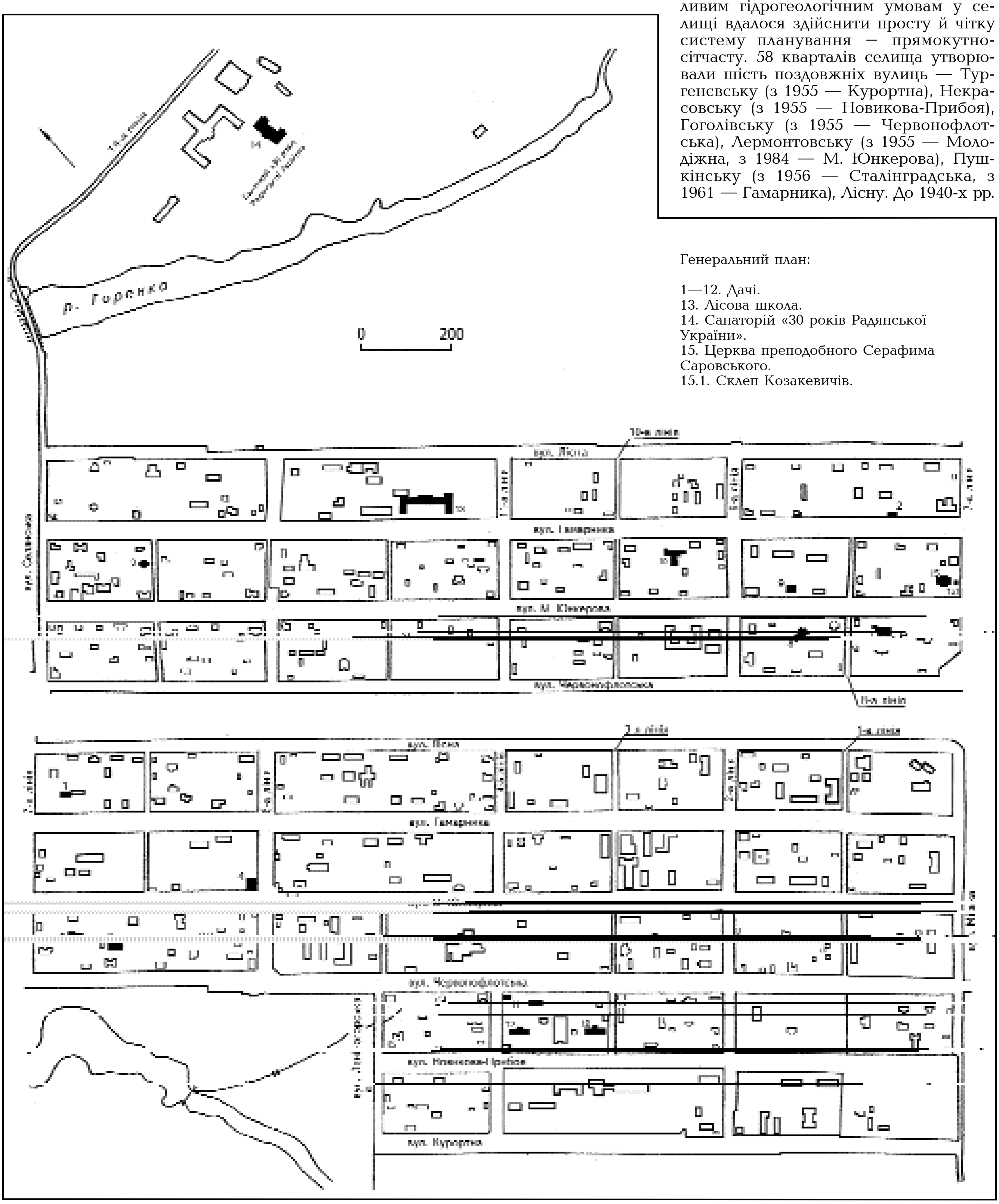

Генеральний план:

1—12. Дачі.
13. Лісова школа.
14. Санаторій «30 років Радянської України».
15. Церква преподобного Серафима Саровського.
15.1. Склеп Козакевичів.

існували також невелика вул. Котурська — від назви струмка Котурка і 17 поперечних вулиць — 14 «номерних» ліній, а також Міська, Селянська і Садова лінії. Роль композиційної та планувальної осі Пущі-Водиці відіграє трамвайна траса, що проходить по сучасних вулицях Червонофлотській, 5-й лінії та М. Юнкерова. Саме на цій осі розташовуються найважливіші споруди громадського й житлового призначення, що збереглися до наших днів: церква преподобного Серафима Саровського (вул. М. Юнкерова, 42), дачі та будинки: на вул. М. Юнкерова — дерев'яні дачі № 37, 37-а, 43, 47, 50, 50-б, цегляна дача № 36; на вул. Червонофлотській — дерев'яні дачі № 9, 11, цегляний будинок № 9. Стара дерев'яна і цегляна забудова збереглася також на відрізку вул. Гамарника між 5-ю і 14-ю лініями: одноповерхові цегляні будинки № 40-б, 43, дерев'яний № 75-а.

Більшість дерев'яних дач споруджувалася за індивідуальними проектами, але у багатьох широко застосовано формальні прийоми та засоби, викладені в опублікованих у 1909 «Проектах дачних споруд», де подавалася розробка планів і фасадів за такими чотирма основними типовими проектами: 1) дача з трьох кімнат; 2) дача в мавританському стилі; 3) дача в турецькому стилі; 4) дача за «грецьким смаком». Проекти характеризувалися прорізним і накладним різьбленим декором, що за умов виконання в натурі надавало селищній забудові дач «на різні смаки» певну цілісність і стильову єдність.

У радянський час усі дачні споруди було націоналізовано. На цій території побудували велику кількість лікувально-медичних закладів — санаторіїв, профілакторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку тощо, внаслідок чого переважну більшість первісних дачних садиб знищено, значна кількість з тих, що збереглися, опинилися на території цих закладів. Знятий зі старих дач різьблений накладний декор (підзори, лиштви) використано в сучасних одноповерхових житлових будинках і дачах (вул. М. Юнкерова, 81, 85, 93; вул. Гамарника, 27 та ін.),

У 1930—60-і рр. селище забудовано одно-, дво- і триповерховими санаторними спорудами у стилістиці радянського неокласицизму, що вирізняється надзвичайною ошатністю ліпленого декору, зверненням до архітектури малих форм. До зразків цього стилю належать лісова школа (1935), лікувальний корпус з пропілеями та фонтани санаторію «30 років Радянської України» (тепер «Пуща-Озерна», 1948—64, арх. Є. Маринченко) та ін.

Черговий етап у забудові селища розпочався у 1970-і рр. У цей час зведено ряд дев'ятиповерхових типових житлових будинків в його південно-східній частині, на схід від 5-ї лінії — п'яти-, шестиповерхові корпуси санаторію «Більшовик», комплекс дво—тринадцятиповерхових споруд шпиталю для інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Пуща-Водиця — характерний зразок дачного селища поч. 20 ст., в якому значною мірою збереглися первісне планування та історична забудова, доповнена кількома цінними архітектурними спорудами радянської доби.

Дачне селище належить до числа відомих пам'яток історії. Значну роль в його розбудові відіграло Товариство благоустрою дачної місцевості «Пуща-Водиця», з ініціативи й почасти коштом якого тут було зведено навчальні заклади, театр, закладено парк. 1903 при Товаристві створили комітет для влаштування церкви преподобного Серафима Саровського на чолі з купцем 2-ї гільдії, членом Київського губернського з промислового податку присутствія, гласним Київської міської думи О. Захар'євським (мав дачу за адресою — вул. Некрасовська, ділянка 170), а також будівельний комітет на чолі з відставним генерал-майором, інженером М. Ракінтом (дача — вул. Гоголівська, ділянка 1508).

Серед членів Товариства, його комітетів і власників дач на поч. 20 ст. були також настоятелі Борисоглібської церкви Михайло Єдлінський (церковне братство мало дачу на вул. Лісній, ділянка 600) та Успенського собору (Богородиці Пирогощі) Арсеній Дашкієв (вул. Пушкінська, ділянка 420); купець 2-ї гільдії, гласний Київської міської думи, член Київського губернського опікунства дитячих притулків М. Новиков (вул. Лермонтовська, ділянки 271—273); купець 2-ї гільдії, власник пивоварного заводу, гласний Міської думи секретар комітету зі спорудження храму Я. Ріхерт (вул. Лермонтовська, ділянки 301—303), інспектор реального училища Я. Кобець (вул. Пушкінська, ділянки 475—477), мировий дільничний суддя П. Кістяківський (вул. Некрасовська, ділянки 61—63), архітектор І. Ніколаєв (вул. Тургенєвська, 35—37—39) та ін. (усі зазначені дачні будинки не збереглися).

1904 Товариство для боротьби з сухотами та бугорчаткою влаштувало в Пущі-Водиці єдиний в Російській імперії санаторій для хворих на туберкульоз (не зберігся). У складі товариства працювали й консультували в оздоровниці відомі лікарі та вчені, професори Київського університету К. Трітшель (голова правління), В. Висоокович, Ф. Яновський, директор Олександрівської міської лікарні М. Страдомський (правління містилося в Києві на вул. Тарасівській, 5).

Впродовж п'яти років у гімназії та Українській трудовій школі в Пущі-Водиці навчався майбутній письменник, політичний діяч О. Ольжич, який проживав з матір'ю у дачному селищі майже до кін. 1922.

Сучасне селище Пуща-Водиця є популярним місцем відпочинку киян. На його території розташований великий парк пл. 9 га з розважальними закладами, озерами з облаштованими пляжами та водними станціями [1211].

В'ячеслав Горбик, Олександр Тищенко.

460.1. Дача, 1910-і рр. (архіт.). Вул. Гамарника, 40-б. У середині садиби, в оточенні високих сосен та дубів. Споруджена за індивідуальним проектом.

Одноповерхова, цегляна, у плані прямокутна з двома великими наріжними дерев'яними верандами. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, з шиферним покриттям.

Споруджена у стилі історизм з використанням форм ренесансної та класицистичної архітектури. Об'ємно-просторове вирішення тяжіє до класицистичних споруд і підпорядковане центрально-осьовій симетрії. Внутрішнє планування коридорне — поздовжні осі фіксуються двома коридорами, виділеними на чоловому фасаді дверними отворами й дерев'яними сходами.

Композиційним центром чолового фасаду є ризаліт на чотири віконні прорізи з дерев'яними віконницями та добре розвиненим карнизом, увінчаним високим дерев'яним фронтоном. До цегляного ризаліту прилягають дерев'яні веранди, вбудовані до об'єму будинку. Їхні різьблені арки витончених рисунка і пропорцій спираються на фігурні стовпи. Ажурний дерев'яний підзор, що периметрально оперізує дах, об'єднує скромніше вирішений цегляний об'єм з ошатно декорованими верандами.

Споруда — цінний зразок дачної забудови Пущі-Водиці поч. 20 ст.

Тепер входить до комплексу споруд санаторію «Перше Травня» [1212].

Лариса Толочко.

460.2. Дача, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Гамарника, 43. На розі з 8-ю лінією, з не-

460.1. Вул. Гамарника, 40-б.

460.2. Вул. Гамарника, 43.

великим відступом від червоної лінії забудови вул. Гамарника. У відомостях за 1901 ділянка 459 пропущена як така, що не має власника і не забудована. Так само не йдеться про вказану ділянку та її власників у даних за 1906, і лише у 1909 ним значиться М. Кац, який був власником принаймні до 1912. Зміну власника (ним у 1912—16 значиться Й. Винокур) могло спричинити порушення умов оренди дачних ділянок — незабудова М. Кацем ділянки в обумовлений дворічний термін. Якщо ж урахувати можливість переходу ділянки до Й. Винокура у забудованому стані, вірогідним часом спорудження слід вважати 1909—14. У 2000 тильну частину дачі доповнено житловою прибудовою.

Одноповерхова на стрічковому підмурку, частково — з підвалами, цегляна, у плані Н-подібна. Дахи вальмові, з шиферним покриттям. Внутрішнє планування дворядне, системою перегородок розділене на п'ять компартментів двокімнатних квартир з санвузлами та окремими входами.

У стильовому вирішенні домінують форми модерну. Симетричні поздовжній осі два бічні ризаліти чолового фасаду є заскленими дерев'яними верандами. Дворову наріжну частину тильного фасаду доповнено прямокутною в плані житловою цегляною прибудовою зі входом через бічний дерев'яний тамбур. З боку 8-ї лінії до наріжної частини добудовано невеликий дерев'яний вхідний тамбур. Бічні входи мають також чоловий та один з торцевих фасадів.

Середня цегляна ділянка чолового фасаду зберегла у незміненому вигляді членування великими видовженими прорізами вікон з характерним для модерну сітчастим засклінням. Між ними — розчленовані дощаним рустом лопатки, стіну завершує широкий пояс дещо задрібненого аркатурного фриза. Аналогічно оздоблено бічні й тильний фасади, на яких лопатки акцентують флангові частини. Сильним і виразним композиційним акцентом на чоловому фасаді є веранди-ризаліти з модерністичним засклінням. Верхні частини веранд увінчують оздоблені ажурними різьбленими підзорами трикутні дерев'яні фронтони.

Будинок є зразком середньої за розмірами цегляної дачної забудови Пущі-Водиці поч. 20 ст., має важливе типологічне значення, характеризується яскравістю стильового вирішення.

За часів радянської влади дача використовувалась як санаторна споруда. З повоєнних часів до 1999 — гуртожиток санаторію «Перше Травня».

Тепер п'ятиквартирний житловий будинок [1213]. *Олександр Тищенко.*

460.3. Дача, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Гамарника, 75-а. З відступом від червоної лінії вулиці. Оточена високими деревами листяних та хвойних порід. 1998 на місці знесеного лівого крила до споруди прибудовано значно більший за розмірами двоповерховий будинок.

460.3. Вул. Гамарника, 75-а.

460.4. Вул. М. Юнкерова, 36.

Одноповерхова з великим підвалом, дерев'яна (стіни складено з бруса, тиньковано) на цегляному цоколі, у плані прямокутна. Внутрішнє планування коридорного типу. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Зведена у формах історизму з елементами неоросійського стилю. Об'ємно-просторове вирішення та внутрішнє планування тяжіють до симетричної класицистичної схеми. Композиційним центром споруди є об'єм відкритої вхідної тераси, завершеної фронтоном, який підтримують різьблені дерев'яні стовпи. На даху обабіч фронтону — дві декоративні маківки. Звис даху периметрально оперізує різьблений дерев'яний підзор (з тильного фасаду зберігся частково). До торців основного об'єму прилягають засклені веранди, у підвіконнях яких — витончені за рисунком та пропорціями дерев'яні вставки.

Споруда — цікавий зразок дерев'яної дачної забудови поч. 20 ст.

Тепер — житловий будинок [1214].

Лариса Толочко.

460.4. Дача, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 36. На червоній лінії забудови вулиці, між 5-ю та 6-ю лініями. Згідно зі списком власників дач, які на 1901 вже звели будівлі, ділянка 266 була на той час незабудованою і не мала власника. Лише у даних за 1909 вказаний власник (або власниця) суміжних ділянок 266 та 268 — Т. Махінько. Найвірогідніше, 1910—11 відбулася зміна власників: не виключено, що Т. Махінько не встиг(ла) забудувати свої ділянки протягом обов'язкового дворічного терміну. Саме це і могло спричинити передачу обох ділянок наступному власникові, яким у 1911—16 значиться А. Берлинер. Якщо ж урахувати можливість варіанту, при якому ділянки були Т. Махінько(м) все ж забудовані й перейшли до А. Берлинера разом зі спорудами, то оптимально можливим періодом зведення дачі слід вважати 1909—14. У роки радянської влади будинок використовувався переважно як споруда громадського призначення. З повоєнних часів до поч. 1990-х рр. тут розміщувалося місцеве відділення міліції. До 1993 ще існували прямокутна в плані цегляна прибудова до тильного фасаду та бічна дерев'яна прибудова до північно-західного торця (розібрані).

Дача одноповерхова, цегляна, пофарбована, у плані прямокутна. Завершена вальмовим дахом, з бляшаним покриттям. Планування тяжіє до дворядного, головний вхід з різьбленим дерев'яним ґанком розташований у середній частині чолового фасаду. Важливу роль відіграє пов'язаний з ним розподільчий коридор, що фіксує положення поздовжньої осі в першому ряді планування. Збереглися також отвори додаткових входів з боків обох втрачених прибудов.

У стильовому вирішенні застосовано форми історизму з деяким домінуванням елементів класицизму. Композиційна схема чолового фасаду симетрична. Центральну вісь фіксує головний вхід. Підведений до нього ґанок фланкують два різьблені дерев'яні стовпчики, що несуть крите шифером двосхиле дерев'яне піддашшя. При цьому середня частина утвореної ним стелі має вигляд маленького циліндричного дерев'яного склепіння, яке разом зі стовпчиками утворює своєрідно трактований мотив т. зв. палладіанської арки. Стіну фасаду прорізано ритмом великих близько розташованих вікон, наріжні частини виділено рустованими лопатками. Виразний декоративний ефект створює дрібний ритм сухариків, що підкреслюють лінію нижньої частини аркатурного фриза, а також ажурний різьблений підзор піддашшя. Бічні торці в основному мають цегляне оздоблення, при цьому північно-західний торець і тильний фасад — глухі (прорізані тільки отворами додаткових входів).

460.5. Вул. М. Юнкерова, 37.

Споруда має типологічну цінність як зразок досить нечисленної первісної цегляної забудови Пущі-Водиці, що добре зберігся і має виразне стильове вирішення.

Тепер будинок перебуває на балансі селищної ради, нині незаселений [1215].

Олександр Тищенко.

460.5. Дача, 1910—16 (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 37. Стоїть окремо в глибині садиби, оточена високими листяними деревами. Є підстави вважати, що автором проекту був арх. Е. Брадтман. Особливість внутрішнього планування свідчить про те, що будівництво велося з метою здавання в оренду окремих кімнат.

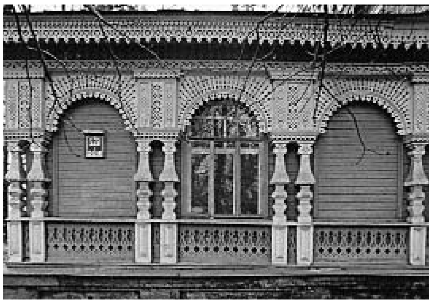

460.5. Фрагмент декоративного оздоблення.

460.5. Фасад з подвір'я.

Одноповерхова з мансардою, на високому цегляному цоколі, дерев'яна (стіни складено з бруса, ззовні ошальовано), у плані прямокутна. Внутрішнє планування коридорне двобічне. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям.

Споруджена у формах історизму з використанням елементів неоросійської архітектури. Композиція головного фасаду асиметрична, основний вертикальний акцент споруди — зміщена до флангу триярусна пірамідальна вежа зі шпилем. До основного об'єму прилягають асиметричні поперечній осі закриті веранди, головним мотивом яких є витончені за рисунком і пропорціями дерев'яні різьблені арки, що спираються на здвоєні фігурні дерев'яні колони. Вирішення тильного фасаду також асиметричне. Дах вежі периметрально оперізує різьблений дерев'яний підзор. Інтер'єр після численних ремонтів повністю змінений.

Пам'ятка — цінний зразок дерев'яної дачної забудови передмістя Києва поч. 20 ст.

Тепер адміністративний будинок «Київкурорттеплоенергії» [1216].

Лариса Толочко.

460.6. Дача, 1910—16 (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 37-а. Стоїть окремо у глибині садиби в оточенні високих дерев. В архітектурі дачі, збудованої, вірогідно, за індивідуальним проектом (є думка, що автором проекту був арх. Е. Брадтман), відчувається вплив рекомендованого набору типових проектів.

гає одноповерхова шестипрогінна засклена веранда, вирішена ідентично другому поверху, що має вісім прогонів: різьблені фігурні стовпи підтримують витончені за рисунком і пропорціями різьблені арки. Дерев'яний підзор, який оперізує дах по периметру, стилістично об'єднує всі фасади. Обабіч веранди на тильному фасаді — по два віконні прорізи, обрамлені лиштвами та завершені вишуканими сандриками (частково втрачені). Кахляні груби в інтер'єрі не збереглися.
Споруда належить до цікаво вирішених будівель дерев'яної дачної забудови поч. 20 ст. [1217]. *Лариса Толочко.*

460.7. Дача, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 43. На розі з 8-ю лінією, з невеликим відступом від червоних ліній забудови, на огородженій ділянці. Ділянкою 266 (а також сусідньою 268) у 1900—16 володіла В. Тілль. За архівними даними відомо, що у 1901 садиба належала до числа забудованих. Найвірогіднішим періодом зведення дачі є 1900—03.
Одноповерхова на цегляних підмурку й

460.6. Вул. М. Юнкерова, 37-а.

Розміри споруди, розташування санвузлів і господарських приміщень, кількість житлових кімнат розраховані на одночасне проживання значної кількості людей. Це дає підстави зробити припущення, що будівля споруджувалась як пансіонат.
Двоповерхова на високому цегляному цоколі, дерев'яна (стіни складено з бруса), перший поверх ззовні тинькований, другий ошальований, у плані прямокутна. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, з шиферним покриттям. Внутрішнє планування коридорного типу, коридор фіксує поздовжню вісь і з'єднує головний вхід на південному торці з виходом на північному.
Споруджена у формах історизму з елементами ренесансу, бароко та класицизму. Композиція головного і тильного фасадів підпорядкована центрально-осьовій симетрії. До основного об'єму будинку з боку тильного фасаду приля-

460.7. Вул. М. Юнкерова, 43.

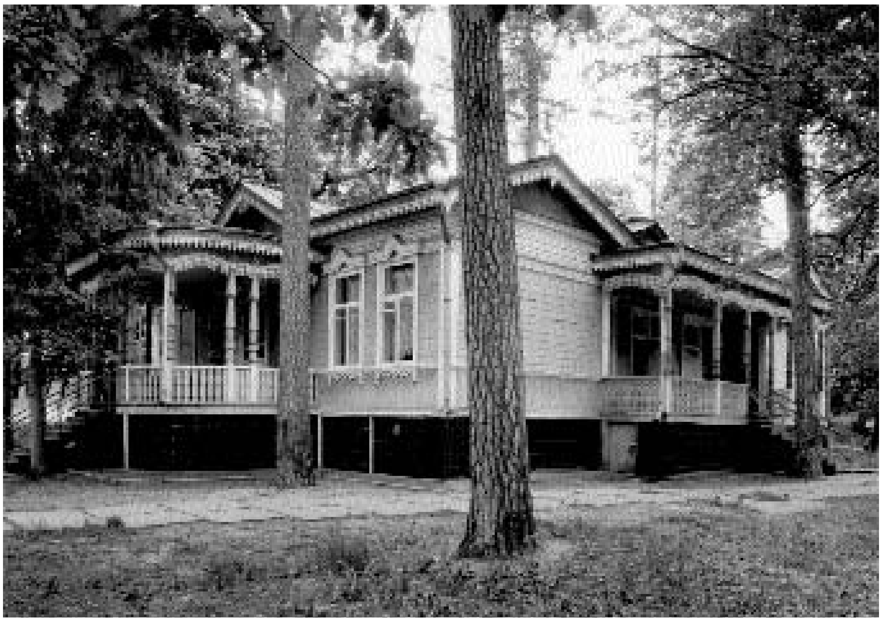

460.8. Вул. М. Юнкерова, 47.

високому цоколі, дерев'яна (стіни складено з бруса, ззовні ошальовано). Дах основного об'єму споруди вальмовий, ризалітів — двосхилий, з руберoїдним покриттям. Внутрішнє планування споруди коридорне двобічне, складається з семи великих й однієї малої кімнат. Основний об'єм майже квадратний у плані, з ризалітами великого виносу в середніх частинах чолового, тильного та одного з бічних (з боку 8-ї лінії) фасадів, фронт іншого бічного фасаду нерозкріпований, середню частину його стіни висотно акцентовано трикутним щипцем. Ризаліт бічного фасаду з боку 8-ї лінії значно пізніше добудовано рівновисокою, в плані квадратною прибудовою, яка виходить на лінію чолового фасаду й створює з ним єдиний фронт. Первісно входами було обладнано кожен з ризалітів, нині зберігся тільки вхід на тильному фасаді. Додатковий вхід створено також на фасаді прибудови. Закладений вхід ризаліту чолового фасаду обладнано від-

критим різьбленим дерев'яним ґанком. Стильове вирішення — з використанням форм історизму. Чоловий фасад прорізаний прямокутними вікнами з рамковими лиштвами, у верхніх частинах акцентованих сандриками складного абрису, в нижніх — різьбленими фартушками; частину вікон обладнано віконницями. Наріжний ґанок головного входу (закладений) біля бічної грані ризаліту чолового фасаду складається з фігурних стовпчиків та двох різьблених арочок. Ризаліт увінчано трикутним фронтоном зі здвоєним слуховим віконцем, один з бічних фасадів та інші ризаліти — трикутними щипцями. Піддашшя прикрашено ажурним підзором виразного рисунка. Як декоративний акцент сприймається й різьблений надвіконний гурт. Вирішення всіх фасадів споруди є значною мірою ідентичним.

Дача репрезентує дерев'яну забудову Пущі-Водиці поч. 20 ст., має типологічну цінність і відзначається високою якістю архітектурно-мистецького вирішення.

За наявними даними, з повоєнних часів до кін. 1970-х рр. використовувалась як житловий будинок, з поч. 1980-х рр. до 1998 — як санаторна споруда піонерського табору «Дніпро» заводу «Маяк». Тепер не використовується [1218].

Олександр Тищенко.

460.8. Дача, 1910—16 (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 47. Стоїть окремо в глибині садиби серед високих хвойних дерев, з великим відступом від червоної лінії забудови вулиці. Зведена за індивідуальним проектом з використанням зразкових проектів, розроблених арх. Е. Брадтманом.

Одноповерхова, дерев'яна (стіни складено з бруса, ззовні ошальовано), на високому цегляному цоколі, у плані складної конфігурації. До основного об'єму дачі з чолового та тильного фасадів прилягають великі, самостійно перекриті веранди. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Споруджена у формах історизму. Композиція чолового фасаду симетрична, в центрі — відкрита, кругла в плані веранда, на місці її прилягання до основного об'єму — високий фронтон. На фасаді з боку вул. М. Юнкерова — прямокутна в плані занижена веранда. Обидві веранди відкриті й мають фігурні стовпи, що підтримують різьблені арки. Ажурний дерев'яний підзор оперізує дах та піддашшя веранд. Він стилістично об'єднує репрезентативний композиційний центр з вирішеними скромніше бічними площинами стін, розчленованими прямокутними віконними прорізами. Вікна обрамлено лиштвами й увінчано складними сандриками.

Елементи первісного інтер'єра (груби, плафонні розетки та ліплені падуги) не збереглися.

Споруда належить до цікаво вирішених зразків дерев'яної дачної забудови поч. 20 ст.

Тепер використовується дитячим оздоровчим табором «Дніпро» [1219].

Лариса Толочко.

460.9. Дача, 1910 (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 50. З невеликим відступом від червоної лінії забудови вулиці, між 9-ю та 10-ю лініями. Побудована на квартальній ділянці 306, яка разом із сусідньою ділянкою 308 перебувала з 1901

460.9. Вул. М. Юнкерова, 50.
460.9. Різьблений декор будинку та облямування віконного блоку.

у володінні фельдшера А. Жабовича. З 1920-х рр. дача використовувалась як санаторна споруда. З 1950-х рр. до поч. 1970-х рр. належала санаторію-профілакторію ім. Л. Красіна (тоді первісне внутрішнє планування було змінено). З 1970-х рр. її передано санаторію «Перше Травня», який використовував будинок під гуртожиток для співробітників. У цей період до дерев'яної дачі було додано дві цегляні торцеві прибудови.

Одноповерхова на невисокому цегляному цоколі, дерев'яна (стіни складено з бруса, ззовні ошальовано), у плані прямокутна, торцеві фасади доповнено двома рівновисокими цегляними прибудовами. Дахи вальмові по дерев'яних кроквах, з шиферним покриттям; над прибудовами — односхилі, з ідентичним покриттям. Сучасне внутрішнє планування коридорне двобічне, з винесенням до одного із торців (з боку 10-ї лінії) санвузла, до іншого (з боку 9-ї лінії) — кухні та житлової кімнати. До середньої частини торця цього компартимента добудовано також цегляний тамбур головного входу.

У стильовому вирішенні домінують класицистичні мотиви з використанням форм народної архітектури. Чоловий фасад прорізано прямокутними одинарними та здвоєними вікнами, що чергуються. Вікна обрамлено широкими рамковими лиштвами, які чітко виділяються на тлі горизонтального ошалювання. Центральну частину акцентовано виразним трикутним щипцем, який дещо пожвавлює спокійний силует будівлі. Ажурні підзори на піддашшях відіграють роль декоративного акценту. Сприйманню сучасних цегляних торцевих прибудов сприяють рідко розташовані прямокутні вікна, які чітко виділяються на тлі нетинькованої площини стіни. Тягнутий вузький карниз має спрощене профілювання.

Споруда є цінним зразком невеликої дачної будівлі з вираженими типологічними й індивідуальними ознаками. З 1994 — житловий будинок на чотири квартири кооперативу «Зоря» [1220].

Олександр Тищенко.

460.10. Дача, 1914—16 (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 50-б. Наріжна, стоїть окремо на перетині з вул. Гамарника та 10-ю лінією в оточенні високих дерев листяних порід; перед будівлею розбито палісадник. 1901 власницею дачної ділянки 468 вважалася Е. Гохлернер, хоча тоді, а також 1907—14, за наявними свідченнями, ділянка не була забудована. 1914 власником ділянки став К. Єфремов, дача у її північно-східній наріжній частині, ймовірно, споруджена не пізніше 1916 (згідно з чинними у той час кондиціями на оренду дачних ділянок у Пущі-Водиці). Особливості внутрішнього планування дозволяють припустити, що будівля призначалася для пансіонату. Останній поточний ремонт проведено 1984.

Основний об'єм одноповерховий на високому цоколі, дерев'яний (стіни складено з бруса, ззовні ошальовано). Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень, санвузол та кухня винесено у північну частину споруди. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах, з шиферним покриттям. Баня з ліхтарем покрита бляхою. Цоколь будинку облицьований

плиткою. Будинок має дві великі веранди (у північно-східному й південно-східному компартиментах), симетричні поперечній осі. До центральних частин головного (східного) та дворового (західного) фасадів прилучаються відповідно п'ятикутна у плані відкрита веранда, увінчана гранчастою банею з декоративним ліхтарем, та невеликий дерев'яний тамбур. За своєю композицією споруда тяжіє до класицистичних будівель, в яких об'ємно-просторове вирішення та внутрішнє планування підпорядковані загальній центрально-осьовій симетрії відносно поперечної осі, яку фіксує внутрішній коридор, що з'єднує тамбур з верандою. Поздовжню вісь зафіксовано великим коридором, що з'єднує головний вхід у південному торці з виходом на наріжну веранду у північному.

Споруджена у формах історизму з елементами неоренесансу, необароко та неокласицизму. Її композиційним центром є веранда чолового фасаду, увінчана масивною банею, що спирається на здвоєні різьблені дерев'яні стовпи. Веранду виділяє вдале використання витончених за рисунком та пропорціями дерев'яних різьблених арок, фільонок, невеликих фронтонів, що увінчують грані. Покрівлю периметрально оперізує різьблений дерев'яний підзор, який тематично об'єднує репрезентативний композиційний центр з вирішеними значно скромніше площинами стін, основними елементами членування яких є прямокутні вікна у рамкових лиштвах, увінчані складними сандриками.

У кімнатах збереглися груби, плафонні розетки та ліплені падуги простого рисунка.

Споруда належить до нечисленних зразків дерев'яної дачної забудови поч. 20 ст.

Тепер гуртожиток на вісім квартир санаторію «Перше Травня» [1221].

Олександр Тищенко.

460.11. Дача, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Червонофлотська, 11. На розі вул. Червонофлотської та 4-ї лінії, з невеликим відступом від червоних ліній забудови. Ділянка огороджена. Найвірогіднішим часом спорудження слід вважати 1900—01, оскільки перша власниця дачної ділянки 135 М. Козловська в 1901 вже звела тут житлову споруду. У 1912—14 власницею ділянки значиться К. Пелешенко, 1916 — Ф. Гнойова.

460.10. Вул. М. Юнкерова, 50-б.
460.10. План.

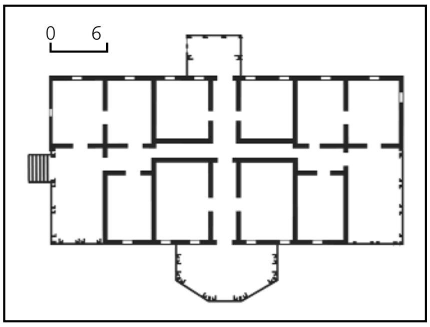

460.10. Ліхтарик над банею веранди.
460.10. Різьблений декор веранди.

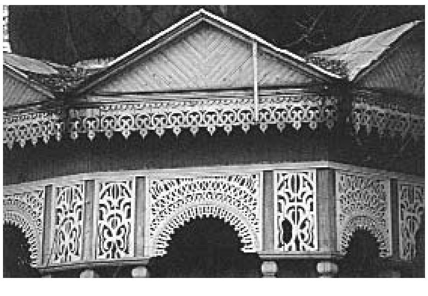

Пізніше будинок зазнав перебудов, на що вказує спрощений торцевий фасад з боку 4-ї лінії, відмінний від фасаду вздовж вул. Червонофлотської.

Одноповерховий, дерев'яний (стіни складено з бруса, ззовні обкладено цеглою), у плані прямокутний зі зрізаним наріжжям. Дах вальмовий, з тимчасовим руберoїдним покриттям. Внутрішнє планування коридорного типу, додаткові входи розташовано у бічних частинах дворового фасаду й торця. Первісний головний вхід на зрізаному наріжжі (тепер закладений) підкреслено цегляним ґанком.

Вирішений у формах історизму. Фасад з боку вул. Червонофлотської зберіг характер первісного оздоблення. Його прорізано ритмом обрамлених лиштвами й акцентованих клинчастими перемичками вікон видовженої форми. Розміщені у простінках вузькі лопатки прокреслено глибоким горизонтальним рустуванням. Стіну завершує антаблемент, найвиразнішою частиною якого є дещо задрібнений аркатурний фриз. Значно простіший вигляд має фасад торця вздовж 4-ї лінії. Його прорізано трьома великими квадратними вікнами з добре збереженими рамами і виразним сітчастим засклепнням. Простінки підкреслено вузькими гладенькими лопатками, лінію фриза — сухариками. Ґанок первісного головного входу має три півциркульні арки, на які спирається масивний антаблемент, наріжний бік якого увінчує трикутний фронтон. Ефектним тлом для нього слугує розміщене позаду високе завершення у вигляді встановленої на призматичному підбаннику шатрової маківки зі шпилем, що домінує в композиції будівлі. Дворовий фасад і торець мають спрощений утилітарний характер.

Будинок являє цінність як зразок невеликої первісної дерев'яної забудови Пущі-Водиці з яскравим архітектурним вирішенням.

З 1990-х рр. використовується під житло [1222].

Олександр Тищенко.

460.12. Дачі, 1905, 1910 (архіт.). Вул. Червонофлотська, 9. Два будинки колишніх дач розташовані з відступом від червоної лінії забудови вул. Червонофлотської в кварталі між 3-ю та 4-ю лініями селища (тепер східна частина території санаторію «Труд»). Неподалік, на захід, споруджено сучасні чотири-, п'ятиповерхові корпуси санаторію.

За однією з версій, обидві дачі містилися на великій ділянці 127 (колишня вул. Гоголівська), яка належала І. Міцкуну, з 1910 — І. Шефтелю. За іншою версією, на території ділянки 127 зазначеним власникам належала тільки одна з цих дач (нинішній адміністративний будинок), тоді як друга (тепер бібліотека) була на суміжній ділянці 135, якою володіла М. Козловська, з 1914 — К. Пелешенко.

В архітектурних формах обох дач відчувається вплив рекомендованого набору композиційних засобів і архітектурного декору зі зразкових проектів. У 1950-х рр. обидва будинки увійшли до складу санаторію «Труд» і були пристосовані до потреб цієї установи.

Д а ч а (адміністративний будинок санаторію), 1905. У північно-східній наріжній частині санаторію, в оточенні високих дерев листяних порід.

460.11. Вул. Червонофлотська, 11.

Одноповерхова, цегляна, ззовні ошальована дошками, у плані близька до прямокутника. Перегородки викладено з цегли, перекриття балкові, підлоги дощані. Покрівля шатрової бані й двосхилого даху бляшана. Характерні для дачних споруд поч. 20 ст. асиметричний план та об'ємно-просторове вирішення досягаються поєднанням прямокутного в плані одноповерхового на цегляному цоколі основного об'єму з наріжною вежею, що виступає, увінчаною високою із заломом шатровою банею. Два основні входи розташовано відповідно на чоловому (в бік вулиці) й тильному фасадах, з відкритими верандами під дахами на різьблених дерев'яних стовпах. Входи з'єднано широким коридором з двобічно розташованими вздовж нього великими приміщеннями північного (вірогідно, раніше житловими кімнатами) та південного (кімнати господарського призначення; тут міститься і санвузол) компартиментів. З півночі до фасаду пізніше прибудовано ще одну засклену веранду.

Будинок споруджено в еклектично трактованих формах неоросійського стилю. Асиметрію фасадів утворено наріжним положенням вежі, а також дещо зміщеними відносно центру входами й пов'язаними з ними верандами. Основними елементами членування стін є обрамлені різьбленими лиштвами великі прямокутні вікна, прикрашені різьбленням надвіконні гурти та наріжні лопатки. Досить виразними є форми орнаменту в оздобленні здвоєних віконних прорізів вежі: тут застосовано мотив вкритого різьбленням складного сандрика. Сильні декоративні акценти вносять рекомендовані зразковими проектами дач і поширені в Пущі-Водиці витончені різьблені арки й фільонки веранд, ажурний підзор, що оперізує по периметру дах будинку. Важливим елементом композиції є круті, з різним нахилом дахи, які створюють динамічний виразний силует споруди.

Будинок — цінна пам'ятка цегляної забудови селища поч. 20 ст.

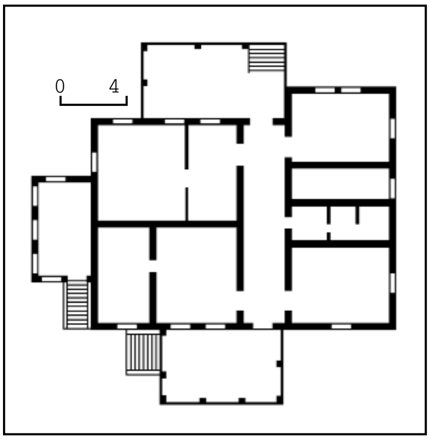

460.12. Вул. Червонофлотська, 9. Адміністративний будинок.
460.12. План.

460.12. Вул. Червонофлотська, 9. Бібліотека. →
460.12. План.

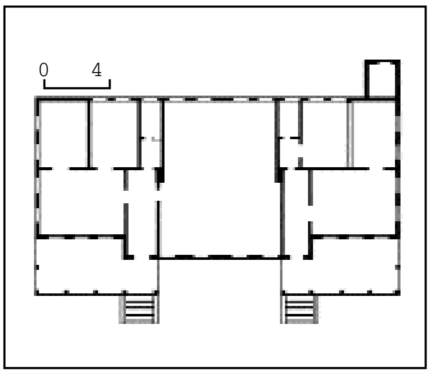

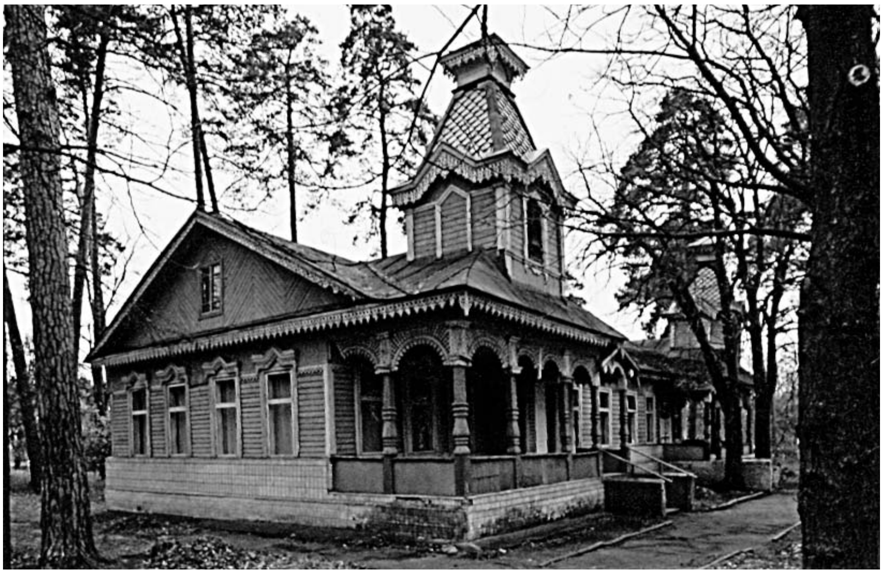

460.13. Вул. Гамарника, 60.
460.13. Інтер'єр.

Дача (бібліотека санаторію), 1910. Серед паркової зелені у північно-західній наріжній частині санаторію.
Одноповерхова на високому цегляному цоколі, дерев'яна (стіни складено з бруса, ззовні ошальовано), у плані близька до прямокутника. Перегородки та перекриття дерев'яні, підлоги дощані, тепер покриті лінолеумом. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям. До торцевого фасаду прибудовано тамбур входу до льоху (овочесховище). На відміну від попередньої дачі, об'ємно-просторове вирішення й внутрішнє планування цієї підпорядковані чіткій просторовій симетрії відносно поперечної осі. До центрального ризаліту головного фасаду прилягають дві ідентичні, з виступом у плані відкриті веранди на різьблених дерев'яних стовпах. Їх увінчують однакові, квадратні в плані декоративні вежі під високими шатровими банями. Два основні входи — через веранди. Композиційним центром планувального вирішення є нинішня читальна зала, що займає центральну частину будинку, вздовж поперечних стін якої групуються приміщення, розміщені у два ряди.
Зведена у формах історизму з переважанням елементів французького неоренесансу та неоросійського стилю. Торцеві та дворовий фасади членуються великими прямокутними вікнами з різьбленими лиштвами й складними за формою сандриками, стіни увінчує різьблений підзор виразного рисунка. Елементи декоративного різьблення надають дещо стриманому рисунку основних деталей гостроти й виразності. Особливо різноманітним є вирішення веранд, де широко використано можливості прорізного декору. Високі вежі веранд з шатровими банями, критими лускуватим бляшаним покриттям, надають будинку романтичного вигляду.
Споруда належить до найяскравіших зразків дерев'яної дачної забудови селища Пуща-Водиця поч. 20 ст. [1223].

Олександр Тищенко.

460.13. Лісова школа, 1935 (архіт., іст.). Вул. Гамарника, 60. На території Центрального військового санаторію Міністерства оборони України «Пуща-Водиця», з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Побудована за проектом арх. М. Холостенка на ділянці лісового масиву, відведеній під дачі командного складу КВО (на час будівництва на ній налічувалося п'ять дач).
При школі існував гуртожиток на 150 дітей. 1937 в будинку було поселено дітей республіканців-антифашистів, привезених з Іспанії. Після Великої Вітчизняної війни тут тимчасово розміщено німецьких спеціалістів-оптиків з відомої фірми «Карл Цейс». 1946 споруду перетворено на головний корпус військового санаторію «Пуща-Водиця», який спочатку був розрахований на 106 місць, згодом — на 150. У підвальному приміщенні обладнано водолікарню. 1980 до північно-західного бічного крила прибудовано одноповерховий кухонний блок і критий перехід на рівні другого поверху до нового п'ятиповерхового спального корпусу.
Будинок дво-, триповерховий (частково з підвалами), цегляний, тинькований, у плані Н-подібний з ризалітами в центрі головного і тильного фасадів. Перекриття пласкі, дахи вальмові та двосхилі, криті листами хвилястого асбоцементу. Внутрішнє планування коридорне однобічне з парадними та двома фланговими сходами в місцях прилягання крил. Найзначніші великі приміщення розташовані в центральній частині (вестибуль, актова зала на 110 місць — другий поверх, аптека і речовий склад — третій, на першому поверсі північно-західного крила — тризальна їдальня на 300 місць).
Вирішений у формах конструктивізму з елементами неокласицизму радянської доби. Головний і тильний фасади побудовано за центрально-осьовою симетричною схемою зі значно винесеними бічними двоповерховими крилами, які з вуличного боку обрамляють озеленений курдонер. У композиції домінує центральний об'єм, завершений третім (аттиковим) поверхом, розчленованим дрібним ритмом невеликих прямокутних віконець (на тильному фасаді аттиковий поверх відсутній). Середню — вхідну — частину вирішено у вигляді триповерхової лоджії, оздобленої в простінках гранчастими колонами й фланкованої глухими площинами з невеликими прямокутними вікнами другого поверху. Увінчує центральний об'єм масивний, вирішений у традиціях неокласицизму антаблемент з накладним написом у фризі «Військовий санаторій Пуща-Водиця». Мотив гранчастих колон підхоплено в оформленні двоярусних балконів-галерей на звернених у курдонер фасадах бічних крил, які з боку вулиці закінчуються глухими торцями. Інші фасадні площини прорізано різноманітно згрупованими квадратними й прямокутними вікнами з характерними для конструктивізму рамковим обрамленням та дрібним заскленням.
В інтер'єрі будинку привертає увагу вестибуль з зимовим садом, простір якого поділено квадратними пілонами та балюстрадним огородженням, що відокремлює коридори. В опорядженні сходових кліток застосовано штучний мармур, коридорів і окремих приміщень — дубовий паркет.
Будинок, який репрезентує одну з 12 нових шкіл, зведених 1935, є зразком перехідного етапу в розвитку радянської архітектури.
В санаторії лікувалися та відпочивали Міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. Гречко, командувач Київського військового округу генерал армії І. Герасимов, генерал армії В. Петров та інші військові діячі.
Тепер — головний корпус Центрального військового санаторію Міністерства оборони України [1224].

Олександр Тищенко.

460.14. Санаторій «30 років Радянської України», 1948—64 (архіт.). Вул. 14-а лінія. У північно-західній частині дачного селища Пуща-Водиця, за р. Горенка і ставком, утвореним на ній. Попередня адреса — вул. Селянська.
Проект санаторного комплексу розробила арх. Є. Маринченко 1946. В кін. 1940-х — на поч. 50-х рр. споруджено пропілеї входу та ансамбль головного подвір'я, розташований в глибині лісопарку на краю крутого правого берега Горенки. До складу ансамблю ввійшли головний корпус на 200 спальних місць з їдальнею та клубними залами, перпендикулярний до нього лікувально-приймальний корпус з водолікарнею, а також розкритий у бік річки регулярно розпланований партер з фонтаном, декоративним містком і розпашними, прикрашеними вазонами парадними сходами, що спускаються до ставка. Архітектурною домінантою ансамблю був двоповерховий, у плані П-подібний головний корпус у формах радянського неокласицизму з ефектною заскленою напівротондою іонічного ордера при вході в центрі дворового фасаду (не зберігся). Пізніше навколо первісного ядра з'явилися інші споруди (адміністративний корпус, склади, оранжереї, бар, бювет, альтанки тощо). 1986 головний корпус розібрано, 1987—91 на його фундаментах зведено новий головний корпус у сучасних архітектурних формах. У 1990-і рр. санаторій отримав назву «Пуща-Озерна».
Лікувально-приймальний корпус (водолікарня), 1948—49. На східно-

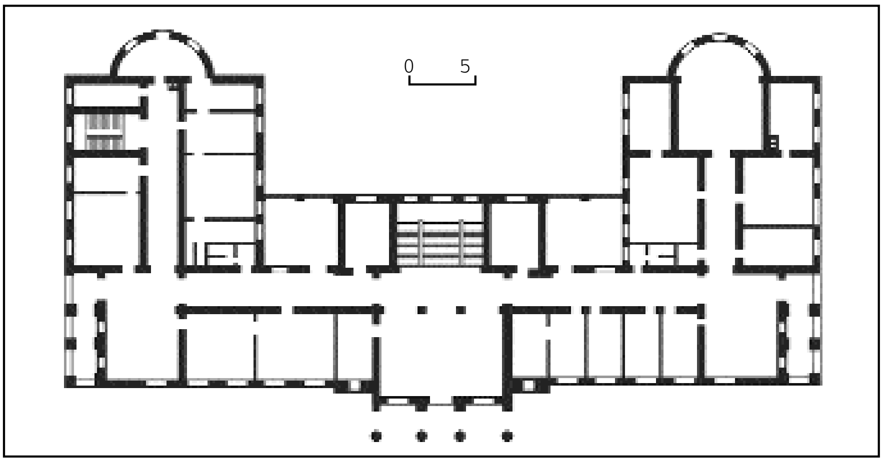

460.14. Вул. 14-а лінія.
460.14. План.

му боці головного подвір'я. Після спорудження приміщення водолікарні біля нового головного корпусу був перетворений на спальний корпус (№ 3).

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані П-подібний з симетричними бічними крилами, що на тильному фасаді закінчуються напівротондами. Перекриття пласкі, дах вальмовий з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне двобічне, з центральними розподільчими вестибулями на поверхах, пов'язаними тримаршовими сходами. Інші (двомаршові) сходи розташовані у північному крилі. Спочатку на першому поверсі були ванні кабіни й процедурні кабінети.

Архітектура будинку вирішена в стилізованих формах українського бароко. Центральний вхід на головному фасаді виділено ризалітом, прикрашеним чотириколонним портиком коринфського ордера з хвилястим тридільним фронтоном, у центрі якого — дата спорудження (1949) в оточенні рослинного орнаменту. Фланги фасаду оформлено опертими на пілони наріжними лоджіями, в яких на першому поверсі розміщено бічні входи, на другому — балкони. Рідко розташовані віконні прорізи на першому поверсі прямокутні, на другому — з напівциркульними перемичками, підкреслені фігурними архівольтами й підвіконними полицями. Вікна першого поверху обабіч порталу входу мають сандрики у вигляді розірваних волют. На тильному фасаді, окрім прямокутних прорізів, у межах напівротонд застосовано верхні вікна з напівциркульними перемичками. Барокові риси посилюють вписані у фігурні фронтончики слухові напівкруглі вікна.

Споруда — вдалий зразок творчого звернення до форм української архітектури.

П р о п і л е ї, 1948. При в'їзді на територію санаторію, на лівому (протилежному) боці р. Горенка. Цегляні, тиньковані, складаються з двох розташованих обабіч дороги прямокутних у плані павільйонів з пішохідними проходами-хвіртками. Зустрічні фасади павільйонів вирішено як двоколонні портики іонічного ордера. Їх завершують масивні антаблементи у спрощених класицистичних формах. У тій же стилістиці виконано рисунок ґрат, що перекривають проїзд і бічні проходи.

Урочиста за композицією споруда являє значну архітектурну цінність як досконалий зразок малих архітектурних форм серед. 20 ст.

Первісне ядро санаторію є пам'яткою архітектури першого повоєнного десятиріччя 20 ст. [1225].

Олександр Тищенко.

460.15. Церква преподобного Серафима Саровського, 1908—10 (архіт.). Вул. М. Юнкерова, 42. На розі з 7-ю лінією. Автор проекту — інж. А. Тихонов; у проектуванні й зведенні церкви брав участь арх. Е. Брадтман.

Храм присвячено преподобному Серафиму Саровському (в миру — Мошнін Прохор Сидорович; 1759—1833) — старцю-пустиннику і затворнику. Народився в м. Курську (тепер Російська Федерація) в сім'ї купця. З 1778 — послушник Саровської пустині, 1793 прийняв постриг у ченці з ім'ям Серафим, рукопокладений на ієромонаха. Добровільно усамітнився у пустелю, дотримувався весь час суворого посту. Потім наклав на себе трирічне мовчальництво, за тим — затворництво: повне (п'ять років) і послаблене (10 років) — з відкритими для відвідувачів дверима. По виході із затворництва створив Серафимо-Дивеєвську жіночу громаду, опікувався Ардатовською жіночою обителлю і Зеленогорською громадою. Уславився як чудотворець. 1903 відкрито мощі подвижника, канонізованого православною церквою.

Дерев'яна на цегляному підмурку (первісний проект цегляного храму в неовізантійському стилі, розроблений арх. В. Ніколаєвим, не був здійснений через відсутність коштів). З часом стіни церкви (за винятком підбанника бані й другого ярусу дзвіниці) було обкладено цеглою й тиньковано.

Церква однобанна, в плані хрещата, з одноповерховими прибудовами.

Вирішена у формах історизму з ремінісценціями бароко. Із західного боку до основного об'єму прилягає двоярусна шатрова дзвіниця. Баня церкви з фальшивими люкарнами та маківкою міститься над середохрестям на восьмигранному підбаннику. Бабинець завершено трикутним фронтоном, під яким — кругле вікно-розетка. Віконні прорізи з фігурними сандриками мають напівциркульні перемички. Стіни членуються пілястрами.

Оформлення інтер'єра церкви, за винятком центральної частини іконостаса, доволі скромне. Певний інтерес являє його об'ємно-просторове вирішення. Хрещатий храм з розвиненими об'ємами тамбура і нартекса та широким балконом хорів привертає увагу висотно розкритим підбанним простором. Шатровий верх розкривається зсередини восьмигранною пірамідою, на яку спирається восьмигранний підбанник. Перекриття бічних компартиментів пласке, балкове. Окрім зображення Святого Духа (голуба) в зеніті бані, на гранях підбанного шатра 2002 виконано розпис, який складається з восьми сцен святкового чину («Воскресіння та сходження в пекло», «Преображення», «Вознесіння», «Хрещення» та ін.), вміщених в орнаментовані фігурні обрамлення на тлі стилізованих пагорбів і образів чотирьох євангелістів у парусах. Сюжетний розпис доповнено декоративним об-

рамленням, в орнаменти якого вкомпоновано медальйони з ликами православних святих (св. княгиня Ольга, св. равноапостольний князь Володимир та ін.).

Розпис виконано, дотримуючись іконописної стилістики 15—16 ст., у висвітлених колірних сполученнях, основу яких складають контрастні зіставлення блакитно-зелених, вохристо-жовтих та червоно-пурпурових відтінків. Розписи створюють загальний мажорний декоративний ефект, що завершує комплекс оздоблення інтер'єра храму. В центральній апсиді міститься велике (5,0 × 4,0 м) полотно «Воскресіння Христа».

Значно цікавіший дерев'яний триярусний іконостас, центральна частина якого збереглася з часу освячення храму (1910). Після закриття церкви в 1940-х рр. церковна громада заховала іконостас у навколишньому лісі. З відкриттям храму його знову встановили на старе місце. Проте ікони, що первісно його прикрашали, зібрати знову не вдалося.

Іконостас складається з дев'яти секцій.

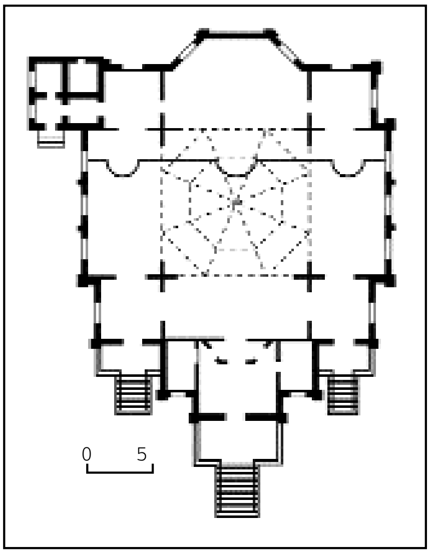

460.15. Вул. М. Юнкерова, 42.
460.15. План.
460.15. Інтер'єр.

Його верхня частина має вигляд кілеподібних арок, тридільних — над дверима дияконника, пишної ускладненої форми — над царськими вратами.

Виконано іконостас у вишуканій, дещо еклектичній за добором елементів стилістиці, яка поєднує класицистичну логічність і простоту загальної композиції з орнаментально-пластичною насиченістю неглибокого, але дуже виразного та різноманітного за мотивами різьблення з відчутним впливом барокових ремінісценцій. Позолочені, заглиблені й опуклі, ажурні й накладні візерунки щільно вкривають пласкі та фігурні деталі іконостаса, пофарбовані у білий колір. Шляхетність пропорцій, тонкий довершений рисунок деталей створює враження коштовного виробу зі слонової кості, на якому виграють золотавими полисками орнаменти.

1992 замість втрачених і тимчасових ікон худ. С. Вандаловський написав ікони намісного ряду, що наслідують прийоми давньоруського іконопису 15 ст. Виконані на досить високому професійному рівні, образи стилістично мало пов'язані з іконостасом. Кращими є виконані тим самим майстром невеликі композиції круглого формату в празниковому ряді іконостаса. Композиції, динамічніші за малюнком і зіставленням кольорових площин, розраховані не стільки на поглиблене споглядання, скільки на узагальнене сприйняття священних подій. Витримані в тому ж стилістичному ключі, вони більше підпорядковуються загальній ритміці й мають органічніший вигляд у системі декору іконостаса.

Перед іконостасом встановлено два монументальні кіоти. В лівому, тотожному за деталями оформлення з центральною частиною іконостаса, розміщено ікону «Богоматір Одигітрія» в срібних ризах, імовірно 19 ст. Цей образ є характерним зразком поширеного в той час т. зв. підокладного іконопису. В масивнішому кіоті, виконаному в класицистичних формах у вигляді двоколонного порталу з розвиненим антаблементом, встановлено храмову ікону преподобного Серафима Саровського, живопис якої має напівпрофесійний характер.

Бічні компартименти храму прикрашено реконструйованими фрагментами іконостасів з церкви святих Петра і Павла (ліворуч) та храму св. Пантелеймона (праворуч), які відповідно присвячені цим святим.

Церква — цікава пам'ятка дерев'яної храмової архітектури поч. 20 ст.

Тепер храм УПЦ Московського Патріархату [1226].

Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко.

460.15.1. Склеп Козакевичів, бл. 1913 (архіт., іст.). На церковному цвинтарі, праворуч від церкви. Склеп (мавзолей) родини Козакевичів споруджений, за переказами, за проектом арх. В. Городецького.

Квадратна в плані, близька за пропорціями до куба будівля оздоблена в мавританському стилі з використанням залізобетону, кованого металу, кольорового скла, метласької плитки. Увінчувалася півсферичною банею, пофарбованою в блакитний колір (втрачена). Частково збереглося первісне оформлення інтер'єра, виконане так само в мавританському стилі: вітражі, металеві ковані вироби, метласька плитка

харківського виробництва барона Е. Бергенгейма тощо. Ззовні споруда через значні втрати зашита бляхою.

Пам'ятка — невід'ємний композиційний елемент цвинтарної частини церковного подвір'я.

Козакевич Володимир Павлович (? — 1913) — надвірний радник, один з керівників Київського відділення Дворянського земельного банку. Був одним із фундаторів пуща-водицької парафіяльної церкви преподобного Серафима Саровського. Заповів поховати себе на цьому цвинтарі [1227].

Дмитро Малаков.

461. П'ЯТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ, 1885—86 (іст.). Вул. Суворова, 1. На розі з вул. Січневого повстання. Будинок гімназії зведений на ділянці, що належала військовому відомству, за проектом військового інж. М. Чекмарьова. Двоповерхова цивільна споруда з елементами неоросійського і неомавританського стилів вирізнялася серед навколишньої забудови одноманітними казенними спорудами, переважно військового призначення. У 1960-х рр. для потреб Київського автомобільно-дорожнього інституту, який містився у цьому будинку, його надбудували двома поверхами, продовжили крила, фасади облицювали керамічною плиткою. Це призвело до втрати первісного архітектурно-художнього вирішення будівлі.

461. Вул. Суворова, 1. Фото 1907.

У 1870-х рр. на Печерську, де проживало бл. 8 тис. осіб, не існувало жодної приватної чи державної гімназії. Вони зосереджувалися головним чином на Подолі й у Старому місті. Тому жителі Печерська звернулися до Міської думи з проханням відкрити для них чоловічу гімназію. Вперше це питання Дума розглянула у лютому 1882, після її схвального рішення Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор О. Дрентельн, якого підтримав військовий міністр П. Ванновський, звернувся за дозволом на відкриття гімназії до російського імператора Олександра III. Клопотання підтримала і Державна дума Росії. 1884 імператор погодився з думкою про доцільність заснування у Печерській частині Києва восьмикласного навчального закладу під назвою «П'ята Києво-Печерська гімназія». Кошти у розмірі 100 тис. крб. на спорудження будинку пожертвував відомий доброчинець, цукрозаводчик Н. Терещенко. Київська міська дума зобов'язалася утримувати навчальний заклад і виділяти щорічно понад 6 тис. крб. У липні 1885 відбувся перший набір учнів до підготовчого, першого і другого класів по 30 учнів у кожному. Спочатку для гімназії винаймали приміщення на вул. Микільській, 16 (тепер вул. Січневого повстання), де її відкрили 16 вересня 1885. 10 вересня наступного року у не повністю опорядженому власному приміщенні розпочався новий навчальний рік. Освятили будинок 1 листопада 1887.

Канцелярія навчального закладу, квартири директора і класних опікунів містилися у двоповерховому флігелі, прибудованому 1888 з боку сучасної вул. Січневого повстання.

1885—1904 в будинку гімназії працював і жив Петр В'ячеслав Іванович (1849—?) — філолог і педагог, магістр римської словесності (з 1882), директор Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (1883—85). З липня 1885 — приват-доцент Київського університету, інспектор, з 16 лютого 1889 — директор П'ятої гімназії. Створив у ній оркестр з 30 учнів, яким керував особисто, і хор з 50 вихованців. Дітей навчали гри на скрипці та духових інструментах. Директор організовував для них т. зв. військові прогулянки вулицями міста, до Вишгорода і Межигір'я. З 1893 учні за його участю здійснювали навчально-виховні мандрівки залізницею до Криму, на Урал, Кавказ і Поволжя, до Москви, Нижнього Новгорода та інших великих міст. Він виступив ініціатором спорудження перед будинком гімназії пам'ятника О. Пушкіну, який відкрили 27 травня 1899 (див. ст. 399). У 1904 В. Петр заснував власну приватну гімназію на вул. Львівській, 31 (тепер вул. Артема).

У навчальному закладі у різний час викладали: зоолог і зоогеограф В. Артоболевський, філолог Ф. Істомін, історик Вол. Ляскоронський (брат історика Вас. Ляскоронського).

1896 кількість учнів гімназії сягнула 380. Тут навчалися діти відомих діячів науки і культури: директора гімназії В. Петра, піаніста і композитора С. Блуменфельда, історика І. Каманіна, статистика і літератора Л. Лічкова та ін. У травні—червні 1894 складав екстерном іспити на атестат зрілості майбутній філософ М. Бердяєв.

Через велику скупченість поранених воїнів у Києві під час 1-ї світової війни 1916 приміщення гімназії пристосували під військовий шпиталь Союзу міст. До 1917 гімназисти навчалися у другу зміну в інших приватних навчальних закладах Печерська. 1917 директор П'ятої гімназії О. Назаренко отримав дозвіл від департаменту народної освіти відкрити в її приміщенні у другу зміну приватну чоловічу гімназію. Пізніше в будинку містилася Києво-Печерська змішана гімназія для дітей службовців заводу «Арсенал», яку за Директорії УНР перевели до арсенального житлового будинку на Кловському узвозі. В цьому приміщенні відкрили Третю українську гімназію ім. І. Стешенка. За радянської влади тут містилася спочатку середня школа № 80 ім. О. Пушкіна, у 1930-х рр. — авіа-

461. Вул. Суворова, 1.

спецшкола. 1944 будинок зайняв новоутворений Київський автомобільно-дорожній інститут (тепер Український транспортний університет).
Першим ректором інституту в 1944—59 був Даденков Юрій Миколайович (1911—91) — вчений у галузі гідравліки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Одночасно завідував кафедрою. 1960—73 — міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, з 1973 — професор цього інституту.
Розробив норми допустимих швидкостей течії води в укріплених руслах, створив методику гідравлічного розрахунку малих мостів та інших малих штучних споруд. Досліджував проблеми проектування вертикальних і горизонтальних кривих автомобільних шляхів.
Кабінет і приймальня ректора містилися на другому поверсі. В ході реконструкції будинку в 1960-х рр. перетворені на аудиторію № 216.
1996 на фасаді будинку встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом Ю. Даденкова (ск. М. Білик) [1228].

Василь Галайба, Ніна Коваленко, Тетяна Трегубова.

462. П'ЯТИЙ ТЕЛЕГРАФНИЙ ПАРК, 1875 (архіт., іст.). Вул. Рибальська, 22. На продовженні вул. Рибальської, на подвір'ї біля вежі № 5 Київської фортеці, де в кін. 19 — на поч. 20 ст. розташовувалися 2-е відділення Київського інтендантського військового складу (вул. Рибальська, 24) та дві будівлі т. зв. телеграфних сараїв (один з них розібрано після пожежі на поч. 1990-х рр.). Призначалися для розміщення та складування майна військового телеграфу. Будівля, що збереглася, розташована перпендикулярно до вул. Рибальської, праворуч в'їзду на подвір'я.
Одноповерхова, цегляна, пофарбована, в плані прямокутна (довж. 54,0 м, шир. 14,0 м), під двосхилим дахом по дерев'яних кроквах, з шиферним покриттям. Складається з двох частин: чолової з двобічним коридорним плануванням, пристосованим для службових і житлових приміщень, та тильної складської з великими прямокутними отворами воріт, що ведуть до окремих секцій.
Головний (торцевий) фасад на три віконні й дверні прорізи вирішений у цегляному стилі, характерному для господарських і виробничих споруд 2-ї пол. 19 ст. Типовими для цього стилю елементами оздоблення є зубчастий карниз, смужки городців над вікнами та лопатки — подвійні на наріжжях і поодинокі у міжвіконнях. Прямокутні вікна завершено клинчастими перемичками. Підвіконня і верхню частину лопаток прикрашено зубчастими фартушками. Трикутний фронтон розчленовано лопатками на три частини. В центральній розміщено здвоєне горищне вікно, над яким викладено напис з цегли: «5Тп» (П'ятий телеграфний парк), на бічних — дату побудови: «1875 года».
Будівля є цінною типологічною пам'яткою архітектури, пов'язаною з історією розвитку засобів зв'язку в місті.
П'ятий телеграфний парк у Києві був одним із сімнадцяти військово-телеграфних парків у Російській імперії, що існували до 1894. У місті паралельно з цивільним діяв військовий телеграф. Його підрозділи й команди входили до

462. Вул. Рибальська, 22.

складу саперних бригад. З 1838 відкрито оптичний телеграф. Після завершення будівництва Ланцюгового моста через Дніпро 1853 розпочалося влаштування електричного (іскрового) телеграфу. Роботу було замовлено німецькій фірмі «Сіменс і Гальске». Будівництво телеграфної лінії до Москви закінчено в грудні 1854, до Санкт-Петербурга — 1855. Спочатку телеграф обслуговували військові фахівці — офіцери корпусу шляхів сполучень і ліквідованих команд оптичного телеграфу. У 1870-і рр. почали створюватися відділення зв'язку, що полегшили користування телеграфом і забезпечили сполучення між поліцейськими дільницями, на які поділялося місто. Телеграф Київської фортеці використовували винятково у військових цілях. Тепер тут розміщується гуртожиток і склад Міністерства оборони України [1229]. *Тетяна Трегубова.*

Р

463. РЕЙТАРСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Золотоворітської до пл. Львівської. Перетинається вулицями Стрілецькою, О. Гончара, на перехресті з пров. Георгіївським утворює невелику площу, де до 1934 стояла Свято-Георгіївська церква (1744—52). Місцевість між вулицями Рейтарською і Стрілецькою являє собою частину нагірного плато на узвишші Старого Києва. Зручність місця розташування з найдавніших часів сприяла заселенню цієї території, що з 11 ст. включена в межі «міста Ярослава» і була заселена торговим людом. Одна з чотирьох радіальних давньоруських вулиць, що сходилися біля Жидівської (Львівської) брами. Після руйнації Києва монголо-татарами 1240 тривалий час була спорожнілою. У 2-й пол. 17 ст., після підписання Переяславської угоди 1654, московські воєводи, укріплюючи Київ, перенесли військово-адміністративний центр з Подолу у Верхнє місто. З того часу тут розміщувався російський гарнізон, для якого було збудовано казарми, заселено Стрілецьку й Рейтарську слободи. Від військової слобідки рейтарів — кавалерійських частин з Московії — походить назва вулиці. За даними 1700, у Києві було 120 рейтарів, яким належало 82 садиби. Крім виконання суто військових обов'язків, рейтари супроводжували у поїздках послів, а також були поштарями. З серед. 18 ст. кількість рейтарів у місті поступово скорочувалася, згодом їхні військові формування зникли. На поч. 19 ст. місцевість була забудована хаотично, мала тісні, криві й невпорядковані вулички з садибами, в яких стояли невеликі будинки, вкриті дошками, сараї з солом'яними дахами. Тут проживали паламарі, диякони і священики Свято-Софійського собору і Свято-Георгіївської церкви, дрібні чиновники, відставні солдати. Планування кварталу між вулицями Рейтарською, Стрілецькою та пров. Георгіївським у сучасних межах здійснено 1837—39, що було викликано будівництвом Печерської фортеці і перенесенням адміністративного і культурного центру до Верхнього міста. Це змінило характер забудови району. Особливо інтенсивно вулиця забудовувалася після розкриття залишків Золотих воріт, будівництва університету й прокладання до нього нового відрізка вул. Володимирської. В цей час здійснено регулювання червоних ліній вулиці, її нівелювання. За генпланом Києва 1861, вулиця належала до другого розряду, тобто на червоній лінії дозволялося зводити дерев'яні на цегляних поверхах чи напівповерхах будівлі, на подвір'ї — дерев'яні на цегляних підвалинах служби. Ще на поч. 1880-х рр. вулиця не була повністю впорядкована, мала незабруковану проїжджу частину, обабіч якої стояли окремі двоповерхові цегляні та дерев'яні споруди. Фронтальна забудова вулиці, що переважно складалася з багатоповерхових житлових будинків, характерна для містобудування 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Лише дві садиби були зайняті установами громадського призначення: № 22 — Товариством швидкої медичної допомоги, № 37 — Київською повітовою земською управою.
Більша частина старої забудови вирішена у стилі історизм. Окремі споруди репрезентують модерн і цегляний (№ 24/27) стилі.
У радянський період забудову вулиці частково реконструйовано. В 1930-і рр. зведено будинки № 3/2, 11, 26/14 у формах пізнього конструктивізму; в період боротьби з «надмірностями» в архітектурі кін. 1950—60-х рр. — досить невиразні будинки № 2, 26, 30; у 1980—90-і рр. — споруди іноземних посольств (№ 33 і 39) у формах функціоналізму та будинок № 15 у формах постмодерну. Внаслідок знесення старих будинків у забудові вулиці з'явилися відкриті простори. Вихід вулиці на пл. Львівську перекрито недобудованим корпусом Інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (арх. Я. Віг та ін.).
В забудові вулиці брали участь відомі архітектори — П. Альошин (№ 11), І. Бєляєв (№ 37), О. Вербицький (№ 20/24), А. Геккер (№ 7), А. Добровольський і Й. Каракіс (№ 3/2), Й. Зекцер (№ 22), А.-Ф. Краусс (№ 8/5-а, 19-а, № 25), В. Ніколаєв (№ 41), О. Шіле (№ 9), В. Якунін (№ 13), М. Яскевич (№ 24/27, 31/16).
Пам'ятки архітектури — № 3/2 (1935, пізній конструктивізм), № 7 (1881, історизм), № 7-б (1900-і рр., історизм), № 8/5-а (1891, історизм), № 9 (1870-і рр., історизм), № 16 (поч. 20 ст., історизм),

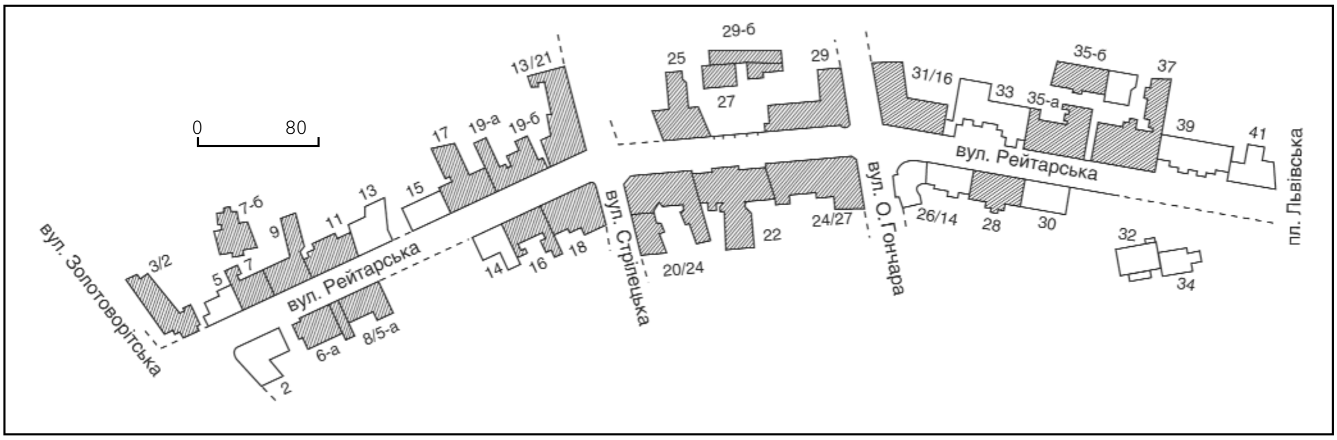

463. Рейтарська вулиця. План забудови.

№ 17 (1910—12, модерн), № 18 (1908—09, історизм), № 19-а (1897, історизм), 19-б (2-а пол. 19 ст., історизм), № 20/24 (1912—14, модерн), № 22 (1913—15, головний будинок —історизм, флігелі — цегляний стиль), № 24/27 (1897—98, цегляний стиль), № 25 (1899, історизм), № 27, № 29, 29-б (кін. 19 — поч. 20 ст., історизм), № 31/16 (1900, історизм).

На вулиці проживали і працювали відомі вчені, громадсько-політичні, культурні і церковні діячі: в № 6-а — хірург О. Радзієвський; в № 8/5-а — лікар, мікробіолог Г. Мар'яшева; в № 11 — літературознавець, акад. АН УРСР і АН СРСР О. Білецький, фізико-хімік, акад. АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР О. Бродський, геохімік, чл.-кор. ВУАН Є. Бурксер, фізик, акад. ВУАН О. Гольдман, математик, акад. УАН Д. Граве, хімік-органік, акад. АН УРСР О. Кірсанов, фізіолог і нейрогістолог, акад. ВУАН О. Леонтович, вчений у галузі металургії, акад. АН УРСР М. Луговцов, геолог, акад. ВУАН М. Світальський, геолог і петрограф, акад. АН УРСР М. Семененко, механік і математик, чл.-кор. АН УРСР Ю. Соколов, хімік-органік, акад. ВУАН В. Яворський; в № 13 — агроном, земський і музично-громадський діяч Ю. Давидов, історик, етнограф, літературознавець А. Стороженко, диригент Б. Чистяков, хореограф І. Чистяков та його дружина — артистка балету О. Гаврилова, бував майбутній гетьман України П. Скоропадський; в № 17 — хірург М. Коломійченко, отоларинголог, чл.-кор. АН УРСР О. Коломійченко; в № 18 — терапевт В. Виноградов, фармаколог А. Тржецеський; в № 19-б — композитор, засновник національної музичної школи, диригент М. Лисенко, бував композитор П. Чайковський, збиралося літературне об'єднання «Плеяда»; в № 20/24 — архітектор, інженер, педагог, дійсний член Академії архітектури УРСР О. Вербицький, артист естради і кіно Ю. Тимошенко; в № 25 — письменник М. Булгаков; в № 28 — ботанік-фізіолог К. Пурієвич; в № 29 — архітектор Й. Зекцер, психіатр В. Селецький, співачка, педагог М. Скибицька, єпископ УАПЦ Г. Стороженко; в садибі № 27, 29, 29-б — філософ, історик, правознавець Є. Трубецькой; в № 31/16 — адвокат, політичний діяч П. Бєлоусов, архітектор О. Кривошеєв; в садибі № 35-а, 35-б — архітектор Ф. Олтаржевський, офтальмолог І. Руберт.

В садибі № 35-а, 35-б містилася у перші роки свого існування редакція «Газеты», яку очолював голова Київської губернської управи у справах земського господарства М. Суковкін.

В № 20/24 діяла у 1917—18 редакція сатирично-гумористичного журналу «Ґедз», в якому працювали і публікувалися відомі діячі української культури. 1918 видавався неперіодичний журнал сатири й фарсу «Реп'яхи».

Одним з найбільших за кількістю членів і масштабом діяльності в Києві було Товариство швидкої медичної допомоги, яке збудувало 1913—15 власний будинок (№ 22). За Української Держави і Директорії УНР тут містилися Міністерства народного здоров'я, де працювали відомі лікарі і громадсько-політичні діячі. 1918—19 їх очолювали лікарі В. Любинський, Б. Матюшенко; директором департаменту загальних справ був публіцист, дипломат М. Ґалаґан. У радянський час частину приміщень займало Губстатбюро з видавництвом, в якому працював економіст, статистик, акад. УАН Р. Орженцький.

У будинку Київської повітової земської управи (№ 37) працював і проживав громадсько-політичний і державний діяч, письменник М. Шаповал; у радянський час містився Гідромеліоративний інститут, де навчався Г. Синицин — перший секретар підпільного Сталінського РК ЛКСМУ, що діяв у роки нацистської окупації Києва.

Значну частину об'єктів культурної спадщини втрачено. В будинку № 10 жив О. Вілінський — інженер, вчений, один із засновників і член УЦР, директор департаменту професійної освіти Генерального секретаріату освіти; його дружина — В. О'Коннор-Вілінська була відомою українською письменницею і громадською діячкою; в № 11 мешкав голова уряду Української Держави Ф. Лизогуб; в № 30 — археолог, києвознавець О. Ертель; в № 33 — літературознавець, педагог, співробітник періодичних видань «Киевские отклики», «Нова Рада» Г. Александровський; в № 43 — видавець журналу «Киевская старина» К. Гамалія і правознавець, професор Київського університету, товариш голови Київського окружного суду О. Жилин.

В № 12 містилася лікарня-амбулаторія Товариства лікарів-фахівців, в якій працювали відомі лікарі і вчені.

1917 квартира № 7 на вул. Рейтарській, 33 була адресою редакції щоденної газети «Боротьба». Виходила з 1 травня 1917, до 16 травня 1918 — орган ЦК УПСР, пізніше — ЦК УПСР (боротьбистів). Редагувала газету видавнича комісія при бюро партії, головний редактор — письменник В. Елланський (Блакитний).

Вулиця є однією з найцінніших пам'яток історії та культури Києва 19—20 ст. [1230]. *Станіслав Волков, Марія Кадомська, Тетяна Осташко, Лариса Федорова.*

463.1. Будинок Київської повітової земської управи 1913—14, в якому проживав і працював Шаповал М. Ю., містився Гідромеліоративний інститут, де навчався Синицин Г. Я. (іст.). Вул. Рейтарська, 37. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. І. Бєляєва. Чотириповерховий, цегляний. Перший поверх облицьовано блоками сірого граніту, четвертий — аттиковий. Простінки між вікнами прикрашено лопатками. Вхід завершено гранітним сандриком.

1917—18 в будинку проживав і працював у Київській повітовій земській управі Шаповал Микита Юхимович (літ. псевд.: Бутенко Михайло, Понурий М., Сріблянський М. та ін.; 1882—1936) — громадсько-політичний, державний діяч, письменник. Член УЦР (з березня 1917), київський повітовий комісар Тимчасового уряду. Один із засновників УПСР (квітень 1917), член її ЦК (з липня 1917), представник партії в УЦР і Малій Раді. У вересні 1917 був у числі дев'яти делегатів від України на Демократичній нараді в Петрограді, у жовтні обраний до складу Передпарламенту. Член Крайового комітету охорони революції в Україні (25—28 жовтня 1917). З жовтня очолював лісовий департамент Генерального секретаріату земельних справ, у грудні 1917 — січні 1918 — генеральний секретар пошт і телеграфу. В листопаді 1917 обраний членом Всеросійських установчих зборів. За Української Держави брав участь у діяльності Українського національного союзу, організації антигетьманського повстання. В грудні 1918 — лютому 1919 — міністр земельних справ уряду УНР. Емігрував до Чехословаччини, займався політичною, журналістською, науковою, літературною роботою.

У радянський час будинок передано Гідромеліоративному інституту (засновано 1922, переведено у м. Рівне 1959, перейменовано на Українську державну академію водного господарства). У передвоєнні роки тут навчався Синицин Георгій Якович (1919—42) —

підпільник, перший секретар підпільного комітету ЛКСМУ Сталінського р-ну м. Києва. Жив на вул. Глибочицькій, 12 (будинок не зберігся). З перших днів нацистської окупації міста підпільний райком на чолі з Г. Синициним розгорнув агітаційну і диверсійну роботу. У жовтні 1941, в умовах масових арештів і репресій, які призвели до припинення діяльності чотирьох нелегальних райкомів партії і восьми райкомів ЛКСМУ, комітет Сталінського р-ну — єдиний з райкомів комсомолу продовжив боротьбу. Учасники п'яти підпільних молодіжних груп, організованих Г. Синициним у лютому 1942 на підприємствах і в установах, систематично саботували заходи окупаційної влади, чинили диверсії, зривали вивезення молоді міста у Німеччину. На поліграфічній фабриці виготовляли документи для радянських військовополонених, які звільнялися з концтаборів, члени групи з теплоелектроцентралі розповсюджували серед населення листівки. 20 травня 1942 Г. Синицин був заарештований, після тортур загинув у катівнях гестапо.

1972 на фасаді будинку, праворуч від входу, встановлено меморіальну дошку Г. Синицину з чорного бучардового граніту (арх. В. Лоботинський).

Тепер у будинку розміщуються державні та приватні установи і фірми [1231]. *Михайло Кальницький, Ніна Руденко, Лариса Федорова.*

463.2. Житловий будинок, 1935 (архіт.). Вул. Рейтарська, 3/2. На розі з вул. Золотоворітською, з відступом від червоної лінії забудови. Зведений за проектом і під наглядом арх. А. Добровольського за участю арх. Й. Каракіса. Будинок, розрахований на 16 квартир, складався з чотириповерхового об'єму вздовж вул. Золотоворітської і п'ятиповерхової наріжної частини. Чотириповерховий об'єм мав односхилий дах зі схилом у бік подвір'я, під карнизом якого на головному фасаді йшла смуга віконець для освітлення горища (не збереглися). Проектом передбачено розміщення на першому поверсі в наріжній частині будинку магазину. 1967 надбудовано ще один поверх, що призвело до викривлення первісного композиційного задуму.

П'ятиповерховий, цегляний, опоряджений теразитовим тиньком, у плані близький до Г-подібного, двосекційний. Конструктивна основа — поздовжні несучі стіни, перекриття пласкі по дерев'яних балках. Дах складної конфігурації, з бляшаним покриттям. У наріжній секції передбачено ліфт. Сходи з набірних бетонних деталей по металевих косоурах, міжповерхові майданчики сходів залізобетонні. Найкомфортніші кімнати загального користування звернено в бік добре впорядкованого й озелененого подвір'я. План наріжної частини має ускладнену конфігурацію; парадною є загальна кімната, звернена на подвір'я напівкруглим еркером. На кожному поверсі розміщуються лише три квартири — по одній у торцевій секції й по дві у наріжній. На п'ятикімнатну квартиру (торцева секція) передбачено чорний хід, характерний для висококомфортних прибуткових дореволюційних будинків.

463.2. Вул. Рейтарська, 3/2.
463.2. План другого поверху
463.2. Проектне креслення.

Архітектурні форми житлового будинку притаманні саме 1930-м рр., коли гранично прості елементи конструктивізму поступово збагачувалися деталями спрощеної стилізованої класики. Від конструктивізму тут використано вертикалі декорованих горизонтальними збірними залізобетонними накладними планками вікон, що освітлюють сходи, залізобетонні піддашшя над входом створюють горизонтальні смуги в простінках між майже квадратними вікнами. У той же час застосовано великий пласкийкласицистичний руст і профіль пояса над першим поверхом, вінцевий карниз, вишуканої форми маленькі колонки у балконах-лоджіях, що прилягають до наріжної частини. Всі елементи художньо осмислені архітектором, який на початку своєї діяльності вже виявив увагу до пластичних архітектурних деталей (майстерно окреслений карниз, смуга слухових віконець, лоджії тощо).

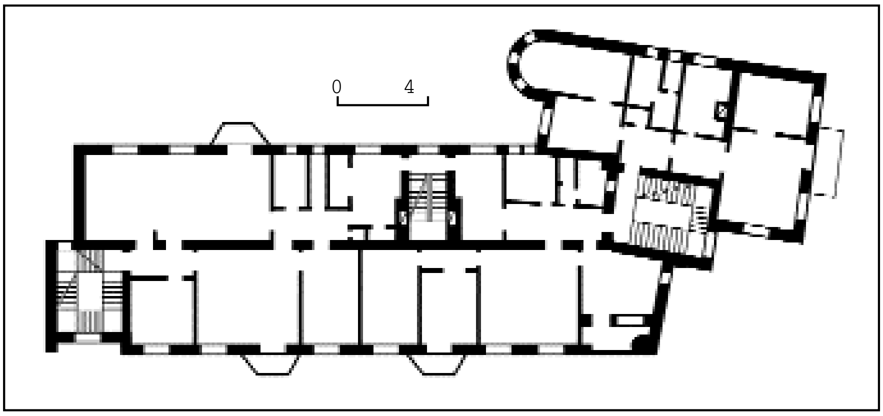

Будинок, що органічно увійшов в історичне середовище, є першим витвором А. Добровольського.

Тепер на першому поверсі правнича фундація «Укрінюрколегія» [1232].
Сергій Кілессо.

463.3. Житловий будинок, 1870-і рр. (архіт.). Вул. Рейтарська, 9. У ряді щільної забудови вулиці. Ділянка визначилась у 1830-і рр. після поділу великої садиби, що обіймала двори сучасних будинків № 9—15. У серед. 19 ст. належала капітану Гур'єву, з 1862 — паламареві Свято-Георгіївської церкви Я. Кияку. В 1860-і рр. на ділянці розташовувалися одноповерховий дерев'яний будинок з боку вулиці та двоповерховий цегляний флігель вздовж північної (правої) межі подвір'я — перша цегляна споруда в кварталі (збереглася у складі північно-західного дворового крила). 1873 домовласник отримав дозвіл від Міської управи на прибудову до наявного флігеля цегляного двоповерхового будинку. Проект новобудови з центральним балконом та шатровою даховою вежкою на вуличному фасаді

(втрачена) розробив арх. О. Шіле, котрий і керував роботами. За «Статистичними відомостями» 1884, домоволодіння Я. Кияка складали подвір'я і сад пл. 400 кв. сажнів, двоповерхові цегляні будинок і флігель, а також дерев'яні під бляхою сараї і стайні. У будинку та флігелі було по чотири квартири (дво-, чотири- і п'ятикімнатні). В 1890-х рр. на подвір'ї звели нові служби, цегляний сарай за проектом арх. А.-Ф. Краусса (не зберігся). До 1916 садиба належала родині Кияків, квартири й приміщення здавали в оренду, зокрема будівельній конторі відомого київського будівельника Й. Зекцера (містилася тут 1912). У радянський час будинки було націоналізовано. За проектом 1939, розробленим у проектно-кошторисному бюро РЖУ Молотовського р-ну (автор — Тандарін), чоловий будинок надбудовано третім поверхом.

Триповерховий, частково з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний. Має центральний проїзд на подвір'я та дві асиметрично розташовані сходові клітки (у лівій фасадній частині й у місці прилягання правого дворового крила). Перекриття пласкі, дерев'яні, над проїздом коробові цегляні склепіння з розпалубками. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям.

Симетричний за композицією головний дев'ятивіконний фасад оздоблено у стилі історизм з рисами неоренесансу. Його площину розкреслено міжповерховими гуртами й міжвіконними рустованими лопатками. Центр виділено аркою проїзду й арковим вікном другого поверху (первісно слугувало виходом на балкон), фланкованим двома тричвертєвими колонами тосканського ордера. Інші вікна, а також розташовані обабіч проїзду вхідні отвори (лівий веде до двомаршової сходової клітки, правий — в окреме приміщення) прямокутної форми, з замковими каменями в межах первісної двоповерхової частини будівлі. Декор цегляний. Підвіконня другого поверху оздоблено муруванням у вигляді частих вертикальних прорізів. Балкони з металевими ґратами влаштовано всупереч первісному проекту.

Будинок являє цінність як витвір відомого київського архітектора 2-ї пол. 19 ст. О. Шіле.

Тепер більшу частину приміщень займають офіси та установи, на першому поверсі туристичне агентство «Інтерклуб» [1233].

Марія Кадомська, Тетяна Трегубова.

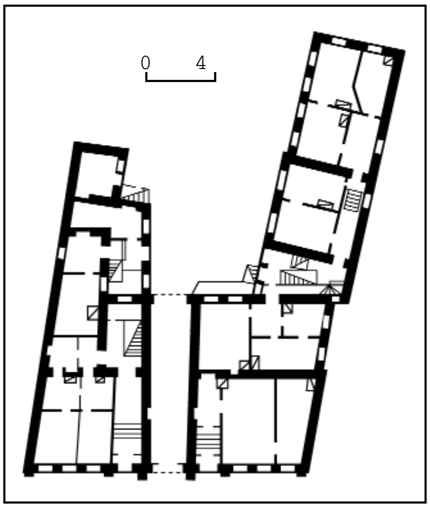

463.3. План першого поверху.
463.3. Вул. Рейтарська, 9.

463.4. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Рейтарська, 16. На червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби простежується з останньої третини 19 ст. Первісна малоповерхова забудова садиби була типовою для Києва серед. 19 ст. Двоповерховий цегляний будинок, зведений 1879—80, розміщувався в глибині садиби (не зберігся). На червону лінію виходили одноповерхова цегляна споруда з бакалійною крамницею та дерев'яний одноповерховий житловий будинок, зведений у серед. 19 ст. за зразковим проектом. З 1872 майном володіла Є. Крижанівська, дружина диякона Софійського собору. На межі століть садиба належала її нащадку І. Крижанівському.

463.4. Вул. Рейтарська, 16.
463.4. Фрагмент фасаду.

Наступним власником став І. Комаров, який, імовірно, і був замовником будівництва наявного прибуткового будинку. Останніми власниками садиби було подружжя Жаховських.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з хвилястим асбоцементним покриттям.

Оформлений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Композиція головного фасаду з входом у центрі симетрично-осьова. Вертикальне членування головного фасаду підкреслено напівколонами, що об'єднують по висоті вікна другого і третього поверхів. Вікна четвертого поверху фланковано здвоєними канелюрованими пілястрами. Напівциркульні здвоєні вікна другого поверху, доповнені архівольтами з клинчастими сандриками, надають фасаду

463.5. Вул. Рейтарська, 24/27.

пластичності. Простінки між вікнами і тимпан дверного декоративного фронтону прикрашено ліпленим рослинним орнаментом. Головний фасад завершується масивним тридільним аттиком з центральною напівциркульною частиною, в полі якої розміщено вікно горища. Парадний вхід вирішено у вигляді порталу. На балконах другого—четвертого поверхів збереглися металеві ажурні ґрати.

Будинок являє цінність як зразок типової житлової забудови кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер на нижніх поверхах будинку офіси [1234]. *Олена Мокроусова.*

463.5. Житловий будинок, 1897—98 (архіт.). Вул. Рейтарська, 24/27. На розі з вул. О. Гончара, на двох ділянках, розпланованих на поч. 19 ст. У 1854 наріжна ділянка з дерев'яною забудовою належала міщанину Шишкову. Після 1872 наступна власниця О. Когут звела новий дерев'яний на цегляному напівповерсі наріжний будинок. У кін. 1870-х рр. будинок перейшов до спадкоємців колезького радника В. Данієля, згодом — до вдови полковника С. фон Ексе. Остання 1881 продала домоволодіння «вченому управителю» І. Яскевичу та його дружині О. Яскевич. Сусідня садиба на вул. Рейтарській з 1850 належала родині «мічмана флоту» Марковича. На плані 1854, складеному міським землеміром Л. Шмигельським, тут позначено дерев'яний на цегляному напівповерсі будинок, дерев'яні флігель, комору, сарай і стайню, а також колодязь (один з трьох, що були у кварталі). З 1869 домовласницею стала дружина надвірного радника С. Рудановська, яка за проектом арх. П. Спарро здійснила прибудову цегляної крамниці з дерев'яним житлом нагорі. В кін. 1880-х рр. ділянка належала штабс-ротмістрові Ф. Рожицькому, який продав її у 1891 О. Яскевич. Таким чином утворилося єдине домоволодіння, яке з боку вул. Рейтарської межувало з садибою лікарні приказу громадської опіки — Старокиївського відділення Кирилівського закладу (1913—15 тут споруджено будинок Товариства швидкої медичної допомоги). 21 березня 1897 О. Яскевич звернулась у будівельне відділення Київської міської управи з проханням дати дозвіл на будівництво триповерхового з підвалом житлового будинку згідно з доданими планами, проектом фасадів і розрізами, розробленими її сином, інж. М. Яскевичем, зазначивши при цьому, що наявні споруди буде знесено. 2 квітня 1897 проект М. Яскевича затверджено за певних умов (влаштування брандмауерів через кожні 12 сажнів, сходів з вогнетривких матеріалів, бляшаної покрівлі, здійснення робіт під наглядом автора проекту тощо). До кін. 1980-х рр. будинок був житловим. 1992 переданий районній лікарні, після чого всередині капітально реконструйований: секційне планування замінено на коридорне двобічне.

Триповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний зі зрізаним наріжжям та двома дворовими ризалітами на крилі вздовж вул. Рейтарської. Перекриття пласкі. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорного типу.

Фасади вирішено у цегляному стилі, декор цегляний і орнаментальний ліплений. За композицією асиметричний,

463.5. План другого поверху.

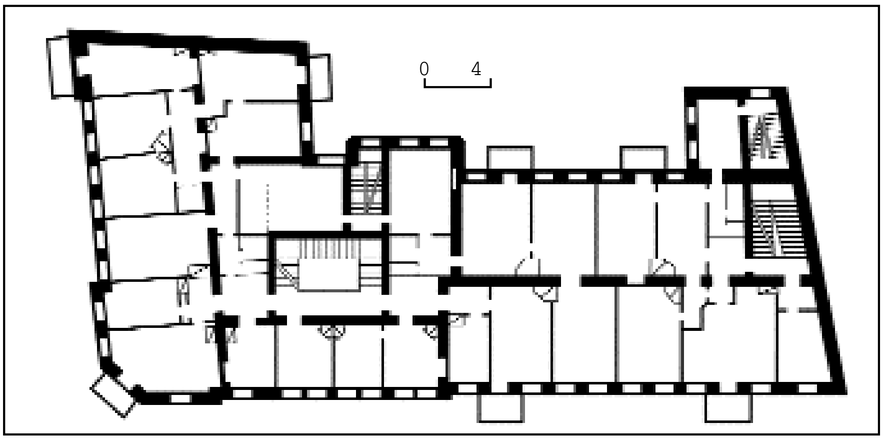

463.5. Фрагменти оздоблення фасаду.

з боку вул. Рейтарської два аркові входи на флангах виділено рустуванням і зубчастими архівольтами, що спираються на імпости. В кінці крила на вул. О. Гончара прямокутний отвір проїзду на подвір'я. Входи та проїзд виділено неглибокими розкріповками та цегляними парапетами на шпилястих стовпчиках. Парапети над основними площинами фасадів ґратчасті. Фасади виразно поділяються на два яруси: нижній і третій поверхи розчленовано високими міжвіконними лопатками, які на рівні першого поверху спираються на фігурні підп'ятники. Будинок по периметру обігає розвинений карниз на високих цегляних модульйонах. Своєрідним модулем побудови чолових фасадів є одно-, двовіконні прясла з вікнами, окреслені нагорі зубчастим гуртом, по боках — лопатками. Лопатки декоровано ліпленими вставками геометричного орнаменту й накладними віньєтками вишуканого рисунка. Вікна зі слабо визначеними лучковими перемичками на третьому поверсі прикрашено підвіконними фартушками з хрещатими нішками, на другому — надвіконною смужкою з іоніків і ліпленою вставкою з жіночою голівкою в оточенні рослинних пагонів, у підвіконні — ліпленою вставкою ромбоподібного орнаменту. Слабо виділеною домінантною частиною фасаду з боку

вул. Рейтарської є наближена до наріжжя розкріповка входу, що складається з трьох прясел зі здвоєними вікнами. Розкріповку завершує парапет з центральним трикутним фронтоном, заповненим рельєфним картушем. До ліпленого геометричного орнаменту (пояски на лопатках, підвіконня) пасує рисунок балконних і парапетних ґрат, який складається з перехрестя навкісних прутів, доповненого округлими центральними й наріжними елементами.

Архітектура будинку в цілому визначається гарними пропорціями й вишуканістю ощадно застосованого декору. Це один з перших творів арх. М. Яскевича, випускника Санкт-Петербурзького інституту цивільних інженерів, який плідно працював у Києві й на поч. 20 ст. проживав у цьому будинку. Одночасно з будинком своєї матері М. Яскевич споруджував будівлю у власній садибі на сучасній вул. Ярославів Вал, 28.

Тепер використовується клінічною лікарнею № 16 [1235].

Марія Кадомська, Тетяна Трегубова.

463.6. Житловий будинок 1912—14, в якому містилася редакція журналу «Ґедз», проживали Вербицький О. М., Тимошенко Ю. Т. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 20/24. У найвищій частині Старокиївського плато, на розі з вул. Стрілецькою. Разом з більш раннім будинком на вул. Стрілецькій, 24 з трьох боків по периметру обіймає історичну територію садиби та виходить на червону лінію забудови. Акцентоване наріжжя зорово замикає перспективу першого кварталу вул. Рейтарської на її зламі, фіксує перехрестя вулиць. Після перепланування Старого Києва в кін. 1850-х рр. першою власницею садиби була дворянка К. Вояковська. Родина Вояковських володіла садибою до 1886, коли її придбав ротмістр М. Івашкевич. Через рік у садибі був зведений новий будинок за проектом арх. В. Ніколаєва (вул. Стрілецька, 24). Наступними домовласниками були купець 1-ї гільдії київський почесний громадянин А. Куперник та його спадкоємці, з 1902 — козак П. Сокольников. За купчою від 13 січня 1912 садибу придбала дружина присяжного повіреного Г. Шлензкевич, яка замовила арх. О. Вербицькому проект наріжного житлового будинку на місці попереднього двоповерхового з цегли та дерева. Проект затверджено 1912, реалізовано 1913. О. Вербицький здійснив також технічний нагляд за будівництвом (за проведенням земляних робіт на поч. 1912 спостерігав представник Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва). В 1980-х рр. здійснено капітальний ремонт, який разом з попереднім пристосуванням будинку під комунальне житло частково погіршив первісні архітектурно-планувальні характеристики споруди (заміна перекриттів, втрата первісного оздоблення інтер'єрів, спрощення декору й силуету фасадів).

463.6. Вул. Рейтарська, 20/24.

463.6. Меморіальна дошка Ю. Тимошенку.

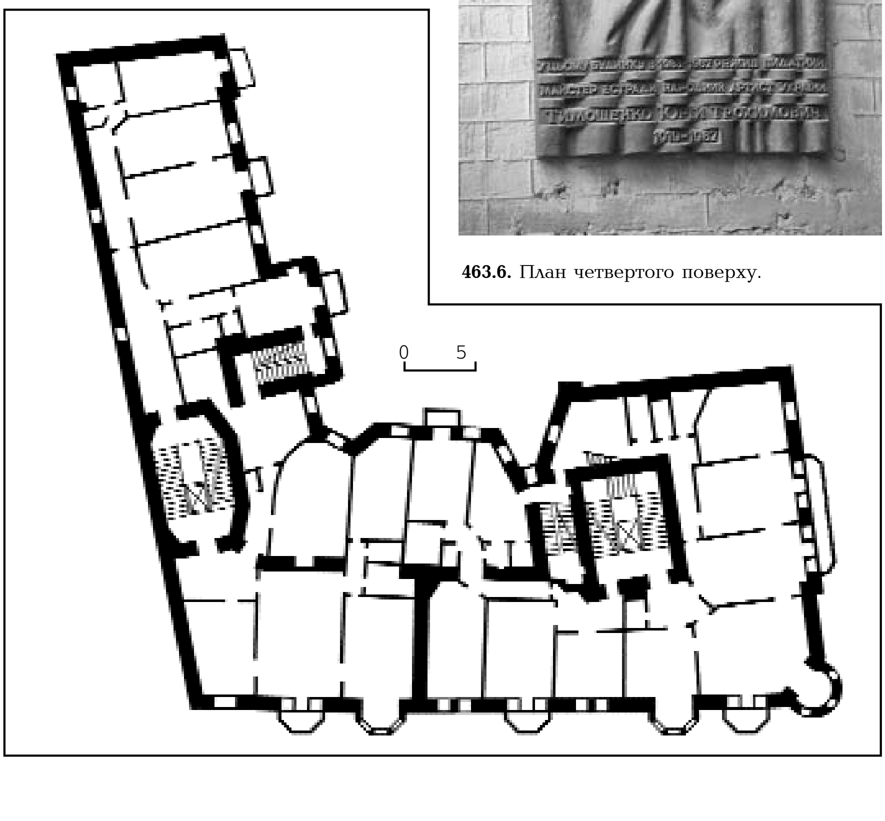

463.6. План четвертого поверху.

П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, частково тинькований, пофарбований по тиньку й цеглі. У плані П-подібний зі зрізаним наріжжям, дворовими ризалітами й проїздом у крилі з боку вул. Стрілецької. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах вальмовий, зі світловими ліхтарями та шпилем, покриття бляшане. Планування двосекційне, поверхи з'єднані парадними сходовими клітками з ліфтами та чорними сходами, входи — з боку довгого фасаду на вул. Рейтарській. Будинок був обладнаний електричним освітленням, центральним водяним опаленням, телефоном, центральним пиловсмоктувачем, каналізацією. У напівпідвалі передбачалися три—шестикімнатні квартири, на першому поверсі дво—чотирикімнатні, на другому чотири—шестикімнатні, на третьому—п'ятому поверхах чотири—п'ятикімнатні. Великі квартири включали вітальню, їдальню, кабінет, спальню, дитячу кімнату, кімнату для прислуги, кухню, ванну, санітарний вузол. Службові приміщення загального користування (льодовня, швейцарська, двірницька, пральня, прасувальня тощо) містились у напівпідвалі та на першому поверсі.

Вирішений у формах класицизуючого модерну. Композиція споруди асиметрична з вежкою-еркером на наріжжі. Скульптурний та архітектурний декор фасадів цегляний, спрощених геометричних форм з прямокутної, подекуди лекальної цегли (нішки, вертикальні та горизонтальні гурти, зубчасті пояски) й ліплений (рослинний та анімалістичний орнаменти, маскарони, іоніки, вази, волюти, гірлянди, розетки). Металевий декор (ґрати балконів, стулки воріт) чіткого рисунка, з простих вертикальних елементів із заокругленими вставками.

Головний фасад на вул. Рейтарській має майже симетричну побудову з підкресленою центральною частиною і дещо відмінними флангами. Центральне п'ятивіконне прясло на першому поверсі містить однакові аркові віконні прорізи та дверні отвори. На верхніх поверхах вікна прямокутні, видовжених пропорцій: на другому—четвертому здвоєні, на п'ятому строєні із заокругленими вузенькими простін-

ками. Прясло завершено пологим криволінійним щипцем із заокругленим верхом, пластично збагаченим ліпленим барельєфом з рослинними мотивами, вазою і маскароном. Дві вузькі вертикальні лопатки, що перетинають поле щипця, первісно увінчувалися декоративними вазами (втрачені). У центрі щипця витягнуте по вертикалі шестикутне горищне віконце. Вісь прясла акцентовано балконами з металевими ґратами, фланги — ґранчастими еркерами на рівні другого—четвертого поверхів. Еркери нагорі мають балкони, над прямокутними дверними отворами яких розміщені барельєфні композиції, вище — типові для будівель періоду модерну вінцеві площинні карнизи-піддашшя зі смугами іоніків під ними. Міжвіконня другого—четвертого поверхів трактовано як модифіковані ордерні пілястри з іонічними капітелями та своєрідними канелюрованими цоколями, прикрашеними великими жіночими маскаронами та гірляндами (за проектом на місці маскаронів на рівні другого поверху передбачалися рельєфні багатофігурні сюжетні панно, що мали утворити фризову смугу вздовж вулиць Рейтарської і Стрілецької; не були реалізовані, вірогідно, з економічних міркувань). Бічні площини головного фасаду містять ґранчасті балкони й прямокутні вікна, строєні на рівні другого—четвертого поверхів і здвоєні, з глухими арками-сандриками на п'ятому. Фланги фасаду деталізовано відмінно один від одного: наріжний заповнено круглим у плані чотириповерховим еркером, протилежний плаский виділено розкріповкою, увінчаною трикутним парапетом, прикрашено барельєфами з маскароном (на другому поверсі) й розеткою з гірляндами. Четвертий поверх еркера, що вирізняється вишуканою пластикою за рахунок напівкруглих у плані простінків, увінчано стрімким шпилем, завдяки чому його композиція справляє враження вежки. Виступ еркера підтримує масивний кронштейн, орнаментований ліпленням (за проектом тричвертєва дорична колона).

Асиметричний фасад з боку вул. Стрілецької завершено ламаним трикутним щипцем, подібним до щипця головного фасаду. Центральну двовіконну площину на рівні другого—четвертого поверхів розкреслено шестикутними в плані балконами й відокремлено від наріжжя простінком з вертикальною вузькою лопаткою, декорованою ліпленою орнаментальною гірляндою на всю висоту й ліпленим рослинним барельєфом угорі. На правому фланзі над отвором проїзду зі зрізаними кутами влаштовано житлову антресоль, над верхнім поверхом — карниз. Характерною рисою вуличних чолових фасадів є зіставлення відкритого цегляного мурування з опуклою розшивкою швів і тинькованих поверхонь, зорово об'єднаних пофарбуванням. Дворовий фасад вирішено виключно в цеглі, декорований стримано.

Будинок виразно акцентує як перехрестя вулиць, так і найвищу точку природного рельєфу міста, вдало формує складну ділянку червоної лінії забудови. Є значним витвором арх. О. Вербицького періоду пізнього модерну.

463.6. Орнаментально-декоративне завершення щипця фасаду.

463.6. Елементи пластичного декору.

1914—16 квартиру № 4 займала редакція щомісячного журналу «Вестник магнетизма» та однойменне видавництво.

1917—18 в квартирі № 14 містилася редакція українського сатирично-гумористичного журналу (двотижневика) «Ґедз». Друкував сатиричні вірші й малюнки, приказки, анекдоти, політичну сатиру на відомих діячів Тимчасового уряду і більшовицької партії. Співвидавцем був Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — літературознавець, письменник, педагог, громадсько-політичний діяч. У цей період член УЦР і Малої Ради, генеральний секретар освіти, головний інструктор Міністерства освіти УНР. Редактор-видавець — С. Біський. У журналі співпрацювали відомі діячі культури, які підписувалися псевдонімами: Причепа (Ю. Стрижевський), Рудий (В. Елланський), Сивенький В. (В. Самійленко), Сивошапка (К. Вротновський), Старий Ґедз (імовірно, В. Королів), Шершень (С. Черкасенко) та ін.

1918 за редакцією С. Біського видавався неперіодичний журнал легкої сатири і фарсу «Реп'яхи». Квартира редактора-видавця була редакційною адресою обох журналів.

У 1915—30-х рр. у квартирі № 6 проживав Вербицький Олександр Матвійович (1875—1958) — архітектор, інженер, педагог, дійсний член Академії архітектури УРСР (з 1945). У ці роки цивільний інженер Міської управи, в радянський час викладав у художньому та інженерно-будівельному інститутах. У період проживання в цьому будинку за його проектами побудовано комплекс дитячого притулку в Черкасах (1916), залізничний вокзал станції «Київ—Пасажирський» у Києві (1927—32). Брав участь у проектуванні та спорудженні житлового будинку наукових співробітників на вул. Лютеранській, 21/12 тощо. Раніше жив на вулицях Володимирській, 30 (1904—05), Золотоворітській, 15 (1907), Ірининській, 5 (1908—09), Анненковській, 15 (тепер вул. Лютеранська; 1910—14); після Великої Вітчизняної війни — на вул. Володимирській, 22 (1944—58).

1983—86 у квартирі № 41 жив Тимошенко Юрій Трохимович (псевд. — Тарапунька; 1919—86) — артист естради і кіно, народний артист УРСР (з 1960). На естраді — з 1940, з 1959 — в Укрконцерті. Виступав разом з актором Ю. Березіним (псевд. — Штепсель).

1992 на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку Ю. Тимошенку (ск. М. Рапай, арх. В. Дормідонтов).

Тепер тут містяться Міжнародна юридична компанія і консульський відділ Посольства Естонської Республіки в Україні [1236].

Ніна Коваленко, Олена Лисенко, Марія Кадомська, Галина Мостова.

463.7. Житловий будинок 1899, в якому проживав Булгаков М. О. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 25. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. А.-Ф. Краусса як прибутковий будинок у садибі Є. Кистеньової. Неодноразово перебудовувався і перепланововувався.

Чотириповерховий з напівпідвальним поверхом, цегляний, пофарбований (цоколь тинькований), у плані Т-подібний, з розташованим ліворуч проїздом на подвір'я (тепер закладений). Перекриття плаські, дах вальмовий, з шиферним покриттям.

Споруджений у стилі історизм з рисами неоренесансу зі значними порушеннями проекту. Композиція головного фасаду симетрична. Центральну вісь акцентовано головним входом та еркером на рівні двох верхніх поверхів. На фасаді переважає вертикальне членування. Архітектурний декор в основному цегляний, його доповнює ліплення характерного неоренесансного рисунка. Дворові фасади не декоровано. Первісне планування приміщень та оздоблення інтер'єрів не збереглися. Втрачено багато декоративних елементів (ґрати балконів, ліплений декор, завершення еркера). Лише в інтер'єрі сходової клітки збереглися мармурові сходи з первісним металевим огородженням з кованими деталями, а також ліплені кронштейни на сходових майданчиках.

463.7. Вул. Рейтарська, 25.
463.7. План другого поверху.

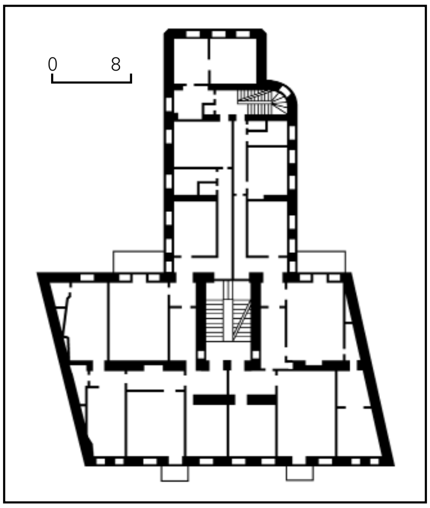

463.7. Центральний еркер будинку.

Пам'ятка — цікавий зразок житлового будівництва кін. 19 ст.

1913 у будинку мешкав Булгаков Михайло Опанасович (1891—1940) — письменник. У цей час навчався на медичному факультеті Київського університету. Переїхав сюди з Андріївського узвозу, 13 після одруження з Т. Лаппою. Того ж року молоді змінили адресу проживання на Андріївський узвіз, 38.

Тепер на першому поверсі кафе [1237].

Марія Кадомська, Володимир Хромченков.

463.8. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Пурієвич К. А. (іст.). Вул. Рейтарська, 28. На червоній лінії забудови вулиці. Реконструйований у 1990-х рр. з надбудовою четвертого поверху. Чотириповерховий, цегляний, пофарбований у два кольори, в плані прямокутний, з центральним ризалітом чорних сходів на дворовому фасаді. Оздоблений у цегляному стилі із застосуванням ліплених ренесансних деталей — вертикальних і горизонтальних гірлянд, картушів, кронштейнів. Симетричний за композицією триосьовий чоловий фасад розкреслено міжповерховими гуртами та лопатками.

1901—10 у будинку проживав Пурієвич Костянтин Адріанович (1866—1916) — ботанік-фізіолог. Після закінчення Київського університету (1889) працював у ньому, доктор наук (з 1898). У ці роки професор кафедри ботаніки (з 1900), завідувач ботанічного кабінету (з 1903), секретар (1905—07), декан (1909—12) фізико-математичного факультету. Одночасно викладав у Другому комерційному училищі, на Вищих жіночих курсах. Голова секції рослин Київського товариства любителів природи (з 1908). Досліджував процеси перетворення в рослинах органічних кислот, проростання насіння, проблеми фотосинтезу. Раніше мешкав на вул. Тарасівській, 20 (будинок не зберігся), пізніше — на сучасних бульв. Т. Шевченка, 28, вул. І. Франка, 17.

Тепер будинок використовується під офісні приміщення [1238].

Лариса Федорова.

463.9. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Радзієвський О. Г. (іст.). Вул. Рейтарська, 6-а. На червоній лінії забудови вулиці. Триповерховий з підвалом (третій поверх надбудовано пізніше), цегляний, пофарбований.

1911—19 у будинку проживав Радзієвський Олексій Григорович (1864—1935) — хірург, професор Київського університету. Одночасно працював у Кирилівській лікарні (з 1903). У 1907—19 професор кафедри хірургії медичного відділення Вищих жіночих курсів (з 1916 — Київський жіночий медичний інститут). 1920—32 завідувач кафедри госпітальної хірургії Київського медичного інституту. Член Фізико-медичного товариства при університеті. Досліджував питання клінічної та оперативної хірургії, зокрема хірургічного лікування уремії, апендициту та ін. Одним з перших застосував цистоскопію, запропонував одномоментну простатектомію тощо. Звідси переїхав на вул. Трьохсвятительську, 9 (будинок не зберігся). Раніше жив на вул. Ярославів Вал, 30.

Тепер будинок займає Аграрна партія України [1239]. *Лариса Федорова.*

463.10. Житловий будинок 1891, в якому проживала Мар'яшева Г. М. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 8/5-а. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений на місці одноповерхового дерев'яного будинку на замовлення провізора І.-К.-Ф. Царенса за проектом арх. А.-Ф. Краусса. Первісно будинок проектувався триповерховим, з лоджією над проїздом на правому торці (тепер закладені), але проект було реалізовано у двоповерховому варіанті з напівпідвалом. Третій поверх надбудовано 1992. Внутрішнє планування змінено.

Триповерховий з напівпідвальним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний. Вхід на правому фланзі головного фасаду. Перекриття пласкі, дах вальмовий з бляшаним покриттям.

Зведений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Композиція ярусного головного фасаду підпорядкована принципу центрально-осьової симетрії. Напівпідвальний поверх — у невисокому цоколі з невеликими лучковими прорізами. Центр і фланги первісної фасадної площини з прямокутними вікнами виділено на першому поверсі рустованими лопатками, на другому — здвоєними колонами (в центрі) та пілястрами (на флангах) коринфського ордера. Поверхи розділено поясом фільонок з ліпленим рослинним та фактурним заповненням. Над другим поверхом зберігся колишній вінцевий карниз і фриз, декорований меандровим орнаментом. Третій поверх зроблено без декору, під час його будівництва не було враховано пропорції і стиль споруди, що порушило первісний архітектурний задум. Дворовий фасад з чорним входом і торцеві вирішено суто раціонально.

Будинок — цікавий зразок малоповерхової житлової забудови міста кін. 19 ст.

В 1920—30-х рр. у квартирі № 8 проживала Мар'яшева Ганна Мартиніанівна (1886—1955) — лікар, мікробіолог, завідувач кафедри мікробіології лікувального факультету Київського медичного інституту (1931—45). Досліджувала проблеми діагностики та лікування туберкульозу, дизентерії й ін.

Тепер у будинку містяться служби Державної акціонерної енергопостачальної компанії «Київенерго» та інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна» [1240].

Марина Виноградова, Лариса Федорова.

463.11. Житловий будинок 1900, в якому проживали Бєлоусов П. І., Кривошеєв О. С. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 31/16. На розі з вул. О. Гончара. Садиба в нинішніх межах відома з 1873

463.10. Вул. Рейтарська, 8/5-а.

як власність колезького асесора П. Єщенка. У той час тут розташовувалися дерев'яний на цегляному цоколі двоповерховий житловий будинок, два сараї, огорожа з брамою. До своєї смерті в 1874 власник і його дружина А. Єщенко розширили житловий будинок кількома прибудовами. 1876 домоволодіння перейшло до статського радника М. Костерницького, 1877—99 належало дружині дворянина М. Кононович, яка здійснила одноповерхову прибудову до житлового будинку. В 1900 маєтність опинилась у власності присяжного повіреного О. Фурмана, на замовлення якого за проектом цивільного інж. М. Яскевича зведено наявну споруду на місці розібраного житлового будинку. В описі нерухомого майна О. Фурмана за 1900 згадується чотириповерховий з житловими підвалами, цегляний, з бляшаним покриттям будинок, в якому були квартири з паркетними підлогами (окрім кухонь, ванних і туалетів) та кахляними грубами. Мав двоє парадних кам'яних сходів, двоє чорних дерев'яних. На подвір'ї містилися двоповерховий цегляний сарай, льодовня, льохи. Будівля була підключена до каналізаційної мережі. 1917 О. Фурман продав садибу купцю Б. Мельцеру та міщанину М. Мельцеру. Після націоналізації 1922 будинок використовувався як комунальне житло. 1990 проведено капітальній ремонт із заміною міжповерхових перекриттів і балконів на залізобетонні плити, дерев'яних чорних сходів на залізобетонні. 2001 надбудовано мансардний поверх.

Чотириповерховий з мансардним і цокольним поверхами та підвалами, цегляний, пофарбований, цоколь тиньковано «під шубу» та частково облицьовано полірованим гранітом. У плані Г-подібний, зі зрізаним наріжжям і проїздом у торці крила на вул. О. Гончара, секційний, з окремим наріжним входом у цокольний поверх. Парадні та чорні сходи двомаршові. Дах мансардний з сучасним покриттям. Внутрішнє планування поверхів коридорне дворядне, зі зверненням парадних кімнат на вулицю. Оздоблений у дусі історизму з деяким акцентуванням форм мавританського стилю. Віссю симетрії всієї композиції виступає зрізане наріжжя, від якого під тупим кутом відходять рівнозначні крила-секції. Наріжжя на рівні другого і третього поверхів акцентує прямокутний еркер з добре пропрацьованими пластичними елементами — ліпленими консолями у вигляді крилатих драконів, видовженими арковими вікнами з бічними тричвертєвими колонками, що підтримують архівольти. Осі симетрії на бічних крилах визначено двома вхідними порталами, увінчаними ступінчастими аттиками. Ці вертикальні акценти завширшки в одне вікно на другому і третьому поверхах підкреслено встановленими на двогранні п'єдестали напівколонами з лотосоподібними капітелями й системою кільцевих перехватів вздовж стовбурів. Стилістичне забарвлення в архітектуру вносять окремі віконні прорізи з мавританськими підковоподібними перемичками. Основні площини фасадів прокреслено горизонтальними гуртами, які врівноважують акцентні вертикальні членування. Пластичної виразності й стильового забарвлення додають аркатурні пояски, що підкреслюють лінії фриза і карниза. Значно простіші за оформленням дворові фасади прорізано монотонними рядами прямокутних вікон з клинчастими перемичками, розкресленими

463.11. Оздоблення віконного прорізу наріжного еркера.
463.11. Скульптурні консолі наріжного еркера.

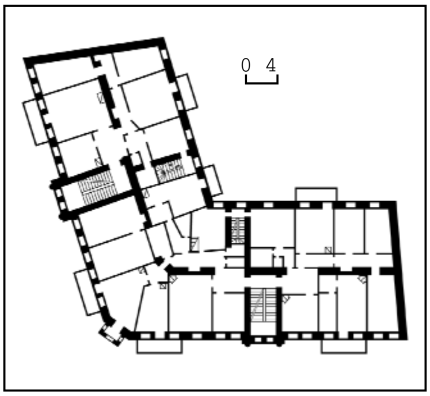

463.11. План другого поверху.
463.11. Вул. Рейтарська, 31/16.

зубчастими гуртами на яруси. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Споруда є зразком великої прибуткової будівлі центральної частини міста з виразним архітектурним вирішенням.

На поч. 20 ст. у будинку проживав Бєлоусов Петро Ілліч (1872—1922) — адвокат, політичний діяч. Ще під час навчання у Київському університеті з 1890-х рр. брав участь у студентському русі (зокрема, у діяльності Новгород-Сіверського земляцтва), був членом Лук'янівської школи-майстерні Ю. Мельникова, Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», груп «Робітнича справа», «Рабочей газеты», газети «Вперед», одним із організаторів І з'їзду РСДРП. З 1903 стояв на позиціях меншовизму, 1905 — член Київської Ради робітничих депутатів. Його неодноразово заарештовували за політичну діяльність, висилали з Києва. Квартири, в яких він проживав (у т. ч. попередні — на сучасних вулицях Комінтерну, 11/106, Великій Житомирській, 29) були місцем постійних нарад і зустрічей провідних діячів соціал-демократичного руху в Києві.

1902—12 у будинку проживав Кривошеєв Олександр Степанович (1859—1916) — архітектор. У цей період за його проектами споруджено: Печерське міське училище (1901—02; вул. А. Іванова, 11), пральню (1909—10) і корпус терапевтичного жіночого відділення

(1908—09) Олександрівської лікарні (тепер Центральна міська клінічна лікарня), житловий будинок на вул. Великій Житомирській, 12 (1904), розробив план Міської публічної бібліотеки (1910—11, сучасна вул. М. Грушевського, 1) тощо. Останні роки життя мешкав у пров. Михайлівському, 20. Раніше жив на вулицях Прорізній, 3 (1900), Пушкінській, 11 (1901) та за іншими адресами.

Тепер у наріжжі цокольного напівповерху розташовані офіси [1241].

Олександр Тищенко, Лариса Федорова.

463.12. Житловий будинок 1908—09, в якому проживали Виноградов В. В., Тржецеський А. А. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 18. На розі з вул. Стрілецькою, на червоних лініях забудови вулиць. Історія садиби відома з поч. 19 ст. (показана на плані Києва 1803). Під час пізнішого запровадження окремих номерів садиб для кожної вулиці отримала № 16/3—5, у 1898 — № 18. У 1-й третині 19 ст. ця територія складалася з трьох окремих ділянок, які поступово придбала в 1824, 1829 і 1830 дружина губернського секретаря А. Дроздовська. Таким чином утворилася садиба, що виходила на вулиці Рейтарську, Стрілецьку та пров. Георгіївський. Вона займала площу сучасних ділянок на вулицях Рейтарській, 18 і Стрілецькій, 11/9 (у таких межах існувала до 1895). В 1851 з боку вул. Стрілецької збудовано дерев'яний на цегляному цоколі особняк за проектом арх. М. Самонова. Після смерті А. Дроздовської в 1862 за заповітом садиба перейшла у власність її дітей Г. та О. Дроздовських, які в травні 1869 продали ділянку дочці губернського секретаря Д. Кальйо. На плані 1876 позначено як наявні, так і запроектовані споруди: дерев'яний на цегляних підвалах житловий будинок по фронту вул. Стрілецької, дерев'яна крамничка на розі вулиць, дерев'яний навіс, який планувалося знести й побудувати на його місці дерев'яний флігель, передбачуваний дерев'яний сарай. У кін. 1870-х рр. було зведено цегляний одноповерховий будинок (тепер вул. Стрілецька, 11/9). На поч. 1880-х рр. власником садиби був колезький асесор О. Решетилов, 1884—93 — вдова колезького асесора Л. Бондаренко. Організація земельної ділянки на цей час була доволі характерною для міського домоволодіння 2-ї пол. 19 ст. На ній розташовувалися дерев'яний на цегляному напівповерсі особняк, цегляний житловий флігель та три невеликі одноповерхові служби, де зазвичай розміщувалися каретний і дерев'яний сараї, стайня, льохи, льодовня тощо. Чималу частину садиби займав фруктовий сад, що виходив на три вулиці. 1895 територія садиби зменшилась: 97 кв. сажнів землі на розі вул. Стрілецької та пров. Георгіївського з одноповерховим цегляним будинком придбав інший домовласник. Відтоді вона існує у сучасних межах. 1898—1906 ділянка належала дочці протоієрея Г. Сташевській, пізніше — І. Стаховській та М. і П. Орловським. 1908—19 садибою володіла дочка статського радника З. Стаховська (за чоловіком — Файницька), яка розпочала нове будівництво. У наріжній, вільній від забудови частині було споруджено великий чотириповерховий з напівпідвалом прибутковий будинок. У напівпідвалі містилися три квартири й двірницька, на верхніх поверхах — по дві квартири: на першому — п'яти- та семикімнатна, на другому й третьому — шести- й семикімнатна, на четвертому — п'яти- й семикімнатна. В будинку працював електричний ліфт, у квартирах були кахляні груби, каміни, каналізація, електричне освітлення, водогін. У кожну квартиру був проведений домофон (розмовна труба). В кухнях були печі, обкладені гладенькими глазурованими кахлями, мідні котли з пристосованими для безперервного підігріву води верхніми залізними баками. Для потреб мешканців передбачалися льохи та місце на горищі для сушіння білизни. Домовласниця утримувала у будинку приватну бібліотеку.

1922 садибу націоналізовано. 1973—76 будинок капітально відремонтовано. Під час робіт ліквідовано чорний хід та пічне опалення, квартири переплановано з пристосуванням під комунальні, влаштовано балкони з боку вул. Стрілецької, замінено балконні ґрати з боку вул. Рейтарської.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, з уступами на тильному фасаді. Односекційний, перекриття плаские, залізобетонні. Дах похилий з бляшаним покриттям. Над сходовою кліткою світловий ліхтар. Зв'язок усередині різних за плануванням квартир коридорно-анфіладний.

Архітектура будинку в формах історизму поєднує візерунчастість цегляного декору з елементами ренесансного будівництва (вінцевий карниз, фронтон і пілястри по осі головного фасаду) й стилю модерн (різноманітність форм прорізів, оформлення інтер'єрів). Має два чолові фасади з сімома віконними осями з боку вул. Стрілецької і дев'ятьма — з вул. Рейтарської. Стіни розчленовано на яруси горизонтальними гуртами проміжних карнизів, які виділяють два середні поверхи. П'ятидільна симетрична композиція фасаду з головним входом з вул. Рейтарської ґрунтується на динаміці вертикальних членувань, підкресленій контрастом виступних і заглиблених частин. Центр і бічні осі виявлено розкріповками, між якими розташовано балкони. Центральну вісь з арковим входом акцентовано трикутним фронтоном в аттику. Пластику фасадів збагачує рельєфне обрамлення віконних прорізів, різне за формами і розмірами. В пишному декорі використано ренесансні елементи: стилізовані пілястри, замкові камені, рустування. Слізник вінцевого карниза спирається на профільовані кронштейни, між якими розміщено смужки намистин.

463.12. Вул. Рейтарська, 18.

463.12. План першого поверху.

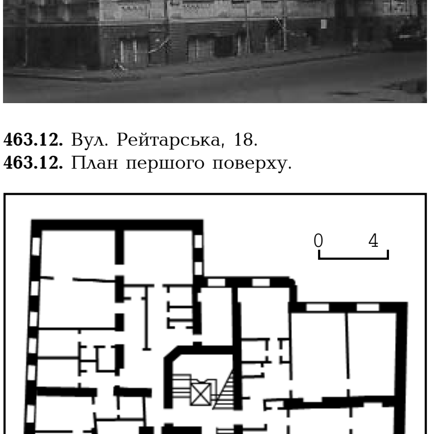

У вирішенні інтер'єра вестибуля виразно позначився вплив стилю модерн. Металеві огородження мармурових сходів мають характерний лінеарний рисунок. У розпису й ліпленні використано рослинний орнамент: у декорованих фризах і розетках варіюються зображення латаття, маків, лаврового й акантового листя. Контрастне пофарбування стін і стелі (морські хвилі на білому тлі) створює додатковий декоративний ефект.

Будинок — пам'ятка київського домобудування перехідного етапу від історизму до модерну.

З 1909 (з перервами) у будинку проживав Виноградов Василь Васильович (1876—1927) — терапевт, доктор медицини (з 1909). З грудня 1909 приват-доцент кафедри пропедевтичної клініки, з 1919 завідувач кафедри госпітальної терапії медичного факультету університету, 1921—27 — Київського медичного інституту. З початком 1-ї світової війни зарахований у Київський військовий госпіталь до резерву лікарів на театрі воєнних дій (1914), його ординатор (з 1915). Секретар Фізико-медичного товариства при університеті (з 1914). В 1916—17 — на фронті, був поранений, у травні—червні 1917 перебував на лікуванні у Кисловодську. Автор понад 30 наукових праць, присвячених питанням гематології, ендокринології, фізіології органів травлення. Раніше проживав на вулицях Михайлівській, 7, Басейній,15, в Олександрівській лікарні.

З 1914 в будинку мешкав Тржецеський Антін Антонович — фармаколог, доктор медицини (з 1899), професор, завідувач кафедри фармакології медичного факультету Київського університету (1908—22). Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах. Досліджував проблеми патогенезу і лікування захворювань шлунка та кишечника. Склав проект практикуму з фармакології, токсикології й рецептури, підготував короткий посібник з неорганічних лікарських речовин і мінеральних вод. Велику увагу приділяв удосконаленню навчального процесу. Раніше жив на

сучасних вулицях Ярославів Вал, 22, 24 і 30, Рейтарській, 30 (будинок не зберігся), Володимирській, 40/2 і 42.

Тепер у напівпідвалі та окремих приміщеннях офіси різних фірм [1242].

Лариса Гаврилюк, Олександра Тимченко, Лариса Федорова, Ольга Ястребова.

463.13. Житловий будинок 1910—12, в якому проживали Коломійченко М. С., Коломійченко О. С. (архіт., іст., мист.). Вул. Рейтарська, 17. На червоній лінії вулиці, в ряді периметральної забудови. Головний об'єм споруди з боку вулиці зведено 1910, крило, прилегле до нього з боку подвір'я, — 1911—12. Вільний майданчик подвір'я був обнесений з тильного боку цегляною підпірною стіною, вздовж якої розташовані сараї (тепер пристосовані під гаражі). В 1990-х рр. капітально відремонтований з тинькуванням головного фасаду.

П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, з двома квартирами на поверсі. У правому крилі фасадного об'єму арковий проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі. Дах похилий, з бляшаним покриттям. Над сходовою кліткою влаштовано світловий ліхтар. Зв'язок усередині квартир коридорно-анфіладний.

Архітектура головного фасаду характерна для пізнього раціонального модерну. Його композиція симетрична відносно розташованого над входом центрального заокругленого в плані еркера, завершеного на рівні п'ятого поверху балконом. Бічні розкріповки над вінцевим карнизом переходять у щипці, оформлені ліпленим рослинним орнаментом. У тривіконних частинах між еркером і розкріповками — балкони, огороджені металевими ґратами модернізованого геометричного рисунка. Тинькування цоколю імітує руст, решту площини фасаду (первісно у відкритій цеглі) вкрито імітацією мурування, поєднаного з ліпленими декоративними вставками. Основним засобом пластичного вирішення фасаду є групування різних за пропорціями і формами прорізів вікон — прямокутних і аркових (другий поверх), за характером оформлення перемичок і підвіконних фільонок.

Дворовий фасад оздоблено окремими елементами архітектурного декору, серед яких вирізняються об'ємні членування двох профільованих гуртів та прямокутних підвіконних нішок різного геометричного рисунка. Незначного виносу карниз підкреслюють зубці — одиночні на головному корпусі та здвоєні на брандмауері. Дворове крило будинку за аналогією з парадним фасадом візуально збагачено ускладненою конфігурацією вхідних частин з дерев'яними стулками дверей зі складними вітражними заповненнями верхніх фрамуг.

Інтер'єри вестибуля і окремих житлових приміщень прикрашають живопис і ліплення. Симетрична лінійна ритміка поліхромної скульптурно-живописної композиції плафона на стелі вестибуля має типовий для модерну орнаментальний характер. Це складнозакомпонований звивистий рельєф, переплетений барвистими зображеннями квітів. Плафон — у подвійній об'ємній зеленкувато-жовтій рамці, в одному з поясів якої вміщено орнаментальну композицію з квітів і листя лотоса, у другому — ліплені гірлянди. Рельєфи у вигляді букетів з квітучої шипшини, троянд і голівок маку прикрашають також верхні частини стіни, розкреслені на фільонки.

У квартирах, де збереглися груби, поряд з традиційним мотивом квіткового орнаменту використано сюжети з міфології. У ліпленому декорі груб зустрічаються зображення алегоричних жіночих голівок. У квартирі № 8, яка, ймовірно, належала колишньому власнику будинку, на стінах збереглися софіти й фризи (зі зміною рисунка у кожній кімнаті: лотоси, троянди, ангели). Окремі подібні елементи декору є і в інших квартирах.

463.13. Вул. Рейтарська, 17.
463.13. Завершення бічного ризаліту.
463.13. План першого поверху.

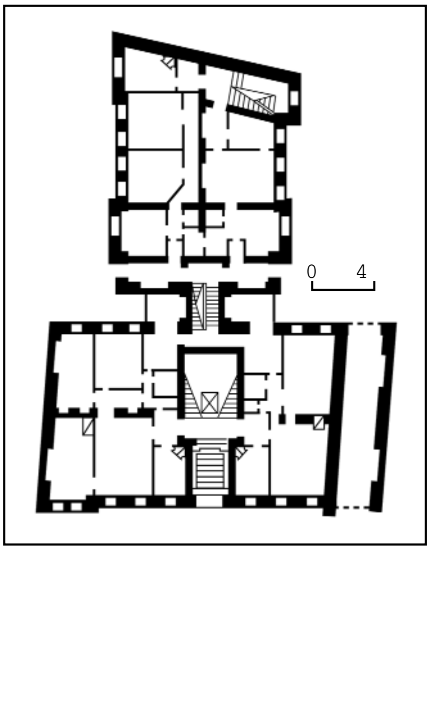

Будинок має значну архітектурну цінність як пам'ятка раціонального модерну, в якій збереглося мистецьке оздоблення інтер'єрів.

З 1920-х рр. до 1941, 1945—73 у квартирі № 6 жив Коломійченко Михайло Сидорович (1892—1973) — хірург, заслужений діяч науки УРСР (з 1954). По закінченні медичного факультету Київського університету (1919) працював у ньому, згодом — у Київському медичному інституті: заступник директора з наукової роботи (1930—35), декан стоматологічного факультету (1931—34), професор (з 1936), завідувач кафедри загальної хірургії (1955—73). Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. Автор понад 130 наукових праць. Досліджував проблеми хірургії шлунка, стравоходу, підшлункової залози, а також невідкладної хірургії, ряд праць присвятив історії медицини, зокрема біографістиці. Першим в Україні робив складні пластичні операції зі створення штучного стравоходу з товстої і тонкої кишок.

1928—41, 1944—74 спочатку у квартирі № 6 (разом з братом), потім у квартирі № 7 мешкав Коломійченко Олексій Сидорович (1898—1974) — отоларинголог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1955). У цей період працював в отоларингологічній клініці Київського інституту вдосконалення лікарів (1928—35), у лікарнях Києва (з 1936). З 1944 завідувач кафедри Київського інституту вдосконалення лікарів, у 1952—60 начальник відділення лікарні 4-го управління МОЗ УРСР. 1960—74 директор організованого ним Київського науково-дослідного інституту отоларингології, який тепер носить ім'я вченого, одночасно головний отоларинголог МОЗ УРСР. Одним з перших в СРСР почав широко застосовувати хірургічне лікування отосклерозу. Створив школу отоларингологів України. Лауреат Ленінської премії (1964). Наукові праці присвячені проблемам лікування і профілактики загальних захворювань середнього вуха, вивченню впливу ряду лікарських препаратів при захворюваннях вуха, горла, носа.

Тепер будинок займає фірма [1243].

Лариса Гаврилюк, Олександра Тимченко, Лариса Федорова, Ольга Ястребова.

463.14. Житловий будинок співробітників ВУАН 1934, в якому проживали відомі вчені (іст.). Вул. Рейтарська, 11. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. П. Альошина на місці зруйнованого двоповерхового будинку, що належав директору Першої чоловічої гімназії М. Стороженку й мав наскрізні квартири з № 13. В одній з них на поч. 20 ст. жив Ю. Давидов, онук декабриста В. Давидова. 1918 у будинку мешкав голова уряду Української Держави Ф. Лизогуб.

Чотириповерховий, цегляний, цоколь облицьований червоно-бурим гранітом. Перший поверх рустований і оздоблений сірим тиньком. Решту поверхів оброблено гладеньким тиньком, профільованими гуртами. Мав в'їзну арку на подвір'я. Після капітального ремонту в повоєнний час перепланований.

У цьому будинку проживали відомі вчені.

У 2-й пол. 1940-х рр. до 1956 у квартирі № 7 — Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). У цей час директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР (1939—41 та з 1944), віце-президент АН УРСР (1946—48), член Президії АН УРСР (1948—52). Досліджував проблеми історії української, російської, західноєвропейської, античної літератур, українського театру і мистецтва, теорії літератури. Пізніше мешкав на вул. Микільсько-Ботанічній, 14/7.

1945—69 у квартирі № 6 — Бродський Олександр Ілліч (1895—1969) — фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). У 1939—69 директор Інституту фізичної хімії ім. Л. Писаржевського АН УРСР, одночасно завідувач відділу хімії ізотопів у ньому. Досліджував проблеми у галузі теорії розчинів, хімії ізотопів, механізму хімічних реакцій. Створив наукову школу. Автор підручників з фізичної хімії, хімії ізотопів, праць з історії хімії. Лауреат Державної премії СРСР (1946).

1935—38 у квартирі № 4 — Гольдман Олександр Генріхович (1884—1971) — фізик, акад. ВУАН (з 1929). У цей період директор Київського науково-дослідного інституту фізики (1929—38; тепер Інститут фізики НАНУ), член Президії ВУАН (1931—38). За його участю було створено перший в Україні фізичний журнал «Українські фізичні записки» (1926—41), який відіграв важливу роль у формуванні цієї науки в республіці. Досліджував проблеми фізики діелектриків та напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики. У січні 1938 заарештований за необґрунтованим звинуваченням, виключений зі складу дійсних членів АН УРСР. П'ять років перебував на засланні у Казахстані. 1956 реабілітований, поновлений у званні академіка. На поч. 1960-х рр. повернувся в Київ, жив на вул. Госпітальній, 2, квартира № 69. У 1920—30-х рр. мешкав у житловому будинку № 4 Київського політехнічного інституту, квартира № 34.

1934—39 у квартирі № 5 — Граве Дмитро Олександрович (1863—1939) — математик, акад. УАН (з 1919), почесний член АН СРСР (з 1929). У цей період професор Київського університету (з 1899), директор Інституту математики АН УРСР (1934—39). Наукові дослідження в галузі диференціальних рівнянь і прикладної математики. Ініціатор створення в системі АН УРСР відділення технічних наук. Засновник української алгебраїчної школи.

1956—92 у квартирі № 7 — Кірсанов Олександр Васильович (1902—92) — хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). З 1956 працював в Інституті органічної хімії АН УРСР. Завідував відділами: хімії фосфорорганічних сполук, хімії елементоорганічних ізоціанатів. 1960—83 директор інституту, з 1988 радник при дирекції. Досліджував питання хімії фосфорорганічних та елементоорганічних сполук. Відкрив ряд нових реакцій фосфор- та сіркоорганічних сполук, дві з яких у світовій науці названо ім'ям Кірсанова. Створив наукову школу хіміків-елементо-органіків. Лауреат Ленінської премії (1974).

З серед. 1930-х рр. до 1941 у квартирі № 3 — Леонтович Олександр Васильович (1869—1943) — фізіолог, нейрогістолог, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1939). Засновник і завідувач відділу нормальної фізіології Інституту клінічної фізіології АН УРСР (з 1936), член правління Українського товариства фізіологів, біохіміків та фармакологів. Член Президії АН УРСР (1939—43) і Редакційно-видавничої ради АН УРСР. Основні наукові праці присвячено питанням фізіології та гістології вегетативної нервової системи. Засновник наукової школи нейрогістологів.

1939—41, 1944—56 у квартирі № 1 — Луговцов Максим Власович (1885—1956) — вчений у галузі металургії, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1945). У 1939—51 директор і завідувач відділу Інституту чорної металургії АН УРСР. З 1952 завідувач відділу і лабораторії Інституту гірничої справи ім. М. Федорова АН УРСР. Розробив статистичну теорію доменного процесу. Зробив значний внесок у дослідження проблем інтенсифікації металургійного виробництва, зокрема виплавки високоякісних чавунів із керченських руд, гарматного чавуну в потужних доменних печах на донецькому коксі. Сприяв упровадженню результатів своїх досліджень у практику доменної справи в Україні.

1934—37 у квартирі № 5 — Світальський Микола Гнатович (1884—1937) — геолог, акад. ВУАН (з 1930). З 1934 директор Геологічного інституту ВУАН (тепер Інститут геологічних наук НАНУ). Досліджував геологічну будову та походження рудних родовищ, петрографію метаморфічних і вивержених гірських порід. З його ініціативи вперше застосовано глибинне алмазне буріння, розкрито потужну товщу кристалічних порід Українського щита. Висунув гіпотезу про гідротермально-метасоматичне походження залізних руд Криворіжжя, класифікував їх і визначив запаси. 1937 заарештований, розстріляний. 1957 реабілітований.

1944—96 у квартирі № 3 — Семененко Микола Пантелеймонович (1905—96) — геолог, петрограф, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1957). У 1944—68 очолював відділ петрографії рудних родовищ Інституту геологічних наук АН УРСР, одночасно завідував кафедрою Київського університету (1944—52). Віце-президент АН УРСР (1950—70), акад.-секретар Президії АН УРСР (1948—50). З 1969 директор (до 1977) і завідувач відділу (до 1987) Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, з 1987 радник при дирекції. Відповідальний редактор «Геологического журнала» (1958—61), голова Комітету з метеоритів і наукової ради «Геохімія земної кори і закономірності рудоутворення» АН УРСР (з 1978). Наукові праці присвячено дослідженню родовищ Українського щита, проблемам їх ефективного господарського використання. Під керівництвом вченого було розроблено критерії прогнозування родовищ металів в Україні, що склали наукову основу для планування пошукових і розвідувальних робіт. Автор геохімічної киснево-водневої моделі Землі. Відзначений Державною премією УРСР (1973), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1981).

З серед. 1930-х рр. до 1941 у квартирі № 2 — Яворський Володимир Полікарпович (1876—1942) — хімік-органік, акад. ВУАН (з 1934), заслужений діяч науки УСРР (з 1934). З 1930 керівник сектора органічної хімії Науково-дослідного інституту хімії Наркомпросу УСРР (з 1931 Інститут хімії ВУАН), з 1939 директор Інституту органічної хімії і технології АН УРСР (тепер Інститут органічної хімії НАНУ). Одночасно викладач, завідувач кафедри Київського університету (1935—39). Наукові дослідження в галузі ненасичених сполук, синтезу ненасичених спиртів, металоорганічних сполук й органічних азидів. У 1920-х — серед. 1930-х рр. мешкав на вул. Польовій, 103.

У будинку також проживали члени-кореспонденти ВУАН — АН УРСР: Бурксер Євген Самійлович (1887—1965) — геохімік (квартира № 4; 1949—56); Соколов Юрій Дмитрович (1896—1971) — механік і математик (квартира № 5; серед. 1940-х рр. — 1971).

Тепер перший поверх використовується під офісні приміщення [1244].

Лариса Гаврилюк, Марія Кадомська, Ольга Мовчан, Світлана Панькова, Елла Піскова, Елла Циганкова.

463.15. Садиба поч. 20 ст., в якій містилася редакція «Газеты», проживали Олтаржевський Ф. М., Руберт І. Ю. (іст.). Вул. Рейтарська, 35-а, 35-б. Складається з головного будинку в ряді щільної забудови вулиці й флігеля, розташованого на подвір'ї паралельно фасадній споруді. Головний будинок п'ятиповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований. Флігель чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований.

1908—11 у квартирі № 3 садиби містилася редакція «Газеты» — щотижневого видання Київського управління у справах земського господарства. Виходила російською мовою у 1908—17. Надсилалася безкоштовно членам земського комітету, кандидатам у гласні, службовцям земського управління Київської губ., усім народним учителям, кореспондентам губернської управи, споживчим, кредитним і позичково-ощадним товариствам, а також селянам (по два—три примірники на село). Публікувала матеріали з питань сільського господарства, кооперації, народної освіти, медицини і ветеринарії, новини тижня, запитання і відповіді, інформацію з місць, відомості про нові видання, відгуки на книги, ціни на продукти, об'яви тощо.

Підтримувала діяльність Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві, вміщувала об'яви про збір коштів на нього. 27 лютого 1909 опублікувала статтю українською мовою літературознавця, громадсько-політичного діяча С. Єфремова «Тарас Шевченко» з біографією поета і художника й закликом на підтримку цієї справи. Авторами статей були: зоолог-ентомолог, майбутній акад. АН УРСР В. Поспєлов; професор кафедри гігієни Київського університету, керівник санітарного відділу Земської управи І. Скворцов; землевласник, громадський діяч, меценат Є. Чикаленко та ін. Відповідальний редактор газети —

голова Київської губернської управи у справах земського господарства М. Суковкін, завідувач редакції — викладач політехнічного інституту П. Широких (його квартира була адресою редакції). З травня 1911 редакція містилася на вул. Микільсько-Ботанічній, 14 (будинок не зберігся), пізніше — у пров. Михайлівському, 3 і на вул. Володимирській, 33.

У садибі також розташовувався головний склад «Киевского Земского календаря».

1905—10 в садибі проживав Олтаржевський Федір Мефодійович — архітектор. Працював у Київському навчальному окрузі. В цей період за його проектами побудовано житлові будинки на вулицях Жилянській, 39/92 (1908) і Лютеранській, 32-а (1909), флігель садиби на вул. Лютеранській, 6—8 (1910—11) тощо. Звідси переїхав на вул. Володимирську, 19.

З 1912 до поч. 1920-х рр. в садибі мешкав Руберт Іван Юлійович (1874—1934) — офтальмолог, професор, завідувач кафедри офтальмології медичного факультету Київського університету (1919—20) і Київського медичного інституту (1920—21). Одночасно працював лікарем реального училища св. Катерини, Другого комерційного училища. Досліджував проблеми розладу зору та його лікування. Автор класичного експериментального дослідження про туберкульозно-алергічну природу і гістологічну структуру фліктени.

Тепер напівповерх головного будинку займають державні та приватні установи [1245]. *Лариса Федорова.*

463.16. Садиба 2-ї пол. 19 ст., в якій проживав Лисенко М. В. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 19-а, 19-б. Складається з двох будинків, розташованих поряд на червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби відома з 1830-х рр., коли її власником за двома купчими — 1829 та 1830 — став титулярний радник П. Чернявський. На ділянці стояли два дерев'яні житлові будинки та сарай. Після смерті власника ділянку успадкували його сини Ф. та Ю. Чернявські, які продали її 1868 титулярному радникy В. Келюсу та його дружині Н. Келюс. Нові власники спорудили одноповерховий з цокольним напівповерхом особняк (№ 19-б). Навесні 1894 садиба перейшла у власність дворянки Ф. Кондрацької, яка володіла нею до 1912. У 1897 ліворуч від особняка за проектом і під наглядом арх. А.-Ф. Краусса звели двоповерховий з напівпідвалом будинок (№ 19-а). З 1912 ділянка належала поручику 166-го піхотного Рівненського полку Я. Сіткіну, з 1915 — Р. Ергардту (№ 19-а) та адвокату, політичному діячеві Д. Григоровичу-Барському (№ 19-б). Після встановлення радянської влади садибу націоналізовано.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1897 (№ 19-а). Двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування анфіладно-коридорне. Має дві сходові клітки (на лівому фланзі фасадної частини та у торці дворового крила) і проїзд на подвір'я, розташований праворуч.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Декор цегляний і ліплений. Головний п'ятивіконний фасад симетричний за композицією, з підкресленими флангами, виділеними на першому поверсі рустованими лопатками, на другому — канелюрованими пілястрами доричного ордера. Аркові бічні вікна другого поверху декоровано розміщеним в антревольтах рослинним орнаментом. Інші вікна прямокутні, з замковими каменями, оздоблені меандровим фризом (другий поверх) і підвіконними вставками з розетками в оточенні рослинних арабесок. Головний вхід і проїзд мають прямокутні

463.16. Вул. Рейтарська, 19-а.

463.16. Вул. Рейтарська, 19-б.
463.16. Оздоблення арки входу.
463.16. Деталь пластичного оздоблення.

абриси. Над проїздом влаштовано антресольний поверх. У центрі фасаду був балкон з ажурними ґратами (не зберігся). Первісні заповнення входу й проїзду та оформлення інтер'єра втрачено.

Будинок — зразок невеликої житлової споруди, зведеної в стилі історизм.

О с о б н я к, 2-а пол. 19 ст. (№ 19-б). Одноповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування анфіладно-коридорне.

Майже квадратна форма плану основного об'єму споруди, п'ятивіконний головний фасад з чітко виділеним цокольним напівповерхом, прибудована праворуч понижена група вхідних приміщень є характерними ознаками домобудування доби класицизму. Застосований на фасаді скромний архітектурний декор, ідентичний оздобленню сусіднього будинку № 19-а, притаманний періоду історизму кін. 19 ст. Верхню частину фасаду перебудовано (втрачено первісний карниз, капітелі пілястрів тощо). Вікна з лучковими перемичками на першому поверсі декоровано нагорі смугами меандра, внизу — підвіконними вставками з ліпленими розетками в оточенні рослинних арабесок. Три середні вікна фланковано канелюрованими пілястрами. Такими самими, але трохи нижчими пілястрами оздоблено розташований праворуч прямокутний отвір входу.

Будинок — зразок раннього етапу капітальної забудови ділянки центральної частини міста 2-ї пол. 19 ст.

1888—94 у будинку № 19-б проживав Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — композитор, засновник національної музичної школи, диригент, театральний і громадський діяч. Це був найбільш плідний творчий період у житті композитора. Тут він написав оперу «Наталка Полтавка» (1889), музичну драму «Тарас Бульба» (1890), дитячі опери «Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима і Весна» (1892). Створив ряд теоретичних робіт з історії української народної музики: «Дума про Хмельницького і Барабаша» (1888), «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894), які відіграли важливу роль у розвитку української музичної фольклористики.

У квартирі бувало багато відомих композиторів, письменників, культурних і громадських діячів. Тут також збиралося на свої засідання літературне об'єднання «Плеяда», до якого входили Леся Українка, М. Косач, Грицько Григоренко (О. Судовщикова-Косач), Н. Гамбарашвілі, М. Славінський та ін. У цьому будинку 1891 відбулася зустріч М. Лисенка з російським композитором П. Чайковським, який ознайомився з оперою М. Лисенка «Тарас Бульба», 1893 — знайомство з хоровим диригентом і композитором О. Кошицем. Тут влаштовувалися театральні вистави.

За участю Лесі Українки було поставлено дитячу оперу «Коза-дереза».

Квартира композитора містилася на верхньому повному поверсі, складалася з передпокою, житлових кімнат і великої вітальні, розділеної аркою на дві половини. В кутку вітальні стояло фортепіано.

1955 на фасаді будинку № 19-б ліворуч від входу встановлено білу мармурову меморіальну дошку М. Лисенку.

Тепер у будинку № 19-а містяться установи, № 19-б займає Київська митниця [1246].

Ігор Гирич, Ольга Друг, Тетяна Трегубова.

463.17. Садиба 1873—74, в якій проживали Давидов Ю. Л., родина Чистякових, Стороженко А. В. (іст.). Вул. Рейтарська, 13. Складається з головного будинку в рядовій забудові вулиці й флігеля, розташованого на подвір'ї. Головний будинок цегляний, первісно двоповерховий, згодом надбудовано третій поверх. Мав наскрізні квартири з будинком № 11, що не зберігся. Споруджений за проектом арх. В. Якуніна. До кін. 19 ст. забудова ділянки неодноразово змінювалася.

З 1905 до 1920-х рр. у квартирі № 2 головного будинку проживав (з перервою) Давидов Юрій Львович (1876—1965) — агроном, земський і музично-громадський діяч. Онук декабриста В. Давидова, племінник композитора П. Чайковського. Займався дослідною роботою з акліматизації рослин і злаків на створених ним ділянках. Діяч Київського губернського земства, брав участь у спорудженні будинку Земської управи (вул. Володимирська, 33). Викладав на курсах сільського господарства, був почесним головою Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві (1911), товариш голови Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, представник цього товариства при Київському політехнічному інституті, секретар бюро обласного комітету Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю, член правління Південно-Західного відділення експортної палати, голова правління товариства взаємного кредиту, товариш голови комітету Всеросійської сільськогосподарської та промислової виставки у Києві 1913. Ініціатор створення Союзу робітників і службовців сільського господарства та його пенсійної каси. Член дирекції Київського відділення Російського музичного товариства, антрепризи київської опери (1903—11), сприяв збільшенню в ній хору й оркестру, постановці нових опер тощо. Один з ініціаторів заснування Київської консерваторії (1913). Організовував симфонічні концерти із залученням вітчизняних та зарубіжних диригентів і співаків. Під час 1-ї світової війни був мобілізований, займався питаннями постачання армії м'ясом. 1918 купив кінофабрику, став засновником і головою правління кінематографічного товариства «Художній екран», до складу якого входили кіностудія (вул. Хрещатик, 36; будинок не зберігся) і навчальна студія екранного мистецтва, канцелярія якої містилася у квартирі Ю. Давидова, контора правління — на сучасній вул. Ярославів Вал, 14. У 1919—21 виконував завдання Наркомпроду УСРР і РРФСР, з 1922 працював на Київській сільськогосподарській дослідній станції, пізніше — в органах Наркомпроду в Сибіру і на Далекому Сході. 1938—63 — заступник директора, завідувач відділу, головний хранитель Музею П. Чайковського в м. Клин.

У 1920-х рр. на квартирі Ю. Давидова, у його відсутність, діяла оперна студія, в роботі якої брав участь Штейнберг Лев Петрович (1870—1945) — диригент, композитор, один з організаторів і керівників Філармонічного товариства в Києві (1923).

З 1917 у цьому будинку мешкала родина Чистякових. З 1920-х рр. займали квартиру № 2. Чистяков Ілля Олексійович (1871—1944) — хореограф. Відкрив приватну балетну студію на першому

463.18. Вул. Рейтарська, 7.

463.18. План другого поверху.

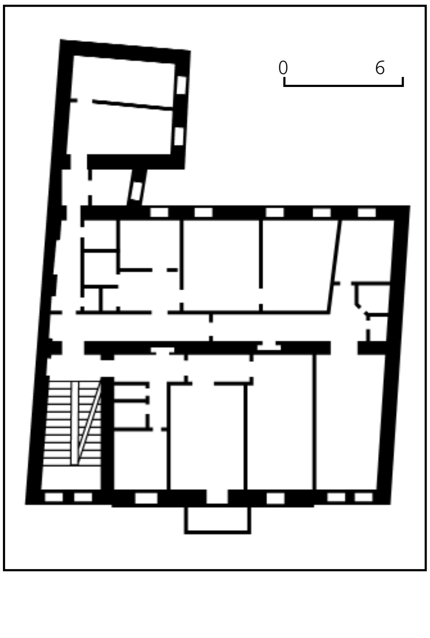

поверсі флігеля. Багато випускників студії згодом виступало на сцені Київського театру опери та балету. Дружина І. Чистякова — Гаврилова Олександра Іванівна (1895—1940) — артистка балету, у 1918—40 солістка оперного театру. Їхній син Чистяков Борис Ілліч (1914—80) — диригент, народний артист УРСР (з 1960). Закінчив 1927 Московське хореографічне училище. 1927—32 — артист балету Київського театру опери та балету. 1937 закінчив Київську консерваторію. До 1977 диригент Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Під його диригуванням вперше виконано балети «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Маруся Богуславка» А. Свєчникова (1951), «Княгиня Волконська» Ю. Знатокова (1967), «Поема про Марину» Б. Яровинського (1967).

У 1906—18 в садибі проживав Стороженко Андрій Володимирович (1857—?) — історик, етнограф, літературознавець, громадський діяч. Випускник Київського університету (учень В. Антоновича). 1892—1912 (з перервами) гласний Переяславського і Пирятинського повітових земських зібрань Полтавської губ., 1912—16 переяславський повітовий предводитель дворянства. Член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (з 1910 почесний член), Історичного товариства Нестора-літописця (заступник голови). До поч. 20 ст. був близьким до київської Старої Громади, співробітник «Киевской старины», пізніше належав до Клубу російських націоналістів у Києві, один з його лідерів (разом з Г. Демченком, А. Савенком, В. Шульгіним та ін.). 1912 видрукував брошуру «Походження і сутність українофільства», 1917 виступив редактором збірника «Мала Русь», в яких відбито їхню політичну платформу. Від Позапартійного союзу російських націоналістів висувався кандидатом на виборах до Українських установчих зборів, що відбулися у грудні 1917 — січні 1918. Навесні 1918 у нього в помешканні бував майбутній гетьман України П. Скоропадський, який створював у цей час політичну організацію «Українська народна громада», що привела його до влади. Ймовірно, 1918 емігрував. Досліджував переважно історію України і Польщі 15—18 ст. Разом з братом М. Стороженком був редактором-видавцем частини родинного архіву старовинного козацького роду Стороженків (1902—10, т. 1—8). Раніше мешкав на вулицях Пушкінській, 36 і Рейтарській, 11 (будинок не зберігся).

Тепер на першому поверсі кафе та арт-галерея [1247].

Михайло Кальницький, Михайло Рибаков, Лариса Федорова.

463.18. Садиба Лінчевських, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Рейтарська, 7, 7-б. У ряді забудови вулиці. Складається з головного будинку (№ 7) і флігеля (№ 7-б). Садиба відома з 1872 як власність священика М. Лінчевського. Тоді на ній розташовувалися призначені до зламу чоловий дерев'яний будинок та житлові й нежитлові служби, новозбудований дерев'яний сарай, сад у глибині ділянки. 1881 на замовлення власника за проектом арх. А.-Ф. Геккера споруджено наявний житловий будинок (№ 7) на місці

розібраного старого. За описом нерухомого майна наступного власника О. Лінчевського, на першому поверсі будинку в 1908 було дві крамниці, на другому — п'ятикімнатна та трикімнатна квартири, на двох верхніх поверхах — по одній шестикімнатній квартирі. Квартири мали електричне освітлення, кахляні груби, ванні кімнати, кухні, в окремих приміщеннях були шпалери й паркетні підлоги. Річний прибуток від шестикімнатної квартири складав 1500 крб., від п'ятикімнатної — 1200 крб., тобто будинок призначався для досить заможних квартиронаймачів. В описі 1908 згадано житловий флігель (№ 7-б), споруджений, імовірно, у 1900-х рр., та кілька цегляних сараїв (не збереглися). У напівпідвалі флігеля було дві чотирикімнатні квартири, на першому поверсі — дво- і чотирикімнатна квартири, на верхніх поверхах — по дві чотирикімнатні квартири. Орендна плата квартир, призначених для менш заможних мешканців, коливалася від 240 до 840 крб. на рік. Після націоналізації 1922 будинки використовувалися під комунальне житло. 1975 здійснено капітальний ремонт із заміною міжповерхових перекриттів і окремих балконних майданчиків.

Головний будинок, 1881 (№ 7). Триповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Міжповерхові перекриття пласкі, комбіновані (дерев'яні балки, залізобетонні панелі), балкони з металевими ґратами. Внутрішнє планування чолової частини дворядне з винесенням на фасад парадних приміщень і сходової клітки з двомаршовими сходами, бічного дворового крила — однорядне.

Вирішений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Композиції головного фасаду притаманний центрально-осьовий характер з середньою тривіконною площиною незначного виступу, підкресленою балконами на другому й третьому поверхах. Прямокутному проїзду з антресольним поверхом на правому фланзі фасаду відповідає акцентований архівольтом головний вхід (ліворуч). Пластичному збагаченню архітектури сприяють різноманітно оформлені вікна: в центральній частині — прямокутні, завершені прямими сандриками з замковими каменями та фланковані лопатками, у бічних площинах — здвоєні аркові вікна, обрамлені архівольтами на верхньому поверсі. Певне стильове загострення вносить мотив аркатурних поясків, застосований у міжповерхових гуртах та під карнизом бічних площин. Дворовий фасад з прямокутними вікнами вкрай простий. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Споруда — типовий зразок прибуткового будинку кін. 19 ст.

Флігель, 1900-і рр. (№ 7-б). У тилу подвір'я, паралельно головному будинку.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, односекційний. Міжповерхові перекриття залізобетонні. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування дворядне, коридорного типу.

Вирішений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Головний фасад побудо-

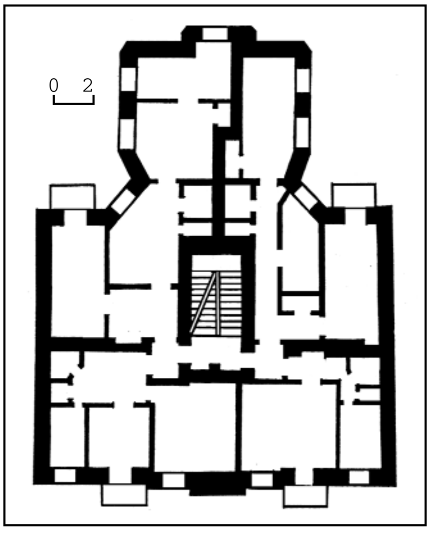

463.18. Вул. Рейтарська, 7-б.
463.18. План другого поверху.

вано за центрально-осьовою композиційною схемою, центр якої фіксовано порталом головного входу. На правому фланзі проїзд, розташований навпроти проїзду головного будинку. Декоративними деталями оформлено нині лише перший поверх: дощаним рустом, замковими каменями в перемичках видовжених прямокутних вікон, арковим порталом головного входу, оздобленим гарним десюдепортом і первісними різьбленими дверима з мідною фурнітурою. При вході та на сходових майданчиках уціліли мармурові підлоги геометричного рисунка. Інше опорядження інтер'єрів не збереглося.

Споруда являє інтерес як елемент планувально-просторової організації типової садибної забудови.

Комплекс є характерним зразком прибуткової міської садиби Києва кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер у цокольному напівповерсі головного будинку офіси, у напівпідвалі флігеля ТОВ «Будмонтаж» [1248].

Олександр Тищенко.

463.19. Садиба Товариства швидкої медичної допомоги 1913—15, в якій містилися Міністерства народного здоров'я Української Держави і УНР (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 22. На червоній лінії забудови — головний корпус, за ним на подвір'ї — дві службові споруди. Всі три будівлі розташовані паралельно одна одній. Територія садиби у 1850-х рр. — 1870 належала поручику І. Волкову, 1870—1903 — Приказу громадської опіки, 1903—11 — Київській управі у справах земського господарства, 1911—12 — Київському губернському земству, з 1912 — Товариству швидкої медичної допомоги в Києві, яке одержало її в результаті обміну власної садиби на вул. Володимирській, 33 на цю ділянку. Кошти на забудову виділила Міська дума — 15 тис. крб., пожертвували Лаз. Бродський — 10 тис. крб., О. Терещенко — 10 тис. крб. Автор проекту — арх. Й. Зекцер. Будівництво закінчено 14 січня 1915.

Головний будинок. Три-, чотириповерховий з підвалами, цегляний, тинькований, пофарбований, симетричний за структурою, у плані Т-подібний, з двома проїздами на подвір'я на флангах головного фасаду (правий тепер замуровано). Складається з триповерхового вуличного об'єму (пізніше з боку подвір'я надбудованого одним поверхом) та чотириповерхового дворового крила, з'єднаних на кожному поверсі просторими шестикутними холами. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне двобічне, пов'язане з двома сходовими клітками (у правій частині вуличного об'єму й у дворовому крилі).

На першому поверсі було 15 приміщень для лікарів, прийому хворих, аптеки та інших службових потреб; на другому — дві квартири для службовців (три- і шестикімнатна), дев'ять кімнат для правління товариства; на третьому — приміщення для клубу, велика зала та одинадцять кімнат; на четвертому поверсі над дворовим крилом — десять клубних кімнат, більярдна, кухня, кімнати для кухарів, буфет тощо. У підвалі — тринадцять приміщень різного призначення та відділення центрального водяного опалення.

Головний фасад вирішено у стилізованих формах венеціанської готики. Його нижню частину облицьовано бетонними плитами, що імітують граніт: гладенькими з верхнім валом — у цоколі та фактурними, у вигляді великого руста «під шубу» — на першому поверсі. Другий і третій поверхи розкреслено дощаним рустом по тиньку. Пофарбовані дворові фасади мають ознаки стилю модерн: видовжені прямокутні прорізи з площинними перемичками й заповненням підвіконь, гранчасті виступи сходових кліток. Центр симетричного головного фасаду акцентовано підвищеною п'ятивіконною частиною з бічними пласкими ризалітами, завершеними ламаними трикутними щипцями, в які вписано круглі слухові віконця. Завдяки спільному обрамленню прямокутні вікна другого поверху й стрілчасті третього — сприймаються як стрункі готичні прорізи, завершені рустованими арковими перемичками. Їхню стилістичну характеристику підсилює рисунок бетонних рам: у круглих слухових віконцях — з мотивом трилисника, в стрілчастих вікнах третього поверху — у формі біфорія (в центрі) і трифорія (в ризалітах) з ажурним массверком, побудованим на основі кола. Поле стіни над трьома середніми вікнами декоровано навкісним сітчастим орнаментом. Звиси карнизів, щипців і середньої частини фасаду оформлено фігурною крайкою з бетону. Заглиблені в аркову нішу двері центрального головного входу дерев'яні, з кованими цвяхами, майстерної столярської роботи; у фільонках на рівні голови людини зроблено круглі огля-

дові віконця. Обабіч входу розміщено старовинні ліхтарі на металевих консолях. Верхнє піддашшя — балкон другого поверху — має масивне огородження, в якому був напис на просвіт «Швидка медична допомога» (знищений в кін. 1980-х рр.).

Фланги фасаду на три віконні осі кожен вирішено простіше. Прямокутні прорізи другого й третього поверхів обрамлено площинними лиштвами, у підвіконнях між ними вміщено стилізовані картуші. Вінцеву частину у вигляді парапету декоровано зубчиками й навісними готичними стовпчиками по осі простінків. Ліворуч у прямокутному отворі проїзду збереглися первісні металеві стулки воріт. Їхні нижні суцільносталеві площини оздоблено великими квітами-розетками у центрі, верхні прорізано прямокутними отворами, затуленими навкісними ґратами на мотив готичного чотирилисника в ромбі — своєрідна репліка декору над верхніми вікнами в центрі фасаду.

Оформлення інтер'єрів не відзначалося ошатністю. Підлоги комунікаційних приміщень було викладено метлаською плиткою, кам'яні марші сходів огороджено фігурними ґратами.

Будинок вирізняється раціональним плануванням та монументальним архітектурним вирішенням, притаманним найкращим спорудам громадського призначення поч. 20 ст.

Ф л і г е л ь. У другому ряді забудови садиби. Первісно на першому поверсі містився гараж для автомобілів і карет швидкої допомоги. Нині на місці замурованих в'їздів у бокси гаража влаштовано по два вікна. На другому поверсі були казарми (три великі приміщення), шість окремих спальних кімнат та ін., на третьому — службові і господарські приміщення, у підвалі — льодовня, склад для продуктів, інші господарські приміщення. В радянський час значно перебудований: ліквідовано парапет і два балкони, зроблено нові вікна, внутрішнє перепланування із заміною перекриттів на залізобетонні, невелику тильну прибудову.

Триповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з наріжним ризалітом асиметрично розміщеного головного входу (ліворуч), на протилежному правому фланзі проїзд вглиб подвір'я. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Фасади у цегляному стилі мають асиметричну ярусну побудову. Парні віконні прорізи першого поверху окреслено нагорі площинними лучковими перемичками з замковими каменями. Верхні поверхи з прямокутними прорізами розкреслено суцільними лопатками на двовіконні прясла. Гурт і вінцевий карниз простого профілю.

Будинок — важлива функціональна частина медичного закладу поч. 20 ст.

Ф л і г е л ь. В глибині подвір'я, у третьому ряді забудови садиби. Призначався для гаража і стайні. У радянський час перебудований.

Двоповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. На простому фасаді виділяються лише широкі лучкові перемички на першому поверсі, що перекривали колишні в'їзди (тепер на їхньому місці по два вікна). На фасаді є шість випадково розміщених входів.

Будинок є складовою первісної забудови подвір'я.

Садиба — зразок вдалого планування медичного закладу поч. 20 ст. в умовах щільної забудови центральної частини Києва.

Швидку медичну допомогу створено в місті 1881 з ініціативи Товариства київських лікарів. 1901 організовано Товариство швидкої медичної допомоги в Києві. 30 червня 1902 з ініціативи К. Модзелевського відкрито першу рятувальну станцію на вул. Пироговській, 6 (тепер вул. Пирогова), пізніше — на вул. Володимирській, 33 (обидва будинки не збереглися). По закінченні будівництва власної садиби на вул. Рейтарській швидка медична допомога розмістилася у флігелі (корпус № 2), у головному будинку влаштували хірургічний лазарет для поранених на фронтах 1-ї світової війни.

Засновниками Товариства швидкої медичної допомоги були відомі вчені, лікарі, підприємці, культурно-громадські діячі: А. Абрагамсон, Л. Бродський, К. Вагнер, В. Висоkович, Є. Гарнич-Гарницький, К. Григорович-Барський, К. Модзелевський, П. Морозов, М. Оболонський, В. Петр, В. Проценко, В. Сахновський, І. Сікорський, М. Соловцов, Е. Сонгайло, Г. Сохацький, К. Трітшель, М. Шуварський та ін.

Товариство складалося з необмеженого числа членів усіх звань, станів і віросповідань. Його метою було надання безкоштовної медичної допомоги в разі нещасного випадку. Діяльністю керувало правління і загальні збори. Правління очолювали: лікар, міський голова у 1900—05 В. Проценко, з 1907 — проф. К. Вагнер, члени — Л. Бродський, Д. Марголін, В. Неметті, М. Оболонський, В. Сахновський, Г. Сохацький, М. Ясинський та ін. З січня 1908 при товаристві діяв Дамський комітет, який влаштовував різноманітні заходи для збирання коштів: вечори, лотереї, продаж марок, поштівок з видами станції швидкої допомоги тощо. З 1903 видавався «Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева» (з 1910 редагував проф. М. Ясинський). Станція мала сім санітарних карет, одинадцять коней, два санітарні автомобілі. Карети придбали на пожертви Н. Терещенка, А. Абрагамсона, В. Контовт, Товариства велосипедистів, Другої Київської біржової артілі, автомобілі — на пожертви Г. Родзянко, Я. та М. Харичкових.

В умовах браку державних коштів на медицину її розвиткові значною мірою сприяла діяльність цього доброчинного товариства. 1912 членами товариства були бл. 1 тис. осіб. Лікарський персонал станції складався з лікаря-завідувача та 13 чергових. Станція утримувалася за рахунок членських внесків, приватних пожертв, субсидій Київської міської думи, влаштування вистав, концертів, балів, продажу «Календаря», надання платних послуг тощо. Значні пожертви робила кожного року Є. Терещенко.

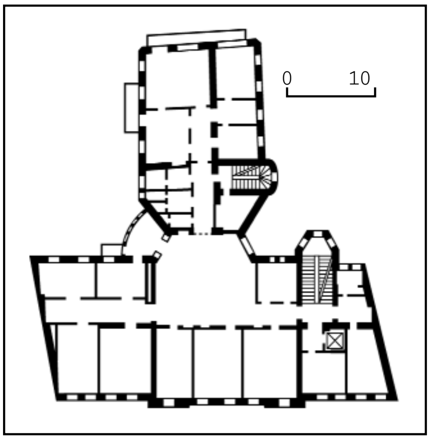

463.19. План третього поверху.
463.19. Вул. Рейтарська, 22.

1914 з початком 1-ї світової війни на вул. Рейтарську з вул. Столипінської (тепер вул. О. Гончара) проклали колію трамвайного тупика. Спеціально обладнані санітарні вагони трамваю доставляли сюди поранених з санітарних поїздів залізничного вокзалу.

У травні—грудні 1918 в садибі містилося Міністерство народного здоров'я Української Держави, у грудні 1918 — лютому 1919 — Міністерство народного здоров'я й опікування УНР.

За Української Держави міністерство очолював Любинський Всеволод Юрійович (1840—1920) — фармаколог, член «Української народної громади», яка підготувала гетьманський переворот 29 квітня 1918 (члени громади збиралися на його квартирі — вул. Володимирська, 45). Дотримувався курсу українізації.

Міністерство складалося з кількох підрозділів. У цій садибі функціонували департамент загальних справ з фінансовим, господарським та юридичним відділами і медичний департамент з відділами лікарських закладів, санітарно-курортним, фармацевтичним, демобілізаційним. За іншими адресами розміщувалися санітарний департамент (директор О. Корчак-Чепурківський) з відділами санітарно-гігієнічним, епідемічним, санітарної просвіти, санітарно-технічним — на вул. Володимирській, 19-а; департамент опіки (директор Ю. Вітте) з відділами опіки інвалідів, опіки дітей, загальної опіки, статистичним — на вул. Лютеранській, 32; відділами медичної просвіти: редакційно-видавничим, судової медицини та експертизи, інформаційним бюро — на вул. Володимирській, 19.

Директором департаменту загальних справ був Ґалаґан Микола Михайлович (1882—1945?) — публіцист, дипломат, громадсько-політичний діяч, член УЦР і Малої Ради, УСДРП. Один з членів Українського національного союзу, за дорученням ЦК УСДРП входив до ревкому, який підготував антигетьманське повстання. За Директорії — комісар Міністерства військових справ, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. На еміграції жив у Празі, 1945 вивезений радянською контррозвідкою в Київ, загинув у Лук'янівській в'язниці.

Медичний департамент очолював Матюшенко Борис Павлович (1883—1944) — лікар, громадсько-політичний діяч, голова медично-санітарної управи при Генеральному секретаріаті УНР, член УСДРП. За Директорії УНР — міністр народного здоров'я й опікування. На еміграції жив у Празі.

У 1920-х рр., окрім Станції швидкої медичної допомоги, у садибі розміщувалися Київський губернський відділ охорони здоров'я, Центрміськ-санепід, Сан-Автотранс, прищеплювальний пункт, губвендиспансер, будинок самоосвіти, Київське губернське статистичне бюро з видавництвом, яке випускало «Статистичний бюлетень» (займало другий і третій поверхи).

Відділом методології і видавництвом бюро завідував Орженцький Роман Михайлович (1863—1923) — економіст, статистик, акад. УАН (з 1919), голова кафедри статистики, комісії досліджень бюджетів при Соціально-економічному відділі (з 1 січня 1920), засновник і голова Товариства економістів (з 3 березня 1922), голова президії Соціально-економічного відділу ВУАН (1921—22), редактор його «Записок», керівник видання «Статистичного бюлетеня», засновник і керівник статистично-економічного, цивілістичного семінарів та семінару звичаєвого права України (з 15 липня 1921).

463.19. Орнаментально-пластичне оздоблення щипця бічного ризаліту.

463.19. Фрагмент декору.

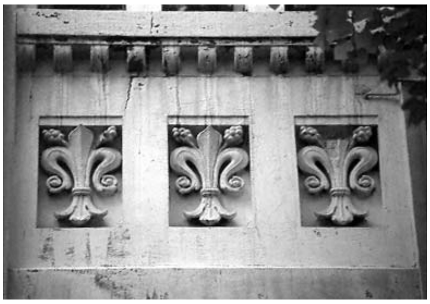

463.19. Фрагмент декору.

463.19. Декоративний картуш — деталь оздоблення будинку.

Тепер у садибі містяться районна клінічна лікарня № 16, Київська медична академія післядипломної освіти і кафедра терапії [1249].

Олена Лисенко, Лариса Федорова.

463.20. Садиба Трубецького Є. М. кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали відомі діячі науки і культури, Стороженко Г. Д. (архіт., іст.). Вул. Рейтарська, 27, 29, 29-б. На розі з вул. О. Гончара, з південно-західного боку обмежена флігелем будинку № 28 на вул. Ярославів Вал. Складається з головного будинку (№ 29) і двох флігелів (№ 29-б і № 27), які 1890—95 належали дворянину Г. Нейману. За описом нерухомого майна 1891, у садибі № 29 розташовувалися: триповерховий будинок з жовтої цегли довж. 12,5 сажнів вздовж вул. Маловолодимирської (тепер вул. О. Гончара), двоповерховий будинок з жовтої цегли завдовжки 5,5 сажнів на вул. Рейтарській (вказані розміри відповідають параметрам плану наявного будинку № 29, що складається з двох частин — наріжної і рядової), двоповерхові цегляні служби на межі із садибою № 27 і дерев'яний ретирад (туалет) у глибині подвір'я (обидві будівлі знесено в кін. 19 ст.). До складу садиби № 27 входили два будинки (зберігся флігельний).

15 квітня 1895 садибу № 29 купив князь Є. Трубецькой, пізніше (до 1899) — й садибу № 27, якими володів до 1913. Ймовірно, у той період вуличні будинки підвищено до чотирьох поверхів і переоформлено їхні фасади, утворено спільне подвір'я садиби, на місці ретираду споруджено флігель № 29-б. У 1914—16 садиба перейшла у власність Й. та Б. Розенталів. Після націоналізації житлового фонду в 1922 будівлі передано під комунальні квартири.

Флігельний будинок № 27 з кін. 1960-х рр. використовується установами. Капітальні ремонти проведено у кін. 1960-х — на поч. 1970-х рр. та в 1999—2000.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 29). Утворений з двох чотириповерхових цегляних пофарбованих будинків — наріжного і прилеглого до нього рядового на вул. Рейтарській, які мають різну об'ємно-планувальну структуру, але спільний характер оздоблення чолових фасадів у формах ренесансно-барокової архітектури. Капітально відремонтований 1972.

Наріжний будинок у плані Г-подібний, двосекційний, з цокольним поверхом, має окремі входи. Міжповерхові перекриття дерев'яні балкові, над проїздом і цокольним поверхом пласкі по металевих рейках. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Сходи кам'яні по металевих косоурах, дерев'яні майданчики балконів з ґратами спираються на металеві кронштейни. Внутрішнє планування дворядне коридорне, обумовлене бічним положенням сходових кліток у секціях. Парадна сходова клітка з боку вул. Рейтарської має верхнє освітлення і тримаршові сходи, чорна, в торці крила вздовж вул. О. Гончара — вхід з боку подвір'я й двомаршові сходи. Додатковий вхід до чорних сходів — у наріжжі дворового фасаду. В кінці крила на вул. Рейтарській влаштовано проїзд на подвір'я.

Композиція споруди майже симетрична відносно наріжної частини, оформ-

леної у вигляді напівкруглої у плані вежі, завершеної чотиригранним шатром (крило на вул. О. Гончара довше на одну віконну вісь). Наріжну розкріповку вежі увінчано лучковим фронтоном на тлі триступінчастого аттика. Вертикальні членування фасадів визначають рустовані лопатки (перший—другий поверхи) й пілястри стилізованого іонічного ордера (третій—четвертий поверхи), що підтримують багатопрофільний карниз і фриз, вкритий ліпленим меандром. Їх врівноважують горизонтальні міжповерхові гурти й ряди прямокутних і аркових (на четвертому поверсі) вікон, оздоблених різноманітними лиштвами й замковими каменями. Виразними пластичними акцентами виступають ліплені гірлянди у міжвіконнях третього поверху й у вертикальних «дзеркалах» наріжної частини. Дворові фасади мають суто раціональний характер.

В інтер'єрі добре збереглося оздоблення парадного вхідного вузла з фігурними ґратами сходів і мозаїчними підлогами холу та сходової клітки. Тут застосовано систему лучкових підпружних арок, що прикрашають приміщення. В окремих кімнатах частково залишилося ліплене оздоблення плафонів.

463.20. Вул. Рейтарська, 27.
463.20. План другого поверху.

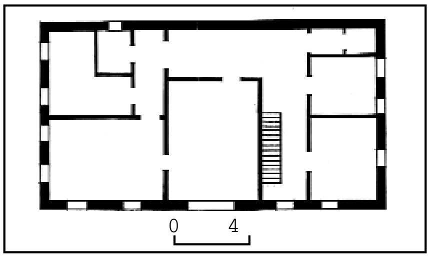

463.20. Вул. Рейтарська, 29.
463.20. План другого поверху.

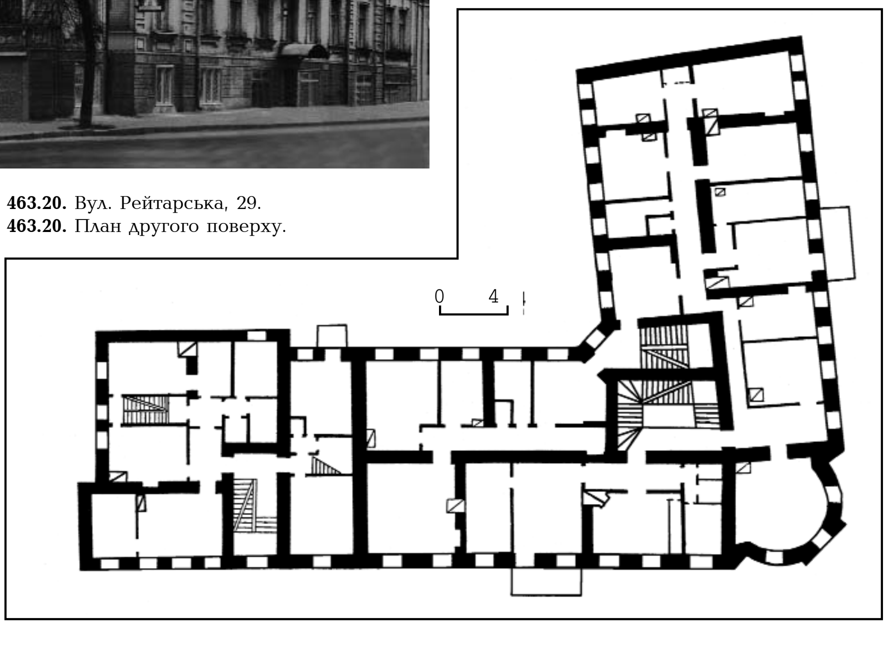

Рядовий будинок на червоній лінії забудови вул. Рейтарської прилягає до крила наріжного будинку, що містить проїзд на подвір'я. Прямокутний у плані, односекційний, з невеликим ризалітом на відкритому бічному брандмауері, оформленому фальшивими вікнами (блендами) й трикутним фронтоном. Трохи нижчий за наріжний будинок загальною висотою та рівнем поверхів (1972 обидва будинки з'єднано поповерховими сходами). Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, покриття бляшане. Міжповерхові перекриття пласкі, майданчики балконів залізобетонні, сходи кам'яні на металевих косоурах.

Головний п'ятивіконний фасад симетричний за композицією, з виділеними лопатками (внизу) і пілястрами (третій—четвертий поверхи), одновіконними флангами. Верхні аркові вікна та інші архітектурні деталі оздоблення подібні до елементів, застосованих на фасадах наріжного будинку. Над розташованим поряд із проїздом входом до сходової клітки — ліплений чоловічий маскарон.

Споруда — зразок великого, утвореного з двох частин прибуткового будинку, що активно формує забудову на перетині вулиць.

Ф л і г е л ь (№ 29-б). У глибині подвір'я, прилягає до внутрішньоквартального крила будинку № 28 на вул. Ярославів Вал. 1999—2000 значно перебудований зі зміною первісного планування та зовнішнього вигляду (надбудовано мансардний поверх, прибудовано зовнішні сходи й галерею з сучасних металевих конструкцій).

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані близький до прямокутника. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне однобічне.

Композиційна схема асиметрична за рахунок бічного ризаліту з заокругленими наріжжями. Фасад розкреслено міжповерховими гуртами з мотивом сухариків. Вхід — на лівому фланзі центрального ризаліту. Прорізи прямокутні, вікна другого поверху оздоблено стилізованими «тюдорівськими» лиштвами.

Споруда — функціонально цінний елемент комплексу міської садиби.

Ф л і г е л ь (№ 27). У другому ряді квартальної забудови. До 1967 був житловим, пізніше капітально перебудований з повною зміною внутрішнього планування й облицюванням дерев'яних стін цеглою.

Двоповерховий, тинькований (цоколь оброблено під гранітний руст), у плані прямокутний. Фасад на сім віконних осей оздоблено в дусі класицистичних ремінісценцій. Вхід зі ступінчастим ґанком розміщено в його лівій частині.

Являє інтерес як частина історичного садибного комплексу.
Садиба — цінний зразок забудови Києва межі 19—20 ст. у стилі історизм.
1902—10 у будинку № 29 мешкав Зекцер Йосип Абрамович — архітектор. У цей період за його проектами споруджено житлові будинки на вулицях Великій Житомирській, 8-б (1903—04), Пушкінській, 21 (1909—10), Володимирській, 61/11 (1910—12), Саксаганського, 33—35 (1910—11) тощо. Звідси переїхав на вул. Пушкінську, 21.
1904—41 у квартирі № 3 будинку № 29 жив Селецький Володимир Васильович (1868—1955) — психіатр. По закінченні медичного факультету Київського університету (1893) працював у ньому, професор (з 1912). У дорадянський час одночасно штатний ординатор у Кирилівській лікарні (з 1897), завідувач кафедри нервових захворювань медичного відділення Вищих жіночих курсів (з 1912), Київського жіночого медінституту (1916—19), завідувач притулку при Бульварній поліцейській дільниці для п'яниць, яких підбирали на вулицях (з 1906), завідувач приймального відділення лікарні для нервово- і душевнохворих та алкоголіків К. Леплинського (з 1908). Брав участь у науковому та громадському житті Києва: був членом (з 1905) і секретарем (з 1909) комітету Товариства допомоги студентам Київського університету, секретарем Південно-Західного товариства тверезості (з 1907), членом Фізико-медичного (з 1908) і секретарем Психіатричного (з 1906) товариств при університеті. У 1919—50 завідував факультетською клінікою нервових захворювань Київського медичного інституту. Автор понад 60 наукових праць. Досліджував проблеми психіатрії, психології, клінічної неврології.
З 1916 у будинку № 29 жила Скибицька Марина Михайлівна (1884—1943) — оперна співачка (меццо-сопрано), педагог. У 1912—13 солістка Міського театру. Співала також народні пісні та романси українських композиторів. 1918 виконала українською мовою партію Солохи в опері П. Чайковського «Черевички». 1923 переїхала у Харків.
До 1906 у садибі проживав Трубецькой Євген Миколайович (1863—1920) — філософ, історик, правознавець, громадський діяч. Брат С. Трубецького — послідовника й друга філософа В. Соловйова. Закінчив юридичний факультет Московського університету (1885), доктор філософії (з 1897). Професор Київського університету (1895—1906). Як його представник разом з проф. Ю. Кулаковським брав участь у роботі державної Комісії з реформи вищих навчальних закладів, створеної в кін. 1902. У 1906 співробітник релігійно-філософської газети «Народ», яку видавали у Києві філософи С. Булгаков і О. Глинка-Волжський. У 1906—18 — професор Московського університету, ініціатор книговидавництва «Путь» (1910—17), ідеолог пов'язаного з ним релігійно-філософського напряму. У роки громадянської війни воював у лавах Добровольчої армії А. Денікіна. Помер у Новоросійську.
Досліджував питання історії стародавньої Греції, філософію Платона і Ніцше, історію філософії права тощо. Значну кількість праць Є. Трубецького перевидано у 1990-х рр.

463.20. Архітектурно-орнаментальні деталі в оздобленні будинку.

464. Вул. Ірининська, 4.

З 1922 у квартирі № 1 будинку № 29 проживав Стороженко Григорій Дем'янович (1881—1937) — єпископ УАПЦ (з 1921). Духовний керівник Київської церковної округи. У травні 1923 заарештований на підставі доносу за те, що на похороні композитора К. Стеценка виголосив антирадянську промову, згодом звільнений. За сумісництвом був лектором із статистики, асистентом кафедри промислової кооперації Інституту народного господарства. 1924 розіслав по єпархії відозву до духівництва з закликом викладати релігійне вчення дітям, за що 24 травня 1924 заарештований, звільнений за необґрунтованістю доказів. Знову заарештований 1925. Під тиском влади 1926 зрікся єпископського сану. Працював у райторзі, завідував плановим відділом Ленінського р-ну м. Києва. У 1930-х рр. жив на вул. Урицького, 54, квартира № 4 (будинок не зберігся). 4 грудня 1937 заарештований, 28 грудня 1938 розстріляний.
Тепер на першому поверсі головного будинку міститься магазин, у флігелі № 29-б — офіси; флігель № 27 перебуває на капітальному ремонті [1250].

Сергій Білокінь, Олександр Тищенко, Лариса Федорова.

464. РЕМІСНИЧА УПРАВА, 1901—02 (архіт.). Вул. Ірининська, 4. Комплекс з двох споруд виходить на червону лінію забудови вулиці. Складається з головного будинку управи (ліворуч) та прилеглого до нього корпусу майстерень (праворуч). Будівлі споруджено за проектом арх. М. Казанського. Комплекс призначався для розміщення міського ремісничого товариства: Ремісничої управи та майстерень для іспитів претендентів на звання ремісника. У ньому передбачалося також улаштування клубу та житлових квартир. 1902 Ремісничу управу скасували. Новозбудовані приміщення перейшли у власність Київського товариства допомоги особам, які займаються ремісничою працею. При цьому значна частина приміщень орендувалася трьома міськими парафіяльними училищами: № 8 (ім. Олександра II), № 30 (Старокиївським), № 44 (Пушкінським). У радянський час тут містилася трудова школа № 67, яку закінчував С. Висоцький — батько російського актора та співака В. Висоцького. Після Великої Вітчизняної війни будівлі займав кулінарний технікум, у 1970-х рр. їх пристосували для потреб КДБ УРСР (нині СБУ).
Будинок управи. Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі залізобетонні по металевих балках. Головні тримаршові та прилеглі до них з тилу чорні двомаршові сходи згруповані в один блок, що займає праве крило будівлі, яке виступає в бік подвір'я. У відповідності до функціональних завдань перший та четвертий поверхи мають коридорне двобічне планування, середні поверхи включали по два великі приміщення — зали, звернені вікнами на вулицю та на подвір'я (тепер третій поверх перепланований).
Вирішений у неоросійському стилі, що наслідував московсько-ярославське будівництво 16—17 ст., для якого характерні складні вікна з важками, рельєфні лиштви вікон з напівколонками.

Пишна візерунчастість цегляного мурування включає мотиви кокошників, зубців, поребриків, ширінок та ніш, заповнених орнаментом у вигляді плетениці. Розбіжності у плануванні відбилися на чоловому фасаді, де середні поверхи виділені арковими прорізами. Симетричну композицію фасаду формують дві бічні розкріповки, які мають на рівні першого поверху арковий вхід та проїзд на подвір'я.

К о р п у с м а й с т е р е н ь. Чотириповерховий (верхні поверхи надбудовані пізніше), цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, має наскрізний проїзд на подвір'я, під яким розташоване підвальне приміщення. Перекриття пласкі. Сходова клітка зміщена до тильного фасаду, на якому виступає гранчастим об'ємом. Планування вуличного корпусу двобічне коридорне, дворового об'єму — однобічне коридорне.

Вирішений у раціональному цегляному стилі. Чоловий фасад фланкований бічними розкріповками, що охоплюють по два вікна. Основними засобами художньої виразності є вертикальні лопатки на другому та третьому поверхах, міжповерховий гурт поребрика і старий вінцевий карниз (над третім поверхом), що імітує у розкріповках машикули.

465. Вул. Фрунзе, 9.
465. План першого поверху.

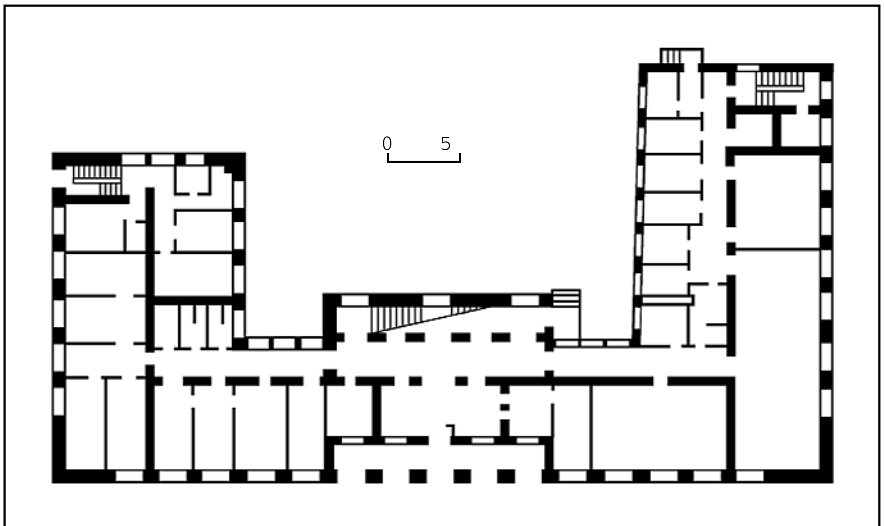

Комплекс Ремісничої управи являє інтерес з типологічної та архітектурної точок зору.

Тепер використовується СБ України [1251].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

465. РІЧКОВЕ УЧИЛИЩЕ, 1951—53 (архіт.). Вул. Фрунзе, 9. На розі з вул. Щекавицькою. Споруджено за проектом архітекторів О. Малиновського та А. Милецького. 1969 реорганізоване у філіал Одеської державної морської академії — Київський інститут водного транспорту.

Будинок триповерховий, цегляний, тинькований, у плані П-подібний.

Архітектура будівлі відбиває пошуки художньої виразності на основі використання стилізованих елементів давньоруської архітектури у вирішенні нижніх поверхів і українського будівництва 17—18 ст. — у формах верхнього поверху.

Головний фасад з підкресленим у центрі входом звернений на вул. Щекавицьку. Внутрішнє планування — коридорне зі зручними класами та навчальними майстернями для занять. Стіни перших двох поверхів вимуровані з характерним утопленим рядом, прикрашені стилізованими рельєфними розетками з бетону, розміщеними у міжвіконних простінках. Віконні прорізи другого поверху — з напівциркульними перемичками. Міжвіконні простінки третього поверху, відбитого горизонтальним гуртом від двох нижніх, мають невисокі пілястри з рельєфами.

Споруда — оригінальний зразок вирішення архітектури навчального закладу повоєнного періоду [1252].

Людмила Грачова.

466. РІЧКОВИЙ ВОКЗАЛ, 1957—61 (архіт., мист.). Пл. Поштова. На березі Дніпра, є містобудівною домінантою площі. Споруджений за проектом архітекторів В. Гопкала, В. Ладного, Г. Слуцького та М. Кантор. В об'ємно-просторовому вирішенні автори вдало використали перепад рельєфу й створили своєрідний символ — споруду, яка нагадує великий пароплав, що причалив до площі. Фасад з боку площі має два поверхи, з боку Дніпра — чотири. Цегляний, облицьований гладенько тесаним інкерманським вапняком. Цоколь обкладено полірованим гранітом. У плані прямокутний з напівротондою з правого боку. Перекриття залізобетонні. В центрі вокзалу розміщені вестибуль та зали для чекання. Каси максимально наближені до позначки причалу. Продумане також зручне переміщення вантажопотоків за допомогою тунелів.

Фасад з боку ріки має урочистий вигляд завдяки колонаді заввишки в два поверхи, що підтримує терасу третього поверху та продовжується на заокругленому торці, утворюючи напівротонду. Нижні два поверхи слугують подіумом для колонади. Фасад з боку площі вирішений у стриманих архітектурних формах. Головний вхід заглиблено й акцентовано двома колонами стилізованого доричного ордера. Технічний поверх освітлюють невеликі круглі вікна, що нагадують ілюмінатори.

Архітектурно-художнє вирішення споруди є зразком пошуків шляхів використання в архітектурі радянської доби прийомів і засобів класицистичної спадщини.

Оформлення річкового вокзалу є пам'яткою монументально-декоративного мистецтва перехідного періоду — від еклектичної помпезності 1950-х рр. до функціоналізму 1960-х рр. Три стіни портика головного фасаду прикрашені алегоричними зображеннями, присвяченими історії Києва (художники Е. Котков, В. Ламах, І. Литовченко, ск. І. Коломієць). Виконано їх у техніці врізного контурного рельєфу на інкерманському камені. Великі постаті давньоруського витязя та капітана сучасного річкового флоту, встановлені обабіч входу, є головними елементами декору фронтальної стіни портика, верхня частина якої вкрита рельєфом у формі фриза. Дружинники, купці, ремісники, селяни уособлюють образи Київської Русі.

Головні монументальні твори розміщено в інтер'єрі вокзалу. Принципово новим на той час було використання в оформленні керамічної облицювальної плитки. Декоративні можливості

466. Річковий вокзал.

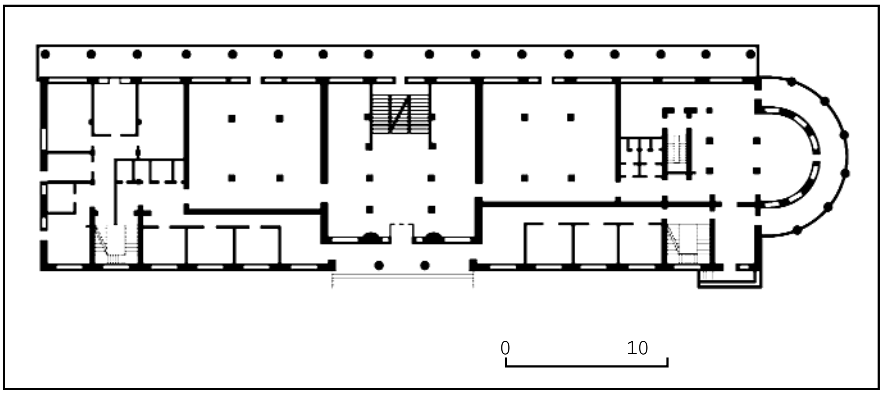

466. План.

цього матеріалу, його яскравість, блиск, свіжі локальні кольори чи не найбільше відповідали новим естетичним уподобанням часу. Новими у творах були й узагальнений стилізований малюнок зображення, вільне зіставлення сюжетних мотивів, підкреслена площинність композицій, яскрава декоративність кольорів. Саме ці риси були визначальними для стінопису 1960-х рр.

Монументально-декоративні панно прикрашають зали для чекання. На бічних стінах першої з них розміщено мозаїки «Богдан Хмельницький» та «Дніпро — торговий шлях». Кожна з них вкриває середню частину стіни між пілястрами, що слугують для них своєрідним обрамленням.

У центрі першого панно — гетьман Б. Хмельницький верхи на білому коні в оточенні посполитих та війська. У композицію включено геральдичні зображення та фрагменти архітектурних споруд давнього Києва. У стилістиці твору відчутні впливи давньоруського стінопису та українського народного мистецтва. Колорит панно побудовано на зіставленні червоно-вохристих, золотавих, сірих та блакитних тонів кольорового бетону та блискучої густо-зеленої, синьої та білої керамічної плитки.

Близьке за стилістикою до попередньої роботи й панно «Дніпро — торговий шлях», в якому в образно-художній формі відтворено стародавній шлях із варяг у греки. Килимова композиція зображує Дніпро з численними човнами, гаями, селами й містами на його берегах. Художники використали вільне зіставлення масштабів, чергування ритмів, різну перспективну побудову окремих зображень, що в цілому надає композиції епічного панорамного характеру. Колорит побудований на контрасті жорсткої поверхні блакитного, світло-сірого та теракотового бетону й яскравої синьої, фіолетової, зеленої, червоної та білої плитки.

Посередині центральної стіни зали вміщено мозаїчне панно «Вся влада Радам!» із зображенням червоноармійця з червоним прапором.

Мозаїки другої зали для чекання присвячені темі сучасності. Вони розташовані у верхній частині поперечних стін широким фризом, що займає майже третину стіни. Конструктивні пілястри розділяють його на окремі частини. Фриз, витриманий у сіро-синій гамі з вкрапленням червоного кольору, складається з окремих сюжетних мотивів: бігуни, мати й дитина на пляжі, сцени праці, човни на Дніпрі тощо. Чорна контурна лінія охоплює всі зображення, пов'язуючи їх у єдину композицію.

На торцевій стіні зали — мозаїка «Україна», вирішена як орнаментально-килимова композиція, в центрі якої — алегорична постать молодої жінки зі снопом пшениці у руках. Колористичне вирішення твору ґрунтується на поєднанні яскравих синіх, червоних та жовтих тонів.

Стіни сходового майданчика прикрашає рельєф «Спорт», виконаний у техніці сграфіто. На ньому зображені спортсмени, які утворюють виразні сюжетні сцени, підпорядковані єдиному ритмічно-пластичному задуму.

На стінах вестибуля вокзалу, над входами до зали для чекання та ресторану розміщено орнаментальну композицію «Чайки над Дніпром», яка символізує зв'язок архітектурного ансамблю з дніпровськими просторами.

Невелика зала для відпочинку прикрашена декоративним рельєфом за мотивами «Енеїди» І. Котляревського. Окремі сюжети складають цілісну композицію, побудовану за єдиним ритмом. Багата палітра керамічної глазурі, в якій виконані твори, надає всьому інтер'єру характеру святковості й своєрідності.

За час свого існування інтер'єр річкового вокзалу кілька разів оновлювався, змінювалися кольори стін та призначення окремих приміщень.

Монументально-декоративне оформлення річкового вокзалу належить до цікавих пам'яток українського мистецтва 1960-х рр. [1253].

Галина Скляренко, Віра Черна.

467. РУСТАВЕЛІ ШОТА ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). З'єднує вулиці Басейну й Жилянську, виходить на площу перед Республіканським стадіоном (колишня пл. Троїцька). Перетинається вулицями Рогнідинською і Саксаганського. Від будинків № 23 і 24 змінює початковий напрямок схід—захід, повертаючи під тупим кутом на південний захід. Виникла у 1830-х рр. як елемент регулярного планування району «Новоє Строєніє» (або Либідська частина міста) під назвою вул. Маловасильківська (прокладена паралельно вул. Великій Васильківській, з 1919 — Червоноармійська). Планувалась як єдина траса з вул. Предславинською, що до 1869 також мала назву Маловасильківська. 1926—37 носила ім'я Борохова Бера Мойсейовича (1881—1917) — керівника (з 1905) київського осередку Єврейської соціал-демократичної партії «Паолей-Ціон». 1937 перейменована на честь Руставелі Шота (2-а пол. 12 — поч. 13 ст.) — грузинського поета, автора всесвітньо відомої поеми «Витязь у тигровій шкурі».

Розташована поблизу еспланади Київської фортеці (її межі, скасовані 1897, визначалися трасою вул. Еспланадної), спочатку забудовувалася дерев'яними спорудами. За архівними даними, активне освоєння ділянок припадає на 1860—70-і рр. Суцільна капітальна багатоповерхова забудова, сформована чоловими та дворовими житловими будинками, склалася у період будівельної лихоманки кін. 19 — поч. 20 ст. Загалом на вулиці утворилося 54 садиби (з парного боку — 26, з непарного — 28). Остання ділянка у парному ряді на розі вул. Жилянської належала Свято-Троїцькій церкві з дзвіницею (1858, знесена 1970).

1896—98 було споруджено синагогу за проектом арх. Г. Шлейфера (№ 13). 1899 поряд відкрито т. зв. купецьку синагогу, зведену коштом Л. Бродського (№ 19).

За радянський період певною мірою реконструйовано стару житлову забудову. Три—п'ятиповерхові будинки, що збереглися, являють собою зразки київського будівництва періоду історизму й модерну: № 1/12, 4, 9, 12, 15,

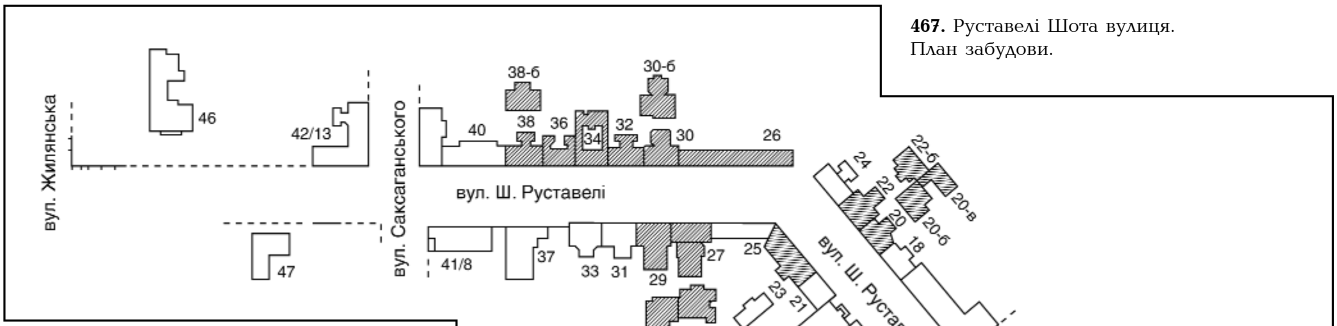
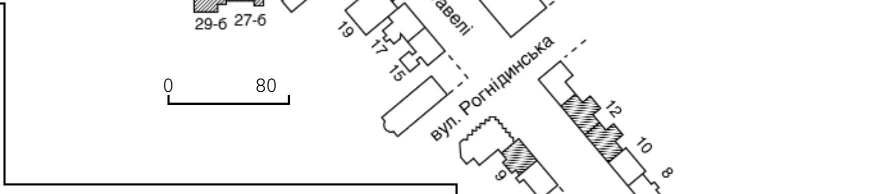
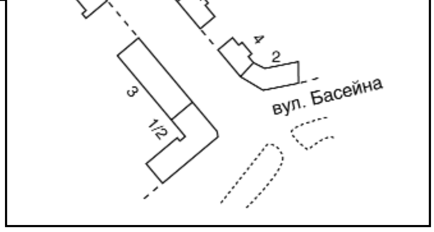

467. Руставелі Шота вулиця. План забудови.

17, 20, 20-б, 20-в, 22, 23, 24, 27, 27-б, 29, 29-б, 30, 30-б, 31, 32, 33, 36, 38, 38-б, 38-в, 40/10, 42/13. Серед збереженої історичної забудови кін. 19 — поч. 20 ст. пам'ятками архітектури є Хоральна синагога, житлові будинки № 9, 12, 22, 23, 32, 36, садиби № 20, 27, 29, 30, 38. У створенні окремих із них брали участь архітектори В. Ніколаєв і А.-Ф. Краусс.

Окрім кварталів, що прилягають до вул. Жилянської, в цілому збережено притаманний історичному середовищу вулиці периметральний характер забудови. Громадські й житлові споруди, зведені на місці розібраних старих, відбивають особливості розвитку радянської архітектури: період засвоєння класики (1930—50-х рр.) — школа (№ 46) та житлові будинки № 14/5 і 21; перехід від надмірностей в архітектурі до індустріалізації (кін. 1950-х — поч. 1970-х рр.) — позбавлені декору будинки № 3, 10, 18, 26, 37; період індустріалізації і функціоналізму (1970—80-і рр.) — дев'ятиповерховий житловий будинок № 25, висотний будинок «Курортпроекту» (№ 39—41), Виставково-експозиційний будинок Мінлегпрому УРСР (№ 11), Київський будинок моделей одягу (№ 18) та виконаний у формах постмодерну адміністративний будинок № 5—7. До новітніх архітектурних об'ємів належить будинок школи, зведений у кварталі між вулицями Саксаганського і Жилянською.

Вулиця є зразком суцільної забудови центральної частини Києва, що на значних ділянках зберегла первісний характер.

Згідно з указом російського імператора від 13 травня 1858, у Либідській частині міста дозволялося проживати євреям. З побудовою синагог вулиця перетворилася на значний осередок єврейської громади Києва. У радянський час синагогу було зачинено. У Хоральній синагозі з 1926 містився клуб кустарів, з 1929 — Державний єврейський театр юного глядача та Центральна єврейська бібліотека, після Великої Вітчизняної війни — Театр естради і мініатюр, Театр юного глядача, кінотеатр, у 1955—97 — Театр ляльок. У грудні 1992 у синагозі відбулося перше суботнє богослужіння, 1998 відремонтовану споруду остаточно передано єврейській громаді (автори проекту відбудови архітектори Ю. Паскевич, В. Ступникова, інж. В. Мартищенко).

У 1930-і рр. будівля т. зв. купецької синагоги передана технікуму фізкультури, після капітальної реконструкції 1958 перетворена на перший в СРСР панорамний кінотеатр.

На вулиці проживали: хоровий диригент, педагог О. Міньківський, актор, режисер М. Соколов (№ 26), журналіст, політичний діяч А. Ревуцький (№ 34) [1254].

Борис Єрофалов, Тетяна Трегубова.

467.1. Житловий будинок, 1898—99 (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 32. У ряді суцільної забудови, головний фасад виходить на червону лінію вулиці. Межі садиби визначилися на поч. 1870-х рр. У той час належала австро-угорському підданому М. Рабітчику, який у 1874 продав її дільничному попечителю Либідського району купцю Д. Лазарєву, а той у 1878 — дружині полковника В. Хмелевській. 1897 садибу придбав землемір М. Майстер, який на місці первісної дерев'яної забудови (двоповерхового будинку та флігеля) побудував цегляний багатоповерховий будинок та флігель (не зберігся). Автор проекту — арх. А.-Ф. Краусс.

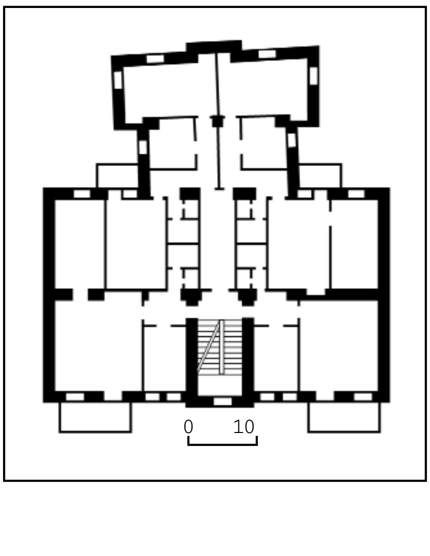

467.1. Вул. Ш. Руставелі, 32.
467.1. План другого поверху.

Чотириповерховий з цокольним поверхом, облицьованим керамічною плиткою, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібної конфігурації. Односекційний, з парадними й чорними сходами у центрі. На лівому фланзі проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Головний фасад симетричний, його центральну вісь, що охоплює один проріз, підкреслено на першому поверсі арковим порталом, на другому — рустованими пілонами, на третьому—четвертому поверхах — великими колонами коринфського ордера на п'єдесталах. По флангах, виділених лопатками, — два ряди балконів. Фасад чітко розкреслено міжповерховими карнизами й підвіконними гуртами. Споруду увінчують фриз і карниз, у центрі — фігурний аттик з горищним вікном під трикутним фронтоном. Вікна різноманітні за формою: прямокутні, лучкові, в центрі третього і четвертого поверхів аркові. Обабіч центральної осі вікна згруповано парами й окреслено зверху лучковими (другий поверх) і напівциркульними (третій і четвертий поверхи) декоративними арками. Міжвіконня верхніх поверхів оздоблено лопатками та пілястрами. В архівольтах аркових вікон, у підвіконнях та на фризі — ліплені орнаментальні композиції рослинного характеру. Круглі картуші над здвоєними вікнами четвертого поверху прикрашають жіночі маски.

Інтер'єри будинку було оздоблено ліпленням і олійними розписами (не

збереглися). Опалювався будинок грубами, облицьованими білими кахлями в теракотових рамках (втрачені).

Будинок, що активно формує фронт історичної забудови вулиці, є одним з яскравих зразків т. зв. київського ренесансу [1255]. *Ірина Тарутінова.*

467.2. Житловий будинок, 1900 (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 12. Вздовж червоної лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. В. Ніколаєва на замовлення домовласника П. Шмідта.

Чотириповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, симетричний за композицією. Складається з двох поставлених впритул Т-подібних у плані секцій. Перекриття пласкі. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Довгий вісімнадцятивіконний головний фасад оздоблено в характерній для автора манері, що поєднує цегляний і неоренесансний стилі. Входи до кожної секції підкреслено тривіконними розкріповками, завершеними чарунковими карнизами й прямокутними аттиками. Вікна переважно прямокутні, по осях розкріповок — лучкові та подвійні аркові (на четвертому поверсі). Архітектурний декор, який складається з русту, лопаток, карнизів, зубців і замкових каменів, тактовно доповнено ліпленими елементами: вертикальними (на лопатках четвертого поверху) й горизонтальними (над вікнами третього поверху) рослинними гірляндами, в межах розкріповок — картушами (зокрема над входами) й жіночими масками (над вікнами третього поверху). Важливими складовими декору є балконні ґрати мистецької роботи. Дворовий фасад простий, без прикрас.

Будинок відзначається гарними пропорціями, вишуканою архітектурою.

Тепер на першому поверсі магазин, операційна зала Легбанку; в підвалі ресторан, перукарня [1256]. *Михайло Кальницький.*

467.3. Житловий будинок, 1902—03 (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 9. У ряді щільної забудови, на старій червоній лінії вулиці, в оточенні нових споруд. Зведений як прибутковий будинок на замовлення домовласника М. Жилинського на місці одноповерхових дерев'яних споруд. Реконструйований у 1980-і рр.

467.2. Вул. Ш. Руставелі, 12.
467.2. Первісний план першого поверху.

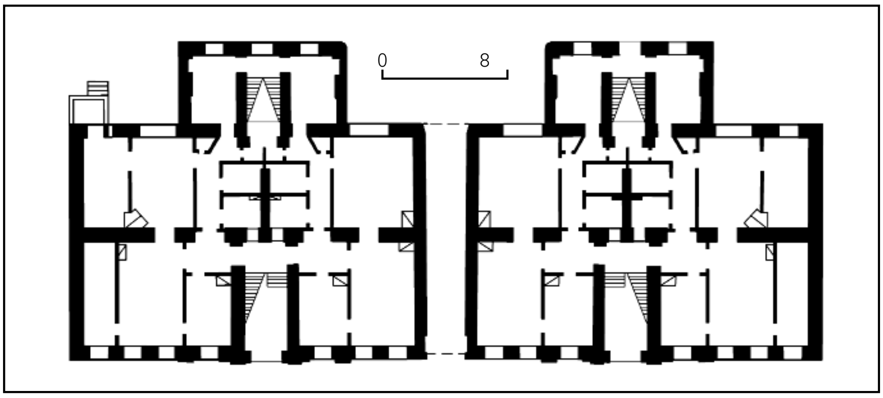

467.2. Архітектурно-пластичне оздоблення бічного ризаліту.
467.2. Фрагмент ліплення.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, зі слабо вираженим Т-подібним планом. Над парадними сходами, розміщеними в центрі, — великий світловий ліхтар. У правому крилі проїзд на подвір'я. Первісно на кожному поверсі було дві квартири. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах з мансардою, покриття бляшане.

Вирішений у стилі європейського модерну. Головний фасад симетричний, його центральну частину зі входом виділено широкою розкріповкою, яка увінчується трьома шпилястими щипцями з круглими люкарнами. Завершувала вісь будинку декоративна вежа в стилі французького ренесансу (не збереглася). Фасад виконано у відкритій цеглі, рясно декоровано майстерно виконаними ліпленими й цегляними деталями, з якими узгоджується рисунок ажурних кованих балконних ґрат. Характерною особливістю ліпленого оздоблення є рослинні, зоо- та антропоморфні мотиви, що тяжіють до стилістики модерну. Привертають увагу вертикальні панно із зображенням переплетених риб (сомів) у міжвіконнях другого поверху, різноманітні жіночі й чоловічі маски в оточенні площинного орнаменту. Первісні інтер'єри квартир в стилі модерн не збереглися.

Споруда виділяється виразним силуетом та вдалим поєднанням на фасаді цегляних і ліплених деталей.

Тепер перебуває на капітальному ремонті [1257].

Борис Єрофалов, Олена Мокроусова.

467.4. Житловий будинок, 1903—04 (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 36. У ряді щільної забудови вулиці. Історія садиби простежується з серед. 19 ст. До поч. 20 ст. її власниками були: В. Пономаренко, В. Кухаренко, М. Мікутіна. У 1903 домовласник І. Акулов замовив арх. А.-Ф. Краусcу проект п'ятиповерхового цегляного будинку на місці двох попередніх дерев'яних. Проект реалізовано без істотних змін, за винятком окремих декоративних деталей (рисунок балконних ґрат, колони тощо).

П'ятиповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний з розташованим у центрі головним входом. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Односекційний, з двома п'ятикімнатними квартирами на кожному поверсі, парадними та чорними сходами. Парадні кімнати виходили вікнами на вулицю, спальні й господарські приміщення — на подвір'я. Кухні сполучалися з чорними сходами.

467.3. Фрагмент скульптурного декору.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Композиція головного фасаду симетричноосьова, підкреслена в центрі неглибоким еркером сходової клітки з великими багатодільними вікнами, з яких найвище — аркове. Еркер завершено невеликим аттиком з трикутним фронтоном, під яким вміщено жіночу голівку. Ліплені декоративні деталі виконано з гіпсу, частину декору змодельовано в цеглі. Фасад розкреслено міжповерховими карнизами, поповерховими лопатками та пілястрами. Ярусність фасаду посилює різне для кожного поверху оформлення прямокутних віконних прорізів. Еркер на рівні третього поверху фланковано канелюрованими лопатками, на рівні четвертого — напівколонами коринфського ордера з драпіруванням. Стрункі колонки того ж

467.4. Вул. Ш. Руставелі, 36.

467.3. Вул. Шота Руставелі, 9.
467.3. План першого поверху.

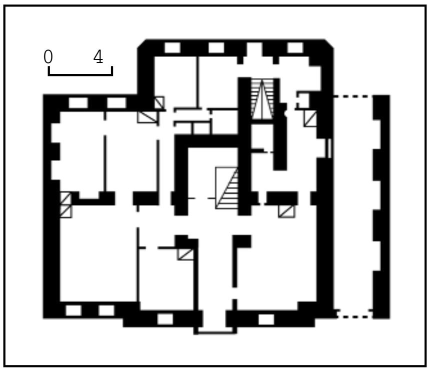

ордера розташовано обабіч головного входу. Додатковою прикрасою входу є кронштейни еркера, декоровані лев'ячими масками. Вертикальні членування фасаду доповнюють два симетричні ряди балконів з ажурними ґратами, рисунок яких утворено колами з волютоподібними завитками. Проїзд на подвір'я, який розміщувався ліворуч від головного входу, тепер замурований. Будинок — характерний зразок житлової забудови Києва кін. 19 — поч. 20 ст. в стилі неоренесанс, притаманному творчості А.-Ф. Краусса, що збудував на тій же вулиці декілька споруд (№ 22, 30, 38, 40), утворивши стилістично цілісний фронт кварталу.

467.4. План третього поверху.

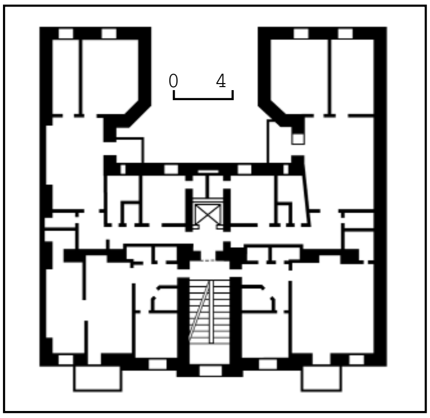

467.3. Фрагмент скульптурного декору.

Тепер на першому поверсі торговельні приміщення [1258]. *Олена Мокроусова.*

467.5. Житловий будинок 1911, в якому проживав Рабинович Л. Н. (архіт., іст., мист.). Вул. Ш. Руставелі, 23. На червоній лінії вулиці, в ряді суцільної забудови. Зведений на замовлення купця Ю. Цибульського. Архітектурно-конструктивні особливості споруди, стилістика декору характерні для творчості арх. Й. Зекцера. Під час проведення поточних ремонтів частково змінено внутрішнє планування квартир, втрачено більшу частину паркетної підлоги, фрагменти ліплення, набори відкривання вікон і дверей; вхідні двері до парадного під'їзду (з кованими металевими накладками, виконаними за авторським ескізом) зашиті рейками.

467.4. Завершення і декор центрального ризаліту.

П'ятиповерховий з напівпідвалом та невисоким цоколем, цегляний, пофарбований, у плані трапецієподібний з невеликою дворовою прибудовою. Основний об'єм розвивається вздовж лінії вулиці, над ним споруджено мансарду. Цоколь і перший поверх рустовані. Будинок має один парадний під'їзд та вхід з боку подвір'я. У правій частині проїзд. Брама з ажурними ґратами у стилі модерн. Перекриття пласкі по дерев'яних балках, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Планування секційне. Вирішений у стилі пізнього модерну. Композиція головного фасаду асиметрична. У центрі — широка розкріповка з дверима парадного входу, оформленими у вигляді стилізованого порталу; над ним п'ятигранний еркер, що переходить у балкон. На правому фланзі вузька розкріповка з одним тристулковим вікном на кожному поверсі, ліворуч — виділена широкими лопатками частина з двома одностулковими вікнами, балконом на другому поверсі та лоджією на п'ятому. Центральне й бічні членування фасаду завершені аттиками. Ліплені декоративні елементи площинні, рослинного й геометричного характеру, розміщені у вигляді вставок-фільонок між балконами та над вікнами.

Інтер'єр оздоблено в стилі модерн з елементами історизму. В парадному під'їзді сходові мармурові марші з кованим огородженням, декорованим у верхній частині меандровим орнаментом. Міжповерхові майданчики викладені метлаською плиткою заводу Акціонерного товариства «Дзевульський і Лянге». У квартирах зберігся оригінальний ліплений декор. На фасадах, ліплені декоративні елементи сплощені, рослинні та геометричні композиції поділяються на кілька типів. До першого належать розетки та бордюри плафонів, утворені геометричними формами: прямокут-никами, квадратами, хвилеподібними стрічками, накладеними одна на одну. Такий декор справляє враження виконаного з металу, що й підкреслено імітацією заклепок у місцях накладення. Інші плафони прикрашено геометризованими рослинними композиціями. Найбільш показовою є квартира № 5, де плафон однієї з кімнат має квадратну розетку, з чотирма групами стилізованого листя каштанів з плодами, та бордюри з подібних елементів. Третій тип композицій являють плафони, в оздобленні яких застосовано мотив кола в поєднанні з пучками квітів (досить натуралістично виконані маки, дрібні польові квіти), букети й вінки, перехоплені у кількох місцях стрічками, бордюри з тонких паралельних рельєфних ліній, що перериваються вставками з рослинних елементів. Ще один тип оздоблення складається з круглої розетки, внутрішнє поле якої заповнено стилізованим листям каштана та інших дерев або ж болотяних рослин, і профільованого карниза, прикрашеного смугою з квітів та гнучких стеблин. Збереглося столярне заповнення вікон і дверей з наборами відкривання: бронзові відлиті ручки серійного виробництва, а також унікальна ручка, виточена з темного природного каменя й прикріплена до пластини, декорованої гравійованими пальметами. Збереглося кілька груб, облицьованих білими гладенькими полив'яними кахлями і завершених карнизом з фігурних кахлів. Їхні спрощені форми є типовими для пізнього модерну. Вхідні двері до квартир фільончасті, підлога — набірний паркет.

Будинок органічно входить у лінію історичної забудови, формуючи вигин вулиці.

1933—67 (з перервою під час війни) у квартирі № 12 на п'ятому поверсі проживав Рабинович Леонід Наумович (1913—69; літературний псевд. — Волинський) — письменник, художник. 1934 закінчив Київський художній інститут, потім працював у галузях театрально-декоративної (філіал Київського театру Червоної армії, Київський академічний театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка) і книжкової графіки (ілюстрував твори В. Короленка, В. Маяковського та інших). Під час війни — офіцер саперних військ. 1945 у Німеччині брав участь у розшуку прихованих нацистами мистецьких колекцій Дрезденської картинної галереї, врятував багато шедеврів від загибелі. З 1951 друкував літературні твори. Серед них: «Сім днів» (1958), «Дім на осонні» (1961), «Обличчя часу» (1962), «Зелене дерево життя» (1964). З 1968 жив у Москві.

Тепер на першому поверсі та у напівпідвалі магазини та офіси [1259].

Михайло Кальницький, Олена Сердюк, Інна Шулешко.

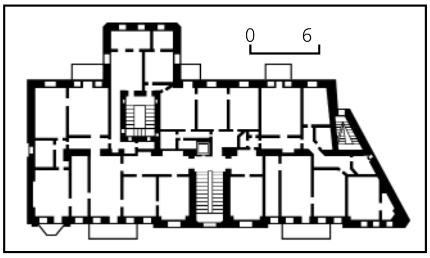

467.5. Вул. Ш. Руставелі, 23.
467.5. План другого поверху.
467.5. Ліплений декор в одній з житлових кімнат.
467.5. Коване поруччя сходів.
467.5. Панно-барельєф на завершенні ризаліту.

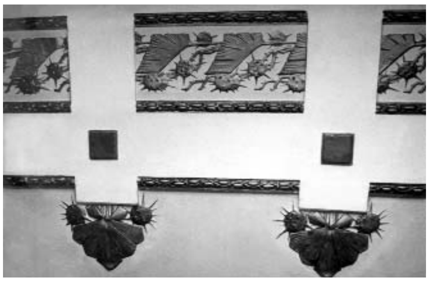

467.6. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Ревуцький А. С. (іст.). Вул. Ш. Руставелі, 34. На червоній лінії забудови. П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані — замкнуте каре (секції утворюють внутрішнє подвір'я-колодязь). Проїзд на подвір'я — в лівому крилі. Оформлений у цегляному стилі.

1917—18 у квартирі № 13 будинку проживав Ревуцький Аврам Самійлович (1889—1946) — журналіст, політичний діяч. До жовтневого перевороту 1917 мешкав в Одесі, був співробітником редакції газети «Одесский листок». У роки проживання в Києві — член ЦК Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Паолей-Ціон», від якої висувався кандидатом на виборах до Українських установчих зборів у грудні 1917 — січні 1918, член Української Центральної Ради від національних меншин і Малої Ради, товариш міністра єврейських справ. У грудні 1919 — міністр єврейських справ УНР. Емігрував.

Тепер частина дворових секцій житлова, інші приміщення використовуються як офісні та торговельні [1260].

Лариса Федорова.

467.7. Житловий будинок 1958, в якому проживали Міньківський О. З., Соколов М. О. (іст.). Вул. Ш. Руставелі, 26. На червоній лінії забудови, поблизу

467.5. Фрагмент оздоблення.

кінотеатру «Кінопанорама». П'ятиповерховий, цегляний, з під'їздами з боку подвір'я.

1959—79 у квартирі № 21 проживав Міньківський Олександр Захарович (1900—79) — хоровий диригент, педагог, народний артист СРСР (з 1960), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1969). У 1946—74 — художній керівник і головний диригент Капели бандуристів УРСР. З 1951 — викладач, з 1965 — професор Київської консерваторії ім. П. Чайковського. Керована митцем Капела бандуристів УРСР стала одним з визначних музичних колективів України, який достойно представляє національну музичну культуру в країні і за кордоном.

1958—81 у квартирі № 9 мешкав Соколов Микола Олексійович (1906—81) — актор, режисер, народний артист УРСР (з 1960). У 1957—67 — режисер Київського академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, на сцені якого здійснив низку вистав українського і зарубіжного класичного репертуару. Раніше жив на вул. Пушкінській,19, квартира № 12 (див. ст. 459.14).

1981 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним погрудним портретом О. Міньківського (ск. І. Макогон, арх. І. Жилкін).

Тепер на першому поверсі поліклініка [1261]. *Ірина Вериківська, Ніна Смирнова.*

467.8. Садиба, 1896—97 (архіт., мист.). Вул. Ш. Руставелі, 22, 22-в. У ряді щільної забудови вулиці. Комплекс складається з головного будинку та флігеля на подвір'ї. Споруди зведено за проектом арх. А.-Ф. Краусса у садибі купця Л. Бендерського. Під час ремонтів у будинках частково змінено планування квартир, втрачено частину декоративних деталей екстер'єру та інтер'єра: столярне заповнення вікон і дверей, груби, паркетні підлоги.

Головний будинок, 1896 (№ 22). На червоній лінії вулиці. Споруджений на місці дерев'яного.

467.8. Маскарони на замкових каменях вікон.

467.7. Вул. Ш. Руставелі, 26.

467.8. Вул. Ш. Руставелі, 22.

467.8. План другого поверху.

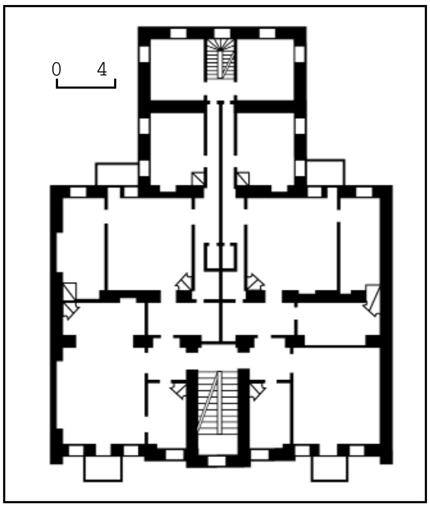

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний. На лівому фланзі — проїзд на подвір'я. В будинку один парадний під'їзд та вхід з боку подвір'я. Перекриття пласкі по дерев'яних балках, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Житлові кімнати та парадні приміщення містяться в основному об'ємі, служби — у дворовому ризаліті.

Композиція головного фасаду, оздобленого в стилі неоренесанс, центрально-осьова. Між вікнами нижніх поверхів пілястри зі стилізованими капітелями, на четвертому поверсі пілястри здвоєні, капітелі прикрашено голівками херувимів. Над вікнами сандрики з замковими каменями: голова лева — на першому поверсі, картуш і маскарон — на другому, консоль з рослинними елементами і маскарон — на третьому, консоль з листям аканта — на четвертому поверхах. Фасад завершено розкріпованим карнизом з декоративним фризом. Над центральною розкріповкою — трилопатевий фронтон з люкарною. Вікна перших трьох поверхів прямокутні, останнього аркові. Балкони з ажурними ґратами.

Оздоблення інтер'єра парадного вестибуля стримане, ліпленням прикрашено лише плафони холу та четвертого поверху. Сходові марші та міжповерхові майданчики мармурові. Металеві огородження сходів — із гнутого металу з тонким ажурним рисунком. Основний мотив декору — закручена стилізована стеблина. Планування та декор квартир на всіх поверхах ідентичні. Кожна має шість кімнат, плафони яких оздоблені ліпленням з поліхромним пофарбуванням (збереглось у квартирі № 6). Плафон кожної кімнати має свій набір декоративних елементів, які умовно поділяються на два типи. До першого типу належать плафони з прикрасами у вигляді прямокутних, квадратних, сегментоподібних рамок-фільонок, обведених бордюрами з квіткових гірлянд, перевитих стрічками. В центрі та по кутах — композиції з листя аканта і

467.8. Фрагмент оздоблення фасаду.

467.8. Вул. Ш. Руставелі, 22-в.
467.8. План другого поверху.

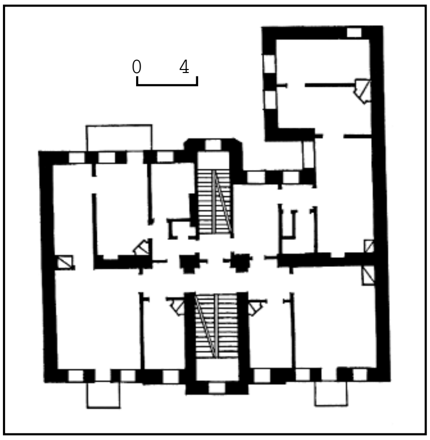

вінків з троянд. Серед декору плафонів цього типу особливо вирізняється розетка вітальні: її внутрішнє поле заповнено стилізованими фантастичними птахами, розміщеними попарно серед листя та рослинних пагонів. У кабінеті плафон прикрашають два живописні пейзажні панно: «Берег моря» та «Лісове озеро». Декор другого типу плафонів складається з овальної розетки з листям аканта всередині та чотирма пальметами по зовнішньому краю або ж розетки, утвореної арабесковим орнаментом. Бордюр і карниз складного профілю, багатоярусні, з рядів рослинного декору, іоніків та низок перлин. Важливим елементом декору однієї з кімнат є профільована арка, яка відділяє частину приміщення з грубою в кутку. Груби облицьовані білими гладенькими кахлями і мають фігурні завершення та обрамлення. В центрі дзеркала груби розміщено медальйони. Каміни оздоблено полив'яними кахлями темно-коричневого кольору, їхню центральну частину — фігурними кахлями, завершення виконано у вигляді фриза та карниза з мушлів. Камінну нішу, облицьовану гладенькими кахлями, фланкують колонки-балясини. Підлога у квартирах — набірний та щитовий дубовий паркет з інкрустацією світлими породами дерева. Вхідні двері фільончасті, прикрашені різьбленням, ручки бронзові.

Будинок є складовою частиною старої забудови вулиці, яскравим зразком добре збереженої житлової споруди періоду історизму в архітектурі.

Ф л і г е л ь, 1897 (№ 22-в). Паралельно головному будинку.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, односекційний. На лівому фланзі — проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оформлений у стилі неоренесанс з використанням ордерної системи. Композиція головного фасаду центрально-осьова. В центрі — ризаліт, завершений розірваним фронтоном, в якому розміщено головний вхід зі сходовою кліткою. Другий вхід до будинку — з боку тильного фасаду. У міжвіконних простінках другого і третього поверхів — пілястри з коринфськими капітелями. Віконні прорізи нижніх трьох поверхів прямокутної форми, четвертого — з арковими перемичками, характерними для т. зв. київського ренесансу. Вікна другого і третього поверхів мають замкові камені у вигляді поставлених вертикально кронштейнів, четвертого — у формі мушлів. На другому, третьому й четвертому поверхах розташовано по два балкони. Центральний ризаліт і бічні частини споруди нагорі фланкують пілястри великого коринфського ордера.

Будинок — цінний зразок флігельної споруди періоду історизму.

Садиба являє інтерес як комплекс, зведений в єдиній стилістиці за проектом відомого архітектора.

Тепер у напівпідвалі головного будинку магазини, на перших поверхах головного будинку та флігеля офісні приміщення [1262]. *Світлана Блащук, Олена Сердюк, Інна Шулешко.*

467.9. Садиба, 1901—02 (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 38, 38-б, 38-в. У ряді суцільної забудови кін. 19 — поч. 20 ст. Відома з 1879, перша власниця ділянки — дружина балтського міщанина Г. Вишемірська. 1886 ділянку придбав титулярний радник Ф. Фонсталі, 1887—88 нею володіла дворянка С. Гнатченко, 1888—1901 — купецький син В. Кухаренко. У 1901 майно придбала дворянка М. Мікутіна. На місці старої дерев'яної забудови на її замовлення споруджено головний будинок і два флігелі. Роботи проводилися за проектом та під наглядом арх. А.-Ф. Краусса. У серед. 1960-х рр. влаштовано водяне опалення.

Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 38). На червоній лінії забудови. Первісно розрахований на 10 квартир, по дві на кожному поверсі. Внаслідок поточних ремонтів частково втрачено декоративне оздоблення інтер'єрів.

П'ятиповерховий, з мансардним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний, з двома входами — парадним та чорним, ліворуч центрального входу проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі, дах мансардний, з сучасним покриттям.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Композиція фасаду центрально-осьова, ярусна, побудована на чіткому ритмі віконних прорізів: прямокутних на першому—четвертому поверхах та з арковими перемичками на п'ятому. Декор змодельовано у цеглі, його насиченість посилюється догори. Вісь симетрії фасаду акцентована на першому поверсі арковим порталом з пілястрами коринфського ордера; на четвертому—п'ятому поверхах — групою з двох колон коринфського ордера та двох безордерних пілястрів. Колони й пілястри в нижній частині прикрашено канелюрами, їхні нижні частини — драпіруванням. Ідентичні пілястри фланкують торці фасаду. Завершує споруду декоративний фронтон у ренесансно-барокових формах, аттикова частина та металевий парапет. Рисунок ґрат парапету, балконів та брами проїзду виконано в єдиному стилістичному ключі з архітектурою фасаду. Дворовий фасад декору не має, поверхи виділено розкріповкою.

467.9. Вул. Ш. Руставелі, 38.
467.9. План другого поверху.

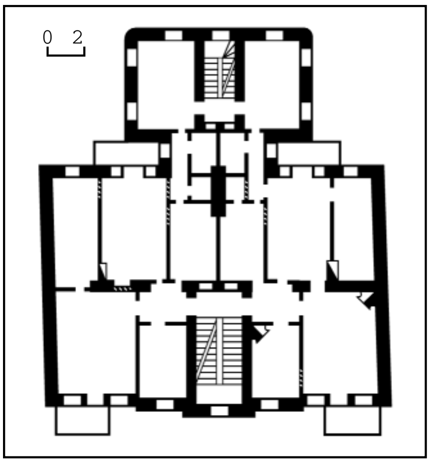

467.9. Вул. Ш. Руставелі, 38-б.
467.9. План другого поверху.

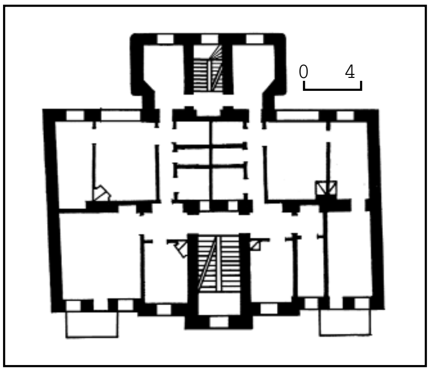

В інтер'єрі будинку зберігся ліплений декор плафонів окремих приміщень, в основу якого покладено рослинні елементи й профільовані карнизи. Є кілька кахляних груб серійного виробництва. Будинок — важливий елемент стилістично цілісного фронту забудови вулиці, утвореного за проектами А.-Ф. Краусса.

Флігель (№ 38-б). Всередині садиби, паралельно головному будинку.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. На лівому фланзі проїзд, вісь якого збігається з проїздом у головному будинку. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі неоренесанс. Головний фасад симетричний, у центрі одновіконний ризаліт зі входом, оформлений на третьому і четвертому поверхах тричвертєвими канелюрованими (в нижній частині) колонами коринфського ордера. Бічні площини розкреслено лопатками, пілястрами та міжповерховими гуртами, на флангах — балкони. Вікна прямокутні із замковими каменями, три центральні вікна верхнього поверху аркові. В декоративному опорядженні фасаду застосовано руст (лопатки першого поверху), ліплені гірлянди, рослинні (третій поверх) та орнаментальні (другий поверх) підвіконні вставки.

Є характерним зразком односекційного житлового будинку поч. 20 ст.

Флігель (№ 38-в). В глибині садиби, паралельно головному будинку й житловому флігелю.

Двоповерховий з мансардою, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний. Перекриття пласкі, дах мансардний, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі. Вікна прямокутні, карниз із сухариками. Вхід зі сходами зміщений ліворуч відносно центральної осі. Фасад розкреслено міжповерховим гуртом та здвоєними міжвіконними лопатками.

Є зразком внутрішньосадибної забудови міста поч. 20 ст.

Комплекс будинків, що повністю зберіг структуру міської садиби поч. 20 ст., має історико-архітектурну й містобудівну цінність.

Тепер на першому поверсі головного будинку та флігеля № 38-б офісні приміщення [1263]. *Ірина Тарутінова.*

467.10. Садиба, 1902—03 (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 30, 30-б. На червоній лінії вулиці, в ряді щільної забудови кін. 19 ст. Історія садиби простежується з 1850-х рр., коли вона належала селянину Д. Мареву. Наприкінці 19 ст. власником став купець Й. Розенталь, який повністю оновив забудову ділянки. На його замовлення споруджено головний і флігельний житлові будинки. Автор проекту, ймовірно, арх. А.-Ф. Краусс.

Головний будинок (№ 30). На червоній лінії забудови кварталу, з одного боку межує з житловим будинком 1960-х рр. (№ 26), з іншого — з житловим будинком кін. 19 ст. (№ 32).

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Первісно на кожному поверсі містилося дві квартири. Парадні та чорні сходи розташовано по центральній осі, підкресленій на фасаді арковим порталом входу з двома іонічними колонками й ускладненої форми аттиком з горищним вікном, розірваним та повним лучковими фронтонами. У лівому крилі — проїзд на подвір'я прямокутної форми.

Вирішений у стилі неоренесанс. Центральну частину симетричного фасаду виділено ступінчастою тривіконною розкріповкою, яка на рівні четвертого—п'ятого поверхів має чотириколонний портик з тричвертєвих колон коринфського ордера, встановлених на ліплені кронштейни. Фланкують фасад вертикальні ряди балконів з витонченими ажурними ґратами. Фасад розкреслено лопатками, пілястрами, міжповерховими карнизами й підвіконними гуртами (між четвертим і п'ятим поверхами). Перші три поверхи оздоблено рустом. Вікна прямокутні з різними за рисунком замковими каменями, на п'ятому поверсі — аркові, окреслені архівольтами, що спираються на міжвіконні пілястрочки. Моделювання фасаду здійснено в цеглі та щедро доповнено ліпленими деталями (капітелями, гірляндами, картушами, кронштейнами, орнаментальними підвіконними вставками). На стелі проїзду та в холі під'їзду зберігся ліплений декор. Особливістю споруди є архітектурно оздоблений дворовий фасад (на тлі відкритої цегли добре вирізняються ліплені деталі у завершеннях вікон і в оголів'ях лопаток).

Будинок — характерний зразок житлової споруди у стилі неоренесанс, невід'ємна частина історичної забудови вулиці.

Флігель (№ 30-б). В глибині подвір'я, паралельно головному будинку.

Чотириповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, має аналогічну з головним будинком Т-подібну форму плану та симетричну композицію фасаду. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі неоренесанс. В оформленні третього—четвертого поверхів застосовано ордер у вигляді канелюрованих колон тосканського ордера (в центрі) та пілястрів. Нижні поверхи розкреслено рустованими й фільончастими лопатками. Фасад фланкують вертикальні ряди балконів з металевими ґратами. Вікна прямокутні, вхід з арковою перемичкою. Застосований без надмірностей ліплений декор складається з рослинного орнаменту, розміщеного у віконних обрам-

467.10. Вул. Ш. Руставелі, 30.
467.10. План першого поверху.

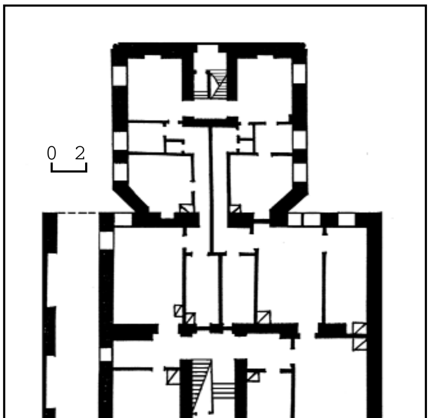

467.10. Вул. Ш. Руставелі, 30-б.
467.10. План другого поверху.

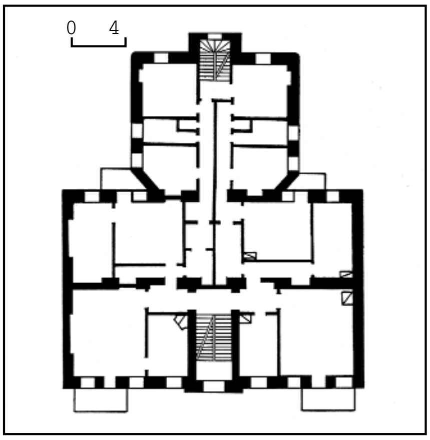

леннях і антревольтах вхідного порталу, та двох жіночих голівок у нішках другого поверху центральної частини фасаду. Є характерним зразком односекційного житлового будинку поч. 20 ст. Планування і забудова садиби відображають особливості формотворення міського середовища центру Києва кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер на першому поверсі головного будинку перукарня [1264].

Борис Єрофалов.

467.11. Садиба, 1907—08 (архіт., мист.). Вул. Ш. Руставелі, 29, 29-б. У ряді забудови вулиці. Головний і флігельний житлові будинки споруджені у садибі купця Є. Хавкіна. Під час проведення поточних ремонтів дещо змінено внутрішнє планування, втрачено первісні стулки вхідних дверей та інше опорядження.

Головний будинок (№ 29). На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, з парадним (з вулиці) та чорним (дворовим) входами. В основі планування двоквартирна секція, в якій житлові приміщення звернені вікнами до вулиці, службові містяться у ризаліті з боку подвір'я. Перекриття пласкі по дерев'яних балках. Дах двосхилий з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі пізнього модерну. Композиція головного фасаду симетрична. В центрі п'ятигранний еркер, що нависає над входом, над ним на п'ятому поверсі балкон, вище — фігурний аттик. Вертикальність загальних пропорцій підкреслено лопатками з характерним для модерну декором: коло, від якого вгору і вниз відходять по три вертикальні лінії з перемичкою. Вікна прямокутні, видовжених пропорцій, місцями здвоєні, оздоблені замковими каменями та площинними прямокутними дошками у підвіконнях. Центральний проріз п'ятого поверху й аттикове вікно мають аркові перемички, осі балконів зміщено відносно еркера. Їхні ґрати модерністичного рисунка складаються з мотивів кіл, повзучих стеблин і вертикальних елементів.

Оформлення інтер'єрів цілком відповідає стилістиці фасаду. Плафон парадного холу прикрашено ліпленою композицією з кіл, півкіл, паралельних ліній, букетів квітів, складнопрофільованими бордюрами й карнизами. Підлога викладена білою і сірою метлаською плиткою, розміщеною у шаховому порядку, обрамленою смугою плиток з мотивом хвилі. Ажурні металеві огородження сходових маршів складаються з мотивів спіралі, хвилі, рослинних пагонів, виконаних частково з кованого, частково — з гнутого штабового металу. В усіх квартирах збереглося ліплення плафонів, набори відкривання вікон та внутрішніх дверей (бронзові відлиті ручки), частково — набірний паркет. Інтер'єр квартир № 1 і 2 зберігся найбільш повно. У квартирі № 1 плафон передпокою прикрашено овальною розеткою зі стилізованим листям аканта по краях. В одній із кімнат від плафонної розетки круглої форми симетрично відходять групи квітів, по кутах вміщено овальні декоративні елементи, внутрішнє поле яких заповнюють групи квітів на гнучких стеблинах. По периметру кімнати проходить фриз — орнаментальний поясок з переплетених болотяних квітів і трав. У центрі плафона іншої кімнати — розетка у вигляді лаврового вінка, від якого праворуч та ліворуч відходять по п'ять паралельних ліній, кожна з яких закінчується квадратом. У кутах плафона — декоративні кола. У квартирі № 2 плафон однієї з кімнат прикрашає кругла розетка у вигляді перевитої стрічкою гірлянди, сплетеної з виноградної лози, суцвіть маку, вишень, яблук з листям. Від розетки у довільному порядку розходяться рослинні елементи. Декор у кутах плафона повторює рисунок розетки. Плафон спирається на карниз складного профілю й фризову смугу з квітів та листя соняшника. В іншій кімнаті розетка квадратної форми утворена з гілок яблунь і груш.

З часу зведення споруди опалення було водяне. Збереглися обігрівальні пристрої (радіатори) з клеймом фірми-виробника.

Будівля — цікавий зразок великого прибуткового будинку, який має містобудівне значення. Оригінальне декоративне оформлення інтер'єра будинку, виконане за авторським проектом, становить мистецьку цінність.

467.11. Вул. Ш. Руставелі, 29.
467.11. План другого поверху.

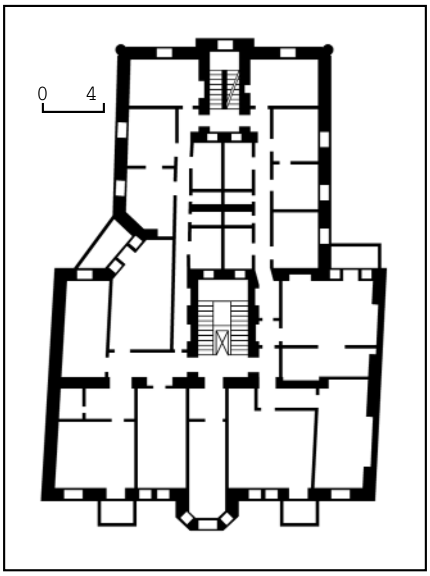

467.11. Ліплений декор плафона житлової кімнати.

467.11. Вул. Ш. Руставелі, 29-б.
467.11. План другого поверху.

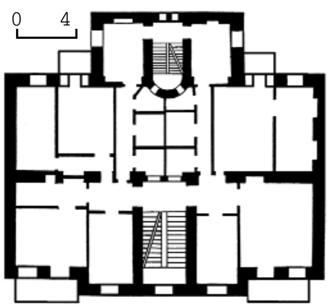

Ф л і г е л ь (№ 29-б). В глибині подвір'я паралельно головному будинку.
Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у модернізованому цегляному стилі. Фасад симетричний, на сім віконних осей. У центрі тривіконний ризаліт з головним входом, завершений трикутним щипцем з круглою люкарною. Обабіч ризаліту балкони, що охоплюють по два прорізи. Цегляний декор складається з різноманітних за формою нішок, городців, навкісних хрестів у підвіконнях третього поверху, смуг горизонтально складеного поребрика. Карниз ризаліту зроблено у вигляді аркатури, по флангах — пласких зубчастих елементів.
Оригінальне архітектурне вирішення фасаду відбиває розмаїття прийомів формотворення періоду пізнього модерну.
Тепер у напівпідвальному поверсі головного будинку магазини та офіси [1265]. *Олена Сердюк, Тетяна Трегубова, Інна Шулешко.*

467.12. Садиба, 1910—11, 1950-і рр. (архіт.). Вул. Ш. Руставелі, 20, 20-б, 20-в. У ряді забудови вулиці. До 1899 мала № 22. Первісна її забудова — будинок та флігель — була дерев'яною. Тепер до складу садиби входять фасадний будинок та два флігелі, споруджені одночасно як прибуткові в садибі техніка-інж. О. Титаренка. Автор проектів не визначений, можливо ним був сам власник ділянки.
Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 20). Чоловим фасадом виходить на червону лінію забудови вулиці.
Шестиповерховий на цокольному поверсі, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Односекційний, має парадну та чорну сходові клітки, ліфтову шахту. Проїзд на подвір'я розміщено праворуч головного входу. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Первісний п'ятиповерховий об'єм споруджений у стилі історизм з елементами класицистичної архітектури та модерну. Декор фасадів змодельований у цеглі. Шостий поверх надбудовано, вірогідно, у 1950-і рр., стильових ознак не має. Композиція головного фасаду триосьова, симетрична. Головну вісь виділено вузьким ризалітом, на першому поверсі акцентовано входом з арковим завершенням, оформленим широким профільованим архівольтом з замковим каменем. Ризаліт завершено аттиковим поверхом з напівциркульним фронтоном. Всі три осі на другому—третьому поверхах фланковано рустованими лопатками, на четвертому та п'ятому — лопатками з орнаментальними композиціями у верхній частині. Вікна першого—четвертого та шостого поверхів прямокутні, (другого і четвертого з замковими каменями), п'ятого — мають аркові перемички, обрамлені сандриками також із замковими каменями. Завершує п'ятиповерхову композицію карниз з аркатурою. Дворовий фасад виконано без застосування архітектурного та скульптурного декору (крім простих міжповерхових гуртів з сухариками).

467.12. Вул. Ш. Руставелі, 20.
467.12. План другого поверху.

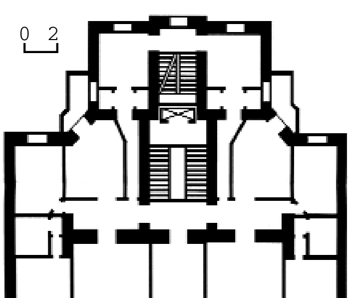

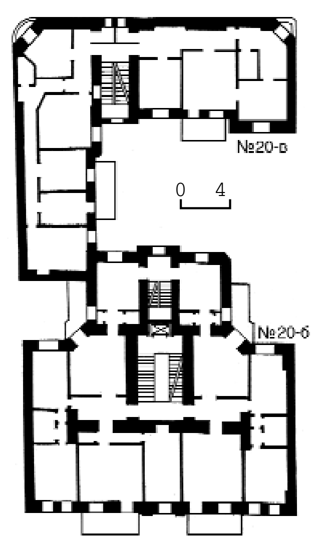

467.12. Вул. Ш. Руставелі, 20-б, 20-в. План третього поверху.

В інтер'єрі головного вестибуля збереглися карнизні гурти, первісні металеві огородження сходів та підлога з кольорових кахлів серійного виробництва. Рисунок підлоги складається в композицію зі стилізованих чотирилисників жовтого кольору та меандрового візерунка коричневого кольору.
Ф л і г е л ь (№ 20-б). На одній осі з головним будинком, повторює його конфігурацію. У 1950-х рр. надбудовано п'ятий поверх.
П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний з ризалітом на тильному фасаді, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий з бляшаним покриттям.
Фасади виконані в стилі історизм із застосуванням елементів класицизму та готики. Наріжні частини будинку фланковано лопатками з простим геометричним декором, змодельованим у цеглі. Вікна з клинчастими перемичками і замковими каменями, центральний вхід має готичну лучкову перемичку. В головному вестибулі корпусу збереглася підлога з кольорових кахлів, рисунок та композиція яких ідентичні підлозі вестибуля фасадного будинку.
Ф л і г е л ь (№ 20-в). Вбудований у ризаліт першого флігеля, по лівій межі садиби.
П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, утворює друге внутрішнє подвір'я. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Фасади — з простим архітектурним оздобленням, вікна мають клинчасті перемички з замковими каменями, на четвертому поверсі — з вухатими лиштвами, підвіконні фільонки першого поверху профільовані, міжповерхові карнизи простого профілю.
Садиба є характерним і водночас цікавим зразком міської забудови поч. 20 ст.

Тепер цокольний поверх головного будинку використовується під торговельні та офісні приміщення, в обох флігелях частину приміщень зайнято під офіси [1266]. *Ірина Тарутінова.*

467.13. Садиба, 1912—13 (архіт., мист.). Вул. Ш. Руставелі, 27, 27-б. У ряді

467.13. Вул. Ш. Руставелі, 27.

467.13. План другого поверху.

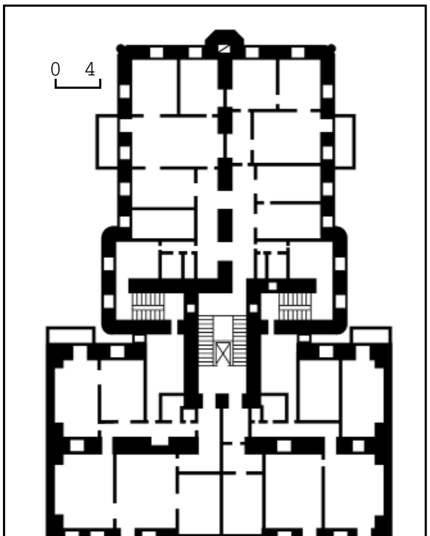

щільної забудови вулиці. Комплекс з двох будинків споруджено на замовлення купця Х. Вольфмана. Під час поточних ремонтів над головним будинком надбудовано сьомий поверх, квартири переплановано, втрачено майже всю паркетну підлогу й столярне заповнення вікон та дверей, набори відкривання, проїзну браму.

Головний будинок (№ 27) Вздовж червоної лінії вулиці.

Семиповерховий з напівпідвалом (надбудований верхній поверх без декору), цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, односекційний, з двома квартирами на поверсі. Парадний під'їзд — з боку вулиці, є вхід з подвір'я, ліфт. На правому фланзі проїзд на подвір'я з трапецієподібною перемичкою, стелю якого прикрашено ліпленням. Міжповерхові перекриття пласкі. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям. Парадні й житлові кімнати згруповані вздовж вулиці, служби — у дворовому ризаліті.

Вирішений у стилі пізнього модерну. Композиція головного фасаду симетрична, з центральною двовіконною розкріповкою та лопатками, що фланкують фасад. Перший поверх і напівпідвал оформлено у вигляді рустованого цоколю. Парадний вхід розміщено у ніші з такою ж, як у проїзді, трапецієподібною перемичкою, тому до дверей ведуть широкі гранітні сходи, заглиблені в об'єм споруди. На стінах уздовж сходів ліплення та вставка з керамічних плиток із зображенням гірлянди зі стилізованих троянд і стрічок (тепер зафарбована). На першому поверсі обабіч входу невеликі одновіконні лоджії з балкончиками. Вікна дво- і тристулкові, прямокутні; на другому й третьому поверхах зі слабо вираженими лучковими перемичками. Вікна шостого поверху шестикутні, їхню форму повторює декоративне обрамлення у вигляді широкої пласкої рами. Балкони з ажурними ґратами. Модерністичний ліплений декор, що складається з кіл, вертикальних, горизонтальних і хвилястих ліній, зосереджено, в основному, в центральній частині фасаду. Над шостим поверхом первісний карниз складного профілю з декором.

Інтер'єр оздоблено в стилі модерн з елементами неокласицизму. Внаслідок перепланування значну частину декоративного оздоблення втрачено. Найповніше воно збереглося в холі парадного під'їзду та у квартирах № 1, 4, 5, 14. Плафон холу декоровано рельєфними квадратами з розеткою в центрі та бордюром з мотивами спіралі й стилізованих рослинних елементів. Стіни від середини висоти оформлено як панелі, між якими пілястри з капітелями у вигляді гірлянд з китицями на кінцях. Нижче панелей декоративна смуга з керамічних плиток з трояндами. На підлозі шахівниця з метласької плитки сірого та білого кольорів, обрамлена смугою плиток з меандровим орнаментом. Огородження сходів виконано з металу у вигляді стилізованої квітки на тонкій стеблині з двома тонкими вигнутими листками. Вхідні двері у квартири (по двоє на кожному поверсі) фільончасті, різьблені, з фігурними віконцями, заповненими вітражними скельцями, частково з бронзовими наборами відкривання. Ліплення пла-

467.13. Вул. Ш. Руставелі, 27-б.

467.13. План другого поверху.

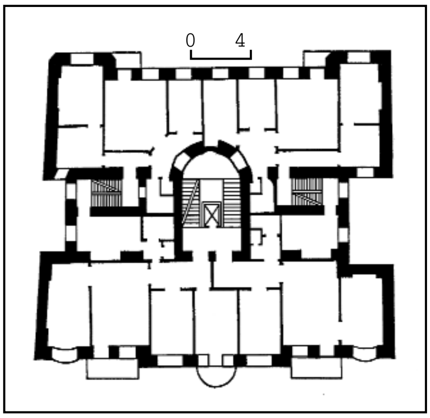

фонів є основним елементом оздоблення квартир.

У квартирі № 1 плафон вітальні декоровано розеткою, утвореною кількома колами, на які зверху накладено хрещатий елемент з ромбами на кінцях. В одній з кімнат розетку формують чотири симетрично розміщені квітки соняшника з листям. Цей же мотив використано в оздобленні бордюрів. У кутках плафона ліплений декор найнасиченіший і складається з листя та квітів соняшника й маку. В іншій кімнаті центральну частину та кути плафона прикрашають композиції з трьох квадратів, накладених один на одний. Карниз утворено геометричними декоративними елементами. У квартирі № 4 збереглися два первісні плафони. Один прикрашено асиметрично розміщеними ліпленими орнаментами, другий — розеткою та вінками троянд по кутах. Плафон кімнати у квартирі № 5 оздоблено розеткою, внутрішнє поле якої заповнюють квіти троянд та ромашок, повзучі стеблини та листя. В квартирі № 14 у центрі плафона кімнати кругла розетка, декорована суцвіттям. З чотирьох боків до неї тягнуться симетрично розміщені паго-

ни рослин. Цей же мотив повторено в декорі карниза. В інших квартирах подібне оформлення плафонів збереглося частково. Паркетна підлога щитова та набірна (ялинка). Збереглися первісні обігрівальні пристрої (секції радіаторів).

Споруда вдало вписується в ансамбль вуличної забудови, є цікавим зразком житлового будинку часу пізнього київського модерну.

Ф л і г е л ь (№ 27-б). В глибині подвір'я, паралельно чоловому будинку. Прилягає до флігеля суміжної ділянки № 29.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Н-подібна двоквартирна секція. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі модерн. Головний фасад симетричний, на три осі. У центрі тривіконна розкріповка з входом на першому поверсі, завершена присадкуватим трикутним щипцем з круглим горищним віконцем. Обабіч розкріповки балкони з ґратами, виконаними у стилістиці модерну. Фланги фасаду, увінчані напівкруглими щипцями, включають сегментоподібні у плані еркери невеликого виступу. Вікна прямокутні, з заокругленими кутами, на п'ятому поверсі шестикутні.

Будинок — характерний зразок житлової споруди в стилі пізнього модерну.

Тепер у флігелі на першому поверсі офісні приміщення [1267].

Олена Сердюк, Інна Шулешко.

С

468. САГАЙДАЧНОГО ПЕТРА ВУЛИЦЯ, кін. 18—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Головна планувальна й композиційна вісь центральної частини Подолу. Перетинає її в напрямку із південного сходу на північний захід. Є продовженням Володимирського узвозу й пл. Поштової, пролягає до пл. Контрактової. Членується Боричевим узвозом, вулицями Ігорівською, Андріївською та Борисоглібською. Початковий відрізок траси — приблизно до перетину з вул. Андріївською — виник у глибоку давнину. У 18 ст. вулиця згадується як

468. Меморіальна дошка П. Сагайдачному. Вул. П. Сагайдачного, 41/1.

Мостова, Велика Мостова. В той час являла єдину магістраль із сучасною вул. Покровською (тоді вул. Гнила) й була головною вулицею Подолу. Після пожежі 1811 у процесі глобального перепланування Подолу вулицю прокладено наново на регулярній основі. З 1-ї пол. 19 ст. разом з сучасними Володимирським узвозом і вул. М. Грушевського становила єдину вулицю, яка під назвою Олександрівська існувала 1869—1919. З 1919 — вул. Революції. 1934 отримала ім'я Кірова Сергія Мироновича (1886—1934) — політичного і державного діяча СРСР, секретаря і члена Оргбюро ЦК ВКП(б). 1955 вулицю виділено в самостійну магістраль у сучасних її межах і названо ім'ям Жданова Андрія Олександровича (1896—1948) — радянського, партійного і державного діяча. 1989 перейменовано на честь Сагайдачного Петра Кононовича (справж. — Конашевич; 1570—1622) — гетьмана реєстрового козацтва, який

468. Сагайдачного Петра вулиця. План забудови.

1620 вступив разом зі всім Запорозьким кошем до Київського братства, опікувався православною церквою, Києво-Могилянським колегіумом і Братським Богоявленським монастирем (їхній комплекс розташований на пл. Контрактовій), у соборі якого був похований (церква і поховання не збереглися).

На плані Києва 1812 на вулиці позначено дев'ять будівель. В їхньому числі нова цегляна церква Різдва Христового на пл. Поштовій (1810—14, арх. А. Меленський; зруйнована 1935, в 2002 відновлена за проектом арх. Ю. Лосицького). Траса вулиці пряма, по всій довжині має периметральну забудову, витримину в єдиному містобудівному висотному та лінійному масштабах. Водночас вона має значні втрати: житлові будинки № 1, 2, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18, 29/1 (флігель), стара будівля кінотеатру (№ 18). Цілком перебудований у 1980 з відтворенням зовнішніх форм колишній готель «Дніпровський порт» (№ 4). Натомість зведено у 1987 наріжний будинок «Перкомбанку» (№ 17, архітектори В. Розенберг, В. Юдіна), який разом з реконструйованою станцією фунікулера (арх. Я. Віг та ін.) репрезентують сучасну забудову. 1976 відкрито підземну станцію метро «Поштова площа», пов'язану з гілкою метро Куренівсько-Червоноармійської лінії, прокладеною під проїжджою частиною вулиці.

Пам'ятки архітектури: № 16/5, 20/2, 25-б, 27, 27-б, 29/3, 35 (класицизм); № 6, 8, 12, 19, 23/4, 25-а (історизм); 10/5, 25-г (цегляний стиль); 16-б (модерн). У забудові вулиці брали участь відомі архітектори В. Безсмертний (№ 10/5), А.-Ф. Геккер і С. Кривиш (№ 19), Л. Станзані (№ 20/2, 27).

Вулиця пов'язана з відомими історичними подіями в житті міста. В церкві Різдва Христового на сучасній пл. Поштовій (входила до складу вул. Олександрівської) в травні 1861 було встановлено труну з тілом Т. Шевченка, якого везли на перепоховання з Санкт-Петербурга до Канева. 7 травня біля храму і на шляху до пароплава відбулася громадянська панахида, в якій взяло участь багато українських діячів науки і культури (див. ст. 344).

На вулиці розташовується поштова станція (див. ст. 454); 7 травня 1905 неподалік відкрито механічний підйомник (фунікулер).

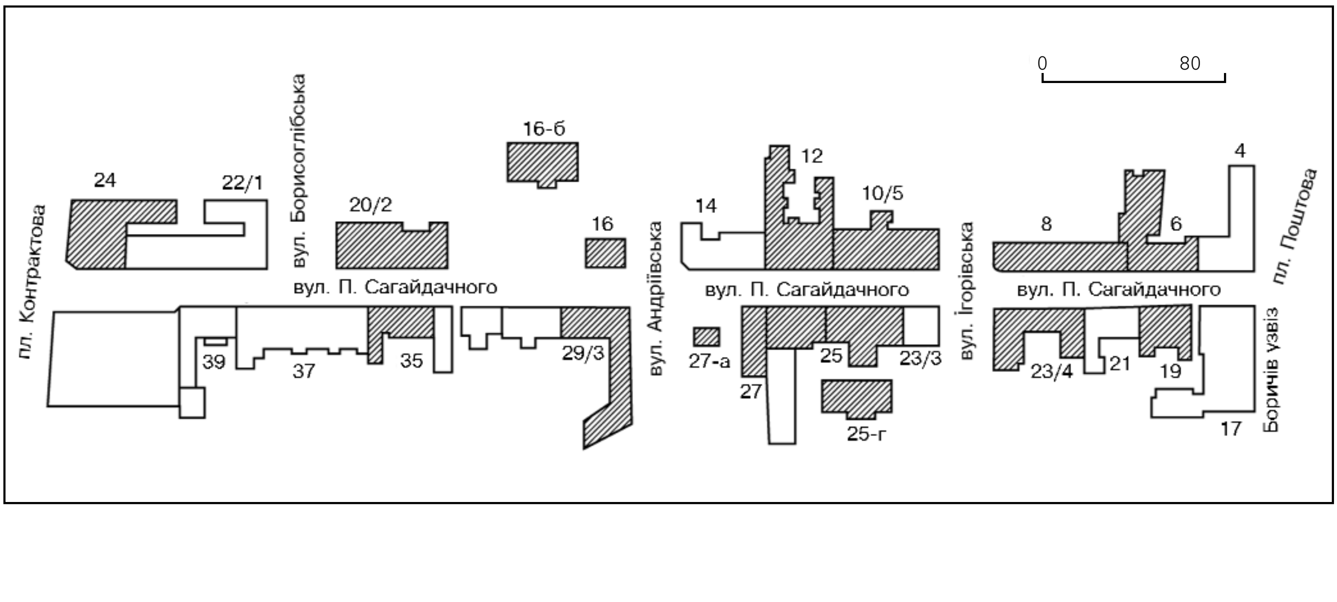

На сучасній пл. Поштовій була кінцева зупинка лінії першого в Російській імперії електричного трамваю, що розпочав рух 1 червня 1892 від пл. Царської (тепер пл. Європейська; див. ст. 333).

В № 12 містилося правління Другого пароплавного товариства по Дніпру та його притоках.

На поч. 20 ст. в будинку № 37 (старий № 93) містилася Київська приватна жіноча гімназія К. Євсеєвої, в № 14 (старий № 40) — приватний жіночий навчальний заклад О. Хитрово.

Власниками магазину (№ 16/5) у 19 ст. були представники родини купців Дегтерьових.

Садиба № 27, 27-б з 1820—30-х рр. належала родині кондитерів Балабух, які мали всеросійську монополію на виготовлення сухого варення.

У будинку № 4 (старий № 28), відновленому за первісним проектом у 1981—82, містився готель «Дніпровський порт». 1894—96 у ньому жив письменник О. Купрін, який тоді починав літературну діяльність. Тут написав свої перші оповідання «Київські типи». 1985 на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом письменника (ск. А. Кущ, арх. П. Купрій). В № 20/2 проживав майстер золотих і срібних справ Ф. Коробкін (Коробка), в № 23/4 — архітектор М. Клуг.

1990 на будинку № 41/1 відкрито меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом гетьмана П. Сагайдачного (ск. А. Кущ, арх. М. Кислий). 1982 на території колишньої садиби Балабух встановлено паркову скульптуру «Запорожці» (ск. Л. Орленко; див. ст. 428).

2001 перспективу вулиці замкнув монумент — П. Сагайдачний на коні, встановлений у сквері на пл. Контрактовій (ск. В. Швецов, архітектори М. Жариков, Р. Кухаренко; див. ст. 403).

Вулиця й тепер поєднує в собі репрезентативні, торговельні, ділові й житлові функції [1268].

Ніна Коваленко, Григорій Щербина.

468.1. Житловий будинок, 1896 (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 6. На червоній лінії забудови кварталу. Стара адреса — вул. Олександрівська, 30. З 1896 садиба, де міститься будинок, належала Ф. Гофману. Того самого року за проектом арх. В. Якуніна на червоній лінії забудови вулиці зведено триповерховий шестивіконний цегляний будинок, який брандмауерною стіною прилягав до сусіднього будинку (тепер вул. П. Сагайдачного, 8). Згодом з правого боку додано об'єм з проїздом на подвір'я та двома віконними прорізами на другому й третьому поверхах. На поч. 20 ст. до споруди з боку сусідньої садиби (тепер вул. П. Сагайдачного, 4) прибудовано триповерховий об'єм з трьома рядами вікон. До кін. 19 ст. садиба була повністю забудована по периметру: ліворуч до основного будинку прилучено двоповерховий, у плані прямокутний флігель на всю довжину ділянки; в кутку містився двоповерховий, у плані квадратний флігель; у торці садиби — дерев'яний одноповерховий сарай; з боку садиби на вул. П. Сагайдачного, 4 — одноповерховий флігель (флігелі збереглися частково). Будинок використовувався як прибутковий з магазинами на першому поверсі.

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі дерев'яні, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне.

468.1. Вул. П. Сагайдачного, 6.
468.1. План першого поверху.

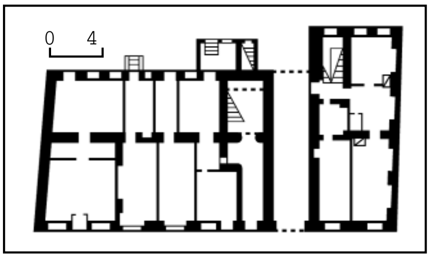

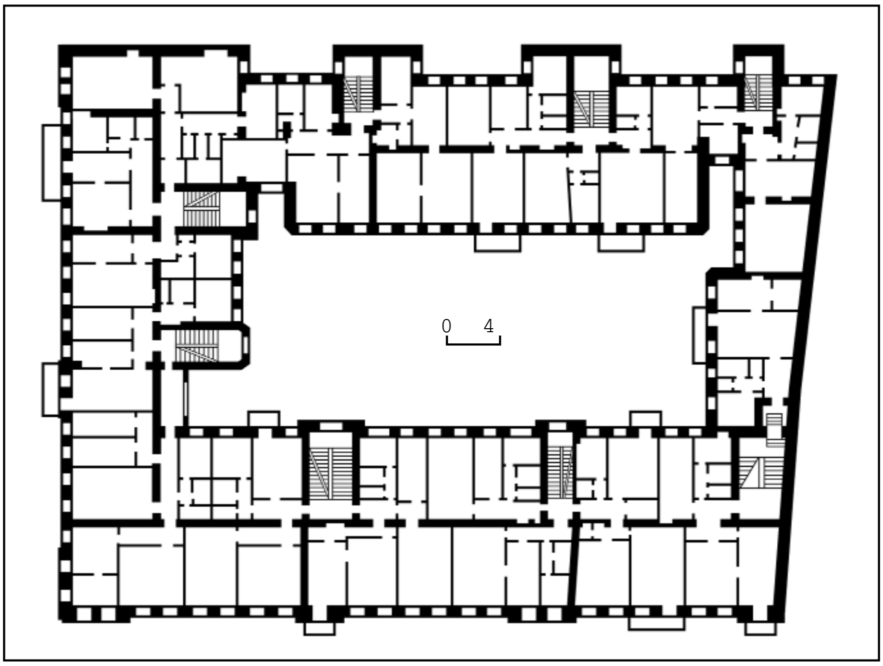

468.2. Вул. П. Сагайдачного, 8.
468.2. План другого поверху.
468.2. Пластичний декор та завершення бічного ризаліту.

Оздоблений у формах історизму із застосуванням цегляного ренесансно-барокового декору. Внаслідок різночасового зведення композиція фасаду асиметрична зі зміщенням осі проїзду праворуч (тепер вхід у кафе) і з деяким збоєм у ритмі віконних прорізів. Центр первісного шестивіконного об'єму й вісь проїзду підкреслено тридільними аттиками, один з яких (над проїздом) завершено невеликим напівциркульним щипцем з круглою люкарною. Перший поверх, відокремлений від другого міжповерховим гуртом, відзначається застосуванням масивного русту в клинчастих перемичках прямокутних вікон, на лопатках обабіч проїзду й у міжвіконнях. Віконні прорізи другого поверху — з лучковими перемичками в лівій частині фасаду та з прямокутними — у правій. Їх оздоблено лиштвами й контрлиштвами з прямими сандриками та включенням бічних квадрів. Віконні прорізи третього поверху переважно прямокутні, обрамлені вухатими лиштвами, над проїздом парні напівциркульні вікна, розділені пілястрою. Площини другого й третього поверхів об'єднано лопатками, оздобленими фільонками.

Будинок відіграє важливу роль у формуванні фронту історичної забудови вулиці.

Тепер на першому поверсі два кафе, торговельні заклади. Другий і третій поверхи перебувають на капітальному ремонті [1269].

Лариса Толочко, Тетяна Трегубова.

468.2. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 8. На розі з вул. Ігорівською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 32. Зведений у садибі, яка разом з кварталом між вулицями Боричів узвіз, Набережно-Хрещатицькою, Ігорівською та П. Сагайдачного з серед. 19 ст. належала родині відомих київських підприємців та меценатів Бродських. Майже весь квартал охоплювало борошномельне підприємство Бродських. Головні виробничі споруди розміщувалися на Боричевому узвозі та в середині кварталу; на розі вулиць Набережно-Хрещатицької й Ігорівської та Ігорівської і П. Сагайдачного розташовувалися триповерхові будинки, в яких перші поверхи використовувались у підприємницьких справах, верхні були відведені під житло. В останній третині 19 ст. власником будинку був комерційний радник Л. Бродський. За своїми мистецькими особливостями будинок нагадує витвори київського міського арх. М. Самонова, за проектом якого зведено, зокрема, будинок № 22 на цій же вулиці.

Триповерховий з підвалами та напівпідвалом (з боку вул. Ігорівської), цегляний, пофарбований, у плані утворює каре. Проїзд до внутрішнього замкненого подвір'я — з боку вул. Ігорівської. Складається з кількох секцій, з яких головна (вул. П. Сагайдачного) первісно мала один під'їзд з парадним і чорним входами й внутрішнє коридорне планування (нині має кілька входів). Перекриття над підвалами склепінчасті, міжповерхові — пласкі по балках. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу із застосуванням цегляного й ліпленого декору. Вуличні фасади вирізняються ритмічною ярусною побудовою з акцентами у вигляді двой одновіконних розкріповок, увінчаних аттиками з круглими слуховими віконцями та лучковими напівфронтонами. Площини стін членуються широкими вікнами-вітринами (перший поверх), видовженими прямокутними та арковими вікнами, згрупованими здебільшого парами. Міжвіконня другого поверху прикрашено пілястрами тосканського ордера, третього — коринфського. В опорядженні фасадів використано профільовані карнизи, зубчасті та орнаментальні фризи, ліплені замкові камені, капітелі й гірлянди.

Дворові фасади вирішено стриманіше, в їхньому оформленні використано міжповерхові гурти, площинні віконні лиштви з сандриками на третьому поверсі та зубчастим обрамленням у підвіконній частині на другому поверсі.

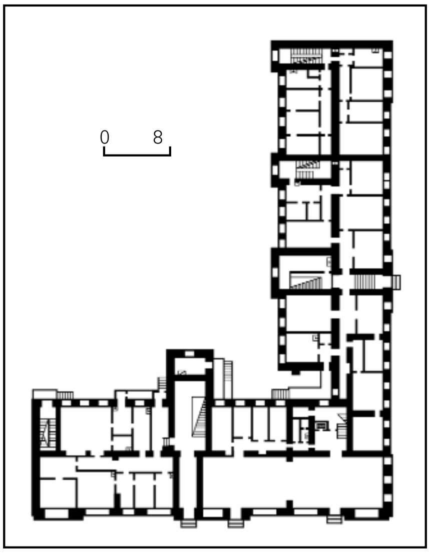

468.3. План першого поверху.

468.3. Вул. П. Сагайдачного, 10/5.

Доповнюють декор фасадів ковані балконні ґрати рослинного рисунка. Споруда — характерний зразок прибуткового будинку Подолу 2-ї пол. 19 ст.

Тепер на першому поверсі офіси, магазини та аптека, на другому та третьому поверхах житлові приміщення та офіси, у напівпідвалі кафе [1270].

Ольга Кролевець.

468.3. Житловий будинок, 1899—1900 (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 10/5. На розі з вул. Ігорівською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 36. Серед власників садиби — Д. Барщевський (поч. 19 ст.); орловський купець 1-ї гільдії, потомствений почесний громадянин Києва П. Серебренников та його спадкоємці (серед. — кін. 19 ст.). Останній родині належали також садиби на вул. П. Сагайдачного, 12 та на вул. Ігорівській, 7. У кін. 19 ст. всі три садиби перейшли у власність купця 1-ї гільдії Д. Марголіна. Будинок споруджено на замовлення дружини чиновника Л. Максимової на місці цегляних одно-, двоповерхових будинків, наріжний з яких було включено у новий об'єм. Автор проекту — губернський інж. В. Безсмертний. Під час ремонтів у серед. 20 ст. було змінено внутрішнє планування та архітектурне вирішення головного фасаду (вул. П. Сагайдачного) у рівні першого поверху; колишні житлові поверхи, де збереглося в інтер'єрах класицистичне оздоблення, пристосовано для нового призначення.

Триповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, перекриття пласкі. Вальмовий дах з шатровими вежками має бляшане покриття. Первісне секційне внутрішнє планування тепер замінено на коридорне.

Вирішений у стилістиці неоренесансу з елементами цегляного декору. Вуличні фасади симетричні, тридільні за композицією, з чітким членуванням по поверхах, підкресленим ритмом однотип-

них прорізів, поясами та елементами цегляного орнаменту, що повторюються. Входи до будинку з обох вулиць. Композиційну виразність будівлі надають великі шатрові бані (на вул. Ігорівській втрачені) та потужний вінцевий карниз з аркатурою у дусі романських будівель. Віконні прорізи першого та другого (з боку вул. Ігорівської) поверхів мають аркові перемички з замковими каменями, на третьому поверсі прорізи прямокутної форми.

Пам'ятка — одна з найбільших споруд історичної частини Подолу, відіграє помітну роль у формуванні забудови вулиці та панорами цієї частини міста.

Тепер на першому поверсі державні установи, офіси, магазини, аптека; на другому, третьому поверхах державні установи та офіси [1271].

Віталій Отченашко.

468.4. Житловий будинок, 1891 (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 19. На червоній лінії забудови вулиці. Стара адреса — вул. Олександрівська, 75. Історія садиби відома з 1869. Належала київському купцю 2-ї гільдії О. Сироткіну й займала пл. 515 кв. сажнів. Ділянка мала у плані прямокутну форму, простягалася від вул. Олександрівської до вул. Боричів Тік і була забудована в основному дерев'яними спорудами: одноповерховим будинком на цегляному першому поверсі з боку вул. Олександрівської, двоповерховим будинком на вул. Боричів Тік, рядом служб і сараїв. Всередині садиби був довгий, у плані Г-подібний цегляний двоповерховий флігель. 1891 за проектом і під наглядом архітекторів А.-Ф. Геккера і С. Кривиша зведено наявний будинок, на першому поверсі якого обабіч проїзду на подвір'я містилися магазини, на верхніх поверхах — житло. У 1980-х рр. проведено капітальний ремонт, під час якого замуровано центральний проїзд, замість магазинних вітрин зроблено звичайні вікна, ліквідовано напівкруглі балкони на флангах фасаду, розібрано лівий дворовий флігель.

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі дерев'яні. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі історизм з рисами неоренесансу із застосуванням ордера у вигляді поповерхових міжвіконних коринфських пілястрів. Композиція чолового фасаду симетрично-осьова з чіткою ярусною побудовою. Центр із входом виділено заглибленою тривіконною частиною з балконами на другому й третьому поверхах. Гладенько тинькований перший поверх слугує стилобатом для ошатних верхніх поверхів, прорізаних великими арковими вікнами, прикрашеними ліпленим декором (архівольти з замковими каменями, орнаменти у підвіконних фільонках тощо). Фасад увінчує карниз з модульйонами та ґратчастий парапет між трьома аттиками та наріжними стовпчиками. Центральний аттик з круглою нішкою завершують декоративні вази.

468.4. Вул. П. Сагайдачного, 19.

Будинок відзначається чіткими пропорціями та формою ренесансних архітектурних деталей.

Тепер перебуває на реконструкції [1272]. *Лариса Толочко.*

468.5. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 29/3. На розі з вул. Андріївською. На схилі рельєфу, замикає південно-східний бік кварталу, обмежений вулицями П. Сагайдачного, Андріївською та Покровською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 85. Власниками садиби були Чернишов (серед. — кін. 19 ст.), ювелір М. Бланкштейн (кін. 19 — поч. 20 ст.). У серед. 19 ст. сформувався як цілісна споруда, до якої увійшло кілька цегляних будівель, зведених після пожежі 1811. У 1970-і рр. північно-східне крило будинку на вул. П. Сагайдачного знесено, потім відтворено з фасадом первісного вигляду; надвірні служби й флігелі розібрано. На їхньому місці у 1980—90-х рр. у формах класицизму споруджено новий будинок з надвірними галереями та чоловим фасадом на вул. Покровській. У 1991—94 реконструйовано напівпідвал для влаштування Театру маріонеток на вул. Андріївській.

Триповерховий з боку вул. П. Сагайдачного, з вул. Покровської двоповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, у плані П-подібний з проїздом у центрі найдовшого фасаду на вул. Андріївській. Міжповерхові перекриття пласкі, у підвалі й проїзді склепінчасті. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування дворядне, анфіладно-коридорного типу.

Три вуличні фасади оздоблено в стилі пізнього класицизму. Їхню ярусну композицію з рівномірним ритмом прямокутних прорізів підкреслено рустуванням першого поверху, міжповерховими гуртами та різними за оформленням вікнами: без обрамлення (перший поверх), з лиштвами та прямими сандриками на кронштейнах (другий), лиштвами із замковими каменями (третій поверх). Фасади увінчує значного виносу карниз з модульйонами, декорованими листям аканта. Лучкову арку проїзду в серед. 19 ст. оздоблено площинним портиком з чотирьох великих пілястрів коринфського ордера. На дворових фасадах, позбавлених архітектурного декору, виділяється вигадливий тамбур входу у Театр маріонеток.

Пам'ятка — цікавий зразок прибуткового будинку доби пізнього класицизму.

468.5. Вул. П. Сагайдачного, 29/3.

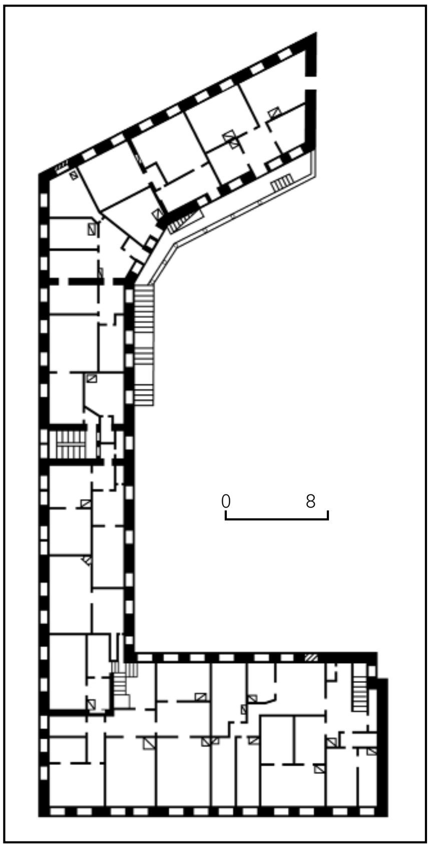

468.5. План другого поверху.

468.6. Вул. П. Сагайдачного, 35.
468.6. Первісний план другого поверху.

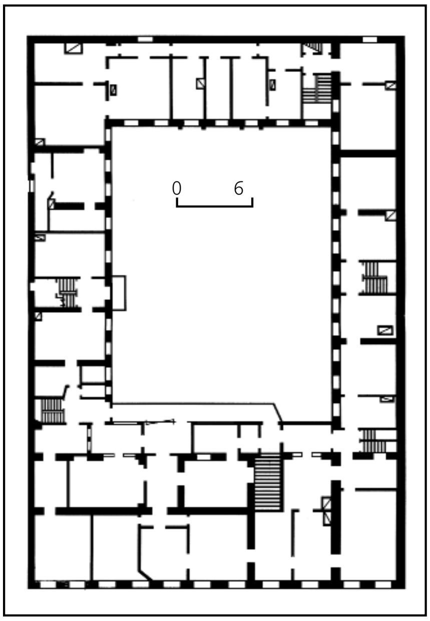

Тепер на першому поверсі на вул. Сагайдачного магазини, кафе, на верхніх поверхах Головне Київське міське управління у справах захисту споживачів. На вул. Андріївській на верхніх поверхах містяться державні установи, у напівпідвалі з боку подвір'я Театр маріонеток [1273].

Віталій Отченашко, Тетяна Трегубова.

468.6. Житловий будинок, 1870-і рр. (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 35. У фронтальній забудові вулиці. Стара адреса — вул. Олександрівська, 89—91. З 1870-х рр. садиба належала купцю К. Дроннікову. Розміщені на ній будівлі у плані утворювали каре. 1880 під наглядом арх. С. Рикачова здійснено перебудову дворових флігелів. Під час капітальних ремонтів 1990-х рр. тильний і лівий флігелі були розібрані, у головному будинку, в правій частині вуличного фасаду влаштовано декоративний вхід та вітрини магазину. Перший поверх чолового об'єму призначався для торговельних приміщень, другий — для житла.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, з правим дворовим крилом, поруч з яким — проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування вуличного об'єму галерейного типу, дворядне, бічного крила однорядне.

Оздоблений у стилі пізнього класицизму. Вуличний фасад асиметричний, на правому фланзі лучкова арка проїзду, акцентована згори невисоким аттиком, на другому поверсі лівого флангу прямокутна балконна лоджія. Рустовану площину фасаду членують прямокутні прорізи вікон та дверей, оздоблені замковими каменями (перший поверх) і лиштвами з прямими сандриками (другий поверх). Поверхи членуються широкою смугою, поділеною на прості фільонки. Завершення вирішено у вигляді багатопрофільного карниза з сухариками та ґратчастого парапету на цегляних стовпчиках.

На дворовому фасаді чолового об'єму розташована двоярусна галерея (реконструйована). Фасад бічного крила простий, без декору, з прямокутними прорізами.

Будинок — цікавий зразок характерної для Подолу житлової забудови 2-ї пол. 19 ст.

Тепер на першому поверсі магазини, на другому фірми та офіси [1274].

Ольга Кролевець.

468.7. Житловий будинок 1890—92, в якому містилося правління Другого пароплавного товариства по Дніпру та його притоках (архіт., іст.). Вул. П. Сагайдачного, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Стара адреса — вул. Олександрівська, 36. Проект складений 1890, зведення закінчено 1892. Замовник — київський підприємець Д. Марголін. 1913 власник подарував садибу із забудовою своєму сину А. Марголіну, правнику й дипломату, та його дочкам. Від моменту спорудження переважну

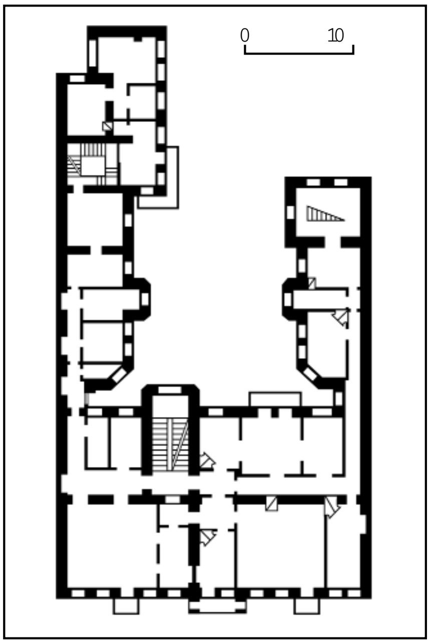

468.7. Вул. П. Сагайдачного, 12.
468.7. План другого поверху.

частину приміщень другого та третього поверхів займало місцеве управління пароплавства, уповноваженим якого був Д. Марголін. За радянських часів тут містилося управління та окремі відділи Державного пароплавства.
Триповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані П-подібний з прибудовами з боку подвір'я (первісний проект передбачав зведення додаткового тильного об'єму для замикання каре; не здійснено). Перекриття пласкі дерев'яні. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Чоловий фасад декоровано в стилі історизм з елементами неоренесансу. Центральну вісь симетрії підкреслюють в'їзна арка, потужний цегляний балкон другого поверху та завершення у вигляді аттика з люкарною. Здвоєні вікна на центральній осі фланковано пілястрами коринфського ордера на рівні другого і третього поверхів. На другому поверсі бічні балкони прикрашено подобою портиків з двох тричвертєвих колон того ж ордера та антаблементів, вікна мають чарункові завершення, це дещо порушує стиль споруди. У декорі застосовано ліплене опорядження — листя аканта, вінки, орнаменти, а також поребрик і ланцюговий руст. Парадний вхід в офісні приміщення будинку влаштовано з подвір'я, куди веде центральний проїзд з пишним ліпленим оздобленням.
Пам'ятка — цінний зразок забудови міста доби історизму, що добре зберігся й складає невід'ємну частину старовинної забудови вулиці.
У дорадянський час в будинку містилося правління Другого пароплавного товариства по Дніпру та його притоках. Директором-розпорядником товариства був Марголін Давид Семенович (1850—?) — купець 1-ї гільдії, доброчинець. До кола його підприємницьких інтересів належали також трамвай, водо- і газопостачання, нафтопромисловість, цукрові заводи, фінанси та кредити, домобудування. Був членом Товариства поширення комерційної освіти у м. Києві, Опікунської ради Комерційного училища, обліково-позичкового комітету Київської контори Державного банку, Київського губернського з фабрично-заводських справ присутствія, Попечительства про будинки працелюбства. За доби УЦР — член фінансово-економічної ради УНР (з січня 1918). Жив з 1909 на вул. Ольгинській, 1/2 (тепер № 1/17).

468.8. Вул. П. Сагайдачного, 23/4.
468.8. План другого поверху.

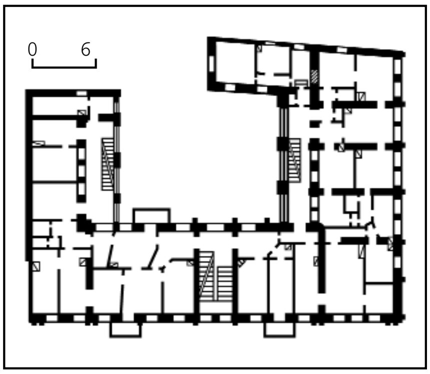

468.8. Фрагмент оздоблення фасаду.
468.8. Пластичний декор фасаду.

Тепер перший поверх і підвал займають магазини та кафе, другий і третій поверхи — державні установи та редакція газети «Водник» [1275].

Михайло Кальницький.

468.8. Житловий будинок, 1898, в якому проживав Клуг М. В. (архіт., іст.). Вул. П. Сагайдачного, 23/4. На розі з вул. Ігорівською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 79. Охоплює з трьох боків невелике внутрішнє подвір'я, проїзд до якого з боку вул. Ігорівської. В кін. 19 — на поч. 20 ст. належав О. та А. Конраді. Сформувався внаслідок реконструкції більш ранньої забудови садиби серед. 19 ст. Перший поверх був відведений під магазини, верхні — під житло. 1912—19 належав А. Слинку, А. Назімову, О. Сергєєву та його дітям, Й. Черкаському. Під час капітального ремонту 1985 змінено первісне планування, втрачено оздоблення приміщень, ажурні ґрати балконів, викривлено архітектурне вирішення першого поверху.
Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані П-подібний. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у стилі історизм з ренесансно-бароковими елементами з широким застосуванням ліпленого декору, однотипного, але по-різному скомпонованого на кожному з фасадів. Має два чолові фасади — на 14 (вул. П. Сагайдачного) і десять (вул. Ігорівська) віконних осей. Головний вхід з боку вул. П. Сагайдачного. Тектоніка фасадів ритмічно-ярусна. Наріжжя з обох боків, розкріповка центрального входу та лівий фланг головного фасаду (вул. П. Сагайдачного) акцентовані тридільними аттиками зі смужкою меандра. Перший поверх на невисокому цоколі розчленовано рустованими лопатками. Тло другого й третього поверхів розшито під дощаний руст. Лопатки другого поверху включають фактурні квадри й оригінальні завершення у вигляді стилізованих маскаронів. Третій поверх розчленовано здвоєними (на головному фасаді) й поодинокими (на вул. Ігорівській) канелюрованими пілястрами іонічного ордера. Перший поверх відділено від другого профільованим гуртом. Між другим і третім поверхами широкий фриз, заповнений волютоподібними орнаментальними композиціями з пальметами, що чергуються з вазонами в оточенні гірлянд. Вінцевий карниз підтримують парні модульйони, прикрашені акантом, та неширокий фриз, декорований рослинним орнаментом з включенням картушів. Усі прорізи прямокутні. Вікна верхніх поверхів оформлено тонко профільованими лиштвами, другого поверху — прямими сандриками, третього — сандриками з замковими каменями у вигляді орнаментованих кронштейнів, які з обох боків підтримують грифони. Міжвіконня головного фасаду містять фігурні фільонки з картушами, на яких вертикально позначено дату спорудження будинку (1898). Дворові фасади позбавлені декору.
Розмаїття і вишуканість ліпленого оздоблення виділяють споруду серед інших будинків періоду історизму.
У 1900—10-х pp. у квартирі № 10 проживав Клуг Мартин Вільгельмович (?—?) — архітектор. За його проектами у Києві збудовано ряд житлових і громадських споруд. Серед них: прибуткові будинки на сучасних вулицях Великій Житомирській, 23 (1908—11), Воровського, 19 (1909—10) і 38 (1910), О. Гончара, 50 (1907), Ярославів Вал, 4 (1907) і 14, 14-а (1908—11), лікарня І. та В. Бабушкіних на вул. Тверській, 7 (1911—12) та ін.
Тепер на першому поверсі кафе та магазини, на другому і третьому поверхах державні й громадські установи [1276].

Віталій Отченашко, Лариса Толочко, Лариса Федорова.

468.9. Особняк Коробкіна Ф. М., 1830-і рр. (архіт., іст.). Вул. П. Сагайдачного, 20/2. На розі з вул. Борисоглібською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 46. Збудований за проектом арх. Л. Станзані для київського міщанина Ф. Коробкіна (Коробки), який придбав земельні ділянки у титулярного радника М. Бакланова та у С. Гудими. Поряд розташовувалися цегляний одноповерховий флігель з льохом і два дерев'яні льохи. 1844 власник підписав угоду про передачу в оренду верхнього поверху для розміщення Київської цивільної палати. Згодом продав садибу київській поштовій конторі.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, первісно у плані Г-подібний, звернений чоловим поздовжнім фасадом з головним входом на вул. П. Сагайдачного, бічним — на вул. Борисоглібську. З протилежного боку до торця прилучається (без прив'язки по фасадах) нижча двоповерхова будівля пізнішого походження, первісно одноповерхова, зі склепінчастими перекриттями. Її показано на плані Києва до пожежі 1811, складеному арх. А. Меленським, та видно на старих фото. Пізніше обидві частини з'єднано на другому поверсі спільним плануванням. Перекриття пласкі дерев'яні. Дах напіввальмовий, з бляшаним покриттям.

Головний фасад — один із варіантів зразкових фасадів доби класицизму — з виділенням центру вхідним ризалітом у вигляді площинного портика іонічного ордера на високому цоколі, за який править глуха аркада з вікнами у нішах. Масивний цоколь, виявлений членуванням площини стіни на квадри, з замковими каменями над арками, несе значні за розміром тричвертєві колони з розвиненим антаблементом. Фриз прикрашено ліпленим орнаментом рослинного характеру. Вікна другого поверху обрамлено простими лиштвами та прикрашено сандриками на кронштейнах, у межах ризаліту оздоблено балюстрадою. Бічний фасад оформлено скромніше, дворовий має ознаки пізніших перебудов і ремонтів. Втрачено декор інтер'єрів, а також розетки й маскарони на головному фасаді.

Пам'ятка — зразок особняка доби класицизму в Києві, збудованого на замовлення заможного міщанина-ремісника, відбиває загальний історичний характер забудови Подолу.

До 1840-х рр. у будинку проживав Коробкін (Коробка) Федір Михайлович (бл. 1787—1867) — майстер золотих і срібних справ, урядник (з 1813), цехмейстер срібного цеху (з 1815), член Київського магістрату (з 1816) та його довічний ратгер, почесний громадянин м. Києва. У 1829—35 займався збиранням казенних податків, відповідав за надходження боргів від ремісників, брав участь в організації рекрутських наборів з міщан. До 1833 до складу срібного цеху разом з ним входили його родичі — П. Коробкін з сином Олександром й онуком Борисом. 1834 їх зарахували до реєстрових товаришів, які, за традицією, брали участь в урочистостях, що відбувалися в місті під час визначних церковних свят. Ф. Коробкін виконував твори мистецтва на замовлення переважно Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого монастиря та Києво-Печерської лаври.

468.9. Вул. П. Сагайдачного, 20/2. Фрагмент фасаду.

468.9. План другого поверху.

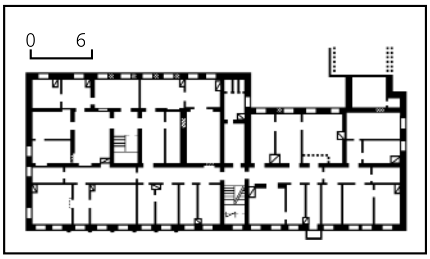

Виготовляв церковні врата, срібні та срібні з позолотою ікони, шати для них, кадила, медальйони, образки, хрестики, каблучки, ґудзики та реставрував старе церковне начиння. Виконував приватні замовлення. Підготував багато майстрів і підмайстрів, серед яких — відомий срібляр І. Чечик. Більша частина творів Ф. Коробкіна загинула 1922 під час конфіскації й переплавки церковних цінностей з дорогоцінних металів у злитки. Частина виробів зберігається в зібранні Музею історичних коштовностей України. Був одружений з дочкою відомого київського срібляра О. Іщенка. Похований на г. Щекавиця (цвинтар знищений).

468.10. Вул. П. Сагайдачного, 16/5.

468.10. План другого поверху.

Тепер на першому поверсі — магазини, на першому і другому — Подільський районний військовий комісаріат м. Києва [1277].

Галина Максимова, Дмитро Малаков.

468.10. Садиба 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 16/5, 16-б. На розі з вул. Андріївською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 42. Складається з двох споруд: магазина та чотириповерхового житлового будинку у глибині ділянки. В 1830-х рр. належала родині Дегтерьових. На поч. 20 ст. до складу садиби входили також двоповерховий цегляний будинок на червоній лінії забудови вул. Олександрівської і дерев'яний на цегляному поверсі будинок вздовж вул. Андріївської (обидва не збереглися), сад з фруктових дерев і каштанів. Перший власник садиби — купець Т. Дегтерьов, на замовлення якого зведено магазин, пізніше — М. Дегтерьов. Після смерті останнього у 1898, згідно з його духовним заповітом, садиба з магазином (разом зі складом на вул. Іллінській, 14) перейшла у власність трьох його найближчих службовців, які працювали у нього бл. 30 років — Я. Карп'єва, В. Куц-Тулубовського і А. Масленникова. Вони організували Південно-Російське товариство торгівлі залізними виробами, що заступило фірму Дегтерьова. У магазині на вул. Олександрівській товариство продавало залізо покрівельне, котельне, сортове, залізні балки, толь, мідь, сталь, цинк, свинець, болти, гайки, цвяхи та інші товари, а також посуд, ванни. Протягом усього існування магазин не змінював функцій.

Магазин, 1821 (№ 16/5). Збудовано за кресленнями № 78 та № 79 для крамниць з палатками з альбому зразкових фасадів, затверджених 1812. Первісно внутрішній об'єм будинку становив єдине високе торговельне приміщення без комор, з пласким перекриттям, влаштованим за системою дерев'яних балок, що спиралися на стіни та два цегляні стовпи у центрі зали. Незважаючи на перебудови (поділ на два поверхи на поч. 20 ст., зміна окремих елементів), будинок зберіг зовнішній вигляд, близький до первісного. 1985 капітально відремонтований.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі класицизм. Вуличні фасади мають великі аркові вікна-вітрини (три на вул. П. Сагайдачного і

два на вул. Андріївській), яким на дворових фасадах відповідають пласкі аркові ніші. Вхід з торця будинку. Простінки оздоблено конховими нішками, над якими розміщено прямокутні фільонки.
Споруда — унікальна пам'ятка архітектури торговельного призначення 1-ї чв. 19 ст.
Ж и т л о в и й б у д и н о к, поч. 20 ст. (№ 16-б). В глибині садиби, паралельно вул. П. Сагайдачного.
Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний, з парадним та чорним входами. Перекриття пласкі, дах напіввальмовий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у стилі модерн. Вісь симетричного за композицією чолового фасаду підкреслено вхідним ризалітом, завершеним модерністичним аттиком з двома слуховими віконцями, невеликим балкончиком та трикутним фронтоном. Характерним для стилю модерн є застосування різноманітних за формою і пропорціями віконних прорізів, смуг горизонтальних жолобків та декоративних кіл з потрійними стрічками та вертикальних стовпчиків, що фланкують аттик і вхідний портал. Цегляний декор доповнюють металеві балконні ґрати, які складаються з вписаних один до одного кіл, розділених потрійними вертикальними стрижнями.
Будинок — цінний зразок житлової споруди доби модерн.
Забудова садиби, що збереглася частково, розкриває історію формування архітектурного середовища Подолу 19 — поч. 20 ст. [1278].
Віталій Отченашко, Лариса Толочко.

468.11. Садиба, поч. 19—20 ст. (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 22/1, 24. На червоній лінії забудови вулиці, між пл. Контрактовою і вул. Борисоглібською. На прямокутній у плані садибі розташовані: будинок універмагу (№ 24, поч. 19 ст., 1937), два торговельно-житлові будинки (обидва мають № 22/1), два флігелі в глибині подвір'я (1910). Історія садиби прослідковується з кін. 17 ст., коли її було зафіксовано на плані І. Ушакова 1695. На поч. 18 ст. належала грекові А. Стоматі, який у 1738 спорудив тут Свято-Катеринінську церкву. Утворена при ній парафія в 1748 одержала назву Греко-Синайський Свято-Катеринінський монастир. Після пожежі на Подолі 1811 у монастиря було відібрано частину території для створення пл. Контрактової, вулиць Олександрівської (тепер П. Сагайдачного) та Борисоглібської. Новоутворену ділянку з боку пл. Контрактової монастир продав купцеві Ризі, який володів нею у 1810—20-х рр., у 1830-х рр. її власником став купець Бєлкунов. Ділянка з боку вул. Борисоглібської належала купцеві Гроздовському. В серед. 19 ст. купець Я. Протазанов об'єднав обидві садиби в єдине домоволодіння. Спадкоємець Я. Протазанова — його онук, купець О. Протазанов у 1874 продав нерухомість київським купцям, братам В. та О. Фоломіним. З 1889 садиба перейшла в одноосібну власність О. Фоломіна. У той період здійснено реконструкцію забудови на вул. П. Сагайдачного у формах неоренесансу. На поч. 20 ст. ділянкою володіли діти купця О. Фоломіна та його вдова, з 1914 — Д. Мар-

468.10. Вул. П. Сагайдачного, 16-б.
468.10. План другого поверху.

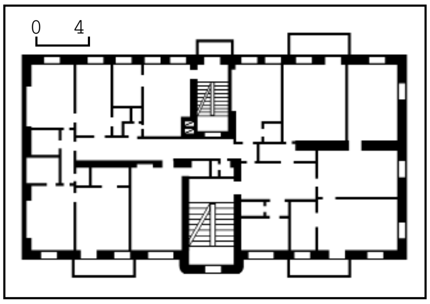

голін. 1910 зведено дворові флігелі. У радянський час садибу націоналізовано. 1936—37 разом з реконструкцією пл. Червоної (з 1990 Контрактова) наріжний будинок № 24 перебудовано під універсальний магазин, який використовував також частину приміщень одного з будинків № 22/1 та один із флігелів (склад).
Т о р г о в е л ь н о - ж и т л о в и й б у д и н о к, поч. 19 ст. — 1880-і рр. По фронту вул. П. Сагайдачного. Сформувався з двох частин, зафіксованих на планах Києва 1850-х рр.: наріжної (на 14 віконних осей) та прилеглої до неї рядової (на 20 віконних осей). В серед. 1870-х рр. наріжна частина являла собою двоповерхову споруду, де містився магазин, рядова — ряд з 16 одноповерхових крамничок, над центральною частиною яких була мансарда для зберігання товарів. 1880 здійснено реконструкцію з добудовою над крамницями другого житлового поверху, переоздобленням фасадів у стилі неоренесанс. 1898 за проектом арх. М. Гарденіна у наріжній частині перероблено вітринні прорізи. За радянських часів приміщення першого поверху займав Подільський універмаг і заклади громадського харчування, другий поверх було переплановано з пристосуванням під комунальні квартири. В кін. 20 ст. частково реконструйований.
Двоповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, (перший поверх головного фасаду тинькований), у плані прямокутний. Первісне планування зазнало змін. Вхід на другий поверх — у центрі головного фасаду. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Вирішений у стилі неоренесанс. Композиція головного фасаду рівномірноритмічна, визначена рядом аркових прорізів другого поверху, які чергуються з рустованими пілястрами, що фланкують пари вікон і підтримують розвинений антаблемент. Лиштви вікон утворено рустованими архівольтами та безордерною міжвіконною пілястрою. Під вікнами містяться фільонки. Фризову смугу прикрашено фільонками з рустом, вінцевий карниз — сухариками. Фасад увінчано трьома аттиками у вигляді портала з лучковим фронтоном та люкарною, фланкованого парапетними стінками з парами стовпчиків. На першому поверсі, тинькованому «під шубу», розташовано великі прямокутні вітринні прорізи з дверима до магазинів. Дворовий фасад, декорований міжповерховим та вінцевим карнизами з сухариками, на першому поверсі містив великі аркові отвори входів (тепер замуровані й перетворені на двері). Вікна другого поверху прямокутної форми.
Будинок є зразком споруди торговельного призначення 19 ст., що формує забудову вулиці історичної частини Подолу.
Тепер середня частина будинку використовується «Укрсоцбанком», приміщення першого поверху магазинами.
Т о р г о в е л ь н о - ж и т л о в и й б у д и н о к, серед. 19 ст. На червоній лінії вул. Борисоглібської, впритул до будинку, орієнтованого впродовж вул. П. Сагайдачного.
Двоповерховий, цегляний тинькований у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Зведений за зразковим проектом у стилі класицизм. Композиція чолового фасаду симетрична. На лівому фланзі проїзд на подвір'я, на правому вхід в магазин, об'єднаний з вітринним вікном, на другому поверсі над ними по два прямокутні прорізи. В центрі фасаду три прямокутні вікна, підкреслені на другому поверсі підвіконними поличками на консолях та профільованими прямими сандриками.
Будинок — один з нечисленних зразків рядової забудови Подолу періоду пізнього класицизму.
Тепер на першому поверсі магазин, на верхньому установи.
У н і в е р м а г. На розі з пл. Контрактовою. Точна дата спорудження первісного двоповерхового з підвалами будинку невідома. Імовірно, його було зведено на зламі 1810—20-х рр. у стилі класицизм за зразковим проектом. Судячи зі старої фотографії, будинок мав зрізане наріжжя, вальмовий дах, чітке горизонтальне членування фасадів з виділеними флангами, великі вітринні прорізи на рустованому першому поверсі й прямокутні вікна з трикутними сандриками на гладенькому другому поверсі. 1936—37 за проектом арх. П. Савича здійснено реконструкцію з пристосуванням під універсальний магазин Воєнторгу (пізніше будівлю передано універмагу Подільського р-ну міста). При збереженні первісного об'єму чолові фасади споруди було переоформлено у новій стилістиці, здійснено внутрішнє перепланування.
На поч. 1970-х рр. проведено капітальний ремонт з модернізацією внутрішніх конструкцій. Під час ремонту 1980-х рр. викривлено вінцеву частину фасадів: замуровано балюстради, спрощено форми наріжної колонади та захованої за нею вежки (вірогідно, світлового ліхтаря).
Будинок двоповерховий з підвалами, цегляний (головний фасад тинькований), у плані Г-подібний з внутрішнім зальним плануванням, пов'язаним

з наріжними розгалуженими тримаршовими сходами. Перекриття підвалів, що збереглися від первісної споруди, — хрещаті склепіння з цегли, характерної для 19 ст.; стовпи окремих підпружних арок складено з більш ранніх цеглин типу плінфи. В кутку одного з приміщень віднайдено нижній підвальний ярус, походження якого не з'ясоване. Перекриття поверхів пласкі залізобетонні. Дах двосхилий з наріжною вежкою під шатром, з бляшаним покриттям.

В архітектурному вирішенні головного фасаду простежуються риси конструктивізму (великі скляні площини з металевими рамами) і радянського ретроспективізму (елементи ордерної системи). Горизонтальні смуги засклення та глухого міжповерхового поясу перебивають пари здвоєних пілястрів, що виділяють вертикальні прясла обабіч наріжжя й біля торців будинку. Пілястри підтримують розвинений антаблемент, що складається з архітрава, фриза і карниза зі спрощеними трикутними модульйонами. Прясла над карнизом увінчано парапетними стінками, з'єднаними проміжними балюстрадами. Заокруглене наріжжя акцентовано згори декоративною колонадою під архітравом стилізованого тосканського ордера. Центри фасадів з боку площі та вулиці на першому поверсі підкреслено декоративними порталами. Головний вхід, заглиблений у наріжну нішу, захищено бетонним піддашшям. Позбавлений декору дворовий фасад з прямокутними прорізами (частково замуровані) зберігся від первісної споруди.

Будинок універмагу, що репрезентує один з етапів розвитку радянської архітектури, відіграє значну роль у формуванні забудови пл. Контрактової.

Тепер перебуває на реконструкції.

Ф л і г е л ь (склад). У глибині подвір'я, паралельно вул. П. Сагайдачного, ближче до пл. Контрактової. Споруджений за проектом арх. М. Казанського.

Двоповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований. У плані наближений до прямокутника зі зрізаним наріжжям з боку площі, що було обумовлено малою шириною садиби та необхідністю організації проїзду на подвір'я. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі модерн. Архітектурну композицію чолового фасаду обумовлено призначенням будинку. На першому високому поверсі розташовані значні за розмірами прямокутні отвори дверей (у центрі широкі, по боках видовжені), на нижчому другому — лучкові віконні прорізи. В декоративному оформленні застосовано змодельовані в цеглі модерністичні кола у міжвіконнях, від яких вниз відходять по три паралельні смужки. Кола поєднано між собою горизонтальним надвіконним гуртом.

Будівля — рідкісний тип монументальної складської споруди поч. 20 ст.

До останнього часу використовувалась універмагом за первісним призначенням.

Ф л і г е л ь. Прилягає до тильної стіни торговельно-житлового будинку на вул. Борисоглібській. Зведений за проектом арх. М. Казанського на місці дерев'яного флігеля.

468.11. Вул. П. Сагайдачного, 24.

Двоповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям. Первісне внутрішнє планування не збереглося.

Вирішений у формах модерну. Композиція головного фасаду рівномірноритмічна. Вхід зміщено до лівого торця. Прорізи вікон та дверей на обох поверхах прямокутні. В декоративному оздобленні застосовано характерні модерністичні кола з трьома вертикальними смужками.

Будинок є зразком другого ряду внутрішньоквартальної забудови поч. 20 ст. Тепер використовується «Укрсоцбанком».

Забудова садиби становить історико-архітектурну цінність як зразок комплексу торговельних і житлових споруд, що поступово формувався з поч. 19 ст. [1279]. *Ірина Абрамова, Ольга Зливкова, Інна Шулешко.*

468.12. Садиба, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. П. Сагайдачного, 25-а, 25-б, 25-г. На розі з вул. Ігорівською. Стара адреса — вул. Олександрівська, 81. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці (№ 25-а), наріжного житлового будинку (№ 25-б), флігеля (№ 25-г), а також дворових корпусів (№ 25-в, 25-д, 25-е), що не мають архітектурної цінності.

За планами 1853 і 1856, на яких зображено садибу київського купця М. Балабухи (тепер № 27, 27-б), суміжна з нею ділянка (сучасна № 25) з розташованим вздовж спільної межі дерев'яним сараєм належала купцям Лічковим. На поч. 20 ст. власником садиби був купець 1-ї гільдії П. Попов.

Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 25-а). Зведений в останній чв. 19 ст. як прибутковий з першим торговельним, другим житловим поверхами. Можливо, до його об'єму ввійшли частини попередньої будівлі (на це вказують склепінчасті перекриття окремих підвальних приміщень та проїзду на подвір'я). На поч. 20 ст. в будинку містилися великі галантерейно-мануфактурні магазини «Новий час», «Реноме», магазини дамського та чоловічого вбрання «Елегантний світ», «Ліон». 1967 надбудовано третій житловий поверх зі світловим ліхтарем над сходами. Під час капітального ремонту на зламі 1980—90-х рр. відремонтовано дах із заміною покриття, облицьовано цоколь, частину прямокутних вітрин першого поверху перетворено на аркові, встановлено нові балкони (раніше був один балкон над проїздом).

Триповерховий з глибокими підвалами, цегляний, пофарбований (цоколь на головному фасаді облицьовано гранітом), у плані Г-подібний, розділений проїздом на подвір'я на дві частини з окремими сходовими клітками. Перекриття пласкі (на третьому поверсі — залізобетонні). Дах двосхилий, з шиферним покриттям. Первісне внутрішнє планування не збереглося.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Головний фасад має симетричну ритмічно-ярусну композицію. Проїзд на подвір'я, два входи у будинок і наріжжя фланковано рустованими лопатками (до 1967 осі проїзду й входів були акцентовані прямими аттиками). Горизонтальні членування визначають карниз над першим поверхом, розбитий на прямокутні нішки-метопи первісний вінцевий фриз з зубчастою крайкою, спрощений карниз третього (надбудованого) поверху. Відновлені великі вітрини першого поверху перекрито трицентровими арковими перемичками із замковими каменями (у правій частині фасаду збереглися прямокутні вітрини), вікна другого поверху й отвори входів та проїзду — напівциркульними перемичками в обрамленні архівольтів з радіально розташованими сухариками. Вікна над входами завершено прямими сандриками. На третьому поверсі й на тильному фасаді прорізи прямокутні. Доповнені вітражами вхідні дерев'яні двері належать до гарних зразків мистецької столярної роботи поч. 20 ст. Окрім чарункових ґрат двомаршових кам'яних сходів, опорядження інтер'єрів не збереглося.

Будинок — яскравий зразок історичної забудови Подолу змішаного торговельно-житлового призначення.

Ж и т л о в и й б у д и н о к (№ 25-б). Сформований у 2-й пол. 19 ст. на основі більш ранньої наріжної частини й добудованого до неї довгого крила вздовж вул. Ігорівської.

Двоповерховий з підвалами, цегляний, у плані Г-подібний. Прямокутна в плані наріжна частина (вісім віконних осей на вул. П. Сагайдачного і п'ять на вул. Ігорівській) тинькована, з цоколем, облицьованим у 1987 темно-сірим гранітом; крило на 14 віконних осей з окремим входом і кількома дворовими приступками пофарбоване. Вальмові дахи мають шиферне покриття. Внутрішнє планування коридорно-анфіладного типу.

Оздоблений у формах пізнього класицизму. Вуличні фасади наріжної частини вирізняються чіткою ярусністю: на першому поверсі — великі прямокутні, на другому, відділеному міжповерховим гуртом, — однакові прямокутні прорізи, обрамлені лиштвами з прямими й подекуди трикутними сандриками. Під вікнами у межах лиштв розташовані декоративні дошки у профільованому обрамленні. Центр фасаду на вул. П. Сагайдачного з дещо порушеною симетрією побудови (за рахунок додаткової віконної осі на правому фланзі) виділено розкріповкою, балконом другого поверху та невисоким прямим аттиком. Фасади завершує гладенький фриз і карниз спрощеного профілю.

Горизонтальні членування наріжної частини продовжено на чоловому фасаді крила. Його виступну чотиривіконну площину з асиметрично розміщеним входом підкреслено розкріповкою і прямим аттиком, одновіконні фланги виділено гладенькими (на першому по-

468.12. Вул. П. Сагайдачного, 25-а.
468.12. План другого поверху.

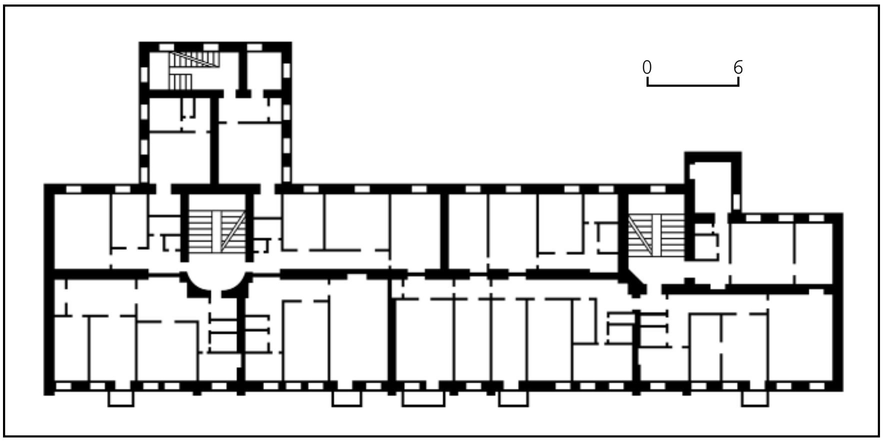

468.12. Вул. П. Сагайдачного, 25-г.

версі) й рустованими лопатками. Звичайні за пропорціями двостулкові прямокутні вікна на першому поверсі обрамлено лиштвами з замковими каменями, на другому — лиштвами з вушками, замковими каменями та підвіконними фільонками. Архітектура будинку репрезентує одну із стилістичних варіацій історичної забудови Подолу.

Флігель (№ 25-г). У тилу головного будинку, посеред подвір'я. Збудовано 1900 як житловий (дату вказано на мозаїчній підлозі вестибуля першого поверху).

Двоповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з неглибоким ризалітом на тильному фасаді. Перекриття пласкі. Дах вальмовий, з шиферним покриттям. Внутрішнє дводільне планування визначає центральна сходова клітка.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами історизму. Основну увагу приділено оформленню зверненого в бік вул. П. Сагайдачного головного симетричного фасаду. Його триосьову композицію формують центральна тривіконна й флангові одновіконні площини, підкреслені на першому поверсі лопатками, на другому — здвоєними пілястрами й арковими віконними прорізами. Осі входу й флангів акцентовано одним напівциркульним і двома трикутними щипцями. Горизонтальні членування позначено зубчастим гуртом і вінцевим карнизом з аркатуркою (в центрі) та сухариками. Аркові вікна центральної площини окреслено архівольтами з трьома радіально розташованими замковими каменями, флангові — контурним обрамленням з трикутним завершенням. Прямокутні прорізи другого поверху обрамлено рамковими напівлиштвами, що утворюють ламаний орнамент. На першому поверсі вікна без оздоблення. Пишний цегляний декор доповнюють смужки поребрика (над пілястрами, у простінках другого поверху). Прямокутний отвір центрального входу захищає нове металеве піддашшя мистецької роботи.

В інтер'єрі збереглися первісні мозаїчні підлоги й сходові марші зі штучного каменю, фігурні ґратчасті огородження сходів.

Ошатна архітектура будинку є гарним зразком цегляного стилю кін. 19 — поч. 20 ст.

Садиба, що має складну планувальну організацію, відображає особливості історичної забудови заповідної частини Подолу.

Тепер на першому поверсі головного будинку магазини та офіси. У наріжному розташовані ательє і перукарня (частина будинку з боку вул. Ігорівської на капітальному ремонті). У флігелі розташовані офіси [1280].

Марина Виноградова, Тетяна Трегубова.

468.13. Садиба Балабух, кін. 18—19 ст. (архіт., іст.). Вул. П. Сагайдачного, 27, 27-б. Стара адреса — вул. Олександрівська, 83. Складається з двох споруд: особняка Балабух (№ 27), розташованого вузьким фасадом на червоній лінії забудови вулиці, та колишнього заїжджого двору О. Іщенка (№ 27-б) — у глибині ділянки на розі з вул. Андріївською. Між ними розплановано невеликий сквер з парковою скульптурою «Запорожці» (1982, ск. Л. Орленко). Історія садиби відома з кін. 18 ст., пов'язана з родиною кондитерів Балабух, яким належала з 1820—30-х рр. У 1910 ділянка займала 497,3 кв. сажнів і включала наявні будинки, а також три двоповерхові цегляні флігелі (не збереглися). Перед будинком № 27-б був сквер. У спорудах садиби містилися: фабрика з виготовлення сухого варення, магазин з його продажу та житло власників ділянки.

Заїжджий двір О. Іщенка, кін. 18 — поч. 19 ст. Належав відомому київському срібляреві О. Іщенку. Після пожежі 1811 на Подолі й перепланування вулиць будинок опинився у глибині подвір'я, переорієнтованого на заново прокладену вул. Олександрівську. У цей же час капітально перебудований зі спрощенням архітектури фасадів. З придбанням садиби С. Балабухою будинок заїжджого двору перетворили на флігель. 1982 здійснено ремонтні роботи: відновлено класицистичне вирішення споруди, інтер'єри переплановано для сучасного використання, бруківкою позначено напрямок старого шляху.

Одноповерховий зі склепінчастими підвалами, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. З трьох боків влаштовано цегляні ґанки з металевою кованою огорожею. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Оздоблений у стилі класицизм. Фасади декоровано однаково: горизонтальний руст у тинькуванні, прості сандрики над прямокутними вікнами, тягнуті карнизи.

Споруда, що фіксує напрямок середньовічних вулиць Подолу, є рідкісним зразком заїжджого двору кін. 18 ст.

Особняк Балабух, 1830—40-і рр. Зведений за проектом арх. Л. Станзані. У 2-й пол. 19 ст. до тильного торця добудовано двоповерховий об'єм з дерев'яною галереєю на два поверхи вздовж фасаду. У 1920-х рр. галерею розібрано, 1982 поновлено під час реставраційних робіт.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, пофарбований у традиційний для класицизму жовтий колір з виявленням архітектурних деталей білим кольором, у плані прямокутний, з колонною галереєю і балконами. Перекриття пласкі. Дах напіввальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування змінено.
Вирішений у стилі класицизм. Композиція вузького чолового фасаду сформована простими засобами відповідно до вимог доби й поширених зразкових проектів. Перший поверх рустовано квадрами, дверні й віконні перемички клинчасті, з замковими каменями. Другий поверх оформлено вишуканіше: вікна, що фланкують арковий дверний отвір, обрамлено простими лиштвами й сандриками з ліпленням. Горизонтальний ритм членувань фасаду підкреслено рустуванням, міжповерховим гуртом, стрічкою архітрава, карнизом значного виносу. Ідентично головному, але на два прорізи більше, вирішено фасад, звернений до скверу. Шестиколонна галерея доричного ордера з кованими металевими ґратами на другому поверсі надає фасадові рис парадності. Значно скромніший вигляд має добудова з двоярусною дерев'яною галереєю.
Будинок — яскравий зразок архітектури доби класицизму в Києві.
Родина власників садиби Балабух зажила слави, виготовляючи т. зв. сухе варення з фруктів (цукати). Засновник роду Балабуха Семен Семенович (1771—1853) почав виготовляти варення бл. 1797 і займався цим 56 років. У 1830-х рр. він побудував магазин з продажу варення на вул. Костянтинівській, 2. У 1995 будинок знесено, тепер відновлено. Справу продовжив його син Балабуха Микола Семенович (1800—87). У вересні 1876 М. Балабуха відкрив у будинку Київської міської думи магазин з продажу сухого варення, який успадкував його син — Аркадій Миколайович Балабуха. З часом він перевів магазин на вул. Хрещатик, 25 (будинок не зберігся).
Ще один представник відомого роду кондитерів — Микола Олександрович Балабуха — побудував у кін. 19 ст. власну садибу з фабрикою на вул. Межигірській, 3/7, мав власний магазин з продажу варення на вул. Хрещатик, 31 (будинок не зберігся).
Сухе варення Балабух отримувало нагороди на численних виставках: 1870 — на Всеросійській мануфактурній, 1873 — на Віденській всесвітній, 1877 — на Празькій всесвітній. Фірма «Балабуха» мала всеросійську монополію на свої вироби до 1917. Про славу відомого роду свідчить і той факт, що 24 липня 1876 будинок Балабух відвідали спадкоємець італійського престолу принц П'ємонтський Умберто з дружиною — принцесою Маргаритою.

468.13. Вул. П. Сагайдачного, 27.
468.13. Первісний план другого поверху.

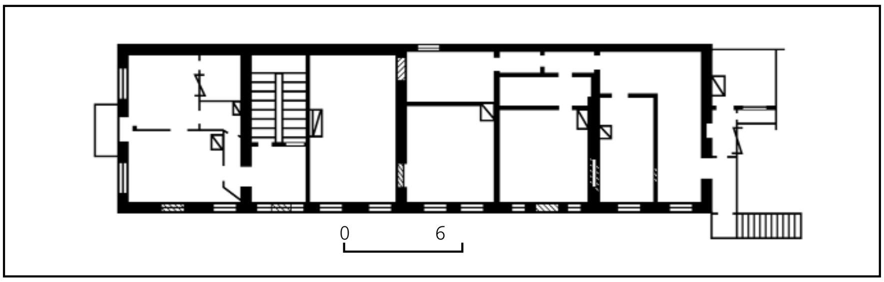

468.13. Вул. П. Сагайдачного, 27-б.
468.13. План першого поверху.

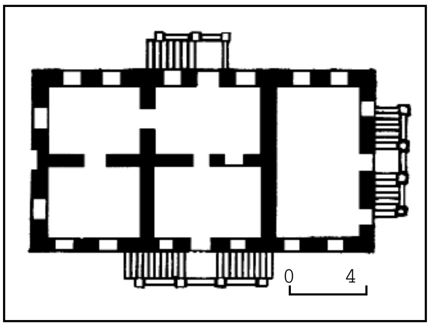

Тепер у особняку міститься ресторан, у будівлі заїжджого двору — кафе [1281].

Дмитро Малаков, Віталій Отченашко, Михайло Рибаков, Лариса Толочко.

469. САДИБА, 19 ст. (архіт.). Вул. Волоська, 5, 5/14, 5-б. На розі з вул. Іллінською. Складається з двох житлових будинків і дворового флігеля. Наріжна прямокутна ділянка у щойно розпланованому кварталі була надана в 1812 Братському Богоявленському монастирю для влаштування «економічного двору й саду» та спорудження тут дерев'яних житлових корпусів за проектами арх. А. Меленського. Відразу після виходу розпорядження Тимчасового комітету з улаштування міста Києва (від 22 березня 1833), що передбачало, зокрема, забудову вулиць Подолу, на вул. Волоській, 5 з'явився дерев'яний на першому цегляному поверсі житловий будинок міщанина П. Павленка, який у 1835 купив київський купець П. Дегтерьов. На замовлення нового власника відремонтовано дах, на подвір'ї споруджено дерев'яні комори й сараї за типовими проектами арх. Л. Станзані. 1840 дружина купця К. Дегтерьова розширила будинок добудовою з боку подвір'я дерев'яного на цегляному підмурку об'єму на два вікна, 1858 за проектом арх. М. Самонова переробила його фасади, які додатково було прикрашено пілястрами і віконними обрамленнями. По смерті П. Дегтерьова та його сина Г. Дегтерьова 1865 спадкоємцями садиби стали його вдова, її два сини і молодша дочка, які незабаром позбулися власності. За купчими, датованими 1868 і 1872, садибу придбав частинами київський купець 2-ї гільдії І. Шишкін у дворян Топачевських і купця 2-ї гільдії О. Богатирьова та його дружини. За І. Шишкіна у 1874—75 садибу вдвічі розширено за рахунок приєднання суміжної ділянки (тепер вул. Іллінська, 12), споруджено наріжний двоповерховий будинок (№ 5/14), двоповерховий флігель (№ 5-б), по периметру новоутвореного подвір'я — цегляні служби (не збереглися). За описом 1895, у наріжному будинку містилися: у підвалі — склади; на першому поверсі — магазин і житлові приміщення; на другому — квартира з усіма вигодами й житлові кімнати. На першому поверсі флігеля — склади, на другому — житлові приміщення і пральня. 1895 садибу придбала дружина статського радника К. Дитятина, яка у 1901—02 здійснила ремонти будинків і господарських споруд. За контрактами між домовласницею і Київським поштово-телеграфним відомством наріжний будинок орендувала Поштово-телеграфна контора № 1. Перший контракт терміном на десять років укладено 1 січня 1903, другий, терміном на шість років — 13 травня 1914. У 1926—27 будинок № 5 було передано Житловому кооперативу, будинок № 5/14 — Нарзв'язку. З повоєнних років і до 1991 будинок № 5 використовувався як житловий, будинок № 5/14 — поштовим відділенням зв'язку Подільського району.
Житловий будинок, 1833—34, 1840, 1858 (№ 5). На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, нижній (цокольний) поверх цегляний, верхній дерев'яний, тинькований. У плані Т-подібний. Над ризалітом у центрі дворового фасаду влаштовано мансарду, ліворуч до ризаліту прилягає колишня веранда (перетворена на додаткове приміщення), праворуч — тамбур і одномаршові сходи. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розміщенням кімнат.
Вирішений у стилі класицизм за типовим проектом п'ятивіконного будинку. Цокольний поверх оброблено великим рустом, прямі перемички віконних прорізів (тепер замуровані) декоровано потрійними замковими каменями.

Гладенька площина верхнього поверху розділена чотирма накладними пілястрами на центральне тривіконне та бічні одновіконні прясла. Прямокутні вікна оформлено простими лиштвами, сандриками-поличками й підвіконними гуртами. Так само оздоблено вікна на відкритих бічних фасадах. Масивний дерев'яний карниз має спрощене профілювання.

Пам'ятка – одна з нечисленних житлових будівель періоду класицизму, що збереглися до нашого часу.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1874—75 (№ 5/14). На розі з вул. Іллінською. Двоповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, зі зрізаним наріжжям. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє дворядне планування приміщень зазнало істотних змін.

Оздоблений у формах історизму із застосуванням ренесансно-барокових деталей. Складається з довгого крила на вісім віконних прорізів вздовж вул. Іллінської і коротшого крила на п'ять віконних осей — на вул. Волоській. Асиметрично розміщеному входу з боку вул. Іллінської відповідає гранчастий ризаліт сходової клітки на дворовому фасаді. Інший вхід, пов'язаний з дерев'яними сходами, розташований у дворовому куті між крилами. Вхід у зрізаному наріжжі у приміщення першого поверху замуровано.

Чолові фасади мають чітку ярусну побудову: фільончастий цоколь, рустований перший поверх, зубчастий гурт, вінцевий профільований карниз з модульйонами на розвиненому фризі. Одновіконні площини, що прилягають до зрізаного наріжжя, і вісь входу на вул. Іллінській на другому поверсі підкреслено напівканелюрованими пілястрами спрощеного доричного ордера та гарними тридільними аттиками з бічними волютами й арковими слуховими віконцями. Прямокутні вікна на першому поверсі декоровано замковими каменями, на другому завершено прямими й окремими лучковими сандриками. Наріжжя акцентує балкон другого поверху з ажурними ґратами з мотивом волют і арабесків та подібний металевий парапет між стовпцями вінцевих аттиків. Прості за архітектурою дворовий і торцевий фасади розкреслено міжповерховим гуртом.

Будинок – зразок пишно оздобленої прибуткової споруди кін. 19 ст.

Ф л і г е л ь, 1874—75 (№ 5-б). В глибині подвір'я вздовж межі із сусідньою садибою № 3 на вул. Волоській.

Двоповерховий з підвалами, цегляний, у плані прямокутний. Перекриття пласкі дерев'яні, дах напіввальмовий з бляшаним покриттям. Центр дев'ятивіконного фасаду з боку подвір'я підкреслено тривіконним виступом. Горизонтальні членування визначають міжповерховий гурт і профільований вінцевий карниз. Вікна прямокутної форми, не мають оздоблення.

Є зразком раціонально вирішеної капітальної дворової споруди кін. 19 ст. без виражених стильових ознак.

Садиба — цінна складова частина історичної забудови Подолу.

Тепер садибні будинки перебувають на реконструкції [1282]. *Амалія Шамраєва.*

470. САДИБА, 1890-і рр. (архіт.). Вул. Гоголівська, 32-а, 32-б. Біля підніжжя Обсерваторного пагорба. Складається

470. Вул. Гоголівська, 32-а.
470. План другого поверху.

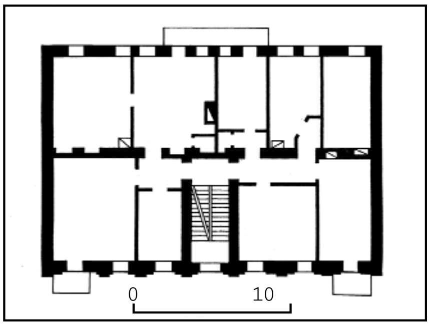

470. Вул. Гоголівська, 32-б.
470. План другого поверху.

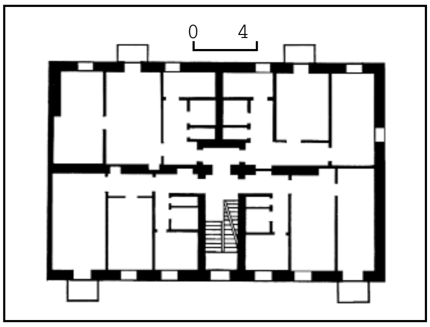

з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й паралельного йому тильного дворового флігеля. Забудову садиби здійснено коштом німецького підданого — купця Б. Міллера. 1912 власник звернувся до Міської управи з пропозицією здати в оренду головний будинок для розширення міського училища № 34. У зв'язку з необхідністю переведення учнів на режим ранкових занять Київська міська дума 1913 винайняла чотири кімнати, передпокій і кухню в цьому будинку терміном на п'ять років. Умов оренди дотримувалась і спадкоємиця купця, його дочка М. Філіппова (володіла садибою з 1914). За радянських часів будинки використовувались як житлові. На поч. 1941, під час надбудови флігеля до чотирьох поверхів, у головному будинку проведено поточний ремонт, впорядковано територію. Тоді, ймовірно, було закладено проїзд з вулиці на подвір'я.

Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 32-а). Прилягає до будинку № 30 поч. 20 ст., з протилежного торця має відкритий глухий брандмауер.

Триповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані — прямокутна двоквартирна секція. Дах двосхилий по дерев'яних кроквах, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування дворядне, з центральною двомаршовою сходовою кліткою, що має вихід на подвір'я. Над закладеним проїздом на лівому фланзі — антресольний поверх, вікна підвалу заглиблені у приямки.

Оздоблений у формах історизму з переважанням елементів ренесансу. Головний фасад виконано з дотриманням центрально-осьової симетрії, дещо порушеної бічним розташуванням великого прямокутного проїзду (закладений). У центральній розкріповці, фланкованій лопатками й завершеній високим фігурним аттиком, розміщено головний вхід і аркове вікно сходової клітки з архівольтом (третій поверх). Симетрію композиції підтримують балкони. Вікна та двері прямокутні, увінчані замковими каменями, площину стіни розділено чітким ритмом лопаток (перший—другий поверхи). Третій поверх оброблено глибоким рустом і розчленовано здвоєними пілястрами. Завершує головний фасад широкий антаблемент витонченого профілювання. Тильний фасад має спрощений характер.

Будинок — зразок характерного житлового прибуткового будинку кін. 19 ст.

Ф л і г е л ь (№ 32-б). Паралельно головному будинку, в глибині кварталу.

Чотириповерховий (первісно двоповерховий), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оформлений у рисах неокласицизму. Простий за архітектурою головний фасад розкреслено гуртами (над першим та другим поверхами) та пласкими лопатками, що виділяють одновіконні центральне та бічні прясла. Арковий вхід по осі фасаду підкреслено рустуванням. Вікна старої двоповерхової частини з лучковими перемичками, у надбудованій верхній частині прямокутні. На другому й третьому поверхах прорізи обрамлено площинними лиштвами з прямими сандриками-поличками.

Флігель — зразок внутрішньоквартальної утилітарної забудови.

Садиба є типовою для історичного середовища Києва кін. 19 ст.

Тепер на першому поверсі флігеля опорний пункт Управління експлуатації газового господарства № 7 [1283].

Олександр Тищенко.

471. САДИБА, 1901—02 (архіт.). Вул. Дмитрівська, 19-а, 19-б. На червоній лінії вулиці, на похилому рельєфі. Перші відомості про садибу з одноповерховою дерев'яною забудовою належать до 2-ї пол. 19 ст., коли її власником був І. Фатович. 1898 садибу придбав заможний селянин М. Жилин-

471. Вул. Дмитрівська, 19-а.
471. План другого поверху.

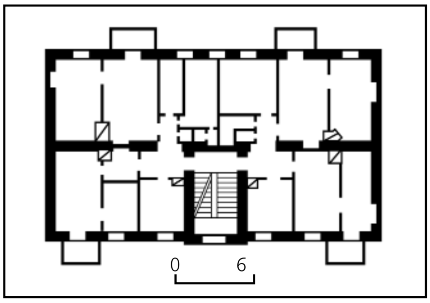

ський, який звів два наявні чолові будинки та дворові флігелі, розібрані у зв'язку зі спорудженням сучасного житлового комплексу.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1901 (№ 19-а). Розташований праворуч. З боку вулиці триповерховий з напівпідвалом, з подвір'я чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з проїздом на лівому фланзі, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм із застосуванням елементів неоренесансу. Композиція головного фасаду симетрична, центральну вісь, де міститься сходова частина, акцентовано вертикальною розкріповкою. Над вхідними двостулковими дверима — напівциркульне вікно вітражного типу, яке прикрашає сандрик з фестонами та замковим каменем. Симетрію побудови підкреслює також аттик з лучковим фронтоном і балкони по флангах другого—третього поверхів. Насиченість декором збільшується знизу догори, що проявляється в оформленні прямокутних віконних прорізів і вертикальному членуванні лопатками та здвоєними коринфськими пілястрами на третьому поверсі. По горизонталі фасад поділено міжповерховими карнизами. Декор повністю відсутній на цокольному поверсі, обкладеному сучасною керамічною плиткою. Вікна першого поверху, заглиблені у площину стіни, мають прості підвіконні полички та фільонки. Вікна другого поверху прикрашають прямі сандрики з ліпленими замковими каменями-картушами та орнаментальні підвіконні вставки. Вікна третього поверху нагорі обрамлено прямокутним за абрисом ламаним профільованим гуртом, що спирається на міжвіконні пілястри іонічного ордера. Перемички вікон декоровано ліпленими картушами, підвіконня — стрічками пальмет, відкоси прорізів — крученими жгутами. Завершують споруду карниз та фриз, заповнений видовженими фільонками з меандровим орнаментом.

Будинок — типовий зразок житлової архітектури періоду історизму, оздоблений на основі ордерної системи.

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1902 (№ 19-б). Розташований впритул до будинку № 19-а. Чотириповерховий з цоколем (з тилу п'ятиповерховий), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм із застосуванням елементів неоренесансу. Симетричний головний фасад має типову триосьову композицію, підкреслену центральним ризалітом з головним входом та бічними розкріповками, завершеними фігурними аттиками з напівкруглими (над розкріповками) й трикутним (у центрі) фронтонами. Фасад розкреслено міжповерховими гуртами, на другому—четвертому поверхах — лопатками. Обабіч ризаліту влаштовано балкони. Вікна прямокутні, лише вгорі розкріповок по одному арковому прорізу. Замкові камені перемичок подекуди прикрашено ліпленими голівками ангелів. На тлі першого поверху, позбавленого декору, виділяються три центральні гаторичні (давньоєгипетські) колони. Характерні за абрисом цегляні фусти колон підтримують кубічні капітелі, оздоблені з трьох боків ліпленими зображеннями профілів людських голів. Вище по осі ризаліту розташовано декоративні ніші. У стрілчастій ніші другого поверху,

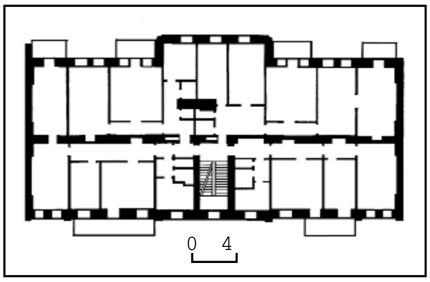

472. План другого поверху.
472. Вул. Жилянська, 7.

471. Вул. Дмитрівська, 19-б.
471. План другого поверху.

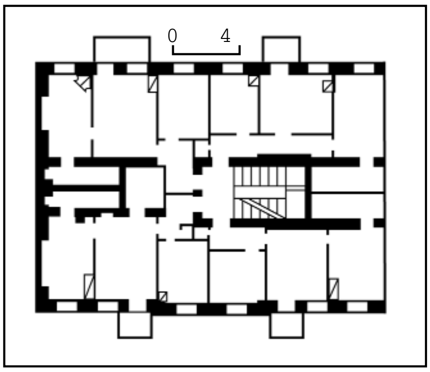

обрамленій іонічними пілястрочками, встановлено скульптуру, що нагадує зображення ботхісатви, в арковій ніші третього поверху — скульптурну постать жіночого божества, на четвертому поверсі — декоративну підвіску.

Незважаючи на невисокий художній рівень виконання, екзотичний скульптурний декор фасаду надає житловому будинкові рис унікальності.

Садиба — цінний фрагмент історичної забудови вулиці.

Тепер у цокольному поверсі будинку № 19-а складські приміщення [1284].

Ольга Зливкова.

472. САДИБА, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Жилянська, 7, 7-а, 7-б, 7-в. На початку вулиці, складається з чотирьох споруд: головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й трьох флігелів, два з яких фланкують фасадний будинок, третій розташований на тильній межі ділянки. Споруди утворюють периметральну забудову з замкненим внутрішнім подвір'ям. Садибу виділили в забудові кварталу в серед. 19 ст., до 1940-х рр. мала № 3. Першою з відомих власників була міщанка Кирилова, з кін. 1870-х рр. — купець М. Цитович, який здавав у найм розміщені на ділянці дерев'яні споруди — фасадний будинок та флігелі. У 1900—01 ділянку придбав купець М. Вайнтраб, який на місці дерев'яного будинку звів на червоній лінії вулиці прибутковий будинок і два житлові флігелі, що його фланкують. У 1910-х рр. споруджено третій флігель — на тильній межі ділянки.

Головний будинок (№ 7). На червоній лінії забудови вулиці. Постраждав у період Великої Вітчизняної війни. В 1950-х рр. проведено капітальний ремонт, змінено первісне планування.

Чотириповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований (перший поверх тинькований), у плані прямокутний, з

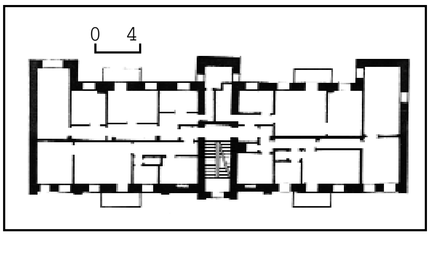

472. Вул. Жилянська, 7-а.
472. План третього поверху.

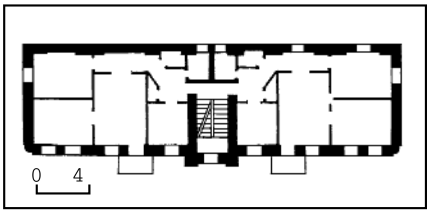

472. Вул. Жилянська,7-б.
472. План другого поверху.

невеликим центральним ризалітом з боку подвір'я. Підвали перекриті склепіннями, верхні поверхи — з пласкими перекриттями. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Двосекційний, секції розділяє наскрізний проїзд на внутрішнє подвір'я. Кожна секція має парадні та чорні сходи.

Виконаний у стилістиці історизму з використанням елементів ренесансної та класицистичної архітектури. Головний фасад насичений архітектурним декором, центральну частину виділено на першому поверсі входом і проїздом на подвір'я, завершено невеликим фронтоном складної форми. Другий та третій поверхи будинку мають прямокутні віконні прорізи, четвертий оформлено вікнами з напівциркульними перемичками. Всі прорізи мають лиштви й завершені замковими каменями у вигляді об'ємних волют, від яких розходяться гірлянди. Підвіконні полички декоровано рельєфними пальметами (третій—четвертий поверхи) й меандровими стрічками (другий поверх). Третій та четвертий поверхи по центру об'єднано тричвертєвими колонами композитного ордера, вікна фланковано пілястрами та напівколонами коринфського ордера. Перший поверх з великими вітринними вікнами не має архітектурного оздоблення. Композицію фасаду завершено декоративним фризом з горизонтальними полями рослинного орнаменту та вертикальними акцентами кронштейнів. Оформлення інтер'єрів не збереглося. Іл. див. с. 1079.

Флігель (№ 7-а). На тильній межі садиби, паралельно головному будинку.

П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний, з двома бічними ризалітами. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. По центру головного фасаду — вхід з арковим завершенням. Первісний об'єм чотириповерховий, п'ятий (аттиковий) поверх добудовано у 1940-х рр. Архітектурне оздоблення стримане, виконане в цеглі, по центру фасад декоровано пілястрами, вікна з замковими каменями.

Флігель (№ 7-б). На правій межі садиби, перпендикулярно до головного будинку.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям. Виконаний у цегляному стилі. Головний фасад у центрі має невеликий вузький ризаліт на одне вікно, фланкований лопатками. Наріжні частини будинку заокруглені. Прямокутні вікна без лиштв завершено замковими каменями, по периметру будинку проходить профільований карниз.

Флігель (№ 7-в). На лівій межі ділянки, перпендикулярно до головного будинку.

Шестиповерховий (первісний об'єм чотириповерховий, два верхні поверхи надбудовано у 1950-х рр.), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з центральним ризалітом, завершеним декоративним фронтоном. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Архітектурно-композиційне вирішення аналогічне флігелю № 7-б. Декор фасадів змодельовано у цеглі.

Містобудівне значення має весь комплекс споруд на ділянці, що зберегла структуру міської садиби кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер на першому поверсі головного будинку сервісний центр «Самсунг» і магазин «Вернісаж» [1285].

Ірина Тарутінова.

473. САДИБА, 1910-і рр. (архіт.). Вул. М. Пимоненка, 2/58-а, 2/58-в. На розі з вул. Артема. Складається з наріжного (№ 2/58-а) і рядового (№ 2/58-в) житлових будинків на червоних лініях забудови вулиць, а також двох паралельних вул. М. Пимоненка п'ятиповерхового (№ 2/58-б) і триповерхового (№ 2/58-г)

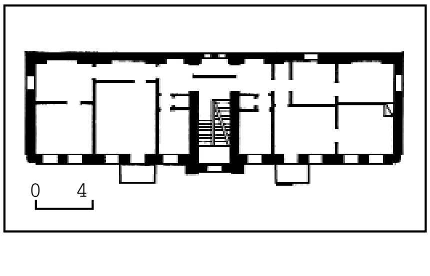

472. Вул. Жилянська, 7-в.
472. План четвертого поверху.

473. Вул. М. Пимоненка, 2/58-а.
473. План третього поверху.

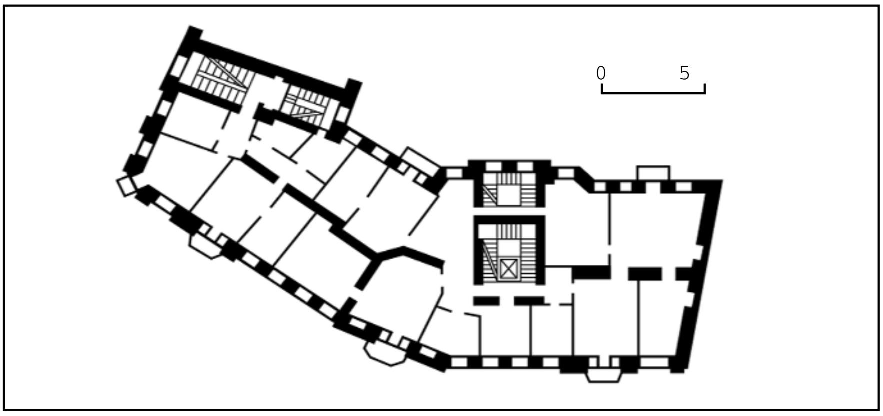

дворових флігелів, які не мають архітектурної цінності. Садиба відома з 1880-х рр. як власність Ф. Вільчинського та його нащадків. З 1894 належала М. Орлову та його дружині; після зміни кількох тимчасових власників на поч. 20 ст. в 1905 перейшла до міщанки М. Свєчникової. У зв'язку з прокладанням в 1912 вул. Монастирської (тепер М. Пимоненка) ділянка стала наріжною, була заново забудована на замовлення М. Свєчникової.

Житловий будинок, 1913 (№ 2/58-а). На вигині вул. Артема, на яку виходить більшою частиною об'єму. П'ятиповерховий з мезоніном і підвалами, цегляний, чолові фасади тиньковані (окрім п'ятого поверху), в плані має Г-подібну форму зі зрізаними наріжжями, ускладнену з боку подвір'я ризалітом чорних сходів. Включає дві житлові секції: велику двоквартирну з боку вул. Артема і одноквартирну — з боку вул. М. Пимоненка. Перший (спрощений) поверх призначений для торговельних приміщень. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі пізнього модерну з рисами неокласицизму. Композиція будинку асиметрична. Виразну ритміку обох чолових фасадів утворюють вертикалі одновіконних розкріповок, підкреслені широкими лопатками й завершені пологими трикутними щипцями. Центральна розкріповка з боку вул. Артема надбудована мезоніном з великим напівциркульним прорізом в орнаментальному обрамленні. Площини між розкріповками на рівні другого—четвертого поверхів розкреслені пілястрами стилізованого коринфського ордера, що підтримують проміжний гурт, який відділяє тиньковану частину фасаду від пофарбованої. Над вінцевим карнизом у формі характерного для модерну плаского звису з мутулами підноситься ажурний металевий парапет на стовпчиках. Велику роль в архітектурі фасадів відіграє чергуван-ня різних за формою та пропорціями дво- і тристулкових віконних прорізів — переважно прямокутних, на третьому й окремих ділянках другого поверху — з напівциркульними перемичками, у розкріповках — великих лучкових. Пластику фасадної площини підсилюють гранчасті в плані балкони з автентичними модерністичними ґратами. Архітектурний цегляний декор доповнює ліплений орнаментальний. Підвіконня четвертого поверху прикрашає зображення двох смолоскипів, з'єднаних гірляндою, підвіконня третього поверху — хвилясті вертикальні смуги, вписані в прямокутні фільонки. Під центральними вікнами другого поверху з боку вул. Артема вміщено декоративну балюстраду. Різноманітним рослинним декором завершено верхні частини лопаток обабіч щипців. Асиметрично розміщені входи з боку вул. Артема і М. Пимоненка оформлені порталами, що складаються зі здвоєних пілястрів стилізованого коринфського ордера та розірваних трикутних фронтонів (зберігся на вул. М. Пимоненка), в які вписано ліплену композицію з ініціалами власниці будинку — літерами «МС». Єдиною окрасою пофарбованого дворового фасаду з прямокутними вікнами є смуга сухариків під карнизом. В інтер'єрах частково зберігся ліплений декор на стінах і стелях вхідних приміщень, метласька плитка підлоги, огородження сходів.

Будинок є оригінальним архітектурним витвором періоду пізнього модерну.

473. Вул. М. Пимоненка, 2/58-в.

Житловий будинок, 1912 (№ 2/58-в). На червоній лінії забудови вул. М. Пимоненка.

Триповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Вирішений у стилі модерн. Композиція симетрична. Центральну вісь входу на головному фасаді виділено лопатками, великими прорізами вікон сходової клітки, в яких збереглося первісне дрібночарункове засклення, та прямим аттиком, заповненим своєрідним панно з сітчастого цегляного орнаменту, що обмежується з боків характерним для модерну мотивом кола з трьома вертикальними стрічками. Фланги фасаду містять по три прямокутні та лучкові (на третьому поверсі) вікна, знизу й нагорі підкреслених поличками. Простінки першого поверху рустовані, над прямокутним отвором входу — піддашшя на ажурних кронштейнах (зроблене в 1990-х рр.). На рівні другого поверху симетрично розміщено балкони. Окрасою фасаду є декоративний гурт між другим і третім поверхами, що складається з однотипних підвіконних вставок. Вишуканий рисунок підвіконних рельєфів побудований у формі картуша в обрамленні квітів маку — улюбленого флорального мотиву митців доби модерну. Архітектура дворового фасаду має спрощений характер: ризаліт прорізано вузенькими одностулковими вікнами, фланги — великими тристулковими під клинчастими перемичками. Вікна третього поверху обрамлені пласкими нішами з сухариками у верхній частині, вікна другого поверху декоровані масивними замковими каменями.

В парадному під'їзді збереглася метласька плитка підлоги, марші сходів зі штучного мармуру з кованими ґратами. Завдяки повній збереженості первісного оздоблення екстер'єру (відкрите мурування з жовтої київської цегли, деталі оформлення) будинок являє значну мистецьку цінність як пам'ятка архітектури стилю модерн.

Забудова садиби відіграє значну містобудівну роль, фіксуючи заворот вул. Артема та один із підходів до ансамблю Покровського монастиря.

Тепер на нижніх поверхах будинків розміщені магазини та установи [1286].

Ірина Абрамова, Олена Мокроусова, Тетяна Трегубова, Інна Шулешко.

474. САДИБА, 1909—11 (архіт.). Вул. Різницька, 9-а, 9-б. Складається з двох споруд: головного будинку, розташованого у рядовій забудові вулиці, та флігеля на подвір'ї. Згідно з архівними даними, садиба відома з 1867, коли дружина надвірного радника Н. Безбородькіна зверталася за кредитом до страхового товариства. На той час тут існували одноповерхові будинки, сараї, сад. 1889 власниця продала маєток вдові генерал-майора К. Судравській, яка 1899 у свою чергу продала цю садибу дружині надвірного радника С. Жук. 1907 садибу придбав дворянин О. Десницький. 1911 ділянку було поділено на дві частини. Садибу, де нині розташовані житловий будинок № 9-а та флігель № 9-б, придбала вдова статського радника, дворянка В. Гудшон. Після її смерті 1913 садиба перейшла до нащадків. 1918 ділянка частинами була продана М. Кореневському, З. Мірній, Ш. Липницькому та Ш. Народецькому. Будинок № 9-а та інші будівлі великої садиби (флігель № 11-а та особняк № 11, що не збереглися) було споруджено на замовлення О. Десницького. 1909 у майстерні О. Трахтенберга розроблено проекти три-, чотириповерхового будинку № 9-а, розташованого біля одноповерхового з мезоніном особняка і півтораповерхового флігеля (обидва не збереглися). 1913 в цій же майстерні був виконаний техніком М. Анічкіним проект чотириповерхового флігеля № 11-а. Архітектура садиби була витримана в єдиному стилі модерн. Флігель № 9-б збудовано 1911 на замовлення дворянки В. Гудшон.

Головний будинок (№ 9-а). Триповерховий з підвалом і чотириповерховим ризалітом з боку подвір'я, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібної конфігурації. Перекриття пласкі, залізобетонні. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Секційного типу, з входами з кожного сходового майданчика в одну та дві багатокімнатні квартири (на п'ять—сім кімнат). У підвалі розміщувалися двірницька, пральня, льохи та машинне відділення для водяного опалення. Всього у будинку було одинадцять квартир, одні парадні та двоє чорних сходів, зроблених з граніту. Тепер у будинку 17 квартир, одні парадні сходи.

Оздоблений у стилі модерн. Головний фасад має симетричну композицію, в основі якої — розташована у центрі розкріповка завширшки на три віконні прорізи. По її осі на другому та третьому поверхах закомпоновано тристулкові вікна, у завершенні — кругле вікно, поділене на три частини цегляними стовпчиками. Центральні вікна з обох боків підкреслено пілястрами, що проходять через весь ризаліт до верхівки (здіймаються над дахом) та декоровані колами зі стрічками. Ризаліт має завершення параболічної форми. Парадний вхід з фрамугою, рисунок хрестовин виконано у вигляді рослинного орнаменту, двостулкові двері фільончасті. З обох боків від розкріповки на другому та третьому поверхах влаштовано

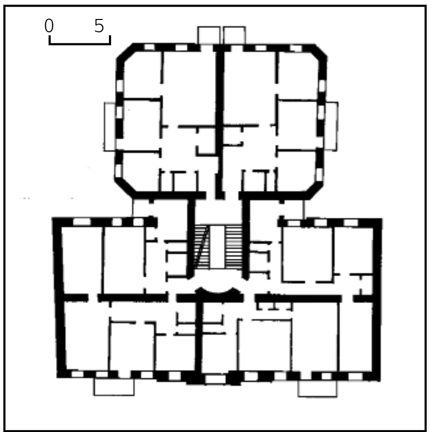

474. План другого поверху.
474. Вул. Різницька, 9-а.

широкі балкони з ажурними металевими ґратами. На першому поверсі з правого боку розміщено проїзд на подвір'я (брама не збереглася). Фасад прикрашено на третьому поверсі стилізованими пілястрами. Вікна обрамлено широкими карнизами та підвіконними деталями, зробленими за індивідуальним рисунком для кожного поверху. Вінцевий карниз виконано досить лаконічно у вигляді полички. Антаблемент та надвіконні деталі другого поверху було прикрашено майолікою (тепер втрачена, місця облицювання зафарбовано чорною фарбою).

В інтер'єрі збереглися металеві огородження сходів, фрагменти облицювання сходових майданчиків метлаською плиткою.

Флігель (№ 9-б). Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Секційного типу, всього має шість чотири- та трикімнатних квартир, парадні й чорні гранітні сходи.

Вирішений у стилі модерн. Композиція головного фасаду симетрична. У центрі влаштовано розкріповку, яку обрамлюють пілястри, що височать над дахом. На розкріповці закомпоновано великі вітражі освітлення сходів. З обох боків від неї — балкони з металевими ґратами. Вікна та балконні двері двостулкові. Пілястри розкріповки декоровано колами з трьома стрічками. Вінцевий карниз прикрашено мереживом зубчиків.

Оздоблення інтер'єрів не збереглося, зокрема у житлових кімнатах на стелях втрачено розетки вишуканої форми.

Будинки — зразок вирішення забудови садиби в стилі модерн.

Тепер флігель відселений, перепрофілюється під адміністративний будинок для Спілки жінок України [1287].

Тетяна Товстенко.

475. САДИБА, 1900—10 (архіт.). Вул. Студентська, 5, 5-а. На озелененій ділянці, складається з двох житлових будинків, розташованих один за одним. Садибу виділено з великого хутора на Лук'янівці, що належав домовласнику П. Ясногурському. Її забудова формувалася з 1900, коли по фронту звели двоповерховий дерев'яний будинок, 1901 обкладений цеглою. 1907—10 новий власник садиби селянин С. Поскрипка розширив межі ділянки, перебудував головний будинок, спорудив у глибині подвір'я флігель. У радянський час приміщення споруд переплановано.

Головний будинок (№ 5). На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, пофарбований, у плані прямокутний, з входом у центрі головного одинадцятивіконного фасаду. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами неоренесансу. Симетричний за композицією. Має чотири архітектурно вирішені фасади, для яких є характерним членування профільованим міжповерховим гуртом, вінцевий карниз на цегляних модульйонах, міжвіконні лопатки, на другому поверсі з боку вулиці — пілястри. Вікна прямокутні, на головному фасаді з замковими каменями й підвіконними нішками, оформленими зубцями, на дво-

475. Вул. Студентська, 5.
475. План другого поверху.

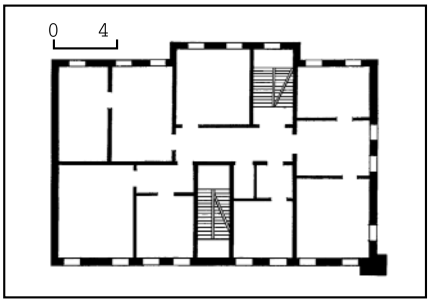

ровому — з профільованими підвіконними поличками. Окрасою будинку є портал головного входу, утворений архівольтом, що спирається на бічні пілони. У тимпані архівольта над прямокутним отвором входу вміщено декоративну розетку.
Будинок є зразком рядової житлової забудови у формах історизму.
Ф л і г е л ь (№ 5-а). У глибині ділянки, паралельно головному будинку.
Двоповерховий з цокольним напівповерхом, що завдяки перепаду рельєфу на тильному фасаді переходить у повний поверх, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний з неглибоким тривіконним виступом у тилу. Структура симетрична відносно осі входу, розташованого в центрі головного фасаду. Дах вальмовий з бляшаним покриттям.
Оздоблений у модернізованих формах історизму. Всі фасади архітектурно оформлені, мають чітко відбиту лінію цоколю та вінцевий карниз на цеглянах кронштейнах. Вікна прямокутні, у цоколі з клинчастими перемичками та замковими каменями, на головному фасаді з верхніми наріжними виступами, на тильному фасаді з підвіконними поличками. Центральну тривіконну частину та фланги одинадцятивіконного головного фасаду підкреслено канелюрованими пілястрами заввишки у два поверхи. Парадний вхід вирішено у вигляді порталу під трикутним фронтоном, до якого ведуть кілька кам'яних сходинок. Над фронтоном розміщено декоративне модерністичне коло, позначене контурними цеглинами. Між першим і другим поверхом тильного і бічних фасадів проходить пояс поребрика.
Будинок є зразком ошатно оздобленої внутрішньоквартальної житлової споруди.
Садиба — цікавий зразок міської забудови поч. 20 ст.
Тепер тут містяться установи [1288].
Михайло Кальницький.
476. САДИБА, 1895—1900 (архіт.). Пров. Музейний, 2-а, 2-б, 2-в, 2-г, 2-д. Біля підніжжя пагорба, схил якого в

475. Вул. Студентська, 5-а.

тилу садиби закріплено підпірною стіною. Складається з двох розташованих впритул на червоній лінії забудови провулка житлових будинків № 2-а і 2-б, двох флігелів № 2-в, 2-г у тилу будинку № 2-б, флігеля № 2-д у тилу будинку № 2-а. Стара адреса — вул. Олександрівська № 39 і 41. Обидві ділянки виникли в 1-й пол. 19 ст. і були забудовані одно-, двоповерховими дерев'яними спорудами у стилі класицизм. 1893 київський міщанин П. Буряк придбав у дворянки В. Мачуговської родинну ділянку № 41 (тепер № 2-б), 1894 у купця П. Барського суміжну ділянку № 39 (тепер № 2-а). Таким чином утворилася велика садиба прямокутної конфігурації загальною пл. 808 кв. сажнів. Проект нової забудови П. Буряк замовив арх. А.-Ф. Крауссу, який і керував будівництвом, що тривало з 1895 до 1897. Всі споруди були капітальними житловими, триповерховими, об'єднаними єдиною стилістикою з використанням архітектурних засобів неоренесансу. Через реконструкцію в радянський час і, особливо, за останнє десятиріччя, комплекс втратив риси архітектурної цілісності, притаманні йому на період створення.

476. Пров. Музейний, 2-а.
476. План третього поверху.

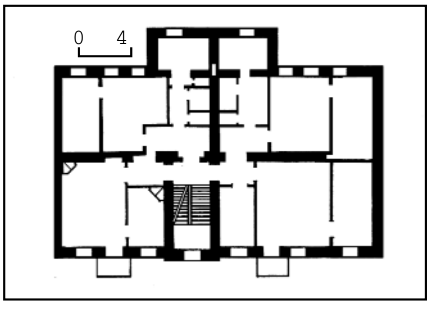

Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1897 (№ 2-а). У ряді суцільної забудови. Первісно триповерховий, у плані Т-подібний з ризалітом чорних сходів на дворовому фасаді й проїздом на подвір'я на правому фланзі (закладений). 1928 надбудований четвертим поверхом, внаслідок чого втрачено лучковий вигин карниза на центральній осі й ажурні парапетні ґрати. 1963 проведено капітальний ремонт із заміною перекриттів, вирівнюванням абрису дворового фасаду. До 2002 здійснено реконструкцію вітрин першого поверху з гранітним облицюванням цоколю, вхідних порталів й східців.
Чотириповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований (перший поверх тинькований), у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Симетричне вирішення головного фасаду з входом у центрі порушено додатковим прогоном над проїздом. Осі входу та проїзду виділено пряслами, фланкованими на першому поверсі рустованими лопатками, на другому й третьому — великими канелюрованими пілястрами на п'єдесталах, декорованих ліпленими вертикальними гірляндами. Площину фасаду розчленовано горизонтальними міжповерховими гуртами (із зубцями над другим і аркатурою над третім поверхами), міжвіконня — лопатками й пілястрами (третій поверх). Вікна (за винятком аркового вікна третього поверху над входом) прямокутні, оформлені замковими каменями, обрамленими на другому й третьому поверхах ліпленими гірляндочками. По осі бічних тривіконних частин фасаду влаштовано ряд балконів з фігурними металевими ґратами на первісних поверхах, на надбудованому четвертому, тектонічно ув'язаному з нижніми — з простими ґратами з вертикальних прутків. Повністю перебудований дворовий фасад позбавлено архітектурного декору.
Будинок є зразком рядової житлової споруди кін. 19 ст.
Ж и т л о в и й б у д и н о к, 1895—1900 (№ 2-б). Впритул до будинку № 2-а, через повоєнне розбирання зруйнованої суміжної забудови має правий відкритий брандмауер.
Первісно триповерховий, 1900 за проектом арх. А.-Ф. Краусса надбудований четвертим поверхом, завершеним антаблементом з меандровим фризом і карнизом з дентикулами та аттиком з трикутним фронтоном (не зберігся). У 1999—2002 капітально реконструйований з надбудовою ще двох поверхів та мансарди, внутрішнім переплануванням, облаштуванням на першому поверсі сучасних вітрин із застосуванням граніту та інших матеріалів.
Шестиповерховий з мансардою з боку вулиці, семиповерховий з боку подвір'я, цегляний, перший поверх тинь-

476. Пров. Музейний, 2-б.
476. План другого поверху.

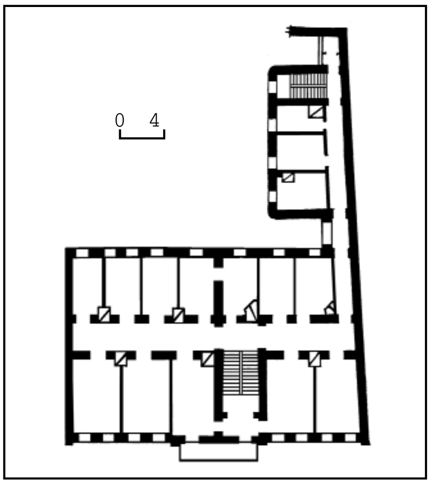

кований, верхні пофарбовані. У плані прямокутний, односекційний, з прямокутними отворами входу та проїзду на подвір'я по центральній поперечній осі об'єму. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий мансардний з фігурними люкарнами на головному фасаді, з бляшаним покриттям.

Головний фасад, у т. ч. надбудовані поверхи, оздоблено у формах історизму з використанням елементів неоренесансу. Його композиція симетрична, центральну тривіконну розкріповку виділено пілястрами, на її осі на третьому поверсі міститься ніша-експедра з декоративною вазою, на четвертому — дата надбудови (1900) у ліпленому картуші. Фасад дрібно розчленовано горизонталями гуртів і вертикалями пілястрів та лопаток. Вікна прямокутні, на другому поверсі завершені замковими каменями з гірляндами та розкріпованими прямими сандриками над ними, на третьому — архівольтами, що спираються на бічні пілястри, на верхніх поверхах — прямокутними рамками на бічних пілястрах. Особливої ошатності фасаду надає ліплення у вигляді рослинного орнаменту й картушів, що оздоблює архівольти, підвіконні нішки, міжвіконня тощо. Над входом і проїздом розташовано довгий балкон, по флангах фасаду — ряд менших балконів, первісні ґрати яких втрачено. Звис сучасного вінцевого карниза прикрашено модульйонами, декорованими листям аканта та розетками між ними. Дворовий пофарбований фасад з прямокутними прорізами у первісній чотириповерховій частині розкреслено міжповерховими гуртами; по флангах — довгі балкони.

Будинок є зразком ошатно оздобленої житлової споруди з рисами неоренесансу.

Ф л і г е л ь, 1895 (№ 2-в). Паралельно будинку № 2-б, в глибині подвір'я. Первісно був триповерховим, житловим. Наприкінці 20 ст. реконструйований з внутрішнім переплануванням і надбудовою на один поверх.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний з входом у центрі. Цоколь і портал входу облицьовано гранітом. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у формах історизму з симетричною побудовою головного фасаду, характерною для стилю неоренесанс: з чітким ярусним членуванням, вертикалями лопаток, що поділяють площину на одно- і двовіконні прясла. Вікна прямокутні з Т-подібними замковими каменями. Пофарбовані у білий колір лопатки й замкові камені атектонічно розкреслені чорною фарбою під ряди цегляного мурування. Тильний і бічний фасади вирішені спрощено.

476. Пров. Музейний, 2-в.
476. План першого поверху.

476. Пров. Музейний, 2-д.
476. План першого поверху.

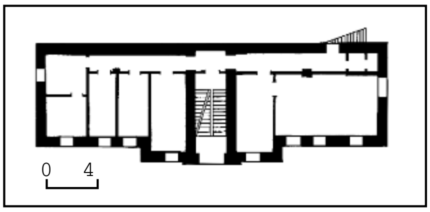

Будинок — зразок другого ряду внутрішньоквартальної забудови періоду історизму.

Ф л і г е л ь, 1895 (№ 2-г). Впритул до правого муру на межі садиби, між будинками № 2-б і 2-в, з якими пов'язаний критими переходами. Збудований як господарський блок з чорними сходами, санітарними й кухонними приміщеннями будинку № 2-б.

Чотириповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний з входом на лівому фланзі. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям.

Фасад на чотири віконні осі розкреслено міжповерховими гуртами й увінчано карнизом з сухариками. Вікна цоколю і першого поверху з лучковими перемичками, верхніх поверхів — прямокутні.

Є зразком споруди утилітарного призначення в комплексі садибної забудови.

Ф л і г е л ь, 1897 (№ 2-д). Вздовж лівої межі ділянки. Збудований як житловий шестиквартирний будинок з двома квартирами на поверсі. У 2-й пол. 20 ст. перепланований у зв'язку з пристосуванням під установи.

Триповерховий з напівпідвалом, облицьований полігональною гранітною плиткою, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний. Наріжжя заокруглені, вхід — у центрі. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Симетричну композицію головного фасаду визначено центральним вхідним ризалітом, що, як і флангові площини, обіймає по три віконні осі. Архітектурний каркас оформлення типово неоренесансний: міжповерхові гурти й лопатки (на першому поверсі рустовані, на другому й третьому — гладенькі). Вікна й двері прямокутні, з замковими каменями. Основними елементами пластичного оздоблення виступають надвіконні сандрики: на другому поверсі — уступчасті, заламані під прямим кутом, на третьому — з дугоподібною середньою частиною (у ризаліті) та прямі (на флангах). Вінцевий карниз і підвіконні нішки декоровано смужкою сухариків. Будинок є зразком імпозантно вирі-

шеної споруди другого ряду забудови. Садиба — один з визначних житлових комплексів Києва кін. 19 ст., створених за проектом А. Краусса і об'єднаних єдиною архітектурною стилістикою.

Тепер на першому поверсі будинку № 2-а магазини, у № 2-б магазини та офіси, у № 2-в будівельні установи, у № 2-д Київське міське управління юстиції [1289]. *Тетяна Маніфасова.*

477. САДИБА БІЛЬСЬКОГО О. Д. 1893, В ЯКІЙ ПРОЖИВАЛИ ВІДОМІ ДЕРЖАВНІ ДІЯЧІ, МІСТИВСЯ КИЇВСЬКИЙ НДІ ПЕДІАТРІЇ, АКУШЕРСТВА ТА ГІНЕКОЛОГІЇ МОЗ УРСР, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ МИХАЙЛЕНКО О. Т. (архіт., іст.). Вул. Мануїльського, 8. Раніше мала адресу — вул. Осіївська, 14, потім — вул. Герцена, 14. Складається з двох подібних особняків, розташованих у парку. Головним (західним) фасадом звернені до вул. Герцена. Споруджені як приватні житлові будинки фармацевта О. Більського за проектами арх. М. Казанського. У радянський час націоналізовані. З 1930-х рр. використовувались як резиденція найвищих посадових осіб УРСР, тому садиба була дещо перебудована. У садибі збереглося планування ландшафтного парку, розбитого на місцевості, що круто уривається до приярків, утворених джерелами — притоками р. Глибочиці. У більшому приярку влаштовано ставок із греблею. Природний рельєф садиби збагачено насадженнями листяних і плодових дерев, чагарниками. Збереглися малі архітектурні форми (пізнішого походження) — містки, альтанка, грот, фазанник, паркова скульптура. Від вуличного хідника садибу відокремлює ґратчасте огородження, влаштоване в 1970-х рр. замість високого дерев'яного паркану. Збереглися цегляні пілони брами.

477. Вул. Мануїльського, 8 (корпус 5).
477. План першого поверху.

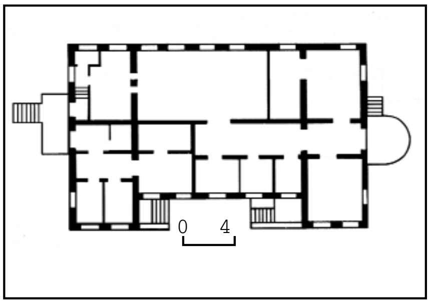

477. Вул. Мануїльського, 8. (корпус 6).
477. План першого поверху.

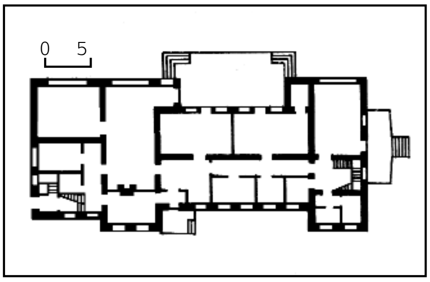

О с о б н я к. Праворуч на лінії забудови садиби. Бл. 1948 бічні ризаліти надбудовано другим поверхом. До північного крила добудовано півтораповерховий об'єм.

Одно-, двоповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, у плані прямокутний, пофарбований, з двома симетричними ризалітами на флангах. Внутрішнє планування коридорного типу, частково перероблене. Перекриття пласкі, дах вальмовий.

Зведений у стилі неоренесанс. Центр симетрії головного (первісно десятивіконного) фасаду виділено невеликим накладним двовіконним портиком зі спареними пілястрами коринфського ордера та трикутним фронтончиком з прорізом у тимпані. Вхід розташований асиметрично в кутку, з невеликим ґанком (можливо, пізнішого походження). Під підвіконнями та у фризі — гіпсові орнаментальні вставки рослинного характеру. Розвинений антаблемент має карниз на консолях. Бічні ризаліти підкреслено напівциркульними вікнами із замковими каменями в архівольтах і поясками імпостів та підвіконь, оздоблено наріжними пілястрами, ліпленими фестонами та жіночими масками, вміщеними у прямокутні й круглі ніші у простінках, прикрашених пишним стрічковим орнаментом. Другий поверх оформлено ліпленими фризами, піддашшя спираються на різьблені кобилки. Оздоблення торцевих та дворового (східного) фасадів скромніше.

Окрасою вітальні на першому поверсі є камін з чорного полірованого каменя, виконаний у стриманих шляхетних формах пізнього модерну. Первісний декор інтер'єрів переважно втрачений.

О с о б н я к. Ліворуч на лінії забудови садиби, ближче до вул. Герцена. Зведений першим, на одну вісь менший за сусідній.

Одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, пофарбований, у плані прямокутний, з двома симетричними ризалітами на флангах. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Головний фасад у стилі неоренесанс на дев'ять віконних осей розроблено у цеглі. Центр симетрії відзначено пілястрами обабіч рядового прямокутного вікна та вінцевим парапетом з аттиком. Входи влаштовано з торців будинку, з ґанками на високих цоколях. Під вікнами та у фризі вміщено гіпсові орнаментальні вставки рослинного характеру, над вікнами — замкові камені з гірляндами. Розвинений антаблемент вінчає карниз на сухариках. Дах огороджено кованим металевим парапетом мистецької роботи. Бічні ризаліти оздоблено досить вишукано — наріжними пілястрами, напівциркульними вікна-

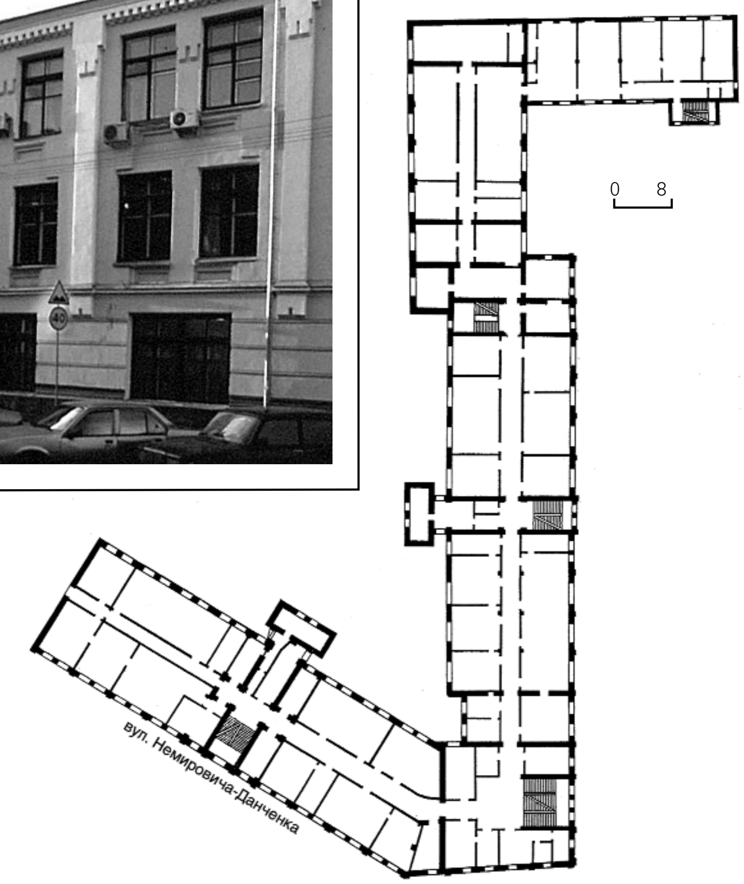

478. Вул. Немировича-Данченка, 2.
478. План другого поверху.

ми, фестонами, стрічковим орнаментом, аркатурними аттиками з віконцями в центрі. Кубічні об'єми ризалітів увінчують півсферичні бані. Завершення (шпилі) втрачено.
Забудова садиби виконана у стилі неоренесанс, характерному для архітектури Києва кін. 19 ст.
В особняку, розташованому праворуч, у різний час проживали представники найвищої державної влади в Україні. Серед них:
1934—37 — Балицький Всеволод Аполлонович (1892—1937) — один із провідних чекістських діячів і фундаторів комуністичного тоталітаризму в Україні, нарком внутрішніх справ УСРР, комісар державної безпеки 1-го рангу, член ЦК КП(б)У і Політбюро ЦК КП(б)У; заарештований за наказом М. Єжова, звинувачений в організації «антирадянського заколоту», засуджений до розстрілу. Вирок виконано 27. 11. 1937;
1943—49 — Хрущов Микита Сергійович (1894—1971) — партійний і державний діяч. Перший секретар ЦК КП(б)У (з 1938, з перервою у квітні—листопаді 1947), одночасно голова Ради народних комісарів (1944—46) і створеної на її основі Ради Міністрів УРСР (1946—47), член Військових Рад ряду фронтів (до 1945), член Політбюро ЦК КПРС (з 1939), член Політбюро ЦК КП(б)У (1938—49); Герой Радянського Союзу (1964), тричі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1957, 1961);
1963—72 — Шелест Петро Юхимович (1908—96) — партійний і державний діяч. Перший секретар ЦК КПУ (1963—72), член Політбюро ЦК КПРС (1966—72), Президій Верховної Ради УРСР (1963—72) і СРСР (1966—72). Герой Соціалістичниї Праці (1964).
Особняк, розташований ліворуч, у 1930—70-х рр. використовувався для розміщення охорони і служб.
1978 садибу передано науково-дослідному інституту, заснованому 1929 як Український НДІ охорони материнства і дитинства (розміщувався на вул. Косіора, 28/1, тепер вул. Чорновола), з 1965 — Київський НДІ педіатрії, акушерства та гінекології МОЗ УРСР, з 1993 — Інститут педіатрії, акушерства та гінекології АМН України. З 1950 — ім. П. Буйка. В особняках містяться адміністрація й наукова частина інституту, а також Український центр планування сім'ї.
1974—92 поряд з садибою побудовано чотири сучасні корпуси для потреб інституту (також за адресою — вул. Мануїльського, 8).
1980—95 в інституті працював Михайленко Омелян Трохимович (1933—95) — акушер-гінеколог, чл.-кор. АМН України (з 1994). Заступник директора з наукової роботи і керівник акушерсько-гінекологічного відділення інституту у 1980—95. Автор 385 наукових праць. Наукові дослідження присвячено проблемам фізіології та патології скорочувальної функції матки при пологах, патогенезу маткових кровотеч, перетинальної охорони плоду при різноманітній акушерській патології. Створив наукову школу.
Працював у кабінеті заступника директора на першому поверсі особняка, розташованого праворуч, а також у кабінеті завідувача відділення на шостому поверсі акушерського корпусу (дев'ятиповерховий панельний будинок, споруджений 1979) [1290].

Дмитро Малаков, Ганна Мілгородська.

478. САДИБА 1890-х рр., В ЯКІЙ МІСТИВСЯ 168-й МИРГОРОДСЬКИЙ ПІХОТНИЙ ПОЛК (іст.). Вул. Немировича-Данченка, 2. Поблизу пл. Печерської. У плані має неправильну форму, обумовлену фронтом вул. Немировича-Данченка та суміжними ділянками. Одна з них (вул. Панаса Мирного, 9) раніше складала спільне володіння з цією садибою. З півночі прилягає територія колишнього цвинтаря Ольгинської парафіяльної церкви (зруйнована). 1882—97 садибою володів підполковник артилерії О. Стемпіовський, 1897—1909 — купець Л. Чорнояров.
Забудова ділянки склалась у 1890-х рр. У спорудженні капітальних будівель брав участь, зокрема, арх. В. Ніколаєв, який 1897 звів на подвір'ї чотириповерховий з підвалом флігель (пізніше реконструйований, частково розібраний). Нині найзначнішими спорудами садиби є триповерховий з підвалом цегляний будинок вздовж фронту вул. Немировича-Данченка та прилеглий до нього три—п'ятиповерховий цегляний будинок вздовж північної межі ділянки. На подвір'ї збереглися також одно- і двоповерхова службові споруди. Будівлі мають просте раціональне архітектурне вирішення, основний елемент їхнього декоративного оздоблення — цегляне мурування.
Садиба призначалася для розміщення військовослужбовців. Міська влада орендувала будівлі у приватних власників і від себе надавала їх у розпорядження військового відомства, виконуючи т. зв. військову квартирну повинність. Приміщень садиби майже цілком вистачало для забезпечення потреб одного полку. У чоловому будинку розміщувалися чотири роти з канцеляріями

та їдальнями, команда зв'язку, офіцерське зібрання та полкова церква, у прилеглій споруді — вісім рот з канцеляріями та їдальнями, навчальна, музична та кулеметна команди (під час 1-ї світової війни сюди було переведено церкву), у чотириповерховому флігелі — чотири роти з канцеляріями та їдальнями, полкова пекарня, в інших будівлях — стайні, майстерні, службові приміщення.

На поч. 20 ст. у садибі перебував 168-й Миргородський піхотний полк російської армії, який вів свою історію з 1877, а родовід — з Київського залогового полку, що дислокувався в Києві з часів воєн з наполеонівською Францією.

У Миргородському піхотному полку до 1-ї світової війни служили відомі у майбутньому воєначальники. 1902—04 ротою командував Духонін Микола Миколайович (1876—1917) — вихованець Володимирського кадетського корпусу в Києві (1894), Московського військового училища (1896), Академії Генштабу (1902), генерал-лейтенант (з 1917), останній головнокомандувач російської армії на фронті 1-ї світової війни (похований на Лук'янівському цвинтарі в Києві). Командиром батальйону полку був майбутній генерал царської армії і радянський командарм О. Самойло, деякий час служили відомі воєначальники Білого руху — генерал-майор Б. Геруа і генерал-лейтенант М. Кальницький. Лікарями полку працювали відомі вчені-медики — терапевт О.-А. Зіверт, мікробіолог М. Нещадименко.

Під час 1-ї світової війни 168-й Миргородський полк воював на Південно-Західному фронті. З ініціативи офіцерів невеликим накладом видавалася хроніка його бойових дій. У березні 1918 рештки полку повернулися в Київ, де були демобілізовані. Деякі офіцери вступили до української армії. В їх числі підполковник Б. Мазур-Ляхівський, який викладав в Інструкторській школі старшин, потім — у Спільній юнацькій школі Армії УНР (помер від тифу восени 1919). Основна маса кадрових офіцерів не приєднувалася до жодної з ворогуючих сторін, доки в серпні 1919 не дочекалася приходу в Київ денікінців. Від імені миргородців останній командир полку генерал-майор М. Савищев подав на ім'я білогвардійського командування лист з проханням про відродження Миргородського полку у складі Добровольчої армії. Не отримавши позитивної відповіді, більшість офіцерів вступила до неї приватним чином. По закінченні громадянської війни частина офіцерів повернулася в Київ. Майже всіх їх було репресовано 1931 за т. зв. справою змови колишніх офіцерів організації «Весна».

Після Великої Вітчизняної війни в садибі розмістили дослідне виробництво Київського технологічного інституту легкої промисловості (тепер Державна академія легкої промисловості) [1291].

Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.

479. САДИБА 1880-х рр. — 1911, В ЯКІЙ ПРОЖИВАЛИ ВІДОМІ ДІЯЧІ НАУКИ І КУЛЬТУРИ (архіт., іст.). Вул. Кудрявська, 9, 9-б. Складається з двох будинків — головного (№ 9), розташованого на червоній лінії забудови вулиці, та флігеля (№ 9-б) у другому ряді забудови. Історія садиби відома з 1882, коли незабудована ділянка площею бл. 257 кв. сажнів була продана її власником — титулярним радником В. Бобровим викладачеві Третьої гімназії А. Демуцькому — брату відомого фольклориста, диригента і композитора П. Демуцького. 1883—84 на замовлення А. Демуцького за проектом арх. М. Іконникова на червоній лінії забудови вулиці зведено двоповерховий будинок (перший поверх цегляний, другий дерев'яний). На першому поверсі було п'ять кімнат, два передпокої і дві кухні, на другому — шість кімнат, два передпокої. На ділянці було посаджено фруктовий сад (у 1884 налічував 47 дерев). 1885 домовласник, маючи борги, продав садибу професору Київської духовної академії М. Дроздову та його дружині Є. Дроздовій. У 1886 Дроздови придбали сусідню, значно більшу садибу, яка пізніше мала № 11. У 1894—95 на замовлення власників було обкладено цеглою другий поверх будинку № 9 і об'єм його парадних сходів з боку вулиці, фасади оформлено у цегляному стилі. Проект реконструкції виконав арх. А.-Ф. Краусс. У липні 1895 будинок разом з ділянкою, яка була зменшена до 225 кв. сажнів на користь сусідньої № 11, придбала В. Петрова — педагог, дочка літературознавця, професора Київської духовної академії М. Петрова (проживали разом на вул. Іллінській, 5). У травні 1903 вона продала садибу вдові статського радника О. Ляшенко, після смерті останньої садиба перейшла у власність її спадкоємців — колезького секретаря М. Ляшенка та його брата Д. Ляшенка, які жили в Санкт-Петербурзі. У березні 1911 вони продали її публіцисту,

479. Вул. Кудрявська, 9.
479. План першого поверху.

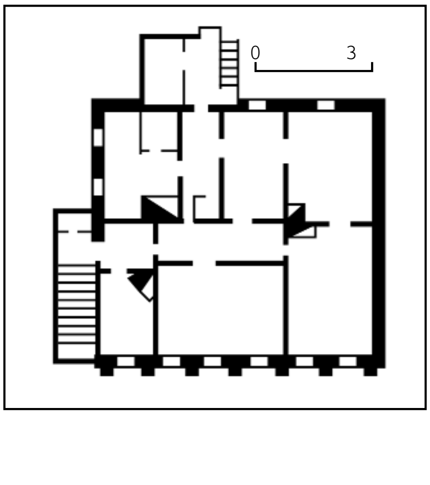

громадському діячеві П. Мазюкевичу. Того ж року на його замовлення за проектом арх. В. Кричевського у глибині садиби збудовано флігель, квартири в якому здавали в оренду. Напівпідвал будинку був цегляний, два верхні поверхи — дерев'яні, ззовні обкладені цеглою. Перший поверх планувався для господарських потреб, верхні розділені сходовою кліткою у центрі споруди на дві половини, кожна з яких мала по дві трикімнатні квартири (з кухнею, ванною і санвузлом) на кожному поверсі. У радянський час садибу було націоналізовано. Після Великої Вітчизняної війни бу-динки перетворено на комунальні. У 1980-х рр. мешканців відселено, і після капітального ремонту флігель передано державній установі. Фасадний будинок, який на той час втратив дах, цегляне облицювання, столярне заповнення вікон та дверей, оздоблення фасадів, інтер'єрів тощо, був приречений на знесення, чому завадило втручання громадськості міста, що захищала споруду як одну з адрес проживання письменника М. Булгакова. 1987 будинку разом з невеликою ділянкою прилеглої території було надано статус пам'ятки місцевого значення, 1989 передано Музею історії міста Києва. У 1993—99 за проектом Проектно-реставраційної майстерні «Міжгір'я» здійснено реставрацію будинку, зведено металеву огорожу, що оточує бічні й тильну межі ділянки.

Головний будинок, 1883—84 (№ 9). На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. М. Іконникова. 1894—95 другий, первісно дерев'яний поверх обкладено цеглою й оздоблено за проектом А.-Ф. Краусса. У 1990-х рр. другий поверх відновлено у цеглі.

Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Ліворуч влаштовано дерев'яні сходи з дверима на вулицю, ще одні сходи містяться в лівому торці, з тильного боку — дерев'яна веранда. Внутрішнє планування двосекційне, з суміжними приміщеннями, розділеними поздовжньою стіною.

Зведений у цегляному стилі. Головний семивіконний фасад симетричний, увінчаний металевим парапетом на цегляних стовпчиках. Виконане з лицьової цегли скромне архітектурне оздоблення включає міжвіконні лопатки, карниз з модульйонами, клинчасті перемички над вікнами першого поверху та прості лиштви з замковими каменями на рівні другого поверху.

Стриманий за архітектурним вирішенням будинок є характерним для забудови периферійних вулиць Києва кін. 19 ст.

Флігель, 1911 (№ 9-б). У глибині ділянки, на косогорі, що круто обривається вниз, паралельно головному будинку. Зведений за проектом арх. В. Кричевського. Під час ремонту 1984 втрачено дах порталу, розібрано чорні сходи, зроблено внутрішнє перепланування приміщень.

Двоповерховий з напівпідвалом, нижній ярус цегляний, два верхні — дерев'яні, ззовні облицьовані цеглою. Тинькований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Чотири трикімнатні квартири з виходами на вузькі

двомаршові сходи з боку подвір'я були ув'язані з виступним об'ємом чорних дерев'яних сходів, на які виходили кухні. По цих сходах можна було потрапити до напівпідвалу, зверненому вікнами на нижнє подвір'я, в якому містилися комори та господарська майстерня. Кожна з квартир мала вітальню (19,4 кв. м.), спальню (17,4 кв. м.), малу кімнату (7,72 кв. м), кухню і санітарний вузол. Раціональне планування свідчило про розуміння автором нових вимог доцільності та економічності, що виявилося у кількості кімнат та їхньому компактному розташуванні.

Симетричний за композицією фасад оздоблено у стилі українського модерну. Найбільший інтерес являє виконаний у лицьовій цеглі головний семивіконний фасад, звернений у бік вулиці. Вхід підкреслено порталом, накритим невеликим вальмовим дахом. Форма дверей і вікон другого поверху шестикутна трапецієподібна, яка у 1900-х рр. стала характерним знаковим елементом українського архітектурного стилю. Над вікнами першого поверху та у простінках другого в шаховому порядку розміщено трикутні нішки, що за формою нагадують квітки київських каштанів. Автор цієї декоративної форми В. Кричевський назвав її «квіткою життя» і використав також в оформленні інших будинків. На площині фасаду в певному ладі розміщено крихітні, у чверть цеглини, нішки, які вносять у композицію орнаментальну тематику килимового характеру. Між вікнами другого поверху — маленькі нішки у вигляді шестипелюсткових розеток.

Будинок — цікавий зразок раціоналістичної течії архітектури українського модерну.

Історія садиби пов'язана з життям та діяльністю відомих діячів науки і культури.

В головному будинку (№ 9) у серпні 1895 — травні 1903 квартиру № 1 на другому поверсі винаймала родина Булгакова Опанаса Івановича (1859—1907) — теолога, педагога, громадського діяча. Під час проживання у цьому будинку — викладач, професор кафедри історії і розгляду західних віросповідань Київської духовної академії (з 1902), член Київського релігійно-просвітницького, Церковно-археологічного товариств, Історичного товариства Нестора-літописця. Наукові дослідження присвячені історії церкви в Англії, проблемам римського католицизму тощо. Тут бувало чимало його колег, у т. ч. літературознавець М. Петров, хрещений батько майбутнього письменника Булгакова Михайла Опанасовича (1891—1940). З 1900 М. Булгаков навчався у підготовчому класі Другої гімназії, з вересня 1901 — у Першій гімназії. У цьому будинку народився і провів перші роки життя Булгаков Микола Опанасович (1898—1966) — бактеріолог, співвідкривач бактеріофага стрептокока. Пізніше родина проживала на Андріївському узвозі, 13 та за іншими адресами.

1927—28 у квартирі № 5 флігеля (№ 9-б) проживала Грінченко Марія Миколаївна (літ. псевд. — М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін.; 1863—1928) — письменниця, лексикограф, перекладачка, дружина відомого українського вченого і письменника Б. Грінченка, з яким у 1910-х рр. співробітничав власник садиби П. Мазюкевич. У цей час працювала у ВУАН як член-редактор Комісії для складання словника живої української мови (з 1919).

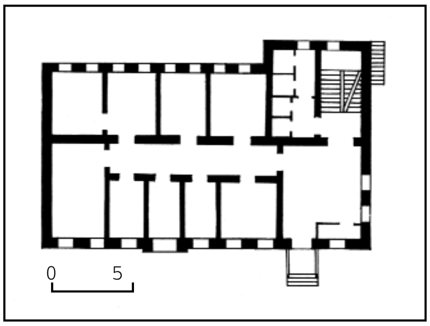

479. Вул. Кудрявська, 9-б.
479. План першого поверху.

1885—95 у головному будинку (№ 9) мешкав з сім'єю Дроздов Микола Михайлович (1849—1919) — теолог, класичний філолог, педагог, магістр (1876), доктор богослов'я (з1902), екстраординарний професор латинської мови і словесності (з1883) Київської духовної академії, окремий цензор з іноземної цензури в м. Києві (1884—93). Наукові праці з історії освіти у стародавніх Греції й Римі, богослов'я й теології.

1912—19 у квартирі № 7 на другому поверсі флігеля (№ 9-б) жив Мазюкевич Павло Олексійович (1885—1919) — публіцист, громадський діяч. Брав участь в українському русі, публікувався в таких періодичних виданнях, як «Рідний край», «Рада», «Нова Рада», «Промінь», «Село».

1912—83 (з перервою у 1930—34, 1943—44) тут мешкала дочка домовласника Мазюкевич Дінора Павлівна (1908—83) — художниця. З 1948 жила в комунальній квартирі № 8 на другому поверсі. У 1919—20 навчалась у Першій українській гімназії, що містилася на території Покровського жіночого монастиря, 1925—30 — у Київському художньому інституті. Пізніше працювала у різних видавництвах. 1943—44 вивезена у Німеччину. 1960—65 — художник-мультиплікатор Київської кіностудії науково-популярних фільмів. 1965—73 виконала макет стародавнього Києва пл. 12 кв. м, який експонується у Національному заповіднику «Софія Київська» й опублікований у багатьох виданнях з історії Києва.

1950—61 в одній з кімнат квартири № 7 головного будинку (№ 9) проживав Середа Антін Хомич (1890—1961) — графік, майстер декоративного мистецтва, мистецтвознавець. У ці роки професор Київського художнього інституту (з 1946; у 1950 вийшов на пенсію), де викладав рисунок і графіку на архітектурному факультеті, книжкову графіку і шрифт — на графічному факультеті, член художніх рад асортиментного кабінету Київського раднаргоспу і видавництва «Радянська школа», член бюро секції декоративно-прикладного мистецтва Спілки художників України. Оформлював підручники, зібрання творів І. Франка у 20-ти томах (1950—56), ювілейне видання «Слова о полку Ігоревім» (1952). У 1957 за розробкою митця виконано ювілейний килим до 40-річчя Радянської України. Публікував праці, присвячені мистецтву книги і шрифтам, художній промисловості, писав пейзажі України. Загинув під м. Корсунь-Шевченківський, похований на Байковому цвинтарі. Упорядкуванням творчої спадщини митця займався за дорученням Спілки художників України В. Касіян. У 1920-х рр. А. Середа мешкав на вул. Терещенківській, 9, з 1929 — у Харкові, 1945—50 — в художника В. Касіяна на вул. Володимирській, 14/8, квартира № 5.

У травні 1999 в головному будинку відкрито Київський музей О. Пушкіна — філіал Музею історії міста Києва; у флігелі міститься Управління теплових розподільчих мереж № 2 АТ «Київенерго» [1292].

Михайло Кальницький, Ніна Коваленко, Борис Подколзін, Віктор Чепелик.

480. САДИБА ГОЛОМБЕКА Ф. Ф., 1913—14 (архіт., іст.). Вул. Жилянська, 23. Складається з двох будинків: головного — на червоній лінії забудови вулиці та флігеля, розташованого паралельно йому на подвір'ї (обидва під одним номером). Історія садиби відома з 1870-х рр., коли вона належала колезькому секретареві І. Судакевичу та його дружині О. Судакевич. На ділянці розташовувався дерев'яний будинок, більшу її частину займав сад. З 1898 садиба належала київським домовласникам І. та П. Богдановичам, за купчою від 20 серпня 1911 перейшла у власність купця Ф. Голомбека, який 1913—14 спорудив на ній прибуткові будинки, що збереглися до нашого часу.

Головний будинок. Чотириповерховий з мансардою, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування секційне.

Оформлений у цегляному стилі. Композиція фасаду симетрично-осьова. Центр виділено ризалітом на один строєний віконний проріз. Вікна другого і третього поверхів прямокутні, четвертого — з напівкруглим завершенням в обрамленні складного профілю, декорованим замковим каменем по центру.

Флігель. Триповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Внутрішнє планування коридорне.

Оформлений у цегляному стилі. Композиція фасаду симетрично-осьова. Центральну вісь виділено ризалітом на один віконний проріз нестандартної конфігурації з парадним входом на першому поверсі. Фасад пишно декоровано рустованими пілястрами, підвіконними вставками, замковими каменями, карнизом складного профілю. На головному фасаді — чотири балкони.

Садиба — зразок характерної для Киє-

ва забудови в цегляному стилі, призначеної для розміщення прибуткових закладів.

У головному будинку в дорадянський час містилися готель «Мебльований дім "Франсуа"» на 130 номерів і кав'ярня «Франсуа» з більярдною, у флігелі — фірма «Фабрика шоколаду і конфет "Франсуа"»: адміністрація і майстерня з виготовлення цукерок.

Власник садиби Голомбек Франц Францович — купець (родом з Варшави), володів також з кін. 19 ст. відомими у Києві готелем «Франсуа» на вул. Володимирській, 52/15 (тут він і жив з родиною; будинок зруйновано, нині відбудовується в історичних формах) та розташованою у цьому ж будинку однією з найкращих кав'ярень у місті — «Франсуа». 1874 заснував у Києві майстерню з виробництва кондитерських виробів, яка з часом перетворилася на фірму «Фабрика шоколаду і конфет "Франсуа"». 1914 на фабриці встановлено паровий котел, нове устаткування. Виробництво постійно розширювалося. 1918 Ф. Голомбек купив сусідню ділянку № 21 (тепер незабудована), ймовірно, для нових виробничих корпусів. 1918 він мав у Києві мережу магазинів з продажу кондитерської продукції його фабрики. Шоколадна фабрика отримала золоті медалі за свої вироби на промислових виставках: 1880 — дві медалі, одна з яких — за «працелюбність і мистецтво», 1897 — три медалі, 1913 — одну медаль.

1918 (за Української Держави) в кімнаті № 308 готелю містилося Турецьке генеральне консульство.

Тепер будинки належать Державній районній податковій інспекції м. Києва [1293]. *Ольга Друг, Лариса Толочко.*

481. САДИБА КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ ОЛЕКСАНДРІВНИ ПРО СЛІПИХ, кін. 19—20 ст. (архіт., іст.). Вул. Інститутська, 29, пров. Кріпосний, 3, Кловський узвіз, 1. Складається з двох будинків: чотириповерхового на червоних лініях забудови вул. Інститутської і пров. Кріпосного, одно-, двоповерхового на Кловському узвозі та огорожі з брамою на пров. Кріпосному. В 1-й пол. 19 ст. на ділянці стояв житловий будинок, в якому з 1819 мешкав генерал М. Раєвський з родиною, в 1821 перебував О. Пушкін (будинок знесено під час розбудови Нової Печерської фортеці). Територію садиби сформовано 1881 з двох ділянок, одну з яких надало Головне інженерне управління у безстрокове користування, другу подарувала вдова генерал-лейтенанта К. Корцова. 1882—83 коштом Попечительства за проектом і під наглядом інж. М. Максимовича зведено головну будівлю доброчинного закладу — двоповерховий наріжний будинок та дерев'яні служби (останні не збереглися). 1893 за проектом того самого автора, затвердженим у Міській управі 1886, зроблено двоповерхову прибудову та надбудовано мезонін. 1913 споруджено третій поверх (арх. П. Жуков), у радянський час — четвертий поверх у спрощених архітектурних формах. 1907 поряд із головною будівлею на Кловському узвозі зведено двоповерховий гуртожиток для сліпих робітниць (арх. С. Коливанов). 1913—14 до нього з півдня прибудовано одноповерховий об'єм (інж. К. Анохін).

480. Вул. Жилянська, 23.
480. План другого поверху.

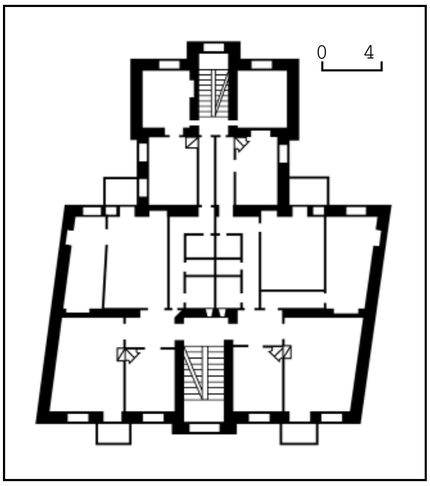

Головний будинок, 1883 — поч. 20 ст. Вул. Інститутська, 29, пров. Кріпосний, 3. На червоних лініях забудови вул. Інститутської і пров. Кріпосного. Освячений 18 грудня 1883. Після революції використовувався НКВС. Під час останнього ремонту 2000—01 цоколь облицьовано червоним гранітом, інтер'єри оздоблено сучасними матеріалами.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований (архітектурні деталі виділено білим кольором), у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування двобічне коридорне, пов'язане з трьома сходовими клітками.

Вирішений у цегляному стилі. Скромні за архітектурою фасади розчленовано рівномірним ритмом лучкових віконних прорізів і чітко розкреслено по горизонталях: над другим поверхом — первісним карнизом з зубцями, над іншими поверхами — гуртами та вінцевим карнизом з сухариками. Вертикальними елементами є ярусні рустовані лопатки, що фіксують наріжжя та поділяють довгий фасад з боку вул. Інститутської на три- й чотиривіконні прясла. Цегляне оздоблення віконних прорізів має спрощений площинний характер: на першому поверсі — своєрідні лучкові сандрики з зубчиками, на другому — гладенькі лучкові перемички й тридільні ступінчасті підвіконня, на третьому — верхні прямокутні обрамлення з замковими каменями.

Будинок — зразок споруди доброчинного закладу кін. 19 — поч. 20 ст., що формувалась у кілька етапів.

Гуртожиток для сліпих робітниць, 1907—14. Кловський узвіз, 1. У глибині садиби на підвищенні рельєфу. В 1990-х рр. капітально відремонтований з сучасним оздобленням приміщень.

Двоповерховий з одноповерховою прибудовою з півдня, цегляний, пофарбований (архітектурний декор виділено білим кольором), у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне.

Вирішений у цегляному стилі. Чоловий фасад основного об'єму симетричний, центральну вісь підкреслює тридільний аттик з напівциркульним завершенням та виступний тамбур головного входу, дах якого слугує терасою другого поверху. Наріжжя та вісь входу фланковано рустованими лопатками. Отвори головного входу й виходу на балкон мають аркові перемички, поодинокі прямокутні бічні вікна — з клинчастими перемичками. На більш довгих бічних фасадах вікна лучкові. Горизонтальні членування позначено міжповерховим гуртом і вінцевим карнизом, оздобленими сухариками. В оформленні фасаду пізнішої одноповерхової прибудови з лучковими віконними прорізами відчувається вплив стилю модерн: акцентні парапетні стовпчики на наріжжях, скорочені подвійні лізени на флангах та в міжвіконнях.

Будинок — цінний зразок споруди доброчинного закладу поч. 20 ст.

Огорожа з брамою. На червоній лінії пров. Кріпосного, прилягає до головного будинку. Цегляна, пофарбована, цоколь у 2000—01 облицьовано червоним гранітом. Оздоблена у цегляному стилі. Складається з проїзду, перекритого лучковою аркою, та двох симетричних прясел глухих стін, розчленованих трьома прямокутними нішами, обрамленими нагорі зубцями. В одній із ніш, праворуч від проїзду, зроблено хвіртку, захищену металевим піддашком. Арку проїзду фланкують підвищені пілони з накладними зубчастими оголів'ями під чотирисхилими дашками. Між пілонами міститься вінцевий карниз та фриз, декорований зубцями й маленькими квадратними нішками з навкісними хрестами. Над карнизом бічних прясел влаштовано парапет, розчленований прямокутними нішками. Металеві стулки воріт, піддашок над хвірткою та стилізовані під старовину ліхтарі обабіч проїзду — пізнішого походження.

Огорожа з брамою – вдалий зразок малої архітектурної форми кін. 19 ст.

Попечительське товариство містилося у головному будинку. Засноване 1881, розпочало діяльність у приміщенні Першої Київської гімназії (тепер бульв. Т. Шевченка, 14). Проводило значну доброчинну діяльність з метою соціальної реабілітації сліпих будь-якого віку і стану, забезпечення їх освітою та заробітком. Фінансування здійснювалося за рахунок особистих внесків членів Попечительства, а також приватних і громадських пожертв. На першому поверсі головного будинку були помеш-

кання притулку для дорослих сліпих та дівчат, квартира директора, на другому — помешкання для хлопців, класні кімнати училища і домова церква в ім'я св. Павла Сповідника, влаштована коштом полковника А. Григор'єва. З часом тут відкрили також музей, що висвітлював діяльність Попечительства. Заняття в училищі почались у вересні 1884. Сироти і нужденні навчалися безкоштовно. До підготовчого класу приймали дітей у віці 7—10 років. Програма училища відповідала міській двокласній школі. Крім того, навчали ремесел, музики, церковного співу. 1913 тут виховувалося 100 учнів.

У будинку працювала рада товариства, відбувалися зібрання його членів. З 1881 Київське відділення очолював Андріяшев Олексій Хомич (1826—1907) — педагог, видавець, громадський діяч. У 1860—90 — директор Першої Київської гімназії (мешкав у ній, пізніше — на вул. Тургенєвській, 8; будинок не зберігся). 1890—1907 — директор, почесний директор училища для сліпих. Голова заснованого з його ініціативи 1895 Південно-Російського товариства бджільництва.

У діяльності доброчинного товариства брали участь меценати Г. Гладинюк, С. Могилевцев, Н. Терещенко, В. Ханенко, М. Штейнгель, професори А. Антонович, О. Ейхельман, І. Малишевський, актор М. Топор-Багров, історик Н. Полонська-Василенко (секретар відділення і член його ради в 1906—10), колишній міський голова В. Проценко (голова ради і почесний директор училища у 1900-х рр.) та ін.

У гуртожитку мешкали робітниці — випускниці училища для сліпих, котрі самостійно заробляли собі на життя посильною надомною працею. Розрахований на проживання 20 осіб. У прибудові були кухня та службові приміщення. Гуртожитком опікувався Патронат для працюючих сліпих, створений 1906 при Київському відділенні Попечительства.

Під час 1-ї світової війни частину приміщень займав притулок для нужденних дітей призовників.

Тепер у головній будівлі містяться установи, підвідомчі МВС України, Рада спортивного товариства «Динамо». 1992 будинок колишнього гуртожитку передано Представництву ООН в Україні [1294].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

482. САДИБА МІЛЛЕРА Б. С., 1893—94 (архіт.). Вул. Жилянська, 38. Майже прямокутна у плані ділянка садиби розвивалась углиб внутрішньоквартального простору. На червону лінію забудови вулиці виходить невеликий, але виразний за архітектурною пластикою фасадний будинок. Його акцентна роль підсилена значним виступом уперед відносно забудови сусідніх ділянок. Садиба утворює у плані П-подібний комплекс з послідовно прибудованими один до одного трьома будинками: головним, навчальним та господарським. Тепер подвір'я комплексу розкрите в бік сусідньої ділянки (колишній № 40, нині поєднаний з № 38).

Усі споруди зведено за проектом і під керівництвом арх. А. Краусса у садибі німецького підданого Б. Міллера. У конфігурації, що існувала на час забудови, садиба згадується 1880, зокрема у плані садибної ділянки, яка з 1872 нале-

481. Вул. Інститутська, 29.

481. Пров. Кріпосний, 3. Брама.

481. Кловський узвіз, 1.

жала міщанинові Б. Тетьоркіну. Невелику частину плану нинішнього фасадного будинку займали дерев'яні крамниці, на місці теперішнього навчального корпусу стояли передбачені до зносу тимчасові будівлі, на місці господарського корпусу був сарай, на нині порожньому місці кордону між сучасними № 38 і 40 (тоді № 36 і 38) — дерев'яний сарай. Суміжною садибою № 40 (нині № 38) володіла міщанка У. Погорельцева, садибою № 36 (нині № 34) — дружина колезького секретаря І. Мілковська, тильною суміжною садибою — чиновник Вишневський. Наступному власнику Б. Міллеру ділянка належала з кін. 1880-х рр. до 1916, потім вона перейшла до його дочки М. Філіппової. Протягом цього періоду ніяких інших істотних змін, окрім зносу старих споруд і забудови наявними будинками, тут не відбулося. Особливість полягала в тому, що коли до 1909 суміжною ділянкою (нині № 40) володіли послідовно У. Погорельцева та М. Орябинська, то з 1909 її власником також став Б. Міллер, з 1916 — М. Філіппова. Певною мірою це вплинуло на характер використання цих поєднаних ділянок у 1910-х рр. З 1905 тут містилися парафіяльні чоловіче і жіноче училища. 1993 здійснено капітальний ремонт садибного комплексу № 38.

Головний будинок, 1893. Репрезентує забудову садиби з боку вулиці, її головний функціональний елемент. Завдяки вдалому пристосуванню у 1905 споруди під навчальний заклад її планувальна й функціональна схеми залишилися незмінними. Під час капітального ремонту 1993 було розібрано кахляні груби й змінено внутрішнє оздоблення приміщень.

Двоповерховий на бутовому стрічковому підмурку, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з двома глухими торцями-брандмауерами. Перекриття пласкі по дерев'яних балках. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень, капітальна стіна фіксує положення поздовжньої осі. Вздовж останньої орієнтовано розподільчі коридори, з яких здійснюється вхід у суміжні кабінети адміністративного й навчального призначення. У середню частину першого ряду приміщень винесено парадні сходи, розташовані на поперечній осі, яка відіграє роль осі симетрії об'ємно-просторової композиції споруди. Сходи кам'яні, двомаршові, з металевим ґратчастим огородженням.

Стилістику витримано у ремінісцентних формах т. зв. неогрецького стилю. Фасадам властива тектонічна врівноваженість, збалансованість елементів. У вирішенні головного тридільного фасаду застосовано центрально-осьову схему, роль композиційної осі відіграє розкріповка, ледь винесена у плані споруди й підвищена виразним ступінчастим аттиком з головним входом. Її вирішення є максимально виразним: на першому поверсі, трактованому як цоколь, головний вхід фланкують рустовані лопатки, на другому поверсі замість лопаток застосовано мотив здвоєних канелюрованих пілястрів коринфського ордера, що фланкують віконний проріз. Поле аттика акцентує виразна люкарна, біля неї — рельєф з датою «1863» (неточна). Композиційну роль центральної розкріповки підтримують симетричні бічні, на дві віконні осі, частини, флангові площини яких, на зразок центру, виділено рустованими лопатками на першому поверсі та канелюрованими пілястрами коринфського ордера на другому. Як і центральна, обидві бічні частини увінчано високими ступінчастими аттиками з додатковим виразним елементом — трикутним фронтоном. Тимпани фронтонів оздоблено виразними ліпленими елементами рослинного рисунка, стилістично загострює й ушляхетнює композицію рельєфний меандровий фриз. Стіну прорізано здвоєними (у бічних частинах) і строєними (у проміжних ділянках) порталами розташованих поряд прямокутних вікон, на другому поверсі обладнаних профільованими рамковими лиштвами, підвіконними поличками внизу та замковими каменями й широкими прямими сандриками нагорі. Фриз проміжних ділянок, заповнений ліпленням рослинного характеру, створює досить широку горизонталь, яка разом з профільованими міжповерховим гуртом, карнизом, стрічкою цоколю підкреслює переважно горизонтальний характер композиційного вирішення фасаду. Загалом його вирізняє високий

професіоналізм компонування та деталювання. Дворовий фасад значно скромніший, центральну вісь і бічні частини тут не виділено, домінантні горизонталі представлені міжповерховим гуртом і вінцевим карнизом.

Внутрішнє планування збереглося, але первісний характер оздоблення інтер'єрів майже повністю втрачений. Коридори й тамбури розчленовано системою лучкових підпружних арок, підлоги тамбурів викладено мармуровою крихтою. У кабінетах зберігся старовинний паркет. Металеве огородження сходів сучасне.

Будинок є найвиразнішим і найціннішим елементом комплексу, в якому збереглися первісний характер фасадів та внутрішнє планування.

Господарський флігель, 1894. Одним із торців приблокований до навчального корпусу, формує протилежний головному корпусу бік подвір'я. Капітальним ремонтом 1993 дещо змінено характер дворядного планування першого поверху, призначеного під стайні й каретний сарай. Було зроблено перепланування обох рядів, великий проїзд у середній частині першого поверху закладено й перероблено на вікно, влаштовано новий головний вхід через отвір у торці споруди.

Двоповерховий на стрічковому бутовому підмурку, цегляний, у плані прямокутний. Двосхилий дах з бляшаним покриттям, має слухове вікно. Внутрішнє планування дворядне, ряди приміщень пов'язані анфіладно. Вхід на поверхи споруди — через поверхи сусіднього навчального корпусу, додатково — на першому поверсі через кам'яний ґанок, підведений до отвору торцевого брандмауера.

Стильове вирішення — у ремінісцентних формах класицизму. Чоловий фасад прорізано поповерховим ритмом рідко розташованих прямокутних вікон, оздоблених вузькими лиштвами у класицистичному дусі, вгорі завершених прямими сандриками (другий поверх) і клинчастими перемичками (перший поверх), унизу — підвіконними поличками. Наріжні частини підкреслено поповерховими лопатками, переважно горизонтальний характер композиційного вирішення акцентовано стрічкою вузького цоколю, профільованими лініями міжповерхового гурта та вінцевого карниза. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Споруда є важливим елементом історичного комплексу.

Навчальний корпус, 1894. Формує бічну частину подвір'я, є проміжним між господарським та головним корпусами, з останнім пов'язаний закритою двоповерховою галереєю-переходом на дві віконні осі. Був прибудований до бічної частини тильного фасаду, створивши з ним спільний, Г-подібний у плані об'єм. Згідно з проектом, з другого поверху дворового фасаду було виведено «залізну галерею», втрачену під час капітального ремонту 1993. Не збереглися й указані на плані проекту двомаршові сходи в центральній частині.

Двоповерховий на стрічковому підмурку, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Тильна стіна є глухим брандмауером. Дах вальмовий, з шиферним покриттям. Внутрішнє планування коридорне, з однобічним розта-

482. Вул. Жилянська, 38. Головний будинок.
482. План другого поверху.

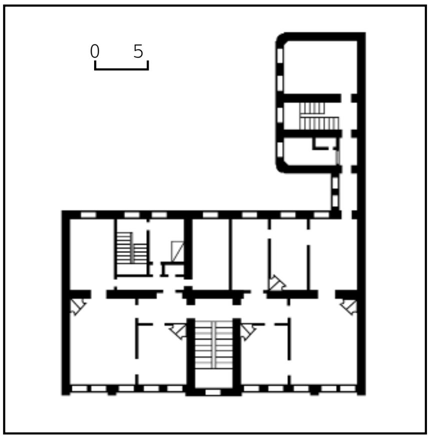

шуванням приміщень (кімнати винесено у бік подвір'я). Входи до поверхів споруди — з головного корпусу через галерею-перехід, додатково на перший поверх — з боку подвір'я.

Стильове вирішення — у ремінісцентних формах класицизму. Дворовий фасад є чоловим. Площину стін прорізано ритмом невеликих прямокутних вікон, завершених клинчастими перемичками, стіну вінчає тягнутий карниз простого профілю. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Споруда є важливим елементом історичного комплексу зі збереженими характером пристосування та стильовими ознаками.

Комплекс — зразок розвиненої міської садиби кін. 19 ст., пристосованої пізніше під навчальний заклад, має значну історико-архітектурну цінність.

1903 Київська міська управа, зважаючи на особливий попит щодо освіти для дівчат в історичній місцевості «Новоє Строєніє», ухвалила відкрити на свій кошт при Третьому міському двокласному училищі (1901) жіноче відділення. Воно почало діяти в 2-й пол. 1905 у найманому приміщенні. За рішенням Міської думи обом училищам: Либідському чоловічому міському парафіяльному училищу № 15 і Либідському (згодом — Бульварному жіночому міському парафіяльному училищу № 19) було присвоєно найменування Олександрівських (в ім'я царя Олександра II). Їх розмістили в орендованих приміщеннях суміжних садиб Б. Міллера (вірогідно, в 1905). У чоловічому училищі на час відкриття навчалося 165 осіб (1901), у жіночому — 91 особа (1905), у штаті обох закладів було 10 спільних для них педагогів. Пізніше в садибі № 38 містилося також Татьянинське жіноче міське парафіяльне училище № 43.

На поч. 1920-х рр., після націоналізації нерухомого майна, у спорудах розташовувалася трудова школа, що давала неповну середню освіту. З 1970-х рр. до 1993 у будинках садиб за сучасними № 38 та 40 була середня школа-інтернат № 17 м. Києва.

З 1993 у садибі міститься ліцей освітньої корпорації «Гранд» [1295].

Олександр Тищенко.

483. САДИБА ОРЛОВСЬКОГО В. Д. 1892, В ЯКІЙ ПРОЖИВАВ ПИМОНЕНКО М. К. (архіт., іст.). Вул. Гоголівська, 28 (колишній пров. Кадетський). На ділянці зі значним схилом рельєфу, від вулиці відгороджена глухим парканом. Розташована на трьох терасах, спланованих на південно-західному схилі пагорба, де стоїть обсерваторія університету. Складається з двоповерхового особняка у глибині ділянки (на верхній штучній терасі), одноповерхового на високому цоколі флігеля — первісно дерев'яного, пізніше обкладеного цеглою і добудованого (у нижній частині ділянки, ближче до вулиці; архітектурної цінності не має), та кількох господарських споруд. Земельну ділянку пл. 2212 кв. сажнів було надано, згідно з ухвалою Київської міської думи від 12 жовтня 1889, у власність худ. В. Орловському під спорудження будинку й влаштування садиби (зберегла свої межі дотепер). За даними 1892, ділянка була вже повністю забудована за проектом арх. В. Ніколаєва. Чоловий семивіконний фасад особняка первісно був симетричним відносно осі головного входу, вздовж його південного торця простягалася відкрита тераса. 1941 і 1943 споруди були пошкоджені під час боїв з нацистськими загарбниками. Особняк неодноразово перебудовувався, як і інші будівлі садиби, останні капітальні ремонти проведено 1978 та 1992.

Особняк. Двоповерховий з цокольним поверхом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний (з кількома пізнішими прибудовами). Перекриття пласкі дерев'яні. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування коридорно-анфіладне, є парадні та чорні сходи.

Оздоблений у стилі неоренесанс. У композиції видовженого паралельно вулиці фасаду переважають горизонтальні членування (цоколь, фриз, міжповерховий та вінцевий карнизи). Головний вхід, зсунений відносно центральної осі фасаду, виділено розкріповкою, завершеною трикутним фронтоном, і декоровано тригліфами з метопами й пальметами. В оздобленні фасаду застосовано рустування стін на рівні першого поверху, стрічкові лиштви прямокутних вікон, рисунок фриза та карнизів. Портал головного входу оформлено здвоєними пілястрами й трикутним фронтоном на кронштейнах.

В інтер'єрах частково збереглися великі ліплені розетки стель, на першому поверсі — облицьований білими кахлями камін з теракотовими фігурками путті, на другому — дві груби з брунатних полив'яних кахлів відомої київської фабрики Й. Андржейовського, різьблені дверцята вбудованих шаф.

Будинок — типологічно рідкісний для центральних районів міста зразок особняка садибного житлового комплексу.

До 1914 в ньому проживав Орловський Володимир Донатович (1842—1914) — художник, акад. Імператорської АМ (з 1874). Її випускник (1868), професор (з 1878). 1886 повернувся до Києва, жив на вул. Трьохсвятительській, 16 (тепер вул. Десятинна, 14). Брав участь у діяльності Київської рисувальної школи М. Мурашка, один з організаторів Київського художнього училища, Товариства заохочення художників. У 1880-х рр. В. Орловський виступив з творами, де подав узагальнений образ української природи, показав життя і працю українських селян, пізніше звертався переважно до морської теми. Помер у м. Нерві (Італія), похований у Києві на Лук'янівському цвинтарі.

1893—1912 у флігелі мешкав Пимоненко Микола Корнилович (1862—1912) — художник, акад. Імператорської АМ (з 1904). Вихованець Київської рисувальної школи М. Мурашка (1878—82) та Імператорської АМ у Санкт-Петербурзі (1882—84). У 1893 одружився з дочкою В. Орловського Олександрою. Для подружжя було виокремлено із садиби ділянку в 0,14 га з будинком і службовими спорудами. У роки проживання в цьому будинку М. Пимоненко викладав малювання в рисувальній школі (1884—1900), а також у Колегії Павла Ґалаґана і Київському політехнічному інституті, іконопис — у Київській духовній семінарії. Мав численних учнів, серед яких відомі українські художники Г. Дядченко, С. Костенко, Ф. Красицький, О. Мурашко. З 1899 член Товариства передвижників. Провідна тема творчості — життя українського села. Часто малював київських квіткарок — дівчат і молодиць з Пріорки. Одержав нагороди на виставках у Парижі, Мюнхені, Берліні та Римі. Похований у Києві на Лук'янівському цвинтарі.

483. Вул. Гоголівська, 28.
483. План першого поверху.

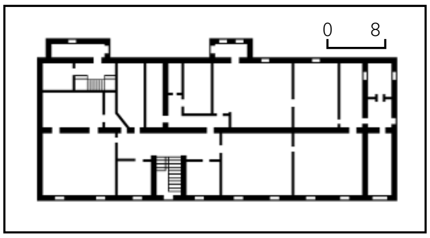

484. Вул. Дегтярна, 30.
484. План другого поверху.

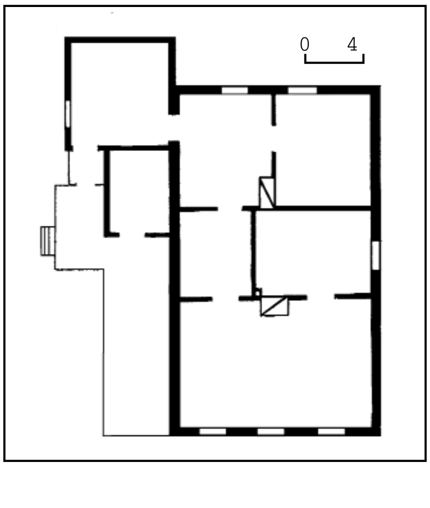

На поч. 1918 особняк належав камер-юнкеру, глухівському повітовому предводителю дворянства В. Кочубею. В семикімнатній квартирі на другому поверсі мешкала родина М. Пимоненка, причому одна кімната у вдови художника вже була реквізована.

1952 на фасаді флігеля встановлено меморіальну мармурову дошку М. Пимоненку (арх. М. Говденко).

З 1928 в садибі діє дитячий санаторій «Салют» [1296].

Маргарита Коржова, Дмитро Малаков.

484. САДИБА СВІТЛИЦЬКОГО Г. П., кін. 19 ст. (іст.). Вул. Дегтярна, 30. На Подолі в урочищі Гончарі-Кожум'яки, яке було забудовано в кін. 19 — на поч. 20 ст. міщанськими садибами. Тепер у цій місцевості залишилося кілька будинків. Історія ділянки відома з 1873, коли її купив з публічних торгів київський міщанин Я. Могила. 1886 за духовним заповітом перейшла до його дружини М. Могили. 1893 садибу придбали батьки худ. Г. Світлицького. Тоді тут розташовувалися дерев'яний житловий будинок, два дерев'яні флігелі, сарай, фруктовий сад (усі будівлі втрачено). 1898 на замовлення власників зведено будинок, що зберігся дотепер. Розміщений на тильній межі ділянки, обнесеної огорожею. Перед головним фасадом розбито невеликий сад. 1957 будинок капітально перебудовано з втратою первісного декору.

Двоповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, ззовні облицьований керамічною плиткою. Дах двосхилий з трикутним фронтоном. Замість дерев'яної заскленої галереї на два поверхи з вхідними дверима й критим ґанком, увінчаним трикутним фронтоном, зроблено цегляну прибудову. Головний фасад — на три прямокутні віконні прорізи. Внутрішнє планування приміщень анфіладне.

1919—47 у цьому будинку жив і працював Світлицький Григорій Петрович (1872—1948) — живописець, народний художник УРСР (з 1946). Дитячі та юнацькі роки митця (1872—93) пройшли у садибі на вул. Дегтярній, 33 (не збереглася), де жила його бабуся Л. Світлицька. У 1889—93 навчався у Київській рисувальній школі М. Мурашка, в 1893—1900 — в Імператорській АМ у Санкт-Петербурзі у живописців М. Кузнецова, І. Рєпіна, П. Чистякова. Дружив з А. Куїнджі, передвижниками, з 1896 постійно брав участь у виставках різних товариств, у 1900—19 працював у мозаїчних майстернях під керівництвом П. Чистякова. 1919 повернувся до Києва у батьківський дім, в якому мешкав до останніх днів життя. Тут була й майстерня художника, де написані основні його твори — пейзажі, портрети, натюрморти, різножанрові акварелі. Сюди приходили художники, музиканти, учні, колеги — викладачі Київського

художнього інституту, в якому він працював з 1935 (з 1947 професор). 1946 Г. Світлицькому першому в Україні було присвоєно звання народного художника.
1958 у будинку відкрито меморіальний музей митця на громадських засадах. Підпорядковувався різним державним музеям, з 1988 — Музею історії міста Києва. Збірка музею включає колекції картин, ескізів, документи, фотографії, меморіальні речі митця тощо.
1985 праворуч від входу на фасаді встановлено нову (замість відкритої 1958) мармурову меморіальну дошку з барельєфним портретом художника і рельєфним написом (скульптори І. Дубасов, І. Сидоренко). 1972 перед будинком встановлено бронзове погруддя Г. Світлицького [1297].

Людмила Успенська.

484.1. Пам'ятник Світлицькому Г. П., 1972 (мист.). Перед головним фасадом будинку. Автори: ск. М. Вронський, арх. В. Гнєздилов. Заг. вис. — 2,6 м.
Бронзове погруддя художника встановлено на високому постаменті з сірого неполірованого граніту. Г. Світлицький зображений у куртці, на шиї пов'язаний бант. Голова ледь повернена, обличчя спокійне, погляд спрямований у далечінь. Пластичне трактування форми відзначається докладністю, що дало змогу автору максимально точно передати портретну схожість. На постаменті викарбувано факсиміле підпису митця. Розміри пам'ятника вдало співвіднесені з навколишнім простором, насамперед з невеликим меморіальним будинком. *Агнеса Бєляєва.*

485. САДИБА СТРЕЛЬБИЦЬКОГО С. І., поч. 19 — поч. 20 ст. (архіт., іст.). Пров. Музейний, 8, 8-б. Складається з двоповерхового будинку на червоній лінії забудови провулка й шестиповерхового прибуткового будинку в глибині ділянки. На поч. 19 ст. Київський магістрат виділив садибу купцю, майстру-золотарю С. Стрельбицькому. На той час на ділянці розташовувалися одноповерховий дерев'яний заїзд з двома сінями, сарай, льох, сад. Садибу оточував дощаний паркан з великою брамою та хвірткою. 1819 на замовлення власника вздовж вулиці зведено двоповерховий п'ятивіконний будинок, що складає ліве крило сучасної споруди. Після смерті С. Стрельбицького садибою володіли його сини, які 1832 продали її дружині керуючого комісією Київського комісаріатського депо С.-Я. Лунд. На замовлення її чоловіка К. Лунда 1839 будинок реконструйовано, фасад збільшено до одинадцяти віконних прорізів. 1845 зведено двоповерховий флігель, що згодом увійшов до складу правого крила чолового будинку. 1849—56 садибою володіла княгиня Ц. Радзивілл, деякий час — її племінник В. Радзивілл, 1856—62 — купець 1-ї гільдії Г. Кельн, 1863—70 — дворянин О. Дембовицький, з 1870 — княгиня Г. Любомирська, 1881—83 — дід письменника І. Еренбурга — купець 1-ї гільдії Г. Еренбург, з 1883 — купець 1-ї гільдії Н. Горенштейн. 1896 на його замовлення за проектом арх. Я. Вольмана одинадцятивіконний будинок з'єднали з правим флігелем двоповерховою вставкою. Таким чином утворилася суцільна споруда. 1909 садибу придбав купець і підприємець Й. Маршак. На його замовлення 1911 на місці дерев'яного флігеля поч. 19 ст., що містився у тилу садиби, спорудили шестиповерховий прибутковий будинок.

Головний будинок. Двоповерховий з підвалами, цегляний, у плані П-подібний, з центральним проїздом на подвір'я. Перекриття підвалу склепінчасті, поверхів — пласкі залізобетонні. Внутрішнє планування коридорного типу.
Зведений у стилі класицизм. Внаслідок облицювання керамічною плиткою у 1960-і рр. головний фасад втратив первісне архітектурне оздоблення. Його скромний вигляд визначає рівномірний ритм 17 прямокутних віконних прорізів та дашок входу, влаштований на місці балкону. Риси класицистичної архітектури простежуються на лівому дворовому крилі: рустування першого поверху, клинчасті замкові камені, прямі сандрики на фігурних кронштейнах. У сходовій клітці зберігся ліплений декор плафону серед. 19 ст. високої мистецької якості.
Будинок — рідкісна для довкілля Хрещатика пам'ятка доби класицизму.
Флігель. Шестиповерховий (перший поверх цокольний), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, двосекційний, у центрі міститься проїзд. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у стилі модерн. Композиція сімнадцятивіконного фасаду аси-

485. Пров. Музейний, 8.
485. План другого поверху.

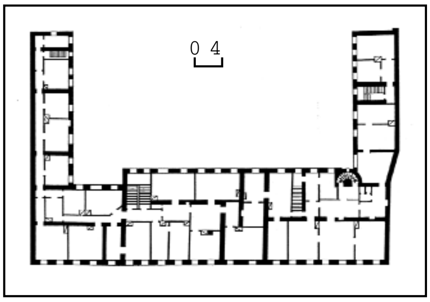

485. Пров. Музейний, 8-б.
485. План другого поверху.

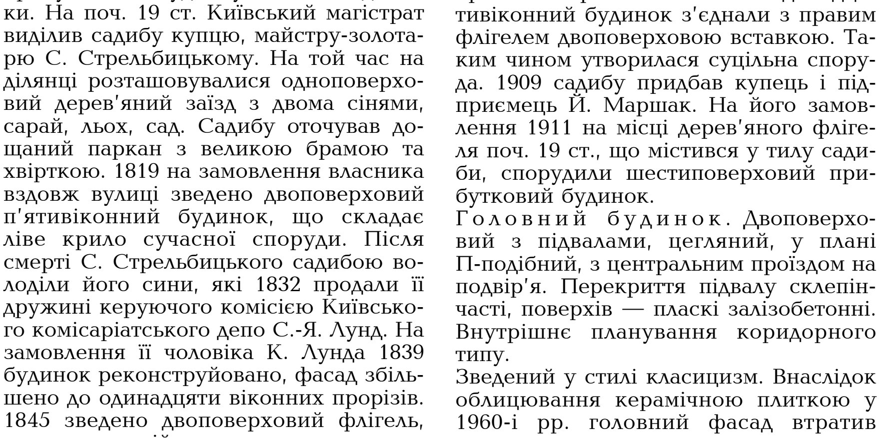

метрична завдяки різній ширині ризалітів сходових кліток: правий — на одну віконну вісь, лівий — на дві. Ризаліти завершують характерні для модерну напівциркульні щипці. Вісь проїзду підкреслюють вузенькі потрійні віконця. Інші вікна прямокутні, отвори входів — з арковими перемичками. Декор цегляний, у вигляді підвіконних вставок та декоративних кіл над перемичками входів. На фасаді чотири ряди балконів з оригінальними ґратами, що складаються з перехрещених під прямим кутом стрижнів.

Будинок — зразок багатоповерхової житлової забудови, зведеної у стилі модерн.

Садиба має історико-архітектурну цінність як зразок довготривалого розвитку забудови даної території від класицизму до модерну, а також як об'єкт меморіального та краєзнавчого значення.

1819—31 у фасадному будинку (у садибі, ймовірно, з 1811) мешкав з родиною Стрельбицький Самсон Іванович (1766—1831) — золотар, купець, громадський діяч. Зробив значний внесок у розвиток міського самоврядування, обирався головою ремісничої управи, суддею совісного суду, старостою Покровської церкви на Подолі. Уславився як визначний майстер-ювелір. Виконував замовлення Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, багатьох церков і приватних осіб. Разом з ним проживали сини: Олександр — ювелір, Василь — фармацевт, Федір — поручик жандармського полку, Дмитро — капітан артилерії. У садибі також містилися заїжджий двір С. Стрельбицького та його ювелірна майстерня. Раніше родина мешкала у власному будинку на вул. Покровській, 5.

Тепер головний будинок використовується проектною конторою Головного управління «Київторгремпроект». У флігелі на цокольному й першому поверхах міститься Столична колегія адвокатів [1298]. *Марина Виноградова.*

486. САКСАГАНСЬКОГО ВУЛИЦЯ, серед. 19—20 ст. (архіт., іст., мист., містобуд.). З'єднує вул. Есппланадну та пл. Перемоги. Є однією з головних планувальних осей історичних місцевостей «Новоє Строєніє» і Паньківщина. Складається з трьох великих прямолінійних ділянок (між вулицями Еспланадною і Володимирською, Тарасівською і Л. Толстого, Л. Толстого і пл. Перемоги) та однієї малої (між вулицями Володимирською і Тарасівською). Огинаючи Старокиївський пагорб, вул. Саксаганського поблизу вул. Тарасівської набуває залому бл. 45° зі сходу на північний захід. Її перетинають також вулиці Ш. Руставелі, Червоноармійська, Горького, Паньківська, Комінтерну; поблизу пл. Перемоги до неї прилучається вул. Старовокзальна.

Вулиця утворилася на території т. зв. Нового Строєнія — частини Києва, що формувалася з серед. 19 ст., коли внаслідок розбудови Київської фортеці активно утворювалися нові міські квартали вздовж течії р. Либідь. До серед. 19 ст. тут було заміське пустище на схилі до р. Либеді, лише на невеликому відрізку (приблизно між вулицями Володимирською і Тарасівською) існувало невелике с-ще Паньківщина. Вулицю прокладено у 1840-х рр. у вигляді двох роз'єднаних відрізків — вулиць Великої Жандармської (між сучасними вулицями Еспланадною і Тарасівською) та Малої Жандармської (від вул. Паньківської до пл. Перемоги), які 1881, після прокладання нового шляху між вулицями Тарасівською і Паньківською, було з'єднано у вул. Жандармську. 1888 вона отримала назву Маріїнсько-Благовіщенської — від розташованих на ній Маріїнської громади сестер-жалібниць (№ 75) і церкви Благовіщення, спорудженої 1887 за проектом арх. В. Ніколаєва (знесена в 1934) на протилежному боці вулиці. 1919—37 вулиця носила ім'я більшовика П'ятакова Георгія Леонідовича (1890—1937). У 1937 дістала ім'я Саксаганського Панаса Карповича (справж. — Тобілевич; 1859—1940) — актора, режисера, одного з корифеїв українського театру, народного артиста СРСР (з 1936), Героя Праці (1924).

Для первісної забудови ділянки надавалися містом приватним власникам за помірну плату. При цьому довжина фронту забудови складала, як правило, 10—15 сажнів, тильна межа формувалася відповідно до вуличної сітки та рельєфу кварталу. В серед. 19 ст. забудова здійснювалася за зразковими фасадами доби пізнього класицизму: № 1 — на сім прорізів, № 2 — на п'ять прорізів, № 3 — на три прорізи. Згідно із запровадженим у 1861 розподілом міської забудови, вулиця тривалий час належала до 3-го розряду, за яким дозволялося спорудження цегляних (одноповерхових і вищих) та дерев'яних на цегляних фундаментах чолових будинків. 1914 вулицю переведено до 1-го розряду (чолова і дворова забудова тільки цегляна). Втім, значно раніше стрімке збільшення міського населення і значний попит на житло зумовили розбудову вулиці багатоповерховими цегляними будівлями.

Нумерація будинків на вулиці не раз змінювалася. Сучасна нумерація склалася 1898 під час тотальної перенумерації київських вулиць.

В результаті реконструкцій на окремих ділянках вулиці історичне планування і забудова кварталів порушені. Забудова вулиці різномасштабна, поряд з численними багатоповерховими житловими будинками кін. 19 — поч. 20 ст., в декорі яких використано історичні стилі та модерн, є одно-, двоповерхові житлові будинки серед. 19 ст. — поч. 20 ст.

Забудова вул. Саксаганського значною мірою зберігає характерний вигляд міської вулиці поч. 20 ст.

Пам'ятки архітектури: № 44-е (класицизм); № 5, 13/42, 15, 22-б, 27, 28, 31/29, 33—35, 38, 43, 43-б, 44, 44-б, 52, 57-а, 58, 61/17 — флігель, 74, 74-б, 75, 78-а, 78-б, 81, 84—86/45, 89, 89-б, 92, 93-б, 96, 97, 108/16, 109/20, 112-а, 112-б, 113-а, 131-а, 135/13, 139, 147/5 (історизм); № 15-б, 20, 22, 22-в, 30, 30-б, 30-в, 36-а, 57-б, 72-б, 95-б, 107/47, 137/18 (цегляний стиль); № 2/34, 12, 27-б, 34, 61/17 — головний будинок, 68/21, 72, 99, 101, 103, 104, 117, 123, 129-а, 129-б, 129-в (модерн); № 24/27 (конструктивізм); № 25, 63/28, 65 (радянський неокласицизм).

До пам'яток мистецтва належать будинки № 12, 75, 99, 108/16.

Авторами проектів забудови були відомі архітектори: М. Гарденін (№ 97); Й. Зекцер (№ 33—35, 58, 61/17 — головний будинок, останній у співавт. з К. Грінбергом, 72, 72-б); М. Казанський (№ 60, 60-б); М. Клуг (№ 96, 113-а); А. Краусс (№ 5, 15, 15-б, 28, 38, 43, 43-б, 44, 44-б, 74, 74-б, 81, 89, 89-б, 93-б, 112-а, 112-б, 147/5); О. Кривошеєв (№ 13/42); В. Ніколаєв (№ 30, 30-б, 30-в, 137/18); І. Ніколаєв (№ 139); В. Обремський (№ 92); В. Риков (№ 68/21, 75 — головний будинок); Є. Торлін (№ 52); Ф. Троуп'янський (№ 34); О. Хойнацький (№ 95-б, 108/16); М. Холостенко та І. Хоменко(№ 65); М. Шехонін (№ 78, 78-б).

Вулиця має велику історико-культурну цінність. За спогадами мецената української культури Є. Чикаленка, який 1900 переїхав до Києва й оселився в будинку № 56, «...недурно цю вулицю неофіціяльно звали тоді "Українською"».

Тут проживали відомі представники науки і культури, державні та громадсько-політичні діячі: в № 2/34 — вчений у галузі механіки і процесів керування, акад. АН СРСР В. Челомей; в № 15 — історик, професор Київського університету П. Голубовський; в № 20 — діяч РСДРП, акад. ВУАН О. Шліхтер; в № 22 — кінорежисер Г. Козінцев, бували письменник І. Еренбург, кінодраматург О. Каплер, кінорежисер С. Юткевич; в № 24/27 — актриса театру і кіно Є. Азарх-Опалова, актор П. Вескляров, кінорежисери В. Браун, Т. Левчук, С. Цибульник, І. Шмарук; кінооператор Д. Демуцький, художники театру і кіно О. Бобровников і С. Зарицький, письменники П. Вершигора, Ю. Дольд-Михайлик, У. Самчук; в № 26/26 (на розі з вул. Горького) на поч. 20 ст. — дружина історика, письменника, громадсько-політичного діяча М. Костомарова А. Костомарова, яку відвідували тут старогромадівці; в № 27 — письменник Шолом-Алейхем; в № 28 — лікар, вчений О. Павловський (жив також у садибі № 41, 41-в); в садибі № 30, 30-а, 30-б — фізіолог і анатом рослин, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН О. Баранецький; в № 33—35 — письменник І. Бабель, політичний і кооперативний діяч доби Української революції 1917—21 М. Стасюк (жив також в будинках № 83 і 141 на цій вулиці), хоровий диригент, композитор, діяч єврейського культурного руху Є. Шейнін; в № 34 — лікар, вчений Л. Фінкельштейн; в № 36-а — лікар, акад. АН УРСР М. Губергріц, оперна співачка і педагог К. Массіні; в садибі № 41, 41-в — математик і механік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН В. Єрмаков; в садибі № 43, 43-б — зоологи М. Бобрецький і О. Коротньов, лікар, вчений В. Таранухін, архітектор Д. Ракітін; в № 44 — історик, літературознавець, етнограф і громадський діяч О. Грушевський, історик, педагог і громадсько-культурний діяч Я. Шульгин та його сини — громадський діяч В. Шульгин, історик, публіцист і громадсько-політичний діяч О. Шульгин; в № 44-б — громадсько-політичний діяч О. Горбачов, письменники О. Гуреїв, С. Олійник і М. Островський; в № 46 — основоположник сучасної гідроаеродинаміки, чл-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН М. Жуковський, архітектор В. Осьмак (мешкав також у садибі № 74);

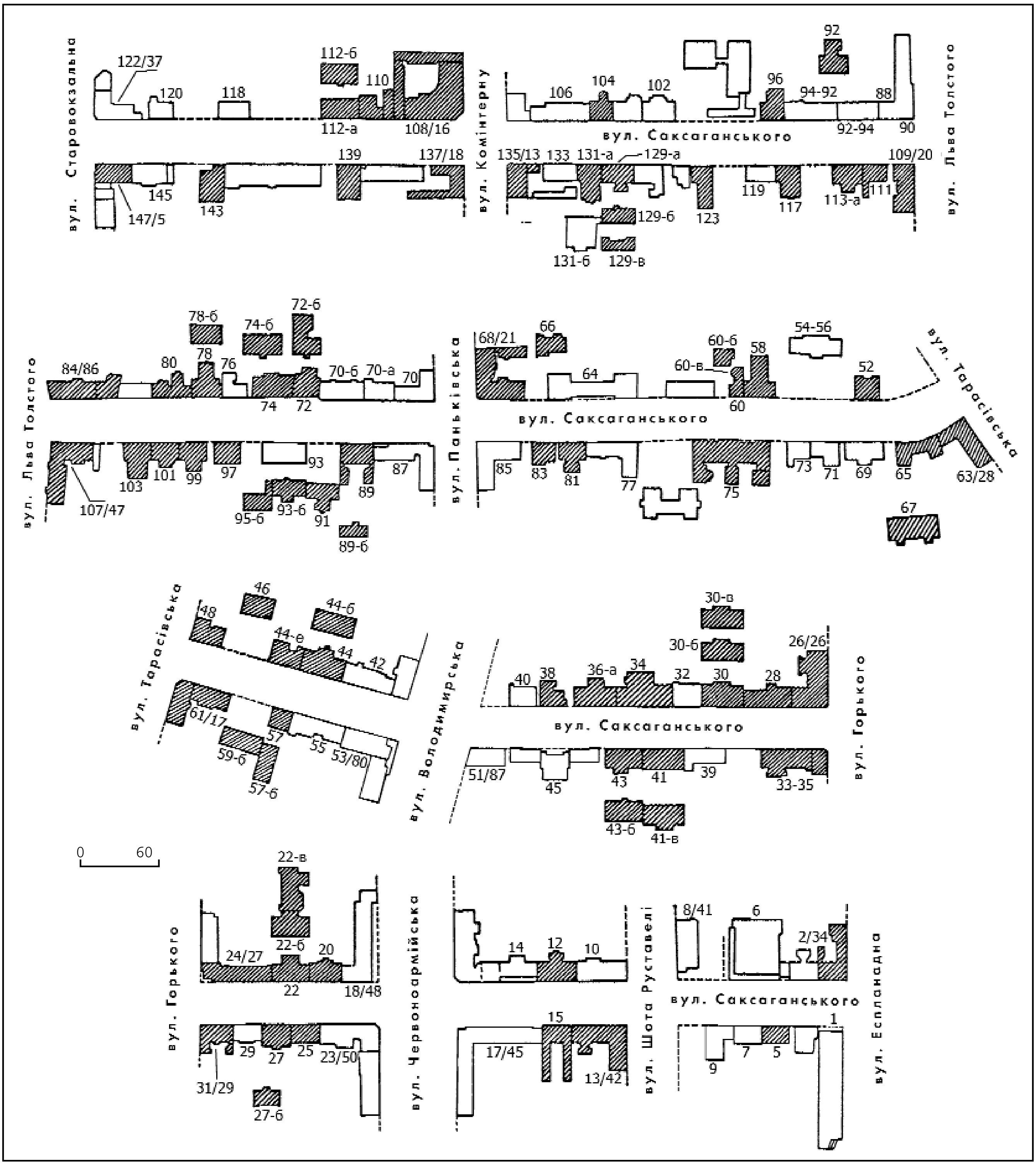

486. Саксаганського вулиця.
План забудови.

в № 52 — історик, педагог, громадський діяч В. Беренштам; в № 58 — оперні співаки К. Брун і О. Каміонський, диригент, композитор і педагог Л. Штейнберг; в № 59-б — вчений у галузі теорії і розрахунку ковальських машин ударної дії Я. Маркович, філолог, історик, педагог і громадський діяч В. Науменко, архітектор К. Остроградський; в № 60-б — гірничий інженер, брат відомого мандрівника М. Миклухо-Маклай; в № 61/17 — літературознавець, критик, педагог і громадський діяч О. Дорошкевич; в № 66 — лікар, вчений О. Садовень; в № 67 — журналіст і громадсько-політичний діяч К. Василенко, письменник, вчений, педагог і громадський діяч Б. Грінченко, архітектор М. Шехонін; в садибі № 74, 74-б — історики літератури — акад. Імператорської Санкт-Петербурзької АН і УАН В. Перетц та його дружина чл.-кор. ВУАН і АН СРСР В. Адріанова-Перетц, оперна співачка М. Лубковська, її син — видавець «Киевской мысли» Р. Лубковський та його дружина — оперна співачка К. Воронець-Монтвід, архітектор П. Голландський, фотомайстер і педагог М. Петров, актриса і педагог О. Сантагано-Горчакова, адвокат і журналіст Є. Шольп, бував у свого дядька — викладача Володимирського кадетського корпусу З. Оппокова історик і громадсько-політичний діяч М. Грушевський, зупинявся під час приїздів у Київ журналіст, філософ і політичний діяч М. Вольський; в садибі № 78-а, 78-б — архітектор М. Бобрусов; в № 80 — письменник, публіцист, педагог і громадсько-політичний діяч О. Кониський; в № 84—86/45 — письменник М. Носов; в № 91 — математик О. Астряб (жив також у будинку № 117 на цій вулиці), громадсько-політичний діяч

486.1. Вул. Саксаганського, 108/16.
486.1. План першого поверху.

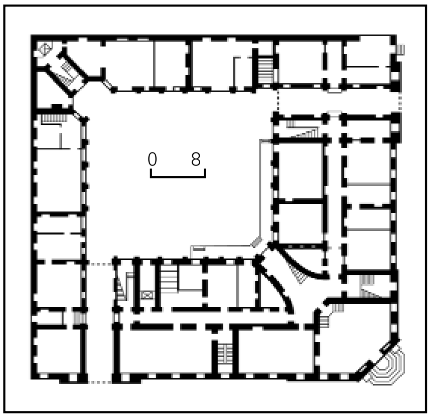

486.1. Наріжний фронтон.
486.1. Вінцевий аттик.
486.1. Фрагмент оздоблення наріжжя.

доби Української революції 1917—21 О. Зарубін, публіцист, меценат української культури, громадський діяч Є. Чикаленко, вчений у галузі сільськогосподарського машинобудування К. Шиндлер; в № 92 — кооператор, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч М. Ковалевський; в № 95-б — старогромадівець М. Гвоздик; композитор, основоположник української класичної музики, піаніст, диригент, педагог і музично-громадський діяч М. Лисенко та його діти, зокрема, музикознавець О. Лисенко; а також поет, мистецтвознавець, акад. АН УРСР і СРСР М. Рильський; в № 96 — письменник С. Бердяєв, лікар, вчений Т. Лоначевський-Петруняка; в № 97 — родина Косачів: старогромадівець П. Косач, письменниця, фольклорист, етнограф, чл.-кор. ВУАН, редактор і видавець журналів «Рідний край» і «Молода Україна» О. Косач (Олена Пчілка), їхня дочка — письменниця та громадська діячка Леся Українка, військовий і громадський діяч М. Хитрово; в № 99 — інженер-будівельник й архітектор-реставратор В. Леонтович, геолог В. Чирвинський; в № 101 — письменниці Олена Пчілка і Леся Українка; в № 107/47 —лікар, вчений В. Ліндеман (мешкав також в № 22 і № 89); в № 110 — актор, режисер, теоретик театру, драматург і публіцист Лесь Курбас; в № 111 — історик, літературознавець, акад. ВУАН та АН СРСР, громадсько-політичний діяч М. Грушевський, художник І. Хворостецький; в № 112 — вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН СРСР О. Радціг; в № 123 — історик, публіцист, педагог і громадсько-політичний діяч В. Прокопович; в садибі № 131-а, 131-б — політичний і військовий діяч Я. Гамарник, вчений у галузі сільськогосподарського машинобудування, чл.-кор. АН УРСР Л. Крамаренко, в № 139 — підприємець, громадський діяч А.-Е. Марцинчик; в № 143 — письменник Д. Вінцковський. В будинку № 147/5 бував у свого гімназичного товариша майбутній письменник К. Паустовський.

На вулиці діяли на поч. 20 ст. редакції відомих видань: в № 13/42 — щорічника «Весь Київ», що видавав С. Богуславський; в № 48 — української ілюстрованої газети «Село»; в садибі № 60, 60-б, 60-в — журналу «Киевская старина»; в № 83 — журналу «Наша кооперація», що видавався коштом і заходами правління Товариства українських кооператорів, яке діяло за цією ж адресою; в № 123 — журналу «Шлях».

У власному будинку № 3 (перебудований) містився Новостроєнський денний притулок Товариства денних притулків для дітей робітників, в якому перебували діти працюючих жінок. В № 74 функціонувало Товариство фотографів-аматорів «Дагер».

У садибі № 75 містилися медичні заклади, в яких працювали відомі лікарі та вчені: Маріїнська громада сестер-жалібниць та її лікарня, Київський державний клінічний інститут, Український науково-дослідний інститут клінічної медицини МОЗ УРСР. Тут у квітні 1918 відбувся 1-й з'їзд Товариства Червоного Хреста України.

У садибі № 44, 44-б, 44-е під час нацистської окупації Києва містилась явочна квартира Радянського підпільного райкому ЛКСМУ, який очолював Г. Синицин.

Значну кількість об'єктів історико-культурного значення втрачено: в № 72 проживав у 1880—90-х рр. фізик, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН, професор Київського університету М. Авенаріус; в № 8 під час навчання в університеті — історик, громадсько-політичний діяч М. Грушевський; в № 17 у 1880-х рр. — лікар М. Волкович; в № 22 у 1880-х рр. — фізіолог і анатом рослин, професор Київського університету О. Баранецький; в № 56 — відома громадська діячка М. Требінська, публіцист, меценат української культури, член Української Центральної Ради Є. Чикаленко; в № 56 і № 82 в 1911—14 — журналіст, відповідальний редактор «Записок Українського наукового товариства в Києві», в 1917 — один із засновників Української Центральної Ради А. Ніковський; у флігелі № 76 у кін. 1910-х рр. — професор Київського політехнічного інституту, один з основоположників вітчизняної зоотехнічної науки М. Чирвинський; в № 85 до смерті у 1910 — його власник, правознавець, професор Київського університету О. Романович-Славатинський (в 1880-х рр. мешкав у знесеному будинку № 74 на цій же вулиці); в № 90 на поч. 20 ст. — нумізмат К. Болсуновський; в № 93 на поч. 20 ст. — письменник М. Старицький з родиною, лікар О. Черняхівський та його дружина — письменниця Л. Старицька-Черняхівська; в № 115 у 1920-х рр. — архітектор В. Осьмак; в № 125 в 1917—18 — художник Ф. Красицький.

В № 19 містився в 1919 ЦК єврейської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга»; № 42 — заснована у 1901 Окружна ветеринарно-бактеріологічна лабораторія Південно-Західного краю і місцеве правління створеного у 1910 Російського товариства ветеринарних фельдшерів. В № 122/37 розміщувався у 1990-х рр. провід Народного руху України на чолі з відомим громадсько-політичним діячем В. Чорноволом [1299]. *Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.*

486.1. Будинок Південноросійського товариства торгівлі аптечними товарами (ЮРОТАТ), 1898—99 (архіт., мист.). Вул. Саксаганського, 108/16. На розі з вул. Комінтерну, на червоних лініях забудови. Зведено за проектом арх. О. Хойнацького для Південноросій-

ського товариства торгівлі аптечними товарами, яке пропонувало на продаж в Україні хімічні продукти для наукових досліджень, промисловості, сільського господарства, цукрових заводів, виноробства тощо; титровані розчини та інші товари для аптек, лабораторій; засоби для дезинфекції при епідеміях; косметику й пахощі багатьох відомих фірм та косметичні товари власної лабораторії; аптечні та лабораторні приладдя, хірургічний інструмент і санітарні приладдя; гумові предмети; перев'язочний матеріал. В 1990-х pp. у будинку здійснено ремонтно-реставраційні роботи.

Триповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані замкнуте каре з майже квадратним подвір'ям. Дах двосхилий з наріжною банькою, покриття бляшане. Через великий периметр (понад 200 м) зв'язок між поверхами здійснюється за допомогою п'яти основних двомаршових сходів і двох вантажних ліфтів. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Коридори на всіх поверхах перекрито циліндричними склепіннями з розпалубками над входами до кімнат, які мають пласкі стелі. Перекриття цокольного поверху й сходових кліток — невеликі цегляні склепіння по металевих рейках. Композиція будівлі симетрична відносно діагональної осі, що проходить через ріг кварталу. Зрізане наріжжя з центральним і бічним (з боку вул. Комінтерну) входами та фланги обох вуличних фасадів з проїздами на подвір'я виділено розкріповками, акцентованими архітектурними елементами: рустуванням на першому поверсі, чотириколонними портиками на другому—третьому поверхах. З центрального (наріжного) входу до торговельного приміщення ведуть п'ятигранні в плані гранітні сходи.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неокласицизму. В опорядженні чолових, пофарбованих у три кольори фасадів широко застосовано архітектурний, ліплений і скульптурний декор. Композиція вуличних фасадів відзначається чіткою ярусною тектонікою і домінуванням наріжної частини. Високий цокольний поверх тепер має рівну тиньковану поверхню та червоно-брунатне пофарбування, яке відіграє значну роль, посилюючи урочистість загального архітектурного вирішення та відтіняючи багату пластику верхніх ярусів. Площини стін мають відкриту фактуру цегляного мурування, що є відходом від класицистичної естетики та засвідчує нові утилітарні й естетичні підходи, притаманні архітектурному дизайну доби історизм. Білі архітектурні й ліплені деталі чітко вирізняються на вохристо-рожевому тлі.

Виділений профільованими гуртами перший поверх, оздоблений дощаним рустуванням у межах розкріповок, відіграє роль своєрідного стилобата для верхнього ордерного ярусу — другого й третього поверхів, об'єднаних вертикалями пілястрів і напівколон великого композитного ордера. У зрізаному наріжжі й бічних розкріповках пластична напруга зростає завдяки заміні гладеньких пілястрів на канелюровані тричвертєві фусти чотириколонних портиків, капітелі яких пишно розквітають букетами стилізованого акантового листя зі спіралями волют. Стіни завершує масивний антаблемент з іонічним фризом, в який подекуди вкомпоновано геометризовані розетки, та ошатним карнизом, що привертає увагу грою світлотіні на дрібних орнаментальних деталях кронштейнів, розміщених між ними розетках, рядах іоніків та гранях зубців. Ритміку фасадів значно пожвавлюють різні за пропорціями й оформленням ряди прямокутних вікон: у цоколі — із замковими каменями, на першому поверсі — з профільованими лиштвами й прямими сандриками, на другому — з виразними трикутними сандриками-фронтончиками на кронштейнах у вигляді стилізованого листя аканта, на третьому поверсі — з підвіконним профільованим гуртом.

Найпарадніше оздоблена наріжна частина будівлі складається зі зрізаної площини, що акцентована чотириколонним портиком, увінчаним класицистичним трикутним фронтоном, та прилеглих з обох боків тривіконних розкріповок, завершених прямокутними аттиками. На фронтоні стояла скульптура бога торгівлі Меркурія (втрачена), по краях фронтона ніби присіли скульптури сов, які, ймовірно, символізували мудрість та знання. Властиву історизмові оповідальність мистецьких засобів продовжують барельєфи на поверхнях аттиків та на фризі між другим і третім поверхами. Барельєфи, виконані на сюжети лікування та зцілення античними лікарями (очевидно, Асклепієм і Гіппократом; їхні не дуже витримані за стилем і пропорціями погруддя фланкують центральну вісь на другому поверсі), мають напівпрофесійний характер і складаються з мізансцен, що повторюються кілька разів і лише поверхово стилізовані під класицизм. Те саме стосується двох скульптур сов, що при всій їхній мальовничості не є оригінальними витворами, а відлиті за єдиним шаблоном з однаковим ракурсом, який не враховує симетрії будинку. Між першим та другим поверхами проходить модифікований доричний фриз, посилений стрічками іоніків й орнаменту типу хвилі-меандра. Площини метоп фриза заповнено парними квітковими розетками. Обабіч наріжних сходів збереглися постаменти, що колись, імовірно, призначалися для скульптур.

486.2. Вул. Саксаганського, 5.
486.2. План другого поверху.

Дворові фасади, на противагу чоловим, мають просте цегляне оздоблення у вигляді міжповерхових гуртів, зубчастого вінцевого карниза та міжвіконних лопаток.

Первісні інтер'єри будівлі не збереглися.

Будинок — цікава і водночас достатньо типова пам'ятка періоду історизму в забудові Києва, що репрезентує напрям неокласицизм і являє зразок досить вдалої адаптації академічних правил до нових функціональних та конструктивних вимог.

Тепер будинок займають Київська обласна державна податкова адміністрація, Державна акціонерна компанія «Ліки України», Київське обласне об'єднання «Фармація», аптека «ЮРОТАТ»; у цоколі магазин електротоварів [1300].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко, Тетяна Трегубова.

486.2. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Саксаганського, 5. У ряді забудови вулиці, з невеликим розривом від сусіднього будинку № 3. Споруджено у садибі, яка належала міському діячеві Г. Воронюку. Імовірний автор проекту — арх. А.-Ф. Краусс. Первісно на кожному поверсі розміщувалося дві квартири (тепер планування змінено). Старий в'їзд на подвір'я закладено.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. У центрі розташовані двомаршові сходи з парадним і дворовим входами.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу із застосуванням цегляного (руст, гурти, лопатки) та ліпленого (замкові камені, заповнення фільонок тощо) декору. Головний фасад вирізняється підкреслено симетричним характером, значну роль у цьому відіграє центральна розкріповка з входом і розміщеними обабіч двома рядами балконів. Розкріповку й фланги фасаду підкреслено на нижніх поверхах лопатками (на другому поверсі — фільончастими з ліпленими розетками), на четвертому поверсі — пілястрами. Вгорі розкріповку акцентує аттик із вписаним у нього лучковим фронтоном. Портал входу з напівциркульною перемичкою обрамлено архівольтом, що спирається на колони коринфського ордера. У замковому камені архівольта вміщено голівку путті, в антревольтах — рослинний орнамент. Важливе місце у вирішенні фасаду посідає варіювання формою та пластикою оздоблення віконних прорізів: на нижніх поверхах прямокутних з різноманітними замковими каменями, на четвер-

486.3. Центральний аттик.

тому поверсі аркових, фланкованих міжвіконними пілястрочками. Тильний фасад з центральною розкріповкою і прямокутними вікнами розкреслено простими гуртами й завершено зубчастим карнизом.

Вся система зовнішнього оздоблення споруди відзначається цілісним характером і вишуканістю мистецького вирішення, що дає змогу віднести її до цінних зразків прибуткових будинків кін. 19 ст.

Тепер на першому поверсі і в напівпідвалі торговельні заклади.

Віктор Завада, Михайло Кальницький.

486.3. Житловий будинок, 1910—13 (архіт., мист.). Вул. Саксаганського, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Зведено як прибутковий будинок домовласника Ш. Паїна. До складу садиби входить також флігель (№ 12-а), що не має архітектурної цінності.

Шестиповерховий з мансардою, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Комунікаційний вузол, що складається з вестибуля, ліфта, парадних і чорних сходів, розміщено на поздовжній осі будинку. На правому фланзі проїзд на подвір'я.

Оздоблений у стилі модерн з використанням форм класицистичної архітектури. Головний фасад симетричний, вирізняється вертикальністю членувань. Має 14 вікон у горизонтальному ряді. Чітка регулярна, функціонально обумовлена структура, в якій вже відчутні раціоналістичні тенденції конструктивізму, лише частково пом'якшується відлитими зі світлого цементу орнаментальними вставками-панно, розміщеними над і під вікнами. В них використано характерні для модерну, але вже значно геометризовані рослинні мотиви, абстрактно-тектонічні підковоподібні вигини й переплетіння рельєфних ліній, а також елементи класицистичного орнаменту (гірлянди, іоніки, перлини тощо). Стіни урізноманітнюються тонкою фактурною (пофарбоване цегляне мурування, гладеньке та шорстке тинькування, тонований цемент або гіпс) та кольоровою (поєднання бузково-сірого з білим та світло-сірим) диференціацією.

В основному об'ємі завдяки абрисам верхньої частини виділено три ризаліти з округлими завершеннями. Під напівциркульними вигинами бічних ризалітів вікна аналогічної форми. В центральній частині округлий, дещо приплющений силует, утворений високим аттиком (частково деформований пізнішими переробками). У верхню частину аттика вмонтовано великий, стилізований в античному дусі горельєф, в центрі якого постать богині (можливо, Гестії — покровительки домашнього

486.3. Вул. Саксаганського, 12.
486.3. План другого поверху.

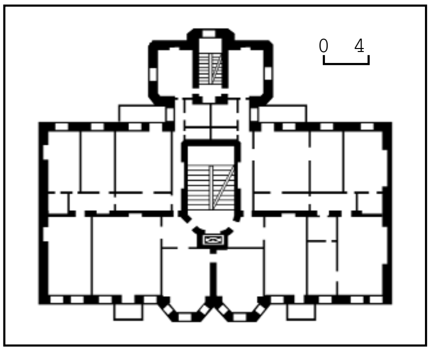

вогнища, міст і держав), що тримає у правій руці голуба. Праворуч від неї група з чотирьох фігур, які схилились у молитві над запаленим жертовником. Ліворуч майже карикатурне зображення бога війни Марса, що втікає зі щитом і списом в руках. Його обличчя трактоване як антична комедійна маска. Композиція, вірогідно, являє алегорію миру й добробуту.

Центр будинку акцентовано також

486.4. Вул. Саксаганського, 25.

486.3. Фрагмент оздоблення еркера.

здвоєними тригранними еркерами, які охоплюють другий—п'ятий поверхи. Їхній верхній ярус оформлено елементами тосканського ордера, інші яруси вирішено суто конструктивно й декоровано орнаментальними вставками й гладенькими панелями. Між третім та четвертим поверхами грані еркерів прикрашено трьома парами рельєфів, що відтворюють античні сцени побуту та відпочинку. Деякі з постатей запозичено з розписів вілли Містерій у Помпеях. З мистецької точки зору ці рельєфи (так само, як і горельєф аттика) не піднімаються над загальним тогочасним рівнем і мають винятково декоративне, проте важливе для ансамблю значення. Знизу еркери прикрашено смугами пластичного орнаменту з геометризованих квіткових розеток, пелюстки яких своєю формою нагадують листя улюблених киянами каштанів. Нижні грані еркерів підтримуються вишуканими консолями (частково зруйновані, особливо з лівого боку) у вигляді букетів маку — символу спокою і сну.

Під еркерами розташовувалося двоє парадних дверей (ліві тепер закладено). Будинок має два вертикальні ряди балконів. У правому його крилі влаштовано арковий проїзд, склепіння якого частково орнаментовано.

Серед інших будівель періоду пізнього модерну споруду вирізняє широке використання скульптурного декору. Будинок є невід'ємною частиною архітектурного ансамблю вулиці [1301].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко.

486.4. Житловий будинок, 1950 (архіт.). Вул. Саксаганського, 25. У ряді суцільної забудови кварталу, на червоній лінії вулиці.

П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, фасад частково пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дерев'яні, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Складається з двох секцій, в яких запроектовано двокімнатні

486.4. План другого поверху.

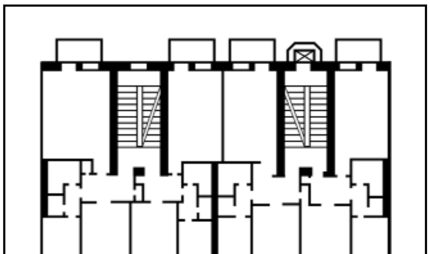

квартири (тепер на деяких поверхах квартири переплановано на одно- і трикімнатні). Одна з секцій має ліфтову шахту, прибудовану пізніше з боку дворового фасаду. Застосовано систему поздовжніх несучих стін.

Оздоблений з використанням елементів ренесансної архітектури. Головний фасад має симетричну композицію; його вертикальну вісь підкреслено розміщенням на третьому поверсі двох поставлених поряд вікон з пишним ліпленим оздобленням, які об'єднано архівольтом і пілястрами, на п'ятому поверсі — широкі міжвіконні пілястри з ліпленим рослинним орнаментом. У лівому бічному прогоні (ідентичний за формою з двома іншими вітринними прорізами першого поверху) влаштовано проїзд на подвір'я, де збереглися два старі житлові флігелі (не мають архітектурної цінності). Горизонтальне членування фасаду досягається профільованим міжповерховим гуртом, широким фризом з ліпленим рослинним орнаментом та вінцевим карнизом з розетками й модульйонами. Цоколь і міжвіконні простінки п'ятого поверху облицьовано сірими гранітними плитами. З сірого граніту виконано також архівольти двох головних входів, вертикальні обрамлення вітринних вікон першого поверху та арки проїзду. У бічних прогонах другого — третього поверхів — вузькі вікна з напівциркульними завершеннями. Інші вікна прямокутної форми, вітрини і проїзд — з лучковими перемичками. Ліплений рослинний орнамент використано в оформленні лучкових завершень вітринних вікон та арки проїзду, в барельєфних вставках під центральними вікнами третього — п'ятого поверхів, на входах дворового фасаду. Балкони обох фасадів мають ковані ґрати пластичного рисунка.

Будинок вдало вписаний в історичне середовище вулиці.

Тепер на першому поверсі магазин-салон засобів зв'язку [1302].

Тетяна Жаворонкова.

486.5. Житловий будинок, 1901 (архіт.). Вул. Саксаганського, 31/29. Займає наріжне положення між вулицями Саксаганського та Горького. Зведено у садибі дворянина Ф. Квецінського на місці двох дерев'яних двоповерхових житлових будинків 1860-х рр. Використовувався як прибутковий.

Чотириповерховий на заглибленому в приямок цокольному поверсі, цегляний, пофарбований, односекційний, у плані П-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з шиферним покриттям. Первісно на першому поверсі розташовувалися торговельні приміщення та їдальня, в цокольному пральня. Вхід з боку вул. Саксаганського. Вхідна група складається з прямокутного в плані вестибуля, що з'єднується з центральною сходовою кліткою арковим отвором. Парадні й чорні кам'яні сходи вписано в об'єм невеликого ризаліту.

Оздоблений у стилі історизм з використанням ренесансних деталей. Композиція чолових фасадів симетрична двоосьова. Осі, що фланкують наріжну та торцеву частини будинку, мають вигляд розкріповок, завершених прямокутними аттиками. Вікна прямокутні, з клинчастими перемичками й замковими каменями, на четвертому поверсі в

486.5. Вул. Саксаганського, 31/29.

розкріповках — аркові віконні прорізи. Головний вхід виконано у вигляді порталу з арковою перемичкою, увінчаною прямокутним сандриком, поле якого первісно було прикрашене рослинним ліпленим орнаментом. Архітектурне вирішення фасадів та декоративні вставки надвіконь змодельовано в цеглі. Вертикальні членування фасадів (міжвіконні та наріжні лопатки) рустовані, горизонтальні гурти простого профілю. Орнаментальні мотиви рослинного характеру, розташовані в надвіконних фільонках четвертого поверху розкріповок та в підвіконних фільонках першого поверху, виконано в гіпсі.

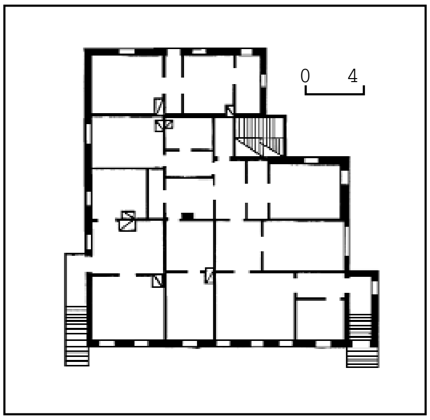

486.6. План першого поверху.
486.6. Вул. Саксаганського, 38.

Інтер'єри кімнат, за архівними даними, було оформлено ліпленим декором на стелях та падугах, тонованим під колір шпалер. Дубова паркетна підлога — виробництва Здолбунівської фабрики «Тайкури». Збереглися первісні огородження центральної сходової клітки, рисунок яких повторював орнамент ґрат балконів (тепер замінені).

Будівля — цікавий зразок великого прибуткового будинку в стилі історизм. Тепер частину приміщень займають торговельні установи [1303].

Ірина Тарутінова.

486.6. Житловий будинок, 19 ст. (архіт.). Вул. Саксаганського, 38. На червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби простежується з 1849, коли вона перейшла у власність колезького асесора Т. Драгомирецького. Тоді з боку вулиці тут стояв двоповерховий дерев'яний, у плані Г-подібний будинок, зведений у формах класицизму за зразковим проектом фасадів № 2. У 1871 його розширено одноповерховою дерев'яною прибудовою, в наступному році — добудовою вхідного тамбура зі сходами на правому фланзі вуличного фасаду. 1881 з лівого боку будинку прибудовано другий тамбур зі входом на перший поверх. 1899 новий домовласник А.-Г. Райзман замовив арх. А.-Ф. Крауссу проект чотириповерхового флігеля. Розташований у глибині садиби паралельно вулиці, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний флігельний будинок оздоблено в стилі історизм з використанням ренесансно-барокового декору. Ймовірно, під керівництвом А.-Ф. Краусса одночасно було реконструйовано й наявний будинок: фасади обкладено цеглою та прикрашено ліпленим декором, над входом споруджено декоративну вежку. У кін. 1990-х рр. обидві споруди капітально відремонтовано. При цьому флігель істотно реконструйовано зі збереженням чолової фасадної стіни та надбудовою п'ятого і мансардного (в центрі) поверхів, переплануванням, заміною віконного заповнення, через що він втратив історико-архітектурну цінність.

Двоповерховий на невисокому цоколі, дерев'яний, обкладений цеглою, тинькований (з імітацією цегляного мурування під розшивку швів), у плані наближений до прямокутника. Дах вальмовий, критий дахівкою, що імітує черепицю.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Композиція головного фасаду асиметрична: розташований

486.6. Міжвіконна фільонка.
486.6. Підвіконна фільонка.

праворуч тамбур завершено аттиковим поверхом і восьмигранною шатровою вежею. Вікна другого поверху оздоблено простими лиштвами, центральні вікна фланковано модифікованими лопатками з композитними капітелями. Простінки між вікнами декоровано вертикальними фільонками з пишним рослинним ліпленим орнаментом. Вежа і витончений орнамент надають будинку парадності. Аналогічний декор застосовано в підвіконних фільонках. Надвіконні вузькі горизонтальні фільонки містять геометричний ланцюговий орнамент. Бічний фасад, відкритий у бік садиби № 36 на вул. Саксаганського, також має вікна, оздоблені лиштвами й сандриками.

Будинок — рідкісний зразок забудови Києва серед. 19 ст., який завдяки наступним перебудовам і ремонтам отримав репрезентативний вигляд і вдало вписався в навколишню забудову.

Тепер частину приміщень займають ресторан, бар, більярд [1304].

Олена Мокроусова.

486.7. Житловий будинок, 1953 (архіт.). Вул. Саксаганського, 63/28. На червоній лінії, на звороті вул. Саксаганського, на розі з вул. Тарасівською. Розміщення на ділянці, яка має важливе містобудівне значення, вплинуло на об'ємно-просторове і композиційне вирішення будинку.

Шестиповерховий з цокольним поверхом, цегляний, у плані Г-подібний, двосекційний (на 37 квартир). Перекриття пласкі, дах вальмовий (над наріжною секцією) та двосхилий (над секцією на вул. Тарасівській).

Зведено у формах радянського неокласицизму. Довгий фасад звернений на вул. Тарасівську. Входи у центрі головного фасаду та знадвору (з боку вул. Тарасівської). Значний перепад рельєфу на цій вулиці дав змогу використати цокольний поверх під житлові приміщення. Для підсилення ролі споруди у забудові вул. Саксаганського до двоdільної композиції фасаду включено невелику вінцеву восьмигранну вежу. Перший поверх цієї частини будинку виділено великими віконними прорізами. Потужний карниз, пілястри двох останніх поверхів, рустовані наріжжя та цоколь складають основу архітектурного вирішення фасадів. У декорі використано мотиви українського національного орнаменту, зробленого з кераміки та бетону.

Будинок — цікавий зразок житлової архітектури поч. 1950-х рр.

486.8. Вул. Саксаганського, 68/21.

Тепер на першому поверсі ощадбанк та Дирекція художніх виставок України. *Ігор Свистун.*

486.8. Житловий будинок, 1911 (архіт.). Вул. Саксаганського, 68/21. На розі з вул. Паньківською. Зведено у садибі А. Завадської за проектом арх. В. Рикова. Пізніше перепланований з перенесенням входів до сходових кліток з чолових фасадів на дворові.

З боку вулиць шестиповерховий, дворове крило чотириповерхове, цегляний, фрагментарно тинькований та пофарбований, у плані П-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Складається з трьох односекційних об'ємів, що утворюють напівзамкнене, майже квадратне подвір'я, в'їзд до якого розташовувався у правому фланзі крила на вул.

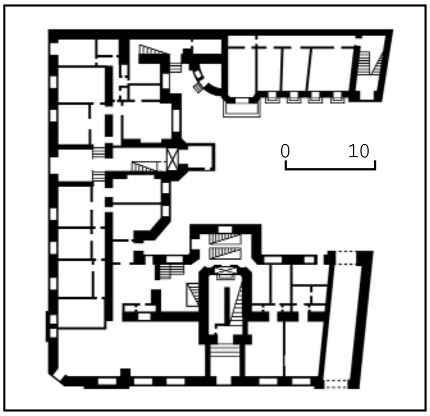

486.8. План цокольного поверху.
486.8. Фрагмент наріжного еркера.
486.8. Фрагмент вхідного порталу.

Саксаганського (тепер закладений). У центрах вуличних об'ємів — сходові клітки з верхнім світлом, що утворюють ризаліти на тильних фасадах. У дворовому крилі сходи займають бічне положення. Перший поверх призначався для торговельних приміщень.

Оздоблений у стилі пізнього модерну класицистичного напряму (неоампір). Симетричні за композицією фасади, які об'єднуються круглим наріжним еркером з оригінальними овальними вікнами на шостому поверсі, відзначаються чіткою тектонікою і гарними пропорціями. Властивий великим житловим будинкам монотонний ритмічний ряд вікон майстерно переборений за допомогою різноманітних за формою віконних прорізів та площиною стіни, сформованою прямокутними й гранчастими виступами еркерів, сегментами балконів. Вертикальність членувань архітектурних мас другого — п'ятого поверхів зорово врівноважують горизонтальні пояси першого рустованого поверху та виділеного карнизними гуртами гладенького верхнього, завершеного на осях фасадів трикутними фронтонами з великими напівциркульними вікнами горищ у тимпанах. Декоративне оздоблення вуличних фасадів, які раніше вирізнялися поєднанням відкритого цегляного мурування з тинькованими деталями, стримане. Воно включає ліплені вставки з неоампірними мотивами (вази, гірлянди, картуші, геометричний і рослинний орнамент). У сходових клітках збереглися кам'яні марші сходів з кованими ґратами, що складаються з прямокутних і овальних елементів та накладних розеток. Дворові фасади позбавлені декоративного оздоблення так само, як фасад чотириповерхового крила, вхід до якого підкреслено вертикальною смугою засклення.

У споруді, створеній за проектом відомого київського архітектора, втілено найкращі риси стилю неоампір у житловому будівництві Києва поч. 20 ст.

Тепер на першому поверсі з боку вул. Саксаганського акціонерний банк «Полтава», у наріжній частині магазин, з боку вул. Паньківської кафе-піцерія «Іль Капо» [1305].

Галина Максимова, Тетяна Трегубова.

486.9. Житловий будинок, 1898—99 (архіт.). Вул. Саксаганського, 81. На червоній лінії вулиці. Первісна забудова ділянки сформувалась у серед. 19 ст. і була характерною для містобудівного розвитку Києва цього періоду. Її складали малоповерхові дерев'яні й цегляно-дерев'яні споруди. Оновили забудову нові домовласники — купець І. Шумський та його дружина М. Шумська, які придбали домоволодіння у 1898. Одразу після купівлі вони замовили арх. А. Краусу проект прибуткового будинку. Наявний будинок майже не відрізняється від авторського проекту. Металевий ажурний парапет на даху та завершення центральної частини у вигляді грушоподібної бані зі шпилем, вкритої лусковою бляхою, тепер втрачені. Проїзд на подвір'я в лівій частині будинку, що за проектом закривався ажурними металевими кованими воротами, тепер перетворено на вікна. Прямокутні віконні прорізи четвертого поверху головного фасаду замінено на напівциркульні. Отвір парадних дверей, який планувався прямокутним,

486.9. Вул. Саксаганського, 81.

з ажурним металевим піддашком (не зберігся), в натурі був виконаний напівциркульним.

Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, з розвиненим дворовим ризалітом. Перекриття пласкі, дах двосхилий (над основним об'ємом) і вальмовий (над бічним крилом), з бляшаним покриттям. Має одну секцію з парадними й чорними сходами. За первісним плануванням, на другому—четвертому поверхах розміщувалося по дві п'ятикімнатні квартири з коридорним двобічним розташуванням кімнат. Службові приміщення квартир (кухня, ванна кімната тощо) було винесено у дворовий ризаліт.

486.10. Вул. Саксаганського, 93.

486.10. Вул. Саксаганського, 93-б.
486.10. План другого поверху.

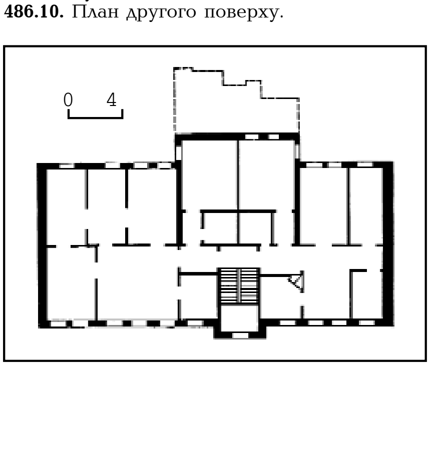

Зведено у стилі історизм з рисами неоренесансу. Композиція головного фасаду симетрична. Осі виділено центральною і бічними розкріповками, завершеними аттиками. Ускладнений центральний аттик двоярусний, з верхнім трикутним фронтоном і розташованим нижче накладним лучковим, прикрашеним у тимпані пишним модифікованим картушем. Вертикальне членування фасаду на рівні третього — четвертого поверхів підкреслено напівколонами, канелюрованими в нижній частині. Насиченість декору на фасаді зростає від першого до четвертого поверху. Підвіконні та надвіконні фільонки оздоблено рослинним ліпленим орнаментом. Віконні прорізи акцентовано замковими каменями різної форми.

Будинок — характерний зразок творчої манери арх. А.-Ф. Краусса, являє цінність як елемент забудови вул. Саксаганського, що склалася переважно в кін. 19 — на поч. 20 ст. в період будівельного підйому [1306].

Олена Мокроусова.

486.10. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Саксаганського, 93-б. У другому ряді забудови вулиці, паралельно фасадному будинку № 93, прилягає до № 95-б. Садиба пл. 413,5 кв. сажнів виникла в серед. 19 ст., кілька разів змінювала власників. До 1892 на ній стояли винятково дерев'яні будівлі (не збереглись). У 1890—99 ділянка належала дружині надвірного радника Н. Хандожко та її нащадкам. 1892 за проектом арх. М. Гарденіна на червоній лінії забудови вулиці зведено двоповерховий з напівпідвалом дерев'яний житловий будинок, пізніше обкладений цеглою (№ 93). До 1899, ймовірно, за проектом арх. А.-Ф. Краусса споруджено двоповерховий флігель (№ 93-б) змішаної цегляно-дерев'яної конструкції.

У головному будинку садиби (№ 93) в 1898—1904 проживав з родиною письменник, театральний, громадський діяч М. Старицький; його дочки: М. Старицька — актриса, режисер, педагог; Л. Старицька-Черняхівська — письменниця, літературний критик, громадська діячка (двічі репресована).

1920 обидві будівлі було передано житловому кооперативу «Січнівка», після Великої Вітчизняної війни використовувалися установами. За Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 липня 1987 садибу передано Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. Через незадовільний технічний стан головний будинок (№ 93) у 1990-х рр. розібрано, в 2001 відновлено з цегли у первісному вигляді («Укрпроектреставрація», головний архітектор проекту наукової реконструкції Є. Рубцов). Нова споруда не має архітектурно-історичної цінності.

Двоповерховий з підвалом, перший поверх цегляний, другий дерев'яний, обкладений цеглою, пофарбований, у плані Т-подібний, з проїздом на лівому фланзі, що порушує симетрію загальної побудови. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу (із застосуванням лише цегляного декору). Акцентом головного фасаду є ризаліт входу, завершений тридільним аттиком з трикутним цент-

ральним щипцем і круглим слуховим віконцем. Наріжжя ризаліту та проїзд виділено лопатками. Міжповерховий гурт і карниз оздоблено смужками зубців і сухариків. Додаткові горизонтальні лінії утворюють підвіконні гурти. Вікна прямокутні, обрамлені простими лиштвами, на першому поверсі — з замковими каменями. Підвіконня декоровано фільонками, які на першому поверсі заповнено поребриком.

Будинок — зразок рядової житлової забудови міста кін. 19 — поч. 20 ст.

Тепер використовується під офіс СП «Укрінтерцукор». Проектом реставрації передбачено пристосування приміщень під театральну вітальню та виставкові зали музею [1307].

Тетяна Трегубова.

486.11. Житловий будинок, 1913 (архіт.). Вул. Саксаганського, 103. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено як прибутковий будинок з торговельними приміщеннями на першому

486.11. Вул. Саксаганського, 103.
486.11. План другого поверху.

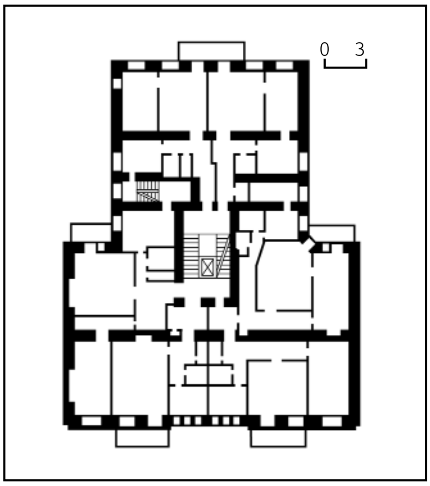

та цокольному поверхах чолового об'єму коштом потомственого почесного громадянина В. Філяковського, який придбав садибу в лютому 1913. Будинок являв складну житлову секцію: у чоловому з цокольним поверхом об'ємі — по дві квартири на поверсі, у дворовій частині з мансардою (зі зміщеним рівнем) — по одній. Під час капітального ремонту 1970—72 на кожному поверсі дворової частини будинку замість однієї квартири влаштовано дві.

П'ятиповерховий з мансардним і цокольним поверхами, цегляний, тинькований (верхні поверхи пофарбовані), у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах мансардний, з бляшаним покриттям. У центрі симетричного об'єму розміщено сходову клітку з ліфтовою шахтою, що освітлюється ліхтарем верхнього світла.

Оздоблений у стилі раціонального модерну. Головний фасад симетричний тридільний, складається з центральної частини на два віконні прорізи та двох бічних на один віконний проріз, виділених розкріповками, між якими — балкони з індивідуальними для кожного поверху металевими ґратами. Центральну частину фасаду увінчує трикутний пласкиий щипець, бічні ризаліти — менші за розмірами щипці. Перший поверх оброблено під руст. Балкони підкреслюють площинне трактування стіни, розкресленої великими видовженими вікнами й вертикальними гуртами. Домінантний вертикальний ритм членувань урівноважується горизонтальним поясом між першим і другим поверхами. Вхідний портал виділено ліпленим оздобленням та вузькими здвоєними вікнами другого поверху. Лаконічне оформлення фасаду пожвавлюють квадратні майолікові вставки та лінеарний геометричний орнамент (на лопатках й обабіч головного входу). Збереглися столярне заповнення головного входу, металеві ґрати балконів і парапети з орнаментом. Тильний фасад вирішено просто: розчленовано міжповерховими гуртами.

В інтер'єрі збереглось опорядження парадного вестибуля: мармурові сходи з огородженням, ліплений орнамент на стінах і стелі, метласька плитка на підлозі.

Будинок — характерний зразок прибуткової споруди в стилі модерн забудови Києва поч. 20 ст.

Тепер частину приміщень першого поверху займають магазини [1308].

Михайло Кальницький, Алла Кургаєва.

486.12. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Саксаганського, 104. Біля перетину з вул. Комінтерну, на червоній лінії забудови. Зведено на місці малоповерхової забудови на замовлення дворянина С. Лесіша — гласного Київської міської думи, голови її садового відділення, скарбника місцевого відділення Імператорського товариства плодівництва, який багато зробив для озеленення міста на поч. 20 ст. (мешкав тут до своєї смерті в 1914). Використовувався як прибутковий житловий будинок з магазинами на першому поверсі. У 1920-х рр. з боку подвір'я добудовано об'єм, паралельний центральному ризаліту. За радянських часів внутрішнє планування зазнало змін.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, одно-

486.12. Вул. Саксаганського, 104.
486.12. План другого поверху.

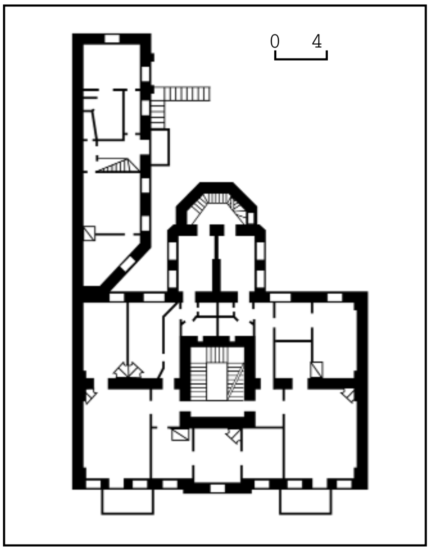

секційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий з пірамідальним ліхтарем над сходовою кліткою, з бляшаним покриттям. Має дві квартири на поверсі, парадні й чорні сходи, на правому флангі — проїзд на подвір'я.

Оздоблений у стилі модерн. Композиційною домінантою головного фасаду є розташована на осі входу центральна одновіконна розкріповка, завершена тридільним фігурним аттиком, на тлі якого криволінійним вінцевим карнизом окреслено щипець (його вигадливий абрис повторено у формі слухового віконця). Симетрію побудови підсилюють два ряди балконів, на частині яких збереглися дрібні за рисунком модерністичні ґрати. Активну роль в оформленні відіграють ліплені декоративні деталі рослинного характеру. Вертикальні членування утворені шістьма лопатками-лізенами, оздобленими нагорі жіночими маскаронами (в центральній розкріповці) й вишуканими ліпленими панно із зображенням квітів та листями маку (на флангах), на рівні третього поверху — типовими для модерну декоративними колами, перехрещеними двома вертикальними стрічками. Прорізи вікон і вхідних дверей прямокутної форми. На першому поверсі — широкі вітрини, вікна другого поверху завершено спрощеними сандриками (прямими та трикутними, в центрі — лучковими), на третьому

поверсі застосовано рамкові лиштви вікон зі смугою стилізованих перлин, замкові камені вікон четвертого поверху виступають на тлі гладенько тинькованих площин. Фасад завершено фільончастим фризом, спрощеним карнизом та ажурним парапетом з криволінійних ґрат модерністичного рисунка. Дворовий фасад з гранчастим виступом чорних сходів оформлено стримано.

В інтер'єрі у вестибулі зберігся меандровий фриз. Простора сходова клітка парадних сходів має засклений світловий ліхтар. Чорні сходи за формою близькі до гвинтових.

Будинок — зразок синтезу стилів історизм та модерн.

Тепер на першому поверсі магазин [1309].

Віктор Завада, Михайло Кальницький.

486.13. Житловий будинок, 1913 (архіт.). Вул. Саксаганського, 109/20. На розі з вул. Л. Толстого, на червоних лініях забудови. Зведено у садибі козака С. Бойка на місці двох дерев'яних одноповерхових будинків 1870-х рр. Використовувався як прибутковий житловий будинок з торговельними приміщеннями. На першому поверсі

486.13. Вул. Саксаганського, 109/20.
486.13. План другого поверху.

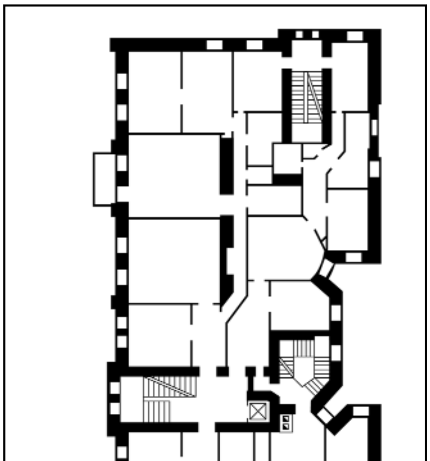

містилося дев'ять магазинів, верхні поверхи були житлові, на три квартири з п'яти й шести кімнат на кожному поверсі. Первісне опалення пічне, груби кахляні. Мав парадну та чорну сходові клітки, центральні сходи до рівня другого поверху були мармурові, вище — гранітні. Шахта ліфта розташована біля чорних сходів. Інтер'єри кімнат було прикрашено ліпленими плафонами.

Шестиповерховий на головному фасаді, п'ятиповерховий з цокольним поверхом з боку подвір'я, з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з двома бічними симетричними ризалітами на тильному фасаді. Вхід у квартири — з боку подвір'я. Планування секційне. Перекриття в житлових приміщеннях пласкі, в підвалах склепінчасті. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм, у формах модернізованої ренесансної архітектури. Композиція головного фасаду асиметрична двоосьова. Центральну вісь, що відповідає сходовій клітці, виділено подвійною розкріповкою, яка фланкована лопатками, декорованими на рівні п'ятого — шостого поверхів нішами з напівколонками, прикрашеними виноградним листям. Розкріповку завершено трикутним фронтоном з трьома горищними віконцями й прямокутними аттиками, декорованими рельєфом рослинного характеру. Центр розкріповки виділено одним широким та двома вузькими вікнами, фланкованими канелюрованими у верхній частині тричвертєвими колонками. Такі ж колонки оздоблюють шостий поверх бічної розкріповки. Ліплений декор рівномірно поярусно прикрашає площини фасадів. Під вікнами шостого поверху проходить фриз, композиція якого складається з оточених гірляндами букраній, на рівні п'ятого поверху — фриз з пальмет. Оформлення віконних прорізів різноманітне на кожному поверсі. Широкі вікна третього поверху — з трикутними сандриками на кронштейнах, вужчі — з замковими каменями. Над вікнами другого поверху — ніші з рельєфним візерунком у вигляді розкритого віяла. Надвіконні фільонки другого поверху розкріповки оформлено композицією, що складається із зображення античної вази в оточенні пальмет. Наріжжя завершене трикутним фронтоном, у тимпані якого ліплений рослинний орнамент. На чорних сходах збереглися первісні ґрати, що складаються із сегментів, рисунок яких має вишукану композицію з прямих ліній та арабесок, характерних для стилю модерн.

Будівля відіграє важливу містобудівну роль на перетині двох вулиць, є цікавим зразком великого прибуткового будинку, у вирішенні фасадів якого поєднано елементи ренесансної архітектури та стилю модерн.

Тепер на першому поверсі магазин [1310]. *Ірина Тарутінова.*

486.14. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Саксаганського, 113-а. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено як прибутковий будинок. Автор проекту, ймовірно, арх. М. Клуг, який 1899 на замовлення міщанина І. Хови перебудував попередній одноповерховий чоловий будинок, на подвір'ї звів двоповерховий флігель (не зберігся).

486.14. Вул. Саксаганського, 113-а.
486.14. Фрагмент вхідного порталу.

Наявний будинок первісно являв житлову секцію з двома квартирами на поверсі. За радянських часів проведено капітальний ремонт з перетворенням секції на чотириквартирну.

Чотириповерховий з підвалом (з тилу частину підвалу виділено приямком), цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм, з рисами т. зв. київського ренесансу. Композиція головного фасаду майже симетрична, центральну вісь підкреслено аттиком зі здвоєною люкарною та лучковим фронтончиком. Флангові осі завершуються аттиками з меандровим орнаментом. На рівні третього і четвертого поверхів обабіч вікон на центральній осі — здвоєні тричвертєві колони, на флангових осях — одинарні колони з капітелями композитного ордера (капітелі частково втрачені). Під п'єдесталами здвоєних колон вміщено фігурні кронштейни, нижче — рустовані лопатки. Над фризом з цегляним чарунковим орнаментом викладено поребрик. Арковий портал центрального входу фланковано тричвертєвими коринфськими колонами, опоряджено ліпленим рослинним орнаментом; замковий камінь арки зроблено у вигляді лев'ячої маски (подібно до замкового каменю нині закладеної арки в'їзду до садиби).

Пам'ятка — зразок житлової забудови у рисах неоренесансу.

Тепер у напівпідвалі торговельні заклади, в окремих квартирах влаштовано офіси [1311]. *Михайло Кальницький.*

486.15. Житловий будинок, 1897—98 (архіт.). Вул. Саксаганського, 135/13. На розі з вул. Комінтерну. Споруджено у садибі дворян, братів Коцеєвських майже одночасно і за єдиним проектом з будинком на протилежному боці вулиці (№ 106/11). Нагляд та керівництво роботами здійснив інж. І. Бернштейн. Використовувався як прибутковий житловий будинок з торговельними приміщеннями на першому поверсі.

Триповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, у підвалі склепінчасті. Дах двосхилий, з бляшаною покрівлею. Центральна сходова клітка мала світловий ліхтар.

Оздоблений у стилі історизм з елементами ренесансної архітектури. Композиційною домінантою виступає зрізана наріжна частина будинку, яку на третьому поверсі акцентовано балконом, оформленим у вигляді напівциркульної арки. Арку фланковано колонами композитного ордера й завершено аттиком з шатровою гранчастою декоративною банею. Невеликі вежки прикрашають наріжні з нішами стовпчики даху. Фасад з боку вул. Комінтерну симетричний, головну вісь виділено на першому поверсі вхідною групою, над карнизом третього поверху — прямокутним аттиком з напівциркульним вікном горища. Пластика фасаду насичена архітектурним та орнаментальним декором. Архітектурне оздоблення фасадів — міжповерхові гурти, прямокутні й напівциркульні лиштви вікон, міжвіконні пілястри, колони, вінцевий карниз та аттики, змодельовані в цеглі. Ліплений декор у вигляді розеток та гірлянд прикрашає підвіконні фільонки другого й третього поверхів. Рельєфні та барельєфні декоративні композиції, що зображують букети, вазони з квітами та гірлянди з листя й плодів, розміщено в нішах, які фланкують наріжні вікна двох верхніх поверхів. Рельєфна композиція над дверима балкона третього поверху майже повторюється в рисунку балконних ґрат. Фасад з боку вул. Саксаганського композиційно ув'язаний з головним. Дворові фасади, вирішені без оздоблення, мають пізніші переробки.

Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Будинок — цікавий зразок вирішення невеликого прибуткового будинку, що формує історичне середовище вулиці.

Тепер на першому поверсі магазин [1312]. *Ірина Тарутінова.*

486.15. Вул. Саксаганського, 135/13.
486.15. План другого поверху.

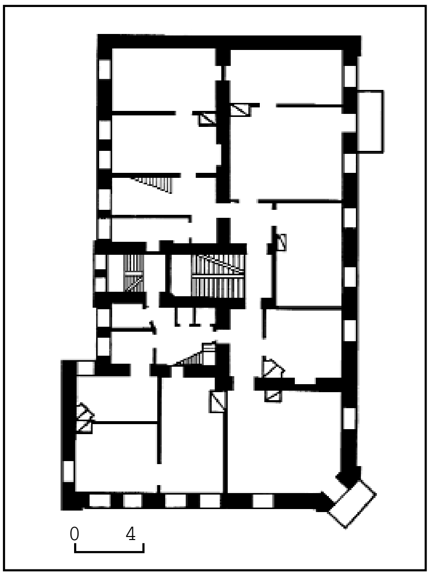

486.15. Оформлення вікна другого поверху.

486.15. Наріжний балкон.

486.16. Житловий будинок, 1893 (архіт.). Вул. Саксаганського, 137/18. На розі з вул. Комінтерну. Зведено як прибутковий будинок М. Холодова за проектом арх. В. Ніколаєва. Первісно триповерховий, четвертий поверх надбудовано у 1960-і рр. в стилістичній єдності з архітектурою основного об'єму.

Чотириповерховий, цегляний, перший поверх тинькований, верхні пофарбовані, у плані П-подібний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Планувальна вісь, на якій розташовано парадні сходи зі входом з боку вул. Комінтерну, паралельна вул. Саксаганського, чорні сходи винесено в інше крило.

Споруджений у цегляному стилі з елементами російсько-візантійської архітектури. Фасади, виконані в лицьовій цеглі, членуються лопатками по вертикалі, міжповерховими карнизами — по горизонталі. Фланги обох вуличних фасадів виділено розкріповками. Наріжна частина завершується чотиригранною вежею під шатровим дахом з ажурним кованим вінцем та аттиком. Стіни вежі оформлено рустом на другому поверсі, вище — мотивом арок, повтореним в оздобленні третього поверху бічних розкріповок. Фасад на вул. Комінтерну доповнено вертикальними рядами флангових балконів з оригінальними навкісними сітчастими ґратами. Дворовий фасад має рівну цегляну площину, на якій парадні сходи виділено широкими вікнами.

Незважаючи на перебудови, споруда, що займає важливе містобудівне положення, має виразний силует.

Тепер на першому поверсі Консульство Австралії та магазин [1313].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький.

486.15. Оформлення вікна третього поверху.

486.16. Вул. Саксаганського, 137/18.
486.16. План першого поверху.

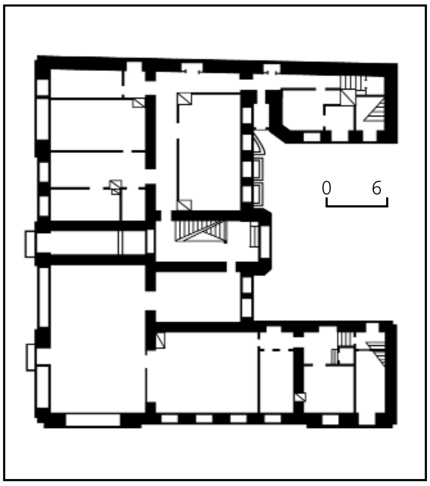

486.17. Житловий будинок 1910—11, в якому бував Бабель І. Е., проживали Стасюк М. М., Шейнін Є. П. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 33—35. На розі з вул. Горького, на червоних лініях забудови вулиць. Зведено посекційно як прибутковий будинок купця Б. Гронфайна за проектом арх. Й. Зекцера. У 1980-х рр. проведено капітальну реконструкцію, під час якої старі дерев'яні перекриття замінено на залізобетонні. При цьому частину завершень втрачено, нижній поверх з боку наріжжя і вул. Горького облицьовано полірованим лабрадоритом. Первісне секційне планування збереглося.
П'ятиповерховий з боку вул. Саксаганського, шестиповерховий — з вул. Горького, цегляний, пофарбований, у плані ускладненої F-подібної конфігурації, двосекційний, із входами і проїздом на подвір'я з вул. Саксаганського. Перекриття пласкі, дах двосхилий з шиферним покриттям.
Оздоблений у стилі історизму у формах модернізованої неоготики. За композицією асиметричний. Зрізане наріжжя акцентовано еркером і високою шатровою вежкою. Різні за довжиною вуличні фасади мають переважно вертикальне членування: флангові тривіконні розкріповки й наближені до наріжжя двовіконні еркери, один з яких (з вул. Саксаганського) визначає вісь входу. Вікна прямокутні, дво- і тристулкові, на рівні четвертого (на вул. Горького — п'ятого поверху) оздоблено «тюдорівськими» сандриками. Істотну роль у зовнішньому вигляді відіграють неоготичні щипці з пінаклями (над еркерами) та вінцеві фронтони оригінального трикутного абрису над розкріповками. Дрібночарункову ритмічну структуру фасадів доповнюють балкони на два і три прорізи з металевими ґратами. Фасади декоровано цегляним орнаментом (карниз, віконні обрамлення, фронтони).
Будинок — цікавий зразок багатоквартирної житлової споруди, вирішеної в стилі пізньої стилізаторської течії модерну з використанням елементів готики.
В 1910-х рр. у будинку не раз бував Бабель Ісак Еммануїлович (1894—1940) — письменник. У цей час навчався у Київському комерційному інституті. Зустрічався з власником будинку з метою укладання торговельних угод від імені свого батька, який жив в Одесі. Тут познайомився зі своєю майбутньою дружиною Є. Гронфайн, дочкою домовласника. Відвідуючи Київ 1925 і 1927, також зупинявся за цією адресою.
У 1920-х рр. тут проживав Стасюк Микола Миколайович — політичний і кооперативний діяч. 1917 — один із засновників Української Центральної Ради, член Малої Ради, генеральний секретар харчових справ, товариш

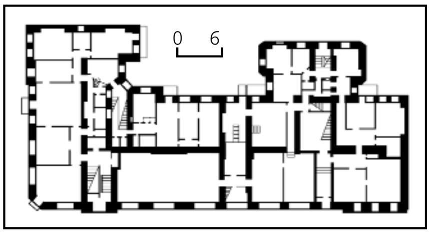

486.17. План першого поверху.
486.17. Вул. Саксаганського, 33—35.

486.17. Щипець еркера.

голови ЦК Селянської спілки. З поразкою Української революції емігрував. 1920 повернувся в Україну. Працював у ВУАН як співробітник з окремих доручень. Репресований 1931 у справі «Українського національного центру». У 1910-х рр. мешкав також на вул. Саксаганського, 83 і 141.

1905—41 (з перервами) у квартирі № 7 секції № 35 жив Шейнін Єгошуа Павлович (1890—1948) — хоровий диригент, композитор, педагог, громадський діяч, заслужений артист УСРР (з 1934), заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1947). Закінчив Петроградську консерваторію (1918). 1919—21 керував хором у Дніпропетровську. З 1921 до поч. 1925 директор і викладач класу фортепіано в музичній школі єврейської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» в Києві, після її перетворення 1925 на музичну профшколу — її директор (до 1929). Одночасно викладав у музичному технікумі. На поч. 1930-х рр. композитор Київського державного єврейського театру. 1929—39 організатор і художній керівник першої і єдиної в країні єврейської музично-хорової капели «Євоканс» (1931 одержала статус державної, з 1934 — заслужена капела УСРР), з якою багато гастролював в Україні, Білорусі, Росії, по європейських країнах, в США. 1940 очолив хор Українського радіо. 1941—48 служив в армії, 1945—48 художній керівник Ансамблю пісні і танцю групи радянських військ у Німеччині, де й помер. Автор музичних творів з єврейської тематики, зокрема, дитячих фортепіанних п'єс, циклу дитячих хорових творів, музики до драматичних спектаклів, «Збірника єврейських народних пісень в обробці для хору» (1938).

Тепер на першому поверсі ювелірний магазин [1314].

Михайло Кальницький, Михайло Рибаков, Лариса Толочко, Данило Яневський.

486.18. Житловий будинок 1900—03, в якому бував Паустовський К. Г. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 147/5. На розі з вул. Старовокзальною, фасадом звернений до пл. Перемоги. Зведено за проектом і під керівництвом арх. А.-Ф. Краусса. Первісний проект передбачав єдину для всієї споруди висоту (три поверхи з підвалом). 1900 побудовано тільки наріжну секцію, об'єм з боку вул. Саксаганського споруджено 1903 вже чотириповерховим. 1966 проведено ремонт будинку з оновленням

486.18. Вул. Саксаганського, 147/5.
486.18. План другого поверху.

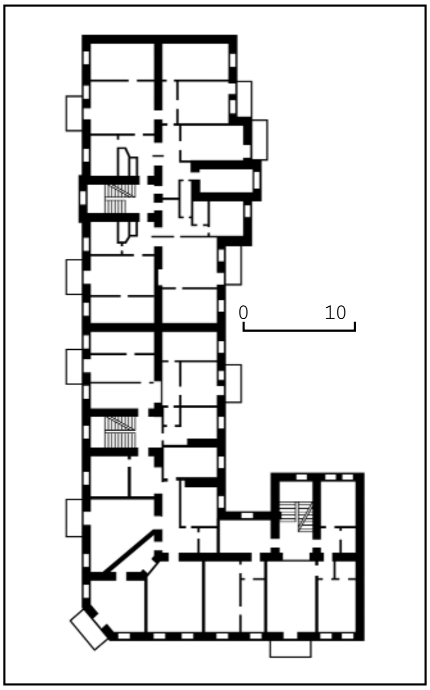

486.18. Вінцевий фронтон.
486.18. Замковий камінь архівольта.

покриття наріжної вежки, про що свідчить дата на ній.

Складається з двох цегляних суміжних об'ємів, які являють окремі секції: наріжного триповерхового з підвалом, у плані Г-подібного і чотириповерхового з підвалом, у плані Г-подібного. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Входи: в головну секцію в центрі фасаду, в крило з боку вул. Старовокзальної — з подвір'я.

Оздоблений у стилі історизм з рисами неоренесансу. Площину стін розчленовано розкріповками, виділеними коринфськими пілястрами на рівні другого — третього поверхів і трикутними фронтончиками у завершеннях. Стіни рясно декоровано ліпленими деталями: маскаронами міфологічних істот і тварин у замкових каменях архівольтів вікон і тимпанах фронтончиків, орнаментом (плетениця, меандр). Особливо виразно оформлено скошене наріжжя будинку, що має на рівні третього поверху балкон з іонічними колонками. Наріжжя завершено вежкою півсферичної форми, покритою бляшаною лускою, на якій встановлено шатро зі шпилем.

Будинок — найзначніша історична споруда поблизу пл. Перемоги.

1904—12 у свого гімназійного товариша Е. Шмуклера (згодом художник) тут бував Паустовський Костянтин Георгійович (1892—1968) — письменник. У ці роки навчався у Першій гімназії, з 1912 — на фізико-математичному факультеті Київського університету. 1913 переїхав у Москву. Цю адресу письменник згадує в автобіографічній «Повісті про життя».

Тепер на першому поверсі ресторан та магазин «Самсунг» [1315].

Михайло Кальницький.

486.19. Житловий будинок 1897, в якому містилася редакція газети «Село» (іст.). Вул. Саксаганського, 48. На розі з вул. Тарасівською. На червоній лінії забудови. Зведено на замовлення дружини підполковника М. Ієнкен за проектом арх. Х. Гьоліха. П'ятиповерховий (первісно триповерховий), цегляний, пофарбований. Оформлений у цегляному стилі.

1909 в будинку містилася редакція української ілюстрованої газети для селян і робітників «Село». Виходила щотижня у Києві в 1909—11. Заснована з ініціативи вченого, громадського діяча М. Грушевського та організаційними заходами видавця Ю. Тищенка (Сірого) як народна газета для зв'язку з широкими масами української людності. Видавець і відповідальний редактор — Г. Ямпольська. Редактори — І. Малич, В. Товстоніс. Заголовок оформлений з мальованою заставкою худ. І. Бурячка. Газета розповсюджувалася за передплатою накладом 4—4,5 тис. примірників. Серед активних співробітників: М. Грушевський (автор передовиць), М. Гехтер (хроніка), В. Дорошенко (огляд галицького та європейського життя), М. Залізняк, П. Смуток (П.Стебницький; матеріали про українське питання на засіданнях Державної думи), Ю. Тищенко (світові новини, літературно-критичні замітки, біографії видатних українських письменників), М. Шаповал (видатні події українського життя, літератури, науки). На сторінках газети друкувалися твори В. Винниченка, О. Кобилян-

ської, Л. Мартовича, О. Олеся, В. Стефаника, А. Тесленка, Г. Чупринки, С. Черкасенка. Широко висвітлювалися сільськогосподарські та кооперативні новини, регулярно вміщувалася реклама відомих українських часописів, що виходили у Києві («Літературно-науковий вістник», «Записки Українського наукового товариства у Києві», «Рада», «Світло»), книгарень тощо. Переслідувалась царською адміністрацією, закрита у лютому 1911. У 1910—11 редакція працювала на вул. Володимирській, 28.

Тепер на першому поверсі пошта, телеграф, магазин [1316].

Михайло Кальницький, Світлана Панькова.

486.20. Житловий будинок 1911—12, в якому містилася редакція журналу «Шлях», проживав Прокопович В. К. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 123. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено у садибі домовласника Ш. Цейтліна як прибутковий. Перший поверх первісно займали торговельні заклади, верхні були житловими. В 1940—50-х рр. у підвальних приміщеннях будинку містився учбово-виробничий комбінат «УТОГ». У 1950 проведено ремонт підвальних приміщень з укріпленням фундаментів і стін, переплануванням.

П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний. Первісно над ризалітом була дерев'яна мансарда. Перекриття пласкі, дах похилий, з бляшаним покриттям. Внутрішнє планування секційне, на кожному поверсі розміщено по чотири квартири. Має парадні мармурові сходи та двоє чорних сходів, вхід на які здійснювався з торцевих фасадів ризаліту, ліфтову шахту. Первісне опалення пічне.

Оздоблений у стилі пізнього модерну. Композиція головного фасаду симетрична, з двома бічними осями, утвореними розкріповками з високими аттиками. Площину стін перших двох поверхів оброблено під руст. Вирішення фасаду ґрунтується на чергуванні віконних прорізів різної конфігурації: рядові вікна другого поверху мають сплющені аркові перемички, в розкріповках — напівциркульні, які повторюються на четвертому поверсі. Третій і п'ятий поверхи оформлено прямокутними вікнами з лиштвами і сандриками. Рядові вікна четвертого поверху з напівциркульними перемичками і сандриками з'єднано по горизонталі гуртами, що надає цьому поверху найбільшої виразності та парадності. Декоративне оздоблення головного фасаду (наріжні розкріповки, лиштви і сандрики вікон, горизонтальні міжповерхові гурти, вінцеві карниз та аттики) змодельовано в цеглі. У полях сандриків вікон четвертого поверху, декоративних нішах верхніх частин розкріповок, під профільованим вінцевим карнизом вміщено орнаментальний декор у вигляді рослинних композицій. Аттики акцентовано ліпленими рельєфними композиціями, в центрі яких зображено стилізовані чоловічі маскарони у картушах. Фасад з боку подвір'я має стримане оздоблення: міжповерхові профільовані гурти і декоративні пояски з сухариків. Віконні прорізи другого поверху оформлено вухатими лиштвами.

Первісно стелі приміщень в інтер'єрах прикрашало ліплення, підлога була паркетною. В центральному вестибулі збереглись оздоблення стін у вигляді «дзеркал» складної конфігурації та керамічна підлога міжповерхових майданчиків, малюнок якої — стилізована квітка волошки в обрамленні вигнутих стеблин — повторюється в рельєфному фризі на головному фасаді. Збереглися також первісне заповнення вікон та балконні ґрати з характерним для модерну витонченим рисунком.

Будинок — цікавий зразок житлової архітектури в стилі пізнього модерну, який формує історичне середовище вулиці.

У серпні 1917 — січні 1919 в квартирі № 20 містилися редакція і контора журналу «Шлях» — місячника літератури, мистецтва та громадського життя, органу незалежної думки. Заснований у березні 1917 в Москві М. Шаповалом і О. Мицюком. Вийшло 23 номери (в 1917 — 10, в 1918 — 12, в 1919 —1), № 1—4 — в Москві. Редактор-видавець — Ф. Коломийченко. Набирався в друкарнях «Дніпро», на вул. Костьольній, 9 і «П. Барський» на вул. Хрещатик, 40 (будинок не зберігся). Продовжував традиції журналу «Українська хата», обстоював ідеї української державності. Мав відділи: літературний (поезії, оповідання, повісті, романи, переклади, рецензії), мистецький (статті про музику, малярство, театр, архітектуру), публіцистичний, науковий (статті з історії, філософії, мови й т. ін.). У журналі співробітничали і друкувалися відомі українські митці, вчені, громадські та політичні діячі. Серед них — В. Алешко, Х. О. Алчевська, М. Біляшівський, В. Верховинець, М. Вороний, О. Грушевський, М. Жук, О. Журлива, Д. Загул, О. Кобилянська, А. Кримський, М. Левитський, І. Липа, Я. Мамонтів, Ю. Меженко, О. Олесь, Б. Підгорецький, М. Рильський, В. Самійленко, Я. Савченко, П. Стебницький, Є. Тимченко, П. Тичина, М. Філянський, Г. Хоткевич, Г. Чупринка, С. Шелухин.

В кін. 19 ст. (до 1900), 1912—14, 1917—19 у квартирі № 14 проживав Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881—1942) — історик, публіцист, педагог, громадсько-політичний діяч. Народився в Києві в сім'ї священика. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1904), викладав історію у київських гімназіях, в 1909—14 — у приватній гімназії А. Жекуліної, звідки був звільнений за «українофільські» погляди, висловлені ним у доповіді на Всеросійському педагогічному з'їзді 1913 у Санкт-Петербурзі. У кін. жовтня 1914 був обраний бібліотекарем Київського художньо-промислового і наукового музею. В 1911—14 редактор педагогічного журналу «Світло», співпрацював і в інших українських періодичних виданнях. З 1905 член Української радикально-

486.20. Вінцева частина розкріповки.

486.20. Вул. Саксаганського, 123.

486.20. Фрагмент оздоблення фасаду.

486.21. Вул. Саксаганського, 13/42.
486.21. План другого поверху.

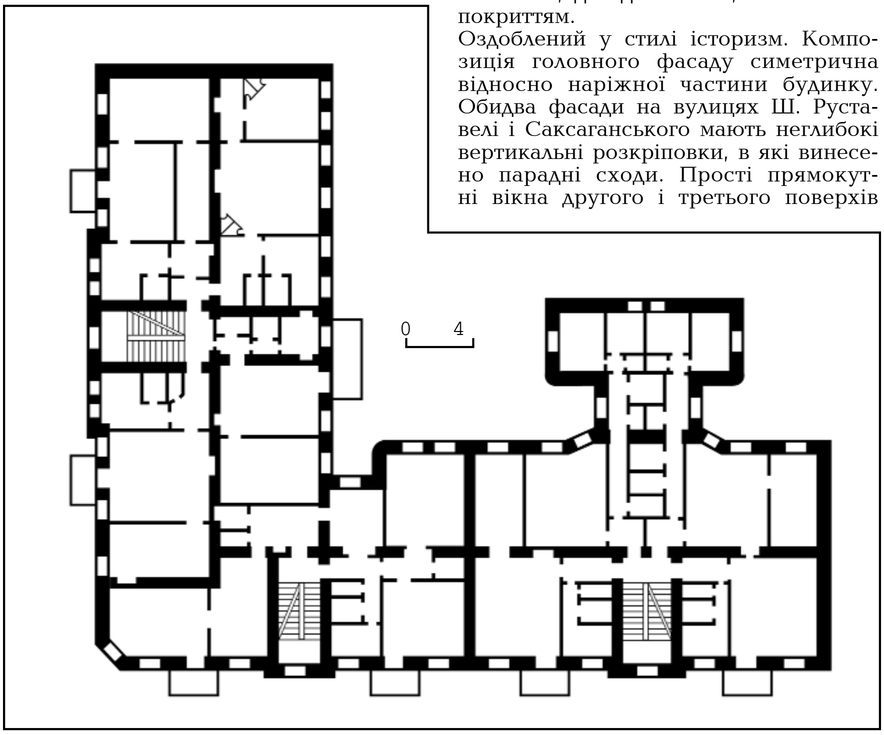

демократичної партії, з 1908 — Товариства українських поступовців (ТУП). Один із засновників Української Центральної Ради в березні 1917, від якої 9 березня 1917 делегований гласним до Київської губернської земської управи, 15 березня рекомендований до складу Київського губернського виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій як представник Таращанського повіту. Учасник з'їздів ТУП 1917, одна з фракцій якого утворила Союз українських автономістів-федералістів, обраний до Тимчасового ЦК Союзу, перетвореного у червні того ж року на Українську партію соціалістів-федералістів, член її ЦК. У квітні 1917 брав участь у Всеукраїнському національному конгресі, на якому делегований до нового складу УЦР, з 8 квітня член її Комітету. У червні входив до складу комісії з реорганізації Комітету УЦР у Малу Раду, в якій представляв фракцію УПСФ. У січні—квітні 1918 міністр народної освіти, доклав зусиль до українізації вищих шкіл. 27 квітня разом з іншими членами УПСФ вийшов зі складу уряду. Після гетьманського перевороту займався педагогічною діяльністю. У травні—жовтні 1918 член політичної комісії української мирної делегації на переговорах з більшовицькою Росією. У травні 1920 призначений міністром освіти УНР. З 1920 — на еміграції в Польщі, Франції, близький співробітник Головного отамана УНР С. Петлюри. У 1924—39 голова Ради міністрів, 1939—40 заступник голови Директорії та Головного отамана УНР. 1925—39 редагував часопис «Тризуб» у Парижі. Автор наукових досліджень з історії Києва та сфрагістики. Проживав також на сучасних вулицях Володимирській, 42; Б. Хмельницького, 50; Саксаганського, 117; пров. Георгіївському, 1 (будинок не зберігся).

Тепер на першому поверсі будинку містяться Управління ритуальних послуг м. Києва та його магазин, Адвокатське об'єднання, у підвалі — продовольчий магазин [1317].

Галина Мостова,
Тетяна Осташко, Ірина Тарутінова.

486.21. Житловий будинок 1890-х рр., в якому містилася редакція щорічника «Весь Київ» (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 13/42. На розі з вул. Ш. Руставелі, на червоних лініях забудови. Зведено у два етапи на території двох окремих садиб, що певний час належали різним власникам. Забудова цих садиб була характерною для Києва серед. 19 ст. Її складали дерев'яні малоповерхові, вільно розташовані на ділянках будівлі. Первісний триповерховий об'єм нового будинку зведено у садибі, сусідній з наріжною, що з 1879 належала домовласнику В. Сисоєву, який замовив у 1894 проект першої секції. Передплата на проведення авторського архітектурного нагляду належить арх. О. Кривошеєву, тому можна припустити, що він же і був автором проекту. Композиція Т-подібної у плані будівлі була симетрично-осьовою, з центральним ризалітом, який завершувався тридільним фронтоном і був акцентований восьмигранною вежкою з невеликим майданчиком у верхній частині, оточеним ажурним металевим парапетом. Вертикальне членування головного фасаду підкреслювали модифіковані пілястри, оброблені в нижній частині під руст. Покрівля мала ажурний парапет, балкони — ґрати аналогічного рисунка. Проїзд закривався металевими стулками воріт.

В кін. 1890-х рр. зведено будинок на наріжній ділянці, архітектура якого повністю повторювала форми збудованого раніше. В документах 1900 домовласника В.-Ф. Ясенецького (володів у цей час обома сусідніми садибами) будинок згадується як такий, що вже приносить прибуток. Вірогідно, В.-Ф. Ясенецький і був замовником робіт. Будинок використовувався як житловий (по дві п'ятикімнатні квартири на другому—третьому поверхах). У 1930-х рр. обидві секції надбудовано четвертим поверхом.

Чотириповерховий з розвиненим цокольним поверхом з боку вул. Ш. Руставелі, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, трисекційний (дві секції з боку вул. Саксаганського). Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм. Композиція головного фасаду симетрична відносно наріжної частини будинку. Обидва фасади на вулицях Ш. Руставелі і Саксаганського мають неглибокі вертикальні розкріповки, в які винесено парадні сходи. Прості прямокутні вікна другого і третього поверхів об'єднано по висоті пілястрами, обробленими в нижній частині під дощаний руст. Надбудований четвертий поверх має спрощений декор і стилістично відрізняється від первісного об'єму. Розкріповки завершено прямокутними аттиками. Карниз між третім і четвертим поверхами, що первісно був вінцевим, утворений рядом зубчиків. На рівні третього поверху обабіч вікон вміщено декоративні ліплені підвіски.

Являє цінність як зразок типового прибуткового будинку кін. 19 ст. У забудові вулиць Ш. Руставелі і Саксаганського відіграє роль важливого містобудівного акценту, незважаючи на те, що навколишня забудова доповнилась у 1970-х рр. висотними спорудами.

На поч. 1900-х рр. в будинку містилися редакція і контора щорічника «Весь Київ. Адресна і довідкова книга», який виходив з 1899, у 1905—15 видавався

С. Богуславським. Книга містить списки вулиць і садиб з позначенням власників, покажчики місцевих урядових установ та їх особового складу, навчальних закладів, лікарень, торговельних закладів, промислових підприємств, музеїв, бібліотек, громадських організацій, адреси жителів міста. Видання — важливе джерело з історії Києва. 1906 редакція містилася у будинку № 10 на цій же вулиці, пізніше — на вул. Миколаївській (тепер вул. Архітектора Городецького), 10 і Мерінгівській (тепер вул. Заньковецької), 6 [1318].

В'ячеслав Горбик, Олена Мокроусова.

486.22. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому містилися правління Товариства українських кооператорів «Наша кооперація», редакція журналу «Наша кооперація», проживав Стасюк М. М. (іст.). Вул. Саксаганського, 83. На червоній лінії забудови вулиці, фронт садиби займає не повністю. Споруджено 1882 на замовлення міщанки Ф. Фатєєвої. Первісно одноповерховий, дерев`яний на цегляному підвалі. 1896 на замовлення наступної власниці — дворянки А. Райської надбудований другим поверхом (технік-будівельник О. Шварценбергер), імовірно тоді ж обкладений цеглою.

Фасад вирішено у стилі історизм з рисами неоготики, виділено два вертикальні акценти зі стрілчастими вікнами та завершеннями у вигляді фігурних аттиків. У плані був Г-подібним з розвиненими тильними ризалітами, пізніше добудований, став прямокутним.

1913—14 у квартирі № 3 будинку містилося правління Товариства українських кооператорів «Наша кооперація», засноване в Києві 1912 (статут зареєстровано в Міській управі 12 листопада 1912) як ідейний центр національного кооперативного руху, опозиційний російській владі. Налічувало бл. 150 членів на терені Центральної і Східної України. Видавало журнал «Наша кооперація», стінний табель-календар, книжки, брошури. Раніше правління містилося на вул. Жилянській, 74, квартира № 7. З початком 1-ї світової війни товариство і журнал були заборонені російською владою.

1913 у квартирі № 3 містилася також редакція українського двотижневого кооперативного ілюстрованого журналу «Наша кооперація». Видавався у 1913—14 коштом і заходом товариства. Завідував редакцією Редакційний комітет. За цією адресою було підготовлено № 12—22 журналу. Редактор-видавець цих чисел — П. Немоловський. Набирався у друкарні 2-ї Артілі на вул. Володимирській, 43. Журнал містив статті практичного й теоретичного змісту з усіх галузей кооперації. Мав розділи про споживчу, кредитову, сільськогосподарську кооперацію, вміщував статті загального змісту, фейлетони, ціни на збіжжя. Рубрики: огляд преси, торговельні звістки, запитання і відповіді, оголошення, бібліографія, реклама. На сторінках видання широко висвітлювалася робота 2-го Всеросійського з`їзду кооперації (1—7 серпня 1913), кооперативної секції Всеросійської промислової виставки 1913 у Києві, експертна комісія якої присудила часопису малу золоту медаль. Опубліковано матеріали, присвячені видатним українським кооператорам — В. Доманицькому, В. Нагірному та іншим, в публікаціях також порушувалися питання поліпшення шляхів, будівництва в українському стилі, української мови та ін.

486.22. Вул. Саксаганського, 83.

486.22. План другого поверху.

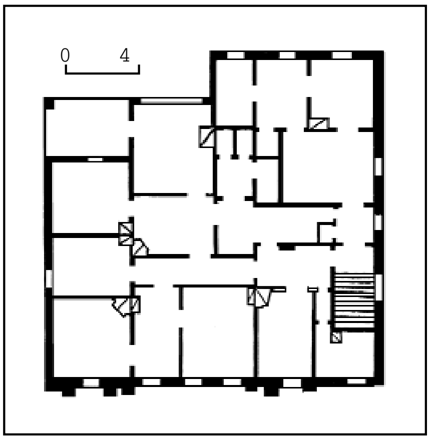

486.22. Гірлянда на лопатках головного фасаду.

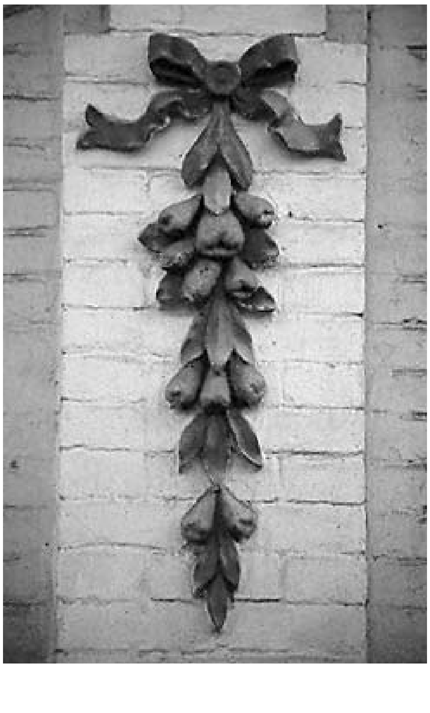

У виданні друкувалися відомі політичні, громадські, кооперативні діячі, представники творчої інтелігенції з усіх регіонів України (часто під псевдонімами): М. Голобородько (С. Пригара), С. Єфремов, А. Жук, М. Левитський (Мик. Л-ий), М. Луцкевич (М. Денисенко), М. Мандрика (М. М-ка), М. Меленевський, П. Немоловський (Ів. Немко, І. П. Немоловський), М. Павловський, П. Пожарський (Я. Громадський, Я. Краєвий), В. Прокопович (М. Волох), В. Самійленко (В. Січовик), М. Стасюк (Кооператор), В. Степанківський (В. Подолянин), І. Челюк, І. Шраг (Земляк) та ін.

Раніше редакція містилася на вул. Жилянській, 74, квартира № 7 (тут підготовлено № 1—11 журналу за 1913; будинок не зберігся); пізніше — на вулицях Обсерваторній, 1 квартира № 2 (№ 23, 24 за 1913, № 1—5 за 1914; будинок не зберігся), Обсерваторній, 5, квартира № 2 (№ 6—13 за 1914), Кудрявській, 20, квартира № 6 (№ 14—24 за 1914; будинок не зберігся).

Приблизно у 1913—18 в будинку проживав Стасюк Микола Михайлович — кооперативний і політичний діяч. Імовірно, його квартира була адресою товариства і журналу, в яких він відігравав провідну роль. По закінченні Санкт-Петербурзького гірничого інституту, де залучився до українського національного руху, працював на Катеринославщині і в Києві. З 1914 ревізор-інструктор Київського союзу установ дрібного кредиту «Союзбанк». У 1910-х рр. співробітник «Записок Українського наукового товариства у Києві», співпрацював з «Літературно-науковим вістником», в цих журналах опубліковано кілька його наукових праць з проблем автономії і економіки України. Належав до РУП, пізніше — до УПСР. 1917 — один із засновників і член УЦР (з березня) та Комітету УЦР (з квітня), згодом — Малої Ради. На з`їзді діячів українського села, що відбувся в Києві 6—7 квітня 1917, обраний головою

Української селянської спілки і делегований на Всеукраїнський національний конгрес (проходив 6—8 квітня). В УЦР очолював агітаційну комісію, брав участь у діяльності організаційної комісії, комісії з підготовки статуту автономії України та ін. Розробив проект організації губернських, повітових і волосних українських рад, схвалений УЦР у квітні 1917. У червні—липні 1917 голова Київської губернської ради селянських депутатів. У червні—серпні 1917 генеральний секретар харчових справ. Був обраний від блоку УПСР, УСС, УСДРП до Всеросійських установчих зборів на виборах у листопаді 1917. Після гетьманського перевороту повернувся до кооперативної діяльності. За Директорії УНР начальник постачання Армії УНР у Кам`янці-Подільському. Емігрував. У 1920 повернувся, співробітник з окремих доручень ВУАН. 1931 репресований по сфальсифікованій справі «Українського національного центру». Раніше мешкав на цій же вулиці в будинку № 141, потім — у № 33—35.

Тепер будинок пристосований під офісний [1319]. *Михайло Кальницький, Галина Мостова, Лариса Федорова.*

486.23. Житловий будинок 1912, в якому проживав Астряб О. М. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 117. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено на замовлення інж.-механіка Я. Чорногрязького. Другий—п`ятий поверхи являли житлову секцію на дві квартири зі службовими приміщеннями, згрупованими з тилу. У радянський час будівля зазнала реконструкції з переплануванням.

П`ятиповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Фасад симетричний за композицією відносно центральної осі, підкресленої головним входом на першому поверсі, гранчастим тинькованим еркером на другому—четвертому поверхах. На рівні п`ятого поверху тинькований фриз, оброблений під руст, з переривчастою карнизною полицею над ним на металевих кронштейнах. Фланги піднесено над карнизом і завершено трикутними щипцями, прикрашеними ліпленими вінками з гірляндами. В оформленні вікон п'ятого поверху застосовано прямі сандрики та меандр, на флангах — ліплені картуші. Вписаним у трапецію фланговим вікнам другого поверху надано складної тридільної форми. Інші вікна прямокутні. Симетрію фасаду підсилюють два ряди балконів.

Різноманітність опоряджувальних засобів та виразна композиція фасаду роблять будинок цінним зразком стилю модерн у прибутковій забудові Києва поч. 20 ст.

У 1910-х рр. в будинку проживав Астряб Олександр Матвійович (1879—1962) — математик, методист, заслужений діяч науки УРСР (з 1944). У ці роки викладав математику, методику математики і фізику в Комерційному училищі Першого товариства викладачів, Жіночому комерційному училищі Л. Володкевич, на Вищих жіночих і педагогічних курсах, у народному університеті в Києві, член комісії зі складання проектів програм з математики і фізики для гімназій при Київському навчальному окрузі (1910—16). У 1912 брав участь в роботі Першого Всеросійського з'їзду вчителів математики. В радянський час викладав на робітфаках політехнічного, сільськогосподарського інститутів і в трудовій школі, був професором Київського інституту народної освіти (колишній університет), Київського інституту соціального виховання (потім — педагогічний інститут), очолював відділ методики викладання математики Українського науково-дослідного інституту педагогіки.

Зробив великий внесок у розвиток вітчизняної методики математики, написав ряд новаторських підручників з математичних дисциплін, які здобули широке визнання, брав участь у розробці колективних посібників з методики викладання математики в гімназіях, семирічній, середній і політехнічній школах, досліджував історію математичної освіти і розвиток методико-математичної думки в Україні. Створив науково-педагогічну школу. Раніше мешкав на цій вулиці у будинку № 91, пізніше — на сучасній вул. О. Гончара, 46, квартира № 1.

Тепер на першому поверсі магазин [1320]. *Михайло Кальницький.*

486.24. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживав Беренштам В. Л. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 52. На червоній лінії забудови вулиці, неподалік від перетину з вул. Тарасівською. З часу спорудження зазнав декілька радикальних перебудов. Спочатку (орієнтовно у 1860-х рр.) було зведено невеликий двоповерховий цегляний будинок, який у 1899—1900 надбудовано ще двома поверхами за проектом арх. Є. Торліна. Незважаючи на певні стилістичні відмінності у декоративному оздобленні фасадів двох нижніх і двох надбудованих поверхів, архітектура споруди вирізняється цілісністю об'ємно-планувального і пластичного вирішення завдяки ідентичній планувальній схемі всіх чотирьох поверхів.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані майже квадратної форми, ускладненої влаштуванням на тильному фасаді двох симетрично розташованих ризалітів, у западину між якими вписано відкриті галереї на чотирьох стовпах, односекційний. Перекриття пласкі, дах вальмовий з бляшаним покриттям. Розміщення галерей і просторих зал за ними на центральній осі будинку свідчить про збереження традиційної планувальної схеми міського особняка доби класицизму.

Декоративне оздоблення головного фасаду з входом у центрі вирізняється розмаїттям і ошатністю, в ньому переплітаються елементи цегляного стилю, ремінісценції неоготики (два нижні поверхи) — певна данина неоросій-

486.23. Вінцевий щипець.

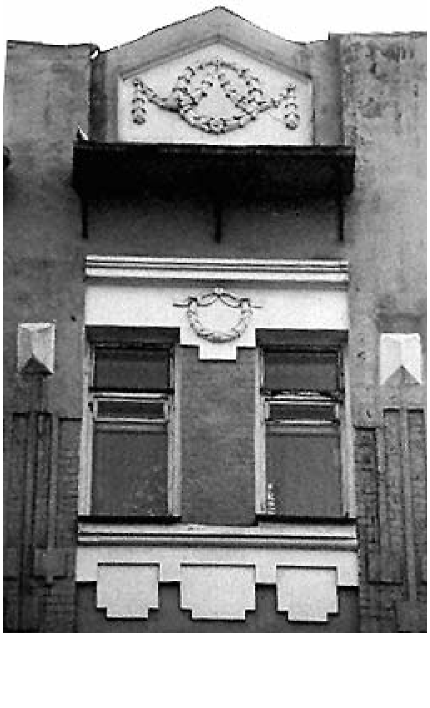

486.23. Вул. Саксаганського, 117.

486.23. Оздоблення вікон другого поверху.

ському стилю — та окремі неоренесансні мотиви (верхні поверхи). Фасад має чітку ярусну побудову з фланговими симетричними розкріповками, фланкованими лопатками та пілястрами, на другому поверсі — модифікованими тричвертєвими колонами. Вікна прямокутні, у міжвіконнях третього поверху — стилізовані романські напівколони. Горизонтальні членування підкреслено сухариками. Другий поверх завершує аркатура, весь будинок — фриз і карниз з орнаментальними ліпленими вставками.

Будинок — яскравий зразок стилю історизм в архітектурі Києва 2-ї пол. 19 ст.

У кін. 19 ст.—1904 в будинку проживав Беренштам Вільям Людвігович (1838—1904) — історик, педагог, громадський діяч. Народився у м. Вільні (тепер м. Вільнюс, Литва). Батько, який походив із Курляндії, належав до почесних громадян міста Києва. Навчався В. Беренштам у Першій Київській чоловічій гімназії та на історико-філологічному факультеті Київського університету. Студентом брав участь в організації недільних шкіл в Києві. Після закінчення університету (1862) викладав на Київських педагогічних курсах, з 1865 — у Кам'янець-Подільській гімназії, з 1868 — у військовій гімназії в Києві. Був діяльним членом київської Старої Громади, членом-засновником Київського відділу Російського географічного товариства (1873—76), співробітником газети «Киевский телеграф» (1875). На поч. 1879 обраний гласним Київської міської думи, де створив опозицію, яка намагалася зміцнити основи самоврядування в місті. Того ж року за участь у національному українському русі переведений до Пскова, де викладав у військовій гімназії. У 1880—98 жив у Санкт-Петербурзі, вчителював у Першій військовій гімназії й учительському інституті. У цей час був одним із засновників відділу для сприяння самоосвіті при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів. Одна з центральних постатей Української громади в російській столиці, співорганізатор двох головних українських установ у ній — Товариства ім. Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, і Товариства поширення народних українських видань, брав участь в організації панахид по Т. Шевченку. Виступив упорядником творів Т. Шевченка, опублікованих 1883 і 1884. У 1884 повернувся до Києва, співробітник журналу «Киевская старина» і газети «Киевские отклики», член Ради і кількох комісій Київського товариства грамотності, член Київського товариства старожитностей і мистецтв, 1902 подарував міському музею портрет М. Костомарова, написаний І. Рєпіним через 5 год. після смерті вченого і подарований художником В. Беренштаму. В 1901—04 — гласний Зіньківського пов. Полтавської губ. Опублікував працю про Т. Шевченка, спогади про М. Костомарова й О. Лашкевича. Був похований на лютеранській ділянці Байкового цвинтаря в Києві (місце поховання втрачене).

486.25. Вул. Саксаганського, 143.

486.24. Вул. Саксаганського, 52.
486.24. План третього поверху.

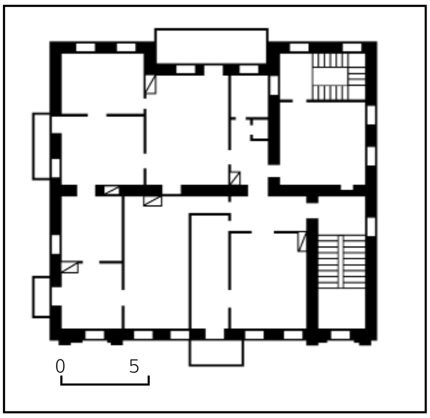

Тепер частину приміщень займають меблева фірма та ресторан [1321].

Віктор Завада, Лариса Федорова.

486.25. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживав Вінцковський Д. І. (іст.). Вул. Саксаганського, 143. На червоній лінії забудови вулиці. Триповерховий, цегляний, пофарбований.

1917 у квартирі № 8 проживав Вінцковський Дмитро Іванович (літ. псевд. — Дмитро В., Дмитро из-над Днестра, Дмитро из Остры, Денис из Остры та ін.; 1846—1917) — письменник, журналіст. Друкувався у галицьких періодичних виданнях москвофільського напряму, зокрема, Товариства ім. М. Качковського (1870-і рр.), «Учитель» (1860—70-і рр.), «Месяцеслов» (1880-і рр.) та ін. Автор поетичних, прозових творів, статей. Серед них — «Стара правда» (Львів, 1871), «Київ і що про нього... оповідали» (Львів, 1881), «Луць Підгоробочний — начальник своєї громади і член повітової ради» (Коломия, 1886), «Василій Височанський» (Львів, 1892), «Війна жидівська року 35 травня» (Коломия, 1900), «Іван Моторний як душу злому запродав» (Коломия, 1902), «Заповіт» (Коломия, 1911) та ін.

Помер у цьому будинку. 13 жовтня 1917 українська громадськість проводжала його звідси в останню дорогу.

Тепер тут міститься Головне управління контролю за благоустроєм міста Київської міської держадміністрації [1322].

Лариса Федорова.

486.26. Житловий будинок 1909, в якому проживав Ковалевський М. М. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 92. У другому ряді забудови кварталу. Зведено як прибутковий флігель на замовлення дворянської родини Фонбергів за проектом цивільного інж. В. Обремського. У житловій частині на кожному поверсі було по дві квартири, що складалися з передпокою, кабінету, вітальні, їдальні та спальні (у квартирах на другому—четвертому поверхах була також дитяча кімната). Кімнати було оздоблено ліпленим декором. Внутрішнє планування приміщень передбачало чіткий поділ на житлову частину з парадними сходами й господарську — з чорними. Сходи гранітні. На подвір'ї перед флігелем — підземні служби з цегли та бетону. 1966—69 по фронту ділянки споруджено шестиповерховий житловий будинок. У 1990-х рр. флігель добудовано двома поверхами та мансардними приміщеннями.

Шестиповерховий з підвалом і мансардами, цегляний, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах мансардний, з бляшаним покриттям.

Фасад оздоблено у стилі історизм з елементами середньовічної європейської архітектури. Центральну вісь симетрії підкреслено розкріповкою. Головний вхід виділено рустуванням. Раніше його прикрашало піддашшя на металевих стовпчиках (не збереглося). Фасад пожвавлено чергуванням видовжених прямокутних, лучкових і напівциркульних вікон, завершено карни-

486.26. Вул. Саксаганського, 92.

зом з тонко прорисованим візерунком цегляного мурування.

Будинок — характерний зразок раціонального й компактного планування житлових приміщень.

У травні 1917 — квітні 1918 в будинку проживав Ковалевський Микола Миколайович (1892—1957) — кооператор, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч. Нащадок І. Ковалевського — генерального осавула в уряді гетьмана Б. Хмельницького. 1912—14 навчався у Київському комерційному інституті, 1914 увійшов до Київського комітету українських есерів, брав участь у написанні програми партії. Після арешту в лютому 1914 і тимчасового ув'язнення в Лук'янівській тюрмі переїхав на Полтавщину, займався кооперативною діяльністю, співпрацюючи водночас з київськими есерами. На установчому з'їзді Української партії соціалістів-революціонерів, що відбувся в Києві 4—5 квітня 1917, обраний головою УПСР на Всеукраїнському національному конгресі (8 травня 1917) — членом УЦР. З травня постійно мешкав у Києві. Голова фракції УПСР в УЦР, голова Української селянської спілки, редактор газети «Народна воля», у складі делегації УЦР вів переговори з Тимчасовим урядом. Брав участь у Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня — 2 червня 1917), на якому обраний до складу Тимчасового ЦК Української селянської спілки та Всеукраїнської Ради селянських депутатів. 25 жовтня увійшов до Крайового комітету охорони революції в Україні. На сьомих загальних зборах УЦР (29 жовтня — 2 листопада 1917) затверджений генеральним секретарем продовольчих справ, обіймав цю посаду до 29 квітня 1918. Від Полтавського виборчого округу був обраний членом Всеросійських Установчих зборів. Після гетьманського перевороту виїхав з Києва, перебував на нелегальному становищі, у червні 1918 заарештований, до грудня утримувався в Лук'янівській в'язниці. Визволений Українським військовим ревкомом, який підняв повстання напередодні вступу в Київ військ Директорії. 1919 емігрував, жив в Австрії, Польщі, Румунії, займався журналістикою, один із редакторів «Енциклопедії українознавства». Помер в Інсбруку (Австрійська Республіка).

До 1990-х рр. будинок використовувався як житлово-офісний [1323].

Михайло Кальницький, Тетяна Осташко.

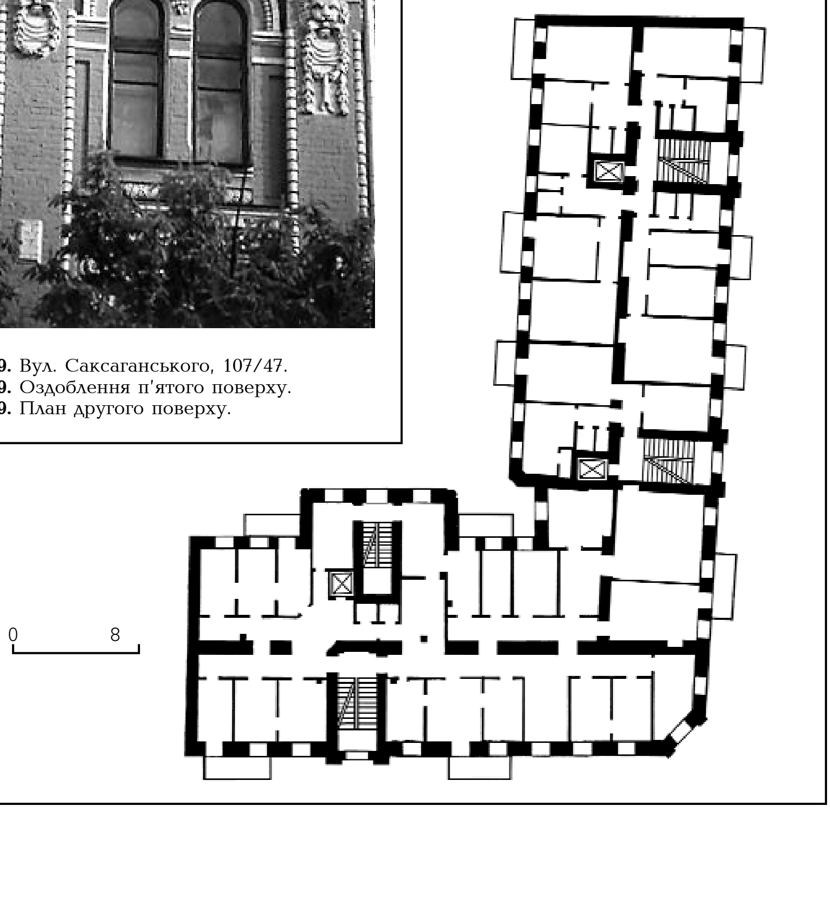

486.29. Вул. Саксаганського, 107/47.
486.29. Оздоблення п'ятого поверху.
486.29. План другого поверху.

486.27. Житловий будинок серед. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Кониський О. Я. (іст.). Вул. Саксаганського, 80. На червоній лінії забудови вулиці, в ряді історичної забудови. Первісний об'єм займав лише частину фронту біля правої межі ділянки і являв двоповерхову мішану споруду серед. 19 ст. з типовим фасадом на п'ять вікон, з підвалом та значним виступом углиб подвір'я. В 1896—98 будинком володів цивільний інж. К. Іванов — штатний архітектор університету св. Володимира у 1891—97, автор проекту будівлі Бактеріологічного інституту (1896). На поч. 20 ст. об'єм розширено до лівої межі ділянки цегляною двоповерховою прибудовою. При цьому створено новий декор фасаду в стилі неокласицизм з елементами модерну. Фасад асиметричний, тинькований, прикрашений рустуванням, орнаментами у вигляді меандра тощо. Вікна другого поверху оформлено прямими сандриками, фланковано оригінальними рустованими доричними пілястрами, вісь головного порталу підкреслено аттиком.

1898—1900 у будинку проживав Кониський Олександр Якович (1836—1900) — письменник, публіцист, педагог, громадсько-політичний діяч. Фахової освіти не мав, студіював право. Громадську роботу розпочав у Полтаві.

Член Полтавської Громади, організатор недільних шкіл, громадських бібліотек. 1863—66 перебував на засланні. З 1872 проживав у Києві, мав адвокатську практику, співпрацював у періодичних виданнях, член київської Старої Громади. Як член Міської думи домагався введення української мови в школах. Провідник ідеї національної єдності українців Галичини та Наддніпрянщини, співпраці їхніх культурно-освітніх та громадських організацій і видавництв. Один із засновників Товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873) та ініціатор реформування його у Наукове товариство ім. Т. Шевченка (1892). Брав участь у заснуванні в Галичині журналу «Зоря» та відновленні часопису «Правда», у Києві — організації видавничого товариства «Вік».

Літературну діяльність почав 1858. Виступав у періодичних виданнях з публіцистичними та літературно-критичними статтями, рецензіями, популярними нарисами з історії України. Більшість поетичних творів увійшло до збірки «Порвані струни» (1886). Автор низки прозових творів, біографічних досліджень. Книжка О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (тт. 1—2, 1898—1901) — одна з найповніших на той час біографій поета. Автор популярних книжок і підручників для недільних і вечірніх шкіл. Творчість О. Кониського високо оцінив І. Франко. Значну частину спадку заповів НТШ та Чернігівському земству. Похований на Байковому цвинтарі. 1878—98 проживав на сучасному бульв. Т. Шевченка, 38 (будинок не зберігся).

У 1920-х рр. будинок передано Управлінню Південно-Західної залізниці для розміщення дитячої консультації та ясел, які містилися тут до 1990-х рр.

Тепер будинок стоїть порожній, поволі руйнується [1324].

Михайло Кальницький, Світлана Панькова.

486.28. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Лесь Курбас (іст.). Вул. Саксаганського, 110. В ряді щільної забудови кварталу, на червоній лінії. Під час капітального ремонту 1985—87 перепланований. Чотириповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, у плані Г-подібний. Складається з двох житлових секцій, з'єднаних вставкою. У вуличній секції праворуч прямокутної форми проїзд на подвір'я. Оздоблений у цегляному стилі з рисами історизму. Пластика головного фасаду стримана.

1916—18 у квартирі № 6 проживав Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович; 1887—1937) — режисер, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач, педагог, народний артист Республіки (з 1925). В Київ приїхав із Тернополя на запрошення М. Садовського до керованого ним театру, що містився в Троїцькому народному будинку на сучасній вул. Червоноармійській, 53. Виконав ролі: Гната («Безталанна» І. Карпенка-Карого), Гірея («Маруся Богуславка» М. Старицького), Степана («Невольник» М. Кропивницького за Т. Шевченком), Збігнєва («Мазепа» Ю. Словацького), Хлестакова («Ревізор» М. Гоголя) та ін. 1916 організував студію, яка розпочала роботу у квітні 1917, згодом переросла у Молодий театр (містився на вул. Прорізній, 17), де Лесь Курбас був актором, режисером, керівником студії при ньому. Тут у здійснених ним виставах зіграв ролі: Білого Ведмедя («Чорна Пантера і Білий Ведмідь» В. Винниченка), Івася («Молодість» М. Гальбе; переклав драму з німецької), Арно («Йоля» Ю. Жулавського; переклав драму з польської), Едіпа («Цар Едіп» Софокла), Річарда Айрона («У пущі» Лесі Українки, перша інсценізація в Україні), Леона («Горе брехунові» Ф. Грільпарцера; переклав комедію з німецької), поставив «Український вертеп», «Шевченківську виставу». Мешкав у Києві також на вул. Лютеранській, 13.

486.30. Вул. Саксаганського, 139.
486.30. Фрагмент оздоблення третього поверху.

Тепер будинок займає районне управління юстиції м. Києва Міністерства юстиції України [1325]. *Раїса Скалій.*

486.29. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Ліндеман В. К. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 107/47. На розі з вул. Л. Толстого, на червоних лініях забудови.

П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, з крилами різної довжини й зрізаним наріжжям. Складається з двох прямокутних у плані секцій на вул. Л. Толстого й однієї Т-подібної — на вул. Саксаганського. Перекриття плаські, дах двосхилий з наріжною банькою, покриття бляшане.

Оздоблений у цегляному стилі (лопатки, фільонки, аркатурні й зубчасті карнизи) з елементами ренесансно-барокової архітектури (аркові вікна, ліплений декор). Акцентами в асиметричній ярусній побудові споруди виступають наріжна частина, увінчана аттиком і півсферичною ребристою банею з маківкою, та вхідні розкріповки з тридільними аттиками, завершеними напівциркульними щипцями над центральними круглими отворами. Осі входів додатково виділено високими арковими вікнами, що освітлюють сходові клітки. На п'ятому поверсі вікна аркові, на інших поверхах — прямокутні. Рельєфний декор рослинного характеру (антревольти аркових вікон, різноманітні на кожному поверсі замкові камені) доповнює скульптурний: маскарони з гірляндами у верхній частині лопаток (у розкріповках застосовано лев'ячі маски), голівки в обрамленні листя — у замкових каменях вікон третього поверху. Архітектуру чолових фасадів істотно доповнювали ажурні металеві ґрати балконів з вигнутих назовні вертикальних прутків (частина балконів і всі ґрати втрачені під час останнього капітального ремонту).

Будинок — характерний зразок житлової багатоквартирної забудови свого часу, що акцентує перехрестя двох вулиць.

1909—12 у будинку проживав Ліндеман Володимир Карлович (1868—1933) — лікар, патофізіолог. По закінченні Московського університету (1893) працював у ньому. З вересня 1901 професор, завідувач кафедри загальної патології Київського університету (1901—18) і Київського медичного інституту (1920—22). Одночасно директор Бактеріологічного інституту (1910—22), професор зоології Медичного відділення Вищих жіночих курсів (з 1907), один із організаторів створеного на їхній базі Жіночого медичного інституту (1916). Секретар Товариства для боротьби із заразними хворобами. Один

486.31. Вул. Саксаганського, 84/86.

із найавторитетніших у свій час вчених і педагогів. Його учнями були відомі у майбутньому лікарі й вчені М. Вашетко, В. Виноградов, М. Нещадименко, С. Тимофеєв.
Досліджував проблеми патології кровообігу, патофізіології нирок, питання спадковості, мінливості та їхню роль в розвитку патології. Вперше у світі експериментально відтворив гломерулонефрит за допомогою нефроцитотоксичної сироватки. У 1910—11 опублікував «Підручник загальної патології» у 2 т., 1912 — «Короткий курс медичної зоології». Мешкав на цій вулиці також у садибі № 22 (1901—04), садибі № 89 (1907—09), на сучасних вулицях Горького, 14 (1904—07) і Леонтовича, 4 (з 1913).
Тепер у будинку містяться Санітарно-епідеміологічна станція і районне Територіальне медичне об`єднання м. Києва, поліклініка № 2 Дитячої клінічної лікарні № 3, аптека, магазин «Побутова техніка» [1326].

Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

486.30. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживав Марцинчик А.-Е. А.-Я. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 139. На червоній лінії забудови вулиці, в оточенні багатоповерхових виробничих споруд. З 1874 належав лікарю Олександрівської міської лікарні Я. Федотову-Чехівському та його дружині Н. Федотовій-Чехівській. На їхнє замовлення в 1896 споруду розширено прибудовою за проектом арх. І. Ніколаєва: у плані Г-подібний об'єм було доповнено до прямокутника, на чоловому фасаді прибудови ліворуч від основного об'єму влаштовано вхідний портал, акцентований нагорі шатровою вежкою. Будинок займав частину фронту просторої ділянки з численними одноповерховими дерев'яними житловими, торговельними і службовими спорудами (не збереглися). В кін. 1890-х рр. ділянка перейшла у власність підприємця А.-Е. Марцинчика. В радянський час будинок надбудовано третім поверхом з частковим збереженням стилю, силует знівельовано, вежку розібрано. Внутрішнє планування зазнало змін.
Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з незначним виступом на лівому флангі, що підкреслював проїзд на подвір'я (тепер замість проїзду зроблено вікно).
Вирішений у стилі історизм. Архітектурно-мистецьку цінність будівлі визначає головний фасад, первісна площина якого являє досить вдалу стилізаторську копію ренесансного палаццо. Ритмічно-ярусна композиція фасаду утворена рівномірним кроком віконних прорізів та чіткими лініями профільованих міжповерхових карнизів і підвіконних гуртів. Прямокутні вікна першого поверху оздоблено лиштвами з прямими сандриками, аркові вікна другого — архівольтами, що спираються на пілястри, аркові вікна третього поверху — простим обрамленням. Лиштви виділяються на тлі рустування стін нижніх ярусів. У міжвіконнях другого поверху — встановлені на кронштейнах канелюровані колонки з перехватами. Тактовно застосований ліплений декор складається із замкових каменів (на першому поверсі — у вигляді картушів, на другому — модульйонів), над- і підвіконних фільонок з рослин-

486.31. План третього поверху.

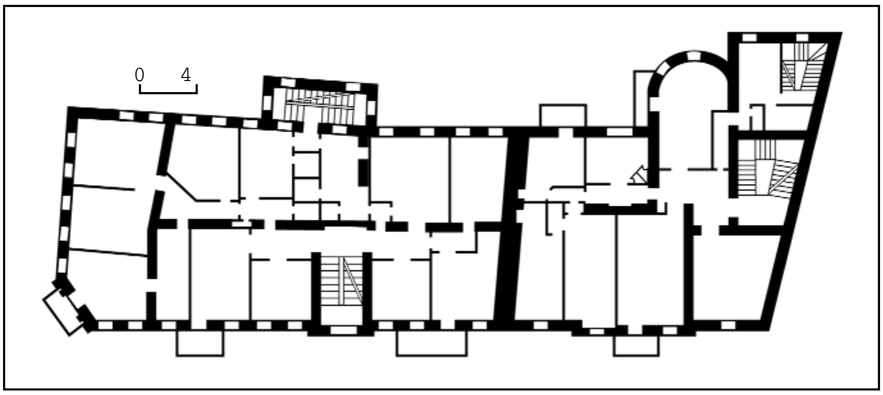

486.31. Рядова секція.

486.31. Фрагмент вхідного порталу рядової секції.

486.31. Оздоблення вікон третього поверху наріжної секції з боку вул. Саксаганського.

486.31. Оздоблення вікон другого поверху з боку вул. Л. Толстого.

ним орнаментом та смуг у лиштвах вікон у вигляді листя (перший поверх) та луски (другий поверх). Позбавлений ліпленого декору третій (надбудований) поверх тектонічно ув'язаний з основним об'ємом.

Будинок — яскравий зразок невеликої житлової споруди — особняка з рисами неоренесансу.

У 1890-х рр. — 1912 в будинку проживав Марцинчик Адольф-Едуард Адольфович-Якович (1846—1912) — підприємець, громадський діяч. Закінчив медичний факультет Київського університету зі званням провізора фармації. 1881 заснував Південно-Російське товариство торгівлі аптекарськими товарами (російська абревіатура — ЮРОТАТ), яке утримувало у Києві мережу аптек і складів, був беззмінним його директором. Будинок ЮРОТАТу міститься на цій же вулиці (№ 108/16). Багаторічний президент Київського фармацевтичного товариства. Входив до складу синдиків (членів вищої ради) київської лютеранської громади. Похований на Байковому цвинтарі.

Тепер будинок — складова комплексу промислового підприємства «Київмедпрепарат» [1327].

Віктор Завада, Михайло Кальницький.

486.31. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Носов М. М. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 84/86. На розі з вул. Л. Толстого, вздовж червоної лінії забудови. Зведено у садибі М. та О. Цвіленєвих. Складається з двох різновеликих частин з окремими входами та відмінним характером архітектурно-мистецького оздоблення головних фасадів.

Чотириповерховий, з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані F-подібний, двосекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий з наріжною банькою, з бляшаним покриттям.

Наріжна Т-подібна у плані секція з неглибоким дворовим ризалітом має два чолові фасади: довгий на вул. Саксаганського і короткий (на п'ять віконних осей) на вул. Л. Толстого. Оздоблена у стилі історизм з елементами необароко. Асиметрична за композицією. Зрізане наріжжя акцентоване чотиригранною банькою з маківкою та шпилем, яка ховається за тридільним аттиком з круглим прорізом і трикутним фронтоном. Аналогічним аттиком відмічено вісь входу з вул. Саксаганського, підкреслену напівколонами коринфського ордера й великими арковими вікнами. Фасади відзначаються чіткою ярусною тектонікою та різним пластичним оформленням поверхів. Перший (цокольний), другий та четвертий поверхи рустовані. Третій та четвертий поверхи на флангах і в наріжній частині об'єднані пілястрами коринфського ордера, яким на п'ятому поверсі відповідають лопатки з вертикальними арковими нішками, заповненими ліпленими гірляндами. Вікна переважно прямокутні, на третьому поверсі аркові. Вікна другого поверху прикрашено незвичними замковими каменями у вигляді погрудь лицарів у шоломах в обрамленні листя. Вікна третього окреслено архівольтами, що спираються на пілястри; між замковими каменями-кронштейнами вміщено ліплені картуші, у підвіконнях — маскарони. Лиштви вікон на верхніх поверхах складаються з витончених пілястрів і сандриків. Рясно орнаментовані десюдепорти над вікнами п'ятого поверху сприймаються як продовження вінцевого фриза, розчленованого чітким ритмом модульйонів. Декоративне оздоблення доповнюють типові підвіконні фільонки з рослинним орнаментом, поповерхові гурти, три ряди балконів, що мали опуклі «кошикові» ґрати з навкісної сітки прутків (збереглися на зрізаному наріжжі).

Рядова секція, що прилучається до наріжної, у плані Г-подібна, з комунікаційним вузлом на правому фланзі, якому з боку подвір'я відповідає прямокутний ризаліт та прилеглий до нього циліндричний об'єм. Головний фасад симетричний за композицією, яку дещо порушує бароковий портал входу, що займає бічне положення. Архітектурне вирішення у стилі історизм в цілому тяжіє до форм неокласицизму. Цьому стилістичному напряму відповідає центральний декоративний портик з чотирьох великих колон коринфського ордера на рівні четвертого — п'ятого поверхів, ярусність загальної побудови, в якій трьом нижнім поверхам відведено роль своєрідного подіума. Будівлю увінчує гладенький фриз, прикрашений прямокутними фільонками, та невеликого виносу карниз спрощеного профілю. Симетрію загальної побудови підкреслюють балкони центрального портика (довгий прямокутний на четвертому поверсі та малий напівкруглий на п'ятому) й віконні прорізи, з яких найвищі флангові мають вигляд біфорія з колонкою коринфського ордера посередині. У декоративному оздобленні застосовано рустування (цокольний поверх, флангові лопатки), архівольти над трьома прорізами, що виходять на довгий балкон, прямі сандрики (бічні вікна третього поверху), ліплені фільонки (на п'ятому поверсі — з масками). Особливою соковитістю форм вирізняється вхідний портал, що складається з двох муфтованих коринфських напівколон, фриза та лучкового сандрика.

Дворові фасади обох частин розчленовано виступами ризалітів, міжповерховими спрощеними гуртами, лучковими завершеннями віконних і дверних прорізів.

Незважаючи на відмінності в декоративно-пластичному вирішенні обох частин, житловий комплекс справляє цілісне монументальне враження й разом з будинком № 107/47 на вул. Саксаганського відіграє роль своєрідних пропілеїв під час руху від Залізничного вокзалу до центру міста.

1919—23 на п'ятому поверсі, в частині наріжної квартири з боку вул. Л. Толстого проживав Носов Микола Миколайович (1908—76) — дитячий письменник. Син естрадного артиста. У цей час навчався у школі. Докладно описав своє дитинство в автобіографічній повісті «Таємниця на дні криниці».

Тепер у цокольному поверсі наріжної частини магазин, іншу секцію пристосовано під офіси [1328].

Віктор Завада, Михайло Кальницький.

486.32. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Павловський О. Д. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 28. На червоній лінії вулиці, в ряді забудови. Зведено на замовлення купця М. Юровського за проектом арх. А.-Ф. Краусса.

Чотириповерховий з високим цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з невеликим виступом чорних сходів на дворовому фасаді. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Об'ємно-планувальне вирішення визначається двома симетрично розташовани-

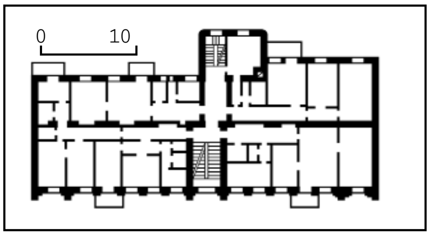

486.32. Вул. Саксаганського, 28.
486.32. План третього поверху.

ми шестикімнатними квартирами на кожному поверсі.

Оздоблений у стилі історизм із застосуванням цегляного і ліпленого декору. В центрі споруди розміщено головний вхід з невеликим вестибулем та парадними сходами, виділеними на фасаді тривіконною розкріповкою з пластичним криволінійним завершенням. Одновіконні розкріповки з такими самими завершеннями фланкують фасад, утворюючи разом з центральною три акцентовані аттиками композиційні осі, підкреслені арковими вікнами четвертого поверху та витонченими напівколонами коринфського ордера третього й четвертого поверхів. Декором насичено і решту елементів фасаду, позначених використанням рустів, пілястрів, численних орнаментальних мотивів, профільованих міжповерхових гуртів, монументального вінцевого карниза тощо.

Архітектура пам'ятки вирізняється цілісністю й довершеністю мистецького вирішення, властивими найкращим зразкам прибуткових будинків кін. 19 ст.

1904—07 у будинку проживав Павловський Олександр Дмитрович (1857—1944) — патолог, мікробіолог, хірург. У цей період завідувач кафедри хірургічної патології й терапії медичного факультету Київського університету (1889—1912); завідувач відділу сироваток Бактеріологічного інституту (1896—1909). Автор численних наукових праць з лікування інфекційних захворювань, проблем хірургії. Пізніше мешкав на вул. Предславинській, 41 (будинок не зберігся), у кін. 1910-х рр. — на цій же вулиці, в садибі № 41, 41-в.

Тепер більшу частину приміщень займають фірми та установи [1329].

Віктор Завада, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.33. Житловий будинок 1890-х рр., в якому проживав Садовень О. А. (іст.). Вул. Саксаганського, 66. З відступом бл. 20 м від незабудованого фронту ділянки. Зведено на замовлення власника ділянки — професора Київського університету О. Садовня. Первісно двоповерховий, у радянський час надбудований третім поверхом зі спрощенням силуету. Цегляний, пофарбований, у плані близький до прямокутника, з ризалітами на чоловому й тильному фасадах. В опорядженні використано елементи стилю неоренесанс: візерунок цегляного мурування, ліплені орнаменти. До складу садиби входить також будинок № 66-б.

До 1919 у квартирі на другому поверсі будинку проживав Садовень Олексій Андрійович (1857—1919) — лікар, вчений, доктор медицини (з 1886). 1882 закінчив Казанський університет, служив у Медичному департаменті. З серпня 1889 екстраординарний професор, завідувач кафедри медичної хімії Київського університету, з квітня 1900 ординарний професор. З жовтня 1907 викладав на кафедрі фармакології. З квітня 1913 декан медичного факультету. З серпня 1914 заслужений професор. З початком 1-ї світової війни за дорученням Київського навчального округу виїздив на фронт, зокрема, 23 січня 1915 на передових позиціях діючої армії роздавав подарунки нижчим чинам 11-го армійського корпусу. Був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня. Вивчав газообмін й теплообмін при уремії й обмін речовин у людини під час голодування. Помер у факультетській терапевтичній клініці від дизентерії. Похований на Байковому цвинтарі.

Тепер у будинку міститься Державна митна служба України [1330].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.34. Житловий будинок 1912—13, в якому проживав Фінкельштейн Л. О. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 34. На червоній лінії забудови вулиці. Первісна ділянка пл. 570 кв. сажнів мала чотирикутну форму. Першою відомою власницею садиби, згідно з постановою київського магістрату від 11 липня 1857, була вдова купця М. Голованьова. 1857—60 на її замовлення споруджено чоловий дерев`яний одноповерховий з цегляним підвалом будинок за зразковим фасадом № 2, на подвір'ї — дерев'яні флігель і служби. Верхня тераса в тилу призначалася під сад. 1873 на місці флігеля побудовано новий — двоповерховий на цегляному підвалі, позбавлений декору будинок, а також сарай. 1885 на замовлення М. Голованьової зведено чоловий двоповерховий дерев'яний будинок замість крамнички на незабудованій частині фронту, праворуч від сучасного № 34. Це перша з відомих київських споруд арх. Е. Брадтмана. Впродовж 1880—90-х рр. власники ділянки змінювались, її забудова не зазнала істотних доповнень. З кін. 1890-х рр. до 1911 садиба належала діячеві міського самоврядування, члену Либідської дільничої підкомісії з оцінки нерухомості при Міській думі Ф. Білокренцю. 1911 її придбав київський купець і домовласник Е. Манов. Наступного року всю стару забудову знесено, по фронту вулиці зведено п'ятиповерховий прибутковий будинок за проектом арх. Ф. Троуп'янського. На першому поверсі первісно було дві квартири (кожна на п'ять кімнат), на інших поверхах — по три квартири, загалом — по 16 житлових кімнат на поверсі. У підвалі також були невеликі квартири. 1919 будинок націоналізовано. В радянський час приміщення переплановано. У 1990-х рр. мешканців будинку відселено. Знищено частину декору інтер'єрів, замінено перекриття, на головному фасаді втрачено первісні ґрати балконів над еркерами, барельєф над центральним вікном другого поверху.

486.34. Вул. Саксаганського, 34.
486.34. План першого поверху.

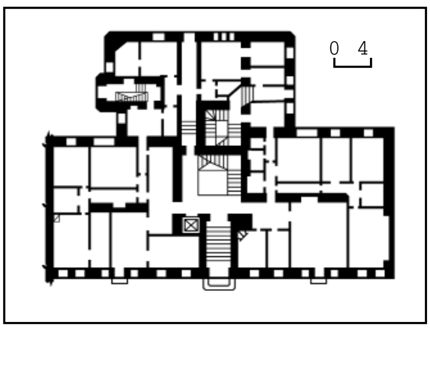

П'ятиповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі залізобетонні, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. У центрі — квадратні в плані парадні сходи під великим скляним ліхтарем та ліфт. Коридор з'єднує хол першого поверху з подвір'ям, двоє чорних сходів (дво- і чотиримаршові) розташовані асиметрично.

Оздоблений у стилі пізнього модерну з елементами неоампіру. Довгий головний симетричний фасад на 11 віконних осей визначає п'ятидільна композиція, в якій домінують вертикалі двох бічних п'ятигранних еркерів другого—четвертого поверхів, продовжені на рівні даху щипцями з характерними для неоампіру строєними напівциркульними прорізами (трифоріями). Над карнизом середньої частини — приземкуватий фронтон. Нижню частину фасаду тиньковано під руст, п'ятий поверх горизонтальним гуртом виділено в окремий ярус. Середнє поле стіни оформлено мотивом високої аркади, утвореної архівольтами над вікнами четвертого поверху, які спираються на імпости в міжвіконних простінках. Вісь центрального вхідного порталу з напівциркульною перемичкою підтримано більшими вікнами з декоративним портиком на рівні другого поверху й двофігурним барельєфом на тему добробуту — між третім і четвертим поверхами. Важливу роль в оформленні екстер'єру відігравало поєднання відкритої жовтої цегли (тепер пофарбована) та різного за фактурою декоративного тиньку. На дворовому фасаді круглі вікна п'ятого поверху несуть ознаки майбутнього стилю конструктивізм.

Пам'ятка — одна з найкращих споруд у забудові вулиці поч. 20 ст.

З 1915 до 1930-х рр. у квартирі № 3 на другому поверсі будинку проживав Фінкельштейн Лев Осипович (1873—1948) — лікар-педіатр, вчений, доктор медицини (з 1901). У 1912—14, 1918—19 ординатор, директор притулку «Ясла» Київського губернського земства, головний лікар дитячої Лук'янівської лікарні Київського міського управління. 1919—27 ординатор дитячого будинку для немовлят. 1920—25 професор кафедри дитячих захворювань лікарсько-педагогічного факультету Інституту народної освіти. З 1922 приват-доцент Київського медінституту та Київського клінічного інституту, 1925—41 завідувач кафедри дитячих захворю-

вань Київського медичного інституту. У 1920-х рр. також науковий керівник «Охматдиту», науковий консультант Київського інституту охорони здоров`я, консультант Державного дитячого санаторію в Пущі-Водиці. Наукові праці присвячено проблемам лікування туберкульозу, ревматизму, пневмонії, рахіту, вірусних інфекцій та інших дитячих хвороб.
Тепер будинок на капітальному ремонті [1331].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.35. Житловий будинок 1906, в якому проживав Челомей В. М. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 2/34. На розі з вул. Есплanадною, на червоних лініях забудови. Споруджено на замовлення власниці садиби Л. Ізвєкової за проектом цивільного інж. К. Шурупова.

486.35. Вул. Саксаганського, 2/34.

Чотириповерховий з підвальним поверхом, цегляний, з проїздом на подвір'я з боку вул. Есплaнадної. В плані має складну конфігурацію, яка окреслює межі ділянки по фронту вулиць. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Квартири в будинку були на чотири, п'ять та шість кімнат.
Оздоблений у стилі модерн. Композиція фасаду вздовж вул. Саксаганського симетрично-осьова. Центральну частину підкреслено еркером, що в нижній частині утворює портал головного входу, в який винесено сходову клітку. Еркер завершено аттиковим поверхом з модифікованими пінаклями. Віконні прорізи сходової клітки мають тристулкове заповнення з готичним орнаментом — кола та стрілчасті арки. Вікна прикрашено сандриками та підвіконними поличками. Бічні розкріповки підкреслено настінними пілонами на рівні четвертого поверху, завершеними пінаклями. Пілони оформлено характерним для стилю модерн орнаментом у вигляді кіл з двома паралельними смугами. Між пінаклями — прямокутні трідільні фронтони. Карниз у вінцевій частині будинку оздоблено дентикулами.
Фасад вздовж вул. Есплaнадної вирішений асиметрично. В його оздобленні використано такі ж елементи: модифіковані пінаклі в завершеннях настінних пілонів та еркера, тристулкові вікна, прикрашені сандриками та підвіконними поличками тощо. Віконні прорізи підвального поверху перероблено та пристосовано під вхідні групи різних установ, що містяться тепер у будинку. В розкріповці наріжної частини фасаду з боку вул. Есплaнадної, згідно з проектом, здвоєні віконні прорізи та велике аркове вікно на рівні другого—третього поверхів вирішено у вигляді неглибоких ніш. Збереглись оригінальні балконні ґрати.
Споруда — цікавий зразок прибуткового будинку поч. 20 ст., формує початок парного боку вул. Саксаганського.
1927—41 у квартирі № 2 будинку проживав Челомей Володимир Миколайович (1914—84) — вчений у галузі механіки і процесів керування, акад. АН СРСР (з 1962), дійсний член Міжнародної академії астронавтики (з 1974), двічі Герой Соціалістичної Праці (1959, 1963), генеральний конструктор авіаційної техніки СРСР (з 1959), творець ракети-носія «Протон». У період проживання у цьому будинку, де оселилася родина Челомеїв після переїзду з Дніпропетровська, навчався у трудовій школі-семирічці (1927—29), автомобільному технікумі (1929—32). З 1932 студент авіафакультету Київського машинобудівного інституту (з 1933 Київський авіаційний інститут; містився на сучасній вул. Б. Хмельницького, 51-а). Опублікував 1936 підручник «Короткий курс векторного аналізу». Одночасно слухав курс лекцій в Київському університеті. 1937 вступив до аспірантури Інституту математики АН УРСР. 1939 захистив дисертацію, присвячену проблемам динамічної стійкості елементів авіаційних конструкцій, що була видрукувана окремим виданням. 1940 прийнятий у спеціальну докторантуру при АН СРСР серед 50 кращих кандидатів наук, направлених з усіх республік СРСР. 1941 переїхав до Москви, працював у Центральному інституті авіаційного моторобудування, де створив 1942 перший в СРСР пульсуючий повітряно-реактивний двигун.

486.36. Вул. Саксаганського, 20.
486.36. План третього поверху.

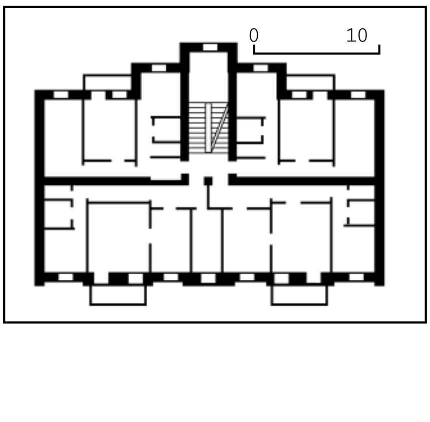

2001 на фасаді будинку № 3 на вул. Саксаганського (помилково) встановлено бронзову меморіальну дошку В. Челомею (арх. С. Карлович).
Тепер на першому поверсі магазини та офіс [1332]. *Ольга Зливкова, Елла Піскова.*

486.36. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Шліхтер О. Г. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 20. На червоній лінії забудови вулиці. Під час Великої Вітчизняної війни горів. Відновлений 1948.
П'ятиповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний (з ризалітом чорних сходів на дворовому фасаді), односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.
Оздоблений у цегляному стилі із застосуванням ліплених ренесансно-барокових елементів. Симетрія загальної побудови виявлена в композиції головного фасаду з центральним порталом входу й двома рядами балконів на флангах з ажурними металевими ґратами у вигляді волютоподібних арабесок. Ярусність фасаду підкреслено гуртами та різноманітним оформленням міжвіконь: на перших трьох поверхах — поярусними лопатками (на другому й третьому — рустованими), на четвертому й п'ятому поверхах — спільними модифікованими пілястрами із зубчастим завершенням, прикрашеним ліпленою фільонкою й накладним картушем. Вікна переважно прямокутні, на п'ятому поверсі — аркові, із замковими каменями. Рясно декорований портал входу заввишки у два поверхи включає розташоване над дверима аркове вікно й завершення у вигляді п'ятигранного щипця.
Зовнішнє оздоблення характерного для кін. 19 — поч. 20 ст. прибуткового будинку вирізняється насиченістю й розмаїттям декоративно-пластичних прийомів.
1903 у будинку проживав Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — політичний і державний діяч, акад. ВУАН (з 1929). Приїхав у Київ восени 1902. Був агентом газети «Искра», увійшов до складу Київського комітету РСДРП (1902—04), який стояв на меншовицьких позиціях. Один з організаторів групи «Вперед» у лютому 1905. Працював в Управлінні Південно-Західної залізниці. 14 серпня 1903 був одним з керівників загального політичного страйку в Києві, в якому взяли участь робітники Головних залізничних майстерень і депо та інших великих підприємств міста, загалом понад 15 тис. робітників 100 підприємств. У радянський час мешкав на сучасній вул. Терещенківській, 5.
Тепер частину приміщень займає магазин [1333]. *Віктор Завада, Надія Шип.*

486.37. Житловий будинок 1898—99, в якому проживали Бердяєв С. О., Аоначевський-Петруняка Т. І. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 96. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено як прибутковий будинок техніка-будівельника М. Клуга за його власним проектом.
Чотириповерховий з мансардним поверхом, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах мансардний, з сучасним

покриттям. На кожному поверсі по дві квартири.

Оздоблений у стилі історизм з елементами французького ренесансу. Головний фасад вирішено симетрично. Асиметричним є тільки перший поверх з розташованими на правому фланзі проїздом та наближеним до нього входом у сходову клітку, що освітлюється верхнім світлом. Центр фасаду виділено тричвертєвими колонами великого композитного ордера, бази яких підтримують на рівні другого поверху напівпостаті атлантів. Колони фланкують напівкруглий балкон третього поверху, який зберіг первісні ажурні ґрати у вигляді корзини, та напівциркульну декоративну арку, що охоплює верхні вікна й спирається на напівпостаті каріатид. Симетрію фасаду підкреслюють два вертикальні ряди балконів (первісні ґрати не збереглися). Віконні та дверні прорізи бічних площин фасаду оформлено різноманітними лиштвами, що складаються з рустубрекчії й напівколон іонічного ордера (другий поверх), каріатид і напівколон композитного ордера (третій), фільончастих пілястрів (четвертий поверх). Важливу роль в архітектурній композиції відіграє поєднання прямокутних і аркових прорізів, рустування першого поверху, який має вигляд своєрідного подіума. У пишному ліпленому декорі широко використано рослинні орнаменти, мотиви картушів, волют тощо. Будинок увінчують фриз і спрощена карнизна плита, що відокремлює оригінальне обрамлення вікон мансардних приміщень, вирішених у вигляді окремих кіосків з лучковими й криволінійними сандриками. Первісно центральну вісь було підкреслено вежкою цибулястої форми (втрачена). Частково збереглося оздоблення інтер'єрів (обрізаний лавровим листям ліплений меандровий фриз у вестибулі).

Споруда — яскравий архітектурний витвір періоду історизму; завдяки соковитій пропорції архітектурних і скульптурних деталей є справжньою прикрасою в забудові вулиці.

486.37. Оздоблення центральної частини фасаду.

1902 у квартирі № 29 будинку проживав Бердяєв Сергій Олександрович (літ. псевд. — Аспид, Велизарий, Б. Глібов, С. Дяев, С. Зимний, Киевский, С. Обухівець, Одинокий, Перекати-Поле, Старый театрал та ін.; 1860—1914) — письменник, театральний критик, видавець, публіцист, громадський діяч. Рідний брат філософа М. Бердяєва, двоюрідний брат вченого і громадсько-політичного діяча С. Подолинського. Освіту здобув у Колегії Павла Ґалаґана і за кордоном, за фахом лікар. Співробітничав у багатьох українських і російських періодичних виданнях: «Буковина», «Вестник Европы», «Восход», «Господарь», «Громадська думка», «Дзвінок», «Діло», «Заря», «Зоря», «Киевская газета», «Літературно-науковий вістник», «Народна часопись», «Рада», «Руслан», «Страхопуд», «Слово», «Сяйво», «Труд», «Шершень» та ін. З 1885 перебував під постійним поліцейським наглядом за демократичні переконання і близкість до соціал-демократичного руху (тому постійно змінював адреси проживання). В 1890—93 разом з дружиною видавав у Києві літературно-науковий журнал «По морю и по суше», високо оцінений І. Буніним, пізніше — газети «Справедливость», згодом перейменована на «Киевскую зарю» (1905), «Свободный труд», перейменована на «Работник» (1906), в якій було вміщено статтю В. Леніна «Напередодні» та інші антиурядові матеріали, за що був притягнений до кримінальної відповідальності. Завдяки зусиллям друзів, судовий процес так і не відбувся. Брав участь у діяльності Київського літературно-артистичного товариства. На запрошення Лесі Українки, яка підтримувала дружні стосунки з родиною Бердяєвих, виступав на вечорі КЛАТу, присвяченому Г. Гейне. 1907—12 жив у Москві, потім повернувся до Києва. Останні роки хворів. Був похований на Пріорському цвинтарі (знищений).

Поезії писав російською та українською мовами. Багато віршів і статей присвятив діячам української культури: Л. Глібову, М. Заньковецькій, М. Кропивницькому, М. Лисенку, М. Старицькому, Т. Шевченку та ін. Опублікував десятки рецензій на вистави театрів «Соловцов» та корифеїв. Листувався з І. Франком (друкував вірші С. Бердяєва в «Зорі», «Літературно-науковому вістнику») та О. Маковеєм (видрукував у «Буковині» 25 віршів С. Бердяєва). Переклав російською і опублікував десять «Гірських дум» О. Маковея, вірш «Цивілізація», одним із перших — твори І. Франка («Притча про красу», «Указ про голод», статтю про Е. Золя), а також твори М. Старицького, Ю. Федьковича, німецькою — М. Вороного («Євшан-зілля») тощо. У Києві та Одесі було видано три збірки поезій (1891, 1895, 1896).

486.37. Вул. Саксаганського, 96.
486.37. План першого поверху.

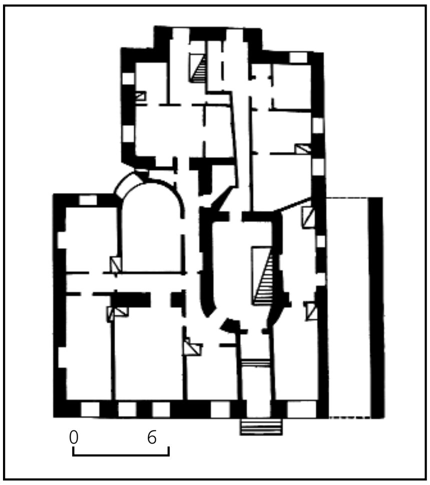

486.37. Оздоблення центральної частини фасаду.

486.37. Оздоблення бічних вікон третього поверху.

Проживав у Києві на сучасних вулицях І. Франка, 19-а, квартири № 11 і 16 (1891—92), Інститутській, 23 (1894; будинок не зберігся), О. Гончара, 5 (1896), Пушкінській, 10, квартира № 1 (у кін. 1890-х рр.), Саксаганського, 44, квартира № 25 (1901), Микільсько-Ботанічній, 27 (1905; не зберігся), бульв. Т. Шевченка, 52 (1905; не зберігся), Б. Хмельницького, 34 квартира № 9 (1906; не зберігся), Трьохсвятительській, 14 (1906; не зберігся), Володимирській, 1, квартира № 3 (1906; не зберігся), Ярославів Вал, 10 (1912—14; не зберігся).

1910—17 в будинку мешкав Лоначевський-Петруняка Тимофій Іванович (1837—1920?) — лікар-фармацевт, хімік. Після закінчення медичного факультету Київського університету (1857) працював у ньому, 1889—1920 професор, завідувач кафедри фармації та фармакогнозії. Досліджував молекулярні сполуки, розробляв методи очищення дніпровської води. Раніше жив на сучасних вулицях Жилянській, 63 і Саксаганського, 113, останні роки життя — на вул. Комінтерну, 28 [1334].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Михайло Рибаков, Лариса Федорова.

486.38. Житловий будинок 1913—14, в якому проживали Брун К. І., Каміонський О. І., Штейнберг Л. П. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 58. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено як прибутковий будинок оперного співака О. Каміонського за проектом арх. Й. Зекцера.

Шестиповерховий, цегляний, пофарбований (цоколь тинькований), у плані Т-подібний з довгим дворовим крилом, перпендикулярним до вуличного об'єму. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. У напрямку подвір'я зорієнтовано основний сходово-ліфтовий вузол і проїзд у південному крилі. Двоє чорних сходів розміщено перпендикулярно до цієї осі.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоампіру. Композиція головного фасаду симетрична, виявлена трьома еркерами — гранчастим у центрі й заокругленими бічними, завершеними балконами на рівні шостого поверху. Плавний перехід між еркерами створюють гранчасті у плані балкони з кованими ґратами. П'ятивіконну середню площину фасаду акцентовано трикутним пологим аттиком, оздобленим трьома переплетеними ліпленими вінками (збереглися частково). По осі симетрії внизу розташовано вхід, оточений стилізованим порталом під трикутним щипцем з жіночим маскароном у картуші, вгорі декоративний архівольт над вікном. Прорізи вікон і входу прямокутні. Вінцевий фриз над середньою площиною декоровано ліпленими гір-

486.38. Архівольт над вікном шостого поверху.

486.38. Вул. Саксаганського, 58.
486.38. План першого поверху.

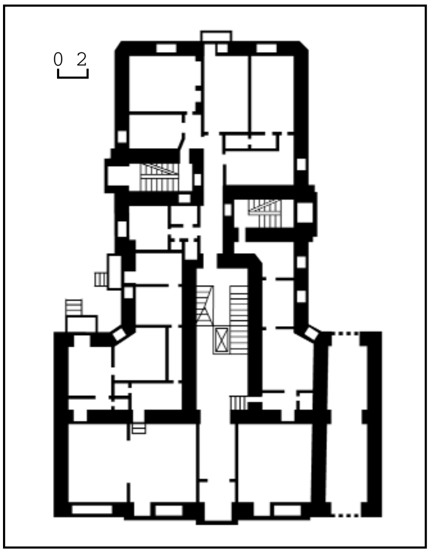

486.38. Фрагмент еркера.

ляндами, на флангах фасаду — наріжними акротеріями. Поповерховий декор на другому поверсі включає мотив меандра. Вітринні вікна магазинів розташовані на тлі рустування. Фасади дворового крила з прямокутними прорізами оформлено у спрощених формах. Цегляний рельєф торців-брандмауерів, завершених трикутними щипцями, складається з вертикальних лопаток і смуги центральних невеликих вікон.

Будинок відзначається оригінальним трактуванням засобів класицистичної архітектури, масштабно пов'язаний із забудовою вулиці.

У 1910—30-х рр. (з перервами) в квартирі № 18 проживала Брун (Брун-Каміонська) Клара Ісаківна (1876—1959) — оперна співачка (сопрано), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1938). Дружина власника будинку О. Каміонського. Солістка київського Міського театру. 1899—1926 співала у складі оперних труп багатьох міст Російської імперії, Австрії, Німеччини, Франції та інших країн Європи. В її репертуарі було бл. 100 оперних партій. Першою в Росії виконала партію Тоски в одноіменній опері Дж. Пуччіні. Одночасно виступала як камерна співачка під час численних гастрольних турне. З 1926 займалася педагогічною діяльністю, викладала у музичному технікумі, консерваторії (1934—52, з 1929 професор). Її ученицями були відомі співачки Київської опери Л. Лобанова-Рогачова, Г. Сухорукова.

До 1917 у квартирі № 18 і в будинку, що стояв на цьому місці раніше, жив власник садиби Каміонський Оскар Ісайович (1869—1917) — оперний співак (баритон). Чоловік К. Брун. Народився в Києві, закінчив Санкт-Петербурзьку консерваторію (1891). Виступав на оперних сценах Італії, Греції, Одеси, Харкова, Києва (1894—95, 1902—04), Ростова-на-Дону, Тифліса, Санкт-Петербурга, Москви та ін. Популяризував твори українських композиторів, зокрема, М. Лисенка. Помер у м. Ялті.

У 1910-х рр. в будинку мешкав Штейнберг Лев Петрович (1870—1945) — диригент, композитор, педагог, народний артист СРСР (з 1937), Герой Праці (1925). У 1910—18 диригент київського Міського театру.

Тепер на першому поверсі магазин «Союздрук», дегустаційна зала «Срібна роса» [1335].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Ніна Коваленко.

486.39. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Василенко К. П., Грінченко Б. Д., Шехонін М. О. (іст.). Вул. Саксаганського, 67. Зі значним відступом від лінії забудови

486.38. Жіночий маскарон над входом.

вулиці, на ділянці зі схилом рельєфу. Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Оздоблений у стилі історизм.

У 1917—18 в квартирі № 13 будинку проживав Василенко Костянтин Прокопович (1877—1941) — журналіст, громадсько-політичний діяч. Рідний брат історика М. Василенка. 1908—18 постійний співробітник, завідувач міжнародного відділу, з 1910 член редколегії та помічник редактора газети «Киевская мысль». Член Київського громадського зібрання. У 1898—1918 член і провідний діяч Київського комітету РСДРП, меншовик (з 1903). У травні 1917 — січні 1918 голова Київського обласного комітету РСДРП (меншовиків), гласний Київської міської думи. З червня член Малої Ради, з 8 серпня член Української Центральної Ради; з 12 вересня до 2 жовтня генеральний секретар праці, з 12 жовтня до 17 листопада комісар Тимчасового уряду по м. Києву. На виборах до Всеросійських установчих зборів у листопаді 1917 висувався кандидатом від РСДРП (об'єднаних меншовиків). У січні 1918 вийшов з партії, відійшов від політичної діяльності. 1919 працював у Київському народному університеті, був відповідальним редактором газети «Киевская жизнь». 1922—23 співробітник комісії звичаєвого права ВУАН. У липні 1923 заарештований у справі Київського обласного центру дії, засуджений до 10 років позбавлення волі. До 1929 в'язень Лук'янівської тюрми, пізніше — на засланні у Сибіру (до 1932). По поверненні працював під Києвом. 1938 заарештований вдруге, у липні 1941 розстріляний органами НКВС у Вінниці. Реабілітований 1991. Раніше жив на вул. Паньківській, 12. Мешкав також на цій вулиці в будинку № 56, на вул. Тарасівській, 20 (будинки не збереглися) та за іншими адресами.

1907—09 (з перервами, зокрема, в 1908 виїздив на лікування до Італії)) в будинку жив Грінченко Борис Дмитрович (літ. псевд. — Вартовий, Б. Вільхівський, Перекотиполе, Василь Чайченко, Л. Яворенко та ін.; 1863—1910) — письменник, фольклорист, мовознавець, публіцист, педагог, громадсько-

486.39. Вул. Саксаганського, 67.
486.39. Фрагмент оздоблення фасаду.

політичний діяч. У цей період працював над впорядкуванням і виданням разом з іншими діячами київської Старої Громади «Словаря української мови» в 4-х томах, видрукованого у Києві в 1907—09. З 1906 редактор журналу «Нова громада», 1906—09 голова Київської «Просвіти». Член Українського наукового товариства. Член-засновник Української радикальної партії (1905), що 1906 злилася з Українською демократичною партією в Українську радикально-демократичну партію, автор програми УРДП. У березні 1907 надіслав з цього будинку в Імператорську Санкт-Петербурзьку АН, яка організовувала нараду з приводу українського правопису, записку «До питання про правопис української мови», виклавши в ній історію його виникнення і поширення під назвою — «Український правопис Куліша-Желехoвського, а також конкретні зауваження щодо написання окремих слів».

На поч. 1910-х рр. тут мешкав Шехонін Микола Олексійович (1883—1972) — архітектор. У цей час за його проектами було споруджено житлові будинки на вул. Паньківській, 8 (1909—14), на вул. Саксаганського, 78, 78-б (1911—12), брав участь у будівництві павільйонів Всеросійської виставки 1913 в Києві.

Тепер частина приміщень на першому поверсі використовується як офісно-торговельна [1336]. *Лариса Федорова.*

486.40. Житловий будинок 19 ст., в якому проживали відомі вчені, громадсько-політичні діячі (іст.). Вул. Саксаганського, 91. У другому ряді забудови вулиці. В кін. 19 ст. ділянка належала київському купцю І. Рафаловському. На ній розташовувався триповерховий цегляний будинок. 1899 на замовлення власника арх. А.-Ф. Краусс розробив проект забудови садиби, яким передбачалося спорудити на ній ще два житлові будинки і надбудувати трьома поверхами наявну споруду. З усього проекту було здійснено тільки надбудову. Через значний перепад рельєфу з рівня вулиці прибудовано місток до входу на другий поверх. Будинок шестиповерховий, цегляний, пофарбований. Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу.

У будинку проживали відомі вчені, громадсько-політичні діячі.

1908—11 — Астряб Олександр Матвійович (1879—1962) — математик, методист, заслужений діяч науки УРСР (з 1944). Після закінчення фізико-математичного відділення природничого факультету Київського університету (1904) викладав математику, методику математики і фізику у Комерційному училищі Першого товариства викладачів, жіночому комерційному училищі Л. Володкевич, на Вищих жіночих і педагогічних курсах. Глибоко вивчав питання методики викладання математики у навчальних закладах, новітні досягнення всесвітньої педагогіки, зокрема французької. Керівництво Київського навчального округу залучило педагога до роботи в комісії зі складання проектів програм з математики і фізики для гімназій (1910—16). Його перша книжка «Наочна геометрія», видана 1909, витримала 12 перевидань. У ці роки був товаришем голови Київського вегетаріанського товариства. Пізніше мешкав на сучасних вулицях М. Коцюбинського, 4; Саксаганського, 117; О. Гончара, 46, квартира № 1.

У 1910-х рр. — Зарубін Олександр Миколайович (1884—1931) — громадсько-політичний діяч, есер, гласний Київської міської думи, член Малої Ради, генеральний секретар пошт і телеграфів УНР, згодом — великоросійських справ. У період проживання в цьому будинку асистент кафедри фізики фізико-математичного факультету Вищих жіночих курсів. У роки Української революції мешкав на сучасній вул. Л. Толстого, 35.

1900—04 — Чикаленко Євген Харлампійович (1861—1929) — громадський діяч, публіцист, землевласник, меценат української культури. Був засновником

літературного фонду допомоги українським письменникам при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові, «Академічного дому» у Львові для студентів-українців з Наддніпрянщини, фінансував орган Радикальної української партії «Селянин». У цей час член Старої Громади, активний діяч українського руху. Фінансував більшість українських культурних закладів у Києві, видань, публікацій творів молодих письменників у журналі «Киевская старина». 1906 сприяв заснуванню у Києві газети «Громадська думка» (згодом — «Рада»), яку видавав власним коштом (1906—14). Був членом Загальної української безпартійної демократичної організації (1904), Української демократично-радикальної партії (1905), співзасновником Товариства українських поступовців (1908). Переслідування поліції змусили Є. Чикаленка залишити Україну. 1917 повернувся у Київ, 1919 емігрував. Звідси переїхав у придбаний ним будинок № 56 на цій же вулиці (не зберігся).
1902—04 у квартирі № 8 — Шиндлер Камілл Гаврилович (1869—?) — вчений у галузі сільськогосподарського машинобудування, професор політехнічного інституту (з 1899). Мешкав також на сучасних вулицях Воровського, 14 (1900—02), бульв. Т. Шевченка, 50 (1904—07, будинок не зберігся), у садибі політехнічного інституту (1907—11).
Тепер частину першого поверху займає художньо-палітурна майстерня ТОВ «Нова графіка» [1337].

Тетяна Осташко, Елла Піскова, Лариса Федорова.

486.41. Житловий будинок серед. 1930-х рр., в якому проживали відомі діячі культури (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 24/27. На розі з вул. Горького, на червоних лініях забудови.
Шести-, семиповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, двосекційний. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. У секціях передбачено по дві однакові за розмірами квартири на поверсі, які мають також виходи через кухні на чорні сходи. Асиметричну композицію формує наріжний семиповерховий об'єм, вирішений у вигляді вежі, й шестиповерхове крило.
Основними елементами архітектурного вирішення головного фасаду є дві вертикалі лоджій з бетонними огородженнями у вигляді балюстрад і центральний декоративний портик на рівні другого—п'ятого поверхів з чітким ритмом пласких стилізованих пілястрів. Підвищену наріжну частину будинку завершує карниз зі спрощеними за формою модульйонами, вікна оформлено рамковими лиштвами. Всі архітектурні деталі (пілястри, карнизи, ґрати балконів) мають спрощені класицистичні форми. Дворовий фасад не тинькований, вирішений функціонально.
Будинок — зразок споруди перехідного періоду в архітектурі від конструктивізму до радянського неокласицизму. У будинку проживали відомі діячі культури.
1949—85 у квартирі № 14 — Азарх-Опалова Євгенія Еммануїлівна (1900—85) — актриса театру і кіно, народна артистка УРСР (з 1969). У 1936—77 актриса Київського державного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, на сцені якого створила понад 100 образів класичного і сучасного репертуару. Грала трагедійні, гротескові та ліричні ролі. Серед них: донна Консепсьйон («Камінний господар» Лесі Українки), фрау Мільх («Під золотим орлом» Я. Галана), Дульська («Мораль пані Дульської» Г. Запольської), Гурмижська («Ліс» О. Островського), Ганна Павлівна («Живий труп» Л. Толстого), Марія Тарасівна («Платон Кречет» О. Корнійчука), тіточка Руца («Птахи нашої молодості» І. Друце), Кесарія («Поки гарба не перекинулася» О. Іоселіані). Останні ролі: Євдокія Назарівна («Іванов» А. Чехова), Гаркуша («Дивний лікар» А. Софронова), наглядачка («Останні дні» М. Булгакова) та ін. В роки проживання у цьому будинку працювала також на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Знялась у фільмах: «Мораль пані Дульської» (1958, пані Дульська), «Киянка» (1958—60, І. Свентицька), «Це було навесні» (1960, Лідія Семенівна), «Королева бензоколонки» (1963, секретар), «Зірка балету» (1965, голова журі) та ін. У 1930-х рр. мешкала на вул. Пушкінській, 8, квартира № 6, з 1944 — на сучасній вул. Б. Хмельницького, 26, кімната № 6.
1944—57 у квартирі № 22 — Бобровников Олексій Вікторович (1912—98) — художник кіно і театру. З 1934 (з перервами) художник-постановник Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. В роки проживання у цьому будинку оформив фільми: «Центр нападу» (1947), «Свято народного таланту» (1950), «Олімпіада», «У мирні дні» (обидва — 1951), «Концерт майстрів українського мистецтва» (1952, у співавт.), «"Богатир" іде в Марто» (1954), «Кривавий світанок» (1955), «Пригоди з піджаком Тарапуньки» (1956), «Суєта» (1956, у співавт.), «Круті сходи» (1957) та ін. Працював і як театральний художник. Оформив вистави: «Обрив» за І. Гончаровим (1950), «Маскарад» М. Лермонтова (1954, обидва — в Київському державному академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки); «Як гартувалася сталь» за М. Островським (1947) у Київському театрі юного глядача; «Юліус Фучік» Ю. Буряківського (1950) в Київському державному академічному українському драматичному театрі ім. І. Франка ; «Давним-давно» О. Гладкова (1948) в Київському театрі музичної комедії та ін. Працював і в галузі книжкової графіки. Мешкав також на вул. Круглоуніверситетській, 7, квартира № 7 і вул. Горького, 25, квартира № 17.
1949—57 у квартирі № 2 — Браун Володимир Олександрович (1896—1957) — кінорежисер, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1954). З 1945 працював на Київській кіностудії художніх фільмів, де поставив фільми: «Голубі дороги» (1948), «У мирні дні» (1951; Державна премія СРСР, 1952), «Максимко» (1953), «Командир корабля» (1954), «Матрос Чижик» (1955), «Море кличе» (1956), «Мальва» (1957) та ін.
1939—41 у трикімнатній квартирі № 10 (тепер № 11) на шостому поверсі першого під'їзду займав одну кімнату Вершигора Петро Петрович (1905—63) — письменник, режисер, генерал-майор (1944), Герой Радянського Союзу (1944), лауреат Державної премії СРСР (1947). Закінчив Одеську консерваторію (1930). З 1938 режисер Київської кіностудії художніх фільмів. Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45; з вересня 1942 заступник командира з розвідки в партизанському з'єднанні С. Ковпака, з грудня 1943 командир 1-ї Української партизанської дивізії. Події війни знайшли відображення в багатьох його літературних творах. Помер і похований у Москві. Ім'ям письменника названо вулицю в Києві.
1962—64 у квартирі № 21 — Весклярoв Петро Юхимович (1911—94) — актор, заслужений артист УРСР (з 1973). В роки проживання у цьому будинку — актор Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка (1959—82). Знявся у фільмах: «Іванна» (1960, Панас Голуб), «Олекса Довбуш» (1960, дід Петрія), «Лісова пісня» (1961, дядько Лев), «Гадюка» (1966, Рижков) та в ін. 1964—86 на Українському телебаченні

486.41. Вул. Саксаганського, 24/27.

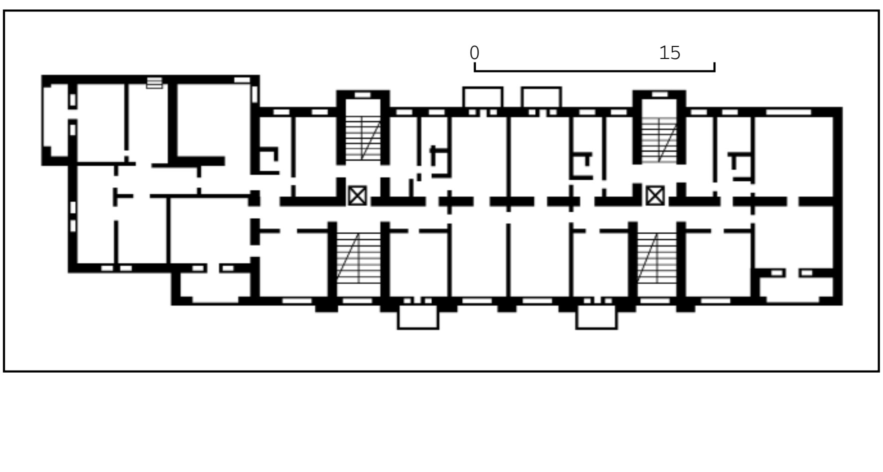

486.41. План третього поверху.

вів передачу «На добраніч, діти» (дід Панас). Проживав також на вул. Мельникова, 9, квартира № 29.

1947—54 у трикімнатній квартирі № 5 на третьому поверсі першого під'їзду займав дві кімнати Демуцький Данило Порфирович (1893—1954) — кінооператор, заслужений діяч мистецтв УзбРСР (з 1944) та УРСР (з 1954). Син диригента, композитора, фольклориста П. Демуцького. 1928—32 і з 1946 оператор Київської кіностудії художніх фільмів. До війни працював з режисером О. Довженком над фільмами «Арсенал», «Земля», «Іван». У період проживання в цьому будинку зняв фільми: «Подвиг розвідника» (1947), «У мирні дні», «Тарас Шевченко» (обидва — 1951). Відзначений Державною премією СРСР (1952).

1944—75 у квартирі № 24 — Зарицький Соломон Мойсейович (1889—1975) — художник театру і кіно. Оформлювач перших радянських агітаційних фільмів «Всеобуч», «Мир — хатам, війна — палацам» (1919). Працював на кіностудіях Києва, Одеси, Ялти. У цей період оформив фільм «Народні таланти» (1952). Автор пейзажних, портретних станкових творів.

1949—57 у квартирі № 13 — Левчук Тимофій Васильович (1912—98) — кінорежисер, теоретик кіно, народний артист УРСР (з 1969) і СРСР (з 1972), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1960). У 1935—98 режисер Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. Дебютував науково-популярним фільмом «Зоря над Карпатами» (1949). В роки проживання у цьому будинку зняв документальні стрічки «Київ» (1950), «М. В. Гоголь» (1951), «Співа Україна» (1954), фільми-вистави «В степах України» (1952), «Калиновий гай» (1953); художні фільми «Полум'я гніву» (1954), «Іван Франко» (1956). Т. Левчуку належать такі фільми: «Киянка» (1958—60), «Родина Коцюбинських» (1970; Державна премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1971), трилогію «Дума про Ковпака» (1973—76) та ін. Був одним з організаторів Спілки кінематографістів України, 1957—63 голова її оргбюро, 1963—86 перший секретар правління. 1962—84 викладав на кафедрі кінорежисури і майстерності кіноактора Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1974 професор). Автор праць, присвячених проблемам режисури і теорії кіномистецтва. Мешкав також на вул. Горького, 18, квартира № 5 і № 25, квартира № 25.

У кін. 1941 в квартирі № 19 — Самчук Улас Олексійович (1905—78) — письменник, театральний діяч. Прибув в окупований Київ під час поїздки по Україні як німецький журналіст, співробітник Українського видавництва в Кракові (Польща). Видавництво підпорядковувалось Українському центральному комітету — єдиній громадській українській організації, діяльність якої була дозволена німецькою владою і поширювалася на територію Генерального губернаторства. У. Самчук збирав матеріали, проводив зустрічі з читачами, письменниками тощо.

1954—57 у квартирі № 11 — Цибульник Суламіф Мойсеївна (1913—96) — кінорежисер. Після закінчення Київського кіноінституту (1937) працювала на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка асистентом режи-

486.41. Вул. Саксаганського, 24/27.

серів Б. Барнета, І. Савченка та ін. 1958 самостійно поставила стрічку «Хлопчики». Серед знятих нею фільмів: «У мертвій петлі» (1962, у співавт. з М. Ільїнським), «Немає невідомих солдатів» (1965), «Карантин» (1968) та ін. Атор спогадів про О. Довженка, І. Кавалерідзе, С. Параджанова та інших діячів кіно.

1950—57 у квартирі № 11 — Шмарук Ісак Петрович (1910—86) — кінорежисер. Чоловік С. Цибульник. З 1935 режисер Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. В роки проживання у цьому будинку поставив фільми: «У південних степах» (1950), «Украдене щастя» (1952, у співавт.), «Доля Марини» (1953, у співавт.), «Зірки на крилах» (1955, у співавт.), «Пропав безвісти» (1956) та ін.

У 1930-х рр. в будинку проживав також письменник Ю. Дольд-Михайлик. Після війни мешкав на вул. Червоноармійській, 6.

1976 праворуч від під'їзду з боку вул. Саксаганського встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом Д. Демуцького (ск. І. Копайгоренко); 1992 встановлено бронзову дошку В. Брауну (ск. В. Медведєв, арх. А. Милецький).

Тепер на першому поверсі — установи [1338].

Ірина Вериківська, Олександр Кучерук, Ніна Смирнова, Віра Черна.

486.42. Житловий будинок 1894, в якому проживали Гвоздик М. В., Лисенко М. В., Лисенко О. М., Рильський М. Т. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 95-б.

У глибині внутрішньоквартального простору, в другому ряді забудови вулиці, прилягав до флігеля суміжної ділянки № 93. До 1900 мав № 89. Садиба виникла 1859 під час забудови «Нового Строєнія», належала міщанці М. Сидоренко, 1894—1912 — аптекарському помічнику М. Гвоздику. Будинок зведено за проектом арх. О. Хойнацького як прибутковий флігель на дві квартири у невеликій міській садибі. Фасадний двоповерховий будинок № 95, споруджений 1874 за кресленнями землеміра й проектувальника О. Дубицького, знесено в грудні 1980. У 1920 флігель перебудовано під комунальні квартири. 25 березня 1971 передано Державному музею театрального, музичного та кіномистецтва УРСР для створення меморіального музею М. Лисенка.

До 1980 здійснено ремонтно-реставраційні роботи та пристосування будинку під музей. Головні архітектори проекту — В. Гопкало, В. Коломієць, керівник проекту реставрації та відновлення первісного планування — М. Шило (онук М. Лисенка). Параметри споруди було збережено без змін, дерев'яні перекриття замінено на залізобетонні, відновлено первісне планування меморіальної квартири на другому поверсі та дерев'яну веранду. На основі піддашшя над парадним входом зроблено скляний тамбур для переходу екскурсантів з першого на другий поверх.

Двоповерховий з високим напівпідвалом у тильній частині (за рахунок значного перепаду рельєфу), цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Асиметрію загальної побудови визначає структура плану, що складається з основної житлової частини з входом на правому флангзі й розташованого ліворуч невеликого крила (призначалося для господарських приміщень). Внутрішнє планування житлової частини — дворядне анфіладне (перший поверх) і коридорно-анфіладне (другий поверх), у крилі — зального типу. Вертикальний зв'язок забезпечують двоє кам'яних сходів, пов'язаних з входами до будинку: одномаршові — на правому фланзі, двомаршові — в місці прилягання бічного крила.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами неоренесансу. Ритмічно-ярусну композицію головного фасаду визначають ряди прямокутних вікон і горизонтальні членування — профільований вінцевий карниз, міжповерховий гурт зі смугою поребрика та підвіконні гурти. Простінки й наріжжя підкреслено одинарними й подвійними лопатками, об'єднаними на другому поверсі зубчастою лінією своєрідного фриза, що включає й замкові камені віконних прорізів, під якими вміщено фільонки з поребриком. Вхід на лівому фланзі акцентовано двосхилим металевим під-

486.42. Вул. Саксаганського, 95-б.
486.42. План першого поверху.

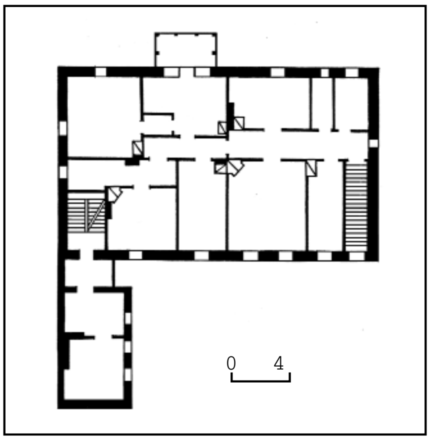

дашшям з ажурною лиштвою та двома вазами на п'єдесталах, встановлених над лопатками вище міжповерхового гурта. Бічний та тильний фасади мають спрощений декор. Вінцеві й міжповерхові гурти та нішки аритмічно розташованих вікон другого поверху тильного фасаду оформлено мереживом цегляних зубців. На тильному фасаді виділяється пов'язана з їдальнею у квартирі М. Лисенка проста двоповерхова дерев'яна веранда, що колись виходила у великий вишневий сад.

В інтер'єрі збереглися кам'яні одномаршові сходи, у передпокої (коридорі), в трьох меморіальних кімнатах на другому поверсі відновлено паркет, ліплення, плафони, кахляні груби. Шпалери відтворено за залишками, знайденими під час реставрації.

Будинок належить до зразків житлової забудови Києва кін. 19 ст. з характерним для цього періоду мистецько-стильовим вирішенням.

1894—1912 на першому поверсі проживав власник садиби Гвоздик Микола Васильович (бл. 1850—1912) — аптекарський помічник, член Старої Громади, викладач природничих наук у приватній гімназії В. Науменка та інших середніх навчальних закладах Києва. Був дільничним попечителем Лук'янівської дільниці від Київської міської думи.

З 5 вересня 1894 до 6 листопада 1912 другий поверх будинку винаймав Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — композитор, піаніст, хоровий диригент, музичний і громадський діяч, основоположник української класичної музики, один з фундаторів українського музично-драматичного театру, засновник національної музично-театральної освіти. Автор 10 опер, понад 90 творів на вірші Т. Шевченка, понад 100 солоспівів і хорів на тексти українських поетів, оркестрових, фортепіанних та інструментальних творів, понад 500 обробок українських народних пісень для голосу та хору, музики до драматичних вистав; перший дослідник українських народних інструментів. Викладав у приватних музичних навчальних закладах, музичному училищі Київського відділення Російського музичного товариства, Інституті шляхетних дівчат (до 1904). Відкрив 1904 власну Музично-драматичну школу (на сучасній вул. Ярославів Вал, 15; будинок не зберігся), в якій вів клас гри на фортепіано (з 1913 навчальний заклад носив ім'я М. Лисенка, у 1918—34 — Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка). У 1895—1905 один з провідних членів Київського літературно-артистичного товариства, в якому проводив широку музично-громадську діяльність. Багато концертував як піаніст-віртуоз і ансамбліст, акомпонував співакам, організовував концерти на честь ювілейних дат М. Глінки, Ф. Шопена, Ф. Шуберта, Р. Шумана та інших композиторів. З 1864 влаштовував щорічні шевченківські концерти. Засновник і диригент аматорських хорів, з якими дав бл. 100 концертів у кращих залах Києва (театри Бергоньє та Міський, Купецьке зібрання, Контрактовий будинок, народні будинки тощо). З грудня 1903 у Львові та багатьох центрах Галичини, Києві (1904), Санкт-Петербурзі, Тифлісі та інших містах відбулися урочистості з нагоди 35-річчя творчої діяльності М. Лисенка. Один з активних діячів київської Старої Громади. Член Загальної української організації, створеної 1897 в Києві на з'їзді представників українських Громад з ініціативи В. Антоновича та О. Кониського (1904 перетворена на Українську демократичну партію). 1906 один з фундаторів Українського наукового товариства в Києві. Почесний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. 1908—12 засновник і голова Ради старійшин першого легального українського громадського зібрання — Українського клубу в Києві (з 1912 — клуб «Родѐна»). Голова Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві та Центрального комітету в справі відзначення 50-х роковин смерті Т. Шевченка (з 1906).

У цьому будинку працював над операми «Тарас Бульба», «Енеїда», «Ноктюрн», хоровим концертом «Куди піду від лиця Твого, Господи», останніми випусками «Музики до "Кобзаря"» та збірками народних пісень, фортепіанними творами та ін. Похований на Байковому цвинтарі. Раніше мешкав на вул. Рейтарській, 19-а.

До 1912 в будинку проживали діти М. Лисенка: Катерина — одна з фундаторів нотного відділу НБУ НАНУ, Галина, Мар'яна, Тарас, Остап (пізніше жили за іншими адресами).

Лисенко Остап Миколайович (1885—1968) — музикознавець. У 1900-х рр. навчався в Санкт-Петербурзькій консерваторії. 1914—16 керував хором при клубі «Родѐна». 1934 закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, в якому викладав з 1939. Ректор Київської музичної академії (1941—42). Пізніше працював у Львівському вищому музичному інституті ім. М. Лисенка (1945—51), доцент кафедри народної творчості Київської консерваторії (1951—68), при ній заснував у 1947 кабінет-музей М. Лисенка, на базі архівної збірки якого відкрито меморіальний музей. Досліджував творчу спадщину батька.

1908—11 в сім'ї М. Лисенка проживав Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — поет, мистецтвознавець, акад. АН УРСР (з 1943) та АН СРСР (з 1958). У цей час навчався в приватній гімназії В. Науменка. Тут написав свої перші вірші. Батько поета Т. Рильський,

етнограф, член Старої Громади, культурно-громадський діяч, приятелював з М. Лисенком зі студентських часів.

1980 тут відкрито Меморіальний будинок-музей М. Лисенка, в якому відтворено три меморіальні кімнати: вітальню, де збиралися діячі культури, українські митці та громадсько-політичні діячі; робочий кабінет, в якому композитор помер 6 листопада 1912; їдальню. В музеї зберігається архів митця, видання творів, особисті речі, концертний рояль, меморіальна колекція українських народних музичних інструментів, меблі тощо.

22 березня 1981 на фасаді будинку, ліворуч від головного входу, встановлено бронзову (замість мармурової 1948) меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Лисенка (ск. Н. Дерегус, арх. О. Стукалов).

1988 музей на правах відділу включено до складу Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького [1339].

Роксана Скорульська, Тетяна Трегубова.

486.43. Житловий будинок 3-ї чв. 19 ст., в якому проживали Грушевський М. С., Хворостецький І. Ф. (іст.). Вул. Саксаганського, 111. На червоній лінії забудови вулиці. Первісно одноповерховий, 1888 надбудований другим поверхом. Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з невеликим тильним ризалітом. Чоловий фасад симетричний, фланкований невеликими аттиками з люкарнами. В його оздобленні використано чарунковий карниз, окремі класицистичні елементи (рустування, сандрики, пунктирні цегляні лиштви вікон другого поверху).

1907—08 у квартирі № 2 будинку у своєї матері Г. Грушевської та сестри Г. Шамрай (Грушевської) проживав Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, літературознавець, громадсько-політичний діяч, голова Української Центральної Ради (1917—18), акад. ВУАН (з 1923) та АН СРСР (з 1929). У цей період професор кафедри історії України Львівського університету, голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, редактор друкованих органів товариств. Його приїзди до Києва були пов'язані з розбудовою діяльності УНТ (засноване 1906), підготовкою «Записок» товариства, перенесенням зі Львова до Києва видання «Літературно-наукового вістника», співпрацею з газетою «Рада», створенням громадського об`єднання — Товариства українських поступовців та з іншими науковими, видавничими і громадськими справами.

У 1910-х рр. в будинку мешкав Хворостецький Іван Федорович (1888—1958) — художник-живописець. У цей час навчався у Київському художньому училищі.

Тепер на першому поверсі будинку магазин [1340].

Михайло Кальницький, Світлана Панькова.

486.44. Житловий будинок 1900-х рр., в якому проживали Губергріц М. М., Массіні К. А. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 36-а. На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі,

486.44. Вул. Саксаганського, 36-а.
486.44. План другого поверху.

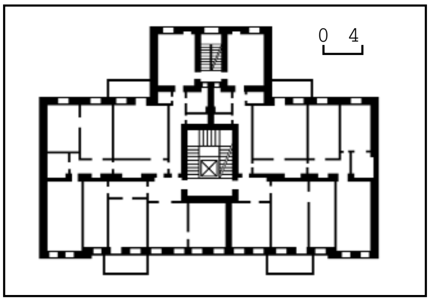

486.44. Фрагмент оздоблення вікон флангу головного фасаду.

дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Складається з двоквартирної житлової секції з центральним комунікаційним блоком, що утворює ризаліт на дворовому фасаді. На правому фланзі проїзд на подвір'я.

Вирішений у модернізованих формах цегляного стилю з притаманним йому геометричним подрібненим декором. Симетричний головний фасад відзначається чітким ритмом вертикальних і горизонтальних членувань. У композиції домінують двовіконні фланги, підкреслені пласкими й гранчастими (на четвертому—п'ятому поверхах) лопатками, виступними аттиками, строєними вікнами та трикутними фронтонами. Додаткові вертикальні осі утворюють два ряди балконів. Кожен з поверхів має індивідуальний характер оздоблення. Вікна прямокутні, видовжених пропорцій, тільки строєні верхні вікна у флангах окреслено спільною лучковою перемичкою. Вхід у будинок у центрі фасаду підкреслено арковим отвором і порталом з низкою кронштейнів під фігурним сандриком. Будинок увінчує модерністичний карниз великого виносу.

Архітектура споруди вирізняється помітним посиленням раціональних основ з одночасним переплетінням різних мистецьких течій і напрямів поч. 20 ст.

З 1920-х рр. (з перервою в 1941—45) у квартирі № 5 проживав Губергріц Макс Мойсейович (1886—1951) — терапевт, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1935). З 1920 завідувач кафедри спеціальної патології і терапії Київського медичного інституту, з 1928 керував клінікою і кафедрою пропедевтики внутрішніх захворювань, якій по смерті вченого було присвоєно його ім'я. Одночасно очолював клінічно-есперим ентальні відділи українських науково-дослідних інститутів: ендокринології (1932—34) й харчування (1930—41; тепер Київський НДІ гігієни харчування МОЗ України). З 1945 науковий керівник цього закладу. Відповідальний редактор журналу «Радянська медицина», заступник голови правління Всесоюзного й Українського терапевтичних товариств.

Досліджував проблеми фізіології та патології кровообігу і травлення, лікування болю, грудної жаби, виразкової хвороби тощо. Одним з перших у вітчизняній науці звернувся до проблем функціональної діагностики і патології підшлункової залози.

На поч. 20 ст. в будинку мешкала Массіні Катерина Августівна (1840—1912) — оперна співачка (сопрано), педагог. Виступала на оперних сценах Мілана, Мадрида, Лісабона, Одеси, Києва (1874—78), Москви. Композитор П. Чайковський присвятив їй романс «Він так мене кохав». У ці роки давала приватні уроки. Учні — Є. Горянський, Т. Леліва-Копистинський, Д. Securities Featured Рознатовський, М. Ростовська та ін. Померла в Києві.

Тепер у напівповерсі салон краси та кафе [1341]. *Віктор Завада, Елла Піскова.*

486.45. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживали Жуковський М. Є., Осьмак В. О. (іст.). Вул. Саксаганського, 46. З відступом від незабудованого фронту ділянки із значним підвищенням рельєфу. П'ятиповерховий (первісно чотириповерховий), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Оформлений у цегляному стилі.

На поч. 20 ст. в будинку зупинявся Жуковський Микола Єгорович (1847—1921) — вчений у галузі механіки, основоположник сучасної гідроаеродинаміки, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1894), викладач (з 1872), професор (з 1879) Московського технічного училища і Московського університету (з 1886), засновник першого в Європі аеродинамічного інституту в Кучино (під Москвою, 1904),

Центрального аерогідродинамічного інституту (1918), Московського авіаційного технікуму (1919, з 1922 Військово-повітряна інженерна академія ім. М. Жуковського), член багатьох наукових товариств, президент Московського математичного товариства (з 1905), голова Науково-технічного комітету Московського товариства повітроплавання (з 1910). Не раз бував у Києві, зокрема, брав участь у 10-у з'їзді лікарів і природознавців (1898), у грудні 1908 в залі Купецького зібрання (тепер Національна філармонія) виступив з доповіддю «Успіхи повітроплавання», що мала великий вплив на розвиток авіабудування в місті. Одним з її практичних результатів стало спорудження студентами КПІ Г. Адлером і А. Серебренниковим одних з перших у Російській державі планерів для польотів на буксирі. Підтримував тісні зв'язки з вченими Київського політехнічного інституту, був обраний його почесним членом, нагороджений золотою медаллю Київського товариства повітроплавання, ядро якого складали викладачі і студенти КПІ. Серед провідних викладачів цього вузу було чимало учнів і послідовників М.Жуковського: завідувачі кафедр М. Артем'єв, М. Делоне, Д. Рузський, директор інституту у 1921—29 В. Бобров та ін.

1901—04 в будинку проживав Осьмак Василь Олександрович (1870—1942) — архітектор, педагог. У ці роки викладав у політехнічному інституті (з 1900); за його проектами було зведено Троїцький народний будинок (1900—02, у співавт.; сучасна вул. Червоноармійська, 53), офтальмологічний корпус і молитовня при єврейській лікарні (1901—02; вул. Багговутівська, 1; не зберігся), будинок гімназії О. Дучинської (1903, у співавт.; сучасна вул. М. Коцюбинського, 7) тощо. Мешкав також у будинках № 74 і 115 на цій вулиці (останній не зберігся) [1342].

Елла Піскова.

486.46. Житловий будинок 1911—12, в якому проживали Леонтович В. Г., Чирвинський В. М. (архіт., іст., мист.). Вул. Саксаганського, 99. На червоній лінії забудови вулиці, домінує над прилеглими будинками. Зведено як прибутковий на замовлення лікаря-терапевта Я. Бєлаковського. Цокольний поверх з широкими вітринними прорізами призначався для торговельних приміщень, мансардний — для дешевих квартир.

Семиповерховий (перший поверх цокольний, останній мансардний), цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, односекційний, з ліфтовою шахтою у центрі. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. На правому фланзі проїзд на подвір'я.

Вирішений у формах пізнього модерну. Чоловий фасад побудовано за класицистичною симетричною схемою: на флангах — тривіконні розкріповки, акцентовані на рівні мансарди трапецієподібними щипцями під оригінальними гостроверхими дашками, у центрі — вхідний портал, масивний балкон та плаский сегментний еркер на рівні четвертого — п'ятого поверхів, що закінчується балконом. Горизонтальні членування визначають рустовані площини міжвіконь першого поверху, невеликий карниз над п'ятим поверхом, довгий вузький балкон-гале-

486.46. Вул. Саксаганського, 99.
486.46. План третього поверху.

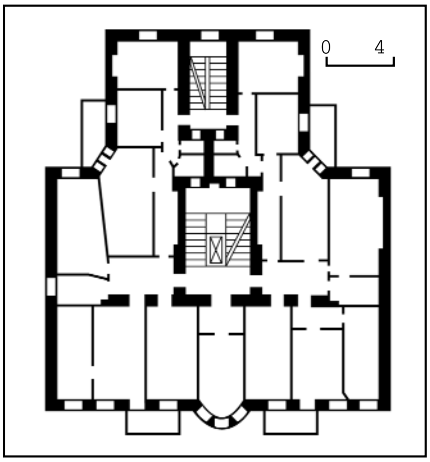

486.46. Фрагмент оздоблення центрального балкона.

рея мансардного поверху, вписаного у вальмовий дах із заломом. Важливу роль в архітектурній композиції відіграють віконні прорізи різноманітної конфігурації: прямокутні — на першому—четвертому поверхах, аркові — на п'ятому, з трапецієподібними та скошеними (чвертьциркульними та прямими) перемичками — на шостому—сьомому поверхах. Розміщені у шаховому порядку балкони мають як масивні огородження, так і металеві ґрати з типовим для модерну рисунком зірки-перехрестя.

В оздобленні фасаду застосовано архітектурний, скульптурний і орнаментальний декор. Прямокутний отвір входу фланковано двома колонами композитного ордера, масивні фусти яких частково декоровано канелюрами. Над гладеньким архітравом, який підтримують колони, — напівциркульне вікно вестибуля з віялоподібним заскленням. Розташований вище балкон вирізняється масивним огородженням, бетонні тумби якого прикрашено горельєфними чоловічими головами, проміжну площину — стилізованим гіллям. На рівні балкона вміщено два горельєфи у вигляді напівоголених жіночих постатей, що на зразок каріатид підтримують нижню площину еркера. У центрі останнього — порожнє горизонтальне поле, яке, вірогідно, призначалося для нині відсутнього рельєфу.

В інтер'єрі будинку збереглося первісне оздоблення вестибуля та просторої сходової клітки, яка освітлюється ліхтарем верхнього світла. Одномаршові мармурові сходи вестибуля починаються від коробової трицентрової арки, що відділяє сходову клітку. Стіни декоровано пласким рустуванням, пілястрами на орнаментованих консолях, меандровим фризом і трьома барельєфами з пасторальними сценами, виконаними на пейзажному тлі (викривлені пізнішим пофарбуванням). Пласку стелю вестибуля прикрашено рослинними ренесансними орнаментами, які оточують незаповнене поле плафона. Майданчики тримаршових сходів викладено метлаською плиткою (восьмикутники та квадрати). Сходи мають орнаментовані огородження, в основу візерунка покладено мотив кола та чотирьох кутових рослинних елементів. Стіни оздоблено ромбоподібними й округлими фільонками з обрамленням рослинним декором та без нього.

Будинок — цінна пам'ятка архітектури і мистецтва доби модерн.

З 1920-х рр. до 1968 у квартирі № 7 проживав Леонтович Володимир Григорович (1881—1968) — інженер-будівельник, архітектор-реставратор. Обіймаючи посаду волинського єпархіального архітектора (1910—14; м. Житомир), проводив інженерно-геодезичні дослідження, реставрацію дерев'яних церков на Волині (1906—12), інших відомих пам'яток української архітектури (у співавт.), зокрема, дзвіниці жіночого монастиря біля церкви св. Василія в Овручі (1908), «Вежі мурованої» в Острозі (1913—15). Спорудив у співавт. з арх. В. Максимовим меморіальний комплекс «Козацькі могили» у с. Пляшева, тепер Рівненської обл. (1910—14) з використанням модернізованих українських національних форм (нині Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької

битви»). З 1914 працював у Києві на інженерних посадах, викладав у вищих навчальних закладах: політехнічному, інженерно-будівельному, художньому інститутах; професор (з 1940). Член Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910—19). Автор книжки «Архітектори, інженери і скульптори, що працювали в Києві у 1855—1925 рр.», досліджень з проблем застосування геодезії у будівельній справі.

У 1910-х рр. в будинку мешкав Чирвинський Володимир Миколайович (1883—1942) — геолог. З поч. 1910-х рр. викладав у Київському університеті, КПІ, на Вищих жіночих курсах, Жіночих медичних курсах. З 1919 старший геолог Українського геологічного комітету; брав участь у роботі секцій постійної комісії УАН з вивчення природних багатств України — будівельних матеріалів, підземних багатств, хімічно-технологічної, сільськогосподарської. Досліджував проблеми мінералогії, геології, петрографії, кристалографії. У 1910-х рр. жив також на цій вулиці у садибі № 78; у 1920—30-х рр. — в будинку КПІ № 3, квартира № 45.

Тепер на першому поверсі магазин, на другому Федерація Польських організацій в Україні «Польський дім у Києві» [1343].

Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко, Елла Піскова, Лариса Толочко.

486.47. Житловий будинок 1910, в якому проживали Леся Українка, Олена Пчілка (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 101. На червоній лінії вулиці, в ряді історичної забудови. Зведено на замовлення інж.-технолога С. Лаврентьєва (можливо, брав участь у його спорудженні). Використовувався як прибутковий житловий будинок з торговельними приміщеннями у цокольному поверсі. Первісним плануванням передбачалося по дві квартири на кожному поверсі з виділенням допоміжних приміщень з чорними сходами у тильний риналіт.

Чотириповерховий на цокольному поверсі, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Чоловий фасад з входом у центрі асиметричний, акцентований центральним прямокутним еркером над головним порталом та фланговими завершеннями, ліворуч — щипцем, близьким до трикутного, праворуч — аттиком з виступами. Між завершеннями прямий карниз. Площину фасаду розчленовано за допомогою різнофактурного оброблення: цоколь, еркер та фриз тиньковані, площину першого — третього поверхів вирішено в лицьовій цеглі (нині пофарбовано). Композицію фасаду пожвавлюють різноманітні за формою вікна (зокрема, оригінальне тридільне вікно на першому поверсі зі скошеними кутами, п'ятикутне вікно в еркері, шестикутне — на четвертому поверсі), геометризовані орнаменти та рельєфні ліплені вставки, що зображують хвилі, морських істот і водорості. Тильний фасад опоряджений значно простіше, за допомогою візерунка цегляного мурування. В інтер'єрі залишилися первісне оздоблення вестибуля, металеве огородження сходів.

Будинок — пам'ятка прибуткової забудови міста доби модерн, що добре збереглася.

486.47. Вул. Саксаганського, 101.
486.47. План другого поверху.

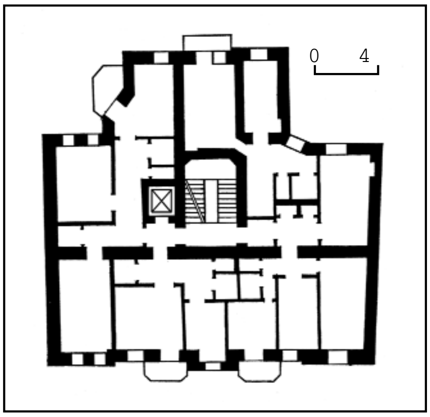

В 1911 — серед. 1913 у трикімнатній квартирі № 4 на першому поверсі правого крила будинку проживала Косач Ольга Петрівна (дівоче прізвище — Драгоманова; літ. псевд. — Олена Пчілка; 1849—1930) — письменниця, фольклорист, етнограф, чл.-кор. ВУАН (з 1927). Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Брала активну участь в українському культурно-громадському житті, зокрема, в діяльності Українського клубу, співробітничала в українських періодичних виданнях. Редактор і видавець громадського та літературно-наукового журналу «Рідний край», в якому публікувала дослідження з історії, етнографії, народної творчості, питань розвитку української мови і літератури, інформацію про громадсько-політичне і культурне життя України, твори українських письменників. Журнал засновано 1905 у Полтаві, з 1907 видавався у Києві Оленою Пчілкою. З часописом співробітничали Х. Алчевська, С. Васильченко, Грицько Григоренко (О. Косач-Судовщикова), О. Журлива (О. Котова), А. Кримський, М. Кропивницький, Леся Українка, Панас Мирний, О. Олесь, М. Рильський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Тичина, Г. Хоткевич, М. Чернявський, Г. Юра, Д. Яворницький та ін. Олена Пчілка видавала і редагувала у ці роки також єдиний на той час український часопис для дітей «Молода Україна» (заснований у Києві 1908) — додаток до «Рідного краю». У ньому публікувалися твори тих самих українських письменників і переклади творів М. Гоголя, М. Лермонтова, Л. Толстого, Дж. Свіфта, Ч. Діккенса, О. Уайльда та ін. Видавнича робота була ускладнена відсутністю коштів та утисками з боку влади.

У роки проживання у цьому будинку побачили світ спогади Олени Пчілки про видатних сучасників і друзів: «З молодих літ П. Житецького» (1911), «Микола Лисенко» (1912), оповідання «Поезія в стилю "модерн"» (1911), поезії «Миколі Лисенкові» (1912, на смерть композитора) та «Сповідь» (1913), твори для дітей. В 2-й пол. 1913 переїхала в м. Гадяч, тепер Полтавської обл., куди перенесла й редакцію своїх видань.

У цьому будинку з 28 [або незадовго перед тим] квітня до 25 травня 1911 та з [28] квітня до [12] травня 1913 у своєї матері мешкала і працювала Леся Українка (справж. — Косач-Квітка Лариса Петрівна; 1871—1913) — поетеса, громадська діячка. Під час проживання за цією адресою надрукувала в «Рідному краї» поезії «На роковини [Т. Г. Шевченка]» («Не він один її любив...»; 1911) та «Граф фон Ейнзідель» («Чого в пишнім замку...»; 1913). В 1911 була видана 1-а книга «Творів», того ж року «Літературно-науковий вістник» опублікував цикл її віршів «З подорожньої книжки», драматичну поему «Віла-посестра», драму «Руфін і Прісцілла», 1913 — вірш «Ізольда Білорука» та драматичну поему «Адвокат Мартіан»; того ж року журнал «Дзвін» надрукував діалог «Айша та Мохаммед» й драматичну поему «Оргія».

У квітні—травні 1913 Леся Українка востаннє приїздила в Київ. 4 травня в Українському клубі «Родина» (вул. Володимирська, 42) була присутня на вечорі, влаштованому громадськістю міста на її честь, виступила на ньому зі зверненням до літературної молоді. Поетеса померла 1 серпня 1913 в м. Сурамі (Грузія), похована на Байковому цвинтарі в Києві.

1955 на фасаді будинку встановлено меморіальну мармурову дошку Лесі Українці, 1971 замінену на гранітну з викарбуваним анотаційним текстом і українським квітковим орнаментом (арх. В. Шевченко).

Тепер на першому поверсі будинку перукарня та ювелірний магазин [1344].

Михайло Кальницький, Ірина Щукіна.

486.48. Житловий будинок кін. 19— поч. 20 ст., в якому проживали Маркович Я. М., Науменко В. П., Остроградський К. В. (іст.). Вул. Саксаганського, 59-б. У другому ряді забудови вулиці (фасадного будинку не існувало). Чотириповерховий, цегляний, пофарбований. Оздоблений у цегляному стилі.

1903—05 в будинку проживав Маркович Яків Михайлович (1872—1963) — вчений у галузі теорії і розрахунку ковальських машин ударної дії, з 1913 ад'юнкт, з 1916 професор політехнічного інституту. Мешкав також на сучасних бульв. Т. Шевченка, 31 (1905—09), вулицях Б. Хмельницького, 63 (1909—13, будинок не зберігся), Польовій, 103 (1913—15, будинок не зберігся), у садибі політехнічного інституту (1916—1930-і рр.).

486.49. Вул. Саксаганського, 97.
486.49. План другого поверху.

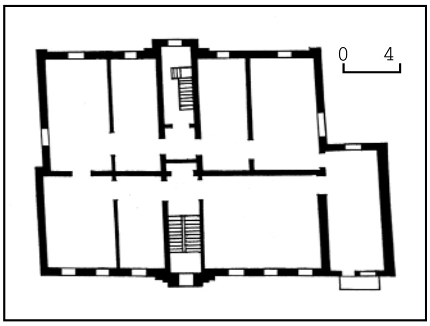

1903—11 в будинку проживав Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — філолог, історик, педагог, громадський діяч. У цей час викладав російську словесність у Володимирському кадетському корпусі (з 1893), Фундуклеївській жіночій гімназії (з 1899), Другій чоловічій гімназії (з 1873). На уроках використовував матеріали з історії української літератури. 1903 вийшов у відставку. 1905 заснував власну гімназію на сучасній вул. Ярославів Вал, 25, її директор (до 1914). Гімназія вважалась однією з найкращих в місті, з 1912 стала базовою для Товариства сприяння середній освіті. 1905 у складі української делегації їздив у Санкт-Петербург до прем'єр-міністра С. Вітте домогтися скасування Емського указу 1876, яким було обмежено використання української мови. Працював експертом у комісії Імператорської Санкт-Петербурзької АН на чолі з акад. О. Шахматовим, яка підготувала записку з вимогами свободи українському слову. Член Старої Громади (з 1875), на поч. 20 ст. її фактичний голова (офіційно такої посади не існувало), головний редактор журналу «Киевская старина» (з 1893, відредагував 204 книжки журналу), його видавець (1902—06). У 1880-х рр. разом з іншими членами Громади розпочав збирати матеріали для «Словаря української мови», редагував, доклав зусиль до його друку (вийшов у 1907—09 в 4-х томах, упорядник Б. Грінченко). Голова Київського товариства грамотності (1897—1907), з педагогами недільних шкіл якого проводив систематичні заняття. 1906 один із фундаторів Українського наукового товариства в Києві, 1907 видавець його органу — журналу «Україна», що став спадкоємцем «Киевской старины». 1905 один із засновників Київської організації партії кадетів, 1905—06 разом з істориком І. Лучицьким видавав її друкований орган — газету «Свобода и право», не раз притягувався до суду за публікацію антиурядових матеріалів. 1904—10 член Київської «Просвіти». Брав активну участь у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, Літературно-артистичного товариства, Товариства українських поступовців, Українського клубу. Опікувався могилою Т. Шевченка у Каневі, співзасновник першого музею поета «Тарасова світлиця» на Шевченковій горі (1884). У 1902 придбав цю ділянку, перебравши на себе всі турботи про її впорядкування, захист та охорону. 1909 увійшов до складу Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві (ідея не була зреалізована). 1910 домагався офіційної реєстрації Товариства благоустрою та охорони могили українського поета Т. Шевченка, співзасновником якого був, але уряд відповів відмовою. Досліджував історію української літератури від давньоруської доби, творчість Л. Глібова, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, І. Котляревського, М. Максимовича, Т. Шевченка та інших, написав кілька навчально-методичних праць, спогади. Раніше мешкав на вул. Тарасівській, 5. Звідси переїхав на сучасну вул. Л. Толстого, 23/1.

1901—06 в будинку жив Остроградський Костянтин Васильович (1863—?) — архітектор. Працював у будівельному відділенні Київського губернського правління, Управлінні Південно-Західної залізниці. Автор проекту будинку електричної станції Лук'янівського парку міської залізниці [1345].

Елла Піскова, Лариса Федорова.

486.49. Житловий будинок 1889, в якому проживали родина Косачів, Хитрово М. С., містилася редакція журналів «Рідний край», «Молода Україна» (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 97. На червоній лінії забудови вулиці, правим крилом приблокований до будинку № 99, ліворуч — вільна від забудови ділянка. Споруджено за проектом арх. М. Гарденіна на замовлення відставного інж.-капітана дворянина М. Хитрово, який володів садибою за купчою від 4 січня 1889. Родовий герб власника зображено на фасаді під декоративною вежею-шатром. По його смерті 1903 садибу успадкувала дружина Г. Хитрово, після її смерті — дочка та онуки. За описом 1913, у напівпідвалі було три кімнати, чотири кухні, передпокій, коридор і льох, на першому поверсі — десять, на другому — 11 кімнат. У садибі пл. 0,18 га по периметру стояли ще два двоповерхові флігелі, сараї, льодовня (не збереглися), був невеликий сад.

У 1920 будинок націоналізовано, він використовувався за різним призначенням. За постановою РМ УРСР від 11 квітня 1960, у ньому створено Літературно-меморіальний музей Лесі Українки, який відкрився для відвідувачів 1962. В 1986—90 проведено ґрунтовні ремонтно-реставраційні роботи із заміною дерев'яних перекриттів на залізобетонні, відновленням первісного планування у меморіальних частинах будівлі, пристосуванням окремих приміщень для потреб музею. На підставі автентичних фрагментів відновлено ліплене оздоблення плафонів, за архівними документами й спогадами І. Косач, сестри Лесі Українки, виготовлено шпалери для п'ятикімнатної квартири родини Косачів, деякі меблі тощо. В тилу будинку споруджено новий адміністративний корпус Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького (створений 1987; в його складі — будинки на вул. Саксаганського, 93, 93-б, 95-б, 97 і на вул. Жилянській, 96).

Двоповерховий з напівпідвалом, перший поверх цегляний, другий дерев'яний, обкладений цеглою. Цоколь і перший поверх тиньковані, верхні пофарбовані. У плані прямокутний, з розташованим на червоній лінії вулиці бічним ризалітом з проїздом на подвір'я, що прилягає до сусіднього будинку № 99 й надає асиметричного характеру загальній композиції споруди. Дах над основною частиною двосхилий, з бляшаним покриттям, над проїздом — у формі зрізаного шатро-

вого верху, вкритого діагональними бляшаними листами. Внутрішнє планування дворядне анфіладне, пов'язане з влаштованими по центральній поперечній осі парадними двомаршовими сходами з першого на другий поверх та чорними двомаршовими сходами, які спускаються у напівпідвал.

Оздоблений у стилі історизм у ренесансно-барокових формах. На цегляному пофарбованому тлі головного фасаду білим кольором виділено тиньковані й ліплені деталі. Чоловий фасад має ярусну тектоніку. Цоколь гладенький, розкріпований, перший поверх оформлено міжвіконними й наріжними лопатками, оздобленими фактурним тиньковaним рустом; на верхньому поверсі, окрім лопаток, застосовано напівколонки коринфського ордера. Над першим поверхом проходить профільований карниз, над другим — вінцевий карниз і фриз з модульйонами. На рівні даху влаштовано парапет з цегляних стовпчиків і ажурних ґрат. Композиційні акценти фасаду — домінантна наріжна частина під шатровим верхом з лучковою рустованою аркою проїзду та подвійна розкріповка головного входу, лучковий проріз якого обрамлено декоративним рустом і підкреслено подібним за формою фронтоном. Акцентні елементи увінчано аттиками з напівциркульними щипцями, в які над проїздом вписано картуш з рельєфним зображенням герба власника — двох перехрещених шабель і пальмового гілля, над входом — кругле слухове віконце в обрамленні модульйонів. Осі проїзду і входу додатково підкреслюють розташований ліворуч балкон з сітчастими навкісними ґратами та обрамлене профільованою лиштвою центральне аркове вікно. Інші вікна прямокутні, на першому поверсі — з клинчастими рустованими перемичками, на другому — з замковими каменями у вигляді прикрашених листям модульйонів. Замковий камінь над проїздом, перекритим новими ґратчастими воротами, оздоблено лев'ячою маскою. Підвіконня першого й другого поверхів містять вишукані ліплені панно орнаментального і рослинного характеру. Пофарбовані по цеглі тильний і бічний фасади з незначними розкріповками позбавлені архітектурного декору.

В інтер'єрі зберігся первісний вигляд парадної сходової клітки. Її стіни на першому поверсі оздоблено дощаним рустом, на другому поверсі — двома чотирипелюстковими розетками зі скульптурними жіночими голівками в центрі. Звернену до входу нижню площину сходового маршу декоровано профільованими гуртами та центральним колом. Східці — зі штучного каменю, ґратчасті огородження — з волютоподібних елементів і арабесок. В окремих кімнатах відтворено ліплення пласких стель: профільовані падуги, різноманітні за формою й орнаментикою розетки, кутові елементи. Підлоги паркетні.

Будинок, що є витвором відомого київського архітектора кін. 19 — поч. 20 ст., відзначається раціональним плануванням і багатством архітектурно-пластичного вирішення.

1899—1910 п'ятикімнатну квартиру на першому поверсі правого крила винаймала родина Косачів. Кімната, в якій Леся Українка мешкала з сестрою, містилася біля вхідних дверей в квартиру. В будинках поряд жили композитор М. Лисенко (№ 95-б) та драматург М. Старицький (№ 93, первісний будинок не зберігся, на його місці нова споруда), з родинами яких Косачів єднали творчі й дружні стосунки. Цей куточок Києва був одним із центрів духовного та мистецького життя міста, який у кін. 19 — на поч. 20 ст. називали «українським Парнасом». Усі члени родини Косачів були відомими громадсько-культурними діячами українського національного руху.

Косач Петро Антонович (1841—1909) — юрист, громадський діяч. Чоловік Олени Пчілки, батько Лесі Українки, Михайла, Ізидори та Ольги Косачів. Член лівого крила Старої Громади, прихильник українського демократичного руху, захисник селянства, знавець світової літератури. З 1899 обіймав посаду в Київському губернському в селянських справах присутствії, з 1902 чиновник з особливих доручень у селянських справах при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі. Помер у цьому будинку, похований на Байковому цвинтарі.

Косач (дівоче прізвище — Драгоманова) Ольга Петрівна (літ. псевд. — Олена Пчілка; 1849—1930) — письменниця, фольклорист, етнограф, чл.-кор. ВУАН (з 1927). Мати Лесі Українки, Михайла, Ізидори та Ольги Косачів, сестра М. Драгоманова. Брала активну участь в українському культурно-громадському житті. Саме в цьому будинку народжувалися плани проведення вечорів Київського літературно-артистичного товариства, шевченківських свят Українського клубу, членом яких була письменниця. В 1907—14 редактор і видавець громадського та літературно-наукового журналу «Рідний край». У 1908 почала видавати додатком до «Рідного краю» журнал «Молода Україна» — єдине на той час в Наддніпрянській Україні дитяче періодичне видання. В журналах друкувалися твори відомих українських письменників і переклади зарубіжних авторів.

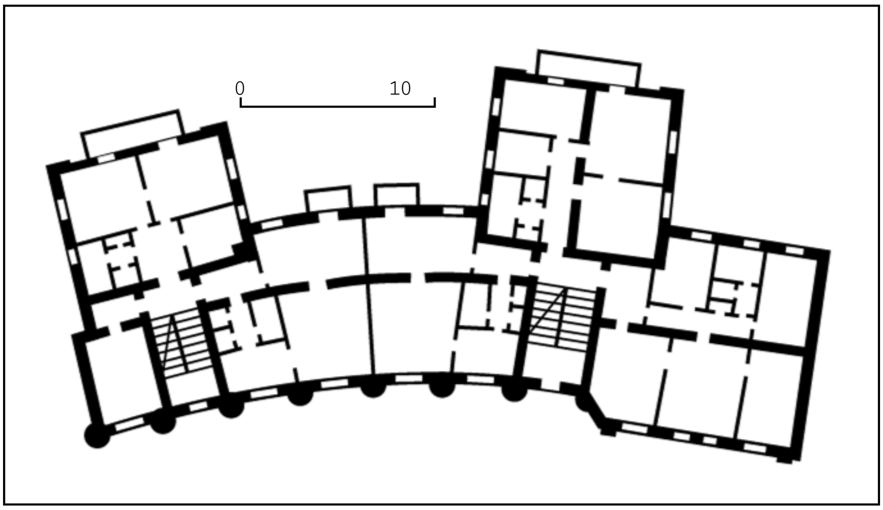

486.50. Вул. Саксаганського, 65.
486.50. План третього поверху.

У роки проживання у цьому будинку створила літературні твори і праці: оповідання «Біла кицька» (1901), «Артишоки» (бл. 1903), «За двором» (1905), «Пожди, бабо, нових правів» (1906), «Збентежена вечеря» (1906), «Півтора оселедця» (1908), кілька поезій, різножанрові твори для дітей, низку художніх перекладів, спогади про М. Старицького (1904) та М. Кропивницького (1910), статті про Є. Гребінку, Б. Грінченка, Ю. Словацького, Л. Толстого, розвідки «Наші поети з народу» (1908)

і «Т. Шевченко й українські поети з народу» (1910).
1910 Олена Пчілка переїхала в будинок № 115 (не зберігся), згодом — в № 101 на цій же вулиці, де продовжила випуск журналів.
Леся Українка (справж. — Косач-Квітка Лариса Петрівна; 1871—1913) — поетеса, громадська діячка. Перебування у цьому будинку припадає на такі періоди: початок вересня 1899 — 5 лютого 1900, 10 березня — початок травня, після 2 і не пізніше 18 вересня 1900, бл. 22—24 вересня 1900 — початок січня 1901, 5 або в наступні дні березня — 8 квітня, 7 вересня — 15 листопада 1901, 10—17 червня, бл. 25 серпня — 7 жовтня 1902, 7—15 червня, бл. 5 вересня 1903 (проїздом), 21 травня — 3 червня 1904, 12 вересня — 12 жовтня 1904, 8—10 червня, початок вересня — 10 жовтня, 27 жовтня 1905 — середина травня 1906, кінець серпня 1906 — 11 лютого 1907, 3—9 березня 1907.
Тут написала поезії «Impromtu» («Когда цветёт никотиана...»), «Як я люблю оці години праці», два вірші циклу «Єврейські мелодії»: «Як Ізраїль діставсь ворогам у полон» та «Єреміє, залізний пророче в залізнім ярмі!»(1899), низку ліричних поезій, більшість з яких присвячена С. Мержинському («Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...», «Все, все покинуть, до тебе полинуть...», «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...» та ін.; 1900); «Ось уночі пробудились думки...» (1905); «Легенда», «Пророк», «Жіночий портрет», «Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?...»; шість сатиричних віршів для журналу «Шершень» (1906); драматичний діалог «В дому роботи, в країні неволі» (1906); закінчила драматичну поему «В катакомбах» (1905), здійснила кілька перекладів тощо.
Восени 1901 Леся Українка підготувала до друку збірку поезій «Відгуки». Більшість творів, опублікованих за життя поетеси, побачили світ у Західній Україні, але поодинокі видання з'явились і в Києві, а саме: 12 поезій (серед яких «Contra spem spero», «Давня весна», «Коли настав чудовий май...», «У кожного люду, у кожній країні...») увійшли до книжки «Вік (1798—1898)» (видання 1900 і 1902); у 1903 в альманасі «Дубове листя» були опубліковані «Єгипетські фантазії», вийшли окремою книжкою «Дитячі гри: пісні й казки з Козельщини, Луцини і Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка». 1904 побачило світ друге видання збірки поезій «На крилах пісень», щоправда з цензурними купюрами. 1905—06 видано значну кількість творів великої та малої форм. Драматичні твори «В дому роботи, в країні неволі», «Три хвилини», стаття «Утопія в белетристиці» та інші були опубліковані в журналі «Нова громада» (1906); два окремі видання книги «Розвага: Український декламатор...» (1905 і 1906) включили 29 творів Лесі Українки, а близькі за задумом книжки «Досвітні огні: Збірка поезій й прози до читання й декламаціїі» (видання 1906 і 1908) — 39 творів.
Участь у діяльності Київського літературно-артистичного товариства в 1899—1901 дала можливість розкритися літературознавчому талантові поетеси. Зокрема, 30 вересня 1899 на вечорі товариства Леся Українка прочитала доповідь на тему «Два напрями в новітній італійській літературі», 9 грудня — реферат «Малоросійські письменники на Буковині», 23 березня 1900 — реферат «Про основні мотиви в творчості Г. Гейне» та ін. На основі рефератів готувала літературно-критичні статті, шість з яких були написані, зокрема, для санкт-петербурзького журналу «Жизнь».
У 1905—06 працювала над статутом культурно-освітнього товариства «Просвіта», вступила до нього і, поряд з літературною та організаційною роботою, керувала бібліотечними справами. В цьому будинку періодично жила молодша сестра Лесі Українки Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (літ. псевд. — Олеся Зірка; 1877—1945) — лікар, письменниця і перекладач. Найближча духовна подруга поетеси. Зберегла й упорядкувала родинний архів, написала фундаментальну працю «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», яку було видано завдяки клопотанням наймолодшої сестри Лесі

486.51. Вул. Саксаганського, 57-а.

486.51. План першого поверху.

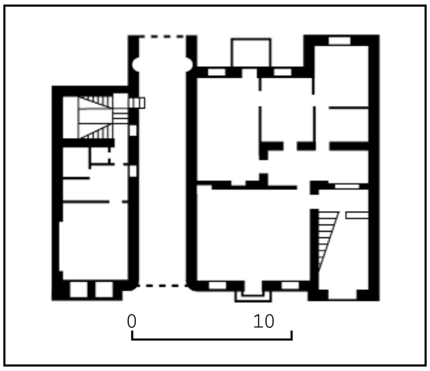

486.51. Бічний аттик.

486.51. Фрагмент фриза і карниза.

486.51. Оздоблення флангових вікон третього поверху.

Українки Ізидори у Нью-Йорку 1970. У помешканні Косачів бував старший брат Лесі Українки Косач Михайло Петрович (літ. псевд. — Михайло Козак, Микось Колодяжинський, Михайло Обачний; 1869—1903) — фізик, метеоролог, приват-доцент Харківського університету, письменник і публіцист.

1889—1903 у будинку мешкав власник садиби Хитрово Микола Сергійович (?—1903) — військовий, громадський діяч. Походив із старого дворянського роду, що вів своє коріння від Еду-Хана на прізвисько Дуже Хитрий. Під час проживання за цією адресою М. Хитрово — гласний Київської міської думи (1894—98), член будівельної комісії зі спорудження міської гавані. 1894 очолив підкомісію водогінної комісії. Як великий землевласник входив до складу ради Товариства взаємного страхування від вогню майна землевласників Київської, Подільської і Волинської губернії.

1960 в будинку створено Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. 1987 увійшов до складу Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. 25 лютого 1991 відбулося відкриття вперше створеної експозиції меморіальної квартири родини Косачів. 1996 на другому поверсі відкрито вісім зал літературної експозиції.

1971 на фасаді будинку, праворуч від входу, встановлено (замість мармурової 1958) гранітну меморіальну дошку з бронзовим погруддям Лесі Українки (ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко) і рельєфним присвятним написом [1346].

Ольга Друг, Тетяна Трегубова, Ірина Щукіна.

486.51. Вул. Саксаганського, 57-б.
486.51. План другого поверху.

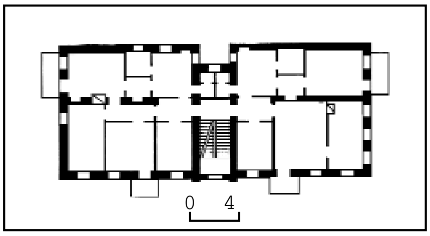

486.50. Житловий будинок працівників Вукоопромради, 1935 (архіт.). Вул. Саксаганського, 65. На плавному вигині вулиці, на червоній лінії забудови, правим торцем прилягає до чотириповерхового житлового будинку поч. 20 ст. Зведено за частково реалізованим проектом архітекторів М. Холостенка та І. Хоменка, за яким передбачалося спорудити розвинений підвищений об'єм на розі вулиць Саксаганського і Тарасівської (у 1950-х рр. на цьому місці зведено інший шестиповерховий житловий будинок № 63/28).

П'ятиповерховий, двосекційний, цегляний, тинькований, з дво- і трикімнатними квартирами. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Сходові клітки мають парадний і дворовий входи. Прийнято суміщену систему поздовжніх і поперечних несучих стін. В основі об'ємно-просторового вирішення лежить дугоподібна конфігурація з ризалітами, що значно виступають у глибину подвір'я.

Оформлений з використанням форм класицистичної архітектури. Проектом передбачалося оздобити будинок барельєфами і об'ємними скульптурами. Головний фасад має репрезентативний вигляд завдяки накладенню великих рустованих напівколон модифікованого тосканського ордера на вигнуту площину стіни, що праворуч фланкується тривіконною розкріповкою з проїздом на подвір'я. Напівколони спираються на невисокий цоколь і несуть аттиковий (п'ятий) поверх будинку. Важливим засобом мистецької виразності є ретельно виконані деталі, зокрема, балясини у підвіконнях. Дворовий фасад має раціональний характер і відбиває функціональне планування споруди.

Незважаючи на незавершеність, будинок — цікавий зразок суперечливої лінії розвитку житлового будівництва 1930-х рр., в якій поєдналася функціональність структури з прагненням до монументалізації зовнішнього вигляду.

Тепер на першому поверсі стоматологічний зубопротезний кабінет і салон зачісок «Венеція» [1347]. Іл. див. с. 1128.

Марія Гончаренко.

486.51. Садиба, бл. 1905 (архіт.). Вул. Саксаганського, 57-а, 57-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці та перпендикулярного до нього флігеля в глибині ділянки, на її пониженій частині. Споруджена на замовлення підрядника Я. Файбишенка. У кін. 1990-х рр. здійснено поточний ремонт.

Головний будинок (№ 57-а). Чотириповерховий з підвалами, цегляний, пофарбований, у плані П-подібний. Перекриття пласкі. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Перший поверх торговельний, верхні розраховані на дві квартири. Вхід у житлову частину на правому фланзі чолового фасаду.

Вирішений у модернізованих формах історизму. Акцентами симетричного головного входу є виділені розкріповками флангові частини, увінчані складними за формою аттиками з арковими слуховими вікнами та трикутними завершеннями. Значення флангових частин підкреслено здвоєними одностулковими арковими вікнами третього поверху, вписаними у великий напівциркульний рустований архівольт, що спирається на модерністичні криволінійні за абрисом лопатки, які доходять до рівня зубчастого карниза першого поверху. Мотив арки підхоплюють двостулкові вікна третього поверху з напівциркульними рустованими перемичками, що разом з гранчастими навісними стовпчиками у міжвіконнях створюють враження аркатурного пояса. Інші віконні прорізи прямокутні. Середню п'ятивіконну фасадну площину з двома симетричними рядами балконів завершено багато-

486.52. Вул. Саксаганського, 72.

486.52. План другого поверху.

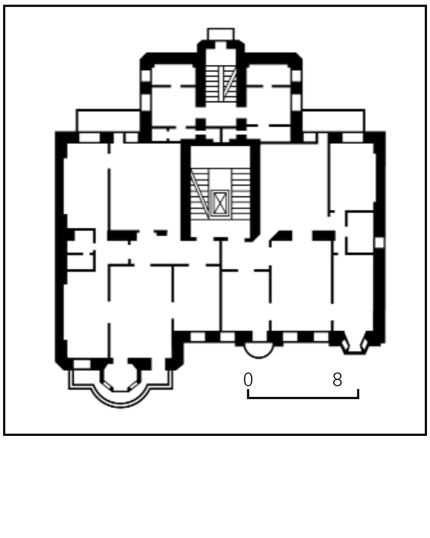

486.52. Фрагмент оздоблення еркера.

профільним карнизом і фризом, прикрашеним різнокольоровими квадратними керамічними вставками. Керамічні вставки з кольоровим орнаментом у стилі декоративного мистецтва доби Київської Русі застосовано і над третім поверхом, і в оформленні флангів фасаду. Наріжжя бічних ризалітів дворового фасаду рустовані. Вікна прямокутні, міжповерхові гурти й вінцевий карниз прикрашено зубцями.

Будинок — оригінальний витвір київського модерну, в якому традиційні архітектурні прийоми поєднано з елементами неоросійського стилю.

Флігель (№ 57-б). Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Вхід — у центрі симетричного головного фасаду, зверненого в бік сусідньої садиби № 55. Перекриття пласкі. Дах вальмовий, з шиферним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами історизму. Центральну частину фасаду з верхнім арковим вікном відділено від флангів рустованими лопатками. Вікна прямокутні: на другому поверсі оформлені рустованими лиштвами з трьома замковими каменями, на третьому — площинними лиштвами, на четвертому поверсі заглиблені в ніші. Гурти й вінцевий карниз прикрашено сухариками. Головний фасад має два симетричні ряди балконів, торцеві фасади — віконні прорізи і бленди, оздоблені аналогічним чином.

Будинок — типовий зразок другого ряду забудови вулиці.

Садиба — характерний елемент історичного середовища центральної частини Києва поч. 20 ст.

Тепер на першому поверсі головного будинку кафе [1348]. Іл. див. с. 1129.

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

486.52. Садиба, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Саксаганського, 72, 72-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці та флігеля в глибині подвір'я. До ранньої забудови садиби належав двоповерховий будинок у ряді забудови вулиці, споруджений 1886, в якому в 1880—90-х рр. проживав власник садиби — фізик, професор Київського університету М. Авенаріус. 1906 арх. Й. Зекцер спорудив на подвір'ї триповерховий флігель з триповерховою з підвалом прибудовою у тилу. В ньому розмістилися приватні терапевтичний інститут з хірургічним відділенням та гідропатична лікарня О. Каміонського, якому садиба належала з 1903. В 1913—14 на його замовлення на місці попереднього фасадного зведено новий п'ятиповерховий прибутковий будинок. Автором проекту, ймовірно, також був арх. Й. Зекцер (на тильному фасаді споруди в характерній для архітектора манері викладено цеглою роки її зведення). Одночасно було надбудовано до п'яти поверхів флігель, його тильну прибудову — до шести. О. Каміонський утримував у флігелі приватну лікарню ще на поч. 1920-х рр. Пізніше в садибі містився шкірно-венерологічний медичний заклад. Під час нацистської окупації Києва 1941—43 тут влаштували будинок розпусти. Після війни в садибі розташовувалися медичні заклади.

Головний будинок (№ 72). П'ятиповерховий з підвалом та підземними службами, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, з розташованими на

486.52. Вул. Саксаганського, 72-б.
486.52. План другого поверху.

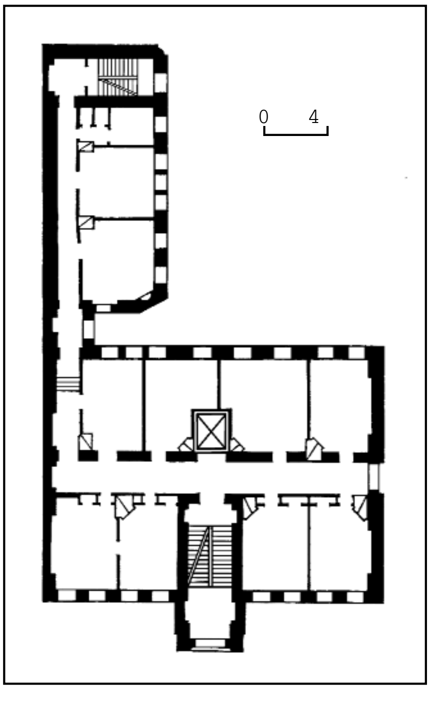

одній осі парадними (під зенітним світловим ліхтарем) та чорними сходами. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. На кожному поверсі було по дві квартири.

Оздоблений у стилі модерн. Головний фасад асиметричний, його домінантний лівий фланг виділено ризалітом з п'ятигранним еркером, що спирається на рівні другого поверху на масивний балкон і на п'ятому поверсі також завершується балконом. Ризаліт увінчує трикутний щипець з полицею карниза великого виносу. Праве крило фасаду фланковано розкріповкою, в якій розміщено проїзд з тригранним еркером над ним. Вертикальний ритм членувань підкреслюють і видовжені прямокутні віконні прорізи. Оброблений під масивне мурування з природного каменю перший поверх надає споруді сталості. Центральний вхід вирішено у вигляді аркового порталу. Декор фасаду доповнюють балкони різноманітної форми та нечисленні ліплені вставки зі стилізованим рослинним орнаментом.

Будинок — яскравий зразок київського житлового будівництва доби модерн.

Флігель (№ 72-б). У другому ряді забудови вулиці. Складається з паралельного вулиці п'ятиповерхового об'єму й шестиповерхового тильного крила вздовж лівої межі ділянки. Цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оформлений у цегляному стилі. В центрі головного симетричного фасаду розміщено ризаліт входу, увінчаний трикутним щипцем, на правому фланзі прямокутний проїзд на друге подвір'я. Вхід на рівні другого поверху акцентовано аркою, прикрашеною зубцями. По осі ризаліту проходять великі аркові й прямокутні вікна сходової клітки. На бічних площинах на кожному поверсі розташовано по чотири прямокутні вікна з клинчастими перемичками. Міжвіконня другого поверху рустовані, над ними — лопатки з зубчастими накладками. Вінцевий карниз підкреслює смуга сухариків. Тильні фасади вирішено в схожих формах — із застосуванням лопаток, оздоблених поребриком, та зубчастих горизонтальних членувань.

Будинок — характерний зразок внутрішньоквартальної забудови міста поч. 20 ст.

Тепер у головному будинку Київський міський шкірно-венерологічний диспансер і клінічна база Національного медичного університету ім. О. Богомольця, у флігелі стаціонарне відділення Київського міського шкірно-венерологічного диспансера [1349].

Михайло Кальницький, Алла Кургаєва.

486.53. Садиба, 1899—1900 (архіт.). Вул. Саксаганського, 89, 89-б. У ряді забудови вулиці. Включає головний і флігельний будинки. Історія садиби простежується з 1898, коли майно на вул. Саксаганського купила почесна громадянка міста Ф. Михайлова. Вона повністю оновила малоповерхову дерев'яну забудову 2-ї пол. 19 ст. На її замовлення арх. А.-Ф. Краусс запроектував 1899 фасадний і флігельний будинки та двоповерхові цегляні служби. 1900 він склав ще кілька проектів одно- та двоповерхових цегляних і дерев'яних флігелів, але не всі з них були реалізовані. 1910 домоволодіння придбала М. Бранд і розширила його за рахунок придбаної у 1912 ділянки на вул. Жилянській, 84, де групувалися господарські споруди (не збереглися).

Головний будинок (№ 89). На червоній лінії вулиці, в ряді різночасової забудови. Споруда майже не відрізняється від проекту, хоча деякі важливі елементи не збереглися, зокрема, завершення центральної частини будинку у вигляді парапету з балясин і шатрової бані зі шпилем, яка була вкрита лусковою бляхою.

Чотириповерховий з напівпідвалом, з боку подвір'я п'ятиповерховий за рахунок невеликого падіння рельєфу в бік вул. Жилянської. Цегляний, тинькова-

486.53. Вул. Саксаганського, 89.
486.53. План другого поверху.

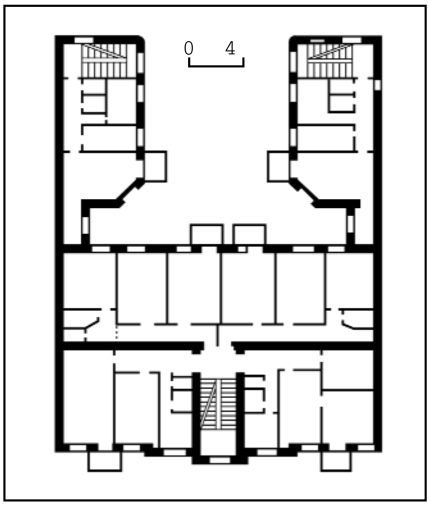

486.53. Вул. Саксаганського, 89-б.
486.53. План другого поверху.

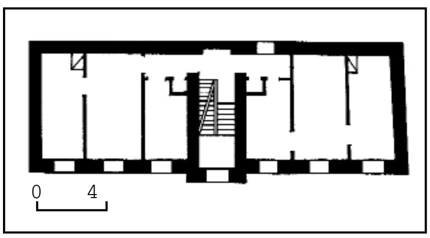

ний, у плані П-подібний, з розвиненими в глибину подвір'я бічними крилами. Перекриття пласкі. Дах двосхилий над основним об'ємом, односхилий над дворовими крилами, з бляшаним покриттям. Має одну секцію з парадними і двома чорними сходами. За первісним плануванням на другому — четвертому поверхах розміщувалися по дві п'ятикімнатні квартири з коридорним двобічним розташуванням кімнат. Службові приміщення квартир (кухню, ванну кімнату тощо) було винесено у дворові об'єми.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Вісь симетрії виділена слабо виявленим ризалітом. На центральній осі розташований головний вхід, який за проектом був доповнений ажурним металевим піддашшям (втрачено). Збереглася лише частина автентичного дверного заповнення з різьбленням по дереву. Поруч з парадним входом влаштовано проїзд на подвір'я, який первісно закривався ажурними металевими воротами авторського рисунка (втрачені). Не збереглися також автентичні ажурні ґрати балконів, виконані з гнутого штабового металу, орнамент яких був побудований на поєднанні різноманітних волютоподібних арабесок. Вертикальне членування фасаду підкреслено багатодільним вікном парадних сходів видовжених пропорцій, що фланкується рустованими лопатками та напівколонами, канелюрованими в нижній частині. Прямокутні вікна третього поверху й вікна з напівциркульними завершеннями четвертого поверху розташовані обабіч центрального вікна і також об'єднані по висоті напівколонами. Насиченість декору на фасаді зростає знизу догори. Вікна четвертого поверху завершено профільованими архівольтами й утворюють своєрідний аркатурний ряд, що надає будинку урочистості. Дворовий фасад має стриманий архітектурний декор, змодельований в цеглі.

Ф л і г е л ь (№ 89-б). У глибині садиби, паралельно червоній лінії вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений також у стилі історизм з елементами неоренесансу. Композиція фасаду симетрично-осьова. Центральну частину виділено лопатками. Прямокутні віконні прорізи завершуються сандриками. Міжповерховий і вінцевий карнизи підкреслено орнаментальним рядом зубців. Декор фасаду майже відсутній, що є типовим для споруд другого ряду забудови.

Обидві будівлі — характерні зразки втілення творчої манери арх. А.-Ф. Краусса і являють цінність як елементи цілісної забудови садиби рубежу 19 — 20 ст., сформованої за проектом одного автора.

Тепер на першому поверсі будинку № 89 салон краси «Нефертіті» та магазин, у № 89-б офіси [1350].

Олена Мокроусова.

486.54. Садиба, 1910-і рр. (архіт.). Вул. Саксаганського, 129-а, 129-б, 129-в. У ряді щільної забудови кварталу. З 1910 ділянка належала І. Кагану. З цього часу її одно- і двоповерхову забудову замінюють багатоповерхові прибуткові будинки. В квітні 1911 отримано дозвіл на зведення за проектом інженера шляхів сполучення В. Александровича чотириповерхового з цегляною мансардою флігеля (№ 129-в), оформленого в єдиній стилістиці з іншими будівлями садиби. Це дає змогу припустити єдине авторство всіх трьох споруд. 1939 проведено капітальний ремонт, під час якого втрачено первісне оздоблення інтер'єрів будинку № 129-а.

Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 129-а). На червоній лінії забудови вулиці.

Шестиповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний, ліворуч проїзд на подвір'я. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Перший поверх торговельний, інші житлові.

Оздоблений у стилі модерн. Композиція головного фасаду симетрична, з чітко вираженим вертикальним членуванням. Декор змодельовано в цеглі й доповнено ліпленими вставками рослинного характеру. Центральну вісь виділено лопатками й завершено напівкруглим фронтоном, у тимпані якого вміщено горельєф: молода жінка, що напівлежить, лівою рукою підтримує книгу, правою вказує на сонячні промені (алегорія Знання). Перший поверх декоровано дощаним рустом. Віконні прорізи й розташований у центрі отвір головного входу мають лучкові перемички. На рівні другого—шостого поверхів площину фасадної стіни прорізують симетрично розташовані прямокутні вікна з цегляними сандриками й рельєфними підвіконними вставками. Бічні осі акцентовано балконами з прямокутними платформами (первісну огорожу втрачено). Фриз декоровано ліпленим рослинним орнаментом, карниз зроблено у вигляді полиці. Оголів'я лопаток на рівні шостого поверху оздоблено характерним для модерну мотивом кола зі стрічками, що звисають, та вертикальними смужками. Між третім і четвертим, п'ятим і шостим поверхами — горизонтальні керамічні вставки брунатного кольору. Дворовий фасад декоровано стриманіше, лише за допомогою цегляних деталей, що при-

крашають вікна, пілястри, міжповерхові й вінцеві карнизи. Вхід і вікно чорних сходів акцентовано декоративним модерністичним колом. Збереглись елементи первісного оздоблення парадного під'їзду: ліплення на стінах вестибуля, метласька плитка підлоги, металеве огородження сходів у стилі модерн.

Флігель (№ 129-б). Паралельно фасадному будинку.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Центральну вісь зі входом і сходовою кліткою виділено ризалітом, який має видовжені вікна дрібного засклення та завершений напівкруглим аттиком, фланкованим високими цегляними стовпчиками. Подібний аттик увінчує ліве крило будинку. В бічних площинах на рівні другого — четвертого поверхів симетрично розташовані прямокутні вікна без лиштв і балкони з ажурними металевими ґратами. В декорі використано змодельовані в цеглі деталі: фриз прикрашають стрілчасті арочки та підвіконні полиці. В під'їзді збереглися металеві модерністичні огородження сходів.

Флігель (№ 129-в). У глибині садибної ділянки, паралельно фасадному будинку.

П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з тильного боку має сучасну прибудову. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Композиція фасаду симетрична, бічні виступні частини акцентовано прямокутними балконами, що об'єднують по два вікна. Деталі оздоблення — віконні лиштви, обрамлення головного входу, підвіконня й карниз виконано з цегли.

Будинки — характерні зразки садибної забудови вул. Саксаганського в стилі пізнього, т. зв. раціонального модерну.

486.54. Вул. Саксаганського, 129-а.

486.54. Вінцевий фронтон.

486.54. Декор надвіконня четвертого поверху.

486.54. Фрагмент оздоблення фасаду.

486.54. Вул. Саксаганського, 129-б.

Тепер на першому поверсі головного будинку (№ 129-а) та флігеля (№ 129-б) торговельні заклади, кафе [1351].

Ірина Абрамова, Лариса Федорова.

486.55. Садиба 1897—98, в якій містилося правління Київського товариства фотографів-аматорів «Дагер», проживали відомі діячі науки і культури (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 74, 74-б. Історична забудова садиби складається з головного будинку на червоній лінії вулиці та флігеля у глибині ділянки, споруджених за проектом арх. А.-Ф. Краусса на замовлення домовласниці М. Лубковської (раніше у садибі розташовувались одноповерхові дерев'яні будівлі). Через похилий рельєф на терені садиби влаштовано дві тераси: нижня — з чоловим будинком, верхня — з флігелем (біля підніжжя верхньої тераси були цегляні служби, що не збереглися; пандусний прохід та проїзд до флігеля — вздовж західної межі ділянки).

Головний будинок (№ 74). Чотириповерховий з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані близький до прямокутника, з тильним ризалітом. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм у манері т. зв. київського ренесансу, широко розповсюдженій у масовій забудові міста кін. 19 ст., одним з провідних проектувальників якої був А.-Ф. Краусс. Головний фасад симетричний відносно центральної осі з парадним входом, підкресленої у завершенні лучковим фронтоном та ступінчастим аттиком. Флангові осі завершено прямими аттиками. Ритмічно розташовані віконні прорізи (прямокутні на першому— третьому поверхах, напівциркульні — на четвертому) оздоблено різноманітним декором: на першому та другому поверхах обрамлено рустуванням, на третьому поверсі фланковано спрощеними доричними пілястрами, на четвертому — спрощеними композитними пілястрами. Центральну та флангові осі

486.54. Вул. Саксаганського, 129-в.

фланковано коринфськими пілястрами на рівні третього—четвертого поверхів. На площині фасаду виконано вставки у вигляді ліпленого орнаменту та меандра. Художній композиції фасаду притаманні пластичний силует і гарні пропорції. Напівпідвальний поверх призначався під торговельні приміщення, на першому—четвертому поверхах містилося по дві квартири. Тепер перебуває на реконструкції.

Ф л і г е л ь (№ 74-б). Двоповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з тильним ризалітом. Перекриття пласкі, дах вальмовий з азбофанерним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм. Декор асиметричного фасаду узгоджений за стилем з чоловою спорудою. Перший поверх оброблено рустуванням, вікна другого поверху прикрашено прямими сандриками. Акцентом є вісь головного входу з невеликим ризалітом і трикутним фронтоном. Вхід фланковано тричвертєвими коринфськими колонами.

Будинок використовувався як житловий.

Садиба — характерний зразок житлової забудови міста кін. 19 ст.

1906—11 у квартирі № 7 головного будинку (№ 74) містилося правління Київського товариства фотографів-аматорів «Дагер», назване ім'ям Луї-Жака-Манде Дагера (1787—1851) — французького художника-декоратора, винахідника першого способу фотографії (дагеротипії). Засноване 1901. Об'єднувало фотоаматорів не лише Києва, а й всієї України. Мало фотолабораторію і бібліотеку, проводило щотижневі бесіди й консультації, організовувало виставки, сприяло поширенню художньої, наукової, технічної та побутової фотографії, займалося дослідженнями у галузі рентгенології. Першим (до 1906) й почесним головою (1912—13) товариства був Щукін Михайло Олександрович — член Ради правління і головний контролер Південно-Західної залізниці, голова правління Київського товариства мистецтва і літератури (1913). Посаду заступника голови до 1911 обіймав Малиновський Лев Олександрович (1854—1915) — вчений-медик, професор (з 1901), директор хірургічної клініки й завідувач кафедри факультетської хірургії (1893—1911), голова Фізико-медичного товариства (1905—07) Київського університету.

1906—11 товариство очолював М. Петров, квартира якого слугувала адресою правління громадського формування. Роки його головування були періодом найвищих досягнень у діяльності цієї інституції. Її члени, зокрема, сам М. Петров, отримували найвищі нагороди (Гран-прі, золоті медалі) на всеросійських та міжнародних конкурсах — у Москві й Саратові (1908), Казані (1909), Будапешті (1910), Амстердамі (1912). Завдяки «Дагеру» Київ став одним з відомих центрів світової фотографії. Під час проведення у місті в грудні 1908 2-го з'їзду діячів фотографії Російської імперії товариство організувало 2-у Міжнародну фотовиставку. У січні 1911 з нагоди 10-річчя заснування «Дагера» і за його активною участю у Києві було відкрито Міжнародний салон художньої фотографії. Членами товариства були відомі фотомайстри М. Бобир, О. Губчевський, В. Гудшон, В. Русецький, М. Тарновський та ін. В ньому пройшли школу фотомайстерності відомі в майбутньому діячі фото- і кінематографії України. Серед них — кінооператор Д. Демуцький.

До 1906 правління товариства розміщувалося на вул. Пироговській (тепер вул. Пирогова), 5, квартира № 6; у 1911—12 — на вул. Прорізній, 23, квартира № 4; у 1912—14 — на вул. Хрещатик, 50 (тепер № 52); у 1914—17 — на вул. Хрещатик, 7 (будинок не зберігся).

В садибі проживали відомі діячі науки і культури.

1907—14 (з перервами) — Адріанова-Перетц Варвара Павлівна (1888—1972) — історик літератури, чл.-кор. ВУАН (з 1926) і АН СРСР (з 1943), заслужений діяч науки РРФСР (з 1958), завідувач сектора Інституту російської літератури АН СРСР (1947—54). У період проживання у цій садибі навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів (1906—10), закінчила екстерном Київський університет (1912), викладала на вечірніх Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, у Міністерській жіночій гімназії (1912—14) та інших навчальних закладах міста. Активна учасниця «Семінару з російської філології» В. Перетца (з 1907), його дружина. Як член цього гуртка брала участь у проведенні історико-літературних і краєзнавчих обстежень окремих регіонів Росії і України, працювала у рукописних сховищах Житомира, Катеринослава, Санкт-Петербурга, Полтави. Виявила і опублікувала чимало пам'яток української історії та культури, зокрема, рукописи і стародруки з Волинського єпархіального давньосховища в Житомирі, бібліотеки Видубицького монастиря у Києві, матеріали з українознавства архіву Російського географічного товариства. 1914 виїхала у Петроград. На поч. 20 ст. мешкала на вул. Володимирській, 60; у 1910-і рр. — тимчасово проживала також на вул. Паньківській, 9 (будинок не зберігся) і сучасній вул. Саксаганського, 102.

На поч. 20 ст. у садибі зупинявся під час приїздів у Київ Вольський Микола Владиславович (псевд. — Валентинов Н.; 1879—1964) — журналіст, філософ, політичний діяч. У роки навчання в політехнічному інституті брав участь у діяльності Київського комітету РСДРП. Меншовик (з 1904). Співробітник «Киевской мысли». З 1905 — в Москві, входив до складу меншовицького комітету (до 1917), продовжував співпрацювати з редакцією газети, публікувався в ній. У радянський час заступник редактора «Торгово-промышленной газеты», співробітник торговельного представництва СРСР в Парижі. З 1930 на еміграції.

На поч. 20 ст. у квартирі № 12 флігеля (№ 74-б) — Воронець-Монтвід Катерина Дмитрівна (справж. — Монтвід; 1883—1955) — співачка (ліріко-драматичне сопрано). Дружина Р. Лубковського. У 1908—19, 1926—29 (з перервами) — солістка Київської, 1911—12, 1916—17, 1927—28 — Одеської, 1930—

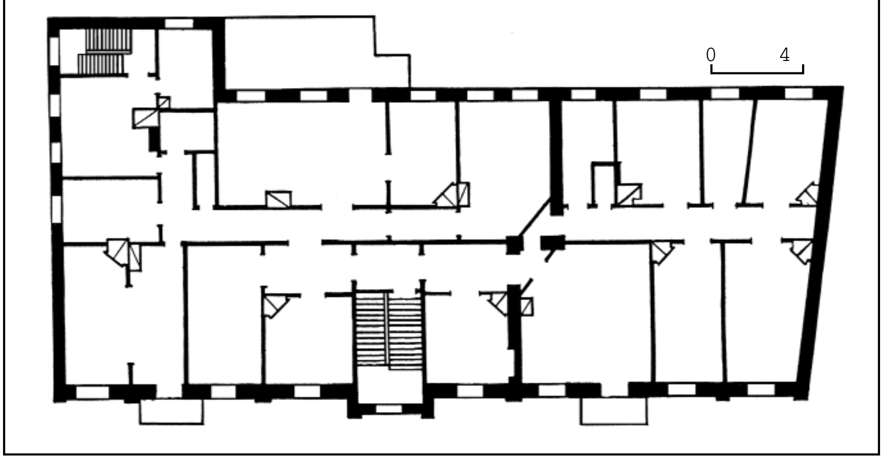

486.55. План другого поверху.

486.55. Вул. Саксаганського, 74-б.

31 — Бакинської опер. 1917 виступала під час гастролей у Великому театрі в Москві, 1931—32 — в українському театрі «Жовтень» у Ленінграді. 1919—26 співала на багатьох оперних сценах Європи.

У вересні 1898—1901 — Голландський Павло Іванович (1861—1939) — архітектор, педагог. По закінченні Інституту цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі (1892) служив у технічно-будівельному комітеті Міністерства внутрішніх справ. 1898 переїхав у Київ. З вересня 1898 викладач архітектурного креслення та проектування політехнічного інституту, одночасно з жовтня 1898 понадштатний технік Будівельного відділення Київського губернського правління. У цей період за його проектом було побудовано жіночу торговельну школу ім. П. Терещенко на сучасній вул. Воровського, 18/2 (1901), керував спорудженням Троїцького народного будинку на сучасній вул. Червоноармійській, 53 (1901—02), зведеного за проектом архітекторів Г. Антоновського, В. Осьмака. Пізніше мешкав на вулицях Тарасівській, 34 та Володимирській, 89 (обидва будинки не збереглися), Шовковичній, 15/1.

У кін. 1890—1900-х рр. в квартирі № 6, у 1910-х рр. у квартирі № 4 головного будинку (№ 74) бував Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, літературознавець, громадсько-політичний діяч, голова Української Центральної Ради (1917—18), акад. ВУАН (з 1923) та АН СРСР (з 1929). У будинку мешкав його дядько по матері — дійсний статський радник З. Оппоков, викладач, вихователь Володимирського кадетського корпусу. У 1906 — на поч. 1907, після переїзду з Тифлісу, тут проживали мати вченого Г. Грушевська та сестра Г. Шамрай (справж. — Шамраєва, у дівоцтві Грушевська). У цей період М. Грушевський — професор кафедри історії України Львівського університету, голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (з 1897) та Українського наукового товариства у Києві (з 1906), редактор друкованих органів товариств. Приїзди вченого у Київ були пов'язані з науковими, видавничими і громадськими справами, у 1906—07 — поданням своєї кандидатури на посаду професора Київського університету, організаційними заходами зі створення Українського наукового товариства в Києві (засноване 1906), перенесенням зі Львова до Києва «Літературно-наукового вістника» тощо.

1897—1918 (з перервами) в шестикімнатній квартирі № 11 флігеля № 74-б — Лубковська Марія Мечиславівна (1858—1934) — оперна співачка (сопрано), власниця садиби. У 1884—87, 1889—93 солістка київського Міського театру. Співала також у Тифліській (1887—89) і Львівській (1894—95) операх, концертувала в Італії. В 1898—1905 директор італійської опери в Одесі. У 1910-х рр. член дамського комітету із завідування притулком для дітей засланокаторжних товариства «Патронат» при Київському окружному суді, віце-голова Товариства швидкої допомоги нужденним учням вищих навчальних закладів Києва. Емігрувала у Варшаву, де заснувала приватну школу співу.

1897—1918 в шестикімнатній квартирі № 12 флігеля (№ 74-б) — Лубковський Рудольф Карлович — видавець однієї з найвпливовіших міських газет «Киевская мысль» (редакція містилася на сучасній вул. Б. Хмельницького, 19), власник друкарні на вул. Володимирській, 46 (будинок не зберігся), голова Київського громадського зібрання, дільничний попечитель Бульварної дільниці Києва, скарбник Товариства швидкої допомоги нужденним учням вищих навчальних закладів Києва. Чоловік К. Воронець-Монтвід, син М. Лубковської. Ймовірно, емігрував.

1900—01, 1905—06, з 1910 до поч. 1920-х рр. в шестикімнатній квартирі № 3 головного будинку (№ 74) — Осьмак Василь Олександрович (1870—1942) — архітектор, педагог. У ці роки викладав креслення й архітектурне планування в політехнічному інституті (з 1900), був архітектором Київського університету. За його проектами зведено будинок жіночої гімназії А. Жекуліної (1911—12; сучасна вул. Артема, 27), особняк М. Дітеріхса (1912, сучасна вул. М. Коцюбинського, 3). Спроектував клінічне містечко Київського університету на Батиєвій горі (споруджено 1912—14, не збереглося), розробив типовий проект земської лікарні для Чернігівської губ. тощо. В 1901—04 мешкав у будинку № 46, в 1920-х рр. — в № 115 на цій вулиці (останній не зберігся).

1907—14 — Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — історик літератури, акад. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1914), акад. УАН (з 1919). В 1903—14 — професор Київського університету, в якому читав загальний курс стародавньої російської літератури та інші предмети, започаткував викладання історії українського письменства. Одночасно з 1904 працював у навчальних закладах Г. Валькера й Музично-драматичній школі М. Лисенка, з 1906 — на Вищих жіночих курсах, з 1913 — на вечірніх Вищих жіночих курсах А. Жекуліної. З 1904 засновник і керівник гуртка студентів-філологів (1907 одержав назву «Семінар з російської філології»), з якого вийшло чимало відомих вчених, представників київської філологічної школи. Окремі заняття гуртківців відбувалися на квартирі В. Перетца. Під його керівництвом члени «Семінару» працювали в архівах і книгосховищах різних міст Російської імперії, досліджуючи давні рукописи і стародруки. З 1908 очолював філологічну секцію Українського наукового товариства у Києві, брав участь у роботі зі складання «Історичного словника української граматичної термінології». В цьому ж році обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв. Одним з перших виступив у київській пресі з проектом відкриття в університетах України кафедр викладання української історії, літератури, мови, етнографії, звичаєвого права; брав участь у боротьбі за скасування заборони української мови. Наукові праці зазначеного періоду присвячені дослідженню давньої, переважно віршованої, української літератури, питанням історії формування поетичного стилю в Росії, розвитку театру тощо. 1906 мешкав на сучасній вул. Вєтрова, 11 (будинок не зберігся). 1914 переїхав у Петроград.

З 1905 у квартирі № 7 головного будинку (№ 74) — Петров Микола Олександрович (1875—1940) — фотомайстер, теоретик в галузі мистецтва фотографії, педагог. У період проживання в цьому будинку працював у київських політехнічному (1905—20) й комерційному інститутах, очолював секцію фотографії Київського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Голова Київського товариства фотографів-аматорів «Дагер» (1906—11), правління якого мало адресою його квартиру. У 1911—15 за дорученням Російського фотографічного товариства завідував художньою частиною журналу «Вестник фотографии», що виходив у Москві. З 1915 член редколегії журналу «Известия Киевской рентгеновской комиссии». В 1916—39 завідувач секції фотографічних досліджень Кабінету науково-судової експертизи (з 1926 — Київський інститут науково-судової експертизи); одночасно викладав у київських інститутах: художньому (1924—30), кінематографії (з 1930). Автор понад 40 публікацій з проблем художньої і теоретичної фотографії. Розробив й вдосконалив окремі процеси художнього друку фотографії. Як фотомайстер працював переважно у жанрах портрета й пейзажу. Серед найвідоміших творів майстра — фотографії «У далечінь» (поч. 20 ст.), «Жіночий портрет» (1913). Учасник 25 всеросійських і міжнародних виставок, на яких одержував найвищі нагороди.

1901—07 — Сантагано-Горчакова Олександра Олександрівна (справж. — фон Мезенкампф, за чоловіком — Горчакова, псевд. — Сантагано; 1842—1913) — актриса, педагог, перекладач. Баронеса. Оперна співачка (сопрано). Рано залишивши сцену, займалася педагогічною діяльністю. Останні 16 років життя викладала спів у Музичній школі М. Тутковського — відомого українського композитора, піаніста, громадського діяча. Перекладала тексти опер і п'єс на російську та італійську мови. Писала драматичні твори, романси. Брала участь у музично-громадському житті міста. Раніше мешкала на вул. Жилянській, 9 (будинок не зберігся); 1907—11 — на вул. Пушкінській, 38; 1912 — на вул. Володимирській, 74; 1913 — на вул.Тарасівській, 22 (будинок не зберігся).

На поч. 20 ст. у шестикімнатній квартирі № 13 флігеля (№ 74-б) — Шольп Євген Густавович (1863—1916) — адвокат, товариш голови Київського громадського зібрання, співробітник газети «Киевская мысль», депутат 1-ї Державної думи.

Тепер будинок № 74-б пристосований під офіс відділення комерційного «Мрія-банку» [1352].

Михайло Кальницький, Світлана Панькова, Елла Піскова, Лариса Федорова.

486.56. Садиба 1899—1900, в якій проживав Баранецький О. В. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 30, 30-б, 30-в. Складається з головного будинку, розташованого на червоній лінії забудови вулиці, й двох флігелів у глибині подвір'я. Ділянка забудована одночасно на замовлення домовласниці — швейцарської громадянки А. Бонадурер за проектом арх. В. Ніколаєва. Під час капітального ремонту на поч. 1990-х рр. головний будинок переплановано.

Головний будинок (№ 30). Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані близький до прямокутника, односекційний. Перекриття залізобетонні пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. На лівому фланзі проїзд на подвір'я.

Зовнішнє оздоблення симетричного фасаду типове для оформлення прибуткових будинків, вирішених у цегляному стилі. Площину фасадної стіни розчленовано трьома підвищеними розкріповками — центральною і двома фланговими, підкресленими лопатками й завершеними прямокутними аттиками на стовпах. Основними елементами декору є фігурне цегляне мурування і ліплені прикраси у вигляді картушів і гірлянд (у верхніх частинах лопаток) та рослинного орнаменту. Головний арковий вхід оформлено порталом, що виділяється на тлі рустованих лопаток. Вікна прямокутні, оздоблені замковими каменями, аркатурними й зубчастими надвіконними смугами, підвіконними фільонками з геометрично-рослинним орнаментом. Окрасою споруди є вінцевий карниз, що спирається на дрібночарунковий ярусний аркатурний фриз. Збереглись оригінальні балконні ґрати з металевих арабесок. Дворовий фасад позбавлений декоративного оздоблення, його особливістю є великі відкриті лоджії на другому—четвертому поверхах.

Будинок органічно входить до ансамблю житлової забудови кварталу між вулицями Володимирською і Горького.

Флігель (№ 30-б). Паралельно головному будинку.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Декор фасадів стриманий, з використанням можливостей фігурного цегляного мурування. Центральну розкріповку завершено напівциркульним щипцем.

Флігель (№ 30-в). Паралельно флігелю № 30-б.

Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Оформлений фігурним цегляним муруванням. Центральну частину завершено трикутним щипцем.

Садиба — характерний зразок житлової забудови Києва кін. 19 — поч. 20 ст., зведеної у цегляному стилі.

1901—05 в садибі проживав Баранецький Осип Васильович (1843—1905) — фізіолог і анатом рослин, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1897), професор кафедри ботаніки Київського університету (з 1873). У ці роки також товариш голови, голова (з 1904) Київського товариства природознавців при університеті. Досліджував проблеми фотосинтезу, росту рослин, осмотичні властивості рослинних клітин. Раніше мешкав на вул. Пушкінській, 33.

Тепер частину приміщень першого поверху займає магазин [1353].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.56. Вул. Саксаганського, 30.
486.56. План другого поверху.

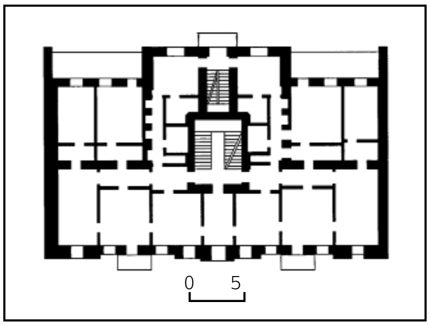

486.56. Вул. Саксаганського, 30-б.
486.56. План другого поверху.

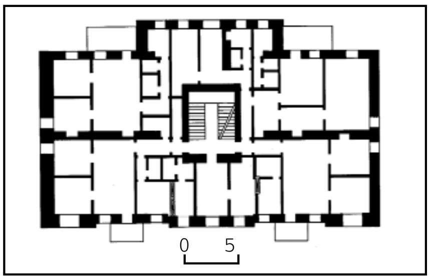

486.56. Вул. Саксаганського, 30-в.
План другого поверху.

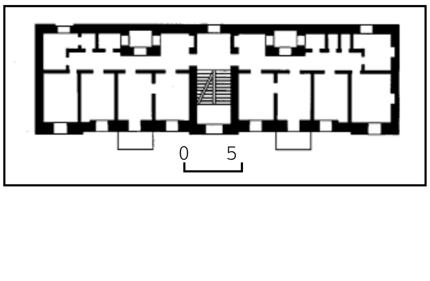

486.57. Садиба 1911—12, в якій проживав Бобрусов М. П. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 78, 78-б. У ряді забудови вулиці. Складається з головного і флігельного будинків. За проектом цивільного інж. М. Шехоніна на замовлення домовласниці В. Банецької було споруджено два паралельні вулиці житлові корпуси, що утворили два об'єднані проїздами, прямокутні у плані подвір'я. На найвіддаленішому з них розташовувалася двоповерхова, у плані П-подібна господарська споруда (внаслідок реконструкції кін. 1990-х рр. знесена, тильне подвір'я ліквідоване). Перше подвір'я від суміжних садиб відокремлено цегляними мурами. На правому мурі (з боку будинку № 76) збереглися дві аркові ніші, у найближчій до флігеля було влаштовано фонтан (тепер не діє).

Головний будинок (№ 78). П'ятиповерховий з напівпідвалом, цегляний, у плані Т-подібний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. На поперечній осі — парадні й чорні сходи, на лівому фланзі — проїзд на подвір'я. Бічні фасади вирішено у вигляді брандмауерів.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоампіру. Симетричний головний фасад виконано у відкритій жовтій цеглі, доповненій тинькуванням і ліпленням. Шостий поверх гладенько тинькований, прорізаний арковими вікнами. Інші прорізи прямокутні. Вісь симетрії фасаду виділено суворим порталом входу у вигляді стилізованого античного портика, рядом широких тристулкових вікон та фільончастим архівольтом верхнього центрального вікна. Фасад фланкують розкріповки зі стилізованими фронтонами, що здіймаються над полицею карниза. Тектонічні гурти, які спадають від фронтонів, прикрашено парними рельєфами єгипетських жіночих масок. Вікна третього поверху в розкріповках обрамлено двоколонними арковими порталами, що складаються з коротких іонічних напівколон на кубічних консолях. Вертикальність членувань підкреслюють два ряди балконів з ажурними кованими ґратами у цілісній з фасадом стилістиці. Доповнює декоративне оздоблення своєрідний ліплений фриз між фрамугами вікон другого поверху, що включає мотив вінків в обрамленні смолоскипів, келихів та фруктів. Смолоскипи на тлі перевитих стрічками вінків прикрашають вхідний портал і щипці.

В інтер'єрі парадного під'їзду збереглися дерев'яний тамбур з дзеркалом, вишуканий ліплений декор, біломармурові марші сходів з ошатним кованим огородженням з мотивом пальмет. Стіни проїзду розкреслено фільонками, обрамленими смугами рослинного і геометричного орнаментів, пласке перекриття — балками.

Будинок — яскравий зразок споруди доби пізнього модерну, оформленої з елементами стилізованої античної архітектури.

Флігель (№ 78-б). У глибині подвір'я, паралельно головному будинку.

Чотириповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. На лівому фланзі проїзд на тильне подвір'я (тепер зайнятий під гараж).

Оздоблений у стилі історизм у стриманих формах неоампіру. Композиція фасаду симетрична відносно осі головного входу. Фасад має площинний характер, з переважанням прямокут-

486.57. Вул. Саксаганського, 78.
486.57. План першого поверху.

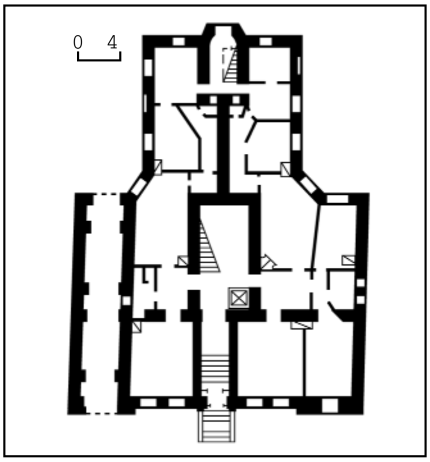

486.57. Оформлення бічних вікон третього поверху.

них прорізів (крім аркового отвору входу й центрального вікна четвертого поверху). Стриманий декор складається з сухариків і смужок квадратних нішок.

Будинок — представник споруди другого ряду забудови доби пізнього модерну.

Садиба — цінний зразок масового житлового будівництва поч. 20 ст. з вдалим функціональним і архітектурно-мистецьким вирішенням.

З 1912 в садибі проживав Бобрусов Михайло Павлович (1878—1955) — архітектор. З 1907 працював у Києві. У ці роки помічник завідувача Технічних курсів В. Пермінова, займався приватною практикою. У цей період за його проектами було споруджено житловий будинок на вул. Великій Житомирській, 8-а (1912), вхід і сходи до колони Магдебурзькому праву (1914—15); також керував будівництвом Бессарабського критого ринку (1912), займався розплануванням і забудовою зоопарку (1913—14; у співавт. з А. Зейдаком). 1917 переїхав у Москву. Раніше мешкав на сучасних вул. Басейній, 1/2 і пров. Михайлівському, 28 (будинок не зберігся) [1354].

В'ячеслав Горбик, Борис Єрофалов, Михайло Кальницький.

486.57. Вул. Саксаганського, 78-б.
486.57. План другого поверху.

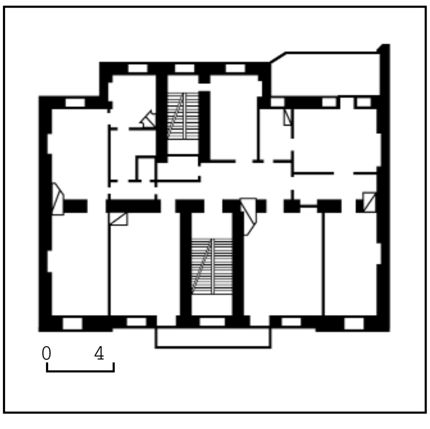

486.58. Садиба 1898—99, в якій проживав Голубовський П. В. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 15, 15-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці та флігеля у глибині подвір'я. Історія садиби відома з 1858, коли її придбала київська міщанка М. Островська. Ділянку забудувала домовласниця М. Почтар за проектом і під наглядом арх. А.-Ф. Краусса. Креслення затверджено в квітні 1898, флігель зведено 1899 (проектом передбачалося спорудити чотири- і триповерховий цегляні флігелі, розташовані паралельно головному будинку).

Головний будинок (№ 15). Чотириповерховий на цокольному поверсі, цегляний, пофарбований, трисекційний, з двома симетричними, зверненими в бік подвір'я крилами, що утворюють П-подібний у плані об'єм. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Центральну вісь з парадним входом і сходами виділено подвійною розкріповкою, завершеною аттиком ступінчастого абрису (первісно увінчувався банею; тепер втрачена). Ліворуч від головного входу прямокутний проїзд на подвір'я, що первісно мав металеву ажурну браму. Стіни по горизонталі членують міжповерхові профільовані карнизи, по вертикалі — поповерхові лопатки (на першому та другому поверхах) і великі канелюровані пілястри, що об'єднують третій і четвертий поверхи, між якими розташовані прямокутні з клинчастими перемичками вікна. Єдине центральне вікно четвертого поверху має аркову перемичку. По флангах фасаду — балкони з ажурними металевими ґратами. Площина стіни першого поверху гладенька, лопатки другого поверху рустовані. Пластичне вирішення фасаду доповнюють ліплені рослинні вставки й змодельовані в цеглі деталі. На рівні верхнього поверху пілястри прикрашено гірляндами, над вікнами — вставками з рослинним орнаментом. Антаблемент складається з декорованого сухариками фриза й профільованого карниза великого виносу. Дворові фасади оформлено значно простіше. В інтер'єрі будинку збереглися первісні огородження двомаршових сходів, рисунок яких скомпоновано з волютоподібних елементів і арабесок.

Будинок — типовий зразок житлової забудови Києва періоду історизму.

Флігель (№ 15-б). У тилах садиби, паралельно вулиці.

Триповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний (секція має по дві квартири на поверсі).

Оздоблений у цегляному стилі за ренесансною симетричною схемою. Центральну вісь підкреслено розкріповкою з прямокутним отвором входу. На першому поверсі розкріповку виділено рустованими лопатками, на другому й третьому — високими канелюрованими пілястрами, подібними до пілястрів головного будинку. Фасад розкреслено горизонтальними гуртами й міжвіконними лопатками. Вікна прямокутні, по флангах розміщено балкони. Вінцевий карниз підкреслено зубцями.

Будинок — цінний зразок другого ряду внутрішньоквартальної забудови, вирішеної в єдиному стилістичному ключі з головним будинком.

1904—05 у квартирі № 6 головного будинку проживав Голубовський Петро Васильович (1857—1907) — історик, випускник Київського університету (учень В. Антоновича). З 1886 працював у ньому, з 1898 професор, завідувач кафедри російської історії. Вивчав історію стародавньої України, Білорусі, займався історико-бібліографічною проблематикою. Раніше мешкав у пров. Рильському, 8 (будинок не зберігся) та за іншими адресами, останні роки життя — у сучасному пров. Бехтерєвському, 7 (будинок не зберігся).

Тепер у цокольному поверсі головного будинку торговельні заклади [1355].

Ірина Абрамова, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

486.59. Садиба кін. 19 — поч 20 ст., в якій проживав Дорошкевич О. К. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 61/17. На розі з вул. Тарасівською. В кін 19 ст. на цьому місці стояв двоповерховий дерев'яний головний будинок і чотириповерховий цегляний флігель. У 1910-х рр. домовласник — купець Х. Вольфман розпочав зведення масштабної будівлі, архітектура якої відповідала б важливості містобудівної ситуації. Починаючи з 1914 інж. К. Грінберг, арх. Й. Зекцер та інші розробили кілька варіантів забудови ділянки. За реалізованим проектом К. Грінберга новий головний будинок було об'єднано під одним номером з флігельним.

Головний будинок, 1917—18. З боку вул. Саксаганського шестиповерховий, з боку вул. Тарасівської семиповерховий, з проїздом на подвір'я, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, двосекційний. Перекриття пласкі залізобетонні. Дах двосхилий, з шиферним покриттям. Перший поверх призначався для торговельних приміщень. Під час капітальних ремонтів перепланований, цоколь і нижній поверх на вул. Тарасівській облицьовано полірованим гранітом.

Оздоблений у стилі пізнього модерну. В об'ємній композиції будинку домінує наріжна частина зі зрізаним кутом, підкресленим невеликим порталом входу в магазин, низкою балконів, у завершенні — ефектним модерністичним аттиком. Симетрична побудова двох чолових фасадів сформована центральними й фланговими розкріповками, увінчаними трикутними та прямими аттиками. Важливу роль в архітектурному вирішенні відіграють різноманітні за формою і пропорціями віконні прорізи: прямокутні (дво- і тристулкові), аркові (акцентують розкріповки на рівні п'ятого—шостого поверхів), оригінальні парні вікна із заокругленими зверху зовнішніми кутами. У пластичному оздобленні застосовано цегляний і ліплений декор: руст і рустовані архівольти (над арковими вікнами), подвійні хрести (у підвіконнях п'ятого поверху), виступні площинні надвіконні й підвіконні деталі, вписані у квадрат, ліплені розетки-вставки, горизонтальні орнаментовані смуги на наріжній частині тощо. На позбавлених декору тильних фасадах виділяються два напівкруглі ризаліти сходів з ліфтовими шахтами. У сходових клітках

486.58. Вул. Саксаганського, 15. Фото, листопад 2002.

486.58. План другого поверху.

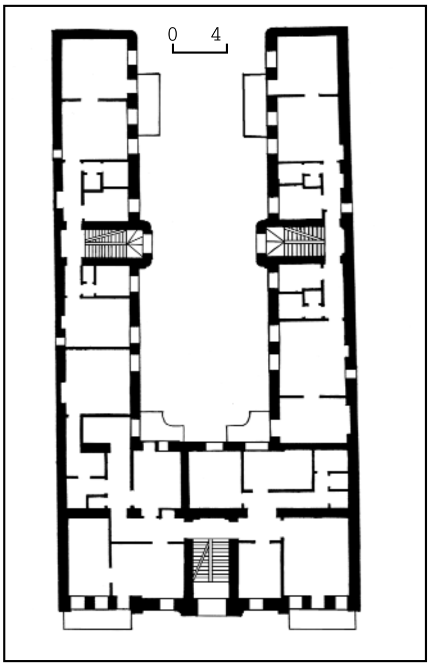

збереглися модерністичні металеві огородження та метласька плитка на підлозі.

Архітектура споруди відзначається лаконізмом і вишуканістю об'ємно-планувального та декоративно-пластичного вирішення, що в комплексі з вдалим розташуванням на перехресті вулиць перетворює її на один з найяскравіших зразків забудови свого часу.

Флігель, кін. 19 ст. У глибині подвір'я, паралельно вул. Саксаганського, з боку вул. Тарасівської прилягає до крила головного будинку.

Чоририповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм із застосуванням неоренесансного цегляного декору. Асиметрію головного фасаду визначає розташований на лівому флангі вхідний ризаліт, увінчаний ступінчастим аттиком з центральним трикутним фронтоном. Вікна прямокутні. У пластичному оздобленні застосовано руст, міжповерхові та вінцевий карнизи, поодинокі (на ризаліті) й подвійні пілястрочки обабіч вікон четвертого поверху.

Будинок — типова для свого часу житлова споруда.

Садиба — зразок різночасової щільної забудови, що не отримала стилістичної єдності.

У 1920-х рр. в квартирі № 9 проживав Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889—1946) — літературознавець, критик, педагог, громадський діяч. 1917—18 — голова департаменту середніх шкіл Міністерства народної освіти, один із засновників і редакторів журналу «Вільна українська школа». В ці роки викладав у Київському інституті народної освіти (з 1921), секретар (1921), позаштатний постійний співробітник секції вищої школи Науково-педагогічної комісії ВУАН (з 1923). У 1926—30 — керівник Київської філії науково-дослідного інституту Т. Шевченка і комісії нового українського письменства. Через репресії змушений виїхати на Урал. Повернувся у Київ 1943, працював в університеті та Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Досліджував літературу 19 ст., творчість І. Карпенка-Карого, П. Куліша, Марка Вовчка, М. Рильського, В. Самійленка, І. Франка, Т. Шевченка та інших українських письменників. Автор підручників: «20—40-і рр. в українській літературі» (1922), «Українська література» (1922). «Підручник історії української літератури» витримав п'ять видань у 1924—30.

Тепер на першому поверсі головного будинку магазин, у цокольному — установа [1356].

Віктор Завада, Тетяна Осташко, Тетяна Трегубова.

486.60. Садиба поч. 20 ст., в якій проживав Козінцев Г. М., бували Еренбург І. Г., Каплер О. Я., Юткевич С. Й. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 22, 22-б, 22-в. У ряді забудови кварталу. Складається з головного будинку на червоній лінії вулиці та двох дворових флігелів. Дата «1907» й ініціали власника «ГК», викладені цеглою на фасаді флігеля № 22-в, вказують на те, що тотожня за стилістичними ознаками забудова садиби, ймовірно, сформувалася до вказаного року в домоволодінні, яке на поч. 20 ст. належало Г. Клігману.

Головний будинок (№ 22). Чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані — Т-подібна двоквартирна секція з розташованими в центрі двомаршовими сходами, ліфтовою шахтою та виходом на подвір'я. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Перший поверх мав наскрізний проїзд і призначався для торговельних приміщень, інші поверхи — житлові.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами історизму (аркатурні пояси, сандрики тощо). Композиція головного фасаду симетрична, з домінантними бічними двовіконними пряслами, увінчаними п'ятигранними щипцями з круглими люкарнами. Особливої витонченості архітектурному вирішенню надає струнка аркатура на рівні третього — четвертого поверхів, утворена на

486.59. Вул. Саксаганського, 61/17.
486.59. План другого поверху.

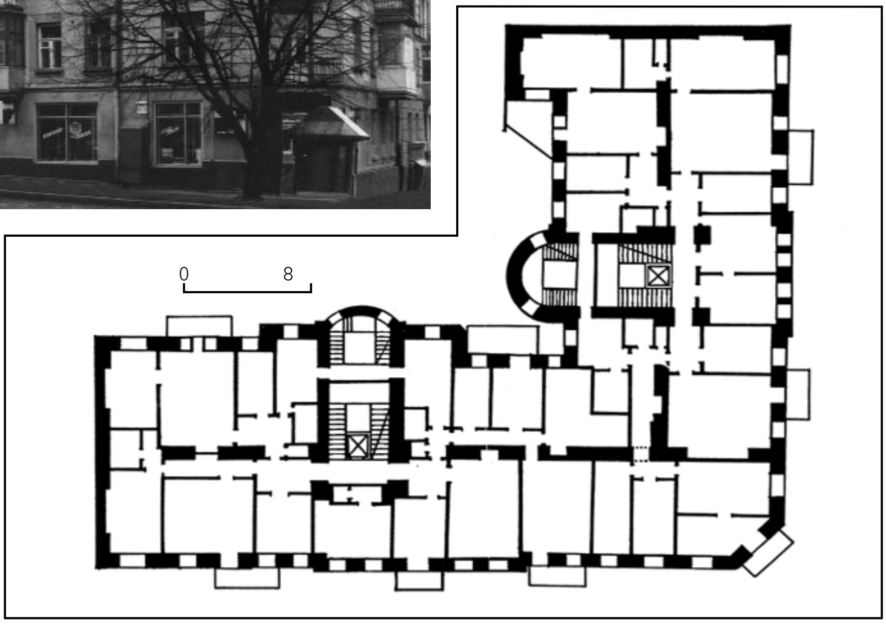

основі міжвіконних лопаток на восьмивіконній, дещо заглибленій середній площині фасаду. На осі фасаду влаштовано головний вхід, акцентований монументальним трикутним сандриком, що спирається на консолі. Вікна та двері прямокутні: на першому поверсі — широкі прорізи без оздоблення, на другому — видовжених пропорцій, завершені рельєфними сандриками-поличками, що підтримуються квадрами діамантового русту, на верхніх поверхах — клинчастими перемичками з замковими каменями, окресленими згори виступними профілями. Підвіконня й лопатки оформлено цегляним декором у вигляді нішок, зубців та поличок. Будинок завершують ошатний аркатурний фриз і карниз, обрамлений у бічних щипцях сухариками. Симетрію побудови головного фасаду підсилюють два ряди балконів з гарним рисунком ґрат (збереглися частково).

Дворовий фасад дещо стриманіший. Поповерхові горизонтальні членування позначено слабо профільованими гуртами, вертикальні — гладенькими лопатками. Віконні ніші, бленди, лопатки й вінцевий карниз оздоблено мотивом сухариків.

В інтер'єрі будинку збереглися первісні кам'яні сходи з типовими для свого часу металевими огородженнями та арка, що відділяє вестибуль від сходової клітки.

Пластична насиченість головного фасаду будинку ставить його в один ряд з найціннішими зразками цегляного стилю в житловій забудові Києва поч. 20 ст.

Ф л і г е л ь (№ 22-б). Паралельно вулиці, в другому ряді її забудови.

Чотириповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. На правому фланзі — проїзд на друге подвір'я, розташований на одній осі з проїздом у головному будинку.

486.60. Вул. Саксаганського, 22.
486.60. План другого поверху.

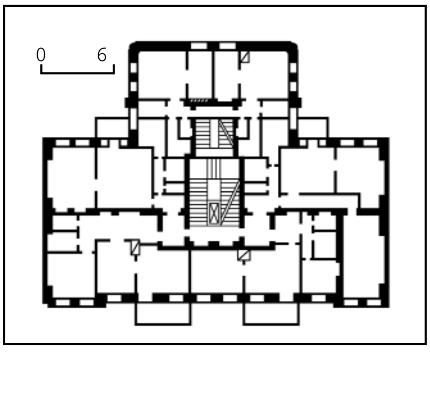

Оздоблений у стриманих формах історизму із застосуванням винятково цегляного декору. Центральна вісь симетричного головного фасаду проходить через арковий отвір входу з сандриком лучкової форми й завершується вгорі невеликим напівциркульним щипцем з круглою люкарною. Бічні осі підкреслено пряслами з парними вузькими вікнами. Вікна прямокутні, з клинчастими перемичками й замковими каменями. Вертикальні членування позначено лопатками (на другому поверсі рустовані) та двома рядами балконів, горизонтальні — міжповерховими гуртами, пояском поребрика між третім і четвертим поверхами, зубчастим фризом і спрощеним вінцевим карнизом.

У вестибулі головного входу розташовані оригінальні цегляні сходи з гранітними огородженнями, криволінійний абрис яких наслідує форми бароко. У вестибулі та сходовій клітці, що відокремлюються підпружною аркою, збереглися мозаїчні підлоги зі штучного каменю. Плафон вестибуля прикрашено ліпленням і живописом. Він окреслений поліхромним карнизним гуртом, який складається з низки намистин, пояска рослинного орнаменту й вінцевого валика з листя та ягід. Аналогічні валики розкреслюють стелю на три нерівні кесони, заповнені витонченими арабесками рослинного характеру, виконаними в техніці олійного живопису.

Завдяки внутрішньому оздобленню будинок має певну мистецьку цінність як цікавий зразок оформлення інтер'єра житлової споруди поч. 20 ст.

Ф л і г е л ь (№ 22-в). Перпендикулярно до будинку № 22-б, прилягає до нього. Чоловий фасад звернений у бік сусідньої садиби (№ 20).

Триповерховий, цегляний, пофарбований, у плані Г-подібний, асиметричний за композицією. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оформлений у стриманих формах цегляного стилю. Орієнтований вздовж садиби основний об'єм з широкими прямокутними вікнами увінчано фланговими триступінчастими аттиками, один з яких (ближчий до вулиці)

позначає вісь входу. На оздобленому зубцями фризі під аттиками розміщено дату «1907» та ініціали власника — «ГК». Фасад розкреслено горизонталями гуртів, вертикалями лопаток, рядом балконів.

Будинок — типовий зразок внутрішньоквартальної забудови поч. 20 ст., метою якої було максимально використати територію будівельної ділянки.

З 1907 у шестикімнатній квартирі № 2 головного будинку (№ 22) проживала сім'я лікаря-терапевта М. Козінцева. Тут пройшло дитинство його сина Козінцева Григорія Михайловича (1905—73) — кінорежисера, народного артиста СРСР (з 1964). У 1913—19 навчався у П'ятій Києво-Печерській чоловічій гімназії, 1919 — у майстерні живопису О. Екстер, брав участь в оформленні агітвагонів, спектаклю «Овече джерело» Лопе де Вега Другого театру Української Радянської Республіки. На поч. 1919 разом з товаришами О. Каплером і С. Юткевичем організував у підвальному приміщенні готелю «Франсуа» (сучасна вул. Б. Хмельницького, 17/52) театр «Арлекін», де поставив спектаклі: «Балаганчик» О. Блока та «Балаганну виставу» Г. Козінцева і С. Юткевича (вони ж зробили декорації до цих вистав). Театр припинив існування у серпні 1919 з приходом військ Добровольчої армії.

На квартирі Г. Козінцева часто бували Каплер Олексій Якович (1904—79) — майбутній кінодраматург, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1969) та Юткевич Сергій Йосипович (1904—85) — майбутній кінорежисер, народний артист СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (з 1974). 1918—19 квартиру Козінцевих відвідував письменник Еренбург Ілля Григорович (1891—1967), який одружився з сестрою Г. Козінцева — Любов'ю. У цей час жив на вул. Володимирській, 40/2. С. Юткевич, І. Еренбург з дружиною виїхали з Києва 1919, Г. Козінцев — у січні 1920.

У садибі також проживав у 1901—04 лікар, вчений В. Ліндеман. Пізніше мешкав на цій же вулиці в будинках № 89 і 107/47.

Тепер на першому поверсі фотоательє, магазин «Світло» та офіси [1357].

Ірина Абрамова, Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова.

486.61. Садиба 1890, в якій проживав Миклухо-Маклай М. М, містилася редакція «Киевской старины» (іст.). Вул. Саксаганського, 60, 60-б, 60-в. Складається з головного триповерхового будинку на червоній лінії забудови вулиці (№ 60), до якого з тилу прилягають одноповерхові з підвалом цегляні служби (№ 60-в), і флігеля (№ 60-б) в другому ряді забудови. Первісну забудову ділянки складав невеликий двоповерховий цегляний житловий будинок на узвишші. Значна розбудова садиби відбулася 1890 на замовлення тогочасного власника — відставного полковника В. Маслова. За проектом арх. М. Казанського до старого будинку (№ 60-б) з правого боку було долучено двоповерховий об'єм, завершений невеликою надбудовою з однокімнатним приміщенням, яку вінчала шатрова баня (втрачена). Одночасно за його ж проектом на червоній лінії вулиці зведено двоповерховий цегляний будинок з мезоніном, який за радянських часів був перетворений на триповерховий

486.60. Вул. Саксаганського, 22-б.
486.60. План другого поверху.

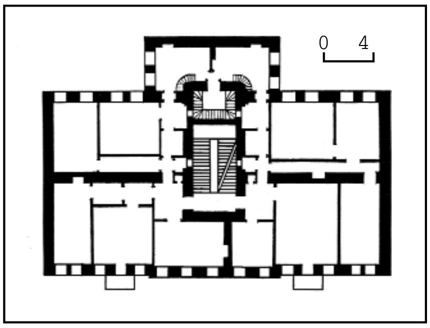

486.60. Вул. Саксаганського, 22-в.
486.60. План другого поверху.

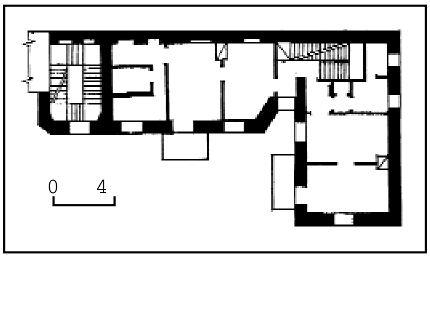

(№ 60). Фасади будинку лаконічно декоровано із застосуванням цегляного мурування й розчленовано лопатками. Внаслідок спорудження у повоєнні роки житлового п'ятиповерхового будинку № 60-а, який частково зайняв територію садиби, рельєф ділянки змінено, історичну забудову відокремлено підпірною стіною.

Після смерті В. Маслова садибу успадкувала його дочка Марія — дружина Миклухи-Маклая Михайла Миколайовича (1856—1927) — гірничого інженера, дослідника надр України, укладача карт корисних копалин, члена Київського відділення Російського технічного товариства. Молодший брат видатного мандрівника-етнографа М. Миклухи-Маклая. Після смерті дружини у 1915 став власником садиби. Мешкав на другому поверсі будинку № 60-б. До 1923 жив у Києві або в родинному маєтку в Малині (тепер Житомирської обл.), де був земським діячем. З 1923 — у Петрограді (Ленінграді).

В 2-й пол. 1901 — на поч. 1903 в садибі містилася редакція часопису «Киевская старина» — єдиного на той час легального українознавчого видання в країні, неофіційного органу київської Старої Громади, члени якої фінансували витрати на нього й співпрацювали в журналі майже безоплатно. Члени Громади збиралися в редакції для обговорення проблем видання, матеріалів до наступних номерів тощо. З побудовою старогромадівцями Троїцького народного будинку (на сучасній вул. Червоноармійській, 53) до нього було перенесено й редакцію журналу.

У зазначені роки в журналі було опубліковано дослідження, розвідки, нотатки, повідомлення, твори Д. Багалія, М. Біляшівського, М. Василенка, В. Винниченка, Б. Грінченка, В. Доманицького, О. Кобилянської, О. Лазаревського, О. Левицького, В. Липківського, Ф. Матушевського, Панаса Мирного, Н. Мовчанівського, І. Павловського, М. Петрова, Олени Пчілки, О. Сластіона, В. Хвойки, Л. Яновської та ін.

З 1893 редактором, з 1902 і видавцем журналу був Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — філолог, історик, педагог, громадський діяч. У цей час викладав російську словесність у Володимирському кадетському корпусі, Фундуклеївській жіночій гімназії, Другій чоловічій гімназії. Член Старої Громади (з 1875), на поч. 20 ст. її фактичний голова, пожертвував значні кошти на утримання «Киевской старины». Голова Київського товариства грамотності (1897—1907). Мешкав на вул. Тарасівській, 5, з 1903 — на вул. Саксаганського, 59-б.

Тепер у будинку № 60 салон краси, № 60-б займає державна установа [1358].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.62. Садиба 1898—1900, в якій проживав Радціг О. О. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 112-а, 112-б. Складається з головного будинку на червоній лінії вулиці й флігеля, розташованого паралельно йому на подвір'ї. Забудова садиби склалась як приватний прибутковий комплекс австрійського підданого Й. Голуба. Обидва будинки зведено за проектом арх. А. Краусса. Головний будинок споруджено під наглядом автора проекту, флігель — арх. М. Гарденіна. В січні 1918 садибу

486.62. Лиштви бічних вікон третього і четвертого поверхів.

486.62. Вул. Саксаганського, 112-а.
486.62. План першого поверху.

486.62. Оздоблення вікна другого поверху.
486.62. Рельєф над проїздом.

пошкоджено під час артилерійського обстрілу червоногвардійцями. У 1930-х рр. експертне обстеження флігеля, що перебував в аварійному стані, проводили архітектори М. Даміловський і О. Кобелєв. Тоді ж здійснено його капітальну реконструкцію з переплануванням приміщень та зміцненням фундаментів. Ремонтні роботи у садибі проводились і пізніше, зокрема, 1956. Тил ділянки внаслідок значного перепаду рельєфу укріплено цегляними підпірними стінами.

Головний будинок, 1898—1900 (№ 112-а). Чотириповерховий з цокольним поверхом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Композиція фасадів симетрична. На головній осі — парадні й чорні сходи. Чоловий фасад тридільний: центр і фланги виділено накладними двоколонними портиками композитного ордера на рівні двох верхніх поверхів. У проміжках влаштовано балкони (первісні ґрати замінено). Перший поверх рустований, в оздобленні інших поверхів широко застосовано гіпсові деталі (частково стандартні). В пишному декорі використано жіночі та лев'ячі маски у замкових каменях вікон, орнамент: «гротеск» — у ризалітах, рослинний — у підвіконнях. Будинок увінчує розвинений карниз з модульйонами, центральний ризаліт — напівциркульний фронтон з гербом в овалі. Вирізняються лиштви центральних вікон, що складаються з пілястрів з орнаментом із монет. Над головним входом рельєфний десюдепорт із зображенням серед виноградних грон амурів, які читають книжку й грають на сопілках. Бічні фасади вирішено у вигляді глухих брандмауерів.

Інтер'єри також насичені декором. Входи у три квартири зі сходових майданчиків оформлено ошатними порталами під розвиненими фронтонами з жіночими масками. Стіни вестибуля

486.62. Вул. Саксаганського, 112-б.

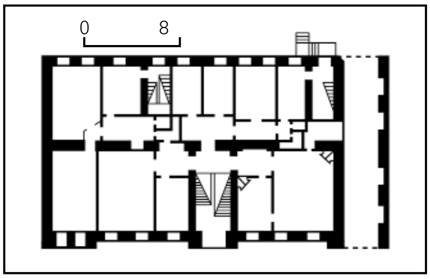

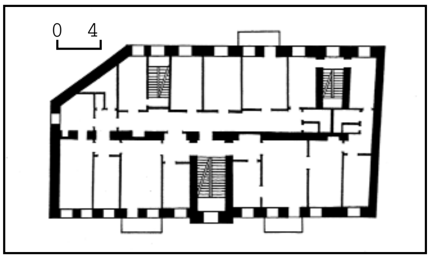

486.62. План другого поверху.
486.62. Панно над входом.
486.62. Оздоблення напівколон третього поверху.

розбито на фільонки й увінчано рослинним фризом. Проїзд у південному крилі має перекриття з плафонами, оформленими овальними й циркульними розетками. Над отвором проїзду — картуш у лапах грифонів, в якому вміщено дату будівництва (1900), нижче — рік відновлення (1956). Шпиль у завершенні центральної осі фасаду втрачено.

Ф л і г е л ь, 1900 (№ 112-б). П'ятиповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, у плані п'ятикутний — за конфігурацією ділянки. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Декорований менш виразно, але і в ньому витримано загальну пропорційність членувань, опорядження вікон ліпленими орнаментованими лиштвами. Останній поверх з арковими вікнами увінчано розірваним криволінійним фронтоном. На першому поверсі — проїзд на подвір'я, де стояв сарай (не зберігся). На першому—четвертому поверхах було по три квартири (на три, чотири та п'ять кімнат), на п'ятому поверсі — однокімнатні квартири за коридорною системою планування, у підвалі — дешеві квартири.

Садиба — зразок капіталістичної житлової забудови, оформленої в традиціях київської архітектури кін. 19 ст.

1901—04 у квартирі № 22 в садибі проживав Радціг Олександр Олександрович (1869—1941) — вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), декан механічного відділення політехнічного інституту (1905—08). В період проживання за цією адресою викладач КПІ (1898—1911), завідувач кафедри прикладної механіки, засновник і керівник лабораторії парових двигунів (з 1902); працював над докторською дисертацією «Математична теорія обміну тепла в циліндрах парових машин» (захистив 1905), що стала першою вітчизняною працею в галузі термодинаміки. Основоположник паротурбінобудування. 1904—11 мешкав у садибі КПІ.

У 1910-х рр. у садибі містилися школа співу й оперний клас М. Вронського; приватний жіночий навчальний заклад 1-го розряду О. Домонтович-Шипілло.

Тепер частину приміщень займають генеральне представництво «"Аерофлот" російські авіалінії» та кафе [1359].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Елла Піскова.

486.63. Садиба 1900—09, в якій проживав Шолом-Алейхем (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 27, 27-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці та флігеля у глибині подвір'я.

Г о л о в н и й б у д и н о к (№ 27). Споруджено у садибі, що на той час належала домовласниці Е. Хржановській.

П'ятиповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований (перший поверх тинькований), у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. В опорядженні головного фасаду застосовано колони коринфського ордера (у порталі, в обрамленні вікон третього і п'ятого поверхів), ліплений (орнаментальний і скульптурний) та цегляний декор. Симетрична композиція фасаду сформована трьома розкріповками, виділеними лопатками й фігурними аттиками, з яких тридільний центральний аттик під лучковим фронтоном включає два аркові слухові вікна, прямокутні бічні й круглі прорізи, окреслені виступними архівольтами. На бічних розкріповках влаштовано балкони, на правому фланзі — проїзд на подвір'я. Парадний вхід у будинок у вигляді широкого аркового отвору з декоративним замковим каменем фланковано коринфськими напівколонами, нижні частини фусту яких прикрашає ліплення. Площину центральної розкріповки над входом оздоблено масивними консолями з маскаронами на картушах і розетками. На рівні другого поверху обабіч осі портала розташовано ескедри зі встановленими в них скульптурними жіночими постатями. Вікна здвоєні, на першому—четвертому поверхах прямокутні, на п'ятому — аркові. Оздоб-

486.63. Вул. Саксаганського, 27.

486.63. План другого поверху.

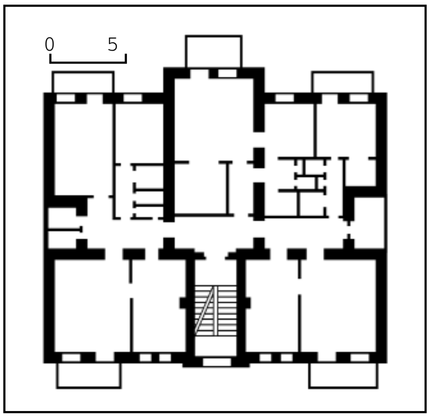

486.63. Скульптура у ніші другого поверху.

486.63. Маскарон вад входом.

486.63. Маскарон на консолях обабіч головного входу.

лення кожного з поверхів має відмінний характер. Фасад, звернений у бік подвір'я, значно спрощений, з одним ризалітом у центрі, розкреслений гуртами. Вікна і балконні двері прямокутні.

Споруда — характерний для свого часу прибутковий будинок з квартирами, розрахованими на мешканців середнього достатку.

Ф л і г е л ь (№ 27-б). У глибині подвір'я, паралельно фасадному будинку.

Шестиповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах односхилий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі модерн. Центральну частину, де розташовані вхід і сходи, виділено розкріповкою і завершено прямим аттиком, декорованим неглибокими вертикальними нішами. Фланги розкріповки підкреслено лізенами. Праворуч від входу прямокутний отвір проїзду (тепер закладений). Прямокутні вікна розташовано симетрично й прикрашено замковими каменями та підвіконними рядами сухариків. Різні за розмірами та формою вікна центральної частини оформлено лиштвами. Вінцевий карниз простого профілю підтримують цегляні консолі. Фасад з обох боків на рівні другого—шостого поверхів фланкують балкони, на яких частково збереглися первісні ковані ґрати.

Споруда — типовий для Києва прибутковий будинок в стилі модерн.

Садиба — цікавий зразок забудови ділянки поч. 20 ст. з різними за стилями будівлями.

486.63. Вул. Саксаганського, 27-б.

В 2-й пол. 1903 — 1-й пол. 1905 у квартирі № 4 на другому поверсі головного будинку № 27 проживав Шолом-Алейхем (справж. — Рабинович Шолом Нохумович; 1859—1916) — письменник. У цей період активно займався літературною та громадською діяльністю. Звідси, зокрема, вів переговори з письменником Л. Толстим з приводу участі останнього у літературному збірнику, прибутки від якого призначалися на допомогу жертвам єврейського погрому 1903 у Кишиневі. Листування з Л. Толстим стало причиною встановлення за помешканням Шолом-Алейхема поліцейського нагляду.

1988 на фасаді будинку встановлено меморіальну бронзову дошку з горельєфним портретом письменника на тлі рельєфного зображення сцен з єврейського життя (ск. В. Медведєв, арх. А. Милецький).

Тепер частину приміщень головного будинку займають перукарня і кафе-бар [1360].

Ірина Абрамова, Михайло Кальницький.

486.64. Садиба 1890-х рр., в якій проживали Бобрецький М. В., Коротньов О. О., Таранухін В. А. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 43, 43-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й флігеля на подвір'ї. Споруджені на замовлення купця Ш. Модилевського за проектом арх. А. Краусса.

Г о л о в н и й б у д и н о к, 1896 (№ 43). Чотириповерховий з напівпідвалом, на високому цоколі, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. На кожному поверсі міститься по дві шестикімнатні квартири. На правому фланзі проїзд на подвір'я.

Оздоблений у стилі історизм з елементами неоренесансу. Архітектура споруди вирізняється чіткою симетрією об'ємно-планувального та декоративного вирішення. Головний вхід з парадними сходами та блоком допоміжних приміщень розташовано на центральній осі будинку. Найпослідовніше симетрію втілено в структурі головного фасаду, композиційну основу якого складають три розкріповки — центральна, найвишуканіша за архітектурою, і дві бічні. Значення цих елементів підкреслено влаштуванням здвоєних вікон з колонками в імпостах, канелюрованих пілястрами, рустованим оздобленням наріжжів і пластичними завершеннями у вигляді складнопрофільованих трикутних фронтонів з балюстрадою (втрачена). Виразність

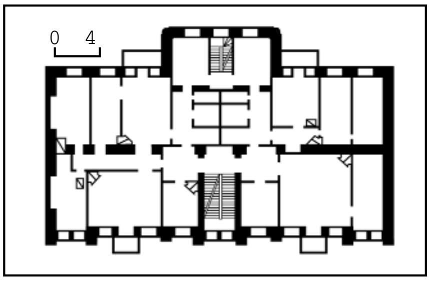

486.64. План другого поверху.
486.64. Вул. Саксаганського, 43.

486.64. Центральний фронтон.
486.64. Бічний фронтон.

головного фасаду посилюється за рахунок умілого варіювання формою та розмірами віконних прорізів, у більшості прямокутних, на четвертому поверсі аркових з пишним ліпленим декором. Прямокутний проріз входу в центрі будинку фланковано колонами коринфського ордера.

Споруда — яскравий зразок київського прибуткового будинку кін. 19 ст., оздобленого із застосуванням елементів ордерної системи.

Флігель, 1890-і рр. (№ 43-б). У глибині подвір'я, паралельно головному будинку.

Чотириповерховий (верхній поверх пізнішого походження) з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, односекційний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. У центрі вхід у сходову клітку, на правому фланзі проїзд на друге подвір'я (тепер зайнятий під гараж). Містив 12 квартир.

Нижні три поверхи оздоблено у стилі історизм з елементами неоренесансу. Симетричну побудову чолового фасаду позначено центральною розкріповкою, завершеною над третім поверхом лучковим фронтоном. Вікна прямокутні, три верхні центральні (тепер на третьому поверсі) — аркові, фланковані коринфськими напівколонами з канелюрованими знизу фустами. Декоративним акцентом фасаду є розміщена під лучковим фронтоном пишна ліплена композиція, яка складається з голівки Аполлона в оточенні пальмових гілок і волютоподібних пагонів. Тильний фасад не має оздоблення, розкреслений міжповерховими гуртами.

Будинок відзначається оригінальністю пластичного ліпленого декору.

Забудова садиби двома поперечними корпусами є типовою для житлового будівництва кін. 19 — поч. 20 ст.

В садибі проживали відомі вчені.

У кін. 19 ст. — 1907 — Бобрецький Микола Васильович (1843—1907) — зоолог. По закінченні Київського університету (1866) працював у ньому до кінця життя, професор (з 1877), впродовж 1880—1900-х рр. секретар, декан фізико-математичного факультету. Досліджував морську фауну Кримського півострова, ембріологію ракоподібних,

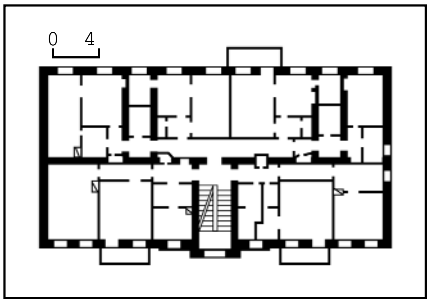

486.64. Вул. Саксаганського, 43-б. Фрагмент фасаду.
486.64. Оздоблення центрального вікна.
486.64. План другого поверху.

комах, черевоногих та головоногих молюсків, анатомію й систематику кільчастих червів. Автор першого в Російській імперії, широковідомого підручника зоології для вищих навчальних закладів «Основи зоології» (1884—91, вип. 1—3).

1907—13 — Коротньов Олексій Олексійович (1854—1915) — зоолог, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1903). По закінченні Московського університету (1876) працював у Москві та Санкт-Петербурзі, з 1887 професор кафедри зоології Київського університету. У цей період також голова зоологічної секції Київського товариства любителів природи при університеті. Досліджував зародковий розвиток і гістологію кишковопорожнинних, червів, комах, моховаток і покривників.

У 1910-х рр. (до 1920) у шестикімнатній квартирі № 4 головного будинку — Таранухін Василь Андрійович (1873—1920) — лікар-патолог, вчений. По закінченні медичного факультету Київського університету (1899) працював у Санкт-Петербурзі й Варшаві. Брав участь у кількох наукових експедиціях з вивчення та ліквідації епідемій чуми і холери. Влітку 1914 повернувся в Київ, мешкав спочатку на цій вулиці в будинку № 72. У 1914—20 професор, завідувач кафедри судової медицини Київського університету. Водночас завідувач клінічним відділенням Київського військового госпіталю, професор Київського медичного інституту. У вересні 1918 обраний головою Комітету судово-медичної експертизи при Міністерстві народного здоров'я й опікування Української Держави, у жовтні 1918 — секретарем медичного факультету університету. Досліджував проблеми патогенезу, імунології, лікування та профілактики інфекційних хвороб. Помер від висипного тифу.

У 1910-х рр. в садибі також проживав Ракітін Дмитро Семенович — архітектор, автор проекту будинку Управління Південної залізниці у Харкові на сучасній вул. Червоноармійській, 7 (1914, у співавт.; не зберігся) [1361].

Віктор Завада, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.65. Садиба 19 ст., в якій проживали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного життя, містилася явочна квартира Радянського підпільного райкому ЛКСМУ (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 44, 44-б, 44-е. Займає суміжні рядові ділянки, складається з двох фасадних будинків на червоній лінії забудови вулиці (№44 і 44-е) та флігелів (№ 44-б, 44-в, 44-г) у глибині подвір'я. Історія садиби відома з серед. 19 ст., коли вона належала колезькому асесору В. Стишинському і мала забудову, характерну для Києва цієї доби. До неї входили малоповерхові цегляно-дерев'яні будинки, значну частину ділянки займали сад і подвір'я. З того часу зберігся фасадний будинок № 44-е. В кін. 1890-х рр., у період будівельного підйому, дочка попереднього власника О. Стишинська, яка володіла майном з 1896, оновила забудову, спорудивши два прибуткові будинки (№ 44 і 44-б), виконані за майже ідентичними проектами арх. А.-Ф. Краусса. Після зведення їх на ділянці утворилися два послідовно розташовані подвір'я, найвіддаленіше з яких займали господарські малоповерхові споруди, що збереглись у значно перебудованому вигляді й не мають архітектурної цінності (№ 44-в, 44-г). Після закінчення будівництва О. Стишинська не змогла розрахуватися з кредиторами і в 1900 майно описали за борги. 1901 на публічних торгах домоволодіння придбав купець 2-ї гільдії М. Фальберг, який залишався його власником до 1910-х рр.

Житловий будинок, 1850—51 (№ 44-е). На червоній лінії забудови вулиці. Первісно дерев'яний з мезоніном, на цегляному підмурку. 1894 обкладений цеглою. У 1990-х рр. реконструйований.

Двоповерховий, перший поверх тинькований, другий пофарбований, симетричний за композицією, у плані П-подібний. Перекриття пласкі, дах напіввальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі пізнього класицизму. Чоловий фасад з непарною кількістю прорізів має центральний вхід і двовіконні бічні прясла, виділені лопатками. Прямокутні вікна другого поверху прикрашено напівлиштвами, підвіконними дошками й міжвіконними фільонками фігурного абрису. Фасад розкреслено міжповерховим гуртом, завершено нешироким карнизом з зубчастим декором. Первісне опорядження інтер'єрів не збереглося.

Будинок — рідкісний зразок забудови вулиці серед. 19 ст.

Ж и т л о в и й   б у д и н о к, 1898 (№ 44). На червоній лінії забудови вулиці, праворуч від № 44-е.

Чотириповерховий з цокольним напівповерхом, цегляний, пофарбований, односекційний, у плані Т-подібний, з дворовим розвиненим ризалітом чорних сходів. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Кожний поверх призначався для двох великих квартир з двобічним коридорним плануванням.

Оздоблений у стилі історизм з використанням ренесансно-барокових деталей. Композиція головного фасаду симетрично-осьова, підкреслена трьома розкріповками, з яких бічні завершено трикутними фронтонами, центральна, зі входом у парадну сходову клітку — лучковим фронтоном. Вертикальність членування доповнюють лопатки першого—другого поверхів і модифіковані пілястри третього—четвертого поверхів. Вікна прямокутні, крім верхнього аркового прорізу в центрі фасаду. Цегляний декор доповнюють ліплені деталі — замкові камені, фільонки тощо. Насиченість декору зростає догори.

486.65. Вул. Саксаганського, 44.
486.65. План другого поверху.

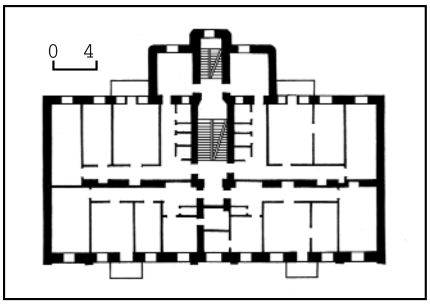

486.65. Вул. Саксаганського, 44-б.
486.65. План третього поверху.

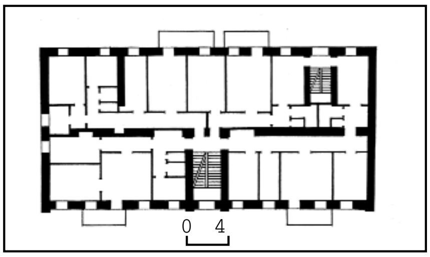

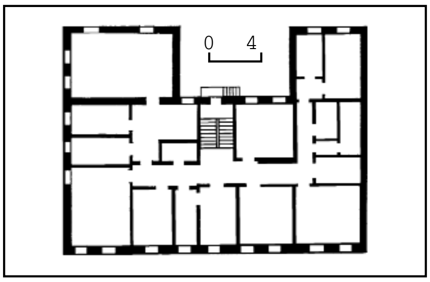

486.65. Вул. Саксаганського, 44-е.
486.65. План другого поверху.

Вікна другого поверху оформлено пласкими лиштвами й клинчастими замковими каменями, вікна третього поверху — надвіконними фільонками з рослинним орнаментом, окремі вікна четвертого поверху — трикутними сандриками. Вікна розкріповок на рівні третього поверху акцентовано замковими каменями у вигляді чоловічих маскаронів. У лівій частині будинку влаштовано проїзд на подвір'я, над яким в антресолях розміщено приміщення (колишня двірницька). Дворовий фасад має спрощений декор, змодельований у цеглі.

У вестибулі та в парадній сходовій клітці збереглося первісне покриття підлоги візерунчастою керамічною плиткою та огородження двомаршових сходів з волютоподібними арабесками.

Будинок — типовий зразок забудови міста кін. 19 ст.

Ф л і г е л ь, 1899 (№ 44-б). У другому ряді забудови, паралельно будинку № 44, з яким має тотожне архітектурне вирішення.

Чотириповерховий з напівповерхом, цегляний, пофарбований, односекційний, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Має по чотири квартири на кожному поверсі, двоє сходів (парадні і чорні).

Оздоблений у стилі історизм. Композиція головного фасаду симетрично-осьова, підкреслена центральною, слабо виявленою розкріповкою, завершеною лучковим фронтоном. Прямокутні віконні прорізи акцентовано замковими каменями. Вікна третього поверху прикрашено надвіконними фільонками з рослинним ліпленим орнаментом, вікна четвертого поверху завершуються прямими й трикутними сандриками. На першому—другому поверхах міжвіконня декоровано лопатками (на першому поверсі оброблено дощаним рустом), на третьому—четвертому поверхах — високими модифікованими пілястрами. В лівій частині будинку влаштовано проїзд на господарське подвір'я, над яким в антресолях — невелике приміщення на два вікна. У парадних вхідних приміщеннях збереглися керамічна плитка на підлозі та огородження двомаршових сходів.

Будинок — характерний зразок забудови Києва кін. 19 ст.

Садиба являє інтерес з погляду цілісного містобудівного утворення, історія формування якого простежується з серед. 19 ст.

В садибі проживали відомі діячі науки та культури, громадсько-політичного життя.

1945—48 у квартирі № 25 будинку (№ 44-б) — Горбачов Омелян Григорович (1892—1965) — діяч більшовицької партії, член Київського комітету РСДРП(б) в 1917, Міського районного комітету партії в 1917—18. У період проживання в цьому будинку — голова Республіканського профспілкового комітету автотранспортників, депутат Верховної Ради УРСР. Пізніше жив на сучасному просп. Перемоги, 22. Ім'ям О. Горбачова названо вулицю в Києві.

1902—03 у квартирі № 24 будинку № 44 — Грушевський Олександр Сергійович (1877—1943) — історик, літературознавець, етнограф, діяч українського національного руху. Рідний брат М. Грушевського. Під час проживання у цьому будинку готувався до складання іспитів на ступінь магістра російської історії в Київському університеті, працював над монографією «Нариси історії Турівського князівства». Пізніше мешкав на вул. Паньківській, 9.

1944—52 у квартирі № 42 будинку (№ 44-б) — Гуреїв Олекса (Олексій Іванович, 1913—99) — письменник. У цей час написав романи «Наша молодість» (1949), «Життя іде» (1954). Пізніше мешкав на сучасній вул. Жилянській, 62/64.

1944—54 у квартирі № 44 будинку (№ 44-б) — Олійник Степан Іванович (1908—82) — поет-сатирик. В період проживання у цьому будинку вийшли збірки «Мої земляки» (1947), «Наші знайомі» (1948; Державна премія СРСР, 1950), «З щирим серцем, а про декого з перцем» (1953), «Який Сава — така й слава» (1954). В 1952 написав лібрето до опери О. Сандлера «В степах України» за однойменною п'єсою О. Корнійчука. Пізніше жив на вул. Червоноармійській, 6.

З осені 1931 до літа 1932 в будинку (№ 44-б) — Островський Микола Олексійович (1904—36) — письменник. У цей час закінчував першу частину роману «Як гартувалася сталь». Пізніше жив у Москві. Ім'ям М. Островського названо вулицю в Києві.

1900—09 в квартирі № 8 будинку (№ 44) — Шульгин Яків Миколайович (літ. псевд. — Л. Ч., Я. Ш., Любчин чоловік; 1851—1911) — історик, педагог, громадсько-культурний діяч. Випускник Київського університету (1874, учень В. Антоновича і М. Драгоманова), де прилучився до діяльності Старої Громади. 1874 заарештований, висланий на чотири роки у Красноярськ, пізніше працював контролером Єлисаветградського відділення банку. У кін. 1899 повернувся у Київ. З жовтня 1901 — викладач історії і російської мови у приватній чоловічій гімназії Г. Валькера, секретар педагогічної ради в ній. У червні 1903 переведений учителем російської мови у Першу гімназію, де працював до кінця життя.

Був дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, один із засновників і секретар Українського наукового товариства в Києві, член Історичного товариства Нестора-літописця. Співробітничав з журналами «Киевская старина», «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник». Досліджував історію Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст., зокрема, найбільше гайдамацьке повстання на Правобережній Україні — Коліївщину.

Пізніше мешкав на вул. Монастирській, 9 (тепер вул. М. Пимоненка; будинок не зберігся).

Тут зростали сини Я. Шульгина, імена яких залишилися в українській історії.

Шульгин Володимир Якович (1894—1918) — громадський діяч. Під час навчання у Київському університеті створив Українську студентську громаду. 1917 член УЦР, завідувач її інформаційного бюро. В січні 1918 добровольцем вступив до 1-ї сотні Студентського куреня, загинув у бою з російськими більшовицькими військами під Крутами. Під час проживання у цьому будинку навчався в Першій гімназії.

Шульгин Олександр Якович (1889—1960) — історик, публіцист, громадський, політичний діяч, за Української Центральної Ради — член УЦР і Малої Ради, ЦК УПСФ, генеральний секретар міжнаціональних справ (липень 1917 — січень 1918), за Української Держави — член Міністерства закордонних справ, посол у Болгарії, на еміграції довгий час — міністр закордонних справ, професор УВУ і Українського високого педагогічного інституту в Празі, в 1929—39 голова Головної Української еміграційної ради, 1939—40 голова уряду УНР в екзилі, 1946—60 засновник і голова Українського академічного товариства в Парижі.

Під час проживання в цьому будинку навчався в Першій гімназії. 1906 подав директорові вимогу про вивчення в ній української мови. Після закінчення гімназії зі срібною медаллю 1908 вступив до Санкт-Петербурзького університету, де спочатку навчався на при-

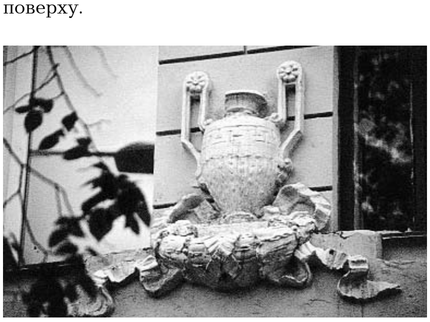

486.66. Вінцевий аттік.
486.66. Фрагмент оздоблення шостого поверху.

486.66. Вул. Саксаганського, 131-а.
486.66. План другого поверху.

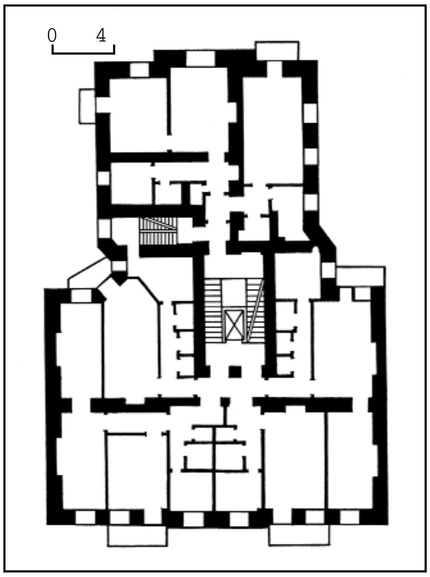

486.66. Фрагмент оздоблення фасаду.

родничому, з 1910 — на історико-філологічному факультеті, брав активну участь у діяльності Української громади, співробітничав з журналом «Украинская жизнь».
1901 у квартирі № 25 мешкав письменник С. Бердяєв.
1941—43 під час нацистської окупації Києва квартира № 12 будинку № 44 була явочною для Радянського підпільного райкому ЛКСМУ (хазяйка В. Терещенко), який очолював Г. Синицин — студент Гідромеліоративного інституту (містився на вул. Рейтарській, 37). До складу райкому входили А. Пасько, О. Подласов, В. Снітко, В. Терещенко. Райком мав зв'язок з Київським підпільним міськкомом КП(б)У. Підпільники записували і розповсюджували передачі Радінформбюро, брали участь у врятуванні молоді від вивезення до Німеччини, створили молодіжні підпільні групи в міському управлінні водогінної мережі (5 осіб), на поліграфічній фабриці (7 осіб) і теплоелектроцентралі (11 осіб), у гідромеліоративному та медичному інститутах. У травні 1942 за доносом зрадників Г. Синицина і В. Снітка заарештували. Підпільний райком очолив О. Подласов. Внаслідок перепланування будинку меморіальна квартира не збереглася.
1975 на фасаді будинку № 44, праворуч від проїзду на подвір'я, в пам'ять про розміщення явочної квартири Радянського підпільного райкому ЛКСМУ встановлено меморіальну дошку з чорного граніту з анотаційним написом.
Тепер у будинку № 44-б ветеринарний госпіталь, у будинку № 44-е аптека [1362]. *Микола Кіпоренко, Ніна Коваленко, Володимир Кучер, Олена Мокроусова, Світлана Панькова, Олена Шишкіна.*

486.66. Садиба 1913—14, в якій проживали Гамарник Я. Б., Крамаренко Л. П. (архіт., іст.). Вул. Саксаганського, 131-а, 131-б. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці й флігеля на подвір'ї. Споруджені як прибуткові на замовлення дружини купецького сина Е. Цейтліної.
Головний будинок (№ 131-а). Шестиповерховий з підвалом, цегляний, перший і другий поверхи тиньковані, верхні пофарбовані, у плані Т-подібний, односекційний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Оригінальну планувальну структуру будівлі вирішено на двох рівнях: першому рівню відповідають квартири чолової частини, другому — квартири тильної секції (внаслідок ремонтів первісне планування частково змінено).
Оздоблений у стилі історизм з елементами неоампіру. Чоловий фасад вирішено симетрично відносно центральної осі, підкресленої порталом парадного входу й трикутним щипцем у завершенні. Оформлення фасаду виконане із застосуванням широкого спектра опоряджувальних засобів. Площину першого поверху оброблено дощаним рустом, другого — гладеньким рустом, на рівні третього—п'ятого поверхів стіни залишено в лицьовій цеглі (тепер пофарбовані), на рівні шостого поверху влаштовано тинькований фриз з орнаментованим поясом. Середня частина розірваного карниза утворює подобу прямого сандрика над двома вікнами балкона шостого поверху, над нею — напівциркульне вікно, замковий камінь якого прикрашено античною маскою. Фасад оздоблено ліпленими декоративними деталями: на третьому поверсі — меандром, на четвертому — смолоскипами й вінками, на п'ятому — черепами биків і гірляндами, на шостому — рельєфними вазами. Головний портал фланковано тосканськими колонами, над дверима — ліплені кубок і вінок. Збереглися металеві ґрати на балконі шостого поверху та у падузі проїзду на подвір'я. Перекриття під'їзду кесоноване.
В інтер'єрі залишилися численні декоративні елементи. Вестибуль оформлено пілястрами, меандровим фризом, підлогу викладено метлаською плиткою. Стіни клітки парадних сходів прикрашено ліпленими квітами в стилі модерн.
Флігель (№ 131-б). Шестиповерховий на цокольному напівповерсі (з тилу семиповерховий), цегляний, пофарбований, у плані прямокутний, з тильним ризалітом значного виносу. Перекриття пласкі, дах двосхилий, з бляшаним покриттям. Фасад оздоблено значно простіше, виняток — архітектурно оформлений портал головного входу, фланкований лопатками.
Садиба — яскравий зразок комерційної забудови міста поч. 20 ст.
1917 — на поч. 1918 у квартирі № 25 садиби проживав Гамарник Ян Борисович (справж. — Яків Цудикович; 1894—1937) — політичний і військовий діяч. У цей час член і секретар Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської Ради робітничих депутатів (містилися в Маріїнському палаці). Разом з Є. Бош, О. Горвіцем, В. Затонським та іншими провідними діячами київської більшовицької організації висувався Чернігівським комітетом РСДРП(б) кандидатом на виборах до Українських установчих зборів, що відбулися в грудні 1917 — січні 1918. Після жовтневого перевороту у Петрограді член Військово-революційного комітету, який готував жовтневе збройне повстання 1917 у Києві. 28 жовтня 1917 заарештований в Маріїнському палаці. Після звільнення продовжив політичну діяльність, зокрема, входив до складу київського ВРК, який керував підготовкою і проведенням січневого збройного повстання 1918 в місті, активний учасник боротьби за встановлення більшовицького режиму в Україні. У 1920-х рр. очолював Київський, Харківський, Одеський губкоми КП(б)У, Політуправління Червоної армії, з 1930 заступник наркома оборони і голови Реввійськради СРСР. З початком масових репресій наклав на себе руки.

486.66. Вул. Саксаганського, 131-б. План другого поверху.

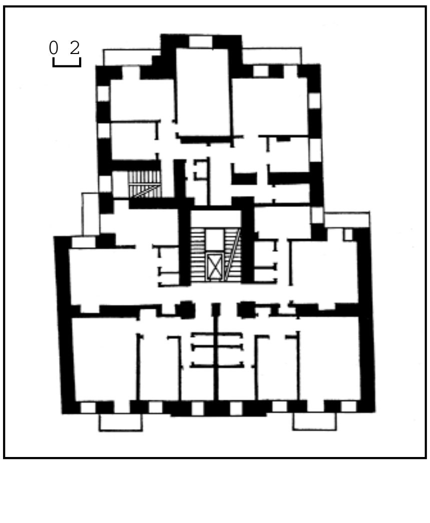

У 1920-х рр. у квартирі № 5 садиби проживав Крамаренко Леонід Петрович (1881—1960) — вчений у галузі сільськогосподарського машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення політехнічного інституту в Києві (1913) викладав у ньому (з 1915), завідував кафедрою сільськогосподарських машин. З 1929 працював у Харкові. Наукові дослідження в галузі теорії та розрахунку сільськогосподарських машин і робочих процесів. Розвинув метод рентгеноскопії в експериментальних дослідженнях сільськогосподарських машин.
Тепер на першому поверсі головного будинку ощадбанк, магазин [1363].
В'ячеслав Горбик, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

486.67. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Єрмаков В. П., Павловський О. Д. (іст.). Вул. Саксаганського, 41, 41-в. Складається з головного будинку на червоній лінії забудови вулиці (№ 41) і флігеля, розташованого паралельно йому на подвір'ї, у другому ряді забудови (№ 41-в). Фасадний будинок чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований у світло-жовтий колір, архітектурні деталі — у білий. Флігель чотириповерховий з підвалом, цегляний, пофарбований у теракотовий колір, архітектурні деталі — в білий. Обидва будинки оформлені у цегляному стилі.
У садибі проживали відомі вчені.
У кін. 19 ст. до 1911 — Єрмаков Василь Петрович (1845—1922) — математик і механік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1884), один із засновників Київського фізико-математичного товариства (1890), засновник і організатор «Журнала элементарной математики» (1884—86) і його продовження «Вестника опытной физики и элементарной математики» (1886), що довгий час був єдиним у Російській імперії науковим виданням у цій галузі. У період проживання в цьому будинку професор Київського університету (з 1877), завідувач кафедри вищої математики Київського політехнічного інституту (з 1898), товариш голови Київського фізико-математичного товариства. Наукові праці присвячено проблемам математичного аналізу — теорії диференціальних рівнянь звичайних і частинних похідних, теорії ймовірності, варіаційних числень, питанням аналітичної геометрії, теоретичної механіки. Мешкав також на вул. Паньківській, 9 у прибутковому будинку М. Грушевського (1911—12; не зберігся), у житловому будинку КПІ № 1, квартира № 4 (1913—22).
У кін. 1910-х рр. (до 1919) — Павловський Олександр Дмитрович (1857—1944) — патолог, мікробіолог, хірург, завідувач кафедри хірургічної патології й терапії медичного факультету Київського університету (1889—1912), професор (до 1919), ініціатор утворення в Києві Товариства для боротьби із заразними хворобами і першої в Росії Київської пастерівської антирабічної

станції (1894), яку він очолював, Бактеріологічного інституту (1896), в якому був першим директором і керував відділом сироваток (до 1909). Член санкт-петербурзьких Товариства російських лікарів (з 1882) і Пироговського хірургічного товариства лікарів (з 1888), Київського товариства лікарів і Акушерсько-гінекологічного товариства при університеті (з 1889). У роки 1-ї світової війни — організатор і керівник госпіталю Червоного Хреста в Києві. Досліджував механізм зараження туберкульозом (розробив живильне середовище для туберкульозних бактерій), риносклеромою (1897 винайшов препарат для її лікування), розвиток хірургічних, газових інфекцій, першим в Російській імперії виготовив і застосував для лікування протидифтерійну сироватку (1895) тощо. 1919 емігрував. Мешкав на цій вулиці також у будинках № 70 (кін. 19 ст. — 1901; будинок не зберігся), № 28 (1904—07), з 1908 — на вул. Предславинській, 41 (будинок не зберігся), з 1913 — на вул. Володимирській, 68.

Тепер на першому поверсі головного будинку хімчистка [1364].

Елла Піскова, Лариса Федорова.

486.68. Садиба Маріїнської громади сестер-жалібниць поч. 20 ст., в якій відбувся 1-й з'їзд Товариства Червоного Хреста України, містилися медичні установи, де працювали відомі лікарі та вчені (архіт., іст., мист.). Вул. Саксаганського, 75. Складається з двох споруд — головного будинку Маріїнської громади на червоній лінії забудови вулиці й розташованого праворуч від нього в другому ряді забудови будинку лікарні. Садиба відділена від сусідніх ділянок і вулиці металевим парканом на цегляному цоколі з воротами і хвірткою, влаштованими праворуч від головного будинку. Садибу придбала 1881 громада завдяки пожертві підприємця і доброчинця Н. Терещенка. Тут у 1882—83 було зведено два будинки за проектами архітекторів В. Ніколаєва та В. Сичугова (не збереглися). Один з них призначався власне для громади, другий — для амбулаторії, аптеки й лікарні на 12 ліжок. 1901—02 споруджено будинок лікарні за проектом військового інж. Д. Седельникова, який здійснив проектування і керування будівництвом безкоштовно. 1913—15 за проектом арх. В. Рикова (скульптурне опорядження ск. Ф. Балавенського) зведено головний будинок. 1913 виконано основні будівельні роботи й освячено споруду, облаштування тривало до 1915.

Головний будинок, 1913—15. На червоній лінії забудови вулиці. Є одним з архітектурних акцентів вулиці. Являв новий для свого часу вид лікарняного будинку, зведеного громадським коштом. За первісним плануванням, напівпідвал призначався для технічних і господарських потреб, на першому поверсі були аптека та амбулаторія, другий і третій поверхи займали житлові приміщення сестер-жалібниць, навчальні курси, приймальна зала, домова церква Покрови Пресвятої Богородиці. 1944—46 проведено ремонт будинку.

Триповерховий, з боку подвір'я з напівпідвалом, цегляний, тинькований, перший поверх рустований, у плані Ш-подібний, з коридорною системою планування. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з бляшаним покриттям. Має три входи, що дає змогу зонувати приміщення за функціональним призначенням. Оздоблений у стилі історизм в архітектурних формах неокласицизму, прикрашений вишуканим орнаментальним ліпленням та скульптурами. Має типове для класицизму жовто-вохристе пофарбування з білими деталями пластичного оздоблення. Композиція головного фасаду тридільна, утворена центральним та двома бічними ризалітами незначного виносу, увінчаними фронтонами. По вертикалі фасад поділяється на три основні яруси-поверхи, різні за висотою. Перший ярус, встановлений на невисокому цоколі (за рахунок якого нівелюється незначний схил ділянки), рустований, що створює враження його надійності та міцності. Важливим елементом у вирішенні фасаду є відсутність парадних сходів. Усі три входи в ризалітах розташовано просто і доступно, безпосередньо з вулиці, що надає архітектурному образу будинку, при всій його імпозантності, певної камерності, пом'якшуючи урочисту репрезентацію цілого. Головні пластичні засоби зосереджено в центральній частині фасаду, яка має вигляд портика з чотирма тричвертєвими колонами коринфського ордера.

486.68. Вул. Саксаганського, 75. Головний будинок.
486.68. План першого поверху.

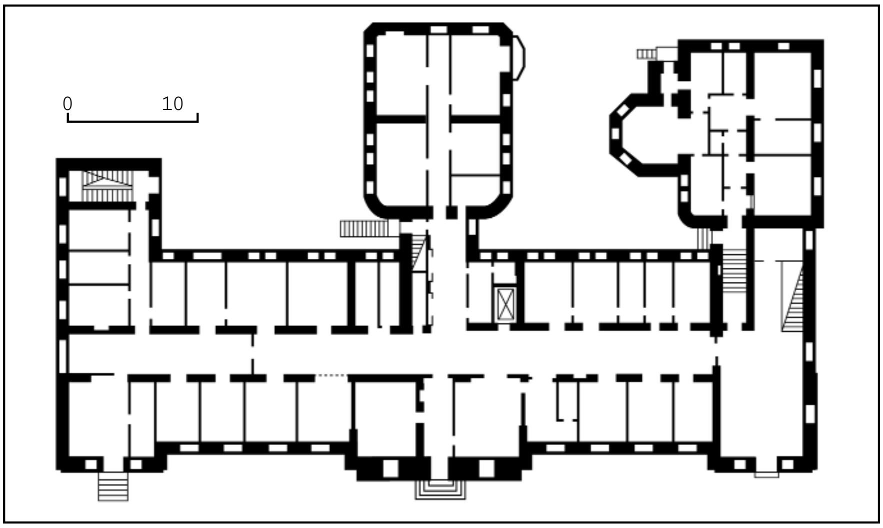

486.68. Фронтон бічного ризаліту.
486.68. Фрагмент центрального ризаліту.

Між ними на кожному поверсі влаштовано по три вікна у профільованому обрамленні, прямокутному — у вікнах другого ярусу, арковому — третього. Простінки та поверхні архівольтів заповнено декоративним ліпленням у вигляді стилізованих рослинних гірлянд, квітів-розеток тощо. Колони об'єднують два верхні поверхи та підтримують антаблемент з карнизом великого виносу на численних кронштейнах. Центральний ризаліт над карнизом завершено аттиком з трьома вікнами-люкарнами, обрамленими гірляндами з волют, листя та грон винограду.

Вгорі по осях колон портика встановлено чотири антиквізовані скульптурні жіночі постаті. Вони позбавлені будь-яких атрибутів і є узагальненим уособленням сестер-жалібниць Маріїнської громади. Ці скульптури, зважаючи на їхнє суто декоративне призначення, вирізняються високим рівнем виконання. Їм притаманні гарні стрункі й витончені пропорції, м'яке ліплення об'ємів, природність рухів і постави, анатомічна точність у прорисовці деталей та виразні, тактовно варійовані силуети, узгоджені із загальною симетрією будівлі. Скульптури сильно пошкоджені, так само, як і багато інших деталей фасаду. Аттик з мальовничими абрисами фігур надає всій споруді вигляду палацу.

Бічні ризаліти дещо менші за розмірами, але за виразністю й ошатністю пластичного декору майже не поступаються центральній частині фасаду. Вони акцентовані трикутними фронтонами, в тимпанах яких вміщено трифігурні, витримані в класицистичній стилістиці барельєфні композиції, присвячені сюжетам лікування («Бинтування пораненого» — правий фронтон) та полегшення страждань хворого або вмираючого (лівий фронтон). Тема милосердя переплітається в них з патріотичними і трагедійно-суворими настроями напередодні 1-ї світової війни. Фронтони замість колон підтримуються пілястрами того ж ордера, вільні площини стін декоровано винятково пишними, спірально закрученими пагонами аканта. Цікавими деталями є рельєфні зображення на замкових каменях дверних обрамлень: жертовники з вогнем та двома переплетеними зміями, що слугують виразною емблемою призначення будинку, поєднуючи в собі символіку жертовного служіння і медичного знання. Особливістю проміжних частин фасаду є влаштування аркових вікон на першому ярусі та прямокутних — на другому. Вікна другого поверху додатково декоровано внизу короткими балюстрадами з фігурних балясин.

Будинок — зразок вдалого синтезу архітектури і мистецтва, цінний елемент архітектурного середовища Києва.

Лікарня, 1901—02. У глибині подвір'я, паралельно вулиці, праворуч від головного корпусу.

Двоповерхова, з тильного боку з напівпідвалом, цегляна, пофарбована, у плані Н-подібна. Складається з поздовжнього і двох бічних поперечних об'ємів, які утворюють ризаліти значного виносу на головному й тильному фасадах відповідно на п'ять і на три віконні осі. Входи у центрах торцевих фасадів виділено розкріповками. Внутрішнє планування коридорне однобічне, у чолових ризалітах — коридорне двобічне. Сходові клітки біля торцевих входів мають по два кам'яні марші й один марш у напівпідвал. Перекриття пласкі. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у стилі історизм у традиціях класицизму із застосуванням цегляного декору. Композиція головного фасаду симетрична. Ризаліти завершено трикутними фронтонами з круглими слуховими віконцями, вхідні розкріповки — тридільними ступінчастими аттиками. Вінцевий карниз спирається на цегляну аркатуру. Між першим і другим поверхами проходить подвійний гурт, прикрашений зубцями по лінії підвіконь. На першому поверсі вікна прямокутні, на другому — аркові. Їх обрамляють пласкі лиштви із замковими каменями. Міжвіконня та наріжжя оформлено спрощеними пілястрами. Над бічними входами встановлено піддашки на ажурних металевих кронштейнах.

В інтер'єрі будинку збереглося первісне оформлення сходових кліток: металеві огородження з мотивом волют і арабесок, шахове замощення майданчиків двоколірною метлаською плиткою та бордюрною — з рисунком меандра.

Будинок — цінний зразок невеликої споруди лікувального закладу поч. 20 ст.

Забудова садиби складає один з найзначніших медичних закладів Києва поч. 20 ст.

Маріїнську громаду сестер-жалібниць засновано 1878 при дамському комітеті Київського управління Російського товариства Червоного Хреста. Спочатку містилася при Олександрівській міській лікарні (тепер Центральна міська клінічна лікарня; вул. Шовковична, 39/1), деякий час винаймала приміщення на розі сучасних вулиць Червоноармійської та Жилянської. Опікувалася підготовкою та утриманням сестер-жалібниць. З 1880 при ній діяла безкоштовна амбулаторія (містилася на сучасній вул. О. Гончара, 32), з часом створила відділення на Подолі (вул. Хорива, 37). Спочатку у громаді було 15, в 1913 — 118 сестер-жалібниць. Утримувалася на пожертви приватних осіб, Товариства Червоного Хреста, Києво-Печерської лаври, Міської управи тощо. Надавала допомогу нужденним. Сестри-жалібниці Маріїнської громади відіграли значну роль у допомозі пораненим під час 1-ї світової війни. Її діяльністю керували у різний час дружини генерал-губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній — С. Драгомирова, М. Дрентельн, Л. Сухомлинова, дружина корпусного командира В. Мавріна. 1885 громаду відвідав імператор Олександр III.

Лікарня мала 41 ліжко, з них 29 — безкоштовні, перший поверх призначався для жінок, другий — для чоловіків. Завідував курсами і був головним лікарем у 1910-х рр. М. Миловидов. Викладали на дворічних курсах для сестер-жалібниць, працювали в лікарні у різний час та брали участь у діяльності громади відомі лікарі та вчені — Є. Афанасьєв, М. Вашетко, М. Нещадименко, О. Павловський, В. Підвисоцький, І. Руберт, К. Тарасов, І. Титов, К. Трітшель, Ф. Яновський та ін.

15—18 квітня 1918 у головному будинку громади відбувся 1-й з'їзд Товариства Червоного Хреста України, з якого веде початок національна добровільна громадська організація. На з'їзді було обрано Організаційний комітет у складі професора Київського університету М. Дітеріхса, лікарів С. Кобзаренка, Є. Лукасевича та ін. Згодом у цьому приміщенні відбувся з'їзд товариства з представниками медико-санітарних організацій Союзу земств і Союзу міст. Найважливішими завданнями було визначено евакуацію військовополонених усіх армій, які воювали в Україні, допомогу біженцям, дітям-сиротам, боротьбу з тифом та іншими масовими інфекціями, створення шпиталів, пунктів харчування. Тепер Національний комітет Українського товариства Червоного Хреста міститься на вул. Пушкінській, 30.

1919—41 садибу займав Київський державний клінічний інститут для вдосконалення лікарів, заснований 1917 при Київському товаристві лікарів як клі-

486.68. Вул. Саксаганського, 75. Лікарня.

нічний інститут (містився спочатку в будинку університетських клінік на сучасному бульв. Т. Шевченка, 13). 1919 націоналізований і реорганізований. При інституті діяли лікарня з поліклінікою, курси для лікарів (переважно з периферії), інтернат для лікарів на 100 ліжок, бібліотека, музей гігієни, лабораторії та інші допоміжні установи. Амбулаторія приймала у 1920-х рр. до 500 хворих щодня, стаціонарних хворих — до 2 тис. на рік. З них більше половини були селяни. Інститут мав у своєму складі також низку інших установ: Всеукраїнський дитячий ортопедичний інститут (до 1931; сучасна вул. М. Грушевського, 7), Дитячу клінічну лікарню (вул. Червоноармійська, 93), Окружний вендиспансер (вул. Рейтарська, 22), Санаторій для хворих на туберкульоз у Пущі-Водиці (не зберігся). В інституті працювали відомі лікарі та вчені: М. Левитський (директор інституту), В. Боровський (завідувач кафедри венеричних захворювань), Б. Маньківський (завідувач кафедри нервових захворювань), О. Марзєєв (завідувач кафедри комунальної гігієни), Г. Писемський (завідувач кафедри акушерства та гінекології), І. Фрумін (завідувач кафедри ортопедії), В. Балабан (старший асистент кафедри охорони материнства і дитинства), О. Коломійченко (лікар отоларингологічної клініки), В. Слонімська (рентгенотехнік) та ін. З 1944 інститут містився на вул. Багговутівській, 1.

З листопада 1943 до вересня 1944 в садибі розміщувався евакогоспіталь № 3707.

З вересня 1944 садибу займав Український науково-дослідний інститут клінічної медицини МОЗ УРСР (заснований 1936; тепер Український науково-дослідний інститут кардіології ім. М. Стражеска; з 1978 міститься на вул. Народного ополчення, 8, де для нього споруджено комплекс будинків).

1944—52 тут працював засновник і перший директор інституту Стражеско Микола Дмитрович (1876—1952) — вчений-терапевт, акад. АН УСРР (з 1934), АН СРСР (з 1943) і АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УСРР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947). Після повернення з евакуації до Києва вчений відновив (1944) створений ним у березні 1936 Український науково-дослідний інститут клінічної медицини, директором якого був у 1936—52, а також терапевтичну фа-

487. Вул. Овруцька, 25.
487. План першого поверху.

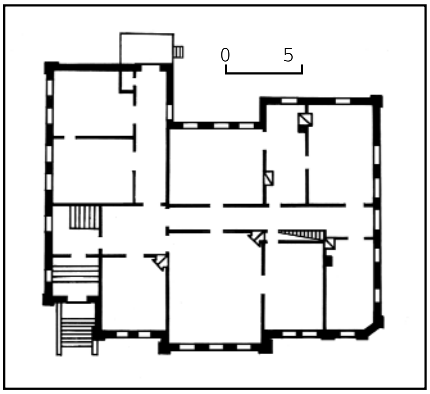

культетську клініку Київського медичного інституту, якою завідував у 1929—52. Під його керівництвом колектив інституту займався проблемами ранових інфекцій та сепсису, вивчення яких було розпочато в роки війни.

Основні роботи вченого присвячено дослідженню проблем серцево-судинної системи (інфаркт міокарда, ревматизм, хронічний сепсис, гіпертонічна хвороба, недостатність кровообігу), захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки. Описав ряд синдромів і симптомів серцево-судинних захворювань, розробив вчення про функціональну недостатність кровообігу, разом з В. Василенком створив класифікацію недостатності кровообігу. 1952 інституту присвоєно ім`я вченого.

Кабінет М. Стражеска містився на першому поверсі у лівому крилі головного будинку в кімнаті № 4 (тепер кабінети № 7 і 8).

1944—62 в інституті (корпус лікарні) працювала за сумісництвом Смирнова-Замкова Олександра Іванівна (1880—1962) — патологоанатом, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). Завідувала прозекторським відділом. Одночасно очолювала у цей період відділ (згодом лабораторію) Інституту клінічної фізіології АН УРСР (з 1953 — Інститут фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР). Перша жінка-академік в Україні. Наукові праці присвячено патанатомії променевої та інфекційних хвороб, передракового стану, дослідженню неклітинних структур організму, походженню пухлин. Створила вчення про систему основної аргірофільної речовини — внутрішнього середовища органів і тканин, функціонально пов'язаного з нервовою системою.

1954 на головному фасаді, ліворуч від правого входу, встановлено меморіальну мармурову дошку М. Стражеску, 1975 замінену на чорну гранітну з викарбуваним анотаційним текстом. 1998 ліворуч від центрального входу відкрито меморіальну дошку з червоного граніту з викарбуваним текстом — в пам'ять про 1-й з'їзд Товариства Червоного Хреста України (арх. В. Корінь).

З 1976 в головному будинку міститься Науково-дослідний інститут гігієни праці і профзахворювань МОЗ УРСР (з 1992 — Інститут медицини праці, з 1993 — у складі АМН України).

Частину приміщень головного будинку займають також Центр, що співпрацює зі Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Комітет з питань регламентування МОЗ України, магазин [1365].

Михайло Кальницький, Олексій Овчаренко, Елла Піскова, Ніна Руденко, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

487. САНАТОРІЙ ДЛЯ НЕРВОВО- ТА ДУШЕВНОХВОРИХ, 1910-і рр. (архіт.). Вул. Овруцька, 25. Наприкінці вулиці, стоїть окремо на червоній лінії забудови. Споруджений коштом лікарів М. Горбунова та А. Сікорського як приватний санаторій для нервово- і душевнохворих.

Будинок двоповерховий з мансардою, цегляний, асиметричний за композицією, в плані — неправильний прямокутник. Внутрішнє планування має коридорну структуру

В оздобленні фасаду присутні риси неоросійської архітектури. Головний фасад п'ятидільний, центр виділений трьома арковими вікнами, яким відповідають вузькі верхні здвоєні прорізи. Наріжжя акцентоване пірамідальною вежкою на даху. У відповідному об'ємі лівого крила розташований головний вхід з високим ґанком під ажурним металевим піддашшям. Особливу увагу приділено вінцевій частині фасаду, яку, окрім вежки, формують трикутні щипці над вікнами мансарди.

Споруда — цікавий зразок архітектурного вирішення невеликого лікувального закладу поч. 20 ст.

З серед. 1930-х рр. у будинку міститься міська хіміко-бактеріологічна лабораторія [1366]. *Ігор Свистун.*

488. СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ (ІОНІВСЬКИЙ) МОНАСТИР, 2-а пол. 19 — поч. 20 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Тимірязєвська, 1. В історичній місцевості Звіринець, на території Національного ботанічного саду ім. М. Гришка НАН України. Розташований на пагорбі з пересіченою за рельєфом місцевістю.

Свято-Троїцький чоловічий монастир заснований з ініціативи ієромонаха Видубицького монастиря о. Іони, який на поч. 1860-х рр. оселився на цій території. Сприяла розбудові монастиря його духовна дочка — дружина Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора І. Васильчикова — К. Васильчикова, відома у Києві добродійниця, яка клопоталася про відкриття обителі та надала їй значну матеріальну підтримку. Дозвіл на створення Києво-Свято-Троїцького монастиря було дано 6 квітня 1866, 18 квітня о. Іону призначено його будівничим, у серпні 1872 — ігуменом. Після його смерті кілька років обитель

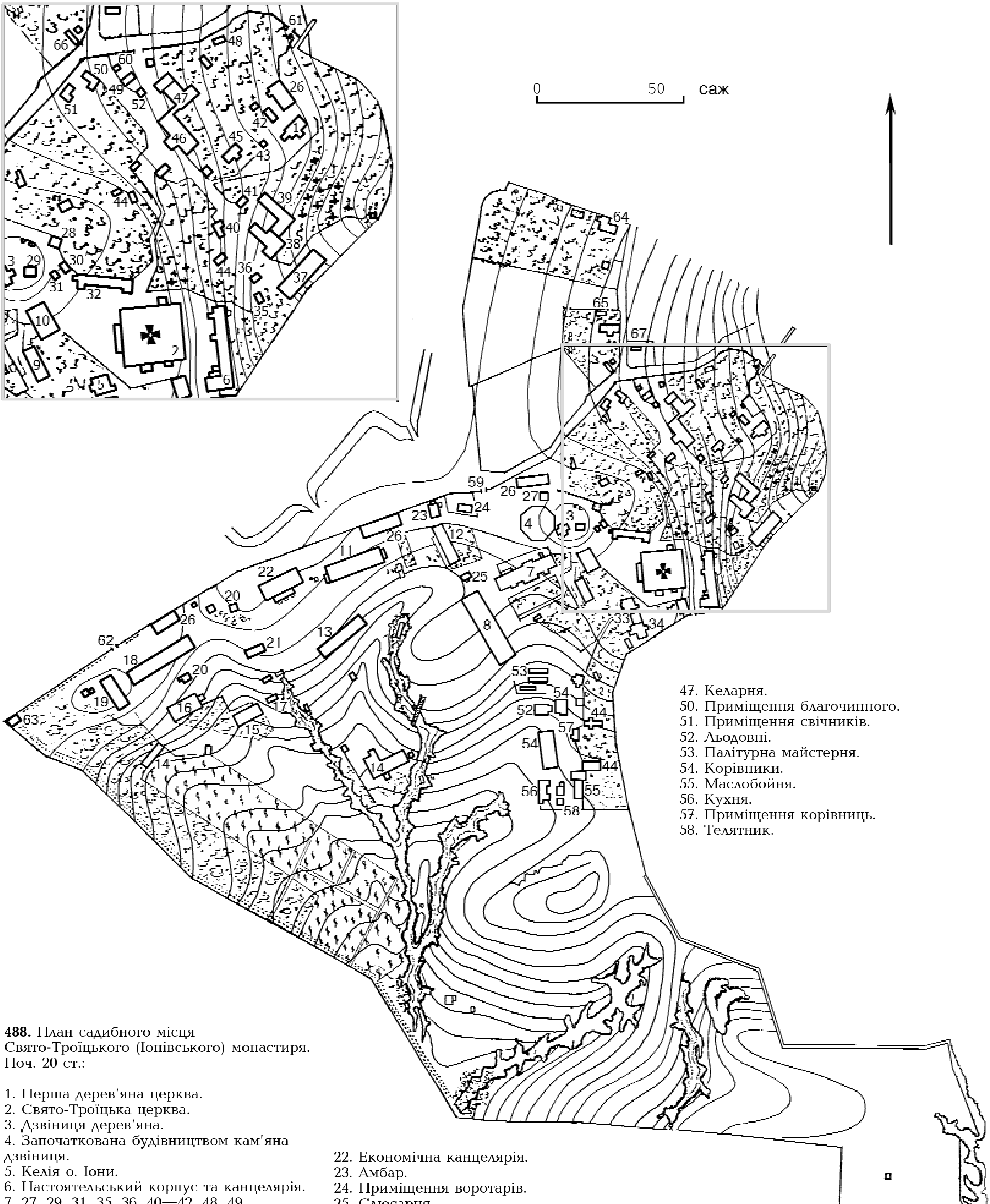

488. План садибного місця Свято-Троїцького (Іонівського) монастиря. Поч. 20 ст.:

1. Перша дерев'яна церква.
2. Свято-Троїцька церква.
3. Дзвіниця дерев'яна.
4. Започаткована будівництвом кам'яна дзвіниця.
5. Келія о. Іони.
6. Настоятельський корпус та канцелярія.
7, 27, 29, 31, 35, 36, 40—42, 48, 49. Братські корпуси.
8. Братський триповерховий кам'яний корпус.
9—12. «Странноприїмницькі» будинки.
13. Кухня з трапезною для «странноприїмниць».
14. Хлібопекарня.
15. Столярна майстерня.
16. Братські келії.
17. Кузня.
18, 19. Конюшні та каретний сарай.
20. Колодязі.
21. Теслярська майстерня.
22. Економічна канцелярія.
23. Амбар.
24. Приміщення воротарів.
25. Слюсарня.
26. Сараї.
28. Голубник.
30. Годинникова вежа.
32. Іконна лавка.
33. Корпус ієромонахів.
34. Оранжереї (теплиці).
37. Лікарня.
38. Просфорня.
39. Квасоварня.
43. Первісна дерев'яна дзвіниця.
44. Льохи.
45. Свічарня.
46. Трапезна.
47. Келарня.
50. Приміщення благочинного.
51. Приміщення свічників.
52. Льодовні.
53. Палітурна майстерня.
54. Корівники.
55. Маслобойня.
56. Кухня.
57. Приміщення корівниць.
58. Телятник.
59. Свята брама огорожі монастиря.
60, 61. Нижні брами.
62. Господарська брама.
63. Наріжна вежа огорожі.
64. Приміщення вчителя.
65, 66. Приміщення робітників.
67. Школа-притулок та ін. будівлі.

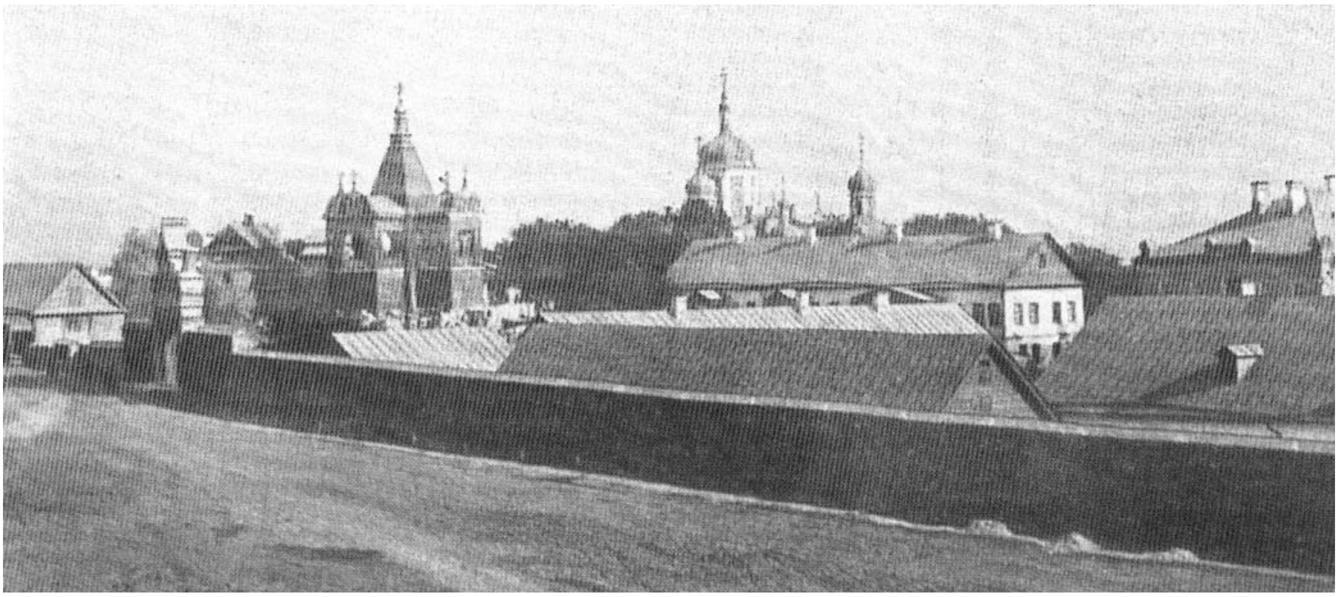

488. Свято-Троїцький (Іонівський) монастир. Фото поч. 20 ст.

іменувалася — «Монастир Святої Живоначальної Трійці, заснований архімандритом Іоною в Києві», пізніше повернено первісну назву.

Територія монастиря вздовж стародавнього Видубицького шляху сформувалася в основному протягом 1860—90-х рр. за рахунок майже 15 подарованих або викуплених земельних ділянок. Початкові роботи з облаштування майбутнього монастиря розпочалися з січня 1865 на північно-східному схилі пагорба, коли княгині К. Васильчиковій було дозволено влаштувати домову однопрестольну церкву в ім'я Святої Живоначальної Трійці у невеликому дерев'яному двоповерховому будинку. Розташовувався на території двох садибних ділянок, які княгиня придбала на своє ім'я разом з будівлями 25 вересня 1864. Одночасно о. Іоні доручався нагляд за церквою і відправлення в ній служб. Храм освятив 4 травня 1865 настоятель Видубицького монастиря архімандрит Веніамін (Базилевич). Іконостас з червоного кипариса виготовили у Санкт-Петербурзі, ікони написав тульський худ. В. Чумаков (не збереглися). 7 липня 1867 К. Васильчикова оформила дарчу монастирю на ці дві земельні ділянки площею 1180 кв. сажнів. 1909 церкву обкладено цеглою, покрито бляхою. Внаслідок вибуху артилерійських складів на Звіринці 6 червня 1918 церква була напівзруйнована, згодом відремонтована. На поч. 1930-х рр. споруда належала Києво-Троїцькій релігійній громаді, в ній мешкало 30 ченців колишнього монастиря. За постановою президії Київської міськради від 25 липня 1933 приміщення передано трудовій школі № 81 (розібране під час облаштування Ботанічного саду).

Поряд містилася перша дерев'яна дзвіниця, побудована 1867 (не збереглася).

Центром монастирського комплексу стала цегляна соборна церква, про закінчення будівництва якої о. Іона сповістив у листопаді 1871. В 1897—1900 її було значно розширено за рахунок доброчинця, який зажадав лишитися невідомим. 1902 у двох церквах налічувалося 614 ікон.

1905 арх. Є. Єрмаков розробив проект нового храму в ім'я Святої Живоначальної Трійці поза територією монастиря (не здійснено).

1893 на захід від собору споруджено нову дзвіницю з дубових брусів, ошальовану всередині і ззовні дошками, що мала у плані форму рівнораменного хреста (не збереглася). На дзвіниці було розміщено дзвони загальною вагою понад 862 пуди та металеве клепало — понад 22 пуди. По центральній осі 1896 встановлено великий дзвін вагою понад 1150 пудів, відлитий коштом доброчинців на московському заводі К. Самгіна. Монастир намагався спорудити найвищу у країні дзвіницю, проект якої розробив 1892 арх. В. Ніколаєв (затверджений 16 серпня 1899). Проте, вже 21 вересня 1901 схвалено спрощений варіант дзвіниці, за яким у 1903—04 споруджено фундамент, стіни з брамою та нижнє склепіння. Одночасно (1903) укріплено підпірною стіною схили пагорба. За скрутних економічних обставин дзвіниця не була добудована. 1930—34 її розібрано разом з муром, цеглу використано для будівництва комплексу Сільськогосподарського академічного містечка в Голосієві.

З південно-західного боку Свято-Троїцької церкви розташовувався невеликий одноповерховий дерев'яний будинок, споруджений 1884. У ньому жив і помер преп. Іона. До закриття монастиря дві келії зберігалися як меморіальні. Вибуховою хвилею 1918 споруду напівзруйновано, пізніше відремонтовано. Будинок знесено у 1940—50-х рр.

Відповідно до дозволу про організацію Свято-Троїцького монастиря з «странноприїмницьким» будинком, лікарнею і притулком для нужденних дітей та одночасно виданого указу Святійшого Синоду про відкриття при всіх новоутворених монастирях доброчинних або виховних закладів на території монастиря діяли чотири «странноприїмницькі» будинки, в яких житло та їжа прочанам надавалися безкоштовно. Два з них (дерев'яні) стояли на захід від церкви: одноповерховий, споруджений 1883, та півтораповерховий з кам'яним напівповерхом — 1875. Біля західної межі 1880 зведено дерев'яний одноповерховий, 1889 — двоповерховий (перший ярус цегляний, другий — дерев'яний) будинки. Поряд містилася кухня з трапезною. За винятком корпусу 1875 (не зберігся), всі інші згоріли під час вибуху 1918.

На південному схилі з 1865 діяла лікарня з аптекою для прочан та ченців — дерев'яна з цегляним підвалом (не збереглася). 1912—16 побудовано ще одну лікарню. Тут не тільки лікували бідних і прочан, але й давали довічний притулок і нагляд старим за віком і хворим.

У 1866 на території монастиря було організовано школу-притулок для хлопчиків-сиріт. 1901 її переведено в окремий одноповерховий дерев'яний на цегляному підмурку будинок за північною межею території (не зберігся). Коштом монастиря у школі-притулку навчалося і мешкало бл. 30 дітей.

Зі сходу, безпосередньо за церквою, стояв півтораповерховий дерев'яний (низ — кам'яний), споруджений 1870 настоятельський корпус. Внаслідок вибуху на звіринецьких складах будівля зазнала істотних пошкоджень: було зруйновано дах, стелю, вікна, двері. Відремонтований 1918—19 (не зберігся). В його підвальному приміщенні з 1918 містилася канцелярія монастиря, що раніше функціонувала в дерев'яному з кам'яним низом півтораповерховому корпусі, спорудженому 1885. Тут також були приміщення для іконописців та кімнати для гостей (корпус, як і інші будівлі, згорів 1918).

На східному схилі пагорба стояла одна з перших новозбудованих монастирем споруд — братська трапезна. Зведена 1868, зруйнована 1918.

На центральному пагорбі та його схилах розташовувалося більше десяти дерев'яних житлових будинків для братії монастиря, споруджених 1885, 1900, 1909 та в інші роки. Найбільшою цегляною спорудою монастиря до 1918 був братський триповерховий корпус завдовжки понад 60 м, зведений 1899 за проектом арх. В. Ніколаєва.

На нижній північній терасі є місце явлення 1 березня 1861 і 9 березня 1862

ієромонаху Іоні Пресвятої Богородиці з сонмом святих. З 2-ї пол. 19 ст. тут стояв дерев'яний хрест, з 1910 — дерев'яна каплиця (не збереглася). 1999 на цьому місці встановлено лабрадоритовий хрест з вирізьбленим написом. Неподалік з кін. 1860-х рр. розташовувався монастирський цвинтар (знищений, за винятком кількох могил).

На поч. 20 ст. загальна площа монастиря становила 21 десятину 500 кв. сажнів, загальна кількість споруд, включаючи господарські та допоміжні, — бл. 125. На південно-західній території були розбиті сад і виноградник, розташовувався господарський двір. 1903 садибу обнесли з півночі та заходу кам'яною огорожею (розібрана 1934), зі сходу та півдня — дерев'яною (не збереглася). Огорожа мала чотири брами: Святу — з заходу, дві нижні — з півночі й т. зв. цвинтарну зі сходу, господарську — біля північно-західного рогу огорожі. На розі була невелика башта. Різночасовість формування території (з частковим використанням приватних споруд на приєднаних ділянках) та складність рельєфу зумовили нерегулярний характер забудови монастиря. Пам'ятними в історії Києва вибухами артснарядів на звіринецьких складах було знищено разом з майном понад 20 монастирських будівель. 1918—19 проведено ремонт уцілілих споруд і перерозподіл приміщень. За описом монастирського комплексу 1919, на його території існували дві церкви, дзвіниця, дев'ять дерев'яних та два цегляні будинки.

Монастир мав бібліотеку, в якій станом на 1902 налічувалося 1665 книжок. У палітурній майстерні виготовляли книжки, надруковані у друкарнях Києва. Діяли також іконописна і фотомайстерні, свічарня та ряд господарських майстерень.

Завдяки діяльності архімандрита Іони монастир, що діяв за статутом св. Феодора Студита, став одним з найвідоміших у країні. Число його насельників становило: у 1869 — 27, 1876 — 66, 1896 — 127, 1901 — 470, 1905 — 523, 1908 — 602, 1914 — 538, 1916 — 358, станом на 1 січня 1929 — 151, 1944 — 31 особу.

Серед тих, хто зробив значні земельні або грошові внески для розбудови монастиря, були І. Комаров — подарував у 1867 11 тис. крб. на оздоблення церкви та виготовлення дзвону; козак Л. Кальницький — 1869 чотири садиби з будинками загальною площею 5532 кв. сажні; І. Рудаков —1904 садибу з будинками, за що був нагороджений золотою медаллю на станіславській стрічці.

На поч. 20 ст. земельні володіння монастиря становили понад 6427 тис. десятин, придбаних та подарованих. Він мав кілька хуторів, садиб і дач у Києві, Київській та Полтавській губерніях. Одна з них — т. зв. дача князя Васильчикова на Сирці (колишні хутори Хмелівщина та Сеньківщина) з садом, городом, озерами, була забудована житловими та господарськими будівлями, 1912—13 на її території спорудили дерев'яну однопрестольну на кам'яному цоколі церкву в ім'я Пресвятої Богородиці Чесного образа «Знамення» з дзвіницею за проектом арх. Є. Єрмакова (зруйновані). Протягом 1920-х рр. тут діяв Знаменський чоловічий скит Свято-Троїцького монастиря, закритий влітку 1933 за рішенням президії Київської міськради.

З монастирем пов'язане життя та діяльність єпископа Іоасафа (у миру — Жевахов Володимир Давидович; 1874—1937) — князь, статський радник, член кількох місіонерських благодійних товариств. З 1911 разом з духівником Свято-Троїцького монастиря ігуменом Валентином (у миру — Федір Іванович Коротенко; бл. 1854—1917) займався створенням скита на Звіринецьких печерах. Після прийняття 26 грудня 1924 чернечого постригу жив при Свято-Троїцькому монастирі. З 6 липня 1927 єпископ Дмитровський. Неодноразово був арештований, 4 грудня 1937 розстріляний. 1990 — реабілітований. 2002 включений православною церквою до сонму новомучеників та сповідників, що постраждали в 20 ст. під час гонінь за віру.

Упродовж 1920-х рр. на землях монастиря на Сирці та Звіринці з числа братії, робітників і прочан утворено сільгоспартілі «Землероб» та «Садовод», які орендували ці землі й споруди. Послушниці з інших обителей і ті, які працювали на господарському дворі Свято-Троїцького монастиря, у 1920-х рр. організували Преображенський жіночий скит, що розташовувався на території колишньої дачі проф. В. Караваєва (на південь від Свято-Троїцького монастиря; назва місцевості збереглася до кін. 1920-х рр.). У 1941—44 відновився як Свято-Знаменський жіночий скит.

1921 комплекс монастиря віднесено до пам'яток історико-архітектурного та художнього значення. У кін. 1920-х рр. більшість споруд передано Лісовому технікуму, дитячому будинку та трудовій школі. За рішенням президії Київського міськвиконкому від 17 листопада 1929 монастир закрито. Частина насельників монастиря продовжувала перебувати на його території. Восени 1942 обитель відновила діяльність. За рішенням РНК УРСР від 12 травня 1944 монастир знову закрито. Більшість ченців наприкінці того ж року переведено до Києво-Печерської лаври, якій передали і майно монастиря.

З вересня 1935 на Звіринці почалися роботи зі створення Ботанічного саду Інституту ботаніки АН УСРР (тепер Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАНУ), до території якого включили монастирську садибу. Під час перепланування місцевості у кін. 1940—50-х рр. знесено ряд колишніх будівель монастиря, решту пристосовано для потреб наукової установи.

До нашого часу збереглися Свято-Троїцька церква, братські келії, годинникова вежа та бакалійна крамниця, братський корпус і лікарня, майстерні, цегляний корпус (призначення невідоме) і льохи.

1993 на території обителі організовано скит Києво-Печерської лаври. Тепер —

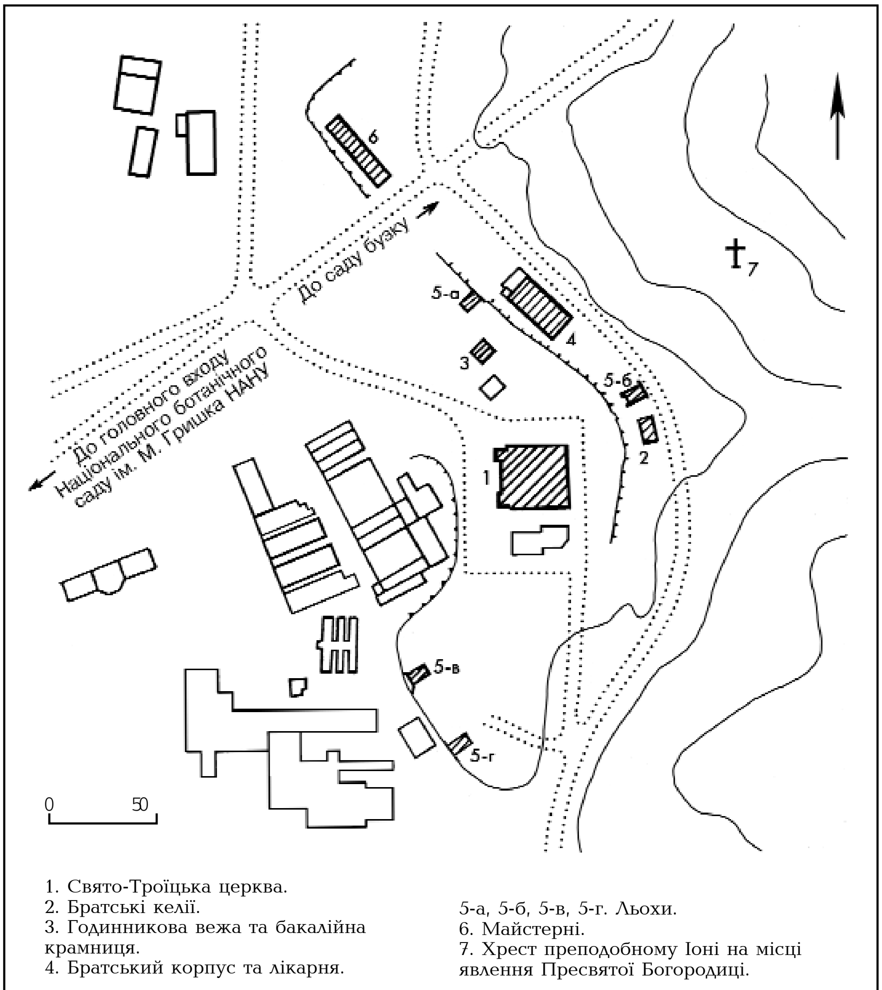

488. Схема сучасного розміщення споруд Свято-Троїцького (Іонівського) монастиря.

1. Свято-Троїцька церква.
2. Братські келії.
3. Годинникова вежа та бакалійна крамниця.
4. Братський корпус та лікарня.

5-а, 5-б, 5-в, 5-г. Льохи.
6. Майстерні.
7. Хрест преподобному Іоні на місці явлення Пресвятої Богородиці.

Свято-Троїцький (Іонівський) монастир Української православної церкви, якому з 1997 підпорядковано Звіринецькі печери [1367]. *Людмила Рилкова.*

488.1. Свято-Троїцька церква, 1871, 1897—1900. (архіт., мист.). На верхів'ї пагорба, що з південного заходу здіймається над Видубицьким Свято-Михайлівським монастирем. Первісний двопрестольний, хрещатий у плані, однобанний об'єм храму побудовано 1871 за проектом військового інж. І. Антонова. Південний бічний вівтар в ім'я ікони Божої Матері «Троєручиці» освятив 28 листопада 1871, головний престол в ім'я Живоначальної Трійці — 23 липня 1872 митрополит Київський і Галицький Арсеній (Москвін). Протягом 1870-х рр. церкву розписав худ. Д. Зайченко (живопис майже повністю втрачено). 1897—1900 за проектом арх. В. Ніколаєва її розширено добудовами з півночі, півдня та заходу, внаслідок чого споруда набула у плані форми прямокутника. Над західним фасадом зведено три глухі декоративні баньки. Добудований північний бічний приділ з престолом в ім'я Всіх Святих освятив 13 жовтня 1900 митрополит Феогност (Лебедєв). 1902—09 церкву розписано. Сюжетний та орнаментальний живопис виконали художники живописної майстерні монастиря Г. Золотов, В. Липкаський, М. Морев, Сахаров, за участю та під керівництвом А. Лакова та Г. Попова, які одночасно оформлювали Трапезну церкву в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських і трапезну Києво-Печерської лаври. Кілька ікон для храму написали худ. Г. Вигуров та іконописці майстерні К. Юрчевського. 1902 у майстерні М. Бергера виготовлено металеві сходи до ризниць. Опалювалася чотирма кахляними грубами. Внутрішні двері були дерев'яними заскленими, зовнішні — обшиті бляхою. Згодом вхід у церкву здійснювався через прибудований прямокутний у плані засклений тамбур. Споруда дуже постраждала від вибуху складів артснарядів на Звіринці 1918: пошкоджено дах, тиньк, стелі, живопис та іконостас, повністю вибито вікна і двері тощо. 1918—19 проведено ремонтні роботи.

Після закриття монастиря церкву передано релігійній громаді, у 1930 — на поч. 1934 діяла як парафіяльний храм. Закрита за постановою президії Київської міськради від 15 лютого 1934. У 1934 в ній містився склад «Гастрономторгу». В 1942—44 — діючий храм, потім тривалий час перебував у занедбаному стані, використовувався для господарських потреб Ботанічного саду. 1973 розпочато ремонтно-реставраційні роботи за проектом арх. Г. Сапожникової, з 1975 — консервацію живопису. 1993 храм передано Українській православній церкві. Упродовж 1990-х рр. проведено ремонт споруди, реставрацію живопису (художники-реставратори — О. Єрко, А. Марампольський, М. Романченко та ін.) й відтворення втрачених композицій. 2001 підбанник північної баньки переобладнано під дзвіницю, на якій на поч. 2002 встановлено десять дзвонів.

П'ятинавна, цегляна, пофарбована по цеглі у два кольори, трипрестольна, шістнадцятистовпна, з однією великою світловою і трьома декоративними баньками, у плані майже прямокутна. Із західного боку розташовані два наріжні підвищені об'єми квадратних у плані двоповерхових ризниць (з металевими сходами, одні з яких гвинтові), завершені цибулястими декоративними баньками на гранчастих підбанниках. Гранчастий підбанник над центром прямокутного в плані нартекса, влаштованого між ризницями, увінчано такою самою за формою банькою. Восьмигранний світловий підбанник з дерев'яним напівсферичним склепінням увінчує середню частину передвівтарного компартимента й разом з

488.1. Вул. Тімірязєвська, 1.

488.1. План.

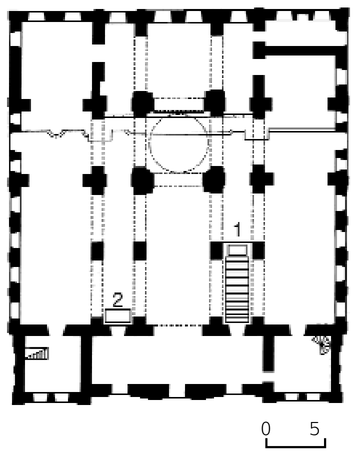

1. Вхід до склепу преподобного Іони.
2. Кипарисова труна преподобного Іони.

високими вікнами забезпечує вертикальне розкриття та освітлення в цілому невисокого внутрішнього простору храму. В організації інтер'єра велику роль відіграє чотирирядна система стовпів, з'єднаних напівциркульними арками, що поділяють внутрішній простір на п'ять нав. Чотири стовпи підтримують підбанник головної бані. Нартекс від нав відділяє трипрогінна аркада. Північний і південний входи, підкреслені піднесеними трикутними фронтонами, ведуть у передвівтарну частину, ще один вхід — у південний бічний вівтар. У нішах обабіч північного входу впродовж 2-ї пол. 20 ст. містилися ікони на металі (не збереглися). Перекриття плаcкі дерев'яні, балкові. Вальмовий дах і бані з бляшаним покриттям.

В архітектурному вирішенні переважають форми історизму з елементами ренесансу, українського бароко, неоросійського стилю. Найбільш виразною є композиція головного (західного) фасаду, побудована за центрально-осьовою схемою. Нартекс прорізано трьома отворами входів, оформлених напівциркульними архівольтами, поставленими на бічні лопатки. Чолові фасади ризниць містять подвійні напівциркульні вікна з люкарною над кожним, бічні фасади — парні аркові ніші. Західні вікна ризниць вписано у великі триступінчасті ніші незначного заглиблення, верхні частини контуру яких акцентовано ритмом декоративних зубців. Північний, південний та східний фасади розчленовано нерівномірним ритмом напівциркульних вікон з прямокутно-сітчастим заскленням, лиштви яких на північному та південному фасадах складаються з бічних лопаток і напівциркульних архівольтів, на східному фасаді — кілеподібних. Різновисокі об'єми завершено гладенькою смугою фриза і вінцевим профільованим карнизом. Пластику фасадів підсилюють прямокутні підвіконні фільонки та міжвіконні лопатки, які виявляють тектонічну структуру споруди і є важливим елементом архітектурного оформлення. Переважно горизонтальний характер композиції фасадних площин збалансовано системою головної та трьох західних бань на високих стрункиx підбанниках, що надає вертикальності і поліпшує сприйняття силуету споруди. Праворуч від центральної нави — сходи до підземного склепу, де покояться мощі преп. о. Іони.

З історико-мистецької точки зору найбільший інтерес становлять розписи нартекса, на простінках якого вміщено сцени страсного циклу: «Розп'яття», «Воскресіння» та «Сходження в пекло». На торцевих стінах праворуч — композиції «Заспокоєння усіх скорботних», ліворуч — «Тит і Євагрій». Розписи виконано в стилі пізнього академізму. Вони належать пензлю художників різного фахового рівня. Друга композиція значно цікавіша од першої за своїми живописними якостями. Це робота досвідченого майстра, що особливо відчутно у фактурно розкутому моделюванні форм, у тонких і динамічних переходах тепло-холодних колірних нюансів. Цікава вона і з погляду інтерпретації іконографічної традиції, виробленої Києво-Печерським монастирем у виданні «Патерика Печерського» 1661 і 1702, в гравюрах Прокопія та Л. Тарасевича, що зображують чудодійне зцілення ченця Тита і загибель затятого у ворожнечі до нього Євагрія. Автор розпису майстерно поєднав деталі та пластичні ходи, притаманні ілюстраціям обох граверів. Як і в Прокопія, дія розгортається у просторі монастирського покою, серед якого ангел за руку підводить з ліжка смертельно хворого Тита і вражає вогненним списом немилосердного Євагрія на подив ченцям — свідкам чуда, які стоять поруч і так само, як і в гравюрі Прокопія, зазирають крізь відчинені двері. Водночас постать Євагрія, афект здивування чудом усіх присутніх, деякі інші характерні деталі (наприклад, палаючий спис-блискавка в руках ангела) пов'язані з образним трактуванням теми у Л. Тарасевича.

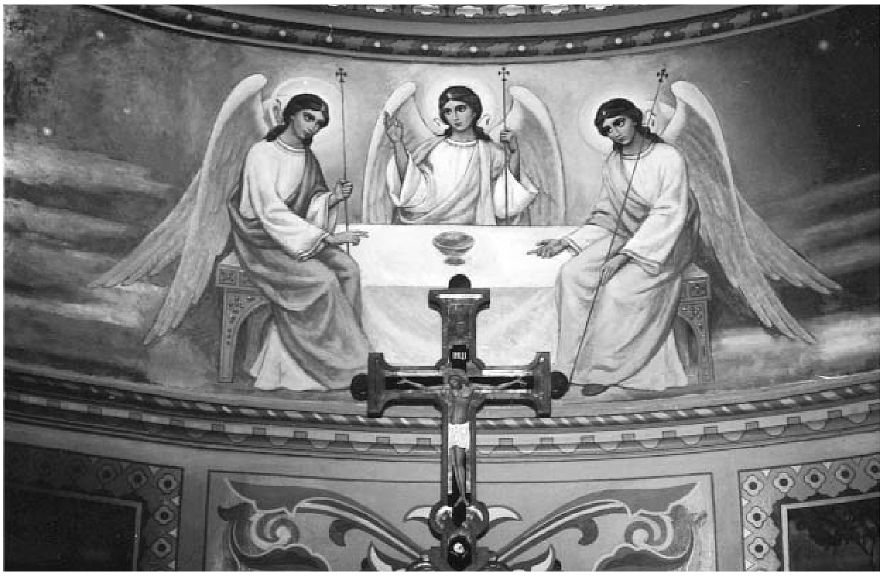

488.1. Трійця Старозаповітна. Розпис підбанника.

488.1. Загальний вигляд центральної нави.

Обрамлення сюжетних композицій та арки, що поєднують простір нартекса і нав, мають багате рослинно-орнаментальне оздоблення з використанням мотивів хреста, квітки-розети, шестипроменевої зірки. В орнаментах домінують зіставлення блакитно-сірого, вохристо-жовтого, темно-пурпурового та оливково-зеленого кольорів.

У нартексі встановлено два однакові різьблені з дубового дерева кіоти, виконані в єдиних формах з сучасним головним іконостасом церкви. У лівому кіоті вміщено ікону «Богоматір Печерська» з пристоячими преподобними Антонієм та Феодосієм Печерськими та ангелами. У нижньому правому куті ікони — мініатюрний ковчежець — отвір у вигляді зірки з часткою мощей преподобного Феодосія. В правому кіоті — ікона Христа на престолі з преподобними Серафимом Саровським та Іоною обабіч. Під постатями преподобних відповідно містяться зірки-реліkварії з частками їхніх мощей. Обидві ікони виконано у стилі іконопису 15 ст. з притаманною йому мелодійністю силуетів, прозорим яскравим колоритом.

Нартекс з'єднується з навами трипрогінною аркадою, на гранях якої містяться зображення святих апостолів Петра і Павла, преподобних Антонія і Феодосія Печерських, а також щільний рослинний орнамент. Над аркою, з боку нави — сцена «В'їзд до Єрусалима», що є реплікою відповідної композиції П. Сведомського у київському Володимирському соборі. Стелю центральної нави прикрашає написаний на полотні плафон із зображенням Покрови Богородиці. Сучасна композиція є копією, виконаною за збереженими фрагментами плафона поч. 20 ст. В ній зображені візантійський імператор Лев VI Мудрий, Роман Солодкоспівець, Андрій Юродивий, чернець Єпіфаній та ін. На відміну від поширеного в Україні типу «козацьких Покров», це не багатолюдна, а досить камерна сцена з чіткою симетричною будовою. У настрої зображених передано тривожний смуток і надію. Особливе змістовне навантаження в композиції відіграють повторені тричі рефреном жести вгору Романа, Андрія Юродивого та Христа на іконі за ними. Верхня частина композиції виходить за межі зображеного

храмового інтер'єра. Богоматір постає в оточенні Іоанна Хрестителя, пророка Мойсея, інших святих та ангелів серед хмар. Півколо їхніх легких і водночас динамічних силуетів замикає композиційне ціле та утворює навколо постаті Богоматері своєрідний вінок. У розписі переважають сіро-зелені та червоно-вохристі відтінки.

Над поздовжніми арками центральної нави вміщено зображення Собору Всіх Святих. Ліворуч — святителі Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов у митрах та коштовних строях; за ними щільний ряд святих — всього 25 постатей. Навпроти — апостол Іаков — брат Господній, святі Кирило і Паїсій — патріархи Олександрійські, інші святі. Насичений, яскравий живопис має характер, притаманний церковним розписам кін. 19 ст.

Розписи центральної бані та парусів під нею виказують іншу авторську манеру та стилістику, характерну для поч. 20 ст. На склепінні бані зображена Трійця — Бог Отець та Бог Син обабіч хреста, над ними у повітрі — голуб Святий Дух. На міжвіконних простінках підбанника зображено архангелів, нижче — живописний фриз із Старозаповітною Трійцею та ангелами на хмарах. Таким чином, провідна тема храму особливо акцентована і продовжує давню іконографічну традицію осягнення догмата Трійці. Тут вона набула оригінального звучання завдяки об'єднанню у межах єдиної композиції типів Старозаповітної та Новозаповітної Трійці у їх внутрішньому символічному взаємозв'язку.

На парусах збереглися зображення євангелістів, виконані тим самим майстром і трактовані в реалістичній манері на тлі краєвидів з виразними пленерними ефектами. На підбанних стовпах є образи сучасної роботи, праворуч — св. страстотерпця царя Миколи II, зображеного у бармах і шапці Мономаха, та св. Флавіана; навпроти, ліворуч — св. рівноапостольного князя Володимира та св. Афанасія. З-поміж них найцікавішим є зображення князя Володимира — майстерна, сповнена руху та настрою переробка відомого образа В. Васнецова.

Чотириярусний, різьблений з дуба іконостас центральної нави виконаний за проектом арх. І. Малакової у 2000. Художнє вирішення іконостаса поєднує елементи, притаманні візантійській передвівтарній перепоні з пізнішими формами.

У правій південній наві церкви, присвяченій Богоматері Троєручиці, 2002 встановлено двоярусний іконостас (худ. А. Репетовський), тонований під темне дерево. Його орнаментальне різьблення неглибоке. Верхню частину трактовано у вигляді кілеподібних арок-кокошників, увінчаних хрестами, що надає загальному силуетові вертикальної динаміки і пластичності. В орнаментиці іконостаса переважають мотиви плетінки, стилізованої пальмети, медальйонів з квітковими розетами тощо. В іконостасі цієї нави містяться ікони, присвячені засновникові монастиря преп. Іоні та історії чудотворного образа Божої Матері «Троєручиці»: «Преподобний Симеон Білоберезький та преподобний Іона», «Богоматір Троєручиця», «Спас Нерукотворний», «Св. Сава Сербський та Іоанн Дамаскин» й ін. Усі ікони наслідують стилістику іконопису 15 ст. У вівтарній частині нави збереглися розписи поч. 20 ст.: «Благовіщення», «Христос Вседержитель», «Зустріч Марії та Єлизавети». Усім їм, як і підписаній М. Моревим композиції, присвяченій преп. Антонію, притаманні жорсткуватий рисунок, застосування прозорого лесирування.

488.1. Явлення Божої Матері 1 березня 1861. Розпис над південним входом.

488.1. Божа Матір «Троєручиця».

Розписи у вівтарній частині із зображеннями «Таємної вечері», св. Філарета, священномученика Володимира, ангелів на стовпах виконав худ. О. Вовченко.

У передвівтарній частині бічного вівтаря в ім'я ікони Божої Матері «Троєручиці» над південним входом до церкви зображено чудесне видіння о. Іоні 1 березня 1861. У центрі — Богоматір з ігуменським жезлом, оточена вогненними язиками (як на іконі «Неопалима Купина»). Навколо неї — святі, які були присутні під час видіння. Праворуч — 33 святі: преподобні Афанасій Афонський, Антоній та Феодосій Печерські, митрополит Київський Михаїл, преподобні Петро Афонський, Феодор Студит, Антоній Великий, Феодосій Великий, Пахомій Великий та ін. Ліворуч — 29 зображень, серед яких 12 святих апостолів, рівноапостольні імператор Константин та його матір — св. Єлена, рівноапостольний князь Володимир, княгиня Ольга, князь Олександр Невський, мученики князі Борис і Гліб.

Мистецьке оздоблення південної нави цікаве композицією на західній стіні, присвяченою преп. Антонію, та плафоном сучасної роботи «Різдво Христове». Композиція містить сцену проводу перед ворітьми одного з афонських монастирів майбутнього засновника Києво-Печерської обителі — ченця Антонія. Процесію афонських ченців очолює ігумен, який благословляє посланця. Дія розгортається на тлі достовірно відтвореного архітектурно-природного краєвиду Святої гори, в якому переважає тонка колірна гама з притаманною їй м'якою вібрацією відтінків. Це дало змогу досягти цілісного поєднання пейзажного тла та майже монохромної центральної групи ченців у темно-брунатних мантіях і рясах. Рух спрямовано на глядача. Розташуванням та детальністю розробки виокремлено постаті ігумена та Антонія. Розпис неодноразово поновлювався, про що свідчить фрагмент ліворуч, де крона дерева й тінь від нього мають сліди пізніших поновлень. З лівого боку композиції підпис худ. М. Морева і дата — 1903.

Плафон «Різдво Христове» (полотно, олія) так само, як і інші складові живописного декору південної нави, виконали у 2000 художники О. Вовченко та О. Бєлянський. Зображення скомпоноване у видовженому вертикальному форматі. Плафон вирізняється контрастним зіставленням кольорових площин: інтенсивно-синього неба, коричнево-червоної скелі, яскравого пурпуру мафорія Богоматері тощо. Виконана на досить високому професійному рівні композиція «Різдво», з одного боку, демонструє прагнення сучасних авторів дотриматися формально-стилістичної єдності в живописі плафонів із зразками поч. 20 ст., з другого — криє в собі духовний досвід і вплив стилістики попередньої доби. У малій південній наві вміщено ікону 18 ст. «Богоматір Одигітрія» (збереглась її права частина) та кронштейн для лампади, вилучені 1941 з руїн Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Одноярусний іконостас північного бічного вівтаря в ім'я Всіх Святих встановлено 2003. Виготовлений за старовинним зразком, вирізняється вишуканим орнаментом і пропорційністю форм. На західній торцевій стіні північної нави — велика багатофігурна композиція «Нагірна проповідь». Вона повторює втрачений оригінал із Лаври, що став взірцем і для відповідної композиції в церкві Миколи Притиска на Подолі в Києві. Проте, на відміну від останньої, в розписі Свято-Троїцької церкви композиція не пристосовувалася до зміненого формату і зберігає повноту своєї об'ємно-просторової побудови. Краща вона і за малюнком та живописними якостями. Центральна постать Христа-проповідника на пагорбі під пишною кроною дерева, юрба різних за виглядом і віком слухачів, розлогий краєвид — усе зображено в

академічній манері поч. 20 ст., вдало врівноважено і вписано в горизонталь формату. В теплому колориті переважають вохристо-рудуваті, оливково-зелені й брунатні відтінки. Живопис композиції не вирізняється особливими знахідками чи ефектами, проте це докладна оповідь про один з центральних євангельських епізодів, що максимально наближена до історико-релігійного жанру. У правій нижній частині розпису збергігся авторський підпис: «июля 1903 Липкаский В.». Над вхідними північними дверима — сцена явлення о. Іоні Пречистої Діви із сонмом святих, яке, за його свідченням, відбулося 9 березня 1862. Владичицю зображено у вогненній купині у блакитній мантії, з царським вінцем, у правій руці вона тримає кропило. Її оточують праворуч: апостол Петро з чашею святої води, далі апостоли Іаков та Іоанн Богослов, преподобні Афанасій Афонський, Феодор Студит, Антоній і Феодосій Печерські та ще 30 святих. З лівого боку: св. Іоанн Хреститель, апостоли Павло, Матфей, Марк, Андрій, Симон, Филип, Лука, Фома і Варфоломій, святитель Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст; праотці Авраам, Ісаак, Іаков, цар Мелхіседек; пророки Мойсей, Аарон, цар Давид, цариця Феодора, Ісайя та Ієремія, Ісус Навін, Ілія, Єлисей, Ієзекіїль, Даниїл та Іов Багатостраждальний. Цю композицію, що вкриває всю стіну, написано олією по тиньку. Серед інших розписів північної нави — зображення преподобних Нестора Літописця та Аліпія Іконописця, написані за оригіналами В. Васнецова з Володимирського собору в Києві. Тут також відновлено образи преподобних Ігнатія, архімандрита Печерського, князів Андрія Боголюбського й Олександра Невського.

У північній вузькій наві орнаментальні розписи стелі було повністю втрачено, нині відновлено за старими фотографіями.

Збиті під час перепланувань приміщення значні фрагменти орнаментальних розписів у поздовжніх арках перебувають у процесі відтворення. Найцінніші розписи на стінах збереглися у задовільному стані, зокрема, у західній частині нави композиція худ. Сахарова, що з незначними варіаціями повторює відому картину І. Рєпіна «Св. Микола Мірлікійський рятує трьох невинно засуджених». На арках у середній частині нави — відреставровані композиції «Втеча в Єгипет», навпроти — «Здвиження Чесного Хреста», над східною аркою — «Успіння Богоматері». «Втечу в Єгипет» за характерними живописними прийомами, темпераментним пастозним моделюванням форм та посиленням ролі пейзажного тла можна приписати автору євангелістів на парусах. Дві інші композиції також, імовірно, виконані рукою одного живописця в притаманній йому манері поєднання локальних яскравих фарб з сухим дрібно деталізованим рисунком, в якому відчутне наслідування гравірованих взірців.

Храм — цінна пам'ятка церковної архітектури і монументального мистецтва кін. 19 — поч. 20 ст. Належить до рідкісного типу безапсидних церков. Відіграє важливу роль у панорамі правого берега Дніпра. Монументальний розпис церкви є зразком у цілому вдалого поєднання реставрації автентичних частин оздоблення інтер'єра та їх сучасних доповнень [1368].

Олексій Овчаренко, Людмила Рилкова.

488.1.1. Склеп преподобного Іони, 1902 (архіт., іст.). Під підлогою Свято-Троїцької церкви, праворуч від центральної нави. Вхід до нього з приямка, облаштованого гранітними сходами й обнесеного металевою огорожею. Над входом білий мармуровий хрест з епітафією. Сучасне оздоблення склепу здійснено в 2-й пол. 1990-х рр. Над сходами орнаментальний живопис із зображенням у медальйоні «Святої Трійці». Приміщення складної у плані форми зі склепінчастим перекриттям. Підлогу вимощено плитами червоного полірованого граніту. Склепіння світло-блакитного кольору із зображенням Христа Пан-тократора та двох ангелів, на східній стіні — духовні отці преп. Іони — преподобні Феофіл та Серафим Саровський і сам старець на тлі краєвиду зі Свято-Троїцьким собором у мить молитовного звертання до ікони Пресвятої Богородиці. Розписав інтер'єр 1997 худ.-реставратор А. Репетовський.

488.1. Кипарисова труна преподобного Іони.

488.1.1. Склеп преподобного Іони.

Мощі зберігаються в дубовій з мармуровим різьбленим оздобленням раці, встановленій в аркасолії на прямокутному подіумі з червоного полірованого граніту. Над ракою — ікона преподобного та невгасимі лампади. На чоловому боці арки напис: «Преподобне отче наш Іоно, моли Бога за нас», нішу декоровано орнаментальним розписом.

Преп. Іона (в схимі Петро; в миру — Іоанн Павлович Мірошниченко, за архівними монастирськими списками також Мірошин, Ірошниченко; 1805 або 1809 — 9 січня 1902) — засновник і настоятель Свято-Троїцького монастиря. Народився в міщанській родині Крюкового посаду Кременчуцького пов. Полтавської губ. Вирішив присвятити своє життя Богу — майже вісім років прожив у Саровській пустині (Тамбовська єпархія) у преп. Серафима Саровського, відомого подвижника 19 ст. Вступив 1836 послушником у Бєлоберезьку Іоанно-Предтечинську пустинь Брянського пов. Орловської губ. 4 березня 1838 зарахований до обителі. Саме там зберігався точний список 1661 славнозвісної чудотворної ікони Божої Матері «Троєручиці» (поч. 7 ст.). Згодом на замовлення преп. Іони було написано копію ікони та передано її у Свято-Троїцький монастир (тепер у Покровському монастирі в Києві).

19 грудня 1843 прийняв чернецтво під ім'ям Іони. 20 червня 1845 рукопокладений у сан ієродиякона. Тут йому тричі було видіння, яке зрозумів як веління заснувати на берегах Дніпра новий монастир. З 1851 — у Києві, перебував у Києво-Слупському Микільсько-Пустинному (1851—56), Братському Богоявленському (1856—57), Грецькому Катерининському (1857—60), Видубицькому Свято-Михайлівському (1860—66) монастирях. 29 червня 1858 рукопокладений на сан ієромонаха. З 1866 — будівничий, 1872—99 — ігумен монастиря. Указом Святійшого Синоду від 17 січня 1886 призначений одночасно настоятелем Києво-Межигірського

Спасо-Преображенського монастиря з підвищенням на сан архімандрита, до 1896 керував його відновленням. У грудні 1899 через похилий вік і хвороби звільнений від управління Свято-Троїцьким монастирем, залишився його настоятелем. Уславився благочестивим життям. Під його керівництвом організовано один з небагатьох в Україні монастирів, що діяв за статутом св. Феодора Студита і в якому цілодобово читався «Невсипущий псалтир». За благословінням о. Іони з числа братії монастиря було призначено настоятелем оренбурзького Свято-Успенського Макаріївського монастиря о. Веніаміна (в миру — Курач Никифор Тихонович; прийняв постриг 1867, благочинний Свято-Троїцького монастиря з 1886, куди він знову повернувся 1909, 1912 прийняв у ньому схиму); настоятелем жаботинського Свято-Онуфріївського монастиря — о. Євгенія (в миру — Загородній Євфимій Парфенійович; у монастирі — з 1874, прийняв постриг 1875, ієромонах з 1886); будівничим та настоятелем скита Пречистої у Церковщині — о. Мануїла (у схимі — Серафим, в миру — Ковш Митрофан Іоаннович; у монастирі — з 1874, прийняв постриг 1885, ієродиякон з 1887, ієромонах з 1897) та інші. З числа братії Свято-Троїцького монастиря також неодноразово вибиралися та призначалися настоятелі оршанського Свято-Покровського монастиря (Могильовська губ.), Неклюдівського Борисоглібського скита (Могильовська губ.) та Києво-Звіринецького скита.

О. Іона мав багатьох духовних послідовників, серед яких був єпископ Калузький та Боровський Віталій (Йосифов), відомий тим, що відспівував преп. Амвросія Оптинського. Єпископ Віталій помер 15 вересня 1892 і був похований у Свято-Троїцькій церкві (1993 перепохований в окремому склепі під церковною підлогою). Спадщину о. Іони складають кілька рукописів 1888, 1891, спогади, повчання, заповіт. Зберігся прижиттєвий портрет о. Іони, написаний Г. Вигуровим на замовлення киянина Вихрова і подарований останнім монастирю. Помер в ніч на 9 січня 1902. 12 січня похований у склепі під церквою. Того ж року на місці поховання встановлено мідну огорожу та мармуровий хрест з металевою іконою й невгасимою лампадою. 21 жовтня 1966 мощі преп. о. Іони (при цьому виявилося, що тіло старця залишилося нетлінним) та останки єпископа Віталія було перенесено з церкви і поховано в одній могилі на Звіринецькому цвинтарі. Перед тим склеп було відкрито, пограбовано, над останками похованих учинено наругу, внаслідок чого свята глава о. Іони втрачена. 5 жовтня 1993 мощі преподобного знову повернено у монастир, 14 жовтня — у склеп. Кипарисова труна, в якій 1902 було поховано о. Іону, облачення, хрести — постригальний, вирізьблений ним у Бєлоберезькій пустині, та параманний зберігаються під склом у церкві. 1995 за рішенням Синоду архімандрита Іону причислено до лику святих, 1999 здійснено чин прославління у лику святих преподобного Іони [1369].

Людмила Рилкова.

488.2. Братський корпус та лікарня.
488.2. План першого поверху.

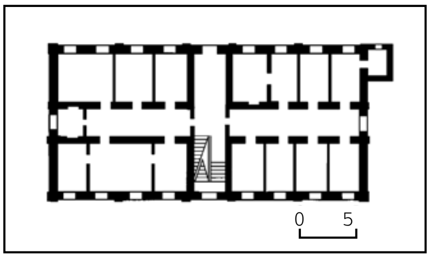

488.4. Годинникова вежа та бакалійна крамниця.

488.2. Братський корпус та лікарня, 1912—16 (архіт.). На північно-східному схилі пагорба, нижче церкви. До подвір'я корпусу ведуть кам'яні сходи, що починаються біля годинникової вежі. Споруда будувалася для використання братською та «странноприїмною» лікарнями, які так само, як і готелі для прочан, утримувалися за рахунок коштів монастиря. Проект арх. М. Гарденіна скоригував єпархіальний арх. Є. Єрмаков. Будівництво здійснено на кошти монастиря і пожертви селянина Донської губ. А. Руденка. За звітом, 1912 будинок був зведений лише «учорні», 1915, під час 1-ї світової війни, використовувався для розміщення 120 біженців з Галичини. У страховій документації монастиря 1916 має назву «корпус-лікарня». Час розміщення тут лікарні остаточно не визначено. Будівля постраждала від вибуху артскладів 1918. За описом 1919, крім келій, тут у двох кімнатах другого поверху містилася іконописна майстерня. На третьому поверсі по одній кімнаті займали швацька та кравецька майстерні. Станом на 1928 монастир орендував у цьому будинку лише одну кімнату. Одночасно у 1910—20-х рр. монастирська лікарня продовжувала функціонувати у своєму старому одноповерховому дерев'яному з підвалом будинку, зведеному 1865 на схід від церкви. В його шести кімнатах були аптека, приміщення фельдшера, келії братії, яка обслуговувала палати лікарні, в одній з кімнат кухня, що обслуговувала лікарню та братську трапезну. Відремонтований після 1918 будинок проіснував до 1940-х рр. Функціональне призначення приміщень з кін. 1920-х рр. кілька разів змінювалося.

Через перепад рельєфу корпус триповерховий з північного боку, з тилу, зверненого до підпірної стіни, — двоповерховий. Нижні два поверхи цегляні, верхній дерев'яний, обкладений цеглою. Фасади виконано у відкритому цегляному муруванні, пофарбовано. У плані прямокутний, з внутрішнім коридорним двобічним плануванням, пов'язаним з центральними двомаршовими кам'яними сходами й входами по осях північного і південного фасадів. Перекриття пласкі дерев'яні. Дах вальмовий, з бляшаним покриттям.

Оздоблений у цегляному стилі з елементами історизму. Композиція всіх чотирьох архітектурно оформлених фасадів ярусно-ритмічна, визначена міжповерховими й підвіконними гуртами та рівномірним розміщенням віконних прорізів — по дев'ять на кожному поверсі з північного і південного боків, по одному, що освітлює коридор, —

на торцях. Чіткий ритмічний лад порушують два широкі вікна третього поверху, що освітлюють з обох боків наріжне південно-східне приміщення. Вікна двох верхніх поверхів лучкові, в обрамленні пласких лиштв з замковими каменями, на нижньому поверсі північного фасаду — прямокутні, з клинчастими перемичками з замковими каменями. Лиштви вікон верхнього поверху на рівні фрамуг з'єднано смужкою поребрика. Видовжені площини північного й південного фасадів розчленовано лопатками на дво- й одновіконні (по осі входів) вертикальні прясла. Такі самі лопатки фланкують наріжжя будинку і центральні вікна бічних фасадів. На рівні другого поверху лопатки завершено декоративним діамантовим рустом та накладними зубцями-фартушками. Під вінцевим карнизом спрощеного профілю проходить фризовий пояс, декорований надвіконними фільонками прямокутного абрису. На північно-західному бічному фасаді збереглися гнізда балок дерев'яного балкона третього поверху.

Будинок є невід'ємною складовою історичної забудови монастиря. Після утворення Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (тепер Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАНУ) використовувався як адміністративний корпус. У 1944—58 в цьому будинку працював засновник і перший директор Ботанічного саду академік АН УРСР Гришко Микола Миколайович (1901—64).

Тепер лабораторний корпус № 1 Національного ботанічного саду ім. М. Гришка НАНУ [1370].

Людмила Рилкова, Тетяна Трегубова.

488.3. Братські келії, 1880-і рр. (архіт.). На східному схилі пагорба, під церквою, з якою пов'язані кам'яними сходами. Після пошкодження вибухом 1918 відбудовані. В 2-й пол. 1990-х рр. капітально відремонтовані.

Одноповерхові, дерев'яні на цегляному підмурку, обкладені цеглою, у плані прямокутні. Перекриття пласке на проміжних стовпах, дах вальмовий. Первісне планування змінено на двокамерне у зв'язку із сучасним використанням. Входи розташовані у нових прибудовах до північного і західного фасадів. Оздоблені у цегляному стилі з елементами історизму. Фасади на три і дві (торцеві) віконні осі. Горизонтальні членування позначено лініями цоколю і вінцевого карниза, декорованого частими цегляними модульйонами спрощеного рисунка, вертикальні — площинними міжвіконними лопатками з зубчастими оголів'ями-фартушками. Прямокутні вікна обрамлено лиштвами з замковими каменями, завершеними карнизами. Під віконними полицями — прямокутні нішки.

Будинок — зразок раннього етапу забудови монастиря.

Тепер трапезна Свято-Троїцького монастиря [1371].

Людмила Рилкова, Тетяна Трегубова.

488.4. Годинникова вежа та бакалійна крамниця, 1887 (архіт.). На вершині пагорба, на північний захід від Свято-Троїцької церкви. Збудована для розміщення крамниці та вежевого годинника, виготовленого у Парижі 1858. Годинник ваговий, з шести-, семиденним заводом механізму. Після вибуху 1918 і в наступні часи неодноразово

488.5. Льох (5-б).
488.5. Льох (5-в).

ремонтувалася. З кін. 1910-х рр. — келія, пізніше — житло. Відомо, що у цій споруді до 1970 проживав о. Димитріан (у миру — Васянович Даниїл Григорович; 1897—1970) — ієромонах, перебував у Свято-Троїцькому монастирі з 1923. Після закриття монастиря 1944 працював у Ботанічному саду, не полишивши духовного сану. З відродженням обителі та богослужіння, з 1993 споруда використовується під келії та одночасно до поч. 2002 як дзвіниця. У зв'язку з незадовільним технічним станом 2001 неподалік зі сходу побудовано ідентичну споруду — цегляну копію, куди на поч. 2002 перенесено старовинний годинник та три дзвони, що відбивають кожну чверть та годину.

Двоповерхова, дерев'яна на цегляному підмурку, у плані прямокутна. Ліва (менша) частина з вхідним ґанком та внутрішніми дерев'яними сходами горизонтально ошальована дошками, права гладенько тинькована й побілена. Перекриття пласкі, критий бляхою дах над правою частиною двосхилий з горищним віконцем зі сходу, над лівою частиною — односхилий. До перебудови мала міжповерхові заглиблення колодязного типу для ваг годинника.

Оздоблена у формах історизму. Композиція асиметрична з домінантною правою частиною, завершеною на чолі трикутним ошальованим напівфронтоном, у тимпані якого розміщувався круглий циферблат годинника. Гребінь даху над цією частиною увінчано дзвоновим ярусом у вигляді невеликої чотиригранної вежки на чотирьох опорних стовпцях під складчастим дахом з хрестом. Вхідний ґанок на лівому фланзі чолового фасаду має вигляд веранди під односхилим дахом. Фронтон і підзор ґанку прикрашено різьбленням у вигляді зубців. Двері та вікна прямокутні, у рамковому дерев'яному обрамленні. Особливої виразності споруді надає контраст між світлими тинькованими та темними дерев'яними площинами і деталями.

Є ранньою і типологічно рідкісною спорудою монастиря [1372].

Людмила Рилкова, Тетяна Трегубова.

488.5. Льохи, 19 — поч. 20 ст. (архіт.). На схилах пагорба, на якому розташована Свято-Троїцька церква. Розвинене господарство монастиря потребувало приміщень для зберігання сільськогосподарських продуктів. У кін. 19 — на поч. 20 ст. у межах монастирського муру налічувалося вісім льохів і дві льодовні. З них збереглися чотири льохи: два (5-а, 5-б) у північно-східному схилі обслуговували монастирську трапезну, два (5-в, 5-г) у південно-західному схилі входили до складу колишнього господарського двору, де були корівник і кухні. Являють собою підземні цегляні, у плані прямокутні приміщення, перекриті циліндричними склепіннями, з входами у цегляних підпірних стінах.

Л ь о х, кін. 19 ст. (5-а). Біля північно-західного торця братського корпусу і лікарні. Складається з похилого кори-

488.6. Майстерні.

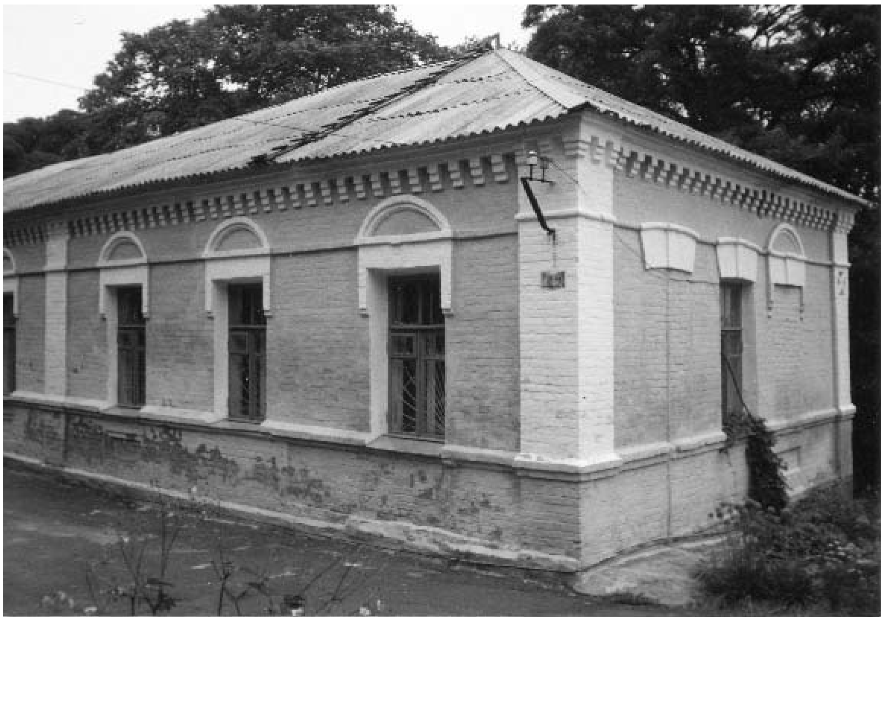

дора зі східцями, що ведуть до глибокої підземної камери. Вхід у чоловій і підпірній стіні архітектурно не оформлений, має вигляд прямокутного отвору, перекритого металевою балкою.

Л ь о х, 1901 (5-б). Праворуч від братських келій. Споруджений майстрами підрядника І. Кривцова. Має вихід на нижню доріжку, що прямує вздовж будинку колишньої лікарні та братських келій. Капітально відремонтований 2002 з модернізацією та тинькуванням фасаду. Складається з великого склепінчастого приміщення (бл. 12,0 × 5,0 м), у глибині якого містяться аркові входи у дві невеликі камери, перекриті окремими циліндричними склепіннями. Вище входів на торцевій стіні вимуровано хрещатоподібні нішки. Чоловий фасад з лучковим завершенням і двома ключоподібними отворами входів має сучасне оформлення.

Л ь о х, кін. 19 ст. (5-в). На території гірки сукулентів Ботанічного саду. Найповніше зберіг первісний характер зовнішнього архітектурного оздоблення. Чолову стіну з великою арковою брамою завершено карнизом та зруйнованим щипцем трикутного або лучкового абрису. До флангів стіни прилягають під кутом трикутні площини цегляних відкосів. Під п'ятами напівциркульної перемички брами — декоративні хрещаті нішки, над шелигою арки — нішка для ікони. Стулки воріт дерев'яні.

Л ь о х, кін. 19 ст. (5-г). Біля південного торця корпусу будівельників Ботанічного саду. Вертикальну площину фасаду прорізує широкий отвір входу з напівциркульною перемичкою, що завершує спрощений карниз.

Льохи — рідкісні зразки споруд спеціального призначення монастиря кін. 19 — поч. 20 ст.

Льохи використовують: 5-а, 5-в, 5-г — Ботанічний сад для зберігання посадкового матеріалу, 5-б — столярні майстерні Свято-Троїцького монастиря.

Тетяна Трегубова.

488.6. Майстерні, поч. 1900-х рр. (архіт.). На північно-західному схилі пагорба, ліворуч від алеї, що веде до саду бузка. Споруда мала назву «корпус поза огорожею» монастиря. За описом 1919, тут розміщувалися столярна, слюсарна та покрівельна майстерні. Крім надання початкової освіти у школі-притулку, монастир залучав підлітків-сиріт, переважно в 10—17-річному віці, до навчання різним ремеслам (слюсарному і столярному). Малярному, палітурному, покрівельному у майстернях, розміщених в інших корпусах. У радянський час до серед. 1929 приміщення орендувала під житло сільгоспартіль, яка складалася переважно з ченців монастиря, потім — майстерні трудової школи № 81. Пізніше корпус передано Ботанічному саду. Неодноразово ремонтувався.

Будинок одноповерховий, цегляний, пофарбований, у плані прямокутний. Перекриття пласкі, дах вальмовий, з шиферним покриттям. Внутрішнє планування коридорне, двобічне, вхід по центральній осі південно-західного фасаду.

Оздоблений у формах історизму з елементами цегляного стилю і неоренесансу. Провідну роль в архітектурній композиції відіграють прямокутні віконні прорізи: десять на північно-східному фасаді, вісім (плюс двері) — на південно-західному, по одному (освітлюють коридор) — з торців, ще два бічні прорізи на південному торці закладено. Більшість вікон оформлено пласкими напівлиштвами, з замковими каменями на південно-східному фасаді, підвіконними прямокутними фільонками та лучковими сандриками-архівольтами. Під архівольтами і на рівні підвіконь проходять горизонтальні пояси, що складаються з поличок та валиків. Наріжжя закріплено лопатками. Такими самими за формою рядовими лопатками нерівномірно розчленовано довгі фасади на одно-, дво- і тривіконні прясла. Фасади завершує периметральний карниз на часто встановлених триступінчастих кронштейнах, витесаних з цегли.

Будинок — характерна для свого часу споруда, в архітектурі якої переважають риси історизму.

Тепер тут міститься відділ природної флори Національного ботанічного саду ім. М. Гришка НАНУ [1373].

Людмила Рилкова, Тетяна Трегубова.

Джерела та література

740. Акафіст та житіє священномученика Макарія, митрополита Київського. — К., 1997; Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995; Киевские епархиальные ведомости. — 1896. — 1 мая. — № 9; Отчет о деятельности Св. Макариевского при Киево-Юрковецкой церкви приходского братства за время с 1 января 1902 года по 1 июня 1903 года. — К., 1903; Прот. Затовський А., Яскевич Л. Свято-Макаріївська церква в Києві // Православний вісник. — 1997. — № 3.
741. Васильев В.С. Полвека у печатного станка. — К., 1904; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1910 год. — К., 1910; Киев: Энцикл. справочник / Под ред. А. В. Кудрицкого. — К., 1982; Київ: Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) / За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1982; Лесков А. Жизнь Николая Лескова по его личным, семейным и несемейным записям и памятям. — М., 1984. — Т. 1.
742. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5148.
743. Там само, спр. 1684, 5147; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906.
744. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4457; ЦДІАКУ, ф. 274, оп. 1, спр. 1367; ф. 295, оп. 1, спр. 7, 355, 356, 360; Аронов Г. Е. Феофил Гаврилович Яновский /Отв. ред. Н. М. Амосов. — К., 1988; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1904 год. — К., 1903; Глизь І. І. Документи про видання більшовицької газети «Робітник» у Києві // Архіви України. — 1978. — № 3; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1912 год. — К., 1912; Нариси історії Київської обласної партійної організації. — К., 1967.
745. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1634; ф. 163, оп. 41, спр. 3336; ф. 181, оп. 1, спр. 218, 220; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1901—1915) год. — К., 1900—1915; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991.
746. ДАК, ф. 100, оп. 19, спр. 748; ф. 163, оп. 41, спр. 2774, 4687; Государственная дума. IV созыв, 1 сессия: Справочник. — СПб., 1913. — Вып. 6; Календарь: Справочная и адресная книга на 1912 год. — К., 1912; Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. — К., 1972; Його ж. «Музичні» будинки // Культура і життя. — 1980. — 18 верес.; Очерк деятельности Киевского отделения Императорского Русского музыкального общества / Сост. И. Миклашевский. — К., 1913; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.
747. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; Кузьмин Н. И. Украинская школа музыкального искусства. — К., 1968; Устав Четвертого Киевского общества квартировладельцев. — К., 1909.
748. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3344; Мистецтво України: Біогр. довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1997.
749. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5428; МІК, ф. Мамишевих; История русско-японской войны 1904—1905 гг. — М., 1977; Кальницкий М. Шолом-Алейхем и киевская охранка // Возрождение-91. — 1992. — № 5; Мамышев Н. В. Нам был обещан бой жестокий // Радуга. — 1968. — № 3; Мамышев Н. В. (Некролог) // Русская речь. — 1909. — 28 апр. — Те саме // Одесский листок. — 1909. — 28 апр.; Мандрика А. В. Из непубликованите записки на руски офицер, участник в боевете на Шипка // Под знамената на дружбата. — София, 1959; Шолом-Алейхем — писатель и человек. — М., 1984.
750. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1685; Життя Надії Суровцової // Наука і культура: Україна: Щорічник. — К., 1990. — Вип. 24.
751. Українські радянські художники: Довідник. — К., 1972.
752. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1929; ф. 163, оп. 41, спр. 4462; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1911 год. — К., 1911; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Львів, 1994. — Т. 3; Малаков Д. Василь Григорович Кричевський // Янус—Нерухомість. — 1998. — №1 (січень); Його ж. Кричевські в Києві // Родовід. — К., 1997. — Ч. 15; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. — Нью-Йорк, 1974; Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка. — К., 1896.
753. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5426.
754. Там само, оп. 6, спр. 231; оп. 41. спр. 3672, 4686, 6308; Краткая еврейская энциклопедия: В 10 т. — Иерусалим, 1992. — Т. 6: Обеты. Пять свитков; Сергеева И., Горшихина О. Деятельность Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России в конце XIX — начале XX вв. // История евреев в России: Сб. науч. трудов. — СПб., 1993.
755. Академия наук УССР: Телефонный справочник. — К., 1949; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998.
756. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 747, 1288, 1679; ф. 163. оп. 1, спр. 650; оп. 6, спр. 231; оп. 46, спр. 227; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 535; МІК, фонди, НД-1194; Бурачек М. Олександр Мурашко: Уривки з рукопису // Культура і життя. — 1983. — Ч. 30, 31, 38; Виставка творів Олександра Олександровича Мурашка: Каталог. — К., 1966; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. — К., 1930; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — К., 1985. — Вып. 3; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Олександр Мурашко: Альбом. — К., 1981; Прахов Н. А. Страницы прошлого. — К., 1958; Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. — К., 1998; Словник художників України. — К., 1973; Шпаков А. П. Олександр Олександрович Мурашко: Нарис про життя і творчість. — К., 1959.
757. ДАК, ф. 163, оп. 41 (довідка); Адресная книга г. Киева на 1878 год / Изд. Б. М. Сторожевского. — К., 1878; Вулиці Києва: Довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1995; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на ... (1904—1915) год. — К., 1904—1914.
758. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5752, 5755; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 565; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915;
759. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2800.
760. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 2458; ф. 143, оп. 2, спр. 2304; ф. 163, оп. 5, спр. 232; ф. Р-330, оп. 4, спр. 42.
761. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 24100; ф. 163, оп. 1, спр. 167, 3526, 5169.
762. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 3341.
763. НМІВВВ, спр. 72; Герои Советского Союза: Крат. биогр. словарь: В 2 т. — М., 1988. — Т. 2; Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1985.
764. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 248; ф. 143, оп. 2, спр. 59А; ф. 163, оп. 41, спр. 6230; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 565; Кравців Б. Розгром українського літературознавства. 1917—1937 рр. // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. 173.
765. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1899; ф. 163, оп. 6, спр. 232; ІР НБУ, ф. XXXVI; А. Ю. Кримський: Бібліогр. покажчик. — К., 1972; Академія наук України: Персональний склад. 1918—1993. — К., 1993; Веркалець М. М. А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників. — К., 1990; Видатні вчені Національної академії наук України: Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918—1998): Путівник. — К., 1998; Денисенко Г. Г. Неодмінний секретар ВУАН (А. Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991; Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч. 1.
766. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1948; ф. 163, оп. 41, спр. 6228; Академія наук України: Персональний склад. 1918—1993. — К., 1993; Алинин А. Дороги над водами. — К., 1965; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров (В. Домонтович). — К., 1993; Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернігів, 1997; Петров В. Діячі української культури. 1920—1940 / Передм. С. Білоконя. — К., 1992; Справочник Киевской городской телефонной сети. — К., 1958; Шевченківський словник: У 2 т. — К., 1978. — Т. 2.
767. ДАК, ф. 15, оп. 2, спр. 42; ф. 16, оп. 465, спр. 4803; ф. 292, оп. 1, спр. 10, 94; ДАКО, ф. 280, оп. 162, спр. 376; РДІА, ф. 466, оп. 1, спр. 476; ф. 468, оп. 32, спр. 626; ф. 470, оп. 2, спр. 13, 17; оп. 5, спр. 268; оп. 76/183, спр. 289; ф. 485, оп. 1, спр. 192; ф. 1341, оп. 1, спр. 232; ф. 1399, оп. 1, спр. 426; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, № 443; ф. 22, оп. 6, № 86; ЦДІАКУ, ф. 59, оп. 1, спр. 1566, 1567, 1936, 2086, 2550; ф. 127, оп. «Вотчинні», спр. 1961; ф. 1723, оп. 1, спр. 356; ф. 442, оп. 100, спр. 114; ф. 515, оп. 29, спр. 821; ф. 533, оп. 1, спр. 1297; оп. 7, спр. 285, оп. 15, спр. 155; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999; Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918 гг.): Сб. док. и материалов. — К., 1957; Бюллетень Киевского Совета рабочих депутатов. — 1918. — 27 янв.; Василенко К. П.: Спогади. Статті. Листування / Упоряд.: І. Г. Каліберда, Л. Д. Федорова. — К., 2002; Владіміров Л. Реконструкція будівлі ВУЦВК // Соц. Київ. — 1934. — № 3—4; Всеобщая история архитектуры: В 12 т. — М., 1968. — Т. 6; Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник. — К., 1998. — Вип. 1; Гетьманець Г. (Гр. Сьогочобний). До страшних днів в Києві. — К.; Львів, 1918; До 50-річчя відкриття експозиції Державного музею Т. Г. Шевченка // Дивослово. — 1999. — № 3; Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в Южную Россию в 1787 г. // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXII; Закладка Императорского дворца в Киеве // Киевлянин. — 1868. — № 103; Зодчий. — 1913. — № 1; Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов. — 1918. — 30 янв.; Императорский дворец в Киеве // Ки-

евлянин. — 1871. — № 30, 181; История Киева: В 3 т. — К., 1985. — Т. 3, кн. 1; Карпов Н. Тайны Мариинского дворца // Правда Украины. — 1990. — 28 июня; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1982; Киевлянин. — 1885. — № 181; Київ: Провідник. — К., 1930; Летопись революции. — 1926. — № 5; Мариинский дворец — Маріїнський палац: Памятник архитектуры XVIII века в Киеве — столице Советской Украины / Авт. текста Ю. С. Асеев. — К., 1984; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К., 1957; Новаковська Н. П. Палацовий ансамбль у Києві. — К., 1959; Освящение вновь отстроенного Императорского дворца // Киевлянин. — 1870. — № 136; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Киев. — К., 1983. — Т. 1; Полный Справочник-Указатель Правительственных мест и лиц Украинской Державы. — К., 1918; Раллє І. В. Сторінка з історії Маріїнського палацу в Києві // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 4; Сидоренко В. О. Пам'ятні місця декабристського руху в Києві // Укр. іст. журнал. — 1976. — № 3; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918) / Гол. ред. Я. Пеленський. — К.; Філадельфія, 1995; Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Публ. С. Білоконя // Наука і культура: Україна. — К., 1990. — Вип. 24; Строитель. — 1897. — № 17—18; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1997. — Т. 2; Уряди України у ХХ ст. — К., 2001; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928; Шамраева А. По проекту Растрелли // Правда Украины. — 1980. — 31 мая; Її ж. Тайны Мариинского дворца // Веч. Киев. — 1989. — 13 февр.; Шульгин В. Дворец и тюрьма // Малая Русь. — К., 1918. — Вып. 2.

768. Деркач В. Сползающий склон возле Мариинского дворца в Киеве «пришьют» к материковым грунтам // Факты. — 1999. — 5 окт.; Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. — К., 1888; Карманный иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. — К., 1906; Клименко Ю. О., Кузнєцов С. І., Черняк В. М. Старовинні парки України загальнодержавного значення: Довідник. — Тернопіль, 1996. — Ч. 1; Ковалинський В. Церква в Маріїнському парку // Янус—Нерухомість. — 1997. — № 17; Природно-заповідний фонд Української РСР: Реєстр-довідник заповідних об'єктів. — К., 1986; Проценко Л. А. Історія Київського некрополя. — К., 1995.

769. Вестник Областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов. — 1917. — 1—4 нояб.; Владич Л. В. За ленінським планом. — К., 1969; 1917 год на Киевщине: Хроника событий. — К., 1928.

770. Вестник Украинской Народной Республики. — 1917. — 17 (4) февр.; Вісті Об'єднаного Комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих та військових депутатів. — 1917. — 22 січ.; Последние новости. — 1917. — 17, 22, 30 янв., 19 (6) февр.; Трудовая Волынь. — 1917. — 25, 26 янв.

771. Брагин М. Ватутин (Путь генерала). 1901—1944. — М., 1954; В битве за Киев: Воспоминания, очерки /Под. общ. ред. Д. Ф. Григоровича; Сост. В. С. Королев. — К., 1983; Історія українського мистецтва: В 6 т. — К., 1968. — Т. 6; Парамонов А. Евгений Викторович Вучетич. — М., 1962; Полководцы и военачальники Великой Отечественной: Сб. — М., 1971.

772. Сидоренко В. П. Андрій Іванов. — К., 1957.

773. Описание Киевского водопровода. — К., 1910.

774. Киевлянин. — 1903. — 6 февр.; 1908. — 27 сент.; 1909. — 9, 30 нояб.; 1911. — 9 февр.; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1907—1915) год. — К., 1907—1915; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.

775. Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Перунова Н. Инвентаризация улиц Верхний и Нижний Вал: Ист. записка; Там само. Толочко Л. И. История Подола. Регенерация Подола: Ист. записка; ДАК, ф. 163, оп. 41 (Історія забудови вул. Межигірської); ДАКО, ф. 1542 (вул. Межигірська); Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982; Ернст Ф. Контракти та контрактовий будинок у Київі. — К., 1923; Київ: Енцикл. довідник. — К., 1986; Київ: Історичний огляд. — К., 1986; Київ: Провідник. — К., 1930.

776. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5924.

777. Там само, спр. 5624; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1910—1914) год. — К., 1910—1913.

778. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1219.

779. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 5616, 6316.

780. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 349.

781. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 266; ДАКО, ф. 1. оп. 248, спр. 406; ЦДІАКУ, ф. 1196, оп. 1, спр. 24; Богданович Г. А. Федір Петрович Балавенський. — К., 1963; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1901—1904) год. — К., 1900—1903; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1905—1915) год. — К., 1905—1914; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біогр. довідник. — К., 1999; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

782. ДАКО, ф. 1, оп. 232, спр. 246; ф. Р-432, оп. 1, спр. 738.

783. ДАК, ф. 163. оп. 41, спр. 2461; оп. 46, спр. 701; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915.

784. ДАК, ф. 100. оп. 1, спр. 703—705.

785. Там само, спр. 946.

786. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1899 год. — К., 1899; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год. — К., 1913.

787. Артьомов О. С., Коваль М. В. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» //Укр. іст. журнал. — 1994. — № 6; Мемориал над Днепром: Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941—1945 годов» /Авт.-сост.: А. И. Филатова, В. Д. Ольшанский. — К., 1985; Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей Великой Отечественной войны 1941—1945 годов»: Фотопутеводитель /Сост.: В. А. Жуковский, В. Д. Ольшанский, В. П. Фомина. — К., 1983; Музей війни народної: Зб. наук. статей. — К., 1999; Скляренко Г. Я. Художник и город. — К., 1990; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев: Архит.-ист. очерк. — К., 1982.

788. Гареев М. А. Афганская страда. — М., 1999; Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. — М., 1995; Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины ХХ века. — М., 2000; Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України. — К., 1999.

789. Киевские губернские ведомости. — 1853. — № 22, 25, 32, 41, 42; Срезневский И. Пещера Ивана Грешного и Феофила // Известия Императорского Археологического Общества. — СПб., 1859. — Т. 2. — Вып. 1.

790. ЦДАМЛМУ, ф. 332, оп. 1, спр. 20; Білокінь С. Місцевість звалась Паньківщиною // Прапор комунізму. — 1986. — 6 лип.; Весь Киев: Адресная и справочная книга г. Киева на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915; Вулиці Києва. — К., 1995; Жовтень (Львів). — 1959. — № 2; З оповідань Ореста Івановича Левицького // Українська Вільна Академія наук у США: Наук. зб. [Кн.] I. — Нью-Йорк, 1952; Звідомлення товариства «Просвіта» у Київі [...] за 1906 рік. — К., 1907; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на ... (1910—1915) год. — К., 1910—1914; Макаренко М. Григорій Григорович Павлуцький // Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. — К., 1927; Тарановский Н. Город Киев и его окрестности. — К., 1881.

791. Архів Спілки архітекторів України. Особовий листок № 699 члена Спілки архітекторів СРСР Черкаського Анатолія Ілліча.

792. Анатолій Терентійович Пилипенко (Некролог) // Вісник НАН України. — 1993. — № 7; Анатолій Терентійович Пилипенко. — К., 1984. — (Біобібліографія вчених УРСР; далі —БВ УРСР); Институт коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского. — К., 1985; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998.

793. Герои-белогвардейцы. — Воронеж, 1872; Герои Советского Союза. — М., 1988. — Т. 2; Героини. — М., 1969. — Вып. 2; Героини войны. — М., 1963; Надежда Никифоровна Федутенко (Некролог) // Веч. Киев. — 1978. — 30 янв.; Строки, опаленные войной. — Воронеж, 1976; Фронтовики. — М., 1984.

794. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4770; ф. 100, оп. 1, спр. 631; ф. 163, оп. 41, спр. 5040; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 633; ЦДІАКУ, ф. 275, оп. 2, спр. 55; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. — К., 1998; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — Т. 1.

795. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4773; ф. 18, оп. 2, спр. 30; ф. 163, оп. 41, спр. 3581; оп. 46, спр. 1193; Білоусова В. П., Ільїн І. Г. Життя та наукова діяльність Букреєва // Наук. записки КДУ. — К., 1951. — Т. 10. — Вип. 1; Історія Київського університету. 1834—1959 / Відп. ред. О. З. Жмудський. — К., 1959.

796. 80-річчя академіка АН УРСР В. І. Толубинського // Вісник АН УРСР. — 1984. — № 4; Всеволод Иванович Толубинский. — К., 1985. — (Биобиблиография ученых УССР; далі — БУ УССР); Гудзій М. К. О. І. Білецький. — К., 1959; Йосип Захарович Штокало. — К., 1972. — (БВ УРСР); Йосип Захарович Штокало // Вісник АН УРСР. — 1977. — № 11; Капля А. В., Лапчик В. Ф. І. П. Білокінь // Укр. ботан. журнал. — 1974. — № 3. — Т. 31; Крутикова Н. Є. Цінна спадщина: Реалізм. Збагачення. Єдність. — К., 1976; Пам'яті І. П. Білоконя // Укр. ботан. журнал. — 1975. — № 1. — Т. 31; Толубинская Л. Ф. Всеволод Иванович Толубинский: Книга памяти. — К., 1999.

797. ДАК, ф. 16, оп. 479, спр. 203; ф. 100, оп. 1, спр. 1190; ф. 163, оп. 46, спр. 281; ф. Р-895, оп. 11, спр. 22; ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 128; Апанович О. Пророк зоряної доби // Україна. — 1988. — № 48; Вернадский В. И. Дневники. 1917—1921: Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Памяти профессора К. Э. Добровольского // Гигиена и санитария. — 1947. — № 10; Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. — 2-е изд. — К., 1988.

798. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 340; Макаренко М. Григорій Григорович Павлуцький // Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. — К., 1927; Словник художників України. — К., 1973.

799. ЦДАКФФДУ, арх. 40; Апостолов М. Николаевское артиллерийское училище // Военная быль. — Париж, 1967. — № 92; Державний вісник. — 1918. — 6 верес. —

№ 44; Киевская мысль. — 1913. — 13 дек.; 1918. — 8 окт.; Київ: Провідник. — К., 1930; Ляхоцький В. Діяльність І. І. Огієнка по формуванню національних університетів // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1999. — Т. 5; Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907—1921 роки. — К., 1998; Рева Л. Культурно-освітні процеси в Українській державі // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1999. — Т. 5; Шевченко Л. В. Університети Києва доби Української революції (1917—1920 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К.; Донецьк. — 2001. — Вип. 16.

800. ДАКО, ф. 183, оп. 1, спр. 2466; ЦДАМЛМУ, ф. 1293, оп. 16, спр. 92; Ежегодник Императорского общества архитекторов-художников. — СПб., 1906; Киевлянин. — 1899. — № 18, 80, 89, 122, 160; 1900. — № 26, 93, 122, 231, 296, 304, 307; 1901. — № 26, 88, 193, 231, 314, 326; 1902. — № 85, 119, 142, 193, 223, 314; 1903. — № 167, 250; 1904. — № 100, 230, 287; 1905. — № 118; 1908. — № 305, 312, 338; 1910. — № 34; Київ: Провідник. — К., 1930; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Строитель. — 1899. — № 5—8.

801. Архів Інституту «Укрпроектреставрація», арх. № 150; ІР НБУ, ф. 175, № 1347; ЦДІАКУ, ф. 711, оп. 1, спр. 1006; Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — 4-е вид. — Нью-Йорк; К., 1991; Георгиевский А. И. Киево-Подольская церковь Николая Доброго: Ист.-археолог. очерк. — К., 1882; Глаголев А. К столетию существования Киево-Подольской Добро-Николаевской церкви // К столетию существования Киево-Подольской Добро-Николаевской церкви. — К., 1907; Ернст Ф. Київські архітектори XV—XVII віку. — К., 1918; Закревский Н. В. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Рогозовская Т. Александр Александрович Глаголев: Материалы к биографии // Collegium. — 1998. — № 1—2.

802. ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 137, спр. 2; оп. 1009, спр. 53; ф. 193, оп. 2, спр. 303; Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города. — СПб., 1820; Закревский Н. В. Описание Киева. — М., 1868: — Т. 2; Похилевич Л. Монастыри и церкви Киева. — К., 1865; Титов Ф. И. Киево-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет назад. — К., 1914; Холостенко М. В. Іван Григорович-Барський — зодчий Києва XVIII ст. // Архітектура Рад. України. — 1940. — № 11; Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель. — К., 1917.

803. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 1108; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 147, спр. 36; оп. 183, спр. 92; оп. 226, спр. 119; Дегтярьов М. Г. Про спорудження Притисько-Миколаївської церкви у Києві // Архіви України. — 1980. — № 5; Логвин Г. Н. По архитектурным памятникам Киева. — М., 1982; Мартирологія українських церков: У 4 т. — Торонто; Балтимор, 1987. — Т. 1: Українська православна церква: Документи, матеріяли, християнський самвидав України; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Протопресвітер Демид Бурко. Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук [Нью-Джерсі, США], 1988.

804. Заседание городской строительной комиссии // Киевлянин. — 1910. — 3 апр.; Киевлянин. — 1869. — 28 июня; 1875. — 23 дек.; 1884. — 12 окт.; 1889. — 2 окт.; 1898. — 5 нояб.; 1909. — 30 нояб.; 1915. — 3 июля; Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906—1910 гг. — К., 1910.

805. ДАК, ф. 163, оп. 4, спр. 77, 205; Вулиці Києва. — К., 1995; Київ: Історичний огляд. — К., 1982; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

806. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 391; ф. 163, оп. 41, спр. 1466.

807. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 69; ф. 163, оп. 2, спр. 5779; оп. 41, спр. 2205.

808. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 494.

809. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 263; ф. 143, оп. 1, спр. 25; ф. 163, оп. 41, спр. 459.

810. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 4203.

811. Там само, спр. 1687; Киевлянин. — 1911. — 26 июня.

812. ДАК, ф. 17, оп. 5, спр. 666; ф. 143, оп. 2, спр. 2673; ф. 163, оп. 41, спр. 281, 1687; ЦДІАКУ, ф. 487, оп. 12, спр. 30; Киевлянин. — 1898. — № 214.

813. ДАК, ф. 78, оп. 1, спр. 34, 259; ф. 163, оп. 41, спр. 3129; Кузьмін М. «Музичні» будинки // Культура і життя. — 1980. — 18 верес.; Мистецтво України: Енциклопедія: В 5 т. — К., 1996. — Т. 1.

814. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5430; Домбровський О. І., Сурай Ю. І. Газета «Громадська думка» як пам'ятка історії // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993. — Вип. 2; Киселев Б. М. Рассказы о Куприне. — М., 1964; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

815. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 876; Каталог выставки картин Киевского Товарищества художников. — К., 1917; Михайлів Ю. С. Михайло Жук. — К., 1930.

816. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4777; ф. 100, оп. 1, спр. 1445; ф. 163, оп. 4, спр. 77, 205; оп. 41, спр. 1687; ф. Р-6, оп. 2, спр. 2008; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 558; А. С. Лесков (Некролог) // Киевлянин. — 1909. — 5 дек.; Кримов О. П. М. М. Волкович (Нариси життя та діяльності). — К., 1947; Лесков А. Жизнь Николая Лескова. — М., 1984. — Т. 1—2; Хохоля В. П. Николай Маркианович Волкович (К 125-летию со дня рождения) // Клинич. хирургия. — 1983. — № 12.

817. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 720, 1033; оп. 41, спр. 5171; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1906—1915) год. — К., 1906—1915.

818. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 288, 4675; ДАКО, ф. 1, оп. 247, спр. 81; ф. 1636, оп. 6, спр. 271.

819. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 658.

820. Там само, ф. 55, оп. 1, спр. 1297, 1316, 1352; оп. 3, спр. 32; ф. 163, оп. 41, спр. 472, 873, 922, 1263, 3334; оп. 58, спр. 134; Герасимова Г. П. Педагогічна і наукова діяльність Ганни Берло (1859—1942) // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. — К., 2001. — Вип. 4; Двадцатилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения: Очерк состояния Киевской женской гимназии с 1870 по 1895 год / Сост. В. С. Александрович. — К., 1895; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

821. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1914, 1916; ф. 144, оп. 1, спр. 47, 85; ф. 163, оп. 6, спр. 240, 460, 872; оп. 41, спр. 4461; оп. 46, спр. 84; ф. Р-6, оп. 2, спр. 1919; оп. 3, спр. 2; ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 60969, 63437; ф. 41, оп. 1, спр. 1462, 1926; ф. 42, оп. 3, спр. 4282; ІР НБУ, ф. X, № 16940; ф. 112, № 1; ф. 155, № 18; ЦДАМЛМУ, ф. 435, оп. 1, спр. 1074; ф. 570, оп. 2, спр. 169; ф. 988, оп. 1, спр. 15; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 9459, 12816, 12939, 19481; оп. 3, спр. 554; оп. 5, спр. 187, 351; Антонович М. «Киевская старина» (З приводу ювілеїв) // Укр. історик. — 1983. — № 2—4; Гайдабура В. Сучасниці: Поліна Нятко та Катерина Осмяловська // Укр. театр. — 1994. — № 6; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Палієнко М. Діяльність редакції «Киевской старины» в оцінці жандармського агента (1909) // Київська старовина. — 1997. — № 1/2; Про Поліну Нятко: Зб. спогадів. — К., 1985; Сумцов Н. Ф. Памяти Ф. П. Лебединцева // Киевская старина. — 1889. — Т. XXIV. — Март; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

822. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4775; ф. 99, оп. 2, спр. 473; ф. 100, оп. 1, спр. 1674; ф. 143, оп. 2, спр. 1159, 2837; ф. 163, оп. 3, спр. 231; оп. 41, спр. 4684; оп. 46, спр. 90; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 557; ф. 1636, оп. 6, спр. 6; Відродження. — 1918. — 9, 12, 13, 23 жовт.; Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. — К., 1975; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Петров П. Т. С. А. Томилин — выдающийся гигиенист и историк медицины // Врачебное дело. — 1958. — № 11; Його ж. С. А. Томилин: К 10-летию со дня смерти // Сов. здравоохранение. — 1963. — № 7; Устав Киевского римско-католического благотворительного общества. — К., 1916.

823. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 240; оп. 41, спр. 81, 5781; Особистий архів дружини О. Й. Дейча — Є. К. Малкіної-Дейч; Дейч А. И. Голос памяти. — М., 1984; Його ж. День нынешний и день минувший. — М., 1985; Його ж. По ступеням времени. — М., 1988; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

824. ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 1056, спр. 264; ф. 169, оп. 6, спр. 2; оп. 7, спр. 107, 129; Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века... — М., 1898; Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способами життя і веденням воєн. — К., 1990; Вечерський В. Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Галайба В. Життя монастирське: Останнє століття // Там само; Голованский К. Киево-Золотоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. — К., 1878; Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир. — К., 1997; Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2; Киево-Золотоверхо-Михайловский монастырь: Ист. очерк от основания его до настоящего времени. — К., 1889; Кухаренко Р. Дорога до храму // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Лебединцев П. Г. Киево-Михайловский Золотоверхий монастырь. — К., 1885; Люта В. Земельні володіння Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві та його околицях (XV—XVII ст.): Огляд джерел // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Софронов В. Воскресение не памятника, но храма // БудМайстер. — 1998. — № 7; Титов Ф. Киево-Золотоверхо-Михайловский монастырь: Крат. ист. очерк к 800-летию существования соборного храма обители. — К., 1908; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967.

825. Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир. — К., 1997; Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1996—98 рр. // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Кілессо С. Якими будуть соборні фасади // Там само; Кот С., Коренюк Д. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Там само; Кравченко О., Скляр С., Стріленко Ю. Хіміко-технологічні дослідження та консервація руїн Михайлівського Золотоверхого собору // Там само; Кухаренко Р. Дорога до храму // Там само; Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство: Статьи и материалы. — М., 1978; Його ж. История византийской живописи. — М., 1966; Його ж.

Михайловские мозаики. — М., 1966; Сліпченко Н., Сьомочкін І., Ошуркевич Л. Концепція відтворення стінопису та іконостасів Михайлівського Золотоверхого собору у Києві // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація» (Львів). — 1999. — № 10; Технологія виконання стінописів Михайлівського монастиря / О. Білецька, Ю. Коренюк, О. Семенов та ін. // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Тоцька І. Програма мальовань інтер'єру Михайлівського собору // Там само; Її ж. Михайлівський Золотоверхий собор і Кирило-Мефодіївські традиції в культурі Київської Русі // Слов'янський зб. — Одеса, 1999. — Вип. VI; Черняков І. Мідний горельєф архангела Михаїла // Пам'ятки України. — 1999. — № 1.

826. Кухаренко Р. Дорога до храму // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Селівачова Н., Черняков І. Музей відбудови монастиря // Там само; Сліпченко Н., Сьомочкін І., Ошуркевич Л. Концепція відтворення стінопису та іконостасів Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація» (Львів). — 1999. — № 10; Черненко Г. Малиновий дзвін карильйона // Пам'ятки України. — 1999. — № 1.

827. Ганзенко Л., Тимченко Т., Цитович В. Відтворення собору Архістратига Михаїла // Пам'ятки України. — 1999. — № 1.

828. ЦДІАКУ, ф. 169, оп. 6, спр. 2.

829. Там само; Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир. — К., 1997.

830. ЦДІАКУ, ф. 169, оп. 7, спр. 107, 129.

831. Там само, оп. 6, спр. 269; оп. 7, спр. 107; Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир. — К., 1997.

832. Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко. — К., 1992.

833. ЦДІАКУ, ф. 169, оп. 1, спр. 6, 11; оп. 6, спр. 272; ф. 193, оп. 2, спр. 1787, 3030; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897; Шевченко В. Трапеза Михайлівського Золотоверхого монастиря // Пам'ятки України. — 1997. — № 1.

834. ЦДІАКУ, ф. 169, оп. 6, спр. 138.

835. ДАКО, ф. 802, оп. 41, спр. 2618, 6114; ЦДІАКУ, ф. 169, оп. 6, спр. 138; Борис Моисеевич Бабий. — К., 1984. — (БУ УССР); Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Владимир Илларионович Шинкарук. — К., 1988. — (БУ УССР); Володимир Ілліч Куценко (Некролог) // Вісник НАН України. — 1998. — № 3 — 4; Киево-Михайловский Золотоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. — К., 1908; Київ: Провідник. — К., 1930; Хто є хто в Україні: політики, підприємці, військові, науковці, діячі культури, спортсмени. — К., 1997; Шинкарук Володимир Іларіонович // Вісник НАН України. — 2002. — № 2.

836. ЦДІАКУ, ф. 169, оп. 6, спр. 138, 272; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Галайба В. Як ми шануємо пам'ять Максимовича // Веч. Київ. — 1992. — 10 серп.; Киевлянин. — 1871. — 9 сент.; Киевская Окружная по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссия, на осн. ст. 52 Полож. о выбор., объявляет для всеобщего обозрения нижеследующие списки кандидатов в Учредительное Собрание по Киевскому избирательному округу: [Листівка]. — К., 1917; Літопис життя і творчості Марка Вовчка. — К., 1969; Лобач-Жученко Б. Б. Марко Вовчок: Воспоминания, поиски, находки. — К., 1987; Його ж. Про Марка Вовчка: Сторінки до біографії письменниці. — К., 1979; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; 60-річчя члена-кореспондента АН УРСР В. І. Куценка // Вісник АН УРСР. — 1981. — № 2.

837. Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Історико-архітектурна інвентаризація м. Києва. — К., 1984; ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5148, 5857; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915; Вулиці Києва. — К., 1995.

838. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3341.

839. Там само, спр. 1468, 3342.

840. ДАКО, ф. 1, оп. 240, спр. 161.

841. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 664, 665.

842. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 2206, 3670; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1904—1915) год. — К., 1904—1914; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

843. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1704; ф. 163, оп. 41, спр. 1688; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1906—1915) год. — К., 1906—1915; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

844. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4819; ф. 100, оп. 1, спр. 2455; ф. 143, оп. 2, спр. 1704; ф. 163, оп. 41, спр. 4215; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Коляденко В. Г., Головченко Д. Я. Сергей Петрович Томашевский (К 125-летию со дня рождения) // Врачебное дело. — 1980. — № 9; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996; Робітнича газета. — 1917 — 1919.

845. ДАК, ф. 90, оп. 1, спр. 1423; ф. 163, оп. 41, спр. 1099, 2276, 3505; ІР НБУ, ф. X, № 2234; Білокінь С. [Передмова до «Споминів» М. С. Грушевського] // Київ. — 1988. — № 9; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1905) год. — К., 1900—1905; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. — К., 1998; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К., 1999.

846. ДАК, ф. 437, оп. 1, спр. 123; ф. 163, оп. 41, спр. 1684, 1687; ф. Р-1, оп. 1, спр. 6222, 6623; Здобнєв М. В. Проект і натура // Архітектура Рад. України. — 1940. — № 7.

847. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2295; ф. 163, оп. 41, спр. 459, 659, 1463; Земская газета. — 1912—1916.

848. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 460; ф. 163; оп. 41, спр. 645; ЦДАМЛМУ, ф. 570, оп. 2, спр. 168; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Гайдабура В. Сучасниці: Поліна Нятко та Катерина Осмяловська // Укр. театр. — 1994. — № 6; Галина Кальченко. — К., 1976; Гордійчук М. М. Г. І. Майборода. — К., 1963; Зінькевич О. С. Георгій Майборода. — К., 1970; Кальченко Галина Никифорівна. — К., 1969; Катерина Олександрівна Осмяловська (Некролог) // Культура і життя. — 1997. — 29 жовт.; Київська Окружна Комісія по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки, на підставі ст. 51 Закону про вибори, оповіщає для загального огляду такі списки кандидатів до Установчих Зборів Української Народної Республіки по Київській виборчій окрузі: [Листівка]. — К., 1917; Лойко Н. Не говори с тоской: его нет. Говори с благодарностью: он был // Киевский вестник. — 1999. — 2 дек.; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998; Строева А. Т. Командарм Кравченко. — К., 1984; Уряди України у XX ст. — К., 2001; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.

849. ДАК, ф. 55, оп. 1, спр. 813, 814, 1070, 1108, 1298, 1308, 1316, 1352, 1714; оп. 2, спр. 172, 285, 323, 374, 457, 466, 472, 483, 488, 495, 1714; оп. 3, спр. 32; оп. 4, спр. 19; ф. Р-330, оп. 4, спр. 202; НА Президії НАНУ. Особова спр. акад. Супруненка П. М.; Там само, ф. Р-251, оп. 1, спр. 31, 55, 56, 65; Особистий архів В. Альошина; Альфред Николаевич Окснер. — К., 1988. — (БУ УССР); Андрей Михайлович Гродзинский. — К., 1986. — (БУ УССР); Биологи: Биогр. справочник. — К., 1984; Киевские математики-педагоги / Под ред. А. Н. Боголюбова. — К., 1979; В. І. Липський // Укр. ботан. журнал. — 1988. — Т. 45. — № 3; Васильев В. П., Лесовой М. П. История защиты растений от вредителей и болезней. — К., 1996; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики: Биогр. справочник. — К., 1984; Галайчук А. М., Воронцов И. Н. Киев: Страницы мемориальной летописи: Справочник-путеводитель. — К., 1983; Герасимова Г. П. Педагогічна діяльність Ганни Берло (1859—1942) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. — К., 2001. — Вип. 4; Гришко-Богменко Б. К., Пилипчук О. Я. Микола Миколайович Гришко. — К., 1995; Гурільова М. А. Андрій Опанасович Сапєгін: Бібліографія. — К., 1959; Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения: Очерк состояния Киевской женской гимназии с 1870 по 1895 год / Сост. В. С. Александрович. — К., 1895; Дмитрий Константинович Зеров. — К., 1988. — (БУ УССР); Доброчаева Д. Н., Мокрицкий Г. П. Владимир Ипполитович Липский. — К., 1991; Драголи А. Л., Кушнир О. Г. Андрей Афанасьевич Сапегин: Биобиблиогр. указатель. — Одесса, 1978; Євген Миколайович Кондратюк. — К., 1986. — (БВ УРСР); Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1966. — № 6. — 8—30 черв.; Институт ботаники им. Н. Г. Холодного. — К., 1976; Институт геофизики им. С. Н. Субботина АН УССР. — К., 1985; Институт механики АН УССР. — К., 1978. — К., 1988; Институт физической химии им. Л. Писаржевского АН УССР. — К., 1986; Інститут геологічних наук НАНУ. — К., 2001; Інститут гідробіології АН УРСР. — К., 1984; Інститут економіки АН УРСР. — К., 1985; Інститут захисту рослин УААН. — К., 1999; Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР. — К., 1981; Інститут органічної хімії АН УРСР. — К., 1985; Інститут хімії високомолекулярних сполук НАН України. — К., 1999; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Київ: Провідник. — К., 1930; Мазурович Б. М., Шульга І. Н. Видатні вітчизняні зоологи. — К., 1953; Нариси з історії інститутів Відділу технічних наук АН УРСР. — К., 1961; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998; Николай Григорьевич Холодный. — К., 1982. — (БУ УССР); Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Панькова С. М. Институт транспортной механики АН УССР: История и судьба // Очерки истории естествознания и техники. — К., 1991. — Вып. 40; Петро Степанович Погребняк. — К., 1976. — (БВ УРСР); Поруцкий Г. В. Николай Григорьевич Холодный (1882—1953). — М., 1967; Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937; Самчук У. На коні вороному: Спомини і враження. — Вінніпег, 1975; Ситник К. М., Ромашко Я. Д. Микола Григорович Холодний. — К., 1979; Станиславский Ф. А. Африкан Николаевич Криштофович. — К., 1985; Супруненко П. М. Работы института транспортной механики Всеукраинской академии наук (ВУАН) // Сб. научно-технических работ № 1. — Х.; К., 1935; Усенко І. Малиновський Оникій Олексійович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Цыганкова Э. Г. Иоаникий Алексеевич Малиновский // Очерки истории естествознания и техники. — К., 1991. — Вып. 40; Шумило М. Академік Власюк. — Львів, 1949; Ясієвич В. Є. Київський зодчий П. Ф. Альошин. — К., 1966.

850. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. — К., 1989. — Т. 1; 1990. — Т. 2, 3; Рибаков М. Київські мости // Наука і суспільство. — 1979. — № 6; Його ж. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997.
851. Особистий архів С. К. Кілессо; Київ: Путівник. — К., 1930; Рибаков М. Київські мости // Наука і суспільство. — 1979. — № 6; Його ж. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997.
852. Кілессо С. К. Київ архітектурний. — К., 1997; Конструктивные решения зданий и сооружений. — К., 1985; Матійко М. М., Коренной О. І. Євген Оскарович Патон. — К., 1961; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Щусев В. П. Мосты и их архитектура. — М., 1952.
853. Кілессо С. К. Київ архітектурний. — К., 1997; Конструктивные решения зданий и сооружений. — К., 1985.
854. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. — К., 1990. — Т. 3.
855. Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.
856. Город-герой Киев / Н. К. Шило, Р. И. Придатко, В. Д. Махрин, Г. М. Слуцкий. — М., 1975. — (Архитектура городов-героев).
857. ДАК, ф. 163, оп. 3, спр. 4,5; оп. 41, спр. 6190; оп. 44, спр. 8, 48, 56, 103; Известия Киевской городской думы. — 1910. — № 6—7; КНМЦОРП. Науково-технічний фонд. Рылкова Л. П. Пешеходный мост. Петровская аллея (Паспорт на памятник архитектуры). — К., 1990; Матійко М. М., Коренной О. І. Євген Оскарович Патон. — К., 1961; Патон Е. О. Железные мосты. — 3-е изд. — К., 1915. — Т. 1; Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. — К., 1989. — Т. 1; Хідекелі А. В. Євген Оскарович Патон. — К., 1970.
858. Город-герой Киев / Н. К. Шило, Р. И. Придатко, В. Д. Махрин., Г. М. Слуцкий. — М., 1975; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1982.
859. Гамченко С. Розкопки 1926 р. в Києві // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. — К., 1927; Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві в 1955 р. // Археологія. — 1956. — Т. 10; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1; 1961. — Т. 2; Килиевич С. Р. Детинец древнего Киева IX — первой половины XIII вв. — К., 1982; О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 г. // ЖМНП. — 1836. — Ч. XII. — Ноябрь; Отчет о действиях Временного комитета для изысканий древностей в Киеве в 1838 г. // Там само. — 1839. — Ч. 21; Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983; Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. — К., 1979.
860. Самойловський І. М. Міська брама X ст. у Києві // Археологія. — 1965. — Т. 19; Стефанович В. З археологічних розвідкових розкопок 1913 р. в Києві // Наук. записки ІІМК. — 1935. — Кн. 5—6.
861. Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2; ПВЛ. — М.; Л., 1950. — Ч. 1.
862. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982; Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. — К., 1979.
863. ПВЛ. — М.; Л., 1950; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
864. Археологические открытия вблизи Десятинной церкви // ИАК. — Прибавл. к вып. 57. — Пг., 1915; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970; Харламов В. А. Исследование каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.: Сб. науч. трудов. — К., 1985.
865. Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983; Його ж. Раскопки Древнего Киева // Декоративное искусство. — 1972. — № 1; Харламов В. А. Исследование каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985; Його ж. Исследования дворцовой постройки на Старокиевской горе // АО 1981 года. — М., 1983.
866. Вельмин С. П. Раскопки имп. Археологической комиссии в Киеве в усадьбе Десятинной церкви летом 1911 // Университетские известия. — К., 1914. — Октябрь. — Прибавл. II; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
867. НА ІА НАНУ, ф. 13, 32-а, Мовчанівський Т. М., щод. № 2; Килиевич С. Р. Строительное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981.
868. Боровський Я. Є., Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993.
869. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Боровский Я. Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева. — К., 1981; Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва. — К., 1979; Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // Сов. археология. — 1981. — № 2; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // Свод археологических источников. — Л., 1982; Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983.
870. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2; Килиевич С. Р., Харламов В. А. Раскопки на территории Федоровского монастыря // АО 1985 года. — М., 1986; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
871. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
872. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
873. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996—1998 роках // Пам'ятки України. — 1999. — № 1; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
874. Асеев Ю. С. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве // Сов. археология. — 1981. — № 3; Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // Свод археологических источников. — Л., 1982.
875. Боровський Я. Є. Археологічні дослідження в «городі Ярослава» // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. — К., 1976; Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве. — К., 1982; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1; Ляскоронський В. Г. Розкопки в подвір'ї Софійського собору в Києві // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1925 р. — К., 1926; О ходе отрытия древностей в Киеве до начала 1836 г. // ЖМНП. — 1836. — Ч. XII. — Ноябрь; Сагайдак М. А. Великий город Ярослава. — К., 1982; Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983.
876. Богусевич В. А. Споруда II ст. у дворі київського митрополита // Археологія. — К., 1961. — Т. 13; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
877. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в. — К., 1983; План Киева, составленный в 1695 г. — К., 1893; Сагайдак М. А. Великий город Ярослава. — К., 1982; Його ж. К вопросу о Лядских воротах древнего Киева // Древнерусский город. — К., 1984.
878. НА ІА НАНУ. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції на вул. Великій Житомирській, 11 у м. Києві в 1994 р. / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський, Ю. Г. Писаренко.
879. Грабовський С. Я., Асєєв Ю. С. Дослідження Софії Київської //Архітектурні пам'ятники: Зб. наук. праць. — К., 1950; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
880. НА ІА НАНУ. Звіт про дослідження Старокиївської археологічної експедиції 1998 р. на вулицях Володимирській, Ірининській, Георгіївському та Рильському провулках в м. Києві / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, В. М. Гончар та ін.
881. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
882. Килиевич С. Р. Строительное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981; Толочко П. П., Гупало К. М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975.
883. Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2; Милеев Д. В. Вновь открытая церковь II в. в Киеве и положение исследований в связи с новыми застройками города // Труды IV съезда русских зодчих в Санкт-Петербурге. — СПб., 1911.
884. Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі. — К., 1969; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
885. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982; Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985; Їх же. Споруда часів Ярослава Мудрого // Знання та праця. — 1979. — № 12; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. — Л., 1982; Сагайдак М. А. Великий город Ярослава. — К., 1982; Його ж. Раскопки в «городе» Ярослава древнего Киева // АО 1979 года. — М., 1980.
886. Архів АТ «Київпроекту». Техно-робочий проект реконструкції та надбудови міськсанепідемстанції на вул. Некрасівській, 10/8. — К., 1974. — Т. 1; ДАК, ф. 163, оп. 40, спр. 5; ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 541, спр. 119; Відділ організації, управління та координації діяльності Київської міської санепідстанції. Решетилова С. Г., Фельдман И. В. Литературный обзор истории санэпидслужбы (рукопис). — К., 1997; Відділ організації, управління та надбудови міськсанепідемстанції на вул. Некрасівській, 10/8. — К., 1974. — Т. 1; Киевлянин. — 1910. — 12 нояб. — № 313; Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906—1910 гг. — К., 1910.
887. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6071; Киевская газета. — 1903. — 17 июля; 1904. — 19 авг., 3 сент.
888. ЦДІАКУ, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, 2, 11, 37; ф. 707, оп. 229, спр. 145; Алешин П. Ф., Маринченко А. И., Колесников В. В. Архитектура школьных зданий. — К., 1952; Гіляров С. О. Архітектура Києва передвоєнної доби // Соц. Київ. — 1936. — № 4; Киевлянин. — 1911. — 26 дек.; 1914. — 17 янв.; 1915. — 27, 30 июня; 1917. — 10 марта; Київ: Провідник. — К., 1930; Прийняли школу // Рада. — 1911. — 21 верес. — № 212; Торги на школу ім. С. О. Грушевського // Там само. — 1910. — 13 лип. — № 157; Українська школа у Києві // Діло. — 1907. — № 253; Чайка П. Будинок школи ім. С. Грушевського // Сяйво. — 1913. — 23 груд. — № 2; Чепелик В. В. Будинки народного стилю // Веч. Київ. — 1980. — 14 листоп.; Його ж. Київський осередок розвитку народ-

них традицій в архітектурі початку XX ст. // Етнографія Києва і Київщини. — К., 1986; Його ж. О рационалистических тенденциях в архитектуре начала XX века // Стр-во и архитектура. — 1976. — № 7; Його ж. Пам'ятки народностильової архітектури // Пам'ятники України. — 1986. — № 2; Школа ім. С. Грушевського // Рада. — 1908. — 3 трав. — № 102. — Те саме // Діло. — 1909. — 3 груд. — № 268; Школа ім. С. Грушевського в Києві // Руслан. — 1905. — 13 квіт. — № 84; Шероцкий К. В. Киев. — К., 1917.

889. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6071; Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1909 г. — К., 1909; Киевская газета. — 1904. — 19 авг., 3 сент.; Киевлянин. — 1904. — 6 дек. — № 338; Памятная книжка народных училищ Киевской губернии на 1910 год. — Умань, 1910.

890. Берлинський М. Історія міста Києва. — К., 1991; Вергулов А. П., Горохов В. А. Русские сады и парки. — М., 1988; Вістник Українського військового генерального комітету. — 1917. — 30 лип. — № 8; Дубяго Т. Д. Русские регулярные сады и парки. — М., 1963; Известия Киевской городской думы. — 1880. — № 5; Киев: Путеводитель-справочник. — К., 1964; Киевлянин. — 1889. — Январь—март; 1910. — 27 окт.; Киевское слово. — 1889. — Январь—март; Київ: Провідник. — К., 1930; Косаревский И. А. Искусство паркового пейзажа. — М., 1977; Осипов А. П. Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской Садовой комиссии. — К., 1897; Ромишовский С. В. Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. — К., 1902; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К.; СПб., 1900; Тарановский Н. Печерская лавра и к ней главнейшие пути через город Киев. — К., 1883; Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. — К., 1997; Шулькевич М. М. Київ. — К., 1958.

891. Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985; Киевлянин. — 1904. — 25 авг., 30 сент.; 1910. — 4 нояб.; Киевская мысль. — 1910. — 4 нояб.; Лемещук М. Земля його серця // Україна. — 1982. — № 6.

892. Авраменко О. Зачарована світом // Україна. — 1986. — № 5; Галайчук А. Галина Кальченко // Пам'ятники України. — 1986. — № 2.

893. Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1974. — Те саме. — К., 1982; Фогель З. В. Василь Захарович Бородай. — М., 1968.

894. Керсновский А. А. История русской армии. — М., 1994. — Т. 3—4; Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906—1910 гг. — К., 1910; Старчевский А. А. Памятник Восточной войны, 1877—1878. — СПб., 1878.

895. Михайлов М. В. История 131-го пехотного Тираспольского полка. — К., 1900; Новые городские военные помещения // Киевлянин. — 1900. — 5 окт.; Старчевский А. А. Памятник Восточной войны, 1877—1878. — СПб., 1878; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917—1921 роки. — К., 1995.

896. Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве. — К., 1993; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. — К., 2000; Кальницький М. Міські казарми // Янус — Нерухомість. — 2000. — № 7 (квітень); Млиновецький Р. Нариси з історії українських військових змагань 1917—1918. — Львів, 1994; Ненароков А. П. Верность долгу: О Маршале Советского Союза А. И. Егорове. — М., 1989.

897. 100-летие 132 пехотного Бендерского полка // Киевлянин. — 1912. — 8 мая; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917—1921 роки. — К., 1995; Казачьи войска: Хроника. — Б. м., 1992; Кальницький М. Міські казарми // Янус—Нерухомість. — 2000. — № 7 (квітень); Новые казармы // Киевское слово. — 1896. — 14 авг.; Петрів В. Спомини. — Львів, 1926.

898. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4319, 4695, 5797, 6010; ф. Р-6, оп. 3, спр. 7159; ДАКО, ф. 1, оп. 243, спр. 150; оп. 248, спр. 352; ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 32, спр. 1350; оп. 622, спр. 328; Архітектура Рад. України. — 1940. — № 9; Указатель фабрик и заводов европейской России. — СПб., 1881; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — Пг., 1914; Шолом-Алейхем. С ярмарки // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1974. — Т. 6.

899. Каганович Л. М. Памятные записки. — М., 1996.

900. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3642; ДАКО, ф. 1, оп. 225, спр. 89; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники. — К., 1898.

901. Боровський Я. Є., Архипова Є. І. Дослідження «міста Ярослава», 1984—1989 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984—1989: Зб. наук. праць. — К., 1993; Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА СССР. — 1949. — № 11.

902. ДАКО, ф. 289, оп. 1, спр. 745; ЦДІАКУ, ф. 1434 («Київська інженерна команда»); Галайба В. Фотоспомин: Київ, якого немає: Анотований альбом світлин 1977—1988 років. — К., 2000; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, — К., 1983. — Т. 1; Робітнича газета. — 1917. — № 120, 127.

903. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4210; ЦДІАКУ, ф. 725, оп. 1, спр. 1—4, 8, 10, 22-а, 23, 25, 30; ф. 1196, оп. 1, спр. 1, 3, 6—10, 21—24, 26—28, 40—45, 52—60; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Отчет Киевского местного управления и подведомственных ему комитетов Российского общества Красного Креста за 1904 год. — К., 1905; Устав Императорского Российского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. — К., 1910; Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1910.

904. Героїчна юність «Арсеналу». — К., 1969; 200 років Київському заводу «Арсенал». — К., 1964; История завода «Арсенал». — К., 1968; Овруцька І. На сцені народного театру. — К., 1979.

905. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3332; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1910 год. — К., 1910; — ... на 1911 год. — К., 1911; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1912 год — К., 1912; — ... на 1913 год. — К., 1912; — ... на 1916 год. — К., 1916.

906. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 732; ф. 163, оп. 41, спр. 4210; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1910 год. — К., 1910; — ... на 1911 год. — К., 1911; — ... на 1913 год. — К., 1913; Залуцкий Г. В. Выдающиеся русские летчики М. Ефимов, П. Нестеров, Е. Крутень, К. Арцеулов. — М., 1953; Климчук О. Крутив Крутень веремія // Україна. — 1982. — 25 квіт.; Русское слово. — 1914. — 9, 10 черв.

907. Особистий архів С. К. Кілессо.

908. Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Кадомская М. Жилой дом по ул. Московской, 40-б; Проект ремонтно-реставрационных работ: Комплексные научные изыскания. Т. II, кн. 2, шифр 183: Ист. записка. — К., 1988; ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2960; ф. Р-1, оп. 1, спр. 1654, 6837; ДАКО, ф. 17, оп. 1, спр. 810; ф. Р-862, оп. 1, спр. 112; РДІА, ф. 799, оп. 33, спр. 570; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 768, спр. 293, 604; оп. 779, спр. 796; оп. 796, спр. 707; оп. 798, спр. 682, 686; оп. 852, спр. 22, оп. 854, спр. 47; оп. 862, спр. 134, 290; оп. 874, спр. 156; оп. 1010, спр. 238-а; оп. 1052, спр. 212; оп. 1057, спр. 442; ф. 182, оп. 1, спр. 183; ф. 183, оп. 1, спр. 440, 566; ф. 442, оп. 56, спр. 208; ф. 484, оп. 3, спр. 34; Вигель Ф. Ф. Воспоминания. — М., 1891; Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви: Справочник-путеводитель. — К., 1997; Киевлянин. — 1901. — № 125; Киевские епархиальные ведомости. — 1879. — № 1; Свято-Введенская обитель. — К., 1998.

909. НКПІКЗ, фонди, інв. книги № 136, 137; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 763, спр. 293; оп. 768, спр. 604; Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви. — К., 1997; Киевские епархиальные ведомости. — 1879. — № 1; Свято-Введенская обитель. — К., 1998; Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона // Киевская старина. — 1884. — Т. IX.

910. РДІА (Санкт-Петербург), ф. 796, оп. 205, спр. 450—452, 455; ф. 815, оп. 10, спр. 1; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 768, спр. 293, 369.

911. ДАКО, ф. Р-862, оп. 1, спр. 112; РДІА (Санкт-Петербург), ф. 796, оп. 205, спр. 452; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 797, спр. 178; оп. 798, спр. 686; оп. 861, спр. 509; ф. 183, оп. 1, спр. 566; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1910 год. — К., 1910; — ... на 1911 год. — К., 1911; — ... на 1913 год. — К., 1913; — ... на 1915 год. — К., 1915.

912. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1318; ф. 163, оп. 41, спр. 5775; ІР НБУ, ф. X, № 2234, 4195; Бурче Е. Ф. Петр Николаевич Нестеров. 1887—1914. — М., 1955; Вейгелин К. Е. Очерки по истории летного дела. — К., 1940; Залуцкий Г. В. Выдающиеся русские летчики М. Ефимов, П. Нестеров, Е. Крутень, К. Арцеулов. — М., 1953; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. — К., 1998; Клінченко В. В. Петро Миколайович Нестеров: Видатний російський льотчик. — К., 1950; Кравцов А. П. Борис Жадановський. — К., 1973; Литвак Ю. С. Борис Петрович Жадановський: Іст.-біогр. нарис. — К., 1962; Могилевский Б. Л. Узник «Косого капонира». — М., 1974; Скибицкая Т. В. Творцы многоэтажного Киева // Стр-во и архитектура. — 1985. — Ч. 9; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993; Трунов К., Голышев М. Петр Нестеров. — М., 1971; Шипилов И. Ф. Жизнь, отданная будущему. — 2-е изд. — М., 1962; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К., 1999.

913. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 246.

914. ЦДІАКУ, ф. 128. оп. 1 заг., спр. 882; оп. 2 заг., спр. 621; ф. 1196, оп. 1, спр. 1—3, 15, 16, 55; Верба І. В., Овчаренко П. Д., Рубльов О. С. Н. Д. Полонська-Василенко: Іст.-біогр. нарис життя та діяльності // Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (Нарис історії). — К., 1993; Климова К. Меньшов Д. П. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник: У 3 вип. / Упоряд.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. — К., 1999. — Вип. 1 (XIX ст. — 1930-і рр.); Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995; Микола Прокопович Василенко / В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко. — К., 1991; Моргун О. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун // Укр. історик. — 1983. — № 2—4; Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності). — 1969. — № 1—3; Полонська-Василенко Н. До історії архівів Києва // Укр. історик. — 1968. — № 1—4; Її ж. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Хроніка-2000. — 1993. — Вип. 1—2; Її ж. Революція 1917 року // Укр. історик. — 1988. — № 1—4; Її ж. Революція

1917: Спогади // Укр. історик. — 1994. — № 1—4; 1995. — № 1—4; Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — 2-е вид. — К., 1993. — Т. 1; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

915. Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України. — К., 1981; Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Іст. нарис. — К., 1998; Музей народної архітектури та побуту УРСР: [7 буклетів]. — К., 1986; Музей народної архітектури та побуту УРСР: Фотопутівник. — К., 1981; Музей народной архитектуры и быта УССР: Фотопутеводитель. — К., 1985; Музей народной архитектуры и быта, принципы, проблемы развития...: Тезисы докладов научной конференции. — К., 1984; Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. — К., 1989; Шмелев В. Г. Музеи под открытым небом. — К., 1983.

916. Верговський С. В. Колекція вітряків // Пам'ятники України. — 1980. — № 3; Вітряки // Нар. творчість та етнографія. — 1958. — № 1; Зуев В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона. — СПб., 1788; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К., 1957; Оттон фон Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 г. — М., 1806. — Ч. II; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. — К., 1977; Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992; Таранушенко С. Вітряки (гравюри Л. Літошенко). — К., 1944.

917. Бойківщина. — К., 1989; Гуцульщина. — К., 1987; Драган М. Українські дерев'яні церкви. — Львів, 1927; Логвин Г. Н. По Україні. — К., 1968; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII — начало XX века). — М., 1971; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К., 1957; Народна архітектура Українських Карпат (XV—XX ст.). — К., 1987; Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах. — Ужгород, 1972; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. — К., 1961; Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. — К., 1971; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. — К., 1970; Шухевич В. Гуцульщина. — Львів, 1902. — Т. 1; Żukowski J. Huculszczyzna. — Warszawa, 1934—1935.

918. Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України. — К., 1981; Де ля Фліз: Альбом. — К., 1996. — Т. 1; 1999. — Т. 2; Кржемінський К. Стінні розписи на Уманщині. — Кам'янець-Подільський, 1927; Логвин Г. Н. Дерев'яна архітектура України (14—19 ст.) // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К., 1957; Музей народної архітектури та побуту Української РСР: [Фотобуклет]. — К., 1977. — Те саме: Фотопутівник. — К., 1981; Музей народной архитектуры и быта УССР: Фотопутеводитель. — К., 1985; Найден О. Настінні розписи Уманщини початку 1920-х років // Нар. творчість та етнографія. — 1983. — № 4; Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. — К., 1864; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. — К., 1961; Його ж. Українське народне житло (кін. XIX — поч. XX ст.). — К., 1972; Його ж. Українське селянське житло та господарські будівлі (19 — поч. 20 ст.) // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К., 1957; Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. — К., 1964; Шмелев В. Г. Музеи под открытым небом. — К., 1983.

919. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. — Екатеринослав, 1905; Гудченко З. С. Музеї під відкритим небом. — К., 1982; Осадчий Г. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. — СПб., 1894; Самойлович В. П. Українське народне житло. — К., 1972; Юрченко П. Г. Народное жилище Украины. — М., 1961.

920. Жолтовський П. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978; Жук А. Українські народні килими. — К., 1966; Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев. — Л., 1928; Косміна Т. Сільське житло Поділля: кінець XIX—XX ст. — К., 1980; Левитська П. Селянський стінний розпис на Поділлі. — 1928; Логвин Г. Н. По Україні. — К., 1968; Мощенко К. Досліди селянського будівництва на Кам'янеччині // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. — К., 1927; Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1994; Січинський В. Дерев'яні церкви і дзвіниці Галицької України XVI—XIX ст. — Львів, 1925; Шероцкий К. Убранство украинского дома в прошлом и настоящем. — К., 1914; Щепотьєва М. Розписи хат на Кам'янеччині. — К. 1928; Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні і їх типи. — Львів, 1906. — Т. 1—2.

921. Верговський С. В. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся // Нар. творчість та етнографія. — 1979. — № 2; Його ж. Експозиція Полісся // Музей народної архітектури та побуту Української РСР. — К., 1986; Його ж. Поліські релікти духовного світу українців // Наук. записки Рівненського інституту культури. — Вип. 1: Волинське Полісся в контексті слов'янської культури. — Рівне, 1997; Його ж. Світ традиційних храмів // Укр. родина. — К., 2000; Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви Волыни // Материалы по этнографии России. — СПб., 1910; Данилюк А. Давні господарські будівлі на Поліссі // Нар. творчість та етнографія. — 1978. — № 3; Його ж. Замкнені двори на Поліссі // Там само. — 1975. — № 4; Його ж. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // Там само. — 1977. — № 1; Його ж. Періодизація розвитку народного будівництва українського Полісся // Там само. — 1982. — № 6; Його ж. Шестигранные клуни на севере Украины. — Тбилиси, 1976; Де ля Фліз: Альбом. — К., 1996. — Т. 1; 1999. — Т. 2; Завада В. Т. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов украинского Полесья // Архитектурное наследство. — 1990. — № 37; Його ж. О происхождении шатра в деревянных храмах украинского Полесья // Там само. — 1986. — № 34; Казакевич М. З. Селянська садиба на українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1959. — Вип. V; Його ж. Типи поселень на українському Поліссі // Там само. — Вип. IV; Ломова М., Жолтовский П., Казакевич М. Разведывательная этнографическая поездка на украинское Полесье // Сов. этнография. — 1953. — № 4; Оттон фон Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 г. — М., 1806. — Ч. II—III; Русов А. А. Описание Черниговской губернии: Научное исследование. — Чернигов, 1898. — Т. 1; 1899. — Т. 2; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. — К., 1961; Свидира Р. Обладнання традиційного житла правобережного Полісся // Нар. творчість та етнографія. — 1979. — № 3; Таранушенко С. А. Давнє поліське житло // Там само. — 1969. — № 1; Клуні українського Полісся // Там само. — 1968. — № 3; Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976; Токарев С. Североукраинская экспедиция 1945 г. // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — 1947; Цинкаловський О. Волинські дерев'яні церкви. — Львів, 1905; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. — К., 1970; Dmochowski Z. Sprawozdanie ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934 // Buleten Historii Sztuki i Kultury. Rocznik III. — Warszawa. — 1935. — № 4; Zaborski B. Typy wsi-wschodnego Polesia // Ziemia, Warszawa — 1925. — № 6—9; Ze studijów nad Poleskim budownictwem drzewnym // Buleten Historii Sztuki I Kultury Politechniki Warszawskej. — 1937. — № 2; Moszynski K. Kultura ludowa Słowian, z. 1: Kultura materialna. — Krakow, 1929.

922. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Восточнославянский этнограф. сб. — М., 1956. — Т. 3; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1916; Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України. — К., 1981; Русов М. Поселения и постройки крестьян Полтавской губ. // Сб. Харьковского ист.-филолог. общества. — 1902. — Т. XIII; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. — К., 1961; Стельмах Г. Ю. Етнографічне районування України кінця XIX — поч. XX ст. // Наук. записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. — 1958. — Т. 4; Сумцов М. Ф. Слобожане. — Х., 1918; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. — К., 1970.

923. Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України. — К., 1981; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. — К., 1977; Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. — К., 1989; Хохол Ю. Ф. Сельское жилище. — К., 1976; Шмелев В. П. Музеи под открытым небом. — К., 1983.

924. Київ: Енцикл. довідник. — К., 1981; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). — К., 1962.

925. Київ: Енцикл. довідник. — К., 1981.

926. Немов з глибини віків // Пам'ятники України. — 1982. — № 3; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

927. Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

928. ДАК, ф. 111, спр. 3, 24, 39, 63, 85; ф. 163, оп. 4, спр. 77, 205; оп. 7, спр. 209, 1528; оп. 41, спр. 3020, 4312, 5296, 6183; оп. 58, спр. 221; ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 48, спр. 143; ф. 707, оп. 87, спр. 6087; оп. 146, спр. 36; Бідний В. Г., Паламарчук К. С. 125 років Київській центральній міській клінічній лікарні. — К., 2000; Губергриц А. Я. В. П. Образцов и его школа. — М., 1990; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка. — К., 1896; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966.

929. РДІА (Санкт-Петербург), ф. 789, оп. 4, спр. 93; Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка. — К., 1896.

930. ДАК, ф. Р-352, оп. 5, спр. 1551; К расширению Александровской больницы // Киевлянин. — 1913. — 9 марта; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Ольшанецький О. М. Основоположники російського акушерства. — К., 1950; Пап А. Г., Дашкевич В. Е. Памяти профессора П. М. Буйко // Акушерство и гинекология. — 1976. — № 6; Степанківська Г. К., Венцковський Б. М. Основні етапи розвитку кафедри акушерства та гінекології Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця // Педіатрія, акушерство та

гінекологія. — 1996. — № 4; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.
931. Киевлянин. — 1900. — 21 янв.
932. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4825; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991; Чернов В. Отчет о деятельности клинического детского отделения Университета св. Владимира при городской больнице Цесаревича Александра. — К., 1895.
933. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5296; ф. Р-352, оп. 5, спр. 686; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.
934. Александр Иосифович Грицюк (К 60-летию со дня рождения) // Кардиология. — 1983. — № 12; Козлов Б. Поверхи здоров'я // Веч. Київ. — 1978. — 6 січ.; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.
935. Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка. — К., 1896.
936. Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991.
937. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4312; Губергриц А. Я. В. П. Образцов и его школа. — М., 1990; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966.
938. ДАКО, ф. 1, оп. 229, спр. 160; оп. 236, спр. 272; оп. 237, спр. 109; Кальницкий М. Обнаружен саркофаг почетного гражданина Киева Михаила Дегтерева // Киевские ведомости. — 1999. — 21 июля; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Летопись Свято-Михайловской церкви Киевской Александровской больницы. — К., 1903.
939. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 313.
940. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 4793, 4813, 4814, 6266-а; ф. 163, оп. 41, спр. 4834, 6131; ф. Р-352, оп. 5, спр. 11, 15; Аронов Г. Е. Феофил Гаврилович Яновский. — К., 1988; Засухин Д. Н., Авакян А. А. 100 лет со дня открытия и описания возбудителя амебиаза Ф. Ф. Лешем // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. — 1976. — Т. 45, вып. 2; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Маньківський М. В., Пеньок Н. В. Б. М. Маньківський. — К., 1975; Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка. — К., 1896; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.
941. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6183.
942. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 4325, 4775, 4800, 4812, 6366-а; ф. 111, оп. 1, спр. 39; Аронов Г. Ю. Медицинская династия Черняховских // Проблемы медицины. — 1999. — № 9 (13). — Ноябрь—декабрь; Губергриц А. Я. В. П. Образцов и его школа. — М., 1990; Дзбановский В. П. История кафедры и клиники общей хирургии Киевского медицинского института. — К., 1957; Заверный Л. Г., Войтенко А. А., Мендель А. К. Заслуженный деятель науки УССР, чл.-кор. АН УССР, профессор Иван Николаевич Ищенко: Воспоминания // Клинич. хирургия. — 1982. — № 2; Леонид Александрович Корейша (К 70-летию со дня рождения) // Вопросы нейрохирургии. — 1957. — Вып. 1; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Михаил Исидорович Коломийченко (К 80-летию со дня рождения) // Клинич. хирургия. — 1972. — № 11; Сосновский А. Г. Профессор И. П. Корхов // Хирургия. — 1948. — № 10; 125 лет Киевского медицинского института. — К., 1966; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.
943. ДАКО, ф. 1, оп. 239, спр. 123; Киевлянин. — 1899. — 8 мая; 1900. — 29 июня, 19 сент.
944. ДАЖО, ф. 178, оп. 13, спр. 182; ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 2864; ф. 163, оп. 1, спр. 2619, 2666; оп. 4, спр. 75, 127; ф. Р-6, оп. 3, спр. 527; ф. Р-330, оп. 1, спр. 1163; РДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 378; ф. 1488, оп. 2, спр. 146; ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 811, спр. 255; Іваницький К. Костьоли і каплиці в Києві. — К., 1930; Киевские ведомости. — 1993. — 24 апр.; Київ: Провідник. — К., 1930; Путеводитель по Киеву и его окрестностям / Изд. В. Д. Бублик. —К., 1897; Раєвський С. Життя і творчість Тараса Шевченка. — К., 1939; Сементовський Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности... — К.; СПб., 1900; Шамраєва А., Юрченко С. Костел св. Олександра у Києві // З історії української реставрації: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» / За заг. ред. В. Тимофієнка. — К., 1996; Шероцкий К. В. Киев. — К., 1917.
945. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 763; ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 64, спр. 164; Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9; Київ: Провідник — К., 1930; Малаков Д. На вулиці Костьольній // Янус—Нерухомість. — 1998. — № 5; Нова Рада. — 1917. — 28 квіт.; Путеводитель по Киеву и его окрестностям / Изд. В. Д. Бублик. — К., 1902; Світлична Л. Поруч з Іваном // Сучасність. — 1997. — № 5; Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. — Лондон, 1954; Ciechowski W. Kijów i jego pamiatki. — K., 1901.
946. ДАЖО, ф. 178, оп. 1, спр. 815; оп. 2, спр. 380; оп. 13, спр. 182; ДАК, ф. 19, оп. 2, спр. 15; ф. 163, оп. 6, спр. 212; оп. 41, спр. 6358; Весь Киев на 1926 год: Календарь-справочник. — К., 1926; Увесь Київ: Довідна книга на 1927 рік. — К., 1927.
947. МФ ДержНДІТІАМ, інв. № Г-14537; Герой Советского Союза гвардии генералмайор Иван Васильевич Панфилов: Сб. документов. — Фрунзе, 1948; Захаров Ю. Д. Генерал армии Н. Ф. Ватутин. — М., 1985; Бученков П. А. Суворовское военное. — М., 1981; Київ: Провідник. — К., 1930; Левченко С. Інструкторська школа старшин // За Державність. — Варшава. — 1938. — Ч. 8; Панфилов В. Мой отец. — Алма-Ата, 1971; Панфилов М. Иван Васильевич Панфилов. — Алма-Ата, 1975; Тынченко Я. Голгофа русского офицерства в СССР, 1930—1931. — М., 2000.
948. Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985; Украинская Советская Энциклопедия: В 12 т. / Под ред. А. В. Кудрицкого. — К., 1984. — Т. 10.
949. ДАКО, ф. 1, оп. 237, спр. 55; Киевлянин. — 1901. — 2 апр., 3 июня, 22 июля; Киевская газета. — 1902. — 14 июня.
950. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6249; Вулиці Києва. — К., 1995; ПСЗРИ. Собр. 1. — СПб., 1839.
951. ДАК, ф. 163, оп. 4, спр. 399; оп. 6, спр. 186; оп. 41, спр. 1024, 2135, 2997; оп. 46, спр. 167, 173; оп. 48, спр. 58; ф. Р-220, оп. 1, спр. 2006; ДАКО, ф. 1, оп. 234, спр. 283; ЦДІАКУ, ф. 2194, оп. 1, спр. 391; Столетие Киевской первой гимназии: В 3 т. — К., 1911. — Т. 1.
952. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 613, 621; ф. 163, оп. 41, спр. 6429; ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 1, спр. 690; ЦДІАКУ, ф. 274, оп. 1, спр. 2468.
953. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1027; ф. 163, оп. 6, спр. 186; ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 8092; ф. 166, оп. 1, спр. 699; ф. 4669, оп. 1, спр. 20, 33—60, 50, 78, 92; Алешин В. Э., Малакова И. М. Особняк Ковалевского в Киеве // Памятники архитектуры Украины (новые исследования). — К., 1986; Гіляров С. О. Архітектура Києва передвоєнної доби // Соц. Київ. — 1936. — № 4; Дивногорский А. Киевская церковно-учительская школа за 10 лет существования. — К., 1913; Киевлянин. — 1906. — 17 янв.; 1913. — 19 янв.; Список дворян Киевской губернии. — К., 1906; Ясиевич В. Е. Киевский зодчий П. Ф. Алешин. — К., 1966.
954. Алешин П. Ф., Маринченко А. И., Колесников В. В. Архитектура школьных зданий. — К., 1952; Коднір Е. Деталі проектування шкіл // Архітектура Рад. України. — 1938. — № 10—11.
955. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 191; оп. 7, спр. 1627; Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. — К., 1998.
956. ДАК, ф. 93, оп. 4, спр. 18; ф. 163, оп. 6, спр. 272; оп. 41, спр. 4007; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.
957. ДАК, ф. 163, оп. 7; спр. 1488; ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 812-а; Киевлянин. — 1914. — 13 апр.; Киевская мысль. — 1908. — 24 окт.; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Reiss J. W. Mala encyklopedia muzyki. — Warszawa, 1960.
958. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 801; ф. 163, оп. 6, спр. 267; оп. 46, спр. 104; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991.
959. Матеріали родинного архіву Сидоренків; Диба А. Спроба несподіваної екскурсії в Шевченківський р-н м. Києва // Пробудження. — 1993. — Грудень; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.: В 6 т. — М., 1961. — Т. 2; Шуневич В. Чи потрібні яблуні на Марсі? // Прапор комунізму. — 1989. — 3 груд.
960. ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2760; ф. 18, оп. 1-л., спр. 1231; ф. 100, оп. 1, спр. 232; ф. 163, оп. 6, спр. 181; Виктор Филимонович Копытов. — К., 1986. — (БУ УССР); Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2; Інститут газу АН УРСР // Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Николай Николаевич Доброхотов. — К., 1989. — (БУ УССР); Стипендия имени действительного статского советника Н. С. Грабаря при университете св. Владимира // Киевлянин. — 1913. — 18 июля; Францева Н. Життєдайна сила добра // Київ. — 1985. — № 9.
961. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 227; ф. Р-1, оп. 1, спр. 463.
962. Архів квартирно-експлуатаційної частини КВО; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. — М., 1985; Военный энциклопедический словарь. — М., 1986.
963. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2131; ф. 163, оп. 6, спр. 177.
964. Там само, ф. 163, оп. 1, спр. 5848; оп. 41, спр. 5721.
965. Там само, оп. 6, спр. 265; оп. 41, спр. 6373; оп. 58, спр. 157; ф. 182, оп. 1, спр. 90; ф. 1636, оп. 6, спр. 586; Киевлянин. — 1903. — 25 июня; Київ: Жертви репресій / Упоряд. Л. Абраменко. — К., 1997. — Т. 1.
966. Кальницкий М. Б. Выставочный городок — сон или явь? // Киевские ведомости. — 1998. — 15 июня; Киевская Всероссийская выставка 1913 г. — К., 1913; Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков. — К., 1988.
967. Архитектура Советской Украины / В. П. Дахно, С. К. Килессо, Н. С. Коломиец и др. — К., 1986; Архитектура Украины на современном етапе / В. П. Дахно, В. И. Ежов, С. К. Килессо и др. — К., 1984; Головко Г. В., Ігнатов О. Н., Коломієць М. С. Архітектура України на новому етапі. — К., 1964; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). — К., 1962.
968. Архитектура Украины на современном этапе / В. П. Дахно, В. И. Ежов, С. К. Килессо и др. — К., 1984; Головко Г. В. Архитектура Советской Украи-

ны. — М., 1973; История искусства народов СССР: В 9 т. — М., 1982. — Т. 9; Коломієць М. С. Проблеми формування сучасної архітектури Української РСР. — К., 1979; Конструктивное решение Дворца культуры «Украина» / П. М. Булаевский и др. // Стр-во и архитектура. — 1970. — № 11; Маринченко Є. О. Палац культури «Україна» в Києві. — К., 1979; Палац культури «Україна» / Уклад. Ю. М. Євреїнов; Фото: Г. З. Камінського, Є. О. Марченка, М. А. Мельника. — К., 1977; Палац культури «Україна»: Фотоальбом / Авт. фотографій Б. О. Міндель. — К., 1986.

969. История Киева. — К., 1985. — Т. 3, кн. 1; Моложавенко В. Дороги вели в Прагу. — Х., 1985; Свобода Л. Від Бузулука до Праги: спогади президента Чехословацької Соціалістичної Республіки. — 2-е вид. — К., 1968.

970. ДАКО, ф. 4, оп. 2, спр. 1, 34; ЦДАВОВУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 118; ф. 4620, оп. 3, спр. 241, 283; ЦДАКФФДУ, № 0-11412, 2-40543; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). — К., 2000; Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве. — К., 1945; Його ж. Растерзанный Киев. — К., 1943; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. документов / Под. ред. П. Т. Тронько. — К., 1963.

971. ЦДАВОВУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 283; История Киева. — К., 1985. — Т. 3, кн. 1; Монументальное и декоративное искусство в архитектуре Украины. — К., 1975; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982; Преступные цели — преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1942—1944 гг.). — М., 1968.

972. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої Світової війни. — Торонто, 1991; Добрівлянський П. Україна у Другій Світовій, у світлі фактів. — Філадельфія, 1963; Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк, 1965; Шанковський Л. Похідні групи: причинки до історії похідних груп ОУН на центральні й східні землі України в 1941—1942 рр. — Мюнхен, 1958.

973. ЦДАВОВУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 236; Енциклопедія історії України: Типові статті. — К., 1999; История Киева. — К., 1985. — Т. 3, кн. 1; Книга памяти / Авт.-сост. И. М. Левитас. — К., 1999; Коваль М. В. Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.): Документи та матеріали // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 9; Косик В. М. Україна в Другій Світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів (1941—1942). — Львів, 1998. — Т. 2; Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины /Под ред. И. М. Левитаса. — К., 2000; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. — К., 1980. — Т. 2.

974. Скляренко Г. Я. Менора // Україна — Ізраїль. — 1992. — № 1; Її ж. Вечностью наполненный миг... (О киевском художнике Акиме Левиче) // Єгупець: Худ.-публіцист. альманах Інституту Юдаїки. — К., 1998. — № 4.

975. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої Світової війни. — Торонто, 1991; Забашта Р. Монументальні хрести України (до Зводу пам'яток) // Народознавчі зошити. — Львів, 1996. — № 3; Моздир М. «Фігури», придорожні та присадибні хрести в Україні // Українська хрестологія: Мистецтвознавчі дослідження: Народознавчі зошити Інституту народознавства НАНУ. — Львів, 1997; На зов Києва: Зб. статей, спогадів і док. — Торонто, 1985; Організація Українських Націоналістів. 1929—1954: Зб. статей у 25-ліття ОУН. — Париж, 1995; Самчук У. На коні вороному. — Вінніпег, 1975; Шанковський Л. Похідні групи: причинки до історії похідних груп ОУН на центральні і східні землі України в 1941—1942 рр. — Мюнхен, 1958.

976. Брилліантова Л. Нові монументи // Образотворче мистецтво. — 1976. — № 6; В памяти народной / Под. ред. П. Т. Тронько. — К., 1985; Пам'ятники і монументи України. 1811—1982: Альбом / Авт.-упоряд. Д. Г. Янко. — К., 1982; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

977. Венгрженек П. Подвиг военных мостостроителей // Наука и жизнь. — 1977. — № 7; Кудряшов Н. Мосты Киева // Там само. — № 4; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. — К., 1981.

978. Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. — М., 1962; Кондратьев З. И. Дороги войны. — М., 1968; Пилинский В. П. Понтонеры // В битве за Киев: Воспоминания, очерки. — К., 1983.

979. ДАК, ф. Р-936, оп. 2, спр. 10; Білокінь С. Крутяни // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000; Зарицький В. Крутянська подія. — 2-е вид. — К., 2001; Коваленко О. «Ми рвали одвічні пута...» // Київ. — 1994. — № 8—9; Лукеренко К. Червона калина на білому снігу // Україна. — 1992. — № 3.

980. Бейкул С. П., Брамський К. А. Київський трамвай: До сторіччя з дня пуску в експлуатацію. 1892—1992. — К., 1992; Вечірній Київ. — 1992. — 8 черв.

981. Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50—0092; ДА МВСУ, ф. 3, оп. 1, спр. 740; ДА СБУ, спр. 518; Лисенко М. Биківня: злочин без каяття. — Бровари, 1996; Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті Великого терору 1937 року «Злочин без кари» 3—4 листопада 1996 року. — К., 1998; Роженко М., Богоцька Е. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства. — К., 1999. — Кн. 1.

982. Пам'ять Биківні: Документи та матеріали / Упоряд. О. Г. Бажан та ін. — К., 2000.

983. Історія Києва: У 2 т. — К., 1964. — Т. 2; Пронина Н. Наш дом где-то близко // Веч. Киев. — 1989. — 2 авг.

984. Історія заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна. — К., 1986; Історія Києва. — К., 1964. — Т. 2; Тронько П. Т. Київ соціалістичний. — К., 1982; Элиаде М. Священное и мирское. — М., 1994.

985. Баграмян И. Х. Так начиналась война. — К., 1977; Вакулов И. Д., Андреев Г. И. Генерал Кирпонос. — М., 1969; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. — М., 1985; Історія Української РСР: У 8 т. — К., 1977. — Т. 1; Краснознаменный Киевский: Очерк истории Краснознаменного Киевского Военного округа (1919—1988) — К., 1989; Кузнецов Б. И. На Киевском направлении. — М., 1983; Мержанов М. И. Солдат, генерал, маршал [О Маршале Советского Союза И. Х. Баграмяне]. — М., 1974.

986. Жаданівський Б. В. Повстання київської саперної бригади // 1905 рік у Києві та на Київщині: Зб. статей та спогадів. — К., 1926; История Киева. — К., 1984. — Т. 2; Петров Ф. Н. 65 лет в Ленинской партии: Воспоминания. — М., 1962.

987. История Киева. — К., 1984. — Т. 2.

988. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5686; ДАКО, ф. 4758, оп. 2, спр. 54; ф. Р-880, оп. 7, спр. 11; ЦДАВОВУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 118; ф. 4620, оп. 3, спр. 243-б; ЦДАКФФДУ, № 0-4210, 2-40510, 2-42489; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). — К., 2000; Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве. — К., 1945; Його ж. 778 трагічних днів Києва. — К., 1945; Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944) /Под ред. П. Тронько. — М., 1965.

989. Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. — М., 1978; Киевский Краснознаменный. — М., 1974; Колесник А. Д. Народное ополчение городов-героев. — М., 1974; Новиков О. М. Пояс боевой славы города-героя Киева: Карта памяти. — К., 1994; Пашко Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі. — К., 1969; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.: У 3 т. — К., 1967. — Т. 1.

990. Колесник А. Д. Народное ополчение городов-героев. — М., 1974; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т. 1.

991. История городов и сел Украинской ССР: Киев. — К., 1979; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985.

992. Красицкий Д. Ф., Шевченко К. Т. Смерть и похороны Т. Г. Шевченко: Документы и материалы. — К., 1961; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности... — К.; СПб., 1900 .

993. Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О. М. Веселова, Т. Т. Гриценко, А. П. Огинська та ін. — К., 1996; Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990; Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Зб. док. і матеріалів. — К., 1992; Кульчицький С. В. Голодомор // Довідник з історії України. — К., 2001; Його ж. Голодомор в Україні (1932—1933): причини і наслідки: конспекти лекцій. — К., 1994; Його ж. Ціна великого перелому. — К., 1991; Марочко В. І. «Бодай те лихо не верталось...» // Сучасність. — № 12; Сергійчук В. Як нас морили голодом. — К., 1998; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Авт.-упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991.

994. Десять лет после аварии на Чернобыльской АЭС: Национальный доклад Украины. — К., 1996; Ковальская Л. Чернобыль «ДСП». — К., 1995; Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи (Результати соціологічних досліджень 1986—1995 рр.). — Х., 1996; Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. — К., 1999; Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей. — К., 1996.

995. Велигоцкая Н. И., Жиздринская А. В., Коломиец Н. С. Монументально-декоративное искусство в архитектуре Украины. — К., 1989; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985; Малий словник історії України. — К., 1997; Немов з глибини віків // Пам'ятники України. — 1982. — № 3; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

996. ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1; Смолій В., Толочко О. «І стали грамоті учить» // Прапор комунізму. — 1988. — 10 лип.

997. Титаренко А. Возвращение Архипенко или порыв в будущее // Art Line. — 1997. — № 10—11.

998. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989; Христианство: Энцикл. словарь: В 3 т. — М., 1993. — Т. 1.

999. Гламазда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (Українська національна символіка: походження, традиції, доля) // Минуле України: відновлені сторінки. — К., 1991; Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве. — М., 1996.

1000. Олександр Бойченко. — К., 1973.

1001. Відкриття пам'ятника видатному вченому академіку В. І. Вернадському // Вісник АН УРСР. — 1982. — № 3; Олександр Скобликов: Альбом / Авт. вступ. ст. та упоряд. Д. Г. Янко. — К., 1979; Пам'ятники і монументи України: Альбом. — К., 1982.

1002. М. В. Гоголю [пам'ятник] // Пам'ятники України. — 1983. — № 1.

1003. Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Погрібний А. Олесь Гончар. — К., 1987.

1004. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації: Статті і ма-

теріали. — К., 1995; Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994; Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920—1930-ті роки): Зб. док. і матеріалів. — К., 1997.

1005. ДАК, ф. 16, оп.303, спр. 41; оп. 309, спр. 167; Грушевський М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. — Відень, 1922; Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. — Львів, 1896; Україна. — 1926. — Кн. 2—3.

1006. Известия. — 1927. — 11 июня; Сидоренко В. П. Андрій Іванов. — К., 1957.

1007. Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985.

1008. История Киева. — К., 1985. — Т. 3, кн. 1; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985.

1009. Подвигом прославленные. — К., 1985.

1010. Лемещук М. Мужнім і стійким // Україна. — 1982. — № 14; Пам'ятники і монументи України: Альбом. — К., 1982; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982; Пам'ятники революції на Україні. — К., 1970.

1011. Уряди України у XX ст. — К., 2001.

1012. Канаш В. П. Київ: Місця невмирущої слави. — К., 1982; Пам'ятник С. В. Косіору // Пам'ятники України. — 1970. — № 3.

1013. Лемещук М. Авторові «Енеїди»: Пам'ятники Києва // Україна. — 1981. — № 51; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

1014. Киев: Энцикл. справочник. — К., 1985.

1015. В памяти народной / Под ред. П. Т. Троньку. — К., 1985.

1016. Бобошко Ю. М. Режисер Лесь Курбас. — К., 1987; Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини. — К., 1988; Курбас Лесь: Спогади сучасників. — К., 1969.

1017. Відкриття пам'ятника Володимиру Іллічу Леніну в столиці Радянської України // Рад. Україна. — 1946. — 7 груд.; Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 6; Київ. 1941—1943: Фотоальбом. — К., 2000; Малаков Д. Ідоли та ідеали: До історії спорудження пам'ятника Леніну в Києві // Укр. слово. — 2000. — 14—20 груд.; Його ж. Скульптурна пушкініана в Києві // Янус—Нерухомість. — 1999. — № 12; Сергій Меркулов: Альбом. — М., 1988; Сытник К. Меркулов Сергей Дмитриевич, народный художник СССР. — М.; Л., 1944.

1018. Монументальное и декоративное искусство в архитектуре Украины: Альбом. — К., 1975; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982; Фогель З. Б. Василий Захарович Бородай. — М., 1968.

1019. Олександр Ковальов: Альбом / Авт.-упоряд. Д. Г. Янко. — К., 1977; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1974; Пам'ятники і монументи України: Альбом. — К., 1982.

1020. Рильов К. Як Паніковський отримав київську прописку // День. — 1998. — 3 черв.

1021. Суярко Л. А. Д. З. Мануильский: Революционер, дипломат, ученый. — М., 1983.

1022. Зайцев А. К. Мемориальные ансамбли в городах-героях. — М., 1985; Добровольский Л. А., Бурачек А. В. Обелиск городу-герою // Стр-во и архитектура. — 1984. — № 5; На честь захисників і визволителів Києва: відкриття обеліска місту-герою // Пам'ятники України. — 1982. — № 3; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

1023. В памяти народной. — К., 1985; Малий словник історії України. — К., 1997.

1024. Островська Р. П. Микола Островський. — К., 1985.

1025. Там само.

1026. Анохин П. К. Иван Петрович Павлов. — М.; Л., 1949.

1027. Білан А. Параджанов — код художника // Укр. культура. — 1997. — № 10.

1028. Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998.

1029. Рильов К. Відкрито нове місце паломництва // День. — 1999. — 27 серп.

1030. Мельгунов С. П. Красный террор в России. — М., 1990; Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3 т. — К., 1988. — Т. 2.

1031. Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982; Рыбаков М. А. Юбилей Пушкина в Киеве. — К., 1999.

1032. Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 5.

1033. Белоусов А. Скорбящая муза // Независимость. — 1997. — 2 дек.

1034. Смолій В. Петро Сагайдачний // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. — К., 1997.

1035. ЦДІАКУ, ф. 1196, оп. 1, спр. 44; Иван Кавалеридзе: Сб. статей и воспоминаний. — К., 1998; Капельгородська Н. М., Синько Р. О. Відновлення історії: Пам'ятник княгині Ользі в Києві. — К., 1996; Киевлянин. — 1911. — 9 янв., 6 февр., 8 июля; 1912. — 21 февр., 17 сент., 3 дек.

1036. ЦДІАКУ, ф. 51, оп. 3, спр. 19343; ф. 59, оп. 1, спр. 3258; ф. 399, оп. 392, спр. 487; Іван Кавалерідзе: Скульптура / Упоряд.: Н. Капельгородська, О. Синько. — К., 1997; Ковалинский М. И. Жизнь Григория Сковороды, писана 1794 год в древнем вкусе // Сковорода Г. Твори: В 2 т. — К., 1961. — Т. 2.

1037. Труду—подвигу: Пам'ятники трудової слави в Україні: Фотоальбом. — К., 1982.

1038. Янко Д. Г. Олександр Скобликов. — К., 1979; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

1039. Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 6; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1974; Пінич М. Великому каменяреві // Вітчизна. — 1977. — № 8.

1040. Аркас М. Історія України-Русі. — СПб., 1908; Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991; Історія українського мистецтва. — К., 1970. — Т. 4, кн. 2; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; Кучерук О. Вершник слави // Наука і культура: Україна. — К., 1988. — Вип. 22; Німенко А. В. Українська скульптура другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1963; Памятник Богдану Хмельницкому // Киевская старина. — 1888; — № 7; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Їх же. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994; Уманский А. М. Памятник М. И. Микешина // Ист. вестник. — 1897. — № 2.

1041. Воронов Н. В. Советская монументальная скульптура. 1960—1980. — М., 1984.

1042. Степовик Д. Скульптор Лео Мол: Життя і творчість. — К., 1995.

1043. Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 6; Карпенко В. В. Щорс. — М., 1974; Німенко А. В. Михайло Григорович Лисенко. — К., 1958; Універсальний словник-енциклопедія. — К., 1999; Юхимець Г. М. Українське радянське мистецтво 1941—1960 років. — К., 1983.

1044. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань. О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. — К., 1997; Малий словник історії України. — К., 1997.

1045. МФ ДержНДІТІАМ, інв. № 627; Білокінь С. І. Місцевість звалась Паньківщиною // Прапор комунізму. — 1986. — 8 лип.; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915; Вулиці Києва. — К., 1995; Древний град Киев: Планы. — К., 1948.

1046. ДА СБУ, спр. 37127 ФП; спр. 55435, т. 9; Документи родинного архіву Каліберди І. Г.; ЦДІАКУ, ф. 274, оп. 1, спр. 344, 347, 348; Багмут І. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса на Україні: Бібліогр. покажчик. — Х., 1962; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на ... (1904—1916) год. — К., 1904—1916; Микола Прокопович Василенко / В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко. — К., 1991; Мошинский И. Н. (Юзеф Канарский). На путях к Первому съезду РСДРП (90-е годы в киевском подполье). — М., 1928; Федорченко Л. (Чаров). Первые шаги социал-демократии в Киеве // Каторга и ссылка. — 1926. — № 30; Юрченко А. Т., Дяченко М. В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні. — К., 1983.

1047. Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991) — К., 1991; Панькова С. М. Институт транспортной механики АН УССР: История и судьба // Очерки истории естествознания и техники. — К., 1991. — Вып. 40; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.

1048. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 276; Білокінь С. І. Місцевість звалась Паньківщиною // Прапор комунізму. — 1986. — 8 лип.; Гіляров С. О. Архітектура Києва передвоєнної доби // Соц. Київ. — 1936. — № 4; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969; Довідник з історії України: У 3 т. — К., 1999. — Т. 3; Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. — Прага, 1936; Животко А. Історія української преси. — К., 1999; Київ: Енцикл. довідник. — К., 1981; Липинський В. Лев Юркевич. — Львів, 1927; Світло. — 1913—1914; Сяйво. — 1913; Чепелик В. В. Будинки народного стилю // Веч. Київ. — 1980. — 14 лют.; Його ж. Київський осередок розвитку народних традицій в архітектурі початку XX ст. // Етнографія Києва і Київщини: Традиції і сучасність. — К., 1986; Його ж. О рационалистических тенденциях в архитектуре нач. XX в. // Стр-во и архитектура. — 1976. — № 7; Його ж. Пам'ятки народно-стильової архітектури // Пам'ятники України. — 1986. — № 2.

1049. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6347; Автобіографія П. Д. Демуцького // Етногр. вісник. — 1928. — Кн. 6; Барик С. Порфирій Данилович Демуцький (життя й діяльність) // Життя й революція. — 1927. — № 7—8; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Квітка К. Порфирій Демуцький // Етногр. вісник. — 1928. — Кн. 6.

1050. Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997; Мельник О. Співучий син Полтавщини // Україна. — 1985. — № 22; Обухова Н. А.: Воспоминания. Статьи. Материалы. — М., 1970.

1051. ДАК, ф. 77, оп. 1, спр. 4468; ІР НБУ, ф. Х, № 2786, 4063—4069, 4753—4754, 12003—12110, 14627; НА Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 172 (ч. 4); ЦДІАКУ, ф. 1235, оп. 1, спр. 933, 1048—1049, 1371, 1386; Білокінь С. Грушевська Марія Сильвестрівна // Довідник з історії України. — К., 2001; Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5; Матяш І. Б. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993; Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930). — К., 1999.

1052. Архів Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України. Особові спр. Костюка Г. С., Войтко В. І., Проколієн-

ко Л. М.; РДІА (Санкт-Петербург), ф. 789, оп. 4, спр. 93; Білокінь С. Розгром київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. — 1999. — № 1; Киевлянин. — 1878. — 8 июня; 1880. — 7 июня; 1881. — 19 окт.; 1899. — 10 мая; 1900. — 9 янв.; 1912. — 20 мая; 1917. — 6 сент.; Науково-дослідний інститут психології УРСР (До 30-річчя створення). — К., 1987; Освящение здания и церкви Мариинского детского приюта // Киевлянин. — 1900. — 9 янв.; Свящ. Анатолий Жураковский: Материалы к житию. — Париж, 1984; Ярмаченко М. Д. Академія педнаук України: П'ятиріччя становлення і розвитку. — К., 1997.

1053. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4770; ф. 153, оп. 2, спр. 74; оп. 8, спр. 35; ф. 163, оп. 6, спр. 276; оп. 41, спр. 3869; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. — К., 1998; Список правления, комиссий и действительных членов с указанием их адресов: Киевское литературно-артистическое общество. — К., 1902; Українська Літературна Енциклопедія. — К., 1990. — Т. 2; Юридична енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1.

1054. В памяти народной. — К., 1985; Зайцев А. К. Мемориальные ансамбли в городах-героях. — М., 1985; Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 6; Катернога Г. Т. У монументах довічної слави. — К., 1976; Киевлянин. — 1895. — 8 июня; 1899. — 26 авг.; 1900. — 28 апр.; 1906. — 15 апр.; 1916. — 1 мая; Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів: У 2 т. — К., 1961. — Т. 2; Пам'ятники і монументи України. 1811—1982. — К., 1982; Парк Вічної Слави у Києві. — К., 1974; Проценко Л. А. Історія Київського некрополя. — К., 1996; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. — К., 1982.

1055. Герои Советского Союза — казахстанцы. — Алма-Ата, 1968; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1.

1056. Музей Печерського району (м. Київ). Особова спр. Бабіна А. В.

1057. Київський військовий комісаріат, спр. 22863; НМІВВВ, спр. 256; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Землянский Д. С. Высокое небо Витрука. — К., 1983; Золотые звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза. — К., 1985; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во II мировой войне / Под ред. А. А. Гречко. — М., 1971; Руденко С. И. Крылья Победы. — М., 1976; Федоров А. Г. Авиация в битве под Москвой. — М., 1975.

1058. НМІВВВ, спр. 264; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Военно-исторический журнал. — 1979. — № 5.

1059. Музей Печерського району. Особова спр. Громагіна М. О.

1060. НМІВВВ, спр. 267; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Золотые звезды. — Днепропетровск, 1967; И генерал, и рядовой. — Днепропетровск, 1983; Рощин И. И., Белодед А. В. Золотые звезды комсоргов. — М., 1977.

1061. Музей Печерського району. Особова спр. Єлісеєва І. Г.

1062. Там само. Особова спр. Жукова О. О.

1063. Там само. Особова спр. Захарова Л. В.

1064. Там само. Особова спр. Зубарева Й. Є.

1065. НМІВВВ, спр. 395; Баграмян И. Х. Город-воин на Днепре. — М., 1965; Ванупов И. Д., Андреев Г. И. Генерал Кирпонос. — К., 1976; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Гречко А. А. Годы войны. — М., 1976; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. — М., 1968; История Кразнознаменного Киевского Военного округа. — К., 1979; Лемещук М., Скаловский И. Герои сорок первого: Очерки о героях Советского Союза, которые обороняли столицу Украины в 1941 г. — К., 1973; Пашко Я. Е. Город-герой на Днепре. — К., 1969; Родимцев А. И. Гвардейцы стояли насмерть. — М., 1973; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1967. — Т. 1.

1066. Музей Печерського району. Особова спр. Колотушкіна І. І.

1067. Там само. Особова спр. Лавриненка М. І.

1068. Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1.

1069. Музей Печерського району. Особова спр. Ломакіна М. П.

1070. НМІВВВ, спр. 419; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1.

1071. Музей Печерського району. Особова спр. Мадюді М. У.

1072. НМІВВВ, спр. 127; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Кузовкин А. И., Макаров А. И. Золотое созвездие коломенцев. — М., 1976.

1073. Музей Печерського району. Особова спр. Малярова М. Ф.

1074. НМІВВВ, спр. 723., ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 793756, спр. 7; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Из кагорты мужественных. — Л., 1978.

1075. Тартаковський В. Від Києва до Берліна // Веч. Київ. — 1970. — 5 трав.

1076. Музей Печерського району. Особова спр. Пилипенка П. П.

1077. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686043, спр. 4; Герои Советского Союза. — М., 1988. — Т. 2; Гринченко И. Т. Подвиг. — К., 1983.

1078. Музей Печерського району. Особова спр. Ромашенка І. Ф.

1079. Там само. Особова спр. Сербіна В. М.

1080. Там само. Особова спр. Ситникова М. С.

1081. Там само. Особова спр. Склярова С. Ф.

1082. МІК, довідкова картка, спомини дочки Тупікова В. І.; Музей Печерського району. Особова спр. Тупікова В. І.; НМІВВВ, довідкова картка (Тупікова В. І.); Баграмян И. Х. Город-воин на Днепре. — М., 1965; История Краснознаменного Киевского Военного округа. — К., 1979; Пашко Я. Е. Город-герой на Днепре. — К., 1969; Родимцев А. И. Гвардейцы стояли насмерть. — М., 1973; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1967. — Т. 1.

1083. НМІВВВ, спр. 411; Герои Советского Союза. — М., 1988. — Т. 2; Гринченко И. Т., Головин Н. Н. Подвиг. — Х., 1975; Подвиги во имя Отчизны // Очерки о героях Советского Союза — харьковчанах. — Х., 1974.

1084. Музей Печерського району. Особова спр. Фоміна Ю.І.

1085. Там само. Особова спр. Фрідмана С. М.

1086. Там само. Особова спр. Чернєва В. В.

1087. Там само. Особова спр. Чернишова М. Г.

1088. НМІВВВ, спр. 300; Боевые звезды киевлян. — К., 1983; Герои Советского Союза. — М., 1988. — Т. 2; Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. — К., 1971; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1975. — Т. 2.

1089. Нечипоренко Ю. А пісня вічна // Демократична Україна. — 2000. — 16 листоп.

1090. Клименко Ю. О., Кузнєцов С. І., Черняк В. М. Старовинні парки України загальнодержавного значення: Довідник. — Тернопіль, 1996. — Ч. 1: Полісся та лісостеп: Мандрівець; Природно-заповідний фонд Української РСР: Реєстр-довідник заповідних об'єктів. — К., 1986; Сады, парки и заповедники Украинской ССР / И. Д. Родичкин, О. И. Родичкина, И. Л. Гринчак и др. — К., 1985.

1091. Новые беседки // Киевлянин. — 1898. — 19 мая. — № 137; 21 июня. — № 169.

1092. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности... — К.; СПб., 1900.

1093. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988; Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953; Історія українського мистецтва. — К., 1969. — Т. 4, кн. 1; Ричка В. М. За літописним рядком. — К., 1991; Рубцов Н. Н. В. П. Екимов и П. К. Клодт — выдающиеся мастера русского художественного литья. — М., 1950.

1094. Киевлянин. — 1897. — 5 мая, 9, 31 окт., 5 нояб.; 1899. — 15 июня, 11 сент.; 1900. — 2 марта, 4 апр.; 1901. — 11 дек.; 1902. — 21 апр., 6 авг., 2, 10, 20 окт.; 1903 — 29 марта, 4 июля; 1904. — 25 апр., 8 мая; 1905. — 8 сент.; 1912. — 10 окт.; Рыбаков М. А. Юбилей Пушкина в Киеве. — К., 1999; Ромишовский С. В. Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902 год. — К., 1902; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. — К., 1982.

1095. Історія українського мистецтва. — К., 1970. — Т. 6; Олександр Ковальов: Альбом / Авт.-упоряд. Д. Г. Янко. — К., 1977; Монументальное и декоративное искусство в архитектуре Украины. — К., 1975; Пам'ятники і монументи України. 1811—1982. — К., 1982.

1096. Киевлянин. — 1870. — 8 окт.; 1871. — 10 апр.; 1877. — 25 июня; 1889. — 17 сент.; 1896. — 15 июля; 1909. — 11 мая; Лаптев А. А., Барановский Е. Д. Зеленые богатства Киева и его окрестностей. — К., 1966; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. — К., 1982.

1097. Степовик Д. Скульптор Лео Мол: Життя і творчість. — К., 1995.

1098. Московский комсомолец. — 2002. — 20—27 нояб. — № 47; Сады, парки и заповедники Украинской ССР / И. Д. Родичкин, О. И. Родичкина, И. Л. Гринчак и др. — К., 1985; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. — К., 1978.

1099. Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

1100. Бібліотека с/ш № 75: Історія нашої рідної школи (рукопис); ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 180; оп. 41, спр. 4769, 4984, 5990; оп. 58, спр. 240; Історія Києва. — К., 1960. — Т. 1; Марковцы в боях и походах за Россию. — Париж, 1962. — Т. 1.

1101. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2392, 3816, 3846; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники. — К., 1898; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — Пг., 1914.

1102. 25-летие деятельности В. Н. Николаева // Киевлянин.— 1896. — 5 нояб.; К XXV-летию Товарищества Киевского пивоваренного завода (1872—1897 гг.). — К., 1898; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники. — К., 1898.

1103. ДАКО, ф. 42, оп. 3, спр. 3106; К XXV-летию Товарищества Киевского пивоваренного завода (1872—1897 гг.). — К., 1898.

1104. ДАКО, ф. 2, оп. 52, спр. 169; Автобіографічна записка К. Михальчука // Записки НТШ. — 1914. — Т. CXXI; Василько А. К. П. Михальчук (Некролог) // Рада. — 1914. — 10 квіт.; Д-ко Д. З споминів про К. Михальчука // Літ.-наук. вістник. — 1914. — Кн. V; Жовтобрюх М. А. Наукова спадщина К. П. Михальчука // Мовознавство. — 1990. — № 6; К XXV-летию Товарищества Киевского пивоваренного завода (1872—1897 гг.). — К., 1898; Костянтин Михальчук (1840—1914). Некролог // Записки НТШ. — 1914. — Т. CXXI; Проценко Л. Київський некрополь. — К, 1994; Струмінський Б. Костянтин Михальчук // 125 років Київської української академічної традиції 1861—1986: Зб. / Ред. М. Антонович. — Нью-Йорк, 1993; Ульяновський В. І. Кость Михальчук та діячі київської «Старої Громади» через призму «жіночих спогадів» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міждомчий зб. наук. праць. — К., 2001. — Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога.

1105. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1411; ДАКО, ф. 1, оп. 244, спр. 172; оп. 349, спр. 88; Боевые звезды киевлян. — К., 1968; Завод «Ленинская кузница». — К., 1962; История городов и сел Украинской ССР: Киев. — К., 1982; История ордена Ленина завода «Ленинская кузница». — К., 1967; Киевлянин. — 1869. — 30 янв.; 1896. — 9 янв.; 1897. — 5 авг.; 1898. — 27 марта; 1905. — 4 марта; 1914. — 11 мая.
1106. История городов и сел Украинской ССР: Киев. — К., 1982; История ордена Ленина завода «Ленинская кузница»: Сб. док. и материалов. — К., 1967; Ленінська кузня. — 1986. — 26 берез. — № 13.
1107. Народний музей історії ВАТ «Завод "Ленінська кузня"». Альбом суден, спроектованих ЦКБ заводу «Ленінська кузня» у 1928—1941 рр.; Там само. Повідомлення про бойові дії монітора «Железняков»; Там само. Спогади будівельників і воїнів монітора Железняков; Боевой путь советского Военно-Морского Флота. — М., 1974; В памяти народной. — К., 1985; Локтионов И. И. Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне. — М., 1962.
1108. Гупало К. М., Толочко П. П. Давньоруський Поділ в світі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К., 1975; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996; Новое в археологии Киева. — К., 1981; Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
1109. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996; Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А. Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993; Покас П. М. До палеоантропології київського Подолу XV—XVII ст. // Там само.
1110. НА ІА НАНУ, 1956/33. Копылов Ф. Б. Отчет о наблюдениях за земляными работами в Киеве в 1955—1956 гг.; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
1111. Івакін Г. Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976; Самойловський І. М. Дерев'яні труби і мостова в Києві // Нариси з історії техніки. — К., 1955. — Вип. 2.
1112. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
1113. Івакін Г. Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976; Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993.
1114. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996; Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А. Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993.
1115. Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А. Исследования церкви Успения Пирогощи // АО 1977 года; Ивакин Г. Ю. Исследования церкви Пирогощи // Древнерусский город. — К., 1984; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
1116. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6197; оп. 58, спр. 301; Гіляров С. О. Архітектура Києва передвоєнної доби // Соц. Київ. — 1936. — № 4; Киевлянин. — 1893. — 1 дек.; 1894. — 6 июня, 30 окт.; 1895. — 27 июля; Холодецкий А. А. Канализация гор. Киева: Краткое описание ее сооружений и действия. — К., 1896.
1117. Деятельность общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875—1911 гг. — К., 1913.
1118. Киев: Энцикл. справочник. — К., 1982.
1119. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914; Анисимов А. Из истории киевских огнеборцев // Киевский телеграф. — 2001. — № 45; Київ: Провідник. — К., 1930; Київ: Туристичний провідник. — К.; Львів, 2001.
1120. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982; Вулиці Києва. — К., 1995; Київ: Історичний огляд. — К., 1986; Київ: Провідник. — К., 1930.
1121. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1551; оп. 41, спр. 4017; Киевлянин. — 1892. — 29 нояб.; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998.
1122. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 128; оп. 2, спр. 80; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 162; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 1012, спр. 1184, 1219, 1238, 1318; оп. 1015, спр. 31, 86, 192; оп. 1017, спр. 1185; ф. 131, оп. 30, спр. 778; ф. 169, оп. 6, спр. 47, 62; ф. 228, оп. 1, спр. 1528; ф. 484, оп. 3, спр. 20; ф. 533, оп. 1, спр. 1088; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998.
1123. Архів ОУН в Києві. Проект Статуту Української Національної Ради. 1941; ДАК, ф. 90. оп. 1, спр. 1691; Величківський М. Сумні часи німецької окупації. 1941—1944 // Визвольний шлях. — 1965. — № 1—5; Гайвас Я. Осінь 1941 у Києві // Укр. історик. — 2000. — № 1—3; Городиський З. Українська Національна Рада. — К., 1993; Закревский Н. В. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1; Иконников Н. С. Киев в 1654—1855 гг. — К., 1904; На зов Києва: Зб. статей, спогадів, документів. — Торонто, 1985; Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк, 1965; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980; Череватенко Л. «Я камінь з Божої праці» // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. — К., 1991.
1124. Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Толочко Л. Проект реставрації садибного комплексу по вул. Зелінського, 9/2. 1984 р. — Т. 5, кн. 1: Іст. довідка; ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 553; ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 1220; РДВІА, ф. 349, оп. 18, спр. 2927; Виноградова З. Т., Виноградова М. В. Старий контрактовий будинок в Києві та його автор // Мистецтво і сучасність. — К., 1980; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год. — К., 1913; Щітківський І. До історії забудування м. Києва на початку XIX ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Зб. 1.
1125. ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 178, 180; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 371; РДІА (Санкт-Петербург), ф. 1293, оп. 168, спр. 2, 4; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 211, спр. 179; ф. 484, оп. 3, спр. 20; ф. 711, оп. 1, спр. 10935; Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі. 1917—1920 (доба Гетьмана Павла Скоропадського): Навч. посібник. — К., 1997; Христианство: Энцикл. словарь: В 3 т. — М., 1995. — Т. 2.
1126. Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Карагодский Р. Покровская церковь: Ист. записка (рукопис). — К., 1971; Там само. Коваленко О. Краткая историческая справка // Отчет о выполненных работах по реставрации живописи Покровской церкви. — К., 1988; Там само. Миляева Л. Выступление на реставрационном совете; Київ: Провідник. — К., 1930; Христианство: Энцикл. словарь. — М., 1995. — Т. 2.
1127. Мурьянов М. Ф. Золотой пояс Шимона // Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа: Сб. статей в честь В. Н. Лазарева. — М., 1973; Контранев П. С. Приорская церковь и ее приход. — К., 1910; Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева. — Репринт. изд. 1910. — К., 1993.
1128. ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 1056, спр. 495; Киевлянин. — 1893. — 26 нояб.; 1894. — 1 марта; 1895. — 15 сент.; Киевские епархиальные ведомости. — 1896. — № 20; 1897. — № 24; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998..
1129. ДАКО, ф. 1, оп. 233, спр. 134; Барановский Г. В. Юбилейный сборник сведений о деятельности воспитанников института гражданских инженеров. — СПб., 1893; Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський — педагог, критик, громадський діяч (1874—1938). — К., 2000; Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви. — К., 1997; Жевахов Н. Д. Воспоминания. — М., 1993. — Т. 2; Зодчий. — 1902. — № 38; 1903. — № 32; Киевлянин. — 1896. — № 217, 228, 245; 1898. — № 86, 87, 271, 338; 1899. — № 28; 1900. — № 104; 1902. — № 144, 216, 236, 253; 1909. — № 182; 1910. — № 56, 209, 268; 1911. — № 124, 126; Митрополит Евлогий. Путь моей жизни. — М., 1997; Михайлова Г. Спогади про школу Дурдуківського // 125 років Київської української академічної традиції. 1861—1986: Зб. — Нью-Йорк, 1993; Нива. — 1900. — № 18; Проценко Л. А. Історія Київського некрополя. — К., 1995; Ревуцький В. Спомин про Шевченківську школу // 125 років Київської української академічної традиції. — Нью-Йорк. — 1993; Строитель. — 1896. — № 13—14; 1897. — № 13—14; 1899. — № 1—2; Трудова школа ім. Т. Шевченка у Києві // Нова громада. — 1923. — № 5—6; Царственная инокиня. — Одесса, 1995; Шульгина-Іщук Н. До сторінок історії українського шкільництва (Спогади) // 125 років Київської української академічної традиції. — Нью-Йорк. — 1993.; Kłosie ukraińskie. — 1914. — № 5—6.
1130. ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 860, спр. 516; ф. 179, оп. 1, спр. 30, 118; ф. 183, оп. 1, спр. 449; Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви. — К., 1997; Киевлянин. — 1889. — 12 янв.; 1912. — 6 марта; Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. — К., 1998; Памяти царственной инокини Анастасии (в миру великая княгиня Александра Петровна). — СПб., 1901.
1131. ДАКО, ф. 1, оп. 232, спр. 177; ЦДІАКУ, ф. 179, оп. 1, спр. 30, 118; ф. 183, оп. 1, спр. 499; Білокінь С. Пам'ятники УАПЦ 1921 року у Києві // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі. — Лондон, 1991. — Жовтень. — Ч. 4; Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви. — К., 1997; Киевлянин. — 1896. — 8, 22 авг.; 1901. — 28 июля; 1902. — 7 авг.; 1903. — 20 июля; 1909. — 4 июля; 1911. — 6 мая; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности... — К.; СПб., 1900.
1132. ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 871, спр. 128.
1133. ДАК, ф. 141, оп. 1, спр. 15; РДІА (Санкт-Петербург), ф. 835, оп. 1, спр. 211; ЦДІАКУ, ф. 179, оп. 1, спр. 35; Киевлянин. — 1898. — 7 дек.; 1902. — 16 дек.; 1905. — 15 июля; 1909. — 2 окт.; 1910. — 1 авг.; 1911. — 8 июля; 1914. — 1 авг.; Обзор деятельности больничных учреждений Императора Николая II при Киевском Покровском женском общежительном монастыре за 1-е десятилетие. — К., 1905; Торжественное открытие бесплатной больницы и лечебницы имени Императора Николая II в Киево-Покровском женском общежительном монастыре. — К., 1899.
1134. ЦДІАКУ, ф. 179, оп. 1, спр. 30.
1135. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4376; ф. Р-1, оп. 1, спр. 10380; ДАКО, ф. Р-432, оп. 2, спр. 984; ЦДІАКУ, ф. 179, оп. 1, спр. 88.
1136. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 4. 5, 1674; оп. 2, спр. 8, 30, 36, 73—75, 84, 86, 92, 99, 116, 135, 138, 140, 144, 159, 173, 176, 180, 186, 198, 200, 241, 248, 254, 255, 266, 289;

ф. Р-308, оп. 1, спр. 254; оп. 2 л., спр. 8, 69; ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 8; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Гермайзе О. Ю. З революційної минувшини Києва: Конференція українського студентства у Києві у 1911 // Київ та його околиця в історії та пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. — К., 1926; Из истории Киевского политехнического института: Сб. док. и материалов (1898—1917). — К., 1961. — Т. 1; Иллюстрированный сборник материалов по истории возникновения Киевского политехнического института. — К., 1914; Історія Києва. — К., 1984. — Т. 2; Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути: XXV років. 1898—1923: Ювілейний зб. — К., 1924; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Константинов В. О. Ректори КПІ. — К., 1998; КПІ — колиска інженерної освіти і науки в Україні / М. З. Згуровський, М. Ю. Ільченко, В. О. Константинов та ін. — К., 1998; КПІ: Крізь роки. 1898—1998. — К., 1997; Лиховодов В. І., Любомудрова А. Л., Лиховодова О. В. КПІ — від першого кроку до першого випуску. — К., 1998; Савин В. С. Авиация в Украине: Очерки истории. — Х., 1995; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ»: Довідник. — К., 1998; Цеховский В. Киевский политехнический институт Императора Александра II. — К., 1898; Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905. — К., 1955.

1137. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 87, 382, 1520, 1521, 1526, 1588, 1674, 1762, 1763, 1773; оп. 2, спр. 97, 99, 118, 155, 228, 266, 284; ф. Р-308, оп. 2, спр. 8; Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941—44) // Визвольний шлях. — 1965. — № 1—5; Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). — К., 1993; Городиський З. Українська Національна Рада. — К., 1993; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Киевлянин. — 1898. — № 240; 1900. — № 243; Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути: XXV років. 1898—1923: Ювілейний зб. — К., 1924; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Кирпач А. І. Перший нарком освіти // Рад. школа. — 1986. — № 4; Константинов В. О. Ректори КПІ. — К., 1998; Лиховодов В. І., Любомудрова А. Л., Лиховодова О. В. КПІ — від першого кроку до першого випуску. — К., 1998; Мошинська К. Повертаючись до витоків: До 100-річчя національного технічного університету України «КПІ» // Вісник НАН України. — 1998. — № 7—8; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998; Оноприенко В. И., Кистерская Л. Д., Севбо П. И. Евгений Оскарович Патон. — К., 1988; Романов А. П. Конструктор космических кораблей. — М., 1981; Савин В. С. Авиация в Украине: Очерки истории. — Х., 1995.

1138. ДАК, ф. 18, оп. 2, спр. 284; Киевлянин. — 1990. — № 243; Лиховодов В. І., Любомудрова А. Л., Лиховодова О. В. КПІ — від першого кроку до першого випуску. — К., 1998.

1139. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 205; оп. 2, спр. 84, 90. 92, 116, 248; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету. — К., 1998; Записки Київського сільськогосподарського інституту. — 1929. — Т. 4; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Константинов В. О. Ректори КПІ. — К., 1998; Наука и научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда). — Л., 1928. — Ч. VI; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1140. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 295, 1841; оп. 2, спр. 36, 81; ф. Р-308, оп. 2 л., спр. 19; НА Президії НАНУ. Особові спр. академіків Є. Вотчала, М. Кравчука, Б. Лисіна; ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 8; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Видатні вчені Національної академії наук України: Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918—1998): Путівник. — К., 1998; Вотчал-Слововачевська В. Є., Костюк Г. Г. Євген Пилипович Вотчал. — К., 1991; Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету. — К., 1998; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Київ: Провідник. — К., 1930; КПІ — колиска інженерної освіти і науки в Укаріні / М. З. Згуровський, М. Ю. Ільченко, В. О. Константинов та ін. — К., 1998; Лиховодов В. І., Любомудрова А. Л., Лиховодова О. В. КПІ — від першого кроку до першого випуску. — К., 1998; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Орловський М. Професор В. В. Колкунов // Записки Київського сільськогосподарського інституту. — 1929. — Т. 4; Сорока М. О. М. Кравчук. — К., 1985; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999; Толубинская Л. Ф. Всеволод Иванович Толубинский: Книга памяти. — К., 1999; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1141. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1842; оп. 2, спр. 66, 100, 138, 140, 231, 266; НА Президії НАНУ. Особова спр. акад. О. Гольдмана; ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 7; Александр Генрихович Гольдман (К 85-летию со дня рождения) // Укр. физич. журнал. — 1969. — Т. 14. — № 2; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету. — К., 1998; Іван Фещенко-Чопівський: Життеписно-бібліографічний нарис. — Львів, 2000; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Памяти С. П. Тетельбаума (Некролог) // Радиотехника. — 1959. — Т. 14. — № 1; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — К., 1998. — Т. 2; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1142. ДАК, ф. 18, оп. 2, спр. 10, 86; ф. 152, оп. 1, спр. 6; ф. Р-308, оп. 2 л., спр. 41; ф. Р-1526, оп. 1, спр. 6, 7, 15, 21; НА Президії НАНУ. Особові спр. академіків Є. Патона, В. Плотникова, К. Симінського; ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 7; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Жудін М. Д. Костянтин Костянтинович Симінський. — К., 1957; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Київ: Провідник. — К., 1930; Константинов О. В. Ректори КПІ. — К., 1998; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Оноприенко В. И., Кистерская Л. Д., Севбо П. И. Евгений Оскарович Патон. — К., 1988; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1143. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1091, 1424; ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 7.

1144. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 205, 1080, 1588, 1590, 1674, 1946; оп. 1 л., спр. 4665; Катышев Г. И., Михеев В. Р. Крылья Сикорского. — М., 1992; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Кислов В. В. Сікорський Ігор Іванович // Укр. біографістика. — 1996. — № 1; КПІ — колиска інженерної освіти і науки в Україні / М. З. Згуровський, М. Ю. Ільченко, В. О. Константинов та ін. — К., 1998; Савин В. С. Авиация в Украине: Очерки истории. — Х., 1995; Сеничкин Г. В. Неизвестными путями // Вестник воздушного флота. — 1957. — № 11; Сорока М. Архип Люлька // Урядовий кур'єр. — 1998. — 28 листоп.

1145. Григорій Іванович Денисенко // Київський політехнік. — 1998. — 28 трав.; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Константинов В. О. Ректори КПІ. — К., 1998; 70-річчя члена-кореспондента АН УРСР Г. І. Денисенка // Вісник АН УРСР. — 1989. — № 4; Товстенко Т. Д. Комплекс Киевского политехнического института // Архитектура СССР. — 1990. — № 3; Хто є хто: Професори національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1146. ДАК, ф. 18, оп. 2, спр. 118; Константинов В. О. Ректори КПІ. — К., 1998; Мошинська К. Повертаючись до витоків... // Вісник НАН України. — 1998. — № 7—8; Чеканов А. А. Виктор Львович Кирпичов (1845—1913). — М., 1982.

1147. Шовкопляс Т. К. Дмитро Ілліч Менделєєв. — К., 1971; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Летопись жизни и деятельности Д. И. Менделеева. — Л., 1984.

1148. История Киева. — К., 1984. — Т. 2; Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. — К., 1955; Шморгун П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. — К., 1963.

1149. ДАК, ф. 18, оп. 2, спр. 255; Інститут механіки ім. С. Тимошенка. — К., 1998; Писаренко Г. С. Тимошенко Степан Прокопович. — М., 1991; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1150. ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 7.

1151. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 2, 382; оп. 2, спр. 11, 1594, 1762, 1763, 1883; ф. Р-1528, оп. 1, спр. 62; 80-річчя члена-кореспондента АН України Л. І. Антропова // Вісник АН України. — 1993. — № 8; Иван Павлович Бардин. — М., 1992; Из истории Киевского политехнического института (1898—1917). — К., 1961. — Т. 1; Зодчий. — 1899; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути: XXV років. 1898—1923: Ювілейний зб. — К., 1924; Константинов В. О. Ректори КПІ. — К., 1998; Олександр Олександрович Пащенко (Некролог) // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 3; Старосельський П. Н., Никулина Е. П. Михаил Иванович Коновалов (1858—1906). — М., 1981; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1152. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1, 87; Киевлянин. — 1900. — № 243; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. — К., 1978.

1153. З війни не повернулись. — К., 1995; Пам'ятники Києва: Фотоальбом. — К., 1982.

1154. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982; Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі. — Лондон, 1997. — Жовтень. — Ч. 4; Вулиці Києва. — К., 1995; Галай-

ба В. Місцеві старообрядці молилися переважно на Подолі // Веч. Київ. — 1997. — 18 січ.; Київ: Історичний огляд. — К., 1986.
1155. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914.
1156. Там само.
1157. Там само.
1158. Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року // Вісті з України. — 1991. — Червень. — № 25 (1679); Наша віра. — 1991. — Серпень. — Ч. 4 (12).
1159. РВ НТБ Петербурзького університету шляхів сполучень, № 18590, 18599; Засєда Л. Під дзвін бубонців задалекий... // Прапор комунізму. — 1982. — 15 січ.; Кальницкий М. Одноэтажный «долгострой» на Почтовой площади // Киевские ведомости. — 1996. — 3 февр.
1160. НА ІА НАНУ, ф. експедицій, спр. 1955/4в; 1968—69/20 в, ч. 2; Щербина В. Преображенський скит у Києві. — К., 1923.
1161. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982; Київ: Енцикл. довідник. — К., 1986; Київ: Історичний огляд. — К., 1982; Київ: Провідник. — К., 1930.
1162. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2063; ф. 1542, оп. 1, спр. 374; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). — К., 1999; План Подолу і Верхнього міста, 1803; План Подолу, фрагмент, 1852.
1163. ДАКО, ф. 1, оп. 238, спр. 134; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Весь Киев и вся Киевщина на ... (1924—1925) год. — К., 1924—1925; Киевлянин. — 1888. — 11 дек.; 1899. — 4 авг.; 1903. — 12 нояб.; 1917. — 12 февр.; Киевские епархиальные ведомости. — 1902. — № 12; Краткий отчет истории Киевского епархиального свечного завода / Сост. К. Корольков. — К., 1917.
1164. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 1486б; ДАКО, ф. 13, оп. 1, спр. 302, 2001; Берлинский М. Краткое описание Киева... — СПб., 1820; Закревский Н. В. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2; Иконников В. Киев в 1654—1855 гг. — К., 1904; Лифшиц Ю., Чумак А. Между монастырем и казармой // Academia. — 1997. — Апрель—май; Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII — перша половина XIX століть: Біобібліогр. словник. — К., 1997. — Вип. 1; Собрание фасадов, Его Императорским Величеством Высочайше апробированных для заборов и ворот к частным строениям в городах Российской империи. — СПб., 1811; Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора // Международный ист. журнал. — 2001. — № 5; Федорченко В. И. Императорский дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий: В 2 т. — Красноярск; М., 2000. — Т. 1.
1165. ДАК, ф. 1, оп. 250, спр. 315; Ількевич С. В. Первый директор института // Сахарная свекла. — 1996. — № 11; Інститут цукрових буряків Української академії аграрних наук. — К., 1977; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Киевлянин. — 1912. — 12 июня; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Науковий інститут селекції // Наукові установи та організації УСРР. — К., 1930.
1166. Історія Києва. — К., 1986. — Т. 1; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на .... (1904—1916) год. — К., 1904—1916; Киев и его окрестности. — К., 1883; Матушевич А. О. Хрещатик. — К., 1950; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Сборник строительных постановлений для г. Киева. — К., 1913.
1167. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 574; ф. 143, оп. 2, спр. 549; ф. 163, оп. 41, спр. 3260, 4022, 6452; ДАКО, ф. 1, оп. 248, спр. 199; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год. — К., 1913; Київ: Провідник. — К., 1930; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.
1168. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1870, 5652; ф. 143, оп. 2, спр. 752; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 806.
1169. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1906 год. — К., 1906; — ... на (1910—1913) год. — К., 1910—1912; — ... на 1916 год. — К., 1916.
1170. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5336; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Тынченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова. — К.; Львов, 1997.
1171. ДАК, ф. 292, оп. 1, спр. 61; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996; Робітнича газета. — 1917—1918.
1172. Українська Літературна Енциклопедія. — К., 1990. — Т. 2.
1173. Андрій Данилович Скаба. — К., 1985. — (БВ УРСР); Андрій Данилович Скаба (Некролог) // Вісник АН УРСР. — 1986. — № 9.
1174. Кілессо С. К. Київ архітектурний. — К., 1987; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період.). — К., 1962; Словник художників України. — К., 1973.
1175. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1597; ДАКО, ф. 2, оп. 44, спр. 105; Воспоминания о П. И. Чайковском. — М., 1979; Кузьмин Н. И. Украинская школа музыкального мастерства. — К., 1968; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Путеводитель по Киеву / Изд. В. Д. Бублик. — К., 1897.
1176. Вадим Євгенович Лашкарьов (Некролог) // Вісник АН УРСР. — 1975. — № 1; Георгій Володимирович Фольборт (Некролог) // Фізіолог. журнал. — 1960. — Т. 6. — № 3; Гурій Миколайович Савін (Некролог) // Вісник АН УРСР. — 1975. — № 2; Гурий Николаевич Савин // Прикладная механика. — 1975. — Т. 11. — Вып. 12; Иван Михайлович Федорченко. — К., 1984. — (БУ УССР); Іван Михайлович Федорченко (Некролог) // Вісник НАН України. — 1998. — № 3—4; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998; Олександр Назарович Щербань. — К., 1997. — (БВ УРСР); Путілін М. І. Г. В. Фольборт. — К., 1975; Ширяев А. Н. К 80-летию Бориса Владимировича Гнеденко // Теория вероятностей и ее применение. — 1992. — Т. 37. — Вып. 4.
1177. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 39; А. Я. Шіле (Некролог) // Киевлянин. — 1897. — 20 сент.; Бенюмов Р. Я., Кефели Е. И., Макаренко И. М. Выдающийся русский терапевт В. Т. Покровский // Врачебное дело. — 1952. — № 12; Жуковський Л. Й. В. Т. Покровський. 1838—1877: Видатний вчений-клініцист. — К., 1974; Жулинський М. Із забуття — в безсмертя: Сторінки призабутої спадщини. — К., 1990; Київ: Жертви репресій. — К., 1999. — Т. 2; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Мюнхен, 1951. — Т. 2; Мельник В. Євген Плужник // ...З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1988.
1178. МФ ДержНДІТІАМ. Анотовані карти нововиявлених пам'яток архітектури м. Києва; Вулиці Києва. — К., 1995; Київ: Історичний огляд. — К., 1982; Робітнича газета. — 1918. — Березень—червень; Пам'ять Биківні: Документи та матеріали / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. — К., 2000.
1179. ДАК, ф. 31, оп. 1, спр. 96; ф. 143, оп. 1, спр. 348; оп. 2, спр. 2071; ф. Р-1, оп. 1, спр. 6202; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 11414.
1180. ЦДАМЛМУ, ф. 146, оп. 1, спр. 107, 111, 112, 114, 125, 127, 242—244; Афанасьєв В. В. С. О. Григор'єв. — К., 1967; Балет: Энциклопедия. — М., 1981; Гмиря Б. «Хай буде Вам добре, славний наш ювіляре!» (До 70-річчя від дня народження М. Д. Роменського) // Рад. Україна. — 1958. — 14 лют.; Дорошенко Л. П. Зоя Михайловна Гайдай. — К., 1960; Драк А. Олександр Веніамінович Хвостенко-Хвостов. — К., 1962; Євтушенко Д. Великий талант // Музика. — 1975. — № 6; Зорівчак Р. Великого дідуня гідна онука // Наша культура. — Варшава, 1971; Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 6; Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997; Лінецький А., Барзилович С., Благодатний Г. Будинок акторів Київського орденоносного театру опери та балету // Соц. Київ. — 1936. — № 11; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Михайло Роменський: Спогади. Матеріали. — К., 1982; Михайлова Т. Виховання співаків у Київській консерваторії. — К., 1970; Музыкальная энциклопедия: В 6 т. — М., 1973. — Т. 1; 1976. — Т. 3; Раднянко Я., Чабан Б. Турист за дорученням // Рад. Україна. — 1972. — 13 берез.; Савинов Б. М. И. Литвиненко-Вольгемут. — К., 1941; Станішевський Ю. Опера — його життя // Культура і життя. — 1968. — 15 лют.; Стефанович М. П. Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка: Іст. опис. — К., 1968; Театральная энциклопедия: В 5 т. — М., 1961. — Т. 1; 1964. — Т. 3; 1965. — Т. 4; Швачко Т. Мария Литвиненко-Вольгемут. — К., 1986.
1181. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969; Киевская газета. — 1900—1901; Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 3 т. — М., 1956. — Т. 1; 1957. — Т. 2; 1958. — Т. 3.
1182. Войновський П. Моє найвище щастя. — К., 1999.
1183. ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 828, спр. 290; оп. 636, спр. 647; Драга В. 100-ліття важкої атлетики України (1895—1995) // Укр. важка атлетика. — 1996. — № 1; Киевская рампа. — 1912. — № 1; Столетие Киевской первой гимназии. — К., 1911. — Т. 1.
1184. Василь Ілліч Касіян: Ранні та вибрані твори: Каталог виставки. — К., 1972; Дома на паях. — К., 1910; Словник художників України. — К., 1973; Список абонентів Київської телефонної станції міських та міжміських сполучень. — К., 1932.
1185. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 295; Пучков А. А. Ю. А. Кулаковский и его рукопись о бургундском епископе Авите // Кулаковский Ю. А. Школа и мировоззрение Авита, епископа Вьеннского. — К., 1999; Serta Borysthenica: Сборник статей в честь заслуженного профессора Императорского Университета св. Владимира Юлиана Андреевича Кулаковского. — К., 1911; Юлиан Андреевич Кулаковский (1855—1919): Библиогр. указатель / Сост. А. А. Пучков. — К., 1999.
1186. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1229; Весь Киев: Адресная и справочная книга на .... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; АСС. — 1992. — № 1; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982.
1187. Владич Л. Олексій Шовкуненко. — К., 1976; Його ж. Алексей Шовкуненко. — М., 1983; Олексій Шовкуненко: Спогади про художника / Упоряд. М. Блюміна. — К., 1980; Словник художників України. — К., 1973.
1188. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 2541; ф. 100, оп. 1, спр. 315; ф. 143, оп. 2, спр. 102, 715, 2703; Список абонентов Киевской городской телефонной сети на 1922/23. — К., 1922.

1189. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1023; Весь Киев: Адресная и справочная книга на... (1900—1913) год. — К., 1900—1913; Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997; Ф. Н. А. А. Сантагано-Горчакова (Некролог) // Киевская мысль. — 1913. — 27 марта.
1190. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4769; ф. 163, оп. 41, спр. 4840; Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. — М., 1991; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI.
1191. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 89; ЦДАМЛМУ, ф. 1106, оп. 1, спр. 61, 473, 474; Анатолій Петрицький: Спогади про художника. — К.,1981; Горбачов Д. О. Анатоль Петрицький: Нарис творчості. — К., 1971; Грошева Е. А. Иван Сергеевич Паторжинский. — М., 1976; Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997; Михайлов М. М. Костянтин Данькевич. — К., 1974; Петрицька Л. М., Горбачов Д. О. Анатоль Петрицький: Спогади про художника. — К., 1981; Рубан В. В. Анатоль Петрицький // Портрети сучасників: Альбом. — К., 1921; Тольба В. Статті. Спогади. — К., 1986; Тростянецький М. 25 років на оперній сцені // Рад. культура. — 1955. — 30 жовт.
1192. ДАК, ф. 31, оп. 1, спр. 96; ф. 143, оп. 1, спр. 348; оп. 2, спр. 2071; ф. Р-1, оп. 1, спр. 6202; оп. 4, спр. 44; Довідка ЖЕК № 102; НА Президії НАНУ. Особова спр. акад. В. А. Ройтера; ЦДАМЛМУ, ф. 567, оп. 1, спр. 532, 543, 644, 900, 932; ф. 573, оп. 1, спр. 923; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 11414; Заболотна В. Всупереч // Укр. театр. — 1993. — № 3; Зюков Б. Костянтин Хохлов. — К., 1985; Зюков Б., Сенникова Р. Театр Леси Украинки: Крат. очерк. — К., 1997; Ирина Молостова: Драма — это зрелище ума, а опера — зрелище чувств: Последнее интервью режиссера // Art Line. — 1999. — № 5—6; Макарчук Г. Слово про вчителя // Укр. театр. — 1995. — № 38; Мастера украинской советской сцены. — К., 1962; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Мистецтво України: Енциклопедія. — К., 1995. — Т. 1; Михаил Федорович Романов: Статьи. Письма. Дневники. Статьи и воспоминания о М. Ф. Романове. — М., 1985; Молостова І. О. (Некролог) // Літ. Україна. — 1999. — 25 лют.; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998; Сєнникова Р. Михайло Бєлоусов. — К., 1980; Степаненко О. Видатний художник сцени // Прапор комунізму. — 1986. — 28 жовт.; Стефанович М. П. Киевский академический театр оперы и балета УССР им. Т. Г. Шевченко. — К., 1968; Халатов В. Сборник очерков и воспоминаний. — К., 1973; Художники народов СССР: Библиогр. словарь. — М., 1976. — Т. 3.
1193. ДАК, ф. 18 , оп. 2, спр. 228; ф. 143, оп. 2, спр. 1552; ф. 163, оп. 41, спр. 5939; Весь Киев: Адресная и справочная книга на... (1900—1911) год. — К., 1900—1911; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.
1194. ДАКО, ф. 2412 (0035), оп. 2, спр. 80; ІР НБУ, ф. 1, № 12788; ф. X, № 4197; НА Президії НАНУ. Особова спр. акад. В. Різниченка; ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 9, спр. 1459; ЦДІАКУ, ф. 712, оп. 4, спр. 154; Володимир Васильович Різниченко (Некролог) // Вісті ВУАН. — 1932. — № 2; Івченко В. На семи вітрах // Наука і суспільство. — 1982. — № 6; Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 5; Київ: Провідник. — К., 1930; Коган С. С. Видатний санітарний діяч України — академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський. — К., 1965; Корчак-Чепурківський (Некролог) // Вісник АН УРСР. — 1947. — № 7; Лебедев С. А. Гражданский инженер Д. М. Дяченко // Стр-во и архитектура. — 1972. — № 2; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). — К., 1962; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI.; Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. — К., 1926; Синяк К. М., Рудиченко В. Ф. Авксентий Васильевич Корчак-Чепуркивский (К 125-летию со дня рождения) // Врачебное дело. — 1983. — № 4; Трипольська М. І. Вшанування пам'яті академіка В. В. Різниченка (До 100-річчя від дня народження геолога та географа) // Геолог. журнал. — 1971. — Т. 31. — Вип. 3; Чепелик В. Творець українського необароко // Хроніка-2000. — 1997. — Вип. 17—18.
1195. ЦДАМЛМУ, ф. 379, оп. 1, спр. 156; Гриценко Л. М. Лариса Руденко. — К., 1978; Килимник О., Рубашов М. Давид Копиця // Копиця Д. Д. Літературно-критичні статті. — К., 1968; Кушко І. В служінні народу — щастя (Про оперну співачку Л. Руденко) // Мистецтво. — 1961. — № 2; Майстри української радянської сцени. — К., 1962; Руденко Лариса Архипівна (Професор Київської державної консерваторії). Некролог // Культура і життя. — 1981. — 22 січ.; Факты и комментарии. — 2002. — 28 февр.
1196. МФ ДержНДІТІАМ, ф. О. М. Вербицького; Грицай М., Ігнатов О. Олександр Матвійович Вербицький // Архітектура і буд-во. — 1955. — № 5; Кохан С. В., Кілессо С. К. О. М. Вербицький — архітектор і педагог. — К., 1966.
1197. ДАК, ф. 16, оп. 308, спр. 182; оп. 465, спр. 2216; ф. 143, оп. 2, спр. 424; оп. 41, спр. 117, 892, 2537, 4000; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 93; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884) / Сост. В. С. Иконников. — К., 1884; Драга В. 100-ліття важкої атлетики України (1895—1995) // Укр. важка атлетика. — 1996. — № 1; Киевлянин. — 1908. — 28 нояб.; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.
1198. ДАК, ф. 55, оп. 2, спр. 472; ф. 143, оп. 2, спр. 2218; оп. 6, спр. 295; оп. 7, спр. 397; оп. 41, спр. 117, 891; оп. 46, спр. 55; ф. Р-1565, оп. 1, спр. 26; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884). — К., 1884; Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир // Православний вісник. — 1993. — № 10—12; Столетие Киевской первой гимназии. — К., 1911. — Т. 1; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.
1199. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1906 год. — К., 1906; — ... на (1910—1913) год. — К., 1910—1912; — ... на 1916 год. — К., 1916.
1200. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3460.
1201. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 2415; ЦДАМЛМУ, ф. 567, оп. 2, спр. 831; Київський міський військовий комісаріат (Особова спр. Герасименка В. П.); Базилівський М. Життя присвячено книзі // Вітчизна. — 1964. — № 3; Гуменюк М. П. Біля джерел української бібліографії. — К., 1991; Дашкевич Я. Нескорений лицар української книги // Слово і час. — 1992. — № 6; Касинець Е. Юрій О. Іванов-Меженко // Книжник. — 1992. — № 4; Киевлянин. — 1895. — № 320, 349; 1896. — № 1, 5; 1912. — 29 нояб.; Киевская мысль. — 1911. — 8 мая; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Савин В. С. Авиация в Украине: Очерки истории. — Х., 1995; Сороковська С. Про бібліографічну діяльність Ю. О. Меженка // Бібліотекознавство і бібліографія. — Х., 1969. — Вип. 6; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928; Юрій Олексійович Меженко (1892—1969): Матеріали до біографії. — К., 1994.
1202. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 2541; ф. 100, оп. 1, спр. 315; ф. 143, оп. 2, спр. 102, 715, 2703; Весь Киев: Адресная и справочная книга на... (1912—1915) год. — К., 1912—1915; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Путілін М. І. Г. В. Фольборт. — К., 1975; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.
1203. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 890; ф. 183, оп. 1, спр. 3416; Богдан Иванович Ханенко (Некролог) // Киевлянин. — 1917. — 1 июня. — № 131; Васильев В. П., Лесовой М. П. История защиты растений от вредителей и болезней в Украине. — К., 1996; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1904—1915) год. — К., 1903—1915; Владимир Петрович Поспелов (Некролог) // Вісник АН УРСР. — 1949. — № 2; Кальницький М. «Формулярный список о службе» Б. І. Ханенка // Матеріали науково-практичної конференції: До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. — К., 1999; Федоринчик Н. С. К 100-летию со дня рождения академика В. П. Поспелова // Труды ВНИИ защиты растений. — Л., 1975. — Вып. 42; Отчет о состоянии Киевского Второго коммерческого училища за 1911—1912 учебный год. — К., 1912.
1204. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2236; Киевская мысль. — 1909. — 4 марта; Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка. — Львів, 1903; Бердяев Н. А. Самопознание: опыт философской автобиографии. — К., 1941; Вадимов А. Жизнь Бердяева. Россия. — Беркли, 1993; Погребенник Ф. П. Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах. — К., 1986.
1205. ДАК, ф. 163, оп. 2, спр. 1658; оп. 41, спр. 1111; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 186; Войновський П. Моє найвище щастя. — К., 1999; Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918—1941—1944. — К.; Чернівці, 1995.
1206. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 480; ф. 185, оп. 1, спр. 27, 54; Рыбаков М. Киевский цирк: люди, события, судьбы. — К., 1995; Романовский Д. Любительский цирк Крутикова. — К., 1897; Українське слово. — 1941. — 4 листоп.
1207. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 909; Некрасов В. П. Записки зеваки. — М., 1991; Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве. — К., 1980.
1208. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5638, 5648, 6241; ф. 297, оп. 1, спр. 103; ДАКО, ф. Р-767, оп. 1, спр. 11, 39; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Российская еврейская энциклопедия: В 5 т. — М., 1994. — Т. 1.
1209. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1643; ЦДАМЛМУ, ф. 53, оп. 1, спр. 8; Винниченко В. К. Відродження нації: У 3 т. — Відень; К., 1920; Герасимова-Персидська Н. М. М. І. Вериківський: Нарис про життя і творчість. — К., 1959; Герои Советского Союза. — М., 1988; Грушевський М. С. Мої спомини // Київ. — 1989. — № 8—11; Деревянко В. К. Солдат, генерал, дипломат. — Днепропетровск, 1971; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. — М., 1963. — Т. 5; Козицький П. Талановитий заспівувач // Мистецтво. — 1956. — № 6; Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1982. — Т. 8; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.: У 4 т. — Відень, 1921; Шурова Н. Михайло Вериківський. — К., 1972.

1210. ДАК, ф. 12, оп. 465, спр. 4798; ф. 16, оп. 465, спр. 4768, 4813; ф. 163, оп. 41, спр. 2780; ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 253; ЦДІАКУ, ф. 224, оп. 3, спр. 1057; ф. 789, оп. 14, спр. 116-с; Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади.: У 3 кн. / Упоряд.: В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. — К., 2000. — Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями; З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 2002. — Спецвипуск 1 (12); Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. документов. — К., 1963; Список правления, комиссий и действительных членов с указанием их адресов: Киевское литературно-артистическое общество. — К., 1902; Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1980. — Т. 5; Храмов Ю. А. Физики: Биогр. справочник. — К., 1977.

1211. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1661; оп. 39, спр. 436; ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 327; оп. 248, спр. 424; ф. 10, оп. 1, спр. 676; ф. 1239, оп. 64, спр. 23; ф. 1260, оп. 3, спр. 610; Дачник: Дачные местности вблизи г. Киева / Изд. Ф. Л. Иссерлиса и К°. — К., 1909; Історія міст і сіл УРСР: Київська область. — К., 1971; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1982; Київ: Провідник. — К.,1930; Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. — К., 1994; Пуща-Водиця: Фотоальбом. — К., 1976; Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1983. — Т. 9.

1212. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1579; Дачник. — К., 1905; Пуща-Водица. — К., 1913; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Хайкис С. Окрестности Киева как климатический курорт. — К., 1929.

1213. ДАКО, ф. 1260, оп. 3, спр. 610; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1909 год. — К., 1909; — ... на 1912 год. — К., 1912; — ... на 1914 год. — К., 1914.

1214. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1579; Пуща-Водица. — К., 1913; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997.

1215. ДАКО, ф. 1260, оп. 3, спр. 610; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1909 год. — К., 1909; — ... на 1912 год. — К., 1912.

1216. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1579; Дачник. — К., 1905; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Хайкис С. Окрестности Киева как климатический курорт. — К., 1929.

1217. Там само.

1218. ДАКО, ф. 1260, оп. 3, спр. 610; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1901 год. — К., 1900; — ... на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1909 год. — К., 1909; — ... на 1912 год. — К., 1912; — ... на 1914 год. — К., 1914.

1219. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1579; Дачник. — К., 1905; Пуща-Водица. — К., 1913; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Хайкис С. Окрестности Киева как климатический курорт. — К., 1929.

1220. ДАКО, ф. 1260, оп. 3, спр. 610; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1901 год. — К., 1900; — ... на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1909 год. — К., 1909; — ... на 1912 год. — К., 1912; — ...на 1914 год. — К., 1914.

1221. Дачник. — К., 1909; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1908 год. — К., 1908; — ... на 1909 год. — К., 1909; — ... на 1915 год. — К., 1915.

1222. ДАКО, ф. 1260, оп. 3, спр. 610; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1909 год. — К., 1909; — ... на (1912—1915) год. — К., 1912—1915.

1223. Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1908—1909) год. — К., 1908—1909; — ... на 1911 год. — К., 1911; — ... на 1914 год. — К., 1914; Дачник. — К., 1909.

1224. ДАК, ф. Р-330, оп. 2, спр. 3; Маркович С. Вище якість шкільного будівництва // Соц. Київ. — 1936. — № 2.

1225. ДАК, ф. 163, оп. 30, спр. 24; Козюра Г. Н. Архитектор Евгения Александровна Маринченко // Стр-во и архитектура. — 1978. — № 12; Пуща-Водица. — К., 1913; Словник художників України. — К., 1973; Ткаченко В. А. Архитектура санатория. — К, 1954.

1226. ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 876, спр. 895-а; Киевлянин. — 1910. — 15 дек.

1227. Малаков Д. Архітектор Городецький. — К., 1999.

1228. ДАК, ф. 78, оп. 1, спр. 34, 46, 75, 269, 331, 543, 550; Киевлянин. — 1884. — 16 марта; 1885. — 10 сент.; 1886. — 19 февр.; 1889. — 25 марта; 1895. — 26 апр.; 1897. — 20 сент.; 1900. — 29 марта, 21 мая; 1907. — 18 нояб.; 1914. — 16 марта; 1917. — 6 сент.; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998.

1229. Архів профкому Центральної міжнародної міжміської телефонно-телеграфної станції. Довідка з історії розвитку Київського телеграфу: Альбом; Большая Советская Энциклопедия: В 51 т. — М., 1956. — Т. 42; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914; Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1901. — Т. XXXII-а; Пасічник М. Д., Хілінський В. М. З історії Київського телеграфу // Нариси з історії природознавства і техніки. — К., 1982. — Вип. 28.

1230. ДАК, ф. 17, оп. 6, спр. 87; ф. 163, оп. 41, спр. 2300; Боротьба. — 1917; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915; Вулиці Києва. — К., 1995; Лебединцев П. Киев за 60 лет перед сим // Труды КДА. — 1909. — Кн. 1; Його ж. Росписной список г. Киева 1700 г. — К., 1892; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970; Щербина В. І. Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. — К., 1926.

1231. Архів КБТІ, квартал 758; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Кальницький М. Верхний город. — К., 1998; Киевская Окружная по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссия, на осн. ст. 52 Полож. о выбор., объявляет для всеобщего обозрения нижеследующие списки кандидатов в Учредительное Собрание по Киевскому избирательному округу: [Листівка]. — К., 1917; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944: В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1975. — Т. 1—2.

1232. Архитектор А. В. Добровольский: Творческая и научная деятельность. — К., 1963.

1233. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 345, 507; оп. 46, спр. 117; ф. Р-330, оп. 1, спр. 1832; ДАКО, ф. 804, оп. 1, спр. 271.

1234. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1345; ф. 163, оп. 41, спр. 309, 1743.

1235. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 2723; ф. 163, оп. 41, спр. 31, 1744, 5416; оп. 46, спр. 117; ДАКО, ф. 226, оп. 1, спр. 791; ф. 1542, оп. 1, спр. 567.

1236. ДАК, ф. 163, оп. 1, спр. 1207, 2589; ф. 292, оп. 1, спр. 75, 91; ДержНДІТІАМ. Відділ науково-технічного фонду та інформації, інв. № Г-3741/1«а», Г-3741/10; МФ ДержНДІТІАМ. План 5-поверхового будинку в садибі Шлензкевич. Червень 1912; ЦДАМЛМУ, ф. 11, оп. 1, спр. 31; Гедз. — 1917—1918; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969; Кохан С. В., Кілессо С. К. О. М. Вербицький — архітектор і педагог. — К., 1966; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997.

1237. ДАК, ф. 168, оп. 41, спр. 5826; Бурмистров А. С. К биографии М. А. Булгакова (1891—1916): Контекст. — М., 1978.

1238. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4808.

1239. Там само, спр. 4808, 6266-а, 6307; Марьенко Ф. С. Алексей Григорьевич Радзиевский: К 100-летию со дня рождения // Вестник хирургии им. И. И. Грекова. — 1966. — Т. 96. — № 5.

1240. ДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 10; ф. 143, оп. 1, спр. 310; оп. 2, спр. 2891; ф. 163, оп. 41, спр. 2807; оп. 58, спр. 219, 252; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI.

1241. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2558, 2559; ф. 143, оп. 1, спр. 129; ф. 163, оп. 41, спр. 911, 4487; Василенко К. П.: Статті. Спогади. Листування. — К., 2002; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915). — К., 1900—1915; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

1242. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4775; ф. 17, оп. 5, спр. 666; ф. 143, оп. 2, спр. 2220; ф. 163, оп. 41, спр. 1137; оп. 46, спр. 117; оп. 48, спр. 58; оп. 58, спр. 297; ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 318; ф. 41, оп. 3, спр. 68; ф. 804, оп. 1, спр. 271; ф. 1542, оп. 1, спр. 567, 615; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 14644; оп. 5, спр. 198; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.

1243. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4775; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Михаил Исидорович Коломийченко (К 80-летию со дня рождения) // Клинич. хирургия. — 1972. — № 11; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991; Шидловська Т. Г. Олексій Сидорович Коломійченко. — К., 1990.

1244. НА Президії НАНУ. Юридична група, оп. 6. Особова спр. акад. Гольдмана О. Г.; Александр Васильевич Кирсанов. — К., 1982. — (БУ УССР); Бєлякова Є. П., Францевич І. М. Максим Власович Луговцев // Вісник АН УРСР. — 1956. — № 6; Бодрова Н. В. Видатний радянський фізіолог О. В. Леонтович. — К., 1950; Бодрова Н. В., Краюхін Б. В. Олександр Васильович Леонтович (Вчений фізіолог і нейрогістолог) // Фізіолог. журнал. — 1969. — Т. 15. — № 5; Добровольский В. А. Дмитрий Александрович Граве. — М., 1963; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Микола Пантелеймонович Семененко. — К., 1974. — (БВ УРСР); Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. — К., 1998; Николай Пантелеймонович Семененко (К 80-летию со дня рождения специалиста в области геологии) // Минералог. журнал. — 1985. — Т. 7. — № 5; Пелькис П. С. Владимир Поликарпович Яворский // Укр. хим. журнал. — 1953. — Т. 19. — № 1; Походенко В. Д. Олександр Ілліч Бродський. — К., 1995; Про Олександра Білецького: Спогади, статті. — К., 1984; Сборник, посвященный памяти академика Д. А. Граве. — М.; Л., 1960; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1922. — Т. III.

1245. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4810; Газета. — 1908—1911; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

1246. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 93; оп. 41, спр. 5471; оп. 46, спр. 117; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 5, спр. 513; Дяченко В. Микола Віталійович Лисенко. — К., 1968; Ки-

евская мысль. — 1916. — 27 марта; Лисенко О. Спогади про батька. — К., 1991; М. В. Лисенко у спогадах сучасників. — К., 1968; Список дворян Киевской губернии. — К., 1905; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.

1247. ДАК, ф. 163, оп. 416, спр. 509, 1139, 5668; Матеріали особистого архіву онука Ю. Л. Давидова — Л. Ю. Давидова; Енциклопедія українознавства. — Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 8; Київська Окружна Комісія по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки, на підставі ст. 51 Закону про вибори, оповіщає для загального огляду такі списки кандидатів до Установчих Зборів Української Народної Республіки по Київській виборчій окрузі: [Листівка]. — К., 1917; Козинец С. Улица Рейтарская, дом 13 // Новый круг. — 1992. — № 2; Куранты. — 1918. — № 10; Митці України: Енцикл. довідник. — К., 1992; Наш путь. — 1918. — 20 нояб., 21 дек.; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — К.; Філадельфія, 1995.

1248. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1347; ф. 163, оп. 41, спр. 2254; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

1249. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 113; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Весь Киев на 1926 год: Календарь-справочник. — К., 1926; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. — К., 1993; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1909—1915) год. — К., 1909—1914; Могилевский В. Ю. Художественный металл в архитектуре Киева (середины XVII — начала XX вв.): Дис. на соиск. уч. степени кандидата искусствоведения. — К., 1987; План-справочник г. Киева. 1923 г. — К., 1923; Полный Справочник-Указатель Правительственных мест и лиц Украинской Державы. — К., 1918.

1250. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4813; ф. 143, оп. 2, спр. 2309; ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, № 53131, ФП/кор. 1182; № 56259, ФП/кор. 1331, т. 2; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Історія Київського університету. 1834—1959. — К., 1959; Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861—1912 гг. — К., 1913; Список трудов кн. Е. Н. Трубецкого, составленный княжной С. Е. Трубецкой // Трубецкой Е. Три очерка русской иконы. — К., 1991.

1251. Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1901—1915) год. — К., 1900—1915; Киевлянин. — 1901. — № 209, 229; Киевская газета. — 1902. — № 159.

1252. Добровольский А. В., Приймак Б. И., Асеев Ю. С. Архитектура столицы Советской Украины // Зодчество Украины: Сб. — К., 1954.

1253. Востокова И. Н. Художники-монументалисты. — М., 1969; Киев: Энцикл. справочник. — К., 1982; Лебедева В. Е. Советское монументальное искусство шестидесятых годов. — М., 1973; Монументальное и декоративное искусство в архитектуре Украины: Альбом. — К., 1975.

1254. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914; Вулиці Києва. — К., 1995; Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. — К., 1888; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998.

1255. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 877; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.

1256. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5890.

1257. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 944, 945; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914.

1258. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 100; ф. 163, оп. 1, спр. 637.

1259. Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1908—1915) год. — К., 1908—1915; Голованова Т. Послесловие //Волынский Л. Семь дней. Зеленое дерево жизни: Повести об искусстве. — М., 1971; Письменники Радянської України: Бібліогр. довідник. — К., 1966.

1260. Київська Окружна Комісія по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки, на підставі ст. 51 Закону про вибори, оповіщає для загального огляду такі списки кандидатів до Установчих Зборів Української Народної Республіки по Київській виборчій окрузі: [Листівка]. — К., 1917; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1997. — Т. 2.

1261. Лаба В. М. Олександр Міньківський. — К., 1980; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997.

1262. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5152.

1263. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 412; ф. 163, оп. 41, спр. 2209; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.

1264. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2096; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914.

1265. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2564; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915.

1266. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2436; ф. 163, оп. 46, спр. 87; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.

1267. Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1908—1915) год. — К., 1908—1915.

1268. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в. — К., 1982; Вулиці Києва. — К., 1995; Кальницкий М. Подол: Путеводитель. — К., 1996; Київ: Історичний огляд. — К., 1986; Київ: Провідник. — К., 1930.

1269. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 61, 728; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год. — К., 1913; Товстенко Т. Д. Реконструкция исторической застройки городов. — К., 1984.

1270. ДАК, ф, 163, оп. 4, спр. 148; оп. 41, спр. 1807.

1271. ЦДІАКУ, ф. 193, оп. 1, спр. 333.

1272. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 322; Календарь: Адресная и справочная книга за 1914 год. — К., 1913.

1273. ДАК, ф. 163, оп. 41 (Забудова вул. Олександрівської); ДАКО, ф. 1542 (Вул. Олександрівська).

1274. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1807.

1275. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 1584, 1585.

1276. Там само, спр. 1261; ф. 143, оп. 2, спр. 1051; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915. Звід пам'яток історії та культури України: Київ. — К., 1999. — Кн. 1, ч. 1; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

1277. Арустамян Ж. Г. Творчість київського срібляра Федора Коробкіна // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України 24 грудня 1999 р. — К., 2000; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К., 1970.

1278. ДАК, ф. 143; оп. 2, спр. 977; РДВІА, ф. 349, оп. 18, спр. 3030; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1911 год. — К., 1911; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год. — К., 1913; Кальницкий М. Подол: Путеводитель. — К., 1996; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Собрание фасадов, Его Императорским Величеством, Высочайше апробированных ... — СПб., 1812; Толочко Л. І. Поділ Старий. Поділ Новий: Іст.-архіт. нарис. // Хрещатик. — 1996. — 14 верес.

1279. Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Комплекс построек Греческого монастыря, Контрактовая площадь, 2: Ист. справка, 1992; ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2543, 2545; ф. 143, оп. 2, спр. 2402; Погляд через століття: Фотопутівник. — К., 1987; Шероцкий К. В. Киев. — Репринт. изд. 1917. — К., 1994.

1280. Архів історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ». Матеріали досліджень Інституту «Укрпроектреставрація» до проектів регенерації історичної забудови вул. Жданова (1968) і вул. Сагайдачного; ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2089; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 332; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.

1281. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 265—267; Закревский М. Описание Киева — М., 1868. — Т. 1; Кальницкий М. Подол: Путеводитель. — К., 1996; Киевлянин. — 1876. — 27 июля; 1881. — 22 дек.; 1886. — 7 февр.; 1891. — 15 дек.; 1892. — 12, 19 февр.; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К., 1970; Толочко Л. Таємниця «сухого варення»— за пляшку «Старокиївської» // Хрещатик. — 1998. — 9 верес.; Її ж. Таємниця «сухого варення» // Час—time. — 1997. — 4—10 груд.

1282. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 817, 3029; ф. 100, оп. 1, спр. 2749; ф. 239, оп. 1, спр. 120; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 269; ЦДІАКУ, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 42; Весь Киев на 1926 год. — К., 1926; Увесь Київ: Довідна книга на 1927 рік. — К., 1927.

1283. ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 110; ф. Р-330, оп. 1, спр. 2959.

1284. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 948.

1285. Там само, ф. 163, оп. 6, спр. 188; оп. 41, спр. 1892; ф. Р-6, оп. 3, спр. 3; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.

1286. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 82; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 728; Весь Киев: Адресная и правочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.

1287. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 773, 824; ф. 143, оп. 2, спр. 608; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год. — К., 1906; — ... на 1910 год. — К., 1910; — ... на 1911 год. — К., 1911; — ... на 1913 год. — К., 1913; — ... на 1915 год. — К., 1915.

1288. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2272.

1289. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 4547, 4575, 5006, 5866.

1290. Архів Інституту педіатрії, акушерства і гінекології АМН України. Особова спр. Михайленка О. Т.; ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 267; оп. 41, спр. 4007.

1291. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2663, 2664; Политические деятели России 1917: Биогр. словарь / Гл. ред. П. В. Волобуев. — М., 1993; Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России (Материалы к истории Белого движения). — М., 1997.

1292. Архів комунального підприємства № 601. Бухгалтерська книга № 9; Архів МІК. Проект реставрації і пристосування будинку на вул. Кудрявській, 9. — К., 1990. — Т. І—IV; ДАК, ф. 30, оп. 1, спр. 96; ф. 143, оп. 2, спр. 1470, 2799; ф. 163, оп. 41, спр. 2240, 2241; ІР НБУ, ф. 111, № 42423—42459, 45696; ф. 114, № 282, 283; ф. 175, № 1445; ЦДАМЛМУ, ф. 581, оп. 26 спр. 52; ф. 1048, оп. 1, спр. 18, 96; ЦДІАКУ, ф. 711, оп. 1, спр. 9014; Касіян В. Антін Середа // Касіян В. Про мистецтво. — К., 1970; Кілієвич С., Новікова О. «Стародавній Київ» Дінори Мазюкевич // Київ. — 1991. — № 6; Кончаковский А. П., Малаков Д. В. Киев Михаила Булгакова: Фотоальбом. — К., 1993; Нестеренко П. Адреси майстра // Друг читача. — 1991. — 19 черв.; Рибинський В. Спогади про Київську духовну академію / Публ. О. та Д. Шльонських // Хроніка-2000. — 1997. — № 17—18.

1293. ДАК, ф, 100, оп. 1, спр. 686; ф. 163, оп. 6, спр. 148; оп. 41, спр. 6325, 6383; оп. 46, спр. 558; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 713; ЦДІАКУ, ф. 574, оп. 1, спр. 1966,

1967; Полный Справочник-Указатель Правительственных мест и лиц Украинской Державы. — К., 1918; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — Пг., 1914.
1294. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2377; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Отчет о деятельности Киевского отделения Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых, состоящего под августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Феодоровны за 1914 год. — К., 1915; Отчет о деятельности состоящего под августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Киевского отделения Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1891 год. — К., 1892; — ... за 1893 год. — К., 1894; Отчет о деятельности состоящего под августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Феодоровны Киевского отделения Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1907 год. — К., 1908; — ... за 1913 год. — К., 1914.
1295. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4383; ЦДІАКУ, ф. 707, оп. 227, спр. 74; оп. 229, спр. 231; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1899 год. — К., 1899; — ... на 1901 год. — К., 1900; — ... на 1906 год. — К., 1906; — ... на (1909—1915) год. — К., 1909—1915.
1296. ДАК, ф. 18, оп. 2, спр. 200; ф. 100, оп. 1, спр. 881; ф. 163, оп. 6, спр. 173; оп. 41, спр. 4197; ДАКО, ф. 2412 (0085), оп. 2, спр. 80; В. Д. Орловский (Некролог) // Киевлянин. — 1914. — 3 марта; Говдя П. І. Володимир Донатович Орловський: Альбом. — К., 1958; Затенацкий Я. П. Николай Корнилиевич Пимоненко. — К., 1955; Київ: Провідник. — К., 1930; Кондаков С. М. Список русских художников к юбилейному справочнику Императорской академии искусств. — СПб., 1914; М. К. Пимоненко: Нарис про життя і творчість. — К., 1957; Микола Пимоненко: Альбом / Авт.-упоряд. І. В. Огієвська. — К., 1983.
1297. Архів ІМФЕ НАН України, ф. 32, спр. 9; ДАК, ф. 27, оп. 1, спр. 18, 39; ф. 163, оп. 41, спр. 2887; ф. Р-330, оп. 4, спр. 195; МІК, план садибного місця Якова Могили; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1 (т. XIV), спр. 17806; Григорій Петрович Світлицький: Каталог. — К., 1973.
1298. ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 80, 832; ф. 163, оп. 41, спр. 5005; ф. 239, оп. 1, спр. 79; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 6937, 12146; ф. 692, оп. 11, спр. 13; Лякіна Р. М. Срібних справ майстер Самсон, Іванів син, Стрельбицький // Гостиний двір. — 1992. — № 5—6.
1299. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 229, 233; оп. 41, спр. 134; ДАКО, ф. 2, оп. 52, спр. 169; ЦДАМЛМУ, ф. 648, оп. 1 спр. 11; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915; Вулиці Києва. — К., 1995; Киевский календарь на 1884 (високосный) год / Под ред. В. Фабрициуса. — К., 1883; Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — Нью-Йорк, 1955.
1300. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5536; Киевский земский календарь и справочная книжка на 1911 год. — К., 1911.
1301. ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 725.
1302. Архів ЖЕК № 205 м. Києва. Технічний паспорт будинку.
1303. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 972; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.
1304. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2030; ф. 163, оп. 41, спр. 5787.
1305. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков. — К., 1967.
1306. ДАК, ф. 164, оп. 41, спр. 5633.
1307. Архів Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. Проект наукової реконструкції будинків на вул. Саксаганського, 93, 93-б.
1308. ДАКО, ф. 163, оп. 46, спр. 169; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914.
1309. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 279; С. Ф. Лесиш (Некролог) // Киевлянин. — 1914. — 20 июня.
1310. ДАК, ф. 143, оп. 2; спр. 2147; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.
1311. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5418.
1312. Там само, спр. 5326.
1313. Там само, спр. 4344.
1314. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 554; ДАКО, ф. 767, оп. 1, спр. 5; ф. Р-727, оп. 1, спр. 39; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Вся Україна в адресах на 1925 р. — К., 1924; Паустовский К. Г. Повесть о жизни // Собр. соч.: В 8 т. — М., 1968. — Т. 5; Российская еврейская энциклопедия. — М., 1997. — Т. 3; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі. — К., 1980.
1315. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5926; Хинкулов Л. Ф. Золотые ворота Киева. — К., 1988.
1316. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1882; ДАКО, ф. 1, оп. 233, спр. 246; ЦДІАКУ, ф. 1235, оп. 1, спр. 282; Село. — 1909—1910; Тищенко (Сірий) Ю. Слово для народу // Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади. — К., 1997.
1317. ДАК, ф. 100. оп. 1, спр. 2615; Дорошенко Д. І. Історія України. — Ужгород, 1930—1932. — Т. 1—2; Мазепа І. Україна в бурі і вогні революції. — Прага, 1942. — Т. 2—3; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921—1922; Шлях. — 1917—1918.
1318. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2851; ф. 163, оп. 41, спр. 4611; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1915) год. — К., 1899—1915.
1319. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 153; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969; Киевская Окружная по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссия на осн. ст. 52 Полож. о выбор., объявляет для всеобщего обозрения нижеследующие списки кандидатов в Учредительное Собрание по Киевскому избирательному округу: [Листівка]. — К., 1917; Наша кооперація. — 1913—1914.
1320. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 169; Киевские математики-педагоги. — К., 1979.
1321. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5788; ЦДАМЛМУ, ф. 648, спр. 1, оп. 15; Науменко В. Памяти В. Л. Беренштама // Киевская старина. — 1906. — Т. XCII. — Февраль; Проценко Л. А. Київський некрополь. — К., 1994; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. — К., 1997. — Т.2.
1322. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.) — К., 1969; Нова Рада. — 1917. — 13 жовт.
1323. ЦДАМЛМУ, ф. 305, оп. 1, спр. 7; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960.
1324. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1043; ВР Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. Спогади Марії Олександрівни Малиновської, дочки О. Я. Кониського (машинописна копія); Берло Г. Мої знайомства з деякими київськими діячами // Україна. — 1929. — Кн. 33; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1900 год. — К., 1900; Гаєвська Л. О. Кониський Олександр Якович // УЛЕ. — К., 1990. — Т. 2; Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського // Записки НТШ. — Львів, 1901. — Кн. 1; Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. — К., 1992; Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. — 1998. — № 2.
1325. Київський державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України, ф. Леся Курбаса; Василько В. Микола Садовський та його театр: Нариси історії: В 2 т. — К., 1967—1969.
1326. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4795, 6266-а; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Сборник трудов в честь десятилетия профессорской деятельности Владимира Карловича Линдемана. — К., 1912; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.
1327. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5146; оп. 58, спр. 130; Киевлянин. — 1912. — 11 февр.
1328. Носов Н. Тайна на дне колодца. — М., 1978.
1329. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4804; ф. 163, оп. 41, спр. 5623; Биологи: Биогр. справочник. — К., 1984.
1330. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4811; ф. 163, оп. 6, спр. 229.
1331. Архів історичних довідок Інституту «Укрпроектреставрація». — К., 1979. — Т. 2; ДАК, ф. 143, оп. 1, спр. 98; оп. 2, спр. 144; ф. 163, оп. 6, спр. 229; оп. 41, спр. 134, 407, 2005, 2369, 2768; оп. 46, спр. 28, 200, 276; ф. Р-132, оп. 5, спр. 1623; ф. Р-330; оп. 1, спр. 3029; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 196; Професор Л. Й. Фінкельштейн (Некролог) // Педіатрія, акушерство і гінекологія. — 1948. — № 4; Тимчасовий список абонентів Київської телефонної станції міських та міжміських сполучень. — К., 1932; Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков. — К., 1988.
1332 ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 862; ф. Р-341, оп. 5, спр. 23; Боголюбов Н. М., Седов Л. И. Владимир Николаевич Челомей // Избранные проблемы прикладной механики. — М., 1974; Генеральный конструктор В. Н. Челомей. — М., 1990.
1333. ДАК, ф. Р-330, оп. 4, спр. 43; Бирнык Д. Ф. Александр Григорьевич Шлихтер. — К., 1979; Лубенський П., Ванцак Б. Олександр Григорович Шліхтер. — К., 1973.
1334. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4796, 6307; ф. 143, оп. 2, спр. 1017; ВР Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, ф. 509, спр. 511; ІР НБУ, ф. III, № 34939; ф. 3, № 1628, 14403; ф. 170, № 139; ЦДІАКУ, ф. 262, оп. 1, спр. 21; ф. 274, оп. 1, спр. 590; ф. 275, оп. 1, спр. 42; ф. 295, оп. 10, спр. 7, 54, 55; Лица: Биогр. альманах. — М.; СПб., 1993. — Вып. 3; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991.
1335. Ильевич С. Солистка украинской оперы // Зеркало недели. — 1997. — 7 марта; Кальницький М. Улюбленці муз серед київських домовласників // Янус — Нерухомість. — 1998. — № 23 (грудень); Левик С. Записки оперного певца. — М., 1962; Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997.
1336. ДА СБУ, спр. 37127 ФП; спр. 5535, т. 9; Матеріали родинного архіву Каліберди І. Г.; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Укранської Центральної Ради. — К., 1998; Дело Киевского областного центра действия: Стеногр. отчет. — К., 1927; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1910 год. — К., 1910; Киевская Окружная по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссия на осн. ст. 52 Полож. о выбор., объявляет для всеобщего обозрения нижеследующие списки кандидатов в Учредительное Собрание по Киевскому избирательному округу: [Листівка]. — К., 1917; Погрібний А. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. — К., 1988; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

1337. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5792; Грушевський М. Спомини / Публ. С. Білоконя // Київ. — 1989. — № 6; Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. — Прага, 1934; Киевские математики-педагоги. — К., 1979; Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка // Літ.-наук. вістник. — 1930. — Кн. VI—VIII; Чикаленко Є. Спогади: В 3 ч. — Львів, 1925—1928; Його ж. Щоденник. — Львів, 1931; Хто є хто: Професори національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1338. Архів ЖЕК № 103 Старокиївського р-ну м. Києва; Архів Київського державного інституту театрального мистецтва України ім. І. Карпенка-Карого. Особова спр. Т. В. Левчука; ЦДАМЛМУ, ф. 567, оп. 2, спр. 831; Бобровников О. В. (Некролог) // Культура і життя. — 1998. — 30 верес.; Дьяков И. Человек с чистой совестью // Огонек. — 1985.— № 20; Збанацький Ю. Мої кияни // Київ. — 1986. — № 2; Коварский Н. Владимир Браун // 20 режиссерских биографий. — М., 1978; Кохно Л. Данило Порфирович Демуцький. — К., 1965; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Мистецтво України: Енциклопедія. — К., 1995. — Т. 1; Самчук У. На коні вороному. — Вінніпег, 1975; Словник художників України. — К., 1973; Спілка кінематографістів України: Довідкове видання. — К., 1915; Театр имени Леси Украинки. — К., 1977.

1339. Архів Меморіального будинку-музею М. В. Лисенка. Особисті документи та листування М. В. Лисенка; Рукопис О. М. Лисенка. «Дні і роки М. В. Лисенка» (РД-374); Архимович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко (життя і творчість). — К., 1992; Житецький І. Київська Громада за 60 років. — К., 1928; М. В. Лисенко: Листи. — К., 1964; М. В. Лисенко у спогадах сучасників. — К., 1968; Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. — 1998. — № 2.

1340. ДАК, ф. 93, оп. 2, спр. 233, 236; ф. 163, оп. 41, спр. 3649; ЦДІАКУ, ф. 1253, оп. 1, спр. 18, 284, 287, 1426, 1432; Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади. — К., 1997.

1341. Бучинський Г. Й., Губергріц О. Я. Макс Мойсейович Губергріц. — К., 1974; Губергриц А. Я. Академик АН УССР М. М. Губергриц (К 100-летию со дня рождения) // Клинич. медицина. — 1986. — № 3; Кузьмін Т. Забуті сторінки музичного життя Києва. — К., 1972; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI.

1342. Арлазаров М. С. Жуковский. — М., 1964; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1915) год. — К., 1900—1915; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916; Повх І. Л. Микола Єгорович Жуковський — батько російської авіації. — К., 1952; Савин В. С. Авиация в Украине: Очерки истории. — Х., 1995.

1343. ЦДІАКУ, ф. 725, оп. 1, спр. 16; ф. 1686, оп. 1 (передмова); Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1913—1915) год. — К., 1913—1915; Історія Академії наук України. 1918—1923. — К., 1993; К строительным катастрофам в Киеве // Киевлянин. — 1911. — 26 июня; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. — К., 1999.

1344. ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 654; Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Архівні матеріали фондової колекції; Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. — Львів, 1999; Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970; Леся Українка: Документи і матеріали. 1871—1970. — К., 1971; Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К., 1992; Одарченко П. Українська література: Зб. вибраних статей. — К., 1995; Пчілка О. Твори. — К., 1971; Чернишов А. Невмирущі. — Х., 1970.

1345. Василенко М. Володимир Павлович Науменко як редактор «Киевской старины» // Вісник НАН України. — 1994. — № 5; Джеджула Ю., Панкова Є. «Із всіх слов'янських народностей тільки ми маємо таку демократичну і дорогу могилу...» // Розбудова держави. — 1993. — № 12; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852—1919) // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 6; Тарахан-Береза З. П. Святиня: Науково-документальний літопис Тарасової гори. — К., 1998; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1346. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2426; Киевская мысль. — 1909. — 4, 5 апр.; Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Архівні матеріали фондової колекції; Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. — Львів, 1999; Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970; Леся Українка: Документи і матеріали. 1871—1970. — К., 1971; Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К., 1992; Одарченко П. Українська література: Зб. вибраних статей. — К., 1995; Пчілка О. Твори. — К., 1971; Чернишов А. Невмирущі. — Х., 1970.

1347. Соціалістичний Київ. — 1935. — № 2—3.

1348. Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1910 год. — К., 1910.

1349. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1113; ДАКО, ф. 1636, оп. 1, спр. 568; Дубина К. 778 трагічних днів Києва. — К., 1945.

1350. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 397, ф. 164, оп. 41, спр. 5789.

1351. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 6253.

1352. Там само, ф. 18, оп. 2, спр. 65; ф. 163, оп. 6, спр. 223; оп. 41, спр. 5434; ЦДІАКУ, ф. 1235, оп. 1, спр. 277; Весь Киев: Адресная и справочная книга на .... (1899—1915) год. — К., 1899—1915; Варвара Павловна Адрианова-Перетц. — М., 1963, — (БУ УССР); Дзира Я. І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи // Укр. іст. журнал. — 1970. — № 1; Дробленкова Н. Ф. К 75-летию В. П. Адриановой-Перетц // Известия АН СССР: Отделение литературы и языка. — Т. 22 — Вып. 2; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на ... (1906—1916) год. — К., 1906—1916; Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997; Мистецтво України: Біогр. довідник. — К., 1997; Морозов С. Русская художественная фотография. — М., 1955; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVII — початку XX століть. — К., 1999; Ф. Н. А. А. Сантагано-Горчакова (Некролог) // Киевская мысль. — 1913. — 27 марта; Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки: до 125-річчя від дня народження академіка В. П. Перетца // Вісник НАН України. — 1995. — № 1—2.

1353. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4768; ф. 163, оп. 41, спр. 5791; ДАКО, ф. 1626, оп. 6, спр. 479.

1354. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6252; Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVII — початку XX століть. — К., 1999.

1355. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4779; ф. 100, оп. 1, спр. 2636; ф. 143, оп. 2, спр. 1836; ф. 163, оп. 41, спр. 5621.

1356. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 567, 568; ф. 163, оп. 41, спр. 6338; Горбач О. О. Дорошкевич: Підручник історії української літератури // Дорошкевич О. Підручник історії української літератури. — Мюнхен, 1991; Кирилюк Є. Олександр Дорошкевич // Дорошкевич О. Реалізм і народність української літератури XIX ст. — К., 1986.

1357. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 229; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1913 год. — К., 1913; Г. М. Козинцев. Глубокий экран: Летопись жизни и творчества //Собр. соч.: В 5 т. — Л., 1982. — Т. 1; Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь //Собр. соч.: В 9 т. — М., 1966. — Т. 8; Кальницький М. Київ — моя Батьківщина: До 95-річчя І. Г. Еренбурга// Прапор комунізму. — 1986. — 29 січ.; Каплер А. Я. Странствия в искусстве//Избр. произведения: В 2 т. — М., 1984. — Т. 2; План-справочник г. Киева, 1923 г. — К., 1923.

1358. ДАК, оп. 41, спр. 3788; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 196; Антонович М. «Киевская старина» (з приводу ювілеїв) // Укр. історик. — 1998. — № 2—4; Василенко М. Володимир Павлович Науменко як редактор «Киевской старины» // Вісник НАН України. — 1994. — № 5; Киевская старина. — 1901—1902; Костриця М., Тимошенко В. України не соромився, Україною — гордився: М. М. Миклухо-Маклай і Україна. — Житомир; Малин, 1996.

1359. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5619; ф. Р-330, оп. 1, спр. 998; Боголюбов А. Н. Математики. Механики: Биогр. справочник. — К., 1983; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Лиховодов В. І., Любомудрова А. Л., Лиховодова О. В. КПІ — від першого кроку до першого випуску. — К., 1999; Сумский С. Одиннадцать переворотов // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л., 1930.

1360. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2443; ф. 163, оп. 41, спр. 6186; Кальницкий М. Шолом-Алейхем и киевская охранка // Возрождение-91. — 1992. —№ 5; Шолом-Алейхем. Собрание сочинений. — М., 1974. — Т. 6.

1361. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4771, 4790, 4818, 6266-а, 6307; ф. 163, оп. 6. спр. 229; оп. 41, спр. 5162; 150 лет Киевскому медицинскому институту. — К., 1991.

1362. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2352; ф, 108, оп. 94, ср. 346; ф. 143, оп. 2, спр. 2355; ф. 163, оп. 41, спр. 4676, 5141; ЦДІАКУ, ф. 1235, оп. 1 спр. 280, 1294, 1295; Бурляй Ю. Зброєю сміху //Олійник С. Гумор і сатира. — К., 1954; Вегров Н. Николай Островский. — М., 1956; Верстюк В. Ф. Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Герои подполья. — М., 1966; Засенко О. Степан Олійник//Літературні портрети. — К., 1960. — Т. 2; Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960) /За ред. В. Янева. — Париж; Мюнхен, 1969; История Киева. — К., 1985. — Т. 3, кн. 1; Киев-герой. — К., 1961; Маршрути подвигу і пам'яті: Маловідомі сторінки столичного підпілля (вересень 1941 — листопад 1943). — К., 2002. — Вип. 3.

1363. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 169; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — К., 1987; История Киева. — К., 1985. — Т. 3; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Наука и научные работники СССР. — Л., 1928. — Ч. VI; Чернігівська Окружна Комісія по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки оголошує, що нею зареєстровані по Чернігівській виборчій окрузі такі списки кандидатів в члени Установчих Зборів Української Народної Республіки: [Листівка]. — Чернігів, 1917.

1364. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4804, 6307; ф. 18, оп. 2, спр. 79, 84; Биологи: Биогр. справочник. — К., 1984; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., 1995; Лихтенштейн Т. Г. Микробиологические исследования профессора Киевского университета Александра Дмитриевича Павловского // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. — 1988. — № 11; 150 лет

Киевскому медицинскому институту. — К., 1991; Хто є хто: Професори Національного технічного університету України «КПІ». — К., 1998.

1365. Музей М. Стражеска, фонди, Стражеско Н. Д. Х лет Украинского института клинической медицины Министерства здравоохранения УССР. — К., 1946; НА Президії НАНУ, оп. 487; Дупленко К. Ф., Михнев А. Л. Н. Д. Стражеско. — М., 1969; Иваницкий-Василенко С. М. Киевская Мариинская община сестер милосердия: Ист. очерк. — К., 1913; Історія Академії наук Української РСР. — К., 1982; Кавецький Р. Є. Академік АН УРСР Олександра Іванівна Смирнова-Замкова (До 80-річчя з дня народження) // Фізіолог. журнал. — 1960. — Т. 6. — № 3; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991). — К., 1991; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков. — К., 1967; Робітнича газета. — 1918. — 12, 30 квіт.; Сиротинин Н. Н. Александра Ивановна Смирнова-Замкова (К 80-летию со дня рождения) // Врачебное дело. — 1960. — № 7; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік. — К., 1928.

1366. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1910—1915) год. — К., 1910—1914.

1367. ДАБО, ф. 7-ОДФ, оп. 1, спр. 45, 124; ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5353; ф. Р-339, оп. 4, спр. 426; ДАКО, ф. 862, оп. 1, спр. 18; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 836, спр. 330; оп. 866, спр. 48; оп. 876, спр. 1043; ф. 183, оп. 1, спр. 488, 510, 511; ф. 442, оп. 661, спр. 273; ф. 486, оп. 5, спр. 492, 500; ф. 922, оп. 1, спр. 32; Зодчий. — 1904. — № 35; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Петров Н. И. Киев, его святыни и памятники. — СПб., 1896; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности.... — К.; СПб., 1900; Строитель Киево-Свято-Троицкого Общежительного монастыря архимандрит Иона (в схиме Петр). — Винница, 1999; Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель. — Репринт. изд. 1917. — К., 1994.

1368. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6205; ДАКО, ф. 1, оп. 233, спр. 91; ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 876, спр. 437; оп. 868, спр. 77; ф. 183, оп. 1, спр. 510, 511; ф. 922, оп. 1, спр. 13, 19, 28; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 1; Шероцкий К. В. Киев. — К., 1917.

1369. ДАКО, ф. 7-ЛЖФ, оп. 1, спр. 45, 124; ЦДІАКУ, ф. 922, оп. 1, спр. 19; Житие Преподобного Ионы Киевского Чудотворца. — К., 2001; Сперанский И. Сказание о чудотворных иконах Божьей Матери. — Смоленск, 1898.

1370. Державний науково-дослідний пошуковий та інформаційний центр архітектурної спадщини при Державному комітеті містобудування України. Малакова І., Кадомська М., Тарутінова І. Троїцька (Іонівська) церква Свято-Троїцького монастиря в Києві: Іст. довідка (рукопис). — К., 1996; ДАКО, ф. Р-862, оп. 1, спр. 18; .ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 871, спр. 57; ф. 183, оп. 1, спр. 511, 527, 533.

1371. ДАКО, ф. Р-862, оп. 1, спр. 18; ЦДІАКУ, ф. 183, оп. 1, спр. 511.

1372. ДАК, ф; Р-330, оп. 4, спр. 426; ДАКО, ф. Р-862, оп. 1, спр. 18; ЦДІАКУ, ф. 183, оп. 1, спр. 511.

1373. ЦДІАКУ, ф. 183, оп. 1, спр. 511, 541.

* авг.— август
авт.— автор
акад.— академік (з прізвищем)
* апр.— апрель
арк.— аркуш
арх.— архітектор (з прізвищем)
археол.—археологія (у назвах статей)
архіт.— архітектура (у назвах статей)
атм.— атмосфер
бас.— басейн
берез.— березень
бібліогр.— бібліографічний
біобібліогр.— біобібліографічний
біогр.— біографічний
бл.— близько
буд.— будинок
бульв.— бульвар
верес.— вересень
веч.— вечірній
вип.— випуск
вис.— висота
вул.— вулиця
г.— гора (з назвою)
га — гектар
год.— година
груд.— грудень
губ.— губернія
дал — декалітр
* дек.—декабрь
див.— дивись
діам.— діаметр
довж.— довжина
док.— документ
доц.— доцент (з прізвищем)
енцикл.— енциклопедичний
жовт.— жовтень
заг.— загальний
зб.— збірник
* избр.— избранный
* изд.— издатель, издание
іл.— ілюстрація
ім.— імені
ін.— інші
інж.— інженер (з прізвищем)
іст.— історія (у назвах статей)
кв.— квартира
кв. км — квадратний кілометр
кв. м — квадратний метр
квіт.— квітень
кВт — кіловат
кін.— кінець
кн.— книга
кн.— княгиня, князь (з прізвищем)
кол.— колишній
комент.— коментарі
констр.— конструктор
кор.— коробка
крб.— карбованець
лип.— липень
листоп.— листопад
лют.— лютий
м — метр
м.— місто (з назвою)
метод.— методичний
мист.— мистецтво (у назвах статей)
містобуд.— містобудування (у назвах статей)
мм — міліметр
н. е.— нова ера
наприкін.— наприкінці
нар.— народний
наук.— науковий
нац.— національний
невід.— невідомий
неп — нова економічна політика
* нояб.— ноябрь
о.— острів (з назвою)
обл.— область
оз.— озеро (з назвою)
* окт.— октябрь
опубл.— опублікований
* отеч.— отечественный
підгот.— підготував
пл.— площа
пов. — повіт (з назвою)
пол.— половина
поч.— початок
ППО — протиповітряна оборона
* пр-во — производство
преп.— преподобний (з іменем)
прит.— притока
пров.— провулок
просп.— проспект
проф.— професор (з прізвищем)
псевд. — псевдонім
публ.— публікація
р.— рік
р.— річка (з назвою)
р. н.— рік народження
рад.— радянський
ред.— редакція
реж.— режисер
репринт.— репринтнні
р-н — район (з назвою)
рр.— роки
с.— село (з назвою)
с.— сторінка
св.— святий (з іменем)
серед.— середина
серп.— серпень
* сент.—сентябрь
січ.— січень
ск.— скульптор (з прізвищем)
см — сантиметр
смт — селище міського типу
спец.— спеціальний
співавт.— співавтор
спр.— справа
справж.— справжній
ст.— станція (з назвою)
ст.— стаття (з номером)
ст.— століття (з числом)
стат.— статистичний
* стр-во — строительство
с-ще — селище
т.— том
т-во — товариство
т. д.— так далі
т. зв.— так званий
т. ін.— таке інше
т. п.— тому подібне
тис.— тисяча, тисячоліття (з числом)
трав.— травень
у т. ч.— у тому числі
укр.— український
упоряд.— упорядник
ф.— фонд
* февр.— февраль
* физич.—физический
хім.— хімічний
худ.— художник (з прізвищем)
хут.— хутір
ч.— частина
чв.— чверть
черв.— червень
чл.-кор.— член-кореспондент (з прізвищем)
шир.— ширина
* янв.— январь

* Скорочення у бібліографічних описах

Абревіатури установ, організацій, товариств

АЕС — Атомна електростанція
АК — Акціонерна компанія
АМ — Академія мистецтв
АМН — Академія медичних наук
АН — Академія наук
АТ — Акціонерне товариство
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна
ВАТ — Відкрите акціонерне товариство
ВБУ — Всенародна бібліотека України
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
ВЖК — Вищі жіночі курси
ВІМАІВ і ВЗ — Військово-історичнній музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку
ВР — Верховна Рада
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУКОПМИС—Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва
ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників
ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК — Всесоюзний центральний виконавчий комітет
ДАЖО — Державний архів Житомирської області
ДАК — Державний архів м. Києва
ДАКО — Державний архів Київської області
ДА МВСУ — Державний архів Міністерства внутрішніх справ України
ДА СБУ — Державний архів Служби безпеки України
ДВУ — Державне видавництво України
ДержНДІТІАМ — Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування
ДІАЗ — Державний історико-архітектурний заповідник
ДІМ УРСР — Державний історичний музей УРСР
ДОК — деревообробний комбінат
ДПУ — Державне політичне управління
ЗАТ — Закрите акціонерне товариство
«ЗИС» —Завод ім. Сталіна
ЗСУ — Збройні сили України
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН
ІР НБУ — Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України
КБТІ — Київське міське бюро технічної інвентаризації
КВО — Київський військовий округ
КДА — Київська духовна академія
КДБ — Комітет державної безпеки
КЕВРЗ — Київський електровагоноремонтний завод
КиУР — Київський укріплений район
КЛАТ — Київське літературно-артистичне товариство
КНЦОРП — Київський науково-історичний центр з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних територій
КОВО— Київський Особливий військовий округ
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПІ — Київський політехнічний інститут
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ — Комуністична партія України
КСМУ—Комуністична спілка молоді України
КСРМ — Комуністична спілка робітничої молоді
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МЗС — Міністерство закордонних справ

МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
МФ — методичний фонд
МХАТ — Московський художній академічний театр ім. М. Горького
МХТ— Малий художній театр
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
НА МІК — Науковий архів Музею історії міста Києва
НА НХМУ — Науковий архів Національного художнього музею України
НАН України, НАНУ — Національна академія наук України
НБУ — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ
НДІ — Науково-дослідний інститут
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
НКПІКЗ — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМІВВВ — Національний музей історії Великої Вітчизняної війни
НМІУ — Національний музей історії України
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шев-ченка
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОУН — Організація українських націоналістів
ППО — Протиповітряна оборона
РАН — Російська академія наук
РВ НТБ — Рукописний відділ науково-технічної бібліотеки
РГТ — Російське географічне товариство
РДАВМФ — Російський державний архів військово-морського флоту
РДАЛМ — Російський державний архів літератури та мистецтва
РДВІА — Російський державний військово-історичний архів
РДІА — Російський державний історичний архів
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РМТ — Російське музичне товариство
РНК — Рада народних комісарів
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП — Російська соціал-демократична робітнича партія
РУП — Революційна українська партія
СБУ — Служба безпеки України
СВУ — Спілка визволення України
СНІД — Синдром набутого імунодефіциту
СПУ — Спілка письменників України
СРСР—Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС (нім. SS, охоронні загони —політична та терористична організація німецького фашизму
СТД — Спілка театральних діячів України
СХУ — Спілка художників України
ТСОЗ— Товариство зі спільного обробітку землі
ТУП—Товариство українських поступовців
УАН — Українська академія наук
УААН — Українська академія аграрних наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УАСГН — Українська академія сільськогосподарських наук
УВАН — Українська вільна академія наук
УГА — Українська Галицька армія
УДП — Українська демократична партія
УЕН— Українська економічна нарада
УЕР — Українська економічна рада
УІТ — Українське історичне товариство
УКОПК — Український комітет охорони пам'яток культури
УКП(б) — Українська комуністична партія (боротьбистів)
УНР — Українська Народна Республіка
УНР — Українська Національна Рада
УНТ — Українське наукове товариство
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УРП — Українська радикальна партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
УЦР — Українська Центральна Рада
УШПР — Український штаб партизанського руху
ЦАМО РФ — Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАВОВУ, ЦДАВОВ України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГОУ, ЦДАГО України—Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАКФФДУ — Центральний державний архів кінофотофонодокументів України
ЦДАМЛМУ, ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України
ЦДІАКУ — Центральний державний історичний архів м. Києва в Україні
ЦКБ — Центральне конструкторське бюро
ЦК КП(б)У — Центральний комітет КП(б)У
ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦКТБТАІ — Центральне конструкторсько-технологічне бюро твердосплавного та алмазного інструменту
ЦНДІ — Центральний науково-дослідний інститут
ЦНПМ — Центральний науково-природничий музей АН УРСР
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

Основні скорочення видань у бібліографічних описах

«АО» — «Археологические открытия»
ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения»
ЗООИД — «Записки Одесского общества истории и древностей»
ЗУ УРСР, ЗП УРСР — «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України»
ИАК — «Известия Археологической комиссии»
МИА СССР — «Материалы и исследования по археологии СССР»
ПВЛ — «Повесть временных лет»
ПСЗРИ — «Полное собрание законов Российской империи»
ПСРЛ — «Полное собрание русских летописей»

Скорочені назви міст

К.— Київ
Л.— Ленінград
М.— Москва
Пг.— Петроград
СПб.— Санкт-Петербург
Х.— Харків

(Назви інших міст даються без скорочень)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

Н

О

П

Т

У

Ф

НАД ПІДГОТОВКОЮ
2-ї ЧАСТИНИ 1-ї КНИГИ ТОМУ «КИЇВ»
ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДО ВИХОДУ В СВІТ
ПРАЦЮВАЛИ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ПРИ «УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»
ім. М. П. БАЖАНА
у такому складі:

Головний редактор
Микола Кіпоренко.

Редакційно-художня рада
Світлана Блащук —
заст. голови ради, провідний науковий редактор;
В'ячеслав Горбик —
доктор історичних наук;
Іван Динник —
провідний науковий художній редактор,
завідувач редакції ілюстрацій;
Світлана Дмитрук —
заст. головного редактора;
Микола Кіпоренко —
голова ради;
Ніна Коваленко —
завідувач відділу підготовки тому «Київ»;
Зоя Конєєва —
секретар ради, старший науковий редактор;
Елла Піскова —
кандидат філософських наук;
Лариса Федорова —
кандидат історичних наук;

Творча група редакційно-видавничої підготовки тому
Світлана Блащук —
провідний науковий редактор з архітектурно-містобудівної тематики;
Світлана Дмитрук —
керівник групи редакційної підготовки тому «Київ»;
Юрій Іванченко —
науковий редактор з тематики монументального мистецтва;
Віра Кацавелі —
редактор;
Елеонора Лаврова —
старший науковий редактор з історичної тематики;
Галина Мостова —
старший науковий редактор з історичної тематики;
Оксана Пархоменко —
старший науковий редактор з археологічної тематики;
Світлана Попель —
провідний науковий редактор з питань стилістики і літературного контролю;

Бібліографія
Галина Кравченко —
старший науковий редактор-бібліограф;

Картографія
Борис Тисленко —
старший науковий редактор-картограф;

Оправа — художник Володимир Березань

Художнє оформлення, редагування ілюстрацій
Іван Динник —
провідний науковий художній редактор.

Художньо-технологічний макет
Ніна Новик —
редактор з питань технічної редакції та виробництва.

Підготовка текстівок та розташування ілюстрацій
Зоя Конєєва —
старший науковий редактор.

Контрольна редакція і коректура
Валентина Лев —
провідний науковий редактор;
Наталія Самандасюк —
науковий редактор.

Позаштатний відділ фотоілюстрацій
Кольорові слайди:
Юрій Бусленко (основна зйомка — 547 од.), Олег Гончар(65 од.), Юрій Демченко, Володимир Савич (112 од.), Тетяна Трегубова, Варвара Шувайлікова.
Чорно-білі фото:
Олег Гончар, Леонід Гончар, Сергій П'ятериков, Варвара Шувайлікова.

Фотолабораторні роботи
Анатолій Омельченко.

Комп'ютерне виготовлення штрихових планів
Наталія Кривошей, Вікторія Ломака, Тетяна Меляницька, Евеліна Савчина.

Дизайн, набір та верстка — комп'ютерний центр Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури
Олександр Ломака (завідувач)
Катерина Брайко (набір — частково).
Надія Шульга (набір — частково).

Передрук рукопису
Алла Русова.

Провідний економіст
Галина Брайко.

ВІДДІЛ ПІДГОТОВКИ ТОМУ «КИЇВ»
ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ПРИ УПРАВЛІННІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА
м. КИЄВА
Ніна Коваленко (завідувач),
Ольга Єгорова, Наталія Кривенко, Світлана Мала, Ніна Смирнова.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ТА ДОСЛІДНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЦЕНТР
АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДЕРЖБУДУ УКРАЇНИ
Тетяна Маніфасова (директор)

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВ

Кн. 1, ч. 2

М — С (Свято-Троїцький/Іонівський/монастир)

У книзі вміщено 1646 ілюстрацій
(з них 815 кольорових, 830 чорно-біла
та 1 кольорова карта)

Підписано до друку 21. 07. 03.
Формат 60 × 84 $^{1}/_{8}$. Папір крейдований. Гарн. Балтика.
Офсет. друк. Фіз.-друк. арк. 79,0. Умовн. друк. арк. 73,47.
Обл.-вид. арк. 115,06. Наклад 3900.
Зам. 0—000

Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
Свідоцтво про державну реєстрацію,
видане Шевченківською райдержадміністрацією м. Києва
13.12.2001 р., реєстраційний № 13522.
252601, Київ-30, МСП, вул. Б. Хмельницького, 51-А.
Кольороподіл, фотовивід та друк здійснено на
ВАТ «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

На форзаці: Київ. План І. Ушакова. 1695. Реконструкція Г. Алферової, В. Харламова.

Звід пам'яток історії та культури України:
З-43 Енцикл. вид.: У 28 т. / Голов. редкол.: В. Смолій та ін. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999— . — Рез. англ.

ISBN 966—95478—0—6

Київ: Кн. 1, ч. 2.: М—С / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. — 2003. — Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. — С. 585—1216 : іл. — Бібліогр.: с. 1161—1180. — Покажч.: с. 1183—1213.

ISBN 966—95478—2—2.

Звід пам'яток історії та культури України — перше в Україні енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Звід включатиме 28 томів відповідно до адміністратиіно-територіального поділу країни (Автономна Республіка Крим, 24 області, міста Київ і Севастополь, окремий том присвячено пам'яткам української культури за рубежем)

ББК 63.3(4УКР)я2

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана є юридичною особою. Попередницею її була наукова редакція «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції «Української Радянської Енциклопедії», яка випустила у світ 26 томів унікального, винятково важливого документа національної історії, подібного якому не має жодна країна світу. «Історію міст і сіл УРСР» підготовлено величезним авторським колективом за редакцією академіка П. Тронька.

Після завершення роботи над виданням редакцію «Історії міст і сіл Української РСР» було реорганізовано в наукову редакцію «Зводу пам'яток історії та культури України», на базі якої у березні 1992, згідно з постановою Кабінету Міністрів України, засновано спеціалізовану Головну редакцію «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія», яка є самостійним підрозділом у видавничій мережі Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

Науково-методичне й організаційне керівництво роботою з виявлення та дослідження пам'яток здійснює відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України Національної академії наук України на чолі з доктором історичних наук, професором
В. Горбиком. Останніми роками редакція і відділ у тісній співпраці з численними науковими установами, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, творчими спілками, управліннями охорони пам'яток, музеями, окремими дослідниками, краєзнавцями, фахівцями різного профілю займалися організацією і підготовкою до видання 28-томного енциклопедичного науково-довідкового видання — «Зводу пам'яток історії та культури України».

У ході його підготовки було додатково обстежено ре´іони країни, вироблено методологію та критерії відбору й опису пам'яток, концепцію видання, написано і розіслано місцевим редколегіям відповідні матеріали й типові статті як взірці енциклопедичної уніфікації, укладено базовий для рукописів реєстр термінів. Постійно надається науково-методична та видавничо-редакційна допомога численним авторам і робочим групам з підготовки томів «Зводу». У цій діяльності відділ історико-краєзнавчих досліджень та Головна редакція «Зводу» здобули авторитет в усіх областях України як наукові й практичні центри зі створення енциклопедії нерухомої історико-культурної спадщини українського народу.

З осени 1992 Головна редакція розпочала безпосередню підготовку до видання перших томів «Зводу» — «Київ» (у 2-х книгах) і «Чернігівська область», згодом — «Київська область» і «Севастополь». 1999 побачила світ 1-а частина 1-ї книги тому «Київ».

До 2-ї частини, яку ми презентуємо читачам, включено статті про пам'ятки столиці України від літери «М» («Макаріївська церква») до літери «С» («Свято-Троїцький /Іонівський/ монастир»). Розрив між випуском книг у часі становить чотири роки. Це пояснюється складністю дослідження об'єктів історико-культурної спадщини, чимало з яких є нововиявленими пам'ятками, слабкою історіографічною базою з деяких питань вітчизняної історії. Багато праці покладено на вивчення першоджерел, адже у біліотеках, архівах, музеях бракує банку даних, оскільки наші сховища історичної пам'яті не створили комп'ютерних каталогів своїх фондів. Редакція та її автори зіштовхнулися також з такими проблемами, як фізична руйнація пам'яток старовини, часом й неуважне ставлення до національних традицій.

З метою поглибити роботу з наукового опрацювання матеріалів «Зводу» у Головній редакції створено групу енциклопедичних досліджень, до якої ввійшли, зокрема, досвідчені науковці відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування. Дещо пожвавилася робота з підготовки ре´іональних томів після виходу Указу Президента України від 11 грудня 2000 «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури «України».

Запрошуємо всіх, хто не байдужій до проблем вивчення і збереження історико-культурної спадщини України, надати матеріальну підтримку нашому виданню.

Головний редактор
бҐезцфццЯзцўжез

ГОТУЄТЬСЯ ДО ВИДАННЯ
3-я частина 1-ї книги тому «Київ»

Видання продовжить енциклопедичний опис об'єктів нерухомої історико-культурної спадщини столиці України: від літери «С» («Свято-Успенська Києво-Печерська лавра») до літери «Я» («Ярославська вулиця»). У книзі буде представлено такі репрезентативні вулиці — пам'ятки архітектури та містобудування, історії та монументального мистецтва, як вулиці Січневого повстання, Терещенківська, Л. Толстого, Б. Хмельницького, Червоноармійська, Шовковична, Ярославів Вал, бульвар Тараса Шевченка, головна магістраль столиці — Хрещатик. Серед невеликих, але цікавих за своїм історико-культурним потенціалом — вулиці Софіївська, Стрілецька, Івана Франка, Тарасівська, Трьохсвятительська.

Буде подано статті про два найвідоміші комплекси пам'яток, включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Свято-Успенську Києво-Печерську лавру і Софію Київську. Значний інтерес становлять описи таких комплексних пам'яток релігійного життя, як церкви Спаса на Берестові, в ім'я преподобного Феодосія Печерського, Хрестоздвиженська на Подолі, Флорівський монастир, Феофаніївська пустинь, синагоги.

Фундаментальні статті присвячено визначним пам'яткам науки і освіти — Київському університету св. Володимира, Сільськогосподарському академічному містечку, Комерційному інституту, Колегії Павла Галагана, 1-й та 2-й чоловічій гімназіям й іншим вищим та середнім навчальним закладам, установам Академії наук.

До 3-ї частини буде додано словники — топографічний і архітектурних термінів, перелік зруйнованих пам'яток міста, розгорнутий іменний покажчик до всіх трьох частин 1-ї книги тому «Київ». Вони допоможуть в опрацюванні матеріалів наступних книг «Зводу», зацікавлять фахівців різних галузей науки, краєзнавців, працівників освіти.

Над підготовкою статей тому «Київ» працює колектив авторів, який налічує понад 300 персоналій — відомих вчених, співробітників музеїв, краєзнавців, архітекторів, мистецтвознавців та інших дослідників. Разом з тим, охопити в першому виданні усі об'єкти історико-культурної спадщини міста не завжди вдається. Столиця України за глибиною і розмаїттям надбань національної спадщини дорівнює цілій державі.

Звертаємося до всіх, хто має можливість і бажання допомогти у виявленні та дослідженні пам'яток, приєднатися до роботи з підготовки науково-енциклопедичного реєстру нерухомої частини історико-культурної спадщини Києва.

Просимо надсилати свої зауваження, сигнали про помічені недоліки у нашому виданні, оскільки процес вивчення пам'яток столиці України не завершується виходом у світ цієї книги.